FİKRİMİZİN REHBERİ

Gazi M. Kemal



EROL MÜTERCİMLER

ALFA

FİKRİMİZİN REHBERİ GAZİ MUSTAFA KEMAL

EROL MÜTERCİMLER, 1954 yılında Kars'ta doğdu. Tüm öğrenim yaşamı İstanbul'da geçti. İ.Ü. Fen Fakültesi Fizik Bölümü'nden mezun oldu. Deniz Kuvvetleri'nde bir süre fizik öğretmenliği, Beşiktaş Deniz Müzesi Müdürlüğü yaptı ve binbaşı rütbesinden emekli oldu. 1995 yılında Avustralya'ya gitti; amacı Asya'da Budist rahiplere katılmaktı ama olmadı. Daha önce başlamış olduğu doktora çalışmasının tez araştırmasını bu ülkede yaptı. Melbourne kentinde yaşarken SBS devlet radyosunda programcı olarak çalışırken, Türk toplumuna hitap eden Turkish Report Gazetesi'nde de köşe yazıları yazdı. "Çokkültürlülük ve Türk Göçü" üzerine hazırladığı doktora tezini İ.Ü. Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde savundu. Deniz tarihi çalışmalarıyla tanınan Mütercimler, Türkiye'ye dönüşünde çeşitli gazete ve dergilerde yazarlık yaptı. TRT Radyosu ve TV1 kanalı dahil olmak üzere birçok televizyon kanalında belgesel hazırladı ve programcılık yaptı. 2008 ortasına kadar HABERTÜRK kanalında dört yıldan fazla bir süre "komplo teorileri" sundu. Halen yeni bir haber kanalı olan CEM TV'de "Alternatif" adıyla, Türkiye'nin karar vericilerine alternatif yaratmaya çalışmaktadır. *Yeditepe, İstanbul Ticaret ve Mersin Çağ Üniversitelerinde,* Türk Devrim Tarihi, Uluslararası İlişkiler ve Strateji alan ve konularında lisans ve yüksek lisans öğrencilerine ders anlatmaktadır. Bugüne kadar kısa radyo oyunları, çeşitli dergilerde yazıları ve belgesel senaryoları yanı sıra çok sayıda kitaba imza attı.

Bu kitaplar: Destanlaşan Gemiler (1987) - Milli Mücadelenin Kahraman Gemisi Alemdar (1989) - Gaspedilen Gemi Sultan Osman (1991) 21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye - Türkiye Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli (Yüksek Lisans Tezi, Milliyet 1992 Sosyal Bilimler Araştırma ödlü kazandı) (1992), Ertuğrul Faciası (1993), 21. Yüzyıl ve Türkiye "Yüksek Strateji" (1997), Bu Vatan Böyle Kurtuldu (1.baskı 1991-13.baskı 2008), Düşler ve Entrikalar (1.baskı 2000, 3.baskı 2005), Kadınlar Gemiler Otomobiller (2.baskı 2004), Satılık Ada Kıbrıs, (8.baskı), Geleceği Yönetmek (3.baskı), Komplo Teorileri (10.baskı), Akıl Oyunu (10.baskı), Gelibolu 1915 (1.baskı 2005-10.baskı 2007)

FİKRİMİZİN REHBERİ GAZİ MUSTAFA KEMAL

Erol Mütercimler

Alfa Yayınları **1948**
İnceleme-Araştırma **34**

FİKRİMİZİN REHBERİ GAZİ MUSTAFA KEMAL

Erol Mütercimler

1. Basım : Ekim 2008
ISBN : 978-605-106-046-0

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Yayın Koordinatörü ve Editör Rana Gürtuna
Pazarlama ve Satış Müdürü Vedat Bayrak
Arka Kapak Fotoğrafı Serdar Akkuyu
Kapak Tasarımı Gökhan Burhan
Dizgi Fatma Uslu

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Tel: 90 (212) 674 9723 Fax: 90 (212) 674 9729

Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 53 34410 Cağaloğlu İstanbul, Turkey
Tel: 90 (212) 511 5303 - 513 8751 - 512 3046 Faks: 90 (212) 519 3300
www.alfakitap.com
info@alfakitap.com

Mustafa Kemal'in öğretmenlerine;
Gazi Mustafa Kemal'in askerlerine;
Geçmişte derslerimi dinleyen,
gelecekte öğrencim olacak tüm Atatürk gençlerine...

İÇİNDEKİLER

BEŞİNCİ BÖLÜM

ALTINCI BÖLÜM

YEDİNCİ BÖLÜM

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DOKUZUNCU BÖLÜM

ONUNCU BÖLÜM

ON BİRİNCİ BÖLÜM

ON İKİNCİ BÖLÜM

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

ON ALTINCI BÖLÜM

ON YEDİNCİ BÖLÜM

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

YİRMİNCİ BÖLÜM

YIRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

ÖNSÖZ

Nihayet, 25 yıl sonra, hayatımın en önemli projesi sizinle, yani yıllardır beni terk etmeyen, tam tersine sayıları her kitabımda artan sayıdaki okuyucumla buluştu.

Mutlu muyum, değil miyim? Gerçekten bilemiyorum.

Neden böyle bir soru sorduğumu ve yanıtını aradığımı, aşağıda yazdıklarımı okuyunca anlayacaksınız.

Binlerce not, arşiv belgesi, dergi, makale ve kitapların arasından sıyrılmak çok zor oldu. Dosyalarımda biriktirdiğim binlerce irili ufaklı kâğıt parçalarından, fotokopilerden ayrılmak hiç kolay olmadı. Hiçbirisini atamadım ama hepsini de kitaba alamazdım. Yazmanın en zor kısmı da burası oldu, çünkü yıllar boyunca topladığım anekdot, radyo kaydı, konferans notları, televizyon kayıtlarının çözümünün hepsini kullanamadığım gibi bir tanesinden bile vazgeçmeye gönlüm razı olmuyordu. Ayıklama, ayrıştırma süreci de birkaç yılımı aldı. Kenara ayırdıklarımı bir daha görmemek için büyük kutulara atıp varlığını unutuyordum. Başka türlü başa çıkmak mümkün değildi.

Bu kitabı yazma fikri ilk kez aklıma ve yüreğime düştüğü zaman, Türkiye'de 12 Eylül 1980 askeri darbesinin üzerinden iki yıl geçmiş, her yer Atatürk fotoğraflarıyla donatılmıştı. Sokaklar yüzüncü doğum yılı afişleriyle süslenmişti. Atatürk putlaştırılmamış ama hızla heykelleştirilmişti. O tarihte Deniz Kuvvetleri'nde teğmen rütbesinde bir subaydım. Fizik öğretmenliği yapıyordum ve "Deniz Astsubay Hazırlama Okulu"nda da kitap satış yeri sorumlusuydum.

Benim Atatürk'e, daha doğrusu Gazi Mustafa Kemal'e ilgim ve hayranlığım daha öncesinde başlamıştır ve ne 12 Eylül'le ne de üniforma taşıyan genç bir subay olmamla direkt olarak bağlantısı vardır.

Cilavuz Köy Enstitüsü mezunu babamın kitapları arasına gözümü açtım; oldukça küçük yaşta okumayı söktüm. Köy okullarında duvarlardaki Atatürk resimleri arasında büyüdüm. Babam genç yaşta ölünce ilgim dağıldı. Liseye geldiğimde siyasi söylemler yeni yeni başlıyordu. 12 Mart müdahalesi de oldu. O dönem İstanbul'un en başarılı okullarından *Plevne Lisesi*'nde öğrenciydim,

ikinci sınıftayken başka liselerden sürgün öğrenciler geldi. Bunlardan birisi olan şimdinin ünlü spor spikerinin [İ.Y.] elinde Kadir Mısıroğlu'nun "*Lozan Hezimet mi Zafer mi?*" kitabı dolaşıyordu. Nedenini bilemiyorum ama birkaç ay elinde gitti geldi. Bazı öğrencilerle tartışma yaşandığını anımsıyorum. Kitabı tarih öğretmenime sormuş, okumam için daha erken olduğu yanıtını almıştım.

İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik-Matematik Bölümü'nde [1973–1978] öğrenciyken tesadüfen keşfetmiştim 'Atatürk'ü. Hani diyorlar ya, bir kitap okudum hayatım değişti; ben de iki konferans dinledim, hayatım değişti. Aslında birisine doğru olarak simpozyum denirmiş ama ben konferans dinlediğimi sanıyordum. İlkine İstanbul Üniversitesi'nde, ikincisine de Boğaziçi Üniversitesi'nde katıldım. Tesadüfen dinleyici olarak bulunduğum bu toplantılarda 'Atatürk Devrimleri' anlatılıyordu. Yerli yabancı çok kişi katılmıştı. Bildiğim kadarıyla da öğrenciliğim döneminde fakültenin ondan, 'Gazi Mustafa Kemal en büyük devrimcidir' diye söz eden tek öğrencisiydim. Arkadaşlarım beni ciddiye almaz ama çevrelerinden de uzaklaştırmazlardı. Çünkü solcuların çoğuna göre Gazi, antiemperyalistti ama 'küçük burjuva devrimcisiydi'. Ülkücüler bu kavramı bilmediklerinden pek bir şey diyemiyorlardı. Ama Atatürk 'Turancılığa' karşı olduğundan, onlara sempatik gelmiyordu. Türk-İslam sentezine kurban edilen '12 Eylül Atatürkçülüğü' bu koşullarda yeşertildi.

Yıl 1973, fakülteye yeni başlamıştım. Konferans salonu önünden geçerken kalabalığı merak etmiş ve üniversitede çok önemli bir uluslararası konferans dinlemiştim. Atatürk devrimleri tartışılıyordu. Dönemin birçok efsane ismini dinlemiştim: Vedat Nedim Tör, Şevket Süreyya Aydemir, Sadi Irmak, Muammer Aksoy gibi şöhretli kişilerdi. O dönemde fizik tahsil ediyordum ve yıllar sonra, bu simpozyumda dinlediğim kişilerden belleğimde kalanları derslerimde anlatacağım aklımın ucundan bile geçmemişti. Birisi söyleseydi de herhalde inanmazdım! Hele bir gün gelecek, ATATÜRK'ün yaşamöyküsünü yazmaya soyunacağım ve buradaki bildiriler bana yol gösterecek, bunu hayal bile edemezdim. Oysa yaşamın sürprizlerle dolu olduğunu fakat her sürprizin tesadüf olmadığını da yıllar içinde öğrenecektim.

Fakülte bitti, göreve başladım. 12 Eylül oldu, bu kez bir binbaşı [Fen Bilimleri Bölüm Başkanı T.U.] kişisel dosyama "Komünist bir subaydır, takip edilmesi gerekir" diye not düşürdü. Nedeni, çantamda *Cumhuriyet Gazetesi* taşımak ve öğrencinin birisine [Karslı bir çocuk, adı Gürsel] Uğur Mumcu'nun "*Söz Meclis'ten İçeri*" adlı kitabını önermemdi. Aslında önermemiştim de. Elinde kitap bulununca çocuk korkudan benim önerdiğimi söylemiş. Daha sonra da onu koruyacağımı düşünerek böyle hareket ettiğini belirtti. Aramızda fazla yaş farkı olmamasına karşın, aslında bana güvenmesine sevinmiştim. Ardından da kitap satış yerinde Jack London'ın "*Ay Vadisi*" adlı kitabı satılarak komünizm propagandası yapılıyor diye, okulun kadın edebiyat öğretmeni [A.A.] ta-

rafından şikâyet edildim. 'Bunda ne var ki?' diyebilirsiniz, ancak öyle berbat günler yaşıyorduk ki, sorgusuz sualsiz adam kaybediyorlardı. Gözaltına alınan dipsiz kuyuya gidiyordu. Ayrıca düşünebiliyor musunuz, ben fizik öğretmeniyim ve beni sıkıyönetime, öğrenciyi kitap okumaya teşvik ediyor diye şikâyet eden de aynı okulun edebiyat öğretmeni!

Neyse, sonrası sıkıntılı ve uzun öyküdür, bana sahip çıkan idari başkan denizaltıcı albay [Alaattin Kayserili - Işıklar içinde yatsın] ve bir tuğamiralin [Vural Bayazıt - sonradan Deniz Kuvvetleri Komutanı oldu] sayesinde 'cellatların' ellerinden kurtuldum.

12 Eylül sonrası her yerde Atatürk konferansları düzenleniyordu. Bunlardan birisi de Boğaziçi Üniversitesi'ndeydi. Görev yaptığım okulun komutanı [Denizaltıcı Albay Nephan Ardana - Işıklar içinde yatsın] nedendir bilmiyorum, belki büyükler görevde olduğundandır, üniversiteye [10-11 Kasım 1980] beni gönderdi. Orada da Afet İnan, Vedat Nedim Tör, Turhan Feyzioğlu, Reşat Kaynar gibi isimleri dinleme şansım olmuştu.

İtiraf etmeliyim, gönülsüz gittiğim bu uluslararası konferanstan büyülenmiş çıkmıştım. "Her şerde bir hayır varmış!" sözünün boşa söylenmediği kanıtlanırcasına, bende tarihe ve özellikle *Türk Devrim Tarihi*'ne daha çok ilgi uyandı ve sürekli okumaya başladım. Komutan, devlet adamı ama en önemlisi de devrimci Mustafa Kemal'i keşfim bu yıllarda oldu. Hayranlığım perçinlendi. Fizik öğretiyordum ama tüm tarihi günlerde törenleri ben hazırlar ve sunar oldum. Hatta benim de katkım olan [Edebiyat öğretmeni Binbaşı Arif Sezik'le birlikte] '18 Mart Deniz Zaferi' ve 'Çanakkale 1915'i anlatan bir oyun yazmıştık, okullarda sahneledik. Sahneye koyanlar, Şehir Tiyatroları'nın ünlü oyuncuları Perihan Tedü, Ekrem Dümer'di [her ikisi de ışıklar içinde uyusun]. Benim adıma ne büyük onur ve gururdu.

Gazi'nin gönderdiği fotoğrafına karşılık olarak yazılan [15 Haziran 1938] teşekkür mektubunda, Amerika'daki Mark Twain Cemiyeti Başkanı'nın, "Zamanımıza, geçmiş devirlerin Büyük İskender, Sezar ve Napolyon'undan daha şanlı bir isim bıraktınız. Askerî ve sivil dehanız bütün insanlık tarihi üzerinde derinden etkili olmuştur..." sözlerini ve devamını okuyunca, 'Bu büyük liderin hayatını niye yazmıyorum?' sorusunu sormak bile o zaman diliminde çok çılgınca gelmiş, bu projemden korkudan kimseye söz etmemiştim. Ama yine de okuma-araştırma-arşiv yapma-yazma sürecinin içine girmeden de edememiştim. Neden bilmem, Cumhuriyet'in yüzüncü yılına ömrümün yetişeceğini sanmadığımdan, "85. yılına yetiştiririm," dedim! "Neden bu büyük liderin ölümünün 75. yılı değil?" diyebilirsiniz. Bunu niçin düşünmediğimi gerçekten bilemiyorum. O günden bugüne 26 yıl geçti.

Yukardaki yazının içeriği beni çok yönlendirmiştir. Buna ek olarak, 10 Kasım 2005 tarihinde Habertürk televizyonunda [ana haber Murat Ongun'un

sunduğu programda], Mustafa Kemal'in komutanlığı için şunları söyledim: "Trablusgarp cephesi onun çıraklığı, Çanakkale kalfalığı, Sakarya ustalığı, Başkomutan Meydan Muharebesi ise ordinaryusluğu olmuştur." Bu saptama pek çok internet sitesinde, tabiî adımı vermeden yayınlanır oldu.

Yaşam, bana hiçbir şeyin garantisinin olmadığını, hele Türkiye'de düşünce özgürlüğünün, can ve mal güvenliğinin hiç olamayacağını öğretince, "*Ha gayret Erol!*" dedim. Yıl 2000'di, çok değerli bir bilim insanı olan kardeşimi [Ünal Mütercimler, 1956–2000] yitirdik. Ve ben, yaşamın ne denli kısa olduğunu *Kemalist öğretmen* babamın [Tahir Mütercimler, 1930–1966] erken kaybından sonra bir kez daha yaşadım; ölümün kapımı ne zaman çalacağını bilemediğimden, çalışmalarımı daha da hızlandırdım. Kitap, 2008 yılı sonbaharında yayınlanmalıydı. Aradan sekiz yıl geçti, planlamam başarıyla yürüyor, takvim doluyordu.

Kitabın sonuna geldiğimi düşünüp sevinirken, bir sabah, cumhuriyetin pek çok kazanımı gibi artık unutulmaya yüz tutmuş olan *'Kabotaj Bayramı'* günü, 1 Temmuz 2008 sabahı, 06.30 sularında kapıma "İstanbul Terörle Mücadele'nin polisleri" dikildi. "*Ergenekon terör örgütüne üye olmak, halkı silahlı isyana teşvik ve hükümeti zorla iktidardan alaşağı etmek için komplo kurmaktan*" aralarında bir tümamiral ve iki de orgeneralin bulunduğu 25 kişiyle birlikte gözaltına alındım. Sabahın köründen öğlene kadar evimde arama yapıldı, yıllar boyunca kendime göre kurmuş olduğum düzen ve arşivim darmadağın edildi. Üzerinde "hizmete özel" yazılı olduğu için Harp Akademileri ve Deniz Harp Okulu'nda okutulan ders notları bile götürüldü. Polis kendince aldığını yerine koymuştu ama dört günlük gözaltı sürem dolduğunda [5 Temmuz Cumartesi], savcı tarafından suç unsuru bulunmayıp serbest bırakılınca döndüğümde, evimde arşivimin darmadağın olduğunu gördüm. Özellikle gazete kesiklerimle dergi ve fotokopi arşivim etrafa saçılmıştı. El yazımla tuttuğum defterler ve kâğıtlarımın bir kısmı da götürülmüştü. Kitabı yayınevine teslim ettiğim gün [26 Ağustos 2008] itibarıyla da henüz teslim edilmemişlerdi. Yazma isteğim ve enerjim bir anda tükendi. Günlerce konsantrasyon güçlüğü çektim, yazmaya başladığımda da kütüphanemde aradığımı bulamıyordum. Zorunlu olarak kitap, yaptığım plana göre tamamlanmadı da, koşulların yarattığı olanağa göre noktalandı. Bu bir zorunluluktu, ne yapabilirdim ki... Bu durumdan ötürü öncelikle Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten, sonra kendimden ve okuyucumdan özür diliyorum.

Belki emeklerine saygısızlık ettim ama beni bağışlayacaklarını umduğum iki yazardan teşekkürlerimle birlikte öncelikle özür diliyorum. Birisi anekdotları neredeyse eksiksiz derlemiş olan *Ahmet Bekir Palazoğlu*, ötekisi de Atatürk'ün sağlığı ve hastalıklarını bir tıp adamı ve akademisyen duyarlığında kaleme alan *Eren Akçiçek*... Çünkü arşivimi, notlarımı yeniden düzenleme gücümü yitirip yıllar boyunca biriktirdiğim irili ufaklı not kâğıtlarını ve zarfları to-

parlayamayınca, özellikle son bölümde onların derlemelerinden çokça alıntı yapmak zorunda kaldım. Bu değerli araştırmacıların beni anlayışla karşılamalarını diliyorum.

Neden kaynaklandığını çözemedik ancak, polisten aldığım CD'de 'Lozan bölümünün 25 sayfası da silinmişti', yeniden yazıldı. İşte bu kitabın son iki bölümü bu koşullar altında tamamlandı. Eğer okuyucudan eleştiri gelirse, eksik bulunursa, kitap baskı yaptıkça son iki bölümü yeniden kaleme alabilirim. Umarım buna gerek duyulmayacak.

Dedesi Atatürk'ün doktoru olan dostum kardeşim Mim Kemal Öke'den, anıları istediğimde, bana çok doğru gelen bir uyarıda bulundu. Dedi ki:

"Bu Atatürk, senin Gazi Paşa'n!.. Daha önce Mustafa Kemal biyografileri yazan kişilerden burada alıntı görmek beni rahatsız eder. Üstelik anlamlı da bulmam. Oysa ben, 10 yıldan fazladır Türk Devrim Tarihi dersleri veren Erol Mütercimler'in kaleme aldığı Gazi'yi merak ediyorum, onun bakışını okumak isterim... Okuyucu da bunu bekler. Zaten ötekiler yayınlanmış, piyasada var, alır onları okurlar. Madem tekrar yapacaksın neden senin yazdığını okusunlar?" Mim Kemal'e çok hak verdim. Ama bana da eziyete dönüştü, çünkü, bunu önerdiğinde kitabın on beşinci bölümüne gelmiştim. Yeniden başa dönülerek, yazılanlar tamamen değiştirildi.

İşte yazım öyküsü kısaca budur!

Kaynakça konusunda da bilgi vermek istiyorum: Özellikle anılar tercihim oldu. Çünkü bunlar birinci elden kaynaklardı. İkincisi, Atatürk'ün "Söylev" ve demeçleri ile telgraf ve tamimleri temel kaynaklarımdır. Zaten dipnotları okuyacaksınız ancak genel kaynakçada yer alan bazı makale ve kitaplar dipnotlarda yer almamıştır. Çünkü yıllardır hem derslerimde okuma parçası olarak değerlendirdiğim hem de yüksek lisans öğrencilerinin ödev ve tez çalışmalarında yararlandıkları kaynaklar olduğu için, doğal olarak yıllar boyunca okuya okuya belleğime yerleşiyor. Kitabı okurken eser ya da araştırma sahipleri kendilerine özgü bazı tümcelere, değerlendirme ve yorumlara rastlayabilirler. İşte bunun nedeni etkilenmiş olmamdır. Lütfen dipnotta yer verilmeyişini kendilerine saygısızlık ya da unutulmuş olarak almasınlar. Arşive yazar ve eser olarak kaydetmiş olduklarım genel kaynakçada yazılmıştır.

***

Sıra teşekkür borçlu olduklarıma geldi...

Evimden alınan CD'lerim, bilgisayarımın 'belleği' ve dizüstü bilgisayarlarım polis tarafından geri verilmedi. Ders vermekte olduğum İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ateş Vuran'dan hiç olmazsa '25 yıldır emek verdiğim Atatürk kitabımın' CD'sini alabilmem için aracı olmasını rica ettim. Rektörümüz de benim yanımda hemen İstanbul Valisi Muammer Güler'i aradı. Hem Vali Muammer Güler'e hem de rektörümüz Ateş Vuran'a binlerce kez teşekkür ede-

rim. Hemen ertesi günün sabahı erkenden Rektörümüz telefonla arayıp **Vali Güler**'in gerekli talimatı verdiğini ve *'Ergenekon olayı'* savcısı Zekeriya Öz'e avukatsız gitmemi söyledi. Biraz ürkerek de olsa gittim. Ne de olsa hâlâ şüpheliydim! Savcı bir dilekçe yazdırdı. "Üstünde araştırması bitirilmiş olan, suç unsuru taşımayan materyallerimin iadesi..." isteniyordu, ama terörle mücadeleden yalnızca CD'lerimin bir kısmını [15 Temmuz Salı günü] alabildim. Onlar da zarflarından çıkarılmış, iplere dizilmişti. Allak bullak oldum. Elimde ne olduğu belli olmayan dört yüze yakın CD vardı. Bunların içinden aradığımı nasıl bulacaktım? Bunları tekrar düzene sokmak için nasıl uğraştığımı siz bana sorun!

İstanbul Ticaret Üniversitesi'nin iki değerli öğretim üyesi Prof. **Haluk Yavuzer** ve Prof. **Özcan Köknel** ağabeylerime ve üstatlarıma da teşekkür etmeliyim. Çünkü yirmi birinci bölümü yazarken *Latife* ve *Fikriye* hanımların davranış biçimleri hakkında kendilerinden akıl sorarken, hem bilgi birikimlerini aktardılar hem de **Yavuzer**, ***Tanı Ölçütleri*** kitabının fotokopisini yaptırıp bana getirme zahmetine katlandılar. Kendilerine teşekkür borcum büyük...

Kendisinin haberi yok ama, yıllardır *Atatürk* ve *Atatürkçülük* konusunda yazdıklarıyla bana hep rehber olan birisine, **Yekta Güngör Özden**'e de rozet Atatürkçüleri'yle mücadelesi nedeniyle teşekkürüm özel bir borçtur.

Arşivlerinden yararlanmam için sürekli kitap ve *Türk Solu* dergisini gönderen *İleri Yayınevi*'nin yönetimine de teşekkür ediyorum.

Gazeteci **Mete Akyol** ustamıza katkıları için teşekkür borcum var.

Tüm çalışmayı okuyan, düzeltmeler yapan ve önerilerde bulunan kardeşim **Kemal Ünsal Mütercimler** ise her şeyi hak ediyor. O zahmetli bir test okuyucusu oldu. Çünkü benim hırçınlığımı da göğüsleyerek bazı bölümleri birkaç kez okumak zorunda kaldı. Çektiği istırabı düşünemiyorum bile!

Gelibolu 1915 adlı kitabım, planlamamda yokken *Çanakkale Savaşları'nın 75. yılına* yetişmişti ama buna beni zorlayan iki genç kitapsever vardı. Yayıncım Alfa Yayınevi'nden **Vezir** [Bülent Sarıyer] ve **Vedat Bayrak**, daha o gün, "Bize Atatürk biyografisini ne zaman teslim edeceksin?" diye baskı yapmaya başladılar. İstediğim hemen hemen bütün kitapları da bulmaya çabaladılar. Yayınevinin sahibi **Faruk Bayrak** da TBMM'deki milletvekilliği görevini yaptığı sırada İstanbul'a geldikçe, "Kitap nerede?" sorusunu sıkça yineleyerek psikolojik baskıyı sürdürdü. Bu arada ***Komplo Teorileri*** kitabıma açılan çok tatsız ve anlamsız bir *'intihal'* davası da morallerimizi altüst etti ama toparlandık. Aslında bu zorlamalar iyi oldu, çünkü üzerimde daha büyük bir sorumluluk hissettim, hırslandım.

Editörüm **Rana Gürtuna** dert ortağım oldu. Bir aralık gerçekten yazmayı bırakmıştım. Bu dönemde yazarını koltukladı, morallendirmeye çabaladı. 'Niye pes edelim ki?' dedik!

Her çalışmamda olduğu gibi teknik sorunlarımı sabırla çözen, pek çok soruma muhatap olan **Sinan Uğurel**'in yerinin ayrı olduğunu da belirtmeliyim.

Özel bir teşekkür borcum da, Kemalist Cumhuriyet'in ekonomi politikasının yarattığı işadamlarından 'gerçek Atatürkçü' Feyyaz Berker'e var. *Anıtkabir Derneği*'nin yayınlamış olduğu 24 ciltlik 'Atatürk'ün Okuduğu Kitapları' bana armağan etti. Tahmin edilebileceği gibi bu kaynaktan çok yararlandım.

On yıldır 'Türk Devrim Tarihi' dersi anlatmaktayım. Önce yüksek lisans ve doktorada tez danışmanım Prof. Toktamış Ateş'in liderliğinde Bilgi Üniversitesi'nde ders anlatmaya başlamıştım. 1 Şubat 1999 tarihinde Kanal 6 Televizyonunda programcı olarak çalışıyordum [*Analiz* adlı programı yapıyordum]. *Yeditepe Üniversitesi* Mütevelli Heyeti Başkanı Bedrettin Dalan bir programımın konuğuydu. *"Neden Bilgi'de ders veriyorsun?"* diye sordu. *"Ne sakıncası var?"* şeklinde karşılık verdim. *"Orası ikinci cumhuriyetçilerin üniversitesi!"* diye yanıt verdi. Ben de, *"Atatürkçülerin üniversitesi var mı ki?"* deyince, *"Yeditepe sence ne?"* sorusuna muhatap oldum. Hemen Rektör Prof. **Ahmet Serpil**'e telefon ederek, *"Mütercimler yarın sana geliyor, bizde derse başlıyor,"* talimat ricasını iletti. Böylece, *Yeditepe Üniversitesi'nde* sekiz yıldır aralıksız hem lisans hem de yüksek lisans bölümü öğrencilerine 'devrim tarihimizi' anlatmaya başladım. Birinci dönem '*Söylev*'in analizini yaparken, ikinci dönemde '*Kemalist ideoloji*'yi de anlattım. Bazılarının, "*Kemalizm* diye bir ideoloji yoktur," dedikleri düşünce sisteminin neden gözlerden kaçırıldığını öğreniyor öğrencilerim! İşte bir bakıma bu on yıllık derslerim de şimdi sizinle buluşmuş oluyor!

Kitabımın matbaaya gittiği dönem olan 2007-2008 sezonunda üç ayrı üniversitede de öğretim üyeliğim devam ediyordu. Haftanın altı günü *Uluslararası İlişkiler, Türk Devrim Tarihi* ve *Strateji* (*Stratejik Düşünme Yöntemi, 21. Yüzyıl ve Yönetim, Stratejik Yönetim*) dersleri verdiğim okullar, **Yeditepe Üniversitesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi** ve haftada bir gün uçakla ulaştığım Mersin **Çağ Üniversitesi**'ydi. Bunun yanı sıra hazırladığım ve katılımcı olarak yer aldığım televizyon programları, konferanslar, paneller ve makale yazımlarını da eklediğimde içinde yaşadığım koşulları artık takdirlerinize bırakıyorum, efendim!

Bir Türk olarak, hem de gururla göğsümü kabartıp Kemalist olduğumu yıllar boyunca, inadına haykıran laik cumhuriyetin bir öğretmeni olarak, bu 'biyografiyi' kaleme almış olmaktan, okuyucumla buluşturmaktan onur duyuyorum. Mutlu muyum? Buruk bir mutluluk bu!..

Evet, bu kitapta yaşamöyküsünü anlattığım 'aktör' benim Gazi Mustafa Kemal Atatürk'üm.

Umarım kitabı okuduktan sonra, her okuyucum, "Ben de yazsaydım, böyle yazardım!" der.

8 Ağustos 2008
Göztepe / İstanbul

GİRİŞ

Dünya siyasi haritasında nüfusunun çoğunluğu Müslüman olup da, siyasi rejimi laik cumhuriyet ve siyasal sistemi demokrasi olduğu iddiasındaki tek devlet olan Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal'in eseridir. Ve en büyük eseridir.

Hayattayken ziyarete gelip Gazi'nin devrimlerine hayran olan Afganistan Kralı Amanullah Han, yalnızca kadın haklarının benzerini ülkesinde yapmaya kalkışınca tahtını yitirmişti. Komşu İran'da Şah Rıza Pehlevi Türkiye devrimlerine benzer adımlar atıp farklı bir İran yaratma peşine düşmüş, başarılı olamamış, daha sonra başbakan olan Musaddık kapitülasyonları yırtıp İran petrollerini millileştirmeye kalkınca bunun bedelini canıyla ödemişti. Oğul Rıza Pehlevi ülkenin yüzünü Batı'ya çevirme girişimlerinden dolayı 1979 yılında tahtını yitirip sürgünde ölmeye mahkûm edilmişti.

General Sherrill *Üç Adam: Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini* adlı yapıtında, Başkan Roosevelt'e Mustafa Kemal hakkında ne düşündüğünü soruyor ve karşılığını şöyle alıyor: *"Kemal hakkında almış olduğum bilgi çok yenidir. Bu husustaki bilgilerimi kendisini çok iyi tanıyan birisinden temin ettim. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti'nin tanınması hakkında Dışişleri Bakanı Litvinof ile görüşürken kendisine, onun fikrince bütün Avrupa'nın en kıymetli ve en çok dikkate değer devlet adamının kim olduğunu sordum. Bana verdiği yanıtta Avrupa'nın en kıymetli devlet adamının bugün Avrupa'da yaşamadığını, Boğazların gerisinde, Ankara'da yaşadığını, bunun Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal olduğunu söyledi."*[1] Sherril aynı soruyu Mussolini'ye de soruyor, ondan da, "[Mustafa Kemal] *Büyük cesarete sahip bulunan diğer bir şahsiyettir. Osmanlı geleneğiyle ve bu geleneğin Türkiye'de temsil ettiği her şeye karşı yapmış olduğu ihtilâl ile de bunu isbat eylemiş bulunmaktadır,*"[2] içeriğinde bir yanıt alıyor.

Mustafa Kemal'den sonra, belki geriden gelenlere haksızlık olacak ama hep bir lider arandı. Türkiye'yi işgale hazırlanmış olan Hitler bile şunu söylüyordu: "Türkiye'yi Mustafa Kemal'in ölümünden sonra dar kafalı ve basiretsiz insanlar yönetiyor!"[3]

Gerçek şudur ki, Türkiye'de doğan ve parlayan yıldız bize izleyeceğimiz yolu göstermiş, "Fikrimizin Rehberi" olmuştur.

Atatürk öyle bir kişiliğe sahiptir ki, daima çağımızın en büyük kişilerinin önünde olacaktır. Bu, tarihin ona verdiği haktır. Ne tek parti döneminde, ne Soğuk Savaş dönemi koşullarında ne de küreselleşme denilen bu yeni çağda aranan ve özlenen lider çıktı. Dikkat edilirse –belki de ülke halkının sağ siyasi görüşlere daha eğilimli oluşundan– yeni gelen lider adayları hep Adnan Menderes'le kıyaslandı, ona benzemeleri daha arzu edilir bir nitelikler kümesi oldu. Kitap baskıya hazırlanırken, Cumhuriyet tarihinde bir ilk yaşandı; iktidarda bulunan siyasi parti [Üstelik % 47 gibi çok yüksek bir oyla seçilmişti], "anti-laik faaliyetlerin odağı olmakla" hakkında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından iddianame hazırlanarak, kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'nde dava açıldı. Parti kapatılmadı ama 'Yüksek Mahkeme'nin on bir üyesinden on tanesi partinin bu suçu işlediği yönünde karar verdi. Kemalist laik Cumhuriyet'in 85. yılında gelinen aşama buydu. Daha doğrusu aşılamayan eşiği buydu. Gazi'nin döneminde de iki kez çok partili yaşam denendi ama ikisinde de karşı devrimci ve irticai grupların odaklanması suçlamasıyla partiler kapatıldı. Türkiye'de siyasi yaşam bir türlü bunu aşamıyordu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş döneminde yaptığı konuşma tek parti rejiminin amaç olmadığını ortaya koyuyor:

> "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın esas prensibi, memleket ve milletin gerçek selamet ve saadetini temine çalışmaktır ve amaca götüren yol bence budur ve bellidir. O da Cumhuriyet'i güçlendirme ve sağlamlaştırma ile beraber fikrî ve sosyal inkılâpta, medeniyet ve yenileşme yolunda milletin azimle ve başarıyla yürümesini sağlamaya yol göstermektir. Bu belli olan fakat şüphesiz yorucu ve uzun olan yolun yolcuları başlangıçtan sona kadar bir hizada ve aynı zamanda aynı yorgunluk derecesiyle yürüyemeyebilir ve bu takdirde düşünce ve tedbirleri arasında fark olabilir. Fakat yoldan sapmamaları, genel hedeften gözlerini ayırmamaları, esas amacı ihlâl etmemeleri lâzım gelir. Bugün belli olan yolun başlangıcında bulunuyoruz. Henüz düşünceleri etkileyecek kadar yol alınmış değildir. Görüşler gerekli ölçüde açıklık ve isabet kazanmalıdır. Ondan önce tefrika fikri alelâde fırkacılıktır ki memleket ve milletin huzur ve güven şartları henüz böyle bir tefrikaya yol açmaya elverişli değildir..."[4]

Mustafa Kemal'in konuşmalarını izlediğimizde çoğulculuktan yana olduğunu saptayabiliriz. Ama Türkiye'nin o günkü koşulları ne yazık ki çok partili hayata geçiş için uygun olmamıştır. CHP, Avrupa'da ortaya çıkan faşist ya da komünist partiler gibi bir işleve sahip olmamıştır. Bunu sağlayan da Atatürk'ün demokrasiye inancı olmuştur. Önemli siyaset bilimcilerden Maurice Duverger'nin bu yöndeki analizi şöyledir:

> "Bazı tek partiler, gerek felsefeleri gerek yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini, 1923'ten 1946'ya kadar Türkiye'de tek parti olarak faaliyet göstermiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi sağlamaktadır. Bu parti-

nin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisindedir. Bu ideoloji, hiçbir zaman faşist ya da komünist kardeşleri gibi, bir tarikat ya da kilise niteliği taşımamış, üyelerine bir iman ya da bir mistik empoze etmemiştir. Kemalist devrim, özü bakımından pragmatiktir. Ödevi, Ortadoğu uluslarının modernleşmelerini önleyen başlıca engele, yani İslamiyete karşı mücadele ederek, Türkiye'yi 'Batılılaştırmak' olmuştur.

Adının 'Cumhuriyetçi' oluşu bile, bu partiyi [CHP], yirminci yüzyılın otoriter rejimlerinden çok, Fransız Devrimi'ne ve on dokuzuncu yüzyıl terminolojisine yaklaştırmaktadır. Konvansiyon örneğine uygun olarak bütün iktidarı Büyük Millet Meclisi'ne veren ve ayrı bir yürütme organı kurmayı reddeden Türk Anayasası da bu benzerliği doğrulamaktadır. Sözü geçen anayasanın tümü, onda kuvvetle ifade olunan ulusal egemenlik ilkesine dayanır: Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur. Faşist rejimlerde her gün rastlanan otorite savunusunun yerini, Kemalist Türkiye'de demokrasi savunusu almıştır. Bu da, 'halkçı' ya da 'sosyal' diye nitelendirilen 'yeni' bir demokrasi değil, geleneksel siyasal demokrasidir. Parti, yöneticilik hakkını, siyasal elit ya da 'işçi sınıfının öncüsü' olma niteliğinden, yahut da liderinin Tanrı iradesine dayanışından değil, seçimlerde kazandığı çoğunluktan almıştır.

...1935'te Cumhuriyet Halk Partisi'nin rızasıyle, birçok bağımsız şahsiyetlerin seçilmeleri sağlanmıştır. Bir muhalefet yaratma yolundaki bu çabalar çoğu zaman gülünç karşılanmışsa da, bunlar her şeye karşın Kemal rejiminin plüralizme üstün bir değer tanıdığını ve plüralist bir devlet felsefesi çerçevesinde faaliyet gösterdiğini ifade etmektedir. Öte yandan Türk tek partisinin yapısında da totaliter bir taraf yoktu."[5]

"Ben isteseydim derhal askerî bir diktatörlük kurar ve memleketi öyle yönetmeye kalkışırdım. Fakat istedim ki, milletim için çağdaş bir devlet kurayım ve onu yaptım,"[6] diyen Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi'nin ömür boyu başkanlığının teklif edilmesi üzerine söylediği, *"Milletin sevgi ve güvenini kaybetmediğim sürece tekrar seçilirim; milletin oyu esastır,"*[7] sözleri, bir diktatöre özgü değil, demokrasi talebi bulunan birisinin düşünceleridir. Bu demek değildir ki, Atatürk döneminde ülkede gerçek demokrasi vardı. Bunu iddia etmek doğru değildir ve gereksiz yere zorlama olur.

Şevket Süreyya özlü bir saptama yapmıştır: "Askerdi, fakat militarist değildi. Sivil idareye inanıyordu. Bu sivil idareye de, hiçbir zaman bir parti veya klik diktatörlüğü vasfı vermedi... Militarist gösterilere hiçbir zaman yüz vermedi. Ordunun siyasete karışmasını, ordunun haysiyet ve itibarına aykırı sayardı. Normal devirde orduyu, hiçbir zaman bir siyasi baskı aleti olarak kullanmadı."[8]

Atatürk, kendisine diktatör olup olmadığı sorulan ya da, "Size diktatör diyorlar, ne dersiniz?" diye sorulma cesareti gösterilen ender liderlerden olsa gerek. *"Ben diktatör değilim. Çünkü fikirlerimi ve düşüncelerimi zora dayanarak kabul ettirmeyi asla benimsemedim, arzulamadım ve uygulamadım. Ben yaşadığım zaman içinde milletimin hayrına, refahına ve maddî-manevî mutluluk ve onuruna uygun gördüğüm önlemlerin alınmasına çalıştım. Hepsinin bileşkesi uygar ve ileri bir yaşamın yaratılması çabasıdır."*[9]

Atatürk'ün 9 Kasım 1930 tarihinde kendisiyle görüşen ABD Ticaret Bakan Yardımcısı Julius Klein'a söyledikleri, Batı'dakine benzer bir bakışla demokrasinin özgün bir tanımıdır. Bu tanım, Amerika'da yayınlanmıştır: "*Türk milleti yaratılışı bakımından demokrattır. Amerikan halkı, henüz kendi varlığının bilincine vardığı sıralarda, demokrasi prensiplerine sarılmış ve demokrasiyi tutmuştur. Yaratılıştan demokrat olan Türkler de demokrasinin en canlı örneği olan Amerikalılar'a bu nedenle derin bir sevgi duymaktadır.*"[10]

Mustafa Kemal kendisine diktatör diyenlere kızardı ve derdi ki: "*Eğer zorla, tazyik ve tehdit ile fikirlerini kabul ettirenlere diktatör derlerse, ben diktatör değilim. Eğer benim muhitimdeki insanlar, benim fikirlerimin isabetini takdir ederek kendi gönül rızalarıyla bu fikirleri kabul ediyor ve ona göre çalışıyorlarsa, ben diktatörüm!*"[11] Yasakçı bir düzeni Atatürkçülüğe dayanarak savunmanın olanağı yoktur. Çünkü Atatürkçülük, Atatürk'ün sözlerinden ayrı bir siyasal sistem olarak değerlendirilemez. Atatürk ne dediyse, Atatürkçülük odur![12]

1932'de Birinci Türk Tarih Kongresi'nin toplandığı günlerden bir gündü. Atatürk kongre üyelerine Marmara Köşkü'nde bir çay vermişti. Kongreye çağırılmış olan tarih öğretmenleri, profesörler Atatürk'ün etrafını sarmış, çeşitli sorular soruyorlardı.

Bu sırada öğretmen olmayan genç bir hukukçu İtalyan yazarlarından birinin son zamanlarda çıkan eserinden söz açtı ve, "Bu yazar size diktatör diyor," dedi.

Atatürk güldü: "Doğru değil. Eğer ben diktatör olsaydım, şimdi sen benim karşımda böyle konuşamazdın," cevabını verdi.[13]

Bu olayın tanığı Ordinaryus Profesör Reşat Kaynar o anı şöyle anlatıyor:

"Bu sorudan sonra ortamda tam anlamıyla bir sessizlik oluştu. Biz çok şaşırdık. Yani böyle bir sorunun Atatürk'e sorulmaması gerektiğini düşünüyorduk. Ama bir de o dönemde Avrupa'ya diktatörler hâkim olmuştu. İtalya'da Mussolini, Almanya'da Hitler, İspanya'da Talkom vardı. Bu sebeple de o dönemde akıllarda şu vardı: 'Doğrudan doğruya demokrasilerle devlet idare edilemez. Mutlaka dikta lâzımdır. Ancak diktatörler memleketlerini geliştirebilirler.' Atatürk'ün buna cevabı ise, 'Hayır, bir devlet, bir millet dikta ile idare edilemez. Diktatörlerin sonu mutlaka felaketle biter ve milletlerin en büyük hücumlarına maruz kalırlar. Fakat bir muntazam idare, temelli bir idare, medenî bir idare demokrasidir. Demokrasi kat'iyen bir zarar vermez. Bilakis demokrasi bir milletin gelişmesini sağlar. Onun için Türkiye Cumhuriyeti, demokrasi yolunda, demokratik bir sistem içerisinde gelişecektir, kanaatindeyim. Dikta rejimi ile hareket eden gerek Mussolini gerekse Hitler'in sonu felaketle bitecektir,' dedi."[14] Kendisi göremedi ama bu öngörüsü de kısa sürede gerçekleşti.

Sonra demokrasi ile yönetimin önemi üzerinde ısrarla durdu. Konuyu tarihi açıdan ele aldı, geniş açıklamalarda bulundu. Ardından soruyu sorana dönerek, "Muhterem hocam, şimdi bir de bizim idare şeklimizi ele alalım," diyerek ko-

nuşmasına şöyle devam etti: *"Lütfen Meclis tutanaklarını inceleyiniz. Tutanaklarda da tespit edileceği üzere en çok konuşan benim. Fakat eğer ortaya koyduğum fikirlerden karşı fikirler daha kuvvetli ise o zaman ben fikrimi değiştiririm. Kuvvetli olan fikrin yanında yer alırım. Şimdi size soruyorum muhterem hocam, böyle bir diktatör var mıdır? Böyle bir tartışma yapan diktatör var mıdır? Eğer ben bir diktatör olsam, siz bana böyle bir soruda bulunabilir miydiniz?"*[15]

Bu denli hoşgörülü olan, yüzüne karşı soyadıyla Atatürk şeklinde hitap edilebilen kişinin, kurulmuş olan iki siyasi partiyi de kapatmış olması bir çelişki gibi görünmektedir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken nokta, laik cumhuriyetin korunmasındaki duyarlılığı ve kararlılığıdır. Laikliğin savunulması ve korunması, demokrasinin kurulmasından önce gelmektedir. Aslında demokrasinin olmazsa olmaz koşulunun laiklik ve sekülerlik olduğunu da unutmamak gerekiyor. Birisi liberal, ötekisi muhafazakâr sağ bir ideolojik görüşü taşıyan iki partiyi kapattırmakta tereddüt etmeyen Mustafa Kemal, sol düşünceye karşı göreceli olarak daha toleranslı olmuştur. Buradan hareketle, Atatürk'ün sağcı olmadığını, halkçılık ve devletçilik ilkelerini savunmasından da sola daha yatkın olduğunu öne sürebiliriz.

Atatürk sosyalist değildi, doğru... Kemalizm ve Marksizm çok ayrı kavramlardır, bu da doğru... Bunların yanında bir başka doğru daha vardır: O da Atatürkçülük'ün McCartizm demek olmadığıdır [Uğur Mumcu, *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1980]. Kemalizmin serbest piyasa ekonomisine dayalı 'Friedmanizm' ile de ilgisi yoktur. "Kemalist devletçilik, doğrudan doğruya emperyalizmin müdahalesine karşı kurulmuş bir savunma sistemiydi. Kemalistler buna savunma ekonomisi diyorlardı... 1929'dan sonra Kemalist devletçiliğin esas prensiplerinden biri de liberalizme sırt çevirmeleri idi. Devlet, artık özel teşebbüsü destekleyerek kalkınma siyasetini bırakıyor, kalkınma işini kendi ellerine alıyordu."[16]

Millî mücadele yıllarında, Ankara ve Eskişehir gibi vilayetlerde kurulan komünist teşekküller TBMM içindeki tesirine ve faaliyetine göre üç safhada belirmiştir. Birincisi "Yeşil Ordu" hareketidir. İkincisi Türkiye Komünist Partisi'nin legal faaliyeti ve veçhesi olan "Halk İştirakiyun Fırkası", üçüncüsü de Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarına teşekkül ettirdiği muvazaalı [danışıklı] "Türkiye Komünist Partisi'dir". Bunlardan "Yeşil Ordu" yarı gizli, muvazaalı Komünist Partisi açık, "Halk İştirakiyun Fırkası" açık kuruluşlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın kurdurttuğu muvazaalı partinin dışında üç komünist kuruluşun Bakü'de Mustafa Suphi'nin başında bulunduğu "Türkiye Komünist Partisi" ile ilgileri olduğuna dair, "İstiklâl Mahkemeleri"nde belirtildiğine göre karine değerinde bilgiler ortaya dökülmüştür.[17]

Ankara'da talimatla bir Komünist Parti de kurdurulur. Mustafa Kemal Meclis'in gizli oturumunda [22 Ocak 1921], Bakü'de 'Komünist Fırkası' adıyla bir başka parti daha kurulduğunu anlatır ve Ankara'da Türkiye Komünist Partisi

adıyla bir parti kurulmasıyla, "Talimatı dışarıdan alan bir fırka da reddedilmiş oldu," der.[18] Gerekçeyi anlatmaya devam eder: "Türkiye Komünist Fırkası, Türkiye için, Türkiye içinde çalışan bir parti biçimindedir. Halk İştirakiyun Fırkası, doğrudan doğruya komünizm niteliği gösterir bir partidir, kanıtlanmış bilgilere göre burada bulunan Rus Büyükelçiliği ile bile temas halindedir. Bu konuda fazla bir şey söylemek istemiyorum."[19]

Mustafa Kemal, niçin komünist partisi kurdurduğunu da gizli görüşmede şöyle açıklıyor:

"...Komünizmin memleketimiz için, milletimiz için, din gerekleri için uygulama olanağı olmadığını anlatmak, kamuoyunu aydınlatmak en yararlı çare görülmüştür. İşte hükümet, böyle bir çözüm yoluna başvurmakla beraber, şüphe yok ki, gelen akımları zamanından önce, zararlı hale gelmeden, bir taraftan da gerekli önlemleri almıştır. Hükümet, aydınlatma yoluyla bu akımın önüne geçmeyi düşündüğü sırada aynı biçimde düşünen birtakım kıymetli ahlâklı ve her bakımından güvenilir arkadaşlar bana başvurdular. Bunlar, bu açıdan bu memleket ve milletin yararına en çok ne yolla hizmet edebileceklerini düşünüyorlardı. İşte bu düşüncenin ürünü olarak Ankara'da Komünist Fırkası adı altında bir fırka oluştu."[20] Kendi kurdurduğu Komünist Partisi'ni yine kendisi kapattırmıştır.

1919-1925 yılları arasında sosyalist partiler ve yayın kısmen serbestti. Atatürk zamanında, kısa dönemler haricinde sol neşriyat serbestti ancak Atatürk rejiminin yerilmesine izin yoktu. 1925 yılından Atatürk'ün ölümüne kadar, 1930 yılındaki pek kısa 'Serbest Fırka' sondajı dışında, her türlü parti ve örgüt kurmak yasaktı. Mason derneklerinden Türk Ocaklarına kadar, işçi derneklerinden tekkelere kadar CHP kontrolü dışındaki her türlü politik ve hatta kültürel teşekkül yasaklandı. Bu durumda 'sol' doğal olarak yasa dışına itilmiş oldu.[21] Ancak yasak olan sol örgütlenmeye karşı verilen cezalar Atatürk döneminde şaşılacak kadar azdı. Eski İttihatçı liderlerden asılanlar oldu, en yakın silah arkadaşlarından asılanlar oldu [Albay *Ayıcı* Arif ve Rüştü Paşa bunlardandı], sarıklı yobazlar asıldı, Şapka Devrimi'ne ve reformlara karşı gelenlerden asılanlar oldu, Nakşibendiler asıldı. Bu sert tutum savaşın, Atatürk devriminin gereklerindendi. Ancak asılan ya da aşırı ağır cezaya uğratılan sol eğilimli tek bir kişi [Doğu'da ordu içinde faaliyetten Maksut isminde bir solcu idam edilmiştir] yoktur.[22]

Her ne kadar Rasih Nuri İleri,bu görüşü ileri sürüyorsa da, ancak 1927 Komünist tevkifatı[23] ve 4 Mayıs 1929 akşamı İzmir'de ve İstanbul'da yapılan komünist tutuklamaları[24] ile 1938 Harp Okulu tutuklamaları[25] sonucu Nâzım Hikmet, Kemal Tahir başta olmak üzere birçok kişiye 'Türk ordusunu ve donanmasını isyana teşebbüsten' kesilen ağır cezaları unutmuş görünüyor. Tutuklamaların Atatürk'ün sağlığının bozulduğu bir döneme denk gelişi, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın özellikle ce-

zalandırma yönündeki çabaları da göz önünde bulundurulmalıdır. Nâzım Hikmet'in dayısı Ali Fuat Cebesoy'un Atatürk'e ulaşma girişimlerini Şükrü Kaya engellediği gibi, Nâzım Hikmet'in yazdığı mektubu da Atatürk'e vermez. O mektupta, "*Askeri isyana teşvik etmedim. Deli, serseri, mürteci, satılmış, inkılap ve yurt haini değilim ki, bunu bir an olsun düşünebileyim... Başvurabileceğim en inkılapçı baş sensin. Kemalizmden ve senden adalet istiyorum. Türk inkılabına ve senin başına ant içerim ki, suçsuzum,*" diye yazar ama mektup Şükrü Kaya'nın cebinde kalır, muhatabına ulaştırılmaz. Fevzi Çakmak emrindeki askerî yargıçlar da acımasızca suçsuz kişilere basar cezayı.

Sol düşünceyi savunanlar açısından önemli bir adım olan kadın hakları konusunda Avrupa'nın pek çok gelişmiş ülkesinden önce devrim adımları atan Türkiye Cumhuriyeti, bugün kadınlarını ikinci sınıf vatandaş durumuna indirme peşinde. Daha 1925 yılında kadının peçesini açtırıp onun dünyayı, dünyanın da onu görmesini sağlayan Cumhuriyet'in hükümetinden, 21. yüzyılda kadını yeniden siyasal ve dinsel bir simge olarak kabul ettirilen 'türban' altına sokmaya çalışan kişilerin varlığına tanıklık ediliyor. Siyasilerin inatları yüzünden sayıları az da olsa bazı kız öğrencilerin üniversite öğrenimleri kısıtlanıyor, bu da Kemalist cumhuriyetin ceberrutluğuyla açıklanıyor. Bu durum, yani türbanla üniversiteye girilemeyeceği konusu, Kemalist cumhuriyetin en önemli projesi olan laik hukuk aklının egemen olduğu 'Anayasa Mahkemesi' kararıyla da onaylanmıştır. Devrim yasalarına karşın kılık kıyafet sorunu yaşanmaya devam ediyor. 'Eğer tepeden inme olmasaydı bu devrimler tutardı,' yargısı kimi çevrelerde egemendir. Bu, çok tartışılan bir sorundur.

Kâzım Karabekir de bu görüşte olanlardandır, kızı babasının düşüncesini şöyle açıklıyor: "Babamın itirazı, devrimlerin yapılış şekline idi. Devrimlere karşı değildi. Yapılanlar zorla yapıldığı için devrimlerin yerleşmemesinden korkardı. 'Zorla yapılan, halkı eğitmeden yapılan devrimler, geri teper,' derdi. Korkusu buydu. 'İmkânını bulunca biz bunu yaparız, gene bunu giyeriz derler,' derdi."[26] Galiba gözden kaçırılan nokta, bu devrimin o günün koşullarında öyle yapılması gerektiği idi. Yani ihtilaller, darbeler ve devrimler kendi koşullarında yargılanmalıdır. Son tahlilde kimi mahkûm edilir, kimi yüceltilir.

"Egemenlik kayıtsız şartsız millete aittir," diyebilen ve bunu ödünsüz uygulayan ve uygulatan Mustafa Kemal'in resimlerinin devlet dairelerinden kaldırılmasını öneren Batı'nın temsilcileri, ülkelerinin bölgesel çıkarları böyle emrediyor diye, 1947 yılından itibarenTürkiye siyasetinde egemen hale getirilen lider oligarşisine ve seçilmiş padişahlar egemenliğine hoşgörüyle bakmaktadır.

İnsanlık tarihinin en önemli devrimcisinin yarattığı bir devletin, onun ölümünün yetmişinci yılında sahip olduğu görüntü budur.

Oysa bu büyük devrimci, emperyalizmin dişleri arasından bir milleti almış, oradan laik düşünce sisteminin egemen olduğu bir çağdaş devlet yaratmıştır.

Türkiye'de ilericiliğin kaynağı Atatürk'tür. Osmanlı'da ilericilik adına yapılan reformlar, Tanzimat hareketi gibi girişimlerin hiçbirisinde antiemperyalist bir mücadele yoktur. Bu nedenle yapılanların tamamı bir sömürge düzen ve sisteminin yerleşmesinden başka bir şeye yaramamıştır. Üstelik sömürgeleştirmenin kaynağı da Batı'dır. Bir tek Kemalist devrim bu döngüyü kırmıştır. İşte bu nedenle de Osmanlı aydınları içinden çıkmış, Türkiye'deki tek ilerici devrimci Gazi Mustafa Kemal'dir.

Birinci Dünya Savaşı hatta *ikinci büyük savaş* sonrası yirminci yüzyılın yapılmış olan tüm antlaşmaları ortadan kalkmışken, bir tek 'Lozan' yaşamaktadır. Mustafa Kemal'in siyaset tarihindeki önemli rolünü gösteren bu antlaşmanın özü, ilk antiemperyalist savaşı yapan Türklerin varlığını tartışmasız kabul eden uluslararası belge oluşudur. İkincisi Anadolu'yu parçalayan Sevr'in yırtılıp atılmış olmasıdır. Osman Olcay'ın büyük emekle derlediği "*Sevr Andlaşması'na Doğru*"[27] adlı yapıt incelendiğinde, bu ölüm fermanı öncesi yapılan bir dizi hazırlığın ürkütücülüğü ile yüzleşirsiniz.

> "Kurtuluş Savaşımızın sonucu olarak, yeni Türkiye'nin bağımsız ve ulusal, çağdaş bir devlet kişiliğiyle uluslararası alanda kendisini kabul ettirmesinin ana belgesi olan Lozan Andlaşması'nı, bu andlaşmayı ve egemenliğimizi güçlendirecek biçimde tamamlayan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni gereği gibi değerlendirmek için, Birinci Dünya Savaşı sonunda yenik düşmüş Osmanlı İmparatorluğu'na yüklenmek istenen Sevr Andlaşması'nı iyice bilmek gerekir. Sevr Andlaşması onaylanmadığı, üstelik Kurtuluş Savaşımızla böylesine niyetlere son verildiği için, hiçbir zaman yürürlüğe girmemiştir. Şu var ki, bugünkü, yarınki kuşakların iyice bilmeleri gereken bir 'ibret belgesi' olarak kalmaktadır."[28]

Atatürk'ün 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalatmayı başardığı bir andlaşma da Montrö Konferansı metinleridir.

> "Türkiye'nin konferansa katılan bütün ülkeler tarafından itibar gördüğü, imzacı bütün devlet temsilcilerinin Türkiye'ye ters düşmemek gayreti içinde özel menfaatlerini korumaya çalıştıkları dikkat çekmiştir... Montrö'nün birinci özelliği, Lozan'ın Boğazlar bölgesinde Türkiye hesabına açık bıraktığı bir boşluğu doldurmasında ve Cumhuriyetimize büyük bir güvenlik getirmiş bulunmasındadır. Öte yandan Montreux, uluslararası ilişkilerde siyasi andlaşmaların 'müzakere ve barışçı yollar' ile günün şartlarına daha uygun bir hüvviyete sokulabileceğine, tarihte ender rastlanan bir örneği getirmiş olması bakımından dikkate şayandır."[29]

Montrö, İstanbul ve Çanakkale Bboğazlarına Türkiye'nin egemenliğini sağlayarak, Lozan'ın çok önemli bir eksiğini gidermiştir ancak Lozan'ın en önemli özelliği ve Batı tarafından bağışlanmayan/hazmedilemeyen yanı da, kapitülasyonlardan arınmış, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığının kabul edilmiş oluşudur. Lozan'ı imzalatan kararlılığın adı Gazi Mustafa Kemal'dir.

Kitabın on yedinci bölümünde 'Kemalizm ve Atatürkçülük' tartışmasını okuyacaksınız. Bu konu, kitap yayına hazırlanırken farklı kesimlerde yeniden

tartışmaya açılmıştı. Bilim adamı olarak ömrü boyunca 'Atatürk yolundan' giden İsmet Giritli'nin bu konudaki tanımlaması önemliydi: "Kemalizm, bir yandan akıl ve bilime dayandığı, yani 'pragmatik' bir nitelik taşıdığı, öte yandan ise, 'ulusal egemenlik' ilkesinden yola çıktığı ve özgürlükçü plüralist toplumun yaratılmasını öngördüğü için, 'pragmatik' ve 'demokratik' ideolojiler arasında yer alır. Bu nedenle, Kemalizm'in bir ideoloji olduğuna kuşku yoktur."[30]

Her ideoloji bir 'kadro' tarafından teorik olarak geliştirilmeli, halka sunulmalıydı. Bu amaçla 'bir grup kadro' bir dergi çıkarmaya karar verdi, adı '*Kadro*' olacaktı. 1927 komünist tevkifatının iki tutuklusu Şevket Süreyya Aydemir ve Vedat Nedim Tör'ün öncülüğünde devrimleri açıklayacak ve teorik tabana oturtacak dergi çıkarılmaya karar verildi. Şevket Süreyya Aydemir'in 15 Ocak 1931 tarihinde Türk Ocakları'nın Ankara genel merkez salonunda yaptığı konuşma ilk adım oldu.[31] *Kadro* içinde yer alan edebiyatçı Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun [solcu olmayan tek üye] anılarına göre Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker, dergi fikrine daha başlangıçta sıcak bakmayacaktı. Peker, devrimleri açıklayacak; partiye öncülük edecek bir yayını ancak parti yöneticilerinin çıkarabileceğini savunuyordu. Bu görüş, *Kadro*'ya yöneltilen eleştirilerde onu savunabilecek çevreleri güçsüzleştirdi.

Kadro hareketinin öncüsü olan Şevket Süreyya Aydemir yıllar sonra olayı şöyle anlatıyordu:

"...(Atatürk'ün) çağında, hemen bütün Avrupa'ya doktrin veya doktrinleştirme çabaları hâkimdir. Rusya'da ihtilalci sosyalizm (Marksizm), İtalya'da (Faşizm), Almanya'da da (Nazizm) ve nihayet demokratik Avrupa ülkelerinde ıslahatçı sosyalizm rejimleri veya aynı ülkelerde komünizm çabaları hareket halindeydi. Bunların hepsinin temelinde doktrincilik örgütleri yatıyordu.

Halbuki Türk inkılâbında [devriminde] böyle çabalar hiçbir zaman, hâkim değerler halinde güçlenmediler. Hülâsa öyle görünüyor ki, biz Türkiye'de bir inkılâp gerçeği ile karşı karşıyayız ama, bir inkılâp teorisi ve felsefesi ile karşı karşıya değiliz... Madem ki bir inkılâp vardır, o halde bu inkılâbın bir de izahı olmalıdır. İnkılâbın izahı ise, o inkılâbı tarih içinde doğuran objektif şartların araştırılması, orijinal prensiplerinin örgüsünün bilimsel açıdan derlenmesi, sentezleştirilmesi demek olduğuna ve ortada bir Türk inkılâbı da bulunduğuna göre, bu kendi kendine benzeyen çağdaş hareketin izahı, Mustafa Kemal'in görüşlerine de herhalde aykırı olmazdı. Nitekim bir aydın kadro, hem de Mustafa Kemal'in hayatında ve onun gözleri önünde, gene de Türk inkılâbının ideolojisini kendi açısından derlemek, aydınlatmak ve terkip etmek çabasına girmiştir. Bu hareket kadro hareketidir."

Kadro, gerek Markist-Leninist sisteme, gerekse faşist devlet anlayışına karşı, Kemalizmin ekonomi politikasını ve 'planlı devletçiliğe' bağlı özünü savunan bir siyasal hareketin adıdır. İlk sayısı 1932 yılı Ocak ayında çıkan *Kadro* dergisi ken-

di deyişleriyle 'Kemalist devrimin ideolojisini' yapmaya çalıştı. Üç yıl yayınlanan dergi ağır eleştirilere de uğradı. Sonunda kapatıldı. Derginin kapatılmasının ardından 1935 sonrası Atatürk, iki başbakanı, Recep Peker ve İsmet İnönü'yü değiştirdi. Dergiye Atatürk'ün emriyle Çankaya Köşkü'nde on abone vardı.

Kadrocuların adını koyduğu şekliyle Mustafa Kemal ideolojisinin 'Kemalizm' değil, doğru tanımının 'Atatürkçülük' olduğunu günümüzde savunan bir Atatürkçü yazarın tezine göre:

> "Kemalizm, emperyalist güçlerin Mustafa Kemal'in izlediği yola verdikleri isimdir. Atatürk döneminde de Kemalizm deyimi kullanılmıştır. Ancak emperyalistlerin Kemalizm dediği dönemde, henüz soyadı yasası yoktu ve Mustafa Kemal de Atatürk soyadını almamıştı. Eğer alsa idi, adlandırma ya da Türkçesiyle Atatürkçülük olacaktı.
>
> Bu noktada Kemalizmi bir ideoloji, ama Atatürkçülüğü sıradan bir kavram olarak gören anlayış, Kemalizme ideolojik bir anlam yüklemek gibi bir bakış açısından yola çıksa da, artık Atatürk olmuş Mustafa Kemal'i, küçültmekte ve onun kapsamını daraltmaktadır.
>
> Bugün, Atatürkçülük halk dilinde kullanılan kavramdır. Kemalizm, küçük bir kesimin tercihidir. Ve bu tercihin özellikle sağcı, liberal ve dinci takım tarafından da desteklendiği görülmektedir. Onlar da Atatürkçülüğü Kemalizmden ayırmak gerektiğini savunmaktadır. O halde doğru olan, Atatürkçülüğü sahiplenmek ve onu sağcı, liberal, dinci akımların ipoteğinden kurtarmaktır. Bu nedenle Kemalist ismi yerine Atatürkçülüğün kullanılması ama bunun da bir ideoloji olarak açıklanması en doğru tavırdır."[32]

Fakat bu, Atatürkçülüğü tercih edenler açısından Kemalist deyişinin hiçbir şekilde kullanılmayacağı anlamına gelmemelidir. Tersine, eğer ideoloji olarak kabul ediliyorsa, Kemalizmi ve Atatürkçülüğü aynı anda, birlikte ve aynı anlamda kullanarak karşıtlarının ve Atatürk'ü marjinalleştirmeye çalışanların oyununu bozacaktır.

'Düşünce sistemine' Atatürkçülük diyenlerden birisi olan Ahmet Mumcu'ya göre, "Atatürk, ideolojisini birdenbire kurmadığı halde inkılâbın (devrimin) başından beri sistemli ve planlı bir biçimde, adım adım bir düşünce bütününe ulaşmıştır.

Atatürkçülük ideolojisini etkileyen en önemli öğeler, Fransız ihtilâliyle saçılan düşüncelerdir. Bunlar içinde millî egemenlik, laiklik, milliyetçilik Atatürk'ün doğrudan doğruya etkilendiği ilkelerdir.

Fransız ihtilâliyle yayılan demokrasi kavramı Atatürkçülük olunca, o kavramı biçimlendiren diğer düşünce akımları da ideolojimizin temeli içinde sayılmalıdır. Bunların hepsinin özü ve bütün ideolojiye can veren ruh ise 'akılcılık-rasyonalizm' akımıdır. İşte Atatürkçülük ideolojisi doğrudan doğruya akılcılıktan kaynaklandığı içindir ki dogmatik, tek yanlı, katı bir sistem değildir."[33]

Doğru adlandırmanın **Kemalizm** olmasını düşündüğüm Atatürk ideolojisinin (Atatürk'ün düşünce sisteminin), "çağdaşlaşma ideolojisi olarak tanımla-

nan bu akımın birtakım nitelikleri vardır. Bu niteliklerin bu ideolojinin değişmez ve katı dogmalara dayanmayıp akıl ve bilimden esinlenen pragmatik – rasyonalist ve 'esnek' bir ideoloji olması ve bu anlamda katı, dogmatik ve totaliter ideolojilerden farklı olarak ulusal egemenliğe, insan haklarına dayalı bir 'hayat tarzını' oluşturmasıdır. Çağdaşlaşma ideolojisinin bir başka niteliği 'laiklik' ilkesini benimsemesidir. Çünkü 'dinî fanatizm' her türlü modernleşme, çağdaşlaşma ve yenileşme hareketlerine karşı çok önemli bir engel teşkil eder."[34]

Gazi, ideolojisine bir ad vermemiştir, bu doğrudur ama insanlık tarihinde dünyaya bakış ya da dünyayı yorumlayış olarak tanımlanan ideolojilerin adlarıyla özdeşleşen kişilerin sağlığında, hiçbirisi o ideolojinin yaratıcısı olduklarını bilmiyordu. Gerçeği ifade etmek gerekirse o kişilerin çağdaşı olan insanlık da bilmiyordu. Dikkat edilirse Mustafa Kemal'in ideolojisinin ortak paydası doğrudan doğruya akılcılıktan kaynaklandığı içindir ki dogmatik, tek yanlı, katı bir sistem değildir. Bundan dolayı ideolojilerin öldüğü tezinin savunulduğu 21. yüzyılda hâlâ yaşamaktadır ve tüm saldırılara karşın yeni koşullara ayak uydurarak yaşamasını sürdürecektir.

Ama bir gerçek var ki, Türkiye Atatürk'tür, Atatürk Türkiye'dir. Bu anlamda Atatürk'te anlaşmak, Atatürk'te buluşmak, Atatürk'te kaynaşmak, Atatürk'te çoğalmak, Atatürk'te büyümek, Atatürk'te güçlenmek, Atatürk'te yücelmek, Atatürk'te ölümsüzleşmek, Atatürk'te bayraklaşmak ödün verilmez ilke olmalıdır. Hiçbir çıkar ve kişisel yarar düşünmeden, alnı açık, yüzü ak, başı dik sonsuzluğa koşacak Atatürk devrimcileri durmayacak, konuşacak, uyaracak, önerecek, örnek olacaktır.[35]

Bir yapay tartışma da, sanki birbirinden ayrılabilirmiş gibi Atatürk ve Mustafa Kemal adının kullanılması üzerinedir.

> "Bugün özellikle dinci ve ırkçı kesim, Atatürk'e Atatürk demez. Irkçılara göre o, Türklerin atası değildir, dincilerin ise zaten Türklük gibi bir dertleri yoktur. Ama Atatürk, onlar açısından bir psikolojik ezilmişlik hissi yaratır ve o ismin ağırlığı altında ezilirler. O nedenle de genelde Atatürk adını kullanmazlar.
>
> Atatürk'e sadece Mustafa Kemal diyenlerin de benzer bir özelliği vardır. Özellikle Marksist ve benzeri yabancı kaynaklı solcular da onun sadece askerî ve Kurtuluş Savaşı'ndaki halini kabul ederler. Böylece Cumhuriyet devrimini ve idaresini kabul etmezler. Bu bakımdan, kimi kullanımlarda Mustafa Kemal, Cumhuriyet karşıtlığının bir ifadesi haline gelmektedir."[36]

Dikkatlerden kaçan bir önemli unvana sahip kişidir Mustafa Kemal. Meclis kararıyla 'Gazi' unvanı bir tek ona verilmiştir. Türk tarihinde Osmanlı Devleti'nin kurucularına öncülükleri nedeniyle verilen 'gazi' unvanlarını bir köşeye koyarsak, üç komutana 'Gazi' unvanının verildiğini görürüz: *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Gazi Osman Paşa ve Gazi Mustafa Kemal Paşa.* Atatürk'e 'Gazi' diye hitap etmeyenler özellikle dinci kesimdir. Çünkü, gazilik İslam dininde şehitlikten sonra ikinci en yüce makamdır. Din adına savaşıp zafer kazanan kişidir. Bu

nedenle şeriat taraftarları ve laiklik karşıtları, 'deccal' olarak isimlendirdikleri Mustafa Kemal'in 'Gaziliğini" ısrarla görmezden gelirler. Samimi olarak Atatürk'e inanıp, onun ideolojisini Atatürkçülük olarak tanımlayıp buna inançla sahip çıkanların da çok büyük bölümü dini unvan olduğu gerekçesiyle 'Gazi' unvanını kullanmaktan kaçınmaktadırlar. Bu tavır bana çok anlamsız görünmekte ve bunun anlaşılmasının da gerçekten güç olduğunu düşünüyorum.

En ağır eleştirilerden birisi Atatürk'ün dine karşı olduğu, dini inancını yerine getirenlere karşı kötü davrandığıdır. Kitapta bu konu oldukça geniş yer almakla birlikte, burada da söz etmeden geçmek istemiyorum.

Yıl 1932. Tarih Kongresi sonrası Gazi Çiftliği'nde çay partisi yapılıyor. Toplantıya katılanlara Mustafa Kemal, "İstediğiniz soruları sorabilirsiniz," diyerek tartışma ortamı yaratıyor. Konuşmanın tanığı Profesör Reşat Kaynar, "Birisi çıkıp, 'Efendim, doğrudan doğruya din toplumlar için gerekli midir?' diye bir soru sordu," diyor ve Mustafa Kemal'in nezaketle yanıtını şöyle anlatıyor: "Din toplumlar için gereklidir. Dinsiz bir toplum olamaz. Şimdiye kadar dinsiz bir toplum görülmemiştir. Ama biz dini Allah ile kul arasındaki bir bağlılık olarak görüyoruz. Fakat bu bağlılığı tamamen istismar ederek, Allah ile kul arasına girip oradan birtakım menfaatler sağlayan insanlar var. Biz işte bunların mücadelesini yapıyoruz ve bu mücadeleyi devam ettireceğiz. Çünkü doğrudan doğruya din gibi kutsal bir mesele istismar edilirse bu memleket için büyük zararlar verir. Bundan dolayıdır ki tekrar ediyorum, din, toplumlar için lâzımdır ve yalnız Allah ile kul arasındadır. Allah ile kul arasına girip menfaat sağlayanları mutlaka bertaraf etmek lazımdır."[37]

Kemalizmin laiklik ilkesi salt halk egemenliğine dayanan devlet yapısını meşru kılmak amacına yönelik olmakla kalmamış, sosyal alanda ve özellikle eğitim alanındaki köklü değişimlerin yapılmasına da yol açmıştır. Bunlar arasında en önemlisi tekke, zaviye vb. gibi halkın gündelik yaşamını olumsuz yönde etkileyen dinsel görünüşlü tüm kurumların kapatılması ve 'eğitimin birliği' yasasının çıkartılmasıdır.[38]

Dini kullanarak elde ettikleri kazanç kapısı ellerinden alınan 'dinci kesim' neden Atatürk'e karşıdır? Çünkü Mustafa Kemal, kurduğu laik cumhuriyetle 'egemenliği kutsaldan alıp bireye vermiş, kuldan vatandaş, ümmetten millet' yaratmıştır. Yani bu kesimin içine sindiremediği konu, 'millî egemenlik' meselesidir. Buna verilecek en doğru yanıt da Mustafa Kemal'den gelmiştir: "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir." Zaten çatışmanın ve Atatürk'ten nefretin odak noktası da burasıdır. 'Egemenlik, bölünmez bir bütündür; tümüyle millete aittir ve ancak millet tarafından kullanılabilir' tezi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun harcı olurken, egemenliğin tek temsilcisinin 'kutsal', yani 'Tanrı' olduğu tezini kabul edenlerin uzlaşma içinde olmaları beklenemez. Ulusal egemenlik ilkesini benimseyen Kemalizm'de, ulusal egemenlik TBMM'de belirlenir. Ancak ulusal egemenlik, sandıktan çıkan sayısal çoklukla ifade edilemez.

Kemalizm'in özü yabancı etki ve baskılardan bağımsız karar alabilmektir. Bunun gerçekleşmesi de ulusal iradenin oluşması ve olgunlaşmasıdır. Kemalizm'de amaç 'ulusal iradedir', devrimler bunu sağlamanın araçlarıdır. İngiliz yazar Grace Ellison şöyle yazıyor: "Eğer kendisine işten söz açılacak olursa, O, *'Ben görevimi yaptım,'* diyor. Bütün onuru Meclis'in sayıyor. Ben Avrupa'nın birçok devlet adamıyla konuştum. Fakat ondan daha alçakgönüllüsünü görmedim. Fakat onların arasında kim bu kadar karşıt olan koşullar içinde zafer koparabilirdi."

Anadolu'da bir millet ve bağımsız bir devlet yaratan Mustafa Kemal'in çocukluktan itibaren önder yaradılışta ve bağımsız bir ruha sahip olduğu bilinmektedir. Bu özelliğini kendisi şöyle anlatıyor:

"Hürriyet ve bağımsızlık benim karakterimdir. Ben, milletin en büyük ve atalarımın en değerli mirası olan bağımsızlık aşkı ile dolu bir adamım. Çocukluğumdan bugüne kadar ailemle ilgili bulunan özel ve resmi hayatımın her evresini yakından tanıyanlarca bu aşkım bilinir. Bence, bir millette şerefin, onurun, namusun ve insanlığın doğup yaşayabilmesi, mutlaka o milletin özgürlük ve bağımsızlığına sahip olmasına bağlıdır. Ben, yaşayabilmek için mutlaka bağımsız bir milletin evladı olmalıyım."

Tam bağımsızlık konusundan ne anladığını Fransız temsilci Franklin Boullion'la söyleşisinde şöyle ortaya koyar: *"Tam bağımsızlık, kesin olarak politik, malî, ekonomik, askerî, kültürel ve bunlar gibi her konuda tam bağımsızlık ve özgürlük demektir. Bu saydıklarımdan herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, millet ve memleketin, gerçek manada bütün bağımsızlığından yoksun olmak demektir."*[39]

Mustafa Kemal'in komutan ve devlet adamlığı niteliklerinden daha önemlisi, bir büyük devrimci olmasıdır. İzmit basın toplantısında devrim yasasını net biçimde ortaya koymuştur: "*Devrimin yasası, mevcut yasaların üstündedir. Bizi öldürmedikçe, bizim kafalarımızdaki cereyanı boğmadıkça başladığımız devrim ve yenilik, bir an bile durmayacaktır; bizden sonraki dönemlerde de böyle olacaktır."*[40] Birçok reformu, yenileşmeyi düşünen Osmanlı aydınlarından farklı olarak o, teoriyi eyleme dönüştürmeyi başarmıştır. Öğrenciliğinden itibaren çok okuyan, daha ortaokuldayken matematik bulmacaları çözüp dergiye gönderen, sonraki yıllarda öncelikle askerî kitaplar kaleme alan, daha sonra *Geometri*, *Yurttaşlık Bilgisi* ve *Dilbilgisi* kitaplarını yazıp yayınlatmış kişidir.

İyi bir kitap okuyucusudur. Büyük Taarruz hazırlığında bile elindeki roman *Çalıkuşu*'dur. Millî eğitimin çıkmazlarını tartışır. Bugüne kadar saptanan okuduğu kitapların sayısı 3997'dir. Cilt sayıları ile dergi, harita, atlas ve nota albümleri bu sayının dışındadır. Atatürk, özellikle Türkleri ve Türk tarihini, Türk dilini konu alan yabancı dillerde çıkmış her yeni yayının alınıp kendisine gönderilmesini dış temsilciliklerden istemiştir.

Bir gün Gazi'nin özel sekreteri Hasan Rıza Soyak, İstanbul'dan Çankaya'ya dönünce, her zamanki gibi onu yatakta bulacağını sanıyordu. Oysa Gazi'nin iki gecedir yatmadığını ve 40 saattir okuduğunu söylediler. Yalnız kahve içiyor,

arada bir sıcak banyo yapıyordu. Hasan Rıza onu, kütüphanesinde, pijamasının üzerine bir sabahlık giymiş, dikkatle okur buldu. Hiç uykusu olmadığında ısrar etti. Ama gözleri yorgun görünüyor, ikide birde ince keten mendiliyle gözlerini hafifçe siliyordu. Okuduğu kitap G.H.Wells'in 'Outline of History – Tarihin Ana Hatları'ydı. Kitabın hemen Türkçesinin yayınlanmasını emretti. Bir-iki yıl sonra bu kitabı '*Türk Tarihinin Ana Hatları*' izledi.

Atatürk'ün okuduğu kitaplara baktığımızda, düşünce sistemini yaratan Batılı eserler arasında en önemli olanlar şunlardır:

> O, Fransız devriminin hazırlayıcıları olan 'Ansiklopedicileri' okumuştu. Kilise bağnazlığına karşı çıkan Voltaire'in fikirleri üzerinde durmuştu. Montesquieu'nun siyasal rejim sıralamasında cumhuriyeti, faziletlerin rejimi olarak nitelemesi Atatürk'ü çok etkilemişti. Yine büyük Fransız Devrimini hazırlayan düşünürlerden 'toplum sözleşmecisi' J.J.Rousseau'nun ulusal irade ve ulusal egemenlik kavramlarını benimseyerek özümsemişti. O, Montesquieu'nun daha çok etkisinde kalmıştı. Nitekim, 1921 Anayasası'nda bu fikirlerin izini görmekteyiz.[41]

Atatürk düşüncesine Batı'da kaynaklık eden bir başka düşünce akımı Auguste Comte ve onun pozitivizm felsefesi olmuştu. Pozitivizm bilindiği gibi olguların bilimsel biçimde gözlemlenmesini ve değer yargılarından ayrık biçimde açıklanmasını amaçlamaktadır. Burada her şey, her olgu, her nesne, deneylerle, gözlemlerle araştırılır ve sistemleştirilir.[42] Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce yapısını etkileyen olaylar, düşünürler, yazarlar ve kitaplar söz konusu olduğunda, onun salt bir olayın ya da bir düşünce akımının izleyicisi olmayıp değişik görüş ve düşüncelerden kendine özgü bir bileşkeye ulaşmış olması dikkati çeker.[43]

Etkilenmiş olduğu Türk düşünürler arasında Nâmık **Kemal**, **Ziya** Gökalp, **Dr.** **Abdullah** Cevdet (hilafet kurumuna karşı çıkmış ve devletin laik temeller üzerine yeniden kurulması gerektiğini savunmuştur. Kadın haklarını da savunmuş ve daha İkinci Meşrutiyet'te şapka giymiştir), ilk Türkçülerden Ali Suavi (hilafetin kaldırılmasını, laik devlet düzeni kurulmasını ve Türkçülüğü savunmuştur), özgürlükçü ve ilerici Tevfik Fikret sayılmalıdır.

Atatürk'ün birçok konuşmasını dikkatle incelediğimizde, Fikret'in etkisini açıkça görebiliriz. Örneğin öğretmenlere, "Vatan sizden fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür nesiller ister" diye seslenirken kuşkusuz Fikret'in, "Fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür bir şairim" mısraını hatırlıyordu.[44]

Her önemli karar, öneri ve uygulama öncesinde konuyla ilgili kitapları okumakta, çalışmalar yapmaktadır.[45] Refik Halid'in (Karay) '*Deli*' adlı kısa komedyasını okumak, Mustafa Kemal'in sürgündekileri (Lozan'a göre genel af dışı bırakılan 150'likler olarak adlandırılan kişiler)[46] affetmesini kolaylaştırmıştır.

Yazdığı en büyük ve önemli eseri 1927 yılında Meclis'te okuduğu '*Söylev*'dir. Mustafa Kemal'in yazdığı '*Vatandaş için Medeni Bilgiler*' kitabı ilk kez 1930 yılında yayınlanmış ve uzun yıllar ortaokullarda ders kitabı olarak oku-

tulmuştur. Kitap, doğrudan kaleme alınan belgelere dayanmaktadır. 1958 yılında Afet İnan belgelere elinde bulunan notları da ekleyerek 'Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları' adıyla Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında yayınlatmıştır. 'Yurttaşlık Bilgileri' kitabı iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm, Afet İnan tarafından Mustafa Kemal'in yazılarını esas alarak hazırlanmış, ikinci bölüm ise Kütahya Milletvekili Recep Peker tarafından hazırlanarak onun adıyla kitapta yer almıştır.

Çağdaş stratejilerin yaratıcısı olan büyük ustalar tarih ve coğrafya bilim alanlarıyla yakından ilgilenirler, bu konularda bilgi birikimlerini üst düzeye çıkarmaya çaba harcarlar. Çünkü coğrafya tarihi belirler. Atatürk'ün tüm yaşamı adım adım izlendiğinde tarihle iç içe olduğu görülür. Tarihi yazan ve yapan adam olduğu gerçeği de gözlerden ırak tutulmamalıdır. "Atatürk, tarihi bir hafıza bilgisi olmaktan çıkarmıştı, onda tahliller, eleştiriler, kuramlar ve yargılarla yürütülen bir tarih görüşü vardı. Soyut ve kuru bir tarihin yararına inanmıyordu. Bundan dolayı diyor ki: '*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir, yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanı şaşırtacak bir mahiyet alır.*'"[47]

Ona göre tarih neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde incelenmelidir. Bu yöndeki sorulara verdiği yanıtta şöyle der: *"İnsanların tarihten alabilecekleri mühim dikkat ve uyanış dersleri, bence devletlerin umumiyetle siyasi kurumlarının teşekküllerinde, bu kurumların niteliklerini değiştirmekte ve bunların bölünme ve çöküşlerinde etkili olmuş olan nedenler ve etkenlerin tetkikinden çıkan sonuçlar olmalıdır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğmasını gerektiren sebep ve etkenlerin tetkikinden çıkan sonuç önemli olduğu gibi, bu imparatorluğun batması neden ve etkenlerinin tetkikinden çıkacak sonuç da o kadar önemlidir."*[48]

Türk tarihinin araştırılması konusunda, *"Türk kavmi Orta Asya'dan sonra, çeşitli coğrafi bölgelerde yerleşmiş ve türlü adlar altında devletler kurmuşlardır. Bu devletlerden her biri zamana ve coğrafi bölgesine göre bir medeniyete sahip olmuştur. Bu bilgileri sadece siyasî, askerî tarih yönü ile değil, medeniyet unsurları ile meydana çıkarıp incelemek ve tarih tenkidinden geçirmek gerekir,"*[49] demiştir.

Atatürk, Türk tarihinin araştırılmasının, Türk çocuklarına atalarını öğrenme fırsatını vereceğini ve onları gururlandıracağını da belirtmiştir. Bu konuda, *"Millî tarihten Türk çocukları bağımsızlık fikrini kazanacaklar, o büyük başarıları düşünecekler, harikalar yaratan adamları öğrenecekler, kendilerinin aynı kandan olduklarını düşünecekler ve bu yetenekle kimseye boyun eğmeyeceklerdir,"* demek suretiyle hem Türk milletinin şanlı bir tarihe sahip olduğu hem de tarihi bilen bir gençliğin, bir milletin bağımsızlığına daha düşkün olacağını belirtmiştir.[50] Afet İnan, Atatürk'ten hatıralarını aktarırken, Türk tarihine önem verişini şöyle işaret eder: *"Türk çocuğu atalarını tanıdıkça, daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır."*

Medeni Bilgiler'in girişinde millet bahsi altında, "**Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir,**" tanımıyla günümüz Türkiye'sinde yapılan etnik ayrımcılığa dayalı bölücülüğe aslında set çekmiştir. Bunun devamını da "Ne **mutlu** Türküm diyene!" özdeyişi ile tamamlar ki bu, kimi stratejlerce 21. yüzyılın ideolojisi olarak kabul edilen "*çokkültürlülüğü*" tanımlamaktadır.

General Sherill'a Türk milleti ve Türk tarihine genel bakışını anlatırken şunları söyler: "*Bizim Türk milletimiz, eski ve şerefli bir millettir. Zaten Orta Asya'nın Altay yaylasında yetiştiği için kartalın üstün niteliklerini daha gençliğinde kazanmıştır; tâ uzakları görür, hızlı bir uçuşu vardır ve bu ruhu barındıracak kadar kuvvetli bir beden sahibidir. Zaten maddî olsun, manevî olsun hiçbir sıkıcı sınır içinde durmaz yaradılışta olduğundan yüksek anayurdunun, dünyadan uzak vaziyetine karşı isyan etmiştir. İşte o zaman bu ilk Türkler, başlarını alarak dünyanın hem doğusuna hem batısına yayıldılar...*

Biz Türkler, her çağda doğunun kılıcının keskin ağzı idik. Lâkin gitgide birçok levanten unsurlar biz galiplere karıştıklarından, Osmanlı İmparatorluğu denilen o milletler karması ortaya çıktı. Bu Osmanlı İmparatoluğu, memleketteki Türk unsurunu Avrupa içlerine kuzey-batı yönünde iki büyük med dalgası halinde kullanmakla istifade etti..."[51] Bu değerlendirme Türklerin dünyanın hem doğusuna hem batısına yayılışlarını da açıklamakta. O, savaş zorunlu olmadıkça bunu cinayet olarak değerlendiren, (millet için hayati olmadıkça da savaşılmasından yana değildir) bir başkumandandır.

Mustafa Kemal, *Kurtuluş Savaşı*'nda Yunan ordusu ile değil, Batı emperyalizmi ile silah ve politika aracılığı ile savaşmıştır. Doğu Cephesi'nde taarruzu geciktirmesinin, Güney Cephesi'nde bilfiil orduyla değil, halk savaşı ile emperyalistlerle savaşmasının nedenleri, hep savaşı genişletmemek endişesinden doğmuştur. Antiemperyalist bir savaşçı ve devrimci olan Mustafa Kemal, doğal olarak antiemperyalist bir milliyetçilik anlayışını benimseyecektir. Ezen, sömüren bir milliyetçilik anlayışı yerine, ezilen, sömürülen milletlerin milliyetçilik anlayışını benimseyen bir lider olarak, "*Yurtta barış, dünyada barış*" gibi bir söylemi boşuna dillendirmemiştir.

Yeni bir millet, yeni bir devlet kurulmaktadır. Dolayısıyla buna bir tarih gerekmekteydi. Osmanlı tarihçileri, tarihi Osmanlı beyliğinin kuruluşuna kadar götürmekte, oradan öteye gitmemekteydiler. Oysa Mustafa Kemal'e göre, "*büyük devletler kuran atalarımız, büyük ve kapsamlı uygarlıklara da sahip olmuştur. Bunu aramak, incelemek, Türklüğe ve dünyaya bildirmek bizler için borçtur.*"

Türk çocuklarının millî tarihlerini öğrenmelerinin gerekliliğini ortaya koyarken, "*Türk çocuklarında yetenek, her milletinkinden üstündür. Türk yetenek ve kudretinin tarihteki başarıları meydana çıktıkça, büsbütün Türk çocukları kendileri için gereken atılım kaynağını o tarihte bulabileceklerdir,*" yorumuyla ulusalcı tarih bilincinin okullarda verilmesinin de, parti politikalarından uzak, bir millî eğitim politikası olması gerektiğini belirtiyor.[52]

İsmet İnönü, 1969 yılında verdiği konferansta Atatürk'ün bir özelliğine, zaman ile gelişip tamamıyla belirli bir hale gelen bir özelliğine de dikkat edilmesi gerektiğini söyler: "O da, kurulan devletin Türk milleti vasıflarına ve medeniyetine isnat etmesi fikridir. Buna Türk milliyetçiliği diyebilirsiniz; onun yanında Türk vasıflarını esas tutma diyebilirsiniz, bunu da esaslı bir unsur olarak takip etmiştir. Bu devleti kurarken Türk milleti üzerine kurmuş olmasının belirgin delilleri Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu'dur."[53]

Yine *Medeni Bilgiler*'de, demokrasi (halkçılık) tanımını şöyle yapmıştır: "Demokrasi temeline dayanan hükümetlerde egemenlik halka, halkın çoğunluğuna aittir. Demokrasi ilkesi, egemenliğin ulusta olduğunu, başka bir yerde olamayacağını gerekli kılar. Böylelikle demokrasi ilkesi, siyasal gücün, egemenliğin kaynağına ve yasallığına dayanmaktadır." Ve buna ek olarak devam eder, "Demokrasinin tam ve en açık hükümet şekli *Cumhuriyet*'tir" tanımını yapar.

Mustafa Kemal'in yazdığı bir başka kitap da *Geometri* kitabıdır. 1936 sonbaharında bir gün Atatürk Agop Dilaçar'ı, Özel Kalem Müdürü Süreyya Anderiman'ın yanına katarak Beyoğlu'ndaki Haşet Kitabevi'ne gönderip uygun gördükleri Fransızca geometri kitaplarından birer tane aldırttı. Kış aylarında Atatürk üzerinde çalıştığı 'Geometri' yapıtını bitirdi.[54] 1937 yılı Kasım ayında Doğu gezisine çıkan Mustafa Kemal, Sivas'ta bir okulu ziyaret etmiş ve aynı gün Millî Kültür Bakanlığı'na çekilen telgrafta, 'bir geometri dersine girildiği, bu derste kullanılan terimlerin anlaşılamadığı ve Cumhurbaşkanı tarafından bu kitabın kullanılmasının doğru bulunmadığı' anlatılmıştır. Gezinin devamında Diyarbakır'a gidilmiş ve Vali Mithat Altıok'un evinde kalınmıştır. Mustafa Kemal burada, Vali'nin küçük kızına yeni matematik terimleri öğretmiştir. 1936 yılında Atatürk, yazdığı kitapta ilk kez, açı, açıortay, alan, artı, beşgen, boyut, bölü, çap, çarpı, çekül, çember, dışters açı, dikey, dörtgen, düşey, düzey, eğik, eksi, eşit, eşkenar, gerekçe, içters açı, ikizkenar, kesit, konum, köşegen, oran, orantı, paralelkenar, taban, teğet, toplam, türev, uzam, uzay, üçgen, varsayım, yamuk, yatay, yöndeş, toplam, bölü gibi sözcükleri türetip kullanmıştır.

Atatürk için her zaman akılcılığın temeli bilim ve teknoloji olmuştur. Atatürk'ün düşünce sistemini içselleştirebilmek için şu ünlü sözlerini unutmamak gerekiyor: "Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, başarı için en gerçek yol gösterici ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde yol gösterici aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir. Yalnız ilim ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının gelişimini idrak etmek ve ilerleyişini zamanla takip eylemek şarttır."

Bir lider hem örgütçülük yapıp halkını Kurtuluş Savaşına hazırlıyor, başkumandanlığı yüklenip askerî alanda zafer kazanıyor, ardından devrimci kimliği ile ortaya çıkıp sosyal yaşam alanında yüzlerce yılın gelenek ve alışkanlıklarını yıkıp atıyor, tarih alanındaki çalışmalarına ek olarak da dilbilgisi ve geometri kılavuzu yazıyor. İnsanlık tarihinde bu denli çokyönlülüğe sahip kaç lider tanıyoruz?

İngiltere Başbakanı Lloyd George durup duruken, *"Yüzyıllar nadir olarak dâhi yetiştirir. Şu talihsizliğimize bakınız ki, o büyük dâhi çağımızda Türk ulusuna nasip oldu. Mustafa Kemal'in dehasına karşı elden ne gelirdi?"*[55] dememiştir.

1922 yılında İngiliz Generali Charles Townsend şunu söyler: *"Ben şimdiye kadar on beş hükümdar ve cumhurbaşkanı ile özel ve resmi konuşmalar yaptım. Bu geceki kadar ezildiğimi hatırlamıyorum. Mustafa Kemal'de büyük bir ruh kudretinin esrarı var."*[56]

Bu büyük adamın sofrası ve aşkları tartışma konusu yapılmıştır. Oysa o da bir insandır ve sağlıklı bir erkektir. Üstelik karizmatik bir liderdir. Kadınların onu beğenmesinden, ona ilgi göstermesinden daha olağan ne olabilir ki. Çok yakınında bulunmuş, ona şarkılar söylemiş olan Müzeyyen Senar bir röportajında [*Hürriyet* Gazetesi] "Erkeklere kısa denmez" yanıtıyla, boyunun uzun olmadığını anlatmıştır. Çevresindeki kalabalıklara karşın hep yalnız yaşamış, yalnız yaşamaya mahküm olmuştur. Bu da onun trajedisidir.

Sofrası, Atatürk karşıtlarının söyleyip yazdığı gibi aşırı ziyafetin yaşandığı bir yer değil, kitapların, sorunların, halkın problemlerinin, devrimlerin tartışıldığı, karatahtada dönemin sorumlu kişilerinin sınava çekildiği bir platformdur.

O da gözyaşı döker, karanlıktan ve yalnızlıktan korkar, sigara ve içki içer, çok iyi bilardo oynar, kumardan uzak durur ama iyi bir oyuncu olarak pokere de ilgisi vardır. Çok şık giyinir, ayakkabılarını özenle seçer. Özel yapım ayakkabıları sık sık çalınır da. Nasıl mı? Atatürk'ün kunduracısı Tanaş Elefteriadis'e kulak verirsek ilginç şeyler öğreneceğiz:

> "Atatürk, her zaman yenilik istiyordu. Bu yeniliği giysilerinde rahatlıkla görebilirsiniz. Ayakkabıda moda ne ise onu istiyordu. Ayakkabılarını sağlam yapmaya çalışıyordum. Fakat Atatürk'ün ayakkabıları devamlı çalınırdı. Herhâlde herkes ondan bir hatıra almak için çalardı ayakkabılarını. Bir gün Atatürk beni yanına çağırdı, bana, 'Bu ayakkabıları kalıpla yapın,' dedi. 'Niçin?' dedim. O da bana, 'Çalan kalıpsız mı çalsın?' demişti. O zaman moda, kaba, çift köseleli ayakkabılardı. Biz yeni ayakkabılar yapınca bunlar moda oluyordu, millet de giyiyordu. Sayısız ayakkabı yaptım. Atatürk'e çok ayakkabı yapmamın sebebi Atatürk'ün ayakkabılarının devamlı çalınmasıydı, onlar çalındıkça ben de yapıyordum. Şunu gördüm, yaptığım düğmeli bordo ayakkabıları çalmıyorlardı. En çok çalınan ayakkabı ise iskarpindi. Kendisi bütün yaptığım ayakkabıları beğenirdi, ayakkabılarda renk ayırt etmezdi. Ama ben de onun ne istediğini bilirdim... Atatürk'ün ayak yapısı biraz değişikti, başparmağı aşağı tarafa basıyordu..."[57]

Hayvanları, özellikle atları [Sakarya isimli atı en sevdiğidir] ve köpekleri çok sever ama komik uyuyan uzun tüylü bir Ankara kedisine de sahiptir.

Çok kıskançtır, kadınlarla ilişkisinde ödün vermez kişiliği nedeniyle başarısızdır, zaten evliliği de yürümez [her ne kadar suçun büyük kısmı Latife Hanım'da olsa da]. Kalabalıkların ortasında yalnız yaşamış, yalnız da ölmüştür.

Gencecik bir yüzbaşıyken Trablusgarp Savaşı'nda kendi rütbesinde bir doktor yüzbaşıyla tanışır. Onun adı da Mustafa Kemal'dir. Yine içkisini içmektedir. Doktor onu, sıcağın olumsuz etkisini kastederek, uyarınca, "Benimle dost olarak kalmak istiyorsanız, bir daha bu konuda karışmayınız,"[58] yanıtını verir. Doktor Mim Kemal, bu konuyu bir daha gündeme getirmeyecektir. Çünkü Mustafa Kemal'in tamamlayıcı cümlesi çok vurucudur: "Sen benim ne kadar yalnız bir insan olduğumu biliyor musun?"[59] Mustafa Kemal'in Afet İnan'a söylediklerini okudukça insanın tüyleri diken diken oluyor: *"Gidelim Afet diyor, bir orman kenarına, sadece bir ocağı olan bir oda, her şeyden uzakta."* Bu kudretli ama gençliğinde bile yalnız adam zaman zaman çiftlikteki '*kolibasına*' sığınmakta, hatta orada bir divana kıvrılıp sabahlamaktadır.

Anılarda rastlanmayan bir olaya birlikte tanıklık edelim: Doktor Mim Kemal Millî Mücadele sırasında cephedeki seyyar hastanelerdedir. Cumhuriyetle birlikte Atatürk'ün özel doktorluğunu da üstlenir. Öyle ki, bir gün Atatürk silahını temizlerken, tabancası ateş alır ve kaza kurşunu kardeşi Makbule Hanım'ın yüzünde bir sıyrık bırakarak yaralar. Paşa üzgündür. "İz kalmasın," der doktorlara. Hiçbir cerrah bu garantiyi veremez. Mim Kemal ise taahhüt eder. Atatürk, "Siz nasıl emin olabiliyorsunuz?" diye Mim Kemal'e sorduğunda, "Siz Sakarya Savaşı'na girerken zaferinizden ne kadar emin idiyseniz, ben de bu ameliyatta iz kalmayacağından o kadar eminim," yanıtını alır. Atatürk, Sakarya günlerinin dostuna dönerek, "Ameliyatı siz yapıyorsunuz," der. Sargılar açıldı ğında, iz kalmadığı görülür. Bu olay kamuoyuna yansıtılmaz.[60]

Atatürk'ün hastalığı süresince tedavisini yapan doktorların bazılarının an, ları yayınlanmış, Cerrah Mim Kemal ise bu konuda hiç konuşmamıştır. Mustafa Kemal'in hastalığının normal seyri sonucu ölmeyip öldürüldüğüne dair tezi işleyen bazı kitaplar yayınlanmıştır. Spekülasyona açık bu iddialar, bu kitabın ilgi alanı dışındadır. Bazı yazarların dayanağı, Doktor Mim Kemal'in 33. derece mason olarak başında bulunduğu Türkiye mason localarının Atatürk tarafından kapattırılması nedeniyle öldürülmüş olduğudur. Daha ciddi çalışmalar ise ilaçların bileşimlerinden yola çıkarak ölmeyip öldürüldüğünü kanıtlama yolunu seçmişlerdir. Bunların dışında kalarak, Atatürk'e teşhisin geç konulduğu ve hastalığını sağaltmak için yararlanılan ilaçların, o günün tıp teknolojisine göre yetersiz kaldığını söylemek daha gerçekçi olacaktır. Bugünün tıp otoriteleri, Atatürk'ün hastalığının aslında kanser olduğunu fakat o gün için bu teşhisin konulamayacağını ancak civalı ilaçların kullanılmasının da aslında bunun kanıtı olduğunu ifade etmektedirler. Öyle ya da böyle Atatürk de bir insandı ve bir gün ölecekti. 10 Kasım 1938'de yaşamını yitirdiğinde o, sonsuzluğa gitti. Ya biz?

Özellikle 12 Eylül 1980 sonrası, Atatürk'ün devrimciliği gözlerden kaçırıldı. Atatürk'e ve devrime ait ne varsa uzaklaştırılmaya çalışıldı. İş öyle bir boyuta gel-

di ki, okullarda zorunlu olarak okutulan dersin adı *Atatürkçülük ve İnkılâp Tarihi* oldu. Dil devrimi yaptık ama devrim sözcüğü yerine 'inkılâp' kelimesini kullanmakta sakınca görmedik, hâlâ değiştirmemekte de ayak diretiyoruz. Varsın olsun, Atatürk, yakalarındaki rozetle kendisinin ticaretini yapan 'Atatürkçü yobazlara' rağmen ayakta durmaya devam ediyor, yaşamaya da devam edecek.

Atatürkümüzün *Gençliğe Seslenişi* (1927) ve *Bursa Konuşması* (1933) onurlu sorumluluğun ve uyarıcı önerinin belgeleridir. Birer tarihsel çizelge ve izlence olarak gençliğe verilen ödevleri içeren bu belgeler hepimiz için birer kaynak ve dayanaktır.[61]

Ali Fuat Cebesoy ve arkadaşları veya bir başka Türk vatandaşı bir kahraman olabilirdi, oldular da. Bir değerli insan olabilirlerdi, oldular da. Bir büyük adam olabilirlerdi, oldular da. Fakat hiçbirisi bir Atatürk olamazdı. Türk milleti Mustafa Kemal'e, onun üstün insan niteliklerini, tarihin bağrında pek az yetişen insanlardan biri olduğunu gördüğü için Atatürk dedi.[62] Bu değerlendirme İsmet İnönü'nün de konuşmacı olduğu 1969 yılındaki bir konferansta yapılmıştır.

Stratejler Gazi Mustafa Kemal'i, Büyük İskender, Sezar, Napolyon ile karşılaştırırlar. Atatürk'ün bir askerî stratej olarak büyüklüğünü böyle ortaya koyarlar. Oysa halktan birisi, sıradan bir vatandaş olan Atatürk'ün ayakkabıcısı *Tanaş Elefteriadis* [2002 yılında 95 yaşındaydı] şöyle diyor: "O, hem büyük bir askerdi hem de büyük bir diplomattı. Bana göre Büyük İskender'den, Napolyon'dan, Deli Petro'dan daha üstündü. Çünkü o çok yönlü bir kişiydi; hem iyi bir asker hem de büyük bir devlet adamıydı. Her şeyi zamana göre iyi ayarlıyordu. Kimle hareket edeceğini iyi hesaplıyordu. Böylece her zaman başarıya ulaşıyordu... Şunu söylemek istiyorum ki bir padişah bir gece âlemiyle, dokuz ay sabır ile gelir. Fakat böyle bir kimse ancak yüzyıllar sonra gelir." İşte onu yakından tanıyan vatandaşları onu böyle görüyor, ona böyle inanıyordu. Ona tapmıyor, onu inançla seviyordu.

Bu kitapta okuyacağınız öykü yalnızca bir liderin, bir komutanın, bir devlet adamının, bir devrimcinin, yaşamöyküsü değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin de kurtuluş, kuruluş ve küreselleşme fırtınasında savruluşunun da öyküsüdür.

Dipnotlar

1 Charles H. Sherril, Üç Adam: Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini, çev.: Cemal Bükerman, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s.54

2 Charles H. Sherril, Üç Adam: Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini, çev.: Cemal Bükerman, s.57

3 Yakın Tarihimiz Dergisi, fasikül:1, s.3, Milliyet Gazetesi Yayını, İstanbul, y.t.? – Hitler bu sözleri, 22 Ağustos 1939 günü Obersattzburg'daki karargâhında generallerine bir durum değerlendirmesi yaparken söylemiştir. 1934 yılında kendisini ziyarete gelen Türk parlamento heyetine, "Türk bağımsızlık savaşı beni her zaman aydınlatan bir örnektir," diyen Hitler, aynı günlerde *Milliyet* başyazarı Siirt milletvekili Mahmut Soydan'a da şu demeci vermişti: "Almanya ve Türkiye aynı dönemde ve aynı koşullarda çökmüşlerdi. Türkiye ulusal bir atılımla kurtulması için başlattığımız ulusal girişimin başarılı sonuç vereceği konusunda bizde de güçlü bir ümit yaratmıştır."

4 Ergun Özbudun, *"Atatürk ve Demokrasi"*, Atatürkçü Düşünce, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1992, s.240

5 Maurice Duverger, Siyasi Partiler, Türkçesi: Ergun Özbudun, 2. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.359-361

6 Yusuf Ziya Özer, T.T.K.Belleten, Cilt:3, Sayı:10, s.287'den aktaran kaynak: Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Atatürk Araştırma Merkezi, 2. basım, Ankara, 2005, s.350

7 Hasan Rıza Soyak, Fotoğraflarla Atatürk ve Atatürk'ün Hususiyetleri, 1965, s.72'den aktaran kaynak: Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s.350

8 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, cilt:3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978, s.507

9 Hamdullah Suphi Tanrıöver'den naklen, Cemal Kutay, Mustafa Kemal'in Ufuktaki Manevî Mirasçısı ile Sohbet, s.2'den aktaran kaynak: Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s.350

10 Reşat Kaynar-Necdet Sakaoğlu, Atatürk Düşüncesi, Açı Yayınları, İstanbul, 1995, s.23

11 Mümtaz Faik Fenik, "Cumhuriyetin 23üncü Yılındönümünü Kutlarken Celal Bayar, Atatürk'le İlk Defa Nasıl Tanıştı?", *Vatan* Gazetesi, 29 Ekim 1946'dan aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, ATATÜRK KİMDİR? Cilt:1, Atatürk'ün Kişiliği, Babil Yayınları, Ankara, 2004, s.157

12 Uğur Mumcu, "İşte Atatürk Bu", *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1980, Uyan Gazi Kemal (içinde), um:ag yayınları, Ankara, 2007, s 120

13 Uluğ İğdemir, "*Devlet Adamı, Düşünür ve İnsan Atatürk'ten Bazı Anılar*", Sümerbank Dergisi, cilt:3, *sayı*.29, Kasım 1963, s.182'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, ATATÜRK KİMDİR? Cilt 1, Atatürk'ün Kişiliği, s.158

14 Mustafa Ersem-Servet Avşar, Reşat Kaynar ile Söyleşi, Atatürk'ün Yakın Çevresinde Bulunmuş Kişilerle Röportajlar (6), Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi, Temmuz 2003, Sayı:377, s.120

15 Mustafa Ersem- Servet Avşar, Reşat Kaynar ile Söyleşi, Atatürk'ün Yakın Çevresinde Bulunmuş Kişilerle Röportajlar (6), Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi, Temmuz 2003, Sayı:377, s.120

16 Yıldız Sertel, Türkiye'de İlerici Akımlar, Ant Yayınları, İstanbul, 1969, s.30-32

17 Aclan Sayılgan, Solun 94 Yılı (1871-1965), Mars Matbaası, Ankara, 1968, s.126

18 Uğur Mumcu, Kâzım Karabekir Anlatıyor, 2.basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s.15

19 Uğur Mumcu, Kâzım Karabekir Anlatıyor, s.15

20 Uğur Mumcu, Kâzım Karabekir Anlatıyor, s.14

21 Rasih Nuri İleri, Atatürk ve Komünizm, İleri Yayınları, İstanbul, 2005, s.420-421; bu kitabın ikinci baskısı Sarmal Yayınevi tarafından 1994'te yayınlanmıştır.

22 Rasih Nuri İleri, Atatürk ve Komünizm, s.422

23 Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Jülide Ergüder, 1927 Komünist Tevkifatı, Birikim Yayınları, İstanbul, 1978

24 Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Fethi Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960), Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967, s.423-427

25 Geniş bilgi için bakınız: Kemal Sülker, Nazım Hikmet Gerçek Yaşamı, İleri Yayınları, İstanbul, 2005, s.773-960

26 Uğur Mumcu, Kazım Karabekir Anlatıyor, s.158'de Hayat Karabekir Feyzioğlu'nun sorulara verdiği yanıttan

27 Osman Olcay, Sevr Andlaşmasına Doğru, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, yayın no: 455, Ankara, 1981

28 Seha L.Meray-Osman Olcay, Osmanlı İmparatoluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler), A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, no:409, Ankara, 1977, s.vıı-ıx

29 Seha L.Meray-Osman Olcay, Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar Belgeler, A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, yayın no:390, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün sunuş yazısı, Ankara, 1976, s.v-vı

30 İsmet Giritli, "Kemalizm İdeolojisi", Atatürk Yolu (içinde), Otomarsan Kültür Yayını, İstanbul, 1981, s.284

31 Geniş bilgi için bkz: Şevket Süreyya Aydemir, İnkılâp ve Kadro, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986

32 Gökçe Fırat, Ulusal Sol İdeoloji- Atatürkçü, Milliyetçi, Sosyalist Teori, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s.437

33 Ahmet Mumcu, "*Atatürkçülük İdeolojisi (Atatürkçü Düşünce Sistemi),* Atatürkçü Düşünce", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.81

34 İsmet Giritli, "*Kemalizm İdeolojisi*", Atatürk Yolu (içinde), s.285

35 Yekta Güngör Özden, Atatürk ve Atatürkçülük, 13. baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2005, s.55

36 Gökçe Fırat, Ulusal Sol İdeoloji- Atatürkçü, Milliyetçi, Sosyalist Teori, s.438

37 Mustafa Ersem- Servet Avşar, Reşat Kaynar ile Söyleşi, Atatürk'ün Yakın Çevresinde Bulunmuş Kişilerle Röportajlar (6), Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi, Temmuz 2003, Sayı:377, s.119-120

38 Toktamış Ateş, Biz Devrimi Çok Seviyoruz, Der Yayınları, sekizinci baskı, İstanbul, 1999, s.59

39 Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt:11 [1921], 13 Haziran 1921, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s.204

40 İsmail Arar, Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1969, s.56

41 Bülent Daver, *"Atatürk Düşüncesinin Özellikleri ve Kaynakları"*, Silahlı Kuvvetler Dergisi, sayı:335, Yıl:112, Ocak 1993, s.4

42 Bülent Daver, *"Atatürk Düşüncesinin Özellikleri ve Kaynakları"*, Silahlı Kuvvetler Dergisi, sayı:335, Yıl:112, Ocak 1993, s.4

43 Şerafettin Turan, Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, TTK Basımevi, Ankara, 1982, s.1

44 Bülent Daver, *"Atatürk Düşüncesinin Özellikleri ve Kaynakları"*, Silahlı Kuvvetler Dergisi, sayı:335, Yıl:112, Ocak 1993, s.4

45 Yılmaz Vurkaç, Atatürk ve Kitap, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985, s.105

46 Bilgi için bkz: İlhami Soysal, 150'likler Kimdiler, Ne yaptılar, Ne oldular?, Gür Yayınları, İstanbul, 1988

47 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, yayına hazırlayan: Arı İnan, 5. baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007, s.386

48 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, yayına hazırlayan: Arı İnan, s.379

49 Afet İnan, Ellinci Yılda Tarihten Geleceğe, İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, 1973, s.11

50 Faruk Ayın, *"Atatürk ve Tarih"*, ATATÜRK Haftası Armağanı, 10 Kasım 1993, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genkur. Basımevi, Ankara, 1993, s.57

51 General Sherrill, Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik, Çev: Ahmet Ekrem, 1935, s.88-89'dan aktaran kaynak: Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s.273-274

52 Şemsettin Günaltay, 1951 Olağanüstü Dil Kurultayı, s.33'ten aktaran kaynak: Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s.282

53 İsmet İnönü, *"Devlet Kurucusu Atatürk"*, Atatürk Konferansları 3 (1969), TTK Basımevi, Ankara, 1970, s.18

54 Atatürk, Geometri, Agop Dilaçar'ın sunuş yazısı, Atatürk Dizisi: 4, 3. baskı, TDK Yayını, Ankara, 1991

55 Selâhaddin Çiller (derleyen): Atatürk İçin Diyorlar ki, Varlık Yayınları, İstanbul, 1978, s.135

56 Selâhaddin Çiller (derleyen): Atatürk İçin Diyorlar ki, s.134

57 Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi Genel Sekreterliği, Atatürk'ün Yakın Çevre-

sinde Bulunmuş Kişilerle Röportajlar (1), Atatürk'ün Kunduracısı Tanaş Elefteriadis ile Yapılan Röportaj, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Nisan 2002, Sayı:372, s.111-112

58 Bu kitap için 15 Temmuz 2008 tarihinde Atatürk'ün doktoru Mim Kemal Öke'nin torunu Profesör Mim Kemal Öke'den alınan anılardan

59 Bu kitap için 15 Temmuz 2008 tarihinde Atatürk'ün doktoru Mim Kemal Öke'nin torunu Profesör Mim Kemal Öke'den alınan anılardan

60 Bu kitap için 15 Temmuz 2008 tarihinde Atatürk'ün doktoru Mim Kemal Öke'nin torunu Profesör Mim Kemal Öke'den alınan anılardan

61 Yekta Güngör Özden, Atatürk ve Atatürkçülük, s.55

62 Cihat Akçakayalıoğlu, *"Atatürk ve Kurtuluş Savaşı"*, Atatürk Konferansları 3 (1969) (içinde), TTK Basımevi, Ankara, 1970, s.99

BİRİNCİ BÖLÜM

SELANİK VE MUSTAFA'NIN ÖĞRENİM YAŞAMI

Yıl 1911. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında isyanlar ve işgaller çoktan başlatılmıştır. Bunlardan birisi olan İtalyanların Libya'yı işgali ile Trablusgarp Savaşı çıkmıştır. Adriyatik sahilinde toplanacak ordunun Manastır'daki kurmay heyetine Mustafa Kemal'in Kara Harp Okulu'na kaydını yaptırdığı gün tanıştığı ve ömrü boyunca can arkadaşı olacak genç subay Ali Fuat (Cebesoy) da tayin edilmiştir. Ali Fuat, Trablusgarp'a giderken Selanik'e uğrar. Üç yıldır göremediği arkadaşı Mustafa Kemal'e iki gece misafir olur. Mustafa Kemal de Trablusgarp'a gitme hazırlıkları içindedir. İki gün sonra İstanbul'a hareket edecektir.

Ertesi gün akşamüzeri beraberce Beyaz Kule Bahçesi'ne giderler. Ali Fuat, Türk-İtalyan ilişkilerinin ön safhalarını anlatır. İtalyanların savaş hazırlıklarına dair İstanbul'a yazdığı mektupları, yaptığı uyarıları bir bir açıklar. Fakat hiçbirine yanıt bile verilmediğini söyler, içini döker. Mustafa Kemal ondan da dertli çıkar. Suriye'de 5.Kolordu emrindeyken gördüğü hataları ve eksiklikleri bir rapor halinde yazarak 30 Haziran 1911'de kumandana verdiğini söyler. Raporda tümen kumandanlarının görevlerinin cahili olduğunu, alay ve tümen kumandanlarının teftiş ve tenkitlerinde, cahilliklerinin subaylarda hayret ve alay duyguları uyandırdığını, bunların emirlerindeki kıtaları yetiştirmekten aciz olduğunu yazmıştır:

"Bu duruma bir an önce çare bulmaya teşebbüs, her namuslu ve vicdan sahibi kişinin vazifesidir. Kumanda etmekte yetkisi olamayanların bu konuda yapacağı hizmet, gözlem ve araştırmalarını üst makamlara arzetmektir. Makam sahibi ve icraat yetkisi olanların, (ilgisiz ve yeteneksiz) şahıslara merhamet etmek zayıf kalpliliğinde bulunarak ordunun gerilemesine yol açmamaları gerekir."

Bu raporu, üst makamlara, bir itaatsizlik, bir haddini bilmezlik örneği olarak ulaştıran 5.Kolordu Kumandanı, Selanik'i düşmana teslim eden Hasan Tahsin Paşa'dır. Mustafa Kemal sonradan Hasan Tahsin'in bu hareketini, "İşte sana bir kolordu kumandanı. Bu adam, vatan savunmasında canla başla çalışacak, öyle mi? Yok böyle bir şey," diye yorumlamıştır.

O akşam, Mustafa Kemal'in üzgün bir hali vardır. Ali Fuat dostunun, geleceği karanlık, anavatandan uzak ve halkı yabancı bir ülkenin savunulmasında karşılaşacağı zorlukları düşündüğünü sanmaz. Başka bir terslik olmalıdır. Ali

Fuat'ın tanıdığı Mustafa Kemal, tam anlamıyla bir askerdir. Zorluklara, her türlü güçlüğe göğüs germesini bilir, adeta bundan zevk alır. Herhalde üzüntüsünün bir başka nedeni olmalıdır. Ali Fuat da endişeyle sorar:

"Sende bir şey var, ne oldu?"

"Bir şey yok. Fakat müteessirim. Ben eğer Trablus'tan dönersem, yine buralara gelebilecek miyim?"

"Ne demek istiyorsun?"

Mustafa Kemal'in gözleri nemlenir.

"Korkuyorum, Fuat, korkuyorum. Doğup büyüdüğüm Selanik acaba Türklerin elinde kalacak mı?"

O gece saatlerce konuşurlar. Balkanlar'ın durumunu inceler, Balkan Savaşı'nı kaçınılmaz ve yakın görürler. Hükümet edenlerin ilgisizliğini, İttihatçı askerlerin hâlâ politikadan ayrılmamış olmalarını üzüntüyle karşılılarlar. Mustafa Kemal, Arnavutluk Harekâtı sırasında kurmay başkanı olarak bulunduğu Mahmut Şevket Paşa'ya tehlikeleri birer birer sayıp döktüğünü söyler, "Paşa artık Cemiyete söz geçiremiyor," der.

Ay Olimpos Dağları'nın arkasında kaybolurken, Mustafa Kemal, "Ah, Selanik, seni bir daha Türk olarak görecek miyim?" diyerek için çeker. Arkadaşı yüzüne baktığında Mustafa Kemal ağlamaktadır. Ali Fuat, altın sarısı saçlarını okşayarak onu teselli etmeye çalışır. Mustafa Kemal'in bu derece müteessir olduğunu hiç görmemiştir, bundan sonra da görmeyecektir.[1]

***

İnsanlar doğdukları kentlerle duygusal ilişki içinde olurlar. Dünyanın neresinde olursa olsun beldelerinden kolay kolay kopamazlar. Örneğin, Türkiye'den binlerce kilometre uzaktaki Sidney'de yaşarsın, ama körfezlerden birisini İstanbul'a benzetir, seversin. O kente öyle bağlanırsın.

Doğduğumuz sosyal çevre kişiliğimizi de etkileyen, onun şekillenmesinde rol oynayan bir etkendir. Mustafa Kemal'in yaşamında üç kent, ötekilerden daha ayrıcalıklı, daha baskın nitelik taşımaktadır. Bunlar, Selanik, Ankara ve İzmir'dir. Cumhuriyeti kurup Ankara'yı başkent yapmasına ve ömrünün neredeyse üçte ikisini orada geçirmesine karşın, doğduğu kent olan Selanik'ten etkilenip oranın sosyal ve siyasal yaşamının izlerini taşımıştır. Bu nedenle öncelikle doğduğu kent olan Selanik'i tanımalıyız. Çünkü Selanik hiç de sıradan olmayan bir kenttir.

Bir Osmanlı efsanesine göre, padişah bir gece sarayında uyurken Tanrı düşüne girmiş ve ona koklaması için güzel, mis kokulu bir gül vermiş. Sultan II. Murad onu saklayıp saklayamayacağını sorunca, Tanrı ona gülün Selanik olduğunu ve kentin ona ait olmasını buyurduğunu söylemiş.

Selanik, (Sultan Murad'ın kenti fethettiği) 1430'daki düşüşünden önce, Helen, Roma ve Bizans metropolisi olarak bin yedi yüz yıllık bir geçmişe sahipti. Kimi zaman zenginleşmiş, kimi zaman da yağmalanmıştı. Kenti yabancılar ele

geçirmiş, sonra yollarına devam etmişlerdi. Bütün bu çağlar boyunca Selanik, sakinleri Yunanca konuşan bir kent oldu. Ancak Osmanlı fethinden sonra Yunanlılık kentin geçmişinden bir iz olarak kaldı. Gelgelelim, zamanın ve yabancıların ellerinde ne kadar yıpratılsa ve katledilse de, Yunan köklerinin hatırlatıcısı olarak tek bir şey sabit kaldı, bu da kentin ismiydi. Salonicco, Selanik, Solun, Salonicha ya da Salonique...[2] Bu ismin Ortaçağ'da bile en az on üç farklı söylenişi vardı. Ama Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra yüzyıllar boyunca hep Selanik olarak adlandırıldı.

Selanikli araştırmacı Meropi Anastassiadou'nun değerlendirmesiyle bu şehir 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı iktidarının imparatorluğu yenileme stratejisi içinde uygulamaya koyduğu kent reformlarının laboratuvarlarından biriydi ve bu sıfatla, Tanzimat'ın iradeci politikalarının başarı ve yenilgilerini açıklayan bir örnek olarak kabul edilebilir.[3]

İskender'in, Thessaloniki ile evlenen Kassandros adında bir generali vardı. Kassandros, bir dizi kent kurdu. Ama İ.Ö. 315'te karısının adı verilen kent, Yunan dünyasını Asya, Hindistan ve Afrika'nın ticaret yollarına bağlayan yeni Akdeniz limanları ağı içinde İskender'in kendi kurduğu İskenderiye'ye katıldı.[4]

İzmir, Beyrut, İskenderiye, Trabzon ve elbette İstanbul gibi Selanik de, daha 1840'lardan itibaren Avrupa ile ilişkilerin güçlenmesinin ve modernleşmenin etkisi altında büyümeye aday Doğu Akdeniz liman şehirlerinden biriydi.[5] İnsanlık tarihinde olduğu gibi, Avrupa tarihinde de denizin rolü çok önemlidir. Medeniyetin daha doğrusu çok sonraları adını koyacağımız çokkültürlülüğün doğuşu denize kıyısı olan ülkelerde olmuş, ürünleri hep denizden taşınmıştır. Demokrasinin kuruluşu da denize kıyısı olan site devletlerinde görülür. Liman kentleri düşüncelerin, kültürlerin, daha önemlisi insanların geliş gidişlerinin tanığıdır ve bu seyr-ü sefere tanıklık etmiştir. "İslamiyet de yayılmasının önemli bir bölümünü, Sicilya, Balear Adaları ve boğazın darlığı sayesinde Fas üzerinden Endülüs'e yönelik deniz seferleri aracılığıyla sağladı."[6]

29 Mart 1430 sabahı Osmanlı ordusu kente girerken, Sultan Murad'ın ilk düşüncesi, 'kenti kendi sakinlerine geri vermek ve tıpkı eskisi gibi ihya etmek' idi. Padişahın kentten Hıristiyanlığı silip atmak niyetinde olmadığı kesindi. Müslüman nüfus ağır ağır arttı.[7]

Selanik hiçbir zaman İslami sofuluk ve öğrenim merkezi haline gelmedi. Bunun kanıtı da İslami motifler açısından yeterince ünlü tarihsel, dinsel ya da duygusal çağrışımlara sahip değilmiş gibi görünmesidir.

1500'lerin başında İspanya'daki Yahudiler yurtlarından kovulunca Bayezid'in ekonomik imtiyazlar ve siyasal himaye vaatlerinin çekimine kapılarak büyük gruplar halinde geldiler. Bazıları İstanbul, Saraybosna, Safed ve İskenderiye'ye gittiler, ama en büyük koloni Selanik'te şekillendi.[8]

Evliya Çelebi de on yedinci yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamesinde Selanik kentini anlatırken, orasının Yahudi dolu olduğunun altını çizmiştir.

> "Yahudi şehri Selanik, politik kaynaşmalara sahne olmasıyla da tekil bir örnektir. Balkanlar'daki tüm uluslar orada buluşmuşlar, orada savaşmışlar ve bayraklarını günün birinde oraya dikmeyi hayal etmişlerdi. 1908 yılında, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Abdülhamid'in despotizmine karşı ayaklanma işaretini Selanik'te vermişti. Jön Türk devriminin 'beşiği' haline gelen şehir, aynı dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk sosyalist örgütlerden biri olan ve İkinci Enternasyonal'in proleterya mücadelesinin Doğu'daki vurucu gücü olarak kabul ettiği Selanik İşçi Federasyonu'nun doğduğu yerdi."[9]

Şunu da belirtmek gerekir ki Selanik, Osmanlı şehirleri içinde -nüfusuna oranla- muhtemelen okul ve kışlaların en yoğun bulunduğu kentlerden biriydi. Beyaz Kule civarına yerleşmiş olan 3.Ordu'nun güçlü bir sosyo-ekonomik değişim, kültürel kaynaşma ve politik faaliyet faktörü olduğunu düşündüren işaretler vardır. Selanik'teki subaylar arasında rakı içmek bile, göründüğü kadarıyla, vatansever bir tavrın simgesiydi. Jön Türk devriminden çok önce Café Cristal'de oturan Osmanlı subaylarının, gözde içkilerini kırmızı ayaklı kadehlerde yudum yudum ve tadını çıkara çıkara içerken politik inançlarını açıkça dile getirdikleri hatırlanmaktadır.[10]

Her yerdeki varlıklarıyla bir mekân olarak Selanik'i belirgin kılan minareler, kiliseler ve sinagoglar, geleneksel Osmanlı şehrinin temel özelliklerinden biridir.[11]

Burası öncelikle çok inançlıdır, dinlerin ve etnik grupların birbirine kavuştuğu bir uzamdır. Aynı şekilde Mevlevi dervişlerin haftada iki kez yaptıkları ayine Yahudilerin ve Hıristiyanların katılmasına da kimsenin diyeceği yoktur.[12]

Şehrin her tarafına dağılmış ibadet yerleri yalnızca şehrin etnik ve dini bakımdan çoğul karakterini gözler önüne sermekle kalmaz. Buralar Makedonya metropolünün kendi geçmişine sıkı sıkıya bağlı olduğunu da hatırlatır.[13]

İmparatorluğun diğer şehirlerinin çoğu gibi, Selanik de bir mozaikti.[14]

19. yüzyılın ikinci yarısında, Tanzimat öncesinden beri önemli bir çekim merkezi olan Selanik'in imparatorluğun en az Türk olan şehirlerinden biri olma gibi bir ünü olsa da, Müslümanlar orada göz ardı edilemeyecek bir yer işgal ediyorlardı. 1830'larda Müslümanlar şehir nüfusunun yaklaşık yüzde 34'ünü teşkil etmekteydi.[15]

Müslümanların yoğun bulundukları yerleşim bölgeleri şehrin kuzey bölümünde, tepelerin üzerindeydi. Bundan çıkan sonuç, Müslüman mahallelerin diğer cemaatlerin oturdukları mahallelerden daha küçük ve daha tenha olduğudur.[16]

MUSTAFA'NIN ÇOCUKLUĞU VE İLKGENÇLİĞİ

Böyle bir kentsel özelliğe sahip olan Selanik'te doğan Mustafa'nın hem doğum tarihi hem de doğduğu ev hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak genel kabuller vardır. Üzerinde tartışma yapılmayan bilgilere göre Mustafa Kemal'in 1881 tarihinde doğduğu ve çocukluğunun bir kısmını geçirdiği ev, Selanik'te Ahmet Subaşı Mahallesi'nde Sanayi Okulu karşısında orta halli bir ahşap evdi. Babası Ali Rıza Efendi 1839 yılında, annesi Zübeyde Hanım ise 1857 yılında doğmuştur.[17] Hem Enver Behnan Şapolyo hem de *Tek Adam* adlı ünlü biyografisinde Şevket Süreyya Aydemir, anne ve baba tarafının kökleri hakkında bilgi vermiştir. Biz önce Atatürk'ün yakınında bulunmuş, kişisel tarihini not etmiş olan gazeteci Falih Rıfkı Atay'a kulak kabartalım:

> "Otuz yaşını geçen evli kadınlara dendiği üzere, Zübeyde Molla Selanik'e birkaç saat uzak olan Sarıyer adlı bir Yörük köyündendir. Mustafa Kemal anne tarafından Yörük'tür. Ondaki Altaylı tipi bundan olsa gerek. Ama aslında Tesalya fethinden sonra Anadolu'dan göçmüş, 1810'da Vodina'da Sarıgöl bucağından Selanik'e gelip yerleşmiştir. Bu göçmenin adı Feyzullah'tır, soyadı Hacı Sofular. Kızı Zübeyde'nin iki kardeşi vardı. Biri Lankaza'da aşçılık eden Hasan, ikincisi Selanik eşrafından Hacı Sami Bey'in Çalı çiftliğinde Subaşı Hüseyin. Genç yaşında evlendiği Ali Rıza Efendi Katerin ilçesinin Pasaport Köprü denen yerinde gümrük muhafaza memuru idi. Aralarında yirmi yaş fark vardı. Ali Rıza Efendi, kızıl bıyıklı ve iriyarı idi. Babasına Kırmızı Hafız Ahmed derlerdi. Aydın'ın Söke taraflarından gelmişlerdi."[18]

Aydemir, "Mustafa'nın annesi Zübeyde ile babası Ali Rıza Efendi ve onların aileleri hakkında bilgiler pek fazla değildir," demekle birlikte Atay'a göre, Zübeyde ve Ali Rıza'nın kökleri hakkında daha ayrıntılı bilgi vermektedir[19]:

> "Öyle anlaşılıyor ki Zübeyde aslen Selanikli değildir. Babası Sofuzade Feyzullah Ağa'nın Selanik'e yakın ve Selanik'in kazalarından olan Lankaza taraflarında toprak ve ticaret işlerinde çalışmış olduğu bilinmektedir. Daha eski kuşaklar hakkında bilgi yoktur. Fakat ailenin bağlı bulunduğu kök hakkında bazı nakiller yapılmıştır. Bu nakillere göre Zübeyde'nin ataları, Rumeli'nin Osmanlılar tarafından fethi sıralarında Anadolu'dan Rumeli'ye göçen ve Batı Makedonya'daki Vodina ilçesinin batı taraflarındaki Sarıgöl bucağına yerleşen Türkmen boylarındandır. Bu boy-

ların Anadolu'da Konya veya Aydın taraflarından bu topraklara gelmiş oldukları sanılır. Feyzullah Ağa'nın yakın atalarının da Sarıgöl'den Selanik taraflarına, Lankaza'ya göçmüş olmaları mümkündür. Ailenin içinde, kendilerinin eski Yörüklerden oldukları hakkında söylentiler vardı. Nitekim Mustafa da, daha ilerilerde ve bağnazlık şekli almadan, kendi atalarının eski Yörük-Türkmen aslından geldiğinden bahsedecektir."

Bu konuda bilgisine en güvenilecek kişi, hiç kuşkusuz Atatürk'ün kız kardeşi Makbule'dir. Ama unutmayalım ki o da belleğinde kalanları bizimle paylaşmıştır. Makbule, ailesinin kökenini şöyle anlatır:

"Babam, Ali Rıza Efendi yerli olarak Selaniklidir. Kendileri Yörük sülalesindendir. Annem her zaman Yörük olmakla iftihar ederdi. Bir gün Atatürk'e 'Yörük nedir?' diye sordum. Ağabeyim de bana, 'Yürüyen Türkler' dedi."[20]

Ağabey-kardeş arasında geçen bu konuşmanın tarihini, Mustafa Kemal'in kaç yaşında olduğunu bilemiyoruz. Ancak Atatürk olarak, Türk tarihinin yüzlerce yıldır devam ederek akıp geldiğini anlatan aşağıdaki konuşmasının ana kaynağı, hem aile kökleri hem de içine doğduğu, çocukluğunu ve ilkgençliğini yaşayacağı çok dinli, çok dilli, çok etnikli Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik kentinde yaşadıkları ile aynı zamanda tanık olduğu ayrılıkçı Balkan etnik milliyetçiliğinden edindiği birikimdir.

"Bana insanlar üstünde bir doğuş atfetmeye kalkışmayınız. Doğuşumdaki tek fevkaladelik Türk olarak dünyaya gelmemdir."[21]

Şu sözler de Atatürk'e aittir:

"Benim hayatta tek övünç kaynağım, servetim, Türklükten başka bir şey değildir."[22]

Bu sözlerine ek olarak şunu da söyleyecektir:

"Büyük ve haysiyetli bir millet olan Türklerin tarihi, insanlık kadar eskidir. Osmanlılar ve Selçuklulardan önce de Türkler dünyanın dört bucağında devletler, imparatorluklar vücuda getirmişlerdir. Nerede bir Türk devleti batmış ise bunun yıkıntıları üzerinde daima yeni yeni devletler kurmuşlardır. Şimdi de böyle bir tarihî an gelmiş çatmıştır. Osmanlı Devleti çökmüştür, fakat tarihi zincir kopmayacaktır. Şartlar ne olursa olsun yeni bir devlet kurma gücü, ünlü İtalyan düşünürü Machiavelli'nin daha 16. yüzyıl başlarında imrenerek Türklerde bulduğu o sihirli kuvvet, kendi deyimi ile virtu, *tarihte her zaman kendini gösterdiği gibi, şimdi de Türk milletinde vardır. O hâlde bunu değerlendirmenin, gerçeğe dökmenin tam zamanıdır."*[23]

Yıllar sonra tarih sahnesine Atatürk olarak çıktığında, Türk öğesini farklı tarihlerde, çeşitli ortamlarda ve olaylarda çokça dile getirecektir. 1923 yılında, "Bu memleket tarihte Türk'tü, bugün Türk'tür ve sonsuza kadar Türk olarak yaşayacaktır,"[24] derken yine Türklüğün tanımını şöyle yapacaktır: "Bu memleket, dünyanın beklemediği, asla ümit etmediği bir müstesna mevcudiyetin yüksek tecellisine sahne oldu. Bu sahne en aşağı 7000 senelik bir Türk beşi-

ğidir. Beşik tabiatın rüzgârları ile sallandı, beşiğin içindeki çocuk tabiatın yağmurları ile yıkandı, o çocuk tabiatın şimşeklerinden, yıldırımlarından, kasırgalarından evvela korkar gibi oldu, sonra onlara alıştı, onları tabiatın babası tanıdı, onların oğlu oldu. Bir gün o tabiat çocuğu tabiat oldu, şimşek, yıldırım, güneş oldu; Türk oldu. Türk budur: Yıldırımdır, kasırgadır, dünyayı aydınlatan güneştir..."[25]

Zübeyde Hanım'ın ataları, Konya Karaman'dan Rumeli'ye gelmişlerdi. Bu nedenle Rumeli'deki diğer Yörük gruplarından farklı olarak 'Konyarlar' olarak bilinirlerdi. Konyarlar, 1466'da Konya Karaman'dan Fatih Sultan Mehmet döneminde, Karamanoğulları'ndan alındıktan sonra Rumeli'ye göç ettirilerek iskân edilmişlerdi. Fetihnamelerde Konyarlar'a 'Hudut Gazileri' unvanı verilmektedir.[26] Zübeyde Hanım'ın babaannelerinin Hasan ve Hüseyin Ağa adında iki erkek kardeşleri vardı. Hasan Ağa Lankaza'da ticaret yapmaktaydı. Hüseyin Ağa ise Selanik civarındaki 'Rapla' çiftliğini işletiyordu. Hüseyin Ağa, Makbule'yle Mustafa'yı büyüten kişidir. Makbule'ye göre Zübeyde Hanım'ın babası üç çiftlik sahibi, varlıklı bir kişiydi. Zübeyde'nin annesi hakkında Türk yazarların kitaplarında bir bilgiye rastlamıyoruz, ama H.C. Armstrong'a göre[27] "... annesi bir Makedonyalıydı." Bu pek inandırıcı gelmiyor, çünkü "Babası Arnavutluk'un güneyinden küçük bir çiftçi..." diyor ki bu da tüm yazılanlarla çelişiyor.

Şevket Süreyya Aydemir, Mustafa'nın annesinin şeceresini ortaya koyarken, babasının öyküsünü de şöyle anlatmaktadır[28]:

> "Onun ailesi Selanik'in yerlisi sayılmaktaydı. Amcası Hafız Mehmet Efendi Selanik'te bir mahalle mektebinde hocalık yapıyordu. Sakalının kırmızı oluşundan ona Kırmızı Hafız da derlerdi. Ali Rıza Efendi'nin ailesinin o sıralarda en göze çarpan şahsiyeti oydu. Ali Rıza Efendi'nin babası ise Firarî (kaçak) Ahmet Efendi adıyla tanınırmış. Bu kaçaklık, anlaşıldığına göre Selanik'te 1876 Nisan sonları veya Mayıs başlarında çıkan bir karışıklığa Ahmet Efendi'nin de karışması yüzünden olmuştur. Karışıklığın sebebi siyasî olmaktan ziyade, Müslüman olmuş bir Bulgar kızının Rusların teşvikiyle zorla kaçırılması gibi halkın duygularını zedeleyen bir olaymış. Ama halk ayaklanıp iş karışıklık şeklini alınca arada Fransız ve Alman konsolosları öldürülmüş. Neticede 7 Mayıs 1876'da büyük devletlerin donanmaları Selanik'e gelmiş, hükümeti, bazı suçluları idama mecbur bırakmış. İşte meslek bakımından askerlikle ilgisi olan veya bir aralık orduda hizmeti bulunan Ahmet Efendi, bu olay üzerine Makedonya dağlarına kaçmış, oralarda 7 yıl kadar örtülü bir hayat yaşadıktan sonra vefat etmiş. Sonuç olarak Ali Rıza Efendi'nin ailesini de bir kuşak öteye kadar takip etmek olanaklıdır."

Aşk Evliliğinden Doğan Mustafa

Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule (Boysan Atadan) annesi ile babasının evleniş öyküsünü iki ayrı tanığa anlatmıştır.[29] Makbule'nin belleğinden

1922 ve 1956 yıllarından süzülüp gelen tortulardan öğrendiğimize göre Zübeyde ile Ali Rıza bir aşk evliliği yapmışlar ve çok mutlu bir beraberlikleri olmuş, ta ki Ali Rıza genç yaşta ölünceye kadar. Ezberlediğimiz, ilkokul ders kitaplarında yazılıp öğrenmemiz için çok çaba harcanan 'Küçük Mustafa, babası ölünce dayısının çiftliğine gitti, orada karga kovaladı' yaşamöyküsünün bir parçasıyla da, bundan sonra karşılaşacağız.

Mustafa'nın doğumuna yol açacak olan karşılaşma bir tuhaf sağlık sorunu sonucu olmuş. Büyükbaba (Hacı Sofular'dan Feyzullah Ağa) ve büyükanne (Ayşe Hanım), Selanik'e bir saat mesafedeki Lankaza'da yaşıyorlarmış. Dönemine göre sosyal şartları iyi sayılıyor, orada malları ve çiftlikleri varmış. Zübeyde Hanım, bu çiftlikte büyümüş. O zaman güzel bir genç kızmış.

Bir gün yorgan kaplarken genç Zübeyde'nin dizine yorgan iğnesi batmış. İğneyi çıkartmak için hemen bir arabaya koyup Selanik'e getirmişler. Doktor müdahalesiyle iğne çıkarılmış. Çıkarılmış ama Selanik'in havasını beğenen Zübeyde, çiftliğe dönmek istememiş. Böylece Selanik'e yerleşilmiş.

Zübeyde ile Ali Rıza'nın karşılaşmasının öyküsü ilginç... Aslında Ali Rıza genç kıza rastlayacağını daha önceden biliyormuş. Bir gün rüyasında ak sakallı bir ihtiyar görmüş. Bu kişinin yanında çok güzel bir sarışın kız duruyormuş. Bu ihtiyar, Ali Rıza'ya, "Bu kız senin kısmetindir!" deyip kaybolmuş. Genç adam sabahleyin uyanınca rüyasını ablası Hatice'ye anlatmış. Sonra da ona, "Bana bir sarışın kız bul. Ben onunla evleneceğim!" demiş. Hatice de, mahalle mahalle sarışın kız aradıktan sonra Zübeyde'yi görmüş ve beğenmiş. Gelip kardeşine haber vermiş. Bir süre sonra kızı istemişler. Büyükanne, bir hayli direnç göstermiş, "Vermem," demiş. "Benim evlendirecek kızım yok!"

Israr etmişler, rica etmişler. Nihayet büyükanne biraz yumuşamış. Zübeyde'nin ailesi de bu aileyi zengin olarak tahmin ettikleri için yüklü miktarda bir başlık istemişler. "Sırmalı kaftan isterim, sırmalı fotin isterim!... Şunu isterim, bunu isterim," demiş durmuş.

O zaman Ali Rıza'nın maaşı sadece üç altın lira. Bu kadarcık para ile müstakbel kayınvalidesinin arzusuna cevap veremeyeceğini anlayan Ali Rıza, işi başka şekilde çözmek çarelerini düşünmüş. Zübeyde'nin üvey erkek kardeşini bularak kendisine yardım etmesini rica etmiş. Hüseyin Ağa, ne yapmışsa yapmış, büyükanneyi de, Zübeyde'yi de razı etmiş. Zübeyde Hanım'la Ali Rıza Efendi, işte bu şartlar içinde ve bu kadar engellerden sonra evlenebilmişler. Böylece Ali Rıza rüyasında gördüğü kıza kavuşmuş.

Zübeyde Hanım 1871 yılında Ali Rıza Efendi ile evlendiği sıra[30] 14–15 yaşlarında, yani kocasından yirmi yaş kadar daha küçük olmalı.[31]

Ali Rıza, genç yaşında çeşitli memurluklarda bulunmuştu. Kırcaali'de, Tikveş'te görevler yaptıktan sonra, bir süre Selanik Evkaf Dairesi'nde ikinci kâtip-

lik yaptı. Ali Rıza ile Zübeyde'nin evlendiği tarih tam olarak bilinmemektedir. Evlendikleri zaman Ali Rıza, Olimpos Dağı'nın eteklerinde kurulmuş olan Katarin kazasının Papasköprüsü mevkiinde gümrük muhafaza memuru olarak bulunuyordu. Bu bölge ormanlık olduğundan, çoğunlukla kereste ticaretiyle uğraşılmaktaydı. Ali Rıza bütün kereste tüccarlarıyla tanışmış, bunların elde ettikleri kazançları da yakından görmüştü. Bunun üzerine gümrük memurluğundan istifa ederek Selanik'e geldi. Elinde bulunan bir miktar para ile kereste tüccarlarından Cafer Efendi ile birlikte kereste ticaretine başladı. Kazandığı para ile İslâhhane semtinde Ahmet Subaşı Mahallesi'nde üç katlı iki daireli bir ev yaptırdı. Ahmet Subaşı Mahallesi'ne girmek için Kapalıçarşı'dan çıkılır ve Mithatpaşa Caddesi takip edildikten sonra Hükümet konağı önüne gelir gelmez, soldan sağa doğru Islahhane Mahallesi gelmektedir. Burada Mithat Paşa'nın yaptırdığı Islahhane adlı Sanat Okulu bulunmaktaydı. Bu okulun tam karşısına Ahmet Subaşı Mahallesi düşmektedir.[32]

Geniş ailenin evlenen kadının kocasının evine yerleşmesini öngören geleneklerine uyan Zübeyde, Ali Rıza'nın Selanik'in Yenikapı semtinde yaşayan ailesinin yanına yerleşti. Genç bir gelinin geniş Türk ailesi içinde sahip olacağı statü, onun (özellikle de erkek çocuk) doğurganlık yeteneği tarafından belirlenir. Yaşı hâlâ çok genç olan Zübeyde ardı ardına üç çocuk dünyaya getirerek doğurgan bir kadın olduğunu gösterdi. Zübeyde ile Ali Rıza'nın altı çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu kardeşler Fatma (1872–1875), Ahmet (1874–1883), Ömer (1875–1883), Mustafa (1881–1938), Makbule (1885–1956), Naciye (1889–1901)'dir. Bu çocukların ilk üçü ailenin Yenikapı semtindeki evinde dünyaya gelmiş olmalıdır.

Çocuk doğurmakla ve onların bakımıyla meşgul olan Zübeyde, zamanının önemli bir bölümünde kocasından ayrıdır. Ali Rıza, Osmanlı gümrük işlerinde görevlendirilmiş, Osmanlı nüfuz bölgesi ile Yunanistan sınırındaki Olimpos Dağı'nın ormanlarla kaplı eteklerinde bulunan ıssız bir kontrol noktasına tayin edilmiştir. Paşaköprüsü olarak adlandırılan kontrol noktası Selanik'ten 120 kilometre kadar uzak olmasına karşın son derece ıssız bir bölgedir. Öyle ki bu iki yer arasında ulaşımın doğrudan sağlandığı bir yol bile yoktur. Buraya ancak ilkin deniz, ardından kara yoluyla ulaşılır. Mesafe ve ulaşım güçlükleri, Zübeyde ile Ali Rıza'nın uzun ayrılıklara katlanmak zorunda kalmaları anlamına gelir. Bunlar özellikle de genç ve deneyimsiz Zübeyde için zor yıllardır. Kızları Fatma henüz bebek olduğu sıra bu dönemde ölür. Askerden dönen ve yeniden Paşaköprüsü'ne atanan Ali Rıza, yalnızlığa ve uzun ayrılıklara katlanmakta güçlük çekmektedir. Ailesinin Selanik'ten ayrılarak görevli bulunduğu yere yerleşmesi gerektiğini düşünür ve bunu gerçekleştirmekte kararlıdır. 'Gülzar-ı Cennetim Zübeydem' diye hitap ettiği genç karısıyla yeniden bir araya gelen Ali Rıza, böylelikle yazgılarını büyük ölçüde belirleyecek olaylar dizisini başlattığının farkında değildir.[33]

İlk başta işlerin biraz parlak gittiği ve belki keresteci Cafer Efendi'nin de, geleceğin kazançlarına karşılık Ali Rıza Efendi'ye biraz yardımda bulunmuş olması olasıdır. Çünkü Selanik'te, Ahmet Subaşı Mahallesi'nde, Zi(y)neti Bostan arsasındaki pembe ev o sırada yaptırılmıştır. O dönemin ve mahallenin ölçülerine göre bu evi, oldukça önemli, iddialı, hatta şatafatlı saymak yerinde olur. Biri büyükçe, ötekisi daha küçük yan yana üç katlı iki ev. Bunun biri selâmlıktır, öbürüne de harem denebilir. Ali Rıza Efendi'nin yeni evindeki selamlık kısmının gerektiğinde az bir kira geliri için yaptırılmış olması da düşünülebilir. İşte Mustafa bu mahalledeki pembe boyalı evde doğmuştu.

Mustafa'yı doğurduğunda Zübeyde, tahmini 24 yaş civarında olsa gerektir. Doğumu Ali Rıza'nın kereste tüccarlığı dönemine rastlamıştır.

Zübeyde-Ali Rıza çiftinin üç çocuğu Fatma, Ömer ve Ahmet 1881 yılına gelindiğinde ölmüşlerdir. Bu nedenle yeni doğacak çocuk büyük bir umutla beklenmektedir. Şevket Süreyya Aydemir, doğum anını çok renkli anlatır:

> "Nihayet doğum ağrıları başlar. O sırada evde en tecrübeli kadın olarak Ali Rıza Efendi'nin annesi Ayşe Hanım bulunmaktadır. Selanikli Hati yahut Hatice Kadın, ebe olarak çağrılmıştır. Doğum kolay olur. Genç annenin aylardır süren ve doğumun en çetin ağrıları içinde bile bir saniye aklından çıkaramadığı büyük endişesi şudur: 'Kız mı, oğlan mı?'
>
> Gerçi hamileliği sırasında bütün yakınlarına, 'Çocuğumun kız olmasını istiyorum,' demiştir, ama içinden bütün duaları bir erkek çocuk içindir. Sarı saçlı, mavi gözlü, pembe yüzlü bir oğlan için...
>
> Doğum tamam olup da ebe, çocuğu eline alınca, anne gözlerini kapar, nefesini tutar ve sormaya cesaret edemez, ama her ânı bir yıl kadar uzun gelen bu buhran içinde beklediği hep müjdedir. O da gecikmez..."

Mustafa'nın doğum tarihinin yılını 1881 olarak kabul ediyorsak da bir belirsizlik söz konusudur. Çünkü kimi kaynak 1880 yılını, kimisi de 1881 yılını kabul etmektedir.

Enver Behnan Şapolyo, 1922 yılında Zübeyde Hanım'la konuşarak ondan duyduklarını kaleme aldığı eserinde yazdığı gibi kendisine doğum tarihi konusunu sormuş ve şu yanıtı almış: "O zamanki Hamidiye kâğıtlarına gün ve ay yazılmaz, yalnız yıl yazılırdı. Ben, oğlum Mustafa'yı Erbain soğukları devam ederken doğurdum. Bu doğum benim aklımda kaldığına göre 23 Kânunuevvel 1296 (bu da Milâdî tarihe göre 1880 yılına karşılık gelmektedir. e.m.) tarihlerine denk düşmektedir."

Şapolyo şöyle devam ediyor: "Bu bilgiyi pek dikkatle kaydettim, çünkü Atatürk'ün nüfus tezkeresinde yalnız (1296) yazılıydı, bu da Milâdî tarihe göre (1880) yılına tesadüf etmekteydi. Halkevlerinde çalışırken Atatürk hakkında bir broşür yayınlayacaktık. Köşkten Atatürk'ün doğum yılını sorduk. Yâverlik dairesi bize, 'Atatürk 1880 senesinde Selanik'te doğmuştur,' diyerek ne gününü ve ne de ayını bildirdiler. 1880 senesini Köşk'ten öğrendik. Bazı yazarlar

1881 yazmaktaysalar da doğru değildir. Annelerinin verdiği bilgiye göre, Atatürk 23 Aralık 1880 tarihinde Selanik'te doğmuştur."[34]

Faik Reşit Unat'ın[35] yazdığına göre, 23 Aralık 1296 Rumi tarihi, Miladi takvime göre 7 Ocak 1881'e rastlamaktadır. İlk baskısı 1932 yılında yapılan *Tarih IV* kitabına göre (s.359) "Son bağımsız Türk Devleti'nin yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması gibi Türk tarihinin pek buhranlı devrinde Türk milletinin kudret ve hayatiyetini temsil eden Mustafa Kemal, 1880 senesinde Selanik'te doğmuştur." Yine Faik Reşit Unat 24–27 Kasım 1959 tarihinde, Türk Tarih Kurumu adına Selanik'te Atatürk'ün nüfus kâğıtları, aile ve eğitim hayatıyla ilgili hususlar üzerinde yaptığı araştırmada Osmanlı idaresine ait nüfus kayıtları, yangınlar ve işgaller sırasında tamamen yok olduğundan bu konuda dayanak olacak bir kayıt saptayamamıştır.[36] Salih Bozok ise doğum tarihinin 1880'den önce olabileceğini Asım Arar'a yaptığı açıklamada öne sürmektedir.[37]

Mustafa'nın daha sonra çok can arkadaşı olacak Ali Fuat (Cebesoy) da doğum tarihi konusundaki karışıklığa dikkat çeker:[38] "Bazı biyografilerde 1880'de doğduğu ileri sürülse de, 1881 doğumlu olduğu muhakkak gibidir. Hiç unutmam, mütarekede İstanbul'da bugünkü 'Atatürk Müzesi' olan binada bir akşam yemeğinden sonra oturmuş oradan buradan konuşuyorduk. Rauf Orbay da orada idi. Söz dönmüş, dolaşmış yaşa gelmişti.

'*Fuat Paşa,*' demişti. '*Rauf Bey'le ben, senin ağabeyin sayılırız. Çünkü ikimiz de senden birer yaş büyüğüz.*'"



Mustafa'nın 1881 yılında Selanik'te doğduğu ev

Ali Fuat Cebesoy'un doğum tarihi 1882'dir.

Atatürk'ün doğduğu ay ve güne dair kesin bir bilgi yoktur. Cebesoy da doğum tarihini merak edip soruşturmuştur.

"Bir gün anacığı Zübeyde Hanım'a sorduğum zaman, 'Babası Ali Rıza Efendi, Paşamın doğumunu evimizdeki iki Kur'an-ı Kerim'den birine kaydetmişti. Fakat eşim vefat ettiği zaman başucunda yalnız bir Kur'an-ı Kerim vardı ve onda da hiçbir yazı yoktu. Belki de kayıtlı Kelâm-ı Kadimi devam ettiği camideki hocalardan birine hediye etmiş olacak,' cevabını almıştım.

"Doğum gününü Atatürk de bilmezdi. Cumhuriyet devrinde doğum yıldönümünü kutlamak için kendisine müracaat edenlere, 'İtiraf ederim ki, ben de bilmiyorum. Eğer lütfedip bir 'gün' yapmak istiyorsanız, en uygunu 19 Mayıs'tır,' dediğini hatırlarım. Mustafa Kemal, belki 19 Mayıs'ta doğmadı. Fakat 19 Mayıs, Türk'ün ve Atatürk'ün tarihte en mes'ut olayının cereyan ettiği gündür."

2 Temmuz 1932 tarihinde Ankara'da Birinci Tarih Kongresi toplanır. Atatürk, çoğunluğunu tarih öğretmenlerinin oluşturduğu kongre delegelerine Marmara Köşkü'nde 8 Temmuz 1932 günü bir çay ziyafeti verir. Bu davet sırasında öğretmenlerden biri Atatürk'ün kendisinden doğum tarihini öğrenmek ister. Atatürk, "Bunu niçin soruyorsunuz?" der. Öğretmen de, "Kutlayacağız paşam, hiçbir yerde kesin bir tarih bulamadım," yanıtını verir.

Atatürk bu yanıt karşısında, "Siz onu bırakınız, ben Anadolu'ya ne zaman çıktım? Onu bana söyleyiniz," der.

Etrafını saran öğretmenler hep bir ağızdan, "19 Mayıs 1919!" diye bağırırlar. Bunun üzerine Atatürk, "Evet, işte kutlayacağınız gün o gündür," der.[39]

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ın '*Atatürk'ten Hatıralar*'da yazdığına göre (s.13): "Atatürk bilindiği gibi 1881 yılında Selanik'te doğmuştu. Ne yazık ki doğduğu ay ve gün, ailesi tarafından bir yere kaydedilmiş değildir. Yalnız kendisi annesinin, her zaman, bir ilkbahar günü dünyaya geldiğinden bahsettiğini söylerdi. Annesinin vefatından sonra Selanikli yaşlı hanımlardan -ki bunlar Zübeyde Hanım'ın arkadaşları idi- yaptığımız uzun soruşturmalar sonunda gerçekten aynı yılın ilkbaharında ve büyük bir ihtimalle Mayıs ayı içinde doğmuş olduğunu tespit ettik."

Atatürk'ün 15 yıl dışişleri bakanlığını yapan Tevfik Rüştü Aras, (Hürriyet Gazetesi, 19 Mayıs 1971 tarihli sayısında) "Doğum tarihini 19 Mayıs olarak beraber tespit ettik," demektedir. "Atatürk'le beraber günlerce araştırıp düşünmüş, hatırlamaya çalışmıştık olayları... Okul kitaplarına, nüfus idarelerine bakılmıştı. Bütün bunlardan sonra Mayıs ayında doğduğu ortaya çıktı. 10 Mayıs ile 20 Mayıs arasında bile yaklaşmıştık. Atatürk o zaman 19 Mayıs niçin olmasın dedi. Zaten 19 Mayıs'a, Samsun'a çıktığı ilk güne içtenlikle bağlıydı ve böylece bu tarih yalnız İngiliz kralına değil, bütün yabancı devletlere dışişleri kanalıyla bildirildi."

Bu doğum tarihi konusu pek çok araştırmacı tarafından tartışılmıştır. Bunlardan birisi olan Şerafettin Turan *'Mustafa Kemal Atatürk'* adlı biyografi çalışmasında (s.18), "Rumi/Miladi Takvime göre 22 Aralık 1296, Miladi Takvime göre 4 Ocak 1881," demektedir. Buna karşın Atatürk kendisine bahar aylarında doğduğunun söylendiğini açıklamıştır. Onun bu anlatımına bazı nedenlerin eklenmesiyle doğum gününün 19 Mayıs olması kabul edilmiştir.

Bu konuda ilk öneri, Lozan Konferansı'ndaki Türk delegeleri arasında yer almış olan milletvekili Reşat Saffet Atabinen'den gelmiştir. O, 19 Mayıs 1932'de Cumhurbaşkanı Atatürk'e *'Doğum gününüz kutlu olsun'* yollu bir telgraf çekmiştir. Aynı yıl, Aydın Halkevi de Atatürk'ün doğum gününü Gazi Günü ilan etmek istediğinden kendisine hangi ayda doğduğu sorulur. Ancak o, "Bana sormayın, ben doğum günümü bilmiyorum!" yanıtını verir, bununla birlikte Gazi Günü olarak Samsun'a çıktığı günün kabul edilmesini ister. 1937'de İngiltere Büyükelçiliği, Kral VIII. Edward'ın Atatürk'ün doğum gününü kutlamak istediğinden bahisle Dışişleri'nden onun hangi tarihte doğduğu sorulur. Konu kendisine iletildiğinde 19 Mayıs gününü yeğlemiştir. Bunun üzerine de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak imzasıyla 12 Kasım 1936'da Dışişleri Bakanlığına şu yazıyı gönderir:

'Reisicumhur Atatürk'ün 19 Mayıs 1881 tarihinde doğmuş olduklarını arzederim.'

VIII. Edward'ın tahttan vazgeçmesi üzerine kral olan VI. George 19 Mayıs 1937'de bir telgrafla doğum gününü kutladığında buna, *'Doğumumun yıldönümü münasebetiyle Majestelerinin göndermek nezaketinde bulundukları telgraftan ziyadesiyle mütehassis oldum* (duygulandım)' diye yanıt vermiştir. Böylece onun ordu müfettişi olarak Samsun'a çıktığı ve *Söylev*'ine başlangıç olarak aldığı 19 Mayıs, doğum günü olarak kabul edilmiştir. Yaşamının son yılında, 20 Haziran 1938'de kabul edilen bir yasa ile de 19 Mayıs günü, Gençlik ve Spor Bayramı olarak ulusal bayramlar arasına alınmış ve Samsun'dan Anadolu içlerine doğru yol alırken yanındakilerle birlikte söyledikleri *'Dağ başını duman almış'* marşı da o günleri simgeleyen marş sayılmıştır. 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra Gençlik ve Spor Bayramı adına 'Atatürk'ü Anma' da eklenmiştir.

19 Mayıs tarihi genel kabul gördüğünden yıllar sonra Mustafa Kemal'in doğum günü olarak öne sürülen 13 Mart tarihi (Haluk Şehsuvaroğlu, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1962) destek bulmamıştır. Benoit Mechin de Kurt ve Pars adlı yapıtında, "1881 yılı Mart ayında Selanik'te oturan küçük bir memur ailesinin Mustafa adını verdikleri oğulları dünyaya geldiği zaman, Osmanlı İmparatorluğu can çekişmekteydi..." diye yazmıştır.

Soyak'ın ifade ettiği araştırmaya göre, anlaşılan doğum günü biraz zorlamayla bahar aylarına taşınmış görünüyor. Şevket Süreyya Aydemir'in[40] bu konuda söylediğine katılmamak mümkün değil: "Mustafa'nın doğum günü, ayı ve yılı hakkındaki bütün bu belirsizlikler, çelişmeler ne ifade eder? Hiç! Çünkü Mus-

tafa için kader tayin edici olan, onun dünyaya gelmiş olmasıdır. Yoksa bu doğumun şu gün, şu mevsimde veya bir yıl önce veya bir yıl sonra oluşu değil." Yine Aydemir'in bir başka ifadesine göre; "...onun doğum günü öyle anlaşılıyor ki, hem bilinmemektedir, hem de bilinmeyecektir. Ama bu, Atatürk'ün hayat hikâyesinde neyi eksiltir?"[41] Doğum yılı ve günü açıkça bilinseydi hiç kuşkusuz çok iyi olurdu, ama bu denli karışık olması da aslında tarihin akışı ile tarihe bir yön vermiş olan Mustafa Kemal'in bu aktör kimliği üzerinde olumsuz bir etki yaratmayacaktır. Eğer Gazi gibi bir büyük devlet kurucusunun yaşamöyküsünü yazarken bile, doğru ve açık bilgilere ulaşamazsanız, hangi tarihi kişinin bilgilerine ulaşacaksınız? Bir biyograf için en önemli konu tarihi kronolojik bilgilerin açıklığı ve doğruluğudur. Neden? Çünkü kişilerle olaylar arasındaki bağı ya da ilişkiyi anlatırken yer-zaman atlası üzerine tartışmasız oturmalıdır.

Mustafa adını kim koydu?

> "Ağabeyime ad koymak için bütün hısım ve akraba toplanmışlar. Birçok adlar söylemişler. Fakat babam bunların hiçbirini beğenmeyerek ağabeyimin adını 'Mustafa' koymuş... Bunun sebebi de babam küçükken kardeşi Mustafa'nın salıncağını sallarken onu düşürüp ölümüne sebep olmuş. Kardeşinin hatırasını yaşatmak için ağabeyime 'Mustafa' adını koymuştur. Bu suretle kulağına 'Mustafa' okumuşlar..."[42]

Bu durum dikkate alındığında, Mustafa isminin seçilmesi duygusal bir nedene dayanıyor görünüyor. Muhtemelen Ali Rıza, aynı ismi bu kez kendi oğluna vermiştir. Dolayısıyla bizim kanaatimiz, Ali Rıza'nın kazayla bebek kardeşinin ölümüne yol açmış olmaktan duyduğu suçluluk duygusuyla onun ismini kendi oğluna vermiş olduğudur.[43] Mustafa doğduğu zaman babası bir kılıç getirerek kundağının başına koymuş. Zübeyde'nin sütü az geldiğinden Ümmügül adında bir sütnine tutulmuş.

Kız kardeş Makbule'nin ifadesine göre kundaktayken ağlamayan Mustafa, daha sonraki yıllar hatta Atatürk olduktan sonra da pek çok olay karşısında gözyaşlarını hiç saklamamış, ne denli duygu yüklü birisi olduğunu ortaya koymuştur. Yeri geldikçe bu olaylar anlatılacak, ama erken dönem yaşadığı bir olayı, bir örneği birlikte okuyalım:

1889'da doğan kız kardeşi Naciye 1901 yılında vefat etmiştir. Çok sevdiği kız kardeşi Naciye'nin ölümü onu çok üzmüştür. Ertesi günü Naciye'nin mezarının başına gitmiş, saatlerce orada oturmuş, onun sevdiği bir türküyü yavaş yavaş söylemiş ve kendisini tutamamış, kardeşinin mezarını gözyaşları ile ıslatmıştır.[44]

Kardeşlerden Fatma dört, Ahmet dokuz, Ömer sekiz yaşlarında, o senelerde Rumeli'yi kasıp kavuran salgın kuşpalazı (difteri) hastalığından çocuk yaşlarında ölürler. En küçükleri Naciye on iki yaşında yaşama gözlerini kapatır. Naciye de 1901 yılında yaşamını yitirince, altı kardeşin ikisi yaşamıştır. Musta-

fa Kemal, Selanik Askerî Rüştiyesi'nden (ortaokulundan) başlayarak ikisi de son nefeslerine kadar gerçek dost kalmış Fuat Bulca'ya bir gün şöyle der: "*Kardeşlerim arasında en sevdiğim Naciye idi. Çocuk yaşının üstünde hisli, duygulu ve öğrenmeye meraklıydı. Ben Harbiye'ye giderken kitaplarımı istemişti. Annemden onu okutmasını istemiştim. Ne ablam Fatma'yı, ne ağabeylerim Ahmet ve Ömer'i hatırlayamıyorum. Son ikisi aynı yıl, 1883'te ben iki yaşında iken ölmüşler. Naciye, annem gibi sarışın, mavi gözlü, duru beyaz tenli idi. Tipik bir Yörük kızıydı. Makbule'ye hiç benzemezdi.*"[45]

Makbule'nin tersine '*Kurt ve Pars*' kitabının yazarı Benoit Mechin şunları yazıyor: "Mustafa beyaz tenli, mavi gözlü, sarıboz saçlı, topaç gibi bir bebekti. Sütten kesilir kesilmez, onu bazen sabahlara kadar uyanık tutan, ara sıra kaskatı kesilmesine, tepinmesine sebep olan sinirli mizacı kendini belli etmeye başladı. Babası ağlamaması için ne yapacağını bilemiyordu. Gürültüden nefret eden, çocuk bağırtısı yüzünden çalışamayan kendi hâlinde biriydi. O zaman Zübeyde Hanım, çocuğu yatıştırmak için beşiğinin üzerine eğilir, ona otoriter fakat şefkatli bir ses tonuyla, eski Anadolu türküleri söylerdi. "*Uyu yavrum,*" derdi, " *uyu benim* Bozkurtum..."[46]

Bozkurt simgesi Türkler için Orta Asya'dan çıkıştan itibaren önemli bir mitolojik öğedir. Zübeyde Hanım bebek Mustafa'nın kundağıyla uğraşırken bu betimlemeyi yapmamış da olabilir, ama *Bozkurt*'un Atatürk'ün yaşamında simgesel önemli bir anlamı olacaktır. Paralara bu hayvan motifini işleteceği gibi, 1924 yılında, kendi emriyle kurulan Türkiyat Enstitüsü'nün ambleminin nasıl olması gerektiğini soran Fuat Köprülü'ye şunu öğütlemiştir: "*Fuat Bey! Karlı Tanrı Dağları'nın önünde elinde meşale tutan bir Bozkurt olsun, bu meşale genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilminin ifadesi olsun. Ergenekon'dan çıkmamızda kılavuz olan Bozkurt, Türklüğün Anadolu topraklarındaki yeni devletinin kuruluşunu ifade etsin.*"[47] TBMM'nin ilk posta pulunda kullanılan motif de Bozkurt'tur, bu pul İtalya Cenova'da bastırılmıştır. 1926, 1929, 1930, 1934 yıllarında Londra'da bastırılan posta pullarında, Ergenekon'dan çıkışın öncüsü olan Bozkurt'u temsil eden pullar piyasaya çıkarılmıştır. Bozkurt'un Atatürk'ün emriyle motif olarak işlendiği T.C.'nin ilk beş ve on liralık banknotları 1927 yılında İngiltere'de bastırılıp tedavüle çıkarılmıştır. 1935 yılında Atatürk'ün emriyle çıkarılan *Bozkurt* markalı Tekel sigarası tiryakilerince uzun zaman içilmiştir. Türkiye'nin ilk yolcu gemisinin adı da *Bozkurt*'tur. Petrol Ofisi'nin ilk *Bozkurtlu* logosu uzun yıllar kullanılmıştır. Bozkurt, bazı Atatürk biyografisi yazarlarına da ilham kaynağı olmuştur, bunlardan birisi yazdığı kitap çalkantıya ve uzun tartışmalara konu olan H.C.Armstrong'dur.

Ali Rıza Efendi'nin işi gereği günleri Paşaköprüsü ile Selanik arasında geçmektedir. Eşi ve çocukları ise Selanik'tedir. Zübeyde evdeki yalnızlığını halayık Üftade ile paylaşır. O günlere ait yaşam hakkında anlatılanlardan Makbu-

le nın belleğinde yer eden olaylardan birisine göre bu büyük evde yalnız kalmaktan korkan Zübeyde kayınvalidesi Ayşe Hanım'ı kendileriyle kalmaya razı eder. Fakat bir gece eve hırsızlar girer. Gerisini Makbule anlatıyor: "*Büyükannemin odasına girerek para dolu bir çekmecesini almışlar... Büyükannemin feryadı üzerine, annem kapının arkasına dayanıyor. Fakat hırsızlar kapıyı omuzlayınca koca kapı içeride kundakta bulunan ağabeyimin üzerine yıkılıyor. Kapının altında kalan Mustafa bir mucize kabilinden kurtuluyor. Halayık Üftade pencereyi açıp, 'Yangın var!' diye bağırınca hırsızlar kaçmış... Bu hırsızların evvelce evde çalışmış olan Arnavut ustaları olduğu anlaşılmış. Fakat büyükannemin paraları da bulunamamış.*"

Ali Rıza'nın işi kolay değildir. Çünkü Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki sınır sorunu çözülemediği gibi güvenlik sorunu da çözülememiştir. Tomrukların kesimi de, taşınması da çok büyük problemler yaratmaktadır. Yunan eşkıyalar hem kereste tüccarlarını haraca bağlar hem de vermek istemeyenlerin mallarını yakar. Aynı zamanda da Müslüman ailelerin kadınlarını kaçırırlar. Hatta Zübeyde'nin de böyle bir tehdit altında olduğu ifade edilmiştir. Bu güç çalışma koşulları altında Ali Rıza artık kereste işini sürdüremeyeceğini anlamıştır. Mustafa'nın arkasından Naciye ve Makbule doğar.

Çetecilerin saldırısına uğrama korkusu, Ali Rıza ve ailesinin yaşadığı ne tek, ne de en sıkıntı verici duygudur. Psikanalizin babası Sigmund Freud'a göre bir anne-baba için çocuklarının ölümüne tanık olmak kadar dehşet verici bir şey yoktur. Ali Rıza ile Zübeyde, Atatürk doğmadan önce bu felaketi üç kez yaşamışlardır. İlk çocukları Fatma, aile Paşaköprüsü'ne taşınmadan önce ölmüştür. Aile içinde Ahmed'in ölümüyle ilgili olarak anlatılan öykü çok acıdır ve böyle bir acının anne-baba üzerinde olağanüstü bir etki yaratmış olduğuna kuşku yoktur. Buna göre, küçük çocuk ölümünden sonra sahil kenarındaki kumlukta açılan bir mezara gömülür, ancak dalgalar cesedi yerinden çıkarır, çakallar çocuğun ölü bedenini parça parça ederler. Aile içinde tekrar tekrar yinelenen ve Atatürk'ün küçük kız kardeşi tarafından yetişkinliğinde hatırlanan bu öykünün elem verici ayrıntılarının gerçek olup olmadığı önemli değildir. Öykü, anne-babanın yaşadığı derin kederin çarpıcı ve dokunaklı bir yansımasıdır. Bu ölümlerle, Ali Rıza ile Zübeyde'nin mutlu evleri bir matem evine dönüşmüştür.[48]

Ali Rıza Efendi'nin geçirdiği ticari sarsıntı devresinden sonra, bu kez daha küçük bir iş çerçevesi içinde, tuz ticareti yapmaya karar verdiği anlaşılmaktadır. Fakat gene anlaşıldığına göre, bu sefer de açtığı mağazada veya tuz deposundaki tuzları elden çıkaramaz. Hatta kızı Makbule'nin çok daha sonraları anlattığına göre bu tuzlar toptan erir. İşte o zaman hem kendisine güvenini, hem ticaret ümitlerini kaybeder. Yeniden ve ne olursa olsun küçük bir memuriyet peşinde koşar, fakat bir iş bulamaz. Tabiî çöküntü başlar. Son dayanaklarını da kaybeden Ali Rıza Efendi kendini içkiye verir. Bunu hastalık izler, bağırsak veremine tutulur.[49]

Evdeki ilk ciddi tartışmanın Mustafa'nın hangi okula gideceği konusunda çıktığı tahmin edilmektedir. Mustafa okul çağına geldiğinde, Selanik laik okul eğitiminin mümkün olduğu kentlerden biridir.[50]

Fakat bütün bu kurumların eşzamanlı faaliyet gösterip göstermediklerini bilmiyoruz. Aslında sayıları Selanik'teki gibi küçük bir cemaatin ihtiyaçlarını karşılamanın çok ötesindedir. 1853 sayımına göre, bu tarihte medreselerin yalnızca beşi faaliyetteydi: Zindan Tekkesi, Derviş Efendi, Kâtip Muslihiddin, Kaptan-ı Dakik ve Yılan Mermer. Diğer dokuzu, çeşitli harcamaları (öğretmen maaşları, ısıtma, aydınlatma, tamir, vs.) karşılamak için yeterli mali kaynak yokluğundan dolayı kapanmıştı.[51]

Okula gitme çağı gelince, ailesiyle çatışacak olan Mustafa'nın, bu karar sürecini etkilemiş olan Selanik'teki okullar ağına da bakmak uygun olur.

Okul binalarının mimarisi göz alıcı değildir gerçi, ama çok okul vardır. 19. yüzyılın sonuna doğru Selanik'te cemaatlerin ya da devletin finanse ettiği ya da yalnızca özel girişimler sonucu yapılan çok sayıda okul açılır.[52]

Yüzyıl başında yaklaşık dört bin öğrencinin eğitimini sağlayan birçok Türk ve Müslüman okulu vardır. Gerçekten de çok sayıda çocuk oyun bahçesi, anaokulu, ilk ve ortaokul görürüz. Bunların çoğu şehrin yukarı kesiminde, Türklerin yoğun olarak bulundukları Yılan Mermer, Ahmet Subaşı, İshak Paşa, Yadigâr-ı Hamidiye semtlerindeydi. Terakki (buraya dönme çocukları gitmektedir) okulları ve Ahmet Subaşı Mahallesi'nin ortasındaki Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi de bunlar arasındaydı. Hamidiye semtinde Müslüman okulları pek azdı. Bu olgu, 20. yüzyıl başında buradaki Müslüman varlığının nispeten sınırlı olduğu kanısına varmamıza yol açar. Gerçekten de Ziraat Mektebi, İdadiye ve Terakki'nin bir bölümü -büyük ölçüde gayrimüslimler gitmektedir- dışında, burada yalnızca bir çocuk bahçesi (ravza-i sibyan) vardı.[53]

Eğitimin içeriğine gelince, ilk ve ortaokullarda (İptidai ve Rüştiye) büyük ölçüde Müslümanlığın damgasını taşıyordu. Müfredatta din dersleri de vardı. Resmi programlarda, rüştiye düzeyinde, tarih, coğrafya, matematik, hüsn-i hat (güzel yazı) dersleri de yer alıyordu. Ancak dilbilimsel düzeyde, Türk okulları Avrupa dillerine hemen hemen hiç yer vermezlerdi. Farsça ve Arapçanın dışında yalnızca Fransızca dersleri vardı, o da bazen.[54]

Bu düzeyde, eğitim çok edebi ve klasikti. Müspet bilimlerle ya da daha teknik konularla ilk ilişki için öğrencinin bir sonraki düzeyi beklemesi gerekiyordu. İdadiyeye (lise) kabul edildiklerinde genç Selanikliler ekonomi, ticari yazışma, geometri, muhasebe ya da kimya öğrenirlerdi.[55]

Annesi Mustafa'nın yaşadıkları yere yakın geleneksel mahalle mektebine kaydedilmesini ister. Tercihleri göz önüne alınırsa, alınyazısı sonucu üç çocuğunu yitirdikten sonra Zübeyde'nin kendisini dinin mistik çekiciliğine kaptırmış olması doğal görünüyor.[56] Babası ise hem askerliği sırasında hem memur-

luğunda hem de işadamı olarak ilişkileri sonucu laik okulların ve Batılı düşünme yönteminin farkına varmış olmalı ki, Mustafa'nın çağdaş bir eğitim alması gereğine inanır ve bu yönde düşünce belirtir.

Atatürk, Gazeteci Ahmet Emin Yalman ile yaptığı ve 10 Ocak 1922 tarihli *Vakit* gazetesinde yayımlanan röportajda[57], Zübeyde ile Ali Rıza arasında geçen söz konusu tartışmanın nasıl sonuca bağlandığına ilişkin olarak belleğinde kalanları anlatmıştır:

"Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe gitmek meselesine aittir. Bundan dolayı anamla babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem ilahilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Rusûmat'ta memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendi'nin mektebine devam etmeme ve yeni usul üzerine okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirane bir surette halletti. Evvela merasim-i mutâde ile mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım. Şemsi Efendi'nin mektebine kaydedildim. Az zaman sonra babam vefat etti."

Kocakasım Mahallesi'ndeki evlerine pek yakın olan mahalle okulunun adı 'Fatma Molla Kadın' okuludur. Okulun hocası Mehmet adında bir hafızdır.[58] Mustafa Kemal, bu okula başladığı günü sonradan şöyle anlatır[59]:

"Okula gideceğim sabah annem bana beyaz bir entari giydirmiş, başıma da sırma işlemeli bir sarık sararak süslemişti. Elimde, yıldızlı bir dal vardı. Sonra Hoca efendi yanında bütün okul çocuklarıyla evimizin yeşilliklerle bezenmiş kapısına geldi. Duadan sonra anneme, babama ve hocaya temenna ederek, ellerini öptüm, ardından yeni arkadaşlarımın alkışları arasında sevinçli bir alay halinde şehrin sokaklarından geçerek caminin yanındaki okula gittik. Oraya varışımızda hep bir ağızdan yeniden dualar okundu, sonra Hoca beni elimden tutarak, çıplak ve kemerli bir odaya götürdü. Kur'an'ın kutsal kelamını orada bana açıklamaya başladı."

Böylece Mustafa'nın eğitim öğrenim yaşamı dizlerinin üzerine çökülerek oturulan, dini müfredat uygulanan bu okulda başlamış oldu. Aslında yıllar sonra Gazi Mustafa Kemal adıyla bir eğitim devrimcisi olarak da Türk tarihinde parlayacak olan küçük öğrencinin, farkında olmadığı, ama şekillendiği bir tepki süreci başlamış oldu. Annesinin arzusu üzerine gönderildiği bu geleneksel dini eğitim yaptırılan, Arapça bilmediği halde ezberletilmeye zorlanan bu okuldaki öğrenciliği çok kısa sürdü. Birkaç gün sonra bu okuldan aldırılarak Şemsi Efendi'nin özel okuluna yazdırıldı.[60]

Şemsi Efendi'nin, İstanbul'da halen eğitime devam eden Şişli Terakki ve Işık gibi iki önemli eğitim kurumunun kaynağı olan ilkokulunun önemli bir özelliği de, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye tarafından 1865 yılında İstanbul'da açılan okuldan sonra, bir Türk tarafından açılan ilk özel okul olmasıydı.[61] Mahalle mekteplerinde yapılan öğretim prog-

ramlarında ezbercilik ön plandaydı. Türkçeye önem verilmiyordu ve bu nedenle de 'milleti millet yapan esas unsur olan dil'in öneminden habersiz öğrenciler, ne anlama geldiğini bile bilmeden Arapçayı ezberliyorlardı. Şemsi Efendi'nin ve okulunun baskın niteliği Türkçeye önem vermesi ile ezberci sistemi ortadan kaldırma gayretidir. Fakat bu çaba, bu okulun yine de eski sistemden tam anlamıyla kopmasına yetmemiştir. Küçük Mustafa'nın bu okula kaydı 1886 yılında yapılmıştı.[62]

Mustafa bu mektebi çok sevdi, derslerine de var gücüyle çalıştı. Fakat sevmediği bir hoca vardı. O da hüsnü hat (güzel yazı dersi) öğretmeni Çopur Hafız Emin Efendi idi. Bütün çocukları yere oturtarak dizlerinde yazı yazdırıyordu. Mustafa buna bir türlü tahammül edemiyordu. Bir gün birdenbire ayağa kalktı. Hocası Çopur Emin Efendi, "Niçin oturmuyorsun?" diye sorunca, "Dizlerim ağrıyor," yanıtını verdi. "Sana otur diyorum!" diye azarladı hoca. Küçük Mustafa'nın yüzü kıpkırmızı olmuştu. "Oturmayacağım!" diye bağırınca hocası, "Bana isyan mı ediyorsun?" dedi. Bunun üzerine Mustafa da, "Evet, isyan ediyorum," diye karşılık verdi. Öteki çocuklar da hep bir ağızdan, "Biz de isyan ediyoruz!" diye bağırdılar. Hoca bu hareket karşısında hatasını anlayarak meseleyi kapattı.[63]

Bu anı, Zübeyde'nin ziyaret sonrası arkadaşlarının evinden hemen hiç vedalaşmadan çarçabuk ayrılması örneğinde açıkça gözlenen geleneklere aldırmazlığı konusundaki dikbaşlılığı ile özdeşlik kuran Mustafa'nın, bu özdeşleşmeyi annesinin geleneksel dini göreneğe sadakat şeklindeki bir diğer karakteristik özelliğine karşı nasıl kullanmış olduğunu işaret eder.[64] Şemsi Efendi okulundaki eğitimden hem Mustafa hem de babası memnundur. Fakat Ali Rıza Efendi'nin sağlığı her geçen gün kötüye gitmektedir.

Kendini içkiye vermiş olan Ali Rıza Efendi'nin vücudunda gittikçe artan kırıklık ve yorgunluk başlar. Oğlu Mustafa'yı okuluna bıraktıktan sonra sık sık evde kalmakta ve hazımsızlıktan şikâyet etmektedir. Hastalığından dolayı haftalarca işyerine uğrayamaz, bütün işleri yazıcısı yapar. Ali Rıza Efendi, hastalığının etkisiyle yavaş yavaş erimektedir.[65] Sancıları tutar, her gün uğrayan hekimlerin verdikleri ilaçlar fayda etmez. Son aylarda eve uğrayan hekim Jak Paşa, Zübeyde Hanım'a kapalı sözlerle durumun ciddiyetini anlatır.[66] Ali Rıza Efendi, 28 Kasım 1893 tarihinde vefat eder.[67]

Tıpkı Atatürk'ün doğum tarihinde olduğu gibi babasının ölüm tarihinde de çeşitli kaynaklarda farklı tarihler görüyoruz.[68] Okulunu seven ve başarılı bir öğrenci olan Mustafa, babasının ölümü üzerine 12 yaşındayken, kısa bir süre okul yaşamına ara vermek zorunda kalır. Çünkü genç Zübeyde ekonomik zorluklarla yüz yüze gelince, çocuklarını yanına alarak kardeşinin Langaza'daki (ya da Lânkaza) çiftliğine gitmiştir. Ali Rıza Efendi'nin üç yıl süren hastalığı sırasında hem Makbule hem de Naciye doğmuştur. Naciye kırk günlük bebekken babasız kalmıştır.

***

Ali Rıza Efendi'den günümüze kalan, Selanik'teki pembe boyalı bir ev ve Yardımcı Askerler Taburu'nda görev yaparken çekilen "askerlik hatırası" tek fotoğrafıdır. Bir rastlantı sonucu bulunan bu fotoğraf onun çok az bilinen yaşamının bir parçasının aydınlanmasına ışık tutmuştur. Şöyle ki; 1935 yılında Ankara'da Cebeci'de bir evde bulunan bu fotoğraf, geçici olarak subaylık yaptığı 'Selanik Asakir-i Milliye' taburundaki arkadaşı Hasip Bey'le birlikte 1876 yılında çektirdikleri fotoğraftır. Bu fotoğrafın Ali Rıza Efendi'ye ait kısmını Hasip Efendi'nin gelini Şehnaz Hanım'dan alan eski Çankırı milletvekillerinden Mustafa Önsay, Selanik'e giderek bu konuda araştırmalar yapmıştır.

Selanik'te fotoğrafı Ali Rıza Efendi'yi tanıyanlara göstererek onların görüşlerini, düşünce ve imzalarını da alan Önsay bu çalışmasını Atatürk'e sunar. Atatürk de bunları Türk Tarih Kurumu'na vererek babasının geçici olarak bulunduğu bu tabur hakkında araştırma yapılmasını ister.

Selanik Asakir-i Milliye Taburu hakkındaki araştırmayı Türk Tarih Kurumu'nun o yıllardaki asbaşkanı, tarih araştırmacısı İhsan Sungu, zamanın Ankara milletvekili Falih Rıfkı Atay aracılığıyla Atatürk'e ulaştırır. Araştırma Atatürk tarafından incelendikten sonra fotoğraf ve belge ile birlikte Türk Tarih Kurumu'na gönderilir.

Araştırma, belge ve fotoğrafla birlikte 1939 yılında Belleten'de İhsan Sungu imzasıyla yayınlanır. Fotoğraf Atatürk'e ulaştığında kendisiyle olan benzerliğini fotoğraf üzerinde karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmayla, fotoğrafın tanımlanmasını Atatürk'ün biyografı Şevket Süreyya Aydemir'den öğreniyoruz[69]:

> "Ali Rıza Efendi'nin katıldığı tabura 'Asakair-i Milliye Taburu' da denildiği anlaşılmaktadır. O sıra Ali Rıza Efendi'nin Selanik Evkaf Dairesi'nde kâtip olarak çalıştığı, bu gönüllülük dolayısıyla yapılan araştırmalarla anlaşılmaktadır.
>
> Savaş dolayısıyla kurulan Yardımcı Askerler Birliği'ne katılınca okuryazar olduğu için onu geçici olarak üsteğmen rütbesiyle görevlendirmişlerdir. Zübeyde'nin kocası ve Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi'nin elde kalan tek fotoğrafı Yardımcı Askerler Taburu üsteğmeni elbisesiyle çekilen resmidir.
>
> Bu resimde Ali Rıza Efendi, başında Aziziye denilen alçak, geniş kalıplı fesi, tek sıra düğmelerle iliklenen sırma yakalı, sırma apoletli ve askerî kemerli uzun ceketiyle hazırol vaziyetinde görülür. Pantolonu o devrin üniformalarında olduğu gibi şalvar biçimindedir. Sol eliyle kılıcının kınını tutar. Sağ eliyle kılıcını çekmiş selam duruşundadır.
>
> Duruşu ve haliyle bir savaşçıdan çok bütün hayatında olduğu gibi uysal, kendi halinde bir memuru canlandırır. Yüz çizgileri, hele gözleri şaşılacak bir benzerlikte oğlu Mustafa'ya geçmiştir. Nitekim bir gün gelecek Mustafa, babasının bu resminden fes kısmını kestirerek yüz kısmını büyüttürecek ve kendisiyle aradaki benzerliği karşılaştıracaktır. Şu farkla ki, Ali Rıza Efendi'de ancak kendi halinde durgun bir memuru canlandıran bu çizgiler ve gözler, oğlu Mustafa'da bütün dünyayı büyüleyecek derin iradeli anlamlar alacaklardır."

***

Zübeyde Hanım, kocasının ölümü hakkında şunları söyleyecektir: "Merhum, son günlerinde işinin fena gitmesinden çok müteessir oldu. Kendisini salıverdi. Daha sonra da derviş meşrep bir hal alarak eridi gitti. Kocamın hastalığı büyüdü, artık yaşayamazdı. Ben dul kaldığım zaman yirmi yedi yaşında bir taze idim. Bana da iki mecidiye bir emekli maaşı bağladılar."[70]

Çocuk Mustafa'nın en sevdiği oyun dut ağacına çıkmaktır. Mahallerindeki çocuklar kaydırak ve zıpzıp oynarlar, topaç çevirirler. O ise onların oyunlarına hiç karışmaz, elleri cebinde, başı yukarıda büyük bir adam gibi kaşları çatılmış bunları seyreder. Çok kere de evlerinin alt katına oturup dersine çalışır. Gayet durgun ve terbiyeli bir çocuktur.

Mustafa'nın mahalle ve çocukluk arkadaşı Asaf İlbay, çocukluk çağına ait iki anısını şöyle anlatır:



Mustafa Kemal'in babası Ali Rıza Efendi

"Atatürk, çok küçük yaşta bile onurlu bir çocuktu. Mahallede oynanan çocuk oyunlarını izler, fakat katılmazdı. Evimizin bahçesi büyüktü, sık sık mahalle arkadaşları toplanır ve o zamanlar Selanik'te pek moda olan 'mancık' oyununu oynardık. Bu, bir tür birdirbir oyunu idi. Bir kişi eğiliyor ve diğerleri sıra ile üzerinden atlıyorlardı. O, oyuna katılmazdı ama izlemesini severdi. Hele içimizde düşenler olursa, keyfine diyecek yoktu. Bir gün arkadaşlarla kararlaştırdık, yaka paça zorla oyuna koyduk. Sıra ile hepimizin üzerinden atladı. Sıra kendisine gelince, eğilmeden dimdik durdu ve bize, 'Haydi atlayın...' dedi. Biz başını yere doğru eğmesi için ısrar ettikçe o, 'Ben eğilmem! Böyle atlarsanız atlayın,' diyordu. Bir türlü başını eğmeye razı edemedik..."[71]

Çocuk Mustafa'nın eğilmeyen başı, tüm yaşamı boyunca da eğilmemiştir. Emperyalizme karşı, insanlık tarihinin ilk Kurtuluş Savaşı'nı verecek olan Mustafa Kemal, subaylığının ilk günlerinde ve ilk yıllarında, ardından yarbay ve albay rütbelerinde de Genelkurmay'a karşı, general olarak Anadolu'da resmi görevle gönderildiğinde hükümetin azledilme ve tutuklanma emirlerine direnirken de, Türkiye Cumhuriyeti devletini inşa sürecinde onurlu bir millet yaratırken de başını hiç eğmemiştir. Çocukluktan gelen kişisel özellik yetişkinliğinde herkese kendisini kabul ettiren, onları kendisine itaat ettiren bir kişiliğe dönüşmüştür.

Asaf İlbay bir başka çocukluk anısını şöyle anlatır[72]: "Selanik'te, özellikle Ramazan gecelerinde mahalleli çocuklar iki taraflı olurlar, sopalı, taşlı adamakıllı bir savaş oyunu oynarlardı. Islahhane ve Ahmet Subaşı mahalleleri arasındaki bir savaşı hiç unutmam. Biz Islahhane Mahallesi'nin karargâhını Mustafa Kemal'in kapısı önüne kurmuştuk. O, her zamanki gibi oyuna katılmıyor, kapı önünde bizi seyrediyordu. Karşı tarafta Komite Hasan namında, çok tehlikeli bir delikanlı vardı. Bizim tarafı da çok cesur bir çocuk olan Kurt Hüseyin yönetiyordu. İki taraf sinmiş, bir türlü atak yapmaya cesaret edemiyordu. O sırada Nohutçu Arap Hasan, Mustafa'ya garip şivesiyle, 'Ne oluyor?' diye sordu. Mustafa, 'Ne olacak?.. Kim akıl edip de ilk atağı yaparsa, oyunu o kazanacak,' dedi. Bunu duyan bizim takımın elebaşı, 'Ya Allah!' deyip yerinden fırlayınca, karşı tarafı karmakarışık ettik."

Mustafa'nın çocuklar arasındaki savaş oyununda inisiyatifi ilk ele alanın savaşı da kazanacağını ortaya koyan öngörüsü, bir süre sonra tarihte karşılaşacağımız subay ve kumandan Gazi Mustafa Kemal'in girdiği her muharebede önseziyle birleşip zaferle taçlanmasını sağlayacaktır. Bu konudaki yeteneğini özellikle *Çanakkale* ve *Sakarya*, ardından *Başkomutan Meydan* muharebelerinde göreceğiz.

Babasının ölümü, aileyi hem ekonomik hem de -her ne kadar üç yıl süren hastalıkta ölüm bekleniyor olsa da- manevi olarak sarsmıştır. O günün toplumsal ortamının kaosu da hesaba katılınca genç bir kadının üç yetimle Selanik'te yaşamasının zorluğu kendiliğinden ortaya çıkar. Üvey dayıları bu evliliğe aracılık ettiği için vicdan azabı duymakta olduğundan, bu aileye bakmakla kendini yükümlü

saymaktadır. Bu nedenle Selanik kentine 12 kilometre uzaktaki Langaza'da Rapla Çiftliği'ne taşınırlar. " ...O günlerde nüfusun sıklığı ve büyük kentin yakınlığı yüzünden çetelerin etkisi henüz görülmemiştir. O bölgenin ahalisi de çok karışıktır. 1884'te kaza olan Lânkaza Kasabası'nın 2.000 nüfusu olup bir camiden başka bir kilisesi ve bir de havrası vardır."[73] Dayıları çiftliğin sahibi değil, bekçisi konumundadır. Çiftlikte her şey boldur. Yiyecek açısından sıkıntı çekmezler.

Mustafa, kız kardeşi Makbule'ye 'Makbuş' der, Naciye'ye göre daha büyük olduğu için en çok onunla şakalaşmaktan hoşlanır. Anılara göre ağabey Mustafa kız kardeşine karşı çok serttir. Makbuş'un yumuşak başlı olması aralarında kavga çıkmasına engel olur.

"— *Mendil işleme...*

— *Peki ağabeyciğim.*

— *Kitap okuma...*

— *Peki.*

— *Sokağa çıkma...*

— *Peki.*

— *Pencereden bakma...*

— *Peki.*

— *Komşu kızı ile görüşme...*

— *Peki.*

Evin esiri ben... Ne söylerse peki. Fakat Naciye öyle değildi. Acar bir kızdı. Onunla kavga ederdi. Bakardım ki horoz gibi kapışmışlar."

Makbule'nin hatırladıkları arasında, Mustafa'nın Naciye ile birlik olup onun kafasını yoğurt kabına gömmeleri de var. Bu çocukluk anılarında, Mustafa'nın Makbule'yi koruma duygusu taşıdığı anımsanmakta.

Bir gün evin balkonunda oynarlarken birdenbire balkonun parmaklığı kopar. Makbule parmaklığa takılı kalır. Korkudan yüzü solmuştur. Çığlık çığlığa yardım beklemektedir. Attığı çığlıkları duyanlar balkonun altında toplanır. Bu sırada Mustafa çevik bir hareketle atılıp aşağıya düşmek üzere olan kardeşini kurtarır.

Bir keresinde de sokak köpeklerinin saldırısına uğrayan Makbule'yi aynı cesaretle çekip almıştır.

"Eline bir tahta parçası alır, gelirdi yanıma.

— *Makbuş, tut bakalım şu tahtayı.*

— *Ne olacak?*

— *Sana ne? Sen tut bakalım.*

Ben tutmak istemezdim.

— Ne var, ne yapacaksın ağabey?

— Tambura yapacağım, fazla konuşma da tut bakalım.

Çaresiz tutardım. Gıcır keser, teller takar, tambura yapar, sonra da karşıma geçer çalardı. Fakat en çok ata ve silaha karşı hevesi vardı."

Bir keresinde de bu silah merakı elindeki tabancayla Makbule'nin az kalsın ölümüne neden olacaktır. Cesur bir çocuktur, ama fareden korkar. Üstelik askerî okula başlamıştır ancak Naciye'nin, "Odanda fare var," diye kendisini kandırmasına inanmış, odasında tek başına yatmak istememiştir. Annesi artık askerî okul öğrencisi olduğunu hatırlatınca da, 'kulağını yemesinden korktuğunu' söylemiştir.

Çiftlik yaşantısına uyum sağlayan, dayısının yardımlarıyla işleri yönetmeyi öğrenen Mustafa okumak istiyordu. Bunun üzerine annesi Çalı Çiftliği'nde bulunan bir kilisedeki okula yazdırdı onu. Bir süre buraya devam ettikten sonra gitmeyeceğim diye tutturdu. Annesi nedenini sorunca da, "Ben kilisedeki gâvur mektebine gitmem," diyerek bu okulu terk etti. Bu kez annesi çiftlikte okuma ve yazması olan Ermeni yazıcı Karabet Efendi'yi[74] ona özel öğretmen olarak tuttu. Bu öğretmene de üç gün sabretti, sonunda, "Ben böyle cahil adamlardan ders almam," diyerek isyan etti. Bundan sonra komşuları Hatice Hanım'dan ders almaya başladı. Kısa bir süre sonra da, "Ben kadınlardan ders almam, okul isterim," diye tutturdu. Zübeyde Hanım da Mustafa'yı Selanik'te Makbule'nin 'halamız' dediği akrabaları olan birisinin yanına gönderdi. (Bazı kaynaklar, Selanik'te yanına gittiği kişilerin büyükanne ile teyzeleri Emine Hanım olduğunu yazmaktadır. Daha sonra kendisiyle yapılan söyleşilerde Atatürk, 'öz halam' diyecektir.) O, Mustafa'yı okutacaktı. Fakat bir yatsı zamanı Mustafa'yı simit almaya göndermiş, halası simiti beğenmeyip geri gönderince, bu davranış Mustafa'yı incitmiş. Annesine haber gönderip kendisini buradan alıp başka bir okula yazdırmasını isteyince, Zübeyde Hanım da Selanik'e gelip Mülkiye Rüştiyesi'ne (ortaokuluna) kaydını yaptırmıştı.

Mustafa çiftlikteki işlere ilgisiyle dikkati çekerken, yeni devleti kurduktan sonra, tarım alanında yapacağı iyileştirmelerin, kuracağı çiftliklerin fikri de farkında olmadan kendisinde yerleşmiştir. Muhtemeldir ki, çok sonraları söyleyeceği, "Gerçek üretici olan köylü milletin efendisidir," değerlendirmesinin düşünce temeli de bugünlere dayanmaktadır. Ayrıca "tarımla derinden ilgilenen Atatürk, yeni Türkiye'yi tarıma bağladı ve tarım metotlarının düzeltilmesini, çiftçilerin korunmasını sağladı."[75]

***

Sabiha Gökçen, Atatürk'ün her zaman ilgi duyduğu, durup konuştuğu halktan birisi olan yaşlı bir çiftçi kadınla karşılaşmasını anılarında anlatıyor[76]: "Benim için mutlu bir gecenin sabahı Atatürk'le tekrar çiftliğe gittik. Yanılmı-

yorsam bir tatil günüydü. Dolaşıp hava alırken oldukça yaşlı bir köylü kadına rastladık yolda. Yorgun bir hali vardı. Atlarımızı durdurduk... Yaşlıca köylü kadın kan ter içindeydi. Belli ki epey yol tepmişti. Yaşını tam olarak kestirmeye olanak yoktu. Yalnız yüzündeki derin çizgiler, ıstıraplı günler yaşamış olduğunu ortaya koyuyordu. Cildinin kırışıklığı yanında esmerliği, güneşten kavrulmuş olduğu da gözden kaçmıyordu. Büyük bir yükü sırtında taşıyan insanlara özgü bir hali vardı. Elindeki değneğe yaslanarak şöyle bir doğrulup bize baktı. 'Sanki beni baştan ayağa süzecek ne var?' dermiş gibi.

Atatürk attan inerek bu ihtiyar kadının yanına sokuldu. 'Merhaba nine?' Kadın, Ata'nın yüzüne bakarak hafif bir sesle, 'Merhaba' dedi. 'Nereden gelip nereye gidiyorsun?' Kadın şöyle bir duralayıp, 'Neden sordun ki?' dedi. 'Yoksa buraların saabısı mısın, bekçisi mi?'

Paşa gülümsedi, 'Ne sahibiyim ne de bekçisi nine... Bu topraklar Türk milletinin malıdır, buranın bekçisi de Türk milletinin kendisidir. Şimdi nereden gelip nereye gittiğini söyleyecek misin?'

Kadın başını salladı. 'Tabii söyleyeceğim. Ben Sincan'ın köylerindenim bey. Otun güç bittiği, atın geç yetiştiği kavruk köylerinden birindenim. Bizim muhtar bana bir bilet alıverdi. Trene bindirdi. Kodum Angara'ya geldim...'

'Muhtar niçin Ankara'ya gönderdi seni?'

'Gazi Paşamızı görmem için... Başını pek ağrıttım da. Benim iki torunum gâvur harbinde şehit düştü. Memleketi gâvurdan kurtaran kişiyi bir kez görmeden ölmeyeyim diye hep dua ettim durdum. Rüyalarıma girdi Gazi Paşa. Ben de gün demeyip bunları muhtara anlatınca, o da bana bir bilet alıverip saldı Angara'ya. Giceleyin geldimdi... Yolu neyi de bilmediğimden, işte akşamdan belli bööle kendimi ordan oraya vurup duruyorum bey...'

'Senin Gazi Paşa'dan başka bir isteğin var mı?'

Kadının yüzü birden sertleşti, 'Töbe de bey, töbe de. Daha ne isteyebilirim ki. O bizim vatanımızı kurtardı. Bizi düşmanın elinden kurtardı. Şehitlerimizin mezarlarını onlara çiğnetmedi. Daha ne isteyebilirim ondan? Onun sayesinde şimdi istediğimiz gibi yaşayıp gidiyoruz. Şunun bunun, gâvur dölünün köpeği olmaktan onun sayesinde kurtulmadık mı? Buralara bir defa yüzünü görmek, ona sağ ol paşam demek için düştüm. Onu görmeden ölürsem gözlerim açık gidecek. Sen efendi bir adama benziyorsun, bana bir yardım ediver de Gazi Paşa'yı nerede bulacağımı deyiver...'

Atatürk'ün gözleri dolu dolu olmuştu. Çok duygulandığı her halinden belli oluyordu. Bana dönerek, 'Görüyorsun ya Gökçen...' dedi. 'İşte bu bizim insanımızdır. Benim köylüm, benim vefalı Türk anamdır bu.'

Attan indim ben de. Yaşlı kadının ellerinden tuttum. 'Anacığım,' dedim. 'Sen gökte aradığını yerde buldun. Rüyalarını süsleyen, seni buralara kadar koşturan büyük insan Gazi Paşa, yani Atatürk işte karşında duruyor.'

Köylü kadın bu sözleri duyunca şaşkına döndü. Elindeki değneği yere fırlatıp Atatürk'ün ellerine sarıldı. Görülecek bir manzaraydı bu. İkisi de ağlıyordu. İki Türk insanı, biri kurtarıcı, biri kurtarılan, ana-oğul gibi sarmaş dolaş olmuş ağlıyorlardı. Yaşlı kadın belki on defa öptü, öptü, öptü Ata'nın ellerini. Sonra heybesinden küçücük bir paket çıkardı. Daha doğrusu beze sarılmış bir köy peyniri. Bunu Atatürk'e uzattı: 'Tek hayvanımın sütünden kendi ellerimle yaptım Gazi Paşa!' dedi. 'Bunu sana hediye getirdim. Seversen gene yapıp getiririm...'

Paşa hemen orda bezi açıp peyniri yedi. Çok beğendiğini söyledi. Sonra birlikte köşke kadar gittik. Oradakilere şu emri verdi: 'Bu anamızı alın, burada iki gün konuk edin. Sonra köyüne götürün. Giderken de kendisine üç inek verin. Benim armağanım olsun.'"

***

Gazi, Cumhurbaşkanlığı zamanında, çocukluk arkadaşları ile bulunduğu bir topluluk sohbetinde, çiftlik yaşamına ait anılarını şöyle dile getirir:

"Dayımın yönettiği çiftlikte benim başlıca işim tarla bekçiliği idi. Kız kardeşim Makbule ile beraber bakla tarlasının kulübesinde oturur, tarladan kargaları kovalamakla meşgul olurduk. Hatta bir gün hiç unutmam, Makbule ile yoğurt yiyorduk, aramızda kavga çıktı. Makbule'nin başını tuttum, yoğurt çanağının içine soktum. Yüzü gözü yoğurt olmuştu!.."

Çocukluğuna ait bu anıyı anlatırken o anı yaşarcasına, kahkahalarla gülerdi. Kız kardeşini gördüğü ve neşeli olduğu zaman çoğunlukla bu olayı ona da tekrar ettirirdi.

Atatürk, kendisinden insanüstü bir varlık olarak söz edilmesinden hiç hoşlanmaz, iyi karşılamazdı. Çok zaman çocukluk arkadaşı Nuri Conker'in sert şakalarını büyük bir neşe ile dinlerdi ve sevdiklerinin önünde tekrarlattırırdı. Bir gün sofrasında bulunan bir konuğu sordu[77]:

"Paşam, kim bilir çocukluğunuzda ne müstesna bir insandınız, kim bilir ne harikulâde anılarınız vardır?.."

Atatürk güldü ve Nuri Conker'e dönerek, "Nuri anlatsın!" dedi.

Nuri Conker her vakitki şakacı diliyle, "Bakla tarlasında karga çobanlığı ederdi!.." dedi.

Bu cevap karşısında konuk fena halde şaşırıp ürkerek, soruyu ortaya attığına bin kere pişman olarak, "Aman Efendimiz..." diyecek oldu. Atatürk hemen sözünü keserek dedi ki:

"Doğrudur, öyle yapardık. Bana insanlar üstünde bir doğuş atfetmeğe kalkışmayınız. Doğuşumdaki tek fevkalâdelik, Türk olarak dünyaya gelmemdedir!"

***

Selanik'e geri dönmüş olan Mustafa, laik eğitim veren bir ortaokula kaydedildi. Bu tarih, yaklaşık olarak 1894 yılı Nisan ayına rastlamaktadır.[78]

Okulun müdür yardımcılığını da yapan bir Hüseyin Efendi vardı. Kaymak Hafız diye ünlüydü. Dayak atmak için bahane arardı ve anlaşıldığı kadarıyla sadist birisiydi. Atatürk, Ahmet Emin Yalman'la yaptığı röportajda şunları söyler: *"Mektepte Kaymak Hafız isminde bir hocam vardı. Bir gün sınıfımızda ders verirken ben, diğer bir çocukla kavga ettim. Çok gürültü oldu. Hoca beni yakaladı, çok dövdü; bütün vücudum kan içinde kaldı. Büyük validem artık mektepte okumama karşıydı."*

Mustafa, askerî okula gitmeyi gönlüne yazmıştı, ama annesi buna hiç taraftar değildi. Buradaki çatışmayı çözen, istediği okula gitmeyi başaran yine Mustafa oldu. Zübeyde Hanım da bir süre daha çiftlikte yaşadıktan sonra Selanik'e dönmek zorunda kaldı. Çiftlikte Mustafa'ya hafta sonları geldiğinde kalması için bir oda ayırmışlardı. Gözleri açık renkli olduğu için, çalışma masasına koydukları gaz lambasının çevresini mavi kâğıtla sarmışlardı. Annesi Mustafa'ya bu denli düşkündü. Mustafa'nın dayısının yanında geçirdiği çiftlik hayatı artık sona eriyordu. O kendi yolunu çizecekti. Mustafa'nın askerî okul öğrenciliğine geçmeden çiftlik yaşamından iki örnek olayı da arşivlerden çıkaralım.

Mustafa'nın sünnet zamanı gelmişti. Onu çiftlikte sünnet ettirmeye karar verdiler. O gün ayrıca on altı yoksul çocuk da sünnet edildi. Selanik'ten tüm akrabalar ve çevre köylerden de pek çok konuk davet edilmişti. Çiftlik ağaları da süslü koçlar armağan ettiler. Mustafa sünnet olurken, "Ah babacığım!" diye bağırmış ve annesi bunu duyunca çok üzülmüş.

Atatürk çiftlik anılarını ve memnuniyetini arkadaşı Ali Fuat'a anlatırken şunları söyleyecektir:

"'Babamın vefatı, bizi ayakta tutan kuvvetli bir desteğin yıkılması gibi oldu. Âdeta kendimi yalnız hissettim. Dayım bize çok iyi davrandı. Acımızı unutturabilmek için gayret gösterdi. Allah razı olsun. Çiftlik hayatına karıştım. Tarla bekçiliği yaptığım da oldu. Makbule ile beraber bakla tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovmakla uğraştığımızı hiç unutmam. Dayım Hüseyin Ağa bu gibi vazifeleri sırf biz meşgul olalım diye buluyordu.'

Dayısının yarattığı meşguliyet, küçük Mustafa'da derin izler bırakmış olmalı ki, 1923 yılında Tarsus gezisinde etrafını saran Türk köylülerini doya doya seyrettikten sonra, yanında bulunanlara dönüyor ve, *'Eğer bu millet çiftçi olmasaydı, biz davayı başaramazdık!..'* diyor."[79]

Artık Mustafa'nın yolu çizilmişti. Askerî okula gidecekti, ama önündeki iki engel de büyüktü. Büyükannesi bu kadar tahsili yeterli görüyor, annesi ise okumasını istiyor, ama askerî okula gitmesine karşı çıkıyordu.

"Onlar okusun mu, okumasın mı diye aralarında münakaşa ettikleri sıralarda ben kararımı çoktan vermiş bulunuyordum. Asker olacaktım. Komşumuzda Kadri

Bey adında bir binbaşı oturuyordu. Oğlu Ahmet, Askerî Rüştiye'ye devam ediyor ve mektep elbisesi giyiyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeğe hevesleniyordum. Sonra sokaklarda subaylar görüyordum. Bu dereceye vasıl olmak için takip edilmesi lâzım gelen yolun Askerî Rüştiye'ye girmek olduğunu da anlıyordum. Annemi şöyle bir yoklayım dedim. Hiç taraftar olmadı. Şiddetle reddetti."

Ali Fuat'a anlattıkları bunlar... Onun için artık durum belli olmuştu. Kendisinde bir üniforma giyme arzusu doğmuştu. Kararını verip yolunu kendi çizecekti. Öyle de yaptı.

Burada sözü iki uzmana bırakıp çocuk Mustafa'nın bu karar verme sürecinin değerlendirmesini ve davranışının psikiyatri bilimindeki yorumunu Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz'in değerlendirmesinden okuyalım[80]:

> "Mustafa'nın askerî bir kariyere başlama kararı, komşularının temel değerlerine aykırı düşüyordu. Mahalledekiler dindar Müslümanlardı; bununla birlikte, az çok paradoksal bir durum olarak, mahalle sakinleri atak kişilerdi. Mustafa'nın çocukluğunda mahalledeki her sokak kendi güçlü adamına sahipti. Bunlardan kendi komşularını gerçekten koruyup kollayan ve birbirleriyle karşılıklı saygı temelinde ilişki kuran bazıları, Robin Hood karakterindeki kabadayılardı. Böyle bir adam, geleneksel kuşağını çıkarıp onunla kendi egemenlik bölgesini işaretler, sınır çizgisini aşarak kendisine karşı gelen herkese meydan okurdu. Mahalle sakinleri, züppe insanlar gözüyle baktıkları ordu mensuplarından hoşlanmazlardı."

Annesi Zübeyde Hanım'ın da askerî okulun üniformalı mensuplarını 'züppe' olarak görüp görmediğini bilemiyoruz. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflamış, çöküşü kaçınılmaz hale gelmiş bu tarih sürecinde, savaşları ve bunun getirdiği yıkımı görüp yaşayan bir fert olarak subay olmasını istemeyişi daha akla yatkın görünüyor. Üstelik de henüz otuzuna varmadan genç yaşta dul kalmış, dört çocuk toprağa vermiş, tek erkek evladı kalmış bir annedir o. Davranış bilim uzmanlarının bu çözümlemeleri, çocuk Mustafa'nın, yetiştiği mahalle ortamına kafa tutan, gelenekçi yapıyı ve anlayışı ciddiye almayan ve onu yok sayan kararlı davranış sergileyen bir olgun kişiliğe ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Üstelik bu çocuğun önünde rol modeli olacak baba da yoktur. Belki belleğinde kısa süreli olsa da üniforma giymiş bir baba, haraç alan, yol kesen eşkıyaya karşı direnmek çabası içine giren bir baba figürü olabilir. Baskın anne karakterine karşın, askerî ortaokula gitme kararını veren 13 yaşına henüz girmiş Mustafa'nın, bundan sonra izleyeceğimiz yaşam çizgisinde hep bu karar vermedeki durum muhakemesini (değerlendirmesini) ve kararını uygulamadaki matematik aklın egemen olduğu inatçılığına tanık olacağız. O, hep gelenekçi alışkanlıkların yıkılışını hazırlayan kişi olacaktır.

Mustafa, annesinden habersiz Askerî Rüştiye'nin kabul sınavlarına girdi ve kazandı. Sağladığı başarıyı göz önünde tutarak öğrenim süresi dört yıl olan rüştiyenin üçüncü sınıfına aldılar. Annesi bu oldubitti karşısında sonucu kabul-

lenmek zorunda kaldı. Fakat bunu içselleştirmesi kolay olmadı. Makbule anlatıyor:

"Ağabeyim babamın tanıdıklarından Hüseyin Efendi vasıtasiyle Askerî Rüştiyesinin imtihanlarına girerek kazandı. Fakat annemin imzası gerekliydi. Annem ağabeyimin askerî mektebe girmesine razı olmadı. Biricik oğlunun muharebede öleceğini düşünerek engel olmak istedi. Annemin ısrarı üzerine ağabeyim anneme, 'Anne! Ben doğduğum zaman babam bana ne hediye getirmişti?' diye sordu. Annem düşündükten sonra, 'Bir kılıç,' demesi üzerine ağabeyim, 'O kılıcı sen nereye koymuştun?' diye tekrar sordu. 'Kundağının başucuna!' Ağabeyim yaşlı gözle, 'Demek babam beni asker yapmak istemişti. Ben asker olarak doğdum. Asker olarak öleceğim,' demesi üzerine annem razı oldu. Ağabeyim de annemin elini öperek hayır duasını aldı."[81]

Oğlunun Askerî Rüştiye'ye gitmesine zoraki izin veren anne, o gece rüyasında oğlunu, bir minarenin tepesinde altın bir tepsi içinde otururken gördü. Bir ses, "Oğlunun asker okuluna gitmesine izin verirsen hep böyle yüksekte kalacak, vermezsen yere atılacak," diye fısıldamıştı. Zübeyde Hanım'a göre bu rüya, oğlunu askerlikte parlak bir geleceğin beklediğinin işaretiydi.[82] Sabahleyin Mustafa'yı yanına çağırarak, "Oğlum, rüyanı çok güzel gördüm. Sana müsaade ediyorum. Hakkında hayırlı olsun!" dedi.

Mustafa, Askerî Rüştiye'ye 1894 yılı Temmuz-Ağustos ayında başladı.[83] Lacivert çuhadan yapılmış dar ceketinin göğsünde sarı ay yıldızlı düğmeler sıralanmıştı. Kol kapağının üzerinde birer parmak kalınlığında üç sıra yeşil şerit bulunuyordu. Dar ve yeşil zırhlı pantolonu ise pek güzeldi. Sol kaşının üzerine doğru eğilmiş top püsküllü fes ona çok yakışıyordu. Küçük Mustafa, bu kıyafetle sokaklarda bir general azametiyle dolaşıyor, bütün arkadaşları ona bakıyordu.[84]

Askerî okullar o günün imparatorluğundaki çağdaş eğitimin gereklerini yerine getirmeye çalışan okullardı. Bu okulların öğrenim programında yalnızca askerî konular değil, tarih, ekonomi, felsefe gibi dersler de yer almıştı. Askerî Rüştiye'de okutulan Mantık, Hesap, Usul-i Defteri, Hendese, Coğrafya, Tarih-i İslam, Kavaid-i Osmaniye, Fransızca, İmlay-ı Türki, Hattı Fransevi, Resim gibi dersler, öğrencilerin farklı alanlarda çağdaş bilgilerle donanmalarını sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun o döneminde üç eğitim-öğretim kurumu laik program derslerini de öğrencilerine sunuyordu: Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye. Aslında 3. Selim'den itibaren yapılmaya çalışılan yenilik hareketlerinin merkezinde olan ordu için, 'Türk toplumu karşısında hemen her alanda, ama özellikle teknolojinin getirilmesi ve kullanılması ile yönetim tekniklerinin uygulanması konusunda öncü rol oynamıştır' demek doğru olur. Bu nedenle askerî okul Mustafa Kemal'in dünyayı tanıma, farklı düşünme, yorum ve analiz yeteneğinin geliştirilmesi açısından çok önemli olmuştur. Geleceğin devrimci ve devlet adamı Mustafa Kemal'in tohumları burada atılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nı

yapacak, cumhuriyeti ilan edecek ve devleti kuracak kadronun neredeyse tamamı askerî okullarda yetişmiştir. Bu nedenle bu okullar yalnızca öğrenim değil, aynı zamanda eğitim kurumları da olmuştur.

Askerî okullarda üç ayda bir özel sınavlar yapılır, sınıf birincilerinden beş öğrenciye çavuşluk rütbesi verilirdi. Bunlar arasında Mustafa da çavuş olmuştu. Bunun üzerine kolunun bir şeridine bu kez üç şerit daha eklendi.

Bu okulda en çok sevdiği arkadaşları Salih Bozok, Demir Ali, Nuri Conker, Fethi Okyar, Fuat Bulca ve İsmail Safi'ydi.

Selanik'teki askerî ortaokul Mustafa'yı 1893–1895 yılları arasında askerî liseye hazırladı. Mustafa özellikle aritmetik dersinde o kadar iyiydi ki, öğretmenleri ona etüt saatleri sırasında sınıf arkadaşları için ödev soruları hazırlama görevi vermişlerdi. Ahmet Emin Yalman'a verdiği röportajda bu konu üzerinde durur: *"Az zamanda bize bu dersi veren hoca kadar, belki de daha ziyade malumat sahibi oldum. Derslerin fevkinde meseleler ile iştigal ediyordum. Tahriri sualler yazıyordum. Riyaziye muallimine de tahriren cevaplar veriyordum."* Matematik öğretmenine sorular sormakta, ondan yazılı yanıtlar almaktadır. Adaşı olan matematik öğretmeni Mustafa Bey, insanlar ikisini karıştırmasınlar diye ona ay-



Mustafa Kemal ve Annesi Zübeyde Hanım

rıca Kemal adını verir: *"Bir gün bana dedi ki, 'Oğlum, senin de ismin Mustafa, benim de. Bu böyle olmayacak. Arada bir fark olmalı. Bundan sonra adın Mustafa Kemal olsun... O zamandan beri ismim filhakika 'Mustafa Kemal' kaldı."* Matematik öğretmeninin ona Kemal adını vermesiyle ilgili anekdotun bir başka versiyonunda[85], sınıf öğrencilerinden bir başka Mustafa ile karıştırılmasın diye adının başına Kemal ismi takıldığı da anlatılır. Her ne olursa olsun, çok daha sonraları 'Paşa ve Gazi' sıfatları ile 1934'ten sonra aldığı Atatürk soyadı daima çift ismini, yani Mustafa Kemal'i tamamlamıştır.[86]

Matematik öğretmenini yeri geldikçe anımsarken ve onu anlatırken aslında kendi yeteneğini ve askerî strateji dehası olarak muharebelerde karşımıza çıkacak 'komutanın' muhakeme gücünün nereden kaynaklandığını da fark etmemize çalışmaktadır. Ahmet Emin Yalman'a verdiği röportajdan bir bölüm bu konu açısından çok dikkat çekicidir: *"Hoca sert bir adamdı. Sınıfta birinci, ikinci tanımıyordu. Bir gün bize, 'Aranızda kendisine kimler güveniyorsa kalksınlar, onları müzakereci yapacağım,' dedi. Evvela tereddüt ettim. Ayağa öyleleri kalktı ki ben kalkmamayı tercih ettim. Bunlardan birinin müzakeresi altına girdim. Müzakerenin ortasında tahammülüm son dereceye geldi. Ayağa kalkarak, 'Ben bundan iyi yaparım,' dedim. Bunun üzerine hoca beni müzakereci yaptı. Eski müzakereciyi benim müzakerem altına verdi."* Kemal, yetkin demekti. Öğretmen ona bir çeşit belleticilik görevi de verdi. Arkadaşlarının ödevlerini denetleyecek, gerekirse konuyu bir kez daha açıklayacaktı. Böylesi ayrıcalıklı yere geçmesi, ondaki kendine güven duygusunu daha da pekiştirmişti. Bu şekilde ön plana çıkması, dürüst bir özeleştiri eğiliminden kaynaklanan aşırı çekingen alçakgönüllülüğünden sıyrılmasına yaramıştı.[87]

Afet İnan, onun yaşamındaki matematik kültürünün önemine değinerek şunları belirtmiştir:

> "Bilindiği gibi ilim konusu iki büyük bölümde işlenir ve bunlardan faydalanılır: Müspet ilimler ve sosyal ilimler. Atatürk gerek öğrencilik devirlerinde gerekse ömrü boyunca her iki ilimden de çok faydalanmıştı. Mesela tarih onun için geçmişin hikâyesi değildir. Günümüzü de anlamak için bu olaylardan ders almaktır.
>
> Diğer taraftan asıl müspet ilimlerin (pozitif bilimlerin) başında gelen matematik bilgisi Atatürk için başlıca bir konudur. Çünkü matematik insan topluluklarına müspet yol gösteren ve uygulamasında yarar sağlayan müspet bir ilim dalıdır. İşte Atatürk bu bilime çok değer verdiği için hem nazari kısımları çok iyi bellemiş, hem de bunların uygulanmasına her bakımdan önem vermiştir. Hatta matematik (geometri e.m.) terimlerinin bugün kullandığımız karşılıklarını tamamen kendi buluşlarıyla saptamıştır.
>
> Bu konuda konuşurken özellikle söylediklerinden şunları anımsıyorum: 'Ben öğrenim devrimde matematik konusuna çok önem vermişimdir ve bundan hayatımın çeşitli safhalarında başarı elde etmek için faydalanmış olduğumu söyleyebilirim. Onun için herkes matematik bilgisinin çok gerekli olduğuna inanmalıdır.'"[88]

Genç Mustafa'nın en hoşlandığı ders matematikti, nitekim çok geçmeden bu dersin parlak bir öğrencisi oldu. Matematiğin hayalden arınmış, nesnel, apaçık oluşu, onun gerçeklere yönelik ruhuna uygun geliyordu. Burada sadece verilmiş nicelikler vardı, gerçekte var olan nicelikler. Burada kesin kararlar verilmesi gerekiyordu; 'olabilir' veya 'aşağı yukarı' sözlerine yer yoktu. Matematik problemleri üzerinde ileri geri laf edilemezdi, onları çözümlemek gerekiyordu. Küçük çapta bir strateji işte... Özellikle de zor problemler ona çekici geliyordu. İlk bakışta durum muamma gibi görünüyorsa da, çözümü de yine onun içinde saklıydı. Yapılacak olan iş sadece bu çözümü bulup meydana çıkarmaktı. Bir ödevin üstüne ısrarla düşmek, onun can alıcı noktasını bulmadan rahat etmemek, doğuştan kılı kırk yarıcının mizacına göre şeylerdi biraz da.[89]

Her insan gibi düşünce yapısının oluşumunda ilk etkileri aile kucağından ve öğrenimi sırasında kimi öğretmenlerinden almıştı. Cumhurbaşkanı olduktan sonra da kendisi bunu açıkça vurgulamaktan geri kalmamıştı. 22 Eylül 1924 günü Samsun'da, "nereden esin ve kuvvet aldığı" yolunda yöneltilen bir soruya verdiği cevapta, "uyanış'ı düne borçlu olduğumuzu" belirterek şöyle demişti[90]:

"Diyebilirim ki bugünkü uyanışı düne, geçmişe borçluyuz. Herhalde babalarımızın, analarımızın, eğitimcilerimizin ruh ve dimağlarımızın gelişmesinde verimli etkileri vardır. Gerçi biz, belki burada bulunanların tümü, dünyaya geldiğimiz zaman, bu topraklar üzerinde yaşayanlarla birlikte, yok edici bir zorba yönetimin pençesinde idik. Ağızlar kilitlenmiş idi. Öğretmenler, eğiticiler, yalnız bir noktayı dimağlarda yerleştirmek zorunluluğunda tutulmakta idi: Benliğini, her şeyini unutarak bir korkunç hayale boyun eğmek, onun kulu kölesi olmak. Bununla birlikte hatırlamak gerekir ki, o baskı altında bile bizi bugün için yetiştirmeğe çalışan gerçek ve özverili öğretmenler, eğiticiler eksik değildi.

Şimdi burada bir büyük kişiye rastladım. O, benim Rüştiye birinci sınıfında öğretmenim idi. Bana henüz ilk bilgileri öğretirken gelecek için ilk düşünceleri de vermişti.

Baylar, açıklamak istiyorum ki, ilk esin, ana-baba kucağından, sonra okuldaki eğiticinin dilinden, vicdanından, eğitiminden alınır."

Samsun'daki kalabalık arasında görüp kendisinden övgü ile söz ettiği, Selanik Askerî Rüştiyesi'nde Fransızca öğretmeni olan Yüzbaşı Nakiyüddin Yücekök idi. Kendisine Fransızcanın ilk bilgilerini öğretmekle yetinmeyip ülkenin ve toplumun geleceği hakkında ilk düşünceleri de aşılayan bu öğretmeninden *Vatan ve Hürriyet* Derneği'nin Selanik şubesini açarken de yardım görmüştü.[91]

İlk aşkın adı Emine

Mustafa, üniforma içinde çok yakışıklı bir gençtir. O bir insandır ve taşıdığı yürek, olması gerektiği gibi zaman zaman âşık olmuştur. "Her insan gibi onun da hayatında elbette doğrular ve yanlışlar, günahlar ve sevaplar, zaferler ve yenilgiler, öfkeler ve pişmanlıklar olacaktı. Neden olmasın ki? Ne ki onun bütün istediği ve hemen her fırsatta ifade ettiği, milletinin, halkının onu olduğu gibi bilmesi, 'insan Atatürk'ü görmesiydi.[92] Nezihe Araz cumhuriyetin ilk kuşakları için Mustafa Kemal'in ne anlam ifade ettiğini anlatırken, "Mustafa Kemal bir yeryüzü adamı değil, sanki bir Olemp ilahı gibiydi. İmkânsızları mümkün kılan, inanılmaz mucizeler yaratan, soyut bir kavram, tanrısal bir güç..." diye yazar.

Oysa o, ne Tanrı'ydı ne de tanrısal bir gücü vardı. Onu olduğu gibi kabul etmeyip gereksiz yere abartılı övgüler düzmeye çalışanlarda ciddi bir yanılgı var. Mustafa Kemal'de tanrısal bir güç yoktu; yaşamında yaptıklarında mucize de yoktu. Mucize, olanaksız bir şeye insanları inandırmak için uydurulan bir yalandır. Onda laik akıl, öngörü, durum değerlendirmesi, kararlılık ve soğukkanlılık ile olanaklarla koşulları örtüştürme becerisi gelişmişti. O da bir insandı; duygusal, kırıklıklar yaşayan, kırılabilen ve çocuksu... Maceraperest değil, aklın önderliğine inanan birisiydi, ama ruh ve vücut sağlığı yerinde olan herkes kadar insandı. Bu nedenle ergen olduğunda âşık oldu ya da öyle sandı!

İlk kez karşı cinse yoğun duygular hissediyordu, ama kız, bu askerî okul öğrencisinin kendisinden hoşlandığından haberdar bile değildi. Kolağası Rüknettin Bey'in güzel gözlü kızı Müjgan'a tutulduğunu arkadaşı Nuri'ye (Conker) söyleyip bunun annesi ve kardeşi tarafından da bilinmemesini tembihliyordu. Aralarındaki konuşmanın sıklaşması Nuri'yi bunaltınca, "Yetti artık 'Müjgan, Müjgan', madem bu kadar seviyorsun Zübeyde teyzeme söyle, istesin ailesinden Müjgan'ı," diye isyan etti.

Mustafa ısrar karşısında, "*Benim Müjgan'ı tek taraflı sevmem yeterli mi? Kızcağızın haberi bile yok. Bakalım Müjgan beni beğenecek mi? Onu istememin doğru olacağını sanmıyorum. Rüknettin Bey ve zevcesi olmaz deyip ya reddedecek olursa, ne hale düşerim...*" diye içindeki korkuyu dile getirdi.

Nuri, arkadaşının görüşlerine hak verdi. Müjgan'ın platonik aşkını kalbine gömen Mustafa Kemal, aslında siyah gözlü, uzun kirpikli Müjgan'dan hiç ümit ışığı görmemiştir. Onurunu duygularına kalkan yapan askerî ortaokul öğrencisi Mustafa Kemal, Müjgan'ın sevgisini içinde saklamayı uygun görmüştür.[93]

O sıralarda onunla ilgilenen, onu gönülden seven komşu kızları vardı. Zaman zaman anneleriyle birlikte Zübeyde Hanım'a komşu ziyaretine gelen Nadire ve Hatice adlı kızlar anılarda söz edilenlerdir. Bu iki kız kardeş Mustafa Kemal'e tutkundu. O dönemin yaygın hastalığı veremin pençesi Nadire'ye saplanmıştı. Bu nedenle Hatice duygularını pek açığa vurmadı. Zübeyde Hanım-

lar'a gittikleri bir Cuma günü, Mustafa'nın kitaplarından birisinin arasına bıraktığı kırmızı karanfili, ablası Nadire adına bırakmıştı. Ortaya çıkan sonuç ise Hatice'nin duygulu bir jesti olarak yorumlandı.

Kırmızı karanfil, yeni bir duygu esintisinin başlangıcı oldu Mustafa Kemal'in çocuk yüreğinde. Yıllar geçti... Bir gün Zübeyde Hanım'ı gönderip Hatice'yi resmen istetti. Bu, içtenlikle niyetlendiği ilk ve son evlilik girişimi oldu.

Zübeyde Hanım da istiyordu. Ancak Hatice'nin annesi kızına çok düşkündü. "Kızını zabite veren analar bağrına taş basar. Uzağa tayin edilip gider zabitler. Ben kızımı bir daha zor görürüm," demiş, kestirip atmıştı.

Hatice'nin Mustafa Kemal üzerinde derin izler bıraktığını kız kardeşi Makbule'yle birlikte çocukluk arkadaşları da anlatır anılarında.[94]

Mustafa okulunda başarılı olmak zorunda olduğunu biliyordu.[95] Mustafa Kemal, 1895 yılı sonu veya 1896 yılı Ocak ayında, on beş yaşında, Askerî Rüştiye'nin son sınıfını dördüncü olarak bitirmiştir.

Kılıç Ali anılarında Zübeyde Hanım'ın rüştiye (ortaokul) yıllarındaki olaylarla ilgili olarak kendilerine anlattıklarını ve kendi yaşadıklarını da ekleyerek yazmıştır[96]: "*Mustafam küçücük çocukken bile gayet temiz giyinirdi. Büyük adam tavırları takınır, herkesle büyükmüş gibi konuşurdu. Mahalle çocuklarının oyunlarına, ayak atlamalarına, koşmacalarına iltifat etmezdi. Onun kendine özgü bir benliği vardı. Ellerini pantolonun cebine koyarak ve başını yukarıya dikerek konuşması daima dikkatimizi çekerdi. Ne kadar nazik, ne kadar sıkılgan bir çocuktu. Konu komşu, herkes onu çok severdi. Çok zekiydi. Daha rüştiyede iken Selanik eşrafından Evrenoszade Muhsin Bey'in oğluna ders verirdi. Muhsin Bey o kadar memnundu ki, Mustafamı adeta evlat edinmişti.*"

Selanik eşrafından Evrenoszade Muhsin Bey, Mustafa Kemal'in ahlâkından ve oğluna faydalı oluşundan dolayı, onu kendi aile bireylerinden farksız saymaktadır. Hatta İstanbul'a naklettikten sonra bile, Harbiye'de okurken, hafta izinlerini Muhsin Bey'in Şehzadebaşı'ndaki konağında geçirmeye başladı. O sırada Muhsin Bey'in kızı, (bu sıralarda Halep mıntıkası Umum Kumandanı Ali Muhsin Paşa'nın oğlu olan) Mithat Bey adında bir süvari subayı ile evlenir, Mustafa Kemal ile Mithat Bey arasında bir dostluk oluşur. Kadirşinas Mustafa Kemal bu dostluğu, süvari kaymakamı ve daha sonra Bolu milletvekili olan Mithat Bey'le ölünceye kadar devam ettirecektir.

Zübeyde Hanım, oğlunun çocukluğunu anlatırken, O'nun ilk aşkından da söz ederdi: "*Mustafam, Muhsin Bey'in oğluna ders verdiği gibi, komşumuz Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın kızına da ders vermeye başlamıştı. Bereket versin ki dersi o kadar çok uzatmadılar. Kendisi Manastır İdadisi'ne gitti, dersler de öylece yarıda kesildi.*"

Annesinin anlattığı hikâyeleri çevresindekilerle birlikte dinler ve şöyle derdi: "*Hatırlarım, gerçekten çocukluğumda iyi giyinmeyi çok severdim. Şemsi Efen-*

di Okulu'na giderken şalvar üzerine sardırdıkları kuşak beni çok sinirlendirirdi. Bilemezsiniz, ne zamanki Askerî Rüştiye'ye girip okulun resmi üniformasını giydim, işte o zaman sanki benliğime kavuştum, bana güven ve güç geldi. Bu üniformayı giydiğimde 15–16 yaşlarındaydım. Annemin dediği gibi Şevki Paşa'nın kızına ders vermek için evlerine giderdim. Bir aralık kıza âşık oldum. Fakat ders dışında hiçbir şey konuşmazdık. Çok özel zamanlarda bir-iki kelime söylemek fırsatını bulurdum. Manastır İdadisi'ne gittikten sonra tabiatiyle her şey unutuldu."

Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşlarının anlattıklarına göre, Şevki Paşa'nın kızı da onu çok sevmiş ve ölünceye kadar da evlenmemişti."

Bu aşkın ayrıntılı öyküsünü 2. bölümde 'Okuma Parçası' olarak okuyacağız.

Mustafa Kemal Askerî Lisede

Zübeyde Hanım çiftlikten yeniden Selanik'e yerleşince, devletin bağladığı dul ve yetim maaşı ile geçinemez oldu. Mustafa da Askerî Rüştiye'de okuyordu. Teselya Tırnovası'ndan göç ederek Selanik'e yeni gelmiş olan, tütün tekelinde muhafaza memuru, otuz iki ya da otuz üç yaşında olan Ragıp Bey adında genç birisiyle evlendi. Annesinin evlenmesinden büyük üzüntü duyan Mustafa, bu evliliğin yanlışlığını anlatmaya çalışarak tehditkâr bir konuşma yaptı. Ardından evi terk ederek, Horhor Mahallesi'nde oturan öz halası Emine Hanım'ın evine gitti ve Manastır İdadisi'ne gidinceye kadar da anasının evine nadiren uğradı.[97] Ragıp Bey'in daha önceki evliliğinden iki kız, iki erkek, dört çocuğu vardı.[98] Falih Rıfkı Atay'a göre de, iki ya da üç çocuğu vardı.[99] O günkü alışkanlıklara ters olarak, Mustafa'nın üvey babası annesinin evine içgüveysi geldi.

Arkadaşı Ali Fuat Cebesoy bu evlilik konusunda şunları yazıyor: "Mustafa Kemal, annesinin bu ikinci evliliğinden bizlere çok az şey söylemiştir. Hatta Ragıp Bey'in Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Selanik'te vefat ettiğini çok sonraları işittim. Yalnız üvey babasından bahsederken, 'Bana karşı çok saygılı davranmış, büyük adam muamelesi etmiştir. Nazik ve kibar bir insandı,' demekle yetinmiştir."[100]

Annesinin ikinci kez evliliğine duyduğu tepkiyi yıllar sonra Afet İnan'a anlatırken, ne denli safça bir tutum takındığını da söyleyecek kadar yapmacıksızdır: "Annem babamı kaybettiği zaman genç bir kadındı. Onun ölümünden sonra asıl oturduğumuz büyük pembe evden çıkmış, yanındaki küçük eve geçmiştik. Ben bir müddet için dayımların yanında kalıyordum. Fakat babamın yerine başkasının geleceğini bana belli ediyorlar ve beni duygu olarak hazırlıyorlardı. Bir gün dayımla o küçük eve gittik. Annem yeni bir elbise giymiş, beni güler yüzle karşıladı. İçeride yabancı bir bey oturuyordu. Annem de onun yanında eskiden âdet olduğu gibi kapanmadan geziyordu. Durumu anladım. Fakat babamın yerine gördüğüm bu adama tahammül edemeyecektim. Baktım duvarda ba-

bamın palası asılı. İçimden gelen bir hisle ona sarılmak ve hiç kabahati, kusuru olmayan bu beye saldırmak istedim. Fakat derhal bir şeyler söylemeden oradan koşarcasına kaçtım. Bundan sonra aylarca anamı görmedim. Fakat sonradan o asil beyle dost oldum. Bana iyi bir eğitici oldu. Anamın da genç yaşında böyle bir aile bağı yapmış olmasını takdir ettim. Ancak çocukluk duygum benim babamı kaybetmiş olmama karşı bir isyandan ibaretti."[101]

Bu evliliğin gençliğe adımını atmış olan Mustafa'yı nasıl etkilemiş olabileceğini psikanalistler şöyle ortaya koyuyor: "Zübeyde'nin yeniden evlenmesi Mustafa Kemal'i öfkelendirdi. Olay, Mustafa Kemal'in ergenlik döneminin birinci ya da ikinci yılında yaşandı. Gençliğe henüz adım atmış delikanlılar, ergenlik sonrası döneme karşılık gelen yıllarda, çocukluk dönemlerinde çevrelerindeki önemli kişilere ilişkin olarak edindikleri zihinsel tasavvurlarına yönelik iç bağlılıklarını terk etmeye başladıkları bir süreçten geçerler. Bu durum, ilkin bir psikolojik kimlik krizine, ardından bunu takip eden yeni bir ruhsal yapılanmaya yol açar. Söz konusu ruhsal yapılanma anne-babanın ve diğer önemli kişilerin yeniden değerlendirilmiş görünümlerini içerir. Böylece kendi çocukluk dönemi imgeleriyle olan sıkı bağlarından artık büyük ölçüde özgürleşmiş olan delikanlı, yeni bağlılıklara ve dünyadaki yeni değerlere yönelir. Mustafa Kemal'in çocukluğunun ilk yılları ciddi ruhsal yaralanmalarla geçmişti. Ve çocukluğundaki önemli kişilerin zihninde bıraktığı izler onun duygusal dünyasıyla tam olarak bütünleşmemişti. Ergenlik döneminde yaşanan kendi çocukluk döneminin bağlılıklarının bireyselleştirilmesine ilişkin ikinci süreç yalnızca güç olmakla kalmamış, fakat ayrıca ona daha bütüncül bir tarzda bireyselleşmesi için bir diğer şans tanıdığından önemli bir görev olmuştu. Böylece, inancımız şu ki, annesinin yeniden evlenmesi, Mustafa Kemal için fazladan bir yük oluşturmuştu. Bu olay, daha önceki ödipal mücadelesinin kimi görünümlerini onda yeniden canlandırmakla kalmadı, fakat ayrıca onun 'bir numara' olduğu yolundaki duygusunu da sarsıntıya uğrattı. Paradoksal olarak, Mustafa kendini annesinin keder verici, boğucu yanıyla iç içe geçmiş dinsel yanından özgürleştirmeyi arzuluyor olmasına rağmen, annesinin (onun yeniden evliliğinde ifadesini bulan) aralarındaki 'özel' ilişkiden vazgeçmesini kabullenemedi."[102]

Mustafa'nın babasını kaybetmenin acısıyla kıvranırken, annesini de yitirmesi, bu ortaokul öğrencisinin derslerini olumsuz etkileyip başarısız olmasına neden olabileceği düşünülebilir. Alışılagelen örnekler hep böyle olmuştur, ama 'bu çocukta' farklı bir sonuç ortaya çıktı. Askerî ortaokulu başarıyla bitirdi ve askerî liseye gitmeye hak kazandı. Bu olay, Mustafa Kemal'in ne denli güçlü bir kişilik yapısına sahip olduğunu da göstermektedir.

Ortaokuldan sonra lise öğrenimini İstanbul Askerî İdadîsi'nde yapmak istiyordu. Ancak Selanik'te bulunan Kurmay Subay Hasan Bey'in Manastır İdadisi'ni önermesiyle Manastır'a gitti. Hasan Bey, Askerî Rüştiye'ye birçok kez



Kurmay Mektebinden yeni Mezun Mustafa Kemal

müfettiş olarak gelmiş, Mustafa Kemal'i tanımış, takdir etmişti. Son sınavında da bulunduğunda idadî (lise) öğrenimini nerede yapacağını sormuştu. İstanbul'a gitmek istediğini öğrenince, "Bundan vazgeçiniz oğlum," demişti. "Manastır'a gidiniz, orada daha iyi yetişirsiniz."[103]

Mustafa Kemal, Hasan Bey'in tavsiyesini dinledi. Üç arkadaşı ile beraber Manastır'a geldi. "Oradaki Arnavutlar büyük devletlere başvurup Arnavut azınlıkları olan beş vilayetin, yani Yanya ve İşkodra da dahil olmak üzere, birleştirilmesini ve kültür muhtariyetini istiyorlardı."[104] Böyle bir çevrenin Mustafa Kemal üzerinde yaptığı etkinin derinliği konusunda doğrudan bilgilerimiz hiç yok gibidir. Ancak kısa bir süre sonra patlayacak olan 1897 Yunan savaşına gönüllü olarak katılmak amacıyla okuldan kaçışı, yaklaşık on yıl sonra ihtilalci bir örgüt kuruşunda, buradaki etkilerin izlerinin taşındığını söyleyebiliriz.

1896 yılı Mart ayının ortalarına kadar Selanik'te tatilini geçiren Mustafa Kemal'in tatil bitiminde Selanik'ten trenle Manastır'a gelişi ile ilgili bilgiler bundan ibaret olmakla birlikte, İdadiye başladığı günün 13 Mart tarihi olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Rumî 1 Mart; miladî 13 Mart tarihi, 'malî yıl'ın başladığı tarihtir ve Harbiye'de de olduğu gibi, askerî okullar bu dönemde eğitimlerine bu tarihte başlamaktadır ve Aralık ayı sonlarında da eğitim bitmektedir.[105] İdadide yatılı ve daha iyi eğitim ve öğretim programları uygulayan yatılı okuldaki yaşama çok çabuk uyum sağlayan genç Mustafa Kemal için, artık ömrünün sonuna kadar sürecek olan "aile yuvası dışındaki hayat" başlamaktadır. Bundan sonra ev yaşantısı sadece izin ve tatillerde kısa süreli olabilecektir. Askerlik mesleğinin meşakkatli ve zorlu özelliklerinden de kaynaklanan bu durum, biraz da onun 'bağımsız yaşama' karakterine uygun düşecektir.

Çocukluğundan beri onda var olan bu yalnız ve bağımsız yaşama huyunu yine en güzel kendisi anlatır[106]:

"Çocukluğumdan beri bir huyum vardır. Oturduğum evde ne kız kardeş, ne de ahbap ile beraber bulunmaktan hoşlanmazdım. Ben yalnız ve bağımsız bulunmayı, çocukluktan çıktığım zamandan itibaren daima tercih etmiş ve devamlı olarak öyle yaşamışımdır.

Tuhaf bir hâlim daha var, ne ana-babam çok erken ölmüş, ne kardeş, ne de en yakın akrabamın kendi zihniyet ve düşüncelerine göre bana şu veya bu tavsiye ve nasihatte bulunmasına tahammülüm yoktu. Aile arasında yaşayanlar, pekâlâ bilirler ki, sağdan soldan pek saf ve samimî ihtarlardan masun bulunmazlar. Bu vaziyet karşısında iki tarz-ı hareketten birini seçmek zorunludur. Ya itaat yahut bütün bu uyarı ve nasihatleri hiçe saymak. Bence her ikisi de doğru değildir.

İtaat nasıl olur? En aşağı benimle yirmi-yirmi beş yaş farkı olan anamızın ihtarlarına itaat, geçmişe geri dönmek değil midir? İsyan etmek, faziletine, iyi niye-

tine, yüksek kadınlığına inandığım anamın kalbini, düşüncelerini alt üst etmek demektir. Bunu da doğru bulmam."

Mustafa Kemal'in öğrencilik yıllarını kapsayan 1892–1902 döneminde askerî idadiler önemli bir değişikliğe uğramıştır. Her ordu merkezinde açılması emredilen idadilerden Manastır Askerî İdadisi 1848 yılında eğitim öğretime açılmıştır. Askerî idadilerin kuruldukları yerler, eğitim ve kültür faaliyetlerinin yoğun olduğu merkezlerdi. Bina ve öğretmen sıkıntısı çekmeden, yeterli ölçüde ders araçlarına ve kütüphanelere sahiplerdi.[107]

İdadi eğitiminde ağırlık yüzde 30'la matematik ve fen derslerine verilirken, yüzde 28 ile Fransızca onlara yakın bir ağırlık kazanmaktadır. Her idadi üç yıllık eğitimden sonra öğrencilerini yüksek askerî okullara göndermektedir. Bahriye, tıbbiye, baytar ve eczacı idadilerini bitirenler, kendi meslekleri ile ilgili yüksek kısma geçiyorlardı. İdadilerin zamanla ders programlarında bazı değişiklikler yapılmışsa da fen ve yabancı dil ağırlıklı eğitim yapan okullar olarak özelliklerini korumuşlardır.[108]

Sonradan anılarında Manastır İdadisi'ndeki ders durumu ile ilgili olarak şunları anlatmıştır: *"İdadide iken muannidane (inatla) bir surette çalışıyordum. Sınıfta birinci, ikinci olmak için hepimizde şiddetli bir gayret vardı."*[109]

Manastır Askerî Lisesi'ndeki öğrencilik yaşantısı süresince bazı öğretmenleri Mustafa Kemal'in yetişmesinde önemli rol oynamışlardır. Okulda matematik dersi ona kolay gelirken, Fransızca dersinde başarılı değildir. Öğretmeni de zaman zaman uyarılarda bulunur. Bu durum Mustafa Kemal'in çok gücüne gider. Cumhuriyet kurulduktan sonra üç dönem milletvekilliği yapacak olan matematik öğretmeni Faik (Bermek, 1861–1935), sınıf arkadaşlarına sorduğu soruları bile onlardan önce davranıp çözen öğrencisi için şunları söyleyecektir: "Ne yapayım Allah vergisi. Ser'ül intikal bir öğrenci, keşke içinizden birkaçınız daha böyle olsa... Bütün öğretmenliğim boyunca böyle bir yaradılış görmedim."[110]

İkinci sınıfa geçince Ocak ayı başından, Mart ayına kadar sürecek tatilden yararlanarak evci çıkıp Selanik'e gider. Tophane'deki *Collège des Frère de la Salle*'in özel kurslarına gider, Fransızcasını ilerletmeye çaba harcar. Bu okulun özel sınıfına kaydını yaptırır. Bu kurs sürecini anılarında gazeteci Ahmet Emin Yalman'a anlatır:

"Askerî Rüştiyesi'ni ikmal ettiğim zaman matematik merakım iyice ileri gitmişti. Manastır İdadisi'nde matematik pek kolay geldi. Bununla meşgul olmaya devam ettim. Fakat Fransızca dersinde geri idim. Öğretmen benimle çok meşgul oluyor, acı uyarılarda bulunuyordu. Bu uyarılar gücüme gitti. İlk sıla zamanında çare buldum. İki-üç ay gizlice Frerler okulunun özel sınıfına devam ettim. Böylece okul derslerine oranla, fazla derecede Fransızca öğrendim."

Manastır Askerî Lisesi'ne devam ederken sıtma hastalığına yakalanır. Oğlunun sıtma olduğu haberini alan annesi telaşlanır. Zübeyde Hanım eşinin yakın

dostlarından biri olan Selanik Askerî Hastanesi'nin Başhekimi Muhsin Bey'e gider ve rica eder:

"Oğlum ağır hastaymış, verem olmuş. Oğlumu getirtiniz, teşebbüse geçiniz. Ben burada tedavi ettireceğim."

Muhsin Bey hemen Manastır'a telgraf çeker ve aldığı cevabı Zübeyde Hanım'a iletir. "Oğlunuz yarın geliyor, gidip karşılayınız, kendisine üç ay izin verilmiştir."

Mustafa Selanik'e geldiğinde ateşler içindedir. Annesinin hastalığını haber alışına hayret eder. "Senin heyecanlanacağını bildiğim için bir şey yazmasınlar diye arkadaşlarıma yalvarmıştım," der.[111]

Henüz bir delikanlı olan Mustafa Kemal geçirdiği sıtma nöbetlerinin etkisiyle bir hayli zayıflamıştır.[112]

Okulda hastalığı şiddetlenir, kendini kaybettiği sırada bir zamanlar babasının kullandığı, sonra da kendisine armağan ettiği altın saati çaldırır. Bu yüzden üzüntü içindedir. Annesi, "Zararı yok Mustafa, canın sağ olsun!" diyerek daha fazla üzülmesini önler.[113]

İki günde bir nöbet tutmaktadır. Kendisine güzel bir yatak hazırlanır. Çok özenle bakılır. Tam iki ay hasta yatar, sağlığına kavuşup yeniden okuluna döner.

Daha sonraki yıllarda güzel konuşan ve yazan lider Mustafa Kemal ile karşılaşacağız. Okumaya ve edebiyata ilgisi Manastır Askerî Lisesi'nde karşılaştığı bir arkadaşının yarattığı sevgiyle olmuştur. Anılarında şöyle anlatıyor: "O zamana kadar edebiyatla çok temasım yoktu. Ömer Naci, Bursa İdadisi'nden kovulmuş, bizim sınıfa gelmişti. Daha o zaman şairdi. Benden okuyacak kitap istedi. Bütün kitaplarımı gönderdim. Hiçbirini beğenmedi. Bir arkadaşın kitaplarımdan hiçbirini beğenmeyişi gücüme gitti. Şiir ve edebiyat diye bir şey olduğuna o zaman muttali oldum. Ona da çalışmaya başladım. Şiir bana çekici geldi. Fakat kitabet öğretmeni diye yeni gelen bir zat, benim şiirle olan uğraşımı yasakladı. Bana, 'Bu tarz uğraşı seni asker olmaktan uzaklaştırır!..' dedi. Ama güzel yazmak hevesi bende baki kaldı..."

Bir konuşmasında Mustafa Kemal, bu konudaki düşüncesini, arkadaşı Ali Fuat'a şöyle anlatır:

"Eğer kitabet hocamız Alay Emini Mehmet Asım Efendi imdadıma yetişmeseydi, ben de şair olup çıkacaktım. Çünkü hevesim vardı. Asım Efendi bir gün beni çağırdı ve, 'Bak oğlum Mustafa,' dedi. 'Şiiri filan bırak. Bu, senin iyi asker olmana engel olur. Diğer öğretmenlerinle de konuştum. Onlar da benim gibi düşünüyorlar. Sen Naci'ye bakma, o hayalperest bir çocuk. İleride belki iyi bir şair ve hatip olabilir, fakat askerlik mesleğinde kesinlikle yükselemez!..' Hocamın ne kadar haklı olduğunu hâdiseler ispat etti. Çok arzu ettiği halde Naci, erkân-ı harp zabiti (kurmay subay) olamadı."[114]

Ömer Naci'nin verdiği kitaplarda ilk kez Nâmık Kemal'le tanışır. Kitap sayfaları arasına serpiştirilmiş ve el yazısı ile yazılmış 'Nâmık Kemal' imzalı mısralar dikkatini çeker[115]. Mustafa Kemal'in o gün etkilendiği daha sonraki yıllarda da bu etkinin sürdüğüne tanık olacağımız Nâmık Kemal'e ait mısraların günümüz Türkçesiyle anlamı şudur:

"Vücudun mayasının hamuru vatan toprağındandır, onun için vatan yolunda eziyet ve sıkıntılarla toprak olursa, bunda üzülecek ne var?

Millet hakaret gördüyse, aşağılandı ise şanına, şerefine noksan gelir, değerini kaybeder sanma; çünkü cevher yere düşmekle kıymetinden bir şey kaybetmez.

Dünyada zalimin, kötü kişinin yardımcısı alçak, aşağılık kimsedir; çünkü insafsız avcıya hizmetten zevk alan köpektir.

Felek, talih, kader her türlü cefa sebeplerini, vasıtalarını, eziyet ve sıkıntıları toplasın gelsin; millet yolunda kararımdan gayretlerimden dönersem kahpeyim.

Düşman vatanın bağrına hançerini dayadı; ama gene vatana ve millete hizmet yolunda dünyayı patlatır çıkarız."

Askerî lise öğrencisi Mustafa Kemal'in vatansever şair Nâmık Kemal'le tanışması bir tesadüfle başlar; duyarlı bir çocuk olması nedeniyle de yukarıdaki anlamı içeren sözlerden sarsılmış olmalıdır. Ömrü boyunca onda egemen olacak ulusalcı duyguların ve düşüncelerin doğuşunda değil ancak daha da muhkemleşmesinde Nâmık Kemal çok önemli itici güç olmuştur denebilir.

Ömer Naci'nin etkisiyle başlayan okuma sürecinde, "Mustafa Kemal'in Manastır Askerî Lisesi'nde okuduğu kitaplar Fransızca değil, Türkçe yasak kitaplardır. Bunlar Ebuzziya Kütüphanesi tarafından yayınlanmış Abdülhamid devrinde yasak edilen Nâmık Kemal'in '*Vatan*', '*Rüya*', '*Mağosa Mektupları*', '*İntibah*' ve '*Cezmi*'si, Hamit'in '*Eşber*' ve '*Tezer*'i, Murat Bey'in '*Tarih-i Umumisi*', Ahmet Mithad'ın '*Üssü İnkılap*' kitapları olmalıdır."[116]

Mustafa Kemal'i etkileyen bir başka öğretmeni de tarih derslerine giren Mehmet Tevfik (Bilge, 1865–1945 / Cumhuriyet döneminde Diyarbakır Milletvekili ve Türk Tarih Kurumu üyesi) olmuştur. Ali Fuat Cebesoy'a göre Mehmet Tevfik değerli ve milliyetçi bir Türk subayıdır. Türk tarihini iyi biliyor ve öğrencilerine tarih zevkini veriyordu. Atatürk, Türk tarihini bütün genişliği ve derinliği ile kavramış bulunan hocasından daima saygı ile bahsetmiştir. "Tevfik Bey'e minnet borcum vardır. Bana yeni bir ufuk açtı," demiştir.[117]

Bir ulusdevlet yaratacak olan önder ve liderin hep tarihle iç içe olduğuna tanıklık edilecektir. O, hem tarih yapacak hem de yazacaktır. Daha lise yıllarında tarih bilgisi olmadan ve tarihi olayları değerlendirip tarihten ders almadan başarılı olmanın mümkün olmadığını fark etmiştir. Bu nedenle tarihle öğrenciliğinden başlamak üzere çok ilgilenmiştir. "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir, yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak

bir mahiyet alır," sözleriyle, tarihi olayların doğru yazılması gerektiğini ortaya koymasında, 1896 yılında derslerini dinlediği öğretmeninin çok payı vardır.

Mustafa Kemal'in bütün hayatı boyunca tarihe verdiği önem ölüm döşeğinde de devam etmiş ve, "Tarih tezi olgunlaştı, onun üzerinde yürümek, durmadan çalışmak lâzımdır. Bazı imansızlar olabilir. Bunlar yol kesenlere benzer, aldırmayınız," diyerek son direktiflerini vermiştir.[118] Ölüm döşeğinde bile tarih bilimi alanında yürüyüşüne devam etmiştir. Bu bilincin kazanıldığı yer Manastır'daki askerî lise olmuştur.

Tarihe bilimsel katkılarda bulunacak kişilere görevler verip, 1930 yılında '*Türk Tarihinin Ana Hatları*' ve '*Türklerin Medeniyete Hizmetleri*' adlarında eserler yayınlatmıştır. Buna ek olarak, ortaokul ve liselerde okutulmak amacıyla '*Tarih*' adı ile ortaokullar için üç, liseler için ise dört ciltlik olmak üzere ders kitapları yazılmıştır. Bu eserlerin bir kısmına kendisi de yazar olarak katılmıştır. Devrimler kısmına gelince, bu konu daha ayrıntılı anlatılacaktır.

İkinci ders yılına başladıktan kısa bir süre geçince, Yunan saldırıları nedeniyle Atina'ya karşı savaş açılır. Manastır'da seferberlik ilan edilir. Kent gönüllü askerlerle dolar. En önde Türk bayrağı, gençlerden birçok gönüllü askere yazılıp kafileler halinde cepheye, savaşmaya gitmektedir.

Mustafa Kemal, kendisini etkileyen en önemli olayı yaşadığında 16 yaşındadır. Manastır Askerî İdadisi'nin ikinci sınıfındadır. Seferberlik olduğu için gençler davul zurna şenlikleri içinde ellerinde bayraklarla cepheye gidiyorlardı. Askere çağrılmayanlardan gönüllü olanlar da çoktu. Bunların arasında henüz bıyıkları terlememiş çocuklar da vardı. İdadi öğrencileri, akın akın Manastır'dan geçen taburları seyrederken, içleri içlerine sığmıyordu. Okuldan öğrenciler Yunanlılarla savaşmak üzere cepheye gitmenin yollarını aramaktaydılar. Mustafa Kemal, gönüllü gitmek isteyenlerin arasındaydı. Anılarında bu olayı anlatır: "Gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşadım. Yaşımın küçük olmasına rağmen bu savaşa katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim."[119] Okul yönetimi de çocukların kaçışını önlemeye dönük tedbirler almaktadırlar. Buna karşın Mustafa Kemal, bir arkadaşı ile birlikte, Yunanlılarla savaşmak üzere okuldan ayrılır, yola koyulur. Akşamın karanlığı bastırmıştır, Yunan sınırına yakın bir yerde, rasgele bir evin kapısı önüne gelerek kapıyı çalar. Karanlıkta bir kadın çıkar ve Mustafa Kemal, "Konuk kabul eder misiniz?" diye sorar. Kadın bir şey söylemeden içeri girip bir petrol lambası ile kapıya gelir, konuğu tanımıştır, hayretle sorar: "Mustafa... Sen burada ne arıyorsun?.." Kadın, Selanik'te uzun süre kalmış, Mustafa Kemal'in annesini yakından tanıyan Bulgar asıllı birisidir. Sorusunun yanıtını beklemeden Mustafa'yı içeri alırken gene sorar: "Mustafa nereye gidiyorsun?" "Savaşa, cepheye. Yunanlılarla çarpışmaya gidiyorum!..." Kadın onu sakinleştirmeye çabalar. "Sen bir öğrencisin, senin yerin okuldur. Okumaya bak!.." der.

İyi yürekli dost kadın, Mustafa ile sohbet edip öğüt vererek onu bu yersiz kararından caydırmayı başarır. Mustafa Kemal de, bu aile dostu kadının uyarılarına saygı gösterip tekrar yola çıkarak okuluna döner.

***

Savaş çok kısa sürmüştü. Ethem Paşa komutasındaki Alasonya Ordusu, Yunanlıları önüne katmış ilerliyor, şehir ve kasabaları işgal ediyordu. 24 Nisan'da Tırnova, ertesi günü Yenişehir zaptolundu. Türk ordusu 5 Mayıs'ta Farsala'daki Yunan savunma hattını parça parça etmiş ve parlak bir zafer kazanmıştı. Yunanlılar son dayanma noktası olarak Dömeke'yi seçmişler ve burada toplanmışlardı. 16 Mayıs'ta Türk-Yunan savaşının en büyük ve en önemli çarpışmaları, Türk ordusunun Dömeke'ye taarruzu ile başladı. Düşman buradan da sökülüp atılmıştı. Prens Konstantin kurtuluşu kaçmakta aramış, gece karanlığından yararlanarak güçlükle kaçabilmişti. Yunan ordusunun ricati bozgun halini almıştı. 19 Mayıs'ta Forga Boğazı da işgal olunmuştu. Termopil Geçidi Türk askerlerinin gözü önünde idi. Artık Atina yolu açılmıştı. Direnme olanağı kalmamıştı.

Zafer haberleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında bayram sevinci yaratıyordu. Manastır bayraklarla donatılmıştı. Geceleri fener alayları yapılıyordu. "Padişahım çok yaşa!" haykırışları göklere yükseliyordu. Türk ordusu son kesin darbeyi vurmaya hazırlanırken İstanbul'dan ateşkes emri geldi. Türklerin ilk zaferleri üzerine Atina'da panik başlamıştı. Savaş taraftarları sinmiş, Deliyani Kabinesi istifa etmek zorunda kalmış, yerine geçen Rallis Hükümeti, Rusya'ya başvurmuştu. Çar İkinci Nikola, padişaha bir telgraf çekerek, kazandığı zaferlerin kan dökülmesine engel olacak bir ateşkes ile taçlandırılmasını saygılı bir ifade ile rica etmişti. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Ethem Paşa'ya saldırının kesilmesi emrini vermişti. Ateşkes imzalandı.

Zafer kazanılmış, fakat sonuçlarından yararlanılamamıştı, üstelik de Girit kaybedilmişti. Zaman zaman bu olaya değinen Mustafa Kemal arkadaşlarına şunları söylemiştir: "*Bu savaşta Yunan ordusu perişan edilip ezilmiştir. Ama Avrupa devletlerinin baskısı altında Padişah, Türk ordusunun aldığı zafere rağmen öne sürülen mütareke koşullarını kabul ederek imzalar, aynı zamanda Girid Adası da tamamen kaybedilir. Bu durum Manastır'da eziklik yaratır. Bu acı gerçek o zaman padişah olan Abdülhamid'e karşı içimde ilk tepkiyi filizlendirdi.*

Hocalarımız bize, bütün Yunanistan'ın işgalinin mümkün olduğunu söylemişlerdi. Mütareke haberi gelince, aydın düşünceli okul subaylarımız büyük üzüntü duydular. Biz onların yüz mimiklerinden bu acıyı anlıyorduk, fakat bir şey soramıyorduk. Yalnız arkadaşım Nuri (Conker) genç bir subayın, 'Böyle olmamalıydı. Yazık, çok yazık,' diyerek ağladığını anlattı. Manastır sokaklarında yine şenlikler yapılıyor, yine 'Padişahım çok yaşa...' avazeleri yükseliyordu. Ben ilk defa bu dileğe katılmadım.

Üzüntümüzü, inatçı bir şekilde, derslerimize çalışmakla avutuyorduk. Sınıfın birincisi, ikincisi olabilmek için. Hepimizde hızlı bir çaba vardı. Nihayet İdadiyi bitirdim, Harbiye'ye geçtim..."

Mustafa Kemal, 54 mevcudu olan üçüncü sınıfta toplam 420 tam not alarak, Manastır İdadisi'ni, not toplamı kendisi ile aynı olan Ahmet Tevfik'in ardından ikinci olarak bitirmiştir.[120]

Artık subay olabilmesi için son adımı atmaya hazırdır. İstanbul'daki Harp Okulu'na gelecektir. Önünde İmparatorluğun sonunu kestiremediği bir yaşamın ürkütücülüğü onu beklemektedir.

Dipnotlar

1 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılâp ve Aka, İstanbul 1967, s.155–156
2 Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, çev: Gül Çağalı Güven, YKY Yayını, İstanbul, 2006, s.31
3 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, çev: Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.3
4 Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, s.31
5 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.3
6 Michel Mollat du Jordan, *Avrupa ve Deniz*, çev: Muhittin Kargın, Afa Yayınları, İstanbul, 1993, s.53
7 Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, s.47--49
8 Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, s.48–60
9 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.4
10 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.4
11 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.53
12 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.53
13 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.53
14 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.55
15 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.66
16 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.66
17 Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s.1
18 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1980, s.18
19 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt: 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.30–31
20 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1958, s.16–17
21 Münir Hayri Egeli, *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar*, Ahmet Hayri Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1954, s.13
22 Turhan Feyzioğlu, '*Atatürk ve Tarih*', Atatürk Haftası Armağanı, sayı:19, Genkur ATASE Yayını, 1986, s.16
23 Bekir Sıtkı Baykal, '*Atatürk ve Tarih*', Belleten, c.xxxv, TTK, No:140, Ankara, 1971, s.533–534

24 Taha Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, Adana, 1939, s.23

25 Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1971, s.180

26 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.22

27 H.C. Armstrong, *Bozkurt*, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınevi, İstanbul, 1996, s.2

28 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt:1, s.31

29 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s. 16–27; Şemsi Belli, *Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Yayınları, İstanbul, 2005, s.21–22

30 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.1

31 V.Volkan- N.Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998, s.40

32 Sosyal psikolog Volkan ve Itzkowitz'e göre Zübeyde'nin gençliğinden kaynaklanacak bu evlilikteki faktörlerin Zübeyde-Ali Rıza çiftinde nasıl ve ne ölçüde etkili oldukları sorusunun yanıtı, ileride 'Atatürk' olacak çocuğun üzerinde yarattıkları nihaî etkiler açısından son derece önemlidir. (Ölümsüz Atatürk, s.41)

33 Volkan-Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s.41

34 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.17

35 Fait Reşit Unat, *Atatürk Ne Zaman Doğdu*, Ulus, 7 Mayıs 1962

36 Faik Reşit Unat, *Atatürk Ne Zaman Doğdu*, Ulus, 7 Mayıs 1962

37 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, İstanbul, 1958, s.12

38 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1967, s.3

39 Nejat Saner, *Atatürk Dönemi 19 Altın Yılın Öyküsü*, İstanbul, 1975, s.34–35

40 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt 1, s.30

41 Şevket Süreyya Aydemir, '*Verimsiz Bir Araştırma ve Bir Gerçek*', Cumhuriyet, 13 Mart 1972

42 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.27

43 Volkan-Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s.45

44 Feridun Kandemir, *Hemşiresi Makbule Atadan Atatürk'ü Anlatıyor*, Tarih Dünyası, Sayı 28–29, 31 Ocak 1952, s.1188–1189

45 Cemal Kutay, *Atatürk Bugün Olsaydı*, Cem Ofset, 2. baskı, İstanbul, 1994, s.13–14

46 Benoit Mechin, *Kurt ve Pars*, çev. Ahmet Çuhadır, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s.11

47 Osman Fikri Sertkaya, '*Atatürk ve Türk Dili Tebliği*', 1998, Türk Dil Kurultayı Açış Konuşması'ndan aktaran: Yusuf Koç-Ali Koç, *Tarihi Gerçekler Işığında Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk*, s.vıı, Kamu Birlik Hareketi Eğitim Yayınları, Ankara, 2004

48 Volkan-Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s.46

49 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, s.40

50 Eğitim alanında Selanik'in 47 Müslüman mahallesi Yahudi ya da Hıristiyan mahallelerden daha şanshydı. 1853/H.1269 tarihli bir belgeye inanacak olursak, kentte 19. yüzyıl ortasında 14 Türk mektebi vardı. Ayrıca din adamı yetiştirmekte uzmanlaşmış medreseler de mevcuttu. Özellikle Hacı Musa Bey, Numan Paşa, Balabanoğlu Ahmed Ağa, Koca Mustafa Paşa, Çınarlı Medrese ve Yakup Paşa medreseleri sayılmaktadır. (Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.67)

51 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.67

52 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.164--165
53 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.165
54 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.165
55 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.165
56 Volkan- Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s.51
57 Aktaran kaynak: Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.27–28
58 Sadi Borak, *Atatürk*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s.11
59 Sinan Meydan, *Sarı Paşam*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006, s.55
60 Sadi Borak, *Atatürk*, s.12
61 Azmi Koçak, *Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi*, İstanbul, 2006, s.57
62 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.1
63 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.29
64 Volkan-Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s.56–57
65 Makbule Atadan, "*Büyük Kardeşim Atatürk*", Yeni İstanbul, 12 Ocak 1952'den aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, Güven Kitabevi, İzmir, 2005, s.11
66 Makbule Atadan, "*Büyük Kardeşim Atatürk*", Yeni İstanbul, 13 Ocak 1952'den aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.11
67 Sadi Borak, *Atatürk*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s.13
68 28 Kasım 1893 tarihini onaylayan Faik Reşit Unat, "*Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Atatürk'ün Yetiştiği Devrin Millî Eğitim Sistemi*", Belleten, cilt xxxvııı, sayı 108, Ekim 1963, s.612; Sadi Borak, "*Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlar*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, cilt 1, sayı 1 Kasım 1984, s.277–285; bu tarihi onaylamayan Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Ankara, 1997, s.8'de Ali Rıza Efendi'nin 1888'de veya az sonra vefat ettiğini belirtir; aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.11; ayrıca Utkan Kocatürk de, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.2'de ölüm tarihi olarak 1888 yılını gösterir.
69 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.5–9; Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s.9–12; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, s.33
70 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.31
71 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.21
72 Muhterem Erenli, *Atatürk 1*, Vatan ve Hürriyet, YKY, İstanbul, 1981, s.24
73 Hans-Jürgen Kornrumpf, "*Mustafa Kemal Makedonya'da 1881–1911 Biyografisi Hakkında Bazı Düşünceler*", Atatürk Devrimleri 1. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri, 10–14 Aralık 1973, İstanbul, İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1975, s.46
74 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.5; Makbule Hanım Enver Behnan Şapolyo'ya anılarını anlatırken bu kişinin adının Kâmil ve Arnavut asıllı olduğunu söylemiştir.
75 Daily Telegraph Gazetesi, Londra, 1938
76 Sabiha Gökçen, *Atatürk'le Bir Ömür*, düzenleyen: Oktay Verel, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994, s.150–152

77 Sadi Borak, *Atatürk*, s.16; Muhterem Erenli, *Atatürk 1*, Vatan ve Hürriyet, s.23

78 Sadi Borak, *Atatürk*, s.18

79 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, İnkılâp ve Aka, İstanbul, 1978, s.117

80 Volkan-Itzkowıtz, *Ölümsüz Atatürk*, s.59–60

81 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.36

82 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.36–37

83 Faik Reşit Unat, Mustafa'nın sınavda gösterdiği başarıdan dolayı, dört yıllık okulun üçüncü sınıfına alındığını, bu tarihin de 1894 Temmuz-Ağustos ayları olması gerektiğini söylemektedir. Onun Rüştiye dördüncü sınıf notlarını gösteren defterin 1895 tarihli olması da Faik Reşit Unat'ı doğrulamaktadır. (Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.9; aktarılan kaynak: Faik Reşit Unat, *Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Millî Eğitim Sistemi*, s.83)

84 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, İnkılâp ve Aka, İstanbul, 1978 s.292

85 Atatürk'ün Türk biyografı olan merhum Şevket Süreyya Aydemir, 1974 yılında Vamık Volkan ile yaptığı görüşmede, Atatürk'ün nasıl Mustafa Kemal olarak anılmaya başlandığı ile ilgili olarak farklı bir bulguya ulaşmış olduğunu söylemiştir. Buna göre, sınıfta Mustafa isminde bir başka öğrenci daha vardı ve bu öğrenci yetişkin bir kişi olduğunda İstanbul'da yaşamış, zengin bir armatör olmuştu. Atatürk'e Kemal adını veren öğretmen, bunu Mustafa'yı kendisinden değil, o öğrenciden ayırt etmek için yapmıştı. Eğer öykünün bu ikinci versiyonu doğru ise, Atatürk'ün olayı ilk versiyona uygun şekilde hatırlamasına şaşmamak gerekir. Onun görkemlilik duygusu ve abartılı özkavramı, olayı kendisine daha parlak gelen ilk versiyona uygun olarak hatırlamasına neden olması muhtemeldir. Kemal ismi, Mustafa'nın abartılı özkavramına 'uygun' düşmektedir. Mustafa bu ismi benimsemiş, 'mükemmelliğe' ermiş bir kişi olarak, askerî bir kariyer elde etmeye girişmek suretiyle anavatanının tarihi ile kendi tarihini birleştiren yola çıkmıştır. (Volkan-Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s.62)

86 Dietrich Gronau, *Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyetin Doğuşu*, çev. Gülderen K.Pamir, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994, s.18

87 D.v.Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam*, çev. Esat Nermi Erendor, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, s.25

88 Metin Özata, *Atatürk, Bilim ve Üniversite*, TÜBİTAK Yayını, Ankara, 2007, s.93–94'ün aktardığı kaynak: Cemil Sönmez, *Atatürk ve Okuma Sevgisi*, s.17

89 D.v.Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam*, s.24–25

90 Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK, Ankara, 1982, s.4

91 Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s.5–6

92 Nezihe Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, Apa Basımevi, İstanbul, 1995, s.2–3

93 Süleyman Yeşilyurt, *Ata'nın Hayatındaki On Dokuz Kadın*, Ankara, 2005, s.9–11; Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s.20–21

94 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s.30

95 Kara Harp Okulu arşivindeki, 13 no'lu Numara Defteri'ne göre Mustafa Kemal'in Selanik Askerî Rüştiye dördüncü sınıfında okuduğu dersleri, notları ve buradaki ders başarısı şu şekildedir: Bu sınıfta 'tam numarası' dokuzunun 45, ikisinin de 20 olan toplam on bir adet ders vardır. Derslerin toplam numarası ise 445'tir. Numara Defteri'nde "Ahmet Subaşı Mahallesi" ile kayıtlı olduğu görülen 'Mustafa Kemal Efendi', on bir dersin onundan tam numara, birinden de tam numaradan iki numara eksik, toplam 443 numara almış ve dördüncü olmuştur. (Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.10-11)

96 Ali Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Turgut Hulusi, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005, s.508–509; karşılaştırma: Ali Kılıç, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, İstanbul, 1955, s.16

97 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.7

98 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.41

99 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.19

100 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.7

101 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara, 1959

102 Volkan-Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s.65–66

103 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.8

104 Hans-Jürgen Kornrumpf, "*Mustafa Kemal Makedonya'da...*", s.46–47

105 Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.13

106 *Atatürk'ün Söylev Demeçleri*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, I-II-III, Ankara, 1989, s.166'dan aktaran kaynak: Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.81

107 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.81

108 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.81

109 Ahmet Emin Yalman, "*Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-i Hayatı*", *Vakit* Gazetesi, 10 Ocak 1922'den aktaran kaynak: Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.17

110 Faik Bermek'in kızı Sabiha Bermek'in Prof. Perihan Çambel'e 5 Temmuz 1981 tarihinde anlattıklarından, aktaran kaynak: Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.89

111 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.143; aktarılan kaynak: Makbule Atadan, "*Büyük Kardeşim Atatürk*", Yeni istanbul, 11 Mart 1953'ten

112 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.58

113 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.59

114 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.9

115 Önder Göçgün, *Edebiyat Dünyası ve Atatürk*, Ankara, 1985, s.31'den aktaran; Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.96–97

116 İlhan Başgöz-E. Howard Wilson. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim ve Atatürk*, Ankara, 1968, s.230'dan aktaran; Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.98

117 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.9

118 Faruk Ayın, "*Atatürk ve Tarih*", Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1993, ATASE Yayını, s.64

119 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.10

120 Manastır Askerî Lisesinde 'apolet numarası' 7348 olan Mustafa Kemal'in ilk seneye ait öğrencilik hayatı hakkında resmi bir belgeye sahip değiliz. Fakat onun ikinci sınıfta olduğu 1897–1898 eğitim-öğretim yılı ile üçüncü sınıfta bulunduğu 1898–1899 eğitim-öğretim yılı Numara Defterleri elimizdedir. Bu defterlere göre Mustafa Kemal'in İdadi ikinci sınıf ve üçüncü sınıf dersleri ve başarı durumu şöyledir: Mustafa Kemal ikinci sınıfta, 52 arkadaşı arasından, toplam 283 not alarak ve üçüncü olarak üçüncü sınıfa geçmiştir. Esasında, başarı sıralamasında ikinci olarak görülen Recep Fahri Kayalar ile not toplamı aynıdır. Bu sınıfta okutulan toplam 11 ders vardır ve bunların sekizinin tam numarası 45, üçünün tam numarası ise 20'dir. Bu duruma göre Mustafa Kemal bütün derslerden tam numara almış bulunmaktadır." (Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.14-15)

İKİNCİ BÖLÜM

STRATEJİ VE TAKTİK ÖĞRENİCİSİ

Bir Yıldız Subay Doğuyor

1899 yılının Mart ayı ortalarına kadar Selanik'te tatilini geçiren Mustafa Kemal, Pangaltı'daki Harbiye Mektebi'nde yüksek öğrenimine devam etmek için vapura biner ve İstanbul'a hareket eder. Böylece bütün çocukluğu ve ilkgençlik yıllarının geçtiği Makedonya'dan ilk kez ayrılır. İmparatorluğun başkentine adım atan genç Mustafa Kemal'in bir askerî dehâ olarak askerî tarihte yer alacağını o günlerde kendisi de henüz bilemez. Subay olarak apolet takacağı güne kadar öğrenim göreceği okul, Avrupa'daki askerî sistem reformlarından etkilenerek yapılandırılmıştır. Ama çağdaşları düzeyinde değildir.

Mustafa Kemal'in büyük heyecanla adımını attığı Harp Okulu hakkında derinliğine bilgilenmemizde bize yardımcı olabilir umuduyla, beş yıl önce aynı okula başlayan Resneli Niyazi'nin anılarına başvuralım:

> "1894'te Pangaltı'da Harp Okulu'na girdiğim zaman kendimi bir zindanda tutuklu sayıp okuldan, askerlikten tiksinmeye başlamıştım. Nâmık Kemal'in ve onun gibilerin eserlerini ve adlarını ağzına almak en büyük suç olan bir yerde bulunuyordum. Orada o kadar genişleyip derinleşmek isteğinde olan gönül, iklimin, doğanın ve İstanbul'da o zaman bir dereceye kadar özgür olan kitaplıkların, kitapların, düşün alanı genişlemiş okulluların, okul yaşantısı son bulmuş çevrenin, bu etki ve baskı altında kendini yetiştirip özgürlüğe koşma yoluna girmişti. Neye yarardı ki devrin baskısı bu çalışma ile orantılı bir baskı sürdürüyordu. Bu etkilere karşı yine çevrenin aydınlanmasına, aydınlığın korunmasına edebiyat öğretmeni Önyüzbaşı Recep, Fransızca öğretmeni Binbaşı Ahmet, Tabiye öğretmeni Kurmay Yarbay Esat (Bülkat, Orgeneral) –ki biz daha okuldayken devrim hareketlerinin kışkırtıcısı oldukları suçlamasıyla İstanbul'dan uzaklaştırılıp Arabistan'a sürülmüştü– ders sırasında aydınlanmamız ve gelişmemiz için söyledikleri bize yetiyordu."[1]

Bu anıların ortaya koyduğu gerçeğe göre, özgürlüğü yok eden siyasi yönetimin estirdiği rüzgâr o dönemin Harp Okulu'nu da etkilemiş. Askerî liseden

İstanbul'a göre oldukça özgür sayılabilecek bir ortamda yetişen Mustafa Kemal, özgürlük ve kendisini ifade konusunda beklentilerini karşılayamayacağı, belki de düş kırıklığına uğrayacağı bir okulda bulacaktı kendini. Oysa Harp Okulu subaylarını çağa uydurmak için kurulmuştu.

***

Harp Okulu'nun önemini anlayabilmek için ilk milli orduların ne zaman ve nasıl kurulduğunun üzerinde kısa da olsa durmak gerekiyor.

Askerî birliklerin biçimlenmesinde, 16. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan alaylardan oluşan orduları başlangıç olarak görebiliriz. Reform döneminde Protestan ülkelerde manastır tarikatlarının dağılıp devlet ordularına geçildiği süreç içinde, savaşçı-keşişler manastırdan ayrılmış, laik askerler olmuşlardı. Komutanların ve alt kademelerinin oluşturduğu hiyerarşi sistemi, Roma lejyonlarından bu yana Avrupa'nın gördüğü ilk bağımsız ve disiplinli silahlı kuvvetleri yaratılmıştı. Ne var ki bu değişim daha sonra gerçekleşecekti. Hospitailer ve Templierlerin savaş alanlarındaki etkileri, özellikle İspanya'da Müslümanlarla ve başka cephelerde Pagan Prusyalılar ve Litvanyalılarla savaşan diğer Hıristiyan savaşçıların kendi aralarında benzer tarikat kurmalarına neden olmuştu. Bunları en önemlisi Prusya'yı fetheden Töton Şövalyeleri'dir ve 500 yıl sonra Büyük Friedrich onların laikleştirilmiş toprakları üzerinde askerî bir rejim kurarken, subayların çekirdeğini Töton Şövalyeleri'nden seçmişti.[2]

Ortaçağ Avrupa'sında ordu paralı askerlerden kuruluydu. Zamanla bu sistemin işlemediği, paralı askerlerin yarardan çok zarar getirdiği ortaya çıktı. Yeni bir sistem gerekliliği tartışılmaya başlandı. Bunun sonucu olarak da ilk millî ordu kurma düşüncesi şekillenmeye başladı. İlk olarak Hollanda'da uygulandı ve başarılı olunduğu görülünce, Avrupa'nın öteki ülkelerinden buraya subaylar eğitime gönderildi. "...Avrupa standartlarında talim yapmış ordular en kolay zaferlerini, çoğunluğunu geleneksel savaşçıların oluşturduğu düşman ordularına karşı kazandılar. 17. yüzyılın sonunda Osmanlılar'ın Avrupa'ya saldırılarının son bulmasının nedeni, Habsburgların, padişahın yeniçerileri ile savaşacak güçte düzenli bir orduyu yaratmayı başarmalarıdır."[3]

Osmanlı'da ise ordudaki yenileşmenin gerekliliğinin farkına III. Ahmet zamanında varılmış olmasına karşın, iktidar bu gücü kendisinde bulamamıştır. Gerilemenin başlangıcı sayılan Karlofça Antlaşması (1699) ile çağdaşlaşma–taassup kavgasının bir yansıması olan Patrona Halil isyanı bu dönemdedir.

Bununla birlikte isyandan sonra ülkeyi idare edenler yenileşme yolundan geri dönmemişlerdir. Özellikle askerî alanda I. Mahmut (1730-1754), I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1784-1807) zamanında modernleşme atılımları gittikçe artan bir hızla devam etmiştir. Daha I. Mahmut zamanında aslen bir Fransız olan Comte de Bonneval, Humbaracı Ocağı'nın başına getirilmiştir. Bonneval devamlı planlar ve raporlar hazırlayarak, Avrupalıların metot

ve silahlarını alma gereğini ileri sürmüş, bu suretle Osmanlı ordusuna Batı sistemini getirmeye çalışmıştır.[4]

Ardından başka bir Avrupalı, Baron de Tott Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmıştır. Askerî alanlardaki modernleşme hareketinin en somut biçimde görüldüğü yerler askerî okullar olmuştur.[5]

Bazı kısa ömürlü ve semeresiz denemelerin aksine, nihayet devamlılık arz edecek olan ilk müessesenin, daha sonraları yerleşen parlak ismiyle *'Mühendishâne-i Bahrî Hümâyûn'* (İmparatorluk Deniz Mühendishanesi) olduğu bilinmektedir.[6]

Verilen bir rapor doğrultusunda bir sınıf Haliç Tersanesi'nde açılmıştır. *Mühendishâne-i Berrî Hümâyûn'a* (İmparatorluk Kara Mühendishanesi) geçiş bundan sonradır.[7] Kurulan kara mühendishanesinde topçu ve istihkâm subayı yetiştirilirken, piyade ve süvari sınıflarının yetiştirilmesi amacıyla da Harp Okulu kurulması düşünülmeye başladı.

II.Mahmut zamanında başlayan köklü yenileşme hareketleri içinde yeni sisteme göre ordunun kurulması ve eğitimleri vardı.[8]

Harp Okulu'nun açılmasının düşünüldüğü yıllardan açıldığı tarih olan 1835'e kadar okulun çeşitli biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir.[9] Maçka Kışlası'nın tamir bakım onarım işleri bitirilen binaya Selimiye'deki Sübyan Bölüklerinin de taşınmasıyla, Harp Okulu'nun açılış tarihi 1 Temmuz 1835 olarak gerçekleşmiştir. Padişah II. Mahmut okula gelmiş ve resmen açılışını yapmıştır. Burada yaptığı konuşmada, gözlerinin daima Harp Okulu üzerinde olacağını söyleyerek, "Ümidim sizlerdedir, askerliğin bütün gereklerini öğretiniz ve öğreniniz. Sizin için harcanan para ve emekleri daima hatırınızda tutarak ve bilerek çalışınız. Öğrenciler! Sizden himmet ve çalışkanlık beklerim," diye bitirmiştir. Bundan sonra okul çeşitli adlarla anılmışsa da öğrencilere kısaca hep 'Harbiyeli' denilmiştir.[10]

Pangaltı'daki Mustafa Kemal'in Harbiyeli olacağı yeni binayı 1847 yılında Padişah Abdülmecit yaptırmıştır.

***

Fransız eğitim-öğretim sisteminin uygulandığı Pangaltı'daki Harp Okulu'na "Mustafa Kemal'in girişi 13 Mart 1899, apolet numarası 1283'tür. 'Harbiyeli Mustafa Kemal', buradaki '1315 duhullülere mahsus künye defteri'ne 'Selanik'te Koca Kasım Paşa Mahalleli Gümrük Memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu, uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi Selanik 96' olarak, 1282 Selanikli Ahmet Tevfik Efendi (96) ile 1284 Manastırlı Recep Fahri Efendi (95) arasına kaydedilmiştir."[11]

Mustafa Kemal'in girişinin yapıldığı yıl yapılan değişiklikle okulda verimli bir çalışma dönemi başlamıştır. İlk iş olarak okulun ders programları değiştirilmiş ve düzenlenmiştir. Almanya, Fransa, Belçika'dan getirilen ders müfredat

programlarından yararlanılarak yaptıkları ve basılı bir halde meydana getirdikleri programlarla okul eğitim ve öğretimine yeni bir boyut kazandırılmıştır.[12]

Mustafa Kemal, o sene sınıf mevcudu bazı hatıratlara göre 900'ü geçen, bazı kaynaklara göre 736 olan Harp Okulu'nda altı kısma ayrılan birinci sınıfların birinci kısmında idi.[13]

Harp Okulu yıllarını ayrıntılı ve doğru olarak öğreneceğimiz kaynak sınıf arkadaşı Ali Fuat'tır (Cebesoy). Kendisi anılarında ilk karşılaşma ânını şöyle anlatıyor:

"O zamanki adı 'Mekteb-i Harbiye-i Şahane' olan Harp Okulu'nun Dahiliye Müdürü Albay İbrahim Bey, nöbetçi subaylarından birini çağırdı:

'Salacaklı Ali Fuat Efendi, imtihanlarını vererek mektebe kabul edildi. Kendisini birinci sınıfın birinci kısmına götür,' emrini verdi. Sonra neden gerek gördü bilmem, ekledi: 'Fuat Efendi, Müşir şehit Mehmet Ali Paşa'nın torunudur.' Dedem Mehmet Ali Paşa, 93 Savaşı'nda (1877–1878) Tuna Orduları Başkumandanı iken şehit düşmüştü.

İçimde tatlı bir heyecan vardı. Rüyalarım gerçekleşmiş, ben de dedem, babam, eniştelerim ve ağabeyim gibi asker olmuştum. Bu uğurda sarf ettiğim gayretler boşa gitmemişti. Albay İbrahim Bey'in odasından çıkarken heyecandan az daha selâm vermeği unutuyordum. Nöbetçi subayı önde, ben arkasında okulun koridorlarını geçtik. O zamanlar, talebelerin hafta tatilleri Perşembe öğleden sonra başlar, Cuma akşamı sona ererdi. Bugün de Cuma olduğu için talebe efendiler, gruplar halinde şen ve şatır okula dönüyorlardı. Aralarında Erzincan Rüştiyesi'nden tanıdığım bazı simalar da vardı.

Kendi odasına geldiğimiz zaman nöbetçi subayı hademelerden birine, 'Birinci sınıfın birinci kısım çavuşu Mustafa Efendi buraya gelsin,' emrini verdi. Sonra bana döndü: 'Mustafa Efendi, sizden birkaç ay önce Manastır Askerî İdadisi'nden geldi. Çalışkan, halük (iyi huylu) ve zeki bir çocuktur. Onunla iyi anlaş.'

Kısa bir süre sonra içeriye 17-18 yaşlarında, sarı saçlı, parlak mavi gözlü, sarı bıyıklı, pembe yanaklı, zayıfça bir çocuk girdi. Giydiği şık Harbiyeli elbisesini mevzun vücuduna (düzgün bedenine) pek yakıştırmıştı. Vakurdu. Nöbetçi subayını selâmladı: 'Emredin efendim!..'

'Senin takımının birinci mangasına, imtihanla Harbiye'ye kabul edilen Salacaklı Ali Fuat Efendi'nin kaydını yaptık. Alıp gidin. Kendine ne şekilde hareket etmesi gerektiğini de dikkate alın.' Sarı saçlı, sarı burma bıyıklı genç Harbiyeli ayaklarını birbirine vurdu. 'Emredersiniz efendim, baş üstüne efendim.' Sonra bana döndü. Gayet nazik bir tavırla, 'Buyurun arkadaş,' dedi, 'gidelim.'

İkimiz kapıdan birlikte çıktık. Yan yana yürüyorduk. Fakat kolundaki üçü kırmızı ve biri sarı olan şeridi fark edince duraladım. Askerlikte kıdem ve rütbe esastı. 'Siz önden geçin çavuşum, ben sizi takip edeyim,' dedim. Bu hitabımdan memnun oldu. O önde, ben arkada dahiliyeden çıktık.

İşte, Türk tarihine şan ve şeref veren, aziz ve rahmetli arkadaşım Mustafa Kemal'i böyle tanımıştım."[14]

Mustafa Kemal, Harbiye'de öğrenime başladıktan iki ay sonra çalışkanlığı ve disipliniyle kendisini yönetime kabul ettirerek sınıfının çavuşu olmuştu. Yine Ali Fuat Cebesoy'un anılarıyla devam edelim:

"Okula başladığım o Cuma akşamını hiç unutmam. Mustafa Kemal önde, ben arkada dahiliyeden çıktık. Mektebin esas koridoruna geçerken koluma girdi. 'Önce yatakhaneye çıkalım, size yatacağınız yeri göstereyim. Sonra dershaneye gideriz.'

Yatakhanemiz üst katta Boğaz'a bakan cephenin ortasında idi. Burasını beğendim. Birinci katta cephesi Nişantaşı istikametinde olan dershanemizin önünde zadegân (seçkinler) daireleri olduğu için içeriye az ışık girebiliyordu. Bu yüzden salona *karanlık dershane* adı verilmişti.

Mustafa Kemal, 'Dershanemiz karanlık, fakat bizim yüreklerimiz aydınlıktır,' dedi ve hangi okuldan geldiğimi sordu. Moda'daki Fransız Saint Josef Lisesi'nde okuduğumu söyledim. Sustu, bir şey daha sormak istediğini, fakat tereddüt ettiğini anladım. 'Galiba, daha başka şeyler de öğrenmek istiyorsunuz,' dedim. Tereddüdü geçmişti. 'Askerî idadî derslerinden sınav verdiniz mi?' 'Hepsinden imtihana girdim. Yalnız hesap, hendese (geometri) ve cebir gibi dersleri Saint Josef'te Fransızca okuduğum için bunlara ait soruların cevaplarını Fransızca olarak vermek istediğimi söyledim. Sınav kurulu ricamı kabul etti.' Birden elimi sıktı. 'Çok iyi, çok iyi. Birbirimize yardımcı olacağız. Merak ettiğim bazı Fransızca eserleri okumak için sık sık sözlüğe bakıyorum. Bundan sonra sizden faydalanmaya çalışacağım.'

Bu sırada çavuş işaretinin üzerindeki sarı şerit dikkatimi çekti. Ne anlama geldiğini sordum. Meğer Fransızca sınavına girmiş, başarı kazanmış, ondan dolayı bu şeridi de eklemişler. O zamanlar Türk okullarında yabancı dil öğrenimi kolay değildi. Kendi kendisine çalıştığı ve büyük gayret sarf ettiği muhakkaktı. Toplamı yedi yüz elli kişiyi bulan birinci sınıfta kendisi gibi dil bilenlerin sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğunu söyledi. Sonra, 'Ailenizde asker var mı?' diye sordu. 'Ailemizin bütün erkekleri askerdir,' yanıtını verdim. Memnun oldu.

Biz konuşmaya devam ederken arkadan, 'Fuat, Fuat!' diye birisinin bağırdığını duydum. Başımı çevirdim, Mehmet Ali Ağabeyim bize doğru geliyordu. Kendisine sınıfımızın çavuşunu tanıttım. El sıkıştılar. Okulun üçüncü sınıfında olan ağabeyim, 'Mustafa Kemal Efendi'yi gıyaben tanıyorum,' dedi. 'Manastır'dan gelen arkadaşlar çok övgüde bulundular.' Yeni arkadaşım, övülmekten utanıyormuş gibi başını hafifçe önüne eğdi ve öylece teşekkür etti."[15]

Ali Fuat, Harbiye'ye başladığı ilk gün akşam yoklamasında dayakla tanışır ama en çok dikkatini çeken şey öğrencilerin abdestsiz namaza götürülüşüdür. O zamanki Harp Okulu'ndaki öğrenci mevcudu iki bin kişinin üzerindedir. Buna karşın okulda yedi-sekiz su musluğu vardır. Günde beş vakit namaz kılınması padişah iradesidir, karşı gelinemez. Bu nedenle subaylar da öğrencileri bile bile abdestsiz namaza götürürler.

Mustafa Kemal'in birinci sınıfta bulunduğu 1899–1900 eğitim öğretim yılında birinci sınıfta temel fen bilimleri ve askerliğin başlangıç konularına ağırlık verilmiştir. Askerî derslerden daha çok topografya ve harita çizimine yer ve-

rilmiştir. Özellikle fotoğrafın yaygın olmayışı ve harita eksikliği nedeniyle her subayın kroki ve haritasını kendi çizebilecek yetenekte yetiştirilmesine çalışılır.[16] İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki arşivde yapılan araştırmalarda Mustafa Kemal'in birinci sınıf ders notları bulunmuştur.[17] Buna göre, Mustafa Kemal birinci sınıfta öğrenci olduğu sırada 635'i piyade, 88'i süvari ve 16'sı baytar sınıflarından olmak üzere toplam 739 öğrenci vardı. Bu yıla ait not çizelgelerinde notları bulunmayan 25'i piyade, 8'i süvari ve 3'ü baytar sınıfından toplam 36 öğrencinin muhtemelen okuldan atıldıkları ve gerçekte ikinci sınıfa devam edenlerin toplam 703 kişi olduğu anlaşılmaktadır.[18]

Birinci yıl piyade sınıfından eğitim ve öğretime devam eden 610 arkadaşı arasından, toplam 484 not alarak ve 9. olarak ikinci sınıfa geçmiştir. [19] Hangi arşivden alındığı belli olmayan verilerle yazılan bir makaleye göre de Mustafa Kemal, "birinci sınıfta bulunan 736 arkadaşı arasından, üssü mizan üzerinden ve bütün derslerden, 459 not almış ve tüm sınıf mevcuduna göre 29. sırada ikinci sınıfa geçmiştir."[20]

Bu sıralamalar Mustafa Kemal'in birinci sınıftayken derslere pek asılmadığını göstermektedir. Belli ki liseden sonra Harbiye'de rahatlık içine girmiş, lisedeki temposuyla yine üst sıralarda yer alırım düşüncesine sahip olmuş. Kendisi de durumunu 1922 yılında [*Vakit* Gazetesi-10 Ocak 1922] Ahmet Emin Yalman'a anlatmıştır:[21] *"İdadide iken inatla çalışıyorduk. Sınıfta birinci ya da ikinci olmak için hepimiz gayret içindeydik. Harp Okulu'nda matematik merakım devam etti. Fakat birinci sınıfta saf gençlik hayallerine kapıldım. Dersleri gevşeğe aldım. Yılın nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım."*

Ali Fuat Cebesoy'un anılarından anladığımıza göre Mustafa Kemal tatilde çalışmış, genel sınavlara öyle girmişti.

> "İkinci sınıfa geçerken Mustafa Kemal yedi yüz küsur kişilik sınıfın dokuzuncusu iken bu sefer altıncılığa yükselmişti. Mustafa Kemal, döndükten sonra bir şey dikkatimi çekti. Kısa denecek bir sürede olağanüstü vals öğrenmişti. İleride kurmay subay olduğumuz takdirde dansın da bilinmesi gerekli şeyler arasında olduğunu söylüyordu. Teneffüslerde sınıf arkadaşlarımızdan isteyenler ve bu arada Arif'e ('Ayıcı' takma adıyla tanınır, İzmir suikastı olayı nedeniyle idam edilmiştir) de dans öğretiyordu. Birinci sınıfta olduğu gibi ikinci sınıfta da aynı sırada oturuyorduk."[22]

İkinci sınıfa geçtikten sonra derslerine daha fazla sarılmıştı. Şiiri bırakmışsa da iyi konuşmak başlıca hevesleri arasında idi[23]. Yine kendisi anlatıyor [Ahmet Emin Yalman röportajı]: *"İkinci sınıfa geçtikten sonra askerlik derslerine merak sardım. Fakat güzel söylemek ve yazmak hevesi baki idi. Ders aralarındaki paydosta, konuşma eğitimi yapıyorduk. Saati ellerimize alıyor. Bu kadar dakika sen, bu kadar dakika ben söyleyeceğim, diye yarış ve tartışmalar yapıyorduk."*

Geleceğin büyük konuşmacısı olarak hazırlanırken, siyasi olaylar ve düşüncelere de ilgi duymaya başlamıştır. Ali Fuat'la birlikte Nâmık Kemal'in yapıtlarını geceleri, yatakhanenin kuytuluklarında okumaktadırlar:

"Büyük vatan şairi Nâmık Kemal'i, okul idaresinin aldığı tüm önlemlere karşın yatakhanede gizli gizli okuduğumuzu nasıl unutabilirim? Mustafa Kemal'in bir gece vakti yanıma gelerek, Kemal'in 'Vatan Kasidesi'nin teksir edilmiş nüshasını, 'Fuat kardeşim, bunu ezberleyelim,' diye bana verirken yavaş bir sesle, fakat büyük bir heyecanla okuduğu,

'Felek, her türlü esbab-ı cefasını toplasın, gelsin

Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten' mısralarını nasıl unutabilirim... Bir gün üç-beş arkadaş, felaketle sonuçlanan 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşına dair konuşuyorduk. Mustafa Kemal, birden teessürle Nâmık Kemal'in,

'Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini

Yok imiş kurtaracak bahtı kara mâderini' beytini okumuştu."[24]

Mustafa Kemal, sistemin tüm katılığına karşın özellikle 'hürriyet' ana konulu okumayı sürdürdü. "Öğrenciliğinin bu döneminde böylesi eserleri okulun yatakhanesinde, yatağın içinde kötü ışık altında gizlice okur, idareye bağlı bir kimsenin yaklaştığını görünce de yorganın altına sokulup uyur gibi yapardı. Bu geceleri yatakta okuma merakı, okumayı bırakınca da ülkenin ağır durumu ve onu kurtarma çabaları üzerinde yoğun düşüncelere dalması, onun çoğu kez sabahları erken uyanıp kalkmasını engeller, arkadaşlarını merak içinde bırakırdı."[25]

Mustafa Kemal, ikinci sınıfta, 1900–1901 eğitim-öğretim yılında piyade sınıfındaki 445 arkadaşı arasından, toplam 522 not alarak ve 11. olarak üçüncü sınıfa geçti. [26] Yine Ali Fuat'ın anılarından okuyoruz:

"Harp Okulu'nun üçüncü sınıfına hâdisesiz olarak geçmiştik. Mustafa Kemal, Selanik'e tatile gitmiş, sevgili annesine kavuşmuştu. Mustafa Kemal Selanik'e hareket etmeden önce, birkaç gece bizde misafir kalmıştı. **Yemekten önce** birkaç şişe bira **içtiğimiz de oluyordu. Arkadaşım** birayı **çok seviyordu**. O zamana kadar ağzına **rakı almamıştı.**"[27]

Yeri gelmişken yemek meselesine de değinelim. Tüm yatılı okullar gibi askerî okullar da Mustafa Kemal'in yemek alışkanlığını değiştirmiştir. Kız kardeşi anlatıyor: "Annem, yemek hususunda çok dikkatli idi. Soframızda çeşitli yemekler bulunurdu. Ağabeyim en çok irmik helvasını ve yoğurdu severdi. Kuru fasulye ve pilava, askerî mektebe devam etmeye başladıktan sonra alıştı."[28]

Üçüncü sınıf başladığında artık ülkenin içinde bulunduğu siyasi durumla yakından ilgilenmeye başlamışlardı. II. Abdülhamid'e saygı ve güvenlerini yitirmelerine rağmen yine de günde birkaç kez, *"Padişahım çok yaşa!"* diye bağırıyorlardı.

"Tıbbiye'deki genç ve aydın hürriyet taraftarlarının sürgünlere gönderilip ocaklarına incir dikildiğini duydukça âdeta feveran ediyorduk. Bir gün bizim de başımıza böyle bir şey gelebilirdi. Devlet idaresinin iyi işlemediğini, suiisti-

mallerin alıp yürüdüğünü, memurların ve subayların maaşlarını alamadıklarını, buna karşın saraya mensup sırmalı hafiyelerle tevabilerine maaşlarından başka keseler dolusu altın verildiğini haber aldıkça, Sultan Hamid'e esasen pek de kuvvetli olmayan güvenimiz büsbütün sarsılıyordu."[29]

Amcası Sultan Abdülaziz'in kurmuş olduğu donanmanın tehdidiyle darbeyle indirilmesi hiç aklından çıkmayan Abdülhamid, Mithat Paşa'yla yaptığı pazarlık sonucu, anayasayı ilan edeceğini ve özgürlüklerin önünü açacağına söz vererek tahta geçmişti. Ancak sekiz ay sonra, yine anayasaya konulan bir maddeye dayanarak her şeyi rafa kaldırdı. İlk önce donanmayı çürümeye terk etti, ardından ateşli silahlarla talim yapılması dâhil olmak üzere eğitimlerde kısıtlama getirdi. Gittikçe despot bir padişah oldu. Bu sıkı rejime rağmen, genç Harbiyeliler, Fransız İhtilâli Beyannamesi'nde insan hak ve hürriyetlerine verilen önemi gizli de olsa okumuş ve öğrenmişlerdi.[30]

Mustafa Kemal'in, üçüncü sınıfta üzerinde kafa yorduğu en önemli konu, işte bu özgürlük meselesi idi. Onun inancına göre, bunu sağladıktan sonra her alanda idareyi düzeltmek mümkün olabilirdi. Bunun için de muhakkak teşkilatlanmak gerekliydi. Teşkilatı memleket içinde ancak genç subaylar yapabilirlerdi. Mustafa Kemal'e göre "çok kalabalık olan üçüncü sınıflardan ancak pek az bir kısım Harp Akademisi'ne girebilecekti. Geri kalanlar tayin edildikleri kıtalara dağılacaklardı. Bunlardan güvendiklerine daha şimdiden gittikleri yerde teşkilat kurmaları için telkinlerde bulunuyordu. Bir gün, *'Fuat,'* dedi, *'biliyorum, bu arkadaşlar erkânı harp (kurmay subay) olamayacaklar. Fakat bizlere göre daha avantajlı durumda bulundukları da muhakkak. Çünkü bizden önce ordu saflarına katılacaklar, eğer Rumeli'ye giderlerse, kurmay çıktığımız zaman bizim için bir zemin ve vasat hazırlamış olacaklardır.'*"[31]

Kurmay sınıflarına geçmiş olan Pirlepeli Ali Fethi (Okyar) de aynı kanaatte idi. Mustafa Kemal, muhakkak kurmay subay olacağına inanıyordu. Bir gün, "Ya kurmay olamazsan, ne yaparsın?" diye yarı ciddi, yarı şaka takılan sınıf arkadaşı Arif'i derhal susturmuştu: "Seni bilmiyorum, fakat ben muhakkak kurmay olacağım." Mustafa Kemal kurmay oldu. Arif, mümtaz yüzbaşı olarak okuldan ayrıldı.[32]

Harp Okulu'nda teşkilatın ilk çekirdeğini gizli olarak kurdular. Mustafa Kemal'e Ali Fuat'ın dışında yardım edenler arasında Muhittin Baha Pars'ın ağabeyi İsmail Hakkı ile Ömer Naci ve birkaç kişi daha vardı. İsmail Hakkı şairdi, güzel yazı yazıyordu. Ömer Naci ise hatipti, güzel konuşuyordu. Arkadaşları üzerinde çok etkili ikna gücü vardı. Sesinin tonu da çok etkileyici idi.

Fikirlerini, toplamı binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine aşılamak için sınıfta el yazısı ile bir dergi çıkarmaya karar verdiler. Bu görevi başta Mustafa Kemal olmak üzere Ömer Naci ile İsmail Hakkı ve öteki birkaç arkadaşları üzerlerine almışlardı. Üçüncü sınıfta bu dergilerden iki ya da üç sayı çıkarabildiler.[33]

Mustafa Kemal, üçüncü sınıfta, 1901–1902 eğitim öğretim yılında 459 arkadaşı arasından ve 17,5 not olan üssü mizan ve üç yıllık notlarının toplamı üzerinden Harp Okulu'nu 8. olarak bitirdi.[34] Bu sınıfta okutulan toplam 14 ders vardı ve 4 dersin tam numarası 45'ti. Bu duruma göre Mustafa Kemal, 2 dersten tam numara almıştır. Hem Manastır Askerî Lisesi'nin hem de Harbiye'nin okul birincisi Selanikli Ahmet Tevfik'tir.

Harp Okulu yıllarında yetişmesinde katkıları olan öğretmenlerinin bazılarını tanımak gerekiyor. Harbiye'deki üç yıl boyunca, askerî lise öğrencilik döneminde olduğu gibi, yetişmesinde önemli katkıları olan, cumhuriyet kurulduktan sonra bu nedenle milletvekili yapılan, devrimlerin oturtulması sürecinde katkıları olan bazı öğretmenlerin öne çıktığını görüyoruz.

Talim ve Terbiye öğretmeni Naci Bey'di (Eldeniz, 1875–1948). Harp Okulu'na ilk atandığında yüzbaşı rütbesinde olan Naci, aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu subay adayı öğrencilerine şunu söylemişti: *"Efendiler! Size bilmediğimi öğretmeğe çalışmayacağım. Bilmediğimi öğrenip size öyle geleceğim."* Bu konuşmayla kendisine duyulan saygı bir ömür boyu devam etmiştir.

Mustafa Kemal, sonradan üç dönem milletvekili de yaptığı öğretmeni Naci Eldeniz'le Ege manevraları sonrası İzmir Naim Palas Oteli'nde karşılaşır: *"Sizin beni yetiştirmekteki hisseniz yüzde yüzdür. Tekrar ediyorum ve bu sofradakilerin sözlerime şahit olmasını istiyorum. Muhatabınız eserinizdir."*[35]

Ali Fuat Cebesoy da anılarında şunları söylüyor:

> "Talim öğretmenlerimizin başında tahsilini Almanya'da yapmış olan Rahmi Paşa bulunuyordu. Maiyetinde Birinci Dünya Savaşı'nda ölen Hünkâr yâverlerinden Binbaşı Fazıl Bey, Yüzbaşı Naci (korgeneral ve milletvekili Naci Eldeniz) ve Teğmen Erzurumlu Osman Efendi vardı.
>
> Mustafa Kemal daha çok Yüzbaşı Naci Bey'i sayar ve severdi. Belleğimde doğru kaldıysa, Manastır'dan tanışıyorlardı. Bu saygı ölünceye kadar devam etti. Çok yıllar önce Naci Paşa kolordu kumandanı iken bir nedenle Atatürk'ü ziyaret etmişti. Ben de orada idim. Kendisine çok itibar etti.
>
> 'Buyurunuz hocam,' diye yer gösterdi ve sonra bana döndü: *'Naci Paşa hazretlerinin,'* dedi, *'ikimizin üzerinde de emeği vardır.'*
>
> Öğretim Başkanlığına Yanyalı Albay Esat [sonradan general oldu, Çanakkale Savaşı'nda Mustafa Kemal'in komutanı olarak göreceğiz. e.m.] tayin edildi. Esat Paşa vatansever ve bilgili bir askerdi. Harp Okulu'nda pek çok iyileştirme yapmıştır."[36]

Harp Okulu'ndaki öğretmenlerinden birisi de Türkçe, Fransızca ve tarih öğretmeni Necip Asım'dı (Yazıksız, 1861–1935). Türk dili ve lehçeleri üzerinde yeni tercüme ve araştırmalar yaptı. Binden fazla makale ve incelemesi olduğu bilinir. Türkçülüğü bilimsel temellere oturtmuştur.[37] Necip Asım, Atatürk'ün Dil Devrimi yolunda açtığı çığırdan gidenlerden biri idi. Yazılarında olduğu gibi diğer devrimlerin yanı sıra 'Dil Devrimi'ni de TBMM'de savunmuştur.[38]

Harp Okulu öğrencilik dönemindeki öğretmenlerinden birisi de piyade talim ve coğrafya öğretmeni Osman Nuri'dir (Koptagel, 1876–1942). Ona soyadını veren Atatürk'tür. "Osman Efendi talim yaptırırken, 'Birinci mangadan sağdan itibaren beş kişi kop da gel!' diye bizi çağırırdı. Bundan dolayı kendisine 'Kopdagel' adını vermiştik. Daha sonra bu lâkabı kendisi de beğenmiş olacak ki, soyadı olarak almıştır."[39]

"Soyadı yasası kabul edildikten sonra alınacak soyadları görüşülürken Osman Nuri, ailesinin memlekette tanındığı 'Demircioğulları' lâkabını soyadı olarak almayı düşünmüş. Ancak bir gece Atatürk'ün bir okul niteliğinde olan ünlü Çankaya sofrasında o da hazır bulunduğu sırada söz kimin ne soyadı alacağı konusunda sıra Osman Nuri Bey'e geldiğinde Atatürk, *'Hocam senin soyadın zaten verilmiş, Koptagel,'* demiş. O günden sonra kendisi ve ailesi 'Koptagel' soyadını severek benimsemiş ve kullanmış."[40] Osman Nuri Koptagel iki dönem de milletvekilliği yapmıştır.

Liseden itibaren edebiyatı ve tarih okumayı, ancak bu yolla bilgi birikimi edinilebileceğini keşfeden Mustafa Kemal, Harbiye döneminde yabancı dilini geliştirmeye, özellikle de Fransızca okumaya çaba harcar. Bunun nedenlerinden birisi Fransızca gazeteleri okuyarak imparatorluğun içinde bulunduğu durumu öğrenebilmektir. Osmanlı tarihini Fransızca eserlerden okur.[41]

Kurtuluş Savaşı sonrası devrimci lider olarak tanışacağımız Mustafa Kemal, 1902 yılında mezun olduğu Harp Okulu'nun üç yılı boyunca Nâmık Kemal'in kitaplarını gizlice okuyor, 'vatan ve hürriyet' kavramlarının önemini ve yurtseverlik duygusunun yaşamsal sorun olduğunu belleğine kazıyor. O ürkerek okunan yılları gazeteci Ahmet Emin Yalman'a [Vakit, 10 Ocak 1922] şöyle anlatacaktır: *"...Harbiye Okulu yıllarında siyaset fikirleri baş gösterdi. Durum hakkında henüz yararlı bir bakış hasıl edemiyorduk. Sultan Hamid devriydi. Nâmık Kemal Bey'in kitaplarını okuyorduk. İzlenişimiz sıkıydı. Çoğunlukla, ancak yatakhanede, yattıktan sonra okuma olanağını buluyorduk. Bu gibi vatanperverane eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ihsas ediyordu. Fakat bunun niteliği, gözlerimizin önünde tamamiyle belirmiyordu."*

Daha Harp Okulu'ndayken siyasi olayların farkına varan Mustafa Kemal, yorumlar yapmaya ve bazı organizasyonların içinde yer almaya asıl kurmay okulunda devam edecektir.

Mustafa Kemal, 10 Şubat 1902'de 459 mevcutlu sınıfın sekizincisi olarak Harp Okulu'nu bitirdi. Piyade–1474 sicil numarasıyla ve teğmen rütbesiyle Türk ordusunun şerefli bir subayı oldu. Yirmi bir yaşındaydı. Artık o kurmay subay adayı bir subaydı.



Harp okulunu
bitirdiği günlerde
(1904)

OKUMA PARÇASI

Mustafa Kemal'in İlk Gönül Ağrısı: Şevki Paşa'nın Kızı Emine

Selanik Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın kızı Emine'yle Mustafa Kemal arasındaki duygusal ilişki Mustafa Kemal'in Askerî Rüştiye'de okuduğu yıllarda başlayıp Manastır Askerî İdadisi'ni bitirerek İstanbul Harbiye Mektebi'ne giriş tarihi olan 1899 yılına kadar devam eder.

18 yaşında bir delikanlının Harbiye Mektebi'nin şık üniforması içindeki fiziksel görüntüsü ne denli göz alıcı ise, doğup büyüdüğü ve pek çok çocukluk anısını içinde bıraktığı Selanik kentini terk ederek İstanbul'da daha yeni ve daha disiplinli bir yaşamın havasına girmesi de o denli karmaşık olmuştur.

Duygusal ve ruhsal çalkantılara ek olarak sosyal yaşamında da değişimler, gelişimler, oluşumlar birbirini izlemiştir. Gönlünde başka özlemler, kafasında başka beklentiler, umutlar, hayaller uçuşmaktadır. Bu uçuşmaların yönü bir bakıma çelişiktir.[42]

Selanik Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın kızı Emine, Mustafa Kemal'le onun Selanik'ten ayrılışına artık dayanamayacağı için evlenmek ister ancak Harbiyeli Mustafa Kemal için ilerleyen yıllarda askerlik aşkı, vatan sevgisi tüm diğer sevgileri ve duyguları geri plana iter. Kafasında dolaşan düşünceler, yarının büyük adımlarının ilk çekirdeğidir.

Emine'nin Mustafa Kemal'e, Mustafa Kemal'in Emine'ye olan büyük sevgisi ilerleyen yıllara, hayatın kendilerine sunduğu fakat onların yollarını hiçbir zaman kesiştiremeyen sürprizlere rağmen ikisi tarafından da unutulmamıştır. Bunu her ikisinin de kendi ağızlarından verdiği beyanatlarından anlayabiliyoruz.

"Yıllar akıp gidecek, her şey değişecek, ama Harbiyeli Mustafa Kemal'in, Gazi Mustafa Kemal Paşa olduğu yıllarda bile yüreğindeki 'Emine' sevgisi unutulmayacaktı. Çankaya Köşkü'nde her dinleyişinde içlendiği 'Eminem' şarkısı, bu şarkıyı dinledikten sonra ilkgençlik günlerinin anılarıyla duygulanarak söylediği, 'Herkesin gönlünde bir Emine yatar' sözleri, akıp giden yılların birçok şeyi değiştirdiğini ama sevgisel anıları gölgeleyemediğini açıkça gösteriyordu."[43]

İlk göz ağrıları Müjgan ve Hatice'den ilk gönül ağrısına kadar Mustafa Kemal'in yaşamında koskoca üç yıl hangi duygu çalkantılarıyla geçti, kimler O'nun sevgisel yaşamında iz bıraktılar?.. Bunları kız kardeşi Makbule Atadan da bilmiyor. O yıllardaki samimi arkadaşlarının anılarında da bu komşu kızlarından başka bir ada rastlanmıyor.

***

Yıl 1899...

Mustafa Kemal 18 yaşında yakışıklı bir Harbiyeli...

Genç Harbiyeli'nin o yıllardaki samimi arkadaşları, Mühendis Mektebi öğrencilerinden -sonraki yıllarda Ankara Şehreminliği ve Bilecik Milletvekilliği yapacak olan- Asaf (İlbay) ve Eczacı Mektebi öğrencilerinden Ahmet Numan...

O yaştaki tüm gençler gibi bu üç gencin de günleri, geceleri, anıları ortak... Tatili umutlar, coşkular ve mutluluklar içinde renklendirmeye çalışıyorlar.

Odeon Tiyatrosu'nun hemen yanı başında bulunan bir çalgılı kahve ile Alatini Köşkü'nün yakınındaki Filoka Gazinosu Mustafa Kemal, Ahmet Numan ve Asaf'tan oluşan üç sacayağının başlıca buluşma ve eğlenme yeri... Çalgılı kahvede çalışan Rumen asıllı üç kız, bu üç delikanlıyı ayrı ve özel bir ilgiyle karşılıyorlar, ağırlıyorlar, uğurluyorlar... Fani adındaki kız Mustafa Kemal'i beğeniyor, Toni adındaki kız Asaf'ı, Janet ise Ahmet Numan'ı...

Tatil günleri ve geceleri, bu kafeşantanla Filoka Gazinosu arasında geçiyor. Kafeşantandaki kızlar, günlük gönül eğlencesi, çerez türünden bir özellik taşıyor Mustafa Kemal için. Çünkü o sıralarda çok ciddi bir sevgi fırtınasının mutlu sarhoşluğu içinde.

Güzel, serin bir yaz gecesi... Okullar tatil...

Tahttan indirildikten sonra Selanik'e sürgün gönderilen II. Abdülhamid'in oturmaya mecbur bırakıldığı Alatini Köşkü'nün hemen yanındaki Filoka Gazinosu tıklım tıklım dolu. Romantik gençlerin sevdikleriyle baş başa kalabildikleri özel bölmeleri var gazinonun. İşte bu bölmelerin birinde deniz mavisi gözlerini, yanı başında ağlayan genç kızın yaşlı gözlerine çevirmiş genç bir Harbiyeli... Mustafa Kemal...

Gözyaşlarını tutamayan genç ve güzel kız da Zübeyde Hanımların yakın komşusu. Selanik Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın kızı Emine... Mustafa Kemal'in özel ders verdiği 15 yaşlarında bir öğrenci...

Mustafa Kemal de Emine de oldukça üzgün... Birkaç hafta sonra tatil de bitecek, bu mutlu beraberlikler de... O yıl Ramazan ayı yaz tatiline rastladığından, bayram ertesi "Ver elini İstanbul!" diyecek Mustafa Kemal.

Burada bir parantez açalım ve sözü Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule Atadan'a bırakalım:

"Mektep tatil... Ağabeyim bazı akşamlar gelmezdi iftara. Anlardık ki yine Paşa'nın konağına gitmiş; kızına ders vermek için. Duyduğumuza göre Şevki Paşa'nın kızı Emine de ağabeyimi seviyordu, belki daha fazla. İftarı onlarda yapıyordu ağabeyim. Bazı geceler sahura kadar da kalırdı."

O tarihlerde Selanik'te İdadi Çeşmesi'nin karşısında 'Yüksek Kahve' denilen bir gazino daha vardı. Mustafa Kemal, Asaf, Ahmet Numan, ara sıra bu gazinoya da giderler, sohbet ederlerdi. Fakat son günlerde onun artık çalgılı kahveye

de, 'Yüksek Kahve'ye de pek uğramadığını, dalgın ve düşünceli olduğunu hissediyorlardı.

Ramazan Bayramı'nın son günü sarışın Harbiyeli'yle Şevki Paşa'nın güzel kızı Yüksek Kahve'nin yanında buluştular. İdadi Çeşmesi'nin önünden 'Emlak-ı Şahane' binalarına doğru uzayan bulvarda bir süre yan yana yürüdüler.

Sonra... Sonra bir binek arabası... Ve Alatini Köşkü'nün yakınındaki Filoka Gazinosu... Ve gazinonun sadece sevgililer için ayırdığı özel bölmelerinin birinde geçen baş başa saatler... Sarsıla sarsıla ağlayarak içini dökmeye çalışan bir genç kız karşısında, kalbinin değil, beyninin sesiyle güzel konuşan genç Harbiyeli...

Emine, kapıya dayanan bu ayrılığa katlanamayacağını, bir an önce evlenmelerinden başka çıkar yol bulunmadığını anlatmaya çalışıyor gözyaşlarıyla. Sarışın Harbiyeli ise içindeki güçlü sevgiye rağmen o aşamada evlenmeyi düşünmüyor.

O gün Filoka Gazinosu'nun özel bölmesinde Mustafa Kemal ile Emine'nin karşılıklı konuşmaları, daha sonraki dönemlerde -birbirinden hiçbir şey saklamayan- üç sacayağı arasında uzun uzun tartışılıyor. Asaf da, Ahmet Numan da sırılsıklam âşık Mustafa Kemal'in kalbiyle değil, kafasıyla verdiği kararı en uygun davranış tarzı olarak onaylıyorlar.

Mustafa Kemal, Emine'yi içtenlikle seviyordu. Çocukluktan henüz çıkmış, genç kızlığının ilk duygu çırpınışı içinde gönül gözlerini kendisi ile açmış Emine'nin de kendisini içtenlikle sevdiğini biliyordu. Fakat günün koşulları içinde bu karşılıklı sevgilenişlerin bir evliliğe dönüşmesi, Mustafa Kemal açısından düşünülemezdi.

1899 Yılının 'Güzel Emine'si, 65 Yıl Sonra Mustafa Kemal'i Nasıl Sevdiğini Anlatıyor:

Zaman, Emine'yi Mustafa Kemal'e unutturamadığı gibi, genç Harbiyeli'yi de Emine'ye unutturamamıştı.

Selanik Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın güzel kızı Emine, yıllarca kutsal bir sır gibi yüreğinde taşıdığı büyük sevginin üzerindeki tül perdeyi aradan 65 yıl geçtikten sonra aralamakta sakınca görmedi. 1964 yılında gazeteci-yazar Yılmaz Çetiner'le yaptığı bir görüşmede Emine Hanım, Mustafa Kemal'le ilgili duygularını şöyle özetliyor:

"*...Gazi'yi sevmek ne demek... O bir ilahtı benim için. Ona tapıyordum.* (...) *Çocuk, bunca yıl sonra bana bunları söyletmenin anlamı var mı? Hem şunu bilmelisin ki bunlar konuşulacak, anlatılacak konular değildir. Bu, bir hayaldi... Ve belki de bir düştü..*"

Emine Hanım, kristalize ettiği bu duygularından sonra genç kızlık günlerinin bu büyük sevgisini şöyle anlatıyor:

"*...İstanbul'da doğmuş, 3–4 yaşlarındayken Selanik'e götürülmüştüm. Babam, Selanik Merkez Kumandanı Şevki Paşa...*

Zübeyde Hanımefendi, Makbule Hanımefendi ve Gazi (Mustafa Kemal) ile aynı sokakta senelerce oturduk. Çocukluğumuz hep beraber geçti. Annem, babam ve O'nun annesi sık sık beraber olurduk. Bizim zamanımızda pek küçük yaşta evlenildiğini bilirsiniz. Bu yüzden kızlarla erkekler pek kolay kolay karşı karşıya gelmezdi. Gazi, yakışıklı bir çocuktu. Kıyafetine çok itina eder ve herkesin hayranlığını çekerdi.

O, Askerî Rüştiye'ye devam ettiği sıralarda, bizim evin önünden taburla beraber geçer ve ben de aşk içinde dolu olarak bakar dururdum. O da tebessümle gözlerini bizim pencereye diker, bana karşılık verirdi. Rüştiye öğrencileri arasında pek çok yakışıklı genç vardı ama Gazi'nin hali herkesten başkaydı. Lacivert çuhadan ceketinin göğsünde tek sıra ay-yıldızlı düğmeler, kol kapaklarında üç sıra şerit... Dar ve yeşil pantolon içinde o kadar alımlı, o kadar zarif yürüyüşü vardı ki bu, asla gözlerimin önünden silinmiyor. O'nu kötü bir atın üzerinde gördüğüm zaman teessüre gark olurdum. Daima O'nun en iyi şeylere sahip olmasını ister, bundan zevk duyardım. Çocukluk hayallerimin biri de Gazi'nin padişah olmasıydı. Kapının eşiğinde iki-üç dakikalık kaçamak konuşmalar benim için tadına doyum olmayan, en büyük zevk halinde bütün benliğimi kaplar, bütün gece O'nun hayaliyle uyurdum.

Bak, sana bir şey söyleyeyim çocuğum. Ben, Gazi'yi benimle evlenir diye sevmedim. O yaşıma rağmen bunları düşünebiliyordum. O, benim için erişilmez bir varlıktı. Karşılıksız bir aşktı bu... Seneler böylece, ben kafes arkasında, O okulda, zaman zaman aile toplantılarında karşılaşmamız ve konuşmamızla geçiyordu... Babam çok mutaassıp bir adamdı. Nedense Gazi'ye karşı herkesten ayrı bir ilgi duyduğumu biliyordum.

Nihayet bir gün o rüştiyeyi bitirdi. Manastır Askerî İdadisi'ne yazıldı. Böylece zaten pek seyrek olan görüşmelerimiz büsbütün azaldı. Ben 12 yaşıma gelmiştim ki Gazi, Manastır İdadisi'ni bitirip İstanbul'a Harbiye'ye gitmeye hazırlanıyordu.[44]

Bir gün üzüntü içinde, kendisine yakın dostları vasıtasıyla haber gönderip 'Harbiye'ye ne zaman gidiyorsun?' diye sordum. Bana kendi el yazısıyla gelen cevap şuydu:

'Bu dakikada vapura gidiyorum. Bu an-ı meşum bize kan ağlatacak. Bendeniz sizi unutmayacağıma vicdanen yemin eder, sizden de aynı vefayı beklerim, Allahaısmarladık. Mustafa Kemal'

Bu mektubu aldığım zamanki sarsıntıyı bilmem bugün nasıl anlatabilirim. Kötü durumdaydım. Ama bir yandan da O'nun Harbiye'ye gidişine seviniyordum. Sonra araya yollar, olaylar girdi. Biz hâlâ Selanik'teydik. Gazi de izinli olduğu sıralarda geliyor, annesini, kardeşini ziyaret ediyordu. Yine pek seyrek görüşebiliyorduk O'nunla... Fakat bu defa görüyordum ki memleket meselelerine, milletin dertlerine bütün varlığı ile sarılmıştı. Selanik'teki askerî mahfelde veya diğer toplantı yerlerinde sürekli arkadaşlarıyla görüştüğünü duyuyordum. Gazi, o kadar

doluydu ki, eminim kendisine ayırabileceği hiçbir özel hayatı yoktu. (...) Ne bayram, ne seyran, ne de aşk... Hiçbir şey umurunda değildi.

Yalnız bu arada Makbule Hanımefendi'den duyduğum bir konuşma beni dünyalara sahip olmuşçasına sevindirmişti. Gazi gelir gelmez annesine sormuş:

'Şevki Paşa'nın kızı evlendi mi, evlenmedi mi?'

'Evlenmedi,' demiş.

Gazi, bundan memnun olarak, 'Hiç olmazsa şimdilik nikâh yapsak,' diye üstelemiş... Ama yine araya giren olaylar bizi bir evliliğe kadar götüremedi."[45]

***

1925 yılındayız...

Sabırsız, atak, heyecanlı genç kız dayanamadı ve sitem dolu bir ifadeyle, "Paşam," dedi, "daldınız."

"Aa, evet. Biliyor musun, birileri, benim için övgülü sözler söylediğinde, utanırım, sıkılırım ben."

"Sizi sıktım mı yoksa efendim?"

"Yoo, hayır. Bunun seninle pek ilişkisi yok. Başkaldıranları severim ben, cüretlileri, atakları."

"Öyleyse... Uzun uzun... Ne düşünüyordunuz?"

"Bazı düşüncelerim ve kararlarım, yalnız bana aittir Latife. Kimseyle paylaşmam."

İçinden, "Ama ben bazı düşüncelerimi ve kararlarımı hemen açıklamayı severim," diye geçiren Latife, "Kim bilir kaç kadın varını yoğunu önünüze serdi. Buna layıksınız. Benden önce kim bilir kaç kadın?" diye sordu.

Durdu, doğruldu.

"O talihli kadınları tanımayı, sizden dinlemeyi ne kadar isterdim."

Paşa hayretler içindeydi.

"O kadınların her birine büyük saygım var. Hiçbirinin gönlünü kırmadığıma eminim. Ama onların hiçbirine, ilişkim olan başka bir kadını anlatmadım, Latife Hanım. Anlatmam."

"O halde sizin en mutlu kadınınız ilk aşkınızdı Paşam? Yanılıyor muyum?"

"Mutlu? Senin yaşında insan bazı şeyleri ne kadar kolay söylüyor." Paşa yine uzun süren bir düşünceden, bıçak gibi bir gülümsemeyle sıyrıldı.

"Ben on altı, Emine de herhalde on üç, on dört yaşındaydık. İlk aşkım. Ben ona cebir, hendese dersi veriyordum. O yaşlarda aşk nasıl bir şey idiyse... İşte öyle, birbirimizi sevmiştik. Selanik Merkez Kumandanı'nın kızıydı. Ders dışında görüşmemiz çok zordu. Ama biz gene de, Rum mahallerinde el ele dolaşmayı, çay bahçesine gitmeyi başarmıştık. Rüştiye'yi bitirdim. Manastır İdadisi'ne gönderiyorlardı bizi. Bunu bize son dakikada haber verdiler. Eve koştum. Anacığım hem ağlıyor, hem çantamı hazırlıyordu. Emine'ye ancak küçük bir pusula yazabildim.

Hatice diye bir komşu kızı vardı. Pusulayı ona emanet ettim. 'Bunu Emine'ye götür, sakın kimseye gösterme, eline ver ama!' diye rica ettim. Beni anladı."

"Ne yazdınız?"

"Bekle beni," dedim. "Sana mutlaka geleceğim. O kadar."

Latife açık seçik bir umutla, "Beklemedi mi?" diye sordu Paşa'ya. Ama onun verdiği cevabı doğrusu hiç beklemiyordu.

Paşa acı dolu, kısık bir sesle sadece, "Bekledi," dedi.

"Nasıl?"

Latife belki farkında olmadan, ama belki de isteyerek, hep kendini ele veriyordu. Mustafa Kemal bir kez başlamıştı ya devam etti:

"Selanik'e döndüğümde onlar İstanbul'a taşınmışlardı. Hiçbir haber yoktu. Kız kardeşim Makbuş'a çok ısrar ettim. O da hiçbir şey bilmiyordu. Anam, 'Nen var senin?' diye beni sıkıştırdıkça Makbuş, 'Her yiğidin gönlünde bir Emine yatar,' diye bana sataşırdı. Sonunda annem bir gün, 'Onu boşuna bekleme Mustafa,' dedi. Emine bir kaza geçirmiş, yüzünün yarısını o kötü kazada harap etmiş, kimseye görünmek istemiyormuş."

Şimdi genç kızın yüzünü ateş basmış, yanakları kıpkırmızı olmuştu.

"Oo, ne yazık," diye adeta inledi.

"İsteseydi ve beni görmeyi kabul etseydi ben onunla gene evlenirdim. Çünkü inanıyorum, hiçbir kaza onun güzelliğini bozamaz, tahrip edemezdi. Ama beni kesinlikle istemedi."

"Sizi üzdüm Paşam, affedersiniz."

"Yoo... Onun için, yani sevdiğimi hayal ettiğim o ilk kadın için, 'en mutlu kadın' dedin de..."[46]

Samimi idi o gece Mustafa Kemal Paşa... Kendi rengiyle, olduğu gibi konuşuyordu. İlk aşkını anlatırken sesi o kadar ezikti ki, anlattıklarının gerçeğinden kuşkuya düşmek için hiçbir sebep yoktu.[47]

Balkonda İnce Bir Akşam!

Mustafa Kemal Paşa, o akşam sofraya arkadaşlarını getirmedi. Latife ile baş başaydılar. Ellerinde birer kadeh, geçmiş günlerden konuşuyorlardı. Latife, daha çok dinliyor, özellikle merak ettiği şeyleri soruyordu.

Hiç sevmemiş miydi? Nasıldı, sevdiği kadın? Sonra ne olmuştu? Bugün de bir sevdiği var mıydı?

Mustafa Kemal Paşa, bütün özel sofralarda yaptığı gibi, çin çinlerle, sık sık kadeh kaldırarak; küçük hanımın merakını yatıştıracak kadar bilgi verdi. Daha çok, ilk aşkı üstünde durmuştu özellikle... 15–16 yaşlarındaydı... Selanik'te, Askerî Rüştiye'ye gidiyordu. Komşuları, Merkez Komutanı Şevki Paşa'nın bir

kızı vardı ve bu güzel kıza matematik öğretiyordu. İlk kez, onu sevmişti, işte... Dünyada ondan daha güzel bir kız olabileceğini düşünmek istemiyordu. Ders aralarında kısa, özel söyleşmeler oluyordu ama hiçbir zaman ne O kıza, ne kız O'na açıkça hiçbir şey anlatmıştı. İkisi de birbirlerini sevdiklerini biliyorlardı, elbet; ama hepsi o kadar! Masal gibi çocuksu, ama yüreklere sığmayan bir duygu ve bağlılıktı bu!

Derken, rüştiye bitmiş, Manastır İdadisi'nde okumaya başlamıştı. Birbirlerini göremiyorlar, haberleşemiyorlardı. Böylece, bu güzel masal gölgelendi, sislendi ve olayların içinde eridi... Hatırına geldikçe, gülümseyerek dalıp gidiyor, bu güzel komşu kızını, hayatında hiç solmayan bir ak benek gibi yaşıyordu. Gel zaman, git zaman, İdadi de bitmiş, Kurmay Okulu'nu tamamlamıştı. İşte tam bu sırada bir arkadaşından, kızın bir kaza geçirdiğini ve hastanede yattığını öğrendi. Yüreğinden vurulmuşa döndü. Hemen koştu hastaneye... Kızın başucuna oturdu. Ellerini avuçlarına aldığı zaman gördüğü şey korkunçtu! O güzel yüz, kazada tanınmayacak hale gelmişti; vurulmuş, çarpılmış, paramparça olmuştu. Kız, bu nedenle yüzünü Mustafa Kemal'den saklamaya çalışıyor, başını, durmadan duvardan yana çeviriyordu.

Mustafa Kemal, samimiyetle kıza eğildi ve, "Benimle evlenir misin," dedi. Mustafa Kemal Paşa, hikâyenin burasına geldiği zaman durmuştu. Latife heyecanla sordu, "Sonra? Sonra evlendiniz mi?"

Başkomutan yüzünü karanlığa çevirerek, "Hayır," dedi, "çünkü öldü."[48]

BİR STRATEJİ VE TAKTİK USTASI YETİŞİYOR

Mustafa Kemal, Harbiye'den mezun olduktan sonra Selanik'te kendisini beklemekte olan annesinin yanına döndü. Askerî okula gitmekte ısrar etmekle ne denli haklı olduğunu ortaya koymuştu. Hiç kuşkusuz annesi oğlunu teğmen üniforması içinde gördüğünde gururlanmıştı. Ama bu, Zübeyde Hanım için yine de o kaos ve savaş döneminin genel havasını dağıtmaya yetmiyordu. Mustafa Kemal, Selanik'te dinlenirken aklı Makedonya'daydı. Abdülhamid'e karşı 'hürriyet' mücadelesi için en uygun ortam orada yaratılabilirdi. Ama bu mücadeleyi olgunlaştırmak için daha zamana ihtiyaç vardı. Çünkü önlerinde üç yıllık 'harp akademisi' kurmay subaylık öğrenim ve eğitim süreci duruyordu.

Tatil dönüşü Harp Akademisi'ne başladı. O yıllarda uygulanan eğitim sistemine göre Harbiye'yi üstün derece ile bitirenler, aynı çatı altında bulunan 'akademiye' devam ediyorlardı.

Bugünkü Harp Akademilerinin temeli olan o günkü kurmay okulunun kuruluşu 1848 yılında yapılmıştır. Pangaltı'daki Harp Okulu içinde 'Erkânı Harbiye Sınıfları' adı ile kurulan Harp Akademisi, Esat Paşa'nın Harp Okulu Öğretim Başkanlığı'na atanmasından (1899) sonra, yani Mustafa Kemal'in Harp Okulu'nda öğrenime başladığı sırada yeni bazı düzenlemeler yapılmıştır. O zamana kadar Harp Okulu'ndan 'Erkân-ı Harp Sınıfları'na geçen öğrencilere 'Erkân-ı Harp (kurmay) deniliyordu. Esat Paşa bunu değiştirmiş, 'erkân-ı harp namzedi' (kurmay adayı) şekline çevirmişti. Bundan sonra Harp Akademisi öğrencileri kısaca 'namzet' (aday) olarak anılmaya başlanmıştı. O zamana kadar Harp Akademisi'nin 15 kişiyi geçmeyen öğrenci sayısı, yine Esat Paşa'nın çabalarıyla kırka kadar yükseltilmişti. Fakat bu öğrencilerden ordunun ihtiyaç fazlası kısmına kurmaylık hakkı verilmemiş, bunlar 'mümtaz' adı altında ve yüzbaşı rütbesiyle kıt'alara çıkarılmışlardı.[49]

Namzetler özel bir işaret olarak yakalarına sarı bir yıldız takıyorlardı. Üç yıl süre ile derslerinde ve disiplinlerinde başarı gösteremeyen namzetler, sarı yıldızı yine yakalarında taşıyacaklar, ama kendilerine 'mümtaz subay' denecekti. İşte iddialı ve doğuştan asker Mustafa Kemal'in hiç kabullenemeyeceği durum

buydu. Mustafa Kemal'in askerî ortaokuldan itibaren davranışlarını, öğrenciliğini mercek altına aldığımızda, 'Asker olunmaz, doğulur!' tezini öne sürenlerin ne denli haklı oldukları ortaya çıkmaktadır.

Harp Okulu'ndayken kurmay olacağından çok emindi. Tarihçi Hikmet Bayur bunun öyküsünü kendi ağzından dinlemiştir:

"Kendi anlattığına göre, Harp Okulu'nun ilk sınıfında aldığı derece yüzünden kurmay sınıflarına geçebilmesi için üçüncü sınıfta birincilerden olması gerekiyordu ve bu yüzden çok çalışmıştı. Sınavların bittiği gün, kendisinde, birincilerden olduğuna ve dolayısıyla kurmay subay olacağına o kadar büyük bir güven vardı ki, daha sınavın sonuçları bildirilmeden kurmay işaretlerini yakasına takmış ve akşam eğlence yerlerine gitmişti. Bunları anlattığı sırada, 'Ya kurmay olmasaydınız ne yapardınız?' dememize karşı, 'Olduğuma kesin güvenim vardı. Eğer olmasaydım, ilk fırsatta askerlikten çıkar ve kendime başka bir meslek arardım,' demişti."[50]

Harp Akademisi'nin birinci sınıfının mevcudu topçu ve süvari okullarından gelen teğmenlerle kırk üçü buluyordu. Öğretmenleri içinde en etkilendikleri ve saygı duydukları kişi stratejide usta sayılan Kurmay Yarbay Trabzonlu Nuri Bey'dir.

İlk derse başlarken tanımını yaptığı ve herkesin ilk kez duyduğu bir kavramın Mustafa Kemal'in mesleki yaşamında önemli etkisi olacaktır. Yarbay Nuri strateji dersinde *gerilla* konusunu yorumluyordu[51]: "Efendiler, harp, muharebe, artık bunlar sizce malum şeylerdir. Fakat 'gerilla' nedir biliyor musunuz? İşte en müşkülü budur. Gerilla kolay bir askerî hareket değildir. Gerillayı bastırmak da onu yapmak kadar güç bir harekettir."

Taktik öğretmeninin 'gerilla' hakkındaki sözleri Mustafa Kemal'in kafasına yerleşmişti, bunu öğrenmek istiyordu. Sınıftakiler, öğretmenlerinden birkaç örnek vermesini rica ettiler. Mustafa Kemal ise konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, olayın ülkenin herhangi bir yerinde olmuş gibi açıklanıp açıklanamayacağını sordu. Tüm sınıfları hep birincilikle geçen Ahmet Tevfik de destekleyince Nuri Bey, "Öyleyse, Boğaz'a ait haritanızı açın," emrini verdi. Tüm öğrenciler haritalarını açtılar. Öğretmen elindeki cetvelle İstanbul'daki Dudullu Köyü'nü işaret etti: "*İsyanın bu köyde çıktığını farz edin,*" deyince, öğrencilerin ilgisi bir kat daha arttı.

Senaryoya göre, isyan iki kol halinde gelişiyordu. Bir kol Beykoz'a, bir kol da Üsküdar üzerine yürüyordu. Üsküdar'a yürüyen kol hükümet kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve dağıtılmıştı. Fakat Beykoz'a kadar gelmeyi başaranlar, gece karanlığından yararlanarak kayıklarla önce Ortaköy'e geçmişler, sonra yaya olarak ve hızla Ortaköy sırtlarına çıkmışlardı. Öğrenciler bu yürüyüşün amacını ve sonucunun nereye varacağını merak ederek beklerken öğretmen, "*Mesele burada bitmiştir,*" dedi ve öğrencilere çözülmek üzere iki ödev verdi:

"Efendiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet merkezi İstanbul'dur. Hükümet İstanbul'dadır. Meçhul sebeplerden dolayı Boğaziçi'nin doğu kıyısından İzmit ve onun kuzeyinden Karadeniz'e çekilen takribi bir hat dâhilinde bulunan mıntıkadaki Türkler Payitahta isyan etmişler ve 'gerilla'ya başlamışlardır.

1. Bu küçük mıntıka halkı bu isyanı niçin yapabilir?

2. Osmanlı Devleti, bütün hükümeti ve ordusu ile bu isyanı nasıl bastırabilir?"

Mustafa Kemal hemen söz istedi: *"Neden isyanın Dudullu'da çıktığını farz ediyorsunuz da, başka bir yer göstermiyorsunuz?"* Nuri Bey yanıt verdi: *"Uygulama senaryolarında olduğunca gerçek durumları bulmağa çalışmak gerekir. Bir isyan ya içeride, ya dışarıda olabilir."* Biraz durdu ve sonra ekledi: *"Ne demek istediğimi anladınız mı?"* Öğrenciler, hocalarının ne demek istediğini anlamıştı, ama bunun daha derin açıklanması ve yorumu o sınıfta olanaksızdı.

Dersten sonra Mustafa Kemal öğretmenin arkasından gitti. *"Efendim, bu söylediğiniz 'gerilla' gerçek olabilir, değil mi?"* Nuri Bey, *"Olabilir..."* dedi. *"Fakat artık bu kadarı yeterli."*

Mustafa Kemal, bu taktik dersinden öğrendiğini ilk olarak İtalyanlarla yapılan Trablusgarp Savaşları'nda uygulama şansı bulmuştur. Ali Fuat Cebesoy'a Tobruk'tan yolladığı bir mektupta, öğretmeni Nuri Bey'in 'gerilla' yöntemlerini başarı ile uyguladığını yazmıştır.

Yine sınıf arkadaşı Asım Gündüz'ün anlattığına göre, etrafına topladığı sınıf arkadaşlarıyla cesaretle konuşuyor, onları güzel konuşmasıyla kısa zamanda etkisi altına alıyordu. Onların okumadığı vatan şiirlerini sık sık tekrarlıyordu. Nâmık Kemal'in bütün şiirlerini bir defterde toplamıştı. Bu şiirleri kısa zamanda tüm arkadaşları defterlerine yazmış ve ezberlemişlerdi.

Yabancı dil öğrenmeye karşı ilgi ve isteği de devam ediyordu. Beyoğlu'nda bir Fransız kadına pansiyoner olmuştu. Bu Fransız kadın, Fransız Sefareti kuryeleriyle İttihatçıların Paris'te yayınladıkları gazeteleri getiriyor ve Mustafa Kemal'e veriyordu. Fransız kadından aynı zamanda Fransızca dersler alıyordu. Arkadaşları vatan, millet, Türklük fikirlerini ilk kez Mustafa Kemal'den duymuşlardı.

Harp Okulu öğrencisiyken el yazısıyla dergi çıkarıp, siyasi sorunları tartışıp, bunları binlerce öğrenciye yaymaya çalışan grubun başını çeken Mustafa Kemal, ülkesinin içinde bulunduğu siyasi sorunların dışında, dış politika problemlerini de daha kurmay subay namzediyken çözmüştü. Balkanlar'ı yitiren Osmanlı'nın, bağımsızlık meşalesini taşıyan halkların önderlerinin kimler olduğunu da arkadaşlarının gözleri önüne sererek Harp Akademisi'nde de liderliğini sürdürdü. Sınıf arkadaşlarından Asım Gündüz, bu konuda şöyle demektedir: *"Harp Akademisi'nde her Cuma akşamı sınıfta toplanıyor, kapılar kapandıktan sonra Mustafa Kemal kürsüye çıkıyor, tıpkı bir konferansçı gibi, Paris'ten gelen gazetelerle diğer Türkçe ve Fransızca gazetelerden öğrendiklerini bize anlatıyordu."* Mustafa Kemal'in düşünce yapısı ile akıl yürütme yöntemini

ve bir İmparatorluğun yıkılan temelleri üzerine laik cumhuriyet rejimini kuran birikimi anlamak için başvurulabilecek, 1903–1905 yılları arasında bir tarihte okulda arkadaşlarına yapmış olduğu konuşmalarından birinde şunları söylemiştir:

"Altı yüzyıl kadar önce Anadolu'da doğan Osmanlı İmparatorluğu 350 yılda Viyana kapılarına kadar ilerledi. İmparatorluğu güçlendiren manevi etkenler zayıfladığı için yavaş yavaş Viyana, Budapeşte, Belgrad elden çıktı. Artık bir avuç Rumeli toprağına sığındık. Şimdi de elimizde kalan küçük toprak parçasını Ruslar ve Avusturyalılar almak istemekteler. Rusların bütün istekleri, kendi ırklarından saydıkları Bulgarlar ve Sırplara Balkanlar'ı sözde armağan etmektir. Avusturyalılar ise, Adriyatik'ten Akdeniz'e, Selanik'e uzanmak isteğindedirler. Tarihte devrimler, önce aydın kişilerin kafasında düşünce olarak doğmuş, zamanla toplumu sarmıştır.

Bakınız, dünkü ilimiz Bulgaristan'ın bir ulusal ozanı vardır. Şiirleriyle Bulgarları sürekli olarak kurtuluş hareketine, uyuşukluktan silkinmeye çağırmıştır. Ulusuna, tarihine tutkun olan bu sanatçı, kısa zamanda topluma egemen olmuş, şiirleri halk arasında dilden dile dolaşmaya başlamış, 500 yıldır biz Türklerin çobanı olan Bulgarlar onun gösterdiği yolla bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Belki de bir süre sonra bizden, başka yurt topraklarımızı isteyecek ve alacaklardır.

Sırpların da iki gözü görmeyen bir ulusal ozanları vardı. O da aynı yoldan yürüyerek ulusuna ulusal duyguları, bağımsızlık düşüncesini aşılamıştır. Şiirlerinde Miloş Kaploviçlerden, Sultan Murat'tan söz ederek toplumun belleğine ulusallık düşüncesini aşılamıştır. Onun bu şiirinde Sultan Murat'ın şu sözleri vardır: 'Hıristiyanlara zulüm etmeyiniz. Zulüm ve baskılı yönetim saltanat ve egemenliği parçalar...' O, şiirlerinde bağımsızlık düşüncesini işler ve savunurken gerçekleri de gizlemek olgunluğunu gösterir.

Yunanlıların da böyle bir ulusal ozanları vardır. O da, yıllar boyu eski Yunan uygarlığını şiirleriyle anlatırken ulusuna güç kazandırmak, özgürlük için birlik olma koşulunu aşılamak istemiştir.

Bütün ulusların böylesine çırpınan, ulusunu uyandırmak isteyen ulusal ozanları, aydınları vardır. Başka ulusların ozanları, aydınları böyle çalışıp uluslarını uyandırırken nerede bizim düşünürlerimiz, nerede bizim ozanlarımız? Bizim bir Nâmık Kemal'imiz var. O, Türk ulusunun yüzyıllardan beri beklediği sesi verdi. Ama ne şiirlerini okuyabiliyor, ne konuşmalarını duyabiliyoruz. Bu ulusun tarihinin bir yönünü belirten '*Vatan Yahut Silistre*' oyununu bile temsil ettirmediler.

Arkadaşlar! Bizlere büyük görevler düşüyor. Yarın görev alıp gittiğimiz her yerde ulusumuzu yetiştirmek için subaylarımızın öğretmenleri olacağız. Gittiğimiz yerlerde aydın gençlerle arkadaşlık ederek onları bu yola yönelteceğiz. Yurdumuzu ve imparatorluğu büyük tehlikelerin beklediğini hatırdan çıkarmamak durumundayız."[52]

Edebiyatçıların özellikle de şairlerin milletlerin uyanışı yolunda ne denli önemli aktörler olduğunun ayırtında olan 'dergi grubu' (Mustafa Kemal, Ali Fethi, Ömer Naci, Ali Fuat, İsmail Hakkı...) 'hürriyet' yolundaki çalışmalarına kurmay sınıflarında da devam etmeye karar vermişlerdi. Harp Akademisi'nin birinci sınıfının yanında ufak bir dersane vardı. Veteriner okullarından teğmen olarak çıkanlar, öğrenimlerinin geri kalan kısmını burada tamamlar, yüzbaşı rütbesiyle orduya katılırlardı. İçlerinde aydın genç subaylar vardı. Dergiyi bu dersanede hazırlıyorlardı. Sonra gizlice elden ele dolaştırıyorlardı. Bu etkinlik, Sultan Abdülhamid'in tehlikeli hafiyelerinden Mektepler Nazırı Zülüflü İsmail Paşa tarafından duyulmuştu. Okul Nazırı Ali Rıza Paşa, saraya çağrılarak azarlanmış, kendisine ağır sözler söylenmiş, Padişaha sadakatsizlikle suçlanmıştı. Ali Rıza Paşa, "Yalandır, iftiradır, aslı esası yoktur. Talebe efendilerin sevgili padişahımıza sadakatleri tamdır," diyerek ve yemin üstüne yemin ederek yakasını kurtarmıştı.

Bir gün arkadaşlarıyla veteriner dersanesine girip dergi üzerinde çalışırken, durumdan haberdar olan Ali Rıza Paşa ansızın içeri girince suçüstü yakalandılar. Anlaşılan acıma duygusu yoğun birisiydi Ali Rıza Paşa ve dergiyi görmezden gelerek, öğrencileri azarlamakla yetindi. Eğer o gün, haklarında işlem yapılsaydı, hiç kuşkusuz ne Mustafa Kemal olacaktı ne de ötekiler. Bu olaydan sonra dergi çıkarmaya son verdiler.

Mustafa Kemal öğrencilik yıllarında not defterleri tutmuştur. Bunlardan Harp Akademisi öğrencilik yıllarına[53] ait olanını okuduğumuzda, Balkanlar'daki karışıklıkları açıkça görmek olasıdır. Defterin yazıldığı yıllar 1903–1904 yıllarını kapsamaktadır. Bu da Harp Akademisi'nde birinci sınıfta öğrenci subay olduğu dönemdir.

Kurmaylık stajı yapan Mustafa Kemal'in not defteri genel olarak gördüğü derslerle ilgili hususları ve ilgi alanına giren konuları içermektedir. Ayrıca notlar arasında yer alan kimi şarkı ve şiirlere ait metinler de onun gençlik dönemindeki ilgilerini ortaya koymaktadır. Özellikle Nâmık Kemal'e ait olan şiir, onun öğrencilik yıllarında etkilendiği kişilerden birini ortaya koyması bakımından önemlidir. Not defterlerinde ayrıca, o dönem dünya kamuoyunu yakından ilgilendiren Rus-Japon Savaşı ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Denizcilik tekniği, deniz savaşlarında kullanılan yeni gemiler hakkındaki bilgiler de Harp Akademisi öğrenciliği döneminde askerlik mesleğinin çeşitli alanlarıyla ilgilendiğinin bir göstergesidir.[54]

Yolda nöbete giderken karşılaştığı bir askerin acınacak durumunu not ederken, aslında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olanaksızlıkları da bize aktarmaktadır: "Nöbete gönderilen bir asker: 'Af buyurun efendim sırtımda çamaşır yoktur. Paltomun altındaki cekete bakın (parça parça), öldürmek isterseniz gideyim, her ay (burası) yağmurlu ve soğuk.'"[55]

Okuduğu kitaplar hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlayan bu deftere göre, "*Külliyat-ı Ulüm ve Fünün-u Harbiye'den 1864 Danimarka Seferi (Harp Fenleri ve İlimleri Açısından 1864 Danimarka Seferi) Mareşal Moltke tarafından kaleme alınmıştır. Çevirisini yapan Mehmet Zeki Paşa'dır. (1901)*

Komutanlık çare aramaktan ibarettir. Bunu da harp tarihi öğretir..."[56]

Defterine şarkı sözleri, şiirler de yazan Mustafa Kemal umutsuzluğunu, içine düştüğü ruhsal sıkıntıları da defteriyle paylaşmıştır: "11 Mart 1904 Cuma, saat 7... Selanik'ten geleli üç ay kadar oldu. Gelişimin ilk günlerinde düzenli bir hayata başladım zannediyordum. Manen ve maddeten güçten düşüren ıstırabımı ortadan kalkmış gibi görüyordum. Lâkin heyhat! Bugün bilmem kaç yüzüncü kez olmak üzere yine kalbimin bütün şikâyet iniltilerini işitmekle ağlıyorum. Her vakitki gibi bu dakika bile..."[57]

Öyle anlaşılıyor ki, Mart ayı onun için çok sıkıntılı geçmektedir: "*15 Mart 1904 Salı, saat 8, dakika 30, gündüz... Üç gün önce tamamlanmamış olan hislerimin güzel görünüşünü tamamlamanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Bütün varlığını yokluyorum. Anlıyorum ki hayatımda uyanık bulunmamamı gerektirecek hiçbir hâl yoktur. Lâkin yine anlıyorum ki kalbimin içi her gün her dakika yeni bir acı hissiyle doluyor. Bu zıt fikirlerin tek sebebi duygularımın sınırsız kanıtlara ait bulunmasıdır. Sınırları belli olmayan... O kadar sınırsız ki... (sağ iken harap oldum, helâk oldum beter)*"[58]

Yine aynı gün ruhunun dalgaları durulmuş, defterine bu kez yaşadığı bir sevinç karşılığı olumlu olarak şunu yazmış: "*15 Mart 1904... Bu dakika zihnimde hiçbir sevinç ve üzüntü bulutları olduğunu kabul etmek istemiyorum. Çünkü şen, sevinçli bir hâldeyim.*"[59]

Yatılı okulun en ıstırap verici günleri uzak olduğunuz evinizden ya da özlemle beklediğiniz sevdiğiniz birisinden mektup gelmeyişidir. Kardeşlerini de çok özlediğini dile getiren Mustafa Kemal not defterine tam da bu duyguyu yansıtan cümleler yazmış: "*16 Mart 1904, Çarşamba, saat 3, gündüz... Uzun bir zamandan beri kendisiyle haberleşmek için övünçlerimi teslim ettiğim birinin sessizliğe bürünmesiyle, haberleşmedeki kayıtsızlığını görmekle azap duyuyordum. Bugün o uzun süren sessizliği bozan bir mektubun gelişi, vicdanımdaki azabı dindirdi. Bir mektup... Evet, birkaç satırlık kâğıt parçası... Fakat sevilen bir kalbin, görünüşüne arzu edilen bir ruhun hayal edilen bir sahnesi olduğu için sonsuz bir değere sahiptir.*

Aynı yerde yaşadığım ve onlarla aynı hissi ve fikri paylaştığımdan dolayı haklarında kalbi muhabbetler beslediğim arkadaşlarımla mümkün olduğu kadar karşılıklı sevgiyi sürdürmeyi arzu ettiğim gibi aradaki uzaklıktan dolayı yüzlerini göremediğim, sözlerini işitmek güzelliğinden mahrum bulunduğum kardeşlerimle de her türlü engellere rağmen mektuplaşmamız birbirlerimize karşı duyduğumuz bu muhabbettin bir sonucudur. Bana göre kardeşlik bağı, altından yapılmış kutsal bir bağdır."[60]

Okumayı ihmal etmediğini yine not defterine yazdıklarından öğrenme şansı buluyoruz: '*Petite Historie Grec* (Küçük bir Yunan tarih kitabı), Viktor Zürü, F.W.Putzger *Historicher Siful –Atlas, Petite Roumaine* (Küçük Romanyalı)'.

Harp Okulu'nda para bakımından rahat bir öğrenciliği olamamış. Gelirinin azlığından yakınıyor: "*21 Mart 1904, Pazartesi, saat 6... Bugün para durumumu inceledim. Harcamaları gelirin pek ziyade üzerinde buldum. Şimdiye kadar cüzdanıma girip çıkan parayı hesap etmek hatırıma bile gelmemişti. Fakat bu hesapsızlığın vahim sonuçları olmak üzere pek büyük ıstıraplar altında manen ve zamanın kaydına baktığım zaman hareketimdeki düzensizlik dikkatimi çekiyor. Her zaman bu defterimin gözden geçirilmesiyle hissettiğim pişmanlıklar ihtimaldir ki yaptığım hareketleri düzenlememe neden olacak. Fakat ben henüz bunun tesirini anlayamıyorum. Masrafların sebebi fazlalığından ziyade, gelirlerin azlığıdır.*"[61]

Mustafa Kemal insanlık tarihinin yani yazılı tarihin dört büyük askerî strateji dehasından birisidir. Büyük komutandır, onu yakından tanıyan Falih Rıfkı Atay'ın değerlendirmesi yabana atılmamalıdır: "Yüzde yüz Türk subayı idi. Bununla beraber, büyük bir asker olduğundan, seçme yabancı komutanları hafife almazdı. Tarih dehalarının hayranı idi. Peygamber Muhammed ve Padişah Fatih, kumanda vasıflarına hayran oldukları arasında idi."

O, Sun Tzu ya da Clausewitz gibi başkalarını da sayabiliriz, teorisyen değildir, ama Gelibolu kara muharebelerinden itibaren kendini göstermeye başlayan, Kurtuluş Savaşı'nın Sakarya ve Başkomutan Meydan muharebeleriyle taçlanan bir ustadır. Stratej bir sanatçıdır. Bu sanatçı, kendisine daima bir usta seçer, yani bir çeşit usta-çırak ilişkisi kurar. Usta birkaç bin yıl önce yaşamış bile olsa... Savaş tarihine baktığımızda ünlü bir komutanı bir başkasının ürettiğini görürüz. Örneğin, Amerikan ordusunun çok ünlü generali Patton'u, Alman ordusunun olağanüstü yetenekli bir generali 'Çöl Tilkisi' Rommel üretmiştir. Ancak dikkat edilirse, Mareşal Mustafa Kemal'i kimse üretmemiştir. O, örnek aldıklarıyla kendisini yaratmıştır. Bu ustalardan birisi de Napolyon Bonapart'tır.

Öğrenci subay Mustafa Kemal'in not defterinde okuduğumuz şu bölüm bizi hiç şaşırtmıyor: "*21 Mart 1904, Pazartesi, saat 6... Napolyon yıldırımları meydana getiren kaynaktan doğmuş bir savaş dâhisidir. Onun hayatı, top tüfek sesleriyle yansıyan bir sema... Kanlı derelere tanık olmuş bir zemin. Talih bulutlarına bir düşman, ufuklar arasından geçti. Lâkin heyhat dünyada en az devam eden saadettir. Bu parlak cihanın parlak güneşi olan o koca komutanın bölgesindeki denizin siyah dalgalarının müthiş darbeleri altında inleyen bir kara parçasında nefesini tamamladığını görmek ne üzücü bir durumdur.*"[62]

Napolyon'un, Mustafa Kemal'in hem askerî hem de siyasi yaşamında önemli bir yer işgal ettiği açıktır. İlerleyen yıllarda yeri gelmiş Napolyon'u övmüş, yeri gelmiş yermiştir. Örneğin Napolyon'a benzetilmeyi reddetmişti. General Tawsand 22 Temmuz 1922 tarihinde Adana'ya geldi. Kendisine o zaman istihbaratta çalışan deniz yüzbaşılarından Cemil refakat subayı olarak tayin edilmiş-

ti. General bir gece Adana'da *Bursa Oteli*'nde kaldı. Ve ertesi gün özel trenle Konya'ya geçti. Ve o günün akşamı Akşehir'deki karargâhından gelen (24 Temmuz 1922) Mustafa Kemal'e katıldı. Bu buluşmanın ikinci akşamı saat 21.00'de Mustafa Kemal'le Tawsand görüşmelere başladı. Tawsand görüşmeler sırasında kendince yaptığı bir benzetmeyi Mustafa Kemal'e bildirerek, 'Siz Napolyon'a benziyorsunuz,' dedi. Mustafa Kemal bu benzetmeden hoşlanmadı. 'Napolyon, arkasına bir sürü muhtelif milliyetteki insanı toplayarak macera aramaya çıktı. Ve bunun içindir ki yarı yolda kaldı. Ben bir anadan, bir babadan gelen kardeşlerimle kendi vatanımı kurtarmak davası yolundayım. Ve muhakkak muvaffak olacağım,' cevabını verdi.[63]

İngiliz kadın gazeteci Grace Ellison 1923 yılında Ankara'ya yaptığı ziyarette Mustafa Kemal'le karşılaşmasını anlatırken, "Ben Avrupa'nın pek çok büyük devlet adamı ile konuştum, ondan daha alçakgönüllüsüne rastlamadım. Hâlbuki aralarında hangisi onun karşılaştığı kadar olumsuz koşullara karşın, öylesine büyük bir başarı kazanabilmiştir?"[64] diye yazar. Ellison bu konuşma sırasında Mustafa Kemal'e, Napolyon'a ilgisinin hayranlık derecesinde olduğunu duyduğunu söyler, sert ama ölçülü bir yanıt alır. Bu söyleşi, aynı zamanda nükte yaratma gücü olduğunu da öğrendiğimiz Mustafa Kemal'in Ellison gibi bir Batılı kadın üzerinde bıraktığı izlenimi de anlama şansı yaratıyor.

"Ev sahibi, Batılı kırmızı deri kanepesinden beni karşılamak üzere kalktığında, bir kanun koyucu ile konuştuğuma inanmakta zorluk çektim. Kalpaksız olarak geriye doğru iyice taranmış sarışın saçları, kısa kesilmiş bıyıkları, iyi bir terzi elinden çıkmış mükemmel ütülü elbisesiyle, İngiliz ya da hiç değilse Kuzeyli olmadığı kimse tarafından anlaşılmadan, herhangi bir Londra salonundan kolaylıkla geçebileceği kesin. Ayrıca, Türklerde çok sık rastlanmayan bir nükte yeteneği ile kendi anlattığı nefis öykülerin çevrede doğurduğu gülüşmelere içtenlikle katıldığını görmek çok zevkli bir duygu uyandırıyor.

Paşa'nın tipinin ve renklerinin, doğum yeri Rumeli'de az rastlanan bir tür olmadığını söylediler –kuzey her yerde açık renkli!–

Yazı masalarından birinin üzerinde *Napolyon* edebiyatı görünce, 'muhteşem bir utkuyu tebrikle yetineceğime, kendisine *Küçük Korsikalı* hakkında bir kitap getirmeyi düşünmediğime üzüldüğümü' söyledim.

'Sakın böyle bir şey düşünmeyin,' yanıtını verdi. 'O büyük bir general olarak ilgimi çeker ama...'

'Nasıl olur? Ben, sizin ona ilginizin hayranlık derecesinde olduğunu sanıyordum, öyle duymuştum...'

'Ne garip bir söylenti! Doğaldır ki, ben tüm büyük strateji uzmanlarını incelemişimdir; ama Sakarya'yı, Austerlitz'le karşılaştırmayı büyük bir kompliman saymam beklenemez.'

Bu kesin demecin beni çok şaşırtmış olduğunu itiraf ederim. Ama bu bana, savaştan birkaç yıl önce Bay Clemenceau ile bir görüşmemizi de anımsattı. Dedim ki: 'Clemenceau bana, Lord Rosebery'nin Napolyon'a karşı duyduğu coşkulu hayranlığın kendi siyasal yaşamını adeta lekelediğini' söylemişti... Sözünü esirgemeyen Fransız daha sonra , 'O kendini beğenmiş bencilin büyüklüğü nerede ki? Ben şu basit nedenle, kendimi ondan yüz kez daha büyük görüyorum: Napolyon yıkıldığı zaman bütünlük yıkılmış oldu. Ben ya da ülkem çöktüğünde, en büyük ve en iyi işi görürüm,' demişti.

Bu Frenk öğünmesine, öğünene saygı ifadesi ile birlikte gülümsemekle yetinen Mustafa Kemal'in eleştirisi daha ölçülü oldu: 'Napolyon yükselme hırsını ön planda tuttu. Dava için değil, kendi için savaştı ve sonunda kaçınılmaz *débacle*'a (hezimete) uğradı.'

'Başarılı olacağınızdan hiç kuşku duyduğunuz oldu mu?' dedim.

'Hayır, hiçbir zaman,' yanıtını verdi."[65]

Mustafa Kemal'in daha Harp Okulu sırasındayken başlayan okuma, araştırma tutkusu sonucu hemen tüm strateji ustalarını okuduğunu, onları eleştirip sonuçlara vardığını öğrenmek şaşırtıcı gelmedi. Eğer bundan daha farklı bir yanıtla karşılaşsaydık sanırım sürpriz olurdu. Hiç kuşkusuz insanlık tarihindeki pek çok kumandan kendisinden önceki yüzlerce yıllık savaş tarihini incelemiş, muharebelerin analizini yapmıştır. Ancak ne sonuç çıkardıkları, bunu kendi savaşlarında doğru uygulayıp uygulamadıkları önemlidir. Yine savaş tarihi çok yetenekli hatta deha olarak adlandırılan pek çok komutanın yenilgisiyle doludur. Napolyon'un Julius Sezar'ı okuyup araştırdığını biliyoruz, ama öğrendikleri muhteşem yenilgisini hazırlayan kışın ortasında Moskova'ya sefer açmasını önleyememiştir. Hitler'in de Napolyon'a asker olarak hayranlığını biliyoruz, ama ne yazık ki onun yaptığı hatayı yapıp İkinci Dünya Savaşı'nda kış ortasında Moskova'ya sefer düzenleyip aynı şekilde ağır bir yenilgiye uğramıştır. Demek ki, strateji ustalarını okumak yetmiyor. Onları özel durumlara uygulamak dehanın bir başka göstergesidir. Mustafa Kemal'i savaş tarihinin büyük ustalarından biri yapan, kendisinin de Ellison'a örnek verdiği Sakarya Meydan Muharebesi onun "ustalık dönemi" savaşıdır ve bu ovada daha önce yapılmış olan savaşları çok iyi inceleyerek, savunma savaşının zaferle sonuçlanmasının koşullarını tam hakkıyla uygulamıştır. Büyük usta Sun Tzu der ki: "Savaş karargâhta kazanılır."

Son bir örnekle bu konuyu kapatalım... Yâverlerinden Muzaffer Kılıç, Ankara Hukuk Fakültesi açılışında, Mustafa Kemal'in açış konuşması yaptığından söz eder[66]: "Cumhuriyetimizin müeyyidesi olan bu ilmî müesseseyi açtığım şu anda duyduğum manevi zevki hiçbir teşebbüsümde duymadım." Ve akşam yemeğinde de, bu okulda yaptığı konuşmayla Napolyon'un Saint Hélen Adası'nda sürgündeyken yaptığı bir konuşmayı örnek göstererek kıyaslamasını ister.

"Paşam, dedim, Napolyon da, 'Hakiki zaferim, şimdiye kadar kazandığım kırktan fazla meydan muharebesi değildir. Çünkü bir Vaterlo, bütün zaferlerimi sildi süpürdü. Ama bir zaferim var ki, onu hiçbir kuvvet silemeyecektir. O da, benim eserim olan ve ömür boyu yaşayacağına inandığım Medeni Kanundur,' demiş ve hukuk anlayışını dünyaya ilan etmiştir. Ama bir fark var. Siz hukukî düşüncenizi, bir askerî zaferden sonra ilân ediyorsunuz. Napolyon ise bu sözleri esarette söylemiştir. Dolayısıyla onun samimiyeti beni şüpheye düşürüyor."

Paşa, "Çocuk," dedi. "Esarette olmasına rağmen, belki Napolyon da bu sözlerinde samimî idi. Hukuk prensiplerini ihmal ve ihlal eden ve buna kıymet vermeyen liderler, kurdukları rejimi yaşatamazlar."

İstanbul'da Bir Alman Birahanesi

Kurmay subay adayı Mustafa Kemal yalnızca kendisini derslerine veren birisi değildir, eğlenceyi de, sosyal yaşamı da seven, katılan bir gençtir. Ali Fuat Cebesoy sınıf arkadaşı Mustafa Kemal'i anlatırken, ilk İstanbul eğlencelerini, ilk kez rakı içişlerini, yani gençliğin o çılgınlığını tüm çıplaklığıyla sergilemektedir. Beyoğlu'ndaki eğlence yerlerini dolaşır, uygun olduklarında içer ve müzik dinlerlerdi.

Bazen Adalara gittiği de olurdu. Hatta bir perşembe son vapuru kaçırdıkları için Büyükada'da çamlar altında sabahlamışlar. Ali Fuat bir şişe rakı, bir şişe bira, ekmek ve yemiş almış, birlikte Çamlığa yürümüşler. Mustafa Kemal birayı bitirince, *"Şimdi ne yapacağım?"* demiş. İlk kez rakıyı o akşam denemiş. Başı bir hoş dönmüş. Güneş batmak üzere, sigara paketinin altına resimler çizmiş. Sonra, *"Fuat,"*demiş, *"ne iyi içki imiş bu... İnsanın şair de olası geliyor."* Bu ağır ve sert içki bir daha da yakasını bırakmamış.[67] İçki olarak rakıyı tercih ederdi. Başka içkileri, mesela bira, şarap, viski ve şampanyayı nadiren içerdi. Baş mezeleri leblebi, beyazpeynir ve kavundu.[68]

Kız kardeşi Makbule ise rakıya başlamasının 'Enver Paşa'yla didişmeye başladığı zaman', leblebiye düşkünlüğünün de rakı içmeye başlamasından sonra olduğunu anlatır.[69] Gençlikteki alışkanlığı devam etmiş, Ankara başkent olduktan sonra kurulan ünlü sofralarında içkiyi hep sevmiştir, ama ona tutsak olmamıştır. Her gece içtiği halde Atatürk'ün bir kere bile içki yüzünden kendinden geçtiği, taşkınlıklar yaptığı görülmemiş, duyulmamıştır.[70]

Yaz mevsiminde Beyoğlu'nda emekli bir Alman astsubayın sahibi olduğu *Zeuve* birahanesinde hem bira içer hem de Avrupa'da çıkan gazeteleri okuma olanağı bulurdu.

Harp Akademisi'nde iken, *Zeuve*'den sonra en çok uğradıkları yer bir İngiliz lokantasıydı. Padişah Abdülhamid, üniformalı subayların halka açık yer-

lerde içki içmelerini yasaklamıştı. Bu nedenle asker kişiler de sapa düşen, inzibatların uğramadığı yerleri tercih ediyordu. Sözü edilen lokanta Con Paşa adında Denizyollarında müdürlük yapmış bir Ermeni'ye aitti. Genellikle İstanbul'daki İngilizlerin öğle yemekleri için uğrak yeri olan lokantada İngiliz sodasıyla halis Skoç viski içmeye başlamıştı. Yıllar sonra cumhurbaşkanı olduğunda İngiltere Kralı Edward ziyarete gelecek, birlikte viski içecekler ve Kral da ülkesine döndüğünde her iki okul arkadaşına kasalarla viski gönderecektir. Ali Fuat'la Mustafa Kemal arkadaşları anlamasın diye aralarında bir de parola saptamıştı: *"Çok ayıp oldu, bu hafta Con Paşa'ya uğrayalım!"* Kısa bir süre sonra arkadaşlarının birkaçı buranın varlığını öğrenip gediklisi oldular. Hatta bir kezinde Kâzım'ı da (Karabekir) götürmüşler. Gençlik enerjisi yasakları da deldiriyordu. Halka açık yerlerde de içtikleri olmaktadır. Yılını çok iyi anımsadığı bir olayı anlatır Ali Fuat anılarında. 1904 yılında yaz mevsimi Taksim Bahçesi'ne uğrarlar, viski içmekten de keyif alıyorlar, ısmarlamışlar ama bir sorun var, inzibatlar dolaşıyor! Viskiyi sipariş edip bardağın içine de kamış sokmuşlar, görenin limonata içtiklerini sandıkları viskileri afiyetle yudumlamışlar. İstanbul'daki sosyal yaşam utangaç Mustafa Kemal'in yetişmesinde okul dışında da önemli katkı yapmıştır.

Mezuniyet ve Kurmay Yüzbaşı Olarak Ordu Saflarına Katılış

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'nden mezuniyeti 11 Ocak 1905'tir. 57. dönem Akademi mezunu toplam 37 kişidir. Bunların 13'ü kurmay, 27'si de mümtaz yüzbaşı olmuşlardır. Mevcut bilgi ve belgelere göre Mustafa Kemal kurmay olarak akademiyi bitiren 13 kişi arasından beşinci olmuştur. Dönemin birincisi Ali İhsan (Sabis), ikinci Asım (Gündüz), üçüncüsü Ahmet Sedat (Doğruer), dördüncüsü çok genç yaşta ölecek olan Ahmet Tevfik, beşincisi Mustafa Kemal, dokuzuncusu Ali Fuat'tır (Cebesoy).

Mustafa Kemal için askerlik mesleği kutsaldı ve arkadaşlık ile sınıf arkadaşlarına bağlılık çok değer verdiği bir duyguydu: "*Arkadaşlar! Daha başlangıçta bütün sınıfımız hazır olduğundan sizi tebrik etmek isterdik; lâkin rahatsız ederiz düşüncesiyle o tebrik şerefine kısmen erişilmiştir. Bundan dolayı şimdi hepimiz birden sizi tekrar tebrik etmek suretiyle mahrum kaldığımız o şereften manen sevinç duymuş oluruz. Arkadaşlar; mademki askeriz, mademki hedefimiz, gelecekteki emellerimiz ortaktır, arkadaşlığımızın kardeşliğimizin üstünde bir kuvvet ve irtibata mal olması pek tabiîdir. Herhalde hepimiz kardeşiz ve bu kardeşliğimiz sonsuz bir hayata sahiptir.*

Mesleğinizin kutsal etkisiyle bundan önce de kalpler birbirine karşı samimiyet duygusu ile dolu idi. Fakat üzülerek belirtmeli ki zaman ve mevki bu kalpten



1905 Yılında Kurmay yüzbaşı çıktıktan sonra

gelen sevginin açıkça gösterilmesine uygun fırsatlar vermiyordu. İşte şimdi o kıymetli fırsatlardan birine sahip olduğumuz için biliniz ne kadar mutluyuz. Arkadaşlar, okul durumu, okul hayatı sizce de bilinir; insan bu sıkıcı yerin bin türlü derdi altında ezilir. O dertlerin hafifletilmesi ve ortadan kaldırılması için mutlaka sami-

mi bir ruhun... duygusal olarak ortak bir kalbin sağlam bir şekilde teslimine ihtiyaç duyulur. Gerçekten insan oldukça bu insanlığa ait zümrenin üstüne çıkamamak beceriksizliğiyle çırpındıkça mümkün değil bu ihtiyaçtan uzak duramayız. Bundan dolayı sizin gibi biz de tebrike lâyığız. Kardeşliğimizi ilan etmeye ve açıklamaya sebep olan bu kıymetli zamanların bizce pek mutlu dakikalar olduğuna emin olabilirsiniz arkadaşlar!"[71]

Harp Akademileri'nde bir kurmay subay olarak kendisini yetiştirmeye çalışan Mustafa Kemal'in kişiliğini tanımlatan askerlik niteliklerini İsmet İnönü ortaya koyuyor: "Atatürk'ün genç subaylığında bilmediğimiz, ortaya çıkmamış vasıfları büyük vazifeler karşısında bulundukça kendini göstermiştir. Büyük hassaları vardır. Karar sahibidir, kararları açıktır. Ve bir kez karar verdikten sonra, onu tatbik ettirmek için şahsiyeti çok tesirlidir. Meselâ kumandanlıkta bu hassası bilhassa dikkati çeker. Muharebe meydanında yürütmek istediği muharebe şeklini, tertipleri en uzak yerde bulunan askere kadar duyurur, onun üzerinde kendi iradesini ve azmini behemehal sirayet ettirirdi. Bu bir kumandan için de büyük hasletlerden biridir.

Askerlik vasıfları, kumandanlık vasıfları hakikaten yüksektir. Her millette, her devirde yüksek vasıfta kumandan sayılır."[72]

Çok değil mezuniyetinden dört yıl sonra Selanik'te bir askerî konferans verilmektedir. Katılımcıların çoğunluğu o yıl [1909 yılı] Harp Akademisi'nden mezun olan genç kurmaylardır. Konuşmacılardan birisi de kolağası rütbesiyle Mustafa Kemal'dir. Katılımcıların ilk bakışta dikkatini çeken özellikleri gençliğinin dışında, orta boylu, altın renginde sarı saçları oluşu; yeşil gözlü, pembe yüzlü, vakur ve ciddî bir subay görüntüsüydü. Giyinişi çok temiz ve düzgündü. Konuşması son derece dikkat çekiciydi. Bakışlarında insanı hayran eden bir cazibe mevcuttu. Bu izlenimin sahibi daha sonraki yıllar istihbaratın başına geçecek olan Hüsamettin Ertürk'tür. Mustafa Kemal, bu kurmaylara, için için kaynayan Balkanlar'da geleceğe dönük olası hareket tarzını anlatıyordu:

"Vaziyet Balkanlar'da bir savaş çıkacağını göstermektedir. Bu takdirde dört küçük devletin [Bulgar, Sırp, Yunan, Karadağ] hücumuna uğrayacağımızı, bu ordular birbirleriyle birleşmeden tıpkı Napolyon'un savaşlarında uyguladıkları strateji gibi, hepsini teker teker mağlup etmemiz lâzım geldiğini söyleyebilirim. Bulgarların, Yunanlılarla ve Sırplarla anlaşamayacağını tahmin ediyorum. Bu takdirde ilk mücadelenin Bulgarlara karşı olması lâzım gelmektedir. Taarruzu Bulgaristan üzerine yapmalıyız. Burada süratli sonuç aldıktan sonra, Yunanlılar üzerine yürümek ve Sırp, Yunan ordularının birleşmesine engel olmak zorundayız. Karadağ'a karşı bir savunma muharebesi yapmak ve onu en sona bırakmak icap ediyor. O hâlde iki mühim cephemiz olacaktır: Doğu cephesi, Batı cephesi. Bu iki ordu arasının kapanmaması da gerekir. Fikrimce harekâtın düğüm noktası Manastır önü olacaktır," demiştir.[73]

Mustafa Kemal'i, herkes önemseyerek dikkatle dinliyordu. Kararlarında seri, düşüncelerini sonuna kadar savunan bir genç subay olarak hayranlık uyandırmıştı. "Eğer," demişti. "Açık bir strateji hatası yapılmazsa, doğuda Bulgarlara karşı başarılı olmamız mümkündür... Fakat batıdaki kuvvetlerimizin durumu her zaman için tehlikelidir..."[74]

Bu konuşmadan yaklaşık üç yıl sonra patlayacak Balkan Savaşı'nda söyledikleri bir bir çıkacaktı. Osmanlı Genelkurmay'ı gerçekten de önemli strateji hataları yapacaktı. Bulgarlar Çatalca'ya kadar geleceklerdi.

***

1902 yılına geri dönelim. Haziran ayı sonlarına doğru bir Perşembe günü Mustafa Kemal ile Ali Fuat Kuzguncuk'taki yalıya geldiler. Evde bir konuk vardı, Osman Nizami Paşa. Meşrutiyet yıllarında Berlin'de büyükelçilik, Balkan Savaşı'nda Sait Halim Paşa kabinesinde kısa bir süre ulaştırma bakanlığı (nafıa nazırlığı) yapmıştı. Ali Fuat Cebesoy'un tanıklığına göre, Paşa gelecekle ilgili konuşuyordu, kehanet mi yoksa öngörü mü demek gerekiyor, Paşa'nın teşhisi adı her ne konursa konsun, gerçekleşecekti: "Mustafa Kemal Efendi oğlum, görüyorum ki, İsmail Fazıl Paşa seni takdir etmek hususunda yanılmamış. Şimdi ben de onunla hemfikirim. Sen, bizler gibi yalnız kurmay savaş subayı olarak normal bir hayata atılmayacaksın. Keskin zekân ve yüksek yeteneğin memleketin geleceği üzerinde etkin olacaktır. Bu sözlerimi bir kompliman olarak alma. Sende memleketin başına gelen büyük adamların daha gençliklerinde gösterdikleri müstesna kabiliyet ve zekâ emareleri görmekteyim. İnşallah yanılmamış olurum."[75]

Bu övgü karşısında o gün utanıp yanakları kızaran genç Mustafa Kemal, Osman Nizami Paşa'nın şaşılacak derecede mükemmel öngörüsünü ve temennisini, akademi yıllarında çok çalışarak ve okuyarak kendini geliştirip lider olacağının pırıltılı ışığını sınıf arkadaşlarına göstermenin ötesinde kabullendirmiştir.

Dipnotlar

1 Resneli Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, düzenleyen: İhsan Ilgar, Çağdaş Yayınlar, İstanbul, 1975, s.22–23

2 John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev: Füsun Doruker, Sabah Kitaplar, İstanbul, 1993, s.231

3 İsveç Kralı Gustavus Adolphus (1594-1632) bu yenilikleri başarıyla kendi ordusuna uygulayan ve herkese kabul ettiren ilk liderlerden biri oldu. Prusya İmparatoru Büyük Frederich, askerî reformu askerî eğitime yansıtmayı başarmıştır. Teknik sınıfların önemini ilk kavrayanlardan birisi de İngilizlerdir. Ordu için mühendis yetiştirmek amacıyla 1741 yılında Royal Military Academy kurulmuştur. École Spéciale Militaire adıyla ilk modern 'harp okulunu' 1802 yılında kuran kişi ise Napolyon Bonapart'tır. Bu okulun özelliği, ordunun tüm sınıfları için subay yetiştirilmesi ve üniversitedeki müfredat programının uygulanmasıydı. Bu uygulamalar tüm Avrupa ülkeleri ve ABD (West Point'in kuruluşu 1802, Fransız askerî taktik sisteminin kabulü ise 1809 yılıdır) tarafından örnek alındı. (John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s.264)

4 İsrafil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Ankara, 1991, s.37

5 İsrafil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s.38

6 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.23-24- Okulun kuruluş tarihi 1776 olup, açılışı ile ilgili olarak Baron de Tott'a kaydedilen himmet hânesi abartılı ve yanıltıcı, 1773'te Tott tarafından kurulduğu söylentisi ise dayanaksızdır. 1770 yılında Çeşme'de Osmanlı gemilerinin Cebelitarık'tan geçerek Akdeniz'e inmiş bulunan Rus filosu tarafından yakılması olayıyla zafiyet noktası su üstüne çıkan donanma işleri ve bahrî bilgilerdeki yetersizlik, bu tarihten sonra özellikle Fransızların yardımıyla giderilmeye çalışılmışsa da ciddi bir eğitimi ele alan bir planlama 1776 yılına kadar söz konusu olamamıştır. Kaptan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'nın (görev süresi: 1792-1803), bu okulun açılması, gelişmesi ve nihayet kendi devrinde yeni olarak yapılması gerekenlerle ilgili olarak, 1797'nin ilk aylarında III. Selim'e sunduğu raporuna (Lâyihasına), donanma gemilerinde '*hendese* (geometri) ve *coğrafya ilmini*' bilenlerin bulunması gerektiğini vurgulayan çarpıcı bir ifade ile başlar.

7 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s.27-30

8 İsrafil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s.48- Bu arada açılma-

sı düşünülen Harp Okulu'na bilgili, yetişmiş, deneyimli öğretmen bulma çabalarına girişilmiştir. Bu amaçla II. Mahmut, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya İstanbul'da bir Harp Okulu açmak niyetinde olduğunu söyleyerek Mısır'da bulunan ve çağdaş savaş bilgisine sahip olan Müslüman subay göndermesini istedi. 'Mısır askerlerinin subay ve öğretmenleri Fransız'dır. Çağdaş savaş bilgilerine de sahip değillerdir,' biçiminde karşılık veren Mehmet Ali Paşa, bir süre sonra Osmanlı Devleti üzerindeki düşüncelerini gerçekleştirmek için isyan etmiş, Kütahya'ya kadar gelmiştir. Bu yüzden 1831 yılında açılması düşünülen Harp Okulu'nun açılışı bir süre daha ertelenmiştir.

9 İsrafil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s.50

10 İsrafil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s.51

11 KHO Arşivi, Künye Defteri No: 21'den aktaran kaynak: Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.19

12 İsrafil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s.60

13 Ali Güler, *"Harbiye ve Harp Akademisi Öğrenim Hayatının Mustafa Kemal'in Kişiliğinin Oluşmasındaki Rolü"*, Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri '25-27 Ekim 1999 İstanbul', ATASE Yayını, Genkur. Basımevi, Ankara, 2000, s.187

14 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.1–2

15 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.13–14

16 Ali Güler, *"Harbiye ve Harp Akademisi Öğrenim Hayatının Mustafa Kemal'in Kişiliğinin Oluşmasındaki Rolü"*, s.191. Harbiye'deki ders dağılımı ise şöyleydi: Fen dersleri toplam 23 saatle yüzde 2'sini, askerî dersler 552 saatle yüzde 70'ini, uygulamalı dersler 110 saatle yüzde 15'ini, yabancı dil (Fransızca) yüzde 13'ünü oluşturuyordu. Yusuf Çam, *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar*, Rüştiye-İdadi-Harbiye (1892–1902), Ankara, 1991, s.127

17 H.Gök-M.Uyar, *"Mustafa Kemal'in Harp Okulu Öğrencilik Dönemine Katkı"*, Toplumsal Tarih Dergisi, sayı:78 (Haziran 2000), s.23–28

18 H.Gök-M.Uyar, *"Mustafa Kemal'in Harp Okulu Öğrencilik Dönemine Katkı"*, Toplumsal Tarih Dergisi, sayı:78 (Haziran 2000), s.24

19 Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.21

20 Tahsin Ünal, *"Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal"*, s.40'tan aktaran: Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.23 (35 nolu dipnot)

21 Mustafa Baydar (hazırlayan), *Atatürk'le Konuşmalar*, 'Ahmet Emin'e Verdiği Mülakat', Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s.41–60

22 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.27–28

23 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.29

24 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.31

25 Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eserleri*, Ankara, 1980, s.7

26 Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.24

27 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.32

28 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.66

29 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.32

30 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.33

31 Mustafa Kemal'in Harbiye'deki arkadaşları öncelikle Manastır Askerî Lisesi'nden ge-

lenlerdi. Bunlar arasında Ahmet Tevfik ilk sırayı almaktadır. Çocukluk arkadaşı, ortaokul ve lisede de birlikte okuduğu Mustafa Nuri (Conker), Lütfi Müfit (Özdeş), Ali Fuat (Cebesoy), Arif (Ayıcı), Hayri (Tırnovacık), Kazım (Karabekir), Ömer Naci, İsmail Hakkı (Pars), Kazım (İnanç), Kazım (Özalp), Ali Fethi (Okyar)... Bunların bazıları kendi devresi, bazıları da kendisinden önce ya da sonraki devrenin öğrencileriydi. Mustafa Kemal'in en samimi konuştuğu arkadaşı kendisiyle birlikte Manastır Askerî Lisesi'nden gelen ve sınıf birincisi olan Ahmet Tevfik'tir." (Ali Güler, "*Harbiye ve Harp Akademisi Öğrenim Hayatının Mustafa Kemal'in Kişiliğinin Oluşmasındaki Rolü*", 7. Askerî Tarih Semineri Bildirileri, s.194)

32 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.34

33 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.34

34 Numara defterine göre, 'beher dersin tam numarası' bakımından öğrencilerin 'üç senede kazandıkları numaraların yekûn-ı umumisi 1635'tir. Mustafa Kemal'in üç yıllık not toplamı ise 1498'dir. 'Üç sene nihayetinde umumda sıra numarası 8'dir. Bu sıra aynı zamanda 'sicil sırası'nı göstermektedir. Diploma numarası 5998'dir. Mustafa Kemal'in üçüncü sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar: "sınıf-ı salise tabiyesi (41), istihkamat-ı hafife (40), fenn-i esliha (45), hıfzı's sıhha-yı askerî (45), coğrafya-yı askerî (42), Devlet-i Aliye ordu teşkilatı (43), talim nazariyatı (44), malumat ve terbiye-yi askerî (41), lisan-ı fransevi (43), istişkafat-ı askerîye (17), istihkam eşkali (18), talim ameliyatı (19), tabiye tatbikatı (18), Alman veya Rus lisanı (36)." (Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, s.25-26)

35 Nail Uçar, "*Atatürk Başöğretmen*", Tarih ve Edebiyat Mecmuası, Yıl:12, sayı:12, sıra no: 204, 1 Aralık 1981'den aktaran kaynak: Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.131

36 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.21

37 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, s.255–256

38 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.127

39 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.21

40 Osman Nuri'nin torunu Prof. Günsel Koptagel'in 4 Şubat 2002 tarihinde anlattıklarından aktaran: Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, s.143

41 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, derleyen ve yazan: İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973, s.25

42 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1995, s. 30

43 Şemsi Belli, *Fikriye*, s. 26.

44 Şemsi Belli'nin notu için bkz. *Fikriye*, Ankara 1995, s. 28, Emine Hanım, sözünü ettiği tarihlerde 12 değil, 15 yaşlarındaydı. Salih Bozok'un anıları da, iki sevgili arasındaki yaş farkının 12'den az, 14'ten yukarı olmadığını doğrulamaktadır.

45 Şemsi Belli, *Fikriye*, s. 23-29.

46 Nezihe Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1995, s. 67

47 İsmet Bozdağ, *Gazi ve Latife*, İstanbul, 1999, s. 19-29

48 Atatürk arkadaşlarına anlatırken, hikâyeyi "öldü" diyerek kapamıştır. Kılıç Ali anılarında böyle yazar. Fakat kitabın yazarına (İsmet Bozdağ) yapılan bir telefonda, bu kızın son yıllara kadar yaşadığı ve Atatürk'ü hâlâ çok sevdiği bildirilmiştir.

49 İ. Kurtcephe-M.Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s.47–48

50 Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri*, s.23

51 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*; Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 5. baskı, haz: Arı İnan, Iş Bankası Yayını, İstanbul, 2007, s.43–45, karşılaştırma, 1. baskı, 1959, s.45–47

52 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, haz: İhsan Ilgar, İstanbul, 1973, s.14–16; ayrıca bkz: Sadi Borak, *Atatürk'ün Resmi Yazışmalara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yayınları, 2. basım, İstanbul, 1997, s.21–22; ayrıca, Osman Zeki Gençosman- Ahmet Niyazi Banoğlu, *Atatürk Ansiklopedisi, Türkiye Cumhuriyetinin Siyasi Tarihi*, cilt:1, May Yayınları, İstanbul, 1973, s.86–87

53 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, ATASE Yayını, Genkur. Basımevi, Ankara 2004

54 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, Önsöz, Zekeriya Türkmen

55 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.8

56 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.15

57 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.20

58 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.20

59 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.20

60 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.20

61 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.21

62 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, s.21

63 "*Ondan Hatıralar*", Yücel Dergisi, Yıl:8, Cilt:xvı, Sayı:91–93, Eylül-Ekim 1942, s.15'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir 1, Atatürk'ün Kişiliği*, s.88

64 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, Türkçesi: Osman Olcay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s.189

65 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, s.187–188

66 Sadun Tanju, "*Atatürk'e Dair Bazı Hâtıralar*", *Vatan* Gazetesi, Atatürk İlavesi, Yıl:15, 10 Kasım 1954

67 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.31

68 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul, 2004, s.20

69 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.66

70 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Fer Yayınları, İstanbul, 1971, s.26

71 *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, 21 Mart 1904, s.21–22

72 Abdi Ipekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1981, s.35

73 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, yazan: Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964, s.68

74 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, yazan: Samih Nafiz Tansu, s.69

75 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL SÜRGÜNDE: STAJ YERİ SURİYE

Mustafa Kemal ve tayinlerini bekleyen birkaç arkadaşı Sirkeci'de[1] bir pansiyon kiraladılar. Ara sıra bu pansiyonda toplanıyor, ülke sorunları üzerinde tartışıyorlardı. Başlıca konu ise rejim sorunuydu. Ortak yargıya göre ülkenin kurtuluşu için meşrutî bir yönetim kurulması gerekliydi. Hükümdarı meşrutî bir yönetime ise ordu zorlayabilirdi. Yeni mezun yüzbaşılar gidecekleri görev yerlerinde öteki güvendikleri subaylara bunu anlatmalı ve onları ikna etmenin ötesinde gizli örgütlenme yoluna gitmeliydiler. Bu subay grubundan önce mezun olup tayin yerlerine gitmiş olan sınıf arkadaşları, oralarda uygun bir zemin hazırlayacaktı. Dolayısıyla o ve arkadaşları yalnızlık ve yabancılık çekmeyeceklerdi. Mustafa Kemal yineliyordu: "Bizim için en uygun iklim Makedonya'dır."[2]

Bu toplantılara katılanlar arasında, daha önce subaylıktan atılmış, geçmişini bilmedikleri, ama acıyıp yanlarına aldıkları, parası ve yatacak yeri olmayan Fethi adında birisi de vardı. Bu kişi Askerî Okullar Bakanı Zülüflü İsmail'in jurnalcisi olup Mustafa Kemal'in başına çok iş açacaktı.

Annesi Zübeyde Hanım oğlunun yolunu gözlüyordu, Mustafa Kemal de Selanik'i çok özlemişti. Yolculuk hazırlıkları çoktan başlamıştı. Yeni elbiseler yaptırıyorlardı. Ali Fuat'la birlikte Mercan Yokuşu'nda o zamanın en ünlü askerî terzisi *Altın Makas*'a birer elbise ısmarlamışlardı. Bir salı günü Ali Fuat kendi elbisesini almaya gittiğinde Mustafa Kemal'in elbisesi dikilmiş olmasına karşın almaya gelmediğini öğrendi. O an için aklına olumsuz bir şey gelmedi. Oysa Mustafa Kemal bir ihbar sonucu tutuklanmıştı. Tayin kuraları heyecanıyla Selanik yolcusu olmayı beklerken, Yıldız Sarayı'nda sorgulanıp Bekir Ağa bölüğünde tutuklanma kararı çıkmıştı.

Harbiye'den mezun olur olmaz tutuklanması Mustafa Kemal'in yaşamına yön vermek ve sistemle mücadelede kararlılık açısından çok önemli olmuştur. Olayı kendisi şöyle anlatır:[3]

"Yüzbaşı olarak mektepten çıktıktan sonra İstanbul'da geçireceğimiz süre zarfında bu işlerle daha iyi uğraşmak için bir arkadaş namına bir apartman tuttuk. Ara sıra orada toplanıyorduk. Bu hareketlerimiz takip olunuyor ve biliniyordu. Bu sırada Fethi Bey namında eski arkadaşlardan subay iken askerlikten tardolunmuş bir zat karşımıza çıktı. Kendisinin sefaleti halinden, yardıma muhtaç olduğundan, yatacak yeri olmadığından bahisle bize katılmak istedi (iltica etti). Biz de bu zatı sahip olduğumuz apartmanda yatırmaya ve yardım etmeye karar verdik. İki gün sonra kendisinin isteği üzerine bir yerde buluşacaktık. Gittiğim zaman yanında Mabeyn'e mensup bir de yâver gördüm. Apartmanda yatan İsmail Hakkı adında bir zat vardı, derhal götürmüşler. Bir gün sonra da bizi tevkif ettiler. Fethi Bey meğer İsmail Paşa'nın hafiyesi imiş. Bir süre tek başıma hapis kaldım. Sonra Mabeyn'e götürdüler. Sorgulandım. İsmail Paşa, (mabeyn) başkâtip (Tahsin), bir de sakallı bir adam (Kabasakal Mehmet Paşa) hazır bulunuyordu. Sorguda anladık ki gazete çıkardığımızdan, teşkilât yaptığımızdan, apartmanda çalıştığımızdan, sonuç olarak bütün bu işlerden dolayı sanık bulunuyorduk. Daha önceki arkadaşlar itiraflarda bulunmuşlar. Birkaç ay böyle tutuklu kaldıktan sonra bıraktılar."

Ali Fuat'ın daha ayrıntılı olarak anlattıklarından öğreniyoruz ki; suçlamaya göre Akademi üçüncü sınıf öğrencileri Padişaha suikast amacıyla bir tertip düzenlemişlerdi. Bunun için de aralarında para toplamışlardı. Oysa işin doğrusu, aileleri İstanbul dışında olanlar öğrenciler -bunlara bekâr denirdi- üç ayda bir maaş aldıklarından ailelerinden gelen paraları bir sandıkta toplar ve gereksinimleri kadar alırlardı. 'Suikast için aralarında para bile topladılar' suçlamasının kaynağı da buydu. Ali Fuat yirmi gün tutuklu kaldı. Mustafa Kemal ise lider olduğu için ondan bir hafta on gün sonra serbest bırakıldı.

Tutukluluk kararı kaldırılmıştı ancak tayin konusunda kuşkulu bekleyiş başlamıştı. Çünkü ağızdan ağıza dolaşan rivayetlere göre ya sürgüne gönderilecekler ya da askerlikle ilişikleri kesilecekti. Eğer sürgüne gönderilirlerse Avrupa'ya kaçıp mücadeleyi orada sürdürmeyi bile kararlaştırdılar. Duyduklarına göre Trablusgarp'ta Recep Paşa adında hürriyet sevdalısı, mert bir komutan vardı. Sürgünleri Fizan'a göndermez, padişahın iradesine karşın Trablusgarp'taki askeri talim ve terbiyesi için orada tutar, yardımını da esirgemezdi. Anlatılan bir-iki de somut örnek vardı. Mustafa Kemal, "Paşanın himayesine mazhar olursak, biz de Avrupa'ya kaçarız," diyordu.[4] İstibdat dönemi olarak tanımlanıp siyasi tarihimizde yer alan bu süreç, özgürlüklerin alabildiğine kısıtlandığı, halkın bunaldığı bir dönemdi.

Gazeteci Falih Rıfkı Atay, Sultan Abdülhamid'in son yıllarını yaşamıştır, o anlatıyor:

"...Bu devlet kurtulmaz, bu millet adam olmaz, Moskof ve Avusturya gâvuru bizi yaşamağa bırakmaz, ilk gençlikte hep işittiğimiz sözler bunlardır. İstanbul'da hayat denebilecek ne varsa Hıristiyanlarda ve yabancılardadır. Kapitülasyonlar, yabancılar tarafından baskılar ve gündelik müdahaleler Türk ve Müslüman halkın az

çok aydıncıklarını iyileşemez bir aşağılık duygusu altında ezmektedir... Osmanlı coğrafyasında kendimizin sandığımız birçok eyaletler, vilayetler devlete pamuk ipliği ile bağlıdır. Bulgaristan sözde beyliktir. Ne Doğu Rumeli'nin, ne Bosna-Hersek'in ne de 'mümtaz' denen eyalet ve emaretlerin toprakları üstünde Osmanlı harita boyası silinmemiştir. Sultan Hamid'in toprak vermiş görünmekten ödü kopar. Ama saltanat bütünlüğü kendiliğinden çözülmektedir. Devlet su aldığı bilinen, fakat henüz bütün heybeti ile deniz üstünde görünen bir gemiye benzer. İçlerin tâ derinliklerinde, şuurla inilemeyen yerlerinde, dudaklara kadar sesi gelmeyen bir sentezi vardır: 'Ah ben memleketten önce ölsem...' Memleket, bizim ömrümüze de yetse!"[5]

Ülkenin içinde bulunduğu durum herkeste olduğu gibi genç subaylarda da umutsuzluğa yol açmıştır, ortam korkunun kol gezdiği bir yerdir.

Neyse ki tayinler konusunda korktukları başlarına gelmedi. Ne tart ne de sürgünle karşılaştılar. Bunda zamanın Kara Kuvvetleri Komutanı (Serasker) Rıza Paşa önemli bir rol oynamış, yüzbaşıları kurtarmıştı. Akademide okuyan kurmay subaylarla, akademide öğrenim gördüğü halde kurmay çıkamayıp 'mümtaz yüzbaşı' olarak mezun olanlar, çetecilik ve mikro milliyetçilik ateşinin yakıldığı Makedonya'ya tayin ediliyorlardı. Mustafa Kemal'in de okul sıralarından beri zaten istediği ve beklediği bu bölgeye gönderilmekti. Ali Fuat'la birlikte merkezi Selanik'te bulunan 3.Ordu'ya verileceklerini tahmin ediyorlardı. Hatta Selanik çocukları evlerini bile konuk alacakları arkadaşlarına göre düzenlemişlerdi.

Bir süre sonra Genelkurmay'a çağrıldılar ve 2.Ordu ile 3.Ordu'ya gönderilmelerinin kararlaştırıldığı haberini aldılar. 2.Ordu'nun merkezi Edirne'ydi. Kur'a çekilerek görev yerleri belirlenecek ama isterlerse aralarında anlaşarak yer değişikliği yapabileceklerdi. Nasıl bir yol izleyeceklerini Mustafa Kemal anlatıyor:

" *...Ben arkadaşlara işaret ettim. Biraz konuştuk. Kısa bir görüşme sonucunda İkinci ve Üçüncü ordulara gidecekleri ayırdık. Bu türlü paylaşım aramızda teşkilat bulunduğuna dair kanıt diye düşündüler. Beni Suriye'ye sürgüne gönderdiler. Şam'da bir süvari kıtasına staj yapmaya tayin edilmiştim. O sıralarda Dürzîlerle birtakım meseleler vardı. Dürzîler üzerine birlikler yollanıyordu. Ben de bu meyanda gittim. Dört ay orada kaldım.*"

Bu birkaç dakika içinde anlaşıvermeleri genç kurmaylara beklenmedik bir sürpriz yarattı. Ertesi gün bir kısmının 4.Ordu'ya, bir kısmının da Şam'da bulunan 5.Ordu'ya tayin edildikleri açıklandı. Saray tayinlere müdahale etmişti. Serasker her ne kadar bu iyi yetişmiş subayların ikinci ve üçüncü orduda istihdam edilmeleri gerektiğinde ısrarcı olmuşsa da Saray'ın kuşkusu dağıtılamamıştı.[6]

Ali Fuat Beyrut'a, Mustafa Kemal (30. Süvari Alayı) ve Müfit (29. Süvari Alayı) Şam'a tayin edilmişlerdi. Hâlbuki Selanik'e gelebileceğini anasına yaz-

mıştı ve Suriye'ye gideceğini öğrenince, "*Anam beni çok bekliyecek,*" diye gözleri yaşardı.[7]

Planları suya düşmüştü. Ali Fuat'la birlikte Con Paşa'nın bakkaliye dükkânına uğrayıp bir şişe Skoç viski, dört-beş şişe de İngiliz sodası alıp Kuzguncuk'taki köşke geldiler. Staj devresini geçirecekleri 5.Ordu bölgesini hürriyet hareketleri için uygun bir iklim bölgesi saymıyorlardı. Artık olan olmuştu. Yol için plan yaptılar, eğlencesiyle ünlü Beyrut'ta birkaç gün kalmanın bir sakıncası yoktu.

İstanbul'dan bir an önce ayrılmak için acele ediyorlardı. Ortalık hafiyeden geçilmiyordu. Duyduklarına göre bir Tıbbiyeli çantasında Jön Türklerin Avrupa'da bastıkları bir dergiyle yakalanmış ve tutuklanmıştı.

Mustafa Kemal ve yüzbaşı arkadaşları 10 Şubat 1905 tarihinde soğuk ve karlı bir havada Avusturya'nın *Nemse* vapuruyla hareket ettiler.[8]

Beyrut'a kadar sorunsuz bir yolculuk yaptılar. Limanda onları daha önce gelmiş olan Müfit (Özdeş) gibi bazı arkadaşları karşıladı. O gece arkadaşları tarafından konuk edildiler, çalgılı bir gazinoya götürüldüler, temiz bir otelde konakladılar. Ertesi gün trenle Şam'a hareket ettiler.

Kurmaylık stajı için 5 Şubat 1905 tarihinde atandığı 5.Ordu emrindeki 30. Süvari Alayı'nda göreve başladı.[9] Şam'daki ordu komutanı onlara karşı iyi davrandı, ama askerin durumu içler acısıydı.

"Bir gün üç subay Hamidiye Çarşısı'na gitmişlerdi. İçine ancak iki-üç kişi sığabilecek bir dükkânın önüne geldiler. Üç subaydan biri Mustafa Kemal, biri de Havran hareketlerini yöneten komutan... Mustafa Kemal arkadaşının ayağında çizme pantolonu olduğunu, fakat altında çizme değil de adi pabuç olduğunu görür. Kıyafet, düzen ve temizliğinde pek titizdir. Bunun nedenini sorar. Arkadaşı, 'Başka pantolon kalmadı,' der. Bu, çalmayan subaydır."[10]

Suriye'de görev yaptığı süreci Ayşe Afet İnan kendisinden dinlemiş, hem *Belleten* dergisinde (1937 yılında) hem de *Atatürk'ten Hatıralar ve Belgeler*'de (s.55–67) ayrıntılı yazmıştır.

Şam'ın iki odalı basit bir evinde oturan Mustafa Kemal'e çok sevdiği kahraman arkadaşı Müfit gelerek diyor ki: "Haberin var mı, gidiyorlar?"

Mustafa Kemal soruyor: "Kim? Nereye?"

"Bizim staj yapmakta olduğumuz alaylar..."

"Nasıl olur? Benim bundan haberim yok ve bu olamaz."

"Gidiyorlar, hem de bu akşam."

İki arkadaş atlarına biniyorlar. Önce Mustafa Kemal'in staj yaptığı 30.Süvari Alayı Komutanı'nın yanına gidiyorlar. Mustafa Kemal alay kumandanına soruyor:

"Alayımız bir vazife almış, gidiyor. Bu alay içinde kumanda etmekte olduğum bir bölük var, benim de beraber gitmekliğim doğal değil mi? Neden bana haber vermediniz?"

Komutanın yanıtı şöyle oluyor: "Siz bu alayda stajyersiniz. Kumanda ettiğiniz bölüğün kumandasını asıl kumandanı almıştır. Siz kurmaysınız, böyle çetin işlere gelemezsiniz. Ben sizin Şam'da kalıp istirahat etmenizi tercih ettim. Maaşınız verilecektir, merak etmeyiniz."

Mustafa Kemal'in aldığı bu karşılık, doğal olarak, Müfit'in 29.Süvari Alayı'nın komutanından aldığının aynısı. İki arkadaş boynu bükük ayrılıyorlar.

Müfit, Süvari Fırkası Kumandanına şikâyet etme önerisinde bulunuyor. Mustafa Kemal bunu gerekli görmüyor: "Bunlar o kumandanla beraberdirler. Ona müracaattan bir şey çıkmaz. Ordu kumandanına gidelim. Belki ondan da bir şey çıkmaz; fakat hiç değilse şikâyetimizi genelleştirmiş oluruz." İki arkadaş harekât tarzı hakkında anlaşıyorlar.

Ordu Komutanı Mareşal Hakkı Paşa'ya görüşmek talebiyle gidiyorlar, ama Komutan iki yüzbaşının kendisiyle konuşma isteğini küstahça buluyor ve onları kovuyor. Ne yapacaklarını şaşırıyorlar. Yine Mustafa Kemal çözüm üretiyor: "*Biz de gideriz,*" diyor. Müfit'in, "Nasıl?" sorusuna karşılık, "*Olduğumuz gibi... Yani şimdi atlarımıza binmiş bulunuyoruz, emirber neferlerimiz de var. Havran'a giden kuvvete olduğumuz gibi katılırız,*" yanıtını veren Mustafa Kemal'e göre, "*Bu olur mu?*" sorusunun yanıtı hazır: "*Niçin olmasın?*"

Gidiyorlar. Şam-Şemiskin yolu onları beklemekte. Kuvvetler o günün akşamı Şemiskin'de çadırlı ordugâhta, son erine kadar yerleşiyor. Yalnız iki adam aç ve açıkta kalıyor. Kimsenin umursamadığı bu iki subay Mustafa Kemal ve Müfit. Gece yarısına doğru onların emirberleri kendi yerlerini bu iki yüzbaşıya öneriyor. Bu yer, erlere ayrılmış çadırlar. Erler, "*Biz açıkta kalalım, ziyanı yok, siz çadıra buyurunuz,*" diyorlar. Biraz sonra da içi saman doldurulmuş iki çuval getiriyorlar ve bunları yatak olarak yere seriyorlar.

Ertesi gün 30. Süvari Alayı'nın bölük kumandanlarından bir yüzbaşı, geceyi aç geçirmiş olan Mustafa Kemal ile Müfit'i kendi çadırına davet ediyor, onlara çay ziyafeti veriyor. Mustafa Kemal ve Müfit'e şu öneride bulunuyor: "*Arkadaşlar, görüyorsunuz ki size asla kumandanlık görevi vermeyeceklerdir. Bunun nedenleri vardır. Fakat bana özel bir görev verilmiştir. Eğer siz bu görevimde bana yardım etmek isterseniz, ben bunu sağlayabilirim. Yalnız, şimdiden söylemeliyim ki, bu kontrol sonucunu kimseye bildirmeyeceğinize dair bana namusunuz üzerine güvence vermeniz gereklidir.*"

Mustafa Kemal, Müfit'in yüzüne bakar ve kendi kendine, şu şekilde bir yargılama yapar: Bu adamın yapacağı şey belli ki sonucu itibarıyla söylenmemesi gereken utanç verici bir şeydir. Hiçbir şey yapmamaktansa bu insana utanç veren konunun niteliğini anlamak kendisi ve arkadaşı için bir kazançtır.

Mustafa Kemal haklıydı, yapılan utanç verici iş Havran köylerinde gasptı. Şam'dan çıkan tam donanımlı büyük kuvvet sanki Havran'ı tamamen sömüre-

cek gibi hazırlanmıştır. Havran çeşitli bölgelere ayrılmış, her bölgeye bir kuvvet ayrılmıştı; bunların görevi o bölgedeki köyleri soymaktı.

Gerçekten de ordu mensupları devletin korkutucu gücünden yararlanıp, Osmanlılık adını kullanarak bir soygun düzeni kurmuşlardı. Mustafa Kemal ve Müfit'te iki ayrı düşünce çarpışıyordu, birisi para toplamak ve bu parayı paylaşmak, ötekisi de bu para zulmüne isyan etmek...

Mustafa Kemal durumu değerlendirip arkadaşına şunu söyledi: "Hatırlar mısın Müfit? Şam'dan bu kuvvete katılmağa karar verdiğimiz dakikada karşıma bir süvari mülazımı çıkmıştı ve bana, 'Beyim, size büyük hürmetim vardır. Bu sefere gitmemenizi öneririm,' demişti. Ben sormuştum: 'Niçin?' Süvari mülazımı şu yanıtı vermişti: 'Hayatınız tehlikeye girebilir de onun için.' Ben bu adama tekrar, 'Niçin?' dedim. O da bana, 'Seni öldürürler. Bilemezsiniz ve düşünemezsiniz beyim... Bugün bütün Suriye ordusunda yaygın bir ortak çıkar vardır; siz bu çıkara engel olacak gibi görünüyorsunuz; bunu kimse kabul etmez, hayatınız söz konusudur,' yanıtını vermişti."

İşte Mustafa Kemal'i bu seyahate sürükleyen etken, o adamın ısrarı ve inatçı sözleri olmuştur.

İki arkadaşa Kuneytara Köyü civarında ordugâh kurmaları emri verildi. Bu belde Türkiye Çerkeslerinin yerleşip yaşadıkları bir yerdi. Önce köylüler onlara iyi davranıyor fakat kısa bir süre sonra öldürüleceklerini anlıyor ve oradan son hızla kaçıyorlardı.

Bu bölgede yaşadıkları Mustafa Kemal'e çok önemli katkılar sağlamıştır. Bir gün bu iki kurmay yüzbaşı Kuneytara'nın doğusunda bir Çerkes köyüne gidiyor. Köylü bu gelenleri ilk önce iyi görmüyor, iyi karşılamıyor, bunları soygunculardan sanıyor. Buna rağmen Mustafa Kemal ve Müfit'i usulen evlerine kabul ediyorlar. Mustafa Kemal bir müddet bu köylülerle görüşüyor ve çok geçmeden onlar Mustafa Kemal'den hoşlanıyorlar. Ona söz veriyorlar: "*Siz,*" diyorlar, "*ne derseniz yaparız, fakat devlet adına şimdiye kadar kafamızı ezen idarenin emrettiğini yapmayız.*"

Kuneytara civarındaki Osmanlı kuvvetleri oradaki köylerden birisini yok etmek için yukarıdan emir almıştır. Bu köyün üzerine sevk edilen kuvvet, tam köye saldıracakken, köylünün bu askerî kuvveti yenecek önlem aldığı görülür. Kumandan Lütfi, Mustafa Kemal'e, "Ne yapalım?" diye sorar. Köyü yok etmek istemeyen Mustafa Kemal'e göre köy halkını devrim ve ihtilal adına kazanmış bulunuyordu. Emir kumanda şimdi ondadır. Köylü Mustafa Kemal'e, "Sen ne dersen o olsun," diyerek askerlere de saldırmıyor. Her iki kesimde de inisiyatif Mustafa Kemal'e geçmiştir.

Mustafa Kemal, "Bir hedefe, bir emele yürüyeceğiz, birbirini tanımayan kuvvetleriz. Bu hedefte bu emelde beraber kalacak mıyız?" diyor. Hepsi birden, "Evet!" diyorlar.

Müfit, Mustafa Kemal'in yanına gelerek şunları söylüyor:

"Bütün bu seyahatte çok para kazanılmış, benim hisseme oldukça altın isabet etmiş. Dün akşam bu altınları bana getirdiler, vermek istediler, ben tereddüt ettim. Bu tereddüdün sebebini soranlara, 'Çünkü bu, bizim alışmadığımız şeydir; arkadaşım Mustafa Kemal bunu destekliyor mu?' diye sorduğum zaman bana, 'Mustafa Kemal'e senin aldığının birkaç misli verilecektir,' dediler. Ben de, 'Müsaade buyurunuz, bir kere kendisine sorayım,' karşılığını verdim."

Müfit'in sözlerini dinleyen Mustafa Kemal, arkadaşının bir hataya düşmüş olmasından ürkerek, "*Sakın paraları almış olmayasın,*" diye yanıt vermesi üzerine ona şu sözleri söylüyor: "*Müfit sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun, yoksa yarının adamı mı?*"

Müfit, zaten önerilen parayı kabul etmemiş olmanın verdiği bir gururla ve samimi bir ifadeyle, "*Elbette yarının adamı olmak isterim,*" diyor. Mustafa Kemal kendisini takdir ediyor ve "*Elbette alamazsın; ben de almadım ve alamam,*" diyor.

Hesap ve kitaplara engel olmak istediği için bir gece Mustafa Kemal'in ordugâhtaki çadırı sarılıyor. Kendisi ölümle tehdit ediliyor. "*Arkadaşlar, ben gerçi okullarda matematik okuyup öğrendim, fakat bu sizin hesaplarınızdan bir şey anlamam. Tabiî sizin hesaplarınızın en doğru olması gerekiyor, fakat bunu ordu merkezinde kontrol ettirmekten çekiniyor musunuz?*"

Buna "*Hayır*" yanıtı alınca, "*O halde mesele yoktur... Müsaade ederseniz yarın bir arkadaşımızı Şam'a göndeririz; orada en yüksek muhasip kim ise, bu işi ona hallettiririz. Benim matematikçiliğim bu hesap meselesine akıl erdirmeğe yeterli gelmiyor. Efendiler, ben namuslu bir adamım. Benimle arkadaş olanların da namuslu olmaları gerekir. Sizin bana bahsettiğiniz hesaplara benim aklım ermiyorsa ve bunu Şam'a gönderip tetkik ettirmeyi teklif ediyorsam, buna bir şey demeye hakkınız olmamalıdır. Yarın Müfit'i Şam'a gönderelim.*"

Ordu mensubu hırsızlar Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmayı planlamışlardı, ancak o da çevrede öyle güvenlik önlemleri almıştı ki, buna cesaret edemediler. O da Müfit'i Şam'a gönderdi.

Mustafa Kemal'in Şam'da staj yapmakta olduğu süvari alayıyla beraber Dürzî harekâtını bastırmak üzere Havran'a gidişi 11 Mart 1905 tarihine denk gelmekte olup geri dönüşü dört ay sonradır. Yani Temmuz 1905'te yeniden Şam'a dönmüştür.[11]

Bu olaydan Ali Fuat'a söz ederken, "*Budalalar, beni para ile satın alacaklarını bile sandılar, fakat sonra avuçlarını yaladılar,*" diyordu.[12]

Bu arada Mustafa Kemal Busrülharrir yakınlarındaki Karrese'de bir Dürzî saldırısını da çatışmaya yol açmadan önler. Halk bu bölgede düzene, sisteme isyan ediyordu, ama bunun neden böyle olduğunu araştıran da yoktu. 5.Ordu'da geçirdiği bu staj günlerinde İmparatorluğun zayıfladığı bu dönemde, devletin kontrolü yitirmesiyle, halkın da üniformalı görevliler nedeniyle nasıl yitirilmek

üzere olduğunu gören Mustafa Kemal hem mesleki açıdan hem de kişisel gelişimine yönelik o kadar çok olumlu kazanımlar elde eder ki, daha sonraki yıllarda karşılaştığı problemleri çözerken soğukkanlılığını koruyarak sorunların üstesinden gelecektir.

Mustafa Kemal, henüz siyasi çalışmalarına başlayamamıştır. Şam'da kendisi gibi yürekli ve inanmış arkadaşlar bulamadığı gibi Beyrut'ta da bir-iki girişim yapmış olmalarına karşı olumlu bir sonuç elde edemediler, ama Mustafa Kemal'in vazgeçmeye hiç niyeti yoktu. Bu işin bir yerinden başlanabilirdi ama nasıl?

***

Bir akşam Mustafa Kemal askerî birliğinden çıkmış, evine dönüyordu. Bir sokaktan geçerken kulağına mızıka sesi geldi. Ses gelen tarafa doğru yürüdü. Bu, pencereleri kâğıtla kapanmış bir kahvehane idi. Kapısını hafifçe araladı. Hicaz demiryolunda çalışan İtalyan işçileri, karıları ve kızları ile mandolin çalıyorlar, türkü söylüyorlar, şarap içiyorlar ve oynuyorlardı. Hepsi işçi kılığındaydı. Derin bir iç çekiş ile baktı. Hayat, bu kâğıtla örtülü pencerelerin arkasında, lamba isi ve tütün dumanı arasından güç seçilen bu insanların neşesinde idi. Hemen girip içlerine katılacaktı, ama bir kıyafetine bir kalabalığa baktı, yapamadı, ertesi günü bir işçi kıyafeti satın alarak ara sıra bu kahvehaneye gelmeyi, onların eğlence ve şarkılarından canlanmayı alışkanlık edindi.[13]

***

Beyrut'taki sosyal yaşamlarını da Ali Fuat anlatmaktadır: "Beyrut'a geldiği zamanlar, itiraf etmek lâzımdır ki, eğlence âlemlerinden pek uzak kalamıyorduk. Yirmi üç, yirmi dört yaşlarında, kanı kaynayan genç subaylardık. Basal Oteli'nin karşısında ve bugünkü *Hotel Neus*'ün yerinde bir Alman birahanesi vardı. Deniz kenarında ve direkler üzerinde kurulmuştu. *Schrender* adındaki bu gazino hem yemek, hem içki verirdi. Aileler de gelirdi. Akşamları burada otururur, bir-iki kadeh bira içerdik. Çalgı olmadığı için nispeten sakin sayılırdı. Uzun uzun konuşmaya ve dertleşmeye uygundu.

Bugünkü *Avenue de France* Caddesi'nin limana gelmeden sol tarafında muazzam bir yazlık bahçe açılmıştı. Avrupa'dan getirtilmiş orkestralar çalardı. *Schrener*'den çıktıktan sonra buraya uğrar, hem müzik dinler, hem de Alman birahanesinde yarım kalan içkilerimizi burada tamamlardık.

Şam'ın en büyük eğlencesi, sahra âlemleriydi. Bahçelerin içinden sular geçerdi. Bu güzelim gönül açıcı bahçelerde bazen birkaç gece kaldığımı hatırlarım. Ünlü Arap şarkıcıları gelir, şarkılar söylerdi. Bu âlemlere bir iki kez Süvari Alayı Kumandanı Lütfü Bey de katılmıştı."[14]



Kurmay Yuzbaşı iken

Şam'da Kurulan Örgüt: "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"

Mustafa Kemal'in sürgün olarak gönderildiği ilk görev yeri olan 5.Ordu'nun Suriye'de oluşu ilk önce düş kırıklığı yaratmışsa da, burada edindiği deneyimin asker kimliğinin ve önder kişiliğinin gelişmesindeki katkıları yadsınamaz.

Stajyer ve kurmay subay olduğu için tayin edildiği birliğin harekâtından bile men edilmek istendiğinde, bir subay için en önemli nitelik olan inisiyatif kullanıp Yüzbaşı Müfit ile birlikte olayların içinde yer alması ve sıkışık durumda da kendisine Yarbay Lütfi tarafından fikir sorulması, onun özgüvenini artırmıştır. İlk keşif yapmayı da burada denedi ve başarılı oldu. Yine ilk kez baskın ne demektir, burada yaşayarak öğrendi.

İkincisi, Harp Okulu'ndan itibaren siyasete duyduğu ilgiyi, Suriye'de gizli örgüt kuracak, adına da **Vatan** ve **Hürriyet** diyecek denli perçinlemiştir. Ayrıca Rumeli dışındaki halkı tanımıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında burada kazandığı deneyimden yararlandığını göreceğiz.

1904 ya da 1905'in başında (Hicri takvime göre 1320 yılında), Şam'da Vatan adında bir örgüt kuruldu. Örgüt, ticaretle uğraşan, Hamidiye Çarşısı'nda dükkân sahibi ve Şam'da sürgün bulunan Dr. Mustafa (sonradan Çorum Milletvekili Mustafa Cantekin), Dr. Yusuf, Eczacı Raşit Tahsin, Baytar Mehmet, Kimyager Hüseyin, Kâzım, Yarbay Lütfi'den oluşuyordu. Son iki isim dışındakilerin çoğunluğu oluşturdukları ve pozitif bilimle uğraşan meslek sahipleri oldukları, subay olsalar da, muharip sınıftan olmadıkları dikkati çekiyordu.[15]

Dürzî harekâtı sonlanmış, Mustafa Kemal'in birliği Şam'a dönmüştür, Ekim ayı gelmiştir. Bundan sonrasını yine Ayşe Afet İnan'dan dinlemeye devam ediyoruz:

"Üç arkadaş, Mustafa Kemal, Müfit ve Havran harekâtını yöneten Lütfi Şam'da çarşıda yürürken, bir köşede, içine ancak iki-üç adam sığabilecek, hücre benzeri bir dükkânın önüne gelirler. Burası tüccar ya da Doktor Mustafa'nın (Cantekin) ticarethanesidir. İşyerinin önünde dururlar. Ayağında ayakkabı yerine nalın bulunan bir adam, takır tukur yürüyerek kendilerine doğru gelir ve dükkânda oturacak yer olmadığı için ön tarafa birkaç sandalye koydurur. Mustafa Kemal meraklıdır, dükkânın içini görmek ister. Girer bakar, raflarda birtakım hafif eşyalar vardır. Ortada uzun bir masa durmaktadır. Bunun üzerinde felsefeye, devrimlere, sosyalizme, tıbba dair Fransızca kitaplar... Mustafa Kemal bunları karıştırır ve ticarethane sahibine sorar: '*Siz tüccar mısınız, filozof musunuz, doktor musunuz, nesiniz?*' Tüccar Mustafa şu yanıtı verir: '*Tüccarım... Bu kitaplar eskiden kalmış şeylerdir. Unutmamak için ara sıra okurum.*'

Aradan günler geçiyor. Bir gece Mustafa Kemal, Müfit ve Lütfi, tüccar Mustafa'nın evine gidiyorlar. Şam'ın çıkmaz karanlık bir sokağında, bir evin kapısı-

nı çalıyorlar. Tüccar (Doktor) Mustafa elinde bir lamba ile kapıyı açıyor, '*Buyurunuz,*' diyor. Toplantı bu karanlık evin bir odasında yapılıyor.

'İhtilal yapmalı, inkılâp yapmalı.' Bunu söyleyen tüccar (Doktor) Mustafa'dır. Devam ediyor: '*Ben Tıbbiye'nin son sınıfında iken bu amacı takip ettiğim için, önce Mehterhane'de yattım, sonra sürüldüm. Çok kıymetli arkadaşlarımız vardır, devrimi yapmalıyız.*'

Müfit ayağa kalkarak bağırıyor, '*Mutlaka yapmalıyız.*'

Bu kadar ateşli kararlılık karşısında Lütfi Bey (Sina Akşin, büyük ihtimalle *Vatan* cemiyetindeki Lütfi'dir, diyor, buna katılıyorum e.m.), '*Ben*' diyor, '*çoluk çocuk sahibiyim, size uyarım fakat benden bir şey beklemeyiniz.*' O dakikaya kadar arkadaşlarını sadece dinleyen Mustafa Kemal, '*O halde,*' diyor, '*siz buradan derhal gidiniz; bizim bundan sonra konuşacağımız şeyleri sizin dinlemeniz caiz değildir.*' O gittikten sonra, orada kalanlar devrimden, devrim yolunda ölmekten söz ediyorlar. Mustafa Kemal, 'Mesele ölmekte değil, ölmeden idealimizi yaratmak, yapmak ve yerleştirmektedir,' diyor.

O gece orada devrim yolunda çalışmak üzere bir dernek kurulmuş ve buna Vatan ve Hürriyet adı verilmiştir. Bu cemiyetin kuruluşu Ekim 1905 tarihinde gerçekleşmiştir.[16] Vatan ile Vatan ve Hürriyet Cemiyetleri arasında başlıca farkın, ikincisinde Mustafa Kemal'in önder durumunda olması ve bunun sonucu olarak onun orduda örgütlenmeye önem veren daha atak bir kuruluş olduğu söylenebilir."[17]

Şam'da üç kişi ile kurulan bu cemiyetin başka şubelerini açmak düşüncesinde olan Mustafa Kemal önüne çıkan her türlü fırsatı değerlendirmiş, çeşitli görevlerle başka şehirlere gitmiş ve buralarda cemiyetin başka şubelerini açmıştır. Bu şehirlerin başında da Yafa, Kudüs ve Beyrut gelmektedir. Ancak bu merkezler anavatandan çok uzak Arap illerinde olduğundan çalışmalar yalnızca subay camiasında kalmaya mecburdur. Asıl ulaşılması ve yapılanılması gereken yer ise Selanik'tir.

Mustafa Kemal, Suriye, Lübnan, Filistin'de her gittiği yerde 'Cemiyet'i yaymış, fakat bölge halkının Türk olmayışı, bilinç düzeyinin hem 'topun ağzında olan', hem de daha zengin ve aydın olan Rumeli'ye göre geri ve mektepli subay yoğunluğunun daha az oluşu, bölgenin ihtilalci gizilliğini (potansiyelini) kısıtlıyordu.[18]

Bu nedenle Mustafa Kemal Şam'da yeterince etkili olamayacağını bildiğinden örgütü Makedonya'ya taşımak için yanıp tutuşuyordu. Şam'daki süvari stajını birlikte bitirdiği arkadaşı Müfid (Kırşehirli) ile beraber Yafa'da piyade stajına katılmak üzere yola çıktılar. Önce Beyrut'a uğrayan iki subay orada Ali Fuat ile buluşur ve birlikte Mustafa Kemal'in Selanik'e kaçış planını yaptılar. Ortaya çıkabilecek aksilikleri de hesaba katan üçlü Mustafa Kemal'in yokluğunu bir şekilde hissettirmeyecek ve acil durumlarda önlem alacaklardı. Alınacak

önlemler de belirlendi ve Mustafa Kemal'in yabancı bir gemiyle gizlice Beyrut'tan yola çıkması sağlandı. Devrimci ruhunun ateşiyle bir gün (Nisan 1906'da)[19] birçok tehlikeleri göze alarak Yafa'yı terk ederek Mısır'a kaçar. Buraya kadar olan serüveni kendisi şöyle anlatmaktadır:

"Bende işin Makedonya'da daha hızlı gideceği kanaati vardı. Oraya gitmek için çare düşünmekte idim. Sürgüne dair hakkımda çıkan iradede 'ulaşım vasıtalarıyla kolayca memleketine gidemeyecek bir yere gönderilmesi' kaydı vardı. Bu itibarla Makedonya'ya gitmek çok zordu. O sırada bir yanlışlık sonucu olduğuna kuşku olmayan bir izin tezkeresi elime geçti. Buna yanlışlık denebilir. Fakat bu yanlışlık, şurada burada çalışan komite üyelerinin çalışmaları sonucunda yaratılmıştı. (Ali Fuat Cebesoy'un anılarına göre [s.92], Müşir Hakkı Paşa'nın oğlu Haydar'ın da yardımıyla bir izin tezkeresi uydurulmuştu. e.m.)

Bu tezkereye göre izinli olarak (ancak) İzmir'e gidebilecektim. İşin içinde bir yanlışlık olduğunun meydana çıkacağından emindim. Fakat o sırada Selanik'te topçu müfettişi bulunan Şükrü Paşa'nın gayet yurtsever birisi olduğu anlatılıyordu. Kendisine bir mektup yazdım. Kendimi ve amacımı az çok anlattım. Bu amaçların hızlı bir şekilde yapılması Makedonya'ya gitmeme bağlıydı.

Doğrudan cevap vermedi. Fakat ne şekilde olursa olsun Selanik'e gidersem işimi kolaylaştıracağını bir şekilde hissettirdi. İzin belgesini cebimize koyduk. Makedonya'ya gitmek üzere hareket ettim. Fakat hareketin ardından olayın meydana çıkması olasılığına karşı izimi kaybettirmek için önce Mısır'a, ... gittim".[20]

Mısır'da çok uzun kalmadı. Akdeniz'in dalgalı ve fırtınalı Nisan ya da Mayıs (1906) ayında,[21] bir vapura binerek Pire'ye çıktı, oradan Atina'ya gitti. Burada durumu ve Selanik'e girebilmek olanaklarını inceledikten sonra, kararını verdi ve Selanik'te 'Kurmay Yüzbaşı' Ahmet Tevfik'e şu üç kelimeli telgrafı çekti: '*Partir bateu Grec* – Yunan gemisiyle gidiş.'[22]

Ardından, Pire Limanı'ndan Selanik'e kalkan Yunan bandıralı bir gemiye binerek doğduğu diyara yollandı. Arkadaşı Ahmet Tevfik, geminin adı yazılı olmayan bu belirsiz telgrafı aldığı tarihten itibaren her gün bir kayığa binerek Selanik Limanı'na giren Yunan gemilerini birer birer ziyaret ediyor ve her defasında aradığını bulamadan dönüyordu. Nihayet Mustafa Kemal'in bindiği gemi, Selanik önünde demirledi. Ahmet Tevfik, kimliğini gizlemek için arkasına muşamba giymiş olduğu halde bir sandalla gemiye yanaştı. Biraz sonra iki arkadaş, aynı sandalla, gümrüğün rıhtımına çıkmış bulunuyordu. Mustafa Kemal burada üç sorgudan geçecekti: Gümrük memurları, polis memurları, askerî inzibat memurları... Tıpkı kaçak bir er gibi gelen bir kurmay subay için bu sorulara cevap vermek zor, belki de olanaksızdı. Fakat bir arkadaşı Selanik merkez kumandan muavini 'Mümtaz Yüzbaşı' Cemil (Uybadın) onun imdadına yetişti. Mustafa Kemal'in yolculuk şeklinden daha önceden bilgi sahibi olan Yüzbaşı Cemil, gerekli önlemleri almış, Pire'den bir subay gelip adının Mustafa Kemal olduğunu söyleyince serbest bırakılması için iskeledeki inzibat me-

murlarına emir vermişti. Yüzbaşı Cemil'in bu önlemlerinden Ahmet Tevfik bile habersizdi.[23]

Mustafa Kemal, Selanik'e çıkar çıkmaz, Sanayi Mektebi karşısındaki evine gitti. Güç ve yorucu yolculuklara katlanıp geldiği Selanik'te evinin kapısını çaldı. "*Kim o?*" diye sordular. "*Açın benim, Mustafa Kemal,*" diye cevap vermesine rağmen açmadılar, yüzünü tanımadılar, onun Mustafa Kemal olduğuna inanmadılar. Çünkü çok zayıflamıştı.[24] Ana-oğul karşılaşınca annesi, çocuğunun başına bir felaket gelebilir endişesi içinde sordu: "*Ne cesaretle buraya gelebildin oğlum? Hem nasıl geldin? Devletin ve Padişahımız Efendimizin arzusuna aykırı bir iş yapmış olmayasın?*"

Mustafa Kemal, "*Merak etme, anne,*" dedi, "*müsterih ol! Benim buraya gelmekliğim lazımdı, onun için geldim. Padişahımız Efendimizin ne olduğunu da şimdi değil, fakat yakın zamanda sana göstereceğim.*"[25]

Mustafa Kemal annesine söylemek istediğini, Harp Akademisi'ndeyken kapalı kapı ardında arkadaşlarına sunduğu bir konuşmada Osmanlı padişahları üzerine bir yorumla dile getirmişti:

> "Arkadaşlarım, sizlere üzülerek ifade etmek zorundayım ki Osmanlı İmparatorluğu'nun temelleri Avrupa yakasında iyice sarsılmıştır. Rumeli'de Sırp, Yunan ve Bulgar komitacılarını besleyen Ruslar, dedelerimizin kanları pahasına aldıkları bu Türk yurdunu bizden koparmak gayretindedirler. Bu bölgede orduların başında bulunan kumandanlar acz içindedirler. Avrupalıların 'Kızıl Sultan' adını verdikleri Padişah Abdülhamid ise, orduya bakmamaktadır. Aylardan beri maaş alamayan subayların bulunduğunu öğrendim. Orduda talim ve terbiye yoktur. Padişah, sarayında keyif ve âlemler içindedir. Bu yüzyılda böyle hükümdarı bulunan bir devleti kolay yaşatmazlar.
>
> Nerde Fatih, Yıldırım, Kanunî, 3.Selim gibi hükümdarlar. Son devir Osmanlı padişahları içinde, memlekete düzen verebilecek, millete hizmet edebilecek vezirlere asla tahammül edememişler, memleketi bu hale sürüklemişlerdir. Abdülmecit; Mustafa Reşit Paşa'dan, Abdülaziz; Âli ve Fuat Paşalardan, Abdülhamid; Mithat Paşa'dan, Hüseyin Avni Paşa'dan, Süleyman Paşa'dan daima korkmuştu. Sıkışık zamanlarında onları sadarete layık görmüşler, tehlikeyi atlattıktan sonra Mahmut Nedim gibi dalkavukları, hırsız ve uğursuzları iş başına getirmişlerdir. Şunu iyi bilelim ki Mithat Paşa sağ olsaydı, Hüseyin Avni Paşa öldürtülmeseydi ne ordumuz, ne donanmamız bu hale düşecekti. Akdeniz'de ikinci durumda bulunan donanmamız, Karadeniz'de Ruslara herhalde dersini verecek 1877–1878 seferinde Tuna boylarında Yeşilköy'e kadar çekilmeyecekti. Türk-Yunan savaşında bu donanmayı Haliç'ten çıkamayacak hale getirmek suç değil midir? Millet, padişahından neden hesap sormamalıdır? Bir hıyanet olan bu davranışlarda bulunan bir insanı Fatih'lerin, Yavuz'ların torunu olarak kabul etmek mümkün müdür?"[26]

Kurmay subay adayı arkadaşlarıyla paylaştığı bu değerlendirmeyi ayaküstü annesine anlatamazdı ki! Akademideki arkadaşları bu yorumdan ne sonuç çı-

kardılar bilemiyoruz, ama padişah yâveri olarak görev yaptığı sırada yakından tanıyacağı veliahdın, 1922 yılında padişah olarak Anadolu'dan İngilizlere sığınmasını çok da hayretle karşılamayacaktır. Mustafa Kemal daha 1905 yılında hesap sorulamayan saltanatın kaldırılması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur.

Mustafa Kemal'in Selanik'teki ilk girişimi, orada o devrin ünlü bir paşası ile konuşmak oldu. Mustafa Kemal daha Şam'da iken bu paşa ile birlikte savaşmıştı. Onu kendisine bir yurtsever ve ihtilalci olarak tanıtmışlardı. Mustafa Kemal, onun kişiliğinde bir devrim arkadaşı bulacağı düşüncesiyle, bir gece vakti, onun evine gitti. Kapıyı açan adama adını vererek, paşaya haber gönderdi. Derhal kabul edileceğini zannetti. Mustafa Kemal, "*Paşa Hazretleri bir yere gitmek mecburiyetindedirler, kendileriyle şimdi görüşemeyecekler,*" yanıtıyla karşılaştı. Fakat kutsal bir amaç uğruna yola çıkmış olan Mustafa Kemal, böyle bir engel önünde geri dönemezdi. Kabul olunmak için ısrar etti. Nihayet Paşa'nın yanına götürüldü. Paşa'nın salonunda, ayakta yapılan bu konuşma topu topu birkaç dakika süren, üç-beş kelimenin içinde kalmıştı.[27]

Mustafa Kemal sordu: "*Paşam, ben size Suriye'den mektup yazdım, devrimden, ihtilalden bahsettim. Memlekette inkılâp yapabilir bir adam olduğumu anlattım. Siz de bana,* 'Her ne suret ve vasıta ile olursa olsun buraya geliniz, ben elimden geleni yaparım,' *diye cevap verdiniz. Şimdi halinizde bir çekinme bir tereddüt görüyorum. Ancak ben bir kez gelmiş bulundum, şimdi ne yapacağım?*"[28]

Uzaktan ünü duyulan bu paşanın yanıtı şu olmuştu: "*Ben hiçbir şey yapamam. Yalnız senin yapacaklarını iyi karşılamakla yetinirim. Ancak benim de senden bir ricam var: Beni yakma!*" Mustafa Kemal, yakılmaktan korkan bu paşaya kendisini yakmayacağına dair söz verdi ve gecenin karanlığında, geldiği gibi evine döndü.[29]

Afet İnan[30] Mustafa Kemal'den dinlediği karar sürecini anlatırken, "O gece sabaha kadar uyumadı," der. "Ne yapacağını, işe nereden başlayacağını düşünerek sabahı buldu. Ortalık ağarırken Mustafa Kemal tan vaktinin ilk aydınlığı ile beraber kararını vermiştir..." diye anlatmaya devam eder. "Üniformasını giyerek Genelkurmay Başkanlığı'nın kapısı önüne gidiyor ve burada bir adamın gelmesini bekliyor. Beklediği kişi Kurmay Albay Hasan Bey'dir. Çok geçmeden Hasan Bey kılıcını şakırdatarak geliyor ve makamına gireceği sırada Mustafa Kemal kendisini önlüyor ve "Beni tanıdınız mı?" diyor. Gerçekten o, Mustafa Kemal'in yüzüne dikkatle baktığı halde, bir türlü tanıyamamıştı.

"*Tanıyamadım çocuğum!*" cevabı üzerine Mustafa Kemal kendisini tanıttı: "*Ben Selanik Askerî Rüştiyesi'nde okurken, siz birçok defalar bize mümeyyizliğe gelmiştiniz. Mektebi bitirdikten sonra İstanbul'a, Kuleli İdadisi'ne gidecektim. Siz buna mani oldunuz ve Manastır'da daha iyi yetişirsin, diyerek beni Manastır İdadisi'ne gönderdiniz... Şimdi hatırladınız mı?*"

Mustafa Kemal'in bu açıklaması Hasan Bey'in olayları anımsamasına yardımcı oldu. Mustafa Kemal devam etti: "*Tahmin ve teşhisiniz doğru çıktı, ben hakikaten dediğiniz gibi daha iyi yetiştim. Fakat şimdi bir felaketle karşılaşmış bulunuyorum. Sizi vatansever bir adam olarak tanıdığım için, bugünkü durumumun felaketli yanını da size anlatmaktan çekinmeyeceğim.*" Albay Hasan Bey, Mustafa Kemal'in halini anlamış olacak ki ona, "*Büroma buyurunuz, orada görüşelim*" dedi.

Hasan Bey'in çalışma odasında Mustafa Kemal ona durumu, nasıl kaçtığını, nasıl yasalara aykırı bir şekilde geldiğini ve sonunda amacının ne olduğunu, hiçbir noktayı atlamaksızın anlattı. Mustafa Kemal'i dikkatle ve sessizce dinleyen Hasan Bey, "*Çocuğum,*" dedi, "*sen her şeyi yıktıktan, alt üst ettikten sonra buraya gelmiş bulunuyorsun, ben şimdi sana ne yapabilirim?*"

Mustafa Kemal'in yanıtı şu oldu:

"*Ne yapacağınızı ben değil, siz takdir edeceksiniz. Görüyorsunuz ki ben milletime faydalı olabilecek bir hale gelmiş bulunuyorum. Siz bu fikirde değilseniz ve bu azmimde bana yardım etmezseniz, hayatım tehlikeye girer. O vakit ben de başka çare düşünmek mecburiyetinde kalırım. Kendi başıma düşünüp bulacağım bu çare beni belki başarılı kılabilir, fakat edemezse o zaman ben, bu yetişmiş adam, hiç olurum. Beni hiç olmaktan kurtarmak şu dakikada sizin elinizdedir. Size söz veririm beyefendi, öyle hareket ederim ki size zerre kadar zarar getirtmem*".

Hasan Bey Türkiye'de devrim olmasını isteyen ve ona yapacakları yardımı düşünen ve bununla uğraşan bir adamdı. Mustafa Kemal, onun Selanik Askerî Rüştiye öğrencisi olduğu günden beri dikkatini çekmiş olan birisi olduğu için, bütün öğütleri o günün yasa, düzen ve ahlâk kurallarından üstün olan, devrimcilik düşüncesiyle hareket ediyordu. Onun içindir ki Mustafa Kemal'e şu öneride bulundu:

"*Durum gerçekten dediğiniz gibi kötü ve tehlikelidir: Şu dakika hatırıma gelen çareyi size söyleyeyim: Müşiriyet makamına bir dilekçe ile başvurunuz, hastalığınızdan söz ederek hava değişimi isteğinde bulununuz. Fakat sadece 'Erkânı Harbiye Yüzbaşısı Mustafa Kemal' diye imzalayınız. Ben bu dilekçeyi Sağlık Kurulu'na havale ettirir, Sağlık İşleri Başkanı İskender Paşa'yı ayrıca görerek, gerekeni tembihlerim. Pek söz veremem ama umarım ki başarılı olursunuz.*"

Ertesi gün Selanik Asker Hastanesi'nde muayene sonucunda Mustafa Kemal'e bir raporla dört ay Selanik'te hava değişimi kararı verilip rapor İstanbul'a bildirildi.

Artık saklanmaya ve kimliğini gizlemeye gerek duymadan, amacı uğrunda çalışmaya başladı. Arkadaşlarından Ömer Naci'yi, topçu subaylarından Hüsrev Sami'yi (Kızıldoğan), sınıf arkadaşı ve o tarihte Selanik Askerî Rüştiyesi Tarih ve Edebiyat Öğretmeni Hakkı Baha'yı (Pars) buluyor, bunların aracılığıyla Selanik Askerî Öğretmen Okulu Müdürü Öğretmen Mahir ve Selanik Askerî

Rüştiyesi Müdürü Bursalı Tahir Bey ile tanışıyor. Bunlar Mustafa Kemal'in hazırladığı devrim hareketine Makedonya'da ilk girenlerdir.[31]

Ev sahibi Hakkı Baha yeni evlenmiştir. Arkadaşlarıyla burada toplanmaya karar veriyorlar. Hakkı Baha'nın evine gidiliyor. Hakkı Baha, giymiş olduğu süslü bir Japon pijamasıyla kendilerini karşılıyor. Bu ev, Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu ihtilal komitesinin Makedonya teşkilatının kurulduğu yer olması bakımından önemlidir.

Mustafa Kemal ve arkadaşları bir masa etrafında toplanıyorlar; kendisi cebinden bir kartvizit çıkarıyor, bunun üzerinde yazılı olan maddeleri okuyor. Bu konuşma odada tanık olarak bulunan devrim örgütünün üyesi Hüsrev Sami tarafından şöyle anlatılıyor:[32]

"Arkadaşlar, bu gece burada sizleri toplamaktan amacım şudur: Ülkenin yaşadığı sonu tehlikeli anları size söylemeye gerek görmüyorum. Bunu tümünüz anlamışsınız. Bu mutsuz ülkeye karşı önemli görevlerimiz vardır. Onu kurtarmak tek amacımızdır. Bugün Makedonya'yı bütün Rumeli'yi, yurt topluluğundan ayırmak istiyorlar. Ülkeye yabancı etkenliği ve egemenliği bir ölçüde ve eylemli olarak girmiştir. Padişah zevk ve saltanatına düşkün, her aşağılığı yapabilecek iğrenç bir kişidir. Ulus zulüm ve baskı altında yok oluyor. Özgürlük olmayan bir ülkede, ölüm ve yıkılış vardır. Her ilerlemenin ve kurtuluşun anası özgürlüktür. Tarih, bugün biz çocuklarına bazı büyük görevler yüklüyor. Ben Suriye'de bir dernek kurdum. Baskılı yönetimle savaşıma başladık. Buraya da bu derneğin aslını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve örgütü oluşturmak zorunludur. Sizden özveriler bekliyorum. Ezici bir baskılı yönetimi yıkmak, ulusu egemen kılmak, özetle yurdu kurtarmak için sizi göreve çağırıyorum..."

Yüzbaşı Hüsrev Sami konuşmanın ardından odanın havasını anlatmayı sürdürüyor: Odanın içinde derin bir sessizlik olmuştu. Lambanın solgun ışıkları içinde Mustafa Kemal'in etkin sesinin yankıları hâlâ dalgalanıyordu. Ömer Naci ayağa kalkarak, Mustafa Kemal'in konuşmasına karşı o tatlı şivesiyle, "*Mustafa Kemal, arkandayız, seni izleyeceğiz. Ölümler, cellatlar, işkenceler bile bizi bu direncimizden çeviremeyecektir. Özgürlük verilmez, o ancak alınır. Zulüm ve baskılı yönetim altında inleyen bu suçsuz ve çözümsüz ulusu kurtaracağız, yaşasın özgürlük ve başkaldırı!*" sözleriyle derin sessizliği bozmuştu. Mustafa Necip, devrimin o özverili çocuğu, gizli hıçkırıklarla yanımda gözyaşlarını tutmaya çalışıyordu. Mustafa Kemal yeniden söze başladı.

"Arkadaşlar! Gerçi bizden önce birçok girişimler yapılmıştır. Ama onlar başarılı olamadılar. Çünkü örgütsüz işe başladılar. Biz kuracağımız örgütle bir gün kesinlikle ve ne yapıp yapıp başarılı olacağız. Yurdu, ulusu kurtaracağız."

Komiteye sadakat yemini yapılması gerekmektedir. Mustafa Kemal, Hüsrev'e bakarak: "*Hüsrev, tabancanı çıkar, bu masanın üzerine koy, kararımızı and ile de doğrulayalım...*" Hüsrev taşıdığı Browning tabancasını masanın üzerine



1906 Yılında Şam'da iken

koydu. Mustafa Kemal, "*Arkadaşlar! Devrim için bu silah üzerine yemin ediyoruz, unutmayınız ki burada birbirimize verdiğimiz söz, devrim sözüdür ve onun olması için icabında silah kullanmaktan da çekinmeyeceğiz*" dedi. Burada dikkat çekici ayrıntı, Mustafa Kemal girişiminin bir 'ihtilal' değil 'inkılâp-devrim' hareketi olduğunu özenle mi belirtmiştir, yoksa komitacılıktan etkilenme midir, doğrusu anlayabilmek çok zor.

Orada hazır bulunanlar, birer birer silahı alıp öpüyorlar ve onun üzerine yemin ediyorlardı. Bu tören bittikten sonra, Topçu Hüsrev'e dönerek, "*Al silahını, bu silah mukaddes bir silahtır; onu iyi sakla! Bir gün bana verirsin!*" dedi.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti

Şam'da kurduğu Cemiyet'in çalışmalarını yaymak ve varlığını daha etkin bir hale getirmek için Selanik'te bir şubesini açmaya karar verdiğinde zaten oralarda varlığını sürdüren bir İttihat ve Terakki Cemiyeti vardı. Ancak, "...Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 'istibdad'a karşı yönelen ilk siyasi örgüt olmamıştır. Bu cemiyetin tarih içindeki kökleri Yeni Osmanlılar hareketine dayanıyordu. İki grup arasındaki ilişki yalnız amaçlarının birleşmesinden değil, fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yeni Osmanlılar hareketine dâhil olmuş kimselerden yararlanması, sosyal desteğini bir kuşak önce belirmiş sosyal kıpırdanmalardan alması ve 1860'larda üretilmiş bir ideolojiyi kendine rehber edinmesinden doğuyordu."[33]

Yeni Osmanlıların amacı Osmanlı İmparatorluğu'nda bir 'meclis-i meşveret'in kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı sağlamaktı. Kuvvetlerin dengesi, yürütmeyi kurulacak olan Meclis'e karşı sorumlu tutmakla elde edilecekti. *Yeni Osmanlılar*, 'yürütme'den padişahı değil, Abdülaziz devrinde devlet idaresini fiilen eline almış olan Bab-ı Âli üst bürokrasisini kastediyordu. *Yeni Osmanlılar*'ın bu fikirlerini uygulamaya koymasını sağlayan grupsa devlet adamlarından, askerî liderlerden ve ulemadan oluşan bir cunta olmuştu. Böylece, *Yeni Osmanlılar*'dan bazıları, tasarladıkları reformları gerçekleştirmek, anayasayı -Mithat Paşa'nın da özendirmesiyle- hazırlama faaliyetlerine katılmak fırsatını elde etmişlerdi.[34]

Yeni Osmanlılar 1877'den sonra Abdülhamid tarafından dağıtıldılar. Fakat sürgüne gönderildikleri tarihte bile faaliyetlerini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlayacak olan olaylar çıkıyor, daha sonra Jön Türkler arasında şöhret yapacak olan bazı kişilerin isimleri işitilmeye başlıyordu.[35]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş ve ilk eylemlerine[36] kısaca bakalım. Çünkü Mustafa Kemal'i izlerken bu Cemiyetle sıkça karşılaşacağız.

Cemiyet ilk olarak "İttihad-ı Osmanî" adıyla (Osmanlı Birliği anlamında) İstanbul'da, Demirkapı'da (Sirkeci) Askerî Tıbbiye (Tıbbiye-i Şahane) mekte-

binde kurulmuştur (21 Mayıs 1305- 3 Haziran 1889). Aynı yıl Paris'teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza Bey'le ilişki kurulmuş ve Cemiyet "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki kurucuların tümü de Osmanlı çöküşünü ve istibdadını durdurmak isteyen gençlerdir: Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbekirli Ishak Sükûti, Kafkasyalı Mehmet Reşit, Bakülü Hüseyinzade Ali.

Bu aşamada Cemiyet duygusal yönü ağır basan bir "öğrenci kuruluşu"dur ve felsefe tartışmalarının oluşturduğu bir ortamın ürünüdür.

Cemiyet muhalif kişi ve çevrelerle kurduğu ilişkiler sonucu az çok tanınmış ve ülke içinde ve dışında "şubeler" kurma ve örgütlenme yoluna girmiştir. Ne var ki daha ilk aşamada, Paris şubesi ile eylemcilik alanında bağdaşma olmamıştır. İstanbul'dakilerin Abdülhamid'i devirme isteği Paris'teki Jön Türklerce benimsenmemiştir. Ve ara açılmıştır.

Bu arada kimi öğrencilerin verdikleri jurnal üzerine ilk tutuklamalar başlamıştır. Padişahı devirme amacı Yıldız'ın geniş tahkikatı sonunda öğrenilince pek çok öğrenci Trablusgarp ve Fizan'a sürgün edilmiştir.

Ülke içi bir duralama başlamıştır. Boşluğu dışarıdaki örgütlenme üstlenmiştir. Ahmet Rıza Bey'in önderliğindeki Paris şubesi, Hoca Kadri'nin yönettiği Kahire, İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet beylerin yönetimindeki Cenevre şubeleri, İbrahim Temo'nun Balkanlar'da yer yer kurduğu küçük şubeler ve Kafkasya'daki şubeler bu alanda eylemci olmuşlardır.

Bu şubelerin başında Paris şubesi vardır ve İstanbul'a oranla merkez gibi çalışmıştır. Özellikle Türkçe *Meşveret*, Fransızca *Mechveret Supplément Français* (Meşveret'in Fransızca eki) gazeteleriyle yüksek öğrenim gençliği (Harbiye, Tıbbiye öğrencileri) üzerinde etkin olmuştur. Cenevre şubesinin *Mizan* ve *Osmanlı* gazeteleri, Kahire şubesinin *Kanun-i Esasi* ve *Hak* gazeteleri de aynı işlevi görmüşlerdir. Bu yayınlar dışında başka organlar da vardır.

Ülke dışındaki Jön Türkler kalabalık bir kitle değildirler. Fakat türdeş de olmamışlardır. Sürekli anlaşmazlıklarla birbirlerinden ayrılmışlardır. Abdülhamid bu rahatsız kitleyi daha da bölmek ve ülke içine çekmek için tüm önlemleri almıştır. İlk olarak, 1897 yılında, Cenevre grubunun lideri Mizancı Murat Bey'le anlaşması için serhafiyesi Ahmet Celâlettin Paşa'yı görevlendirmiş ve başarılı olmuştur. Girişim 1899 yılında yinelenmiş, Ahmet Rıza Bey'in çevresi hemen hemen boşalmıştır. Bu tarihte, Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmut Paşa ülke dışına kaçarak, iki oğlu Prens Sabahattin ve Lûtfullah Beylerle Paris'e gelmiştir. Bu kentteki Jön Türk hareketi canlanmış, fakat anlaşmazlık ve kişisel rekabetler artmıştır.

Paris'teki 1902 kongresi, Jön Türkleri birleştireceğine bölmüştür ve ortaya iki cemiyet çıkmıştır.

Ahmet Rıza Bey grubu "Terakki ve İttihat Cemiyeti"ni kurmuş ve eski gazetelerini yayınlamaya devam etmiştir. İdeolojik beğenisi *Auguste Comte* ve pozitivizmden yana olmuştur.

Prens Sabahattin Bey grubu "Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuştur. Yayın organı *Terakki* gazetesidir. Prens, Edmond Desmolins ve Fréderic Le Play'den aktardığı *İlm-i İçtima* doktrinini benimseyerek Osmanlı toplumuna uygulama yanlısı olmuştur. Bu çatışma ülkeye girecek ve siyasal alanda iktidar-muhalefet akımlarını tüm Meşrutiyet boyunca biçimlendirecektir.

Ülke içi çalışmalar duralamıştır. Öğrenci çevresinden çıkarak, tutucu bürokrat kesimin yönetimine geçen gizli cemiyet gölgede kalmıştır. Üstelik pozitivist Ahmet Rıza Bey ve grubu ile sürekli çatışma durumundadır.

Rumeli'de Yeniden Doğuş

1906 yılı Eylül ayında Selanik'te, çoğunluğu 3.Ordu subayları olan 10 kişi, Mithat Şükrü'nün (Bleda) evinde "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni kurmuşlardır: Bursalı Tahir (Yarbay ve 1 numaralı üye), Naki (Binbaşı - Yücekök), Edip Servet (Tör) (Yüzbaşı ve Müşiriyet Yâveri), Kâzım Nami (Duru) (Yüzbaşı ve Müşiriyet Yâveri), Ömer Naci (Yüzbaşı), İsmail Canbolat (Yüzbaşı), Hakkı Baha (Yüzbaşı- Pars), Mehmet Talat (Posta ve Telgraf İdaresi Başkâtibi), Rahmi, Mithat Şükrü (Bleda).

Görüldüğü gibi ilk on kişinin yedisi 3.Ordu "zabitanından"dır (subaylarından). "Gerek Şam'daki, gerekse Selanik'teki örgütlenmelerde 1905 Rus İhtilali'nin ve bu ihtilal üzerine bu ülke ve İran'da kurulan Meşrutiyet yönetimlerinin, ayrıca Makedonya bunalımı üzerine Rumeli'de Avrupa müdahalesinin somut bir biçimde giderek artmasının büyük etkisi olduğu şüphesizdir. Avrupa müdahalesi, Makedonya'nın belirli bölgelerinde beş büyük devletin jandarma subayları görevlendirmeleri biçimini alıyordu. Bu durumun, özellikle ulusçu bir ideolojinin sahibi bulunan mektepli subaylarda nasıl bir tepki uyandırdığı tahmin edilebilir. Ki, bu subaylar, Avrupalıların himayesindeki jandarma subayları refah içindeyken, iki ayda bir maaş almaları, terfi ve taltiflerde İstanbul'da bulunan ve büyük çoğunluğu alaylı olan 1. (Hassa) Ordusu subaylarına öncelik tanınması yüzünden zaten Abdülhamid yönetimine karşı kırgın bulunuyorlardı."[37]

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Rumeli'deki iç savaşa benzer ortamdan da yararlanarak büyük bir gizlilik içinde ve hücre biçiminde örgütlenerek yayılmaya başladı. Bu tür bir örgütlenme, öteden beri özgürlükçü Osmanlı kuruluşlarında görülmüş bir şeydi.[38] Bu on kişilik küçük grubun en ilginç özelliği tüm üyelerin tarikat mensubu ve -bir-ikisi dışında- Mason olmalarıdır. Yine asıl özellik, bu ihtilalci ekibin Makedonya topraklarında oluşmasıdır. Ülke içinde

ya da dışında aynı amaçla kurulmuş olan cemiyetleri kendine çekmeyi, kaynaştırmayı ve onlardan önce davranmayı başarmıştır.

Bu sınırlı ekip içinden üç kişilik bir grup önce "Heyet-i Âliye" (Yüce Kurul), sonra da "Merkez-i Umumi" (Genel Merkez) adını almıştır. Üyelerin adları gizli tutulacaktır.

Cemiyet silahlı kuvvetler çevresinde hızla yayılmış, asker ve sivil üyeleri artmış, gizli, ihtilalci bir güç olmuştur. Paris'tekiler ülke içinde oluşan bu cemiyetin gelişmesine seyirci kalamamışlar ve onunla ilgilenme gereğini duymuşlardır. Bu amaçla Selanik'e gizli olarak gelen Paris temsilcisi (Dr. Nâzım Bey) ile birleşme anlaşması yapılmıştır ve "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" "Terakki ve İttihat" adını almıştır. Bu oluş doğrudan doğruya Osmanlı ordusunun bir girişimi ve eseri olmuştur. Siviller bu kadro içine katılmışlardır.

Kıyafet değiştirerek Paris'ten gizlice Selanik'e gelmiş olan Dr. Nâzım'ın önerisi ile cemiyetin adı "İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir. Cemiyet ihtilalci yeraltı çalışmalarında da başarılı olmuş, Abdülhamid'in bastırıcı elemanlarıyla çarpışmıştır ve patlamaya hazır bir duruma gelmiştir.

***

Mustafa Kemal'in Selanik'te komitacılık yaptığı günlerde annesi her şeyin farkındadır, üzüntü ve korku içindedir, ama oğluna da destek olmaktan onu yüreklendirmekten geri durmaz, ürkmez. Bu desteği Mustafa Kemal şöyle anlatıyor:

"Biz Selanik'te tahmin edeceğiniz tarihlerde fedakârca komitacılık (kendisi komitecilik diyor, e.m.) yapıyorduk. Meşrutiyet'in ilanından çok önce bir gece bizim evde bir toplantı olmuştu. Bu Selanik'te Mekteb-i Sanayi karşısında pembe boyalı büyücek bir evdi. İşte bu evin bir odasında birtakım arkadaşlarla toplanmıştık. Bu arkadaşlardan biri, ki şehit oldu veya vefat etti, hürmetle anarım, Kâmil Bey isminde bir süvari subayıydı. Şişmanca birisi... Çok para toplamışlardı. Liralar, mecidiyeler ve gümüş madenî paralar... Bizim görüştüğümüz odaya bakan hizmetçi anama bunu haber vermiş. Yukarıda paralar, konuşmalar ve planlar var, içeriğinde bir takım sözler söylemiş. Hasta ihtiyar yatağından kalkmış, bizim bulunduğumuz odanın kapısına kadar gelmiş, tekrar odasına gitmiş...

Verdiğimiz kararlardan sonra arkadaşlar gittiler. Uyumakta olduğunu zannettiğimiz anam yanıma geldi, bana dedi ki: 'Çocuğum, bir şey anlamak istiyorum, sen ve senin arkadaşların yedi evliya kuvvetinde olan padişaha isyan mı ediyorsunuz?' Anama ne düşündüğümü, ne yaptığımızı söylemek istemiyordum. Fakat bizim o akşamki toplantımızı görmüş, her şeyi öğrenmiş olduktan sonra artık annemden ve kız kardeşimden gerçeği gizlemeğe gerek görmedim. Tam tersine onları aydınlatmayı tercih ettim.

'Evet, anne,' dedim, 'senin yedi evliya kuvvetinde farz ettiğin adamın hiç bir kuvveti yoktur. Biz burada toplanan insanlar memleketi bu zalimlerden kurtarmak istiyoruz. Senin aklın buna ermez yahut evladın olduğumu unutarak, gider evliyalara kavuşursun!' O zaman aklını başına aldı, dedi ki:

'Evladım, siz acemisiniz, mademki böyle şeylerle uğraşıyorsunuz, bana yaptığınız şeyleri haber veriniz, gizli şeylerini bana bırakınız. Çok dikkat etmelisiniz. Başarılı olmak zordur. Mahvolmak daha doğal kabul edilmek lâzım gelir. Ne yapayım yegâne erkek evladımsın, senin mahvolmanı istemiyorum!' dedi. 'Anne,' dedim, 'bu işler almış yürümüştür. Ben namuslu bir adam olarak bu işlerin içinde bulunmak mecburiyetindeyim. Beni bundan menedebilir misiniz?'

'Hayır, evladım, bir gün bu işler olduktan sonra seni namus ve haysiyet sahibi olanlarla beraber görmezsem, işte o zaman müteessir olurum. Ben senin kadar okumuş değilim. Senin kadar bilmem. Seni, gördüğün anladığın şeyleri yapmaktan menetmeğe kalkışmam. Yalnız dikkat et, esas muvaffak olmaktır, muvaffak olmağa çalışınız.'"

Daha Abdülhamid istibdatı sürerken, herkesin birbirinden ürktüğü bir sistem ortada duruyorken, bir subayın annesinin bu konuşmayı yapıp oğlunun ve arkadaşlarının arkalarında duruşları her babayiğidin harcı değildir. Sürekli olarak oğlunun ölüm haberlerini alan Zübeyde Hanım çok çilekeş bir anne olmuştur.

***

Bu sırada İstanbul'dan Şam'da 5.Orduya bir emir geldi. Mustafa Kemal'in nerede olduğu soruluyordu. Daha önce arkadaş olduğu komutanın oğlu Yafa'daki arkadaşlarına mektup yolladı, Yafa'da olduğunu bildireceklerdi. Tutuklanması için Selanik'e de emir verilmişti. 3.Ordu sağlık bürosu raporu tanımak istemiyordu. Raporu veren de, "Ben hangi ordudan olduğunu bilmiyorum," diyordu.[39]

Yafa'dan İstanbul'a giden habere göre Mustafa Kemal Mısır sınırında Bi'russuba'da kıtasının başında idi. Soruşturma için giden subay da aynı bilgiyi verdi. Mustafa Kemal gene gizlice 15 Temmuz 1906'da Yafa'ya döndü ve her şey unutuldu.[40]

Dipnotlar

1 Bu yer konusunda farklı semt adları geçmektedir; Ali Fuat Cebesoy Sirkeci, Falih Rıfkı Atay Yenikapı'da bir Ermeni evinde oda tutup yerleştiler; Ahmet Emin Yalman'ın röportajına göre ise Mustafa Kemal şöyle demiştir: 'Yüzbaşı olarak mektepten çıktıktan sonra... bu işlerle (özgürlük savaşı ile) daha iyi meşgul olmak için bir arkadaş namına bir apartman tuttuk. Anılarda bu evin yeri de türü de ne yazık ki belli değildir. Bu kitap için Cebesoy'un anlatımını doğru kabul ettim. Atatürk'ün biyografisini yazanlar bazı konularda doğru ve tartışmasız bilgiye ulaşamıyorlar. Eğer Atatürk gibi bir liderin yaşamöyküsünde tıpkı doğum tarihi ve gününde -okullara kayıt ve mezuniyet tarihlerinde olduğu gibi- bu tür ayrıntılar bilinemiyorsa, güvenilir yaşamöyküsü de yazılamaz, hayatı hakkında ne film çevrilebilir ne de roman yazılabilir.

2 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.72

3 Ahmet Emin Yalman, *Vakit*, 10 Ocak 1922

4 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.78–79

5 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.36

6 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s:80

7 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.33

8 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.4; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.86; Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları* (1899–16 Mayıs 1919), s.59; okuyucuya yakınma: Bu hareket tarihinde çok ciddi bir problem var; Mustafa Kemal 11 Ocak'ta mezun oluyor, tutuklanıyor, 30 güne yakın hapishanede kalıyor, bırakılıyor, tayin emri bekleniyor, yolculuk hazırlığı yapılıyor ve yola çıkılıyor. Mezuniyetle vapura biniş arasında tam 30 gün geçiyor. Bu tarihler çok tutarlı değil. Ama Atatürk'ün yaşamöyküsünde bununla çok sıkça karşılaşıyoruz. Zaten bu da Atatürk biyograflarının neden sıkıntı içinde yazmış olduklarını açıklayan en önemli kanıttır.

9 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.4

10 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.42

11 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.4

12 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.88

13 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.42

14 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.88–89

15 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s.59

16 Faik Reşit Unat, "*Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge*", Belleten, Cilt XXVI, sayı 102, Nisan 1962, s.344; ayrıca Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.4

17 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.60

18 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.60

19 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.4

20 Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, 3. baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2005, s.34

21 Faik Reşit Unat, "*Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge*", Belleten, Cilt XXVI, sayı 102, Nisan 1962, s.345

22 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.68

23 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.69

24 "*Ruşen Eşref'le Konuştuk*", Dün ve Bugün, Yıl I, cilt I, Sayı 2, 11 Nisan 1955, s.14–19 ve 34'ten aktaran Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.173

25 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.69–70

26 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, s.17–18

27 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.71

28 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.71

29 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, ayrıca bakınız: Uluğ İğdemir, *Askerî Yönüyle Atatürk*, s.11, Ankara, 1981, s.71

30 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.72–75

31 Mustafa Kemal'in kendi anlatımı için bakınız: Mustafa Baydar (hazırlayan), *Atatürk'le Konuşmalar*, Ahmet Emin Yalman'a verdiği mülakat, 10 Ocak 1922 tarihli *Vakit*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s.48

32 M.Sunullah Arısoy (Türkçeleştiren), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize, Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Genelgeleri, Yazışmaları (1903–1938)*, Cilt 1 (1903–22.4.1920), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s.229; ayrıca bakınız: Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.86–87, karşılaştırma: Hüsrev Sami Kızıldoğan, "*Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki*", Belleten, cilt:1, sayı 3–4, 1937, s.619–625

33 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s.30

34 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, s.31

35 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, s.31

36 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt:1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.19–23

37 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.61

38 Sina Akşin. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.61

39 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.46

40 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.46

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL MAKEDONYA'DA

3.Ordu'ya Atama – İttihat ve Terakki'yle Ayrılan Yollar

İzinsiz Selanik'e gelişi yine kılıfına uydurularak üst makamlara gönderilen bir dilekçeyle çözüldü. Fakat Suriye'de olup olmadığını araştırmak için de bir müfettiş görevlendirildi. Buradaki arkadaşı Müfit bölgede bulunan sorumlu komutanı gelecek olan müfettişi idare etmesi için ikna etmişti. Bu arada büyük tehlike atlatan Mustafa Kemal çaresiz yeniden Yafa'ya döndü. Müfettişe de daha önce ikna edilmiş olan Nişancı Taburu Kumandanı Binbaşı Ahmet yalan uydurarak, Mısır sınırında Bir-i Sebi'deki askerî birliklerin başında olduğu söylenmişti. Böylece İstanbul'a giden raporda da bu husus yer almıştı. Bu olayda her şeyi bilmesine karşın asıl iyi niyetli davranan Müşir Hakkı Paşa olmuştur.

Yafa'ya gelir gelmez, orada hiç zaman yitirmeden bir miktar kuvvetle Mısır sınırına gitmiş ve Binbaşı Ahmet Bey'i de güç durumdan kurtarmıştır. O sıralarda Akabe ile Türusîna Yarımadası'nın Osmanlı İmparatorluğu'na mı yoksa Mısır Hidivliği'ne mi ait olduğu konusunda tartışma vardı. Buna İngiltere de notalar yağdırarak karışıyordu. Bir-i Sebi'deki Türk birlikleri, Akabe'ye kadar olan bölgeyi ellerinde bulunduruyorlardı.

Birkaç ay sonra işin küllenişi ardından Müfit'le birlikte Beyrut'a Ali Fuat'ın yanına gitti. Eğlence yaşamıyla ünlü liman kenti Beyrut'un altını üstüne getirip tadını çıkardılar.

Şam'da topçuluk stajını tamamlayan Mustafa Kemal, 20 Haziran 1907 tarihinde kolağası oldu. Kolağalığı bugünkü kıdemli yüzbaşılık rütbesine (o yıllarda önyüzbaşı demektir) denk gelmektedir. 5.Ordu Kurmay Başkanlığı'nda bir göreve atanmıştı. Şam'a yeniden bu denli serüven yaşayarak dönen Mustafa Kemal'in tayin işi nasıl olmuştu!

Bu tayin işini anlatmadan önce Yafa'da yaşanmış bir olay, hem Osmanlı'nın Arap dünyasıyla kuramadığı iletişimi hem de Mustafa Kemal'in ne denli içten bir Türk milliyetçisi olduğunu göstermektedir.

***

Cebesoy anılarında bu olaya yer verirken, "Hem Yafa'da tanık oldum hem de Çankaya'da birkaç kez kendisinden dinledim," diyor.

"Mustafa Kemal, 5.Ordu'da Arap kökenli olan askerlere daha özel muamele yapıldığını ve Anadolu çocuklarından daha üstün tutulduklarını gördükçe üzülüyor, '*Osmanlılığın dayattığı bu aşağılık duygudan ne zaman kurtulacağız?*' diyordu. Bir gün, piyade stajını yaptığı Yafa'ya gittim. Piyade acemi devresi henüz yeni başlamıştı. Çoğunluğu o bölgeden toplanmış olan Arap gençleri oluşturuyordu. Eğitim kadrosu ise Anadolulu kıta çavuşları olan Türk gençlerinden kurulmuştu. Mustafa Kemal'in bölüğünde alaydan yetişmiş Makedonya Türklerinden yaşlı bir yüzbaşı vardı. Uzun yıllar 5.Ordu mıntıkasında kaldığı halde Rumeli şivesini değiştirmemişti. Yüzbaşı, talimlerde, Türkçe bilmedikleri için verilen emirleri anlayamadıklarından yanlış uygulayan erlere sert davranan Anadolulu kıta çavuşlarına karşı hakaret ederek şiddetli davranıyor, yeni erlere karşı gereğinden fazla müsamaha gösteriyordu. Onların azarlanmasına, hırpalanmasına gönlü razı olmuyordu. Bu yüzbaşı hem Müfit hem de Mustafa Kemal tarafından uyarılmasına karşın davranışlarına devam ediyor... Mustafa Kemal yüzbaşıyla arasında yaşanan tatsızlığı Ali Fuat'a şöyle anlatıyor:[1] "Bir gün, Makedonyalı yüzbaşı, kıta çavuşlarından birini bölük kumandanlığı odasına çağırttı. Müfit'le ben de orada idik. Çavuş sağlam yapılı yakışıklı bir Türk delikanlısı idi. Yüzbaşı gencin onurunu kıracak şekilde azarlamağa başladı. Daha çok mensup olduğu etnik kimliğe saldırıyordu. 'Sen,' diyordu, 'nasıl olur da necip Arap kavmine mensup Peygamber efendimizin mübarek soyundan gelen bu çocuklara sert davranır, ağır sözler söylersin? Kendini iyi bil. Sen onların ayağına su bile dökemezsin.' Bu türden gittikçe anlamsızlaşan sözlerle hakaret ediyordu. Sesi yükseldikçe yükseliyordu. Çavuşun yüzündeki ifadeye baktım. Önce bir babaya duyulan saygının samimiyeti okunan çizgiler sertleşmeğe, içten gelen bir isyanın ateşleri gözlerinden okunmağa başladı. Fakat gerçek itaatin sembolü olan her Türk askeri gibi iç duygularını gemlemeğe çalıştı. Göz pınarlarından tanelenen yaşlar yanaklarına döküldü. Dayanamadım.

'Yüzbaşı efendi susunuz!', diye bağırdım. Birden şaşırdı. Sözlerinin bizden onay görmesini beklediği anlaşılıyordu. 'Yoksa fena bir şey mi söyledim?' diye sordu.

'Evet, çok fena hareket ettiniz. **Buna hakkınız yok. Bu erlerin bağlı bulunduğu Arap kavmi birçok bakımdan necip olabilir.** Fakat **senin de benim de, Müfit'in de ve çavuşun da mensup olduğumuz kavmin de büyük ve asil bir millet olduğu asla yadsınamaz bir gerçektir.**'

Yüzbaşı başını önüne eğdi, utanmıştı."

Arap nüfus çoğunluğunun yaşadığı bu topraklarda tanık olduğu bu olayın ve buna benzerlerinin Mustafa Kemal'de yarattığı sonuç şu oldu: Sorun, Türk aydınlarının kendi kendisini bilmeyişinden ve başka milletlerde şu ya da bu nedenle üstünlük olduğunu sanarak, kendini onlardan aşağı görmesinden doğmaktadır. Bu yanlış görüşe son vermek için Türklüğümüzü bütün asaleti ve tarihi ile tanımak ve tanıtmak şarttır. Arap halklarla yaşadıkları Mustafa Kemal'e hiçbir etnik kimliğin bir başkasından üstün ve ayrıcalıklı olamayacağını, hele bunun devlet tarafından vatandaşlarına dayatılamayacağını öğretmiştir. İşte bu birikim, ona yıllar sonra devletin, vatandaşlarına yalnızca bir üst kimlik bilinci vermesi gerektiğini, halkların bu üst kimliği kabulüyle de tüm alt kimliklerin kendilerini her yönleriyle ifade edebileceklerinin olanaklı kılınması göreviyle yükümlü olduğunu söyletmiştir. Bu söylemin bir formüle dökülmüş ifadesi: "Ne mutlu Türküm diyene!"dir. Bu ifade ediş şekli Türk etnik kimliğinin de Türk milletini oluşturan öteki etnik kimliklerden ayrıcalıklı olmadığını da göstermektedir. Mustafa Kemal'in lider özelliğinin en belirgin yanlarından birisi yaşadıklarından ders çıkarıp onları olumluya dönüştürmesidir. Yaşamını izledikçe buna hep tanık olacağız.

***

Mustafa Kemal topçu stajı için 14 Kasım 1906 tarihinde Şam'a gitti. Bir yandan Şam'da Erkân-ı Harbiye Dairesi'nde görevine devam ederken, öte yandan da bir an önce Makedonya'ya geçmek için çareler arıyordu. Müşir Hakkı Paşa'ya oğlu Haydar aracılığıyla rica üstüne rica etti. Kendisini destekleyen başka arkadaşları aracılığıyla da bu tayinin yapılması konusunu gündemde tuttu. Atış talimnamesinin hazırlanmasında başarısını takdir eden Ordu Talim ve Terbiye Heyeti Başkanı Miralay Şeref Bey de bunlar arasındaydı. O sıralarda Hakkı Paşa'nın Akabe sorunu yüzünden Yıldız Sarayı ile arasının açıldığı ve yerinden alınacağı dedikoduları yayılmıştı. Eğer Hakkı Paşa alınırsa Mustafa Kemal'in tayini suya düşecekti. Üzüntü içinde kıvranırken bir gün Hakkı Paşa makamına çağırdı ve Merkezi Manastır'da bulunan 3.Ordu'ya gitmek isteyip istemediğini sordu, o da, eğer Paşa uygun görürse tayininin yapılmasını istedi. Ertesi gün Paşa'nın oğlu Haydar, Mustafa Kemal'e bu mutlu haberi verdi. O da tüm ayrıntıyı daha önce stajını bitirip 3.Ordu Müşirliği Kurmay Başkanlığı'nda görev verilen Ali Fuat'a yazarak, geldiğinde Selanik'te kalabilmesi için elinden ne gelirse yapması yolunda çabasını istedi. O da her türlü ilişkisini kullanarak kimler yardım edebilecekse görüşüp kanalları açık tuttu.

Mustafa Kemal'in kısa süreli Selanik ziyareti sonrası Talat özellikle kurmay subayları İttihat ve Terakki içinde tutmak için çaba harcıyordu.

13 Ekim 1907 tarihine[2] gelindiğinde Mustafa Kemal sürgünlükten kurtulmuş ve yıllardır beklediği gibi, o dönemin en etkili ordularından 3.Ordu'ya ta-

yin edilmiştir. Görev yerinin değişikliğinde sağlık sorunu bahane nedeni olarak gösterilmiştir.[3] Tayin yeri Manastır olmakla beraber bir kolayı bulunarak Selanik'teki Genelkurmay karargâhında görev almayı başarır.

Bu yıllarda Makedonya için için kaynamakta, çeteler, azınlıklar, dış ülkeler (Avusturya, Rusya, Almanya) herhangi bir çıkar elde edebiliriz diye yoğun faaliyetlerde bulunuyorlardı. Türkler baskıya uğrayan bir azınlık durumundaydılar.

Mustafa Kemal'in Selanik'e gelmesiyle birlikte hayatında yeni bir dönem başlamış oldu. Selanik'te resmi görevlerini yerine getirirken, bir taraftan da daha önce kurmuş olduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubesi iken, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bütünleşen bu örgütün çalışmalarına da devam etti. Ancak, bu teşkilatta Ali Fethi'den (Okyar) başka arkadaşı yoktu. Ali Fuat'la buluşmalarında 5.Ordu'da askerlikten eser kalmadığını üzüntüyle anlatıyordu. Arkadaşı Ali Fuat da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmişti, kendi kurduğu cemiyet 27 Eylül 1907'de birleşme kararı almıştı, kendi durumunu da şöyle açıklıyordu; "Bu oldubittiyi kabul zorunda kaldım ve ben de İttihat'ın bir üyesi oldum."[4]

Mustafa Kemal Sultan Abdülhamid'in baskılara, başkaldırılara direnemeyip Meşrutiyet'i yeniden kabul edeceğinden kuşku duymuyordu. Eğer padişah bu isteğe razı olmazsa kan dökülecek, ama sonunda yine 'anayasa' yürürlüğe girecekti. Bunu öngörüyordu, fakat "Sonra ne olacak? Cemiyet'in ne esaslı bir planı var ne de Meşrutiyet'ten sonra onu uygulayacak bir lideri var,"[5] diyordu.

Bu görüşlerini İttihatçı arkadaşlarına da açıklamıştı, ama onlardan kabul görmemişti. Yine de mücadeleye devam konusunda inancını yitirmemişti, sonuna kadar devam edecekti.

Mustafa Kemal'in söylediği şuydu: "Meşrutiyet'in ilanı, yeter çare olamaz. Cemiyet'in bir siyasi parti haline gelerek hükümeti, Meşrutiyet'in ilanından sonra ele alması lazımdır. Parti, önceden bu görevini hazırlamış ve ne yapacağını programlaştırmış olmalıdır. Aksi takdirde, II. Meşrutiyet de birincisinin akıbetine uğrar."[6]

Durum değerlendirmesi yapıyor ve arkasından da doğru soruyu soruyordu: "Öyle ise ne yapmalıdır?"

Mustafa Kemal çözüme dönük ilk olarak şunu düşünüyordu: "Meşrutiyet, köhneleşmiş ve uyumunu yitirmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil, tersine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerinde oturtulmak, düşmanlarının, yani büyük devletlerin yapacağı bir tasfiye yerine ihtilal idaresi kendi başına bir Türk devleti kurmalıdır."[7]

Meşrutiyet öncesi Osmanlı Devleti ile Meşrutiyet sonrası olası durum arasında bir mukayese yapıp devlet sisteminin içte tamamen çöktüğü yargısına varıyordu. Dışta ise yaptığı analize göre; Rumeli'de Bulgaristan, Sırbistan, Avusturya-Macaristan, Karadağ ve Yunanistan ile çevrilmiştik. Hâlbuki bu devletlere bağlı aynı kökten gelen azınlıklar, bu anakara üzerinde yaşıyorlardı. Bütün

bunlar, Rumeli ülkemizden birer parça toprak daha koparарak o devletlerle birleşmekte çaba gösteriyorlar, acele ediyorlardı. Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılacağını da, bu yıkılışın enkazı altında Türklerin ezileceğini de seziyor ve üzülüyordu. Bu tasfiye işi nasıl yapılmalıydı? Mustafa Kemal'de bunun çözümü hazırlanmıştı:

"Rumeli'de Doğu ve Batı Trakya bizde kalacak, Edirne'nin kuzey sınırları Bulgaristan aleyhine düzeltilecek, Arnavutluk, Avusturya-Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan Osmanlı başkanlığında İstanbul'da toplanacak bir konferansta milliyet çoğunluğu prensibine dayanılarak Osmanlı Rumeli kıtasının Doğu ve Batı Trakya'dan başka kısımları yukarıda adları geçen devletlere bırakılacaktı. Arnavutluk bağımsız olacak, Bosna-Hersek Sırbistan'la Avusturya-Macaristan arasında hakça bir şekilde taksim edilecekti. Anadolu kıyılarına yakın olan adalar yeni Türkiye devletinde kalacak, diğerleri Yunanistan'a verilecekti. Güney sınırlarımız Hatay, Halep ve Musul vilayetlerini içine alacak, ötekileri Araplara terk edilecekti. Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğusunda bir değişiklik olmayacaktı. Yeni Türkiye içinde kalacak olan Rum, Bulgar ve Sırp azınlıklar dışında kalan Türklerle mübadele edilecekti."[8]

Mustafa Kemal bu çözümlemeyi yaptığında yalnızca 26 yaşında bir yüzbaşıdır. Bu analize 'Misakı Milli' anlatıldığında bir kez daha dönülecek, ama esaslarının daha 1907 yılında onda belirginleştiğini de, bu öngörü gücünün komutan olarak önseziyle birleştiğini de belirtmeliyiz.

Karaferiye'de Ali Fuat'la gece sabaha kadar yaptıkları konuşmada Mustafa Kemal'in analizleri bitmiyor. Şunlar dikkatten kaçacak değerlendirmeler değildir: *"Osmanlı İmparatorluğu'nun, sadakatine dayandığı ve güvendiği tek unsur, Türklerdi. Bunlar da devleti ayakta tutabilmek için sayısız savaşlara girmişler ve insanca büyük kayıplara uğramışlardı. Rahatça ziraat yapamadıkları için de yoksul düşmüşlerdi. Servet, diğer milletlerin elinde idi. Türk olmayan Müslüman halk da –ki bunların çoğunluğunu Araplar teşkil ediyordu- düşman devletler Müslüman olarak ırk ve ayrılma ruhunu aşılıyorlardı. Dış duruma gelince; büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmağa çoktan karar vermişlerdi. Planlarını uygulamada kendileri için en uygun zamanı bekliyorlardı. Bunun uygulamasında yine ezilecek ve haklarından mahrum edilecekler, Türkler olacaklardı."*[9]

Mustafa Kemal'i arkadaşı dışında kimse dinlemeyecekti. Eğer herhangi bir lider ya da yönetici onun değerlendirmelerini yapıp çözüm önerilerini düşünmüş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu hiç kuşkusuz gelecekti, ama bu denli ağır parçalanma ve kayıplarla olmayabilirdi. *"Biliyorum,"* diyordu. *"İleriyi görmek istemeyenler, imparatorluktan toprak fedakârlığı yapılmasını hoş karşılamayacaklar, hatta bizi ihanetle itham edecekler olacaktır. Biz buna rağmen, görüşlerimizin Meşrutiyet sonrası için bir program haline getirilmesini sağlamalı ve onu gerek Genel Merkez'de ve gerekse arkadaşlar arasında şiddetle savunmalıyız."*[10]

Bu konuşmayı yapan Mustafa Kemal çözüm önerilerinin yapılacağı umudunu taşımasa bile en azından içini boşaltmış olarak Karaferiye'den trenle sabah erkenden Selanik'e dönüyordu.

Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Ali Fuat da Mustafa Kemal'le koridoru aynı, odaları farklı birimlerde Selanik'te görev yapmaya başladılar, Ali Fethi (Okyar) de onlara katılmıştı. Başka genç subaylar da aralarına katılmış ülke sorunları hakkında düşüncelerini paylaşıyor, bunu İttihat ve Terakki'nin genel merkezinde de dile getiriyorlardı. Ancak yönetimdekilerin hoşnut olmadıkları tavırlarından belli oluyordu. Statü göstergesi olan içki bardakları ellerinde genç subaylar daha çok Olimpos Palas, Kristal, Yonyo gazinolarında alkol eşliğinde çözümler üretiyorlardı. Bir yandan da politika kendi kurallarını işletiyor, dinamik unsurlar içte ve dışta güç parametreleriyle senaryolarını adım adım uygulamaya koyuyordu. Genç subayların durumu gerçekçi tespitleri hiçbir işe yaramıyordu. İhtilal sonrası ne yapılması gerekir sorusunun yanıtını Genel Merkez'de yüksek sesle söylediğinde artık İttihat'çı kadroyla yollarının ayrılması gerektiği belli olmuştu. Çünkü o çok ileri gidiyordu. Bu küçük rütbeli kurmay subaylar sürekli olarak çevrelerinde başarıya ulaşan ihtilalci, ama devrimci girişimleri konuşuyorlardı. İran'da Şah'ın zorlanarak parlamentoyu açması, Yunanistan'da Venizelos'un Girit'te aynı dava için ortaya çıkışı hep özenilen girişimlerdi. Tek soru kafalarını kurcalıyordu: Neden bizde de böyle adamlar çıkmıyor? Yine bu sorunun sorulduğu bir an hemen atıldı: "Evet... Neden? Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?"[11]

Arkadaşlarının bazıları yüksek sesle söylenen bu gönüllü liderlik önerisi karşısında ürkmüş ve yerin kulağı delik olur korkusuyla gazinoyu birer ikişer terk etmişlerdi. Bildiğimiz üç arkadaş kalmıştı yalnızca. Mustafa Kemal hep aynı tümceyi kuruyordu: **"Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?"** Ali Fethi sıkılmıştı, *'Politikayı bırakıp eğlenmeye bakalım,'* dedi, kalkıp Yonyo'ya gittiler. Ama Mustafa Kemal sürekli konuşuyordu, bir şeyler yapılmalıydı ve hemen başlanmalıydı. Sabaha karşı evine dönerken bile yolda aynı cümleleri yineledi durdu. Annesi Zübeyde Hanım uyumamış, endişe içinde cam kenarında oğlunu beklemişti, dış kapıyı açtı ve sessizce odasına çekildi.

Mustafa Kemal endişesinde ve uyarılarında haklıydı, İttihat ve Terakki liderі, planı programı belli olmadan yürüyor, 3.Ordu'nun subayları arasında yaygın örgütlenmesini sürdürüyordu. Meşrutiyet'e doğru doludizgin gidilirken, Resneli Niyazi'nin başını çektiği redif askerlerinin isyanı patlak verdi. Yıldız Sarayı bu askerlerin terhis isteklerini tek bir şartla, 'Meşrutiyetçilere katılmama' garantisiyle kabul etti. Askerler hemen terhis edilip Anadolu'daki beldelerine ulaşımları sağlanarak isyan bastırıldı. Eşzamanlı olarak, çok ses getiren bir suikast girişimi yaşandı. 29 Mayıs 1908 tarihinde Binbaşı Enver'in eniştesi Selanik Merkez Kumandanı Yarbay Nâzım, padişah aleyhinde konuşan bir binbaşı-

nın soruşturmasını yürütürken, evinde bir İttihatçı olan İsmail Canbulat ile konuştuğu sırada Mustafa Necip pencereden ateş açtı. Yarbay Nâzım yara almamıştı, ama başkentin otoritesi darbe yemişti, hemen İstanbul'a çağrıldı. Cemiyet tüm Makedonya'da örgütlenmişti, propaganda ve eylemleri artık saklanmadan yapılıyordu.

Bu arada orduya çağdaş bilgilerin aktarılması inancında olan Mustafa Kemal'in Berlin Askerî Üniversitesi eski müdürlerinden General Litzmann'dan çevirdiği *"Takımın Muharebe Talimi"* adlı askerî eğitimle ilgili kitap 23 Şubat 1908'de Selanik'te yayınlandı.[12] Bu kitabın bizi en çok ilgilendiren yanı, çevirmen olarak (o günkü rütbeyle kolağası bugün ise) Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal'in yazmış olduğu *Önsöz*'dür.

Bu önsözde, amir olan kumandanların doğrudan doğruya astlarına yol göstermesini istemiş ve bu yol göstericiliğin Türk subay ve kumandanından başkalarına bırakılmamasını yerinde bulmuştur. Ancak, dünyanın son askerî gelişmelerinden haberdar olmanın gereğini belirten Mustafa Kemal, yabancı eserlerden yararlanmanın önemi üzerinde de durmuştur. Mustafa Kemal, bu konuda şu görüşleri öne sürmüştür: *"Bir ordunun kurmay heyetinin ilk görevi, subay ve askerlerin hazırlıklarında onlara her zaman gözcü yetiştirdikleri kıt'alar azınlıkta kalırsa başarıya geç varılır. Bunun için en iyi araç, talimlerin savaş bakımından başarıyla uygulanabilmesini sağlamak amacıyla yeni eserlerden yararlanmaktır."*

Ayrıca yazdığı *önsöz*'ün başında çok önemli bir soruna değiniyor ve şu düşünceleri ileri sürüyor: *"Bir ordunun, yıllarca çalışarak uyguladığı ve hükümlerini öğrendiği talimnamesinin değiştirilmesi askerî heyetleri şaşırtır. Yeni kabul edilen talimname, kendi talimnamelerinin kendileri tarafından yavaş yavaş yenileştirilmiş bir şekli olmazsa, bu şaşkınlık büsbütün karanlık ve bilinmezlik içinde olur. Çünkü askerî hayatta yeni açılan her dönem, içinde olanların kendi çalışmaları ve ilerlemelerinin bir sonucu değildir, orada herkesin adımları kararsız, görüşleri şaşkın, fikri karışıktır.*

İşte bugün Osmanlı ordusunun askerî heyeti bu durumdadır. Fakat ne çare ki, bu şaşkınlıktan bugün çekinmek istenirse, yarın derecesi büyüyeceği için çekinmenin olanağı azalacak ya da savaş alanının ateşli göğü altında yok olma nedenleri, varlığına acı bir etki yapacak ve büyük bir şaşkınlıkla son bulacaktır."

Genç bir kurmay subayın sağlam gözlem gücü, eğitime ve çağdaş bilgiye verdiği önem ile komutanların astlarından daha bilgili olmaları konusuna yapılan vurgu, sonraki yıllar askerî deha olarak adlandırılacak olan komutanın hazırlık aşamasının nerelerden başladığını görmemizi sağlaması açısından ilginçtir. Şu söz de Mustafa Kemal'e aittir: *"Bir ordunun değeri, subayların ve kumanda kademesinin değeri ile ölçülür."* Askerlik felsefesi geliştirmiş olan bir kumandanla karşılaşmış olmamız nedeniyle, kitaba *önsöz* yazan kişiyi tanımak önemlidir.

3.Ordu karargâhının Selanik şubesindeki görevinin yanı sıra Üsküp-Selanik arasında demiryolu müfettişliği (Doğu Demiryolu Müfettişliği) görevini de 22 Haziran 1908 tarihinde yüklenmiştir[13]. Bu yeni görevin duyurulmasından bir ay sonra Üsküp'e gelen Mustafa Kemal, gece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Üsküp şubesi toplantısına katılmıştır.[14]

İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Mustafa Kemal'in Cemiyet'le Çatışması

Birinci Meşrutiyet 23 Aralık 1876'da ilan edilmiş, ancak Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane eden II. Abdülhamid'in 14 Şubat 1878'de Mebusan Meclisi'ni kapatmasıyla sona ermişti. Böylece Birinci Meşrutiyet dönemi kısa sürmüş ve mutlakıyet yönetimine yeniden dönülmüştü. Bundan sonra da Padişah katı bir baskıyla (istibdatla) devleti yönetmeye başlamıştı.

Ancak hemen bu tarihlerden sonra, II. Abdülhamid'in bu tutumuna ve ülkenin içerisinde bulunduğu bunalımlı duruma son verebilmek üzere, mutlakıyet yönetimine karşı olmak ve yeniden anayasayı uygulatmak için bir hareket başlamıştı. Bazı aydınlar, özgürlük düşüncesinin gelişmesi ve Meşrutiyet yönetiminin yeniden kurulması uğrunda, yurt içinde ve dışında yoğun bir çalışmaya girişmişlerdi. Tarihte, bu hareketi yürütenlere Jön Türkler (Genç Türkler) adı verilmiştir. Daha dar anlamıyla da Jön Türk deyişi, Birinci ve İkinci Meşrutiyet'i hazırlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş ihtiyaçlara göre ıslahat yapılmasını isteyen inkılâpçılara yahut ihtilalcilere denilmiştir. Ancak bunlar önceleri kişisel hareketler şeklindeydi. Sonraları bir örgüt ve düşünce etrafında birleşerek, II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar gittikçe güçlenmişlerdir.[15] Selanik'te kurulan İttihat ve Terakki gizli örgütünün en önemli özelliği bir Mason/Carbonari örgütlenme biçimini yansıtmasıydı. Talat Bey'in aynı zamanda mason olması ve onu mason yapan Emmanuel Karasso'nun örgütün tüm desteğini Talat Bey'in arkasına vermesi, bu örgütte üye bulunan önde gelen Selanikli tüccar, iş adamı, aydın ve sermaye sahiplerinin desteğini de vermesi anlamına geliyordu. Selanik'te kurulan Osmanlı İttihat ve Terakki örgütünün diğer muhalif örgütlerden farkı, aynı zamanda emrinde 'askerî birlik kıta' bulunduran subayların da İttihat ve Terakki'ye 'ihtilal amacıyla' girebilmesiydi. Nitekim bu durum bir süre sonra örgütün siyasal yapısına ve hedeflerine de yansıyacaktı.[16]

Mebusan Meclis'i eski başkanı Halil Menteşe'nin anılarından öğrendiğimize göre, Meşrutiyet'in ilanından iki buçuk sene kadar önce bir yaz günü Millet bahçesinde arkadaşları ile otururken Talat Bey, "Arkadaşlar, gazete ve mecmualar dağıtmak ve okumakla bu iş bitmez. Bir cemiyet kuralım, üyelerimiz çoğalınca İstanbul'a gidip Sultan Hamid'i öldürelim, Meşrutiyet'i geri getirelim,"

teklifinde bulunur.[17] Görüldüğü gibi Meşrutiyet'in ilan edilmesi uğruna, suikast bile yapmayı göze alacak denli uç görüşlere sahiptirler. Öte yandan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli özelliği, gizli bir örgüt olmasıydı. Nitekim bu özelliğini her zaman muhafaza edecek, İttihat ve Terakki Fırkası adıyla partileştiği dönemde bile gizli örgüt niteliğini yitirmeyecekti.

Jön Türk grupları içinde en çok gelişeni merkeziyetçi ve ihtilalci olanların toplandığı İttihat ve Terakki Cemiyeti oldu. Bu cemiyetin, programı çerçevesinde, yayın organlarıyla halka yaymak istediği düşünceleri şöyle belirtilebilir: 2. Abdülhamid'in müstebitliği, mutlak yönetiminin kötülüğü, Osmanlıların mutlakıyeti yıkmak için birleşmesi gereği, Türklük bilincinin uyandırılması gereği, Meşrutiyet yönetiminde yapılması gerekli reformun niteliği.[18]

Balkanlar'daki çetecilik hareketleri, gerilim ve Avrupa'nın öteki devletlerinin milliyetçi düşünceleri kışkırtmaları ile içerdeki yönetim tarzından kaynaklanan gerginlik ve hoşnutsuzluk sonucunda, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 Temmuz ayı başlarında Manastır'daki konsoloslara bir bildiri dağıtarak, amacının Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek olduğunu açıkladı. Böylece mutlakıyet yönetimine karşı ilk açık girişimi yapmış oldu. İlk eylem de, Rumeli'de bulunan 3.Ordu subaylarından Kolağası Niyazi Bey'in, Cemiyet'in emriyle yanındaki asker ve sivillerle 3 Temmuz 1908'de Resne'den ayrılarak dağa çıkmasıyla başladı.[19] Niyazi Bey, yayınladığı bir bildiriyle, anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını istedi. Bu gerçekleşmeden de hareketinden vazgeçmeyeceğini açıkladı. Resne'de başlayan bu hareket, kısa zamanda Makedonya'ya yayıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden Binbaşı Enver'in de katılmasıyla hareket daha da güçlendi.

Sultan Abdülhamid, Mitroviça Fırka Kumandanı Arnavut Şemsi Paşa'yı hürriyet çetelerinin imhası için Manastır'a gönderdi. Şemsi Paşa yanındaki korumalarıyla ve bölgeden de bazı Arnavut militanları da yanına alarak Mitroviça'dan iki tabur askerle Selanik üzerinden Manastır'a hareket etti. Paşa'nın Selanik'te öldürülmesi için Cemiyet plan yaptıysa da başaramadılar.

Şemsi Paşa, Manastır'a ulaştığında Saray'a durumu rapor etmek için telgrafhaneye gitti. Cemiyet'in Manastır şubesi sorumluları da kendisini öldürmek için tertibat aldılar. Teğmen Atıf, bu zor ve cesaret isteyen görevi üzerine aldı. Telgrafhane civarındaki kahvehanede Şemsi Paşa'nın çıkmasını bekledi. Paşa, arabasına binmek üzereyken (6 Temmuz 1908) tabanca ile Atıf tarafından öldürüldü. Ortalık karıştı. Bu karışıklıktan yararlanarak Atıf sıvışmış ve bir kunduracı dükkânına girip saklanmıştı. Fakat Şemsi Paşa'nın korumalarınca ayağından vurulmuştu. Daha önceden planlandığı gibi Yüzbaşı Mahmut'un evine giderek, orada Cemiyet'in gönderdiği bir doktor tarafından tedavi edildi, ertesi akşam kıyafeti değiştirilerek Ohri'ye kaçırıldı. Bu olay Cemiyet taraftarlarının moralini çok yükseltti. Mareşal yapılarak bölgeye gönderilen Tatar Osman Pa-

şa da Manastır'da 22 Temmuz 1908'de evi abluka altına alınarak dağa kaldırıldı. Dolayısıyla Saray'ın tüm otoritesi Rumeli'nde sarsılmıştı.

Yurdun çeşitli yörelerinden, özellikle Makedonya'dan halk, doğrudan doğruya Yıldız Sarayı'na telgraflar çekerek, Padişahtan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasını istemeye başladı. 23 Temmuz 1908 Perşembe günü de, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selanik ve Manastır'da kendiliğinden II. Meşrutiyet'i ilan etti.

Bu kararı öğrenen Mustafa Kemal ile Ömer Naci beraber Ali Fethi'ye gittiler, onu da yanlarına alarak genel merkezin sözü geçen sivil kişisi Talat'la görüştüler. Kuşkusu şuydu: "Hürriyetin ansızın Manastır'da ilan edilmesi, önemli bir zorunluluğa dayanmıyorsa zayıf bir girişim olarak kalabilirdi".[20] Talat Bey'le görüşürken Mustafa Kemal şunu savunuyordu: *"Her türlü önlem alındıktan sonra hürriyetin Selanik'te ilan edilmesi ve diğer illerin de aynı gün ve saatte bu harekete ayak uydurmaları gereklidir"*. Talat işin önemini kavramıştı. Arkadaşlarla görüşerek girişimi derhal ertelettireceğini söyledi. Ve ertesi günü Mustafa Kemal'i ziyaret ederek önerinin akşamki toplantıda incelenerek oybirliğiyle kabul edildiğini ve Manastır Merkez Heyeti'ne o şekilde tebligat yapıldığını bildirdi.

Mustafa Kemal Resneli Niyazi olayını zamanlama bakımından doğru bulmadığından hemen genel merkezle ilişkiye geçti. Bu oldu-bittiye karşı alınacak önlemleri iletti ve "hürriyet ilanının Selanik'e mal edilmesi, hem teşkilatın merkeze bağlantısı bakımından gerekli, hem de siyasi bir zorunluluk olduğunu" tekrarladı. Ve "şimdi sembol göstermek lazım olduğunu, bunu da o tarihte Tikveş'te bulunan Binbaşı Enver'e yaptırmanın uygun olacağını" ve "Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine de Enver'in getirilmesinin uygun olduğunu" söyledi.[21]

Hürriyet ilan edildiğine göre şimdi Selanik'te büyük ve parlak gösteriler yapılmak ve milletin yüzyıllarca sürmüş saray ve sultan istibdadından kurtuluşunu kutlamak gerekliydi. Bir taraftan da bu hazırlık yapıladursun Mustafa Kemal derhal Tikveş'e gitti. Enver Bey'i buldu. Memlekette hürriyetin ilan edildiğini, ertesi günü Selanik'te yapılacak muazzam gösteriler arasında *'Hürriyet Kahramanı'* sanıyla ve Genel Müfettiş unvanıyla Selanik'e girmesi gerekeceğini, bu uğurda büyük tören ve resmigeçitler hazırlandığını kendisine tebliğ etti.[22] Meşrutiyet'in ilanı her yerde sevinç gösterilerine sebep oldu ve bu başarının altına imza atan da İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Enver'di. Bu olayda Enver'e sevgi gösterileri ve kutlamalar yağarken Mustafa Kemal'in adı bile anılmıyordu.

Enver *hürriyet kahramanı* olarak Selanik'e girdiği zaman halk onu büyük bir coşku ile karşıladı. Enver'in *hürriyet kahramanlığını* kutlamak üzere subaylar Kristal Gazinosu'nda toplanıyorlar, onun hakkında söylevler çekiyorlar, övgü düzmekte yarışıyorlardı. Bu sırada Mustafa Kemal gazinodan içeri girdi. Enver'i göklere çıkaran nutukları duyunca, *"Bu ne haldir, hepiniz nutuklarınızda sürekli Enver'den söz ediyorsunuz. Enver, Enver... Bu kadar methedilmesi doğru*

değildir," dedi. Bu sırada Abdülkerim Paşa'nın kardeşi Alâeddin Bey müdahale etti: "Mustafa, Enver'i kıskanma, o *hürriyet* uğruna dağa çıktı. Elbette onu anacağız!" Bunun üzerine Mustafa Kemal, "Kıskanmıyorum. Biz nihayet orta sınıf aile içinden yetiştik. Sonra bu türlü övgüler ve nutuklar Enver'e gurur verecek, ileride farkına varmadan ülkeye zarar getirecektir,' diye cevap verdi."[23] Mustafa Kemal *hürriyet* mücadelesine etkin olarak bir kahraman şeklinde karışamadığından üzüntü duyuyordu.

Bu gelişmeler üzerine, olayların önünü alamayacağını anlayan 2. Abdülhamid, direnmekten vazgeçerek, 23 Temmuz 1908 tarihinde, 1878'de yürürlükten kaldırdığı 'anayasayı' yeniden yürürlüğe koymayı, Ayan Meclisi ile Mebusan Meclisi'nin toplanmasını kabul etti. Bunu ertesi günü bir buyrukla halka açıkladı. Böylece, 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiş oldu. "İstanbul bu resmi tebliğe rağmen 24 Temmuz gününü tereddüt içinde geçirdi. Fakat Manastır ve Selanik'le Rumeli'nin birçok yerlerinde toplar atılmış, hürriyet ilan edilmiş, halk sokaklara, meydanlara dökülmüş, hocalar, papazlar, hahamlar sarmaş dolaş olmuş, söylevler verilmeye başlanmıştı. Hürriyet uğruna silahlanarak dağa çıkan genç subaylardan Enver ve Niyazi birer simge gibi anılıyor; her ağızda "Yaşasın Enver, Niyazi!". Hâlbuki kahramanlık yalnızca bu iki genç subaya özgü değildi..."[24] II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Mustafa Kemal Üsküp'te bir askerî denetleme görevindeydi.[25]

II. Meşrutiyet'in, o günkü deyimiyle '*Hürriyetin ilanı*', imparatorluğun her yanında bütün halk tarafından büyük sevinç ve coşkunlukla karşılandı. Baskıdan ve hafiye korkusundan kurtulan halk, devletin iç sorunlarının hemen çözümleneceği ve dış baskılardan da kurtulacağı, yani yok olmaktan kurtulduğu inancındaydı. Fakat bu sevinç, heyecan ve ümit dönemi uzun sürmedi. Çok kısa zaman içerisinde iç ve dış politikada bazı olumsuz gelişmeler görülmeye başladı.

Mustafa Kemal öngörüsünde haklı çıkmıştı, İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid yönetimine karşı başarıyla muhalefet yapmış, bunun sonucunda da Padişah'a Meşrutiyet'i ilan ettirmiş ve pek de beklemediği bir anda zafere ulaşmıştı. Bu andan itibaren ülkenin yönetimi gibi güç bir işi yüklenmişti. Ne var ki, yönetimdeki bu ani değişiklik, iktidar otoritesinde, önceden önlemleri alınmadığı için bir süre bir boşluğun doğmasına neden oldu. Yani Mustafa Kemal, 'Cemiyet niçin partileşmiyor ve lider kim olacak belirlensin...' dediğinde kimse ona aldırış etmiyordu; Selanik'te bayram yapılırken, "*Hürriyet ilan edildi. Peki, şimdi ne olacak?*"[26] sorusunu sormakta ne denli haklı olduğu bir kez daha ortaya çıkmıştı. Lider de yoktu, uygulanacak bir program da.

Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet'i ilan ettirmekle beraber, iktidarı doğrudan ve resmen üzerine almadı. Hükümeti, Meşrutiyet öncesinin ünlü kişilerinden kurdurdu. Bunda; İttihat ve Terakki kadrosunun kendilerini tecrübesiz ve genç görmeleri ile Cemiyet'in ülkeyi yönetmek için gereken bil-

giyi ve deneyi taşıyan bir örgütünün bulunmaması, yani köksüz bir kuruluş olması, önemli rol oynamıştır. İttihatçılara göre, bu arada da örgüt olayların içinde yoğrula yoğrula olgunlaşacak ve yeni yetenekler yani liderler ortaya çıkacaktı. Bununla beraber, İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk günlerden itibaren kurdurduğu hükümetlerin her işine karışarak adeta onları perde arkasından yönetmeye çalışmıştır. Bu ise, kısa zaman içinde iktidar otoritesinin hangi merkezde toplanacağı sorununu ortaya çıkarmıştır. Buna, etkisi tamamıyla kaldırılmamış bulunan padişahın da eklenmesiyle, iktidar için; Saray, Hükümet ve Cemiyet olmak üzere üçlü bir mücadele başlamıştır. Bu da devlet otoritesinin sarsılmasına yol açmıştır.[27]

Öte yandan Cemiyet kontrolü de yitirdi. Ne merkez subaylara ne de subaylar yönetime söz geçiriyordu. Bu ortamda Mustafa Kemal önerilerini yineliyordu: *"Ordu muhakkak ve derhal siyasetten çekilmelidir. Aksi takdirde, bir kudret olmak niteliğini yitirecektir. Bu ise ülke adına felaket olacaktır."*[28] Mustafa Kemal'in de çözümlemesinde Cemiyet'in istese de subaylardan neden uzak duramayacağı konusunda fark etmediği önemli bir gerçek vardı. İttihat ve Terakki kuşkusuz bir 'ihtilal örgütü'ydü. Bu nedenle ihtilali gerçekleştirecek 'silahlı güçlere' gereksinimi vardı. İşte bu gereksinim nedeniyle kapılarını askerlere (özellikle subaylara) açmak zorunda kalıyordu. Ne ki örgüte giren askerlerin dünya görüşü de son derece farklıydı. Bu subaylar her şeyden önce, ayrılıkçı çeteler, komitacılar ve eşkıyalarla silahlı çatışmaya girip çıkan insanlardı. Dolayısıyla onların gözünde vatan, millet, bayrak, şan, şeref, namus gibi liberalizmin o denli önem vermediği kavramlar son derece kutsaldı. Diğer taraftan bu genç subaylar daha yakın bir geçmişte Osmanlı Ordusu'nu modernize etmek amacıyla Almanya'dan getirilen Prusya askerî disiplininin temsilcisi olan general ve subayların öğrencileri tarafından yetiştiriliyorlardı. Prusya Ordusu ise Alman kolektivizminin ve idealizminin üniformalı ifadesinden başka bir şey değildi. Keza Prusya Ordusu Alman milliyetçiliğinin de ifadesini bulduğu önemli bir kurum niteliği taşıyordu. Bu general ve subayların yetiştirdiği Türk subaylarının Prusya kökenli düşünce ve tercihlerden etkilenmemesi mümkün değildi.[29]

Meşrutiyet'in ilanı yani o günkü ifadeyle 'Hürriyetten' sonra rıhtımda yeni açılmış olan Şakir Paşa Oteli Cemiyet'in merkezi olmuştu. Genç subaylar özellikle yüzbaşı kadrosu kendilerinden rütbece ve yaşça büyük Cemal, Enver ve İttihat'ın sivil liderlerinden Talat'la her gün tartışıyorlar, düşüncelerini açıkça dile getiriyorlardı. Mustafa Kemal'in eleştirileri çok ağırdı. 'Hürriyet'ten sonra yıldızı parlayan Enver, bu eleştirilerden hiç hoşlanmıyordu ve Binbaşı Hafız Hakkı'ya, "Mustafa Kemal fazla ileriye gidiyor,"[30] demiş ve buna bir çözüm düşünülmesini önermişti. Cemiyet'in Genel Merkezi Mustafa Kemal'i uluorta düşüncelerini açıklamaması konusunda uyarması için samimi arkadaşı Ali Fet-

hi'yi (Okyar) aracı kılmıştı. Mustafa Kemal arkadaşından uyarı aldığı gece şunu söylüyordu: "*Memleket, meçhul bir akıbete doğru sürükleniyor.*"[31]

Haklıydı, ama İttihatçı kadro için de bu ikilem çözülecek gibi değildi. Meşrutiyet ilanı ordu gücüyle ve özellikle Cemiyet'e üye alınmış genç subayların direnç ve kararlılığıyla gerçekleştirilmişti. Yani ordunun silahı padişah üzerindeki en büyük baskı unsuruydu. Şimdi, kim, hangi liderlik yetenek ve karizmasıyla subayları siyasetten geri çekebilecekti? Buna ek olarak, Cemiyet'in merkezi henüz iktidarını muhkemleştirmiş değildi, çünkü bu konuda hazırlığı yoktu, bu nedenle, daha bir süre sonucu ne olursa olsun subayların siyasette kalmasına gereksinimleri vardı.

İleride toplanacak kongreye kadar hazırlanmak üzere politika ile ilgisini kesti. Hemen askerî görevine döndü. Selanik Redif Tümeni Kurmay Başkanlığı'na tayin edildi. Bu tümenin komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa idi, '31 Mart Olayı'nın patlak vermesiyle İstanbul üzerine yürüyecek olan Hareket Ordusu'nun ilk komutanı olacak kişidir.

Mustafa Kemal en çok Ömer Naci ile geziyordu. Bir gün bir gazinoda oturmak istediler. Fakat paraları azdı. Ömer Naci on paralık kestane almıştı. Gazinoya oturdular. Birer kadeh içki istediler. Kadehler gelince meze olarak yalnız kavrulmuş kestaneleri vardı. Kestanelere bakan Mustafa Kemal, dedi ki: "*Naci, hayat işte şu kavrulmuş kestaneler gibidir!*"[32]

Gülüşmüşlerdi. Mustafa Kemal ay başlarında deniz kenarında Olimpos Oteli karşısındaki Kristal Gazinosu'na devam ederdi. Ay ortalarında da arkadaşlarıyla Tahtakale Kolomba Caddesi'nde Meserret Oteli'ne bitişik olan Rum Tokli'nin meyhanesinde toplanırlardı. Çünkü bu meyhaneci, genç subayları idare ediyor, borca yazıyor, onlar da ay başında ödüyorlardı.

İktidar mücadelesi yapan üç güç vardı: Padişah, onun tayin ettiği hükümet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti. Üçü de birbirini kolluyor, başbakanlığa atanan Kâmil Paşa kendi kabinesindeki bakanlarla bile ihtilafa düşüyordu. Tüm olan biten gazeteler kanalıyla Selanik'te de izleniyordu. Bu durum, daha 1908 yılı Ağustos ayı başlarından itibaren bazı sürtüşmelerin ve bunalımların ortaya çıkmasına yol açtı. Eylül 1908'de ise, imparatorluğun birçok yerinde, çeşitli nedenlerle isyanlar çıkmaya başladı. Öte yandan dinin elden gittiği propagandası gittikçe yaygınlaşma eğilimi gösteriyordu.

Bu hoşnutsuzluk ve ayrıca 1908 Ekim ayı başlarında Balkanlar'da zaten var olan bazı önemli dış sorunların ortaya çıkması, Meşrutiyet'in ilanından beklenen büyük ümit ve güveni büsbütün gölgelemeye başladı. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tutumuna karşı bir muhalefet de doğmaya başladı. Özellikle Meşrutiyet'in ilanından sonra yurda dönen Jön Türkler arasında, daha önce Paris'te başlamış bulunan ayrılığın devam etmesi, bu muhalefeti daha da güçlendirdi. Bu arada da Cemiyet'e karşı 'Fedekâran-ı Millet Cemiyeti', 'Os-

manlı Ahrar Fırkası', 'Osmanlı Demokrat Fırkası' gibi siyasi partiler kuruldu.[33]

İstanbul'da da birtakım gericilik hareketlerinin baş göstermesi, benimsetilmeye çalışılan rejimin bazı halk kesimlerince dine aykırı bir yenilik sayıldığını ortaya koymaktaydı. Cemiyet'e İslamcı karşıtlıkta, bu derneğin öncesi gelişiminde masonlukla işbirliği yapmış olmasının, şimdi de laikliğe eğilim duymasının payı vardı. Kâmil Paşa'nın yerine sadarete geçen Hilmi Paşa iktidarının ilk günlerinde, ilmiye (medrese) talebesinin askere alınmama ayrıcalıklarının kaldırılması (oysa İstanbulluların askerlik yükümünden bağışık tutulması sürdürülmekteydi), bu grubun Cemiyet'e karşı etkin bir muhalefet başlatmasına yol açmıştır. Ordunun içindeki mektepli-alaylı ayrımı ve Harbiye Mektebi mezunlarının lehine, doğru dürüst bir askerî eğitim görmeden, erlikten, erbaşlıktan yükselmeyi uman çavuşların hoşnutsuz edilerek dinsel tepki cephesine itilmeleri sonucunu vermiştir (Hürriyet'in ilanından sonra, İstanbul'daki askerlerin saraya kayıtsız şartsız bağlılığından endişe edildiği için, Rumeli'den Özel Avcı Taburları getirilmişti. Fakat sözünü ettiğimiz bölünme, bu birlikler içinde de geçerliydi). Nisan ayı başlarında İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Ayasofya Camii'nde okunan bir mevlûtla kurulmasından birkaç gün sonra, muhalif *Serbestî* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin Cemiyet tarafından gizlice düzenlenen bir cinayete kurban gitmesi, katilin bulunamayışı ve yapılan kalabalık cenaze töreni, Cemiyet'e karşı genel bir kalkışmanın habercisi olmuştu.[34]

Hükümet listesi açıklanıp gazetelerde yayınlanmıştı, *Asır* gazetesindeki kabineyi okuyunca Mustafa Kemal, *"Bunlar mı, bunlar mı, bu kabine mi uğrunda bu kadar yıldır mücadele ettiğimiz Meşrutiyet inkılâbını tamamlayacaklar?"*[35] tümcesiyle düş kırıklığını ortaya koymuştur.

Bu kabinede Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tek onayladıkları isim Harbiye Nazırı Trablusgarp'taki ordunun kumandanı Recep Paşa'ydı. Akademiden sonra haklarındaki soruşturmadan kaçıp yanına sığınmayı düşündükleri komutan... Recep Paşa'ya İstanbul'a gelişinde olağanüstü bir kalabalıkla karşılama töreni yapılmıştır, ancak Paşa bu heyecanı daha fazla taşıyamamış, makamında üç gün oturabilmiş ve kalp krizi sonucu 16 Ağustos 1908 tarihinde ölmüştür.

Mustafa Kemal Selanik'te karargâh görevinin dışında Selanik-Üsküp demiryolu müfettişliğini de sürdürüyordu ve bu ikinci görevi Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde onu uzaklaştırmak isteyenlere iyi bir fırsat sağladı. Bu askerî görevini bahane ederek ona 'rehberlik' ödevi verdiler. Ali Fuat (Cebesoy) yazdığı bir mektupta bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Selanik'te her ikimiz de Cemiyet'in umumi merkezine girmiş ve sonraları merkezle taşra teşkilatı arasında rehberlik etmiştik. Rehberlik o zaman gözden düşmüş manasına gelirdi. Sebep, her ikimiz de Cemiyet'in ihtilal siyasetini çok noksan görür ve bunu gizli müzakerelerimizde söyler ve tenkit ederdik."[36]

Mustafa Kemal Trablusgarp'ta... Bir Kez Daha Sürgün

Seçimler yapılmış, İttihat ve Terakki kadrosunun büyük bölümü milletvekili olmayı başarmıştı. Kurmay subay kadrosundan bazıları da askerî ataşelik görevlerine tayin edilmişlerdi; Ali Fuat Roma, Enver Berlin, Ali Fethi Paris, Binbaşı Hafız Hakkı Viyana'ya gidiyorlardı. Mustafa Kemal ise hâlâ ordunun politika dışı kalması konusunda ısrarlarını sürdürüyordu. Bu nedenle hem Talat hem de Enver, onu Selanik'ten uzaklaştırmanın yolunu arıyordu. 1908 yılı sonlarına doğru Ali Fuat'a yazdığı mektupta Genel Merkez'in onu görevli olarak Trablusgarp'a göndermek istediğini yazmıştı.

Recep Paşa ayrılınca otorite boşluğundan Trablusgarp'ta *hürriyete* karşı bir isyan çıkmıştı. Talat da Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak, isyan bölgesine gitmesini rica etmişti, göreviyle ilgili olarak da bir mektup göndermişti. Zarfın içinden iki belge çıkar, birisinde şunlar yazılıdır: *"Recep Paşa öldü. Onun boş bıraktığı Trablusgarp'ta hürriyet aleyhine bir isyan oldu. Sizin oraya gitmeniz, bütün buradaki arkadaşlarca uygun görüldü. Gitmenizi rica ederim."*[37]

Hem Afet İnan (*Atatürk Hakkında Hatıralar*, s.76–93 arası) hem de Cebesoy (*Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.144–145) bu tayin ve Trablusgarp günlerini Mustafa Kemal'den dinlemiş kimselerdir, bu nedenle birleştirildiğinde birbirini tamamlamaktadır.

O tarihlerde İttihat ve Terakki Komitesi'nin genel merkezi henüz Selanik'te sayılıyordu. Mustafa Kemal bu merkezin üyelerinden biriydi. Bu kurula dahil olan ve olmayan, birtakım kimseler, Mustafa Kemal'e gelen mektup içeriğinden haberdardı. Selanik'te 'Genel Merkez' toplantıları gece olurdu. Mustafa Kemal'in Selanik'ten mutlaka uzaklaştırılmasını isteyenler gündüz toplanmışlar ve kendi aralarında şu kararı vermişlerdi: *"Mustafa Kemal Trablusgarp'a gidecektir."* Mustafa Kemal toplantıya gece katılıyor, odaya girince karatahtada kararın birinci madde olarak yazılı olduğunu görüyor. Demek ki gündüz toplanıp bu kararı almış değiller, İstanbul'dan karar bildirilmiş. Akıl yürütmeyle bu sonuca vardıktan sonra, 'itirazsız gitme' kararını verdi.

Mustafa Kemal, toplantılara başkanlık eden Hacı Adil Bey'e (Meşrutiyet devrinde valilik, bakanlık ve Meclis başkanlığı yapmıştır) sordu: *"Beyefendi, bu işten ne anladınız?"* Hacı Adil, *"Bu sizden çok şeyler beklenildiğinin işaretidir,"* dedi. Mustafa Kemal göreve gideceğini söyledikten sonra muhatabının elini sıkıp kalkarken, Hacı Adil biraz daha oturmasını rica etti ve şunu söyledi: "Tabiî oraya gitmek için paranız yoktur."

O ana kadar bunu hiç düşünmemiş olan Mustafa Kemal'e Hacı Adil çeşitli harcamalar için bin altın vereceklerini söyledi. Çok gördüğünü söyleyen Mustafa Kemal'e de, "Harcadıklarınızdan kalan olursa, getirirsiniz," dedi.

Mustafa Kemal takvim açık olarak bilinmemekle birlikte 18–20 Eylül 1908



1911 yılında Trablusgarp'ta iken

tarihinde Selanik'ten ayrılıp İstanbul'a geldi ve buradan yolcu vapuruyla hareketle eylül sonu (1908'de) Trablusgarp'a vardı.[38] Rıhtım yoktu. Kıyı bomboş bir kumsaldan ibaretti. Yerli bir kayıkçı onu kumsala götürüp bıraktı.

Mustafa Kemal, elinde çantasıyla, birtakım barakalara uğruyor, otel arıyordu. Bunlar yaşlı İtalyan kadınlarının işlettiği ve adlarına otel dedikleri yerlerdi. Arkasında, bir Türk subayı üniforması taşıyan Mustafa Kemal, bunların hiçbirinde kendine bir sığınak bulamıyordu. Dolaşmaktan çok yorgundur. Kumsala gelip bavulunu yastık yaparak kumluğa uzandı. Tam bu sırada Trablusgarp sevkıyat memuru olduğunu sonradan öğrendiği bir teğmen, yaklaştı ve *"Efendim,"* dedi, *"bu memleket böyledir. Burada otel yoktur; barınacak yer bulmak güçtür. Ben iki odalı bir evde tek başıma oturuyorum; sizi oraya davet ediyorum, lütfen kabul buyurur musunuz?"*

Mustafa Kemal bundan çok duygulandı ve daveti kabul etti. Biraz sonra genç Türk teğmenin evinde, toprak tabanlı bir odada seyahatin yorgunluğunu çıkarmaktaydı. Ertesi gün Mustafa Kemal, genç teğmenden, *"Bana Recep Paşa'nın yâveri Sakallı Hasan Bey'i çağırınız,"* ricasında bulundu.

Bu yâverin kardeşini Şam'da görev yaptığı sırada tanımış ve arkadaş olmuştur. Yaverden Tugay kumandanı İbrahim Paşa ile görüştürmesini ister. Recep Paşa'dan sonra burada bazı Arap aşiret reisleri isyan edip kendisini Jön Türk olarak tanıtan herkesi kollarından tuttukları gibi vapurlara bindirip kovmuşlardır. İbrahim Paşa bu olaylara müdahale etmemiş, bunu da politikaya karışmamak olarak yorumlamıştır. Paşa müdahale konusunda merkezden direktif gelmediğini öne sürmüş, Mustafa Kemal de direktifin gecikebileceğini kendisine inanmasını ve direktifin canlı olarak karşısında durduğuna itimat etmesini istemiştir. Mustafa Kemal'e kalması için Recep Paşa'nın köşkü ayrılmıştır. O da, eğer kendisine evini açan teğmenin de orada kalmasına izin verirlerse kabul edeceğini söyler. Tugay kumandanı İbrahim Paşa kendi küçük kardeşi Teğmen Murat'ı da Mustafa Kemal'in yâverliğine atamıştır.

Kısa bir süre sonra İbrahim Paşa ve Trablusgarp Polis Müdürü Cemal Bey Mustafa Kemal'le önemli bir istihbari bilgi paylaşıyorlardı. Bütün Trablusgarp kenti ve havalisinin kabile ve aşiretleri, kenti basacaklar ve Mustafa Kemal'i tutup ya öldürecekler ya da en hafifi onu bir yabancı vapura bindirip ülkeden kovacaklardı.

Paşa, "Çocuğum," der, "ben sana elimdeki bütün kuvveti vereceğime söz vermiştim; bundan dönmüyorum, kuvvet emrindedir. Ne yapmak gerekirse yap." Mustafa Kemal, *"Paşa hazretleri, teşekkür ederim, ancak benim bu kuvvete ihtiyacım yoktur ve bugünkü çalışma zemini kuvvet kullanmak zemini değildir. Yeter ki beni aydınlatınız, ben yapacağımı bilirim,"* yanıtını verir. Bu sırada Mustafa Kemal sözü edilen baskın haberini vermiş olan Polis Müdürü Cemal'den meseleyi bir kez daha sorar ve şu karşılığı alır: *"Edindiğim bilgi şudur: Kumandan Paşa'ya hiçbir zarar gelmeyecek, yalnız Mustafa Kemal ya öldürülecek ya da bir vapura konup gösteriyle kovulacak. Kumandan Paşa, şahsından emin olabilirmiş..."* Polis müdürünün bu açıklamasını dinledikten sonra Mustafa Kemal ona dönerek, *"Ben korkarım ki en büyük felâket senin başına gelecektir. Sen kendini koru..."* der. Polis müdürü, *"Bana bir şey olmaz; ben ondan eminim,"* diye yanıt verince, Mustafa Kemal'in karşılığı, *"O halde sen onların adamısın,"* olur ve İbrahim Paşa'ya hitaben, *"Paşam, bu adam onlardandır, fakat bırakınız öyle olsun,"* der.

Mustafa Kemal o anda hazırlanan planı çözmüştür: *"Cemiyet'teki arkadaşların beni ne için Trablusgarp'a göndermiş olduklarını o zaman daha iyi anladım ve önlemlerimi de ona göre derhal aldım."*

Asi aşiretler bütün Trablusgarp kentini işgal etmişlerdi. İşgal merkezi bir camiydi; bu caminin bir de medresesi vardı. Mustafa Kemal bu asilerin kendi-

sini tutup mahvedeceklerini ve hiç değilse elini kolunu bağlayıp memleketten çıkaracaklarını gayet iyi biliyordu. Böyle olmakla beraber yanına yâveri Murat'ı da aldı; Murat iyi Arapça bilirdi. Mustafa Kemal bu tek arkadaşla bütün o isyan kalabalığını yararak camiye girdi. İlk sözü, *"Sizi idare edenler nerede ise, beni hemen oraya götürünüz,"* olmuştu. Bu sözü duyanlar Mustafa Kemal'in emrine boyun eğmeyi doğal bulmuşlardı. Çünkü tek başına gelen adamı kendilerinden sanmışlardı.

Rehberlik ederek bir medreseye götürdüler. Bir odaya girdi, uzak köşede toplanmış olan birkaç kişi Osmanlı'nın memurlarıydı. Çıkarlarının zedeleneceğini ve sömürü düzenlerinin bozulacağını zannedip halkı kışkırtmışlardı. Mustafa Kemal çok fazla zarara uğramayacaklarını belirtip bunların korkularını yatıştırdı. Toplanan halk ile cami avlusundaki havuzun kenarında bir Osmanlı memurunun çevirmenliğinde konuştu. Halka şunları söyledi: *"Ey ahali! Ey din kardeşlerimiz! Oturduğunuz memleket mahfuz ve siz emin olabilmek için hepinizin büyüğü olan bir kuvvet kudretin bulunması gereklidir. Eğer her birimiz kendi başına bütün dünyaya karşı koyabilecek kuvveti haiz olduğumuzu iddia edersek bu, doğru olamaz. Kuvvetlerimizi birleştirelim, emeklerimizi birleştirelim, eskiden beri aramızda müşterek olan ahlâk ve tabiata dayanarak adam olalım."*[39] Asilerle ilk konuşma böyle geçmişti.

Bu konuşmanın yapıldığı yer bir şeyhin medresesidir. Şeyh zeki birisidir, Mustafa Kemal'e hangi yetki ve unvanla burada olduğunu sorar. Mustafa Kemal İstanbul'daki İttihatçı şefler tarafından ölümün kucağına itildiğini görmekle beraber, nasıl bir oyuna getirildiğini asıl az sonra anlayacaktır. Mustafa Kemal cebinden belgeyi çıkarıp Şeyh'e gösterir, ama adam hiç oralı bile olmaz. Yüksek sesle gülerek, *"Sen de onlardan mısın?"* diyerek, bu kez o belgenin aynısı üç belgeyi cebinden çıkararak Mustafa Kemal'e uzatır. Üç belge de aynı içeriktedir ve aynı imza ve mührü taşımaktadır. Mustafa Kemal kendisine hiçbir geçerliği olmayan bir belgenin verilmiş olduğunu anlar; elindekini Şeyh'e uzatıp, *'Benimkisini yırtabilirsiniz, buraya seninle vesikasız bir adam olarak konuşmaya geldim'*, dedi. Şeyh bunun üzerine konuşmayı kabul eder. Üç tutuklunun da serbest kalmasını sağlayan Mustafa Kemal nasıl bir ölüm oyununa getirilmiş olduğunu anlamıştır.

Burada kaldığı süre boyunca yabancı konsolosluk temsilcileriyle de görüşmüştür. Trablusgarp'taki Fransız Konsolosu bakanlığına verdiği raporda şunu yazar: "...Selanik İttihat ve Terakki Komitesi üyesi Yüzbaşı Kemal Bey İngiliz ve İtalyan meslektaşlarımı olduğu gibi, beni de ziyaret etti. Kendisinin ziyaretini iade ile bir görüşme yaptım." Raporun tarihi 18 Ekim 1908'dir.[40]

Trablusgarp'taki isyanı bitirip devlet otoritesini yeniden kurmayı başaran Mustafa Kemal tam oradan Makedonya'ya dönecekken, Bingazi'den Doktor Mustafa Şevket'ten gizli bir mektup alır. Bingazi'ye uğramasını istemektedir.

Trablusgarp'tan Bingazi'ye vapurla gider (19 Ekim 1908). Vapura çok sayıda kayık yanaşır ve onu törenle karşılarlar. Doktorla birlikte küçük bir otele giderler. Konuşurlarken Bingazi Polis Komiseri Hüseyin, Şeyh Mansur Efendi'nin geldiğini haber verir. Şeyh, Osmanlı'nın bölgedeki yöneticilerine karşın oranın kralıydı. Devlet otoritesine boyun eğdirmişti. Aralarında nüfuz kullanma konusunda sert bir konuşma geçti. Şeyh odayı terk edip gitti. Sonra Vali Galip Bey geldi. Doktor valiyi Şeyh Mansur'un hizmetkârı olmakla suçluyordu. Mustafa Kemal her ikisini de yatıştırdı. O, Bingazi'de *hürriyeti* yerleştirmeye karar vermişti. Şeyh'e rağmen bu nasıl başarılacaktı! Günleri çevreyi incelemekle geçti.

Kurban bayramı gelmişti. Mustafa Kemal, Piyade Alayı Kumandanı Albay Arif Bey'den askeri kışlada toplamasını isteyerek onlarla bayramlaşacağını söyledi. Albay onu kırmadı, peki dedi. Bayram sabahı doktor ve valiyi de alarak kışlaya gitti. Kurbanlar kesildi, karşılıklı bayram kutlamaları yapıldı. Mustafa Kemal askerin tabura alınmasını, onların da bayramlarını kutlamak istediğini söyledi. Ancak askerler bu kurmay subayın onları sınavdan geçireceğini düşünerek önce ayak direttiler, ama durum uygun bir dille anlatılınca razı oldular. O da kıt'aların karşısından geçip onları selamladıktan sonra, kendisine itiraz eden tüm bölük komutanlarını ve subayları toplayıp tüm yoksunluğa karşın bu ücra köşede ne denli mükemmel asker olduklarına onları inandırdı. Planı başkaydı. Bir tatbikat oyunu oynamayı teklif etti. Onlar da kabul ettiler. Sonucu açısından ilginç olması nedeniyle Afet İnan'ın anlatımından bazı kısaltmalarla alıyorum.

Senaryo şuydu: Yüzü Bingazi'ye dönük bir piyade alayı, solundan gelen bir düşmana karşı yürüyecekti. Tatbikat yapıldı. Hayali düşmana karşı alay başarılı olduğu sırada arkasından, hiç tahmin etmediği bir düşmanın batıdan yürümekte olduğunu haber aldı. Bunun üzerine batıdan gelen düşmanı kovduktan sonra kendi sağında beliren yeni düşman üzerine kuvvetler yöneltildi. Bu yeni düşman, Şeyh Mansur idi. Gerçekte bu, manevradan başka bir şey değildi; askerliğin politik sorunları çözmesine yöneltilmiş bir tatbikat idi. Şimdi cephe ters olmuştu; hedef Şeyh Mansur'un eviydi.

Mustafa Kemal öyle düzen kurmuştu ki kuvvetler çok geçmeden Şeyh Mansur'un evini sarmış bulunuyorlardı. Bu sırada Şeyh'in evinden beyaz bayraklı bir adam çıktı ve koşarak Mustafa Kemal'in yanına geldi: "Teslim!"

Mustafa Kemal, "*Peki, kabul ediyorum,*" dedi. "*Bu akşam benimle konuşmaya gelsin. Şimdi muhasarayı kaldırıyorum.*"

Akşama Şeyh ve başkaları da gelmiştir. Mustafa Kemal onlara anayasayı, meşruti monarşiyi, devrimi anlatır. Teslim olmaktan dolayı tedirginlik duyan Mansur'un bir ısrarı vardır. O, elinde tuttuğu Kuran-ı kerim'i, Mustafa Kemal'e göstererek, "*Siz Halife-i Zişan Efendimiz Hazretlerine fenalık yapmayacağınıza dair, bu kitap üzerine yemin eder misiniz?*" deyince Mustafa Kemal duraksamadan şu karşılıkta bulundu: "*Ver bana o kitabı...*"

Ve Kuran'ı alıp öperek şu sözleri ekledi: *"Ben bu kitabı tebcil ve takdis ederim. Ve bunun namına namusum üzerine yemin ederim ki Halife denilen adama bu kitabın haricinde hiçbir fenalık yapmayacağım."* Biri söylediği sözlerin anlamını anlayan, ötekisi duyduğu sözlerin içeriğini kavrayamayan iki adam... Mustafa Kemal ve Şeyh Mansur, bu gösteri üzerine anlaştılar. Çünkü onların biri, Mustafa Kemal, ne yapacağını tasarlamıştı ve imparatorluğun bir köşesi olan Bingazi'de *'hürriyeti'* kurmak hususundaki kararı kesin idi. Öteki, Şeyh Mansur, kendini kurtarmaya çalışan bir *hürriyet* düşmanı idi. Orada hazır bulunanların tanıklık katılımıyla bir anlaşma yapıldı.

Mustafa Kemal Bingazi'den ayrılırken artık valisiyle, ordu kumandanı ve jandarma ile polis egemendir, yani hükümet ve devletin otoritesi kurulmuştur; öte yandan nüfuzu ve otoritesi kırılmış bir Şeyh Mansur söz konusudur.

Mustafa Kemal Bingazi'den İstanbul'a döneceği vapura bindiğinde takvimler 1909 yılı Ocak başını göstermektedir.[41] Ocak ayı içinde Selanik'e döndü. Bundan söz ederken der ki: *"Derhal Cemiyet'e uğradım. Arkadaşlar toplantı halinde idiler. Heyetin yüzlerine baktım ve işte geldim, dedim. Utanan bazı üyeler, başlarını önlerine indirdiler."*

31 Mart Gerici Ayaklanması ve Hareket Ordusu

II. Abdülhamid'in baskı rejimi, "hürriyetin ilanı" ile sona ermişti. Yapılan genel seçimleri İttihat ve Terakki listeleri tulum çıkararak kazanmıştı. Ancak, İttihat ve Terakki adına Meclis'e giren adayların birçoğu gerçekte İttihatçı olmayan kişilerdi. Bir sarsıntıda muhalefet saflarına geçmeleri kimseyi şaşırtmayacaktı. Kısa bir süre sonra Saray'la İttihat ve Terakki arasında sürtüşme baş gösterdi. İngilizci Kâmil Paşa'nın (başta gelen özelliği İngiltere hayranlığı idi. İngiltere büyükelçiliği tercümanı Fitzmaurice, Kâmil Paşa'yı 'çılgınlık derecesinde İngiliz taraftarı' diye niteliyordu. Abdülhamid onu sadrazamlığa getirdiğinde İngiltere, diplomaside görülmedik bir davranışla, padişaha kutlama mesajı yollamıştı) başbakanlığa getirilmesi de İttihatçıların gücünü kıramadı. Bir ay sonra istifa ettirildi. Hilmi Paşa kabinesi kuruldu.

İktidar düzeyinde çekişme-sürtüşme devam ederken, huzursuzluk da bir hayli artmıştı. Meşrutiyet döneminin toplumsal sorunları, geniş kesimi etkileyen bir hoşnutsuzluk havası yaratmıştı. Mizan, Serbestî, İkdam, Volkan gibi yayın organları, İttihat ve Terakki politikasına sert eleştiriler getiriyordu. Tartışmanın ana kaynağı, İttihat ve Terakki'nin "perde arkasından yönetme" taktiğinden vazgeçmesiydi. Meclis açılmış, yeni dönem başlamıştı, o halde her şey açıklık politikasına uygun olmalıydı.

Yeni rejime yönelik ilk eylemi "Hürriyetin ilanı"ndan henüz üç ay geçmeden, bağnaz din adamları başlatmışlardı. 7 Ekim 1908'de Kör Ali (ya da Kör Mehmet)

adını taşıyan bir imamın Fatih Camii'nde vaaz verirken Kanun-ı Esasi ve Meclis'i kötüleyerek camidekileri kışkırtması sonucu ilk olay meydana gelmişti. Hoca "hürriyet ve eşitlik" düşüncesinin anlamsız olduğunu, şeriata dönülmesi gerektiğini öne sürmüştü.[42] Silahlanan sarıklılar Yıldız Sarayı'na kadar gitmişler ve "Meşrutiyet aleyhinde" sloganlar atmışlardır. Güvenlik kuvvetleri de onları engellememiştir. Dönüşte de sadrazam ve şeyhülislama rastlamışlar, onlara saldırıya yeltenmişlerdir. Olaydan sonra Kör Ali (Mehmet) ve bir arkadaşı tutuklandı. Bu olayın '31 Mart Ayaklanması'nın öncüsü olduğu düşünülebilir.

Din adamlarının İttihat kadrolarına karşı tavır almaları sürdü. Tıpkı İstanbul halkı gibi ilmiye öğrencilerinin de askere alınması kararı alınınca, bunlar gazetelere yazılar yazıp gösteriler düzenleyerek protestolarını dile getirdiler.

Derviş Vahdeti tarafından çıkarılan *Volkan* gazetesi 11 Aralık 1908 tarihinde yayın hayatına başladı. İlginç bir gazeteydi, İslamcı olmakla birlikte "Hürriyetçi" olduğunu da duyurmuştu. Anayasal düzeni savunuyor, evrensel barıştan söz ediyor, teknolojik gelişmelere sayfalarında yer veriyordu.

Volkan gazetesinin en önemli özelliği İttihat ve Terakki'ye karşı, Prens Sabahattin'e yakın oluşuydu. Derviş Vahdeti bir ara İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkiye girdi ama ardından kendi derneğini "İttihad-ı Muhammedî"yi kurdu. Vahdeti'nin cemiyeti kısa sürede gelişti, gazetesi *Volkan* da 8 bin okuyucuya ulaştı. Padişah Abdülhamid kendisine sataşmayan, masonlara karşı olan *Volkan*'a zaman zaman para yardımı yaptı. Vahdeti'nin derneği ve gazetesi "31 Mart gerici ayaklanmasında" önemli bir rol oynayacaktır.

'Hürriyetin ilanı' ile birlikte orduya egemen olan Harbiye Mektebi mezunu subayların ilk giriştiği işlerden biri, 'alaylı', yani er ve erbaşlıktan yetişme subaylarla uğraşmak oldu. Tasfiye hareketi başlatıldı. Tasfiye aynı zamanda devlet memurlarında da yapıldı. Bu çok yoğun tepkiyle karşılandı. Er ve erbaşları rahatsız eden bir başka olay da İttihatçıların orduya getirmek istediği "Prusya modeli" katı disiplin ve sıklaştırılan talimlerdi. Ordudaki asıl sorun "Hürriyetin ilanı" öncesinde küçük rütbeli subayların etkin rol oynayışları ve üstleriyle aralarındaki ast-üst ilişkisinde disiplin kalmayışı idi. Tüm bu rahatsız unsurlar, ayaklanmada muhalefet saflarında yer alacaktı.

Kadro dışında kalan ve açığa çıkarılan subaylar Şehzadebaşı'nda 31 Mart 1909 tarihinde büyük bir miting düzenlediler.

Volkan, İttihatçıların yönetimini "Şeytanlar devri" olarak niteliyordu. Vahdeti yazılarında halkı askerlere karşı kışkırtıyordu. İttihatçılara "Rumeli eşkıyası" diyordu.

Giderek kızışan ortamda *Serbestî* başyazarı Hasan Fehmi öldürüldü (6 Nisan 1909), bu cinayet ortamı daha da gerdi.

Küçük rütbeli bir subay Yarbay Asım *İkdam* ve *Mizan* gazetelerinde (10 Nisan 1909) Genelkurmay Başkanını istifaya davet etti.[43] Erlerin İttihad-ı Mu-

hammedi Cemiyeti'ne girmek istemeleri, Rumeli'den getirilen Avcı taburlarının ayrıcalıklı sanılan durumlarına karşı bir ihtar anlamı taşıyordu. Çünkü bu taburların kumandanları ve subaylarının çoğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensuptu. Hemen hepsinin Meşrutiyet inkılâbında hizmetleri görülmüştü. İstanbul'a 'Hürriyetin' koruyucusu olarak geldiklerini iftiharla söylüyorlardı. Avcı taburları, Yıldız ve civarındaki, Padişah'a bağlı kuvvetlere karşı, bir güvenlik unsuru olarak İstanbul'da bulunduruluyordu.[44]

Tarihimizde "31 Mart Olayı" adıyla yer bulacak olan gerici ayaklanma, dıştan bakıldığında ordu içindeki bir hesaplaşma görünümü yansıtıyordu Ancak bu görünüm aldatıcı bir tabloydu. Gerçi ordu içindeki bir hesaplaşma şeklinde başlıyor, ancak topluma yayılıyordu.

Bunun altında tüm Tanzimat dönemince olayların yarattığı birikim yatıyordu. Ordu içindeki çatışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel anlamda sosyal, siyasal, ekonomik ve düşünsel hesaplaşmasının önemli bir sembolünü oluşturuyordu. Bu nedenle "31 Mart Olayı" salt ordu içi bir hesaplaşma olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem tarihindeki 'en önemli sosyal ve siyasal belirleyici olay' niteliğini taşıyordu. Bu olayı besleyen kaynak İslami yaşam tarzı arzusu ile rasyonel yaşam tarzı isteği arasındaki çatışma ve hesaplaşmaydı. Ne yazık ki, bu çatışmanın zemininde Jön Türklerin fikirsel düzlemde ikiye ayrılması da çok önemli beslenme damarı yaratmıştır. İşte Derviş Vahdeti'nin ideolojik olarak savunması olanaksız olan "âdemimerkeziyet teşebbüsü şahsi"yi, yani liberalizmi savunan Prens Sabahattin yandaşı oluşu da bundan kaynaklanmaktadır. Liberal ve köktendincilerin ortak faaliyetleri 'pozitivist' İttihat ve Terakki üyeleriyle sempatizanlarını kısa zamanda 'dinsiz bir kitle' durumuna düşürüyor, kışkırtma ve tahrikler ordu içinde bazı 'aşırı dindar' odakları sokağa döküyordu. "31 Mart Olayı" diye adlandırılan hareketi organize edenler, yine askerleri kullanarak İttihat ve Terakki ağırlıklı Meclis-i Mebusan'ı basıp, İttihadı Muhammedi güdümlü bir Meclis'e dönüştürmeyi amaçlıyordu. Ancak bu aşamada İttihat ve Terakki'nin gerçek vurucu gücünü oluşturan askerî kanat harekete geçiyordu.

Adına "Hareket Ordusu" denecek olan iki tümenden bu toplama askerî gücü harekete geçiren olay nasıl gelişti; bıraktığımız yerden devam edelim.

31 Mart 1909 sabahı çıkan gazetelerde, çeşitli kesimleri harekete geçmeye teşvik eden ya da "bir şeylerin" olacağını sezdiren yazılar çoğunluktaydı. Gerilim gittikçe arttı. Bütün bu gelişmelerden sonra, kışkırtmalara kapılan askerler harekete geçti. 12 Nisan 1909'u 13 Nisan'a (Rumi 31 Mart) bağlayan gece yarısı, şimdi İstanbul Teknik Üniversitesi'nin bazı fakültelerinin yer aldığı 'Taşkışla'da bulunan 4.Avcı taburu erleri, kışlada görevli nöbetçi subayları tutuklayıp hapsettikleri Ayasofya Camii'nin yanında bulunan Meclis'i Mebusan binasına doğru yürüyüşe geçtiler.

İsyancı askerler sabah saat dört dolayında Meclis-i Mebusan'ı sarmışlardı. İttihad-ı Muhammed ileri gelenleri kalabalığın arasında olayı yönlendiriyorlardı.

Ayaklanma bir anda 'sokağa' egemen olmuştu. Ancak ne birtakım muhalefet önderleri çıkıp işe el koyarak olayın gerisini getiriyor, ne de Meclis-i Mebusan herhangi bir varlık gösteriyordu.

İsyancıların talepleri başta şunlardı: Şeriatın uygulanması, hükümetin derhal değiştirilmesi, Sadrazam'ın, Harbiye Nazırı'nın, Hassa Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'nın, Taşkışla Kumandanı Esat Bey'in görevden alınması, Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey'in istifası. İsyancılar ayrıca, bu olup bitenlerden ötürü "Hiçbir neferin kılına dokunulmamasını" da şart koşuyorlardı. Hükümet şaşkın, ordu kumanda heyeti çaresiz, milletvekilleri korku ve panik içindeydi. Bir ara milletvekilleri, "Asker ne istiyor?" diye sorunca Ahmet Rasim Efendi Meclis kürsüsüne fırlayıp haykırdı: "Kız mektepleri istemiyor. Avrupa'dan hiçbir şey alınmayacak. Mecliste adları bilinen dinsizler var, bunlar atılacak. Kabine düşecek, orduda yenilik hareketi olamayacak. Hele Avrupa'dan hiçbir adam getirilmeyecek. Şeriat emirleri dışına çıkılmayacak."

Padişah ise, olayın akışını kendi istediği bir yöne çevirebileceğini derhal fark ederek tutumunu ayarlamıştı. 13 Nisan günü Abdülhamid'in Genel Sekreteri Cevat Bey, padişahın şu iradesini okuyordu: "Devletimiz, Allaha şükür İslam devleti olup kıyamet gününe kadar sürecek şer-i kuralların bundan böyle her tarafça bütünüyle bir kat daha özenilerek uygulanması yeniden emir ve ferman buyrulmuştur." Abdülhamid bu iradesiyle 'şeriat' konusunda güvence veriyor ve isyancıları haklı görüyordu. Padişah isyancı askerler için af çıkarmış, hükümetin istifasını onaylamış, yeni kabineyi kurmuştu. Padişah duruma hâkim olmuştu. İttihat ve Terakki kadroları ortada yoktu. Muhalefet önderleri yeniden Abdülhamid'in egemenliğinden ürküp Meclis'i Meşrutiyet'e sahip çıkmaya zorluyordu. Ahrar (Özgürlükler) Partisi ve Prens Sabahattin ortamın kontrolünün Abdülhamid'e geçtiğini görüyor, önlemler alınması için çareler düşünüyordu. Bir ara savaş gemilerinin toplarının Yıldız'a çevrilmesini bile önerdi.

İstanbul'daki birinci ordu padişahın emriyle hareketsizdi, ancak ikinci ve üçüncü ordular ne yapıyorlardı? İrtica ayaklanmasından haberleri olmamış mıydı? Kurulması için bunca çaba harcadıkları, gırtlaklarına kadar politikaya bulaştıkları Meşrutiyet, göz göre göre yıkılacak mıydı?

14 Nisan 1909 tarihli İtalyan gazeteleri, İstanbul'da ihtilal olduğunu, meclisin kapandığını, iktidarın el değiştirdiğini, milletvekillerinin başkentten kaçtığını, kentin sokaklarında kanlı olayların yaşandığını büyük başlıklarla veriyorlardı.[45]

Mustafa Kemal'in isyanı öğrenmesi tamamen tesadüfle şifreli bir telgrafla olmuştur. İstanbul'daki isyanı Selanik, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden İsmail Canbulat ile Milletvekili Rahmi Bey'in telgraflarından öğrenmiştir.

Canbulat açıkça, "Meşrutiyet mahvoldu," diyordu. Rahmi Bey (Birinci Dünya Savaşı'nda İzmir Valisi), kayınbabası Selanik Redif Tümeni Kumandanı Korgeneral Hüseyin Hüsnü Paşa'ya gece yarısından sonra Büyükada'dan çektiği telgrafla şifreli olarak durumu anlatmak istedi. Rahmi Bey, "ailece sıhhatte" olduklarını yazıyordu. Hüsnü Paşa, anlamlı bulduğu bu telgrafı, Mustafa Kemal'e gösterdi, düşüncesini sordu.

Mustafa Kemal o sırada Selanik Redif Tümeni'nin kurmay başkanıdır. Telgrafı gözden geçirdikten sonra kumandanına şunu söyledi: *"İstanbul'da önemli olaylar oluyor. Yalnız hürriyetin ilanını gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti değil, Meşrutiyet rejimi de tehlikeye girmiştir. Zaman yitirmeden, isyan ateşi çevreyi sarmadan hemen İstanbul üzerine yürümeliyiz. 3.Ordu, bu işi başarma gücüne sahiptir."*[46]

Hüsnü Paşa bu yorumu doğru buldu. Mustafa Kemal de ordudaki genç arkadaşlarıyla durumu görüştü. Hepsinden şeref sözü aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'da dağılan genel merkezinin yerini, Selanik'te Vilayet Merkez Heyeti aldı. Bu unvan ve sorumlulukla göreve başladı. Rumeli'de herkes heyecanlıydı. Dokuz ay önce elde ettikleri hürriyetin, yeniden yitirileceği endişesiyle her türlü özveriye hazırdılar.

3.Ordu Kumandanı ve Rumeli Genel Müfettişi Vekili Korgeneral Mahmut Şevket Paşa da bu heyecanın içinde yer alıyordu.

İsyanın üçüncü günü 14 Nisan 1909'da karşı harekete geçmek isteyenler tarafından 'seferberlik' ilan edildi. Selanik Redif Tümeni'nin bütün taburları silah altına alındı. Serez Redif Alayı Kurmay Albay Hasan İzzet'in kumandası altında toplanmıştı. Selanik Redif Alayı Kumandan Vekili Binbaşı Naki'ydi (sonralan Büyük Millet Meclisine üye seçilmiş, Serbest Fırka'nın kuruluşunda Ali Fethi Okyar'la çalışmıştır). Sevk edilecek kuvvetin başına kendi amiri Hüseyin Hüsnü Paşa'nın geçirilmesini keza o, ileri sürer ve Mahmut Şevket Paşa'ya kabul ettirir, Mahmut Şevket Paşa da Mustafa Kemal'i bu kuvvetin kurmay başkanlığına tayin eder, yani onu Hüseyin Hüsnü Paşa'dan ayırmaz; Selanik'ten yola çıkarılan bir tümen ile Edirne'den ona eklenen tümen birleşir.[47] Tümen hızla ve disiplin içinde hazırlandı ve İstanbul'a doğru yola çıkarıldı. Kumanda Heyeti, Halkalı Ziraat Okulu'nda kurulan 'Karargâha' yerleşti. 3.Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa Selanik'te kalmıştı. Buradan Ordu'yu, aynı zamanda Hükümet Merkezi'ne karşı, ele aldıkları davanın siyasetini idare ediyordu.

Hareket Ordusu'nun adını Mustafa Kemal koymuştu. Bunu kendisinden dinleyenlerden birisi de Celal Bayar'dır: "İrticaı bastırmayı üzerine alacak askerî kuvvetimiz için bir isim düşündüm. Öyle bir isim olmasını istedim ki, çarpışan tarafların duygularına dokunmasın... Herkes bu ismi benimseyebilsin... Fransızca 'mouvement' anlamına gelen (hareket) kelimesi aklıma geldi. Zaten yürüyüş halindeydik. Kuvvetlerimizin adı 'Hareket Ordusu' oldu."[48] Bu ordunun düzenlenmesi, kararı, sevki ve İstanbul'a kadar idaresi tamamıyla Mustafa

Kemal'in eseridir ve her şey onun planlarına göre olmuştur.[49] Kıdemli yüzbaşı rütbesindeki bu genç subay kısa aralıklarla önce Trablusgarp ve Bingazi'de deneyimli yöneticilerin yapabileceği bir işi başarmış, ardından da bu 'ordunun' düzenlenmesinde çok büyük başarı göstermiştir. Bu ordunun özelliği, İstanbul'daki isyancılara karşı 'baskın tarzı harekâtı' çok hızla uygulamaya koymuş olmasıdır. II. Abdülhamid başlangıçta Hareket Ordusu işini bir blöf sanmıştı[50].

İstanbul'la Mahmut Şevket Paşa arasında yazışmalar hızla yapılmaktadır. Harbiye Nazırı, "Yalnızca Adalet Bakanı ve Lazkiye Milletvekili öldürülmüştür, başka da ölüm olayı olmamıştır," diyerek karşı tarafı İstanbul'a gelmesinler diye yatıştırmaya çalışıyordu. Taraflar kendi tezlerinin haklılığı konusunda birbirini kandırmaya çalışıyordu. Hükümet anlaşılmaz biçimde isyanı yanlış yorumlamış ve bunu bastırmaya dönük hareketi de bu nedenle önleme çabası içine girmiştir. Mahmut Şevket Paşa yazışmalarda Padişah'a karşı ılımlı bir dil kullanmaya çaba harcamıştır.

Yine Mustafa Kemal'in *Günlüklerini* okuyalım: "...*Tekrar ederim. Bütün Balkanlar tek vücut olarak ayağa kalkmıştır. Şehirler İstanbul'a doğru boşalıyor.*

Tümgeneral Hüseyin Hüsnü Paşa kumandasıyla 5 bin kişilik bir ordu yürümektedir. Paşa, kurmay heyetiyle yarın Çatalca'da bulunacaktır. Bu nedenle coşan ulusal onur karşısında ne söz, ne tedbir kâr eder. Trenlerin alamadığı kahramanlar yürüyerek gidiş hazırlığında bulunuyor. Üç tren topçu levazımıyla gidiyor... Padişah'a arzediniz. Milletin isteği artık reddedilemez. Osmanlı başkentiyle beraber, taç ve Osmanlı saltanatını ve bütün Osmanlı ulusunu vahim bir yok oluşa sevk ettirir.

Padişah'ın etrafında bulunup bugünkü feci halin tertipçisi olan Nadir Ağa, İlyas Bey, Frenk Emin Bey, Müsahip Fevzi Mustafa Bey gibi hainler hemen uzaklaştırılmalı ve hapistekilerin tahliye temennisi ile güvenliklerinin temin edilerek genel aftan sonra cinayetlere sebep olanların adalete teslimini süngü ile istifaya mecbur edilen milletvekillerinin Meşrutiyet dairesine iadesini ve bu suretle yeniden hükümdarın yeminine sadık kalmasını istiyorlar. İnancımıza göre artık tereddüde imkân yoktur."[51]

3.Ordu'nun yanı sıra Edirne'deki 2.Ordu da "Hareket Ordusu" içinde yer almıştır. Bu ordunun merkezi Edirne'dedir ve bu kent tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur. Tüm savaş tarihi incelendiğinde, Edirne Ovası'na egemen olan gücün İstanbul'u da fethettiğini görebiliriz.[52] Bu nedenle tüm dikkatler Edirne'ye çevrilmiştir. 2.Ordu Kumandanı Korgeneral Salih Paşa'nın hürriyet mücadelesine bağlılığı ve ordu içindeki genç ve kültürlü subayların Paşa'yı hep etkilemiş olmaları nedeniyle seçme bir kuvveti 'Hareket Ordusu'na vermekle kalmamış, tek otorite olarak tanıdığı Meclis'e de bir telgraf çekerek bu harekâtı desteklediğini açıkça ortaya koymuştur. Bu telgrafta orduyla ilgili bölüm çok dikkat çekicidir: "...*Ordu hiçbir siyasi partinin amaçlarına alet edilemez – ne yazık ki bugün İstanbul'da böyle değildir-. Ordu, siyasetle uğraşan bir askerin yokluğunu varlığından daha güzel görür... Ordu, Meşrutiyet ve hürriyetin bekçisidir.*"[53]

Mustafa Kemal'in günlüğünün birinci cildinde 'Hareket Ordusu'nun harekâtı çok ayrıntılı ve güzel bir kaligrafiyle yazılmıştır. Bu gerici kalkışmada tıpkı bugün olduğu gibi din bir paravan yapılmıştır. "**Sarık saran gizli örgüt mensuplarının din perdesi altındaki fesat ve reklamları menfaatten başka bir şey değildir. Din, şeriat, vatan sevgisinin gerçek menfaati, Kuran-ı Kerim'in hükümlerini ve onun hükümlerinin gereğinden olan Kanunuesasi'yi (Meşrutiyet Anayasası'nı) muhafaza etmektir. İşte bizim hareketimiz gibi.**"[54]

Bu ordunun öncü birlikleri 17 Nisan'da Çatalca'ya varır ve 17/18 Nisan gecesi Küçükçekmece istasyonunu ele geçirir. O günlerde Başbakan'la Genelkurmay Başkanı, gelen birlikleri İstanbul'a girmeden yolda karşılamak üzere hocalardan, subaylardan ve milletvekillerinden oluşan bir heyetin karşılaması için harekete geçmişlerdir. Bu heyetin görevi anayasanın yürürlükte olduğu konusunda Selanik'ten gelenleri inandırmaktı. Anadolu'daki ordularda da irtica yanlısı bir hareket görülmemişti. İstanbul'daki askerî birliklerden de Hareket Ordusu'na karşı koyma hazırlığı yoktu, öyle anlaşılıyor ki Abdülhamid kendine bağlı askerî güç arayışı içine girmemiş.

18 Nisan'da bu ordu Yeşilköy'e varır. O gün bir Meclis grubu İstanbul'daki ayaklanmış askerlerle temas edip gelenlerden korkmamak gerektiği ve sakin olmaları yolunda öğütlerde bulunur. Hareket Ordusu adına Hüseyin Hüsnü Paşa imzasıyla Genelkurmay başkanı Ahmed İzzet Paşa'ya ve İstanbul halkına birer telgraf çekildi. Bu telyazılar 'kurmay başkanı' oluşu nedeniyle Mustafa Kemal tarafından kaleme alınmıştır.[55] Genelkurmay Başkanı'na gönderilen buyruk içeriğindeki telgrafta iki madde, İstanbul halkına hitaben kaleme alınan beyannamede ise dokuz madde vardı. Bu beyannamede açıkça altı çizilen konu şuydu: Meşru Meşrutiyet hükümetinin varlığı tanınacaktır ve anayasanın üstünde hiçbir kuvvet yoktur ve o korunacaktır. Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde hep meşruiyet içinde kalmaya çabalamasını, tüm kararların kongreler ve Büyük Millet Meclisi'nden çıkarma hassasiyetinin fikri temelini bu telgrafın kaleme alınış sistematiğinde görebiliyoruz. Bu yazılarda dikkati çeken en önemli vurgu da askerlerin bundan böyle siyasetten uzak durmaları doğrultusundaki değerlendirmedir.

Mustafa Kemal'in **Günlüğü**'nden ikinci tümen komutanlığına (ve tugaylara) gönderilen direktifi, 21 Nisan 1909 tarihli (gündüz, saat:10, dakika:00) bölümü okuduğumuzda yukarıda yazılanlar konusundaki duyarlılığı daha açık, tartışmasız fark edeceğiz: "*...Hareket Ordusu görevini sırf askerî yönden gerçekleştirecektir. Siyasi hususlar ve bu yolda İstanbul ile görüşmelerin yapılması şimdilik görevimiz dışındadır. Hiçbir rütbe sahibi, hiçbir kimse ile bu yolda müzakereye yetkili değildir. Hareket Ordusu'nun savaş düzenine dâhil olmayan hiçbir kimse bu göreve dâhil değildir...*"[56] Burada Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki mensuplarına ısrarla söylediği ordunun politikadan uzak tutulması önerisini şimdi açıkça

altını çizdiği bir uyarıyla Hareket Ordusu mensuplarının siyasi anlama gelecek herhangi bir konuşma, eylem ve tavır içine girmemeleri emredilmektedir.

Mustafa Kemal, Hareket Ordusu'nun kurulmasına karar verildiği 14 Nisan'dan İstanbul varoşlarına egemen olduğu 21 Nisan arasındaki durumunu ve yaşadığı hayal kırıklığını şöyle anlatır:[57] "*Başlangıçta işlerin nasıl bir çap alıp gelişme göstereceklerі belli değilken, Mahmut Şevket Paşa dâhil, tanınmış kimselerin hemen hiçbiri üzerine esaslı bir sorumluluk almak istemiyor ve herkes benim söylediklerimi kabul etmekle yetiniyordu. Doğru ve kendi halinde bir komutan olan Hüseyin Hüsnü Paşa'yı bu işin başına geçmeye ben inandırdım ve onun başa geçirilmesini Mahmut Şevket Paşa'ya ben kabul ettirdim. Durum karanlıkken bir redif tümeni komutanı için İstanbul'u kurtarmak işinin fazla olduğunu kimse ortaya atmadı. Ancak İstanbul'a yaklaşılıp karşı tarafta ne padişahın ne de ayaklanma elebaşlarının hiçbir hareketi görülmeyince, oradaki askerlerin başıboş bırakıldıkları ve hele girişilen irtica hareketini bütün yurda ve öbür ordulara yaymak için ciddi biçimde çalışılmadığı sezilince işin yalnızca birkaç bin ayaklanmış eri yakalamaktan ibaret olacağı anlaşılır. Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa Selanik'ten gelip ordunun başına geçer ve bilinen çalımla İstanbul'a girer. Enver ve daha birkaç İttihat ve Terakki'nin ileri gelen subayı, ataşemiliter ve saire İstanbul surları önünde Hareket Ordusuna katılırlar, gazetelerde de hep onların adı geçer.*" Kendi anlatımından kırgınlığı çok açık okunmaktadır. İttihatçı kadroyla daha sonra da 'Kurtuluş Savaşı' süresince ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurup devrimleri oturtma mücadelesi yaptığı yıllarda da yıldızının barışmayışının izlerini burada bulmak olasıdır. Üzüldüğü ve şikâyetçi olduğu konunun ortaya çıkışının nedeni; Hüseyin Hüsnü Paşa'nın, karargâhında rütbe ve kıdem esasına göre yeni düzenlemeler yaptırmasıdır. Bu yeni görev dağılımına bağlı olarak Mustafa Kemal de makamını yurtdışı askerî ataşe görevlerinden gelen Binbaşı Enver, Ali Fethi ve Hafız Hakkı gibi kendisinden daha kıdemli rütbedekilere bırakmak zorunda kalır. Aslında Hüseyin Hüsnü Paşa da Mahmut Şevket tarafından kenara itilir, adı bir daha anılmaz olur. Bu görev değişikliği nedeniyle Mustafa Kemal'in adı "Hareket Ordusu" eyleminde bir daha anılmaz. O komutan olarak karşımıza 1915 yılındaki Gelibolu kara muharebelerinde çıkacaktır.

21 Nisan'da 3.Ordu Komutanı Mahmut Şevket Selanik'ten hareket edip gelir ve bir önlem olmak üzere, İstanbul'daki 1.Ordu Komutanı Nazım Paşa'yı Yeşilköy'e davet eder. Onu orada bir süre alıkoyar. Amacı İstanbul'daki ayaklanmışları başsız bırakmaktır. 23 Nisan'da Cuma selamlığı vardır, İstanbul dışındaki Rami ve Davut Paşa Kışlası'ndaki askerler tören için Yıldız'a gitmişlerdir. Böylece Mahmut Şevket komutasındaki Hareket Ordusu bu kışlaları işgal eder.

24 Nisan Cumartesi günü Genelkurmay Başkanlığı'yla İstanbul'daki kışlalar Hareket Ordusu'nun eline geçer. Taksim kışlasıyla Taşkışla'daki ayaklanmış askerler kısa bir çarpışmadan sonra top ateşi karşısında dirençleri kırılır

Yıldız Sarayı dolaylarındaki kışlalarda bulunan askerler (2.Tümen) Padişah'ın buyruğuna aldırmayarak ve "karılar gibi kendilerini boğazlattırmayacaklarını" söyleyerek cephaneliklerin kapılarını kırar ve cephane alarak vuruşmaya hazırlanırlar. Ancak Padişahla Tevfik Paşa'nın çabaları sonucu bu önlenir. Üç bin civarında asker Üsküdar tarafına geçince kışlalar boş kalır ve Selanik'ten gelenler yerleşir. Bu olaydan sonra saray adeta bomboş kalır, yiyecek bir süre gelmez, ışıklar yanmaz olur; peynir ekmek bile güç bulunur.[58]

25 Nisan'da Mahmut Şevket Paşa, "Hareket Ordusu'nun" gizli ya da açık hiçbir cemiyete mensup olmadığını ve herhangi bir etki altında hareket etmediğini ilan edip tersi iddiaları kesin biçimde yalanlar. Aynı gün tek başına aldığı kararla İstanbul'da sıkıyönetim ilan eder ve Hükümetle Meclis ve Padişah bunu sonradan onaylar. Yine aynı gün Rusya Büyükelçiliği II. Abdülhamid'e sığınma isteyip istemediğini sorar.[59] Padişah hâlâ sarayında kalacağını sanmaktadır. Çünkü daha önceki duyurusunda Mahmut Şevket Paşa, "bazı alçakların" yaydıkları gibi ordunun, Padişah'ı devirmek için gelmediğini bir kere daha İstanbul Hükümeti'ne ve doğrudan doğruya Sultan II. Abdülhamid'e bildirdikten sonra ordusuna, İstanbul'daki asiler üzerine yürümek emrini verdi.[60]

On bir gün boyunca asayişsizlik İstanbul sokaklarına egemen oldu. İttihat ve Terakki mensupları ortadan kaybolmuştu, kaçmayı başaran bazıları Selanik'e sığınmıştı. Padişah açısından olayın sonucu kendisine söz verildiği gibi noktalanmadı. Meclis toplandı ve 33 yıl iktidar sürdüren II. Abdülhamid 'hal edildi' (tahttan indirildi). Her iki Meclis de kararı oybirliği ile aldı. Bunun üzerine Meclis, Esat Toptanî Paşa (Arnavut), Bahriye Korgenerali Arif Hikmet (Gürcü), Aram Efendi (Ermeni), Emanuel Karasu (Yahudi) üyelerinden bir heyet oluşturdu ve Saray'a gönderdi. Emanuel Karasu yıllar önce Filistin'de kurulması düşünülen bir Yahudi devleti için II. Abdülhamid'ten toprak satın alma önerisinde bulunduğundan ötürü huzurdan kovulmuş bir kişiydi.

31 Mart'ta yabancı parmağı var mıydı, sorusuna yanıt aranmış, ama açıkça bir kanıt bulunamamıştır. Doğan Avcıoğlu'na göre; sonuca bakıldığında Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişiyle sonuçlanan 'irtica olayı', Batı çevrelerinde, bir Alman zaferi ve bir İngiliz yenilgisi olarak yorumlandı. İrtica olayı Mahmut Şevket Paşa ve Enver Bey gibi Almanya'nın güvendiği kişileri ön plana geçirmiştir. Derviş Vahdeti'nin arkasında İngiliz istihbarat servisi vardır, Prens Sabahattin de İngiliz başkonsolosu tarafından korundu. 'Hareket Ordusu'nun binlerce askerinin Osmanlı'nın olmayan demiryollarından taşınma masrafının Almanlar tarafından karşılandığı akla uzak değil.

Sonuçta, İttihat ve Terakki iktidara güçlü biçimde sahip olurken Osmanlı Ordusu'nda da Almanlar çeşitli adlarla ve görevlerle söz sahibi oldular. Mustafa Kemal'in ise İttihatçı kadrodan farklı olarak, teknik bilgi ve görgüsünü artırma amacıyla kurduğu ilişki ve iletişim dışında Alman danışmanlarla zorunlu görev ilişkileri dışında yıldızı pek barışmadı.

Dipnotlar

1 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.99

2 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.5 -Cebesoy dâhil olmak üzere bazı kaynaklar Mustafa Kemal'in sürgünlükten tayin edilişini 13 Eylül 1907 olarak gösterir, bu doğru olabilir, önce Manastır'a gelecek sonra Selanik'te göreve başlayacaktır, bu süre bir ay olmuş olabilir. Ancak, tarih konusunda fikir birliği yoktur.

3 Azmi Süslü-Mustafa Balcıoğlu, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, AKDTYK yayını, Ankara, 1999, s.2; 13 Ekim 1907'de 'arıza-i vucudiyelerinden naşi' 3.Ordu'ya nakledildi.

4 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.113

5 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.113

6 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.113

7 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.114

8 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.116–117

9 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.114

10 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.117

11 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.121

12 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.6; daha geniş bilgi ve kitapların içeriği için bakınız: Nurer Uğurlu, *Atatürk'ün Askerlikle İlgili Çeviri Kitapları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998

13 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.6

14 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.6

15 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, 6.baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2006, s.455

16 Murat Çulcu, *Marjinal Tarih Tezleri*, Erciyaş Yayın, İstanbul, 1995, s.254

17 Halil Menteşe, *Halil Menteşe*'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.121

18 Bu konuda ayrıntı için bakılacak kaynaklar: Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul,1945; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1948; Şükrü Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Si-*

yasi Fikirleri (1895–1908), İletişim Yayınları, İstanbul, 1983; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:1, kısım:1, TTK Basımevi, Ankara, 1983; Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986

19 Tüm ayrıntılar için bakınız: Resneli Niyazi, *Balkanlar'da Bir Gerillacı*, sadeleştiren: İhsan Ilgar, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975

20 Sadi Borak, *Atatürk*, s.59, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004 aktarılan kaynak: Asaf İlbay'ın Anıları, *Tan* Gazetesi, tefrika 182/183 "*Atatürk'ün Hususi Hayatı*"

21 Sadi Borak, *Atatürk*, s.59; aktarılan kaynak: Asaf İlbay'ın Anıları

22 Sadi Borak, *Atatürk*, s.66; aktarılan kaynak: Asaf İlbay'ın *Tan* gazetesindeki anıları

23 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.96

24 Ali Canip Yöntem, "*Selanik'te 24 Temmuz Sabahı*", Yakın Tarihimiz, cilt:2, sayı:22, 26 Temmuz 1962, s.259

25 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.7

26 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.134

27 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.460

28 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.135

29 Murat Çulcu, *Marjinal Tarih Tezleri*, s.255

30 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.135

31 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.137

32 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.98

33 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.460- daha geniş bilgi için bakınız: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt:1, İkinci Meşrutiyet Dönemi

34 Mete Tunçay, "*Siyasal Tarih (1908–1923)*", *Türkiye Tarihi*, cilt: 4, Çağdaş Türkiye (1908–1980) içinde, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s.30–31

35 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.140

36 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt: 1, s.110

37 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.76

38 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.7; Azmi Süslü-Mustafa Balcıoğlu, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları*, s.2

39 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.85; Ayrıca bkz: Cihat Akçakayalıoğlu. *ATATÜRK, Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, 2. baskı, Ankara, 1988, s.15

40 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.8, aktarılan kaynak: Abdurrahman Çaycı, "*Atatürk'e Dair En Eski İki Yabancı Arşiv Belgesi Hakkında*", 1971

41 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.9

42 31 Mart Olayı hakkında oldukça bol kaynak vardır. Bu kitabın yazımında bunlardan bazıları seçilmiştir: Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972; Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969; Doğan Avcıoğlu, *31*

Martta Yabancı Parmağı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969; İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1986; Murat Çulcu, *Osmanlı'da Çağdaşlaşma Taassup Çatışması* (ikinci cilt), Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1990; "*Yakın Tarihimiz*", Milliyet'in Tarih ve Kültür Eki, Fasikül 23, tarihsiz, Yakın Tarihimiz Dergi, cilt:1, sayı:5, 1962; Murat Çulcu, *Marjinal Tarih Tezleri*, Erciyaş Yayınları, İstanbul, 1994

43 Murat Çulcu, *Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması*, 2. cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.214

44 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 1, Baha Matbaası, İstanbul, 1965, s.206

45 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.147

46 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 1, s.212

47 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:1-kısım:2, TTK, Ankara, 1983, s. 197

48 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 1, s.214

49 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:1-kısım:2, s.197

50 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:1-kısım:2, s.197

51 *Atatürk'ün Not Defterleri-I*, 17 Nisan 1909, s.18

52 Geniş bilgi için bakınız: Erol Mütercimler, *Geleceği Yönetmek*, Alfa Yayınları

53 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt:2, s.336

54 *Atatürk'ün Not Defterleri-I*, s.16

55 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 2, s.329

56 *Atatürk'ün Not Defterleri-I*, s.37–38

57 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:1-kısım:2, s. 203–204

58 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:1-kısım:2, s. 205–206; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt:2, s.366, alıntı kaynağı: Genel Sekreter Ali Cevat Bey'in hatıratı

59 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:1-kısım:2, s. 206–207

60 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 2, s.340

BEŞİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN ÇIRAKLIK DÖNEMİ SAVAŞI: TRABLUSGARP CEPHESİ (1911–1912)

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Subayları Siyasete İtiyor

1908 yılında bir kış gecesi... Selanik'te Beyaz Kule karşısında Askerî Kulüp'te bir binbaşı konferans veriyor. Artık ülkede hürriyet vardır ve bu türden 'beyin fırtınalarına' zemin uygundur. Konuşmacı yeni aygıtları ve düşünce konseptlerini dinleyiciyle paylaşmaktadır. Konuşmacının ardından aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu bir grup subay aralarında tartışmaya devam ederler. O, öğrendiklerinden ilham almış gibidir:[1]

"Devrimi (inkılâbı) tamamlamak gereklidir. Biz bunu yapabiliriz. Ben bunu yapacağım. O zaman düşündüklerimi size kısaca anlatayım: Bugünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek sayılan kumandanları benim için yoktur. Ordu kumandan sicilleri için ben son sınır olarak binbaşıyı kabul ediyorum. Geleceğin büyük kumandanları bunlar olmak gerektir. Sicil defterlerinin binbaşıya kadar olanlarını muhafaza edeceğim, üst tarafını yaktıracağım."

Arkadaşlarından birisi buna itiraz ediyor ve büyük tasfiye işleminin nasıl yapılacağını soruyor. Mustafa Kemal'in yanıtı şu oluyor:

"Evet, binbaşıdan yüksek olanlar ay başında, benim teşkil edeceğim bürolara gelip maaşlarını istedikleri zaman, büro şefleri defterleri dikkatle tetkik ettikten sonra, 'Efendim defterde sizin isminiz yoktur, sizi tanımıyoruz' diyeceklerdir."

Arkadaşları merak ediyor, iyi güzel de bundan sonrası ne olacak? Mustafa Kemal duraksamadan yanıtlıyor:

"Bundan sonra ne olacağını, yapacağımız devrim (inkılâp) gösterecektir... Evet devrim (inkılâp) yapacağız. Bugüne kadar yapılan devrim (inkılâp), yeterli sayılmaz. Fazlasını yapacağız. Memleketi bin bir akılsızın eline ve keyfine bırakamayız. Bu çok adamların yerine, birkaç kafa ile yetinebilirim. Örne-

ğin Kâzım Köprülü'yü (Özalp) harbiye nazırı yapacağım. Nuri'yi (Conker) kumandan ve idare şefi yaparım, Fethi'yi (Okyar) yeni devrimci (inkılâpçı) Türkiye'nin temsilcisi olarak Avrupa'ya gönderirim..."

Sofradaki öteki arkadaşları kendi konumlarının ne olacağını merak ediyorlar, gösterecekleri gayret ve başarı ölçüsünde uygun görevlere yerleştirileceklerdir. Nuri (Conker) bu ateşli konuşma karşısında gülmeye başlar. Mustafa Kemal'in canı sıkılmıştır, niçin güldüğünü sorar. Arkadaşı Nuri gülmeye devam ederek: *"Seni merak ediyordum da, onun için... Bütün bu işlerin içinde sen ne olacaksın?"*

Mustafa Kemal buna açıkça yanıt vermeden, üstü kapalı ama anlaşılabilir bir ifade kullanmıştı: *"Ben mi? Ben de sizleri o makamlara koyabilen olacağım."*

Bu konuşmayı Çankaya Köşkü'nde 1937 yılında dinleyen kişi Afet İnan'dır. İtiraz edilemeyecek şu yorum da kendisine aittir; İkinci Meşrutiyet'te "Hürriyet" ilanı ile yapılan harekette, Türk devriminin eksik kaldığını ve devrimi şahsen tamamlayacağını bir kıdemli yüzbaşı iken söylemiş olan Mustafa Kemal, idealinin yörüngesi üstüne hiç şaşmadan ve sapmadan yürümüş ve bütün siyasi yaşamı boyunca "devrimleri tamamlamak" amacını gütmüştür. Mustafa Kemal komutanlığı ve devlet adamlığının ötesinde öncelikle düşüncedeki devrimin tamamlanmasına inanan bir devrimcidir.

'1908 Devrimi' için çok tehlikeli sonuç doğurabilecek 31 Mart gerici ayaklanması bastırılmış, baskıcı rejim uygulamasından yakınılan padişah devrilmiş, anayasa güven altına alınmış, Mustafa Kemal politikanın ayak oyunlarıyla yüz yüze gelmiş ve kendisini tamamen askerliğe verme kararı berkitilmişti.

Aslında o da siyaset mi askerlik mi ikilemi arasında uzun bir süre bocalamıştır. Meşrutiyet'in ilanından birkaç gün sonra 3.Ordu Müşavirliği Yâveri Kâzım Nami (Duru) ile 'Olimpos Palas'tan 'Beyaz Kule'ye doğru yürürken dertleşmektedir: '*Sana bir şey soracağım Kâzım Nami, ama bana doğrusunu söyleyeceksin!*' dedi. Muhatabı da 'Evet', deyince şunları söyler: '*Ben kendimde askerlik için bir yetenek görmüyorum, daha çok siyasi işlerde başarılı olacağımı sanıyorum, onun için askerlikten istifa etmek niyetindeyim ne dersin?*'

Arkadaşı yanıt verir: 'Bu orduda senin gücünde bir kurmay subayı yoktur. Sen, Meşrutiyet'te düzeleceğine ümit ettiğimiz bu orduda bir gün mareşal -ya da orgeneral- olacaksın!'

Bu karşılık galiba hoşuna gitti. '*Ben de sana söz veriyorum, istifa etmeyeceğim!*' dedi."[2]

Mustafa Kemal bu dönem çelişki içindedir, ordudan ayrılma düşüncesi zaman zaman gelip gitmiştir. Cemiyet'in karar vericisi olduğu iddiasında olanları aşamayacağını düşünüp güçlüklerden bıkıp usandığı olmuştur. Bir meslektaşının ortak anısından istifanın eşiğine geldiğini öğreniyoruz:

> "Kolordu karargâhı yolumun üstünde olduğu için arada bir attan iner, Mustafa Kemal'in yanına gider, lâf atardık. Bir defasında onu yapayalnız buldum. Nuri

(Conker) ve İzzettin (Çalışlar) gitmişlerdi. Beni dostça karşıladı: 'Siz şöyle buyurunuz, benim bitirilmesi gereken bir işim var, sonra beraber çıkarız,' dedi. Çok sürmedi birlikte çıktık. İki yolun kavşağındaki bir çeşmenin yanında birden durdu: 'Hakkı Bey ben askerlikten çekileceğim, bir yere mutasarrıf olup gideceğim,' dedi. Donakaldım. 'Aklınızı mı kaybettiniz? Olacak iş mi bu? Ben şahsınızda büyük bir kumandan görmekteyim,' deyince, kaba bir küfür savurarak: 'Ben bu heriflerle anlaşamıyorum, onlarla yapamayacağım,' dedi. 'Biraz sabırlı olun. Onların ömürleri uzun değildir. Her şey düzelecek,' cevabını verdim. Beyazkale bahçesine girdik. İçerken hep aynı sözleri tekrarladım. 'Böyle bir şey yapmayacağınızı söyleyin de evime rahat gideyim,' dedim. Güldü."[3]

Sonuçta Mustafa Kemal de bir insandı ve engeli aşamamanın yılgınlığıyla istifa etmekle kurtulurum düşüncesinin ağır bastığı anlar olmuştur. Bu duyguya sürüklenmenin görünmeyen bir yanı var. Muharip ya da yardımcı sınıf olması fark etmeden silahlı kuvvetler mensubu olan herkes için söylenen şudur; asker olunmaz doğulur! Bu değerlendirme özellikle komutan için hiç tartışmasız gerçektir ve geçerlidir. Ordu, mensupları açısından hem iç hem de görev disiplininin en üst düzeyde olması gereken bir kurumdur. Bu nedenle ast üstün emrini adına 'esas duruş' denen hiç kıpırdamayacak bir şekilde dinler. Anlatılanı dikkatle dinlemek ve soruları yanıtlamak çok güç olmakla birlikte duruş hiç bozulamaz. Aynı zamanda ordunun uyumlu işleyen bir akıl yürütme yöntemi vardır. Personel açısından bu yöntemi içselleştirmek ya da kabullenmemek çatışması hep yaşanır. Bir de disiplin bozulmuşsa, hiyerarşik yapılanmada emir komuta zincirine müdahale varsa, subay ilk yılgınlıkta sistemden kaçıp gitmeyi düşünür.

Yılgınlık gösterdiği anlar, İttihat ve Terakki'ye üye giren subayların iç disiplini tamamen kopardıkları, üst ve amirleri hiçe saydıkları, sivillerin rütbelilere emir verdikleri, müdahale ettikleri bir dönemdir. Ordu iç politikadan çekilememiş, mason derneği Cemiyet üzerinde yaptırım gücü yüksek bir odak haline gelmiş görünüyor. Olayların dışarıdan müdahaleli bu akışı, Mustafa Kemal gibi kariyerist ve çok yetenekli subayları bir an önce istifa etmeye dönük karar psikolojisi içine sokar.

Genelde kariyer hırsı olmayan subayların orduda kalışlarının iki nedeni sayılabilir. Birisi; kendilerine güvensizliktir, ikincisi de, üniformanın toplumdaki cazibesi. Fakat Mustafa Kemal gibi özgüveni yüksek, teknik ve entelektüel yetişmişlikleri ve gelişme açlıkları üst düzey subayları tutmak çok güçtür.

Aslında o, çok isteyerek ve severek girdiği subaylık mesleğinden ayrılmak gibi bir kararı yüreğinde ve aklında tam veremediğinden dolayı kararsızlığını çevresine açarak, onların kendisini vazgeçirmesini sağlayarak rahatlamaktadır. İşte bu ordudan ayrılma kararsızlığında bunu görmekteyiz. Nitekim Mustafa Kemal'in askerî kariyerinin son vardığı noktada başkomutanlık ve mareşallik rütbeleri ortadadır.

31 Mart Kalkışması sonrası Selanik'e döndü, 3.Ordu kurmay heyetinde göreve başladı. İstanbul'da iken İttihatçı subayların politikanın içine büsbütün düştüğünü görmüştü. Bu kez, askerin politika dışı kalmasını savunduğu zaman, muhalifleri ona karşı daha güçlü dirençle çıkış yapıyorlardı. "Sen de gördün, hürriyeti de, partiyi de ayakta tutan tek kuvvet ordudur. Eğer Hareket Ordusu müdahale etmesiydi, hürriyet elden gidecekti, daha korkunç bir baskıcı yönetim başlayacaktı. Sen hâlâ hayal peşinde koşuyorsun," diyorlardı.[4] Mustafa Kemal bu savunmayı günlük gelişmelerin çözümlenmesi diye yorumluyordu. 1909 yılı eylülünde yapılacak büyük kongreye kadar iç siyasetten uzak durmaya karar verdi. Tatbikatlara, manevralara katılıyor, Askerî Kulüpte konferanslar veriyordu. Ünlü Prusya Generali Goltz'un Vardar Irmağı havzasında yaptırdığı tatbikatta yanında bulunmuş, entelektüel birikimiyle öbür kurmay subaylar arasında farklı bir konum elde etmişti.

Mustafa Kemal kıdemli yüzbaşı rütbesiyle Cumali Karargâhında askerî manevraya (30 Ağustos 1909) 3.Ordu Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa'nın yanında katılmıştı. Eğitim amacıyla bir süvari tugayının toplanması yıllardan beri görülmemişti. Kurmay başkanlarının ve ordu kumandanlarının manevra meydanlarında bulunmaları da o zamana kadar görülmüş duyulmuş şeyler değildi. 8 Eylül 1909'da sona eren tatbikatta gördüğü aksaklıkları çok ağır bir dille eleştirmişti. Tatbikatı yaptıran süvari tümeni komutanı Almanya'da eğitim öğrenim görmüş olan Suphi Paşa'ydı. Mustafa Kemal tatbikat sonrası duygu ve gözlemlerini Ali Fuat'a yazdığı mektubunda anlatırken başarısızlıktan acı acı yakınır: *"Manevradan sonra rütbem ve yetkim olmadığı halde büyük hatalar karşısında dayanamadım. Paşayı, bütün subaylar da hazır bulunduğu halde acı bir dille eleştirdim, üzüldü. Fakat bana gücenmedi... Almanya'da tahsil gören kumandanlık sanatına çalışmazsa, görmeyenleri ile ne yapacağız? Küçükleri tarafından tenkit edildiğini gören kumandanlarımız, belki çalışarak görevlerinin ustası olurlar."*[5]

Bu manevranın bir tanığının –iki kez birlikte savaş oyunlarında bulunmuş Hakkı Kılıçoğlu- çizdiği Mustafa Kemal portresi, gelecekteki liderin kişisel özellikleri hakkında çok önemli nitelikler ortaya koymaktadır. "... Yalnız askerlikteki yeterliğini değil, yüksek bünye dayanışını da gördüm. Akşamüstü karargâha geldiğimiz zaman birkaç kişi ile içki masası kurulur, gece yarısına kadar içilir, herkes yorgun ve bitik yatağına çekilip gider, Mustafa Kemal tek başına kalıp bir yandan içkisine devam eder, öbür yandan ertesi günü herkese vereceği görevleri hazırlayarak pek az uyur, en önce toplantı yerine gelir, hepimize görevlerimizi yazılı olarak verir ve hemen hareket başlardı. Hareket sonundaki tenkitleri de ne kadar canlı idi."[6]

Manevraların anısı olarak tuttuğu notlarını daha sonra kitapçık olarak bastıracak ve arkadaşlarına *önsöz*'ünde 'Asker hediyesi asker olanlarca makbule geçer,' diyerek silah arkadaşlarına dağıtmıştır. Kitapçığın sonu teğmen Kemal

(Karaosmanlı) Efendi'nin verdiği bilgi ve Mustafa Kemal'in onunla ilgili bir yorumuyla şöyle noktalamıştır:

> "Amacım, düşmanın asıl büyük kısmını tutmaktır. Süvarisiyle hiç meşgul olmak istemem. Çünkü süvarinin geçip gitmesi o kadar önemli değildir. Fakat büyük bir kısmı bir an önce Köprülü'deki kuvvetlerine katılırsa meydan savaşının belki rengini değiştirir. Şimdi ben şu tepenin gerisinde duracağım. Düşman elbette asıl yoldan ayrılacaktır. Çünkü bu yol bizim topçunun etkisi altındadır. Turfallı ve Karaosmanlı köylerinin doğusundan dolaşmaya kalkışacaktır. Ben yaya savaşla onun az çok uzaklaşmasını sağlamış olacağım. Üzerime süvarisi gelirse yine öyle hareket ederim. Çünkü gördüm, onun da kuvveti çok değil, iki bölüktür.
>
> Hatta burada mahvolmak kesin olsa bile benim amacım buna razı olmaktır. Ben, bir bölük mahvolacağım, fakat bu hareketimle asıl meydan savaşını yapacak kuvvetlerimizin geçişine yardım etmiş olacağım.
>
> Bizim müfreze kumandanı da, sanırım kuvvetin azlığına bakmaksızın, o da bu düşman üzerine atılacaktır."[7]

Bu bilgileri teğmen Kemal'den alan Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal notları arasına şunları yazmış ve noktalamıştır: *"Genel olarak Kemal Efendi'nin görüşleri benim memnuniyetimi çekmiştir. Orada kendisine bir şey söylememiştim. Şimdi burada, bu son satırda, kendisine teşekkür ederim."*

Bu tatbikattaki süvari tümeni komutanı Suphi Paşa, 'Kurtuluş Savaşı' döneminde Hilafet ordusuna komutanlık yapacaktır. Zaferin sonunda bir gün Ankara'da Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'le istasyonda karşı karşıya gelir. *"Paşam, ne için Hilafet Ordusu'nda kumandanlık kabul ettiniz?"*

Suphi Paşa şu yanıtı verdi: "Size mağlup olmak için, Paşam".[8]

İttihat ve Terakki Kongresi ve Kopan İlişki

İttihat ve Terakki Cemiyeti İkinci Büyük Kongresi'ne (22 Eylül 1909) Trablusgarp delegesi olarak katılmıştır. Burada yaptığı konuşma Kongre'de büyük tartışmaya yol açmıştır.

Bu *Kongre*'de bulunmuş olan ve Genel Sekreter seçilen Doktor Tevfik Rüştü (Aras), Mustafa Kemal'in 'ordu ve politikaya' ilişkin görüşlerini ortaya koyuşunu, esas itibariyle hatırında kaldığına göre anlatırken şunları söylemiştir:

"Huzurunuzda, şimdi ifade edeceğim kanaatime göre, ben, bugün burada bulunmamalıydım. Fakat aziz vatanımızın maruz bulunduğu büyük tehlikeyi düşünerek, ordu içindeki teşkilatıyla ordumuzu, milletvekilleri ile Meclis'i, Hükümeti elinde tutan Cemiyet'in en salahiyetli makamı olup, en büyük mesuliyeti taşıması lâzım gelen bu kongreye, gerçeği anlatmak için geldim. İnkılâbı (1908 devrimi, e.m.), ordumuzun yardımı ile yaptık. Ondan sonrasını ge-

tiremedik. Cemiyetimiz hâlâ orduya dayanıyor. Bu sebeple, ordumuzda disiplin sakatlanmış, talim, terbiye aksamıştır. Hâlbuki etrafımızı çeviren düşmanlarımız, durmadan, ordularını kuvvetlendirmektedirler. Tehlike, büyüktür. Ordumuzun içinde bulunan Cemiyet arkadaşlarımız, politikada devam etmek istiyorlarsa, ordudan çıkmalı ve Cemiyetimizin halk içindeki teşkilatı arasına girmelidirler. Bu suretle gün kaybına bile meydan vermeyerek, ordumuz, politikadan uzaklaşmalıdır. Ve ordu içinde kalacak olan dostlarımız da, artık politika ile meşgul olmamalı ve bütün gayretlerini, ordumuzun kuvvetlenmesine çevirmelidir. Cemiyetimiz de, bir an önce, teşkilatımızı, halkın içinde genişleterek, milletimize dayanan siyasî bir parti haline gelmelidir."[9]

Mustafa Kemal, tüm siyasî ve askerî yaşamı boyunca hep meşruiyet sınırları ve yasaların çizdiği çerçeve içinde kalmaya özen göstermiş, bunu başarmış ve orduyu da iç politikanın dışında tutmuştur. Öyle ki, 1927 Söylev'inde yeri gelir ve Meclis huzurunda "bana kurulan komplo" başlığıyla paşaların iç siyasetten ayrılmamak için düzenledikleri komployu anlatır.

"Kurtuluş" ve "cumhuriyetin kuruluşunda" dışişleri bakanı olarak göreceğimiz Tevfik Rüştü, "Daha o vakit, uzak ve derin görüşleriyle belirmiş olan bu büyük inkılâpçıya (devrimciye) katıldım," diyor.

Kongre, Mustafa Kemal'in görüşüne kayınca, İkinci Ordu'nun görüşünü de öğrenmek gereği doğmuş ve bu amaçla, Kongrece seçilen bir heyet, Edirne'ye gitmiştir. Bu heyet, dönüşünde, Cemiyetimizin Edirne Vilâyet merkezine üye olan ve İkinci Ordu'nun karargâhında önemli görevleri bulunan Binbaşı Kâzım Karabekir ve Yüzbaşı İsmet'in, Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal'in görüşünü kabul ettiklerini bildirdi. Bu bilgi üzerine kongre, ordumuzun politikadan uzaklaştırılmasına, oybirliğiyle karar vermiştir.[10]

Mustafa Kemal'in ısrarlı uyarısına karşın Cemiyet'in önde gelenleri onun bu görüşlerini paylaşmadılar. O da, kendisini Cemiyet'ten uzak tutarak askerî göreviyle daha çok uğraşmaya başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşmazlığı ve aralarının açılması böyle başladı. Aslında bu, Mahmut Şevket'in de önem verdiği bir konuydu. Tez, büyük tartışmalara yol açmıştı. Bunu kabul etmeyenler, ki herhalde başlarında siyasetle ilişkisini sürdüren Enver ve öteki subaylar geliyordu, bu arada Edirne'deki İkinci Ordu subaylarına yapılan bir danışmadan sonra, tezin benimsendiğini görmüşlerdi. Hattâ bu yüzden Mustafa Kemal'e karşı başarısız bir suikast girişiminde ya da gözdağı gösterisinde bile bulunulmuştu.[11]

Mustafa Kemal'in Kongre'deki bu çalışmalarını içlerine sindiremeyen ve orduyu bırakmak istemeyen komite takımı onu öldürmeye karar verdi. İlk teklif fedailerden Yakup Cemil ve Hüsrev Sami'ye yapılmıştır. İkisi de Mustafa Kemal'i sevdikleri için reddetmişler, Yakup Cemil üstelik Mustafa Kemal'e tedbirli olmasını söylemiştir. Ondan sonra aynı görevi Enver'in amcası Halil (Cağaloğlu'nda Şemsettin Paşa'yı öldüren kişi ve sonradan ordu komutanı olacak) ve



1911 yılında Trablusgarp'ta iken giydiği elbiseyle

Abdülkadir (sonradan Kuvay-ı Milliye devrinde Ankara Valisi oldu ve İzmir İstiklâl Mahkemesi kararı ile idam olundu) üstlerine almışlardır. Mustafa Kemal geceleri, parmağı silahın tetiğinde, köşeleri açıktan dolaşarak, her an vuruşacakmış gibi evine giderdi. Bir gidişinde evin ileri köşesinde ikisinin de gölgesini görmüş ve hemen silahına davranmıştı.[12]

***

Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı Asaf İlbay yayınlanan anılarında[13] *Gazi Mustafa Kemal'in başından geçen suikast teşebbüslerini hikâye ettiğini anlatır* ve birisi yukarıda anlatılan dâhil olmak üzere bu dönemde üç suikast girişiminden söz eder.

"Genel Merkez artık İstanbul'dadır. Cemiyet'le aramızdaki görüş ayrılığı en üst derecededir. Birinci teşebbüs sonuçsuz kalınca, bu cinayetle ikinci kez yine aynı adam görevlendirildi. Ve -H- Bey yardımcı olarak bu fiile iştirak ettirildi.

Bir yaz akşamı idi. Selanik'te Yonyo birahanesinde oturuyordum. (H..) Bey yanıma geldi, oturdu. İstanbul'dan bilhassa benimle görüşmek için geldiğini söyledi.

Uzun uzadıya düşündükten sonra, genel merkezin yanlış görüşleri yüzünden memleketin zarar göreceğine inandığını ve benim görüşlerime hak vererek birçok meselelerde bakış açımı kabul ettiğini ifade ettikten sonra, eğer uygun görürsem, genel merkeze karşı benimle işbirliği yapmaya hazır olduğunu ekledi. Yalnız, çok önemli saydığı bir-iki meselede aydınlanmak istediğini ve acele işleri dolayısıyla uzunca kalamayacağından ertesi akşam aynı yerde ve bu saatte buluşmamızı rica etti. Arzusunu kabul ettim, ayrıldık.

Ertesi akşam, randevu saatinde Yonyo'ya geldim. (H) Bey, benden önce gelmiş ve bir masa işgal etmişti. Karşısındaki sandalyeyi işaretle bana yer gösterdi. Oturdum. Arkam caddeye dönük idi. Hararetli konuşuyorduk. Bir ara muhatabımın kaş ve gözle işaretler verdiğini gördüm ve şüphelenerek başımı çevirdim. Birden, camlı kapının tokmağını eline almış, içeriye girer vaziyette, Abdülkadir'le karşılaştım. Hızla döndüm. İki hainin arasında kalmamak için biraz yana çekildim ve cebimdeki silahı ateşe hazır şekilde çevirdim. Abdülkadir'in bir ayağı gazinoda, öteki ayağı dışarıdaydı. Hızla çıktı ve Sabri Paşa Caddesi yönüne doğru yürüdü. (H) Bey de ayağa kalkmıştı.

'Ben Samim değilim. Gözünü aç ve dikkat et,' diyerek hakaretle kendisine gazinonun kapısını telaşla gösterdim. Telaşa yer olmadığını, haksız olarak endişe ettiğimi söylemek istedi. Artık kendisini dinleyemezdim, tekrar kapıyı gösterdim. Onun da bir eli cebinde idi. Çıktı ve arkasına bir-iki defa bakarak uzaklaştı. Ben de gazinoyu terk ettim ve üçüncü bir girişime karşı daha dikkatli davranmaya karar verdim."

Mustafa Kemal devam etti:

"Bir gün Mustafa Necip, Selanik'te, dairede odamın kapısını vurmadan açarak içeri girdi ve kapıyı tutar gibi bir pozisyon aldı. Uğursuz girişimler yüzünden daima tedbirli ve tetik hareket ediyordum. Masa üzerindeki küçük evrak sepeti içinde özel bir örtü altında bulundurduğum revolveri derhal ateşe hazır bir hızla çevirince, Mustafa Necip hayretle, 'Bravo Mustafa Kemal! Bu kadar hazır ve tedbirlisin!' dedi ve gülerek karşıma oturdu. Şöyle konuştu:

'Üçüncü bir suikast teşebbüsüne girişileceğini ve hızla uygulanacağını duydum ve bu uğursuz cinayete talip oldum. Suikastı bir müddet ertelemek ve seni haberdar etmek için bu işi üzerime aldım,' dedi.

Mustafa Necip, beni gerçekten severdi ve sayardı. Kendisine karşı tam güvenim vardı. İşte üçüncü teşebbüs de böylece sonuçsuz kaldı."

***

Mustafa Kemal'in yaşam çizgisini izlediğimizde şans ya da dini inancın ifade ettiği kader, adına her ne dersiniz bilinmez, ama bir şekilde korunup ölümlerden hep kılpayı kurtulmuş olduğunu görüyoruz. İşin tuhaf yanı, onun öldürülmesine karar veren İttihat ve Terakki yönetim kadrosunun geçen zaman içinde ya suikastla ya da idamla, ama büyük çoğunluğunun öldürüldüklerini de görüp hayrete düşmemek elde değil.

Onun savunduğu tez, şüphesiz ki akla uygundu, fakat Enver ve arkadaşlarının bunu parti-içi iktidar mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirdikleri tahmin edilebilir. Tutkuları ve *Hürriyet*'in ilanı arifesinde Şam'da bulunmak yüzünden İttihat ve Terakki'nin ön saflarına geçmekte kaçırdığı fırsat düşünülecek olursa, bu değerlendirmenin de pek yanlış olmadığı sonucuna varılabilir. Mustafa Kemal bu tezi İttihat ve Terakki Kongresi'ne kabul ettirerek, hem İttihat ve Terakkililerin desteğini ve takdirini kazanmış, hem de öne geçmiş subay rakiplerini faal siyaset sahnesinden çıkarmış olacaktı. Sonuç olarak, birtakım subaylar ordudan istifa ederek siyasetle ilgilerini sürdürdüklerini, Enver Bey'in genel merkeze bir daha seçilmediğini görüyoruz. Tabiî bu, Enver'le bazı arkadaşlarının siyasetle ilgilerini yine de sürdürmelerine bir engel teşkil etmeyecekti.[14]

Dönemi ve kişileri çok yakından yaşamış ve tanımış olan Falih Rıfkı Atay'ın yorumuna göre; İttihatçıların ihtiyacı bağlı ve kapalı kafalar, fakat kendine bağlı ve kendi duvarları içine kapalı insanlar idi. Mustafa Kemal ferman dinlemeyen biriydi.

İttihatçılara göre artık içtiği için sarhoşun biri, durmadan arkadaşları ile olup bitenleri tenkit ettiği için fırsatçının biri, zevkine düşkün olduğu için belki de ahlâksızın biri, askerlikte değeri varsa da ne verilse doyurulması olanağı olmayan 'hırslı' biri idi.[15]

İçkiyle arasının barışık oluşu çok konuşulur. Yanında uzun yıllar kalan Hasan Rıza Soyak anılarının pek çok yerinde bunu anlatır:

"Askerî, siyasi, büyük ve önemli meselelerin cereyan ettiği veya konuşulacağı zamanlarda hiç içmezdi. Gündüz içmenin de aleyhindeydi. Yanında bulunduğum uzun yıllar zarfında yalnız iki defa, gündüz birkaç kadeh konyak veya rakı içtiğini gördüm. Maiyetinde çalışanların, vazifeli oldukları saatlerde, içki kullanmalarını da hoş görmez, men ederdi.

Gerçi, pek hoşlandığı içki sofralarında saatlerce kalırdı ama miktar itibarıyla çok içen bir adam sayılmazdı. Bir sabah baş ağrısından şikâyet etti, aradığım fırsat belirmişti; bundan hemen faydalandım. İlkin dilimin döndüğü kadar içki aleyhinde bulundum; zararını saydım. "Bu baş ağrıları da ondandır," dedim. Sonra da yakından bildiğim hoşgörürlüğüne sığınarak, her akşam içmekten vazgeçmesini, eğer bunu yaparsa bir müddet sonra kendisinin de pek memnun kalacağını, çok itinalı bir dille arz etmek cesaretinde bulundum.

Sükûnetle dinledi; ben susunca O konuşmaya başladı: "Haklısın, bunları ben de bilmez değilim çocuk," dedi. "Fakat ne yapayım ki içmeye mecburum; kafam çok ama beni mustarip edecek kadar çok ve hızlı çalışıyor; vakit vakit onu uyuşturup biraz dinlenmek ihtiyacını duyuyorum. Harp Okulu ve Harp Akademisi'nde iken sabahları beni ekseriya koğuş arkadaşlarım uyandırırdı; çünkü akşam zihnim herhangi bir meseleye takılırdı; onu düşüne düşüne kafam şişer, uykum kaçardı. Bütün gece yatağın içinde dönüp dururdum; ancak sabaha karşı, yorgun, bitkin bir halde uyuyakalırdım ve tabiî kalk borusunu duyamazdım.

Şimdi de öyle, içmediğim zamanlar uyuyamıyorum; ıstırap içinde bunalıyorum. Aynı zamanda içki barsaklarımı da düzenliyor. Bu durumda takdir edersin ki yapabileceğim şey ancak miktarını, mümkün mertebe azaltmak olabilir; ona çalışalım."[16]

Evet, doğruydu, Yüzbaşı Mustafa Kemal'in doymak bilmeyen bir kariyer hırsı vardı. Fakat bu kişisel hırsını doyururken, ülkenin ve toplumun geleceğini riske atmak arasındaki geçiş koridorunun sınırlarını çizmeyi sezinleyecek denli de uzgörü sahibiydi. İşte onu ötekilerden, örneğin Enver'in hırsından ayıran en önemli farklılık buydu. Savaş meydanları, İttihat ve Terakki kadrolarına iki hırslı subay arasındaki teknik yetenek ve beceri gücünü kanıtlayacaktı. Enver büyük ordulara kumanda etme kapasitesinden yoksunken, Mustafa Kemal'in potansiyelinin ne denli yüksek olduğu ortaya çıkacaktı. Hiç kuşkusuz tarih 'öyle olsaydı' üstüne kurgulanmaz, ama Cemiyet'in üst kadrosu Enver'in dağa çıkışındaki göz yanıltıcı ışımaya aldanmayıp, eleştirici ve boyunduruk kabullenmeyen Mustafa Kemal'in yaratıcı zekâsını içlerine sindirebilselerdi, tarihin akışı değişmemekle birlikte, devletin haritadan siliniş sürecinde ağır kayıplara uğranılan depremin yaşanmasını önleyebilirdi. En azından orduda siyasi ikilik ve ayrılık ortaya çıkmayacağı için Balkan Savaşı'nın o can acıtan, utanç verici sonucu yaşanmazdı. Yönetim alanında stratejinin yazılı olmayan ancak binlerce yılın deneyiminden süzülüp gelen temel kurallarından birisi, 'şanslı bir liderin iyi yetişmiş ikinci adamı seçme becerisi gösterebilmesidir'. Mustafa Kemal'in uzun yıllar boyunca İsmet İnönü'ye sımsıkı yapışmasının nedeni ondaki liyakatli oluşla birlikte sadakat cevherini sezmiş oluşudur. Oysa Cemi-

yet'in lider ya da karar vericisi Mustafa Kemal'in kurmay subaylığının teknik niteliği hakkında kuşku duymazken, sadakati konusunda 'miyop' olmuştur. Son kertede Mustafa Kemal geri döner, tüm kadroyu tasfiye eder Cemiyet'e de lider olurdu, o da başka! İki arada kaldığı sezinlenen İttihat ve Terakki'nin yöneticilerinin de bu öngörüden uzak olmadıkları ortada.

Arnavutluk İsyanı ve Picardie Manevraları

Abdülhamid'in baskıcı yönetimi ardından kurulan yeni rejim mucizeler yaratamadığı için imparatorlukta yaşayan çeşitli etnik gruplar arasındaki ilişkiler de daha kötüye gitmekteydi. Ermeni Taşnaklar Doğu Anadolu'da yeni bir terörizm dalgasına başvurarak Avrupa'da Osmanlıları soykırım ile suçlama kampanyalarını sürdürdü. Makedonya'daki Yunan çetecileri de benzer eylemler içindeydi. Kısa bir süre önce parlamentonun kullanımına verilen Çırağan Sarayı elektrik kontağı sonucunda yandığı (Ocak 1910) halde İstanbullular bunu teröristlerin eylemi olarak görüyordu. Parlamento tüm belge ve arşivlerini kaybetmiş olarak Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisi'ne taşındı ve imparatorluğun sonuna kadar orada kaldı. Yunanlıların Kıbrıs üzerindeki istekleri, Parlamento'daki Rum temsilcilerin Rum subay ve taşra memurlarının sayılarının artırılmasını istemeleri durumu daha da karıştırdı.[17]

Bir başka huzursuzluk kaynağı da Arnavutluk'tu. İbrahim Temo ve Ahmet Niyazi gibi Arnavutlar Genç Türk hareketine katıldıkları için Arnavut milliyetçileri Meşrutiyet'in başarısının Berlin Kongresi'nden beri besledikleri emellerine kavuşacakları anlamına geleceğini sanıyorlardı. Ancak Genç Türk döneminde geliştirilen Osmanlılık, Arnavut milliyetçilerinin istediği özerklik anlamına değil de birleşik bir imparatorlukta işbirliği anlamına geliyordu. Genç Türkler ilk başlarda Arnavut milliyetçi derneklerinin çalışmalarına engel olmadı; ancak imparatorluğun her yanında olduğu gibi Arnavutluk'ta da kendi parti merkezlerini kurarak milliyetçilere karşı Osmanlılık kampanyasına başladılar. Milliyetçiler buna tepki olarak özerklik, Arnavutluk dilinin gelişmesi ve vilayette kilit noktalara Arnavutların atanmaları yolundaki isteklerini tekrarladılar. İsmail Kemal Vlora, Berat milletvekili olarak İstanbul'a gelip milliyetçilerin başkentteki sözcülüğünü yapmaya başladı. 31 Mart irtica başkaldırısı, yani karşı devrimine Arnavut askerlerin katılmaları ve İsmail Kemal'in Liberal Birliği'yle işbirliği yanlış anlamalara yol açtı. Genç Türkler Arnavutluk Müslümanlarının tümünün Hıristiyanlara karşı merkezi hükümeti desteklediklerini varsayıyordu; ancak durum oldukça karmaşıktı. Müslümanların çoğu Arnavutluklarını her şeyin üstünde sayarak milliyetçileri destekliyor, aralarında kuzeyin Gheg aşiretlerinin de bulunduğu pek çok Hıristiyan ise, özerk



Mustafa Kemal (sağdan ikinci), Picardie Manevralarını izleme gezisinde (Eylul 1910)

bir Arnavutluk'ta geleneksel ayrıcalıklarını kaybetmekten korkarak milliyetçilere karşı çıkıyordu.[18]

Sonunda 1910 kış ve ilkbaharında patlak veren Arnavutluk isyanı milliyetçi bir hareket olduğu kadar yeni merkezileştirme çabalarına karşı da bir direnmeydi. Ayaklanmalar önlenemez. Bölgedeki komutanlar başarısız olunca İstanbul'dan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın gönderilmesi kararlaştırılır. Mustafa Kemal Selanik'te kurmay heyetindeki görevindedir. Daha önce Arnavutluk'ta olup bitenlerle yakından ilgilenmiştir. Asker başarısız olmaktadır, Çilova Boğazı'nı bir türlü geçemezler. Hatta Cafer Tayyar (sonra general oldu) Çilova Boğazı'nı geçmek için aldığı emre karşılık, "İtaat varsa da takat yok," diye o zaman ağızdan ağıza dolaşan yanıtı verir.[19]

Mahmut Şevket Paşa komutayı almaya geldiğinde yanında kurmayı yoktu. Selanik'te kendisine Mustafa Kemal'i verdiler. Daha trene binince, Savaş Bakanı'nın geldiği belli olsun diye emir yağdırma isteği belirir. Mustafa Kemal, *"Aceleye lüzum yok, bir kez durumu anlayalım,"* der, önüne geçer.

Üsküp'te Komutan Şevket Turgut Paşa'yı telgraf başına çağırırlar. Nerede hangi kuvvet olduğundan haberi yok. Kurmay başkanı da öyle. Kurmay heyetinden Kâzım Karabekir gelir. O da karanlıkta. Fakat karşı taraftan konuşanın

yalnız kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) Mustafa Kemal oluşu hepsini çileden çıkarır. Hele pek kıskanç olduğu için Kâzım Karabekir ifrit kesilmiştir.[20]

Mahmut Şevket Paşa'ya, "Durumu görüyorsunuz. Eğer başarılı olmak istiyorsanız Selanik'ten bazı arkadaşları getireceğiz," diyor. Nuri, İzzettin gibi yakınlarından bir takım kendilerine katılmıştır. Mustafa Kemal kendini anlayan bu arkadaşları kuvvetlere dağıtmıştır. Bastırma harekâtı başarı ile sona ermiştir. Geçilemeyen boğazda kimsenin burnu bile kanamaz. Başarı Mahmut Şevket Paşa'nındır, ama harekâtı Mustafa Kemal ve arkadaşları idare etmişlerdir. Bu durum subaylar arasında sürtüşmeye, çekememezliğe yol açar. Selanik'ten getirilen kadronun götürülmesi istenir. Mahmut Şevket Paşa da karşı tarafın isteğini yapar. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa komutasındaki kuvvetler, o tarihte Şinkin, Avlonya, Bar ve Draç'ta tatbikat yapmakta olan yedi savaş ve dört taşıt gemisinin de harekâta katılmasıyla bu ayaklanmaları kesinlikle bastırdı. Bunu, Padişah V. Mehmet'in, 5 Haziran 1911 'de, bir filo ile Selanik'e ve oradan da Üsküp, Priştine ve Manastır'a giderek halkla temas etmesi ve aynı yoldan, 26 Haziran'da İstanbul'a dönmesi izledi.

İsyanın bastırılışı sırasında ağır şiddete başvurulması Arnavut milliyetçileri daha da keskinleştirmiştir.

Picardie Manevralarında Bir Osmanlı Yüzbaşısı

1910'da bir ara Fransa'da Picardie manevralarına gitti. Topçu Ali Rıza Paşa ve Paris'te ataşemiliter bulunan Binbaşı Ali Fethi ile beraberdi. Mustafa Kemal ile Binbaşı Selahaddin Selanik'ten trenle Paris'e gittiler. Mustafa Kemal bu gezisini kendisi şöyle anlatmış: "...Selahaddin Bey'le Selanik'ten trenle yola çıktık. Sırp hududunu geçtikten sonra ben valizimi indirdim, başımdaki fesi valize koyarak İstanbul'da Tiring Mağazası'ndan aldığımız kasketi başıma geçirdim. Selahaddin Bey çok mutaassıp bir arkadaştı. 'Ne yapıyorsun?' dedi. 'Biz saye-i şahanede birinci mevki ile seyahat ediyor ve devleti temsil ediyoruz. Osmanlılığımız, Müslümanlığımız belli olmalıdır.' Ben cevap verdim: *'Canım Selahaddin Bey artık hududu geçtik. Sivil kıyafetle yolculuk ediyoruz. Herkesin bizi tanımasında ne fayda var?'* dedim. Selahaddin Bey suratını astı.

Trenimiz bir Sırp istasyonunda durmuştu. Selahaddin Bey pencereyi açtı. Elindeki tepside sandviç satan bir Sırp çocuğunu çağırdı. Sandviç alacaktı. Fakat sandviçlerin içinde domuz eti olmaması lazımdı. Onun için sandviçleri birer birer alıyor, kokluyor ve tekrar tepsiye koyuyordu. Bu seçme uzun sürdü. Tepsiyi eliyle başının üstünde taşıyan çocuk yorulmuştu. İndirdi ve karşısındaki fesli Selahaddin Bey'e, 'Tuh Türk!' dedi, uzaklaştı. Selahaddin Bey onurlu adamdı. Derhal başını içeri çekti. Pencereyi kapattı. Trenimiz tekrar yola düzüldüğü zaman Selahaddin Bey'in ağır ağır yerinden kalktığını, valizini indi-

rerek kasketini çıkardığını ve fesi valize koyarak kasketi giydiğini gördüm. 'Ne o Selahaddin Bey?' dedim. 'Şimdi zamanı geldi,' cevabını verdi."[21]

Mustafa Kemal yaşadığı bu acı dersi fese niçin düşman olduğunu açıkladığı olayların başlangıcı olarak ifade etmiştir.

Mareşal Foch'un komuta etmiş olduğu manevrada her akşam harita üzerinde ertesi günkü hareketler hakkında tahminlerde bulunulurmuş. Mustafa Kemal sıkılgan mizaçlıydı. İyice açılıp konuşabilmesi için bu sıkılganlığını giderecek kadar sinirlenmeli ya da bir görev heyecanı doğmalı yahut içki ile silkinmeli idi. Fransızcası da serbestçe konuşabilecek kadar yeterli olmamıştı. Mustafa Kemal kalpaklı Osmanlı subaylarını kendilerinden bile saymayan, parlak üniformalı, iddialı ve gururlu yabancılara biraz ürkerek yaklaşmış, yavaş yavaş farkına varmış ki birçokları yetersiz ve bilgisiz. İtici ve uzaklaştırıcı ortamın altındaki zaafı sezince kendine cesaret geldi. Bir kezinde arka arkaya iki-üç konyak içerek haritaya yaklaştı. Biraz kendi, biraz arkadaş yardımı ile ertesi günkü hareketler üzerine tahminlerini söyledi ve hareketleri takip etmek için en iyi yerin onlar tarafından seçilen yer olmadığını ileri sürdü. Yukarıdan şöyle bakıştılar ve dağıldılar. Ertesi gün Mustafa Kemal haklı çıktı. Sofrada yanına bir albay düştü. Bir aralık ona dedi ki: "Dün akşam sizin dediğiniz herkesinkinden doğruydu, fakat..."[22]

Bir şey söylemekle söylememek arasında duraklama geçirdikten sonra Mustafa Kemal'in başını göstererek: "Ne diye bu tuhaf başlığı giyersiniz, başınızda bu oldukça kafanıza kimse itibar etmez," der.[23] Fransız albayın Mustafa Kemal'i yüceltirken söylediği sözlerden, bilgi ve yeteneğin başa giyilen giysiyle ilgisi olmadığı bunun bir baş yani akıl meselesi olduğuydu. Hiç kuşkusuz şekilsel değişimler ya da reformlar simge olduğu sürece önemlidir, ama asıl önemli olan devrimci felsefenin, ideolojinin, yani çağdaş dünya görüşünün içten benimsenmesidir. Cumhuriyet devrimleri yapılırken de kılık kıyafet devrimine karşı çıkanların, fesin atılıp yerine şapka getirilişinin bir 'başlık değil baş' meselesi olduğunu anlamadıkları gibi.

Fransa, Picardie manevralarında askerî gücünü ortaya koyma amacıyla çok iyi hazırlanmıştı. Manevralar, tam bir düzen içinde üç gün sürdü. Son gün, Fransız ordusunun bütün dalları, iki saate yakın süren geçit resmi yaptı. Askerî Ataşe Ali Fethi (Okyar) ile yan yana duran Mustafa Kemal, manevra alanından ayrılırken şunları söyledi:

"Bu kadar hazırlık barış için yapılmaz. Aklımızı başımıza almalıyız. Çıkacak savaş, bütün dünyayı ateşe atabilir ve biz bunun dışında kalamayız."[24]

Paris'e dönünce, Harbiye Nezareti'ne gönderilecek raporu beraberce hazırladılar ve bu vardıkları sonucu açıkça yazdılar. Mustafa Kemal on dört gün boyunca İsviçre, Belçika, Hollanda'yı içine alan bir Avrupa seyahati ardından döndü.

Mustafa Kemal, 1934 yılında Ankara Orduevi'nde Irak Hava Kuvvetleri'ne bağlı subaylara bir anısını anlatırken Picardie'de yaşadıklarından örnek vermiştir:

"...Manevranın sonunda, daha çocukluk çağında olan uçaklarla gösteriler yapıldı. Bundan sonra manevraya katılan yabancı subaylardan isteyenlerin bu uçaklara bindirilebileceği bildirildi. Ben de hemen uçaklardan birine doğru yöneliyordum ki General Ali Rıza bileğimden tuttu. 'Bilmediğin aş ya karın ağrıtır ya baş,' diye beni uyardı. Uçağa benim yerime bir başka ülkeden bir subay bindi. Bu uçak havada bir dönüş yaptıktan sonra yere çakıldı. Ölümden kurtulmuştum."[25]

Pek çok yakını ve biyograflar Mustafa Kemal'in bir daha uçağa hiç binmeyişini bu olaya bağlarlar, hiç haksız değiller.

MUSTAFA KEMAL TRABLUSGARP SAVAŞI'NDA

Artık siyasetle ilgisini kesmiş görünerek Selanik'te askerî görevini sürdüren Mustafa Kemal bir yandan da çok sayıda subayın katıldığı İttihat ve Terakki'nin yanlış politikalarını da eleştirerek tezini savunduğu konferanslar veriyordu. Bu durumdan hoşlanmayan 3.Ordu müfettişi kendisini Selanik'ten uzaklaştırmak için Trablusgarp tümeni kurmay başkanlığına tayin ettirdi ve hemen ardından da emirle İstanbul'da Genelkurmay Başkanlığı'na çağırdılar (13 Eylül 1911).

Kendisi bu oynanan oyunu çabuk çözmüştü, hatta aleyhinde bilgi vereni de saptamıştı. İstanbul'a gideceği tren istasyonunda uğurlayanlar arasında bulunan müfettişlik kurmay heyetinden Albay Garip Mustafa'ya kendisini niçin İstanbul'a çağırdıklarını sordu. Aldığı yanıt, "Bilmiyorum," oldu. Bunun üzerine Mustafa Kemal çok sinirlendi. "Mustafa Bey, Mustafa Bey, sizin bilmediğiniz şeyi ben çok iyi biliyorum. Beni jurnal (düzmece rapor hazırlayan) eden Cemal'den başka kimse değil. Fakat ona Mersinli Cemal derlerse bana da Selanikli Mustafa Kemal derler. Elbette bir gün görüşür, hesaplaşırız!"

Trene bineceği sırada kendisini uğurlamaya gelen Salih Bozok'un kulağına eğilerek şunu söyledi: *"Arkadaşlara söyle, sakın yılgınlığa kapılmasınlar, çalışmakta devam etsinler. İnsan çalışmaya karar verdikten sonra yerin ve zamanın önemi yoktur. Ben İstanbul'da da aynı ısrarla çalışacağım."*[26]

İstanbul'a gelişiyle ilgili olarak Selanik'te türlü rivayet dolaştı, Genelkurmay'da azarlanıp hakarete uğradığı türünden dedikodular yayıldı. Ekip arkadaşları merak içindeyken (24 Eylül 1911 tarihli) Salih Bozok'a gönderdiği mektupta İstanbul'un Abdülhamid devrinden farklı olmadığını yazdı:

> "Salihçiğim,
>
> Genelkurmay 1. Şube'de görevlendirildim. Başka hiç kimse bir kelime sormadı. Kimseden durumu anlamak mümkün değil. Herkes birbirinden korkuyor. Abdülhamid devrinde olduğu gibi! Orduyu, memleketi kurtarmak için çok özverili çalışmak gerek. Başka çare yok. İstanbul muhiti pek pis, herkes kişisel çıkarından başka bir şey düşünmüyor... Arkadaşlara selam."[27]

Her zamanki gibi maaşını bir-iki hafta içinde arkadaşlarıyla birlikte yediğinden İstanbul'a giderken parasızdı, Salih'ten 15 lira borç almıştı. Ekim başında

İstanbul'dan yazdığı mektubunda bu borcu kısa zamanda ödeyeceğini, tayinatının da (maaş dışında verilen yiyecek, erzak e.m.) alınıp annesine verilmesini ve mümkünse annesinin görülüp teselli edilmesini istiyordu.[28]

Ortada savaş havası yoktu, Şam vapuruyla Trablusgarp'a gitmekte iken, İtalyanlar savaş ilan etti. Bunun üzerine geri getirildiler. Genelkurmay'daki görevine döndü, hatta ortalık yatışırsa bir aralık Selanik'e gitme planları bile yaptı. Fuat Bulca'ya yazdığı (17 Ekim 1911 tarihli) mektupta, "Savunma Bakanı umudu kestiği için vazgeçirtti. Savunma Bakanı da ister istemez onayladı... Benim nerede olduğumu duyurmayın. Daha bir süre annemi de haberdar etmeyin. Ara sıra benim tarafımdan İstanbul'dan gelmiş gibi kendisine mektup gönderin," diyerek annesinin merak içinde kalmasını önlemeye çalışmıştır.[29] Bu mektupta dikkat çeken çok önemli bir uyarı da, arkadaşlarına okumaktan ve eğitimden geri durmamalarını tembihleyişidir. Şöyle yazmıştır: "...Endülüs tarihinin son sayfalarını okuyunuz... Beraber yaptığımız talim ve terbiye programını takipte çok güzel neticeler vardır. Yorulmasınlar, eski tembellikle hiçbir şey olmaz..."

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasındaki ilişkilerde meydana gelen gelişmeler içerisinde savaşla sonuçlanan ilk büyük olay, Trablusgarp (Osmanlı-İtalyan) Savaşı oldu. Bu savaş, her şeyden önce İtalya'nın sömürge politikasının ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bunalımların sonucuydu.

O dönem Avrupa'nın dört büyük sömürgeci ülkesinden İtalya ve Fransa Kuzey Afrika'nın paylaşımında bir anlaşmaya vardılar. İtalya Fransa'nın Fas'ı işgaline, Bingazi ve Trablusgarp'a asker çıkarması karşılığında göz yumacaktı. Öte yandan İngiltere de Fransa'ya karşı İtalya'yı bir denge unsuru olarak görüyordu. Aralarındaki anlaşmaya göre Libya'da bir statüko değişikliği olursa İtalya çıkarları doğrultusunda olmasına çaba harcayacaktı. Böylece İngiltere'nin de Akdeniz'deki çıkarları korunacaktı. Ayrıca İtalya Rusya ve Avusturya'yı Trablusgarp işgaline ses çıkaramayacak şekilde, uluslararası politika alanında etkisiz hale getirdi.[30]

Sonuç olarak, İtalya'nın iki büyük stratejisi vardı; birisi Adriyatik kıyılarını, bu arada Arnavutluk'u da alarak Adriyatik'i bir iç deniz yapmak, ötekisi de Trablusgarp'ta nüfuzunu yoğunlaştırıp sömürge haline getirmek.

İtalya ortamın uygun olduğuna karar verdiğinde, 28 Eylül 1911'de, Osmanlı Devleti'ne 24 saatlik bir ültimatom vererek Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etmeye karar verdiğini, bu nedenle bu yerlerin derhal boşaltılmasını istedi. Buna gerekçe olarak da, Trablusgarp ve Bingazi'nin Osmanlı Devleti tarafından uygarlık yönünden geri bırakıldığı, buradaki İtalyanlara ve diğer yabancılara karşı kötü davranıldığı gösterilmekteydi. Osmanlı Devleti 29 Eylül'de ültimatoma

verdiği karşılıkta iddiaları kabul etmediğini ama görüşmeye hazır olduğunu belirtti, ancak İtalyanlar aynı gün savaş açtığını ilan etti.[31]

Mustafa Kemal Trablusgarp'a gidecekti. İstanbul'dan Selanik'e geldi, yolculuk hazırlığı yaparken, iki yıldan fazla bir süredir görmediği sınıf arkadaşı Ali Fuat da, Adriyatik kıyısında toplanacak ordunun Manastır kurmay başkanlığına tayin olmuştu. İki arkadaş hasret giderdiler. Mustafa Kemal iki gün içinde İstanbul'a dönmek zorundaydı. Akşam Beyaz Kule bahçesine gittiler. Birinci bölümün başlangıcındaki konuşmayı bir kez daha okumalıyız.

Ali Fuat, Türk-İtalyan ilişkilerinin ön safhalarını anlattı. İtalyanların savaş hazırlıklarına dair İstanbul'a yazdığı mektupları, yaptığı uyarıları bir bir açıkladı. Fakat hiçbirine yanıt bile verilmediğini söyledi. İçini döktü. Meğer Mustafa Kemal ondan da dertliymiş.

Mustafa Kemal 5.Kolordu emrinde iken, gördüğü hataları ve eksiklikleri bir rapor halinde yazarak 30 Haziran 1911'de kumandana verdiğini söyledi. Raporun anahatlarını okudu. Tümen kumandanları görevlerinin cahili olduğunu, alay ve tümen kumandanlarının teftiş ve tenkitlerinde, cahilliklerinin subaylarda hayret ve alay duyguları uyandırdığını, bunların emirlerindeki kıtaları yetiştirmekten aciz olduğunu yazmıştı. Aynı raporda diyordu ki:

"Bu duruma bir an önce çare bulmaya teşebbüs, her namuslu ve vicdan sahibi kişinin vazifesidir. Kumanda etmekte yetkisi olamayanların bu konuda yapacağı hizmet, gözlem ve araştırmalarını üst makamlara arz etmektir. Makam sahibi ve icraat yetkisi olanların, (ilgisiz ve yeteneksiz) şahıslara merhamet etmek zayıf kalpliliğinde bulunarak ordunun gerilemesine yol açmamaları gerekir."

Bu raporu, üst makamlara, bir itaatsizlik, bir haddini bilmezlik örneği olarak ulaştıran 5.Kolordu Kumandanı, Selanik'i düşmana teslim eden Hasan Tahsin Paşa'dır. Mustafa Kemal sonradan Hasan Tahsin'in bu hareketini, "İşte sana bir kolordu kumandanı. Bu adam, vatan savunmasında canla başla çalışacak, öyle mi? Yok böyle bir şey," diye yorumlamıştır.

Mustafa Kemal'in bu akşam üzgün bir hali vardı. Ali Fuat, geleceği karanlık, anavatandan uzak ve halkı yabancı bir ülkenin savunulmasında karşılaşacağı zorlukları düşündüğünü sanmıyordu. Başka bir terslik vardı. Ali Fuat'ın tanıdığı Mustafa Kemal, tam anlamıyla bir askerdi. Zorluklara, her türlü güçlüğe göğüs germesini bilir, adeta bundan zevk alırdı. Herhalde üzüntüsünün bir başka nedeni olmalıydı. Ali Fuat da endişeyle sordu:

-Sende bir şey var, ne oldu?

-Bir şey yok. Fakat müteessirim. Doğup büyüdüğüm Selanik acaba Türkler elinde kalacak mı? Ben eğer Trablus'tan dönersem, yine buralara gelebilecek miyim?

-Ne demek istiyorsun?

Gözleri nemlendi.

-Korkuyorum, Fuat, korkuyorum.

O gece saatlerce konuştular. Balkanların durumunu inceliyor, Balkan Savaşı'nı kaçınılmaz ve yakın görüyor, hükümet edenlerin ilgisizliğini, Ittihatçı askerlerin hâlâ politikadan ayrılmamış olmalarını üzüntüyle anlatıyor, Arnavutluk Harekâtı sırasında kurmay başkanı olarak bulunduğu Mahmut Şevket Paşa'ya tehlikeleri birer birer sayıp döktüğünü söylüyor;

-Paşa artık Cemiyete söz geçiremiyor, diyordu.

O gece ay Olimpos Dağları'nın arkasında kaybolurken, Mustafa Kemal içini çekerek:

-Ah, Selanik, seni bir daha Türk olarak görecek miyim? dedi.

Arkadaşı yüzüne baktı, Mustafa Kemal ağlıyordu. Ali Fuat O'nun altın sarısı saçlarını okşadı. Teselli etmeye çalıştı. 'Ben, Mustafa Kemal'in bütün müşterek hayatımız boyunca bu derece müteessir olduğunu görmedim'.[32]

Onlar dertleşedursun, İtalyanlar donanmalarıyla Kuzey Afrika kıyıları karşısına yerleşmekteydiler. Osmanlı ise deniz savaşını ve ablukayı ortadan kaldıracak donanmadan yoksundu. Çünkü Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in kurmuş olduğu donanmayı Haliç'te çürütmüştü. Kısa zamanda onu toparlamaya olanak yoktu. Ancak buna karşın yine de eldeki savaş gemileri savaşın ilanından önce manevralar yapmak üzere Beyrut'a varmıştı. İtalya'nın ültimatomundan habersiz olarak Rodos yolu ile Ege Denizi'ne geri dönmüştü.

1 Ekim'de Osmanlı basını donanmanın nerede olduğunu bilmediğinden soruyordu: "Donanma nerede?"[33] Filonun bu seyri sırasında İtalyanların saldırısına uğramayışı gerçekten büyük bir şanstı.

Italya hükümeti Türkiye'ye karşı silahlı mücadeleye girerken hedefinin sadece Libya'yı işgal etmek olduğunu ve ayrıca savaşı bu topraklardan ve bu toprakları ilgilendiren denizlerden ileri götürmeyeceğini ilan etmişti. Fakat İtalya bu sözünde durmadı. Bu durumu şöyle açıklıyorlardı: "Önceden tahmini mümkün olmayıp da savaş içinde meydana gelen zaruretler siyasi vaziyetin nezaketi vukua gelen tehlike ve zararlar mücadeleyi daha ileri sahalara götürmüştür."[34] Bu zorunluluğun kaynağı, Trablusgarp'ta hiç hesaba katmadıkları direnişti. Ama bu nasıl olmuştu?

Trablusgarp Yolunda

Trablusgarp, Tobruk, Bingazi ve Derne İtalyanlar tarafından işgal edilirken, bu arada bir avuç subay[35] her şeyi göze alarak Trablusgarp'a gitmek kararındaydılar. Bu subaylara göre buraya koşmak vatan savunmasıydı. İtalya bu savaşa bir sömürge savaşı gibi değil de sanki bir büyük Avrupa devletiyle savaşacakmış gibi hazırlanmış, tüm deniz kuvvetlerini ihtiyatlar da dahil olmak üzere hepsini

birliklere dağıtmıştı. Türk gönüllü subaylar deniz yolundan doğrudan gidemeyeceklerdi, çünkü tüm güzergâh İtalyan donanması kontrolündeydi. Gidilecek tek yol vardır. Mısır üzerinden gitmeye çalışmak.

Trablusgarp'a giden Fuat Bulca anılarında karar veriş sürecini şöyle anlatır: "Fethi ve Mustafa Kemal'le Enver'e gittik. Bize hükümetin çeşitli olanaksızlıklar nedeniyle İtalya ile savaşı göze alamadığını anlattı. Sonra kendi planını söyledi. Kendi arzumuzla ve özel bir teşkilat olarak savunmayı ele alacaktık. Savunma Bakanlığı da onları izinli sayacaktı." Grup, Kuşçubaşı Eşref'in önden giderek Mısır'da örgüt kurması kararıyla dağıldı.[36]

Tarih kitaplarında, "Gönüllüler kaçak ve gizli yollardan Mısır'a, oradan da Libya'ya gittiler," cümlesiyle geçiştirilen bu gidişlerin o günkü koşullarda ne denli çetin geçtiğini nedense hiç düşünmeyiz.[37] Gönüllü subaylar yalnızca İstanbul'dan değil, başka yörelerden gelenler de vardır. Tıp adamı İbrahim Tali Öngören'in anılarını okumak, buraya gönüllü giden subayların hangi zorlukları göğüsledikleri hakkında az çok ipucu vermektedir.[38]

> "1911'de Trablusgarp'a hücum eden İtalyanlarla Osmanlı devleti arasında savaş başladığı sırada Yemen'de (Kevkeban) bulunuyordum. Nizamî hizmet süremi tamamlayalı iki ay olmuş, büyük hareketler de sona ermişti. Subaylar, sırayla terhis ediliyordu. Benim sıram bir ay sonra gelecekti. Umumî kumandana Afrika savaş bölgesine gideceğimi söyleyerek bir ay önce izin aldım. Yemen'de daha iki ay kalmam gerekiyordu. Operatör Hüseyin (Hüsnü, üsteğmen) için de izin istedim. Hudeybey'i ilk kez hafif bombardıman eden *Arotoza* İtalyan gemisinin savuştuğu günün gecesinde Horech Hint kumpanyasının İngiliz bandıralı küçük bir vapuruyla Aden'e hareket ettik. Bir-iki gün içerisinde British India kumpanyasının büyük bir yolcu gemisiyle oradan ayrıldık. Süveyş'e vardığımızın ertesi günü Kahire'de Osmanlı komiserliğine başvurduk. Trablus'a yardım eden Mısırlı bir komiteye bizi tavsiye etti. İskenderiye'de Ali Çetinkaya ve milletvekili Yusuf Şetfan'la Bingazili Yüzbaşı Hüseyin ve daha bazı gönüllülerden oluşan kafile yola çıktık. Sellum'dan sonra bir gece yolu şaşırmış, bir iki gün susuzluğa katlanmış ve son günlerde yağmurlara tutulmak gibi küçük kazalarla kasım ayının başlangıcında bir akşamüstü Derne karargâhına ulaştık. Enver ve Nuri Conker, Mareşal Fuad'ın oğlu Reşit ve başka subaylar tarafından karşılandık.
>
> Enver'in üç hafta önce, Mustafa Kemal'in de on gün kadar önce geçtiklerini İskenderiye'de haber almıştık... Doğu cephesinde Seyyit Abdülaziz'de kumandan Mustafa Kemal'in bulunduğunu öğrendim..."

Bu gerilla harekâtını anlatan önemli bir *günlük*, savaş evresinin 287 gününü anbean anlatmaktadır. İbrahim Tali'nin anılarında sözünü ettiği operatör, Kıdemli Üsteğmen Hüseyin Hüsnü'dür. Bu anlatıcı kişi ve günlüğü yayınlayan Necdet Sakaoğlu'na göre, biricik belge değerindeki Hüseyin Hüsnü'nün muhtırası bu bir avuç gönüllünün yaşamlarını feda edişlerini kanıtlamaktadır. Peksimet, helva, pilav yenilerek, bazı günler aç ve susuz kalınarak beygir sırtında ya



1911 yılında Trablusgarp'ta iken

da yaya, tepeler, kanyonlar, taşlık çöller aşılarak, yağmurda, fırtınada, soğukta eski çadırlarda barınılarak 10 Kasım–5 Aralık 1911 tarihleri arasında tam 25 gün süren yolculuk serüveninin[39] bazılarını defterden izlemekte yarar var.

5 Aralık, Pazartesi: Bugün pek erken hareket ettik. Sallum gözükdü. Münhedim bir zaviye bulduk. Çadır kurduk. Zaviyeye aid çadırlarda yatdık. (...) Pirelerin hücumundan rahat uyunmamaktadır.

8 Aralık, Perşembe: Gece yağmur arttı. Çadır yerleri hüsn-i intihabat olamadığından altından üstünden su aktı. Burada yatan arkadaşlar artık yüzmek derecesine geldi. Tam gece yarısında hepimiz uyanmış olarak birer tarafa iltica ettik. (...) Sabahleyin yağmur dinmişti. Suların biraz çekilmesini bekledik. Öğleden iki saat önce hareket ettik. Çamırdan develer güç yürüyorlardı. Akşam beşe kadar yürüdük. Dakika'ya muvasalat imkânı kalmamıştı. Çadır kurduk. Hava güzel, gece soğukdu. Zeytinyağlı pilav ve helva yedik. Çay içüp yatdık. Bugün de at üstünde sardalya ve peksimet yiyerek yürüdük.

21 Aralık, Çarşamba: Sekizde hareket olundu. Arızalı yollar yine peyda oldu.(...) Sağanaklarla bir saat ancak gidilebildi. Nihayet kar, sulu sepken suretinde yağmağa ve ilerlemeğe mani bir suretde rüzgârla cepheden vurmağa başladı. Sabahdan beri esmekde olan batı, biraz evvel karayele tahvil etmişdi. Hava adeta İstanbul derecesinde soğukdur. Buralarda böyle hava pek ender olarak görülüyormuş.(...) Çadırlar müşkülatla kuruldu...

Dönemin yıldız kurmay subayları da ayrı ayrı ama kısa aralıklarla, iki farklı grupta bu tür zorlu koşullarda mücadele edeceklerini bile bile yola çıkarlar. Bir ekibin başında Enver, ötekisinde ise Mustafa Kemal bulunmaktaydı[40] ve İtalya'ya geçmek için gazete muhabiri Mustafa Şerif belgesiyle[41] Mısır'a gitti. İngilizler sarı saçlı, mavi gözlü bir subay arıyorlardı. Tutuklanmışken Mısırlı bir subayın yardımıyla ellerinden kurtuldu.[42] Yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin miting hatipliğini yapan Ömer Naci ile fedai subaylardan Sapancalı Hakkı ve Yakup Cemil vardı. Bunlar hem orduda hem de politikanın içindeydiler. Son ikisinin lakabı 'kasap'tı. Aslında üçüyle de düşünce ortaklığı yoktu, ama içinde bulunduğu koşullar, onları birlikte yolculuk yapmaya zorlamıştı.[43] Stratejinin yalın bir tanımı vardır, 'olanaklarla koşulları örtüştürme sanatı' denir. Mısır'da rastladığı Rauf Orbay'ın sorusuna karşılık şunu söylüyordu: "Karşınızda düşman var. İtalya orduları ile yoktan kuvvet var etmek gerek. Bir de siyasî fikirler yüzünden ayrılığa düşersek sonu bozgundur,"[44] dedi. Mustafa Kemal bir sanatçı olarak bunu yapıyordu. Yapmaya da zorunluydu, seçeneği yoktu. Bir gerçeği öğrenmişti: "Tehlike insandan kaçar."[45]

Mustafa Kemal'in çevresinde ömür boyu birlikte olacağı iki arkadaşı, daha doğrusu dostu vardı. Dost seçme konusunda yanılmayan Mustafa Kemal'in, "bu devreden gözlerini yumuncaya kadar kendi iradesiyle, kendi arzusuyla, hükümleriyle seçtiği insanlar arasından bir tane Muaviye, bir tane yoldan dönen ve bir tane hain çıkmamıştır. Bu onun en önemli özelliğidir. Nitekim Trab-

lusgarp'a daha gitmeden önce hangi dostu ve arkadaşı varsa, Millî Mücadele'yi onlarla yapmıştır. Cumhuriyet'i onlarla kurmuştur."[46] Bunlardan birisi olan Ali Fethi'yle Trablusgarp'ta birliktedir. Orada olmayan birisi daha vardır, tarih kitaplarında pek adı geçmez, ama *Söylev*'de minnetle ve övgüyle söz edilen bu kişi, Tuğgeneral Abdülkerim'dir.

DERNE BÖLGESİ'NDEKİ MUHAREBELER

İtalyanlarla Kuzey Afrika'da yapılan muharebelerin yalnızca Mustafa Kemal'in içinde yer aldıkları üzerinde durulacaktır.[47] Bu muharebelerin önemi, ellerinde top, tüfek olmayan bir avuç subay ve askerin karşısındakilerle gerilla taktikleriyle savaşıp onların ellerindeki silahları alarak, gemilerini bile atış alanında etkisizleştirmiş olunmasıdır.

Derne denilince, Mustafa Kemal'i anımsamamak olanaksızdır. Komutanlık ve teşkilat kurmadaki üstün niteliğini ilk kez burada göstermiştir, denilebilir. Buradaki muharebelerde tarih sayfalarındaki yerini artık almaya başlayacaktı. Derne'de tarihe mal olmuş savunmadan söz ediliyorsa bu, askerî tarihe Mustafa Kemal sayesinde yazılmıştır. İtalya için ise, Derne Savunması, askerî tarihlerinin en acı anılarından birisidir.

Derne, coğrafi bakımdan, enteresan bir yerdir. Derin ve kuru vadilerle kesilen ve üzerinde kayalıklar arasında yetişmiş, gövdeleri eğri büğrü çam ağaçlarıyla, bazı cılız zeytin ağaçlarından başka bir şey görülmeyen çorak bir platoyla güneye uzanmaktadır. Görüntü bakımından pek güzel ve dikkat çekici olmayan Derne Platosu askerî harekâta güçlükler çıkaran bir arazi özelliği taşır. Derne Vadisi, yukarıda sözü edilen derin vadilerden birisi ve başlıcasıdır. Vadi, Derne kentinin 10 kilometre kadar güneybatısındaki verimli topraklara sahip Abidat bölgesinden başlar. Derne Vadisi'nin derin yarıntısı, birbirinden ayrı, birbirini göremeyen, her birisi geçilmesi güç ve aralarında (kente çok yakın kesim hariç) bağlantı olanağı bulunmayan iki savunma bölgesi meydana getirmektedir. Bu vadide birleşen kollar, plato üzerinde, kıyı tarafına dönük savunma tesisleri ve düzeni bakımından yararlanılabilecek birçok arazi kabarıntıları ve çukurları yaratır.

Platonun batı kısmı, aynı şekilde engebeli ve karışık bir halde olup kuzeybatıya doğru uzanan Musafer Vadisi'yle Halg-Garaba Vadisi tarafından derin bir surette yarılmış bir durumdadır.

Bu iki vadi arasında, kuzeye doğru yükselen ve bu vadilerin kuzey yamaçlarını teşkil eden bir çeşit boyun, ya da bir tür arazi sahanlığı vardır. Vadinin

en hâkim noktasında Sidi-Abdullah Mescit ve Mezarlığı bulunmaktadır. Bu mescit ve mezarlıktan Derne'ye doğru arazi birbirini takip eden, pek yüksek olmayan birtakım tepeler halinde alçalmaya başlar.

İtalyanlar, karaya çıktıktan sonra, bu tepelerden, mescitten iki kilometre mesafede olan tepede tabya inşa ettiler. Bu tabyanın yaklaşık olarak 800 metre güneybatısında meşhur Lombardiya Tabyası'nı yaptılar. Savaş süresince yapılan muharebelerde bu iki tabyayı dayanak noktası olarak kullandılar. Bunlardan başka Derne ve çevresindeki muharebeler ve çarpışmalar sırası geldikçe görüleceği üzere, İtalyanlar, kıyıya çıktıktan sonra daha içerilere ilerlemek cesaretini bulamadıklarından ve her ne pahasına olursa olsun, Derne'den de denize dökülmeleri korkusundan, birçok tahkimat yaptılar, adeta araziye gömüldüler.

Derne'ye İtalyan Kuvvetlerinin Çıkması

30 Eylül 1911 tarihinde, *Piza* adındaki düşman zırhlısı Derne civarındaki Türk Telsiz İstasyonu'nu tahrip etti. 7 Ekim gününe kadar İtalyanların başka bir hareketi görülmedi. Yalnız bombardıman günü (30 Eylül 1911), Türkler aleyhinde faaliyet gösteren ve bu nedenle tutuklanan Derne'deki İtalyanlar, kurtarılmaları için, 7 Ekim'de, Tobruk'taki Amiral Presbitero'ya müracaatta bulundular. Bu başvuru üzerine Amiral, bir gemiyi yardım için Derne'ye gönderdi.

Derne'ye çıkan ilk İtalyan kuvvetleri, 5/6 Ekim gecesi, İtalya'da gizlice *Favignano* gemisine bindirilen 40'ncı Piyade Alayı'ndan üç bölük idi.

Daha ilk günlerde Derne'de beklemedikleri bir direnişle karşılaşan İtalyanlar şaşkına dönmüş olacak ki, hiçbir yeni harekette bulunamadı.

Derne ve çevresindeki muharebeler, aralıksız sürdüyse de yoğunluk itibarıyla, Savaşın ilk aylarında (Kasım 1911 - Mart 1912'de) ve 1912 son aylarında (Eylül - Ekim 1912) olmak üzere iki önemli devre olarak yorumlanır.

Mustafa Kemal buradan Salih Bozok'a mektup yazmayı sürdürmüştür. Bunlardan birisinden (15 Kasım 1911 tarihli) bir at tarafından ya çiftelenerek (ya da düşerek) yaralandığını, tedavi için İskenderiye'ye geldiğini anlıyoruz.[48] Bu mektubunda da iki nokta dikkat çekmektedir. Birisi annesine hastalığından söz edilmemesini tembihlemektedir; ikincisi de mektubu *Şerif* adıyla imzalamıştır. Anımsanacaktır Genelkurmay'dan gazeteci *Mustafa Şerif* adına düzenlenen belgeyle gönüllü gönderilmişti. Bu mektuptan sonra yazdığı ikinci mektuptaki (28 Kasım 1911 tarihli) adres de İskenderiye'dir, demek ki tedavisi 13 gün sürmüş. Çünkü yeni mektupta, "Seferin ilk devresindeki yaralanmayı savdık. Şimdi ikinci sefere çıkıyoruz,"[49] diyor. Annesini merak ettiğini okuduğumuz mektubunda borçlarının durumunu da soruyor: "...Kuzum Salihçiğim, Necati'ye söy-

le, maaşlarımdan borçlarımı kessin. Dönüşte borç falan dinlemem." Mustafa Kemal bu mektupta yine *Şerif* imzasını kullanmıştır.

Türk kuvvetleri, birinci devrede, düşmanı durdurmak, saldırılarını püskürtmek, Derne kentini düşman elinden kurtarmak için savaştılar. Bu çarpışmalar o kadar çetin ve kanlı oldu ki, Türk kuvvetleri karşısında direnemeyeceğini anlayan ve gittikçe morali bozulan İtalyan komutanı 17 Kasım 1911 gecesi, Derne'ye yapılan baskından da iyice telaşa kapılarak üst komutanlıktan yardım isteğinde bulundu.

Gerçekten de bir gece, Derne ayağa kalkmış, Türk kuvvetlerinin her an kenti tekrar ele geçirebileceği ân heyecanla beklenmişti. İtalyan kuvvetleri Türklere zorlukla karşı koymuş ve kentte kendilerine karşı Müslüman halkın ayaklanmasını güçlükle bastırabilmişti.

Gelişmelerin ağırlaştığını gören Sirenayka'daki İtalyan kuvvetlerinin Komutanı General Sriccola, 19 Kasım 1911'de, Bingazi'den Derne'ye 20'nci Piyade Alayı'nın bir taburunu ve bir dağ bataryası gönderdi.[50] Bir süre sonra İtalyan kuvvetleri artarak, yalnız piyade taburu adedi dokuza yükseldi. Büyüyen bu kuvvetin başına Milân Tümen Komutanı Tümgeneral Trombi komutan olarak verildi.

Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal Derne'de (22 Aralık 1911)

Tobruk'ta başarısızlığa uğrayıp umutları sarsılan İtalyanlar, yukarıda görüldüğü gibi, daha büyük ve gittikçe artan kuvvetlerle Derne'ye yüklendiler. Bu yeni durum, Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'in (bu tarihte yeni terfii gelmişti) Derne'deki Türk kuvvetlerinin başına geçmesini gerektirdi. Bundan sonra, Derne Türk Kuvvetleri'nin başında Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'i görüyoruz.

Mustafa Kemal'in, o bölgenin savunmasının başına geçmesiyle, İtalyanlar için, durum daha da ciddi bir durum aldı. Düşman kuvvetleri her geçen gün daha ağır başarısızlıklara uğrayıp önemli kayıplar verdikçe Derne'deki Türk kuvvetlerine yükleniyorlardı.

Bu bölgede yapılan muharebeler, özet de olsa, izlendiğinde, İtalyanların ne hallere düştüğü görülecektir. Yalnız, bu çarpışmaları yapan Türk kuvvetlerinin gelişigüzel savaşmadıkları, gerçek bir komutan emrinde her geçen gün biraz daha artan bilgi ve disiplinle yenilmez kahramanlar haline geldiklerini de kabul etmek lazımdır.[51]

Bu arada, Mustafa Kemal'in, arkadaşı Tuğgeneral Abdülkerim'e yazdığı bir mektupta, ne sıkıntılarla Trablusgarp'a geldiklerini, yollarda ve Derne'de hastalanmasını, buna rağmen her türlü güçlükleri yenişini, karmaşık, düzensiz kuvvetleri teşkilatlandırırken ve yetiştirirken neler çektiğini, en küçük rütbeden en büyük komutanlığa kadar nelere katlanmaya hazırlıklı olunması gerektiğini dile getirmesi de görülecektir.



Binbaşılığa terfi ettikten sonra (27 Kasım 1911)

Mustafa Kemal'in saygılı ve içtenlikle mektup yazdığı General Abdülkerim'i Cemal Kutay bize şöyle tanıtıyor: "Abdülkerim Paşa Mevlevilik tarikatının üst mertebelerine kadar çıkmıştır. Selanik'te Enver, Ali Fuat, Mustafa Kemal, Ali Fethi dâhil bütün kadrodakilerin kıdem olarak hepsinin üstündedir. Mareşal Fevzi Çakmak ile beraber Harbiye'yi bitirmiştir. Batı'da öğrenim görmüş ve hızla yükselmiştir. O zaman albaylık seviyesine ulaşan iki asker vardır. Bunların birisi daha sonra Hürriyet ve İnkılâp'ı kurmuş olan Albay Sadık, ötekisi de Abdülkerim'dir. Bu kişi Mustafa Kemal ve arkadaşları Trablusgarp'a gittikleri zaman Paris'e geçer. Orada Fransızları, Trablusgarp'ın İtalyanların eline geçmesi halinde, Akdeniz'de mutlak bir İtalyan egemenliği oluşacağı konusunda uyarır. Oldukça da başarılı olur. Fakat bu arada onun da Trablusgarp'a giden kadroya katılması da olanaksızlaşmış olur. Çünkü İtalyan donanması bütün Trablus kıyılarını tamamen abluka altına almıştır; geçemez, İstanbul'a döner."[52] İşte bu tarihlerde Mustafa Kemal kendisine Bingazi Ayn-Mansur Karargâhı'ndan (mektuptaki tarih 9 Mayıs 1328'dir, e.m.) 22 Mayıs 1912 tarihli, 'Kerim Bey Kardeşime' hitabıyla başlayan bir mektup yazar:

"Muazzez Kardeşim Kerim Bey,

Ayrıldığımız gün olan 15 Ekim 1911'den bugüne kadar geçen 7-8 ay zarfında size ancak bir-iki ve pek kısa mektup göndermiştim. Bunların ulaşıp ulaşmadığını bilmiyorum. Sonra Paris'te olduğunuzu, Tunus yoluyla geçmeğe çalışıp başarılı olamadığınızı, yardımınızla bize gelen bazı arkadaşlardan öğrendim.

Ben İstanbul'dan Naci, Hakkı ve Yakup Cemil'lerle çıktım. Naci'nin hayallerine rağmen komite namına hiç kimse tarafından bir yardım görülmedi. Paraları bitti. Genel Merkez'den 300 lira istediler. Birinci cevapta, 'Para yok, Enver'e katılın [görüşün, e.m.]*,' dendi. Naci'nin üstelemesine, Nâzım'ın azarlaması ve üzüntüsünü belirtmesiyle karşılık verildi. Benim senedimle* [kefaletimle, e.m.] *Naci, Ömer Fevzi'den 200 İngiliz lirası aldı. Hareket edildi.*

Ben yolda hastalandım. İskenderiye'ye geri döndüm. On beş gün kadar hastanede yattım. Bu sırada bizim Nuri [Conker, e.m.], *Fuat* [Bulca, e.m.] *geldiler. Tekrar bunlarla yola çıkıldı. Bu özverili ve vefakâr arkadaşlarla biraz zorlukla ve bir kez tutuklanarak, yerimize diğerlerini bırakmak suretiyle Mısır sınırını geçtik. Tobruk'ta birkaç gün kalarak başarılı bir sonuç veren 22 Aralık 1911* [mektuptaki tarih, 9 Kânunuevvel-Aralık-1327'dir, e.m.] *Muharebesi'ni yaptıktan sonra Derne'ye geldik.*

Derne Kuvvetleri: Derne vadisiyle iki kısma ayrılmış bir haldedir. Enver zaten batıdaki kuvvetle bulunuyor. Nuri'yi de onun kurmay başkanı yaptık. Ben de Fuat'ı alıp Doğu Kolu Kumandanı unvanıyla Doğu Kuvvetine katıldım. Yollarda oldukça yorulmuş, ıslanmış, üşümüş, sefalet çekmiş idik. Derne'de ilkel koşullar içinde olduğundan, durumumuzu iyileştirmek mümkün olmamıştı. 16-

17 Ocak baskınıyla başlayan 17 Ocak muharebesi gecesi ve gündüzü zaten yaralanmış olan sol gözüme kan oturdu ve göremez oldum. Istırabımın şiddeti görev yapmama engel oldu. Kızılay Hastanesi'ne yattım. Bir ay tedaviden sonra görme sorunum ortadan kalktı, hastaneden çıktım.

Muharebeler geniş bir alana yayıldığından Enver umum kumandan, ben de Derne kuvvetleri kumandanı oldum. Bu sıralarda, 19 Şubat günü [aslında 3 ya da 4 Mart, e.m.] *genel bir muharebe oldu. Bugün de olağanüstü yorgunluk ve açlık ve muharebe geceye kaldığından soğuğa maruz kaldık ve bunun sonucu olarak gözümün rahatsızlığı yeniden ortaya çıktı.*

On beş gün kadar yataktan kalkamadım, gözlerimi açamadım. Nihayet ıstırabım dindi, yeniden işe başladık. Fakat sol gözümün görme gücü eskisine göre kayboldu. Doktorlar Mısır'a gitmemi tavsiye ettiler. Ben razı olmadım. Nihayet bugüne kadar görmede bir fark görülemeyerek o görme bozukluğunun kalıcılığına karar verildi. Uzman doktor zamanla açılacak, normale dönecek diyor; fakat ben inanmıyorum.

Bu savaşın sona ermesinden sonra askerî hayata veda ederek istirahat köşesine çekilebilmek ihtiyacı bilmem nasıl sağlanacak?

Sizin milletvekilliğiniz hakkında olup biten her şeyi bana Selanik'ten yazdılar. Nihayet Salâh'ın hakkınızda yazdığı siyasi makaleyi de okudum. Zaman her şeyi çözer.

Nuri'yi Büyük Sinusi Şeyhi Esseyid Ahmet Şerif'in karşılanması için Cabu'ya gönderdik.

Derne kuvvetlerini büyük bir tümen halinde düzenledik. 2-3 günlük uzaklıkta müfrezelerimiz [bir askerî birlikten ayrılan kol, e.m.] *de var. Bingazi'deki kuvvetimiz daha güçlü, düşman her noktada savunma önlemleri almakla uğraştı.*

Biz de, pusu, baskın, taciz... Düşmanın Adalar Denizi'ndeki harekâtı bize hiçbir etki yapmıyor.

Bu mektubun size ulaşacağından emin olduğum için bu kadarla yetiniyor [ayrıntı yazdım, e.m.] *ve mektubunuzu hatta telgrafnamenizi bekliyorum. Hürmetle gözlerinizden öperim kardeşim."*[53]

Genelkurmay yayınına[54] göre Mustafa Kemal'in ilk göz yaralanması Derne'de 16-17 Ocak 1912 tarihinde komutasındaki yerli kuvvetlerin İtalyanlara karşı baskın taarruzu sırasında olmuştur.

16-17 Ocak 1912 tarihinde Harun Kasrı harabeleri içinde yapılan çarpışmalar sırasında Mustafa Kemal'in yanında patlayan şarapnelden sıçrayan bir kireçtaşı sol gözüne girerek, gözünde ve çevresinde yara oluşturmuştu. Yakın arkadaşlarından Fuat Bulca, bu olayı şöyle anlatıyor:

"Mustafa Kemal'in bulunduğu merkez binası harabelerine vardığımda yüzü tanınmaz haldeydi. Bir elinde kılıcı vardı, diğer eliyle de mendille sol gözünü ka-

patıyordu. Yaralandığını zannettim. Hayır, yaralı değildi; fakat harabeler arasında yıkılan bir sütundan fırlayan kireçli bir taşparçası şiddetle gözüne çarpmıştı. Sönmüş kireç olmasına rağmen bir kısmı gözüne girmiş ve zarar vermişti."[55]

Cemal Kutay'a göre de yoğun toz bulutu içinde kalmış, bir kireç parçası gözüne girmiş ve gözünü zedelemiş, görme problemi yaratmıştır. Asit borikle yapılan tedavi bir sonuç vermemiştir.[56]

Mustafa Kemal'in Trablusgarp muharebelerinde gözünden yaralanması, daha sonraki yıllarda laik cumhuriyet ve Kemalizm karşıtlarınca, ahlâk dışı değerlendirmelerle yazılıp anlatılmıştır. Zaten dinci kesim olarak adlandırılan bir kısım köktendinci, daha doğrusu yobaz yazarlar, gazeteciler babasına ve annesine bile dil uzatmışlardır. Bu nedenle gözünden yaralanmasını ve sonraki aşamaları bir uzman doktor uzun yıllar Atatürk'ün yanında bulunan Dr. İbrahim Tâli (Öngören), Bingazi mıntıkası Sıhhiye Reisliği görevindedir ve Mustafa Kemal'le burada tanışmasını şöyle anlatır[57]:

"*...Kumandanı [Binbaşı Enver] ziyarete gittim. Bana Bingazi mıntıkası sıhhiye reisliği vazifesini verdi. Kendisine, vazifemle ilgili olarak askerî vaziyeti sordum. Harita üzerinde anlattı; not aldım. Doğu Cephesi'nde Seyit Abdülaziz'de Kumandan Mustafa Kemal Beyin bulunduğunu söyledi. Bir gün sonra bir kılavuz alarak kendisini ziyarete gittim. Yâveriyle haber gönderdim. Yâver, 'Kumandan Bey rahatsız, yataktadır. Sizi öyle kabul edecek, kusura bakmamanızı rica ediyor,' diyerek beni mahreti bir çadıra götürdü. Mustafa Kemal portatif karyolasında oturuyor, eşyası bir seyyar masa ve iki seyyar sandalye, yere serilmiş bir kurt derisinden ibaretti. Kumandan beyin bir gözünde kan var. Sık nefes alıyor. Elini sıkarken biraz da ateşli olduğunu hissettim. Kendimi takdim ettim ve hemen ateşini ölçmeye davrandım. O bana, 'Hoş geldiniz, nereden geliyorsunuz, seyahat nasıl geçti?' diye soruyor, ben de kendisine, 'Ne vakitten beri rahatsızsınız? Neden geride Mısır'dan gelmiş olan Kızılay Hastanesi'nde istirahat etmiyorsunuz?' gibi sorular sordum. İşte Atatürk'ü böyle bir vaziyette tanıdım. Mustafa Kemal Bey'i ancak orada bulunan arkadaşların ısrarı ve Enver Bey'in müdahalesiyle hastaneye götürebildim. Dr. Münir Bey'in ihtimamı ile on beş-yirmi gün içinde iyileşerek Derne Kumandanlığı'nı ele aldı.*"

Mustafa Kemal 18 Ocak 1912'de Derne'de Kızılay Hastanesi'ne yatar. 1911–1912 Osmanlı İtalyan Savaşı'na gönüllü olarak katılan Dr. Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü de tuttuğu güncede 19 Ocak 1912 tarihli notunda, Mustafa Kemal'in göz rahatsızlığı nedeniyle hastaneye yattığını yazmaktadır[58]. Doktorlar onu yurda göndermek istemişlerdir. Dr. Münir başta olmak üzere tüm doktorlar sağlığıyla yakından ilgilenmişler, arızanın geçici olduğunu, esasen komutan durumunda olan kimselere şiddetle gereksinim duyulduğu bir sırada ayrılmasının uygun olamayacağını belirtmiş ve tedavisini üzerine almıştı[59]. Operatör Kıdemli Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü'nün güncesinin 19 Ocak 1912 Cuma günkü

notunda, "Operatör Ahmed Hilmi ve Dr. Hafız Efendiler, gündüz saat beşte Muhtelye'ye müteveccihen hareket etti. Ziya Bey, Enver Bey'in yanında bulunan Şark Ordusu Kumandanı Mustafa Kemal Bey'in gözlerine bakmak üzere Münir Bey ile birlikte hastaneye geldiler," diye yazmaktadır.

Hüseyin Hüsnü'nün güncesinin 11 Aralık 1911, çarşamba günlü kaydına göre Mustafa Kemal *'beş gündür hastanede yatmaktadır'*. Yine aynı güncenin 21 Haziran 1912, Cuma günlü kaydına göre Mustafa Kemal bir kez daha hastaneye gelir: "*Kumandan Bey* (Mustafa Kemal) *hastaneye geldi. Gözlerinde* [okunamadı] *olduğunu söyledim. Süleyman Bey, İbrahim Bey'e söylemiş. Rapor al(ma)sın demiş."*[60]

Harun Kasrı muharebesindeki önemli isimlerden Eşref (Kuşçubaşı) anılarında Mustafa Kemal'in gözünden tedavi oluşunu şöyle anlatıyor:

"Mustafa Kemal Bey sol gözüne giren kireç parçasıyla hastalanmıştı. İskenderiye'den Mısırlı Prens Ömer Tosun Paşa'nın gönderdiği ilaç sandığından çıkan asit borikle yaptığımız tedavi işe yaramamıştı. Kendisi çadırımda misafirdi. Ağrı başladığı zaman ne oturabiliyor, ne de yatabiliyordu. Ben de çok üzgündüm. Nihayet güçbela Derne'ye getirebildiğim göz uzmanı Suriyeli doktor Münir Bey'in bizim tek doktorumuz pratisyen Hakkı Bey'le yaptıkları muayene sonunda Mustafa Kemal Bey'in yetkili bir göz uzmanı tarafından acele muayene ve tedavi edilmesi kararlaştırıldı. Tanıdığım Avusturyalı Profesör Dr. William Fox'u söylediğim zaman ikisi de kabul etti. Mustafa Kemal önce karşı çıktı.

'Eşref Bey, bu hayati devirde sizleri yalnız bırakıp nasıl giderim? Zaten kaç kişiyiz? Gün geçtikçe vaziyetimiz düzeliyor, kuvvetleniyoruz. Benim yerime gelecek arkadaş, bu neticeye varabilmek için zaman kaybedecektir. Acaba bu doktorların arızayı Dr. Fox'a bir rapor halinde bildirerek onun önerilerine göre ve vereceği ilaçlarla tedavi imkânı yok mudur?'

'Doktorlar başka çare göremiyorlar.'

'Bilmiyorum Eşref Bey kardeşim, dönünce sizleri ve bu toprakları bulabilecek miyim?'

'İnşallah. Görüyorsun ki durumumuz gün geçtikçe düzeliyor. Gider, sağlığına kavuşur, yine dönersin. Daha yapılacak nice nice hizmetler var.'

Mustafa Kemal'e Mısır hududuna kadar kendi atımı verdim. Maddi yardımı Mısır'dan sağladık. Enver Bey, Yaveri Fehmi Bey'in katılmasını da uygun gördü, Daha sonra kendisinden dinledim. Profesör Fox büyük ilgi göstermiş. Diğer göze sirayeti önledikten sonra müdahalesini yapmış."[61]

Mustafa Kemal bir ay kadar Kızılay Hastanesi'nde tedavi görür. Tamamen iyileşemeden hastaneden çıkar. 4 Mart 1912'de yapılan genel saldırı, çok zor koşullarda olduğundan gözündeki rahatsızlık yeniden ortaya çıkar. Bu kez 15 gün yataktan kalkamaz. Binbaşı Mustafa Kemal, bu arada 6 Mart 1912'de Derne Komutanı olur. Subaylar ve erler sıtma, ishal, kusma gibi yorgun düşüren hastalıklarla da boğuşmaktadırlar.

Mustafa Kemal'in arkadaşı General Abdülkerim'e mektubunda gözünden çektiği ıstırap dışında dert yanmıyor ve Trablusgarp Savaşı'nı okuyunca insan sanki orada tam donanımlı tümenler ya da ordu varmış düşüncesine kapılıyor. Bu doğru değil. Çünkü toplam 39 subay ve 446 er bulunmaktaydı; geri kalan kuvvet unsurları da Şeyh Sunisi'nin onlara verdiği eli silah tutan sivillerdi. Buradaki subayların görev dağılımı da, buraya geliş amaçları da farklı ve ilginç. Ali Fethi Paris'te ataşeyken öteki subaylar gibi kılık değiştirerek Tunus üzerinden geldi. O, hem Enver'in hem de Mustafa Kemal'in gözünde 1908 Meşrutiyeti'nin beyannamesini yazmış, kıdemli ve göğsü madalyalarla dolu, saygı duydukları birisidir. Fethi'nin rolü, İttihat ve Terakki'nin ön planda olan ama aykırı görüşlere sahip iki mensubu arasında Trablusgarp'ta birleştirici, uzlaştırıcı olarak Genelkurmay Başkanlığı'nı alır. Yine de Enver ve Mustafa Kemal'i kucaklaştırmaya çalışmıştır. Enver'in Trablusgarp'taki amacı, İtalyanları halledip Mısır'ın üstüne yürümektir. Mustafa Kemal ise savaş alanlarında hedef amacın duygularla belirlenemeyeceğini bilecek kadar olgunlaşmıştır. Ali Fethi'ye der ki: "İstanbul'a döndüğünde, bunu Mahmut Şevket Paşa'ya açıkla, anlat, bir an önce Enver'i buradan alsın."[62]

Derne'den 24 Ekim 1912'de ayrıldı ve Mısır'a gitti. Oradan pasaport ve 200 altın alıp Viyana'ya vardı ve devrin meşhur göz hekimi Prof. William Fox'a tedavi oldu. Doktor Fox, on beş dakika süren cerrahi bir müdahalede bulundu. Mustafa Kemal'in göz tedavisi gördüğü, Trablusgarp'tan *İkdam* gazetesine mektuplar gönderen bir doktor sayesinde öğrenildi. Bu mektuplar daha sonra 'Muharebe Mektupları' adıyla basılmıştı. Annesi bu nedenle Salih Bozok'a "Oğlum kör oldu," diye ağlamıştır.[63]

Mustafa Kemal 20 Kasım 1912'de Romanya üzerinden İstanbul'a geldi.[64]

Binbaşı Mustafa Kemal'in Örnek Komutanlığı

Büyük komutanlık düzeyine yükselirken, erden mareşale kadar her kademenin özelliklerini, görevini ve sorumluluklarını bilerek, uygulayarak ve uygulattırarak yükselmiştir. O, insanı ve silahı tanıyor, biliyor ve göreve hazırladıktan sonra ortaya çıkan uyumu yönetiyordu. Onun insan yönetme ustası olduğunu kanıtlayan özdeyişi şöyledir:

"Muharebeyi insan yapar... Bir ordunun değeri, subay ve komuta heyetinin değeriyle ölçülür... Komutan yaratıcı gücü olan kimsedir."

Bu özdeyişler, duygusallık ürünü değildir. Bunlar, insanı tanıyan, insandaki gücü bilen, insan topluluğunun değerlendirmesini hakkıyla yapabilen bir kimsenin sözleridir. İşte, bir avuç insanı binlerin ve ateş yağmurunun karşısında başarıya götürme hünerini gösteren Mustafa Kemal, orduların başkomutanı

iken de, tek erin ve en küçük birliğin ne olduğunu, nasıl görev yapması gerektiğini çok iyi biliyordu.

Trablusgarp'a geçer geçmez hiç zaman yitirmeksizin sorumluluğu üstlendi. Tobruk ve özellikle Derne muharebelerinde emir ve komutaya el attı. Mevcut kuvvetler, bir taraftan düşmanla çarpışırken, öbür taraftan, her geçen gün biraz daha, savaş tekniğini öğrenmeye ve üstün niteliğe sahip olmaya devam etti.

Mustafa Kemal Derne komutanı olarak bulunmaktadır ve emirlerini bu sıfatla vermektedir. Kendisinin geniş kapsamlı bir faaliyet içerisinde bulunduğu, gerçekten teşkilatçı ve yürütücü olduğu verdiği emirlerden anlaşılmaktadır. En ufak bir aksamaya müsaade etmemekte, her şeyi yakından izlemekte, gerekirse önemli yerde bizzat bulunmaktadır. Orada bulunacağını da emir verirken, daha önceden bildirmektedir. Özellikle, kesin sonuç alınacak yerlerde ve o kesimdeki kuvvetin komutanının yanında hatta erlerin ve mücahitlerin arasında yer almaktadır. Keşif ve emniyet hizmetlerine büyük değer vermektedir, hassasiyet göstermektedir, ihmali asla hoşgörü ile karşılamamaktadır. Bir görev verildiğinde en küçük müfrezeye kadar herkes ayrıntılı olarak ne yapacağını bilmektedir. Unutulmuş veya ihmal edilmiş bir yer veya birlik olmadığı gibi, görev zamanları da kesindir ve kimin kime vazife devredeceği bilinmektedir. Keşif kolları, gece ve gündüz görevlerini sürdürmektedirler. İleri karakollar ile birlikte, her gün saat 11.30'da görevlerini teslim almaktadırlar. Bu maksatla eskilerini gündüz gözüyle değiştirebilmeleri ve vazife alabilmeleri için yenilerinin en geç saat 10.00'da görev almak üzere yola çıkarılmaları önemle üzerinde durulan bir husustu.

İleri karakola memur subay, ileri karakol ve keşif kolları kuvvetleriyle beraber hareket eder, her defasında keşif kollarına gerekli talimatı vererek ileri gönderirdi. İleri karakol tertiplerini bizzat aldırırdı. Seydi-Abdullah civarında bulundurulan on kişilik sabit postaya, keşif kollarıyla aynı zamanda yer aldırırdı. Sözlü olarak verilen bilgileri bir madde olarak keşif kolları raporuna mutlaka kaydettirirdi.

Bütün bunlar arasında, bölgenin en önemli ihtiyaç maddesi su işi üzerinde titizlikle durmakta, piyade bölük komutanlarını bu vazife ile görevli kılmaktaydı. O kadar ki, erlerin su mataralarına bile özel dikkat edilmekteydi. Su mataraları, daima dolu ve ileri karakolların bulunduğu yerlerde durmaktaydı.

Özellikle, ileri karakol posta nöbetçilerinin, geceleri, Batı Vadisi'ndeki mağaralara giderek yatmalarını önlemeyi, kısa bir deyişle, nöbet görevlerini yapmalarındaki savsaklamalarının (ihmallerinin) olmamasını yakından izliyordu.

Bu arada, 12 Numaralı Günlük Emir'de topçular üzerinde durduğu görülür. Topçu komutanlarına verdiği emirlerde, topçunun ateş muharebesi hakkında, her sınıf subayın anlayabileceği tarzda eğitim yapılmasını, gerekirse yazılı notlar da verilmesini istemektedir. Komutanlara, konferanslar da verdirmektedir.

Kısaca denilebilir ki, yukarıdaki satırlarda da belirtildiği gibi, bir taraftan muharebe edilmekte, diğer taraftan da eğitime önemle eğilinmektedir.

Bütün bunlar olurken, yine yukarıda sözü edildiği gibi, Mustafa Kemal emrindekilerin yemek yedikleri yerler dahil olmak üzere, astlarının yemek mönüleriyle de ayrıntılarına kadar ilgilenmekteydi. O kadar ki, peçetelerin durumuna, kaşık vesairenin temizliğine kadar verdiği emirleri kontrol etmekteydi. Bir günlük emrinde, garsonluk yapacaklara kadar değinildiği görülmektedir.

Her zaviyeden (medreseden) iki mücahit topçu sınıfına ayrılıyordu. Bu erler de diğer erler gibi para ve yiyecek almaktaydılar. Yeterli bir şekilde eğitilmekteydiler. Yalnız, bu erler diğerlerinden farklı olarak kendi ailelerinin çadırlarında yatıyorlardı. Doğal olarak bu erlerde bazı şartlar aranmakta, gelişigüzel alınmamaktaydılar.

Süvari birliklerinin miri (devlet malı) hayvanlarının eşkâlleri de tutuluyordu. Ayrıca, bakım ve onarım işleri de gayet ciddi olarak yürütülmekteydi. Bir kimsenin silahında ufak bir arıza olsa derhal subaylara intikal ettirilir, subaylar da kol komutanlarına arz ederlerdi. Onların yazılarıyla gerekli onarımlar komutanlarınca yapılıyordu. Bu nedenle çok becerili tüfekçi ustaları da yetiştirilmişti.

Bugünkü gibi, subay ve er nöbet çizelgeleri yapılmaktaydı. Bir hizmette görev alanlar cetvelleri veya günlük emir defterlerini imzalarlardı. Yine bugünkü gibi, devamlı talimatlar da yapılmıştı.

Düşmana rahat ve huzur verilmemekteydi. Her gece, değişik saatlerde, 15 kişiden az olmamak üzere, bağlantı kuran müfrezelerle düşmanın tahkimli bölgeleri taciz ediliyordu. Bu tacizler gelişigüzel değil, inceden inceye planlanarak yapılıyordu.

Trablusgarp'ın en önemli noksanlarından birisi yoldu. Bu maksatla (hele topçu için çok lüzumlu olan) yolların da yapılması sürdürülüyordu.

Bir taraftan da, subayların okumaları ve dünyadan haberdar olmaları için, faydalı dergilere ve gazetelere abone olmaları teşvik edilmekteydi (Özellikle, Ordu ve Donanma Mecmuaları ile Askerî Gazete'ye). Bu mecmua ve gazeteler, askerlik dünyasının bilgilerini aktarmakta, güzel makaleleri içermekteydi. Osmanlı ordusundaki çalışmaları ve kahramanlığını dünyaya tanıtmak için genç ve aydın subaylar tarafından büyük özveri ve hevesle çıkarılmakta, devamlılığı sağlanmaktaydı.

Bu gazetelere ve dergilere abone olmakta iki amaç güdülüyordu: Birincisi, bu gazete ve dergileri ayakta tutmak, yaşatmaktı. Diğeri ise (ki en önemlisi budur) bu gazete ve dergileri okuyup askerî gelişmelerden haberdar olmak, aramak ve takip etmekti. Bu iki nedenin dışında bir başka önemli husus da Derne Osmanlı Karargâhı'nda mevcut olan subay heyetinin, bazı kötümserlerin söylemiş oldukları gibi, derme çatma kimselerden ibaret olmayıp askerlik sanatını,

ilim ve fennini, devamlı gelişmeleri takdir eden, seven, alkışlayan asker aydınlardan oluştuğunu dünyaya ispat etmekti. Hemen hemen bütün subaylar bu gazete ve dergilere birer yıllık abone olmuşlardı.

Bütün bunlara karşın, kabilelerden toplananlardan oluşan Muhafıziye bölüklerinden şikâyetler de oluyordu. Bunların durmadıkları, kabilelerine kaçtıkları görülüyordu.

Bu ise, görev yapmada huzursuzluğu, daha açık bir deyişle bu birliklere güvensizliği doğuruyordu. Fakat Mustafa Kemal bunlara da çare bulmakta gecikmedi. Bunların şeyhlerini topladı. Bu şekilde hareket ederlerse, verilen paralarının ve yiyeceklerinin kesileceğini, kendilerinin de bu gibileri kabilelerine kabul etmemelerini söyledi. Bu suretle bunlardan az veya çok faydalanmayı, iyice birliklerinden koptukları takdirde, faydalarından geçtik, zararlı olmalarını önlemeyi başardı ve bu yolda bunların dağıtılmasını teklif eden komutanlara emirler verdi ve uyarılarda bulundu. Kısa günlük emirler bile, Mustafa Kemal'in işi ne kadar sıkı tuttuğunu ve tedbirli olduğunu ifadeye yeterlidir.

Mustafa Kemal, yalnız bulunulan an değil geleceği de gözden uzak tutmamakta', bütün ömrü boyunca büyük önem verdiği tarihe hizmeti de o kadar yoğun çarpışmalar ve can pazarında bulunulduğunda da düşünebilmektedir. Türk kahramanlığının tarihe mal olması, gerçeklerin tarih yapraklarına noksansız yansıması düşüncesiyle bütün olayları günü gününe saptatmakta, kayıt ve belgelere sahip çıkmaktadır. Mustafa Kemal günlük olayları günbegün, saatbesaat içeren defter tutturmuştur.

DERNE BÖLGESİ'NDE 1912 YILINDAKİ MUHAREBELER

Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'in de başında bulunduğu Derne bölgesindeki muharebeler 1912 yılında Ocak ayından Eylül ayı sonuna kadar devam etti.

1912 yılının ilk muharebesi, 16/17 Ocak gecesi, yeni inşa edilmekte olan ve ilerideki çarpışmalarda İtalyanların çok işine yarayacak bir tabyasına tertiplenen baskından doğdu. Bu baskın çok güzel planlanmasına karşın beklenilen sonuç sağlanamadı. Bu, Afrika'daki Türk komutanlarının nelerle de mücadele ettiklerine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

16/17 Ocak 1912 gece baskını, bütün olanaklarıyla iyi düşünülmüş ve planlanmış idiyse de, uygulaması arzu edildiği şekilde gerçekleşmedi. Bunun nedeni, mücahitlerin ve özellikle onların başlarındaki şeyhlerin, zaman zaman yaptıkları gibi, isteksiz davranmaları, bu harekâta katılmamak için bahaneler uydurarak icraatı engeller bir tutum almalarıydı. Onların bu hallerinden kuşkuya düşen Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal, zaviyelerin (medreselerin) ve kabilelerin şeyhlerini yanına çağırtmış, kararlaştırılan bu baskın hareketinin gereği ve önemi hakkında uzun ve ayrıntılı bilgi vermiş ve zaviye şeyhlerine icra için emrini bir daha tekrarlamıştı.

Kabile ve zaviye şeyhleri, ayın son çarşambası olduğu ve daha birçok anlamsız nedenler ileri sürmüşlerdi. Fakat emirde ısrar edilmesi karşısında ses çıkarmamışlarsa da kesin söz vermeyerek ayrılmışlardı.

Harekâtın hemen öncesinde, baskın yapacak kuvvetler içtima ettirilip gözden geçirildiğinde henüz toplanılmadığı görüldü. O kadar ki, ihtiyat kolunun bile 01.00'de harekete hazır olması gerekirken toplanma yerinde, zaviyelerin ve kabilelerin şeyhleriyle nizamiye erlerinden başka kimse yoktu. Bir saat kadar bekledikten sonra, 15 tüfekli, 20–30 kadar tüfeksiz Arap toplandı ve başka gelecek kimse olmadığı bildirildi.

Bu şekilde başlayan harekât doğal olarak, planlandığı gibi cereyan edemedi ve arzu edilen hedefine de ulaşamadı.

Bu muharebe sonunda, Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal, verdiği raporu şöyle bitirmektedir:

"...Sunulan noktalar, bu muharebede maddi delilleriyle sabit olan konulardır: Şeyhlerin ilk itirazları, sıfır mevcudunda çıkmaları. Hase Kabilesi'nin 'yolu bilmeyiz' diye hareketten kaçınmaları, baskın kollarının saat 03.30'da baskını yapmayıp gündüze kalınması ve hücum edecekleri düşmanın hal ve vaziyetini ve kuvvetini görmedikçe hücum etmemeleri teklifleri, yardıma sevk olunan Eşref Bey kolundan ancak az bir miktarının düşmana pek uzak bir mevziden birkaç tüfek atmakla yetinmeleri bahis olunan deliller cümlesindendir..."[65]

Mustafa Kemal Ayn-ı Mansur Karargâhından demiryolları komiseri kurmay Binbaşı Behiç'e (Erkin) gönderdiği mektubunda daha önce yapılan bir manevrayı hatırlayarak, 5 Mart çarpışmalarıyla benzerliğini yazmıştır: "...Selanik'ten İstanbul ve oradan Akdeniz'e geçerek Mısır'a ve Mısır'dan da 700 küsur kilometrelik boş çölleri geçerek şimdiki mevkimize gelişimiz öyle bir tarihtir ki, ancak Selanik'in 'paşa gıdası' (rakı) ile anlatılabilir... Gecenin gelmesi muharebeyi sona erdirdi. O gün Derne'ye gelmiş bulunan iki Alman, bir İngiliz subayı muharebenin oluşumunu anlayamıyorlardı. Sonuç, meseleyi halletti. Biz de onlara karşı oldukça yüksek perdeden attık..."[66] Sayıca ve teknik olanakları kendilerinden fazla olan İtalyanları savaş alanında bozunca bu kadarcık böbürlenmeye hakları da olacaktı.

Çarpışmalara kısa bir ara verilişinden yararlanan Mustafa Kemal arkadaşlarına muharebenin seyrini ve içinde bulundukları psikolojik ortamı anlatan mektuplar yazmayı sürdürmüştür. Aynı karargâhtan (8/9 Mayıs 1912 tarihli) Salih Bozok'a yazdığı mektubunda askerlik ve komutanlıkla ilgili işin felsefesini de ortaya koymuştur:

> "...Birkaç Kardeşinizin, Akdeniz'i aşarak, çöllerden uzun mesafeler kat ederek donanmasına dayanan alçak düşmanın karşısına çıkması ve buradaki vatandaşları bağırlarına basarak haysiyetsiz düşmanı sahillere hapsetmesi şüphesiz sizi memnun eder. Fakat biz vatana borçlu olduğumuz fedakârlığın derecesini düşündükçe, bugüne kadar yapılabilen hizmeti pek önemsiz buluyoruz. Vicdanımızdan gelen bir ses, bize, vatanın bu sıcak ve samimi ufuklarını tamamen temizlemedikçe; gemilerimizin Tobruk, Derne, Bingazi ve Trablusgarp limanlarında tekrar demir atmış olduğunu görmedikçe vazifemizin tamamlanmış sayılamayacağını uyarıyor.
>
> Bilirsin, ben askerliğin her şeyinden çok sanatkârlığını severim. Burada sanatın bütün icaplarını tatbik edecek kadar zamana ve bu zamanın doğuracağı vasıta ve vesilelere sahip olunursa, işte o zaman milletin arzusuna uygun bir askerî manzara bütün dünyanın gözlerini kamaştıracaktır.
>
> ... Vatanın korunması, milletin mutluluğu için her şeyden önce ordumuzun o eski Türk ordusu olduğunu dünyaya bir daha kanıtlama gereğine çoktan inanmıştım..."[67]

İtalyanların Kasr-ı Arun Saldırısı (17 Haziran 1912)

Kasr-ı Arun denilen tabya, düşmanı gözetlemede, arada sırada taciz etmede Türk kuvvetlerine yarayan bir mevki idi. Düşman bu mevkiden daima kuşkulu ve tedirgindi. Bu nedenle, 17 Haziran 1912 günü, buraya saldırıya geçti.

Düşmanın büyük kuvvetlerle yaptığı bu saldırı, Doğu Kolu Komutanlığı'na telefonla bildirildi ve yardım isteğinde bulunuldu. Doğu Kolu Komutanı Fuat (Bulca), garnizonda mevcut kuvvetleri alarak derhal Kasr-ı Arun'a hareket etti. Bir taraftan da Derne Komutanı Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'e durumu bildirdi.

Düşmanla karşı karşıya gelindiğinde, düşman ileri kademeleri, Kasr-ı Arun'un 3 kilometre güneyindeki Eski Havuz Mevki'ne ulaşmışlardı. Üstün düşman kuvvetleri karşısında Fuat Bey Müfrezesi o mevkide bulunan, eski Romalılardan kalma, çok uzun ve geniş bir sarnıcın içine sığındı. Ateş karşılıklı olarak ikindi vaktine kadar devam etti.

Akşama doğru, Türk müfrezesi takviye alınca, İtalyanlara taarruz etti. Takviye kuvvetleriyle beraber 150 kişi olan Türk kuvveti karşısında tutunamayan düşman, karanlık basar basmaz, geceden faydalanarak, kuvvetlerini Kasr-ı Arun'daki esas mevziine çekti.

Bu olaylardan sonra, Türk ileri karakol ve gözetleme yerleri Harap Havuzlar Mevkii'ne intikal etti.

Trablusgarp topraklarında gönüllü gelip yokluklar ve ilkel yaşam ortamında yalnızca devletin devamı için çarpışan subaylar ve muharebeler hakkında İstanbul'da bazı olumsuz yayınlar yapılmış ve bu da Mustafa Kemal'in kulağına gelmiştir. Bu konudaki kırgınlığını Binbaşı Behiç'e (Erkin) yazmıştır (29 Temmuz 1912 tarihli mektup):

> "...Buradaki hayat tarzımız ve çalışmamız artık herkesçe anlaşılmış hale geldiğinden bahsini bile gereksiz buluyorum. Bizde buradaki vaziyet ve mukavemetimizle milletin şanına uygun bir sonuç alınması ümidi pek kuvvetli iken son zamanlarda memleket içinde çıkan elem verici levhalar [afişler] bizi üzdü. Bizim ahlâksızlığımızın, çıkarcılığımızın derecesi biliniyordu. Fakat bunun hıyanet, alçaklık, rezalet derecesine çıkabileceğini katiyen ve asla düşünmüyorduk.
>
> İhtiraslar, cehalet ve mantıksızlık yüzünden koca Osmanlı Devletini mahvedeceğiz. Kuvvetli bir Osmanlı İmparatorluğu yaratmayı düşünürken, zamanından önce tutsak, sefil ve rezil olacağız.
>
> Hatanın kimlerde ve nerede olduğunu bilmiyorum. Lakin her ne olursa olsun, memleket çöküş yoluna terk edilmeyecektir.
>
> Askerleri siyasetle uğraşmaktan alıkoymak için yasa maddeleri yapmışlar. Ben iki yıl önce tesadüfen bulunduğum bir kongrede 'askerleri bırakınız' dediğim için mürteci oldum, idama mahküm edildim. Zaman ve olaylar her türlü gerçeği kanıtlar ve ortaya çıkarır; fakat bazen böyle helak eden bir darbe indirerek.

Bizim askerî durumumuzda bir değişiklik yoktur. Siyasetimiz uygun ise biz, istenildiği kadar sebat ve mukavemet gücüne sahibiz.

Yalnız siyaset erbabının memleketi büsbütün yıkılmaktan korumak için gözlerini dört açması gereklidir..."[68]

İstanbul'da yapılan yayınları, alçaklık ve ihanetle eş tutan Mustafa Kemal, Savunma Bakanı'nın istifa etmiş olmasını da ciddiye almadığının altını çizerek, çevresini dolduran dalkavukların sözünü dinleyip kendisini on ay kadar önce suskunluğa itmiş olmasını da samimiyetsizlik olarak yorumlamıştır. Aynı mektupta, "Enver Bey de özel selam eder" ifadesini de sonuna eklemiş. Mektubun içeriğinden bilgisi var mı, bilinmez ama demek ki mektup yazıldığından Enver'in de haberi var.

Durum, Ağustos 1912 sonuna kadar böyle devam etti. Bu ayın sonunda General Caneva'nın Trablusgarp'tan ayrılması üzerine Bingazi mıntıkası Trablusgarp mıntıkasından ayrılmış, bağımsız hale sokulmuştu. General Trombi de emekliye sevk edilmiş, yerine Homs muharebelerine katılmış General Rezoli gönderilmişti.

Bu değişiklikten sonra, Derne ve çevresinde, İtalyan birliklerinde biraz canlanma görüldü, sayıları da önemli ölçüde artırıldı.[69]

General Rezoli, komutasına 25 bin kişilik bir kuvvet ve olanak verilince, doğal olarak, İtalyan Devleti'nin yüzünü ağartacak kendisinin de görevden uzaklaştırılan ve emekli edilen generaller durumuna düşmemesini gerektirecek faaliyette ve gayretlerde bulunacaktı. Nitekim İtalyanlar, eylül ayı içerisinde 11 ve 24 Eylül 1912 günleri Türk kuvvetlerine saldırdılar.

Savaş tarihi uzmanlarına göre sonuç olarak Trablusgarp Savaşı, azla çoğun, yoksullukla varlığın, yüreklilikle korkaklığın, haklılıkla haksızlığın çarpışması olarak ifade edilebilir.

Gerçekten bu savaşta, bir avuç Türk subayının, yerlileri hızla teşkilatlandırarak, savaş sanatını öğretip muharebelere sürmekte gösterdikleri maharet, büyük bir olasılıkla, Mustafa Kemal'in anıtlaşmış, "Bir ordunun kudreti, zabitan ve komuta heyetinin kıymetiyle ölçülür," özdeyişinin temel taşlarından birisi olmuştur. Bu sözlerin ilham kaynağı buradandır, denilebilir.

Sonra, gerek İtalyanlara karşı kazanılmakta olan başarılı muharebeler, gerekse çok üstün sayılardaki İtalyan kuvvetlerine karşı yapılan çetin savunmalara ve direnişlere ait haberler, Avrupa'da ve hatta bütün dünyada, yayıldıkça Türk'ün itibarı artmış, İtalyanların itibarıysa aksine çok sarsılmıştı.

Türk Ulusu, 1911 yılında başlayan 1923 yılında Lozan Antlaşması ile son bulan (zincirleme 12 yıl süren) Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Savaşı'nda birçok evlatlarını şehit vermiş, en sonunda bugünkü toprağını kurtarabilmiştir.

Şu hale göre, Trablusgarp Savaşı; diğer bir deyişle 1911–1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısının tamamen çökertilmesi için,

Türk ulusuna, düşman saldırılarının başlangıcıdır, denilebilir. Bu nedenle, dünya devletlerinin Türkiye ile olan her türlü ilişkilerinin değerlendirilmesinde siyasal ve çıkar maskelerinin düştüğü bu dönemi dikkatle göz önünde tutmak gerekir.

Osmanlılar zamanında İtalyanlarla Türklerin yaptığı savaşların sayısı 15'tir. Bu 15 savaştan 11'i Türklerin, ikisi İtalyanların galibiyetiyle bitmiş, ikisi de sonuçsuz kalmıştır. Demek ki, Türk-İtalyan savaşlarının orantısı on bire ikidir.

Yine Genelkurmay'ın savaş tarihi uzmanlarına göre; Trablusgarp Savaşı ve bunu izleyen savaşlar Türklere şunu öğretmiştir: Hükümeti, dolayısıyla devleti idare edenler, memleketi ve ulusu her zaman savaş felaketine göğüs gerecek, hatta mecbur kaldığında savaşı, kendisi için bir fırsat olarak kullanabilecek gibi hizmetlerinde ciddi ve dikkatli olmalıdırlar. Böyle olursa savaş o devletin kapısını kolay kolay çalamaz. Ordusunu güçlendirmeyi, ulusunu gelecek için hazırlamayı ve eğitmeyi savsaklayan, endüstrisini, ekonomisini, tarımını ve hatta sosyal yaşamını felaketlere göğüs gerecek gibi ayarlamayan yönetim tarzı, idarelerin en kötü olanıdır. Trablusgarp Savaşı ve sonucu bunu gayet güzel ifade etmektedir.

Trablusgarp Savaşı orada savaşan üç genç kurmayın birdenbire parlamasının da işareti oldu: Yarbay Enver, Binbaşı Fethi, Binbaşı Mustafa Kemal.

Enver; Birinci Başkomutan Vekilliği'ne kadar çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasında rol oynadı.

Fethi; Cumhuriyet'in Başbakanlarından oldu.

Mustafa Kemal; imparatorluktan arta kalan Türk topraklarını ve ulusunu kurtardı ve yeni bir devlet kurdu ve o devletin ilk cumhurbaşkanı oldu.

***

Trablusgarp Savaşı'nı, Mustafa Kemal'in arkadaşlarıyla birlikte Bingazi'ye giderken yolda rastladığı bir falcının kehanetiyle bitirelim. Yolda rastladıkları bir Bedevî, onların el falına bakmak istedi. Sıra Mustafa Kemal'e gelmişti. Ama onun fala ya da Bedevîye inancı olmadığı için önemsememişti, isteksizdi. Arkadaşlarının ısrarını kıramadı, elini uzattı.

Mustafa Kemal'in yumuşak elini, sert avuçları içinde tutan Bedevî, el çizgilerine bakar bakmaz, yerinden fırladığı gibi ayağa kalktı. Büyük bir heyecan ve yüksek sesle, "Sen padişah olacaksın! Padişah olacaksın ve on beş yıl hüküm süreceksin!" diye bağırdı. Fal baktıran subaylar gülüşerek yollarına devam ettiler.[70] Bedevînin söyledikleri kitabın sonuna doğru okuyucuya bir kez daha anımsatılacaktır!

Dipnotlar

1 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.98–99
2 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s. 94, Kâzım Nami'den alınan bilgi olarak belirtilmiştir.
3 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.60 - Hakkı Kılıçoğlu'nun mektupla yazıp gönderdiği anısı şöyle devam ediyor: Yıllar sonra Anafartalar zaferi olunca ona Biga'dan bir telgraf çektim ve şöyle dedim: "Kehanetimin bu kadar çabuk çıkacağını tahmin etmezdim. Zaferinizi tebrik ederim." Artık ordudan ayrılmıştım. Emekli idim. Bana telgrafla cevap verdi, teşekkür etti ve karargâhına davet ederek, Akbaş'a çıkınca bana telefon et, otomobilimi gönderir, sizi aldırırım diyordu. Çok sevindim. En iyisinden iki binlik rakı ve birçok meze hazırladım. Bir arabaya atlayınca Çanakkale'nin yolunu tuttum. Ama felek yar olmadı, düşmanın attığı bir bombadan ayağım yaralandı. Biga'ya döndüm. Ona emanetleri gönderdim. Bir mektubunu aldım."
4 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.152
5 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.153
6 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.59–60, emekli subay Hakkı Kılıçoğlu mektubundan
7 Nurer Uğurlu (hazırlayan): *Atatürk'ün Askerlikle İlgili Kitapları "Cumali Ordugâhı Tâbiye ve Tatbikat Seyahati"* (Selanik, 1325), Cumhuriyet Kitaplar, İstanbul, 1998
8 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.154
9 Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, 2. kitap, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1968, s.218
10 Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, ikinci kitap, s.219
11 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, s.148
12 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.57
13 Asaf İlbay, "*Atatürk'ün Hususi Hayatı*", Tan Gazetesi, 20 Haziran 1949, Yıl:1, sayı:184, s.2
14 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.148
15 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.58
16 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul, 2004, s.25–26
17 Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, ikinci cilt, Türkçesi: Mehmet Harmancı, e yayınları, İstanbul, 1983, s.346
18 Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, ikinci cilt, s.347
19 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.61
20 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.61

21 Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, 1.Cilt '1881–1918', ikinci baskı, TTK, Ankara, 1988, s.22

22 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.62

23 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.62

24 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, yayına hazırlayan: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s.127

25 Sadi Borak, *Atatürk*, s.82

26 Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Baba-oğul Bozok'lardan anılar, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985, s.152

27 Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.153

28 Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.154

29 Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s.44--45

30 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.479

31 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.484

32 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1967, s.155–156

33 Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı 1911–1912 Türk–İtalyan Savaşı*, ATKD Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1989, s.60, aktarılan kaynak: Tanin 30 Eylül 1911 ve Tanin 1 Ekim 1911

34 Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı 1911–1912 Türk–İtalyan Savaşı*, s.62

35 Trablusgarp'a savaşmak için koşan subaylar: Binbaşı Enver, Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal, Yüzbaşı Fuat (Bulca), Nuri (Conker), Eşref (Kuşçubaşı), Binbaşı Ali Fethi, Halil (Enver'in amcası), Nuri (Enver'in kardeşi), Ekrem (Mareşal Recep'in oğlu), Albay Neşet ve bazı küçük rütbeli subaylar

36 Cemal Kutay, *Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman*, Posta Kutusu Yayınları, İstanbul, 1978, s.18–26

37 Necdet Sakaoğlu, "*Hüseyin Hüsnü Paşa Güncesinde Enver ve Mustafa Kemal'in Trablus Günleri*", Popüler Tarih, Ağustos, 2000, s.43

38 İbrahim Tali Öngören, Ulus, 10 Kasım 1939'dan aktaran kaynak: Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.108

39 Necdet Sakaoğlu, "*Hüseyin Hüsnü Paşa Güncesinde Enver ve Mustafa Kemal'in Trablus Günleri*", Popüler Tarih, Ağustos, 2000, s.43–49

40 Gönüllü subaylar Trablusgarp savunmasını üç ana bölgeye böldüler: 1.Trablus Komutanlığı: Komutan Kurmay Albay Neşet, 2.Bingazi Komutanlığı: Komutan Kurmay Binbaşı (sonra Yarbay) Enver, 3.Derne Komutanlığı: Komutan Kurmay Yüzbaşı (sonra Binbaşı) Mustafa Kemal

41 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.107

42 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.107

43 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, 1.cilt, Güven Basımevi, Ankara, 10 Kasım 1963, s.51

44 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, 1.cilt, s.51

45 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.65

46 Cemal Kutay, "*Mustafa Kemal Atatürk Trablusgarb'da*", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Konferansları Dizisi, İstanbul, 1986, s.86–87

47 Okuyucuya bilgi: Trablusgarp Savaşı, adları kaynakçada belirtilen bu konunun uzmanlarının görev yaptığı ve kitap yazdığı ATASE Başkanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı yayınlarından özetlenerek sunulmuştur.

48 Salih Bozok-Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.160

49 Salih Bozok-Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.160–161

50 Böylelikle Derne'deki İtalyan Kuvvetleri: 5 piyade taburu, 1 dağ taburu, 1 75-A sahra bataryası, 1 dağ bataryası, 1 çıkarma topçu grubu (çıkarma toplarının 2'nci grubu, 75 mm.lik), 1 piyade taburu (o günlerde Tobruk'a varmış olan 40'ncı Alay'ın bir taburu) oldu.

51 Genelkurmay askerî tarih uzmanlarına göre, bu deyimlerin doğruluk ve samimiyetine, Atatürk'ün Çankaya Köşkü'ndeki arşivi gerekli ışığı tutmaktadır.

52 Cemal Kutay, "*Mustafa Kemal Atatürk Trablusgarp'ta*", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Konferansları Dizisi, İstanbul, 1986, s.87

53 Kaynak: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *1911–1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, s.135–136, KTB Yayını, Ankara,1985- okuyucuya verilen bilgiye göre; yukarıdaki mektup eski Türk harfleriyle yazılıdır. Emekli Tuğgeneral Hamdi Ertuna tarafından şimdiki harflere çevrilmiştir. Bu mektup, Atatürk'ün 1938 baskısı Nutku'nun 124-138'inci sayfalarında adı geçen Abdülkerim Paşa'nın kızı Nur Pekdik ve İnci Bigat tarafından Devlet Bakanı Mehmet Özgüneş'e gönderilmiş, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'ne konmak üzere iletilmiştir. 11–3–1981 (Ben de, bazı yazım hatalarını düzelterek günümüz harfleriyle yazılmış mektubu Osmanlıca sözlük kullanmadan okunup daha anlaşılabilir hale getirmeye çalıştım, e.m.)

54 Hamdi Ertuna (E. Tuğgeneral), *1911–1912 Osmanlı İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1984, s.208

55 Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1979, s.73

56 Cemal Kutay, *Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman*, Posta Kutusu Yayınları, İstanbul, 1978, s.291

57 *Yakınlarından Hatıralar*, (Dr. İbrahim Tali Öngören Hatıraları), Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s.111

57 İbrahim Tali Öngören (anlatan), *Yakınlarından Hatıralar*, İstanbul, 1955, s.111'den, ayrıca; İbrahim Tali Öngören, Ulus, 10 Kasım 1939 tarihli sayısından aktaran kaynak: Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.108

58 Mebrure Değer, *Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in Not Defterinden Trablusgarp Savaşı*, İstanbul, 1998, s.15

59 Aktarılan kaynak: İlter Uzel, "*İkinci Meşrutiyet Döneminde (1908–1918) Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetleri*", Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri, Ankara, 1989, s.206-235

60 Necdet Sakaoğlu, "*Hüseyin Hüsnü Paşa Güncesinde Enver ve Mustafa Kemal'in Trablus Günleri*", Popüler Tarih, Ağustos, 2000, s.43–49

61 Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları*, s.74

62 Cemal Kutay, "*Mustafa Kemal Atatürk Trablusgarp'ta*", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Konferansları Dizisi, İstanbul, 1986, s.93

63 Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, Umay Yayınları, İzmir, 2007, s.71

64 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.18

65 Genelkurmay Başkanlığı Atase Yayını, *1911–1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı*, Genkur. Basımevi, Ankara, 1981, s.329-333. Adı geçen Rapor, kitapta aynı sayfalarda, sayı: 2 olarak tam metin halinde yazılıdır.

66 Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, s.17; alıntı yapılan kaynak: *Yakınlarından Hatıralar*, Sel Yayınları, Atatürk Kütüphanesi: 8, İstanbul, 1955, s.72–73 ve *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Eylül 1925'ten *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.135

67 Salih Bozok-Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.164–165

68 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:1, Kaynak Yayınları, İstanbul,1998, s.142, alıntı yapılan kaynak: *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Eylül 1925.

69 Genkurmay Başkanlığı Atase Yayını, *1911–1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı*, Genkur. Basımevi, Ankara, 1981, s. 343

70 Rıza Ruşen Yücer'den aktaran kaynak: Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, s.62

ALTINCI BÖLÜM

ÇIRAKLIK DÖNEMİ DEVAM EDİYOR: BALKAN SAVAŞLARI (1912–1913)

Mustafa Kemal Sofya Askerî Ataşesi

Yirminci yüzyılın başlarında Balkanlar, Osmanlı Devleti'nin en bunalımlı ve kritik yerlerinden birisi haline gelmişti. Bunda, Balkan devletlerinin bölge üzerindeki hedefleri, büyük devletlerin çıkar hesapları ve bunların kışkırtmaları ile bölgedeki toplumların çeşitli girişimleri önemli rol oynamaktaydı.

II. Meşrutiyet döneminde büyük devletler, Balkanlar'da kökleri 19. yüzyıla, hatta daha eski tarihlere varan ve gittikçe gelişen Balkan toplumları arasındaki mücadeleleri ve burada baş gösteren bunalımları kendi dış siyasi çıkarlarına göre çözümlemek amacındaydılar. Özellikle 1908 yılında Avusturya'nın Bosna-Hersek'i resmen topraklarına katması, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi; diğer taraftan, bir süreden beri Boğazlar ve Osmanlı Devleti üzerinde Alman nüfuzunun gelişmeye başlaması ve öteki nedenler, iki bloğa ayrılmış bulunan Avrupa devletleri arasındaki rekabeti daha da şiddetlendirmişti. Balkan devletlerinin gizli olmayan asıl amaçları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da kalan son topraklarını, yani Balkanlar'ı ele geçirmekti.

Ne var ki, Balkan devletlerinin hepsinin ayrıca kendilerine göre de hesapları vardı. Sırplar, Bosna-Hersek, Karadağ gibi yerleri de alıp Adriyatik'e çıkarak, "Büyük Sırbistan"ı oluşturmayı hedef almışlardı. Yunanlılar, Megali İdea'yı gerçekleştirmeyi, yani Bizans İmparatorluğu'nu diriltmeyi düşlüyorlardı. Bulgarlar, 1878 Ayastefanos Andlaşması ile oluşturulan, Makedonya'nın büyük bir kısmını içine alan ve Ege Denizi'ne kadar sınırları genişletilmiş, "Büyük Bulgaristan"ın yeniden oluşmasını istiyorlardı. Karadağlılar, başta Arnavutluk'tan olmak üzere, çevrelerinden toprak alarak genişlemenin peşindeydiler. Bu arada Romenler de, Erdel'i, ayrıca Rusya'dan Baserabya'yı, Bulgaristan'dan Dobruca ile bazı yerleri alarak Dakya Krallığı'nı kurmayı hedefliyordu. Bunların çoğu da

Balkanlar üzerinde birbiriyle çatışıyordu. Bu nedenle aralarında Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçebilmek için, birlik kurmakta zorluk çekiyorlardı.[1]

Balkan devletleri arasındaki ayrılıklara ve çıkar hesaplarına rağmen, Osmanlı Devleti'nin iç politika hayatında büyük bunalımlarla uğraşmak zorunda kalması, Trablusgarp Savaşı'na girmesiyle askerî ve mali yönlerden zor duruma düşmesi ve bu savaşın Avrupa güçler dengesinde meydana getirdiği gelişmeler, Rusya'nın öncülüğüyle Balkanlar'da birlik kurma işinin uygulama alanına konulmasına neden oldu. Özellikle Trablusgarp Savaşı'nda, Osmanlı devleti'nin denizlerde büyük kayıplara uğraması ve deniz üstünlüğünü elinde bulunduran İtalyanların Türk gemilerini adeta Marmara Denizi'ne hapsetmesi, Balkan devletlerine, Osmanlı devleti aleyhinde harekete geçmeye cesaret verdi.[2]

Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü ortaya çıkınca, Balkan devletleri aralarında birlik kurma görüşmelerine başladılar ve 1912 yılı sonbahar aylarında Osmanlı devleti'ne karşı harekete geçmeyi kararlaştırdılar.

Dış politikada ve uluslararası ilişkilerde bu denli büyük sorunlar yaşanırken, iç siyasette de İttihat ve Terakki iktidarı gittikçe baskıcılığa yöneldi. Trablusgarp'ta savaşın yenilgiye doğru gitmesi de muhalefetin artmasına neden oldu. Kurulmuş olan muhalefet partilerinden (21 Kasım 1911 kuruluşu) *Hürriyet ve İtilaf* en ağır saldırıların başını çekiyordu. Meclis feshedildi (18 Ocak 1912), ama yapılan seçimleri büyük çoğunlukla yine İttihat ve Terakki Cemiyeti kazandı. Ancak, 1912 yaz aylarına girildiğinde, halk artık İttihat ve Terakki iktidarından iyice yüz çevirmişti. Ordu ise için için kaynıyordu. Subaylar arasında gruplaşmalar meydana gelmeye başlamış, hatta bazıları Manastır civarında, Haziran 1912'de dağa çıkmışlar, böylece siyasi bunalımı bir askerî ihtilale çevirerek hükümetin istifa etmesini istemişlerdir. Hükümet ise bunlara hiçbir şey yapamamıştır. Kargaşa ve halkın umutsuzluğu İttihat ve Terakki iktidarı içinde de ikilik yarattı. Sonunda hükümet (16 Temmuz 1912 tarihinde) istifa etmek zorunda kaldı.Oysa daha bir gün önce (15 Temmuz 1912) Dışişleri Bakanı Asım, Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmada, "Balkanlar'dan vicdanım kadar eminim," diyebilecek kertede olaylardan habersizdi.[3]

Adına 'Büyük Kabine' denilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kuruldu. Bu hükümetin yaptığı ilk işlerden birisi akla sığmayacak bir tasarıya göre İttihat ve Terakki iktidarı döneminde kararlaştırılmış olan iyi eğitimli 65.000 askerin terhis edilmesiydi.[4] Hatta Talat Paşa '*Hatıralar*'ında, "100.000 kişi terhis edildi," diyor.[5] Trablusgarp Savaşı sürerken ve Balkan devletleri savaş kararı almışken, Osmanlı ordusu bu durumdaydı.

Sonuç olarak 18 Ekim 1912 tarihinde savaş başladı. Balkan Savaşı'nın askerî yönünü burada anlatılmayacak ama Balkan Savaşları'nın siyasi yönü, askerî yönle iç içe geçmiş olduğundan ikisini birbirinden tamamen ayırmak da mümkün değildir.

Balkan Savaşları iki evrelidir. Birinci Balkan Savaşı denilen kısım Osmanlı-Balkan devletleri arasında, İkinci Balkan Savaşı olarak adlandırılan kısım ise Balkan devletlerinin kendi aralarındaki savaştır. Savaş başladığında Mustafa Kemal, Enver, Ali Fethi Kuzey Afrika'da Trablusgarp Savaşı'ndaydı. Osmanlı Genelkurmayı'nın yapılandırmasına göre Doğu (Şark) ve Batı (Garp) ordusu kuruldu. Her üç kurmay subay da Gelibolu Yarımadası'nda konuşlandırılan Doğu ordusunda farklı tümenlerde kurmay başkanı olarak göreve başladılar. İttihat ve Terakki hükümetinin içişleri bakanı Talat Paşa *'Hatıralar*'ında Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu durumu şöyle anlatıyor: "...Savaş çıkınca ordu tuhaf bir durumda kaldı. Bir taraftan kıtalar terhis edilirken, bir taraftan yeni kıtalar silah altına alınıyor ve kadrolar değişmiş olduğundan ne subaylar askerleri ve ne de askerler subaylarını tanıyordu. Böyle karmaşık bir ordu ile savaş, Türkiye için daha başlamadan kaybedilmişti."[6] Artık bu değerlendirme üzerine söyleyecek bir söz kalmıyor.

Görünürde halk hareketleri ve taşkınlıklarını durduramadıklarını ve kan dökülmesine engel olamadıklarını söyleyen Balkan hükümetleri Osmanlı hükümetine verdikleri bir nota ile savaş kararlarını açıklamış oldular. Bu nota kapsamını, devletin içişlerine karışma ve millî gururu zedeler nitelikte gören Babıâli, notaya karşılık vermemiş, buna karşın 15 Ekim 1912'de Balkan devletleri merkezlerindeki elçilerini geriye çağırmış, Sırp, Bulgar kıt'alarının sınırlara tecavüze başlamaları üzerine Osmanlı ordusunun da karşılık olarak taarruza geçmesine, hükümetçe karar verildiğini Başkomutanlığa bildirmiştir. Başkomutanlık da 16 Ekim 1912 saat 07.30'da Doğu ve Batı Ordularına taarruza başlamaları emrini vermesi üzerine savaş, başlamış oldu. Bulgarlar, Osmanlı Doğu Ordusunun zamansız hücumundan çok yararlandılar. Savaşın başında Başbakanlık ile Başkomutanlık ve Başkomutanlıkla Doğu Ordusu Komutanlığı arasındaki yazışmalar muharebelerin akışında çok olumsuz etki ve sonuç doğurmuştur. Başbakanlık, Doğu Ordusu Komutanlığının hesaba dayanan önerilerinin iletildiği Başkomutanlığın isteklerini olumlu karşılamadı. Öyle ki hazırlık hesaplarına göre toplanması gereken kuvvetin daha yarısını bile toplayamamış olan orduya taarruz emri verildi. Doğu Ordusu Komutanı önce Ergene gerisinde savunmayı öneriyor, ama daha sonra bilinmeyen bir nedenle taarruz olabilir, diye düşünce değişikliğine gidiyordu. Bunun üzerine Başkomutanlık da taarruz emrini verdi. Bu karar, Genelkurmay'ın ne denli hazırlıksız olduğunu göstermektedir.

Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarını, bir an önce paylaşmak üzere, baskın denilecek bir çabuklukla, seferberlik hazırlıklarını ve sınırlarında askerî yığınaklarını yaptılar. Bunlara karşı Türk ordusu, Doğu ve Batı Orduları ile seferberlik hazırlıklarına ve kendi bölgelerinde yığınaklarını yapmaya başladılar. Öte yandan Balkanlılar, normal süreler içinde seferberliklerini tamamladıktan sonra, (Bulgarlar 30 Eylül'de seferberlik ilan etmişlerdi) 18 Ekim 1912'de savaşa başladıkları

halde, Osmanlı ordusu bu tarihten dört gün sonra, 22 Ekim 1912'de, seferberliğin yirmi ikinci günü, Başkomutanlık emriyle doğu ve batıda taarruza geçti. Bu tarihte Balkanlılar'ın toplam 474.000 muharibine karşılık Osmanlılar'ın doğuda (Kırklareli-Edirne-Lüleburgaz bölgesinde) ve batıda toplam 290.000 muharip askeri vardı. Bu sayılar, başlayan ilk Türk taarruzunun başarıyla püskürtülmesine yol açmıştı. Her ne kadar askerî stratejide "Aritmetik çokluk zaferin garantisi değildir," deniyorsa da, ordunuz tam donanımlı ve eğitimi mükemmel değilse, yenilgi kaçınılmazdır. Batı Ordusu, Yanya, İşkodra ve Manastır'da savunmalarına devam ederken, Doğu Ordusu da, Vize-Lüleburgaz genel hattında, Bulgar kuvvetlerine karşı savunma yapmaya çalışıyordu.

Savaş başladı. Selanik kenti tek kurşun atılmadan Yunanlılara teslim edildi. Kenti savunmakla görevli kolordunun bütün silahları düşmana verildi. Yunanlıların bu cephede kolaylıkla ilerlemeleri yüzünden Vardar Ordusu Komutanı Korgeneral Zeki'nin kuvvetleri, ricat hattı kesilmiş bir halde iki ateş arasında kaldı. Bu ordu da sınırı geçip ilerlemekte olan Sırplarla yaptığı Komanova muharebesinde büyük bozguna uğradı. Zeki Paşa'nın kurduğu bir cümle bu bozgunun ve Türk ordusunun durumunu ortaya koymakta:

> "...Yağmur altında kalan askerlerin subayları hattın gerilerindeki köylere yerleşip saklanmışlar. Zannedersem o akşam askerin ekmeği de verilmemiştir... Zayiatımızın ve yaralılarımızın pek az olmasına karşın bu yenilgimiz subaylarımızın ödevlerine ilgisiz kalmalarından, erlerin savaşta önemli etkisi olan ruhlarına nüfuz edilemeyişinden, savaşın idaresinde gerekli olan savaş bilimi kurallarını bilmediklerinden, özellikle yukarıdan aşağıya kumanda hüküm ve nüfuzunun etkisizliğinden ve göreve bağlılıktan daha çok askerlik dışı şeylerle uğraştıklarından ileri gelmiştir."[7]

Burada dikkat çekici nokta, komutanın kullandığı "zannedersem" ifadesidir. Çünkü teknik yetersizlikten iletişim kurulamadığı için ordusunun durumunu bilmediği çok açık ortaya çıkmıştır. Yani ordunun komutanı, ordusunun ne bulunduğu pozisyonu biliyor ne de yiyeceğinin, cephanesinin olup olmadığından haberdar. İnsanlık tarihinde mucizelerle belki savaş kazanılmıştır, yazılı savaş tarihinde de belki muharebe olabilir ancak mucize sonucu kazanılmış savaştan hiç söz edilmez. Dolayısıyla bu koşullarda *Balkan Savaşı* denilen bir yığın muharebenin kazanılması beklenemezdi.

Komanova bozgunundan sonra bütün kentler birer birer düştü. Yalnız İşkodra Kalesi, Karadağlıların muhasarasına karşı kahramanca direndi. Bu da kısa bir süre sonra ihanete uğrayacak, Komutanı Hasan Rıza, Esat Toptanî'nin (Paşa) düzenlediği bir suikaste kurban gidecekti. İş olsun diye, şehit düşen Hasan Rıza'nın yerini alacak olan Esat Toptanî (Arnavut asıllı politikacıdır) kaleyi düşmana teslim edecektir. Yanya kalesi de dört ay dayandıktan sonra Yunanlılara teslim olmuştur. Makedonya muharebeleri sürerken Batı ordusunun anavatanla tüm irtibatı kopmuştur. Bulgarlar Trakya-Selanik demiryolunu ele geçirmişler, Yunan donanması da Adalar Denizi'ne egemen olmuştur.

Yenilginin ana nedeni üst komuta kademesinin yetersizliğidir. Bu arada deniz savaşları büyük kayıplara neden olmuş, Ege Yunanlıların denizi haline gelmiştir.

Her ne kadar Balkan Savaşları Türk askerî ve siyasi tarihinin övünç duyulmayacak kesitini oluşturuyorsa da, bazı muharebeler, askerî tarih açısından gurur okşayacak savunma muharebeleridir. Örneğin, Doğu Ordusunun Birinci Çatalca Muharebeleri olarak adlandırılan kesitinde (8 Kasım 1912-3 Aralık 1912) Çatalca savunma hattı teşkil edilerek, Bulgar kuvvetlerinin taarruzlarına karşı koymuş, işgali engellemiştir. Bu savunma muharebeleri savaşın da yönünü değiştirmiştir. Askerî tarihçiler, İstanbul yolunu Bulgar kuvvetlerine kapalı tutmayı başarması nedeniyle, Birinci Çatalca Muharebelerini İşkodra, Kanije, Plevne ile eş tutarlar. İkinci Çatalca muharebeleri ile de Birinci Çatalca Muharebeleri sonucunda yitirilen toprakların bir bölümü (özellikle Kırklareli ve Edirne) ele geçirilmiş, Balkan yenilgisinin acısı biraz olsun hafiflemiştir.

Bu savaşta Bolayır cephesinde iki seyyar tümen oluşturulmuş ve bu tümenlerde Enver yarbay ve Mustafa Kemal binbaşı rütbesinde görev yapmışlardır. Bu kuvvetlerin muharebe kabiliyetine güveniliyordu. Balkan Savaşı başlayınca Mustafa Kemal İstanbul'a dönüp yeni savaşta bir görev almak ister. Daha yoldayken hemen bütün Rumeli'nin elden çıktığını ve Bulgarların Çatalca'ya dayandıklarını öğrenir.

Harbiye Nezaretine varınca onun ilk işi Gelibolu Yarımadası'nın kuzeyinde bulunan Bolayır'ın önemi üzerine gerekenlerin dikkatini çekmek olur. Orası hem İstanbul'dan Akdeniz'e gelip gidişi denetleyebilecek olan bölgenin kapısı durumundadır, hem de oradan ilerleyecek bir birlik Çatalca karşısındaki Bulgarların gerisine düşebilirdi.

Bu düşüncelerle Bolayır gerisinde bölgede konuşlanmış olan kolordu adına bir birlik kurulur, onun komutanı Fahri Paşa, Kurmay Başkanı Fethi (Okyar) ve harekât şubesi müdürü Mustafa Kemal'dir (bu göreve tayini 25 Kasım 1912), sonra Bolayır Kolordusu Kurmay Başkanlığı'na getirildi.

Savaşı izleyen yabancı gazeteciler ve gözlemci yabancı subaylar ile askerî tarihçilerin ortak düşüncelerini şöyle toparlayabiliriz: Balkan Savaşı'nı kaybeden Türk askeri (eri) değildir. Bozgunun ana sorumlusu harbiye nazırı ve başkumandan vekili (Nazım Paşa) ve onun emrindeki yüksek komuta heyetidir. İki de başbakan... Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşalar'ı da unutmamak gerekiyor. Lüleburgaz muharebeleri kaybedildi çünkü, askerin yiyecek ekmeği, başkumandanın emirlerini ileteceği telgrafı yoktu.

Büyük komutan ve strateji ustası Napolyon'un ünlü sözüdür: "Ordu midesinin üzerinde yürür!" Oysa Balkan Savaşları hakkında yazılan kitapları okuduğumuzda açlığın hüküm sürdüğünü görürüz. Savaşta askerin beslenmesinin temeli karbonhidrata dayanır. Yani tahıllı beslenme ağırlıktadır. Halbuki Türk ordusunda komutanların yakınmaları hep ekmeğin yokluğundandır.

"Trenlere binen personel ve hayvanlara ancak birer günlük erzak veriliyordu, halbuki tren yolculuğu günlerce devam etmeye başladığından yolda aç kalıyorlardı... Ordunun yiyecek bakımından durumunu göstermesi dolayısıyla 1.Kolordu komutanı Ömer Yaver ile 2.Kolordu komutanı Osman Paşa arasında (Lüleburgaz'la Babaeski arasında) yapılan telgraf konuşması önemlidir. Osman Paşa'dan Yaver Paşa'ya: 'Ben ve Prens Aziz Paşa ve maiyetimiz subay peksimet bile bulamadık. Erlerin haline Allah acısın.' Yaver Paşa'dan Osman Paşa'ya: 'Paşa birader! Gerek ben ve gerekse refakatimde bulunanlar bugün bir şey yemediğimiz gibi Lüleburgaz'da bir dilim ekmek bile bulamadık. Erler burada da böyledir. İnşallah iyi olur.'"[8]

Osman Paşa'dan Yaver Paşa'ya verilen karşılık da, 'İnşallah' olur, yalnızca. Dert tek başına açlık değil, yaralıların tedavi edilemeyişi yani sağlık problemleriydi. Çatalca hattında yaralanan askerler bile soğukta yağmurda günlerce bekletiliyor, İstanbul'a gönderilemiyordu. Makedonya cephesindekilere hizmet sunulur mu sunulmaz mı, artık hayal gücümüze kalmış! Ama asıl büyük sorun cephane yetiştirilemiyordu. Savaş cephane demektir, o yoksa, savaşabilir misiniz?

Tüm bu sıkıntılara karşın, Doğu Ordusu'ndaki iki general arasında da yetki paylaşımı nedeniyle büyük bir çatışma vardır ve Başkomutan ikisini uzlaştırmaya çalışmaktadır. Başkomutanlık karargâhı kurmay başkan yardımcısı Tuğgeneral Pertev, hem iki komutan arasındaki anlaşmazlığı çözmek hem de bu komutanların kurmay başkanları olan Yarbay Enver ile Binbaşı Fethi ve aynı karargâhta harekât şube müdürü olan binbaşı Mustafa Kemal arasındaki son aşamaya gelen gizli çekişmeyi ortadan kaldırmaya uğraşıyordu.[9] Burada ortaya çıkan tatsızlığı gidermek için komutan tümgeneral Fahri ve kurmay başkanı Fethi ile yarbay Enver tayin edilip, binbaşı Mustafa Kemal'in kurmay başkanı yapılmasına karar verilir. Sonuç olarak 10 Ağustos 1913 tarihinde Balkanlılar arasındaki savaş sona erdi. Bundan sonra yapılan barış antlaşmaları hep Osmanlı'nın aleyhine olmuştur.

Çok özet anlatılan bunca eşgüdümsüzlüğe, lojistik problemlerine karşın Balkan Savaşı kazanılabilir miydi? Bu sorunun yanıtını Mustafa Kemal ve Fevzi Çakmak'ın fikir çarpıştırmasından öğrenebiliriz: "Bütün silahlı kuvvetleri stratejik belli yerlerde toplamak, hareket ve kumanda birliği yapmak suretiyle düşmanı yenmek mümkün olabilirdi."[10] Mustafa Kemal Balkan Savaşı ile ilgili anılarını, *Vakit* gazetesi başyazarı Asım Us'a sofra söyleşilerinde anlatmış, o da "*Gördüklerim Duyduklarım Duygularım*" adıyla yayınlamıştır. Sofrada konuşuluyor: *Balkan faciası, Osmanlı Devleti için önüne geçilemez bir felaket miydi? Ya da Bulgarların, Sırpların, Yunanlıların Türkiye aleyhinde birleşerek saldırı hareketine girişmelerinden sonra panik biçiminde bir yenilgiden kurtulmak çaresi yok muydu?*

"Balkan Savaşı çıktığı zaman ben Trablusgarp'taydım. Eğer ben o sırada orada bulunmayıp da Rumeli'nin herhangi bir noktasında bulunsaydım, o Balkan faciası olmazdı. Çünkü, Selanik Kolordusu'nda bulunurken küçük Balkan devletlerinin birleşerek ortak bir saldırı yapma olasılığını düşünüyorduk. Ben, böyle bir olasılığa karşı uygulanacak ve izlenecek savunma planı üzerinde çalışmıştım. Bir

gün bu savunma planıyla ilgili haritaları masamın üzerine yayarak çalışırken, içeriye Talat Bey (Paşa) ile o zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreteri olan Hacı Adil Bey girdiler. Kolordu Komutanı'nı ziyarete gelmişler. Bu sırada beni de hatırlamışlar. Selamlaşmalardan sonra Talat Bey söz olsun diye bana sordu:

'Kemal Bey, çok dalmışsın, neyle uğraşıyorsun?' dedi. Önümüzdeki haritaları göstererek bunların 'Rumeli Savunma Planı' olduğunu söyledim. 'Bir gün küçük Balkan devletlerinin birleşerek ortak bir saldırı yapmaları olasılığına karşı askerî hazırlıklarımızdır.'

Talat Bey, 'Ben asker değilim, bu gibi askerî işlerden anlamam. Ama bu gösterdiğin savunma planlarını kim uygular?' diye sordu. Ben elim ile kendimi işaret ederek, 'Ben yaparım', dedim.

Talat Bey bu konunun üzerinde daha çok konuşmadı, sustu. Aslında yalnız hatır ve gönül almak için benim yanıma uğramışlardı. Veda ederek ayrıldılar. Sonradan öğrendim ki, benim Rumeli savunma planları hakkındaki sözlerim Talat Bey'in çok garibine gitmiş. Odadan çıktıktan sonra giderlerken Hacı Adil Bey'e, 'Gördünüz mü bizim deliyi?' demiş."[11]

Talat ona kendisinin göremediği geleceği gösteren ve 'kriz öncesini yönetmeyi' becerin, yoksa bu vatan toprakları elden çıkacak diyen bu genç subaya 'dâhi' diyemediği için, 'deli' diyebilmiş.

Mustafa Kemal her zaman kendisi soru sormaz, sınava çekmezdi. Zaman zaman kendisine soru sorulmasını isterdi. Buna olanak tanır, sorulmaz sanılan soruları sorabilenleri de takdir ederdi, yüreklendirirdi.

Şair Kemalettin Kâmi bulunduğu bir sofra sohbetinde,[12] "Dâhi kime denir, lütfen fikrinizi söyler misiniz?" diye sordu.

Gazi Mustafa Kemal, Millî Mücadele'nin ümidini lirik şiirlerinde mükemmel mısralaştırmış genç şaire gülümsedi: "Söyliyeyim: Dâhi odur ki, ileride herkesin takdir ve kabul edeceği şeyleri ilk ortaya koyduğu zaman herkes onlara delilik der!.."

Balkan Savaşları'nın Sonucu

1912-1913 Balkan Savaşı'nın Türklerin zararına sonuçlanması üzerine yapılan 30 Mayıs 1913 Londra Antlaşması, batı sınırlarını Midye-Enez hattından geçirmek suretiyle bu hattın batısında kalan bütün toprakları Osmanlı'nın elinden almak istemişti. Fakat, 3 Haziran 1913'de Balkanlılar arasında başlayan İkinci Balkan Savaşı'nın Bulgarlar zararına sona ermesinden ötürü Londra Antlaşması'nı değiştiren 29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması, batı sınırını Meriç Nehri'ne kadar ileriye götürmüş, Edirne, Dimetoka ve Cesir Mustafa Paşa Türk tarafında kalmış ama bu nehir ile Meste-Karasu arasındaki topraklar Bulgaristan'a bırakılmıştı. Buradan da batıya doğru, kuzeyde Sırbistan güney sınırı ile batıda Presba Gölü-

Ohri Gölü-Usturuga–Debre-Dirin Irmağı doğusu, Prizren-Yakova ve Yenipazar sancakları (Sırbistan'a dahil) hattı ile bunun güneyinde, selanik ilinin Drama-Serez-Doyran-Gevgili-Vodine ve Manastır ilinin Filorina (hariç)-Ohri (dahil) hattı arasındaki geniş Makedonya toprakları Sırbistan'a, bu hattın güneyinde Pindus-Hasya-Malakas silsilesi üzerinden Arta körfezine uzanan hatta kadar da Tesalya ve Epir bölgeleri ile Yanya Müstahkem Mevkii Yunanistan'a bırakılmıştı.[13]

Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiş, Girit Adası tamamen Yunanistan'a, 12 adanın alınyazısı ise büyük devletlerin kararına bırakılmıştı. Böylece Türkiye'ye, Avrupa kıtasında 175.000 kilometrekare arazi ile 1.200.000 nüfusu olan küçük bir toprak parçası kalmıştı. İnsan kaybı da büyük oldu: Türkiye'nin yalnız Batı ordusu şehit, yaralı ve tutsak olarak mevcudunun yüzde 75'ini yitirdi. Balkanlılar ise yüzde 31'ini yitirdiler.[14]

Bulgaristan'la barış imzalandıktan sonra (29 Eylül 1913) orduda yapılması düşünülen bir takım değişiklikler için Enver'in başa geçirilmesi Talat tarafından isteniliyordu. Tasarlanan ise genelde muhalif olan ve teknik düzeyde yeterli olmadığına inanılan bazı general ve subayların da emekli edilmesiydi. Mustafa Kemal, Enver'le teklifsiz olmakla birlikte onun tarafından sevilmediğini ve hatta kıskanıldığını hissediyordu. Bundan başka Mustafa Kemal, gelecek Alman subaylarına verilmesi düşünülen yetkilerin sürekli aleyhinde bulunuyor ve bundan devletin çok zarar göreceğini söylüyordu. Bu koşullar altında Mustafa Kemal'de, yararlı olamamaktan ve sevilmemekten doğan bir sıkıntı ve bıkkınlık vardı.[15]

Mustafa Kemal, Sofya'ya askerî ataşe olarak (27 Ekim 1913) tayin edildiği tarihte İttihat ve Terakki'nin karar vericileri de Berlin'de Liman von Sanders'le danışmanlık mukavelesi imzalıyorlardı. Orgeneral Ali İhsan Sabis "*Harb Hatıralarım*"da bu tayinlere yönelik şu yorumu yapıyor: " ...Biz Balkan Harbi'nden yenik ve yaralı çıkmıştık. Çok şeyleri ıslaha, çok noksanları tamamlamaya ve çok çalışmaya muhtaç idik. Bütün bunlar için kararlı, genç ve çalışkan kişilerden başka, çok zamana ve çok paraya da gereksinim vardı. Enver'in sınıf arkadaşı Mahmud Kâmil Savunma Bakanlığı müsteşarlığına tayin edilmiş ve böylece iyileştirme yalnız Genelkurmay'da değil, Bakanlıkta da yapılacaktı. Enver Paşa ile aralarında Trablusgarp muharebelerinden kalma hafif bir kırgınlık olan Ali Fethi'yle Mustafa Kemal daha önce Bulgaristan'a sefir ve ataşe olarak gönderilmiş ve böylece daha 1913 yılı sonbaharında orduda yapılması düşünülen iyileştirme ve emeklilik işlerinde bir fikir çatışmasının ortaya çıkmasının önlenmesi düşünülmüştü..."[16]

Yarbay Mustafa Kemal yapılacak işlere karışamayacağı bir yere ve göreve gönderilmişti; Sofya askerî ataşeliğinde göreve başladığında takvimler 20 Kasım 1913'ü gösteriyordu.

SOFYA'DA FARKLI BİR YAŞAM

Sofya'da askerî ataşe olarak görevli bulunmak Mustafa Kemal'in etkin görevden uzaklaştırılması, bugünkü deyimşle 'kızağa çekilmesi' demekti. Mustafa Kemal ordu içinde sivrilmiş bir kişiydi, hem analizleri hem de öngörüleri isabetli oluyordu. Gerçeği söylemek gerekirse, Enver dahil kıskanmakla birlikte değerini de teslim ediyorlardı. Komuta kademesi dahil öteki subaylar üzerindeki etkisi görülmeyecek gibi değildi. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin karar verici aktörleri, başta Enver olmak üzere Mustafa Kemal'i silikleştirmek zorundaydılar.

Mustafa Kemal'in Sofya'ya göreve gönderilişinin çeşitli nedenleri öne sürülmektedir. En önemli etkenlerden birisi, ordunun politikayla ilişkisi ve Alman nüfuzunun gittikçe artan etkisi nedeniyle İttihat ve Terakki'nin sorumsuz kadrosuyla arasındaki soğukluktur.[17] Bu tayin kanunî bir sürgündür[18] ama Balkan Harbi'nden sonra, Bulgarları Türklerin safında savaşa sokabilecek dirayeti ancak Mustafa Kemal'in sağlayabileceği inancı[19], atanmasında bir başka önemli bahane olur. Genel değerlendirmelere göre Sofya ataşeliğine gönderiliş, Enver'le arasındaki düşünce ayrılığıdır fakat Enver'de Bulgaristan'ı müttefik olarak Osmanlı Devleti safına çekmek istemektedir. Bunda da aslında hata yoktur. Bulgaristan'ın stratejik durumu icabı, Türklerle aynı safta yer almasını büyük kazanç olarak gören Osmanlı Genelkurmayı, Bulgaristan'ın dış politikasını, Türk dış politikası paraleline kaydırarak, Bulgarları yanlarına çekmede Mustafa Kemal'in büyük faydalar sağlayacağını düşünerek, Bulgaristan'ın tarafsız, uygun zaman ve fırsattan yararlanıp, politikasını belli etmeyi amaç edindiği bir dönemde, bu zor görevi ona vermişlerdir.[20]

Sofya'ya gönderilen ilk askerî ataşe[21] olan kurmay binbaşı Mustafa Kemal'e bir süre sonra [11 ocak 1914] yeni görev olarak da Bükreş, Belgrat, Çetine (Karadağ) askerî ataşelikleri de verilir.[22]

Sofya'da ataşemiliter olarak bulunduğu sırada kendisi ile görüşen Bulgaristan'ın eski başkomutanı emekli general N.Jekov şunları söylüyor[23]: "...1914 sonbaharında idi. Bulgaristan, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer almak üzere iken, Türkiye ile askerî bir anlaşma yapma görüşlerinde bulu-

nuyordu. Bu anlaşmanın hazırlıkları için Bulgar Genelkurmay Başkanlığında çalışırken, bir gün buraya Mustafa Kemal adında bir Türk subayı geldi. Türk Hükümetinin kendisini Sofya Ataşemiliteri olarak gönderdiğini ve Türkiye ile Bulgaristan arasında askerî ittifak anlaşması görüşmelerine katılmak üzere de gönderildiğini söyledi. O binbaşı ben ise albaydım. Harikulâde bir Fransızca konuşuyordu. Cümleleri bir yüksek diplomat gibi tartarak söylüyordu."

Sofya'ya varış tarihi Ekim ayı sonu ya da kasım ayı başı olmalıdır çünkü 16 Kasım 1913 tarihinde İstanbul'daki dostu, arkadaşı Corinne'e bir mektup yazıp, bu kentteki yaşantısını ve muhatabıyla ilgili duygularını ve özlemini de dillendirmiştir.

Mustafa Kemal'in Corinne Lütfi'ye yazdığı mektuplar zarif, nazik, saygılı ve çok ince bir üslupla kaleme alınmıştır. Hep dostluk çerçevesi içinde kalan, ancak duygu dolu on beş mektup, beş kart. Mektupların içeriği gerçek yaşamı yansıtıyor. Mustafa Kemal'in bulunduğu ortamı tasvir ediyor, o günlerde kendisini uğraştıran düşünceleri aktarıyor, yaptıklarını anlatıyor.[24] Fransızca yazılan bu mektuplardan bazı bölümleri birlikte okuyalım:

"Aziz Corinne,

Son mektubunu aldım, her gün beni düşündüğünü öğrendiğim için çok memnun oldum ve Afrika Savaşı yüzünden şeylere dair verdiğin haberlere teşekkür ederim.

Cemal Bey'i her zamanki gibi sevimli bulduğunu söylüyorsun, hakkın var, muhakkak ki çok sevimli ve naziktir, bilhassa güzel hanımlara karşı.

Biliyorsun ki, Sofya'ya geldiğim ilk gün indiğim Bulgarya Oteli'ni değiştirdim. Şimdi Splendide Palas Oteli'ne yerleştim. Yeni yapılmış, cidden konforlu bir otel; banyoları var, oda hizmetçileri var. Ne istenirse var. İçindeki eğlenceler orada oturmaya değer.

Hayır, hayır Corinne! Sofya'da bir tek güzel kadın bile görmek mümkün değil.

Otelde kalıyorum çünkü münasip bir ev bulamadım.

...Ekseriya elçilikte, büromdayım ve çalışıyorum... Fethi Bey de başka bir şey yapmıyor. Yalnız bugün Fethi Bey'le arabaya bindik, beş kilometrelik küçük bir seyahat yaptık.

Bana daima kendinden haber ver."[25]

Bu mektuptan içkiyi seven Mustafa Kemal'in kumar oynamaktan hoşlanmadığını öğreniyoruz. Sofya'da tanınmış bir hanımefendi evinde davet veriyor, buranın ortamını Corinne'e yazarken şu satırları kaleme almış: "*...Evinde kibar insanlar vardı. Milletvekilleri ve daha bazı mösyöler. Bakara oynanıyordu. Ben kumar oynamadığım için küçük bir tanışmadan ve konuşmadan sonra onlardan ayrıldım...*"

Mustafa Kemal Sofya'ya geldiğinde, o dönem orada elçi olan Ali Fethi Okyar'ın arkadaşı olması nedeniyle ev buluncaya kadar nasıl olsa kendisini misafir eder diye elçiliğe eşyaları ile gider. Valizleri kapıda bırakarak yukarı çıkar.



Madam Corinne

Ali Fethi henüz bekârdır. Bir süre sohbet ettikten sonra kenti dolaşmak ve hava almak için dışarıya çıkarlar. Elçinin kapı önündeki valizleri görüp, "Ne olacak bunlar?" diye sorması üzerine Mustafa Kemal'in pek canı sıkılır. "Otele götüreceğim," der ve çıkarlar. Ali Fethi cimriliği ile tanınan bir kişiliğe sahipti. Daha sonraları Mustafa Kemal Ankara'da Kuvayı Milliye'ye Meclis Başkanı ve sonra Cumhurbaşkanı olunca, Ali Fethi ne zaman gelse ailesi ile beraber kendi evinin bahçesindeki ufak köşkte misafir ederdi.[26]

Düşünceleri uyum gösteren arkadaşı Tevfik Rüştü Aras'a bir mektup yazıp hem çevresindeki kişiler hem de kendisi için tasarladığı kariyer hakkındaki düşüncelerini paylaşır: *"Enver enerjiktir ve bir şeyler yapmak isteyecektir; ancak hesapsızdır. Genelkurmay Başkanlığı'na İsmail Hakkı'yı* (Enver'in akrabasıdır, e.m.*) getirmeyi düşünmektedir. O da bir şey yapamaz. Ben o makama gelirsem iyi işler görebiliriz."*[27]

Mustafa Kemal çok açık biçimde, Enver 'Savunma Bakanı' (Harbiye Nazırı) ben ise Genelkurmay Başkanı olayım diyor. Bu mektubu Aras, Dr.Nazım'la Talat'a gösterir. Onlar bu öneriyi beğenirler ya da öyle görünürler, ancak Enver buna yanaşmaz. Yarbay rütbesindeki Enver iki rütbe terfi ettirilerek 3 Ocak 1914 tarihinde tuğgeneral olur ve Harbiye Nazırı yapılır. Derin düşününce bu atama Mustafa Kemal'in daha önce Ali Fuat'la konuşurken geliştirdiği düşünceye uygundur. Küçük rütbeli bir subay genç yaşta Savaş Bakanı olmuştur. Ancak Mustafa Kemal'in istediği bu değildir.

1913'te askerî ataşe olarak atandığı Sofya'da, Savunma Bakanlığı'nın bu atamadan beklediği en önemli sonuç, Bulgarlarla Osmanlı Devleti arasındaki askerî sorunların çözümlenmesi, bazı Balkan devletlerinin askerî durum ve hazırlıklarının öğrenilmesiydi. İlk günden itibaren büyük bir titizlikle görevine sarılan Mustafa Kemal, İstanbul'a gerekli bilgileri göndermeyi ve hükümetin isteklerini gerçekleştirmeyi başarmıştı.[28]

Sofya'da devletin temsilcisi olarak, Osmanlı Devleti'nin adına yaraşır bir temsilcilik yapmak istiyordu. Ancak ne oturacak evi ne de ev tutmaya kalksa kirasını karşılayacak parası vardı. Doğal olarak Harbiye Nazırlığı'na resmi yazıyla başvurup durumu anlattı ve çözüm önerisini de sundu. Hem devletin hem de yurtdışındaki temsilcilerinin içinde bulunduğu durumu yansıtması açısından önemli bir belgedir:

> "Bugüne dek otelde kalmakta, elçilikte çalışmaktayım. Elçilikte yeterli sayıda oda olmadığından, benim için uygun bir oda da ayrılması olanağı yoktur. Bugün sıkıştığım çok küçük bir odada zorunlu olarak çalışmaktaysam da, görevim yazı yazmaktan daha çok, yazılacak değerli belgeli bilgileri edinmektir. Bunun ise meslektaşlarım, elçilik kurulları, çeşitli rütbe ve sınıfta subaylar ve benzerleriyle iyi ilişkilerde bulunmaya (üzeri çizili olduğundan okunamadı) ve bulunanlarla gizli olarak ilişki kurabilmeye bağlıdır.
>
> Elçilikteki odamın hiçbir konuk kabulüne elverişli olmadığı bir yana, Sofya küçük bir yer olduğundan yabancı askerî ataşeler bile benimle sık sık görüştüklerinin bir kimsece görüleceğini, bunu sakıncalı sayacaklarını sezdirmişlerdir.
>
> Bulgar subaylarından dışarıdaki ilişkilerde dost olduklarımsa, doğal olarak elçiliğin semtine bile uğramaktan kaçınmaktadırlar. Sofya'da bulunanlar ise, bu bakış açısından, daha çok sakıncaları vardır. Burada bir askerî ataşenin görev onuruyla bağdaşır apartman ya da bina da yoktur.
>
> Bir çözüm yolu kalıyor ki, o da buradaki bütün askerî ataşelerin yaptıkları gibi kişisel bir ev kiralamaktır. Sofya'da benim oturabileceğim en küçük bir evin aylık kirası 250-300 Franktan aşağı olmadığı gibi, bir yıllığına kontrat yapmak, altı aylığını peşin ödemek zorunludur. Böyle bir evin aylık kirasını maaşlarımdan vermeye hazırım. Ancak, evimin oturulabilir bir halde döşenmesi için en zorunlu eşyayı sağlamak üzere birden hiç olmazsa 500 frank kadar bir paraya gereksinim vardır. İşte hem bu parayı, hem de ilk altı aylık kirayı ödemeye benim hiçbir zaman olanağım bulunmayacaktır.

> Sofya'da bir askerî ataşenin görevini, istenildiği ölçüde yerine getirebilmesi, yukarıda belirttiğim koşullar içinde sağlanamayacağını, Yüce Bakanlık Katının herkesten daha iyi değerlendirecekleri kuşkusuzdur.
>
> Bu konuda benim aklıma gelen çözüm şudur: Kiralanacak evi döşemek için bir keze özgü olmak üzere Bakanlık Katından verilecek para ile elçiliğin gözetimi altında alınacak eşya, ayrıntılarıyla bir deftere yazılır, elçilikçe onaylı olarak askerî ataşelik, demirbaş eşyası olur. Askerî ataşe değiştikçe devir ve teslim edilir.
>
> Sunuşlarım Yüce Bakanlık Katınca onaylandığı takdirde, boşaltılmak üzere bulunan uygun bir evin kontratını imza eylemek üzere aranmasının bildirilmesini ve gereken eşyayı sipariş etmek üzere 5.000 Frankın gönderilmesini istirham eylerim.[29]

Askerî Ataşe Mustafa Kemal, Türk Genelkurmayı'nca ele alınan sefer planlarının hazırlanmasında esas olarak, Bulgar ordusu kuruluş ve durumu hakkında çok değerli bilgileri öğrenerek İstanbul'a bildiriyordu. Bir yandan, her yönüyle Bulgaristan'ı inceliyor, edindiği bilgileri, vardığı kanaatleri üst makamlara sunuyor ve bu arada bazı devletlerin iç ve dış politikalarına da değiniyordu. Aralık 1913'te gönderdiği bir raporda, Bulgar ordusu ileri gelenlerinin büyük bir ciddiyet ve intikam duygusuyla orduyu yeni baştan düzenlemek çabasında bulunduklarını belirtmektedir.[30] Sofya'dan İstanbul'a 109 adet resmi rapor gönderir.[31]

Sofya'da geçmişi, olan biteni düşünmek için çok zamanı olacaktı. Kendi yaşıtları ya da çağdaşları, yüzyılların imparatorluğu olan Osmanlı'nın adına emperyalizm denen ideolojinin yaratıcıları ve uygulayıcıları tarafından nasıl parçalandığını görüyorlardı. İçinde yaşadığı çağ sömürgecilik ve paylaşım çağıydı, dolayısıyla Avrupa'nın sanayi devrimini başarmış büyük devletleri, sermayedarlarının ve finans oligarşisinin teşvikiyle, zayıflamış imparatorlukları parçalatma yolunda her türlü politikayı uyguluyorlardı. İçerden belki durum bu denli açık görünmüyordu, ama Mustafa Kemal gibi yurtdışına çıkma şansı bulanlar olanı biteni daha net görebiliyorlardı. Bu nedenle önceleri imparatorluğun bir vilayeti oysa şimdi bağımsız bir devlet olarak siyasi haritada yerini almış olan Bulgaristan'a askerî ataşe olmak yabancı devlet temsilcilerinin düşüncelerini öğrenmek ve anlamak yönünde de bir fırsat olacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil kadroları varlıklarının sürmesini subayların politikada tutulmalarına bağlamıştı. Bunun yanlışlığını ileriye dönük yıkıcılığını görmüş, uyarmış ancak kimseye söz dinletememişti.

1 Temmuz 1912'de Trablusgarp Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin gidişi üzerinde çok geçmeden gerçekleşecek şu düşüncelerini arkadaşıyla mektup aracılığıyla paylaşıyordu: "...**İhtirasat, cehalet ve mantıksızlık yüzünden koca Osmanlı Devleti'ni mahvedeceğiz. Kuvvetli bir Osmanlı İmparatorluğu vücuda getirmeyi tasavvur ederken vaktinden evvel esir, sefil ve rezil olacağız.**"[31]

Balkan Savaşları'nda Türk tarihinin en acı verici yenilgilerinin baş nedeni erlerin müthiş savaşçılığına karşın subayların siyasete bulaşmış olmasıydı. Bu yenilgi Türk ordusuna öylesine büyük ders olmuştur ki, bugün bile genelkurmay başkanları harp akademilerinde herhangi bir nedenle konuşma yaptıklarında bu olayı örnek gösterirler. Buna karşın ordu cumhuriyet döneminde zaman zaman iç siyasete karışmış ancak çabuk toparlanarak kışlasına geri çekilme akıllılığını gösterebilmiştir. Gerçi DP döneminde (1950-1960) Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun gibi siyasetçilerin yörüngesine girmiş bazı örnekler gösterilebilir ama bu da önemsenmeyecek kadar az sayıda aktörlerdir. 31 Mart gerici ayaklanmasını yaşamış ve bastırılmasında birincil derecede etkili olan kişilerden oluşu nedeniyle, belki de, Mustafa Kemal'in Sofya günlerinde üzerinde en çok kafa yoracağı, senteze ulaştıracağı konu, dinin siyasallaştırılması ya da özel amaçlara hizmet ettirilmesi için araç olarak kullanılmasıdır. Egemenliğin kimin tarafından kullanılacağının belirlenmesi demek olan laik düşünce sisteminin çağdaş devlet-toplum uyumunda ne denli vazgeçilmez olduğunu, bu olaydan sonra gören Mustafa Kemal, Sofya günlerinde hilafet ve saltanatın ayrılması ve kaldırılmasının vazgeçilmez olduğunu da düşünecek çok zamana sahip olmuştur.

General N. Jekov Mustafa Kemal'in üzerinde bıraktığı etkiyi anlatırken sözlerini şöyle bağlıyor[32]: "Karşımda yüksek kültür sahibi centilmen ve aydın bir Türk bulunduğunu anladım. Bu münasebetle Mustafa Kemal ile ahbap olduk. Sofya'da birlikte gezmeye başladık. Tarihî ve politik konularda konuşuyordu. Daha o zamanlar, yeni türkiye'de yapacağı devrimleri düşünüyordu. Sonunda duruma hâkim oldu, muradına erdi, yeni Türkiye'yi kurdu, ayağa kaldırdı."

Öngörüsü çok güçlü olan Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı da Bulgarların niyetleri konusunda, "...İstanbul anlaşmasını asla dikkate almamaış olan ve aleyhteki açıklamalarıyla güvenilir olmadıkları anlaşılmış olan Bulgar leri gelenlerinin, gelecek zaman içinde ihanet etmelerinin pek muhtemel olduğunu; Edirne'yi yeniden işgal ederek büyük Bulgaristan'ı kurmak düşüncesinden vazgeçmemiş olan komşunıuzun bu çabasının çıkarlarımıza ne derce uygun olacağını iyice düşünmek gerekeceğini..."[33] söyleyerek açıkça uyarır.

Yarbaylığa burada terfi eden Mustafa Kemal; bu savaşta çöl muharebeleri, gerilla, halk savaşı, inisiyatif, manevi güç, taarruz ruhu üzerinde deneyimler kazanmış ve bunları iki yıl sonra *"Zâbit ve Kumandanla Hasbihal"* adlı ölümsüz eserinde yazmıştır. Komutan Mustafa Kemal'in olgunlaşması sürecinin başlangıcı da Trablusgarp ve Balkan savaşlarında edindiği deneyimdir. Bu muharebeler özellikle Trablusgarp'takiler gerilla savaş taktiklerinin uygulanmasını sağlaması bakımından çok önemli olmuştur. Buradaki uygulamada ortaya çıkan aksaklıklar, eksiklikler ve başarılar daha sonra Anadolu'da verilecek olan Kurtuluş Savaşı'nda düzenli ordu kuruluncaya kadar çok ama çok önemli ol-



Sofya'da Ateşemiliter iken bir kostumlu baloda giydiği ve en iyi kıyafet seçilen Yeniçeri Kostumuyle

muştur. Aslına bakarsanız Trablusgarp onun için çıraklık dönemi muharebeleridir. Gelibolu kara muharebeleri kalfalık dönemi, Sakarya ise ustalık dönemidir. Başkumandan meydan muharebesi ise eski unvanla ordinaryusluğudur; başka bir bakışla da Büyük Taarruz onun *taktik* ve *strateji* ustalığının görülmesiyle 'Başkumandanlığının' dünya savaş tarihince itirazsız kabulüdür.

Sofya'da ataşe olarak bulunduğu sürece Türk gençleriyle de birlikte olmaya çaba harcamıştır. Bu toplantıların birisinde gençlerden birisi sorar: "Siz, Türk tarihinde kendinize bir rehber seçtiniz mi?"

Mustafa Kemal'in yanıtı da doğal olarak tarihi kişilikleri örnek gösterir olur: *"Ben Gazi Osman Paşa'yı kendime rehber olarak seçtim. Ömrüm boyunca onun yolunu takip edeceğim. Türk ruhu Plevne'de yeniden kendini bulmuştur. Millet yolundaki mücadelemizde daima sembolümüz Plevne'de doğan millî ruh olacaktır. Felaket günlerinde Plevne Savaşı'nı ve Osman Paşa'yı düşüneceğiz. Sizin de kahramanlık sembolünüz Gazi Osman Paşa olsun."*[34] Gençlere kendisine örnek aldığını söylediği kişinin bir savunma savaşı ustası oluşu ilginçtir.

Hem Sofya'da resmi görevini yapıyor hem de oranın sosyal yaşamına katılmaktan geri durmuyordu. Davetlerin, baloların konukları arasında hep o vardı. Bir keresinde giydiği yeniçeri kıyafetiyle balonun en beğenilen kostümü ödülünü almıştı (Kiril ve Metody Bayramı, 24 Mayıs 1914). Yakışıklıydı, gösterişliydi bu nedenle genç kadınların dikkatini çekiyordu.

Bu arada Corinne'in mektuplarını da aksatmıyordu. Bu aileye mensup Melda Özverim ikisi arasındaki ilişkiye "bir dostluğun öyküsü" demektedir; bir ders çerçevesinde başlayan bu mektuplaşma, giderek düşündüklerini dürüstçe birbirine ifade etmekten çekinmeyen iki insan arasındaki gerçek bir dostluğa dönüşür. Bu içten dostluk, Mustafa Kemal'in Sofya'dan sonra atandığı Çanakkale, Diyarbakır, Siirt ve Silvan'dan atılan mektup ve kartlarla sürdürülür, mektuplaşma 1917 yılına kadar aralıklı olarak devam eder. Ve mektuplardan da anlaşıldığı üzere bu iki insanın ilişkisi hiçbir zaman dostluk çerçevesini aşmaz.[35] Ancak şimdiye kadar Atatürk biyografisi yazarlarının görmediği Corinne'e yazılmış 21 Kasım 1913 tarihli mektup duyulan ilginin, beğeninin bir dostluğun ötesinde duygu yoğunluğu taşıdığı izlenimini veriyor:

"Sevgili Corinne,

Çarşamba akşamı kollarında geçirdiğim günün tatlı anısıyla İstanbul'dan ayrıldım. Beni senden uzaklaştıran tren zannetiğim gibi 16.30'da değil, 15.20'de hareket etti.

Trenin kalkış saatini soran bütün arkadaşlarım da benim gibi yanıldılar. Hareket saatinde yanımda kimse yoktu, kimseyi görmeden ve hiçbir arkadaşıma veda edemeden ayrıldım. Yol arkadaşım, Almanca'dan başka bir dil bilmeyen bir Alman'dı. Sizinle yaptığımız çalışmalara güvenerek bu beyle bir diyaloğa girme ce-

saretini gösterdim. Bir taraftan lisanımın zayıflığı, diğer taraftan senden ayrılmakla duyduğum hüzün, konuşmayı devam ettirmeme engel oldu.

İstasyondan aldığım gazeteleri okur gibi yaparak birlikte geçirdiğimiz güzel anları rüya gibi yaşadım; parkta yaptığımız gezintiyi, Sceting Palace'taki buluşmalarımızı, Edith'in korkularını, kısaca yalnız sizi düşündüm. Ruhumda sırf size ait güzel hatıralar var.

Akşamın yedisi olmuş, restoranın garsonu beni yemeğe çağırdı. Saat 10'da yatağıma yatmıştım bile. Uyumak için değil, Alman yol arkadaşımdan kurtulmak ve rahat rahat seni düşünmek için. Sının ne zaman geçtiğimizi bilmiyoru, çünkü ortalık henüz zifiri karanlıktı. Tren öğleden sonra saat 2'de Sofya'ya vardı, bir araba tutarak elçiliğe gittim.

Şu anda Hotel Bulgarie'deyim, fakat bu otelden memnun değilim, yarın değiştirmeyi düşünüyorum. Bana göre mobilyalı bir ev bulmak çok zor, bulana kadar otelde kalmaya mecburum.

Elçilikte bir büro düzenledim. Orada misafir kabul edeceğim. Nazik mektubunuzu, yazdığım bu satırların sonuna gelirken aldım. Cevdet Bey mektubunuzu, 'Madam Corinne sizi selamlıyor,' diyerek verdi. Mektubun sizin tarafınızdan yazıldığını nereden anladığını bilmiyorum. Belki yazınızı tanıyordu.

Ne kadar nazik ve zekisin, Corinne!

Yolculuğumda beni yalnız bırakmak istemedin, mektubunla bana refakat ettin. İşte bu yüzden yolculuğum süresince zihnim sadece seninle meşguldü.

Şimdiye kadar ancak Avusturya-Macaristan bakanını ve askerî ataşesini ziyaret edebildim.

Kenti ve buradaki hayatı daha tanıyamadığım için sana Sofya hakkında ilginç haberler veremeyeceğim, fakat açıkça kendimi cehennemde gibi hissettiğimi söyleyebilirim.

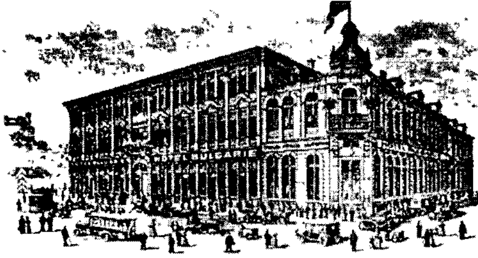
Valideniz hanımefendiye, pederiniz beyefendiye saygılarımı ilet lütfen ve Edith'e korkacak bir şey olmadığını söyle, işte onun yanındasın. Benimle kaçacağını sanıyordu galiba; bana gelince, senin yapmandan endişe ettiği şeyi onun Vehbi Bey'le yapmasından korkarım.

Seni bütün kalbimle öper, burada tek tesellim olacak mektuplarını beklerim, sevgili Corinne."

Öyle görünüyor ki Mustafa Kemal'in Sofya'ya atanışı Corinne'in kızkardeşi Edith'i, ablasının da onunla birlikte gideceği düşüncesiyle endişelendirmiş. Mektuplarında Corinne'e bazen 'sen', bazen de 'siz' diye hitap etmektedir. Bu ilginin ve duygunun açığa kavuşamayışının kararsızlığı mı yoksa üslup mu, doğrusu yargıya varmak güç. Corinne'in Mustafa Kemal'e mesafeli bir yakınlık duyduğu ve bunu da ona hissettirdiği söylenebilir.

Sonunda Splendid Oteli'nden ayrılan Mustafa Kemal, aylardır çektiği ev hayatının özlemini Alman asıllı Hilda Christianus'un pansiyonuna yerleşmekle biraz olsun giderir. Pansiyoner Hilda evli olup kocası Güstav, 6-7 yaşlarındaki

RESTAURANT FRANÇAIS
EXELLENTE CAVE
POSTE TELEGRAPHE
COIFFEUR À LA MAISON
AUTO-GARAGE
TELEGRAMM ADRESSE
BULGARIE HÔTEL SOFIA
TELEPHON
Nº 318 953



MAISON PREMIER ORDRE
CHAUFFAGE CENTRAL
LUMIÈRE ÉLECTRIQUE
CHAMBRES À PARTIR DE FR 4
BAINS ET DOUCHES
APPARTEMENTS
SALLE DE LECTURE-FUMOIR
SAFE

GRAND HÔTEL BULGARIE SOFIA
EN FACE DU PALAIS ROYAL

Sofia, le 21 Novembre 1913

Ma chère Corinne
J'ai quitté Constantinople, Mercredi soir, [illegible]
les fameux souvenirs de la journée [illegible]
[illegible] à [illegible] Le train qui m'éloigne [illegible]
à 6 h. 30 et comme je croyais qu'il partirait
[illegible] comme tous mes camarades [illegible]
trompés de l'heure de départ [illegible]
au moment [illegible] comme moi; personne [illegible]
[illegible] personne [illegible] mon départ [illegible] n'a pu exister.

Mustafa Kemal'in 21 Kasım 1913'te Corinne'e Sofya'dan yazdığı ilk mektup

kızı, yaşlı anne ve babasıyla birlikte kalmaktaydılar. Kiraladığı oda, tek pencereli, basit mobilyalı küçük bir yerdi. Pencerenin önündeki çalışma masasında gecenin geç saatlerine kadar çalışır, kimi zamanlar yalnızlıktan sıkılınca ev sahibesi Hilda'ların tarafına geçerdi. Evin kızı aradan uzun yıllar geçtikten sonra o gençlik yıllarını şöyle anlatmıştır: "*Onunla önceleri Fransızca konuşurduk. Sonra ona Almanca ders vermeye başladım. Babamla annem Mustafa Kemal'i en az benim kadar sevmişlerdi. Sohbet etmek için sık sık davet ederlerdi bizim tarafa. Çok az konuşurdu. Ama her zaman nazik ve güleryüzlüydü. Benim kırmızı gülden hoşlandığımı bildiği için bana her zaman kırmızı gül getirirdi.*"[36] Anne Hilda'yla Çanakkale cephesi de dahil olmak üzere yazışmaları devam edecektir.

Mustafa Kemal Sofya'da on beş ay kadar görev yapar. Buradaki görevi o kadar da kolay olmamıştır. Komitacılar arasında çıkan anlaşmazlıklar dolayısıyla iki kez öldürülmek istenir. Makedonya komitacılarının kendisine yaptıkları uyarmalarla bu komplolardan sıyrılır.[37]

Ataşelik görevinde gerçekten çok başarılı olur. Burada kurduğu ilişkiler ve bıraktığı olumlu izler, sonraki yıllar kendisini gösterecektir. Bulgar yöneticileri, Türk millî mücadelesine sempatiyle yaklaşmışlar, İtilaf güçlerine rağmen Kuvayı Milliyeye yardımda bulunmuşlardır. İki ülke arasında diplomatik ilişkiler ku-

rulması yönünde, Türk bağımsızlık savaşının ilk gününden itibaren sıcak temaslar başlamıştır. EmperyalistlerinAnadolu'dan atılması sonrasında da iki ülke arasındaki iyi komşuluk ve dostluk arzusu devam etmiştir. Bu olumlu gelişmenin oluşumunda, Mustafa Kemal'in, askerî ataşe olarak Sofya'da kurduğu şahsî ilişkilerin katkısı büyüktür. Örneğin, Bulgaristan ile Türkiye arasında 18 Ekim 1925 tarihinde Ankara'da imzalanan Dostluk Anlaşması onun eseridir.[38]

Umutsuz Bir Aşkın Öyküsü

Toplantıların ilgi odağı haline gelen gelen Binbaşı Mustafa Kemal genç Bulgar subayların kıskançlığının hedefi olmaktadır. Bunun başlıca nedeni bir Bulgar generalinin kızına duyulan ilgi ve kızın verdiği karşılığın gözlerden kaçmayışıdır.

Sofya'da Türk askerî ataşesi olarak atanan Mustafa Kemal ile, ünlü ozanlara esin kaynağı olan, yabancı diplomatların "Balkan Gülü" adını taktıkları güzel Miti Kovaçeva'nın kaderleri Balkan Savaşı'nın Bulgaristan'da yarattığı büyük yıkım ve felaketli günlerde Sofya'da kesişti. Bu satırların yazarı Liliana Serafimova'dır ve Mustafa Kemal ile Miti Kovaçeva'nın öyküsünü 'umutsuz bir aşkın öyküsü' olarak nitelemektedir.

Mustafa Kemal birkaç aylık pansiyon yaşamının ardından, çevresinin de genişlemesiyle ayrı bir eve taşındı. Bulgar meclisindeki Türk milletvekili Şakir Zümre ile birlikte Türk büyükelçiliğine yakın bir ev kiraladılar. Eve uygun eşyaların alınışı ardından, Bulgar adliye bakanına mükemmel bir ziyafet verdiler. Yemekte başta rakı, şampanya, havyar ve bir içki sofrası için ne gerekliyse hepsi vardı.[39] General Kovaçeva Balkan Savaşı'nda 4.Ordu komutanı olarak cephedeydi. Kovaçev'in Şarköy ve Bolayır zaferleri biliniyordu. Mustafa Kemal, İkinci Balkan Savaşı'nda birlikte döğüştükleri general Kovaçeva ile mutlaka buluşmak istediğini yemekte adliye bakanına anımsattı. Mustafa Kemal'in asıl amacı kısa bir süre önce bir toplantıda gördüğü güzel Mara Dimitrina ile tanışabilmekti.

Liliana Serafimova'ya göre[40] Mustafa Kemal ile Miti ilk kez 1914 yılının şubat ayının ilk cumartesi günü, ünlü opera sanatçılarının konuk edildiği Şehir Gazinosu'nda Selanik'ten eski bir arkadaşı, avukat ve milletvekili olan Dimo Açkov ve eşi Ana Kovaçeva'nın masasında tanıştı. Önce konu Mustafa Kemal'i her zaman heyecanlandıran Verdi'nin operasıydı. Bizet'in Carmen operasını da dinlemişti, üstüne uzun uzun tartıştılar. Johann Strauss'un *Mavi Tuna* valsi çalınca Türk binbaşı ile 'Balkan Gülü' kendilerini pistin ortasında buluverdi. İlk tanışma böyle oldu ve bundan sonra da birbirlerini unutmaları mümkün olmadı.

Ertesi gün Kovaçevaların evine davet edilmişti, gitti. General o gün sivildi. Tanıştılar, harita üzerinde Gelibolu cephesinden konuştular. Bu konukluğun ardından Miti'nin piyano çaldığı çeşitli davetlerde görüşülüyordu. Artık Miti'yle sık sık buluşuyorlardı, Sofya'da ilişki dilden dile dolaşmaya başladı.

Generalin kızının karşı cephede savaştığı bir Türk subayıyla aşkı, kırıcı dedikoduların yayılmasına yol açmıştı. Mustafa Kemal Miti'ye âşık olmuştu hatta babasından istemeyi düşünmeye başlamıştı, ama sonu ne olur kestiremiyordu.[41]

Mustafa Kemal, Corinne'le mektuplaşmaya devam ediyordu.

> "Son mektupların bana büyük bir memnuniyet verdi. Beni daima hatırladığını öğrendiğime çok bahtiyarım. Ben de her an seni düşünüyorum ve senin sevimli refakatinde geçirdiğim güzel anları zevkle hatırlıyorum. Sofya, boş zamanları doldurabilecek hiçbir eğlencesi olamayan tatsız bir şehirdir... 7 Aralık 1913"[42]

Corinne, aldığı mektupların çok düzgün Fransızcayla yazılmış olduğunu görerek şaşırır. Yazdığı cevapta, ufak tefek imla yanlışları olmakla beraber, genelde mektupların daha iyi bir Fransızca bilen birisi, yani bir başkası tarafından yazıldığından şüphelendiğini gizlememiştir.[43]

Mustafa Kemal'in 14-27 Aralık 1913 tarihli karşılığında Corinne'in bu kuşkusuna açık bir yanıt vermemekle beraber işin içinden gayet nazik ve ince bir tarzda sıyrıldığını görüyoruz.

> "...Bana yazıyorsun ki, son mektubunda evvelkiler kadar imla yanlışı olmadığı için, bundan mektuplarının bir başkasının kalemiyle yazıldığı neticesini çıkarmışsın. Bu küçük dikkati senin tarafından bir kompliman olarak değerlendiririm; zira ben, bildiğim kadar Fransızcam üzerinde hiçbir hayale kapılmıyorum. Bu dili Türkçe kadar iyi bilseydim, size yalnız daha sık mektup yazmakla kalmaz, size karşı samimi, bağlılığımı daha zarif ve daha seçkin bir şekil altında ifade etmeye muvaffak olurdum."[44]

Serafimova'nın Miti'yle duygusal ilişki yaşadıkları dönem olarak yazdığı tarihte Corinne bir mektup alır. Buradaki bir paragraf gelecekteki devrimci Mustafa Kemal'in habercisi gibidir. 25 Ocak 1914 tarihli bu mektubun bir özelliğide, maddiyata verdiği önemi öğrenme şansı bulmamızdır. Mektubun ortalarında, "Benim ihtiraslarım büyük bir fikrin başarısına yöneliktir," diyor.

> "...Benim ihtiraslarım var, hem de pek büyükler, fakat bu ihtiraslar, yüksek mevkiler işgal etmek veya büyük paralar elde etmek gibi maddi emellerin tatminine taalluk etmiyor.
>
> Ben bu ihtiraslarımın gerçekleşmesini vatanıma büyük faydaları dokunacak, bana da liyakatla ifa edilmiş bir vazifenin canlı iç rahatlığını verecek büyük bir fikrin başarısında arıyorum. Bütün hayatımın prensibi bu olmuştur. Ona çok genç yaşımda sahip oldum ve son nefesime kadar da onu muhafaza edeceğim."[45]

Mustafa Kemal Kovaçeva'lara daha sık gider olmuştu. 1914 yılının Mayıs ayı da geri kalmıştı. Genç Bulgar subaylarına göre bu aşk skandaldı. İş her geçen gün sarpa sarıyordu. Bu arada Sofya Büyükelçisi Ali Fethi (Okyar) de bir Bulgar kıza âşık olmuştu ve babasından istemesi için dostları Açkov ailesini araya koymuştu. Fakat kızın babası general Raço Petrov, sessiz, sakin rakısını

yudumlarken, birdenbire ayağa fırladı ve çılgın gibi bağırmaya başladı. "Ben," dedi, "kızımı Türk'e vermektense kafasını keserim!"[46]

Ali Fethi'nin başına gelen bu olaya Mustafa Kemal'in canı çok sıkılmıştı. Dimo'nun kız isteme işi başarılı olmamıştı, ama General Kovaçev, Raço Petrov değildi. "Balkan Gülü"nü babasından istemeye kendisi gidecekti. Gitti de. Miti'nin babasıyla çok dostça bir konuşma oldu, kızı gerçekten de istedi. General isteğini reddetmemiş ama ertelemişti. Aslında söyledikleri akılcıydı. Sultan Murad'ın Bulgar Mara'yla yaşadığı aşk hemen gündeme getirildi. Dedikodular dayanılacak gibi değildi, General Kovaçev, Dimo'yu Kemal'in artık kızı Miti'yi görmemesi konusundaki ricasını iletmeyle görevlendirdi. Miti'yi Kemal'e vermeyeceklerdi.

Splendide Otel'den 13 Mayıs 1914 tarihiyle Corinne bir mektup yazmıştı, mektubun sonunda Latin harfleriyle Türkçe yazdığı bir not vardı:

> "Dünya insanlar için bir imtihan yeridir. İmtihan edilen insanın her soruya pek uygun cevap vermesi mümkün olmayabilir. Fakat düşünmelidir ki, hüküm, cevapların bütününden ortaya çıkan neticeye göre verilir. Bu teoriyi kabul ettikten sonra beni bazı noktalarda zayıf veya noksan bulmakla beraber hemen menfi hüküm vermekte acelecilik göstermez..."

12 Temmuz Bulgaristan gül bayramıydı. Mara ve Mustafa Kemal Aslanlı Köprü'de yürüdüler, o gün yakışıklı binbaşı âşık olduğu kıza yani "Balkan Gülü"ne, cebindeki son kuruşuna kadar gül aldı. Son kez beraber oluyorlardı.

Son raporlarında Bulgarların bayındırlık ve ulaştırma çabalarıyla, demiryollarına verdikleri önemi, stratejik bakımından değerlendirmekte, bu arada Hasköy-Porto Logos (Karaağaç) hattını döşeyerek Adalar Denizi'ne inmek istediklerini anlatmaktadır. Verilen bilgiler, Osmanlı Devleti'nin savunma politikası ve silahlı kuvvetlerin hazırlıkları bakımından büyük önem taşımaktaydı.[47]

Mustafa Kemal artık Sofya'dan ayrılıyordu. Bundan sonra onu bekleyen tek gerçek vardı: "Büyük savaş".

Mustafa Kemal'in askerî ataşe olarak Sofya'dan gönderdiği raporlardaki stratejik değerlendirmeler, 33 yaşında genç kurmay subayın geleceğe dönük ufkunu göstermesi açısından çok önemlidir. Olayların analizindeki geniş ve derin görüşlerini yansıtırken âdeta geleceğin olabilirliğini ortaya koymaktadır. Bu raporlarda uluslararası arenadaki oyuncuların, Balkanlar'daki oyunlarını görür ve buna göre tedbirler alınmasını ister. Sofya'daki askerî ataşelik dönemi boyunca Balkanlar'daki siyasi gelişmeleri değerlendirirken yaklaşmakta olan dünya savaşının da gelişini sezer.[48]

ZABİT ve KUMANDAN ile HASBİHAL (SUBAY VE KOMUTAN İLE SOHBET)

Mustafa Kemal Sofya'dayken yarbaylığa (1 Mart 1914) yükselmiştir. Terfii nedeniyle Corinne'den tebrik alınca hemen karşılığını yazmıştır: "*Yarbaylığa yükselişim münasebetiyle yolladığınız çok sevimli tebrikler beni derinden derine duygulandırdı. Son zamanlarda Sofya, Belgrad ve Petinya Ataşemiliterliklerine atanmam üzerine son derece meşguldüm.*"[49]

Resmi görevlerinin ona yüklediği yükümlülükleri yerine getirirken, askerlik mesleğiyle ilgili olarak da çalışmalarını sürdürmüştür. Bunun bir örneği olarak yazdığı bir broşür ya da kitapçığı gösterebiliriz. Mustafa Kemal'in yazdığı kitaplar arasında önemli bir yer tutan eseri "*Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal*"[50], yarbay rütbesindeyken kaleme alınmış ama 1918 yılında yayınlanmıştır. Arkadaşı Nuri'nin (Conker)[51] "*Zabit ve Kumandan*" (Subay ve Komutan) adlı, konferanslardan oluşan eseri üzerine Mayıs 1914'te, onunla sohbet şeklinde kaleme alınmış bir kitaptır. Bu kitaptan önce Mustafa Kemal imzasıyla 1908-1918 yılları arasında küçük broşürler halinde yayımlanmış kitaplar tarih sırasına göre şöyle sıralanır:

1. *Takımın Muharebe Talimi*, General Litzman'dan tercüme, (64 sayfa), Selanik, 10 Şubat 1324 (1908)
2. *Cumalı Ordugâhı-Süvari, Bölük, Alay, Liva Talim ve Manevraları*, (41 sayfa) Selanik, 1325 (1907)
3. *Beşinci Kolordu Erkân-ı Harbiye Tabiye ve Tatbikat Seyahati*, (40 sayfa), Selanik, 1327 (1911)
4. *Bölüğün Muharebe Talimi*, General Litzman'dan tercüme (74 sayfa), İstanbul, 1328 (1912)
5. *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, (32 sayfa), İstanbul, 1334 (1918)

Mustafa Kemal'in bu küçük broşürlerini üç kısma ayırmak gerekiyor. Birincisi iki kitap halinde olan General Litzman'dan çevirilerdir. Öbür ikisi, askerî

tatbikat sırasında tutulan notların krokiler eklenmesiyle kitap haline getirilmesidir. *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*'i Sofya'da kaleme almıştır.

Kurmay Binbaşı Nuri Conker, kitabında Osmanlı ordusunun uzun süredir ve neredeyse art arda yaşadığı başarısızlıkların nedenlerini tartışıyor; subayların sorumluluk ve görevleri üzerinden bu duruma çözüm önerileri getiriyordu. Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ise kitabında, yer yer onun kitabına doğrudan göndermelerle, aynı konuda kendi düşüncelerini, önerilerini dile getiriyordu.

Kitabın yazıldığı Nisan 1914'te, Balkan ve Trablusgarp savaşlarının acıları henüz çok tazeydi. Mustafa Kemal kendisine gönderilen "*Zabit ve Kumandan*"ı ancak 1914 yılının Mayıs ayında okuyabilmiştir. Bu gecikmeden dolayı da "*Selanikli kardeşim Kurmay Binbaşı Nuri Bey'e*" hitabıyla başladığı kitabına, "*Bu güzel ve değerli eserini okumakta birkaç gün geç kalmış olmakla gerçekten suçlansam yeridir*" diye giriş yapmıştır.

Kitabın basım serüveni de ilginç. Nuri Conker'in kitabı yazıldığında belki Birinci Dünya Savaşı endişesi vardı, ama Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı kimsenin öngörüsünde yoktu. Ne var ki, *Hasbihal*'deki endişeler haklı çıktı. Savaş yıl bitmeden patlak verdi; büyük olasılıkla savaşla ilgili nedenlerden dolayı, kitabın basılması 1919'a kadar gecikti. Anafartalar muharebelerinde, Mustafa Kemal ile Nuri Conker, kitaplarında gündeme getirdikleri sorunlara yönelik çözümleri, başarıyla hayata geçirdiler.

Aralık 1918'de mütareke İstanbulu'nda Mustafa Kemal, Fethi Okyar'la birlikte *Minber* gazetesini yayımlarken, beş yıldır bekleyen *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*'i bastırdı. Her bir nüshası 7,5 kuruş fiyatla satışa çıkarıldı.[52]

Ruşen Eşref Ünaydın yazdığı (1956) önsözde diyor ki:

> "Bendeki nüsha Büyük Adam'ın o zaman İstanbul'da iken el yazısı ve imzası ile bir kat daha kıymetlendirilerek bana vermek lütfunda bulunmuş olduğu nüshadır. Bu nüshanın şimdiye kadar elimde kalmasını, eşim Saliha'nın –Mütareke'de galip bir İtilaf Devleti subayına verilmek üzere bir gün içinde eşyamızla birlikte apartmanımızdan kapı dışarı edilmek; İnebolu'ya geçerken, *Ümit* Vapuru Anadolu'ya subay ve silah kaçırmaktadır diye haber verilmesi üzerine Kızkulesi açıklarında İtilaf kontrolünce dört gün dört gece alıkonularak köşesi bucağı bavul, çuval aranıp taranmak; Buhara'ya sefaret memurluğu ile giderken Batum'dan öte bırakılmamak gibi serüvenlerde yabancı seyahatlerimizde ziyana uğratmadan sağlamış bulunmasına borçluyum. Kadirbilirliğinden dolayı kendisine burada bir daha teşekkür ederim.
>
> Mütareke şartları içinde elde kalabilen basit kâğıt üzerine ufak punto ile basılmış pembe kaplı küçücük bir risale kılığındaki Zabit ve Kumandan ile Hasbihal, yıllar yılı kimsenin dikkatini çekmedi. Yanılmıyorsam, ondan ilk bahseden ben oldum."

Afet İnan da kitap hakkında önsöz yazdığında (1959) bazı eksiklikleri tamamlamış, *Minber* matbaasında 1918'de İstanbul'da basılan bu kitabın ilk sayfalarında sağ köşede Mustafa Kemal'in madalyon içinde bir asker resmi vardır

ve imzası da "Sofya Ataşemiliteri Kurmay Yarbay Mustafa Kemal"dir. Diğer köşede "Kurmay Binbaşısı Mehmet Nuri Bey'e" ibaresi konmuştur.

Afet İnan şöyle yazıyor: "Atatürk bu küçük kitabında okunduğu zaman görüleceği gibi çok meselelere temas etmiştir. Fenne, ilme, insan kudretine büyük değer veren Atatürk'ün bu kitabındaki şu cümlesi ne kadar çok şey ifade etmektedir: *'İnsanları istediği gibi kullanan kuvvet, fikirler ve bu fikirleri teşhis ve tatmin eden kimselerdir.'*"

Osmanlı ordusu Çanakkale cephesine sürüldüğünde, daha yeni Balkan savaşlarından çıkmış, yorgun, moralsiz, daha da önemlisi inancını yitirmişti. Balkan Harbi'ndeki ağır yenilgi, subay kadrosunu hayal kırıklığına uğratmakla birlikte mesleki açıdan da çok şey öğretmiştir. Bu savaştan çıkarılan derslerden en önemlisini Mustafa Kemal, Nuri Conker'e söyler: "Savaş, askerlik sanatının öğrenilmesine yarayan vasıtaların en mükemmeli, en gerçeğidir." Balkan Savaşı'ndan önce ordu içinde terfide liyakatten çok, partiye ve saraya yakınlık önemli bir rol oynuyordu. Baktığınız zaman askerin teçhizatını tam olarak görüyordunuz ama erzak çantaları boştu. Yiyecek depoları neredeyse boşalmıştı. Birçok yoksunluk kolera hastalığının yayılmasına yol açmıştı. Sefer stokları barıştan itibaren yeteri düzeye çıkarılamamıştı. Erler ve subaylar, komutanlar da dahil olmak üzere aç kalıyordu. Ordudaki bazı tümen ve alay komutanlarının durumunu Mustafa Kemal *"Zabit ve Kumandan ile Hasbihal"*de Meşrutiyet döneminin Osmanlı ordusu tarafından Edirne manevra alanında ilk kez yapılan gösteride, karşılaşılan durumu, şöyle ortaya koymaktadır:

> "Bir tümen komutanından, tümenine verdiği emir ve tümenin bulunduğu durumun bildirilmesi, soru sormaya yetkili bir kişi tarafından istendi. Tümen komutanı böyle bir soru sorulmamış gibi atının üstünde hiç kımıldamadan, suskun ve dilsiz duruyordu. Biraz bekledikten sonra birinci sorunun cevabından vazgeçilerek, kolordu komutanından alınan emirden ne anladığı soruldu. Yine cevap yok. Sebep?! Sebep aldığı emrin manasını anlamamıştı. Sebep, verdiği emrin, daha doğrusu imza ettiği emrin ne olduğunu bilmiyordu.
>
> Ya böyle anlaşılmadan verilen emri alan alay komutanları? Evet, bu merakı gidermek için tümen komutanının yanından ayrılarak –Karıştıran- istikametinde yürüyen alaylara katıldım. Bir alay komutanından beni hareketleri hakkında aydınlatmasını rica ettim. 'Şimdi,' dedi, ceplerini karıştırdı, ceketinin iç cebinden buruşuk bir kâğıt çıkardı.
>
> 'İşte iki emir... Birini gece aldım. Birini de sabahleyin. Henüz ilk emrin gereklerini tamamen yerine getiremediğimiz için, ikinci emrin isteklerini uygulamaya başlamadık.'
>
> Bu emirleri gözden geçirdim, ikincisi, birinciyi geçersiz sayıyordu. Fakat alay komutanı hâlâ, önce birinciyi, sonra ikinciyi diyordu niçin? Çünkü alay komutanı emirleri anlamamıştı. Oysa alay gidiyordu. Fakat nereye ve ne için? Bunu alay komutanının kendisi de bilmiyordu, alayını oluşturanlardan hiç kimse de bilmiyordu.

O halde nereye gidiliyordu? Bu gidiş elbette, felakete, rezalete, utanca doğru gidişti.

Ve istirham ettik ki, bugün için yapılacak ilk teşebbüs, her şeyden önce ve kesinlikle gelişmeye yatkın, özel nitelik ve kabiliyetleri olanlardan bir komuta ve subay topluluğu oluşturmak olmalıdır."

Ordunun 1914'ler başındaki durumu buydu ama Osmanlı ordusunun yine de sağlam bir kuruluş yapısı vardı. Kısa bir süre içinde Alman disiplin anlayışıyla, Enver Paşa'nın orduda yaptığı subay temizliği sonucunu göstermiş, teknik güce ulaşamasa da insan niteliği artırılmıştı. Bu yorgun ordu, adına *"Çanakkale ruhu"* denilen savaş gücünü birden bire Gelibolu muharebelerinde yaratacaktı. Aynı ruh bir kez de, yine yorgun, bıkkın, yenilmiş olarak çıkılan Birinci Dünya Savaşı ardından, Anadolu topraklarındaki muharebelerde kendini gösterecek, adını değiştirip *"Kuvayı milliye ruhu"* olarak, emperyalizme karşı dur diyecektir. Kendisinden umut kesilen Osmanlı ordusu, iki kezinde de İngiltere'nin oluşturduğu koalisyon güçlerine direnmeyi başarmıştır.

Osmanlı ordusundaki birliklerin temelini oluşturan muvazzaf subaylar, harp okullarından sağlanmaktaydı. Seferde kadro eksikleriyse, emekli subay ve yedek subaylarla tamamlanıyordu.

"İyi bir ordunun meydana gelmesinde etkisi olan, türlü araçların en etkilisi, hiç kuşkusuz birliğin başındaki komutanın etkili oluşudur," diyen Mustafa Kemal, bir komutanın etkisinin, dolayısıyla komutanlık niteliğinin önemine bir kez daha değinerek, "bir birliğin ve özellikle subayların yalnız iyi örnek olacak önderlerle yetiştirilebileceğini" söylüyordu.

Mustafa Kemal yazıyor: "Subay ve Komutan'ın ikinci bölümü çok önemlidir. Subay kalp, güven kazanacak ve arkasına alacağı insanlara moral desteği verecek...

Bu faslın başından sonuna kadar olan birçok güzel sözleri dinledikten sonra Mustafa Kemal devam ediyor:

'Askerlik, işlerin çekip çevrilmesi değil, insanların yönlendirilmesi ve yönetilmesi sanatıdır,' tanımına geri dönüyorum ve 'İnsanlar nasıl yönlendirilir?' diye bir daha kendi kendime soruyorum.

Bu soruya senin (Nuri Conker) açıkladığın cevapları hatırlarken, sanki bir filozofun şu sözlerini işitir gibi oluyorum: '*İnsanlar, ancak, emelleri, düşünceleri saptanılarak yönlendirilebilir ve yönetilebilir.*'

... İnsanları istediği gibi kullanan kuvvet; düşünceler ve bu düşünceleri kişiliğe büründüren ve genelleştiren kimselerdir. Düşüncenin özelliği de hiçbir karşı çıkışın bozamayacağı mutlak bir biçimde kendi kendini kabul ettirmektir. Bu ise, düşüncenin yavaş yavaş duygularla bütünleşerek inanca dönüşmesiyle mümkündür. Ve böyle olduktan sonradır ki, onu sarsmak için bütün başka mantıkların, başka akla vurmaların hükmü olmaz.

...Kuşku yok ki, bizim milletimizin kişiliği de bütün kişilikler gibi yükselmeye, istenilen biçime dönüşmeye uygundur. Fakat kendisi olmak koşuluyla!.."

Gerek Nuri Conker'in gerekse Mustafa Kemal'in yazdığı kitap aradan bunca yıl geçmiş olmasına karşın subaylara ve savaş tarihi ile ilgilenen herkese rehber olmaya devam ediyor.

Bu konuyu Afet İnan'ın cümleleriyle kapatalım: "Bu küçük kitap, 20. yüzyılın milletçe ve dünyaca büyük adam tanıdığı Atatürk'ün hayatının belirli bir devresinde fikri çalışmalarını aksettirmesi bakımından çok önemlidir.

O, okumuş, öğrenmiş ve öğretmek için de yazmıştır."

Dil devrimi üzerine çalışmalar sürdürülürken bir akşam sofrada Sadi Irmak'a sorar: "Benim misyonum nedir?" Yanıtı bulamazlar ve kendisinin söylemesini isterler. O da, "Ben, öğretmenim," der.

***

Balkan Savaşı üzerine devrik padişah II. Abdülhamid'le birlikte Salih (Bozok), Lorley Vapuru'yla Selanik'ten İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Mustafa Kemal ve Nuri (Conker) de Derne'den İstanbul'a gelmişti. Mustafa Kemal, Babıali'de Meserret Kıraathanesi'nde görüştüğü Salih'e gözleri yaşlı dolu dolu, "Selanik'i, o güzel memleketimizi nasıl bıraktın? Düşmana niçin teslim ettiniz de buraya geldiniz?" demişti.[53]

Dipnotlar

1 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.489
2 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.489
3 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.494
4 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara, 1984, s.57
5 *Talat Paşa'nın Hatıraları*, H.Cahit Yalçın'ın önsözüyle, Güven Yayınevi, İstanbul, 1946, s.18
6 *Talat Paşa'nın Hatıraları*, H.Cahit Yalçın'ın önsözüyle, s.18
7 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt:3, s.849
8 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt:2, kısım:2, TTK, Ankara, 1983, s.11
9 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, Osmanlı Devri Balkan Harbi*, 2.cilt, 2.kısım, 2.kitap, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi Şarköy Çıkarması, Ankara, 1993, s.247
10 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt:3, s.857, Atatürk ve Çakmak arasındaki konuşmayı dinlemiştir.
11 Asım Us, *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıt Matbaası, İstanbul, 1964, s.168-169
12 Cemal Kutay, *Ardında Kalanlar*, Cem Ofset, İstanbul, 1988, s.173
13 Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi*, 1.Cilt, ikinci baskı, yazan: E. Albay Reşat Hallı, Ankara, 1993, s.11
14 Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi*, 1.Cilt, ikinci baskı, yazan: E. Albay Reşat Hallı, Ankara, 1993, s.11-12
15 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.60-61 Atatürk'ün Dr.Tevfik Rüştü Aras'a söylediklerinden
16 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, birinci cilt, tevzi yeri: İnkılâb Kitabevi, İstanbul, 1943, s.9
17 İlber Ortaylı, "*Mustafa Kemal Atatürk'ün Bulgaristan'daki Yılları*", IX.Türk Tarih Kongresi, c.III, TTK Yayını, Ankara, 1989, s.2041
18 Altan Deliorman, *Mustafa Kemal Balkanlar'da*, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1959, s.5
19 Altan Deliorman, *Mustafa Kemal Balkanlar'da*, s.6
20 Esra Sarıkoyuncu Degerli, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askerî Ataşeliğinin Türk-Bulgar İlişkilerine Yansımaları (1913-1938)*, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s.16

21 Tahsin Ünal, "*Mustafa Kemal'in Ataşemiliterliği*", Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Yıl:VIII, Sayı:90, Nisan 1970, s.361

22 Cemalettin Taşkıran, "*1913'te Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya'daki Faaliyetleri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Bulgar İlişkileri*", Askerî Tarih Bülteni, Sayı:45, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ağustos 1998, s.1

23 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984, s.117'nin aktardığı kaynak: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:1981, Sayı:1, s.84, ayrıca: *Tarihte Türk Bulgar İlişkileri*, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, s.85

24 Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü*, 3. baskı, Doğan Kitaplar, İstanbul, 2007, s.35

25 Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980, s.64-65

26 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.79

27 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.62; öyküyü Aras, Bayur'a anlatmıştır.

28 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1988, s.18

29 Sadi Borak, *Atatürk Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç,Yazışma ve Söyleşileri*, KırmızıBeyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s.398-399- Mustafa Kemal'in Sofya'dan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bu yazı Tahsin Ünal tarafından saptanmıştır. Ünal bu belgeyi, Mustafa Kemal'in görevini devralan Yahya Kerim Bey'den sağlamış ve Türk Kültürü Dergisi'nde yayınlamıştır. Mustafa Kemal'in çalışma odası olmayışından yakındığı bu belge aynen yayınlanmıştır; *Türk Kültürü*, sayı:90, Nisan 1970, s.362-363

30 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, s.19- Yukarıda belirtilen rapordaki hususların uygulanması bakımından, beşer yıllık dönemlere ayrılmış yirmi yıllık bir plan yapıldığı, başka bir raporda da, 250 milyon franklık çeşitli top, tüfek ve türlü cephane satın almak istedikleri açıklanmıştır. Almanya ve Avusturya'ya yapılan bu siparişlerin türü ve sayısı bildirilmekte ve o arada (192 makineli tüfek, 440 sahra topu, 170 dağ topu, 220 bin tüfek) alınmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır.

31 Yarbay Behiç Erkin'e Mustafa Kemal'in 29 Temmuz 1912'de Derne'den yazdığı mektup Hâkimiyeti Milliye 8 Eylül 1925 tarihli sayısında yayınlanmış; aktaran kaynak: Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.64

32 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984, s.117-118'in aktardığı kaynak: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:1981, Sayı:1, s.84, ayrıca: *Tarihte Türk Bulgar İlişkileri*, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, s.85

33 Ahmet Tetik (yayına hazırlayan), *Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914)*, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s.xıx

34 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.111

35 Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü*, s.33

36 Şemsi Belli, *Fikriye*, Ankara, 1995, s.39-45

37 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, s.116

38 Esra Sarıkoyuncu Değerli, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askerî Ataşeliğinin Türk-Bulgar İlişkilerine Yansımaları (1913-1938)*, s.107

39 Süleyman Yeşilyurt, *Ata'nın Hayatındaki On Dokuz Kadın*, Ankara, 2005, s.30-34

40 Liliana Serafimova, *Mustafa Kemal ve Miti Kovaçeva Umutsuz Bir Aşkın Öyküsü*, çeviren: Nezihe Sarı, Doğan Kitaplar, İstanbul, 2006, s.35-37

41 Liliana Serafimova, *Mustafa Kemal ve Miti Kovaçeva Umutsuz Bir Aşkın Öyküsü*, s.40-53

42 Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü*, s.38

43 Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü*, s.38

44 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:1, s.155, aktarılan kaynak: Milliyet, 24 Kasım 1954

45 Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, s.69

46 Liliana Serafimova, *Mustafa Kemal ve Miti Kovaçeva Umutsuz Bir Aşkın Öyküsü*, s.96

47 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, s.20

48 Ahmet Tetik (yayına hazırlayan), *Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914)*, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s.xiv

49 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.22

50 Bu kısım yazılırken yararlanılan kaynaklar: Mustafa Kemal, *Atatürk Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, Cumhuriyet Yayını,1998; Mehmet Nuri Conker, *Zabit ve Kumandan*, önsöz: Hasan Âli Yücel, Cumhuriyet Yayını,1998; Mustafa Kemal Atatürk, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, sadeleştiren: Emre Taylan, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2006; Özer Sükan (e.tuğgeneral), "*Zabit ve Kumandan ile (Yeniden) Hasbihal*", Harp Akademileri Bülteni, yıl:37, sayı:199, Temmuz, 2001, s.176-213; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 1 (1903-1915), *Subay ve Kumandan ile Konuşmalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.157-178

51 Mehmet Nuri Conker, 30 Eylül 1881 tarihinde Selanik'te doğmuştur. Selanik Askerî Rüştiyesi'nden sonra Manastır Askerî İdadisi'ni bitirdi. 1902 yılında İstanbul Harbiye Mektebi'nden mezun olarak 21 yaşında Piyade Teğmen rütbesiyle ordu saflarına katıldı. 1910 yılında kurmay subaylık sınavını üç yüz kişi arasından birincilikle kazanarak kurmay oldu. 1912'de kurmay binbaşılığa yükseldi. Aynı yıl başlayan Balkan Savaşı'nda Çanakkale Boğazı Mürettep Kuvvetleri kurmay subaylığına atandı. Bolayır'da dizinden yaralandı. 1913'te Alman İmparatoru Kaiser Wilhelm'in Almanya'ya tedavi için çağırdığı on iki yaralı Türk subayından birisi olarak Wiesbaden'e gitti. O yıl Osmanlı ve Alman İmparatorlukları askerî nişanlarıyla onurlandırıldı. 1913 yılının Nisan ayında Mustafa Kemal'e gönderdiği '*Zabit ve Kumandan*'ı yazdı. 1921 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin Almanya temsilcisi olarak Berlin'e gönderildi. Orada iki yıl görev yaptıktan sonra 1923'te TBMM ikinci devresine Kütahya'dan milletvekili seçildi. 1930 yılında kurulan Serbest Fırka'nın Genel Sekreteri oldu. 1931 seçimlerinde Gaziantep Milletvekili oldu. Almanya, Avusturya-Macaristan ve Hollanda devletlerinin üstün hizmet madalyaları ile onurlandırı-

lan Mehmet Nuri Conker, Mustafa Kemal'in çok sevdiği ve saydığı bir arkadaşı idi. Conkbayırı'ndaki üstün başarılarından sonra Mustafa Kemal bu yakın dostuna 8 Şubat 1935'te (Conker) soyadını verdi. Aynı yıl TBMM başkan vekili oldu. Üstün hizmetlerini daha uzun bir süre devam ettireceği bir yaşta, 11 Ocak 1937 yılında Ankara'da öldü. Atatürk'ün direktifleriyle Ankara şehitliğine gömüldü.

Atatürk her zaman sofrasında ona özel bir dikkatle yer vermiş, eski arkadaşıyla konuşmaktan, şakalaşmaktan zevk almıştır. Bugün birer tarihi belge değeri kazanmış olan mektuplarından da bu duyguların yazılı ifadesini buluyoruz. 4 Ekim 1911 tarihinde Rus vapuru ile Trablusgarp'a giderken Urla'dan Salih Bozok'a yazdığı mektupta ona iki yakınından bahsediyor. Biri annesi, ikincisi Nuri Conker'dir. Onun için şöyle diyor: "Başka kâğıt yok. Nuri'ye ayrıca mektup yazamayacağım. İstersen bu mektubumu aynen gönder veyahut bahisle bir mektup yaz ve o kıymetli kardeşimize de ki: Benim için hatırası kalb ve vicdanımdan bir an çıkamayan bir öz kardeş varsa Nuri'dir. Bu muzlin seferi onunla yapmak isterdim. Allah nasip ederse sâha-i mücadelâtta birleşiriz, eğer mukadderse ahirette buluşuruz." Tüm mektuplarında ona hitabı "Azizim Nuri", "Kardeşim Nuri"dir. 11 Ocak 1937'de vefat eden Nuri Conker için Atatürk, Afet İnan'a hitaben Cenevre'ye 16 Ocak 1937'de yazdığı mektupta şöyle demektedir: "Hatay üzüntüsüne Conker'in ölüm acısı karıştı; bu acının açtığı yaranın derinliğini tahmin edersin."

52 Hasbihal'in bu ilk baskısı 1000 adettir. Mustafa Kemal bunlardan bir kısmını dostlarına dağıtmak üzere alıkoydu, kalanlar piyasaya verildi. Ancak Mustafa Kemal'in Mayıs 1919'da, kitabın basımından altı ay kadar sonra Anadolu'ya geçerek İstanbul Hükümeti'yle ilişiğini kesmesinin ardından; Mütareke ve İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgaliyle birlikte anılan Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin emriyle, piyasadaki bu kitaplar toplanıp imha edildi. Bu yüzden *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*'in bu ilk baskısından çok az nüsha günümüze erişebilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün sağlığında, Hasbihal yeniden basılmadı. Ta ki 1956'da, Hasan Âli Yücel yeni kurulan İş Bankası Kültür Yayınları'nın ilk kitabı olarak yayımlayana dek. Bu kitabı Ruşen Eşref Ünaydın sadeleştirerek yayına hazırlamıştır. İş Bankası Kültür Yayınları *Hasbihal*'in özgün metnini de, Cumhurbaşkanlığı Özel Kalemi'nin eski yazıdan çevirisiyle, Atatürk'ün Askerliğe Dair Eserleri içinde 1959'da yayımladı. Ruşen Eşref Ünaydın 1956, Afet İnan da 1959 yılı edisyonu için sunuş yazıları kaleme aldı.

53 Salih Bozok - Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.170

YEDİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN KALFALIK DÖNEMİ: ÇANAKKALE SAVAŞI 1915*

Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine ait hatıralarından Uluğ İğdemir dinlediklerini şöyle aktarır:

> "Biz, kişisel kahramanlıklarla uğraşmıyoruz. Yalnız, size Bombasırtı olayını anlatmadan geçemiyeceğim. Karşılıklı siperler arasındaki mesafe sekiz-on metre, yani ölüm muhakkak... Birinci siperdekilerin hiçbirisi kurtulmamacasına düşüyor. İkinci siperdekiler onların yerine gidiyor. Fakat, ne kadar imrenilecek bir soğukkanlılık ve tevekkül ile biliyor musunuz?.. Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini de biliyor ve en ufak bir çekinme bile göstermiyor.
>
> Sarsılmak yok... Okumak bilenler Kuran-ı Kerim okuyor ve Cennete gitmeye hazırlanıyorlar. Bilmeyenler, Kelime-i Şahadet çekerek yürüyorlar. İşte bu, Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren hayret ve tebrike değer bir örnektir. Emin olmalısınız ki, Çanakkale muharebesini kazandıran bu yüksek ruhtur."

---

* Bu bölüm için Erol Mütercimler'in 'Gelibolu 1915' adlı eseri temel alınmış, özellikle anekdotlarla 2005 yılından sonra yayınlanmış yeni kaynakçalar taranmış ve bu doğrultuda birçok eklemeler yapılmıştır. Çanakkale Savaşı hakkında daha geniş bilgi almayı arzu eden okuyucunun 'Gelibolu 1915' adlı kitaba başvurmalarını öneririz.

OSMANLI DEVLETİ ALMANYA'NIN SAFINA İTİLİYOR

İttihat ve Terakki Partisi 1912 yılında gerçekleştirdiği hükümet darbesinden sonra fiilen devletin yönetimini eline geçirmişti. İttihat ve Terakki Hükümeti totaliter bir yönetim uygulamaya başladı, devletin idaresi artık Bakanlar Kurulu'ndaki birkaç bakanın eline geçmişti. Talat, Enver, Cemal Paşalar ile Maliye Nazırı (Bakanı) Cavit Bey, hükümetin ve devletin egemen aktörleri olarak görülüyorlar ama vatansever çabalarına karşın Balkan Savaşı'ndan yenik çıkıp çok ağır darbe yiyen orduyu ve ekonomiyi de bir türlü düzeltemiyorlardı.

Asıl önemli konu, her an patlaması beklenen büyük savaşta hangi safta yer alınacağının belli olmayışı idi. İngilizlere de Fransızlara da başvuruldu ama İttifaklarına kabul edilmediler. İttihat Terakki kadroları çok suçlandı ama zorunlu olarak rota Almanya'ya çevrildi.

Avrupa'da başlatılan büyük savaşta iki genel cephe açılmıştır. Bunlar doğu ve batı cepheleridir. Doğu cephesinde açılan savaşın içinde yer alan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda on ayrı cephede savaşmak durumunda kalmıştır.

Bunlardan Çanakkale Cephesi, İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale Boğazı'nı aşmak üzere 18 Mart 1915'te denizden yaptıkları saldırının başarısızlığı sonucu, Gelibolu Yarımadası'nda Arıburnu ve Seddülbahir bölgelerine asker çıkarmalarıyla kurulan cephedir.

Bu cepheler içinde Çanakkale savaşlarının Türk savaş ve ulusal tarihi içinde ayrı bir önemi bulunmaktadır. Hem bu cephenin hem de ötekilerin açılmasının nedeni, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile aynı blok içinde yer almasıdır. Çanakkale Cephesi'nin askerî anlamda kapanışı 9 Ocak 1916 gecesidir. Neredeyse sekiz buçuk ay sürmüş olan ve Mustafa Kemal'i savaş tarihine armağan eden Gelibolu kara muharebelerine yol açan gelişmelerin başlangıcı, siyasi olarak Almanya'nın yanına itiliştir.

Birinci Dünya Savaşı coğrafi sınırlar göz önünde bulundurulduğunda Avrupa anakarasında yapılan bir savaştır. Oysa, ekonomik, sosyal ve siyasal sonuçlarına bakıldığında bir 'dünya savaşıdır' sonucuna varılmaktadır. Bu savaşta 9

milyon asker 15 milyon sivil olmak üzere 24 milyon insan ölmüştür. Yaralı sayısı ise 21 milyondur.

Birinci Dünya Savaşı'nda bir yöntem olarak **topyekün** savaş ve bir savaş aracı olarak da "zafer" bir ana fikir – konsept oluşturmuştur. Topyekün savaş düşüncesinin tam olarak ne zaman ortaya konduğunu bilmiyoruz ama bizim Kurtuluş Savaşı'mız da dahil olmak üzere uygulamalarına dünya savaş tarihi pek çok kez tanıklık etmiştir. Savaş içinde tek bir stratejik amaç vardır: Muharebelerde taktik mağlubiyetler olsa bile savaşta kesin zafer kazanmak.

Birinci Dünya Savaşı askerî alanda iki yönüyle dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi abluka ötekisi ise **siper savaşı** oluşudur.

Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi ve Çanakkale Cephesi'nin Açılmasına Karar Verilmesi

22 Temmuz 1914 tarihinde Harbiye Nazırı (Savunma Bakanı) Enver Paşa, Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Baron von Wangenheim'a ittifak teklifinde bulunmuştur. 2 Ağustos 1914'te de Osmanlı Devleti ile Almanya arasında birlikte hareket etme antlaşması imzalanır. Bu anlaşma, Osmanlı devlet adamlarının iddia ettikleri gibi yalnızca savunma amaçlı değil, gerektiğinde saldırı amaçlı ve ülkeyi her an savaşa sürükleyebilir içerikteydi. Enver Paşa ve Sait Halim Paşa, hükümetin onayını almadan alelacele ve savaşa Almanya tarafından sürüklenebileceklerini bile bile anlaşmayı imzalamakta tereddüt etmemişlerdir.

Öte yandan Rusya'nın Boğazlar yoluyla yardım alabilmesi Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasına bağlıydı. Bu nedenle İtilaf Devletleri savaş boyunca Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması için bazı önerilerde bulunmuştu. Osmanlı Devleti bu önerilere kapitülasyonların kaldırılması, Ege adalarının kendisine verilmesi ve Mısır sorununun çözümlenmesi önerisinde bulunmuş, İngiltere ise buna yanaşmamıştır. Üstüne üstlük İngiltere parası peşinen ödenen *Sultan Osman* ve *Sultan Reşat* zırhlılarına el koymuştur. Bu olay Osmanlı kamuoyunda büyük öfkeye neden olmuştur. Bunu fırsat bilen Almanya *Goeben* ve *Breslau* adlı kruvazörlerini Çanakkale'ye yönlendirmiş ve Osmanlı Devleti de bir komployla karşı karşıya kalmıştır. Aslında İtilaf Devletleri, Osmanlı hükümetini Almanya'nın safına itmek için ne gerekirse yapmıştır.

10 Ağustos 1914'te, aslında komplo teorilerine konu olacak şekilde İngilizlerin takibinden kaçan *Goeben* ve *Breslau* adlı Alman gemilerinin Osmanlı Hükümeti'nin bilgisi dışında, fakat Enver Paşa'nın gizli izni ile Çanakkale Boğazı'ndan geçmesi Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini kolaylaştıran bir ilk adımdır.

Çanakkale'deki İngiliz ve Fransız konsolosları, Osmanlı Devleti'nin tarafsız olması karşısında bu iki geminin 24 saat içinde Türk karasularını terk etmelerini ya da silahsızlandırılmalarını ısrarla istediler. Osmanlı Devleti bu iki gemiyi silahsızlandırma yoluna gitmedi. Tersine bunları satın aldığını ilan ederek, birine *Yavuz Sultan Selim*, öbürüne de *Midilli* adlarını, vererek tüm personeliyle birlikte Osmanlı donanmasına kattı. Ayrıca bu Alman savaş gemilerinin komutanı olan Tuğamiral Souchon'u da Osmanlı Donanma Komutanlığı'na atadı.

Amiral Souchon'un Osmanlı donanmasının komutasını ele almasından iki ay sonra 27 Ekim 1914 tarihinde, Osmanlı hükümetinin karşı çıkmasına karşın, Karadeniz'e çıkardığı bir muharebe kruvazörü, beş hafif kruvazör dört muhrip ve bir mayın gemisi ile Rusya'nın Odesa, Kefe ve Novorsisky limanlarını 29 Ekim'de bombalaması ve iki Rus gemisi ile Fransız vapurunu batırması, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine neden oldu.

Gelibolu Yarımadası'nda aylarca sürecek kara savaşlarına gidişin önü Rus limanlarına karşı yapılan bu bombardımanlarla açılmış oldu.

Çanakkale Seferi'nin temel amacı İstanbul'u ele geçirmekti ve böylece Almanya'nın müttefiki olan Türkiye yenilecekti. Ayrıca bu stratejinin Mısır'ı Türklerin saldırılarından koruyacağı umut ediliyordu; Rusya'ya katkısı olacaktı ve Balkan uluslarının müttefiklerinin yanında savaşa katılmaları sağlanacaktı. Savaşın stratejisi, Donanma Bakanı Winston Churcill tarafından ortaya konmuştu. Stratejinin Savaş Konseyi tarafından kabul edilmesinde, hem Churcill'in şiddetli heyecanının hem de Savaş Bakanı Kitchener ile Başbakan Asquith'in pasif kalmalarının payı vardı.[1]

26 Şubat'tan 18 Mart'a Kadar Deniz Muharebeleri

4 Mart 1915'te İngiliz ve Fransız Müşterek Donanma Komutanı Amiral Sackville Carden, donanması olmayan Türklere son darbeyi rahatlıkla vurabileceğini düşünüyordu. Ama savaşta hesaba katılamayan olasılıklar vardı, bunu unutmuştu.

Seddülbahir Tabyası, Türkler tarafından boşaltılmıştı ama kale, ön gözetleme için çok önemliydi. Karadan yapılacak bir saldırı esnasında yarımadayı 9.Tümeni ile savunmakta olan Binbaşı Halil Sami, 27. Piyade Alayı, 3. Tabur ve 10.Bölük eratından Mustafaoğlu Bigalı Mehmet Çavuş komutasında bir takım askeri Seddülbahir Kalesi'ne yerleştirdi. Tabyanın hemen aşağısında yer alan kalede gözetleme yapacaklardı. Eğer düşman bir saldırıya girişirse onları oyalayacaklar ve acele olarak gerideki yedek birliklerine haber göndereceklerdi. Gelen birliklerle beraber, eğer dayanır ve hayatta kalırlarsa, birlikte düşmana

karşı koyacaklardı. Kısacası, takım önemli bir oyalama hareketini yapmak için görevlendirilmiş ve gözden çıkarılmıştı. Saldırı başladı.

Ondokuzuncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal, Seddülbahir kuzeyindeki Harap Tepe'den Müstahkem Mevki Komutanlığı'na bir rapor göndererek, bir askerin madalyayla ödüllendirilmesini istemiştir. Bu asker 27.Alay'ın 10. Bölük çavuşlarından Mehmet Çavuş'tur.

Mustafa Kemal'in raporda anlattığına göre; Seddülbahir'e çıkan İngilizler, buradaki piyadelerimizin ve obüs bataryamızın ateşleriyle ama özellikle Mehmet Çavuş'un tabya içindeki yarım takımının süngü hücumuyla püskürtülmüştür. Bu hücum sırasında Mehmet Çavuş, tüfeğinin mekanizmasının işlememesi üzerine, yanındakilere örnek olarak taşla düşmana saldırırken başından yaralanmıştır. Tümen Komutanı da adı geçenin madalyayla ya da başka bir biçimde ödüllendirilmesini önermiştir.

Bu olayı Uluğ İğdemir, "Arıburnu Muharebeleri Raporu"nda biraz farklı anlatır:

"Mehmet Çavuş Bigalıdır. Ben kendisini bu savaştan birkaç ay sonra tebdil-i hava için Biga'ya geldiği zaman gördüm ve savaşın hikâyesini kendinden dinledim. Mehmet Çavuş savaşı şöyle anlatıyordu:

"Ben mangamla nöbette idim. Düşman gemileri sahili şiddetle bombardıman ettikten sonra çıkarma yapmaya başladılar. Bu sırada gizlendiğimiz yerden çıkarak yere yattık ve düşmana ateşe başladık. Düşman da yere yatarak bize ateş ediyordu. Birbirimize çok yakındık. Bir ara tüfeğimin mekanizması işlemez oldu. Hırsımdan tüfeğimi attım. Bunu gören bir düşman neferi ayağa kalkarak bana ateş etmeğe başladı. Hemen istihkâm küreğini çekerek üzerine atıldım. Kaç kişiyi vurduğumu hatırlamıyorum. Gözümü açtığım zaman kendimi sıhhiye çadırında buldum."

Savaşlar, muharebelerde her zaman kendi kahramanlarını yaratır. Bigalı Mehmet Çavuş'un öyküsü de bunun tipik örneklerinden birisidir.

19.Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal o gün çarpışma ile ilgili olarak, Boğaz Müstahkem Mevki Komutanlığı'na şu raporu yazdı.

> "1. Düşman, saat 14.45'te yerli torbidobot ve zırhlı ile Seddülbahir'i şiddetle bombardıman ettikten sonra sahile yaklaşarak, bir zırhlının çanaklığından açtığı makineli tüfek ateşi desteğinde asker dolu üç büyük kayığı Seddülbahir İskelesi'ne yanaştırıp çok sayıda erini karaya çıkarmıştır. Bu noktaya karşı mevzi alan piyadelerimizin ve bölgedeki topların ateşi ve özellikle 9.Tümen, 27. Alay, 10. Bölük çavuşlarından *Mustafaoğlu Mehmet*'in komutasında olarak Seddülbahir Kalesi'nde bulunan bir takımın süngü hücumuyla püskürtülmüştür. Adı geçen çavuş, tüfek mekanizmasının işlememesi üzerine taşla, emrindekilere örnek olarak şekilde düşmana saldırmış, kendisi de başından ve sol memesinden yaralanmıştır. Bu çavuşunu uygun bir şekilde taltifini istirham ederim.
>
> 2. Şimdiye kadar 4 şehit, 14, yaralımız vardır. Tümeni ordugâhına geri gönderdim. Ben Harap Tabya'dayım. Gece yarısından sonra Maydos'a (Eceabat) döneceğim.

Yarbay Mustafa Kemal Bigalı Mehmet Çavuş'un kahramanlığını İstanbul'da hayran olduğu Madam Corinne'e 30 Mart 1915 tarihinde gönderdiği mektupta da yazıyordu.[2]

"Maydos Karargâhı (Dardanalles),
17 Mart 1331 (30 Mart 1915)

Aziz Dostum,

Son kartınız Maydos'a *Fethi*'nin (Okyar) bir zarfı içinde geldi. Siz ki benim hayatımı takip etmekten zevk almak istersiniz. Nasıl oluyor da benim muharebe meydanında olduğumu öğrenemediniz? Bunun benim hatam olduğunu mu söylemek istiyorsunuz? Hakikaten, değil mi, cidden endişelenmişsiniz sanırım. Ben Maydos'ta bulunur, gece gündüz düşmanla savaşırım da aziz dostum *Corinne* bunu bilmez ve kartlarıyla mektuplarını her zamanki gibi Sofya'ya gönderir, bunları da benim yerime hep *Fethi Bey* alır.

Vaziyet Çanakkale Boğazı'nda biraz kritik bir hal alınca, aziz dostumuz *Nuri*'nin eski mevkisi olan Rhodosta'ya (Tekirdağ) gidip orada bulunan bir tümenimizin kumandasını üzerine almamı isteyen gayet acil bir telgraf emri aldım. Yeni dostlarıma veda bile edemeden Sofya'dan ayrıldım. Biliyordum ki, bu benim tarafımdan bir nezaketsizlikti. Mısır'a gitmeden ve daha sonra Kudüs'te istirahate karar vermeden önce sizde bir akşam yemeği yiyen ve size hararetle veda eden *Nuri* hiçbir zaman benim gibi hareket etmek istemezdi.

Neyse, 24 saatte Rhodosta'da hazırdım ve tümenin oluşturulmasıyla meşgul oldum. Sonra oluşturduğum tümenle Maydos'a gitmek ve orada bulunan bütün kuvvetlerin komutalarını üstlenmek emrini aldım. Bu kuvvetler, Çanakkale Boğazı'nı müdafaa eden iki topçu tümeniydi.

Bir aydır buradayım ve Çanakkale Boğazı'nı Müttefiklerin çıkarma teşebbüsünde bulunan donanmalarına ve kuvvetlerine karşı müdafaa ediyorum. Bu ana kadar, sevgili *Corinne*, hep başarılı oldum ve aynı yerde kalırsam, kuvvetle ümit ediyorum ki daima başarılı olacağım.

Burada benim ismimin duyulmamasına şaşırmamalı, çünkü ben, mühim bir muharebenin kahramanı olarak *Mehmet Çavuş*'a şeref kazandırmayı tercih ettim. Tabiî şüphe etmezsiniz ki, muharebeyi idare eden sizin dostunuzdu ve savaş gecesi muharebelerin saflarında *Mehmet Çavuş*'u bulan da o idi.

Corinne, Sofya'dan ayrıldığımı ve burada bulunduğumu size niçin haber vermediğimi bana sormayınız. Çok iyi anlıyorsunuz ki çok ciddi bir şekilde meşgulüm ve şüphe etmemelisiniz ki hafızalarımızda silinmez çizgilerini bırakan değerli anları asla unutamam.

Zaman geçer, fakat dostlar arasındaki bağları daima kuvvetlendirir. Mektubumu elinize vermesi için size tümenimden bir subay gönderiyorum. Çünkü posta ile ancak manasız birkaç kelime göndermek mümkün. Siyasi, askerî ve umumi vaziyeti nasıl gördüğünüzü bana açıkça söyleyiniz Corinne.

Ben bu konuda size izahat veremem.

Cevdet Bey hiç değilse Pazar günleri sizi ziyaret ediyor mu? Etmiyorsa ona, sizi görmesi için yazınız ve söyleyiniz ki her türlü yanlış anlamalara karşın, ben onun samimi dostuyum ve bana mektup yazmasını arzu ediyorum.

Siz bana kısa, basit kartlar yollayabilirsiniz.

Size istenilen zamanda yazamazsam ümit ederim ki beni mazur görürsünüz.

Matmazel Edith'e yürekten dostluklarımı arz ederim. Valideniz hanıma ve pederinize lütfen hürmetlerimi bildiriniz.

Geçmiş ve geçmiş zamanın hatıraları ebedi bir hayata sahiptir.

Beni unutmayınız *Corinne*, hatta bu *savaş*ta ölsem bile."

***

Nedenleri üzerinde durmayacağız, ancak 18 Mart 1915 tarihinde İngiliz – Fransız büyük armadası Çanakkale Boğazı'nı geçemedi.

Daha da önemlisi, denizden geçemeyeceklerini anlayan İngilizler, kara harekâtına karar verdiler ve bu kez de karşılarında Mustafa Kemal gibi bir savaş dehasını buldular. Türkiye ise, Çanakkale Savaşları sonunda artık yıldızı sönmeye başlayan Enver Paşa yerine Mustafa Kemal'in doğuşuna tanık oluyordu. Burada doğan *"Sarışın Savaş Tanrısı"*, *"Çanakkale Geçilemez"* diye tüm dünyaya haykırıyor, yakın bir gelecekte bu ülkenin kurtarıcısı olacağını müjdeliyordu. Bu büyük komutan kısa bir süre sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratacak ve Çanakkale'nin *"Sarı Paşası"* Türk halkının gönlünde ve gözünde *"kurtarıcı"* olacaktı.

Müttefik gemileri Çanakkale önünden çekilip İskenderiye'ye rota verirken Türk cephesinde neler olmaktaydı?

Osmanlı Genelkurmay'ı Çanakkale Boğazı'na yeni bir taarruz bekliyordu ama kara kuvvetleriyle bir istila harekâtı da yeni bir tehlike olarak belirmişti. Tüm yeni olasılıklar hesaba katılmalıydı.

Liman von Sanders anılarında diyor ki[3]:

> "Nihayet 24 Mart'ta Enver, Çanakkale bölgesinde 5.Ordu'yu teşkile karar verdi. Türk Genel Karargâhı'na bu kararı verdirebilmek için benim harcadığım sürekli çabalara, son zamanlarda Alman Sefareti ile Amiral Souchon da katılmışlardı. Amiral von Usedum ise, Çin'deki tecrübelerine dayanarak, böyle bir çıkarmaya hâlâ ihtimal vermiyordu."

Sanders ile Enver arasında *Sarıkamış Harekâtı* öncesinden başlayan bir çekişme vardı. Sonunda Enver Paşa, Çanakkale'ye daha fazla kuvvet yığma kararı verdi ve geçici olarak Türk mareşal rütbesi verilen Alman Liman von Sanders'i Çanakkale'de kurulmakta olan yeni ordunun komutanlığına atadı. Sanders Almanya'da bir süvari tümeninin komutanı ve en yaşlı tümgenerallerden birisiydi. Al-

man ıslah heyeti başkanı olarak Türkiye'ye gönderilirken usulen bir rütbe terfi ettirilmiş ve Türk hükümeti tarafından da kendisine Müşir (mareşal) payesi verilmişti. Beşinci Ordu Komutanı olarak Boğaz'ı savunmak görevini alan Sanders de İngiliz general Ian Hamilton'un Limni Adası'ndan İskenderiye'ye hareket etmesinden iki gün önce 26 Mart'ta Gelibolu'ya ayak bastı. Von Sanders'in o gün atanması, kendisine yarımadanın savunmasına hazırlanmak üzere, Hamilton'un istilaya hazırlanmak için sahip olduğu kadar süre tanımıştı.

Beşinci Ordu'nun kuruluşu ve Sanders'in yanılgısı üzerinde biraz durmalıyız. Mareşal Liman von Sanders 3. ve 15.Kolordularla, 5.Tümen ve Bağımsız Süvari Tugayı'ndan oluşturulan 5.Ordu komutanlığına atanmıştır. Göreve başlamak üzere 26 Mart'ta Gelibolu'ya gelen mareşal, aynı gün Bolayır'a hareket etmiştir. Gerek bu olay, gerekse gelişinin ilk haftasından itibaren bölgede aldığı ve almayı düşündüğü düzenlemeler onun, İngiliz çıkarmasını, Saros Körfezi'yle Anadolu kıyılarından beklediğini kanıtlamıştır. Böylece o, Bolayır dışında Gelibolu Yarımadası'nda büyük çıkarma hareketleri beklemediğinden, Çanakkale savunmasını, sadece Saros ve Anadolu kıyılarına yapılacak çıkarmalara göre düzenlemiştir ki bunda, harekâtın gelişiminden de anlaşılacağı üzere büyük bir yanılgıya düşmüştür.

Sanders savunma sistemini de değiştirmişti ve bunu şöyle savunmaktaydı:

> "Cephe geniştir. Düşman çok üstün deniz kuvvetlerinin desteğinde Boğaz kıyılarındaki herhangi bir bölgeye çıkarma yapabilir. Çıkarma yerinin şimdiden ve doğrulukla kestirilebilmesi olanaksızdır. Bu bakımdan, kıyı savunmasını her yerde kuvvetli tutmak ve düşman çıkarmalarına engel olabilecek yeterlikte sabit düzenler aldırmak düşünülemez. Buna karşılık, karaya çıkan düşman kuvvetlerini esnek bir güvenlik perdesiyle karşılamak ve derinlikte hızla yetiştirilecek yedek gruplarıyla taarruz ederek denize dökmek mümkün ve çok daha uygundur. Doğru olanı, kuvvetlerin çoğunu kıyılar hattında bulundurmak, onları düşman donanmasına ezdirmekten başka bir şey değildir. Savunma kendi varlığını koruyarak iş görmelidir..."

Sanders'in yanılgısını, savunma sistemini değiştirmesini anlattık ancak ilerlemiş yaşına karşın önemli ve olumlu bir eylemini de belirtmek gerekiyor. Sürekli olarak, birliklere, yeni sistemleri öğretmeye çalışıp, oynak savunma ve olası karşı taarruz planları üzerinde birlik tatbikatları yaptırarak, savunma bölgelerindeki muharebe yeteneklerini artırmak yolunda büyük çabalar harcıyordu.

Orduların Karşılıklı Görev ve Hedefleri

Gelibolu Yarımadası Trakya'dan denize uzanan daracık bir kara parçasıdır ve 80 kilometre uzunluğundadır. Yarımadaya yapılacak bir çıkarmanın ve onun karşısında yapılacak bir savunmanın kapatılacak, örtülecek bir yanı olamazdı. Bu nedenle çıkarma yapacakların önce kıyıbaşı tutup kumsalı emniyet altına al-

dıktan sonra hedefleri tepeleri tutmak olacağına göre, Türklerin de savunmasının amacı onların bu noktalara çıkmasını önlemekti.

Liman von Sanders'in sorunu, düşmanın Gelibolu Yarımadası'ndaki noktalardan hangisini ya da hangilerini çıkarma yeri olarak seçeceğini tahmin etmekti.

Tümenlere derhal, kuvvetlerini bir arada bulundurmalarını, kıyı bölgelerine ancak gereği kadar müfreze göndermeleri emrini yolladı.

Bu gerçeği Liman Von Sanders'ten üç yıl önce, Balkan Savaşı'nın sonlarında Mustafa Kemal de görmüştü. Kendisi o tarihlerde Tümgeneral Fahri Paşa komutasındaki kolordunun Harekât Şubesi Müdürlüğü'nde bulunmaktaydı. Çatalca savunma hattını yaramayan Bulgar kuvvetlerinin Gelibolu yarımadasına sarkması olasılığına karşı bölgeyi savunmakla görevlendirilmiş olan kolordunun karargâhı yukarıda belirtildiği gibi (Eceabat) Maydos'taydı. Bir gün kolordu kurmay heyetinde, donanma desteği altında yarımadanın batı kumsallarına bir düşman çıkarması yapıldığı takdirde alınacak önlemler konuşuluyordu. Asker çıkarmaya elverişli kumsallara istihkâm yapmak projesini ileri sürenleri Mustafa Kemal şiddetle eleştirdi. Donanma ateşi altında karaya çıkılabileceğini kabul etmek gerektiğini, savunma önlemlerinin ancak bundan sonra alınmasının doğru olduğunu söylüyordu. Hatta bir ara sinirlenerek itiraz etmişti: *"İstediğiniz kadar telörgü engelleri koyunuz. Parçalar çıkarım... Karada ilerlemekliğimi önleyecek üstün kuvvet yoksa yarımadayı pekâlâ ele geçiririm."*

Mustafa Kemal, Bingazi bölgesinde İtalyanların, donanma desteği altında *karaya* kolayca asker çıkarışına tanık olmuş ve çıkarmayı başarıyla yaptıkları zaman, onun ne denli haklı olduğu ortaya çıkmıştı.

Liman von Sanders'e birinci derecede en tehlikeli gözüken yer Anadolu yakasıydı. Dolayısıyla buraya, eski Truva kentinin doğusunda ve batısında yerleşmek üzere iki tümen ayırdı. Elindeki altı tümenden sonuncusu, Mustafa Kemal'in kumandasında Maydos yakınlarında bulunuyor ve Ordu yedeğini teşkil ediyordu. Nerede destek gerekirse oraya sevkedilecekti. Gereğinde Kuzey Bolayır'a ya da Güney Seddülbahir'e...

5.Ordu kurulunca subay kadrosu da atanıyordu. Bunlardan birisi de Yarbay Mustafa Kemal'di. Burada görev verilişini anılarında anlatır[4]:

> "Yurdun tümünün bence belli bir felakete atılmış olduğunu gördükten ve bütün Türk Ordusunun, bir muhakkak felakete ne olursa olsun engel olmak için kanını dökmeye hazırlanmasından başka çare kalmadığını anladıktan sonra, benim hâlâ Sofya'da kordiplomatik içinde rahat salon yaşamı geçirmekliğim imkânı olabilir miydi? Başkomutanlık Vekaletine bir yazı ile başvurdum, ordu içinde rütbeme uygun herhangi bir görevin bana verilmesini rica ettim. Başkomutan Vekili tarafından bana çok nazik bir cevap verildi: *Sizin için orduda daima bir görev mevcuttur. Fakat Sofya Ataşemilterliğinde kalmanız daha önemli telakki edildiği içindir ki sizi orada bırakıyoruz.* Ben bu cevaba karşı şöyle karşılık verdim: *Yurdun savunmasına ait fiili görevlerden daha önemli bir*

görev olamaz. Arkadaşlarım savaş cephelerinde, ateş hatlarında bulunurken ben Sofya'da Ataşemilterlik yapamam. Eğer birinci saf subayı olmak liyakatinden yoksun isem, kanaatınız bu ise, lütfen açık söyleyiniz.

Uzun süre cevap gelmedi. Bugünler süresince çektiğim acıyı açıklamak zordur. Ben gerekirse bir er gibi, herhangi bir savaş cephesine koşmaya karar vermiştim. Onun için Sofya'daki evimin eşyalarını sefir bulunan Fethi Bey arkadaşımın onayı ile Sefarethane'ye aktardım. Küçük bir bavulumu hemen harekete hazır bir gezi bavulu haline koydum. Artık evi bile terk etmek üzere olduğum sırada İsmail Hakkı imzalı bir telgraf aldım. Bu imzanın üstünde *Harbiye Nazırı Vekili* işareti vardı, aynen şu idi: *On Dokuzuncu Tümen Komutanlığı'na atandınız. Hemen İstanbul'a hareket ediniz.*

Doğrusu, bu telgrafı aldığım tarihte Başkomutan Vekili Enver Paşa, Sarıkamış Savaşı'nı yapıyordu. Levazımatı Umumiye Başkanı İsmail Hakkı Paşa nezaret işlerinde ona vekalet ediyordu."

Yarbay Mustafa Kemal, Tümen Komutanlığına atanmasını da şöyle anlatır:

"Sofya'dan İstanbul'a geldiğim zaman Enver Paşa da Sarıkamış'tan dönmüş bulunuyordu. Önce kendisini ziyaret için makamına gittim. Haber gönderdim. Gelecek yanıtı kapıda bekliyordum. Bu aralık Personel İşleri Müdürü Osman Şevket Bey'i elinde dosyasıyla orada gördüm, kendisine sordum: 'Beni on dokuzuncu denilen tümene tayin eden Harbiye Nazırı Vekili İsmail Hakkı Paşa mıdır?'

'Hayır, doğrudan doğruya Başkomutan Vekili Enver Paşa Hazretleri'dir. Erzurum'dan telgrafla emir buyurdular, emin olunuz Beyefendi.'

Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver biraz zayıf düşmüş, rengi solmuş bir halde idi. Söze ben başladım, dedim ki:

'Biraz yoruldunuz...'

'Yok, o kadar değil.'

'Ne oldu?'

'Çarpıştık, o kadar...'

'Şimdiki durum nedir?'

'Çok iyidir,' cevabını verdi. Ben daha fazla Enver Paşa'yı üzmek istemedim.

Konuşmayı kendi görevime getirerek, 'Teşekkür ederim, beni numarası on dokuz olan bir tümene komutan atamışsınız. Bu tümen nerededir, hangi kolordu ve ordunun emrinde bulunuyor?' diye sordum.

'Ha evet! Belki bunun için Genelkurmay ile görüşürseniz daha kesin bilgi alırsınız.'

Enver'i çok meşgul ve çok yorgun görüyordum, sözü uzatmadım.

'Pek iyi. O halde sizi fazla rahatsız etmeyeyim. Genelkurmay ile görüşürüm,' dedim.

Genelkurmay'a müracaat ettim, gereken Paşalara kendimi şu yolda tanıtıyordum: 'On Dokuzuncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal'.

Kendilerine kendimi tanıttığım her zat hayretle yüzüme bakıyor, benim kim olduğumu anlamakta zorluk çekiyordu. Nihayet Başkomutanlık Genelkurmay'ında böyle bir tümenin varlığından haberi olan bulunmadı. Şimdi hale bakınız, ne tuhaf durumdayım. Olanca ciddiyetimle herkese 19.Tümen Komutanı olduğumu söylü-

yordum, halbuki böyle bir tümenin varlığından kimsenin haberi yok. Adeta sahtekâr durumda idim.

Nihayet ben şaşkın bir halde herkesin yüzüne bakarken bir akıllıcası dedi ki:

'Belki böyle bir tümen Liman von Sanders Paşa'nın ordusunda bulunacaktır. Bir kez onu görseniz...'

Von Sanders Paşa'nın nerede bulunduğunu sordum.

'Dairesi Nezareti Celili dahilindedir, efendim.'

'Kurmay Başkanı kimdir?'

'Kâzım Bey!'

'Lütfen beni önce onun yanına gönderir misiniz?' dedim.

Bir odacı çağırdılar ve, 'Beyi Kâzım Beyefendi'nin yanına götür,' dediler.

Kâzım Bey'in bürosunda kendisine hikâyeyi anlattım. Aldığım cevap şu oldu:

'Bizim birliklerimiz arasında böyle bir tümen yoktur. Fakat olabilir ki Gelibolu'da bulunan Üçüncü Kolordu, yapmakta olduğunu bildiğimiz bazı yeni kuruluşlar arasında yeni bir tümen oluşturma girişimindedir. Bir kez oraya teşrif buyurulursa gerçek anlaşılır.'

'Yani benim komutan olduğum tümen mevcut mudur, değil midir, bunu anlamak için Gelibolu'ya mı gideceğim?'

'Evet, doğrusu budur. Bununla beraber hareketinizden önce sizi Komutan Paşa'ya tanıtayım...'"

Mustafa Kemal'in anılarında anlattığı gibi 5.Ordu kurulmuş, buna bağlı tümenler teşkil edilmişti ama anlaşıldığı kadarıyla her şey henüz kâğıt üstündeydi. 19.Tümen Komutanı ile 5.Ordu Komutanı'nın karşılaşmasına gelmeden önce Liman von Sanders'in anılarına bir kez daha başvuralım[6]:

"24 Mart günü öğleden sonra geç vakit Enver telefon ederek benimle konuşmaya geleceğini bildirdi ve kendisi gelmeden önce büromdan ayrılmamamı rica etti. Az sonra Enver göründü ve gelir gelmez de Çanakkale'de teşkile karar verdiği 5.Ordu'nun komutanlığını üzerime alıp alamıyacağımı sordu. Derhal olumlu cevap verdim ve şunu ilave ettim: 'Oradaki birlikler derhal takviye edilmelidir, zira artık kaybedecek vakit kalmamıştır.'

Ertesi gün, yani 25 Mart akşamı yeni karargâhıma gitmek üzere vapura bindim ve İstanbul'dan ayrıldım ve on ay geçene kadar başkente dönmedim. Zaman darlığı yüzünden 1.Ordu Kurmayından ancak küçük bir kısmı beraberime alabildim. Bunlar arasında Kurmay Başkanı Kâzım Bey (Diyarbakırlı) ile iki Alman yaverimden biri Süvari Yüzbaşı Mühlmann ve öbürü Süvari Yüzbaşı Prigge bulunuyordu. Kurmay Heyetinin büyük kısmı, hemen arkadan gelecekti. Bunların hepsi, Süvari Yüzbaşı von Frese hariç, Türk subayları idi.

Alman Askerî Heyeti'nin erkânı İstanbul'da kaldı. 1.Ordu Komutanlığını da Mareşal von der Goltz'a devrettim."

Sanders'in yakındığı gibi Türk Genel Karargâhı, Boğaz üzerinde emir ve komuta yetkisini açık şekilde tertiplemiş değildi. 26 Mart'ta Gelibolu limanına vardılar ve karargâhlarını kurdular. 5.Ordu'nun o zaman beş tümeni vardı.

Bunlar Boğaz'ın Asya ve Avrupa kıyılarına dağılmışlardı. Tümenler, 9-12 tabur kuvvetindeydi. Taburların mevcudu da 800-1000 askerden oluşuyordu. Amiral Usedum, Çanakkale ve Karadeniz boğazlarının Başkomutanı idi. Türk Genelkurmayı'nın temsilcisi olarak Alman Amirali Merten Çanakkale'de bulunuyordu. Müstahkem Mevki Komutanı Tümgeneral Cevat idi. Emrinde Gelibolu Yarımadası'nın güneyindeki ve Boğaz'ın Asya kıyısındaki birlikler bulunuyordu. Yarımadanın ortasındaki ve kuzey bölgesindeki birlikler ise, Von Sanders'in komutası altındaki 1.Orduya bağlı, 3.Kolorduya aitti. Türk Genel Kurmayı da, Boğaz üzerinde bazı yetkilere sahip bulunuyordu.

Mustafa Kemal ile Liman von Sanders'in karşılaşmasını aktarırsak yukarıda anlatılan karışıklığı daha açık görebiliriz[7].

"Kâzım Bey önce yalnız olarak ordu komutanı Paşa'nın yanına gitti ve bir dakika sonra beni davet etti. Ve bir şekil ve surette, pek iyi hatırlamıyorum, '19.Tümen Komutanı' mı dedi, yoksa 'Kurulması düşünülen bir tümen komutanı' mı dedi, fakat, 'Sofya'dan gelen Ataşemiliter Yarbay Mustafa Kemal,' sözleri çıktı. Liman von Sanders Paşa büyük nezaket ve güleryüzle beni kabul etti. Bürosunun karşısında kendine dönük oturttu, kibar bir tavırla sordu:

'Sofya'dan ne vakit geldiniz?'

'Dün.'

'Hâlâ Bulgarlar savaşa girmeyecek midir?'

'Benim gördüğüme göre henüz girmeyeceklerdir.'

'Niçin?'

Bu soruyu sorarken eliyle de tuhaf bulmuş gibi bir jest yaptı. Cevap vermek için biraz düşündüm ve hemen dedim ki:

'Benim anladığıma göre Bulgarlar iki ihtimalden birinin gerçekleşmesinden önce savaşa girmezler. Onlardan biri, Alman ordusunun başarılı olacağına kanaat verecek açık kanıtlar görmedikçe, ikincisi, savaş hali kendi topraklarına temas etmedikçe.'

Bu cevabım üzerine Liman von Sanders birdenbire öfkelendi. Sağ yumruğunu sıkarak ve yukarı kaldırarak önce güldü ve ekledi:

'Bulgarlar hâlâ, Alman ordusunun başarısına güvenemiyorlar mı?'

'Hayır, Ekselans.'

Benim bu cevabım Liman Paşa'yı biraz daha öfkelendirdi ve yüzü hücum eden kanla kıpkırmızı oldu. Liman Paşa ciddi olarak kızıyordu, sordu:

'Niçin?.. Nasıl olur, Alman ordusunun başarısına karşı güvensizlik, bu nasıl olur?'

'Öyle efendim,' dedim.

Dikkatle gözlerime baktı ve, 'Siz ne kanaattesiniz?' diye sordu.

Soruya cevap vermek mi, vermemek mi gerektiğinde tereddüt ettim. Fakat komutanlığa atandığı vakit, havada bir komutan durumunda bulunan ben nasıl uzman bulunabilirdim? Aslında bu işlerde kendi görüşümü çoktan gerekenlere yazmıştım. Bunun tersi bir şey söyleyemezdim. Son dakikaya kadar da Bulgarların

uzağı gören hareketlerini takdir etmekten kendimi alamamıştım. Bilhassa Sofya'yı terk ederken o tarihte en yüksek makamı işgâl etmiş olan General Ficyef ile içtenli bir görüşme yapmış, benim görüşüme uygun düşen düşüncesini anlamıştım. Buna göre, ben, Türk yurdunun Boğazlarını savunma görevi almış bulunan bu Mareşal'e ne diyebilirdim? Bir anlık bir vicdan muhakemesinden sonra kısa bir cevap verdim, dedim ki: 'Bulgarları, düşüncelerinde haklı görüyorum.'

Liman von Sanders derhal ayağa kalktı ve bana izin verdi."

Mustafa Kemal, 19.Tümen Komutanlığı'na 20 Ocak 1915'te atanmıştır.[8] Salih Bozok anılarında Mustafa Kemal'in bu komutanlık görevine getirilmeden kısa bir süre önce kendisine genel durum hakkında yorumunu sunan bir mektup gönderdiğini söylemekte. Bu konudaki görüşlerinin Salih Bozok'ta kalması koşuluyla yazdığını özellikle belirtmektedir[9].

"Biz hedefimizi tayin etmeden genel seferberlik ilan ettik. Bu çok tehlikelidir. Çünkü başımızı bir tarafa mı, yoksa birçok tarafa mı vuracağız? Malum değildir. Koskoca bir orduyu uzun müddet hareketsiz, elde atıl bir vaziyette bulundurmak da çok zordur. Dolayısıyla sen de düşünecek olursan, durumun ne kadar vahim olduğunu anlayabilirsin.

Almanların durumu hakkındaki askerî görüşe gelince: Ben Almanların bu savaşta muzaffer olacaklarına kesin emin değilim. Gerçi bir şimşek hızıyla demir kaleleri devirip çiğneyerek Paris üzerine yürümektedirler. Fakat Ruslar da Karpatlar'a dayanmışlar ve Almanların müttefiki olan Avusturyalılara baskı yapmaktadırlar. Bu nedenle Almanlar bir kısım kuvvet ayırarak Avusturyalılara yardım etmek mecburiyetinde kalacaklardır. Bu kez Fransızlar kendi karşılarında bulunan Almanların kuvvet ayırdığını görerek karşı taarruza geçecekler ve Almanlara baskı yapacaklardır. Kendilerinin sıkıştırıldığını gören Almanlar, bu defa da Avusturyalılara gönderdikleri kuvvetleri çağırmak zorunluluğu karşısında bulunacaklardır ki, bu şekilde zikzakvari hareket edecek olan bir ordunun akıbeti, pek feci ve vahim olacağından, ben bu savaşın sonucundan emin olamıyorum.

Senin bu savaşa katılma konusundaki arzuna gelince: Burada savaşın sonucuna dair görüşümü yazdıktan sonra senin nasıl düşüneceğini bilmiyorum. Fakat bulunduğun yerde de bir görev yapmaktasın. Seni yeni bir göreve tayin ettiler de mi gitmek istemiyorsun? Sen şimdiki vazifeden ayrılırsan oradaki yerin boş mu kalacaktır? Sen gidersen yerine mutlaka bir başkası tayin edilecektir. O halde sana yeni bir vazife teklif edilinceye kadar orada kalmalısın. Çünkü sen vakitsiz olarak evlendin. İki çocuğun da var. Ailenin yanında bulunmak herhalde senin için uygun olur. Ben seni daima yanımda bulunduracak gibi bir göreve tayin oluncaya kadar yanıma alamam. Çünkü benim yüzünden sefil olmanı arzu etmem. Bir vazifeye tayinim için Savunma Bakanı'na yazdım. Burada iki buçuk bilgi edineceğim diye askerî ataşelikte kalmak istemediğimi ve millet ve memleketimin büyük bir mücadeleye hazırlandığı bir sırada benim de herhangi bir kıtanın başında bulunmak istediğimi bildirdim. Ve eğer herhangi bir sebeple memlekete girmeme izin verilmeyecekse açıkça bana yazmalarını ve benim de ona göre başımın çaresine bakacağımı da ilave ettim. Henüz cevap alamadım. Bakalım ne cevap verecekler. Gözlerinden öperim."

Mustafa Kemal atandığı 19.Tümen'i, yirmi gün içinde kurar, güçlü ve seçkin bir birlik haline getirir. Aldığı emir üzerine de birliğini Eceabat'a taşır.

Savunmada bulunan Türk Başkomutanlığı, Beşinci Ordu ve Kolordu Komutanlığı farklı görüşler öne sürerler. Alman Komutanlar ise, düşman çıkarmasının Bolayır'dan olacağı tahmini ile, savunmayı burada kurmayı öneriyorlardı. Ama yedek tümen komutanı Mustafa Kemal onların düşünce ve görüşlerine katılmıyordu. Durumu yerinde araştırarak, kendi görüşü doğrultusunda savunmasını düzenler. Anılarında da şunları söylüyor:

"...Düşman donanmasının Boğaz'dan geçmesine engel olan kıyı bataryalarımız denizden susturulamamıştır. Düşman bunları karadan ele geçirmek isteyecektir. Yarımadaya yapılacak çıkarmanın hedefleri, Alçıtepe ve Kocaçimen olacaktır. Buraları ele geçiren düşman, bataryalarımızı kolayca susturabilir. Bu iki tepeden en önemlisi ve tehlike yaratabilecek olanı, kıyı bataryalarımıza en yakın olan Kocaçimen'dir. Zaman kaybetmeden tümenimle oraya koşmalıyım..."

Liman von Sanders, Mustafa Kemal'in Almanlardan pek hoşlanmadığını bilirdi. Ancak onun son derece zeki ve yetenekli bir subay olduğunun da farkındaydı. Deneyimli Sanders bunun ne denli önemli bir şans olduğunu da biliyordu, çünkü, en temel personel stratejisi yaklaşımlarından birisi şunu kanıtlamıştı, 'şanslı birinci adam, nitelikli ikinci adama sahip olandı...'

Anılarında da belirttiği gibi Sanders'in Gelibolu'daki kurmay heyeti tamamen Türk subaylarından kurulmuştu. Ancak kıyıya yaymış olduğu kuvvetlerin bazı kumanda mevkilerinde yüksek rütbeli Alman subayları mevcut olup, Boğaz'daki topçu birliklerinin de bir kısmının personeli Almanlardan oluşuyordu ve bunlar Çanakkale'deki Alman Amirali von Usedom'a bağlıydılar.

Sanders'in görüşüne göre, *"en büyük tehlikeye maruz yer"* Bozcaada'nın karşısındaki Beşige Koyu idi, o da toplam kuvvetlerinin üçte biri olan iki tümeni bu bölgeye yığdı. Birini Beşige Koyu'na, ötekini de Kumkale yakınına yerleştirmişti. İngiliz yazar R.R. James'e göre bu, muhtemelen, Liman von Sanders'in yanlış hükümlerinden en ciddisidir.[10]

Hem Türk resmî savaş tarihinde hem de Liman von Sanders'in anılarında anlatılanlar, 5.Ordu Komutanı'nın, Arıburnu kuzeyi ve Anafartalar bölgesinden herhangi bir İngiliz çıkarmasını beklemediğini ortaya koymakta. Onun durum değerlendirmesine göre, Anadolu kıyısı ya da Bolayır bölgesinden gelecek hareket beklenmeliydi. Bu nedenle de, 19.Tümen Komutanı Albay Mustafa Kemal'in düşman çıkarması Anafartalar bölgesinden 'gelir' öngörüsünü, önemsememişti. Asıl çıkarmanın Saros bölgesine yapılacağını tahmin ediyordu ve buna karşı hazırlıklı olunulması konusunda emir vermişti. Sanders, aslında, Saros'tan çıkarma beklemekte haklıydı. Gelibolu'ya kim çıkarma yapmayı planlasa ilk akla gelecek olan kıyı Saros'tu.

En kritik saydığı iki bölgeyi emniyete aldıktan sonra, Sanders kalan iki tümenini Gelibolu Yarımadası'na yerleştirdi. Güney ucundaki Tekkeburnu ile Seddülbahir'deki kumsalların, artık Türklerin de, Sanders'in de gözlerini adamakıllı korkutmuş olan, gemi toplarının ateşi karşısında çok zor savunulabileceği ortadaydı. *Alçıtepe* ilginç bir noktadır. İnsan, zirvesinden Boğaz'ı hemen hiç göremez, en dar yerindeki kalelerse, Kilitbahir yaylası masifi tarafından tamamıyla gizlenmiştir. Bundan dolayı, muharebelerden çok sonra Yarımada'yı ziyaret eden Roger Keyes, Alçıtepe'yi *"muazzam bir sahtekâr"* diye tanımlamıştır. Bu özelliği ile Alçıtepe'nin yarımadanın güneyinin savunulmasında kilit bir nokta olduğu açık olmasına karşın Von Sanders de İngilizler de buraya gereken önemi vermemiştir. Buranın önemi muharebeler başlayınca anlaşılacaktır.

Yarbay Mustafa Kemal'in kumanda ettiği tümen Maydos'un iki mil kadar kuzeybatısında bir köy olan Bigalı (Boğalı) yakınında toplanmıştı. Görevlerinden biri Kabatepe bölgesine yapılacak bir çıkarmayı önlemek ve ova üzerinden Boğaz'a doğru bir ilerlemeye engel olmaktı.

Liman von Sanders'in kıyı savunması üzerindeki görüşleriyle Türk komutanlarının temel görüşleri arasındaki belirgin farklar ortaya çıkmaktadır.

Olayların gelişmesi, onun bu görüşünün uygulamada ne denli sakıncalı olduğunu ve ağır kayıplara yol açtığını gösterecektir.

İngiltere cephesindeyse Akdeniz Seferi Kuvvetler Başkomutanı Ian Hamilton belirledikleri stratejiyi anılarında şöyle aktarıyor[11]:

> "Bizi zafere götürecek karaya çıkışın, ilk ve en önemli adımı Enver Paşa'nın 5.Ordusunda hizmet görüp, onun güvenini kazanmış ve halen Türk Kuvvetleri Komutanlığı'na atanmış olan Liman von Sanders'i kararsızlığa düşürmek, dengesini bozmaktı.
>
> Karaya çıkınca, hemen saldırıya geçip muhakkak ilerlemeliydik. Bu suretle gerek onun, gerek cephedeki Türk askerinin moralini bozmuş olacaktık. Hâlâ, deniz kuvvetimiz ve harekât kabiliyetinin sağladığı üstünlük, büyük bir yardım sağlıyordu ve düşmanımız yaradılıştan soğukkanlı bir millet bile olsa, hattâ bir başka yere, aynı anda birlikler çıkarttığımızda, bunun bir hile olduğunu ve şaşırtmak maksadıyla yapıldığını öğrenmiş bile olsa, düşmanımızı tedirgin edebilmeliyiz.
>
> Hedefim olan Kilidbahir yaylasına mümkün olduğu kadar en yakın bir sahadan çıkarak, bütün kuvvetleri aynı zamanda, tıpkı bir balyoz darbesi gibi kitle tesiriyle tam bir şiddet yaratacak şekilde, bir seferde karaya çıkartmak azmindeyim.
>
> Güneyden, bizim ilk taarruz noktamız Alçıtepe olacaktır ve bu tepeye doğrudan doğruya hücum edeceğiz. İlyas Burnu plâjından karaya çıkarak Seddülbahir plâjı ile müştereken yürütülecektir. Bu bölgelerde Türklerin bize karşı koyacak bazı birliklerinin bulunduğuna inanıyoruz. Fakat onları kuşatma, Morto Koyu'na ve Kerte Köyü'ne karşı yapılacak saldırılarla halledilecek. Aynı zamanda, Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu, Kabatepe ile Arıburnu batısında, sahilde Sazlıbeyit Dere civarındaki Balıkçı Kulübeleri arasındaki arazide karaya çıkacak ve yarımadanın yüksek omurgasını ele geçirecekler. Düşmanın Kilidbahir yaylası yönündeki ricat yolları da kesilecektir.

İlk çıkarma Arıburnu yakınında, şafaktan hemen önce yapılacaktı. Askerler gruplanır gruplanmaz, üç grup halinde, kuzeyde Conk Bayırı ve Kocaçimen zirvesine doğru, doğuda Fundalık bayırı (merkezde Kemalyeri) denilen tepeciğe, güneyde de Kaba Tepe'ye doğru yelpaze gibi yayılacaklardı. Bu üç yeri ele geçirince, örtme kuvvetinin hemen arkasından karaya çıkmış olacak ana kuvvetin bir ölçüde daha az engebeli araziyi aşarak, Maltepe ve Maydos'a hızla ilerlemesi için yol açılmış olacaktı.

Liman von Sanders'in, çıkarmalar yönünden yarımada güney bölgesini, Anadolu yakasına kıyasla ikinci derecede değerlendirmesi yüzünden, Arıburnu kuzeyinde Azmak dereden Seddülbahir'e kadar 35 kilometre uzunluğundaki geniş ve önemli kıyıların savunması, Albay Halil Sami komutasındaki 9.Tümen'e bırakılmıştı.

19.Tümen'e gelince, Yarbay Mustafa Kemal komutasındaki bu tümen, Bigalı ve Maltepe dolaylarında ordu yedeğindeydi. Tümen, bu bölgedeki pozisyonuyla, Saros, Anadolu yakası ve yarımada güneyinde olmak üzere, üç yönden beklenen çıkarmalardan herhangi birinde kullanılacak gibi değişik ve oldukça zor bir görev yüklenmişti,

Hamilton'un genel harekât planında Arıburnu bölgesi için, Avustralya ve Yeni Zelandalılardan oluşan iki tümenli Anzak Kolordusu ile 2.Tali Filo görevlendirilmişti.

Baskın etkisi bakımından ilk çıkarma karanlıkta yapılacak, bütün kolordu bir günde karaya atılıp, savunma bir anda felce uğratılacak, boğazıtı egemen tepelerinin işgaliyle Eceabat doğrultusunda ilerlenerek, Seddülbahir bölgesine çıkan kuvvetlerin kuzey yanı korunacaktı. Buradaki Türk kuvvetlerinin kıyıyla bağlantısı kesilip, Kilitbahir platosuna taarruz için Başkomutanlık emri beklenecekti.

Planın başlıca özelliği, hedefe ulaşmada fazlasıyla çabukluk arayan mesafe, zaman, arazi ve savunmanın güç ve iradesi gibi askerî stratejideki temel koşullara yer vermeyen, İngilizlerin küçümseyici, daha çok aşırı iyimserliğe kaçan yanıydı ki, uygulamada uğranılacak hayal kırıklığıyla gerçekler, daha iyi anlaşılacaktı.

Çıkarmanın başlaması: İlk dönem kıyı muharebeleri

24 Nisan 1915 saat 14.00'te Mondros üssünden hareket eden Anzak Kolordusu'yla yüklü 2.Filotilla konvoyu, 25 Nisan saat 01.30'da gece karanlığında çıkarma yerinden yani Kabatepe'den dokuz kilometre uzaklıkta buluşma noktasına geldiler ama demirlemediler. Çok aydınlık ve mehtaplı bir geceydi ve kıyı şeridi gayet açık olarak görülüyordu. Filotillanın tahlisiye filikaları indirildi, destek gemilerine nakledildiler. Her biri bir istimbot ve dört kürekli filikadan oluşan on iki kafile oluşturulacaktı ve bunlar güneyden kuzeye doğru 1'den 12'ye kadar numaralanacaktı. Her refakat gemisinin yanına dört sıra dizildi.

Saros Körfezi'ne giren düşmanın haberini alınca Bolayır sırtlarına yönelen Sanders, güneydeki harekâtın gelişmesi karşısında, 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa'yı kuvvetlere komuta etmek üzere Eceabat'a göndermişti. Esat Paşa anılarında bu olayı şöyle anlatır[12]:

"...Vapurla Eceabat'a doğru yaklaştığımız sırada düşman zırhlıları bizim donanma ile karşılıklı endirekt atış yapmaktaydılar. Liman ateş altında bulunduğundan vapur bir süre duraklamak zorunda kalınca Kilye'ye çıktık. Kilye, Eceabat'a oranla Arıburnu'na daha yakındı. Karaya ayak bastıktan sonra düşman donanmasının atışından kurtulmak için Maltepe Höyüğü'nün doğusunda karargâhımı kurdum. Hem Arıburnu hem de Seddülbahir savaşlarını idare ile görevli olduğumdan, karargâhımı bunların ortasında seçmem gerekiyordu. Fakat Arıburnu'na çıkan düşman, Conkbayırı'nı ele geçirdiği takdirde Eceabat bölgesinin geri ile olan bağlantısını keseceğinden, Çanakkale Boğazı istihkâmlarına hâkim bir durum alacağı tehlikesine karşı Arıburnu, Seddülbahir'den daha önemli olduğu için, Maltepe'de karargâh kurmayı doğru buldum.

19.Tümen'in Dağ Bataryası, düşman hatlarına büyük kayıp verdiriyordu. Çanakkale telgrafhanesi tarafından çalınmış olan bir telgrafı Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanı Türkçe'ye çevirterek bana göndermişti. Telgrafta İngiliz donanması amiralinden şu yardım istenmekteydi: '*224 Nolu dörtgen içinde bulunan düşman topçusu ilerleyişimizi durduruyor. Bu dörtgeni ateş altına almanızı rica ederim.*' İlk önce telgrafta geçen 224 Nolu dörtgen sözüne (Su yatağı mevkii) bir anlam verememiştim. Sonradan elimize geçen subay esirlerin yanında bulunan haritada bu bölgenin, Mustafa Kemal'in topçusunun bulunduğu yer olduğunu anlamıştım."

İngilizlerin nakliye gemileri zaman zaman, içlerinde asker bulunmadığı belli olmasın diye çalılarla örtülmüş filikalar gönderiyor, ancak makineli tüfek ve mavzer ateşi şiddetini artırınca, bunları geri çekiyordu. Saatler geçtikçe, Saros Körfezi'ne egemen tepede olan biteni seyreden Sanders'in, bunun yalnızca bir oyalama olduğu konusundaki kuşkuları artıyordu, nihayet, Gelibolu'dan gelmekte olan birliklerden iki taburun, güneye dönerek Maydos'a gitmelerini emretti. Bolayır tümenlerine komuta eden Esat Paşa'ya da, güneye giderek, kumandayı eline alması emri tebliğ olundu.

Saatler ilerledikçe üstün Anzak kuvvetleri karşısında, uğradıkları kayıplar pahasına büyük bir özveriyle çarpışan bölgedeki zayıf Türk birliklerinin çekilmek zorunda kaldıkları görüldü. Arıburnu ve hemen derinliğindeki sırtlarda hiç piyade birliği kalmamış, ara vermeden karaya yeni birlikler çıkaran İngilizlerin bir tümene yakın kuvveti, Conkbayırı doğrultusunda serbest kalmıştı.

Bu arada Arıburnu'ndan *Balıkçı damlarına* ilerleyen bir Anzak taburunun taarruzu da, Cesarettepe ve Yükseksırt'ta bulunan 8.Bölük 3.Takım'ın çetin direnişiyle karşılaştı ve durduruldu. *Balıkçı damları* gibi çıkarma yerinin kanadında kalmış bulunan bir takımın, böylesine karmaşık bir muharebe içerisinde arazi ve genel durumun gereklerini, bu denli doğru değerlendirip zamanında

karar vermesi ve bir avuç eriyle mücadeleyi sürdürmesi gerçekten övülmeye değer bir konudur.

Mustafa Kemal'in ilk çıkarma günü 19.Tümen 57.Alay'ın yola çıkışı, muharebe meydanına geç gelişi konularında polemik düzeyinde tartışma yaşanmaktadır. Bazı üniversitelerin düzenlediği panellerde (Nisan 2003 ve 2004) ortaya atılan soru şuydu: Yarbay Mustafa Kemal muharebe alanına geç mi gelmiştir?

Aslında bölgeyi savunacak olan, Halil Sami'nin komutanı olduğu 9.Tümen'dir. Sahil savunmasından sorumlu tümen 19.Tümen değildir. Yarbay Mustafa Kemal'in 19.Tümen'i ordu ihtiyatına alınmıştır. Halil Sami'nin emrine Ordu komutanlığından verilen izinle 19.Tümen'den de asker gönderilecektir. Mustafa Kemal bu arada gerek 5.Ordu'ya gerekse kolorduya harekât tarzı için çeşitli zamanlarda sormuştur.

Şimdi gelelim Conkbayırı'na geliş saati meselesine. Çıkarma başladığında Mustafa Kemal Bigalı köyü doğusundaki Değirmenlik mevkiindeki karargâhtaydı. Yarbay Mehmet Şefik muharebe meydanındaki ilk raporu saat 07.55'te yazmıştır ve bu raporu yazdığı sırada Mustafa Kemal'in de bu saatten 10 dakika önce yola çıktığından söz etmektedir. 27. Alay Komutanı Yarbay Mehmet Şefik Arıburnu sırtlarından şimdiki Kemalyeri mevki merkez olmak üzere tüm *üçüncü sırt* tabir edilen sırtlar üzerine doğru ilerlemekte olduklarını değerlendirmiştir[13]. Bu durumda tartışmaya ve terreddüte yer olmayacak şekilde Mustafa Kemal 07.45'te hareket etmiştir.

O günün koşullarında söz edilen arazinin geçit vermez derelerle kesilmiş olması, yürüyüş yolu bulunmayışı, arazinin makilerle kaplı oluşu nedeniyle ilerlemeye, hele düzenli orduyu hızla hareket ettirmeye uygun ortam da yoktu. Yürüyüş kolunun da Kocaçimen'e vardıktan sonra ilk toparlanma molası verildiğinde, yapmış olduğu durum değerlendirmesinde, kendi anlatımı ve askerî dokümanlardan öğrendiğimize göre, gerek çıkarmanın tahmininde gerekse düşmana müdahale için çekilen noktada tam bir isabet vardır.

57.Alay efsanesi: "Ben size ölmeyi emrediyorum!..."

27.Alay Komutanı Yarbay Şefik (Aker), Conkbayırı'na taarruza geçen 19.Tümen Komutanı Mustafa Kemal'e, karşısındaki Anzakların durumu ve kendi taarruz planıyla ilgili bir rapor gönderir ve harekâtın koordine edilmesini önerir. Yarbay Mustafa Kemal'in, bölgesinde gelişen ve Conkbayırı'na kadar sarkan kritik durum karşısında, inisiyatifini kullanarak giriştiği ve yarımadanın kaderini değiştiren karar ve harekâtı gerçekten ilginçtir.



Uçuncu Kolordu Komutanı Esat Paşa ve Erkanı ıle beraber

25 Nisan sabahı saat 05.00 sonrası bombardıman başladı. Kabatepe yönünden gelen şiddetli bombardıman ve çıkarmalarla ilgili olarak gerek Maltepe'deki 77.Alay'dan gerekse 9.Tümen'den alınan raporlar üzerine, Mustafa Kemal, tümenini alarma geçirir. Süvari bölüğünü de keşif için, bölgenin kilit noktası olan Kocaçimen'e yönelterek tehlike hâlinde sonuna kadar direnmesini emreder. Gerçekten Kocaçimen ve yanıbaşındaki Conkbayırı, bölgeye en egemen tepelerdi. Bunlar elden çıkarsa boğazın savunması tehlikeye düşerdi.

27. Alay komutanı bataryayı beklemeden harekete geçmişti. Kocadere mevkiinde bir keşiften sonra derhal hücuma karar vererek kararını telefonla 19.Tümen komutanlığına bildirdi. Ancak tümen komutanı Mustafa Kemal bu raporu alamadı. Kendisi on dakika kadar önce, cepheye gelmek üzere karargâhından ayrılmıştı. O sırada alay mıntıkasına bir topçu kafilesinin yaklaşmakta olduğu görüldü. Bu, düşmanın karaya ilk çıkışı sırasında Kanlısırt'ta toplarından üçünü kaybeden Yüzbaşı Sabit kumandasındaki dağ bataryasından arta kalan tek toptu. Alay komutanı, topçu subayının gösterdiği yöne dürbünle baktığında düşman hatlarının gerisinde kalmış olan üç topu gördü. Civarında düşman askerleri dolaşmaktaydı. Elde cephane boldu, komutanın emriyle dağ topu çarçabuk mevzilendi ve düşman elindeki topların çevresine mermi yağdırmaya başladı. Bunun üzerine o bölgedeki askerler kaçışıp gözden kayboldular. Aynı anda makineli tüfekler de ateşe başlamış ve iki tabur asker kendilerine gösterilen cephelerde yürüyüşe geçmişlerdi.

Çamburnu'ndan gelmesi beklenen bataryadan ortada henüz eser yoktu. Nitekim bu batarya, komutanının yolu bildiği iddiasıyla kendi başına gelmek istemesi yüzünden, çatışma başladıktan üç saat sonra yetişebilecek ve 2. Tabur'un hücumuna, yukarıda adı geçen tek top yetersiz bir destek olacaktı. O sırada 9.Tümen komutanı Halil Sami'den üst üste iki emir geldi. Bunlarda 19.Tümen Komutanı'nın 57.Alay ve bir dağ bataryasıyla birlikte cepheye gelmekte olduğu bildiriliyordu. Savaş alanı fundalıklarla kaplı olduğu için iki taraf da birbirini göremiyor ve gerek atışlar gerekse harekât o saatlerde körlemesine geçiyordu. Saat 9 sularında sırtları tırmanmakta olan 3.Avustralya Tugayı'nın 9.Taburu'na mensup bölüklerle yüzyüze çarpışma başladı ve öğle saatlerine kadar devam etti. Saat 12 sularında sağ cenahta ki 3.Tabur'un durumu oldukça sıkışıktı. Bu kesimde iki taraf yer yer birbirine karışmıştı. Sol cenahta ise 1.Tabur hâlâ düşmana üstün pozisyonunu muhafaza etmekteydi.

Öğle saatlerine doğru Mustafa Kemal'in 57.Alay'ına mensup kuvvetlerin, durumu oldukça tehlikeli bir hal almaya başlayan 3.Tabur bölgesine gelmesiyle durum değişti.

Yarbay Mustafa Kemal'in Kocaçimen'e geç geldiği, 57.Alay'ı sevkte geç kaldığı konusunun bugün neden ortaya atıldığına dair gelişmeleri görmeliyiz.

Maltepe'de bulunan 77.Alay Komutanı saat 05.10'da Müttefik donanmanın atışa başladığını ve Kabatepe ve çevresi kıyılarının ateş altına alındığı haberini vermişti. Az sonra da 9.Tümenden bir rapor alınmıştı. 19.Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal derhal bütün tümen birliklerine alarm ve harekete hazırlık emrini verdi. Tümen süvari bölüğünü kuzey bölgesinin en hassas ve gözetlemeye elverişli noktası olan Kocaçimen tepesine gönderdi.

İlk rapor Kocaçimen'den verilecek ve bir tehlike halinde bu tepede sonuna kadar döğüşülecekti. Tümen komutanı, bu saatlerde henüz Seddülbahir bölgesindeki olaylar hakkında bilgi alamamıştı. Buna karşılık Arıburnu çıkarmasına dair birbirini tamamlayan haberler vardı. Kısa bir zaman içerisinde alınan birçok rapordan Arıburnu kıyılarındaki Anzak çıkarmasının ciddi olduğu ve serbest kaldığı anlaşılmıştı.

Esasen 19.Tümen komutanı, tartışmaların başından beri İngilizlerin gerçek çıkarma yerinin Gelibolu Yarımadası'nın güney kesimi olabileceğini öngörmüş ve çok zayıf tutulduğunu gördüğü Arıburnu-Kabatepe-Kumtepe kıyılarının en uygun yerler olduğunu öne sürmüştü. Üç alayı bünyesinde bulunduran 9.Tümen, çok geniş bir bölgeye yayılmıştı.

Çıkarmaların hızla artması karşısında yalnızca 27.Alay'la cephe tutulamayacağı belli olmuştu. Yarbay Mustafa Kemal'in komutası altındaki 19.Tümen bir ordu yedeğiydi. Saat 07.00 olmuştu. Ordu üst komutanlığından tümene hiçbir emir gelmemişti. Conkbayırı-Kocaçimen tepesi elden çıkarsa 19.Tümenin yedek olarak kullanılması da tehlikeye girerdi. İşte gelecek tehlikeyi görüp bu durum değerlendirmesini yapan Yarbay Mustafa Kemal tüm sorumluluğu üzerine alarak, tümen karargâhına en yakın konak yerinde hazır bekleyen 57.Alay ile bir dağ bataryası ve sıhhiye müfrezesinin Kocaçimen Tepesi istikametine hareket edecek şekilde düzenlenmesini emretti.

19.Tümen komutanı durum değerlendirmesi sonunda şu kararı verdi; yalnız bir alay kuvvetiyle Kocaçimen tepesine yetişmek ve tümenin öbür iki alayını her an harekete hazır bir şekilde ordugâhlarında bırakmak. Böylece; hem Kocaçimen Tepesi, Conkbayırı blokunu kurtarmış, hem de ordu komutanının kendi genel yedeğini istediği yerde kullanması için olanak vermiş olacaktı. Mustafa Kemal harekete geçmeden önce, Gelibolu'daki 3.Kolordu Komutanlığı'na saat 07.00'de şu raporu yazdırdı:

> "Kabatepe ile Arıburnu arasında karaya çıktığı öğrenilen düşmanın kuvveti henüz anlaşılamadı. Düşmanın Kocadere batısındaki sırtları işgal etmesine meydan vermemek için 57. Alay ve bir dağ bataryasını şimdi o tarafa hareket ettiriyorum. Düşmanın kuvvet ve durumunu anlamak, ona göre gerekli tedbirleri almak üzere Tümen Kurmay Başkanı'nı karargâhta bırakarak bizzat oraya gidiyorum. Büyük kısmının kullanılmasını gerektirecek bir hal olunca tümenin başına geleceğimi arz ederim."

57.Alay saat 07.45'te Bigalı Deresi'nden, Kocaçimen Tepesi istikametine hareket ettirildi. Bu güzergâhta yol yoktu. Arazi sarp ve derin derelerle kesilmişti. Her tarafı yüksek ve çok sık fundalıklar sarmıştı. Tüm çabalara karşın, yaklaşma yürüyüşü biraz gecikti. Saat 09.40 sıralarında Kocaçimen tepesine ulaşıldı. Asker bir hayli yorulmuş ve yürüyüş kolunun derinliği de uzamıştı. Yani öncülerle alayın arası çok açılmıştı. Varılan yerde 10 dakikalık bir dinlenme ve düzenleme molası verildi. Kocaçimen tepesinden denize doğru bakıldığında suyun üstündeki hareketler görülüyor ama çıkarma kıyıları kapalı açılarda kaldığı için piyade birliklerinin harekâtı görülemiyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal duruma tam egemen olabilmek için birliğini beklemeden, Cokbayırı'na hareket etti. Bu arada, 57.Alay'ın da hızla buraya getirilmesi emrini verdi. Yanında emir subayı ve birkaç atlı muhafızı Conkbayırı'na vardığında durumun ne denli tehlikeli olduğunu çok daha iyi gördü. Çünkü 27. Alay'ın *Balıkçı damlarındaki* gözcü erlerinin cephaneleri bittiği için direnmeye son verip buraya kadar yani 261 rakımlı tepeye gelmişlerdi. Anzaklar da Conkbayırı'na tırmanıyorlardı. Mustafa Kemal, durumu yerinde ve tüm ayrıntılarıyla görmüş ve anlamıştı. Anzaklar'ın Arıburnu çıkarması merkezden itibaren kuzeye doğru açık ve serbest kalmış olmakla beraber henüz kendisini toparlamış ve düzenlemiş değildi. Düztepe, Cesarettepe ve daha gerideki Merkeztepe dolayları işgal edilmiş görülüyordu. Ancak Conkbayırı henüz yayılmanın gevşek safhasındaydı. Durum, tipik bir tesadüf muharebesi karakterini taşıyordu. Eğer hızlı ve kararlı davranılırsa olayların akışına yön verilebilirdi.

Gelibolu savaş alanını gezerken, sırtınızı Anzak koyuna döndüğünüzde, solunuzda kalan tepelik *Balıkçı damları* diye adlandırılan yerdir. İşte Mustafa Kemal'in bu tepelikteki mevzilerini terk edip Conkbayırı'na tırmanan erlerle, aşağıda okuyacağınız o ünlü konuşma ve ardından verdiği hücum emrinin nedeni, yukarıda belirtilen çabuk müdahale konusundaki durum muhakemesidir. Çünkü 57. Alay'ın buraya yetişmesi için zamana gereksinim vardı ama Anzaklar da tepeyi tırmanıyorlardı.

Yarbay Mustafa Kemal'in düşmana müdahalesine yönelik çeşitli spekülatif tezler bulunmaktadır. İşin ilginç yanı bu tezler son zamanlarda üniversite panellerinde de tartışılmaktadır. Bu işin doğrusu nedir?

Yukarıda yazılana göre düşündüğümüzde, yolda duraklama yok, araziyi bilmemek gibi bir durum yok, kendisinden önce düşmanla muharebeye giren birliklerin pozisyonu biliniyor, üstelik boş kalan ve kritik olan düşman hedefleri, yani asıl ihraç noktası ve asıl hedef olan Kocaçimen silsilesi tespit edilmiş. Tüm bunlar Mustafa Kemal tarafından saptanmış. En azından olan bitenin farkında. Kendisinden, ihtiyat tümeni olan 19.Tümen'den bölgeye bir tabur göndermesi istenmişken kendisi takviyeli bir alayla yola çıkmıştır. Takviyede bir dağ bataryası, öbür iki alay 72. ve 77.Alay'lar hareket etmemiş, önden de süvari bölüğü,



Conkbayırında siperlerde

sıhhiye bölüğü ve baştabibi (Bu konu çok önemlidir: Sıhhiye bölüğü alayın değil tümenin savaştığı alanda yer alır. Sıhhiye bölüğünün muharebe edilecek bölgeye götürülmesinin anlamı, komutan muharebeyi o bölgede kabullenecek demektir) bulunmaktadır. Bunlar hep Mustafa Kemal'in doğru yerde doğru zamanda bulunduğunu kanıtlayan yan unsurlardır.

Şimdi gelelim asıl unsurlara, yani düşmanla karşılaşmaya. Kocaçimen'in örtülü sırtlarında alayın yürüyüş kolunun öncüleri, saat 09.30'dan itibaren toplanmaya başlıyorlar. Mustafa Kemal saat 09.45 civarında Conkbayırı'na doğru geliyor. Bu konu *"Arıburnu Muharebeleri raporunda"* açıkça belirtilmiştir. Conkbayırı'na 57.Alay'dan 10 dakika önce geldiğine göre, sahilden geri çekilmekte olan 27.Alay 2.Tabur'un Balıkçı damlarındaki gözetleme ve savunmada (örtme) görevli müfrezeden arta kalan erler işte bu 09.45 civarlarında 261 rakımlı Conkbayırı'nın güneyindeki plato üzerinden kuzeye doğru çekilirken doğal olarak yolları Mustafa Kemal tarafından kesiliyor ve o ünlü *"Düşmandan kaçılmaz..."* konuşması geçiyor.

Mustafa Kemal habercileri vasıtasıyla 57.Alay komutanına bölgeye hızla intikal etmesi emrini iletiyor. Emri alan alayın öncüleri Conkbayırı'na saat 10.00 sıralarında ulaşıyorlar, geri kalan perakende erlerle birlikte avcı hattında mevzilenerek, daha sonra kolorduya Arıburnu kuzeyindeki sırtlardan saat 10.24'te gönderdiği rapordan da anladığımız üzere düşmanı tamamen sol cenahından 600 metreden tespit edip taarruza başlıyor.

Gereksiz polemik bu noktada araziyi tanımayanlar tarafından ortaya atılan savlarla yanlışlıkla başlıyor. Bu platonun bir ucundan öteki ucunun 600 metre civarında olduğu meyilli yamaçları da dahil olmak üzere çok net anlaşılıyor. Ancak 261 rakımlı tepe meselesine topoğrafik olarak bakılmadığı için sanki bir 10-20 metrelik tepeymiş gibi yorumlanıyor. Bu durumda şöyle bir sonuç ortaya çıkıyor: Sanki düşman önünden kaçan askerlerin işaret ettiği 261 rakımlı tepe, askerin varmış olduğu Conkbayırı zirvesindeymiş gibi bir anlam çıkmaktaysa da, bu hatalıdır. Yani Mustafa Kemal, Anzakları platonun merkezinin güneyinde karşılamıştır. Öte yandan eğer düşman 261 rakımlı tepeye çıkmış olsaydı karşısındaki birliğin kaç bölük olduğunu görecekti ve hemen alayla taarruzda terreddüt etmezdi. Oysa yamaçta oldukları için, platoya hâkim olmamaları nedeniyle, düzlükteki Türk birliklerinin sayıca kendilerinden ne kadar az olduğunu tahmin edememişlerdir. İşte durmalarının asıl nedeni budur. Mustafa Kemal, "**Kazandığımız an** bu andır," derken, bu nedenle çok doğru teşhis koymuştur. Bu, hiç kuşkusuz bir tesadüftür. Ama unutulmasın ki savaşlar çoğu kez tesadüf muharebeleriyle zafere giden yolla taçlanırlar. Siper muharebeleri bundan sonra başlayacaktır ve artık savaşın tekniği bundan sonra platoda görülecektir. Bu da "taarruz, taarruz..."dur.

İşte Mustafa Kemal'i öteki tümen komutanlarından ve üst komutanlardan ayıran önemli özelliği bu öngörü yeteneğidir. Strateji, taktik dehası olduğu

hem sonraki muharebelerde hem de Kurtuluş Savaşı'nda oraya çıkacak 'geleceğin başkomutanı' olacak subayın doğuş anı da burasıdır.

261 rakımlı tepedeki gözcü erler, Conkbayırı'na doğru dağınık olarak kaçışmaktadır. Mustafa Kemal hemen önlerine çıkarak sert bir sesle sorar[14]:

"Nereye gidiyorsunuz?"

"Düşman geldi."

"Nerede?"

Erlerden birkaçı 261 rakımlı tepe yönünü gösterip, "İşte!.." der.

Gerçekten düşman hiçbir engele rastlamadan, rahatça tepeye yaklaşmaktadır. Mustafa Kemal'e, birliğinden daha yakındadır. Eğer bulunduğu yere gelerek yerleşirse, genç komutanın kuvvetlerini de çok güç duruma sokabilecektir.

Mustafa Kemal hemen kararını verir, erlere sert bir sesle, "Düşmandan kaçılmaz!" der.

Bir an duraklayan erler karşılık verir:

"Cephanemiz kalmadı."

"Cephaneniz yoksa, süngünüz var ya..."

Arkasından kesin komutu verir:

"Süngü taaaak!.. İleri..."

Bu erler kendi birliklerinden değildir ama Mehmetçik kesin komutla heyecana gelmiş, başında gerçek bir komutan bulunca süngüsünü takarak ileri atılmıştır. Az bir ilerleyişten sonra, erler tekrar bir komut alır:

"Yere yaaaat!.."

Yere yatan bir avuç insanı mevziye aldıktan sonra, yanındaki bir subaya da mola verdirdiği alayının, 'koşaradım' getirilmesini emreder.

Mustafa Kemal, bu dakikaları anılarında birkaç sözle, fakat derin bir duygunlukla belirtir:

"Düşününüz, işte bu bir ân'dı."

Çok rahat ilerleyen Anzaklar, gün ışığında parlayan süngüsü ile üzerine doğru Mehmetçiğin saldırısını birden görünce duraklar. Onun yere yatıp mevzi alması üzerine, düşman da, yere yatarak mevziye girer. İki taraf da kritik dakikalar geçirir. Belki de düşman, ayak bastığı bu yabancı yerin sırlarını bilemediği için yürüyüşe devam etmez. Mehmetçik, Gelibolu topraklarında, Batı kıyısında ilk mevziini böyle oluşturur.

57.Alay yetişir. Karaya çıkan Anzaklar sekiz taburdan fazladır. Mustafa Kemal, hemen süngü taktırarak, düşmana saldırı emrini verir. Kendisi Conkbayırı'ndan harekâtı yönetir. Sağ ve soldaki birliklerle de bağlantı kurmaya çalışır.

Mustafa Kemal bu olayı şu sözlerle anlatır:

"Herkes öldürmek ve ölmek için düşmana atılmıştı."

Ya öldürmek, ya ölmek!... Zaten bu, verilmiş bir emirdir. Yerine getirilen

bir emirdir. Çünkü askerini bu saldırıya kaldırırken çevresine topladığı alayın subaylarına verdiği emirler şöyledir:

"Size ben saldırıyı emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde, yerimizi başka kuvvetler ve başka komutanlar alabilir..."

Mustafa Kemal o günkü harekâttan söz eden raporunda, *"Kazandığımız en kıymetli vakit işte bu an'dı,"* der[15] ve sonra alayın taburlarının gelmesiyle Avustralya birliğini nasıl tepeden aşağı sürdüklerini anlatır.

İçinde bulundukları an, kritik bir an'dı. Öldürmek ve ölmek gerekliydi. Gerçek komutan, böyle bir anda bu emri verebilen insandı. Bu emri alanlar ise öldürmeyi ve ölmeyi bilen insanlardı. Düşmana saldırıldı. Boğuşuldu. Düşman dayanamayınca geri çekildi. Hatta sahile kadar gerileyerek oralarda tutunabildi. Arıburnu cephesi böyle açılmıştı. 57.Alay kahramanlıkta başka türlü alaydı. Muharebeler boyunca askerlerinin büyük çoğunluğu şehit oldu...

Daha önce okuduğumuz gibi Mustafa Kemal'in *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* adlı eseri Nuri Conker'in, Mustafa Kemal'in Sofya ataşeliği sırasında İstanbul'daki 1.Tümen subaylarına 1913 yılında verdiği konferansları "Zabit ve Kumandan" adıyla birleştirerek göndermesinden sonra okuyup görüşlerini bildirmesiyle oluşmuştur. Bu kitapta "taarruz ruhu" konusu üzerinde durularak, savaşın taarruz demek olduğu belirtiliyor. Gelibolu muharebelerinden yaklaşık iki yıl önce, Mustafa Kemal'in bu konuyla ilgili ortaya koyduğu görüşlerini muharebe meydanında uyguladığını görüyoruz, ayrıca, Kurtuluş Savaşı boyunca da tanık olacağız. O halde Mustafa Kemal'in hem Nisan ayında hem de özellikle Ağustos ayındaki muharebelerde verdiği taarruz emirlerinin dayandığı aklı, yukarıda adı geçen kitaptan öğreniyoruz. Mustafa Kemal'e göre savaş demek taarruz demektir ve taarruz eden ya da hiç olmazsa bu düşünceyi aklında tutarak fırsat çıkınca taarruza girişen daima kazanır. Savaştan amaç, düşmanı yok etmek ve çökertmektir ki bu da yalnız taarruz etmekle olur.

Mustafa Kemal'e göre *taarruz*, düşmanı kendine boyun eğdirir. Taarruz eden, hareket serbestliğini daima elinde bulundurur. Taarruz savaşanların manevi güçlerini ve savaşma istek ve çabalarını yüksek tutar ve sonunda düşmanı ezmek ya da dize getirmek başarısını elde ederek savaşı çözümler ve sonuçlandırır. Ordu taarruz ordusu olmalıdır. Ordunun her türlü çalışma ve hazırlığı, taarruz etmek hedef ve amacına yönelik olmalıdır. Savaşın meyvelerini toplamakla mutlu olan için taarruz hareketlerinin uygulanması elbette zordur. Her ne pahasına olursa olsun, düşman üzerine atılmak, en çetin durumlarda bile sayıca üstün düşmana karşı yürümek, düşman saldırıncaya kadar beklemeyip düşmana taarruzdan önce davranmak öğretilmelidir.

Mustafa Kemal görüşlerini açıklamaya devam ediyor:

"Bilelim ve askerimize bildirelim ki, elimizdeki silah kendimizi düşmanı bizden korunmaya zorlamak içindir. Yalnız kendimizi korumak için çalışırsak, buna ulaş-



19 Tumen Komutanı iken

mak belki mümkün olur. Fakat askerlerden istenilen görev ve ordunun varlığından beklenen amaç, askerin kendisini şahsen koruması olmayıp bütün ülke ve ulusun varlığının korunmasıdır.

Her muharebe başlangıçtan itibaren kesinlikle taarruzla başlamalıdır. Mevziin güç ve dayanıklılığından yararlanmak ya da yeterli kuvvetin henüz toplanmamış bulunması zorunluluğuyla savunma ile de sonucun ancak taarruzla alınacağı düşünce ve görüşü gözden uzak tutulmamalıdır."

19.Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal, ünlü 57.Alay'ı taarruza kaldırırken, daha 1914 yılı Mayıs ayında (*Subay ve Komutan ile Konuşma*'da yer aldığı gibi) tartışıp senteze ulaştırdığı, muharebenin kazanılması için taarruz harekâtının mutlaka seçilmesinin ve kesinlikle bunun ilk öncelikle düşünülmesi görüşünden hareket edecektir.

"Amaç ve hedefin temeli, taarruz olmalıdır. Yani bu geçici savunma kesin olmayıp sonucu taarruza dayalı ve yönelik bulunmalıdır. Çünkü, düşmana darbe indirmek ona taarruzdan başka yolla olamaz. Özetle, taarruz fikri, hiçbir zaman subay ve komutanın düşünceleri, harita çalışmaları da dahil olmak üzere, dışında kalmamalıdır."

Balıkçı damlarından kaçmakta olan erata süngü taktırıp mevzi aldırarak kazandığı zaman içinde yetişen, 57. Alayın 1.Tabur Komutanı Yüzbaşı Zeki'ye Mustafa Kemal, askeriyle derhal sırtın önündeki düşmana hücum etmesi emrini verdi. Öncü taburunun peşi sıra yetişen Teğmen Fethi komutasındaki bataryayı da Suyatağı sırtında mevzilendirdi... Bataryanın ateş desteği altında taburun saldırışı çok etkili oldu ve çekilmek istemeyen Avustralyalılar süngüden geçirildi.

Bu sırada aşağıdan tırmanan yeni Anzak birlikleri kalabalıklaşmakta ve Düztepe üzerinde yerleşmeye çalışmaktaydı. Tehlikeyi sezen Mustafa Kemal, Yüzbaşı Ata komutasında yetişen 2.Taburu da bunların üzerine sürdü... Biraz sonra 2500 mevcutlu 57. Alay, kendisinden üç kat kalabalık bir düşmanla boğaz boğaza bir muharebeye tutuştu. Kısa bir süre sonra Anzaklar Düztepe'de büyük kayıplar vererek adım adım gerilemeye başladı. Buna karşın Avustralya-Yeni Zelanda askerleri de pes etmediler, bulundukları mevzileri çatışmadan terk etmiyorlardı. Çamburnu'ndan beklenen dağ bataryası da mevzilenip ateşe başladığı zaman 57.Alay bir ölçüde rahat bir nefes aldı. Ancak 27.Alayın sağ tarafı tehlikeli bir durumdaydı. Bu kısımda muharebeye tutuşan 3.Tabur komutanı Yüzbaşı Halis ve 4. Bölük (3.taburun 4.Bölüğü, alayın 12.Bölüğü oluyordu) komutanı yaralanıp geri gönderilmiş olduğundan, komuta asteğmen rütbesindeki Mucip ile subay namzedi Medeni adlı iki subayın eline kaldı ve üstün kuvvetler karşısında bu cepheyi korumaya çalışıyorlardı (19.Tümenin öteki alayları da savaşa birer birer iştirake başlamaktaydı), fakat karaya çıkmış olan Anzakların esas saldırılarına 57.Alay hedef olmakta ve karşı hücumlarla onları durdurmayı hatta geri atmayı başarıyordu. Ancak 57. Alay her geçen dakika eriyordu.

Conkbayırı'na ilerleyen 57.Alay'ın öncü bölüğü yetişerek, İngilizlerden önce, kilit noktası olan Conkbayırı Tepesi'nin tutulması sağlanmıştı. Mustafa Kemal'in taarruz için verdiği emirle Anzak grupları süpürülmüş ve hedef ele geçirilmişti. Türk taarruzunu Hamilton şöyle anlatır: *"Gebe dağlar, Türk doğurmakta devam ediyor. Bizim mevzimizin en yüksek ve en merkezi yerine birbirini kovalayan dalgalar halinde yükleniyordu."*

Mustafa Kemal inisiyatif kullanarak muharebenin gidişini değiştirmiştir. Savaş tarihine baktığımızda, muharebe alanlarında deha olarak adlandırabileceğimiz komutan sayısı çok azdır. İngilizlerin şanssızlığı yarımadada böyle birisine rastlanmış olmasıdır. Bu olayın ardından iki kez daha "yarbay" gibi küçük bir askerî rütbeye sahip bir subayın 'generaller savaşı'nın yönünü değiştirmesine tanık olacağız. Çünkü tepeden dürbünüyle çevreyi seyretmek olanağını bulduğu kısacık aralıkta, Liman von Sanders başta olmak üzere öteki yüksek rütbeli komutanların göremedikleri gerçeği Yarbay Mustafa Kemal bir anda kavramıştı.

Conkbayırı ve Sarıbayır tepeleri yarımadanın güney savunmasının kilit noktalarıydı. Eğer müttefikler bu tepelere yerleşirlerse 20 kilometrelik bir doğrultu dahilindeki tüm hedefleri isabetli bir topçu ateşi altına almayı başararak yarımadanın iki ucu arasında irtibatı kesebilirdi. Buradan hareketle, Türk savunmasının temeli, bu tepeleri ne pahasına olursa olsun tutarak düşmanı daima, aşağıdan yukarı doğru hücum etmek zorunda bırakmak olmalıydı. Tepelerin en önemlileri de 19.Tümen Komutanı Yarbay'ın üstünde durduğu bölgeydi. Mustafa Kemal'i taktik ve strateji ustası olarak ortaya çıkaran unsur, gördüğünü kavrama farkıydı. Bu subayın ötekilerden farkı ilk kez burada bu tepelerde ortaya
sına etki edecek en büyük etken hızlı hücumla kazanılacak mesafe değildi. Asker sayısı da gemilerin topları ile kara teknik unsurları da değildi. Öncelikle tepeleri tutmaktı.

Bu gerçeği anlamış bulunan Mustafa Kemal, Arıburnu'na çıkmakta olan düşmanın öyle bir tek taburla önlenemeyeceğinin de farkındaydı. Emrindeki tümenin en seçme birliği olan 57.Piyade Alayı'nın gecikmeden cepheye gelmesini emrettiği gibi, sonradan cereyan eden muharebeler bu kuvvetin de yetmeyeceğini ortaya koyunca, Araplardan oluşturulan 77.Alay'ı da ileri sürmekte tereddüt etmedi.

Yarbay Mustafa Kemal'in ölmeyi emreden direktifiyle makineli tüfek ateşine göğsünü verip koşan 57.Alay'ın komutan dahil askerlerin büyük kısmı şehit oldu fakat aradan geçen zaman içinde geriden yetişen başka alaylar, başka taburlar savaşa devam etti.

57.Alay'ın başarılı taarruzuyla Anzaklar *261 rakımlı* tepeden çekilmişti. Bu suretle öğleye kadar gelişen harekât sonunda, Conkbayırı dolayları için, şimdilik tehlike kalmamış ve gerçekten çok kritik durum aşılabilmişti.

İngiliz yazar Oglander, o günkü Arıburnu taarruzları için şöyle der:

> "Müttefik devletler için harekâtın en kötü rastlantısı, bu deha sahibi küçük rütbeli (Yarbay Mustafa Kemal) Türk komutanının tam o anda, o noktada (Conkbayırı'nda) bulunmasıydı. Çünkü aksi takdirde Anzak Kolordusu pekâlâ o gün Conkbayırı'nı ele geçirebilirdi. Savaşın kaderi o anda belli olurdu."

Kolordu Kumandanı Esat Paşa'yla Maltepe'de karşılaştıklarında savaşın sevk ve idaresinin Eyerlitepe'den yapılması için izin ister. Yoksa buraya birlik çekilmesi söz konusu değildir.

Bu durumda Esat Paşa'nın anılarındaki birinci hataya gelince; yukarıdaki alıntıda anlaşılması gereken husus, 27.Alay'ı Mustafa Kemal değil o bölgenin savunmasından sorumlu 9.Tümen kumandanı Halil Sami Arıburnu'na sevk etmiştir. Burada sanki 27.Alay'ı da Mustafa Kemal kimseden izin almadan göndermiştir anlamı çıkmaktadır ki, bu askerî tarih açısından yanlış bir değerlendirmedir.

İkinci hata; yukarıdaki alıntıda 72 ve 77. Alayları ihtiyatta tuttuğunu ifade ederken, Esat Paşa ise bütün tümenin ateş hattına sürüldüğü intibaını veren bir yorum yapmaktadır. Tümeni Eyerlitepe'ye geri almak düşüncesinde olduğu söyleniyor, zaten tümenin büyük çoğunluğu ihtiyatta, 57.Alay ise düşmanla tesadüf muharebeleriyle boğuşmaktadır. Olayların tüm oluş aşamaları yukarıda anlatıldığı gibidir, dolayısıyla Esat Paşa'nın yorumunda bir eksiklik ya da hata var.

Sonuç olarak, burada 19.Tümen'in her üç alayıyla birlikte 25 Nisan sabahı taarruza geçmediğini eleştirici bir eğilimle düşünmek, yukarıda açıklanan koşullar göz önünde tutulursa asla doğru olmaz. Aksine Yarbay Mustafa Kemal, ordu genel yedeğindaki tümeniyle üst kademeden emir almadan inisiyatifini kullanarak Arıburnu'na yetişmiş, buradaki İngiliz çıkarmalarını dar bir kıyı şeridinde sıkıştırmasını bilmiştir.

1.Avustralya Tümeni'nin ileri hat birlikleri de, ağır kayıplara uğramıştı. Moral o kadar bozulmuştu ki, yaşama umutlarını yitiren şaşkın ve dağınık gruplar ve cepheden gelen yaralılarla kıyı dolup taşmıştı. Birliklerde oluşan aşırı yılgınlık karşısında irkilen General Birdwood bile Hamilton'a gönderdiği raporunda: *"Bütün askerlerin geri çekilmek zorunda kalacağını"* bildirmekten kendini alıkoyamamıştı. Durum ciddiydi.

Donanmanın yoğun ve etkin ateşi desteğinde kolordu düzeyindeki bir kuvvetin, 19.Tümen karşı taarruzlarıyla neredeyse, denize dökülmek noktasına getirilmiş olması, İngilizlerin Arıburnu cephesi ve dolayısıyla genel harekât planı için gerçekten bir bozgundu. Nitekim, saat 23.00'te Arıburnu cephesine yetişen General Hamilton, karargâh gemisinde komutanlarla yaptığı toplantıda, kıyının boşaltılması konusunu uzun uzun tartışmış, ancak 2.Filo'nun böyle bir tahliyeye hazır olmadığının anlaşılması üzerine bundan vazgeçilmişti.

Toplantıdan sonra Hamilton'un birliklerine verdiği emirde şu ilginç cümleler yer alıyordu: "İşin en zor yanını atlattınız. Artık size kalan iş, güvenliğinizi

tamamıyla sağlayıncaya kadar **siper kazmak, siper kazmak, siper kazmaktır...**"

Başkomutanın bu emrinde, kuşkusuz herhangi bir taktik karar hüviyeti yoktu ve emrin dayandığı düşünce, dört yanı çevrili çıkmazda kaldığına inanan bir sevk ve idarecinin, bundan sonraki olayları oluruna bırakmak gibi bir çaresizliğe sığınmasından ibaretti. General Hamilton'u bu durumlara düşüren, kuşkusuz Yarbay Mustafa Kemal komutasındaki 19.Tümen'di. Bu tümenin yalnız beş taburdan ibaret 27. ve 57.Alayları, sayıca kendisinden dokuz kat üstün Anzak kuvvetlerine, derinlikte ilerleme şansı tanımamıştı.

Mustafa Kemal'in rütbesi 'yarbaydır' ve emri altında bulunan kuvvetlerin yerini değiştirme yetkisine sahip değildir. O ancak Kolordu Komutanlığının emir ve direktifi ile hareket edebilirdi. Bu alaylar Liman von Sanders'in elindeki tek yedek kuvvetini oluşturmaktaydı ve onların ateş hattına sürülmesi üzerine, müttefikler bir noktaya daha çıkarma yaptıkları takdirde üzerlerine gönderilecek kuvvet kalmamış oluyordu. Bununla beraber Mustafa Kemal, ileride kendisini büyük sorumluluk altında bırakabilecek bu emirleri verirken hiç duraksamamıştı. Ancak alaylar yürüyüşe geçtikten ve vakit öğle olduktan sonra genç komutan atına atlayıp kolordu karargâhına gitti ve Balkan Harbi'nin ünlü Yanya muhafızı Esat Paşa'ya yapmış olduğu işlerin tekmilini verdi. Geride kalmış olan 72.Alay'ın da Arıburnu'na sevki için izin istedi. Cepheden gelen haberler durumun son derece hassas olduğunu gösterdiğinden, Esat Paşa tümen komutanının isteğini kabul etmekten başka çare bulamadı. Kolordu karargâhında fazla oyalanmayıp cepheye dönen Mustafa Kemal o andan savaşın bitişine dek bir daha da yerinden ayrılmadı. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Fahrettin, ertesi sabah Arıburnu cephesine gelmiş, hatta emir subayı Fahri ile birlikte bir ara Anzak hatlarına, makineli tüfek ateşine tutulacak kadar yaklaşmıştı. Kendilerini güçlükle bir sırtın gerisine atarak bu ateşten kurtulan iki subay daha sonra bir erin yardımıyla, Tümen komutanının karargâhını buldular. Mustafa Kemal'le, Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin (Çalışlar) bir sel yarıntısında ayaklı bir dürbünle düşman hatlarını gözlemekteydiler. Bir süre konuşuldu, kolordu krmay başkanı tümenin gereksinimlerini dinleyip not aldı ve ayrılacakları sırada sordu: *"Karargâhınız hep burada mı kalacak? Buranın ismi nedir?"*

Mustafa Kemal biraz düşündükten sonra, *"Evet, burada kalacağız,"* diye yanıtladı. *"Ama sel yarıntılarının ismi mi olur!"*

"Olur olur," dedi Yarbay Fahrettin.

"Mesela?.."

"Mesela Kemalyeri olur."

İşte Conkbayırı'nın güney doğusundaki bu sel yatağının, bugünkü Kemalyeri adı böylece verilmiş oldu. O tarihlerde Gelibolu Yarımadası'nın pek çok yerinin adı konmamıştı ama savaş süresince bir anda adlar kondu, bazıları gü-

nümüze kadar geldi bazıları unutuldu gitti. "Gelibolu 1915" gerçekten ilginç bir savaş oldu.

Bu sel yatağına Kemalyeri adının verilmesi konusu Fahrettin Altay'ın anılarında da yer almaktadır[16]:

> "Karargâhta 19.Tümene yazdığım emirin baş tarafına 'Kemalyeri'nde 19'uncu Tümen Komutanlığı'na' diye yazdım. Bir ay sonra gelen yazıda Mustafa Kemal, Kemalyeri'ni kullanınca da; yer kemalini bulmuştu."

Bir ay sonra Mustafa Kemal, 'Kemalyeri'nden ayrılmış yeni karargâhını Düztepe güneyinde kurmuştu.

Türk cephesinde, 25/26 Nisan gecesi İngilizlere karşı taarruza geçen yalnızca 25.Alay değildi, 19.Tümen de taarruz kararındaydı.

19.Tümen komutanı, gündüz taarruzlarında elde edilen başarılarla Arıburnu dolaylarına sıkıştırılan İngilizlerin, derlenip toparlanmasına fırsat vermeden denize dökmek amacıyla karşı taarruzun gece de sürdürülmesi kararını aldı.

Gece karanlığı, gemi bombardımanlarının aralıksız sürmesi, karışık arazi yapısı, dağılmaları artırmıştı. Kontrol kaybedilmiş, iş çığrından çıkmıştı. Anzakların ve Türklerin 77.Alay'ındaki kaçan Araplar'ın gelişi güzel ateşleri, 27.Alay'ın güneyinde çarpışan birlikleri de olumsuz etkilediği gibi, 77.Alay'daki çözülmelerin başlamış olması da, girişilen bu gece taarruzunu sonuçsuz bırakmıştı.

25 Nisan gündüz oldukça başarılı gelişen taarruzlar, 25/26 Nisan gecesi 77.Alay'ın dağılmasıyla ortaya çıkan düzensizlik 19.Tümen'i zor durumda bıraktı. 25/26 Nisan gece taarruzunda 77.Alay'ın bozularak geri çekilmesinden sonra, Kanlısırt'ta cephe önündeki mevzilere girmiş olan 27.Alay birliklerinin burada kalması taktik açıdan sakıncalı, hatta olanaksızdı. Ancak, bu sırttaki taburun hem kendiliğinden geri çekilmesi hem de sırtın hemen doğusuna değil de daha derinlikteki bir kesime çekilmesi doğru olmamıştı.

77.Alay'ın çözülüp dağılması, 19.Tümen'in harekât planını altüst etmiş, Yarbay Mustafa Kemal, güney kanatta olan bitenleri sabaha karşı haber alır almaz, öncelikle yedekteki 72.Alay'ı bu kanada yetiştirirken, 77.Alay'a da derhal toparlanmasını emretmiş ve kaçakların durdurulması için, tüm önlemleri de aldırtmıştı.

19.Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal'in hatıralarında, *"Diyebilirim ki, benim için en kritik durum 26 Nisan günü idi,"* demesinin bir anlamı olmalıydı. Tümen cephesinin asıl yükünü çeken 57. ve 27.Alaylar, kendilerinden sayıca ve silahça çok üstün durumdaki düşmanla savaşmışlar, yorgun, aç ve uykusuzdular. Bir gün ve bir gece hücum üstüne hücum tazelemişlerdi. 77.Alay'ın dağılmasıyla onun yükü de omuzlarına kalmıştı. Mustafa Kemal en kritik dönem 26 Nisan'dı derken, çok hırpalanmış ve güçten düşmüş birliklerini göz önünde bulundurmuştur.

26 Nisan sabahı Müttefik donanması yine mevzileri çok ağır bombardımana tuttu. Özellikle 57.Alay üzerine yoğunlaşmıştı. Bu alayın Kocaçimen tepesi batı kanadının denize açık ve yakın hedef olması nedeniyle çok ağır zayiat veriyorlardı. Askerlerin büyük kısmı şehit olurken yaralananlar ve sağ kurtulabilenler ise, genellikle sağır oldular ve bunlardan bir kısmı da çıldırdı.

Donanmanın ateşi bitince Anzakların taarruzu başladı. Mücadele Conkbayırı için oluyordu. Ağırlık noktası Düztepe idi. Taraflar birbirine girmişler, göğüs göğüse dövüşüyorlardı. Arıburnu cephesinin en önemli yeri burasıydı. Bir saate yakın süren taarruz 57.Alay tarafından durduruldu.

Bu sırada 19.Tümen komutanı, kolorduya özetle şu raporu gönderiyordu:

> "77.Alay'ın tümü ile 27.Alay'ın sol kanadındaki bazı kısımlar bozulup dağılmışlardır. Kendiliklerinden geriye çekiliyorlar. Sağ kanattaki 57.Alay da, düşmanın üstün piyade kuvvetleri ve savaş gemilerinin yan ateşi altında ezilmektedir. Düşman karaya top çıkarmıştır. Elden geldiği kadar savunmayı devam ettirmeye çalışıyorum."

26 Nisan günü bütün cepheyi saran ciddi bir harekât olmadı. 77.Alay'dan sağa sola dağılan gruplar toplanmaya çalışıldı. Bunlardan 350 kişilik bir kısım, Kocadere köyü batısında toplandı. Bu alayın 700 kişiye yakın zayiat verdiği, alayın bu haliyle yeniden örgütlenmesine ve kullanılabilmesine olanak yoktu.

19.Tümen Komutanı 26 Nisan akşamı verdiği emirle, "... bütün birliklerin bulundukları hatları tahkim etmelerini, muharebe hazırlıklarını tamamlamalarını... Kocadere köyündeki tümen cephane dağıtım yerinden gerekli ikmalin erkenden yapılmasını, erlerin sıcak ve kuvvetli yemekle doyurulmasını..." istedi.

Arıburnu cephesinde akşam olmuştu. Gecenin karanlığı hem sessizlik hem de garip bir huzur getiriyordu.

MAYIS AYI MUHAREBELERİNDE MUSTAFA KEMAL VE 19 MAYIS TAARRUZU

Mayıs ayı muharebelerinde Arıburnu cephesinde 19.Tümen'in *19 Mayıs taarruzu* ile Seddülbahir cephesinde 9.Tümen'in *İkinci Kirte Muharebesi* büyük önem taşımaktadır.

Her iki cephede de 1 Mayıs'tan itibaren Mayıs ayı boyuncu taarruzlar ve karşı taarruzlar devam etmiştir. Üstelik bunlar gündüz ve gece taarruzları olarak bıkmadan usanmadan sürdürülmüştür.

Bu bir ay boyunca yapılan taarruzları ortaya çıkaran ana etkenler nelerdi?

İki taraf da siperlerde toprağa gömülüyordu. Klasik ve donuk bir savunma durumunda beklemek muharebeleri sonuçlandıramazdı. Türk tarafında zamanın düşman yararına çalıştığı düşüncesi yerleşmişti.

Düşmanın tahkimatını derinleştirmesine karşın, kıyıda dar bir şerite sıkışıp kalmış olan Anzak kolordusuna yapılacak Türk taarruzları sonuç aldırabilirdi.

İngiliz komutanlığının hazırladığı planın, amaç ve hedefleri müstahkem mevki savunmasını bir an önce temizlemek ve Çanakkale Boğazı'nı 'birleşik donanmaya' açmaktı. Bu istihbari ya da siyasi yorum değil, operatif bir hedefti. Bunun için de ilk hamlede Kocaçimen tepesi platosuna çıkılmalıydı. Bu değerlendirme ışığında Türk tarafı büyük bir taarruz bekliyordu. Dolayısıyle düşmandan önce davranmak ve onun hazırlıklarını da bozacak şekilde bir genel taarruz büyük yararlar sağlayabilirdi.

Taarruzun ilk hedefi *Bombasırtı batısı- Boyun noktası-Merkez tepe* hattı olacaktı. Bundan sonraki harekât Haintepe ekseninde geliştirilecek ve düşman kuvvetleri çıkış yerlerine sıkıştırılarak denize dökülecekti.

Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra, Arıburnu Bölgesi Komutanı *Yarbay Mustafa Kemal* başlıca birlik komutanlarını Kemâlyeri'ndeki karargâhında topladı ve buyruğunu verdi[17]:

> "...Karşımızda bulunan düşmanı bir kişi kalmayıncaya kadar hepimiz ölerek muhakkak denize dökmek görevinde bulunduğumuz vicdani kanısındayım... Düşmanın morali tamamen bozulmuştur. Ara vermeden siper yapmakta ve kendisine

> sığınacak yer aramaktadır... Düşmanı büsbütün kaçırmak için, daha fazla düşünmenin gereği yoktur. İçimizde ve komuta ettiğimiz askerlerimizde, Balkan Savaşı utancının tekrarını görmektense, burada ölmeyi istemeyenlerin bulunacağını asla kabul etmem. Eğer böylelerinin olduğunu sezinlerseniz, onları derhal kendi ellerimizle kurşuna dizmeliyiz."

Volkan ve Itzkowitz'ın '*Ölümsüz Atatürk*' adlı yapıtlarında bu konuşma sosyal psikolog uzmanlığıyla şöyle yorumlanıyor[18]: *"Mustafa Kemal bir çılgın gibi savaşıyordu. Her yerdeydi; Libya'ya giderken Mısır'da yakalanmış olduğu sıtma yüzünden ateşi sık sık yükseliyor olmasına rağmen durup dinlenmek bilmiyordu. Askerî teşhislerinde usta, karar vermede hızlı, kararlarını hayata geçirmede son derece enerjik bir komutan olarak ortaya çıkan Mustafa Kemal'in bu savaşlarda gösterdiği performans ona askerî deha statüsü kazandırdı. Gelibolu'da tek başına olmasına, önceden dikkatlice tasarlanmış manevralara göre değil de anında aldığı kararlara göre hareket etmek zorunda kalmış olmasına dikkati çeken uzmanlar, Mustafa Kemal'in bu savaşlardaki başarısının, daha sonraları Kurtuluş Savaşı sırasında yönettiği muharebelerde gösterdiği başarıdan daha parlak olduğu konusunda hemfikirler. Yalnızca bir tümen komutanı olduğu halde kendi görkemli, aynı zamanda son derece zeki kişiliğine güvenerek, Erkân-ı Harbiye riyasetiyle danışmadan kendi başına kararlar aldı. Savaşı Türklere kazandıran şey, onun, doğru zamanda doğru yerde olma konusunda sahip olduğu sırrına erişilmesi güç yeteneği idi."*

Bu konuşma Türk taarruzlarının dayandığı temel çıkış düşüncesini yansıtmaktadır. 1 Mayıs-20 Mayıs arası yapılan muharebeler buna göre değerlendirilmelidir.

1 Mayıs taarruzunda Türk tarafı, çok ağır kayıplara katlanarak tekrarlanan taarruzlardan hiçbir sonuç alamadı. Arıburnu bölgesindeki *1 Mayıs muharebeleri* tam anlamıyla kanlı bir boğuşma idi.

Yarbay Mustafa Kemal'in bu muharebe sonunda yayınladığı emirden bazı bölümler şöyledir:

> "Benimle beraber burada muharebe eden bütün askerler kesinlikle bilmelidirler ki, bize verilen namus görevini tam olarak yerine getirmek için bir adım geri gitmek yoktur... düşmanı denize dökmedikçe yorgunluk belirtisi göstermeyeceklerine şüphem yoktur."

1 Mayıs taarruzu durmadan 24 saat sürdü ama bir sonuç vermedi. Siperlerine gömülmüş olan Anzaklara açıktan açığa hücum etmekle sonuç alınamayacağı görülmüştü. Ancak bundan ders alındığı söylenemez. Kolay kolay açıklanamayan birtakım nedenlerle Türk taarruzu devam etti. Hele *19 Mayıs* taarruzunun neden yapıldığını anlamak kolay değildir. 1 Mayıs 1915 sonuçsuz taarruzu ile Arıburnu bölgesinde 'hareket muharebeleri' döneminin kapatmış olduğu düşünülebilir[19].

Bundan böyle girişilecek harekâtı 'mevzi harbi' karakterinde düzenlenecektir.

19.Tümen Kumandanı Mustafa Kemal, 3 Mayıs 1915 tarihinde başkumandan vekili Enver Paşa'ya bir mektup yazarak, düşmanın karaya çıkma nedeni olarak Liman von Sanders'in hatalı taktik uygulamasını göstermiştir[20]:

> "...Maydos mıntıkası kuvvetlerine kumanda ettiğim zaman aldığım tertibat ile düşmanın karaya çıkmasına imkân verilmiyebilirdi. Von Sanders Paşa hazretleri bizi, bizim orduları, bizim memleketimizi tanımadığı ve layıkıyla araştırmada bulunacak kadar bir zamana sahip olmadığından, sahilde çıkarma noktalarını tamamen açık bırakacak tertibat almış ve bugün düşmanın karaya asker çıkarmasını kolaylaştırmıştır...Vatanımızın müdaafasında kalp ve vicdanları bizim kadar çırpınmayacağına şüphe olmayan başta von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikirlerinin üstünlüğüne itimat etmemenizi kati surette temin ederim. Bizzat buraya teşrif eder, umumi vaziyetimizin icaplarına göre bizzat sevk ve idare etmeniz münasip olur kardeşim."

Mustafa Kemal'in Enver Paşa'ya 'kardeşim' diyerek hitap etmesi çok dikkat çekicidir. Oysa ikisi arasındaki çekişmeyi bilmeyen yoktur. Şevket Süreyya Aydemir'in yorumu da çok dikkat çekici[21]:

> "...Muhteviyatı, bu arada Enver Paşa'nın yakınlığını kazanarak, büyük kumanda mevkileri ve yetkiler almak arzusu ile yanan bir kalbin ifadelerini açığa vurur. Zaten Mustafa Kemal, yalnız o gün değil, Enver Paşa'nın emrinde ve orduda bulunduğu sürece, Enver Paşa'nın yakını olmak, onun itimadını kazanarak daha büyük kuvvetlere kumanda etmek fırsatını daima aramıştır. Enver Paşa'ya karşı, daha Rumeli'den başlayarak daima çekingen ve her zaman mesafeli kalmanın tedirginliği içinde yaşamakla beraber, Paşa'dan gelen her yakınlaşma ya da iltifattan, her zaman duygulanmıştır. Hatta böyle iltifatları bazen, denebilir ki, aşırı değerlendirerek, Enver Paşa'ya daha büyük hizmet arzularını bildirmiştir. Fakat Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e karşı tutumu, daima sınırlı kalmış ve ihtiyatlı olmuştur... Nitekim yukarıdaki mektuba da, beklediği karşılığı alamaz."

Mustafa Kemal, aynı mektupta düşmanı iki kez denize döktüğünü, ama üçüncü kez karaya çıktıklarını artık önleyemediklerini ifade etmektedir. Sadi Borak'ın derlemesine göre, Mustafa Kemal bu konuyu Madam Corinne'e attığı kartta da dile getirmiştir: *"İşte Arıburnu'nda İngilizlerle muharebedeyim. Düşmanın esaslı kuvvetini ezdim... Kalanı da cesur kıt'alarım tarafından kontrol edilen bir noktaya sürüldü. Pek yakında ümit ederim ki düşmanın tam imhası haberini yakında alacaksınız."* Ne yazık ki bu, yalnızca bir dilek olarak kalmıştır.

14 Mayıs... Bombasırtı Taarruzları

İngiliz komutanlığı her ne pahasına olursa olsun Bombasırtı'nı ele geçirmek istiyordu. Bu nedenle üst üste ve sabaha kadar devam eden taarruzlara girişti-

ler. Gece saat 01.30'da başlayan kuvvetli saldırı Bombasırtı-Cesarettepe kuzeyi arasındaki Türk mevzilerine tekrarlandı.

Anzakların bazıları ilk hat siperlere girdilerse de, buradaki Mehmetçiklerin süngü hücumlarıyla ve çok kanlı bir şekilde püskürtüldüler. Bu geceki muharebeler, gerçekten çok sert ve kıyasıya oldu.

Ön hat siperleri elden ele geçmiş, sabaha kadar çok kanlı süngü çarpışmaları olmuştu. Ama, sonunda yine Türkler siperlerini korudular.

Mustafa Kemal, Çanakkale savaşlarına ait anılarını anlatırken Bombasırtı'na ayrı bir önem vermektedir. "*Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine ait Hatıraları*"ndan Uluğ İğdemir dinlediklerini şöyle aktarır:

> "Biz, kişisel kahramanlıklarla uğraşmıyoruz. Yalnız, size Bombasırtı olayını anlatmadan geçemiyeceğim. Karşılıklı siperler arasındaki mesafe sekiz-on metre, yani ölüm muhakkak... Birinci siperdekilerin hiçbirisi kurtulmamacasına düşüyor. İkinci siperdekiler onların yerine gidiyor. Fakat, ne kadar imrenilecek bir soğukkanlılık ve tevekkül ile biliyor musunuz?.. Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini de biliyor ve en ufak bir çekinme bile göstermiyor.
>
> Sarsılmak yok... Okumak bilenler Kuran-ı Kerim okuyor ve Cennete gitmeye hazırlanıyorlar. Bilmeyenler, Kelime-i Şahadet çekerek yürüyorlar. İşte bu, Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren hayret ve tebrike değer bir örnektir. Emin olmalısınız ki, Çanakkale muharebesini kazandıran bu yüksek ruhtur."

İkdam Gazetesi'nin 13 Temmuz 1915 günlü sayısında Bombasırtı'na özel yer ayırdıklarını görüyoruz. Buradan bazı bölümlerde şunlar yazıyor[22]:

> "...Tepenin de şöhreti orada kazanılan bir siperdir. Bu siper düşmanın ileri hattına pek yakın fakat savunulması bizim için bir hayati meseledir. Savaşın ilk anlarında düşman burasını, hücum ve tüfek ateşi ile elde etmeyi tasarlamışsa da, siperdekilerin demir gibi mukavemetlerinin önünde tutunamayacaklarını anlamışlardır.
>
> İngilizler zehirli (gaz) bombalar atarak askerlerimizi kaçırmayı denemişlerdir. Bu plân belki doğruydu. Ama karşılarında Osmanlı inancı olmasaydı... İşte bu inanç, işte bu yurt aşkı, düşmanın ölüm saçtığı bir yere Türk çocuğunun düğüne gidermiş gibi koşması, değil zehirli bombalar, gökyüzünden taş, ateş yağsa bile vatan savunması içindir."

Gazetedeki yorumun bundan sonrası, neredeyse Mustafa Kemal'in ifadeleriyle aynıdır:

> "O sipere atılan şehit olmaya adaydır... Oraya göreve giden artık bu dünyaya, milletin şefkatine kısa bir süre konuktur.
>
> Sipere gitmek ânı yaklaştığı sırada mangada bir ses yükselir. 'Yoldaşlar, hazır olun. Erlik günü. Memlekete hizmet bayramı geldi!'
>
> ...Tekbirler altında kahramanlar yürümeye başlarlar. Cennetlere uçan arkadaşların yerlerini almaya giderler... Son bir ses: 'Allah-ü ekber!.. Yaşasın vatan!..'
>
> Bomba Tepesi, Osmanlılar için sonsuz bir şan ve şeref vesilesidir, bir vatanın ilâhi varlığının sembolüdür...

14 Mayıs 1915'te toplanan 'Harp Meclisi', General Hamilton'dan taarruz için ne kadar askere ihtiyacı olduğunun bir kez daha sorulmasına karar verdi.

General Hamilton, 17 Mayıs 1915'te verdiği karşılıkta, eğer Ruslar bir kolorduyla Karadeniz Boğazı'na kadar çıkar ya da Bulgar ve Yunanlılar savaş ilanına kandırılabilirse, önceleri istediği iki tümenle yetineceğini ifade etti. Bu kabul görmezse, bugünkü durumun devam etmesi halinde bile, iki tümene daha gereksinme olacağını bildirdi.

Halbuki Lord Kitchener, Çanakkale cephesinin dört tümenle takviye edilmesi halinde bile hızlı bir başarı sağlanacağı kanısında değildi. Hemen ertesi günü (18 Mayıs) gönderdiği karşılıkta şunları söylüyordu[23]:

> "Fikirleriniz, içinde bulunduğumuz güçlüğü hızla giderme konusundaki ana görüşü tahrik ve destekleyici nitelikte değildir. İki cepheyi uzun süre besleyebilmek için memleketin tüm kaynaklarını kullanmak gibi önemli bir sorunla karşılaşmaktayız. Halen Çanakkale'de uğradığımız talihsizliği en yakın bir zamanda gidermek için mümkün olan çabayı harcayacağınıza ve doğuda büyük kargaşalıklar doğuracak olan Çanakkale'den çekilme sorununun en olumlu çözüm çaresi olarak orduca benimsenmesine engel olacağınıza inancım vardır."

Bu görüşü bildiren Kitchener, harp meclisi toplantısından dört gün önce, 10 Mayıs 1915'te söz verdiği 52.Tümen'in yolda olduğunu da belirtmiştir.

17 Mayıs 1915 tarihinde Kemalyeri'nde Arıburnu Cephesi Komutanlığı'ndan alınan Yarbay Mustafa Kemal yeniden 19.Tümen Komutanı unvanıyla bir mesaj yayınlıyordu:

> "23 gün sevk ve idare etmek bahtiyarlığıyla övündüğüm siz demirden kitlenin hüdaya yaraşır saldırıları sayesindedir ki, düşmanın yirmi bini aşan kuvveti Arıburnu'nda mahvedildi. Kılıç artıkları, sahilden ancak birkaç yüz metre mesafede donanmasının himayesine sığındırıldı. Bir adım ileri atmak isteyenleri süngülerimizden geçirildi. Köhnemiş bir hale konuldu. Sizi tebrik ederim. Bütün milletin sizi tebrik etmekte olduğundan emin olabilirsiniz.
>
> 23 günlük ateşli ve kanlı ortak çalışmamızın hatırasının samimi ve nezih bir hisle muhafaza edileceğinden eminim. Bugünden sonra 19.Tümenimle sağ kanatta bulunarak zafer neticesinin elde edilmesinde sizinle ve yeni gelen kuvvetlerimizle omuz omuza düşmanı çiğneyeceğimize dair olan kanaatimi size açıklamakla mesudum."

Fahrettin Altay anılarında 19 Mayıs 1915 gecesini anlatırken komutanlar arasındaki ilişkilerin soğukluğuyla ilgili önemli ipuçları veriyor: "*...bu gece, Kemalyeri'ne gittiğimizde Mustafa Kemal'in burayı boşaltıp, daha ilerideki bir yerde –İkinci Kemalyeri- karargâh kurduğunu ve hayli üzüntülü olduğunu gördük. Şimdiye kadar Arıburnu cephesi komutanı ünvanını taşırken tekrar 19.Tümen komutanı olmuştu, üzülmekte haklıydı, ne çare ki böyle yapmak bir zaruret icabıydı.*"[24]

Yukarıda sözünü ettiğimiz Mustafa Kemal'e ait mesajın altına, Fahrettin Altay'ı doğrulayan, 19.Tümen Kumandanı Yarbay Mustafa Kemal olarak imza atmıştır. Bundan sonrası da rapor olarak devam etmektedir:

"12 Nisan'dan (25 Nisan 1915) 4 Mayıs (17 Mayıs 1915) tarihine kadar Arıburnu cephesinde kendi başıma idare ettiğim harekâtın cereyan teşkil ve durumu yukarda arz edilmiştir. Bu müddet zarfında söz konusu cephede emir ve kumandam altında toplanmış olan kıt'aların beslenme ve sağlık işleri hakkında bilgi sunulması ve aşağıdaki görüşlerin ilavesi de münasip görülmüştür."

Mustafa Kemal'in 'Arıburnu Muharebeleri Raporunda' savaşın seyrini öğrenmekteyiz ama başka bilgiler de, örneğin özellikle askere verilen yemek ve sağlık hizmetleri konusunda çok önemli bilgileri okuma şansı bulabiliyoruz:

"Erlere bilhassa sıcak yemek yedirilmesi hususuna çok fazla önem verilmiş ve yalnız düşmana çok yakın olmaktan doğan zorluklar bir yana, bu müddet zarfında devamlı kanlı muharebelerin sürmesi ve bu sırada birçok buhranlı anın ortaya çıkışı sebebiyle olması tabiî olan daha büyük zorluklar içinde dahi iaşemiz hiçbir sekteye uğramayarak, asker mükemmel ve düzenli olarak beslenmiştir. Bu hususla bizzat meşgul olarak kıta kumandanlıklarından günlük iaşe raporları istemek suretiyle iaşe vaziyeti her gün teftiş ve gözetim altında bulundurulmaktaydı.

Sağlık işlerine gelince: Hamdolsun pek dar bir saha dahilinde pek çok kıtanın toplanmasına ve bu saha dahilinde birçok cesedin varlığına rağmen hiçbir bulaşıcı hastalık vuku bulmamış ve bilhassa en çok yaralımızın bulunduğu ilk günler, yalnız 19.Tümen'in bir tek sıhhiye bölüğü vasıtasıyla alınan tedbirler ve sarf edilen çalışma sayesinde sıhhi tedavi teşekküre değer bir şekilde devam etmiştir. Harp mıntıkasında kâfi miktarda suyun olmayışına karşı çeşitli yerlerde kuyular açılarak ve tulumba tedariki ve kullanımı sayesinde sıhhi bir şekilde gerek hayvanların ve gerek erlerin su ihtiyaçları temin edilebilmişti. Cephanenin ikmal eksikliği de, en buhranlı muharebeler ve düşman donanmasının en cehennemi ateşleri zamanında bile iyi bir şekilde sağlanıp yerine getirilmiştir. 12 Nisan (25 Nisan 1915) gününden itibaren Kemalyeri'nden ayrılış zamanı olan 4 Mayıs'a (17 Mayıs 1915) kadar ve önemli hadiselere sahne olan yirmi üç günlük bir zaman içinde tahkimat hususunda da düşmanla yarışırcasına çalışılmış ve her ne kadar çeşitli istihkâm hatları ve gizli yollar henüz yapılmamışsa da, yine düşmanın hücumlarını başarıyla karşılayacak derecede bir müstahkem cephe meydana getirilmiştir."

25 Nisan'dan 17 Mayıs'a kadar geçen sürede, Arıburnu'ndaki bütün birliklere 19.Tümen komutanı Mustafa Kemal komuta etmişti. Şimdi komutanlık Esat Paşa'ya devrediliyordu, o da karargâhını Maltepe'den kaldırarak Kemalyeri'ne yanaştırdı. Bugüne kadar Arıburnu muharebelerini kolordu seviyesindeki cephe kuvvetleriyle ve 5.Ordu karargâhının olumsuz baskılarına rağmen mükemmel bir şekilde yönetmiş olan 19.Tümen Komutanı da karargâhını kendi adı ile tanıdığımız bu savaş yerinden Conkbayırı yakınlarındaki bir noktaya kaydırarak yer değiştirdi.

Çıkarmanın başladığı günden bu yana geçen 23 gün içinde emirlerde iki başlılık ortaya çıktı. Emir komuta makamlarından birisi von Sanders ötekisi Enver Paşa'ydı. Bu nedenle de çok ciddi sorunlar başgösterdi.

Mayıs ayının ortalarına gelindiğinde İngiltere'deki karar alıcılar 'Çanakkale Sorunu' karşısında, büyük umutsuzluğa kapılmış ve çekilmeyi bile tartışacak hale gelmiştir. Kısa bir süre toparlanarak, yukarıda verilen üç senaryo üzerinde çalışılmış, takviye kuvvetlerle devam kararı alınmıştır. Londra'da bu "beyin fırtınaları" sürerken, Müttefik kuvvetler '14 Mayıs Bomba sırtı' taarruzunu, Enver Paşa da 11 Mayıs'ta (bazı kaynaklar bunu 10 Mayıs olarak belirtir ama Genelkurmay'ın Atase arşivlerine dayanarak yaptığı yayınlarda bunun 11 Mayıs olduğu hiç terreddütsüz bir şekilde ortaya konmuştur, bu nedenle 10 Mayıs kesinlikle yanlıştır) yaptığı gizli görüşmede verdiği direktifle Türk tarafı, Türk savaş tarihinin en ağır yenilgilerinden birisi olan '19 Mayıs taarruzunu' planlamıştır. Birkaç saat içinde Türk tarafı 3000'i şehit olmak üzere 9000 kayıp vermiştir.

Clausewitz önemli bir konunun üzerinde durmaktadır ki bu, **belirsizliktir.** Şöyle tanımlıyor: "*Savaş, belirsizlik alanıdır. Savaşta harekâtın üzerine kurulduğu öğelerin üçü az ya da çok büyük bir belirsizlik sisi içindedir.*" Bir başka önemli unsur da sezgidir. Clausewitz'in ifadesi ile "*...sezgiyle gerçeği bulup çıkarmak için ince ve derinliğine nüfuz eden bir zekâya savaşta öncelikle gereksinme vardır.*" 25 Nisan'dan Aralık ayı sonuna kadar yapılan muharebelerdeki komutanların emir ve davranışları, bu kuramlar ve tanımlar çerçevesinde değerlendirilirse, özellikle yarbay rütbesindeki Mustafa Kemal'in komuta gücü ve komutanlık yeteneği farkını ortaya koyabilir. Bu fark da öncelikle 'inisiyatif' kullanmaktır, ötekisi de birliğinin moral gücüne olan inançtır. Unutulmasın ki, Yarbay Mustafa Kemal strateji eğitimi almış bir 'uzman' değildi. O savaş içinde eğitildi. Konuya bu açıdan bakınca günümüzden iki bin beş yüz yıl önce yaşamış olan Çinli general *Sun Tzu* haklılığını sürdürmektedir, şunu söylüyor; "*...kıdem bakımından hiçbir stratejik disiplin savaşla boy ölçüşemez.*"

25 Nisan'dan 1 Haziran'a kadar ve sonraki muharebeler boyunca, komutanları karşılaştırdığımızda ortaya çıkan değerlendirme sonucuna bakalım. Ian Hamilton, elindeki gücü etkili olarak hedefe yönlendiremeyen (aslında kullanamayan) ve muharebede komutanın en etkili bir yerde bulunması gerekirken, bulunamayan birisi olmanın yanı sıra, klasik yani yaratıcı olmayan, kalıpçı bir komutan tipi çizmiştir. 'Hamilton ne yapmalıydı?' sorusuna askerî analistlerin verdiği yanıt çok yalındır: "Çıkan birliklerle cepheye çıkmalıydı." Liman von Sanders, Prusya ekolünde yetişmiş, planlama yeteneği olan bir subay olmasına karşın, kendi ülkesinin dışındaki bir millete ait orduya komuta ediyordu. Dolayısıyla, bulunduğu bölgenin savunma kavramı ile ordunun sevk ve idaresinde bir Türk subayı gibi düşünemiyordu. Enver Paşa'ya gelince, Osmanlı Orduları Başkomutan vekili olmasına karşın, harp yönetim yeteneği olmayan, sadece bulunduğu mevkinin, kendisine verdiği güçle, harita üzerinde kazanılacak muharebelerin planlamasını yapabilen, şekilci bir kurmay subay. Türk savaş tarihinde Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun mağlubiyetini hazırlayan bir 'aktör' olarak yer almıştır.



1 Hazıran 1915'te Albay olduktan sonra cephe gerisinde

Aynı gün yani 1 Haziran'da, 19.Tümen Komutanı Mustafa Kemal 30 ve 31 Mayıs'ta yapılan Ağıldere muharebelerinin sonucu ışığında, her zaman yaptığı gibi üst makamları rahatsız edecek bir rapor yazıyordu. 19.Tümen Anafartalar mıntıkasının güneyinde ve Arıburnu muharebe cephesinin sağ kanadında bulunuyordu. Ağıldere mıntıkası özellikle Conkbayırı'na temas etmesi nedeniyle Arıburnu cephesi için özel bir değere sahipti. Anafartalar Mıntıkası Kumandanı tarafından başlatılan bu Ağıldere muharebesinin idaresi ve sonuçlandırılması Mustafa Kemal'e verilmişti. Albay Mustafa Kemal 19.Tümen Komutanı sıfatıyla Kuzey Grubu Komutanı Tümgeneral Esat'a şunları yazıyordu: "Düşmanın yeni kuvvetler çıkarması yüksek bir olasılıktır. Buna uygun yer Kabatepe mıntıkasıdır. Arıburnu kuvvetleri, karargâhı Kemalyeri'nde olacak şekilde bağımsız bir komutanın emrine verilmelidir. Ayrıca Ağıldere ve Anafartalar mıntıkası da bağımsız bir kumandanlığın sorumluluğuna bırakılmalıdır." Kısacası üç bağımsız grup oluşsun, bunların başına da Kuzey Grubu Kumandanı geçsin diyordu.

Mustafa Kemal, Esat Paşa'ya rapor yazdığı gün albay rütbesine terfi etti ve beş gün sonra Sofya'daki Alman ev sahibesi Hilda Christianus'a gururla bir mektup yazdı[25]:

> "İnsan hayatta bazı dostlar kazanabilmek için olağanüstü çalışmak ve özverilerde bulunmak zorundadır. Örneğin siz bana sormuştunuz: 'Siz ne zaman albaylığa terfi edeceksiniz?' demiştiniz. Benim yanıtım şu olmuştu: 'Bu, bir savaş meydanında kazanılır.' Siz bana karşılık vermiştiniz: 'Bunu kanıtlayınız'. Sizin isteğinize uyarak beş günden beri albayım..."

Mustafa Kemal'in Sazlıdere-Azmak mıntıkasının tümenle irtibatının kesilmesini rica ettiği yazısına, Esat Paşa 8 Haziran'da karşılık verdi.

Söz konusu bölge 19.Tümen'den alındı ve "Ağıldere Mıntıkası" adıyla doğrudan doğruya Kolordu'ya bağlandı. Bu yeni tertibe göre Ağıldere Mıntıkası'ndaki tabura kumanda etmek görevi 19.Tümen Kumandanı'ndan Kolordu Kumandanı'na geçmiş oluyordu. Ama Mustafa Kemal şu yorumu yapmaktadır: *"Bu yarım ve yetersiz tedbirin Almanya'dan gelmesi beklenen bir Alman kumandanın gelişine kadar geçici olduğu beş on gün sonra ortaya çıktı." (Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe).* Türk komutanlar arasında bu türden anlaşmazlıkların sayısı fazladır ve muharebeler boyunca yapılan yazışmalarda, verilen raporlarda sıkça dile getirilmiştir.

Enver Paşa'nın arzusuyla bir grup gazeteci ve edebiyatçı, şair Mehmet Emin, Hamdullah Suphi, Ağaoğlu Ahmet, Enis Behiç, Orhan Seyfi, ressam Nazmi Ziya, İbrahim Alâettin ve müzik öğretmenlerinden Ahmet Yekta ile Ali Canip Çanakkale cephesini ziyarete gitmişlerdi. Bunlardan Ali Canip (Yöntem), o zaman İstanbul'da çıkmakta olan "Turan" ya da "Yeni Turan" gazetesine yazmaktadır. Cephede tanık olduklarını, Mustafa Kemal'in komutanlık ve liderlik anlayışını yansıtan bir davranışını anlatmaktadır:

"Biz Çanakkale'ye gittiğimiz zaman, henüz Anfartalar Muharebeleri olmamıştı. Mustafa Kemal yarbaydı (albaylığa yükseltilişi 1 Haziran 1915'tir e.m.). fakat, ilk kahramanlığını göstermiş, Seddülbahir'in kuzeyinde ve Anafartalar'ın güneyinde İngilizlere ilk zapartayı atmış ve onları Arıburnu'nda dar bir yere mıhlamıştı.

Arıburnu kumandanı Yanyalı Vehip Paşa'nın ağabeyi Esat Paşa idi. Arıburnuna geldik. Orayı gezerken birdenbire İngilizlerin bir yaylım ateşi, yani bombardımanı ve aynı zamanda kulağımıza bir de mızıka sesi geldi.

Esat Paşa'ya sordum:

'Paşam bu ne? Mızıka başladı, İngilizlerde de yaylım ateş?'

Cevap verdi:

'Dikkat edin, bütün mermiler şu üst tarafımızdaki Cesaret Tepesine yöneliktir. Her gün öğle zamanı oldu mu, oranın Tümen Kumandanı Mustafa Kemal, askerine bando ile yemek yedirir. Ve İngilizleri, kıyıda dar bir yere mıhladığı için, mızıka sesini duyan gemileri, Mustafa Kemal'e ateşle cevap verirler. Yemek bitince bando kesilir, İngilizler de, sırf hiddetlendiklerinden açtıkları ateşe son verirler."[26]

TEMMUZ- AĞUSTOS MUHAREBELERİ

İngilizlerin Üçüncü Kirte Taarruzu planının bir parçasını oluşturan Arıburnu'ndaki aldatma harekâtı, güney grubu cephesine, doğrudan ya da dolaylı olarak, herhangi önemli bir etki yapmamış, genel durumda da bir değişiklik yaratmamıştır. Tümen Komutanı Mustafa Kemal 57.Topçu Alayı gözetleme yerinden, 27.Alay Komutanlığı'na bir emir gönderiyordu:

> "Muvaffakiyet ve gayretinize teşekkür ederim. Bütün şiddetinizle, tertibatınız doğrultusunda herekete devam ediniz. Kuvvete ihtiyacınız olursa, derhal bildiriniz... Inşallah düşmanı tümüyle geri attıktan sonra, onun siperlerine kadar karşı taarruza kalkılmalıdır. Albay Avni'ye o şekilde bilgi veriniz."

Bununla bağlantılı olarak durumu Gustaw Christianus'a yazdığı mektupta (6 Haziran 1915) anlatmaktadır[27]: "*...Dostane satırlarınız ve 'Allah İngiltere'yi cezalandırsın', hakiki durum ile denk düştü; burada İngilizler ciddi bir yenilgiye uğratıldılar; tam da mektuplarınızı aldığım dünkü gün, birliklerim için sevindirici bir zafer günü idi.*"

29 Haziran 1915 tarihinde Enver Paşa ile birlikte cepheyi gezmeye giden, o dönemin İstanbul Milletvekili Gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın) de, "Askerî mızıka Karmen operasından parçalar çalıyordu," diye anlatmaktadır:

"*Umumî Harp içinde, Çanakkale'de, Başkumandan Vekilinin yanı sıra, savaş cephesini geziyordum. Arıburnu Cephesinde genç, nazik yapılı, ince bir kumandan ziyaretçileri karşıladı. Kabalağının altından fırlayan mavi bakışlarının derinlere işleyici zeki ateşleri karşısında bilâ ihtiyar bir alâka hissi uyanıyordu. Sordum.*

'Mustafa Kemal, dediler.'

İsmini biliyordum. Hürriyet davaları uğrundaki mücadelelerini biliyordum. İçimde toplanmış gıyabî hürmet hisleriyle kendisini seyrettim.

O, bize ayran ikram ederken, askerî mızıka Karmen Operasından parçalar çalıyordu ve beş, on adım ötemizde, İngiliz siperlerinden seyrek tüfek ateşleri bu ahenge arada karışıyordu."[28]

Bu arada kanlı boğuşmalar aralıksız sürüyordu. 2 Temmuz'da yapılan taarruzda Türk tarafının kayıplarına bakıldığında yalnızca 70.Alay'ın üçüncü tabur

zayiatı bile yüksekti. Subay zayiatı, altı şehit, dört yaralıyken, er zayiatı, 158 şehit, 285 yaralıydı. Toplam zayiat 443 askerdi.

3 Temmuz 1915 tarihini taşıyan bir mektubu Madam Corinne'e gönderen Mustafa Kemal, Arıburnu cephesindeki hayat hakkında şunları yazıyor[29]:

"...Burada hayat o kadar sakin değil. Gece gündüz, her gün çeşitli toplardan atılan şarapneller ve diğer mermiler başlarımızın üstünde patlamaktan geri kalmıyor. Kurşunlar vızıldıyor ve bomba gürültüleri toplarınkine karışıyor. Gerçekten bir cehennem hayatı yaşıyoruz.

Çok şükür askerlerim pek cesur ve düşmandan daha kuvvetlidir. Bundan başka içsel inançları, çok defa ölüme sevk eden emirlerimi yerine getirmelerini çok kolaylaştırıyor. Hakikaten, onlara göre iki semavi netice mümkün: Gazi veya şehit olmak. Bu sonuncusu nedir, bilir misiniz? Dosdoğru cennete gitmek. Orada Allah'ın güzel kadınları, hurileri onları karşılayacak ve ebediyen onların arzusuna tabi olacaklar. Yüce saadet..."

6 Ağustos'ta Türk birliklerinden gelen raporların değerlendirilmesi sonucunda Yeni Zelandalıların Sazlıdere'yle Ağıldere arasından Conkbayırı doğrultusunda ilerlemeye başladığı anlaşılmıştı. Bu bölgeden gelen silah sesleri üzerine 19.Tümen Komutanı Albay Mustafa Kemal emri altındaki 18. 27. 57. ve 72. Alay Komutanlıklarına gece saat 01.10 itibariyle bir uyarı emri yayımladı:

"Genel durum pek önemlidir. Komutanlar ve subaylardan her zamandan çok olağanüstü uyanık ve fedakârca çalışma isterim."

Mustafa Kemal hem Sanders hem de Enver ile olduğu gibi Esat Paşa ile de bir geçimsizlik yaşamaktadır. Bu 'geçimsizliğin' kaynağı nedir? Hamilton'un Suvla Limanı'na yaptığı çıkarmanın hemen öncesinde Kolordu Komutanı Tümgeneral Esat ile aralarında geçen konuşmadır. Mustafa Kemal bunu *Anafartalar Hatıraları*'nda anlatıyor.

Düşmanın kuvvetlerini, Arıburnu kuzeyinden çıkaracağını Mustafa Kemal, üst makamlara üç kez duyurmuştur. Kendi komuta yerine ziyarete geldiğinde, 1 Haziran'da Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Kâzım'a söyledi. 3 Haziran'da Kuzey Grubu Komutanlığına yazdı. 9 Haziran'da da telefonla Grubun Kurmay Başkanını arayarak meseleyi komutanına anlatmasını istedi. Bu sorun üzerindeki tartışmalar üstlerce 19.Tümen'in kuzey ara çizgisinin tespiti anlamında alındı. Bu yöreye, bir tabur vermekle yetiniliyordu. Oysa Mustafa Kemal işi, daha geniş bir çapta düşünüyor; Arıburnu Cephesinin bir komuta altında, bunun kuzeyinin (Anafartalar, Arıburnu arası) başka bir komutan buyruğunda, Kabatepe bölgesinin ayrı bir komutan yönetiminde olmasını, hepsinin de Kuzey Grubu Komutanına bağlanmasını istiyordu. Bunu 1 Haziran'da Ordu Kurmay Başkanına anlattıktan sonra, sorun 9 ile 12 Haziran arasında yazışmalara konu oldu. Sonunda Kuzey Grubu Komutanı ile Kurmay Başkanı, Yarbay Fahrettin Mustafa Kemal'in Düztepe'deki komuta yerine gelerek arazi üzerinde tartıştılar

ve kendilerine göre onu, düştüğü saplantılardan kurtarmak istediler. Buradaki karşılıklı görüşme de kendilerine yetmedi.

Düztepe'den Sazlıdere ile bunun kuzey ve güneyindeki arazi ve Suvla Limanı, ova içinde Tuz gölü, doğuya doğru yükselen tepeler, en yüksek de Kocaçimen tepesi gözler önündeydi. Mustafa Kemal'in yazışmalarında ısrarla önemini belirttiği Sazlıdere'nin yatağı tam ayaklarının dibinden başlamaktaydı. Hemen sağ taraflarında ise Sarıbayır silsilesinin üç önemli tepesi; Conkbayırı, Kocaçimen ve Besimtepe yükselmekteydi.

Düztepe'den altlarındaki manzarayı bir süre seyreden, Kolordu Kurmay Başkanı düşündüklerini şöyle açıklar: "Bu arazide ancak çeteler yürüyebilir."

Esat Paşa Mustafa Kemal'e dönerek sorar:

"Düşman nereden gelecek?"

Mustafa Kemal de eliyle Arıburnu bölgesini ve Suvla'ya kadar tüm sahili göstererek, "Buradan!" yanıtını verir. Yeniden eliyle Arıburnu'ndan başlayarak Kocaçimentepe'ye kadar olan alanı işaret ederek, "Düşman buradan hareket edecek!" der.

Kolordu Komutanı gülüp omzunu okşayarak, "Merak etme beyefendi gelemez!" diyerek karşılık verir.

Artık konuyu uzatmanın gereksizliği anlaşılmıştı. Mustafa Kemal, "İnşallah sizin dediğiniz gibi olur," yanıtını vermekle yetindi.

Mustafa Kemal, Hamilton'un harekât planını doğru tahmin etmişti. Gelibolu muharebelerinde onun sezgi gücü birkaç kez ortaya çıkacakı. Ama, buradaki durum farklıydı, çünkü sezginin ötesinde askerî bilgi ve onun yorumu gerekiyordu. Ancak inisiyatif kullanma ve vardığı doğru sonuçları uygulama, emir-komuta zinciri içinde olabiliyordu. Onun da rütbesi buna yeterli değildi. Anzaklar Suvla'ya bir çıkarma yapıp, Sazlıdere yatağından Sarıbayır tepelerine tırmandığında defterine şunları yazıyordu:

"6 Ağustos'tan itibaren düşman taarruzları, iki ay önce sorumluluk sahiplerine boşu boşuna açıklamaya çalıştığım şekilde gelişmeye başladığı zaman, onların neler hissettiğini bilmeyi çok isterdim. Olaylar onların, kendilerini bekleyen şeylere karşı zihnen hazırlıksız olmak suretiyle, milleti çok büyük tehlikelerle karşı karşıya bıraktığını göstermişti."

Mustafa Kemal'in uyarıları Esat Paşa tarafından dikkate alınmamış, bunun sonucu olarak, hem Sazlıdere'den kuzeydoğuya uzanan engebeli arazi savunmasız kalmıştı hem de Kemikli Burnu'na doğru uzayan ova da, eksik kadrolu üç taburun savunmasına bırakılmıştı.

Esat Paşa, Mustafa Kemal'in Sazlıdere'nin önemli konumu nedeniyle ayrı .bir kuvvet tarafından korunması konusundaki ısrarlarına verdiği yanıtta, Arıburnu cephesinin kuzeyinden Tuzla'ya kadar uzanan bölgeyi, yeni oluşturacağı bağımsız bir müfrezenin sorumluluğuna vereceğini bildirdi. Bu ta-

burlara komuta edecek kişi de Alman Subayı Binbaşı Willmer'di. 19.Tümen cephesiyle, yeni gönderilecek taburun cephe sınırını da Sazlıdere yatağı oluşturacaktı.

Mustafa Kemal buna da itiraz etmişti. İki ayrı komuta bölgesinin sınırı her zaman için cephenin en zayıf noktasını yaratırdı. Sazlıdere'nin önemini göz önüne alarak buraya kuvvetli birlikler ayrılmalıydı. İşte, Yarbay Cemil'in farkına vardığı ama ne olduğunu bilmediği tatsızlığın çıkış nedeni, bu düşünce uyuşmazlığıydı.

Mustafa Kemal'in Tümgeneral Esat'la yaptığı tartışmada söyledikleri bir bir gerçekleşiyordu. Anzakların geleceği yönü tam isabetle bilmişti. İkincisi de, hattı tutamayan Türkler, onun öngördüğü gibi gerilemeye başladılar ve Şahinsırt'a kadar çekildiler. Böylece Yeni Zelanda kuvvetleri, Türk hatlarının gerilerine sarkmayı başardılar.

8 Ağustos 1915 Conkbayırı Muharebeleri

8 Ağustos sabahı saat 04.00'te solda bulunan Avustralya piyadesi, Azmakdere'den Abdurrahmanbayırı'na doğru sağa çark yaparak Kocaçimentepesi'ne saldırmaktaydı.

O sırada Türk tarafında bazı karışıklıklar vardı. 9.Tümen komutanlığına bağlı bazı alay komutanlarının, raporlarını ona göndermeleri nedeniyle dikkat çekici bir sorun olduğu anlaşılmıştır. Mustafa Kemal, 'Anafartalar Hatıralar'ında buradaki karışıklığı anlatır. Cephede üç alayın (14, 64 ve 25) çeşitli taburlarının askerleri de birbirine karışmıştı. Çarpışmalarda 9.Tümen komutanı yaralanmıştı ama 16.Kolordu Komutanı da cepheye gelip düzenleme yapmamıştı. Bu karışıklık ve düzensizliğin temel etkeni, komutanlığın Kuzey Grubu Komutanına verilmeyişi idi. Mustafa Kemal kendi emrine gönderilmiş olan 10.Alay'ı da Conkbayırı'na koşturdu. Öte yandan karışıklığı da, sık sık, telefonla Kuzey Grubuna bildiriyordu. Durumu, Ordu Kurmay Başkanına bir kez daha açıkladı ve Ordu Komutanının dikkatini çekmesini ona söyledi.

Celâl Erikan'ın '*Komutan Atatürk*' adlı kitabındaki yorumuna göre, Mustafa Kemal'in kuzey tehlikesinden ve buradaki komuta karışıklığından söz etmesi, sinirleri gerilmiş olan Kuzey Grubu Komutanlığınca 19.Tümen'in, dar anlamda kuzey ara çizgisinin belirtilmesini istemesi diye alındığından, bu yolda karşılıklar veriliyordu. Gerçekte Mustafa Kemal, 10.Alay'ını gönderdiği bölgeye de sözü geçsin istiyordu. Ama asıl dileği genel çerçevede bir iş yapılmasıydı.

Besimtepe ve kuzeyi bölgesine taarruz eden General Cox'un birinci ve üçüncü taarruz grupları, gerek arazinin sarplığı ve gerekse Türk direnmesi nedeniyle gelişemedi. Yapılan takviyelerle, tepeler hattına 90-100 metreye kadar

yanaşabildiler. Birlikler, bu çizgide tutunabilmek amacıyla, siper kazmaya başladılar. General Birdwood, taarruzun durdurulmasını ve ertesi günü yapılacak taarruz için tertiplenilmesini emretti. Bu emir üzerine tepeler hattına ulaşmak amacıyla taarruz eden İngilizler, çok değerli bir gün daha kaybetmiş oldular.

Hedefi Conkbayırı olan General Johnston emir komutası altındaki birinci taarruz kolu, gün ağarırken, hemen hemen hiçbir mukavemetle karşılaşmadan tepeyi ele geçirdi. Halbuki bu sırtlarda, şiddetli çarpışmaların yapılacağı sanılıyordu. Bulunulan yerden boğazın suları görülüyordu. Taarruz birlikleri, eline geçirdiği yerlerin tahkimine başladı. Artık Türklerin kanadı kuşatılmaya başlanmıştı.

Bu sırada Besimtepe'yle Kocaçimentepe'ye taarruz eden General Cox grubu, hedeflerine ulaşamamıştı. Abdurrahmanbayırı'ndaki 4500 metrelik cephede, 5000 askerden meydana geldiği sanılan Türk kuvvetleri, bu taarruzu durdurmayı başarmışlardı.

Muharebeler zaman zaman siperlere süngü hücumuyla devam ederken, Türk cephesinde, karargâhlar özelinde ilginç tartışmalar ve değişiklikler yaşanıyordu.

Fahrettin Altay, Conkbayırı bölgesine 'kudretli' bir komutanın tayin edilmesi gerekliliğinin ortaya çıkışını da şöyle anlatıyor[30]:

> "8 Ağustos öğle vakti durum son derece tehlikeli hale geldi. Derhal Esat Paşa'yı görerek durumun şiddetle kötüye gitmekte olduğunu ve Conkbayırı bölgesine kudretli bir komutanın tayini lazım geleceğini, onun için de Mustafa Kemal Bey'in Kolordu Kumandanı olarak bu bölgeye verilmesini söyledim. Teklifimi uygun buldu, yalnız bilmem neden, kendisinin bu teklifi Ordu Komutanına yapması lazım gelirken bana, "*Siz bunu ordu kurmay başkanına teklif ediniz...*" dedi.
>
> Telefonla Kâzım (İnanç) Bey'i buldum, Conkbayırı'ndaki tehlikenin büyümekte olduğunu izah ederek oraya Mustafa Kemal'in Kolordu Kumandanı olarak tayinini teklif ettim, bu teklifi Esat Paşa'nın yanından yaptığımı da bildirdim. Kâzım Bey'le aramızda şu konuşma geçti:
>
> *'Mustafa Kemal sağ yanına yardım etmediği için Mareşal'ın bunu kabul etmeyeceğini zannediyorum.'*
>
> *'Biz Kolorduca böyle bir kusur görmedik, eğer böyle bir şey varsa sonra düşünelecek husustur. Şimdilik açık tehlikeyi gidermek lazımdır. Bunu da Mustafa Kemal'den başkasının yapamayacağına kaniyiz, Mareşal'dan izin almanız için ısrarla rica ediyoruz...'*
>
> *'Peki... söylerim,'* cevabını verdi ve konuşma bitti."

Fahrettin Altay şöyle devam ediyor:

> Conkbayırı'ndaki tehlike gittikçe büyüyor ve önüne geçilmez bir hal almaya başlıyordu, saat 20.00'de tekrar telefonla Kâzım Bey'i aramıştım ki hat melanj (kesilmiş) olmuş. Kâzım Bey Mustafa Kemal'le konuşurken araya girdim. Mustafa Kemal diyor ki:

Bütün kuvvetler bir elden idare olunursa başarı elde edilebilir, Anafartalar'a gelen kuvvetleri de benim emrime verirseniz o zaman kabul ederim...

Bu sırada telefon konuşması kesildi, gülerek Esat Paşa'ya döndüm ve:

Bizim teklifimizi Kolordu Kumandanlığında çok gördüler, şimdi Ordu Kumandanı yapmaya mecbur olacaklar.

Akşama doğru (saat 17.30'dan biraz sonra) Ordu Kurmay Başkanı, Ordu Komutanı adına onu telefonla arayarak durum üzerinde düşüncelerini sordu. Mustafa Kemal, Conkbayırı'ndaki durumun nazikliğini açıkladı. Genel sakınılar almak için bir an kaldığını, bunun da yitirilmesi halinde felaketin çok olası bir hale geldiğini söyledi. Kurmay Başkanı Kâzım'ın, "Çare kalmadı mı?" sorusuna, "Bir dakikaya dek çok elverişli sakınılar vardı. Ama bu dakikada tek bir sakını kalmıştır," dedi.

Telefonun öbür ucundaki Kurmay Başkanı öğrenmek istedi:

"O tedbir nedir?"

"Bütün komuta ettiğiniz kuvvetleri buyruğum altına vermenizdir" dedi.

"Çok gelmez mi?" sorusuna da, "Az gelir," diye karşılık verdi.

Fahrettin Altay, yaptığı önerinin son aşaması için şöyle yazıyor:

"Nitekim 21.45'te (sekiz saat sonra) Mustafa Kemal'in Anafartalar Grubu Kumandanlığına tayin edildiği ve derhal oraya hareket emri geldi. Kendilerini tebrik ettiğimizde Kurmay Başkanı İzzet Bey'i de beraber götürmek istedi, Esat Paşa bunu onayladı, birlikte gittiler."

Halbuki 8 Ağustos sabahı saat 09.00'da, Anafartalar Grubu Kumandanı olarak, Saros Grubu Komutanı Albay Beylerbeyli Ahmet Feyzi getirilmişti. Ne oldu da, on üç saat sonra komutan değişti?

Albay Feyzi ile Liman von Sanders arasındaki konuşmayı olayın tartışılmasını, bazı kısımlarını birincil kaynaklara da ulaşan Sayhan Bilbaşar, '*Çanakkale 1915*' adlı yapıtında ayrıntısıyla anlatılmıştır[31].

Güneş batmakta olduğu sırada Albay Feyzi, Binbaşı Willmer'in karargâhının bulunduğu tepeden, aşağıdaki düzlüğü seyrediyordu. Tahmini doğru çıkmadığı için askerleri henüz ortalıkta gözükmemişti. Bununla beraber, onların gece esnasında nasıl olsa yetişeceğini düşündüğünden, sabaha kadar uyumadı ve masa başında kurmaylarıyla birlikte, şafakta yapılması istenen hücumun hazırlıklarını planladı.

O gün ve ertesi günü Kolordu Kumandanıyla 5.Ordu Kumandanı ve Kurmay Başkanı arasında yapılan haberleşme çok önemlidir ve Feyzi Bey olaylar hakkında vermiş olduğu raporda bu konuşmaları ayrıntılarıyla anlatmıştır.

Albay Feyzi'ye göre Liman Paşa, Yalova Köyü'ndeki jandarma karakolunda kendisine durumu şöyle özetlemişti:

"İngilizler, dün gece Kemikli Burunları arasındaki sahile asker çıkardılar. Sahildeki gözetleme postalarımız geriye çekildiği için düşmanın bir kolu Koca-

tepe, bir kolu da Anafartalar istikametinde yürümektedir. Kocaçimentepe'de Yarbay Cemil'in, Anafartalar'da ise Binbaşı Willmer'in kuvvetleri bunlara karşı koymakta. Bu ilerleyişi durdurmak için 8 Ağustos günü İngilizler'in sol cenahına Anafartalar istikametinden 7. ve 12.Tümenlerinizle taarruz edeceksiniz. Kolordunun kumanda yeri Kocaçimentepe'dir. Ordunun bu husustaki fikri neydi? Kurmay Başkanı Kâzım, az sonra kendisini arayacağını belirterek telefondan ayrıldı ve yarım saat geçmeden aradı. Liman von Sanders Kolordu Kumandanının harekât planını aynen onaylıyor, ancak 12.Tümenin Mestantepe'ye hemen hücum etmesini istiyordu.

Feyzi, "Asker cebri yürüyüşten ve uykusuzluktan halsiz düşmüştür," diye cevap verdi. "Bu halde güpegündüz yapılacak bir taarruzdan başarı beklenemez. Yarın, dinlenmiş askerlerle ve şafakla birlikte yapılacak bir hücumun başarı şansı çok daha fazladır."

Kâzım, "Ben size Müşir Paşa'nın emirlerini ilettim," dedi. "Üst tarafı size aittir."

Bir müddet sonra tümen kumandanları Halil ve Selâhattin Adil Beyler geldi ve üçü birlikte durumu yeniden gözden geçirdiler. Halil Bey, "Askerin takatsizliği yüzünden harekâttan başarı beklenemeyceğini" bildiren bir yazı yazıp imzaladıktan sonra, aldığı emri uygulamak üzere kıtalarının başına gitti. Selâhattin Adil ise kısaca, "Ben askerim, verilen emri yerine getiririm," demekle yetindi. Ancak Albay Feyzi'nin deyişiyle, "Taarruzu o gün yapmak doğru olmadığı gibi, İngilizler'in durumu da böyle bir hücuma gerek göstermiyordu."

Bunları telefonla Kâzım'a yinelediğinde bu subay, en iyisinin doğrudan doğruya Liman Paşa'yla konuşmak olduğunu söyledi. Bununla beraber, lisan meselesinden dolayı bir müddet Willmer'in iki taraf arasında tercümanlık yapması gerekti. Albay Feyzi telefonu Willmer'in elinden alarak Almancasının yettiği kadarıyla derdini anlatmaya çalıştı. İki kumandan arasında şu konuşma geçti:

"Efendim hücumun bugün yapılması için zorunlu bir sebep var mıdır?"

"Evet, vardır."

"Sebebi lütfeder misiniz?"

"Düşmana dört nakliye gemisi takviye gelmiştir. O kuvvetler cepheye sürülmeden hücum ediniz."

"Bu gemilerin gelişinden haberimiz var, ancak bunlar asker değil malzeme getirmişlerdir. Müsaade buyurunuz, taarruzu yarına bırakalım."

Liman Paşa bu müsaadeyi vermedi. Cevabı gayet kesindi: "Ne olursa olsun, verdiğim emir bugün yerine getirilecektir."

Her şeye rağmen Feyzi hücumu hemen yapmakta tehlike görüyordu; "Her mesuliyeti göze alarak" ertesi sabah 12.Tümen'in bir alayla Kireçtepe, bir alayla Mestantepe istikametine hücum etmesini ve üçüncü alayı da bunlar arasında tutup gerektiği şekilde kullanmasını Selâhattin Adil'e emretti.



Anafartalarda Grup Karargâhında maiyetiyle beraber

Öğleden sonra bir Alman emir subayı Liman von Sanders'in kendi el yazısıyla kaleme aldığı taarruz emrini getirdi. Ancak tümenlere, "o gün taarruz edilmeyeceğine dair emir verilmiş olduğu için bunun da bir etkisi olmadı."

Öğleden sonra ordu karargâhından kolorduyu yine aradılar. Telefondaki, Kurmay Başkanı Kâzım'dı ve şöyle diyordu:

"Feyzi Beyefendi, bendeniz Müşir Paşa'nın yanındayım, kendileri soruyorlar: Ben bugün Feyzi Bey'e, düşmana taarruz için emir göndermiştim. Niçin hücuma geçmedi?"

Kolordu Kumandanı telefonu eline alarak: "Kâzım Beyefendi, bu taarruz meselesi bugün birkaç kez, hem sizinle, hem Almanca olarak Paşa ile aramızda tartışma konusu oldu... 'Ne olursa olsun benim emrim yapılacaktır,' buyurdular. Bendeniz ise emirlerinin uygulanmasında tehlike gördüğümden yerine getirmedim. Hücumu yarın sabaha bıraktım ve ona göre gereken emirleri verdim. Bu suretle büyük bir sorumluluk yüklenmiş oluyorum. Müşir Paşa sabretsinler, yarınki savaşın neticesinden memnun olmazlarsa beni sorumlu tutsunlar."

Albay Feyzi bir süre telefon başında bu sözlerine karşılık bekledi, fakat öbür taraftan hiç ses çıkmayınca çadırına döndü. Bir süre sonra bir şifre emri geldi. Liman von Sanders'ten gelen, yaverin çözdüğü şifrede şöyle deniyordu:

> "16.Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Bey:
> Anafartalar Grubu Kumandanlığına tayin edilen Mustafa Kemal Bey karargâhınıza geldikten sonra emir ve kumandayı kendilerine bırakarak İstanbul'a hareketiniz rica olunur."

Anafartalar Grubu adıyla oluşturulan yeni komutanlığı Mustafa Kemal'e verişinin nedenini Liman von Sanders anılarında şöyle anlatıyor[32]:

> "İlk askerî başarısını Trablusgarp'ta gösteren Mustafa Kemal, sorumluluk ve görevden zevk duyan bir komutan özelliğine sahipti. Daha 25 Nisan sabahı 19.Tümen ile ve hiçbir yerden emir almadan kendiliğinden muharebeye müdahale ederek düşmanı sahile kadar püskürtmüş ve bundan sonra üç ay süre ile kırılmaz bir azimle devamlı düşman saldırılarına karşı koymuştu. Ona tam anlamıyla güvenilebilirdi."

Liman Von Sanders anılarında şöyle devam ediyor:

> "Albay Feyzi'ye taarruzun akşam güneş battıktan sonra yapılmasını emrettim. ... Kolordu Komutanına gecikme sebebini sordum. Aldığım cevapta çok yorgun olan birliklerin hâlen bir taarruz yapacak durumda bulunmadığını bildiriyordu. Bu nedenle, daha o akşam Anafarta civarında toplanan bütün birliklerin komutasını, Arıburnu cephesinin kuzey kanadında bulunan 19.Tümen Komutanı Albay Mustafa Bey'e verdim."

Mustafa Kemal görevi devralmak için 8 Ağustos gece saat 11.30'da, gecenin karanlıkları içinde, 19.Tümen'in karargâhından hareket ederek, Kemalyeri ci-

varından Kocadereköy kuzeyine çıktı. Dört aydan beri ilk kez temiz havayı ciğerlerine çekiyordu. Bunu kendisi şöyle anlatıyor:

> "Hakikaten, Arıburnu mıntıkasının ateş hattında ve o hattaki karargâhlarda yaşayanların teneffüs ettiği hava, insan cesetlerinin kokuşmasıyla kimyasal özelliğini kaybetmiş bir hava idi."

Anafartalar Grubu karargâhı mevki olan Çamlıtekke'ye vardığında, dere koyu karanlık içindeydi, ne bir ses ne de bir ışık vardır. Herkes uykudaydı. Willmer'in çadırına geldiğinde 'karargâhın' kuzeyde bir yerlerde, Gümbürdekbayırı civarında bir dereye taşındığını öğrendi. Gece yarısını geçeli bir buçuk saat olmuştu, karanlığın izin verdiği ölçüde atlarını kuzey yönüne sürdüler. Gümbürdekbayırı'nın bir buçuk kilometre güneyindeki bir yerde Anafartalar Grubu karargâhını bulabildi. Tüm karargâh subayları gelişini bekliyordu, düşmanın durumunu ve 7. ile 12.Tümenlerin pozisyonunu, son emirleri sordu; ama doyurucu yanıtlar alamadı. O gece yaşadıklarından bir kısmını '*Anafartalar Muharebatına Dair Tarihçe*'de şöyle yazmıştır:

> "Hayri Bey, sorduğum şeylerin hiçbirinde beni tam bir şekilde aydınlatamadı.
>
> Eski kumandan Feyzi Bey'in nerede olduğunu sordum. Çadırında uyuyor dediler. Uyandırılıp kendisinden, verdiği en son emrin alınmasını söyledim. Biraz sonra Kurmay Başkanı o anda yazmış olduğu imzasız bir notu gösterdi. Verdiği emir bu ise Feyzi Bey imza etsin, dedim. Kurmay Başkanı gitti, geldi. Feyzi Bey, emir diye gösterilen notu imza etmiyordu.
>
> Bunun üzerine ben de, Kurmay Başkanı'nın bana Grup Kumandanı'nın emri diye verdiği notu bir tarafa bıraktım. Derhal bütün kurmay subayları yanıma çağırdım ve hepsinden, tümenlerin nerelerde ve nerelere taarruz etmek için emir almış olduklarını bilip bilmediklerini sordum. Her biri bir dereceye kadar bilgi verdi. Bilhassa, ordu karargâhından haber subayı sıfatıyla grup karargâhında bulunan Kurmay Yüzbaşı Neşet Efendi aşağıdaki bilgiyi verdi:
>
> "Efendim, haber subayı sıfatıyla bulunuyorum. Bu münasebetle vaziyeti takip ettim. Benim bildiğime göre, 12.Piyade Tümeni Turşunköyü'ne gelmişti. Şimdi onun batısındaki sırtlarda olacaktır. Anafartalar müfrezesini oluşturan kuvvetler de geçici olarak bu tümenin emrine verildi. Bugün sabah saat 5'ten sonra söz konusu Tümen Kumandanı, Grup Kumandanı'yla görüştüğü zaman Mestantepe istikametinde taarruz emri almıştı."
>
> 7.Tümenin Büyük Anafarta istikametinde yürüdüğünü ve Kocaçimen'e taarruz eden düşman kuvvetlerinin sol kanadına taarruz etmesinin emredildiğni söyledi. Bu istikamet Damakçılıkbayırı'nda son bulur.
>
> "Kocaçimen mıntıkasındaki kuvvetlerimizin miktarını tamamen bilmiyorum. Yalnız 4., 9., 8.Tümen karargâhları söz konusu mıntıkada bulunmaktadırlar."
>
> Bu bilgiden kıtalarımızın durumlarını açık olarak öğrenmek mümkün olmadığı gibi, düşman hakkında da hiç bilgi verilmiyordu.

Yapılacak taarruz sırasında sağlık hizmetleri ile beslenme ve haberleşme bakımından da ivedi önlemlerin alınması gerekiyordu. Taarruz edecek tümenlerle henüz telefon iletişimi kurulamamıştı. Çünkü sistemi kuracak aygıtlar yoktu, bunların 5.Ordu'dan gelmesi zaman alacaktı. Tüm bu işlerin düzenlenmesiyle Albay Mustafa Kemal'in kendisi uğraşıyordu. Sabah saat 04.30'da, muharebeyi idare etmek üzere Çamlıtekke kuzeyinde Anafartalar bölgesinin gözetleme yeri olan bir tepeye hareket etti.

Anafartalar Muharebeleri

Anzakların 9 Ağustos 1915 sabahı giriştiği taarruzda, Conkbayırı karşısında Şahinsırt hattındaki kuvvetiyle Türk cephesine bağlayıcı taarruzlar yaparken, üç tugaydan öbür kuvvetleriyle Kurtgeçidi-Conkbayırı hattına taarruz edecekti. Asıl hedef olarak yine Besimtepe seçilmişti.

Saat 04.30'da İngiliz savaş gemileri ve Arıburnu cephesi kuzeyindeki tüm kara topçusu, Kurtgeçidi-Conkbayırı hattını ve gerisini şiddetle bombardımana başladı. İlk saldırıda bir kısım Anzak kuvvetleri, Conkbayırı kuzeyindeki doruk çizgisinde bulunan bazı Türk siperlerine kadar yanaşmayı başarmışlardı. Türklerin şiddetli karşı koyuşuyla daha fazla ilerleyemediler, taarruz durduruldu ve hatta geri atıldı.

Anzak ve İngiliz tümen ve tugaylarında karışıklık hüküm sürüyordu.

Ian Hamilton anılarında şöyle diyor[34]: "*...İkindi üzeri saat 18'de tüm cephe tamamen ve âniden çökmüş gibiydi: Yalnız arazi kaybetmekle kalmamış, fakat denize doğru yarı yola kadar da itilmişti.*"

9 Ağustos, saat 18.00'de Arıburnu kuzeyindeki General Stopford'a ilettiği mesajda da şunları yazıyordu: "*...11.Tümen'de beliren aksaklıkları bana açıklayınız. Karışıklık tümen seviyesinde midir, tugay seviyesinde midir, yoksa iki tarafta mıdır?... Komutanları derhal değiştirebilirim. Hızla harekâta başlanmalı ve plânın öngördüğü hükümlere göre Anafartalar Ağa liman bölgesini işgâl etmelisiniz*".

Askerlerin siperleri kötüydü, yorgundular, aç ve susuzdular, subay ve astsubaylarının ölüm oranının yüksekliği sonucu komuta yapısı bozulmuştu. Durum Hamilton açısından felakete doğru gidiyordu.

Liman von Sanders tarafından Mustafa Kemal bir kez daha "Anafartalar Grup Kumandanlığı"na getirilişiyle birlikte, Albay Ahmet Feyzi'nin ertelediği taarruzun 9 Ağustos 1915 sabahı başlatılmasını emretti.

9 Ağustos'ta hem Conkbayır Muharebeleri devam edecek hem de Birinci Anafartalar Muharebesi yapılacaktır. İkinci Anafartalar Muharebesi 21 Ağustos'ta yapılırken, Anafartalar bölgesindeki üçüncü muharebe Kayacıkağılı ya da Bombatepe muharebeleridir ve 27 Ağustos'ta yapılacaktır.

9 Ağustos 1915... Birinci Anafartalar Muharebesi

11. İngiliz Tümeninin üç tugayı, 6 Ağustos gece yarısı çıkarmayı bitirmişti. 10.Tümenin kıyıbaşına inişi de 7 Ağustos akşamını buldu. Türk birlikeri, Aspinall Oglander'in göz tanıklığıyla ortaya koyduğu dağınıklıktan, taktik hatalardan yararlanamayınca, muharebede en kıymetli unsur olan zamanı, baskın amacıyla kullanamamıştır. Türk tarafı 24 saat kaybetmiştir. Mustafa Kemal, Anafartalar Grup Komutanlığı'na getirilip, "saldırıyı 9 Ağustos günü tan zamanı yapmak" buyruğunu aldığında, İngiliz Kolordusu da kendisine çeki düzen verme fırsatını iyi değerlendirmişti.

Anafartalar Grup Komutanlığı'nın muharebe idare yeri, Çamlıtekke'deydi.

5.Ordu Komutanı, Kocaçimentepe-Conkbayırı hattının önemini anlamıştı. Liman von Sanders'in ve Türk komutanlarının ana düşüncesi 9. İngiliz kolordusunun Anafartalar kesimine yaptığı taarruzları durdurmak; Damakçılıkbayırı-Mestantepe çizgisini ele geçirip Kocaçimentepe'nin emniyetini sağlamak ve İngiliz Anzak Kolordusu'yla 9.Kolordu'nun birleşmesine engel olmaktı.

Bu düşüncenin ışığı altında düzenlenen Türk birliklerinin taarruz planı, geliştirildi.[35]

Yarbay Selahattin Adil anılarında, *9 Ağustos 1915 sabahı saat 4'te Tekketepe'de 35.Alay kumandanı ile buluştuğumuz zaman taburlarımız açılmış ve avcı hatlarımız fundalıklı sırtlardan yavaş yavaş ve sessizce ovaya doğru inmeye başlamıştı,* diye anlatmaktadır[36]:

Türk 7.Tümen'i de 9 Ağustos sabah saat 04.30'da taarruza başladı. Bu tümenin durumu çok zordu. Avustralya ve Yeni Zelandalılar'ın, Damakçılıkbayırı sırtlarında güçlü tahkimata sahip olmalarından başka, piyade ve mitralyöz ateşleriyle, 7.Tümen'in daha ileri taarruzu engelleniyordu.

9 Ağustos muharebelerinde Türk birlikleri daha önce harekete geçmiş ve İngiliz ile Avustralya-Yeni Zelanda kuvvetlerine karşı hızlı taarruzlar yaparak, onların taarruzunu kırmıştır. Hamilton'un tasarladığı şaşırtma avantajı tamamen yok edilmiştir.[37]

9.Kolordu'nun baskın tarzında Suvla'ya yaptığı 22 taburlu çıkarma uygulamadaki yanlışlıklar nedeniyle, 13 Türk taburu karşısında başarısızlığa uğramıştır. Gece olduğunda İsmailoğlu Tepesiyle Anafarta sırtı, Türkler'in elinde kalmıştı. Selahattin Adil Paşa anılarında bu sonuca rağmen ortaya çıkan memnuniyetsizliği anlatır[38]:

> Savaşın sonucundan ordu kumandanlığının memnun olacağını beklerken ertesi sabah Liman Paşa'nın azarlaması karşısında kalmıştım. Paşa, binbaşı Willmer tarafından kendisine verilen bilgiye dayanarak Mestantepe'nin işgal edilmemiş olduğunu, bu sebeple raporumuzun doğru olmadığını sert bir dille bildirmişti.

Acaba ordu kumandanı taarruzun arzu ettiği günde yapılmamış olmasına ya da tek bir tümenle, donanmaya da dayanan düşman kolordusunun denize dökülmemiş ya da esir edilmemiş olmasına mı kızmıştı?

Gerçek şu idi; elimizde büyük ölçekli geniş bir harita olmadığı gibi gözetleme yerinden de Mestantepe ve Pınartepe birbirine izdüşümde (mürtesem) idi. Birliklerimiz donanma bombardımanının meydana getirdiği yangın sebebiyle ele geçirdikleri Mestantepe'yi sonradan boşaltmak zorunda kalmışlardı. Bu yüzden tümenin genel durumuna ve stratejik hâkimiyetine hiçbir etkisi bulunmayan, fakat elde olmayan bir yanlışlık yapılmıştı.

Yanlışlık, tümen kumandanlığı raporunda ele geçirilen Pınartepe'nin, izdüşümünde bulunan Mestantepe diye bildirilmesinden ileri gelmişti. Grup kumandanlığı bu rapora dayanarak 12.Tümen'in 2. hattaki birlikleriyle Conkbayırı bölgesindeki muharebelere katılması yolunda bir plan hazırlamış ve bu plan o sırada grup karargâhına gelmiş olan ordu kumandanı tarafından da uygun bulunmuştu. Sonradan yanlışlık anlaşılınca güneye çark için birliğin durma emri zaman kaybettirdiğinden 8-9 Ağustos akşamı düşman da karaya çıkmış olan 53.Tümen ve 159.Tugayı ile cephesini kuvvetlendirmişti. Ordu Komutanı Sanders'in hiddeti bundan kaynaklanmıştı.

9 Ağustos muharebeleri için Mustafa Kemal'in yorumu şöyledir:

Elde edilen esirlerin ifadesinden, yalnız Suvla limanına çıkarılmış 10. ve 11.Tümenlerden oluşan bir kolordu olduğu ve 7.Tümen ile Kocaçimen mıntıkasındaki diğer tümenlerimizin karşısındaki kuvvetin başlıca Avustralya ve Yeni Zelanda kıtaları bulunduğu anlaşıldı.

Düşmanın fevkalade sayı üstünlüğü ve muharebe vasıtalarının bizimkilerle kıyaslanamayacak derecede çokluğu ve mükemmelliği karşısında bugün kazandığım başarı, maksadımı tamamen gerçekleştirmişti.

Hakikaten düşmanın bir kolordusunu zayıf bir tümenimle, Kireçtepe-Azmak arasında yenmiş ve Tuzla gölüne kadar takip edip orada durdurmuştum.

7.Tümen de Damakçılık istikametindeki taarruzuyla düşmanın ilerlemiş bazı kısımlarını geriye attıktan başka, Conkbayırı ve Kocaçimen sırtlarına yönelen düşman kuvvetlerini üzerine çekerek orada durdurmuş bulunuyordu.

Bu şekilde, düşmanın asıl hedefi olduğuna şüphe kalmayan Conkbayırı ve Kocaçimen silsilesine sahip olması ertelenmiş oldu. Conkbayırı elinde bulunan düşman bugün orada faaliyetine devam edebilseydi, şüphesiz bizim için vaziyetin düzeltilmesi zor bir şekil alırdı.

Fakat bugünkü başarıyla, Conkbayırı düşman elinde kaldıkça, bu tehlike bertaraf edilmiş sayılamazdı. Dolayısıyla 12. ve 7.Tümenlerle başladığım taarruzu durdurmaya ve Conkbayırı tarafında ciddi tedbir almaya karar verdim.

10 Ağustos sabahı her iki taraf da yeniden taarruz edecekti. Ama birlikler çok yorgundu ve bölge, hangi birliğin sorumluluğu altındaydı, pek bilinmiyordu. Bu nedenle Mustafa Kemal 7.Tümen'in dinlenebilmesi için Kocaçimen ve Conkbayırı'nda bulunan 8. ve 9.Tümen komutalarından hangisinin Kocaçimen



Kıreçtepe'de Şehitler Abidesi önünde

bölgesi komutanlığını üstlendiğini öğrenmeye çabalıyordu. 8.Tümen Komutanı Albay Ali Rıza, 9.Tümen Komutanı Yarbay Potrih idi. Buna göre daha kıdemli olan Ali Rıza'nın bölgenin komutanı olması gerekirken, yayımlanan bir raporda Potrih'in komutan olduğu yazılmıştı. Mustafa Kemal bu komuta sorununu yerinde çözmek için harekete geçti. Sabaha karşı saat 3'te Çamlıtekke gözetleme yerine geldiğinde, her iki tümen komutanına telefonla aşağıdaki ortak emri verdi:

> Bu gece Conkbayırı'nda kendilerinden büyük faaliyet talep edeceğim iki piyade alayı için orada bulunan kıtalar vasıtasıyla hiç olmazsa sıcak bir çorba hazırlatmaya imkân bulmanız çok uygun olur.

Liman von Sanders de gelmişti ve taarruzun iki seçeneği üzerinde durdular. Birincisi 7.Tümeni takviye ederek Ağıl ve Conkbayırı, Kocaçimen mevzilerinde bulunan düşman kuvvetlerinin yan ve gerisinde olacak şekilde taarruz etmek. İkincisi de Conkbayırı'ndan taarruz etmek.

Mustafa Kemal birinci seçeneğin başarı getireceğine inanmıyordu. İki seçenek konusundaki düşüncesini ortaya koydu:

> "Conkbayırı'ndan taarruzda, gerçi düşmanın cephesine karşı hareket edilecekti ve bunun neticesinde Kocaçimen mıntıkasında bulunan bütün düşman kuvvetlerini tümüyle denize dökmek veya imha etmek zordu. Fakat böyle bir neticeden evvel vaziyetimizin emniyet altına alınması söz konusuydu. Kocaçimen mıntıkasındaki kuvvetlerimizin yok oluşu ve perişanlığı ve bunların karşısındaki düşman kuvvet ve vasıtalarının kesin üstünlüğü artık malumumuz olmuştu. Dolayısıyla bu taarruzda düşmanı mağlup etme başarısı ortaya çıkmadığı takdirde de en önemli olan bu cephe yeni kuvvetlerimizle takviye edilmiş olacaktı. Başarı halinde hâkim sırtlar elimize geçecek ve Ağıldere sahasında bulunan düşman kuvvetleri tamamen mahküm bir vaziyete düşecekti.
>
> Dolayısıyla tararuzun Conkbayırı'ndan yapılmasını elzem buluyordum. Bu taarruza çok fazla önem verdiğim için ve benden evvel çeşitli kumandanların burada yaptıkları taarruzlarla netice alamadıklarını bildiğim için, iş bu yeni taarruzu bizzat başında bulunarak kendim idare etmeye karar vermiştim."

Bu durum karşısında Liman Von Sanders de şu karşılığı verdi: *"Harekâtın sorumluluğunu kabul eden sizsiniz. Katiyen kararlarınız üzerinde tesir yapmak istemem. Aklıma gelen hususları görüş olarak söyledim."*

Bu kararın ardından Mustafa Kemal Conkbayırı muharebeleri taarruzunu düzenlemek ve yönetmek üzere o yana hareket etti.

Aspinall Oglander, 9 Ağustos muharebelerini anlatırken ('Anzak Planının İflası' başlığıyla) sonuç için şunları söylüyor[39]:

> "Acı gerçek henüz Kolordu ve Tümen karargâhlarınca ve genel karargâh tarafından anlaşılamamıştı. 9 Ağustos öğleye kadar yapılan Anzak taarruzu başarısızlığa uğramıştı. Bunun sonucu olarak Yeni Zelanda ve Avustralya birliklerinin artık uzun bir çatışma için hem sağlık durumları uygun değildi, hem de erler ve subay-

lar güçlerini sonuna kadar harcamıştı. Yeni ordu birlikleri, iyi eğitim görmüş olmalarına karşın gerekli deneyimleri yoktu. Dik ve karışık arazi, alışılmamış sıcaklar ve susuzluk, kıtalara, düşmandan çok güçlük ve direnç gösteriyordu."

10 Ağustos 1915... Conkbayırı Muharebesi

Ian Hamilton'un Anafartalar'da kurduğu cephenin ve giriştiği harekâtın ana hedefi Kocaçimen ve onun bir parçası olan Conkbayırı'ydı. Bu nedenle Albay Mustafa Kemal de, bu kesimi Anzak ve İngiliz birliklerine kaptırmamak, onları, olanakları ölçüsünde, bu kilit noktadan uzak tutmak üzere kuvvetlerini yerleştirmeyi planlıyordu. Anafartalar'daki başarı, bu cephenin tutulmasını garanti altına almıyordu.

Mustafa Kemal ve tüm kurmayları Çamlıtekke'den Conkbayırı'na doğru atlı olarak hareket etti. Büyük Anafarta kasabasının doğu hizasında, bir İngiliz uçağı tepelerinde belirdi. Yanında bulunanlar hedef oluşturmamak için hemen ağaçların arasına dağıldılar. Mustafa Kemal ve yanında bulunan asteğmen rütbesindeki bir subay yola devam etti. Uçağın kontrolünde Kurtgeçidi'ne yaklaştıkları zaman, Conkbayırı tepesinden ve onun daha kuzeyindeki Boyun civarından Anzaklar'ın piyade ateşi altında 8.Tümen karargâhına vardılar. Buraya varıldığında, yanında bir tek süvari asteğmen Zeki (sonradan Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Zeki Doğan) vardı, kurmaylarından ve yaverlerinden hiçbiri gelememişti. Yolların olmayışı, arazinin engebeli oluşu, İngilizlerin topçu ateşi ve uçak takibi yüzünden ancak bir kısmı gece yarısına doğru, bir kısmı da ertesi gün karargâha gelebildiler.

Albay Mustafa Kemal, tümen karargâhında aldığı bilgiler ışığında, 10 Ağustos 1915 sabahı saat 4.30'da baskın şeklinde bir taarruza karar verdi. Taarruzu tasarladığı Conkbayırı cephesinde bulunan kuvvet 8.Tümen'e bağlı 23 ve 24. Alaylardı ve taarruz için güvendiği iki alay da hünez gelememişti. 8.Tümen Komutanı Albay Ali Rıza ve kurmay başkanı Binbaşı Galip, yorgun olan tek bir alayla taarruz edilemeyeceğini, beklemeleri gerektiğini anlatılar. Mustafa Kemal, bu tarzdan hoşlanmamakla birlikte onları dinledi, hak da verdi ama herkesin başaramayız dedikleri bu kuvvetlerle zaman yitirmeden yapılacak bir taarruzun başarıya ulaşacağına inanıyordu. Bunu da şöyle açıklıyor:

> "Bazı kanaatler vardır ki, onların hesap ve mantıkla izahı çok zordur. Özellikle muharebenin kanlı ve ateşli safhasındaki duygulardan doğan kanaatler... Tabiî ki her kanaat ve karar, içinde bulunulan durumu ve şartları incelemek ve bu incelemenin neticelerini sezmek ve değerlendirmek sayesinde doğar.
>
> Galip Bey'in açıkladığı görüş, hakikaten vaziyeti ve kıtaların halini olduğu gibi anlatıyordu. Fakat bu görüşü, kararımı değiştirtecek mahiyette bulmadım. Çünkü ben düşmanı şiddetli ve seri bir baskınla mağlup edebileceğimize kanaat getirmiş-

tim. Bunun için çok kuvvetten ziyade, çok dikkatli ve fedakârca bir sevk ve idarenin maksadı sağlayacağına hükmetmiştim. Bu kanaatimi ispat için bu işin bizzat başında bulunmayı da zaruri gördüğüm içindi ki, geceyi 8.Tümen karargâhında geçiriyordum.

Tümen Kumandanı ve Kurmayı'na kararımın kati olduğunu ve hatta 41.Alay gelemediği takdirde dahi yine tatbik edeceğimi söyledim. Zaman geçirmeksizin kıtaları taarruz için hazırlamaktan ve tertip etmekten başka düşünecek ve yapacak bir şeyimiz olmadığını söyledim.

Bence, yapılacak iş gayet basitti. Şöyle ki: Hücum cephesinde 24. Alay'la bazı perakende erlerden bir avcı hattı vardı. Bu hattın düşmana mesafesi azami 20-30 adımdı. İhtiyatta bulunan 24. Alay Conkbayırı'na karşı ve yeni gelmekte olan 28. Alay bunun solunda olarak, Şahinsırt'a karşı karanlıkta fevkalade sükûnet ve disiplinle, avcı hattının 20-30 adım kadar gerisinde taarruz cephesi boyunca harp safı düzeninde bir vaziyet alacaktı. Gecikmiş olan 41. Alay da gelişindeki vaziyete göre kullanılacaktı. Düşmana katiyen tüfek ve tabii ki top ateşi yapılmayacaktı. Erler süngü takacaklardı. Kararlaştırılacak anda harp saf düzenindeki asker hücum yürüyüşüyle düşmana atılacak ve önündeki avcı hattı da ona katılacaktı.

Bir dakika sonra mesele halledilmiş olacaktı. Ondan sonraki safha için şimdiden bir karar veremezdim."

Bu kararı vermiş olan Anafartalar Grup Komutanı, 10 Ağustos 1915 sabahı yapılacak taarruz için 8.Tümen Komutanına aldıracağı düzen hakkında gereken direktifi verdi. 9.Tümen Komutanı Yarbay Potrih'i ise bu muharebeden bir gün sonra buldurtup yanına getirtebilmişti. Verdiği emre göre tüm kıtalar, süngü takmış olacaklardı.

Türk resmî savaş tarihine göre (5. cilt, 3. kitap, s. 374) taarruz, herhangi bir topçu hazırlık ateşine dayanmadan havaya kaldırılan kürekle baskın biçiminde başladı. Halbuki Mustafa Kemal Conkbayırı taarruzuna kalkış emri verişini daha farklı anlatmaktadır:

"Gün doğmak üzereydi. Çadırımın önüne çıktım. Hücum edecek askeri görüyordum. Oradan hücumun yapılmasını bekleyecektim.

Gecenin karanlık perdesi tamamen kalkmıştı. Artık hücum anıydı. Saatime baktım. Dört buçuğa geliyordu. Birkaç dakika sonra ortalık tamamen ağaracak ve düşman askerlerimizi görebilecekti.

Düşmanın piyade, mitralyöz ateşi başlarsa ve kara ve deniz toplarının mermileri bu sıkı düzende duran askerimiz üzerinde bir defa patlarsa, hücumun imkânsızlığından şüphe etmiyordum. Hemen ileri koştum. Tümen Kumandanı'na rastladım. O da ve her ikimizin refakatimizde bulunanlar beraber olduğu halde hücum safının önüne geçtik. Gayet seri ve kısa bir teftiş yaptım. Önünden geçerek yüksek sesle askerlere selam verdim ve dedim ki:

'Askerler! Karşımızdaki düşmanı mağlup edeceğimize hiç şüphe yoktur. Fakat siz acele etmeyin. Evvela ben ileri gideyim. Siz, ben kırbacımla işaret verdiğim zaman hep birden atılırsınız.'

Kumandan ve subaylara da işaretime askerlerin dikkatini çekmelerini emretim. Ondan sonra hücum safının önünde bir yere kadar gidildi ve oradan kırbacımı havaya kaldırarak hücum işaretini verdim."

Süngü takmış Mehmetçikler, komutanlarının bu cesur hareketinden aldıkları cesaretle ok gibi siperlerden fırladılar ve karşı siperlere daldılar. Boğuşma kısa sürdü. Conkbayırı sırtlarındaki Yeni Zelandalılar'ın iki taburluk kuvvetinden kurtulabilenler, düzensiz bir şekilde geriye çekildiler.

Bu taarruz anını Mustafa Kemal şöyle anlatıyor:

Bütün askerler, subaylar, artık her şeyi unutmuşlar, bakışlarını, kalplerini, verilecek işarete yöneltmiş bulunuyorlardı. Süngüleri ve bir ayakları ileri uzatılmış olan askerlerimiz ve onların önünde tabancaları, kılıçları ellerinde subaylarımız, kırbacımın aşağı inmesiyle demirden bir kitle halinde aslanca bir saldırıyla ileri atıldılar. Bir saniye sonra düşman siperleri içinde gökyüzüne yükselen bir sesten başka bir şey işitilmiyordu: Allah Allah Allah!..

Düşman, silah kullanmaya vakit bulamadı. Boğaz boğaza kahramanca mücadele neticesinde, ilk hatta bulunan düşman tümüyle imha edildi.

Sağ kanattaki 23.Alay, kaçan Yeni Zelandalı ve İngiliz askerlerinin peşine takıldı. Ağıldere kesimine hücum eden Türk erleriyle, Tuğgeneral Boldwin komutasındaki yorgun dört tabur saat 10.00'da şiddetli bir çarpışmaya giriştiler. Bu kesimdeki boğuşma yarımadada yapılan süngü muharebelerinin en şiddetlisi ve korkuncu olmuştu. General Boldwin ve Kurmay Başkanı, muharebede öldüler. Conkbayırı'nın batı yamacındaki Ağıl kesimi, bu kanlı boğuşma sonunda ele geçirildi.

Tuğgeneral Boldwin'in hayatını yitirdiği bu boğuşmalarda, Albay Mustafa Kemal de ölümün kıyısına geldi. Olay anını 64. Alay Komutanı Yarbay Servet (sonra Tuğgeneral Servet Yurdatapan) şöyle anlatıyor:

Süngü hücumu sırasında Conkbayırı Tepesinde Mustafa Kemal'in yanındaydım. Düşmanın şiddetli topcu ateşi başladıktan sonra elini birden göğüsüne götürdüğünü gördüm. Heyecanımı sezen o metin asker, parmağını ağzına götürerek ve başını kaşlarını yukarıya kaldırarak bana sesiz olmamı işaret etti.

Bundan sonrasını da Mehmet Alganer (Cemil Conk'un anılarına göre, o tarihte, emekli albay) şöyle aktarıyor:

5.Ordu Komutanı Mareşal Liman von Sanders bizim karargâhımızdan Conkbayırı harekâtını takip ediyordu. Mustafa Kemal Bey'in taarruzunun başarıyla geliştiği haberleri karargâhımızı sevindiriyor.

Akşama doğru Mustafa Kemal Kurmay Başkanıyla birlikte karargâhımıza geldi ve Liman von Sanders'e kendi kumandası altında kendi işaretiyle yapılan piyade süngü hücumu hakkında ayakta Fransızca izahat veriyor, hepimiz büyük merak ve heyecan içinde dinliyoruz. Mustafa Kemal: 'Bütün cephe üzerinde Piyademiz, Conkbayırı'na tırmanmaya çalışan düşmana benim işaretimle süngü hücumuna geçti ve düşmanı denize kadar sürdü. Bu esnada benim göğüsüme bir mermi par-

> çası isabet eti. Saatim kırıldı. Bu saat benim canımı kurtardı. Müsaade ederseniz bugünkü başarının hatırası olarak bu saati size takdim edeyim' dedi ve kırık saati çıkardı Liman Von Sanders'e verdi. ...uzattığı saati aldı ve ona karşı kendi altın saatini çıkardı ve, 'Siz de benim pek büyük takdir ve tebriklerimin nişanesini ve büyük başarınızın hatırasını yadettirecek olan şu saatimi kabul etmenizi rica ederim' dedi ve saati Mustafa Kemal'e verdi.

Aradan uzun yıllar geçtikten sonra Türkiye Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı bu saati Askerî Müze'ye konmak üzere Sanders'in ailesinden istiyor ve onlardan da Sanders'in ölümünden sonra Münih'teki evinden çalınan eşyalar arasında bu saatin de olduğu yanıtı alınıyor.

Mustafa Kemal saat 12.15'te 8.Tümen Komutanı'na, taarruzu durdurma emri verdi. "Conkbayırı ve Şahinsırt'ın batıya en egemen noktasını elde bulunduracak şekilde, birliklerinizle işgal ettiğiniz hattı güçlendiriniz," direktifini de ekledi. Kendisinin de Anafartalar cephesine hareket ettiği duyuldu.

Ian Hamilton, 10 Ağustos muharebeleri için raporunda şunları yazıyor:

> "Ağustos'un onuncu Salı günü Türkler şafakla beraber Conkbayırı'na büyük ölçekte bir taarruz yaptılar. Bu muharebe Conkbayırı'nı tutmak için yapılan dört günlük savaşın en şiddetlisi olmuştur. Zamanımız teknolojisinin hazırlamış olduğu silahların hepsini ellerinden atarak, hasımları ile boğaz boğaza dövüşen erlerimizin yanına generaller de katıldılar. General Collie, Cooper ve Baldwin bugün ölenler arasındadır. Türkler birbiri ardınca "Allah Allah" haykırışlarıyla gerçekten pek yiğitçe saldırdılar ve savaştılar. Bizim erlerimiz de ırkımıza has olan sebat ve metanet ile dövüştüler ve oldukları yerde canlarını verdiler. Bu boğuşmayı yazı ile anlatmak mümkün değildir...
>
> 10 Ağustos akşamı General Birdwood, kaybının 12 bin olduğunu ve bunlar arasında pek çok subay bulunduğunu bildirdi. General Shaw'un kumandası altında bulunan yeni ordudan (Suvla'ya çıkarılmış olan Kitchner Ordusundan) 13.Tümen 10 bin 500 mevcudundan 6 binini kaybetmiştir.
>
> Warvick ve Worcester'ler subaylarının tamamını kaybetmişlerdir. Gurkalar'ın kırk sekiz saat ellerinde bulundurdukları Conkbayırı, böylece elimizden çıkmıştır. Fakat bu küçük ve değersiz gibi görünen arazi parçacığı gerçekte 12 bin insan hayatı değerindedir."

Bu çarpışmalar, kişisel ataklık ve kahramanlık örnekleriyle doludur. Örneğin 16.Tümen'den Yüzbaşı Nâzım, ileri hatlara kadar gitmiş, bombacı erleri yüreklendirmiş, onlarla birlikte bomba atışlarına katılmıştı. Yine bu çarpışmalarda, 47. Alay Komutanı Binbaşı Tevfik'le, 15. Alay Komutanı Yarbay İbrahim Şükrü, en ileri hatlara giderek savaşmış, bomba muharebeleri sırasında şehit düşmüşlerdi.

Conkbayırı'nda 6-10 Ağustos 1915 tarihleri arasında aralıksız sürdürülen muharebelerde verilen Türk şehitleriyle İngiliz ordusunun ölüleri, gömülemediklerinden kokmuşlardı. Bunlar, muharebenin duraklaması üzerine, 10 Ağustos akşamı gömülerek ortadan kaldırıldı.

Resmi kayıtlar, beş gün süren muharebelerde, iki tarafın da ağır zayiat verdiğini ortaya koyuyor ama bu konuda kesin sayı verilemeyceği de belirtiliyor. Ortalama zayiat Türk tarafının toplam 20 bin (Kanlısırt'ta 2 bin – Conkbayırı'nda 12 bin – Anafartalar'da 8 bin 400 ve 19.Tümen cephesinde 2 bin 600) olmak üzere, iki tarafın toplam zayiatı 45 bini bulmuştu. Ortalama hesapla günde 9 bin kişi ölmüş, yaralanmış, kaybolmuş ya da esir düşmüştür. Bu, bir tür insan kıyımıdır.

Her iki tarafın askerî tarihinde Conkbayırı'nın kimin eline geçtiği konusu çok tartışılmıştır. İngilizlere göre Conkbayırı onların eline geçmiştir. Türk Silahlı Kuvvetler tarihine göre ise; "... boğaz boğaza yapılan muharebeler sırasında bir kısım İngiliz erlerinin Boyun noktasına kadar ulaşabildiği ve bu kargaşalık sırasında barınmak için geçici olarak içerisine gizlendikleri bir siper parçası olabilir. Bu hiçbir zaman Conkbayırı'nın İngilizlerin eline geçtiğinin bir kanıtı olamaz." yorumu yapılmaktadır. Her iki tarafın savaş tarihçileri bu konuda ne karara varırlarsa varsınlar, olayların akışına baktığımızda aşağıdaki gerçeklerle karşılaşıyoruz.

6 Ağustos 1915'te saat 17.30'da Kanlısırt'a yönelen Avustralyalıların tespit taarruzu, başlangıçta, baskın etkisi yapmış, Avustralya birlikleri Türk siper ve tünellerine girmeyi başarmışlardı. Karşılıklı vahşet şeklinde devam eden iki günlük siper muharebelerinde, Avustralyalılara kahramanlıklarından ötürü yedi Victoria Haçı verilmiştir. Türkler, yaptıkları taarruzlarla Avustralyalıları geri atamamışlarsa da ilerlemelerine de izin vermemişler ve her iki kuvvet bulunduğu hattı sağlamlaştırma yoluna gitmiştir. Ayrıca İngiliz komutanlık, birlikleri, çok geniş cephelerde taarruza geçirtmişti, bu nedenle de, siklet merkezi yerinin etkisi azaltılmıştır.

10 Ağustos saat 04.30'daki Türk tarafının yalnızca süngüsünü kullanarak yaptığı kanlı taarruz sonucu, Kocaçimen Tepe-Conkbayırı hattı güven altına alınmış, tüm İngiliz ve Anzak birlikleri, taarruz gücünü yitirmiştir.

Beş günde 45 bin zayiatın olduğu Conkbayırı muharebeleri hakkında en anlamlı ifadeyi bir gazeteci, *Times* muhabiri E. Ashmeat Bartleet söylemiştir[40]: "Bu muharebe devler memleketinde bir devler muharebesi idi."

Askerî tarihçilerin ortak görüşünü dile getiren Fahrettin Altay'ın yorumuna göre: "Mustafa Kemal 10 Ağustos'ta yalnız İstanbul'un değil bütün bir memleketin işgalini önlemişti, artık ümitleri kalmayan İngilizler iki ay sonra Gelibolu Yarımadası'nı boşaltıp çekilip gitmeye mecbur kalıyorlardı."

21 Ağustos 1915... İkinci Anafartalar Muharebesi

General Hamilton dört günde verdiği 25.000 kişilik yitimden yılmadı. Gelecek tümenlerle yeniden saldırı yapmayı düşünüyordu. 29.Tümeni de Seddülbahir'den getirerek, Anafartalar'da yeniden saldırı yapacaktı.

10 Ağustos'ta 54. İngiliz Tümeninin büyük kesimi karaya çıktı. Kolordu Komutanı bunu, 11. ve 10.Tümenler arasında kapatılmamış boşluğa (General Hamilton'un isteği dışında) sürdü. Hamilton'un hemen saldırı yapılması gereği üzerine de bir gün gecikme için izin alındı. 10. ve 54.Tümenlerle 13 Ağustos saat 16.30'da yapılan bu saldırı boşa çıkarıldı.

Bunun üzerine Kireçtepe'den saldırı yapılması düşünüldü ve 15 Ağustos'ta uygulanmasına karar verildi. Anafartalar'ın en kuzey bölgesi, 5.Türk Tümenine verilmişti. Bu kesimdeki birlikler (127.Piyade Alayı ve 39.Alay'ın İkinci Taburu ile büyük hizmeti geçecek olan Gelibolu Jandarma Taburu), başına Yarbay Wilmer'in getirildiği 5.Tümen karargâhına bağlanmıştı. Bu 5.Tümen karargâhı alayları 7 Ağustos'ta 16.Tümen emrinde Kanlısırt cephesine girdiği için 7 Ağustosta, 16.Tümen emrinde Kanlısırt cephesine girdiği için serbest kalmıştı. Mustafa Kemal daha 8 Ağustos gecesi Anafartalar Komutanı olup, tümeninden ayrıldığı zaman bu karargâha uğradığında, bağlı birlikleriyle birlikte boş olduklarını görmüştü. Sonra bu karargâha iş bularak Kireçtepe bölgesine getirmişti.

İngilizler 15 Ağustos günü Kireçtepe yükseklerini denizden ve karadan her çeşit silah ateşiyle dövdükten sonra 54.Tümenlerinden dört taburla saat 15.30'da Arslantepe'ye karşı saldırıya geçtiler. Burada Gelibolu Jandarma Taburu ile 127. Alayımızdan küçük bir kuvvet vardı. Tümen komutanının çok geride olması yüzünden haberlerin geç alınmasından, Arslantepe'ye zamanında kuvvet gönderilemedi. Kanlıtepe de düştü.

Anafartalar Grubu'nun öteki birlikleri karşısında düşman edimi yoktu. Mustafa Kemal, yerinde duramadı, Turşun Köyü'ne, 5.Tümen komuta yerine gitti. Buradan 5. ve 9.Tümenlerden kuvvet göndererek Kanlıtepe'yi geri aldırttı ve tehlikeyi önledi. Burada, 17 tabur kuvvete varan İngiliz tehlikesi söndürülmüş oldu. Mustafa Kemal bugünkü savaşta, birliklerin ön çizgilerine gitmek istiyordu. İleriye sürdüğü öğelerden kiminin bir sırtın başındaki yolu, iki düşman torpidosunun yaptığı ateşler yüzünden geçemeyerek, burada tıkanıp kaldıklarını gördü. Albay Mustafa Kemal, '*Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal*' adlı kitabına yazdığı şu satırları, bir kez daha yineledi: "Savaşta yağan mermi yağmuru, o yağmurdan ürkmeyenleri; ürkenlerden daha az ıslatır." Ve kendisi bu ölümlü yeri sıçrayarak geçti. Arkasından kurmay başkanıyla buyruk subayları geçtiler. Sonra bu kişisel örnekleri askerin uygulaması izledi.[42]

15 Ağustos'ta Hamilton ile Stopford arasında kavga çıktı. Hamilton ile generaller arasında disiplini zayıflatacak, emir komuta işleyişini yok edecek tartışmaların yaşandığını, rapor ve telgraflardan anlayan Kitchener, üç generali, Stopford, Mahon, Hammersley'i değiştirmeyi önerdi.

Stopford hemen aynı gün azledildi ve Hamilton onun yerine geçici olarak, Batı Cephesi'nde 9.Kolordu'ya komuta etmek üzere gönderilecek Tuğgeneral Sir Julian Byng gelene kadar 29.Tümen Komutanı Tümgeneral Beauvoir de Lisle'i atadı. Julian Byng, Kitchener'ın ilk başta Hamilton'a vermeyi reddettiği komutandı.

Hamilton ve karargâhı henüz kabullenmese de, artık taarruzlar çok başarısız oluyordu. Tuğgeneral Cox'un komutası altındaki Anzak kolordusundan alınan karma tugayın Bombatepe'yi alması buyruldu, 500 kadar Avustralyalı askerin yaptığı taarruz, Kayacıkdere vadisinden yan ateş altında kaldı ve hepsi öldürüldü. Bombatepe'nin altındaki Yeni Zelanda ve İrlandalı grubun durumu çok tehlikeliydi. Türkler gece boyunca yukarıdan aşağı el bombaları yuvarlayıp süngü hücumları denediler. Bombatepe konusunda çok ısrarcı oldular çünkü bu küçük tepe, Azmakdere ile Kayacıkdere vadileri arasındaydi. Hem Arıburnu ile 9.Kolordu arasındaki bağlantıyı sağlıyordu hem de Azmakdere vadisinden Türk hatlarına kadar görüşü sağlıyordu. Hamilton'un planlarında taktik önemi olan bu tepenin alınması için 22 Ağustos sabahı da hatta 27 Ağustosta da hücumlar düzenlendi. Anzak Kolordusu artık tükenmişti.

Mustafa Kemal'in 21 Ağustos muharebeleri için yorumu şöyledir:

> "8 Ağustos'ta (21 Ağustos 1915) düşmanın en az biri taze olmak üzere üç tümen ile yaptığı taarruz neticesinde beş bin ölü ve bir buçuk misli yaralıya karşılık, yalnız 7.Tümen cephesinde 40-50 metrelik bir siper hattına girmeye muvaffak olmuştur. Buna karşılık zayiatımız iki bin beş yüz miktarındadır. Düşmanın maksadı, Kayacıkağılı, İsmailoğulu tepelerini, Yusufcuk Tepesi'ni zapt ederek grubun cephesini yarmak ve bu hat içinden doğuya ilerlemekti. Düşman büyük bir azimle ve çok inatçı taarruzlar yaptı. İngiliz asilzadelerinden oluşan süvari alayını (Norfolk Taburu, e.m.) bu uğurda feda etti. Düşmanın en kalabalık bir şekilde hücumlar yaptığı cephe, 12.Tümen cephesiydi. Bu tümen kıtaları ve bilhassa 34.Alay ile bunu süratle yetişerek tam zamanında takviye eden 9.Tümen'in 64.Alay'ının kısımları, yaya süvari tümeninin son inatla yaptığı hücumları göğüs göğüse, süngü süngüye karşılayarak imha etmiş ve başarı neticesini göstermişlerdi.

Taarruza kalkan İngiliz gücü dört tümendi ve başta 12.Tümen olmak üzere kendisinden daha az sayıdaki Türk birlikleri karşısında 5000 ölü ve 9000 yaralı verdiler. Toplam yitikleri 14000 civarındaydı. Bu sayılar Celal Erikan'ın '*Komutan Atatürk*' adlı yapıtında verilmektedir ve görüldüğü gibi çok yüksektir. 21 Ağustos'ta başlatılıp 22 Ağustos'ta da sürdürülen taarruzlarda iki tarafın yitimleri hakkında verilen sayılarda farklılıklar göze çarpmaktadır.

Türk resmî tarihine göre yalnızca 22 Ağustos'taki 9. İngiliz Kolordusunun yitimi, yaralı ve ölü 6558 askerdir. İngiliz kaynakları da bu sayıyı 5000 ile 8500 arasında vermektedir. Bunun karşılığında da İsmailoğlu Tepesi'nin batı yamaçlarında ve Azmakdere kuzeyinde birer küçük mevzi elde etmişlerdir. Bombatepe'ye saldıran General Cox'ta, sadece Kayacıkağılı bölgesinde Türk siperini almış. Oglander'e göre karşlığında 1300 asker ölü ve yaralı vermiştir.

Türklerin yitirdiği asker sayısını Türk resmî savaş tarihi şöyle vermektedir: 12.Tümen 350 şehit, 561 yaralı, 281 kayıp olmak üzere toplam 1192; 7.Tümen'in toplam yitimi ise 1406 askerdir. Toplam 2598 asker yitirilmişti.

zetelerinin, 20.000 kişilik bir çıkarma kuvveti hazırladığını yazdığını bildirdi. Olası çıkarma bölgesinin Saros olacağını ve buna göre hazırlık yapılmasını önerdi. Oysa Sanders, İngilizlerin elde edilmiş köprü başlarını tutmak dururken böyle bir harekâta kalkışmayacağı görüşünde olduğunu belirtti. 20 Eylül'de Mustafa Kemal hastalandı ve sıtmaya yakalandığından kuşkulanıldı. 24 Eylül'de yarımadaya gelip Conkbayırı siperlerini dolaşan Enver Paşanın karargâhını ziyaret etmemesi bardağı taşıran son damla oldu. Mustafa Kemal uğradığı hayal kırıklığına daha fazla dayanamayarak 27 Eylül'de istifa etti. Liman von Sanders kararını değiştirmesi için ona Türk subayları gönderdi, ama Mustafa Kemal vazgeçmedi.

Liman von Sanders, Mustafa Kemal ile Enver arasındaki soğukluğu gidermek için uğraşıyordu. 30 Eylül'de Enver'e yazdığı mektupta Gelibolu yarımadasının savunulmasında Mustafa Kemal'in gösterdiği başarıyı övüp, istifasının kabul edilmemesini istedi. Sanders istifa mektubunu göndermeksizin, bu olayı bir mektupla aktarmıştır. Enver buna uyup Mustafa Kemal'e bir telgraf çekti:

> "Rahatsızlığınızı işittim. Müteessir oldum. Son defaki Çanakkale ziyaretimde çeşitli mevzileri görmek istediğimden, sizi ziyarete zamanım kalmamıştı. Inşallah yakında tamamen sağlığınıza kavuşur ve bugüne kadar olduğu gibi, kumanda ettiğiniz kıtaatın başında başarıyla görevinize devam edersiniz."

Mustafa Kemal buna yanıtını Ekim ayının başında verecektir.

Siper muharebeleri ve karmakarışık durumda olan birliklerin düzenlenmesi çalışmalarıyla geçen Eylül ayında, Anafartalar cephesinde, Genelkurmay kaynaklarına göre Türk zayiatı haftada yaklaşık olarak şehit ve yaralı olarak 500 kişiyi bulurken, Arıburnu cephesindeyse, bir ay içinde, 300 kişiyi geçmemiştir. Bu ay içinde 5.Ordu'nun personel sayısının 5282 subay ve 255.728 erden oluştuğu ifade edilmiştir.

Mustafa Kemal'in Enver'e yazdığı 4 Ekim 1915 tarihli teşekkür mektubunda, kendisinin başka tasarıları olduğunu görmek mümkündür:

> "Rahatsızlığımdan dolayı yüksek iltifat ve teveccühlerinize özel olarak teşekkür ederken, bendenizi yakında meydana gelmesi muhtemel vakalar için hazırlanan kuvvetin başında da bulundurarak zat-ı devletlerine daha büyük hizmetler verilmesine mazhariyetle taltif buyuracağınızdan eminim."

3 Eylül'de Osmanlılar askerî bir bağlaşma sağlanması karşılığında Batı Trakya'daki Demoteko'yı Bulgarlara bıraktılar. Böylece Balkanlar'da yeni bir harekât sahası açılıyordu. Mustafa Kemal'in beklentisi Makedonya'daki kuvvetlerin başına komutan olarak atanmaktı.

Eylül ayı içinde bir Fransız ve bir İngiliz Tümeni, Çanakkale'den alınmış, 5 Ekim 1915'te Selanik'e çıkarılmıştı. Aynı gün Makedonya yerine Mustafa Kemal'e, General Townshend komutasındaki İngiliz birliklerinin Kut ül-Amare'yi ele geçirip Bağdat'a baskı yaptıkları Irak'taki ordunun komutanlığı önerildi. Bu-

na karşılık olarak, İzettin Çalışlar'ın günlüğüne 6 Ekim'de yazdığına göre Mustafa Kemal, tüm Irak'ın genel valisi ve komutanı sıfatı verildiği ve kendi kurmay heyetini seçme olanağı tanındığı takdirde bu görevi kabul edeceğini bildirdi.[43]

Mustafa Kemal'in istediği olamayacaktı çünkü Mezopotamya'daki 6.Ordu komutanlığı görevi Ekim ayının ortasında (İzzettin Çalışlar'ın anıları 14 Ekim diyor) yaşlı Alman Mareşal von der Goltz'a verildi. Trakya'daki 2. Osmanlı Ordusunun başına da Alman Albay Back getirildi. Üstelik Liman von Sanders'in itirazlarına karşın bu ordu, Gelibolu'dan çekilen birliklerle güçlendirildi ve onların yerine yetersiz Arap askerleri gönderildi. 14 Ekim'de Esat Paşa (Temmuzda orgeneral olmuştu) Birinci Ordu komutanlığına tayin oldu.

Çanakkale savunması, Mustafa Kemal'in kalfalık dönemini geçirdiği Gelibolu muharebeleri, Anadolu kapılarında daha o zaman emperyalist işgal ordularına dur denen, Kurtuluş Savaşı'nın moral gücünün ve özgüveninin oluşturulduğu, Balkan Harbi'nde Türk askerinin silahına sürülen kara lekenin silindiği, her yurtsever insanının kalbinde *Çanakkale ruhu* olarak yerini almıştır. Kurtuluş ve ardından gelen bağımsızlık savaşı sürecinde bu ruhun dışa yansıması ise ulusal bağımsızlık aşkı, emperyal odakların sömürüsüne ve emperyal odakların tahakkümlerine direnme, oyunlarına gelmeme ve ulus sevgisi ile dolu onurlu bir yaşam sürdürmektir.

Liman von Sanders halen 5. Osmanlı ordusunun komutanı olmakla beraber, Ağustos muharebelerinden sonra Enver Paşa tarafından, kendisi hiç istemediği halde sırf başkalarının yönlendirmesiyle, baskısıyla "General, Paşa" rütbesine yükseltilmiş bulunan Mustafa Kemal artık Çanakkale'de değildi.

Aralık ayı başlarında, bir müddet sonra yarımadadan çekileceğinden emin bulunduğu düşmanı denize dökmek niyetiyle yeni bir taarruzda bulunmayı teklif etmiş, fakat üst kumanda heyeti, "Boşuna harcayacak kuvvetimiz hatta bir tek erimiz yoktur," yanıtıyla bu öneriyi geri çevirmişti. Muharebelerin en hareketli haftalarında günlerce uykusuz gezmiş ve ancak aldığı ilaçların etkisiyle ayakta kalabilmiş olan Mustafa Kemal'in bünyesi, belki de çok büyük bir fırsatın göz göre göre kaçırıldığını seyretmeye tahammül edemeyeceğinden, 10 Aralık günü görevinden istifa ettiğini bildirdi. Ancak kendisine saygı gösteren Liman von Sanders, istifayı 'hava tebdiline' çevirdiği için, Anafartalar kahramanı cepheden ayrılarak, yorgun ve hasta durumda yanında arkadaşları Fethi (Okyar), Tevfik Rüştü (Aras) ve İttihat ve Terraki'nin ünlü ismi doktor Bahattin Şakir ile birlikte İstanbul'a hareket etti.

Bu ayrılış için İzzettin Çalışlar'ın günlüğünde (30 Kasım) okuduklarımız ışığında farklı bir yorum yapılmaktadır.[44] Özellikle İstanbul'daki 1.Ordunun komutanlığına atanan Esat Paşa'nın bölgeden ayrılmasından sonra Gelibolu'da Mustafa Kemal ile Liman von Sanders arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Enver'in 31 Ekim'de Mustafa Kemal'in karargâhını ziyaret etmemesi ilişkileri

daha da kötüye götürdü. Liman von Sanders, Bulgarların savaşa katılmasının ardından, 3 Ekim'de İtilaf Kuvvetleri'nin işgal ettiği Selanik'e Trakya'dan 2.Ordu'nun kaydırılmasını önermişti. Mustafa Kemal ise bunun doğru olmayacağını belirterek, Enver'e de bunun üzerinde durulmaması yönünde görüş ortaya koymuştu. Ayrıca İstanbul'daki karargâha, çevresinde gereğinden fazla Alman subayın bulunduğundan şikâyet edip 11.Tümenin başına getirilen Alman subayını geri göndermiş olduğunu söyledi. Liman von Sanders, bundan böyle Anafartalar Grubu'na bir tek Alman subay bile göndermeyeceğini söyleyerek karşılık verdi. Öte yandan Mustafa Kemal bir Alman subayının emirlerine itaat etmeyen (von Berg ile binbaşı Hamdi arasında geçen bir olaydır) bir Osmanlı subayını askerî mahkemeye çıkarmak üzere Liman von Sanders'e teslim etmeyi geri çevirdi. Kendi askerlerinin İngilizlerin bulundukları noktalarda keşif yapma biçimini Liman von Sanders'in eleştirmesine de karşı çıktı. Çalışlar'ın anlatımıyla, "Bu durum iki kumandan arasında yanlış anlamalara ve büyük bir soğukluğa yol açmış ve Kemal Bey'in raporlu olarak İstanbul'a gitmesine sebebiyet vermiştir". Aralarındaki çatışma bununla da bitmiyor. Sanders 4 Aralık'ta Mustafa Kemal'in karargâhına geliyor. Girişte Binbaşı Pertev karşılıyor ve bu küçük rütbeli subaya yolların kötülüğünden söz ederek, "Kemal Bey villa yapacağına yolları yaptırsaydı," diyor. Bu konuşmayı duyan Çalışlar *günlüğüne*, bu sözüyle mareşal yine küçüklük gösterdi notunu düşmüş. Mustafa Kemal havalar soğuyunca kendine, ateş hattına yakın bir ev yaptırmıştı, Sanders'in gerginlikle villa dediği budur. 5 Aralık'ta Mustafa Kemal'in istirahata ayrıldığını gösteren raporu içinden kızgın ve kırgın olsa da mahcup bir ifadeyle Liman von Sanders'in kendisi getirmiştir.

Mustafa Kemal ile Enver ilişkisi çoğu kez olumsuz öğelerle doludur ve daha da çok Enver'in aleyhinedir. Bu da doğal karşılanabilir çünkü Mustafa Kemal kazanan aktördür. Bu iki kişinin birbirleri hakkında düşündükleri yol gösterici olabilir.

Önce, "Nasıl geçindiklerini uzaktan ben de merak ederdim," diyen İsmet Paşa'nın bir tanıklığına göre; "Trablusgarp muharebelerinden sonra , bizzat Enver Paşa'dan, Atatürk'ün kendi yanında iyi hizmet ettiği, iyi kumandanlık yaptığı, başarılı olduğu sözlerini işitmişimdir."[45] Aralarında daha çok Mustafa Kemal'in disiplinsizlik olarak tanımlanan davranışlarından, Enver'in de kıskançlık olarak görülen ve yorumlanan tavırlarından kaynaklanan geçimsizlik olduğu, Çanakkale cephesindeki yüksek sesle yaptıkları tartışma da bir gerçektir. Ama başka gerçekler de var.

Osmanlı Meclisi başkanlarından Halil (Menteşe)'nin duyarak aktardığına göre, İçişleri Bakanı Talat, cepheleri denetlemekten gelen Enver Paşa'ya kendisine bir şey olursa, orduyu kime emanet etmek konusundaki düşüncesini sorar. O da tereddütsüz "Mustafa Kemal'e" der.[46]

Bu konunun bir de gerçek tanığı olan Hüseyin Cahit Yalçın, "İttihat ve Terakki'nin başında bulunanlar son bir toplantı yaptılar. Talat, hükümetin görevden çekildiği haberini padişaha sunmak üzere saraya gidecekti. Bununla birlikte İttihat ve Terakki gücü daha yıkılmamış olduğu için, kötü padişahı bütün bütün başıboş bırakmak istemiyorlardı. Talat padişaha sadrazamlık için İzzet Paşa'yı önerecekti." diye yazarak devam ediyor: "Enver, Talat'ı sıkı sıkı uyarıyordu: Unutma, diyordu. Harbiye Bakanlığını Mustafa Kemal'den başka kimse yönetemez. Harbiye'ye kesinlikle Mustafa Kemal getirilmelidir."[47]

Halil (Meneteşe), o dönem İzmir milletvekili olan Mahmut Esat Bozkurt'tan dinlediği bir tanıklığı da anlatıyor: "Bir gün Çankaya'da bir milletvekili arkadaşla Gazi'nin huzurunda idik. O kişi Enver aleyhinde atıp tutmaya başladı. Gazi sözünü kesti, şunları söyledi: 'Enver bir güneş gibi doğmuş, bir gurup ihtişamiyle batmıştır. Bunun ortasını artık tarihe bırakalım.'"[48]

Her iki yurtsever, cesur, kahraman asker hakkındaki kararı tarih verdi zaten.

Mustafa Kemal'in yarbay olarak başlayıp albay olarak tamamladığı kalfalık dönemi *savunma savaşlarının* sonuncusu olan Gelibolu kara muharebeleri konusunu iki ünlü subayın anlayış ve davranış farkını ortaya koyan iki öyküyle kapatalım.

Mustafa Kemal'in Resmine Uygulanan Sansür

Çanakkale cephesinden başarı haberleri geliyor, dilden dile dolaşıyor, o günün gazete ve dergileri yazıyordu. Tüm umutsuzluğun ortasında adeta parlayan bir alev, sönmeyen ateşe dönmüştü, ama buradaki kahramanlar kimlerdi? Basın bunları biliyor ancak halk bilemiyordu. Çünkü oradaki büyük komutanın resmi ve haberlerinin yayınlanması yasaklanmıştı.

O tarihlerde İstanbul'da yayınlanmakta olan *Tasviriefkâr*'ın başyazarı Yunus Nadi, Yazı İşleri Müdürü de Abidin'dir (Daver).

Albay Mustafa Kemal, Yunus Nadi'yle mektuplaşmaktadır. Gazetede bu büyük savunma savaşını anlatmak için büyük resimli ve haritalı bir yazı hazırladılar. Haritanın bir tarafındaki yuvarlağın içine Boğaz su üstü muharebesinin kahraman komutanı tümgeneral Cevat'ın (Çobanlı), ikinci yuvarlağa da kara cephesinin şanlı savunmacısı Mustafa Kemal'in resmini koydular. Askerî sansür memuru, Mustafa Kemal'in resmini çıkardı. O zaman basın henüz, Enver'in Mustafa Kemal'den hiç hoşlanmadığını, onu kıskandığını bilmemektedir. Resmin sansürlenmesi gazetenin yazı işlerini çok üzer. Öncelikle o resmi bin bir zorlukla elde etmişlerdi, sansür sonrası Çanakkale haritasının iki tarafındaki o çerçeve boş kalacak ve gazetenin simetrisi bozulacaktı. Öte yandan Çanakkale'nin iki savunma kahramanını halk birlikte görmekten öğrenmekten mahrum kalacaktı.

Telefonla sansür subayını aradılar, o, buna onay veremeyeceğini, istihbarat şubesini aramalarını söyledi. Rütbe sırasına göre aramalarına karşın bir sonuç alamadılar. Bu durum karşısında, karşı atağa geçmeye karar verdiler.

Sansür subayına yeniden başvurup, istihbarat şubesinin telefonla resmin yayınına izin verdiğini söylediler. Subay amirinden onay almaya çekindiğinden, gazete sayfasının kenarına mührü basar. Ertesi gün gazetede Arıburnu kahramanı Mustafa Kemal'in resmi ve muharebelerde kazandığı başarı okunur. Hem sansür kurulu hem de öteki gazeteler atlatılmıştır.

Başkumandan Vekili Enver Paşa'yı çok sinirlendirecek olan bu resmin altındaki yazıda şunlar yazılıydı: "*Çanakkale kara savaşlarında olağanüstü yararlıkları görülen ve savunmadaki kudret ve becerisiyle gerçekten şan ve şeref kazanarak Boğazları ve Hilâfet makamını kurtaran kumandanlarımızdan yaradılıştan yiğitlik, kahramanlık ve hârikalar timsali Albay Mustafa Kemal Beyefendi.*" Övgü bu kadardı. Mustafa Kemal'in resminin ilk kez yayın tarihi 29 Ekim 1915'tir.

Bundan sonra gazetecilerin başına geleni ise Yazı İşleri Müdürü Abidin (Daver) anlatıyor: "Enver Paşa bu resmi görünce küplere binmiş. İstihbarat Şube Müdürü Seyfi de esasen fena halde köpürmüş. Önce sansür subayını üç gün hapsettiler, bizi de cepheye göndermek tehdidiyle müthiş surette haşladılar. Bereket versin ki Yunus Nadi milletvekiliydi. Bu yüzden gazeteyi kapatmaktan çekindiler. Fakat sonra bir bahane buldular, *Tasviriefkâr*'ı on gün süreyle kapattılar. Buldukları bahane şuydu: Belediye Başkanı İsmet'in kardeşi Savni Yeniköy beldesi belediye reisi tayin edilmişti.

'Vay, kardeşi kelimesi ekleyerek bu haberi yazdınız, bunda kötü niyet var', dediler."[49]

Çocuklarını savaşta kaybeden annelere mektup

Resminin ve adının gazetelere konması istenmeyen, sansürlenen Mustafa Kemal'in lider ve devlet adamı olarak üstün yanını ortaya koyan önemli örneklerden birisi, kahraman olarak parladığı Gelibolu kara muharebelerinde, karşısında çarpışan kahraman Anzak askerlerinin kutsal anıları önünde duyduğu saygıyı ortaya koyan mesajıdır.

Bu savaşa kadar, vatan ve ulus devlet bilinci olmayan, bunların ne anlam ifade ettiğini bilemeyen Avustralya ve Yeni Zelanda gönüllüleri İngiltere adına hiç tanımadıkları topraklarda can verdiler, yaralandılar. Oysa Mehmetçik anavatanını savunuyordu. İkisi arasındaki meşruiyet farklılığını çok sonra fark eden Anzaklar Mehmetçiğe hiç kin duymadı, nefret etmedi. Aynı şekilde Mehmetçik de cephede zaman zaman durumlarına acıdığı Anzakları hep sevdi.

Bunun bir göstergesi olarak Gazi Mustafa Kemal 1934 yılında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya o ünlü, unutulmaz, edebi konuşmayı yaptırır. Bu söylevin öyküsünü Uluğ İğdemir, Şükrü Kaya'dan duyduğunu belirterek şöyle aktarmaktadır:

"Çanakkale'yi ziyaret ettiğin zaman aziz şehitlerimizi de ziyaret edeceksin. Bu vazifeyi yapacağına şüphe yok. Yalnız nasıl bir nutuk söyleyeceksin. Ben söyleyeyim. 'Burada yatan aziz şehitlerimiz! Sizi hürmetle, saygı ile anıyoruz,' diyeceksin. Mehmetçik abidesinin başında, dilinin bütün talakatiyle konuşacaksın. 'Burada rahat ve huzur içinde yatınız,' diyeceksin. 'Siz olmasaydınız, siz göğüslerinizi çelik kalelere siper etmeseydiniz, bu boğaz aşılır, İstanbul işgâl edilir, vatan toprakları istilâya uğrardı,' diyeceksin."

"Evet böyle konuşacağım!"

"Hayır, hayır... Sen böylenin üstünde, çok daha başka konuşacaksın. Dünyaya hitap edercesine konuşacaksın. Orada, Çanakkale'de yalnız bizim şehitlerimizi değil, bu toprak üstünde kanlarını döken insanları da o kahraman muharipleri de hürmetle, saygıyla anacaksın."

"Paşam, ben bunu yapamam; çünkü bu sözler ancak sizin söyleyebileceğiniz yüksek sözlerdir."

"Söyleyeceksin. Çanakkale'den dünyaya karşı böyle konuşacaksın. Senin böyle konuşman lazım."

Şükrü Kaya, Atatürk'ün yanından ayrılıyor ve gece tekrar buluşuyorlar. Atatürk, Şükrü Kaya'ya uzunca bir kâğıt uzatıyor. Bu, Çanakkale'de söyleyeceği nutuktur. Atatürk bizzat hazırlamıştır ve Şükrü Kaya, bu söylevi alıp Çanakkale'ye gidiyor.

Orada, Mehmetçiğin mezarı başında, yazılanları söylüyor:

"Bu memleketin toprakları üstünde kanlarını döken kahramanlar! Burada bir dost vatanın toprağındasınız. Huzur ve sükun içinde uyuyunuz. Sizler, Mehmetçiklerle yan yana, koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen Analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız, bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde rahat rahat uyuyacaklardır. Onlar, bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlatlarımız olmuşlardır."

Bu konuşmanın yabancı gazetelerde yer almasının ardından Şükrü Kaya'ya Avustralya'dan Yeni Zelanda'dan telgraflar, mektuplar yağar.

***

Bu savaşın sonucunda Avustralya ve Yeni Zelanda gibi iki ulusdevlet yaratılırken, İngiltere'nin prestij kaybederek artık süper güçler sahnesinden çekilmesinin zamanı geldiği ortaya çıkmıştır.

Savaşlar kahramanlar yaratır. Ama o kahramanlar her zaman ülkeleri için yararlı kişiler olacak demek değildir. Ancak Gelibolu'da parlayan yıldız subay Mustafa Kemal, hem kahraman olarak ışıldamış hem de bu muharebelerden çok değil yaklaşık olarak yedi yıl sonra Anadolu'da yeni bir ulusdevlet inşa ederek yapıcı ve yararlı olduğunu da göstermiştir.

Bunu anılarında ortaya koyan kişi İsmet İnönü'dür[50]:

"...Çanakkale'ye müttefiklerin asker çıkarmasının hemen ilk gününden itibaren, Atatürk bir yıldız olarak parlamaya başlamış ve her gün biraz daha dikkati

çeker hale gelmiştir. Burada Atatürk, kumandanlık imtihanını, tasavvur olunabilecek en büyük güçlükler içinde, her gün yeni bir başarıyla yürütür bir yola girmiştir. Çanakkale'de ilk günden itibaren üzerinde toplanmış olan şerefler ve ümitler, Atatürk'ü dokunulmaz hale getirmiştir."

Bu değerlendirmeyi yapan tarihi şahsiyet İsmet İnönü'nün ilginçtir ama askerî yaşamında hiç kahramanlığı yoktur. Ancak askerî kahraman Mustafa Kemal onun yarar sağlayacağı başka alanları görüp, oralarda değerlendirmiştir. Bu bağlamda İsmet İnönü, belki askerî alanda değil ama modern Türkiye'nin kurumlarının inşasında inatçı kişiliğiyle öne çıkmıştır.

Ne yazık ki çoğu kez, kahramanlıklar kısa süre içinde unutulur, yerlerini yapay kahramanlar ile bazı menfaat odakları alıverir. Gerçek kahramanların trajedisi de budur.

Atatürk'ün çok yakınında çalışmış, onun yaşamöyküsünü yazmış olan Hikmet Bayur, kahramanlık algısının ne denli önemli olduğunun altını bakın nasıl çiziyor:

"Nisan ve Ağustos 1915'te Arıburnu, Anafartalar ve Conkbayırı vuruşmaları sonucunda Gelibolu Yarımadası düşman eline düşüp İstanbul yolu açılabilirdi. Bu iki yerde de talih genç, ancak büyük bir komutan bulundurmuş ve düşmanın tasarıları boşa çıkmıştı. Mustafa Kemal'in bu yüksek başarıları ona öyle bir ün kazandırmıştır ki, O, 1918'den sonra yurdu kurtarmaya kalkıştığı vakit her Türk general ve subayı onun bu işi yapabileceğine inanmış ve onun yanına güvenle koşmuştu. Mustafa Kemal, Çanakkale kahramanı olmasaydı, milli mücadele herkese daha az güven verebilir, dolayısıyla da daha az yardım ve dayanak bulabilirdi."[51]

İngiltere'nin 25 Nisan çıkarmasından itibaren stratejisi yanlıştı. Eğer Gelibolu'da zafer İngiltere'nin olsaydı, Birinci Dünya Savaşı, 1916 yılının ilk aylarında bitebilirdi. Savaşın kaderi Batı cephesinde değil Doğu cephesinde belirlendi. İngiltere'nin saldırısındaki strateji yanlışlığı ölçüsünde, Osmanlı Genelkurmayının da savunmada strateji yanlışlığı vardı. Bu nedenledir ki müttefiklerin ilk çıkışı olan 25 Nisan ile Gelibolu'ya tutunma ve yarma girişimi olan 6-7 Ağustos saldırılarında, uygulanan yanlış savunma stratejileri, askerin zayiatını çoğaltmış, bir avuç subayın ve askerin özverisiyle düşman durdurulabilmiştir. Mustafa Kemal'in kahramanlığı da zaten burada ortaya çıkar. Kısacası, İngiliz ve Osmanlı genel komutanlığının strateji yanlışlıklarına karşın, Anzak ve Türk askerlerinin kahramanlıkları parlamış, o günden bugüne de her yıl 'Şafak ayiniyle' dedelerin torunlarıyla aynı heyecanla taşınmaktadır.

Mustafa Kemal'i ötekilerden farklı kılan, 25 Nisan'da kıyıbaşına tutunup taarruza kalkmaya çalışan müttefik askerlerini, muharebe alanına hâkim olan tepeleri tutma avantajıyla yerlerine çakmasını sağlayan kararıdır. Kıyıya egemen olan tepelere hâkimiyet için yapılan Ağustos muharebelerinin önemi nedir?

Osmanlı ordusu tepelere hâkimiyetini kaybetmeye başladığını görüp Haziran ayında bunu raporla uyaran ama dikkate alınmayan Mustafa Kemal Ağustos'un ilk haftasında, Conkbayırı'nda Nisan'ın sonundaki aynı savunma taktiğiyle egemenliği sürdürmüştür. 10 Ağustos'taki Mustafa Kemal'in taktik saldırısı, savaş tarihinin zaman zaman yazdığı gibi, tek bir komutanın ender de olsa savaşın tümü üzerinde sonuç belirliyici oluşunu kanıtlamıştır. Dolayısiyle müttefik ordusu ilk üç gün içinde tırmanmayı başardıkları ve tutundukları noktada mıhlanıp kalmışlar, Aralık sonunda da aynı yerden çekilip gitmişlerdir. Dikkat edilirse, bu savunma Türk askerinin ölümü hiçe sayan fedakârlığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle şehit ve toplam zayiat sayısı bu kadar yüksektir.

Bunun en çarpıcı örneği şehit olan alay komutanlarıdır. Gelibolu kara muharebelerinin kaderini belirleyen 6 Ağustos ile 28 Ağustos arasındaki Arıburnu ve Anafartalar muharebelerinde, aralarında 57.Alay'ın komutanı Yarbay Avni'nin de olduğu dokuz seçkin alay komutanı şehit verilmiştir.

Mustafa Kemal'in "kalfalık dönemi" muharebelerinin bileşkesi olan Çanakkale Savaşı Birinci Dünya Savaşı içindeki ana iki ayrı cepheden birisidir. Çanakkale Boğazı su üstü muharebesi ile Gelibolu yarımadası kara muharebeleri olarak iki ayrı zeminde cereyan etmiştir. Gelibolu'da komutanlık nitelikleriyle parlayan Mustafa Kemal'e bu muharebelerin kumandanı ya da tek yıldızı veya o, olmasaydı Gelibolu 1915 olamazdı, demek gereksiz yere abartma ve ona da haksızlık olur. Bu türden bir zorlamaya sıkça rastlamaktayız.

Mademki "kalfalık dönemi" savaşı vurgusu yapıyoruz o halde bu ne demektir, bir kez bunun değerlendirmesini yapalım. Ortam savaş ortamı olduğuna göre de, demek ki, onun üstünde komutanlar var. Fakat bu komutanlara hatalarını önceden söyleyecek kadar da özgüveni yüksek bir ustadır (ki bu ustalığını gün yüzüne çıkaran da öngörü gücü ya da berraklığıdır).

Çanakkale 1915'te Mustafa Kemal başlangıçta yarbay, 1 Haziran'dan sonra albay rütbesinde bir kurmay subaydır ve ihtiyat tümeni komutanıdır. Yani karargâh görevlendirmesinde küçük rütbeli subaydır. Fakat o günkü Osmanlı ordu yapılanmasında bugünkü Türk ordusunda generalin kumandasına verilen tümen bir kurmay yarbaya verilmiştir. Üstünde amir olarak başta başkomutan vekili Enver, ordu komutanı mareşal Liman von Sanders, Esat Paşa, Cevat Paşa, Mustafa Kemal'in yeteneklerini sınırlı bulduğu ve yalnızca rütbe olarak kıdemli olduğu için 9.Tümen komutanı olabildiğini raporunda ifade etmekten çekinmediği Albay Halil Sami varlar. Vehip Paşa'yı saymıyoruz, o Seddülbahir cephesinde. Yani kumandan olarak savaşı karagâhtan yönetecek ve yönlendirecek emirleri verecek pozisyonda değil.

Buna karşın o ne yaptı da Anafartalar kahramanı olarak ünlendi? Bazı gazeteci dostlarının (Ruşen Eşref ve Yunus Nadi gibi) onu parlatmak için yaptıkları röportajları bir kenara bırakarak konuşmak gerekirse; müthiş bir önsezi ve

öngörü yeteneğiyle düşman birliklerinin çıkarma yapacağı noktaları önceden sezdi ve değerlendirdi. Bu konuda beşinci ordu komutanına ve üst komutanlıklara gereken uyarıyı üstelik yorumuyla birlikte yaptı. Haklı da çıktı.

Çanakkale 1915 bir savunma savaşıdır. Ancak bu bir Kanije ve Plevne savunması eşdeğerinde değildir. Bazı uzmanların haklı olarak saptadıkları gibi Tiryaki Hasan ve Gazi Osman Paşalar ile buradaki başkumandan vekili Enver ve Sanders kıyaslanamaz. Dolayısıyla Mustafa Kemal'i de bu düzeyde savunma savaşı ustası bir kumandan olarak nitelemek doğru olmaz, daha yerinde bir ifadeyle, fazla ve zorlamalı bir abartı olur. Fakat o, küçük rütbesine karşın, öteki komutanların, hatta yazılı savaş tarihindeki muharebelerde görmediğimiz bir emri verme cesaret ve kararlılığını gösterebilmiştir, bu gözardı edilemez. 25 Nisan sabahı verilmiş olan, "Ben size taarruzu değil, ölmeyi emrediyorum, biz ölünceye kadar geçecek süre içinde arkamızdan yetişecek olan birlikler..." diye verilen emir, toptan ölüm emridir. Bu, öyle kolay uygulatılacak bir emir değildir. Askerin aldığı geri dönüşü olmayan ölüm emrine sorgulamadan uyması için emri veren komutanla arasında kuşkuya yer verilmeyecek bir güven duygusu ve ilişkisinin kurulmuş olması gerekir. İşte, bu genç komutan bunu başarmıştır. Burada bu emri verebilen yarbay, Sakarya'da başkumandan olarak da "Çizgisel savunma yoktur, yüzeysel savunma vardır; o da tüm vatandır," deme cesaretini gösteren değil, birikimiyle bunu rahatlıkla söylemesi gerektiğini bilen bir komutan olmuştur. Yani Sakarya'daki emir de tamamen ölüme gidiş emridir. Çanakkale'de onu tanıyan asker, burada da itaat etmiştir. Zafere ancak bu komutanla varılacağına tam inançtır. Bu nedenle de Sakarya onun ustalık dönemi savaşıdır. Hem Suriye hem Kafkas cephesinde hem de Gelibolu'da saldırıda önde, çekilirken de askerin arkasında olduğu görülür. Bu çok önemli bir komutanlık anlayışı, tarzıdır. Zaten Anadolu'da adının efsaneleştirilmesi bu nedenledir.

Sonuç olarak, Gelibolu kara muharebelerinde kalfalık dönemini olgunlaşarak tamamlamıştır. Ordulara kumandanlık yapabilecek bilgi birikim ve emir verme yeteneği ve kararlılığı ile müthiş bir özgüven sahibi olduğu ortaya çıkmıştır. Hürriyet kahramanı namıyla çok ünlü bir subay olan Enver'den ayrılan en önemli yanı, hırslıdır ama aklının önüne geçecek kadar değil, nerede durması gerektiğini doğru ve isabetli değerlendirmiştir.

Dipnotlar

1 Jenny Macleod, *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*, Türkçesi: Sinem Hocaoğlu, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.8

2 Sadi Borak (derleyen), *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.62-64

3 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev.: M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s.76

4 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1965, s.2

5 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.4-6

6 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev.: M. Şevki Yazman, s.77

7 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.6-7

8 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.26

9 Salih Bozok-Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.174-175

10 Robert Rhodes James, *Gelibolu Harekâtı*, çev.: Haluk V. Saltıkgil, Belge Yayınları, İstanbul, 1973, s.106

11 Ian Hamilton, *Gelibolu Günlüğü*, çev.: Osman Öndeş, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1972, s.70

12 Esat Paşa, *Çanakkale Savaşı Hatıraları*, yayına hazırlayan: İhsan Ilgar-Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, 2004, s.46-48

13 Şefik Aker, *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27.Alay*, *Çanakkale Hatıraları* içinde, Arma Yayınları, İstanbul, 2001, s.227

14 Ruşen Eşref Ünaydın, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul, 1999, s.22-23; karşılaştırma: 1930 yılında yapılan üçüncü baskı, Hamit Matbaası, İstanbul, s.24-25'le yapılmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, yayına hazırlayan: Uluğ İğdemir, s.22

15 Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar*, düzenleyen: Uluğ İğdemir, TTK, Ankara, 1955, giriş bölümünden; yeni baskı: *Mustafa Kemal Atatürk, Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar*, Arma Yayınları, İstanbul, 2001, s.22-23

16 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s.87-93

17 Ruşen Eşref Ünaydın, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Hamit Matbaası, İstanbul, 1930, s.41

18 Vamık Volkan-Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1998, s.127

19 1 Mayıs taarruzlarında 9.Tümen'in toplam kaybı üç alayın harp ceridelerine göre 25 subay ve 1885 er olmak üzere 2010 kişidir. Ancak sayının az gösterildiği sanılıyor. Halbuki Genelkurmayın yayınladığı Türk savaş tarihine göre bu sayı 6000 civarındadır.

20 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 1, 1903-1915, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.218

21 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978, s.241

22 İkdam Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi, 3 Kasım 1914-3 Şubat 1916, Birinci Cilt, yayına hazırlayan: Murat Çulcu, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2004, s.472-474

23 C.F.Aspinall Oglander, *Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı*, çev.: T. Tunay, M. Hulusi, Yarbay Sait Bey, ikinci cilt, Arma Yayınları, İstanbul, 2005, s.16

24 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, s.97

25 Sadi Borak (derleyen), *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980, s.90

26 Ali Canip Yöntem, "*Devirlerden Hatıralar*", Yakın Tarihimiz Mecmuası, cilt:1, sayı:1, 1 Mart 1962, s.5

27 Sadi Borak (derleyen), *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980, s.90-91

28 Hüseyin Cahit Yalçın, "*Türkün Ebedi Atası*", Yedigün Mecmuası, sene.6, cilt.12, no:297, 15 Ekim 1938, s.4'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? 3*, Atatürk'ün Askerliği, s.40

29 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 1, 1903-1915, s.228

30 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, s.109-110

31 Sayhan Bilbaşar, *Çanakkale 1915*, İstanbul, 1971, s.353-359

32 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev.: M. Şevki Yazman, s.109

33 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş* Yıl, çev.: M. Şevki Yazman, s.108-109

34 Ian Hamilton, *Gelibolu Günlüğü*, çev.: Osman Öndeş, s.234-235

35 İngiliz kuvvetlerinin karşısında taarruza katılan Türk birliklerinin dağılımı şöyleydi: İki alaylı 7.Tümen 5982 kişi, üç alaylı 12.Tümen 10.471 kişi, Bursa Jandarma Taburu bin kişi, 31.Alay ikinci taburu 500 kişi, 32. Alaydan iki bölük 150 kişi olmak üzere toplam 18.987 kişiydi.

36 Selahattin Adil, *Hayat Mücadeleleri*, Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları, Zafer Matbaası, İstanbul, 1982, s.261-262

37 Türk resmi kaynaklarına göre (5. cilt, 3. kitap, s.416) bugünkü muharebede 12.Tümen, 1085 kişi kayıp vermiştir. İngilizlerden 3 subay, 59 er tutsak alınmış, 5 makineli tüfekle 800 kadar silah ele geçirilmiştir. 7.Tümen'in kayıplarıysa subay ve er olmak üzere 978 kişidir. Bursa Jandarma Taburu da 51 kişi zayiat vermiştir. İngiliz kayıpları ise 27 subay, 718 erdir.

38 Selahattin Adil, *Hayat Mücadeleleri*, Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları, s.262

39 C.F.Aspinall Oglander, *Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı*, çev.: T. Tunay, M. Hulusi, Yarbay Sait Bey, ikinci cilt, s.246

40 Ellis Ashmead Bartlett, *Çanakkale Gerçeği,* çev.: Yüzbaşı Rahmi, günümüze uyarlayan: Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005. Bu başlık altında bir kitap daha yayınlanmıştır: Aubrey Herbert-Henry Morgenthau, *Devler Ülkesinde Devler Savaşı Çanakkale,* çev.: Seyfi Say, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005

41 Celal Erikan, *Komutan Atatürk,* İş Bankası Yayını, İstanbul, 2001, s.140

42 İzzettin Çalışlar, *Atatürk'le İki Buçuk Yıl, Orgeneral Çalışlar'ın Anıları,* YKY, İstanbul, 1993, s.59

43 İzzettin Çalışlar, *Atatürk'le İki Buçuk Yıl, Orgeneral Çalışlar'ın Anıları,* s.65

44 İsmet İnönü, *Hatıralar,* 1.kitap, yayıma hazırlayan: Sabahattin Selek, s.149

45 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.252

46 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar,* İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976, s.246

47 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.252

48 Sadi Borak, *Ata ve İstanbul,* Turing Yayını, İstanbul, 1983, s.47-49

49 İsmet İnönü, *Hatıralar,* 1.kitap, yayıma hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara,1985, s.149

50 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* cilt:3, 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım:2, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.395

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ ORDU KUMANDANLIĞI VE YILDIRIM ORDULAR GRUBU

Ruslar, Çanakkale Muharebeleri sona erince, oradan çekilecek Türk kuvvetlerinin takviye edeceği Kafkas Cephesi'nde oluşturulacak daha büyük bir Türk ordusu ile kendilerine taarruz edileceği kanısında idiler. Bu nedenle Türk yığınak ve taarruz planlarının uygulanmasını önlemek amacıyla, Üçüncü Türk Ordusu'na karşı bir kış taarruzu yapmaya karar verdiler.[1]

1916 yılı Şubat ayı ortasından Mart ayı başlarına kadar geçen süre içinde Kafkas Cephesi'ndeki genel muharebe durumu Türkler için elverişli olmadığından, Üçüncü Türk Ordusu, Erzurum, Muş ve Bitlis'i düşmana bırakmak zorunda kaldı. Bu arada, Üçüncü Ordu, büyük kısmıyla Bayburt, Tercan genel doğrultusunda batıya çekilmekteyken, Bitlis ve Muş'u alan Rus kuvvetleri, güneydeki kuvvetlerimizin gerilerini Diyarbakır doğrultusunda tehdit ediyordu. Mustafa Kemal'in 16.Kolordu'ya atanmasının nedeni onun nitelik ve deneyimlerinden bu hattaki muharebelerde yararlanmaktı.[2]

Gelibolu kara muharebelerinden sonra Mustafa Kemal'in ünü tüm yurda yayılmıştı. Fakat Başkomutan vekili Enver onu kıskanmaktadır. Gelibolu'da bir ordudan çok (11 tümen ve bir süvari livası) birliklere komuta ettiği halde rütbesinin generalliğe yükseltilmesi geciktirilmiştir.[3]

Mustafa Kemal 1 Nisan 1916'da tuğgeneralliğe yükseltildi, ama bu hakkı olan rütbeyi başkomutanlıktan daha doğrusu Enver'den zorla almıştır, denmesinde hiç abartı yoktur. Başkumandan Vekili ve Savunma Bakanı Enver, Mustafa Kemal'in tuğgeneralliğe yükseltilmesi söz konusu olduğunda, "Ona tuğgenerallik değil, mareşallik yetmez!.." demiştir[4]. Çanakkale Savaşı'nın hemen ardından İstanbul'da Ziya Gökalp'in yönettiği '*Yeni Mecmua*' adına, Ruşen Eşref (Ünaydın), bu genç ve kahraman komutanla, Akaretler'deki evinde birkaç gün süren uzun görüşmeler yapar. Dergi '*Mart 1916 Özel Sayısı*'nda özet olarak ve ayrıca da bir kitapçık halinde bu söyleşiyi yayınlar. Onun adı bu söyleşi ardından belleklere kazınır. Oysa Harbiye Nezareti'nin yayınladığı 'Harb Mecmuası'nın kapağına Çanakkale kahramanı olarak konulan resmi, tam dergi basıla-

cağı sırada klişesi alınarak dergiden çıkarılmıştır. Yerine ise Enver'in emriyle, bir başka generalin resmi konmuştur. Söylentiye göre de Enver, "Başarı askerîyenindir. Şahsı sivriltmeye lüzum yok," emrini vermiştir. Kısacası Enver'in kıskançlığı Gelibolu Kara Muharebeleri'ndeki küçük rütbeli subay Mustafa Kemal'in komutanlığının dünya savaş tarihince onaylanmasındandır. Orgeneral Fahrettin Altay, bu terfii konusunda ortalığa yayılan dedikodunun ve kıskançlığın yol açtığı psikolojik ortamı şöyle anlatıyor: "O zaman duyduğumuza göre, bir gün, İttihat ve Terakki ekibinden Doktor Bahaettin Şakir ile Doktor Nâzım, Sadrazam Talat'a giderek Albay Mustafa Kemal'in tuğgeneralliğe terfii için sıkıştırıyorlarmış. Tam bu sırada, Enver odaya girmiş, Talat da, 'Bak,' demiş, 'arkadaşlar Mustafa Kemal'in terfiini istiyorlar. Bir an evvel olsa bitse, diyorlar... Yap bari...'

Enver, hemen cevabı yetiştirmiş: 'Şimdi terfiini onayladım. Gereği yüksek onaya sunulmak üzere, makamınıza takdim edilecektir. Ama, müsaade verin de ben size anlatayım... Siz, Mustafa Kemal'i benim kadar tanımazsınız. Gerçi çok değerli, fakat o ölçüde de haristir. Emin olun, şimdi general yaparız, kolordu komutanlığı ister. Ordu kumandanı yaparız, başkumandanlık ister. Ona da peki desek, yine yeterli görmez, daha büyüğünü ister. Çünkü hırsına hudut yoktur. Bu sebeple, onu azar azar vererek gayet maharetle idare etmek, hoş tutmak lâzımdır."[5]

Fahrettin Altay şöyle devam ediyor: "Bir hayli zaman sonra, bir gün bunu, rahmetli Atatürk'e anlattıkları zaman, ne dese beğenirsiniz?

'Ben, Enver'in bu kadar doğru görüş sahibi olduğunu tahmin etmezdim, hakikaten pek doğru söylemiş...' buyurmuştur."

Yeri gelmişken bir gerçeği de belirtmek gerekiyor. Aslında Enver'in kıskançlığı bir yana bırakılırsa, Mustafa Kemal'e hemen her zaman hoşgörüyle bakmıştır. Örneğin; Gelibolu kara muharebeleri sırasında Mustafa Kemal'in Enver'i iğnelemesi var: "Anafartalar zaferinden sonra Enver Paşa cepheyi teftişe gelir. Liman von Sanders'le birlikte Mustafa Kemal'in karargâhına geldiklerinde o, Enver'in göğsünde altın imtiyaz madalyasını görünce 'Sen bunu nerede kazandın?' diyerek madalyayı onun göğsünden alıp kendi göğsüne takar. Enver işi gülümseyerek karşılar."[6]

Mustafa Kemal Çanakkale dönüşü İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra bazı işlerini yoluna koymak üzere Sofya'ya gitmiştir. Orada bulunurken Çanakkale'den Edirne'ye dinlenmek üzere gelmekte olan Onaltıncı Kolordunun komutanlığına atandığı bildirilmiştir. Mustafa Kemal 14 Ocak 1916'da Karağaç'a gelerek Onaltıncı Kolordu'nun komutanlığını eline aldı. Bir süre sonra Onaltıncı Kolordu'ya Kafkas cephesine gitme emri verildi. 27 Şubat 1916'da Mustafa Kemal Edirne'den ayrılarak Re'sülayn'a hareket etti. Yolda iken 1 Nisan 1916'da tuğgeneralliğe yükseldiği bildirildi. 16 Nisan 1916'da Silvan'da işe baş-

ladı.[7] Sofya'da ataşe olarak görevliyken süt yavrusu olarak aldığı ve kendisinin terbiye ettiği *seter* cinsinden Alp adlı bir köpeği de yanında getirmişti ve bu hayvanı muharebelerde bile yanından hiç ayırmıyordu. Bazen güneşin sıcaklığından kızan yol üzerinde yürüyemeyecek hale gelen Alp'in, Mustafa Kemal'in atı önüne aralıklarla gelip acı acı havlamaları sonucu en sonunda bir süvari erinin kucağına yerleşirdi. Yaveri Cevat Abbas'ın anlattığına göre[8]:

"Kendisine çok sadık olan bu köpek daima kumandanımın odasında yatardı. Uykudan kalkma zamanını öğrenmiş olan Alp, kumandanımın alışılmış zamanını geçirmiş uzun uykusundan şüphelenir, cibinliği açar nefes alıp almadığını dinlerdi.

Köpeğinin heyecanını gören kumandanım nefesini keser hareketsiz bir halde sonucu beklerdi... Alp birkaç kez nefes dinlemek hareketini yineledikten sonra telaşını artırır, havlar, oda içinde koşar ve nihayet kumandanımın seyyar karyolası altına girerek kamburlaştırdığı sırtı ile hareket etmeyen efendisini kaldırmaya çalışırdı.

Bu derece hassasiyet gösteren Alp, kumandanımın en sadık bekçiliğini son Suriye felaketine kadar yaptı. Nablus geri çekilişinde Beytülhasan'da tutulduğumuz cehennemî bir tayyare bombardımanından şaşıran Alp, bir daha bizi bulamadı. O günlerde Nablus'taki karargâhımıza döndüğünü ve bilahare kaybolduğunu çok seneler sonra haber vermişlerdi."

Göreve başladığı zaman bu Kolordunun Beşinci Tümeni Bitlis güneyini, Sekizinci Tümeni de Muş güneyini tutuyordu. Takviye alan Rus birlikleri 12 Temmuz 1916'da bütün cephede Onaltıncı Kolorduya saldırıya başladılar. Muş ovasının manevraya elverişli durumundan yararlanarak asıl kuvvetleriyle Sekizinci Tümen'e yüklenen Ruslar bu tümeni Kulp Boğazı'na çekilmek zorunda bıraktılar.

Mustafa Kemal'in bu cephedeki önemli bir hareketini, Ali Fuat Cebesoy şöyle anlatıyor:

"Ben, komutanı bulunduğum Dördüncü Tümen'le Çapakçur Boğazı'nı çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada Muş'taki Sekizinci Tümeni'ni alarak yardıma koşmuş olan Onaltıncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal, yandan ve bütün şiddetiyle taarruza geçmiş; beni düştüğüm zor ve tehlikeli durumdan kurtarmış; böylece Çapakçur Boğazı'nın savunması başarıyla sonuçlanmıştı." Mustafa Kemal'in üstün komutanlık yeteneğinin örneklerinden biri olan bu açıklamayı Cebesoy şöyle bitiriyor:

> "Bu başarı günlerinin birinde Çapakçur Dağları'nın en yüksek bir noktasında buluştuğumuz akşam o, savaş meydanlarında generalliğe, ben de albaylığa yükselmiş bulunuyordum. Şimdi o, bir üst rütbede ve benim amirim, komutanım mevkiinde idi. Maiyetim ve emir subaylarımla beraber kendisine yaklaştım, üç adım ka-

la ayaklarımı sertçe birbirine vurarak selamladım, aynı vakâr ve ciddiyetle selamımı aldı:

'Hoş geldiniz, Ali Fuat Beyefendi' dedi, sonra birden bana doğru yürüdü. 'Fuat kardeşim' diye boynuma sarıldı, kucaklaştık, durumu kısaca anlattı:

'İkinci Ordu komutanı'nın, seni iki piyade alayıyla ihtiyatsız olarak yalnız bırakmış olmakla, Boğaz'ın stratejik değerini takdir edemediğini gördüm. Yardım için Ordu Komutanı'na teklif ettim ve O'nun emrini beklemeden derhal hareket geçtim. Tanrı'ya şükürler olsun, seni kurtardım...

Çapakçur'un meşe ve çam ormanlarıyla bezenmiş yüksek tepelerinin üzerindeki o akşamı hâlâ hatırlar ve heyecanla ürperirim."[9]

Bu muharebeler sırasında Mustafa Kemal, durumu çabuk kavramak, çabuk karar vermek, düşmana göz açtırmadan harekete geçmek; bunalımlı durumların içinden yıldırım hızıyla çıkmak yeteneğini göstermiştir.[10] Bunun sırrı neydi? Mustafa Kemal'in olağanüstü yetenekli bir subay olmasının yanısıra askerleriyle kurduğu iletişim ve onların üzerinde yarattığı güven izlenimdir. Buna bir örnek, Şin- Kulp boğazı muharebelerinde geçen bir olaydır.

General Nazarbekov'un kumandasında bin süngü mevcutlu ve dörder taburlu on alay piyade gücüne ve altı toplu yedi bataryalık topuna karşılık, Türk tarafının üç alayının süngü mevcudu 5400'ü geçmiyordu. Üç dağ topu da işlemiyordu. Rusların üçte iki kuvveti, tutmakta oldukları Kozmo dağı mevzilerini, dolayısıyla Şin-Kulp boğazlarının kilidi derecesinde önemli bulunan Anduk dağı'nı ele geçirmeye karar vermiş olduğu görülüyordu. Rusların süngü hücumları aynı çabuklukta önleniyordu. Boğaz boğaza muharebe üç gün üç gece sürmüştü. Üçüncü gecenin sabahına doğru 23.Alay, cepheden ateş baskınına, tam gerisinden de süngü hücumuna uğradı. Alay karargâhı bu âni hücumda başta kumandan Yarbay Recai olarak süngülenmişti.

Ruslar, geceden sarp ve dik tepeleri aşmış, dere yataklarını geçmiş ve cepheyi yarmayı başarmıştı. Otuz iki kilometrelik bir cephede büyük fedakârlıkla çarpışan Türk askeri daha güvenli bir hatta tutunmak üzere geri çekilecekti. O güne kadar savaş meydanında ric'at (geri çekilme) emrini vermeyen Mustafa Kemal, Şin Boğazı'nın girişinde daha önceden hazırlanmış olan Tarkuş Hattı'nın tutulması emrini verdi.

Tümen gayet düzgün kademe muharebeleriyle Tarkuş hattına doğru çekiliyordu. Ancak Rusların yakın takibiyle ve fırsat düşen her adımda ateşiyle kıtalarımızın toplu düzene geçmesine engel oluyordu. Takip mesafesi tesirli piyade ateşi altında gittikçe kısalıyordu. Onun için Tarkuş hattına ulaşan her nefer sipere girer girmez ateşe başlıyordu.

Mustafa Kemal, işgal edilmekte olan ve düşmanın yoğun piyade ateşi altına girmeye başlamış bulunan siperlerden birinin üzerine oturmuştu. Çevreyi gözlüyordu. Yaveri Cevat Abbas da yanında diz üzerine çömelmiş oturuyordu.



Diyarbakır'da 2. Ordu Kom[illegible]

Bir aralık kükremiş bir aslanın homurdanmasını andıran bir ses dikkatlerini çekti. Başları bir anda sesin geldiği tarafa döndü.

"24.Alay erlerinden sarışın, uzunca boylu, uygun endamlı yirmi beş yaşlarındaki biri, henüz üç gün üç gece devam eden muharebenin asabiyetini yenememiş bir yiğitlikte;...kaynayan asil Türk kanının hızını durduramamış bir enerjide; düşmandan dilediği gibi hıncını alamamış bir tezcanlılıktaydı.

Geri çekilmek emriyle savaşına verilen arada süngüsünü kullanamadığından doğan ve hiçbir zaman kırılmayan, yılmayan bir cesaret kriziyle muzdarip gözlerini Mustafa Kemal'e dikmiş; konuşan bir anıt gibi karşımızda durmuş olduğunu gördük.

Sözleri; Türk asaletinden fışkıran kuvvet ve kudretin timsali idi.

'Üç gün, üç gece düşmana dikine dikine süngü salladım, beni buraya niçin çektiler? İki saat önce taburumla süngü hücumu yaptık; düşman çekildi. Amma bizi de buraya çektiler, niçin çektiler?', diyordu.

Doğrusu, ben kumandanıma yönelterek bu sorguları yapan erin daha neler söyleyebileceğini kestiremediğimden endişeye düştüm.

Kumandanım da, ben de, erin kıyafetinde idik. Tanımadan sorulacak sorular, kumandanımı rencide edebilir düşüncesi altında, yerimde kıpardanırken... O büyük adam, çelik iradeli gözü ile sessiz kalmamı ve hareket etmememi emretti. Durdum.

Sorgu sırası Mustafa Kemal'e gelmişti. Erle manga arkadaşı gibi konuşuyordu. Köyünü, kasabasını öğreniyor, babası, yavuklusu olup olmadığını, memleketinde ne ile uğraştığını soruyor, alayını, taburunu, bölüğünü söyletiyordu.

Balıkesir köylerinin çiftçisi olduğunu, babasının Balkanlar'da şehit düştüğünü ve iki kardeşi ile bir anaya baktığını ifade ettirmekle o kükremiş arslanı sakinleştiriyordu.

Bununla da kalmadı. O büyük dâhi, askere üç gün üç gece devam eden muharebenin ayrıntılı hesabını verdi.

Can kulağıyla dinleyen er, şahsen tanımadığı askerin karşısında yumuşamış, sakinleşmiş, hazır ola vaziyetini almıştı.

Cephemizin yarılması üzerine tehlikeli vaziyetten sıyrılıp, tümenin sarsılmadan ve fazla kayıp vermeden daha toplu ve kuvvetli bir vaziyete geçtiğini anlatan kumandanım:

'Beş on gün sonra size Muş'u zaptettireceğim', vaadiyle sözlerini bitirmişti.

Belirsizliklerini aydınlatan, yapılacak işleri ve birkaç gün sonra gideceği hedefini öğrenen kahraman çiftçi Balıkesirli İsmail, bütün askerî vaziyetini takınarak bir şey sormasına izin istedi.

'Sor...' emrini almıştı.

'Zatınız Mustafa Kemal Paşa mısınız?', demişti.

'Evet, ben Mustafa Kemal'im' yanıtını alan İsmail, 'Paşam, madem ki sen buradasın... Başımızdasın.. Öyleyse mesele yok.', diyerek şiddetlenen düşman ateşine yanımızdaki siperde karşılık veren arkadaşlarının arasına katıldı. Ve ateşe başladı."[11]

Mustafa Kemal taarruzlarda en ileride yürüyen, geri çekilişte (ric'at) en geride kalan, örneği tarihte az görülen bir kumandan olduğu içindir ki o, daima az kuvvetle büyük başarılar kazandı.[12] Trablus'ta, Balkanlar'da ve Çanakkale'de onun emir komutası altında savaşanlar, onu iyi tanımış, güvenmiş ve en önemlisi de bu komutanın nitelikleri asker arasında dilden dile aktarılmıştı. Onu takip edenler ya da onun tarafından sevk ve idare edildiğini görenler ve bilenlerin onun emrini yapmaktan başka endişeleri olmazdı ve olamazdı. Çünkü o; varlığıyla başlı başına bir kuvvet ve kudretti, başlı başına yaratıcı bir varlıktı. En küçük erden en büyük kumandanına kadar böylece tanınmış ve büyük bir inanla tapılmış olan Mustafa Kemal, Kulp Boğazı'nın savunulmasında tümeni az bir süre tuttuktan sonra Balıkesirli İsmail'e verdiği sözü tümenin bu geri çekişinden kısa bir süre içinde tutmuş, düşmanın manevrasını derhal kavrayarak bütün kuvvetleriyle saldırmaya karar vermiş ve 7 Ağustos'ta Muş'u, ardından da Bitlis'i geri almıştı. Düşman bozgun halinde Muş'un 20-30 kilometre kuzeyine çekilmek zorunda kalmıştı.

Ne yazık ki, İkinci Ordunun yarısının henüz cepheye gelmemiş olması, 3.Ordu'nun Erzincan batısına çekilmesi, ayrıca ikmâl zorlukları kazanılan başarının genişletilmesini önledi. 9 Eylül'e kadar süren çarpışmalar sonunda Erzurum geri alınamamışsa da, düşmanın ilerlemesi durdurulmuştur. Ruslar kuvvetlerimizi parça parça yenmeye çalışıyorlardı. Kuvvetlerimizin elverişsiz durumu, Ruslar'ın böyle bir taktik kullanmalarına olanak veriyordu. Mustafa Kemal düşmanın bu taktiğini Muş ve Bitlis'te boşa çıkartarak 2.Ordunun parça parça yenilmesini önlemiştir.[13]

Mustafa Kemal bu uzak diyarlardan da Corinne'e mektup yazmayı sürdürecekti. Biz de böylece hem bölgenin o günkü koşullarını ve olanakların hem de kendisinin içinde bulunduğu psikolojiyi anlama, düşüncelerini kendi izin verdiği ölçüde çözme şansı bulmuş olacağız. Siirt'ten 16 Mart 1916 tarihli mektup 'Aziz Madam', diye başlıyor:[14]

> Bu defa hakiki dostluğumuzu hatırlamak için belki ilk önce ben kalemi elime alıyorum. Batıdan doğuya kadar devam eden uzun ve yorucu bir yolda iki ay kadar seyahat ettikten sonra bir istirahat anı bulunabileceğine inanılır, değil mi? Fakat, heyhat! Görülüyor ki, bu ancak ölümden sonra mümkün olacak. Fakat bu hayali rahata kavuşmak için Allahımızın cennetine gitmeye kolay kolay razı olacak değilim.
>
> Yarın başka bir seyahat istikametine gideceğim. Diyarbekir'e gelen Nuri'ye beni, bugün bulunduğum Siirt'ten üç gün uzakta Miyafarkin'de (Silvan e.m.) bulmasını emrettim.
>
> Nihayet üç gün sonra birbirimizi göreceğiz ve eminim geçmiş günlerden ve bilhassa sizin aziz varlığınız sayesinde yaratılan iyi ve sevimli hatıralardan hararetle bahsedeceğiz.
>
> Bu satırları yazarken Doktor Hüseyin yanımda, size ne yazdığımı soruyor ve bunların Matmazel Edith'e ait olacaklarını anlamakta ısrar ediyor. Çok memnun

olsun diye, aziz Edith'in melekâne tavırlarla fala baktığı tatlı anları hatırlamaklığınıza müsaade ediniz.

Valideniz hanımefendiye seçkin hürmetlerimi arz ederim.

Doktor, Matmazel Edith için yazdığım cümleyi dinledikten sonra beni yalnız bıraktı. Ben yalnızım, fakat her şeyi tasvirden acizim! Bu sayfanın geri kalan kısmını önümde bulunan bir kitaptan aldığım bazı sözlerle dolduruyorum:

'Orduların hâlâ devam eden mekanik hareketleri sona ermek üzereydi. Zira halkın hareketi söndüğü zaman askerler bulunmaz. Ruhların takati bittiği zaman generaller kendilerine gelemezler ve zaferler askerlerle, generallerle ve para ile birlikte sona erer...' Mignet.

Son söz: 'ya hiç doğmamış olmak veya hiç unutulmamak isterdim.' Chateaubraind.

Mustafa Kemal her ne kadar bir Fransız düşünürden alıntı yaparak duygularını ifade ediyorsa da, onda unutulmak kaygısı olduğunu anlıyoruz. Fakat bu kaygı yalnızca Corinne'e mi özgü yoksa genelde mi böyle, o döneme ait başka mektuplar ve günce olmadığı için yinelenip yinelenmediği konusunda bir yargıya varmak güçleşiyor. Ancak, eski günleri anıp biraz olsun huzur bulma isteği ağır basıyor.

Diyarbakır'a yakın bir yerden, belki de neresi olduğunu açıklamak istemediği bir yerden yazdığı bir mektup Melda Özverim'in arşivinden gün yüzüne çıkıyor[15]:

21 Mayıs 1916
Kimsenin bilmediği bir yer

Sevgili Corinne,

Tabiî şu anda bulunduğum yeri bilmiyorsunuz. Burasını size tanıtamam da, çünkü yerini gösterecek bir harita bile yok.

Kısaca, gürül gürül akan sayısız dereler ile sulanan, fevkalade güzel, yeşil çamlarla örtülü bir dağ silsilesi (2.000 metre yükseklikte tassavur edebilirsiniz) Ormanlarımızda binlerce bülbül var ve dağlarımızın bir kısmı hâlâ tertemiz beyaz örtüsünü muhafaza ediyor. Hava tertemiz, sular da öyle.

Ruslar pek uzakta değiller, ama düşman Çanakkale'deki gibi yakın değil.

Ben çok iyiyim, ne bir gazete ne bir haber ne de bir mektup ulaşıyor bana. Burada Kürt Kadınlar da.* Sevgili (aziz) mektubunuzu bekliyorum. Annenize ve Edith'e samimi selamlarımı sunarım.

M.Noury

Buradaki imza (M.Noury- büyük olasılıkla bu şifre Mustafa Nuri demektir ve gerçek kişinin Mustafa Kemal olduğuna inanmasını sağlamıştır) nerede ol-

* Bu cümle Melda Özverim'de eksik bırakılmıştır, fakat Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak Yayınları, cilt:2, s. 46'da yer almaktadır.

duğunun bilinmesini istemediğini göstermekte. Fakat Corinne bana mektup yaz; bekliyorum, diyor. Demek ki mektup genel karargâha gelip kendisine ulaşıyor. Bulunduğu yerin bilinmesini neden istemediği konusunda daha sonra kaleme alınan anılarda da okumak mümkün değil. Ama işe gizem katma peşinde olmadığı kesin.

Buradaki muharebeler sonucu Muş ve Bitlis geri alınmış. Mustafa Kemal'in 30 Eylül 1916 tarihli mektubu, hepsinin hayatının ciddiyetle tehlikede olduğu en ağır savaş koşullarında bile neşesini kaybetmeyip şakalar yapabileceğini kanıtlıyor.[16]

Aziz Madam,

Sizi 40 gün yatakta kalmak zorunda bırakan hastalığı bana haber veren mektubu aldım. Bu havadis beni çok üzdü. Fakat yine de sizin bu mektubunuz beni teselli etti, zira yatakta yazıldığı halde, bu mektubu sağlığınızın kanıtı diye kabul ettim.

Karargâhıma gideli ve Nuri Bey'i yalnız bırakalı 15 gün var. Son muharebeleri idare ettiğim bir ay süresince Nuri Bey, Hüseyin Bey, vs....ile hemen her gün beraberdik. Kıymet verdiğiniz insanlarla birlikte ateşe ve ölüme göğüs germek ne zevk.

Bu muharebeler sırasında zavallı Faik Paşa alnından bir kurşun yiyerek zafer meydanında can verdi.

Eski dostunun kahramanlık misalini takip etmek isteyen Nuri Bey'in coşkunluğu görülecek şey. Neyse ki, cennette kendisi için yapılan, fakat henüz inşa halinde bulunan köşk tamamıyla bitinceye kadar sabretmesi için yaptığım nasihatlere kulak verdi.

Muş dağlarındaki kumandanımızın manasız bir mektubundan bahsediyorsunuz. Müsaade buyurunuz, size haber vereyim ki, Hanımefendi, ben de bu kişiden her gün hiçbir mana ifade etmeyen mektuplar alıyorum. Anlaşılıyor ki, bu kişi, son zamanlarda Türkçe'den Fransızca'ya tercüme işiyle meşgul olmaya başlamış. Alayın bir kumandanı ve Nuri bey'in başarılarının afişçisi (söz yayıcısı, e.m.) Fuat Bey (Salih Efendi size bu mevzuda eğlenceli izahat verebilir) bana bir mektup göndermiş ki, orada edebiyatçılarımızın şu güzel tercümesi var:

'L'air de l'amour souffle dans la t"te-Monsieur ou, moi ou.'

'Hevayi aşk eser serde

Efendim nerde ben nerde'

Bu tercüme bana Harbiye Mektebi'ndeki arkadaşlarımdan biriyle bir Fransız kızı arasındaki konuşmayı hatırlattı:

-Matmazel bana bir şeftali verir misiniz?

-Şeftali yok bende Mösyö.

Zavallı Mösyö ne manaya geldiğini yalnız kendisinin bildiği Türkçe bir deyimi Fransızcaya tercüme etmişti.

Ali Şevket adındaki bu kişi, tercümelerine ısrarla devam ederek nihayet Arnavutluk Krallığı'nın Savunma Bakanı oldu.

Not: (....)'nin geri alınışından sonra, gelecek için çok ümitliyiz.*

Valideniz Hanımefendi'ye ve sevimli kardeşinize en seçkin sevgilerim. Ve hepinize bin şey.[17]

Bu mektup Mustafa Kemal'in Silvan'dan Corinne Lütfi'ye yazdığı son mektuptur. Mektuplarından hakkında çok bilgilendiğimiz Mustafa Kemal *doğu cephesinde* bulunduğu sıralarda 7 Kasım 1916'dan 24 Aralık 1916'ya kadar birbuçuk aylık bir süreyi içine alan bir de *günce* tutmuştur. Daha sonra yaveri Şükrü Tezer'e verdiği bu *günce* TTK tarafından satın alınmış, Şükrü Tezer'in anıları ve açıklamalarıyla birlikte (1972 yılında) yayınlanmıştır. Mustafa Kemal'in o günlerdeki iç dünyasını ve yurdun o günkü sıkıntılı ve acıklı görünümünü açık bir anlatımla dile getiren ilginç değerlendirmeleriyle, çok önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Ayrıca bu cephede okuduğu kitapları da öğreniyoruz, örneğin bunlardan birisinden söz ederken *Alphonse Daudet'nin "Sapho-Moeurs Parisiennes" adında canım sıkıldıkça okuduğum romanı bitti,* diye yazmış. Ali Fuat'ın (Cebesoy) ut çaldığını, kendisine kitap okuma alışkanlığı ve seçme konusunda önderlik etmiş olan Ömer Naci'nin vakitsiz ölümü ile Ziya Gökalp'in Ömer Naci için yazılmış şiirin varlığını da burada öğreniyoruz.

Bu *günceden* bazı alıntıların bu kitabın içeriğle örtüştüğünü düşünmekteyim.[18] Şükrü Tezer tarafından yayına hazırlanan bu güncede çeşitli dipnotlar görmekteyiz. Günümüz okuyucusu açısından önemli bilgilendirici ve ufuk açıcı olması nedeniyle bu dipnotlara dokunmadık ve olduğu gibi aktarmaktayız. Yalnız günümüz Türkçesi açısından ve bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırdığımda gerekli gördüğüm bazı eklemeleri de bizzat ben kendim yaptım.

25 Ekim 1332 Salı (7 Kasım 1916)

Silvan'dan Bitlis'e gitmek üzere yola çıktım. 5'nci tümen komutanlığına yeni atanmış olan Albay Fuat Bey (Cebesoy) de birlikte. Kurmay başkanı İzzettin (Çalışlar) ve (Kurmay Yüzbaşı Çopur) Neşet ve topçu komutanı vb.

Saat 6 öncede yola çıkıldı. Saat 10 önceden saat 12'ye kadar Batman köprüsünde (Malabadi) de dinlendik.

Saat 12'den saat15'e kadar yürüdükten sonra yol üzerinde (bir kez 10 dakika ve bir kez de 20 dakika mola verdik) geceyi geçirmek üzere durduk. Buraya en yakın (bir evlik) köy. Bu noktanın (Silvan-Ziyaret) arasındaki mesafenin yarısı olduğunu jandarma söylüyor. Gerçekten haritaya göre öyle. Bu yolda ilk gezimizdir.

- Batman Köprüsü'nü geçer geçmez yol üzerinde yatmış, kalmış ölü bir adam, açlıktan. Köprüyle konak yerimiz arasında aynı durumda iki adam. Göçmenmişler.

---

* Melda Özverim, s.60 ve Sadi Borak, s.82'de, bu kısmı şöyle yazıyor: B'yi işgal ettikten sonra çok istikbal ümit ediyoruz.

- Batman köprüsü ile Silvan arasında ve köprüden sonra yeni ölmüş iki beygir, (insanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyorlar).

- Saat 8'de yattım. Saat 14'te uyandım. Öksürükten rahatsız oldum. Bir çay yaptırdım. Yeniden saat 15.30'da daldım. Saat 17.00'de uyandırdılar.

27 Ekim 1332 Perşembe (9 Kasım 1916)

Saat 8'de Ziyaret Veyselkarani'den yola çıkıldı. Eşyalarımız sabah saat 7'de. Ziyaret önünde Şeyh Hazret gönüllülerinden 150 kişiye rastladık. Bunları gözden geçirdim. Beslenmelerinin sağlanması istirhamında bulundular. Erzak taşıyan bir Kürt'ün dilekçesi (3 hayvanını Kürt'ler almışlar). Yollarda birçok göçmen gördük. Bitlis'e dönüyorlar. Tümü aç, sefil, ölüme hüküm giymiş bir halde. 4-5 yaşında bir çocuğu anası babası yol üstünde bırakmışlar, bu da bir karı-kocanın ardına takılmış. Onları ağlayarak 100 metreden izliyor. Kendilerini niçin çocuğu almadıkları için azarladım. "Bizim çocuğumuz değildir" dediler. Destumi çevresinde büyük mola 2 saat. Buradaki sağlık istasyonunu Şükrü (Tezer) Efendi'ye teftiş ettirdim. Binaların onarılması gerekir, bakılmamış. Yolda Refet Paşa'nın eşya ve tayı geri gidiyor. Duhan'dan erzak almak için gelen perakende erler ve yük hayvanları. Saat 18.00'de eskiden 13'üncü Alay'ın ordugâhında geceyi geçirmek üzere durma.

28 Ekim 1332 Cuma (10 Kasım 1916)

Öksürükten ve çadırın kötü kurulmuş olmasından ve rüzgârdan dolayı çok kötü uyudum. Saat 1 sonrada (saat 13:00) uyandım. Öksürüğü dindirmek için çay içtim. Yeniden yattım. Saat 17.00'de uyandım. Ordudan kişiye özel gizli bir şifreyle düşmanın Bitlis cephesine saldırması halinde 30 tabur verilebileceği ve bu açıdan inceleme yapılmasıyla ilgili. Saat 7'de Duhan kuzeyindeki ordugâhtan yola çıkış. Saat 12.30'da Bitlis'e varış. Refet Paşa ve emrindekiler bir saat uzaklıktan karşıladılar. Yolda iki erden biri üzüm, biri elma satın almak istiyorlardı. Banknot para verdikleri için tüccarlar ağlayarak yakındılar. Erlere hak verdik. Yol boyunca iki yerde insan leşleri ve kemikleri görüldü. Açlıktan ölüp kalan hayvanlar gibi.

14/15 (Kasım) akşam saat 19.00 civarına kadar Refet Paşa'nın evinde kaldım. Sonra geceyi yine öksürükten rahatsız geçirdim.

30 Ekim 1332 Pazar (12 Kasım 1916)

Refet Paşa rahatsız olduğundan dönüş için izin aldı. Saat 12 öğle üzeri Alay 14 karargâhına hareket. Yolun ortasında Alay Komutanı yarbay Ali (Çetinkaya) *Bey karşıladı. 2 saat sonra varış. Akşama kadar karargâh çevresindeki birinci ve üçüncü tabur barakalarını ve barakalarda erleri teftiş ettim, iyi buldum. Refet Paşa buraya olan uzaklığı dört saat söylemişti. Hiç gelmemiş, bilmiyor.*

Akşam rakı büfesi hazırlamışlar. Öteki subaylar için de böyle. Askere bu kadar yakın bulunan subaylar için durumu uygun görmedim. Yeni Tümen Komutanı Ali

*Fuat (Cebesoy) Bey'le bu konu görüşüldü. Gece Alay komutanının barakasında yattım. Öksürükten çok kötü uyudum.**

Güncenin bu sayfası, Mustafa Kemal'in görevdeyken içki içmeme konusunda ne denli duyarlı ve disiplinli olduğunu ortaya koymaktadır.

1 Kasım 1332 Salı (14 Kasım 1916)

Geceyi öksürükten çok kötü geçirdim. Bütün gün Bitlis'teki karargâhımda kaldım. Doktorun tedavisi altında.

3 Kasım 1332 Perşembe (16 Kasım 1916)

Geceyi kötü geçirmedim. Öksürük seyrek ve hafifti, tümüyle uykuya engel olmadı. Gündüz öğleden önce tümen komutanını makamında ziyaret. Tümenin düzenlemelerinde değişiklikler yapılması gereği üzerinde konuşma.

Daha sonra Bitlis'teki hastahaneleri teftiş ettim. Temiz buldum. Şeyh Hazret,

---

* Burada okuyacaklarınız eser sahibi Şükrü Tezer'in yazdıklarıdır, ama bugün de okunmasında yarar vardır... "Çok önemli anlam taşıyan bu anı üzerinde sayın okurlarımın titizlikle durmalarını özellikle salık veririm. Paşa'nın, yukardaki anısında sözü geçen içki büfesi hakkında gösterdikleri ve bir sözcük ile anlatabileceğim titizlik, sayın okurlarımın elbette gözlerinden kaçmayacak ve bunu çevreleyen anlamı anlatmakta herhalde güçlük çekmeyeceklerdir.
Yeri gelmişken bu konuda yakından tanığı olduğum bazı konuları açıklamak isterim:
İtiraf etmek gerekir ki, bu konuda ve özel amaçlarla Ata'mız hakkında birtakım olumsuz akımlar yaratmak için ortaya bazı talihsizler çıktığı görülmüştür.
Evet, Mustafa Kemal içki kullanırdı. Ama bunu hiçbir zaman aşırıya vardırmadıkları gibi, yerinde, zamanında ve özellikle kurallarına tam anlamıyla uyarak yaparlardı.
Şunu da teslim etmek gerekir ki, her insan gibi O'nun da bir zevk, hem de iyi zevk sahibi olduklarından asla kuşku duyulamaz.
O'nun uzun günler, dahası aylarca süren normal zamanlardan başka özellikle cephe teftiş gezilerinde içki kullandıkları asla görülmemiştir ve böyle zamanlarda en küçük bir istek bile göstermemişlerdir.
Bu durum, bütün savaş yılları boyunca yalnız bir kez olup bitti biçiminde olmuştur ki, o da yukarıdaki anıda yazık olanıdır ye onun da kendileri tarafından nasıl karşılanmış ve hiç de hoşuna gitmemiş olduğu açıktır.
Bununla birlikte, Mustafa Kemal'in içki sofrası, her zaman bir toplantıya yol açmak ve böylece de günün olaylarına değinmek ve gelecekle ilgili görüş ve sezişlerini açıklayarak tartışmasını yapmak için düzen olurdu.
Bununla birlikte, böyle durumlarda ve büfenin erken saatlerinde bile olsa, herhangi bir olağanüstülük çıkması ya da sözgelimi cepheyle ilgili önemli bir olayın anlaşılması anında, ortada ne varsa hepsi kaldırılarak masada hiçbir şey bırakılmaz, bunların yerini hemen Genel Kurmayın 1/200.000 ölçeğindeki haritaları alır ve bunlar üzerinde onurlu tutumuyla hemen düşünce gücüne ve iradesine egemen olarak önemli kararlar almak konusunda asla ve kesinlikle kararsızlık göstermezlerdi.
Mustafa Kemal'in, bu konuda gözden kaçmaması gereken 7 Kasım 1332 (20 Kasım 1916) pazartesi günüyle ilgili anısının son kısmında yazılı şu: "Sağlığın korunması için özellikle dimağın parlaklığı için alkol almamalı!" biçimindeki çok değerli düşünce ve inançlarını burada aynen yenilemek herhalde yerinde olur kanısındayım.
İşte Birinci Dünya Savaşı'nda tanımak onuruna eriştiğim Mustafa Kemal'in bu cephesiyle ilgili bütün kuşkuları kökünden silip atacak olan ve buna karşılık, gerçeği olduğu gibi ortaya koyan bu konunun canlı örneği olan ve doğruca kendi kaleminden çıkmış olması bakımından çok değerli olduğu kadar örnek kabul etmez düşüncelerini yansıtan yukarıdaki anıların ibrete değer bulunduğu konusunda elbette kuşkuya yer olamaz."

ki bir kolunu kesmişler, onunla görüştüm. Tümen Başhekimin söylediğine göre, hastahane yapılan evler temizlenirken 10-15 kadar İslâm kadını başları bulunmuştur. Buradan dönüş. Şerefiye denilen camii gezdim, hayvan leşleriyle ve pisliklerle doluydu. Yıkılmış. Yolda 12 yaşında Ömer adında öksüz bir çocuk gördüm. Bunu yanıma aldım. Bu, görülünce daha üç tane anası, babası ölmüş yetimler getirdiler, onlara da para vermekle yetindim.*

7 Kasım 1332 Pazartesi (20 Kasım 1916)

*Van Hareket Müfrezesi Hizan ve Kotum'dan Vastan yönünde hareket ettiler.***

Beşinci tümen cephesinde ve içinde gereken şeyler görülmüş ve gerekli önlemler için her şey yapılmıştır. Bu nedenle, yarın Bitlis'ten ayrılabilirim. Orduya teftişlerimin sonuçları hakkında ve 30 taburun kullanılmasıyla ilgili birer rapor yazdım.

---

* Paşa'nın bu anısında söyledikleri 10-15 kadar islâm kadın başları, Bitlisin düşman eline geçmesi üzerine Ermeniler tarafından zalimce yapılmış olan kıyımın canlı izlerinden başka bir şey değildir.

**Buradaki dip not Şükrü Tezer'e aittir.

"Paşa'nın yukardaki anısında, Hizan ve Kotum'dan Vastan (şimdiki Gevaş) yönünde hareket ettirildiği yazılan Van Hareket Müfrezesinin çalışmaları ve elde edilen sonucun genel bakımdan bir özetini vermeyi yararlı görürüın:

Van'a yapılacak askerî harekâtı yönetmekle görevlendirilip yanına verilmiş olan iki subay ve birtakım süvari ile birlikte ve hemen bu tarihten bir ay önce, yani Komutan'ın Çapakçur'dan Silvan'a dönüşünü izleyen günlerde harekete geçirildiğini daha önceleri işaret etmiş olduğum Kurmay Binbaşı Şemseddin Bey, emrine verilmiş olanlarla birlikte yola çıkarak Siirt'in "Bervari" ilçe merkezinde bunlara bir süre atış talimleri göstererek yaptığı hazırlıktan sonra, harekâta başlamak konusundaki önerisi, kolorduca onaylanması üzerine emrinde bulunan Kürtlerden kurulu birlikten başka bu sefer için Van Güney Müfrezesinden ayrılan bir nizamiye taburuyla bir makineli tüfek bölüğü ve bir adi cebel bataryasından oluşan kuvvetle birlikte Van'a doğru harekete geçmesi sonucunda, o yörede bulunan Ermeni çeteleriyle keza Ermeni halkı, geri çekilmeye zorlanarak Vastan işgal olunmuş ve ertesi günü sürdürülen harekât karşısında, Ruslar Van'ı boşaltırken o sıra saldırıya geçen Kürtler de Van'a yakın kışlalara kadar ilerlemişlerdir.

Ancak, ilk önce pek pasif davranan ve birliklerimizin Van'a yaklaştıkları bir zamanda ise Rus bataryasının şiddetli ateşi ve müfrezemiz emrindeki adi cebel bataryasının da -menzil kısalığı yüzünden- düşman topçusuna karşılık verememesi üzerine harekâtı durdurmak zorunluğu ortaya çıkmakla birlikte, bir yandan da kayıplara uğrayan Kürtlerle öteki birlikleri ge iye çekmek zorunda kalmıştır.

Bu durum karşısında, müfrezenin geriden takviyesi olanaksızlığı ve harekâtın yenilenmesinden de bir yarar umulmadığı için Vastan önlerinde önceden yaptırılmış olan mevzilere kadar çekilerek savunma hattının burada kurulmasına karar vermekten başka çare görülememiştir.

Sözkonusu harekâtın böylece son biçimini alması üzerine kolorduya katılması emredilmiş olan Binbaşı Şemseddin Bey de o tarihlerde Van Güney Müfrezesi Komutanlığına getirilip merkezi Kotum'da bulunan Ali Bey'e (rahmetli Çetinkaya) devrederek karargâha dönmüştür.

Yukarı kısımlarda ve Çapakçur savaşından sonra Silvan'a dönüş sırasında, Ordu Komutanlığından gelen şifreli emirden söz ederek içeriğini açıklarken dikkati çekmiş olduğum Van'a ait bu hareketin, Bitlis Valisi rahmetli Memduh Bey'in kendi eseri olduğu da, Paşa tarafından yukarıdaki anıda belirtilmiştir."

Tümen komutanına bir bakıma veda mektubu ve ancak işlerin sonuçlarını bildirmesi için bir yazı yazdım. Bitlis valisine de Hareket Müfrezesinin kendi eseri olduğunu ve yardımın sürdürülmesini yazdım. Nuri (Conker), İsmail, Halil [20], *Salih (Bozok) Beylere ve Zübeyde Hanım'a birer kartpostal gönderdim. Madam Korin'e* de.

Hacı Musa Bey'in kardeşi Nuh Bey kendi tayını getirdi. Armağan etmek istedi, kabul etmedim.

Süvari yüzbaşısı Selim Sabit Bey Siirt'ten geldi. Refet Paşa kendisini İstanbul'a götürecek diye sürüklemiş. Akşam yemekte Tümen Komutanı Fuat Bey de bulundu.

Sağlığın korunması için özellikle dimağın parlaklığı için alkol almamalı.

Emirlerde amacın bildirim biçimi anlaşılamamıştır. Erek ile amaç (gaye ile maksat) *karıştırılıyor. Bir de yürütme komutanı, akıl komutanı!*

8 Kasım 1332 Salı (21 Kasım 1916)

Saat 5'te kalktım. Hareket dolayısıyle hemen tuvaletimi (duşumu aldım, tıraşımı oldum, e.m.) *yaptım. Eşyalar toplandı. Yaverin odasında, Bitlis'in bana Pompei harabelerini hatırlattığını ve Ninova harabeleri dolayısıyle tarihten söz edildi. Abbasi halifelerinin başını yiyen komutanlar Ehl-i Salip savaşları dolayısıyle Avrupalılardan doğu uygarlığından yararlanması. Selçuklu Türklerinin, Osmanlı Türklerinden önce Bulgaristan'a Varna çevrelerine geçmiş olmaları...*

Saat 7 öncede (sabah saat 07.00) *Bitlis'ten hareket. Tümen komutanı ve karargâhı erkânı yarım saatlik uzaklığa kadar uğurladılar. Orada küçük bir mola. Küçük bir söyleşi, sonra veda.*

Yolda gelirken zihnimden geçen şeyler: Yalnız baş ile selam vermek. Komutanlar birliklerinin içini ve ruhsal durumlarını doğrudan içlerine girerek bilmeli, daha güvenle emir verir. Üstler astlarıyla, söyleşiler yapmalı, onları özgürce konuşturmaya alıştırmalı. Astın düşünme değerlendirme ve söyleme biçimini bilmek yararlı ve gerekli.

Bazı askerî noktalar (Ruh eğitimi ve askerî görgü yöntemi) hakkında bir eser yazayım.

Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. Onu da önce okuyayım ve bu ortama ait esaslı soruları bütün subaylara görev olarak vereyim. Önemli noktalar hakkında bazı büyük komutanların görüşlerini isteyeyim.

9 Kasım 1332 Çarşamba (22 Kasım 1916)

8/9 saat 9 sonraya (saat 21.00) *kadar* Kurmay *Başkanıyla örtünmenin kaldırılması ve toplumsal yaşamın düzeltilmesi hakkında söyleşi. 1) Güçlü ve yaşamı bilen ana yetiştirmek, 2) Kadınlara özgürlüklerini vermek, 3) Kadınlarla bir arada bulunma, erkeklerin ahlâkları, düşünceleri, duyguları üzerinde etkindir. Doğuştan karşılıklı sevgi çekme eğilimi* (Buradaki kadın sorunu ve kadın hakları ile ilgili olan saptamalara çok iyi dikkat etmek gerekiyor, e.m.)

18 Kasım 1332 Cuma (1 Ağustos 1916)

Sabah tuvaletimi yaptıktan sonra tayları gördüm. Hepsi fark etmiş. Eşraftan Sadık Bey (Silvan Kürt Beylerinden), Ali Ağa ve başkaları ziyarete geldiler. "Allahı inkâr Mümkün müdür?" adlı kitabı okuyorum (Konsolosoğlu Filibeli Ahmet Hilmi'nin 1327 -1911-'de basılmış kitabı)

20 Kasım 1332 Pazar (3 Aralık 1916)

"Allahı İnkâr Mümkün mü?" yapıtını bitirdim. Bütün feylosofların çeşitli dinlere bağlı biyolojiciler (naturalistler), akılcılar (uscular), maddeciler (materyalistler), hukukçular, düşünürlerin, tasavvufçuların tümü Ruh'un varlığı ve yokluğunu, ruh'un ve madde'nin bir ya da ayrı olup olmadığını, ruh'un kalıcı olup olmadığını inceliyor.

Bu incelemelerde, bilim ve fenne dayananlar kabul. İmam Gazalî, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi müslüman imamlarının demeçleri de bayağı görüşlerden büsbütün başkadır; yalnız anlatımlarında çok simge var. Dindar düşünürlerin, kurallar ve bilimler ve fenler ve felsefeyi, din kurallarının yorumu için evirip çevirmeğe çaba göstermişler.

Arıburnu raporlarını yazmağa başladım.

23 Kasım 1332 Çarşamba (6 Aralık 1916)

Arıburnu raporunu not ettirmeğe devam.

*"Mebadi-i felsefe" [Felsefenin İlkeleri-*George L. Fonsgrive: Elemente de Philosophie. Ahmet Naim'in çevirisi. Mebadin-i Felsefe'den Birinci Kitap: İlmünnefs İstanbul 1331 (1915). Maarifi Umumiye Nezareti (Millî Eğitim Bakanlığı), *Ş.T.] adındaki bir eseri okumaya başladım.*

27 Kasım 1332 Pazar (10 Aralık 1916)

[Günlüğün bu sayfasında okuduğu kitapları sıralamaktadır.] *Sabah çok fazla nezleye yakalanmış kalktım. (Namık) Kemal Bey'in Makalât-ı Siyasiye ve Edebiyyesi'ni (Siyasi ve Edebi Makaleler) okudum. İki(nci) kitabın sonundaydım, bitti.*

Arıburnu raporunu okuttum. Sonra Neşet (Bora) Bey Çapakçur cephesiyle ilgili yazısını okudu. Sonra yeni gelmiş olan istihkâm Yüzbaşısı Fuat Efendi'ye hayvanlarımı gösterdim. Sonra yeniden evime geldim. Kemal Bey'in "Tarih-i Osmani"sini okumaya başladım.

Yemekten önce Emin Bey'in (Şair Mehmet Emin Yurdakul) Türkçe Şiirler'iyle Fikretin Rübbab-ı Şikestesi'nden benzer konuda bazı parçalarını okuyarak bir karşılaştırma yapmak istedim, ikisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da, ötekinde de aynı oranda Arapça, Farsça sözcükler var. Ayrım, biri parmak hesabı, öteki değil!

12 Aralık 1332 Pazartesi (25 Aralık 1916)

Bugün mevziin sol kanadını....

***

Seçmeler yapılan *hatıra defteri* burada sona ermektedir. Mustafa Kemal çok değerli elyazılarını kapsayan günlüğünü yazmak ve ne yazık ki gözlemleriyle ilgili yorumlarını bu tarihten sonra sürdürmek gereğinden vazgeçmiş.

Buradaki 2.Ordunun kurmay başkanı Albay İsmet (İnönü) ile görevi başındayken tanışmışlardır. Burada başlayan iş ve düşünce birlikteliği iki arkadaşın savaş meydanlarında ve yeni bir devletin kuruluşundaki kader ve eylem ortaklığına dönüşmüştür.

Hatta, Albay İsmet'in, 4.Kolordu Komutanlığı'ndan 20.Kolordu Komutanlığına atandığında Mustafa Kemal'in verdiği sicil, ilerideki birliktelikte yanına kimi *ikinci adam* olarak seçeceğinin de adeta ipucudur[19]:

> "Ciddî, faal, gayet zeki, yüksek fikirli, astlarına ve savaş ruhiyatına hâkim ve etkili, iyi bir görüşe ve süratli bir kavrayışa sahip. Kolordunun her türlü ihtiyacını düşünmekten ve sağlamaya çalışmaktan bir an uzak kalmaz ve başarır. Askerî bilgisi ve anlayışı güzel ve geniş; doğru, kesin ve tereddütsüz karar sahibi, cesur ve kişisel kararıyla hareket etmek kabiliyetine sahip. Ordu ve memlekette, üzerine alacağı mühim vatanî görevlerde kendisinden büyük hizmetler beklenir."

Bu sıralarda Mustafa Kemal'in Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Komutanlığı'na verilmesi kararlaştırılmışsa da Mustafa Kemal'in, bu görevle Şam'a kadar gittiği ve orada Hicaz'ın, Suriye'nin genel durumunu inceledikten sonra, o günlerde Şam'da bulunan Başkomutan Vekili Enver'e tehlikenin büyük ve genel olduğunu, hemen Hicaz'ın boşaltılarak oradan getirilecek birliklerle Suriye Cephesi'nin kuvvetlendirilmesi gerektiğini söyledi. Başkomutanlık bu öneriyi kabul etmedi. Sonradan, Hicaz Kuvve-i Seferiyesi oluşturulmasından vazgeçildi.[20]

***

Medine, İstanbul için hâlâ savunulması gereken bir kent ve bölgeydi. Enver, Ararbistan ve Medine cephesinde bir kuvvet komutanlığı kurulmasını tasarladı. Adına 'Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı' dediler ve komutanlığına da Mustafa Kemal'i atadılar (17 Şubat 1917). Diyarbakır'dan hareketle Şam'a ulaşılmıştır. Yol boyunca tüm duraklarda Halep'te konakladıkları Baron Oteli dahil masraflar Dördüncü Ordu Komutanı Cemal (Sakallı Cemal- Bahriye Nazırı) tarafından karşılanmıştır. Suriye ve Arabistan topraklarının savunması sorumluluğu verilmiş olan Cemal, "Büyük" unvanıyla anılmaktaydı. Yol boyunca Mustafa Kemal ve karargâhının tüm gereksinimlerini karşılatan Cemal, kafileyi taşıyan tren gara girdiğinde ortada yoktur. Çünkü bir gün önce Şam'dan

ayrılıp Beyrut'a gitmiştir. Bu hareket açıkça Mustafa Kemal'i garda karşılamamak için yapılmıştı. O da, bu harekete karşılık vererek kendilerine ayrılmış Victoria Oteli yerine Damasküs Palas otelini konak yeri olarak seçmiştir. Ertesi gün Beyrut'tan dönen Cemal ile Mustafa Kemal karşılıklı birbirlerini davet ederek gövde gösterisi ardından, 1908 yılından beri süren arkadaşlıklarını yine saygı çerçevesinde sürdürmüşlerdir.[21]

Bölgedeki incelemeleri sonucu, stratejik açıdan Hicaz'ın savunulması değil, boşaltılması gerektiği düşüncesini gerek Cemal'e gerekse de Enver'e bildirdi. Mustafa Kemal'e göre Hicaz bölgesi boşlatılmalı, buradaki kuvvetlerle Suriye cephesi takviye edilmeliydi. Bu görüş üzerine Enver de Şam'a gelerek yaptığı inceleme sonucu aynı karara vardı. Bunun üzerine Hicaz Sefer Kuvvet Komutanlığı kaldırıldı.

YEDİNCİ ORDU VE YILDIRIM ORDULAR GRUBU

"Yine padişahla – bilmem ne münasebetle- muhabere lüzum görüldüğü sıralarda idi. Telgrafhanede bulunuyordu. İçeri girdiğim zaman, yanında İsmet (İnönü) ile Ali Fuat'ı (Cebesoy) gördüm. Mustafa Kemal bana yer gösterdikten sonra, bir aralık İsmet İnönü'ye dönerek, 'Tarih tekerrürden ibaret!' dedi. Ve izah ederek, 'Bugün de o gün gibi bir aradayız', diye ekledi. 'Ben Yıldırım Orduları Başkumandanıyım. Ali Fuat Paşa ile siz de Kolordu Kumandanlarımsınız. Tekrar, fakat bu sefer çok daha mühim bir dâva için bir arada toplanmış bulunuyoruz. Tarih, gerçekten tekerrürden ibaretmiş!.."[22]

Mustafa Kemal'in önemli hizmetlerinin geçtiği yerlerden birisi de 'Yedinci Ordu' ve 'Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığıdır'. Birinci Dünya Savaşı başından 1917 yılına kadar, Türk Silahlı Kuvvetleri kuruluşunda Yedinci Ordu yoktu. Türk –Alman ortak savaş politikası, 1917 Haziranı'nda, Yıldırım Ordular Grubu adıyla yeni bir birlik kurularak Arap ülkelerindeki harekâtın elverişli duruma getirilmesi için böyle bir kuruluşun varlığı gerekli görülmüştü. İşte Yedinci Ordu da bu arada kuruldu Türk ve Alman ordularının en üst yetkilileri arasında, Bağdat'ı almak amacıyla, Yıldırım Ordular Grubu'nun kurulup görevlendirilmesi kararlaştırıldıktan sonra, 24 Haziran 1917'de Halep'te komutanlarla yapılan toplantıda Başkomutan Vekili Enver, Kafkas Ordular Grubu'nda İkinci Ordu Komutanlığı'na da Mustafa Kemal'i getirdi. Buradaki toplantı bir brifing şeklindeydi. Enver, Yıldırım Orduları hakkındaki kesin emirlerini burada verdi. Kuruluş çalışmaları, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na atanmış bulunan Mareşal Falkenhein'ın Almanya'dan getirdiği karargâh tarafından yapılan, yıldırım planının uygulanmasına, İstanbul'da Temmuz 1917 sonlarında başlandı.[23]

Falkenhein'la birlikte karargâh olduğu gibi Almanların emrine giriyordu. Türklere görev verilmiyor, hatta İstanbul'daki bürolarda çalışma masa ve sandalyeleri bile yoktu. Anlaşma uyarınca Alman subaylar Osmanlı üniforması giymesi gerekirken, giymiyorlardı. Karargâh işleri yürütülürken kullanılan dil Almancaydı. Burada görevlendirilen Alman subaylar rütbeleri ne olursa olsun Türk subaylara emir veriyor, onları hiçe sayıyordu. İstihbarat işlerinde tama-

men Alman subaylar görev yapıyordu. Falkenhein Türklerle Araplar arasındaki çekişme ve çatışma unsurlarının farkında olduğu için bu bölgede arkeolog gibi sıfatlarla görev yapmış Alman subaylardan aldığı bilgiler ışığında savaş sonrası Irak ve Suriye'nin Alman egemenliğine girebileceğinin hesaplarını yapıyordu. Tüm tavır, davranışlar da bu doğrultuda olunca ister istemez Türk subaylarla Almanlar arasında sürtüşme yaşandı.

Bu arada Dördüncü Ordu Komutanı Cemal ile Bağdat'ı geri almakla görevlendirilen Falkenhein arasında da yetki ve sorumluluk bakımından çok ciddi çatışma yaşandı. İngilizlerin Filistin'e çok önem verdikleri de biliniyordu ve Almanlar buraya bir taarruz istiyordu. Bu nedenle Bağdat planlarından vazgeçilmesi konusunda Falkenhein ısrarcı olurken 'başkomutan vekili' Enver diretiyordu.

Yetki ve komutanlık anlaşmazlıklarını çözümlemek için, Filistin Cephesi Komutanı von Kress, Dördüncü Ordu Komutanlığı'na getirildi ve Cemal İstanbul'a döndü. Halep bölgesinde bulunan Mustafa Kemal'in Yedinci Ordusu da, Filistin Cephesi'nde görevlendirildi. Fakat bu tertipten doğan sorunlar, Mustafa Kemal'in von Kress ve Falkenhein ile aralarının açılması eğilimini gösteriyordu. Mustafa Kemal, İkinci Ordu'da büyük bir bölgenin önemli sorumluluklarını üzerine almış, inisiyatifli bir görevin şerefini taşımıştır. Şimdi, ilişkilerin nasıl bir duruma geleceği belli olmayan koşullarda, von Kress ile eşitliğe ve gereksiz bir işbirliğine gönlü razı olmuyordu. Yaptığı öneriler Falkenhein tarafından kabul edilmeyince, Başkomutanlık Vekâleti ile yazışmaya girişmekten geri kalmadı.[24]

Mustafa Kemal'in Enver ve Talat'a gönderdiği raporlardan anlaşıldığına göre Almanların tutkularına tutsak olmak, arkadaşlarının kanını boşuna akıtmak istemiyor, Türklüğün korunması gereğine inanıyor, buna göre planlama yapılmasını öneriyordu, ama İstanbul'da kimse onu dinlemek niyetinde değildi.

Mustafa Kemal anılarında, Grup Komutanı Falkenhein ile anlaşmazlık nedenlerini şöyle açıklar:

"Savaşa girdikten sonra, bu savaşın feci sonuçlarını daima gözönünde tutmaktan kendimi alamadım. Kanal harekâtı leyhindeki başkaldırmam... En sonra Yıldırım Ordusu Grubunun serüveni ile benim bu Grupta asıl Komutanlığımı herkes bilir. Hatırladığıma göre yatıştırılması mümkün olmayan başkaldırışım işte bu olayda olmuştur. Artık susmanın ve alçakgönüllülüğün sona ermesi zamanı idi. Ben bu anı kaçırmadım. Felaketin coşkun bir nehir gibi, Türkiye üzerine aktığını görüyordum. Nasıl tahammül edip susabilirdim? Bu olayların belgelerini vereceğim, okuyacaksınız. Sonuç ne oldu? Benim nikbetim (düşkünlük). Bu sözcüğü bile, istemiyerek kullanıyorum. Ben hayatta düşkünlüğü kabul etmiş adam değilim. O zaman benim durumumu düşkünlük telakki edenlere gülmüştüm. Çünkü bundan ne çıkabilirdi? Eğer ben sıradan gurur sahibi bir insan olsaydım ve tüm tahminlerimin doğru çık-

tığını görmekten zevk alsaydım ne olacaktı? Yurdumun düşkünlüğünden nasıl zevk alabilirdim? İstedim ki benden öncekilerin yanılmalarını düzeltebileyim, çamur ve batağa düşen Türkiye'yi çıkarabileyim.

Yedinci Ordu, yani Yıldırım Ordusunun ilk komutanı olduğum sırada bu Ordunun da dahil olduğu grup komutanı Falkenhein'in askerlik ve politik bakımından izlediği yöntem ve davranışla, tutumu aramızda önemli bir tartışmaya neden oldu. Bu tartışma sonunda daha büyük makamlara yansıdı. Benim çok önem verdiğim düşüncelerime iltifat edilmediğini görünce susamadım.

Her türlü sonuçları önceden kabul ederek, biraz başkaldırıcı şekilde kendi kendimi Ordu Komutanlığından af ve hatta vekili de bizzat atayarak, görevime son verdim. Bu oldubittiyi üst makamlara bildirdim. Beni bu hareketimden caydırmak için Falkenhein, özel bir mektupla, Başkomutanlık Vekâleti ve bu durumla ilgili Dördüncü Ordu komutanı iyi niyetle ve dostça aracılıkta bulundular. Bu durum, gerçekten hâlâ bu kişiler tarafından ne kadar anlaşılmamış olduğuna, yahut anlaşılmış ise gerçeği saklamak için ne hazin koşullar ve zorluklar içinde kalmış olduklarına aracılık ettiğimden, beni, ancak, üzüntülerimi daha sertlikle açıklamaya sevketti. Sonunda oldu bittiyi kabul ettiler. Fakat bu istifamın aynı makamlara ve belki bütün ulusa anlatmak istedğim gerçek anlamını gözden kaçırmak ve komutanlıktan olağan bir nedenle çekilmiş olduğumu yaymak için, beni merkezi Diyarbakır'da bulunan eski orduma, İkinci Ordu Komutanlığı'na atama yaptılar. Dıştan bazı mazeretler göstererek onu da reddettim. Güçlü olarak duyurmak istediğim feci durumu basit işlerdenmiş gibi saydıklarını göterir bir hareketle, bir ay kadar bir süre için izinli olduğumu bildirdiler.

Burada hatırladığım hazin bir noktayı da, ilgi duyarsanız işaret edeyim: Ben Halep'te mevki ve görevime son veren bu girişimi aldığım ve en son önerilen İkinci Ordu Komutanlığını da reddettiğim sırada, Halep'ten İstanbul'a gitmek için tren ücretini verecek kadar param olmadığını bilmiyormuşum."

Mustafa Kemal, bu durum karşısında görevinden istifa etmiş ve Halep'e gelmişti. Ordu Komutanı olmadığı için Halep'te resmî bir binada değil, İstanbul'dan tanıdığı eski dostu Salih Fansa'nın köşkünde kalıyordu. Bu arada ciddi bir sarılık hastalığı da geçirmekteydi.[25]

Mustafa Kemal, annesinden ayrı kaldığı zamanlarda sürekli annesini kollamış, ihtiyaçlarını sık sık yanına gönderdiği arkadaşları yoluyla karşılamıştır. O, evinden uzak olduğu her dönemde annesini özlemiştir. Bu özleme dayanamadığı zamanlarda da bir fırsatını bulup annesini yanına getirtmiştir. Halep'e getirttiği gibi.[26]

Atatürk'ün manevî evlatlarından birisi de Abdürrahim Tunçak'tır. Zübeyde Hanım'la birlikte Halep'e Mustafa Kemal'in yanına gidişlerini anılarında şöyle anlatmıştır:[27]

"Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye'deki rahatsızlığı İstanbul'daki Akaretler'deki 76 numaralı eve başka biçimde yansımıştı. Annem Zübeyde Hanım ağlıyordu.

'Mustafa'm kör olmuş... Mustafa'mın gözleri görmüyormuş artık' diye. Annemin duyduğuna göre Mustafa Kemal Paşa, çölde bir kum fırtınasına yakalanmış. Kum tanecikleri ok gibi gözlerine girmiş. Mustafa Kemal Paşa'nın gözleri görmez olmuş. Tam bir hafta durmaksızın ağladı.

Haber aldığımızın ikinci haftasında Cevat Abbas Bey geldi eve: 'Halep'e dönüyorum. Mustafa Kemal Paşa'ya sağlık haberlerinizi götürmeye geldim' dedi. Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale'de yaverliğini yapan, ondan sonra onun yanından hiç ayrılmayan Cevat Abbas Bey, ailemizin bir ferdi gibiydi.

Annem onu bırakmadı.

'Mustafa'mın gözleri kör olmuş. Beni de götüreceksin onun yanına. Onu görmezsem ölürüm ben burada' demesi üzerine Cevat Abbas da:

'Bu konuyu yarın görüşürüz' diyerek evden ayrıldı. Ertesi gün geldiğinde, müjdeli haberi de beraberinde getirdi.

'Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çektim. Sizin oraya gelmek istediğinizi söyledim. Biraz önce telgrafıma cevap geldi. Sizi getirmemi emrediyor. Abdürrahim'i de getirmemi emrediyor.'

Cevat Abbas Bey bizi asker ve cephane taşıyan bir trene bindirdi. Bir hafta kadar süren bir yolculuktan sonra Halep'e geldik.

Annem, Mustafa Kemal Paşa'ya sarılıp sarılıp öpüyordu. *'Bak anne kör değilim'* diyordu. *'Seni görebiliyorum annem'*. Kör olmamıştı ama çok zayıflamış, yüzü çok süzülmüştü. *'Biraz hastalık geçirdim, şimdi düzeldim'* dedi. Bana sarıldı, kucağına aldı öpmeye başladı beni.

'Bak Abdürrahim'i de görüyorum anne' diyor ve sevincini tekrar tekrar dile getiriyordu.

'Ne güzel, ikiniz de buradasınız' diyordu."

Mustafa Kemal istifa edip, Ekim 1917 başlarında ordudan ayrılarak İstanbul'a gitti. 9 Ekim'de bir daha 2.Ordu Komutanlığı'na atanmışken kısa bir süre sonra Genel Karargâh emrine alındı. O, bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> "Yedinci Ordu (Yıldırım Ordular Grubu)'nun ilk kez komutanı olduğum sırada, - zira malumdur ki aynı orduya sonradan yeniden komuta ettim- bu ordunun da dahil olduğu Grup Komutanı Generel Falkenhein'ın askerlik ve iç siyasetimiz bakımından izlediği yöntem ve hareket tarzı aramızda önemli bir tartışmaya sebep oldu. Bu tartışma, daha sonra üst komutanlarca da duyuldu. Ben çok önem verdiğim düşüncelerimle ilgilenmediğini görünce susamadım. Her türlü sonucu önceden göze alarak usul ve gelenek dışı – denilebilir ki biraz isyancı şekilde- kendi kendimi ordu komutanlığından af ve hatta vekilimi de kendim atayarak (Kolordu Komutanlarından Ali Rıza Paşa'yı) görevime son verdim ve olupbittiyi büyük makam-

lara bildirdim. Beni bu hareketten caydırmak için, General Falkenhein özel bir mektupla ayrıca, başkomutanlık Vekâleti ve durumla ilgili DördüncüOrdu Komutanı dostça aracılıkta bulundular. Bu hal, gerçeğinden beni, üzüntülerimi daha sert belirtmek zorunda bıraktı. Sonunda, olupbittiği kabul ettiler; fakat, istifamın gerçek anlamını saklamak için beni, merkezi Diyarbakır'da bulunan eski orduma, yani 2.Ordu Komutanlığı'na atadılar; kabul ettim.Kuvvetli şekilde anlatmak istediğim acıklı durumu, basit işlerden gösteren bir davranışla, bir ay kadar izinli olduğumu bildirdiler."[28]

İstifa ettikten sonra İstanbul'a dönecek dönmesine ancak yol parası yok, ne yapacaktı ? Zaman içinde edindiği değerli birkaç atı vardı, Altıncı Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal'in yardımıyla satarak yola çıkışını kendisi şöyle anlatır:

"Evet, Halep'ten İstanbul'a gitmek için tren ücreti verecek param olmadığının farkında değilmişim. Yalnız birkaç atım ve kısrağım vardı. Zamanla edinilmiş cins atlar ve kısraklardı. Salih'i çağırdım:

'Bu atlardan birkaçını satın da İstanbul'a gidelim' dedim.

Bu alım satım sonucunu bekleyerek, Halep'te bir aile yanında konuk bulunuyordum. Benim en güzel atları pazarda alan bir tek adam çıkmamıştır. Hayret ettim. Halbuki hayrete sebep yoktu. Subaylarımızın parasal gücüne güvenilemezdi. Halep'in zenginleri ata ve kısrağa çok meraklı iseler de seferberlik ve savaş içinde olduğumuzdan, bunların ellerinde bulunan hayvanları ordu alacaktı. Bizim tek varlığımız olan atlardan da ümidimizi kestik. Fakat takip ettiğimiz dâvâ, gösterdiğimiz direnç belki de bu kadar eli boş olduğumuzu zannettirmezdi. Bunu ne için söylüyorum bilir misiniz? Bir gün Halep kentinde çok büyük tanınmış bir kumandanla konuşuyordum (Bahriye Nazırı Cemal). Benim bütün fikirlerime katıldı:

'Ne yapmak lâzımdır' dedi.

'Hiçbir şey yapamazsanız hiç olmazsa istifa ediniz', dedim.

Karşımdaki göz yaşlariyle teyit ettiğini, fikir ve hislerime katıldıktan sonra, bana dedi ki;

'Yapamam, çünkü kendim ve çok sevdiğim evlatlarım için dayanabilemiyeceğim bir şey yoktur.'

Hatırladığıma göre şu cevabı verdim: ' Efendim, söz konusu olan koca bir Türk milletinin ölüm kalımıdır. Mahvolan budur, ve buna emin olduğunuzu göz yaşlarınızla gösteriyorsunuz. Bu ölüm kalım manzarası karşısında kişisel endişelere düşülmemesi gerekir.'

O tarihte genel durum üzerinde etkin olacağına kuşku duymadığım bu kişinin harekete gelmesini çok bekledim. Atlar ve kısraklarımızın pazarda satılmamış olduğunu söylemiştik. O sırada Dördüncü Ordunun Bahriye Nazırı olan kumandanı ile Halep'te buluştuk. Çok ciddi şeyler konuştuktan sonra, dedim ki:



Ordu Komutanı Mirlivâ (Tümgeneral) Mustafa Kemal Suriye'de (1917)

' Cemal Paşa, benim bazı cins at ve kısraklarım var. Bunları satmak ihtiyacındayım. Alıcı bulamadım. Siz buranın eski kumandanısınız, bana bir yol gösteriniz.'

'At ve kısraklarınızı önce baytarıma muayene ettireceğim.'

'Diyarbekir'de iken Alman ve Avusturyalılar bu atlarla kısrakların pek kıymetli olduğunu söylediler. Bundan şüphe etmiyorum ama yine öyle yapınız.'

Cemal Paşa hepsi için iki bin altın teklif etti. Kabul ettim. Ve İstanbul'a hareket ettim.

Bir gün İstanbul'da Bahriye müsteşarı Vâsıf Paşa'dan bir mektup aldım. Bu nota eklenmiş olan 'Cemal Paşa' imzalı telgraf şuydu: 'Hayvanlarınızı beş bin liraya sattım. Sizden çok ucuza almışım. Üç bin lirasını nereye göndereyim?'

Bu telgraf üzerine müsteşar Vâsıf Paşa'nın yanına gittim. Kendisine dedim ki: ' Bu telgrafın manasını anlayamadım. Ben Paşa'ya atlarımı iki bin liraya sattım. O beş bin liraya satmışsa üst tarafını bana vermeğe mecbur değildir.'

Fakat ilave etmeliyim ki bu sözüme rağmen Cemal Paşa merhum, üç bin lirayı Vâsıf Paşa aracılığıyla bana göndermiştir.

Bu para yeni girişimlerimde bana yardımcı olmuştur. Bunu söylemeyi vazife sayarım."[29]

Mustafa Kemal İstanbul'a hareket ettikten 15-20 gün sonra 31 Ekim 1917'de İngilizler 110 bin kişilik bir kuvvetle saldırıya geçerek Kudüs'ü ve bütün Filistin'i aldılar. Bu saldırı sırasında Türk tarafının kuvveti sadece 36 bin kişiydi. Bundan başka İngilizlerin araç üstünlüğü bizimki ile oranlanamayacak durumda idi. Kudüs yenilgisinden dört ay sonra 25 Şubat 1918'de Falkenhein, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığından alınarak yerine Mareşal Liman von Sanders atandı. Mustafa Kemal bir kez daha haklı çıkmıştı.

Alman generalden rüşvet

Kılıç Ali'nin[30] Mustafa Kemal'in kendisinden dinleyip yazdığı anısında Falkenhein ile arasında geçen önemli bir rüşvet olayının[31] perde arkasında, bir Türk generalinin şeref ve haysiyetini koruma konusundaki hassasiyetinin izlerini buluyoruz. Zaten O'nu ölümsüz kılan da bu davranışlarıdır.

"Yedinci Ordu, yani Yıldırım Ordusu komutanlığına tayin edildikten sonra, bu ordunun dahil olduğu grup komutanı Alman Generali Falkenhein'in askerlik ve iç siyaset bakımından güttüğü usul, aramızda sert bir tartışmaya yol açmıştı. Bu tartışma, nihayet daha yüksek makamlara aksetti. Ben, çok önemsediğim düşüncelerimin, dikkate alınmadığını görünce susamadım. Her

türlü sonucu göze alarak isyancı bir davranışla istifa ettim. Hatta ordu komutanlığı vekilliğine kolordu komutanlarından Ali Rıza Paşa'yı getirerek kendi görevime son verdim. Bu olupbittiyi de Başkomutanlığa bildirdim. Beni bu hareketen vazgeçirmek için Falkenhein ve öteki komutanlar çok uğraştılar. Sonunda durumu kabul ettiler. İstifamın gerçek amacını gözlerden gizlemek ve alelade bir sebeple çekilmiş olduğumu yaymak için beni merkezi Diyarbakır'da bulunan eski ordumun, 2.Ordu'nun komutanlığına tayin ettiler. Sudan mazeretler göstererek bunu da redettim. Bunun üzerine bir ay kadar izinli olduğumu söylediler.

Halep'te yerime ve görevime son veren bu harekete giriştiğim ve Ordu Komutanlığı'nın reddettiğim sırada İstanbul'a gitmek için tren bileti alacak kadar bile param yoktu. Halbuki evvelce, Yıldırım Ordusu Komutanlığı'nı üzerime alıp İstanbul'dan hareket edeceğim sıralarda Falkenhein, karargâhtaki bir Türk subayının yanına genç bir Alman subayı katarak Akaretler'deki 76 numaralı evime göndermişti. Bu subay ufak ve zarif sandıklar içinde, bana Falkenhein tarafından bir şeyler getirdiğini söyledi.

'Bunlar nedir?' dedim.

Alman subay cevap verdi:

'İstanbul'dan ayrılıyorsunuz. Mareşal Falkenhein tarafından size bir miktar altın gönderilmiştir.'

Tercümanlık eden Türk subayına kimseye ihtiyacımdan bahsetmediğimi, bu paranın ordu ihtiyacı için gönderilmiş olması gerektiğini, sandıkların bana herhalde yanlışlıkla getirildiğini söyledim. Ordu levazım reisine teslim edilmesini istedim. Alman subayı, 'Onlar da başka' deyince Türk subayına, onun yanında bir senet yazmasını, imzalayacağımı bildirdim. Türk subayı emrimi yaptı ama, Alman subayı senedi almak istemedi. Kesin olarak senedi almasını, Mareşal'e vermesini, paraları da götürüp levazım reisine teslim etmesini emrettim. Tabiî iş de böyle yapıldı.

Yedinci Ordu Komutanlığı'ndan kendi kendimi affettiğim zaman komutanlığa vekil bıraktığım Ali Rıza Paşa'ya bu sandıkları teslim ettim. Kendisinden aldığım senedi, o zaman yaverlerim olan Salih (Bozok) ve Cevat Abbas (Gürer) Beylere vererek kendilerine karargâha gidip Falkenhein'i bizzat görmelerini, bu senetle benim onda bulunan senedimi değiştirmelerini emrettim.

Yaverler gittiler. Bir süre sonra bana gelerek Mareşal'i güçlükle gördüklerini, kendisinin, böyle bir para gönderip senet aldığını hatırlayamadığını söylediler.

'Ali Rıza Paşa'nın senedini kabul etmiyor', dediler.

Yaverlerime yeniden emir verdim:

'Şimdi size çok ciddi bir emir veriyorum. İkiniz tekrar Falkenhein'in odasına gedeceksiniz. Diyeceksiniz ki, verdiği altınlar olduğu gibi levazımda

muhafaza edilmektedir. Buna karşılık size senet verilmiştir. Senet olmadığını iddia etmek altınların varlığını yok edemez. Belgeyi kaybetmiş olabilirsiniz. O halde verdiğiniz altınları size iade edeceğiz. Aldığınıza dair bir makbuz veriniz, dertsiniz. Bizi buraya gönderen komutanın altın karşılığında ülke çıkarları konusunu hoşgörüyle karşılayacak bir insan olmadığını çoktan anlamış olmalıydınız, dersiniz. Olumlu bir sonuç almadan karşıma gelmeyin', dedim.

Emir verdiğim yaverler beni çok iyi tanıyan gençlerdi. Onun için bir süre sonra Falkenhein, beni ve benden başka birçoklarını böyle sandık sandık altın vererek aldatmak yolundaydı."

Falkenhein'in Mustafa Kemal'e gönderdiği altınlar, o dönemde Almanların Türk ordusunda bazı subaylara yönelik olarak yaptıkları operasyonun hangi araçlarla yapıldığı ve bunun sonucunda da bazıları üstünde başarı sağladıklarını göstermektedir.

Mustafa Kemal'in Karlsbad'a tedaviye gidişi, döndükten sonra veliaht Vahidettin'le birlikte Almanya'ya gönderilişi, Şam'dan İstanbul'a dönüşünde yaşadıkları bir sonraki bölümde anlatılmaktadır. Bu aradaki ayrıntılardan sıyrılıp bir kez daha Nablus'a dönerek muharebelerde komutanlık edişini izleyelim.

Yeniden Nablus Karargâhında

Mustafa Kemal göreve başlayabilmek için (23 Ağustos 1918) İstanbul'dan hareket edip üç gün sonra Halep'e ulaştı. Ordu karargâhı Halep'in Aziziye bölgesindeydi. Kendisi de yine aynı bölgede ve Halep'in en tanınmış ailelerinden banker Jozef Esved'in (Humsi ailesi) evinde özel ayrılmış daireye yerleşti.[32]

Mustafa Kemal, 1 Eylül 1918'de Yedinci Ordu Karargâhı'nın bulunduğu Nablus'a gitti. O'nun gelişi, Ordu Karargâhı yetkililerince ilgili belgelerdeki kayıtlarda şöyle belirtilmişti:

> "Seçkin, faziletli ve dâhi kişiliği ile özellikle ordu arasında pek saygın bir yer tutan Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşa'nın ikinci defa olarak Yedinci Ordu Komutanlığı'nı üzerlerine aldıkları karargâhta duyulduğu zaman, ülkenin fedakâr ve cesur bu kahraman evladının yeni görevinde de başarılı olacağına hiç kimse şüphe etmiyor ve elverişsiz koşullar altında mutsuz vatanın kurtarılması için, umulmaz yararlıklarla değerli hizmetler yapmayı başaran bu saygın komutanın, Nablus'taki karargâha bir an önce gelmesi bekleniyordu..."[33]

İstasyonda karargâh personeli tarafından büyük bir coşku ve saygıyla karşılandı. O da hızla işe el attı, birlikleri yeniden düzenledi ve karşısındaki Arap, Avustralyalı ve Hintli takviyeli İngiltere ordusuna karşı 19 Eylül 1918 tarihinde başlayacak olan Nablus Muharebesine hazırlandı. Hasta yatağında kıvranı-

yordu, böbreklerindeki eski hastalığı, tedavi edilemediğinden yine titremeler ve ağrılar içindeydi. İngiliz saldırısından bir hafta önce 11 Eylül 1918'de Nablus'tan doktor Rasim Ferit Talay'a gönderdiği mektupta; "Benim burada ıstırabım çoğaldı" diyordu.[34] Sahra koşullarındaki tedaviyle beş günde ayağa kalkabildi.

Mustafa Kemal, buradaki kıt'aları, 1916'daki Kafkas cephesinden berbat buldu. Çünkü iklimin etkisiyle, alayların çoğunun mevcudu yüzde ona düşmüştü. Paçavraya bürünmüş, bite bulanmış, gıdadan ve sudan mahrum askerler çöl sıcağında sinek gibi ölüyorlardı. Maneviyatları ise pek çökmüştü. Kamyonlu devriye kolları savunma hattının gerilerinde dolaşıyor, firarîleri öldürüyorlardı. Bu şiddetli tedbirlere rağmen firarın önü alınamıyordu, köylere sığınan askerlerin sayısı siperdekilerden fazla bulunuyordu. Türklerin elinde yalnız sekiz tane modası geçmiş uçak ile iki tane uçaksavar topu vardı. Karşı tarafta, İngilizler, pek fazla miktarda kuvvet toplamıştı. Bu kıt'alar yeni askerden oluşuyordu ve gıdaları mükemmeldi. Silah, cephane ve diğer savaş malzemeleri çok iyi idi. Fazla olarak bombardıman uçak filoları ile de himaye ediliyorlardı. Mekke Emirî Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Arapları İngilizlerle birleşmişlerdi. Bunlar, meşhur Lavrens'ın tertibatı ile sol cenaha şiddetli akınlar yapıyorlar, askerleri öldürüyorlar, demiryolu ve telgraf, telefon hatlarını tahrip ediyorlar, köprüleri atıyorlar, gerileri karıştırıyorlar ve Arap halkı isyana teşvik ediyorlardı.[35]

Mustafa Kemal bu koşullardaki Türk ordusuna komutanlık edecekti. Falkenhein Kafkas cephesindeki yenilginin ardından yerini Liman von Sanders'e bırakmıştı. Bu cephede de Mustafa Kemal ve arkadaşları (İsmet, Refet, Ali Fuat) Sanders'le tıpkı Çanakkale cephesinde olduğu gibi pek çok konuda ters düştüler. Örneğin, Hintli bir tutsak askerin verdiği bilgiye göre İngilizlerin taarruz günü Mustafa Kemal tarafından çözülür, rapor olarak von Sanders'e gönderilir, ama o, bunu ciddiye almaz. Fakat Mustafa Kemal'in raporda yazdığı tarihte İngiliz saldırısı başlar. 19 Eylül'de, gün ağarmadan 8.Ordu'ya karşı saldırıya geçip onu ezerler ve Mustafa Kemal'ın uyarısına aldırmayıp pek büyük çapta bir saldırının yapılacağına inanmıyan Yıldırım Ordular Grup Komutanı Liman von Sanders'in Nasıra'daki karargâhını bile basarlar, kendisi güçbela kurtulur.[36] Bu bir örnekti. Bunun gibi pek çok olay var. Burada yapılan muharebeleri anlatmayacağım. Ancak Osmanlı'nın Yedinci ve Dördüncü Ordularının ağır yenilgisinin altı çizilmelidir.

Mustafa Kemal durumu ve yaptıklarını şöyle anlatır[37]:

> ...bütün cephelerde ve bütün kuvvetler üzerinde emir ve kumanda kalmamıştır. Adeta delice bir emir verdim; bu emrin esaslı noktaları, şunlardır: 'Şam'da bulunan bütün kuvvetler benim orada bıraktığım Albay İsmet'in (İnönü) emri altında, Rayak havalisindeki kuvvetler General Ali Fuat'ın kumandası altında kuzeye hareket edeceklerdir.'

Emrin bir kopyasını da bütün kuvvetlerin kumandanı olan Liman von Sanders'e gönderdim. Aleyhimde konuşmalar olmuş.

'Bu adam kimdir? Ne yapıyor?'

Mustafa Kemal zaten bu davranışı bekliyordu. Verdiği emrin doğruluğundan ve haklılığından emin olarak kararını uygulamaya devam etti. Sanders'e de bir rapor (1 Ekim 1918) yazdı[38]:

"... herhalde verdiğim emirle bana yüklemiş olduğunuz görev ki, güneyden gelen kıtaları kendi hattımda tutmaktır, bu yapılacaktır, ancak güneyden kıta halinde hiçbir birlik gelmemektedir. Panik halinde gelenlerinse, durdurulması ve düzenlenmesi, muharebe hattına sokulması düşman temasından çekilmekle mümkün olacaktır. Emrimde ileri sürdüğüm şekilde hareket olunmadığı takdirde bundan sonra orduya bir şekil vermeye bile olanak kalmayacağını arz ederim."

Rayak istasyonunu yaktıktan sonra, yerli halkın çember atışları arasından çıkıp Baalbek'e ulaştı. Ali Fuat'a emrinin yerine getirilmesini bir kez daha yineledi, ardından trenle von Sanders'in bulunduğu Homs'a gitti. Kente ulaştığında geceydi hemen Sanders'le bir araya geldiler, emrin içeriğini tartıştılar. Sanders Mustafa Kemal'in haklı olduğunu anladı.

Bundan sonrasını Mustafa Kemal hatıralarında şöyle anlatır[39]:

'Karar budur,' dedi. 'Fakat ben nihayet bir ecnebiyim, bu kararı veremem. Bunu ancak memleketin sahipleri verebilir.'

'O halde' dedim. 'Karar tatbik olunacaktır.'

Sanders yanıt verdi: "Yalnız benim kurmay başkanımı da ikna eder misiniz?"

Sanders'in kurmay başkanı albay Kâzım (İnanç) da olur dedikten sonra, başlamış olan kuzeye çekilme devam eder.

Mustafa Kemal dahil, karargâh mensupları dört günden beri ağır koşullar altında atlı ya da yaya yürüyüş yapmışlardı. Yiyecek ve içecekleri de çok azdı. Hatta zaman zaman aç kalıyorlardı. Bu koşullar altında 23 Eylül saat 02.00'de Dir Tellülamar'ın altı kilometre kadar güneyinde Şeria kıyısına gelindi.[40]

Mum ışığı altında, harita ve rapor üzerinde çalışan Mustafa Kemal, üsteğmen Bedri'nin gösterdiği yerlerden ırmağı geçmeye karar verdi. O zamanın usullerine göre, atlı ve yaya olarak kıtaların karşıya geçirilmesinden sonra, Mustafa Kemal ve karargâhı da geçtiler. Ortalığın aydınlanmasına pek az zaman kaldığı için, ırmağın doğu kıyısındaki korulukta durarak, üç saat kadar uyumak olanağına kavuşmuşlardı.[41]

Şeria'dan geçiş ve geri çekiliş sürdürüldü. Şam'a doğru çekilmeye karar veren ve Yıldırım Ordular Grubu Komutanı'nın orada olduğunu öğrenen Mustafa Kemal 26/27 Eylül gecesi çekilişi bildiren şifreli bir telgraf çekti. Çarpışılan İngiliz birlikleri her türlü donanıma sahipken Türk ordusunun yokluklar içindeki hali subaylar ve erler bakımından içler acısıdır. Bu son durumu Mustafa Kemal şöyle anlatmaktadır[42]:

"Ben anlatılması uzun zorluklar içinde nehirlerden geçerek, çöllerden aşarak ordumu Şam'a kadar getirebildim. Ordum, Şam yöresinde dinlenmek için toplandığı sırada yanımda küçük bir karargâhımla Şam'a giriyordum. Şam'da doğal olmayan bir durum vardı. Bunun nedenini anlamak güçtü. Lakin ben, okuldan kurmay yüzbaşı olarak çıktıktan sonra, ilk sürgün yerim olan Şam'ı tanıdığım için kolaylıkla anladım ki, kenti bize karşı soğuk bir düşmanlık kaplamıştır.

Şam'da Liman von Sanders'i bulacağımı tahmin ediyordum, halbuki mareşal Şam'dan ayrılmış ve oraya daha önce gönderdiğim kurmay başkanım Sedat'a bir talimat bırakmıştı. Bu talimata göre ben, ordumu Şam'ın savunması için Dördüncü Ordu Komutanı Mersinli Cemal'e bırakacak ve kendim Rayak yöresinde komutasız kuvvetleri emrime almak üzere derhal hareket edeceğim.

Viktorya Oteli'nde Dördüncü Ordu Karargâhı olan odaya girdim. Cemal'i buldum. Benim aldığım bilgilerden onun da haberi vardı. Yedinci Ordu kuvvetlerinin tümüyle kolordu komutanlarından albay İsmet'in emrine vererek kendisine teslim ettim. Ben de o gece özel bir trenle Rayak'a gittim. Hareketimden önce diğer kolordu komutanım Ali Fuat'ın bana katılmasını bildirmiştim. O akşam bana yeni bir uyanıklık geldi. Bütün cephelerde ve bütün kuvvetler üzerinde emir ve komuta kalmamıştı."

İşte buraya kadar yaşadıkları ve burada gördükleri sonucu olarak, yukarıda okuduğumuz şekliyle "adeta delice bir emir verdim" der. 4 Ekim günü Halep'te saat 23.00'te Baron Otel'e yerleşti[43]. Kimse de zafer umudu yoktu. Arap halkın taşkınlıkları artık Halep içine taşmıştı. Bugün, görüşmeyle görevlendirilmiş bir İngiliz yüzbaşısı 1.Tümen'in emniyet hattına gelerek General MacAnderen imzalı bir mektup getirdi. Bunda teslim önerisi vardı. Mustafa Kemal, "Ordu Komutanı buna karşılık vermeyi gereksiz bulmuştur"[44] diyerek yüzbaşıyı geri çevirdi.

Mustafa Kemal burada yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

"Halep'te sürekli yorgunluklar nedeniyle eski rahatsızlığım yineledi. Üç beş gün tedavi olundum. Yatağımdan kalktığım gün karargâhım olan Baron Oteli'ne gittim. Otelde oturuyordum. Yanımda Suriye Valisi Fahri Binbaşı, Tahsin Bey vardı. Halep'in doğu mahallesinden, işgal edilmiş olduğuna dair karışık bir haber geldi. Çok yakın bir tehlikeyi işaret eden bu haberi soruşturmak için o bölgeye gitmeyi öngördüm. Otomobilde, Tahsin Bey'le yaverim Cevat Abbas vardı. Kentin doğu girişinde bir kalabalığın içine girdik. Bunlar asker kıyafetini taşıyan urban ve bedevilerdi. Tutsak olmuştuk, yanımda kuvvet olarak bir tek er yoktu. Saldırgan bedeviler otomobilin çevresini sardılar ve her yanına yüklendiler; bu hücumu görünce, şoföre dur! emrini verdim.

Elimde Tahsin Bey'in verdiği kırbaçla ayağa kalkarak onlara, analayabileceği dille sordum.

'Reisiniz neresidir?' Cevap verdiler: 'Hepimiz Reisiz...' Derhal karar vermek lazımdı; kırbaçla vurmaya başlayarak: 'Çekilin!' diye bağırdım. İster istemez çekildiler; emrettim'! 'Çabuk reisiniz karşıma gelsin!.' Reis geldi; O'na dedim ki: 'Ben sizin yardım ettiğiniz durumun üstesinden geldim. Herkes yenilmiştir; fa-

kat sizin onlara katılmanızı da hoş görüyorum, bu akşam yanıma geliniz sizinle görüşeceklerim var."[45] Mustafa Kemal bundan sonraki görüşme sürecini ve olayların akışını da şöyle anlatıyor:

"Emredersiniz, dedi. Şoföre, 'çabuk geriye' emrini verdim...Halep'in içindeki karargâha döndüm, biraz sonra Şeyh geldi. Kendisini onun anlayabileceği törenle kabul ettim ve sordum:

'Benden ne istiyorsunuz?' cevap verdi: 'Şimdilik bin altın, silah, cephane.' Bin altını o akşam verdim. Silah ve cephane için söz verdim.

Ertesi gün gene hastalanmış olarak karargâhta uzanmış yatıyordum; bir aralık Halep kentinin içinde bir ateş koptu; balkona çıkıp sokağa baktım, herkes heyecan içinde; bir kalabalık otele hücum halinde; herkes bana doğru geliyor... Durumu kavradım; kırbaçla önce kalabalığı otel dışarısına çıkardım. Alt kattaki taraçaya indiğim zaman Halep Komutanı heyecandan okuyamadığı bir raporu bana verdi. Sükûnetle okudum. Rapordan anlaşılıyordu ki, Halep hücuma uğramıştı.

Bulunduğum otelin kapısından sağa saparak yüründüğü zaman bir dört yol ağzına rastlanır. O noktaya kadar geldim. Bütün yolları tutturmuştum. Düşman uçağından atılan bombalara bazı damlardan atılan bombalar da katılıyordu. Bu beni güldürdü; çünkü ben, Halep'i korumayı düşünüyordum. Akşam vaktiydi. Bulunduğum yerden ileride birçok adamların yere serildiğini görüyorum. Bunlar beni yalnız sanarak hücum eden zavallılardı. Ben, Halep kentinde, özel ifadesiyle sokak muharebesini idare ettim. Hücum edenlere tamamen hâkim olduk ve sükûnet yerine geldi. Akşam yaklaşmıştı. Sokak muharebesini yönettiğim noktanın yakınında şoför bekliyordu. İşaret ettim, bulunduğum yere yanaştı. Otomobile binmeden önce, Halep Komutanı'na emirlerimi ve talimatımı verdim."[46]

Mustafa Kemal'in verdiği talimatta esas olarak şunlar dikkati çekiyordu:

"Bu akşam Halep ilerisindeki kuvvetleri geri çekeceğim. Yarın Halep'in batı kuzeyinde Araplarla ve İngilizlerle muharebe edeceğim. Buna göre hareketinizi düzenleyiniz.

Olaylar dilediğim gibi gelişti. Ertesi gün sabahleyin benim kuvvetlerimin çekildiğini sanan Arap ve İngilizler sevinçle taarruza başladılar. Tarafımızdan alınmış olan önlemle yenilgiye ve bozguna uğradılar. İşte orada, bu zafer sonucu bir hat tespit edip göstererek kuvvetlerime şu emri verdim ki: Düşman bu hattın ilerisine geçmeyecektir... Nitekim geçmemiştir.

Gerek Erzurum Kongresi'nde, gerek Sivas Kongresi'nde Türkiye'nin millî sınırlarını saptamak için bir uygarlık kavramına dayanmak lazım geldiği vakit ben, Türk süngülerinin işaret ettiği bu hattı esas kabul ettim. Biliyorsunuz ki millî misak'ı, sonunda Ankara'da tespit etmiştim. Sorunun yabancısı olan birtakım kişiler, etki yapmak istediler ve millî sınır konusunda gerçeği bilmedikleri için, türlü türlü düşüncelere kapıldılar."[47]

Stratej olarak ustalığı tartışılamayacak olan Mustafa Kemal'in öngörüsü ve soğukkanlılığı ile olaylara nasıl yön verdiği, burada bir kez daha ortaya çıkmış-



Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Mirlivâ (Tümgeneral) Mustafa Kemal
(31 Ekim - 7 Kasım 1918)

tır. Haklı olarak, *millî misak* konusunda sınırları ötelemek isteyenleri, real politikanın dayattığı gerçeği bilmemekle ve bu nedenle de yalan yanlış yönlendirmelere yöneldiklerinden yakınmaktadır.

Muharebeler sonucu ortaya çıkan gerçeğe göre, ne Humus güneyinde ve ne de Halep yöresinde toplanma ve savunma tasarısı anavatan yolunu kapayıp koruyamayacağı gibi, İngilizler eğer İskenderun'a çıkarma yaparsa her şey daha da açmaza girecekti. Öte yandan savaşın tüm tarafları hem lojistik gücü olarak tükenmiş askerler hem de halklar artık yılgınlık ve yorgunluk gösteriyordu. Tüm bunlara ek olarak başka bir yığın etmenle de savaşın sonuçları ortaya çıkmaya başlamıştı. İngilizlerin Şam'dan kuzeye çıkmak niyetinde olmadığı da belli olmuştu. Yıldırım Orduları'nın Humus ve Halep çevresinde yeniden düzenlemelerine devam etmekle birlikte, takviye kuvvetleri geleceğine dönük de bir ışık yoktu. Türk ordusunda olanaksızlıklar nedeniyle disiplinsizlikler atmaya başladı. Halep'teki depolarda yiyecek dolu olduğu halde kamyonsuzluk nedeniyle dağıtımı yapılamıyordu. Erler firar ediyor, özellikle güneyden yürüyüp gelenlerin silahlarını attıkları ya da sattıkları saptanıyor, bu gerçek, askerî raporlara geçiyordu.

İngilizler, Şeria'dan Şam'a doğru yaptığı takipte 20.000 tutsak aldı. Başkomutan General Allenby, Türklerin muharebe gücü kalmadığı kanısına vararak Riyak-Beyrut hattında ilerlemeye karar verdi. Böylece kısa bir menzil hattı elde edecekti. Avustralya atlı tümeni Şam'da bırakılmış, 4 ve 5. Süvari Tümenleri 5 Ekim gününden itibaren Riyak ve Zahle'ye gelmişti. Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı Halep'ten Adana'ya taşındı. Başkomutanlık, 24 Ekim 1918 tarihli emirle, Halep düştüğü takdirde 6.Ordu'nun Cizre-Mardin hattına çekilmesini ve Fırat Grubu'nun da Cerablus doğusunda, Fırat geçidinin elde bulundurulmasını bildirdi. Bu sırada bütün cephelerde yeniden düzenlemeler yapıldı. Ne yazık ki Türk ordusunu İngiliz birliklerinden daha çok Araplar yıpratıyordu. Türk ordusu için zafer görünmüyordu, ama çarpışmalar sürüyor, ağır baskı altında büyük zayiatlar vererek çekiliyordu. Osmanlı başkomutanlığı, Alman asıllı komutanlar ve o arada Yıldırım Ordular Grubu Komutanı, kararlı ve planlı çekilmeyi kabul etmeyerek, harekât alanında kesin savunma muharebeleri verilmesini, zorda kalmadıkça toprak terk edilmemesini emretmişlerdi.

Mustafa Kemal, bu kararı uygun bulmamış, kuvvetlerimizi yıpratmadan ve bir yenilgiye uğramadan Anadolu'ya doğru planlı bir çekilme önerisinde bulunmuş; aksi takdirde, üstün düşman karşısında perişan bir şekilde tersyüz etmek durumunda kalınacağı düşüncesinde olduğunu belirtmişti. Öneriler kabul edilmedi. Fakat, olaylar onu haklı çıkardı. Türk ordusu büyük zayiat vererek ve elverişsiz koşullar altında bozguna uğradı. Mustafa Kemal'in tedbirleriyle Anadolu sınırlarında zor tutundu.[48]

27 Ekim akşamı, Başkomutanlık Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'nın imzasıyla gelen bir emir, ateşkesin derhal kabul edildiğini ve koşullarını bildiri-

yordu. Bu şifre, Mustafa Kemal'in Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'nı üzerine alacağına bir işaretti. Almanlar da her an ülkelerine geri dönebilirlerdi. Artık son savunma İskenderun ve kıyıları-Beylan-Diricemal Telelrıfat ve doğuya uzantısı hattında yapılacaktı. Şam'ın düşmesiyle Filistin faciası noktalanmış, Yıldırım Ordular Grubu'nun da sonu belli olmuştu.

30 Ekim 1918'de *Mondros ateşkes anlaşması*'nın imzalanmasıyla savaşa son verildi ve Türk orduları silahlarını bıraktılar. İngilizler, buna karşı ilerleyerek gerekli gördükleri stratejik bölgeleri ele geçirmekten geri kalmadılar.

Mondros Ateşkes Anlaşması, Alman subaylarının Türkiye'den ayrılmalarını gerektiriyordu. Bu nedenle görevini bırakacak olan Mareşal Liman von Sanders, Mustafa Kemal'i 31 Ekim 1918'de Adana'ya çağırdı. Sanders'in komutayı Mustafa Kemal'e bıraktığını yaydığı emre göre:

"Yıldırım Ordular Grubu'nun emir ve komutasını, bugünden itibaren, övünçlerle dolu birçok muharebelerde yükselmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine veriyorum...

Filistin'de altı aydan çok, bir süre aralıksız devam eden ve hepsi bir başarı zinciri sayılmaya değer kesin savunma ve bu arada özellikle Tellilazur gibi muharebelerde, her iki Şeria Muharebeleri, kendilerinden birkaç kat üstün düşmana karşı sonsuz yoksulluklar içinde savaşan Osmanlı ordusu ile Alman ve Avusturya kıtalarının kahramanlıklarını saklamaktadır.

Bu süre içinde olup bitenleri hatırlayınca, Osmanlı Devleti'nin kendi cesur evlatlarına dayanarak geleceğe güvenle bakabileceğini düşünüyorum.

Allah'ın Osmanlı Milletinin ve onun müttefiklerinin savaş yaralarını geleceğin barış ve sessizlik dolu yıllarında iyileştireceğine inanıyorum..."[49]

Komuta devir tesliminde aralarında şu konuşma geçer:[50]

Sanders: "Çok bahtiyarım ki, bu mühim kuvvetin kumandasını sizin gibi Arıburnu ve Anafartalar'dan beri yakından tanıdığım bir yüksek Türk kumandanına bırakıyorum."

Mustafa Kemal:

> "Müsterih olunuz. Sizde hiçbir kusur ve kabahat düşünemiyorum. Kusur ve kabahatin büyüğü, sizi mensup olmadığınız bir milletin orduları başına getirenlerdedir. Şimdi siz belki feci akıbetlere düçar olacaksınız. Belki ben yalnız ben değil, bütün Türk milleti aynı akıbetlere uğrayacağız, fakat ikimizin de müsterih ve müteselli olabileceğimiz bir nokta vardır; o da felaketlerin müsebbibi, siz veya ben olmayışımızdır; mensup olduğumuz imparatorlukların başında ve idaresinde bulunanlardır."

31 Ekim günü öğle üzeri yanındaki birkaç Alman subayı ile birlikte Adana'dan ayrıldı. General Mustafa Kemal ve Adana'da bulunan bütün subaylar Liman von Sanders'i uğurlamak için istasyona gelmişlerdi. Buradaki 'ihtiram bölüğü', Liman von Sanders'in Türkiye'de selamladığı son askerî birlik oldu.

Dipnotlar

1 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, s.71

2 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, s.71

3 Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, 1.cilt, s.77

4 Kâzım Nami Duru'dan akataran, Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, s. 296

5 Feridun Kandemir, "*Atatürk'ün Askerliği*", Atatürk, XV. Ölüm Yıl Hâtırası, Yeni Tarih Dünyası Yayınları, İstanbul, 1953, s.6

6 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.99; aktarılan kaynak Dr. Rasim Ferit Talay'dan duyum

7 Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, 1.cilt, s.77; Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.49

8 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 24 Yıl*, Yapım-c, İstanbul, 2006, s.172-174

9 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.158-159

10 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, s.72

11 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 24 Yıl*, s.50-51

12 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 24 Yıl*, s.50-51

13 *Atatürk*, Ankara,1980, Genelkurmay Başkanlığı Atase yayını, s.72'den aktaran kaynak: Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, 1.cilt, s.78 ayrıca; Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, ikinci basım, s.72

14 Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, s.80-81

15 Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü*, s.58

16 Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü*, s.59

17 Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, s.81-82; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.57-58

18 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, ikinci basım, Ankara, 1989- ayrıca Türkçeleştirilmiş me-

tin: M.Sunullah Arısoy, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları*, cilt:1, s.171-194; karşılaştırma: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt: 2, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.59-75)

19 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1973'ten aktaran kaynak: Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.55

20 Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, s.56-59

21 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, s.95-101

22 Yahya Galip Kargı'dan aktaran, Kemal Arıburnu, *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1969, s.44

23 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, s.75

24 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, s.78

25 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, s.57

26 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, s.57

27 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, s.57-60; aktarılan kaynak: Mete Akyol, "Oğlu mu Değil mi?", Star, sayı:5, 10 Kasım 1991 - Bu öyküyü Abdürrahim Tunçak'tan dinleyen ve yazan gazeteci Mete Akyol bu kitap için 14 Haziran 2008'de bana da anlatmıştır, e.m.)

28 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk* Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, s.79 ile karşılaştırma: Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, s.59—60

29 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hâtıraları 1914-1919*, İş Bankası Yayını, Ankara, 1965, s.26-27 ve s.32-33

30 Kılıç Ali'nin Anıları, *Atatürk'ün Sırdaşı*, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2005, s.30-31

31 Olayın tanığı olan Mustafa Kemal'in Yaveri Cevat Abbas Gürer'in anıları: Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 24 Yıl*, Yapım-c, İstanbul, 2006, s.172-174

32 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, s.135

33 ATASE Başkanlığı Atatürk Arşivinden aktaran kaynak: Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, s.80

34 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.156

35 Benoit Mechin, *Kurt ve Pars*, s.94

36 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.157

37 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.158

38 ATASE Bşkanlığı Atatürk Arşivinden aktaran kaynak: Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, s. 102

39 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.158

40 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, s.90

41 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 2. basım, s.90

42 Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, s.67-68

43 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, ikinci basım, s.104

44 Sedat Doğruer, *Yıldırım Akıbeti*, İstanbul Askerî Matbaa, 1927, s.260-270'den aktaran kaynak: Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, ikinci basım, s.104

45 Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, s.72-73

46 Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, s.74

47 Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, s.74-75

48 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk* Komutan, *İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, ikinci basım, s.112-113

49 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s.353-354

50 Cevat Abbas Gürer'in 11 Mayıs 1937 tarihli konferansından, aktaran kaynak: Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.160

DOKUZUNCU BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL AVRUPA'DA

Mustafa Kemal İstanbul'da

Mustafa Kemal'in İstanbul'daki yaşamına iki ayrı zaman dilimi itibariyle bakmak gerekiyor. 12 Mart 1916 tarihinde, Onaltıncı Kolordu'nun Edirne'den Diyarbakır'a kaydırılması kararı üzerine Edirne'den İstanbul'a yola çıkmıştır. 16 Mart'ta da trenle Diyarbakır'a hareket etmiştir[1]. Bir önceki bölümde bu kolordunun Ruslarla muharebeleri üzerinde durmuştuk. Bunun ardından, Yedinci Ordu Komutanlığına atanması (7 Temmuz 1917'dir) ve Enver Paşa tarafından karargâh oluşturmak üzere İstanbul'a çağrılışıyla, bu kente dönmüştür.[2] İlk zaman dilimi yaklaşık bir buçuk aylık süreci kapsar. İkinci dilim ise Mondros (30 Ekim 1918) sonrası kesin olarak dönüp, Samsun'a gittiği güne kadarki süredir.

Mustafa Kemal, İstanbul'da kaldığı sürece Mehmet Ali Paşa komutasında bulunan Birinci Ordu Karargâhı ek binaları (bu bina Cağaloğlu'ndaki İran başkonsolosluğu karşısındaki Gazeteciler Cemiyeti'nin bugünkü binasıdır) bütün dayama-döşemesiyle emrine verilmiştir. Ancak binaları Mustafa Kemal beğenmez. Karargâha gider, zorla işgal eder. Gerisini yaveri Salih'in (Bozok) anılarından okuyalım:

> ...Mehmet Ali Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya kendinin seçecekleri binayı boşalttıracağını söylediği için, Ayazpaşa'da o zaman jandarma karakolu olan binanın verilmesini istemişti. Halbuki Mehmet Ali Paşa o binayı Yedinci Ordu Karargâhı olarak vermek istemediğinden Mustafa Kemal Paşa'nın fena halde canları sıkıldı. Ve Mehmet Ali Paşa'nın karargâh olarak kullandığı Cağaloğlu'ndaki binaya giderek orasını zorla işgal etti. Mustafa Kemal Paşa, bu muamele üzerine Enver Paşa'ya şikayette bulunmuş ise de o zaman Enver Paşa bu şikayet üzerine hiç bir şey yapmamış, fakat 2-3 hafta sonra karargâhın ikmali için Halep'e hareketimiz için bir emir vermişti."[3]

İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Mustafa Kemal, Falkenhein'le de Taksim'de Sıraselviler'de bir binada yüz yüze görüşmüştür.[4] Bir aydan fazla

İstanbul'da kalan Mustafa Kemal, bu arada Pangaltı'da doktor Rasim Ferit'in (Talay) evinde (16 Temmuz 1917 Perşembe günü) yapılan bir toplantıda, Almanların Birinci Dünya Savaşı'nda kesinlikle yenileceğini söylemiştir; bu konuşmayı aktaran kişi çocukluk arkadaşı Asaf İlbay'dır.[5] Bu konuşmanın öteki tanıkları ise; Ulaştırma Bakanlığı Fen Heyeti Müdürü mühendis Selanikli Osman Fıtri, memuriyetinde ve aynı zamanda mason teşkilatı içinde bir derece yükselmiştir. Bu mutlu olayı kutlamak için de doktor Rasim Ferit evinde arkadaşlarına bir ziyafet verir. Ziyafette üstad-ı âzam Mehmet Ali Baba, Muhtar Burhanettin, Süleyman Sırrı ve daha birçok dönemin tanınmış kişileri vardır.

Söyleşi konusu, bütün cephelerde zaferden zafere koşan Almanların savaşı kesin olarak kazanacakları ile İttihat ve Terakki Hükümetinin başarılı bir yönetim gösterdiği çerçevesindedir.

Mustafa Kemal, bütün bu söylenenleri sonuna kadar dinler ve sonra, "Yanılıyorsunuz Efendiler," diye söze başlar. "Bu dış görünüşe aldanmayınız. Zaman, Almanların aleyhine işlemektedir."

Toplulukta şaşkınlık belirtileri görülür. Mustafa Kemal'e hayretle ve kuşku ile bakmaktadırlar. İçlerinden biri der ki:

"Paşam! Fransız ordusu Verdün kalesine çekilmiştir. Fransız Hükümeti Paris'i terk etmiştir. Türk ve Bulgar basını Alman Ordusunun zaferden zafere koştuğunu yazıyor. Gazeteler ilaveler basarak zafer ve bayram şenliklerini ilan ediyor. Halk kesin zaferin sevinciyle mest olmuştur."

Mustafa Kemal sakince yanıtlar:

"Bu dış görünüşün ardındaki gerçeklere iyi nüfuz etmek gerekir. Zaferden zafere koşan Alman orduları Fransız savunma hatlarında durmuştur. Müthiş saldırılarıyla çelik kaleleri yıkan Alman ordusunun tam kesin sonucu alacağı zamanda ve meydan muharebesinin en şiddetli devresinde durması iyi anlama gelmez. Benim görüşüme göre Alman ordusunun durmasiyle mağlup olması eşdeğerdedir. Memleketim için çok feci sonuçlar hazırlayacak olan bu kanaatim, ne yazık ki, kuvvetlidir. Alman ordularının birkaç günden beri devam eden en şiddetli taarruzlarının durdurulması, Fransız –Amerikan karşı taarruzlarının başlamasına yol açacak, bu da Alman ordularının çözülmesiyle sonuçlanacaktır."

Savaşın sonucu aynen Mustafa Kemal'in öngördüğü gibi olmuştur.

Diyarbakır'a dönmeden önce İstanbul'da bir resmî tören sonrası, Savunma Bakanlığı Lojistik Daire Başkanı İsmail Hakkı Paşa ile aralarında geçen konuşma Enver Paşa'nın gelecekle ilgili planlarını ve Mustafa Kemal'in bunlara tepkisini ortaya koymaktadır. Bu törene Mustafa Kemal'in yaverleri de katılmıştır. İsmail Hakkı'nın başbaşa görüşme isteğini olumlu karşılayan Mustafa Kemal, yaverlerine, 'Siz otomobili alarak karargâha gidin, ben Paşa ile biraz dolaşacağım' der. Boğaziçine doğru yapılan gezintide söz döner dolaşır Enver'in kafa-

sındaki önemli projelerden olan "saltanatın ilgasına" gelir.Yaverlerin üçü de Salih (Bozok), Cevat Abbas (Gürer) ve "*Atatürk'ün Hatıra Defterini*" kaleme almış olan Şükrü (Tezer) anılarında[6] kendileriyle paylaşılan bu konuşmanın Mustafa Kemal'den dinlediği içeriğini şöyle anlatır:

"Peki Paşam, işin sonu ve idare şekli ne olacak?" demesi ve Hakkı Paşa'nın yeniden bazı yorum ve açıklamalarda bulunduktan sonra 'cumhuriyet' konusuna temas etmesi üzerine, "Peki ama bu takdirde başa kim geçecek?" şeklindeki soruya karşı da İsmail Hakkı aynen şunu söylemiş:

"Sen, ben ve mesela Enver!"

Mustafa Kemal'in bu öneriye verdiği yanıt şudur:

"Paşam, görüşünüzü izah ve gerekli açıklamada bulunmak suretiyle üzerinde durarak sonunu açıkladığınız durum, esas itibariyle çok önemli bir memleket meselesi olmakla beraber bunun, kanaatimce günün birinde mutlaka gerçekleşeceğine hiç kuşkunuz olmasın. Ancak bugünkü koşul ve ağır şartlar, buna asla elverişli değildir ve genel duruma göre düşüncelerinizin yine bugün için uygulanma olanağı da yoktur."

Mustafa Kemal, İsmail Hakkı'yla arasında geçen konuşmayı Ali Fethi'ye de anlatmıştır. Sofya Sefaretinden gelip İttihat ve Terakki adayı olarak milletvekili seçilen Ali Fethi (Okyar), Talat Paşa'yı ziyaretinde, gizli tutulacağına namus sözü aldıktan sonra, kendisine Mustafa Kemal'in özel olarak söylediklerini anlatmış,[7] Talat Paşa'da verdiği söze karşın başkalarına anlatmış, doğal olarak Mustafa Kemal karşıtı bir hava esmeye başlamış. Duruma müdahale eden kişi Rauf (Orbay) olmuştur. Ali Fethi ile Talat arasında geçen konuşmayı ve sonrasını onun anılarından izleyelim:

> Mustafa Kemal Paşa bana geldi. Harbiye Nezareti Müsteşarı ve Levazımat-ı Umumîye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın, kendisini alıp otomobili ile şehir dışına gezmeye götürdüğü sırada, harp siyaseti gevşeyen hükümetin düşmanlarla tek başımıza barış yapmaya eğilimli görüldüğünden ve böyle bir hareketin şimdiye kadar katlanılan fedakârlıklarla bağdaştırılamayacağından bahsettiğini ve hükümet gerçekten barış yapmaya yönelirse, ona karşı koyup savaşa devam edecek bir askerî kabine kurulması zorunluluğunu ileri sürdüğünü, bu takdirde kendisinin kabinede bir görev kabul edip etmeyeceğini sorduğunu ve bu durumu sağlamak uğrunda, yalnız ve doğrudan doğruya kendisine bağlı on bin kişilik bir gizli kuvvetin merkezde, İstanbul ve Anadolu kıyılarının çeşitli yerlerinde hazır bulundurulduğunu ve bu kuvvetten Enver Paşa'dan başka kimsenin de haberi olmadığını bildirdiğini söyledi.

Ali Fethi'nin verdiği bu bilgi üzerine Talat, verdiği sözü unutup İttihat ve Terakki Genel Merkezi üyelerinden Mithat Şükrü (Bleda) ve (Kara) Kemal'i çağırarak, olup biteni anlatır. Onlar da önce telaşlanırlar, ardından durumu değerlendirip, o âna kadar dürüst ve samimi bir arkadaşları olarak kendileriyle her konuda işbirliği yapan Enver ile doğrudan görüşmeye karar verirler. Enver

de Savunma Bakanı olduğu kabineye karşı bir eyleme girişmeyeceğini, ancak Yakup Cemil olayından sonra, buna benzer bir hareketin olma olasılığına karşı bir önlem olarak böyle bir gizli silahlı kuvvetin elde bulundurulduğunu söyleyince sakinleşirler.

Talat da, Ali Fethi'nin tutumunu, hükümetin önemli üyeleri arasında birbirlerine karşı şüphe ve itimatsızlık uyandırıp Hükümeti içinden yıkmak amacına verdiğini söylediği kişilerden birisi olan İsmail Canbulat, gelişmeleri Rauf'a (Orbay) aktarınca, bu kez o telaşlanır. Çünkü, Enver'in Mustafa Kemal'e karşı öfkeyle tavır takınacağından ürker. Tüm bu olaylar olurken Mustafa Kemal İstanbul'da yoktur, o, veliaht Vahideddin ile Almanya'dadır.

Yurtdışına (Brest Litowsk) barış görüşmesi için gitmek üzere olan Rauf, son talimatları almak için Enver'in yanına gider. Aslında bu bahanedir. Sözü dolaştırıp Mustafa Kemal'e getirir; Filistin cephesinde demiryolu döşemek gibi büyük hazırlıklar yapmakta olan İngilizlerin bu yönden taarruza önem verdiklerinden, tehlikenin bu yönden daha yakın ve daha büyük göründüğünü, Yıldırım Grubu'ndan dönüşünde Almanya'ya giderken görüştüğü Mustafa Kemal'in yorumunun da aynı düşünceyi güçlendirir içerikte olduğunu söyler.[8]

Enver'in yanıtı gülümseyerek gelir: *"Evet, Mustafa Kemal'in bu kanaatte olduğunu biliyorum. Medine'nin boşaltılmasını da bu bakış açısından zorunlu görüyor. O bölgedeki Ordu komutanlarıyla yaptığımız toplantıda bu fikirlerini ileri sürmüştü. Fakat biz genel durum bakımından Medine'nin sonuna kadar savunulmasını, Bağdat'ın da bir an önce geri alınmasını siyaseten zorunlu görüyoruz."* Açıkça, başkomutanlığın verdiği kararın astlar tarafından tartışma konusu yapılamayacağını ortaya koymuştur.

Rauf'un kafasını kurcalayan asıl konuyu da Enver'in kendisi açıklar: *"Mustafa Kemal nedense sadece görevine giren konular hakkındaki düşüncelerini açıklamakla kalmıyor. Askerlikle bağdaştırılması mümkün olmayan özel ve siyasî tahriklere de teşebbüs ediyor. Her halde duymuşsundur, bir kez bazı Ordu kumandanlarına telgraflar çekerek hepsini birlikte harekete davet ve itaatsizliğe teşvik etmişti. Haber alınca kendisini çağırarak görüştüm. Siyaset yapmak istiyorsa askerlikten çekilmesini söyledim. Milletvekilliğine aracılık edeceğime söz verdim. Fikir ve kanaatlerini Meclis'te dile getirmesinin daha doğru ve uygun olacağını anlattım. Aksi takdirde kumandan olarak orduyu intizamsızlığa sevk ve savunmayı zorlaştıracak harekette devam ederse, önleyici tedbirler almağa mecbur kalacağımı söyledim. İtiraz etti. Hareketinin yanlış yorumlanmış olmasından üzüldüğünü, Meclis ve milletvekilliği düşünmediğini, askerlikte kalmayı tercih ettiğini söyledi. Ben de bundan memnun oldum. Hiç kuşkusuz, hizmetinden memleketin yararlanmakta tereddüt göstermeyeceği değerli kumandanlarımızdandır. Bunu daima takdir ettiğim cihetle, tekrar Ordu Kumandanlığına tâyin ettim. Fakat son günlerde yine bazı siyasî tahriklerde bulunduğunu haber alıyorum... Örneğin..."*[9]

Rauf sözün devamının gelmesine sabredemez araya girer: "*Mustafa Kemal ile İstanbul'a geldiği zamanlar, fırsat buldukça buluşup, savaş durumu ve savunma işlerimiz üzerinde konuşuyoruz, vatanın geleceğinden endişelidir, özel bir amacı, hele tahrik gibi bir niyeti bulunduğuna (kail değilim) inanacak biri değilim,*"[10] der. Duyduklarının, bu gibi durumlarda çoğunlukla görüldüğü gibi şişirilerek ve çekememezlik etkisiyle anlatılmış olabileceğini, bu nedenle de ciddiye almamalarını rica eder. Enver, Rauf'un araya girmesiyle bir kez daha yatışmış görünür.

Gerçeği ifade etmek gerekirse, Enver ve ötekileri şikayetlerinde haklılar, pragmatist çözümler üretip, yapıcı öneriler sunan birisi olmakla birlikte; öyle rahat duran, eleştirilerinde zaman zaman önce düşünüp sonra konuşan, sözünü sakınan birisi değildir. Mustafa Kemal'in yazılmış tüm biyografilerinde dikkat çeken en önemli niteliklerinden birisi, daima üstleri ve amirleriyle çekişme içinde olduğudur; astlarıyla ise ilişkisinde sevecen, yapıcı ve kollayıcıdır. Resmi kabul ilişkisinde de çok duyarlı ve dikkatlidir. Teşrifat konularında hata yapmayan birisidir. "Ziyaretçinin kimliğine göre, ayağa kalkması ya da oturduğu yerde mi kabul etmesi gerektiğini derhal kestirir ve ikisi ortası hallerde yerinden kalkıp masasının önüne geçer ve zaten ayakta imiş gibi misafirini öylece karşılayarak yer gösterir ve kendisi de makamına otururdu.

Mustafa Kemal özel hayatında, yakınındakilere karşı çok hoşgörülü davranırdı. O derecede ki; sanki, aralarında hiç teklif olmayan iki arkadaş arasındaki samimiyete benzer ifadeyle konuşur ve bütün açık kalpliği, yakını olanların, her defasında candan artan bir istekle kendilerine daha ziyade bağlanmalarına pek güzel bir vesile olurdu."[11]

Yaver Şükrü Tezer'in anılarının ortaya koyduğu gibi, Enver sağ kolu pozisyonundaki kişiyle Mustafa Kemal'i konuşturarak geleceğe dönük hem saltanatın kaldırılması hem de bu durumda doğacak siyasi rejim boşluğunun cumhuriyetle doldurulmasına yönelik projesine destek aramaktadır. Ya da kuşkucu bir yorumla; Mustafa Kemal'in gidebileceği en üst sınırı bulmaya çalışıyordu. Enver'in kafasındaki cumhuriyet şeriatın hüküm sürdüğü mü yoksa laik düşünce sisteminin egemen olduğu mu, belli değil. Bu ayrıntının konuşulacağı aşamaya gelinmediği ortada. Yine de o günkü koşullarda bu radikal değişikliğin olanağını göremeyen Mustafa Kemal'in acelecilik ve duygusallıktan uzak, maddi temeller üzerine oturan, tamamen gerçeklerden hareketle yaptığı değerlendirme onun serüven adamı değil, sabırla olanak ve koşulları örtüştürme zamanını kollayan birisi olduğunu göstermektedir. Mustafa Kemal, İsmail Hakkı'ya tüm bu önerilerin düşünceden bir gün uygulamaya geçeceğini, bunların düş olmadığını söylüyor. Yani Enver Paşa'nın vizyonunu yadsımıyor, bir kenara itmiyor. O günkü koşullarda, yani paylaşım savaşının sürdüğü ve Osmanlı İmaparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasının gerçek amaç olduğu ortadayken bunların yapılamayacağını görüyor. Üstelik, saltanatın ortadan kaldırılmasının

o günkü nufus dağılımında gerçekleştirilemeyeceğinin de bir aritmetik dayanağı var; Osmanlı devletinin nüfusu 21 milyondur, bunun yedi milyonu Türk, dokuz milyonu Araptır. Musevi asıllı Rus gazeteci Jabotinsky'nin deyimiyle, yöneten millet toplam nüfusun üçte biri kadar ve Türkiye'de Türkler azınlıkta.[12] Eğer Mustafa Kemal bu ilk bakışta cazip görünen öneriye olumlu bakıp, eyleme geçilmesi konusunda destek verseydi, sonuç alınması için büyük olasılıkla öncelikle askerî darbe yapılması gerekecekti. Bunun arkası da sürekli ihtilaller demekti.

Anılarında, 'Enver okul hayatında orta zekası ile, terbiye intizam ve çalışkanlığıyla iyi bir mevki kazanmıştı. Fakat koca bir millete baş olacak kadar yüksek bir dehayı arkadaşları pek göremiyorlardı' diye yazan orgeneral Fahrettin Altay, Enver ile Mustafa Kemal arasındaki mukayeseyi, Trablusgarp'taki savaş daha sürerken, Enver'in sınıf arkadaşı Sadullah'tan aktararak şöyle yapıyor: "Enver şüphe yok büyük adamdır. Lâkin baş olacak kudrette ondan daha üstün Mustafa Kemal vardır. Ben her ikisini de çok yakından tanırım. Bugün ikisi de Afrika çöllerinden vatanperverliklerini gösteriyordu. Mustafa Kemal Derne'de çok iyi çalışıyor ve Enver'den çok üstün, çok kahraman ve çok zekidir. Onda öyle bir enerji vardır ki engeller onun karşısında dümdüz olur. Fakat işittiğime göre gözlerinden çok mustarip imiş. Afrika'nın uğursuz göz ağrısı ona geçmişse çok yazık olur. Oradan yakayı kurtarsa da buraya (İstanbul e.m.) gelse hem böyle bir tehlikeden kurtulur, hem de cidden buranın boşluğunu doldurur."[13]

Tarih yalnızca gerilerde kalmış olayları saptayan ve tozlu dosyalarda saklanan bir tutanak değil; ondan da öte, dünden bugüne uzanan siyasal çizgilerin boyutlarını ve renklerini yansıtan bir laboratuvardır. Bu laboratuvarda, önceki gün, dün ve bugün arasında inanç bağları kurulur, karakter modelleri, davranış biçimleri belirlenir. Ve bütün bunlardan ders almasını bilen,yararlanır, ders alır, kendi kendini yargılar.[14]

Tarihe böyle bakınca üç "karakter modeli" gözler önüne gelmektedir. Birincisi Batı uyduculuğunun simgesi Tanzimat'ın Büyük Reşit Paşa'sı, ikincisi serüvenciliğin simgesi Meşrutiyet'in Enver Paşa'sı, üçüncüsü ise ulusallığın, devrimciliğin ve gerçekçiliğin simgesi Kurtuluş Savaşı'nın Mustafa Kemal Paşa'sı.[15]

Bu kıyaslama Mustafa Kemal'in ötekilerden neden farklı olduğunu başka bir pencereden görülmesi gerektiğini ortaya koyuyor. Enver Paşa'nın düşüncede ortaya koyduklarının gerçekten önemli olduğu ve bir devrim niteliği taşıdığı yadsınamaz. Ama aktör olarak bunları gerçekleştirme sabır ve gerçekçiliğinden uzak olduğu da bir gerçektir. Bundan sonraki olayların tarih içindeki akışının yönünü kim nasıl çevirir ve yönlendirir sorusunun yanıtı da aslında aktörlerin düşünce ve davranışlarında kendisini göstermektedir.

Mustafa Kemal'in Yedinci Ordu Komutanlığı görevine başlamak üzere İstanbul'dan Halep'e hareketi 15 Ağustos 1917'dir. Oradaki İngilizlerle işbirliği yapan Araplarla muharebeler de bir önceki bölümde anlatılmıştı.

Yakup Cemil idam ediliyor

Mustafa Kemal İstanbul'a gelmeye hazırlanırken Yakup Cemil idamı yaşandı. Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı Mahsusasının Başkanı Albay Hüsamettin'in (Ertürk) tanıklığına göre[16] İttihat ve Terakki'nin bu yürekli fedaisi, devlet içinde devlet olmuştu. Savunma Bakanı Nazım Paşa'yı Enver'le birlikte gerçekleştirdikleri Babıâli baskınında öldürmüştü. İstanbul'da kalmasında tehlike görüldüğünden genel merkez İran'a göndermek istiyordu, ama o ise her geçen gün artan sayıda kişiyle çete kuruyordu. Kendisine karargâh olarak da *Meserret* otelinin 13 ve 14 numaralı odalarını seçmişti. Amacı bir kez daha Babıâli baskını gerçekleştirip [13 Temmuz 1916 tarihinde olduğu gibi] hükümeti düşürmekti. Son anda arkadaşı yine fedailerden Sapancalı Hakkı'nın araya girmesiyle ihtilal önlendi. Ancak Başbakan Talat onun ortadan kaldırılmasına karar vermişti.

İstanbul polis müdürüne Yakup Cemil ve adamları hakkında yanlış istihbarat verip, onların Enver dahil genel merkezin ileri gelenlerine suikast tertiplediğini öğrendiğini söyledi. Polis Müdürü Bedri, afallamıştı ama Talat'ın kesin talimatıyla da bu içerikte bir raporu hazırlayıp, başbakana sundu.

Kendi ürettiği yalan üzerine kurgulanan raporu alan Talat da Kara Kemal, Bahaeddin Şakir ve Doktor Nazım'ı otomobiline alarak Kuruçeşme'deki yalıya gitti. Enver'e anlattığı plana göre onun yaveri Mümtaz da komplonun içindeydi. Öyküye kurtulmak istediği herkesi dahil eden Talat, sonunda Enver'i kandırdı. O da merkez komutanına telefon ederek Yakup Cemil'in tutuklanmasını emretti. Çok sayıda jandarmanın güvenlik çemberinde Bekirağa bölüğüne hapsedildi. Enver'in sadık adamı Mümtaz bu işin Talat'ın bir komplosu olduğunu anlatmaya çalıştıysa da başarılı olamadı.

Yargılandı, hükümeti devirme planını açıkça anlattı hatta karşı koyarsa Enver'i bile ortadan kaldıracağını söyledi. Öteki sanıklardan Sapancalı Hakkı da hiç çekinmeden, bu olayın Talat'ın bir komplosu olduğunu mahkeme heyetine anlattı; amaçları, Yakup Cemil başta olmak üzere tüm gözüpek kadroyu ortadan kaldırıp Enver'i yalnız bırakmaktı.

Divan-ı Harp'te ortaya çıkan gerçeğe göre, herkes Yakup Cemil'in delidoluluğundan yararlanıp onu arkasından itmişti. Ancak yine de vatana ihanetten suçlu bulunarak, idam oldu.

Rivayete göre ortalıkta Mustafa Kemal'in de adı dolaştırılmıştı. Oysa o Silvan' dadır. Olayı duyuşunu ve tepkilerini Falih Rıfkı'ya anlatmıştır.[17]

"Kendi münasebetsiz emellerini tatmin etmeye uğraşmaktan başka kusuru olmayan Yakup Cemil'i asmak için bile ne kadar korku ve heyecan geçirmişlerdi.

Yakup Cemil'in şahsiyetinden bahsetmek istemem, yalnız Yakup Cemil'de Mustafa Kemal'e karşı heyecanlı bir eğilim uyanmıştı. Bu bedbaht kendi ufak tecrübesiyle ve kendini bin türlü kanlı vakalara sevk edenlerin işlerini ve harekâtını görerek hükmetmiştir ki, Mustafa Kemal işbaşına geçmelidir. İşte Yakup Cemil'in sehpaya gitmesine biraz da bu sebep olmuştur. Bu çocuk bir gün Bursa'da ihtilâl arkadaşlarıyla bir görüşme yapıyor; diyor ki:

'Büyük sandığımız adamlar çok küçükmüş; vatanın selameti için bunları öldürmek lazımdır. Bunu ben yapacağım.'

Daha ılımlı inkılâpçılar [ihtilalciler olsa gerek, e.m.] *kendisine soruyorlar: 'Öldürmek kolay fakat vaziyeti ıslah edecek kim?'*

Mustafa Kemal ismini telaffuz ediyor.

Bana bu öykü̈yü söyleyen, onunla aynı fikirde olup ve birlikte hareket eden, asılmaktan kendini kurtaran ve beni Silvan karargâhında bulan doktor Hilmi'dir (Malatya milletvekili olmuştur). Doktor Hilmi Diyarbakır'a gelerek telgrafla Silvan'daki karargâhımda bana önemli bilgi vereceğini vaat ve çağrılmasını rica etti. O günler Diyarbekir'de bulunan yaverim Cevat (Abbas Gürer) doktoru benim yanıma getirmek emrini aldı. Doktor, Cevat'la beraber geldi. Tüm öyküyü anlattı: 'İstanbul'da kalamazdım ve kalamam. Çünkü beni de asacaklar', dedi.

Ben genel vaziyeti mütalaa ederek adam astırmanın çok fena olduğunu düşündüm. Adam asmamaları için fiili bir uyarıda bulunmak istedim. Bu ihtarı, gayri resmi bana sığınan doktoru korumak ve koruduğumu en büyük makamlara bildirmekle yaptım.

Yalnız şunu söyleyeyim ki, Yakup Cemil'in bu hareketini iyi karşılamamıştım. Hatta o sırada tümenlerimden birine tayin olunan bir kumandanla konuşurken kendisine İstanbul'daki faciadan bahsederek dedim ki:

'Yakup Cemil asılmış... Sebebi de, Mustafa Kemal Savunma Bakanı ve Başkumandan Vekili olmadıkça kurtuluş yoktur, demiş. Sana bir şey söyleyeyim; bu adam faraza başarılı olsaydı ve ben işitseydim ki Yakup Cemil İstanbul'da Mustafa Kemal Savunma Bakanı ve Başkumandan Vekili olsun diye isyan etmiş ve başarılı olmuş, benim bunu kabule tenezzül edeceğimi tasavvur edebilir misin? Evet, vaziyeti derhal kabul ederdim; fakat İstanbul'a gidip Yakup Cemil'i cezalandırmak şartıyla!.. Eğer ben, o ve emsalinin tavsiyesiyle iktidar mevkiine gelecek bir adamsam, adam değilim!"

Yeniden İstanbul'a Merhaba

Mustafa Kemal at ve kısrak paralarıyla İstanbul'a geldiğinde [15 Ekim 1917] annesi ve kızkardeşi Akaretler'de 76 numaralı evde oturuyordu. O ise başka bir

ev arıyordu. Bu durumu birinci bölümde anlatıldığı gibi kişiliğinin önemli ve ödünsüz bir niteliği olarak açıklıyor ama şunu ekliyor: "*...size bu münasebetle anamın ve kızkardeşimin inkılâp (devrim) işlerinde bana inandıklarını ve hizmet ettiklerini de söylemeliyim.*"[18]

Perapalas Oteline yerleşmiştir. Ekim ayının ortasında İstanbul'a dönen Mustafa Kemal ile Enver arasındaki sürtüşmenin gizliden gizliye devam ettiği görülür. Enver, aldığı bir duyum üzerine ona aslında hesap sorma olan bir soruşturma yazısı yazar. Bu şifreli bir telgraf olarak gönderilir. Buna göre Mustafa Kemal gelirken Başkomutanlığın izni olmadan karargâhtan bazı kurmay subayları da getirmiştir. Verilen yanıtta bunun doğru olmadığını, yalnızca yaverlerini getirdiğini belirtir. İşin tuhaf tarafı bu yazışmaların Kasım ayının ortalarına kadar sürmesidir. Sonuçta, Mustafa Kemal'in emrine verilmiş olan eski model makam aracı da, yaveri de (Şükrü Tezer) görevinden alınır.[19]

Halep'ten dönüşünde Almanlar'ı en az kendisi kadar ağır eleştiren Cemal'in İstanbul'da sorunları çözeriz demesine karşın, yalnız kendisine ait kısmıyla ilgilenmesi ve Mustafa Kemal'e de "Canım vazgeç... İşi büyütme! Niçin böyle şeyler yapıyorsun? Zamanı mı şimdi, sakin ol..." gibi öğütler vermesi, onu, fena halde sinirlendirmişti. Hiç kuşkusuz Cemal burada haksızdı. Fakat Mustafa Kemal öfkesini yenemez. Bir gece davetli olduğu, eski valilerden Memduh'un Şişli'deki evinde, Cemal'in eski kâtiplerinden Arap Tevfik'in "Cemal Paşa sizi pek sever..." diye başlayan iyi niyetli konuşmasına dayanamayıp "Senin Cemal Paşan da..." diye ağır karşılık verir. Bunu Cemal duyar ve Enver'e "Divan-ı harp isterim... Benim için demediğini bırakmamış" diye şikayet eder. Yine araya Rauf girer, ertesi gün Pera Palas'ta öğle yemeğinde Cemal, Rauf, Mustafa Kemal ve yaverlerden Salih (Bozok) buluşurlar. Araları düzelir.[20]

Mustafa Kemal "Artık her şeyin mahvolduğuna inanmış bir adam gibi, ümitsiz düşünüyordum. Ancak mahvolan bu her şeyin, tekrar kurtarılabileceğine inanan bir adam gibi de avunuyordum."[21] dediği, mutsuzluk içinde kıvrandığı bu ruh hali içindeyken, bir gün ona Padişah vekili sıfatı ile Enver resmi bir görev vereceği haberini bir görevli aracılığıyla gönderdi, sonra kendisi de doğrudan söyledi. Enver Paşa, önce Mustafa Kemal Paşa'nın veliahtla yapılacak geziye katılma önerisine hayır demeyeceğini dolaylı yollardan öğrenmiş, daha sonra önerisini doğrudan doğruya kendisi yapmıştı.[22] Mustafa Kemal bu görevin istenişini şöyle anlatır[23]: "Almanya İmparatoru Padişahımızı Genel Karargâhına davet etti. Padişahımız böyle bir seyahati yapamıyacak halde bulunduğundan düşündük, Veliaht hazretleri zat-ı şahane yerine bu seyahati yapsın. Kendisinin yanında bulunmayı kabul eder misiniz?"

Geleceğin padişah adayı ile böyle bir seyahati kendisi için yararlı gördüğünden hemen evet cevabını verdi. Hazırlıklar yapılmış, emirler verilmiş, iki üç gün sonra trene binip Vahideddin ile seyahate çıkmaları kararlaştırılmıştı.; 'Se-

yahate çıkmadan önce Veliaht hazretleri ile tanışmalısınız.', dendi. Kendisinin dışında Harbiye'den 'Terbiye-i Askerîye' hocası albay Naci'nin de, Vahideddin'le beraber bulunması uygun görülmüştü.

II.Wilhelm'in üç kez Osmanlı Devletini ziyareti, her ziyaretinde Osmanlı Padişahını Almanya'ya davet edişi, Abdülhamid'in bazı nedenlerle bu davetlere katılamayışı, son kez artık davetin geri çevrilemeyeceğini zorunlu kılmıştı. Ne var ki, o tarihlerde Sultan Mehmed Reşad, 73 yaşındaydı. İstanbul Hükümeti, herhangi bir nedenle bu daveti savuşturmak istemedi, Almanlarla içli-dışlı olunduğu bu günlerde daveti kesinlikle kabul etmekten başka çıkar yol yoktu. Hükümet sonunda kararını verdi. Padişahın yerine ve Onu temsilen Veliaht Mehmed Vahdeddin, bir heyetle Almanya'ya gidecekti. Heyet, Alman Batı Cephesini ileri hatlara kadar ziyaret edeceği için, Ordu adına tanınmış bir generalin bu heyete katılması uygun görüldü. Hükümetin bu kararı, Sadrazam Talat Paşa tarafından bir nota ile İstanbul'daki Alman büyükelçiliğine bildirildi. Heyetin, İstanbul'dan hareket günü 15 Aralık 1917 Cumartesi olarak saptanmıştı.

Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecid'in oğlu Veliaht Mehmet Vahdeddin, on ay önce 15 Ekim 1916'da, Avusturya-Macaristan Kralı Franz Jozef'in cenaze töreninde bulunmak üzere, Padişahı temsilen Viyana'ya gitmiş ve temsil görevini başarı ile yerine getirmişti. Bu kez de Padişah adına Almanya'ya gitmesi uygun olacaktı. Veliaht'la birlikte Almanya'ya gidecek heyete ordu temsilcisi olarak Mustafa Kemal Paşa seçilmişti. Albay Naci (Eldeniz) de Askerî Müşavir olarak heyette bulunacaktı. Vahdeddin'in yanında eski Başmabeyinci Lütfi Simavi, Teşrifatçı İhsan, Özel Kalem Müdürü Refik, Yaver Binbaşı Asaf, Yüzbaşı Hulusi ve Özel Doktor Reşad Bey bulunacaklar, böylece Heyet tamamlanmış olacaktı.[24]

Almanya'ya hareketlerinden iki gün önce Vahideddin'in Vaniköy'deki köşkünde görüşmeye gittiler (13 Aralık 1917). Köşkün içinde Arap hasırlarıyla örtülmüş salona açılan kapıdan bir odaya soktular. Redingotlu adamlarla dolu olan salonun eşyası bir kanepe ile kanepenin iki tarafında birer koltuktan ibaretti. Henüz girdiği bu odada ayakta dururken, çok lâubali görünen redingotlu adamların dışında başka redingotlu bir adam belirdi. Bu yeni gelenin kim olduğunu, ne olduğunu ve ne yapmak lâzım geldiğini ne o ne de arkadaşı anlayabildi. İçeri girdi, onların bulundukları tarafa doğruldu, kanepenin sağ köşesine oturdu. Atatürk, daha sonra, bu gezi ile ilgili olarak anılarını Falih Rıfkı Atay ve Mahmut Soydan'a anlatmıştı.[25]

Bundan sonrasını Mustafa Kemal şöyle anlatıyor:

"Ben karşıdaki koltuğa oturdum. Benim karşıma Naci Bey oturdu. Bu zat bir defa gözlerini kapadı derin bir vecde daldı. Neden sonra tekrar gözlerini açtı, bize lütfen iltifat etti:

'Sizinle müşerref oldum, memnunum.'

Tekrar gözlerini kapadı. Bu nâzikâne sözlere cevap vermeğe hazırlanırken kendinden geçmiş bir şahsiyetin huzurunda bulunduğumu sezdim. Cevap vermek mi, yoksa vermemek mi lâzım geldiğinde tereddüt ettim. Naci Bey'in yüzüne bakım. O da çok durgundu. Kendisinde bir defa daha konuşmaya takat bulunup bulunmadığını beklemeyi tercih ettim. Biraz sonra gözlerini açtı:

'Seyahat edeceğiz değil mi?', dedi.

'Evet seyahat edeceğiz!' dedim. İtiraf edeyim ki bir mecnunla karşı karşıya bulunduğumu derhal hissetmiş, fakat mantıklı bir konuşmaya girişmekten kendimi menetmiştim. Hemen ayağa kalkıp dedim ki: Efendi Hazretleri, beraber seyahat edeceğiz. Seyahat iki gün sonra başlayacaktır. Perşembe akşamı garda hazır bulunacaksınız, oradan hareket edeceğiz'.

Veda ettik ve çıktık. Konforlu bir saray arabasına binmiştik. Naci Bey ile aramızda aşağı yukarı şöyle bir konuşma oldu:

'Zavallı bedbaht, acınacak bir adam. Bunlarla ne yapılabilir?'

'Öyledir.'

'Biz ki aklımız, mantığımız vardı, biz ki memleketin mukadderatını, bu gününü, yarınını anlamış insanlarız, ne yapabiliriz?'

Naci bey: 'Güç!' dedi."[26]

Hazırlıklar tamamlandı, Almanya'ya götürülecek hediyeler seçildi. Bunlar daha çok özel ambalajlı Türk sigaralarıydı. Veliaht, hareketinden bir gün önce, Padişah Sultan Mehmed Reşad'ı ziyaretle veda etti. Mustafa Kemal Paşa ve Albay Naci Bey, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğinden Saraya gönderilen Gezi Programı'nı bir kere daha gözden geçirdiler.

Heyet, *Balkan Trenine* bağlanacak olan özel bir vagonla, Sofya - Budapeşte - Viyana üzerinden Almanya'ya gitmek üzere, 15 Aralık 1917 Cumartesi akşamı saat 18 sularında Sirkeci Garı'na geldi. Gar'da olağanüstü hazırlıklar vardı. Harbiye Bakanlığından bir tören bölüğü, bir polis birliği ve bir bando Gar'da yerini almıştı. Veliahdı ve heyetini uğurlamak üzere Şehzade Abdülmecid, Şehzade Abdurrahim, Sadrazam Talat Paşa, Başkomutan Vekili ve Harbiye Bakanı Enver Paşa, Şeyhülislâm Musa Kâzım, Ayan Reisi Refet, Adliye Bakanı Halil, Maliye Bakanı Cavid, Tarım Bakanı Mustafa Şeref, P.T.T. Bakanı Haşim, Gar'a gelmişlerdi. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Kont Bresdorf ile Alman Askerî Murahhası General Lusof'ta uğurlayanlar arasındaydı. Ayrıca, trenin uğrayacağı ülkeler büyükelçileri olan Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Palavicini ile Bulgar Büyükelçisi M. Kuluşef'te gelenler arasındaydı.[27]

Daha önce Vahideddin'e etrafındaki adamlara haber gönderip, seyahatlerinin bir çeşit askerî bir ziyaret olacağını özellikle belirtmiş ve Veliahd'ın üniformasını giymesini istemişti. Gara geldiğinde Vahideddin'in sivil giyinmiş olduğunu gördü. Bundan sonrasını Mustafa Kemal şöyle anlatır:

"Veliahdın teşrifatcısı olan İhsan Bey isminde bir adam vardı, kendisine dedim ki:

'Ben veliahd hazretlerinin üniforma giymesi için haber yollamıştım. Söylemediniz mi?

Bana saray adamlığının verdiği bir gururla: ' Siz kim oluyorsunuz?' dedi.

'Ben sana kim olduğumu söyleyecek vaziyette değilim. Veliahd hazretlerinin üniforma giymesi lâzım olduğunu söylettim. Kendisine söylemedin mi, söylemedin mi?'

Bu cümleler ağzımdan biraz sert çıktı, o zaman bana cevap vermeğe mecbur kaldı:

'Ben söyledim, fakat yapmadı.'

'Niçin yapmadı?'

'Müsaade ederseniz izah edeyim', dedi.

Anlattığına göre Veliahda (feriklik) orgenerallik rütbesi verilmiş. Sonra da liva (korgeneral) olduğunu bildirmişler; O da kırılarak, madem ki benden ilk rütbeyi almışlar, aşağı rütbeye tenezzül etmem, demiş ve hiç bir rütbeye lâyık olmayan Vahideddin işte bu sebeple sivil gelmeyi tercih etmiş."[28]

Teşrifatçıyla daha fazla uğraşmanın anlamsızlığını gördü. Binecekleri tren hazırdı. Bir askerî müfreze resmi uğurlama düzeninde Veliahdı uğurlamak için bekliyordu. Başkumandan vekili Enver Paşa da orada idi. Veliahdın yanına yaklaştı. Aralarındaki konuşmayı Mustafa Kemal anlatıyor:[29]

'Asker hazırdır, kendilerini selamlayınız', dedim. Vahideddin yüzüme baktı.

'Nasıl?' demek istiyordu. İşaret ettim: 'Siz yürüyünüz, arkanızdan biz geleceğiz!'

Vahideddin askerin önünden geçerken iki elleri yukarıda anormal ve şuursuz selam vererek yürüdü. Geriye dönüp trene bindik. İçine girdiğimiz salonun pencerelerini açtırarak tren hareket edeceği sırada Vahideddin'e:

'Bu pencereden askeri selamlayınız!' dedim.

'Niçin lâzım mıdır?' dedi.

'Evet lâzımdır.'

Veliaht yapılan ikazları kabul ediyor, denileni yapıyordu. Tren İstanbul'dan ayrıldı. Vahideddin beraber bulundukları salonun gerisindeki başka bir salonda kendine hazırlanan kompartımana gitti. Mustafa Kemal veliahdın ayrıldığı salonda yatacaktı. Fakat salonun her tarafında bir takım bavullar, sepetler v.s. olduğunu gördü. Daha önce Vahideddin'in çok yakını Refik isminde bir görevliyi uyarıp, 'Vahideddin'in yanında yatmak istiyorum. Onunla beraber bulunayım.', demişti, ama bu kişi ona önce söz vermişken, sonradan yapmış olduğu düzenlemeyle Vahideddin'in adamları her tarafı doldurmuştu.

'Niçin böyle yaptınız?' dedi. Karşılığında ilginç bir yanıt aldı:

'Efendimiz bendegânı ile yakın olmak ister. Zat-ı âlînız efendimizi ve o da sizi rahatsız edebilir. Bu sebeple sizi onun vagonuna bitişik bir yerde bulundurmayı tercih ettim.'

Refik'n sözünü haksız bulmadı. Evet Vahideddin'in yakınında uşaklar ve Refik de o uşakların başında bulunmalıydı. Tren İstanbul'dan hayli uzaklaşmış Trakya topraklarında ilerliyordu. Bir görevli geldi:

'Efendimiz sizi salonuna davet ediyor', dedi.

Bu davet sonucu duygu ve düşüncelerini Mustafa Kemal şöyle anlatır: "Doğrusu bu davet beni memnun etti. Yarınki Padişahı yakından tetkik etmek fırsatlarından birincisine kavuşuyordum demekti. Vahideddin'in salonuna girdiğimde kendisini ayakta, beni bekler buldum. Oturdu, bana da oturmak için yer gösterdi. Bu dakikada, sarayında çok defa gözleri kapalı konuşan zatı, büsbütün başka bir vaziyette buldum. Bilakis gözlerini çok kuvvetle açmış ve dikkatle bana bakıyordu'. Bir nutuk söyler gibi, şu tarzda konuştu:

'Afedersiniz Paşa hazretleri, birkaç dakika öncesine kadar kimin ile seyahat etmekte olduğumu bana izah etmemişlerdi. Ancak trenin hareketinden sonra aldığım malumat üzerine gıyaben çok iyi tanıdığım ve takdir ettiğim bir kumandanımızla beraber bulunduğumu anladım. Ben sizi pek iyi bilirim. Arıburnu'nda Anafartlar'da kazandığınız başarılar malumdur. Siz İstanbul'u kurtarmış bir kumandansınız. Beraber seyahat etmekte olduğum için çok memnun ve müftehirim.'

Vahideddin bu sözleri çok ağır, fakat düzenli söylüyordu. Hayret ettim. İcap ettiği gibi cevaplar verdim. Aramızda ciddi ve samimi konuşmalar oldu.

O gece görüştüklerimizi kâfi sayarak kendisini fazla rahatsız etmek istemediğimi söyleyip müsaade aldım.

Salona döndüğüm zaman ferahlık hissediyordum. Düşündüm ki bu zat akıllı olmalıdır.

İstanbul'da ilk buluştuğumuz vakit, o devri bilenlerce anlaşılması kolay olan sebep ve şartların tesiri altında garip bir hal gösteren Veliaht, İstanbul'u terk ettikten, kendisini tamamıyla serbest gördükten ve bilhassa yanına gelenlerin güvenilebilecek kimseler olduğunu anladıktan sonra, şahsiyetini olduğu gibi göstermekte mahzur görmüyordu. Buna göre ben de her şeyi kendisine anlatabilirim, hatta kendisince yapılabilecek bazı şeyler üzerinde faaliyete geçirebilirim, ümidine kapıldım.

Seyahat günleri birbirini takip ediyor, her gün biraz, kısa veya uzun mülakat yapıyorduk. Bende hasıl olan kanaat şu idi ki, bu adamla, kendisini aydınlatmak ve kendince yakından, samimi yardımcı olmak şartıyla, bazı işler yapmak mümkündür. Bu görüşümü gerek Naci Bey'e, gerekse öteki zatlara söyledim. Veliaht'ı bu şekilde hazırlamak, memleket menfaatleri hesabına bir vazife olduğuna işaret ettim. Arkadaşlar ve ben bu türlü temaslarda bulunarak seyahatimize devam ediyorduk."[30]

Mustafa Kemal Sofya'da

16 Aralık 1917 sabahı tren Sofya'ya yaklaşıyordu. Veliaht'ın Sofya'dan geçeceği daha önce Bulgar Hükümetine duyurulmuştu. Bulgarlar, Sofya İstasyon'una bir tören birliği çıkarmışlardı. Tren istasyona girer girmez Veliaht, ardından Mustafa Kemal Paşa, Albay Naci Bey vagondan inerek karşılamaya gelen Bulgar Veliaht'ı Boris'in, Kralın Harp Yaveri General Markof'un, Demiryolları Bakanı M. Kuzuncıki ve Dışişleri Bakanlığı ileri gelenlerinin ellerini sıkmış, tören birliğini selamlamışlardı.[31] Sofya'daki Türkiye Büyükelçisi Fethi (Okyar) ve elçilik mensupları da karşılayıcılar arasında idi.[32]

Sofya Gar'ında karşılama töreni ve resmi görüşmeler tamamlandıktan sonra Vahideddin, Fethi Okyar'ı vagonuna davet ederek, Bulgarların izlediği politika üzerinde bilgi almıştı. Fethi Okyar, yayınlanan anılarında bu görüşmeyi kısaca şöyle anlatır : "Anlattıklarımı gözleri yarı kapalı dinledi. Sözlerim bitince gözlerini açtı, yüzüme dikkatle baktı:

"Bunları Bab-ı Âli'ye, bana anlattığınız gibi yaz."

Bunun vazifem icabı olduğunu, yerine getirdiğimi söyleyince de:

"Yine yazınız, devamlı olarak yazınız," dedi. "Ne demek istediğini açıklıkla anlayamadım.."

Daha sonra Mustafa Kemal'le Fethi Okyar baş başa, tren hareket edinceye kadar görüştüler. Mustafa Kemal'in kendisine; "Yolculuğa katılmasının Sadrazam Talat Paşa'nın Veliahd'a telkini olduğunu" söylediğini ve "Sultan Reşad hasta... Bu zat yakında padişah olacak... Her fırsattan faydalanarak kendisine hakikatleri anlatmaya çalışacağım..."[33] amacında olduğunu ekler.

Tren, Sofya'dan sonra Belgrad üzerinden, 17 Aralık 1917 günü Macar topraklarına girmişti. Avusturya-Macaristan Osmanlı Devleti'nin müttefikiydi. Budapeşte Gar'ında, Heyeti, Türkiye Başkonsolosu ve Budapeşte Valisi daha birkaç kişi karşılamış, Viyana'ya uğurlamışlardı. Viyana'ya gelindiği zaman Gar'da kimseyi bulamadılar. Bu işleri ve karşılama törenlerini düzenleyen eski Başmabeyinci Lutfi Simavi , şaşırıp kalmıştı. Neden sonra durum anlaşıldı. Trenin Viyana'ya varış günü ve saati Türk Büyükelçiliği'ne ve Avusturya Dışişleri Bakanlığı'na yanlış bildirilmişti. Geceyi Viyana'da vagonda geçirdiler. Ertesi sabah 18 Aralık 1917 Salı günü özel vagon, Münih'e hareket edecek bir trene bağlandı.[34]

Heyetin Almanya'da ilk durağı Münih oldu. Almanlar, konuklarını Batı Cephesi Genel Karargâhında karşılayacakları için, Münih'te resmi bir karşılama töreni düzenlememişlerdi. Tren burada kalıyor, Frankfurt üzerinden Genel Karargâhın bulunduğu Bad Kreuznach adlı küçük kasabaya gitmek için, özel vagonun ayrı bir trene bağlanması gerekiyordu. Bunun için Münih'te 4-5 saat beklenecekti. Tren Münih Gar'ında durduğu zaman, Berlin'deki Türk Büyükelçisi İsmail Hakkı Paşa'nın, Heyete katılmak üzere, burada beklemekte olduğu görüldü. Ayrıca Bav-

yera Harbiye Bakanlığı, Heyetin şehri gezmesi için mihmandar bir subay, bir de özel otomobil göndermişti. Vagon bağlanıncaya ve hareket saatine kadar şehrin görülecek yerleri gezildi. Gece geç vakit Münih'ten ayrıldılar.[35]

19 Aralık 1917 Çarşamba... Veliaht'ın ve Atatürk'ün bulunduğu tren sabah erken, Alman Genel Karargâhı'na doğru yol almaktadır. Karargâha yakın istasyonlardan Rockenhausen'e gelindiği sırada, Alman İmparatoru II.Wilhelm'in mihmandar olarak gönderdiği 15.Kolordu Komutan Vekili Korgeneral Baron Von Süsskind, Strasburg Askerî Valisi ye Kolordu Kurmay Başkanı General Von Beerrenhorst, İmparatorun Yaveri Binbaşı Von Hirschfeld konuklara "Hoş geldiniz," demişlerdi. Ayrıca, savaş boyunca Almanya'da Türk Askerî Delegesi olarak bulunan Zeki Paşa da Rockenhausen İstasyonu'nda, Türk Heyetine katılmıştı. Tren 15 dakika durakladıktan sonra Genel Karargâha doğru hareket etti.[36]

Yarım saat sonra tren, Alman Genel Karargâhı'nın bulunduğu Bad Kreuznach'a geldi. Garda, Kayzer Wilhelm'in yeğeni Prens Waldemar ve başka yüksek rütbeli subaylar karşıladılar. Kalabalık heyet, otomobillere taksim olmuşlardı. Vahideddin, Prens Waldemar'la birlikte bir otomobile, Mustafa Kemal Paşa da Korgeneral Baron Von Süsskind'le ayrı bir otomobile bindiler. Öteki konuklar, rütbe ve görevlerine uygun karşılayıcılarla otomobillere binmişlerdi. Kortej Karargâh'a hareket etti.[37]

Karargâh'ın önündeki geniş meydan, Türk ve Alman bayrakları ile süslenmiş, süslü üniformalarıyla bir bölük asker, Karargâh'ın sağında yerini almıştı. Kortej, meydana gelir gelmez, bando Osmanlı marşları çalmağa başladı. Veliaht ve Mustafa Kemal Paşa otomobillerinden indikleri sırada, Kayzer II.Wilhelm'de, sağında Alman Orduları Baş Komutanı Mareşal Von Hindenburg, solunda Alman 7.Ordu Kurmay Başkanı General Erich Ludendorff olduğu halde, konukları karşılamak üzere hazırlanıyorlardı. Askerî birliğin önünden geçen heyet, Karargâh'ın kapısı önünde bekleyen İmparator'a doğru ilerledi.[38]

Karşılama törenini İmparatorla tanışma ve görüşmeleri, Mustafa Kemal anılarında şöyle anlatır[39]:

"Büyük Alman Karargâhı'nın bulunduğu küçük bir kasabaya gelmiştik. Bizi, İmparatorun Karargâhı'nın önüne dizilmiş heybetli bir Alman kıt'ası selamladığı sırada bizzat Kayzer, giriş selamlığında karşılamaya iştirak ediyordu. Girişten büyücek bir hole geçtik. Orada İmparator, Hindenburg, Ludendorff ve bütün karargâh büyükleri Veliaht'ı ve onun yanında bulunanları kabul ediyordu. Kayzer, Veliaht'la, Naci Paşa vasıtası ile birkaç kelime konuştuktan sonra, Vahideddin'e: 'Yanınızda bulunanları İmparator'a takdim etmeniz lazımdır' denildi. Veliaht beni İmparator'a takdim etti. Bir eli göğsü üzerinde düğmelere sokulmuş olan İmparator, öteki eliyle elimi tuttu, çok yüksek sesle Almanca olarak:

"On altıncı Kolordu... Anafarta..." dedi. Hazır bulunanlar, İmparatorun ihtarı üzerine bana döndüler.

Ben Kayzer'in ne demek istediğini anladığım için biraz sıkıldım, önüme baktım. İmparator, benim bu mahcup ve mütevazı halimden şüphelenerek, yanlış bir şey söylemiş olması ihtimalini düşünmüş olsa gerek ki bana sordu:

"Siz 16.Kolordu Komutanlığı ve Anafartalar'ı yapmış olan Mustafa Kemal değil misiniz?"

Almanca sorulan soruya Fransızca cevap verdim:

"Evet Ekselans..."

Siz, yahut "Kayzer" demek lazımdı. Ne yalan söyleyeyim, insan dilini alıştıramadığı şeyleri söylemekte güçlük çekiyor. Bu benim düştüğüm birinci hatada değildi. Bulgaristan Kralı Ferdinand'la ilk defa karşı karşıya geldiğim zaman aynı hatada bulunduğumu hatırlarım.

Karargâh'ta, çok güzel ve rahat yerleştirilmiştik..."

Eski bir otel olan Karargâh'ta Veliaht ve Mustafa Kemal Paşa ayrı ayrı dairelere yerleştirilmişlerdi.[40]

Odalarında kısa bir dinlenme yapan konuklar, az sonra oturma salonunda bir araya geldiler. Önce Mareşal Hindenburg'u, daha sonra General Ludendorff'u makamlarında ziyaret gerekiyordu. Saat 11'de Mareşal Hindenburg'a gidildi. Mustafa Kemal bu ziyaretleri ve yapılan görüşmeleri yine anılarında tüm ayrıntıları ile anlatmaktadır:[41]

"Veliaht tarafından bazı ziyaretler yapılmak lazım geldi. Mesela Hindenburg'u, sonra Ludendorff'u ziyaret ettik. Ben, Naci (Paşa), Veliaht ile beraber bulunuyorduk.

Hindenburg'un ufacık bürosunda idik. Mareşal masasının başında sol ilerisindeki koltukta Vahideddin, onun yanında da Almanca bilen Naci Paşa oturuyordu. Ben Hindenburg'un sağındaki sandalyede idim. Veliaht ve Hindenburg birbirleriyle görüşüyorlardı. Kısa ve merasim kabilinden olan böyle bir mülakatta çok önemli şeyler konuşulmak âdet olmamakla beraber Hindenburg, Veliaht ve onun vasıtası ile bütün Türk milletine çok teselli edici sözler söylüyor, Veliaht ta bu sözlere teşekkür ediyordu.

Ben, Hindenburg'un sözlerini, kibar ve misafirperver olduğu için ancak nezaket olarak söylediğini sanıyordum. Yoksa sözlerin manası beni meyus edecek mahiyette idi. Konuşmaya katılmayı uygun görmedim. Ludendorff da Vahideddin'i büyük nezaket ve dikkatle kabul etti. O da Mareşalin temas ettiği mevzular üzerinde teselli verici izahlarda bulundu. Bilhassa o günlerde Kuzey-Batı cephesi üzerinde Müttefik orduları üzerine başlattıkları parlak taarruzdan bahsetti. Bu taarruzu esasen biliyorduk, fakat bu taarruzla alınabilecek neticeyi Ludendorff'un dilinden işitmek için sabırsızlanıyordum. Gördüm ki konuşmanın hedefi bu değildir. Alman ordularının taarruz etmekte olduğunu söylemekle Alman milleti ve müttefiklerinin maneviyatını yükseltebilecek teminat vermekten ibarettir. Şüphemi gidermek için General'e kısa bir soru sordum:

"En nihayet taarruz kuvvetleri hangi hatta kadar gidebilecektir?"

Veliaht maiyetinde bulunan bir subayın damdan düşer gibi sorduğu bu soruya karşı Ludendorff, nezaket içinde devam ettiği beyanatını kesti, biraz düşündü, biraz da yüzüme baktı ve dedi ki:

"Biz taarruz ediyoruz, neticesini olaylar gösterecektir."

Cevap verdim:

"Yapılmakta olan taarruz neticesinin ne olabileceğini anlamak için olayları beklemeye lüzum olmadığını sanıyorum. Çünkü yapılan taarruz, en nihayet 'parsiyel' [parça parça] bir taarruzdur."

Ludendorff tekrar yüzüme baktı, ne demek istediğimi pek iyi anladı. Cevap vermeyerek sustu. Konuşma burada kaldı, ziyarete son verildi.

İmparatorluk karargâhı yapılan otelin içinde Vahideddin'in odasında, Vahideddin, ben, Naci (Paşa) konuşuyoruz. Bütün seyahatimiz sırasında benim açtığım genel ve hayati sorunlar üzerindeyiz. Başkumandanlık Vekaletinin, Alman Ordusuna dayanılarak, katlanmaya devam edeceğimiz fedakârlığın mutlaka parlak bir başarı ile son bulacağı hakkındaki fikri ve bu fikri memlekette yaymaya çalışmaktaki mantıksızlığı izah ve ispata çalışıyordum. Bana bu sözleri söyleten sebep, kısa sorum karşısında Ludendorff'un akıbetleri Tanrı'ya bırakan bir tevekkülü andırır durumu idi. Çok istiyor ve çalışıyordum ki yarının padişahı tam yerinde benim dediklerimi çok iyi anlayabilsin. Bilmem neden böyle bir şeye ümit bağlamak istiyordum. Verdiğim izahat, Veliaht'ın tasvip eder işaretleriyle karşılanmakta idi. Bu sırada yüksek bir takım sesler, otelin boşluklarını doldurarak bizim oturduğumuz salonun içine kadar geldi:

"Kayzer... Kayzer..."

Kapı vuruldu. Kayzer'in Veliaht'ı ziyaret etmeye gelmekte oldukları bildirildi, İmparator'u karşılamaya çıktık. Kayzer salona girdi. Hep beraber oturduk. İmparator, gerçekten çok kibarca konuşuyor, sadık vefalı Osmanlı Devleti'nin çok değerli bir Alman müttefiki olduğundan ve bilhassa Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın bu dostluğun değer ve yüksekliğini anlayarak çalıştığından, Alman Başkomutanlık ve Genel Kurmayının bu seçkin kişiye çok güven ve itimat beslemekte olduğundan bahsediyordu.

Ben Vahideddin'in sağında idim. Naci Paşa tam karşımızda bulunuyordu. İmparator solundaydı. Aşağı yukarı şu soru, Naci vasıtasıyla Vahideddin tarafından İmparatora soruldu:

"Türkiye'nin Almanya'ya karşı vefasından, sadakatinden, yakın gelecekte Alman müttefiklerinin başarıya ulaşacaklarından bahseden beyanatları, Osmanlı Devleti'nin yarınını düşünmek durumunda bulunan bizlere büyük ferahlık ve teselli vermiştir. Ancak bir noktayı daha açıklıkla anlamak ihtiyacındayım. Türkiye'ye karşı düşman tecavüzleri durdurulamayarak ilerlemektedir. Eğer bu darbeler başarıya ulaşırsa Türkiye mahvolacaktır. Bu darbeleri durdurmak için kâfi teminat

ifade eden beyanatlarını dinleyemedim. Lütfen bu hususta beni biraz tenvir ve tetmin buyurur musunuz [aydınlatır ve şüphemi giderir mi... e.m.]? "

Bu soru üzerine İmparator oturduğu sandalyeden hemen ayağa kalktı:

"Türkiye'nin muhterem Veliahtı, anlıyorum ki, sizin zihninizi bulandıranlar vardır. Ben Alman İmparatoru olarak size gelecekteki başarılardan bahsettikten sonra şüpheniz kalır mı, kalmalı mı?"

Veliaht, olumlu cevap vermekle birlikte endişesinin yok olmadığını da ilave etti.

İmparator, kalktığı sandalyeye artık oturmadı. Bizi terk edeceğini nezaketle ima etti. Salonun kapısına doğru yürüdü. Vahideddin ve arkasından bizler, Kayzer'le birlikte salondan dışarı çıktık. Kayzer, soldaki bir koridordan gidecekti. Ben Kayzer'in hoşuna gitmediğimi anladığım için, aksi koridora doğru biraz uzakta durdum. İmparator, Veliaht'ın ve ona yakın Naci Paşa'nın ellerini sıkarak uzakta bulunan bana baktı, ilerlediği koridora doğru yürümeye başladı. Benim elimi sıkmamıştı. Hakkı vardı. Veliaht'ın refakatinde bulunan herhangi bir generalin elini sıkmak için onun ayağına mı gelecekti. Kusurumu itiraf ederim. Bilmem neden durgun, hareketsiz, sabit ve dalgın bir vaziyet almıştım. İmparator, iki-üç adım yürüdükten sonra tekrar geri döndü, bana yaklaştı:

"Affedersiniz, sizin elinizi sıkmamıştım," dedi. Elimi uzattım, çok nazik iltifatlarda bulundu..."

Alman İmparatorunun Yemeğinde

O gün Kayzer II.Wilhelm, konuklara, İmparator Köşkü'nde bir öğle yemeği veriyordu. Yemekte, Kayzer'le birlikte Prens Waldemar, Başbakan Kont G. Hertling, Mareşal Von Hindenburg, General Lundendorff, Amiral Von Holsndrof, öteki generaller, Avusturya-Macaristan ile Bulgaristan Askerî Delegeleri, Berlin Büyükelçisi İsmail Hakkı Paşa, Almanya'da Askerî Müşavir Zeki Paşa ve İstanbul'dan gelen Türk Heyeti vardı. Kayzer'in sağına Vahideddin, soluna da Mustafa Kemal Paşa oturmuştu. Öteki konuklar ve davetliler rütbe sıralarına ve makamlarına göre yerlerini almışlardı. Yemek, dostça konuşmalar içinde geçti. Yemekten sonra, bitişik salona geçildi. Burada Türk Heyeti, birlikte getirdikleri, özel ambalajlı Türk sigaralarını Alman davetlilere ikram etti. Vahideddin, değerli taşlarla süslü altın bir ağızlığı Kayzer'e hediye etmişti. Kayzer de Türk konuklarına altın işlemeli birer sigara tabakası, birer kırmızı Kartal Nişanı ile imzalı fotoğraflarından hediye etti.[42]

Çok samimi ve ilginç konuşmaların yapıldığı bu yemekte konuşulanları, Mustafa Kemal anılarında şöyle anlatır:[43]

> *"İmparator'un akşam [öğle yemeği] yemeğine davetli idik. Kayzer'in karşısında bir Prens, sağında Vahideddin, solunda da ben bulunuyorduk. Benim solumda Ludendorff*

vardı. Ludendorff, Fransızcası ile benimle görüşüyordu. İmparator, Ludendorff'a Almanca:

"Sağındaki adamla konuş," dedi.

"Onu yapıyorum," cevabını verdi.

Bu konuşmayı anlayacak kadar Almanca bildiğim için İmparatorun hatırlatmasını ve Ludendorff'un ne demek istediğini sezmiştim. Kafası çok büyük askerî hareketleri idare etmekten yorulan Ludendorff yemek sırasında, hatırımda yer tutacak kadar ciddi bir konuşma konusu bulamadı.

Yemek bitti. Salona bitişik, adeta onun büyük bir benzeri olan başka bir salon vardı. Sofrada hazır bulunanlardan bir kısmımız oraya geçtik. İmparator, Hindenburg, Ludendorff, Alman Başbakanı olduğunu sandığım bir zat, bizim tarafımızdan da Veliaht, Hakkı Paşa ve bizler... İmparator, bir köşede ayakta, Veliaht ile tatlı tatlı konuşuyor. Ben, arkasını iki salonu bitiştiren kavsin duvarlarına dayamış, çok heybetli ve canlı, gözlerinden gerçekleri anladığı anlaşılan fakat anladıklarını her konuştuğuna söylemekten çekinen, yüksek bir şahsiyet karşısındayım: Hindenburg!. Onunla görüşmek istiyor, kendisini bilhassa Veliaht'la birlikte ziyarete gittiğimiz vakit temas etmiş olduğu tatlı mevzua getirmeğe çalışıyordum. Mareşal, ziyaretimiz sırasında Suriye vaziyetinin düzeldiğini, son günlerde yeni ve taze bir süvari tümeninin savaş meydanına sokulduğunu söylemişti. Halbuki bu büyük adamın bahsettiği, tabiî oradaki komutanların verdiği raporların bildirdiği idi. Gerçekte bu süvari tümeni ben henüz 2.Ordu komutanı iken Yıldırım Orduları Grubunu desteklemek için bu gruba gönderilmesi istenen tümen idi. Ben 7.Ordu Komutanı olmadan önce, bu süvari tümeninin kurulmasına çok çalışmıştım. Ancak toplanabilen kuvvet o kadar güçsüz idi ki, önce zayıf hayvanları, Re'sülayn civarındaki otlaklarda beslemek ve ondan sonra istifade edilebilir bir hale gelip gelmediğini yeniden araştırmak lazımdı. Ben aylarca sonra, 7.Ordu Komutan'ı olduğum zaman, bu tümenden istifade edip edemeyeceğimi sordum. Aldığım ciddi bir rapor, tümenin bir kuvvet olmadığı mahiyetinde idi. Alman büyük karargâhında Hindenburg'un ağzından işittiğim şu idi ki bu tümen savaş meydanına girmiştir. Durumu da düzeltmiştir. Mareşal'e bu macerayı hikâye ettim, dedim ki:

"Benim söylediğim sözler, sizin aldığınız raporlara uymayabilir. Fakat, güvenebilirsiniz ki doğrudur. Suriye'de vaziyet düzelmiş değildir. Bunu kabul ediniz. Sonra, siz önemli bir taarruz yapıyorsunuz, zannetmem ki buna çok bel bağlamış olasınız. Bana söyler misiniz, güvenle elde edileceğini ümit ettiğiniz hedef ve maksat nedir?"

Büyük ve ihtiyatlı asker, benim bu soruma cevap verebilir miydi? Zaten kendisinden bunu bekleyemezdim. Bu, belki de biraz laubalice durumum, ihtimal İmparatorun sofrasında bize ikram edilen nefis şampanyaların tesiri ile olmuştu. Mareşal söylediklerimi dikkatle dinler gibi göründü. Sonra çok sade ve sevimli bir cevap verdi. Salonun ortasında duran ve üzerinde çeşitli sigaralar bulunan ufak bir masa vardı.

"Ekselans," dedi. "Size bir cıgara takdim edebilir miyim?"

Hindenburg her şeye cevap vermişti. Ortadaki masaya gittik, kendi eli ile bana bir sigara verdi.

Meğer, Vahideddin'le konuşan İmparator bizim konuşmamızla ilgilenmiş, Almanca olarak sordu:

"Ne diyor?"

Mareşal cevap verdi:

"Bir şeyler.."

Ben sigarasını yaktıktan sonra Hindenburg'u bıraktım. İmparatorla konuşan Vahideddin'in yanına gittim:

"Gerçekleri anlıyor musunuz?" diye sordum. "Konuştuğunuz Almanya İmparatoru'dur. Benim size arz ettiğim endişeleri giderecek tek bir kelime söyledi mi?"

"Hayır," dedi.

"Konuşmaya devam ediniz, ciddi konuşunuz," dedim.

Bütün endişelerinizi İmparator'a söylemekte tereddüt etmeyiniz. Sizden memnun olmasa bile hiç olmazsa Türkiye'de durumları görmüş olanların bulunduğuna inanacaktır.

Veliaht masum bir tavır takınarak:

"Öyle yapıyorum," dedi.

O gün, saat 16'ya doğru, Kayzer II.Wilhelm önceden hazırlanmış bir program gereğince Flander Cephesi'ne gideceği için, Veliaht'tan izin istemiş ve Almanya'da iyi seyahatler dileyerek veda etmişti. Kayzer ayrıldıktan sonra, Prens Waldemar, konukları Cambre çatışmasında İngilizlerden alınmış tankları görmeğe davet etti. General Ludendorff'da olduğu halde tanklar görüldü. Buradan, bir çay içmek üzere, Prens Waldemar'ın Rhein nehri kıyısındaki küçük villasına gidildi. Rhein nehrine bakan terasta birlikte çay içtiler. Bu sırada Waldemar, villasındaki özel silah koleksiyonunu da göstermek fırsatını bulmuş oldu.

Akşam saat 20'de, Mareşal Von Hindenburg, dairesinde bir yemek veriyordu. Konuklar, hazırlanmak üzere Karargâhtaki odalarına çekildiler.

Hindenburg'un yemeği de İmparator'un yemeğinden farksızdı. Yemeğin sonuna doğru Hindenburg ayağa kalkarak şu konuşmayı yaptı:

> "Müttefikimiz Osmanlı Devleti'nin değerli temsilcilerine bir kere daha teşekkür ediyorum. Osmanlı Ordusu'nun bu büyük ve yaygın savaşta göstermiş olduğu olağanüstü fedakârlık ve kahramanlıkları, ortak amacımız uğrunda yapmış olduğu eşsiz hizmetleri hatırlamak ve hatırlatmak, bunu tekrarlamak suretiyle dilimizi ve hafızamızı süslemek, bizler için cidden yüksek ve kutsal bir görevdir."[44]

Daha sonra kadehini kaldıran Hindenburg'un bu sözlerine, Veliaht, teşekkürle karşılık verdi.

Yemekten sonra konuklar, Hindenburg, Ludendorff ve öteki Alman davetlilere veda ettiler. Gece yarısına doğru, trenle Strasburg'a hareket edildi. Hindenburg ve yanındakiler, Gar'a kadar gelmiş ve konuklarını uğurlamışlardı.

Yüklü ve yorucu geçen bir günden sonra özel vagonlarında derin bir uykuya daldılar.

20 Aralık 1917 Perşembe, tren, sabah saat 9'a doğru Strasburg Gar'ında durdu. Württemberg Krallığı Prensi ve bu bölgenin Flandres - Lorraine Ordular Grubu Komutanı Dük Von Albrecht, Alsas - Loren Askerî Valisi General Von Beerenhorst, Strasburg Belediye Başkanı, yüksek rütbeli subaylar konukları

karşılıyorlardı. Karşılama töreninden sonra, konuklar otomobillere bindirildi. Şehir içinde bir gezinti yapıldı.[45]

O gün öğle yemeği Dük Von Albrecht'in sarayında yenildi. Burada da karşılıklı yemek konuşmaları, kaldırılan kadehler bir-iki saati aldı. Öğleden sonra, otomobillerle güney - batıdaki Fransız sınırına yakın II.Wilhelm siperlerine kısa bir gezinti yapıldı. Asıl ziyaret edilecek cephe Colmar'daydı. Almanlar tüm ağırlıklarını oraya vermişlerdi. Akşama doğru tekrar Strasburg'a döndüler. Akşam yemeğini yine Von Albrect'in sarayında yediler ve geceyi burada geçirdiler.[46]

BATI CEPHESİNİ ZİYARET

21 Aralık 1917 Cuma, Almanlar, Türk konukları üzerinde olumlu bir etki bırakmak ve Türklere güven vermek üzere, Batı Cephesi'nin seçilmiş bir bölgesini ziyaret için, dikkatli bir program hazırlamışlardı.

Sabahın erken saatlerinde Strasburg Gar'ında Dük Von Albrecht ve beraberindekilere veda edildi. Türk Heyeti, Alsas Bölgesi'ndeki Güney - Batı Alman Cephesi'ne bir ziyaret yapacaklardı. Alnıanlar bu cephede ya savaşı kazanırlar ya da kaybedebilirlerdi. Onun için kışın bu şiddetli günlerinde bile taarruzlar aralıksız sürdürülüyordu.

Hava sisli ve soğuktu. Özel Tren, yüksek tepelere doğru ilerledikçe, sis kaybolmaya başladı. İki saat sonra Colmar Gar'ına vardılar. Gar'da Cephe Komutanı Korgeneral Von Koendel, öteki Generaller ve yüksek rütbeli subaylar karşıladılar. Buradan hep birlikte otomobillere binilerek Cepheye hareket edildi.

Konukların bulunduğu uzun ve gösterişli konvoy, Fransız siperlerinin karşısında mevzilenmiş bulunan Bavyera siperlerine ve buradaki karargâha gelince durdu. Birlik komutan ve subayları konukları karşıladılar. Kısa bir tanışma töreni oldu. Gözler, Vahideddin'den daha çok, Mustafa Kemal'in üzerindeydi. Generaller ve subaylar onun çevresinden ayrılmıyor, birbirlerine Anafarta, Kafkas kahramanı diye gösteriyorlardı. Aslında, Mustafa Kemal, başından beri, ciddi ve vakur görünüşü, açık ve gerçekçi konuşmaları ile dikkatleri hemen üzerinde toplamıştı.

Karargâhta, duvara asılı renkli bir harita üzerinde general Von Koendel, cephe durumunu ve yapılan taarruzları açıklayıcı bir konuşma yaptı. Konuşmaları Albay Naci Bey, Türkçe'ye çeviriyordu. Daha sonra hep birlikte siperleri ziyaret ettiler.

Buradaki Alman siperleri bir gün önce, çok yoğun, düşman topçu ateşiyle karşı karşıya kalmıştı. Vahideddin ve Mustafa Kemal ağır adımlarla siperlere doğru ilerlediler. Askerler tören duruşu iki sıra olmuşlardı. Vahideddin onları selamladı. Kendilerine Türk Ordusu'nun selamlarını getirdiğini, yakın zamanda her iki ordunun zafere ulaşacağını, buradaki kahraman birliği ziyaret etmek-

ten, güçlü komutanlarla tanışmaktan çok memnun olduğunu söyledi. Bu sözleri Naci Bey tarafından Almancaya çevrilince askerler üç kez "hurra" diye bağırarak alkışladılar.[47]

Sırayla siperlere atladılar. Vahideddin, bir makineli tüfeğin yanı başında, bir şarapnel parçası bulmuş, bunu küçük bir çam dalına bağlatmıştı. Hatıra olarak saklıyacağını söylüyordu. İndiği siperdeki tüm askerlerin teker teker ellerini sıktı.[48]

Mustafa Kemal ise, ateş hattının ilerisinde subaylarla görüşüyordu. Ziyaretin bu bölümünü Mustafa Kemal, anılarında şöyle anlatır:[49]

Cephede büyücek bir karargâha varmıştık. En yüksek kumandan bizzat bütün hareketlerin çok tatlı renklerle gösterilmiş olduğu bir harita üzerinden hepimize durumu izah ediyordu. Sözleri parlak ve sanatkârca idi. Vahideddin bu beyanat karsısında sarsıldı, yakınında bulunan bana, kulağıma seslendi: 'Ya buna ne dersiniz?' deyince hemen cevap verdim:

"Haritada gösterilen bu durumu yerinde görmek arzusunu izhar ediniz."

Öyle yaptı, asıl ateş cephesine gittik. Orada da büyük, küçük komutanlarla buluştuk, Bize, nereye gideceğimiz lazım geldiğine dair hemen bir plan hazırlanmıştı. Bu planı gördükten sonra hemen dedim ki:

"Cephe komutanı bize genel durumu izah etti. İçinde bulunduğumuz muharebe cephesi işte o izahattan öğrendiğimizdir. Müsaade edilir mi, bu sizin yaptığınız planı bırakalım, benim göstereceğim yere gidelim. Bir kargaşalık oldu. Vahideddin hazır krokiye göre götürüldüğü istikamette yürüdü. Bende asker inadı uyandı. Arkalarından gitmedim, edinmiş olduğumuz haritaya güvenerek ateş hattının bir noktasına yürüdüm ve ateş hattının gerisinde bir ağacın altına geldim. Orada genç bir Alman subay, ağaç üzerinde gözetleme yapıyordu. Yanımda Alman subayları da vardı. Gözetleme yapan subay aşağı indi, gördüklerini anlattı.

"Müsaade eder misiniz, ben de bu ağaca çıkayım," dedim.

"Hay hay" cevabını verdiler.

Çıktım. Subayın söylediklerini olduğu gibi gördüm. Fakat, asıl önemlisi, bu görünen duruma karşı olan durumdu. Onun için sordum:

"Bu düşman durumu karşısındaki kuvvetiniz, tertibatınız, ihtiyatlarınız nedir? Lütfen bana söyler misiniz?"

Ateş hattının saf subay ve komutanları, Türk müttefiklerinin bir komutanına gerçeği söylediler. O da şuydu: Piyade kuvvetleri hemen hemen yetersiz dereceye gelmişti. Süvari iken piyade gibi kullanmaya mecbur oldukları bir kuvvetten bahsettiler. O da ihtiyat denilebilecek halden çıkmıştı.

Bu bilgileri aldıktan sonra çok hayrette kalarak kendilerine dedim ki:

"O halde tehlikedesiniz!"

"Öyle," dediler.

Ateş karargâhından ayrılırken, İmparator tarafından Vahdeddin'in yanına verilen bir Kolordu Komutanı beni izliyordu. Günlerden beri temasta bulunduğumuz bu zat benimle ilk kez ilgilenmiş göründü. Otomobillere bineceğimiz noktaya kadar atla gidiyorduk. Alman Kolordu Komutanı, yanıma yaklaştı, sordu:

"Siz Vahideddin'in yaveri misiniz?"

"Hayır," dedim.

"Ne münasebetle yanında bulunuyorsunuz?"

"Böyle bir vazife aldığım için..."

"Askerî durumlardan çok iyi anlıyorsunuz. Türkiye'de herhangi bir kuvvete kumanda ettiniz mi?"

Müsbet cevap verdim.

"Alaya kumanda etmiş olacaksınız."

Alaya evvelce kumanda ettiğimi söyledim.

"Tümene de kumanda ettiniz mi?" dedi.

Sorusuna tekrar evet cevabını alınca:

"Beni mazur görünüz, ben kolordu komutanıyım. Sizin babanız yaşındayım. Lütfen son kumanda ettiğiniz kuvveti söyler misiniz?"

Bu temiz kalpli adamı meraktan kurtarmak istedim.

"Tümen ve kolorduya kumanda ettikten sonra, ordulara kumanda etmiş bir arkadaşınızım."

Bu cevap Alman Kolordu Komutanı'nı [Bu komutan, Korgeneral Baron von Süsskind'dir] benim hiç tahmin etmediğim bir şekilde duygulandırdı.

"Affedersiniz, biz şimdiye kadar size yanlış hitap ediyormuşuz, demek siz ekselanssınız."

Alman Ordusu'nda, Kolordu'dan büyük kuvvetlere komuta edenlere "ekselans" denildiğini de ilave etti. Bu güzel kalbli askerin misafirlik süresinin sonuna kadar yaş meselesini unutarak, bize çok saygılı muamele ettiğini belirtmek isterim.

Türk Heyeti, öğleden sonra Cephe Karargâhına döndü. Yemeği karargâhın yüksek rütbeli subayları ile birlikte yediler. Heyetin ikram ettiği Türk sigaraları burada umulduğundan fazla rağbet görmüştü.

Almanların Osmanlı Ordusu için yaptığı yardıma Türk heyeti adına teşekkür ediliyordu.[50]

Akşam saat 19.15'te tren Strasburg Gar'ında durdu. Alsas askerî Valisi General Von Beerrenhorst, Belediye Başkanı ve daha başkaları konukları karşıladılar. Otomobillerle doğruca Vali'nin evine hareket edildi. Saat 20.30'da akşam yemeğine oturuldu.[51]

Yemekte karşılıklı konuşmalar yapılmış, yemekten sonra bitişik salonda kahveler içilmişti. Vahideddin'le Alsas Valisi, bir ara Ermeni konusuna değinmişlerdi. Bu görüşme ve Mustafa Kemal'in verdiği cevap, anılarında şöyle yer almaktadır:[52]

"Alsas'ta bir gece valinin evine davet edildik. Güzel, geniş bir salonda Vahideddin, vali ile bir koltukta oturuyor, konuşuyorlardı. Bir aralık Vahideddin, beni bulunduğu masaya davet etti. Gittim. Vali, Vahideddin'e bir soru sormuş. Vahideddin, bazı cevaplar vermiş. Verdiği cevapların benim tarafımdan da tekrarlanmasına lüzum görerek demiş ki:

"Cephelerde bulunmuş, memleketi tanıyan bir komutan yanımdadır. İsterseniz onu da dinleyiniz."

Veliaht'a söz konusu meselenin ne olduğunu sordum:

"Ermeniler," dedi.

Alman Valisi, Ermenilerin çok iyi niyet sahibi olduklarından, Türklerin Ermenilere karşı pek kötü tecavüzlerde bulunduğundan bahsetmiş. Misafiri olduğumuz dost ve müttefik Alman Milletinin yüksek bir valisinin gelecekteki Türkiye Padişahı ile ciddiyetle bu konu üzerine konuştuğunu anlayınca şaştım, Naci Paşa, Vahideddin'in ağzından:

"Bu komutan temas ettiğiniz mesleyi iyi bilir, sizi aydınlatıcı cevaplar verecektir," dedi.

Valiye dedim ki:

"Türkiye'nin Veliaht'ı ile Almanya'nın mümtaz bir valisinin bulabildiği konuşma konusu beni hayret içinde bıraktı. Evvela sizden şunu öğrenmek isterim. Müttefikiniz olan ve bu ittifak uğrunda maddi ve manevi bütün varlığını veren Türkiye'ye karşı tarihin bilmem hangi devrinde var olduğunu iddia eden ve bu varlığını yeniden göstermek için dünyayı kandırmağa çalışan Ermeniler lehine konuşmak fikri size nereden geliyor?"

Bize dair pek eksik bilgi sahibi olduğunu anladım. Bütün fedakârlıklarımıza karşı Türkiye topraklarında bir Ermeni halkı olabileceği anlayışında bulunan bu Vali ile alay ederek konuşmaktan kendimi alamadım. Vali derhal bütün söylediklerinin en nihayet işitilmiş şeyler olduğundan, iddialı olmaktan uzak bulunduğundan bahsederek beni yatıştırmağa kalkıştı. Konuşmayı bitirmek için kendisine dedim ki:

"Vali hazretleri, biz cepheleri dolaşan bir heyetiz. Buraya Ermeni meselesini konuşmak için değil, fakat müttefikimiz olan ve kendisine dayanmakta olduğumuz Alman ordusunun gerçek durumunu anlamaya geldik. Onu anlamış olarak ta memleketimize dönüyoruz."

Vali, Vahideddin'i sofraya davet etti.

Konuklar geceyi Vali'nin evinde geçirdiler.

22 Aralık 1917 Cumartesi. Doğruca Krupp Fabrikalarına gidildi.

Krupp ailesi adına, Baron Gustav Krupp Von Bohlen'in sahibi bulunduğu Krupp Fabrikaları, savaş boyunca, bütün üretimini ağır harp sanayiine vermişti. Türkiye'nin de silah siparişleri vardı. Birkaç yıl önce, Hüseyin Cahit'in (Yalçın) de bulunduğu bir Türk parlamento heyeti, Almanların daveti üzerine Essen'e gelmişler, Krupp Fabrikalarını ziyaret ederek, dökülen Türk toplarını yerinde görmüşlerdi. Bu toplar Çanakkale Savaşları'nda çok işe yaramıştı. Şimdi Türk Heyeti de siyah gözlükler takarak dökümhaneyi yerinde izliyorlardı.[53]

Vahideddin, yapılan açıklamayı dikkatle dinliyor, Mustafa Kemal, bazı silahlar üzerinde fikirlerini söylüyordu. Fabrika üç vardiya ile çalışıyor, bu vardiyaların tümünde yetmiş beş bin işçi[54] bulunuyordu. Bunun otuz beş bini kadındı. Savaş nedeni ile kadın işçilerden çoğu ağır sanayinin zor işlerini üstlenmişlerdi.[55]

Saatler geçti, akşam olmuştu. Fabrika sahibi Krupp Von Bohlen konukları, kendi köşkü olan Villa Hugel'e davet etti.

Villa Hugel'de yüz kişilik bir sofra hazırlanmıştı. Türk Heyeti yemekten sonra, gece yarısına doğru Berlin'e hareket etti.

23 Aralık 1917 Pazar... Bir gün önce, Essen'den gece yarısı hareket eden tren saat 11'de Berlin'in Friedrich Strasse İstasyonu'nda durdu. Garda, Alman Dışişleri Bakanlığı Protokol Genel Müdürü ve yüksek dereceli memurları ile Türkiye Büyükelçiliği Askerî Ataşesi Albay Cemil Bey ve Büyükelçilik memurları bekliyorlardı. Trenden önce Vahideddin, sonra da Mustafa Kemal Paşa indi. Kısa bir tanışma ve görüşmeden sonra otomobillere bindiler.

Berlin'in en büyük ve konforlu otellerinden biri olan *Hotel Adlon*'un büyük daireleri Vahideddin, Mustafa Kemal ve öteki konuklar için ayrılmıştı. Türk Heyeti, Berlin'de on gün kadar, Kayzer II.Wilhelm'in konuğu olarak kalacak, Berlin'i gezecek ve dinleneceklerdi. Konuklar şerefine, *Adlon Oteli*'ne Türk Bayrağı çekilmiş, emirlerine iki otomobil verilmiş, tercümanlar görevlendirilmişti.[56]

O gün öğle yemeğini, *Adlon Oteli*'nde Dışişleri mensupları ile birlikte yediler. Öğleden sonra, saat 14.30'da Vahdeddin, yanında Mustafa Kemal Paşa ve Naci Bey olduğu halde, Tiergarten'deki, Bellevue (Schloss Bellevue) Şatosunda oturan Kraliçe Augusta Viktoria'ya bir nezaket ziyaretinde bulundu. Ziyaret sırasında Veliahd, Kraliçe'ye değerli taşlarla süslü güzel bir broş hediye etti.[57]

Akşam saat 19.30'da Opera Royal'ın İmparator locasında Kraliçe ile birlikte bir operet seyrettiler. Operadan sonra, *Adlon Oteli*'ne döndüler,[58] ertesi gün öğleye kadar *Adlon Oteli*'nde dinlendiler.

Ertesi ve daha sonraki günler, Türk Heyeti Berlin'de gezintiler yaptı. Bu arada gazeteciler Veliaht'la görüşüyor, röportajlar yayınlıyorlardı. Bu günlerde Vahideddin, Heyete askerî müşavir ve tercüman olarak katılan Naci (Eldeniz) e yaveri olmasını önermiş, o da Mustafa Kemal'e danışmıştı; anılarında bu konuya da değinmektedir[59]:

"Berlin'de *Adlon Oteli*'nde İmparator'un misafiri idik. Hepimizi, ayrı ayrı ve güzel yerleştirmişlerdi. Vahideddin böyle ağırlanmaktan biraz gurur duydu. Artık hoşnutluk içerisinde dünya gazetecileri ile temas ediyor, mülakatlar yapıyordu. Bir gün otelde Naci (Paşa) bana dedi ki:

"Vahideddin beni yaver almak istiyor. Bilirsiniz ki ben saray hizmetinden pek memnun olmam."

Cevap verdim:

"Eğer Vahideddin size bunu teklif etmişse derhal kabul etmekliğiniz lazımdır. Bu adam, yarının Padişahıdır. Siz temiz bir insansınız. Onun yanında kendisine hakikatleri pervasızca söyleyecek biri bulunması gerekir. Gerçi saray hizmetinde bulunmak güçtür, ama memleket için her şey yapılır.

Daha önce geçen bazı olaylar var. Bir gün birkaç gazete muhabiri Veliaht'tan yine mülakat istemişler, mülakatta ben de hazır bulundum. Veliaht, İstanbul'dan son güne kadar, aldığı fikirlerin tesiri altında görünüyor, kiminle buluşsa daima aynı fikirlerle konuşuyordu..."

İstanbul'a dönüşten bir gün önce, 31 Aralık 1917 Pazartesi günü saat 10'da, *Adlon Oteli*'nin Konferans Salonu'nda son ve daha geniş bir basın toplantısı yapıldı. Toplantıya, Alman, Avusturya ve Bulgar gazeteciler katıldılar Bir buçuk saat süre basın toplantısında Vahideddin, Kayzer Wilhelm'in davetine teşekkür ederek: *Kayzer'i tanıdıktan sonra, onun ne büyük bir devlet adamı olduğuna bir kere daha inandım. İnsan onun yanında, onunla konuşurken kendini çok rahat hissediyor, alçak gönüllü ve çok açık kalpli bir insan. Doğrusu, ona hayranlığım daha da arttı,* diyordu. Daha sonra Mareşal Von Hindenburg ve General Ludendorff'la olan görüşmelerine, Batı Cephesi'ndeki gördüklerine değinmiş, güçlü Alman Ordusu'nun çok yakın bir gelecekte zafere ulaşacağından emin olduğunu söylemişti. Bu arada Alman askerlerinin Türklere karşı büyük bir sevgi ve sempati besledik-lerini, iki dost ülke askerlerinin bir amaç uğruna omuz omuza silah arkadaşlığı ettiklerini, bundan Türk milletinin de derin haz duyduğunu sözlerine ekledi.

Basın toplantısında, Berlin-Bossische Zeitung yazarı Prof. Ludwig Stein, Vahideddin'e Türkiye'nin sosyal yapısı üzerinde çeşitli sorular sormuş, Vahideddin bunları ustalıkla cevaplandırmıştı. Türk kadınları üzerine sorulan bir soruya da: "*Krupp Fabrikalarında kadınlarınızın en zor işlerde çalıştıklarını gördüm. Bizde de kadınlar yavaş yavaşa kamu hizmetlerinde çalışmaya başlamışlardır. Ne var ki bizdeki ilerleme yavaş gidiyor. Biz İslâm dininin ilkelerine sıkıca bağlı bir milletiz. Kadın-erkek ayrımı vardır. Gene de kadınlarımıza eşit haklar verme çabası içindeyiz,*" cevabını vermişti.[60]

Basın toplantısından sonra salonda, Vahideddin ile yalnız kalmışlardı. Berlin'de son günleriydi. Bir kez daha Vahideddin'le açık ve kesin konuşmayı, bir öneride bulunmayı uygun gördü. Bu adam istese önemli bir ordu komutanlığını üzerine alabilir, kendisini de kurmay başkanlığına getirirse memleketin kurtuluşu yolunda önemli bir güç olabilirdi. Nasıl olsa padişah olacaktı. O zamanda tüm güçleri elinde toplar, birlikte bir kurtuluş yolu arayabilirlerdi. Aralarındaki bu görüşmeye Mustafa Kemal, anılarında şöyle yer verir:[61]

> *O gün yabancı gazetecilerle görüşmesinden memnun oldum. Gazeteciler çekildikten sonra salonda ikimiz kaldık. Bana sordu:*
>
> '[Bundan sonra] ne yapmalıyım?'
>
> Şu yolda cevap verdiğimi hatırlarım:
>
> *'Osmanlı tarihini biliriz. Bu tarihin bir takım safhaları vardır ki, sizi korku ve endişeye sevk ediyor, bunda haklısınız. Ben size bir şey söyleyeceğim ve o teşebbüste hayatımı sizinle birleştireceğim. Memnun olur musunuz?'*
>
> 'Söyleyiniz,' dedi.
>
> *'Henüz padişah değilsiniz, fakat Almanya'da gördünüz ki, imparator, veliaht ve prensler hepsi bir iş üzerindedir. Neden siz bütün işlerden uzak kalasınız?'*
>
> 'Ne yapabilirim,' diye sordu.
>
> *'İstanbul'a gider gitmez bir ordu komutanlığı isteyiniz, ben sizin kurmay başkanınız olurum.'*

'Hangi ordu komutanlığını?'

'Beşinci Ordu Komutanlığı'nı...'

Bu ordu, Liman Von Sanders'in emrinde bulunan veya bulunması lazım gelen ve Boğazı savunacak orduydu.

Vahideddin:

'Bana bu komutanlığı vermezler,' dedi.

'Siz isteyiniz,' dedim.

'İstanbul'a gittiğim zaman düşünürüz,'cevabını verdi.

Bu beni ümitsizliğe düşürücü bir cevaptı."

O gün öğleden sonra, Berlin'in 20 kilometre güney-batısında ve Hovel Irmağı kıyısında bulunan II.Wilhelm'nin yazlık saray olarak yaptırdığı Potsdam Şatosunu ve Şato'da oturan Prens Waldemar'ın eşini ziyaretle veda ettiler. Daha sonra Potsdam'daki, Büyük Frederik'in yaptırdığı Şans-Souci Şato'sunu da gezerek otele döndüler.[62]

Akşam saat 20.00'de, Türk Heyeti'nin özel vagonu, Berlin Garı'nda Balkan Treni'ne bağlanmış, İstanbul'a hareket için hazırdı. 1 Ocak Salı... Türk Heyeti, İstanbul'a dönüş hazırlığı içindedir. Berlin'deki Türk Heyeti'ni karşılayan ve ağırlayan Dışişleri Bakanlığı memurları ile *Adlon Oteli*'nde heyetin hizmetinde bulunan kişilere uygun hediyeler verildi. Öğleden sonra, özel vagon için yiyecek maddeleri satın alındı. Özellikle o günlerde Almanya'da ekmek sıkıntısı vardı. Birçok maddeler gibi ekmek de karneye bağlanmıştı. Dışişleri Bakanlığı ve otel idaresinin yardımları ile bu da halledildi.

Garda, II.Wilhelm adına Baron von Süsskind, generaller, Dışişleri Bakanlığı ileri gelenleri, Berlin'de Türkiye Büyükelçisi İsmail Hakkı Paşa, Türk Askerî Delegesi Zeki Paşa, Askerî Ataşe Albay Cemil Bey, Elçilik mensupları, Türk Heyeti'ni uğurluyorlardı. Bir tören birliği de garda yerini almıştı. Vahideddin, Askerî Birliği selamladıktan sonra, uğurlamağa gelenlerin ellerini teker teker sıktı, gösterilen konukseverlik için teşekkür etti. Bu arada Kayzer Wilhelm'e de bir teşekkür ve veda mesajı gönderdi. Tren Viyana'ya doğru yol alıyordu.[63]

Gece ve ertesi günler, birkaç kez, Vahideddin'in kompartımanında, Mustafa Kemal ve Naci (Paşa) da olduğu halde, gezinin değerlendirmesi yapıldı. Sonuç, Almanya'nın sanıldığı kadar güçlü olmadığı ve savaşı kaybetme ihtimalinin büyük olduğu noktasında düğümleniyordu. Mustafa Kemal askerce tahlilleri ile, Vahideddin'i de bu kanıya götürmüştü.

Sofya'ya gelindiği zaman, karşılamağa gelen Büyükelçi Fethi Okyar'a Mustafa Kemal:

"*Şuna kesin olarak inandım ve yerinde gördüm ki Almanya savaşı kaybetmiştir. Biz ne yapıp yapıp ayrı bir barış imzalamalı, savaştan en az zararla sıyrılmalıyız,*"dedi.[64]

4 Ocak 1918 Cuma günü öğleden sonra saat 16.10'da Balkan Treni Sirkeci Garı'na girdi. Başta Sadrazam Talat Paşa ve Başkomutan Vekili-Harbiye Bakanı

Enver Paşa olmak üzere şehzadeler, Hükümet ileri gelenleri Heyeti karşılıyorlardı. Vahideddin trenden indi. Askerî Birliği selamladıktan sonra garda bir saat kadar dinlendi, kısa cümlelerle izlenimlerini anlattı. Daha sonra buradan doğruca Saraya, Padişahla görüşmeye giderken, Mustafa Kemal de Perapalas Oteli'ne hareket etti.[65]

Başmabeynci Lütfi Simavi Talat Paşa'ya gönderdiği sonuç raporunda şunu söylüyordu[66]:

> "Veliaht hazretlerinin bu Almanya gezisi her bakımdan iyi bir etki yaratmıştır. Kendilerinin büyük nezaketi, derin zekâsı ve daha başka yüksek nitelikleri – imparator hazretleri başta olmak üzere- herkes tarafından takdirle karşılanmıştır."

Yaveriyle veliaht arasında güvenin oluştuğu, 21 günlük Almanya Gezisi böylece son bulmuştu.

AVUSTURYA'DA TEDAVİ

Mustafa Kemal'in son kez Avrupa'ya gidişi ağır sancılar çektiği böbrek hastalığının tedavisi amacıyladır. O sıtma hastalığından ve böbrek rahatsızlığından hep musdarip olmuştur. Çanakkale Savaşları sırasında da böbreklerinden ıstırap içindedir. Manevi oğlu Abdurrahim Tunçok'ın anlatımıyla:

"Çanakkale zaferinden eve döndüğünde çok zayıflamıştı. 1915 yılıydı. Böbreklerinden rahatsızlık geçiriyordu. Akaretler'deki evimizin üst katında arkaya bakan odası vardı. Birkaç gün yattı, istirahat etti; evden hiç çıkmadı. Annem (Zübeyde Hanım), onun zayıflamış olmasından büyük üzüntü duyuyordu. İyileştiğini söyleyip ayağa kalktığı zaman bile hastaydı. Kendisi pek belli etmek istemiyordu, ama hasta olduğunu o yaşlarımda ben bile anlıyordum."[67]

Doğru düzgün tedavi olamadan Veliahtla Almanya'ya gitmiş, dönüşte yine hastalanmıştı. Almanya seyahatinde birlikte olduğu Başmabeyinci Lütfi Bey, Mustafa Kemal'e yaptığı nezaket ziyaretinde hastalığından konuştuklarını ve Karlsbad'a gidiş izni beklediğini anlatırken, Enver Paşa ile olan ilişkilerinin de ne derece gergin olduğunu da yazmaktadır:

"Almanya'dan dönüşümüzden birkaç ay sonra, hava değişimi yapmak ve dinlenmek için Kissingen'e giderken Mustafa Kemal Paşa'yı da ziyaret etmiş, onunla vedalaşmıştım. Çünkü kendisiyle aramızda samimi bir dostluk doğmuştu. O sırada paşa bana, doktorların tavsiyesi gereğince kendisinin de tedavi için, Karlsbad'a gitmek üzere Harbiye Nazırlığı'ndan izin istemiş olduğunu ve izin çıkar çıkmaz yola çıkacağını söylemişti. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı daima kendisine rakip görür ve onu çekemezdi. İstenilen izni memnuniyetle vermişti. Çünkü, geçici bir süre için bile olsa, onun İstanbul'dan uzak kalması kendisini ferahlatıyordu. Nitekim, Veliahtın Almanya gezisine Mustafa Kemal Paşa'nın katılmasının son dakikalarda kararlaştırılmış olduğunu Sadrazam Talat Paşa bana özel olarak anlatmıştı."[68]

Hastalığından duyduğu bezginliği, Sina cephesinde başarı gösteren arkadaşı Ali Fuat'a yazdığı kutlama mektubunda da belirtir:

...7.Ordu'yu ve ondan sonra da verilen 2.Ordu'yu kabul etmeyip İstanbul'a gelmiş olduğumu duymuşsunuzdur. Burada, pek aksi olarak rahatsızlıktan başımı alamıyo-



Karlsbad'da (1918)

rum. Veliaht hazretleriyle Almanya seyahatine yataktan kalkıp gittim. Yirmigün seyahat sırasında bir şey yok. Tam dönüşte trende yeniden hastalandım. Bir aydır gene yataktayım.[69]

Çektiği ıstırabı ağrıyı kendisi şöyle anlatır:

İstanbul'a geldik. Fakat o sırada kendimde bir ıstırap duydum. Doktorlar sol böbreğimden rahatsız olduğumu söylediler. Bir ay kadar yatağımdan çıkamadım. Doktor arkadaşların tedavisi ıstırabımı bir türlü esasından durduramıyorlardı.[70]

Mustafa Kemal İstanbul'da Pera Palas Otelinin 201 numaralı odasında istirahat eder, dışarı çıkmaz. Yapılan konsültasyon sonucunda doktorlar bir süre ilaçla tedaviyi uygun görürler. Bir ara iyileştiğini sanar, yürüyüşler yapar.[71] Böbrek sancısı hafiflediğinde yataktan kalkar kalkmaz 3 Mayıs 1918 tarihinde İstanbul'da Fenerbahçe Kulübünü ziyaret eder.[72] Daha sonra yapılan konsültasyondan sonra tedavi için Viyana'ya gitmesi kararlaştırılır.

Mustafa Kemal'in bir emireri ile birlikte en üst derecede yolluk ve gerekli avanslarla Viyana'ya gitmesine karar verilir. Viyana'da Dr. Buyes'e bir tavsiye mektubu alınır. Yaveri Cevat Abbas (Gürer) Viyana'da onun hizmetini görmesi için emireri Şevki'yi bu göreve ayırır. Şevki dürüst, uyanık, okur yazar bir Anadolu çocuğudur. Kendisine temiz bir elbise ve ayakkabı alınır ve yabancı bir ülkede nasıl hareket edeceği konusunda öğütler verilir.[73] Viyana Cottage Sanatoryumu'nda tedavi altına alınması 3 Mayıs 1918 Cuma günü onaylanmışsa da Mustafa Kemal ancak 25 Mayıs 1918 Cumartesi günü saat 10.00'da İstanbul'dan hareket edebilmiştir.[74]

1 Haziran 1918 tarihinde Viyana'ya gelir. *Bristol Otelinde* kendisi için ayrılan odaya yerleşir. Fakat İstanbul'da verilen bagajlar Viyana'ya geldiği zaman çıkmamış, kaybolmuş ve bütün aramalara rağmen bulunamamıştır. Sivil elbiseleri, iç çamaşırları ve bazı gerekli eşyaları kaybolmuştur. Ertesi günü yeni bir takım elbise, bir fötr şapka, gömlek, kravat ve iç çamaşırları satın alır. Bir gün sonra da Dr. Buyes'ın tavsiyesiyle Viyana'nın tanınmış ürologlarından Prof. Dr. Zuckerkandl'a muayene olur. Profesör İstanbul'da Türk doktorların koyduğu teşhisi kabul eder. Yapılan idrar tahlillerinde koli basili bulunur.[75]

Mustafa Kemal 28 Haziran 1918 gecesi trenle Viyana'dan kaplıca beldesi Karlsbad'a hareket eder. 30 Haziran 1918 Pazar günü öğleden sonra Karlsbad'a gelirler. Burada kaldığı süre içinde tuttuğu günlükler[76], hastalığının safahatını takip etmemizi kolaylaştırırken, hem insan Mustafa Kemal'i tanımamızı hem de o döneme egemen olan şiddetin yanı sıra pek çok konudaki siyasi ve felsefi düşünceleri dışında Anafartalar Cephesi'nde yaşamış olduğu ama başka kaynaklara girmemiş olan ilginç bir muharebe anısını da öğrenmemizi sağlamıştır. Bunlardan belki de daha önemlisi sosyal yaşamda Türk toplumunda örtünme ve kadın sorununda yapmayı tasarladığı devrimler ile bunları gerçekleştirme karar ve yöntemini de açık açık konuştuğunu okumaktayız. Kişisel yaşamıyla

ilgili verdiği en önemli kararın genç bir subayken Avrupalı bir kadınla evlenmek isteği ama bundan vazgeçişini de samimi olarak itiraf etmektedir. İlginç bölümlerden birisi de kim olduğunu ve ilişkisinin ne olup olmadığı konusunda ipucu vermediği Matmazel Brandner'le Balkan ve 'Büyük Savaş'la ilgili yaptığı değerlendirmedir.

Afet İnan *Önsöz*'de hatıratın içeriğini anlatırken şunu yazıyor:

"1918 yılının Temmuz ayını kapsayan günlük hatıra defterleri, Mustafa Kemal'in Karlsbad'da "Geçen Günlerim" başlığı altında altı deftere yazdığı hatıralarıdır. Yalnız 6. defter Karlsbad'dan Viyana'ya geldiği gün bir sayfa olarak yazılmıştır. Diğer sayfalar boş kalmıştır. Eski harflerle yazılmış bu beş defterde has [özel] isimler ve bazı deyimler Fransızca olarak kaydedilmiştir. İki günlük yazılar da tamamen Fransızcadır.

Mustafa Kemal Atatürk, askerî, siyasî ve sosyal meseleler üzerinde fikirlerini açmakta ve özellikle okuduğu kitaplardan aktarmalar yapmaktadır. Ancak bunlarda kendi fikirlerini çoğunlukla belirtmemektedir.

Aynı usulü bu tarihten önceki hatıra defterlerinde de takib etmiştir. Zaten kendisinin her zaman her yerde kitap okuduğu bilinmektedir. Tarihi olayları, geleceğe ışık tutacak nitelikte bulduğu için yalnız ezberlemekle değil, fakat tahliller yaparak değerlendirmektedir.

Bu bir aylık hatıra yazılarında, millî benliğine bağlı Türkiye'nin geleceğine yön verecek bir hazırlık içindedir.[77]"

Türk devlet yönetim geleneğinde devlet adamları ve yöneticilerinin hatıra defteri ya da günlük tutma alışkanlığı yoktur. Bu nedenle Mustafa Kemal gibi bir şahsiyetin yurtdışında günü gününe tuttuğu notlar yukarıda söylenmiş olan içerik zenginliğinin dışında örnek olması açısından da önemlidir.

Karlsbad Günlüğü'nün tamamı değil, bazı kısımları alınmıştır.

Mustafa Kemal'in Karlsbad Günlüğü

30 Haziran 1918 - 1 Temmuz 1918

30 Haziran 1918 Pazar günü öğleden sonra saat 07.30'da *Karlsbad İstasyonu*'na varıldı. İstasyonda gelişimi bekleyen otel kapıcısının getirdiği arabaya eşyalarımı da yükleyerek hazırlanmış olan eve gelindi.

Cottage Sanatorium doktorlarından Markotein'in *Karlsbad*'da bulunan dostu Doktor Vermer'e yaptığı tavsiyeyle, adı geçenin bulduğu kalacağım yer, sanki özel bir evdir. Adı Rudolfs Hof olan yer, *Otel Pupp*'ın binalarının bitişiğinde, büyük hamamın karşısındadır. Doktor Vermer bu evde benim için bir salon, bir yatak odası, bir uşak odası (emirerim Şevki için) ve hamamdan oluşan kesimi, haftalığı 140 krona tutmuş. Ben ilkin memnun olmadım. *Pupp* ve buna benzer

yüce binaların, görkemin, gösterişin ve binaların içindeki göz kamaştırıcılığın yanında, hemen bitişiğinde onlara oranla yalın kalan bu benim yeni kalacağım yer o kadar çekici görünmedi. Yarım saat sonra, aynı zamanda beni tedavi etmesi de kendisine yazılmış olan Vermer geldi.

Kalacağım yer konusunda neşesizliğimi gizleyemedim. Elli bir yaşında daha evlenmemiş olan doktor, ciddi ve deneyimli bir yumuşaklıkla bana dedi ki:

"Sen buraya ciddi bir kür yapmak için mi geldin, yoksa lüks ve görkemli gürültüler içinde zevk etmek, yorulmak için mi? Ne istiyorsunuz, işte, sakin ve rahat bir apartman! Şimdi izin veriniz sizi muayene edeyim ve ne yapacağınızı belirleyeyim. Göreceksiniz ki, dediğim şeyleri eksiksiz yapınca başka bir şey düşünmeye zaman bulamayacaksınız."

Ben artık sözü uzatmadım. Doktor görevini yaptı ve sonunda izleyeceğim programı yazıp bıraktıktan sonra, "*yine görüşürüz,*" dedi, gitti[78].

Doktor beslenme sorununu saptarken ekmek söz konusu oldu.

"*Elbette yanınızda un getirdiniz...*" dedi.

"Hayır," dedim.

"O halde, burada ekmek bulamayacaksınız. Çünkü burada yalnız yerlileri hükümet beslemek zorundadır. Yabancıları değil."

"Öyle ise doktor, benim burada kalmama olanak yoktur. Hemen yarın ülkeme döneyim. Bizim yurdumuzda yabancılar yerlilerden daha çok yerler içerler. Ben de hükümetime yabancılara ekmek verilmemesini öneririm."

Sonunda doktor, kendisi un ve ekmek bulmayı üstlendi.

Muayene sırasında yaşımı sordu. 36-37 yaşında olduğumu söyledim. Şaşarak: *"Çok çabuk general olmuşsunuz. Sizin yurdunuzda sizin yaşınızda başka genç general var mıdır?"*

"Harbiye Nazırımız (Millî Savunma Bakanı) da gençtir," dedim. Bu soruyla karşılaştığım zaman, 21 yıl Mısır'ın Kahire'sinde bulunmak ve Arapçayı anadili gibi konuşmak denemesi ve incelemesi yapmış olan ve bu bakımdan Doğu'yu, Doğuluları az çok tanımış olduğu kuşkusuz olan Doktor Vermer'in, içinden, "Zavallı Türkiye, bu çocukların eline düşmek için ne hale gelmiş olmalısın," dediğini sezer gibi oldum.

"Doktor," dedim, bizim ordumuzda yaşlı generaller de vardır. Benim ve yaşdaşlarımın çok genç kabul ettiğiniz yaşta general oluşumuz, herhalde, olağanüstü durumların ve olayların bizi yerine getirilmesine eriştirdiği önemli görevlerin yurda çok yararlı oluşundandır."

1 Temmuz 1918 - Pazartesi

Evin, Josef adında kapıcısının hiç anlaşılmaz bir aksanla kapıyı vurarak bir şeyler söylemekte olduğunu işitmekle uyandım. Akşamdan tenbih ettiğim için uyandırdığını hatırladım:

"Ya, ya!" diye seslendim.

Bu kadar erken kalkmaya alışmamış olan emirerim Şevki de, güçlükle yatağından kalkarak geldi. Tıraş etti. Ama bu erkenciliğin mahmurluğunu giderebilmek için hemen yıkanmak gerektiği sonucuna vardım. Onun da hazırlanmasını bekledim. Sonunda tuvaletimizi de yaparak saat 07.00'de evden çıkabildim. Josef bize yol gösterecekti. Direktris'in ödünç verdiği su bardağıyla Şevki de yanımdaydı.

10 dakikada Marksbrün'e geldik. O çevrede bütün sokaklar ellerinde bardaklar, erkek ve kadınlarla doluydu. Ben de, Josef'in aracılığıyla bardağımı doldurttum ve herkese uyarak yudum yudum içmeye ve aynı zamanda Mühlbrün yönüne yürümeye başladım. İki kaynak arasında 500 adımlık bir ara vardır.

Ben birinci bardağı içtikten sonra 20 dakikalık zamanı kazanmak için yürümeye devam ettim. İkinci kaynaktan da bardağımı doldurduktan sonra kapıcıya izin verdim. Şevki de sivil olarak, iki kaynak arasındaki alanda dolaşmayı sürdürdük. Bardağım bittikten sonra Şevki'ye verdim, onu eve gönderdim. Ben saat 08.00'e kadar dolaştım. Başka bir kaynağı olan binanın içinde müzik seslerini işitiyordum. Oraya girdim. Girişten sonra ortasında şelâle biçiminde sıcak su fışkıran bir havuz, çevresinde buhar ve su serpintilerinden saçlarını ve elbiselerini beyaz empermeabl şapka ve mantolarla korumuş genç, güzel yüzlü kızlar, ellerinde çok uzun saplı, bu saplar üzerinde dönebilen maşrapalarla su dağıtıyorlar; daha ileride çok uzun bir salon, halk musikiye uyarak sağdan sola dönüyor, kimi kişiler de kenardaki ve ortadaki banklara oturmuşlar... Ben de dönenlere karıştım.

Saat 08.00'e yakın sabah kahvaltısını yapmak için otel *Pupp*'ın lokantasına gittim. Bahçede oturdum. 21 numaralı güzel bir kızcağız, ne istediğimi sordu! Tereyağı yok, ekmek yok, şeker yok, süt yok. Şekersiz çay, iki yumurta, bal getirdi. Emirerim cebime yolda küçük bir parça ekmeği sokmuş, onunla sorunu çözdük. Oradan eve gittim.

Yeni Fikir... Karar

Bir saat sonra da *Pupp*'ın lokantasına gittim. Bütün masalar dolu. İki kişilik küçük bir masanın yanında durdum. Boş olan bu masanın da üzerinde herhalde "reserve" edilmiş olduğunun yazılı olduğunu anladım. Ama anlamazlıktan gelerek, o sırada oradan geçen Herr Obert'e, "Reserve midir?" dedim.

Almanca olarak, "saat 13.30 için," dedi.

Anlamazlıktan geldim:

"Fransızca bilir misiniz?" dedim.

"Evet," dedi, aynı şeyi Fransızca söyledi, ama siz o zamana kadar yemeğinizi bitirirsiniz, dedi.

Eve geldim, saat 15.00'e kadar dinlendim. Evin düzenini ve sessizliğini görünce, bu sessizlikten yararlanmak aklıma geldi. Almancayı, bildiğimi de unutarak bırakmıştım. Ama şimdi Almanca istediğimi anlatamadığımdan kızıyordum. O halde Almancayı öğrenmeye hemen başlarım. Direktris'e, doktora, her önüme gelene bir Almanca erkek ya da kadın öğretmen bulmalarını söyledim.

Saat 15.30'da Mühlbrün'e gittim ve bir bardak içtim.

Saat 18.00 ile 19.00 arasında albay Emin Bey geldi. Bu sırada kalkmış Şevki'ye traş oluyordum. Tuvalet bitti. Biraz konuştuk, saat 19.00'dan sonra doktor da geldi. Beraber İmperial'e gittik. Yemek yedik.

Otelde Cemal Paşa hazretlerinin hanımlarıyla ve Emin Beyin eşi hanımla ve akrabalarından daha bir hanım ve bu hanımın iki kızı ve daha bir hanım ile tanıştık. Yemekten sonra hanımlara veda edip hemen ayrıldık. Doktor bir yere kadar refakat etti. Yalnız olarak eve geldim. Saat 23.00'e kadar Rovelte adında André Beaumier'nin sanatoryumda başladığım romanını okudum. Bugünü yarın yazacağım. Şimdi birkaç sayfa daha kitap okuduktan sonra yatmak istiyorum. Saat 23.15'tir.

2 Temmuz Salı

Sabah saat 7'den saat 8'e kadar dünkü gibi iki kaynaktan su içtikten sonra evde kahvaltı ettim. Saat 10'da Kaiserbaaad'a gittim. Çamuk banyosu yaptım. Çiçekçi bir kadına rastladım. Birkaç buket kırmızı ve beyaz karanfil ve adını bilemediğim başka bir çiçek aldım. Ama sonra bunlar için vazo gerekli olduğunu düşündüm. Tam yanı başımda bir mağazaya girdim. Büyük, küçük dört vazo aldım. Eve geldim, çiçekleri vazolara Şevki ile birlikte, yerleştirdim. Vazoları salona, büroya dağıttım. Sonra soyundum saat 15.00'e kadar yattım. Uyuyamadım. Daha giyinmeden Direktris geldi, istediğim Almanca öğretmeni hanımın geldiğini haber verdi. Öğretmen hanımı salonda bekleterek giyindim.

Bayan Almanca öğretmeni Paula Klemm Fransızca olarak:

"Efendim, bir öğretmen istemişsiniz, konuşmak için mi, yoksa dilbilgisi mi okuyacaksınız..."

"Evet istedim," dedim. "Ama ne okuyacağımı bilmem..."

"Benim kitaplarım vardır. Size dilbilgisi getirdim, oradan okuruz."

"Matmazel," dedim, "ben yıllarca okulda dilbilgisi okudum, lektür yaptım, resitasyon ezberledim; ama Almancayı öğrenemedim. Şimdi Almanca, öğrenmek istiyorum."

"Öyle ise efendim belki biraz konuşma ve dikte..."

"Çok güzel, ama Almanca yazarım, dikteye gerek yok. Konuşmaya gelince, Almanca olarak, dedim ki, onu her gün her yerde zorunlu olarak yapmaktayım. Ancak bildiğim sözcükleri yinelemekten ibaret kalıyor. Amacımı söyledim, Al-

manca öğrenmek. Bunun için n e yapmak gerektiğini siz saptayınız. Bana kalırsa önce siz beni bir sınayın, ondan sonra kararınızı verirsiniz." Büroya geçtik.

Fransızcadan Almancaya bir sözlük vardı. (Langenschaidts Taschen - Wörterbücher). Başka Almanca kitabım yok. Bunun Almanca yazılmış önsözünü okudum, Das vorliengende franzölischen... ete. (Vorliegende)yi biliyorum, dedi. Açıkladı; "anlayamıyorum," dedim. Sonunda Almanca-Fransızca sözlüğü açtım, onun bulamadığı Fransızca karşılığını buldum. "Şimdi anladım," dedim. Görülüyor ki, kadıncağıza karşı çok güç beğenir oldum ve işi erteleyip, biraz düşünmek istedim. Kendisine haber göndereceğimi söyleyerek görüşmeyi bitirdik.

Siyaset İşleri

Bulgaristan'da, çeşitli partilerin muhalefeti, birbirleriyle savaşımı ile birlikte aralarında sanki yurdun ve ulusun gerçek çıkarları karşısında doğal bir anlaşma vardır. Yurdun esenliği, ulusun yükselmesi ye mutluluğu hangi siyaseti, hareket biçimini gerektiriyorsa o siyasetin ileri gelenleri o günün yöneticileri olur. Muhalifler, gerektiğinde bu konuda yardım bile ederler.

Ben, bu gerçeği bulmuştum. Bulgarlara karşı her zaman önemli ve ilerisini düşünerek hareket gerektiği kanısındaydım. Dahası Cemal Paşa'ya Silvan'dan yazdığım bir dizi mektuplarımla da Bulgaristan hakkında bu görüşlerimden söz etmiştim.

Biz savaşsız Karaağaç ve yöresini verdik. Romanya barışında Dobruca'ya karşılık bunun ve Trakya'nın da geri verilmesini istedik. Enver Paşa Ludondorf'a aracılık için rica etti. Ludondorf bunu şaşırtıcı buldu. Bulgarları gücendirmenin gereksiz olduğunu yanıt olarak bildirdi. Yalnız Karaağaç'ın geri verilmesi belki sözkonusu olabilirdi.. Bulgarlar buna da razı olmadıktan sonra ben eminim onlar (Midya - İnoz) hattına dek isterler.

Bence, Bulgaristan'dan toprak istemek için, önce İstanbul ile Edirne arasında Boğaz'ın korunması için diyerek bir yedek ordusu kurmak gerekirdi. Bugün İran'ın istilası için bir dokuzuncu ordu kurulması gerçekleştirilince benim dediğime de olanak bulunması gerekir. Yoksa sözle Bulgarlar yer vermezler. Bu konuyu gözönüne almakla Bulgarların aleyhimizde duygularının bir an önce belirmesine ve bize karşı ilk fırsatta tehlike olmalarına yol açılmış olur. Malinoff'tan büyük dostluk beklenilmemelidir. Aslında Radoslavof'tan da beklemek saflık olur.

Almanların bize gerek bu konuda ve gerek yurdumuzu İngiliz istilasından kurtarmada, yardım derecelerini mantık yoluyla ortaya çıkarabiliriz. Benim bu konuda her zaman olumsuz sonuçlar veren kanılarım, Veliahd Hazretleri ile yaptığım gezi sırasında gerek imparator ve gerek Hindenburg ve Ludondorf'la olan görüşmelerle kesinlik kazanmıştır.

Bir devletin ileri gelenleri, kendi insancıl duygularına uyarak devlet sorunlarını çözemez, o yetkisi yoktur. Yurt kimsenin çiftliği değildir. Yalnız biz

Türkler yurdun ve ulusun yönetimini elimize aldığımız zaman kendi kişisel işlerimizdeki iyilikseverliğimizi, devletin yabancılarla olan işlerinde ve sorunlarının çözümünde ilke sayıyoruz bir çocuk gibi aldanıyoruz.

5 Temmuz 1918 Cuma

Bugün sabahleyin her zamanki gibi rahatsız olmadım. Şevki dün satın aldığımız termosları kaynaklardan doldurup getirdi ben de yatağımda içtim. Küçük bir tuvaletten sonra saat 7.30'da dünkü anılarımı yazmak üzere bu masanın başına geçtim. Cemal Bey ve arkadaşları geldiler. Bürodan çıktım. Onlara özür diledikten sonra pijamalı olarak salonda kabul ettim. Cemal Bey:

"Hepimize, yeni padişaha ömür versin dedi!" Birdenbire şaşırdım.

"Ne var, ne oldu?" dedim.

"Bilginiz yok mu? Padişah öldü!"

"Üzüldüm ve acındım," dedim.

Bu kişiler, bu sözlerimin anlamını anlayamadılar. Hakları vardı. Çünkü ben, ne ölen padişaha acıdığımdan ve ne de yeni padişahın yaşamının uzun ya da kısa olacağından üzüntülü değildim. Acındığım yön, İstanbul'da bulunmayışımdı. Ama bunun için neden acındığımı kendim de bilemiyordum. Gerçekte padişahın değişmesi bir yurt ve ulus için çok büyük bir olaydır. Ben, Veliahd Hazretlerini Almanya gezisi sırasında çok iyi tanımıştım. Aramızda bir ölçüde özellik ve içtenlik de vardı. Gönlüm onun tahta çıkmasından sonra onu kutlamak mı istiyordu? Acaba bunun için mi üzülüyordum. Hayır, sanırım bu da değil! Kendisiyle başlamış olan ilişkiyi ileri ölçülere vardırmak fırsatı elimdeyken çekingen davrandım. Bir kezden başka ziyaretine gitmedim. Dahası bu kez İstanbul'dan ayrılırken veda bile etmedim. İşte üzüntüm bundan ileri geliyor.

Cemal Bey ve arkadaşına karşı da üzüntümü gizleyemedim. Ama açıklamadım. Onlar giderken Albay Emin Bey girdi. Onunla da aynı ortam üzerinde görüştük. Hiç olmazsa telgrafla kutlayım dedim, ancak alacağımız ilk gazete açıklamasına erteledim.

Bugün Compresse zamanı tam bu krizli havadisin alındığı sıraya rastladı. Unuttum ve ilk kez programın bir noktasından ayrılmış oldum.

Emin Bey akşam *Imperial*'de görüşmek, üzere gitti. Ben de öğlen yemeği için çıkmak üzere giyinmeye başladım. Doktor geldi yatak odasına girdi. Ona Padişahın ölümünü ve yeni padişahın bana sevgisini söyledim.

"O halde hemen gitmek mi istiyorsunuz?" dedi.

"İyi olduktan sonra," dedim.

6 Temmuz 1918 Cumartesi

Asker elbisesi giydim. Hoşuma giden bir Bulgar nişanımı, Avusturya nişanımın üstüne boynuma taktım. Bu gece Emin Bey ve eşi tarafından akşam ye-

meğine davetliyim. Akşam yemeği sırasında hep askerlikten söz ettik; ben biraz Arıburnu ve Anafartalar'dan, biraz da Bitlis, Muş cephelerinden söz ettim.

Hanımefendi, asker kızı, asker eşi, asker kardeşi olduğundan, bu öykülerden zevk alıyordu.

Komutanların en büyük cesareti, sorumluluktan korkmamalarıdır, dedim, gerçekten sorumluluğun ağırlığını ben kendi özümde denedim. Namuslu ve onurlu bir komutan için ölüm hiçbir zaman akla gelmez, onu düşündüren yaptıklarının yerinde olup olmamasıdır. Tam tersine, geri çekilme manevrası için komutada, yerinde karar, etkin görüş gereklidir. Bizim ordumuzu felaketlere götüren çok zaman geri çekilme manevrası için dirençli ve kararlı komutanlarımızın bulunmayışı olmuştur. Üstün düşman saldırısı karşısında genellikle komutanlar, askerin kendi kendine yerleri bıraktıkları zamana dek karar vermekten korkarlar; sonra da geri çekilmeyi bir kabahat ve askerî bir kabahat görürler.

Hanımefendi, "Bir çarpışmadan sonra muzaffer bir komutanın dolaşması kimbilir ne zevkli olacak?" dedi.

Bunu onaylamakla birlikte:

"Bendenize, dedim, askerlik yaşamımda en çok zevk veren, Muş cephesinde Sekizinci Tümen ile yaptığım geri çekilme manevrasındaki başarı olmuştur. Bu hareketin değerini önce hiç kimse takdir edememiştir. İstanbul'dan ve benden önce Ordu Komutanı olan İzzet Paşa Hazretlerinden gelen telgraflarda bir bozgun ve felaket mi olduğundan ve bu uğursuz durumdan sonra düşmanın nerelere dek gelebileceğinden, daha ne kadar kuvvet istediğimden söz ediliyordu. Bu telaştan, sayın adı geçenin hakkı da yok değildi. Çünkü ben uyguladığım manevranın benim içinde bulunarak, görüş değerlendirdiğim gerekçesini açıklamaya zaman bulamıyordum; daha doğrusu hareketimin hafifletici nedenlere, bilime ve tekniğe dayandığı kesin kanısı beni, "*Şunun ya da bunun için tümeni çekiyorum...*" demekten alıkoyuyordu. Yalnızca durum şu kararı gerektirdi, diyor, aynı zamanda uyguluyordum. Düşmanın beş katı üstün kuvveti karşısında arkadaşım Mehmet Nuri Bey'in tümeni kesinlikle yenilgiye uğramadan ve tam tersine çok şanlı çarpışmalar yaparak, sanki bir manevra alanında talim ettiriyor gibi, 3 gün birinci ilk bulunduğu mevzide çarpıştıktan sonra, *Tarkos* hattına oradan da bir gece manevrasıyla daha geriye ikinci bir hatta çektim.

Düşman bizi yendiği kanısındaydı, daha çok izlemedi. Karşımda dağınık üç grup halinde önlem aldı. On gün sonra Bitlis cephesinde de birlikte olmak üzere yaptığım saldırıyla düşmanı yenerek perişan ettim, Muş'a girdim. Aynı gün de Bitlis'i almıştım.

Benim için böyle bir örnek göstermek gerekti. Çünkü, başta türlü yaptığım geri çekilmenin, savunduğum ölçüde, önemi anlaşılamıyacaktı.

"Cesaret konusunda daha görüşülüyordu," dedim:

"Bilirsiniz, kitaplarda, bir yerde çok cesur olan asker, başka bir yerde ürkek; tam tersine, bir yerde ürkeklik göstermiş bir askerî birliğin başka bir yerde cesur olabileceğini okudum. Ben her zaman, askerin genel tutumuna ve ruhsal durumuna çok dikkat ederim. Gerçekten bu durumu birçok kez ben de gördüm. Bunun çeşitli nedenleri ve belgeleri olabiliyor. Komutanların durumu, ünü, güçlü bir yüreğe, güvenilir bir benliğe sahip oluşlarının derecesi çok önemli etkenlerdir."

Arıburnu'nda Mahmud Efendi adında Şamlı ya da Halepli bir tabur komutanı vardı. Bu benim komuta ettiğim 19'uncu tümenin bir alayında bulunduğu için, zayıf yürekli olduğunu sezmiştim. Bu kişi, bir gün ilk *Arıburnu*'nun karışık kanlı çarpışmalarında, doğrudan doğruya bana gönderdiği bir raporunda, taburu yerinde tutmak olanağı yoktur. Bunun yerine güvenilir bir tabur göndermezseniz, felaket kesindir. Hemen adı geçeni karargâhıma çağırdım.

"Mahmut Efendi!" dedim. "Senin taburunu tanırım, çok değerli, kahraman bir taburdur. Korkan sensin. Bütün emrindekiler de senin gibi korkuyor, kuruntuya düşerek kaçacaklarını kabul ediyorsunuz. Bu nedenle düşmanın saldırısında ileri sürdüğün felaket olursa, taburunun cesaretsizliğinden değil, senin korkaklığından ortaya çıkabileceğini şimdiden kabul ediyorum. ... Taburunuz bulunduğu yerden kıpırdamayacaktır!.."

O günün gecesi düşman gerçekten üstün kuvvetlerle üç kez bu tabura saldırdı. Siperlere dek geldi. Bir kısım siperlere girdi. Her seferinde ateşle ve süngü ile Mahmud Efendi düşmanı attı. Ve sonra bana başarısını büyük bir memnuniyetle dolu bir raporla yazmıştı. Raporunda Mahmud Efendi'nin sanki mağrur, cesaretli bir komutan olduğu seziliyor. Bu kişi, sonra iyi komutanlık yaptı. Alay komutanı oldu.

[Söz döner dolaşır, evlilik sorunu ve Türk toplumunda kadınların sorunlarına gelir. Mustafa Kemal, bu anda ileride yapacağı devrim hareketlerinde kamuoyuna ve aydınlara bakışını, devrimlerin tepeden inme olması gerektiğini söylüyor. e.m.]

Dedim ki: "Ben her zaman söylerim, burada bu vesileyle bilginize sunayım! Benim elime büyük bir yetki ve güç geçerse, ben toplumsal yaşantımızda istenilen devrimi bir anda bir 'Coup' (vuruş) ile uygulayacağımı sanırım. Çünkü, ben, kimileri gibi halkoyunu, aydınlar oyunu, yavaş yavaş benim tasarılarım ölçüsünde tasarlamaya ve düşünmeye alıştırınak yoluyla bu işin yapılacağını kabul etmiyor, böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden, ben, bunca yıllık yüksek öğrenim gördükten, uygar yaşamı ve toplumları incelemek ve özgürlüğün tadına varmak için yaşam ve zaman harcadıktan sonra, cahil halkın derecesine ineyim? Onları kendi dereceme çıkarayım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar. Bununla birlikte sorunda incelenmeye değer kimi noktalar var. Bunları iyice kararlaştırmadan işe başlamak hata olur.

7 Temmuz 1918, Pazar

Bugün öğle yemeğini restaurant *Pupp*'ta Cemal ve Hüsnü Beylerle birlikte yedikten sonra, alaturka bir kahve içmek için benim apartmanıma geldik. Kahveler içilirken, ben kendilerine bu anı defterimi okudum.

[Ünlü gazeteci edebiyat adamı Hüseyin Cahit Yalçın'la da ilk kez burada karşılaşıp tanışırlar]

Hüseyin Cahit Bey'in altın kalemi

Özgürlüğün ilanından sonraydı. Bir gece, askerî kulüpte olağanüstü bir toplantı yapılacağını akşam üzeri işitmiştim. Oysa ben, askerî kulübün yönetim kurulu üyesi olduğum için, benimle birlikte yönetim kurulunu oluşturan Kerim Bey (Bugün Kolordu Komutanı Kerim Paşa) ve Cemil Bey (Kurmay, Birinci Kolordu Kurmay Başkanı) ve Ali Şevki Bey'in (Bugün Arnavutluk subayı, binbaşı kendisini Viyana'da gördüm. Avusturya ordusuna bağlı ve sözkonusu ordunun üniformasını taşıyor.) Bilgimiz olmadan böyle bir toplantının yapılmaması gerekirdi. Kulübün tüzüğünün gerekleri böyleydi. Şundan, bundan durumu soruşturdum, buna karar ve emir verenin doğrudan doğruya Ordu Komutanı Halil Paşa olduğunu, Kurmay Başkanı Ali Paşa'nın doğrudan bu işle uğraştığını anladım.

Akşam, ben de belirli zamanda, toplantı salonuna girdim. Salon büyük küçük rütbeli subaylarla, komutanlarla, tümüyle doluydu.

Kimi subaylar, birbiri ardı sıra söylev veriyorlar, herkes alkışlıyor. Söylenen sözlere dikkat ettim, Ali Paşa'ya sordum, toplantının ve alkışlanan sözlerinin anlamını anladım. Yazar ünlü Hüseyin Cahit Bey'in altın kalemi...

O günlerde Yunan gazetelerinden biri, yazdığı bir makalede Osmanlı Ordusu hakkında küçültücü sözcükler kullanmış... Hiç kimse buna karşı ses çıkarmamış; yalnız Hüseyin Cahit Bey Osmanlı Ordusuna yöneltilen bu hakareti kalemiyle reddetmiş, bu hareket subayların takdirini kazanmış, komutan katında girişimde bulunmuşlar, Cahit Bey'e Selanik'teki subaylar adına bir armağan sunulması düşünülmüş, bunu kararlaştırmak ve sağlamak için, subaylardan gereken parayı toplamak için, işbu toplantı yapılmıştı.

Şimdi Tahsin Efendi'nin, çok coşkulu ve süslü bir söylevi alkışlanıyordu. Tahsin Efendi, benim sınıf arkadaşımdı: Yüzbaşı iken istifa etmiş, ya da emekli edilmiş ve Selanik'te Silah Gazetesi'ni çıkarıyordu. Bu gazete okuyanlarca bilindiği gibi, mahalle kahvelerine gidenleri coşturan nitelikte anlamlı anlamsız sözlerle, düşüncelerle doluydu... Tahsin Efendi (Silahçı Tahsin), takma adını almıştı. Bu takma ad iki çeşit takma addan, doğmuştu. Kimileri Silah Gazetesi'nin adeta atıp tutmalarının yayın organı olmasından alay etmek için ve başka bazıları... Halk, bu gazeteyi mahalle kahvesinde biri yüksek sesle okuyup, ötekileri dinlediği zaman adeta ateşlendikleri ve Tahsin'in,

palikaryalara ya da Moskoflara savurduğu ağırca küfürlerin düşmanların ciğerine, bir tüfek, bir silah mermisi gibi etkilemekte olduğundan kuşkulanmadıkları için takdir ve cesaret verici bu (Babayiğit)e (Silahçı) demişlerdi. Bunun kişiliğini, ahlâkını, ruh gücünü tanımayanlar, yazılarını okudukları zaman kendisini gerçekten ulusallık sevisiyle ve yurt sevisiyle yüreği yanan, bu ateşin yönlendirmesiyle ulusu ve yurdu için ölümler arayan bir kahraman sanabilirlerdi. Aklı başında kişiler için cahilliği ve şarlatanlığı takdir etmek elbette güç değildi... Ama köylerde, kasabalarda dahası büyük kentlerle halk için Tahsin, ulusallığın ve yurtseverliğin bir sembolüydü. Bence de zavallı garip bir tip (type) idi.

Zavallının sonucu çok kötü olmuştur. 1913'te Sofya'da ataşemiliter olduğum sırada bir gün Silahçı Tahsin, sırtında tuhaf bir sivil elbise, ayaklarında sanırım subaylık zamanından kalmış bir çizme olduğu halde, elçiliğin önünde gördüm.

"Hayrola, Tahsin Bey!" dedim. "Burada ne arıyorsunuz, ne zaman geldin?"

"Dün geldim," dedi. "Sizi arıyordum. Görüşmek istiyorum."

"Buyurun," dedim. Ben elçiliğe girmek üzere gelmişken vazgeçtim. Tahsin Bey'le birlikte kendi evime gittik. Ben Sofya'da Boulouvard Ferdinand'da bütün Sofya arabalarınca *Numiero Trissisedim* denmekle tanınan güzel bir evde oturuyordum.

Enver Paşa, *"Teşkilât-ı Mahsusa"* adı altında bir örgüt kurmuştur. Bunun amacı Osmanlı ülkeleri dışında. Makedonya'da, Kafkasya'da, Mısır'da, Afrika'da, Acemistan'da, Türkistan'da, özetle Osmanlı ulusal amaçlarının yayılabileceği her yerde özel amaçlar gütmek...

Bağdat'ta, İngilizlerle çarpışmalarda yenildiği için üzülen, kendini asan Süleyman Askerî Bey bu konuda Enver Paşa'nın en ileri yardımcılarındandı.

Bu "Teşkilât-ı Mahsusa"nın en etkin şubesi Makedonya ile uğraşanıydı. Bir aralık, İstanbul'da Bulgar komite başkanlarından kimileriyle yapılan görüşmeler sonucunda bir (Makedonya) komitesi kurulmasına ve ortaklaşa çatışmaya karar vermişler... Süleyman Askerî, bu amaç için, Sofya'da, sanki bir delegeymiş gibi sık sık görünüyordu. Süleyman Askerî Bey'in Basra Vali ve Komutanlığına atanmasından sonra, benim arkadaşım olan ve arkadaşları arasında Solak İbrahim olarak tanınan bir kişi, hemen aynı görevin yapılması için Sofya'ya gelmişti.

İstanbul'da, her kahramanım diyeni komiteye katılmak ve Makedonya'ya geçmek üzere Sofya'ya gönderiyorlardı. Silahçı Tahsin Bey de bu arada gelmişti. Bu zavallı, her işi, *Silah Gazetesinde* halka, aşk ve coşkuya ve ama hareketsiz bir takdire yönlendiren makaleler yazmak gibi bir görev yapacağını sanarak Sofya'ya kadar gelmiş. Burada Makedonya'ya geçmek, dağlarda eşkiyalık etmek, silahı gazetesinin başlığından eline almak ve kullanmak gerekeceğini anlayınca, Tahsin yapamayacağı bir işe gönderilmiş ve İstanbul'da sefalet ve ıstı-

rabını şurada, burada söylemekten doğan sakıncaların ortadan kaldırılması amacıyla lstanbul'dan kandırılarak çıkarılmış olduğunu anlar... Şimdi ne yapayım? dedi.

"Arkadaşlarınla birlikte gideceksin, ayağına çarığı geçirecek ve eline mavzeri alacak, siyasal amacınız ne ise, onu elde edinceye dek çalışacaksın," dedim.

"Ben, önce, siyasal amacın ne olduğunu anlamadım. Kimse bana bir şey anlatmadı. Ben böyle körü körüne dağlarda dolaşamam, İstanbul'a döneceğim," dedi.

"lstanbul'a dönemezsin," dedim.

"Niçin!" dedi.

O zaman katıldığı komitenin bir tüzüğü olup olmadığını, bunu okuyup okumadığını sordum. Hemen cebinden bir sayı çıkardı.

"Bu mu?" dedi.

"Evet!" dedim, bunu okuyunuz, ben de böylece bilgi edinmiş olurum. Tahsin Bey birinci maddeden başlayarak yüksek sesle okumaya başladı.

Bilmem kaçıncı maddedeydi, biraz daha dikkatli, bir kez daha okumasını söyledim. Öyle yaptı, ama benim çıkardığım anlamı o anlayamadı. Yeniden okuması ve anlaması için;

"Anlayamadım. Bir daha!" dedim.

Bu madde, komiteye girenler, sözlerinden dönerlerse haklarında uygulanacak cezayla ilgiliydi. Tahsin Bey'in bu soruna dikkatini çektim.

"Ne demek," dedi. Bunun benimle ne ilgisi olabilir? Bana and da içirmediler. Ben İstanbul'a gitmekle andımdan geri dönmüş olmayacağım ki.

Tahsin durumu benim kavradığım ölçüde kavrayamıyordu. Oysa, Tahsin lstanbul'a giderse, Komitece asılacağına karar veriyordum. Çünkü yeni kurulmuş olan bu komite örgütünde ciddilik ve tüzüğünün yürürlüğünde şiddeti gerekli bulacaktır.

Bunu özellikle göstermek için Tahsin'den hafif bir av olamazdı. Ama ben daha çok açıklama yapmak, görüşlerde, aydınlatmalarda bulunmaktan kaçındım. Çünkü Tahsin'in yaygaracı olduğunu biliyordum. Bu maddeye bir kez daha ciddi olarak dikkatini çektikten sonra susmayı yeğledim.

"Ben," dedi, ne bahasına olursa olsun İstanbul'a gidip bu kişilerle anlaşacağım. Ama hiç param yoktur. Rica ederim, bana yalnız yol parası veriniz.

Eski okul arkadaşıma bu kadar az bir para vermek benim için çok doğal ve önemsizdi. Ama önce gezisini kolaylaştırmamak, ikinci olarak benim yardımımla lstanbul'a döndüğünün duyulmasına yol açmamak için:

"Peki, istediğiniz kadar para vereyim ama lstanbul'a gitmek için değil... Ve aslında yanımda para da yoktur. Elçilikteki kasada saklıyorum," dedim.

"Merak etmeyiniz, ben, lstanbul'a yalnız durumu daha iyi anlamak ve yine dönmek üzere gideceğim," dedi.

O sırada Sobranya'da milletvekili olan arkadaşım İsmail Hakkı Bey geldi. Tahsin'in de arkadaşıydı.

"İsmail Bey'den ödünç alabilirsin," dedim.

Ve böylece para sorunu çözümlendi. Sanıyorum bir gün sonraydı, Talat Paşa (o zaman Bey) Sofya'ya gelmişti. Tahsin, elçilikte herkesin önünde sayın adı geçenin yanına geldi, yüksek sesle kendinden, durumdan, mantıksızlıktan söz etti. Talat Paşa, adı geçeni daha çok söyletmemek için, salona aldı, yalnız görüştüler... Kendisine İstanbul'a dönmeyip, kendisi oraya gittikten ve gerekenlerle görüştükten sonra, Fethi Bey aracılığıyla göndereceği telgrafın içeriğine göre hareket etmesini söyler.

Talât Paşa'nın dönmesinden sonra da Tahsin birkaç gün daha bekler. Sonunda hiçbir haber gelmediğinden İstanbul'a hareket eder.

Beş on gün sonra, İstanbul gazetelerinde bir üzücü olayı okuyorum. Silahçı Tahsin Bey ölü olarak, cesedi bir çuval içinde mezarlıkta bulunmuştur. Merhumun Tanrı taksiratını bağışlasın!..

Gelelim Cahit Bey'in altın kalemine: Bu zavallı Tahsin, alkışlanan jestlerinin, kimilerine çok etkin gelen konuşmasına bütün gücüyle, güzel konuşmasıyla diyordu ki:

"Ordu, bütün bu koca kahraman Osmanlı ordusu, bütün bu Viyana surlarına kırmızı sancaklar diken yiğit atalarımızın hayırlı çocukları, Yunan palikaryalarının alaycı kahkahaları karşısında hakarete uğramıştı. Bir adi Atina paçavrası dün bizi, arslan Osmanlı subaylarını küçülten, hakaret eden sütunlarıyla Atina sokaklarında, Pire rıhtımında da, Girid'imizin, Venizelos hempalarının öldürücü pençelerinde kalan Hanya'sında, burada özgürlük kaynağı olan kutsal Türk yurdu Selanik'imizin Özgürlük Alanı'nda kucak kucak dağıtılıyordu. Kimse, evet kimse, ordunun onurlu alnına atılan bu çamur, bu kabalık parçasını görmek bile istemedi. İşte Hüseyin Cahit Bey, o saygın yazarımız, o büyük yurtseverimiz bunu hemen gördü, duygulandı, üzüldü, kalemine sarıldı, alçak palikaryalara cevap verdi. Ordunun ününü ve onurunu savundu. Ona elbette altından bir kalem gereklidir! Bunu da ordu sunacaktır."

Hazır bulunanların tümü bu coşkulu sözleri dinliyordu.

Ben, Ordu Komutanı, Kurmay Başkanı vb. ordu ileri gelenlerinin önünde, Yüzbaşı Tahsin Efendinin ya da Silahçı Tahsin Bey'in Askerî Kulübünün harboyunuyla, sanatla ilgili konferans üyesine ayrılan salonda, bu hatipliğinden memnun olmadım. Bunu askerî disipline, askerî terbiyeye aykırı buluyordum. Ve bir yandan böyle bir toplantıya, bu hareket biçimine izin vermek küçüklüğünde kalan Ordu komutanına kızıyordum. Tahsin Bey'e cevap vermek üzere ayağa kalktım: "Tahsin Efendi!" dedim, "Yunan gazetelerinde ordumuza yöneltilmek istenilen hakaretin ne olduğunu daha bilmediğimi itiraf ederim. Hazır bulunanlar arasında bu konuda benim gibi bilgisiz kalmış kişilerin bulunabileceği umulmamakla birlikte, önce, ilkin bu yönün aydınlatılmasını sizden rica ederim!

Oysa Tahsin Bey'in, bu konuda esaslı bir bilgisi yokmuş, başka kimse de sesini çıkarmadı.

Ben konuşmamı sürdürdüm:

"Eğer bir Yunan gazetesi gerçekten Osmanlı ordusunu tahkir etmiş ise, bunu, Hüseyin Cahit Bey'in bir makaleyle cevap vermesi kapatmaz. Sorunu daha ciddi çözümlemek gerekir. Olabilir ki, hükümetimizin bu konuda usulüne uygun biçimde girişimde bulunması gerekir. Bunun dışında tümüyle ordunun üzüntüsünü, coşkusunu göstermek için ise, bence Cahit Bey'in makalesinin hiçbir etkisi yoktur. Olağanüstülük şöyle olur, örneğin sizin gibi kahraman bir ordu mensubu, kalkar Atina'ya gider, kendi adına ve hesabına ama Osmanlı ordusunun hakaret kabul etmez bir bireyi kimliğiyle o hakaret edici makaleyi yazan yazarı ve yayımlayan gazete müdürünü, özetle bu hakereti yöneltmeye etken olanı ya da olanları ya düelloya çağırır, ya da bunu kabul ettiremeyeceğini anlarsa, doğrudan doğruya tepeler; kendisini teslim ederek, Osmanlı ordusunun onuru uğrunda her türlü sonuca razı olur. Bence Hüseyin Cahit Bey'e en çok üçüncü ordu adına teşekkürü içeren, bir telgraf çekmek, yaptığı hareketin doğurduğu bu coşkulu toplantının niteliğinde ordu subaylarının takdir duygularını bildirmek yeterlidir."

Bununla birlikte kalem için para toplamaktan vazgeçmediler. Ancak sonuç olarak bir telgraf çekildiğini sanırım.

[Bu bölümde Seyfi Bey'in eşi Mebruke Hanım'la evlilik ve genç kızların öğrenim yaşamları hakkında konuştuğunu yazmıştır. e.m.]

Ortamı şakaya çevirmiş olmak için sözü değiştirdim, dedim ki:

"Benim en çok üzüldüğüm yurdumuzda öğrenim görmez, yetişen hanım kızlarımız, bizi beğenmiyorlar. Dahası işittiğime göre son zamanlarda, görünüşte din değiştiren Alman subaylarına varanlar da varmış. Elbette bunu da doğal görmek gerek. Ben de genç iken ille Avrupalı bir kızla evleneceğim diyordum. Bizim kızlarımız hatırıma bile gelmiyordu. Onları, öğretim ve eğitimleri, toplumsal alışkanlıkları bakımından arkadaşlık edilmez sayardım. Ama evlilikte iyi anlaşmanın kurulabilmesi, sürdürülebilmesi için, var olması gereken koşullar incelendikten, düşünüldükten sonra, dini, ulusu, iyi çevresinin eğitimi, ahlâkı, adetleri, çeşitli iki insanın, birleşmelerindeki gariplik kadar dikkat çekici bir şey olmadığı kolaylıkla anlaşılıyor."

(Cemal Paşa'nın eşine).....yine M. Prévaurt'un yazılarından bir cümle hatırıma geldi, söyledim.

"Le mariage est une chose, l'amour est une antre chose, (Evlenme bir şeydir, aşk başka bir şeydir)."

Bununla demek istiyordum ki, aşk yoktur demek istiyorsunuz. Oysa evlenmede bunun varlığı kesin değildir.

Bunun üzerine, Madam Cemal Paşa dedi ki:

"Paşa, ben seni evlendirmeyeceğim."

"Ben de aslında bu konudaki kararsızlıklarımı çözmeden evlenmek niyetinde değilim. Aslında daha şimdi hanımefendi - Mebruke Hanım - 31 yaşında bir kocamıştan söz ediyordu. Ben de, 36, 37 olduğumdan evlenecek zamanım geçmiş demektir."

[Uyuyabilmek için kitap okuduğunu yazmaktadır. Konusu sosyalizmi öğrenmeye çalışan bir kızın profesör amcasıyla konuşmasıdır.][79]

....Bugün ilk Almanca dersi alınmıştır. Birinci Almanca öğretmeniyle anlaşamadıktan sonra, ikincisi bulundu. Bu bilgili gibi görünüyor.

8 Temmuz 1918 Pazartesi

Bugün yazılmaya ve incelenmeye değer, aşağıdaki sorunlar var, ama zamanım olmadığı için yalnız not etmekle yetiniyorum:

1- Cemal Paşa'nın yeri, izlediği yaşama biçimi için servet kaynağı.

2- Talat Paşa'nın Cemal Paşa'ya kardeşçe muamelesi! Nedeni ne olabilir?

3- Enver Paşa bana karşı ne politika izliyor? Buna karşı ne karar vermeliyim?

4- Yeni padişah ne gibi durumlar alabilir?

9 Temmuz 1918 Salı

Ramazan Bayramının Birinci Günü

İlkin Karlsbad'ın Furtnu Bad denilen yerinde banyo yaptım. Saat 10.00'dan 12.30'a dek öğretmen ile birlikte büyük bir araba gezintisi yaptık. Aieh'de bir çini fabrikasını ziyaret ettik. Birlikte yemek yedik. Sonra evde uyudum; Saat 16.00'da üzerimde duyduğum ağırlığın giderilmesi için banyo yaptım. Ondan sonra bayram kutlamasına gelen Cemal ve Hüsnü Beylerle görüştük!

1- Osmanlı Devleti nasıl bir siyaset izlemelidir?

2- Türklük ülküsü.

3- Arabistan, Türkistan hakkında vb. uluslar hakkında izlenecek görüş noktası ne olmalıdır?

4- Devletimizin ileri gelenlerinin yurt hakkındaki bilgileri. (Cavit Bey).

5- Aşârın toplanması yolları. Emanet, ihale ve kesin vergilendirme (Mısır'da)

6- İsmail Hakkı Paşa sorunu.

7- Cemal Paşa sorunu.

10 Temmuz 1918 Çarşamba, 11 Temmuz 1918 Perşembe

Bu iki günün nasıl geçtiğini yazmayacağım. Birçok anılarım gibi bunların da unutulmasında ne sakınca var. Yalnız şunu diyelim ki, insanlar gerçeği her zaman gizlerler. [Acaba gizlediği gerçek neydi? Bunu daha sonra herhangi bir şekilde öğrendik mi? Doğal olarak merak ediyoruz... e.m.]

12 Temmuz 1918 Cuma

[Fransızca ders almak için yeni bir öğretmene gider. e.m.] Bu kadın iki gün önce Almanca öğretmeninin tanıştırdığı İsviçreli bir kördü. Fransızca dersi veriyordu. Genç güzel bir kadın, gözleri tatlı bir mavilikte kör olduğu anlaşılmıyor. Bilgili, Alman, İngiliz, Fransız uluslarının evrimleşmeleri ve ilerlemeleri üzerinde birçok görüş alışverişinde bulundu. En sonunda kendisinden Fransız dilinde yararlanmak istediğimi söyledim. Haftalığı 100 Krona uzlaştık. Yarın saat 11.30'da Haus York'taki Sıblassberg. Bu madamın evine gideceğim. Beni bu kör kadından Fransızca ders almaya yönelten etken nedir? Okuyamaz, yazamaz, yazılan şeyi görüp düzeltemez... O halde, bu nasıl bir öğretmen olabilir...

Bu kadın, çok güzel bir aksanla ve Almanca görüşüyor ....

[13 Temmuz Cumartesi, 14 Temmuz Pazar günlerindeki yazılar tümüyle Fransızca yazılmıştır.]

13 Temmuz 1918

Bugün, kendisinden Fransızca dersi alacağım Madam Heiniche'ye gitmem gerekiyordu. 11.30 kararlaştırılmış zamandı. Tam o saatte orada olmak için evden 11.00'de çıktım. Ağır bir yürüyüşle, bir çeyrekte Madam Heiniche'nin mağazasına vardım; mağazadan bir çocuk beni evin 3. katında bulunan daireye götürdü.

Çocuk: "Burası beyefendi" demekle yetinerek giriş kapısının önünde benden ayrıldı.

Madam Heiniche beni dairesinin salonunda bekliyordu. "Beni nezaketle kabul ederek pencerenin yanına konmuş olan koltuğa oturmaya davet etti. O da önünde yuvarlak bir masanın bulunduğu divanda yerini aldı. Ben, üç katın merdivenlerini çıkarken yorulduğum için soluk soluğa olmaktan kendimi alamıyordum. Görememesine karşın soluk almam dikkatini çekmişti:

"Sayın General, bu zahmetli merdivenler sizi yordu değil mi?" Ve birden konuşma konusunu değiştirerek:

"Yanılmıyorsam beyefendi daha evli değil! Acaba bir Avrupalı kadınla mı yoksa sizin ulusunuzdan bir kadınla mı evlenmek isterdiniz?"

"Fark etmez," diye karşılık verdim.

Gerçekte düşüncem, evlenirsem bir Türk kadınını yeğleyeceğim yolundaydı. Ama gücenebileceği uzun bir konuşmaya girmemek için evlenme konusundaki konuşmayı kesmeyi yeğledim.

Askerlik yaşantım hakkında bana sorular sordu; kendisine askerlik yaşantımı kısaca anlattım.

Balzac'ın yapıtı olan "La Pectu de Cargin"i getirmiştim, söyleşimi düzeltmesi ve bilmediğim sözcükleri açıklaması için birkaç sayfa okumak istedim.

O konuşmayı sürdürmeyi yeğlerken, kendisine bu Fransızca dersinden ne beklediğimi açıkladım.

"Beyefendi, düzelteceğiniz hiçbir şey yok, Fransızcayı güzel konuşuyorsunuz, bilmediğiniz sözcükler için de sözlüğe bakınız, acaba sözlüğünüz var mı?"

"Öyleyse Madam?" diye sordum.

Bu soruya kulak vermedi, konuşmasını sürdürdü.

Bir saatlik bir konuşmadan sonra Madam Heiniche'den ayrıldım. Ertesi gün, öğleden önce saat 11.00'de bana gelecekti.

14 Temmuz 1918 Pazar

Elbogen'e Bir Gezinti

14 Temmuz 1918, Pazar, saat 16.30'da evde Matmazel Brandner'i bekliyordum. Dün Karlsbad'ın güneybatısında 15 kilometre uzaklıkta bulunan ve eski şatosuyla tanınan Elbogen'e otomobille gitmeye karar vermiştik.

Otomobil dün ısmarlanmıştı. Karlsbad kentinden kalabalığın içinden geçerken saat sabah 5'ti. Otomobil, Eğer ırmak kıyısındaki yolu izliyordu. Donitz'i Tich'i arkamızda bıraktık. Hans Geiling restoranına yaklaşıyorduk. Matmazel Brandner Türk Ordusuna ilgi duyar gibi görünüyordu. Bana ordularımızın sayısını, kaç kişi oldukları konusunda soru sormuştu.

Yanıtlarımda yeterince güçlü ordularımız olduğunu açıkladım.

"Bu beni çok şaşırtıyor!" dedi. Türkiye 1911'den beri hiç durmadan savaşıyor. Bir savaştan sonra bir başkası onu izliyor değil mi? Türk-İtalyan savaşı, Balkan savaşı ve sonra da 4 yıl süren bu Genel Savaş. Türkiye'nin her türlü kaynağının, özellikle ordusunun hemen hemen tükenmiş olduğu düşünülebilir! Savaş alanlarında öldürmek için bu kadar insanı nerede buluyorsunuz?"

O zaman kendisine dedim ki:

"Öyleyse bana izin verin de size açıklayayım:

Türk-İtalyan savaşı sırasında Türkiye kendi kuvvetlerini kullanamadı. Biliyorsunuz ki, İtalyanlar savaş ilan etmeden bizi yakaladılar. Deniz yolunu kestiler. Osmanlı Afrikası, ordusuz İtalyan kuşatmasına bırakıldı. İtalyanlar, hiç engelsiz, Trablusgarp'ı, Bingazi'yi, Derne'yi ve Akdeniz kıyısı kentleri aldılar. Eğer İtalyan silahlı kuvvetleri bir yıl boyunca, baştan barışa dek dövüştülerse, onları döven düzenli ordu değildir, hayır Matmazel, bunlar yalnızca çöl göçmenlerinin başındaki birkaç Türk komutanıydı.

Ben onların arasındaydım. Cyrenaique Derne kuvvetlerine komuta ediyordum. Görüyorsunuz ki, Matmazel bu savaşta Türk Ordusuna hiç dokunulmamıştır.

Balkan Savaşı ise, Türk Ordusunun katıldığı bir savaş değildir. Bu bambaşka bir şeydi, bir bozgundu! Ama Türk Ordusunun bozgunu değildi, hayır, hiç değil, bu Türkiye'deki eskinin yıkılması, Türk Ordusunun başındaki bilgisiz komuta kurulunun geri çekilmesiydi.

Balkan kuvvetleri bu savaşın sonuçlarını, o dönemde Türkiye'ye egemen olan kişilerin bilgisizliğine borçludur.

Denilebilir ki, bu savaş da Türkiye için bir sürprizdi. Ordusu birleşebilmek ve bir plana göre toplanabilmek için yeterli zaman bulamamıştı. Öncü birlikleriyle düşman hücumları karşılanmıştı.

Büyük ve gerçek Türk Ordusu kurdurulamamıştı. Öyle zamanlar olmuştu ki, ulusu Orduya çağırmak yerine, birlikler terhis edilmiştir. Bütün iktidarı ellerinde tutan birkaç kişinin bilgisizliği, cesaretle savunulabilecek yetenekteyken ve yetenekte olan bir Orduyu kullanamadan, yurdun en değerli kesimini düşmana sundu. Bugünkü savaş çıkmadan önce, Türkiye'nin yeniden eski duruma gelmesi için, yalnızca bir yıl olduğu bir gerçektir. Böyle kısa bir zamanda büyük bir şey yapılamayacağı açıktır. Ama her şeyden güçlü olan zaman, gençliği eskinin yerine geçirmek için, olay olarak, uygun zamanı sağlamıştı.

Genç subay olan Enver, Avrupa Türkiyesi'nin yitirilmesinin sonucu olan donuk dönemden yararlanarak, "Harbiye Nazırı" olarak Osmanlı Ordusunun başına geçti. Orduya ilk ve en büyük hizmeti, Orduyu o eski kumaş parçalarından kurtarması olmuştur.

Aklın eline geçtikten sonra, Ordu öylesine çabuk yüzünü değiştirdi ki, Çanakkale'de İngilizleri yenerek, Galiçya'da Avusturyalılara yardım ederek, Makedonya ve Romanya'da müttefiki ordularla zaferle sonuçlanan işbirliğinde bulunarak, değerini çabucak göstermekte gecikmedi.

Kısacası Matmazel, eğer Türkler bu genel savaşa girmemiş olsalardı, müttefiklerin lehinde görünen bugünkü askerî durum tam tersini gösterirdi diye bir savda bulunmakta bir sakınca görmüyorum.

Türklerin Çanakkale'deki zaferini gördükten sonradır ki, Bulgaristan-Türk dostlarıyla birlikte savaşa girmek gereğine inanmıştır.

Eğer Hindenburg, Türk Ordusunun yardımıyla Galiçya Dağları'nda ilerleyen Rus hücumlarını geri çevirmeseydi, Hindenburg, Hindenburg olmazdı.

Eğer Kafkasya'da, Mezopotamya'da, Filistin'de sonuç olarak bütün Türkiye sınırlarında, Türk Ordusu önündeki Rus, İngiliz ve Fransız kitlelerini tutmamış olsaydı; eğer Türkiye yurdunun bazı kesimlerini gözden çıkarmasaydı, Alman Ordusu'nun bugünkü gibi dayanabilmesine inanılır mıydı? Matmazel, hayır!.. Bu gerçeğin Türklerin büyük bir kesimince bile bilinmemesi nasıl da üzüntü vericidir!

22 Temmuz Pazartesi 1918

Saat 10 'da Berlin Garına gittim. Madam Cemal Paşa'yı yolcu etmek için.

....

Hanımefendi Hüseyin Cahit Bey'le birlikte geldi. Hüseyin Cahit Bey, çok ciddi, bir bakıma yabancı bir tutum gösteriyordu. Trenin hazırlanması beklendiği sırada sayın adı geçen: "Almanlar, saldırıyı berbat ettiler," dedi.

"Elbette," dedim. "Trop de Zel!.. Ben bu saldırının durdurulacağını çok iyi biliyordum, ama geri çekilmeyi sanmıyordum."

Tren geldi, hanımefendiyi yolcu ettikten sonra, Hüseyin Cahit Bey'le birlikte çıktık, bana:

"Buyrun," dedi. Görkemli bir araba bekliyordu.

"Benim arabam var," dedim.

Birlikte gitmek isteğini gösterdi. Emirerimi arabayla gönderdim. Ben otomobile bindim. Bu otomobil Prens Burhaneddin Efendi'ninmiş. Otomobilde şunlar görüşüldü:

Külman, Genel Savaşın askerî araçlarla çözümü zamanı geçmiştir. Siyaset işe karışmalıdır, dediği için çekilmek zorunda bırakıldı. Askerler ordunun sorunu çözebileceği savını eylemli olarak belirtmek için, bu son saldırıyı yaptılar. Ama bununla kendi kendilerini yalanlamış oldular. Bundan sonra saldırıcı hareketlerden çok, savunma nedenlerine önem vermek, Almanlar için daha önemli görülüyor. Amerika'dan bir milyon askerin iki ay önce Paris'e varışını, bir milyonun halen taşınmakta olduğunu, daha bir milyonun hazırlandığını işitmiştik.

Almanların bu son dönemdeki parsiyel (parça parça) başarıları bence girişkenliği düşmanlarına bırakmamış olmalarından doğuyordu. Bütün cephede büyük bir üstünlükleri olmadıkları halde, bir küçük kısım üzerinde - ki düşmanın bilmediği - çok üstün kuvvet. Toplayarak ve ivecen hareket ederek düşmanı şaşırtıyordu. Girişkenliğin İngilizlerle Fransızların eline geçmesinden korkarım. O zaman sorun tam tersi olur.

Avusturyalıların bundan sonra bir şey yapacaklarını sanmıyorum. Aslında bu son saldırıyı yapmaları da hata idi. Sanılabilir ki, Almanların zoruyla yapmışlardır.

....

Rusların, yeniden canlanmaları, İngilizlerle birlikte olmaları, bence olabilirlikten uzak değildir. Bulgarların da siyaseti, dikkat çekicidir.

Avusturya'nın iç durumu, ittifak partisinin askerî direncini kırabilecek nitelik kazanabilir.

"Rahmi Bey, Nafia Nezaretini (Bayındırlık Bakanlığı) kabul etmemiş. Gerçekte, savaş dolayısıyla bayındırlıkla ilgili işlerde bir şeyler yapma olanağı yoktur. Umulur ki, Rahmi Bey bu yönü düşünerek bu konudaki öneriyi reddetmiş olur."

"Ben Rahmi Bey'in herhalde Bakanlar Kurulu'nda bulunmasının yerinde olur tasarımındaydım. Gerçi bayındırlık işleri bakımından şimdilik geleceğe yönelik planlar hazırlamaktan başka bir şey yapılmaz. Ama Bakanlar Kurulu'nda bulunarak, Kabine'nin yurdun tümü üzerindeki gerçek bakışı bakımından yararlı olabilirdi. O, Canpoladlar gibi zeki ve dirençli kişiler kabineyi dilediğince hareketten alıkoyardı."

İzzet Paşa Hazretlerinin başyaver atanmasını ben anlamlı buluyordum. Çünkü sayın adıgeçen yaver olamazdı. O halde bu ad altında sanki padişahın askerî danışmanı, Kurmay Başkanı bir durum almış oluyor. Kendisinin görüşlerinden yararlanılır. Herhalde serüvenciliği sevenlerden değildir.

Mihlbrun Köprüsünde, Hüseyin Cahit Bey otomobilde beni yalnız bıraktı. O, orada eşini aramak üzere indi. Otomobil beni evime bıraktı.

27 Temmuz 1918 Cumartesi

Bu gece 27 Temmuz Pazar, Viyana'ya dönmeye karar verdim.

Tren, tam saat 22.00'de hareket etti. Yalnız bir kompartımandaydım. Büyük bir yorgunluk hissediyordum. Saat bire dek kitap okudum. Sonra yemek yedim ve yattım, saat 4'e dek uyudum. Ondan sonra Viyana'ya varışa dek kitap okudum. Saat 8.30'da varıldı. Otel Bristol'e çekilen telgrafta bir otomobil göndermesi bildirilmişti. İstasyonda buna rastlamadık. İki araba tuttum, birine eşyalar ve Şevki, birine de ben bindim, otele geldik. Otele varışımda, otomobilin gönderildiğini söylediler; ama ben bulamadım ve yararlanamadım...

Otelin kapısında rastladığım, Cemal Paşa'nın kardeşi Teğmen Kemal Bey'le çıktık. Benim hiç iştahım yoktu, yalnız romla karışık bir çay içtim. Kemal Bey, gittikten sonra yıkandım, yattım.

Fransa Büyük Devrimi'nin büyük generallerinden Desaix, Lecourbe, Moreau, Gauvian-Saint Cyr'in özgeçmişleriydi. Bütün bu güçlü generaller Napolyon'un kıskançlığına ve kinine hedef olmuşlardı.

Karlsbad'da geçen günlerimin anılarını tümüyle ve olduğu gibi bu defterlere yazamadım. Bunun iki nedeni var, birincisi gereği gibi yazı yazmak için zamanım olmadı; ikincisi her düşündüğümü, her yaptığımı, yani bütün gizli düşüncelerimi ve yaşantımı bu defterlere nasıl yazabilirdim, bırakabilirdim? Dahası, bu yazdıklarımı bile, bir gün olabilir ki, çok yakın bir günde yok etmeyecek miyim? Şimdiye dek hep böyle olduğu içindir ki, düzenli bir anı ve dergim yoktur. Gelecekte sessiz ve tümüyle tarafsız bir durumda, bir köşede kendi dünyamda yaşamayı başarırsam, olabilir ki, o zaman yaşantımın anılarını yazmak benim için bir çalışma olacaktır, çünkü yaşantımın her evresini bütün ayrıntılarıyla belleğimde düzenli bulundurabiliyorum. Yalnız tarih, gün, ad hatırımda kalmıyor, bunları da başka bir araçla düzenleyebilirim.

"Karslbad'da elde ettiğim yarar, umulan ölçüde değildir. Rahatsızlıklarımın belirtileri daha var."

***

Karlsbad günlükleri burada noktalanıyor. Defterleri bir gün yok etmeyi, belki yakmayı düşünüyor. Sonra defterlerini ya bulamıyor ya da varlığını unuttuğu için yok edemiyor. Ve yıllar sonra Çankaya'da Afetinan kütüphanenin bir

köşesinde buluyor. Böylece pek çok ilginç ve özel bilgiler ile düşünceleri karanlıkta kalmıyor. Eğer yönetimden bir gün arama yaptırır da tutuklatma ya da gözaltı gibi kararlar çıkarsa, korkusuna kapılsaydı hiç kuşkusuz Karlsbad günlerinden hiç kimsenin ve Türkiye tarihinin haberi bile olmayacaktı. Bunun ne büyük kayıp olacağını defterleri okuduğumuzda anladık zaten.

Tüm bunlar o günden bugüne düşünce ile yazım ve ifade özgürlüğünün ne denli önemli, aynı zamanda demokrasinin bir göstergesi olduğunu anlatmaktadır. Öte yandan yüzyılların Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yöneticilerinin hatıra defteri yazmayışı nedenlerinin korku ve çekinme olduğunu Mustafa Kemal'in defterindeki son paragraf açıkça anlatmaktadır.

Yıllar sonra Kurtuluş Savaşı'nın önemli kahramanlarından Kazım Karabekir'in hem anıları hem de eleştirileri diyebileceğimiz muhalif kitabı İstiklâl Harbimiz'in matbaadan el konulması, evdeki kopyaların alınarak yakılması bir çelişki olarak ortada durmaktadır.

Cumhuriyetin bundan sonraki yıllarında da durum çok fazla değişmemiş, yönetim kademesinde bulunanların hatıra defteri tutmadığı gibi tutanların da bir şekilde cezalandırıldıklarına tanık olunmuştur.

Viyana, 28 Temmuz 1918 Pazar

Saat 7.30'da uyandım. Üzerimde sanki rahatsızlık derecesinde bir kırgınlık var. Kendimi üşütmüşüm gibi öksürüyorum. Yataktan çıkmadan önce bir çay istedim. Sakarin getirmişlerdi. Şeker için Şevki'yi uyandırttım. Çayı içtikten sonra tıraş ve tuvaletle 8.30'a dek zaman geçti. Ondan sonra salona geçtim. Karlsbad'da geçen günlerimin anılarını beşinci defterin sonlarında kapadım. Şimdi Viyana'da geçecek bu birkaç günlük anılar için yeni bir defter, bu defteri açıyorum. Viyana'da, otel Bristol'de geçen dün gece, yeni aldığım Fransızca kitaplardan birine başlamak istedim. Hemen hepsinin başından birkaç sayfa okudum, ama okumayı sürdürmek için hiçbiri üzerinde karar veremedim. Le Baron de Batz'ın "Vers l'echafand" François Chal Raux'un "Les Origine de l'expedition d'Egypte", J.Patouillet'nin "Ostrovski" hakkındaki kitabı. Hep gözden geçirdim.

***

Mustafa Kemal, Viyana'da günlüğüne yalnızca bir kez yazarak günlük tutmaya son veriyor. İstanbul'a acele dönmesinin arzu edildiğine dair yaveri Cevat Abbas'tan aldığı telgraf üzerine Karlsbad'tan ayrılmış, ancak İspanyol gribine yakalanması nedeniyle 4-5 gün Viyana'da kaldıktan sonra İstanbul'a hareket etmiştir.

2 Ağustos'ta İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, tedavisini engelleyen aceleyle geri çağrılışının nedenini araştırır. Yaveri Cevat Abbas'a telgrafları çektiren kişi Ahmet İzzet Paşa'dır. Belli bir nedeni yoktur, veliahtlığında tanışan Mustafa Kemal'in şimdi onunla birlikte olmasının iyi olacağını düşünmüştür. Ortada bir

iyi niyet vardır. Ama tam anlamıyla iyileşemediği için böbrek rahatsızlığı zaman zaman ortaya çıkacaktı.

Pera Palas Oteli'nde padişahın başyaveri Ahmet İzzet ile görüştükten bir gün sonra 5 Ağustos'ta (1918) Padişah Vahideddin ile ilk kez Dolmabahçe'de Cuma selamlığından sonra görüşmüştür

Padişahla Görüşme

Padişaha yaptığı öneri şu olmuştur: *"Başkumandanlığı hemen üzerinize alınız, kendinize vekil değil, bir genelkurmay başkanı-erkânıharbiye reisi tayin ediniz. Her şeyden evvel orduya sahip ve hami olmak lazımdır. Ancak ondan sonra düşünülecek isabetli kararlar tatbik olunabilir."*

Mustafa Kemal'in Vahideddin'le padişah olduktan sonra ikinci görüşmesi 9 Ağustos 1918 Cuma günü Dolmabahçe'de Valide Camii mahfilindedir. Bu aslında bir özel görüşmedir.

İlk görüşmedeki bakış açısında ısrar eden tavrını sürdürmüş, buna karşın Vahidettin: *"Paşa, ben her şeyden önce İstanbul halkını doyurmak mecburiyetindeyim. İstanbul halkı açtır. Bunu temin etmedikçe alınacak her önlem isabetsiz olur."*

Mustafa Kemal anılarında bu yanıta çok üzüldüğünü belirterek padişah hakkındaki izlenimini de şöyle ortaya koyuyor: *"Ben, tilki tabiatında her entrikacının her gün şahidi olduğum yüzlerce örneğinden biri karşısında bulunduğuma büyük teessürle inandım."* Yine de düşündüklerini anlatmadan duramaz: *"Çok doğru düşünüyorsunuz fakat... Devleti, milleti ve bütün menfaatleri müdafaa eden kuvvet başkasının elinde bulundukça sizin padişahlığınız bile teorik (lafzî) olmaktan kurtulamaz."*

Padişahın yanıtı her şeyi açıklıyordu: *"Ben icap eden şeyleri Talat ve Enver Paşalar hazretiyle görüşürüm."*

Oysa aynı Vahidettin veliaht olduğu günlerde Enver ve Talat Paşadan nefret ettiğini, ülkeyi uçuruma sürükledikleri konusunda şikâyetlerini dile getirmişti. Bugün ise onlarsız adım atmayacağını ortaya koymuştu.

Bu her şeye karışan generalin İstanbul'dan uzaklaştırılması gerekiyordu. 7 Ağustos 1918 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 7.Ordu'ya atama işlemi yapılmıştı bile. Mustafa Kemal bu atamayı, imzadan 10 gün sonra padişahtan öğrenecektir.

Mustafa Kemal, 16 Ağustos Cuma günü Dolmabahçe Valide Camii "mahfil-i hümayunu"nda (büyük camilerde padişah ve sultanlara özgü kafesli özel bölme) Vahideddin'le üçüncü kez görüşmüştür. Bu kez Mustafa Kemal, Padişah tarafından çağrılmıştır. Bu "irade"yi ileten general Naci'ye (İldeniz) Mustafa Kemal, Padişah'ı yalnız görmek istediğini söylemişse de Padişah, Alman generallerinin yanında görüşmekte ısrar etmiştir.

Mustafa Kemal, anılarında bu konuya şöyle değinmektedir:

"...Vahideddin'in yanına girdim. Ne nazik ne takdirkâr bir padişah! Henüz ayakta iken Alman generalleri karşısında kısa bir nutuk söyledi. Bu sefer gözleri açıktı: Çok takdir ve emniyet ettiğim bir kumandan! diye ve bu sözleriyle beni onlara tanıtıyordu.

Oturduk. Dedi ki:

Sizi Suriye'ye kumandan tayin ettim. Oradaki vaziyetler ehemmiyet kesbetmiş. Oraya gitmekliğiniz lazımdır. Sizden talebim şudur: O tarafları düşman eline geçirmeyeceksiniz. Verdiğim vazifeyi muvaffakıyetle ifade edeceğinizden eminim. Derhal o hataya hareket etmelisiniz.

İradesini tebliğ ettikten sonra Alman generallerine baktı:

Bu kumandan dediklerimi yapabilir.

Dedi. Zâhir halde ne büyük teveccühe mazhar olmuştum.

Benim yerimde bir ahmak olsaydı ne kadar sevinecekti. Ben ise bir entrikacı Karşısında bulunduğumdan ne kadar müteessirdim.

Düşündünı: Diyelim ki: 'Padişah Hazretleri! Bana öyle bir vazife veriyorsunuz ki o vazifeyi ifaya memur kumandanlar mevkilerindendir. Beni onların üstünde bir başkumandanlığa mı memur ediyorsunuz? Eğer böyle ise çok iftiharla iradenizi kabul edeceğim. Fakat şüphe etmiyorum ki bunun farkında bile değilsiniz. Vaktiyle istifa ederek haklı sebeplerle bıraktığım bir orduya, ki o ordu bugün mağlup olmuştur, orada bulunan bütün ordular gibi... Beni onun başına gönderiyorsunuz. O halde bütün bu irade buyurulan vazifeleri yapmaya nasıl muktedir olurum?'

Fakat muhatabımın bu zemin üzerinde münakaşa etmeye değeri olmadığını artık kabul etmiştim. Sadece, müsaade alıp evvelce terk ettiğim salona geldim. Orada Enver Paşanın çok mütebessim çehresi karşıma çıktı.

Bravo, tebrik ederim, muvaffak oldunuz dedim, ve ciddi bir tavırla ilave ettim:

Azizim, hiç olmazsa biraz esaslı tedbirler üzerinde konuşalım. Benim bildiğime ve anladığıma göre artık Suriye'de ordu, kuvvet, vaziyet, isimden ibarettir. Beni oraya göndermekle güzel bir intikam alıyorsunuz. Sonra, teamül harici bir şey yaptınız: Bizzat padişaha bana emir verdirdiniz.

Enver Paşa gülüyordu. Vehip Paşa da öyle..."

Evet, Mustafa Kemal haklı idi. Enver Paşa gülüyordu; kendisini her an ikinci plana atabilecek yetenekte kuvvetli bir rakibini bir kez daha padişahın çevresinden uzaklaştırmayı başarmıştı.[80] Hatırlanacaktır; İstanbul'da kalması tehlikeli görülen bu General'in atandığı 7.Ordu'ya bağlı Sina ve Filistin cephesi tamamen çökmüş durumdaydı ve o bu göreve ikinci kez gidiyordu. Suriye'ye gitmek üzere 2 Eylül 1918 Pazartesi günü İstanbul'dan ayrıldı. Buradan Genelkurmay'a yazdığı raporlarla onları rahatsız eder ama önerileri kimse umursamaz. 30 Ekim Mondros mütarekesi imzası ardından 7 Kasım 1918 tarihinde Yıldırım Orduları lağvedilir, Mustafa Kemal, İstanbul'a gelmek üzere Adana'dan hareket eder.

10-11 Kasım günü Adana'dan hareket eden Mustafa Kemal trenden Haydarpaşa İstasyonu'nda indi.



Tekrar Suriye'de (1918)

Dipnotlar

1 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.48
2 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.56
3 Salih Bozok- Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.181
4 Salih Bozok- Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.181
5 Sadi Borak, *Ata ve İstanbul*, s.55, aktarılan kaynak: Milliyet Gazetesi, 1948; ay gün belli değil.
6 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK Yayını, Ankara, 1972 ve karşılaştırma 4.baskı, 1999, s.131-132
7 Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz*, cilt:2, İstanbul, 1962, s.337
8 Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz*, cilt:2, s.338
9 Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz*, cilt:2, s.338
10 Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz*, cilt:2, s.338
11 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, s.114-115
12 Vladimir Jabotinsky, *Türkiye ve Savaş*, orjinali 1917 basımı, Türkçesi: Zehra Tapunç, Gerekli Kitap, İstanbul, 2007, s.54- öteki etnik grupların nüfus dağılımı ise; 1,5 milyon Ermeni, 1,5 milyon Kürt, 1,5 milyon Yunanlı, gerisi başta Yahudiler olmak üzere Dürziler ve öteki küçük gruplar oluşturuyor
13 Fahrettin Altay, *Görüp Geçirdiklerim, 10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, İnsel yayınları, İstanbul, 1970, s.60-61
14 Uğur Mumcu, "*Üç Ana Çizgi*", Cumhuriyet, 11 Şubat 1982, Uyan Gazi Kemal, um:ag yayınları, dördüncü baskı, Ankara, 2008, s.194
15 Uğur Mumcu, "*Üç Ana Çizgi*", Cumhuriyet, 11 Şubat 1982, Uyan Gazi Kemal, s.194
16 Samih Nafiz Tansu (yazan), hatıratı anlatan: Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı Mahsusasında ve M.M. Grubu Başkanı Albay Hüsametin Ertürk, *2 Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınevi, İstanbul,1964, s.129-157
17 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.99-100 ayrıca; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:3, (1919), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s.23-24
18 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hâtıraları*, 1914-1919, s.34
19 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK Yayını, Ankara, 1972, s.160-162
20 Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz*, cilt:1, sayı:1, İstanbul, 1962, s:22

21 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hâtıraları* 1914-1919, s.36

22 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.136

23 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s36-62

24 16 Aralık 1917 tarihli Tanin (İstanbul) Gazetesinden aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s.20

25 Falih Rıfkı (Atay)-Mahmut (Soydan), Büyük Gazi'nin Hatıralarından sayfalar. 13 Mart 1926 tarihinden başlayarak Milliyet (İstanbul), Hakimiyet-i Milliye (Ankara) gazetelerinde yayınlanmaya devam etmiş, daha sonra kimi kitap ve makalelerde tekrarlanmıştır. Anılar, sadeleştirilerek aktarılmıştır. Kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi,* Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s.22 ve karşılaştırma: Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.36-62 arası

26 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.37-38

27 16 Aralık 1917 tarihli Tanin (İstanbul) Gazetesinden aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s.20

28 Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919, s.38-39

29 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.39

30 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.40-41

31 18 Aralık 1917 tarihli Tanin Gazetesi, s:1'den aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.39

32 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s.356

33 Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam, Fethi Okyar*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s.223-224 ile Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1999, s.19

34 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s: 357 ve Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.40

35 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s: 357 ve Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.45

36 20 Aralık 1917 tarihli Norddeutsche Allgemeine Zeitung ve Neue Pruss (Berlin) gazetelerinden ayrıca, 21 Aralık 1917 Tanin (İstanbul) Gazetesi. Aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.47

37 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s: 357

38 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.49

39 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları,* 1914-1919, s.42

40 Jean Paul Garnier, *La Fin de l'Empire Ottoman,* s.169-176, Paris 1973'ten aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi,* s.50

41 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.43-47

42 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s.359-361 ve Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.55

43 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ten Hatıralar,* 1914-1919, s.47-49

44 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s: 362-363

45 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi,* s.61 ve karşılaştırma: Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s: 363

46 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.61 ve karşılaştırma: Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s: 363

47 24 Aralık 1917 tarihli Norddeutsche Allgemeine Zeitung (Berlin), s: 1-2'den aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.64

48 Aynı gazeteden. 24 Aralık 1917 tarihli Norddeutsche Allgemeine Zeitung (Berlin), s: 1-2'den aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.64

49 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.49-51

50 24 Aralık 1917 tarihli Norddeutsche Allgemeine Zeitung s.1-2'den aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.67

51 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.69

52 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.52-53

53 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, İş Bankası Kültür Yayınları, yayın no:157, İstanbul, 1976, s.229

54 Lütfi Simavi, "Yüz yetmiş bin işçi bulunmakta imiş," demektedir. *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s.365

55 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.72

56 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.85

57 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.85

58 26 Aralık 1917 tarihli Tanin (İstanbul) Gazetesi'nden aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.85

59 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ten Hatıralar*, 1914-1919, s.54

60 Berlin-Bossische Zeitung'un 1 Ocak 1918 günlü sabah baskısından aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.88-89

61 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ten Hatıralar*, 1914-1919, s.54-55

62 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.92

63 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s.365-366

64 Jean Paul Garnier, *La Fin de l'Empire Ottoman*, s: 176, Paris 1973'ten aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.92

65 5 Ocak 1918 tarihli Tanin (İstanbul) Gazetesinden aktaran kaynak: Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, s.94

66 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s.366

67 Mete Akyol, "*Abdürrahim Tunçak'ın Anıları*", Milliyet, 26 Mayıs 1981

68 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, tarihsiz, s.381-382

69 Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980, s.136

70 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, 1914-1919, s.55

71 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, İzmir Güven Kitabevi, İzmir, 2005, s.147

72 Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.63 "Fenerbahçe Kulübünün hervtarafta takdir edilmiş çalışmalarını işitmiş ve bu gayreti gösterenleri tebrik etmeyi vazife edinmiştim. Bu vazifenin yerine getirlmesi bugün mümkün olabilmiştir. Takdir ve tebriklerimi buraya kaydetmekle övünüyo-

rum." Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, 1899- 16 Mayıs 1919, KırmızıBeyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s.147

73 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Almanya ve Avusturya Gezileri*, Ankara, 1993 s.61'den akataran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.148

74 Sadi Borak, *Ata ve İstanbul*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1983, s.73

75 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.149

76 Bu günlük, Ayşe Afet İnan tarafından yayınlanmıştır. Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.29-61 ve Günümüz Türkçesi ile karşılaştırma: M.Sunullah Arısoy, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize, Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları* (1903-1938), cilt 1 [1903-22 Nisan 1938], Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s.197-223

77 Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, "Önsöz", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.vıı

78 *Program şudur:*
Küçük Açıklama
Yerinde bir bardak bu sudan içilecek7 h. Marksbrün
(" " ")7.20 Mühlbrün
Sabah kahvaltısı 8.20
The ou Coffe, Cacao, 20 oufs, beure
Birer gün ara ile10-11 Bain de bour (moor)
Kompres evde11-12 Compresse de boue (moor)
Öğle yemeği
12-1 Poisson-Viand-Legumes, Fruit, Compote, mehlspeise, karattoni
Dinlenme Repos
Bir bardak su 3 1/2 ou 6 h Mühlbrün
Küçük yemek sabah kahvaltısı gibi 4-5 Comme le matin
Akşam yemeği 8 h
Poisson, poulet, omelette, entremets, compot, legumes laitage (riz ou semoule au lait)
Yatarken bir bardak su10 h Telsenquelle froid

79 Yatağımda Uyku Çağrısı:
Yatağa girdikten sonra uyku getirsin diye tabl de nui üzerinde küçük elektrik lambasının hafif ışığının yardımıyla kitap okuyorum.
Yüksek öğrenim görmüş, dünyayı kendine dar gören genç bir kız, bir okulda felsefe öğretmeni olan amcasından "socialisme" hakkında açıklama yapmasını istiyor. Öğretmen, genç kızı kitaplığına götürür, İngilizce ve Almanca bilip bilmediğini soruyor, olumlu karşılık aldıktan sonra, ona, buna dair 10, 15, 20 ve dahası daha çok cilt kitap verebilecekti. Ama kitap seçimi konusunda güçlüğe uğruyor. En sonunda profesörün parmakları bir kitabın üzerinde duruyor:
"İşte," diyor, "bütün budalalıkların başlangıcı budur."
İhtiyar bu anlatımını şöyle düzeltiyor:
"Bu çeşitli budalalıkların başlangıcıdır. Çünkü sivil ahmaklık bir kaynaktan çıkmaz."

Genç yaklaşıyor ve şunu okuyor: Kari Marx "Le Capital" ve amcasına:
"Bunu bana geçici olarak verir misiniz?" diyor.
"Hayır, hayır..."
Biraz sonra ihtiyar şöyle diyor:
"Socialisme en budalaca bir düşüncedir. Endividüalisme (bireycilik) de böyledir. Çünkü önce socialisme optimiste'dir (iyimser). İşte onun (87) asıl saflığı burada! Socialisme sanıyor ki, bir gün dünyada her şeyi en iyi biçimde düzenleyecektir. Ben çok öğrenmek isterdim, socialisme bu umudu nereden alıyor? Eğer bu dünyada herhangi bir konunun düzelmesine işaret gibi, ama gözönüne alınacak bir şey ayırsam, bunun herhangi bir sürekli yasa ya da initiative (öncelik) uygun bulunduğunu da saptamak gerekir.
Kız bunun üzerine amcasına: "O halde siz conservatuer'sünüz (tutucu)."
İhtiyar bağırarak: "Conservateur (tutucu) mu? Asla! Sürekli değişikliklere hüküm giymiş bu evrende, bir şeyi korumak nasıl gerçekleştirilebilir? Conservateur'ler (tutucular) o adamlardır ki, ırmağın suyunu elleri için korumak isterler, onların parmaklarında bir parça çamurdan başka bir şey kalmaz."
Genç kız: "O halde, conservateur (tutucu) değilseniz revolutionair'siniz (devrimci)," dedi.
Profesör: "Hayır, canım!.."
"O halde socialiste."
Profesör şöyle karşılık veriyor: "Conservateur (tutucu) değilim, çünkü eskimiş ve kırılmış bir dünyayı koruyamam. Revolutionaire (devrimci) değilim. Çünkü gitmeyen ve yalnız başına değişen bu dünyada hiçbir şeyi değiştirecek gücüm yok. Socialiste değilim. Değişiklikleri oluşundan önce görme gücüm yok. Socialisme'in ikinci safdilliği de şudur: Bu atılgan kendini etkin sanır. Üçüncü budalalığı socialisme tasarılarını düzensizliğe sunar ve rastlantıya düzen vereceğini ileri sürer. Hiçbir adam olamaz ki, bir etkiye sahip olsun. Ve bazı kimselerin etkileri sürekli tasarladıklarından başka türlü biçim alır."
Geçmişe bağlı kişiler vardır (néant-nan) hava koruyucuları. Geleceğe bağlı kişiler vardır: Hava peygamberleri. Yaşadığımız çağda biçim değiştirmiş yokluk kalıyor (Hiç).
Bunun üzerine genç kız diyor ki: "Siz hiçbir şeye inanmıyorsunuz! Ha evet, inanıyorsunuz, hiçe! Ama hiçe, inanmak, kesinlikle hiçbir şeye inanmamanın aynı değil midir?"
İhtiyar, sessizce başını sallıyor ve "hayır, hayır" diye mırıldanıyordu.
Kız: "Niçin "hayır, hayır" diyorsunuz?"
İhtiyar, "Puf!" dedi güvensizlik ve kesinlik içinde!..
Kız: "Bana öyle geliyor ki, siz bu kesinliksizlik içinde pekâlâ "evet, evet..." dahi diyebileceksiniz.

80 Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, s.165

ONUNCU BÖLÜM

GELDİKLERİ GİBİ GİDERLER

Aynı gün "işgalci devletlerin donanmasının" gemileri Boğaz'ı işgal etmek üzere yerleşirken "Yıldırım Orduları'nın komutanı" General Mustafa Kemal de, Suriye cephesinden Haydarpaşa rıhtımına artık geri dönmemek üzere ayak basmaktadır. 13 Kasım saat 12.45... Bir askerî müfreze Mustafa Kemal Paşa'yı törenle karşılamaktadır... Mustafa Kemal'i, arasında daha önce karısının doğumu için İstanbul'a gelip dönmeyen bu nedenle de görevden alınmış olan yaveri Cevat Abbas (Gürer) ve dostu doktor Rasim Ferit karşılamıştır. Rıhtımda kendilerini bekleyen *Kartal* istimbotuna binerler.[1]

Düşman donanmasının 61 parça gemisi Boğaz'a yerleşinceye kadar Anadolu ve Rumeli kıyıları arasında gidiş geliş yasaklanmıştır. Mustafa Kemal ve doktor bu yerleşmeyi hüzünle seyrederler. O sırada Rasim Ferit'e, "Hata ettim, İstanbul'a gelmemeliydim, ne yapıp yapıp Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalı," der.[2] Öyle anlaşılıyor ki, yılgınlığı, umutsuzluğu kısa sürer, hemen toparlanır, aralarında Yunanlıların *Averof* kruvazörünün de bulunduğu limanı dolduran dev zırhlılara acı acı bakar, yanındaki yaveri Cevat Abbas'a dönerek, *"Geldikleri gibi giderler,"* der.[3]

"Cevabımda aceleci davrandım. 'Size nasip olacak, siz bunları kovacaksınız Paşam' dedim...Gülümsedi, aziz başının içinde şekillenmeye başlayan vatanı kurtarma planlarını bir an için yeniden geçiriyor gibi daldı: ... 'Bakalım' dedi."[4]

"Hür İstanbul'dan" ayrılmıştı, şimdi ise "esir İstanbul'a" dönmüştü. Işgal donanmasının gösteri geçişi bitince saat 15'ten sonra *Kartal* istimbotu Galata Rıhtımı'na yanaşır ve Mustafa Kemal, doktor ve yaverleri ile Pera Palas'taki dairesine yerleşir. Adana'dan İstanbul'a geldiği ilk gün durum değerlendirmesi yapar. Önerileri hep kulak ardı edilmişti ve görünüşe bakılırsa bir çıkış yolu görünmüyordu ama yine de bir şeyler yapabilirdi. Aynı otelde işgal güçlerinin komuta kademesi de karargâh kurmuştu.

Öğrencilikten sonra ilk kez en uzun süre kalacağı İstanbul'dadır artık. Tutsak başkentte 13 Kasım 1918 ile 16 Mayıs 1919 tarihleri arasında altı ay yaşayacak ve kurtuluşa giden yolda en verimli siyasi çalışmalarını yapacaktır.

Mustafa Kemal bir stratejdi, falcı değildi. *"Geldikleri gibi giderler"* derken, yaptığı hesaplar vardı. Eğer bakanlar kuruluna Harbiye Nazırı olarak girebilirse, daha önce yaptığı öneriler doğrultusunda duruma müdahale edebilirdi. Bu nedenle "...giderler" demişti; eğer falcı olsaydı "...gidecekler" derdi.

İstanbul'a artık yerleşecektir, önce 15 gün kadar Pera Palas Oteli'nde kalıp sonra kısa bir süreliğine eski dostu Halep'te de konaklarında kaldığı Salih Fansa'nın Beyoğlu Hava Sokağı'ndaki evinde konaklar, ardından Şişli'deki Halaskârgazi Caddesi'ndeki kiralık eve geçti.[5] Burası eylemlerin planlandığı gerçek bir karargâh oldu.

Ateşkes koşullarının nasıl uygulanacağı, ortaya ne gibi sonuç ve olayların çıkacağı henüz belli değilken, '...Britanya Hükümeti'nin Osmanlılara karşı olan iyi niyetinden kuşkuya düşmek istemem,' diye görüş ortaya koyan Mustafa Kemal ayağının tozuyla Vakit gazetesine bir röportaj veriyordu. 18 Kasım 1918 tarihli sayısında yayımlanan bu söyleşide onun 1908 öncesi kurulması için mücadele verdiği *Meşrutiyet*'e bağlılığı ile meclisin ulusu bütünüyle temsil etmediği hakkında dedikoduların yayıldığı günlerde, Samsun sonrası ölünceye kadar her fırsatta olduğu gibi, alınacak tüm kararların tartışılması gereken Meclis'e ve milletvekillerinin meşruiyetine inancını tartışmaya yer bırakmayacak şekilde dile getirmiştir. Gazetecinin ateşkesle ilgili geleceğe dönük sorusunu yanıtlarken şunları söylüyor[6]:

"Hükümetimizle Ateşkes Antlaşması imza eden devletlerin ve bu devletler adına ateşkes koşullarını saptayan Britanya Hükümeti'nin Osmanlılara karşı olan iyiniyetinden kuşkuya düşmek istemem. Eğer sözkonusu koşulların hükümlerinde yanlış anlamayı gerektiren yanlar görülüyorsa bunun nedenini derhal anlamak ve karşımızdakilerle anlaşmak gerektir. Elbette bu görev hükümetlere düşer. Benim bildiğime göre, hükümetler bu konuda gereken girişimlerde bulunmuş ve bulunmaktadırlar.

Yalnız benim anlamadığım bir yan varsa, bu girişimler neden ulusu inandırıcı sonuçlar vermemektedir? Buna neden olarak şimdi hatırıma gelen nokta şudur: İki hükümetin önde gelenleri arasında görüşülerek kararlaştırıldıktan sonra uygulanma buyruğu verilmesi gereken konular, askerî komutanlara bırakılıyor. Oysa, bu konularda askerlerin değil, diplomatların çalışmaları gerekir."

Gazetecinin bu işte ulusun görevinin ne olabileceğini sorması üzerine Mustafa Kemal şu karşılığı veriyor:

"Bildiğiniz gibi, ulus doğrudan devlet işlerine karışmaz. Vekilleri olan milletvekilleri kurulunun güvenini kazanmış bir hükümetin yürütmelerinin sonuçlarını bekler. O halde, bu konuda ulusun en büyük görevi, milletvekilleri aracılığıyla her bakımdan güvenilir bir hükümetin güvenilir gücünü oluşturmaktır."

Gazeteci sorar: 'Bugünkü milletvekilleri meclisinin ulusu bütünüyle temsil etmediği hakkında dedikodular vardır. Bu konuda yüce düşünceleriniz nedir?'

"Bence, özellikle içinde bulunduğumuz bu güç ve nazik zamanda dedikodular kesinlikle uygun görülemez. Bu dedikodular Meşrutiyet yaşamı için çok zararlıdır. Bundan her Meşrutiyetsever Osmanlının kesinlikle kaçınması en büyük yurt ödevidir. Bugünkü milletvekillerinin birtakım etkiler altında seçilmiş olduğu hakkında dedikodu yapanlara şunu hatırlatmak gerekir: Öncelikle, yapılan dedikodulara, zaman ve ortam hiçbir biçimde uygun değildir; sonra genellikle her ülkede bu çeşit seçimler yapılırken, araya birtakım etkilerin karıştığı yadsınamaz; bunlar bir yana, Osmanlı ulusunun Meşrutiyet temsilcisi, bugünkü Milletvekilleri Meclisimizdir. Bu kurulu oluşturan üyenin seçildikleri yerlerden bir kesimi, bugün için yeni bir seçim yapılmasına elverişli olmayan bir olağanüstü durum içindedirler. Bu nedenle, yalnızca bu noktayı düşünmek, bu sorunu daha çok derinleştirmekten dolayı ortaya çıkabilecek kötülükleri gösterir. Herhalde, ulusun ve yurdumuzun pek çok gereksinme duyduğu barışı gerçekleştirecek hükümetin bugünkü Milletvekilleri Meclisimize dayanması bir zorunluk olmaktadır."

***

Mustafa Kemal, Pera Palas'ta otururken İstanbul'u işgal eden İngiliz komutanlardan General Harrington'un ve öteki işgalci generallerin dikkatini çekti. Bu genç, şık, kibar tavırlı Türk generali... kim olabilirdi?

Görevliden öğrendiler:

Çanakkale savaşlarını yöneten Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal İstanbul'a yeni gelmişti.

İngiliz generali bir aracı yollayarak görüşmek istediğini iletti. Aracı, isteği ilettiğinde, 'Nerede görüşmek istiyorlar?' sorusu duyuldu.

'Yanlarına davet ediyorlar, efendim'.

Bu yanıt üzerine genç Paşa'nın gözleri parladı: 'Onlar ülkemizde misafirdir. Biz ev sahibiyiz. Türk geleneğine göre konuk ev sahibinin yanına gelir, bu takdirde kendilerini kabul ederim.'[7]

Bu karşılık sonrası ne İngiliz generaller ne de Mustafa Kemal yerinden kıpırdadı. Yüreğinin sesini dinleyip "Geldikleri gibi giderler" diyebilen yenilmiş bir ordunun onurlu generali, onların konukluğunun bir gün sona ereceğini anlatmaya çalışmıştı,

O dönemin gözde mekânı Pera Palas başka konukları da ağırlamaktadır. Bunlardan birisi de 1915 Nisan çıkarmasındaki Anzak kolordusu komutanı, şimdinin ise İstanbul işgal komutanı olan general Birdwood'dur. Onun refakat subayı sporcu Sedat Riza, doktor Rasim Ferit'e (Talay) generalin Mustafa Kemal ile görüşmek istediğini ve buna aracılık etmesini rica ettiğini söyler. Doktor, Mustafa Kemal'e bunu bildirince, o da, Birdwood için hemen gelsin der.

İngiliz generali son derece saygılı davranır ve birkaç nezaket sözünden sonra Gelibolu kara muharebeleri günlerini sorar:

'Ekselans bizi nasıl yendiniz?'

'Sizin de benim de savaş ceridemiz var, tarih yazar.'

'Sizin ağzınızdan öğrenmek istiyorum.'

Bunun üzerine Mustafa Kemal Rasim Ferit'den kâğıt ve kalem ister, o da bir reçete kâğıdı ile altın kurşunkalemini verir. Mustafa Kemal bir kroki çizer ve onu göstererek şöyle der:

'Şu tarihte karaya çıktınız, filanca saate kadar siz şu, biz bu durumda idik. Her şey lehinizde idi; neden şu çizgide durdunuz ve ilerlemediniz?'

'Askerlerimiz çok yorulmuş idi.'

Bundan sonra Conkbayırı krokisini çizen Mustafa Kemal: 'Siz filan gün şu istikamette hareket ettiniz ve şu durumu aldınız, niçin ilerlemediniz?'

'Biz ilerledikçe arkadan su yetişmedi, asker susuz kaldı ve durdu.'

'Görüyorsunuz ki ben bir şey yapmadım; önce yorgunluk, sonra susuzluk ordunuzu durdurdu.'

Ayağa kalkan Birdwood: 'Sizin gibi kahraman ve alçakgönüllü bir general tanımadım' der, iki general ayağa kalkar kucaklaşır ve sonra otururlar.

Giderken Birdwood: ' Müsaade ederseniz bu kâğıtla bu kalemi bir anı olarak saklıyayım' der.[8]

***

Mustafa Kemal Şişli'deki kiralık evi buluncaya kadar kaldığı, Beyoğlu'ndaki Cebeli Lübnan Mutasarrıfı Franko Paşa Apartmanı'nda oturan Salih Fansa'nın dairesinde kısa süre içinde ilginç olaylar yaşamıştır. *'Malta sürgünleri'* haberini buradayken almıştır; *saraya* damat olmasını istediklerini de burada öğrenmiştir.

Fansalar'ın evinde yine Halep'te olduğu gibi hastalanmış, özenle bakılıyordu. Bu aile Halep'te tüm servetlerini bırakarak İstanbul'a kaçmıştı. Hatta yedinci ordunun tüm resmî belgelerini de bir sandık içinde kaçırmışlardı. Modern konfordan çok hoşlanan Paşa yeni hayatından memnundu. Buradaki yaşam kolaylığını annesinin evinde bulamayacaktı.[9]

Bulunduğu yeni evde levazım subaylarından binbaşı Ali Rıza da kendisini ziyaret edenler arasındaydı. Bu subayın getirdiği haberler arasında ülkenin yönetiminde söz sahibi olanlardan, İttihat ve Terakki'inin gözde adamlarından bir kısmının İngilizlere teslim edilerek Malta'ya sürülecekleri, hatta bunlar arasında Fethi'nin (Okyar) bulunduğu söylentisi vardı. Tesadüf o gün de Fethi, Mustafa Kemal'i ziyarete geldi. O da, duyduklarını arkadaşına anlattı, dikkatli olmasını, kentte emin bir yerde gizlenmesini tavsiye etti.

Fethi Başbakan Ferit'le görüştüğünü, bu konuda kendisine 'söz verdiklerini' anlattı. Mustafa Kemal'in haberi nasıl aldığına hayret etmekle beraber konuyu umursamazlıktan geldi. Mustafa Kemal, ısrar ediyor, "Bu adamların sözleri-

ne inanmamak gerektiğini" söylüyordu. Fethi eve döndü. Gece, Mustafa Kemal'e, eşi Galibe kocası Fethi'nin tutuklandığını söyledi.[10]

Birkaç gün sonra, Sultan Vahidettin'in kız kardeşinin kızı prenses Münibe, Salih Fansa'nın eşi Selma Hanım'ı ziyarete geldi. O gün Mustafa Kemal evde yoktu. Özel ve gizli bir görevle padişah tarafından gönderilmiş bulunuyordu. Vahidettin kızı Sabiha Sultan'ı Mustafa Kemal ile evlendirmek istiyordu. Selma Fansa da aralarında geçen konuşmayı olduğu gibi Mustafa Kemal'e aktardı. Selma'ya göre, Prenses Münibe aynen şunları söylemiş:

"Beni buraya gizli olarak zât-ı şâhâne gönderdi, kızları Sabiha Sultan'ı fahrî yaverleri Mustafa Kemal Paşa'ya vermek arzu buyuruyorlar, kendisine bu meseleyi söyleyiniz. Ben bir iki gün sonra gelir, sizden haber alırım."

Bu evlilik önerisinde Mustafa Kemal'in Padişah tarafından kendi tarafına çekilme arzusunun ağır bastığı düşünülebilir. Fakat Enver gibi Mustafa Kemal'de saraya damat olmak arzusu yoktu. Selma Fansa'nın elçiliğini sessizce dinledikten sonra karşı önerisini söyledi:

"O halde Sabiha Sultan buraya gelsin!"

Prenses Münibe söylediği gibi birkaç gün sonra yeniden geldi. Mustafa Kemal'in verdiği yanıt kendisine söylendiğinde gülerek, "Bir Sultan, Saray'dan çıkar da bir eve nasıl gelir?" dedi.

Bu sırada apartmanın zili çaldı. Gelen Mustafa Kemal'di. Prenses ile yüz yüze görüşme olanağı doğmuştu. Prenses Münibe'yi nezaketle ve saygıyla selamladı. Daha önceki ifadesini yineledi: "Lütfen Sultan hanım buraya kadar teşrif etsinler."

Prenses de önce söylediğini; "Bir padişah kızı buraya, ayağınıza kadar nasıl gelebilir?" diye yineledi. Mustafa Kemal'in yanıtı şu oldu: "Ben memleketim için çalışmış, başarılı olmuş bir adamım, bundan sonra da daha büyük hizmetler yapacağımdan eminim. Sultan Hanım'ı Saray'dan başka bir yerde görsem ne çıkar?"

Konuşma bir sonuca varamadan sona erdi. Prenses Münibe'nin ayrıldığı sırada Selma Fansa'ya, "O da olur; Sultan Hanım'ı getirebilirim. Fakat Paşa'nın bu konuda ciddî olduğundan emin olabilsek..." dediği duyuldu ve bu da Mustafa Kemal Paşa'ya duyuruldu.[11]

Bu konu aile arasında ciddiye alınarak tartışıldı. Annesi Zübeyde Hanım oğlunun padişah ve halifeye damat olmasını arzu ediyordu. Bu düşüncesini Fansa ailesine açtı. "Aman siz Mustafa'yı ikna ediniz. Buna bir çare bulalım," dedi. Salih Fansa, konuyu Mustafa Kemal'e açıp, annesinin düşüncesini anlattığı zaman şu karşılığı kaldı:

"Annem böyle düşünebilir ve belki duyduğu sarayın şatafatlı hayatına özenebilir ve oğlu için de büyük gelecek görebilir, fakat doğrudan doğruya millete hizmet nasıl sağlanabilir? Bu olacak şey değildir."[12]

Prenses aslında gönlü olan Şehzade Faruk'la evlenmiştir. Aynı yıl içinde Mısırlı bir Prenses de Mustafa Kemal'le evlenmek istemiş, hatta ona fotoğraflarını göndermişti.

Enver Behnan Şapolyo bu evde geçen başka bazı olayları da anlatmaktadır[13]:

Bir gün evinin balkonunda istirahat ediyordu. Sokaktan iki Türk kadını gidiyordu. İki sarhoş yabancı asker gelerek, kadınlara saldırdı ve yüzlerinden peçelerini alarak yere fırlattılar... Kadınlar feryat ediyor, sarhoşlar gülüyordu. Olaya hiddetlenen Mustafa Kemal, "Ben bu milleti esaretten kurtaramazsam, yaşayamam! Ya istiklâl, ya ölüm!..." diye bağırdı. O gece sinirinden uyuyamadı. Ertesi gün Selma Fansa bir rüya görerek, Mustafa Kemal'e bu rüyaya anlatmıştır.

Bu rüyada, Mustafa Kemal'i Ayasofya'da büyük bir halk karşılıyor ve onu baş tanıyorlar. Mustafa Kemal de annesinin Selanik'te gördüğü bir rüyayı anlatmıştır. Bu rüyada Mustafa Kemal durmadan göğe yükseliyordu.

Bugünün akşamı saat on birde acı acı kapının zili çalınıyor. Mustafa Kemal fena halde korkuyor. Halbuki kapıdan bir şey söylemek üzere gelen kapıcıydı. Kendisine: "Niçin korktunuz?" denince: "Beni tevkif ederlerse, bu memleketi kim kurtaracak?" yanıtını vermiştir. Bugünlerde tevkifler olduğundan, fena halde korkuyordu.

Siyasi Çalkantılar ve Şişli'deki Evde Siyasi Çalışmalar

Türkiye'yi Birinci Dünya Savaşına sokan İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri başbakan Talat, başkomutan vekili Enver ile arkadaşları Dr. Nazım, Bedri, Bahaettin Şakir, Azmi, bir Alman denizaltısı ile İstanbul'dan Odesa yönüne hareket ettiler (2-3 Kasım 1918 gecesi). Talat, Enver ve Cemal, yeni başbakan İzzet Paşa'ya bıraktıkları mektupta amaçlarının memlekete hizmet etmek olduğunu ve yabancı etkisi kalkınca yurda gelip hesap vereceklerini bildirdiler. İstanbul, Paşaların kaçışı ile günlerce çalkalanacak, kaçaklar gazetelerin sert saldırılarına uğrayacaklar, Hükümetin kaçıştan haberli olduğu ileri sürülecektir. Hükümet, Paşaları Alman Hükümeti'nden isteyecek fakat geri verilmelerini sağlayamayacaktır.[14]

Siyasi ortam artık kaostur.

Minber gazetesi yayına başlıyor

Bu kaçıştan bir gün önce İstanbul'da doktor Rasim Ferit'in mes'ul müdürü, Fethi'nin (Okyar) imtiyaz sahibi olduğu, daha sonra Mustafa Kemal'in de ortak olacağı günlük Minber gazetesinin[15] ilk sayısı (1 Kasım 1918) çıktı. Başlığı da, *"Felaketten ibret alalım,"* idi.[16]

Fethi Okyar anılarında Minber'in adını Mustafa Kemal'in koyduğunu yazıyor. O daha içişleri bakanıyken Mustafa Kemal bir mektup yazar[17]: "İzzet Paşa iktidarda kalsa bile muhaliflerin baskısına dayanamayacak, Padişah kabinedeki İttihatçıları muhakkak tasfiye ettirecektir. Memleketi perişan eden ve muhalefet adı altında irtikâp edilen taarruz ve tahripler de, daha çok gazeteler vasıtasıyla oluyor. Bunlara karşı milleti uyandırmak için en iyi vasıta, aynı yoldan mukabele etmek, yani bir gazete çıkarmaktır. Benim, maaşlarımdan biriktirdiğim biraz param var. Onu koymaya hazırım. Ben askerim...İmtiyaz alamam... Sen, bugün genellikle haklı tenkid sebeplerinin çoğunun dışında kaldın, hattâ bunlarla mücadele ettin. Hakikatleri halka, hattâ düşmanlarımıza anlatabilmek için gel, beraberce bir gazete çıkaralım."

Mustafa Kemal'den böylesine gerekçe ile bir teklif gelinceye kadar, Fethi bir gazete çıkarmayı düşünmüyordu. Mustafa Kemal, gazeteye bir de isim bulmuştu: **Minber.**[18]

Minber'in dikkat çekici özelliği Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'yi başlatmak için Anadolu'ya geçmeden önceki en önemli çalışmalarından biri olması ve Mondros sonrası düşüncelerini öğrenme olanağı sağlaması. **Minber**, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının entelektüel düzeyini ve 20. yüzyılın değerleri hakkındaki düşüncelerini yansıtması bakımından da çok önemli. Çöküş dönemini yaşayan bir devletin entelektüellerinin seviyesi çok şaşırtıcı. Ciddi tartışmalar var; liberalizmi, kadın haklarını tartışmışlar. Örneğin kadınların siyasette yer almasıyla, toplumsal yaşama nasıl girmesi konuları tartışılmış ve kadınların Meclis'e girmesi savunulmuştur.[19] **Minber**'i çıkaran kadroyla kurtuluşu sağlayan ve sosyal devrimleri düşünen kadro hemen aynı kişilerden oluşmuştur. Fethi (Okyar) **Minber**'i İstanbul'da İçişleri bakanı olmadan önce çıkarmıştır. "Fikirlerimizi birlikte yayımlamak üzere ben de kendisi ile ortak olmuştum. Gazetenin ne derece başarılı olduğunu bilemem. Herhalde benim bu ilk ve son gazeteciliğim, başarılı olmamıştır."[20] Fethi ise sonuca farklı açıdan bakmaktadır: "O buhran ve ümitsizlik günleri içinde **Minber**'in hepimiz için hiç olmazsa teselli olduğunu söyleyebilirim."[21] diyordu.

Kabinesinde bazı İttihatçıları bulundurduğu gerekçesiyle, İngilizlerin isteklerini yeteri kadar yerine getiremeyen Başbakan Ahmet İzzet Paşa, Padişah tarafından istifaya mecbur edildi. Başbakanlığa getirilen Ahmet İzzet, Talat'ın kabinesinin istifası üzerine hükümetini 25 gün önce 14 Ekim'de kurmuştu. Yeni kabine, basın organlarının çoğunun da hücumuna uğruyor ve İttihatçılara artçılık yapan bir hükümet olarak nitelendiriliyordu. Baskılarla istifa ettirilince yeni hükümeti 12 Kasım'da İngiliz siyasetine biraz daha yakın olan Tevfik Paşa kuracaktı.[22]

Mustafa Kemal'in düşüncesi bu hükümeti kurdurmayıp, Ahmet İzzet'e yeniden başbakanlık yolunu açmaktı. Neden ısrarla bunu istediğini anılarında hiç

anlatmamıştır. Belki İngilizci olarak bilinen Tevfik Paşa'nın başbakanlığa atanacağını anladığından olabilir. Bu durumda kabineye İngilizler müdahale edecek, Padişah daha kıskıvrak bağlanacaktı. Başka olasılıklar üretmek de mümkündür. Öncelikle istifa etmiş olan Başbakan Ahmet İzzet ile görüşmeliydi. Kabineye girebilmek için ilk iş olarak programını henüz okumamış olan İngilizci Tevfik (Okday) Paşa'nın kurduğu bakanlar kurulunun güvenoyu alması engellenmeliydi.

Kılıç Ali anılarında[23] Mustafa Kemal'den defalarca dinlediklerini şöyle aktarıyor:

> *"Bir gün İzzet Paşa tarafından telgraf makinesi başına davet olundum. Paşa, kabineden istifa ettiğini bildirdikten sonra, benim İstanbul'da bulunmamın uygun olacağını söyledi. Ben bu imadan İstanbul'un buhranlı durumda olduğunu anlayarak, zaten komuta ettiğim grup kaldırılmış olduğundan İstanbul'a hareket ettim.*
>
> *Hatırımda kaldığına göre İzzet Paşa ile ilk kez Fuat Paşa türbesi karşısındaki Başbakanlık konağında görüştüm* (14 Kasım 1918, Perşembe-e.m.). *İzzet Paşa bana kabineden neden çekildiklerini izah etti. Ama ben, çekilmiş olmalarını doğru bulmadım. Kendisine tavsiye edilen Tevfik Paşa kabinesini engellemek ve yeniden İzzet Paşa'nın Başbakanlığında bir kabine kurulmasını sağlamak gerektiğine inandığımı söyledim. Bu önerim kabul edildi. Hatta aramızda bir de kabine listesi yapıldı. Sadaret konağında verdiğimiz bu karardan sonra ilk hedef yeni kabineyi düşürmek olduğuna göre, ben hemen sivil giyinerek Meclis-i Mebusan'a (Millet Meclisi) gittim* (18 Kasım'da yapılan oylamada Tevfik Paşa, çoğunluk yeter sayısını sağlayamadığı için oylamanın 19 Kasım'a ertelenmesi kararı alındı-E.M.). *Öteden beri tanıdığım mebuslarla konuştum. Görüşümü açıkladım. O günlerde de Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu vermek söz konusuydu. Ben güvenoyu verilmemesi fikrindeydim. İnancımı orada tanıdığım ya da yeni tanıştığım mebuslara anlatıyordum. Bir kısım mebuslarda şu tereddüt vardı: Eğer güvenoyu vermezsek meclis dağıtılır. Ama Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu verip zaman kazanırsak, belki faydalı işler görmek de mümkün olur.*
>
> *Bense Meclis'in zaten ve mutlaka dağıtılacağına inanıyordum. Dağıtacak olanın da bizzat Tevfik Paşa olacağını tahmin etmiştim. Bu kararı uygulamak için tabiî önce Meclis'ten güvenoyu almak ve Başbakanlık mevkiine oturmak lazımdı. Bir kere bunu sağladıktan sonra hiç fırsat vermeden Meclis'i dağıtacaklardı. Madem sonuç bu olacaktı, öyleyse kabineye güvenoyu vermeyip, oylamayı tekrarlatarak zaman kazanmak daha elverişliydi. İşte bu kazanılacak zaman içinde belki İzzet Paşa başkanlığında bir kabine kurulması mümkün olurdu.*
>
> *Meclis salonlarında ayaküstü yapılan tartışmalar şu sonucu verdi:*
>
> *Önemli sayıda mebusla Meclis salonlarından birinde toplandık. Hepsine açıklamada bulunmam istendi. Durumu ve içinde bulundukları şartları, yapılması gerekli hizmeti gücüm yettiği kadar kendilerine izah ettim. Kabineye mutlaka güvensizlik göstermelerini tavsiye ettim. Önerimi kabul ettiler ve böylece ayrıldık.*

Güven oylamasına beş altı gün vardır. Bu süre içinde Padişah'la görüşecek, basını kendi adı etrafında harekete getirecek, kabine için oy kullanacak millet-

vekillerini etkilemek yollarını kurcalayacaktır. Şimdi ilk iş olarak Vahidettin'i, "tilki" diye nitelediği bu içten pazarlıklı padişahı kendi düşüncelerine çekmeye çalışacaktır.[24] İçişleri eski bakanı Fethi'nin (Okyar) çıkardığı ve Mustafa Kemal'in ortağı olduğu Minber Gazetesi Tevfik Paşa Hükümeti'ni eleştirdi: "Ateşkes anlaşması çiğneniyor. Hükümet ise seyirci kalıyor. 150 yıldır, millî çıkarlardan çok, dışa şirin görünme hastalığı var".[25]

Türkiye'nin kurtuluşunu ustaca bir diplomaside görüyordu, Mustafa Kemal'in ilk zamanlardaki planı "Türkiye'yi siyasi yoldan tedbirlerle kurtarmak esasına dayanıyordu"[26] Nitekim 'Vakit, Zaman ve Minber gazetelerinin yazarları ile Pera Palas'ta yaptığı' bir konuşmada ne denli bir taktik ustası olduğunu ortaya koyuyor: "Ben siyasetle yalnız 1913-1914 yılnda Sofya ve aynı zamanda Belgrad ve Çetine Ataşemiliterliklerini üstlendiğim bir yıl içinde uğraştım. Uğraşma biçimim de, yalnız siyasal değildi. Askerî-siyasal bir uğraşmaydı. Bu görevimin süresi bir yana bırakılırsa, bütün yaşamım Trablusgarp'ta, Balkan savaşlarının son evresinde, bugünkü savaşta, savaş alanlarında, askerlik işleriyle uğraşmakla geçmiştir. Bu nedenle, kendimde ordudan, savaşlardan, askerî konulardan söz etmek için çok geniş yetki görüyorum da, siyasetten söz etmek yönünü, siyasetçilere bırakmayı uygun bulurum. Bununla birlikte, ilgisi dolayısıyla devletimizin benim de, içinde yaşamakta bulunduğum dönemin çeşitli evrelerinde, genel siyaset uyumuna bir biçimde katılmayı düşünmemiş olduğumu söylemek istemiyorum. Bu konuda çeşitli zamanlarla ilgili derin düşüncelerimin ve bu düşüncelerin gerektirdiği incelemelerin özetini ve sonucunu söylemem gerekirse, diyebilirim ki, ben en iyi siyasetin, her türlü anlamıyla, 'en çok güçlü olmakta bulunduğunu' kabul ederim. En güçlü olmak' deyiminden amacım; yalnız silah gücü olduğunu sanmayınız. Tam tersine, asker olmama rağmen, bu bence güç bileşkesini oluşturan nedenlerin sonuncusudur. Benim demek istediğim, manevi bakımdan bilimsel olarak, ahlâk açısından ve teknik açıdan güçlü olmaktır. Çünkü bu saydığım yaratılış özelliklerinden yoksun bir ulusun, bütün bireylerinin en son silahlarla donatılmış olduğunu varsaysak bile, güçlü olduğunu kabul etmek doğru olamaz. Bugünkü insan toplumu içinde insan olarak yer alabilmek için, elbette silahlanmak yeterli değildir. Benim inanışıma göre, güçlü bir ordu denildiği zaman, anlaşılması gerekli anlam, her bireyi, özellikle subayı, komutanı, tekniğin ve uygarlığın gereklerini kavramış ve ona göre eylemini ve davranışlarını uygulayan yüksek ahlâkta bir kuruldur. Kuşkusuz ki, tek amacı, görevi, düşüncesi ve hazırlığı, yurdu savunmayla sınırlı olan bu kurul, ülkenin siyasetini yönetenlerin en sonunda verecekleri kararla eyleme geçer.

İşte ben, orduya ve komutanlara komuta etmiş bir asker olarak, bu bakış açısından siyasetle bağlantı kurmuş olabilirim. Yurdumu ve ulusumu çok iyi tanıdığım, gereksinme duyduğu ilerlemeye ulaşabilmek için huzurlu ve sessiz,

ama herhalde özgürlük ve bağımsızlığı koruyarak çok sürekli çalışmak gerekliliği kanısında olduğum için, bu kanımı sağlayacak, yani bizê huzur ve güvenle çalışma zamanı verecek ilişkileri oluşturacak dostlukların, gerçekten yanlısıyım," demekteydi.[27]

İngilizlerle ilgili düşünceleriniz hakkında biraz bilgi verebilir misiniz sorusuna ise: "İngilizlerle Arıburnu, Anafarta ve Filistin cephelerinde, karşı karşıya birçok savaşlar yaptım. Ben bu savaşlara ve genellikle bu saydığım cephelerden başka cephelerde, başka bölgelerde öteki uluslarla da yaptığım savaşlara, her zaman yurdumun savunulması olan temel görevimi yerine getirdim. Bu nedenle yüreğimde, kin ve düşmanlık duyguları yer bulmamıştır. Osmanlı milletinin özgürlüğüne ve devletimizin bağımsızlığına hürmet ve saygı gösterdikleri takdirde yalnız benim için değil bütün Osmanlı milleti için İngilizler'den daha yararlı bir dost olamayacağı kanısıyla duygulanmaları çok doğaldır," söylemek suretiyle İngilizlerin kendisi üzerindeki kuşkuları dağıtmak, olabildiği ölçüde onlara güven vermek yönünde görüşlerini açıklamıştı.

14 Ekim'de ilan edilen kabinede Ahmet İzzet Paşa Harbiye Nazırlığı, Başkomutanlık ve Genelkurmay başkanlığını kendi üzerine almış ve Mustafa Kemal'e 15 Ekim'de gönderdiği bir mektupta "barıştan sonra işbirliği yapma umudunu" ifade etmişti. Bir gün sonra Mustafa Kemal, Ahmet İzzet'e hiddetli bir mektup yazar: "Barış gecikecektir. Barışa kadar çok buhranlı anlar geçireceğiz. Bu devrede vatana hayırlı olabilirsem düşüncesi ile Harbiye Nezaretini (Savunma Bakanlığını) istemiştim. Yoksa barışa kavuştuktan sonra onun huzur ve sükunu içinde harbiye nazırlığını benden çok mükemmel yapacak kişiler bulunabilir. Buna nazaran barıştan sonra işbirliğimizi hiç de zorunlu hatta gerekli görmüyorum." Açıkça görülüyor ki, hükümette yer almak isteyen Mustafa Kemal İngilizlerin, Padişah'ın ve siyaset çevrelerinin ilgisini çekmeye çalışmıştır.

Ahmet İzzet anılarında bu konuya açıklık getiriyor; "Harbiye Nezareti için zihnimde aday olarak Mustafa Fevzi (Çakmak) ve Mustafa Kemal Paşalar vardı: fakat birincisi hastaydı ve ikincisini de ateşkes gerçekleşmeden ordudan ayırmak istemiyordum... İsmet Bey'in (İnönü), ileride genelkurmay başkanlığına aday olabileceğini düşünmüştüm..."[28] Ahmet İzzet'in yazdığına göre, Mustafa Kemal, Liman von Sanders'e bir rapor yazarak Filistin'den Halep'e kadar geri çekilmesini ve bu çekiliş sırasında gösterilen özveri ve kahramanlığı, Xénophon'ın *Onbinlerin Dönüşüne* benzeterek övüp yüceltmiş ve subayların rütbelerinin yükseltilerek ödüllendirilmesini istemiş. Sanders de bunu Ahmet İzzet'e yazmış: "...Bu terfiilerle, büyük bir yenilginin arkasından ödüllendirme yönüne gidilemez cevabı verilerek, tarafımdan reddedilmesi, düş kırıklığına sebep olsa gerek ki, Mustafa Kemal Paşa, Cevat Paşa'nın tayinini vesile ederek öfke göstermiş ve bununla da kalmayarak Cevat Paşa'ya hakaret edici bir telgraf gönderdiği için, artık kumandanlıktan alınmış, Bakanlığı da ertelenmişti," içeriğinde yanıt vermiştir.[29]

İstanbul'a geldiğinin üçüncü günü (15 Kasım 1918, Cuma), tasarıları doğrultusunda Padişahla görüştü. Hükümette yer alması konusunda onu aydınlatmaya çalıştı. Padişah ise ona hükümette yer vermek istemiyor, ordunun kendisine bağlı olup olmadığını anlamaya çalışıyordu.[30]

Tevfik Paşa Hükümetine güvenoyu verilmemesi için Meclis'te tanıdığı üyelerle görüşüp bu konudaki düşüncesini onlarla paylaştı ve daha çok sayıda milletvekiline ulaşmasını sağlamalarını istedi. Arkadaşları aracılığıyla ilk kez olarak sivil kıyafetle Fındıklı'daki Meclis binasına gitti. (18 Kasım 1918)[31]

O gün Tevfik Paşa Hükümetinin programı okunacaktı. Mustafa Kemal güvensizlik oyu verilmesinden yanaydı, bunu olabildiğince çok sayıda milletvekiline anlattı. Ancak ortada bir tereddüt vardı; güvenoyu alınamazsa Meclis dağıtılabilirdi, bu nedenle güvenoyu verip bir süre daha zaman kazanılsa belki yararlı işler de yapılabilirdi. O meclisin nasılsa dağıtılacağına inanıyordu. Dağıtacak olan da yeni Başbakan'ın kendisiydi. Bu kararını uygulamak için önce meclisin güvenini alarak başbakanlık makamına oturması gerekiyordu. Bunu sağladıktan sonra bazılarının düşündüğünün tersine olarak fırsat vermeksizin meclisi dağıtacağına şüphe olmadığı konusunda da kesin inancı vardı. Madem ki sonuç bu olacaktı, kabineye güvensizlik oyu vererek zaman kazanmak daha uygundu. İşte belki bu kazanılacak zaman içinde yeniden İzzet Paşa başkanlığında bir kabine kurmak koşullarını hazırlayabilirdi. Meclis salonlarında koridorlarda ayak üstü yapılan tartışmalarda verilen karara göre, bir kısım milletvekili bir toplantı yapıp o'nu da davet ederek düşünceleri konusunda kendilerini aydınlatmasını önerdiler. Durumu değerlendirip, içinde bulundukları koşulları ve yapılması gerekeni elinden geldiğince anlattı, hükümete güvenoyu vermemelerini tavsiye etti.[32] Bugünkü oylamada çoğunluk sağlanamadı ama kabul oylarının oranı redlere göre üç mislinden fazlaydı. Oylama bir gün sonraya ertelendi. Mustafa Kemal girşiminde başarısız olmuştu.

Oysaki teklifi orada bulunanlarca kabul edilmişti. Hükümeti düşürecekleri konusunda kesin güvenleri olduğunu söyleyerek toplantı salonundan çıkıp genel kurula girdiler. O locada oylama sonucunu bekliyordu. İsimler okunarak oylama yapıldı. Sonuç bildirildiğinde bir şaşkınlık oldu, Tevfik Paşa kabinesi oy çokluğuyla güvenoyu almıştı.

Düş kırıklığına uğramıştı. "Ne yalan söyleyeyim, biraz şaşırdım. Benim teklifimi kabul ettiklerini söyleyen milletvekili sayısı küçümsenecek gibi değildi. Hele bunlar arasında sözlerinin ve mevkilerinin çok nüfuzlu olduğu izlenimi verenler de vardı. Fakat kuşkusuz meclis hayatının bir an içinde bin renk alabilecek içerikte olduğundan daima uzak kalan benim gibi askerin şaşmasını doğal saymak gerekir. Bu acayip fikirler ve hisler topluluğundan çıkmak için faz-

la beklemedim. Hemen Osmanlı mebusan meclisi sarayını terkettim. Evime döner dönmez saraya telefon ederek Vahidettin'den randevu istedim."[33]

Altıncı görüşme güven oylaması sonrasıdır (22 Kasım 1918). Kılıç Ali anılarında bu görüşme ve gelişmeleri şöyle anlatıyor:

Bundan bir süre sonra Cuma selamlığına gittim. Namazdan sonra Vahidettin beni salona davet etti. Bir görüşme yaptı. Bu görüşme epey uzunca olmuştu. Ben, ülkenin içinde bulunduğu tehlike üzerinde onu aydınlatmak ve uyarmak için giriş yaparken; o benden çabuk davranarak dedi ki:

'Ordunun komutan ve subayları eminim ki seni çok severler. Bana güvence verir misin ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir?'

Ordu tarafından aleyhinde davranışlara dair işittikleri olup olmadığını sordum. Evet, ya da hayır demedi. Kendi sorusunu tekrarladı. Derhal cevap verdim:

'Ben İstanbul'a geleli birkaç gün oldu. Buradaki durumu yakından bilmiyorum. Ama ordu başında bulunan komutanların Zat-ı Şahanenizle karşı karşıya bulunması için bir sebep olabileceğini de sanmıyorum. Onun için temin ederim ki bir fenalık beklemeyiniz.'

Hemen ilave etti:

'Yalnız bugünden söz etmiyorum. Bugünden ve yarından?..'

Son cümlesi bende bir şüphe uyandırdı. Demek, yarın padişahın öyle bir hareket yapması ihtimali vardı ki, ordunun yurtsever komutan ve subayları bundan üzüntü duyabilirler. Padişah beni aldatarak benim aracılığımla onlardan emin olmak istiyordu.

Karşımdaki adam kararını çoktan vermiş bulunuyordu. Biz ise bu kararın ne olduğunu anlamaya veya anlamak istemeyen kimselerle temasta kalmış, hiçbir karşı önlem almaya fırsat bulamamış durumdaydık.

Çok ümitsiz ve üzgün durumda Vahidettin'in salonundan çıktım. Üzülmekte haklıymışım. Bir-iki gün sonra her sırrı öğrenmiştim. Meclis-i Mebusan dağıtılmıştı.

İzzet Paşa ve bazı arkadaşlarla verdiğimiz karar da böylece suya düşmüş oldu. Bunun üzerine Şişli'deki evime çekildim. Yeni durumu düşünmeye başladım."

Padişahtan umduğunu bulamamıştı. Öte yandan bakanlar kurulu kimse tarafından beğenilmemiş, **Minber**, İttihat ve Terakki'nin kendini feshedip yerine kurduğu Teceddüt Fırkası'nın başını çektiği bir grup milletvekili bir muhtıra vererek, Meclisin dağıtılmasını, memurlar arasında genel bir temizlik yapılmasını ve suçluluğu belirlenecek olanların derhal cezalandırılmasını istemiş oldukları söylentisini duyuruyordu. Maliye eski bakanı Cavit'in hazırladığı anlaşılan bir gensoruya hükümet temsilcisi çok sert yanıt verdi. İçişleri bakanı kürsüye gelerek, çıkmaya başlayan gürültülere aldırmayarak Padişahın Meclisi feshеden (21 Aralık 1918) iradesini okudu.[34]

Şişli'deki ev

Fansalar'ın evinde kaldığında tutuklamalardan ürkünce yeni bir eve taşınma gereği duydu. Sonunda Şişli'deki Ermeni madam Kasabyan'ın evini kiraladılar. Beşiktaş Akaret'lerdeki evlerinden annesiyle kızkardeşi Makbule'yi de bu eve getirdi. Fansalar'ın evinde gece yarılarına kadar yaptığı toplantıları burada da sürdürdü.

Mustafa Kemal, Şişli'deki evinde yaptığı durum değerlendirmesini şöyle özetliyordu: Millet ve ordu padişahtan habersizdir. Sadece geleneğe dayanan bir saygı besler. Vatanı kurtarmaktan önce Halife'yi kurtarmayı düşünür. Öte yandan, kurtuluş çareleri arayanlar İngiltere, Fransa, İtalya gibi galipleri gücendirmemeyi öngörüyorlar. Bu şartlar içinde aydınlar da dahil, herkesin aklına gelebilen kurtuluş çareleri, İngiltere veya Amerika'nın "*manda*"sını, koruyuculuğunu kabul etmekten ibaretti. Bunu isteyenler Osmanlı İmparatorluğu'nu bütünüyle kurtarmak davasında olanlardı.

Bazı bölgeler ise, Osmanlı Devleti'nin taksim edileceğini önceden kabul ederek kendilerinin bu taksim dışında tutulmasını sağlamak için çabalıyorlardı.

Mustafa Kemal, bu kararların hiçbirini beğenmiyordu. Çünkü bunların dayandığı sebepler çürüktü, mantıksızdı. Gerçekte Osmanlı Devleti, tarihi ömrünü tamamlamıştı. Yapay olarak yaşatılamazdı. Ciddi ve gerçek karar, ancak yepyeni bağımsız bir Türk Devleti kurmak olabilirdi."

İşgalcilerin hareketleri dikkatle izleniyordu. Tüm tanıdıklarını arayarak onlarla planlarını konuşuyordu. Sorduğu soru kısa, ama netti. Ne yapılabilir?

"Eski arkadaşım Fethi'yle günler ve geceler dertleştim. Benim evimde ya da onun apartmanında konuşuyor ve birbirmize aynı şeyi soruyorduk: Ne yapılabilir?"[35]

İlişki kurdukları arasında eski İttihatçılardan, ya da İtilafçılardan, işgal kuvvetleri ile beraber çalışanlardan birçok kimse vardı. Her biri ile büsbütün farklı konularda görüşüyordu. Bunlar dışında pek samimi ve gizli bir teması da albay İsmet'le (İnönü) olmuştu.

"Bir gün Fethi Bey ve dört ortak arkadaşımızla birlikte, bir hayli tartışmadan sonra, ihtilalci bir komite kurmaya karar verdik ve ihtilalci tedbirler düşünmeye başladık: padişahı değiştirmek, kabineyi düşürmek, yeni bir kabine kurarak daha azimli hareketlere başvurmak gibi... Başka bir gün bizim Şişli'deki evde toplantımız son bulduktan sonra dört kişiden biri, İsmail Canbulat Bey, dedi ki: 'Arkadaşlar, ben çok düşündüm. Namusumla söz veririm ki sırrınız gizli kalacaktır, fakat komitede çalışmaya devam edemeyeceğim.'

Hepimiz hayret içinde birbirimize baktık, içimizden biri; 'Bu ne demek, başarıdan emin mi değilsiniz?' diye sordu.

'Hayır bunu düşünmedim. Başarılı olacaksınız. Fakat, ihtilalciler başarılı olsalar bile birçok tehlike karşısındadırlar. Bunu da kabul etmelidirler. İşte o zaman ben ve benim gibiler, sizin kararlarınızı tatbik etmek üzere iktidara gelecek yedek adaylar oluruz.

Fethi Bey'le ben gözlerimizle konuştuk. Derhal dedim ki:

'Beyefendinin iştirak etmeyeceği bir teşebbüs makul de olmayabilir. Onun için cemiyeti hemen feshetmeliyiz.'

Böyle yaptık. Kendisi müsaade alıp gitti. Kalanlar cemiyeti tekrar kurmuş oldular."[36]

Hem gazete çıkarıyorlar hem de tasarılarının gerçekleştirilebilmesi için başka masraflar yapmak zorunda kalıyordu. Her ne kadar atlarını satmış ve yanında bir miktar parası bulunuyorsa da, yine de paraya gereksinme vardı. Evine girip çıkan binbaşı Ali Rıza'nın tanıştırdığı bir tüccarla ortak bir şirket kurmaya karar verdi. Yaver Cevat Abbas'ın tanımıyla, 'tatlı dile ve kıyafete bakılarak kurulan bir şirketti' bu.[37]

Küçük küçük topluluklar oluşturulmuş ve bunlar gizli çalışmalar yapıyordu. Tüm bu örgütlerin eşgüdümünü sağlayan birisinin Mustafa Kemal'le tanışmasında ısrarcı oldular. İlk görüşme Hava Sokağı'ndaki Fansalar'ın evinden ayrılmadan gerçekleşmişti zaten.

Binbaşı Ali Rıza'nın tavsiye ettiği bu kişi, kır atlar koşulmuş bir saltanat arabasına benzeyen lândosu ile gece karanlığında geldi. Kıyafeti düzgün ve temiz, nezaket ve tevazuuna bakarak kıymet verilebilen bu ziyaretçi 'merhamet buyurun' sözleriyle konuşmasına başladıkça ince zekâ sahibi olduğu intibaını muhataplarında yaratmakta pek usta idi.[38]

Bu tatlı dilli kendisini pazarlamayı iyi becerebilen kişi Şişli'ye birkaç kez geldi ve Fethi (Okyar) ile de tanıştı. Bu kişi her ikisi üzerinde olumlu izlenim bırakmıştı ancak zaman zaman da kuşkulandıkları oluyordu. Fakat binbaşı Ali Rıza onların kuşkularını giderecek sözlerle kalmadı, bu kişinin çok zengin olduğunu, İzmir'le zeytinyağı, incir, üzüm ticareti yaptığını, eğer isterlerse paralarına para kazandırabileceğini anlatıp onları inandırdı. Sermaye konusunda da yol gösterdi: "Paşam sen beş on bin lira, Bay Fethi de arzu ederse bir o kadar, Cevat da bin lira koyarsanız ben arkadaşımın gönlünü yaparım," dedi.[39]

Miktar üzerinde anlaşmışlardı. Mustafa Kemal annesine emanet ettiği parayı, Fethi de ödünç olarak başkasından alacaktı. Cevat'a sıra gelince o da iki atını satmıştı gerisini eşinden dostundan toplayacaktı. Parayı toparladılar. Tüccar zannettikleri kişinin yazıhanesine gittiler, senet bile almadan parayı teslim ettiler. İşler hiç de tatlı dille söylendiği gibi olmadı. Aradan aylar geçtiği halde bırakın kazancı ana paralarını bile almak konusunda kuşku belirdi. Samsun'a hareketlerinden bir gün önce köprüde bu şirketin müdürünü bulmuş olan Cevat Abbas kendi parasından bir miktarını alabilmiş, geri ka-

lan kısım için de senet imzalattırmışlardı. Bu ticaret girişimi de başlamadan sona erdi.

Tutuklamalar hızla yapılıyordu. Bakanlar, gazeteciler, yazarlar, subaylar ve başkaları. Aralarında Fethi de vardı. Kendisi de takibe uğrayan Mustafa Kemal üniformalı ve yanında yaveriyle birlikte onu ziyarete gitti. Eski Başbakan Sait Halim Paşa da oradaydı, başka eski bakanlarla da durumun gidişi hakkında görüştüler. Mustafa Kemal anılarında hapishanedeki duygularını şöyle anlatır: "Ne kadar derin düşüncelere daldım. Canımın yandığı şuydu: Bu kişiler arasında hesaba, imtihana çekilmek lazım gelenler vardı. Fakat, hesap soran millet değildi. Bilakis milleti daha ağır bir felakete sürükleyen insanlardı."[40]

Mustafa Kemal neden İngilizlerce tutuklanıp Malta'ya sürülmemiştir? "Malta Sürgünleri" konusunda önemli bir çalışmaya imza atmış olan Bilal Şimşir'e göre[41]: "Mustafa Kemal'in, Anadolu'ya geçmeden aylarca önce İngilizlerin kara listesine geçirildiği halde, nasıl olup da tutuklanmadan, sürülmeden kalabildiği sorulmaya değer. Bu konuda, belgelere dayanarak kesin bir şey söylemek zordur. Görülen şu ki, İngilizler yazışmalarla çok zaman kaybetmişlerdir."

Uzun bir alıntı olacak ama yine Bilal Şimşir'in araştırmasından devam ediyoruz[42]: "1919 yılının Ocak ayından başlayarak İngilizler 'kara listeler' hazırlamaya başlar. Mütareke döneminde yüzlerce Türk'ün canını yakan 'kara listeler' çoğunlukla İngiliz Yüksek Komiserliği içindeki Ermeni-Rum Şubesince hazırlanmıştır. Bu listeler hazırlanırken zaman bakımından da hiçbir ölçü tanınmaz. Bu listeden çıkanlar ya Bekirağa Bölüğüne tıkılmış ya da Malta'ya sürülmüştür. Kara liste hazırlanmasında hiçbir ölçü yoktur. Türklerin işledikleri sözde suçlar, çok gerilere götürülür.

İngilizlerin kara liste furyasından Mustafa Kemal Paşa da kurtulamaz. Daha Samsun'a çıkışından 80 gün önce İngilizlerin kara listesine girmiştir. İngiliz haberalma subayı yüzbaşı Hoyland'ın hazırladığı 28 Şubat 1919 günlü büyük kara listede Mustafa Kemal Paşa'nın da adı vardır. Paşa'nın adı, İstanbul'da bulunan ve 'azledilip sürülecek' kişilerin başında yer almaktadır.

...Sonra, o günlerde İngilizler o kadar çok kara listeler hazırlamışlardır ki, listelerdeki bütün sanıkları bir anda yakalamak olanaksız denecek kadar güçtü. Hangi listeden işe başlayacaklarını, önce kimleri tutuklatacaklarını âdeta şaşırmışlardı. İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık kişilere öncelik vermişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir 'suç' ile uzaktan yakından ilgisi yoktu. Paşa, ayrıca sözgelişi Ali İhsan Paşa, Yakup Şevki Paşa gibi, Mütareke'nin uygulanmasına direnmek "suçu" ile mim'lenen komutanlar arasında da gözükmemektedir. Mütareke döneminin daha ilk günlerinde cepheden ayrılarak İstanbul'a gelmiş bulunmaktadır. İngiliz askerî makamlarının dikkatleri, İstanbul'da 'Vekâlet Emrinde' bulunan bir paşadan daha çok, cephelerde silahsız direniş gösteren komutanlara dönüktü. Mustafa Kemal Paşa'dan önce tutuklanması gereken komutanlar vardı."

Ordu komutanlığından istifa etmemişti, söz konusu komutanlıktan alınmamaıştı, emekli edilmemişti, atılmamıştı, açığa bile alınmamıştı. Dolayısıyla eğer orduda kalacaksa rütbesine ve en son yaptığı ordu komutanlığı düzeyinde bir göreve atanmalıydı. General Allenby İstanbul'a gelmişti, Savunma Bakanı'nı ve Genelkurmay İkinci Başkanı'nı ayağına çağırdı, onlara bazı emirler dikte edecekti. Bunlardan birisi Mustafa Kemal'in Altıncı Ordu Komutanlığı'na tayiniydi, ama o kabul etmedi. Bunun üzerine ödeneğini kestiler, otomobilini ve yaverini aldılar. Haksızlığa uğradığını düşünerek verdiği dilekçede çarpıcı saptamalar göze çarpıyor[43]: "...Herhalde ben herhangi bir tuğgeneral değilim. Ordu ve ordular kumandanıyım. Hakkımda uygulanmak istenen muamelenin bu sıfat ve görevim üzerinden uygulanması lazım geleceğini zannederim... Beni geçmişteki çalışmalarından dolayı hakkında kanuni takibat yapılan ya da tutuklanan veya tutuklanmaktan sakınarak firar eden veya siyasi hesaplarla İngilizlerin tesiriyle hizmetten affı lazım gelenlerden, muharebe meydanında ordularını perişan edip İstanbul'da ve dışarıda vazife alan kumandanlardan da değilim. Bugüne kadar vatanıma tam bir namus ve fedakârlıkla hizmet etmekle kıvanç duyan bir kumandanım. Şurasını da ilaveten arz edeyim ki, ben Yaver Paşa hazretlerinin söz konusu ettiği vatanı tehdit eden mali sıkıntıları artırmak istemem. Eğer benim ödeneklerimi seferberlik son bulmadan kesmekle devletin mali sıkıntıları hafifleyecekse bu hususta ben ödeneklerimi değil şimdiye kadar vatanım uğrunda hiçbir dakika esirgemediğim hayatımı feda etmekle en büyük bahtiyarlar sırasına geçerim..."

Mevlanazade Rıfat'ın yayınlamakta olduğu **Hukukubeşer** (İnsan Hakları) gazetesinde 14 Mart 1919 günlü sayısında ordu komutanlarını suçlayan bir yazı çıkmıştır. Mustafa Kemal, bu suçlamalar üzerine aynı gün Savunma Bakanlığı'na bir dilekçe vererek, yazılanların ipe sapa gelmez suçlamalar olduğunu ve düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. **Hukukubeşer** Damat Ferit Hükümeti'ne çeşitli sorular sorup karşılıklarını istemiştir. Bunların üçüncü sırasında olan ordu komutanlarının hırsızlık, yolsuzluk yaptıkları yönündedir. "...paranın sözde geçerli olmadığı yerlerde ordu, dahası sivil yönetimin gereksinmelerinin karşılanması bahanesiyle Para Basımevi Müdürlüğünce milyonlarca altın ve gümüş para basılarak kimi zaman vagon vagon ordu komutanı denilen yüksek alçaklara, daha doğrusu haydutbaşılara teslim edildi..." denilmekteydi.[44] İşte Mustafa Kemal'i çileden çıkartan da budur. Yanıtı gazetenin üslubu gibi hakaret doludur:

"Bu anlatımla ordu komutanlarının alçak ve haydutbaşı, dolayısıyle orduların haydut oldukları ilan edilmiş oluyor. Savunmalarına hiçbir zaman gerek görmeyeceğim kimi kişiler hakkında taşlamalarda bulunmak isterken, yurt ve ulus için tüm arılık ve suçsuzlukla, her türlü yoksunluk ve güçlükler içinde namus görevini gerçekten yerine getiren Osmanlı ordularını hay-

dut, aynı yoksunluk ve güçlüklerle karşılaşan ve tek dayanağı namusundan ve onurundan ibaret olan söz konusu ordu komutanlarını alçaklık ve haydutbaşılıkla nitelemek ve sergilemek ne büyük bir ahlâksızlık ve ne alçakça bir vicdansızlıktır.

Osmanlı ordularını, onların namuslu komutanlarını böylece sergileyebilmek yeteneği, anca yurdun ve ulusun yok olmasını, yıkılmasını isteyen bir alçakta bulunabilir... Kendi adıma belirtirim ki, benim Anafartalar'da, Kürdistan'da, Suriye'de başlarında bulunmakla övündüğüm kahraman ordular, haydutlardan değil, soylu Osmanlı ulusunun namuslu çocuklarından oluşmuştu... Bu namussuzca karaçalmayı ve sahibini lanetlerim."[45]

Bakanlığa yazılan bu şikâyet dilekçesi, muhtemelen kasıtlı olarak Savunma Bakanı tarafından aynı gazeteye gönderilmiştir. Ve gazete sahibi bu kez kendisi tecavüze uğramış gibi bir sahte tavır takınmıştır. Ve Mustafa Kemal'i mahkemeye vermiştir.[46] Gerisi anılarında şöyle anlatılıyor:

Yaman çatmıştık. Aklımı başıma topladım, kumandanlık mevkiinde değildim. Siyasi bir şey de yapamazdım. Hukuk çareleri bulmalı idim. İsterdim ki bu mahkemede bulunayım; fakat o zamanki İstanbul gazetecilerinin en aşağısı ile karşı karşıya gelmek çok gücüme giden bir şeydi. Bundan başka davanın bazı yüksek politikacılar tarafından hazırlanan bir plan neticesi olduğunu d adüşünüyordum. Ne yaparsam yapayım, mutlaka mahkûm olacaktım. Bu vesile ile birçok derdimi döksem bile, bunlar mahkeme salonlarının duvarları içinde kalacaktı. Tanıdığım Avukat Sadettin Ferit Bey'i davet ettim. Kendisine vaziyeti anlattım ve fikrini sordum:

'Dava önemlidir, dedi, mahkûm olmanız ihtimali vardır.'

'Amma yaptın canım, ben hiç de mahkûm olmak niyetinde değilim!'

Maksadımı pek tabiî olarak kavrayamayan avukatım cevap verdi:

'Elbette... Fakat müsaade ederseniz, davacının vekili ile konuşayım!'

'Hayır, müsaade edemem; ben haklı olduğumu biliyorum. Davacının avukatı ile görüşmeye ne lüzum var? Bu iş yolumun üstüne çıkan bir dikendir. Biraz daha zamana ihtiyacım var. Davayı lehime de kazanmanızı istiyorum. Yalnız bana zaman kazandırabilir misiniz?'

'Buna söz verebilirim!'

İlave ettim: 'Bu vesile ile oyalanmak, belki de hürriyetimden mahrum olmak istemem. Siz buna mani olabilirseniz, en büyük iyiliği yapmış olursunuz!'[47]

Avukatı bir-iki kez mahkemeye gitti, davayı karmakarışık hale getirdi, ona istediği gibi çok zaman kazandırdı, İstanbul'dan çıktığı gün henüz mahkeme bitmiş değildi. İşgal İstanbul'u yalnız işgalcilerin askerlerinin tecavüzüne değil, çokpartili politika yaşamına geçtiğimizde sıkça göreceğimiz türden işbirlikçi gazetecilerin alçakça tutumlarına da sahne olmuştur.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Geçme Tasarısı

Günler geldi geçti. Mustafa Kemal ve bazı arkadaşları şu kanaate vardılar ki, Vahidettin'i öldürmekle, hükümeti düşürmekle esaslı bir sonuç almaya olanak yoktu. Nihayet yeni hükümdar ve yeni hükümetle de düşman süngüleri karşısında bulunmak durumundan kurtulmuş olmayacaklardı.[48]

Bununla beraber temaslarına devam etti. İçlerinden bir kısmında saf bir vatanperverlik hissinin coşkunluğundan başka ne fikir, ne de tedbir kabiliyeti vardı. Bir kısmının hâlâ hasis politikacılık çıkarlarından başka düşündükleri yoktu. "Kendi kendime şu kararı almıştım: Uygun bir zaman ve fırsatta İstanbul'dan kaybolmak, basit bir tertiple Anadolu içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra, bütün Türk milletine felaketi haber vermek!"[49] Mustafa Kemal, Millî Mücadeleye başlama kararını verişini ve bu amaçla Anadolu'ya geçişini şöyle anlatır:

"...İçimde çok dikkatle gizlediğim bir sırrı vakti gelmedikçe kimseye söylemedim. Böyle bir karar vermemişim gibi, herhangi temaslara devam ettim. Bir gün sırdaşlarımdan biri olan İsmet Bey'i dâvet ettim. Şişli'deki evimde beni yalnız bulan İsmet Bey" "Yine ne var?" dedi.

Ben de, "Ne haber?" dedim.

"Tahmin edeceğin gibi..."

"Şuradan bana bir Türkiye haritası bulup, masaya açar mısın? Üzerinde konuşacağım."

İsmet Bey haritayı bulup açtı. Fazla olarak, daima cebinde taşıdığı pergeli de çıkardı. Şaka yaptım:

"Henüz pergellik bir şey yok. Biraz pergelsiz görüşelim."

"Ne yapacaksın?" diye sordu.

"Meselâ," dedim, hiçbir sıfat ve salâhiyet sahibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtulma çarelerini aramak için en müsait mıntıka ve beni o mıntıkaya götürecek olan kolay yol hangisi olabilir?"

Yüzüme baktı, tekrar neşeli ve ümitli, güldü:

"Karar verdin mi?" dedi.

"Şimdilik bundan bahsetmiyelim. Bana memleketi, milleti ve orduyu anlayıp bilen, vaziyeti yakından gören, tehlikede şüphesi olmayan bir arkadaş gibi cevap ver!"

İsmet Bey masanın kenarındaki iskemleye ilişti ve derin derin düşünmeye başladı. O sırada ben, salonun içinde dolaşıyordum. Bana sesleninceye kadar gezindim. Birdenbire ayağa kalktı, gülerek, "Yollar çok, bölgeler çok!" dedi.

Bâzı ziyaretçilerin geldiklerini haber verdiler. Haritayı kapamaya vakit kalmadan içeri giren bu tanıdıklarla başka bahislere daldık. Bir hayli müddet sonra, yine İsmet Beyle yalnız kaldık:

"Ne yapacağını bana ne vakit söyliyeceksin?"

"Zamanında..." dedim.

Madem ki verilmiş bir karar var. Neden hemen uygulamaya geçilmiyor? 'Zamanında' ifadesi çok kapalı ve harekete geçmenin koşullarının oluştuğuna kim nasıl karar verecek? Neden altı aya yakın İstanbul'da zaman harcanmıştı? Bu soruların yanıtlarını yine Mustafa Kemal veriyor:

"Ben de hemen söyliyeyim ki, ağır ve kesin bir kararın doğruluğuna inanmak için durumu her köşesinden incelemek lâzımdır. Ağır ve kesin bir karar tatbik edilmeye başlandıktan sonra; *"Keşke şu tarafını, bu tarafını da düşünseydim, belki bir çıkar yol bulurduk. Yeniden bunca kan dökmeye, bunca can yakmaya ihtiyaç kalmazdı!'* gibi tereddütlere yer kalmamalıdır. Böyle bir tereddüt, karar sahibinin vicdanında kanayan bir nokta olur ve onu, yaptığının doğruluğundan şüpheye düşürür. Bundan başka, beraber çalışacak olanlar, yapılandan başka bir şey yapmak ihtimali kalmadığına inanmalıydılar. İşte, benim mütareke sırasında dört beş ay İstanbul'da kalışım, sırf bunun içindir. Bu geçirdiğim zamanın bir kısmını da hazırlıklara ayırdım. Tahmin edersiniz ki fikir hazırlıkları, seferberlikte asker toplamak için olduğu gibi, davul zurna ile temin edilemez. Fikir hazırlıklarında tevazuyla çalışmak, kendini silmek, karşısındakine samimî bir kanaat ilham etmek lâzımdır."

Mustafa Kemal ile İsmet İnönü arasındaki bu konuşma 30 Mart 1919'da olmuştur.[50]

Cumhuriyete ve bağımsızlığa doğru gidişte atılan ilk adım olan Samsun yolculuğu pek çok kitapta anlatılmasına karşın yine de nedendir bilinmez karmaşıklığını sürdürmektedir. Ya da karmaşık hale getirilmektedir.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gidiş ya da gönderilişi dört ayrı düşüncede odaklanmaktadır. Bunlar:

1) Padişahın bilgisi ve teşvikiyle,
2) İngilizlerin bilgi ve onayıyla,
3) Padişah ve İstanbul Hükümeti'nin bilgisi ama İngilizlerden gizli olarak,
4) Kendi çabaları ve ihtilalci kadronun yardımıyla.[51]

Resmî belgeler Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak *resmî* bir görevle geçtiğini açık biçimde yazmaktadır.

O dönemde İstanbul'dan İngilizlerin bilgisi ve resmî izin ve görev olmadan hiç kimse çıkamazdı. Yine de sürekli olarak tartışılan bu *gidiş-gönderiliş* eyleminin genel hatlarıyla altını çizmekte yarar görülmektedir.

Padişahın resmî izniyle İstanbul'dan ayrılan Mustafa Kemal'in çıkış belgelerinde İngiliz *vizesi* bulunmaktadır. Bu *vize*, sonuçsuz tartışmaların da başlamasına neden olmuştur. 12 Nisan 1919 tarihinde Erzurum'da 15.Kolordu'daki görevinin başına *Gülcemal* vapuruyla giden Kâzım Karabekir'e de aynı işlem ya-

pılır. Karabekir *İstiklâl Harbimiz*[52] adlı kitabında, İstanbul'dan Trabzon'a gitmek için bindiği *Gülcemal* vapurunda İngilizlerin çıkış belgesi ve vize kontrolü yaptığını anlatır. Bu nedenle Mustafa Kemal'in çıkış belgesindeki İngiliz vizesinin varlığı ne Mustafa Kemal'e ne de Millî Mücadele'nin kutsallığına bir leke olmamalıdır. Ayrıca bunun için yapay tartışmalar yaratmaya çabalamak kimseye de yarar sağlamayacaktır.

Öte yandan Osmanlı paşalarının İngilizci olması ile *İngiliz mandacısı* olması arasındaki farkı da göz ardı etmemek gerekir. Mustafa Kemal hiçbir zaman *mandacı* olmamıştır. 1918 yılının Kasım ayında İstanbul'a gelen Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919 tarihine dek kimlerle görüştü, kimlerle ne tasarılar yaptı, bu ilişkiler aslında ayrıntılarıyla ortalığa çıkarılmış olmakla birlikte konu hep tartışmaya açık tutulmaktadır. Bu altı aylık süreç gün gün ya da temas temas belgeleriyle ortaya konması bekleniyorsa bunun olanaksızlığı ortadadır. Son yıllarda küçük büyük görevli insanların pek çok anısı yayınlandı, bunları Mustafa Kemal'in anıları ve resmi yazışmalarla birlikte okuyunca İstanbul'daki temasların artık saklısı gizlisi kalmadığı söylenebilir.

Mustafa Kemal'in İstanbul'dan ayrılmadan önceki temaslarından birisi de Savunma Bakanı ile olmuştu; bu konuşmaları anılarında şöyle aktarmıştır:

"Beni İstanbul'dan çıkarmakla ağır bir yükten kurtulacaklarını zannedenler, makul bir sebep aramakla meşgul idiler. Nihayet bu sebep işgal kuvvetleri zabitlerinin raporları ile dolu bir dosya halinde ellerine geçti. Bir gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa, beni makamına çağırdı. Bürosunun karşısına oturdum. Bir tek kelime söylemeksizin bana dosyayı uzattı. Dosyayı baştan nihayete kadar gözden geçirdim. İçeriği şu idi: 'Samsun ve havalisinde birçok Rum köyleri Türkler tarafından her gün tecavüze uğramaktadır. Osmanlı hükümeti, bu vahşi tecavüzlerin önüne geçememektedir. Bu havalinin emniyet ve huzurunu temin etmek insaniyet namına borcumuzdur.'

Raporlar İstanbul hükümetine verilirken bir de protesto ilâve edilmişti: "Bu tecavüzleri men etmek lâzımdır. Eğer siz âciz iseniz, vazifeyi biz üstümüze alacağız!"

Dosyayı okuduktan sonra, Harbiye Nazırının yüzüne baktım:

"Emriniz Paşam? dedim.

"Bu, böyle midir zannedersiniz?"

"Zannetmiyorum, fakat bir şeyler olmak ihtimali vardır."

Bunun üzerine asıl bahse geçti:

"İşte," dedi, "böyle midir, değil midir, evvelâ bunu meydana çıkarmak için oralara bir zatın gidip tetkiklerde bulunması lâzımdır. Ben Başbakan Paşa ile (Damad Ferit Paşa) görüştüm. Sizi münasip gördük. Oraya gidesiniz ve meselenin mahiyetini anlayasınız."



Anadolu'ya geçmeden 28 gün önce Rauf Bey'e imzaladığı resim (17 Nisan 1919)

"Memnuniyetle giderim. Ancak ben oraya, Türkler Rumlara zulüm ediyor mu, etmiyor mu, yalnız bunu anlamak için mi gideceğim? Memuriyetim bu mu olmak lâzımdır?"

"Evet," dedi, "konuştuğumuz budur."

"Pekâlâ... Yalnız müsaade buyurursanız, memuriyetime bir şekil vermek lâzım. Sizi üzmeyeyim, arzu ederseniz, Genelkurmay Başkanınızla görüşerek bunu tesbit edelim.

"Hay, hay!" dedi.

Nazırlık makamından çıkarak, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa'yı (Çakmak) aradım. Yirmi günden beri hasta olduğu için gelmemekte olduğunu söylediler. Dairede İkinci Reis Diyarbakırlı Kâzım Paşa ile karşılaştım. Kendisine, Nazır Paşanın bana verdiği vazifeden bahsettim. Malûmatı yoktu.

"İşte ben sana haber veriyorum!" dedikten sonra, "Kapıları kapattırır mısın?" dedim.

Kâzım Paşa gülerek yüzüme baktı.

"Ne oluyoruz?"

Kâzım Paşa ile açık konuşarak bütün düşündüklerimi anlattım:

"Her ne sebep veya maksatla, beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir vesile aramışlar ve bu memuriyeti bulmuşlar. Hemen kabul ettim. Ben zaten şu veya bu suretle Anadolu'ya geçmek fırsatını arıyordum. Madem ki onlar teklif ettiler. Fırsattan mümkün olduğu kadar istifade etmeliyiz."

Kâzım Paşa, "Nasıl?" dedi ve cevabımı beklemeksizin ilâve etti:

"Ha...Zaten Ordu Müfettişleri meselesi var. Sen o taraflara Ordu Müfettişi unvanı ile gidebilirsin!"

"Unvanın ehemmiyeti yok," dedim, "yalnız şimdi Savunma Bakanı ile konuş, benden ne istiyorlar, tesbit et, üst tarafını kendimiz yaparız."

Kâzım Paşa Bakanı gördü. Kendisinden aldığı direktif şu idi:

"Maksat Samsun havalisinde Rumlara tecavüz eden Türkleri tedip etmek, sonra Anadolu'da bir takım millî teşekküller beliriyormuş, onları da ortadan kaldırmak! Mustafa Kemal'i bunun için yolluyoruz. Kendisine Başbakan Paşa ile beraber bir salâhiyetname vereceğiz..."

Kâzım Paşa bana bunları izah edince, "Çok güzel!" dedim ve kapıların iyi kapalı olup olmadığına baktım.

"Yalnızız," dedi.

"Onlar ne istiyorlarsa, daha fazlasını ilâve ederek bir talimatname kaleme alınız. Yalnız bir iki noktayı ben not ettireyim."

"Peki," dedi.

Benim ehemmiyet verdiğim salâhiyet meselesi idi. Mümkün olduğu kadar Anadolu'nun her tarafına emir verebilmeliydim. İstediğim bir madde, Sam-

sun'dan başlıyarak bütün Doğu vilâyetlerinde bulunan kuvvetlerin kumandanı olmaklığım ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilâyetler valilerine doğrudan doğruya emir verebilmekliğim idi. Bir başka madde; bu mıntıka ile herhangi bir temasta bulunan askerî ve idarî makamlara iş'arlarda bulunabilmekliğim idi. Kâzım Paşa'ya dedim ki:

"Onların arzularını bir araya topla, fakat sonuna bu iki maddeyi ilâve et..."

Kâzım Paşa yüzüme baktı:

"Bir şey mi yapacaksın?"

"Kulağını bana doğru uzat!.." dedim, "evet, bir şey yapacağım."

Kâzım Paşa güldü:

"Vazifemizdir, çalışacağız."

Dediğim gibi yazdığı talimatnameyi okudu. Sonra beni bırakarak, müsveddeyi Harbiye Nazırına göstermek üzere odadan çıktı. Bilmem ne geçti, bu kadar az zamanda ne geçebilir? Fakat Kâzım Paşa'nın söylediğine göre, Başbakan Paşa talimatnameyi imzalamıyacakmış. Şakir Paşa da imza koymaktan çekinmiş, ancak bu rahmetlide vicdanî bir seziş olmak lâzımdı ki; *"imza etmem"* sözünden sonra, *"Mührümü basarım"* demiş.

"O halde talimatnameye "Mustafa Kemal Paşa lüzum gördükçe doğrudan doğruya Başbakan ile iletişim kurar" kaydını ilâve edelim.

"Çok iyi amma, Şakir Paşa'ya okuduğum müsveddede bu kayıt yoktu..."

Bununla beraber, Kâzım Paşa böyle bir madde ilâve ederek, talimatnameyi beyaza çektirdi. Şakir Paşa'nın makam mührü basıldı. İki nüsha idi. Birini cebime koydum. Ötekini de Kâzım Paşaya vererek, "Sen de bunu dosyanda saklarsın!" dedim.

Lâtifeli bir gülüşle, "Paşam, beni torbaya mı sokuyorsun?" dedi.

"Hayır, hayır... Sana şimdi yalnız teşekkür ediyorum. Bir gün bunu hatırlarız," dedim.

Ülkenin kurtuluşu için çıkış yolları arayan pek çok yurtsever subaydan biri olan Mustafa Kemal daha gerçekçi ve eyleme dönüşebilecek ilişkiler kurmayı başarmıştır.

Mustafa Kemal, Müfettişliğin Kurmay Başkanlığı için Feriköy sinemasının karşısındaki evde, kendisine komşu oturan Albay Kâzım Bey'i (General Kâzım Dirik) düşünmektedir. 1 Mayıs 1919 sabahı önceden telefon ederek Kâzım Bey'in evine uğrar ve ona, gerekirse kendisiyle beraber Anadolu'ya gidip gitmeyeceğini sorar. Kâzım Bey, görevi derhal ve heyecanla kabul etmiştir.[53]

"O halde yarın Genelkurmay'da buluşalım."

"Başüstüne Paşam!"

Ertesi gün buluşurlar, tayin muamelesine başlanır. Fakat birkaç gün geçip de bir haber çıkmayınca Kâzım Bey meraklanır ve Mustafa Kemal'i evinde ziyaret eder. Kendisini misafir salonuna alırlar. Biraz sonra da kapıda Paşa görünür.

"Merak ettiniz anlaşılan Kâzım Bey, ben de size gelmek üzere çıkıyordum."

Şimdi Kâzım Dirik'ten dinleyelim:

İçeri girdiği zaman yüzümde okuduğu merakı gidermek için yavaş bir sesle dedi ki:

"Samsun'a gidiyoruz!.."

Bu haber bende bir sürpriz tesiri yaptı. Cümleyi tekrarlamaktan kendimi alamamıştım:

"Samsun'a gidiyoruz!.."

Mustafa Kemal gülmeye başladı:

"Geçen gün sizinle görüşürken benimle beraber Anadolu'ya gidip gitmeyeceğinizi sormuştum, siz de bana olumlu cevap vermiştiniz. Kararınızdan dönmediğinizi sanırım."

Demin verdiği haberi böyle yorumlaması beni çok üzmüştü:

"Böyle bir şeye nasıl ihtimal verirsiniz?"

"Atatürk, herhangi bir sözü ve hareketiyle karşısındaki üzüldüğü zaman, derhal gönlünü almak ihtiyacını duyan insanlardan biriydi. Bütün ömründe bir çocuk şevkatini daima muhafaza etmiştir. Yanıma yaklaşarak elini omzuma koydu:

"Siz benim çok iyi tanıdığım, sevgili arkadaşımsınız. Ben Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine tayin edildim. Siz de erkân-ı harbiye reisim oldunuz. Beraberce Samsun'a gideceğiz, merkez orası... Siz Samsun'u biliyor musunuz Kâzım Bey?"

Ben, Şark Orduları Grup Menzil Müfettişi iken bu güzel şehri görmüştüm.

"Sizi, Cevat Paşa vasıtasıyla güçbela tayin ettirdim. Harbiye Nezareti Müfettişlik kadrosunu kendisi tayin etmek istiyordu."

Öğleden sonraya kadar kendisinin Dokuzuncu Ordu vaziyeti hakkında Nezaretten alabildiği malumat üzerine bir plan hazırladık ve şema yaptık. Görülüyordu ki *Dokuzuncu Ordu* adını alan ve merkezi Samsun'da bulunması icap eden bu grup o tarihte memleketin hemen hemen bütün yerlerinde olduğu gibi sadece nazari bir teşekkül ifade ediyordu. Duyulmasından çekinir gibi yavaş bir sesle dedi ki:

"Ali Fuad'ın Yirminci Kolordunun başında kalmasını temin ettim. Tahmin ediyorum ki onun elinde oldukça malzeme de var.

Yanından ayrılırken artık bendeki kanaat tamamen belirmişti.

Mustafa Kemal, Samsun'a Anafartalar'da başarmış olduğu *Vatan kurtarmış olmak* gayesi ile gidiyordu. Yalnız, tabiatındaki özellik dolayısıyle düşüncelerini evvela kendi kafasında tamamen planlaştıracak ve onu tam zamanında tatbik edecekti.

Mustafa Kemal'in böyle bir vazifeye tayin haberi, bütün İstanbul'da yıldırım hızıyla yayılmıştı. Savunma Bakanlığı bu haberin yankısıyla çalkalanıp duruyordu. Ertesi gün bu tayine ait bir haberin İkdam gazetesinde çıktığını, fakat

bir gün sonra –gazetenin aldığı emirle olacak- bunun yanlış olduğunu yayınladığını hatırlatırım. Demek oluyor ki haberin yayılmasında ve bilinmesinde Savunma Bakanlığı tereddüt ediyordu.

Eve gelip haberi duyduğum zaman, hayat arkadaşım bu yeni yolculuğu tevekkülle karşıladı.

"Biz de geliyoruz," dedi.

"Hayır," dedim. "Siz arkadan gelirsiniz, biz bakalım neler olacağız."

Yol hazırlıklarımızı yapmak üzere evden tekrar çıktım ve akşam geç döndüm. Ne yaptığımı açıkça da burada itiraf edeyim: Yanımda birkaç aile yadigarı mücevher vardı. Onları emniyet sandığına rehin ettim. Eve para bırakmak lazımdı. Askerî elbisem çok eskimişti ve bir valizim bile yoktu."[54]

***

Mustafa Kemal'le konuşanlar arasında Anadolu'ya gitmek düşüncesinin tehlikeli bulanlar az değildi. İngilizlere itimat verebilsek ya da Fransızları kazanabilsek, ya da İtalyanlarla hoş geçinme yollarını arasak gibi ümitler besleyenler vardı.[55]

Mustafa Kemal "Şahsen bunlara inanmıyordum. Fakat, inanmakta olanları olaylar düşüncelerinden caydırmalı idi. Mesela bir söylenti çıkar: Sefaretlerden birinin papazı (Papaz Frew) Vahidettin'le görüşme aramıştır ve kendisine bilmem ne manada teminat vermiştir. Saray ferahlık içindedir. Bu ferahlık etrafa da yayılır," demekte.

İstanbul her gün bu türlü başka bir söylenti ile çalkalanmakta idi.

Bir gün, savaşın içindeyken İstanbul otellerinden (Pera Palas)[56] birinin müdürüyken tanıdığı M...(Martin)[57] Şişli'deki eve geldi, Fethi de o sırada oradaydı. Birçok şeyden konuştuktan sonra, Mustafa Kemal'e dedi ki: "Burada yabancılarla temastayım. Size ne kadar önem verdiklerini de biliyorum. İngiltere Sefareti'nde Mösyö Frew sizinle görüşmek istediğini birkaç kez tekrar etti. İster misiniz, sizi bizim evde buluşturayım?"[58]

Fethi'ye doğru döndü; kabul et et, der gibi baktı. "Konuşalım" dedi, "fakat o istiyorsa..."

Davet günü salonda beklerken papaz Frew geldi, Mustafa Kemal'in oturduğu kanepenin soluna yerleşti. Fransızca konuşuyorlardı:

"Ben çoktan beri Türkiye'de yaşayan bir yabancıyım, diye söze başladı. Türkleri daha doğrusu İttihat ve Terakki idaresini bizzat gördüm. Ne fecidir efendim, bilirsiniz. Umumi Harp'te şahit olduklarımı tekrar etmekten utanırım. Belki de hepsini anlatsam, medeniyet âlemi Türkiye'yi mahveder!.."[59]

"Fakat dedim, siz benimle görüşmek istemişsiniz. Bu hanım ve kocası aracılık ettiler. Sizinle konuşmanın faydalı olacağını söylediler. Bana bunları söylemek için mi bu görüşmeyi aradınız?"[60]

Konuşma devam eder, Frew bazı varsayımları onaylatmak peşindedir.

"İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini öncelikle tasdik etmelisiniz."

"Ben İttihat ve Terakki'nin temsilcisi değilim!"

Frew konuşmasını sürdürdü. Mustafa Kemal'in canı sıkılmadı değil, fakat bunu mümkün olduğu kadar saklamaya çalıştı. Suçlanan parti, kuruluşunda kendisinin de bir süre yer aldığı bir kurumdu.

"Evet İttihat ve Terakki'nin temsilcisi değilim. Fakat müsaadenizle söyleyeyim ki, İttihat ve Terakki vatanperver bir cemiyet idi. Başlangıcından çok sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum. Cemiyet hiçbir zaman sizin bu aşağılamalarınıza hak verdirecek bir mahiyet almamıştır. Çok kusurları ve yanlışları olabilir. Ama vatanperverliği münakaşaların üstündedir."

Bu yanıt Mustafa Kemal'in ülkesine sahiplenişini ve sağlam güvenilir kişiliğini gözlerimizin önüne koymaktadır.

Hemen tüm Üçüncü Dünya ülkelerinde ve günümüz Türkiye'sinde örneklerini bolca gördüğümüz, sözde liberaller ve muhafazakârlar benzeri onun çağdaşı olan pekçok kişi gibi karşısındakine yaranmak amacıyla ülkesini ve içinde yer aldığı cemiyeti yabancıya kötüleyip, ondan çıkar sağlayıcı övgü peşinde koşmayan Mustafa Kemal, bu buluşmadan önemli dersler çıkarmıştır ve bunu da ifade etmiştir: "Yabancılarla bu temaslar, beni tanıdıklarımdan birçoğunun düşüncelerinden uzaklaştırmaya yardım etti.

Benim kanaatim o idi ki ve daima o oldu ki, dünyada insan diye yaşamak isteyenler, insan olmak vasıflarını ve kudretini kendilerinde görmelidirler. Bu uğurda her türlü fedakârlığa razı olmalıdırlar. Yoksa hiçbir medeni millet, onları kendi sırasında ve safında görmek istemez."

***

Kurtuluş Savaşı'nın önemli kişilerden biri olan Ali Fuat Cebesoy'un kardeşi, o dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Ali Paşa'nın kızıyla evlidir. Mustafa Kemal de Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşa'nın aracılığıyla Bakanla tanışır.[61] Bakan da Mustafa Kemal'e inanır ve güvenir; Başbakan Damat Ferit ile bir araya gelmelerini sağlar.

Birkaç gün sonra yemekte bir araya gelen Başbakan, Mustafa Kemal ve Cevat (Çobanlı) Paşa (daha sonra Harbiye Nazırlığı'na atandı) arasında yapılan konuşmalarda Başbakanın da güvenini kazanır.

Bu yemekte konuşulanları, Damat Ferit ile olan ilişki ve izlenimlerini yine Mustafa Kemal'in kendisinden öğrenelim:

Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmazdan biraz önce, galiba Mayısın on dördüncü günü idi. Başbakan Damat Ferit Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evine akşam yemeğine dâvetli idim. Muayyen saatte gittim. Benden başka henüz kimse yoktu. Kısa birkaç kelimeden sonra uzunca bir durgunluk devam etti. Kendisinde, Harbiye Nazırı ile birlikte gördüğüm zamanki samimiyetten eser yoktu. Benimle yalnız kalmaktan sıkılıyor gibiydi. Bir ara saatine baktı:

"Acaba nerede kaldı?"

"Birini mi bekliyordunuz efendim?

"Evet, Cevat Paşa Hazretleri gelecekti."

Yine sessizlik... Biraz sonra Cevat Paşa salona girdi. Hemen üçümüz beraber yemek salonuna geçtik. Sofrada çatal ve tabak takırtılarından başka ses yok. Üçümüz de susuyoruz. İçimden gelen sorulara, kendi kendime içimden cevap vermeye çalışıyordum. Herhalde benimle konuşacak bâzı şeyleri olmalı idi. Belki de çok önemli meseleler vardır, sofradan sonraya saklıyordur, diyordum. Yemeğin sonuna yaklaşmıştık. Başbakan Paşa, kısa bir cümle ile beni vehimlerimden kurtardı. Cevat Paşa'ya ve bana bakarak:

"Yemekten sonra biraz görüşelim," dedi.

"Emir buyurursunuz!"

Ortasında genişçe bir masa bulunan çok dar, fakat hoş bir salon... Daha ayakta iken Başbakan dedi ki:

"Bir harita getirtsek de, Müfettiş Paşa onun üzerinde izahat verse...

Kipert'in atlası geldi. Anadolu paftasını bulduk. Başbakan Paşa'ya baktım:

"Ne cihetten izahat emir buyuruluyor?" dedim.

"Meselâ," dedi, "Samsun ve havalisinde ne yapacaksınız?"

Kelimeler, adeta ağzımdan dökülmeye başladı.

"Efendim," dedim, "İngiliz raporlarına göre, Samsun ve havalisinde bâzı karışıklıklar varmış... Biraz mübalâğalıdır, zannediyorum. Ne de olsa bunlar basit şeyler... Yerinde yapacağımız tetkiklerle hallederiz. Şimdiden, isabetli bir şey söyliyememekten korkarım."

Cevat Paşa'ya döndü:

"Siz ne dersiniz?

Cevat Paşa da, rahat bir tavırla, "Öyledir efendim, bu gibi işler yerinde hallolunur," dedi.

Kanaat getirmemiş görünen Başbakan kafasında, daha büyük bir endişe ile sual şekli arıyordu. Derken, biraz heyecanlı bir sesle sordu:

"Pekâlâ... Siz, bana harita üzerinde nerelere kadar kumanda edeceksiniz, gösterir misiniz?"

Vesveseye düştüğü noktayı hemen anlamıştım.

"Efendim, henüz ben de, pek iyi bilmiyorum. Belki... Takriben (Kipert'in küçük haritasına elimi koyarak) ihtimal şu kadar ufak bir parça..." diye bâzı vilâyetleri gösterdim ve mânâlı bir tarzda Cevat Paşa'nın yüzüne baktım. Ben haritadan elimi kaldırırken, o da ilâve etti:

"Efendim," dedi, "Paşa tabiî o mıntıkadaki kuvvete kumanda edecek... Zaten nerede kuvvet kaldı ki?.."

Sözünü tamamlarken, vaziyetin hiç de önemli olmadığını anlatmak istermiş gibi, masadan uzaklaşır gibi oldu. İçimden Cevat Paşa'ya teşekkür ediyordum.

Her birimiz birer koltuğa çekildik ve kahvelerimizi içmeye başladık.

Damat Paşa ferahlamış gibiydi:

"Ne vakit hareket edeceksiniz?"

"Ne vakit emir buyurulursa... Ben hazırım, arzu ederseniz yarın veya öbür gün..."

"Zatı Şahaneyi ziyaret ettiniz mi?"

"Hayır efendim..."

"Ziyaret etmeden mi gideceksin?"

"İrade buyurulmadı..."

"Ben iradei seniyeyi tebliğ ediyorum. Yarın kendilerini ziyaret ediniz."

"Peki efendim!"

Başbakanın konağından çıktıktan sonra, Cevat Paşa ile kolkola karanlıkta, Nişantaşı Caddesinden Teşvikiye'ye doğru sık adımlarla ilerliyorduk. Cevat Paşa samimî bir lisanla bana sordu:

"Bir şey mi yapacaksın, Kemal?"

"Evet Paşam, bir şey yapacağım!"

"Allah muvaffak etsin!"

"Mutlaka muvaffak olacağız!"

Birbirimizden ayrıldık.

Damat Ferit, Mondros'un hükümlerini uygulaması için bir generali Anadolu'ya göndermek zorundaydı. Bu subayın Almancı, hele hele Enverci olmaması gerekiyordu. Kadro gözden geçirilince, tanınmış bir general olan Mustafa Kemal'in izin belgesi altına Başbakan da mührünü basmakta tereddüt etmedi.

Yetki yönergesini kaleme alan Genelkurmay İkinci Başkanı Kâzım (İnanç), Mustafa Kemal'in tasarılarından bilgi sahibiydi. Bu nedenle, görev ve yetki yönergesi Mustafa Kemal'in istekleri doğrultusunda hazırlanır.

Tuğgeneral rütbeli Mustafa Kemal üniformalı olarak 18 subay, 25 erattan oluşan karargâhı ile birlikte İngiliz vizesi ve İtilaf Devletleri polisinin pasaport denetiminden geçtikten sonra Boğaz'dan çıkabildi.

Mustafa Kemal padişah, hükümet ve İngilizlerin bilgisi ve onayıyla Samsun'a gitmiş; daha önceden tasarladığı *ulusal savaşa* gidişi de adım adım örgütlemiştir.

Tüm bu özetlenenler Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışının tarihsel bir dökümüdür. Mustafa Kemal'in Suriye Cephesinden döner dönmez Anadolu'ya geçme planları yaptığını, onun bir serüvenci değil bir eylem adamı olduğunu ortaya koyan önemli bir tanık var. Kendisini mutlaka dinlemeliyiz.

İkinci Abdülhamid'in kızkardeşi Cemile Sultan'ın torunu Prenses Mevhibe Celâlettin anılarında,[62] Mustafa Kemal'in matematik aklı öne çıkaran hiçbir şeyi şansa bırakmayan, kurtuluşa sonuna kadar inanmış bir devrimciyi nasıl tanıdığını ve Anadolu'ya geçme tasarısından nasıl haberdar olduğunu uzun uzun anlatıyor.

"....kara günler devam edip giderken, talih beni, memleketi kurtarmıya azmetmiş; imanı pek biri ile karşılaştırdı. Bu, vatanın kurtarıcısı Mustafa Kemal'di...

Bir akşam merhum Müşir Kâzım Paşa'nın damadı İsmail Tokgöz'e yemeğe davetliydim... İşte o akşam Mustafa Kemal'le tanıştım... O sırada yanımıza Ruşen Eşref, Cevat Abbas, Fethi Okyar, Rauf Orbay da geldi."

Bu tanışma (Nişantaşı'nda) Karlo Apartmanı'nda oluyor. Gecenin ilerleyen saatlerinde yukarıda adları sayılan ekip evden ayrılıp, Mevhibe Celalettin'in apartmanına gidiyorlar. Bundan sonra da dostlukları ilerliyor. Gerisini Prenses şöyle anlatıyor:

"....haftanın belirli günleri Mustafa Kemal Paşa'nın evinde siyasî toplantılar yapılıyordu. Bu toplantıların bir kısmına ben de iştirak ediyordum. Memleketin ileri gelmiş siyasî şahsiyetlerini evine toplayan Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal, yeni plânlar hazırlıyor, memleketi kurtarmak için çareleri düşünüyordu.

Şimdi İnkılap Müzesi olan bu ev, o zamanlar musdarip vatanı kurtarmaya azmetmiş ve Mustafa Kemal'e iman etmiş bir avuç vatanseverin toplantı yeri haline gelmişti.

Paşa'nın tam karşısında Şişli'nin en büyük konaklarından biri vardı. Merhum Ethem Paşa'nın konağı olan bu yer, İtalyan işgal kuvvetleri komutanı Kolonel Roletto tarafından işgal edilmişti.

Bir gün Cevat Abbas gelip Paşa'nın beni çağırdığını haber verdi. Derhal gittim. Eve girince Paşa'yı büyük salonda ahbapları ile oturur, konuşur buldum. Beni görünce ayağa kalktı ve yanındakilerden müsaade istedi. Beraberce küçük bir odaya girdik. Yalnız kalır kalmaz, ilk sözü, *'Gelecek hafta Roletto'nun şu karşımızdaki evinde balo verilecek. Sizin bu baloya muhakkak gitmenizi istiyorum,'* demek oldu.

Şaşırmıştım.

'Aman Paşam, davetsiz baloya gidilir mi? Hem ben kimseyi tanımıyorum ki,' diye cevap verdim.

'Bu sizin için basit bir şeydir. Bunu halledebilirsiniz. Bunu sizden bekliyorum.'

Bu âdeta bir emirdi. Güldüm.

'Madem ki emrediyorsunuz, ne yapıp yapıp giderim,' dedim.

Paşa gülümsedi ve, *Emir değil rica ediyorum,'* diye cevap verdi.

'Peki, gitme yolunu buldum ve baloya gittim. Orada ne yapacağım, ne yapmamı istiyorsunuz?'

'Bu işi halledin ondan sonra sizinle uzun boylu görüşürüz,' diye cevap verdi.

Eve döndüğüm zaman bir hayli düşünceliydim. Baloya gitmemezlik olmazdı. Bana bir vazife verilmişti. Fakat bu işi nasıl başaracaktım?.."

Bir süre düşündükten sonra bir çözüm buldu. Savaş dolayısıyla birçok hayır cemiyetleri kurulmuştu. Yaralılara ve muhtaçlara yardım için konserler ter-

tip edip biletler satıyorlardı. Bu etkinlik sırasında birçok yabancı ile de tanışmıştı. Bunların arasında Pera Palas Oteli'nin müdürü Mösyö Martin ve karısı vardı. Madam Martin, sesi güzel olduğu için konserler vermek suretiyle derneklere yardım ederdi. Hattâ bir aralık İstanbul'a gelen bir grubun tenoru ile Tosca'yı oynamış ve çok beğenilmişti.

Pera Palas Oteli'ne gidip Madam Martin'i buldu. Kadınla bir müddet konuştuktan sonra, baloya gitmek istediğini ama kimseyi tanımadığını söyledi. O da, Doktor Pelligrini adlı nüfuzlu bir kişinin yardımını sağladı, böylece kavalye ve davetiye sorunu çözülmüştü. Balo için gerekli olan elbiseyi de terzi Kalivrusi'ye ısmarladıktan sonra apartmanına döndüğünde, kendisini iki saatten fazla bir zamandır Mustafa Kemal'in beklediğini gördü. Her şeyi ona anlattı. Paşa, bu ilk başarısından dolayı çok memnun oldu. Üç gün sonra Roletto'nun balosuna gidilecekti. Gerisini yine Mevhibe Celalettin anlatıyor:

....(Şişli'deki) Eve gittiğim zaman Tevfik Rüştü Bey'le doktor Rasim Ferit Bey'in orada olduğunu gördüm. Mustafa Kemal'in midesinden rahatsız olduğunu ve hafif bir mide humması geçirdiğini söylediler. On yedi gün süren bu hastalığında üçümüz ona bakmıştık. Hastalığının üçüncü günü meşhur balo gelip çatmıştı. Bu baloya hangi sebeple ve neyi öğrenmek için gideceğimi bilmiyordum. Sormaktan başka çarem yoktu:

'Paşam, bu gece karşıda balo var. Gidecek miyim?' dedim.

Ateşli olmasına rağmen yerinde doğruldu ve gözleri parlayarak, '*Tabiî gideceksiniz*,' dedi.

'Peki ama ne yapmak için?'

'*Sahi. Orada kimlerin bulunduğunu ve neler konuşulduğunu bana haber vermenizi istiyorum*,' dedikten sonra şimdi burada ismini açıklamak istemediğim bir şahsiyetin kimlerle konuştuğunu öğrenmemi istedi ve, '*Balodan çıkar çıkmaz ne kadar geç olursa olsun bana uğrayıp haber verin*,' diye ilâve etti.

'Aman Paşam, nasıl olur? Karşıdan çıkıp buraya girdiğimi görmezler mi?'

'*Hakkınız var. Yarına kadar beklemeliyim*.'"

Mustafa Kemal'in verdiği görev yerine getirilir ve sonucu yine kendisine anlatılır.

"Ertesi günü, ilk işim Mustafa Kemal'e giderek gördüklerimi anlatmak oldu. Beni dinlerken kendi kendine, '*Bunların sonu gelecek. Bunların sonu gelecek*,' diye mırıldanıyordu.

Dayanmayarak,

'Nasıl gelecek Paşam? Bu iş nasıl olacak?' diye sorduğum zaman, '*Onu şimdi söyleyemem. Fakat yakındır*,' dedi...

Günler akıp gidiyor, Mustafa Kemal Paşa'nın evindeki toplantılar daha da sıklaşarak devam ediyordu. Planlar yapılıyor, yola çıkılacak kişiler seçiliyordu.

Bir gün Cevat Abbas'la yemek odasında oturuyorduk. Havadan sudan konuşurken, birdenbire, 'Paşa Anadolu'ya geçmeye karar verdi,' dedi. Şaşırmıştım.

'Nasıl olur? Bu işi nasıl yapacak?' diyebildim.

'Kararı kesin... Hazırlıklarını tamamladı bile. Siz de gitmek ister misiniz?'"

Öneri Mevhibe Celalettin'i şaşırtmıştı ama hemen toparlandı, Anadolu'ya gitmeyeceğini söyledi. İki gün sonra aynı teklifi Mustafa Kemal de yaptı: "*Bize faydanız çok olacak. Halide Edip hanım da Anadolu'ya geçiyor, yalnız kalmazsınız,*" dedi. Ama Prenses gelmeyeceğini söyledi.

Bu anılar o döneme tanıklık yapan hemen hemen herkesin hayatta olduğu yıllarda, ilk olarak 1950 yılında Vatan Gazetesinde tefrika edilmiştir. Hiç itiraz sesi yükselmemiş ki, sonradan da kitap olarak yayınlanmış. Aralarında geçen konuşmadan sonra, Mustafa Kemal Paşa belki de sonu ölümle bitecek yolculuğuna çıkarken, Prenses Mevhibe ise işgal İstanbul'undan kaçarak İtalya'ya gidiyordu. Halbuki anılarında şu satırlar ona aittir:

> "Bir tek düşüncem, memleketimin bir an evvel selâmete kavuşmasıydı. Vatanımın feci âkıbetini düşündükçe çıldıracak gibi oluyor, onu kurtarmak için çalışanlara elimden geldiği kadar yardım etmek istiyordum. Sadece, bu toprağın evlâdı, bir halk çocuğu olmuştum. Sarayım yıkılmış, hâtıralarım ölmüş, bambaşka bir kadın olmuştum..."

Mustafa Kemal'in çağrısında memleketine hizmet fırsatı varken, kendisi anlatmıyor ama refaha alışkın olduğu, her şeye rahatça ulaştığı İstanbul'daki ortamını bırakıp, Anadolu'daki yaşamı göze alamamıştır. Belki de Mustafa Kemal'in ne yapacağını anlayamamıştır. Her kadının Halide Edip ve Kurtuluş Savaşı'nın adı bilinen bilinmeyen *cesur yürekli kadınlar* olmasını beklemek de gerçek kahramanlara karşı haksızlık olur.

Mustafa Kemal'in Görevi

Samsun dolaylarındaki hassas durumun önlem almayı gerektirmesi ve bu işin Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya havale edilmesi üzerine talih Türk ulusuna gülmüştü. Şakir Paşa, İttihat ve Terakki'nin baskı ve zorbalığını nefretle karşılamış eski bir komutandı.[63]

Hükümetin yıkılmayacağı ve hükümetlerden yararlanılmayacağının anlaşılması devrimci kadroyu çözümü Anadolu'dan arama seçeneğine götürdü. Mustafa Kemal çözüm yolunu şöyle çiziyordu: "Uygun bir zaman ve ortamda İstanbul'dan kaybolmak, basit bir düşünceyle, Anadolu içine girmek, bir süre adsız çalıştıktan sonra bütün Türk ulusuna felaketi duyurmak..." Şu anlaşıldı ki, "Ulusal direnişi İstanbul'dan değil, Anadolu'dan yönetmek" gerekiyordu. Çalışmalar bu doğrultuda yapıldı.

Anadolu'daki karışıklık üzerine bu yörelere yetkili ve etkin bir general gönderilecekti. İngilizlerin bu konudaki isteği doğrultusunda, özellikle ordu müfettişliği yapmış olan generaller gözden geçirildi ve Vahidettin'in de yakından tanıdığı, güvendiği, yetenekleri çok iyi bilinen Mustafa Kemal *Bütün Doğu İlleri Ordu Müfettişliği* göreviyle yükümlendirildi.

Mustafa Kemal *Söylev*'de ordunun durumu ile müfettişlik görevinin geniş yetkilerini şöyle anlatır:

Genel durumu belirtmek için ordu birliklerinin nerelerde ve ne durumda olduklarını açıklamak isterim. Anadolu'da, başlıca iki ordu müfettişliği kurulmuştu. Ateşkes anlaşması yapılır yapılmaz birliklerin savaşçı erleri koyverilmiş, silâh ve cephanesi elinden alınmış; bu birlikler, savaş gücünden yoksun birtakım kadrolar durumuna getirilmişti.

Merkezi Konya'da bulunan İkinci Ordu Müfettişliğine bağlı birliklerin durumu şöyle idi:

Bir tümen (41.Tümen) Konya'da ve bir tümeni (23.Tümen) Afyonkarahisar'da bulunan 12.Kolordu, karargâhıyle Konya'da bulunuyordu. İzmir'de düşman eline düşen 17.Kolordunun, Denizli'de bulunan 57.Tümeni de bu kolorduya bağlanmıştı.

Bir tümeni (24.Tümen) Ankara'da ve bir tümeni (11.Tümen) Niğde'de bulunan 20.Kolordu, karagâhıyle Ankara'da idi.

İzmit'te bulunan 1.Tümen, İstanbul'daki 25.Kolorduya bağlanmıştı. İstanbul'da da 10. Kafkas Tümeni vardı.

Balıkesir ve Bursa bölgesinde bulunan 61. ve 56.Tümenler, karargâhı Bandırma'da bulunan İstanbul'a bağlı 14.Kolorduyu meydana getiriyorlardı. Bu kolordunun komutanı, Meclisin açılışına dek, rahmetli Yusuf İzzet Paşa idi.

Üçüncü Ordu Müfettişliği, ki müfettişi bendim, karargâhımla Samsun'a çıkmış bulunuyorum. Doğrudan doğruya buyruğum altında iki kolordu bulunacaktı. Biri, merkezi Sivas'ta bulunan 3.Kolordu. Komutanı, yanımda getirdiğim Albay Refet Bey. Bu kolorduya bağlı bir tümenin (5. Kafkas Tümeni) merkezi Amasya'da, öteki tümenin (15.Tümen) merkezi Samsun'da idi. Öbürü, merkezi Erzurum'da bulunan 15.Kolordu idi. Komutanı Kâzım Karabekir Paşa idi. Tümenlerinden birinin (9.Tümen) merkezi Erzurum'da, komutanı Rüştü Bey; ötekisinin (3.Tümen) merkezi Trabzon'da idi, komutanı Yarbay Halit Bey idi. Halit Bey, İstanbul'a çağrılmış olduğundan komutanlıktan çekilerek Bayburt'ta saklanmış; tümen, vekillikle yönetiliyor; kolordunun öbür iki tümeninden 12.Tümen, Hasankale doğusunda sınırda, 11.Tümen Bayazıt'ta bulunuyordu.

Diyarbakır bölgesinde bulunan iki tümenli 13.Kolordu bağımsızdı, İstanbul'a bağlıydı. Bir tümeni (2.Tümen) Siirt'te, öbür tümeni (5.Tümen) Mardin'de idi.

Benim yetkim, bu iki kolorduyu doğrudan doğruya buyruğum ve komutam altında bulundurmaktan daha genişti. Müfettişlik bölgeme yakın birliklere de bildirim yapabilecektim. Bu arada bölgemde bulunan ve bölgeme yakın olan valiliklere de bildirimde bulunabilecektim.

Bu yetkiye göre Ankara'da bulunan 20.Kolordu ve bunun bağlı olduğu müfettişlik ile ve Diyarbakır'daki kolordu ile ve hemen bütün Anadolu'da sivil örgütlerin başında bulunan yöneticilerle yazışabilecek ve ilişkiler kurabilecektim.

Olaylar gözden geçirildiğinde şunu açıkça görüyoruz: Mustafa Kemal Anadolu'ya gitmek için acele etmemiştir. Olayların gelişimini bekleyerek, koşulların uygun olduğu anda, önerilen görevi itirazsız ve tereddütsüz kabullenmiştir. Ordu müfettişliğini hükümet uygun görmüş, padişah onaylamış, İngilizlere de bilgi verilmiştir. Bu durumda Mustafa Kemal'in gizlice, herkesten kaçarak gitmesi söz konusu değildir.

Samsun-Trabzon bölgesindeki asayişi bütünüyle düzeltebilecek bir kuvvet sağlamaya İngilizlerin gücü yetmediğine göre, gayret yine son tahlilde Osmanlı ordusuna düşüyordu. Demek ki, Samsun ve çevresine mutlaka bir komutan gönderilecekti. Burada akla gelen soru şudur: Neden bu iş için Hükümet, Mustafa Kemal'i tercih etti?[64]

Şunu da gözden uzak tutmamak gerekir ki, bu göreve ya da başka bir göreve talip olan, Mustafa Kemal olmamıştır. Mustafa Kemal anılarında, böyle bir göreve atanmak için kendisinin herhangi bir çaba harcadığını da kaydetmiyor. Öneri, bilindiği kadarıyla doğrudan hükümetten gelmiştir. "Bir gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa beni makamına davet etti," diyor Mustafa Kemal. Fakat yine Mustafa Kemal'in anılarından ve olaylardan ortaya çıktığına göre, Mustafa Kemal böyle bir görevi kabul etmekte hiç tereddüt etmediği gibi, bunu siyasal çalışmaları için iyi bir fırsat saydı. Bundan ötürü denilebilir ki, böyle bir öneri olmasaydı da, Mustafa Kemal'in Anadolu'da görev almaya talip olması ya da böyle bir önerinin yapılması için çaba harcaması muhtemeldi. Hele İzmir'in işgalinden sonra Mustafa Kemal'in İstanbul'da kalmaya devam edeceğini düşünülemez. O durumda, Rauf Bey'in yaptığı gibi, görev almayı beklemeden herhalde Anadolu'ya giderdi. Oysa 2,5 ay kadar önce Mareşal Allenby'nin isteği üzerine, kendisine önerilen, Ali İhsan Paşa'dan boşalan 6.Ordu Komutanlığı'nı geri çevirmiş bulunuyordu, çünkü o sıralarda İstanbul'da kalarak bir yerlere ulaşabileceğine inanıyordu. Şimdi yapılan öneriden ise en geniş biçimde yararlanmak üzere, Genelkurmay 2. Başkanı Diyarbakırlı Kâzım (İnanç) Paşa'ya, mümkün olduğu kadar geniş yetkiler tanıyan bir talimat hazırlattı.[65]

Damat Ferit tedbirlerini İngilizlerle sıkıca anlaşarak almaya değer verdiğinden onun bu meseleyi de Şakir Paşa'ya bildirmeden önce, *siyasi memur* olarak her zaman konağına girip çıkan Ryan ile görüşmüş olması çok muhtemeldir. Ryan bu mesele hakkında anıları arasında şunları anlatmaktadır:

> Türk Hükümeti ilkbaharın başında asayişin, merkezi kontrol altında daha iyi temini maksadiyle muayyen miktar umumi müfettişlikler ihdas etmeye karar verdi. Bunlardan ilki ve muhtemel olarak bu makama tek tayin edileni Mustafa Kemal'dir.[66]

9.Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne Ait Görevler

Daha önce Yakup Şevki Paşa'nın komutası altında bulunmuş olan 9.Ordu Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal'in görevleri şunlardı:

Müfettişlikteki vazifeleri yalnız askerî olmayıp müfettişliğin kapsadığı alandaki idari işleri de sorumluluk alanına vermişlerdi.

Mustafa Kemal'in görevinin diplomatik yanları da olacaktı ki bu, işin nezaketini ve o oranda, hükümetin işe verdiği önemi arttırıyordu. Nitekim Padişah da Mustafa Kemal'le görüşmek istemişti. Fakat yukarıda da işaret edildiği üzere, müfettişlik alanının neredeyse bütün Anadolu'yu kaplayacak kertede geniş tutulması kuşkular uyandırmış olmalıydı. Şakir Paşa, herhalde önemli ölçüde bu yüzden talimatı imzalamaktan kaçınmış, Damat Ferit de Mustafa Kemal'i yemeğe çağırdığında bu yönü kurcalamak ihtiyacını duymuştu. Fakat böyle önemli bir göreve Mustafa Kemal gibi bir kişiyi atayanların, yetki alanı konusunda kıskanç bir cimrilik göstermeleri yakışık almayacağı gibi, Mustafa Kemal'in bunu onuruna yediremeyip işten vazgeçmesi de mümkündü. Nitekim Cihan Savaşında Mustafa Kemal verilen görevleri kabul etmekte titizlik göstermiş, bu yüzden son kez Suriye'ye gönderilirken Enver Paşa, atandığını Vahidettin aracıyla bildirerek bir oldubitti yapmak gereğini duymuştu.[67]

Müfettişliğin görev alanının Marmara, Ege, Akdeniz bölgeleriyle Konya ve Diyarbakır dışında tüm Anadolu'yu kapladığı göze çarpıyor.[68]

Talimatın bu mahiyeti ve aşağıda işaret edilecek başka bir husus Harbiye Nazırı Şakir Paşa'yı rahatsız etmiş olacak ki, talimatı imzalamaktan çekinerek ancak mührünü basmış. Mustafa Kemal kendisinden, "Rahmetlide vicdani bir seziş olmak lazımdır," diye söz ediyor. Damat Ferit bile, Mustafa Kemal'i evinde Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile akşam yemeğine çağırdığı zaman (İzmir'in işgalinden biraz önce, herhalde 13 Mayıs'ta) bu görev alanını kurcalamak gereğini duymuştu. Başbakan'ın Mustafa Kemal'i Genelkurmay Başkanı'yla konağında baş başa bir yemeğe çağırması ve ona Padişah'ı görmesi gereğini bildirmesi, Mustafa Kemal'e ve onun görevine verilen önemi ortaya koyar. Nitekim daha önce de, Başbakan ile Paşa görüştüklerinde birincisi ona "mutlak salahiyetle vermiş olduğunu" ima etti ve "her arzunuzu doğrudan doğruya bana yazabilirsiniz, derhal yapılacağından emin olunuz," dedi. Padişah bile Mustafa Kemal'i görmek istiyordu ve Damat Ferit yemekte bu isteği Mustafa Kemal'e iletti. Veda için Babıali'ye gittiğinde -ki bunun 15 Mayıs olması gerekir-orasını İzmir'in Yunanlılarca işgal edildiğini öğrenmenin telaşı içinde buldu. Sonra da Yıldız'a gitti,[69] Padişah'la görüştü.

Şakir Paşa 6 Mayıs'ta "Meclis-i Vükela'ca ledet-tezekkür alınan Talimatname"yi Mustafa Kemal'e gönderdi. Buna göre Talimatname önceden Meclis-i Vükela'ca müzakere edilmiş gibi görünüyordu ama bu vaki değildi. Bilakis Ta-

limatname, sözü geçen makamlara gereken emirlerin verilmesi ricasıyla Şakir Paşa tarafından 7 Mayıs'ta Sadaret'le Dahiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Bunun üzerine Talimatname "Vükela Meclisi'nde 17 Mayıs'ta okundu ve münderecatı muvafık görüldü." Bunu Dahiliye Vekili Mehmet Ali 18 Mayıs'ta müfettişlik bölgesinin Talimatname'de adı geçmeyen Kayseri ve Maraş müstakil mutasarrıflıklarına teşmili teklifi ile birlikte Harbiye Nezareti'ne gönderdi.[70]

Tevfik Bıyıklıoğlu'na göre[71]; "Mustafa Kemal Paşa'ya bu kadar geniş salahiyet veren tarihî talimatın, ordu ve memleket üzerindeki sıkı işgal kontrolüne rağmen nasıl hazırlanıp kabul olunduğu da gerçekten aydınlanması gereken bir muammadır."

Mustafa Kemal'e çok geniş bir alana hükmedecek yetkiler verilmiştir, buna aslında kendisi de hayret etmektedir. Bu durumu Söylev'de şöyle anlatır:

"Bu geniş yetkiyi, beni İstanbul'dan sürmek ve uzaklaştırmak amacıyle Anadolu'ya gönderenlerin bana nasıl verdiklerine şaşabilirsiniz. Hemen söylemeliyim ki, bana bu yetkiyi onlar bilerek ve anlayarak vermediler. Her ne olursa olsun benim İstanbul'dan uzaklaşmamı isteyenlerin buldukları gerekçe, "Samsun ve bölgesindeki güvensizliği yerinde görüp önlemek için Samsun'a değin gitmek" idi. Ben, bu işin başarılmasının, üstün yetkili bir görev verilmesine bağlı olduğunu ileri sürdüm. Bunda hiçbir sakınca görmediler. O günlerde Genelkurmay'da bulunan ve benim amacımı bir dereceye kadar sezinleyen kişilerle görüştüm. Müfettişlik görevini buldular ve yetkiyle ilgili yönergeyi de ben kendim yazdırdım. Dahası, Harbiye Nazırı olan Şakir Paşa bu yönergeyi okuduktan sonra imzalamaktan çekinmiş, mühürünü, anlaşılır anlaşılmaz bir biçimde basmıştır."

Niçin Bu Göreve Mustafa Kemal Seçildi?

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya *nasıl* gönderildiğinin karmaşıklığı yanında, bir de *niçin* gönderildiğinin karmaşıklığını da görmekteyiz. Kimilerine göre İstanbul'dan uzaklaştırılmak için gönderildi. Kimilerine göre de tam tersi. Bazıları da İngilizlerce Karadeniz'de öldürüleceğini söylemiş. Bir ilginç yorum daha var[72]: "Padişah, İttihatçıların arda kalanlarını da etkisiz kılmaya kararlıydı. Daha o tarihte hayli isim yapmış olan Mustafa Kemal, İstanbul'da Müttefikler aleyhine bir direniş hareketi örgütlediğinden, Padişah'a hayli zorluk çıkartmaktaydı. Vahidettin onu Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak ve Osmanlı ordusunun kalanını dağıtmak emriyle Samsun'a gönderdi."

Sina Akşin çalışmasında bu soruya geniş bir yorum getirmiştir: "Neden bu göreve Mustafa Kemal seçildi?"[73] Öncelikle şu unutulmamalıdır, böyle bir göreve birisi atanacaktı, yoksa bu, Mustafa Kemal'in kendisi için uydurulmuş bir görev değildi. Bizim sorumuzu Falih Rıfkı Atay da farklı biçimde, "Enver'in

muhalifi tanınmakla birlikte, Hürriyet ve İtilafçılar tarafından da bir türlü kendisine güvenilmeyen Mustafa Kemal niçin başkaları gibi tutuklanmayıp hapsedilmemiştir," diye sormuş ve Mustafa Kemal'den şu yanıtı almış:

> Vahidettin kabinelerinde benim için iki zıt fikir oluşmuştur: Biri beni lehlerinde kazanmaya çalışanlar, diğeri hiçbir suretle itimad edilmemek lâzım olduğunu iddia edenler! Aylarca münakaşalardan sonra hangi fikir hak kazanmış, bilir misiniz? Mustafa Kemal'e emniyet edilemez! Mustafa Kemal İstanbul'da birtakım menfi telkinler, belki hazırlıklar yapıyor. Bu adamı İstanbul'dan uzaklaştırmak lâzımdır. Mustafa Kemal'i Anadolu dağlarına atmalı ve orada çürütmeli! Nihayet bu karar üzerine mutabık kalmışlar... Beni İstanbul'dan çıkarmakla ağır bir yükten kurtulacaklarını zannedenler, makul bir sebep aramakla meşgul idiler.

İstanbul'da kalarak iktidara gelme yolunun iyice kapandığı, bir süredir birçok işaretlerle belli olmuştu. Damat Ferit'in yaptırdığı tutuklamaların ön saf İttihat ve Terakkilileri ya da yolsuzluk sanıklarıyle yetinmeyip, İttihat ve Terakki'de sorumlu mevkilerde olmayanları ve düpedüz ulusçu olanları da kapsamına alması, bunu gösteriyordu. Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşı Fethi'nin ve kendi gruplarından birçoklarının tutuklanması Mustafa Kemal'in -iktidara gelebilmek ne kelime- özgürlüğünün bile tehdid altında olduğunu gösteriyordu. Nitekim, 8 Mart'ta Fethi'nin tutuklanmasından sonra, 14 Mart'ta Yeni Gazete, Mustafa Kemal'in de tutuklandığını -asılsız olarak- bildirdi. 24 Mart gününde Hukuk-u Beşer gazetesinde çıkan bir yazıda savaşta ordu kumandanları hırsızlık ve çapulculuk ile suçlanıyordu. muhtemelen Mustafa Kemal'in isteği üzerine Alemdar'da yayımlanan dilekçe, bir karşı taarruz niteliğindeydi. Fakat esen hava öyleydi ki, gazete sahibi "hem suçlu, hem güçlü" bir tavır takınarak Mustafa Kemal aleyhine hakaret dâvası açtı. Kendisini hapse attırmak için bir komplo karşısında bulunduğundan kuşkulanan Mustafa Kemal, bunun üzerine telaşa kapılarak, Anadolu'ya gidinceye dek muhakemeyi kazanmak için değil, bunun sonuçlanmaması için tedbirlere başvurdu. Herhalde Nisan başlarında geçen bu olay, onun Anadolu'ya geçme eğilimini pekiştirmiş, dolayısıyle önerilen görevi kabul etmesini kolaylaştırmış olmalıdır.

Mustafa Kemal'in Sultan Vahidettin'le Son Görüşmesi

İzmir ve çevresinde vahşet havası esmeye başladığı sırada, İstanbul'da bir genç general *kurtuluşa giden yolun* başlangıcına, Galata rıhtımına hareket ediyordu. (16 Mayıs 1919.)

İşgal kuvvetleri Samsun ve dolaylarındaki Rum köylerinin her gün Türklerin saldırısına uğradığını söz konusu ederek bunun önüne geçilmesini istedi, insanlık adına bu yerlerin güvenliğinden kendilerini sorumlu tutuyorlardı. Padişah saltanatını korumak, işgal kuvvetlerinin yakındığı bu hareketleri bastırmak amacıyla Mustafa Kemal Paşa'yı ödevlendirdi. Mustafa Kemal, Mondros Antlaşması gereğince eldeki silahları toplatmak için 3. ve 15.Kolordulara, böl-

genin yerel yönetim sorumlularına emir verebilecekti. 3.Ordu müfettişi olmakla birlikte Padişah'ın da fahri yaveri olduğu için, Anadolu'ya istediği yetkileri alarak gitmesi pek zor olmamıştı.

Mustafa Kemal ve onun Anadolu'ya geçişini örgütleyen arkadaşlarının gerçek amaçları, bütün bu birliklerin Mustafa Kemal'in emri altında toplanmasını sağlamaktı. Görünüşte, işgal kuvvetlerinin isteklerini padişah buyruğuyla yerine getirecek olan Mustafa Kemal'in gerçek amacı, aldığı yetkilere dayanarak bu birliklerle ilişkiye geçip rahatça yazışabilmekti.

Padişah Vahidettin, Samsun'a hareketinden önce sekizinci ve son kez Mustafa Kemal Paşa'yı Yıldız Sarayı'nın küçük bir salonunda kabul etti. Salonun penceresinden Boğaziçi görünüyordu. Düşman zırhlıları toplarını saraya çevirmişlerdi. Bu ikili görüşmeyi Mustafa Kemal şöyle aktarmıştır[74]:

> 14 Mayıs 1919[75] Cuma akşamı saat yedi buçukta Yıldız Sarayı'na gittim. Beni küçük bir odaya aldılar. Biraz sonra Padişah Vahidettin geldi. Ayağa kalktım. Beni yanına oturttu. O kadar yakındı ki, adeta diz dize idik. Padişahın sağında, hemen dirseğini uzatarak dayandığı küçük bir masanın üstünde bir kitap vardı. Odada bir sessizlik hüküm sürüyordu. Anlaşılıyordu ki, sarayda hiç neşe yok. Padişah geleceğini düşünüyor... Odanın Boğaziçi'ne açılan görünümü şöyleydi:
>
> Bağlaşık Devletlerin donanmaları sıra ile dizilmişler, topları Saray'a doğru çevrilmiş... Bu tehdit edici korkunç bir görünümdü. Bu odada oturup da bu durumu görmemek olanaksızdı. Mehmet Vahidettin dedi ki:
>
> "Paşa, Paşa, sen şimdiye kadar devletimize çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba geçti. Bu bir tarih kitabıdır."
>
> Dirseğinin altındaki kitabı gösterdi ve sözlerine devam etti:
>
> "Tarihe geçti bunları unutunuz, bundan sonra edeceğiniz hizmetler şimdiye kadar yaptığınızdan çok büyük olacaktır. Dikkat ve sadakatle çalışırsanız, devleti düştüğü bu felaketten kurtarabilirsiniz. Birçok komutanları Anadolu'ya gönderdim. Sizin göreviniz bunları denetlemek olacaktır."
>
> "Bu hususta elimden geleni yapacağım, buna emniyet buyurunuz efendim."
>
> Vahidettin ayağa kalktı, elimi sıktı.
>
> "Muvaffak olunuz..." dedi.
>
> Huzurundan çıktığım zaman, benim öğretmenim olan Başyaver Naci Paşa hemen yanıma geldi. Elinde ufak bir korumalık içinde bir şey tutuyordu.
>
> Bana, "Zat-ı Şahane'nin ufak bir hatırası," dedi.

Kapağının üzerinde Sultan Vahidettin markası işlenmişti.

Vahidettin'in yanından ayrılan Mustafa Kemal konuşmanın içeriğini çözmeye çalışıyordu. Ancak Vahidettin'in sözlerinin ülkenin geleceğiyle, daha doğrusu halkı düşünerek söylenmiş sözler olmadığı kanısına vardı. Vahidettin'in içtenlikle konuşmadığına inanıyordu. Bir kez kendi amacı başkaydı; Padişah'ın sözlerindeki amaç başkaydı.

Bu konudaki düşüncelerini 1927 yılında CHP kurultayında okuduğu Söylev'de dile getirecektir:

... Ulusu ve yurdu Genel Savaşa sürükleyenler, kendi başlarının kaygısına düşerek, yurttan kaçmışlar. Padişah ve Halife olan Vahidettin, soysuzlaşmış, kendini ve yalnız tahtını koruyabileceğini umduğu alçakça yollar araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki hükümet, güçsüz, onursuz, korkak, yalnız padişahın isteklerine uymuş ve onunla birlikte kendilerini koruyabilecek herhangi bir duruma boyun eğmiş.

...Bağımsızlığı için ölümü göze alan ulus, insanlık onur ve şerefinin gereği olan her özveriye başvurduğunu düşünerek avunur ve elbette, tutsaklık zincirini kendi eliyle boynuna geçiren uyuşuk, onursuz bir ulusla karşılaştırılınca, dost ve düşman gözündeki yeri çok başka olur.

Sonra, Osmanlı soyunu ve devletini (Osmanlı hanedan ve saltanatını) sürdürmeye çalışmak, elbette Türk ulusuna karşı en büyük kötülüğü yapmaktı. Çünkü ulus, her türlü özveriye başvurarak bağımsızlığını sağlasa da, padişahlık sürüp giderse, bu bağımsızlık güvenli sayılamazdı. Artık yurtla, ulusla hiçbir vicdan ve düşünce bağı kalmamış bir sürü delinin, devlet ve ulus bağımsızlığının ve onurunun koruyucusu durumunda bulundurulması nasıl uygun görülebilirdi?

Halifeliğe gelince, bunun bilim ve tekniğin ışığa boğduğu gerçek uygarlık dünyasında gülünç sayılmaktan başka bir durumu kalmış mıydı?

Görülüyor ki, verdiğimiz kararın uygulanmasını sağlamak için ulusun daha alışmadığı sorunlara el atmak gerekiyordu. Kamunun diline düşmesinde büyük sakıncalar bulunacağı düşünülen noktaların söz konusu edilmesinde kesin zorunluluk vardır.

Osmanlı Hükümetine, Osmanlı Padişahına ve Müslümanların halifesine başkaldırmak ve bütün ulusu ve orduyu ayaklandırmak gerekiyordu.

Mustafa Kemal daha önce de söylendiği gibi falcı değildi, ancak zaman kendisini haklı çıkardı. Mustafa Kemal'in Vahidettin hakkındaki inançsızlığındaki uzak görüşlülüğünü Vahidettin'in tavır ve konuşmalarında görebiliriz. 16 Mart 1920 sabahı İstanbul işgal edildiğinde kendisine sunulan notaya yanıt olarak şunları söylüyordu: "Bağlaşık devletlerle her zaman iyi ilişkiler içinde bulunmak istiyorum... İşlerin bu raddeye gelmesinden üzüntü duyuyorum."[76]

Padişahın yanı sıra Başbakan Damat Ferit'e karşı duyulan nefretin hiç haksız olmadığını "İngiliz Gizli Belgeleri" ortaya koymaktadır:[77]

Mr. Ryan'ın 23 Eylül 1920 tarihli Anadolu millî hareketi hakkındaki notu:

> ...Türkler yapılan sulhu çok sert ve çok adaletsiz buldular. İstanbul Hükümeti son derecede zayıf ve iflâs etmiş durumdadır. Milliyetçiler de zayıf, Yunanlılar ise zırhlar içinde pırıl pırıl ve hazır. Majestenin hükümeti hangi politikayı izleyeceğini bilmiyor. Fransızlar iki kampa ayrıldılar, İtalyanlar politik ve ekonomik bakımdan Türkiye'yi emmek istiyorlar. Kürtlerin Türklerden ayrılmaları çok güç. Böyle olmakla beraber Majestenin hükümeti onları Kemalistlerle Bolşeviklere karşı kullanabilir. Anadolu'yu milliyetçilere karşı cesaretlendirmeliyiz. Halkın milliyetçilerden bitkin olduğu teorisini yaymalıyız. Ferit Paşa Anadolu'ya bir grup gönderip halkı kandırmaya çalışacak...

Bu 'not'un dikkat çekici yanı Başbakan'ın gayretiyle Anadolu'da bir etnik çatışma yaratılabileceğidir.

Amiral Sir F. de Robeck'ten Lord Curzon'a gönderilen 1 ve 4 Ekim 1920 tarihli çok gizli ve özel mesajda Başbakan ve Padişahın, ülkelerine zarar vermelerine rağmen mevkilerinde kalınaları için yapılan girişimleri ortaya koymaktadır.

> ...Ferit şahsî emniyetinden, Sultanın emniyetinden ve kendi adamlarının hayatlarının emniyetinden korkmaktadır. Eğer milliyetçiler Türkiye'de idareyi ele geçirirlerse kendisinin ve sultanın hayatının himayemiz altında olduğunu söylememe izin verir misiniz? (1 Ekim 1920)
>
> ... Çok gizli ve özeldir...
>
> Ferid: Kendisi istifa ederse yerine gelecek hükümet her şeye rağmen sulh anlaşmasını imzalamıyacak ve milliyetçileri tutacak. Kendisi ise Sultana etki eden tek insan olduğunu ve İngiliz dostluğunu kendisinin yarattığını söylüyor.
>
> Ferid'in istifası halinde onun ve Sultanın yurtdışına şerefli bir şekilde çıkmasını sağlamalıyız.
>
> 1- İstifası halinde Ferid'in memleketi terk etmesine yardım edebilirim,
>
> 2- Sultan ve Ferit Türkiye'de kalırlarsa onları korumak için her şeyi yaparım,
>
> 3- Sultana tahtını terk etmesinin memleketi için çok kötü olduğunu bildirdim,
>
> 4- Her şeye rağmen Sultan tahtını terk ederse ona Türkiye'den çıkması için gereken her yardımı yaparım.

Siz bütün bunların aksini istiyorsanız o zaman başka...

İstanbul'un işgalinden sonra başkentin başka bir yere taşınması önerildiğinde, "Ecdadı izamımın payitahtından bana firar mı teklif ediyorsunuz?" demiştir.[78] 1920 yılında böylesine sert tepki gösteren Padişah 1922 yılında çok farklı bir tavır gösterecektir.

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktıktan sonra yaptıklarına karşı geliştirdiği hareketlerin analizini yapan Türk ve yabancı pek çok araştırmacı Padişah Vahidettin'in 'ihanet ettiği' sonucuna varmaktadır. Bunlardan birisi de Paul Gentizon'dur.

> ...Bu bedbaht adam, zaten aylardan beri İngiltere'nin elinde oyuncaktan başka bir şey değildi. Millî Hareket muzaffer olur da kendisi tahtını kaybeder korkusu ile onu tamamen İngiliz subayı Harrington'un iradesine bırakmaktan çekinmedi. Harrington, sadece Büyük Britanya birliklerinin başkomutanı değil, aynı zamanda İstanbul'u işgal eden birliklerin de başı idi. Bu davranış, memleketine karşı işlenmiş tam bir ihanetti... General Harrington, (Osmanlı'nın) tasfiyeye giden (bir) ağır işi yönetmekte idi. Bu nedenle de, memleketlerinin kurtuluşu için Anadolu'da savaşan milliyetçilere açıktan açığa karşı idi. 16 Mart 1920 günü, İstanbul'da yurtsever milletvekilleri, âyan üyeleri ile Ankara'ya sempati gösteren gazetecilerin tutuklanmalarını emretti ve onları Malta zindanlarına sürdürdü. Bir yandan da Kurtuluş Savaşı'nın başarılacağına inanmayan, millî amaca ihanet eden kişileri destekledi. Sultan bu kişiler arasındaydı. Bu sırada İngiliz dretnot filosu Boğaz'da, Yıldız Sarayı'nın çok yakınında demir atmış bekliyordu. Herhangi bir ayaklanmaya olanak yoktu. Ama Türklerin, memleketlerini kurtarınak

için savaşmakta oldukları bir sırada, Osmanlı hanedanının bir temsilcisi, memlekete düşman olan bir general ile el ele verebilir mi? Ne yazık ki bu, gerçekleşmişti. O haftada birkaç kez General Harrington'u kabul ediyor, aralarından su sızmıyordu. Böylece, Büyük Britanya, müminlerin emiri Mehmet Vahidettin'in şahsında saltanat sürüyordu... Sultanın ihaneti bununla bitmedi. Vatanın düşmanıyla elbirliği yapmakla yetinmeyen Vahidettin, bu vatanı kurtarmak için savaşa atılmış olan kardeşlerine karşı ayrı bir savaş düzenledi.... Halife olarak Mustafa Kemal ve generallerinin davranışlarını kanun dışı ilan etti ve kendilerini mahkûm eden fetva çıkardı. Bu belgeyi Yunan uçaklarıyla Türk siperlerinin üzerlerine attırdı....Mustafa Kemal'i tutuklamak için adamlar görevlendirdi... Tahtını kaybetmekten korktuğu için memleketinin çöküntüsüne rıza gösterdi. Bu nedenledir ki yabancılarla ve düşmanlarla anlaşmayı kabul etti. Sonunda da milletinin gözünden silindi.[79]

Vahidettin'in gerçek kimliğini, İngiltere'ye sığındığını belirten mektubu açıkça ortaya koymaktadır[80]:

Dersaadet Işgal Orduları Başkomutanı

General Harrington Cenaplarına

İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devleti fahimanesine sığınmak ve bir an önce İstanbul'dan başka bir yere götürülmemi istiyorum, Efendim.

16 Kasım 1922

Halife-i Müslimin Mehmet Vahidettin

Vahidettin'in General Harrington'a yazdığı bu mektubu yalnızca Halife niteliğiyle imzalaması dikkate değerdi. Demek ki o da Osmanlı Padişahı olarak işlediği politik cinayetin farkındaydı. Bundan dolayı Osmanlıları bir tarafa bırakıyor, kendini İngiliz sömürgeciliğindeki Müslümanların Halifesi olarak görüyordu. Ama buna da olanak yoktu. Çünkü Halife mührü de kendisinde değil Topkapı Müzesi'ndeydi.[81]

General Harrington o zamanki Deniz Yaveri Yüzbaşı Fahri'yi çağırıp (Amiral Fahri Engin), "Padişah'ın Türkiye'deki durumu tehlikededir. Söylediklerimi Padişah'tan başka Başyaver ve Umumi Kâtip de dahil hiç kimse duyacak değildir. İsterlerse kendilerini *Malaya* savaş gemisiyle Malta Adasına kaçırabilirim. Durum düzelirse yeniden ülkesine de dönebilir." Fahri (Engin) bu haberi gizli olarak zamanın başbakanı Rauf (Orbay) Bey'e de bildirip durumdan Refet (Bele) Paşa'nın da haberdar edilmesini rica etmişti. Vahidettin ise General Harrington ile bağlantısını karısının kardeşi olan Yarbay Zeki ile sürdürecekti.[82]

Vahidettin'in ülkeden ayrılışından sonra İngiliz işgal kuvvetleri Komutanı General Sir Charles Harrington aşağıdaki bildiriyi yayınlamıştı[83]:

Resmen beyan olunur ki, bugünkü durum sonucunda hükümdar Vahidettin hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden bütün İslâmların halifesi olarak İngiliz himayesini ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yere nakledilmesini istemiştir.

Padişahın bu isteği bu sabah yerine getirilmiştir. Türkiye'deki İngiliz kuvvetlerinin Başkomutanı General Sir Charles Harrington Padişahı almak üzere kişisel olarak saraya kadar gelmiş ve İngiliz zırhlısına refakat etmiştir. Padişahı bu gemide İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Sir Dugrork karşılamıştır.

1920 yılında Bursa'ya davet edilince, "Ecdadımın payitahtından firar mı edeceğim" diye sert tepki gösteren Mehmet Vahidettin iki yıl sonra bir İngiliz zırhlısıyla aynı *ecdat payitahtından* Anadolu'ya değil de, bir yabancı sömürge adası olan Malta'ya firar etmeyi kendisine yakıştırabilmiştir.[84]

Padişah Vahidettin'in yurtdışına çıkışı, İngilizler'e sığınışı onun işgalcilerle ne denli içli dışlı olduğunu ortaya koymaktadır ve bunun bağışlanması da söz konusu değildir ama asıl ihaneti yıllar sonra öğrenilecektir.

Sakarya Muharebesi kazanılmış, hem Yunanlılara hem de İngilizlere büyük bir darbe indirilmiştir. Ama "Büyük Taarruz" için daha çok olanağa, hazırlığa ve zamana gereksinme vardır. 1922 yılı Şubat ayına gelindiğinde Avrupa'da Ankara Hükümetine yönelik kararlar alınmak üzere toplantı yapılacağı haberleri alınmaktadır.

Ankara'da Bakanlar Kurulu Dışişleri Bakanının (Yusuf Kemal Tengirşek) yanında birkaç uzman ile Paris'e ve Londra'ya gidip gerekli görülen kişi ve kurumlarla görüşerek ve gazetelerden uygun olanlara hakkımızda yazı yazdırarak, BMM'nin tezini Avrupa kamuoyuna anlatmalarının uygun olduğuna karar verdi.

Bu stratejik seyahat kararı Meclis'ten karar alınmasından, gidilecek güzergâha kadar sorun yaratmıştır. Yusuf Kemal İstanbul üzerinden gitmeyi planlarken Mustafa Kemal Beyrut rotasından gidilmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Bunun nedeni de Heyet'in İstanbul'da Padişahla bir anlaşmaya varma kuşkusuydu. Dışişleri Bakanı'nın Mustafa Kemal'i böyle bir ihtimal olmadığı, Ankara'nın vereceği talimatlara göre hareket edeceği konusunda inandırmasıyla İstanbul'a uğrayarak endişeler ortadan kalktı.

Meclis'in 4 Şubat 1922 tarihindeki oturumunda Avrupa seyahatine onay çıktı. Böylece 7 Şubat 1922'de Hukuk Uzmanı Münir, Dışişleri Bakanlığı Siyasî Daire Müdürü Yusuf Hikmet (Bayur), Özel Kalem Müdürü Ferit, Kâtip Kemal'den oluşan ve İstanbul'da Kâtip Hamit'in de katılacağı kurul, Avrupa temasları için Ankara'dan hareket etti. Demiryolları işgal altında olduğu için otomobillerle gidiliyordu. Batı Cephesi Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Tevfik de heyete yolda katıldı. 15 Şubat'ta İstanbul'a geldiler.[85]

BMM yönetimi, kurulun Bağlaşık başkentlerine gidebilmesi için önceden İstanbul'daki Bağlaşık Yüksek Komiserleri aracılığıyla ilgili yönetimlere başvurmuştu. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, kurulun Londra'ya gidebilmesi için gerekli izni verirken, BMM yönetimi aşırı dilekler öne sürerse, İstanbul yönetimini kullanır umuduyla, bu yönetimi ihmal etmiyor; ne vakit dilerse Londra'ya ayrı bir kurul gönderebileceğini, Yüksek Komiser Sir H.Rumbold aracılığıyla Başbakan Tevfik Paşa'ya ivedilikle bildiriyordu.[86]

Yusuf Kemal İstanbul yönetimiyle anlaşabileceği umuduyla İstanbul'a gelmişti ama ilişkiler hiç de umduğu gibi olmadı. Anılarında bu hayal kırıklığını şöyle yazıyor:

> Bir gün akşamüzeri Ahmet İzzet Paşa (konakladığım) Akil Muhtar Bey'in evine geldi. "Haydi seni padişah bekliyor!" dedi. "Siz padişahın huzuruna çıkmak teşrifatını kaldırdınız mı? Ben bu kıyafetle nasıl huzura çıkarım?" dedim. "Canım bir çaresini buluruz," diyerek o civarda oturan Aynî Zade Tahsin Bey'in evine haber gönderdi. Redingotunu istedi. Getirdiler, giydim. Saraya gittik. Tevfik Paşa da orada idi. Bizi beklediği anlaşılıyordu. Üçümüz beraber Vahidettin'in bulunduğu odaya girdik. Bir koltukta oturuyordu. İşareti üzerine ben de karşısındaki koltuğa oturdum. Paşalar ayakta duruyorlardı. Padişahın gözleri kapalıydı. Bir şey söylemiyordu. Ben, "İcra Vekillerinden aldığım talimata dayanarak Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafı şahanelerinden Büyük Millet Meclisinin tanınmasını istiyor," dedim. Vahidettin gözlerini açmadı ve hiçbir cevap vermedi. Biraz bekledikten sonra kalktım müsaade istedim. Paşalarla beraber dışarı çıktık. Karşıdaki odaya girdiğimiz zaman, "Paşalar, yaptığınız iyi mi oldu? Millete böyle mi hizmet edilir? diye söylendim.

Tevfik ve İzzet Paşalarca aldatılan Yusuf Kemal, bir arzuhalci (dilekçi) gibi Padişahın huzuruna çıkarılıyor, çok güç bir durumda kalıyordu. Daha sonra Yusuf Kemal'in, *yanılgılarını görebilmesi için gözlüğe gereksindiğini* öne sürdüğü Vahidettin, Kemalistlerden nefret ediyor; Yusuf Kemal'in öne sürdüğü önerilere kulaklarını tıkıyordu.[87]

Mustafa Kemal davranış karşısında duyduğu hiddetini, öfkesini şöyle dile getirir[88]: "*Baylar, Ahmet İzzet Paşa, ekmeğiyle yetiştiği Türk ulusunun içinde kalarak ona en acı ve kara günlerinde hizmet etmeyi, Vahidettin'in kulu olmaktan üstün görememişti. Dürrîzade Esseyit Abdullah'ın fetvasına bağlı kalıp, Padişahın buyruğu dışına çıkmakla suçlanmaktan ve dinsel cezalara çarptırılmatan çekindi. Ahmet İzzet Paşa'nın daha başka ustalıkları da olmuştur...*"

Meclis'in gizli görüşmelerinde bazı milletvekilleri, Yusuf Kemal'in 20 Şubat'ta Padişahla görüşmesini sert biçimde kınadılar ve Hükümet'in İstiklâl Mahkemesi'ne verilmesini istediler. Padişah'ın yurda yaptığı kötülükler anlatıldı. Dışişleri Bakan Vekili Celal (Bayar), Padişah'la görüşme için Yusuf Kemal'e Hükümet'in yetki verdiğini, fakat İzzet ve Tevfik Paşa'nın Yusuf Kemal'i oyuna getirerek görüşmeyi Padişah'ın istediği gibi gösterdiklerini, Padişah'ın ise görüşme sırasında isteğin Yusuf Kemal Bey'den geldiği yolunda söz sarfettiğini ve Meclis'i tanımayı reddettiğini anlattı. Hükümet güvenoyuna gitmek zorunda kaldı. Ancak çoğunluk sağlanamadığından oylama ertelendi.[89]

Rumbold'un raporuna (7.3.1922) göre Mustafa Kemal Fransız Bouillon'a, "Padişah Vahidettin'in ülkesine ihanet ettiğini" söylemiştir.[90] Mustafa Kemal daha Mart ayında teşhisini koymuştur. Tevfik Paşa da en az Vahidettin kadar ihanet içindeydi. Yüksek Komiser Rumbold'la gizli bir görüşme yaparak, "*Sevr Anlaşması'nda yapılacak herhangi bir sınır değişikliği önerisi İzzet Paşa'ya yapılmalıdır. Bu, Yusuf Kemal'e yapılırsa Kemalistler yeni istekler ileri sürebilirler,*" dedi.[91] İstanbul Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı İzzet Paşa da Padişah'ın emriy-

le, Yusuf Kemal'in arkasından Avrupa başkentlerine ziyarete gitti. Yusuf Kemal 16 ve 18 Mart'ta Lord Curzon'la görüşürken, İzzet Paşa da 16 ve 19 Mart'ta görüşüyordu. Böylece İngilizler aradaki ikilikten yararlanma ümidi beslediler.[92]

Tüm bunlar yetmiyormuş gibi Padişah, Yusuf Kemal'in çantasından bir ajanına çaldırttığı 6 gizli belgenin fotokopisini İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderdi. Belgeler arasında Yusuf Kemal'e verilen talimat, Fransızların silah cephane yardımı yapması için onların inandırılması, daha doğrusu kandırılması, demir madenlerinin işletilmesi konusunda Ruslarla Fransızlar arasında yapılabilecek pazarlık ve sağlanacak ek para artışı, İsmet Paşa'nın Yusuf Kemal'den Batılılara karşı dikkatli olmasını isteyen mektubu da vardı.

(İngiliz istihbarat raporu, 1.3.1922:) Padişah, Kemalistlerden o kadar nefret ediyordu ki, İngiliz İstihbaratına bakılacak olursa, kendi ajanlarını harekete getiriyor ve Yusuf Kemâl'in kâtibi Kemal Bey'in kayın pederinin evinde bulunan valizini, kâtibin yokluğunda açtırarak, içindeki gizli belgelerin fotoğraflarının çektiriyor ve bir mabeyinciyle ivedilikle İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'a gönderiyordu. Rumbold da bu belgeleri gizli yazıyla 7.3.1922 tarihinde Lord Curzon'a havale ediyordu.[93]

Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Londra'da Lord Curzon karşısına gelince, tüm gizli bilgilerin karşı tarafça öğrenildiğinden habersiz, tüm tezleri karşı tarafça çürütülüyordu. Sonuçta haklı davalarını savunamadılar. Dolayısıyla Türk heyeti hiçbir olumlu sonuç alamadan Ankara'ya döndü. Ancak hiçbir zaman bu belgelerin nasıl olup da Curzon'un masasına geldiğini, daha da önemlisi bunların fotoğraflarının Vahidettin tarafından çektirilip Londra'ya uçurulduğunu öğrenemediler.

Onu Asacaklardı

Şişli'deki ev çok hareketlidir. Mustafa Kemal'in en heyecanlı ve hareketli günleri, Anadolu'ya geçeceği sıralardadır. Çok ürkek ve dikkatliydi o zaman. Gün sayıyordu, annesiyle kız kardeşini çağırdı: "Dikkatli olun... Benim hakkımda duyacağınız en basit bir havadisi bile zaman kaybetmeden bana ulaştırmanızı istiyorum. Önemsiz de olsa benim haberim olmalı her şeyden."[94]

Makbule o sıkıntılı günlerin birisinde bir aileyi ziyarete gider. Gittiği evin salonu kalabalıktı. Öteki konukların çoğu onu tanımıyordu. Bir aralık kapıdan içeri bir erkek girdi. Bu, orada bulunan ve onu tanımayan bir ailenin damadıydı. Gerisini Makbule şöyle anlatıyor:

"Benim varlığımı bir an için unuttular. Orta yaşlı hanım, damat beye dönerek:

'Ne haber?' dedi.

'Vaziyet iyi gösteriyor!'

'Onu asacaklarmış, öyle mi?'

Genç damat: 'Zannederim!' dedi.

Kocası saraya mensup bu yaşlı kadın fısıltı halinde söze karıştı: 'Aman evladım, siz asmaz iseniz o sizi asacaktır!..'

Bu konuşmayı ben hiç duymamaış gibi davrandım. Eve gelir gelmez heyecanla ağabeyimin yanına koştum. Olan biteni bütün ayrıntıları ile kendisine anlattım.

'Üzülme Makbuş!' dedi. Onlar gayelerinde başarılı olamayacaklar."[95]

İzmir İşgal Ediliyor

Mustafa Kemal'le o işgal İstanbul'unda konuşmak, önümüzdeki günlerde kimin ne yapmayı tasarladığını öğrenmek isteyen çok sayıda yabancı vardır. Bunlar arasında İtalyanlar da bulunmaktaydı. İstanbul'u işgal eden İtilaf devletlerinin temsilcileri, politikacıları hatta askerleri ısrarla bir noktayı anlamaya, öğrenmeye çalışıyorlardı: Türkiye'de bütün memlekete nüfuzunu hissetirecek bir teşkilat olmasına ihtimal var mıdır? Böyle bir teşkilat varsa onun başına geçebilecek şahsiyetler kimler olabilir? Ayrıca da İttihat ve Terakki'yi akıllarından çıkardıkları yoktu. Mustafa Kemal'in anılarındaki anlatımıyla: Bir gün A.... Bey (Anıların 1965 baskısında 'bir tanıdığımız'...), bir İtalyan şahsiyetinin Fethi Bey ve benimle görüşmek arzusunda bulunduğundan bahsetti. Bir İtalyan mimarının evinde buluşacaktık. Teklifi kabul ettik. Bonmarşe'nin karşısında büyük bir apartman! Çaydayız. Bahsedilen kişi hemen söze başladı: 'Ben Türkiye'nin hakiki dostuyum. Hükümetin acizliği yüzünden bu memleketin nasıl fena akıbetlere sürüklendiğini de görüyorum. Sizin bunları düşünecek ve yeni bir hükümet kurabilecek teşkilat ve adamlarınız var mıdır?'[96]

İtalyan, İttihat ve Terakki'den söz ettiğinden, Mustafa Kemal'i de partinin başkanları arasında saydığından kuşku yoktu. İlk kez karşılaştığı bu kişiyle daha fazla konuşmaktan çekindi. Bir araya getiren arkadaşı, belki de İtalyanlarda oluşmuş önemi boşa çıkarmamak için, güçlü olduğunu ve kuvvetli arkadaşlarının da bulunduğunu söyledi.

İtalyan: "O halde, kendinizi göstermelisiniz!" dedi.[97]

Biraz da sınava benzeyen bu konuşmadan nasıl bir sonuç çıkacağını düşünüyordu. İtalyan, o günkü hükümeti biraz eleştirdikten sonra, veda etti ve gitti.

Bu görüşme talebi durup duruken olamazdı. Herhalde İtalyanların bir başka amaçları olmalıydı. Bunu Mustafa Kemal şöyle çözmüş: "Arkadaşlarla bu maksadın ne olabileceğine hükmettik: Antalya ve havalisinden başka İzmir ve havalisine de hâkim olmak! Buraları Yunanlılara bırakmamak! Bazı hadiseler bu kanaatime kuvvet verdi. İtalyan şahsiyet bizden, fakat Arnavut aslından bazı kim-

selerle de temas ediyormuş.Onlara şöyle bir sır da emanet etmiş: 'İzmir ve havalisini Yunanlılara işgal ettireceklerdir. Türkiye şüphesiz bundan memnun olmaz. İtalya da aynı endişededir. Onun için İzmir ve havalisinde Yunan istilasına karşı silahlı teşkilat yapmalısınız. Yunanlıları İzmir topraklarına sokmamaya çalışmalısınız. Eğer bunda başarılı olamazsanız, hiç olmazsa dostunuz İtalya'yı tercih etmelisiniz!' Bu iş için İtalya'nın istenildiği kadar silah ve malzeme vereceğini de temin ediyormuş. Bu teklifi dinleyenler arasında makul görenler, hatta İtalyan deniz vasıtaları ile İzmir'e giderek telkinlere başlayanlar bile olmuştur. Gene onlar böyle bir mukavemet teşkilatının başına geçebilecek bir kumandan bile bulmuşlar: Ben! Bunu da kendileri ile görüşen zata söylemişler.

'Bunu yapar mı?' diye sormuş.

'Emin olunuz', cevabını vermişler.

Herhalde beni tavsiye edenler, bu işte yalnız Türk menfaatini düşüneceğimi hesaba katmış olacaklar. Bu kişi (Comte Sforça) Kont Sforza (İtalyan Yüksek Komiseri) idi. Hatta o kişi ile görüşme gününün tespit olunduğunu da haber verdiler. Güldüm: 'Çok safsınız', dedim, 'bununla beraber kendisiyle konuşacağım'.

Görüşme saatinde İtalyan şahsiyetinin bürosunda (Tepebaşı'ndaki Konsolosluk binası) bulunuyordum. Çok terbiyeli ve nazikti. Evimi basan İtalyan müfrezesini geri çağırmak için temsilcinin nasıl yardım ettiğini anlattım:

'Ekselans', dedi, 'herhangi bir tehlike karşısında Sefarethane'nin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim'.

Yıldırımla vurulmuşa döndüm, üzüntümü saklamak için kendimi güç tuttum. İtalyan tebaası mı oluyordum? Dedim ki: 'Beni buraya önemli bir şeyden bahsetmek için siz davet etmişsiniz. Bu önemli şeyi dinlemek istiyorum.'

Bir an durdu: 'Ha' dedi, 'bu görüşmeyi sizin de tanıdığınız arkadaşlarınız istediler. Öyle pek önemli bir mesele söz konusu değildi!'

O halde sizi rahatsız etmeyeyim! dedim ve kalktım."[98]

Mustafa Kemal işgal edilen bir toprağın vatandaşı olarak bu yabancının evinden çıkarken neler düşünmüş olabilir? Duygu dünyası hırpalanmış mıdır?

Röportaj verdiği gazetecilere şöyle diyor: "Görüyorsunuz arkadaşlar, bir millet esirliğe düşünce o milletten olan herkes nasıl hiç olur. Ben bu yabancının evinden çıkarken, bütün uşaklarının arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyordum. Caddenin kalabalığı arasında kendimi kaybetmeye çalıştım ve beni buraya sürüklemiş olanlara küstüm. Bununla beraber, bu kişi, ilk sözünün benim üstümdeki tesirini görünce, bana bütün o tasavvurlarından bahsetmemek inceleğini göstermişti."[99]

***

İstanbul'dan ayrılışından bir gün önce onun için sürpriz olmayan İzmir'in işgali haberi geldi. İlk karara göre filo İstanbul'da kalmayacak, bu limanda her

devlet birer istasyoner (devriye) gemi bıraktıktan sonra İzmit'te üslenecekti. Sözlerinde durmadılar. Bu arada İtalyanlar Adriyatik kıyılarındaki Fiume gibi bölgeleri de istemeye başlamıştı. Nisan 1919'da toplanan Dörtler Konseyi bu istekleri görüşmeye başladı. ABD de işe karışmıştı. Daha önce 6 Kasım 1918'de *The New York Times* gazetesinde Türkiye ile ilgili bir haber göze çarpıyordu[100]:

> New York'ta Ermenilerin, onuruna verdikleri bir yemekte konuşan İstanbul eski Büyükelçisi Morgenthau, Türkiye'nin birkaç yıl süreyle işgal edilmesi, kendi kendini yönetecek duruma gelinceye kadar İtilaf Devletleri'nin ya da Amerika'nın mandası altına alınması gerektiğini söyledi.
>
> Şimdi de ABD kesin tavrını koyuyordu. Yunan ve İtalyan çıkarları çatışmaya başladı. İtalyanlar görüşmeleri bırakıp ülkelerine döndüler. 2 Mayıs 1919'da İtalyanların Fiume'ye bir savaş gemisi ve İzmir'e küçük bir filo gönderdikleri öğrenildi. Bu konu konseyde tartışılırken Wilson; üç devletin bu iki limana kendi gemilerini göndermelerini önerdi. Bu da onaylandı. *Arizona* ve destroyerlerden kurulu bir küçük filo İzmir'e ve yalnız destroyerler de Fiume'ye gönderildi. İngiliz ve Fransız savaş gemileri de İtalyanları gözaltında bulundurmak üzere gönderildiler. Bundan kısa bir süre sonra Konsey'e, İtalyanların Güney Anadolu'da kendi işgal bölgelerini genişlettikleri ve oraya yeni birlikler gönderdikleri haberi ulaştı. İtalyanların İzmir'i işgal niyetinde oldukları ve karaya çıkarılacak birliklerin hazır bulunduğu söylentileri vardı. General Wilson 5 Mayıs 1919'da, İtalya'nın davranışları hakkındaki raporunu konseye verdi. Lloyd George, İtilaf Devletleri işgal yönetiminin İtalyanların bu çaba ve davranışlarını gözetlemelerini istedi: "Günün birinde İtalya Anadolu'yu eline geçirmiş bulunursa, işgalden sonra kendilerini oradan atmak zor olacaktır.

Türkiye mandalarıyla ilgili sorun oraya bir komisyon gönderilmesine karar verilmiş bulunmaması nedeniyle bir çözüme bağlanamamıştı. Kendi düşüncesine göre, ilk önerisinde ileri sürdüğü, "işgal kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesi ve ayarlanması konusuna dönmek gerekiyor" dedi. ABD birlikleri İstanbul'a ve Ermenistan'a, İngiliz birlikleri Kafkasya'ya, Fransız birlikleri Suriye'ye, Yunan birlikleri de İzmir'e gönderilmelidir. Wilson buna katılmadığını ve Amerikan birliklerinin gönderilmesinden bir yarar elde edileceğinden şüphe ettiğini söyledi.[101]

Ertesi gün Lloyd George, İtalyanları önlemek üzere Yunan ordusunun İzmir' de karaya çıkmasına izin vermesini öğütledi. Çünkü İtalya İzmir limanına 7 gemi göndermişti ve karaya asker çıkarma olasılığı da vardı. Wilson bunu onayladı. Esasen Yunan komisyonu da bu bölgenin Yunanistan'a verilmesini uygun bulmuştu.[102]

İtalyanlar Dörtler Toplantısı'na geri döndülerse de İzmir'in işgali Yunanlılara verilmişti bile... Bu karar değişmedi.

İzmir limanı borda bordaya gemilerle doldu. Birinci Dünya Savaşı'nı zaferleriyle sonuçlandırmış devletlerin gemileri bayrak dalgalandırıyordu. İzmir

düşman donanmasının denizci erlerinin çizmeleri altında eziliyordu. Daha Yunan İzmir'e dağılmamış, henüz bir olay olmuyor, ancak eli kulağındaydı. 6 Mayıs 1919.

15 Mayıs 1919... Türkiye Kurtuluş Savaşı'nın dönüm noktası... Sabah saat 08.00'den başlayarak 12 bin mevcutlu Yunan kuvveti İzmir'e çıkmaya başladı[103].

İzmir'in işgali Türk halkı için kabul edilemezdi.

Yunanlıların İzmir'e çıkışıyla birlikte, yüzyıllardır Türklerle bir arada yaşamış olan Rumlar Yunan askeriyle bir olup katliama başladı. Bundan sonrası M. L. Smith'in *Anadolu Üzerindeki Göz* adlı eserinde çok acıklı sahnelerle anlatılır.

Son Akşam

Makbuş'a bir tabanca vermişti. "Dikkatli ol! diyordu. Ben uyurken veya istirahat halindeyken kapıda şüpheli bir kalabalık birikirse derhal bana haber ver... Içeri girmek isterlerse hemen ateş edersin!.. Öleceksin, fakat yine kapıyı açmıyacak kimseyi sokmıyacaksın."[104]

Buna benzer birçok korkulu ve heyecanlı gün geçirdikten sonra bir akşam Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmek üzere olduğunu haber aldılar. Bundan sonrasını Makbule anlatıyor[105]:

Ağabeyim, arkadaşlarına veda ederken şöyle diyordu: 'Bu geceyi, annem ve kardeşimle geçireceğim sabaha kadar! Sizi tekrar ziyarete gelemiyeceğim için kusura bakmayın. Şimdi hepinize vedâ etmiş olayım.'

Arkadaşları gittikten sonra beni çağırdı: 'Makbuş, dedi, annemin karyolasının karşısına yer sofrası yap. Bu gece sizinle biraz dertleşmek istiyorum.'

'Mühim bir şey mi var ağabeyciğim?'

'Yarın gideceğim!'

'Nereye?'

'Gideceğim işte, nereye olduğunu sorma.. Hayat bu... Belki ölürüm, gelemem... Size söyliyeceklerim var bu akşam.'

Ben üzgün ve şaşkındım. Muammalar içinde bocalıyordum. Fakat nereye gideceğini bilmesem bile gittiği yolun bir mücadele yolu olduğunu tahmin etmekte güçlük çekmiyordum.

Annemin karyolasının karşısına yer sofrası hazırladık. Minderleri, yastıkları yerleştirdik. Ağabeyim, annemin karşısına geçti. Çok düşünceliydi.

'Anneciğim dedi, ben gidiyorum. Buraları da Selanik gibi olmak ihtimali vardır. Ben gittikten sonra yanılıp da sokağa çıkmayın... Benim işim mühim. Bu işte muvaffak olabilmem için huzuru kalble çalışmam lâzım. Beni merak ve endişede bırakmayın. Giderken gözüm arkada kalmasın Elimi, ayağımı bağlamayın. Memleket için çalışırken sizden yana bir üzüntüye düçar olmak istemem.'

Annem, heyecandan düşüp bayıldı. Doktor Rasim Ferit Bey'i çağırdık. O ilaç, bu ilaç derken annem biraz kendisine geldi. O gece sabaha kadar uyumadık. Konuştuk. Dertleştik.

Ertesi gün, araba kapıya dayandı. Annemle ağabeyimin birbirlerine vedâları çok hazin oldu. Sarıldılar. Öpüştüler. O, annemin ellerini tekrar tekrar dudaklarına götürdü. Annem, ağabeyimin boynuna sarıldı.

Aşağıya -kendisini uğurlamak üzere- arkadaşları gelmişti... Geleneklerimiz gereği alt katta erkekler olduğu için ben aşağı inmedim. Ağabeyim, merdivenin başında durdu. Gözlerini gözlerime dikti. Belki dakikalarca konuşmadan birbirimize baktık. Ben olanları ve olacakları düşünecek halde değildim.

'Niçin konuşmuyorsun Makbuş?' dedi.

Nemli gözlerimi ona çevirdim: 'Ağabeyciğim,' dedim. 'Ne konuşayım? Muḫarebeye giderdin, bilirdim. Terfiangiderdin bilirdim.Bir vazife ile giderdin, bilirdim. Fakat bugün ne için gidiyorsun? Nereye gidiyorsun?.. Benim aklım durdu bu gidişe!'

'Evet Makbuş,' dedi. 'Merak etme bunu da bilirsin inşaallah!'

Beni bağrına bastı... Vedâ etti... Merdivenleri atlayarak aşağı indi. O, biraz sonra arkadaşlarının refakatinde arabasına binip kapıdan uzaklaştığı zaman, biz pencerelere yığılmış gözyaşı döküyorduk. Bizi gene annem teselli etti... Sert bakışlarını bana çevirerek, 'Sen asker kardeşisin,' dedi. 'Ayıp, ağlanır mı hiç askerin ardından!.. Üzüntünü kimseye belli etme. Misafirlere şerbet ez. Memleketi için giden insan ölse bile ardından ağlanmaz!'

Dipnotlar

1 Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, s.173

2 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.189; ayrıca ayrıntılı bilgi için bakınız: Erol Mütercimler, *Bu Vatan Böyle Kurtuldu*, Alfa Yayınları, s.99-120

3 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, s.97

4 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclise Büyük önder İle 24 Yıl*, s.97

5 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, s.97 ve Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.8, s. 2549

6 Belleten, cilt:XXXII, sayı:128, s.490-492'den aktaran kaynak: Sadi Borak, *Atatürk Resmi Yazışmalara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, s.35-37; Türkçeleştiren: M.Sunullah Arısoy, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları*, cilt:1, s.254-255

7 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.8, s. 2550)

8 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.230-231

9 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.274; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.8, s. 2550

10 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.275; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.8, s. 2550

11 Bu konuyu anlatan Celal Bayar, kitabında (c.8, s.2553) şunu yazmış: Bu bahsi bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden dinledim. Bu son fıkrayı Paşa gülerek anlatmıştı...Ben bizzat kendilerinden işittiklerimi veya bazı yazarlara dikte ettirirken tesadüfen yanlarında bulunarak dinlediklerimi tercih suretiyle anlatmaya çalışacağım....

12 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.8, s.2551-2553; Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.275-278

13 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele*, s.275-278

14 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:1, s.8

15 Osmanlı İmparatorluğu için sonun başlangıcı olan Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasından bir gün sonra 1 Kasım 1918 tarihinde yayımlanan ve sadece 51 sayı çıkarılabilen Minber Gazetesinin son sayısının yayın tarihi 21 Ararlık 1918. Büyük boy ve tek sayfadan ibaret Minber, "siyasi, ilmi, edebi, günlük gazete" üst başlığıyla ya-

yınlanmış. Sözlük anlamı 'kürsü' olan ve gazeteye ad olarak seçilen 'minber' daha çok camilerde hatibin hutbe okuduğu yüksek yeri de ifade ettiği için manevi anlama da sahip. Gazeteye bu adı kimin verdiği konusuysa tartışmalı. Fethi Okyar'ın anılarına göre gazetenin isim babası Mustafa Kemal! Ama Minber'in mevcut sayılarını tarayarak kitap haline getiren Erzincan Üniversitesi öğretim üyesi Erol Kaya, 'Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay' kitabına dayanarak bunun doğru olmayabileceğini belirtiyor: "Minber'in yayınlanmaya başladığı 1 Kasım 1918'de Mustafa Kemal Adana'daydı. Gazeteye bu adın konması Mustafa Kemal İstanbul'a gelmeden önce kararlaştırılmış olmalı. Nitekim Rauf Bey anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geldikten ve sadaretten istifa eden Ahmet İzzet Paşa ile görüştükten sonra yeni kurulan Tevfik Paşa Kabinesi'ni düşürmek amacıyla Fethi Bey'in çıkardığı Minber'e ortak olduğunu yazıyor."... Erol Kaya, *"İşte Mustafa Kemal'in 89 Yıl sonra Ortaya Çıkan İlk gazetesi Minber"*, Yeni Aktüel, 2007-35, sayı.112, s.23

16 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:1, s. 6

17 Fethi Okyar, (yayına hazırlayan: Cemal Kutay),*Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s.267-268

18 Fethi Okyar, (yayına hazırlayan: Cemal Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, s.268

19 Minber'in elde mevcut sayılarını yayına hazırlayan öğretim üyesi Erol Kaya'nın, Yeni Aktüel Dergisine verdiği röportaj, sayı:112, 30 Ağustos-5Eylül, 2007-35, s.24-27

20 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.89

21 Fethi Okyar, (yayına hazırlayan: Cemal Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, s.269

22 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:1, s.17

23 Derleyen: Hulûsi Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005, s.32-35

24 Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, s.176

25 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:1, s. 30

26 İ.İnönü, Millî Mücadele, Ulus Gazetesi, 1 Nisan 1968'den aktaran, Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, cilt:1, MEB Yayını, Ankara, 1991, s.76

27 Şerafettin Turan, *Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siasete ve İngilizler'in Tutumuna İlişkin Düşünceleri:* Belleten: Cilt XXLVI, sayı:182, Nisan 1982, sayfa:337-346'dan aktaran kaynak: M.Sunullah Arısoy, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları*, cilt:1, s.254-255; bu röportaj *Minber* gazetesinin 19 Kasım 1918'de yayınlanan 18. sayısında yer almıştır.

28 Ahmet İzzet, *Feryadım*, cilt:2, yayına hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993, s.27

29 Ahmet İzzet, *Feryadım*, cilt:2, s.27-28

30 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:1, s.28

31 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.82

32 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.82-83

33 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.83

34 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s.134-135

35 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.88

36 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları1914-1919*, s.89
37 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, s.99
38 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, s.99-100
39 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, s.101
40 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, s.97-98
41 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s.60
42 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.56-61
43 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2 (1915-1919), 3 Mart 1919 tarihli dilekçe, s.296
44 *Vakit*, 25.3.1919'dan aktaran kaynak: Sadi Borak, *Atatürk Resmi Yazışmalara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, KırmızıBeyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s.416-417
45 Türkçeleştirilmiş metin: M.Sunullah Arısoy, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları*, cilt:1, s.256
46 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, s.99
47 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, s.99-100
48 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ten Hatıralar 1914-1919*, s.90
49 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ten Hatıralar 1914-1919*, s.90
50 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün.Hatıraları* 1914-1919, s.92 ve Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, 2004, s.279-81
51 Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Erol Mütercimler, Bu *Vatan Böyle Kurtuldu*, s.129.
52 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.16
53 Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, 2004, s.279-281
54 Osman Zeki Gençosman, *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 271.
55 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.93
56 Atatürk'ün anılarında otelin adı söylenmemekle birlikte başka anılardan yola çıkarak burasının Pera Palas olduğu anlaşılmıştır.
57 Pera Palas'ın Müdürü Mevhibe Celalettin'in anılarında madam ve mösyö Martin olarak belirtilmiştir
58 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.93
59 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.94
60 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919, s.94
61 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1953, s.46
62 Sârâ Ertuğrul Korle, *Geçmiş Zaman Olur ki...Prenses Mevhibe Celalettin'in Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987, s.254-264
63 Naşit Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s.31
64 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s.280
65 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, s.281
66 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yayını, Ankara, 1986, s.108
67 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, s.281
68 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, s.282

69 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele,* s.283

70 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s.110

71 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s.111

72 Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası,* Sander Yayınevi, İstanbul, 1975, s.85

73 Sina Akşin kitabında bu soruya geniş bir yorum getirmiştir, sayfa: 286-291'e bakılabilir.

74 Muhterem Erenli, *Atatürk,* cilt:1, YKY, İstanbul, 1981, s.208; Sadi Borak, *Ata ve İstanbul,* TTOK Yayını, İstanbul, 1983, s.154; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* cilt:1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.408; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi,* Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1958, s.302

75 Bu görüşme 15 Mayıs'ta olmalı. Çünkü anılarında Damat Ferit'le buluşmayı 14 Mayıs olarak anlatıyor. 16 mayıs'ta yayınlanan gazeteler Padişah'la konuşmayı yazmamıştır.

76 Bilal Şimşir, *Ankara Bir Başkentin Doğuşu,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.85

77 Erol Ulubelen, *İngiliz Belgelerinde Türkiye,* 1967, s.268-69

78 Bilal Şimşir, *Bir Başkentin Doğuşu,* s.88

79 Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu,* çev: Fethi Ülkü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1983, s.20-22

80 *Yakın Tarih Dergisi,* cilt:3, İstanbul, 22 Kasım, s. 39, 1962

81 Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi,* cilt:4, Deniz Kuvvetleri Basımevi, İstanbul, 1983, s.578

82 *Yakın Tarih Dergisi,* cilt:3, İstanbul, 1962, s.39

83 Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi,* cilt:4, s.579

84 Bilal Şimşir, *Bir Başkentin Doğuşu,* s.88; Öte yandan Abdurrahman Dilipak *Cumhuriyete Giden Yol* (Beyan Yayınları,1989, İstanbul) adlı çalışmasında, Vahidettin'in kaçmayıp tam tersine İngilizler tarafından kaçırıldığını ve buna da Ankara'nın bilerek isteyerek seyirci kaldığını yazmaktadır. Karşı tez olarak bakmak isteyenlere öneri: Bu konuda yayımlanan en önemli eserlerden birisi Turgut Özakman'ın *Vahidettin, Mustafa Kemal ve Millî Mücadele* adlı yapıtıdır. Burada yalanlar, yanlışlar ve çarpıtmalar tek tek ele alınıp yanıtlanmaktadır.

84 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde,* Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s.241

86 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* cilt:2, s.220

87 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* cilt:2, s.220

88 *Söylev,* cilt 2, s.444

89 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* cilt:4, TTK, Ankara, 1996, s.307

90 Gothard Jaeschke, *Türk Kurtuluış Savaşı Kronolojisi,* c:1, TTK, Ankara, 1970, s.176

91 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* cilt:4, TTK, Ankara, 1996, s.307

92 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926,* AÜ Yayını, 1978

93 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* cilt:2, TTK, Ankara, 1983, s. 221, 388 nolu dipnot

94 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal,* s. 33

95 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal,* s. 33

96 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, s.95 ve *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:8, s.84

97 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, s.95

98 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, s.95-97; ayrıca *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:8, s.83-85

99 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, s.97

100 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c.1, Öğretmen Dünyası Yayını, Ankara, 1982, s.103

101 Laurence Evance, *Türkiye'nin Paylaşılması*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s.162-163

102 Laurence Evance, *Türkiye'nin Paylaşılması*, s.162-163

103 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c.1, s.242

104 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.34

105 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.35-37

ON BİRİNCİ BÖLÜM

KURTULUŞA DOĞRU

Samsun'a Çıkanlar Erzurum'a Yürüyor

15 Mayıs 1919... Samsun'daki görevine bir gün sonra gidecek olan Mustafa Kemal, İstanbul'da ayrılış ziyaretleri yapıyordu. Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'yı, eski Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı ziyaret etti. Görüşmek için gittiği Bakanlar Kurulu üyelerini toplantıda buldu. Bekleme salonunda rastladığı İçişleri Bakanı Mehmet Ali'den İzmir'in işgal edildiğini öğrendi. "Allah Allah, ne küstahlık. Protesto edeceğiz," diyen İçişleri Bakanı'na, "Belki de daha kesin tedbirler düşünülebilir," dedi. Mustafa Kemal Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu olan arkadaşı, eski İçişleri Bakanı Fethi Bey'i (Okyar) ziyaretinde, "Hükümet ve saray benim hakkımda derin bir gaflet içinde bulunuyorlar. Meseleden henüz İngilizlerin haberi yok," dedi. Aynı gün Osmanlı Bankası Müdürü Berc Keresteciyan, Mustafa Kemal'i götürecek *Bandırma* vapurunun İngilizler tarafından batırılacağını Mustafa Kemal'in avukatı Sadettin Ferit'e, o da Mustafa Kemal'e bildirdi[1].

Kurtuluş Savaşı'nı başlatarak İngilizleri hiç tahmin etmedikleri şekilde Anadolu'da yenecek olan Mustafa Kemal'i ve diğer subayların isimlerini İngilizler fark etmediler mi? Bu kadar çok sayıdaki ve seçme subayın farkına vardılarsa, nasıl oldu da vize verdiler? Bu soruların yanıtını verecek kişi İngiliz istihbarat subayı yüzbaşı Bennett olsa gerek. Kendisi 1972 yılında gazeteci Nezih Uzel'e 1 Mayıs 1919 tarihinde verilen o vizenin öyküsünü şöyle anlatır[2]:

"Vize talebi olduğu zaman onu tanıyordum... Hatta Sultan adamı bir insan, öyle anladık. Padişahın emin olduğu bir adam olduğunu anladık... heyet büyük olduğu için, üç dört kişi yerine otuz baş kişi ve büyük subay, general, albay falan. Bunlar Genelkurmay'dan, en mühimler gidiyordu, yalnız bir müfettişlik için çok gördüm ben."

Bu kalabalık kadrodan kuşkulanır yüzbaşı Bennett ve kendi sorumluluğun üzerinde bir konu olduğunu düşünür: "Bunların hepsine vize vermek, çünkü bana üç dört kişi gidecek, vize vereceksiniz, yani talimat, emir verildi. Otuz beş

kişi ve bunlar hep büyük adamlar, yani, levazım falan değildir, teğmen üsteğmen değildir, ben bunun için bütün evrakı, dosyayı aldım. Harbiye Mektebi orada, İngiliz kumandanlığı Şişli'de... Oraya gittim. Dedim ki: Üç dört kişi yerine otuz beş lişi gitmek ister, vizeyi verebilir miyim? Onlar telefon ettiler ve cevap geldi ki:Padişah buna itimat eder, siz veriniz..."

O zaman henüz İngiltere sefiri yoktu, komiser Rumbolt'a telefon etti. O da; "Mustafa Kemal gitsin ve ne gerekiyorsa yapsın," dedi. Bundan sonra Bennett vizeyi verdi.

İngilizler padişahın güvendiği bir general olduğunu bildikleri Mustafa Kemal ve karargâhının gidişine onay vermeleriyle, farkında olmadan Türk kurtuluş hareketinin de vizesini vermiş oluyorlardı.

Mustafa Kemal Samsun'a çıkmadan önce İstanbul'daki durumu ve düşünülen kurtuluş yollarını şöyle anlatmaktadır:

İstanbul'daki kadın-erkek birtakım ileri gelen kişiler de, gerçek kurtuluşu Amerika'nın güdümünü istemek ve sağlamakta görüyorlardı. Bu kanıda olanlar düşüncelerinde çok direndiler; tam uygun işin, kendi görüşlerinin desteklenmesi olduğunu kanıtlamaya çok çalıştılar.

Düşman devletler Osmanlı Devleti'ne ve ülkesine maddesel ve tinsel bakımdan saldırmışlar; yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve Halife olan kişi, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de aynı durumda. Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan ulus, karanlık ve belirsizlik içinde, olup bitecekleri bekliyor. Felâketin korkunçluğunu ve ağırlığını anlamaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve olaylardan etkilenebilme güçlerine göre kurtuluş çaresi saydıkları yollara baş vuruyorlar... Ordu, adı var, kendi yok bir durumda. Komutanlar ve subaylar, Genel Savaşın bunca sıkıntı ve güçlükleriyle yorgun, yurdun parçalanmakta olduğunu görmekle yürekleri kan ağlıyor; gözleri önünde derinleşen karanlık felâket uçurumunun kıyısında kafaları, çıkar yol, kurtuluş yolu aramakta...

Burada, pek önemli olan bir noktayı da belirtmeli ve açıklamalıyım. Ulus ve ordu, Padişah ve Halifenin hayınlığından haberli olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı yüzyılların kökleştirdiği din ve gelenek bağlarıyla içten bağlı ve uysal. Ulus ve ordu, kurtuluş yolu düşünürken bu atadan gelen alışkanlık dolayısıyle kendinden önce yüce halifeliğin ve padişahlığın kurtuluşunu ve dokunulmazlığını düşünüyor. Halifesiz ve padişahsız kurtuluşun anlamını kavramaya yetenekli değil... Bu inançla bağdaşmaz görüş ve düşüncelerini açığa vuracakların vay haline! Hemen dinsiz, vatansız, hayın, istenmez olur.

Bir başka önemli noktayı da söylemek gerekir. Kurtuluş yolu ararken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletleri gücendirmemek, temel ilke gibi görülmekteydi. Bu devletlerden yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu, hemen bütün kafalarda yer etmişti. Osmanlı Devleti'nin yanında, koskoca Alman, Avus-

turya-Macaristan varken hepsini birden yenen, yerlere seren İtilâf kuvvetleri karşısında, yeniden onlarla düşmanlığa varabilecek durumlara girmekten daha büyük mantıksızlık ve akılsızlık olamazdı.

Bu anlayışta olan yalnız halk değildi; özellikle, seçkin denilen insanlar bile öyle düşünüyordu.

Öyleyse, kurtuluş yolu ararken iki şey söz konusu olmayacaktı. İlkin, İtilâf devletlerine karşı düşmanlık durumuna girilmeyecekti; sonra da, Padişah ve Halife'ye canla başla bağlı kalmak temel koşul olacaktı.

Şimdi baylar, izin verirseniz size bir soru sorayım: Bu durum ve koşullar karşısında kurtuluş için, nasıl bir kararla düşünülebilirdi?

Açıkladığım bilgilere ve gözlem sonuçlarına göre üç türlü karar ortaya atılmıştı:

Birincisi, İngiltere'nin koruyuculuğunu isteme;

İkincisi, Amerika'nın güdümünü istemek.

Bu iki türlü karara varmış olanlar, Osmanlı Devleti'nin bir bütün olarak kalmasını düşünenlerdir. Osmanlı ülkesinin çeşitli devletler arasında paylaşılmasından ise, bu ülkeyi bütün olarak bir devletin kanadı altında bulundurmayı yeğleyenlerdir.

Üçüncü karar, bölgesel kurtuluş yollarıyla ilgilidir. Örneğin: Bazı bölgeler, kendilerinin Osmanlı Devleti'nden koparılacağı görüşüne karşı ondan ayrılmamak yollarına başvuruyor. Bazı bölgeler de, Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılacağına, Osmanlı ülkesinin paylaşılacağına olup-bitti gözüyle bakarak kendi başlarını kurtarmaya çalışıyorlar.

Bu üç türlü kararın gerekçesi, yapmış olduğum açıklamalar arasında vardır.

Baylar, ben bu kararların hiçbirini yerinde bulmadım. Çünkü bu kararların dayandığı bütün kanıtlar ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. Gerçekte, içinde bulunduğumuz o günlerde, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tükenmişti. Osmanlı ülkesi bütün bütüne parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son olarak, bunun da paylaşılmasını sağlamak için uğraşılmaktaydı. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi kavramını yitirmiş birtakım anlamsız sözlerdi.

Neyin ve kimin dokunulmazlığı için kimden ve ne gibi yardım istemek düşünülüyordu?

O halde sağlam ve gerçek karar ne olabilirdi?

Baylar, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da ulus egemenliğine dayanan, kısıntısız, koşulsuz, bağımsız, yeni bir Türk devleti kurmak.

İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur.

Bu kararın dayandığı en sağlam düşünüş ve mantık şu idi:

Temel ilke, Türk ulusunun onurlu ve şerefli bir ulus olarak yaşamasıdır. Bu, ancak tam bağımsız olmakla sağlanabilir. Ne denli zengin ve gönençli olursa ol-

sun, bağımsızlıktan yoksun bir ulus, uygar insanlık karşısında uşak durumunda kalmaktan kendini kurtaramaz.

Yabancı bir devletin koruyuculuğunu istemek insanlık niteliklerinden yoksunluğu, güçsüzlüğü ve beceriksizliği açığa vurmaktan başka bir şey değildir. Gerçekten bu aşağılık duruma düşmemiş olanların, isteyerek başlarına yabancı bir yönetici getirmeleri hiç düşünülemez.

Oysa, Türk'ün onuru ve yetenekleri çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir ulus, tutsak yaşamaktansa yok olsun, daha iyidir.

Öyleyse, ya bağımsızlık, ya ölüm!

İşte gerçek kurtuluşu isteyenlerin parolası bu olacaktı.

***

İlk ve orta öğrenim kurumlarındaki öğrenciler *Bandırma*'nın eski bir gemi, pusulasının olmadığı, paraketisinin de bozuk olduğunu öğrenir; ya da uzun yıllar böyle öğretildi. Üstelik bu tarih kitaplarında yazdığına göre kaptan da Karadeniz'e ilk kez çıkacaktır. Ne yazık ki yıllar yılı böyle yazıldı böyle ezberletildi. Oysa bu söylenenlerin hiçbiri doğru değildir. *Bandırma* yaşlı bir vapurdur, ama bakımlıdır. Öteki anlatılanların da hepsi yalan ve yanlıştır. Bu savları ortaya atanlar Mustafa Kemal'i hiç tanımıyor demektir. O hiçbir zaman serüven adamı olmadı. Yaptığı her şeyi inceden inceye planlamaya çalıştı. Şirkete ortak olup para kazanmaya razı edilmesi ve stratejik olarak karar verdiği evliliği hariç şansa bıraktığı hiçbir girişimi yoktur. Bakın bu yolculuğa çıkacak olan kaptan İsmail Hakkı Durusu ne anlatıyor[3]:

> 1919 tarihinde *Bandırma* Vapuru'yla Atatürk'ü İstanbul'dan alıp Samsun'a götürdüğümüz sefere gerek hareketimizden evvel, gerekse yolda gördüğüm ahvalden [durumlardan] hatırıma gelenleri aşağıya yazdım:
>
> Hareketimizden bir gün evvel Paşa beni idareden [Seyr-i Sefain idaresi kanalıyla olsa gerektir -e.m.] Harbiye'deki dairesine çağırımıştı. Gittim ve kabul buyruldum. Suret-i hareketimize dair birtakım izahatta bulundular. Lâzım gelen cevapları verdim. Ertesi gün öğle üzeri hareket edileceğini ve ol-veçhile geminin hazır bulundurulmasını emir buyurdular. Filhakika [gerçekten] o gün zevalde [öğlende] gemiyi teşrif ettiler. Kontrol heyeti geldi. Hemen hareket edebileceğimizi söylediler. Derhal hareket ettik. Boğaz'dan çıkarken müthiş bir fırtınanın icrayı hüküm etmekte olduğunu gördük. Ne kadar şiddetli fırtına olursa olsun yolumuza devam kararı vermiştik. Böylece yolumuza devam ettik. Maiyetlerindeki zevatı bittabiî deniz tutuyor ve herkes birer birer kamaralarına yatıyorlardı. Maamafih [bununla beraber] Paşa bir köşeye dayanmış oturmakta ve kendilerinde fıtri [yaradılıştan olan] bir haslet olan harikulbeşer [insanüstü] metaneti kalbiyelerinin âsârı [doğrusu "âsarı" biçiminde olacak; âsarı: izleri, nişanları, kalıntıları -e.m.] olarak bilafütur [usanmadan] ve daimi [sürekli] bir tefekkür [düşünme, akıl yorma] içerisinde bulunmakta idiler. Son süratimiz olan yedi mil ile Karadeniz'in bîaman [amansız]

dalgaları arasında yuvarlana yuvarlana Inebolu ve Sinop'a uğrayarak bin türlü müşkülât içerisinde bir gün şafak vakti Samsun'a vardık. Ondan sonra vukua gelen hâlâtı [durumları] bittabiî [hiç şüphesiz] kendileri daha iyi bilirler. On dokuz sene sonra o mesut seferimizi bu kadar hatırlayabildim.

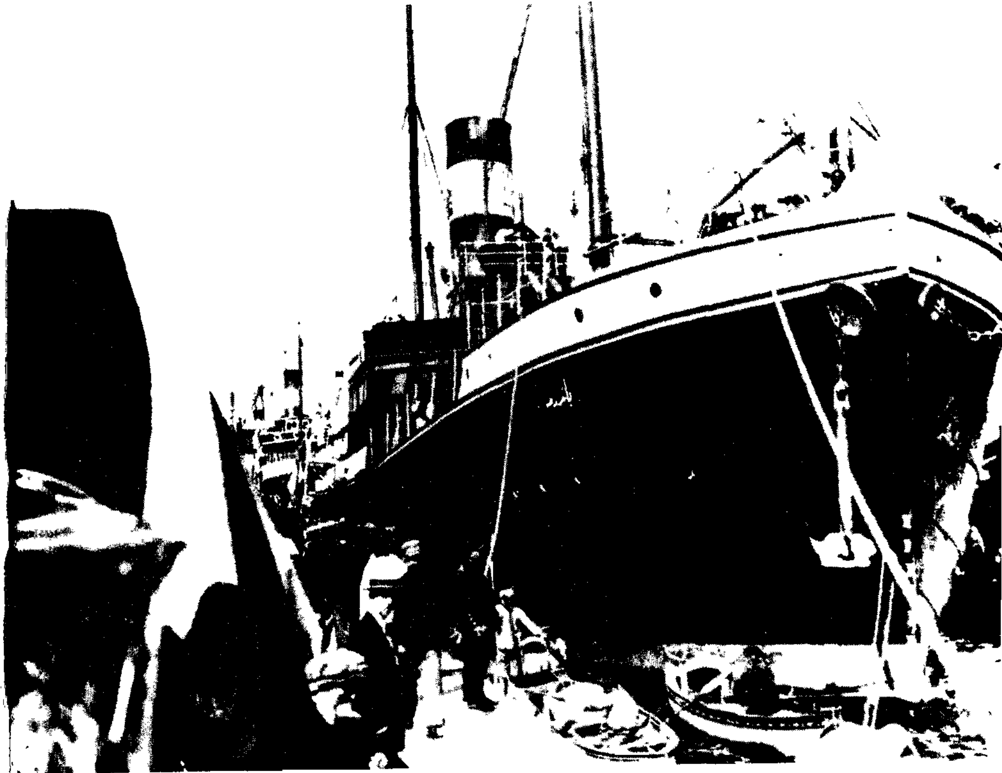
Kaptan'ın anlattıklarına bakarsak Şapolyo ile arasındaki bu görüşme 1938 yılında yapılmıştır. Ve, henüz Mustafa Kemal hayattadır. Karadeniz'e daha önce pekçok kez sefere çıkmış olana *Bandırma* vapuru kaptanı İsmail Hakkı Durusu'nun anlattıkları hiç abartılmadan bu kadar anlatılmış[4].

19 Mayıs 1989 günlü Hürriyet gazetesinde Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Samsun yolculuğu ve Bandırma vapuru hakkında bir araştırma yayınlandı. Şimdiye değin bilinenlerin tersine bilgiler içeren bu araştırmadan alıntılar yaparak, ortaya atılan bir savı aktarıyorum. "İki Ateş Arasındaki Yolculuğun Doğru Öyküsü" başlıklı yazının çeşitli bölümleri şöyledir[5]:

Bandırma gemisinin Kaptanı Ismail Hakkı Bey bir Mayıs gününün akşamı Şişli'de Mustafa Kemal'in evindeydi.

"Paşam beni emretmişsiniz," dedi.

Mustafa Kemal, "Hoşgeldiniz," dedikten sonra, üzerinde haritaların yayılı olduğu masanın yanındaki iskemleye oturması için işaret etti. Ve hemen konuya girdi. 9.Ordu Müfettişliğine atanmıştı. 18 silah arkadaşıyla birlikte Samsun'a gidecekti.



Bandırma Vapuru Galata rıhtımında

Bu yolculuk için kendisine Bandırma gemisi tahsis edilmişti. Şimdi birlikte rotayı saptayacaklardı.

16 Mayıs 1919 günü saat 17.55 sıralarında İstanbul'dan ayrılan Bandırma Vapuru 19 Mayıs 1919 günü sabah saat 6.00'da Samsun Limanına demir atıyordu.

İsmail Hakkı Kaptan büyük zaferi ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu gurur ve heyecanla izledi. Daha sonra emekliye ayrıldı [Makale yazarı burada yanılıyor, çünkü İsmail Hakkı Kaptan 1922 yılında yaş haddinden emekliye ayrıldı ve Kurtuluş Savaşı'nın sonunu ve Cumhuriyetin kuruluşunu emekliyken gördü -E.M.] Samsun yolculuğunun önemi daha da belirginleşmişti. Bu yüzden Atatürk'ün Samsun'a çıkışının yıldönümlerinde bu konuda yazılan yazıları ilgiyle izliyor, bu yolculuğu başarıyla tamamlamış olmanın gururunu taşıyordu.

Ama yazılanların bir bölümünün gerçek dışı olduğuna üzülerek tanık oluyordu. Bu yolculuğun gerçek anlamını anlamayanlar, öykülerini renklendirmek için hayali unsurlar katmışlardı. Örneğin, "Bandırma gemisi bozuktu; pusulasız yola çıkmıştı" gibi. Yine yazılanlara göre, "Kaptanla Atatürk, ilk kez gemide tanışmışlardı. Rota falan da yoktu. Gemi öylesine gitmişti. Ve de Kaptan'ın Karadeniz'e ilk çıkışıydı..."

Okudukça dehşete düşüyordu Kaptan... Tarihe geçen bu yolculuğun öyküsünün gerçeklere dayanmasını istiyordu.

Hacı Angı'nın araştırmalarına göre, Kaptan İsmail Hakkı Durusu, Orhan Karadeniz adlı yakınına şunları anlatmıştı: "Atatürk'le ilk kez gemide değil, Şişli'deki evinde görüştük. Verdiğim bilgiler doğrultusunda rotayı bizzat kendisi tespit etti. Sonra gemiyi sefere hazırladım. Bandırma eski gemiydi ama iddia edildiği gibi pusulasız, paraketesiz yola çıkılmadı. Üstelik birden fazla pusulamız vardı."

Kaptan bu arada Karadeniz'e ilk kez çıktığı yolundaki yayınlara da çok üzülüyordu. Yakınlarına yakınırken, "Bu kadarı da olmaz. Bu seferden önce defalarca Karadeniz'e çıktım. Bu suları avucumun içi gibi bilirim" diyordu.

Bandırma vapuru ve Samsun yolculuğu hakkındaki savlar burada sona eriyor. Aslında karman çorman edilmiş olan Samsun yolculuğu öyküsü, bu yazıda ileri sürülenlerle bir kez daha karışıyor. Bu yolculukla ilgili karmakarışık olmuş öteki bilgiler şunlar: Bandırma vapurunun saat kaçta İstanbul'dan ayrıldığı tam belirlenememiş durumda. Kimi yazar ve araştırmacı saat 16.30 diyor; kimisi 17.55 diyor; bazıları akşam üstü diyor, öğleden sonra diyen de var. Bunun hangisi doğru? Bu kalkış saatinin dışında başka çelişkili bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin, Bandırma vapuru nerede demirliydi? Mustafa Kemal vapura hangi deniz aracıyla gitti?.

Yukarıda Kaptan'ın anlattığı ileri sürülen öyküyü, Kaptan'ın sağlığında başvurduğu gazetelerin kabul edip yayınlamaması da çok ilginç gelmektedir.

Gerçek böyleyken bu denli yanlış ve tuhaf abartılı bilgiler neden yıllar yılı anlatıldı! Sanki Bandırma çürük bir tekne, kaptan acemi birisi olsa, geminin aygıtları bozuk ya da eksik olsa, bu yolculuk daha kutsal ve esrarengiz, başarı daha mı büyük olacak? Sanıyorum o günün koşullarında her konuda yoksul ve çaresiz olmanın gerekli olduğu düşünülmüş olsa gerektir. Çünkü bunu başka türlü açıklayabilmenin olanağı yok.

Galata Rıhtımına Hareket

16 Mayıs 1919 sabahı, Mustafa Kemal Paşa'yı Galata rıhtımına götürecek otomobil Şişli'deki evin kapısı önünde bekliyordu. Yakın arkadaşları uğurlamaya gelmişlerdi. Tam hareket edecekken Bahriye Nazırı (Deniz Bakanı) Rauf Bey, Mustafa Kemal'in yanına yaklaştı, kendisiyle görüşmek istediğini söyledi; iki arkadaş çalışma odasına girdiler. Rauf Bey, "Öğrendiğime göre senin bineceğin vapur izlenecektir. Ya vapurun İstanbul'dan hareketine izin verilmeyecek ya da Karadeniz'de batırılacakmış," dedi.

Aynı haberi daha önce de birkaç yerden duyan Mustafa Kemal, "Gidersem tutuklayacaklar ya da batıracaklar; gitmezsem ne olacak? Gene tutuklayacaklar; kim bilir neler yapacaklar. Fakat yurt ve ulus ne olacak? Ben gideceğim. Senin de başın sıkışırsa hemen bana katıl..." dedi.

Mustafa Kemal kendisini bekleyen otomobile binerek Galata rıhtımına hareket etti. Boğaziçi'nde çalışan iç hat vapurlarının büyüklüğünde, yıpranmış, eski fakat yine de oldukça bakımlı bir tekne olan *Bandırma* vapuru[6] Sirkeci'den demir alarak Galata rıhtımı açığında demirlemiş, bekliyordu. Karagâhını oluşturan personel dışında 25 er bulunuyor, karagâh subaylarının binek hayvanları olarak 6 adet at ile bir adet otomobil Samsun'a naklediliyordu[7]. Eğer Mustafa Kemal Sirkeci'den vapura binmeye kalkışsaydı, söylentilere göre, İngilizlerin yakalama olasılıkları çok büyüktü. Bu nedenle Sirkeci'ye gitmedi. *Bandırma*'nın, Galata rıhtımı açığında demirlemesi tercih edildi.

Kendisiyle birlikte gidecek olan topluluk daha önce gelmişti. Mustafa Kemal Paşa, yanında Rauf Bey ve birkaç kişiyle birlikte Galata rıhtımına geldi. Birlikte geldiği kişilerle bir süre baş başa konuştuktan sonra hepsinin ellerini ayrı ayrı sıktı ve kendisinin emrine verilen "askerî deniz aracıyla" *Bandırma* vapuruna yollandılar...

Köhne vapur öğleden sonra demir aldı. Yıpranmış, yorgun *Bandırma* çıktığı kutsal yolculuğun, yeni bir ulusun doğumunun, kendisine bağlı olduğunu biliyormuşçasına denizi yutmaya başladı.

Bandırma Kavaklar hizasına geldiğinde durdurulur. Bundan sonrasını Mustafa Kemal'in yaveri Muzaffer Kılıç şöyle anlatır:

> *Bandırma* vapuru Kız Kulesi açıklarını geçmişti. Kavaklar hizasına geldiğinde vapur durduruldu. Bir motorla tekneye yanaşan İtilaf Devletleri subayları güverteye çıktılar. Bizler, ne oluyor; bunlar ne istiyorlar? sorusuna cevap arar ve bakınırken Mustafa Kemal, Kaptana sordu:
>
> "Bu adamlar niçin gelmişler?.."
>
> "Efendim. Silah, cephane arıyorlarmış..."
>
> "Görevinizi yapınız, sonuçtan beni haberdar edin."
>
> Sonra bize döndü. Dolmabahçe önlerinde demirli bulunan yabancı zırhlıları göstererek dedi ki:

"Bu sersem adamlar işte böyle... Yalnız demire, çeliğe ve silah gücüne dayanırlar. Maddeden başka bir şey bilmezler. Bağımsızlık ve özgürlük uğrunda savaşa kararlı bir ulusun kudret ve gücünü anlamaktan acizdirler. Biz silah ve cephane değil, ülkü, inan dolu kafa götürüyoruz...

İrtibat subayı Bennet, Samsun yolcuları listesinden kuşkulanır. Bu kadar çok seçme subayın Anadolu'da ne işi var?, diye, kendine sorar. Üstlerine başvurup çekincesini anlatır. Ancak, yüksek komiser Calthrope, padişahın güvenine sahip olan Çanakkale kahramanı Generalin yolculuğuna yeşil ışık yakar. Ve, bu vize, bugünkü özgür Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunun ilk adımı olacaktır.

Bandırma, Karadeniz'de yol alırken Mustafa Kemal'in kafasının içinden geçenleri okumak hiç kuşkusuz olanaklı değildir ama tahmin etmek de güç olmasa gerek.

Anımsanacaktır, İstanbul'da Harp Akademisi'nde öğrenciyken, strateji ve taktik dersinin öğretmeni Yarbay Nuri, bir derste gerillanın ne demek olduğunu anlatmıştı.

O gün sınıfta öğrendiklerini, Trablusgarp'ta düzenli İtalyan birliklerine karşı uygulayarak yerel halkı silahlandırıp onlara karşı savaştırdı. Kuzey Afrika'da kazandığı deneyim, Anadolu'da İngiliz emperyalizminin kışkırtıcılığında işgale gelen güçlere karşı başarıyla uygulanacaktı.

Bir ara Harbiye Nazırlığına getirilmesi için Başbakanlığa mektup yazmıştı. Yıllar sonra, cumhurbaşkanlığı genel sekreteri olan Hikmet Bayur, Gazi Mustafa Kemal'e sormuştu:

"Harbiye Nazırı olup da ne yapacaktınız?"

"Padişah ve hükümeti alıp Anadolu'ya çekilecek ve ateşkes görüşmelerini oradan idare edecektim?" demişti.

"İşte" dedi "bu dağlarda gerilla savaşı yapılır".

Samsun... 16 Mayıs 1919 sabahı

Öğleye doğru Sinop'a geldiler. Tüm kadro güvertedeydi. Sinop kıyılarına bakıyor ve bekliyorlardı. Bahar güneşi altında pırıl pırıl oynaşan sularda sandallar kürek çekmeye başladı. Kıyıdakiler olayı haber almışlar, gemiye doğru geliyorlardı. Deniz yüzündeki bu hareketlilik hepsini heyecanlandırdı. Mutasarrıftan İzmir işgaliyle ilgili gelişmeleri, hükümetin istifasını öğrendi. Samsun'a karadan yol olmadığı öğrenilince, gemi Samsun yönünde kıyıyı izleyerek harekete devam etti.

Samsun Mutasarrıfı Ethem hasta olduğundan evden çıkamamaktadır. Mali işlerle görevli olan Osman'la, kente gelecek olan bir önemli kişinin ve yanındaki onsekiz kişilik heyetin konaklamasıyla ilgili olarak konuşup gerekli önlemlerin alınması talimatını vermiştir.

O günün Samsun kentinde askerî kışlanın dışında, gelen konukları ağırlayacak bir yer bulmak güçtür. Biraz düşündükten sonra Osman'ın aklına evine yakın bir otel gelir.

"Mutasarrıf bey, evime yakın ama şu anda kapalı olan Madam Mantika'nın Mantika Palas Oteli var. Nasılsa boş duruyor... Başkacada bir yer yok. Eğer uygun görürseniz orasını açtırıp hazırlatayım. Askerî hastaneden karyola, komşulardan yatak, yorgan, çarşaf getirtirim."

Osman dediği gibi yapar. Oteli açtırıp önce temizlik yaptırır, askerî hastaneden karyola somya, tanıdık eş dosttan yatak yorgan getirtir, ardından odaları düzenletir.Yatak odalarının yanında ve köşeye gelen odaya da valilikten bir masa ve koltuk, yazı takımı buldurarak çalışma odasını da hazırlar.

19 Mayıs 1919 *Türk Kurtuluş Savaşı* ve *Türk Devrim Tarihi*'nin önemli bir dönemeç noktasıdır. Şimdi de bu hazırlıktan üç gün sonrasına, 19 Mayıs 1919 sabahına gidelim...Yer, Samsun merkez iskelesi.

Ne Damat Ferit, ne İngilizler, ne de Karadeniz'in azgın dalgaları Mustafa Kemal'in gidişini durdurabildi. *Bandırma* vapuru üç günlük tehlikeli ve tedirgin bir yolculukla, dalgalarla boğuşa didişe yol almıştı. 19 Mayıs 1919 Pazartesi günü saat 06.00'da sabahın serinliğinde Samsun önünde demir atıldı[8]:

> Yaşlı ve yıpranmış tekne başardığı tarihi olaydan habersiz sakin ve sessizdi. Erlerle birlikte toplam personel sayısı 55 kişiydi[9]. Mustafa Kemal'in ekibinde daha önce birlikte çalıştığı için özelliklerini bildiği personelin yanısıra, öneri doğrultusunda karargâhına dahil ettikleri vardır. Kardeşi kadar kendisine çok benzeyen yarbay Mehmet Arif (Ayıcı) sınıf arkadaşıdır, ancak daha sonra İzmir suikastı girişiminde suçlu bulunup idam edilecektir. Bunun yanısra cephelerde görev yapmadığı, ama yolculuk ekibine dahil ettiği binbaşı Hüsrev (Gerede) gibi önemli şahsiyetler de vardır.

Binbaşı Hüsrev ekibe katılışını şöyle anlatır: "Mustafa Kemal Paşa'yı bir kez Balkan Savaşı'ndan önce Trakya'da yapılan büyük tatbikatta, etrafına topladığı beş on subaya Fransa'da yapılan Picarde tatbikatını anlatırken görmüştüm. Bende o zaman kendini beğenmiş, kabına sığamayan, propagandacı bir insan izlenimi bırakmıştı. Beni güleryüz ve nezaketle kabul eden bu genç paşanın bir asker; açık sarı saçları, şehlâ mavi gözleriyle güzel bir erkek olduğunu gördüm...Müfettiş olarak görev yapacağı Erzurum bölgesinde daha önce savaşlara katılmış olmam nedeniyle benim de karagâha alınmam önerisini benimsemiş... Paşa görevinin ordu müfettişliğinden, yani askerî bir işten çok içgüvenlikle ilgili olduğunu, İstanbul'da ulusal alanda hizmetin çok güç ve kuşku uyandırıcı bir biçim aldığını söyledi.

Böyle bir ortamda ülkeye ancak İstanbul dışında hizmet edilebileceğine inandığı için yeni görevini bu amaç ve isteğe uygun görerek kabul ettiğini anlattı. Ben de Mustafa Kemal Paşa'nın yanında çalışmakla ülkeme büyük hizmetler ebebileceğimi düşünerek kurmay heyetinde yer alma önerisini kabul ettim..."[10]

Emir subaylarının seçimini de başyaveri Cevat Abbas'a bırakmıştır. Onun önerdikleri arasında onayladıklarından birisi olan Muzaffer (Kılıç) Şişli'deki evde "Zatı devletlerinin yaverleri olarak refakatinize memur edilmem sebebiyle bahtiyarım Paşa hazretleri!" deyince, Mustafa Kemal hafifçe gülümsüyor: "Haydi, diyor, hazırlığa başla, birkaç güne kadar yola çıkıyoruz!" yolculuğun başlangıcında teğmen Muzaffer'in: "Çok kalacak mısınız Paşam, yoksa teftişi müteakip dönecek misiniz?" sorusuna;

"Hayır, dönmiyeceğiz. Çocuk! Validene ve kardeşlerine veda et... Dönmiyeceğiz!" karşılığını vermiştir[11].

Gerçekten de İstanbul'a dönüşü sekiz yıl sonra (1 Temmuz 1927) olmuştur. *Bandırma* Vapuru yolcu iskelesine yanaşamadığından sabah saat 6- 7 arası açıkta demirlemiştir. Mustafa Kemal çoktan tıraş olmuş, giyinmiş ve güverteye çıkmıştı. İkinci kaptan Tahsin (Dalaylı) ve kaptan İsmail Hakkı (Durusu) yanyanaydı. Mustafa Kemal elini kaptanın omzuna koyarak okşayan bir sesle, "Burada otomobilin büyük kıymeti vardır. Kendi nezaretinizde indiriniz, bir kazaya uğramasın!" buyurdu. Anlaşılıyordu ki, çok uzun bir seyahete çıkan bu büyük adam, binek otomobilinden çok şey bekliyordu[12]. Biraz sonra gemiye bir sandal yanaştı. Gelen, Kurmay binbaşı Mahmut Ekrem'dir (sonradan Kocaeli'nde Anzavur çeteleri tarafından şehit edilmiştir). Güvertede bulunan General Mustafa Kemal'in yanına gider, askerce selam verir ve "*Hoş geldiniz Paşam!*" der. Sert bir selam verdi, el sıkıştılar.

Yolcular deniz vasıtalarıyla iskeleye taşındılar. Kendisi de "*Âşık Rıza Kaptan*" sandalına binerek[13] Samsun'un batı iskelesinde Anadolu toprağına saat sekizde, merkez iskelesinde karaya ayak bastı. "Artık bize karada ölüm yok arkadaşlar"[14] dedi. İskele kalabalıktı ama halk gelen kişinin çok farkında değildi..Otuz yedi yaşındaki bu Generalin üstünde padişah yaveri olduğunu gösteren kordonlu üniforması vardı. Mutasarrıf da hasta olduğu için karşılamaya gelememişti. Silahları daha önce işgal kuvvetleri tarafından alınmış olan bir müfreze karşılama merasimi yapıyordu. İskelede işi olan ya da oradan geçmekte bulunan halkın bir kısmı durup ne olup bittiğini anlamaya çalışırken bir kısmı ise ilgisizce yoluna devam ediyordu. Ama o genç General Karadeniz'in bu bahar sabahı havasını solurken bir daha bu iskeleden İstanbul'a dönüşü olmadığını biliyordu.

Mustafa Kemal'i kent adına Belediye Meclis'i üyelerinden Mavnacılar Kâhyası Hacı Molla (Dursun), ilk milletvekillerinden Boşnakoğlu Süleyman, Nemlizadelerden Mehmet karşıladı ve ona: "Hoş geldiniz Paşam! dediler."

Mustafa Kemal de herbirisinin elini sıkarak karşılık verdi. Mülki ve askerî erkân ileri gelenleri de aynı sıcaklıkta ve ciddiyette emre hazır olduklarını belirttiler.

Mustafa Kemal, çevreyi selamladıktan sonra yaya olarak kendisine ayrılan Mantika Palas'a (sonradan bu otelin adına Mıntıka Palas dendi) gitti. Kapıda

kendisini Osman Bey karşıladı ve odasına kadar eşlik etti. Valizleri yerleştirilirken o öncelikli olarak, odasındaki masada annesine sağ salim biten yolculuğunu muştulayan bir telgraf kaleme aldı. Oğlu general de olsa anne anneydi. Gözü yolda kalacaktı. Emir eri Halit, telgrafı alıp postaneye gitti. Telgraf kısaydı: *"Samsun'a çıktım merak etmeyin!"*

Şişli'deki evde sevinç

Mustafa Kemal'in gidişinden sonra tam üç gün üç gece annesinin telefonu hiç çalmadı. *"Halbuki ağabeyim evde iken sık sık telefon çalardı. Onunla beraber çalışan arkadaşları Mustafa Kemal'in tevkifi için yapılan hazırlıkları muntazaman takip ediyorlar ve gizlice telefon ederek bildiriyorlardı. O ayrılınca bizi tam üç gün kimse aramadı."*[15]

Üç gün sonra telgrafını aldılar: "Samsun'a çıktım, sıhhatteyim, merak etmeyin. Mustafa Kemal"

"Üzüntümüzün yerini coşkun bir sevinç doldurmaya başladı. Ağabeyim sağ salim Anadolu'ya çıkmaya muvaffak olmuştu... Fakat âkibetin ne olacağını bilmiyorduk.

Telefonumuz gene sık sık çalmaya başladı. Artık telefonun zilinde bile bir müjde sevinci vardı. Ağabeyimin Samsun'a ayak bastığını bizim gibi haber alan arkadaşları 'Gözünüz aydın olsun' diyorlardı."[16]

İngilizlerin Bandırma'yı Batırmak İstemeleri

Mustafa Kemal'in Samsun'a gidişi olayında birbiri içine sokulan olaylardan birisi de *Bandırma*'nın yolda batırılmak istenmesi olayıdır. Bunun gerçeği nedir? Yunus Nadi'nin anılarında şu satırları okuyoruz[17]:

> Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da öyle mühim bir vazife ile Samsun'a müteveccihen yola çıkışı, kendisi daha Samsun'a varmadan İngilizlerin kulağına gitmiş olduğundan bundan dolayı bir taraftan Babıâli'ye şiddetle çıkışarak o sersem daireyi bütün bütün sersem hale koymuşlar, diğer taraftan Paşa'yı yoldan çevirmek ve hatta çevirmek için bizzat kendileri tedbir almışlardır. Bu tedbirler iki suretle tatbik olunmuştur:
>
> Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya memuriyetle gönderen Babıâli, İngilizlerin şiddetli tenkit ve tevbihleri karşısında, bu hareketinin hatalı olduğuna kanaat getirdikten sonra şimdi onu tashih edebilmek için daha mühim bazı meselelerde zatı devletlerinin isabetli reylerinden (düşüncelerinden) istifade olunmak üzere bir müddet için ve fakat süratle İstanbul'u teşrif buyurmaları yolunda telgraflar çekerek Paşa'yı avlamağa koyulmuştur.
>
> Ancak Babıâli'ye yakışır bu gibi tedbirlerle yetinmeyi kendi pratik zihniyetlerine sığdıramayan İngilizler ise hemen o gün bir İngiliz torpidosunun son sürati ile

Samsun istikametine saldırmışlardır. Bu torpido Mustafa Kemal Paşa'yı taşıyan gemiye yetişebilirse onu tevkif ederek içinden Mustafa Kemal Paşa'yı alıp İstanbul'a getirecek, eğer müşkülâta uğrarsa, hatta bu gemiyi geriye çevirmek vazifesini de tatbik edecekti.

Babıâli'nin kurnaz siyaseti tabiî hiç sökecek ve iş görecek bir iş değildi. Mustafa Kemal, galiba o telgraflara cevap vermeye bile lüzum görmemiştir.

Takibe çıkan İngiliz torpidosuna gelince, o Samsun'a ulaştığı zaman Paşa epeyce zaman evvel karaya çıkmış ve hatta onu oraya bırakan gemi Samsun'u terketmiş bulunuyordu. Torpido vaziyeti bu suretle tespit ettikten sonra hiçbir şey elde edemeden dönmüştür.

Eğer Mustafa Kemal Paşa Sarayın kurnazlığına kapılıverseydi, yahut İngiliz torpidosu Paşa'yı götüren vapura yetişebilseydi, Türkiye'nin kurtuluşu daha başlangıcında en vahim tehlikeye maruz kalmış olurdu. Fakat Babıâli'nin siyasetine aldanabilecek Mustafa Kemal Paşa değildi. Bilâkis Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da iken Babıâli'yi kendisine öyle bir memuriyet vermeye sevketmiş ve onun Harbiye Nezaretince yapılacak muamelâtını icap edenlere kendi emir ve talimatı ile yaptırmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu işi böyle tanzim ederken, onun vasıl olacağı neticeleri evvelden hesap etmişti. İngiliz torpidosu da Samsun'a kadar vapura yetişemeyince sanki Anadolu kurtuluş ve istiklâl mücadelesinin ilk planı bu sahada meselâ bir Sakarya gibi, hattâ bence aynen o ehemmiyette bir muvaffakiyetle tatbik edilmişti."

Ancak Yunus Nadi altını çizdiği bu olayın kendi anılarına mı, yoksa belgeye mi dayandığını belirtmemiş. İngilizlerin *Bandırma* vapurunu batırmak istediklerini düşünmek pek akılcı gelmiyor. Çünkü bir kez, başından beri bu göreve Mustafa Kemal'in gideceğini biliyorlardı. Daha da önemlisi, Mustafa Kemal, İngilizleri karşısına almamak için çok çaba harcamıştır[18].

İttihatçılara ve Almanya'ya karşı olarak bilinen Mustafa Kemal'in Anadolu'ya yollanışına İngilizler, Vahidettin ve Damat Ferit de ona güvendikleri için karşı çıkmazlar[19].

Mütareke günlerinde her olanağı araştıran Mustafa Kemal, İngilizlere yakın görünmeye önem vermiştir. Ünlü casus Rahip Frew ile ahbaplık etmiş, İngiliz yetkilileriyle temas kurmaya çalışmıştır. Pera Palas'ta *Daily Mail* muhabiri Ward Price'tan kendisini İngiliz yetkilileriyle konuşturmasını istemiştir. Ward Price'a göre Mustafa Kemal şöyle der:

> Eğer İngilizler Anadolu için sorumluluk kabul edecek olurlarsa, İngiltere yönetiminde bulunan tecrübeli Türk valileriyle çalışmak gereğini duyacaklardır. Böyle bir yetki çerçevesinde hizmetlerimi sunabileceğim uygun bir yerin mevcut olup olamayacağını bilmek isterim.

Ward Price, bunu istihbarat subayı Albay Heywood'a iletir, o, "İşsiz Türk generalleri kendilerine iş arıyorlar," diye üzerinde durmaz. Mustafa Kemal belli bir amaçla gazetelere İngilizleri kuşkulandırmayacak demeçler verir. İttihatçıların yeni adla kurdukları Teceddüt Partisi'ne girdiği haberini hemen yalanlar, İngi-

lizlerle anlaşmak üzere olduklarını söyleyen Damat Ferit'in bakanlarını hemen kutlar ve çok sevindiğini belirten gösteriler yapar. Damat Ferit Baştercüman Ryan'a, Mustafa Kemal'le yemek yediğini, bağlılığı hususunda ondan yeterli teminat aldığını, onu bağlı bir subay ve centilmen saydığını belirtir. Böylece Samsun yolu açılır; irtibat subayı Bennett, Samsun yolcularına vize vermekte duraksama geçirir; Yüksek Komiser Calthorpe'a sorar. Ona, Mustafa Kemal Paşa'nın Padişah'ın tam güvenine sahip bulunduğu anlatılır, vize sağlanır[20].

Mustafa Kemal, Samsun'a gidişin İngilizlerin onay ve güvenine bağlı olduğunun bilincindeydi. Bu nedenle de İstanbul'daki işgalcilerle politik uzlaşma yolları aradı. Erol Toy, *Meclisler ve Partiler* adlı çalışmasında lobi ilişkilerini belirlemiş[21]:

> 17 Kasım 1918 tarihli Minber, "Ordumuzun en büyük kumandanlarından Mustafa Kemal Paşa'nın" bir demecini yayımlar. "....İngilizler'den daha hayırhah bir dost olamaz!.." Bir gün sonraki Vakit ise biraz daha aydınlatıcıdır: "Bırakışma uygulamasından doğabilecek anlaşmazlıklar, muhataplarımızla konuşularak çözümlenmelidir."
>
> Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a döner dönmez kulislere dalar... Pera Palas'a yerleşir...
>
> 1918 yılının Aralık başına doğru koşulmaktadır. Koca Başkent'in sadece Beyoğlu geceleri cıvıl cıvıldır. Ve Pera Palas'ın Müdürü, Mustafa Kemal Paşa'yı önemli bir İngiliz'le buluşturacaktır.
>
> Konuk, Daily Mail gazetesinin muhabiri Ward Price'dir.
>
> O dönemin de, sonraların da "savaş muhabirlerinin" bazılarının yan ilişkileri bilinmeyen bir giz değildir. Mustafa Kemal Paşa da, cephelerde vuruşurken çok "savaş muhabiri" tanımanın rahatlığı içinde söyleşmektedir.
>
> Ağzından çıkanların olduğu gibi yayınlanması halinde bile üst düzey yöneticilerinin dikkatini çekeceğinden kuşkusu yoktur. Önerisi açıktır:
>
> Osmanlılar savaşın başında hata etmişlerdir. Şimdi bunun cezasını da hak etmişlerdir. Anadolu'nun parçalanması söz konusu ise Fransızlara bir şey bırakılmamalı, İngilizler bütünün sorumluluğunu üstlenmeli, kendilerine yardımcı olacak deneyimli valiler gerekirse göreve hazır olduğunu bilmelidirler!
>
> Tarih de körlerin fil tarifi gibi olsaydı, sadece bu sözcükler bile büyük bir kahramanı karalamak için yeterli sayılırdı. Çünkü Price'ın ve sonradan Harrington'ın da belirttiklerine göre görüşme Aralık başında gerçekleşmiştir. Price bu görüşmeyi olduğu gibi Askerî İstihbarat Başkanı Albay Heywod'a aktarmıştır. Pek çok "tahmin"e göre Heywood aktarılan bilgilere hiç önem vermemiştir. Ama tarihin akışına göre, 7 Şubat 1919'da İstanbul'a gelen İngiliz Başkomiseri Allenby, Mustafa Kemal'e Ali İhsan Paşa'nın yerine Ordu Komutanlığını önerir. Mustafa Kemal istemez. Şoförü, arabası ve yaveri elinden alınarak cezalandırılır. Ve bu olaydan tam üç ay sonra, 3.Orduya bir müfettiş aranırken önerilen üç adın ikisi elenir ve Mustafa Kemal 1919 Mayısının 19. günü Samsun'a ayak basar.
>
> İstemezlikten cezalandırmaya uzanan ve oradan atanmaya gelişen olayların gizi henüz tam açıklanmamıştır. Ama, Altıncı Ordu İngiltere ve Fransa'nın tam denetimi altında bulunan bir bölgededir. Üçüncü Ordu ise daha bağımsız bir konumda... Artık reddetmede denetimi kabullenmeme mi vardır, yoksa atanmada daha fazla güven mi?

İngilizlerin Bandırma'yı batırmak isteyişleri konusunda Mustafa Kemal'in de söyleyecekleri vardı hiç kuşkusuz. Söylev'de "adını saklayan bir tanıdığın Amasya'ya gelmesi"ni vurgulayıp "Rauf ve Refet Beylerin kararsızlığını" da anlatırken, aslında yalnızlığından acı acı yakınır.

İstanbul'dan ayrılmak üzere, evimden otomobile bineceğim sırada Rauf Bey oraya gelmişti. Bineceğim vapurun izleneceğini ve İstanbul'da iken yakalamadıklarına göre, belki de Karadeniz'de batırılacağımı güvenilir kimselerden işitmiş, onu bildirdi. Ben İstanbul'da kalıp tutuklanmaktansa batıp boğulmayı yeğledim ve yola çıktım. Kendisine de, önünde sonunda İstanbul'dan çıkmak zorunda kalırsa benim yanıma gelmesini söyledim.

Mustafa Kemal'in ustaca yürüttüğü politika sonucunda İngilizlerin güvenini kazandıktan sonra, *Bandırma* vapurunu İngilizlerin batırmak istediklerini düşünmek pek akılcı görünmüyor[22]. Dünya denizcilik tarihinde şanslı ve uğurlu diye adlandırılan pek çok gemi vardır. Japonların *Mikaza*'sı; Almanların ünlü *Emden, Möne, Voff, See Adler* korsan kruvazörleri; *Wasp* uçak gemisi; küçük mayın gemisi *Nusrat*; *Hamidiye Gazi* kruvazörü dünyaca ünlü, dillere destan gemilerdir. Peki, *Bandırma*'nın bunlardan geri kalan yanı var mı?

Samsun'da Bir Ordu Müfettişi

İstanbul'a sevinç hakim olmuştu. Samsun ve ondan sonraki durak belirsizliğini koruyordu. Bir saat sonra geri dönen Halit iskeleden istihbarat da getirmişti. Bir İngiliz istimbotu iskeleye yanaşmış ve belli ki *Bandırma*'yı ellerinden kaçırmış olmaktan canları pek sıkılmıştı. Anlatılanlar karşısında hiç heyecan göstermeyen Mustafa Kemal burada bir süre dinlendi. Böbreklerinden çok ıstırap çekiyordu, beş altı saatte bir banyo yapmak zorundaydı. Banyonun ardından kahvaltı yapıp, Belediye binasına doğru yürüdü.

Burada yarım saat kadar belediye üyeleriyle görüştü. Kendisine verilen bilgiye göre bölgede 200 kişilik bir İngiliz askerî birliği vardı ve sokaklarda Pontos eşkıyası dehşet saçıyordu. Ardından askerî sorumlular kendisine bölgede asayiş sorunları hakkında rapor sundular. Sona eren savaşın bıkkınlığı henüz ruhlara egemen durumda görünüyordu.

Kurmay binbaşı Hüsrev Gerede'yi istihbarat ve propaganda işleri için görevlendirdi. O da yanına aynı sınıftan iyi huylu olmasıyla tanınan çalışkan Yüzbaşı Mümtaz'ı aldı.

Gece geç vakitlere kadar çalışıyorlar, sabahları erken kalkıyorlardı. Yemeklerini otelde birlikte yiyorlar, ara sıra da dışarı çıkıyor, çevreyi dolaşıyor, insanları gözlemliyorlardı. Yemekte Mustafa Kemal, Albay Refet'e içinde bulundukları ortamı anlatmakta: "*Benim kayıkçıya (Mustafa Karakaş) sordum. Bu dağlarda Pontosçular var mı?, diye. Sorumu biraz tedirgin yanıtladı. Havza'ya kadar 750*



9.Ordu Müfettişi Mirlivâ (Tümgeneral) Mustafa Kemal

civarında elemanı olan Pontos çeteleri var. Halk o yüzden sizi karşılamaya çıkamadı Paşam. Haftalardan beri korku içinde yaşıyoruz. İnanın ki İskele Polisi Gürünlü Rıza Efendi ile şu tekneyi hazırlamak için neler çektik," dedi.

Mustafa Kemal, ilk iş olarak, yaşlı, cılız, mıymıntı, hiç de güven vermeyen, ne yapacağı hiç anlaşılmaz izlenimi veren Mutasarrıf İbrahim Ethem'i görevden alarak yerine, şimdilik, Refet'i oturttu. Aynı zamanda 15.Fırka Komutanı Kurmay Yarbay Mustafa Asım'ı da yerinden uzaklaştırdı. Fırka Komutanlığı ve mutasarrıf vekilliğine yanında bulunan ve Sivas'a 3.Kolordu komutanlığına gitmekte olan Albay Refet (Bele) tayin edildi.

20 Mayıs 1919... Mustafa Kemal yanında yaveri Cevat Abbas ve birkaç kişiyle birlikte kentte dolaşmaktadır. Halkın içine girmeli bir şeyler sormalıydı. Belediyeye yakın yolun kenarına çökmüş, üstü başı yırtık, postalları patlamış, silahsız bir er gördü. Yüzünün rengi bakıra dönmüş ağlıyordu. Ona sordu Mustafa Kemal:

"Asker ağlamaz arkadaş sen niye ağlıyorsun?"

Anadolulu çocuk içini çekti.

"Düşman yurdu bastı, hükümet bizi terhis etti, silahımızı elimizden aldı. Benim gidecek yerim yok. Toprağımıza giren düşmanla ne ile savaşacağım?"

Mustafa Kemal erin omzuna elini koydu, Rumeli şivesiyle, *"Üzülme çocuğum"* dedi. *"Gel benimle!"*

Bu eri, Samsun askerî deposundan giydirip silahlandırarak yanına aldı. Mustafa Kemal'in Anadolu'da oluşturduğu ordusunun ilk eri; bu Mehmetçik oldu[23].

Mutasarrıflık binasında (20 Mayıs 1919) Albay Refet'in konuğu bir İngiliz Binbaşıdır[24]. Aralarındaki konuşma can sıkıcıdır:

"Anadolu'ya niçin geçtiğinizi biliyoruz. Geri dönmeniz sizler için iyi olacaktır. Hatta bunu hızlandırmak için, iskelede bekleyen bizim torpidobotumuzu kullanabilirsiniz."

"Alakanıza teşekkür ederim ama ben deniz yolculuğunu hiç sevmem."

İngiliz şaşırmıştır.

"Galiba siz alay ediyorsunuz"

"Evet, tabii, alay ediyorum. Derhal buraları terk edecek ve gemine binerek geldiğin yere geri gideceksin. Yoksa seni tevkif ederim ve asarım." Aslına bakılırsa bu bir blöf değildi. Nasıl olsa her şeyi yapmaya karar vermişlerdi.

Mustafa Kemal İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgali hadisesin, yakından temasta bulunduğu milleti ve orduyu ne denli içten yaraladığını ifade edip, başbakanlığa çektiği telgrafla Padişah ve başbakandan beklentisini dile getirmiştir: *"...Ne millet ve ne ordu, varlığına karşı yapılan bu haksız tecavüzü sindiremeyecek ve kabul etmeyecektir. Emellerini ancak devletin , ordunun ve milletin kurtuluş ve selametine hasreden Padişah hazretlerine olan tam bağlılık ve yeniden başkanlığını üstlendiğiniz hükümetin en keskin teşebbüs ve icraatta bulunarak milletin hukukunun korunacağına olan güvenden dolayı sükunetinin korunabilmekte olduğunu... 20 Mayıs 1919"*[25] Bu telgrafı halkın moral bulması bakımından bilgilenilsin diye Erzurum'a da göndermiştir.

21 Mayıs 1919... Mıntıka [doğrusu Mantika'dır, e.m.] Palas Oteli'nde Mustafa Kemal ordunun levazım işlerine bakan Cevat'la konuşmaktadır. O zamanlar Cevat kasaplar şirketini idare etmekteydi. Şirket askerî fırkanın et mutemetliğini de yapmaktadır. Türk Ocağında da vazifesi vardır. Levazım dairesi Reisinin aracılığıyla Mustafa Kemal'in odasına gelir. Kendisinden mütarekeden o güne kadar geçen sürede Samsun'da yaşanılan olaylar hakkında bilgi istenmiştir. O da bildiklerini Mustafa Kemal'e anlatır[26].

Cevat'ın ayrılışından sonra, şifreli bir yazı için kâtip Faik'i (Aybars) çağırtır. Mustafa Kemal başbakanlığa sunulmak üzere bir rapor yazdırır.

"9 Mart1919 tarihinde yerel hükümetin haberi olmadan Samsun'a çıkan 200 İngiliz askerine ek olarak 17 mayıs 1919 günü de 100'e yakın İngiliz askeriyle bir

kısım hayvan ve savaş gereçleri çıkarılmış olduğu... bir kısmının iki yüzbaşıyla birlikte (Richard ve Miles) Sivas'a gönderileceği... İngilizlerin ateşkes hükümlerine aykırı bir biçimde istedikleri yere asker çıkarır özellikle müfrezelerini iç illere gönderirlerse görevinin doğal olarak güçleşeceğini... Halkın sessizliğinin ve manevi düzenin bozulacağını bu gibi saldırıların engellenmesinin Bab-ı Ali'ce sağlanmasını...22 Mayıs 1919"[27] istiyordu.

Faik odadan çıkınca Binbaşı Hüsrev gelir. Otelin çevresinde kuşkulu kişiler dolaşmaktadır. Bunların İngilizlerin adamları olduğunu Mustafa Kemal'e anlatır.

Mustafa Kemal yeniden Faik'i çağırtır. Kâzım (Karabekir) Paşa'ya bir telgraf kaleme aldırır.

"Ulusa ve yurda borçlu olduğumuz en son vicdani görevi ortak çalışmayla en iyi yapma olanağı bulunduğu kanısıyla bu son görevi kabul ettim.

Bir an önce sizinle buluşmak dileğindeyim...

Beni şimdiden aydınlatmaya yarayacak konular varsa bildirilmesini rica eder, gözlerinizden öperim kardeşim."

Kâzım Karabekir'den aynı gün telgrafla cevap gelir.

"Trabzon yolunda güvenlik ve benzin vardır. Sivas yolunda benzin yoktur, yollar da otomobiller de pek uygun değildir..."

Bölgede asayişsizlik almış başını gitmiştir. Türk ve müslüman unsurların can güvenliği olmadığı gibi etnik temel dayalı milliyetçilik de yapılmaktadır. Özellikle Rum din adamlarının örgütlediği Pontusçu çeteler İslam ahaliyi çaresiz ve korumasız yakalamışlar, ortada hükümetin gücü görünmemektedir. Genelkurmay başkanlığına uzunca bir durum değerlendirme raporu gönderir, burada çeteleşmenin hedefi ortaya konmuştur: "...İslam çetelerinin teşekkülünde hiçbir zaman siyasi bir nitelik görülmemiştir. Mütarekeden sonra devletçe iki defa ilan edilmiş olan afta da İslam asker kaçakları ve bir kısım İslam eşkıyası teslim olduğu sırada Rum eşkıyasından yirmi kadar isimleri bilinen şahıs aman dilemiştir. Bugün sancak dahilinde Ünye havalisindeki bir iki Ermeni çetesinden başka Ermeni çeteleri yok denecek kadar azdır ve faaliyetleri hissedilmemektedir.

Mütarekeden sonra bütün Rumlar Yunanlılık millî emelleriyle her tarafta şımardığı gibi, bu havalide de Pontus Hükümeti'nin teşkili gibi bir safsata etrafında toplanmış ve bütün Rum çeteleri düzenli bir program altında hemen tümüyle siyasi bir şekle dönüşmüştür. Sancağın bütün Rumlarının çetelerle beraber siyasi maksatla Samsun'daki Rum Komitası ve bilhassa Rum Metropoliti Yermanos tarafından idare edilmekte olduğu kesindir."[28]

Ahmet İzzet Paşa anılarında bir durum değerlendirmesi yapıyor[29]:

> "Geniş yetkiyle Samsun'a çıkınca Mustafa Kemal, bir taraftan daha önce kurulmuş bulunan Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerini ve bunların hükümet merkeziyle vilayetlerde bulunan faal üyeleri aracılığıyla bütün milleti, diğer taraftan da Kâzım

> Karabekir, Yusuf İzzet, Ali Fuat gibi yenilgi acısı ve vatan bağımsızlığı aşkıyla yanıp tutuşan cesur, çalışkan, hareketli kolordu komutanları aracılık ve yardımıyla orduyu eli altında buldu. Bir taraftan Padişahın ve büyük ihtimalle İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin istek ve tebligatını, diğer taraftan bütün milletin ve ordunun ateşli isteklerini yerine getirmek için gayretli bir şekilde işe başladı."

Kimine göre de Mustafa Kemal 'Kolordu komutanlarıyla temasa geçip orduyu kontrolü altına alma gayreti içinde bulundu. Böylece ordu-millet kaynaşmasının temellerini Samsun'da atmaya çalıştı.'[30] Ahmet İzzet Paşa'nın olanakları abarttığı ortada, çünkü, her ne kadar görev alanı içinde yer alıyorlarsa da Mustafa Kemal kolorduları elinin altında bulmadı. Kolordu komutanlarında ilk başlarda doğal karşılanabilecek bir tereddüt seziliyordu. Ünlü *Söylev*'inde Mustafa Kemal Ahmet İzzet'e çok yüklenir, o da anılarında, haksızlığa uğradığını düşünmektedir; '...birtakım lahana yapraklarıyla fino köpeklerini üzerime saldırtmaktan geri kalmamıştı', diye yazar.

Yerel tarihçilerin yazdıklarından, Mustafa Kemal'in Samsun'daki Müfettişlik karargâhında çevrede halkın ileri gelenleriyle de görüştüğü anlaşılmaktadır. "Nitekim, Mustafa Kemal'i Samsun'da karşılayanların arasında olan Termeli Hacı Kuzu (Demirtürk), Mustafa Selim'e (İmece) Samsun ve çevresindeki ilerigelenlerle yapılan bir toplantıyı şöyle anlatır: 'Komşu kazalardan da gelen temsilcilerle bir gece yapılan toplantılarda bazı kararlar alınmış ve ulusal teşkilatın kurulmasına çalışılmıştır. Sabaha kadar süren görüşmelerden sonra Rum çetelerle savaşılması, bölgedeki İslam çetelerinin kazanılması, sahillerin kontrol altında tutularak, muhacir ihracı ve silah çıkartılmasına engel olunması kararlaştırılmıştı. Bu temsilciler toplantıda yemin etmişlerdi. Toplantı bittiğinde sabah namazı olmuştu."[31] Bu görüşmelerde Bafra Kolay'dan Hacı Hafız Mustafa (Önder), Havza'dan Çonoğlu Bayram, Kavak'tan hacı Aziz (Akal) gibi halk üzerinde etkili olan çevrelerinde saygınlık kazanmış kasaba eşrafının bulunduğu anlaşılıyor[32].

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya ayak basınca yalnız Pontus çeteleriyle mücadelede halkın güçlü olarak ayakta kalması için moral ve organizasyon destekle, komutanlarla yazışıp onları bir merkezden eşgüdümle kontrolla, savaştan bıkkın halkı yeniden canlandırmayla, İngiliz ve Fransız temsilcileriyle, İstanbul hükümetinin olumsuz tavrıyla uğraşmamış, o dönemde sıkça gördüğümüz Paşalar arasındaki çekememezlik ve üretilen dedikodularla mücadele de etmek zorunda kalmıştır. Buna bir örnek: "... Padişah'tan ve hükümetten aldığı nüfuz ve yetkiyle Mustafa Kemal Millî Mücadele'de liderlik yapmışsa da, sözü edilen askerî erkân ile devletin yüksek memurları, eşraf ve aydınlar ülkede başarı şerefinden hakkıyla pay sahibi ve ondan daha öncelikli olmak dolayısıyla belki ondan daha fazla milletin minnet ve şükranına hak kazanmıştır. Fakat bu zat gerçek mücahitleri bir yolunu bulup atlatmış, unutturmuş ve bütün şerefi kendine maletmiş, nüfuz ve ülke idaresine tabi olanlara hasretmiştir."[33]

Halbuki Samsun'dan başbakanlığa çektiği telgraflar ile şifreli yazılarını inceledigimizde nelerle mücadele ettiğini ve çaresizliğini görüyoruz. Özellikle İngilizlerin onu sıkıştırdıkları ve bunalttıkları ortaya çıkmakta. Kurmaylarını dört İngiliz subayıyla görüştümüş, Rum çetelerinin yarattığı olaylar hakkındaki düşünce ve yorumlarından, kendi raporundaki gözlemleri saptayıp, teyit ettiklerini öğrenmiştir: "Sözü İzmir'in işgaliyle ortaya çıkan üzücü olaylara getirmek suretiyle, İngiliz subayları, 'Osmanlı Hükümeti'nin Türkiye'yi kendi kendine idare edemeyeceği, birkaç sene olsun yabancı müdahale ve korunmasına muhtaç olduğu' zemininde bir fikir ileri sürmüşlerdir.

Kendilerine verilen cevapta... Osmanlı Hükümeti'nin idare tarzı hakkındaki fikirlerine de sırf özel mahiyette ve kişisel kanaat olmak üzere, Türklüğün yabancı idaresine tahammülü olmadığı, İngilizler gibi, en medeni milletlerden uzman kişilerin müşavir olarak iyi karşılanacağı,... İzmir'in... Hiçbir yabancı, Özellikle Yunanistan gibi hayalperver bir hükümetin işgaline razı olunamayacağı, kuvvetle yapılan bu işgalin geçici olacağı, milletin tek vücut olup millî hâkimiyet esasını, Türk duygusunu hedef alarak, şimdiki hükümete bütün ruh ve varlığıyla bağlı ve sadık olduğu sırasıyla anlatılmıştır"[34]

Millî egemenlik düşünce ve inancının daha Samsun'a çıktığında pekiştiğini, bunu da hem işgalci İngiltere temsilcilerine hem de İstanbul'a tereddüte yer bırakmıyacak açıklıkta ortaya koymuştur.

Mantika Palas Oteli'nde (22 Mayıs 1919) Mustafa Kemal kahvesini içiyor, birkaç kişiyle oturmuş konuşuyordu. Belediyenin önünde bulup da silahlandırdığı asker, otelin kapısında nöbet bekliyor, içeri kimse girip çıkamıyordu. Bundan sonrasını Hasan İzzettin Dinamo yazıyor[35]:

> Dışarıdan onun sesi: "Yasah, diyor sana, ulan!"
>
> Bu konuşma birkaç kez yinelenince Cevat Abbas, tabancasını çekerek kapıya koştu. Karşısında orta yaşlı, iriyarı, kara gözlü, esmer, pala bıyıklı, halktan bir adam duruyordu. Daha çok doğulu bir Kürt hamala benziyordu. Bıyıkları öyle karaydı ve öyle parlıyordu ki onları yanmış fındıkla boyadığı sanılabilirdi.
>
> "Ne arıyorsun burada?"
>
> "Mustafa Kemal paşayı göreceğim!"
>
> "Ne yapacaksın paşayı?"
>
> "Ona söyleyeceklerim var."
>
> "Nedir söyleyeceklerin? Bana söyle, ben ona söylerim"
>
> Konuşmasından Kürt olduğu anlaşılan adam, mutlaka içeri girmek istiyordu. Yaver, en sonra önüne düşerek onu Mustafa Kemal'in oturduğu odaya götürdü.
>
> "Sizi bir vatandaş görmek istiyor, paşam"
>
> "Gelsin, görelim"
>
> Bu adamın durumunda bir gariplik olduğu herlkesçe görülüyordu. Hepsi dikkatle ona bakıyor ve her davranışını göz hapsinde bulunduruyorlardı.
>
> "Gel bakalım, evlat, bir arzun mu var?
>
> "Var paşam, zatınıza söyleyeceklerim var!"

"Haydi, çekinme, söyle öyleyse!"

Adam boğazını temizledikten sonra:

"Paşam, bana zatınızı vurmak için vazife verdiler."

"Peki, öyleyse, vur beni, yap vazifeni haydi"

"Aman paşam, sen vurulacak adam mısın? Sen, baştacı olmağa layıksın."

Sonra ceketinin iç cebinden yepyeni bir tabanca çıkarıp masanın ütüne bıraktı.

"İşte, paşam bana verdikleri tabanca. Git, o vatan, millet haini, padişahımızın düşmanı olan paşayı vur, dediler. Ben de zatınızı öyle sanarak öldürmeğe karar verdim. Üç gündür arkanda dolaşıyorum. Bütün düşüncelerim alt üst oldu. Meğer beni aldatmışlar! Az kalsın milletin babasını vuracaktım. Senin hemşerilerle konuşmalarını dinledim, baktım ki sen yalnız bizi düşünüyorsun. Bizi düşmanların elinden kurtarmak istiyorsun, asıl hain onlar; o senin düşmanın olacak namussuzlar. Ben de artık sendenim paşam".

Mustafa Kemal, bu kendi kendine gelip, kendi kendine giden tehlikleye şaştı kaldı. Daha önce, bu çeşit suikast olaylarıyla birkaç kez karşılaştığı için şaşkınlığı uzun sürmedi:

"Al tabancanı, sok beline, evlat. Sen de artık benim askerim sayılırsın. Tabancasız, silahsız olursak Pontosçular hepimizi gelip keser."

Adama bir kahve ısmarladı ve kendisini unutmamasını söyledi. Adam, kahvesini içtikten sonra tabancasını alıp beline soktu ve Mustafa Kemal'in ellerini birkaç kez öperek çıkıp gitti. Mustafa Kemal, bunun üzerine bir sigara yaktı, arkadaşlarına da birer tane verdi. Yüzü gülüyordu. Seviniyordu. Bu olay da anlatmıştı ki, halk, onun dilinden anlıyordu. Halk, onun dediklerini, kendi içinin yankısı olarak buluyordu. Halk, bir kurtarıcı bekliyordu. Mustafa Kemal, Samsun'dan ayrılmak için acele ediyordu. Gitmeden önce de Samsun'da Pontosçulara karşı düzen almak, örgüt kurmak istiyordu. Bunun için de Havza'ya doğru yola çıkmadan önce Refet beyin kurmay başkanı eski sınıf arkadaşı Yarbay Mehmet Arif'i Samsun'un Kırak köyüne örgüt yapmak üzere bıraktı.

Pontosçu çetelerle bölge halkının çatışmaları sürmektedir. Mustafa Kemal de İstanbul'a ve Anadolu'daki generallere kesintisiz halk gösterilerine devam edilmesinin sağlanmasını öneren telgraf yazmaya devam eder (23 Mayıs 1919). Bunların başında Kâzım Karabekir gelmektedir[36]:

"İtilaf hükümetlerinin duygularımız ve siyasi varlığımız aleyhinde İzmir'i Yunanlılara işgal ettirmek suretiyle başlayan haksız davranışlarına karşı her tarafta yapılan gösterilerin ve yapılan müracaatların arkası bırakılmayarak fiili netice alınıncaya kadar devam ettirilmesi ve her tarafta bu millî gösterilerin iyi bir şekilde idare ettirilmesi fevkalade önemlidir.

Hilafet, Saltanat ve millî bağımsızlık ancak ve ancak milletin bu heyecan ve üzüntüsünün layık olduğu nüfuz, genişlik ve şiddetle dışarı yansıtılmasına bağlıdır."

Samsun güvenli değildi bir an önce buradan ayrılmak için acele ediyordu. Öğle yemeğinden sonra ordunun deposunda otomobil parkında mevcut hurda bir otomobille ve maiyetinde de iki otomobille Samsun'dan hareket ettiler (25

Mayıs 1919). Onun otomobilini bir Rum sürücü kullanıyordu. Hava yine kapalı. Deniz ve Samsun'u geride bırakırken hafif bir yağmur serpintisi de başlamıştı. Yaşlı *Benz*, içindekilerin yüreğini her an ağızlarına getirerek Kavak bucağına doğru tırmanıyordu. İkide bir bozulup durmak huyu olan otomobil, bir tarlanın kenarından geçerken hırlayarak, aksırıp öksürerek birden bire durdu. Mustafa Kemal'le arkadaşları, inerek biraz ötede çift süren yaşlı bir köylüye yaklaştılar. Mustafa Kemal, selam sabahtan sonra köylüye memleketin bugün içinde yüzdüğü dertlerden söz açtı, onun bu büyük ve öldürücü tehlikeler karşısındaki kaygı ve korku damarını deşmek istedi. Yaşlı köylü, kös dinlemişe benziyordu. Mustafa Kemal'in bütün sözleri onu hiç etkilemiyordu. Mustafa Kemal, sözlerini sürdürerek[37]

"Hemşeri... düşman Samsun'a asker çıkaracak belki buraların hepsini ele geçirecek, sense rahat rahat toprağı sürüyorsun."

"Paşa, paşa, sen ne diyon. Biz, üç kardeştik iki de oğul vardı. Yemen'de, Kafkas'ta, Çanakkale'de hepsi elden gitti. Bir ben kaldım. Ben de yarım adamım. Evde sekiz öksüz ile üç dul kalmış kadın var. Hepsi benim sabanımın ucuna bakar. Şimdi, benim vatanım da -yurdum da nah şu tarlanın ucu. Düşman , oraya gelinceye dek benden hayır yok."

Mustafa Kemal, adamın üstüne daha çok varmadı. Onun ne demek istediğini anlayacak tecrübesi vardı. Adamcağıza "Allahaısmarladık" diyerek yine çalışmaya başlayan otomobile bindi. İki buçuk saat sonra Kavak beldesine geldiler. Burada ilçe binasında dinlendiler. Paşanın kasabalarına geldiğini duyan halk hemen müdürlük binası önünde toplandı[38]. Bina önündeki ufak kalabalığı gören Mustafa Kemal ileri gelenleri çağırdı. Beş on kişiden ibaret olan bu toplulukla konuştu. Kişilerin sayısı önemli değildi, tepkilerini merak ediyordu. Bu nedenle sordu[39]: *"Mütareke ve bugünkü vaziyeti nasıl buluyorsunuz?"*

Topluluğun yanıtı hep bir ağızdan geldi: *"Kabul etmiyoruz. Halimiz çok perişandır!.Bizler bu merhametsiz ve gaddar çetelerle başa çıkacak durumda değiliz."*

"Peki ne yapmak istiyorsunuz?"

Bunun üzerine bir temsilci konuştu, Akoğlu Yusuf[40]: *"Buna bir son verilmesi için büyüklerimizin, kumandanlarımızın düşündüklerini yapmayı... Eğer gerekirse sakladığımız dedelerimizden kalan silahlarımızla bu eşkıyalara karşı koyarız."*

Orada bulunanlardan Çerkes Ekrem: *"İki yüz atlı ile emrindeyim, paşam."*

Mustafa Kemal, buradakileri taşlı tarlasıyla boğuşan köylülerden daha farklı buldu. Bu, bir ihtilalcinin aradığı ortamın ta kendisiydi. Bu konuşmadan sonra, yola çıkmak için davranarak, Kavaklıların ellerini sıkıp otomobillerine binerek Havza'ya hareket ettiler. Giderlerken Mustafa Kemal şunları söyler: *"Allahaısmarladık, siz bir müdafaa cemiyeti kurunuz. Bana da Havza'ya malumat veriniz!"*

Otomobiller hareket eder. Şimdi menzilin sonunda hem kaplıcaları Mustafa Kemal'in sağlığına iyi gelecek olan hem de daha güvenli olarak görülen Havza vardır.

Mustafa Kemal, ara sıra direksiyona geçtikçe, kurmay albay Kâzım'la (Dirik) iki doktorun (Albay İbrahim Tali Öngören ve Binbaşı Refik Saydam) korkudan yürekleri ağızlarına geliyordu. Otomobilin bir bayırdan aşağı yuvarlanmasından korkuyor, dudaklarını ısırarak yan gözle birbirlerine bakıyor, bir şey söylemek yürekliliğini de gösteremiyorlardı. O, yaşlı rum şoförün bin bir ihtiyatla sürdüğü Benz'i son hızıyla sürmeğe çalışıyor, Havza'ya varmak için sabırsızlanıyordu. Böbreklerinin sancısını unutmuşa benziyordu. Buraya gelinceye kadar araba birkaç kez ufak tefek arızalar yaparak durmuşsa da, zorbela çalıştırılarak epeyce yol katedilmişti. Bir dönemeçte direksiyon Mustafa Kemal'in elindeyken otomobil, birkaç kez fırladı, sarsıldı, titredi ve sonra tamamen durdu. Şoför hemen davrandı, *Benz*'in her yanını karıştırdı, kurcaladı, kolu çevirerek çalıştırmak için kan-ter içinde kaldıysa da *Benz*, yerinden kımıldamadı. Öteki araçlar daha çok gerideydiler. Yolcuların çevresi ormanla kaplıydı. En yakın köy yürüyüşle yarım saat çekiyordu. Bu, Karageçmiş köyü idi. Hepsi otomobilden inerek yolun kenarında beklemeğe başladı. Artık, Havza'ya dek bir başka araçla gitmekten başka çare yoktu. Mustafa Kemal de bu kanıya varmıştı. İncecik vücutlu, zayıf bir adam olan doktor Refik'e (Saydam) yaklaşarak:

"Doktor, Havza'ya kadar yürüyebilir misin?" diye şakalaştı. Sonra baş başa verip konuştular ve yarım saat ilerdeki Karageçmiş'e gidip oradan bir araba tutmayı kararlaştırdılar.

Yokuş yukarı yürümeğe başladılar. Mustafa Kemal, daha Şişli'den ayrılmadan önce bir törende öğrenci gençlerin söylemiş olduğu ve duyduğunda çok hoşuna giden marşı anımsadı. Arkadaşlarına dönerek şöyle dedi:

"Size yorulmamanız için bir çare tavsiye edeceğim. 'Dağ başını duman almış' *marşını biliyor musunuz?"*

Hepsi, birbirinin yüzüne baktı. Hiçbirisi tam olarak bilmiyordu. Bunun üzerine kendi gür ve dinç sesiyle, notasını da tekrarlayarak söylemeğe başladı:

Dağ başını duman almış,
Gümüş dere durmaz akar.
Güneş ufuktan şimdi doğar
Yürüyelim arkadaşlar.
Sesimizi yer, gök, su dinlesin
Sert adımlarla her yer inlesin!..

Bu gök, deniz nerede var
Nerede bu dağlar, taşlar
Bu ağaçlar, güzler kuşlar
Yürüyelim arkadaşlar!
Sesimizi yer, gök, su dinlesin,
Sert adımlarla her yer inlesin!.

Bunu bir iki kez söyleyince ötekiler de öğrendiler ve göğüslerini gererek, boğazlarının bütün gücüyle söylemeğe başladılar. Köye varıncaya dek bu güzel şarkıyı birçok kez yinelediler. Köye vardıklarında *Benz* de arkalarından yetişmişti.

Mustafa Kemal 1936 yılında Balkan Antantının bir gösterisi olarak düzenlenen festivale ev sahipliği yapıyordu. Katılımcılara "dağ başını duman almış" marşını Samsun'dan Ankara'ya kadar olan yolculuklarında, nasıl söylediklerini anlattı: *"Anadolu'nun dağ başlarını, tekerleklerini çuvalla doldurduğumuz kırık dökük otomobillerle aşarken, bu marşı söyletmeyi yanımda bulunanlara alışkanlık haline getirtmiştim."*[41]

MUSTAFA KEMAL HAVZA'DA

Mustafa Kemal Havza'ya gelmeden gerekli haberleşme, inceleme ve durum değerlendirmesi yapılmıştı. Başta kaymakam Fahri olmak üzere Havzalılar da gerekli hazırlıkları yapmışlardı. Mesudiye Oteli gelenlere tahsis edilmiş, Paşanın nerede ve nasıl karşılanacağı nerede konuk edileceği ilçenin ileri gelenleri tarafından uzun uzun tartışılmıştı[42]. Havzalılar O'nun padişaha yakın bir paşa olmasının yanı sıra, Çanakkale Savaşının muzaffer komutanlarından biri olduğunu biliyor, Çanakkale'de savaşıp ilçeye dönenler Mustafa Kemal'in kahramanlıklarını, anlata anlata bitiremiyorlardı. Diğer yandan Havza, Pontusçuların faaliyetini yoğun olarak sürdürdükleri bir bölge olduğundan Havzalılar ülkedeki tehlikeyi çok yakından görebiliyor ve ileri boyutlara ulaşması halinde sonucun felaketini kestirebiliyorlardı.

25 Mayıs 1919, Pazar günü akşam üstü Tümgeneral Mustafa Kemal ve maiyetindekiler Havza'ya gelirler. Onları karşılayan heyette bir kıt'a askerle, kentin ileri gelenlerinden Mahmut ağazade Bayram Efendi, Zübeyir oğlu Fuat Bey, Tatarağasızade Eyüp Efendi, ulemadan Hacı Mustafa, Kadızade Hakkı Bey, Saatzade İbrahim, Belediye Başkanı İbrahim ve ilçe kaymakamı Fahri Bey bulunuyordu[43].

Araçtan inen Mustafa Kemal'in üzerinde Tümgeneral nişanlarından başka Padişah yaveri kordonuyla süslü elbiseler içinde, başında kahverengi kalpak, kilotpantolon ve çizmeli olarak, kalabalığın içine giren, belki de hayatının en önemli dönüm noktalarından birine adımını atıyor ve o an orada kendi şahsı ve Türk Milleti'nin geleceği için yepyeni bir hayatın kapılarını açıyordu[44].

Önce askerî kıt'ayı askerce selamladı. Sonra kentin ileri gelenlerinden başlamak üzere kendisini karşılamaya gelenlerin tek tek elini sıkıp, kucaklaştı. Sayıları az ama sanki Mustafa Kemal'le birlikte Anadolu'ya taşınmış olan umutu bir bakışta sezip tanımışcasına coşku ve heyecan içinde O'nu daha ilk anda bağrına basan Havzalılar, Havza'da kaldığı süre içerisinde gelenlere gerekli ilgiyi göstereceklerdir[45].

Havza'da 25 Mayıs 1919'un heyecanını yaşayanlardan, o sırada Havza'da jandarma askeri olarak bulunan ve Mesudiye Oteli önünde Mustafa Kemal'i selamlayan müfrezede görevli Muzaffer Çavuş (Şener) şunları anlatıyor:

> Paşa geliyor dediler, Otelin önünde bir kalabalık toplanmıştı. Hükümet konağı önünde tertip alarak ikindiye doğru otelin önüne dizildik. Yokuştan yukarı doğru tozu dumana katarak üç otomobil, yaylılar ve yayalar geliyordu. Otomobiller otelin önünde durdular. Bir kişi ayağa kalkarak etrafı süzdü. Başında kahverengi bir kalpak vardı. Mirliva üniformasının bir omuzunda kordonları sarkıyordu. Paşa, kilot pantolon giymişti. Ayağında da körüklü bir çizme vardı. Otomobilden inince ahalinin elini sıktı, sonra bizi teftiş etti.[46]

Heyet doğru Hükümet Konağına gitti. Burası Anadolu'nun gösterişsiz ve bakımsız kasabalarından birisiydi. Kaplıcaları nedeniyle adı uzaklara yayılmıştı. Mustafa Kemal, Karlsbad banyolarında dindiremediği böbrek sancıları için burasının uygun olduğunu düşünüyordu.

Kaymakam Fahri bey, dinlenmeleri için yardıma hazır olduğunu gösterdi. Mustafa Kemal, kaplıcalara yakın bir otel tutabilirse çok iyi olacağını söyledi. Fahri de ona Ali Baba'nın otelini önerdi. Mustafa Kemal, bu otelin tutulmasına karar verdi. Kaymakam hemen Ali Babayı çağırttı.

"Mustafa Kemal Paşa, senin otelini çok beğenmiş, dedi, oteli bir ay için kira ile tutmak istiyor, ne dersin?"

Ali Baba: "Yüz elli lira isterim, dedi."

Mustafa Kemal, Cevat Abbas'a yüz elli lira vererek gönderdi ve hemen gidip oraya yerleştiler[47]. Mustafa Kemal hiç zaman yitirmeden halkın temsilcileriyle görüşüp dertlerini dinlemek istediğini bildirdi.

Havzalılar da zaten onunla görüşmek istiyorlardı.

Havza'da Fransız askerleri vardı. Bu yüzden kasabanın içinde bile Pontosçular gündüz dağa adam kaldırıyorlardı. Geceleri, Havza'nın dolaylarında aralıksız silahlar patlıyor, halk, ancak tavşan uykusu uyuyor, karanlıkta ansızın yapılacak bir baskınla boğazlanmayı önlelemek için her şeyi göze alarak bir siperde yaşarcasına yaşıyordu. Pontos çetelerinin en çok at oynattıkları bölgelerden biri de Havza'ydı.

Pontosçu çetelerin çok azgınlaştığı 1919 ilkbaharında, Havza'ya bir izleme taburu gelmiş, baharla birlikte saldırıya geçen bu çeteleri ürkütmüştü. İşte, ortalığın düzelmeğe başladığı sanılan bu aldatıcı günlerde İzmir'e Yunanlıların çıktığı haberi gelmiş ve Havzalılar üzerinde bir soğuk duş etkisi yapmıştı. İşin kötüsü, kasabada ve dağlardaki silahlı silahsız Rumlar, bekledikleri günün geldiğini anlayarak eskisinden daha beter azmışlardı. Havzalılar, 18 Mayıs 1919 günü Belediyede toplanarak Reddi İlhak Cemiyetini kurdular ve İtilaf devletleri temsilcilerine İzmir'in işgalini tanımadıklarını bildiren bir telgraf çektiler.

26 Mayıs sabahı kahvaltı yapılmış, Mustafa Kemal kahvesini içerken bir grup halkın temsilcisi, görüşmek isteğiyle geldiler. Tatarağasıoğlu Eyüp, ule-

madan Hacı Mustafa, Kadıoğlu Hakkı, Saatoğlu İbrahim, Belediye Başkanı İbrahim, Zübeyiroğlu Fuat ve daha birkaç kişi vardı. Gelenleri kapıda karşıladı ve hepsinin ellerini sıkarak "hatırlarını" sordu. Onlardan kasabanın hassas durumu üstüne bilgi aldı[48].

Mustafa Kemal durumun taşıdığı olağanüstülüğü açıklarken parlak ve canlı gözlerinden umut ışıkları dökülüyor, "hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız memleketi kurtaracağız" diyordu. Temsilcilerin sormak cesaretinde bulundukları sorulara kesinlik ve açıklık kazandıran bir uslubla Paşa cevap vermiş ve demişti ki;

"Efendiler! Bizi öldürmek değil canlı mezara koymak istiyorlar. Şimdi çukurun tam kenarındayız, son bir gayretle kendimizi kurtarmamız mümkündür. Zaten başka türlü dönüş imkânı yoktur..."

Paşanın bu kesin sözleri heyeti çok etkiledi. Heyet kendisinden ayrılırken; "Sizinle her vakit temas edeceğim, dairelerim her gün her saat Havzalılar'a açıktır!"[49]

Aldıkları bu müsaade ile Mustafa Kemal'i her zaman görebiliyor, temaslarından pek çok manevi yarar sağlıyorlardı. Bu temaslar Havzalılar'da bir değişiklik meydana getirmiş belki de o güne kadar farkına varmadıkları benliklerini anlamaya başlamışlardı. Onlar şimdiye kadar bu yollar üzerinde kim bilir nice paşaları, üst rütbeli adamları, nice valileri, mutasarrıfları karşılamışken, mütehakkim, mağrur selamlarından başka hiçbir şeylerini görmemiş ve el-pençe divan haliyle bile huzurlarına girmek olanağı bulamamışlardı[50].

Otelci Ali Baba, Mustafa Kemal ile çabucak ahbap olmuştu. Kasabanın içinde bile halkı haraca kesen Rum çetelerinin şerrinden kurtulmak, onun için ilk ulusal davaydı. Mustafa Kemal'le aralarında bu durumdan kurtuluş umudu olup olmama konusu konuşurlar[51];

"Paşa! Vaziyeti görüyorsun, bunlar, bize çok eziyet ediyorlar, buna bir çare düşünüyor musunuz?"

"Sabredin, biz onları yola getireceğiz."

"Peki ama, ne ile?"

"Her şey sırasında."

Mustafa Kemal konuklarını uğurladıktan sonra, gününü, Sait Molla'nın ulusal teşkilatlanma davranışlarının önlenmesi için tamim göndermesi, yine Şevket Turgut Paşa'nın, Mustafa Kemal'e " fazla kişilerin jandarmaya nakli" konusunda emirle ilgili yazışmalar ve kendi yakın arkadaşlarıyla çalışmakla tamamlar.

Ertesi sabah Mustafa Kemal otelden çıkmış, ağzında sigarası, bir eli arkasında bir tutam maydanoz demeti kaplıcaya doğru yürümektedir. Burada kaldığı 18 gün boyunca elindeki maydanoz demetiyle Havza kaplıcalarına şifa bulmak ümidiyle her sabah gidecektir. O, 24 Eylül 1924'te şunları söylüyor: "Eğer

Havza'nın nafi ve şifalı kaplıcaları sağlığım üzerinde iyileştirici bir etki bırakmasa idi emin olunuz ki devrim için çalışamayacaktım. Bundan dolayıdır ki Havza'ya ve Havzalılar'a çok borçluyum. Yürekten bağlılığımı ebediyyen saklayacak ve sizi hiç unutmayacağım," demiştir.[52]

Mustafa Kemal Havza'dan Ankara'da 20.Kolordu Komutanlığı ve Konya'da Yıldırım Birlikleri Müfettişliğine gönderdiği telgraflarda (27 Mayıs 1919), Afyon'da bulunan 23.Tümen'in mevcudu, görevi ve Konya'da kurulduğu duyulan "Vatan Ordusu" hakkında, ayrıca Yıldırım Birlikleri Müfettişiliğinden Manisa'nın işgali konusunda bilgi istedi.

Mustafa Kemal bu haberleşmelerini Mesudiye Oteli yakınlarındaki PTT binasına geceleri saat 23-24 sıralarında gidip-geleceğini daha önce PTT müdürüne bildirerek – istediği ordu kolordu komutanlarını ya da valileri ve şahısları telgrafhaneye çağırtıp, makina başında ve müdürün de yardımı ile konuşmaktadır. Konuşacakları kişileri çoğu zaman müdüre bir liste halinde bildirirek, konuşmak istediğini ve bunların bulundukları yerlerdeki telgrafhanelerde hazır bulunmalarını sağlamasını istemiştir. Havza PTT binasında konuşurken sade kahve ister, müdür derhal pişirtir ve Paşa konuşmaya dalarak kahveyi soğutur ve ısıttırılarak yeniden sunulurdu. Paşa yalnız ordu, kolordu, tümen, vali ve mutasarrıflarla değil İstanbul Hükümeti'nin büyükleri ile de konuşur ve şifreli ya da açık teller çektirirdi[53].

27 Mayıs 1919 tarihli İstanbul gazetelerinden ve Samsun Mutasarrıflığına gelen Hamit Bey'den öğrendiklerine göre, Saltanat Şürasında hiçbir şeye karar verilememiş, hükümete güvensizlik içeren konuşmalar yapılmış, İstanbul'da bir devrim ruhu uyanmış. Gazetelerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına Sadık Bey'in yazılı ifadesinden başka, hiç kimsenin yabancı yardımını istemek gibi bir cinnet eseri göstermediği, herkesin ulusal bağımsızlıktan yana olduğu, önemli bir bölümünün de "Millî şüra" ile hükümeti yönetmeyi önerdikleri yazılıyordu. Oysaki Türkiye Havab Reuter bileşik adını taşıyan acayip ajansın, Danışma Meclisi'nde çoğunluğun İngilizlerin yardım ve koruyuculuğunu istediklerine dair yayını zaten herkesin kuşkusunu uyandırmıştı[54].

İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin kuruluş amacını gösteren bu İngiliz ajansının yayını onurlu her Türkün yüreğinde nefret uyandırdı. Damat Ferit Paşa, Ali Kemal, Sait Molla gibi üst düzeydeki kişilerin, sadrazam ve içişleri bakanı sıfatını taşıyan budala ve vatansızların bu örgüte girmiş olmaları, özellikle Halife ve Padişah unvanını taşıyan Sultan Vahidettin'in bunlarla birlikte olduğu haberi ruhlarda isyan, kalplerde derin acılar uyandırdı. Bu cemiyetin başkanının sırdaşı İngiliz papazı Dr.Frew idi. Bu tehlikenin de içyüzünü orduya ve ulusa bildirmekte asla geç kalınmadı[55].

Binbaşı Hüsrev o zaman defterine şöyle yazmış[56]:

> İslamın gözbebeği olan Halife'nin şanlı adını taşıyan padişahın particilik, taç ve taht koruyuculuğu, intikam duygusu gibi âdi düşüncelerden arınmış, ulusun üs-

tünde tam anlamıyla tarafsız ve ancak ulusal vicdandan esinlenerek hareket etmesi, taşranın ileri gelenleri ile, başkentin üst düzey kişileri, ayan ve eşrafından seçeceği bir ulusal meclis oluşturması, herkesin güvenini kazanmış kişilerden hemen bir icra kuvveti atanması dinsel ve ulusal görevdir. Bu yapılmıyor. Mısır Hidivi gibi maaşlı uşak almak bağımsız bir ulusun hükümdarı olmasına tercih mi ediliyor?

Bu notlardan, kurtuluş ve bağımsızlık için yola çıkmış H.Gerede gibi birisinin bile, Hilafet ve Saltanat makamına Türkün geleneksel bağlılığından kurtulamadığı ve bunun dışında bir merkezi otorite düşünemediği anlaşılmaktadır. Hüsrev (Gerede) anılarının bu kısmında o tarihte Mustafa Kemal'i anlayamadığını açık yüreklilikle yazmış: " (O'nun) 'Saltanat devam ettiği takdirde bağımsızlığın sürekli olamıyacağı, hanedanın vatanla, milletle hiçbir vicdani ve fikri ilgisi kalmamış bir sürü çılgını bağımsızlık ve haysiyet koruyucusu mevkiinde bulundurmasının uygun görülemeyeceği' hakkındaki görüş ve düşüncesini o zaman kavrayamadığım anlaşılır."[57]

Bu itiraf, Mustafa Kemal'i hem farklı ama o denli şanssız bir lider olduğunu da bize tanıtıyor. Onun şanssızlığı çevresindekilerin kendisini anlamakta, çözmekte, atacağı adımları sezmekte geç kalışlarındadır. Yalnız *kurtuluşta* değil *kuruluşta* da *Kemalist entelektüalizm* yaratılamamıştır. Sıkıntısı o gün de, cumhuriyetin kuruluşundan 85 yıl sonra 'laik Kemalist cumhuriyetin' tasfiye edilerek, ikinci cumhuriyetin kurulduğunun ilan edilişiyle de hissedilmektedir.

Fakat o yaşamının her evresinde özellikle de Anadolu'ya adım atışından itibaren, çizdiği rotada yürüdü gitti. Enerjisinin ve Samsun'a çıkıştan sonra yarattığı karizmasının halkı ne denli etkilediği Havza'daki havadan belli oluyordu. "Paşayı her ziyaretimizde kendisini daha canlı buluyor, istiklâl ve inkılâp için söylediği tarihi örneklerden ümitleniyorduk. Anafartalar kahramanı cazip ve sakin bir tavırla söz söylerken, Türk'ün ümit ve imanını temsil eden bir kararlılık ve sabır heykeli olduğunu gösteriyordu. Bu tarihi sözlerdi ki, bizim ruhumuzu değiştirdi, imanımızı kuvvetlendirdi; bu sözler bizi vatanın ağrıyan uzvuyla alakadar etti. Bu sözler bizi vatanperver, bizi teşkilatçı yaptı. Bu sözler bizi dünün bütün dertlerini elemlerini unutturdu ve anadan doğma bir zindelik kabiliyeti bahşetti."[58]

Mustafa Kemal'in başka konukları da olmaktaydı. Bu ziyaretçilerden birisi İngiliz Denetim Subayı Yüzbaşı Solter'dir (27 Mayıs 1919). Solter ziyaretinde **azınlıkların can güvenliğinden** yakınarak, Rumlara destek vermek istiyordu. Bu sıralarda, Ersandık köyünde bir subayın komutasındaki Türk birliği, Rum çeteleri ile çarpışmış, müfrezede bulunan 3 eri şehit edilmiş, galeyana gelen Türk köylüsü de köyde bulunan bir Rum papazı öldürmüştü. Havza'daki Topçu Kıt'ası Komutanı Fehmi, "**şehitlerimizi göndermezseniz köyün tamamını yakarım!**" diye Rumlara haber salmış ve tehditte bulunmuştur. Solter'in geliş sebebi bu olayla ilgiliydi. Olup bitenleri çevreye ve dostlarına istedikleri tarzda ve işlerine

geldiği gibi yansıtan Rumlar Mustafa Kemal'in çalışmalarından duydukları rahatsızlıkları, İtilaf Devletleri kanalıyla İstanbul Hükümeti'ne şikâyet ederek gidermeye ve gelişmelerin önünü kesmeye çalışacaklardır ki, bu gelişmelerin sonucunda İstanbul Hükümeti ile kopma noktasına gelen ilişkileri, Mustafa Kemal, bir süre daha durumu kurtarmak ve işlerini tamamlamak, padişahı da herhangi bir problem olmadığına ikna etmek amacıyla 11 Haziran 1919 tarihli uzun bir telgrafı İstanbul'a Hükümet'e gönderir[59].

28 Mayıs 1919, Taş MektepToplantısı

Millî Mücadelenin ilk teşkilatının Havza'da kurulması yönünde adımlar atılırken, Mustafa Kemal Diyarbakır'da hitap tarzından eski dostlarından olduğu anlaşılan milletvekili Kâmil'e, kolordu şifresiyle içeriği gerçekten o günden bugüne ilginç ve ibret verici, etnik ayrılıkçı taleplerin, Türkiye'nin en güçsüz ve çaresiz göründüğü evrelerde körüklenen hiç sönmeyen bir ateş olduğunu gösteren bir telgraf çeker:

> ... Işitilenlere göre, dış düşmanlarımıza karşı din kardeşlerinin el ele vererek sevgili topraklarımızı kurtaracağı bu tehlikeli anda Diyarbekir'de Kürt Kulübü ile Türkler arasında bazı çeşitli muhalefet varmış. Bunun her iki kardeş ırk için ne elim neticelere sebep vereceğini siz çok iyi takdir edersiniz. İdare usulü, ırkların haklarının korunması gibi arada halledilebilecek aile meselelerinin dış düşmanın millî haklarımızı ve bağımsızlığımızı ayaklar altına almaya başladığı bugünlerde ortaya atılmış en büyük bir hıyanet olacağına, vatanın kurtarılması için millî birliğin hedef alınması bakış açısıyla, Kürt Kulübüne gerekli öğütlerde bulunulmasını memleket selameti adına rica eder, neticenin yazıyla bildirilmesini beklerim.[60]

Mustafa Kemal, Havza'dan vali, mutasarrıflık ve kolordulara gönderdiği bir genelgede "... **yurt bütünlüğünün korunması için ulusal tepkilerin daha canlı olarak gösterilmesini**" istedi. Mustafa Kemal'in cesaret verici ve yönlendirici sözleri üzerine Havzalılar Taş Mektep binasında toplantı yaptılar. **Havza Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti** kurulmasına karar verdiler[61].

Daha sabahtan dükkânlarını kapayan esnaf, tüccar, halk okula birikiyor, teşkilat yapmak, silahlanmak mecburiyetini burada öğreniyorlardı. Toplantıdan sonra umutla parlayan her gözde "biz de bir şey yapmaya muktediriz" diyen bir anlam okunuyordu. Okuldan toplantıdan çıkan olumlu hava sonucu bir grup Havzalı Belediye Başkanı İbrahim Efendi'nin evinde toplandı ve Müdafaai Hukuk Cemiyeti oluşturdular. Bu Cemiyet ilk kez Anadolu'da küçük bir kasabanın sade bir evinde kurulmuştu. Kendilerini saklamak isteyen ve hatta İngilizler bizi götürürlerse siz kurtaramazsınız fakat sizi götürürlerse biz kurtarırız safsatasını bile ortaya atan bazı kişilerin endişesine, lüzumsuz düşüncelerine hiçbir kıymet ve önem verilmemişti[62].

Bu geceki (28 Mayıs 1919 gecesi) toplantıda halk temsilcileri, Mustafa Kemal'in emrine daha önce de Rumlar'a karşı Türklerin gönüllü koruyuculuğunu yapan 4500 kişilik Serdengeçtiler Teşkilatını vererek Kurtuluş Savaşı örgütlenmelerinin ilk öncü örneğini Havza'da ortaya koydular[63].

Mustafa Kemal boş zamanlarını Havza günlerinde ve yol boyunca, fırsat buldukça yanında getirdiği kitapları okuyarak değerlendirir. Bunlardan Celal Nuri'nin *Tarih-i Tedeniyetât-ı Osmaniye*'sinin (Osmanlıların Gerileyiş Tarihi) önemli gördüğü birçok satırının altını çizerek ve not alarak okur[64].

Mustafa Kemal emir subayına 28 Mayıs 1919 gecesi Otel'de telgraf metni yazdırmaktadır. Yazılan genelgenin muhatapları, Erzurum'da 15.kolordu komutanı Kâzım Karabekir, Ankara'da 20.Kolordu komutanı Ali Fuat Paşa, Diyarbakır'da 13.Kolordu komutanı Ahmet Cevdet, Konya'da 2.Ordu müfettişi Cemal Paşa...Bu genelgede ulusal heyecanın uyandırılması için halka miting yapmasını önerirken, öte yandan eylemlerin Hıristiyan halka karşı bir saldırıya ve düşmanlık gösterisine dönüşmesinden sakınılması konusunda uyarıda bulunduğuna dikkat edilmelidir.

Kaymakam Fahri ve Belediye Başkanı İbrahim otele gelip [29 Mayıs 1919] Mustafa Kemal'e gece alınan kararları anlatırlar. Otelde Ali Baba da vardır. Mustafa Kemal 30 Haziran Cuma günü namazdan sonra bir büyük miting yapılmasını emretti.

İbrahim bey, halkın sesini çıkarması zamanı gelmiştir. Ondan evvel bu halka yol göstermek icap eder. Bu nedenle, önümüzdeki Cuma günü namazdan sonra Büyük Cami'de İzmir şehitlerinin aziz ruhuna bir mevlüt okutunuz. Mevlüt bitince dışarıda fişek atılarak işaret verilsin. Böylece her üç camiden halk, ellerinde bayraklar olarak ve tekbir getirerek alayla çıkıp miting yerinde toplansın. Miting yeri, bu otelle Belediye dairesi arasındaki sahadır.

Bu emri Belediye Başkanına verir vermez:

Dur... arada yapılması gereken bir iş daha var. Camide mevlüt bittikten sonra, hitabeti kuvvetli bir arkadaşınız, halka silahlanmak zorunluluğundan, zira, düşmanlar elinde esir bulunan padişahtan bir medet ummanın manasız olacağından bahisle bir nutuk söylesin.

"Miting yerinde kimin söz söylemesini münasip görüyorsunuz, efendim?"

Mustafa Kemal, çenesini avucuna aldı ve bir süre dalgın düşündü, sonra, başını kaldırarak:

Bir hoca efendinin..." kısa bir sessizlikten sonra konuşmasına devam etti: "Ayrıca bu gece boyunca tüm kasabalara Havza'da Müdafaa-i Hukuk örgütünün kurulduğunu, öteki beldelerde de aynı örgütü kurmalarının gerekli olduğunu yazmanızı istiyorum.

Belediye başkanı İbrahim, bütün ilgili arkadaşlarını toplamıştır. Halka en güzel, en dokunaklı sözü söyleyecek olanı birlikte arşatırırlar. En güzel sözü

söyleyecek olanın yakındaki bir köyün imamı Hoca Sıtkı olduğunda karar kılıp, hemen gelmesi için kendisine adam saldılar.

Bir yandan halkı ateşlemeye, davaya inandırmaya çalışırken öte yandan resmi görevli sıfatıyla da kolordulara gizli telgraflar gönderiyor, kumandanları da fikren hazırlamaya çabalıyordu. Sivas, Erzurum ve Ankara'daki kolordulara gönderdiği 29 Mayıs 1919 tarihli gizli telgrafta milletin bağımsızlığına kavuşturlması için yapılması gerekenin ne olduğunu çıplak biçimde ortaya koyuyordu[65]:

> "İtilaf devletlerinin milletimize itiskâr (doğru yoldan sapma, yolsuzluk etme) bir siyaset uyguladıkları, millî bağımsızlığımızı ve devletimizi idama mahkûm etmekte oldukları ortaya çıkmıştır... Milletin esaretten kurtarılması, hâkim ve bağımsız olarak topraklarımızda yaşayabilmesi, ancak kararlı ve namuslu ellerin milleti kısa ve doğru yoldan haklarını ve bağımsızlığını savunmaya sevkiyle kabil olacaktır. Mülkiye memurlarından güvenilir kişilerle el ele vererek bağımsızlığımızın savunulmasının emrinde gerekli teşkilatın (tabiî ki gizli) ve dışarıdan fark edilmeyecek şekilde kurulmasını zaruri görüyorum. Bu husus, ihtisası dolayısıyla biz askerlerin vatanperverliğine düşmektedir."

Karadeniz bölgesinde kurulabilecek bir Rum cumhuriyeti olasılığından söz ederek, eğer kıyılara Yunan askeri çıkarsa halkla birlikte onların geri püskürtülme çaresine başvurulabileceğini belitmiştir. Onun asıl korkusu İtilaf devletlerinin birlikleri kıyılara yerleşmeye ve içerilere sarkmaya çalışırsa buna karşı koymanın çok güç olacağıdır. Halkın örgütlenerek mitinglerle protestolara girişmesi bir geciktirme yöntemidir, aynı zamanda "...bu kuvvetlerin içeriye sarkmasına yani memleketimizi bilfiil istila etmelerine karşı tabiî ki halk ve asker tek vücut olarak fiilen silahla bağımsızlığımızı savunmaya uğraşacaktır."diye yazmıştır. Şöyle devam ediyor: "Bu ihtilâllerle beraber doğudan Ermenistan ve Gürcistan taraflarından gelebilecek saldırılar göz önüne alınarak başlıca istikametlerin gerilla tarzında savunulması...."

29 Mayıs'ta Havza'dan yazılmış bu şifreyi Erzurum'daki kolordu komutanı Kâzım Karabekir 30 Mayıs'ta aldı: "Bu şifrede durum pek karanlık görünüyordu. Halbuki doğu için ben de ne İstanbul'da iken ve ne de Erzurum'a geldikten sonra bu kadar yakın ve büyük tehlike görmüyordum. Doğuda biz Rum, Ermeni kuvvetlerine karşı başarıyla harp edebilirdik. İtilaf kuvvetlerinin gelmiyeceğine kani idim. Gürcülerin de, Ermenilerle birlikte bize tecavüz etmeyeceklerine pek kuvvetli olarak kabul ediyordum."[66] Karabekir şöyle yazıyor: "Bu teşkilata doğuda çoktan başlandı, ihtiyaç aylarca evvel görülmüştü."[67]

Bu gizli telgrafın içeriği Mustafa Kemal'in niçin Yunan çıkarmasına ve işgaline uğrayan İzmir'e değil de Samsun'a gittiğini açıklamaktadır. Doğal olarak akademide öğrendikleri doğrultusunda bir kurmay subayın düşüncesine göre, düşman askerinin çizmesinin ezdiği topraklarda direniş ve çatışma örgütlenmesi gerekirken, o henüz ne Yunan ne de öteki işgalcilerin kuvvetlerinin çıkmadığı Ka-

radeniz kıyılarından harekete başlamayı uygun görmüştür. Gerçi bu bölgeden gelen Ermeni ve Rumların zulme uğradıklarına dair bilgiler arayıpda bulamadığı olanağı ona sağlamıştır ama, yine de Ege'ye gitmeyi hiç düşünmemiştir. Tam tersine bu bölgeyi istila edenleri, doğuyu güven altına alıp, buradaki küçük etnik unsurları etkisiz hale getirip, arkadan hançerlenmeyi kestikten sonra, önündekini püskürtebileceğini değerlendirmiştir. İşte lider ve kumandan olarak farkı ve parlaklığı da bu stratejik kararların alınması noktasında ortaya çıkmıştır.

Mustafa Kemal, 28 Mayıs'ta Valilere ve Komutanlara gönderdiği genelgede millî gösterilerin daha canlı olmasını, birbiri ardınca büyük ve heyecanlı mitingler yapılmasını, İstanbul Hükümetine etkili telgraflar çekilmesini istedi. Birçok yerlerde yapılan mitingler etkili oldu. Bununla birlikte 15.Kolordu Komutanı Kâzım Paşa, Rumların münasebetsizlikleri karşısında kalmamak ve bir olay çıkmaması için Trabzon mitingini yaptırmadı. Sinopluların yaptıkları mitingden sonra mutasarrıfın hazırlayıp gürültü patırdı arasında halka imzallattığı telgrafta şu sözler yar alıyordu: "Türk milleti, ancak kendi padişahının saltanat ve hakimiyeti altında olmak koşuluyla Avrupa'nın gözetim ve denetiminde kurulacak bir idare ile yaşayabilir."[68]

29 Mayıs'ın gecesi neredeyse sabaha kadar resmi dairelere telgraf metni ile illere mektup yazmakla geçirilmiştir. Mustafa Kemal yarbay Arif ile batı cephesi haritaları üzerinde çalışmaktayken, mektupları yazanları da görmüş onları tebrik etmiştir.

Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen istihbarat raporunda 'bağımsız Kürdistan' kurdurulması girişimleri hakkında bilgi istenmektedir[69]: "...Son günlerde aldığım bazı bilgilere göre, Kürdistan bölgesiyle de meşgul ve alakadar olmak gerekiyor. Bunun için Bağımsız Kürdistan olmak üzere İngilizlerce desteklenen hangi bölgelerdir ve gelecekte daha fazla genişlemesi yine İngilizlerce desteklenen ve duyurulan bölgeler hangileridir?". Bilgilenmek istiyor, çünkü; Bağımsız Kürdistan görüşünü savunan Diyarbakır'daki Kürt Kulübü ile hükümet taraftarı olan diğer kulüpler arasındaki nefretin arttığını araştırarak öğrenmiştir. Bir Balkanlı çocuk olarak ülkede kışkırtılmaya uygun etnik kimliklerin çatışmasını, Filistin cephesinde İngilizlerle işbirliği yapan Arapların ihanetini yaşamış, Arap-Türk çatışmasının bedelini ödeyen İmparatorluğun sonunu görmüş birisidir o.

Bütün gece Havza'da Müdafaayı Hukuk örgütünün kurulduğunu pekçok kasaba ve kente telgrafla bildirilmesi işiyle uğraşan Belediye Başkanı İbrahim'i Mustafa Kemal ertesi gün (30 Mayıs) yanına çağırdı. Aralarındaki konuşma ve Cuma namazı sonrası düzenlenen mitingi belli ki yaşamış olanlardan dinleyen ve romancı duyarlılığı ile yazan Hasan İzzetin Dinamo'dan özetleyerek aktarıyorum:[70]

"Ne yaptın, telgrafları çektin mi?"

"Çektim, efendim."

"Getir ilmühaberlerini."

İbrahim , telgraf ilmühaberlerini getiremedi. Mektupları taahhütlü posta ile göndermişti. Posta ilmühaberlerini gören Mustafa Kemal çok kızdı.

Ben size telgrafla verilmesini söylemiştim, neden posta ile gönderdiniz? Bu memleket, uçurumun kenarına gelmiştir. Acil tedbirler almağa mecburuz. Siz, yanlış düşüncelerle yavaş hareket ediyorsunuz.

İbrahim, Mustafa Kemal'e şöyle dedi: "Paşa hazretleri, şurada bir sessizlik görüyorsanız emin olunuz hep zat-ı devletlerinizin gelmesi dolayısıyladır. Geldiğiniz gündenberi biraz nefes aldık. Siz gelmeden önce burada sabahlara kadar her tarafta silah atılırdı. Heyecan ve endişe içinde yaşıyorduk. Henüz kendimize gelir gibi oluyoruz. Bu endişe ile kapalı yazmayı uygun buldum.

Mustafa Kemal, bunun üzerine yumuşak, tatlı bir sesle şunları söyler:

"Çocuğum, kazanırsak bütün zararların giderilmesi mümkündür. Kaybedersek ne sen kalırsın ne de ben. Hepimiz ölüme mahkümuz. Bu sebeple açıkça savaşacağız. Hiçbir şeyden çekinmeyeceğiz. Bu dava, bu savaş vatan savaşıdır. Yanlış düşünüyorsyn. Fakat, madem ki bir kere olmuştur. Zararı yok. Ama, şimdi, git, Amasya Belediye Reisine aynı şeyleri telgrafla tekrarla."

Cuma günü Yörgüç Paşa Camii çok kalabalıktı, Mustafa Kemal ve arkadaşları da namaz kılanlar arasındaydı. Çok kalabalıktı. Gelenleri cami almamıştı. Mevlüt okundu. Kasabada şeker olmadığından mevlüta gelenlere külah içinde kuru İzmir üzümü dağıtıldı. Şimdi sıra mitingdeydi. Halk Mesudiye oteli ile cami arasını doldurmuştu. Mustafa Kemal ve arkadaşları dağıtılan üzümü yiyerek keyifle kalabalığı seyrediyorlardı. Kürsü, bomboş duruyor ve herkes Sıtkı hocanın oraya çıkmasını bekliyordu. Hava çisentili olmasına rağmen herkes dışardaydı. Kadınlar kapıların önlerinde gözleri yaşlı kalabalığı izliyordu. Ama Sıtkı hoca görünürde yoktu.

Mustafa Kemal cami avlusuna konan bir sandalyede oturuyordu. Belediye Başkanı telaş içinde Mustafa Kemal'i gözetliyor ve onun da endişelendiğini gördükçe daha da üzülüyordu. Gözler Sıtkı hocayı arıyordu ama ortalarda yoktu.

Mustafa Kemal saatine bakarken bir yandan da İbrahim'i takip ediyor. En sonunda Refik'i görüp ona göndererk nutkun başlamasını istedi. Halk da sabırsızlanmıştı. Belediye Başkanı, Mustafa Kemal'in yanına geldi.

"Efendim, buyurunuz, icap eden şeyler miting alanında söylenecektir."

Mustafa Kemal hiçbir şey söylemeden doğruldu. Belediye Başkanı elinde bayrak en önde gidiyordu. Havza'nın en büyük şeyhi ve Mesudiye Otelinin sahibi Ali Baba ile bütün hocalar, hacılar, dervişler de ağır ağır onların ardından ilerliyorlardı. Heyecanlı ve gür sesleriyle getirdikleri tekbir ve tehliller, ortalığı sarmıştı. Öteki camilerden çıkan halk da bu kalabalığa karışıyordu. Bu gösteri biraz da Pontos çetelerine gözdağıydı.

Sıtkı Hoca gelmemişti. Mustafa Kemal, Belediye Başkanına, "İbrahim Efendi ne düşünüyorsunuz. Halk, işte, hazır toplanmış bekliyor. Ne söylenecekse söylesin," dedi.

Sıtkı hoca ortada yoktu ve şimdi nutuk kime söyletilecekti. Belediye Başkanı çok zor durumda kalmıştı. Mustafa Kemal kalabalıktan ayrılarak otele doğru yürüdü. İbrahim, arkadaşlarından Fuat'a, bilinen konu üzerinde ateşleyici birkaç söz olsun söylemesini rica etti.

Fuat, kürsüye çıkarak şöyle konuştu:

"İşte, Yunanlıların yaptığı mezalimi görüyorsunuz. Biz de burada bir istila tehlikesi karşısındayız. İhtiyatlı, tedbirli, uyanık bulunmak ve hemen silahlanıp düşmana karşı koymak lazımdır. Her müslüman, her ne karşılığında olursa olsun silahlanmak zorundadır. Yurdumuz tehlikeli günler geçirmektedir. Buna karşı koymak, düşman çizmeleri altında çiğnenmemek birinci, vazifemizdir. İzmir'den sonra Samsun ve Havza'nin da işgal felaketine uğraması muhtemeldir. Varımız-yoğumuzla silahlanıp iç ve dış düşmanlara karşı koyacağız."

Ondan sonra İbrahim bey, kürsüye çıkıp buna benzer birkaç söz söyledi.

"Burada bu Havza sokaklarında gördüğümüz Rum çeteleri, asker kaçakları filan olmayıp Yunanlıların eskiden beri güttükleri siyasi maksatlarının mahsülü birer icra kuvvetidir. Bunların emel ve gayeleri artık meydana çıkmıştır. Bunun için canımıza kasteden düşmana karşı alınması gereken tedbirleri almak vazifemizdir. Haksız işgallere nihayet verilmek üzere gerektiği şekilde protesto edeceğiz. Bizi destekler misiniz?"

Bu son sözü belediye Başkanı çok yüksek sesle söylemişti. Halk ona aynı gürlükte cevap verdi: "Hayhay!"

Belediye Başkanı kürsüden inerken başarısız bir miting düzenlendiğinin farkındaydı. Ali Baba, İbrahim'in yanına gelerek kendisini Mustafa Kemal'in otelde beklediğini haber verdi. O da koşarak gitti. Mustafa Kemal, oteldeki odasında oturmuş, pencereden dışarı bakıyor, dağılmakta olan cemaati yüzündeki üzgün mimiklerle seyrediyordu. Bu miting, istediği gibi olmamaıştı. İbrahim'i bunu söylemek için çağırmıştı. Başını pencereden İbrahim'e çevirdi ve sert bir sesle konuştu:

"Yaptığınız işi beğendiniz mi?"

Belediye Başkanı güç durumunu gösterir bir davranışla ellerini oğuşturarak:

"Efendim, bu işe memur ettiğimiz hatip hoca efendi, Rum eşkıyalarının tehdidine maruz kalmış olmalıdır ki bulunduğu köyden çıkıp buraya gelemedi. Biz de çok müteessir olduk Fakat hatibin geleceğinden çok emin olduğumuz için ona göre hazırlanmıştık. Bu sebeple emrivaki karşısında şaşırdık. Affınızı dilerim."

Mustafa Kemal birden bire yumuşadı.

Hoca Sıtkı Efendi'nin öyküsü de şuydu: Miting haberini ona Havza'lı Mahmut Ağazade Bayram Ağa (Çon) göndermişti ve bu çağrı, Hoca'ya geç ulaşmıştı.

'Hoca korktu da gelmedi' söylentisi, Sıtkı Hoca'nın kulağına gidince çok üzülmüştü. Hemen cübbesini sırtına alarak Havza'nın yolunu tuttu. İbrahim beyi buldu.

"Ben, korkak bir adam değilim; neler emrediyorsanız edin, derhal yapayım!"

Belediye başkanıyla yanındakiler:

"Önümüzdeki Cuma günü miting tekrar edilecek ve sen çıkıp halka hitap edeceksin!"

Sıtkı Hoca canlı bir ses tonuyla

"Hazırım!"

Binbaşı Hüsrev o günkü duygularını not defterine şöyle yazmış[71]:

> Duada halkın can ve yürekten âmin deyişleri, İzmir olaylarını, şehit arkadaşlarımızı, ulusça düştüğümüz ölümcül günleri gözler önünde canlandırdı. Savaştaki kahramanlıkların, akıtılan kanların boşa gidişi, bağımsızlığımızın tehlikede bulunuşu, duyan her yürekten ulusun kurtuluşu için iç parçalayıcı seslerle 'âmin!' nidaları çıkarttı. Kalplerdeki üzüntünün dışa vurmuş yansıması olan sıcak gözyaşları matem yüklü gözlerden iki sıra halinde akıyordu. Yarabbi, şanlı peygamberinin kutsal ruhu hürmetine sen bu zavallı milleti kurtar, tutsak eyleme!

Bu arada Havzalılarla iyice haşır neşir olan Mustafa Kemal, dönemin Havza'da en çok sözü geçen insanı olan Bayram Ağa (Mahmut Ağazade Bayram-Çon) ve Cebeci Zade İbrahim Efendilerin konaklarına zaman zaman gitmekte ve onlarla çeşitli meseleler üzerine konuşmaktadır. Bazı anılara göre, Mesudiye Otel'de birkaç gece kalmıştır. Havza'da kaldığı 18 gün boyunca oteli yalnızca büro olarak kullanmış, geceleri de Ali Osman Ağa Konağında yatmış, orada sabahlamıştır... Bunu anlatan konağın sahibi Bayram Efendinin gelini Hayrunnisa hanımdır[72].

1 Haziran 1919 tarihinde Türkiye-Havas-Reuter Ajansı'nın "İstanbul'da toplanan Saltanat Şûrası'nda, heyet-i umumiyenin fikri, Türkiye'nin Büyük Devletlerden birinin yardımını temin merkezindedir" şekline haberinin Anadolu'ya tamimi üzerine Havza'dan Sadrazam'a gönderdiği yazıda şunu söylüyordu: "İçinde bulunduğumuz bu hassas devirde artık her hakikati çok iyi kavrayan ve bütün uğursuz sonuçlara karşı en son fedakârlığı göze aldırarak millî bağımsızlığın korunmasına kararlı olan milletin sükûnete ulaşmasının ve teselli bulmasının, hilafet ve saltanat merkezinden gelecek açık ve samimi açıklamalara bağlı olduğu kanaatindeyim. Millî vicdanı temsil etmeyen haberlerin endişe verici yankılar doğurabileceği göz önüne alınarak, bu konuda aydınlatılmamı ve yol gösterilmesini..."[73]

6 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal, cami avlusunda yoktur. O, otelin penceresinden izlemektedir. Sıtkı Hoca'nın katılımıyla büyük bir miting düzenlenmiştir. Bu mitinge davet edilen kalabalık köylere davullu tellallar çıkartılarak getirtilmiştir. Hoca'nın konuşacağı gün bölgede yaşayan Rum halkı ve din adamları da davet edilmiştir. Bir tümseğin üstüne konulan kara tahtaya "İzmir bizimdir" diye yazılmıştır. Belediye ile hükümet konağı arasındaki meydana sancaklar çekildi. Kalabalık meydanı hınca hınç doldurmuştur. Cuma namazından sonra Sıtkı Hoca konuşmaya başladı.

"Ey cemaat, vatan elden gidiyor bu sefer vatan. Hadi silahınız yok, anladık! Ama sopanız var! Düşmana karşı koymak için elde sopa lazımdır. Kazma-kürek sapınız var, o da yoksa, diyelim ki yok, o da yok! Peki ya eliniz, kolunuz? O da mı... Aha! Şöyle yumruğunuz, o da mı yok? Durulur mu vatan elden gittiği zaman?"

Sıtkı Hoca eliyle "**İzmir bizimdir**" yazılı karatahtayı göstererek konuşur:

"Yangın her yeri sardı, yanıyoruz! Önce içimizdeki ekmek bilmez hainleri, sonra da yurdumuzu işgal eden düşmanları temizleyeceğiz... İzmir'den vazgeçemeyiz. O mübarek vatan parçasının kurtarılması neye mal olursa olsun mücadele edeceğiz."

Sıtkı Hoca konuşmayı dinleyen kalabalıktaki Rumlara dönerek konuşmasını sürdürür: *"Siz de vatan namına bizimle beraber hazır mısınız?"*

Rum din adamları da dahil olmak üzere hep birlikte karşılık verirler. Fakat bu cevap korku ve endişeyle verilmiştir: "Feda olsun canımız biz de beraberiz."

Halk, coşmuştu. Sıtkı Hocayı alkışlıyordu[74].

Mustafa Kemal'in yüzü gülmektedir şimdi içi rahatlamıştır. Belediye başkanı İbrahim'i otele çağırtır. "Memnun oldum. İstediğimiz gibi bir miting yapıldı. Hoca Efendi de pek güzel konuştu. Artık, benim de burada vazifem tamam oldu. Daima sizinle muhabere edeceğim. Müsterih olunuz. Ben de sizin gibi bir fert olarak, inşallah kazanacağımız zafere kadar beraber, el ele çalışacağız."

Otele gelen Sıtkı Hoca da konuşmaya dahil olur. Mustafa Kemal onun elini de hararetle sıkar ve kutlar. "Geçenlerde de birkaç kere söyledim. Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız. Bizi öldürmek değil diri diri mezara sokmak istiyorlar. Şimdi, çukurun kenarındayız. Sonra bir cüret belki bizi kurtarabilir. Zaten başka türlü de olsa geri dönmek imkânı yoktur."

Belediye Başkanı ve Hoca gittikten sonra, Mustafa Kemal yaverine komutanlıklara gönderilmek üzere telgraf metni talimatı verir: "Millî istiklâli sarsan işgal, ve ilhak gibi olayların bütün millete kan ağlattığını, millî ıstırabın zaptedilemez bir hal aldığını, bu hallerin önlenmesini beklediğimizin bütün dünyaya telgraflarla ilan edilmesini istiyorum."

Damat Ferit Hükümeti, Paris Barış Konferansına çağrıldı. İtilaf devletleri İzmir'in işgali üzerine millette doğan büyük öfkeyi dindirmeye çalışıyorlar. Saray çevresi bu haberi bir müjde olarak karşıladı[75].

Toplanmış olan Saltanat Şurâsı'nda da hemen herkes millî bağımsızlığın korunmasını ve milletin mukadderatının bir millî şurâya verilmesini istediği halde, yalnız hükümetin dayandığı İtilaf ve Hürriyet Fırkası adına Reis Sadık Bey'in yazılı ifadesinde İngiltere'nin himayesine girmek teklif edildi. Buna karşılık Mustafa Kemal Havza'dan dokuzuncu ordu bölgesine 3 Haziran'da bir telgraf çekip Başbakan'ın Paris konferansında Osmanlı'nın haklarını savunacağına çaba harcayacağına inandığını belirtip, uyarılarına devam ediyordu[76]:

> Milletçe kesinlikle savunulması istenen ve gerekli olan haklar, bilhassa iki noktada önem kazanır. Birincisi, kesin olarak devlet ve milletin tam bağımsızlığı. İkincisi de, vatanın asli bileşiminde çoğunluğun azınlıklara feda edilmemesidir.
>
> Bu hususta Paris'e gitmeye hazırlanan heyetin görüşüyle millî vicdanın kesin talebi arasında tam uygunluk şarttır. Aksi takdirde millet, gayet zor vaziyette ve telafi edilemez oldubittiler karşısında kalabilir... Geniş bir Ermenistan özerkliğini ve devletin bir yabancı himayesini kabul etmesi meselelerinde millî arzu ile şimdiki hükümetin görüşü arasında mutabakat olmadığı görülüyor.

Bununla da yetinmeyip hem Kuvay-ı Milliye hem de Reddi İlhak derneklerinin ve belediyelerin başbakana ve padişaha telgraflar çekip onlar üstünde baskı yaratarak millî tam bağımsızlığın dokunulmazlığının ve millî çoğunluğun haklarının korunmasının milletin istediği esas koşullar olduğunun hatırlatılmasını istedi. İstanbul'da bazı kuruluşlar bildiri yayımlayarak Padişah'a Paris'e gidecek heyette bulnan bazı kişilere güvenmediklerini söylediler. Padişah telgrafa çok kızdı. Damat Ferit onu yatıştırdı. "Limanda 70 ecnebi gemi varken ayaklanma çıkacağından telaşlanmamalısınız," dedi[77]. Paris görüşmelerinden bir sonuç çıkmamış Osmanlı heyeti yüzgeri etmiştir.

7 Haziran 1919, Millî Mücadele için belki de en önemli günlerden birisi bu gündü. Çünkü İngilizlerin Diyarbakır'daki birliklerden toparlayarak, İstanbul'a götürmek üzere Samsun'a sevk ettiği 31.333 sürgü kolu (tüfek mekanizması), 198 makineli tüfek ve 26 top kaması, 10.000 kadar tüfek mekanizması Mustafa Kemal'in emriyle, Kavaklı Çerkes Ekrem (Berzeg) ve milisleri tarafından, Hacı Dağı mevkiinde kafilenin önü kesilerek, silahlara el konmuştur. Bu ele geçirme sırasında silah ve cephanelere el koyma görevini üstlenen Kavaklı Ekrem Bey hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Mustafa Kemal, bunların ve askerî depolardaki silahların Mehmet Gerizade'nin evinde saklanmasını sağlar. Kimi kaynaklara göre silahlar Bayram Çon'un evinde saklanmıştır[78].

İngilizler ise Merzifon'da izinde bulunan 18.Piyade Alayı Komutanı Ahmet halka önderlik ederek, İngilizlerin Merzifon'daki kışlada sakladıkları silah ve cephaneyi, bir gece kardeşi Hacı Fevzi Efendi'nin evine taşıtarak, buradan da silahı olmayan halka dağıtmasından tedirgin olmuş, fakat bunu sezinlemelerine rağmen bu gerginlik ortamında, arama yapmaya cesaret edemeyen ve halkın moralinin yükselmesinden çekinen İngilizler, süratle bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlar ve silahlı çatışmaya girmeye cesaret edememişlerdir[79].

Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal'in İstanbul'u onurlandırmalarını rica ediyor yani nazikçe ve sözde onu kırmadan, ürkütmeden geri çağırıyordu, 8 Haziran 1919. Padişah'ın verdiği göreve daha yeni başlanmış. Ulus, Padişahı, hükümeti bile kendi karar ve azminde görmeye başlamış. Bu karar ve azmin Anadolu'daki yaratıcısı Mustafa Kemal'in karargâhı olmuşken, İstanbul'a gidilir mi? Genelkurmay Başkanı Cevat Paşadan bu geri çağrılışın sebebi soruldu.

Yaver Muzaffer (Kılıç) tarafından açılan şifreyi, öğlen yemeğinden sonra istirahate koyulan Mustafa Kemal'e Cevat Abbas sunduğu zaman, emirde gizlenmek istenilen tuzağı derhal görmüş ve Abbas'a[80], "Ben bu şifreyi görmemiş olayım. Kurmay Reisinden başlayarak arkadaşlara sıra ile göster. Alacağın cevapları olduğu gibi bana getir" emrini verdi.

Cevat Abbas herkese tek tek İstanbul'un emrini iletti. İçlerinden bir tek Kâzım Dirik farklı tepki gösterdi. "Olur. Paşa Hazretleriyle ikiniz gidersiniz. Biz sizi burada bekleriz."

Mustafa Kemal'in ekibinde bulunan öteki personel ise şu yanıtı verdi: "Bu nasıl şey!... Paşa'yı İstanbul'a kapamak istiyorlar"

Cevat Abbas arkadaşlarının düşüncelerini Mustafa Kemal'e iletti. O da anlamlı bir gülümsemeyle, "Dikkat et Cevat! Kurmay başkanımız ikimizi yalnız bırakıyor. Öyleyse arkadaşlar İbrahim Tali Bey'in odasında toplansınlar," emrini verdi.

İbrahim Tali ve Hüsrev yoğun çaba harcayıp kurmay başkanını ikaz etti de, o günden sonra kimse Mustafa Kemal'in çevresinden ayrılmayı düşünmedi.

13.Kolordu'dan bilgi alıyorlar (10 Haziran 1919). İngiliz Komutanı Allenby komutasındaki İngiliz işgal kuvvetlerinin henüz lağvedilmemiş olduğunu öğreniyorlar. Ankara'daki 20.kolordu komutanı Ali Fuat Paşa'dan ulusal birlik konusunda öğünç duyulacak bilgiler geliyor. Düşman istilasına karşı geçecek bir direnişe hazırlanıyorlar. Hamidiye Süvarisi Rauf Bey Aydın yörelerini dolaşmış, Ankara'ya Ali Fuat Paşa'nın yanına gelmiş. Mustafa Kemal durumunu "benzin yokluğu beni buraya bağlamıştır" diye açıkladıktan sonra, Ali Fuat'ın Havza'ya gelmesini yazdı[81]. Aynı anda Binbaşı Hüsrev (Gerede), Millî Ahrar Fırkası kurucularından, Trablusgarp'a sürüldüğü dönemden tanıdığı Câmi (Baykurt) Bey'e, aydın gençlerden bir bölümünün halka yol göstermek üzere Anadolu'ya gönderilmeleri gerektiğini içeren bir mektup yazdı[82]. Ayrıca Mustafa Kemal, kolordu komutanlıkları ile mutasarrıflıklara gönderdiği tamimde, "ulusal bağımsızlığımız uğrunda bütün mevcudiyetimizle... Ulusla beraber sonuna kadar çalışacağıma namusum üzerine söz veririm" andını içer.

11 Haziran 1919 akşamı Cevat Paşa'dan cevap geldi. Değerli bir generalin Anadolu'daki seyahati Avrupa kamuoyunca hoş karşılanmayacağından İngilizler, bu seyahatin engellenmesini istemişler. Mustafa Kemal açıkça "müfettişlik görevine son verilerek İstanbul'a geri çağrılmaktadır". Havza ekibi 'bedbaht hükümet, diye yorum yaptılar. Bari açıkça böyle tebliğ et', yorumunu da eklediler[83].

Mustafa Kemal Padişah'a 14 Haziran tarihli bir mektup yazar[84]:

> "Ülkenin bugün uğradığı felaketler baskısı ve bölünme kaygıları karşısında ancak siz, Kutsal Padişahımız başta olmak üzere, ulusal ve kutsal bir gücün varlık sesi, ülkeye ve bağımsız bir devlet ve ulusu va şanı dünyayı tutmuş altıbuçuk yüzyıllık Hanedanı ve ulus tarihini kurtarabilir.

Heryerde eriştiğim görüş budur.

İstanbul'dan en son ayrılacağım gün katınıza erişerek onurlanmıştım. Bu sırada siz Padişahımız, Boğaziçinde bulunan İngiliz zırhlısının, Saray'a çevrilen toplarını göstererek 'Görüyorsunuz, dediniz. Ben artık ülke ve ulusu nasıl kurtarmak gerekeceğini düşünmede kararsızlığa düşüyorum. Ve ellerinizi kaldırarak, İnşallah ulus uyanır ve uyanık olur, bu acıklı durumdan gerek beni gerekse kendisini kurtarır' buyurmuştunuz. Şimdi iletmek istediğim bu sözlerinizdir. İçten isteğinizin ilham ettiği görevimi kararlılık ve inançla sürdürüyorum. Buyruğunuz uyarınca Başbakan kulunuzu önemli işlerde sürekli aydınlatıyorum. Yapılması gerekenleri bildiriyor ve kendim de yerine getiriyorum.

Anımsamış olacaksınız ki bana vermiş olduğunuz görevin yapılması sırasında yabancıların ve kimi bozguncu yuvalarının kesinlikle yalancılık yapmaları ve karşı çıkma olasılıklarını, daha İstanbul'dayken ilettiklerim arasında sunmaya çalışmış, böyle durumlar karşısında Ali İhsan Paşa ve Yakup Şevki Paşa kullarının durumuna girmeyeceğimi eklemiştim... İngilizler ve İngilizlere yaltaklanmayı meslek edinen zayıf karakterliler, bu kez beni kandırarak İstanbul'a getirmeye çalışıyorlar... Eğer zorlanırsam görevimden istifa ederek evvelce olduğu gibi Anadolu'da ve milletin sinesinde kalacağım. Ve vatani görevime bu kez daha açık adımlarla devam edeceğim. Ta ki millet bağımsızlığına kavuşsun ve muazzam saltanat ve hilafetiniz yok olup gitmekten kurtulsun.

Doğal olarak padişahla çatışmaya girecek güce sahip değildir. Bu nedenle doğru bir stratejiyle İngiliz emperyalizmine karşı savaş verilecekse, halk tam anlamıyla örgütlenmeden harekete geçilmemelidir ve halkın yüzyılların alışkanlığı olan hilafet ve saltanat makamlarıyla bağını kesemeyeceğini en iyi bilenlerden birisidir. Zaten askerî cephelerde savaş kazanılmadığı sürece, işbirlikçileri de sindirmek olanaksızdır. Öte yandan ayrılıkçı hareketlerin körüklenmesi için İngiltere'nin yoğun çabası olduğu çeşitli zamanlarda gönderdiği telgraf ve tamimlerde açıkça belirtilmektedir. Padişahlık makamı hâlâ tüm unsurları bir arada tutan bir gerçek olarak gücünü hissettirmeye devam ediyordu. Fakat yine de önemli bir uyarıdan geri durmuyor; milletin tam bağımszılığı kazanılmadığı sürece hilafet ve saltanat da korunamaz, diyor.

Harbiye Nazırlığına cevaben; benzin ve kömürsüzlükten söz edilerek hemen hareket etme olanağının olmadığı bildirildi. Doğal olarak İhsan ve Şevki Paşalar gibi İngilizlere ayağı ile gidip tutsak olmak hem kişisel onura hem de hükümetin saygınlığına en büyük darbe olacaktı. Mustafa Kemal zaten İstanbul'dan çıkarken hem Padişah'a, hem de Sadrazama, İhsan Paşa gibi istenecek olursa dönmeyeceğini söylemiş. Bu nedenle dönmesi vicdanına karşı hiçbir sorumluluk yüklemediği gibi, aslında bu biçimde davranması da ulusal çıkarların bir gereği oluyor. Karargâh İstanbul'a dönmeme kararı verdi.

Karar şudur: Eğer müfettişlik görevi tamamen ortadan kaldırılırsa Mustafa Kemal Paşa ile birlikte yurt ve ulus uğrunda, tümüyle hayatlarını ortaya koyacaklardır. Kaldırılmaz ise, yerine gelecek kişinin namus ve onuruna göre ya kalıp yur-

dun çeşitli köşelerinde görevlerini sürdürecekler, yahut istifa edip Anadolu'nun kuytu bir köşesine çekilip orada uluslarına canla başla hizmet edeceklerdi.

Havza Eşrafından bazılarının, Mustafa Kemal'i, 11 Haziran'da Mesudiye Otelinde ziyaret ettikleri sırada onlara veda ederken "Bugün artık bir üniforma sahibi değilim. Size evvelce de belirttiğim gibi sade bir millet adamıyım" demiştir.

Mustafa Kemal, Başyaver Cevat Abbas (Gürer), yaver Şükrü (Tezel) ve Muzaffer'e (Kılıç) "Çocuklar!... İstanbul bizi bu elbiseler ve vazifeler içinde daha uzun zaman bırakmaz. Şimdiden kendimize asker, sivil arası bir kıyafet bulalım..." uyarısında bulunur[85].

Bütün resmi yazışmalar Hükümetin Mustafa Kemal konusunda duyduğu kuşkuların haklılığını açık seçik ortaya koyuyordu. Sadrazam damat Ferit , Mustafa Kemal'i Anadolu'ya göndermekle ne büyük yanlış yaptığını artık anlamıştı. Bu yanlıştan bir an önce dönülmeli, o daha ileri gitmeden bir an önce geri getirtilmeli, bunun için her yol denenmeliydi. Kandırma, ikna etme, zorlama...her yol. İngilizler ve İstanbul Hükümeti Samsun'daki İngiliz işgal kuvvetleri komutanından bile çare ararlar. Onu Mustafa Kemal'e yollarlar.

Yüzbaşı Hurst yolda baskına uğrar. Kavak yöresinde Hüsnü Çavuş Çetesi yolunu kesip soyar. Bu İngiliz subayı yanındaki askerleriyle birlikte tek bir mermi bile atamadan soyulup soğana çevrilerek, Samsun'a girmiştir. Asayişsizlik sayılabilecek bu durum çok can sıkıcı olmuştur. Samsun'dan Havza'ya gelen Yüzbaşı Hurst, Mustafa Kemal'i ziyaret ettikten sonra 12 Haziran'da İstanbul'a şu raporu yolluyordu:

> Mustafa Kemal'i ziyaret ettim. Beni dürüst bir biçimde kabul etti. Görevinden herhangi bir kuşkum olduğunu belli etmedim. Genel durumdan ve güveni sağlayacak etkili önlemlerden konuştuk... Oradan Kaymakam Fahri Bey'i ve içinde 9 Rum bulunan cezaevini ziyaret ettim. Durumun fena bir gelişmede olduğu hissi ile Havza'dan ayrıldım. 30 Mayıs tarihli mitingde Mustafa Kemal'in hazır bulunması, görevden alınmasını haklı göstermeye yetebilir.[85]

Mustafa Kemal artık kendisini Havza'da güvende görmüyordu. Amasya'ya doğru yola çıktılar. Önde dolma tekerlekli *Benz*, arkasında birkaç yaylı araba olan kafile yola koyuldu. Havza halkı onsekiz gün konukları olan heyeti Memduhiye önlerine gelene kadar uğurladılar. Burada tekrar veda ederken belediye başkanına tamim edilecek bazı notlar kaydettiriyordu. Bu sırada Merzifon'dan gelen iki otomobilde bazı Amerikalılar ile tercümanları, Paşa'nın yüksek bir sesle kaydettirdiği bu notları duyma olasılığı üzerine, belediye başkanının Paşa'ya eğilerek, daha sessiz söylemesini rica etmişken, Paşa, "Saklı gizli bir şeyimiz yok, hepsi işitsinler... zaten iş işten geçti" demiştir[87].

Havzalılar Mustafa Kemal'i uğurladılar, ancak işler değişti. Yolda kendilerine ulaştırılan bir istihbarat nedeniyle, o tarihte Bayram Efendi'ye ait olan Mer-

zifon yolu üzerinde [Sekizgöz Un Fabrikası'nda] konakladılar. Burada verilen ınolanın resmi gerekçesi olarak, "Ankara'dan Havza'ya Mustafa Kemal'i ziyarete gelecek Ali Fuat paşa ve maiyetindekilerin beklenmesi" gösterilir[88]. Bu konaklamanın gerçek nedeni ise, o sıralarda Havza-Merzifon arasındaki bölgede faaliyet gösteren Rum çetelerinin pusu kurmuş olduğudur. Topal Süreyya bu çeteleri dağıtmak üzere gönderilir. Çatışma olur ve Rumlar kaçar[89]. Mustafa Kemal o gece bu fabrikada bulunan çiftlikevinde konaklar.

Ertesi sabah yani 12 Haziran'da tanyeri ağarırken Havza'dan ayrılıp yola çıkarlar.

Yol yolcusunu beklemektedir. Menzil uzak, yol uzundur. Ama yolcu yorulmak bilmez.

Yürüyerek de olsa yol alacaktır. Kimse onu yolundan alıkoyamaz...

MUSTAFA KEMAL AMASYA'DA

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı andan itibaren yapmak istediği işlerin başında, yöresel çalışmaları merkezîleştirilmesi, yani tek elde tek isim altında birleştirilmesi gelmekteydi. Bunun için Samsun'da, Havza'da ve telgrafla ulaştığı her yerde Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetleri'nin kurulmasını tavsiye etmişti[90].

Aynı amaçla Amasya'da Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin kurulması için daha ilk günlerde yaptığı özel görüşmelerde ve halka hitaplarında bu yolda telkinlerde bulunmuştu. Mustafa Kemal, Havza'da bulunduğu sıralarda da Amasya'dan gelen heyetleri kabul etmiş ve onlara gerek mitingler, gerekse de söz konusu cemiyetleşme için tavsiyelerde bulunmuştu. Ancak o sıralarda Amasya'da "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" adıyla bir cemiyet mevcud idi. Bu cemiyet, işgaller üzerine mitingler yapmak istemiş, ancak Mustafa Kemal'in Amasya'ya geleceği haberi üzerine mitingi geçici olarak ertelemişlerdi[91].

12 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal'in Amasya'ya gelişini o gün karşılama töreninde bulunan okullardan birisinin öğrencisinin yaşadıklarından izleyelim[92]. Mekteb-i Sultani'de bir telaş yaşanmaktadır. Tüm öğrenciler okula en temiz kıyafetleriyle geldiler. Öğretmenler onları gözden geçirdikten sonra sıraya dizdi. Amasya'nın Samsun tarafından gelen yolun üst kısmında bulunan Culüs Tepe denilen yere getirildiler. Bir düdük sesi ile rahat hazırol komutları verildi. Sonra öğrenciler çimenlere oturtuldu. Cülüs tepenin daha ilerisinde bulunan Gezirlik Mevkiinde yayalar ve daha ileri ve Boğaz Mevkii'nde atlı arabası olan kişiler Mustafa Kemal'i karşılamak üzere gittiler.

Mustafa Kemal ve yanında mesai arkadaşlarıyla Amasya'ya yaklaşırken şehir içinde de karşılama heyetinin önderliğinde okul öğrencilerinin, öğretmenlerinin, din adamlarının, askerî birliklerin, kalabalık halk, kentin ileri gelenleri, tüccarı, çiftçisi, fabrikatörü ile Amasya'nın Culüs tepesi mevkiinde toplanmaya başladılar. Günün erken saatlerinden itibaren akın akın gelen halk ilerleyen saatlerde bir kat artıyordu. Ramazan ayı olmasından dolayı öğle vaktinde kimse dağılmadı. Öğle namazını da toplu bir halde açık arazide kıldılar. Günün

sıcaklığı bütün şiddetiyle sürerken, toplanan halk gölge bir yer bulmak için hemen çevredeki araziye dağıldı.

İkindi sonrası, yolda bir hareketlenme görüldü. Bir atlı tozlu yolda Culüs Tepesi'ne doğru yaklaştı. Heyecanla bekleyen halk atlıya doğru adeta sürüklenircesine koşmaya başladılar. Heyecanla gelen Jandarma Çavuşu Ziya Efendi, atını yavaşlattıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın geldiğini müjdeledi. Bu haber heyecanı daha da yükseltmişti. Yol boyunca koşuşturmalar bir müddet sonra da bir araya toplanmaya sebep oldu.

Akşam yaklaşıyor, öğrenciler hâlâ bekliyorlardı. Çavuş Ziya'nın müjdesiyle birlikte öğrenciler ve halk çılgınca bir alkış tutturdu ama Mustafa Kemal ortada yoktu. Öğretmenler soluk soluğa koşarak yanlarına geldiler. Hemen bir düdük sesiyle öğrencileri bir araya toplayıp, yolun kenarına getirerek, düzgün bir şekilde dizdiler.

Telgraf memuru olak Amasya'ya kısa bir süre önce atanmış olan Abdurrahman Rahmi'nin (Erden) anılarında yer bulan ilk günden izleri okuyalım: "Sabahın erken saatlerinden itibaren, her yaşta insan, genç, ihtiyar, çoluk çocuk, kadın, kız yollara döküldüler. Geçeceği yollar üzerine, halılar kilimler taşıdılar. Biz postahane mensupları da, bir nöbteçi memur bırakarak, müdürümüz başta olmak üzere, bir taraftan onu karşılamak heyecanını yaşadık.

Havza yoluna doğru başlar uzanıyor, yaklaştı, geldi geliyor derken, bağırışmaları bitmiyordu. Geçeceği yollara, livadaki birlikten askerler, süngüler takmış şekilde, yerleştirilmişler. Mutasarrıf vekili,, erkânı, müftü ve zabıranın bulunduğu kısma yakındık. Biredn bağırşmalar arttı, onu alkışlar takip etti. İstasyon tarafında, kalabalığın arasında, arabasını görmüş heyecenlanmıştık. Ford model araba olmalıydı, o dönemin arabalarının çamurlukları yüksekte ve tekerlekleri oldukça irice idi. Bu araba benim Merzifon Kolejine ait arabaya benziyordu. O anı, hâlâ hafızamda sıcak bir heyecanla yaşatabiliyorum. Başında siyah kalpağı, haki pantolununun şeridi, ilk dikkatimi çeken şeyler olmuştu. Dik yürüyor, dikkatini bir noktada tutmuyor, sanki her şeyi görmek ve bilmek istercesine, sağa, sola, ileri bakıyordu. Yüzü son derece sert ve gayet ciddi bir ifade taşıyordu. Mutasarrıfın, müftünün, ileri gelenlerin ellerini, teker teker sıktı. Halkın coşkun alkışları arasında bir müddet, her tarafı tarassut eden bakuşları ile, yola döşenmiş halılar üzerinde, yürüdü. Arabası arkadan onu takip ediyordu. Hemen arkasında, Cevat Abbas başyaveri ve emirsubayı Hayati olduğunu sonradan öğrendiğim refakatindeki subay yürüyordu. Onu takip etmek için, herkes birbirini itiyor öne geçmek istiyordu. Çanakkale zaferinden sonra, İstanbul gazetelerinin en çok yazıp çizdiği, Paşa bu idi. Amasya'ya her ne kadar bu gazeteler gelmiyorsa da, kulaktan kulağa, yaptıkları duyulmuş, yayılmıştı."[93]

Jandarma çavuşu Ziya Efendi'nin haberinden bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa otomobil ile geldiği görüldü. Hava kararmaya başlamıştı. Orada bulunan

fenerleri yakmış, kalabalık itişmeyi ve gürültüyü bırakmış, tüm dikkatlerini gelen konuğa vermişlerdi. Toprak yolun tozu geniş araziye yayaılırken, otomobillerde toplanan Amasyalıların önünde durdu. Üniformaları Amasya'nın tozlu yollarında renk değiştirmişti. Mustafa Kemal, siyah kalpaklı, yakası açık, cepleri üzerinden ceketi, mahmuzları pırıl pırıl parlayan çizmesi, dizden yukarısı geniş şeritli pantolonuyla üstü açık *Benz* otomobilden indi, kalabalığın tam karşısında yorgun ama gür sesiyle: "Merhaba Amasyalılar!" dedi.

Kalabalık hep bir ağızdan bağırdı: "Çok yaşa Paşam!"

Kalabalık topluluğun önünde bir sıra oluşturan Amasya ileri gelenleri arasında Müftü Hacı Hafız Tevfik Efendi; *"Paşam... bütün Amasya emrinizdedir... Gazânız mübârek olsun..."* diyerek gürledi[94].

Mustafa Kemal, Hüsrev Gerede'nin kulağına doğru kimsenin duyamayacağı sessizlikte konuşur: *"Hüsrev, Müftü Efendi neler söylüyor, kulaklarıma inanamıyorum."*[95]

Elini bütün içtenliğiyle Mustafa Kemal Paşa'ya uzatarak kucaklamak istedi. Uzanan eli Mustafa Kemal büyük bir saygıyla öpmek ister gibi bir hareket yapıp, muhabbetle kucaklaştı.

Müftü Efendi, Anafartalar Kumandanı olarak tanınan Paşa'ya: *"Çanakkale'den sonra şimdide vatanı ikinci defa kurtarmaya ahd ettiniz, her ânı endişeler içindeki yurda halâsı (kurtuluşu) nâsip kılacak himmete giriştiniz. Hoş geldiniz, safalar getirdiniz, himmetiniz payidar olsun,"* dedi.

Daha sonra da yanındakileri teker teker tanıttı. Bunların bir kısmı dinî kurumlarda görev almış kişilerdi. Diğerleri de beldenin sözü dinlenen kimseleriydiler. Aralarında resmi görevli memurlarda yer almıştı. Mustafa Kemal: "Memleket elden gidiyor, eğer düşman Samsun'a ayak basacak olursa, çarıklarımızı giyip dağlara çıkmamız, vatan toprağını son parçasına kadar savunmamız gerekecek!" dedi[96].

Hükümet Konağı'nda mutasarrıfın odasında Mustafa Kemal ve arkadaşları yorgunluklarını atmaları için bir müddet dinlenmeye çekildiler.

Konuklar yol yorgunluğundan kurtulmaya çalışırken, öbür odada Müftü Tevfik Efendi, iftar sofrasının hazırlatılmasını istedi. Belediye Başkanı Topcuzade Mustafa iftar sofrasının geniş tutulması için ikazda bulundu. Amasyalılar evlerinde ne pişirmişlerse iftar için konuklara getirdiler.

İftar sofrasının hazırlatıldığı Mustafa Kemal ve arkadaşlarına bildirildi. Çok geçmeden iftar topunun atılmasından sonra müftünün dualarıyla oruçlar açıldı. Yemek yenilip sofra duası yapıldıktan sonra Mustafa Kemal hazır bulunan Amasyalılara uzun bir konuşma yaptı. Hükümet konağının salonu Amasyalılarca doldurulmuştu.

Paşa konuşmasına "Aziz Amasyalılar" diye sesini yükselterek başladı, şöyle devam etti[97]:

Padişah ve Hükümet, İtilaf Devletlerinin elinde esir bir vaziyettedir. Memleket elden gitmek üzeredeir. Bu kötü vaziyete çare bulmak için sizlerle işbirliği yapmaya geldim. Hep beraber aziz vatanımızı ve istiklâlimizi kurtarmak için gayretlerimizle çalışacağız.

Efendiler!

İzmir'in daha sonra Manisa ve Aydın'ın işgali gelecekteki tehlikeyi daha açık göstermektedir. İşgal ve ilhak gibi hadiseler, asil milletimizin tamamen muhafazası için mitingler yaparak millî heyecanı çok canlı bir şekilde göstermek lazımdır. Tahammülü imkânsız bu acıklı vaziyetin karşısında derhal bir teşkilat kurmak ve büyük devletlerin temsilcilerine tesirli telgraflar çekmek lâzımdır.

Amasyalılar!

Burası, Havza'dan ötesi Pontos oluyor. Sivas'tan doğusu Ermenistan'a kalıyor. Memleket İngiliz mandası altına giriyor. Tarihi büyük Türk milleti böyle bir esareti kabul etmez, milletimizin tarihi şerefi vardır.

Muhterem Amasyalılar!

Memleketin her tarafında ateşli çalışmalar başladı. Türk vatanseverlerin gayretleriyle batı bölgelerimizde millî cepheler kuruldu. Güneyde Fransızlarla el birliği yapan Ermeniler'e karşı saldırmaya başladılar. Erzurum'da Ermeniler'e karşı mücadele başlamıştır. Amasyalılar... Ne duruyorsunuz, burada da mutlaka her türlü haklarımızı korumak için "müdafaa-i hukuk cemiyeti" kurmalıyız.

Amasyalılar!

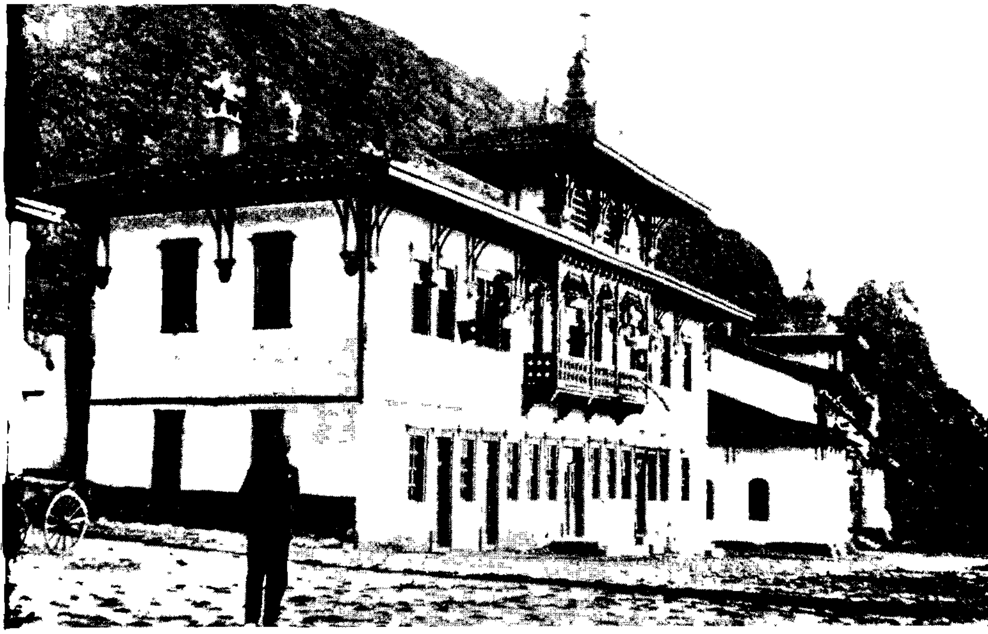
Düşmanların Samsun'dan yapacağı herhangi bir saldırı hareketine karşı ayaklarımıza çarıklarımızı çekerek, vatanı en son kıyısına kadar müdafaa edeceğiz. Allah milletimize mağlubiyeti gösterirse, bütün evlerimizi, mallarımızı ateşe vererek ve vatanı bir harabeye çevirerek boş bir çöl halinde düşmana bırakacağız.

Amasyalılar, buna hep beraber yemin edelim."

Mustafa Kemal'in konuşması bitiminde salonda bulunan Amasyalılar, "Emirlerinizi bekliyoruz, Paşam" diye bağırdılar. Bu coşku ile bütünleşen Amasyalılar'a da Mustafa Kemal: "Sağ olunuz Amasyalılar, elele verip çalışırsak zaferi kazanacağız ve ne olursa olsun, vatanı kurtaracağız,"[98] dedi.

Mustafa Kemal'in bu konuşmasını dikkatle dinleyen ve fikirlerine katılan Sultan Bayezid Camii Vaizi Abdurrahman Kâmil'in dikkatini çeken bir başka yönü daha vardı. Paşa'nın konuşmasında kullandığı Arapça ve Farsça kelimeleri yanlışsız ve dikkatlice kullanmış olması Kâmil Efendi'yi şaşırtmıştı. Bunun üzerine Kâmil Efendi, hayretini saklıyamamıştır. Etrafındakilere sessizce şunu söyler: "Bu paşa başka paşa... Bu paşa, bildiğiniz paşalardan değil."[99]

Günün yorgunluğu ve ilerlemiş saatlerden dolayı misafirlerin dinlenmeleri gerekliydi. Hükümet Konağından Saraydüzü Kışlası'nda kalmak üzere hareket edildi. Kışlada Müftü Tevfik Efendi, Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendi, Komiser İsmail, komiser Muavini Osman ve 5.Kafkas Fırkası Kumandanı Cemil Cahit hazır bulunduğu mecliste bir müddet daha memleket meseleleri üzerinde konuştular.



Amasya Genelgesi'nin kaleme alındığı Amasya Saraydüzü Kışlası

Sultan Bayezid Camii Vaizi Abdurrahman Kâmil Efendi müsaade isteyerek, yarınki Cuma vakti vaaz edeceği için erken gitmesinin gerektiğini söyledi. Mustafa Kemal ayağa kalktı, Hoca'nın elini öpmeye davrandı: "Yanınıza bir adam katayım, karanlıktır."

Hoca Kâmil: ***"Gözlerinizin ışığı beni götürür Paşam..."***

Mustafa Kemal ise biraz düşünceli, biraz da gelecek endişesini taşıdığını ifade ederek: "Baba bu işte muvaffak olmak da var, olmamakta var. İnşallah muvaffak olacağız. Eğer olamazsak bizi asarlar, kelle gider, ne dersin?"

Ayakta gitmek üzere olan Hoca Kâmil: "Oğul, sen ki genç yaşta başını vatan millet uğruna feda etmişsin, benim bu ihtiyar kelle de koy senin uğruna feda olsun".

Hiç beklemediği bu cevap karşısında hayretler içerisinde kalan Mustafa Kemal, Hoca Kâmil'in elini öptü[100].

Mustafa Kemal, komiser muavini Osman Efendi'nin yardımcı olmasını, eve kadar götürmesini istedi. Bunu takiben diğerleri de Müftünün müsaade istemesiyle beraber, Kışla'dan ayrıldılar.

Ev sahibi durumunda olanların Kışla'dan ayrılmalarıyla Miralay Kâzım, Başyaveri Cevat Abbas, Erkan-ı Harbiye Binbaşı Hüsrev, Mustafa Kemal ile aynı odada bir süre daha memleket meselelerine devam ettiler. Mustafa Kemal, İstanbul'a dönmesini isteyen Sadrazam Ferid Paşa'dan aldığı telgrafı bir kere daha arkadaşlarına okudu, sonra, "Buna en güzel cevabı, Müftü Efendi verdi" dedi[101].

Saraydüzü Kışlasında gece sbaha kadar uyumayan Mustafa Kemal, yapılacak işlerin planlamasından sonra, Cuma namazında Amasyalılara vatanın içinde bulunduğu durumu açıkça anlattıracktı. Havza'da uygulama olanağı bulamadığı bu konuşmayı daha ilk sohbetinde kandisinde güven uyandıran Vaiz

Abdurrahman Kâmil rahatlıkla yerine getirebilirdi. Kışlada bulunan Veysibeyzâde Nafiz'e kısa not halinde hazırladığı pusulayı verdi. Komiser muavini Osman ile Abdurrahman Kamil'in evine emaneti götüren Osman, Hoca'ya, söz konusu yazıyı verdi. Paşa Hazretlerinin ricasını anlatınca; yaşlı vaiz pusulayı aldı, yavaş yavaş okudu, durumu kavramıştı. Komiser muavini Osman'a döndü, kağıdı öptü, sonra da, "Başım gözüm üstüne," dedi[102].

13 Haziran 1919, Sultan Bayezıt Camii'nde Vaiz Abdurrahman Kâmil Cuma hutbesinde cemaata ülkenin kurtuluş yolunun "milletin azim ve kararında" olduğunu öğütleyecekti. Mustafa Kemal Cuma namazını Amasyalılar'la birlikte Sultan Bayezid Camii'nde kılmak ve halkın davranışlarını, tepkilerini yakından görmek için refakatindekilerle birlikte Saraydüzü Kışlasından ayrıldı. Cuma vaktine yakın saatlerde caminin avlusuna girdiler. Çanakkale kahramanı olarak tanınan Mustafa Kemal'i yakından görebilmek çabasıyla etraf meraklı gözlerle dolmuştu.

Müftü Hacı Hafız Tevfik , Paşa'nın ve arkadaşlarının, abdest almalarını sağlamak için şadırvanda uygun bir yer gösterdi. Abdestini alan Mustafa Kemal, bir ara Hoca Kâmil'e;

"Baba, hazırlandın mı?" diye sordu.

"Tamamdır oğul, tamamdır!" diyen Kâmil'in, etrafını saran Amasyalılar, misafirlerine yol açarken "Çanakkale kahramanı bu sarışın Paşaymış!" cümleleriyle hayret ve merakla bakıyorlardı. Cami bir hayli kalabalıktı. Çevre köylerden bile gelenler olmuştu[103].

İlk ve orta çağda olduğu gibi din adamı ön planda yer alıyordu. Devletin birçok işleri, özel rütbe ve ünvanlara sahip olan, din admlarının ellerinde bulunuyordu. Bu bakımdan din adamlarından büyük bir kısmının halife yanında yer almasını doğal görmek gerekir. Bir kısmı ise millî mücadeleyi candan desteklemiştir. Havza'da Sıtkı, Amasya'da Kâmil, Erzurum'da Raif, Denizli'de Ahmet Hulûsi, Ankara'da Rıfat efendileri millî mücadelenin öncüleri sayabiliriz. Müdafaayı Hukuk Cemiyeti subelerinin bir kısmının başında da din adamları vardı. Onlar halifeye karşı ayaklanma sözünü yalanlıyorlardı, Mustafa Kemal Paşa din admalarını kazanmak için her çareye başvuracaktır[104].

Din adamları hilafet ve saltanat makamını esaretten, vatanı düşman işgalinden kurtarmak istiyorlardı. Din adamlarıyla Mustafa Kemal arasında egemenliğin kimin tarafından kullanılacağı konusunda anlayış farkı vardı. Daha sonraları zaten bu fark çatışma değişkeni olacaktır.

Mustafa Kemal'e kendisinden önce camiye girmesi için Müftü Tevfik yol gösterdi. Bu haliyle Paşa'ya ve yüklenmiş olduğu göreve ne kadar önem verdiğini açıkça gösterdi. Telgraf memuru Abdurrahman Rahmi caminin içini şöyle anlatıyor: "İçeri girdiğim zaman, kenarda güçlükle bir yer bulabilmiştim. Herkesin bir tarafa, zaman, zaman bakmakta olduğunu gördüm. Mihraba yakın mahfele

ben de baktım. Hemen, Mustafa Kemal'in gelmiş olduğunu, hayretle gördüm. Halbuki, dışarıda birkaç süngülü nefer görmüş olamama rağmen, otomobiline rastlamamıştım. Henüz teşrif etmediklerini zannetmiştim. Dikkatli baktığım zaman, hemen arkasında birkaç subayı fark ettim."[105] Cuma namazından önce kürsüye çıkan Abdurrahman Kâmil Efendi, camide bulunanlara şöyle seslendi:

Muhterem Evlatlarım!..

Türk milletinin, Türk hakimiyetinin artık hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Madem ki milletimizin şerefi, hürriyeti, istiklâli tehlikeye düşmüştür, artık bu hükümetten bir iyilik ummak bence abestir. Şu andan itibaren Padişah olsun, isim ve unvanı ne olursa olsun hiçbir şahsın ve makamın önemi kalmamıştır. Tek çare halkımızın doğrudan doğruya hakimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır.

Asırlardan beri bunca şehidin aziz ruhları üzerinde tesis olunup bugünlere ulaşan, Devlet-i Osmani, Düvel-i Muazzamanın hainane emellerinin kurbanı olmuştur. Altı yüz yıldan beri devam eden hanedan-ı saltanat artık son günlerini yaşamaktadır. Türk milletinin bu felaketten kurtulması için, bütün Müslümanların birleşmesi vatan ve milleti sevenlerin fedakârane ve cansiperâne bir tavra ve harekete geçmesi lazımdır.

Vatan ve milletimizin müstevlilerin pençe-i kahrından halâs edecek teşebbüsata girişen, yüksek kumandan ve zabitanımızın sayine müzahir olmasını, Cenab-ı haktan hamdü senalarımızla niyaz ederiz.

İşte muhterem cemaat, bu gibi zevatı muhteremenin ve betahsis halen şu anda cemaat arasında olup, memleket ve milleti izmihali umumiden girdap-ı musibetten kurtarmak için ortaya atılmış bulunan, Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin arkasından gitmelidir."

Sultan Bayezid Camii'nin sağ tarafında oturup vaizi dinleyen Mustafa Kemal Paşa rahat bir nefes almıştır. Zira Havza'da yaptırma olanağı bulamadığı böyle konuşmayı Amasya'da Hoca Abdurrahman Kâmil başarmıştı. Hem de en açık dille. Cuma namazı sonu, "yanında müftü hafız Kâmil de vardı. Hemen oracıkta duran otomobile, müftüyü sağ tarafına almış olarak, yürüyerek geldi. Araba çalışıyordu. Paşa, Müftü Kamil efendiyi üstü açık arabasının sağ tarafına kadar getirdi, bir kolundan tutarak kendisinin oturduğu tarafa bırakarak, soluna geçti. Bu sırada Hayati sivil olan şoförün yanına geçmişti. Araba ve arkasındaki subayları taşıyan öteki araba, hareket edip, Saraydüzü'nün yolunu tuttuğu zaman bir çeşit şoktan kurtulan halk arkasından alkışı bastırmıştı[106]. Hoca'yı aynı yol üzerinde olan evine kadar götürdü[107].

İzmir'in Yunan işgalinin yol açtığı olumsuzluğu keşfeden Mustafa Kemal, Havza'daki deneyimden din adamlarının halk üzerindeki etkisini görmüş, Amasya'da rastladığı bu aydın ve yurtsever din adamlarıyla da günümüz terimiyle söylersek stratejik işbirliğine gitme akıllılığını göstermiştir.

13 Haziran 1919 Cuma günü Hoca Kâmil'in vaizinden sonra, Amasyalılar faaliyete geçtiler. İlk iş olarak, Mustafa Kemal bir gün öncesinde yaptığı konuşmasında Amasya'da da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını istemişti[108].

Bu isteği yerine getirilmek üzere çalışmalara başlanıldı. Başta Müftü ve ileri gelenler olmak üzere Cemiyetin kurulabilmesi için önce küçük bir toplantı yaptılar. Nüfuzlu ailelerin isim listesi hazırlanarak tek tek evlerinde ziyaret edilerek 14 Haziran (Ramazanın 16.günü) da Âtik-i Âli Mektebinde toplandılar. Kısa fikir alış verişinde bulunup, vatanın geleceği ve şu andaki durumu birkere daha gözden geçirildi. Toplantı devam ederken, okula Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları geldiler. Kuracakları cemiyetin ve cemiyette görev alacakların vatan ve milletin saadeti için faydalı çalışmalar vereceğine inandıklarını bildirdiler. Paşa da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin çalışma şeklini izah ettikten sonra, cemiyet içinde görev alacakların ve reisin seçilmesi işlemini gerçekleştirip, Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini fiilen kurmuş oldu[109].

Cemiyet başkanlığına getirilen Müftü Hacı Hafız Tevfik, ayağa kalkıp, Mustafa Kemal'in elini tutarak şöyle dedi: "Reislik vazifesini siz aziz muhterem Paşamıza muhabbetleriyle birlikte takdim etmekle şeref duyuyorum. Siz bizim ebedi reisimizsiniz"[110].

Kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin maddî yönden desteklenmesi gereği Abdurrahman Kâmil Efendi'nin biriktirdiği altınları "kırmızı bir mendil" içerisinde Mustafa Kemal'e sundu. Bu para Millî Mücadelenin ilk para yardımıdır[111]. Kurucu üyeler daha sonra birikimleriyle katkıda bulundular.

15 Haziran 1919... Amasya'daki millî mücadele hareketinin yeni yeni başlaması, halkın buna sahiplenmesi bir yana, Amasya postahanesinde görevli memurların, posta ve telgraf umum müdürü Refik Halit (Karay) tarafından görevlerine son verildiği bildirilir. Gösterilen gerekçe de, Mustafa Kemal Paşa'yı Amasya'da karşılama heyetinde görev almaları ve postahaneyi terketmeleridir.

Olay, postane müdürü tarafından iletilir. Mustafa Kemal, "Onlar azletti ise ben de sizlerin görevlerinize devam etmenizi istiyorum," dedi[112].

Postanede, durum şok etkisi yapmıştır. Posta Telgraf Umum Müdürlüğünün memurları görevlerine son verilmesine önceleri akıl sır erdiremezler. Üstelik, görevlerini Tokat Postanesinden gelecek olan memurlara terk etmeleri istenmektedir.

Bu ani işten el çektiren telgraf emri, memurların görevlerine son vermeye yetmeyecek, devreye giren Mustafa Kemal, bu emrin hemen geri alınması için Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğünü arayarak, Tokat'taki görevli memurların da Amasya'da görev yapamayacağını bildirir.

Gelişen bu olayları, Amasya Posta ve Telgrafhanesinde memuriyette bulunan Abdurrahman Rahmi şöyle anlatıyor[113]:

"Görevden alınmamızı, Mustafa Kemal'e iletmek üzere müdürümüz Mehmet Ali Bey Saraydüzü Kışlası'na gitti. Müdürümüz dönüşünde olayları şu şekilde anlattı:

"Mustafa Kemal Paşa hazretlerine çok önemli bir hususu arz etmeye geldiğimi yaverleri Cevat Abbas Bey'e söyledim. Kabul buyurdular, ama nasıl başla-

yacağımı bilemiyordum. Sonra kendimi topladım, dudaklarım titriyordu. Bir gayretle söze başladım... 'Efendim, paşa hazretleri, dün gece yarısı umum Müdürümüz Refik Halit Bey makina başına teşrif ederek, Zat-ı devletlerinin Amasya'ya geldiklerini ve bizim ne yaptığımızı sordu, cevaben zât-ı devletlerini karşılamaya gittiğimizi beyan etmem üzerine, sinirlenerek bundan sonra, emirlerinizi yerine getiremeyeceğimizi ve şu andan itibaren de, işten el çektirildiğimizi, emir buyurdular. Bir de gazaba geldiler. Mustafa Kemal Paşa Saltanat-ı Osmani menfaatine uygun olmayan davranış içine girmiştir. Nasıl onu karşılamaya gidebilirsiniz? Şu andan itibaren, siz de dahil, Amasya Postahanesindeki memurlar azledilmiştir. Ayrıca hakkınızda takibatta açılacaktır. Tokat Posta Müdürlüğü'ne şimdi emir veriyorum, oradan gönderilecek memurlara vazifelerinizi, duraksamadan devredin,' dediler."

Mehmet Ali Bey devamla:

"Paşa Hazretleri, yeşil çuhalı bir masanın arkasında oturuyordu. Oda genişti. Perdeler, yarı örtülü olduğu için, içeri oldukça loştu. Ben konuyu önüme bakarak anlatıyordum. Masanın bir kenarında kahve fincanı duruyordu. Göz ucu ile onu arada beni dinlerken yudumladığını fark ediyordum. Sözlerimi bitirdikten sonra, yüzüne baktım, cevap bekliyordum. Başı açıktı. Kaşlarını çattı ve sağ elini bana doğru uzatarak:

'Telgrafçı arkadaşlarına selamlarımı söyle. Ben vazifelerine devamlarını istiyorum! Tokat'tan gelecek olanlar postahaneye sokulmayacaklardır.' Dedi.

"Ben ne yapacağımı şaşırmıştım. Kalkıp elini öpecektim. Kapıya doğru geri geri çıkarken, bir kelime daha ilave etti: Müsterih olun!"[114]

Böylece Mustafa Kemal ile Posta Telgraf Umum Müdürü Refik Halit arasındaki ipler iyice kopacaktır.

Mustafa Kemal halkla olağanüstü bir beceriyle iletişim kurmayı becermiştir. Bunda hiç kuşkusuz Çanakkale'nin efsaneye dönüşen ünü çok önemli bir etkendir. Bundan yararlanıp, duyulan hayranlığı güvene döünüştürmeyi başarmıştır. İkinci büyük başarısı da telgrafla haberleşmeyi yirmidört saate yayarak, neredeyse her dakika başı bir telgraf çekmiş, böylece gelişmelerden anında hem haberdar olmuş hem de karşı tarafları bilgilendirerek onların da uyanık kalmalarını sağlamıştır. Kırım Savaşı (1753-1756) ilk kez savaş muhabirinin kullanıldığı, Birinci Körfez Harekâtı da ilk kez televizyon kanalının 24 saat canlı yapıp bir propaganda aracı olarak dünya kamuoyunu bilgilendirme, yönlendirme ve aynı zamanda dezenformasyon yayma platformu haline getirilmiştir. Mustafa Kemal de halkı onları işin farkında olmadan cemiyetler kurdurarak, mitingler yaptırarak mücadelenin asli unsurları haline getirmiş; ve Cuma namazlarında hocaları koşullandırarak da baskı grubu oluşturmayı başarmıştır. Kongreler öncesi ülkenin her yanındaki ordu komutanlarıyla, yerel yöneticileri diri ve umutlu tutabilmek için stratejik bir mücadele unsuru olarak kullandığı 'telgraf-

hane' Saraydüzü Kışlası'na oldukça uzaktır, aynı zamanda da İstanbul ile köprüler atılmıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal Kışla içinde bir telgrafhane kurulması hususunda emir verir. Amasya'da kaldığı süre içinde de özel telgrafçı olarak da Amasya telgrafhanesinde memuriyette bulunan Abdurrahman Rahmi, özenle seçilmiştir. Güvenilir, genç ve çalışkandır.

Kışla'da kurulan telgrafhane memur Rahmi tarafından şöyle anlatılmaktadır:

"Artık Saraydüzü'nde Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhında idim. Mustafa Kemal Paşa, birkaç adım ötede, geniş bir odada çalışıyor, onun bitişiğinde yatıyordu. Kapısında devamlı nöbetçi vardı. Benim bulunduğum odadan, dışarısı görülüyor, özellikle gürültülü çalışan *Ford* arabasının gidiş, gelişlerini takip edebiliyordum. Odanın içerisinde, bir iki sandalye, birkaç masa, masaların birinde sahra telefonu, diğeri üzerinde bir alıcı-verici telgraf makinesi ve bir röleden ibaret tam teşekküllü küçük bir telgrafhane görüntüsü vardı. Yaver Hayati, Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı emir ve tebliğlerin metinlerini getiriyor, ben de onları üzerindeki mercilere keşide ediyordum. Hayati'nin de, eski Türkçe yazısı çok güzeldi. Paşa hazretlerinin hazırladığı metinlerin redaksiyonunu Hayati yapıyordu. Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin el yazısını, bir vesile ile tanımıştım."[115]

Savunma Bakanı Şevket Turgut imzalı bir telgraf geliyordu. Bu telgrafta Mustafa Kemal'in İstanbul'a geri çağrılış nedeni yazılıydı: "İstanbul'a davetiniz, Hükümet-i Seniye'nin kararı neticesidir. 15 Haziran 1919". Artık İstanbul'la gemileri yakmanın kaçınılmaz olduğu açıkça ortaya çıkmıştı.

Kurtuluş Savaşı'nı zafere ulaştıran önemli etken olan telgraf ağı yaratılan zorluklara, İstanbul'un emriyle İtilafçı müdürlerin hatları kesmelerine karşın nasıl işliyordu: "İstanbul'u Kastamonu merkezi üzerinden temin edebiliyorduk. Kastamonu da İstanbul'u kolay kolay bağlamıyordu. Emir subayı Hayati, bazen, olağandışı bir sinirlilikle Paşa hazretlerinin İstanbul'la ille de irtibat kurulmasını istediğini bildiriyor, ben de bütün gayretime karşı, merkeze rica ve hatta yalvarmalarıma rağmen, temin edemiyordum. Nihayet Kastamonu merkezindeki meslektaşlarımla kurduğum özel ilişki ile, gerçeği öğrenmiştim. Hemen durumu Hayati'ye aktardım. Kastamonu müdürünün Ferit Bey isminde biri olduğunu ve İtilafçılardan bulunduğunu Amasya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul ile haberleşmesine engel olunmasını memurlarına emir verdiğini söyledim..."[116]

Bu olay yeni değildi. Çok sıkça yapılıyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal sertleşerek müdahale etme gereği duyar: "Çocuğum, İstanbul'u bağlamayan bize müşkülat çıkaran Kastamonu merkezi memurlarının isimlerini al, Hayati Bey'e ver."[117] Bu emrin verilemsinden kısa bir süre sonra kuvvacılar Kastamonu postanesini basacaklar, itilafcı memurlar tasfiye edilerek yerlerine Mustafa Kemal'in emirlerine uyacak olan kişiler yerleştirlecekti.

Güçlük çıkaran merkezlerin yanısra kolaylık sağlayan merkezler de vardı. Bunlardan birisi Çorum'du. İstanbul'a bağlantıyı Kastamonu merkezi veriyordu, ama onu da Çorum sağlıyordu. Çorum müdürü Hafız Muhittin namında bir kişiydi. O da İttihatçı idi. Mustafa Kemal Paşa taraftarıydı. Bu taraftarlığı, Paşa'ya hayranlığa varacak kadardı."[118]

Kışlada kurulan telgrafhane tüm engellemelere karşın gece sabaha kadar dur durak demeden çalışıyordu. Günde bazen yetmiş, seksen telgrafın çekildiği Saraydüzü'nde telgrafhane kurulmasının ana nedeni, Padişahla doğrudan iletişim kurup gerektiğinde telgraf başına davet edilerek, kendisiyle aracısız ve hızlı konuşmayı sağlamak düşüncesiydi. Mustafa Kemal bu iletişimi kurmayı denedi ancak Padişah kabul edip telgraf başına gelmedi, araya Mabeyn Başkâtibini sokmayı tercih etti. Telgraf memuru Abdurrahman Rahmi'nin ifadesine göre, Mustafa Kemal ilk kez hiddetlenerek, "Mankafa mı bu herifler?"[119] dedi. En dikkat edilen bir konu da şifreli telgraflardaki güvenlikti. Araya istasyon girmeden gizli gizlilik dereceli telgrafların doğrudan muhatabına ulaşması gerekiyordu. Hem bu konuda hem de aralıksız ve dinlencesiz mesai harcanmasında telgrafçıların insanüstü çabalarına tanık olundu. Hiç abartsız, eğer yurtsever ve davaya inanmış telgrafçılar olmasaydı Mustafa Kemal bu denli başarılı olamazdı diyebiliriz. Bazen günde"Mustafa Kemal Paşa'nın gün geçtikçe genişlettiği teşkilat ve muhtelif birlik ve kumandanlarala devamlı, canlı tuttuğu irtibat ve memleketin her tarafında kurulmaya başlayan Kuva-i Milliye arasındaki iletişim, halk tarafından yabancı devletlere karşı çekilen, yüzlerce protestonameler, iş hacmini tahminlerin üzerinde, kat, kat artırmış, bu da telgrafçıların çok büyük fedakârlıklarını, özel çabalarını gerektirmiştir."[120]

Edirne'deki Cafer Tayyar Paşa'ya bir telgraf gönderilir. Bunun içeriği ileride Amasya tamimi olarak yayınlanacak olan metnin özüdür.

> Millî bağımsızlığımızı boğan ve vatanın parçalanmasını hazırlayan İtilaf devletlerinin uygulamaları ve merkezi hükümetin de eşir ve aciz vaziyeti malumunuzdur. Milletin mukadderatını bu nitelikte bir hükümete teslim etmek maazallah çöküşe boyun eğmek demektir. Bütün Anadolu halkı millî bağımzılığımızı kurtarmak için baştan aşağı tek vücut bir duruma getirilmiş ve istisnasız bütün kumanda heyetleri ve arkadaşlarımız yüksek bir fedakârlıkla ortak karar almışlardır. Vali ve mutasarrıfların hemen hepsi de bu halka etrafına alınmıştır. Bu yüce hedef için Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyeti'nin kapsamlı adı kabul edilmiştir. 18 Haziran 1919)[121]

Mustafa Kemal'in ilk kez bağımsızlık amacı elde edilinceye kadar milletle birlikte özverili çalışacağına mukaddesatı adına yemin ettiğine ve bunu da yurdun her yanına ilettiğine dair bilgilendirmesine tanık oluyoruz.

Bu telgrafın asıl önemli kısmı ilk Sivas'ta bir ulusal kongrenin toplanacağı haberinin veriliyor oluşudur: "...Trakya Cemiyeti ve Edirne Vilayeti Müdafaa-i

Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile de el ele vermek ve bütün Anadolu ve Trakya Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetlerini birleştirmek ve bütütn Anadolu ve Rumeli vilayetlerinin delegelerinden oluşan kuvvetli bir merkezi heyet kurmak kararı alındı. Bu heyetin İstanbul'un denetiminden ve yabancı devletlerin nüfuz ve etkisinden tamamıyla uzak kalacak ve millî sedayı gür bir sesle dünyaya duturacak şekilde Anadolu'nun merkezinde ve en uygun olarak Sivas'ta toplanması uygun görülmüştür..." Diğer bir dikkat çekici husus, Trakya bölgesinin de ülke bütünlüğünden ayrı düşünülemeyeceğini bir kez daha teyit etmesidir. Çünkü mütareke döneminde Edirne'de kurulmuş olan Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hedeflerinden biri, eğer İstanbul'daki hükümet, özellikle Doğu Trakya bölgesini koruyamazsa buradaki Türk varlığını korumak üzere geçici bir hükümet kurma düşüncesi idi. Bu belge ile Trakya halkına da gereken güvence verilmiş, oraların da ülke bütünlüğü içerisinde düşünüldüğü mesajı ciddî bir şekilde ulaştırılmıştır[122].

Belki Edirne'deki kolordu mensuplarının moralini sağlamak tutmak amacıyla, Cafer Tayyar'a çektiği bu telgrafta *"İngiliz himayesinde bağımsız bir Kürdistan kurulması hakkındaki İngiliz propagandası ve bunun taraftarları da bertaraf edildi"* diyor, ama *Kurtuluş Savaşı* süresince ortaya çıkacak iç isyanlarda yanıldığını görecekti.

İngilizlerin Kürt devleti kurulması amacıyla içeride etnik kimlikleri kışkırtması yanısıra Amerikalılar da boş durmuyordu. Erzurum'a 19 Haziran'da çektirdiği bir telgrafta verilen istihbarat bilgisine göre: *"...Amerikalı Miss Suckot adındaki bir kadın Diyarbekir'den Silvan'a giderek Beşiri kazasına dönmüştür. Adı geçen, dolaştığı Ermeni köylerinde Ermeni nüfus miktarı hakkında araştırma yapmaktadır."*[123]

Bu dönemde bir tek Bolşeviklerin İngiliz birlikleriyle Kafkasya'da çarpışmaları ve Ermenileri kabul etmedikleri haberleri Amasya'da biraz olsun umut doğmasına yol açmıştır. O kadar ki bunu *"...genel dünya vaziyeti Türk milletinin kurtuluş ve bağımsızlığı lehinedir"*[124], şeklinde yorumlayıp telgrafla 17.Kolordu komutanı Bekir Sami'ye (Günsav) gönderecektir.

20 Haziran 1919 Mustafa Kemal'in ve beraberinde bulunanların Amasya'da geçirdikleri ikinci Cuma.

Mustafa Kemal birkaç gün önceden, yine Abdurrahman Kâmil'den Cuma namazında vaaz vermesini istemesi memnunlukla karşılanmış, hatta o gün gelecek köylü vatandaşlarında hazır bulunabileceği bir mitingin tertib edeileceğini söylemişti. Bu görevi de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine vermişti. Cuma günü çevre köylerden de çok sayıda katılımcı geldi. Önce Mustafa Kemal konuştu:

"...bir hiddeti milliye [milletçe duyulan tepki, e.m.] ile bu geçirilen felaket önlenebilir. Ancak bununla geleceğimizde refah yolu açılabilir."[125]

Ardından da Abdurrahman Kâmil konuştu: "...yegâne kurtuluş çaresi, halkımızın doğrudan doğruya hakimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır. Sonuç olarak işte size Hazret-i Ömer gibi bir başbuğ diye Mustafa Kemal Paşa'yı gösteriyoruz."[126]

Mustafa Kemal'e dönerek konuştu: "Muhterem Paşa hazretleri, şu görmüş olduğunuz Türk evlatlarının heyet-i umumiyesi başta ben olmak üzere şu andan itibaren size biat etmiş bulunmaktayız, vatan ve milletimizin refah yolunu buluncaya kadar sizlerle elbirliği yapacaklarına söz veriyoruz"[127]. Böylece Mustafa Kemal baştan beri halkın kendisinin bu mücadeleye imanla ve inançla sarılmasına uğraştığına değmişti.

KUMANDANLAR AMASYA'DA TOPLANIYOR

Kurtuluş Savaşı'nın 'ilk beşler' olarak bilinen komutanlarının Amasya buluşması mücadelenin en kritik kısımdır. Neden? Çünkü hem kumandanlar ve kadro bu kentte toplanıyor hem de 'Amasya Genelgesi' kaleme alınarak yayınlanıyor. Ali Fuat Cebesoy'un "Mukaddes İttifak" diye nitelediği bu genelge, Kurtuluş Savaşının yol haritası ya da başka bir deyimle bazı biyografların ve siyasi tarihçilerin saptamasıyla strateji belgesidir[128]. Fakat şu da unutulmamalıdır, bu genelgenin habercisi 18 Haziran'da Edirne'ye Cafer Tayyar'a çekilen telgraftır.

Rauf ve İbrahim Süreyya, Ankara'ya Ali Fuat'ın yanına gittiler ve Mustafa Kemal'in Samsun'a vardığını burada öğrendiler. Rauf, Ali Fuat'a, Mustafa Kemal'e üstü kapalı bir telgraf çekip Ankara'ya vardıklarını ve Paşa'nın yanına gelmek istediklerini bildirmesini istedi[129]. O da Havza'ya bir telgraf çekti. Fakat gelmek isteyenlerin kimler olduklarını açıkça yazmamıştı, Mustafa Kemal de meraklanmış ama isimlerini açıkça sormaya da çekinmişti.

Bu gizlilik Mustafa Kemal'in canını çok sıkmış olmalı ki, Söylev'de bunu dile getirmişitir: *Daha Havza'da bulunduğum sırada, Ankara'da bulunan 20.Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'dan bir kapalı tel aldım. Bu tel,* 'Tanıdığınız bir kişi kimi arkadaşlarla İstanbul'dan buraya gelmiştir. Ne yapmalarını buyuruyorsunuz?' *anlamında idi. Sanki bir bilmeceyi andıran bu tel, beni hem pek çok ilgilendirdi, hem de şaşırttı. Söz konusu kişiyi tanıyorum. Benden ne yapacağını soruyor. Ankara'da arkadaşım olan güvenilir bir komutanın yanında. Tel de kapalı teldir. O halde neden adını kapalı olarak bile yazdırmaktan çekiniyor? Epeyce düşündüm. Anlar gibi oldum. Kestirebilir ki bilmece çözmekle uğraşacak zamanım yoktu. Ama, Fuat Paşa'yı yakından görmek; bölgeleri, çevreleri, düşünceleri üzerinde görüşmek bence çok istenilir bir şeydi. Bu bilmeceli telin uyandırdığı düşünceyle kendisine şu ricada bulundum:* 'Ankara'dan ayrıldığınızı belli etmeyecek biçimde gereken düzenlemeleri yaptıktan sonra ad ve kılık değiştirerek birkaç gün için ivedilikle yanıma geliniz. İstanbul'dan gelen arkadaşları da birlikte getiriniz.'

Gerçekten, Fuat Paşa dediğim gibi Havza'ya doğru yola çıkar. Ama, bazı zorlayıcı nedenlerden dolayı, hemen Havza'dan ayrılıp Amasya'ya gitmem gerekmişti. Fuat Paşa, Havza yolunda durumu anlar ve Amasya'ya yönelir. İşte böylece 21/22 Haziran'da Amasya'da yanımda bulunuyor. Adı, kapalı telde bildirilmeyen kişi de Rauf Bey idi.

Rauf Bey gerçekten İstanbul'dan çıkmak gereğini duymuş ve çıkmış; ama benim yanıma gelmedi. Arkadaşı olan 56.Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey'le buluşmak istemiş ve İzmir savaş boyuna daha yakın bir yerde daha etkili ve daha yararlı olacağını sanarak Bandırma-Akhisar yoluyla Manisa bölgesine gitmiş. Gittiği yerde, halkın işgücünü yitik, durumu öldürücü ve korkunç görmüş. Hemen adını değiştirerek oradan Ödemiş, Nazilli, Afyonkarahisar üzerinden Aziziye-Sivrihisar yoluyla ve araba ile de Ankara'ya Fuat Paşa'nın yanına gelmiş ve bana başvurmuş. Pek güzel ama, adını saklayarak beni üzmenin anlamı var mıydı?

Mustafa Kemal Ali Fuat'a yine de yanıt gönderdi:

Sizinle ve yanınızdaki arkadaşınızla birlikte görüşme teklifiniz fevkalade mühim ve elzemdir. Benzin yokluğu beni buraya bağlamıştır. Osmancık'a kadar zahmet ve fedakârlığı göze aldıktan sonra Havza'ya kadar yolunuzu uzatmanızı ve mümkünse yarın yola çıkmanızı hassaten rica ederim. Hareketiniz ve ne zaman Havza'ya vasıl olabileceğinizin bildirilmesini makine başında bekliyorum, Refet ve Hamit beyleri de davet edeceğim. Osmancık'ta kesin ihtiyaç olmadıkça zatı âlinizin de hüviyetiniz hakkında kimseye bilgi vermemenizi uygun görüyorum.

Mustafa Kemal'in isteği üzerine heyetin hareketi gizli tutulacaktır. Ali Fuat bu nedenle Ankara Valisi Muhittin Paşa'ya kıtaları teftiş için birkaç günlüğüne kentten ayrılacağını ve gittiği yerler hakkında yerine vekil bıraktığı Yarbay Mahmut (24.Tümen komutanı) kendisine bilgi vereceğini söylemekle yetinmiştir. İngilizler ise ticaretle o kadar meşgul idiler ki, herhangi bir şekilde ses çıkartmadılar[130].

20 Haziran 1919 sabahı Kışla'da Cevat Abbas'a telefonda, 20.Kolordu yaveri üsteğmen İdris tarafından, Ali Fuat'ın ve konuklarının Havza'nın 12 kilometre güneyinde ve Havza –Amasya yolunun üzerinde bir noktada müfettiş paşa hazretlerinin emirlerini bekledikleri haberi veriliyordu.

Telefondan ayrılmaması ricasıyla yaver İdris'i telefonda bekleten Cevat Abbas, Mustafa Kemal'e durumu arz eder. Mustafa Kemal de cevaben: "Vakit geçirmeden Amasya'ya hareket etsinler. Sen de bizim otomobillerden birine bin. Aynı istikamete hareket et. Nerede rastlarsan Fuat Paşa'yı, Rauf ve Süreyya Beyleri bizim otomobile al getir,"[131] talimatını verdi.

Bu emir talimatı telefonda bekleyen yaver İdris'e hemen ileten Cevat Abbas, otomobiller içinden daha az arıza yapanını seçerek yola koyuldu. Amasya'dan oldukça güneyde ve Vehip Paşa değirmenleri denen yerde Ali Fuat ve arkadaşlarıyla karşılaştı. Amasya'ya akşam başlarken dönüldü.

General Ali Fuat er kıyafeti içindedir. Kahraman, gürbüz bir er görünümündedir. Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, İbrahim Süreyya, Yüzbaşı Osman Tufan, yedek subay Recep Zühtü, Maliye Müfettişi Arif Bey, Yaver İdris Bey ve Hintli yedek subay Abdurrahman Amasya'ya girdiler.

Ali Fuat Paşa'nın sağladığı iki otomobille Ankara'dan gelen İbrahim Süreyya ve Rauf Amasya'da Mustafa Kemal'le birlikte Refet ve yeni Mutasarrıf Hamit de katılır. Mustafa Kemal, karşısında İbrahim Süreyya, Rauf ile Ali Fuat Paşa'yı görünce çok sevinmiş ve eski dostlarıyla sarmaş dolaş oldu[132].

Başta Mustafa Kemal olmak üzere, Amasyalıların candan tezahuratıyla karşılandılar. Merasim cidden parlaktı. Karşılamaya hemen hemen tüm kasaba halkı gelmişti. Otomobillerden indiklerinde Mustafa Kemal hepsinin ellerini teker teker sıktı. Ve Ali Fuat'a hitaben şunları söyledi: "Sizleri zahmete soktuk; fakat buluşmamız çok iyi oldu."[133]

Mustafa Kemal'in yanında elinden tuttuğu bir hoca vardı. Kucaklaşmadan önce şöyle tanıttı: "Amasya Müftüsü Hoca Tevfik Efendi Hazretleri... yalnız uhrevi değil, millî dava yolunda da bizlere rehberlik ediyor. Müftü Efendi ve arkadaşlarının yarattığı olumlu hava ve imkânlar içinde tasarladığımız planlara burada huzur ve güvenle devam edebiliriz."[134] Bu cümle konuklarla Müftü'nün daha da candan kucaklaşmasına yol açtı.

Ekip birlikte Mustafa Kemal'in kaldığı Saraydüzü kışlasına gitti. Akşamüstü olmuştur. Ramazan ayıdır. Kimi büyük toplantı salonuna girerken kimi de dışarıda oyalanmaktadır. Bunlardan birisi olan İbrahim Süreyya Mustafa Kemal'e "Bana bir emriniz var mı?" diye sorduğunda, "Güvenliği sağlamanızı isterim," dedi[135].

İbrahim Süreyya hemen üzerine bir elbise uydurdu, not tutmak, emirleri kaydetmek ve Nazmi Bey'in verdiği paranın hesabını tutmak için bir defter aldı; geçici olarak edindikleri askerî kıyafetleri Ali Fuat Paşa'nın yaverine iade etti.

Mustafa Kemal, Ankara'dan gelen misafirleriyle içeri girip oturdu, onlara birer kahve söyledi. Bazıları oruçluydu kabul etmedi, kimisi de içeceğini söyledi. Ali Fuat'in Hatıralarına göre aralarında şöyle bir konuşma geçer: "Paşam, Ege bölgesinde tetkik ve temaslarını yapan Rauf Bey Ankara'ya geldiğinde, siz henüz Samsun'daydınız. Hatırlayacağınız gibi, telgrafla haberleştik ve Havza'da buluşmayı kararlaştırdık. Biz de Havza'ya geldik, ama sizin oradan ayrılıp Amasya'ya geçtiğinizi öğrendik. Bizi beklediğinize dair notunuzu aldık. Geceyi Boğaz'daki un değirmenlerinin çarkları altında geçirdik."

"Sizlerin haberiniz yok. Beni, İstanbul'a geri çağırdılar, ben de, yazışmalarla zaman kazandım. Öte yandan Merzifon'da bulunan İngiliz birliğinin her an ani bir baskın ile Çeltik Boğaz'ı ve Havza'yı işgali söz konusuydu. Bu nedenle, ani bir kararla Havza'yı terk ettim. Bu nedenle sizleri haberdar edemedim. Yarın da Samsun'dan Albay Refet gelip bize katılacak."

İbrahim Süreyya, geldikleri zaman çevrelerini sarıp Mustafa Kemal'e ilgi gösteren gençlere yaklaştı ve aralarında askerlik yapmış olanların durumunu sordu. Kendilerini belli edenlere, şunu söyledi: "Hemen evinizdeki silahlarınızı alıp gelin, buranın güvenliğini sağlamakla görevlisiniz...Onbaşılar ve çavuşlar ile birlikte vazife paylaşacaksınız" Yaşları daha küçük ve silahsız olanları da görev alanı içine almayı ihmal etmedi; onlara, silahlı dairenin dışındaki ikinci halkayı teşkil edeceklerini,düşman bildikleri kişiler veya şüphe uyandıran gruplar yaklaşırsa, silahlı görevlilere haber ulaştırmakla yükümlü olduklarını anlattı ve sonra çektiği "marş marş"la hepsini yerlerine yolladı[136].

Silahlarını alıp gelen gençleri, çavuşlarla birlikte toplantının yapıldığı binanın çevresindeki kilit noktalara yerleştirip binaya girdi. Mustafa Kemal Paşa'ya başıyla bir işaret vererek, emrinin yerine getirildiğini bildirdi. İbrahim Süreyya'nın ağzından tek kelime çıkmadığı halde, Paşa istenilenin yapıldığını anladı.

Mustafa Kemal içerdekilere Samsun'a çıkışından itibaren yaşadıklarını anlatıyordu... Merzifon'daki İngiliz müfrezesenin Havza'ya saldırabileceğini söyleyince, Ali Fuat söze girdi: "Burada da aynı tehlike her an karşımıza çıkabilir. Buranın güvenliği sağlandı mı? Ben bir bakayım".

"Merak buyurmayın o iş tamam"

Mustafa Kemal Ali Fuat'ı sakinleştirmek istemiştir, ama o ısrarla sormaya devam eder: "Kim ilgilendi?"

"İbrahim Süreyya Bey ilgileniyor o işle"

Ali Fuat bunun üzerine söylenmeye başlar: "O bir sivil adam, askerlikten ne anlar. Karargâh savunması için ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğini nereden bilecek? Ona bu iş verilir mi, güvenilir mi hiç!..."

Ali Fuat'ın güvensizliği İbrahim Süreyya'yı üzmüştür.

Bunu gören Mustafa Kemal, ayağa kalkmış olan Ali Fuat'a oturmasını söyleyip: "Paşam, İbrahim Süreyya Bey askerlik bilgisini Derne'de benim komuta ettiğim birliklerde kazanmıştır. Sonra, Gelibolu'da mutasarrıfken Anafartalar, Kemalyeri karargâhlarına gide gele de askerî tecrübelerden geçmiştir. O işini bilir, müsterih olun"

Ali Fuat, "Gene de ben gidip bir bakayım," diye odadan ayrıldı, az sonra döndüğünde alınan güvenlik önlemlerini yeterli bulduğunu İbrahim Süreyya'ya bakarak açıkladı[137].

Mustafa Kemal iftar yemeğinden sonra Ali Fuat ve Rauf Bey'le baş başa kaldı. Bu odaya, karanlık oda denmektedir. Az güneş gördüğünden daima gölge ve serin olmaktadır. Akşamları da beyaz fanuslu, yuvarlak fitilli iki gaz lambasının ışıklarıyla aydınlatılmaktadır. Onlarla durum değerlendirmesini paylaştı. "Anadolu'ya geleli bir ay olduğunu, bu süre içinde bütün orduların birlikleriyle ilişki ve bağlantı kurulduğunu ve halkın da elden geldiğince aydınlatılarak uyarılmış olduğunu, düşüncesinin bütün yurtta yayılmaya başladığının, işlerin artık

bir komutan kimliğiyle yürütüp, yönetileceğinin, İstanbul'a gitmemekle birlikte, millî cemiyetleri kurmaya ve millî mücadeleyi devam ettirdiğine göre, bundan başka ve özellikle uyulmaya karar verildiği girişim ve yürütümlerin bir an önce kişisel olmak durumundan çıkarılmasının bütün milletin birlik beraberliğini sağlayacak ve yansıtacak bir cemiyet adına yapılmasının çok gerekli olduğunu, bunun için de dört maddelik bir bildiri hazırladığını anlattı."

Saraydüzü Kışlası'nda bu görüşmeler yapılırken konuşmaların sonuna doğru, gece 23 sularında "bir tesadüf eseri" Albay Refet bu seçkin topluluğa, Samsun'dan gelerek katıldı.

Mustafa Kemal Söylev'de anlatıyor: "*Diğer taraftan, üçüncü Kolordu Kumandanım olup, Samsun Mutasarrıflığına bıraktığım Refet Bey'i, artık Sivas'a kolordu merkezine göndermek istiyordum. Birkaç defa gelmesi için emir vermiştim. Mülhakata çıkmış, emirlerime cevap bile alamıyordum. Nihayet o'da bir tesadüf eseri o gün gelmişti.*" Refet Bey'in bir rastlantı sonucu da olsa bu gruba katılmış olması, alınmış olan kararların bütün vatanın kurtuluşa gidecek yola atılan adımlarda bir tempo tutulacaktı. Rütbesi ve kişiliğle birlikte alınan kararlarda isim ve imzasının bulunması ayrı bir ağırlık verecekti.

Çalışmalar sabahın ilk ışıklarına kadar devam eder.

21 Haziran 1919, görüşmelerde rehberlik edecek maddeler, Mustafa Kemal tarafından ele alınmış, dün üzerinde bazı görüşmeler yapılarak son şekli verilmişti. Alınan kararlar tekrar gözden geçirilecekti. Çoğaltılması istenilen mektuplar da bitmek üzereydi. Metin son şeklini aldıktan sonra Rauf Bey bunun Müftü Efendiye de okunmasını, fikirlerinin alınmasını teklif etti. Mustafa Kemal, Rauf Bey'in bu düşüncesini uygun buldu. Ancak Müftü Tevfik Efendi görüşmeler sırasında bulunmadığından, geldikten sonra kararların bildirilmesi fikri üzerinde anlaşıldı. Durumu Refet açıkladı: "Müftü Efendi güveç getireceğini söylemişti. Kendisi ya yemeğe veya daha sonra gelir". Bu uyarısından kısa bir süre sonra ayrı ayrı üç büyük güveçle geldi. Birisi tavuklu, diğeri koyun etiyle, üçüncüsü de keçi etiyle fırına verilmişti. Müftü ile bir dostluk kurmuş olan Refet Paşa adına, her üç güveç üzerine Müftü tarafından ithaf edilmiş bir pusula iliştirilmişti. Bunun nedeni bir gün önce et ve güveç konusu üzerinde Refet Bey ile söyleşirken; "Size yarın takdim edeyim, tecrübeyi kendiniz yapınız," demiş ve beldenin meşhur fırın güvecini üç ayrı et ile yaptırmıştı.

Refet, "keçi etinin dokunmasından endişe ettiğini" söylemişti, Müftü de, "Amasya toprağında yetişen hiçbir maddenin bu beldeyi sevenlere dokunmayacığı" cevabını vermiş, buna rağmen dikkatli bir nezaketle üç ayrı etten yaptırmıştı.

Akşam üzeri iftara yakın Kışla'ya gelen Müftüye karşı saygılarını iletip, değerli görüşlerinden faydalanmak istediklerini belirttiler. Erzurum'daki Kâzım

Karabekir Paşa'nın istediği yönde değişiklik yapılan beyanname metni müftüye okundu. Dikkatle dinleyen müftü, beyannameyi tasvip ettiğini "uygundur" diyerek belirtti.

21-22 Haziran 1919 gecesi saat 21.00, millî mücadelenin felsefesinin tam bağımsızlık üzerine kurulu felsefesinin artık stratejiye dönüştürülerek, uygulama metni olarak kaleme alınıp, telgrafların susmadığı yurdun her yanına yayılan bir belgenin tescilinin başlangıcıdır.

Mustafa Kemal, yaveri Cevat Abbas'a "kalem kağıt alsın gelsin" emrini gönderdi. General Ali Fuat Cebesoy, güler yüzüyle bu emri kendisine tebliğ etti. Ali Fuat da Ankara ile telgraf başında meşgul olmaya başladı. Cevat Abbas odadaki büyücek yuvarlak masasına yerleşti. Bir an için etrafa göz gezdirdi. Rauf, Albay Refet, Albay Kâzım Dirik, Binbaşı Refik, Binbaşı Hüsrev, Mustafa Kemal'in kurtuluş eserini dinlemek için hareketsiz duruyorlardı. Gözlerinde derin dikkat ve büyük merak uyanmıştı[138].

Bu derin anlamlı sessizlik içinde Cevat Abbas, Mustafa Kemal'in kuvvetli çektiği sigarasından bıraktığı bol dumanlarının gaz lambalarının fanusları üzerinde önce kuvvetle yığıldığını fakat yayıldıkça zayıfladığına dalmıştı. Fakat ne düşündüğünü kendisi de bilmiyordu. Emredici uyarıyla irkildi.

Mustafa Kemal: "Yaz bakalım!..."

Odadaki herkes bir anda düşüncelerinden sıyrıldılar; Cevat Abbas da hareketlendi.

1. Yurdun bütünlüğü vatanın bağımsızlığı tehlikededir.
2. Merkez hükümet yüklendiği sorumluluğun gereğini yerine getirememektedir.
3. Ulusun bağımsızlığını yine ulusun kesin kararı ve direnişi kurtaracaktır.
4. Ulusun durumunu ve davranışını göz önünde tutmak ve haklarını dile getirip bütün dünyaya duyurmak için her türlü etkiden ve denetimden kurtulmuş ulusal bir kurulun varlığı çok gereklidir.
5. Anadolu'nun her yönden en güvenli yeri olan Sivas'ta millî bir kongrenin tez elden toplanması kararlaştırılmıştır.
6. Bunun için bütün illerin her sancağından, halkın güvenini kazanmış üç delegenin olabildiğince çabuk yetişmek üzere hemen yola çıkarılması gerekmektedir.
7. Herhangi bir kötü durumla karşılaşılabileceği düşünülerek bu iş, ulusal bir sır gibi tutulmalı ve delegeler gereken yerlere kimliklerini gizleyerek gelmelidir.
8. Doğu illeri adına 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kurultay toplanacaktır. O güne değin öteki il delegeleri de Sivas'a ulaşabilirlerse Erzurum kongresinin üyeleri de Sivas'ta yapılacak genel toplantıya katılmak üzere yola çıkarlar.

Görüyorsunuz ki bu yazdırdıklarım, çoktan vermiş ve dört gün önce Trakya'ya bildirmiş olduğum bir kararın Anadolu'ya da genelge ile bildirilmesinden başka bir şey değildir. Bu kararın 21/22 Haziran 1919 gecesi, karanlık bir odada alınmış korkunç ve gizemli yeni bir karar olmadığı kolaylıkla anlaşılır sanırım[139]. Yukarıda fiziki görünümünü anlattığım bu karanlık oda betimlemesi şe-

hir efsanesine dönüştürülmüştü, Mustafa Kemal de alay ederek buna gönderme yapmıştır.

Bu direktif, bütün askerî birliklere ve belediye başkanlarına iletilmesi kaydıyla sona ermişti. Odada bulunan herkes her cümleyi sevinç ve takdir gülüşleriyle karşılamıştı. "Hayırlı olsun. Allah muvaffakıyet versin," içten dilekleri sunuldu.

Mustafa Kemal, Cevat Abbas'a hitaben şunu söyledi: "Arkadaşlara ver imza buyursunlar!"

General Ali Fuat direktif yazılırken dışarıda Ankara ile yazışmalarla meşguldü. Mustafa Kemal kendisini çağırttı: "Hamdolsun işlerimiz tamamlandı. Burada bulunmayıpta kararlarımıza iştirakini temin eylediğimiz arkadaşlarla da muhabere ederek mutabakatı efkâr hasıl olduğunu gördük. Öyle ise şimdi kararlarımızı imzalayabiliriz," deyince Ali Fuat hemen imzaladı. Oysa, Rauf , nezaketle ve tevazu göstererek; "Henüz misafiriniz bulunuyorum. Onun için kendimde bir salahiyet; göremiyorum."

Bu yanıta karşılık olarak da Mustafa Kemal: "Memleketin tanınmış bir evladısınız. Yazdığımız, yeni bir tarihin vesikasında imzanız bulunmalıdır" der demez Rauf imza atmıştır. Albay Refet çekingen durmaktaydı, Ali Fuat'a dönerek sordu: "Kongrenin icabında bir hükümet teşkil edeceği anlaşılıyor. Acaba siz de böyle mi anlıyorsunuz?"

"Evet, kongrenin bir şeyi tetkik ve müzakere ettikten sonra milletin hürriyeti ve istiklâlini temin maksadıyle bir hükümet tesisi de lâzım geliyorsa bunu yapabileceğini ben de anlıyorum."

Albay Refet yanıtında: "Bunu ancak açık bir tartışmadan sonra yapabiliriz. Ben itiraz ettim, çünkü bundaki niyeti anladım."

Ali Fuat Albay Refet'in sırtını okşayarak demişti ki:

"Teorik konuşmayı bırak, Refet. İmzanı at."

Ali Fuat'ın yanıtı üzerine Refet itiraz etmedi. Mustafa Kemal'in uzattığı genelgenin altına imza attı. Herhalde, bu meselede, ikna edilmesi en güç olan kimse Refet olmuştu. Refet'in gayet tenkitçi, kurnaz ve aynı zamanda ihtilalci ve son derece cesur bir tarafı vardı[140]. Sonuçta belli belirsiz de olsa Refet imzasını atmıştı.

Mustafa Kemal, Refet'in bu tavrına yani tereddüt içinde imzalamasına çok kızmıştır. Söylev'de şöyle anlatmaktadır: *Öte yandan, Üçüncü Kolordu Komutanım olup Samsun Mutasarrıflığında bıraktığım Refet Bey'i artık Sivas'a, Kolordu merkezine göndermek istiyordum. Birkaç kez, gelmesi için emir vermiştim. Bölgesinde geziye çıkmış. Emirlerime bile karşılık alamıyordum. En son, o da bir rastlantıyla, o gün gelmişti.*

Şimdi imza işine gelelim: Ben müsveddenin yeni gelen arkadaşlarca da imzalanmasını istedim. O sırada Rauf ve Refet Beyler benim odamda, Fuat Paşa başka bir odada bulunuyorlardı.

Rauf Bey, konuk olduğundan bu müsveddeye imza koymak için kendinde bir ilgi ve yetki görmediğini, incelikle söyledi. Bunun bir tarihsel anı değerinde olduğunu ileri sürerek imza etmesini söyledim. Bunun üzerine imza etti.

Refet Bey imzadan çekindi ve böyle bir kongre toplamaktaki amaç ve yararı anlayamadığını söyledi.

İstanbul'dan beri yanımda getirdiğim bu arkadaşın -tuttuğumuz yola göre- anlaşılması pek kolay olan bir işte böyle düşünüş ve duyuşu bana çok acı geldi. Fuat Paşa'yı çağırttım. Paşa, düşüncemi anlayınca hemen imza etti. Fuat Paşa'ya Refet Bey'in çekinmesi nedenini anlayamadığımı söyledim. Fuat Paşa Refet Bey'i biraz sıkı sorgulayınca, Refet Bey müsveddeyi eline alarak kendine özgü bir işaret koydu. Öyle bir işaret ki bunu bu müsveddede bulmak biraz zordur. Buyurun, merak eden inceleyebilir.

Mustafa Kemal' e göre, gereksiz gibi görülebilen bu açıklama, sonraki yıllar ve olaylarla ilgili bazı karanlık noktaları aydınlatmaya yarar düşüncesiyle yapılmıştır.

Sabahattin Selek *Anadolu İhtilali* adlı kitabında, Refet'in çekingenliği ve sonrasını şöyle yorumlar: "Görev kabul edilip, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Anadolu'ya gelmesi isteksiz bir şekilde de olsa 'Amasya Kararlarına' imza koyması Albay Refet'i Kuvay-ı Milliye liderleri arasına sokmuştur. Hükümete karşı olmaya pek hevesli görünmediği daha Kolordunun başına gelmeden belli oldu. Fakat bir kez ok yaydan çıkmıştır. Bir hayli düşünmüş olmasına rağmen, geri dönemezdi."

MUSTAFA KEMAL'İN BIÇAK SIRTINDA YOLCULUĞU

25 Haziran'a kadar Amasya'da kalan Mustafa Kemal, gece yarısı, yaveri Cevat Abbas'ı çağırdı ve"Yarın sabah karanlıkta Amasya'dan güneye hareket edeceğiz," dedi. Menzilin ilk durağı Tokat olacaktı. Mustafa Kemal'in Samsun ve Amasya civarındaki görüşmelerinden kuşkulanan İçişleri Bakanı Ali Kemal bir genelge yayınladı. Buna göre onun artık hiçbir resmi görev ve unvanı olmadığı belirtiliyordu. Devlet görevlilerinin kendisiyle temas kurmaması talimatını içeren bu genelgeye göre: "*Mustafa Kemal Paşa büyük bir asker olmakla birlikte günün siyasetini pek bilmediği için, olağanüstü sayılacak vatanseverlik ve gayretine rağmen, yeni görevinde asla başarılı olamadı. İngiliz Olağanüstü Temsilcisinin istek ve ısrarıyla görevden alındı; bundan sonra yaptıkları ve yazdıkları ile de bu kusurlarını daha çok açığa vurdu... Ayrıca, bu önemli ve tehlikeli günlerde memur, halk, her Osmanlı'ya düşen en büyük görev, barış konferansınca geleceğimiz üzerinde karar verilirken ve beş yıldır yaptığımız deliliklerin hesapları görülürken, artık aklımızı başımıza devşirdiğimizi göstermek, akıllıca ve tedbirlice davranışları benimsemek, parti, mezhep, ırk ayrılıklarını gözetmeksizin her ferdin hayatını, malını, ırzını koruyarak, medenî dünyanın gözünde bu memleketi bir daha lekelememek değil midir?*"

İçişleri Bakanı, Mustafa Kemal'in görevine son verip onu İstanbul'a geri getirtmenin Genelkurmay'ın işi olduğunu belirtmeyi de ihmal etmedi. Bu şifreli genelgeden Mustafa Kemal'in haberdar oluşu Sivas'a varış tarihi olan 27 Haziran 1919'dur. Ali Kemal, 23 Haziran tarihli bu genelgesiyle hem düşmanlara hem de padişaha karşı önemli bir görev yerine getirmiştir. Kendisi de 26 Haziran'da istifa etmiştir. Mustafa Kemal olan biteni çok sonra öğrenmiştir.

Amasya'dayken tam doğrulatamadığı bazı duyumlar alan Mustafa Kemal, olası tehlikeye karşı bazı subay ve erlerden oluşan atlı bir koruma birliği oluşturdu.

5.Tümen komutanı ve kurmay heyetiyle gizli bir toplantı yapıp güvenlik önlemlerini kararlaştırdılar. Buna göre: "5.Tümen komutanı, tümeninin seçkin

subay ve erlerinden oluşmuş, oldukça kuvvetli bir atlı piyade birliğini hemen o geceden başlayarak hızla kuracaktı. Mustafa Kemal, 26 Haziran sabahı karanlıkta arkadaşlarıyla birlikte otomobille Tokat'a hareket edecekti. Birlik kurulur kurulmaz, Tokat üzerinden Sivas'a doğru sevk edilecek ve Mustafa Kemal'le bağlantı kurmaya çalışacaktı. Hareketi, hiçbir yere telgrafla bildirilmeyecek ve elden geldiği kadar Amasya'da da açıklanmayacaktır".

Albay Kâzım ile Binbaşı Hüsrev'in bindiği otomobil altı kez yan yattı. Turhal'a kadar bir saat yayan yürüdüler. Boğucu bir sıcak vardı. Zile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri Mustafa Kemal'i karşılamaya gelmişler. Genel durum ve ulusal görev üzerinde görüşüldü. Tokat'tan gönderilen otomobille gece yarısına doğru ancak gelebildiler. Anadolu'da yaya gezinti yapmalarının ne denli yararlı olduğunun farkına vardılar. Eski Osmanlı padişahlarının kıyafet değiştirerek halkın arasında dolaşma öykülerinin boşa olmadığını tartıştılar. Otomobil şöyle dursun at arabası ile yapılan gezide bile asıl halkla, saf köylü, cefakâr, zavallı Türk kadını ile yüz yüze gelinemiyormuş, bunu farkettiler. Turhal'a zorunlu olarak yaya geldiler. Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin adını bile duymamış zavallı köylü kadınların kimisinin Sarı Osman'ını, kimisinin Karayağız Mehmed'ini sormaları Mustafa Kemal ve arkadaşlarını çok üzmüştü. Bir kadın: "Efendi, torunum dört sene evvel Sarıkamış muharebesine gitmişti. Haber yok". Öbürü "Efendi, oğlum İngilizlerle Arabistan taraflarında muharebe ediyordu. Hiçbir nişan yok." diyordu. Ortada devlet ve örgütlenme kalmamıştı ki şan ve şeref meydanında yaşamlarını feda eden çocukların akıbetlerini zamanında analarına bildirsin. Bir kadın bahçesindeki ağaçları göstererek "Ahmed'im gittiği zaman bu ağaçları kendisi dikmişti. Şimdi meyve veriyor. Acaba gelip bu meyvelerden yiyecek mi?" diye ağlayan bir yürekle soruyordu[141].

Mustafa Kemal, 26 Haziran'da Tokat'a resmi makamlardan habersiz olarak gitti. Burada hiçbir merasim yapılmayacaktı. Fakat öyle olmadı. Kasabanın giriş yerinde, kıyafetleri biribirini tutmayan 20 kadar askerin başında (galiba) bir binbaşı beklemektedir. Mustafa Kemal hemen otomobili durdurur. İner. Ama durum biraz kuşkuludur 'Bize karşı çıkan bu binbaşı, acaba bizi tevkif için mi, yoksa karşılamak için mi bekliyor?'. Biraz tereddütle, biraz ihtiyatla yaklaşır. Binbaşı ilerler: "Paşam, hoş geldiniz. Ben askerlik Şubesi Reisi... 19 nefer, bir çavuş, iki izinli emrinizdedir..."

Mustafa Kemal'in karşısındakine belli etmediği tedirginliği sürerken, ast üstünü askerce selamladı. Tehlike atlatılmış görünüyordu. Binbaşının elini sıktı fakat kafasındaki sorulara yanıt aramaktaydı. Buraya geleceğini kimseye haber vermemişti. O halde bu karşılama nereden çıkmıştı? Bu sorunun yanıtı ne yazık ki anılarda bulunamadı. Doğruca askerlik şubesine indi. Habersiz gelişini duyan belediye reisi ve üyeler ile kentin ileri gelenleri kendisini ziyarete gel-

diler. Mustafa Kemal bunlarla kısa bir görüşme yaptı. "Belediye'de bir toplantı yapalım, kentin ileri gelenleriyle görüşmek istiyorum."

Gelindiği gece kasabanın ileri gelenleriyle toplantı yapıldı. Durum değerlendirildi. Toplantıda bulunanlardan avukat Ali Bey hatıratında burada görüşülen sorunlar hakkında şunu anlatıyor: "Yirmi kişi kadardık. Mustafa Kemal Paşa, maiyetinde bazı zâtlarla birlikteb geldi ve herkesi selamlayarak bir iskemleye oturdu. Paşa, o akşam bize, memleketin genel durumu ve kurtuluş yolları hakkında hiç unutamayacağımız şu açıklamayı yaptı: Hiçbir savunma aracına sahip olmasak bile, dişimiz ve tırnağımızla, zayıf ve dermansız kolumuzla mücadele ederek şeref ve haysiyetimizi, namusumuzu müdafaa etmeyi zorunlu görüyorum. Tarih, bize vatan uğrunda canını, malını esirgemeyen milletlerin asla ölmediklerini, hâlâ yaşadıklarını göstermektedir. Ben hayatımı hiçbir zaman milletimden üstün görmedim ve görmeyeceğim. Her an memleket için şerefimle ölmeğe hazırım."[142]

Bazı din adamları kurtuluş mücadelesine destek verirken, bazıları da umutları kıran tavır takınmıştır. Bunlardan birisinin tavrı da Tokat'ta görülür. Müftü, Mustafa Kemal'in konuşmasına karşılık: "Elimizde üç buçuk millet kaldı, bunu da böyle kırdırmayalım" deyince, hemen karşılığını almıştır: "Halkın bu kötü düşüncelerle zehirlenmemesi gerekir.." Toplantıda bulunanlara göre Mustafa Kemal'in bu cevabıyla birlikte alkış kopmuştur.[143]

Ertesi gün 20 kişilik grup hazırlanmıştı. Mustafa Kemal de yanında beş kişilik bir heyetle gitti. Köşede bir sandalye vardı, selam verip oraya oturdu. Ülkenin içinde bulunduğu durumu ve çıkış yollarını anlatmaya başladı.

> Hiçbir savunma aracına ve aygıtına sahip olmasak bile, dişimiz, tırnağımızla, zayıf ve dermansız kolumuzla mücadele ederek şeref ve haysiyetimizi, namusumuzu savunmayı zorunlu görüyorum. Tarih, bize vatan uğrunda canını, malını esirgemiyen milletrlerin asla ölmediklerini, hâlâ yaşadıklarını göstermektedir. Ben hayatımı, hiçbir zaman milletimizden üstün görmedim ve görmiyeceğim. Her an memleket için şerefimle ölmeğe hazırım!...

Bu ateşli konuşma orada bulunan herkesi derinden etkiledi. Bu arada Tokat telgrafhanesini kontrol altına aldırmıştı. 26 Haziran gecesini Tokat'ta uykusuz geçirdi. Kuşkular, belirsizlikler ve yarın ne olacağı, neyle karşılaşılacağı bilinmeyen bir gecedir bu... 27 Haziran sabahı erkenden Sivas'a hareket etti. Otomobille Tokat-Sivas arası altı saattir.

Sivas'ta Pusu...

Sivas Valisi Reşit Paşa'ya (II. Meşrutiyet 1908'in ilanı sırasında Serez Mutasarrıfı olan o dönemde Mabeyn'e çektiği telgrafla İttihatçı yurtsever olarak

tanınan koca sakallı Reşit Paşa) aynı gün iki telgraf gelmiştir. Bunlardan birisi Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'ta bir kongre açılacağını, ötekisi de İçişleri bakanı Ali Kemal'in Mustafa Kemal'le yazışmayı bile yasaklayan telgrafı. Vali Mustafa Kemal'i hem haklı hem de güçlü görmekle birlikte, henüz bir karara varmış değildi. Her ikisine de yanıt vermemişken, Sivas'a Ali Galip adında birisi geldi.

İçişleri Bakanı'nın talimatı uyarınca İstanbul'dan Elazığ (o günkü adıyla Harput) valisi olarak emekli kurmay yarbay Ali Galip, on adamıyla birlikte Sivas'a gelmişti. Son Meclis seçiminde İttihat ve Terakki'ye rağmen Kayseri'den bağımsız milletvekili seçilip İstanbul'a gitmeyi başarmıştı. Kendisi söylemese bile Hürriyet ve İtilafçı olduğu anlaşılıyordu. Vali'nin dikkatini çeken özelliği çok konuşması oldu. Konuşma içeriği övünmek ve İttihat Terakki'ye küfür etmekten ibaretti[144].

"Aman Paşam, ben İstanbul'dayken Mustafa Kemal Paşa'nın azli gündemdeydi. Hatta, yüce divana sevki de düşünülüyordu. Resmi bir işaret var mı?"

Vali İçişleri Bakanı'nın telgrafını kendisine gösterdi. Dikkatle okudu, tuhaf bir bakışla Vali'yi tepeden tırnağa süzdükten sonra, sordu:

"Ne yapmak fikrindesiniz?"

Vali, zor duyulur sesle karşılık verdi: "Hiç!" Komşu vilayetin valisi olan bu kişi tarafından jurnalleneceğini anlayıp, hemen toparlandı: "Bakanlık bize sadece, o zatın azledildiğini ve kendisiyle temastan uzak durmamızı bildiriyor. Hatta, İstanbul'a getirilmesinin Harbiye Nezaretine ait olduğunu da bildiriyordu. O halde ne bizce ne de sizce yapılacak bir işlem olmasa gerek."

Ali Galip, yerinden fırladı; sol elinin baş parmağını, yeleğinin koltuk kesimine geçirdi:

> Muhterem Paşa hazretleri, her vazife üst makamlardan tebliğ edilmez...Çok kere hadiselerin gidişinden , vazifeler ortaya çıkar. Mustafa Kemal Paşa meselesi de o cinstendir. Çünkü bu zat, her idare memurunu kendi şahsıyla ilgilendirecek ve devlet çıkarı açısından hareketleri ve sözünü kuşkulu gösterecek takımındandır. Nitekim, İçişleri Bakanı da onun bu durumunu saptayıp size bildirmiştir. Siz nasıl olur da, bu durumun gereğini yerine getirmeye müsamaha edersiniz?

Ali Galip, Mustafa Kemal'in polis, jandarma ve gerekirse asker kuvvetiyle hemen tutuklanıp İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini Sivas Valisi'ne buyuruyordu. Oysa yaklaşık otuz beş gündür Anadolu'da olan Mustafa Kemal'e halkın ve yerel örgütlerin inanç ve imanının farkında olan 1908 İhtilalinde Şemsi Paşa'nın öldürülüşünü bilen Reşit Paşa bu işin kolay olmayacağını hatta olanaksız olduğunu biliyordu ve karşısındakine de anlatmanın bir yolu olmalı diye düşünüyordu.

Fakat ağzını açmadan odaya Hürriyet ve İtilaf Partisi Başkanı Halit ile Belediye Başkanı Zihni Efendi, girdi. Reşit Paşa yeni gelenleri tanıştırınca Ali Galip gevrek gevrek güldü.

"Beyefendiyle otelde tanışmıştım. Buraya teşrifleri de nimet oldu. Kendisini tartışmamıza hakem yapalım."

İki vali arasında geçen konuşmayı uzun uzun anlattı. Ayyaşlığıyla tanınan Halit'in, İçişleri balanlığından gelen telgraftan haberi yoktu. Ali Galip'ten müjdeyi alır almaz böbürlendi. Ona göre İstanbul kendisinin gönderdiği ihbar mektubuna göre bir karar almıştı. Sivas valisi tutuklama konusundaki çekimserliğini kanıtlarıyla ortaya koyunca odada kızılca kıyamet koptu. Reşit Paşa, küstahça vatan hainliğiyle itham edildi. Aralarındaki tartışma sert oldu. Reşit Paşa vali olarak ağırlığını koyunca, sonunda üç kişi odayı terk etmek zorunda kaldı.

Bu grup çıkarken, önde eşraftan Emir Paşa olmak üzere dört kişilik bir başka grup içeri girdi. İlk sordukları soru: "Mustafa Kemal Paşa azledildi mi?" oldu. Vali yanıtı düşünmeden verdi: "Bilmiyorum!" Gerçekten de bilmiyor muydu yoksa o an aniden çıkmış bir ifade miydi? Eğer bilmiyorsa, bunda bir tuhaflık var, çünkü genelge içişleri bakanlığından çıkmış. Gerçekten bilmiyorsa, içişleri bakanlığından çıkmayıp, Sivas valisini yanıltmak ve harekete geçirmek üzere uydurulmuş bir belgedir.

Emir Paşa'nın karşılığı valiyi allak bullak etti: "Siz bilmiyorsunuz amma halk biliyor. Hattâ sizin gibi henüz bu işi duymayanlar varsa duysunlar diye duvarlara ilanlar yapıştırılıyor".

Valinin verdiği talimat uyarınca polis duvarlara yapıştırılan afişleri aradı ama bulamadı. Yapıştıranlar ne düşündüyse hemen yırtıp çıkarmışlardı.

Bu can sıkıcı olayların hızla oluşu, valiye içişleri bakanlığından gelen telgrafı çevre il ve ilçelere gönderilmesini unutturmuştu. Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın azli haberi Tokat, Amasya, Şebinkarahisar valileriyle, yirmiden fazla kaymakama duyurulmamış oldu. Tüm bu olaylar 24 Haziran 1919 tarihinde yaşandı.

27 Haziran... Sivas valisinin makam Odası

Mustafa Kemal'i tutuklatmak isteyen ekip Sivas valisini tahrik etmektedirler, ama çok güvendikleri içişleri bakanı istifa etmiştir. Bundan haberleri olamayan grup yüksek perdeden konuşmaya devam etmekteler. İki komşu ilin valisi arasındaki tutuklarsın tutuklayamam tartışması sürerken, ilin telgrafçısı elinde Mustafa Kemal imzalı telgrafla odaya girer.

> Sivas Valisi Reşit Paşa Hazretlerine
>
> Şimdi Tokat'tan Sivas'a yönelerek hareket ettiğimi ve zatı devletleri ile tanışma imkânının tahakkuk etmek üzere bulunmasından dolayı samimi surette duygulandığımı arz ederim.
>
> Üçüncü Ordu Müfettişi
> Mustafa Kemal

İmza azledildiği bildirilen Mustafa Kemal Paşa'dan resmi sıfatla geliyordu. Vali şaşırdı kaldı, acaba içişleri bakanı Ali Kemal kendi kendine mi bu azil yalanını uydurup, gerçekmiş gibi telgraf çektirmişti? Telgrafın hemen ertesinde istifasının nedeni bu muydu?

Telgrafı Ali Galip'e uzattı. "Buyrun, okuyun. Sonra da kalkın, tertibat alın, üçüncü ordu müfettişini yakalayın."

Ali Galip, mahçup ve muzdarip telgrafa bir daha baktı, hayretle ve dikkatle satırları okuyordu, saatine baktı; "Geliyor değil, geliyor değil, gelmiş. Sivas'a hemen hemen girmiş. Çünkü telgrafın çekiliş saati üzerinden altı saat geçmiş!"

Reşit Paşa bu ayrıntıyı farketmemişti, telgrafı alıp dikkatlice bir kez daha okudu. Elazığ valisine: "Ben Paşa'yı karşılamaya gideceğim. İsterseniz siz, Halit Bey'in temin edeceği kuvvetle kendisini tevkif ediniz."

Ali Galip, çaresizlik içinde, başını kaldırıp: "Onunla Harput'ta karşılaşsaydık, dediğimi mutlak yapardım, ancak burada sorumluluk size aittir!..."

Reşit Paşa, Mustafa Kemal'in daha önceden istihbarat toplaması için Sivas'a gönderdiği İbrahim Tali'yi davet ettirip telgrafı gösterdi . O da haberi olduğunu belli eden bir işaret yaptı.

27 Haziran sabahı Sivas'a yolculuk

Mustafa Kemal, Sivas valisine yukarıda okuduğumuz içerikte, Tokat'tan Sivas'a hareket ettiğini bildirir açık bir telgraf yazdı. İmzada "ordu müfettişliği" unvanını kullandı.

Telgrafta bile bile çıkış saatini yazdırmamıştı. Fakat, bu telgrafın, yola çıkışından altı saat sonra çekilmesini ve o zaman kadar Sivas'a hiçbir şekilde bilgi verilmemesini sağlayacak önlemleri de almayı ihmal etmemişti.

Saat 9.15'te hareket ederek 12'ye doğru Yenihan kasabasına vardılar. Yıldızhan yöresindeki kükürtlü kapılcalara da girdiler. O tarihte, her yıl beş altı yüz aile Tokat ve Sivas'tan kür yapmak için buraya gelirlermiş, fakat banyolar berbat, harap durumdaydı[145].

Sivas valisinin odası

Valiyle konuşurken İbrahim Tali sordu: "Karşılamaya çıkacak mısınız?"

> Tabii. Yalnız vilayet erkânını, Paşa'nın gelişinden haberdar edebilmek ve onları karşılamaya çıkarmak için biraz vakit kazanmak lâzım. Sizden çok rica ederim. Nümune çiftliğine teşrif buyurunuz. Mustafa Kemal Paşa henüz oraya gelmemişse kendisini bekleyiniz. Bizler gelinceye kadar da çiftlikte istirahat ediniz. Şöyle derlice topluca karşılamaya çıkmazsak ayıp olur.

Sivas'ta Mustafa Kemal'i Sağlık Başkanı hazırlık ve örgütlenme yapmak için buraya daha önce gönderilmiş olan doktor albay İbrahim Tali (Öngören) karşıladı. Numune çiftliği yöresinde Heyet'i karşılayan İbrahim Tali Sivas'ın durumunu anlattı. Ve, 'Valinin de geleceğini, halkın karşılamaya katılacağını bildirdi. Görevinin Mustafa Kemal'i burada biraz oyalamak olduğunu' söyleyince, Mustafa Kemal hemen ayağa kalktı, "Çabuk otomobillere ve Sivas'a!" dedi. Valinin planlamasına göre; geridekilere hazırlanmak, araba, at bulup karşılamaya çıkmak fırsatı verebilmek için Paşa'nın 'en az bir saat' çiftlikte kalması gerekiyordu.

Oysa Mustafa Kemal'in düşündüğü şuydu: "Karşılama töreni yapacağız diye Tali Bey'i aldatmış olabilirler ve gerçekte aksi bir tertip yapmak için zaman kazanmak isteyebilirlerdi". Otomobillere binmek üzere iken bir otomobil göründü. İçinde Sivas valisi vardı. Otomobil durdu. Sakalı sivriltilmiş uzun sakallı vali Reşit Paşa Albay Refet'le birlikte geldi.

Reşit Paşa: "Efendim birkaç dakika daha istirahat buyurulmaz mı?" diye söze başladı. Mustafa Kemal'in yanıtı: "Yarım dakika bile istirahata ihtiyacım yoktur. Derhal yola çıkacağız ve siz de yanıma buyurunuz" oldu.

"Efendim," dedi vali, "Sizin yanınıza Rauf Bey binsin, ben kendi otomobilimle de gelirim"

Mustafa Kemal kararlı ve buyurgan bir sesle, "Hayır, hayır!" dedi. "Olmaz yanıma geliniz!"

Bu basit önlem suikastı önlemeye dönük güvenlik amacıyla alınmıştı. Vali çok gücenmişti ama belli etmemeye çalışarak, konuşmayı farklı yöne çekmeye çabaladıysa da Mustafa Kemal sert bir sesle: "Sen, onu bunu bırak da, Sivas'ta yapılan hazırlıkları anlat: Beni tevkif etmek için kaç kişi bulabildin ve bunları nerede pusuya yatırdın?"

Valinin şaşkınlığı sürerken o devam etti: "Ali Galip'le yaptığınız konuşmalardan haberdarım. Fakat beni Nümune çiftliğinde alıkoymak için İbrahim Tali Bey'i görevlendirişinizden, şahsen de aynı teklifte bulunuşuzdan kuşkulandım. Ali Galip'in sizi de kendine uydurmuş olmasına ihtimal verdim. Sizi otomobilime alışım da, bu şüphe yüzündendir. Yanımda rehine gibisiniz. Şayet bir pusu varsa sizin, belki de benden önce kurban gitmeniz kaçınılmazdır!"

Vali'nin gözleri yaşarıyordu, Mustafa Kemal gülümseyerek devam etti: "Tedbir iyi şeydir. Size de tavsiye ederim ve bu macerayı unutmamanızı isterim!"

Sivas kentine girerken, caddenin iki tarafı büyük bir kalabalıkla dolmuş, askerî birlikler tören düzenini almış bulunuyordu. Otomobillerden indiler. Mustafa Kemal yürüyerek askeri ve halkı selamladı.

Bu karşılama töreni, Sivas halkının ve bu kentte bulunan subay ve askerlerin ona ne kadar bağlı ve sevgi dolu olduğunun kanıtıydı.



Mustafa Kemal Sıvas'ta (1919)

Bundan sonra, doğruca Kolordu Komutanlık binasına gitti ve hemen maiyeti ile birlikte Ali Galip'i ve onun yardakçısı olduklarını anladığı fesatçıları getirtti. Bunlar Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucularından Kâtipzade Hakkı ile arkadaşlarıydı. Bu ekibin Ali Galip ile görüşerek "İttihatçıların aynı oyunu oynamadıkları ne malûm?" dedikleri daha önce İbrahim Tali tarafından söylenmişti.

Mustafa Kemal, kaşları çatık ve çehresi asık bir durumda onları kabul etti. Bir süre ayakta tuttu, sonra oturmalarını emretti. Açtı ağzını yumdu gözünü, bu hakaret sağanağı yirmi dakika sürdü. Sonra, elinde tuttuğu iri taneli tesbihi, yanıbaşındaki sehpaya attı:

"Size, daha ağır muamelede bulunabilirdim. Emekli bir asker olduğunuza hürmet gösterip bu kadarla yetiniyorum. Şu kadar ki, aklınızı başınıza almaz; haddinizi bilmez, dilinizi de kısmazsanız, âkibetiniz vahim olur. Haydi, buyrun, yerinize gidin! Derin derin düşünün! Harput'a mı gitmek, geri İstanbul'a mı dönmek lâzım olduğunu kararlaştırın. Yalnız şunu unutmayın ki, Anadolu'da sizin gibilerinin ve efendilerinizin düdüğü ötmez; ötemez."

Ali Galip, karşılaştığı kötü davranıştan sonra, İstanbul'a döneceği tahmin edilirken 'ona bildirecek bazı gizli şeyleri olduğunu' söyleyerek, gece yalnız olarak yanına geldi. Mustafa Kemal de kabul etti. "Davranışlarının dış görünüşüne önem vermemesini rica ile, Elazığ valiliğini kabul ederek gelmekten amacının, onun yolunda hizmet etmek olduğunu ve Sivas'ta kalışının onunla buluşup direktif almak isteğine dayandığını" açıklayıp, çeşitli kanıtlar sunmaya gayret etti. Aslında sabaha kadar aralıksız konuşarak bunu başardığı söylenebilir[146]. Çünkü Harput'a gidip Vali olarak göreve başlamasına izin verilmiştir. Bunca yaşadıklarına karşın Mustafa Kemal'in Emekli Yarbay Ali Galip'i bağışlamasına yol açan kişi Hüsrev Gerede'dir.

Sivas'tan hareket...

İçişleri Bakanı Ali Kemal 26 Haziran'da istifasını padişaha ve başbakana sunmuş, "resmî görevinden çekilmekle birlikte özel olarak hizmet edeceğini ve bağlılıktan ayrılmayacağını" yazısına eklemişti. Padişah, buna karşılık: "beni büsbütün yalnız bırakmayacağına güveniyorum bağlılığınız bana büyük umut ve teselli vermiştir. Saray her dakika size açıktır. Refik Bey'le (Karay) işbirliği yapmaktan ayrılmayınız," gibi okşayıcı sözler söylüyor[147].

Sivas'ta yapılacak işler hakkında talimat verdikten sonra en önemli konu Erzurum'da toplanacak olan kongreye katılmaktı. Bu kongreyi Mustafa Kemal çok önemli görüyordu. Yunanlıların İzmir'i işgali doğudaki Türklerin de gözünü çok korkutmuştu. Günün birinde doğuda Ermenilerin işgali altına

girebilirdi. Bunu hızla önlemek inancıyla, Erzurumlular her tarafa genelgeler göndererek kongreye katılımcılarını çağırmışlardı. Mustafa Kemal bu kongreye seçilmiş üye sıfatıyla değil bir gözlemci olarak gidiyordu.

Sivas'tan ayrılmadan önce, Vilâyet Encümeni üyesi Hamdi ve arkadaşları askerî dairede ziyaret ettiler. Geceyarısını geçmişti. Aynı zamanda Ramazan Bayramını arifesiydi. Kendisini ziyaret gelen heyete: "Milletin muzaheretine istinaden çalışacağız. Memleketi bu vaziyetten kurtaracağız."

Sivas'ta hiç uyumadan 28 Haziran sabahında bayramın ilk günü saat beşte, Erzurum'a hareket ettiler.

Dipnotlar

1 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* cilt:1,s.245; Sadi Borak, Ata ve İstanbul, s.150

2 Nezih Uzel, *Atatürk'e Nasıl Vize Verdim?,* Selis Kitaplar, İstanbul, 2008, s.128-129

3 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi,* s.294-295'den aktaran kaynak: Erol Mütercimler, *Bu Vatan Böyle Kurtuldu,* Alfa Yayınları, s.178

4 *Samsun Yolculuğu Hakkında Yeni Bir Sav*

5 19 Mayıs 1989 tarihli Hürriyet gazetesi

6 Bandırma vapuru ve Bandırma'nın personeli hakkında daha geniş ve tam bilgi için bakılacak kaynak: Erol Mütercimler, *Bu Vatan Böyle Kurtuldu,* s.179-182

7 Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Atatürk ve Yakın Tarihimize İlişkin Görüşmeler Araştırmalar Belgeler,* s.310, AKDTYK Yayını, Ankara,2005; aktarılan kaynak: *19 Mayıs ve 19 Mayıs Yolcusu, Bandırma Vapuru'nun İkinci Kaptanı'nın Anlattıkları,* İrfan Emin Kösemihaloğlu, Vakit Gazetesi 19 Mayıs 1941'den

8 19 Mayıs 1919 sabahı Mustafa Kemal Paşa ile Samsun'a çıkan ve karargâhını oluşturan personel sırasıyla şunlardı

1) Kurmay Albay Re'fet Bey (General BELE) 3.Kolordu Komutanı olarak;
2) Kurmay Albay Manastırlı Kâzım Bey (DİRİK) (Müfettişlik Kurmay Bşk);
3) Dr. Albay İbrahim Tali Bey (ÖNGÖREN) (Müfettişlik Sağlık Başkanı);
4) Kurmay Yarbay Mehmet Arif Bey (AYICI) (Müfettişlik Kurmay İkinci Başkanı);
5) Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey (GEREDE) (Karargâh İstihbarat ve Siyasiyat Şubesi Müdürü);
6) Topçu Binbaşı Kemal Bey (DOĞAN) (Müfettişlik Topçu Komutanı);
7) Dr. Binbaşı Refik Bey (SAYDAM) (Müfettişlik Sağlık Baş Yardımcısı);
8) Yüzbaşı Cevat Abbas (GÜRER) (Müfettişlik Başyaveri);
9) Yüzbaşı Mümtaz (TÜNAY) (Müfettişlik Erkânı Harbiye Mülhakı);
10) Yüzbaşı İsmail Hakkı (EDE) (Müfettişlik Erkânı Harbiye Mülhakı);
11) Yüzbaşı Ali Şevket (ÖNDERSEV) (Müfettişlik Emir Subayı);
12) Yüzbaşı Mustafa Vasfi (SÜSOY) (Müfettişlik Karargâh Komutanı);
13) Üsteğmen Hayati (Kurmaybaşkanı emir subayı ve Müfettişlik Kalem Âmiri);
14) Üsteğmen Arif Hikmet (GERÇEKÇİ) (Refet Bey'in emir subayı);
15) Üsteğmen Abdullah (Müfettişlik İaşe Subayı);
16) Teğmen Muzaffer (KILIÇ) (Mustafa Kemal'in Emir Subayı);

17) Birinci Sınıf Kâtibi Faik (AYBARS) (Şifre Kâtibi);

18) Dördüncü Sınıf Kâtip Memduh (ATASEV) (Şifre Kâtibi Yardımcısı). (Kaynak: Fethi Tevetoğlu, Atatürkle Samsun'a çıkanlar, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1971, s.14; karşılaştırma: Mehmet Arif Bey, Anadolu İnkılabı (Ayıcı Arif'in Anıları), s.25, arba yayınları, İstanbul 1987; daha geniş bilgi için bakınız: Erol Mütercimler, Bu Vatan Böyle Kurtuldu, Alfa Yayınları, s.99-183

9 Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918- Ocak 1920)*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2002, s.90

10 Sami Önal (Hazırlayan), *Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2002, s.24

11 Muzaffer Kılıç, Vatan Gazetesi, 10/11/1953'ten aktaran kaynak: Kemal Arıburnu, *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1969, s.36

12 Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.308; aktarılan kaynak: *19 Mayıs ve 19 Mayıs Yolcusu, Bandırma Vapuru'nun İkinci Kaptanı'nın Anlattıkları*, İrfan Emin Kösemihaloğlu, Vakit Gazetesi 19 Mayıs 1941'den

13 Refik Baskın, *Samsun 1919*, Barış Gazetesi Yayınları, no.5, Samsun, 2000, s.70

14 Hasan İzzet Dinamo, *Kutsal İsyan*, cilt:2, May Yayınları, İstanbul, 1977, s.281

15 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.37

16 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.38

17 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul,1978, s.82-83

18 Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, cilt:1, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s.121

19 Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, cilt:1, s.121

20 Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, cilt:1, s.121

21 Erol Toy, *Meclisler ve Partiler*, Mozaik Yayıncılık, İstanbul,1990, s.26-30

22 Erol Mütercimler, *Bu Vatan Böyle Kurtuldu*, s.176

23 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Önder İle 24 Yıl*, s.357

24 "*Refet Bele Ata ile Beraber Samsun'a Gidişini Anlatıyor*, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1963

25 Atatürk'ün Bütün Eserleri 1915-1919, cilt:2, s.310

26 Samsun İl Yıllığı, 1967, s.133 ve Altaylı Alim, *Samsun Tarihi*, Samsun, 1967, s.30'dan aktaran kaynak: Refik Baskın, *Samsun 1919*, s.74

27 *Atatürk'ün Bütün Eserleri 1915-1919*, cilt:2, s.313

28 *Atatürk'ün Bütün Eserleri 1915-1919*, cilt:2, s.315-316

29 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, cilt:2, s.215

30 Erdal Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2000, s.33-34

31 N.Yazıcı, *Terme Tarihi*, Samsun, 1982, s.36'dan aktaran kaynak: Refik Baskın, *Samsun 1919*, s.75

32 Ali Ak, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bafra*, Samsun, 1983, s.37'den aktaran kaynak: Refik Baskın, *Samsun 1919*, s.76

33 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, cilt:2, s.215

34 *Atatürk'ün Bütün Eserleri 1915-1919*, cilt:2,s.319-320

35 Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal İsyan*, cilt:2, s.305-306

36 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.324

37 Havza Kaymakamı Refik Necdet Aktaş'ın derlediği ve yayımladığı notlardan, 20 Mayıs 1964-Milliyet'ten aktaran kaynak Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt:2, s.22

38 Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal İsyan*, cilt:2, s.331

39 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.314

40 Alim Altaylı, *Samsun Tarihi*, Samsun 1967, s.31'den ve İlkadım Dergisi, sayı:1, Samsun, 1981, s.23'den aktaran kaynak: Refik Baskın, *Samsun 1919*, s.137-138

41 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, beşinci baskı, s.227

42 Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, (hazırlayan: Ali Tuzcu), Ankara, 1998, s.38

43 *Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da"*, s.27, Havza,1998 ile Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.39

44 *Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da", Havza*, 1998, s.27

45 *Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da", Havza*, 1998, s.27

46 Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da", Havza, 1998, s.27

47 Samsun İl Yıllığı, 1967, s.133'den aktaran kaynak: Refik Baskın, Samsun 1919, s.141

48 Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.39

49 Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.40

50 Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.40

51 Hasan İzzettin Dinmo, *Kutsal İsyan*, cilt:2, s.335

52 Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da", Havza, 1998, s.27

53 Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da", Havza,1998, s.28

54 Hüsrev Gerede'nin Anıları, *Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler*, s.32

55 Hüsrev Gerede'nin Anıları, *Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler*, s.32

56 Hüsrev Gerede'nin Anıları, *Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler*, s.33

57 Hüsrev Gerede'nin Anıları, *Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler*, s.33

58 Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.40

59 Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da, s.33

60 *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.12-14, belge No:3'den aktaran kaynak: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.336

61 *Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da", Havza*, 1998, s.28

62 Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.40-41

63 *Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, "Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da", Havza*, 1998, s.28

64 Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal İsyan*, cilt:2, s.366

65 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.337-338

66 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.31-32

67 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.33

68 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.68

69 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.339

70 Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal İsyan*, cilt:2, s.336-344

71 Hüsrev Gerede'nin Anıları, *Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler*, s.31

72 *Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da*, s.35

73 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.345

74 *Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da*, s.37; aktarılan kaynak: 1981 yılında Anadolu Ajansı muhabiri Ceyhan Altınyelek Havza ilçesi belediye başkanlarından Kâzım Anar'la röportaj yapmıştır

75 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:1, s.294

76 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2,s.355-356

77 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:1, s.302

78 *Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da*, s.37; Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.44

79 *Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da*, s.37

80 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Önder İle 24 Yıl*, s.235

81 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.367

82 *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s.35

83 Hüsrev Gerede'nin Anıları, *Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler*, s.35

84 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.375-376

85 *Atatürk ve Arkadaşları Havza'da*, s.43

86 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, *Bilgi* Yayınevi, Ankara, 1991, s.171

87 Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza*, s.45

88 *Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da*, s.43

89 Nail Ekici-Derman Bayladı-Mahmut Alptekin, (Talat Haksal'ın anlattıkları) *Cumhuriyet Kan Verenler*, Bulut Yayınevi, İstanbul, 2006, s.217

90 Erdal Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2000, s.92

91 Ahmet Semerci, *"Amasya Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, 14 Haziran 1919"*, *Askerî Tarih Bülteni, XXI/40 (Şubat 1996)*, s.132'den aktaran kaynak: Erdal Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, s.92

92 Nafiz Yetkin'in anılarından aktaran Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya Portreler-Belgeler*, Ankara, 1992, s.32-33

93 Abdurrahman Rahmi Erden (anlatan), *Makina Başında Mustafa Kemal'le Amasya'da On Beş Gün*, (yazan: Turgut Fethi), Fer Yayınları, İstanbul, 1989, s.38

94 Nafiz Yetkin'in anılarından aktaran Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya Portreler-Belgeler*, Ankara, 1992, s.32-33

95 Cemal Kutay, *Kurtuluş Savaşı'nın Maneviyat Ordusu*, cilt:1, s.139'dan aktaran: Mehmet Kılıç, *Amasya Genelgesi ve Protokolü*, Amasya Valiliği Yayını, Amasya, 2004, s.44

96 Karşılama heyetinde bulunanlar: Hacı Hafız Tevfik Efendi (Müftü, Meclis-i Umumi Vilayet Azası), Abdurrahman Kâmil Efendi (Vaiz), Tocuzade Mustafa Bey (Belediye Reisi), Hoca Bahaeddin Efendi, Şeyh Cemaleddin Efendi, Harputizade Hasan Efendi, Eytam Müdürü Ali Efendi, Hacımahmudizade Mehmet Efendi, Miralayzade Hamdi , Kofzade Hafız Mustafa Efendi, Şirinzade Mahmud Efendi, Melekzade Süleyman Efendi, Kahvecizade Mehmet Efendi, Veysibeyzade Sıtkı , Seyfizade Ragıp Efendi, Arpacızade Hürrem, Topcuzade Hilmi , Ali Himmet , Yumukzade Mehmed Ragıp , Yumukzade Hamdi Efendi, İsmail Hakkı Paşa, Yörgüçzade Rasim Efendi, Lütfi Bey, Komiser İsmail Bey, Komiser Muavini Osman Efendi, Abdurrahman Rahmi Efendi (PTT memuru)

97 Ahmet Demiray, *Resimli Amasya Tarihi,* Ankara, 1954, birinci baskı, s.135-136'dan aktaran kaynak: Mehmet Kılıç, *Amasya Genelgesi ve Protokolü,* s.44-46; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* cilt:2, s.37'ye göre bu konuşmayı kayıt altına alan kişi Hürrem Arpacıoğlu'dur.

98 Mehmet Kılıç, *Amasya Genelgesi ve Protokolü,* s.46

99 Nafiz Yetkin: *"Hatıralarım",* Kale aylık siyasi dergi, Yıl:1, sayı.6, s.8'den aktaran, Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler,* Ankara, 1992, s.36

100 Nafiz Yetkin: *"Hatıralarım",* Kale aylık siyasi dergi, yıl:1, sayı.6, s.8'den aktaran, Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler,* Ankara, 1992, s.37

101 Cemal Kutay, *Kurtuluş Savaşının Maneviyat Ordusu,* cilt:1, s.139'dan aktaran: Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler,* s.37

102 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler,* s.37, bu olay Vaiz Abdurrahman Kâmil'in oğlu Ahmet Emri Yetkin tarafından biraz farklı olarak da anlatılmaktadır: "Bir gün evde otururken kapımız çalındı. Kapıyı ben açtım. O zamanın milletvekillerinden Amasyalı Nafiz Bet'le karşılaştım. Nafiz Bey, o vakit Amasya Müftüsü olan babam Abdurrahman Kamil efendinin evde olup olmadığını soruyordu." Kendisine; "Buyuru, babam evde" dedim. Nafiz Bey'e yol göstererek yukarıda babamın yanına çıktık. Nafiz Bey, babama Atatürk'ün altı maddelik bir konuyu halka vaaz olarak camide anlatmasını, selamları ile söyledi. Biraz sonra Nafiz Bey babamdan Atatürk'e selam ve saygılar ulaştırmak üzere evden ayrıldı. Babam bu maddeleri okudu.

"Mustafa Kemal Paşa, halka vaaz vermemizi emir buyuruyor" dedi. İlk Cuma'da babam Mustafa Kemal Paşa'nın arzu buyurduğundan daha güzel, daha etkili bir konuşma ile halkı coşturdu. Bayazid Camii'nin içinde bulunan halk bağımsızlık için savaş andını gözünden yaşlar süzüle süzüle içiyordu.

Camiden çıktıktan sonra, caminin avlusunda, Mustafa Kemal Paşa yapılan vaazdan son derece mütehassis olmuş olacak ki babamın elini saygı ile öpüyordu. Bir müddet ayaküstü yapılan sohbetten sonra Mustafa Kemal Paşa oradan ayrıldılar. Ahmet Emri Yetkin ile yapılan röportaj, Uğraşı, 15 Günlük Gazete, yıl:1, sayı:7, 15.6.1969, aktaran kaynak: Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler,* s.38

103 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler,* s.40

104 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.52
105 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), Turgut Fethi (yazan) *Makina Başında*, s.46-47
106 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan) *Makina Başında*, s.47
107 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler*, s.40
108 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler*, s.43
109 Mehmet Evsile, *"Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri"*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı:40, Cilt: XIV, (ayrı basım) Mart 1998
110 Ahmed Demiray, Önemli Günlerimiz, 1.Bölüm, s.247'den aktaran: Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Portreler Belgeler*, s.45
111 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt:2, altıncı baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977, s.38
112 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, s.45; Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), Makina Başında, s.40-41
113 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), *Makina Başında*, s.43-44
114 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan, *Makina Başında*, s.43
115 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), *Makina Başında*,s.54
116 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), *Makina Başında*, s.55
117 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), *Makina Başında*, s.58
118 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), *Makina Başında*, s.58
119 Abdurrahman Rahmi Erden, (anlatan), *Makina Başında*, s.63
120 Abdurrahman Rahmi Erden (anlatan), *Makina Başında*,s.56
121 *Söylev* 3.cilt, Vesika:19'dan sadeleştiren. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.394
122 *"Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:40, cilt: XIV, (ayrı basım) Mart 1998
123 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.399
124 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:2, s.400
125 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, s.77
126 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, s.77
127 Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, s.77
128 Hikmet Özdemir, *Amasya Belgelerini Yeniden Okumak*, Amasya Valiliği Yayını, 2004
129 *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz*, cilt:3, İstanbul, 1962, s.18
130 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s.71
131 Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, *Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, s.233-234
132 Nuyan Yiğit, *İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü Atatürk'le 30 Yıl*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.101
133 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s.71
134 Cemal Kutay, *Millî Mücadelemizin Gerçek Öncüleri*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 1987, sayı:8, s.30'dan aktaran: Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, s.74
135 Nuyan Yiğit, *İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü Atatürk'le 30 Yıl*, s.102
136 Nuyan Yiğit, *İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü Atatürk'le 30 Yıl*, s.102
137 Nuyan Yiğit, *İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü Atatürk'le 30 Yıl*, s.102

138 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Önder İle 24 Yıl*, s.236-237

139 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, TDK Yayını, Ankara, 1974, altıncı baskı, s.23

140 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, altıncı baskı, İstanbul, 1982, s.41

141 *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s.40-41

142 Kemal Zeki Gençosman (Hazırlayan), *Atatürk Ansiklopedisi*, Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi, cilt:VI, İstanbul, 1981, s.37

143 Halis Asarkaya, *Ulusal Savaşta Tokat*, Tokat, 1936, s.19'dan aktaran kaynak: Erdal Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, s.119

144 Cevdet R.Yularkıran, *Hatıralar, Sivas Valisi Reşit Paşanın Hatıraları*, Cem ofset, İstanbul, y.t.?, s.42-63

145 *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s.41

146 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.31

147 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, belge: 28, s.27

ON İKİNCİ BÖLÜM

EGEMENLİK KAYITSIZ ŞARTSIZ HALKIN OLACAKTIR

Erzurum Kongresi Hazırlıkları

Bir haftalık sıkıntılı bir otomobil yolculuğundan sonra 3 Temmuz 1919 tarihinde, halkın ve askerin içten gelen gösterileri arasında, Erzurum'a varıldı. Daha önce 24 Haziran'da posta telgraf müdürü Refik Halit (Karay), tüm telgrafhanelere bir yazı gönderiyor ve, "Mustafa Kemal Paşa posta ve telgraf işlerine karıştığı için azlolunmuştur; telgraflarını kabul etmeyin," diyordu. Bu emir Kâzım (Karabekir) tarafından okunmuştu. Mustafa Kemal'in de bildiği bu durum, muhakkak ki bir tedirginlik yaratmıştı. Öte yandan ordu müfettişi sıfatıyla emirler vermeye devam etmesi, azil kararı sonrası Sivas gibi bir merkezde kalmayıp Erzurum'a geliyor oluşu, doğal olarak Kâzım Karabekir'de tedirginlik ve belirsizlik yaratmıştı.

Erzurum'a 17 kilometre uzaklıktaki Ilıca kasabasında karşılandılar. Mustafa Kemal padişah kordonu ve altın imtiyaz madalyasını takmış ama neşesizdi. Bilhassa Refet (Bele) Paşa'nın şifresini okuduktan sonra üzüntüsünü gizleyemiyordu.[1] Açıkça görülen hüznü, Karabekir gidermeye çalıştı ve "*Müfettişlikten, hatta askerlikten çekilmenize hiç teessür duymadan, karar verebilirsiniz. Size mukaddesatım namına söz veriyorum. Size, müfettiş olduğunuzdan daha çok hürmetkâr bulunurum. Sizi millete tanıtmak ve halkın ve ordunun hürmetini üzerinizden ayırmamak vazifemdir. Daha İstanbul'da iken doğuya gelmenizi rica ettiğimi hatırlayınız. Müfettiş değil, bir birey olarak bile gelseydiniz, sizi başlayacağımız kurtuluş mücadelelerinde başkanlığımıza çıkarmayı daha o zamandan karar vermiştim. Erzurum Kongresi esaslarında fikirler birleştikten sonra millî kuvvetle işe başlarız,*"[2] dedi. Günler boyunca tedirginliği süren 'acabalar' yanıtını bulmuş oluyordu.

Doğuda İngiltere, Amerika ve Fransa'nın destekledikleri Ermeniler bir yandan Rumlarla birlikte Ermenistan ve Pontus'u diriltme hedeflerine koşmakta;

bir yandan da tüm olanaklarıyla her türlü taciz, öldürme, tahrik gerçekleştiriyorlardı. İstanbul ise her taraftan Türk'ün boğulmasına seyirci kalırken, ordu komutanlarını avutmaya yönelik mesajlar gönderiyor, ama aynı zamanda işgalcilerin istekleri doğrultusunda ordu komutanlarını değiştirmek çabası içindeydiler. Nitekim 5 Temmuz akşamı Savunma Bakanı[3] telgraf başında Mustafa Kemal'e diller dökerek İstanbul'a gelmesini Padişahın çok istediğini anlatıyordu. Kâzım Karabekir'in sorusu İstanbul'a iletildi. "Vatanın istilası bilerek mi kolaylaştırılıyor?"[4] Bu soruya karşılık verilmedi, ama 8 Temmuz akşamı telgrafla Mustafa Kemal'e görevine son verildiği bildirildi. Eğer İstanbul tarafından azledilirse bu durum halkın ve ordunun üzerinde olumsuz etki yaratırdı. Dolayısıyle azledilmeden ordudan istifa etmesi, en akılcı yoldu. O da, askerlikten de istifa ettiğini yazdı.Ekibinde bulunan öteki subaylar da kendiliklerinden istifa ettiler. Artık hepsi sivildi.

Telgrafların çekilmesinden sonra, en küçük bir tereddüt ve hattâ teessür kaydetmeyerek[5], "Aziz arkadaşlarım, bu andan itibaren hiçbir resmî sıfat ve memuriyetim yok, bir millet ferdi olarak ve milletten kuvvet ve kudret alarak vazifeye devam edeceğim," dedi.

Yine de çok üzgündü, bu anda imdada Kâzım Karabekir yetişti. Hazır ol durumunda selâmla, *"Bundan sonra bile ne emirleriniz varsa, yapmayı bir şeref bilirim,"*[6] dedi. O anda, Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'i tutuklatabilirdi, İstanbul ve işgalciler tarafından ödül üstüne ödül verilirdi. Onun bunu yapmayıp tam tersi kendi mesleki geleceğini de hiçe sayarak verdiği garanti, Kurtuluş Savaşı'nın önemli bir dönüm noktasıdır. Bu aynı zamanda her iki general için de geri dönüşü olmayan bir yola girildiğini ve kader birliğinden dönüş olamayacağının onayı demekti.

Rauf Orbay 'siyasi anılarını' anlatırken şöyle der: *"Başından sonuna kadar, mücadelenin içinde bulunmuş bir insan olarak bütün samimiyetimle tarih huzurunda itiraf ederim ki; O olmasaydı, bu vatan ve bu millet, bu kurtuluşu, böylesine tam ve şan ve şerefle, kolay kolay idrak edemezdi. Bu gerçeği itiraf ederken, Mustafa Kemal Paşa'nın, bütün sıfat ve yetkilerinden sıyrılıp bir millet ferdi haline geldiği zaman, 'Önderimiz ancak o olabilir', diye O'nu padişaha, hükümete ve düşmanların tazyikine rağmen, kendi yetkileriyle teçhiz ve baş tacı edip emrine girmek suretiyle vatanseverlik, fedakârlık ve nefis feragatini göstermiş olan Kâzım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) paşaların kurtuluş davasındaki hisselerini de unutmak büyük bir nankörlük olur."*

Mustafa Kemal, Erzurum'a geldiğinde orduya ait müfettişlik karargâhında yaşamaya başladı. Ekibin geri kalanları ise ya birisinin evinde konuktu ya da ayrı ayrı semtlerde ev tutmuşlardı. Toplantılar ilerliyor, tartışmalar sabaha dek sürüyordu. Hepsinin içinde barınabileceği bir büyük bina arandı, bulundu. Erzurum'dan ayrılan Vali Münir'in boşalttığı eski Alman konsoloshanesi olan bi-

na tahsis edildi. Bu kâgir bina kentin en güzel yapılarından birisiydi. Artık hepsi bu evde yatıyor, bu evde çalışıyor, bu evde yemek yiyordu. Bina Erzurum'un Mumcu-i Süflâ mahallesinde Çaykarye denilen derenin kenarında yüksekçe bir yerdeydi[7]. Bitişiğindeki küçük binada da İbrahim Süreyya ve istifa etmiş küçük rütbeli öteki subaylar kalıyordu.

Yoğun çalışıyorlardı ancak eğlenceye de sıkça olmasa bile zaman ayırıyorlardı. İlk katta kapısı girişe açılan bağımsız bir odada nereden ve kimden kaldığı belli olmayan bir piyano vardı. Arada sırada bu piyanoyu Mazhar Müfit çalar, Cevat Abbas ve Muzaffer (Kılıç) de şarkı okurlar, bazen de Mustafa Kemal onlara eşlik ederdi.

Mâni oluyor halimi takrire hicabım
Üzme yetişir, üzme firakınla harabım

Şarkısını sevdiği öteki şarkılarla bir arada söyler ve hemen her seferinde: "Vardar Ovası" şarkısını söylemeyi de ihmal etmezdi[8]. Bu musiki faslının dışında ikinci eğlenceleri de Rauf Orbay, Refik Saydam, Kâzım Dirik, Hüsrev Gerede'nin briç oynamasıydı. Hüsrev Gerede anılarında Amasya'dan yola çıktıktan sonra fırsat buldukça durakladıklarında oyalanmak amacıyla briç partilerinden söz eder.

Öğle ve akşam yemekleri eve pek uzak olmayan askerî tabldottan gelirdi. Sofrada herkesin oturacağı yer belliydi. Yemek uzun sürer ve Mustafa Kemal her meseleyi sofrada konuşmaktan büyük zevk alır ve bazen de arkadaşlarını yormamak için neşeli öyküler anlatırdı[9]. Mustafa Kemal'in konuklarını kabul ettiği oda öğlen kahvesini içtiği piyanolu odaydı. Kongre hazırlıkları dışındaki günlük yaşamları böyleydi.

İstanbul Hükümetinden gelebilecek yıkıcı bildirileri denetlemek ve durdurmak için haberleşme kanalı olan önemli merkezlerde gereken önlemlerin alınması için bütün komutanlıklara, 5 Temmuz 1919 tarihinde buyruk verdi.

Erzurum valisi Hükümet tarafından görevinden alınmıştı, ayrılmayıp yerinde kalması için de talimat verdi. Bitlis valiliğinden ayrılıp İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan geçen Mazhar Müfit (Kansu) de aldığı buyruk gereği vali Münir gibi Erzurum'da onu bekliyordu.

Bu iki valiyle, on beşinci kolordu komutanı Kâzım Karabekir ve yanında bulunan Rauf (Orbay), eski İzmir mutasarrıfı Süreyya ve karargâhından kurmay başkanı Albay Kâzım ve binbaşı Hüsrev, Mazhar Müfit ve doktor Refik'le önemli bir toplantı yaptı. Kendilerine genel ve özel durumu ve tutulması zorunlu yolu anlattı.

Bu arada en elverişsiz durumları, genel ve kişisel tehlikeleri, sırasına göre nelerin göze alınması zorunlu olacağını açıkladı: *"Ulusal amaçlarla ortaya atılacakların yok edilmesini düşünenler bugün yalnız Saray, İstanbul Hükümeti ve yabancılardır. Ama bütün halkın aldatılabileceğini ve bize karşı duruma çevrilece-*

ğini de düşünmek gerektir. Önder olacakların, her ne olursa olsun, tutulan yoldan dönmemeleri, yurtta barınabilecekleri son noktada, son nefeslerini verinceye değin amaç uğrunda özveriyi sürdüreceklerine işin başında karar vermeleri gerekir. Yüreklerinde bu gücü duymayanların işe girişmemeleri çok daha iyi olur. Çünkü böyle bir durumda hem kendilerini ve hem de ulusu aldatmış olurlar.

Bir de, söz konusu görev, resmî makam ve üniformaya sığınarak el altından yapılamaz. Böyle bir tutum, bir ölçüye değin yürüyebilir. Ama artık o dönem geçmiştir. Açıkça ortaya çıkmak ve ulusun hakları adına yüksek sesle bağırmak ve bütün ulusun, bu sese katılmasını sağlamak gerektir.

Benim, görevden çıkarıldığım ve her türlü sonuçla karşı karşıya bulunduğum kuşku götürmez. Benimle açıkça işbirliği yapmak, o sonuçları şimdiden kabul etmektir. Bundan başka, söz konusu ettiğimiz durumun istediği adam, daha birçok bakımlardan da, ille ben olabilecekmişim gibi bir iddia yoktur. Yalnız, herhalde bu yurt çocuklarından birinin ortaya atılması zorunlu olmuştur. Benden başka bir arkadaş da düşünülebilir. Yeter ki o arkadaş, bugünkü durumun gerektirdiği yolda yürümeyi kabul etsin," dedi[10].

Bu konuşma "karizmatik lider kimdir?" sorusuna çok açık bir yanıt verdiriyor. Göze alınması gereken zorlukların kendisinden başka kimse tarafından büyük bir özgüvenle kolay kolay göğüslenemeyeceği mesajını vermiştir. Bu konuşma ve açıklamalarından sonra hemen bir karar almak uygun olmayacağından bir süre düşünmek ve özel konuşmalar yapabilmek için görüşmelere son verdiğini bildirdi. *Söylev*'de kendisi de "...son verdiğimi bildirdim," der. Yani karşısındakiler üzerinde fark ettirmeden ağır bir baskı kurup, kararları da gündemi de kendisinin tayin edici olduğunu onlara koşulsuz kabul ettirmiştir. Sorunun yanıtı kendiliğinden karşılığını zaten bulmuş oluyor.

Yeniden toplandıklarında, işin başında onun bulunmasını istediler ve kendilerinin de kayıtsız şartsız yardımcı ve destek olacaklarını[11] bildirdiler. Yalnız eski vali Münir mazeret öne sürerek bir süre için affını istedi. Mustafa Kemal söylüyor: *"Ben, görünüşte görevden ve askerlikten ayrıldıktan sonra, şimdiye değin olduğu gibi, üst komutan imişim gibi buyruklarımın yerine getirilmesinin başarı için temel koşul olduğunu söyledim. Bu da eksiksiz onaylandıktan sonra toplantıya son verildi."*[12]

Mustafa Kemal'in kendine özgü bir sorun çözme yöntemiyle burada da karşılaşmaktayız. Aslında "Ben liderim," diye ortada dolaşıyor, bunu önce dile getirmiyor ancak bunu karşı tarafa onaylattırıyor. Problemin bir parçası olarak da karşısındaki kişilerin muhatabı olmuyor, daima çözümü hazırlamış olarak masaya oturuyor. İkincisi de karşısındakinin görev ve sorumluluğu ile kimliği ne olursa olsun, muhakkak görüşmeye, tartışmaya zemin hazırlıyor ve sonunda karşısındakini anlaşma yapmaya zorluyor. Genelde konuşulur, anlaşma yapılır, ancak o, mutlaka anlaşmayı antlaşmaya yani yazılı hale döktürmeyi başarıyor.

İşte bu baskın olma niteliği de karizmasının karşı tarafça kabulünde tereddüt yaratmıyor. Erzurum'da kendi anlattığı görüşme süreci, onun benmerkezci kişilik yapısında olduğunu açığa çıkarıyor, ama işin tuhaf tarafı bu, karşısındakileri hiç rahatsız etmiyor. Yaratmış ya da saçmış olduğu bu ışık, kitleleri arkasından sürüklerken, onun onaran yani yapıcı narsist bir lider olarak kabul gördüğünü, karşısındakilere itici gelmediğini ortaya koyuyor. Tam tersi de olabilirdi ve tarihi bazı şahsiyetlerde olduğu gibi diktatör ve yıkıcı bir kişilikle karşılaşabilirdik. Yapıcı, onarıcı lider yaradılışlı oluşu Türk milletinin ve Türk tarihinin şansı olmuştur.

Mustafa Kemal görevden alınınca yerine 3.Ordu Müfettişliğine Kâzım Karabekir atandı. İlk önce çekinme gösterdi. Çünkü kendisinden daha kıdemli olan Mustafa Kemal'in makam ve yetkileri kendisine veriliyordu. Bu kez de onu sakinleştiren Mustafa Kemal oldu. Söyledikleri akılcıydı. Eğer boşalan makamı o doldurmazsa başka birini atayacaklardı ve muhtemel ki, kendileriyle çalışmayacak birisi olacaktı. O halde Kâzım Karabekir İstanbul'a bağlı ve sadık birisi olmaya devam etmeliydi. Öyle de oldu.

Kongre için 10 Temmuz tarihi belirlendi. Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresine delege olarak katılıp katılamayacağı çok tartışılmıştır. Oysa o delege değil kongreye başkan olmak istiyordu. Kongrenin toplanmasına en başta İngilizler karşıydı. Lord Curzon'un yeğeni olup Erzurum'da mütareke koşullarının uygulanmasıyla görevli Albay Rawlinson Mustafa Kemal'e gelip, bir gün sonra açılacak bu kongrenin yapılmasını istemediklerini söyledi. Aralarında sert tartışma yaşandı, üslubu Rawlinson'un odadan kovulması demekti, ancak içine de kurt düştü: *"Pek ihtimal vermiyorum ve ciddî saymıyorum, ama şayet bu zat, kongrenin toplanmasına müdahale etmeye ve engel olmaya kalkışırsa bizim de tedbirli olmamız gerekir. Aklıma kolordudan biraz muhafız asker istemek gelmiyor değil. Fakat bu iyi bir şey olmaz. Kongereyi millet değil, asker yaptı ve yaptırdı derler. Ordunun baskısı ve müdahalesi altında Erzurum Kongresinin yapılmış olduğu hakkında herhangi bir tahminin yürütülmesi bile işimize elvermez."*[13] Kongreye katılacak delegelerin tamamı da gelememişti. Bu durumda kongre 23 Temmuz'a ertelendi. Ama sorunlar bitmiyordu.

Mustafa Kemal ve Rauf'un Erzurum delegesi olarak kongreye katılmaları bazı katılımcıların tepkisine neden oldu, onay görmedi. Özellikle Mustafa Kemal aleyhine müthiş propagandalar oluyordu. Azlolunmasına ve kendisinin de askerlikten istifasına rağmen, üniformasını ve padişah kordonunu çıkarıp atamıyordu. Erzurumlular sonunda kararlarını Müdafaa-i Hukuk Reisi Hoca Raif aracılığıyla Mustafa Kemal'in evinde Kâzım'a (Karabekir) odanın bir köşesinde ilettiler.

"Biz, Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye gelmesi bizim için iyi mi fena mı? Olacağına karar veremedik. Aleyhte birçok söz vardır. Halkın son kararı sizin oyunuzdur. Siz girsin derseniz seçilecektir, onayınız yoksa kabul olunmaya-

çaktır."[14] Bu yakışıksız ve insafsız yorumlar Mustafa Kemal'in de kulağına gelmişti. Üstelik Erzurum Kongresi'ne alınmazsa artık etkisi ve etkinliği olan birisi olmaktan çıkacaktı. Bu uyarı her türlü unvan ve mevkisinin yanı sıra rahatını da halkı ve ülkesi için hiçe saymış bir ordu komutanına yapılıyorsa, yarın Karabekir'in kendisine de yapılabilirdi, hatta hiç kuşkusuz yapılırdı. Kâzım Karabekir kendi pozisyon ve geleceğini de gözönünde tutarak anlık bir durum değerlendirmesi yaptı, onu İstanbul'da doğuya davet ettiğinde bunlarla karşılaşsın diye çağırmamıştı. Orada yanıt verdi:

"Mustafa Kemal Paşa kongreye yalnız delege değil, başkan bile yapılmalıdır. Bir Ordu Kumandanı hayatının bütün kazancını sizler için feda etmiştir. Samimi çalışacağına, millet kararından aykırı işler yapmayacağına itimat etmeliyiz. Bununla beraber böyle vaziyet karşısında dikileceğime şüpheniz var mı?"[15]

Bu satırlar her ne kadar *Söylev*'den ve Mustafa Kemal'in ölümünden çok sonra yazılmışsa da, bu olayın gerçekten böyle olduğuna inanmak ve güvenmek zorundayız. Kâzım Karabekir'in durumdan kazanç sağlıyor olduğu da düşünülebilir ancak buna çok da ihtiyacı olmayan bir kumandan olması nedeniyle itimat edilir bulmalıyız. Kâzım Karabekir'in anılarında Mustafa Kemal'in üniformasını bu olaydan hemen sonra mı yoksa tepkiler henüz daha İstanbul'un görevine son verildiğini belirten ültimatom gelmeden önce mi çıkardığı konusunda bilgiye rastlamıyoruz. Mustafa Kemal'in istenmediği konusu Mazhar Müfit'in anılarında da, anlatılmaktadır. Karabekir'e göre onun üniformasını sırtından tamamen çıkarıp atması 23 Temmuz gecesi olacaktır.

Kongre 23 Temmuz'da Yapı Usta Okulu (Ermeni Sansaryan Mektebi) olarak kullanılan binada toplandı[16]. Okulun sınıfları dışarıdan gelen temsilciler için yatakhanelere dönüştürülmüştü[17]. Kongre günü yaklaşınca hazırlanan yatacak yerler yetersiz kalmış, bunun üzerine başta Hacı Dedeağa olmak üzere yurtsever Erzurumluların konaklarında yer ayrılmıştı[18].

Tüm bu olanaksızlıklara karşın bazı kimselerin tepkisi devam ediyordu ve söyledikleri şuydu: "Kongreye askerler girmemelidir. Hatta etraftan veya yakından kongre ile temas halinde bile bulunulmamalıdır. Çünkü Kongrenin tamamıyla millî irade ürünü olduğuna değil, askerlerin tertip ve baskısı altında yapılmış bulunduğuna dair hüküm oluşur."[19]

Öne sürdükleri bu bahaneyle hem Mustafa Kemal'in hem de Rauf'un kongreye bile girmelerini doğru bulmayanlar vardı. Oysa ikisi de zorlamayla da olsa askerlikle ilişkisini kesmişti. Bu zorluk Cevat Dursunoğlu ve Hoca Raif Efendi gibi kişilerin yardımıyla aşıldı, ama kongre başkanlığı problemi nasıl çözülecekti? Çünkü Mustafa Kemal'in hedefi kongreye üye olarak katılmak değil başkan olmaktı. Bazı delegeler Heyet-i Temsiliye yani temsilciler kuruluna girip çalışmasını sakıncalı görüyorlardı, o ise bunu aşmaya kararlıydı ve bu konudaki kararlılığını *Söylev*'inde (cilt:1, s.50) anlatmaktadır.

Her şeyden önce o, ne olursa olsun, kongreye katılmalı ve onu yönetmeliydi. Çünkü zaman geçirmeksizin ulusal iradenin işler duruma getirilmesini ve ulusun kendi başına silahlı ve edimli olarak tedbirler almaya başlamasını sağlamak zorunluluğuna inanıyordu. Bu temel ilkeleri benimsetip karara bağlatabilmek için, kongrede yönetici olarak çalışmayı ve üyeleri aydınlatmayı çok gerekli görüyordu. Nitekim öyle de oldu. Erzurum Kongresi'nin, daha önce aşıladığı ilke ve kararını herhangi bir temsilciler kurulunun uygulatabileceğine güveni olmadığını açıkça söylemeliydi. Zaman ve olaylar onu doğrulamıştır.

Bundan başka, daha Amasya'da iken karar verdiği ve bütün ulusa her türlü araçlarla duyurttuğu Sivas Genel Kongresi'nin toplanmasını sağlamak; bütün ulusu ve yurdu tek bir kurulla temsil etmek; sonra, yalnız doğu illerini değil, yurdun bütün parçalarını aynı dikkat ve duyarlıkla savunma ve kurtarma çarelerini bulmaya çalışmak gibi işleri, herhangi bir kurulun başarabileceği kanısında olmadığını açıkça söylemeliydi. Buna zorunlu olduğuna inanıyordu. Çünkü onda böyle bir kanı oluşsaydı, işe giriştiği güne dek, bu konuda uğraşanların çalışma sonuçlarını bekleyerek görevinden çekilmeme yolunu seçerdi. Hükümete, padişaha ve halifeye karşı baş kaldırmayı gerekli görmezdi. Tersine, bazı ikiyüzlü ve iki yanlılar gibi dış görünüşü pek parlak ve gösterişli olan, o günün ordu müfettişliğini ve padişah yaverliği sanını elden bırakmazdı. Gerçi onun açıkça ortaya atılmasında ve bütün ulusal ve askerî işlerin başına geçmesinde kuşkusuz, sakınca vardı. Ama o sakınca, başarısızlığa uğradığında herkesten önce ve herkesten çok en büyük cezaya çarptırılmaktan başka bir şey olabilir miydi? Oysa bütün yurdun ve koskoca bir ulusun ölüm ve dirimi söz konusu olurken "yurtseverim" diyenlerin kendi sonlarını düşünmelerine yer var mıdır?

Onun vardığı sonuca göre, kimi kişilerce ileri sürülen düşünce ve kuruntulara uysaydı, kimi bakımdan büyük sakıncalar doğacaktı. Birincisi, düşüncelerinde, kararlarında ve bütün kişiliğinde yersizlik ve yetersizlik olduğunu açığa vurmak ki bu davranış, onun vicdan buyruğu ile üzerine aldığı görev bakımından düzeltilemeyecek bir yanlış olurdu.

Bir başkanın, kendisi dışında bir başkan olmaması niçin gereklidir? Bu sorunun yanıtını verirken, başkalarını küçük görmenin ötesinde bu davanın büyüklüğü karşısında yetersiz bulduğunu şöyle açıklıyor:

"Tarih, söz götürmez bir biçimde ortaya koymuştur ki, büyük işlerde başarı için gücü ve yeteneği sarsılmaz bir başkanın varlığı çok gereklidir. Bütün devlet büyüklerinin umutsuzluk ve güçsüzlük içinde, bütün ulusun başsız olarak karanlıklar içinde kaldığı bir sırada, 'yurtseverim' diyen bin bir çeşit kişinin, bin bir türlü davranış ve inanç gösterdiği kargaşalı bir zamanda danışmalarla, birçok hatırlı ve erkli kişilerin sözlerine uyma zorunluluğuna inanmakla; korkusuz, kuşkusuz ve hele sert yürünebilir mi ve en sonunda ulaşılması çok güç olan hedefe varılabilir mi? Tarihte böylece amaca ulaşmış bir topluluk gösterilebilir mi? İkincisi, ulus,

yurt, siyasa ve ordu yöneticiliğinde hiç bulunmamış ve bu alanda değeri belirmemiş ve denenmemiş gelişigüzel kişilerden, örneğin, Erzincanlı bir Nakşî Şeyhi ve Mutkili bir aşiret başkanı gibi zavallılardan da kurulabilecek herhangi bir temsilciler kuruluna, söz konusu durum ve görev bırakılabilir miydi? Bırakıldığında 'yurdu ve ulusu kurtaracağız' dediğimiz zaman, ulusu ve kendimizi aldatmış olmak gibi kötü bir yanılgıya düşmeyecek miydik? Böylesine bir kurula, perde arkasından yardım edilebileceği düşünülürse bile bu yöntem, güvenilir sayılabilir miydi?"[20]

Kâzım Karabekir ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yardımlarıyla Mustafa Kemal, kongrenin ilk günü hazır bulunan delegelerin oylarıyla Erzurum Kongresi Başkanlığına getirilmiştir.

Konuşmasında içinde bulunulan ortamı ayrıntılarıyla anlattıktan sonra, uluslararası ortamdan da söz ederek, Mısır, Hindistan, Afganistan, Suriye, Irak ve Kuzey Afrika'daki ulusal bağımsızlık mücadelelerinin evrelerini de salonda bulunanlara anlatmıştır. Bağımsızlık mücadelesinde felsefesini ortaya koyan ifadeleri çok dikkat çekiciydi, özetle; müdahaleden uzak bir *millî iradenin* Anadolu'dan çıkacağını, millete dayanması gerektiğini belirtmişti. Çok etkili bir konuşma yaptı. Konuşmasının sonunu padişahlık ve hilafet kurumunun devamı hakkındaki iyi dilekleriyle bitirmişti.

Mazhar Müfit bunu kendisine sormuş, "Paşam, nutkunuzun sonunu müftü efendi gibi bitirdiniz," demiş, aldığı yanıtta Mustafa Kemal'in hedefe varırken yaptığı planlamada ne denli dikkatli ve gerçekçi olduğunu saptamaktayız: "...**Maksadını anlıyorum, anlıyorum amma, şimdi vazifemiz halkı, vatanı ve esir Padişahı kurtarmaya, inandırmaktan ibarettir. Zamanında hiçbir şeyi kaçırmamak ve zamansız hiçbir şeye uzaktan yakından tevessül etmemek başlıca dikkatimizi teşkil etmelidir.**"[21]

Coşkulu alkışlar sonrası oylama sonucu dokuz kişilik Temsil Heyetinin başkanlığına Mustafa Kemal getirilmişti. Mazhar Müfit anılarında İbrahim Süreyya Yiğit dışında, Kâzım Dirik, Hüsrev Gerede, İbrahim Tali Öngören gibi Mustafa Kemal'in Heyeti Temsiliye'ye seçilmesine en yakın dava arkadaşlarının da karşı olduğunu yazmaktadır[22].

Kongre öncesinde millî birliğe doğru gidilecek yolun belirlenmesinde Mustafa Kemal ile Kâzım Karabekir arasında da bir farklı görüş belirdi. Kâzım Karabekir olayların akışıyla aşama aşama millî birliğe gidişin sağlanacağını öngörüyordu. Mustafa Kemal ise, beklemenin ve zamana yaymanın çözüm olamayacağını, bir hamlede, örneğin Sivas Kongresi'nde bunun sağlanabileceğini söylüyordu. Bu düşünce koşullardan sonuç üretme yerine, koşulları değiştirme kararlılığını gösteren liderlerin davranış biçimiydi. Uygarlık tarihi bu cesareti gösterenleri 'devrimci' olarak adlandırmıştır.

Kongre çalışmalarındaki gerilim başkanın seçilmesiyle düşüp rahatça yürümedi. Farklı inanç, dünyaya bakış ve yetişme tarzlarına sahip kişiler, şimdi or-

tak bir kutsal amaç için bir araya geliyorlardı. Kongrenin ilk günü çok şiddetli ittihatçı-itilafçı tartışmasına sahne oldu. Kongre başkanı daha seçilmemişti ancak Erzurum delegesi hoca Mehmet Raif açış konuşmasını yaparken, ittihatçılığı hakaret olarak yorumlayan Trabzonlu bir delege, "İttihatçı başkan istemiyoruz, in aşağı" diye bağırabilmiştir.

Yine dikkati çeken bir tavır da Prens Sabahattinci olarak bilinen Trabzon, Sürmene, Giresun ve Tirebolu'dan gelen katılımcıların sürekli olarak her öneriye karşı çıkışları olmuştu. Kongreye verdikleri 22 maddelik raporda, İngilizci oluşları ve sömürgeciliğe teslimiyetleri sırıtıyordu: "...Türk ırkının yaratılış olarak en kolay kabul edeceği uygarlık Anglo Sakson uygarlığıdır. Doğu Anadolu'da, bu uygarlığı temsil eden milletlerin yol göstericiliği kabul edilmelidir" deniyordu.

Sürmene delegesi Ömer Fevzi için Mustafa Kemal Söylev'inde "düşman casusu olup her nasılsa Trabzon ili içinde bir yerden kendini kongreye delege gösterip gelmiş" der ve devam eder, "sonradan Trabzon'daki ve oradan kaçtıktan sonra İstanbul'daki işleri ve davranışlarıyla kesin olarak anlaşılmıştır." Ömer Fevzi'nin verdiği önergede: "Kışlaları kapatalım, askeri tümüyle terhis edelim, barış içinde yaşamanın koşullarını hazırlayalım ve ordu görevlerini milis örgütlerine devredelim" önerisi vardı.

Zaten Mondros mütareke koşullarına göre ordu terhis edilmişti; varlığı devam eden askerî güç Kâzım Karabekir komutasındaki Ermenilere karşı mücadeleyi sürdüren 15.Kolorduydu. O da eldeki silah ve cephaneyi zar zor saklayabiliyordu.

Trabzon'daki cephaneliği de yerli Rumlar bir punduna getirip havaya uçurdu, onlarca sivil de hayatını kaybetti. Ali Fuat'ın emrindeki 20.Kolordunun lojistiği sağlamakta zorlandığı biliniyordu.

Varlığıyla işgalcilere sorun teşkil eden ve liberal düşüncenin temsilcisi olarak görülen Prens Sabahattinci olarak bilinen delegelerce önerilen, tamamı terhis edilsin denilen ordu da buydu. Karşı çıkanlar arasında bir siyasi parti kurulsun diyen delegeden, "asrî" sözcüğüne takılıp bunun küfre gittiğini savlayan hoca da vardı.

Memlekette millet iradesi hâkim olacak diye ısrarla direnen Mustafa Kemal de karşı çıkışlardan dert yanarak şöyle der: "Asrî kelimesi hoca efendilerin taassubuna dokundu. Yanlış tefsir ve mülahazalara kapıldılar. O kelimeyi çıkarmakla iyi ettik. *'Asrî' kelimesi şu manaya mı, bu manaya mı gelir, diye saatler harcamanın ve yanlış tefsirlere yol açmanın manası yoktu. Kongrenin siyasi partiye ihtiyaç hakkındaki teklifi reddetmesi de mükemmel oldu. Ben siyasi partilerin bugünkü vaziyet içinde aleyhindeyim. Biz siyasi partilere değil, millî birliğe muhtacız. Böyle felaketli anlarda siyasi partiler millet beraberliğini bozar. Ömer Fevzi ve birkaç arkadaşının önergesi Bolşeviklik yolunu açıyordu. Onun da ittifakla reddi iyi oldu.*

Bunlar küçük sanılan, gerçekten önemli noktalardır.

En mühimi 'iradei milliye- millet iradesi' prensibinin kavranması ve benimsenmesidir. İradei milliyeyi millet işlerinde hâkim kılmak birinci gayemizdir.

Bu bilinç, kongrede bütün hâkimiyetiyle kendini gösterdi."[23]

Kongre öncesi ve sırasında, yaşanılan anlaşmazlıklara yönelik yorumlarda o günleri yaşayanlar arasında da farklı yorumlar göze çarpmakta. Örneğin Fahri Belen Trabzon delegesi Ömer Fevzi ve Giresun delegesi İbrahim Hamdi'yi tanıtırken ilişkide bulunduğu çevreleri de açığa vurarak şunu söylüyor[24]:

> "Şüphesiz bu kişilerin tutumları düşmanın ve İstanbul Hükümetinin ekmeğine yağ çalıyor, kongrenin değerini çürütüyordu. Elbette Mustafa Kemal bunlara karşı tedbirler alacaktı.
>
> Trabzon'da üçüncü Tümen Komutanı Halid ve Giresun'da Osman Ağa bunları susturdu. Onlar, daha ağır baskıya uğrayacaklarını sanarak akaçtılar. Ömer Fevzi İstanbul'a ve sonradan Yunan işgalindeki Balıkesir'e giderek İrşad gazetesinde Mustafa Kemal ve millî hareket aleyhinde yazılar yazdı. Sonradan Fransa'ya gitti. 150'likler listesine girdi, İbrahim İstanbul'a, Ömer Fevzi de önce İstanbul'a sonra Viyana'ya gitti. Trabzon Valisi de hanedanla ilişkide bulunduğu ve millî harekete karşı olduğu için tümen komutanı Halid tarafından Erzurum'a gönderildi."

Erzurum kongresi sırasında yaşanılan anlaşmazlıkları bir başka tanık Mahmut Goloğlu şöyle açıklamayı uygun görüyor[25]:

> "Erzurum kongresinde doğan anlaşmazlıklar özde ve amaçlı değildi. Erzurum kongresine katılanların hepsi de millî iradeye dayanan devlet sistemini amaç edinmişti. Mesela; muhaliflerin ele başısı gibi görünen Trabzon'un Sürmene delegesi avukat Ömer Fevzi, Erzurum Kongresinden önce, İstanbul'da Yıldız Saray'ında toplanan Şûrayı Saltanat'a Trabzon Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyetinin temsilcisi olarak katılmış ve yaptığı konuşmada; Şûrayı Saltanatın, milletin kaderinde onay ve görüş beyan etmek hakkına sahip olamayacağını, milletin kendi kaderi hakkında kendi içinden doğacak bir hükümetin karar vermesini istediğini, bunun için de bir Şûrayı Milli'ye (ulusal meclis) ihtiyacı olduğunu, ulusal meclisin kalbinden çıkacak bir hükümetin iş başına gelmesi gerektiğini söylemişti."

Bu istek ve öneriye bakıldığında, hemen herkesin üzerinde uzlaştığı, arzu ettiği sonuç olduğu görülmektedir. Ancak, demokrasiyi bir araç olarak kullanıp demokrasiyi yok etmek için isteyen kişi ve siyasi partilerin eylemleri insanlık tarihinin kayıtlarında duruyorken, kimin samimi olduğu kimin olmadığı ancak davranışlarının bağımsız mı yoksa güdülü mü olduğuyla ölçülüp değerlendirilebilir.

Muhalefet etmek konusunda Fahri Belen, Goloğlu'nun bu kişileri savunarak 'Erzurum Kongresi' kitabında onlara geniş yer vermesini bir başka açıdan eleştirmektedir: "Onun hemşehrilerini savunması takdire lâyıktır. Goloğlu bu kişilerin değerleri üzerinde de durmuştur. Ömer Fevzi'nin Padişah'a büyük bağlılı-

ğı olduğunu ve aşırı bir ademi merkeziyetçi olduğunu da yazmıştır. Ne olursa olsunlar Erzurum Kongresinden sonraki tutumları millî mücadeleye ihanet sayılabilir. Mustafa Kemal'in bir ihtilal bayrağı açtığı bir sırada daha ağır muamele görebilirlerdi. Tümen komutanı Halid ve Topal Osman da onlara yalnız ihtarda bulunmuşlardı. Bu bakımdan kaçmaları da bir vehim neticesi sayılabilir.

Bunların Mustafa Kemal'i başkan yapmamak isteyişleri Goloğlu'nun ima ettiği gibi, olayın nedeni olamaz. Mustafa Kemal'in kongreye delege ve başkan olmasını en yakın arkadaşları da istememişlerdi. Mustafa Kemal onları sonuna kadar bağrına basmıştır."[26]

Bir üçüncü kişinin tanıklığı anlamına da gelen, Mustafa Kemal'in sıcağı sıcağına Mazhar Müfit'in defterine yazdırdıkları sorunu ve samimiyeti ortaya koyuyor.

Rahatsızlığın bir başka boyutu da üniformayla ilgilidir. Kongreye Mustafa Kemal başkan seçilince, kürsüye general üniforması ve padişah kordonu ile çıkıyor. Çünkü başka kıyafeti yok. Bu kıyafet de kendisini eleştiri oklarına hedef yapıyor. Gümüşhane delegesi Zeki, başkanlık kürsüsündeki Mustafa Kemal'e hitaben: 'Paşa, önce arkanızdaki elbisenizi ve göğsünüzdeki kordonunuzu çıkarın da, sonra başkanlığa başlayın. Tahakkümden korkuyoruz' diyor. Kemal Paşa tabiî pek müşkül bir vaziyette kalıyor; o akşam üniformayı atmaya mecbur oldu.[27]

İstifaya kadar tüm ömrü üniforma içinde geçmişti, şimdi ise sivil giysiye gereksinmesi vardı. "Elbiseyi ne yapacağız Mazhar?" der demez, "kolay Paşam" karşılığını aldı. Mazhar valiye gitti, ama onun da yedek temiz elbisesi yoktu. Ancak bir ya da iki kez giydiği bir jaket atayı (redingot: arkası yırtmaçlı, etekleri uzun, çift sıra düğmeli, ceket) vardı, onu verdi. Mazhar'da temiz fes, gömlek yaka, kravat vardı, onları uydurdu, böylece Mustafa Kemal'in sivil kıyafeti bulunmuş oldu.

Tüm bu yaşananlara rağmen kongreden çıkan kararlar Kurtuluş Savaşı'nın yapılmasını sağlayacak olan felsefenin zihinlerde ve yüreklerde berkitilmesi, İstanbul'a ve işgalcilere de karşı koyamayacağınız bir 'dip dalgasının' gelişinin sinyali anlamı taşır.[28]

Kongrenin ilk günü Mustafa Kemal'in yaptığı konuşmadan bir bölümü yeniden okumak gerekiyor. *"Ve ulusun kaderinde sözünü yürütecek bir ulusal iradenin ancak Anadolu'da doğabileceğini belirttim ve ulusal iradeye dayanan bir Millet Meclisi meydana getirmesini ve gücünü ulusal iradeden alacak bir hükümetin kurulmasını ilk çalışma amacı olarak gösterdim."*[29]

Erzurum Kongresi'nin bildirisi ve kararları açık olarak şöyle anlaşılıyordu:

1. Ulusal sınırlar içinde bulunan yurt parçaları bir bütündür; birbirinden ayrılamaz.

2. Ne türlü olursa olsun, yabancıların topraklarımıza girmesine ve işlerimize karışmasına karşı ve Osmanlı Hükümetinin dağılması halinde ulus, birlikte direnecek ve savunacaktır.

3. Yurdun ve bağımsızlığın korunmasına ve güvenliğinin sağlanmasına İstanbul Hükümetinin gücü yetmezse, amacı gerçekleştirmek için, geçici bir hükümet kurulacaktır. Bu hükümet üyeleri ulusal kongrece seçileceklerdir. Kongre toplanmamışsa bu seçimi Temsilciler Kurulu yapacaktır.

4. Ulusal gücü etken ve ulusal iradeyi egemen kılmak temel ilkedir.

5. Hıristiyan azınlıklara siyasal üstünlük ve toplumsal dengemizi bozacak ayrıcalıklar verilemez.

6. Yabancı devletlerin güdümü ve koruyuculuğu kabul olunamaz.

7. Millet Meclisinin hemen toplanmasını ve hükümet işlerinin Meclis denetiminde yürütülmesini sağlamak için çalışılacaktır.

Katılımcılardan kaç kişi farkındaydı bilinmez ama dördüncü madde, egemenliğin laikleştirilmesi anlamına geliyordu. Sivas Kongresi kararlarıyla birlikte yorumlanacak olan bu manifesto niteliğindeki kararların alınmasında Mustafa Kemal'in başkan olarak ağırlığının etkisi yadsınamaz bir gerçektir.

Bu ilkeler ve bu kararlar çeşitli şekillerde yorumlanmışsa da, gerçek niteliklerini hiç değiştirmeden uygulanma olanağı bulabilmişlerdir. Kongre, 'ulus egemenliği' yani 'demokratik egemenlik' doğrultusunda özetle verilmiş bu kararları ve bu ilkeleri ortaya koymaya çalışırken, Sadrazam Ferit Paşa da basında birtakım demeçler yayınlıyordu. Mustafa Kemal'in *Söylev*'deki anlatımıyla bu demeçlere, Sadrazamın milleti jurnalı (gammazlaması) dense yeridir.

23 Temmuz 1919 tarihli basın, dünyaya şunu ilan ediyordu: "Anadolu'da karışıklık çıktı. Anayasaya aykırı olarak Millet Meclisi adı altında toplantılar yapılıyor. Bu hareketin askerî ve sivil memurlar tarafından önlenmesi gerekir." Buna karşı gereken tedbirler alındı ve Meclis-i Meb'usan'ın toplantıya çağrılması istendi.

Ağustos'un yedinci günü, Kongre, toplantısına son verirken Mustafa Kemal üyelere, "Önemli kararlar alındığını, bütün dünyaya milletimizin varlık ve birliğinin gösterildiğini" söyledi ve "tarih, bu kongremizi ender görülen büyük bir eser olarak yazacaktır," dedi.

Erzurum Kongresi, tüzüğü gereğince başkan dâhil on kişiden oluşan bir (Heyet-i Temsiliye) Temsilciler Kurulu seçmişti. Bu kişiler hiçbir zaman bir araya gelip birlikte çalışmadı ya da çalışma olanağı bulamadılar. Bunlardan dört kişi hiç gelmedi. İki kişi de, Sivas Kongresi'ne katılmışlar ve ondan sonra biri Erzurum'a, ötekisi Erzincan'a dönerek bir daha aralarına katılmamışlardır. Rauf (Orbay) ve Sivas Kongresi'nde aralarına katılan Bekir Sami, İstanbul'daki Millet Meclisine gidinceye dek, Mustafa Kemal'le birlikte çalışmışlardır.[30]

Türlü ve bıktırıcı olanaksızlıklar içinde gerçekleştirilen Erzurum Kongresi kararları öncelikle İstanbul'u çok tedirgin edecektir, Sivas Kongresi için de rehber olacaktır. Bu nedenle iki kongre kararını birlikte yorumlamak gerekiyor. Yani bu kongreleri birbirinden bağımsız gibi görürsek hata yapmış oluruz. Kongreleri içinde bulunulan durumun psikolojik baskısı nedeniyle yapılıp, toplumun moralini bir nebze olsun düzeltmeye dönük, yalnızca bazı iç rahatlatıcı kararların alındığı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yaptığı siyasi toplantı olarak ele alırsak da yanlışlık içine düşeriz. Her iki kongrede gerçekten ülkenin ve milletin geleceğine yönelik stratejik kararların alındığı, strateji belgesi olarak yorumladığımız Amasya genelgesindeki kararların tamamen akıl ürünü olarak alındığını, sürdürüleceğini ve kurtuluşun gerçekleşeceğine Türk halkının inandırıldığı kararlar bütünlüğü olarak değerlendirilmelidir.

Her iki kongre ayrıca cumhuriyetin kurulacağının liderin düşünce ve karar evreninde kesinlik kazandığı ve demokrasinin kuruluşuna giden sürecin de ateşleyicileri olarak yorumlanmalıdır.

Mazhar Müfit'in günlüğünün 7/8 Temmuz 1919 tarihli notları bunu aslında acaba mı, diye soruların oluşmasına izin vermeyecek, yorumlamaya gerek duyurmayacak açıklıktadır. Şunun da yanlış anlaşılmasını önlemek gerekir, cumhuriyet bir siyasi rejimdir karar verildiğinde kurulabilir, ama demokrasi bir siyasi sistemdir, yani o bir kültürdür yaşanılarak öğrenilir, yasaların çağdaş olması yanı sıra içe sindirilme süreci vardır. Bu nedenle Mustafa Kemal devletin yönetim şekli cumhuriyet olacaktır diye rahatlıkla söylemiş, ama demokrasiyi kuracağız diyememiştir. Erzurum Kongresi'nde de açığa çıktığı şekliyle, bazı gruplarca egemenliğin kutsaldan bireye yani dünyevi laik yasalara devredilişi bir türlü içselleştirilememiştir. İşte 85 yıldır da demokrasinin kurulamayışının ve oturtulamayışının ana nedeni zaten budur.

Mazhar Müfit'in güncesindeki tarih 7-8 Temmuz 1919, yani Erzurum kongresinin toplanmasına neredeyse daha iki hafta var.

O gece sigarasını birkaç nefes üst üste içtikten sonra Mustafa Kemal söze şöyle başlıyor: *"Bu defterin bu yaprağını kimseye göstermeyeceksin. Sonuna kadar mahrem kalacak. Bir ben, bir Süreyya, bir de sen bileceksin. Şartım bu..."*

Sonra, "Yaz," diye devam etti:

"Zaferden sonra şekli hükümet Cumhuriyet olacaktır. Bu bir.

İki: padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince icap eden muamele yapılacaktır.

Üç: Tesettür kalkacaktır.

Dört: Fes kalkacak, medenî milletler gibi şapka giyilecektir.

Beş: Lâtin harfleri kabul edilecek."

Mazhar Müfit sözünü kesip, "Paşam kâfi.. kâfi.." der ve biraz da hayal ile uğraşmaktan bıkmış bir insan tavrıyla, "Cumhuriyet ilanında başarılı olalım da üst tarafı yeter!" diye ekler.[31]

Kurtuluştan çok sonraki yıllar, Mazhar Müfit'e, "Kaçıncı maddedeyiz? Notlarına bakıyor musun?" diyecektir.

'Lider kimdir? Lideri lider yapan nedir?' sorularının yanıtlarını bu güncede bulabiliyoruz.

Hiç kuşkusuz bu soruların yönetim biliminde çeşitli yanıtları bulunmakta. Farklı durumlar, farklı liderlik tarzları gerektirmektedir. ***Liderlik, insanları, hayal ettikleri hedefleri gerçekleştirmek için etkileyerek bir araya getirme sanatıdır,*** şeklinde yapılan tanıma katılırsak, Mustafa Kemal Osmanlı tarihinin birikimini ve kendisinden önce ve çağdaşı bulunan bazı aydınların yapılmasını önerdikleri siyasi ve sosyal alanlardaki değişim ve reformları, devrime dönüştürmeyi becerme yetisi göstererek, hayal edilenin yapılabilir olduğunu zihinlere sokmayı başarmıştır. Mazhar Müfit'in tepkisi o dönem aydınlarının kısırlığını ve düşünme aşamasına geçmeden olumsuz tepkisini yani önyargıyı bize anlatmak açısından tipik örnektir. İnsan yönetimi konusunda uzmanlaşmış olanların, insanlara liderlik etme konusunda saydıkları ilkeler arasında saptamış oldukları vizyon, güven, dürüstlük, yaratıcılık gibi temel parametrelerin Mustafa Kemal'de neredeyse doğal yetenekler olduğunu görmekteyiz. Bunların yanı sıra Havza, Amasya ve Erzurum Kongresi'nde karşılaştığımız ve Sivas'ta da karşılaşacağımız birkaç önemli niteliği de katılımı sağlamak, çeşitliliği yönetmek, topluma karşı sorumlu oldukları gerçeğine birlikte oldukları kişilere fark ettirmek gibi, bugünün çağdaş yönetim anlayışı değerlerini o günlerde aktarmaya çalıştığını da görmekteyiz. O, bir organizasyonun enerjisinin insanların katılım ve çabasından geldiğini öğrenmişti ya da biliyordu. Küçük hırslarından arınmış gerçek lider kendi zayıf yönlerini çevresine toplamış olduğu kadro ya da kişilerle paylaşılan bir amaç yaratarak giderme sağduyusunu gösteren kişidir. Çağdaş yönetim biliminde bunun adına 'vizyonu paylaşma' denir. Mazhar Müfit'in defterine yazılanların açılımı budur.

Bu kongre yapıladursun İngiliz istihbaratı da Anadolu'da olan biteni Londra'ya bildirmektedir. "...Avrupalıların verdikleri raporlara göre İzmir'de ilk adımda Yunanlılar 20.000 Türk'ü öldürmüşler..."[32]

İngiliz gizli belgelerinden okumaya devam ediyoruz: "Amiral Webb'den Sir E.Crowe'e: ...Yunanlıların İzmir'i işgalinden beri Türkiye'deki iç durum gittikçe rahatsız hale gelmektedir. Burası Türkiye'den başka bir yer olsaydı müthiş bir ayaklanmanın eşiğindeyiz derdim. Fakat bu garip memlekette her şey aksi yönde gelişiyor. Onun için de kesin bir şey söylenemez. Yunan Orduları İzmir halkını sindirmeğe çalışıyorlar. Bütün bölgeyi bir harabe haline getirdiler. İzmir'i biz işgal etseydik durum böyle olmazdı. Amerikalılar Türkiye için ne yapmak istediklerine bir an önce karar verseler de durum bir sonuca varsa..."[33]

Erzurum Kongresi'nin finansmanı nasıl sağlandı?

Erzurum Kongresi'ne gelen doğu vilayetlerine ait temsilcilerin yollukları, kendilerini seçen Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleri tarafından yani halk tarafından ödenmişti. Nitekim kongrenin toplanması kararlaştırıldığı zaman cemiyetin Erzurum şubesi yapılacak harcamaların karşılanması için halkın bağışının artırılması yönünde bir karar almıştı. Bu yolla 1.500 lira toplandı.[34]

Erzurum Kongresi, bittikten sonra Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Sivas'a geçmesi söz konusu olduğunda yine para meselesi bir sorun olarak ortaya çıktı. Çünkü Erzurum Kongresi yapılmış, dışarıdan gelen temsilcilerin yerleştirilmesi, telgraf haberleşme ve benzeri kongre masrafları için 1420 lira harcanmıştı ve sonuçta Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kasasında yalnızca 80 lira kalmıştı.[35]

Erzurum Kongresi çalışmaları 16 gün sürmüştür. Ağustos ayının sonunda 29 Ağustos'ta, Mustafa Kemal ve heyeti Sivas'a hareket etmek zorundaydı. Yola çıkılması için gerekli para nasıl bulunacaktı? Mustafa Kemal'in, ne birikmiş parası, ne de gelir sağlayan bir mülkü vardı. Karargâh personelinden komutanları gibi milletin sinesine dönenler de aynı durumdaydılar. Artık ne yeni bir ödenek olanağı vardır, ne de aylık almak olasılığı. Mustafa Kemal ve karargâh personeli, her türlü maddî dayanaktan yoksundur.[36]

Mustafa Kemal yola çıkış için kendilerini sıkıştırdıkça para konusundaki zorluklarını Mazhar Müfit anlatıyor: "Belediye Başkanı Zakir Efendi ihtiyacımız olan üç dört yaylı arabayı, yüzer liradan pazarlık eder, göndertirim... dedi. Ancak, yüzer liradan dört yüz lirayı bulmak büyük mesele. Düşüne düşüne evin yolunu tuttum.

Akşam yemeğinde paşa, yine Sivas yolculuğuna konuyu getirerek sordu: 'Hazır mıyız?'

'Elimizde çürük çarık üç otomobil var. Karoserleri berbat. Körükleri yırtık pırtık. Güneşin zararı yok. Fakat, yağmur yağarsa fena. Lambaları da yok. Karpit yakacağız. Geceleri yola devam etmek mecburiyetinde kalırsak karpit de yanmaz. Burada karpit tedarik edebilmenin de imkânı yok.'

'Çürük çarık, yırtık pırtık, lambalı lambasız gideceğiz. Ancak üç otomobil hepimizi ve eşyamızı nakle yeterli mi?, diye sordu.

'Tabiî yeterli değil,' yanıtını verdim. Hemen taksimi yaptı.

'Rauf, Süreyya, Hüsrev, Raif beylerle sen, Cevat Abbas ve Muzaffer otomobillere taksim oluruz. Şeyh Fevzi Efendi için de yer ayırır, kendisini Erzincan'dan alırız. Recep Zühtü, Hayati, Memduh ve diğer subay arkadaşlarla eşyalarımız da arkadan ve araba ile gelirler.

'Güzel paşam. Ben de böyle düşünüyordum. Ancak, üç dört arabaya ihtiyacımız var. Bugün belediye başkanı ile görüştüm. Ucuza bize araba temin edecek. Fakat 400 lira kadar bir paraya ihtiyacımız olacak,' dedim ve ekledim:

'Tabiî yol boyunca ve Sivas'ta da paraya ihtiyacımız olacak. Kasamız malûm!'

Kaşlarını çatarak ve dişlerini sıkarak gözlerini masanın üzerinde duran kahve fincanına dikti ve hafif bir sesle, 'Evet bir de para meselemiz var...' diye söylendi. Onun bu ânını ve bu halini görüp de üzülmemenin imkânı yoktu. Bir millet mücadelesinin ve bir millet kurtuluşunun yolunda üniformasına ve kesesindeki sekiz yüz lirasına kadar maddi her şeyini kaybeden ve bütün, zekâ enerji ve manâ kudretini büyük idealine hasreden bir adamın artık hiç olmazsa para mevzuu ile ilgisi olmamalı; bin bir gaile içinde onu düşünmekten âzade bulunmalı idi.

Onun içindir ki, Paşa'nın, 'Evet... bir de para meselemiz var,' deyişindeki ıstırabı hisseder etmez, onun daha çok üzülmesine, düşünmesine fırsat vermemek için, 'Paşam siz bu konuyla meşgul olmayınız. Elbette bir önlem düşüneceğiz,' diyerek ve konuyu değiştirmek amacıyla ortaya manda (korumacılık) sorununu attım."[37]

Konu kapanmış görünür ama para gereksinmesi ve sıkıntısı ortadan kalkmamıştır ki. Mazhar Müfit devam ediyor:

"Satılacak, savulacak bir şeyimiz de yoktu. Benim bir altın saat kösteğim vardı, hatta onu bile nakde çevirmiştim. İşte, ben bu düşünceler içindeyken Paşa'nın beni aradığını haber verdiler. Yanına gittim. Paşa, âdeta sevinerek, 'Mazhar Müfit tamam, yol paramız var,' dedi ve ekledi:

'Al sana bin lira.'

Para destesini uzattı. Afalladım fakat bir hayli de geniş nefes aldım.

'Paşam, nasıl oldu bu?' dedim. Parmağı ile dudaklarını kapayarak, 'Üzümünü ye, bağını sorma,' dedi."

Mazhar Müfit'in o gün kaynağını öğrenemediği ancak çok yıllar sonra kaynağını bulduğu parayı bir emekli subay göndermişti. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti işe karışmıştı, gerisini Cevat Dursunoğlu anlatıyor:

> "...Mustafa Kemal Paşa'nın yanından gelen Kâzım (Dirik), arkadaşlara Paşa'nın yola çıkmasını sağlamak için para temin etmek vazifemiz olduğunu hatırlattı... Hiçbirimizde de para yoktu. Hepimiz ancak ölmeyecek kadar yaşayabiliyorduk. Paşaya hiç olmazsa bin lira kadar bir para temin etmeliydik... İlk tedbir olarak çoluk çocuğumuzun ziynet eşyasına başvurmayı hatırladık. Kadınların gözyaşlarına bakmayacaktık. Fakat bunların da boynunda, kolunda ne varsa hepsi muhacirlikte ekmek parası olarak sarf olunmuştu...
>
> Heyeti Faale üyesinden emekli Binbaşı Süleyman Bey hızır gibi imdadımıza yetişti. Her anlamıyla kâmil bir insan olarak tanıdığımız Süleyman Bey nasıl bir çık-

mazda olduğumuzu görerek, 'Çocuklar, ben bu işin çaresini buldum. Benim tasarruf edilmiş dokuz yüz liram var. Ben altmış yaşını geçmiş bir adamım. Allahın rızasından, milletin selametinden başka bir dileğim yok. Bu parayı size veririm. Fakat bu parayı verdiğimizi ne Paşa ne de başka kimse bilmeyecek ileride Müdafaa-i Hukuk'un parası olursa verirsiniz, olmazsa helâl olsun. Ben devletin verdiği emekli aylığı ile geçinir, giderim,' dedi. Hepimizin gözleri yaşarmıştı. Bu adsız büyük, bizi o günkü en büyük kaygımızdan kurtarmıştı. O gün Süleyman Bey parayı getirdi. Yüz lira kadar da aramızdan toplayarak bin lira yaptık ve Kâzım (Dirik) aracılığıyla Paşa'ya ulaştırdık..."[38]

Bu para ile yol hazırlıkları yapılmış; ekmek, peynir ve zeytinden ibaret kumanyalar hazırlanmış, kafile üç otomobil ve üç at arabası ile 29 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum'dan Sivas'a doğru yola çıkmıştı. Hüsrev Gerede anılarında bir eşya kamyonunun varlığından da söz etmektedir.

Cumhuriyetin Temeli Atılıyor

Mustafa Kemal Sivas'ta bir kongre toplanmasının gerektiğini ve bu konuda vardığı kararı hatırlanacağı gibi daha 18 Haziran 1919'da Edirne'deki Birinci Kolordu komutanı Cafer Tayyar'a yazmıştı.

İşgale uğramasına karşın İzmir yerine Samsun'a çıkış nasıl ki bir stratejik kararsa, ulusal kongre amacıyla Sivas kentinin seçilişi de bu türden bir karardır.

Öncelikli düşünce burasının öteki kentlere göre işgal edilmemiş olmasının yanı sıra, ulaşımda bir kavşak noktası oluşu tercihte etken olmuştur. Üçüncü parametre olarak da Kâzım Karabekir'in yakın kent Erzurum'da komutan olarak görev yaptığını da unutmamak gerekiyor.

Erzurum'dan ayrılmadan önce annesine uzunca sayılabilecek bir mektup yazıp neler yaşandığını anlatıp, hakkında çıkarılan dedikodulara inanmamasını, Meclis-i Mebusan'ın güven içinde toplanmasını beklediklerini, bu gerçekleştirildikten sonra İstanbul'a döneceğini anlatmıştır: " ... *daha İstanbul'da iken yabancı kuvvetlerin devleti, milleti fevkalade sıkıştırmakta ve millete hizmet edebilecek ne kadar adamımız varsa cümlesini hapis ve tevkif ve bir kısmını Malta'ya sürüp eziyet etmekte pek ileri gidiyorlardı. Bana her nasılsa ilişmemişlerdi. Fakat 3.Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak basar basmaz İngilizler benden şüphelendiler. Hükümete benim gidiş sebebimi sordular. Nihayet İstanbul'a getirilmemi talep ve bunda ısrar ettiler. Hükümet beni aldatarak İstanbul'a getirmek ve İngilizlere teslim etmek istedi. Bunun derhal farkına vardım. Ve bittabiî kendi ayağımla gidip esir olmak doğru değildi. Padişahımıza hakikat hali yazdım. Ve gelemeyeceğimi arz ettim. Zat-ı şahane de evvela bunu uygun gördü. Fakat daha sonra İngilizlerin baskısı çoğaldı. Nihayet o da İstanbul'a dönmemi irade etti. Bu suretle artık resmi makamımda kalmaya imkân göremediğim gibi, askerliğimi muhafaza ettik-*

çe İngilizlerin ve hükümetin hakkımdaki ısrarına karşı konulamayacaktı. Bir tarafında bütün Anadolu halkı tekmil millet hakkımda büyük bir sevgi ve itimat gösterdi. (Seni bırakmayız dediler.) Hakikaten vatan ve milletimizi kurtarabilmek için yegâne çare askerliği bırakıp serbest olarak milletin başına geçmek ve milleti yekvücut bir hale getirmekle ortaya çıkacak kudret ve millî hareketi iyi kullanmaktan başka çare düşünülmüş değildi. Dolayısıyla ben de böyle yaptım. Elhamdülillah başarılı da oluyorum. Pek yakında maddi neticeyi bütün dünya görecektir. Ben bu şekilde hareket edince İngilizler derhal yalvarmaya başladı. Ve beni kazanmaya çalıştı. Her şeyi inkâr ettiler. Ve bütün kabahati bizim hükümete attılar. Hakikaten hükümet de benimle uğraşmak istedi. Fakat kuvveti buna elverişli gelmedi. Ve gelemez. Daha bir zaman bu şekilde Anadolu içinde çalışmakla her şey hallolacaktır. Yakında Meclisi Mebusan toplanacak ve meşru bir hükümet iktidar mevkiine geçecektir. Ben de ihtimal o zaman İstanbul'a geleceğim. Sıhhat ve afiyetimi, katiyen hiç merak ve endişe etmeyiniz... Ben birkaç güne kadar bir kongre için Sivas'a gideceğim. Tekrar Erzurum'a döneceğim. Tekrar ediyorum. Her işittiğinize önem vermeyiniz. Pekâlâ bilirsiniz ki ben yaptığımı bilirim. Netice görmeseydim başlamazdım."[39]

Mustafa Kemal, annesine yazdığı bu mektupta sivil kıyafetlerini göndermesini de istemiştir.[40]

Katılımcıların Sivas'ta toplanarak Mustafa Kemal'in bir an önce gelmesi için telgraflarla tacizi sonucunda 29 Ağustos'ta sabah erkenden Erzurum'dan ayrıldılar. Planlama gereği üç otomobil ve üç atlı arabadan oluşan kafileyle yola çıktılar.[41]

4 Eylül'de kongrenin toplanması kararlaştırılmış olduğundan hedeflerine hızla yetişmek zorundaydılar. Ancak her üç otomobil de çok eskiydi, yıpranmıştı, savaşlarda kullanılmışlardı. Ama başka da çare yoktu. Mustafa Kemal, Rauf ve Hoca Raif birinci otomobildeydiler. Öteki yolculardan yedi kişi iki otomobile sığışmış, Hayati ve öbürleri de eşyalarla birlikte arabalarla yola devam ediyorlardı. Erzurum'da istifa etmemiş oluşu nedeniyle bir tek Kâzım Dirik kalmıştı.

Erzurum'dan on beş kilometre kadar ayrıldıktan sonra duygularını engelleyemeyen Mazhar Müfit şarkı söylemeye başlayınca, Mustafa Kemal geri dönüp 'devam' anlamında işaret etti. İstem dışı dilinin ucuna gelen "Ey gaziler yol göründü..." tarihi şarkısını başlattı, tüm araçlardan sesler yükseldi.

Pınar başında verdikleri molada yemekleri peynir, zeytin, kuru ekmek ve köylülerin ikram etikleri kuru soğan oldu.

İkindiye yaklaşırken yağmur bastırdı, otomobillerin tenteleri delik deşikti, sırılsıklam oldular. Karanlık bastırdığında bir köye ulaştılar. Mustafa Kemal'in gece kaldığı evde ateşi çıkmıştı. Hemen Doktor Refik (Saydam) müdahale etti. Üzerine kalın bir şeyler örtüp terlettiler, sabaha ayağa kalktı.

İlk hedef Erzincan'dı. Gece bu kentte kalındı, başta eşraf olmak üzere ileri gelenlere vatanı kurtarmanın çareleri anlatıldı. Burada halkın kararlılığı ve imanı karşısında yüksek moral buldular.

Sabah kentten ayrıldıktan yaklaşık bir saat sonra Erzincan boğazına girmek üzereyken, dürbünle çevreyi kontrol ettikleri sırada, uzaktan bazılarının işaretler ettiğini gördüler. Bu kişilere yaklaştıklarında bunların jandarma subayı ve erleri olduğunu anladılar. Subay Mustafa Kemal'in otomobiline gelip çevrelerinde bir tehlikenin varlığını haber veriyordu:

"Silahlı Dersim'li çeteler boğazı kapattılar. Boğazı geçmek olanaksızdır. Merkezden kuvvet istedim. Kuvvet gelir gelmez hemen eşkıya üzerine hücum edip boğazı açacağım. Ancak bundan sonradır ki kafilenin güvenle boğazı geçmesi mümkün olabilir."[42]

Subay durumu kendince açıkladı, sorulan sorulara yanıt verdi. Önerisi merkezden iki gün içinde gelecek olan takviye kuvvetini Erzincan'a dönüp beklemeleriydi. Eşkıyanın sayısı da, boğazdan ne kadar zamanda temizlenecekleri de bilinmiyordu. Mustafa Kemal belirsizlik karşısında hemen yola devam kararı verdi:

"Biliyorsunuz ki işimiz acele. Sivas kongresine gününde yetişmek zorundayız. Yol programımızı değiştiremeyeceğimiz gibi, Kongre'nin açılmasını da geciktiremeyiz. Gecikmemiz, bilhassa yollarda eşkıya var, diye gecikmemiz Kongre'yi felce uğratır ve çığ halinde büyütülerek şayialarla Sivas'ta siyasi bir panik olur. Ben, her ne pahasına olursa olsun vaktinde Sivas'ta bulunmak gerektiği kanaatindeyim.

Her ne olursa olsun, her türlü tehlikeyi göze alarak yolumuza devam etmeliyiz."[43]

Mustafa Kemal sözlerinin bu noktasında sesinin tonunu biraz daha yükselterek ve heyecanlandırarak, şöyle konuşur:

"Otomobilin birinde mitralyözlerimiz var. Osman Bey (o zaman yüzbaşıydı, sonradan general oldu, Osman Tufan) ve birkaç arkadaş mitralyözleri ateşe hazır bulundurarak önden ilerlesin. Bizim arabalar da kendisini takip etsin. Etraftan gelecek ateşleri önemsemeyerek otomobillerimiz bütün hızlarıyla ilerler. Fakat önümüze eşkıya çıkar ve yol kapatılmış olursa o zaman da hemen otomobillerden atlayarak ve derhal birer mevzi edinerek karşı ateşe başlarız.

Çatışma sonunda ya yolu açmayı başarırız yahut ölürüz. Ancak tavsiyem şudur ki, böyle bir hal olursa aramızda yaralanan ve ölenler bulunursa onlarla asla meşgul olmayacağız. Sağ kalanlar için, tek kişi bile olsa, hedefi Sivas'a ulaşmak teşkil edecektir."[44] dedi ve gözlerinin içine bakarak, *"Benim kararım bu, sizler de kabul ediyor musunuz?"* diye sordu. Hepsi birden, "Tabiî Paşam," dediler. Arabalara atladılar, jandarma subayına da emir verdi:

"Biz gidiyoruz. Allaha ısmarladık. İsterseniz siz de boğaza doğru mevcut kuvvetinizle ilerleyiniz. Biz bir çatışmaya tutuşursak, belki bizi takviye edebilirsiniz."

Bu pusu işi eğer şişirme bir yalan değilse, Ferit Paşa hükümetinin Dersim'de bulunan yardakçısı Elazığ Valisi Galib, yolu kapatmak, kurtuluş savaşçılarını öldürtmek, Sivas kongresinin toplanmasını da engellemek amacıyla plan yapmış olmalıydı. Erzincan'dan kafileye katılmış olan Nakşî tarikatı şeyhi Fevzi Efendi, konuşmalarıyla yolculara moral depoluyordu.

Dikkatlice yollarına devam ettiler. Mustafa Kemal'in cesareti hepsine güç ve inanç vermişti. Kamyon geride kaldığından zorunlu olarak gece konakladıkları Refahiye'deki belediye başkanı, eski milletvekili Sağıroğlu Halet'in evinde zengin bir sofrada ağırlanıp yemek yediler.[45] Arkadaşlarına konuşma yapan Mustafa Kemal şunu söylüyordu: "*Arkadaşlar hepinize ayrı ayrı teşekkür ederim. Ölümü göze alarak benden ayrılmadınız. Millî kurtuluş yolunda gösterdiğiniz bu özveriden dolayı hepinizi tebrik ederim... Millî dava ancak bu inan, bu irade ve azimle gerçekleştirilecektir. Yaşaması ve muzaffer olması gereken naçiz şahıslarımız değil, millî kurtuluşu temin edecek olan fikirlerdir.*"[46] Bu arada benzin arabaları da gelmemişti. Zorunlu olarak iki otomobili bu arabaları karşılamaya gönderdiler.[47]

Bu arada Sivas'ta bulunan Fransız temsilci Bruno'da da telaş baş göstermiş Vali Reşit başta olmak üzere söz sahibi olduğunu düşündüğü herkese başvurarak kongrenin yapılmasını engellemeye dönük girişimlerde bulunuyordu.

Bruno, bir Fransız jandarma müfettiş binbaşısıdır. Adı *Söylev*'de de geçmektedir. İstanbul hükümeti ve işgal devletleri, Sivas Kongresi'nin önlenmesi yönünde direktif üstüne direktif veriyorlar. Aynı tarihte kentte başka Fransız subayları da bulunmaktaydı. Vali Reşit kendisine yapılan ziyareti iadeye gider, Bruno da oradadır. Valiye gizli kaydıyla şunları söyler: "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan buraya gelip Sivas'ta bir kongre yapacağını duydum. Bunu İstanbul'dan gelen Fransız subayları söylediler. Sizinle bu kadar içten görüşür ve kişiliğinize karşı saygı beslerken bu sorunu benden gizlemenize üzüldüm. Eğer Mustafa Kemal Paşa Sivas'a gelir ve burada kongre yapmaya teşebbüs olunursa beş on gün içinde buraların işgal altına alınması kararlaşmış olduğuna kesin olarak öğrenmiş bulunuyorum. Sizin şahsınıza karşı beslediğim saygı duygusu gereği olarak bunu haber veriyorum."[48]

Bir gün sonra Bruno yeniden gelir. Fransız subaylarıyla birlikte kongre hakkında görüşüleceğini ve fakat kendisinin aradaki içtenliğe dayanarak daha önce ayrı görüşmek istediğini, söyler. Bir süre konuşulduktan sonra, sonuç olarak şunları söyledi diyor, Sivas Valisi Reşit, "Ben dünden beri bu sorun üzerine çok fikir yordum. Nihayet şuna karar verdim ki eğer Mustafa Kemal Paşa ile kongre heyeti, İtilaf Devletleri aleyhinde kışkırtmada bulunmazlar ve onlar hakkında kötü sözler kullanmazlarsa kongrenin toplanmasında hiçbir sakınca yoktur. Bizzat ben general Franchet Despere'ye yazar, Mustafa Kemal Paşa hakkındaki tutuklama emrini geri aldırır ve kongrenin toplanmasına engel olunması hakkında İçişleri Bakanlığından size emir verdiririm."[49]

Fransız jandarma subayı ile vali arasında geçen uzun konuşma, vali tarafından bir telgrafla Mustafa Kemal'e bildirilmiştir. Bu telgraf aslında valinin Sivas'ta bir kongre toplanmasına taraftar olmadığını mümkünse bu girişimden vazgeçilmesini, kongrenin Erzincan'da toplanmasını istediğini ortaya koymaktadır. Telgrafın bir yerinde, Bruno'nun birtakım koşullarla kongrenin Sivas'ta toplanmasını destekler görünmesinin, hile ile Mustafa Kemal'i tutuklamak niyetinde olmasından ileri gelebileceğini neredeyse bir tehditle belirtiyor. Fakat Mustafa Kemal bunu görmezden geliyor, ilk tepkisi ise, "Gülünç"[50] oluyor.

Bruno'nun uyarılarını blöf olarak kabul ediyor: "*...Sivas Kongresi'nde söz konusu olacak hususlar, Erzurum Kongresi beyannamesinin içindekilerden de kolaylıkla anlaşılacağı gibi kongrede İtilaf Devletleri aleyhinde kışkırtmalarda bulunmak gibi amaçlar kesin olarak yoktur. Fakat şunu da arz edeyim ki ben ne Fransızların ve ne de herhangi bir yabancı devletin desteklemesine tenezzül eden kişilerden değilim. Benim için en büyük korunma ve şefaat kaynağı milletimin sinesidir... Mösyü Bruno bilmelidir ki Fransızların Sivas'ı işgale karar vermeleri kendilerine pek pahalıya mal olabilecek, yeni kuvvetlerle ve çok paralarla yeni bir savaşa karar vermelerine (mütevakkıftır) neden olur. Böyle bir kararın, jandarma binbaşısı Bruno ve arkadaşları arasında görüşülse bile Fransız milletince uyulacağına ihtimal verilemez... Sivas Kongresi hakkındaki kesin kararı; ancak temsil heyetinin görüşmeleri sonucunda, temsil heyeti kararlaştıracaktır...*"[51]

Mustafa Kemal Fransızların Sivas'ı işgal edemeyeceklerini hesaplayıp, soğukkanlılığını yitirmeden alay ederek valiye telaşa kapılmaması gerektiğini yazıyordu. Bu telgraf yazışmaları 20 Ağustos'ta oluyordu. Sivas valisi Mustafa Kemal'in yanıtı karşısında onun cesaretine ve inancına hayran kalırken, bir yandan da , "...içimde yine bir burukluk var. Bilmem neden, kongrenin Sivas'ta açılmasına gönlüm bir türlü razı olmuyor." diyecek kadar da dürüstçe duygularını belirtiyordu[52]. İçişleri Bakanlığı hem Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yakalanıp tutuklanmasını hem de Sivas Kongresinin yapılmasını engellemeyi emrediyordu, ancak vali de bunun olanaksız olduğunu onlara bir türlü anlatamıyordu.

1 Eylül'de Refahiye'den saat 11.30'da hareket ederek altı saat sonra Suşehri'ne vardılar. Geceyi eski Menzil Hastanesi olan hükümet konağında geçirdiler. 2 Eylül sabahı saat dörtte hareket ederek, saat 12'de Zara'ya geldiler. Askerlik şubesi başkanı, kadı ve kasaba halkı tarafından karşılandılar. Sivas'a doğru hareket ederken bu kentte de heyecan tırmanıyordu. Kentte bulunan tüm fayton ve yaylı arabalar bu karşılama törenine tahsis edilmişti. Hürriyet ve İtilaf partisi mensupları dışında neredeyse tüm kent halkı karşılamada hazır bulundu.[53]

Otomobiller kentin girişindeki tepede durdu. Mustafa Kemal'in üstünde hâki renkte, sivil bir avcı elbisesi, başında kalpak, göğsünde savaş madalyası vardı[54].

Halk, Mustafa Kemal'i bağrına basmıştı, ama valinin işi çok zordu. Eğer heyeti karşılamaya gitse İstanbul hükümetine hesap veremeyecekti; karşılamaya gitmese bu kez[55] halkın isteğinin dışında bir davranış gösterip, tuhaf bir duruma düşecekti. O da valilik konutunda bekleyip, heyetin kente girip konaklayacakları lise binasına gelişlerinde kalabalığın arasına karışmayı uygun gördü. Valinin bu hareketi Mustafa Kemal'in gözünden kaçmamıştı. Valinin selamını aldıktan sonra yanında bulunan Erzurum eski milletvekillerinden Raif'e, " diplomat vali, şehir dışına gelmiyor, büsbütün görünmemeği de hoş bulmuyor, bizi burada karşılıyor"[56] diyor ve ekliyor: "haksız değil. Henüz bizim mi, İstanbul'un mu ağır basacağımızı kestiremiyor"[57], demekten kendini alamadı.

Akşam yemeğinden sonra bir ara yine aynı konuyu açtı, "mütereddit olmasına rağmen, Reşit Paşa'nın daha çok bize taraftar olduğunu hissediyorum," dedi. Mazhar Müfit de bu konuda kendisine garanti verdi. Bunun üzerine "Bakalım göreceğiz," demekle yetindi. Yemekte Binbaşı Bruno'nun nereye kaybolduğunu yine alaycı bir dille valiye sordu. Jandarmayı teftiş bahanesiyle Malatya'ya gitmişti, aslında buna kaçmak denirdi.

Kongrenin toplanmasına uygun olan lise binasını okulun müdürü önce vermek istememiş, direnmiştir ancak sonra teslim etmek zorunda olmuştur. Mazhar Müfit geceyi Mektebi Sultani'de yani lise binasında geçirdiklerini ayrıntılı olarak anlatır. Mustafa Kemal'e iki sınıfın çok güzel biçimde oda olarak düzenlendiğini belirtir. Burası kongre boyunca onların hem oteli hem de kongre salonu olacaktır. Halkın ve ülkenin geleceği konusunda stratejik kararların alınacağı, kongre sonucunun Türk demokrasisinin ilk ve köklü adımı olarak yorumlanacağı bu kongre işte bu denli mütevazı olanaklarla gerçekleştirilecektir.

Kongrenin toplandığı yılın sosyal yaşam koşulları uygun değildi. Ancak Mustafa Kemal'in baştan beri ortaya koyduğu inanç, hazırlıkların derhal başlamasına yol açmıştır. Onun direktifleri doğrultusunda kongrenin yeri ve katılımcıların rahatı sağlanmıştır.

Mustafa Kemal üyelerin otellerde kalmasını istememiştir. Sivas'a yavaş yavaş gelmekte bulunan kongre üyelerini Müdafaa-i Hukuku Millîye Cemiyeti üyesi Şekeroğlu İsmail evinde konuk etmektedir. O süreçte tüm mal varlığını bu uğurda harcamıştır. Kongre salonu ve misafirhaneye dönüştürülen okulun tüm eşyalarını da bu kişi karşılamıştır. Ayrıca kongreye katılan 28 kişiyi 32 gün süreyle evinde ağırlamıştır.[58]

Kentte hissedilir bir gerginlik vardır. Üç baskın etken, tartışılmamakla birlikte belirgindir. Birincisi, Hürriyet ve İtilafçıların, "Mustafa Kemal'in bu girişimi İttihat ve Terakki'nin bir planıdır," içeriğinde İstanbul'daki hükümetin talimatları doğrultusunda yarattıkları olumsuz propagandalar. İkincisi, Sivas halkının direniş konusundaki kararlılığı, tedirgin sakinliği ve bu konuda kongrenin karar alma sürecinin bekleyiş gerginliği. Üçüncüsü de, İstanbul'dan gelen



Sivas Kongresi'ne katılanlardan bir grup: Oturanlar sağdan sola, Mazhar Mufit Kansu, Hüsrev Sami Kızıldoğan, Ahmet Rüstem, Bekir Sami Kunduh, Kadı Hasbi Efendi, Mustafa Kemal, Şeyh Hacı Fevzi Efendi, H.Rauf Orbay, Ömer Mümtaz
Arka sıralarda: Hâmi Danişmend, Recep Zühtü, Hüsrev Gerede, Ruşen Eşref Ünaydın, Nizamettin, Mazlum, Küçük Ethem Beyler

bazı delegelerin bütün kurtuluş çare ve önlemlerini yabancı devletlerin himayesinde ve manda (güdüm) fikrinde aramaları ve bu konuda telkinlere başlamış olmaları.

Kongre 4 Eylül saat 14.00'te başlayacaktı. Liseye giden tüm yollar tıklım tıkış doldurulmuştu. Mustafa Kemal açılışa beş dakika kala geldi. Yanında Mazhar Müfit ve Hüsrev Sami vardı. Koridorda Rauf'la (Orbay) karşılaştılar. Aralarında çok kısa bir konuşma geçti. Konuşulanı Mazhar ve Hüsrev duyamamıştı. Ancak Mustafa Kemal içeriğini *Söylev*'de anlatıyor. Tıpkı Erzurum Kongresi öncesinde olduğu gibi, Sivas'a gelindiğinde bir grup delege Mustafa Kemal'i başkan seçmek istemiyordu ve bunu gerçekleştirmek için de bir evde toplantı yapmışlardı. Buradaki konuşmalar da Mustafa Kemal'e iletilmişti. Hüsrev Sami yanına gelerek şöyle bir haber verdi: Rauf ve başka bazı kişiler, Bekir Sami'nin evinde özel bir toplantı yapmışlar ve onu başkan yapmamaya karar vermişler. Arkadaşlarının, özellikle Rauf'un, böyle bir davranışta bulunacaklarını hiç ummadığından, Hüsrev Sami'ye biraz da ağır konuşarak, bunun dedikodu olabileceğini, böyle yersiz sözlerin kendisine ulaştırılmamasını istedi. Verdiği haberin doğru olamayacağını, arkadaşlar arasında yanlış anlayışlara yol açacak sözler söylemenin uygun olmadığını da sözlerine ekledi.

Erzurum Kongresi'nde başkanlık işine çok önem verdiğini bu yönde özel çaba harcadığını görmüştük; kendi ifadesiyle, "Baylar, ben bu kongrede başkanlık işine önem vermiyordum," demekte[59]. Başkanlığa, belki yaşlı bir kişinin getirilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Bu yüzden bazı arkadaşlarının da düşüncelerine başvurdu.

Bu arada, kongre salonuna girmezden önce Rauf'a rastladığı koridordaki kısa can sıkıcı konuşmanın konusu buydu. *"Kimi başkan yapalım?"* dedi. Rauf, hemen hemen coşkulu bir sesle, önceden söylemeye hazırlanmış olduğu o andaki durumundan anlaşılan bir davranışla ve keskin bir dille, *"Sen başkan olmamalısın!"* dedi.

O anda Hüsrev Sami'nin verdiği haberin doğruluğuna inandı ve elbette çok üzüldü. Her ne kadar Erzurum'da da karşı çıkanlar olmuştu ve o kişilerin tavrı daha çok işbirlikçilikleri siyasi muhalif tavırları belli olanlar olarak açıklanmıştı. Oysa bu kez, en yakın arkadaşları başkan olmasını istemiyorlardı.

Bu durum onu hem üzdü hem de düşündürdü. Rauf'a, *"Anladım, Bekir Sami'nin evinde aldığınız kararı bana tebliğ ediyorsunuz, öyle mi?"* dedi ve karşılığını beklemeksizin yanından uzaklaşarak sinirli adımlarla kongre salonuna girdi.

Rauf (Orbay) 'siyasi anılarında' arkadaşının evinde toplanıp karar aldıklarından söz etmeden başkanlık sorununa şöyle açıklık getirir: "...Reis seçilme işi, önce biraz tartışmalara sebep olmuştu. Bazı delegeler, kongrenin doğrudan doğruya halkın eseri olduğunu, bilhassa dışarıya belirtmek için başkanın da kumandan filan değil, halkı temsil eden sivillerden birinin olması üzerinde önemle duruyor ve bu nedenle de – askerlikten çekilmiş bile olsa- Mustafa Kemal Paşa'nın fiilen başkanlık makamını işgal etmeyip, perde arkasında görünmesinin doğru olacağını ileri sürüyorlardı."

Rauf, Mustafa Kemal'in *Söylev*'de açıkladığından farklı olarak teklifin kendi fikri olmadığını, yalnızca arabuluculuk yaparak, Erzurum'da ortaya atılan nedenlerden dolayı, Sivas'ta da muhalefet olduğunu ve işin büyümeden anlaşmazlığa gitmeden yatıştırılmasına çaba harcadığını söylemektedir.

Kongre salonu koridorunda aralarındaki konuşmada Rauf kendi rolünün yalnızca arabuluculuk olduğunu söylemediği ya da söyleyemediği için, bu işin içinde kendisinin de olduğu duygusu daha ağır basmakta.

Başkanlık sorunu, Mustafa Kemal'in kişiliğinden mi, tavır ve davranışlarından duyulan rahatsızlıktan mı, siyasi düşüncelerinden mi yoksa gerçekten asker kimliğinden mi kaynaklandığı o gün de bugün de açıkça anlaşılamamıştır.

Kongre 4 Temmuz'da ilan edilen saatte açılır. Mustafa Kemal kongreyi açmış ve konuşmasına "**Vatan ve milletin kurtuluşunu hedefleyen zorunlu sebepler, sizleri bunca sıkıntı ve engeller karşısında Sivas'ta topladı,**" diyerek başlamıştır. Ardından ülkenin içinde bulunduğu durumu, milletin adil bir barış beklerken, Mondros mütarekesinin ülkeyi işgal amacıyla kullanıldığını, Ermenilerin, Rumların ve öteki azınlık unsurların ihanetlerini de bir kez daha katılımcılarla paylaştı.

İşgale karşı kurulan millî cemiyetlerin varlığını anlattı. Heyecanı yüksek bir konuşmadır: "...*Efendiler, milletimizin sizler gibi aydınları ve hamiyetperverleri manzaranın elemli karanlıklarından ümitsiz olmadılar. Çünkü onlar bilirler ki tarih*

bir milletin varlığını, hakkını hiçbir zaman inkâr edemez. Çünkü onlar kuvvetli bir iman ile inanmışlardır ki, bir çürük perde arkasından vatan ve milletimiz aleyhinde verilen hükümler, ortaya sürülen kanaatler muhakkak iflasa mahkûmdur.

...Efendiler, milletçe kurtuluş çaresinin ancak kendi ruhundan ve kendi örgütlenmesinden doğacağı kanaati gerçekleşince; bariz tehlikeler karşısında bulunan Doğu Anadolu Vilayetlerini 'Erzurum Kongresi'ne davet etti. Bu sırada idi ki, cereyan eden haberleşmeler ve arkasındaki hadiseler ve zaruret ile de bütün vatanın kurtuluşunu hedef alan Sivas Kongresi, bugün muhterem heyetinizin vücuda getirdiği Genel Kongre 21 Haziran 1919 tarihinde karara bağlanmıştır.

... Erzurum Kongresi bütün memleketin ve milletin birleşme ve ittifak noktasında, Doğu Anadolu vilayetlerince öteki vilayetler ile her bakımdan işbirliği temini emeli kesindir temel ilkesini kabul etmiştir. Bittabiî yüksek huzurunuzla toplanan işbu Sivas Kongre'mizde vatanımızın yekpare, milletimizin yekvücut olduğunu lüzumu gibi ifade ve ispat edecek temeller atılır... Erzurum ve Sivas kongrelerinin millî ruhu temsilen ve birbirini takiben toplanması muhakkak bir kurtuluş belirtisidir."[60]

Mustafa Kemal geçici başkandı. Başkan vekillikleri seçimi yapıldı. Kongrenin açılmasından sonra ilk söz alan bir önemli kişinin İsmail Fazıl Paşa'nın (Ali Fut Cebesoy'un babasıdır, e.m.), kongre tutanağına olduğu gibi geçirilen şu sözleri işitildi:

> "Efendim, şimdi elbette başkanlık işi söz konusu olacak. Ben başkanlık görevinin birer gün ya da birer hafta sürmek üzere sırayla yapılmasını ve üye adlarının ya da temsil edilen il ve sancak adlarının baş harflerine göre alfabe sırasıyla yapılmasını öneriyorum."[61]

Bu öneriyi yapan kişinin temsil ettiği ilin adı da, kendi adı da alfabenin ilk harfi ile başlıyordu. Başkan kürsüsünde bulunan Mustafa Kemal sordu: "Bu neden gerekiyor efendim?"

Öneriyi yapan kişi: "Böylece işin içine senlik benlik karışmamış olacağı gibi dışarıya karşı da, eşitliği gözettiğimiz için, iyi bir etki yapılmış olur." dedi.

Mustafa Kemal öneriyi oya koydu, çoğunlukla kabul edilmedi. Başkan seçimini gizli oya koydu. Üç üye hariç geri kalanlar oylarını ona verdiler.

Bu konuyu *Söylev*'de şöyle yorumlar. *"Baylar, ben yurdun, öneriyi yapanla birlikte bütün ulusun, hepimizin nasıl bir felaket çıkmazında bulunduğumuzu göz önüne getirerek, kurtuluş çaresi olduğuna inandığım işleri bitmez tükenmez güçlükler ve engeller olsa da, maddesel ve tinsel bütün varlığımla yürütmeye çalışırken, benim en yakın arkadaşlarım, daha dün İstanbul'dan gelmiş ve elbette işlerin içyüzünü bilmeyen, saygı duyduğum yaşlı bir kişinin diliyle bana senlikten benlikten söz ediyorlar."*[62]

İlk üç gün, İttihatçı olmadıklarını açıkça belirtmek için ant içmek gereğini konuşmakla ve ant örneğini düzenlemekle; Padişaha sunulacak yazıyı yazmakla ve kongrenin açılışı dolayısıyla gelen tellere karşılık vermekle ve daha çok

da, kongre siyasayla uğraşacak mı, uğraşmayacak mı konusunun tartışılmasıyla geçti. İçinde bulunulan didişmeler ve uğraşmalar, siyasadan başka bir şey değilken bu son tartışmalara şaşılmaz mı?[63]

Yemin metninde mutabakat sağlamayı başardılar ve dördüncü gün asıl konularına gelebildiler. Erzurum Kongresi tüzüğünde gerekli değişiklikler yapılarak kabul edildi. Dikkati çeken en önemli değişiklik derneğin adında oldu. Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti iken Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şekline dönüştürüldü. Yani doğudan batıya tüm yurdu kapsama aldı. Bu Cemiyet daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi'ne dönüşecektir. Bu nedenle derneğin adında yapılan değişiklik çok önemlidir.

Temsilciler Kurulunun yalnızca Doğu Anadolu'nun bütününü değil tüm yurdu temsil edeceği de kayıt altına alındıktan sonra, Erzurum Kongresi'nde İtilaf güçlerine karşı düşmanca bir tavır alınacağı belirtilmezken, Sivas'ta yapılan değişiklik önerisinde bu açıkça yazılmıştır. Üzerinde uzun tartışmanın yaşandığı bir madde de, Osmanlı hükümetinin baskı karşısında ülkenin bazı bölümünü bırakmak zorunda kalması halinde, geçici yönetim kurulması önerisi oldu. Sonunda belli bir parçayı değil, tüm yurdu kapsayıcı bir ifadeyle bağlandı.

Sivas Kongresinde üzerinde en çok durulan, ağır tartışmaların yaşandığı konu Amerikan mandasını (güdümünü) kabul etmek ya da etmemek kararıyla ilgiliydi. Kongre günlerinden 21.yüzyılın ilk çeyreğine taşınan günümüz Türkiyesi'nde, siyasetin geldiği son çizgi ABD ve AB güdümünü kabul etmek olunca, 1919'un bir avuç yol göstericisinin cesaret, inanç, uluslararası ilişkilerin gerçekçiliğinin ayırdında olarak, koşulların olumsuzluklarına karşın ulusal çıkarın ne olup olmadığını belirlemedeki netlikleri, üzerinde durulması gereken en çarpıcı öğe olmaktadır.

Sivas Kongresi'nde ABD Güdümü Tartışmaları

Erzurum Kongresi manda[64] ve himayenin kabul edilemeyeceği doğrultusunda kesin karar alıp yayınlamasına karşın Sivas'ta aynı konu daha da şiddetli biçimde tartışılmıştır. Öyle ki Kurtuluş Savaşı daha başlamadan sonuçsuz kalmaya mahkûm olma noktasına gelmiştir.

Burada kısa bir ara verip İngiliz gizli belgelerine yönelelim.

"Mr. Balfour'dan Lord Curzon'a: Mr. Polk ile yaptığım konuşmadan öğrendiğime göre Amerikan Senatosu bütün Türkiye'nin mandasını kabul edecek...."[65] Bazı Türk delegeler Amerikan mandası konusunda çok istekliler ama İngiliz gizli belgeleri farklı amaçları anlatmakta: "Amiral Webb'den Lord Curzon'a: .... *Amerika, Trabzon ve Erzurum'u içine alan bir Ermenistan'ı himaye edecek. Geri kalan dört ili de bir Kürt Devleti olarak İngilizlerin himayesine bırakıyor. Ben Amerikan*

misyonerlerinin tehlikeli hareketlerinden korkuyorum, din etkisinde kalıp halkın büyük çoğunluğunu teşkil eden müslümanlara kötü davranacaklardır...."[66]

8 Eylül günlü toplantısında, verilen bir önerge tartışmaya açıldı. Bu metinde en dikkat çekici konu ABD mandasının (güdümünün) istenmesi amacıyla bir karar alınması ve bazı girişimlerde bulunulmasıydı.

Bu yönde istek daha Amasya'dayken konuşulmaya başlanmıştı. 25/26 Temmuz 1919 tarihinde Beşinci Kafkas Tümeni Komutanı Vekili Arif imzasıyla gönderilen çok gizli bir telgrafta bir Amerikalı temsilcinin varlığından söz edilerek kongrenin seçeceği bir kurulu Amerika'ya bir zırhlı ile ulaştırmayı da garanti ettiğinin altı çizilmektedir. Beyrut eski valisi Bekir Sami (Kunduh) tarafından kaleme alınmış olan bu telgrafın ikinci maddesini okuyalım:

> Bağımsızlık, istenilmeğe ve yeğlenmeye değer. Ancak, tam bağımsızlık istemeye kalkışırsak ülkemiz birçok parçalara ayrılacaktır. Bu, kesindir ve hiç kuşku götürmez. Bu durum karşısında, iki üç il içinde kalacak bağımsızlıktan, yurdumuzun bütünlüğünü sağlayacak bir devletin güdümü altına girmek elbette yeğdir. Bütün Osmanlı ülkesinin kapsayacak Meşrutiyetimiz (Meşrutiyet ile yönetilmemiz) ve dışarıda temsilci bulundurma hakkımız yürürlükte kalmak üzere belli bir süre için Amerika'nın güdümünü istemeyi ulusumuz için en yararlı bir çözüm yolu sayıyorum. Bu konuda Amerika temsilcisi ile görüştüm. Birkaç kişinin değil, bütün ulusun sesini Amerika'ya duyurmak gerektiğini söyledi ve aşağıdaki koşullarla Wilson'a, Senatoya ve Amerika Kongresine başvurulmasını ileri sürdü:
>
> a- Adaletli bir hükümetin kurulması.
>
> b- Eğitim ve öğretimin yayılması ve genelleştirilmesi.
>
> c- Din ve mezhep özgürlüğünün sağlanması.
>
> ç- Gizli antlaşmaların kaldırılması.
>
> d- Bütün Osmanlı ülkesini kapsamak üzere Amerika Hükümeti'nin bizi güdümü altına almayı kabul etmesi.

Osmanlı ordusunda komutan konumunda bulunan subayların bile Kurtuluş Savaşı verilebileceğine hele hele tek başına bağımsızlığın kurulabileceğine inançlarının olmayışını ortaya koyan belgenin varlığı, Mustafa Kemal'in neden kongrelerde başkanlık yapmak için muhalefete rağmen ayak direttiğini anlamamıza yardımcı olmakta. Bu öneriyi yapanlara verdiği yanıtını Sivas Kongresinin tarihini öğrenmek isteyen Bekir Sami'ye şifreli olarak göndermiştir. Daha içeriği belli olmayan Amerikan güdümünden kongrelerde söz etmenin sakıncalı olacağına vurgu yaparak, İstanbul'da ilişkide bulundukları kişilerden ayrıntılı bilgiler elde etmeleri yönünde çaba istemiştir. Mustafa Kemal, Amerikan güdümünün kabulü yönünde yapılan öneriye sorularla açıklama istemiştir. "Tam bir bağımsızlık istenmeye kalkışılırsa ülkemiz birçok parçalara ayrılacaktır. Bu, kesindir ve hiç kuşku götürmez," buyruluyor. Bu kanının kaynağı nedir? diye sormuştur. Bekir Sami'den aldığı karşılıkta: "Tam bağımsızlık istenirse ülkemizin birçok parçalara bölünmesi ve birkaç devletin güdümü al-

tına girmesi Dörtler Kurulu'nca kararlaştırılmıştır. Bunu önlemek için tek devletin güdümünü istemenin en uygun olacağını" söylemiştir.

Ülkenin bütünlüğünden, ülkenin bölünmezliği mi yoksa egemenlik hakları mı anlaşılacaktır?, açıklanmasını istemiştir. Verilen karşılıkta: "Yalnız egemenlik hakları söz konusudur, ülkemizin bütün olarak bizde kalması temel ilkedir," denmiştir.

Amerikalı temsilcinin "bütün Osmanlı ülkesini kapsayacak Meşrutiyetiniz ve dışarıda temsilci bulundurma hakkınız yürürlükte kalmak üzere bir devletin güdümünü istemeyi en yararlı bir çözüm yolu olarak" gördüğü şeklindeki öne sürdüğü fikirlerde çelişki gören Mustafa Kemal aydınlanma istiyordu: ...*Çünkü Meşrutiyetimiz yürürlükte kalınca hükümet, yasama organından güvenoyu almış ve onun denetimi altına girmiş bir kurul olur ki, artık bu kurulun meydana getirilmesinde Amerika'nın eli ve etkisi olamaz. Öyle ise, ya Meşrutiyet yürürlüktedir ve adaletli bir hükümetin kurulmasını Amerika'dan istemeye yer yoktur; ya da, adaletli bir hükümetin kurulması Amerika'dan istenilince Meşrutiyet'in yürürlüğü sözde kalır.*

Bu soruya Bekir Sami'nin yanıtında istenecek olan güdümün çerçevesi çizilmiştir: "Amerika'dan, herhangi biçimde bir hükümet kuruvermesini istemeyeceğiz. Amerika'ya, adaletli bir hükümet kuracağımız konusunda sağlam söz vereceğiz. Anayasamız hükümleri yürürlükte kalmak, padişah soyunun her türlü egemenlik haklarına dokunulmamak ve dışarıda temsilcilerimiz eskisi gibi bulunmak koşullarıyla Amerika Hükümeti'nin mutluluğumuza ve gelişmemize yardım etmesini isteyeceğiz. İsteyeceğimiz güdüm bu şekildedir."

Mustafa Kemal'in anlamakta zorluk çektiği bir konu da "eğitim ve öğretimin yayılıp genelleştirilmesinin anlamı nedir?" İlk akla gelen yurdun her yanında Amerikan okullarının açılmasıdır. "Çünkü daha şimdiden yalnız Sivas'ta yirmi beş kadar okul açılmıştır ki, yalnız birinde bin beş yüz kadar Ermeni öğrenci vardır. Buna göre, Türk ve Müslüman eğitim ve öğretiminin yayılıp genelleştirilmesi ile bu yapılan işler nasıl bağdaştırılabilecektir?"

Sorunun yanıtı şöyle gelir: "Eğitim ve öğretimin yayılıp genelleştirilmesinin anlamı Amerikan okullarının köylerimize dek girmesine izin vermek değil, Türk ve Müslüman eğitim ve öğretimini yayıp genelleştirmeye özen göstereceğimiz konusunda kendilerine söz vermekle birlikte, yardımlarını istemektir. Güdümcülüğü Amerikan misyonerlerine değil, Amerika Hükümeti'ne vermek istiyoruz."

Kritik konu "din ve mezhep özgürlüğünün sağlanması" sözlerinden ne kastedildiğidir. Mustafa Kemal soruyor: "Patrikhanelerin ayrıcalıkları varken bunun değişik yönü ve anlamı nedir?"

Bu soruya açıklayıcı yanıt verilmemiş ya da verilememiş, "Din ve mezhep özgürlüğü, öteden beri İslam dininin ilkeleri gereğindendir," denmekle yetinilmiş.

Amerikalı temsilcinin beşinci madde olarak sözünü ettiği Osmanlı ülkesinin sınırları nedir? Yani savaştan önceki sınırlar mıdır? Eğer bu deyim içine Suriye ve Irak da giriyorsa Anadolu halkının Araplar adına güdüm istemeye hakkı ve yetkisi olabilir mi?

Yanıta göre Osmanlı'ya yüzlerce yıldır vilayeti olan Suriye, Irak ve Filistin gibi davranıp Amerikan güdümüne girilmesi öneriliyordu: "... Temsilcinin sözünü ettiği sınır, savaştan önceki sınırımızdır. Suriye ve öteki bölgeler üzerinde bizim güdüm istemeye yetkimiz olup olmaması, kongrece çözümlenecek bir sorundur. Daha önce Suriye ve Irak'ta Amerikalılar kamuoyuna başvurdular. Suriye ve Filistin de bağımsız bir Arap hükümeti kurmayı istemekle birlikte, Amerika'nın güdümü altına girmeyi yeğlediklerini bildirdiler."

Mustafa Kemal'in daha bir dizi sorusu vardı ama onların yanıtı verilememişti. Erzurum'a geldikten sonra da bu konuda yazışmalar devam etmiştir. Amerikan güdümcülüğü üzerine aldığı yanıtlara karşılık olarak 1 Ağustos 1919 tarihinde Bekir Sami'ye ulaştırılmasını istediği telgrafında şunları yazıyordu: *"Bu koşullara göre, genel olarak korkulacak bir şey olmamak gerek... Bize elverişli bunca koşullar ileri sürebilecek olan Amerika Hükümeti, böyle bir güdümcülüğü kabul etmesine yani buna katlanmasına karşılık, Amerika adına ne gibi yararlar ve çıkarlar sağlamış olacaktır? Bununla kendi hesaplarına ne amaç güdüyorlar?"*[67]

Sorulara beklenen yanıt iki gün sonra kurmay yarbay Arif imzasıyla geldi: "Amerikalılarla şimdiye kadar yapılan görüşmeler, elbette hep özel olarak yapılmış olduğuna ve salt bir varsayımdan öteye geçemediğine göre, güdümle ilgili bağıtlaşmada bağıtçı iki devletin uyacakları koşullar üzerinde durulmamıştır."[68]

Bu yanıt, resmi sıfat taşımayan ABD'li bir temsilci olarak belirtilen kişiyle yapılan özel konuşma ya da konuşmalarda yapılan tartışmaların bir yorumu olarak sunulmuştur. Ne fikri bir alt yapısı ne de uygulama koşullarının boyutları belli olmayan bir fikirler dizisidir. Buna karşın iyi niyetinden kuşku duyulmayacak bir arayıştır. Ancak miyop bir bakışı yansıtmaktadır. O dönemde "ya istiklâl ya ölüme" inanmayan yalnızca subayların büyük çoğunluğu değil, sivil kesimden de kişiler vardı. Bunların başında yer alan Halide Edip'in (Adıvar) 'ulusal davada canıyla ve başıyla çalışanlar arasında gösterişsiz bir Türk eri alçak gönüllüğü ile sizinle birlikte olduğumu bildiririm' cümlesiyle sonlanan mektubu çok önemlidir.[69]

Mustafa Kemal'e Rauf'la (Orbay) birlikte çalışmasını ve uzağı görmek için çaba harcamalarını da öğütlerken Halide Edip, onlara yol gösteriyor: "Serüven ve savaş zamanı artık geçmiştir. Gelecek için gelişme ve birleşme savaşı açmak zorundayız. Sınırlarında bunca çocuğu ölen zavallı yurdumuzun düşünce ve uygarlık savaşında kaç şehidi var? Biz Türkiye'nin hayırlı çocuklarından yarının kurucuları olmalarını istiyoruz. Rauf Bey kardeşimizle sizin, te-

melleri bile çöken zavallı yurdumuz için uzakları görerek birlikte düşünüp çalışmanızı bekliyoruz."

Söz konusu mektup Amerikan güdümünden başka çıkışın olmadığını ve bunu isteyişlerinin akıl yanını açıklamasına dış durumun İstanbul'dan görünüşüyle başlıyor:

Fransa, İtalya, İngiltere, Türkiye'nin güdümü işini Amerika Senatosu'na resmî olarak önermekle birlikte, bütün güçlerini Senatonun bunu kabul etmemesi için harcıyorlar. Üleşmeyerek pay kaçırmak elbette işlerine gelmiyor.

Suriye'de umduğunu elde edemeyen Fransa, zararını Türkiye'den çıkarmak istiyor. İtalya, namuslu bir imparatorluk isteklisi olduğundan, savaşa ancak Anadolu'nun bölüşülmesinde pay almak için girdiğini açıktan açığa söylüyor. İngiltere'nin oyunu biraz incedir.

İngiltere Türkün birliğini yenileşmesinin, gerçek bir bağımsızlık kazanmasını, gelecek için bile olsa, istemiyor.

Halide Edip ve arkadaşları İstanbul'da kendileri için bütün eski ve yeni Türkiye sınırlarını kapsamak üzere geçici bir Amerikan güdümünü, katlanılabilir kötü durum olarak görmekte olduklarını ve bunun nedenlerini de sıralamaktadır:

1- Aramızda nasıl olsa Hıristiyan azınlıkları kalacaktır. Bunlar hem Osmanlı uyruğu haklarından yararlanacaklar, hem de dışarıdaki bir Avrupa devletine dayanarak karışıklık çıkaracaklar, yabancı devletlerin boyuna işlerimize karışmalarına yol açacaklar, aslında sağlam olmayan bağımsızlığımızı azınlıklar adına her yıl parça parça yitireceğiz.

Düzenli bir hükümet ve yepyeni bir yönetim kurulması için Patrikhane'nin siyasal ayrıcalıkları ve azınlıkların güçlü devletler aracılığıyla, boyuna gözdağı verdirmeleri ortadan kalkmaktadır. Küçük ve güçsüz bir Türkiye bunu yapamayacaktır.

2- ... Bugünkü hükümet adamlarına değer vermese bile, halkı ve halk hükümeti kurmayı ayrı sayan Filipin gibi yabanıl bir ülkeyi bugün kendi kendini yönetebilen yepyeni bir makine haline koyan Amerika, bu konuda çok işimize geliyor. On beş yirmi yıl sıkıntı çektikten sonra yeni bir Türkiye'yi; her kişisi öğrenimi ve anlayışı ile gerçek bağımsızlığı kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye'yi, ancak Yeni Dünya'nın yeteneği yaratabilir.

3- Yurdumuzda boy ölçüşen devletleri ve kuvvetleri uzaklaştırabilecek bir yardımcı bize gerek. Bunu ancak Avrupa dışında ve Avrupa'dan güçlü bir elde bulabiliriz.

4- Bugünkü olupbittilerin kalkması ve ivedilikle davamızı dünyaya karşı savunabilmemiz için yeterince güçlü bir devletin yardımını istemek gerekir. Başka ülkeleri ele geçirmeye alışkın olan Avrupa'nın bin bir dalaveresine ve alçakça siyasasına karşı, böylece bir vekil adı altında, Amerika'yı kendimize kazanarak ortaya atabilirsek Doğu sorununu da, Türk sorununu da gelecek için kendimiz çözmüş olacağız.

Bu nedenlerden ötürü ivedilikle istememiz gereken Amerika da, elbette sakıncasız değildir. Onurumuzdan epeyce vazgeçmek zorunda bulunuyoruz.

... Amerika, Doğu'da güdümcülük ve Avrupa'da başına dert almak istemiyor. Ama onların onur işi saydıkları şey, yöntemleri ve ülküleriyle Avrupa'dan üstün bir ulus olmak isteğidir. Bir ulus, içtenlikle Amerikan ulusuna başvurursa, girdikleri ülkenin ve ulusun yararına nasıl bir yönetim kurabildiklerini Avrupa'ya göstermek isterler.

... resmî ve özel Amerikan düşüncesi gizli olarak şudur: Türkiye'yi hiçbir parçaya ayırmamak, eski sınırları içinde bütün olarak bırakmak koşuluyla genel ve bir tek güdüm kurmak istiyorlar. Suriye, Amerika komisyonu orada iken, genel bir kongre toplayarak Amerika'yı istemiştir. Amerika'da Suriye'nin bu isteği pek coşkunlukla karşılanmıştır.

Resmî Amerika, bizim topraklarımız üzerinde Ermenistan kurmaya eğilimli görünmüyor. Eğer güdüm alırlarsa bunu, bütün ulusları eşit koşullar altında bir yurt çocuğu sayarak alacaklarını en önemli çevrelerinden öğrendim.

Ancak, Avrupa kesin olarak bir Ermenistan sorunu ortaya çıkarmak, -özellikle İngiltere- Ermenilere ödünler vermek istiyor; zulüm görmüş Ermeniler adına Amerika kamuoyunda bir oyun oynamaya çalışıyor.

Sivas Kongresi toplanıncaya değin Amerika Komisyonunu alıkoymaya çalışıyoruz. Kongreye Amerikalı bir gazeteci göndermeyi bile belki başarabileceğiz.

... Davamıza destek olabilmesi için, bu elverişli dakikaları yitirmeden, bölünme ve çökme korkusu karşısında Amerika'ya başvurmak zorunda olduğumuzu sanıyorum."

Halide Edip ve öteki Amerikan güdümü isteyenlerin ABD devlet başkanı Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihinde Kongre'de yaptığı konuşmanın esas hedefinin farkında olmadıkları ya da çaresizlikten doğru yorumlayamadıkları anlaşılmaktadır. Buradaki çaresizliğin karşılığı düşünsel yorgunluktur. Güdüm istemek işin kolaycılığıdır, bırakın göze almayı düşünmek bile istemedikleri mücadeleden kaçmaktır. Ayrıca bu güdüm isteyen grup Avrupalıların kendi aralarında Osmanlıyı parçalamak için yapmış oldukları gizli antlaşmalardan da habersiz görünmektedir. Çünkü Wilson'un daha sonraları 'On dört Nokta' olarak adlandırılacak olan ilkelerinde, 11 ve 12.sırada yer alanlarına bakıldığında Balkan coğrafyasında yer alan ülkeler için özgürlük istediği açıkça görülmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı savaştan yenik çıkarsa kesinlikle parçalatılacağı Wilson'un konuşmasında yer almışken Amerikan güdümü peşine düşmenin ne tür miyopluk olduğu da gerçekten zorlukla açıklanabilecek bir durumdur. Zaten tüm bu kişiler ve önerileri Mustafa Kemal'i benzersiz kılmaktadır.

Kongre'de Mustafa Kemal'i en çok uğraştıran konu bu manda meselesi olmuştur ve uzun tartışmalara yol açmıştı[70] ancak delegelerin çoğunluğu da Amerikan güdümüne karşıdırlar. Refet (Bele) ikinci celsede: "Amerikan mandasına muhtacız... Söz olarak, manda ile bağımsızlık birbirine engel olan şeyler değildir... Biz dışarıda ve içeride tam bir bağımsızlık isteriz. Ancak, acaba hemen kendi başımıza yapabilecek miyiz yapamayacak mıyız? Ondan da önce acaba bizi, kendi başımıza bırakacaklar mı bırakmayacaklar mı?... Herhalde Amerikan kefilliğini kabul etmek zorundayız. Yirminci yüzyılda, beş yüz mil-

yon lira borcu, harap bir memleketi, pek verimli olmayan bir toprağı ve ancak on-on beş milyon lira geliri olan bir millet için, bir dış dayanak olmaksızın yaşamak imkânı olamaz."[71] derken, Bursa delegesi Ahmet Nuri ise dördüncü içtima üçüncü celsede (8 Eylül) şunları söylüyordu: "... Refet Bey'in söylediği gibi, herhalde bugün bizim manda kaydına pek uzak olmamız lâzımdır. Onun için önce manda kelimesinin kesinlikle reddini talep ediyorum". Bundan başka Hukuk Fakültesi öğrencisi ve Denizli delegesi Necip Ali (Küçüka), İstanbul delegesi tıp fakültesi öğrencisi Hikmet (Boran) gibi katılımcılar da Amerikan mandasının kesinlikle karşısında yer alarak Mustafa Kemal'e güç veriyorlardı.

Mazhar Müfit'in anılarında tıp öğrencisi Hikmet[72] ile Mustafa Kemal arasında geçen bir konuşma anlatılır. Bunu okuyunca. *Söylev*'in sonunda ülkenin geleceğinin neden "damarlarındaki asil kana güvendiği" gençliğe emanet edilmiş olduğunu daha iyi anlamaktayız.

8 Eylül gündüz yapılan toplantının ardından gece de konuşmalar devam etmektedir. Yine konu manda (güdüm) meselesidir. Tıbbiyeli Hikmet kapının aralığında gürler: "Paşam, delegesi bulunduğum Tıbbiyeliler beni buraya bağımsızlık davamızı başarmak yolundaki çalışmaya katılmak üzere gönderdiler. Mandayı kabul edemem. Eğer kabul edecek olanlar varsa, bunları her kim olursa olsun reddeder ve kınarız. Olmayacak şey ama manda düşüncesini siz kabul ederseniz sizi de reddeder, Mustafa Kemal 'Vatan kurtarıcısı değil, vatan batırıcısı' olarak adlandırır ve lânetleriz."

Mustafa Kemal önce çevresindekilere, *"Arkadaşlar, gençliğe bakın, Türk bünyesindeki asil kanın anlatımına dikkat edin,"* dedikten sonra Hikmet'e döndü: *"Evlat için rahat olsun! Gençlikle övünüyorum ve gençliğe güveniyorum. Biz, azınlıkta kalsak bile mandayı kabul etmeyeceğiz. Parolamız tektir ve değişmez: Ya bağımsızlık, ya ölüm!"*

Kongrede Tıbbiyenin temsilcisi olan ve askerî üniformasıyla kongreye iştirak eden Hikmet'i Mustafa Kemal alnından öperek, *"Gençler, vatanın bütün ümit ve geleceği size, genç nesillerin anlayış ve enerjisine bağlanmıştır"* diyordu.

Amerikan mandası (güdümü) isteği İstanbul basınında çok yoğun olarak yazılıp tartışılmıştır. Sivas kongresinin yapıldığı ve Amerikan mandası fikrinin yoğun olarak tartışıldığı ortamda, Amerikalılar bir generalleri Harbord'u Anadolu'ya incelemeler yapmak üzere göndermişti. Anadolu'daki direnişi engellemek ve güdüm düşüncesinin yaygınlaşmasını sağlamak için gelen Harbord'un, Mustafa Kemal ile 22 Eylül 1919 tarihinde yaptığı görüşme, Sivas'ta gerçekleşti.

Harbord, Anadolu'nun ekonomik ve siyasi yapısı itibariyle iyice tükenmiş olduğunu ve bu koşullar altında güçlü devletlere karşı konulmasının olanaksız olduğunu uzun uzadıya anlatarak, bu nedenlerden ötürü mandater yönetim şeklinin kabul edilmesinin Türkler için en uygun yol olduğunu anlattı. Harbord konuşmasının bir yerinde şunları söylemişti:

"Paşam! bana bu görev verildiği zaman Türk tarihini okudum. Gördüm ki büyük kumandanlar yetiştirmiş, büyük ordular kurmuşsunuz. Bunu yapan bir milletin de mutlaka bir medeniyet sahibi olması gerekir. Bunu takdir ederim. Fakat bugünkü durumunuza bakalım. Siz, Birinci Dünya Savaşı'nda, başta Almanya olmak üzere dört büyük müttefik iken, dört yıl savaştınız. Ve sonunda mağlup oldunuz. Dört müttefikin bir arada yapamadığını, bu vaziyetinizle yapmayı nasıl düşünebiliyorsunuz. Fertlerin zaman zaman intihar ettiğini gördük. Şimdi de bir milletin intiharına mı sahip (tanık) olacağız? Yani, milletinizi ölümden ancak, manda idaresini kabul etmenizle kurtarabilirsiniz".

General Harbord'un bu sözleri üzerine büyük bir heyecanla ayağa kalkan Mustafa Kemal şu karşılığı vermişti:

"Biz emperyalistlerin eline düşen bir kuş gibi yavaş yavaş ve sefil bir ölüme mahkûm olmaktansa, babalarımızın oğulları olmak sıfatıyla vuruşa vuruşa ölmeyi tercih ederiz. Ve yine şunu da iyi bilmenizi isterim ki, bir millet maddi ve manevi bütün gücünü ortaya koyar, savaşır, didinir, sonunda başarılı olamazsa, o millet zaten ölmüştür. Fakat ben şuna inanıyorum ki, Türk milleti mutlaka başarılı ve muzaffer olacaktır."

Mustafa Kemal bu sözleri söylerken, avucunun içinde pençeye düşen bir kuş işareti yapıyordu. General Harbord ise şaşkınlık içindeydi. Hâlâ Mustafa Kemal'e uyarılar yapıyor ve sorular soruyordu:

"Pekâlâ! Bu kadar büyük bir işe girişiyorsunuz. Paranız var mı? Bütçeniz nerede ve nedir? Bu parasızlık ve vasıtasızlıkla işe girişmek memleketi feci bir akıbete sürüklemek değil midir? Bu sorumluluğu nasıl üzerinize alabiliyorsunuz?"

General Harbord'un bu soruları karşısında Mustafa Kemal o derece sinirlenmişti ki; elinde oynamakta olduğu tespihi kuvvetle çekmiş, ip kopmuş ve tespih taneleri dağılmıştı. Eğilip, o tespih tanelerinden birkaçını toplayarak ipe dizdi. Sözlerine şöyle devam etti:

"Görüyorsunuz general! İp kopmuş ve taneler dağılmıştır. İşte, ben şimdi yaptığım gibi, o taneleri birer birer toplayacağım. İşte görüyorsunuz general; o zaten dağılmış. Öldürürsem ben öldürürüm. Yabancılar elinde öleceğine, kendi öz evladının elinde can versin. Fakat ben onu öldürmem. Toplayacağım; o dağılanı yeniden bir araya getireceğim!"

Harbord bu inanç ve heyecana tanık olarak Mustafa Kemal'in yanından ayrılırken kararlılık karşısında şunları söylemek zorunda kalır: "Biz de olsak, onun yaptığını yapardık."

Amerikalı generalin tanık olduğu konuşma bir ihtilalin çoktan başladığının işaretleriydi. Buna sonraları kimileri (Sabahattin Selek başta olmak üzere)"Anadolu İhtilali" diyecektir. Mustafa Kemal'in "Cumhuriyetin temelini biz burada attık" dediği Sivas Kongresi günleri aynı zamanda bir ihtilal ile birlikte devrimin de başlangıcıdır. Yani Harbord o görüşme anını ABD'ye belki bir ihtilalciyle gö-

rüşmesini rapor olarak bildirirken, 7/8 Temmuz Erzurum gecesine tanık olmadığı için Türk devriminin mimarı ile konuştuğunun farkında değildi.

Güdüm tartışmasının yoğun yaşandığı Sivas'tan geriye baktığımızda, tıp öğrencisi Hikmet gibi çok sayıda, ama sesi kongre salonunda gür çıkmayan inançlı kişinin desteğini arkasında hisseden Mustafa Kemal'in antiemperyalist ve tam bağımsızlıkçı bir savaşçı olarak kişiliğini ortaya koyan güç öğelerinin ipuçlarını 1908 yılı öncesi yaşadığı bir olayda bulmak olasıdır. Böylece, Sivas'ta güdüm tartışmalarında umudunu tüketmiş kişilere karşı direnirken beslendiği kaynağın ne olduğunu görmek de kolaylaşır.

Selanik'in ünlü Yonyo gazinosunda bir grup, devrim yapmaktan ve devrim yapabilmek için büyük adam olmaktan söz ediyordu. Mustafa Kemal daha önceden tanışmadığı kişilerin bu masadaki tartışmasına katılır, herkeste büyük adam olmak hevesi vardır. Fakat büyük olabilmek için insan nasıl ve kimin gibi olmalı? Bu sorunun yanıtı aranıyordu. Buna verdiği karşılığı,1926 yılında *Büyük Gazi'nin Hatırat Sahifeleri* başlığıyla yayımlanan 1914-1919 anılarında Selanik'te birisinin (o tarihte binbaşı rütbesinde olup daha sonraları İttihat Terakki'nin önde gelen şahsiyetlerinden olacak sakallı Cemal Paşa) örnek alınmasıyla ilgili arkadaşları arasında yaşanan bir tartışmayı anlatırken '*içimden şu düşünceler geçti*' diyor: "...Bir adam ki büyük olmaktan bahseder, benim hoşuma gitmez. Bir adam ki memleketi kurtarmak için evvela büyük adam lâzımdır der ve bunun için bir de kendine örnek seçer, onun gibi olmayınca memleketin kurtulamayacağı kanaatinde bulunur; bu, adam değildir... Bu gece o sofranın mahmurluğu etrafında iki görüş ortaya çıktı:

Biri olumlu biri olumsuz.

Bir görüşe göre, önce büyük adam olmak, sonra memleketi kurtarmak lazımdır.

Diğer görüşe göre, büyük adam lafla olmaz, önce memleketi kurtarmalı, ondan sonra bile büyüklük söz konusu değildir."[73]

Emperyalizmin ruhunu anlamayıp, kurtuluşu başkalarında arayanlara ders olacak nitelikteki bu değerlendirme, kendini olayların merkezine koymayıp, olayları kendisine merkez seçen kişilerin kolaycılığını çok doğru biçimde anlatmaktadır.

Sivas'ta Amerikan güdümü için yapılan propagandaları *Söylev*'de tüm ayrıntısıyla anlatır.

1927 yılında okuduğu *Söylev*'in girişinde önce durum değerlendirmesi yapıyor. Bunu okumadan Sivas'taki güdüm tartışmalarının taraflarını hem bir zemin üzerine oturtamayız hem de onların hareket ettikleri koordinat eksenindeki yönlerini tayinde güçlük yaşarız. O halde bu tartışmayı bitirirken bir kez daha ona kulak verelim:

"...Burada, pek önemli olan bir noktayı da belirtmeli ve açıklamalıyım. Ulus ve ordu, Padişah ve Halifenin hayınlığından haberli olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı yüzyılların kökleştirdiği din ve gelenek bağlarıyla içten bağlı ve uysal. Ulus ve ordu, kurtuluş yolu düşünürken bu atadan gelen alışkanlık dolayısıyla kendinden önce yüce halifeliğin ve padişahlığın kurtuluşunu ve dokunulmazlığını düşünüyor. Halifesiz ve padişahsız kurtuluşun anlamını kavramaya yetenekli değil...Bu inançla bağdaşamaz görüş ve düşüncelerini açığa vuracakların vay haline! Hemen dinsiz, vatansız, hayın, istenmez olur."[74]

Egemenliği Tanrıdan alan otorite karşısında insanların kendilerini ne denli çaresizlik içinde hissettiklerini ortaya koyup ardından, bu kez bir dünyevi güç aktörüne boyun eğenler daha doğrusu güce tapanların acz içinde oluşlarını da ortaya koyuyor.

"Bir başka önemli noktayı da söylemek gerekir. Kurtuluş yolu ararken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletleri gücendirmemek, temel ilke gibi görülmekteydi. Bu devletlerden yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu, hemen bütün kafalarda yer etmişti. Osmanlı Devleti'nin yanında, koskoca Almanya, Avusturya-Macaristan varken hepsini birden yenen, yerlere seren İtilaf kuvvetleri karşısında, yeniden onlarla düşmanlığa varabilecek durumlara girmekten daha büyük mantıksızlık ve akılsızlık olamazdı.

Bu anlayışta olan yalnız halk değildi; özellikle, seçkin denilen insanlar bile öyle düşünüyordu.

Öyleyse, kurtuluş yolu ararken iki şey söz konusu olmayacaktı. İlkin, İtilaf devletlerine karşı düşmanlık durumuna girilmeyecekti; sonra da, Padişah ve Halife'ye canla başla bağlı kalmak temel koşul olacaktı."[75]

Mustafa Kemal düşünülen kurtuluş yollarını açıklarken de bir soru soruyor: Bu durum ve koşullar karşısında kurtuluş için, nasıl bir kararla düşünülebilirdi?

Açıkladığı bilgilere ve gözlem sonuçlarına göre üç türlü karar ortaya atılmış olduğunu saptamış:

"Birincisi, İngiltere'nin koruyuculuğunu (himaye) isteme;

İkincisi, Amerikanın güdümünü (mandasını) istemek.

Üçüncü karar, bölgesel kurtuluş yollarıyla ilgilidir."[76]

İlk iki kararı gerçekçi bulanlara göre, nasılsa Osmanlı'nın kurtuluşu olanaksızdır, o halde bir büyük devletin kanatları altına girmeyi kabul edelim ve böylece İmparatorluk parçalanmamış olur. Yani sömürge ya da bağımlı olmak onlar için önemli değil. Üçüncü grup kendi başının 'çaresine baksın'cılardı.

Mustafa Kemal ise kendi kararını şöyle açıklıyor: *"Ben bu kararların hiçbirisini yerinde bulmadım. Çünkü bu kararların dayandığı bütün kanıtlar ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. Gerçekte, içinde bulunduğumuz o günlerde, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tükenmişti. Osmanlı ülkesi bütün bütüne parçalan-*

mıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son olarak, bunun da paylaşılmasını sağlamak için uğraşılmaktaydı. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi kavramını yitirmiş birtakım anlamsız sözlerdi."[77]

Osmanlı'nın dış ve iç politikasını gerçekçi olarak analiz etmiş olan Mustafa Kemal, yardım isteğinin dayanaksız olduğunu değerlendirmişti. O halde sağlam ve gerçek karar ne olabilirdi?

"Bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da ulus egemenliğine dayanan, kısıntısız, koşulsuz, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak."[78]

Kendine büyük bir güvenle açıklamaya devam ediyor: "İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur."[79]

Bu kararlılıktaki lidere Sivas'ta ortaya çıkan kimi aydınların Amerikan güdümünü hazırlamak için çaba harcayalım, onların koltuğu altına girelim dayatmasını kabul ettirmek olası mıdır? Eğer bu kişiler Mustafa Kemal'in İstanbul'daki ilişkilerini izlemiş olsalardı, Amerikan mandası (güdümü) peşinde koşanlar şanslarının olmadığını bilirlerdi. Onun kararının dayandığı sağlam düşünme yöntemi neydi? Sivas Kongresi karar süreci ve kararlarını gördükten sonra bunu daha yalın olarak anlıyoruz. Mustafa Kemal'in siyasi yaşamında hiçbir zaman ve olayda işi şansa bırakmadığını, şans meleğinin gelip kendisini bulmasını beklemediğini, tam tersine 'akıl oyununu akıl oyunu' ile okuduğunu karşılığını da *akıllı oyunu* ile verdiğini, olayları yönetip yönlendirdiğini saptamak olasıdır. O, bunu şöyle açıklıyor: Uygulamayı evrelere ayırmak ve adım adım ilerleyerek amaca varmak.[80]

Erzurum Kongresi'nde olduğu gibi Sivas Kongresi'nde de çok zorlanacağı belli olmuştu. Her ne kadar halk yurdun istilası konusunda duyarlı olmuşsa da kurtuluş çareleri ve çözüm önerilerinde farklı düşüncelere sahipti. Mustafa Kemal'in kurtuluşun parolası olarak öne sürdüğü "ya bağımsızlık, ya ölüm!" halk tarafından gerçekten içselleştirilecekti ancak halkın temsilcisi olarak bulunanların büyük kısmı ile bazı aydınların kafasındaki gerçek kurtuluş parolası bu değildi. 'Güdüm ve himaye' isteği ile bunlara sığınmak daha gerçekçi ve belki de kolaycı geliyordu.

O halde uyguladığı yöntem ve bunu eyleme geçiriş sürecindeki genel düşünce yapısı nedir?

"Türk ata yurduna ve Türk'ün bağımsızlığına saldıranlar kimler olursa olsun, onlara bütün ulusça silahlı olarak karşı çıkmak ve onlarla savaşmak gerekiyordu. Bu önemli kararın bütün gereklerini ve isteklerini ilk gününde açıklamak ve söylemek, elbette yerinde olamazdı. Uygulamayı birtakım evrelere ayırmak ve olaylardan yararlanarak ulusun duygu ve düşünceleri

üzerinde işlemek ve adım adım ilerleyerek amaca ulaşmaya çalışmak gerekiyordu."

Nitekim öyle olmuştur. Bu konudaki haklılık ve iddiasını ortaya koyarken de *Söylev*'ini okurken kanıtını şöyle açıklıyor: "Ancak dokuz yılda (1927 yılı itibariyle) yaptıklarımız bir mantıkçı gözüyle düşünülürse, ilk günden bugüne dek izlediğimiz genel gidişin, ilk kararın çizdiği çizgiden ve yöneldiği amaçtan hiç ayrılmamış olduğu kendiliğinden anlaşılır."[81]

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas'ta Mustafa Kemal ve arkadaşları tek vücut olarak dünyaya haykırdılar: "Millî sınırlar içerisinde bulunan vatan parçaları bir bütündür, birbirinden ayrılamaz", "Manda ve himaye kabul edilemez", "Parola ya istiklâl ya ölüm!"

Sivas Kongresi'nin önemi Kurtuluş Savaşı'nın dayanacağı belgenin ilan edilmiş olmasıdır. Başka bir deyimle Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri bu kongreyle atılmıştır. Gelibolu kara muharebelerinde, *"Ben size taarruzu değil ölmeyi emrediyorum!"* diyebilen küçük rütbeli komutan, bu kez Sivas'ta bir lider olarak Kurtuluş Savaşı verileceğine inancı perçinletmeyi başarmıştır. Bir kez daha tüm halka ölmeyi emretmiştir, kimsede dönüp "hayır" dememiştir. Çünkü halk haksızlığa, hukuksuzluğa ve işgale karşı direnişin meşru bir hak olduğuna inanmıştır.

Türk milleti geleceği ile ilgili kararları, ancak kendisinin vereceğini bir kez daha ilan ederek, ulusal iradenin temsil edileceği Millet Meclisi'nin toplanması kararını da vermiştir. Bu karar son derece radikal bir karardır, olağanüstü büyük cesaret istemesine karşın alınabilmiştir. Bu kararlılık gösterisinde esas aktör Mustafa Kemal'dir ve onun komutanlığına, liderliğine olan sarsılmaz inançtır.

Tüm bunlara ek olarak, söylenmesi gereken; o umutsuz koşullarda, delegelerin millî iradenin her şeyin üstünde olduğunu haykırmakla, Anadolu topraklarında bağımsızlık sonrası demokrasinin de yeşertileceğinin öncü ışığını göstermişlerdir.

Demek ki, Sivas Kongresine yalnızca merkezi otoriteye yani İstanbul hükümetine başkaldıran, olanaksızlıklar içinde Anadolu'nun bozkırında yapılmış cesur ve başarılı bir kongre diye bakarsak büyük haksızlık etmiş oluruz.

Bu kongrenin stratejik öneminin altını çizen yine Mustafa Kemal'in kendisi olmuştur. 13 Kasım 1937 tarihinde Sivas'ı ziyaretinde kongrenin ve alınan kararların önemini, "Burada bir milletin kurtuluşunu hazırlayan kararlar verildi," sözleriyle ortaya koymuştur.

İşin gerçeğini söylemek gerekirse, hem laik cumhuriyetin hem demokrasinin hem de Lozan'ın intikamı alınma girişimleri daha Gazi'nin sağlığında başlatılmıştır. Ancak onun kişiliği laik düşünce sisteminin yeminli düşmanı

dinci yobaz tayfa ile işgalcilerin yerli işbirlikçilerine başarı şansı bırakmamıştır.

Temel soru da şudur: Cumhuriyet nerede hata yaptı? Cumhuriyet hata mı yaptı?

Sivas Kongresi karar alma sürecinin ne denli sancılı olduğunu okuduk. Halkın egemenliğine dayalı Cumhuriyetin kolay kurulmadığını gördük. Buna karşın neden büyük önderin ölümünün 70.yılında Türk milleti, Türkiye Malezya olur mu? Türkiye İran olur mu? Türkiye Cezayirleşir mi?, tartışmalarının yaşandığı, cumhuriyeti ve devleti kaybetme korkusunun her geçen gün dalga dalga yayıldığı bir dönemi yaşamak talihsizliğiyle yüz yüze geldi!

Bu tartışmaların yanı sıra yetmiş yıl sonra Amerikan güdümünü ve himayeyi kabul etme tartışmaları yine yapılmaktadır. Bu kez aktör olarak ABD değil Avrupa Birliği olmuştur. Sivas Kongresi güdümcülerinin söylem ve sloganlarının aynısı bugünde ortaya atılmıştır.[82]

Sivas'ta güdümcülüğü (başka devletin kefilliğini) savunanlar, "Amerikan trenini kaçırmayalım," diyorlardı. Aradan geçen yıllara karşın hâlâ, "Avrupa Birliği trenini kaçırmayalım," diyenler var.

İkincisi, mandacılar "Amerika para saçacak, bizi yoksulluktan kurtaracak" diyorlardı. AB yanlıları da, "Biz AB'ye girersek fert başına millî hâsıladan gelir 10 bin dolarları üzerine çıkacak. AB bize maddi destek sağlayacak, para verecek," demektedirler.

Üçüncüsü, Sivas'taki mandacılar hem istiklâlimizi (en azından bir kısmını) başkalarına devretmekten, yani başımıza yabancı efendiler getirmekten, hem de şeref ve haysiyetimizden fedakârlık etmekten söz ediyorlardı. AB konusunda koşulsuz istekli olanlar aynen dünküler gibi, egemenlik haklarımızı (en azından bir kısmını) AB'ye devretmekten söz etmektedirler.

Mandacılığı savunanlara karşı Mustafa Kemal'i bir kez daha dinleyelim: "Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla gerçekleştirilebilir."

Dördüncüsü, dünkü mandacılar, "acaba kendi başımıza yapabilecek miyiz?" ya da "acaba bizi kendi başımıza bırakacaklar mı bırakmayacaklar mı?" diyorlardı. Günümüzde pek çok konuda sayıları her geçen gün artan insanımızın benzer söylemler ve tavırlar içinde olmaları çok garip değil mi? Oysa Mustafa Kemal, bizi kendi başımıza bırakmak istemeyenlere karşı bağımsızlık mücadelesi vererek özgürlüğümüzü kazanabileceğimizi göstermedi mi?

Cumhuriyetin seksen beşinci, Gazi'nin ölümünün yetmişinci yılındayız. Türkiye 1919'un koşullarını artık çoktan aşmış bir devlet. Balkanların, Kafkasya'nın, Ortadoğu'nun, Kuzey Afrika'nın en güçlü devleti, güç parametrelerinin farklılığına göre yapılan hesaplardan çıkan sonucun birisi Türkiye'nin

Avrupa'nın yedinci bir diğer hesaba göre de üçüncü büyük gücü olduğudur. Aynı zamanda Türkiye Dünyanın ilk yirmi-yirmi beş ekonomisi arasında gösteriliyor. Kısacası artık Önasya'da çok güçlü bir devlet var. Buna karşın neden "çağdaş güdümcülük" peşinde koşuluyor, işte bunu anlamak gerçekten zor. Türkiye'nin siyasi rejim sorunu yok ama siyasi sistem problemi var ve demokrasi bir türlü oturtulamadı. Fakat bu, yeni mandacılık eğilimlerinin türetilmesini gerektirmiyor. İç dinamik unsurların harekete geçirilmesiyle çözülebilecekken ve bunun da olanaklı olduğunu Mustafa Kemal daha yoksul ve yoksunluk içinde olunan Sivas günlerinde kanıtlamışken, seksen dokuz yıl sonra çaresizlik ve yoksulluk da yokken neden mandacılık dayatmasıyla karşı karşıyayız? Üzerinde çok düşünülmesi gereken bir konu bu olsa gerek.

Bir başka önemli konu da Kurtuluş Savaşı'na kadar olan sürede sadece iki kongrenin yapılmış olduğu izleniminin yerleştirilmiş oluşudur. Oysa Erzurum ve Sivas Kongreleri dışında 26 kongre yapılmıştır. Bunların ilki Kars İslam Şurası (5 Kasım 1918) ve sonuncusu Pozantı Kongresi'dir (8 Ekim 1920). Bülent Tanör, bu etkinlikleri 'Yerel Kongre İktidarları' olarak yorumlamaktadır. Sivas Kongresi'ne (4-12 Eylül 1919) kadar 13, sonrasında da 14 kongre toplanmıştır.[83]

Yerel inisiyatife dayalı örgütlenme hareketleri Mustafa Kemal'in önderliğinden önce başlamıştır. Direniş hareketiyle kongreleri de birbirinden ayırmak gerekir.

Yöresel kongrelerden kasıt en küçük ölçekli örgütlenme birimidir. Yerel tezler, Erzurum Kongresi'nde liderliğini kabul ettiren Mustafa Kemal ile arkadaşlarının geliştirmiş oldukları 'her türlü işgale karşı direnme' tezindeki antiemperyalist tavırdan geri konumdadır.[84]

Mustafa Kemal daha İstanbul'dayken başlamış olan öncü yerel hareketlerde de 'millet iradesi' ve 'demokratik egemenlik' anlayışının ortaya çıktığı görülmektedir. Tanör, bu hareketlerin Kemalist teze yani ulusallığa hammadde sağladığını öne sürmektedir.

Mustafa Kemal'in önderliği de tam bu noktada baskın olmaktadır. Erzurum Kongresi'nde yerellik ağır basarken, sivil örgütlenmeyi Sivas Kongresi'nde ulusallaştırmıştır. Böylece 'millî bir sır' olarak sakladığı millî mücadele kararını evre evre uygulayabilmiştir.

Sivas Kongresi'nin mali kaynakları

Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal ve beraberindekilerin ihtiyaçlarının gerektirdiği masrafların ve beslenme giderlerinin karşılanmasında oldukça sıkıntı çekildiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in yanında asker olarak

bulunanlar Erzurum'da olduğu gibi kolordu kadrosuna misafir kaydedilememiştir. Bu duruma, Anadolu bütünleşme hareketinin doğrudan doğruya halka dayandırılması isteğinin yol açtığını sanmaktayız. Kolordu kadrosuna misafir kaydolunamaması, geçim ve beslenme meselelerinin önemli bir sorun olarak ortaya çıkmasına neden olmuştu. O sıralarda İstanbul Hükümetince görevinden uzaklaştırılan Kaymakam Nizamettin (Atakar), Mustafa Kemal'e katılmış ve beraberindekilerin iaşe işleri ile meşgul olmuştu. Nizamettin Bey'in anılarından aşağıya aldığımız bölümler, çekilen malî güçlükler konusunda açık fikir vermektedir:[85]

"Bir gün Mustafa Kemal Paşa'ya çarşıda kasaba, bakkala borçlandığımızı ve para kalmadığını söyledim.

'Bunları Rauf yanımdayken tekrar aç', dedi. Rauf Bey'le otururken vaziyeti anlattım. Paşa, 'Ben şimdiye kadar olanı, 700-800 liramı verdim. Başka param yok,' dedi.

Rauf Bey 100 altın verdi.

Bu paralarla, yirmi kişiyi bulan Mustafa Kemal Paşa ve maiyeti ile kongre azalarının iaşesini temin ediyorduk. Mustafa Kemal Paşa herkesten hissesine düşen masrafı almak teklifini kabul etmiyordu.

Kimden ne isteyeceksin? Yanımdakilerin bazısı Teğmen. Maaşının bir kısmını zaten ayrılırken İstanbul'da ailesine bırakmış. Bir de burada masraf. Buna dayanılabilir mi? Nasıl olur?"

Mazhar Müfit 16-17 Eylül 1919 tarihli güncesinde Mustafa Kemal'in emirberi Ali'den şekerli kahve yapmasını istediğini ancak şekerlerinin kalmadığı yanıtını alınca da, sade kahveye razı olur ve *"Farkındayım. Yine züğürtledik... Bu para işine bir çare bulmalıyız,"* diye mırıldanırken, Hüsrev Sami hemen atılır:

"Paşam ne düşünüyoruz? Yarın Osmanlı Bankasından, Rejiden ve sair ecnebi müessese ve bankalardan istikraz yapalım (borçlanalım)."

Teklif parasızlıktan bunalan Mazhar Müfit'e de pek cazip gelir, onaylar, fakat Mustafa Kemal'in müdahalesi gecikmez.

"Katiyyen olmaz buna müsaade edemem... Zaten İstanbul bize Celâlî diyor. Bir de bankaları ve ecnebi müesseseleri soyuyorlar, diye aleyhimizde bin türlü propaganda yayılmasına fırsat veremeyiz."

Hüsrev Sami de, Mazhar Müfit de: "Eşkıya demesinler, Celâlî demesinler, bunların hepsi güzel. Fakat aç mı kalacağız?" diye sordular. O'nun yanıtı sertti: "Aç maç, nasıl kalırsak..." diyerek konuyu kesti ve "Konuşacağımız, düşüneceğimiz daha çok mühim şeyler var," dedi.[86]

Bugünler çok hazin günlerdir. Mustafa Kemal'in yalnız şekersiz, kahvesiz, yemeksiz değil, hattâ ekmeksiz kaldığı günler bile olmuştur. Buna rağmen az-



Sivas Kongresi sırasında Rauf Beyle

minden, irade ve enerjisinden zerre kadar kaybetmemiş, bilâkis böyle günlerde kendisini her zamankinden daima daha çok kuvvetli bulmuştur.[87]

Mazhar Müfit'in yaşadıkları karşısında bozguna uğrayan bir kişinin ruh halini ve tepkisini yansıtan , "*...biz burada beş altı kişi oturmuşuz, yalnız memleketimizle, Padişahla, Ferit Paşa ile değil, bütün dünya ile uğraşıyoruz. Para yok, asker yok, top yok, tüfek yok, velhasıl bu savaşımızı destekleyecek elimizde bir kuvvet yok. Buna çare düşünelim*" şeklindeki bıkkınlığına, Mustafa Kemal'in kararlılığını ve başarıya inancını ortaya koyan şu konuşma çok dikkat çekicidir:[88]

"*Azizim Mazhar Müfit bu senin dediklerinin hepsi olsa o zaman bu işi annem de görebilir. Marifet bu yokluk içinde muvaffak olmaktadır. Her nedense sen bu gece sinirlenmişsin. Haydi git yat, yarına kadar bir şeyin kalmaz.*"

Gün gelmiş Sivas'ın kış soğuğunda sobaya atacak odun kömür bulamamışlardır. Bankadan ödünç para almak çaresi varken Mustafa Kemal dedikodulara yol açmamak için borç alınmasına izin vermemiş, çok zaman şeker alacak paradan bile yoksundular.

Ne var ki, para sıkıntısı, Mustafa Kemal ve beraberindekilerin Sivas'ta bulunduğu üç ayı aşkın bir süre devam etmiştir. 19 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya hareket edilecekti. Çekilen sıkıntılar hakkında fikir edinebilmek için, Mazhar Müfit'in güncesindeki Ankara yolculuğu hazırlıklarına göz atmak yeterlidir:[89]

Mustafa Kemal bankadan Kuvayı Milliye, Heyeti Temsiliye adlarına borç alınmasına izin vermeyince, Mazhar Müfit dostu olan Osmanlı Bankası müdüründen (Oscar Smith) şahsı adına borç isteyeceğini söyler. Bu formüle uzun tartışmalar sonrası razı olan Mustafa Kemal yine de çekincelerini ortaya koyar.

Ankara yolculuğu için en önemli sorun üç otomobilin lastik ve benzin gereksinmesidir. Kışın ayazında, karda yağmurda tenteleri delik deşik otomobillere razıdırlar ancak paraları bile olsa benzin bulmak çok güçtür. Yine çözümü Mazhar Müfit üretir.

Sivas'ta Amerikan okulunun müdiresiyle dost olmuştur. Kendisine gider, durumu anlatır. Kadın okullarına karşı saygılı davranılmış oluşu nedeniyle, depolarında bulunan yedek iç ve dış lastikler ile benzin tenekelerini kendilerine karşılıksız vereceğini, Mustafa Kemal'e de saygılarını söyler.

Paranın alınması için çok ısrar ederler. Mustafa Kemal bu konuda hassasiyet göstermektedir; ya sonra bu Amerikalılar arkalarından mallarına el konulduğunu yayarlarsa ne olur!

Bulunan formül şudur; aldıklarına karşılık para ödemek istediklerini ama Müdirenin almadığını belirten bir belgenin düzenlenmesi ve Amerikalı yöneticinin bunu imzalaması kararlaştırılır. Otomobillerin sorunu çözülmüştür.

Asıl sorun parayı verecek olan banka müdüründedir çünkü hasta olduğu için bankaya gelememektedir. Nihayet Ankara'ya hareket günü olan 18 Aralık'ta sabahın sekizinde Mazhar Müfit ve Yüzbaşı Bedri bankaya giderler. Bitlis

eski valisi unvanıyla senet düzenlenir, subay olan Bedri de tüccar olarak kefil olur. Bin liraya imza atarlar ama paranın tamamını alamazlar. Ancak yolda ucu ucuna yetecek kadarını bulabilirler. Eğer bu miktarı da alamasalardı yolda aç kalacaklardı. Çünkü kendi olanaklarıyla yol için bulabildikleri yiyecek yirmi yumurta, bir okka peynir ve on ekmeğe yetiyordu.

Sivas-Ankara yolculuğu her ikisi de yabancı olan Osmanlı Bankası müdürü ile Amerikan Okulu müdiresinin yardımları sayesinde olmuştur. Bunun da tarihi ama üzerinde çok düşünülmesi gereken bir gerçek olarak belirtilmesi gerekir.

Ellerinde bulunan para, Mustafa Kemal'e kalsa daha ilk köy kahvehanesindeki çay molasında tükenirdi. Çünkü gelecek hesaptan daha fazlasını bahşiş olarak dağıttırıyordu. Bu konuda para hesabını tutan Mazhar Müfit'le epey tartışmaları olmuştur.

Saat tam 09.00'da lise önünden hareket ettiler. Okulun önünde binlerce kişi toplanmıştı; pek çok kişi de at ile araba ile kafileyi birkaç saat takip edip yüreklendirdiler. Karlar içinde, Sivaslıların candan tezahüratları arasında üç otomobille yola koyuldular. Şimdi zorlu yolculuğun sonundaki hedef Ankara'ydı.

Hava çok soğuk, yerler buzlanmış karla kaplı ve bir taraftan da kar yağmakta idi. Otomobiller açık olduğundan kar içinde gidiyorlardı. Üç otomobil, ancak saatte yirmi, yirmi beş kilometre hızla yol alabilecekti.

Ankara'ya kadar onları nice sıkıntı ve tehlike bekliyordu, göreceğiz...

Dipnotlar

1 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, genişletilmiş ikinci baskı, Merk Yayıncılık, İstanbul,1988, s.62.

2 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.62

3 Kâzım Karabekir, Bakan Ferit'in Jandarmayı düzenleyen Fransız Klut'e 2 Mart'ta yaptığı bir konuşmayı kulaklarımla duymuştum ve o zamanki arkadaşlara anlatmıştım diyerek aktarırken şunları söyledi: "Ben Türk değilim, Mısırlıyım, orduya lüzum yoktur"..., Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.65

4 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.65

5 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s. 39

6 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.65

7 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:1, TTK Yayını, Ankara,1986, s.98.

8 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt: 1, s.99

9 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:1, s.100

10 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.33 ve Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:1, s.33

11 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:1, s.34-35

12 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.33

13 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:1, s.46

14 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.70

15 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.70

16 Beş ilden gelen 54 delegenin; 17'si çiftçi ve tüccar, beşi emekli subay, dördü memur, beşi öğretmen, dördü gazeteci, beşi hukukçu, dördü mühendis, biri subay, altısı din adamıydı. O gün Erzurum'da bir bayram havası vardı. Kâzım Karabekir kongre erkânını sabahleyin davet ederek Köşk Mevkii'nde askerî ve millî gösteriler yaptırdı.

Saat on birde toplanacak olan kongrenin azaları erkenden kongrenin yapılacağı Sansaryan Mektebi (bugünkü Endüstri Meslek Lisesi)'nin bahçesine kurulmuş çadırlar altında toplanmaya başlamışlardı. Erzurum Müdafaa-i Hukuk-u Cemiyeti bu binanın küçük bir odasında geçici bir büro kurmuştu. Saat on buçuğa doğru üç araba ile Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir, Rauf, Mazhar Müfit ve İbrahim Süreyya ile birlikte birkaç subay geldi. Saat on bire doğru Kâzım Karabekir ile öteki askerler kongre salonunu terk ettiler. Tek tek isim okunarak yapılan yoklamayla kongre açıldı.

17 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.177

18 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.170

19 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber*, s.76

20 *Söylev*, cilt:1, s.51

21 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.85

22 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber*, s.76

23 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber*, s.76

24 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.104

25 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1968, s.129-130

26 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, s.105

27 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.78

28 1) Kendini en yakın ve kanlı tehlikeler karşısında gören Doğu Anadolu vilayetleri, mukadderatlarını bizzat kendini muhafazaya kararlıdır.

2) Trabzon Vilayetiile Canik (Samsun) sancağı ve Doğu Vilayetleri adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis vilayetleri ve bu bölgedeki müstakil vilayetler hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve Osmanlı camiasından ayrılması mümkün olmayan bir bütündür.

3) Osmanlı vatanının bütünlüğü ve millî bağımsızlığının, saltanat ve hilafet makamının korunması için Kuvay-ı Milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır.

4) Her türlü işgal ve müdahaleye birlik olarak müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir. Hıristiyan unsurlara yeni imtiyazlar verilmesi kabul edilmeyecektir.

5) Öteden beri birlikte yaşadığımız gayri Müslimlerin, kanunlarımızla kabul edilmiş kazanılmış haklarına saygılıyız. Kendilerinin, mal, can ve ırzlarının korunacağı teyit olunmuştur.

6) Merkezi hükümetin, yabancı devletlerin tazyiki ile buraları terk ve ihmal etmek mecburiyetine kalması ihtimaline göre gerekli tedbirler ve kararlar alınmıştır.

7) İtilaf devletlerince 30 Ekim 1918 tarihindeki hudutlarımıza riayet edilmesini talep ederiz.

8) Bağımsızlığımız ve vatanımızın bütünlüğü mahfuz kalmak şartıyla memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, sinai, iktisadi yardımını memnuniyetle karşılarız.

9) Merkezi hükümetimizin, Millî Meclisi hemen ve zaman kaybetmeksizin toplanması ve bu suretle millet ve memleket mukadderatı hakkında alınacak kararları Millî meclisin murakabesine arz etmesi mecburidir.

10) Millî vicdandan doğan cemiyetler birleşerek "Şark Anadolu Müdafaa-i Hukuk

Cemiyeti" adını almıştır. İş bu Cemiyetin particilikle hiçbir alakası yoktur. Bütün İslâm vatandaşları cemiyetin tabiî üyesidir.

11) Kongre bir Heyet-i Temsiliye seçmiştir. Köylerden başlayarak, vilayet merkezlerine kadar millî teşkilat tevhit ve teyit edilmiştir.

29 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.47

30 *Söylev*, cilt:1, s.48-49

31 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.131

32 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, sayfa no:723, belge:478'e ek, 9 Ağustos 1919, Aykaç Kitabevi, 1967 ve Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982, s.195

33 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, sayfa no:733, belge: 477, 17 Ağustos 1919, Aykaç Kitabevi, 1967 ve Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982, s.195

34 Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.137, Ziraat Bankası Yayını, Ankara,1946

35 Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.137

36 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, YKY, İstanbul, 1981, s.156

37 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s. 171

38 Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.137-138

39 Salih Bozok, Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.191-193; Sadi Borak (derleyen), Atatürk'ün Özel Mektupları, s.203-205; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt.3, Kaynak Yayınları, İstanbul,2000,s.306-307

40 Mektubun yazılış tarihi yayımlanmış olan hatıratlarda belli değildir. Erzurum'dan ayrılmadan önce kaleme alınmış olduğu bilinmektedir. Yalnız bir kaynakta, Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.102-103'de 27 Ağustos 1919 olarak belirtilmiştir.

41 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.193

42 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.193

43 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.201

44 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.201

45 *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s.72

46 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.203

47 *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s.72

48 *Sivas valisi Reşit Paşanın Hatıraları*, s.86

49 *Sivas valisi Reşit Paşanın Hatıraları*, s.87

50 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.155

51 *Sivas valisi Reşit Paşanın Hatıraları*, s.90-91 ile Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.158

52 *Sivas valisi Reşit Paşanın Hatıraları*, s.91-92

53 Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, ikinci baskı, İstanbul, 1963, s.107; aktarılan kaynak: eski Sivas milletvekili Rasim Başara'nın anlattıkları

54 Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, s.107; aktarılan kaynak: eski Sivas milletvekili Rasim Başara'nın anlattıkları

55 Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, ikinci baskı, İstanbul, 1963, s.107; aktarılan kaynak: eski Sivas milletvekili Rasim Başara'nın anlattıkları

56 *Sivas valisi Reşit Paşanın Hatıraları*, s.134

57 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s.205

58 Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, s.98

59 Atatürk, *Söylev*, cilt.1, s.62

60 Atatürk, *Söylev*, vesika:54

61 Uluğ Iğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK Yayını, Ankara, 1986, ikinci basım, s.1

62 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.63

63 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.63

64 Mütareke yıllarında Amerikan mandasına taraftarlık edenler arasında bazı vatanseverlerin ve aydın kişilerin de bulunduğu bir gerçektir. Örneğn, Kara Vasıf (Karakol) Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal'e gönderdiği, manda konusunu öğütleyen, 10 Ağustos 1919 tarihli mektubuna bağlı raporda, manda taraftarı olan şu isimlere yer vermekteydi: Ayan meclisi Başkanı Ahmet Rıza, Mondros Mütarekesini kabuleden Sadrazan Ahmet İzzet (Furgaç), eski genel Kurmay Başkanı Cevat (Çobanlı), Sadrazam Dsamat Ferit , Albay İsmet (İnönü), Çürüksulu – Batumlu Mahmut Paşa, Artvin-Kıpçaklı Topçu Orgeneral Rıza paşa, 30 ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzalayan delegemiz ve Osmanlı Millet Meclisi Başkanlarından Reşat Hikmet , "Hıristiyan Türkler" adlı kitabın yazarı ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğini önceden sezip protestoda bulunan ve 14 Mayıs 1919'da (Reddi İlhak) Derneği'nin kuruylmasında öncülük eden Cami, Göz Hekimi Esat (Işık), 26 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayında yapılan (Şurayı Saltanat) toplantısında Amerikan mandasının gereğini öneren Rauf Ahmet (Hotinli), Reşat Hikmet, Reşit Sadi, Halide Edip (Adıvar)... Kara Vasıf, mektubunda ayrıca Amerikalılar yurdumuzdan ayrılmadan önce bu hususta verilecek kararın çabuklaştırılmasını da istemektedir. Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, s.106, AKD-TYK Yayını, Ankara,1997

65 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, sayfa no:734, belge:488, 18 Ağustos 1919, s.195

66 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, sayfa no:735, belge:492, 19 Ağustos 1919, s.195-196

67 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.68

68 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.68

69 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.69-71

70 Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, Giresun, 1972, s.89

71 Uluğ Iğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 55-60

72 1901 yılında Balıkesir'in Savaştepe bucağında doğan ve Posta-Telgraf memurlarından Hakkı'nın oğlu olan Hikmet, 1919 yılında Askerî Tıp Okulu üçüncü sınıf öğrencisi iken Sivas Kongresi'ne katılmış ve Sivas Kongresi'nde özellikle manda meselesi ile ilgili tartışmalar sırasındaki tutumu ile Türk gençliğini başarıyla temsil etmiştir. Hikmet'in Sivas Kongresi'ne temsilci olarak katılması şu şekilde olmuştur: Okul arkadaşları Ahmet Selgil ve Yusuf Balkan'ın verdiği bilgilere göre, 1919 yaz ayları içinde muhtemelen Anadolu ile sıkı teması olan Doktor Talat ismindeki kişinin yol göstermesi ile Sivas Kongresi'ne delege göndermek fikri ortaya atılmış, ikinci ve üçüncü sınıftan yirmi civarında öğrenci bir araya gelerek okulun hamamında bir toplantı düzenlemişler, bu toplantıda iki öğrencinin temsilci olarak Sivas Kongre-

si'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Seçilen bu öğrenciler Yusuf (Balkan) ile Hikmet (Boran) olmuştur.

Ancak bu kararın uygulanabilmesi için önlerinde iki problem bulunmaktadır: Bunlardan birisi maddi olarak bu yolculuğu sağlayacak kaynak bulunmamasıdır. Tıbbiye öğrencilerinin harçlıklarından toplanan para ancak 950 kuruştur. Bu para ile iki kişinin Sivas'a gönderilmesi mümkün görülmemiş, bu durum üzerine Hikmet'in bu parayı alarak Sivas'a gitmesi, Yusuf'un da maddi kaynak bulduğu takdirde kongreye onun peşinden giderek katılması kararlaştırılmıştı. Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet 1920, s.358, Başnur Matbaası, Ankara, 1971- Hikmet Boran ünlü sunucu Orhan Boran'ın babasıdır.

73 Bu konuşma 1926 yılında gazeteciler Falih Rıfkı Atay (Hâkimiyet-i Milliye) ve Mahmut Soydan (Milliyet) ile yapılmış olup o dönemin iki gazetesinde de yayımlanmıştır. Daha sonra Falih Rıfkı Atay 19 Mayıs adlı yapıtına da bu röportajı koymuştur; aktaran kaynak: *Atatürk'ün Bütün Eserleri,* cilt:3, 1919, Kaynak Yayınları, s.28

74 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.8

75 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.8-9

76 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.9

77 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.9

78 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.9

79 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.10

80 Atatürk, *Söylev*, cilt:1,s.11

81 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.11

82 Reşat Genç, *"Yeni Mandacılık Eğilimleri"*, (içinde) *Sivas Kongresi I.Uluslararası Sempozyomu (2-4 Eylül 2002- Sivas),* SISKAV Yayınları, Sivas, 2002, s.90-95

83 Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920),* Afa Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.17-23

84 Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları,* s.29-34

85 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları,* s.161

86 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:1, s.269-270

87 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,* cilt:1, s.318

88 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,* cilt:1, s.340

89 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:1, s.481-487

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANKARA, ANKARA, GÜZEL ANKARA

Yazar Nezihe Araz, bir kitabında[1] çocukluğundan bir sabahı anlatırken, anımsadıkları arasından bir anı aktarır bizlere: Babası dış kapının üstünde unutulmuş olan anahtarı eşine uzatırken sinirlidir, kadın ise sakin, şakacı, muzip bir gülümsemeyle, "**Mustafa Kemal'in Ankara'sında kapıların kilitlenmesi gerekmez.** Unutulmuş demek ki Beyefendi," der.

Anadolu'nun ortasındaki bozkırda kendi halindeki bir kent önce millî mücadelenin sonra yeni cumhuriyetin ve devrimler devletinin başkenti olacaktı ve bir küçük kız çocuğunun annesi kilitsiz kapının ardında, geceden sabaha gözlerini güven içinde açacaktı.

Bu kentin adı Mustafa Kemal'in Ankara'sıydı.

***

Evliya Çelebi ünlü seyahatnamesinde Ankara'yı ya da o günkü bilindik adıyla Engürü'yü anlatırken, *"Köylerinde ekili yerleri çok, hayır ve bereketleri fazla, nimetleri bol, pınar ve nehirleri akar, bir mamur şehirdir ki, kalesi ve şehri emsalsizdir. Allah bu şehri kıyamete kadar Osmanlının elinde ebedi ede,"* der, ama 1920'lerde Ankara, keçisi, kedisi ve armudundan başka bir şeyi olmayan, tozlu, sıtmalı bir Orta Anadolu kasabasıydı.[2]

Eskiden coğrafya dersinde "Ankara"yı "Engürü" olarak bellemiş olan Hıfzı Veldet Velidedoğlu bir lise öğrencisinin gözüyle Ankara'yla ilgili bildiklerini şöyle anlatır: "Engürü, Anadolu'nun ortasında yirmi beş bin nüfuslu bir vilâyet merkezidir. Kayseri, Kırşehir, Çorum, Yozgat mutasarrıflıkları bu vilâyete bağlıdır. Arazisinin mühim bir kısmı bozkır ve çoraktır. Kızılırmağın suladığı yerler mümbit ve mahsuldardır. Tiftik keçisi, balı ve armudu meşhurdur. Vilâyetin merkezi olan Ankara şehrinin yanındaki tepede eski devirden kalma bir kalesi vardır. Şehrin etrafındaki tepelerde bağlar, bahçeler vardır. En mühim mahsulâtı tiftik ve buğdaydır."[3]

Bağlarıyla ünlü Ankara tam bir bozkır ve bataklık görüntüsündeydi. Ankara halkının çoğu sıtmalıydı.[4] Oysa Evliya Çelebi ve bazı yabancı gezginler hatı-

ratlarında Ankara'yı öve öve bitiremezler. Anadolu'nun bu en gelişmiş kenti 19uncu yüzyıla gelince gerilemeye başlamış.

"Nüfus azaldı, ticaret geriledi, insanlar yoksullaştı. Ankara'yı etkileyen olaylar birbirini izledi. Önce İngilizler, Ankara'nın tiftik ticaretini baltaladılar; Ankara'dan alıp götürdükleri tiftik keçilerini 1860-1865 yıllarında Güney Afrika'da üretmeye başladılar. O tarihe kadar Ankara, dünya tiftik tekelini elinde tutuyordu. Tekel elden gitti. Ankara'nın tiftik ticareti gitgide geriledi.[5]

1873-1874 yılında Ankara'da görülmemiş bir kıtlık ve açlık oldu. Kasım 1873'te Ankara'yı seller bastı. Ocak 187.4'te başlayan kar yağışı aralıksız iki buçuk ay sürdü. Hayvanlar telef oldu. Yollar kapandı. Zamanında Anakara'ya yardım yetişmedi. Kıtlık ve açlık başladı. Bu açlıkta Ankara çevresinde 18 bin insan öldü. Pek çok kimse Ankara'dan göç etti. Ankara 1874-1875 kışını da aynı zorluklar içinde geçirdi. Yani açlık iki yıl sürdü. Ancak 1875 yılında durum düzeldi.[6] Ankara'da yol yapımına 1880 sonrası başlandı, demiryolunun gelişi ise 1896 yılıdır.

Bu kez Rumeli karıştı. Bosna-Hersek'te ayaklanma çıktı. Osmanlı-Karadağ savaşı başladı. Arkasından Bulgarlar ayaklandı ve 1877-1878 Türk-Rus Savaşı patlak verdi. Bu felaketli savaşta Ankara vilayetinden 179 bin asker alındı. Askere gidenlerin çoğu geri dönmedi.[7]

Osmanlı genel nüfus sayımına göre, 1893 yılında Ankara vilayetinin toplam nüfusu 847.132'dir. Vilayetin dört sancağı vardır: Ankara, Kayseri, Kırşehir ve Yozgat. Yozgat sancağına, Çorum kazası bağlıdır. 14 Mart 1914 nüfus sayımına göre Ankara'nın nüfus dağılımı şöyleydi: Müslüman 299.483, Ermeni 13.337, Rum 3.601 ve diğerleri 1.098'di."[8]

Ankara'daki sosyal dokuyu kentin eski bir aile mensubu olan işadamı Vehbi Koç anılarında şöyle anlatıyor:

"Ankara halkının çoğu Müslüman Türklerdi. Bir de Hıristiyanlar ve Museviler vardı. Hıristiyanlar çalışırlar, kazanırlardı. İyi yer, içer, eğlenirler; iyi giyinirler, güzel evlerde otururlardı. Pazarları hafta tatili yaparlardı. Türkler de çoğunlukla ya hoca, ya bakkal, ya bekçi, ya da ambarcı olurlardı. Hıristiyanlar askere alınmaz, bedel öderlerdi. Askere gitmediklerinden daha rahatça iş yapma, dükkân açma olanağı bulurlardı."[9]

1919 yılının Ankara'sı Kale'ye sıkışmış, çevresi sazlık ve bataklık. 20-25 bin nüfuslu garip bir Anadolu kasabası görünümündeydi.[10]

Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye üyeleri 3 Ekim 1919 tarihinde Ankara'ya gitme kararı vermişti. Ancak 2-3 Ekim'de Ali Rıza Paşa Hükümeti temsilcisiyle görüşme, seçim hazırlıkları ve komutanlar toplantısı gibi etkenler bu kararın uygulanmasını geciktirmişti. Heyet ancak 18 Aralık 1919 tarihinde yola çıkabildi.[11]

Mondros Mütarekesi sonrası yurdun başka köşelerinde olduğu gibi Ankara da işgal edilmeye başlandı. İstanbul'dan gelen bir tren iki bölük kadar İngiliz askerini istasyona dökmüş, önce istasyonu daha sonra yavaş yavaş kenti işgal etmişlerdi. Çoğunluğu İskoçyalı olan bu askerler, Cebeci ve Demirlibahçe civa-

rına yerleşmişlerdi. Vitol adındaki kumandanları, karargâhını istasyon civarında kurmuştu. Daha sonra Fas ve Fransız askerleri birbirini takip etti.[12]

Fransızlar da Ulus Meydanı'nı karargâh olarak seçmişler ve Millet bahçesindeki barakalara yerleşmişlerdi. Kumandanları Braza da, o zaman Ankara'nın en güzel konaklarından biri olan, Kalef adlı bir Museviye ait olan üç katlı binaya bütün ihtişamıyla yerleşmiş, karargâhını da ilk Millet Meclisi binası olan ve o zamanlar inşaası henüz tamamlanmamış olan bu binaya kurarak, merasimle Fransız bayrağını direğe çektirmişti.[13]

Ankara valisi Muhittin Paşa halkı tehdit ediyor, işgalcilere karşı gelmemelerini boyun eğmeleri emrini veriyordu. Gençlerin örgüt kurup direniş eylemine başlamaları İngilizleri önlem almaya yöneltmiş ve valinin taciz edilmesi sonucu da 93 Ankaralı tutuklanarak kimisi İstanbul'a sürgün edilmiş kimisi de hapse atılmıştı. Muhittin Paşa'nın çekilişinden sonra, "...Ankara'nın iki valisi vardır. Hukuken (*de jure*) İstanbul hükümetinin tayin ettiği vali Ziya Paşa, fakat fiilen (*de facto*) Anakaralı'nın seçtiği vali Yahya Galip'tir (defterdar Yahya Galip Gargı,). Olağanüstü şartlarda önemli olan fiilî validir."[14]

Ankaralıların içleri acıyarak aldıkları haber, Yunanlıların tüm Batı Anadolu'yu yakıp yıkarak kentlerine doğru geldikleriydi. Polatlı, Haymana dolaylarına öncüler gelmiş, top sesleri kentten duyulur olmuştu. Ara sıra kuru sıkı da olsa kente Yunan tayyareleri bazı saldırılar yaparak halkın maneviyatını sarsmak istiyorlardı. Bir tayyarenin bir keresinde Samanpazarı'na attığı küçük bir bomba bazı evlerin saçaklarını yıkmış, şans eseri olarak sokakta yalnızca zavallı bir kediyi öldürmüştü. Bu tayyare ertesi günü sevkıyatın yapıldığı istasyon civarına da iki bomba atmış, iki vagonu havaya uçurmuş ve bu arada ne yazık ki iki de şimendifercimiz şehit olmuştu.[15]

İngilizler'in Ankara'da kurmuş olduğu İngiliz Muhipleri Cemiyetine karşılık kentin aydınları, başta öğretmenler olduğu halde "Azmi Millî Cemiyeti"ni kurmuşlardı. Bu cemiyet halkın maneviyatını yükseltmek için, ilk iş olarak belediye sinemasında bir müsamere düzenlemiş ve o gece Aka Gündüz'ün *"Muhterem Katil"* adlı eserini temsil etmiş, ayrıca *"Fatih'in Türbesinde"* adlı bir tablo göstererek acı ve felaketli günler canlandırılmıştır. Yine kentin iki yurtseveri moralleri yüksek tutmak için iki gazete çıkarıyordu. Bunlardan "Selâmet" adlı gazeteyi avukat Mustafa Kemal, "Mefkure" adlı olanını da doktor Vasfi (Öz) çıkarmaktaydılar.[16]

Ankara'da Mustafa Kemal'e asıl büyük desteği ve gücü veren yirminci kolordu kumandanı Ali Fuat Cebesoy'dur.

Bir kent düşününüz. İki yüz yıldır boyuna geriliyor. Gitgide küçülüyor. Sönmek üzere: Sonra o kente bir insan geliyor. Kentin kaderi yüz seksen derece dönüyor. İşte Mustafa Kemal'in gelişinin Ankara için anlamı budur.[17]

Mustafa Kemal için Ankara'ya gelmenin nedenleri ise bambaşkadır. Bir kere ilk günden beri onun kurtarmayı düşündüğü vatan, Misak-ı Millî sınırları içindeki, başka deyimle Mondros Ateşkes Anlaşmasıyla Türklere bırakılan topraklardır. Bu toprakların tüm olarak kurtarılması söz konusudur. Şimdi bize çok doğalmış gibi gelen bu düşünceyi üst düzeyde savunan tek insan Mustafa Kemal'dir. Örneğin Kâzım Karabekir bile önce doğu illerini kurtarmayı amaç edinmişti.[18]

Mustafa Kemal'in çeşitli yazışmalarından anlıyoruz ki, O'na göre doğuda büyük bir tehlike yoktur. Çıkacak tehlikeyi Erzurum'daki kolordu önler. Güney illerimizdeki tehlike, bölgeseldir. Asıl tehlike batıdadır. En büyük düşman, emperyalist güçlerin arkasında bulundukları Yunan ordusudur. Eğer Misak-ı Millî sınırları içindeki vatan tüm olarak kurtarılmak isteniyorsa, bu ordu yenilmeli, denize dökülmelidir. Büyük dâhi, herkesin şaşkın bakışları altında bunun hesabını yapmakta, koşullarını hazırlamaktadır. Düşmanı yenmek isteyen, onun yakınına gitmelidir. Fakat bu yakınlaşma fazla olmamalıdır. Zira o zaman genel durum gözden kaçar. Yunan ordusunu mağlup etmek için en uygun uzaklıkta bulunan kent Ankara'dır. Bunun dışında, Ankara'nın yan koşulları da elverişlidir. Başlangıçtan beri Millî Mücadele yanlısı olmuştur. İstanbul'a Batı ve Güney Anadolu'ya demiryolu ile bağlıdır. Ayrıca İç Anadolu ile kötü de olsa, karayolu ile bağlantısı vardır. Gelgelelim o tarihte bu düşünceye yüzde yüz kimseyi inandırmak mümkün görülmediğinden, Ankara'ya gitmenin gerekçesi olarak başka nedenler gösterilmiştir. Örneğin, İstanbul'da toplanacak olan Meclis-i Mebusan'a katılacak milletvekilleriyle görüşme yapmak gibi.[19]

O dönemde Ankara'nın merkez nüfusu 20 bin dolaylarındaydı.[20] Mustafa Kemal'in ve Heyet-i Temsiliyenin karşılanması sorun oldu. Vali Yahya Galip (Hâkan) polis müdürlüğüne atadığı Haymana kaymakamı Cemal'i (Bardakçı) gelenleri karşılamakla görevlendirdi.[21]

O da Haymana'ya giderek iki gün içinde yüz atlı toplayabildi. Üçüncü günü Ankara'ya hareket etti. Akşama doğru Ankara'ya yirmi kilometre uzaklıkta bulunan Gölbaşı'nda konakladılar. Köylerde Mustafa Kemal'i hiç kimse tanımıyordu. Bu nedenle gelenleri il sınırında karşılamanın daha doğru olacağına karar verildi. Validen karar beklenirken kafileden beş kişinin ayrıldığı, kalan atlıların da köylerine geri dönmek istedikleri ortaya çıktı. Tehlike büyüktü. Bunun üzerine kaymakam Cemal atlıların kaldıkları köyleri dolaşmaya başladı. Korkunun nedeni anlaşılmıştı. Gönüllü karşılayıcılar, yayılan dedikoduya göre, cephelere gönderilmek için toplandıklarını, Ankara'dan vagonlara doldurulup Aydın cephesine gönderileceklerine inanmışlar. Bunun yanlışlığı anlatılmaya çalışılırken, validen gelen habere göre, heyet birkaç gün daha gecikecekti. Bu nedenle atlıların hemen Ankara'ya gelip, burada bir gösteri düzenlenmesinin uygun olacağı bildirildi. Hakkı Behiç'in hastalanması üzerine Kayseri'de üç gün



Mustafa Kemal Ankara'da (1920)

zorunlu mola veren Mustafa Kemal'in gelişine kadar, Samanpazarı hanlarında toplanmış olan atlılar her sabah ikişerli dizi halinde Ankara sokaklarında geçit resmi yapıyor, bu arada İngiliz, Fransız temsilcilerinin karargâhları önünden geçmeği de ihmal etmiyorlardı. Bu gösteriden heveslenen Ankaralılar da atlanarak onlara katılıyordu. Bu yolla karşılayıcı sayısı artmıştı.

Sonunda aralık ayının yirmi yedisinde Kayseri'den yola çıkan topluluğun Ankara'da olacağı kesinleşti. Hazırlıklar buna göre yapıldı. Mustafa Kemal'in ekibini taşıyan otomobillerden birisi arıza yapınca gece Ankara'nın Bâlâ ilçesinin Beynam köyünde konaklamak zorunda kaldılar. Fakat eşkıya korkusundan hiçbir köylü evinden çıkıp bu heyeti karşılamadı. Onlar da köy odasının kapısını kırıp burada sabahladılar.

Mustafa Kemal'in üç otomobili vardı. *Benz*, *Mercedes* ve *Daimler* marka üç askerî arabaydı. Bunlar onu Samsun'dan buraya kadar getirmiş eski otomobillerdi. Ne yazık ki, bunlar bugün askerî müzeye konacak yerde, parçalanıp kaybolmuşlardır. Bu arabaların vites kolları kaporta dışında bulunuyordu. Yan taraflarında da mavzer konacak yerleri vardı. Tekerlekleri de dolma lastikti. Cemil Salih Bozok'un anımsadığına göre lastiklerin havalı lastiklerle değiştirilmesi çok sonradır. Birinci İnönü Savaşından sonra kullanılmış bir *Ford* otomobil bunlara katıldı. Bu da açık bir arabaydı. Mustafa Kemal, zaman zaman bu otomobile binerdi. Hatta Fransız temsilci Franklin Bouillon ile bu otomobilde çekilmiş bir de fotoğrafı vardır. Mehmet Emmi lakaplı İbrahim ve Çakır namıyla anılan Hüseyin adlı şoförler, Mustafa Kemal'in otomobillerini Samsun'dan itibaren kullanan çok sadık ve terbiyeli askerlerdi. Bunlardan Mehmet, çavuş rütbesindeydi. Özellikle Mustafa Kemal'in bindiği otomobili kullanırdı. Bu cefakar insanlar tüm millî mücadele boyunca Mustafa Kemal'e hizmet etmişler, Cumhuriyet döneminde yerlerini sivillere bırakmışlardır.[22]

Mustafa Kemal ve arkadaşları, 27 Aralık 1919 Cumartesi günü Ankara'ya geldiler. Yahya Galip ve Ali Fuat (Cebesoy), konukları Gölbaşında karşıladılar. Seymen Alayı, dervişler, bütün esnaf ve okul öğrencileri, binlerce halk, Dikmen-Yenişehir- bugünkü radyoevi- İstasyon- şimdi BMM müzesi olan Fransız Karargâhı- Hükümet meydanı şeklinde saptanmış olan yol boyunca dizilmişlerdi. Gelenleri Ankara kenti adına Müdafaa-i Hukuk üyelerinden Müftü Rıfat Efendi başkanlığında bir heyet karşıladı.[23]

Mazhar Müfit anılarında bu karşılamayı şöyle anlatır[24]: "Alkışlar ve türlü tezahürat ve dualar arasında hükümet meydanına geldik.

Yahya Galip bir nutuk ile *'Hoş geldiniz'* dedi ve dışişleri memurlarından Fahrettin heyecanlı bir nutuk söylemeye başladı.

Hava güneşli idi, fakat kuru bir soğuk şiddetle ortalığı donduruyordu. Mustafa Kemal Paşa, orada sıraya girmiş olan kız talebelerinin üşüdüklerini düşünerek, Vali Yahya Galip'e çocukların gitmelerini söyledi. Vali de, *'Yalnız çocuk-*

lar değil, biz de donduk,' diyerek konuşmacıya, *'Bey birader, biraz kısa kes, titriyoruz,'* dedi. Konuşmacı da heyecandan zaten nutkun ilerisini getirmeyerek kesmeye mecbur oldu... Sonra hükümet konağına girdik. Vali odasında bir süre dinlenilip çaylar içildi. Isındık. Kolordu ziyaret edildi. Otomobillere binerek, bize tahsis edilen, kentin dışındaki Zîraat Mektebine gittik".

Mustafa Kemal, Ankara'da Genelkurmay Başkanlığı Karargâhı olarak düzenlenen Kalaba köyündeki eski Ziraat Mektebi binasına yerleşti. Bu karargâhta askerler dahil 36 kişi kalacaktı. Bu bina iki katlıydı ve giriş katında sağda sırayla ve karşılıklı olarak üç dört oda vardı; odalardan birinde kalem müdürü Hayati kalıyor, biri şifre odası, biri yatak odası ve diğeri de telgraf mekrkezi olarak kullanılıyordu. Bu odada şifre kâtibi Faik ve ona yardım eden birkaç genç telgrafçı daha vardı. Üst katta sağ koridorda sıralanan odlardan birincisi Recep (Peker)'in odasıydı, bu odada Recep Bey'in yatağı ve masası vardı. Daha sonra bu odaya bir yatak daha konuldu ve Hüsrev (Gerde) kalmaya başladı. Ankara tarafına bakan biraz büyük oda Mustafa Kemal'e ayrılmıştı. Bu odada ısınmak için borusu pencereden dışarı verilmiş bir tane sac soba, bir kanepe, bir masa, iki koltuk ve birkaç sandalye vardı. O, burada çalışır ve gelenleri kabul ederdi. Üst katta ayrıca Doktor Refik (Saydam), yaver Cevat (Abbas) ve Muzaffer (Kılıç) kalıyordu.[25]

Ziraat Mektebi'ndeki karargâhta öğle yemeği çok basit ve çabuk geçer, daha sonra Mustafa Kemal, Doktor Adnan (Adıvar), Cami (Baykurt), ve albay İsmet (İnönü) Ankara'ya inip yeni Meclis'in hazırlıklarıyla uğraşırlardı. Akşam yemeklerini eski Ziraat Mektebi'ndeki karargâhta yine hep birlikte yiyorlardı. At nalı şeklinde üstü muşamba kaplı bir masa üzerinde sadece üç çeşit yemek çıkıyordu.

Ankara'daki karşılamaya katılanların sayıları konusunda hep bir tartışma vardır. O günün Ankara merkezinin nüfusu 20 bin dolayındaydı. Bu nedenle karşılamaya gelenlerin 100 bin, Seymenlerin 700 piyade ile 3 bin atlıdan oluştuğunu öne sürmek fazlasıyla gereksiz bir abartıdır. Buna karşın hiç kuşkusuz Mustafa Kemal en görkemli karşılama törenini Ankara'da yaşamıştır.

Mustafa Kemal hemen tüm teşkilata durumu bildiren bir telgraf kaleme aldı. "Şimdilik Heyeti Temsiliye merkezi Ankara"dır, oysa daha Sivas Kongresi günlerinde merkezin Ankara olduğuna karar verilmişti ancak açıklanma zamanı gelmediği için resmen ilan edilmemişti. Ama artık eylem zamanı gelmişti, açıklanmasında sakınca yoktu. Mustafa Kemal'in en önemli niteliğini burada da görmekteyiz, o da, sabırdır.

Ankaralılar gerçekten de Mustafa Kemal'i çok içten karşıladı. İstanbul meclisine gidecek milletvekillerini Ankara'da beklerken, halkla daha yakından ilişki kurmak onlara ne yapılmak istendiğini anlatmak amacıyla Mustafa Kemal bir konferans verdi. 8 Ocak 1918 tarihinde ABD devlet Başkanı Wilson senato-

da bir konuşma yapmış ve ünlü *on dört ilkesini* açıklamıştı. Buna göre, on ikinci maddede, milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı bulunuyordu. Buradan da açıkça görüldüğü şekliyle İmparatorluğun parçalanması gerektiğini ve bağımsız Kürdistan ile Ermenistan'ın kurulmasının hakları olduğunu ortaya koymuştu. Anlaşılan Mustafa Kemal o an için bu gerçeği görmezden gelmiş. Verdiği Konferansta bu Wilson programının on ikinci maddesi üzerinde durmuştur.

> Wilson bu madde ile yalnızca Türkiye'nin, milletimizin tam hâkimiyete sahip olması lüzumunu ifade ettikten sonra buna iki kayıt daha ilave etmiştir. O kayıtlar şunlardır. Aramızda yaşayan gayrimüslim unsurların emniyetlerini ve gelişme serbestilerini temin etmek.... Bir de Boğazların açık bulundurulmasıdır. Bütün İtilaf devletleri Wilson'un prensiplerini kendi menfaatleri için uygun gördükleri gibi, bizim devletimiz de bu on ikinci maddeyi kabulde hiçbir beis görmedi. Ve kabul etti. Hakikaten kabul edilebilecek bir prensiptir. Çünkü Mister Wilson'un dediği gayri Müslim unsurların can ve mal emniyetleri ve her türlü hakları ve gelişme vasıtaları için icap eden her şeye zaten öteden beri devletimiz ve milletimiz tarafından riayet edilmiş idi... Hiçbir millet, milletimizden daha ziyade yabancı unsurların inançlarına ve âdetlerine riayet etmemiştir. Hatta denilebilir ki, diğer dinler erbabının dinine ve milletine riayetkâr olan yegâne millet bizim milletimizdir... memleketimizde yaşayan gayrimüslim unsurların başına ne gelmişse, kendilerinin yabancı entrikalarına kapılarak ve imtiyazlarını suiistimal ederek vahşiyane surette takip ettikleri ayrılık siyaseti neticesidir...[26]

Söylev'inde[27] Wilson ilkelerini yorumlarken şunu söyleyecektir: "Aslına bakılırsa, yenilmiş ve Ateşkes Anlaşması imzalamış olan Osmanlı Devleti, bu ilkelerin gönül okşayıcı ve göz aldatıcı görünüşüyle bir zaman oyalandı." 1927 yılındaki büyük söylevinde Mondros'un yedinci maddesi için, "beyni yakan ateşli bir ağı idi" saptamasını yapacaktır.

Mustafa Kemal halka verdiği bu uzun konferansta Mondros mütarekesi yorumu dahil olmak üzere dış politika konusunda da uzun uzun açıklamalarda bulunur. Ankara'da halka Tevfik Paşa hükümetinin ülkenin bir kısmının Ermenistan'a verilmesinde sakınca bulmadığını anlatır. Damat Ferit'in resmi beyanatında da Doğu illerinde geniş bir Ermenistan özerkliğinden söz ettiği gibi Paris konferansında güney sınırımızın Toros olabileceğini söylemiş olduğunun altını çizer. Ülkenin geleceğinin Avrupa'ya bağlanmış olmakla ne denli hata yapıldığını, "Bir millet mevcudiyeti ve hakları için bütün kuvvetiyle, bütün fikri ve maddi kuvvetleriyle alakadar olmazsa, bir millet kendi kuvvetine dayanarak mevcudiyet ve bağımsızlığını temin etmezse, şunun bunun oyuncağı olmaktan kurtulamaz," şeklinde ifade ettikten sonra asıl uyanışın İzmir işgali sonrası olduğunu anımsattı.

Ankara'daki ilk konferansında yaptığı vurgu dikkat çekiciydi: "Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin bütün dünyaya karşı olan Beyannamesi ve Nizamnamesi içeriği önem taşımaktadır. Esasen içeriği hepinizce malumdur. Fakat müsaade

ederseniz her ikisinden bazı noktaları burada tekrar hatırlatmak isterim; maksat, *Osmanlı vatanının bütünlüğünü ve yüce hilafet ve saltanat makamının ve millî bağımsızlığın dokunulmazlığını temin için Kuvayi Millîye'yi hâkim kılmaktır."*

Bağımsızlık konusundaki vurgusu çok dikkat çekicidir. "Herhalde devlet ve milletimiz dâhilen ve haricen bütün manasıyla bağımsız kalacaktır. Bize başka bir idare tarzı tatbik edilemez. Bu konuda birçok muhtelif sebeplerin başında en büyük ve mühim sebep şudur: Dinen bile bağımsız olmak mecburiyetindeyiz."

Bu konferans halk üzerinde çok olumlu etki bıraktı. Aynı günlerde İstanbul'a gitmek üzere Ankara'ya gelen milletvekilleriyle de görüşme yapıp onlara nasıl davranmaları gerektiğini de öğütlemekteydi. Çabası İstanbul'daki Millet Meclisi'nde güçlü ve dayanışık bir grup meydana getirilmesiydi. Bunun neden zorunlu olduğunu anlatmaya çabalıyordu.

Bir toplumun yaşamasının ve mutluluğunun, ancak dilekte ve dileği gerçekleştirme yolunda tam birlik olmasına bağlı bulunduğunu açıkladı. Yurdun kurtarılması, bağımsızlığın sağlanması amacına yönelmiş olan ulusal birliğimizin, köklü ve düzenli örgütlerin bulunması ve bu örgütleri iyi yönetebilecek kafaların ve güçlerin, bir tek beyin, bir tek güç olarak birleşmiş ve kaynaşmış duruma gelmesi ile amaca ulaşılabileceğini söyledi.

Ulusun içinde yaşadığı dönem karanlık ve kargaşa yıllarıydı. "Böyle günlerde alın yazısını kendi eline almak uyanıklığını gösteremeyen ulusların geleceği karanlık ve korkuludur. Türk ulusu bu gerçeği anlamaya başlamıştı. Bu anlayış sonucuydu ki, kurtuluş umudu veren her içten çağrıya koşmakta idi. Ancak, uzun yüzyılların uyuşturucu yönetim ve eğitiminin etkisinden bir toplumun, bir günde, bir yılda kurtulabileceğini düşünmek ve kabul etmek doğru değildir. Böyle olduğu için, durumu ve gerçeği bilenler, elinden geldiği ölçüde kendi ulusunu uyarıp aydınlatarak kurtuluş yolunda ona kılavuzluk etmeyi en büyük insanlık ödevi bilmelidirler."[28]

Onun mücadele konusundaki kararlılığını pekiştiren, Türk ulusunun yüreğinden, vicdanından kopup gelen en köklü, en belirgin istek ve inancın belli oluşuydu: Kurtuluş!

Bu ulusal istek Erzurum ve Sivas Kongrelerinde dile getirilmişti. Halkın bu isteğini yüreklerinde taşıyan ve bunu gerçekleştireceğine inanılan kişiler seçilmişlerdi ve bu kişiler bu amacı ortaya koyan bir de ad buldular: "Müdafaai Hukuk Cemiyeti Grubu." İşte bu grup, ulusal örgüte ve dolayısıyla ulusa dayanarak, her nerede olursa olsun, ulusun kutsal isteklerini korkmadan dile getirecek ve savunacaktı. İstanbul Meclisi'nin üyeleri Ankara'dan ayrılmadan önce, ulusun istek ve amaçlarının da, kısa bir programa temel olacak biçimde topluca yazılması görüşüldü. Her görüşülen kişi ya da kişiler, Mustafa Kemal'le, düşünce ve görüş birliği yaparak ayrılmışlardı. Ulusal Ant (Misak-ı Millî) adı ve-

rilen bu programın ilk karalamaları da, bir fikir edinilmesi amacıyla, kaleme alındı. Bu ilkeler, gerçekten toplu olarak yazılmış ve saptanmıştır.

Bu arada bir de gazete çıkarmayı planladılar. Sivas'ta bir *İrade-i Millîye* gazetesi vardı. Bu gazetenin yayınlarının kamuoyu oluşturmada çok yararı görülmüştü. Sahibi imtiyaz hakkını vermeyince yeni bir gazete çıkarmaya soyundular. Adı *Hâkimiyeti Millîye* olacaktı. Baskı ve kâğıt için Valilikten yardım alınması gerekiyordu. Mazhar Müfit usulen izin istemeğe gitti, ancak vali yardımcısı Yahya Galip öteki memurların yanında çok olumsuz bir tavır takındı. Herkes çok şaşırdı. Memurlar bir bir odayı terk ettikten sonra, valinin 'hava atmak' amacıyla bunu yaptığını söylemesi sonucu ortam yumuşadı ve her türlü yardıma hazır olduğunu söyledi ve bu yönde emirler verdi. Kongre günlerinden itibaren böbürlenen yöneticilerin tuhaflıklarıyla karşılaşmaya alışmışlardı.

Gazetenin daktilosu Osmanlı Bankası'ndan temin edildi. Böylece *Hâkimiyeti Millîye*'yi çıkarmaya başladılar. İmtiyaz sahibi Recep Zühtü idi. Gazetenin dar ve tahta bir merdivenle çıkılınca hemen iki küçük odadan oluşan idarehanesi vardı. O küçük odanın birinde tahta bir masanın kenarında, beş numaralı kötü bir lambanın ışığı altında yazılar yazılırdı. Hemen herkes elinden geldiğince yardımda bulunurdu.[29]

İstanbul'a gidecek milletvekilleri toplu halde gelemediklerinden kimler geliyorsa hepsiyle tek tek aynı konular konuşuluyordu. Ankara'da yapılan görüşmelerde kurulacak grup üzerinde anlaşılmışken, değişik bir adla *Felâhı Vatan Grubu* adı verildi.

Mustafa Kemal'in kararlaştırılmış olandan farklı bir isim konuşunun nedenini yorumlarken çok sinirlenmiş olduğu kurduğu cümlelerden belli olmaktadır.

> "Bu grubu kurmayı vicdan borcu, ulus borcu bilmek durum ve yeteneğinde bulunan baylar inansız idiler... korkak idiler.. bilgisiz idiler.
>
> lnansız idiler; çünkü ulusal isteklerin gerçekliğine ve kesinliğine ve bu isteklerin dayanağı olan ulusal örgütün sağlamlığına inanmıyorlardı.
>
> Korkak idiler; çünkü ulusal örgütten olmayı tehlikeli görüyorlardı.
>
> Bilgisiz idiler; çünkü tek kurtuluş dayanağının ulus olduğunu ve olacağını kavrayamıyorlardı. Padişaha dalkavukluk ederek, yabancılara hoş görünerek, yumuşak ve nazik davranarak, büyük ülkülerin gerçekleşebileceğine inanma bönlüğünü gösteriyorlardı."[30]

O'nu durdurmak mümkün görünmüyor. Bu söylediklerine ek olarak, sözünü dinlemeyen kişileri, iyilikbilmez ve bencil olmakla da suçluyordu.

> "Ulusal ülkünün ve ulusal örgütün kısa bir zamanda sağladığı şerefi ve varlığı küçümsüyorlardı. Yaratılan durumun ve varlığın kolayca elde edilebileceği sanısına ve kuruntusuna kapılmakla çirkin büyüklenme duygusuna doyup kanmak istiyorlardı..."

Kendisini dinlemeyip farklı isim koyanlarla alay ediyordu.

Erzurum'da, Sivas'ta söylenmiş ve saptanmış bir adı, olduğu gibi kabul etmek, küçüklük olmaz mıydı?! O addan daha anlamlı ad mı yoktu?!

Evet, işittik; varmış: "Fellâhı Vatan Grubu"

Sözcüğün Aslı "felâh" olmakla birlikte Mustafa Kemal özel bir niyetle "fellâh" dediğine işaret ediyor. Felâh, "kurtuluş, esenlik" demektir. Fellâh ise "çiftçi, zenci, kıpti" anlamına gelir.[31] Bu grubu İstanbul'da kuranların neredeyse tamamı *Söylev*'in 1927 yılında CHP kurultayında okunuşunda karşısında oturmaktadırlar. Buradan da anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal hem kurtuluşa giden yolu birinci ağızdan tarihe kaydederken, hem de muhalifleriyle gözlerinin içine bakarak hesaplaşmaktadır.

Son Osmanlı genel seçiminde kendisi de Erzurum milletvekili olarak seçilmiştir. Ama o İstanbul'a gitmeyecektir. Bu durumu şöyle açıklıyor:

Ben, Millet Meclisi'nin İstanbul'da saldırıya uğrayacağını, dağılacağını kesin olarak bekliyordum. Böyle bir durum olursa başvurulacak tedbiri de kararlaştırmıştım. Hazırlığa ve gerekli düzenlemelere de başlanmıştı. Ankara'da toplanmak... Gerçekte, İstanbul'a gitmeyecektim. Ama bunu açığa vurmaksızın, zaman kazanacak ve geçici olarak görev başında bulunmuyormuşum gibi, işler düzenlenecek ve Meclis'i başkan vekilleri yöneteceklerdi.[32]

Tüm bunlar yaşanırken, yani büyük planlar yapılırken, yine yakalarını bırakmayan bir sorunla karşı karşıya idiler: Parasızlık.

Erzurum ve Sivas Kongresinden parasız çıkıldı, olanaksızlıklar içindeki Heyeti Temsiliye Ankara'ya geldi. Ankara Belediyesi, ilk birkaç gün kendilerini misafir etti. Heyeti Temsiliye'nin Sivas'tan Ankara'ya geleceği anlaşılınca, Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kolları sıvamıştı. İşte tam bu anda Ankaralılar 'Hızır gibi' imdada yetişti.[33] Para toplama işini hızlandırmıştı! Heyeti Temsiliyenin Ankara'ya geldiği 27 Aralık 1919 günü, 23 kişiden para toplamış. Çıkabilecek masrafları önceden düşünmeye başlamış. 24 Aralık 1919 günü, Heyeti Temsiliyenin gereksinimlerini karşılamak ve satın alınması için, Ankara'ya gelişinin ilk günlerinde Heyeti Temsiliyenin ağırlanması giderleri, Müdafaai Hukuk örgütünce karşılanmış; zannedildiği gibi belediye bütçesinden değil.[34] O günkü zorlukların, içinde yaşanılan olanaksızlıkların ortaya konması bakımından Mazhar Müfit'in anılarına başvuralım:

"Ekmekçiye bile verecek paramız kalmamıştı. Mustafa Kemal Paşa ile bu ciheti görüşürken bulduğum çareleri yine eskisi gibi kabul etmedi ve yarı geceye kadar hep düşündük ise de para tedariki hususunda bir karar ve neticeye (vâsıl olamadık) ulaşamadık.

Çünkü bankalardan ve müessesattan ödünç bile olsa para almayı Paşa'ya bir türlü kabul ettiremedim. Ne yapacaktık? Benim bir kürküm vardı; Erzurum'lu Nafiz Bey'e müracaatla sattırılmasını rica ettim. Nafiz Bey: ' Ocak ayı içindeyiz, ne gi-

yeceksin?'diye satmamakta ısrar ettiyse de bu ısrar, ne olursa olsun, kulağıma giremezdi. Aç mı kalacaktık? Nihayet onu da sattık. Kimsede satılacak bir şey kalmadı. Paşa ile bu hususta bir çare bulamıyarak: 'Hele bakalım sabah olsun, yine düşünürüz' sözü ile odalarımıza çekildik. Ankara'ya geldiğimiz zaman hemen bir hafta kadar bizi Belediye iaşe etti. Fakat bu aylarca devam edemezdi. Velhasıl çaresizlik içinde, veyahut para bulmak kabil iken Paşa'nın, bu bulunan çarelere bir türlü muvafakat etmemesi yüzünden mustarip bir halde idik. Sabah oldu. Gece düşünmekten uyuyamamış olduğumdan, yatağımda istirahat halinde iken kapı vuruldu.

İçeriye giren zat Müftü efendinin geldiğini söyledi. Eyvah, şimdi Müftü efendiye (Rifat Börekçi e.m.) kahve ısmarlamak lâzım, kahve var amma şeker yok, benim iki parça şekerim var, onu da masanın gözünde saklamışım, ya şekerli kahve isterse... Ya sigara da vermek lâzım gelirse... Çünkü şeker çok pahalı idi. Herkes şekerini kendi tedarik edecek, emri verilmişti. Ne ile tedarik edecekti, kimde para vardı ki?

-Paşa'ya haber veriniz, dedim.

-Paşa size gönderdi, Paşa ile görüştüler.

-Peki, buyursunlar.

Müftü efendi odama girdi. Ortadaki yuvarlak ve küçük masanın kenarında bir iskemleye oturdu.

-Müftü efendi, zannıma göre kahve içmezsiniz, değil mi?

-Evet, içmem.

-Sigara?

-O nu da kullanmam.

Halbuki Müftü efendi kahve içerdi, fakat biz buna meydan vermemek için sualde bulunduk. Müftü efendi derhal vaziyeti anladı ve 'içmem' dedi. Tebessüm ederek:

-Sizin biraz sıkıntıda olduğunuzu öğrendik, az olsa da yardımda bulunmayı vazife bildik.

-Bundan bir şey anlayamadım. (yatağımın karşısında duran küçük kasayı göstererek) Paramız var, dedim. Hâlbuki kasa mevcudu 48 kuruştan ibaretti. Müftü efendi bu sözümü dinlemedi bile. Geldi, cübbesinin altından bir torba çıkardı. İçindeki kâğıt paraları saymaya hazır bulunuyordu.

-Müftü efendi, teşekkür ederiz amma, evvela Paşa ile bu hususu bir görüşseniz iyi olur.

-Görüştüm, kasa Mazhar Müfit Bey'dir, ona veriniz! dedi.

-Pekâlâ.

Müftü efendi birer birer saymağa ve masanın üzerine koymağa başladı. Yüz, iki yüz, beş yüzü geçti, nihayet tamamı bin lira (kâğıt para) saydı. Ben de yataktan kalkarak paraları aldım ve kasaya koydum.

Bunun üzerine emirberi çağırdım ve iki şekeri verdim: "Bize birer kahve pişir!" emrini verdim. Müftü zaten vaziyeti anlamış olduğundan güldü. Ve: "Şeker paha-

lı, hesap lâzım, size de gelen giden çok, başa çıkmaz, değil mi?" diye lâtifeleşti. Kahveler içildi. Muhterem Müftü çıktı, gitti. Ben de paranın miktarını derhal Mustafa Kemal Paşa'ya haber vermek üzere odamdan çıktım.

Paşa'yı odasının kapı önünde bir habere bakarken gördüm. Bana: "Ne kadar? dedi. "Bin" dedim.

Odasına girdik.

-Gördün mü, akşam ne kadar sıkılmıştık. Bu hatıra gelir miydi? Allah bize yardım ediyor, dedi. Ben de.

-Evet, kul sıkılmayınca Hızır yetişmez, dedim.

--Şimdi Hızırı filân bırak bakalım. Masraf ve varidatı tanzim et.

-Her şeyden evvel bugün öğle yemeğinde size bir ziyafet çekeceğim. Çoktan beridir et gördüğümüz yok. Şimdi emir verip on kıyye pirzola aldıracağım. Ancak yeter. Bir de irmik helvası...

Mustafa Kemal Paşa: İsrafa Başlamayalım.

-Bir defaya mahsus. Yarın yine çorba ve bulgur pilavına avdet ederiz.

Gülüştük..."[35]

Mustafa Kemal İstanbul Meclisi'nde başkan seçilmesini ister. Amacını da dağılan milletvekillerini toparlamak olarak açıklar. İstanbul'da toplanan Meclis'te kendisinin reis seçtirilmesini özellikle Rauf (Orbay) gibi bazı arkadaşlarından ısrar ile istemişti.

Gerçekte ise o, İstanbul'a gitmek, başkanlık yapmak düşüncesinde değildi. Fakat bu Meclis'in başına er geç bir kaza geleceğinden emindi, böyle bir durumda Millî Meclis'in başkanı kimliğiyle Ankara'da yani Anadolu'nun ortasında hür ve bağımsız kalmayı, Meclis başkanı yetkisiyle bazı girişim ve eylemlerde bulunmayı tasarlıyordu.

Önce Ankara'da konuştuğu vekiller bunu doğru bulup kabul ederler. Ancak milletvekilleri İstanbul'a gelince iş değişti. Onun başkanlığı için çalışmazlar. Bir kısmı, Onun başkanlığı hem ülkede, hem de işgal ordusu komutanlığı ve müttefikler gözünde çok olumsuz etki yapar düşüncesini yayarak cesaretleri kırdılar. Büyük bölümü de, Meclis'in içinde "başkan" seçilecek nitelikte birisinin bulunmadığını kimseye anlatamayız diyerek, alınmış kararın tersine onu başkan seçmediler.

Rauf (Orbay) bu kararın gerekçesini açıklarken; *"Biz, pek büyük sakınca doğuracak olan bu işi ileri sürmekten vazgeçiyoruz,"* demiştir. Bu karar Mustafa Kemal'i daha sonra biraz güç durumda bırakacaktır. İstanbul Meclis'i 12 Ocak 1920 tarihinde açılmıştır.

Mustafa Kemal'in kendisini başkanlığa önermeyen arkadaşlarına tepkisini dile getirirken, başbakan Ali Rıza Paşa hükümetine güvenoyu verilmesine de içerlediğini ortaya koymuştur. Çünkü, Başbakan yaptığı konuşmada ulusal irade adına söz söylenecek tek yerin İstanbul Meclis'i olduğunu söylemesine kar-

şın, Ankara'dan gidenler tepkisiz kalmıştır. Ayrıca, Başbakan, Ulusal Örgütün ikinci bir hükümet gibi görünmemesini ve hükümet işlerine karışmamasını; Aydın, Maraş gibi yerlerde başlamış olan yerel direniş hareketinin daha da ileri götürülmeden durdurulmasını, böylece düzenin ve güvenin sağlanmasını siyasa bakımından iyilik doğurucu olarak gördüğünü söylemiştir. Bu öğütlerini verdiği yer, Felâhı Vatan Grubunun toplantısıdır ve Rauf, Mustafa Kemal'e telgrafla bildirmiştir.

Padişahın desteğiyle kurulan Teali İslâm Cemiyeti adı altındaki kuruluşlar, ulusal örgütlere karşı açıkça saldırılara başlamıştı. Birçok yerde, Millet Meclis'i açıldı, ulusal örgütleri Padişahımız istemiyor gibi sözlerle halkı gösteriler yapmaya sürüklemişlerdir.

Milletvekillerine, toplantı yeri olan İstanbul'da kırk bin Fransız, otuz beş bin İngiliz, iki bin Yunan ve dört bin kişilik İtalyan kara kuvvetinin yığınak yaptığını ve İngiliz Akdeniz donanmasının Fındıklı Sarayı'na karşı demir atmış olduğunu göz önünde bulundurmadıklarını hatırlatır.

Yeni grup ve partiden söz edilmesine karşın Mustafa Kemal, bunun bir işe yaramayacağını Hakkâri milletvekili Mazhar Müfit'e yazdığı mektupta (25/26 Şubat 1920) şöyle değerlendirir: "*...Açıkladığınız anlayışta ve yaradılışta olan adamların kuracakları gruptan da, partiden de ben, yurdu kurtarıcı sağlam bir sonuç alınabileceğine inanamıyorum. Ben ve Temsilciler Kurulu adı altında özveri ile ödev yapan arkadaşlar, bu yurdun kurtarılması, ulusun esenliği için ölünceye dek çalışmak isterken, sayın milletvekilleri, durumlarından, davranışlarından ve aymazlık uçurumuna yuvarlanışlarından anlıyorum ki, buna da izin vermeyeceklerdir.*"[36]

İktidarda Ali Rıza Paşa hükümeti vardı. İngilizler kendisine, Yunanlılar da dahil olmak üzere tüm işgal güçlerine karşı mücadeleye son verilirse, İstanbul'un Osmanlı Devleti'ne bırakılacağını söylediler. Bu öneri yapılırken bile Yunanlılar İzmir'e kuvvet çıkarmaya devam ediyordu. Yunanlılar saldırı hazırlığı içindeyken Ali Rıza Paşa Hükümetine yeni bir öneri sunuldu: "Yunanlılar karşısında bulunan Ulusal Kuvvetleri üç kilometre geri aldırmak!"

Başbakan bunu yapamayacağını bildirdi. Yunanlılar da 3 Mart 1920 tarihinde saldırıya başladılar. Gölcük yaylasıyla Bozdağ'ı ele geçirdiler. Ali Rıza Paşa daha fazla yerinde kalamayacağını anlayınca istifa etti. Padişah, işin ve durumun gereğine göre bir kişiyi sadrazamlığa seçeceğini bildirdi.

Mustafa Kemal de Temsilciler Kurulu adına Padişah'a bir telgraf gönderdi: "*...Yüce Padişahlık ve Halifeliğinizin çevresinde düşünce ve ülkü birliğine vararak, yüce bağımsızlığınız ve dokunulmazlığınız ve yüce devletinizin ülke bütünlüğü için son özveriyi göze almış olan bütün uyruğunuz düşmanlarca yönetilen bazı uyuşmazlık ve kargaşa düzenlerinden dolayı öteden beri üzgün ve kaygılı bir durumda olup, hükümet buhranının elden geldiğince çabuk giderilmesini ve ulusal amaçları gereği gibi gerçekleştirebilecek değerli bir hükümetin kurulmasını beklemekte-*

dir..." Artık resmi görevli bir subay olmamasına karşın yine de padişahlık makamıyla ilişkileri saygı çerçevesinde tutmaya çalışmıştır. Bu mektubun tem metnini gazeteler dahil her yere duyurdu.

İstanbul'da yeni Başbakan atanıp hükümet kurulmasına karşın, Rauf'un Ankara'ya verdiği bilgiye göre, bu, Damat Ferit'in başbakanlığa atanma manevrasıdır. Felahı Vatan'ın da güvenoyu vermemesi için çalıştıkları bilgisini de vermektedir.

Mustafa Kemal Ankara'dadır ama İstanbul'daki duruma da hâkim olmaya çalışmaktadır. Hatta Rauf'a orada bazı olayların olacağına dair Ankara'daki Fransız temsilci Yüzbaşı Boizeau'dan aldığı istihbaratı bile gönderir. Ankara'ya yararlı olacak milletvekillerinin ve bazı kişilerin kendilerine katılmaları için bir an önce hareket etmelerini de önerir. Buna karşın, bu kişiler İstanbul'dan ayrılmayıp İngilizlerce tutuklandı ve Malta'ya sürgüne yollandılar. Oysaki Mustafa Kemal, İngilizlerin niyetini baştan sezmiş onları uyarmıştı. Bu kişileri yine Malta tutsaklığından kurtaracak olan da kendisidir. Onun karakterinde kin ve nefret yoktur.

Yunus Nadi'yle konuşurken bu konudaki kırgınlık ve hiddetini şöyle dile getirir: "Yahu, ben Rauf Beyi vaktinde bu hâdiseden haberdar etmiş ve tedbir almalarını tavsiye etmiştim... İstanbul'daki kafasızları bir kenara bırak, şu gözle görülecek ve elle tutulacak kadar aşikâr olan hakikati kendi arkadaşlarıma bile anlatamadım. Meclis illâ İstanbul'da mı toplanırmış, bundan mahzur mu çıkamazmış, İngilizler nihayet bir parlamentoya taarruz mu etmezlermiş?.. Al işte bak, ederler mi imiş, etmezler mi imiş gör... O kadar söyledim, yahu bu şartlar içinde kabil değil İstanbul'da Meclis olmaz, memleket bizim değil mi, onu en emin gördüğümüz herhangi bir noktada kurmak hakkımız değil mi?.. hayır, efendilerin gözleri İstanbul'a dikilmiş ve sanki beyinleri kurumuştur. Ne zannettiler, hiç Türk Meclisi İngilizlerin âleti olur mu?... Vazifesini ifa eden bir Türk Meclisi canımıza kasteden İngilizlerle kucak kucağa yaşar mı?.. Elbette yaşamaz, değil mi?.. Hayır, meclis İstanbul'da olur ve vazife görür dediler. Vazife görür mü?.. Gördük, gördüğü vazifeyi, gördük âkıbeti... Geçti mi, geçebilir mi?.. İşte o nu da gördük..."[37]

Yunus Nadi'nin psikolojik etkilenimi de önemli; "Bu meselelerde Paşanın derdi büyüktü. Onlar üzerinde ateşin ifadelerle söylendi durdu. Dikkat ettim. Paşanın gözleri parlayarak hiddetle söylediği zaman sanki şahsında âni bir değişme husule geliyor gibi oluyor. Hiç olmazsa insana sanki boyu biraz uzamış gibi, olduğu yerde dururken, hattâ otururken yavaş yavaş yükseliyor gibi görünüyor."[38]

Gazeteci Mahmut Soydan anılarında Mustafa Kemal'in tahminlerinin doğru çıktığını anlatıyor: *"Keşke acı bir tecrübe geçirmeden onu dinleselerdi... Ali Rıza Paşa Kabinesi seçim yaptırdı. Fakat meclis'i İstanbul'da toplamakla hata etti. İs-*

tanbul işgal altındadır. Hiç süngülerin tehdidi altında bir milletin hâkimiyeti temsil edilebilir mi? Küçük çocukların anlayabileceği bu hakikati, Mustafa Kemal Paşa büyük vezirlere anlatamamıştı. İşin fenası şu ki, Paşa'nın bu fikrine katılmayanlar yalnız İstanbul'un bakanları, vekilleri değildi. Mustafa Kemal Paşa, millîci bazı arkadaşlarına da söz anlatamamıştı. Sanki Sultan'ın ve sarayının muhitinde bulunmak davaya kuvvet ve kıymet verecek! Yazık ki, kötü yapılan işlerin, aymazlıkların cezasını yalnız gafiller çekmiyor. Zararların çoğu milletin omuzlarına yükleniyor."[39]

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında rol oynayanların ilk sıralarında demiryolcular ve telgrafçılar gelmektedir. İstanbul'un işgali haberini de Ankara'ya son dakikaya kadar görevinin başında kalan Manastırlı Hamdi vermiştir. Bu önemlidir çünkü bakan, milletvekili, komutan dâhil resmi görevli hiç kimsenin telgrafhaneye gelme cesareti gösteremediği bu ortamda bu cesur telgrafçı ölümü göze alarak görevini yapmıştır. Bu nedenle de Mustafa Kemal, 1927 Söylev'inde ona özellikle teşekkür etmiştir.

İşgal üzerine yayınladığı protesto metninde iki Avrupa ayrımını yaptığı dikkat çekmektedir. "*...Tarihin bugüne dek yazmadığı nitelikte bir suikast olan ve Wilson ilkelerine göre düzenlenmiş bir Ateşkes Anlaşması ile ulusumuzu savunma araçlarından yoksun etmek gibi bir düzene dayanılarak yapıldığı için, ilgili ulusların şeref ve onurlarıyla da bağdaşmayan bu davranış üzerine yargıya varmayı, resmî Avrupa ve Amerika'nın değil, bilim, kültür ve uygarlık Avrupa ve Amerika'sının vicdanına bırakmakla yetinir ve bu olaydan doğacak büyük tarihsel sorumluluğa son olarak bir daha dünyanın dikkatini çekeriz...*"[40]

Devrimler sürecinde de, devleti yeniden kurarken de sömürgeci, işgalci Avrupa ile aydınlanmacı Avrupa'yı birbirinden özenle ayırdığını hep göreceğiz. Batıcılığı değil Batılılaşmayı hedef gösterirken hep ikinci Avrupa'yı anlatmıştır. Bugün AB sürecinde Türkiye'nin karşısında yer alanlar Mustafa Kemal'in daha o tarihte açıkça ortaya koyduğu birinci Avrupa'dır.

16 Mart 1920 işgali O'na göre Osmanlı devletinin de sonuydu: "*En sonunda, bugün İstanbul'u zorla işgal ederek Osmanlı Devletinin yedi yüz yıllık hayat ve egemenliğine son verildi.*"[41] Temsilciler Kurulu adına yayınladığı bildiride bu işgalin Türk ulusunu, "uygarlık yeteneğini, yaşama ve bağımsızlık hakkını ve bütün geleceğini savunmaya" çağırdığını ilk kez söylemiştir. Bu olay üzerine Ankara'da olağanüstü yetkili bir Meclis'in toplanmasına karar verdi.

İstanbul'un işgali milletvekillerinin ve aydınların tutuklanışı ile bazılarının kaçışını Halide Edip anılarında çok canlı resmeder. Kocası Doktor Adnan'la kaçışları 18 Marta denk gelir, Üsküdar Sultantepesi'ndeki dergâha geldiklerinde Albay İsmet'in (İnönü) iki gün önce birkaç subayla Ankara'ya hareket ettiğini öğrenir.[42] İstanbul sokakları milliyetçilere yardım edenlerin ölümle cezalandırılacaklarını ilan eden afişlerle donatıldı, altındaki imza General Wilson'a aitti.

Ölüm sözcüğü büyük harflerle yazılmıştı. Yardım edecekler ölümle cezalandırılmakla korkutuluyor ise, milliyetçilere acaba ne ceza verilecekti?[43]

Misak-ı Millî

İstanbul meclisinin yaptığı en olumlu iş Erzurum ve Sivas kongrelerinde kabul edilmiş olan *misak-ı millî*'yi kabul etmiş ve kamuoyuna yayınlamış olmalarıdır. Ali Fuad Cebesoy'un anılarına[44] göre 1907 II. Meşrutiyet öncesi Mustafa Kemal'in önerdiği bir misak-ı millî vardır. Cebesoy'un kendi yazısıyla: *Atatürk Devrimlerinin temeli olan Misak-ı Millî, Atatürk tarafından ne zaman düşünülmüş ve nasıl tekâmül ettirilmiş ve nasıl son şeklini almıştı?*

> Misâk-ı Millî, diğer inkılâplar (devrimler) gibi Atatürk'ün kendi eseridir... Mustafa Kemal Üçüncü Ordu karargâhında vazifeli idi, ben de, hududda Karaferye'de mıntıka kumandanı idim. Her hafta sonu Selaniğe gelirdim. O da zaman zaman bana gelirdi.
>
> Böyle bir akşamdı.
>
> Önceden hazırladığını dinlediğim haritayı beraberinde getirmişti: Bu, Hasta Adam Osmanlı'nın taksimini beklemeden, şeklen sınırlarımız içinde olmasına rağmen asla ve hiçbir zaman bizim olmamış toprakları terk etmeden sonra temeli Türk olan bir devletin hudutlarını gösteriyordu.
>
> Yemen'i, Hicaz'ı, Filistin'i, daha sonra 1911'de beraberce giderek müdafaa ettiğimiz Trablusgarbı asıl halkına bırakıyorduk. Bugünkü Suriye'de olan Haleb, Irak'da olan Musul bizimdi. Makedonya, On iki ada, zaten o günlerde elimizde idi. Mısır gibi, hâkimiyeti nazarileşmiş yerleri halkına bırakıyor, ama 1878'de İngilizlere emanet ettiğimiz Kıbrıs'ı alıyorduk. Lozan'daki kayıplar dışında zaten ilk Millî Misak sınırları da bazı farklarla Karaferye'ye getirdiği haritanın hudutları idi.
>
> Bırakacağımız yerlerdeki Türklerin, Türk'ten gayrılarla mübadelesini bile düşünmüştü. Aradığı; temeli Türk olan devletti. Hasta Adam'ın mirası üzerinde nasıl olsa aralarında ihtiras boğuşması yapacaklardı. Kavgadan asıl hudutlara sahip ve ezilmemiş çıkmalıydık: Başka çaresi yoktu...
>
> Heyecanlı, inançlı, mantıklı anlatıyordu, ama kendisi de, bu sert hakikatlerin ancak benim gibi bir dosta söylenebilecek şeyler olduğunu da biliyordu.

Mustafa Kemal, "Erzurum ve Sivas kongrelerinde modern bir ülke sınırı saptamak gerekti, ben Türk süngülerinin işaret ettiği sınırı seçtim. Bilirsiniz ki misak-ı millî'nin temellerini Ankara'da kesin olarak saptamışımdır, sorunun yabancısı olan bazı insanlar, ulusal sınır bahis konusu olduğunda kendilerine önem vererek ve gerçeği bilmeyerek türlü türlü kuruntulara kapıldılar," der. Bu iki kongrede kabul edilen temel ilkelerden, 'millî hudut dâhilinde vatan bir bütündür, onun çeşitli kısımları birbirinden ayrılamaz', 'Hıristiyan unsurlara siyasi egemenliğimizi ve sosyal dengemizi bozacak ayrıcalıklar verilemez', ve ' manda ve himaye kabul edilemez' üç temel kararı misak-ı millî'nin temel felsefesi-

dir.[45] Misak-ı Millî Mondros'a bir tepkidir ve bu ateşkes hükümlerinin zorla imzalatılmış olmasına karşın kabul edilmediğinin de ilanıdır. Mücadele Londra ile Ankara arasındadır. Sevr dayatması da bu karşılıklı restleşmenin ya da Newton yasasıyla söylemek gerekirse etki-tepkinin sonucudur. Bu mücadele, tüm maddeleriyle olmasa bile Misak-ı Millî'yi Sevr'le de bir türlü söküp atamayan İngiltere'nin sonunda Lozan'da bunu kabul etmesiyle sonuçlandı.

Hazırlanan metin Meclis'te 28 Ocak 1920 tarihindeki gizli oturumda görüşülür ve Edirne milletvekili Mehmet Şerif'in önerisiyle kabul edilir. Bildiri 17 Şubat'ta tüm dünyaya duyurulur. Kabul edilen altı maddelik bu beyanname millî mücadelenin iç ve dış ilkelerini kapsar. Bunun önemi ve anlamı nedir? Temel anlayış olarak işgalin ve yabancı boyunduruğunun kabul edilmediğini anlatır. Amerikan cumhurbaşkanı Wilson'un evinde yapılan toplantıda: "... Llyod George Başkan Wilson'a Türklerin İstanbul'da kalıp kalmayacaklarını sordu. Wilson, eğer benim kararım isteniyorsa Türkler Avrupa'da çok uzun zaman kaldılar ve oradan tamamen temizlenmelidirler, dedi..."[46] Millî mücadelenin meşruiyetini ortaya koyan bu gizli belge aynı zamanda Mustafa Kemal'in haklılığını da bir kez daha onaylatmaktadır. Misak-ı Millî ile her şeyden önce millî ve bölünmez bir Türk vatanının sınırları çizilmiş, millî mücadelenin ana ruhu oluşturulmuş, Türk dış politikasının hedefleri belirlenmiş, devletin bağımsızlığı, milletin geleceği ve devamlı bir barışın sağlanması için yapılabilecek en son fedakârlıklar tespit edilmiştir.[47] Misak-ı Millî'nin bir beyanname olarak ve Avrupa'ya hitaben yayınlanması, Osmanlı Devleti'nin iradesi yerine kaim olan işgalci devletlerin, Türk vatanını parçalayıcı iradelerine set çekmek, bir frenleme yapmak amacını taşımaktaydı.[48] *Misak-ı Millî her şeyden önce bir ulusal devlet, üniter devlet düşüncesinin ürünüdür. İmparatorlukların dağıldığı dönemin koşullarını taşımaktadır. Bu itibarla da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini yansıtmaktadır.*[49]

1919 yılında manda sorunuyla ilgili olarak incelemeler yapan King-Crane Komiyonu'nun üyesi olan yazar Laurence Shaw Mocre, 11 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal ile bir görüşme yapar. Barış taraftarı olduklarını, Wilson ilkelerinin kandırmacadan ibaret bulunduğunu ve misak-ı millinin takipçisi olacaklarını ve ödün vermeyecekleri kararlılığını ortaya koyan Mustafa Kemal ile yaptığı bu söyleşiyi *Asia* Dergisi Nisan 1922 sayısında yayınlamıştır.

> Biz barış taraftarıyız... Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Batı'daki barış konferanslarına delegeler göndermiş olup gerçekçi bir barış teklifini geri çevirmeyecektir. İtilaf devletleri, Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'yı elimizden almışlardır. Bunlarla yetinmeyerek her şeyiyle Türk olan vatan topraklarımız üzerinde hak iddia etmeleri hiçbir şekilde kabul edilemez. İtilaf Devletleri büyük savaşta ileri sürmüş oldukları ilkeleri ve Mütareke sırasında bizlere vermiş oldukları sözleri hiçe saymışlardır. Bu sözleri hiçe sayan ve halkımızı esir durumuna sokan bir antlaşmayı na-

sıl imzalayabiliriz? Barış Konferansı'nda Başkanınız Wilson'un ilkeleri bile unutulmuştur. Milletimizin, 'yeni adalet ruhu'na inandırılarak kandırılmış olduğu kanısındayım.

Biz hakkımız olandan fazlasını istemiyoruz. Biz bir yandan insaniyet ve fedakârlıktan söz ederken diğer yandan dünyanın dört bir köşesine el atmaya uğraşan büyük devletler gibi emperyalist amaçlar gütmüyoruz. Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm, İngiliz emperyalistlerinin dünyayı bize karşı kışkırtmak için yaratmış oldukları cereyanlardır. Biz diğer Müslüman halklar üzerinde hak iddia etmiyoruz. Yalnızca onlar için ve kendimiz için ve dünyadaki bütün milletler için kendi kaderini tayin etme- self determinasyon- ilkesinin uygulanmasını istiyoruz.[50]

Mocre'ye soruyor: Millî Misak ilkelerimizi biliyor musunuz? "Evet okumuştum" yanıtını alınca devam ediyor:

Kanaatinizce dünya barışını tehdit eden bir belge midir Millî Misak? Yalnızca anavatanın düşman işgalinden kurtulmasını ve kendi kaderimizi tayin etme hakkını istiyoruz, yani bağımsızlık istiyoruz. Başka şey değil. Millî Misak, halkımızın hakkı olan bir belgedir ve halkımız bu belgede yazılı olan haklarını almak için andiçmiştir.[51]

Stratej olarak Mustafa Kemal hiçbir eyleminde serüven arayıcısı olmamıştır. O, her adımı planlayıp çevresindekilere anlatıp onları inandırma çabası içine de girerek, gerekirse tek başına yola devam edip evre evre hayata geçirme sabrını gösterir. Misak-ı Millî düşüncesinde ve haritasında Musul, Erbil, Kerkük yer almış olmasına karşın, cumhuriyetin sınırları dışında kalmıştır. Yeri geldiğinde anlatılacaktır.

Ankara İstanbul üzerinde dayanılamayacak bir baskı kurar. Telgraf yazışması kanalıyla yaratılan fırtına Ali Rıza Paşa hükümetinin istifası ardından Padişah'ı zorlayarak Damat Ferit'i saf dışı ederek Salih Hulusi Paşa hükümetini (8 Mart 1920) kurdurtmuş, hatta bazı bakanların tayinini ve yerlerini korumalarını bile sağlamıştır.

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ AÇILIYOR

Dönemin Ankarası güzel ve ümit dolu bir kent olarak Türk milletinin 'Kızıl Elma'sıydı.[52] Yunus Nadi anılarında Ankara'nın ilk günlerini anlatırken Mustafa Kemal'in insana hayret veren çalışmalarından örnekler verir. Ortada kuvvet arayanlara yanıtı göz tanığı Nadi şöyle veriyor: "Onlar nerede idi? Ortada bunlara dair hiçbir alamet görmüyordum. Yirminci kolordu merkezi olan Ankara'dan 98 katırla- bunlar Eskişehir'de İngilizlerden ganimet olarak alınan hayvanlardı- 150 kadar derme çatma kör topal asker vardı. Kolordu kumandanı Ali Fuat Paşa bile İngilizlere karşı Eskişehir hareketini halk ile yapmıştı. Denilebilirdi ki o gün için ordu namına ortada fiilî hiçbir şey yoktu. Hattâ kadro olarak bile ordu ancak kâğıtlarda vardı. Hakikatte subay kadrosu bile yok olmuş, o kadar tuzla buz haline gelmişti."[53] Ziraat mektebindeki karargâhın dışa yansıması ile iç görüntüdeki gerçeğin özellikle de Hey'et-i Temsiliye'nin tahmin edilenden çok farklı ve her şeye egemen tek kişinin Mustafa Kemal olduğunu da anlıyoruz: "Eğer Mustafa Kemal Paşanın mümtaz ve ulu şahsiyeti olmasaydı, yalnız şu perişan ve çöküntü halindeki manzara insanı yeis ve ümitsizlikten çıldırtmaya kâfi idi. O, ama yalnız o, karargâhı olan ziraat mektebinde bir çeşit devlet hayatı yaşatıyordu. Bütün bu hakikatleri gördükten sonra oraya gidildiğinde vaziyetten hiç müteessir olmayan, gözleri istikbal (gelecek) içinde parlayan bu adamın huzurunda insan ümit ve kuvvet alıyordu. Dediğim gibi önceleri Hey'et-i Temsiliye falan diye müteşekkil ve toplu bir heyet yoktu. Her şey o idi, her şey Mustafa Kemal Paşa idi. Heyet-i Temsiliye namına gördüğüm çalışma heyeti o zaman için biri Hayati Beyin idaresinde cephe yazışmalarını idare eden, diğeri, sonra içişleri bakanı olan Recep (Peker) beyin idaresinde her tür ve çeşitli muhaberat ve muamelâta bakan iki kalemden ibaretti ve bu iki kalemin hâkim ruh ve mânası da ancak Mustafa Kemal Paşa idi."

Yunus Nadi anılarında 4 ya da 5 Nisan gecesi buluşmalarını uzun uzadıya anlatır. Gece yemekten sonra her konudan konuşulur. O günlerde merak ettiği şeylerden biri de Türkçülüktü. Yine o gece Anadolu Ajansı'nın kuruluşu üzerinde tartışıldı.[54]

-Çocuk, bize kahve getir, emrini verdikten sonra:

-Bak Nadi Bey, işler nerelere kadar sürüklendi geldi, dedi. Mustafa Kemal'in olayların akışına müdahale edecek kimselerin ortada görünmeyişi karşısında, lider olarak "biz" demek yerine daha çok "ben" dediğini ortaya koyan bir değerlendirme yaptı. Ve devam etti: "... Pera Palas'ta görüştüğümüz zamanı düşün. O zaman hükümette ben bulunsaydım, muhakkak memleketin sürüklendiği bu muhataranın önüne daha orada iken geçerdim. Ahmet İzzet Paşa, teşkil edeceği kabinede bana Harbiye Nezaretini versin diye Adana'dan telgraf çektim. Kendisi bunu makam, mevki hırsıyla yorumlamış: Halbuki ben adamlarımızı biliyordum. Orada memlekete yapılacak hizmeti en büyük salahiyetle ancak ben yapabilirdim. Eğer ben o kabinede bulunsaydım işi daha İstanbul'un eşiğinde iken hallederdim. Elbette karaya İtilâf devletleri askerlerin çıkartmamak için kesin önlemler alırdım. Ne olacaksa orada olurdu ve emin olabilirsin Nadi Bey ki, karaya itilaf askeri bile pekâlâ çıkmayabilirdi. Eğer ben o kabinede bulunsaydım. Hükümet Padişahın keyif ve iradesiyle ve yaptıkları gibi defolup gitmezdi. İcap ederse tahtını Padişahın başına geçirirdim, fakat hükümet yerinde kalırdı; Budalalar!.. Bu kadar kritik bir zamanda hiçbir milletin talihi şunun keyfine, bunun zaafına oyuncak olabilir miydi? Hiç bırakır mıydım ki o işler öyle olsun?..."

-Abe çocuk, hani kahve? Dediği zaman saat gece yarısından sonra ikiye gelmişti.

O zamana kadar çocuk üç defa kahve getirmişti. Getirilen kahveleri hesaba katmıyor, bir kez verilmiş olacak kahve emir ve kumandasının mütemadiyen uygulanmasını istiyordu. Yunus Nadi Ankara'ya gelmeden önce hayal ettikleriyle buradaki gerçek çok farklıydı ve burası çöle benziyordu.

"Öyle görünür Nadi Bey, dedi, öyle görünür. Zaten bu büyük işin zevki de işte buradadır. Bu çölden bir hayat çıkarmak, bu inhilâlden bir teşekkül yaratmak lâzımdır. Mamafih sen ortadaki boşluğa bakma. Boş görünen o saha doludur, çöl sanılan bu âlemde saklı ve kuvvetli hayat vardır. O millettir, o Türk milletidir. Eksik olan şey teşkilattır, işte şimdi onun üzerindeyiz..."

Herkesin en umutsuz olduğu anda o geleceği gören ve daha da önemlisi geleceği yöneten kişi olmuştur. Özellikle de Nadi'nin Millet Meclisi konusunda sorduğu soruya aldığı yanıt, egemenliğin kayıtsız koşulsuz ulusa ait olduğunu daha meclis açılmadan işin henüz başındayken inançla ortaya koyar. Soru: "Her kerameti Meclisten beklemek niyetinde miyiz?" şeklindeydi.

Yanıtı demokrasinin asli öznesinin önemini ortaya koymakta. "Ben her kerameti Meclisten bekleyenlerdenim. Nadi Bey, bir devreye yetiştik ki onda her iş meşru olmalıdır. Millet işlerinde meşruiyet, ancak millî kararlara isnat etmekle, milletin eğilimine tercüman olmakla elde edilir. Milletimiz çok büyüktür. Hiç korkmayalım. O esareti ve zilleti kabul etmez. Fakat onu bir araya top-

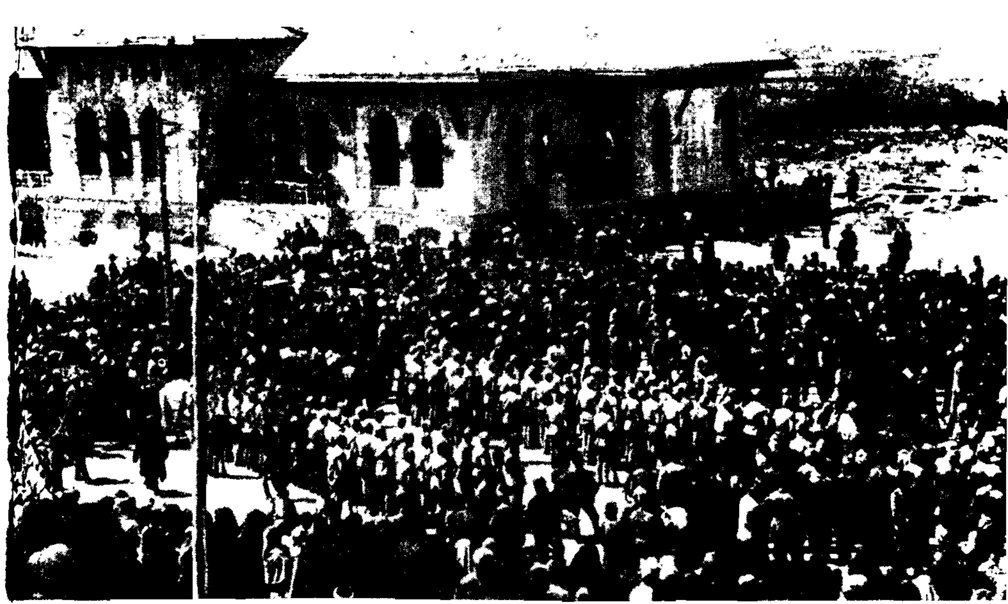
lamak ve kendisine: 'Ey millet! Sen esaret ve zilleti kabul eder misin?' diye sormak lazımdır. Ben milletin vereceği cevabı biliyorum. Ben milletin büyüklüğünü biliyor ve bu soru karşısında onun o soruyu soran çocuklarını canı gibi seveceğini ve alınlarından öpeceğini biliyorum. Ben biliyorum ki bu millet kendisine bu soruyu soran çocuklarının hep o esasa dayanan tabirlerini ve tertibatını canla başla kabul edecektir. Onun için işte ben şimdi bu yoldayım, onun için çok sağlam bir yol olduğuna kani olarak..."

Meclis mi ordu mu daha önemli ve gereklidir diye kafalarında soru işareti uyanıp, önce ordu olmadığı sürece meclisin de bir işe yaramayacağına inanlar vardı. İşte Mustafa Kemal'le meclisi teoride görenler arasındaki fark o gün de bugün de burada ortaya çıkıyordu. "Bence Meclis kuram değil, gerçektir ve gerçeklerin en büyüğüdür. Önce meclis, sonra ordu Nadi Bey. Orduyu yapacak olan millet ve onun yerine Meclistir. Çünkü ordu demek yüz binlerce insan, milyonlarca ve milyonlarca servet ve sâman demektir. Buna iki üç şahıs karar veremez. Bunu ancak milletin karar ve kabulü meydana çıkarabilir ve bir kere bu hale geldikten sonra milletin hayat ve mevcudiyetine zıt olan mezalim ve tazyiklerin tümünü bertaraf etmeye muktedir olmak salâhiyetini yalnız teorik olarak değil, fiilen de kazanmış oluruz."

Refik Halit Karay'ın yazdığı gibi, Meclis'in ilk binası İttihat Terakki Kulübü olarak yapılmıştı. Doğaldır ki... bir gün Millet Meclisi olacak diye bile bile keşif ve kehanetle inşa edilmemişti.[55]

Mustafa Kemal'in hem "eserimdir" dediği Meclis'i oluşturma süreci hem de karakterinin özel hatlarını ortaya koyma açısından "Hâkimiyet-i Millîye" muhabirine verdiği mülakat[56] çok önemlidir.

> 16 Mart yürekler acısı olay üzerine artık İstanbul'a büsbütün kement vurulmuş, millet ve memleket başsız kalmıştı. Onun istiklâlini düşünmek ve kurtarmak için Ankara'da *millî* bir Meclis toplamak lâzım geldi. Bu kanaat üzerine lâzım gelen çarelere giriştik. Böylece geçen Nisan ortalarında milletvekilleri Ankara'da toplanmağa başladı. Ancak memleket geniş ve ulaşım araçları sınırlıydı. Bunun için vekillerin gelişi daima gecikmeye uğruyor ve bu gecikme beni üzüyordu.
>
> Bu azap içinde bütün çalışma arkadaşlarım ile gece gündüz dinlenmeksizin çalışarak vaziyete ait çareleri düşünüp tatbik ile meşgul oluyordum. O esnada dahilde halkı zehirlemek ve dünya kamuoyunu karıştırmak amacıyla çalışanların kullandıkları vasıtalardan birisi de doğrudan doğruya benim şahsiyetim idi. Memleketimizdeki millî heyecanı, hakkı ve istiklâli koruma uğrunda gösterdiği yaşama gücünü inkâr için bu kimseler, bütün hücumlarını bana yöneltiyorlardı. Gerek millete ve gerek İstanbul'daki hükümete resmen diyorlardı ki; '*Mustafa Kemal'i tanımayınız; Mustafa Kemal'e emniyet ve itimat etmeyiniz. İtilâf devletlerinin Türkiye'ye karşı gösterdiği şiddet, onun yüzündendir.*' Onlar böyle söylüyorlar.
>
> Ve ben bertaraf edildiğim takdirde, millet ve memleketin hariçten her türlü dostluğu ve iyililiği göreceğini ileri sürüyorlar, halkı böylece yanıltmaya çalışıyorlardı.



Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da açıldığı gün ilk meclis binası önünde yapılan tören

Ben, bu girişimde ne kadar zehirli, fakat ustaca bir kasıt olduğunu bütün açıklığıyla görüyordum. Ancak milletimin üstüne konan baskı ve esaret yükünün benim yüzümden ileri geldiğini düşünebilecekleri kuruntusundan kurtarmak için, o güne kadar meydana getirilen olayların ve o günden sonraki safhalarına ait mesuliyeti diğer bir arkadaşa yükleyerek unutulma köşesine ve yalnızlığa çekilmenin doğru olacağını düşündüm. Ve bu fikrimi o zaman ilişkide olduğum mesai arkadaşlarımın tamamına açık ve kesin bir ifadeyle bildirdim. Fakat arkadaşlarım, böyle bir hareketin düşmanın niyetleri ve arzusunu kabul etmekten başka semere vermeyeceği iddiasında bulundular.

Temsil Heyeti adına altı maddelik bir bildiri ve tören programı yayınlayan Mustafa Kemal 23 Nisan 1920 tarihinde Meclis'in açılacağını duyurdu. Bu duyuruda, dinsel temanın ağır bastığı törenin tüm ayrıntılarını okumaktayız. Buradan bir bölüm: "Vatanın bağımsızlığı, Hilâfet ve Saltanat makamlarının kurtarılması gibi en önemli ve hayatî görevi yapacak olan bu Büyük Millet Meclisinin açılış gününü Cumaya rastlatmakla sözü edilen günün kutsallığından yararlanılacak ve bütün mebuslarla birlikte Hacıbayram Velî Camiinde Cuma namazı kılınarak okunan Kur'anın ve kılınan namazın aydınlığına bürünülecektir. Namazdan sonra 'sakal-ı şerif' ve sancak-ı şerifle birlikte özel daireye gidilecektir. Özel daireye girilmeden önce bir dua okunarak kurbanlar kesilecektir."

Bu bildiri Bakü Şark Milletleri Kongresinde eleştiri konusu olacaktır. Kongrenin açılış konuşmasını (1 Eylül 1920) yapan Zinoviev kendilerine fikren muhalif olduğunun altını çizdiği Mustafa Kemal'in duruşunu eleştirirken şunu söylüyordu:

"...Biz daha bizimle birlikte düşünmeyen kitlelere de sabırla yardım ediyoruz. Bunlar fikren bile bize muhaliftirler. Meselâ Şûra Hükümetinin, Türkiye'ye Mustafa Kemal'e yardımcı olduğunu biliyorsunuz. Biz başında Mustafa Kemal bulunan hareketin komünist hareket olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz. Ankara'daki

Halk Hükümetinin birinci toplantısının stenograf sureti gözümün önündedir. Mustafa Kemal, halifenin ve sultanın şahsı mukaddestir ona dokunulmaz diyor. Mustafa Kemal'in başında bulunduğu hareket halifenin şahsını düşmandan kurtarınak istiyor."[57]

Zinoviev doğru söylüyordu, Mustafa Kemal Anadolu'ya adım attığından itibaren gerçekçi davranmış, halifenin kutsallığını ve kurtarılmasının amaç olduğunu hem söylemiş hem de tamim ve telgraflarında yeri geldikçe vurgulamıştır. Zaten bunun tersi bir davranışı beklemek o günün koşullarında olanaksızı istemek olurdu. Çünkü toplumların kökleşmiş davranış ve inançlarını bir çırpıda söküp atmak olanaklıydı ancak kolay değildi. Aslında bunu Zinoviev'de kabulleniyor:

".. Biz yığınların dinî duygularına saygı duyuyoruz ve onlara başka bir anlayışın da verilebileceğini biliyoruz. Tabiî bu uzun çalışma yılları istiyor. Biz doğunun dinî inanışlarına diğer ülkelerinkine de yaptığımız gibi ihtiyat ve itina ile yaklaşıyoruz. Ama şu kurultayda Kemal Paşa hükümetinin Türkiye'de padişahın iktidarını yaşatmaya çalıştığını söylemek zorundayız; dini inanışları ve yargıları ne olursa olsun aslında böyle yapmamalıydı. İleriye bakmalı geçmişi tekrar geri getirmeye uğraşmamalıydı. İnanıyoruz ki; Sultanların son saati de gelecektir. Yalnız bunu beklerken otokrasiye de hoşgörülü davranmamalıyız".[58]

Çarlık Rusyasındaki rejimi yıkanlarla eşzamanlı devrim yapmış sayılabilecek Mustafa Kemal arasındaki fark burada ortaya çıkıyordu. Devrimin tanımlarından birisi, siyasal, sosyal, hukuk ve ekonomi alanlarında yapılmış olan geri dönüşümsüz köklü değişikliklerdir ancak ülkelerin halklarına göre değişim göstermek gerçeğini de gözden ırak tutmamak gerekiyordu. Türkiye'deki devrimde de monarşi yıkılacaktı ama zamanı geldiğinde. Yani 1922 yılı kasım ayında. Israrla kutsallığından söz edilen Hilafet kaldırılacaktı ama 1924 yılının başında. Yani olaylar olgunlaşıp toplum hazırlandığında. Hem de Zinoviev'in eleştiri konusu ettiği şekliyle yani geri dönmemecesine. Sovyet rejimi ve sistemi inşasından yaklaşık yetmiş beş yıl sonra çökerken, Kemalist cumhuriyet tüm saldırılara ve sallantıya karşın seksen beş yıldır ayakta duruyor. Bu da Mustafa Kemal'in aceleci olmama konusundaki haklılığını ortaya koymaktadır. Bu Doğu Halkları Kurultayı'nın Batı'da kaleme alınan Sevr Anlaşması sonrasına denk geldiği de ayrıca belleklerde tutulmalıdır.

Zinoviev'in dışında ilk Meclisin açılışında yapılan dinsel törenlere eleştiri getirenlerden birisi de Kâzım Karabekir'dir.

"Tarihimizde bu kadar koyu taassupla, dinî merasimle hiçbir meclis açılmamıştır. Fetvaları takip eden bu muazzam ihtifaller acaba yer yer başlayan ayaklanmalara karşı bir sigorta mı olacağı düşünüldü? Ne olursa olsun, inançla taassubu Millî Meclis'in başlangıç gününde ayırmak daha ihtiyatlı olurdu. Yani ne Cuma gününü seçmeye ve ne de bu kadar velveleye lüzum yoktu. Güzel bir dua iyi tesir yapabilirdi. Gösterilen bu taassubun devamı mümkün olmayaca-

ğından aksi tesiri daha tehlikeli olabilir."[59] Karabekir'in uyarısı yerindeydi ancak öngörüsü gerçekleşmedi.

Kurtuluş savaşının ilk beşleri arasında adı sayılan Karabekir ile Mustafa Kemal'in bir süre sonra yolları ayrılacaktır. Bunu bazı yazarlar Karabekir'in şeriatçı, padişahçı oluşuna dayandırır. Oysa yukarıdaki yorum bunun gerçek dışı olduğunu gösteriyor. Çatışmanın temel kaynağını Gazi 1927 yılında okuduğu Söylevinde çıplak biçimde söylüyor:

" *...Uygulamayı birtakım evrelere ayırmak ve olaylardan yararlanarak ulusun duygu ve düşünceleri üzerinde işlemek ve adım adım ilerleyerek amaca ulaşmaya çalışmak gerekiyordu. Nitekim öyle olmuştur... Başarı için pratik ve güvenilir yol, her evreyi vakti geldikçe uygulamaktı. Ulusun gelişmesi ve yükselmesi için esenlik yolu bu idi. Ben de öyle yaptım. Ancak tuttuğum bu pratik ve güvenilir başarı yolu; yakın çalışma arkadaşım olarak tanınmış kişilerden kimileriyle aramızda, zaman zaman görüşlerde, davranışlarda, yapılan işlerde beliren temelli ve ikinci derecede anlaşmazlıkların, kırgınlıkların ve sırasında ayrılıkların da nedeni ve açıklaması olmuştur. Ulusal savaşa birlikte başlayan yolculardan kimileri, ulusal hayatın bugünkü cumhuriyete ve cumhuriyet yasalarına kadar uzayan gelişmelerinde, kendi düşünme ve ruh yeteneklerinin kavrama sınırı bittikçe, bana direnmeye ve karşı çıkmaya başlamışlardır.*

Bu son sözlerimi özetlemek gerekirse diyebilirim ki ben, ulusun vicdanında ve geleceğinde sezdiğim büyük gelişme yeteneğini, bir ulusal sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün toplumumuza uygulatmak zorundayım."[60] İşte çatışmanın, uzlaşmaz çelişkinin ağırlık merkezi burasıydı.

Onurlu yurtsever gazeteci Uğur Mumcu'nun yorumu dikkat çekici: "Karabekir'in anıları, ulusal kurtuluşçu yurtsever bir komutanın kaygı ve düşüncelerini yansıttığı kadar Mustafa Kemal'in liderlik yeteneğini, o koşullarda ne gibi darboğazlardan geçildiğini, bu darboğazlarda niçin Mustafa Kemal çapında bir lidere gerek duyulduğunu, Mustafa Kemal'in bu taktiklere niçin başvurduğunu da anlatıyor.

Bir kez daha anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal'in tuttuğu yol o günler için gerçekçi, haklı ve sağlıklıydı. Bugün, çağdaş uygarlık adına elde ne varsa, bunlar, O'nun o gün için geçerli olan, bugün ise yadırganan yöntemleriyle benimsetilmiştir."[61] Altı maddelik bildirge akademisyen Taner Timur'un değerlendirmesine göre de, "Mustafa Kemal tam bir İslamist içerik taşıyan bu bildirgeyi inkılapçı amaçla yayınlamıştır."[62]

Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi hükümeti dönemini "Üçüncü Meşrutiyet" olarak adlandıran Mahmut Goloğlu, bu savını güçlendirici örnekleri yine Meclis konuşmalarından aktarmaktadır.[63]

Ankara meclisi İstanbul meclisinin devamıdır, öncelikle bunu ortaya koymak gerekiyor. İlk önce Meclis'in adı konusunda tartışma yaşandı. İstanbul'un

'16 Mart' işgali sonrasında Mustafa Kemal için en önemlisi, olağanüstü yetkili bir meclisin Ankara'da toplanmasını sağlamaktı. Bu konudaki kararı ve bu kararın nasıl uygulanacağını İstanbul'un işgalinden üç gün sonra yayımladı. Bu konuda iki gün boyunca telgraf başında komutanlarla yazıştı. Ona göre adı "Kurucu Meclis" olmalıydı.[64] Açılış törenine katılan 115 milletvekilinin her birinin geldikleri toplumsal tabaka, kültür düzeyi, dünya görüşleri, hatta bağlı bulundukları politik düşünce, özünde birbirinden farklıydı. Bu nedenle meclise verilecek ad konusunda da birbirinden ayrı görüşler ve teklifler vardı.[65] Meclisin adı konusundaki ilk tartışmanın 11 Nisan 1920 günü vilayette yapılan toplantıda başladığı görülmektedir. İslamistler meclisin adının "Meclis-i Kebir" veya "Meclis-i Kebir-i Milli", Türk ocağı sempatizanları "Kurultay" Osmanlıcılar ise "Meclis-i Mebusan" olmasını istiyordu.[66] İsmet İnönü anılarında türlü isimler üzerinde durulduğunu ve Meclisin adının ne olacağına uzun tartışmalardan sonra karar verebildiklerini söyler: "Meclisin adı için çok münakaşalar geçmiştir. Türlü isimler üzerinde durulmuştur. Gayet iyi hatırlarım, toplanacak meclise "Kurultay" adının verilmesi teklif edilmiş ve birçok kimseye bu ad sempatik gelmiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa Kurultay tabirini kabul etmedi. Diyordu ki: *'İstanbul'dan gelen mebuslar ve seçilenler toplanacak. Millet iyi oldu diyecek. Fakat arkasından soracak: Millet nerede?'*

Meclisin adı uzun münakaşalardan sonra, nihayet 'Büyük Millet Meclisi' olarak tespit edildi. Meclis açılır açılmaz, bu ismin teklif edilmesini ve böyle söylenmesini kararlaştırdık."[67] Bu anlatılanlara karşın 22 Nisan 1920 tarihli bildirisinde Mustafa Kemal, 'yarından başlayacak bütün milletin emir alacağı en yüksek makamın Büyük Millet Meclisi' olacağını açıkladı.[68] Geçici de olsa, meclis açılmadan önce, ulusalcı ve inkılâpçı milletvekilleri meclisin adının "Büyük Millet Meclisi" olmasına karar vermiş olacaklar ki, Şerif Bey, meclisi açış konuşmasında "Büyük Millet Meclisi'ni açıyorum" cümlesini kullanmıştır.[69] Meclisin açılışına bir lise öğrencisi olarak tanıklık etmiş olan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu bu konuşmanın Mustafa Kemal'in kaleminden çıktığını yazıyor.[70] Saat 13.45'te açılan Meclisin en yaşlı üyesi sıfatıyla (1845 doğumlu) emekli millî eğitim müdürü Sinop milletvekili Şerif (Avkan) kürsüye geldi.[71] İçinde o günkü koşullarda olağanüstü önem taşıyan "bağımsızlık" ve "tam bağımsızlık" ifadelerinin geçtiği bu açılış konuşmasını birlikte okuyalım[72]:

> "Burada bulunan saygıdeğer insanlar! İstanbul'un geçici kaydıyla yabancı kuvvetler tarafından işgal olunduğu, bütün temelleriyle Halifelik makamının ve hükümet merkezinin bağımsızlığının (istiklâlinin) yok edildiği hepinizce bilinmektedir. Bu duruma baş eğmek, ulusumuzun bize sunulan yabancı tutsaklığını kabul etmesi demekti. Ancak tam bağımsızlık (istiklâl-i tam) ile yaşamak için kesin olarak kararlı bulunan ve ezelden beri özgür ve başına buyruk yaşamış olan ulusumuz tutsaklık durumunu son derece sertlik ve kesinlikle reddetmiş ve hemen vekillerini



Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal (1920)

> toplamaya başlayarak yüksek Meclisinizi meydana getirmiştir. Bu Yüksek Meclisin en yaşlı üyesi niteliğiyle ve Tanrının yardımıyla ulusumuzun iç ve dış tam bağımsızlık (istiklâl-i tam) içinde alınyazısının sorumluluğunu doğrudan doğruya yüklenip kendisini yönetmeye başladığını bütün cihana duyurarak *Büyük Millet Meclisini* açıyorum. Kutsal olarak bağlı olduğumuz, bütün müslümanların halifesi ve Osmanlıların padişahı Altıncı Sultan Mehmet hazretlerinin yabancı boyunduruğundan kurtarılmasında ve saltanatın sürekli merkezi olan İstanbulumuz ile işgal altında ve türlü zulüm ve işkence içinde maddi ve manevî bakımdan insafsızca yokedilmekte olan bütün zulüm görmüş illerimizin kurtarılmasında bizi başarılı kılmasını yüce Tanrıdan dilerim."

İlk meclisin milletvekili sayısını çeşitli nedenlerden dolayı tam olarak bilemiyoruz. Bu konu araştırmacıları çok uğraştırmıştır. Bu sayı 383 ile 441 arasında değişmektedir. TBMM yayınına göre ise bu sayı 437'dir.[73]

Dönemin milletvekillerinin verdikleri sayılar birbirini tutmazken, sonradan konuyu araştıranların karar kıldıkları sayılar da birbirinden oldukça farklıdır.

1920-1923 dönemi boyunca toplam 437 kişinin adı mebus olarak geçmekle birlikte, 1923'te Meclis faaliyetine son verirken üyelik sıfatı sürenlerin sayısının 337'ye düşmüş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Cumhuriyet tarihimizin tereddütsüz olarak en kutsal ve temsiliyet ile söz hakkı kullanmak bakımından en demokratik meclisi olarak tanımlanabilecek bu meclisin üyeleri yokluk ve yoksulluk içinde çalışmışlardır. Birer özveri anıtı olan bu insanlar yalnızca yurtsever duygularla mücadele vermişlerdir. Gazeteci Ahmet Emin Yalman Meclis'teki havayı yansıtırken, şunu yazıyor:

"Bu Mecliste millî menfaati aramak ve her işi sürat ve dikkatle yürütmek için devamlı bir çırpınma vardı. Üyelerin arasında eskiden alıştığımız eşraf tipi adamların azlığı göze çarpıyordu. Bunlar normal zamanlarda bir mecliste yer almayı doğal hakları saydıkları ve nüfuzlarını bu maksatla kullandıkları halde büyük tehlike ve riskler karşısında meydana gelen Büyük Millet Meclisini tehlikeli bir macera gidişi saymışlar, bir kenarda beklemeği, İstanbul Hükümetinin ve yabancı işgal kuvvetlerinin şerrine uğramamayı tercih etmişlerdi. Bu sebeple birçok cesur, fedakâr, vatansever halk çocuğu, Büyük Millet Meclisine girmek ve vazife görmek imkânını bulmuştu."[74]

Ankara'da açılan Meclis millete aitti ve millet, eşit üyelerden oluşan sınıfsız bir toplum olarak anlaşıldığından, ulusun bütününü temsil ediyordu. Bu görüş, ulusçuluğun birlik ve dayanışma öneren/içeren ideolojik görüntüsüne uygundur. Doğallıkla yasama görevi de saltanat ya da sultan adına değil, Türkiye halkı (millet) adına yapılacaktı.[75] Bu meclisin belki de en önemli özelliği, üyelerin çoğunluğunun farkında olmadan, egemenliğin artık kutsalda değil de halkta olduğunun onaylandığı bir kurum oluşudur. 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da antlaşmayla kabul ettirilecek olan ulus devletin başlangıç noktası burasıdır denirse hatalı bir değerlendirme olmaz.

24 Nisan 1920'de BMM Başkanlığı seçimi yapılmış, Mustafa Kemal oy kullanan 120 milletvekilinden 110'unun oyunu alarak başkan seçilmiştir.[76]

Mustafa Kemal, çok önem verdiği millî egemenliğin temsilcisi olan Meclisin seçilmiş olan ilk sivil başkanıdır. Yunus Nadi'ye söylediği gibi herkesin bu meclise saygı göstermesini isteyecek kadar da duyarlıdır.

Mustafa Kemal Ziraat Mektebi'nden 1923 yılına kadar oturacağı ve çalışacağı Ankara Garında Almanların yaptığı bir yapıya geçti. Buraya "direksiyon binası" diyorlardı. Alt katını çalışma üst katını ev olarak kullanıyordu. Aynı yıl Ankara eşrafından Bulgurluzade Mehmet Efendi Çankaya'da bir bağ evi satın aldı. Mustafa Kemal Çankaya civarında oturmak istediğini söylemişti. Ankara Valisi Yahya Galip, onun isteğini dile getirmiş, Bulgurluzade'den bağevini satmasını istemişti. Satış formaliteleri tamamlandıktan sonra Mustafa Kemal artık Çankaya sakinlerinden birisi olacaktı. Ama bunun için Ankaralı'nın 1923 yılını beklemesi gerekecekti.

Dipnotlar

1 Nezihe Araz, *Mustafa Kemal'in Ankarası,....* ve Nezihe Araz, "*Mustafa Kemal'in Ankarası*", (içinde) Esat Bozyiğit, *Ankara'nin Taşına Bak, Türk Yazınında Ankara* (seçki), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2000, s.258-269
2 Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.12 ve 21
3 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Millî Mücadele Anıları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1971, s.30
4 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Millî Mücadele Anıları*, s.32
5 Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, s.25
6 Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, s.25
7 Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, s.25
8 Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, s.42
9 Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem*, s.11, İstanbul, 1973
10 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Valilerve Vilayetler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s.231
11 Mehmet Sarıoğlu, "*Ankara*" *Bir Modernleşme Öyküsü (1919-1945)*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.12
12 Şeref Erdoğdu, *Ankaram*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.40
13 Şeref Erdoğdu, *Ankaram*, s.40
14 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, s.250 ve Şeref Erdoğdu, Ankaram, s.53
15 Şeref Erdoğdu, *Ankaram*, s.43
16 Şeref Erdoğdu, *Ankaram*, s.45
17 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, s.250
18 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, s.251
19 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, s.251
20 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, s.252
21 Cemal Bardakçı, "*Atatürk'ün Ankara'ya İlk Gelişi*", *Yakın Tarihimiz*, cilt:1, sayı.4, 22 mart 1962, s.105-107
22 Salih Bozok- Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.87
23 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, s.253
24 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dam Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt:2, s.499

25 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları, Çağdaş Yayınları,* İstanbul, s.256

26 Atatürk, *Söylev*, cilt:3, Vesikalar, vesika no:220, sadeleştiren: Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007

27 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.259

28 Atatürk, *Söylev*, cilt.2, s.260 - 261

29 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dam Ölümüne Kadar Atataürk'le Beraber,* cilt:2, s.504

30 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.262

31 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.262'ye düşülmüş olan dip not

32 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.262

33 Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara, Bir Başkentin Doğuşu,* s.172

34 Bilal Şimşir. *Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu,* s.175

35 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölünceye Kadar Atatürk'le Beraber,* cilt:2, s.307-308

36 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.285-286

37 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978, s.249-250

38 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s.250

39 Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri Millî Mücadele Tarihine Dair Notlar,* hazırlayan: Necdet Bilgi, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007, s.3

40 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.302-303

41 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.304

42 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı,* Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, altıncı baskı, s.60

43 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı,* s.61

44 Ali Fuad Cebesoy, *1907 İkinci Meşrutiyet Öncesi Mustafa Kemal'in Önerdiği: Misak-ı Millî,* yayına hazırlayan: Cemal Kutay ve Faruk Sükan, İstanbul, 1989, s.17 ve s.25-49

45 Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası,* TTK Yayını, Ankara, 1973, s.39

46 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye,* sayfa no:643, belge:426, 25 Haziran 1919, Aykaç kitabevi, 1967 ve Çağdaş Yayınları, İstanbul,1982, s.191

47 İlker Alp, *"Misak-ı Millî", (içinde) Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul,* AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1998, s.175

48 Fahir Armaoğlu, *"Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Millî'nin Değerlendirilmesi", (içinde) Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası,* AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s.70

49 Durmuş Yılmaz, *"Misak-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu", (içinde) Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul,* AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s.40

50 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı,* özel yayın, Yelken Matbaası, İstanbul, 1974, s.184

51 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı,* s.184

52 Kâzım N. Duru, *Cumhuriyet Devri Hatıralarım,* Senemoğlu Matbaası, İstanbul, 1958, s.2

53 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978, s.252

54 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978, s.247-267

55 A. Esat Bozyiğit (hazırlayan), *Türk Yazınında Ankara*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2000, s.63

56 Mustafa Baydar (hazırlayan), *"Mustafa Kemal'in 'Hâkimiyet-i Millîye' Muhabirine Verdiği Mülakat", 24 Nisan 1921*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 32-40

57 Aclan Sayılgan, *Solun 94 Yılı 1871-1965*, Mars Matbaası, Ankara, 1968, s.106

58 Ali Alev (Türkçesi), *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakü 1-8 Eylül 1920 (stenoyla tutulmuş tutanak), Koral Yayınevi, İstanbul, 1975, s.49-50

59 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 627

60 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, TDK Yayını, 1974, s.11-12

61 Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, 2.basım, s.176

62 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)*, Ankara, 1971, s.34 v.s.

63 Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s.150-151

64 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.305

65 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İşbankası Yayını, İstanbul, 1997, s. 71

66 Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, s.113-115'ten aktaran İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s.71

67 *İsmet İnönü, hatıralar*, birinci kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s.191-192

68 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt:2, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, 1984, s.435

69 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı* (1920-1923), s.71

70 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Millî Mücadele Anıları*, s.61

71 Mizyam Karaçam Şengil, *Birinci Dönem TBMM'de Düşünce Akımları (1920)*, Cem Yayınları, İstanbul, 1996, s. 76-77

72 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Millî Mücadele Anıları*, s. 60-61

73 Önemli bir çalışmaya imza atmış olan Ahmet Demirel'in Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup, İletişim yayınları, İstanbul,1994, s.86-90 arası soruyu yanıtlamaya yardımcı olacak bilgiyi içermektedir. Değişik kaynaklarda farklı sayılardan söz edilmektedir. Birinci Meclis üyelerinden Ali Fuad Cebesoy bu sayımın 337 olduğunu sürerken, bir başka mebus, Mazhar Müfit Kansu, Meclis'e 399 mebusun katıldığını, Meclis'e katılmayan 38 mebusla birlikte toplam sayının 437'ye ulaştığını söylemiştir. O dönemde İstanbul mebusu olarak görev yapmış olan Yenibahçeli Ahmet Şükrü (Oğuz), 3 Şubat 1950'de Kandilli'de Asaf Muammer'in yalısında prof. Tarık Zafer Tunaya ile yapmış olduğu mülakatta Birinci Meclis'e 338 mebusun katıldığını, Meclis'e katılmayanların 199 kişi olduğunu, böylece toplam sayının 537'ye ulaştığını söylemiştir. Adana mebusu Damar (Arıkoğlu) da, hatıralarında, toplam sayının 414 olduğunu, ölen ve istifa edenler sayılmazsa, Ankara'da toplanan mebus sayısının 381'i bulduğunu belirtir.

Birinci TBMM İsim Defteri'nde, dönem sonunda 337 mebusun üyelik sıfatının sürmekte olduğu, dönem boyunca 71 mebusun ya istifa ettiği ya da istifa etmiş sayıldığı, 24 mebusun vefat ettiği, 3 mebusun mebusluktan düşürüldüğü, 1 mebusun mebusluğunun reddedildiği, bir başka mebusun da mebusluğunun onaylanmadığı,

dolayısıyla toplam sayının 437 olduğu belirtilmektedir. Adı geçen 437 mebustan 14'ü birden fazla seçim bölgesinden seçilmiş, ancak daha sonra seçim bölgelerinden birinde karar kılarak, seçildiği öteki bölge mebusluğundan istifa etmiştir. *İsim Defteri*'ni hazırlayan meclis Genel Katibi Veysel Genya 1945'e *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin* 25.Yıldönümünü anış adıyla bir albüm hazırlamış ve albümdeki 437 mebus hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Yukarıda belirtilen bu iki yayın Kazım Öztürk'ün hazırladığı ve 1973'te yayınlanan *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, 1920-1973* adlı kitaba kaynaklık etmiş, bu albümde de Birinci TBMM üyeleri olarak aynı 437 kişinin adı verilmiştir.

74 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt:2 (1918-1922), Yelken Matbaası, İstanbul, 1970, s.244

75 Doğu Ergil, *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981, s.187

76 *TBMM Zabıt Ceridesi*, cilt 1, s.38

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN BAŞKOMUTANLIĞI: VAR OLMA YA DA YOK OLMA MUHAREBELERİ

Amasya'dan Sivas'a gitme planları yaparken İçişleri Bakanı Ali Kemal'in yayınladığı genelge halkın kafasını karıştırmıştı. Fakat bu durumdan henüz Mustafa Kemal'in haberi olmamıştı. İstanbul'dan, Elazığ Valisi olarak görevlendirilen Kurmay Albay Ali Galip, Sivas'ta durmuş ve oranın valisi Reşit Paşa'ya da, eğer Mustafa Kemal buraya gelirse "...kollarını bağlayıp tutuklamasını" önermiştir. Sivas'ta aleyhine gelişen olaylar Mustafa Kemal'e ancak 25 Haziran'da ulaşmıştır.

Durumu değerlendiren Mustafa Kemal'in yaveri Cevat Abbas'a verdiği buyruk; "sabah karanlıkta Amasya'dan güneye gidecekleri ve gidişinin, hiçbir yere telgrafla bildirilmemesi ve elden geldiğince Amasya'da da açığa vurulmamasıydı."

26 Haziran sabahı karanlıkta Amasya'dan yola çıktı. Tokat'a varır varmaz telgrafnameyi gözaltına aldırarak, buraya varışının Sivas'a ve hiçbir yere bildirilmemesini sağladı. 26/27 Haziran gecesini orada geçirdi, sabahın erken saatinde Sivas'a doğru yola çıktı. Otomobille Tokat'tan Sivas'a aşağı yukarı altı saattir.

Buraya kadar olan biten kısa bir anımsatmaydı. Bundan sonrası Mustafa Kemal'in karizmatik liderliğinin ortaya çıkışıdır. Olağanüstü zorluklara ve engellemelere, muhalefete karşın Erzurum, Sivas Kongreleri ve Meclis'in açılışı başarılıp, suikast girişimleri de atlatılarak düzenli ordu kurulmaya başlanmıştır.

Örgütlenmenin başarılması muharebelerin başlamasıyla hemen hemen eşzamanlı olmuştur.

Mustafa Kemal Yunanlılar İzmir'e çıktığında gördüğü garip bir rüyayı Ankara'ya geldikten bir müddet sonra arkadaşına anlatır:

"*'Bilmediğim bir yerde, otomobilim ansızın durdu! Güya, düşman taarruza geçmiş. Biz, İnönü'nde, bir muharebe vererek düşmanı bozguna uğratmışız. Şimdi de, ikinci kez olarak gene İnönü'de çarpışıyormuşuz. Otomobilim, o bilmediğim yerin önünde durunca, siz karşıma çıktınız ve bana':*

'Paşam! İnönü'nden ne haber? diye sordunuz.'

Ben de size, 'Vaziyet kritiktir! Cevabını verdim.'

'Kritik nedir, anlayamadım ki! dediniz.'

'Bunun cevabını on beş dakikaya kadar size veririm,' diyerek odama çekildim!.."[1]

İlginçtir o âna kadar İnönü Ovası'nın stratejik bir alan olduğu hiç tartışılmamıştır. Hep aklı öne çıkardığına tanık olduğumuz Mustafa Kemal rüyalarına çok inanmakta ve en ilginci de bu rüyalar da gerçek olmaktadır!

Niçin Osmanlı İmparatorluğu büyük savaşa sürüklendi? Neden Yunanlılarla Anadolu'da bir savaş yapılacaktı?

Bu soruların yanıtını, 1932 yılında ABD'li General Sherril ile yaptığı konuşmada analiz eder: "...Tarih yürüdü. Bundan sonra Türk İmparatorluğu, Batı uygarlığına karşı kendisini Türk silahlarıyla değil, daha ziyade batı devletlerini birbirine düşürmek suretiyle savundu ki bu devletlerin siyaseti de İstanbul'u ve Boğazları istemekle birleşiyordu. Avrupalılar bize 'Avrupa'nın hasta adamı' adını verdiler ve her tarafta birçok miras davacıları türedi. En sonra Batı devletlerinin arasında Büyük Savaş çıktı. Biz de, Küçük Asya'da ticari çıkarlar arayan merkezi Avrupa devletlerinin Yakın Doğu tutkularıyla bu savaşa sürüklendik."[2] Durum tespitini böyle yapınca Anadolu'da verilecek Kurtuluş Savaşı'nın anlaşılması kolaylaşmaktadır.

Kurtuluş savaşının muharebelerine geçmeden önce, 1920 yılında Anadolu'ya gelen *France Orient* gazetesinin muhabiri Türk asıllı Alaattin Haydar'ın anılarının yorumuna göz atalım. Çünkü bu anılarda halkın millî mücadeleye katılma hazırlığı, Mustafa Kemal'in kendine ve halkına olan güveni ve izleyeceği stratejiyi 1920'lerde tamamen belirlemiş olması, açık bir şekilde ortaya konmuş bulunuyor. Öte yandan gelişmekte olan ülkelerin devrim stratejisine örnek olacak yaklaşımları da Mustafa Kemal'le yapılmış olan bir konuşmada görmek olası. "Bu stratejiyi şöyle özetlemek mümkün: yığınların uyandırılması, kongrelerle vatanın kurtuluşuna yönelik kamuoyu oluşturulması, kendinden güçlü düşmana karşı kırsal alanlarda teşkilatlanmak ve sınırlı çatışmaya girişmek. Belli bir güce erişilince düşman birliklerini sararak yok etmek, tabiî bu iş için de düzenli ordular kurulmasına gitmek. Son aşama olarak halkın özlemlerini ve bekleyişlerini yerine getirmek."[3]

Mustafa Kemal, Yunan ordusunu askerî alanda yenecektir ama aslında yendiği İngilizlerdir. O İngilizler, Mustafa Kemal konusunda ne denli yanıldıklarını, onu küçümsemekle nasıl bir hata yaptıklarını çok geç fark edeceklerdir.

29 Ocak 1921 tarihinde İngilizler ilk kez Mustafa Kemal'i tanımaya çalışıyorlar ve onun hakkında kısa bir rapor istiyorlar. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Londra'da Savaş Bakanlığı'na gönderdiği uzun bir rapor içerisinde kronolojik bir Mustafa Kemal yaşamı yazdıktan sonra bir döküm yapıyor. İşte bu rapor, İngiliz istihbaratının ne denli kısa ufuklu ve görüşlü olduğunu da ortaya koyuyor. Bu rapordan bazı alıntıları birlikte değerlendirelim.

Önce istihbaratçının Mustafa Kemal için kullandığı sıfatlara bakalım[4]: Çalışkan, tutkulu milliyetçi, devrimci fikirli, ihtiraslı, rekabetçi, baskın karakterli... Akıcı hatip, akıllı hatta kurnaz politikacı.

Burada dikkat çekici noktalar çok başarılı olduğu için bu tür olumlu meziyetleri ondan çevresinin nefret etmesine yol açmasıdır. Zaten o da çok insanla yakınlaşmaktan hoşlanmıyor. Yakın dost olmanın imkânsız olduğu bir adam.

Bu raporda galiba en haksızlık edilen yer, onun özel yaşamıyla ilgili olan kısım: 1913'te Sofya'da işrete düştü ve hastalık kaptı. Bu onu hayata karşı küstürdü, hatta tiksindirdi. Evlenmesini engellediği için .... (Bu rapor, Bilal Şimşir'in araştırmasıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır ve burada sözcük açıkça yazılmıştır. Buna rağmen yazar ve yayınevi olarak duyarlı davranıp bu sözcüğü kullanmadık.) sürükledi.

Raportörün, burada bağlandığı yer ilginç. Hayatını önemsemediği için her türlü kahramanlığı yapabilir diyor. Bunun için Liman von Sanders'e karşı çıkmaktan çekinmedi. (İstihbaratçının raporunda yanlış bilgi de var. Diyor ki Mustafa Kemal Çanakkale'de gözünü kaybetti. Oysa ki bu olayın Trablusgarp'ta olduğu daha yaygın söylentidir. Ancak 5. bölümde okuduğunuz gibi gerçeklerle de ilgisi yoktur. Gözüne kaçan kireçtaşı yüzünden çok ıstırap çekmiştir ama görme yeteneğini yitirmemiştir.)

Sonuçta raporu kaleme alan istihbaratçı bize bela olur mu sorusunu sormuş ve bütün İngiltere'deki karar vericileri yanıltan şu sonuca varmış: Çok bencil ve kısa görüşlü olduğu için olayın genelini ve nihai sonuçlarını kavrayamaz. Yapabileceği en fazla Anadolu'yu karıştırarak Kızıllara Anadolu'ya yayılacak bir umut verir.

İngilizlerin bu savaşı kaybedecekleri, niteliksiz istihbaratçıların hazırladığı böylesine yalan yanlış bir raporun, dışişlerindeki sübjektif ve özelde de Mustafa Kemal ve Anadolu Türk halkını küçümseyen memurlar tarafından ciddiye alınmasından anlaşılıyor.

MİLLETİN KÖTÜ TALİHİNİN DÖNDÜĞÜ MUHAREBELER'İN ADI: İNÖNÜ

Gazeteci Alaattin Haydar, 1920 yılında yaptığı söyleşide Mustafa Kemal'in düşünce tarzı ve kararlılığını gördüğünü, sezgi yeteneği olanlar için plan ve stratejiyi anlatır. Ankara'daki evlerin genellikle tozlu olmasına karşın, Mustafa Kemal'in yaşadığı 'gar'daki evinin pırıl pırıl olduğu gazetecinin gözünden kaçmaz. Yemek Avrupaî ve hafiftir. Paşa röportajda Fransızca konuşur. "*Başarınızdan emin misiniz ekselansları?*" sorusuna şu yanıtı verir:

"*Hiç şüphesiz, yetmiş beş yıldır yüzlerce Komitacı dağlara çıktılar ve üzerlerine gönderilen Türk orduları ile çatıştılar ve ordular onları yenemedi. Bugün kendi dağlarına tırmanma sırası Türklere gelmiştir. Şimdi onlar gerilla savaşı yapacaklardır. Bu durum uzadıkça biz kazanacağız. Bütün zulme uğramış milletler bize yardım etmektedirler ve ileride bizi taklit edeceklerdir. Yunan ordusu bu kampanyaya karşı koyabilecek midir? Onlar arkalarında ailelerini ve ticaretlerini bıraktılar, kendi derilerini kurtarmaya çalışacaklardır. Oysa, Türk gönüllüler köyleri işgalciler tarafından yakıldığı, aileleri dağıtıldığı için ölüm kalım savaşı vermektedirler.*

Bir tarafta fethetmek isteyen bir ordu, öbür tarafta kendi ocağını koruyanlar var. Savaşı kim kazanır dersiniz? Bugün Yunan ordusunun arkası çetelerle dolu kurşunları sırtlarına yiyorlar. İşte önümüz kış, o da önemli bir faktör olacak... Lloyd George'un emirlerine uyan Venizelos 500.000 kişi yığsa bile savaşı kazanamayacak, kendilerine ait olmayan bu topraklarda binlerce ceset bırakarak çekilecekler."[5]

Mustafa Kemal'in en belirgin liderlik ve komutanlık niteliği ondaki önsezi ve öngörü yeteneğidir. Yukarıdaki konuşmada bunu çok açıkça görmekteyiz. Ayrıca savaşın meşruiyeti ile işgalcilerin neden kaybetmeye mahkûm olduklarını büyük bir yetkinlikle ve özgüvenle açıklamıştır. Daha o günden Büyük Taarruz'un işaretini vermiştir.

Birinci İnönü Muharebesi

Müttefik Devletler ileri sürdükleri barış koşullarını zorla kabul ettirmek amacı ile, Yunanlıları 22 Haziran 1920'de kendilerince çizilmiş Milne hattından genel bir taarruza geçirmişlerdi. Yunanlıların bu taarruzu kısa zamanda gelişmiş, ulusal güçlerin büyük bir bölümü dağılmış; 61'inci, 23'üncü, 57'nci tümenler geri çekilmiş ve Yunanlılar Bursa-Uşak-Sarayköy hattını elde etmişlerdi.[6]

Yunanlıların bu başarısını iyi değerlendiren Anadolu Hükümeti kuvvetli, disiplinli ve eğitimi iyi bir ordu kurulmasına ve ulusal güçlerin de ordu kuruluş ve kadrosuna alınmasına karar vermişti.

Ancak Çerkes Ethem ve taraftarları ile Büyük Millet Meclisi üyelerinden bazıları buna karşı çıktıklarından kararın bütünü ile uygulanması gerçekleşemiyordu.

Hükümetin daha önceden verdiği düzenli ordu kurma kararını gerçekleştirmek amacı ile toplanan Bakanlar Kurulu 9 Kasım 1920'de şu emir ve komuta değişikliği kararını vermişti:

Batı Cephesi aşağıdaki şekilde iki kısma ayrılmıştır:

Kuzey Cephesi; İzmit, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya sancaklarını kapsar. Kuzey Cephesi Komutanlığını, seferde ordu komutanlığı yetkisi ile Genelkurmay Başkanı Albay İsmet üzerine almıştır.

Güney Cephesi; Afyonkarahisar, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Menteşe ve Antalya sancakları ile Konya ili, Silifke ve Niğde sancaklarını ve Adana merkez sancağını kapsar. Güney Cephesi Komutanlığını; ordu komutanlığı yetkisi ile, İçişleri Bakanı Albay Refet üzerine almıştır.

Kuzey ve Güney Cepheleri Komutanlıklarının emirleri altında bulunan birlikler ve görevleri ayrıca Genelkurmay Başkanlığı'nca saptanacak ve bilahare bildirilecektir. Her iki cephe komutanlığı doğruca Genelkurmay Başkanlığına bağlıdırlar.[7]

Yukarıdaki emre göre 10 Kasım 1920 akşamı; Kuzey Cephesi'nin adı Batı Cephesi olarak değiştirildi. Bu sıralarda yeni seçimlerle işbaşına gelen Yunan Hükümeti, Müttefikler'in güven ve yardımlarını sağlayabilmek amacıyla yeni bir harekâtı gerekli görmüştü. Ayrıca yeni Meclis'in açılışı sırasında Yunan Kralı Konstantin yaptığı konuşma ile savaşa devam edileceğini açıklamıştı.

Aralık 1920'de Çerkes Ethem ve kardeşlerinin Ulusal Hükümet'e karşı başlayan isyan hareketleri Yunanlıların bu yöndeki siyasi ve askerî görüşlerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olmuş, böylece İnönü Muharebeleri başlamıştı.

Birinci İnönü Muharebesi'nin başlayacağı günlerde idi, bir tren hazırlatarak Eskişehir yönünde yola çıktı. Biçer İstasyonu'nda komutanlarla görüştü. Karargâhta her zamankinden fazla kalabalık oluyordu. Sokaklarda dolaşan askerler de gün geçtikçe çoğalıyordu. Bunlar Sarı Kışla'da talim gören Mehmetçiklerdi. Heyecan içindeki Mustafa Kemal, vakitli vakitsiz Genelkurmay'a

gidiyordu. Kolay değildi, Ankara hükümetinin Anadolu ordusu ilk kez savaşacaktı.

Cepheye giden askerin coşkusu görülmeye değerdi. Kırk kişilik vagonlardan kurulu askerî katar Eskişehir istikametinde ilerlerken kapıları açık vagonları dolduran Mehmetçikler havaya ateş ediyorlardı. Büyük bir coşku içinde cepheye değil sanki düğüne gidiyorlardı. O günden sonra bu coşkulu cepheye gidiş bir gelenek haline geldi. Cepheye her giden birlik, istasyondan ayrılırken şarkı söyler ve havaya topluca ateş ederdi.

Çerkes Ethem'in dışında, daha önceleri Yunanlılara karşı direnmeyi sürdürmüş milis kuvvetlerinin belli başlılarından olan Demirci Efe, Sarı Efe gibi milis komutanları ordu emrine girmemekte direndiklerinden bunlarla da uğraşmak gerekmiş ve bu direnmelerin kırılması başarılmışsa da, bu türden hareketler Yunanlıların rahatça ilerlemelerine yardımcı olmuştu.

Yunanlılar 6 Ocak 1921 günü asıl kuvvetleriyle kuzeyden Eskişehir genel istikametinde, zayıf bir kuvvetle de Uşak'tan İslamköy Banaz istikametinden ileri harekâta başladılar:

Kuzeyden Bursa bölgesinden ilerleyen Yunan kuvvetleri Türk örtme birliklerini geri atarak 9 Ocak günü öğleden sonra İnönü mevzilerine taarruza başladılar.

Yunanlıların çok üstün kuvvetlerle İnönü mevzilerine karşı giriştiği bu taarruz çetin direniş karşısında kırılmış ve düşman 11 Ocak sabahı eski mevzilerine çekilmek zorunda kalmıştı.

Güney Cephesi'nde ise İslamköy-Banaz kesiminde ilerleyen Yunan kuvvetleri daha 7 Ocak'ta geri çekilmişlerdi.

Birinci İnönü Muharebesi başlar başlamaz, Mustafa Kemal her akşam üzeri yaveri Salih'i (Bozok) yanına alır, Genelkurmay karargâhına giderdi. Ertesi sabaha kadar telgraf başında Batı Cephesi'nin muharebe harekâtnı izler, gereken emirleri verirdi. Bu durum İkinci İnönü Muharebesi'nde de devam etmiştir.

11 Ocak öğleye doğru Yunanlılar'ın çekildiklerini anlayan Batı Cephesi Komutanı süvarileriyle, çekilen kuvvetleri izlemeye ve piyade birlikleriyle de İnönü mevzilerini yeniden işgale karar vermiş ve bu kararını uygulamıştı.

Yunanlılar düzenli Türk ordusuyla yaptıkları bu ilk çatışmada yenilerek çekildiler. Böylece İnönü'de bir savunma ve yıpratma savaşı yapılmış oluyordu. Bundan amaç, zaman kazanılarak Türk ordusunun hazırlıklarını yeterince geliştirmekti. Bu bakımdan yenilen düşman ordusu izlenmedi.[8]

İnönü Muharebeleri Anadolu'da Türk ulusunun varlığını ve küçümsenmeyecek bir savaş gücüne ulaştığını kanıtlamış, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin içte ve dışta tanınmasına yol açmış ve saygınlığının artmasını sağlamıştı.



Mustafa Kemal, Batı Cephesi Karargâhını ve Birinci İnönü savaş alanını gezdikten sonra Ankara'ya dönerken trende (15 Şubat 1921)

Düzenli bir ordunun kurulmasının ilkeleri gerçekleşmiş ve milletin yeni kurulmakta olan orduya güveni artmıştı.

İsyan ocakları söndürülmüş, yurtiçinde güvenlik, düzen ve yasaların egemenliği sağlanmıştı. Okullarda tatil edilmedi. Ankara'daki öğrenciler öğretmen okulunun binasına taşındılar. Bu okulun oldukça büyük olan sınıflarını tahtalarla dörde bölmek suretiyle bir taksimat yapıldı ve eğitim o şekilde devam ettirildi. Yokluk içinde varlık yaratmak her çareye başvuruluyordu.[9]

İsmet İnönü, Birinci İnönü Muharebesi'yle ilgili olarak şunları söylüyor: *"Birinci İnönü utkusu olmasaydı Ulusal Hükümet kurulamazdı. Çerkes Ethem ile Yunan ordusu birlikte ülkeye egemen olurlardı."*[10]

Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri sırasında Anadolu'da genel durum özetle şöyleydi[11]:

Doğu Cephesinde Gürcistan ile olan sorunlar barış yoluyla çözümlenmiş ve Gürcistan birlikleri Ardahan ve Artvin'i boşaltmışlardı. Güney Cephesinde Fransız ve Ermeniler aylardan beri kuşattıkları Antep'i 9 Şubat 1921 günü ele geçirmişlerdi.

İç cephede Birinci İnönü Muharebesi'nden önce Ethem Ayaklanması bastırılmış, İkinci İnönü Muharebesi'nden önce 6 Mart 1921'de başlayan Koçkiri ile Pontus Rum ayaklanması sürmekteydi.

İkinci İnönü utkusundan sonra Fransa ile görüşmeler başladı. Ve Fransız birlikleri Zonguldak'tan, İtalyan birlikleri de Antalya'dan çekildi, İkinci İnönü Muharebesi sırasında Yunanlılarca işgal edilen Adapazarı, arkasından İzmit, Türk birliklerinin taarruzları ile geri alındı.

Türkler açısından savunma nitelikli bir savaş olan Birinci İnönü çarpışmaları yeni kurulan ordunun konum ve niteliği bakımından önem taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa TBMM adına Batı Cephesi Komutanı ve aynı zamanda Genelkurmay Başkanı olan Albay İsmet'e bir kutlama telgrafı çekmiş, bu telgrafta "İnönü Meydan Muharebesinde..." şeklinde sözcüklere yer verdiği görülmüştür. İsmet Bey de gönderdiği yanıtta teşekkür ediyor, "TBMM'ye kayıtsız ve şartsız bağlılıktan alınan manevi güçle toprakların geri alınacağına güvenilmesini arz ediyordu."

Birinci İnönü Savaşı büyük çapta bir askerî harekât olarak kabul edilemez ise de, düzenli ordunun kuruluşu bakımından önemlidir. Çünkü Fevzi Paşa'nın TBMM'de yaptığı konuşmayla, "İnönü askerî başarısı sayesinde Büyük Millet Meclisi'nin genç ordusu, daha henüz ikmal olunmamış ordusu ilk rüştünü bu suretle ispat etmiştir"[12] saptaması da dahil olmak üzere, *İnönü Muharebesi* değerlendirmesi Mustafa Kemal ve Bakanlar Kurulu tarafından kullanılmıştır.

Bu başarı o günün Ankara'sında o denli büyük sevince yol açar ki, hemen görkemli bir geçit töreni düzenlenir. Baba oğul Salih ve Cemil Bozok'ların anılarında o tören şöyle anlatılıyor[13]:

Birinci İnönü Muharebesi ordumuzun zaferiyle bitmiş, başta Ankara olmak üzre Anadolu çok büyük bir sevince kavuşmuştu. Nasıl sevinmesin? Millî Mücadele'nin ilk zaferiydi bu! Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Cephesi kumandanı İsmet Bey'e gönderdiği telgrafta dediği gibi, *Milletin mâkus talihi yenilmişti.* Birkaç gün Ankara'da büyük bayram havası yaşandı. Resmi daireler, okullar, bütün çarşı ve evler bayraklarla donandı. Bize de okuldan söylediler, ertesi günü Millet Meclisi önünde Mustafa Kemal Paşa'nın ve mebusların huzurunda yapılacak geçit törenine katılacaktık. Hepimizin beyaz gömlek ve koyu elbise giymemiz emrediliyordu.

O gün askerî birliğin mızıkasıyla geçit töreni başladı. En başta sancak-ı şerif, onun arkasında din adamları, hocalar ve dervişler yürüyorlar ve ilâhiler söylüyorlardı. Paşa, Meclis balkonunda mebuslar arasında yer almıştı. Yediden yetmişe kadar Ankara halkı da Meclis'in karşısında Millet Bahçesi'ni doldurmuştu.

Din adamlarının arkasından çarşı esnafı yaptıkları işleri gösterir levhalarla geçiyorlardı.

Bu törenin en görkemli manzarası, İmalat-ı Harbiye'nin hazırladığı tablo idi. İki atın çektiği bir araba üzerinde yapılan ve oldukça uzun, geniş bir platform üstüne yerleştirilmiş demir ocağında soğuk demirleri kızdıran ve bunları örste döğen karayağız delikanlıların orduya nasıl kasatura ve mermi kovanı yaptıklarını göstermesi, cidden o günün anlamını simgeliyordu. Hele bu arabayı izleyen yine İmalat-ı Harbiye tarafından onarılmış bir küçük topun kuru sıkı atışları, ortalıkta heyecan yaratıyordu. Özellikle top arabasını izleyen köylü kadınların yönettiği mermi yüklü kağnı arabasının geçişi, halkı coşturmuştu. Ortalık alkıştan inliyordu. Millî Mücadele ruhunun canlı birer timsaliydi bunlar... Gece de fener alayları yapıldı.

Ankara halkıyla, milletvekilleriyle, askerleriyle eğer Çanakkale'yi saymazsak Balkan bozgunundan sonra ilk kez moral buluyordu. Bu bir inancın zaferiydi ve gelecek büyük zaferin de müjdecisiydi ama hangi maddi güçle? Bu yakıcı soru şimdilik ortada duruyordu.

10 Ocak 1921 günü akşamı, Batı Cephesinden Ankara'ya çekilen telgraf, Türk savaşçılarının çaresiz durumlarını ortaya koyuyordu. "Cephane gönderin, yeniliyoruz," anlamındaki telgrafa karşılık eldeki bütün imkânlar zorlanarak beş on sandık sephane yola çıkarılabilmişlitir. Bir ağır makineli tüfek takımının en fazla on-onbeş dakikalık ateşini sağlıyabilecek olan bu cephanenin ne zaman cepheye ulaşacağı da belirsizdi. Beş on sandık cephane yola çıkarılırken, Milli Savunma bakanı Fevzi Paşa (Çakmak), Batı Cephesi Komutanlığına şöyle bir telgrafla cevap vermişti.

"Size bir tren cephane gönderdim. Elinize varıncaya kadar mukavemet imkânını temin ediniz."[14] Gönderilecek cephane yoktur, Fevzi Paşa'nın bu telgrafı imzalarken göz yaşlarını tutamadığı söylenir.

"Birinci İnönü Muharebesi'nin dış siyasette de büyük tesiri olmuştur," değerlendirmesini yapan İsmet İnönü hatıralarında şunları söylüyor[15]:

İstanbul Hükümeti, Padişah Hükümeti, iç isyanlarla memleketi çökertmek için İtilaf Devletleri'ne canla başla yardımcı oldu. Bunu bir sene tecrübe ettiler. Şimdi

Birinci İnönü Muharebesi ile vaziyetin değiştiğini anladılar. İnönü Muharebesi bittiği zaman iç isyanların kökü kazınmış, Kuvayı Milliye tasfiye edilmiş olarak millî hareketin dışarıdan görünüşü eski tertiplerle netice alınamayacağı intibaını veriyor. Bu defa İtilaf Devletleri bizi Londra'da bir konferansa davet ettiler. Davet evvela İstanbul Hükümeti'ne yapıldı. İstanbul Hükümeti, Ankara'nın da konferansa katılmasını teklif etti. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan gelen teklifi kabul etmeyerek, "Bizi doğrudan doğruya çağırsınlar, gidelim," dedi. İstanbul ile Ankara arasında bu münasebetle uzun muhabere ve münakaşa cereyan etmiştir. Nihayet İtilaf Devletleri, Ankara Hükümeti'ni de ayrıca konferansa çağırmaya mecbur oldular ve iki hükümetten ayrı ayrı heyetler Londra'ya gitti. Konferans başladığı zaman İstanbul Hükümeti adına giden Sadrazam Tevfik Paşa, Türkler adına söz söylemeyi Ankara Hükümeti'ne bıraktı.

Londra Konferansı ile memlekette yoğun bir barış propagandası başladı. Biz konferanstan fazla bir şey beklemiyor ve mücadele azminin gevşememesi için uğraşıyorduk. Nihayet görüşmeler kesildi.

Görüşmeler sürerken Yunan kuvvetleri taarruz için hazırlık yapmayı sürdürdüler, ancak Türk tarafı da bu hazırlıkların istihbaratını toplamayı başardı. Mehmed Şevki Hâkimiyet-i Millîye gazetesinde (15 Kasım 1921) şunu yazıyordu: "Ethem'in hıyaneti olmasaydı, düşmanın böyle bir taarruzu yine olacaktı. Fakat o zaman düşman karşısında bugünkünden daha gelişmiş bir Anadolu halk ordusu bulacak, böylece Anadolu asıl kuvvetini o zaman gösterecekti. Fakat Ethem'in hıyaneti ile Anadolu'nun yeni halk ordusu zamanından önce, pek büyük bir sınava davet edilmiş oldu. Şimdi bütün dünya görüyor ki, Türkler'in yeni halk orduları karşısında bir hainin hıyanetine ve ifşaatına rağmen Yunan'ın Büyük İskender ordusu mağlup ve perişan kalmıştır." Birinci ve İkinci İnönü muharebelerindeki utku yazarlarda ve halkta böylesine büyük coşku uyandırmıştı.

İkinci İnönü Muharebesi (23 Mart - 1 Nisan 1921)

İnönü Savaşı'nın Yunanlılar bakımından önemi, yeni kurulmakta olan *düzenli ordunun* etkinliğine fırsat vermemek, o dönemde demiryolu ulaşımı açısından son derece önemli konumda bulunan Eskişehir'i almak, böylece Sevr Antlaşması'nı uygulatma güç ve kuvvetinde olduğunu kanıtlayarak İtilaf Devletleri katında Konstantin ve Rallis'in itibarını sağlamak, Venizelos zamanında kendilerine Batılı devletlerce verilen güveni yeniden elde etmekti. İnönü Savaşı'nın Yunanlıların yenilgisiyle sonuçlanması üzerine bir haftalık suskunluk döneminden sonra yayınlanan resmî tebliğlerde iki husus göze çarptı. Bunlar savaşın aslında bir keşif taarruzundan ibaret olduğu ile Yunanlıların birçok esir ve ganimet elde ederek başarıyla eski mevzilerine dönmüş olmalarıydı. Bu iddiaların gerçeği yansıtmadığı hem Avrupa kamuoyunda hem de Türk kamuoyunda

ortaklaşa benimsenen husus oldu. Anadolu kamuoyu elde edilen başarıyı biraz da olsa abartılı olarak değerlendirirken, bu hususa yakın bir kanının İstanbul basınının ulusal hareket taraftar kesiminde de yer aldığı dikkati çekmektedir. İstanbul basınının Anadolu direnişine karşı olan kesiminde savaşın kazanılmasından duyulan memnuniyet sergilenirken, savaşı kazanmanın kesin çözümler getiremeyeceği noktasından hareketle kalıcı olanın İtilaf Devletleri'yle, özellikle de İngiltere ile bir an önce anlaşmak ve uzlaşmak olduğu vurgulanıyor. Böylece başlangıçtan beri Kuvayı Milliye'nin izlediği politikaların çok sert biçimde eleştirilmesinin yeni bir örneği sergileniyordu. Bu arada Anadolu basınında birçok yerden çekilen kutlama telgraflarının yanı sıra, yurt genelinde de bayram ölçüsünde coşkulu gösterilerin düzenlendiği haberleri yer almıştı.[16]

Yunanlılar Anadolu'ya ilk çıkışlarından 25 gün içinde tüm Batı Anadolu'yu ele geçirmişler ve şimdi de Orta Anadolu'ya ilerlemeye çalışıyorlardı. Bu bakımdan hazırlıkların çabuklaştırılması ve Yunan kuvvetlerinin bir an önce imha edilmesi gerekiyordu. Düzenlenen kuvvetler son hızla gerekli askerî gereçlerle donatılıyor ve eğitimleri tamamlanarak cephelere gönderiliyordu. Düşmanın *Birinci İnönü Muharebesi*'nde bozuluşu, henüz hazırlıklarını yeterince tamamlamamış olan ordunun kendine güvenini çok yükseltti. Ayrıca gerek İstanbul Hükümeti'ni gerekse İtilaf Devletleri'ni de çok şaşırttı. Yunanlılar artık yer yer geriliyorlardı. Ne yazık ki, uygarca davranmadılar. Uğradıkları bu yenilgi nedeniyle kasaba ve köyleri yakmaya başladılar.

Bu başarıdan sonra 20 Ocak 1921'de Türkiye Millet Meclisi Hükümeti'nce Teşkilatı Esasiye Kanunu (Anayasa)'nun maddeleri saptandı ve dolayısıyla özgürlük ve bağımsızlığın temeli atıldı.

Yunanlılar Birinci İnönü'deki başarısızlık ve sarsılan saygınlıklarını yeniden elde etmek, Sevr'le elde ettikleri kazançlara tam olarak sahip olabilmek ümidi ile geniş çapta bir taarruza gerek duydular. Bu arada İngilizler de sürekli olarak kışkırtıyorlardı. Bu taarruzla, kurulmasına başlanmış olan düzenli Türk ordusunu da baltalamak amacındaydılar. Bu nedenle Birinci İnönü'den 2 ay 13 gün gibi kısa bir süre sonra, tam ve köklü bir hazırlık yaparak 13 Mart 1921 günü yeni bir taarruza başladılar.[17]

Yunanlılar 23 Mart 1921 sabahı Bursa ve Uşak bölgesinden 3'üncü ve 1'inci Kolordularıyla ileri harekâta başladılar.

Kuzeyden ilerleyen Yunan Kolordusu, Bursa yöresinden Yenişehir, Boğazköy ve İnegöl yönünde ilerleyerek İnönü mevzilerine taarruza geçti. Yunanlılar önce sağ kanattan taarruzlarını geliştirmek istediler. Aynı zamanda bütün cephede İnönü mevzilerine de taarruzlarını sürdürmekteydiler. Bu taarruz karşısında İnönü mevzilerinin merkez ve sol kanadında bazı gerilemeler oldu. Ancak Türk subay ve erlerinin canları pahasına gerçekleştirdikleri direnişleri karşısında Yunan taarruzları geri püskürtüldü.

30 Mart günü Yunanlılar yeniden taarruza geçtiler. Türk sağ kanadı karşı taarruzlarla bu Yunan taarruzunu da geri attı. Bu arada Ankara'dan yetiştirilen kuvvetlerle sarsılmış bulunan Türk sol kanadı berkitildi. Bundan sonra yapılan bir karşı taarruzla Yunan saldırı gücü iyice kırıldı.

Yunan kuvvetleri 31 Mart'ı 1 Nisan'a bağlayan gece ve 1 Nisan sabahı çıkış mevzilerine çekilmeye başladılar. Böylece İkinci İnönü Muharebesi de Türk ordusunun utkusu, çok sayıda kayıplara uğrayan Yunan ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı.[18]

İsmet İnönü hatıralarında diyor ki:

> Yunan ordusunun İkinci İnönü Muharebesi ile neticelenecek taarruzu esaslı bir hataya isnat eder. Birinci İnönü Muharebesi'nden sonra pek az bir zaman geçmiş olduğu için bizim bu az zaman içinde sarf ettiğimiz gayretlerden ve muharebe meydanlarında çözülemeyecek bir ordu kurmuş olduğumuzdan düşman haberdar değildi. Bahsettiğim esaslı hata budur. Yunanlılar serbest bir memlekette, muhtelif kollardan taarruz ederek her tarafı işgal edebileceklerini ve herhalde ilk hedefleri alacaklarını sandılar. İşte mart sonu taarruzu bu zihniyetle tertip edilmiştir.[19]

Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Ankara'ya geldiğinde Doktor Adnan'ların evinde kalmış ve ilk akşam yemeğini 1 Nsan gecesi karargâhta yemişti. Aynı gece İkinci İnönü savaşı devam ediyordu. Cepheden gelen ilk haberler kötü olmasına rağmen Hamdullah Suphi Türk ordusunun kazanacağını söylüyordu. Dışişleri Bakanı Bekir Sami, Hamdullah Suphi'ye böyle bir şey söylediği için aklını yitirmiş olduğunu söyledi. Doktor Refik, doktor Adnan ve Halide Edip heyecan içindeydiler ve sabah saatlerine kadar endişeli bir bekleyişe koyuldular. Birden Binbaşı Şemsettin odaya girerek bir telgraf getirdi; telgrafta düşmanın mağlup olduğu yazıyordu. Mustafa Kemal, daha önce aklını yitirmiş denilen Hamdullah suphi'ye bakarak "Hamdullah Suphi bey, bu zaferi herkesten önce szi bize haber verdiniz. Geliniz, buraya oturunuz ve tebrik telgrafını siz yazınız" dedi. Hamdullah Suphi, Mustafa Kemal'in yerine oturduğunda şu tebrik telgrafını yazmıştı: "Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa Hazretlerine, Bulunduğunuz mevkiden yalnız şerefle dolu bir muharebe meydanı değil, aynı zamanda ümitle dolu bir de İstiklâl görünüyor. Siz düşmanla beraber Türk Milletinin makûs talihini de yendiniz."

Mustafa Kemal yazıyı okuyunca "Hissiyatımıza ne kadar güzel tercüman oldunuz,"demiş ve altına eski Arap harfleriyle bir yırtıcı kuşun pençesini hatırlatan üç çengelli imzasını atmıştır.[20]

Meclisin açıldığı günlerde Ankara'da bulunan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Mustafa Kemal'in böbrek sancıları içinde ilkel tedavi yöntemiyle meclis çalışmalarına devam ettiğini yazmaktadır:

"Ara sıra da ıstırap çeken bir dam gibi belini tutardı. O arbedede bir de böbrek hastalığı vardı. Sıkı bir tedavide bulunması lazım geldiği halde sabaha kadar orada otururdu. Doktorlar sıcak suya girsin demiş kendisine. Sıcak suya



Mustafa Kemal, İkinci İnönü Zaferi'nden sonra Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'yla (4 Haziran 1921)

girmesi için banyo yoktu. İşte, tenekeden bir banyo yapmışlar, raya yatırırlardı. İki-üç askeri vardı yanında. Zaten başka kimse yoktu. Askerler sıcak su yaparlar, getirirler ve biraz açılırdı. Ondan sonra da meclise gidip laf anlatması lazım gelirdi."[21]

2 Nisan 1921'de, Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşa, Meclis'in sürekli alkışları arasında, İkinci İnönü Muharebelerini anlattı. Eldeki bütün kuvvetleri İnönü mevziine yöneltti̇ği için bu alkışları ve birinci ferik (Orgeneral) rütbesini kazandı. Fakat Eski Yıldırım Orduları Komutanı Atatürk hâlâ müstafi tuğgeneraldi.[22]

Şair Yahya Kemal, İleri gazetesinde İnönü muharebelerini yorumlarken Mustafa Kemal Paşa'yı öne çıkarıyor (12 Mayıs 1921). Onun kalemine göre Mustafa Kemal Paşa diyor ki: "Bu İnönü mucizesi yalnız Türk neferinin eseridir. Neferler diyor ki: O gün İnönü'de, bizim başımızda arslan gibi subaylar vardı, onların elinde kendimizden geçtik, yürüdük. Subaylar diyor ki: O gün başımızda İsmet Paşa vardı, bu muzafferiyet onundur, Fevzi Paşa hazırladı, o kazandı. İsmet Paşa diyor ki: Bu eser Mustafa Kemal Paşa'nındır! Bu söyleşileri tevâzu zannedenler ne kadar aldanırlar!"

Ağır Bir Yenilgi: Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (8-25 Temmuz 1921)

Yunanlılar Ankara genel doğrultusunda ilerleyerek Anadolu'da işgallerine karşı koyan Türk kuvvetlerinin direncini kırmak, Ankara'yı ele geçirerek Sevr Antlaşması hükümlerinin daha ağır biçimde uygulanmasını sağlamak, Türkleri Anadolu'dan çıkarıp tarihî Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak ve Megalo-İdea'yı gerçekleştirmek düşünceleriyle, İngilizlerin de politik ve ekonomik desteğini sağlayarak yeniden taarruza karar verdiler. Böylece İkinci İnönü Muharebesi'nin de acısını çıkarmış olacaklardı.[23]

21 Temmuz 1921'de başlayan Eskişehir Muharebesi, Batı Cephesi birliklerinin Sakarya gerisine çekilmesi ile (25 Temmuz 1921) sona erdi.

Bu muharebeler sonunda Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar gibi büyük ve stratejik önemi bulunan kentler Yunanlıların işgaline girdi.

Ancak Yunanlılar bu kez de iki kat silah üstünlüklerine karşın, Türk ordusunu kesin sonuçlu bir meydan muharebesinde zorlayıp yenememişler ve isteklerine boyun eğdirememişlerdi.

Batı ordusunun Kütahya'da yenilerek Sakarya doğusuna çekilmesi ülkede büyük bir üzüntü yarattı. İstanbul camilerinde mevlütler, Ankara'da dualar okunuyordu. Böyle bir sırada padişah kurtuluşu İngilizlerden bekliyor, hanedanın ılımlı üyesi olan Mecit Efendi, Horace Rumbold'a şöyle söylüyordu: "Da-

mat Ferit'e itimat eden Sultan delilik etti. Milliyetçilerin politikası da deliliktir. İngiltere Türkiye ile beraber çalışmalıdır."[24]

Türkiye Büyük Millet Meclisi son derece heyecanlı tartışmalara sahne oluyordu. 24 Temmuz günü Millî Savunma Bakanı Fevzi Paşa tıraşı uzamış, toz içinde yorgun yüzü ile Meclis kürsüsüne çıkarak, tarihî günler yaşandığını, büyük kayıplara uğranıldığını, ordunun en uygun mevziye çekildiğini bildirdi. Bu nedenle Ankara'daki Hükümet dairelerinin Kayseri'ye gönderilmesinin karar altına alındığını söyledi.

Erzurum milletvekili Durak Bey, "Buradan geriye bir adam atamayız," dedi. Dersim milletvekili Diyap Ağa da kürsüye çıkıp, "Efendiler, buraya kaçmaya mı yoksa kavga ederek ölmeye mi geldik?" diye haykırdı.

Ankara'da ümitsizlik artmıştı.[25] *Yenigün* Gazetesi Kayseri'ye taşındı. Ankara Müftüsü halk arasında güven yaratmaya çalışıyordu. Yunanlılar kentten yararlanmasın diye gereğinde Ankara'nın tahribi için hazırlıklar yapıldı.

Milletvekilleri sorumlu komutanların cezalandırılmasını istiyorlardı. Fevzi Paşa kendisinden başka kimsenin sorumlu olmadığını söyledi. Sevilen kişi olduğu için onun sözü Meclis'teki gerginliği biraz yatıştırdı. Bir Meclis kurulunun cepheye gönderilmesine, gerekirse milletvekillerinin askerlerle yan yana savaşa katılmalarına karar verildi.

1921 yılı Meclisi'nin gösterdiği direnç ve kararlılık Türkiye Cumhuriyeti Meclisi'nin her zaman örnek alacağı ve onur duyacağı bir meclis olarak yaşayacaktır.

Fevzi Paşa gerçeği Meclis'te açıkladığı zaman ordu Sakarya gerisine çekilmekteydi. Yunan ordusu şiddetli bir takip yaparsa Türk ordusunun Sakarya doğusunda da kesin sonuçlu bir muharebeyi kabul etmemesi gerekebilirdi. Yunanlılarda da Türk ordusunun Ankara doğusuna çekilmesinden kuşku duyanlar vardı.[26]

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın orduyu iyi yönetemediğinden yakınan milletvekilleri de vardı. Gerçekte de Kütahya-Eskişehir yenilgisinin tek sorumlusu İsmet Paşa idi. Fevzi Paşa sorumluluğu üzerine aldı. Belki Mustafa Kemal Paşa da zeki, çalışkan bir komutandan yoksun kalmak istemedi. Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu Cephesinde kalmasında yarar vardı. Ali Fuat Paşa Moskova'da elçiydi. Koçkiri hareketi nedeniyle Meclis'te Nurettin Paşa'ya sempati göstermeyenler vardı. Refet Paşa Dumlupınar Muharebesi'nde başarı gösterememişti. İsmet Paşa ise iki İnönü muharebesini kazanmıştı.[27]

Türk ordusunun çoğunluğu başlıca Eskişehir'de ve Eskişehir kuzeybatısındaki İnönü dayangalarında ve Kütahya-Altıntaş dolaylarında toplanmıştı. Afyonkarahisar yöresinde iki tümenimiz vardı. Geyve'de ve Menderes bölgesinde ise birer tümenimiz bulunuyordu.

Yunan ordusu da Bursa'da bir ve Uşak doğusunda iki kolordusunu toplu bulunduruyordu. Menderes'te de bir tümeni vardı.

Mustafa Kemal *Söylev*'de Kütahya-Eskişehir muharebelerini şöyle anlatmaktadır[28]:

> Yunanlıların saldırıları üzerine yapılan ve Kütahya-Eskişehir Savaşları adıyla anılan bir savaşlar dizisi vardır. On beş gün sürmüştür. Ordumuz 25 Temmuz 1921 akşamı büyük bölümüyle Sakarya doğusuna çekilmişti. Ordumuzun çekilmesini zorunlu kılan nedenlerin dayanaklarını belirteyim:
>
> İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra genel seferberlik yapmış olan Yunan ordusu asker, tüfek, makineli tüfek ve top sayısı bakımından bizim ordumuzdan önemli ölçüde üstündü. Temmuzda Yunan ordusu saldırıya başladığı zaman, Ulusal Hükümet'in ve Ulusal Savaşım'ın gelişimi bizim genel seferberlik yapmamıza ve böylece ulusun bütün kaynaklarını ve araçlarını başka hiçbir şey düşünmeksizin düşman karşısında toplamamıza henüz uygun ve elverişli görülmemişti. İki ordu arasındaki kuvvet, araç ve koşul oransızlığının elle tutulur başlıca nedeni budur. Bunun sonucu olarak, özellikle tümenlerimizin daha taşıtlarını sağlayıp tamamlayamadığımızdan bunların hareket olanakları yoktu. Yunan ulusunun bütün gücüyle yaptığı bu saldırı karşısında bizim askerlik yönünden temel ödevimiz Ulusal Savaşım'ın başından beri izlediğimiz ödevdi ki, o da: "Her Yunan saldırısı karşısında kaldıkça bu saldırıyı direnerek ve uygun devinimler yaparak durdurmak ve boşa çıkartmak ve yeni orduyu kurmak için zaman kazanmak" diye özetlenebilir. Son düşman saldırısı karşısında da bu temel ödevi gözden uzak tutmamak gerekliydi. Bu düşünce ile 18 Temmuz 1921 günü İsmet Paşa'nın Eskişehir güneybatısında, Kocahisar'da bulunan karargâhına giderek durumu yakından inceledikten sonra İsmet Paşa'ya genel olarak şu yönergeyi vermiştim: "Orduyu Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra düşman ordusuyla aramızda büyük bir aralık bırakarak çekilmek gerekir ki orduyu derleyip toparlayıp güçlendirebilelim. Bunun için Sakarya doğusuna değin çekilebilirsiniz. Düşman hiç durmadan ilerlerse hareket üssünden uzaklaşacak ve yeniden destek örgütleri (menzil hatları) kurmak zorunda kalacak; herhalde beklemediği birçok topraklarımızı düşmana bırakmaktan dolayı kamuoyunda doğabilecek iç sarsıntıdır. Ama zamanla, elde edebileceğimiz başarılı sonuçlarla bu sakınca kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Askerliğin gereğini duraksamadan uygulayalım. Başka türden sakıncalara karşı koyarız.

Bu muharebeler sırasında Türk ordusu esaslı bir yenilgiye uğratılmış, ağır bir darbe yemişti.[29]

Türk ordusundaki firar sayısı toplam kaybın beş katı kadardır. Üstelik ulaştırmanın yapıldığı en önemli güzergâh olan Eskişehir, Afyon, Kütahya demiryolu da tamamen Yunanlıların eline geçmiştir.

Kütahya–Eskişehir Muharebeleri sırasında Türk ordusundaki disiplin durumunu yansıtan bir anıyı o günkü olaya tanık olan teğmen Celal (sonradan Kara Kuvvetleri Komutanı olan Korgeneral Celal Alkoç) şöyle anlatıyor: *"Ben Kütahya-Eskişehir muharebeleri esnasında teğmendim. Ordu perişan hale geldi. Hepimiz aç, susuz, perişan durumda idik. Tabur komutanı demirbaş erzakı yesinler diye emir verdi. Askerin çantasında bir demirbaş erzak bulunur. O, kumandanın emriyle sar-*

fedilir. Yani aç kalındığı zaman o kuru yiyecek orada yenilerek hayatta kalmanın şartları sağlanır. Tabii, hep açlık ve yokluk olduğu için erzak çoktan tüketilmişti. Birlikteki çavuşlar hepsi tabur subaylarının önüne geldiler. Tabur kumandanı bizim gözlerimizin önünde elebaşı olan çavuşu öldürdü ve isyan girişimi önlendi."[30]

Bu disiplinsizlikten, feci bozgunun ardından, tarihin en uzun süren savunma muharebesi yapılacak ve düşman durdurulacaktır. Ustalığını kanıtlayacak "komutan Mustafa Kemal" burada ortaya çıkacaktır. Bozgun sonrasına tanıklık eden Ruşen Eşref anlatıyor:

"O gece Eskişehir İstasyonunun hâli mahşerdi. Yüzlerce, yüzlerce kağnı, bitmez tükenmez bir feryat gibi, gıcırtılar içinde, bütün meydanları kaplamıştı. Hain bir mehtap, yeryüzünün en bahtsız gecelerinden birine inatçı ışığıyla daha fecileşen yarı belirmişlik veriyordu. Serilmiş yataklarla, üst üste yığılmış şiltelerle toplanıp denk edilmiş laboratuvar malzemeleri ile kucak kucak sargı ve pamuk paketleri ile, kundaklı çocuklarla, yaralı sedyeleriyle dolu vagonların müthiş ışıklı elektrik fanosları altında sımsıkı tıkadığı yollarda figan, telâş, gökten yağan düşman bombası tehlikesi, ruhu can çekişmeden daha zor bir ezginlik verirken o, dipdiri sesi ve temkinli edasıyla telâşları yatıştırıyor, yolları açıyor, perakende kuvvetleri kenarda topluyor, sis içinde gözden silinmiş gemiler gibi top dumanları, şimşekleri, gürlemeleri ardında birbirini gözden yetirmiş uzak savunma kıtalarını telefonlarla, telgraflarla arayıp buluyor, her birine dinceltici sözler söylüyor, tavsiyelerde bulunuyor, durumlar sağlıyordu. Ölümün karşısındaki Türk çocuklarına duyuruyordu ki, arkalarında yıkılmayan ordu, kumandanlar, serdarlar bıkıp usanmayan bir dava vardır. Bu çekiliş iğretidir; daha yeğin, daha keskin bir hamle içindir, kurtuluş hamlesi içindir, önümüzdeki Sakarya için daha ileriki Dumlupınar içindir.

O gece Eskişehir'den son kalkan trenle Ankara'ya dönüyordu. Üçüncü mevkiden bozma vagonu öyle sarsıntılıydı ki şişesi isli lâmba, fitilini boyuna bir kısıp bir açarak küçücük odaya yalnız mumla aydınlatılmış bir ölü hücresi hüznü veriyordu. Saat gecenin dördü vardı. Kendisi yerli bir sedirin köşesine bağdaş oturmuştu. Emir eri Bekir'den bir kahve istedi...

Kahvesini içerken:

'Ordu ayaktadır, sağlamdır... Çok değil, yirmi beş gün daha vakit kazanalım!.. Onlara göstereceğiz! Mutlaka tepeleyeceğiz!' dedi.

Bu manzaranın ortasında bir adamın ruhu hâlâ böyle dimdik durabilmek için o adam nasıl bir değerde yaratılmış olmalı!..."[31]

Ruşen Eşref'in değerlendirmesiyle, gerçi her şey onun o gece dediği gibi oldu...

O, herkese müthiş bir inanç aşılıyordu. Yunanlılar Anadolu'yu işgal ederek Ankara üzerine yürümekteler. Bir sabah erken, Millet Meclisinde toplanıldı. Mustafa Kemal durumu anlatacaktı. O zaman Ankara'da tek olan eski, emektar otomobiliyle göründü; içeri girer girmez gazetecilerin, milletvekillerinin yü-

zündeki kederi farketti. Bir Anadolu haritası istedi, getirdiler. Kırmızı boya kalemle, Sakarya arkasında geniş, uzun bir hat çizdi, ve bu hattı oradakilere göstererek:

'Düşmanı burada tepeleyeceğiz!' dedi.[32]

Kumandayı üzerine alacak ve düşmanı çizdiği bu hat üzerinde yenilgiye uğratacaktı.

Yakup Kadri'yle Ankara tepelerinden birinde, boz renkli bir binanın çıplak ve dar bir odasında karşı karşıyalar. Aralarında, üstü bir harita ile örtülü küçük bir masa var. Yalnız birtakım nadide ve nazik sanat eserleri tutmak için yaratılmış sanılan elini, haritanın bir noktasına uzattı ve parmağının ucu ile helezonlu bir çizgi çizerek şöyle dedi, diye anlatmaya başlar, Y.K.Karaosmanoğlu ve ikisi arasındaki konuşma Mustafa Kemal'in komutanlığı konusunda kehanetin değil öngörü ve önsezinin ne denli etken olduğunu ortaya koyar...

"Şimdi, buralardayız. Kuvvetlerimiz Eskişehir'in kuzey ve güneyinden bir kavis halinde yavaş yavaş geri çekiliyor...Askerlik çok tuhaf şeydir. İnsanın bütün hususiyetleri orduda belli olur. Hani, içki mihenk taşıdır, derler. Bence mihenk taşı savaş meydanıdır. Şu dakikada gözümü kapayınca bizim bütün cephe arkadaşlarımızın ne yaptıklarını, ne halde olduklarını görürü gibi oluyorum. Mesela (...) tümen kumandanı (...) Bey, hesapça ancak (S...) köye varmış olacak ve varır varmaz mutlaka kendine köyün en rahat evini buldurmuş, hazırlatmış, seyyar karyolası üzerinde 'gaflet uykusuna' dalmıştır. İster misiniz, bunun böyle olduğunu şimdi ispat edeyim?"

Zile basar, genç bir subayı çağırıp tümen kumandanını bulmalarını ister. Telgrafın sonucunu beklerken, açıklamalarını sürdürür.

"Yarın, düşmanla bizim aramızda en azından yüz, yüz elli kilometrelik bir mesafe koymak lazımdır. Böyle emir verdim. Sakarya'nın kuzeyi bizim için en uygun mevkidir. Ha, ha, büyük muharebe asıl şimdiden sonra olacak. Yunan ordusu, tabiī bizi takip etmek isteyecek ve Haymana ovasıyle, Mıhalıççık'a doğru ilerleyecek; yani..."

Deminki subay içeri girer:

"Efendim (...) tümen kumandanı (...) Bey, (...) köyde istirahatteymişler. Telgraf memuru 'uyandıralım mı' diye soruyor."

Mustafa Kemal Paşa, kısık ve küçük bir kahkaha salıverdi:

"Hay, ben size demedim mi? Bak, bak! Şimdi bana, (...) kumandanı Beyi arayınız."

Ve odadakilere dönerek gözünün ucunu kırptı:

*"Bulamayacaklar. O, dediğim mevkide bir an evvel yerleşmek için doludizgin yürüyordur. **Sakın kehanet tasladığıma hükmetmeyiniz. Bütün bu tahminler gayet basit hesaplara dayanmaktadır. Asıl mühim olan mesele, hasım tarafın niyet ve hareketlerini keşfedebilmektedir.** Düşman bu muntazam (ricatimiz) geri*

çekilişimiz esnasında bizi takipte devam edecek midir, etmeyecek midir? Demin sizin teşrifinizden önce Fevzi Paşa hazretleriyle bu konu üzerindeydik."

Biraz sonra muhabere subayı içeri girip de, (...) fırka kumandanının bulunmadığını söyleyince odadakilerin neşesi taşkın bir sel halini aldı.[33]

Yakup Kadri'nin aktardığı konuşmadan bize tanıttığı Mustafa Kemal'in "stratejik düşünme yöntemi" geliştirdiğini, ustalaşmış bir stratej olduğunu görmekteyiz. Onun yaptığı şudur: Karşısındakinin ne düşündüğünü ondan önce düşünmek. Kısacası, karşısındakinin bir hamlesine karşı iki hamleyi tasarlamaktır.

***

Halide Edip cepheye nasıl katıldığını anlatırken, Kütahya-Eskişehir muharebesine ait izlenimlerini şöyle yazmış:

"Eşimin (Dr. Adnan), Mustafa Kemal Paşa ile konuştuğunu gördüm. İkisi de odanın ordasında ayakta duruyordu. Paşa'nın yüzü sapsarıydı. İç ayaklanmaların en kötü günlerindeki kadar endişeliydi. Evet, Türk milletinin bütün acısı o yüzde toplanmış gibiydi. İçeriye girdim, el sıkıştıktan sonra bu durumdan ne kadar müteessir olduğumu söyledim. Bana bir fincan kahve içip Eskişehir'de döğüşen İsmet Paşa'dan gelecek haberleri beklememi söyedi. Oturdum. Nihayet neticeyi öğrendik. Yakup Kadri de bizimle beraber karargâhta durdu. Mustafa Kemal Paşa hepsine söğüyordu. Nihayet sabah oldu. Mustafa Kemal Paşa, "İsmet Eskişehir savaşını kaybetti, haydi bir fincan kahve daha içelim," dedi.

Dr. Adnan biraz odadan kaybolduktan sonra geri döndüğü zaman, daima kötümser görünen yüzü gülüyor ve sevinçli görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa, "Neredeydin, Adnan?" diye sordu.

O da Fevzi Paşa ile konuştuğunu, onun çok iyimser olduğunu, Yunanlıları yeneceğimizi söylediğini ifade etti.

Mustafa Kemal Paşa da güldü ve Fevzi Paşa ile epeyce alay etti. Ama yine de memnun görünüyordu. Çünkü böyle anlarda o fala ve rüyaya çok inanırdı.

Ondan sonra, korkulu rüya gibi, korkulu iki hafta geçti. Ankaralılar bir şey söyleyemiyorlarsa da adeta, "Yunanlıları siz başımıza getirdiniz," der gibiydiler. Her akşam Kalaba'nın önündeki harman yerinden geçerken atımın etrafını köylüler alır, bana, "Ne haber?" diye sorarlardı. Bütün harmandakiler durur, haber beklerlerdi.

BİR USTALIK SAVAŞI: SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ [26 Temmuz- 10 Ekim 1921]

Batı Cephesi birlikleri Kütahya-Eskişehir savaşlarını yitirince daha uygun bir arazi kesiminde düşmanı karşılamak üzere Sakarya Irmağı doğusuna çekildiler. Bu arazi kesiminde 25 Temmuz 1921 gününe kadar yerleşerek burada hendekler, koruyucu engeller hazırlamaya başladılar. Yunan saldırısına karşı tüm olanaklar seferber edildi.

Kurtuluş Savaşı esas olarak beş ana muharebeden oluşmuştur. Bunlardan Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri Yunanlıların keşif taarruzu niteliğindedir ve Türk Ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Bir önceki başlık altında anlatılmış olan, Yunanlıların bu saldırısı üzerine yapılan ve Kütahya-Eskişehir Muharebeleri adıyla anılan bir sıra savaşlar vardır. On beş gün sürmüştür fakat Ankara ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Bu muharebeler İsmet Paşa tarafından yönetilmiştir. Ardından gelen Sakarya Meydan Muharebesi ve 30 Ağustos Başkumandan Meydan Muharebesi ise kesin zaferlerle sonuçlanmıştır ve her ikisinde de ordu Mustafa Kemal Paşa tarafından yönetilmiştir. İkinci İnönü Muharebesinden sonra, üç ay kadar bir zaman geçti. Ondan sonra, 10 Temmuz 1921'de, Yunan ordusu yeniden karşı, genel saldırıya başladı.

Bu saldırıdan önceki günlerde iki yanın durumunu ortaya koyalım ki Mustafa Kemal'in farklı olarak ne yapabildiği ortaya çıksın:

Türk ordusunun çoğunluğu başlıca, Eskişehir'de ve Eskişehir'in kuzeybatısındaki İnönü dayangalarında ve Kütahya-Altıntaş dolaylarında toplanmıştı. Afyonkarahisar yöresinde iki tümenimiz vardı. Geyve'de ve Menderes bölgesinde ise birer tümenimiz bulunuyordu.

Yunan ordusu da, Bursa'da bir ve Uşak doğusunda iki kolordusunu toplu bulunduruyordu. Menderes'te de bir tümeni vardı. Ordu, 25 Temmuz 1921 akşamı büyük kısmıyla, Sakarya'nın doğusuna çekilmişti. Ordunun çekilmesini zorunlu kılan nedenlerin kaynakları önemlidir. Üzerinde durulması gerekir, Mustafa Kemal de *Söylev*'de bu durumun analizini yapmıştır.

İkinci İnönü savaşından sonra genel seferberlik yapmış olan Yunan ordusu, asker, tüfek, makineli tüfek ve top sayısı bakımından önemli derecede üstündü. Temmuz'da Yunan ordusu saldırıya başladığı zaman ulusal hükümetin ve ulusal ayaklanmanın gelişimi, Ankara'nın daha genel seferberlik yapmasına ve böylece ulusun bütün kaynaklarını ve araçlarını, başka hiçbir şey düşünmeksizin, düşman karşısında toplamaya uygun ve elverişli görülmemişti. İki ordu arasındaki kuvvet, araç ve koşul oransızlığının elle tutulur başlıca nedeni budur. Bunun sonucu olarak özellikle Türk tümenleri taşıtlarını daha sağlayıp tamamlayamadığından, bunların hareket güçleri yoktu. Yunan ulusunun bütün gücüyle yaptığı bu saldırı karşısında Mustafa Kemal'in değerlendirmesinde altını çizdiği şekliyle, ulusal ayaklanmanın başından beri Türk halkının hedefi; "*Her Yunan saldırısı karşısında kaldıkça bu saldırıyı, direnerek ve uygun hareketler yaparak durdurmak ve boşa çıkartmak ve yeni orduyu kurmak için zaman kazanmak*" diye özetlenebilir.

Son düşman saldırısı karşısında da bu temel ödevi gözden uzak tutmamak gerekliydi. Bu düşünce ile 18 Temmuz 1921 tarihinde İsmet Paşa'nın Eskişehir güneybatısında, Karacahisar'da bulunan karargâhına giderek durumu yakından incelediler.

Ardından Mustafa Kemal şu yönergeyi verdi: "*Orduyu, Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra düşman ordusuyla aramızda büyük aralık bırakarak çekilmek gerekir ki, orduyu derleyip toparlayıp güçlendirelim. Bunun için Sakarya doğusuna değin çekilebilirsiniz. Düşman hiç durmadan ilerlerse hareket üssünden uzaklaşacak ve yeniden destek örgütleri (menzil hatları) kurmak zorunda kalacak; herhalde ummadığı birçok zorluklarla karşılaşacaktır. Buna karşılık, bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha elverişli koşullar içinde olacaktır. Bu çekilişimizin en büyük sakıncası, Eskişehir gibi önemli yerlerimizi ve birçok topraklarımızı düşmana bırakmaktan dolayı kamuoyunda doğabilecek iç sarsıntısıdır. Ama az zamanda, elde edebileceğimiz başarılı sonuçlarla bu sakıncalar kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Askerliğin gereğini duraksamadan uygulayalım. Başka türden sakıncalara karşı koyarız.*"

Kütahya-Eskişehir muharebesindeki yenilginin yarattığı bir duygusal bezginlik vardı. Bunun yansıması, kendisini Meclis'te muhalefet sıralarında hemen gösterdi. Karamsarlık dolu söylevler ve sorular yoğunlaştı.

"*Ordu nereye gidiyor, millet nereye götürülüyor? Bu gidişin elbette bir sorumlusu vardır, o neredetir? Onu göremiyoruz! Bugünkü acıklı ve korkunç durumun gerçek yaratıcısını ordunun başında görmek isterdik...*" diyorlardı.

Bu anlamda söz söyleyen kişilerin anlatmak ve imlemek istedikleri kişi Mustafa Kemal'den başkası değildi. Öznenin adını açık açık söylemiyorlar ama dolaylı sorularla ortalığı bulandırıyorlardı. Hem Yunanlılarla hem de Meclis'teki muhalefet ile savaş verildi.

En sonunda, Mersin milletvekili albay Selâhattin Bey, Mustafa Kemal'in adını vererek: "*Ordunun başına geçsin!*" dedi. Bu öneriye katılanlar çoğaldı. Buna karşı olanlar da vardı.

Bu iki görüşün analizini Mustafa Kemal'in kendisinden dinleyelim:

"*Bir kez, benim edimli olarak ordunun başına geçmemi önerenlerin düşünce ve amaçlarını ikiye ayırabiliriz. Benim ve benimle birlikte birçoklarının o zaman anladığımıza göre, birtakım kişiler, artık ordunun büsbütün yenildiği, durumun düzeltilemeyeceği yargısına varmışlardı. Bu nedenlerle duydukları kızgınlığı ve öfkeyi benim üzerimde yatıştırmak istiyorlardı. İstiyorlardı ki, kendi sanılarına göre bozulmuş ve bozgunu sürecek olan ordunun başında benim de kişiliğim bozguna uğrasın! Başka birtakım kişiler de, diyebilirim ki çoğunluk, bana olan güven ve inanlarından ötürü, edimli olarak ordunun başına geçmemi yürekten diliyorlardı.*"

Mustafa Kemal'in tam yetkiyle ordunun başına geçmesini sakıncalı görenler de vardı ve onların da düşüncesi şuydu:

"*Ordunun, bundan sonraki herhangi bir savaşta başarı kazanamayıp yeniden geri çekilmesi beklenmedik bir şey değildir. Bu durumlarda ben edimli olarak ordunun başında bulunursam, genel inanışa göre, son umudun da yitirilmiş olduğu gibi bir anlayış doğabilir. Oysa, daha genel durum, son tedbire ve son çareye başvurulmasını ve son kuvvetlerin gözden çıkarılmasını gerektirecek nitelikte değildir. Bundan dolayı, kamuoyunda son umudun kalabilmesi için benim doğrudan doğruya savaşı yönetmem zamanı gelmemiştir.*"

Mustafa Kemal, konuşmalar ve tartışmalarla beliren görüşleri, sessizlik içinde değerlendiriyordu. Son görüşü savunanlar, mantığa dayanan sağlam nedenler ileri sürüyorlardı. Yapmacık isteklerde bulunanların yaygaraları, komutayı Mustafa Kemal'in ele almasını yürekten önerenlerde derin ve kaygı verici etkiler yapmaya başladı. Mustafa Kemal'in edimli olarak komutayı ele alması, bütün Meclis'te son çare ve son tedbir olarak görüldü. Meclisin bu görüşü, çarçabuk Meclis dışında da yayıldı. Onun ses çıkarmayışı, komutayı edimli olarak ele almaya can atınayışı, sanki yıkımın kesin ve yakın olduğu düşünce ve görüşünü yaygınlaştırdı. Mustafa Kemal bunu anlar anlamaz kürsüye çıktı.

Bu anlatılanlar Meclisin 4 Ağustos 1921 günlü gizli oturumunda gerçekleşti. Üyelerin kendisine karşı gösterdikleri yakınlık ve güvene teşekkür ettikten sonra başkanlık katına şöyle bir önerge verdi:

"Meclisin sayın üyelerinin genel olarak beliren istek ve dilekleri üzerine Başkomutanlığı kabul ediyorum. Bu görevi, kendi üzerime almaktan doğacak yararların çarçabuk elde edilebilmesi, ordunun maddesel ve manevi gücünün en kısa zamanda artırılıp pekiştirilmesi ve yönetiminin bir kat daha sağlamlaştırılması için Türkiye Büyük Millet Meclisinin yetkilerini edimli olarak kullanmak koşuluyla üzerime alıyorum. Yaşadığım sürece, ulusal egemenliğin en gerçek bir kulu olduğumu, ulusa bir kez daha göstermek



için, bu yetkinin üç ay gibi kısa bir süre ile sınırlandırılmasını ayrıca dilerim."

Mustafa Kemal'in bu önergesi, doğruluktan yanaymış gibi görünerek öneride bulunanların gizli düşüncelerini açığa vurmalarına yol açtı. Hemen karşı çıkışlar başladı.

"Bir kez, Başkomutanlık sanını vermeyiz. O, Büyük Millet Meclisinin özündedir. Başkomutan vekili, denilmelidir," dediler.

İkinci olarak da, *"Meclisin yetkisini kullanmak gibi bir ayrıcalığın verilmesi, hiçbir zaman söz konusu olamaz,"* düşüncesini ileri sürdüler.

Mustafa Kemal ise, padişah ve halifeye verilegelmiş eski bir sanı takınamayacağını; yapacağı görev edimli olarak başkomutanlık iken bu unvanı olduğu gibi vermekten kaçınmanın yersizliğini ileri sürerek görüşünde direndi.

Meclisin kendisi durumun olağanüstü olduğunu belirtmişti. O halde Başkomutanlığı alacak kişinin de alacağı kararların ve uygulamalarının da olağanüstü olması gerekecekti. Düşünce ve kararlarını çabuk ve sert olarak yürütmek ve uygulamak zorunluğu vardı. Bakanlar kurulundan izin alınması müdahaleleri geciktirecekti; bu nedenle, başkomutanın, sınırsız ve koşulsuz olarak buyruk vermesi gerekliydi. Bunun için de, Büyük Millet Meclisinin yetkisi onun kişiliğinde belirmeliydi. Bunu, başarı için zorunlu gören Mustafa Kemal bu noktada direndi.

Bazı milletvekilleri meclisin yetkilerinin koşulsuz olarak bir milletvekiline devrinin olamayacağını ve bunun aslında gerekli olmadığını da öne sürdüler. Mustafa Kemal bu düşüncelerin hiçbirisine karşı çıkmadı, aksine hepsine hak verdiğini, doğru bulduğunu söyledi.

O gün karar alınamadı, toplantı ertesi güne, 5 Ağustos'a ertelendi. Yine tartışmalar yaşandı ve aynı gün başkomutanlığın verilmesiyle ilgili bir yasa çıktı. Buna göre Mustafa Kemal'in vereceği buyruklar yasa olacaktı. Fevzi Paşa yalnızca Genelkurmay Başkanı, Refet Paşa da Millî Savunma Bakanı olacaktı.

Mustafa Kemal kısa bir konuşma yaptı: "Baylar, boynu bükük ulusumuzu tutsak etmek isteyen düşmanları yüzde yüz yeneceğimize olan iman ve güvenim, bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada, bu tam inancımı yüksek kurulumuza karşı, bütün ulusa karşı ve bütün dünyaya karşı ilân ederim."

Başkomutanlığı tam yetkiyle üzerine almayı başarmıştı. Meclisteki ve meclis dışındaki muhalefeti kırmayı başarmıştı. Artık o istediği yetkilerle donanmış bir 'başkomutandı'.

Mustafa Kemal, Başkomutan olduğu gün Meclis'te, büyük ve şefkatli milletinin daima yardımlarını göreceğine inancını blirtmi, yorgun ve yoksul, uzuzn sürmüş savaşların etkisi ile güçsüz kalmış milletinin, bu ağır koşullar altında hürriyet ve istiklâl için bütün varlığını ortaya koymaktan çekünmeyeceğini ifade etmişti. Ne var ki, Türk Ordusunun Sakarya Irmağının doğusuna çekilişin-

den, Mustafa Kemal'in Başkomutan seçilmesine kadar tam on gün geçmişti. Bu gerçekten büyük zaman kaybıydı. Böyle çok çetin bir durumda Başkomutanlık görevini üzerine alan Mustafa Kemal Paşa, ilk iş olarak ordu ihtiyaçlarını tespit eden çalışmalara girişti. Milletten istenecek şeylerin neler olacağı ortaya çıkarılacaktı.[34]

Başkomutanlık görevine başladıktan iki gün sonra, 7 Ağustos 1921 günü ilk "Tekalifi Milliye Emirleri" (Ulusal Yükümlülük Emirleri) yayınlayan Mustafa Kemal, milletten çoraptan muma kadar neler istediğini açıklıyordu. Bir savaşın kazanılmasında lojistik desteğin ne kadar önemli olduğunu ve bu konuda en ince ayrıntılara kadar girmenin gereğini bilen Başkomutan, her zaman olduğu gibi yine Türk milletinin hamiyet ve yurtseverleğine dayanarak Anadolu'nun tüm kaynaklarını yayınladığı emirlerle harekete geçirdi.[35]

Farkında değiliz, 12 Ağustos 1921 tarihi, Türk tarihinin aslında dönüm noktasıdır. Çünkü o gün, Mustafa Kemal ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Polatlı'da cephe karargâhına giderler.

14 Ağustos 1921 günü Bozan-Koşma-Çifteler doğusu-Mecidiye ve İşcehisar hattından harekete geçen Yunan ordusu karşısında bulunan Türk örtme birlikleri örtme savaşları vererek düşman harekâtını 22 Ağustos 1921 gününe kadar geciktirmişlerdir. Bu geciktirmeden yararlanan Batı Cephesi birlikleri bu süre içinde, savaşmak için gerekli olan hazırlıklarını tamamladı.

Ama bu arada 16 Ağustos'ta bir şanssızlık yaşandı, Mustafa Kemal yaralandı.

Başkumandan, Fevzi ve İsmet Paşa ile olayın tanığı ve anlatıcısı Asım (Gündüz) yanlarında subaylarla araziye çıkmışlardı.

Öğle molası verecekleri köyün güneyindeki tepe üzerinde durmuş, harita üzerinde durumu tartışmış, görüşmüşlerdi. Mustafa Kemal çok düşünceli idi. Bir şeye karar vermek durumunda olduğu anlaşılıyordu. Biraz sonra beyaz atını getirdiler. Mustafa Kemal Paşa, bir yandan atına biniyor, bir yandan da gözleriyle bir şeyler arıyordu. O anda, onun kafasında, bir olasılığın fırtınalaştığına şüphe yoktu. Atının üstünde de tereddütlü idi. Bakışlarıyla ilerideki engebeli tepeleri tarıyor gibiydi. Galiba savunma hattını buraya almayı düşünüyordu. İşte bu dalgınlıkla, atına atlamak üzere iken, ayağı üzengiden kaydı ve yüzüstü yere düştü. Herkes şaşırmıştı. Atı bile, yaptığından utanmış gibi donmuş kalmıştı. Onun baygın yatışı herkesi telaşlandırmıştı. O sâkin hali içinde Fevzi Paşa bağırdı.

'Çabuk, bir matara su verin!..'

İsmet Paşa heyecan içindeydi ve etrafındakilere:

'Ne duruyorsunuz, diyordu... Hemen bir doktor bulunuz...'

Bu arada, bir süvariyi dört nala, en yakın kıtaya göndermiş ve doktor istemişti. Biraz sonra Mustafa Kemal Paşa kendisine gelmişti. Dudaklarında her zamanki emniyet ve tebessüm ile çevresindekileri süzüyor ve:

' Yok, yok diyordu... Bir şey yok. Telaş etmeyin.. İşimize devam edelim... Bakınız hiçbir şeyim yok görüyorsunuz...'[36]

Alay doktoru 'kırık yok' ezik var, çatlak olabilir ama daha çok ezik olabilir. Paşamızın Mangal Dağına gitmesi uygun değil, dinlenmesine ihtiyaç var' deyince herkes ferahladı.[37]

Gerçekten ıstırabı vardı. Bir taş kaburga kemiğini kırmıştı. Acısını belli etmemeye çalışarak ayağa kalktı, atının başını okşadı... Sanki onu da teselli ediyor gibiydi.

İsmet ve Fevzi Paşalar otomobillerin getirilmesine müsaade etmelerini söylediklerinde *'daha gezecek yerlerimiz var'* diyerek kabul etmemiş ve atına binmişti. Nefes alamamaya başlayınca arabalarla Dr.Adnan (Adıvar) ve Dr.Refik (Saydam) gelmişler kısa bir muayeneden sonra kaburga kemiklerinin zedelendiğini ve muhakkak Cebeci Hastanesi'ne gitmelerinin gerekli olduğunu söylemişlerdi. Otomobille Polatlı yoluyla Ankara'ya gitti.

Çankaya'da Dr. Mim Kemal [Öke] ve Dr. Murat [Cankat] tarafından muayene edilir. Röntgeni alınmak üzere Cebeci Askerî Hastanesine gidilir. Kazım Paşa ve dr. Adnan [Adıvar] da oradadırlar. Çok ağrısı vardır. Kırılan kaburganın birinin ucu ciğerini tahriş eder ve nefes aldırmaz. Bu kazada üç kaburga kemiği kırılmıştır. Hemen güçlükle temin edilen plasterle kırık taraf tespit edilir ve rahatlar.[38]

Kendisine konuşmadan istirahat etmesi tavsiye edildiğinde:

"Allah bu kez de Konstantin'e yardım etti"[39] diyerek, yanındakilerle şakalaşıyordu.

Ertesi gün cepheye dönmek ister. Israrları doktorların red cevabıyla karşılaşır. Bunun üzerine yanında bulunan dr.Adnan Adıvar'a dönerek:

"Adnan Bey bir de sen bak" der. Durumu görmüş olan Adnan (Adıvar) muayene eder gibi görünerek doktorların hayreti arasında:

"Yarın gidebilirsiniz Paşam" der.[40]

Adnan Adıvar, daha sonra neden böyle yaptığını Şarkiyatçı Ahmet Ateş'e şöyle açıklar: *"Diğer doktorlar Atatürk'ün bünyesini normal insanların bünyesi gibi kabul ederek doğru hüküm vermişlerdi. Fakat ben onun gözlerindeki iradeye baktım, onun bu arızayı kolaylıkla yeneceğini anladım ve görüyorsun ki netice bana hak vermiştir."*[41]

Ankara'ya muayeneye geldikleri gün Mustafa Kemal, Kılıç Ali'nin kız kardeşinin nikâh merasimine katılır geceyi de arkadaşlarıyla geçirdi. Ağrısını hafifletmek ve rahatını temin etmek için oturduğu minderin etrafı yastıklarla dolduruldu. Bu şekilde gecenin geç saatine kadar onlarla birlikte kalır.[42]

Doktorlar, "Eğer akciğerinize baskı yapan bu kırık kaburga ile faaliyetinize devam ederseniz ölürsünüz!" derler ama kemikleri iyice sarıldıktan ve bir gecelik istirahattan sonra *"Muharebeden sonra iyi olacağım!"*[43] diyerek, 17 Ağus-

tos 1921'de Ankara'dan tekrar cepheye Başkumandanlık görevinin başına, karargâhı olan [21 Ağustos'ta] Alagöz'e dönmüştür.

Atına binen Mustafa Kemal, acıyla dişini sıkarak, sadece Mim Kemal'in duyacağı şu cümleyi mırıldanır: "Ey Yunan! **Sen benim kaburgalarımı kırdın, ama Sakarya'da ben de senin belini kıracağım"**. Bu anekdotu Mim Kemal gizli tutar, sadece Atatürk Anıtkabir'e nakledilirken Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın yazılı sorusu üzerine kayda geçirir.[44]

Çevreye olumsuz bir haber yayılmasını önlemek için dayanma gücünün son haddini kullanıyordu. Onun bu hassasiyeti göstermesindeki sebep kısa bir süre sonra anlaşılmıştı. Zira, Yunan saflarında, Türk Başkumandanının bir kaza sonucu öldüğü haberi yayılmıştı. Haber, kısa süre içinde İstanbul'daki belli kaynaklara kadar ulaştırılmış, halk arasında büyük üzüntü yaratmıştı. Daha önce de Trablusgarp cephesindeyken at tepmesiyle yaralanmıştı.

Halide Edip Mustafa Kemal'i karargâhta görüşünü şöyle anlatır:

"Oturduğu koltuktan güçlükle kalkmaya çalıştı. Çünkü, kaburga kemikleri hâlâ ağrılar içindeydi. Yanında Mustafa Kemal Paşa'nın ikiz kardeyişmiş gibi kendisine benzeyen bir albay [Ayıcı Arif] ayakta duruyor. Mustafa Kemal Paşa'ya doğru kalbimde gerçek bir saygıyla gittim. O kendi halinde odada, bütün gençliğini bir millet yaşasın diye ölmeyi göze alan kararını simgeliyordu. Ne saray, ne şöhret, ne herhangi bir kudret onun o odadaki büyüklüğüne yaklaşamaz. Gittim, elini öptüm."[45]

Halide Edip, "Yunanlılar Ankara'ya gidip de Türk karargâhını geride bırakırsa, ne yaparız?" diye sordu. Mustafa Kemal kaplan gibi gülerek verdiği karşılıkta, "Bon voyage, messieurs, derim. Arkalarından vurarak onları Anadolu'nun boşluğunda yok ederim," dedi.[46]

Düşman ordusunun Türk cephesine doğru ilerleyerek sol kanadımızdan kuşatacağı yargısına varmışlardı. Başkomutan Mustafa Kemal, bu görüşe dayanarak hiç çekinmeden gerekli tedbirleri aldırdı ve düzenlemeleri yaptırdı. Olaylar görüşünün yerinde olduğunu gösterdi. Düşman ordusu, 23 Ağustos 1921 günü var gücüyle cephemize doğru ilerlemeye ve saldırıya başladı. Birçok kanlı ve bunalımlı evreler ve dalgalar oldu. Düşman ordusunun üstün grupları, savunma hattımızın birçok parçalarını kırdılar. Böylece ilerleyen düşman gruplarının karşısına kuvvetlerimizi yerleştirdik.

24-30 Ağustos 1921 gününe kadar Yunanlıların yaptığı cephe, kanat ve kuşatma savaşları birçok dalgalanmalardan sonra Türk ordusu tarafından durduruldu.

31 Ağustos - 5 Eylül 1921 tarihleri arasında Yunan ordusu cepheden yarma girişimine hız verdi. Savunma bölgesinin duyarlı yeri olan Çal Dağı'nın bir bölümünü ele geçirdi. Böylece Türk ordusunun merkezi oldukça tehlikeli bir duruma girmiş oldu. Cepheye yetiştirilen yeni kuvvetlerle Çal Dağı kuzeydoğusunda Türk ordusu yeniden bir savunma düzeni aldı. 5 Eylül 1921 gününe ka-

dar düşmanın taarruz gücü olduğu gibi kırıldığından ilerlediği noktada kalarak hendekler açmaya, engeller kurmaya giriştiler.

Gazeteciler ve yazarlar da eski Ziraat Mektebi'ndeki karargâhta Başkomutan'ın harita üzerinde işaretlediği kırmızı ve mavi bayrakların hareketlerini izliyorlardı. Düşmanın nereye kadar geldiği nerede püskürtüldüğü buradan görülebiliyordu. Cepheden gelen durumu yansıtan telgraflar sürekli iletiliyordu. Gözlemci siviller endişe ve telaş içindeyken O, "*Birer kahve içelim,*" der ve başını açık pencereden yana çevirerek, "*Ne güzel mehtap!*" diye seslenirdi. Bir kezinde Yakup Kadri'ye dönüp: "*Siz poker bilir misiniz?*" diye sordu ve yanıtını beklemeden şunu ekledi: "*Harb tıpkı poker oyununa benzer. İnsan, elinde en kuvvetli kâğıdım var zannederken karşı tarafın dört ası veya floş ruvayyal'i olabileceğini düşünmez. Bazen blöf yapayım derken bir mukabil rölans önünde ne yapacağını şaşırır. İşte, ben şimdi düşmanlarımızı böyle bir vaziyette görüyorum.*"[47]

Sakarya Meydan Muharebesi 100 kilometrelik bir cephe üzerinde oluyordu. Sol kanadımız Ankara'nın elli kilometre güneyine değin çekilmişti. Ordumuzun yönü batıya iken güneye döndü, arkası Ankara'ya iken kuzeye verildi. Yön değiştirilmiş oldu. Bunda hiç sakınca görmedik. Savunma hatlarımız yer yer kırılıyordu. Ama, kırılan yerin hemen arkasında çarçabuk yeni bir savunma hattı kuruluyordu. Mustafa Kemal, savunma hattına çok umut bağlamak ve onun kırılmasıyla ordunun büyüklüğü oranında çok gerilere çekilmek kuramını çürütmek için yurt savunmasını başka türlü anlatmayı uygun buldu.

Dedi ki:

Savunma hattı yoktur. Savunma alanı vardır. O alan bütün yurttur. Yurdun her karış toprağı, yurttaşın kanıyla ıslanmadıkça düşmana bırakılamaz. Onun için, küçük büyük her birlik ilk durabildiği noktada yeniden düşmana karşı cephe kurup savaşı sürdürür. Yanındaki birliğin çekilmek zorunda kaldığını gören birlikler ona uyamaz. Bulunduğu dayangada sonuna dek dayanmak ve direnmekle yükümlüdür.

Ankara çok kritik günler geçirdi. Top sesleri Ankara'da duyuluyordu. Yazar Ziya Gevher her gün Meclis'e geliyor, *Hüsrev Gerede* kendisine *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayımlanmak üzere askerî durumla ilgili yazılar yazdırtıyordu.

Meclis toplantı salonuna konulan bir kara tahta üzerinde Hüsrev Bey tebeşirle askerî durumu çizerek milletvekillerinin anlayacağı biçimde açıklamalar yapıyor, bilgiler veriyordu.

> Bir sabah bir Yunan uçağı istasyonu etkisiz olarak bombaladı. Uçaksavar topu yerine bir tepeye yerleştirilmiş sıradan bir sahra topumuz bu bombardımana etkisiz bir karşılık verdi. Bu olay Meclis'e askerî açıklamaları dinlemeye gelen milletvekillerini panikletmiş, birçoğu yakındaki bir köprünün altına saklanmış, Hamdullah Suphi Bey'in koridorda telaşla 'Adnan Efendi, Adnan Efendi!' diye doktor Adnan'ı aradığını arkadaşlar gülerek anlatmışlardı.[48]



Başkomutan Mustafa Kemal, Duatepe'de komutanlarla Kartaldağı Muharebesi'ni yönetirken (10 Eylül 1921)

Düşmanın Beylikköprü'ye yaptığı saldırı Ankara için pek tehlikeli olabilirdi. Fevzi Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ile o yöne gittiği ve obüs topu bataryası götürdükleri, düşman saldırısının orada durdurulmasının başarılabileceği haberi moralleri çok düzeltti.

> Oyle günler oldu ki milletvekillerinin askerî haberlerin ayrıntılarını dinleyecek sabır ve dayanıklılıkları kalmadı. Daha ben kapıdan girerken 'Hüsrev Bey, umut yüzde kaç?' diye soruyorlardı. Bu umudun yüzde ona indiği anlar oldu. Böyle olmakla birlikte ben milletvekillerine yüzde elliden aşağı rakam vermedim.[49]

Cephe batıdan güneye döndü. Adeta ters cephe ile savaşılıyordu. Mustafa Kemal'in karargâhındaki koruma görevlileri olan Topal Osman ve çetesi bile cepheye sürülmüştü. Bu sahil çocukları kahramanca çarpıştılar. Başkomutan 'Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır!' cümlesiyle gerekirse yurdun karış karış, her köşesinde savunulacağını ilân etmişti.[50]

İşte ordumuzun her bireyi, bu kurala göre her adımda en büyük özveriyi gösterip düşmanın üstün kuvvetlerini yıpratarak ve yok ederek sonunda onu, saldırıyı sürdürme gücünden ve yeteneğinden yoksun bir duruma getirdi.

6-13 Eylül 1921 tarihleri arasında Türk ordusu karşı taarruza başladı.

Yunan ordusu 12/13 Eylül gecesi çekilmek zorunda kaldı. Bu geri çekilme 13 Eylül gününde de devam ederek Türk süngüsünün gücü karşısında dayanamayarak Sakarya batısına atıldı.

10 Eylül 1921... Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ile Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Duatepe'ye beş tümenle yapılan saldırıyı Mürettep Kolordu Komutanı Albay Kâzım'ın Zafertepe'deki gözetleme yerinden izlemişlerdi. Uzun süren kanlı muharebelerin heyecanıyla kimsenin aklına bir şeyler yemek gelmemiş, kimse önceki akşamdan bu yana yirmi dört saattir ağzına tek bir lokma koymamıştı.

Mürettep Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Hayrullah (Fişek) Duatepe'nin alınmasının onuruna, konuklarına bir akşam yemeği ziyafeti hazırlamıştı. Batarya dürbünü çukurunun hemen yanındaki düzlüğe, yere bir masa örtüsü serdirmiş, ortasına bir bakır tepsi koydurmuştu. Tepside kızarmış bir cılız tavuk ile dört beş dilim siyah ekmekten başkaca bir şey yoktu.

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Batı Cephesi Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) ve Albay Kâzım yer sofrasına bağdaş kurup oturdular. Duatepe'nin alınmasının yarattığı sevinç hepsinin yüzünden okunuyordu. On sekiz gündür Sakarya boylarında sürekli savunmada kalan bir ordu, ilk kez bir planlı saldırı girişiminde bulunmuş ve başarmıştı. Bu bir dönüm noktasıydı. Bundan böyle saldırı sırası Türk Ordusuna gelmişti. Sofradakiler Başkomutanın ilk lokmayı ağzına atmasını bekliyorlardı yemeye başlamak için.

Mustafa Kemal Paşa ekmeğe uzanırken, Albay Kazım'a sordu:

'Erlere yiyecek ne verdiniz?'

Albay Kazım şaşırdı, duraladı, biraz ötede ayakta duran kurmay başkanına seslendi:

'Hayrullah Bey, erlere ne verebildik?'

'Efendim, dün sabah bulduğumuz buğdayı kavurmaları için birliklere dağıtmıştık.'

Mustafa Kemal Paşa bir an duraladı. Sonra ayağa kalktı, düşünceli, dalgın adımlarla yürüdü. Ötekiler de tavuğa ve ekmeklere el sürmeden sofradan kalktılar, Mustafa Kemal Paşa'nın ardından yürüdüler.

***

10 Eylül 1921.... Saat dörde doğru, Zafertepe'ye, 23.Tümenin Duatepe'nin kuzeybatısındaki Çekirdeksiz Köyüne girdiği haberi geldi. Bu sevindirici haberin Duatepe'yi ele geçiren 15.Tümene ulaştırılması gerekiyordu.

Binbaşı Muharrem, Onbaşı Halide Edip Hanım'ı da yanına aldı.

"Şimdi insanların top ateşiyle öldüğü yere gidiyoruz," dedi.

Yola koyuldular. Duatepe'ye yaklaştıkça, "Ateeşşşş!.." diye sert komutlar duyuluyor, ardından bir alevlenme ve gürültülü patlama oluyor, parlak bir şey ileriye doğru uçup gidiyordu. Duman ve gürültü, 15.Tümenin topçu mevzilerine gelindiğini belirtiyordu.

Yine demir gibi bir ses, sert bir komut verdi:

"Yüzükoyun yürüyün."

Binbaşı Muharrem, bu sert komutun nedenini açıklamak gereğini duydu:

"Yerlerinin Yunanlılar tarafından öğrenilmesini istemiyorlar."

Halide Edip yüzükoyun yürümeyi becermeye çalışırken, siperden bir dev kolu uzandı, onu yakalayarak aşağı çekti. Bu, 15.Tümen Komutanı Albay Şük-

rü Naili (Gökberk)'in koluydu. Çok uzun boylu, sarışın, mavi gözlü, çocuk gibi sürekli gülümseyen yüzlüydü. Halide Edip'in ilk izlenimi Eski Cermen dönemlerine yaraşır bir savaşçı oldu.

Albay Şükrü Naili, onu siperdeki batarya dürbününün önüne oturtarak, "Şimdi Onbaşı, buradan Yunanlılara ateş edeceksiniz," dedi.

Halide Edip, kendisini bağışlamasını istedi. Albay Şükrü Naili topçu ateşini düzenlemesini sürdürürken, Halide Edip içinden dua ediyordu.

"Tanrım, bu komutanı koru, onu Türk ulusuna bağışla."

***

13 Eylül 1921... Gün doğduktan iki saat sonra Albay Kazım, Sakarya boylarında yirmi iki gün, yirmi iki gece süren Sakarya Meydan Savaşı'nın kesin sonucunu Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya bildiriyordu: *"Düşman tümüyle Sakarya'nın batısına geçmiştir."*

Başkomutanlık Karargâhından Doktor Murat ile Yusuf (Akçora), atlarına atlayıp Karadağ'a çıktılar. Çarpışmaların en kanlı olduğu yerleri görmek istiyorlardı.

Savaşın tüm dehşeti önlerindeydi. Yaralılar, ölüler, parçalanmış insan bedenleri, boş kovanlar ve uzakta yakılan köylerin göğe yükselen dumanları...

Doktor Murat gezici hastane çadırına gitti. Yaralıların ilk sargıları yapılmıştı. Kanaması bir türlü durdurulamayan bir yaralıyla çok uğraştı. İlk aşamada gerideki hastaneye gönderilmesi gerekenleri sıhhiye erlerine gösterdi. Kestirmeden Polatlı'ya dönmek için atına atladı.

Yan yana giderlerken, Yusuf Akçora dikkatini çeken bir olay anlattı. Biri Türk, biri Yunan iki eri birbirlerine sarılmış, uyurmuş gibi görmüş. Acaba birbirlerini boğazladıktan sonra, insanların kardeş olduklarını düşünüp kucaklaşarak mı ölmüşlerdi? Yoksa, aralarında artık hiçbir düşmanlık kalmayan iki insan gibi birlikte ölüme gitmek için mi birbirlerine sarılmışlardı? Savaşın o iç karartıcı kalıntıları arasında bu olay Yusuf Akçora'yı çok duygulandırmıştı.

Atlarını bir yarın kıyısından sürüyorlardı ki, hafifçe bir inilti duyup irkildiler. Aşağı bakınca üç yaralı Türk askeri gördüler.

Doktor Murat atını mahmuzlarken söylenmekten kendini alamadı:

"Bizi Allah buraya gönderdi!"

Yaralıların yanlarına varınca durum anlaşılmıştı. Yaraları öldürücü değildi, fakat üçünün de yürümeleri, hareket etmeleri olanaksızdı. Bir Yunanlı doktor yaralarını sarmış, yanlarına ekmek ve su bırakmıştı.

Hemen dolu dizgin sıhhiyecilere haber verildi. Bir gündür ya birinin yakınlarından geçmesini, ya da ölümü bekleyen yaralılar küçük gezici hastaneye kaldırıldılar.

Yunanlı doktorun davranışı insanlık adına sevinç vericiydi.

***

Meclis Muhafız Taburu, iç isyanların belirsiz günlerinde Ankara'da yeni yeşeren Büyük Millet Meclisini isyancıların saldırısından korumak amacıyla kurulmuştu. Sakarya'dan önce Anadolu'nun tüm olanakları zorlanırken, Muhafız taburu da cepheye gönderilmişti. Yirmi iki gün yirmi iki gece çetin çarpışmalara katılan tabur, oldukça önemli yitikler vermişti.

Meclis Muhafız Taburu Komutanı Yüzbaşı İsmail Hakkı (Tekçe), sabahleyin çarpışmalar durulunca emir verdi:

"Yaralılar toplansın, şehitler gömülsün."

Kendisi de savaş alanını dolaşmaya koyuldu. Biraz sonra bir gözenin başında yaralı bir er buldu.

"Ne zaman yaralandın oğlum?"

"Üç gün oldu."

Yüzbaşı Hakkı irkildi.

"Ne yaptın bunca zaman? Ne yedin, ne içtin?"

"Açlık dayanılmaz olunca bu gözeden su içerdim."

Yüzbaşı yaralıyı sedyecilere taşıtırken, sordu:

"Ne istersin, ne yapalım senin için?"

"Hiçbir şey istemem. Birliğime yazın, kaçak olmayayım. Beni kaçtı bilmesinler."

***

14 Eylül 1921... Başkomutanlık karargâhı olarak kullanılan tren Polatlı istasyonunda duruyordu. Onbaşı Halide Edip, vagonlardan birinin basamaklarına oturmuş, kırmızı damlı evlerden oluşan küçük kasabayı seyrediyordu. Bir ara, bir Türk çavuşu küçük bir grup Yunanlı tutsak getirdi. Hemen oraya çömelmelerinden tutsakların yorgun olduğu anlaşılıyordu. Aralarında on sekizinden fazla göstermeyen, üzgün yüzlü bir genç vardı.

Gencin bakışlarındaki donukluk Halide Edip'e dokunmuştu. Onu yanına çağırdı. Genç sevinmişti, ilgi görmesine. Rumca bilen aydın bir Türk kadınıyla karşılaşmasına şaşırmıştı da. Ülkesini, yaşamını anlattı. Annesi, altı kız kardeşi vardı, kız kardeşlerinin adlarını bir bir söyledi. Savaşa nasıl katıldığını, Yunanistan'dan Anadolu'ya nasıl geldiğini anlattı. Savaşı insanlık dışı buluyordu. Olanların tümüne üzülüyordu...

Bu delikanlı basit bir yaşamı olan bir Yunanlıydı. Megalo İdea ile uzaktan yakından ilgisi olmadığı ortadaydı. Ne Ankara'nın alınması, ne de İstanbul'un Constantinepolis'e çevrilmesi onun tutkusu olamazdı. Silah altına almışlar, cepheye sürmüşlerdi. Yunanistan'daki basit yaşamı sırasında aklının ucundan bile geçiremeyeceği bir serüven zincirinin içinde bulmuştu kendini. Şimdi, bu



Refet Bele ile birlikte (Ekim 1921)

zincirin belki de en son halkasını yaşıyordu. Tutsak olmuş, on yedi, on sekiz yıllık yaşamı boyunca bir kez olsun adını bile duymadığı bir Orta Anadolu kasabasında, bir ana sıcaklığı duyduğu Türk kadınına içini dökmüştü. Gördüğü yakınlık onu avundurmuştu.

Delikanlı ayrılırken, "Adioses Kiria," dedi. Hoşça kal teyze...

***

22 gün, geceli gündüzlü süren savaşlarda Türk ordusu çok yorgun düşmüş, cephanesi çok az kalmış ve önemli kayıplara uğramıştı.[51]

Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonucu son derece önemlidir.

Kurtuluş Savaşı'na olanaksızlıklarla başlayan Türk ulusu, önce halkın bağrından çıkan küçük Kuvayı Milliye birlikleriyle kuvvetli ve düzenli düşman ordularıyla çarpışmaya başladı. Yokluk ve yoksulluklara karşın Türk halkı varını yoğunu harcayarak yarattığı ordusu ile, kendisinden çok güçlü olan Avrupa'nın şımarık çocuğu Yunan ordusunu Sakarya Meydan Savaşı'nda bozguna uğratarak Kurtuluş Savaşı'nın ve Türk tarihinin akışını değiştirdi.[52]

Emperyalistlere karşı verilen bu ilk bağımsızlık mücadelesi ezilen, sömürülen uluslara örnek oldu. Dünyadaki bağımsızlık hareketine öncülük etti.

Bugün dünya haritasında pek çok bağımsız ülke görebiliyorsak bu, Sakarya Savaşı'nın dünyaya armağanıdır.

Türk ordusunun Doğu Cephesinde Ermenileri yenmesi 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nı sağladı. 10 Ocak 1921'de Birinci İnönü utkusunun kazanılması, öngörüşmeleri yapılmış olup da kesin sonuca bağlanamayan görüşmeler, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nın imzalanmasına neden olmuştur.

Moskova Antlaşması İkinci İnönü utkusundan iki hafta önce imzalanmış ve Sovyet Rusya Hükümeti her olasılığa karşı Gümrü Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan Türk topraklarının geleceğiyle ilgili kararı uygulamadan önce bir süre beklemeyi uygun görmüştü. Sovyet Rusya yöneticilerinin, Sakarya utkusundan sonra Türklerin en son darbeyi indirerek başarılı olacakları konusundaki kuşkuları dağıldı. 13 Ekim 1921'de de Moskova'nın aracılığıyla Ankara Hükümeti ile Güney Kafkas Cumhuriyeti arasında Kars Antlaşması yapıldı.

Bu antlaşma ile Ankara doğu sınırlarını güven altına almış oldu. Ermeni tehlikesine karşı konuşlandırılan dört tümenli, güçlü Şark Ordusu artık Batı'da kullanılabilirdi.

İngiliz, İtalyan ve Yunanlılarla çıkarları çatışan Fransızlar Sevr'den üç ay önce (Mayıs 1920) Adana cephesinde bir ateşkesle Türk Devleti'ni siyasi bir varlık olarak onaylamışlarsa da, Ulusal Hükümet'le ilişkilerin artırılması yönünde bir çaba harcanmamıştır.

Türk ordusunun Sakarya Meydan Savaşı'nı kazanması Fransızların kararsızlığını ortadan kaldırdı ve 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalandı.

Ankara Antlaşması yeni Türk devleti karşısında Müttefik Devletler cephesini zayıflattı. Fransa gibi önemli bir güç yeni Türk devletini tanıyordu. Böylece Türkiye ile Fransa arasındaki kör döğüşüne dönen savaş sona ermiş, Güney Cephesinin boşaltılması ve bölgedeki kaynaklardan Batı Cephesinin pekiştirilmesi ve desteklenmesi sağlanmıştı.

Sakarya utkusu Müttefik Devletler'in Yunanlılara güvenlerini azaltmış, bu devletler Sevr Antlaşması ile kendilerine sağlanan çıkarları yeniden silahla elde etme denemesine girişmeden diplomasi yolu ile korumak yolunu seçmişlerdir.

Mustafa Kemal, o güne kadar hiçbir askerî rütbe taşımıyordu. Bu muhareheden sonradır ki, 19 Eylül 1921'de Büyük Millet Meclisi kendisini "mareşal" yaptı ve *Gazi* unvanını verdi.

BAŞKUMANDAN MEYDAN MUHAREBESİ: ORDİNARYUSLUĞUN TESCİLİ

1922 yılı, Anadolu'daki genç devletin geleceği bakımından son derece önemli bir yıl olmuştur. Bu yıl, kazanılan Başkomutan Meydan Muharebesi'nin ardından Yunanlılar denize dökülerek ülke işgalcilerden kurtarıldı. Bundan sonra hızla yeni Türk Devleti'nin kuruluşuna geçildi.

Sakarya Muharebesi sonucu tamamen Sakarya Irmağı batısına atılan Yunan ordusu Eskişehir-Afyon hattına çekilirken, Türk ordusu tarafından yakından takip edildi. Artık her şey farklıydı. Yunan ordusu geri çekilen, Türk ordusu ise taarruz eden durumundaydı.

Mustafa Kemal, 19 Eylül 1921 tarihinde Meclis'te yaptığı konuşmada hedefi ortaya koyuyordu: *"Ordumuz vatanımız dahilinde bir tek düşman askeri kalmayıncaya kadar takip, tazyik ve taarruza devam edecektir."*

Sakarya Muharebesi kazanılmıştı ama Meclis'teki muhalefet durulmuyordu. Eleştiriler yalnızca siyasi düzeyde Mustafa Kemal'in liderliğine karşı değil, orduya karşı da güvensizlik yaratacak boyuttaydı.

"Sakarya Savaşı'ndan sonra aylar geçtiği halde ordu niçin saldırıya geçmiyor? Ne olursa olsun saldırıya geçmelidir! Hiç olmazsa dar, belli bir cephede bir saldırı yapılmalıdır ki, ordumuzun saldırı gücü olup olmadığı anlaşılsın!" diyorlardı.

O günün zorluklarını İsmet İnönü yıllar sonra anlatır:

> "Meclis hakikaten zaman olurdu ki, zaman olmuştur ki, Meclisin talepleri, idaresi, güçlükleri karşısında nasıl yürüteceğiz bu işi diye ciddi olarak düşündüğü zamanlar olmuştur. Meselâ niçin taarruz etmiyorsunuz, hazırlanıyoruz; taarruz ediniz canım, hazırlanıyoruz; niye hazırlanıyorsunuz? Hesap verin bize. Oturacağız karşı karşıya, işte düşman kuvveti bu kadardır, silah bu kadardır, bizim silahımızda şu eksiğimiz var, şu eksiğimiz var, yahut bu kadardır bunları söyliyeceğiz, askerlikle, meslek ilişkisi olmıyan insanlara fennin, sanatın ince ihtimallerini anlatıp kabul ettirmeye çalışacağız. Maddeten imkânı olmayan şeyler, ama bunların hepsiyle uğraşmak, döner, dolaşır nihayet Atatürk'ün üzerinde kalırdı."[53]

Bu sert muhalif akım karşısında Mustafa Kemal ve arkadaşları sabırla dayandılar. Amaçları, hazırlıklar iyice tamamlanarak genel ve sonuç alıcı bir sal-



Başkomutanlığı kabul ettikten sonra (1921)

dırı olduğu için dar bir cephede saldırıya geçme görüşünü kabul edemezdiler; çünkü bunda bir yarar yoktu.

Muhalefetin kanısı, ordumuzun saldırı güç ve yeteneği kazanamayacağı şeklindeydi. Buna kanaat getirince, ordunun saldırıya geçirilmesiyle ilgili baskıları durdurdular.

Mustafa Kemal'e saldırış yöntemini değiştirerek başka bir kuram ortaya attılar. Bu kez dediler ki: *"Bizim gerçek düşmanımız Yunanlılar ve Yunan ordusu değildir. Aslına bakılırsa, Yunan ordusunu bütünüyle yensek de bununla iş bitmez. İtilaf devletlerini, özellikle İngilizleri kesin olarak yenmek gerekir. Onun için, Yunan ordusu karşısında az bir kuvvet bırakmak, asıl orduyu Irak kuzey sınırına yığıp İngilizlere saldırmak gerekir. Savaş yoluyla amacımıza erişmek istiyorsak yapılacak iş budur..."*

Bu dayanaktan yoksun, akıl dışı görüşlere değer verilmedi. Bunun üzerine, muhalefetin başında bulunanlar yeni bir propagandaya başladılar: *"Nereye gidiyoruz? Bizi kim, nereye sürüklüyor? Karanlıklara... Koskoca bir ulus belirsiz, karanlık amaçlara akılsızca sürüklenir mi?"*

Bu propaganda, Meclis'ten, Ankara siyasal çevrelerinden ordu birliklerine dek yaydırıldı. Bu karıştırıcı propaganda her araçla orduya yayılmaya çalışılıyordu.

Rauf Bey, sık sık ve gizlice diyordu ki: *"Hiç olmazsa gerçek durumu bana söyle. Ordu ne durumdadır? Gerçekten saldırıya geçemeyecek mi?"*

4 Mart 1922 akşamı Mustafa Kemal, cepheyi denetlemek üzere Ankara'dan ayrılmaya karar vermişti. Dolayısıyla o gün Meclis'te, gizli oturumda, kimi açıklamalarda ve ricalarda bulundu.

Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra düşman ordusunu Eskişehir-Seyitgazi-Afyonkarahisar kesimine dek kovalayan kuvvetlerimiz, bütün ordu olmayıp, yalnız süvarilerimiz ve süvari birliklerimize destek olmak üzere ileri sürülen birkaç tümenimizdi.

Ordumuzun kararı saldırıya geçmekti. Ama bu saldırı geciktiriliyordu. Çünkü, hazırlığımızı iyice tamamlamak için biraz daha zaman gerekirdi. *"Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak saldırı, hiç saldırı yapmamaktan çok daha kötüdür. Durmamızı, saldırı kararından vazgeçtiğimiz ya da saldırı gücünü kazanmaktan umut kestiğimiz yolunda anlamak ve yorumlamak yersizdir."*[54]

Sinirlerin gerildiği, sabrın taştığı bu aylarda, gerçek lider nitelik ve kimliği ortaya çıkıyordu. Bunu da en iyi gözlemleyen İsmet Paşa'dır: "Atatürk'ün bütün hayatında askerî kudretini, kumandan olarak değerini dikkatle takip etmişimdir ve büyük bir kumandanın bilgi olarak ve karakter olarak vasıflarını Atatürk'te daima bulmuşumdur."[55]

Mustafa Kemal Meclis önünde son taarruza kararlı olduğunu açıklıyordu ancak güçlüklerin olduğunu da biliyordu. Birincisi, ordunun ihtiyacı olan as-

kerî malzeme ve ikmal maddeleri ile ağır topçu ve silahlardan kaynaklanan sorunlardı. Türk ordusu Sakarya'da elinde mevcut olan sınırlı kaynakların ve mühimmatın tamamına yakınını kullanmıştı. Buna rağmen Yunan ordusunu Eskişehir-Afyon hattına kadar başarıyla takip etti. Bu takip harekâtı sırasında ve komuta heyetinin yüksek tecrübesi sayesinde teşkilat yapısında değişikliğe giderek Grup Komutanlıklarını Kolordu teşkilatına dönüştürmeyi başardı. Türk ordusu bu yeniden yapılanma ve teşkilat değişikliğini, Sakarya'dan Eskişehir-Afyon hattına kadar ilerlerken 280 kilometrelik mesafede ve üç haftalık süre içinde üstelik muharebe ederken gerçekleştirdi. Batı Cephesi Komutanlığı; 19 Kasım 1921 tarihi itibariyle iki ordu, üç bağımsız kolordu ve Kocaeli Grubu halinde teşkilatlanmasını tamamladı.

İkinci önemli güçlük ise; milletin hazırlanması ve ordunun eksiklerinin tamamlanmasında gereksinme duyulan paranın sağlanmasıydı. Burada yeniden vergiler çıkarılarak Türk halkından fedakârlık istendi. Maliye Bakanı'nın kasasında on para bile kalmadığı bu dönemde Lord Kinross'a göre, para bakımından en büyük yardımı, Türkiye'ye biricik bağımsız Müslüman devlet gibi bakan Hindistan yaptı. Bombay'daki Hilâfet Komitesi Türk millî mücadelesi için bir yardım kampanyası açmış ve Mustafa Kemal'in İstanbul'daki temsilcisi ile temasa geçmişti. Sonunda 125.000 İngiliz lirasına varan Hint yardımının bir kısmı ordu giderleri için kullanıldı. Fakat büyük kısmı saklanarak ileride yeni bir meclis binası yapılmasına ve ilk millî bankanın kurulmasına harcandı.[56]

Genelkurmay harp tarihine (TİH, VII.cilt) göre, Ankara hükümetine Sovyet Rusya yardımı Sakarya'dan önce olduğu gibi Büyük Taarruz'a hazırlık döneminde de büyük ölçüde devam etmiştir.[57] Sahip olunan bu ateş gücü çok önemliydi ama önemli bir sorun vardı; taarruz hazırlığı yapan ordunun elindeki silahlarda standardizasyon yoktu.[58]

Fransa gibi İtalya da Akdeniz'de Türkiye'yi güney limanları yoluyla besleyen bir kaynak olmuştu. Çünkü artık o da Türkiye'nin müttefiki idi. İtalyanlar askerlerini Anadolu'dan çekmişler ve hemen arkasından Ankara ile Fransızlar gibi bir anlaşma imzalayarak milliyetçilerin barış konferansındaki isteklerini karşılığında herhangi bir ekonomik çıkar istemeksizin desteklemeye söz vermişlerdi. Gazi, böylece güçlü bir duruma ulaşmıştı.[59]

Savaşan ordunun en önemli malzemesi silah ve cephaneydi ama karnı aç asker nasıl savaşacaktı... Ordunun silah gereksinimi hem Millî Yükümlülük emirleriyle (özellikle 9 numaralı) yurtiçinden hem de yurtdışından parayla satın alınarak sağlanırken, yiyecek sorunu çözümü aşılması en önemli engel olmuştur. Genelkurmay harp tarihi kaynaklarına göre; askerin yalnız bir aylık yiyeceği için 500.000 liraya gereksinim vardı ama maliyede hiç para yoktu. Maaşlar ise 800.000 lira tutuyordu. Aylarca maaş ödenmediği olmuştur.

Hasan Saka Maliye Bakanlığı'ndan istifa edeceğini söyleyince Mustafa Kemal, "O halde bana maliyeden anlamayan bir vekil bul!" diyor.[60]

Bunun ardından Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi'ye öneri yapılıyor. O da, "Aman Paşam, maliyeciliği bilmem, beni mâzur görün," diye özür diliyor. Ama Mustafa Kemal, "Daha iyi!" dedi.

Büyük hazırlık döneminin başarılı Maliye Bakanı Hasan Fehmi (Ateş), pratik buluşları ile gelir ile gider arasındaki dengeyi kurmaya çalışıyordu. Uygulanan malî formül kısaca şuydu: "Para, yağlı kurşun ve keskin süngüye." Bunun için ordunun dışındaki örgütlere ancak günlük zorunlu ihtiyaçlarına yetecek kadar para veriliyordu. Maliye Bakanı Hasan Fehmi, çekilen malî sıkıntıları şöyle dile getirmektedir[61]:

"Taarruz yaklaştı. Ordu durmadan para istiyor. Aşar vakti yakın. Fakat zamanı gelmedi. Vergileri ben tahsil etmiştim. Hiçbir yerde metelik bırakmamıştım. Bir gün Osmanlı Bankası'nın Ankara Şubesi Müdürü Bojeti'yi çağırttım. Dedim ki: 'Osmanlı Bankası tarihî anını yaşıyor. Maliye'ye bir buçuk milyon lira lâzım. Bizim yönetimimizdeki bölgelerde on altı şubeniz var. İstediğim parayı vermezsen şubelerinizin on altısına da el koyar, kasalarınızdaki bütün parayı tutanak karşığılında alırım. Düşünmek için sana bir çeyrek saat süre veriyorum. Git düşün, cevabını ver.' Böylece istediğimiz bir buçuk milyon lirayı Osmanlı Bankası'ndan aldık.

Mustafa Kemal'in de hazırlıklar için 15 milyon liraya lüzum gösterdiği bu dönemdeki para sıkıntısını Hasan Fehmi şöyle anlatmaya devam ediyor:

"...Millî Savunma Bakanı sürekli çarşaf gibi teklifler getiriyordu. Bir defasında 400 bin postal için para istedi. Ben, 'Parayı versem 400 bin postalı nerede, kime, ne kadar zamanda yaptıracaksınız; çarık isterseniz aklım erer,' dedim. Teklifi geri aldılar.

Bir gün de ordu kumandanları vesair ihtiyaçları için on otomobil istedi. Para yerine istediğiniz otomobilleri Yunanlılar İzmir'de hazırladılar. Orada duruyor, gidin, bedelsiz alın,' dedim."[62]

Bir resmi askerî rapor 1922 yılı başındaki durumu ortaya koyuyor: "*Son yirmibeş gün içerisinde ordu, satın alınan yiyeceklerin altı mislini tüketmiştir. Elde para yoktur. Para olmadığı için Maliye Bakanlığı adına parasız satın almalar yapılmasına çalışılmaktadır. Yemeklik bitmiştir. Bir iki gün sonra ordu, et sıkıntısına düşecektir*". (11 Ocak 1922 tarihli Konya Menzil Müfettişliği raporu) Bu raporun veriliş tarihine bakıldığında 'büyük taarruzun' ağustos ayı sonunda yapılacağını hesaba katarsak, durumun umutsuzluğunu görmemek olası mı? Asker beslenmeden nasıl savaşacaktı? Üstelik saldıracaktı ve İzmir'e kadar gidecekti! Çaresizlikten et ihtiyacı göllerden tutulan balıklarla giderilmeye çalışılıyordu. Kış çok zor geçmişti, 1922 yılı baharında Maliye Bakanlığının olağanüstü çabası ve Türk halkının yoksulluğuna karşın varını yoğunu ordu emrine dökmesi

sonucu yiyecek stoklanması başarılmıştı. Taarruza kalkan ordunun doyurulma sorunu olmayacaktı. Başkomutanlık rahat nefes almıştı.

Giyecek durumuna gelince; silah ve yiyecek sorununu aşmada gösterilen başarı, ne yazık ki giyecek konusunda gösterilemiyordu. Genelkurmay harp tarihi (TİH, VII.cilt) Millî Savunma Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı arasındaki yazışmayla (23 Ekim 1921) sorunu ortaya koyuyordu: "*Birlikler pek ziyade çıplak ve yalınayaktır. Bu kış için mutlaka 150.000 elbiseye ihtiyaç vardır. Bir haftaya kadar da 50.000 takım elbise ile diğer erler için de hiç olmazsa bir kaput bir çift çorap ve bir çift çarık verilmesi lâzımdır. Çarık kullanma müddetinin de bir ay olarak kabul edilmesi zorunludur.*

Beylik için köylü çuvallarından tedarik zorunluğu vardır. Ayrıca her köyün elbiselik ya da kumaştan 3,5 metre vermesi hakkında Millî Yükümlülük emri çıkarılması. Ayrıca bundan sonra her köy ve ilçenin orduya vereceği eratı giydirdikten sonra göndermesi Millî Yükümlülük ile zorunlu tutulmalıdır. Adana ve Maraş'ta çadırbezi yoktur, bu hususta ayrıca tedbir alınmalıdır."

Başkomutan Meydan Muharebesi

Sakarya Muharebesi ile kıyaslandığında şimdiki durum çok iyiydi, orduya bakıldığı zaman resmi asker oldukları artık görünüyordu ama yine de giyecek sorunu tam aşılamadı. Tüm zorluklar göğüslenmiş, Ağustos başında artık saldırı gücünden ve zaferden emin olunan bir Türk ordusu yaratılmıştı.

Mustafa Kemal *Söylev*'de öteden beri tasarladığı saldırı planını da ana çizgileriyle anlatmıştır:

> Düşündüğümüz, kuvvetlerimizin çoğunu düşman cephesinin bir yanında ve elden geldiğince dış kanadında toplayarak, kesin sonuçlu bir meydan savaşı yapmaktı. Bunun için uygun gördüğümüz durum, büyük kuvvetlerimizi düşmanın Afyonkarahisar yakınlarında bulunan sağ kanat grubu güneyinde ve Akarçay ile Dumlupınar karşısına dek olan yerde toplamaktı. Düşmanın en can alacak önemli noktası orası idi. Çabuk ve kesin sonuç almak, düşmanı bu kanadından vurmakla olabilirdi.

Mustafa Kemal taarruz planlarıyla uğraşırken bir yandan ekonomik ve sosyal sorunlarla başa çıkmanın yollarını arıyor, bir yandan da Meclis'te oluşan muhalefetle ve onların yarattığı olumsuz propagandayı yok etmek için mücadele ediyordu. Bu durumu *Söylev*'de şöyle anlatıyor:

> Önemli bir iş daha vardı. Muhalifler ordunun düzeninin bozulduğu, kıpırdayacak durumda olmadığı, böyle karanlık ve belirsizlik içinde beklemenin yıkımla sonuçlanacağı yolundaki propagandalarını iyice kızıştırmışlardı. Gerçi Meclis'te bu görüş akımının yaptığı yankılar düşmanlardan benim de çok gizlemek istediğim savaş planı bakımından yararlı idi. Ama bu olumsuz propaganda en yakın ve en

> inançlı kişiler üzerinde bile kötü etkiler yapmaya başlamış, onlarda da duraksamalar uyandırmıştı. Onları da pek yakında yapacağım saldırı konusunda ve altı yedi günde düşmanın büyük kuvvetlerini yeneceğime olan güvenim üzerinde aydınlatmayı ve yatıştırmayı gerekli gördüm. Bunu da yaptıktan sonra Ankara'dan ayrıldım. Genelkurmay Başkanı benden önce 13 Ağustos 1922'de cepheye gitmişti.

Muhaliflerin olumsuz tavrına rağmen 6 Mayıs 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık kararı üçüncü kez uzatıldı. *Söylev*'de anlatıldığı gibi tartışmalar kıran kırana geçti ama sonuçta 11 ret, 15 çekimser ve 177 kabul oyu ile başkomutanlığı bir kez daha Meclis tarafından onaylandı. Mustafa Kemal Meclis'te düşmana karşı ordunun komutansız bırakılamayacağını öne sürerek, yaptığı konuşmada şunu söylemişti: *"İşte bu nedenle başkumandanlık görevimi bırakmadım, bırakmıyorum, bırakmayacağım."* Bu sözlerin sakin, yumuşak üslup ve tonda söylenmediğini tahmin etmek güç değildir.

Bu sırada ordunun komuta kademesinde ciddi sorunlar başgösterdi. Fevzi Çakmak saygı görürken komutanlar İsmet'in (İnönü) emrine girmekten hoşnut değillerdi. Taarruz yaklaşırken Birinci Ordu Komutanı Yakup Şevki (Subaşı), İkinci Ordu Komutanı ise Ali İhsan Paşa idi. Ali İhsan (Sabis), cephe komutanına karşı entrikacı davranışlarda bulunduğundan ve hatta ordu içinde bozgunculuk yaptığından görevinden alınmıştı. Mustafa Kemal onun görevini Ali Fuat (Cebesoy)'a teklif etti ise de, geçmişteki görevden alınmanın kırgınlığıyla da Fuat Paşa "Ben cephe komutanlığı yaptım" diyerek kabul etmedi. Refet Paşa da yapılacak askerî harekâtın başarısından emin olmadığı için ikircimli davrandı. Sonuçta ordu komutanlığı Nurettin (Sakallı) Paşa'ya verildi.

Meclis'teki ikinci grubun yarattığı muhalefet havasının ordu komutanlarına da yansıdığı ortaya çıkmakta gecikmedi. Büyük Taarruz öncesi Çay'da yapılan komutanlar toplantısında komutanlar çekimser ve ürkek davranınca Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak), "madem ordunun bana güveni yok" diyerek istifa etmek istedi. Durumun tehlikesini gören Mustafa Kemal, "Bu gelişmelerden Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın endişeye düşmesi üzerine taarruza karar verilmiştir" diyerek komutanların ve ordunun kesin zafere hazırlanmasını emretti. Ankara'da Bakanlar Kurulu'nu toplayarak taarruz kararına resmiyet kazandırdı.[63]

Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, ordumuzun saldırı planı çok önceden belirlendiği için gereği gibi incelemeler yapmışlardı.

Mustafa Kemal, Konya'ya gelmiş olan General Townshend'in görüşme isteğinden yararlanarak Ankara'dan ayrılıp 23 Temmuz 1922 akşamı Batı Cephesi karargâhının bulunduğu Akşehir'e gitti. Buradan Konya'ya devam etti, yeniden Akşehir'e döndü, bu sırada Fevzi Paşa da gelmişti. 27/28 Temmuz gecesi Fevzi

Paşayla yaptığı görüşme sonunda, saptanmış plan gereğince saldırıya geçmek üzere, 15 Ağustos'a değin hazırlıkları tamamlamayı kararlaştırdılar.

28 Temmuz 1922 günü öğleden sonra yaptırılan bir futbol maçını görmeleri bahanesiyle ordu komutanları ve kimi kolordu komutanları Akşehir'e çağrıldı. 28/29 Temmuz gecesi komutanlarla genel olarak saldırı üzerinde görüş alış verişinde bulunuldu. 30 Temmuz 1922 günü Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanıyla yeniden görüşerek saldırının nasıl yapılacağını ayrıntıları ile saptadılar. Ankara'dan çağrılan Millî Savunma Bakanı Kâzım Paşa da, 1 Ağustos 1922 günü öğleden sonra Akşehir'e geldi.

Artık orduya saldırı buyruğu verme zamanı gelmişti. Mustafa Kemal'in kesin talimatı üzerine Batı Cephesi Komutanı 6 Ağustos 1922 tarihinde ordularına gizli olarak saldırıya hazırlık buyruğu verdi. Bu sırada Mustafa Kemal Ankara'daydı ve o ana kadar verilen kesin emirden haberdar edilmemiş olan Bakanlar Kurulu'na resmî olarak bildirecekti. Önce bakanlara durumu anlattı, görüş birliği sağladı. Ardından Meclis'te bir konuşma yaparak muhaliflerin yarattığı olumsuz havayı dağıttı, milletvekillerini "düşmanı altı yedi günde yenebileceği konusunda güvencelerle" yatıştırdı. Genelkurmay Başkanı 13 Ağustos'ta cepheye gitmişti, Mustafa Kemal de birkaç gün içinde Ankara'daki işlerini bitirdi ve ayrılma hazırlığına başladı.

Taarruz hazırlıkları bu iç ve dış zorluklara rağmen tamamlanıyordu. Taarruzun sıklet merkezi hakkında düşmanı, yapacağı hava keşiflerinde yanıltmak için gündüzleri de bazı birlikler geçici olarak kuzeye doğru yürütülmüş, geceleri tekrar taarruz mevzileri civarındaki toplanma bölgelerine kaydırılmıştır. Taarruzun gün ve saati hakkında Meclis'e bilgi verilmemiştir. Aslında, baskını gerektiren bu gibi harekât Meclis ve hükümet tarafından onaylanmış olmakla birlikte uygulama tarih ve saati askerlere bırakılır ve çok gizli tutulur.

***

Gazi Mustafa Kemal artık son darbeyi vurmak üzere tüm hazırlıklarını tamamlamıştır. Ankara'dan ayrılacağı gece[64] Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi Topçu Binbaşı İhsan Eryavuz'un evine konuk olur. O günlerde altı yaşında olan evin küçük oğlu Asım Bülent[65] yıllar sonra (2002 yılında) yazdığı anılarında Büyük Taarruz'a gidişi şöyle anlatıyor:

Oturduğumuz ev Keçiören'deydi. Bizim evin arkasında Refet Paşa'nın evi vardı. Şimdiki Keçiören Çocuk Bakım Evi olan bu yerde bir ara Rus Sefiri Aralov da komşumuz olarak oturmuştu.

O bina Sakarya Muharebelerinde *sahra hastanesi* olarak kullanılmıştı. O devirdeki hayat görüşü bambaşka idi. Annem de, yaralılara bakmak için vakit buldukça oraya gider, pansumanlarını yapar, yaralarını temizler, sarar ve mektuplarını yazardı. Sargı bezi yokluğunda bir gün evdeki yatak çarşaflarını makasla

kesip sargı bezi olarak hastaneye götürdüğünden, bir süre üzerine bir seccade serilmiş olan çıplak bir şiltede yatırıldığımı hatırlarım. O güne kadar İstanbul dışına çıkmamış ve yokluk çekmemiş tam bir İstanbul hanımefendisi olan rahmetli annem, bütün bunları gayet tabiî bir iş gibi yüksünmeden yapar, cesaret ve neşesini kaybetmezdi.

Evin yan tarafındaki büyük ceviz ağacının altı ailenin akşam yemeklerini yediği ve babamın arkadaşları ve konuklarıyla oturduğu bir yerdi. Geceleri dallarına gemici feneri asılır, etraf öyle aydınlatılırdı. Elektriğin ismini bile bilen yoktu. Evimize sık sık gelenlerin başında da, evde adı sadece 'Paşa' olan Atatürk vardı. O da bu ceviz ağacını pek sever ve her zaman, "Bana Rumeli'yi hatırlatıyor," derdi.

Bir Ağustos günü evde bir olağanüstülük sezinledim. Ceviz ağacının dallarına iki-üç gemici feneri asılıyor, altında da bir masa hazırlanıyordu.

Bizde fazla iskemle olmadığından komşu evlerden sandalyeler taşınıyor, yemekler yapılıyordu. Annem, kendisine yardım etsin diye komşularımızdan Avukat Recai Bey'in yaşlı ablası Aliye Hanım'ı çağırmıştı.

Herkesin sevip saydığı Aliye Hanım başlı başına alem bir kadındı. Tuna boyundan gelmiş Rumeli göçmeni idi ve hiç bozulmamış katıksız bir Rumeli şivesi ile konuşur ve onun konuşmaları da Paşa'nın çok hoşuna giderdi. Paşa'nın sevdiği Rumeli yemeklerini yapmada Aliye Hanım'ın üstüne yoktu. (Özellikle elbasan tavasını çok güzel yapardı). Durumda bir farklılık olduğunu akşam Paşa gelince daha çok anladım. Her zaman yanında altı-yedi muhafız ile gelirken bu kez gelen atlılar 40-50 kişi kadardı.

Gelen konuklar da 10 kişi kadardı. Hepsi de çok gizli tutulan, hatta Meclisten bile saklanan taarruz gününü bilen Atatürk'ün en yakınları ve babamın arkadaşları idi.

Babam, Paşa ve öteki konukları ile hazırlanan masada yiyip içerken annem gelen askerleri de ihmal etmemiş, onları arka bahçeye almış, kümesten birkaç tavuk kestirerek tavuklu bulgur pilavı yapmış ve *Kalaba* köyünden aldırdığı yoğurtları da, "Hadi çocuklar!" diyerek önlerine koydurmuştu.

Ben de merak ve heyecan içinde büyük masanın etrafında dolaşıp, bana verilen meze ve yemeklerle karnımı doyuruyor, konuşulanları dinliyor ve bazen de askerler arasında dolaşıp duruyordum. Havada bir olağanüstülük, bir tuhaflık sezmiş, konuşulanlardan Paşa'nın o gece çok önemli bir yere gideceğini anlamıştım.

Sabaha karşı kalktılar. Paşa, üstü açık otomobiline binmek üzere dışarı çıktı. Yaveri Muzaffer Bey otomobilin önünde kapısını açmış bekliyordu. O müthiş geceyi hatırladıkça hâlâ heyecan duyarım. Bir-iki asker, ellerinde içinde birer mum olan fenerlerle etrafı aydınlatırken Paşa, öteki konuklarla vedalaştı ve anneme dönerek yemek için teşekkür etti, "Allahaısmarladık," dedi. O anda hayatımda ilk kez annemin ağladığını gördüm. O metin kadın kendini tutamamış,

sessizce ağlıyordu. Elinde de Paşa'nın otomobilinin arkasından dökmek için büyükçe bir tas su vardı.

"Sıhhat ve afiyet içinde git, muzafferan dön, Paşam, gazan mubarek olsun!" dedi.

O da, "Merak buyurmayınız Nuriye Hanım," dedi. "Allah'ın inayetiyle zaferi kazanacağız!"

Babamla son kez vedalaştılar. Tam otomobiline binerken aralarına girdim.

"Babapaşa sen şimdi gâvurları kesmeye mi gidiyorsun?" dedim.

Gülerek, "Evet küçük Asım, gâvurları kesmeye gidiyorum," dedi.

"Babapaşa ne olur Niko ile Anastası kesme," deyince Paşa şaşırarak babama döndü: "İhsan... Ne diyor bu çocuk?"

Babam da gülerek, "Paşam! Bizim seyis ile arabacıdan bahsediyor, pek sevişirler," diye açıkladı.

Yaşıtım olan çocukların dışında iki sevdiğim dostum ve arkadaşım daha vardı. Genç erkekler hep cephede olduklarından Anadolu'daki Rum erkekleri, herhalde güvenlik nedeni ile olsa gerek, gözönünde bulunsunlar diye, Ankara'da çeşitli işlerde çalıştırıyorlardı. Bizde de Niko ile Anastas isimli iki Yozgatlı Rum kardeş vardı. Büyüğü olan Anastas babamın arabacısı, Niko da babam ile annemin bindikleri atların seyisi idi. Beni de her zaman hayvana bindirdiklerinden aramız çok iyi idi. Savaştan sonra mübadele ile bunlar da Anadolu'daki bütün Rumlar gibi Yunanistan'a gönderildiler ve ağlaya ağlaya gittiler.

Babamın açıklaması üzerine Paşa gülerek elini başıma koydu ve her zaman yaptığı gibi saçlarımı karıştırarak, "Merak etme çocuk," dedi, "Senin Niko'n ile Anastası'nı kesmem." Paşababamı o anda daha çok sevdim.

Aile dostumuz, büyük insan ve düşünür Ağaoğlu Ahmet Bey'in büyük kızı, ilk kadın hukukçulardan ve ilk Türk kadın avukat Süreyya Ağaoğlu, hepimizin sevgili Süreyya ablası, *Bir Ömür Böyle Geçti* adı altında yayınladığı hatıralarında bizdeki o son geceyi şöyle anlatır:

"Ankara'ya gelişimizde komşumuz Topçu İhsan Bey'in eşi Nuriye Hanım bize hoş geldine geldi. Bu seçkin insanla o vakit tanıştık ve ölünceye kadar 'Nuriye ablamız' kaldı.

O yaz Atatürk'ü ilk kez olarak İhsan Beyler'in bahçesinde büyük bir ağacın altında otururken gördüm. Bütün Türkler gibi ben de ona gıyaben tapıyordum. Atatürk'ü seyrederken onun güneş kadar parlak saçlarını, şahsiyetinden fışkıran enerjiyi de görüyor ve babamdan da aldığım telkinle zaferin mutlaka kazanılacağına inanıyordum. Düşman yanıbaşımızdaydı.

Bir akşam babam eve gelince, 'Yemekte bu gece İhsanlardayız,' dedi ve gitti. Sabaha karşı döndüğünde çok heyecanlı, hem keyifli hem üzgündü.

Nedenini soran anneme, 'Paşa cepheye gitti, onu uğurladık,' dedi. Sabaha kadar uyumadı. Dolaşıyor ve 'İntikam' marşını söylüyordu.

Sonradan o geceyi şöyle anlattı:

İhsan Bey'in evinde yemekte herkes heyecanlı ve mutlu imiş. Atatürk bir ara, Balkan Harbi münasebeti ile yazılan ve çok meşhur olan 'İntikam' marşını, yumruğunu masaya vurarak büyük bir heyecan ve kararlılıkla söylüyormuş.

"Ey masum Türk evlatları

Kalbe yazın bu tarihi

1328'de Türk namusu lekelendi of.

İntikam"

Babam Matbuat Umum Müdürü idi. Ertesi gün, kararlaştırıldığı gibi basına Atatürk'ün bir çay ziyafeti vermekte olduğunu bildirdi.

Aynı gece İhsan Bey, Atatürk'e zaferi kaç günde elde edebileceğimizi sormuş. Paşa bir müddet tayin etmiş, fakat zafer bu süreden önce kazanılmış.

Zaferden sonra Ankara'ya dönen Atatürk kendisini istasyonda karşılayanlar arasında bulunan İhsan Bey'e, 'Bak İhsan, yanıldım. Bazen insan böyle hatalar yapabilir, ben de zafere tahminimden önce ulaştım,' demiş.

Süreyya Ağaoğlu'nun Bülent Eryavuz'u doğrulayan o gece ile ilgili anıları burada bitiyor.

***

Mustafa Kemal, gidişini belirli birkaç kişiden başka tüm Ankara'dan sakladı. Ankara'dan ayrılışını bilenler, sanki kentteymiş gibi davranacaklardı. Dahası, Başkomutanın Çankaya'da bir çay daveti vereceğini de gazetelerde yayımladılar. Trenle gitmedi. Bir gece otomobille Tuz Gölü (Koçhisar) üzerinden Konya'ya gitti. Telgrafhaneyi gözetim altında tutturduğundan, burada olduğu hiçbir yere bildirilemedi.

20 Ağustos 1922 günü öğleden sonra saat dörtte Batı Cephesi Karargâhında, yani Akşehir'de bulunuyordu. Kısa bir görüşmeden sonra, 26 Ağustos 1922 sabahı düşmana saldırmak için İsmet Paşa'ya buyruk verdi.

20/21 Ağustos 1922 gecesi Birinci ve İkinci Ordu Komutanlarını da cephe karargâhına çağırdı. Saldırının nasıl yapılacağını harita üzerinde kısa bir savaş oyunu olarak açıkladıktan sonra, Cephe Komutanına o gün vermiş olduğu buyruğu yineledi. Komutanlar işe koyuldular. Saldırımız her bakımdan bir baskın biçiminde yapılacaktı. Bunun gerçekleşebilmesi için de, yığınağın ve düzenlemenin gizli kalmasına önem vermek gerekiyordu. Bundan ötürü, her türlü yürüyüş gece yapılacak, birlikler gündüzleri köylerde ve ağaçlıklar altında dinleneceklerdi. Saldırı bölgesinde yolların düzeltilmesi türünden çalışmalarla düşmanın dikkatini çekmemek için ilgisiz başka bölgelerde de benzeri düzmece çalışmalar yapılacaktı.

Mustafa Kemal iki gündür "*Çalıkuşu*" romanını okuyor. Maarifin görevini yerine getirmeyişinden söz ederek, Gazeteci Mahmut Soydan'a romancı ve ki-



26 Ağustos sabahı Kocatepe'de

tap hakkındaki görüşlerini şöyle açıklar: "Cidden muvaffak olmuş. Maatteessüf bugünlerde işler bu tarzda cereyan ediyor, eserde eski fikirlilerle yeni fikirlilerin mücadelesi tasvir edilmiş ve maalesef galip olan taraf eski fikirlilerdir. Şu barış kurulsa da memleketin sosyal yaralarını esaslı bir şekilde tedaviye başlasak."[66]

24 Ağustos 1922'de karargâhlar Akşehir'den saldırı cephesi gerisindeki Şuhut kasabasına getirildi. 25 Ağustos 1922 sabahı da Şuhut'tan, savaşları yönettikleri Kocatepe'nin güneybatısındaki çadırlı ordugâha gittiler.

25 Ağustos gecesi cephenin ön hatlarındaki birlikler taarruz mevkilerine intikal etmişti.

İsmet İnönü anılarında Şuhut'tan atlarla Kocatepe'ye gelişlerini ve o geceyi şöyle anlatıyor: *"O gece sabaha kadar uyuduk mu, uyumadık mı bilmiyorum. Yalnız çok iyi hatırlıyorum. Cephe Kumadanı olarak, kıtaatın hepsinin yerlerinde hazır bulunup bulunmadığını sabaha kadar kimbilir kaç defa sordum. Müsterih oldum. En heyecanlı günümüz. O güne kadar, düşmanın bizden ne kadar bilgi aldığını bilmiyoruz ve yarın ortalık açıldığı zaman her şey meydana çıkacak. Tabiî beklenmesi kumandan için çok heyecanlı olan bir gece. Erkenden tıraş oldum. Şafakla beraber 26 Ağustos'ta muharebeye başladık."*

Gazi hazretleri, 26 Ağustos günü saat dört sularında uyanıyor ve hizmet erini yavaş sesle çağırıp bir kahve pişirmesini söylüyor.

Yaver Muzaffer (Kılıç) uyanmış, elbiselerini giyerken çadırın dışına çıkan Mustafa Kemal'i görüyor.

Gazi, ellerini, gökyüzüne kaldırmış, vecd içinde dua ediyordu:

"Büyük Allah'ım!.. Sen Türk milletini ve ordusunu muzaffer eyle."[67]

Taarruz 26 Ağustos sabahı saat 05:30'da topçu ateşiyle başladı o geceyi uykusuz geçiren tek 'paşa' Batı Cephesi komutanı değildir. 5.Süvari Kolordusu Kumandanı Tümgeneral Fahrettin (Altay) de, Ahır dağlarını aşıp Yunanlılarla İzmir arasına girerek onları geriden kuşatma görevini yüklenmişti. Bu nedenle 25 Ağustos akşamı hava kararır kararmaz önde 1.Tümen olmak (komutanı Albay Mürsel, sonradan Tümgeneral M.Baku) üzere, gecenin karanlığında yerel kılavuzlar eşliğinde dere, orman, uçurumlar aşılıp kilometrelerce sessizce yüründü. 26 Ağustos sabahı 20 kilometrelik dağ yollarını, patikaları aşıp Sincanlı ovasına inmişlerdi.

Top atışlarının cehennemi gürültüsünü ve yarattığı etkiyi Fahrettin Altay anılarında anlatıyor: *"İşte tam bu sırada doğudan şiddetli top sesleri gelmeye başlamıştı ki bu, büyük taarruzun başladığını bildiriyordu.*

Top sesleri ile heyecanımız artmış, askerlerimizin yüzleri gerilmiş ve omuzları dikleşmişti. Bir an önce atlarımızı mahmuzlayıp dörtnala düşman gerilerine yapacağımız akınlarımıza başlamak istiyorduk. Ne var ki şartlar yüzünden bu müm-

kün olmuyordu. Tümenler tesbih gibi tek kolda birbirlerinin arkasından gelmekte ve kolbaşında toplanmaktaydılar. Bu toplanma saatlerce sürdü ve yorgunluk, açlık, uykusuzluk bizi bağladı. Tümenler toplandıkça hayvanlara yem kestiriliyor, su veriliyordu.

İlk toplanan alaydan ileriye keşif kolları gönderildi, önümüzdeki Sincanlı Ovası'nın ötelerinde neler olduğunu bilmiyorduk..."

***

Aradan kırk yıl geçer, tarih 26 Ağustos 1962... İstiklâl Savaşı'na katılmış yaşayan komutanların tümü Afyon'a davet edilir. Sadece Fahrettin Altay gelir. Kurtuluş'un 5.Süvari Kolordu Komutanı'na bir otomobil ve bir de emir subayı tahsis edilir. Emir Subayı "Paşam, ne emredersiniz?" diyor. O da kendisini adı (.....) bir köye götürmesini istiyor. O köy Sincan Ovası'nın güneyindeki dağlık bölgededir. Köye giden Fahrettin Altay bir adamı arıyor. Adam ölmüş, oğlunu arıyor ve buluyor.

O köylü 26 Ağustos 1922 gecesi Süvari Kolordusu'na bir patikadan Sincanlı Ovası'na inerken kılavuzluk yapmış.

Kılavuz diyor ki: "Paşam, Allah'ın izniyle ordumuz muvaffak olacaktır. Benim de sizden bir küçük ricam var. Savaş bittikten sonra beni gelip ziyaret edeceksiniz."

40 yıl sonra Fahrettin Altay, bu görevi yapmak için Afyon'a gelmiştir. Kılavuzun oğlunu ziyaret ederek bu yükten kurtulmuştur. Bu inançtaki kuşaklardan oluşan bir kumanda heyeti ancak bu kadar büyük işler başarabilir.[68]

***

Yine İsmet İnönü anılarında topçu ateşlerinin Mustafa Kemal üzerinde yarattığı etkiyi sevinçle anlatıyor: *"Muharebe çok mükemmel hazırlanmış bir topçu ateşi ile başladı. Daha topçu ateşi sürerken bir taraftan da piyade ileri harekete geçti. Topçu ateşi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın çok hoşuna gitmişti. Bana, topçunun iyi hazırlanmış olduğundan çok memnun kaldığını muharebe meydanında tekrar tekrar söylemiştir."*

Topçu ateşi ve taarruz başlayalı yaklaşık 4 saat olmuştu ve Yunanlılar ile İngilizlerin aylarca aşılamaz dedikleri tüm engeller yıkılıyordu. Saat 10 olduğunda üç tahkimli çok önemli tepe ele geçirilmişti, bunlar; Kalecik Sivrisi, Tınaztepe ve Belentepe idi. On iki bin süvari de Sincanlı Ovası'na akmıştı ve Dumlupınar doğusuna ilerlemiş, İzmir-Afyon demiryolunu tahrip etmişti ama bu haber henüz Kocatepe'ye ulaşmamıştı. Türk ordusunun bu beklenmedik başarısı Yunanlıları allak bullak etti. 26 Ağustos akşamı ortada stratejik bir soru duruyordu. Yunanlılar acaba 1.Ordu'ya mı (komutanı Nurettin Paşa), 2.Ordu'ya mı (komutanı Yakup Şevki Paşa) yoksa Süvari kolordusuna mı yönelecekti?

27 Ağustos Pazar sabahı saat 04.00'da Türk 1.Ordu'ya bağlı 4.Kolordu'nun 8.Tümeni baskın tarzında süngü taarruzuyla Kurtkaya tepesini ele geçirdi. Saat 08.00 civarında da 1310 metre yüksekliğindeki Erkmentepe düşürülmüştü. Kocatepe'de sevinç sonsuzdu, şimdi gözler Çiğiltepe'deydi. Ancak bu tepedeki Yunan direnci kırılamıyordu. Bundan sonrasını Mustafa Kemal (4 Ekim 1922, Meclis) şöyle anlatır:

"Bu taarruz gününde, en sol tarafta bir tümenimiz -57.Tümen- taarruzlarını tevcih ederken kuvvetlerini yakınındakine göre biraz uzakça bulundurmuştu. Bu nedenle düşman üzerinde, etkin bir baskı yapamıyordu. O tümenin kumandanı –albay- Reşat Bey adında bir zattı. Bu kişiyi çok eskiden tanıyorum. Muş'ta beraber muharebe yaptık, Suriye'de çok muharebeler yaptık. Çok kıymetli bir askerdi, şahsen bana çok sevgisi ve güveni vardı. Telefonla sordum: 'Niçin hedefinize ulaşamadınız?'

Cevaben dedi ki: 'Yarım saat sonra hedeflere ulaşacağız.'

Halbuki, ne yazık ki yarım saatte bu hedefler ele geçirilememişti. Tekrar sorduğum zaman telefonda Reşat Bey'in *son bir vedanamesini okudular, orada diyordu ki: 'Yarım saat zarfında size o mevzileri almak için söz verdiğim halde, sözümü yapamamış olduğumdan dolayı yaşıyamam!'"*

İntihar etmek bir subaya yakıştırılamazdı ama buradaki olay, o koşullarda Türk subayının aldığı görevi ve verdiği sözü yerine getiremediği zaman, ne tür bir ruh durumu içine girdiğini ve sözünün namus olduğunu ortaya koyan bir örnek olarak algılanmış, o günden bugüne kadar Albay Reşat takdirle anılan bir komutan simgesi oluşturmuştur. Albay Reşat'ın intiharına (saat 10 civarında intihar etmiştir) neden olan Çiğiltepe aynı gün saat 17.30 civarında zaptedilmiştir.

30 Ağustos 1922 tarihinde Başkomutan Meydan Muharebesi ile kesin sonuçlu taarruz zaferle noktalandı. 26 ve 27 Ağustos günlerinde, yani iki gün içinde, Karahisar'ın güneyinde 50 ve doğusunda 20-30 kilometre uzunluğunda bulunan berkitilmiş düşman cephelerini düşürdük.

28 Ağustos'ta onbaşı Halide Edip (Adıvar) Afyon'a gelişini (*Türkün Ateşle İmtihanı*'nda) ve gördüklerinin heyecanını bize de yaşatır: *"Afyon'un yüksek kayalıkları göründüğü zaman (Konya-Çay yolundan geldi), ortalıkta bir takım haki renkli gölgeler göze çarpıyordu. Yunanlıların yakmış olduğu evlerin harabelerinde hâlâ ateş vardı. Karargâh birkaç saat önce Afyon'a girmişti."*

Halide Edip, Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa ile ilk karşılaşmasındaki izlenimlerini de şöyle anlatıyor: *"Sakarya günlerindekinden daha büyük bir sofa. Büyük bir masa. Subaylar dolaşıyor. Bir küçük odanın kapısı açık. Yuvarlak bir masada iki lâmba yanıyor. Fevzi Paşa ile Mustafa Kemal Paşa bir harita üzerine eğilmişler, bir şeyler konuşuyorlar. Mustafa Kemal Paşa'nın başında yüz güneş birden doğmuş gibi yüzü parlıyor.*

'Safa geldin, hanımefendi.'

'Tebriklerim paşam, nihayet muvaffak oldunuz.

Bir kahkaha:

'Evet, nihayet bu işi yaptık.'

'Gelin hanımefendi, yemek yiyelim.'

Fevzi Paşa karşısında oturuyor ve memnun olduğu anlardaki gibi sağ göğsüne vurup güldürüyordu. İsmet Paşa da oradaydı.

Geçmiş günlerde neler çekmiş olduğunu düşünerek Mustafa Kemal Paşa'nın neşesi insana ferahlık veriyordu."

Yenilen düşman ordusunun büyük kuvvetlerini 30 Ağustos'a değin, Aslıhanlar yöresinde çevirdik. 30 Ağustos'ta yaptığımız savaş sonunda düşmanın ana kuvvetlerini yok ettik ve tutsak aldık. Düşman ordusu Başkomutanlığını yapan General Trikupis de tutsaklar arasındaydı. İngilizlerin ve Yunanlıların aşılamaz dedikleri engeller, tel örgüler darmadağınık edilmiş ve Mustafa Kemal'in tasarladığı kesin sonuç beş günde alınmıştı. Bu, Meclis'teki muhaliflerin de mağlubiyetiydi. Bundan sonrası siyasi hesaplaşma olacaktı!

31 Ağustos 1922 günü ordularımız, ana kuvvetleriyle İzmir'e doğru yürürken, başka birlikleri ile de düşmanın Eskişehir ve kuzeyinde bulunan kuvvetlerini yenmek üzere ilerliyorlardı. 31 Ağustos sabahı muharebe meydanını dolaştıktan sonra öğleyin Başkomutan ile Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı Çalköy'e gelerek yıkık bir evin avlusunda kırık bir kağnı arabası yanında durumu şöyle değerlendiriyorlardı:[69]

> Bugünkü muharebeler Türk ordusuna büyük savaşı kazandıracak bir durum sağlamıştır. Uşak istikametine çekilen dağınık birliklerin toparlanmasına meydan vermemek lazımdır. Az kayıplarla çekilen Eskişehir Kolordusu ile birleşerek ve Yunanistan'dan getirecekleri yeni birliklerle İzmir yakınlarında bir hatta savunmaları düşünülebilir. Bunun için Eskişehir Grubu'nu da yakalayıp mağlup etmek ve asıl kuvvetlerle durmadan süratle İzmir'e girmek lâzımdır.

Bu karardan sonra Başkomutan şu tarihi emri verdi:

> Türkiye Büyük Millet Meclisi orduları, Afyonkarahisar-Dumlupınar Büyük Meydan Muharebesi'nde zalim ve mağrur bir ordunun esas unsurlarını inanılamayacak kadar az bir zamanda imha ettiniz. Büyük ve necip milletimizin fedakârlıklarına lâyık olduğunuzu ispat ediyorsunuz; sahibiniz olan büyük Türk milleti geleceğinden emin olmaya haklıdır. Muharebe meydanlarındaki maharet ve fedakârlıklarınızı yakından müşahade ve takip ediyorum. Milletimizin hakkınızdaki takdirlerine delâlet etmek vazifemi mütemadiyen ve birbiri ardına ifa ediyorum. Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir ileri!

1 Eylül 1338 (1922)

TBMM Reisi Başkumandan Mustafa Kemal

Aynı gün İsmet Paşa Dumlupınar çarpışmasına *Başkumandan Meydan Muharebesi* adı verildiğini açıkladı. Dikkat edilirse bu büyük zafere alışıldık şekliyle komutan adı verilmemiştir. Bu, önemli bir stratejik karardı.

Zafer kazanılmış, Yunan ordusunun komutanları tutsak alınmıştı. 2 Eylül 1922'de yerleşkeleri yakıp yıkan, kadınlara kızlara tecavüz eden, çocukları öldüren, yaşlılara etmedik eziyet bırakmayan bir ordunun Başkomutanı olan Hacı Anesti'nin yerine atanan ayıplı Başkomutanı Trikopis, Türk Ordusu Başkomutanı Mustafa Kemal'in huzuruna çıkarılmıştır. Olayın tanığı Halide Edip[70]gördüklerini şöyle anlatıyor:

"Eylülün ikinci günü, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi ve İsmet Paşaları Uşak'ta bir masanın çevresinde bulduk. General Trikopis'le General Digenis Türklere teslim olmuştu. Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna, Nurettin Paşa'yla Kemalettin Paşa'nın arasında geldiler. Eğer korunmasalardı, Uşak halkı onları da parçalayacaktı. Uşaklılar onları sevgililerini öldürenler, evlerini barklarını yakanlar arasında sayıyorlar, mevkilerine hiç önem vermiyorlardı.

Yunan generalleri getirildikleri zaman, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ile İsmet Paşa'nın arasında duruyordu. Benim için bu, birinci derecede militer bir durumdu. Onun için büyük bir ilgiyle seyrettim ve dinledim. Bizimkilerin üniformaları erlerinki kadar sade, yüzleri sakin ve hareketsizdi. Buna karşılık, Yunanlılar sırmalı üniformalar giymişlerdi. Yüzleri ve elleri son derece sinirli olduklarını gösteriyordu. Fevzi Paşa ise bir Buda heykeli gibi sakindi, fakat belki de içinden, 'Bu herifler hakikî asker olamaz, âdeta dans eder gibi sıçrayıp selâm veriyorlar,' diyordu.

İsmet Paşa, gözlerindeki öfkeyi göstermemeye çalışıyordu. O, askerden daha başka bir şeydi. O bölgede, yerli halka yapılan zulme dayanamıyordu.

Fevzi Paşa'yla İsmet Paşa eğildiler, fakat ellerini vermediler. Mustafa Kemal Paşa bu sahnenin hâkim karakteri, askerlik alanında bir büyük sanatkâr ve oyunun kurallarına uyan bir sporcuydu. O, Yunan generallerinin kılıklarına ve maiyetlerinin yaptıkları kötülüklere hiç önem vermiyor. Trikopis, onun, bu oyundaki rakibi. Bu askerlik oyununda yere vurduğu adama kurala uygun olan hareketi elden bırakmıyordu. Sırtını yere getirdiği pehlivanın elini sıkan galip bir pehlivan gibi, Trikopis'in elini yakaladı, herhangi bir el sıkışı süresinden fazla tuttu:

'Oturun, General, yorulmuş olacaksınız.'

Bundan sonra, sigara tabakasını uzattı, kahve ısmarladı, General Digenis'e de nezaketle davranmakla birlikte, gözleri Trikopis'in gözlerinde. Trikopis de ona açık bir hayranlıkla bakıyor. Elli yaşlarında kadar, sinirli, hastalıklı, tiyatro sahnesindeymiş gibi giyinmiş bir adam.

'Ben sizin bu kadar genç olduğunuzu bilmiyordum. General.'

Bundan sonra masanın etrafında oturdular..."

Mustafa Kemal ve Trikopis yaptıkları muharebeyi tartışırlar. Deli Hacı Anesti'nin hatalarını anlatırken Trikopis, emirlerini dinlememekle suçladığı Digenis'le tartışmaya başlar. Bu disiplinsizlik aslında Yunan ordusunun neden yenildiğini açıkça ortaya koymuştur.



Ilgın'da resmi geçitte orduyu selamlarken

"Konuşma bitince Mustafa Kemal Paşa ayağa kalktı.

'Sizin için bir şey yapabilir miyim?' diye sordu.

Trikopis, 'İstanbul'daki karıma durumumdan haber verilmesini isterim,' diye cevap verdi.

O zaman Mustafa Kemal Paşa, Trikopis'in elini yine uzunca süre elinde tutarak dedi ki:

'Savaş bir talih oyunudur, General. Bazen, en beceriklisi de yenilir. Siz, görevinizi yaptınız. Sorumluluk şanstan geliyor, üzülmeyiniz.'

General Trikopis, ellerini sallayarak, 'Ah, General! En son yapmam gereken şeyi yapamadım,' dedi.

Bu, anlaşılan intihar edememiş olması meselesiydi."

Halide Edip'in gözü Mustafa Kemal'in yüzündedir ve düşüncelerini şöyle özetler:

Yunan generalleri gittikten sonra, Mustafa Kemal Paşa hayal kırıklığına uğramış gibiydi. Âdeta milletlerarası bir sahnede dövüşmüş olduğu ve şampiyonluğu kazandığı oyundaki yarışçıyı kendine lâyık görmüyor gibiydi.

Haklı olarak "Akdeniz, Dumlupınar'dan 250 mil uzaktaydı", öyleyse bu emrin anlamı nedir? sorusu sorulmakta. Birincisi, daha önce Sakarya'da belirlenmiş olan savaş doktrininin "Hattı müdafaa yoktur sathı müdafaa vardır, o satıh tüm vatandır" (bunun anlamı şudur: "çizgisel savunma yoktur yüzeysel savunma vardır") gereği yerine getiriliyordu. İkincisi, bir takip harekâtı emridir. Üçüncüsü de, bir devlet denize çıkışı olmayan sınırlar içine hapsolursa yaşama şansı olmadığını işaret ediyordu. Yani Anadolu'nun mutlaka denize çıkışı olan limanlara sahip olması gerekiyordu. Dördüncüsü ise, Türklerin sözlüğünde "ak" "batıyı" işaret etmektedir. İşte bu emirle takip harekâtına başlayan Türk ordusu 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e ulaşacaktı. Bunların dışında, daha 1908 yılında Selanik'te iken çizmiş olduğu sınırların içinde yer alan ve ancak 1939 yılında 'Misakı milli' içine katılacak olan Hatay'ın da bu emrin alanı içinde olduğunu o günden işaret ediyordu. Buradaki *Akdeniz*, yönü gösteren stratejik hedefin tanımlanmasıdır. Mustafa Kemal gibi liderler tahminde bulunmaz, falcılık yapmaz, onlar stratejik öngörüde bulunurlar. İşte bu emir bunun tipik bir örneğidir.

Türk karargâhı baştan beri zafere inanmıştı. Bu nedenle, dış güçlerin savaşın gidişatına karışmalarını, Yunanlılara destek vermelerini engellemek için bir taktik uygulandı. Muharebeler önemsizmiş gibi duyurulacaktı. Türk tarafının başarılarını dünyadan saklamak için, her gün başarılarla devam etmesine karşın *Başkomutan Muharebesi* sonuçlanıncaya kadar saldırımızı resmî bildirilerde önemsiz çarpışmalar gibi gösterdiler. Gerçekten de hem saldırımızın planlama aşamasında hem de saldırımızdan hemen sonra görüşme istekleri yani ateşkes önerileri oldu.

Hatta telsizle doğrudan doğruya Mustafa Kemal'e gönderilen bir telyazısında da, İzmir'deki İtilâf devletleri konsoloslarıyla, nerede ve hangi gün buluşabileceği soruluyordu. Gazi buna verdiği karşılıkta, 9 Eylül 1922'de Kemalpaşa'da görüşebileceklerini bildirmişti. Gerçekten dediği günde Kemalpaşa'daydı. Ama, görüşmeyi isteyenler orada yoktu. Çünkü ordularımız İzmir rıhtımında Başkomutanın ilk verdiği hedefe, Akdeniz'e ulaşmışlardı.

Her evresi ile düşünülmüş, hazırlanmış, yönetilmiş ve zaferle sonuçlandırılmış olan bu savaşlar, Türk ordusunun, Türk subaylarının ve komutanlarının yüksek güçlerini ve yiğitliklerini tarihte bir daha saptayan ulu bir yapıttır.

Bu yapıt, Türk ulusunun özgürlük ve bağımsızlık düşüncesinin ölümsüz bir anıtıdır. Bu yapıtı yaratan bir ulusun çocuğu, bir ordunun Başkomutanı olduğum için sevincim ve mutluluğum sonsuzdur.[71]

Üç gün içinde Yunanlılar kuzeybatı Anadolu'yu boşaltma işlemini tamamladılar. Osmanlı Türklerinin ilk başkenti olan Bursa, İzmir'den bir gün sonra 9/10 Eylül'de el değmemiş olarak geri alındı. Bunu bekleyen Büyük Millet Meclisi 6 Eylül'de iki yıl önce Yunan işgali karşısında yas işareti olarak kürsüye örtülmüş olan siyah örtünün kaldırılmasına karar verdi.

Türkler İstiklâl Savaşı'nı kazanmıştı. Mustafa Kemal'in Yunan ordusunu Anadolu'nun *bağrında* önce durdurup sonra vurma stratejisi başarılı olmuştu. Son darbeyi erteleyip çılgınca hareketlerden kaçınarak ordunun kayıplarını en aza indirgemişti. Üç yıl süren savaşta Türk ordusunun toplam kaybı 13.000 ölü ve 35.000 yaralıydı. Son saldırıda ölü, yaralı ve kâyıp askerlerin sayısı 13.000'e ulaşırken[72] Yunanlıların kaybı 35.000 esir de dahil olmak üzere 70.000'i geçiyordu. Ayrıca Yunan ordusu silahlarının yarısını ve malzemelerinin neredeyse tamamına yakınını arkasında bırakmıştı. En büyük kaybı ise Anadolu'nun sivil halkı vermişti.

Artık bundan sonrası uluslararası ilişkiler arenasındaki diplomasi zaferini kazanmaya gelmişti. Ama nasıl? Bu sorunun yanıtı *Mudanya Mütarekesi* ve *Lozan Barış Antlaşması* ile alınan siyasi sonuçtur.

Büyük Taarruz 31 Ağustos 1922'den itibaren, 400 kilometrelik bir cephe üzerinde, düşmanın Türkiye topraklarından sökülüp atılmasıyla sonuçlandı.

15 Mayıs 1919'da İzmir'de başlayan yayılmacılık 9 Eylül 1922'de gene İzmir'de sona erdirilmişti.

Topyekûn savaş felsefesini ilk defa ortaya koyan Atatürk'tür. Napolyon muharebelerinde topyekûn bir savaş olmamıştır. Napolyon ordu ile muharebe etmiştir. Bütün milleti yaptığı harekât ile baş başa iç içe getirmemiştir. Topyekûn savaş konusunda Atatürk'ün kendine has dehası var. Buna biz tarihte başkalarından örnekler vermek suretiyle onu ne küçültürüz ne değerinden bir şey kaybettiririz. Atatürk, tüm milleti maddi ve manevi bütün varlığı ile aldığı tedbirlerle topyekûn savaşa hazırlamış ve bunu başarmıştır. Bu kavramı savaş literatürüne ilk defa getiren ve yorumlayan Atatürk'tür.

***

Anılara göre Başkomutan Keçiören'deki evden 20 Ağustos 1922 alaca karanlıkta ayrılmıştı. Bu ayrılış sabahının zaferden sonra bir de devamı oldu...

Zafer kazanılmış, herkes sevinçten çılgına dönmüştü. Zaferden birkaç gün sonra topçu binbaşısı İhsan Eryavuz'un evine bir süvari yüzbaşısı ile bir onbaşı geldi. Onbaşının yedeğinde de şahane kızıl renkli safkan bir İngiliz atı vardı. Koşumları ve eyeri o güne kadar kimsenin görmediği güzellikte idi. Yüzbaşı, Bülent Asım'ın annesine Paşa'dan bir de mektup getirmişti. Mektupta; "Nuriye Hanımefendi! Veda gecesinde ettiğiniz dua nezdi İlahi'de kabul gördü. Zafer müyesser oldu. General Digenis'in binek hayvanını bir hatıray-ı zafer olarak kabul buyurmanızı istirham ederim!..."[73]

Acaba kahraman Mustafa Kemal bu büyük işleri nasıl yaptı? Gazeteci Asım Us bu sorunun kendisine çok sorulduğunu ve Gazi'nin buna verdiği yanıtı şöyle anlatıyor:

> "Ben askerî dehâ filân bilmiyorum. Herhangi bir zorluk önünde kaldığım zaman benim yaptığım iş şudur: Durumu iyice tespit etmek, sonra bu durum karşısında alınacak önlemi iyice tespit etmek, sonra bu durumun karşısında alınacak önlemin ne olduğuna karar vermek. Bu kararı bir kez verdikten sonra artık acaba yapayım mı, yapmayayım mı, diye tereddüt etmemek. Tereddütsüz kararı tatbik etmek. Ve başarılı olacağıma inanarak uygulamak."[74]

Büyük Taarruz Mustafa Kemal'in hem liderlik hem de komutanlıktaki üstün yeteneğini ortaya koymuştur. Çünkü bu taarruza karşı Meclis'te ciddi biçimde kuşkular vardı, eğer ortaya başarısızlık çıkarsa onu sorumlu tutacaklar, en ağır biçimde suçlayacaklardı. Bazı milletvekillerine göre, Yunanlıların Sakarya önüne kadar gelişinin nedeni olarak Mustafa Kemal'in stratejisini görenler, bu belanın ondan kaynaklandığını söyleyenler vardı. Önce çok ustaca konuşmalarla kuşkuları dağıttı, Meclis'in o günkü ortamında en zor olanı yapmayı başardı, güven sağladı.

Mustafa Kemal Paşa'nın büyük zafere dair Meclis'te yapmış olduğu açıklamaya İkinci Grup mensuplarından başkanvekili ve Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni bir konuşmayla karşılık verdi. Baştan beri şiddetli muhalif olan bu grup adına söz alan Hüseyin Avni, şunu söylüyordu: "Türk köylüsü Büyük Savaş'tan çıkmış ve henüz yaralarının kanları akarken o kanlı yarasına hançer saplayan hain düşmanın harekâtını belleklerinize getirmek isterim. *Millî ülkünün* (idealin) *rehberi* olan Gazi Paşa, bugün bu ordunun kumandanlığını kabul ettiği gibi *millî mukadderatın* (alın yazısının) *rehberliğini* kabul etmiştir."[75]

O, hemen her konuda halkın, en koyu muhaliflerinin bile rehberiydi. 1925 yılında İnebolu'da konuşurken halkın taşıdığı pankartlarda da onun rehber olduğunu göreceğiz, okuyacağız.

Zaferden 11 yıl sonra, 11 Kasım 1933'te Dünya Gazetesi'ne verdiği demeçte şöyle demiştir:

"Hiçbir zafer gaye değildir. Zafer ancak kendisinden daha büyük olan bir gayeyi elde etmek için belli başlı vasıtadır.

Gaye, fikirdir! Zafer bir fikrin istihsaline hizmet nispetinde kıymet ifade eder. Bir fikrin istihsaline dayanmayan zafer payidar olmaz. O, boş bir gayrettir. Her büyük meydan muharebesinden, her büyük zaferin kazanılmasından sonra yeni bir âlem doğmalıdır. Yoksa başlı başına zafer boşa gitmiş gayrettir..."[76]

Savaşı kazanan komutan, kendisine onca yakışan kalpağı bıraktığı gibi, bundan böyle kılıç ve üniformasını da bırakacaktır. Artık hep sivil olarak görülecek, şapka, güzel İngiliz kumaşlarından biçilmiş ceket ve pantolonlar giyecek, tören ve balolarda kara giysi ve ak boyunbağı taşıyacaktır.

Ve kendisinin, "Yurtta barış, dünyada barış!", "Mutluluğa kavuşturmak bahanesiyle kişioğullarını öldürmeye kalkıştırmak, insanlık dışı bir yöntemdir. Kişioğullarını mutlu kılmanın tek yolu onları birbirlerine yaklaştırmak, birbirlerine yardımcı duruma getirmektir. Evrensel barış içinde insanlığın gerçek mutluluğu ancak tüm ak ağınlı kişilerin bu ülkü uğrunda savaşmalarıyla gerçekleşebilir," dediği görülecektir.[77]

Büyük zaferden iki yıl sonra 30 Ağustos 1924 tarihinde Dumlupınar'da uzun bir konuşma yaptı ve orada dedi ki:

"Yüzyıllardan beri Türkiye'yi yönetenler çok şeyler düşünmüşler ama yalnız bir şeyi düşünmemişlerdir; Türkiye'yi. Bu düşüncesizlikleri yüzünden Türk yurdunun, Türk ulusunun uğradığı zararları ancak bir tek davranışla kapatabiliriz; Türkiye'de Türk'ten başka bir şeyi düşünmemek..."

Bu ifadeler Türk girişimcilerin destekleneceği, Türk sermayedarların yaratılmasının hedefleneceği Kemalist ekonominin de dayanacağı eksenin ipuçlarını vermektedir.

Dipnotlar

1 Yahya Galip Kargı, *"Atatürk'e Aid Menkıbeler"*, *Cumhuriyet Gazetesi, On Beşinci Yıl, 2 Kasım 1938,* s.7'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Askerliği,* cilt:3, Babil Yayınevi, Ankara, 2005, s.152

2 General Sherrill, *Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik,* Çev: Ahmet Ekrem, 1935, s.88-89'dan aktaran kaynak: Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* s.274-275

3 Hasan Köni, *"Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu Hakkında"*, Alaattin Haydar, *A Angora Aupxrés de Moustapha Kémal,* Editions France Orient, Paris,1920 kitabın .yorumu, BELLETEN, Cilt:L, Sa.197, Ağustos 1986, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s.547

4 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk,* (1919-1938) Cilt 3, Ocak-Eylül 1921, TTK Basımevi, Ankara 1979, s. 96-97, alıntı yapılan kaynak: F.O. 371/6465/E.1473, 29 Ocak 1921

5 Hasan Köni, *"Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu Hakkında"*, Alaattin Haydar, *A Angora Aupxrés de Moustapha Kémal,* Editions France Orient, Paris,1920 kitabın yorumu, BELLETEN, Cilt:L, Sa.197, Ağustos 1986, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s.552

6 *Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler,* VII.cilt, [15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923], Genkur Basımevi, Ankara, 1975, s.231

7 *Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler,* VII.cilt, [15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923], s.231

8 Muharebeye katılan Yunan kuvvetlerinde 227 subay, 15 bin 816 er, 12 bin 500 tüfek, 120 ağır makineli tüfek ve 72 top vardı. Muharebeye katılan Türk birliklerinde ise 8 bin 500 personel, 5 bin 500 tüfek, 47 ağır makineli tüfek ve 28 top vardı. *Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler,* VII.cilt, [15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923], s.232

9 Salih Bozok-Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yolunda,* s.91

10 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s.483

11 İsmet Görgülü, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklâl Harbi,* Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1985, s.93

12 İzzet Öztoprak: *Birinci İnönü Savaşı'nın Anadolu, İstanbul ve Dışbasında Karşılanış ve Yorumu,* VII. Askerî Tarih Semineri, İstanbul, 25-27 Ekim 1999

13 Salih Bozok-Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında,* s.93

14 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları,* YKY, İstanbul, 1981, s.294-295

15 İsmet İnönü, *Hatıralar,* cilt:1, yayına hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s.246

16 İzzet Öztoprak: *Birinci İnönü Savaşı'nın Anadolu, İstanbul ve Dışbasında Karşılanış ve Yorumu*, VII. Askerî Tarih Semineri, İstanbul, 25-27 Ekim 1999

17 Bu muharebeye katılan Yunanlıların Anadolu'daki genel silah varlığı; 41 bin 550 tüfek, 720 ağır makineli tüfek, 220 top, 3 bin 100 kılıç olarak saptanmıştı. Türklerin genel silah varlığımise; 34 bin 175 tüfek, 235 ağır makineli tüfek, 104 top, 3 bin 500 kılıçtan oluşmaktaydı (*Türk istiklâl Harbi*, VII.cilt, s.234). Buna göre, Yunan ordusu 7 bin 373 tüfek, 485 ağır makineli tüfek, 166 top silah üstünlüğüne sahipti. Türklerde yalnız 400 adet kılıoç fazlalığı vardı.

18 İkinci İnönü Muharebesinde Türk ordusunun kayıpları: Subay; şehit 42, yaralı 102, esir 4, kayıp 2, firar 4. Erler; şehit, yaralı, kayıp, firar 4 bin 800 kişi. Yunan ordusunun kayıpları; 360 subay, 4 bin 920 erdir.

19 İsmet İnönü, *Hatıralar*, cilt:1, s.247

20 Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1968, s.298-302'den aktaran kaynak: Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, Umay Yayınları, İzmir, 2007, s.234

21 Hıfzı Topuz, *Konuklar Geçiyor*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s.13

22 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1973, s. 314

23 İsmet Görgülü, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklâl Harbi*, s.96

24 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1983, s.335

25 Yunanlılar yaptıkları seferberlikle Anadolu'daki kuvvetlerini 11 tümene çıkardılar. Böylece savaş güçleri 96 bin tüfek, 1000 makineli tüfek ve 350 topa yükseldi. Bunun karşısındaki Türk Ordusunun savaş gücü ise 55 bin tüfek, 416 makineli tüfek ve 162 top idi.

26 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.336

27 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.336

28 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, TDK, Ankara, 1974, s.445

29 Kütahya-Eskişehir Savaşları'ndaki Türk ordusu kayıpları: 121 subay, 1522 er şehit; 267 subay, 4 bin 714 er yaralı; 54 subay ve 320 er esir; toplam olarak kayıp sayısı 6 bin 978 kişiydi. Ayrıca 55 makinalı tüfek, 18 top kaybı vardı. Muharebeden hemen sonra (26 Temmuz) Batı Cephesi karargâhından alınan resmi bilgiye göre 30 bin 809 er firar etmiştir. Bu erlerin 30 bin 122'si silahlarıyla birlikte firar etmiştir. Yunanlıların kayıpları ise kesin olarak saptanamamıştır. Eldeki eserlerden çıkarılabilen ve inandırıcı olmaktan uzak bilgilere göre; 1'inci, 2'nci ve 3'üncü Kolordu kayıpları 32 subay, 1052 er ölü; 139 subay, 3 bin 495 er yaralı olmak üzere toplam olarak 4 bin 714 asker muharebe dışı kalmıştı. *Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, Kütahya Eskişehir Muharebeleri*, cilt:2, 4.kısım, Genkur Yayınevi, Ankara, 1974, s.537

30 Talat Turhan, *30 Ağustos*, İleri Yayınları, İstanbul 2004, s.20

31 Ruşen Eşref Ünaydın, *İstiklâl Yolunda*, TTK Yayınları, Ankara, 1960, s.119-121 (*Sana Nasıl Kıyacaklardı!*, Milliyet Gazetesi), *Birinci Sene*, Numro:128, 20 Haziran 1926, s.2'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Askerliği*, cilt:3, s.164-166

32 Hamdullah Suphi Tanrıöver, *"Gazi'nin En Büyük Eseri"*, Günebakan, *Türk Ocakları İlim ve San'at Hey'eti Neşriyatı*, Ankara, 1929, s.207

33 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1981, s.52-54

34 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, s.354

35 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, s.354

36 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, hazırlayan: İhsan Ilgar, s.58-60

37 İsmet Görgülü, *"Sesli Belgelerden Mustafa Kemal Atatürk"*, (Fahri Özdilek anlatmış), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt IV, Sayı 11, Mart 1988, s.467-468'den aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.137

38 Mim Kemal Öke, *Yakınlarından Hatıralar*, Sel Yayınları, İstanbul,1955, s.107; Muzaffer Erendil, *İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1988, s.129; Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.138

39 Mim Kemal Öke, *Yakınlarından Hatıralar*, s.107

40 Ahmet Ateş, *"Vefayet Dr. Abdulhak Adnan Adıvar"*, İstanbul Enstitüsü Dergisi, I, 1955, s.94-95'ten aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.138

41 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.138

42 Ali Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s.151

43 Charles F.Sherrill, *Üç Adam, Kemal Atatürk*, Roosvelt, Mussolini, çeviren: Cemal Bükerman, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s.167

44 Bu kitap için 15 Temmuz 2008 tarihinde torun profesör Mim Kemal Öke'den alınan belgeler arasındadır. Belge ailededir. Atatürk'ün Mim Kemal'e verdirdiği istiklâl madalyası ile birlikte...

45 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s.185

46 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s.186

47 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.162

48 Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, yayına hazırlayan: Sami Önal, s.221

49 Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, yayına hazırlayan: Sami Önal, s.221

50 Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, yayına hazırlayan: Sami Önal, s.221

51 Türk ordusunun kayıpları şöyleydi: Şehit; 277 subay ve 5 bin 436 er; yaralı: 1058 subay ve 17 bin 422 er; Tutsak:23 subay ve 805 er; Kayıp: 31 subay ve 8 bin 602 er; Toplam kayıp: 33 bin 654 kişi. Yunan ordusunun kayıpları da şöyledir: Ölü: 3 bin 958 kişi (208 subay); yaralı: 18 bin 955 kişi (700 subay); Kayıp: 354 kişi; Toplam kayıp: 23 bin 267 kişi

52 *Türk İstiklâl Harbi*, VII.cilt, s.333

53 İsmet İnönü, *"Devlet Kurucusu Atatürk"*, *Atatürk Konferansları 3, 1969*, TTK Basımevi, Ankara, 1970, s.14-15

54 Atatürk, *Söylev*, cilt 2, s.466

55 İsmet İnönü, *"Devlet Kurucusu Atatürk"*, Atatürk Konferansları 3, 1969, s.1

56 Lord Kinross, *Bir Milletin Yeniden Doğuşu, ATATÜRK*, çev: Ayhan Tezel, Sander Yayınları, yedinci baskı, İstanbul, 1980, s.457

57 Para yardımından başka bu dönemde özellikle Novorossisky-İnebolu güzergâhında 81 top, 318 ağır ve hafif makinalıtüfek, 43.374 tüfek ve bol cephane ile her türlü askerî malzeme taşınmıştı. Bu yardım malzemesi arasında 20 sandık halinde bir fişek fabrikası da vardı. Rublelerin büyük kısmı özellikle İtalya'dan silah alımına harcandı. Fransa'dan 1500 hafif makinalı tüfek, 200 kamyon 2735 sandık piyade mermisi baş-

ta olmak üzere bol miktarda savaş malzemesi alınmıştı. Bu 1500 makinalıtüfekle ordu büyük bir ateş gücüne kavuşmuştu. Sakarya Muharebesi sırasında ancak 825 makinalıtüfeğe sahiptik. İtalyanlardan parası karşılığı 20.000 tüfek, 4 milyonun üzerinde piyade mermisi ve çeşitli malzeme alınmıştı. Yine İtalya'dan alınan 20 uçak, Fransızların Güney Anadolu'yu boşalttıkları sırada armağan ettikleri 10 uçakla birlikte Türk ordusu planlamadığı bir güce erişmişti. Sakarya savaşı sırasında ordunun uçurabildiği yalnızca iki uçağı vardı. Bu konuda Alptekin Müderrisoğlu, Türk Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları araştırmasından yararlanılmıştır.

58 Tam 12 cins piyade tüfeği, 4 cins hafif makinalıtüfek, 8 cins ağır makinalıtüfek, 24 cins top (son olarak Doğu Ordusu depolarından 66'sı mantelli olamk üzere 217 top ile İstanbul depolarından 27 top ulaştırılmıştı) vardı.

59 Lord Kinross, *Bir Milletin Yeniden Doğuşu, ATATÜRK,* çev: Ayhan Tezel, s.458

60 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali,* Örgün Yayınları, İstanbul, 1981, s.134

61 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali,* s.135-136

62 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali,* s.136

63 Atatürk, *Söylev,* cilt.2, s.265-277

64 Bülent Eryavuz tarihin 16-17 Ağustos 1922 olduğunu açıkladı. Habertürk-Aynanın Arkası Prog. 2 Kasım 2005, Programın sunucusu: Erol Mütercimler

65 Asım Bülent Eryavuz, 1915 yılında İstanbul'da doğmuştur ve ilk Deniz Bakanı İhsan Eryavuz'un (Topçu İhsan) oğludur. Ne yazık ki, kendisini 8 Mart 2007 Perşembe günü saat 16:00'da Kasımpaşa Deniz Hastanesi'nde kaybettik.

66 Niyazi Ahmet Banoğlu, *"Atatürk, 'Ben' Dediği Zaman Asla Bencil Değildi",* Son Havadis Gazetesi, Yıl:14, Sayı: 1879, 10 Kasım 1965, s.2'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR?* Atatürk'ün Askerliği, cilt:3, s.261- 262

67 Ali Rıza Ünal, *"Büyük Gazi Mustafa Kemal Atatürk Hakkında Anılarım",* Türkiye Harb Malülü Gaziler Dergisi, Sayı:158, Nisan 1969, s.22'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Askerliği,* cilt.3, s.264

68 Talat Turhan, *30 Ağustos,* s.25

69 *Türk İstiklâl Harbi,* VII.cilt, s.498

70 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı,* s.231-233

71 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s. 495

72 Türk İstiklâl Harbi, *Büyük Taarruzda Takip Harekatı,* Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1969, s.262

73 Erol Mütercimler, *Bu Vatan Böyle Kurtuldu,* Alfa Yayınevi, İstanbul, 2005, s.560

74 Asım Us, Gördüklerim, *Duyduklarım, Duygularım,* Vakit Matbaası, İstanbul, 1964, s.109

75 Ali Fuat Cebesoy, *Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları,* Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1957, s.63

76 Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler,* Türkiye İş Bankası Yayını, TTK Basımevi, Ankara 1956, s. 114.

77 Willy Sperco, *"Savaşı Kazanan Komutan Sivil Giyiniyor", ATATÜRK'E SAYGI* (içinde), TDK Yayınları, Ankara, 1969, s.368-369

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

LOZAN HEZİMET Mİ BAŞARI MI?
BİR DEVLETİN KURULUŞ SANCILARI

Her ne kadar askerî alanda emperyalizmin desteklediği Yunan ordusu ile savaşıldığı ve zafer kazanıldığı görünüyorsa da asıl İngiltere ile savaşılmıştı. Yani Türk ordusunun zaferi İngiltere tarafından öyle küçümsenecek göz ardı edilecek bir askerî başarı değildi. Sınırlı gücü olan, yokluk ve yoksulluk içindeki Ankara'nın da kazandıklarını yitirmeme kararlılığıyla direnç göstermesi gerekiyordu.

Bu zorlu dönemden Mustafa Kemal üç önemli eylem ve etkinlikle başarıyla sıyrıldı. Askerî zaferin uluslararası ilişkiler masasında siyasi zafer olarak onaylatılması gerekiyordu. Önce bir halkın varlığı kabul edilecek, ardından yeni bir devletin kuruluşu öteki devletlerce de kabul görecekti. İşte zorluk buradaydı. Lozan'da masaya oturacak devletlerin karşısına çıkarılacak heyetin ve onların karşısına konulacak olan koşulların saptanması ve bunun savunusunu yapacak heyetin seçilmesi tartışmaları Meclis'te bir muhalefeti doğurdu. Birinci adım bu çıkışın yatıştırılmasıydı; ikinci adım Batı'ya karşı ustaca bir manevrayı gerektiriyordu. Milletler ailesinde yer almayı hak edildiğinin zorla da olsa onlara gösterilmesi gerekiyordu. İzmir İktisat Kongresi'nin yapılış nedeni ağırlıklı olarak buradan kaynaklanıyordu. Ankara, siyasette ve ekonomide liberalizmin uygulanmasında koşullar uygun olduğunda istekli olduğunu İngiltere'ye gösteriyordu. Üçüncü adım ise, Lozan'a gidecek heyetin seçimi ve bu heyetin savunacağı ilkelerin titizlikle belirlenmesiydi. Bunun da "ikinci grup" tarafından kabul edilmesi ya da onlara kabul ettirilmesi konusunda manevra ustalıklarının yaratılmasıydı.

Birinci Meclis'te Muhalefet

Millî Mücadele ne zaman başladı sorusunun yanıtı farklı verilmekle birlikte, Mondros'un hemen ertesi günü Trakya'da kurulan yerel direniş örgüt ve anla-

yışıyla başladığını söylemek hatalı olmaz. Mustafa Kemal Sivas Kongresine giderken hakların savunulması için kurulmuş cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk adında ayrı ayrıydı. Bu ulusal kongrede her iki cemiyet tek bir çatı altında toplandı. Ardından Büyük Millet Meclisinde toplanan milletvekilleri siyasi görüşleri arasında aykırılık olmakla birlikte particilik dahil olmak üzere aralarında çatışma ya da uzlaşmazlık izlenimi uyandıracak her türden oluşum ve davranıştan kaçınma çabası gösterdiler. Tek amaçları ülkenin kurtarılması ve *millî misak*'ın gerçekleştirilmesiydi. Ancak teorideki bu düşünce uygulamada böyle olamadı.

4 Eylül 1920'de Tokat milletvekili Nâzım, seksen dokuz oya karşı doksan sekiz oyla Meclisçe içişleri bakanlığına seçilir. Hemen gelip koltuğa oturur ama Mustafa Kemal onun bakanlığını kabul etmez. Sivas Kongresinden itibaren çeşitli davranış , ilişki ve yazılarıyla kuşku uyandırır. Daha sonraları İstiklâl Mehkemesi Nâzım'ın yabancı bazı örgütlere casusluk ettiğini ortaya koyacaktır. Önce bu durumdan rahatsızlık duyan Mustafa Kemal'e kulak verelim: *"Meclis üyeleri arasında, aykırı birtakım eğilim gösterenler belirmeye başlamıştı. Bunlardan Nâzım Bey ve arkadaşları en çok dikkatimi çekmişti... kendisi ve arkadaşları aracılığıyla bize karşıcıl olmaya hazırlananların, ulusun yüksek çıkarlarını unutarak, yaptıkları yardımlarla İçişleri Bakanlığına geçirilmişti. Böylece Nâzım Bey, hükümetin bütün iç yönetim örgütünün başında, yurda ve ulusa değil, ancak paralı uşağı olduğu kimselerin yararına en büyük hizmeti yapabilecek duruma gelebilmişti."*[1]

Başlangıçta Cemiyetin temel ilkesi, meclis genel kurulunun da temel ilkesi idi. Buna uygun olarak yurdun bütünlüğünü ve ulusun bağımsızlığını sağlayacak bir barışın elde edilmesine çalışılıyordu. Ama, zaman geçtikçe, Meclis'te birlik olarak çalışmanın sağlanıp düzenlenmesinde güçlükler doğmaya başladı. En önemsiz konularda oylar dağılıyor, Meclisten iş çıkamıyordu. Kimi kişiler buna bir çıkar yol bulabilmek için 1920 yılı ortalarında birtakım örgütler kurmaya kalkıştılar. Bütün bu girişimler, meclis görüşmelerinin düzenli yürütülmesini sağlamak ve görüşülen konular üzerinde oyları toplayarak olumlu iş çıkarmak amacını güdüyordu.[2]

Meclis'te görülen örgütlerin bazılarının adları: Tesanüt Grubu (Dayanışma Grubu), İstiklâl Grubu (Bağımsızlık Grubu), Müdafaai Hukuk Zümresi (Hakları Savunma Grubu), Halk Zümresi (Halk Grubu), Islahat Grubu (Yenileştirme Grubu). Bu gruplardan başka, adsız olarak, özel amaçlı kimi küçük örgütlerin de çalıştıkları anlaşılıyordu.[3] Mustafa Kemal'in iddiasına göre, "ilk Anayasamıza kaynak olan 13 Eylül 1920 günlü bir programı Meclise sunmuştum. Bu programın, Mecliste 18 Eylül'de okunan kısmından başka, buna da temel olmak üzere, Büyük Millet Meclisinin öz niteliğini ve yönetim yöntemiyle ilgili görüşleri saptayan ve Meclisin açılışından sonra okunup kabul olunan önergesini de, bu kısımla birlikte, *Halkçılık Programı* adı altında bastırmış ve yaydır-

mıştır. Bu örgütler onun bu programından esinlenerek birtakım sanlar takınmaya ve programlar saptamaya başladılar."[4]

Bu grupların her biri Meclis görüşmelerinde düzeni sağlamak ve oyların dağılışını önlemek amacıyla kurulmuşlarsa da, bunların varlıkları tersine bir sonuç veriyordu.

Gerçekten sayıları çok, üyeleri az olan bu gruplar birbirleriyle yarışmaya kalkışmışlar ve birbirlerini dinlememek yüzünden Mecliste hemen hemen her toplantıda bir kargaşa doğurmaya başlamışlardı. Özellikle Anayasa, Meclisten çıktıktan sonra, yani Ocak 1921 sonlarında, Meclis üyelerinin ve ortaya çıkan grupların, genel olarak her işte toplantıya katılmalarını ve birlikte çalışmalarını sağlamanın bir kat daha zorlaşmaya başladığı görülüyordu. Çünkü *Ulusal Ant*'la saptanmış olan ilkelerde her bakımdan görüş ve amaç birliği olduğu halde, Anayasa ile konulan ilkeler üzerinde tam birlik sağlanmış görünmüyordu. Mustafa Kemal grupları birleştirmek ya da gruplardan birini güçlendirerek iş görmek için, dolaylı olarak çok çalıştı. Ama bu yolla elde edilen sonuçların uzun ömürlü olamadıkları görüldü.

Kendisi şunu söylüyor: "İşe el koymam zorunlu olmaya başladı. Sonunda, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyle bir grup kurmaya karar verdim. Bu grup için yaptığım programın başına bir ana madde koydum. Bu maddenin özü, iki noktada toplanıyordu. Birinci nokta şu idi: Grup, *Ulusal Ant* ilkelerine bağlı kalarak yurdun bütünlüğünü ve ulusun bağımsızlığını sağlayıcı bir barışı elde etmek için, ulusun bütün maddesel ve tinsel gücünü gereken ereklere yöneltip kullanacak ve yurdun resmî, özel bütün örgütlerini ve kuruluşlarını bu ana amaca yararlı kılmaya çalışacaktır.

Ikinci nokta ise şuydu: Grup, devletin ve ulusun örgütlerini, Anayasaya uygun olarak şimdiden yavaş yavaş saptamaya ve hazırlamaya çalışacaktır"[5] Görünüşte böylece Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin siyasal grubu kurulmuş oldu.

Grubun genel kurul toplantı tutanaklarında, ilk genel kurulda (o gün itibariyle meclis çoğunluğunu oluşturan) 133 milletvekilinin hazır bulunduğu ve Mustafa Kemal Paşa'nın grubun kuruluş amacını açıklamasından sonra, grup içtüzük tasarısının tartışılarak kabul edildiği belirtilmektedir. Grubun amacı, içtüzük tasarısının program olarak kabul edilen esas maddesinde, Misak-ı Millî çerçevesinde ülkenin tamamını ve milletin istiklâlini sağlayacak barışa ulaşmak; bu amaçla bütün maddi ve manevi kuvvetleri gereken hedeflere yöneltmek ve devlet ve milletin teşkilatını Teşkilat-ı Esasiye kanunu dairesinde şimdiden peyderpey tespit ve hazırlamaya çalışmak olarak açıklanıyordu.[6]

İstanbul'daki Millet Meclisinin yapmaktan çekindiği iş, ancak onların dağılmasından 14 ay sonra Ankara'da yapılmış oldu. Bu grup, Birinci Büyük Millet Meclisinin çalıştığı sürece hükümetin iş görmesine yardımcı olabilmiştir. Ama

grup tüzüğü ana maddesindeki ikinci noktadan kuşkulananlar oldu. "Bu gibiler, düşüncelerini açığa vurmamakla birlikte, bu noktadaki anlam ve amacın gerçekleşmemesi için hemen işe girişmekte gecikmediler. Karşıt çalışmalar diye niteleyebileceğimiz bu türlü girişimler iki yolda ortaya çıkıyordu.

Birincisi, grup içindeki düşünceleri, karıştırma ve görüşülecek konulara karşıcıl bir durum hazırlama biçiminde idi.

İkincisi, yurtiçinde ve yine örgütümüz içinde kendini gösteriyordu. Bunu açıklayan en belirli örnek, Erzurum Milletvekili Hoca Raif Efendi'nin ve kimi arkadaşlarının, grubun kurulmasından önce ve Anayasanın meclisten çıkmasından sonra yaptıkları girişimdir."[7]

Hoca Raif Efendi ve arkadaşları, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Erzurum Merkez Kurulunun adını değiştirdiler; "Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti" (Kutsal Varlıkları Koruma Derneği) dediler. Dernek tüzüğünün başına da, padişahlığın ve halifeliğin ve devlet biçiminin dokunulmazlığını sağlamak için birtakım eklentiler yapmışlar ve girişimlerini öteki illere, özellikle doğu illerine de birtakım bildiriler göndererek yaymaya kalkışmışlardı. Mustafa Kemal, " ... bunu öğrenince hemen Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın dikkatini çektim. Hoca Raif Efendi'yi ve arkadaşlarını uyarmasını ve bu türlü girişimlerden vazgeçirmesini rica ettim."[8]

Hoca Raif ile Karabekir görüşürler. "Muhafazai Mukaddesat" adının kullanılması nedenlerini açıklarken demiş ki: "Amacımız halifelik ve padişahlık haklarını korumak; ülkenin ve Müslümanlık dünyasının bugünü ve geleceği için büyük sakıncalara ve uyuşmazlıklara yol açan cumhuriyetten kesin olarak sakınmaktır." Hoca, "Büyük Millet Meclisinde kurulan Müdafaai Hukuk Grubunun halifelik ve padişahlığı cumhuriyete çevirmek amacını güttüğü seziliyor," sözünü de ekledikten sonra bu gibi girişimlere uyamayacaklarını bildirmiş.[9]

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal'in Müdafaai Hukuk Grubuyla ilgisini de doğru bulmayarak: "Ben, yüksek kişiliğinizin böyle siyasal partilere... katılmaktan uzak kalmasını özellikle uygun görüyorum,"[10] dedikten sonra onun yansız bir durumda bulunmayı sürdürmesini öğütlüyordu.

Mustafa Kemal de buna karşılık şu düşünceleri ileri sürmüştü: "İstanbul'daki Millet Meclisi niteliğinde bir meclisin başkanı değilim. Böyle de olsa bir partinin üyesi bulunmak doğaldır. Oysa, Büyük Millet Meclisinin yürütme yetkisi de bulunduğundan, bir bakıma, hükümet niteliğindeki bir meclisin başkanı bulunmaktayım. Yürütme yetkisi de bulunan bir başkanın, çoğunluk partisinden olması pek gereklidir; buna göre, ayrıntılı bir programla ortaya atılmış siyasal bir partinin de başkanı olabilirim. Bütün kimliğimle karışmış bulunduğum Cemiyetten ayrılmayacağım gibi, o Cemiyetten doğan grup içinde bulunmaklığım da zorunludur. Aslında grup, hemen hemen Meclis Genel Kurulunun yaklaşan bir çoğunluğu içine almaktadır. Dışarıda kalanlar Erzurum mil-

letvekillerinden Celâlettin Arif Bey ve Hüseyin Avni Efendi ile birkaç benzeri ve davranışlarında serbest kalmak isteyen birkaç kişidir..."[11] Oysa, açılışından beri Meclis'te Misak-ı Millî çerçevesinde ülkenin tamamını ve milletin istiklâlini sağlayacak barışa ulaşmak gayesine karşı çıkan herhangi bir milletvekili olmadığı gibi, Lozan Konferansı sırasında Misak-ı Milli'den taviz verilmesine karşı çıkıp grup dışında bırakılan ve daha sonra İkinci Grup'u kuran milletvekilleri olmuştur.[12]

Mustafa Kemal'in küçümseyerek adını saydığı kişilerin başını çektiği grup Birinci Meclis'teki muhalefeti oluşturan "İkinci Grup'tu" ve güçlüydü. Zaten ne denli güçlü oldukları Lozan görüşmeleri dahil pek çok konuda yaptıkları muhalefetten anlaşılacaktır.

Aslına bakılırsa bir siyasi parti olmamasına rağmen Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubu kurulurken bazı milletvekilleri kasıtlı olarak dışarıda bırakılmıştı. Erzurum milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) pek çok milletvekilinin dışarıda bırakılmasının yanlışlığını ortaya koyan bir konuşma yapmış, grup başkan vekili Edirne milletvekili Şeref (Aykut), grubun tüm milletvekillerine açık olduğunu söylemiş olmasına karşın durum gerçeği yansıtmıyordu. Çünkü grup bütün milletvekilleri içinde bulunsun diye değil, istenmeyenler içinde bulunmasınlar diye kurulmuştu.[13] İkinci Grubun görünüşte önayak olanları, Salâhattin ve Hüseyin Avni Beylerdi. En çok çalışan ve kışkırtanların ise, Rauf ve Kara Vâsıf Beyler olduğu anlaşılıyordu.[14]

Bu grubun çalışkan ve direngen üyelerinden olan Samsun milletvekili Emin bey son zamanlarda bir ara Ankara'ya gelmişti. Bütün gerçeği anlamıştı; kışkırtıcı ve karıştırıcı olanları kargıyordu. Emin Bey Mustafa Kemal'e şunu anlattı: Rauf bey İkinci Grubu kışkırtıyor ve aşırı davranışlara sürüklüyor... Emin Bey, Rauf Bey'e demiş ki: "Bizi sürüklediğiniz bu iş darağacına dek gider. O zaman bizimle birlikte bulunacak mısınız?" Rauf Bey şu karşılığı vermiş: "Birlikte bulunmazsam alçağım!"[15] Buradan da açıkça görüldüğü gibi, muhalefet o günün koşulları gereği ortaya koydukları karşı çıkışın hayatlarını yitirmelerine kadar gideceğini bile hesap etmiştir. Buna karşın İkinci Grup mensubu milletvekilleri ile bunlara destek olan bazıları sert muhalefeti göze aldılar. Meclis başkanı olarak Mustafa Kemal bakan seçimi için Meclise aday gösterirdi. Milletvekilleri de, adaya olumlu ya da olumsuz oy verirlerdi. İkinci Grup ise kendi adaylarını çıkararak yasaya aykırı olarak kendi adaylarına oy verip, hükümetin kuruluşunu engellemekteydiler.

Birinci Grup'un kurulduğu 1921 Mayıs'ından sonra, bir yılı aşkın süre örgütsüz olarak faaliyette bulunan muhalif milletvekilleri, 1922 Temmuzunda İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurarak mücadelelerini örgütlü bir yapı içinde sürdürmüşlerdir. Bu grubun lideri Hüseyin Avni (Ulaş) İkinci Grup'un kurulmasını zorunlu kılan nedenleri ortaya koyarken, asıl sorunun tek

bir noktadan, Meclis egemenliği yerine giderek bir kişisel egemenliğe yönelişten kaynaklandığı üzerinde durur. Bu sorunun temelini Meclis ve Heyet-i Vekile Reisliğini aynı kişide toplayan 1921 Anayasası atmıştı. Öte yandan bakanlar kurulunun yetki ve görevlerini düzenleyen yasanın çıkmayışı ile Başkumandanlık kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri de bir başka rahatsızlık konusuydu.

Meclis'te orduya karşı da bir akım yaratılmıştı. Diyorlardı ki: "Sakarya Savaşından sonra aylar geçtiği halde ordu niçin saldırıya geçmiyor? Ne olursa olsun saldırıya geçmelidir! Hiç olmazsa dar, belli bir cephede bir saldırı yapılmalıdır ki, ordumuzun saldırı gücü olup olmadığı anlaşılsın!" Mustafa Kemal de diyordu ki: "Bu akım karşısında dayandık. Amacımız, hazırlığımızı iyice tamamlayarak genel ve sonuçlu bir saldırı yapmak olduğu için dar bir cephede saldırıya geçme görüşünü kabul edemezdik; bunda bir yarar yoktu."[16]

Muhaliflerin kanısı, ordunun saldırı gücü kazanamayacağı noktasında toplanıyordu. Bunun üzerine, ordunun saldırıya geçirilmesiyle ilgili akımı durdurdular. Saldırış biçimini değiştirerek başka bir kuram ortaya attılar. Bu kez dediler ki: "Bizim gerçek düşmanımız Yunanlılar ve Yunan ordusu değildir. Aslına bakılırsa, Yunan ordusunu bütünüyle yensek de bununla iş bitmez. İtilâf devletlerini, özellikle İngilizleri edimli olarak yenmek gerekir. Onun için, Yunan ordusu karşısında az bir kuvvet bırakmak, asıl orduyu Irak sınırına yığıp İngilizlere saldırmak gerekir. Savaş yoluyla amacımıza erişmek istiyorsak yapılacak iş budur..."[17]

Mustafa Kemal'in kendi ifadesiyle, böylesine anlamsız ve mantıksız görüşlere değer vermedi. Bunun üzerine, muhaliflerin başında bulunanlar yeni bir propaganda çıkardılar: "Nereye gidiyoruz? Bizi kim, nereye sürüklüyor? Karanlıklara... Koskoca bir ulus belirsiz, karanlık ereklere akılsızca sürüklenir mi?"[18] Bu yorumlar ordu birliklerine değin sokulan kışkırtıcı düşüncelerdi. Zaman zaman başarılı da oldu. Bu sıkıntılı dönemde Rauf'un Mustafa Kemal'e sık sık sorduğunu biliyoruz: "Hiç olmazsa gerçek durumu bana söyle. Ordu ne durumdadır? Gerçekten saldırıya geçemeyecek mi?"[19]

Bu olumsuz ve karamsar tartışmalar 1922 yılı mart ayı öncesi oluyor. 4 Mart 1922'de Mustafa Kemal cepheyi denetlemek üzere Ankara'dan ayrılmaya karar vermişti. Ordunun kararı saldırıya geçmekti. Ama bu saldırıyı geciktiriyordu. "Çünkü, hazırlığımızı iyice tamamlamak için biraz daha zaman gerekir. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak saldırı, hiç saldırı yapmamaktan çok daha kötüdür. Durmamızı, saldırı kararından vazgeçtiğimiz ya da saldırı gücünü kazanmaktan umut kestiğimiz yolunda anlamak ve yorumlamak yersizdir... Bu son yurt parçasını kurtarırken olsun, tutkularımızdan, duygularımızdan vazgeçerek düşünceli olalım. Kurtuluş için, bağımsızlığımız için önünde sonunda düşmanla, bütün varlığımızla vuruşarak onu yenmekten başka karar ve çare yoktur ve olamaz!"[20] kararlılığını dile getiriyordu Mustafa Kemal.

Meclis'te bu anlatılan dönemde, en çok olumsuz ve karamsar görünenlerin kimler olduğunu yorumlarken de şunları söylüyor: "Bir zamanlar Türk ulusunun kendi kendine bağımsızlığını elde edemeyeceği kanısını ortaya atmış olan kişilerdir. Şunun bunun güdümünü istemekte direnenlerdir". Onun için, düşüncelerine şunu da ekledi: "Baylar, maddesel ve özellikle tinsel çöküş, korkuyla, güçsüzlükle başlar. Güçsüz ve korkak insanlar, herhangi bir yıkım karşısında ulusun da duraksamasına ve çekingen bir duruma gelmesine yol açarlar. Güçsüzlük ve duraksamada öylesine ileri giderler ki, sanki kendi kendilerini alçaltırlar. Derler ki: 'Biz adam değiliz ve olamayız! Kendi kendimize adam olamayız. Biz varlığımızı, sınırsız ve koşulsuz olarak bir yabancının eline bırakalım.' Balkan Savaşından sonra ulusun, özellikle ordunun başında bulunanlar da, başka biçimde ama gene bu anlayışla iş görmüşlerdi.

Türkiye'yi böyle yanlış yollardan dağılma ve yok olma uçurumuna sürükleyenlerin elinden kurtarmak gerekir. Bunun için bulunmuş bir gerçek vardır, ona uyacağız. O gerçek şudur: Türkiye'nin düşünen *kafalarını* büsbütün yeni bir inançla donatmak. Bütün ulusa sağlam bir içgücü vermek."[21]

Halide Edip'in anılarında önemli ipuçları okumaktayız: "Büyük Millet Meclisi'ini istediği gibi kullanamıyordu. Bununla birlikte, yüksek tabakadan kendisini tutan epeyce adam vardı. Çünkü, bütün örgütüyle yeni bir hükümeti kurmak çok güçtü. Herkes, Mustafa Kemal Paşa'ya önem vermekle birlikte, onun yeni kurulan Anayasaya aykırı hareket etmesine engel olmaya çalışıyorlardı. Ankara ileri gelenlerinin Büyük Millet Meclisindeki temsilcileri arasında bir *İkinci Grup* adı altında muhalefet kurulmuştu. Bundan başka da, bir *Müstakiller* grubu vardı. Bunların sayısı az olmakla birlikte, iki taraf arasındaki dengeyi tutabiliyorlardı. Mustafa Kemal Paşa da Meclis'i elinde tutabilmek için, başından beri kendinden yana olanların bazılarını feda etmeyi öngörüyordu."[22]

Bazı araştırmacılara göre, Mecliste meydana gelen tartışmaların temel ekseninin, yaygın kanının aksine, bir yanda laik, demokrat cumhuriyetçiler, öte yanda muhafazakâr hilafet-saltanat yanlıları olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır.[23] Fakat durum böyle görünmüyordu. Örneğin 14 Mart 1921 tarihli toplantıda verilen bir kanun teklifi üzerine "kuvvetler ayrılığı" konusunda çıkan bir tartışmada saflar aslında açığa çıkıyordu. 28 Kasım tarihli toplantıda söz alan Hüseyin Avni, yaptığı konuşmada kanun teklifinin halen belirlenmemiş olan Bakanlar Kurulunun görev ve yetkilerini tespit etmek ihtiyacından doğduğunu belirtiyor, teklifin gerici olduğu yolundaki eleştirileri kabul etmiyor ve yakın tarihimizde dönüm noktalarından birini teşkil eden bir ayrımı (saltanat-hilafet ayrımı) ilk kez dile getiriyordu. "Şimdi size söylüyorum ki, kağnı arabaları ile giden millet saltanat istemiyor. Şimdi yalnız mukaddes tanıdığımız bir Hilafet makamı vardır. O makam bugün Türkiye'dedir. Bu haktan hiçbir zaman vaz-

geçmeyiz. Fakat İslamiyet'e, Türklüğe hıyanet etmiş bir adam bu makama yakışmaz. Bugün orasını boş, fakat mukaddes görüyoruz."[24]

Yaşamı adım adım izlenirse Mustafa Kemal'in disiplinden ve disiplinli yaşam tarzından uzaklaşmadığı ama emir komuta hiyerarşisinde yer almak istemediği görülür. Buna ek olarak hep lider olma karakteriyle örtüşme gösteren Meclis başkanlığı ve yetkilerle donatılmış başkumandanlık da verilince, görevleri konusunda yetkilerini hiçbir grupla paylaşmak istemeyeceği de ortadadır. Önünü anayasayı bahane ederek kesmeğe çalışsalar bile izin vermeyecektir. Ülkenin kurtuluşu konusunda kendisinin karar vermiş olduğunu ve tek kurtarıcının kendisi olabileceğini daha baştan belirlemiştir, buna sonsuz inanmıştır. Üstelik çevresindekileri de donanımlı ve yetkin görmemektedir. Halide Edip yazıyor: "Mustafa Kemal Paşa, fikrini yürütmek için her tür sistemi kullanıyor, zaman zaman, bir George Washington tavrı alıyor, bazen de bir Napolèon havası yaratıyordu. Fakat bilim sahasında çok yüksek olanlar bile onun kudretine yaklaşamazlardı. İnsan tabiatının en zeki bir temsilcisi olan Mustafa Kemal Paşa daima mevkiini elde tutabildi."[25] Mahmut Goloğlu lafı dolandırmadan saptamayı yapmış: "Böyle kritik bir zamanda, bu kadar hâkim durumda iken, devlet güçlerinden bir kısmını, hem de bütün yürütme yetkilerini bir başkasına veremezdi."[26]

1 Aralık 1921 tarihli toplantıda söz alan Mustafa Kemal Paşa kuvvetler ayrılığı ilkesini şiddetle eleştiren çok uzun bir konuşma yaptı.[27] Kuvvetler ayrılığına ilişkin olarak şöyle diyordu: "Gerçekte, tabiatla, dünyada, kuvvetlerin bölünmesi diye bir şey yoktur. Önemli olan idaredir. Hükümet, idareden daha az bağımsız ve daha az önemlidir.

Bütün ihtilallerde hükümet düşürülmüş, fakat idare devam etmiş, hükümet türlü şekiller almıştır. Bunu göz önünde tutan bilginler, asıl idare kuvvetini bağımsız tutacak olan 'stratum administrative'i buldular. Tarihin gösterdiği üzere, ancak bu idare şekli insanlığın mutluluk ve gerçek güvenini sağlayabilecektir. İncelemelerime göre bu Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti demektir."[28]

Mustafa Kemal, Meclis'te konuşurken milletvekilleri sordular. "Türkiye hükümetinin biçimi nedir?" Karşılık verdi:

' Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti biçimidir.'

"Hangi yönetime benziyor?" dediler.

'Bize benziyor; çünkü biz, bize benzeriz. Bize özgü yönetimdir.'

Meclis'te bulunan iki grup genelde "gerici" olarak adlandırılır ancak bu Meclis'teki (müstakil) bağımsız grubun *ikinci grupla* özdeşleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Tartışmanın odağında iktidar mücadelesi ile birlikte meşruiyet sorgulaması vardır. Tüm tarihçiler birinci meclisi en demokratik meclis olarak kabul ederler; bu doğrudur, çünkü çoğulcu bir yapıya sahiptir. Uzlaşmazlığın bir yanı da egemenliğin mecliste mi yoksa yürütmede mi olduğu nok-

tasındadır. İkinci grubun savunusuna göre tüm söylemlere karşın egemenlik mecliste değildir. İlk anayasa 20 Ocak 1921 tarihinde Meclisten çıkmıştı. Yeri gelmişken ilk anayasanın tartışmaları ile "meclisin kuruluş ve niteliği ile ilgili yasanın" çıkışı üzerinde kısaca duralım. Böylece üç grup arasındaki görüş farkını daha rahat görebiliriz. Meclisin ve ulusal hükümetin durumunu, yetkisini, kuruluşunu ve niteliğini saptayıp belirten ilk yasadır. Meclisin açılışından dokuz ay sonra çıkarılabilmiştir. Saltanatın durumu da farklı yorumlanmıştır. İkinci gruba göre saltanat meşru değildir tüm yetki ve hakları Meclise devredilmelidir. *Birinci gruba* göre ise Saltanat henüz iktidar sahibidir, hakları da Meclise devredilemez. Bu konuda Mustafa Kemal haklıydı.

Yasa maddelerinin birincisi de: "*Büyük Millet meclisi, yasama ve yürütme güçlerini kendinde toplar ve devleti bağımsız olarak kendisi yönetir* biçiminde idi. Bu madde ile Meclise verilen yetkinin bile, gerekçeye göre geçici olması gerekiyordu. Geçici nitelikte olan bir kurumun yetkisi de varlığı süresince var olur."[29]

Temel Haklar Komisyonunun görüş ve düşüncesi, Mecliste de böylece belirdi. Dahası, Meclis üyelerinden birçokları amacın açıklanmasında, Komisyonun dediklerini eksik bularak iyice açıklanmasını istediler. Dediler ki: "Birinci maddenin başına 'Halifelik ve padişahlığın kurtulmasına, yurt ve ulus bağımsızlığının sağlanmasına değin' biçiminde açıklık verici sözler eklemek gerekir." İkinci maddedeki 'Amacın gerçekleştirilmesine değin' sözü yerine yukarıdaki açıklayıcı sözlerin konulması istendi. Bu konu çok tartışmalara yol açtı. Kimi milletvekilleri: "Yalnız, halifelik sözcüğünü koyalım; bu, padişahlığı da kapsar," dediler.[30]

Kimi hoca efendiler bunu kabul etmediler. "Halifelik dinsel bir görevdir," düşüncesinde bulundular. "Halifelikte dinsel görev yoktur" diyenlere, hoca efendiler şu yolda karşılık verdiler: "Padişahlık egemen olduğu ülkelerle ilgilidir. Halifelik ise yer yüzündeki bütün Müslümanlarla ilgilidir."[31]

Bu tartışmalar günler ve günlerce sürüp gitti. Çarpışan görüşlerden biri açık idi: "Halife ve padişah vardır ve var olacaktır. O var olunca bugünkü durum, kuruluş ve yetki geçicidir. Padişah ve halife, çalışmaya fırsat bulunca, Anayasanın ve siyasal kuruluşun ne olacağı bellidir, bilinmektedir. O bakımdan yeni bir şey düşünmek söz konusu değildir. Halife ve padişahın çalışır duruma gelmesini sağlayıncaya dek, Ankara'ya toplanmış olan birtakım kişiler, geçici tedbirlerle çalışacaklardır."[32]

Buna karşı olan görüşte açıklık yoktu: "Padişahlık ulusa geçmiştir; padişahlık kalmamıştır. Halifelik de padişahlık demektir; böyle olunca da varlığının bir anlamı yoktur" diye apaçık konuşulamıyordu. Otuz yedi gün sonra, 25 Eylül'de (1920), bir gizli oturumda Meclise bazı açıklamalar yaptı. Ortaya atılan duygu ve düşüncelere gerekli karşılıkları verdikten sonra şu düşünceleri ileri sürdü:

Türk ulusunun ve onun biricik temsilcisi bulunan Büyük Millet Meclisinin, yurt ve ulusun bağımsızlığını, yaşamasını güven altında bulundurmaya çalışırken, halifelik ve padişahlıkla, halife ve padişahla bu denli çok ilgilenilmesi sakıncalıdır. Şimdilik bunlardan hiç söz etmemek yüksek çıkarlarımız gereğidir. Eğer amaç bugünkü halife ve padişaha olan bağlılığı bir daha söyleyip belirtmekse bu kişi hayındır. Düşmanların, yurt ve ulusa kötülük yapmakta kullandıkları maşadır. Buna "halife ve padişah" deyince, ulus, onun buyruklarına uyarak düşmanların isteklerini yerine getirmek zorunda kalır. Hayın, ya da orununun gücünü ve yetkisini kullanması yasak edilmiş olan kişi, aslında padişah ve halife olamaz. "Öyle ise, onu çıkarıp yerine hemen başkasını seçeriz" demek istiyorsanız, buna da bugünkü durum ve koşulları elverişli değildir. Çünkü padişahlıktan ve halifelikten çıkarılması gereken kişi, ulusun içinde değil, düşmanların elindedir. Onu yok sayarak başka birinin padişah ve halife olarak tanımak düşünülüyorsa, o zaman bugünkü halife ve padişah, haklarından vazgeçmeyerek İstanbul'daki hükümetiyle, bugün olduğu gibi, yerinde oturup çalışmalarını sürdürebileceğine göre, ulus ve Büyük Meclis, asıl amacını unutup halifeler sorunu ile mi uğraşacak? Ali ile Muaviye çağını mı yaşayacağız? Kısacası bu sorun geniş, ince ve önemlidir. Çözümü, bugünün işlerinden değildir.

Sorunu kökünden çözümlemeye girişecek olursak bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir.

Bugün koyacağımız yasa ilkeleri varlığımızı ve bağımsızlığımızı kurtaracak olan Millet Meclisini ve ulusal hükümeti güçlendirecek anlam ve yetkiyi kapsamlı ve dile getirmelidir![33]

Bu açıklamasından bir hafta önce, Meclis'e bir tasarı vermişti. 13 Eylül 1920 günlü olup siyasal, toplumsal, yönetimsel ve askerî görüşleri özetleyen ve yönetim örgütleri ile ilgili kararları içine alan bu tasarı, Meclisin 18 Eylül 1920 günkü toplantısında okundu. Bundan dört ay geçtikten sonra kabul edilen ilk Anayasa bu tasarıdan çıkmıştır.

Birinci Grup ile İkinci Grup milletvekilleri arasındaki tartışmaların ilk uç veren platformu Londra Konferansına gönderilecek heyetin seçilmesi sorununda yaşanmıştır. Meclis egemenliğiyle ilgili tartışmaların tipik örneğidir. Sevr (10 Ağustos 1920) İngiltere'nin tek taraflı, Osmanlı'yı tamamen haritadan ve tarihten silip atma projesi olmasının ötesinde, Türk'e Anadolu'nun ortasında denize çıkışı olmayan bir küçük kara parçasına sığınma hakkı tanıyan bir siyasi belgedir. Misakı millî (ulusal and) sınırları konusunda duyarlı olan her yurtseverin yaşamı boyunca unutmaması gereken bir utanç belgesi olan bu antlaşma metnini Ankara yırtıp atmıştır. İşin ilginç ve tuhaf yanı işgalcilerle bu mücadele verilirken Padişah Ankara'daki Meclis'i tanımıyordu. Kısacası kavga yalnızca işgalcilerle değil padişahın temsil ettiği saray ve İstanbul hükümetiyle de sürmüştür. Ancak bu süreç çok sancılı olmuştur. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşını dayandırdığı anti emperyalist ideoloji ile tam bağımsızlık inanç ve kararlılığı burada sonuç vermiştir.

Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi imzasıyla İstanbul'da Tevfik Paşa'ya gönderilen telgrafa göre Londra Konferansı'na katılacak delegeler doğrudan doğruya ulusal iradeyi temsil eden Büyük Millet Millet Meclisince seçilmeliydi.

İtilaf devletleri siyasasında Türkiye yararına beliren son gelişme ulusun özverili dayancının ürünüdür. Türkiye Büyük Millet meclisinin, Sevr Antlaşmasının hiçbir maddesini kabul etmemesi üzerine ortaya çıkan şu durumdan ulusal çıkarlarımıza en uygun sonuçların elde edilmesi, Londra Konferansına katılacak delegelerin, doğrudan doğruya, ulusal iradeyi temsil eden Büyük Millet Meclisince seçilip görevlendirilmiş olmasına bağlıdır. Uğursuz Sevr Antlaşmasını imzalamış bir kurulun yerini tutacak olan delegeleriniz, ülkeye ve ulusa yarayışlı sonuçları elde edemezler. Bunun için sizin, yurdun yüksek çıkarlarını düşünerek bu barış görüşmelerinde, aradan çekilip Büyük Millet Meclisi delegelerini, ulusal birliği tastamam gösterecek bir durumda serbest bırakmanız gerekir.[34]

İtilâf Devletleri Anadolu delegelerini Londra Konferansı'na yalnız olarak kabul etmiyorlardı. Bunlar İstanbul hükümetinin delegeleriyle birlikte bulunurlarsa kabul olunacaklardı. Sadrazam Tevfik, Ankara'da bulunan Ahmet İzzet'e durumun hassasiyetini belirten bir telgraf (31.1.1921 tarihli) çekti[35]:

...Böyle ayrılık sürdürülecek olursa belki de hiçbir tarafın delegeleri kabul edilmeyecektir. Konferansa yalnız buradan delege kabul edilmesi düşünülebilir ise de, Anadolu için bu da düşünülemez. Bundan ötürü, pek büyük özveriler ürünü olan bu değişiklikten bize zararlı sonuçlar doğabilir. Çünkü İtilâf çevrelerinde sayıları pek çok olan Yunan dostlarına, "Türkler doğuda savaşın sürüp gitmesini istiyorlar, barış ve anlaşmaya istekli değildirler," diye propaganda yaparak, bizden yana olanları kendilerine çevirmek, bizi haksız ve düşmanlarımızı haklı göstermek için tutamak verilmiş olur. İki yanın delegelerinden meydana gelmiş bir kurul gönderilirse isteklerimiz kabul olunmasa bile, bizden yana olan görüşleri tersine çevirmemiş, belki de bize karşı olanların önemli bir kısmını kazanmış oluruz. Zaman pek dardır. Yazışmalarla yitirilecek zaman kalmamıştır. Delegelerin hemen gönderilmesi yurt ve ulus çıkarları gereğidir.

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'la haberleşmeyi, Bakanlar Kurulu'na devrettiğini açıklaması üzerine, başta Hüseyin Avni (Ulaş) olmak üzere muhalif milletvekilleri, Meclis'in bu konuda tek yetkili makam olduğunu belirterek, Bakanlar Kurulu'nun meclise haber vermeden İstanbul'la haberleşmesini şiddetle eleştirmiştir. Bu konuda Meclise bir önerge verilmiştir. Mustafa Kemal, Meclis ile Bakanlar Kurulu arasında sorun olmadığını göstermek için bu önergenin okunmasını istememiştir. Bunun üzerine önergede imzası bulunan milletvekilleriyle iktidarı destekleyen milletvekilleri arasında sert tartışmalar başlamıştır. Önerge sahiplerinden Amasya milletvekili Mehmet Ragıp (Topala) da henüz okunmamış olan önergelerinde "bu gibi önemli siyasi meselelerden önce Meclis haberdar edilsin. Meclis yasama ve yürütme yetkilerinin sahibidir. Meclis de bilmelidir" denildiğini açıklamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal önergeyi

imzalayanlar arasında "hafiye" olduğunu ileri sürmüş ve bu tartışmalardan sonra artık önergenin okunup okunmamasının hiçbir önemi kalmadığını da söylemiştir.[36]

Sonuçta önerge okunmuştur. Tartışma, önergenin okunuşundan sonra da sürmüştür. Bu arada, hafiye suçlaması da tepki çekmekte gecikmemiş, Mersin milletvekili Salahattin (Köseoğlu), Mustafa Kemal'i bir hayli kızdıran önergeyi vermiştir: "Büyük Millet Meclisi üyeleri arasında hükümetçe bilinen bazı hafiyeler bulunduğu Yüksek Başkanlıkça bildirildiğine göre hafiyelikle suçlanmış kişilerin tespiti ve haklarında derhal Meclis'ce kanuni kovuşturma yapılmasını; ve fakat Meclis'in saygıdeğer kişiliğine ve vazifesine bu mahiyetle karışılmasının, sataşılmasının veya tehditin ortadan kaldırılmasını ve Meclis'te görüşlerin açıklanmasındaki serbestliğin kayıt altına alınmasını arz ve teklif ederim."[37] Bu teklif Mustafa Kemal'i kızdırmış ve Salahattin'e ağır suçlamalarda bulunmuştur.

Sadrazam Tevfik ısrarla Konferansa Ankara delegeleriyle İstanbul'unki birlikte gitsin diye ayak diretirken Ankara'da yalnız kendi temsilcilerinin kabul edilmesi yönünde ısrarlıydı. Mustafa Kemal'in ifadesiyle, gönderdiği telgraf (8.2.1921) uyarı mı yoksa tehdit midir, yoksa yalnızca İstanbul delegelerinin katılmasını mı sağlamaktı, bunu anlamak güç: *"Konferansı etkilemek amacıyla Şubat'ın yirmi birinde Yunanlıların 70-80 bin kişiyle saldırıya geçecekleri Hariciye Nazırlığınca güvenilir kaynaklardan öğrenilmiştir. Saldırının Karahisar-Eskişehir doğrultusunda olacağı sanılır. İtilâf Devletleri temsilcileri, Ankara delegelerinin yalnız olarak konferansa kabul edilemeyeceğini de söylemişlerdir."*

Tevfik Paşa ve arkadaşlarıyla ilkede, görüşte, anlayışta uzlaşılamıyordu. En sonunda iş Meclis'e götürüldü. Meclise iki öneride bulundu. Birisi, yurdun ve ulusun tutumunu ve amacını İstanbul'a açık olarak bildirmek; ikincisi, ayrıca çağırılırsak Londra'ya bağımsız bir kurul göndermekti. Her iki önerisi de kabul edildi. Meclisin kararı da İstanbul'a bildirildi[38]:

> ... Anadolu ve İstanbul, bağımsızlık ve tutsaklığın, özgürlükle bağımlılığın çatıştığı ve karşılaştığı iki ayrı parça durumunda kalmıştır.
>
> Biz yurdun tutsak edilmiş, özerkliğini yitirmiş parçasını özgür ve bağımsız yurt parçasına bağlamak istiyoruz. İstanbul'un ileri gelenleri, daha büyük olan ve bütün bir düşmanlık dünyasına karşı kendini şeref ve dirençle savunan özgür parçayı, tutsak ve bağımlı parçaya bağlamak, uyruk etmek istiyorlar... Meclisimizce kabul edilip yayımlanan ve bütün yurtta yürürlükte olan Anayasamız gereğince egemenlik sınırsız ve koşulsuz ulusundur; ulusun yasama ve yürütme gücü ise onun gerçek ve biricik temsilcisi olan Büyük Millet Meclisinde belirir. Bu hükümler karşısında delegelerimiz İstanbul'a gidip oradan seçilecek bir kurula katılamaz ve oranın vereceği yetki belgesiyle dünyaya karşı ulusal davamızı savunmayı üzerine alamaz...

İstanbul'la yazışmalar sürerken Meclis'te de gizli oturumlarda muhalefetle mücadele devam ediyordu. Sonuçta meclis denetimi isteyen milletvekillerinin



Büyük Zafer sonrası trenle Ankara'ya dönen Başkomutan Mareşal Gazi Mustafa Kemal'in karşılanışı (2 Ekim 1922)

baskısı sonuç vermiş ve Bakanlar Kurulu, gelişmeleri sürekli Meclis'in önüne getirmek zorunda kalmıştır. Delegeler kurulu oluşturulurken de son sözü söyleme hakkı yine Meclis'in olmuştur.[39]

Dışişileri Bakanı Bekir Sami başkanlığı altında ayrıca ve bağımsız bir delegeler kurulu kuruldu. Bu kurul, Londra Konferansı'na özel olarak çağrıldıklarında katılmak üzere ve bu arada geçecek zamandan yararlanmak amacıyla Antalya üzerinden Roma'ya gönderildi. Kurul, İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza aracılığıyla, konferansa resmî olarak çağrıldıkları kendilerine bildirildikten sonra Londra'ya gitmiştir. Londra Konferansı 27 Şubat 1921'den 12 Mart 1921'e kadar sürdü. Olumlu hiçbir sonuç vermedi. İtilâf devletleri Ankara'nın temsilcileri aracılığıyla yaptıkları önerilerin karşılığını almayı beklemeden, daha delegeler yolda iken, Yunanlılar bütün ordusuyla Türk ordusunun tüm cephelerine saldırdı. Bu saldırı konferansın ve barışa giden yolun terk edilmesi demekti. İkinci İnönü zaferiyle (28-31 Mart 1921 arası) Yunanlılar yenilecekti.

Londra Konferansı başarısızlıkla sonuçlandı ancak İngilizlerin ve Türklerin ellerinde bulunan tutsakların peyderpey serbest bırakılmasına da neden oldu. Hatta, 23 Ekim 1921'de Kızılay Başkanı Hamit'le İstanbul'da İngiliz Komiserinin anlaşmaları üzerine, Malta'da bulunan bütün Türk tutukluları ile Ankara'nın elindeki İngiliz tutuklularının değiştirilmesi kararlaştırılmış ve bu karar uygulanmıştır. Başta Rauf Orbay olmak üzere *Malta sürgünlerinin* Anadolu'ya gelişi bu tarihten sonradır. Londra Konferansı sürecinde başlayan çatışmalar gittikçe

daha da derinleşmiş, sıkça kişiliklere saldırıya dönüşmüş, her geçen gün muhalefetin keskinleşmesine yol açmıştır. Diplomat tayini, başkumandanlık yasasının çıkışı, bu yetkinin ikinci kez uzatılması isteği hep muhalefete yansımıştır.

Mustafa Kemal'le muhalifleri arasındaki çatışmanın vardığı son noktayı en iyi ortaya koyan konu "milletvekili seçimi yasasının değiştirilmesi" teklifinde görmekteyiz. Bu konuda verilen önergede Mustafa Kemal "yurttaşlık haklarından" yoksun edilmek isteniyordu.

'Başkumandan Meydan muharebesi' kazanılmış, İngilizler ve Yunanlılar birlikte bozguna uğratılmıştı. Padişah Kasım ayı başında ülkeden ayrılmak zorunda kalmış ve Meclis'te de saltanat kaldırılmıştı. Artık ilk olarak "öncü ve kalıcı devrimlerin" görüşülmesi ve kökleştirilmesi süreci başlayacaktı ancak Lozan henüz sonuçlandırılma aşamasında değildi. Üç milletvekili, milletvekili seçimi yasasında değişiklik yapılması ile ilgili bir önerge hazırlamışlar. Ancak bu önergede yazılı olanları Mustafa Kemal öğrenmişti.

Oysa o günlerde, özellikle de Meclis'te birlik isteniyordu. Gazi'nin çevresinde tek amaç için toplanan, en büyük fedakârlıklara katlanmış olan milletin, uğradığı felaketten yakasını kurtarabilmesi için birliğe ihtiyacı vardı. Yurtseverliklerinden hiç kuşku duyulmayan bu insanların, ülkenin en tehlikeli günlerinde bu birliğe önem vermemeleri bir iç acısı halini almaktaydı. Bunlar muhalefette o kadar ileri gidiyorlardı ki, Mustafa Kemal'in milletvekilliğini bile düşürmek istiyorlardı.[40]

2 Aralık 1922 tarihinde, İkinci başkan Doktor Adnan (Adıvar) başkanlığındaki oturumda, Başkan şunları söyledi: "Efendim, Milletvekili Seçimi Yasasının değiştirilmesi ile ilgili önergenin görüşülebileceği yolunda Tasarı Komisyonu'nun bir yazısı var." Bu sözler, "Okunsun!" sesleriyle karşılandı. İki milletvekili: "Önemlidir, okunmasını öneriyoruz" dediler.

Başkan: "Efendim, bu yasa tasarısının okunmadan komisyona gönderilmesi, geleneğimiz gereğidir," dedi.

Bunun üzerine Mustafa Kemal yasa tasarısını okutmadan komisyona göndermek isteyen başkandan söz alarak şunları söyledi[41]:

> Efendim, bu yasa tasarısı özel bir amaç güdülerek hazırlanmış. Bu özel amaç, doğrudan doğruya beni ilgilendirdiğinden, izin verirseniz kısaca düşüncemi bildirmek istiyorum. Erzurum milletvekili Süleyman Necati, Mersin milletvekili Salâhattin ve Samsun milletvekili Emin'in hazırladıkları yasa tasarısı doğrudan doğruya beni yurttaşlık haklarından yoksun etmek amacını güdüyor. On dördüncü maddede yazılı olan satırları gözden geçirecek olursanız, orada şöyle denildiğini görürsünüz: 'Büyük Millet Meclisine üye seçilebilmek için, Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki yerler halkından olmak, ya da kendi seçim bölgesinde yerleşmiş olmak gerekir. Göçmen olarak gelenlerden Türk ve Kürtler, bir yere yerleştirildikleri günden bu yana beş yıl geçmiş ise seçilebilirler.'
>
> Ne yazık ki, benim doğum yerim, bugünkü sınırlar dışında kalmış bulunuyor. İkincisi, herhangi bir seçim bölgesinde beş yıl oturmuş da değilim. Doğum ye-

rim, bugünkü ulusal sınırımızın dışında kalmıştır. Ama bu böyle ise, bunu ben istemiş değilim ve bunda hiçbir suçum yoktur. Bu, bütün yurdumuzu, ulusumuzu dağıtıp yok etmek isteyen düşmanların bu işteki başarılarının biraz olsun önlenemeyişlerinden ileri gelmiştir. Eğer düşmanlar amaçlarına tam olarak ulaşmış olsalardı, tanrı korusun, bu tasarıya imza atan bayların doğum yerleri de sınır dışında kalabilirdi."

Önergedeki koşulların onda bulunmayışının nedenlerini şöyle açıklıyordu[42]:

"Bundan başka, bu maddenin istediği koşul bende yoksa, yani beş yıl sürekli olarak bir seçim bölgesinde oturmamış isem, o da, bu yurt uğrunda yaptığım ödevler yüzündendir. Eğer bu maddenin istediği niteliği kazanmaya çalışsaydım, İstanbul'u kazandırmakla sonuçlanan Arıburnu ve Anafartalar'daki savunmalarımı yapmamaklığım gerekirdi. Eğer bir yerde beş yıl oturmak zorunda bulunsaydım, benim Bitlis'i ve Muş'u aldıktan sonra Diyarbakır'a doğru yayılan düşmanın karşısına çıkmamaklığım, Bitlis'i ve Muş'u kurtarmak gibi önemli ödevimi yapmamaklığım gerekirdi. Bu bayların istediği nitelikleri kazanmak isteseydim, Suriye'yi boşaltan orduların artıklarından Halep'te bir ordu kurarak düşmana karşı savunmaya girişmemekliğim ve bugün 'ulusal sınır' dediğimiz sınırı edimli olarak çizmemekliğim gerekirdi.

Sanıyorum ki, ondan sonraki çalışmalarımı herkes bilir. Hiçbir yerde, beş yıl oturamayacak ölçüde çalışmış bulunuyorum. Ben sanıyordum ki, bu çalışmalarımdan dolayı ulusumun sevgisini ve yakınlığını kazandım. Belki bütün Müslümanlık dünyasının sevgisini ve yakınlığını da kazandım. Bu sevgi ve yakınlıklara karşılık, yurttaşlık haklarından yoksun bırakılacağımı hiç aklıma getirmezdim. Sanıyorum ve sanıyordum ki dış düşmanlar canıma kıyarak da beni yurdumdaki işimden ayırmaya çalışacaklardır. Ama hiçbir zaman düşünüp düşleyemezdim ki, yüce Mecliste, iki üç kişi bile olsa, düşmanlar gibi düşünen üyeler bulunabilsin. Bunun içindir ki, ben anlamak istiyorum; bu baylar gerçekten seçim bölgeleri halkının düşünce ve duygularını mı yansıtıyorlar?

Yine bu baylara soruyorum: Milletvekili olmaları bakımından, bütün ulusun vekili olmak gibi bir nitelik taşıdıklarına göre, ulusun da kendileri gibi düşündüğünü söyleyebilirler mi?

Baylar, beni yurttaşlık haklarından yoksun etmek yetkisi bu baylara nereden verilmiştir? Bu kürsüden açıkça yüce kurulunuza ve bu bayların seçim bölgeleri halkına ve bütün ulusa soruyorum ve karşılık istiyorum!"

Heyecanı son haddini bulmuştu, o halde kürsüden indi. Belliydi ki, zorunlu olarak birkaç cümle olsun şahsından ve hizmetlerinden bahsetmek zorunda kalmış olması, O'na, o büyüklüğü nispetinde *mütevazı Adam*'a çok ağır gelmiş, ayrı bir ıstırap vermişti.[43]

Kılıç Ali anlatıyor; yanımda oturan İhsan (Eryavuz) Bey dayanamadı, ayağa kalkarak bağırdı: *"Kime söylüyorsunuz Paşam? İki üç kişinin yanlışlığı genele ait olabilir mi? Siz milletin kurtarıcısı, devletin kurucususunuz."*

Hüseyin Avni ve arkadaşları türlü yorumlara kalkıştılar ve görüşmelerin yeterli olduğu fikrini ortaya attılar. Görüşmeler uzadığı ve fena bir şekle girme

eğilimi gösterdiği için başkan görüşmeleri kesmeyi yararlı görüyordu. İhsan yine dayanamadı, ayağa kalkarak muhaliflere avazı çıktığı kadar bağırdı: *"Millî bünyede yara açtınız, tedavi ettirmek için söz söyletiniz."*

Görüşmeler sonunda Meclis, önergeyi üzüntü ve ıstıraplar içinde reddetti.

Büyük Millet Meclisi'nde, teklife ve sahiplerine karşı, bir an içinde şiddetli teessür, hiddet ve itiraz tufanı kopmuş, bunun sert dalgaları hemen o gün bütün memleketi kaplamıştı. Başta teklif sahiplerinin seçim çevreleri olmak üzere, yurdun her tarafından bu sinsi ve haince teşebbüsü tel'in ve takbih edici telgraflar yağmaya başlamıştı; öyle ki, gelen telgrafları tesnife bile güç vakit bulabiliyorlardı. Bu olağanüstü heyecan hali günlerce, hatta haftalarca devam etmiş, çekilen telgrafların bir kısmı o günkü gazetelerde yayınlanmıştı.[44]

Acaba Mustafa Kemal kendisine karşı yapılan bu haksızlığı, kimilerine göre ihaneti bağışladı mı? Sorunun karşılığı O'nun kişiliği hakkında fikir verecektir. Yanıt yine Hasan Rıza Soyak'ın anılarından geliyor: "Tabiidir ki bu durum içinde, önerge sahipleri, ikinci devrede milletvekili seçilmemişlerdir.

Atatürk, şahsına karşı yapılan kötülüklerden dolayı kimseye kin beslemez, daima af ile muamele ederdi. Hatta, mümkün olursa iyilikle mukabele etmek isterdi. Nitekim önergeyi verenlerden Erzurumlu Necati'ye, birkaç sene sonra, öğretmen olarak bulunduğu Eskişehir Lisesi'nde rastlayınca kendisine iltifatta bulunduğuna şahit oldum. Başka bir devrede Emin'in de, yeniden milletvekili seçilmesine ses çıkarmamıştı."[45]

Lozan'a gidecek heyetin ve orada yapılacak görüşmelerin ana başlık ve unsurları Meclis'teki bu ortamda belirlendi. Ve muhalefet hiçbir zaman sonuçtan memnun kalmadı, Lozan'ın bir zafer değil, hezimet olduğunu söyledi. Lozan Barış Antlaşması'nın kavgası, İngilizlere ve öteki devletlere karşı verildi ama asıl mücadele, bu antlaşma görüşmesini yapacak ekibin hangi grup mensuplarından olacağına dair Meclis'te verildi. Bu nedenle Lozan'ı yalnızca oradaki diplomatik tartışmalar süreci olarak görmemek gerekir.

Lozan Barış Görüşmeleri Köprüleri Yıkıyor

Birinci Meclis'teki muhalefet, çekişmeyi kişisel boyuta indirgediklerini ortaya koymuştur. Bu nedenle Lozan görüşmelerindeki muhalefeti, çekilen sancı ve sıkıntıyı da siyasi içerikten daha çok bu çerçevede değerlendirmek gerekecek.

Lozan Konferansı, diplomatik talepler ve tartışmalar dışında da iki devrelidir. Konferansın ikinci devresi temsil heyetinin başkanı İsmet İnönü ile bakanlar kurulunun başkanı Rauf Orbay arasında çatışma halinde geçmiştir. Uluslararası görüşmeler masasında yeni bir devletin doğuşu zorla da olsa onaylattırılma yönünde savaş verilirken, Meclis'te ise kişisel çekişmeler, millî davanın

önüne çıkıyordu. Bu diplomasi mücadelesinin evrelerini izlemek Mustafa Kemal'in lider olarak temel niteliklerini ortaya koyduğu gibi, yurtseverliklerinden kuşku duyulamayacak o günün aydın, politikacı ve hatta Kurtuluş Savaşı'nı yapan kadronun bile kısır çekişmelerden kendilerini çekip alamayacak sığlıkta olduğunu yansıtmaktadır.

Tartışmanın öznesi olan İsmet İnönü'ye husumet Kurtuluş Savaşı'na katılmak için Ankara'ya geliş zamanı ve şekliyle ilgilidir. Doğrusunu söylemek gerekirse Mustafa Kemal'e doğrudan saldıramayanlar, eleştiremeyenler hedef tahtasına İsmet Paşa'yı koymuşlardır. Buna ek olarak Lozan'a gidecek heyetin doğal başkanı ve üyesi olarak kendisini görenlerin bu göreve seçilmeyişlerinin yarattığı düş kırıklığı da çatışmanın ana ekseni olmuştur.

Abdi İpekçi röportajında İsmet İnönü'ye soruyor: "Başlangıçta Ankara'ya geldikten sonra tekrar İstanbul'a dönüşünüz Millî Mücadeleye katılmakta geçirdiğiniz bir tereddütle yorumlanır. Doğru mudur?"[46]

Yanıtın sertliği üsluptan belli olmakta. "*Tereddüdü, mereddüdü yok... Ankara'ya gelip çalışmaya başladıktan bir süre sonra İstanbul'a çağırdılar beni... Bu, önemli bir kararın alınmasıyla ilgiliydi. O sıralarda subaylar ve Harbiye Nâzırları Anadolu hareketine karşı az çok müsait görünüyorlardı. Onlarla temasta bulunarak Anadolu'ya yardım temin etmek meselesi...Bunun için gittim İstanbul'a... Sonra İstanbul işgal edilince Atatürk haber yolladı. 'Ankara'ya gel...' Derhal geldim.*"[47]

Lozan Barış Konferansı'nın perde arkasını yazanlar, İnönü Rauf Orbay kavgasının temellerinin buraya gönderilecek delegelerin seçiminde başladığını öne sürerler. Atatürk *Söylev*'inde bu konuya açıklık getirmiştir. Rauf'un imzaladığı Mondros'u yırtıp atan Mudanya Ateşkesi sonrasında Meclis'te görüşmelere gönderilecek delegeler kurulu üyeleri hakkında görüşler çarpıştırılırken, "ben daha bu konuda kesin görüşümü ve kararımı saptamamıştım," demektedir. Rauf'la İsmet arasında tercihini neden İ.İnönü'den yana kullandığını da şöyle açıklıyor[48]:

> Rauf Bey'in başkanlığı altında bulunacak kurulun, bizim için ölüm dirim sorunu olan bu konuda başarı kazanacağına güvenemiyordum. Rauf Bey'in de kendisini yetersiz görmekte olduğunu sezinliyordum. Kendisine danışman olarak İsmet Paşa'nın verilmesini önerdi. Bu öneriye verdiğim karşılıkta, 'İsmet Paşa'dan danışman olarak pek az yararlanılabilir. İsmet Paşa başkan olursa, kendisinden en çok yararlanılabileceğine ben de inanıyorum,' dedim. Bu nokta üzerinde uzun boylu görüşülmedi. Ondan sonra, Rauf Bey'in delegeler kurulu konusunda başladığı türlü düzenlemeleri sürdürüp gitti. Ben önem verir görünmedim. Mudanya Konferansı sona ermişti. İsmet Paşa ile Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Bursa'da bulunuyorlardı. Kendileriyle görüşmek üzere Bursa'ya gittim...

İsmet Paşa'nın dışişleri bakanlığına ve delegeler kurulu başkanlığına seçilmesi sürecini izlediğimizde her şey berrak olarak ortaya çıkmakta. Yanında

millî savunma bakanı Kâzım Paşa vardı. Doğuda türlü yollarla yapılan, kendisini yerici gösteriler yüzünden görev yapamayacağını anlayıp Ankara'ya gelmek zorunda kalan Kâzım Karabekir Paşa'yı ve İstanbul'da kendisine görev vermek üzere de Refet Paşa'yı birlikte götürdü. Bursa'da kaldığı günlerde Refet Paşa'yı İstanbul'a gönderdi. İsmet Paşa'nın da delegeler kurulu başkanlığı yapıp yapamayacağını, bir kez daha inceledi. Mudanya Konferansını nasıl yönettiğini ayrıntılarıyla öğrendi. İsmet Paşa'nın kendisine, düşüncelerini sezinletecek hiçbir söz söylemiyordu. En sonu, olumlu olarak kararını verdi. İsmet Paşa'nın Delegeler Kurulu Başkanı olması için, daha önce Dışişleri Bakanı olmasını uygun gördü. Bunu sağlamak için, doğrudan doğruya Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'e özel ve gizli olarak çektiği bir telgrafta, kendisinin Dışişleri Bakanlığından çekilmesini ve yerine İsmet Paşa'nın seçilmesine yardımcı olmasını rica etti. Ankara'dan ayrılışından önce Yusuf Kemal, ona, Delegeler Kurulu Başkanlığı görevini en iyi İsmet Paşa'nın yapabileceğini söylemişti. Anılarında[49] Yusuf Kemal, ameliyat olduğunu ama olumlu sonuç vermediğini, bu nedenle de bakanlıkta verimli çalışamayacağını anladığından istifa ettiğini yazıyor.

"İşte ondan sonra idi ki, İsmet Paşa'ya, bir olup bitti biçiminde, Dışişleri Bakanı olacağını, ondan sonra da barış konferansına 'delegeler kurulu başkanı' olarak gideceğini söyledim."[50]

Türk Heyeti İsmet Paşa'nın başkanlığında 9 Kasım 1922 günü saat 12.30'da Lozan'a doğru Doğu Ekspresi ile Sirkeci'den hareket etti.

Heyet Lozan'a vardığında Konferansın bir hafta ertelendiğini öğrendi. Bunun üzerine İtilaf Devletlerine çekilen telgrafta konferansın bir hafta gecikmesinin barışın da gecikmesi demek olacağını bilmeleri istendi.

İsmet Paşa İstanbul'a gelirken ilk demecini Sapanca'da vermişti. Gazetecilerin sorusu üzerine: "Bizim barış şartlarımız dünyaca bilinmektedir. Bu şartları çeşitli kereler, çeşitli vesilelerle ilan etmekten geri kalmadığımız için onları herkes bilir. Bizim uğrunda yıllardan beri her türlü fedakârlığa katlandığımız gayelerimiz çok mütevazı ve çok haklıdır. Bu gayeler iki kelime içindedir: Misakı millî..."[51]

Konferans 20 Kasım 1922'de açıldı, ikinci konuşmayı yapan İsmet Paşa; Türkiye'nin çektiği ıstırapları dile getirmiş, bütün medeni milletler gibi özgürlük ve bağımsızlık içinde yaşamak isteğini açıkça belirtmiştir. Daha ilk andan itibaren, İtilaf Devletleri ile yeni Türkiye'nin eşit şartlarla barış görüşmelerine katıldığını, hiçbir şart altında üstünlük kabullenmeyeceğini dikkatle ifade etmiştir.[52]

22 Kasım'da başlayan Konferans'ta önce sınırlar konusu görüşüldü. Trakya sınırları sorununun en acele ve en önemli yanları Mudanya Ateşkes anlaşması ile çözümlenmişti. Batı Trakya için Türk tarafının isteği de Misakı Millî'de öngörülen halkoyuna başvurulmasıydı. Bu sınır konusunda Yunanlılar Türk heyetini muhatap kabul etmiyordu. Onlara göre bu topraklar Bulgarlar'dan ken-

dilerine geçmişti. Müttefikler de Trakya sınırı olarak Meriç Nehri'ni çiziyordu. Karaağaç'ı vermek istemiyorlardı. Sınır boyunca Karadeniz'den Akdeniz'e kadar iki taraftan tarafsız ve silahsız bir geniş bölge teklif ediyorlardı. Batı Trakya sorununda eski Türk hükümetleri yanlış bir politika izlemişlerdi. *Millî Mücadele*'nin zaferinden sonra Lozan'da halkoyuna başvuru ile bir çıkış yolu bulunmasına çok çalışıldı. Fakat siyasi ve askerî güçlükler böyle bir dileği sonuçlandırmaya olanak tanımadı.[53] Lozan'da Yunanlılarla olan sınırlar ve Batı Trakya sorunu kesin sonuca ulaşamamıştı.

Lozan'dan çekilen şifreler bozuk geliyordu. Meclis ve Bakanlar Kurulu bunda kasıt aradı. Bir yandan İsviçre makamları uyarılırken öte yandan da "kurye" kullanılması uygun görüldü.

Irak sınırı, Lozan Konferansı'nın en çetin ve barışı birinci derecede tehdit eden sorunu olmuştur. Bu konu, Irak üzerindeki güdümü dolayısıyla İngiltere ile görüşülecek sorunlar arasındaydı. Sorun petrol yatağı olan Musul'un iki taraftan hangisine ait olacağı idi. İngilizlerin fiilî işgali altında bulunan Musul'la ilgili Türk tarafının talepleri boşlukta kalıyor, başarıya ulaşılamıyordu.[54]

Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın 7 Eylül 1922'de Doğu ve El-Cezire cepheleri komutanlarına çektiği telde "Musul'un silahla alınacağı" belirtiliyordu.[55]

Bu konu en çok tartışılan, Meclis'i de birbirine katan bir sorun olduğu için üzerinde durulacaktır. Bu konuda en ciddi araştırmalardan birisini yapmış olan Mim Kemal Öke'nin çalışmasından bir alıntı durumu ortaya koymaktadır.[56]

Mustafa Kemal, 19 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te gazetecilere şunu söylüyordu:

> Lozan Konferansı düne ve bugüne ait, üç seneye, dört seneye ait hesapların halli ve neticeye bağlanmasıyla meşgul olmakta değildir. Belki üç yüz, dört yüz senelik birçok birikmiş ve yoğunlaşmış hesapların görülmesiyle meşguldür. Dolayısıyla bu kadar derin ve bu kadar karışık ve bu kadar kirli hesapların az zamanda içinden çıkmak o kadar kolay değildir.[57]

Curzon Lozan'a vardığında İngilizler açısından Musul'un stratejik ve ekonomik nedenlerden dolayı bırakılmaması gerekiyordu, hem de bu bölge Türkiye'nin askeri tehditi altındaydı. Lozan Konferansı'nın 23 Ocak 1923 tarihindeki oturumunda, Musul Meselesi gündeme geldi. Bu oturumda İsmet Paşa, etnoğrafik, siyasi, tarihi, coğrafi, ekonomik ve askerî açılardan İngilizlerin tezinin ne kadar dayanaksız olduğunu uzun bir açıklamayla Curzon'a ve diğer temsilcilere iletti. İsmet Paşa, ilkin, Musul Vilayeti'nin nüfus çoğunluğunu Türklerle Kürtler'in oluşturduğunu, ikinci olarak da, İngiliz kaynaklarına dayanarak, Kürtlerin Turan kökenli ya da Türklerle aynı soydan geldiklerini kanıtlamaya çalıştı. Üçüncü olarak İsmet Paşa, Kürtler'in mukadderatlarını Türkiye ile birleştirdiklerini ifade etti. 'Zaten, bunu İngiliz birlikleriyle çatışarak ispat et-

memiş midirler? İngiliz uçak filoları onları yıldırmak için seferber olmamış mıdırlar?' sorularını peş peşe sordu. Üstelik, kullanılan ad ne olursa olsun [mandayı kastediyor], gerçekte bir sömürge olacak ülkede, yabancı bir devletin uyruğu durumuna geçmeyi hangi Kürt kabullenebilir? İngiltere'nin Musul'da halkın kendi kaderini tayin edecek bir halk yoklamasına karşı çıktığını hatırlatan İsmet Paşa, Curzon'u daha da zor durumda bırakmak üzere oturumda aynen aşağıdaki ifadeyi kullanmaktan çekinmeyecektir:

> Kurtaracağına söz verdiği Irak halkını İngiliz Hükümeti bir an özgür ve her türlü işgalden arınmış olarak bıraksa ve memleketlerinin kaderine ilişkin olarak tam bir bağımsızlık içende oy vermelerine izin verse idi, herhangi bir işgali, korumayı ya da mandayı isteyecek tek bir kimse bulunamazdı; çünkü bugün uluslar, kendi kaderlerini etkili olarak kendileri saptamak istemekte, hiçbir koruyucu ya da kılavuz aramamaktadırlar. Bütün uluslar 'koruma' ya da 'uygarlık yolunda kılavuz', v.b. gibi sözlerin, boyunduruk altına alıcıların elinde, fethedilmiş halkları siyasal ve ekonomik bakımdan yutmak için kullanılan araçlardan başka bir şey olmadığını anlamış bulunmaktadır.

Curzon, İsmet Paşa'nın hücumlarını karşı-tezini savuşturmaya çalıştıysa da, açıklamaları hiç kimseyi ikna edemedi.

10 Aralık'ta İsmet Paşa Curzon'la bir görüşme daha yapar ve Paşa'nın "Musulsuz Ankara'ya dönmeyeceğini" söylediğini belirtir.[58]

Heyetin Lozan'a varışından 43 gün sonra Meclis'te gizli toplantı yapıldı. Durum hiç iç açıcı görünmüyordu. İstanbul'u yıllardır işgal altında bulunduran müttefiklerin, İstanbul'daki masraflarını karşılamak için 30 milyon altın lira istemeleri milletvekillerince alaylı tepkilerle karşılandı.[59]

Verdikleri zararlardan ötürü onlardan tazminat istenmesi önerildi. Daha sonra Duyun-ı Umumiye, gümrük meselesi, kapitülasyonlar, yabancı şirketler, kabotaj hakları konularında bilgi veren Rauf Orbay, "Son tekliflerine Ermeni yurdu ilave edilmiştir" dedi.

Başbakan Rauf Bey, Marmara'da seyredecek gemilerde "Osmanlı sancağı" bulunacağını belirtince, Meclis bütünüyle "Türk sancağı" diye düzeltme yaptı. Başbakan, Boğazlar ve adalar konusunda aşırı isteklerde bulunulduğunu, bunların kabulünün mümkün olmadığını sözlerine ekledi.

Musul ve Batı Trakya sorunu bu gizli toplantıda çok tartışıldı. Başbakan Kürtlerin hukukî geleceği konusunun ne olduğunu sormaları üzerine uzun bir açıklama yaptı: " ...Bugün Kürt için azınlıktan söz etmek, Türk için azınlıktan söz etmek demektir."[60]

Milletvekillerinin bir kısmı Lozan'daki üyeleri desteklerken, bir kısmı ödünler verildiğinden şikâyet ediyorlardı. Bu konuda önergeler verildi ama Başbakan'ın uyarısıyla geri çekildi. Birlik beraberlik mesajı verilmeliydi.

31 Aralık 1922'de Lozan'dan dönen Hasan Saka Meclis'e saatlerce bilgi verdi. İşler iyi gitmiyordu. Bilindik sorunlara ek olarak İstanbul Rumları, Patrik-

hane, Ermeni yapılan çocuklar gibi konularda tartışıldı. Lozan'dan görülen duruma göre Türkiye'de istikrar yoktu, Meclis birkaç parçaya bölünmüştü, aralarında uyum yoktu. Bunların düzeltilmesi gerekiyordu.

İlk başarısızlık haberi Musul'la ilgiliydi Meclis 25 Ocak 1923'te bir kez daha gizli görüşme gündemiyle toplandı. Görüşmelerin Batı basınına yansıması üzerine Meclis'te casus mu var, tartışmasına bile neden oldu. Türkiye Musul'u istedikçe Fransız ve İngiliz basını Türklerle alay edici, küçük düşürücü yazılar yayınlıyorlardı.

Ocak ayının sonuna doğru Konferansın geleceği belli olmuştu. Görüşmeler çıkmaza gidiyordu. Bakanlar Kurulu'nun toplantısı 48 saat sürdü, ardından 28 Ocak'ta Meclis'in gizli toplantısı başladı. Fransızların takındığı sert tavır eleştirildi.

İsmet Paşa'ya gönderilecek Hükümet talimatı da belirlendi: "Müttefikler tarafından teklif olunan proje, kabulü olanaksız maddeler içermektedir. Bizim vereceğimiz proje kabul görmediği takdirde, görevinizin son bulduğunu kaydederek Ankara'ya dönmeniz uygun olur."

Curzon, İsmet Paşa'nın güçlü argümanlara sahip olduğu Musul Meselesi'ni konferans gündeminden çıkarmayı başaracak ve "tarafsız" bir organın hakemliğine bırakılmasını teklif edecektir. Sorunun İngiltere ve öteki Büyük Güçlerin ağırlığı olan Milletler Cemiyeti'ne havalesi, bir yerde konunun İngiltere lehine çözümleneceğinin müjdecisi olacaktır. Teklifini, kapitülasyonlar ve adlî imtiyazlara ilişkin hükümlerle birlikte barış andlaşması tasarısına koyan Curzon bu taslağı, "Ya kabul edin, ya reddedin" kabilinden Türklere sunacaktır. Curzon, Dışişlerine de yazdığı gibi, barışın temininde Musul'un en önemli engel olduğu intibaını kamuoyuna vermek istemiyordu. Onun için Musul'a ilişkin erteleme hükmünü diğer maddeler arasına saklamıştı. İsmet Paşa önce zaman isteyecek, ancak Curzon'un treni cevabı beklemeden Paris'e hareket edecektir [4 Aralık 1922]. Curzon'un hareketinden iki saat sonra İsmet Paşa'nın Montagna'nın arabuluculuğu ile büyük ölçüde törpülenmiş adalet yönetimine ilişkin bildiriyle birlikte tasarıyı kabul ettiğini açıkladığı bilinmektedir. Bu, Curzon için önemli bir diplomatik başarıdır. Dışişleri Bakanı, içinde Ermeniler'in de rolü olduğu Büyük Güçlere özgü bir "reel politik" uygulamasıyla Musul'a ilişkin çözüm formülünü iki yüz maddeyi aşkın tasarının içine gizleyerek, Paşa'ya kabul ettirmeyi bilmiştir. Bundan sonrası kolaydır artık! Sonucun istedikleri şekli alacağından emin bir Curzon, Konferansın ikinci devresine katılmaya tenezzül bile etmeyecektir.[61]

Lozan'da en uzun gün 31 Ocak 1923 tarihinde yaşandı. Fransız ve İtalyanların da onayı ile İngilizler tarafından hazırlanan 161 madde ve 7 ekinden oluşan anlaşma tasarısı, o gün yapılan genel kurul toplantısına sunuldu. Lord Curzon anlaşma metnini uzatarak âdeta emredercesine, "Hepinizi buna imzaya davet

ediyorum," dedi, ardından da hemen ekledi: "Çok geciktik, artık vaktimiz yok." Oysa öne sürülen anlaşma, Sevr'in hafifletilmişinden başka bir şey değildi.

Bu toplantı, konferansın son genel oturumu oldu. Sonunda 76 gün sonra 4 Şubat'ta da görüşmeler tamamen kesildi. Ankara'da Meclis İsmet Paşa'nın durumu bildirmesi üzerine iki gün üst üste toplantı yaptı. Bazı milletvekilleri İsmet Paşa'nın kendi başına hareket ettiğinden söz ettiler. Başbakan bu kişileri yatıştırmak için, delegelerin gerekirse acilen geri dönmelerini isteriz, dedi. Bir milletvekili [Sinop milletvekili Hakkı Hami], Lozan'dakilerin müttefiklerin önerilerini Meclis'e sormadan imzalamışlarsa, idam edilmelerini bile önerdi. Yükselen gerilimi düşürmek ve milletvekillerini yatıştırmak yine Başbakan'a düştü.

Konferansın kesilmesinin ardından yabancı gazeteciler İsmet Paşa'yı soru yağmuruna tuttular. O da, "Eğer dünyada tek kimse çıkıp da bana 'Daha yapılacak fedakârlıklar vardı' deseydi onları da yapardım... Her fedakârlığı yaptım, her şeyi kabul ettim, fakat memleketin iktisadî tutsaklığını reddettim," dedi. Yani Türk heyet başkanı "esaret altına girmeyi kabul etmemişti."

Lozan delegelerinin içinde bulunduğu koşulların güçlüğünü ve Avrupa'nın genel olumsuz düşüncesini gazeteci Ahmet Emin (Yalman), Vakit'teki yazısında ortaya koyuyordu. Olayı, 1921 yılındaki Londra Konferansı'na götürüyor ve bu konferans sırasında, "Dostumuz Kont Sforza, bizim iktisadî bağımsızlık meselesinde sonuna kadar ısrarcı olacağımızı anlayınca, delegelerimize şu sözleri söylemiştir," diyerek verilen gözdağını anlatıyordu: 'Böyle yaparsanız bütün âlemi [Avrupa'yı, e.m.] aleyhinize çevirirsiniz. Arazi için savaşmanızı herkes anlar, fakat iktisadî şartlar için savaşılır mı?' Sforza'nın ne demek istediğini de şöyle açıklıyordu: "Bu sözlerin anlamı açıktır. Topraklarınız için döğüştünüz. İsterseniz sınırlarınızı düzenleyiniz. Fakat topraklarda iktisadî egemenlik, yani genellikle egemenlik meselesini işe karıştırmayınız. Bu egemenlik bizimdir. İktisaden bizim efendiliğimizi kabul etmezseniz hepimiz aleyhinize döneriz."[62]

Açıkça görülüyor ki Lozan 1923, aynı zamanda Londra 1921'in de bir rövanşıydı.

Konferans ertelenmişti, heyet 20 Şubat sabahı Ankara'ya vardı. Meclis 21 Şubat'ta gizli toplantı yaptı İsmet Paşa görüşmelerin tüm ayrıntılarını anlattı. Milletvekilleri kendisini sıkı sorguya çekti.

Bakanlar Kurulu 21-27 Şubat tarihleri arasında aralıksız çalışarak görüşünü belirledi. Bu toplantılara hem cumhurbaşkanı Mustafa Kemal hem de genelkurmay başkanı Fevzi Paşa katıldı. Meclis 27 Şubat'ta yine gizli gündemle toplandı. Milletvekilleri sert muhalefet yapıyordu. Bakanlar kurulunun görevini yapamadığını, yerine başkalarının gelmesini önerenlerden, 'misak-ı millî'nin çiğnendiğine' ve 'Musul'un gittiğine' kadar farklı düşünceler ortalığı kasıp kavuruyordu.

Oysa Mustafa Kemal, "Misakı millî fiilen temin edilmiştir," diyordu[63]:

Misakı Milli'nin anlamını, bütün cihan tasdik etmeye mecburdur ki, Türkiye, kuvvetiyle, süngüsüyle ve bütün mevcudiyeti ile bunu elde etmiştir. Baki kalan şey, maddeten elde edilmiş olan bu şeyin konferansta, salonda, masada, nerede olursa olsun usulen ve resmen ifadesinden ve tasdikinden başka bir şey değildir.

Bu netice er geç ve mutlaka elde edilecektir! Bütün taleplerimiz bir haktan ibarettir ve bu hak en açık ve en tabiî haklardandır. Hukukumuz bu kadar açık olduktan başka bu hukuku mutlaka muhafaza için kudretimiz de vardır, kuvvetimiz de yeterlidir!

Meclis, 2-6 Mart 1923 tarihleri arasında yine gizli görüşmeler yaptı. Lozan'a gidecek milletvekillerine baştan beri muhalefet edenlerin yine muhalifliği devam ediyordu.

Milletvekillerinden büyük çoğunluğu, birbirlerinden ayrı görüşler öne sürmelerine rağmen, tek noktada birleştiler. O da Musul sorunuydu. Konunun, bir yıl ertelenmesine bir türlü akıl erdiremiyor, bunu bir "İngiliz oyunu", "İngiliz entrikası" olarak değerlendiriyorlardı.

Bir ara Ergani milletvekili Emin Bey, "Musul'u satıyorlar!" diye bağırınca Meclis birbirine girdi. Bu söz üzerine, Ali Fuat Paşa, "Hiç kimse bir yeri satamaz," diye uyardı. Antalya milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Sözünü geri alsın," diye bağırırken, Emin Bey, konuşmasına, "Bu memleketi daima satıyorlar, parça parça gidiyor," diye devam etti. Bundan sonrası karşılıklı hakarete dönüştü. Meclis'te milletvekilleri ortalığı yıkıyorlardı ancak tarihçi Arnold Toynbee'nin yorumuna göre: "Türk diplomasisinin Lozan'daki başarısı, bir tek konu hariç, eski düşmanlarla bir barış antlaşması yapılması ile sonuçlanmıştır. Halledilemeyen tek konu da Musul meselesi'dir ve bu da, diğer konuları bir çıkmazda bırakmamak için daha sonraya bırakılmıştır."[64] Bu değerlendirme yerindedir.

6 Mart, son karar günüydü. Mustafa Kemal kürsüye geldi. Uzunca bir konuşma yaptı: "*Delege heyetimiz, sebepsiz savaşa mı götürseydi, bunu mu istiyorsunuz? Delegelerimizi aklın icabına göre hareket ettiğinden, memleketi savaşa sürüklemediğinden dolayı mı eleştireceğiz, böyle mi ülke yöneteceğiz?..*"

Bu konuşmanın ardından önergeler oylandı. Hükümet güvenoyu aldı, delegeler daha güçlü olarak görüşmelerin ikinci aşamasına katılacaktı.

Meclis'teki tartışmalardan sonra ortaya çıkan hareket tarzı belli olmuştu. Delegeler, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yetkilerine sahipti. Barışın sağlanması sürecine katkısı olacaksa Karaağaç'tan vazgeçmek gibi, Musul konusunda özel koşullara sahip anlaşma yapmak gibi yetkiler kullanabilirlerdi. Ancak ekonomik bağımsızlıktan en ufak bir ödün verecek konuşma ya da anlaşma yapamazlardı. Böyle bir anlaşmayı Büyük Millet Meclisi bile yapamazdı. Ekonomik bağımsızlığı için savaş vermiş olan Türk milleti, bundan sonra hiç kimsenin boyunduruğu altına giremezdi. Lozan delegeleri durumu buna göre

değerlendirmek ve altına imza atacakları barış antlaşması metnini bu içerik ve çerçevede kaleme aldırmak zorundaydılar.

18 Nisan 1923 tarihinde Lozan'a hareket eden Türk delegasyonu, bu kez Lozan'da daha samimi ve daha yakın ilgi ile karşılandı. Türk dostluğu itibar ve güven sağlıyordu. Lozan Barış Konferansı 23 Nisan'da tekrar çalışmaya başladı.[65]

İkinci Lozan Konferansı'na yine sınır konusu ile başlandı. Trakya sınırında Meriç'in sol sahilinin mi, yoksa talveg hattının mı esas alınacağı tartışma konusu oluyordu. Karaağaç'ın Türkiye'ye bırakılması ile hem tamirat sorunu hem de Türk Yunan kara sınırı çözümlenmiş oldu. Kapitülasyonlar meselesi, Lozan'da birinci devrede konuşulduğu halde, ikinci devrede tekrar ele alınmış, yeniden ciddi şekilde tartışılma ve mücadele konusu olmuştur.

Azınlıklar konusunda anlaşma karşılıklılık kuralına yer vermekle birinci devrede de üzerinde anlaşmaya varılan konulardı. Genel af sorunu ikinci toplantıda çok tartışıldı ve sonuç olarak genel af kabul edilmekle beraber, yüz elli kişi bunun dışında tutulmuştur.

Malî ve iktisadi konular, Konferansın yeniden kesilmesi tehlikesi içinde konuşulmuştur. Hallinde güçlük çekilen konular Osmanlı Devlet Borçları, kuponlar meselesi ve imtiyazlı şirketlerdi. Borcun gerek taksimi, gerekse hangi para üzerinden ödeneceği sorununun çözümlenmesi de rahatlık yarattı. Sınırlı bir süre verilerek imtiyazlı şirketlere tanınan imtiyazlar da kabul edildikten sonra, komisyonlar halinde çalışan Konferans'ın bütün işleri 17 Temmuz 1923 akşamı bitmiş oldu.

Hükümet Lozan'a anlaşmayı imzalaması için yetki telgrafını bir türlü çekmiyordu. Sıkıntı içindeki İsmet Paşa sonunda Meclis Başkanı Mustafa Kemal'e başvurdu.

Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa'ya hitaben, *"Elde ettiğiniz başarıyı en sıcak ve içten duygularımızla tebrik etmek için, Antlaşma'nın usulüne göre imza edildiğinin bildirilmesini bekliyoruz [19 Temmuz 1923]"* içeriğindeki şifreli telgrafı, İsmet Paşa'yı haklı bir huzura kavuşturmuştur.[66]

ABD bu antlaşmaya katılmadı. 6 Ağustos 1923'te İsmet Paşa ile Amerikan temsilcisi Joseph Grew arasında yapılan ve daha sonra geliştirilen Dostluk ve Ticaret Antlaşmasını, 1927'de Amerikan senatosu reddetti. Ancak 1930'da *[Dünya Ekonomik Krizinin Amerikan ekonomisini sarstığı bir konjonktürde]* bu antlaşma kabul edildi. Amerika Türkiye ile olan ilişkisinde ekonomik konulara yer vermekteydi ve bunlar da başlıca iki kalemden oluşuyordu: tütün ve petrol. Chester Projesi ise zaman içinde uygulamaya geçirilemedi.[67]

İsmet Paşa *"Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine hitaben"* çok içten bir yanıtla teşekkür etmiştir: "**Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört-beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaratmış adamsın. Sana**

bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz Şefim. [20 Temmuz 1923]"[68]

İngiliz emperyalizmine karşı savaş vermiş, askerî alanda zafer kazanmış bir mazlum ülkenin temsilcileri, müttefik devletlerin diplomatlarını bu kez de görüşme masasında dize getiriyorlardı. Bu büyük antlaşmanın imzalanma tarihi 24 Temmuz 1923'tür. İngilizler başta olmak üzere tüm İtilaf devletleri yeni bir "devletin" Anadolu toprakları üzerinde kuruluşunu sağlayan siyasi antlaşmanın altına imza atmak zorunda kalmışlardır. "Lozan Antlaşması böylece Türk İstiklâl Savaşı ile kazanılan zaferi belgeliyor ve yasallaştırıyordu. Yeni Türkiye'de artık yabancı hakları ve ayrıcalıkları yoktu... Lozan başarısı Mustafa Kemal'e yeni bir devlet kurma işini bitirmek için gerekli saygınlık ve yetkiyi vermişti."[69] Fakat Başbakan Rauf ile heyet başkanı İsmet Paşa arasındaki çekişme ve çekememezlik sona ermemişti.

Rauf, kutlama teline kendisinin imzaladığı Mondros Antlaşmasını anımsatmakla başlamıştı, Mustafa Kemal '*Söylev*'inde bunu eleştirerek, *"Telyazısına Mondros Ateşkes Anlaşması ile başladığına bakılırsa, bu anlaşmanın Lozan Konferansı'nın başlangıcı olduğunu; Lozan Barışı'nın da, Rauf Bey'in yaptığı Mondros Ateşkes Anlaşması'nın sonucu olduğunu söylemek eğiliminde bulunduğu yargısına varılabilir,"*[70] analizini yapıp devam ediyor:

"Mondros Ateşkes Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin, bağlaşıklarıyla birlikte uğradığı acı yenilginin yüz kızartacak bir sonucudur. O anlaşma hükümleridir ki, Türk topraklarına yabancıların girmesine yol açtı. O anlaşmada kabul edilen maddelerdir ki, Sevr Antlaşması hükümlerinin de kolaylıkla kabul ettirilebileceği düşüncesini yabancılara akla yatkın ve olabilir gösterdi."[71]

Lozan'dan dönen Delegeler Kurulunu karşılayıp onları başarılarından dolayı kutlamak istemeyen Başbakan Rauf, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'den izin isterken, "Ben," dedi, "İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem. Onun karşılanmasında bulunamam. İzin verirseniz, o geldiği zaman Ankara'da bulunmamak için, seçim bölgemde dolaşmak üzere Sivas'a doğru bir geziye çıkayım."[72]

Rauf'a böyle yapmasını gerektiren bir şey olmadığını, burada bulunarak İsmet Paşa'yı, bir hükümet başkanına yaraşırcasına kabul etmesinin ve görevini iyi bir biçimde sonuçlandırdığı için onu, sözle de övmesinin ve kutlamasının uygun olacağını söyledi.

Rauf ise, "Kendimi tutamıyorum, yapamayacağım," dedi ve geziye çıkma konusunda ısrarcı oldu. Cumhurbaşkanı da, başbakanlığı bırakmak koşuluyla geziye çıkmasını kabul etti.

Kurtuluş Savaşı kazanılmış, Sevr gibi bir esaret antlaşması yırtılıp atılmıştı. Ancak iki önemli aktör karşılaşmak istemiyordu. Özellikle Başbakan, İsmet Paşa'yı karşılamak istemiyordu. Bu nasıl bir ruh durumudur, nasıl bir kıskançlık

krizidir, açıklamak gerçekten çok güç. Mustafa Kemal bu koşullarda krizi ustaca yönetmiş, büyümeye meyilli bir ateşi, milletvekillerine sıçramadan söndürme başarısını göstermiştir.

Bu sırada Ali Fuat [Cebesoy], Mustafa Kemal'e bir soru sorar:

"Senin, şimdi 'izlemci'lerin [apôtre = havari] kimlerdir, bunu anlayabilir miyiz?"

Ben, bu sorudan bir şey anlayamadığımı söyledim.

Paşa, ne demek istediğini anlattı. O zaman ben de şunları söyledim:

"Benim izlemcilerim [havarilerim] yoktur. Yurda ve ulusa kimler hizmet eder ve hizmet etme yaraşırlığını ve gücünü gösterirse izlemci [havari] onlardır."[73]

***

"Lozan hezimet mi zafer mi?" konusu üzerinde çok tartışma açılan bir konudur. Hatta bu konuda çok iddialı bir kitap bile yazılmıştır; imza sahibi muhafazakâr kesimin kalemlerinden biridir.

Bu tür eleştiri kitaplarının yayınlandığı 1970'ler Türkiye'sinde Atatürk'e doğrudan saldırılamıyor, çevresindekiler eleştiri konusu yapılarak dolaylı yollar bulunuyordu. 1990 sonrası Atatürk'ü eleştirmek, hakaret etmek, küçük düşürmek, laikliği tartışmaya açmak sıradan konular haline getirildiği için artık söylemler etnik temelli bahaneler üzerine oturtulmaktadır.

Lozan'ın önemini anlamak için Sevr'le karşılaştırmak gerekir. Ama bundan önce, göz önünde tutulması gereken şudur: Sevr Antlaşması bir devletin tümüyle ortadan kaldırıldığı ve Türklerin, *'Avrupa'dan sürüldüğü'* bir antlaşma idi. Birinci Dünya Savaşı'nın 'savaş suçlusu' olarak sayılabilecek Almanya'ya bile böylesine ağır bir anlaşma dayatılmamıştı. İkinci noktada, Birinci Dünya Savaşı'na son veren antlaşmalar içinde, hâlâ yürürlükte olan tek antlaşma Lozan'dır. Aynı şekilde Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sonrası çizilen 'sınırlar' arasında hâlâ geçerli olan sınırlar sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarıdır.

Misak-ı Millî sınırlarını çizen aklın ne denli gerçekçi olduğunun en önemli kanıtı budur ve bu bile, Lozan'ın zafer mi hezimet mi olduğunu ortaya koyar. "Böylece Türkiye, son on yıl içinde kaybetmek tehlikesiyle karşılaştığı Avrupa topraklarını yeniden ele geçirmiştir. Yine böylece Palmerston, Gladstone ve onlardan sonra gelen Avrupalı devlet adamlarının Türklere pılılarını, pırtılarını toplatıp Avrupa'dan sürmek hayalleri bir kere daha suya düşmüştür."[74]

Lozan'ın ne denli önemli bir sonuç olduğunu 1938 kuşağının bir bürokratı ve yazarı şöyle ortaya koyuyor: "Eğer Kurtuluş Savaşı olmasaydı, eğer Lozan Barış Antlaşması gerçekleştirilmeseydi, eğer Cumhuriyet kurulmasaydı, eğer Mustafa Kemal Átatürk olmasaydı Türkiye Sevr Antlaşması ile kendisine biçilen utanç verici giysinin içinde kuruyup gidecekti. Bugün ülkede, gazete sayfalarında, meydanlarda, konferans salonlarında saltanatı, halifeliği ve şeriat devletini övenler, ikinci cumhuriyet ya da Atatürk'ü aşmak safsatasının savunuculuğunu

yapanlar ve Cumhuriyet yerine ümmetçiliği savunanlar da kendilerini Anadolu'nun suskun, bitik bir köşesinde bulacaklar; onursuzluğun gölgesi altında yaşıyor ya da yaşadığını sanıyor, ya da çoktan yok olup gitmiş olacaklardı."[75]

Eleştirinin merkezinde oturan konu, Sevr'deki 'Özerk Kürdistan' ve 'Bağımsız Ermenistan' umudunun Lozan'la birlikte, bir daha dirilmemek üzere siyasi tarihin mezarlığına gömülmüş oluşudur. Buradaki önemli kayıp Musul'dur. Sevr'de, Trakya ve İzmir bölgesi Yunanlılara bırakılmıştı. Lozan'da ise bugünkü sınırlar çizilmiştir.

Boğazlar, sınırlar, azınlıklar sorunu yüzeysel düzeyde kalırken, Batı ile çatışmanın ortaya çıktığı ciddi sorun akçalı konularda yaşandı. Sevr Antlaşması kapitülasyonları, koşulları ağırlaştırılmış bir biçimde geri getirmişti. Halbuki Lozan kapitülasyonları kaldırdı attı. "Öyle de olsa, bir yerde ayrıntıdır bütün bunlar. Razı olunan özverilere karşın, Lozan Barışı, bir büyük başarıdır hiç kuşkusuz; öteki devletlerle eşitlik temeli üzerinde hareket edecek, bağımsız, özgür bir millet olarak kendini ortaya koyma olanağını sağlamıştır Kemalist Türkiye'ye."[76]

Lozan'da azınlıklar sorunu tartışılırken Lord Curzon, "Bu konuda bizim ellerimiz temizdir," diye bir ifade kullanınca, söz alan İsmet Paşa, uzun bir konuşma yaptı: "Bizim ellerimiz daha temizdir..." diyerek de bağladı.

Curzon'a verilen bu karşılık, Türk delegesinin 'eşitlik' konusundaki ısrarcılığını ve duyarlılığını ortaya sermektedir.

İsmet Paşa'nın, 15 Eylül 1960'ta Ankara'da Atatürk Haftasında yaptığı bir konuşmada değindiği bir konu var:

"...Orada bir akşam, İngiliz delegesi Lord Curzon, yanında ABD delegesi varken bana şöyle dedi: '*Aylardan beri müzakere ediyoruz. Arzu ettiklerimizin hiçbirini alamıyoruz. Memnun değiliz sizden. Ama ne reddederseniz, cebimize atıyoruz. Cebimize saklıyoruz. Memleketiniz haraptır. Yarın geleceksiniz. Bunları tamir etmek için, kalkınmak için yardım isteyeceksiniz. O zaman, bu cebime koyduklarımdan her birini birer, birer çıkarıp size vereceğim.*'

Ben cevap verdim: '*Çok emekle bu sonuca varmışısızdır. Şartlarımız milletimize göre haklıdır. Bunları ne olursa olsun alacağız. Siz şimdi verin. Sonra gelirsek, istediğinizi yapın.*'"[77]

Lozan, bir siyasi zaferdir, anıtlaşmış bir başarıdır ama 1950 sonrası Türkiyesindeki yönetim hataları ve teslimiyet Curzon'u haklı çıkarmıştır.

Dipnotlar

1 Atatürk *Söylev*, cilt:2, s.370
2 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.436
3 Mustafa Kemal Paşanın saydığı bu gruplardan başka 1920 sonlarında Türkiye Komünist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası da kurulmuştu. 1921 ilkbaharına kadar faaliyet gösteren bu örgütler, bu tarihten sonra Türk siyasal yaşamında hiçbir kalıcı iz ve etki bırakmadan dağılmıştır. Buna tek istisna Heyet-i Vekile'nin, halk Zümresi'nin Siyasi Programı'ndaki platforma sahip çıkarak Halkçılık Programı'na dönüştürmesi ve bu metnin 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na kaynak oluşturmasıdır. Meclis tutanakları incelendiğinde, bu grupların herhangi birinin doğrudan damgasını taşıyan önemli bir kanun ya da kararın bulunmadığı görülmektedir. Bu gruplar hakkında yeterli belge de yoktur. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup,* İletişim yayınları, İstanbul, 1994, s.213
4 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.436
5 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.437
6 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.218
7 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.438
8 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.438
9 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.438
10 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.438
11 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.441
12 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup,* s.218
13 Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru, Başnur Matbaası,* Ankara, 1971, s.162
14 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.465
15 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.465
16 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.465
17 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.465-466
18 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.466
19 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.466
20 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.466-467
21 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.467
22 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı,* Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.132

23 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup,* s.231-232
24 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup,* s.238
25 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı,* Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.132
26 Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru,* s.247
27 TBMM ZC, cilt 14, s.423-443'ten aktaran Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet,* s.240
28 TBMM ZC, cilt 14, s.436-437'ten aktaran Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet,* s.241
29 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.416
30 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.416
31 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.416
32 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.416
33 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.417
34 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.418, Belge: 30.1.1921 Ankara tarihli telgraf
35 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.420
36 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet,* s.244-246
37 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet,* s.244-246
38 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.424-425
39 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet,* s.249-250
40 Kılıç Ali'nin Anıları, *Atatürk'ün Sırdaşı,* derleyen: Hulusi Turgut, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2005, s.175
41 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.528-529
42 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.529-530
43 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.158
44 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar,* s.158
45 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar,* s.158-159
46 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor,* Cem Yayınevi, İstanbul, 1981, s.30
47 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor,* s.30
48 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.498-499
49 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde,* Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s. 270
50 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.499
51 Ali Naci Karacan, *Lozan,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s.72
52 Mehmet Özel (hazırlayan), *70. Yıldönümünde Lozan,* metin: Hamza Eroğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1973, s.23
53 İsmet İnönü, *Hatıralar,* cilt:2, s.66-68
54 Mehmet Özel (hazırlayan), *70. Yıldönümünde Lozan,* metin: Hamza Eroğlu, s.30
55 Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2.baskı, İstanbul, 1991, s.89
56 Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926),* s.90-91
57 *Atatürk'ün Bütün Eserleri,* cilt:14 [1922-1923], s.325
58 Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926),* s.92
59 Ergin Ünal, *Millet Meclisi'nde Lozan Görüşmeleri, Yakın Tarihimiz Dergisi,* Milliyet Yayını, İstanbul, 1983, fasikül:13, s.196

60 Ergin Ünal, *Millet Meclisi'nde Lozan Görüşmeleri,* Yakın Tarihimiz Dergisi, Milliyet Yayını, İstanbul, 1983, fasikül:13, s.199

61 Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi* (1918-1926), s.94-95

62 Ahmet Emin Yalman, *"İktisadî Esarete Karşı, Vakit,* nr.1853, 7 Şubat 1923'ten aktaran kaynak: M. Kaplan vd, *Atatürk Devri Fikri Hayatı I,* Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s.326

63 *Atatürk'ün Bütün Eserleri,* cilt: 14 [1922-1923], s.328

64 Toynbee Arnold J., *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu,* çeviren: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s.139

65 Mehmet Özel (hazırlayan), *70. Yıldönümünde Lozan,* metin: Hamza Eroğlu, s.39

66 Mehmet Özel (hazırlayan), *70. Yıldönümünde Lozan,* metin: Hamza Eroğlu, s.55

67 Cahit Kayra, *Sevr Dosyası,* Boyut Kitapları, İstanbul, 1997, s.115

68 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.576

69 Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* ikinci cilt, e yayınevi, İstanbul, 1983, s.437-438

70 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.578

71 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.578

72 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.579

73 Atatürk, *Söylev,* cilt:2, s.580

74 Toynbee Arnold J., *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu,* çeviren: Kasım Yargıcı, s.136-137

75 Cahit Kayra, *Sevr Dosyası,* Boyut Kitapları, İstanbul, 1997, s.121

76 Dumont Paul-François Georgeon, *Bir İmparatoluğun Ölümü,* çeviren: Server Tanilli, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1997, s.141

77 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam,* cilt:1, Remzi Kitabevi, 5.baskı, İstanbul, 1980, s.239-240, İsmet İnönü'nün Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesindeki konuşmasından

ON ALTINCI BÖLÜM

ÖNCÜ DEVRİMLER

Saltanat Kaldırılıyor

Gazeteci Mahmut Soydan, 30 Ocak 1921 tarihli "Ankaralının Notları"nda şunları yazmış: "Padişahlık ve hilâfet hakkında söz söylemek, mütalaa beyan etmek, sanki günah bir şey oluyor. Asırların yüreğimize yerleştirdiği iman tesiriyle olacak, iş bu raddeye gelince, hiç olmazsa susmayı tercih ediyoruz. Padişah'a, Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetini kabul et, diyoruz. Ya kabul etmezse?.. Bizim vaziyetimiz, onun vaziyeti ne olacak?... İşte geleneksel tevekkülden, körü körüne bir inandan bir türlü ayrılamayan bazı milletvekilleri endişe ile bu soruyu sordular... Bu endişelere cevap verecek milletvekilleri, bereket versin ki, artık çoğunluğu oluşturuyor. İzmit milletvekili Sırrı (Bellioğlu) Bey hepsinden önce atıldı: *...Eğer Padişah teklifimize karşı sessiz kalır ya da tersini söylerse, o zaman tebaasını kendi rızası ile işgalcilerin tutsaklığına bırakan, askerini işgalcilere veren, kalelerini düşmana teslim eden, tebaası üzerindeki yargı hakkından vazgeçene Halife'nin ne olacağını ulemadan sorarız. Verecekleri fetvaya göre iş görürüz!*"[1]

O günün ortamını gözlerimizin önüne seren bu satırlar, saltanat ve hilâfetin kaldırılmasının ne denli güç bir konu olduğunu da bize anlatmakta. Kemalist devrimlerin başlangıcı öncü ve kalıcı devrimler olarak tanımlayabileceğimiz saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı ve hilâfetin kaldırılmasıdır.

Ulusal egemenlik ilkesi, geleceğinin ne olacağı büyük devletlerin kararına bağlanmış olan saltanat-hilafet rejiminin 'meşru' hükümet biçimi olduğuna inananların iddiasına karşı doğmuştu. Osmanlı devletinin çeşitli ülkelerinin geleceği, savaş kazanan devletler arasında varılacak anlaşmalara göre kararlaştırılmasından önce, yabancı işgaline karşı yapılan Kurtuluş Savaşı, saltanat-hilafeti kurtarma savaşı olarak yapıldığı gerekçesiyle yürütülünce 'meşruluk' kazanabiliyordu. Böyle olmaması halinde yapılan bir hareket, Osmanlı egemenliğinin meşruluğuna karşı bir isyan olayı olarak görülecekti. Bu egemenliğe bu

aşamada karşıtlık, akılsızca yürütülmüş bir dış siyasa görünüşü taşıyacaktı. Ulusal Kurtuluş Savaşını bütünü ile yersiz, haksız bir savaş görünüşüne sokmuş olacaktı. Yalnız bir ayaklanma değil, hâlâ meşruluğuna inanılan hilafet-saltanat otoritesine karşı bir devrim demek olacaktı.[2]

Mustafa Kemal'in Osmanlı tarihi ve padişahlar siyaseti yorumunu okumak, öncü ve kalıcı devrimlerin ruhunu anlamamızı kolaylaştıracağı gibi resmi dil ve ulusal tarih konularındaki çalışma ve araştırmaların da çıkış kaynağının dayanaklarını da ortaya koymaktadır[3].

Osman Bey kendi adına ve hesabına bağımsızlığını ilan etti ve Osmanlı devletinin esasını kurdu. Bu devlet kuzeye ve kuzeybatıya doğru genişlemeye başladı. Osmanlı tarihini incelersek görürüz ki, bu, bir millet tarihi değildir. Milletin uzun geçmişteki durumunu ifade eden bir şey değildir. Belki milletin başına geçen birtakım insanların hayatlarına, ihtiraslarına, teşebbüslerine ait bir öyküdür. İstanbul'u alan büyük Fatih; bu azametli, kudretli padişah, gerçekten bütün İslam dünyasının, bütün Türk dünyasının haklı iftihar edebileceği bir kişidir. Bazı kusurları görmezden gelinirse, bütün dünyanın büyüklük adına takdir edebileceği şahsiyettir. Kendi büyüklüğüyle uyumlu büyük bir siyaset izledi. Bu böyle olmakla beraber bütün bu devirlerde devlet adına belli bir siyasi yön yoktu. Belki devletin ve milletin başına geçen insanların kendilerine özgü siyasetleri vardı ya da hiç siyasetleri yoktu. Açıklamak için örnek arz edeyim: Örneğin, Fatih Sultan Mehmet'in siyaseti neydi? Bunu açıklarken sanılmasın ki bu siyaseti açık olarak ifade eden tarihi araçlar vardır. Biz bu siyaseti onun davranışından ve eyleminden çıkaracağız. Fatih Sultan Mehmet kendi atalarının kurmuş olduğu Osmanlı Devleti ile Selçuklu Devleti tacına konmuştu ve İstanbul'un fethiyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun da mirasına konmuştu. Bundan sonra batıya doğru genişlemek istiyordu. Fatih istiyordu ki Roma'yı da alsın ve Batı Roma İmparatorluğu'nun tacıyla başını süslemek istedi.

Böyle batıya doğru giden geniş bir cephe üzerinde yürüdü ve başarılı da oldu. Fakat bu kadar geniş ve bu kadar büyük bir siyasette başarılı olduktan sonra bile yürüyebilmek için dayanabilecek güçlü bir iç siyaset, güçlü bir iç örgütlenme ve özellikle metin, esaslı bir iç yönetim gerekirdi. Birçok Avrupa memleketi zapt olundu. Fakat oralarda İslam öğeleri yoktu. Çeşitli milletler vardı. Denebilir ki Fatih'in siyaseti bir Batı siyaseti idi. Ancak dış politikada güçlü olabilmek için güçlü bir iç politika gerekir. Fakat Fatih Sultan Mehmet güçlü bir iç örgütlenme nasıl yaratabilirdi? O zamanın iç görünümüne bir göz gezdirelim. Fetih ve zapt olunan memleketler asıl unsur ile hemırk değildi, hemcins değildi, hemdin değildi. Her biri başka dinde, ırkta, mezhepte milletlerdi. Şahane memleketinde yaşayanlar çeşitli milletlerden oluşuyordu. Dolayısıyla onlara ayrı ayrı örgüt ve ayrıcalık gerekiyordu ve öyle yapıldı ve böyle bir zemine dayanarak bütün Avrupa'yı istilaya kalkıştı. Fatih, bu siyaseti çok akıllıca ve ihtiyatlı izlediğinden az çok başarılı olmuştur. Fatih'in bu siyaseti kuşkusuz kendine özgü bir siyasetti, kişisel bir siyasetti. Fakat bir devlet siyaseti değildi. Ancak bir siyaset, bir devlet ve millet siyaseti olmadıkça yaşayamaz. Özellikle o devleti kuran asıl unsurun refahına ve gerçek mut-

luluğuna yönelik bir siyaset kabul edilemezdi. Böyle olabilmek için Fatih'ten sonra bile gelenlerin de aynı siyaseti yıllarca ve yüzyıllarca aynı program içinde izlemeleri gerekirdi. Oysa öyle olmadı. Çünkü devlet siyasetinin bir kişinin kafasından değil, asıl unsurun vicdanından çıkması gerekirdi. Böyle değildi ve böyle olmadığı için kendinden sonra gelenler kendilerine özgü fakat birbirinden başka başka siyasetler izlediler. İnsanların hayatı kısadır. Fatih'in ölümünden sonra Beyazıd başka bir siyaset izledi. Bu siyasetin rengini ifade etmek mümkün değildir. Beyazıd çok dindardı ve dine bağlılığı taassup derecesindeydi. Fatih'in siyasetini izlemedi.

Sonra Yavuz Sultan Selim geldi, o da başka bir siyasete yöneldi. Batı siyasetini bıraktı. Doğu siyaseti... İslam Birliği siyaseti izledi. İran yönünde iktidarının etkisini gösterdi ve Mısır seferi sonucunda da Hilâfeti aldı. Bakış açısı İslam Birliği'ydi. Fakat bu siyaset de bir devlet siyaseti olarak saptanmadığından ölümünde yerine geçen Kanuni Süleyman başka bir siyaset izledi. Yani hem Doğu hem Batı siyasetini izledi. Hem doğu hem batıda fetihler yaparım dedi. Belirttiğim padişahlar; iktidar sahibi padişahlardı. Her çağda büyük denebilecek yetenek ve güçte olan insanlardı. İki cepheli bir siyaset!... Fakat bu işler harcanan temel unsurların gücü kuvveti buna yeterli miydi, değil miydi? Bunları düşünmedi. Karışık ve belirsiz bir siyaset izledi. Fakat bunlardan başka, önce ve sonra gelenler içinde bunlarla karşılaştırılamayacak düzeyde insanlar vardı. Bu gibilerin ise izlediği belirli, olumlu, rengi belli, hiçbir görüşü yoktu; o halde ne oluyordu? Belli başlı dört sultandan başka öbürlerini dikkate alırsak onların hemen hemen hiçbir siyaset izlemedikleri görünüyor.

Onlar kendi keyiflerini, kendi özlemlerini ve hırslarını tatmin edecek şekilde bütün milleti, bütün asıl unsurları arkalarından, sağlarından, sollarından, kuzeye veya güneye sevk etmekle uğraşıyorlardı. Bunu yapan ne idi: despot, mutlak idare! Osmanlı Devleti'nin mutlakiyet devirleri izlenirse bir de Meşrutiyet devrine kavuşuruz. Bu meşruti saltanata devrindedir ki, asıl felaketler bütün tehlikeleriyle meydana çıka: Hepinizce bilinen bu sonuca hep beraber bir daha bakalım! Ne oldu? Tıpkı Gürgâni devleti gibi oldu, tıpkı kuzeydeki devlet gibi oldu ve tıpkı onlar gibi yok olma vadisine ve yıkıma geldi girdi, yok oldu!

Mustafa Kemal, Samsun'a çıktığı gün ülkenin genel durum ve görünüşünü anlatırken Vahidettin'e bakışını da ortaya koymuştur: "*Ulusu ve yurdu Genel Savaşa sürükleyenler, kendi başlarının kaygısına düşerek, yurttan kaçmışlar. Padişah ve Halife olan Vahidettin, soysuzlaşmış, kendini ve yalnız tahtını koruyabileceğini umduğu alçakça yollar araştırmakta.*"[4] Düşünülen kurtuluş yollarını açıklarken de, genel durumu dar bir çerçeve içine alarak, çabucak ve kolayca gözden geçirelim dedikten sonra devam ediyor: "*Düşman devletler Osmanlı Devleti'ne ve ülkesine maddesel ve tinsel bakımdan saldırmışlar; yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve Halife olan kişi, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de aynı durumda. Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan ulus, karanlık ve belirsizlik içinde, olup bitecekleri bekliyor... Burada, pek önemli olan bir noktayı da belirtmeli ve açıklamalıyım.*

Ulus ve ordu, Padişah ve Halifenin hayınlığından haberli olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı yüzyılların kökleştirdiği din ve gelenek bağlarıyla içten bağlı ve uysal. Ulus ve ordu, kurtuluş yolu düşünürken bu atadan gelen alışkanlık dolayısıyle kendinden önce yüce halifeliğin ve padişahlığın kurtuluşunu ve dokunulmazlığını düşünüyor. Halifesiz ve padişahsız kurtuluşun anlamını kavramaya yetenekli değil... Bu inançla bağdaşmaz görüş ve düşüncelerini açığa vuracakların vay haline! Hemen dinsiz, vatansız, hayın, istenmez olur."[5]

Düşünülen kurtuluş yolları ortaya konurken, çevresindeki kimse bağımsızlığa ve Kurtuluş Savaşı yapılabileceğine inanmıyor, kimi İngiltere'nin koruyuculuğunu, kimi Amerika'nın güdümünü, kimisi de bölgesel kurtuluş yollarıyla çözüm arıyorlardı. Bu ortamda kendi kararını veriş sürecinde bu kararların hiçbirini yerinde bulmadı, Çünkü ona göre bu kararların dayandığı bütün kanıtlar ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. "*Gerçekte, içinde bulunduğumuz o günlerde, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tükenmişti. Osmanlı ülkesi bütün bütüne parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son olarak, bunun da paylaşılmasını sağlamak için uğraşılmaktaydı. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi kavramını yitirmiş birtakım anlamsız sözlerdi.*"[6]

Siyasi karar vericiler hakkında bu düşüncelere sahip olan Mustafa Kemal'in sağlam ve gerçek karar ne olabilirdi? arayışına bulduğu karşılık "ulus egemenliğine dayanan, kısıntısız, koşulsuz, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak." oldu. İşte daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğü ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığı karar, bu karar olmuştur. Bu kararın dayandığı mantığı açıklarken Türk ulusunun gizli kalmış enerjisine güvendiğini söylüyor. "Türkün onuru ve yetenekleri çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir ulus, tutsak yaşamaktansa yok olsun, daha iyidir. Öyleyse, ya bağımsızlık, ya ölüm!"[7] Onun karar vermesini kolaylaştıran, bu kararın uygulanmasında başarısızlığa uğranıldığında ne olacaktı sorusunun yanıtı çok net biçimde "tutsaklık" olarak verilmiştir. "*Peki efendim, öteki (kurtuluş yolları) kararlara uymakla da sonuç bu olmayacak mıydı?*"[8]

Toptan bağımsızlık savaşının padişahla birlikte yapılamayacağını görmüş ve bu makama karşı bütün ulusu ve orduyu ayaklandırmak gerektiği hükmüne varmış. Gerçek devrimcilere özgü bu kararlılık, monarşiyi ve hilâfeti kaldırırken mücadelesinde onu güçlü kılmıştır.

> Osmanlı soyunu ve devletini sürdürmeğe çalışmak, elbette Türk ulusuna karşı en büyük kötülüğü yapmaktı. Çünkü ulus, her türlü özveriye başvurarak bağımsızlığını sağlasa da, padişahlık sürüp giderse, bu bağımsızlık güvenli sayılmazdı. Artık yurtla, ulusla hiçbir vicdan ve düşünce bağı kalmamış bir sürü delinin, devlet ve ulus bağımsızlığının ve onurunun koruyucusu durumunda bulundurulması nasıl uygun görülebilirdi?

Halifeliğe gelince, bunun bilim ve tekniğin ışığa boğduğu gerçek uygarlık dünyasında gülünç sayılmaktan başka bir durumu kalmış mıydı?

Görülüyor ki, verdiğimiz kararın uygulanmasını sağlamak için ulusun daha alışmadığı sorunlara el atmak gerekiyordu. Kamunun diline düşmesinde büyük sakıncalar bulunacağı düşünülen noktaların söz konusu edilmesinde kesin zorunluluk vardı.

Osmanlı Hükümetine, Osmanlı Padişahına ve Müslümanların halifesine başkaldırmak ve bütün ulusu ve orduyu ayaklandırmak gerekiyordu.[9]

Söylev 1927 yılında okundu, artık çok güçlü hatta padişah yetkilerine sahip birisi haline gelen Mustafa Kemal'in padişah hakkında bu sözleri söylemesi çok kolay, halk deyişiyle sırtında yumurta küfesi yok diye düşünebiliriz. Oysa o, daha 1920 yılı sonbaharında daha şiddetli görüş bildirmiştir. Meclisin gizli görüşme tutanaklarını incelemeden önce ilk anayasanın temel maddelerini, Anadolu'yu İstanbul hükümetine bağlamaya çalışan Tevfik Paşa'ya bildirmesiyle birlikte başlayan tartışmalar sürecini izlediğimizde ipuçlarını yakalayabiliyoruz.

Meclisin açılmasından sonra çok gerekli ilkeleri içine alan bir önerge vermişti. Meclis ve onun bakanlar kurulu işlemleri o ilkeler üzerinde ilk günden uygulamıştı. Bir yandan da kurulmuş olan Temel Haklar Komisyonu, bu önerge kapsamı temel olmak üzere, bir yasa tasarısı hazırlamaya başladı. Ancak dört ay sonunda bu komisyon "Büyük Millet Meclisinin Kuruluş ve Niteliği ile İlgili Yasa" başlıklı sekiz maddelik bir tasarıyı Meclise getirebildi. 18 Ağustos 1920 gününde ivedilik kararıyla görüşülmesine başlanan bu yasa maddelerinin uzunca bir gerekçesi de vardır.

Komisyon tutanağının, Büyük Millet Meclisini tanımlayan satırları arasında şu cümleler yazılı: "Halife ve padişahın tutsak oluşundan ve başka olayların da buna eklenmesinden doğan zorunluluk üzerine kurulan Meclisimizin, bugünkü kuruluşuyla sonsuz olarak sürüp gideceğini kabul etmek, aşırı ve olağandışı durumlara olağan bir biçim vermek olur; oysa, olağandışı durumların kalımlı olamayacağı genel bir kuraldır. Ancak, saldırıya uğrayan padişahlık ve halifelik hakkı ile yurt ve ulus bağımsızlığının elde edilmesine ve pekiştirilmesine değin bu durumun sürdürülmesi ve temel amaç olan kutsal umuların gerçekleştirilmesi ile Meclisin olağan bir duruma girmesi uygun görülmüş ve onun için ikinci maddenin birinci bölümü 'amacın gerçekleşmesine değin' sözüyle bağımlı kılınmıştır." Gerçekten, Meclisin toplanma süresi zamanla belirlenip sınırlanmıştı.

Yasa maddelerinin birincisi de: "Büyük Millet Meclisi, yasama ve yürütme güçlerini kendinde toplar ve devleti bağımsız olarak kendisi yönetir." biçiminde idi. Bu madde ile Meclise verilen yetkinin bile, gerekçeye göre geçici olması gerekiyordu. Geçici nitelikte olan bir kurumun yetkisi de varlığı süresince var olur.

Temel Haklar Komisyonunun görüş ve düşüncesi, Mecliste de böylece belirdi. Dahası, Meclis üyelerinden birçokları amacın açıklanmasında, Komisyonun de-

diklerini eksik bularak iyice açıklanmasını istediler. Dediler ki: "Birinci maddenin başına 'Halifelik ve padişahlığın kurtulmasına yurt ve ulus bağımsızlığının sağlanmasına değin' biçiminde açıklık verici sözler eklemek gerekir." İkinci maddedeki "Amacın gerçekleştirilmesine değin" sözü yerine yukarıdaki açıklayıcı sözlerin konulması istendi. Bu konu çok tartışmalara yol açtı. Kimi milletvekilleri: "Yalnız, halifelik sözcüğünü koyalım; bu, padişahlığı da kapsar," dediler.

Kimi hoca efendiler bunu kabul etmediler. "Halifelik dinsel bir görevdir," düşüncesinde bulundular. "Halifelikte dinsel görev yoktur," diyenlere, hoca efendiler şu yolda karşılık verdiler: "Padişahlık egemen olduğu ülkelerle ilgilidir. Halifelik ise yeryüzündeki bütün Müslümanlarla ilgilidir."

Bu tartışmalar günlerce sürdü. Çarpışan görüşlerden biri açıkça şunu söylüyordu. "Halife ve padişah vardır ve var olacaktır. O var olunca bugünkü durum, kuruluş ve yetki geçicidir. Padişah ve halife, çalışmaya fırsat bulunca, anayasanın ve siyasal kuruluşun ne olacağı bellidir, bilinmektedir. O bakımdan yeni bir şey düşünmek söz konusu değildir. Halife ve padişahın çalışır duruma gelmesini sağlayıncaya dek, Ankara'ya toplanmış olan birtakım kişiler, geçici tedbirlerle çalışacaklardır."

Buna karşı olan görüşte açıklık yoktu: "Padişahlık ulusa geçmiştir; padişahlık kalmamıştır. Halifelik de padişahlık demektir; böyle olunca onun da varlığının bir anlamı yoktur," diye apaçık konuşulamıyordu.[10]

Otuz yedi gün sonra Büyük Millet Meclisi'nin 25 Eylül 1920 tarihli gizli oturum konusu halifenin durumuyla ilgili olarak verilen bir önergenin görüşülmesidir. Konuşan milletvekillerinin bazılarına göre Meclis padişah ve halifeyi kurtarmak için kurulmuştur. Padişah ve halifeliğin kaldırılması çok olumsuz etki yaratırdı. İleri sürülen bir görüşe göre de, yürürlükte olan Anayasanın çeşitli maddelerinde padişahlık ve halifelik makamından söz edilmektedir. İki milletvekilinin Urfa milletvekili Şeyh Saffet ve Tunalı Hilmi'nin olumsuz görüşü dikkat çekicidir; Halifelik İslam tarihinde çok kan dökülmesine sebep olmuştur, değerlendirmesini yapıp, Peygamberin "halifelik benden sonra otuz yıl kalacaktır, otuz yıldan sonra gelecek halife zalimdir," hadisinden (hadisi sahih) alıntı yaparak meseleyi ortaya koyar.

Çok sayıda milletvekilinin konuşması ardından Mustafa Kemal söz alır:

> "Efendiler söz konusu olan yasa maddeleri, yasa maddelerimizin bir parçasıdır. Yasanın bugün için gerekli olan bir kısım maddeleri özellikle içişlerine ilişkin konuları kapsar. Ancak bununla bütün yasalarımızı, elde bulunan Anayasamızı tamamen kaldırmıyoruz. Bu yasa maddeleri bugün için belirlenmesi gerekli noktaları kapsamamaktadır. Bundan dolayı bu yasa maddeleri içinde çok önemli ve hassas sorun olan halifelik ve padişahlık ile uğraşmayı ben de uygun görmüyorum. Bütün yasalarımız tamam değildir. Bundan sonra gereksinmeler bizi zorladıkça birçok yasa maddesi gerekli koşullarda çıkarılacaktır. Halifelik ve saltanatın korunması aslında birinci temelimizdir. Geçekten düşündüğümüz gerçek kurtuluşa var-



Tunceli Mebusu Diyap Ağa ile birlikte. (Ankara, Mart 1921)

mak için, sunduğum şekilde halifelik ve saltanat makamına olan bağlılığımız ve o makamın gerekli olan bütün koşullarının korunması birinci temelimizdir. Bu İslam dünyası ile gerçek bağın kurulmasında birinci derecede dayanak olan bu makama gereken ilgiyi göstermemek akıl kârı değildir. Ve bunu bizden zorla almak olanaksızdır. Amaca ulaşmak için gereksinim duyduğumuz kuvvetler birinci derece İslam dunyasıdır. Ancak ikide birde Yüce Meclisin hilâfet ve saltanat, halife ve sultan konusu ile uğraşmasında zarar vardır. Bu zararları uygulamada gördük. Bunu bizden zorla almak isterlerse her türlü uğraşırız. İkide birde Yüce Meclisin bu konu üzerinde tartışma açması da görüşüme göre uygun değildir.

Yine bugün bu makamda oturan kişi, bu millet ve vatan için hain bir adamdır. (Alkışlar) İzin verin beyim. Hain bir adamdır. (Alkışlar, bravo sesleri) Yüce Meclisinizde şu ana kadar çok büyük, ciddi ve tarihi cesaretler gördük. Üzülerek söylüyorum ki şu anda hilâfet ve saltanat makamında oturan kişi, bu millet için hain bir adamdır."[11]

Konuşmasını dış politikadaki gelişmeleri anlatarak sürdürür:

Bu milletin bütün yazgısına bütün anlamıyla sahip çıktığınızı kanıtladınız. Bundan dolayı bütün dünya bütün düşmanlarımız bize önem vermektedir. Bu Meclis cidden tarihi yüreklilik ve çalışma göstermiştir. Bu gösteri ile bir milletin varlığını gösterdiniz. Dünyada büyük devrim yapan ve büyük kuvveti olan devletlerle, özellikle bugün olağanüstü uygun koşullarda ilişki ve bağlantı kuruldu.

Zorlukları anlatır ancak yine sözü padişah ve halifeye getirir:

"Şu anda bütün gücü alınmış olan halife ve padişah ile ilgili çok söz söyleniyor. Şu anda durum böyle iken, bu yönde devam etmek çıkarımıza uygun değildir.

Çünkü halife ve padişah sıfatını takınmış kimsenin bu milleti aldatıp, bozmak için kendisinin uğraştığı bir takım bozguncu örgütleri vardır. Bu örgütlerle kargaşalık çıkarmaya kendisinde cesaret gören insan etkisiz kılınmıştır ve kılınmış olacaktır. Bizi Meclisimizi kabul etmemek akıl işi değildir. Bönlüktür. Bu millet her şeyi yapar, kendi yazgısını korumak için... ve bunun da üzerinde ona saygı duyar. Onun da hukuka uygun haklarını koruyup tanır. Onun hukuki hakları bu milleti yok etmek, çökertmek, düşürmek değildir.

Millette gördüğüm ataklık ve güven şununla anlaşılıyor. Bu milletin düşüncesinde ancak biz bu işle ilgilenmezsek, düşmanlarımız olan İngilizler ve İngilizlerle birlikte çalışan düşmanlarımızın bütün ümitleri yok olacaktır. Bundan dolayı bu konu ile ilgilenmek, bizim için zayıflık eseri olacaktır. Aslında bu amacımızı sağlamak için korunması söylenmiş ve bütün dünyaya bir bildiri ilan edilmiştir, hatta bütün yeminlerimize de eklenmiştir."

Söylevi gerçekçilik üzerine oturmaktadır: "*Padişahlıktan ve halifelikten çıkarılması gereken kişi, ulusun içinde değil, düşmanların elindedir. Onu yok sayarak başka birini padişah ve halife olarak tanımak düşünülüyorsa, o zaman bugünkü halife ve padişah, haklarından vazgeçmeyerek İstanbul'daki hükümetiyle, bugün olduğu gibi, yerinde oturup çalışmalarını sürdürebileceğine göre, ulus ve Büyük Meclis, asıl amacını unutup halifeler sorunu ile mi uğraşacak? Ali ile Muaviye çağını mı yaşayacağız? Kısacası bu sorun geniş, ince ve önemlidir. Çözümü, bugünün işlerinden değildir. Sorunu kökünden çözümlemeye girişecek olursak bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir.*"[12]

Bu açıklamasından bir hafta önce, o da Meclise bir tasarı vermişti. 13 Eylül 1920 günlü olup siyasal, toplumsal, yönetimsel ve askerî görüşleri özetleyen ve yönetim örgütleri ile ilgili kararları içine alan bu tasarı, Meclisin 18 Eylül 1920 günkü toplantısında okundu. İşte bundan dört ay sonra kabul edilen ilk Anayasa bu tasarıdan çıkmıştır.

İlk beşler olarak millî mücadeleyi başlatanlardan birisi olan Kâzım Karabekir Paşa, zamanla bazı konularda muhalif tavır takınmıştır. Bunlardan birisi de anayasa ve orada padişahın durumudur. Anayasanın niçin ivedilikle yapıldığı, bunun uygulanmasından doğacak güçlüklerin nasıl yenileceği, Mustafa Kemal'den halifelik ve padişahlığın ne olacağı üzerindeki görüşünün de açıklanmasını istemişti. Bu soruya karşılık olarak söylediği şudur[13]:

Anayasanın yapılmasında ivedi gibi görünen tutumun nedeni, bütün dünyada ve yurdumuzda belirmiş olan halkçılık akımını, sağlam bir biçim üzerinde saptayarak bu konuda başka karışımlara yer vermemek; hem de yüzyıllardan beri yetersizler elinde boyuna kötüye kullanılan ulusal hakları korumak için, bu hakların gerçek sahibi olan ulusa da söz hakkı vermek ve bu yüksek düşüncenin gelişmesi için günümüzün olağanüstü koşullarından yararlanmaktır.

Anayasanın ne ölçüde uygulanabileceğini anlamak için de, bu işle uğraşmaya fırsat bulacakların dayancını ve istem gücünü hesaba katmak gerekir.

Halifelik ve padişahlık sorunu diye önemli bir sorun yoktur. Söz konusu olan sorun, padişahın hakları olup bunun belirtilip sınırlanmasından birkaç yüzyılın denemeleri ve devlet kavramındaki ulus haklarının gerçek anlamı etken olmalıdır. Bu konu üzerinde şimdilik saptanmış kesin bir kuralımız yoktur."

Padişahlığın kaldırılmasına kesin karar verilişini tetikleyen neden Lozan konferansına 28 Ekim 1922'de İngilizlerin İstanbul hükümetini de çağırmış olmasıdır. Gerçekten, 1 Kasım 1922 günlü yasa gereğince, halifelik ile padişahlık birbirinden ayırt edildi. İki buçuk yılı aşan bir zamandan beri edimli olarak erkini yürüten ulusal egemenlik berkitildi. Halifelik açık bir hak tanınmaksızın bir süre daha bırakıldı.

Mustafa Kemal Meclis'te bu tartışma sürecinde yaşadığı bir anıyı da milletvekilleriyle paylaşmıştır. Kendi anlatımıyla dinleyelim.

"1 Kasım 1922 gününden önce, Meclis çevrelerine muhalifler, benim padişahlığı kaldıracağım yolunda korku ile karışık ivedili ve coşkulu bir propagandaya girişmişlerdi.

Rauf Bey, bir gün Meclisteki odama gelerek benimle önemli birtakım işleri görüşmek istediğini; akşamleyin Refet Paşa'nın Keçiören'deki evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Rauf Bey'in istediğini kabul ettim. Fuat Paşa'nın orada bulunmasına izin vermemi istedi; onu da uygun gördüm. Refet Paşa'nın evinde dört kişi toplandık. Rauf Bey'den dinlediklerimin özeti şu idi: Meclis, padişahlığın, belki de halifeliğin ortadan kaldırılması düşüncesinde bulunulduğu kaygısıyla üzgündür. Sizden ve sizin gelecekte alacağınız durumdan kuşkulanmaktadır. Bunun için, Meclise ve dolayısıyla ulus kamuoyuna güvence vermeniz gereğine inanıyorum.

Rauf Bey'den, padişahlık ve halifelik konusundaki düşüncesinin ve kanısının ne olduğunu sordum. Verdiği karşılıkta şu açıklamalarda bulundu: *Ben, dedi, padişahlık ve halifelik orununa gönül ve duygu bakımından bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın ekmeğiyle yetişmiş, Osmanlı devletinin ileri gelen adamları arasına geçmiştir. Benim de kanımda o ekmekten vardır. Ben iyilikbilmez değilim ve olamam. Padişaha bağlı kalmak borcumdur. Halifeye bağlılığım ise görgümün gereğidir. Bunlardan başka, genel görüşlerim de vardır. Biz de kamunun birliğini korumak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kertede yüksek görülmeye alışılmış bir orun sağlayabilir. O da padişahlık ve halifeliktir. Bu orunu kaldırmak, onun yerine başka nitelikte bir orun koymaya çalışmak, yıkıma yol açar ve büyük acı doğurur; bu hiç uygun bir iş olamaz.*

Rauf Bey'den sonra karşımda oturan Refet Paşa'dan düşüncesini sordum. Refet Paşa'nın verdiği karşılık şu idi: *Rauf Bey'in bütün düşünce ve görüşlerine katılırım. Gerçekten bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir yönetim biçimi söz konusu olamaz.*

Ondan sonra Fuat (Cebesoy) Paşa'nın düşüncesini öğrenmek istedim. Paşa, Moskova'dan yeni geldiğinden durumu, kamunun düşünce ve duygularını ge-

reğince incelemeye daha zaman bulamadığından söz ederek görüşülen konu üzerinde kesin bir düşünce ve görüş ileri süremeyeceğini bildirdi.

Ben kendilerine, kısaca şu karşılığı verdim: Söz konusu ettiğiniz sorun, bugünün işi değildir. Mecliste kimilerinin korkup ivediliğe ve coşkuya kapılmasına da yer yoktur.

Rauf Bey bu yanıtımdan kıvanmış göründü. Ama söz konusu iş üzerinde, şu ya da bu biçimde, konuşmalar sürdürüldü. Akşamüzeri başlayan konuşmamız, bütün gece, sabaha kadar uzadı. Rauf Bey'in bir şeyi sağlamak istediğini sezinledim. Benim halifelik, padişahlık ve ileride alabileceğim durum üzerinde kendilerine söylediğim ve kendilerinin de inandırıcı buldukları sözleri bana kürsüden kendi ağzımla Meclise söyletmek..."

Millî Mücadele'nin ilk dörtleri birlikteydi. Ancak yolların artık ayrılmaya başladığı da görülüyordu. İçlerinde daha cesur ve dürüst olan Rauf'tu. O açıkça saltanatın kaldırılmaması gerektiğini söylüyordu. Üstelik Çerkes kökenli oluşu hem de muhaliflerin onun ardında duruşundan güven alışı nedeniyle Meclisin güçlü adamıydı. Mustafa Kemal de aynı açıklık ve cesaretle karşılık verdi. Konuşmayı Meclise söylemekte bir sakınca görmediğini belirtti. Dahası, bu sözlerini kurşun kalemiyle bir kâğıt parçasına yazdı ve ertesi gün bir sırasına getirip, bunları Mecliste söyledi. Muhalifler bu görüşmeyi Rauf'un bir başarısı saymışlar ve onu kutlamışlardır.

Muhaliflerin sevinç ve hevesleri kursaklarında kalacaktı. Kılıç Ali anılarında saltanatın kaldırılışını anlatırken şunları yazmış: "Gazi, Meclis'te artık saltanat aleyhinde konuşmak zamanı geldiğine inanmış, Bakanlar Kurulu'nda bu işin yavaş yavaş görüşülmeye başlanmasını istemiş ve bu iş için Celal Bayar'ı seçmişti."

Tevfik Paşa'nın telgrafları nedeniyle padişahlığı halifelikten ayırmaya ve önce padişahlığı kaldırmaya kesin karar verdiğinde, ilk yaptığı işlerden biri de, hemen Rauf'u Meclis'teki odasına çağırmak oldu. Rauf'un, Refet Paşa'nın evinde sabaha dek dinlediği görüşlerini ve düşüncelerini hiç bilmiyormuş gibi, ayakta, kendisinden şunu istedi. "Halifeliği ve padişahlığı birbirinden ayırarak padişahlığı kaldıracağız!" Rauf'la bundan başka hiçbir şey konuşmadı. Rauf odasından çıkmadan önce, yine bu iş için çağırmış olduğu Kâzım Karabekir geldi. Ondan da, bu yolda konuşmasını rica etti.

Rauf, kendisinden istenen içerikte konuştu, hatta padişahlığın kaldırıldığı günün bayram kabul edilmesini de önerdi. Muhalifler doğal olarak Rauf'un inançlarını değiştirmesini anlayamadılar. Bunun anlaşılabilmesi için Mustafa Kemal'in Karma Komisyonda yaptığı konuşmayı anımsamak gerekiyor.

Lozan Konferansı'na Tevfik Paşa ve arkadaşları delege gönderme konusunda ısrarlarını sürdürürken konu Meclis'e getirildi. Çok sayıda milletvekili 30

Ekim 1922 günü söz aldı. İstanbul'daki Osmanlı hükümetleri üzerinde durdular; Ferit Paşa evresinden sonra Tevfik Paşa perdesinin açıldığını ve bu perdeyi açanların anlayıştan ve bulunçtan yoksun birtakım kişiler olduğunu belirterek bu adamların yasalar gereğince cezalandırılmalarını istediler.

"Böyle bir anlayışta olan, yani bize bu denli akılsızca önerilerde bulunan kişiler... Gerçekten İstanbul Hükümetinin tarihsel kimliğine imzasını koyan ve her şeyden çok oraya bağlı olan kişilerdir..." dediler.[14]

İstanbul'da, hükümet adını ve kimliğini takınan adamların 'vatana ihanet yasası'na göre cezalandırılmaları ile ilgili önergeler okundu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığını, yeni bir Türkiye Devletinin doğduğunu, Anayasa gereğince egemenlik haklarının ulusta olduğunu belirten bir önerge düzenlendi. Seksenden fazla imza atıldı. Bu önergede Mustafa Kemal'in de imzası vardır.

Bu önerge okunduktan sonra, sert bir muhalif tavır takınan iki kişi görüldü. Bunlardan birisi Mersin milletvekili Albay Selahattin, ikincisi de, İzmir'de asılacak olan Ziya Hurşit'tir. Bunlar, padişahlığın kaldırılmaması kanısında olduklarını açıkça belirttiler.

Osmanlı padişahlığının kaldırılması kararı verildiği gün, anayasa, dinişleri ve adalet komisyonlarının ortak toplantısı yapıldı. 31 Ekim 1922 günü meclis toplanmadı. O gün Müdafaa-i Hukuk Grubu toplantısı oldu. Bu toplantıda, Osmanlı egemenliğinin kaldırılmasının zorunlu olduğu üzerinde konuştu. 1 Kasım 1922 günü, meclis toplantısında yine bu konu üzerinde uzun tartışmalar yapıldı.

Mecliste de ayrıntılı bir konuşma yaptı. İslâm ve Türk tarihinden söz açarak halifelikle padişahlığın ayrılabileceğini, ulusal egemenlik orununun Türkiye Büyük Millet Meclisi olabileceğini tarihsel olaylara dayanarak anlattı. Hulâgü'nun, Halife Mustasım'ı asıp dünya yüzünde halifeliğe edimli olarak son verdiğini, eğer 1517'de Mısır'ı ele geçiren Yavuz, orada halife sanını taşıyan bir sığıntıya önem vermeseydi, halifelik sanının zamanımıza dek sürüp gelemeyeceğini anlattı. Bundan sonra, bu konu ile ilgili önergeler üç komisyona verildi. *"Bu üç komisyon üyelerinin bir araya gelip, bizim güttüğümüz amaca göre, sorunu çözümleyip sonuçlandırmaları elbette güçtü. Durumu yakından ve kendim izlemem gerekti,"*[15] diyen kişi Mustafa Kemal'dir.

Üç komisyon bir odada toplandı. Başkanlığa Hoca Müfit Efendi seçildi. Sorunu görüşmeye başladılar. Dinişleri Komisyonu üyesi hoca efendiler, herkesçe bilinen safsatalara dayanarak halifeliğin padişahlıktan ayrılamayacağını savladılar. Dayanakların çürüklüğünü belirterek karşı görüş sunan kimse çıkmadı. Mustafa Kemal'in de içlerinde bulunduğu kalabalık bir grup tartışmaları dinliyordu. Bu tartışmadan bir sonuç çıkmayacağını anladığından olsa gerek Karma Komisyon Başkanından söz aldı. Önündeki sıranın üstüne çıktı. Yüksek sesle

şunları söyledi: "*Efendiler, egemenliği hiç kimse, hiç kimseye, bilim gereğidir diye, görüşmeyle, tartışmayla veremez. Egemenlik, güçle, erkle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk ulusunun egemenliğine el koymuşlardı. Bu yolsuzluklarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdi. Şimdi de Türk Ulusu bu saldırganlara, artık yeter diyerek ve bunlara karşı ayaklanarak egemenliğini kendi eline almış bulunuyor. Bu bir olupbittidir. Söz konusu olan, ulusa egemenliğini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız sorunu değildir. Sorun gerçekleşmiş bir olayı yasa ile saptamaktan başka birşey değildir. Bu, ne olursa olsun yapılacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes sorunu doğal bulursa, sanırım ki uygun olur. Yoksa yine gerçek, yöntemine göre saptanacaktır; ama belki birtakım kafalar kesilecektir.*

İşin bilimsel yönüne gelince, hoca efendilerin üzülmelerine ve kaygılanmalarına hiç yer yoktur. Bu konuda bilimsel açıklamalarda bulunayım."

Uzun uzadıya açıklamalar yaptı. Bunun üzerine, Ankara milletvekillerinden Hoca Mustafa Efendi, "Bağışlayınız efendim; biz sorunu başka bakımdan ele almıştık, açıklamalarınızdan aydınlandık," dedi. [Kimileri bu yanıtın Mustafa Kemal'le alay etmek için verildiğini öne sürmektedir. e.m.] Sorun, Karma Komisyonca bir çözüme bağlanmıştı.

Bu toplantıdaki konuşmaları dinleyen Rauf'un ve Kâzım Karabekir'in hiç kuşkusuz Mustafa Kemal'in bu uğurda gerekirse ölümü göze aldığını karşısındakilere anlattığına tanıklık ettikten sonra, tehdit içeren konuşması ardından, istediği içerikte konuşma yapmalarından başka şansları yoktu.

Yasa tasarısı ivedilikle saptandı. O gün, Meclisin ikinci oturumunda okundu. Açık oya konulması önerisine karşı kürsüye çıktı. Söylediği şuydu: "Buna gerek yoktur. Ülkenin ve ulusun bağımsızlığını sonsuz olarak koruyacak ilkeleri Yüce Meclisin oybirliği ile kabul edeceğini sanırım."

"Oylansın" sesleri yükseldi. En sonu, başkan oya koydu ve, "Oybirliği ile kabul edilmiştir," dedi. Yalnız aykırı bir ses duyuldu: "Ben karşıyım!"

Bu ses, "Söz yok!" sesleri ile boğuldu. Tartışmaların sonunda şunu söyleyecekti: "İşte baylar, Osmanlı egemenliğinin çökme ve ortadan kalkma töreninin son evresi böyle geçmiştir."[16]

17 Kasım 1922 tarihli resmî telgrafın ilk cümlesi şuydu: "Vahidettin Efendi, bu gece saraydan kaçmıştır." Padişah Vahidettin can güvenliğini tehlikede gördüğünü belirterek İşgal Orduları Başkomutanına sığınmış ve Malaya zırhlısıyla Malta'ya götürülmüştür.

Bu kaçışı yorumlayan Mustafa Kemal şunları söylüyor[17]:

> O zaman, egemenliği atadan oğula geçirmek gibi yanlış bir yöntem sonucu olarak büyük bir orun, gösterişli bir san kazanabilmiş bir alçağın, onuru çok yüksek olan soylu bir ulusu nasıl utançlı bir duruma düşürebileceği kendiliğinden anlaşılır.
>
> Gerçekten, neden ve nasıl olursa olsun, Vahidettin gibi özgürlüğünü ve canını kendi ulusu içinde tehlikede görebilecek kertede aşağılık bir yaratığın bir da-



Ankara (Mayıs 1922)

kika bile olsa, bir ulusun başında bulunduğunu düşünmek ne acıklıdır! Şuna kıvanabiliriz ki bu alçak, alçaklığını atalarından kalma padişahlık orunundan Türk ulusunca atıldıktan sonra tamamlamış bulunuyor. Türk ulusunun bu öncelikli davranışı elbette övülmeye değer.

Beceriksiz, aşağılık, duygu ve anlayıştan yoksun bir yaratık, kendisini kabul eden herhangi bir yabancının kanadı altına sığınabilir; ama böyle bir yaratığın, bütün Müslümanların halifesi kimliğini taşıdığını söylemek elbette doğru değildir. Böyle bir görüşün doğru olabilmesi, her şeyden önce, bütün Müslüman toplumların tutsak olmaları koşuluna bağlıdır. Oysa, dünyada gerçek böyle midir? Biz Türkler, bütün tarihimiz boyunca özgürlüğe ve bağımsızlığa bayrak olmuş bir ulusuz. Değersiz yaşayışlarını iki buçuk gün daha, alçakçasına sürükleyebilmek için her türlü düşkünlüğü sakıncasız bulan halifeler oyununu da ortadan kaldırabildiğimizi gösterdik. Böylece devletlerin, ulusların, birbirleriyle olan ilişkilerinde, kişilerin, özellikle kendi devletinin ve ulusunun dokuncasına da olsa kişisel durumlarından ve canlarından başka bir şey düşünemeyecek aşağılık kişilerin önemi olamayacağı yolundaki herkesçe bilinen gerçeği bir kez daha doğruladık.

Uluslararası ilişkilerde korkuluklardan yararlanmak yöntemine, düşkünlük çağına son vermek, uygar dünyanın içten gelen bir dileği olmalıdır!"

İngilizlere sığınan Vahidettin Büyük Millet Meclisince halifelikten de çıkarıldı; yerine, sonuncu halife olan Abdülmecit Efendi seçildi. Ancak Mustafa Kemal'in inşa etmeyi hedeflediği devlet sisteminde, kurgulamaya çalıştığı cumhuriyette, laik düşünce sisteminin egemen kılınacağı kamusal yaşamda dini bir orun olmaktan çok siyasi bir makam olan halifeliğin yeri yoktu. Kaldırılması için uygun zaman kollanacaktı. Ya da uygun zemin yaratılacaktı. Halifeliğin kaldırılması öncü devrimlerin aynı zamanda kalıcı devrimler olduğunu da anlatmaktadır. Tarih sıralamasından daha çok olayların birbiriyle bağlantısıyla gidelim ve önce cumhuriyetin kuruluşu üzerinde duralım.

EN BÜYÜK ESERİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Monarşinin temsilcisi Sultan Vahidettin'in ülkeyi terk etmesiyle birlikte bir siyasi yönetim boşluğu doğmuştu. Monarşinin yerini ne alacaktı? Her ne kadar Meclis siyasi bir otorite olarak hareket ediyorsa da bu böyle devam edemezdi. Üstelik bakanları tayin eden onları görevden alan Meclis bu görevini yaparken yönetimin tıkanmasına neden oluyordu. 23 Nisan 1920'den itibaren esasen cumhuriyet söz konusuydu. Artık siyasi rejimin adının konmasına sıra gelmişti. Her ne kadar daha Erzurum Kongresi günlerinde Mazhar Müfit'in not defterine 1 numaralı madde olarak "savaştan sonra yönetim şekli cumhuriyet olacaktır" şeklinde yazılmışsa da, Ekim 1923'e kadar bu, haklı gerekçelerle bir türlü açıklanamamıştı. Beklenmesinin en önemli nedeni ortada henüz öteki devletler ailesi tarafından kabul edilmiş bir yeni devlet ortada yoktu. Ya cumhuriyet ilan edilir de Lozan imzalanmazsa, ne olacaktı? Yeni devlet yeni başkent demekti. Henüz bu da ortada yoktu. Yirminci yüzyılın devletler arasındaki en önemli sözleşmelerinden birisi olan Lozan Barış Antlaşması imzalatılmış, yeni devletin ve halkın varlığı başta İngiltere olmak üzere, Sevr'in mimarlarına kabul ettirilmişti. Artık siyasi rejimin ilanı zamanı gelmişti.

Cumhuriyetin koordinat merkezi olarak 29 Ekim 1923'te ilan edildiğini biliyoruz, acaba bu rejimin Mustafa Kemal'de ilk belirginleşmesi ne zaman olmuştur?

'Bir eski Atatürkçü'nün anılarından' daha 1906 yılında[18] bunun ilk ipucunu bulabiliyoruz.

1906'da Mustafa Kemal Suriye'de bulunuyordu. Orada onun iki yakın arkadaşı Müfit ve Halil'dir. Halil'den kendi ifade tarzıyla aktarıldığına göre:

"*Vallahi pekiyi hatırlayamıyorum. Ya cülûsu hümayun veya velâdeti hümayun şenlikleri yapılıyordu. Mustafa Kemal ile beraber donanmayı* (resmigeçit ve şenlikler, e.m.) *seyretmeye çıkmıştık. Birden kolumu tuttu:*

' Halil dedi, bir adam için böyle şenlikler yapmak budalalık değil mi?'

Zaten mimli olduğumuz için gayri ihtiyari etrafıma baktım. O hiç aldırmadan devam etti:

'Bir millet kendi kurtuluşu için şenlik yapabilir. Nihayet kendisine pek büyük hizmetler etmiş olan bir adam için de şenlik yapabilir, diyelim. Fakat hanedanı Âli Osman içinde kazara bazıları bu memlekete hizmet etti diye onun nesline neden şenlik yapılsın. Padişah dünyaya gelmekle memlekete hayırlar mı geldi?'

Ben bu kadar sıkı kontrol altında etrafımızda inzibatlar dolaşırken, bu kadar cesur konuşmaktan ürkmüştüm. Fakat Mustafa Kemal devam etti:

'Padişah da kim oluyormuş. Padişahlık da ne demekmiş.'

Ben, 'Peki memleketi nasıl idare edeceğiz? Sultan Hamid fenadır, seninle beraberim. Ama o giderse gene bir padişah lâzım,' diyecek oldum; fena halde kızdı:

'Neden mutlaka padişah fikrine saplanıyorsun, Halil!' diye bağırdı. Cumhuriyet *yaparız.*

Ben hemen elimi ağzına kapadım."

Mustafa Kemal'e ait en eski cumhuriyet düşüncesinin varlığını ortaya koyan öykü budur.

Cumhuriyet adıyla tanımlanmış olan siyasi rejimin antik çağdan bu yana yani site devletlerinden itibaren varlığı keşfedilmiştir. Demokrasi modeli olarak çok sunulan Atina site devleti cumhuriyeti modeli köleli bir demokrasidir. Osmanlı aydınları arasında cumhuriyet tartışılmış mıdır? Evet, hem de çok boyutlu olarak. Yayımlanmış gazete ve dergilerde konunun pekçok kez tartışıldığını okumaktayız. Bu nedenle bunun Mustafa Kemal tarafından dile getirilmesi de çok doğaldır.

Epistemolojik olarak baktığımız zaman *cumhuriyet* sözcüğü, *cumhur* sözcüğünden kaynaklanmaktadır. Cumhur sözcüğü ise, Arapçada çok farklı anlamlara gelebilmektedir. Bunlar arasında kum yığını, halk, ahali, kalabalık vb. sayılabilir. *Cumhûri ve cumhuriyyet* de *cumhurluk* anlamına gelmektedir ki; halka mahsus, halkla ilgili olarak günümüz Türkçesinde ifade edebiliriz.[19]

İnsanlık tarihinde siyasal sistem olarak adını cumhuriyet olarak koyan devlet Roma İmparatorluğu olarak bildiğimiz, İ.Ö.7. yüzyılda kurulup 1453 yılında Bizans İmparatorluğu adıyla tarihe gömülmüş olan devlettir. Hızla akan tarihe kendimizi kaptırdığımızda Fransa'yı sayıyoruz cumhuriyet rejiminin önemli örneği olarak. Bugün beşinci cumhuriyettir ve arada monarşilerle kesintiye uğramıştır. Eski cumhuriyetlerden birisi demokrasiyle ilgili sorunları olmasına karşın Amerika Birleşik Devletleri ve İsviçre'dir. Pek çok cumhuriyeti yakın çağın iki büyük savaşı Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ortadan kaldırmıştır. Böyle bakınca, şaşırtıcı olarak Türkiye cumhuriyetinin hiç kesintiye uğramadan yüzüncü yaşına doğru ilerlediğine tanıklık etmekteyiz. Türkiye Cumhuriyeti, İslam devletleri arasında tek cumhuriyet değildir ama ilk cumhuriyettir ve üstelik demokratik sisteme sahip olan Müslüman çoğunluklu tek ülkedir. Bu nedenlerden dolayı Mustafa Kemal'in kurduğu cumhuriyet insanlık tarihindeki önemli örneklerden birisidir. Ancak bu yaşına karşın ikinci cumhuriyet

tartışmalarının yapıldığı, hatta 21 Ekim 2007 tarihinde yapılan referandumla artık 'Birinci Kemalist Cumhuriyet'in tasfiye edildiği savları da geniş bir taraftar kitlesi bulmuştur. Eğer cumhuriyete bir numara vermek gerekirse anayasaların köklü değişimlerini esas almak doğru olacaktır. Buradan hareketle "1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu" dikkate alınmak kaydıyla 1924, 1961, 1982 anayasaları ile 2007 referandum sonucu anayasada yapılan ve yapılacak değişikliği de hesaba katarak bugünkünün "5. Türkiye Cumhuriyeti" olduğunu söylemek olanaklıdır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin özü halkın kayıtsız koşulsuz egemenliği düşüncesidir. Bu daha Amasya Genelgesi'nde kendisini ortaya koymuştur. Erzurum ve Sivas kongrelerinde de halkın temsilcileri tarafından tüm dünyaya yayınlanmıştır.

Bir kez daha tarihin belleğine başvurulup Mustafa Kemal'in düşünce sisteminde cumhuriyetin yer aldığı tarihler ve olaylar çıkartılmaya devam edilirse kararının 28 Ekim 1923 tarihinde Meclis'te içişleri bakanı seçilemeyişi nedeniyle birden bire olup olmadığı ortaya çıkacaktır. Bu, aynı zamanda cumhuriyetin sarsılması bile zor olan ne denli sağlam tarihi ve fikri temeller üzerine oturduğunu da bize anlatacaktır.

İkinci kez olarak, tarihteki ünlü adıyla 31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909) üzerine Mustafa Kemal yalnız Sultan Abdülhamid'in hal'i ile yetinilmemesini ve *Cumhuriyet* ilan edilmesini teklif etmiştir.

Bu kargaşa günlerinde İstanbul'da önemli bir toplantı yapılmıştır:

"31 Mart hâdisesinde, hareket ordusu ile Selanik'ten İstanbul'a gelmişti. İrtica hadisesinin bastırılmasından takriben bir ay kadar bir zaman sonra bir akşam 'Fatih İttihat ve Terakki Kulübü'nde mühim bir toplantı olacağından bahisle bu toplantıya mutlaka katılınması hakkında bir davet mektubu aldım; (daha sonra Çanakkale milletvekili olacak) Atıf'la birlikte bu toplantıya gittik. Fakat biraz geç kaldığımız için içeriye girdiğimiz zaman salonu hıncahınç dolmuş bulduk. Kürsüde orta yaşlı bir zat, 'Arkadaşlar, diyordu, 'herkes düşüncesinde hür ve serbesttir. Düşüncesinden dolayı hiç kimse suçlanamaz. Mustafa Kemal de bu vatanın evlâdıdır. Özellikle ordunun bir kurmay subayı olması nedeniyle şerefli bir mevkie sahiptir. Bu nedenle, siyasi kanaatinden dolayı bu derece şahsına tecavüzde bulunulması doğrusu cemiyetimiz için ayıp bir şeydir.'

Açıklamasının salonda şiddetli gürültülere yol açması üzerine, hatip sözünü bitirmeden kürsüden indi ve biraz sonra toplantıya katılmış olanlar da yavaş yavaş salonu terk etmeye başladılar.

Geç kalmamız yüzünden en son söz söyleyen kişinin açıklamasıyla meselenin Mustafa Kemal'le ilgili olduğunu anlamış, fakat esas konuyu kavrayamamıştık. Arkadaşlarımızdan aldığımız bilgiyle onu da öğrendik:

Hareket Ordusu Hadimköyü'nde toplandığı zaman Mustafa Kemal, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza ile İttihat Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen ba-

zı kişilerini Yeniköy'e davet etmiş ve orada yapılan bir toplantıda, ordu İstanbul'a girdikten sonra Osmanlı hanedanının idaresine son verilmesini ve *cumhuriyet* ilan olunmasını ileri sürmüş. Bu teklifi o zaman kabul olunduğu halde daha sonra ordu İstanbul'a girince reddolunmuş. O da Cemiyetle ilgisini kesmiş. Son günlerde orduyu Cemiyet aleyhinde tahrik etmeye başladığı şeklinde bir dedikodu ortaya yayıldığından, bu toplantının yapılmasına karar verilmiş."[20]

Mustafa Kemal inançlı olduğu ve siyasi olayların akışı sonucu önünde sonunda kabul edileceğini bildiği cumhuriyet kurulması düşüncesinde ısrarını sürdürür.

Londra'da Abdülhamid'in, Vahidettin'in küçük kardeşinin oğlu Sami ile konuştuğunu belirten doktor A.İhsan Kırımlı kendisine anlatılan bir anıyı şöyle aktarıyor:

"Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra Padişahın en yakınları, bütün saray erkânı, o zamanın mümtaz paşaları Ayazoğlu kasrında bir toplantı yapıyorlar ve devletin idare şeklinin ne olacağını münakaşa ediyorlar. Konuşmaların en hararetli bir anında toplantının en küçük rütbeli sahibi Hareket Ordusu Kurmay başkanı [burada geçen kurmay başkanı Mustafa Kemal'dir] kükreyen sesiyle haykırdı: *Cumhuriyet! Cumhuriyet!*.."[21]

Kâzım Özalp'a göre de Mustafa Kemal'in "*Cumhuriyet*" idaresinden ilk kez söz etmesi, Balkan Savaşı sonrasıdır...

Savaştan sonra Mustafa Kemal, Sofya Ataşemiliterliğine tayin edilmişti (Ekim 1913). K.Özalp o zaman İstanbul'dadır. Kendisi ile Sofya'ya gitmeden önce görüştüğümde ilk kez Cumhuriyetten söz etmişti, diyor.

"Enver Paşa'nın yönü belli... Napolyon sistemi... Akrabalarını kilit mevkilere getiriyor, hanedanın içine nüfuz etmeye çalışıyor. Böylelikle âdeta çürümüş hâle gelmiş Osmanlı hanedanına kendi istediği şekilde yön verecek. Bu yol, doğru değil... İşi kökünden halletmek lâzım. Bu hanedandan memlekete hayır yok. Sonra öyle diktatörlüğe giden idarelerin de medenî memleketlerde itibarı kalmıyor. En iyisi Cumhuriyet... Osmanlı hanedanını ortadan kaldırmak, yeni bir Türk devleti kurmak ve bu devletin esasını da Cumhuriyet prensiplerine göre hazırlamak lâzım..."[22]

Çok açıkça görüldüğü gibi Mustafa Kemal'de cumhuriyet düşüncesi 1923 yılına gelinceye kadar yaklaşık on yedi yıl boyunca uygun zamanı ve koşulları beklemiştir. Tüm strateji ustaları gibi o sabırlıdır. Olayların içinde olmak yerine olayların akışını değiştiren kişi olmayı yöntem bellemiştir. Bu konudaki bir örneği Mahmut Esat Bozkurt'un anılarından Sivas Kongresi günlerinde buluyoruz.

"Kongrede verilmiş bir önergeyi gördüm. Bu önergeyi verenlerin isimlerini hatırlamıyorum.

Önergede deniyor ki:

'İstanbul'daki Padişahlık hükümeti çürümüştür, Anadolu'da yepyeni, Cumhurluk mahiyetinde bir Türk devleti kuralım.'

Önergenin altında Atatürk'ün kendi eliyle yazdığı şu cümleyi okudum: *Sırası gelecektir. Şimdi okunmasın!*"[23]

Mustafa Kemal ulusal savaşın hazırlığı aşamasında ve savaş sürecinde başarılar geldikçe, sarayın bunun sonucunda kendilerinin tasfiye edileceklerini sezinlediklerini, çünkü tarihin doğal akışının kaçınılmaz sonu hazırladığını padişahın da çevresinin de gördüğünü belirterek, ilk andan başlayarak ulusal savaşın amansız düşmanı olduklarını söyler. Onun düşünme yöntemi, " uygulamayı evrelere ayırmak ve adım adım ilerleyerek amaca varmaktır". Bunu kendi anlatımından *Söylev*'de okuyoruz:

"*Osmanlı Hükümetine, Osmanlı Padişahına ve Müslümanların halifesine başkaldırmak ve bütün ulusu ve orduyu ayaklandırmak gerekiyordu.*

Türk ata yurduna ve Türkün bağımsızlığına saldıranlar kimler olursa olsun, onlara bütün ulusça silahlı olarak karşı çıkmak ve onlarla savaşmak gerekiyordu. Bu önemli kararın bütün gereklerini ve isterlerini ilk gününde açıklamak ve söylemek, elbette yerinde olamazdı. Uygulamayı birtakım evrelere ayırmak ve olaylardan yararlanarak ulusun duygu ve düşüncelerin üzerinde işlemek ve adım adım ilerleyerek amaca ulaşmaya çalışmak gerekiyordu. Nitekim öyle olmuştur. Ancak dokuz yılda (1927 yılında okunduğu için e.m.) *yaptıklarımız bir mantıkçı gözüyle düşünülürse, ilk günden bugüne dek izlediğimiz genel gidişin, ilk kararın çizdiği çizgiden ve yöneldiği amaçtan hiç ayrılmamış olduğu kendiliğinden anlaşılır.*"[24]

"*Kaçınılmaz tarih akışını en baştan gördüm ve sezinledim,*" diyor. "*Ama baştan sona, bütün evreleri kapsayan sezgilerimizi ilk anda bütünüyle açığa vurmadık ve söylemedik. İlerde olabilecekler üzerine çok konuşmak, giriştiğimiz gerçek ve maddesel savaşa boş kuruntular niteliği verebilirdi; dış tehlikenin yakın etkileri karşısında üzüntü duyanlar arasında ise, geleneklerine, düşünme yeteneklerine, ruhsal durumlarına uymayan olabilir değişikliklerden ürkeceklerin ilk anda direnmelerine yol açabilirdi. Başarı için pratik ve güvenilir yol, her evreyi vakti geldikçe uygulamaktı. Ulusun gelişmesi ve yükselmesi için esenlik yolu bu idi. Ben de öyle yaptım.*"[25]

Açıkça söylediği şudur: "*Halkın adına onlar için neyin doğru olduğuna da, bunu hayata geçirmeğe de ben karar verdim ve uyguladım.*"

Kendisine göre tuttuğu bu pratik ve güvenilir yol başarıyı getirecektir. Ancak yakın çalışma arkadaşı olarak tanınmış kişilerden kimileriyle arasında, zaman zaman görüşlerde, davranışlarda, yapılan işlerde beliren hem temelli hem de ikinci derecede anlaşmazlıkların, kırgınlıkların ve sırasında ayrılıkların da nedeni ve açıklaması olmuştur. Bu durumu şöyle açıklar: "*Ulusal savaşa birlikte başlayan yolculardan kimileri, ulusal hayatın bugünkü cumhuriyete ve cumhuriyet yasalarına kadar uzayan gelişmelerinde, kendi düşünme ve ruh yeteneklerinin kavrama sınırı bittikçe, bana direnmeye ve karşı çıkmaya başlamışlardır.*"[26]

Mustafa Kemal'e göre kendisi dışında yer alanların düşünme kapasiteleri ve vizyonu dardır. Bu kişilerin başında millî mücadelenin ilk beş kişisinden biri olan Rauf Orbay gelecektir ve Cumhuriyetin ilanına da halifeliğin kaldırılmasına da muhalif tavır sergileyecektir.

Cumhuriyeti kurma düşüncesinin onda hep var olduğunu ama bunu bir ulusal sır olarak sakladığını da şu cümlelerle anlatır[27]: "...Ben, **ulusun vicdanında ve geleceğinde sezdiğim büyük gelişme yeteneğini, bir *ulusal sır* gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün toplumumuza uygulatmak zorundayım.**" Sözünü ettiği "ulusal sır" cumhuriyetin ilanıdır.

Eğer Anadolu'da kurulan bu devletin bir milletin yeniden doğuşunun zemini olarak kabul ediyorsak, bunun mimarı olan Mustafa Kemal'in siyasi düşüncesini çözmeliyiz.

Onun siyasi görüşlerinin temeli millî egemenliğe dayanmaktadır. Bunun da özü yönetimi asıl sahibi olan millete devretmektir. Devlete, milleti hâkim kılmak, Gazi'nin ömür boyu gerçekleştirmek istediği bir ülküdür. O, daha 1919'da Samsun'a çıktığında hedefinin millî iradeyi hâkim kılmak olduğunu ifade etmişti. Bunu gerçekleştirmek için de millet-devlet bütünlüğüne ihtiyaç olduğunu belirtiyordu. 23 Nisan 1920'de TBMM'ni kurarak yeni kurulacak rejimde hâkimiyetin millete ait olduğuna dair, ilk mesajını vermişti.[28]

Mustafa Kemal'e göre ülkenin başına gelen birçok felaketin sebebi halkın egemenliğine sahip çıkamamasında aranmalıydı. Bunu sağlamak için halkın, millî egemenliği benimsemesi gerekiyordu. Milletin kendi kaderini elinde tutması demek olan millî egemenlik, yönetim hakkının, millete ait olduğunun göstergesidir. "**Millî egemenliği her ne sebeple olursa olsun sınırlamak isteyenler mürtecidir,**" diyordu. Cumhuriyete çok önem veriyor ve şu tanımlamayı yapıyordu:

"Bundan dolayı halk, millî egemenliğe yönelen bütün tehditleri ve tehlikeleri önlemelidir. Çünkü millî egemenlik öyle bir kuvvettir ki, onun karşısında bütün dikta rejimleri yıkılmaya mahkûmdur. Millî egemenliği esas alan Cumhuriyetle, sultanlık arasında şu fark vardır. Cumhuriyet fazilete dayanırken, sultanlık korku ve baskıya dayanmaktadır. Bundan dolayı Cumhuriyet erdemli ve cesur insanların yetişmesine fırsat tanırken sultanlıklar içine kapanık ve sefil insanlarla ayakta durabiliyordu."

Söylev demeçlerinde okumaya devam ediyoruz:

"Bir yönetimin iyi ve kötü olduğunu belirten bazı kriterler vardır. Bunlardan biri milletin mutlu ve güvenli kılınması diğeri ise hür ve bağımsız olmasıdır. Bu ilkelere uyan yönetimlere iyi, uymayanlara ise kötü diyebiliriz. Millî egemenliğe dayanan rejimlerin ölçüsü, siyasi partilerle, serbest seçimlerdir."

Gazi bu amaçla 1923'te Cumhuriyet Halk Partisini kurmuştur. Ona göre bu partinin amacı her sınıfın ortak çıkarlarını korumaktır.[29]

Önce cumhuriyetin ilanına karar verilmesine yol açan olaylar ve karar sürecini anılardan okuyalım. Ardından Gazi'nin yorum ve değerlendirmesinin analizine girişelim.

***

Barış imzalanmış ve Ankara başkent ilan edilmişti. Siyasi karar merkezinin ve her türlü barış ve antlaşma kararlarının verileceği yerin yeni başkent tayin edilen bu kentin ardından sıra ülkenin imar edilmesine gelmişti. Bu aşamada Meclis'te yoğun tartışmalar başladı. Fethi Okyar hükümeti ağır eleştirilere uğruyordu. Lozan'a göre mübadele başlayacaktı ve yarım milyondan fazla insan *misakı millî* sınırları içine göçmen olarak gelecekti. Bunların yerleştirilmesi gerekiyordu. Bu işleri yapacak bir bakanlık yoktu. Bazı milletvekilleri yeni kurulacak bakanlık ya da bakanlıklar için kulis yapmaya başlamıştı. Bunun sonucunda da yeni kurulan İmar, İskân ve Mübadele Bakanlığını ele geçirdiler. Başbakan Fethi (Okyar) de aynı zamanda İçişleri Bakanıydı fakat bu görev kendisine ağır geliyordu. İçişleri bakanlığından istifa etti. Bu arada bakanlığa ve meclis ikinci başkanlığına (Rauf Orbay) ve 2.Ordu müfettişliğine (Ali Fuat Cebesoy) kendi istediği kişileri getirmek için kulis çalışmasına başladı, hizipler oluştu. Rauf'un bu göreve getirilmesi (25 Ekim 1923), kendisi gibi tüm Meclis'in Lozan'ı başarısız gördüklerini onaylamaları ve Lozan'ı başarıyla sonuçlandıran İsmet'e (İnönü) karşı olduklarının dışa vurulması demekti. Oysa Lozan'ın mimarı Mustafa Kemal'di. Bu tavır aslında üstü kapalı kendisine ağır bir muhalefetti. Ve bunu göz göre göre kabullenmesi beklenemezdi.

Gazi bu durumdan çok rahatsız oldu, atamaları onaylamadı. Bakanlar kurulunun istifasını istedi. Tıpkı bakanlar gibi yine Meclis tarafından seçilmiş bulunan Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak bu istifanın dışında tutuldu. "Kötülük, hükümetin Meclisçe seçilmesinden doğuyordu. Bu gerçeği çoktan görmüştüm."[30] Ona göre 'uygulamak için sırasını beklediği tasarının uygulanması zamanı gelmişti'.

Hükümet bunalımının devam ettiği günlerdi. Temmuz ayında Gazi, Çankaya'daki kuleli köşkün yeşil salonunda Latife Hanım ve Cevat Abbas'la birlikte oturuyordu. Özel kalem Müdürü Hayati'den, o zaman Daire Müdürü olan Hasan Rıza Soyak'ı yanına göndermesini istedi.

Hasan Rıza'nın geldiğini ve hole geçtiğini camekânlı kapıdan gören Gazi, Latife Hanım'la Cevat Abbas'ı salonda bırakarak dışarı çıktı, Hasan Rıza'yı karşıladı. Yeleğinin cebinden çıkardığı parmak uzunluğunda iki-üç defter yaprağında, karmakarışık yazılmış bazı notları uzattı:

"Bu notları aklıma geldikçe bazı düzeltmeler yaparak buraya kaydettim. Sen bunları oku, düzenle. Okuyamadıklarını benden sorarsın. Bunların içeri-



ğini bir sen, bir de ben bileceğiz. Amirlerinin bilmesine bile gerek yoktur," diye uyardı.

Gazi, Hasan Rıza'ya notları verdikten sonra, onu salonda serbest bırakarak, Latife Hanım ve Cevat Abbas'la birlikte bahçeye çıktı. Neşeli bir şekilde bahçede gezdi. Hatta üçayak atlama oyununu oynadı, eğlendi.

Hasan Rıza, notları düzenleyerek uzaktan göründü. Gazi, yanındakileri bırakarak hemen Hasan Rıza'ya doğru yürüdü. Ondan notları aldı. "Çok iyi düzenlemişsin." dedikten sonra şu talimatı verdi:

"Bu notları alacaksın, şimdi hemen Adalet Bakanı Seyid Bey'e götüreceksin. Notları okuyacak ve hukuki bakımdan bir şey eklenmesi gerekiyorsa ekleyecek. Ancak senden, benden ve kendisinden başka kimsenin bilgisi olmadığını da söyleyeceksin."

Hasan Rıza, notları adalet bakanına götürdü. Bir gün bunları inceleyen bakan, birkaç kelime eklemekten başka hiçbir değişiklik yapmaya gerek görmedi.[31]

Gazi'nin Hasan Rıza'ya verdiği ve adalet bakanına gönderdiği müsvedde halindeki notlar, cumhuriyetin ilanına ve anayasanın değiştirilmesine ilişkin maddelerdi.

Gazi, Cumhuriyetin kuruluşuna ilişkin yasa tasarısını: "O gece (28 Ekim) birlikte bulunduğumuz arkadaşlar erkenden ayrıldılar. Yalnız İsmet Paşa Çankaya'da konuk idi. Onunla yalnız kaldıktan sonra, bir yasa tasarısı hazırladık," şeklinde anlatıyor,[32] ama Kılıç Ali'nin buna itirazı var. Yukarıda Hasan Rıza'nın anılarında anlatılan ayrıntılardan hareketle, "İsmet Paşa'yı bu şerefe ortak etmesinin gerçek içyüzü budur" diyor. Ona göre İsmet İnönü'nün son güne kadar haberi bile olmamıştır, ancak Gazi İsmet'i Lozan karşıtlarına ve muhalefete karşı güçlü kılmak amacıyla tasarının başından beri işin içindeymiş gibi anlatmayı tercih etmiş olduğu öne sürülüyor.

İsmet İnönü ise devlet şeklinin cumhuriyet olması düşüncesinin Gazi'yle özel konuşmalarında hep vurgulandığını anlatıyor. "... Gerçi devam eden idare cumhuriyetten başka bir mana ifade etmiyordu. Ama bunun farkında olmayanlar vardı. Büyük Millet Meclisi bütün kuvvetleri elinde bulundurduğu halde memleket idaresine hâkimdi. Atatürk, Meclis başkanı idi. Kumandanlar, hem kumandan olarak vazifelerini yapıyor, hem de Meclis üyesi bulunuyorlardı. Bu bizim için doğal bir hayat tarzı haline gelmişti. Bu hayat tarzının cumhuriyet tarzı olduğunu yalnız ilan etmek, açığa vurmak kalıyordu. İşte benim, Lozan'dan döndükten sonra, ısrarla üzerinde durduğum mesele, devlet şeklinin adını koymaktı."[33]

Hükümet kurma çalışmaları 28 Ekim'e kadar devam etti ama bir sonuç alınamadı. Halk Partisi grubu toplandı. Bir türlü işin içinden çıkılamıyordu. Sonunda bunalımın giderilmesinin Gazi'ye bırakılması kararlaştırıldı. Gazi. "*Bana bir saat izin verin. Bulacağım çözümü bildireceğim*"[34] dedi. İşte, Gazi'nin iste-

diği bu bir saat, yeni Türk Devletinin kaderini belirleyici olağanüstü bir zaman dilimi olacaktı.[35]

Meclis'ten Çankaya'ya gelen Gazi yemeğe millî savunma bakanı, başbakan ve İsmet İnönü'ye ek olarak dört de konuk (meclise bir iş için gelmiş ve kendisini görmek için saatlerce bekleyen Kemalettin Sami ve Halit Paşa ile Ruşen Eşref ve Rize milletvekili Fuat) çağırmıştır.

Yemek yenirken, "Yarın cumhuriyeti ilân edeceğiz!" dedi. Orada bulunanlar hemen düşüncesini benimsediler. Yemeği bıraktılar. Hemen o anda, yapılacak işler için kısa bir program düzenledi ve arkadaşlarını görevlendirdi. "Aslında o gece cumhuriyet üzerinde aramızda yapılmış bir münakaşa yoktur. Sadece karar verilmiştir ve meseleyi ne şekilde bir kanun haline getireceğiz ve neticeye vardıracağız, bunun üzerinde durulmuştur. O tarihi gecede Atatürk'ün kendilerine tamamıyla itimat ettiği arkadaşlar bulunmuştur."[36]

Gazi cumhuriyetin kurulacağını bazıları tesadüfen toplantıya davet edilen sınırlı sayıda kişilere söyleyişini şöyle açıklıyor:

"Baylar, görüyorsunuz ki cumhuriyet ilanına karar vermek için Ankara'da bulunan bütün arkadaşlarımı çağırmayı ve onlarla görüşüp tartışmayı uygun görmedim. Çünkü onların öteden beri ve doğal olarak bu konuda benim gibi düşündüklerinden kuşkum yoktu. Oysa o sırada Ankara'da bulunmayan kimi kişiler hiçbir yetkileri yokken, kendilerine bilgi verilmeden, düşünceleri ve uygun görüp görmedikleri sorulmadan cumhuriyetin ilân edilmiş olmasını, gücenme ve ayrılma nedeni saydılar."[37]

Hazırladığı tasarıda 20 Ocak 1921 günlü anayasanın devlet biçimini saptayan maddelerini değiştirmişti. Birinci maddeye: **"Türkiye Devletinin hükümet biçimi çumhuriyettir,"** cümlesini ekledi. Öteki bazı maddelerde teknik değişiklikler yaptı. Ama asıl başbakanın ve bakanların seçilmesinde köklü değişikliğe gitti. Böylece hükümet kurulmasının tıkanıklığı aşıldı.

29 Ekim'de Meclis kürsüsüne çıktı ve konuştu:

"Sayın arkadaşlar, çözümlenmesinde güçlüğe uğradığınız sorunun nedeni ve etmeni, bütün arkadaşlarca anlaşılmış olduğu kanısındayım. Eksiklik ve kötülük, uygulamakta olduğumuz yöntem ve biçimdedir. Gerçekten, yürürlükteki Anayasamız gereğince bir Bakanlar Kurulu kurmaya giriştiğimiz zaman, bütün arkadaşların her biri bakanları ve bakanlar kurulunu seçmek zorunda bulunuyor. Hepinizin birden bakanlar kurulu seçmek zorunda bulunmanızdan doğan güçlüğün giderilmesi zamanı gelmiştir. Geçen dönemde de, böyle güçlüklerle karşılaşılıyordu..." Anayasada yapılması gerekli olan değişiklikleri tartışmaya açtı. Kimi milletvekili lehte kimi aleyhte konuştu.

Adalet Bakanı Seyit Bey, "Önerilen tasarı yeni bir şey değildir. Yürürlükteki Anayasanın açıklanıp saptanmasıdır. Yasaları gerekseme yapar, kuramlar yapmaz. Zaman ve olaylar her şeye etkendir. Gelişim kuralı, değişmez kesin bir

kuraldır. Önerilen tasarıda bir yenilik yoktur. Anayasayı daha belirli ve açık bir duruma getirirsek, ulusumuzun ve yurdumuzun yararına elbette daha uygun iş görmüş oluruz."[38]

Konya milletvekili Eyüp Sabri: "Biz Gazi Paşa Hazretlerini yargıcı yaptık. 'Bizim Anayasayı değiştirmeye yetkimiz yok' demek, türeye aykırı bir Meclis olduğumuzu kabul etmek demektir. Meclisin Anayasayı değiştirme yetkisi apaçıktır. Ne olursa olsun, hükümetimizin biçimi **cumhuriyet** olacaktır."[39]

Bundan sonra İsmet Paşa söz alarak Gazi'nin yaptığı değişiklik önerisinin derhal kabul edilmesini söyleyip Avrupalı siyaset adamlarının kendisini uyardıklarını ve ne beklediklerini gözlemlerinden aktardı: "... 'Devletinizin başkanı yoktu. Şimdiki başkanınız, Meclis başkanıdır. Demek ki siz, ayrı bir başkan bekliyorsunuz.' dediler. İşte Avrupa düşüncesi budur. Oysa biz böyle düşünmüyoruz. Ulus, egemenliğine ve alınyazısına kendisi el koymuştur. Öyle ise, bunu yasa ile belirtmekten neye çekiniyoruz?..."[40]

İsmet Paşa'dan sonra tarihçi Abdurrahman Şeref konuştu: "...Egemenlik sınırsız ve koşulsuz ulusundur, dedikten sonra, 'Kime sorarsanız sorunuz bu, **cumhuriyettir**.' Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad kimilerine hoş gelmezmiş, varsın gelmesin!"[41]

Konuşan bazı milletvekilleri konunun yeterince tartışılmadığını daha zamana gereksinmelerini öne sürdüler. Ancak tartışmanın yeterli olduğu kabul edildi. Tutanak okundu. Önerildiği üzere, ivedilikle görüşüldü. Sonunda yasa, birçok milletvekilinin "**Yaşasın Cumhuriyet!**" diye alkışlanan söylevleriyle kabul edildi.

Meclis'in toplantısına tüm milletvekilleri katılmamış, ancak katılanların oybirliği ile Türkiye Cumhuriyeti Başkanlığına Gazi Mustafa Kemal seçilmiştir. Bu oylamaya yüz elli sekiz kişi katılmış tamamı da Gazi'ye oy vermiştir.

Gazi'nin Afet İnan'a yazdırdıkları arasında şunu okuyoruz:

> "Demokrasi prensibinin, en çağdaş ve mantıklı uygulanışını temin eden hükümet şekli, cumhuriyettir.
>
> Cumhuriyette meclis ve cumhurbaşkanı ve hükümet başkanı halkın hürriyetini güvenliğini ve rahatını düşünmek ve temine çalışmaktan başka bir şey yapmazlar. Çünkü bunlar, bilirler ki, kendilerini, iktidar ve salâhiyet mevkiine, belirli bir zaman için getiren irade ve hâkimiyetin sahibi olan millettir ve yine, bunlar, bilirler ki, iktidar mevkiine saltanat sürmek için değil, millete hizmet için getirilmişlerdir. Millete karşı vaziyet ve vazifelerini suiistimal eyledikleri takdirde, şu veya bu tarzda millî iradenin, kendi haklarında bile tecellisine maruz kalabilirler. Millet tarafından, millet namına devleti idareyle görevli bulunanlar için, icabında, millete, hesap vermek mecburiyeti, laubalilik ve keyfî hareketle telif kabul edemez."[42]

Cumhuriyeti bu şekilde tanımlayan ve hak ve görevlerin dağılımının nasıl olması gerektiğini tartışmaya yer bırakmayacak denli açıklıkta ortaya koyan

Mustafa Kemal'den sonra halkın iradesini onun adına kullananlar oligarşik bir yönetim biçimi yaratmışlardır. Egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olması gerekirken ne parti içi demokrasi ne de temsiliyette adalet sağlanmamış, egemenlik parti başkanları ve dar çevrelerine devredilmiştir. Cumhuriyetin kuruluşunun yüzüncü yılına giderken durum bu olmuştur. Kısacası ilerleme, gelişme, çağdaş ölçütlere ulaşma yerine, yılların gerisine düşülmüştür.

***

Cumhuriyetin ilanı kolay olmadığı gibi korunması da çok güç oluyor. Erzurum milletvekili Hoca Raif Efendi ve arkadaşları, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Erzurum Merkez kurulunun adını değiştirdiler; "Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti" dediler. Dernek tüzüğünün başına da, padişahlığın ve halifeliğin ve devlet biçiminin dokunulmazlığını sağlamak için birtakım eklentiler yapmışlar ve girişimlerini öteki illere, özellikle doğu illerine de birtakım bildiriler göndererek yaymaya kalkışmışlardı. Mustafa Kemal bunu öğrenince hemen Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşanın dikkatini çekti. Hoca Raif ve arkadaşlarını uyarmasını ve bu türlü girişimden vazgeçirmesini rica etti.

Sarıkamış'ta bulunan Kâzım Karabekir ile Erzurum'da bulunan Hoca Raif arasında yazışmalar olduktan sonra Raif Hoca, paşanın karargâhına gelip, orada "Kutsal Varlıklar" adının kullanılmasının nedenlerini açıklamak zorunda kaldı: "Amacımız halifelik ve padişahlık haklarını korumak; ülkenin ve Müslümanlık dünyasının bugünü ve geleceği için büyük sakıncalara ve uyuşmazlıklara yol açan cumhuriyetten kesin olarak sakınmaktır." Hoca Raif: "Büyük Millet Meclisinde kurulan Müdafaai Hukuk Grubunun halifelik ve padişahlığı cumhuriyete çevirmek amacını güttüğü seziliyor" düşüncesini de ekledikten sonra bu gibi girişimlere uyamayacaklarını bildirmiştir.

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in siyasi partilerle ilişkisi olmaması gerektiği yönünde onunla yazışır. 20 Temmuz 1921 tarihinde bu uyarısına uzunca bir telgrafla yanıt alır: "*Müdafaai Hukuk Grubu, ülkenin tam bağımsızlığını sağlamak gibi kısa ve kesin bir amaçla kurulmuştur. Anayasa bütün yönetim kollarını ve Türkiye Hükümetinin türesel durumunu kapsayan ayrıntılı ve tam bir yasa olmayıp, ülkenin yönetim ve örgütlerinde zamanın gerektirdiği halkçılık ilkesini ortaya koyan bir genel kuraldır. Bu yasada, cumhuriyeti anlatan bir şey yoktur. Raif Efendi'nin padişahlığın cumhuriyete çevrileceğinin sezildiği yolundaki düşüncesi kuruntudur.*"

Mustafa Kemal, Lozan'ın imzalanmasının ve cumhuriyetin ilanının birinci meclis milletvekilleriyle gerçekleştirilmesinin zorluğunu hatta olanaksızlığını gördüğünden, milletvekillerinin büyük kısmını kendisinin seçtiği ikinci mecli-

sin oluşumunu beklemiştir. İkinci Büyük Millet Meclisi Cumhuriyeti ilân ettiği zaman da, Kâzım Karabekir Paşa İstanbul gazetelerine verdiği demeçte, öteden beri süregelen duygularını ve yakınmalarını: "Cumhuriyet ilânını bize sormadılar," diye özetlemekte idi.[43]

Cumhuriyetin neredeyse 100. yılı kutlanmaya hazırlanılırken "yeni anayasa" ve "ikinci cumhuriyet" tartışmaları yapılmaktadır.

Anadolu İslâm Federe Devleti'nin manifestosunu Ocak 1923 ayında ortaya koyan Hoca Şükrü Efendi'nin 'Hilâfet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi' risalesinde bir çırpıda atılan sözcük Türkiye'dir.

Yürürlükte olan ve askerî anayasa olarak adlandırılan 1982 Anayasası'nda (md.66) Türk'ün tanımı yapılmıştır: "Türk Devleti'ne vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türk'tür" denilmekte, böylece, etnik bir ayrımın ifadesi değil hukuksal bir kavram olduğu açıklanmaktadır.

İkinci cumhuriyetçilerin temel iddiası şudur: "1923 Cumhuriyeti de gerçek bir halk egemenliğinin oluşmasını sağlayacak olan 'demokratik' özden kopuk. İktidar Osmanlı hanedanından alınmış ama halka değil bürokratik oligarşiye verilmiştir".[44] Türkiye Cumhuriyeti'nin olmazsa olmazı laik düşünce sistemi tabanına oturmaktır. Öte yandan demokrasi ile cumhuriyet Türkiye'de birbirinden ayrı olarak düşünülemez. Kaldı ki bunlar bir birinin alternatifi değildir. Cumhuriyetin demokratik olması arzu edilendir. Öte yandan İngiltere, Avustralya gibi ülkelerde görülen model aldatıcı olmamalıdır.

Bu kadar yıl sonra gelinen noktayı federatif sisteme geçişin önünü açma olarak değerlendirenlere göre; "Mademki toplumu, ortak kurallar etrafında toplamak mümkün değil. Öyleyse federatif devlet sistemi en sağlıklı tercihtir. Her eyaletin ayrı hukuk sistemi oluşturulursa gerilim aşılır. Bunun adı da dinî-etnik hukuk sistemidir. Bu aşamadan sonra Türkiye varlığını federatif sistemle korur."[45] Bu sonuca nasıl varılıyor? Kemalist cumhuriyete karşı duruş sergileyen İslamcılar ve ikinci cumhuriyetçilerin söylemlerinden çıkarılıyor. "İki muhalif söylemde millî duruşu ve bakışı aşağılar: Çözümü Batılı merkezi devletlere bağlanmakta, yani gevşek mandacılıkta görür."[46]

Cumhuriyet adı verilen siyasi rejimlerin laik ya da seküler olması gerekmiyor; ancak, Türkiye cumhuriyetinin laik olması hayati bir sorundur. Çünkü demokrasi adı verilen siyasal sistem laiklik ya da sekülerlik olmazsa kurulamaz. Zaten çatışmalar ve intikamcı rövanşist davranışlar buradan kaynaklanıyor.

Mustafa Kemal, 1927 yılında Meclis'te geleceğe dönük düşüncesini şöyle açıklıyordu: "Gelecek **kuşakların,** Türkiye'de **cumhuriyetin ilanı günü ona hiç acımadan saldıranların başında,** 'cumhuriyetçiyim' **diyenlerin** yer **aldığı-**

nı gördükleri zaman şaşacaklarını hiç sanmayınız! Tersine, Türkiye'nin aydın ve cumhuriyetçi çocukları, böyle cumhuriyetçi geçinmiş olanların gerçek inanışlarını irdeleyip saptamakta hiç de güçlük çekmeyeceklerdir.

Onlar kolaylıkla anlayacaklardır ki, başında çürümüş bir padişah soyunun, halife sanıyle, yerleşip kalmasını zorunlu kılan bir devlette, cumhuriyet ilan olunsa bile yaşatılamaz."[47]

TÜRKİYE'NİN LAİKLEŞMESİ: HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

Saltanat kaldırılmış ama henüz daha cumhuriyet ilan edilmemiş, Lozan görüşmeleri tüm sıkıntısıyla sürüyor, Meclis ikinci yasama dönemi seçimlerine hazırlanıyorken, Gazi Mustafa Kemal, 14 Ocak 1923 günü, halk ile temas etmek, memleketin içinde bulunduğu havanın içine girmek kararı ile batı illerinde bir gezintiye çıkmıştı. Anadolu ihtilalinin lideri, Avrupa tarihinde görülmedik şekliyle sınıfa dayalı olmayan büyük devrimlerine başlamış, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni siyasi partiye çevirmeye karar vermişti; barış olunca cemiyetin teşkilatı siyasi parti haline gelecekti. Mustafa Kemal, halk ile teması bu nedenle faydalı ve gerekli görüyordu.[48]

Mustafa Kemal, tarihi gezisine çıktığının ertesi günü, 15 Ocak 1923 günü, halifeliğin kaldırılmayışından cesaret alan gerici takımı karşı propagandaya başladı. Hatta bir broşür bile bastırıp Meclis'te dağıttılar. Grubun başını Afyon milletvekili Hoca Şükrü çekiyordu. Bunlara göre halifeliğin hak ve görevlerini Meclis kaldıramazdı. **Halife Meclis'in, Meclis Halifenindir** diyorlardı. Gazi Eskişehir'e geldiğinde hasta olan annesinin İzmir'den ölüm haberini aldı. Halka bir şey hissettirmedi. Ulusal egemenliğine verdiği önemi bir kez daha ortaya koyarken: "Geçmişteki kötülüklerin, milleti hiçbir zaman temsil etmeyen hükümet şekil ve tarzlarından doğduğunu, üç yıllık mücadelemizdeki başarının gerçek sebepleri ise, devlet idaresini milletin kendi eline almasından ibaret bulunduğunu"[49] söylüyordu. 16 Ocak 1923'te İzmit'e geldiğinde Hoca Şükrü'nün broşürü de eline ulaştı. Yaşanan sıkıntıların tarihsel kökenlerini ortaya koymak adına ara verip, kısa bir analiz yapılması gerekiyor.

Osmanlı toprak sistemi sermaye birikimine izin vermediğinden Avrupa tarihinde gördüğümüz burjuva sınıfı ortaya çıkamadı. Bu sınıfın yokluğu yenileşme, aydınlanma, demokrasi, bireyin özgürlüğü, ulus devlet, milliyetçilik, seküler ya da laik düşünce sistemi ve hatta endüstri devriminin yapılamayışına neden oldu. Osmanlı'da mülk hemen hemen yoktu, vakıflaşma ise padişah dahil güçlünün varlığa el koyması üzerine vakıflaşmaya gidildi ancak bu daha çok el-

deki varlığı korumak yoluna giden bir hileli durumdu. Her ne kadar Osmanlı klasik bir şeriat ya da teokratik sistemin egemen olduğu bir yönetsel mimari yapıya sahip değilse de, yine de yüzyıllar boyunca referans kaynağı kutsalın olduğu, bir hukuk ve siyasal yapı ile sosyal yaşam tarzı, yönetim anlayışına egemen oldu. Mustafa Kemal'in aydın din alimi Adalet Bakanı Seyyit Bey'in Meclis görüşmelerinde açıkça ortaya koyduğu gibi İslamiyette insanlar hakkında kutsallık yoktur. İslam dini Peygambere bile kutsallık vermemiştir. İslamiyette öyle Hırıstiyanlıkta olduğu gibi ruhbanlık, yani din adamları yönetimi ve egemenliği yoktur. Aynı şekilde İslamiyette ne dini ne de idari örgütlenme vardır. İslam şeriatı, dini örgüt kurmadığı gibi, yönetim örgütünü de İslam ümmetine bırakmıştır. Karşı propagandalardan birisi ve en etkili görüneni "Halife olmazsa Cuma namazı olmaz" hatta "Emir'ül –Hac olmaz" safsatası boyutuna getirilmişti. Bunun yanlışlığını Meclis'te kanıtlayan yine Seyyit Bey olacaktır.

Padişah Üçüncü Selim'den itibaren yenileşme, reform, Avrupa'ya benzeme çabaları başladıysa da kökleşmiş geleneksel yapı eğitimsizliğin getirdiği olumsuzluklar ve din kurallarının egemenliği ile endüstri devrimini yaratmış Avrupa'nın başat ülkelerinin kapitalist sınıfının yarattığı emperyalizm yani sömürgecilik anlayışı, artık İmparatorlukların yıkılıp, yerlerine ulusdevletlerin kurulması gerektiğini dayattı. Bu, ekonomi tarihinin bir gerçeği ve zorunluğuydu. Büyük aktörlerin desteklediği daha 1820-1821 yılında Mora köylü isyanıyla başlatılan ve Balkanların parçalanmasına yol açan milliyetçilik akımları daha doğrusu mikromilliyetçilik çıkışları, Osmanlı'nın içine sokulmuş olduğu Kırım Harbi (1853-1856) sonrası borçlanması ve faiz batağı 1875 yılına gelindiğinde devletin moratoryum yani iflasının ilanını getirdi. 1880 yılında kurulan Düyunu Umumiye ülkenin tüm gelirlerine el koyulduğunun artık bağımsız bir devletin olmayışının ispatıydı. Ardından Birinci Dünya Savaşı ve Arap coğrafyasındaki Müslüman unsurların İngilizlerle maddi çıkar karşılığı yapmış olduğu işbirliği sonucu, Türk kökenli askerlerin çoğunluğu oluşturduğu Halife'nin ordusunu arkadan vurması, hilâfet makamının dinsel ve siyasi gücünün olmadığını açıkça ortaya sermişti. Üstüne üstlük işgal İstanbul'unda Halife Padişah'ın İngiliz kışkırtması ya da esaretin kaçınılmaz sonucu gibi nedenler öne sürülse de her ne olursa olsun, çeşitli dernekler ve askerî kuvvetlerle Anadolu hareketine karşı hareketleri örgütlemesi ve parasal destek sağlaması, Yunan ordusuna 'halife ordusu' denmesi, cihad çağrısına hiçbir müslüman halkın cevap vermeyişi, artık bu makamın işlevsizsizliği yanısıra anlamsızlığını da kanıtlamıştı. Halifenin müslüman coğrafyanın işgalcileriyle işbirlikçi kimliğine karşın bu kurumun birdenbire kaldırılamayacağı da Meclis görüşmelerinde kendini göstermişti.

Cumhuriyetin ilanından sonra, cumhuriyete ve millî egemenlik ilkesine gölge düşürebilecek, cumhuriyetin ilânından memnun olmayanların siyasal ihtiraslarına âlet olabilecek bir mahiyet göstermesi bakımından, Mustafa Kemal

halifeliği rejim açısından zararlı görmekteydi. O, "kişisel saltanatın kaldırılmasından sonra, başka bir unvan altında aynı mahiyette bir makamdan ibaret kalması gereken halifeliğin de kaldırılmış olduğunu kabul ediyor", bunun için uygun zaman ve fırsat bekliyordu.[50] Mustafa Kemal her ne kadar İstanbul hükümetinde başbakanlığa talip olanların kimliğini açığa çıkarırken, "**bağrında yetiştirerek başının üstüne dek çıkaracağı adamların kanındaki, buluncundaki öz mayayı çok iyi incelemeye dikkat etmekten, hiçbir zaman geri kalmasın!**"[51] cümlesiyle ulusuna verdiği öğütte söyledikleri halife için de geçerliydi. Çünkü Halife kendi durumunu olayların gerçekliği içinde görememiş, bir Sultan ve siyasi güç sahibi gibi davranmaya başlamıştı. Halifeliğin kaldırılışının mantığını doğru anlamak gerekiyor ki Türkiye'yi laikleştiren yasaların arkasındaki akıl ve cumhuriyet tarihindeki karşı duruşlar çözülebilsin.

Halifelik sözlük anlamı olarak halef olmak demektir. Kur'an'a göre Muhammed'den önce gelen peygamberlerin hepsi adaleti uygulamada, doğruluğun sağlanmasında ve asılsız ve çürük şeylerin ortadan kaldırılmasında Allahın halefidir. Halifeye Müslümanların imamı denir. Halife ve imam kavramlarında kutsallık yoktur. Uzmanlara göre hilâfet meselesi dini olmaktan çok dünyevi ve siyasal bir konudur. Doğrudan doğruya milletin kendi işidir. Halifelik öyle zannedildiği gibi dinin asli sorunlarından değildir. Siyasal bir sorundur. Zamana, örf ve âdete göre değişir. Zamanın gereklerine bağlıdır. Onun için İslam Peygamberi halifelik konusunda birkaç hadis söylemiş ama halifelik meseleleri hakkında hiç hadis ifade etmemiştir. Halifelik işini ümmetine bırakmıştır. Osmanlı padişahlarının halifeliği, gerçek olan değil ikinci tür olan *şekli halifeliktir*. Çünkü millet tarafından seçilmemişler, tıpkı Emevi ve Abbasi halifeleri gibi kendiliklerinden halifelikleri ilan edilmiştir. Osmanlı padişahlarının halifelikleri ise İslam dünyasınca dini açıdan kabul edilmemiştir. Gerçek halifelik peygamberden sonra gelen dört halifeyle sonlanmıştır.

Halifelik, İslâm çokulusluğunun bir sembolüydü. Ancak, Türk halkı, inançları bakımından müslüman olmakla birlikte, Kurtuluş Savaşı'nda yalnız Türk gücüne dayanarak savaşmış ve başarıya ulaşmıştı.[52] Fakat Gazi'yi halifeliğin kaldırılması konusunda zorlayan en güçlü etken, halifelik var oldukça Türkiye'de yapmayı düşündüğü sosyal ve laik devrimlere olanak bulunamayacağı düşüncesiydi. Artık, işin daha fazla beklemeye tahammülü de kalmamıştı.[53] Halifeliğin kaldırılması olayı ise, öbür devrim olaylarında da olduğu gibi, Mustafa Kemal'in büyük gayreti ile gerçekleşmiştir. Yurtiçinde çabalarına başladığı andan beri Türkiye'yi laik bir devlet haline getirmeyi düşünen ve ülkeyi Batı devletleri ailesi içinde, onların düzeyinde tutmak isteyen Gazi, halifeliğin kaldırılması için en uygun zamanı seçmekte büyük özen göstermiştir. Ancak, şurası da bir gerçektir ki Türklerin Halifeliği kaldırmış olması, yalnız ulusal planda doğrudur. Yani Türkler, Halifeliğe artık gereksinmeleri kalmadığı, hatta var-

lığından kendileri için zarar gördüklerinden bu örgütü yapıları dışına çıkarmışlardır. Yoksa, halifeliği Müslüman dünyasına bir duyuruyla ortadan kaldırmış değillerdir. Halifelik, başlangıcından beri Türkler için ulusal bir örgüt olmamıştır.[54] Birinci Meclis'te aynı düşünceyi paylaşmayanlar da bulunmaktaydı. Saltanatın kaldırılışı görüşmelerinde İkinci Grup lideri Hüseyin Avni (Ulaş) 26 arkadaşı ile birlikte bir önerge hazırlamıştı. Bunun altıncı maddesi şunu söylüyordu: *"Halifelik, Türkiye devletine ve Osmanoğullarına ait olup, Halifeliğe Meclis tarafından, sonra babadan evlata kalmak üzere, bu ailenin bilgice ve ahlâkça en yetişkin ve en iyi olanı, katılımcı sayısının üçte iki çoğunluğu oyu ile seçilir. Hilâfetin dayanağı Türkiye devletidir."* Bu önergenin, veraset yolu ile Halifeliğe bir hükümdarlık vasfı tanıyan ve ilerisi için açık kapı bırakan karakteri açıkça sırıtmakta idi.[55] Mustafa Kemal'in Meclis'teki oylama öncesi Komisyon'da yaptığı müdahaleyi yukarıda okumuştuk. Saltanatın kaldırılışından yaklaşık iki yıl içinde olayların gelişimi laik düşünce sisteminin egemen olduğu, çağdaş bir devlet ve toplumsal yapının halifelik kurumu yaşadığı sürece kurulamayacağını, yaşatılamayacağını ortaya koymuş ve bu nedenle de artık bunun kaldırılması gerektiği kararını vermişti.

Gazi daha önce belirtildiği gibi insanlık tarihinin önemli askerî strateji dehalarından birisi olduğunu bu sorunun çözümünde de göstermiştir. Halifeliğin sonunu getiren düşünce sistematiğini izleyelim. Mustafa Kemal, 1923 Ocak ayındaki Batı Anadolu gezisinde kurulmakta olan yeni cumhuriyetin ilkelerini medyayla tartışmıştır. Bu seyahatin nedenini kendisi açıklıyor: "Padişahlığın kàldırılışı, halifelik makamının yetkisiz kalışı üzerine, halk ile yakından görüşmek, ruh durumunu ve düşünce eğilimini bir daha incelemek önemliydi.

Bundan başka, meclis, son yılına girmiş bulunuyordu. Yeni seçim dolayısıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni bir siyasal parti durumuna getirmeye karar vermiştim. Barış sağlanacak olursa, derneğimiz örgütlerinin siyasal partiye çevrilmesini gerekli görüyordum. Bu konuda da halkla karşı karşıya gelip görüşmeyi uygun ve yararlı buluyordum. Utkudan sonra, eğitimle uğraşmaya başlamış olan ordumuzu da yakından görmek istiyordum. İşte bu amaçlarla, Batı Anadolu'da bir gezi yapmak üzere 14 Ocak 1923 günü Ankara'dan ayrıldım."

Eskişehir'den başlayarak İzmit, Bursa, İzmir, Balıkesir'de halkı uygun yerlerde toplayarak uzun söyleşiler yaptı. Ona diledikleri gibi serbest sorular sormalarını halktan istedi. Sorulan sorulara yanıt olmak üzere, altı, yedi saat süren konuşmalar yaptı.

Halk en çok, Lozan Konferansı ve sonucu, ulusal egemenlik ve halifelik makamı, bunların durumları ve ilişkileri; bir de kurmak istediğini öğrendikleri siyasal parti konusunda sorular soruyordu.

Lozan'daki görüşme maratonunu açıkça anlatıyor, halkın kaygılarını dağıtıp umut veriyordu. Olumsuz propagandaların etkisiyle kaygıların yoğunlaştı-

ğı bir başka konu halifeliğin durumuydu. *Söylev*'inde bu konudaki sıkıntıyı milletvekillerine aktarırken bir din bilimcisi gibi konuyu anlatmıştır. Hoca Şükrü'nün başını çektiği muhalifleri hedef alarak şunu söylüyordu:

> ... Bu denli çok bilgisiz, dünya durum ve gerçekleriyle bu denli ilgisiz olan Şükrü Hoca ve benzerlerinin ulusumuzu aldatmak için 'Müslümanlık Kuralları' diye yayımladıkları uydurmaların, gerçekten yeniden anlatılacak bir değeri yoktur. Ama bunca, yüzyıllarda olduğu gibi, bugün de ulusların bilgisizliğinden ve bağnazlığından yararlanarak bin bir türlü siyasal ve kişisel amaç ve çıkar sağlamak için dini araç olarak kullanmaya kalkışanların içeride ve dışarıda bulunuşu bizi bu konuda söz söylemekten, ne yazık ki, şimdilik alıkoyamıyor. İnsanlıkta din duygu ve bilgisi, her türlü boş inanlardan sıyrılarak gerçek bilim ve teknik ışığıyla arınıp olgunlaşıncaya değin, din oyunu oyuncularına her yerde rastlanacaktır.

Mustafa Kemal Eskişehir durağında toplumla konuşmasında yeni hükümetin şeklini açıklarken, *"Bizim bugünkü kuvvetimizin ruhu ve aslı, yeni şeklimizdedir. Arzu buyurursanız biraz açıklıyayım: Biz bugün doğrudan doğruya milletin ruhuna, vicdanına, eğilimlerine uygun olan maddi ve esaslı noktalara dayanıyoruz. Hükümetimiz bir kişinin görüşüne bağımlı olmaktan uzaktır. Hükümetimiz kişisel görüşlerin oluşturulmasına alet olmamaktadır."* diyordu.[56] Aynı gezide yeni Türkiye'nin siyaseti de ortaya konuyordu: *"İzlenmesi akla uygun olan siyaset, milletin doğal yetenekleri ve ihtiyaçlarıyla uyumlu olanıdır. Bizim için ne İslam birliği ve ne de Turancılık, akılcı bir siyasetçilik olamaz inancındayım.*

Artık Türkiye'nin devlet siyaseti, millî sınırları içinde egemenliğine dayanarak bağımsız yaşamaktır. Bugünkü millî hükümetimizin hareket ilkesi budur."[57]

Hükümetin şekil ve niteliğini açıklarken de anayasanın yorumunu yapıp egemenliğin neden kayıtsız şartsız millete ait olması gerektiğini bıkıp usanmadan anlatmaya devam etmiştir. *"Egemenliğine sahip olmayan bir insan veya bir toplumsal kurul hiçbir zaman iradesini kullanamaz! Egemenliğini herhangi birisine bırakan bir insan kendi iradesinin kullanılacağından ve uygulanacağından emin olamaz. Bunun için insanlar, milletler kendi iradelerini, kendi vicdanlarının eğilimini yerine getirmek ve uygulamak isterlerse, egemenliklerini elbette ellerinde tutmak zorundadırlar. Şimdiye kadar milletimizin başına gelen bütün felaketler kendi talihini ve kaderini başka birisinin eline terk etmesinden doğmuştur."*[58]

En yakın örnek olarak da *Birinci Dünya Savaşı*'na girişimizi ve bu savaşın cephelerdeki yönetim başarısızlığını anlatmıştır. Ateşkes döneminde işgal faciasının yorumunu yaparken çok sert konuşuyordu: "...**Millet egemenliğine sahip değildi ve millet egemenliğini gasp edenler milletin iradesini değil, kendi iradelerini uyguluyorlardı. Düşmanla beraber hareket ediyorlardı!**"[59]

Atanmış Halife Abdülmecit, Gazi'nin kişi saltanatı konusundaki düşüncelerini izlemediğinden olsa gerek padişah gibi davranıyordu. Oysa, "Bu kadar acı tecrübeler geçiren millet artık namus ve hayatını korumaya karar vermiştir.



Ocak 1923 / Halide Edip Adıvar'la birlikte

Bundan sonra egemenliğini bir kişiye vermesi kesinlikle mümkün olmayacaktır,"[60] diyen kararlı bir lider vardı.

Meclisteki gericilerin çalışmalarından duyduğu rahatsızlıkla Hilafet makamına bakışını ilk kez açıklıyordu[61]:

"Millet, saltanatı kendi üzerine aldıktan sonra bütün Müslümanları kapsayan bir Hilafet makamı vardır. Bu Hilafet makamının varlığı ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin olumlu ve değişmez yetkisi bir çelişki oluşturmaz mı? Bu sorunu iki açıdan inceleyebiliriz: Birisi siyasi ve idarî, diğeri bilimsel ve dini açıdan.

Bilimsel ve dini görüşe gelince, bizim hükümetimizin şekli şeriat hükümleri ve dinin tanımladığı içeriktedir. Halife yahut Hilafet makamı yalnız Türkiye Devleti'ne ve Türkiye İslam halkına ayrılmış bir makam olsaydı, o zaman var olan şekilde bunun ifade biçimini düşünebilirdik. Fakat böyle değildir. Bu makam, bütün İslam dünyasını kapsayan bir makamdır. Buna göre o makama yalnız Türkiye halkının görev ve yetki vermesi, gücü ve yetkisi dışındadır. Halife Hazretlerine şu veya bu koşullarda bir görev verirsek, acaba onu yerine getirebilir mi?

İslam dünyasına bir bakalım: Fas, Tunus, Cezayir, Trablus, Mısır, Hint ve bütün bu memleketlerde yaşayan dindaşlarımız vicdan özgürlüğüne ve bağımsızlığına sahip değillerdir ki, herhangi bir makamın gerçekleştirilmesini emredeceği konuları yerine getirebilsinler. Bunun için önce onları esaretten kurtarmak gerekir. Yani İngiltere, Fransa, İtalya vb. devletlere savaş açmak ve bu savaşlarda başarılı olmak gerekir. Fakat iş bu kadarla da bitmez! Başarılı olduktan sonra da bu İslam kavimlerinin Hilafet makamına bağlılığı kabul etmeleri veya zorla bağlanmaları gerekir.

Dünyada egemen olan idare yöntemi millî esaslara dayanan yöntemdir. İslam dünyasından İran ve Afganistan devletlerini düşünün! Bunlar ki bağımsızdırlar, acaba bu bağımsızlığı kabul ederler mi?

Onlara Cuma namazında hutbe okuyacak kişiyi Halife seçecek derseniz, onu asla kabul edemezler! Çünkü içişlerine müdahale sayarlar. Bütün dünyaya zorla kabul ettirilmek zorunluluğu olan bir sorun için Türkiye halkını görevlendirmek maddeten mümkün olmadığı gibi, doğru da değildir. Allah böyle bir şeyi bu milletten istememiştir ve istemez de... Dolayısıyla Halifeye yetki ve görev vermek millî egemenliğe darbe vurmak demek olan bir anlayışı kabul etmektir.

Bütün İslam dünyası tamamen özgür ve bağımsız olduğu zaman bu sorun nasıl çözülmesi gerekecekse, öylece çözülür efendim. Halifeye yetki vermek çabasıyla Türkiye egemenliğini zedeleyecek bir tarza ne din ve ne şeriat izin verir!"

Meclis'teki tartışmalarda bazı din bilginlerinin de referans vereceklerine tanık olacağımız Peygamber'in hilafet hakkındaki görüşünü Eskişehir'de halka anlatmıştır.

İzmit'e geçmiş burada da İstanbul medyasının sorularını yanıtlamıştır. Dönemin ünlü gazetecileri Yakup Kadri, İsmail Müştak, Suphi Nuri, Ahmet Emin, Velid Ebuziyya, Falih Rıfkı, Kılınçzade Hakkı, Halide Edip ve eşi Dr. Adnan

oradadır. Pek çok konu hakkında sorular yöneltilir. Söz döner dolaşır halifelik meselesine gelir.

"*Çok istenirdi ki, bu sorunu tartışmak barış zamanına kalsın... Mademki olumsuz bir hareket vardır, bunun karşısında yer almak zorunluluğu vardır. Ya onların iddiası doğrudur ya bizim yaptığımız!*

Yaptığımız ve sürdürmek istediğimiz şeylerin siyaseten, fennen, ilmen, dinen bu memleket ve milletin hayatı ve refahı ve mutluluğu açısından doğru olup olmadığını inceleyelim!.. Biz bu sorunu siyasi olarak çözmüşüzdür. Dolayısıyla siyasi olarak çözülmüş şekli budur: Dünya yüzünde bağımsız ve yeni bir Türkiye devleti vardır ve devleti kuran milletin bir Türkiye cumhuriyeti vardır. Milletin, memleketin tek gerçek temsilcisi bu meclistir. Türkiye devletinin başkanı da vardır. Bu şekil hükmidir, bilimseldir. Özellikle devletin bağımsızlığını en iyi koruyacak bir şekildir ve özellikle millî egemenliği gerçekleştirecek bir şekildir. Türkiye Devleti başka bir makam tanımaz ve aslında başka bir makam yoktur. Bir defa bu son sözümü kanıtlamak için hatırıma gelen sırayı izleyeceğim... Birinci yön tarihtir. Eğer Hilafet demek, bütün İslam dünyasını kapsayan bir yönetim noktası demekse, tarihte bu, hiçbir zaman gerçekleşmemiştir ve gerçekleşmedi... işlerden sorumlu sıfatında bulunan insanlardan kurulu bir şûrâ, adalet içinde ve şeriatın istediği derecede hükümet eder. Bizim hükümetimiz tamamen bu esasları içerebilir, buna göre başkaca Halife söz konusu olamaz. Bu, böyle olduğu halde, Türkiye Büyük Millet Meclisi kendinden başka bir hlife-i müslimin seçti ve bir hilafet makamı doğdu... Halife, İslam dünyası üzerinde bizim vereceğimiz görev ve yetkiyi uygulamak zorundadır. Uygulayamazsa zaten anlamı yoktur... Görev vermek Türkiye Devleti'nin görevinin üstünde bir şey olur. Ancak İslam dünyası özgür ve bağımsız koşullarda bir araya gelir, kabul ederlerse, o zaman toplanır ve Halifenin durumunu saptar. Dolayısıyla bizce yapılacak bir şey kalmamıştır... Bu devletin Halife ile ilgi ve ilişkisi yoktur. Gerçeği ifade etmek gerekirse, yapmak istediğimiz devrimi parçalamak gerekmiştir. İkiye ayırdıktan sonra önce birincisini sonra ikincisini..."[62]

Ankara'daki hükümet şekline göre bir Hilafet makamının olamayacağını anayasadaki yazılı maddelere göre de kanıtlamıştır. Halifenin durum ve konumunu aslında açıkça ortaya koyan bir değerlendirme yapılmış, sorun devrim karşıtı harekete dönüşmeden neşter vurulmuştur. Buna karşın bir gazeteciden yanıtı çok güç verilecek bir soru gelir: "Paşa Hazretleri, yeni hükümetin dini olacak mı?"[63] Gazi'nin yanıtı, "Vardır efendim; İslam dinidir. İslam dini düşünce özgürlüğüne sahiptir," şeklinde olur.

Bu sorunun kendisinde yarattığı sıkıntıyı 1927 yılında da dile getirmiştir: "İlk anayasayı hazırlayanlara ben başkanlık ediyordum. Yapmakta olduğumuz yasa ile *din buyrukları* teriminin bir ilişkisi olmadığını anlatmaya çok çalıştık; ama bu terimden, kendi sanılarınca bambaşka bir anlam çıkaranları kandıramadık."[64]

Anayasanın ikinci maddesinin başında; "Türkiye Devletinin dini, İslam dinidir." cümlesi yazılıydı. Bu cümle daha Anayasaya geçmeden çok önce, İzmit'te İstanbul ve İzmit gazetecileriyle yaptığı yukarıda belirtilen görüşmede kritik soruyla karşılaşmıştı: "Açık söyliyeyim ki, bu soruyla karşılaşmayı hiç istemiyordum. Çünkü, pek kısa olması gereken karşılığın o günkü koşullara göre ağzımdan çıkmasını daha istemiyordum. Çünkü, uyrukları arasında çeşitli dinlerden toplulukları bulunan ve her dinden olanlar için adaletli ve eşit işlemler yapmak ve mahkemelerinde adaleti, kendi uyruğuna ve yabancılara eşit olarak uygulamakla yükümlü olan bir hükümet, din ve düşünce özgürlüğüne saygı göstermek zorundadır. Hükümetin bu doğal niteliğini, ikircil anlam çıkmasına yol açacak nitelikte sınırlamak elbette doğru değildi.

Türkiye devletinin resmi dili Türkçedir, dediğimiz zaman bunu herkes anlar. Hükümetle yapılacak resmi işlerde, Türk dilinin kullanılması gereğini herkes olağan sayar. Ama *Türkiye devletinin dini, İslam dinidir* cümlesi, böyle mi anlaşılıp kabul edilecektir? Bunun, elbette açıklanması ve yorumlanması gerekir."[65]

Mustafa Kemal, gazetecinin sorusuna karşı verdiği yanıtı ve tepkisini şöyle anlatıyor: "Hükümetin dini olamaz!" diyemedim; tersini söyledim. "Vardır efendim, İslam dinidir" dedim. Ama hemen 'İslam dininde düşünce özgürlüğü vardır' diye sözlerimi açıklamak ve yorumlamak gereğini duydum... Demek istedim ki hükümet, düşünce ve inançlara saygı göstermekle bağımlı ve yükümlüdür."

Kendi ifadesiyle, gazeteci, verdiği karşılığı elbette akla yatkın bulmadı ki yeniden şöyle bir soru sordu: "Yani hükümet bir dine bağlı olacak mı?"

"Olacak mı, olmayacak mı bilmem!" dedim. İşi kapatmak istedim; ama kapatamadım."[66] O konuşmanın devamı şöyle gelişmişti: "Bugün mevcut yasalarda tersine bir şey yoktur. Millet dinsiz değildir. Dindardır ve dini, İslam dinidir. Yani komünistlik gibi dini reddedecek ortada bir meslek yoktur."[67] Hüseyin Cahit'in (Yalçın)*Tanin*'de yazdığı bir makalede "Hükümetin dinsiz" olduğu görüşü aktarılırken, Mustafa Kemal, "Hükümet dinsizdir demek, halk topluluğuna hükümete hücum edin demektir," karşılığını verdikten sonra, bu tanının yanlışlığını, "Maddi demeli, cismani demeli ve bu kelimeler varken dinsiz dememeli,"[68] şeklinde düzeltilmesi gerektiğini söylemiştir.

"Laik hükümet" teriminden dinsizlik anlamı çıkarmak isteyeceklere karşı bir önlem olarak Anayasadaki gereksiz görülen kimi terimlere yer verilmesinin gerekçesini şöyle anlatıyor:

"*...Anlamı ve kavramı artık herkesçe iyiden iyiye anlaşılmış olan devlet ve hükümet terimlerini ve millet meclislerinin görevlerini din ve din kuralları kılığına sokarak, kimler ve niçin aldatılacaktır?*

Gerçek bu olmakla birlikte, o gün İzmit'te, bu konuda gazetecilerle daha çok konuşmayı uygun bulmadım.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da, yeni Anayasa yapılırken, "laik hükümet" teriminden dinsizlik anlamı çıkarmaya eğilimli olanlara ve bundan yararlanmak isteyenlere fırsat vermemek amacıyla, yasanın ikinci maddesini anlamsız kılan bir terimin konulmasına göz yumulmuştur.

Anayasanın ikinci ve yirmi altıncı maddelerinde gereksiz görünen ve yeni Türkiye Devleti ile cumhuriyet yönetiminin ilerici niteliği ile bağdaşmayan terimler, devrim ve cumhuriyet yönetimi bakımından, o zaman için sakınca görülmeyen ödünlerdir.

Ulus, Anayasamızdan bu gereksiz terimleri ilk elverişli zamanlarda kaldırmalıdır!"[69]

Bu konuşmanın yapılmış olduğu tarih 1927 yılıdır. Yani cumhuriyet kurulalı henüz üç yıl olmuş. Mustafa Kemal gelecekte olması gereken düzenlemeden söz açıyor. Devrimlere, inşasında ve korunmasında tehditlerle de olsa özen gösterilen dönemden, şeriatçı değil ama dini terim ve simgeleri rehber alarak iktidara gelen ve gelebilecek bir partinin hükümetine gelineceğini cumhuriyetin ilk kurucuları tahmin edebilirler miydi? Bu kadarını hayal edemese bile bazı öngörüleri vardı: *"Her yeni devrimin karşı tarafı olacaktır. Bu beklenmelidir. Bu, olmaz değildir. Hemen gerçekleşmesi yakın bir şeydir, her açıdan geçerlidir. Kamuoyunu onların yalan yanlış yorumlarına kaptırmayarak aydınlatmak gerekir."*[70] İşin en can yakıcı yanı da, Avrupa tarihinde hiçbir ülkede özellikle laik ya da seküler düşünce sistemini koordinat merkezi alan devrimler geriye çevrilmemiş, tam tersi ileri doğru hem de ivmelenerek evrilmiştir.

İzmit'te irticâ'ya karşı önlemleri anlatırken büyük bir inançla 'ciğerden' şunları söylüyordu: *"Açık söylemek gerekir ki bu milletin, Türkiye halkının üç buçuk yıla sığdırdığı şey, çok büyük ve çok yoğundur. Bunu hazmetmek için kuvvetli mideler, kuvvetli kafalar gerek.*

Hayatın felsefesi, tarihin tuhaf tecellisi şudur ki her iyi, her güzel, her yararlı şey karşısında onu yok edecek bir kuvvet belirir, bizim dilimizde buna gericilik (irticâ) derler. İyi bir şey yaptınız mı biliniz ki, bunu yok etmek için karşınıza muhalif, gerici bir kuvvet çıkacaktır. Bunun için yapmadan önce çıkacak kara kuvvetin yok edilmesi önlemini de almış olmak gerektir!"[71]

Mustafa Kemal'in bu içerikte konuşma yapmasının nedeni bazı İstanbul gazetecilerinin yazılarıyla halifeliğe getirilmiş olan kişinin davranışlarıydı. Millî Mücadele, Cumhuriyetin ilanı ve Hilafetin kaldırılması olayları birbiriyle bağlantılı, birbirinin devamı ve sonuç olarak birbirini tamamlayan önemli oluşumlardı. Bu olayların (en geniş anlamıyla) ulusal bağımsızlıkçı, özgürlükçü, devrimci ve sonuçta laik karakteriyle kökleri Osmanlı İmparatorluğunun derinliklerinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla "millî mücadele ve hilafetin kaldırılması sürecinde" meydana gelen çatışmaların özü, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşanan ve dışarıdan da kışkırtılan "çağdaşlaşma-taassup çatışmasının "

bir devamı niteliğindeydi. Nitekim işgalci güçler mütareke döneminde "taassupla işbirliği" yapıyor, Hilafet kökenli dinsel kanat, tam bağımsızlıkçı güçlere karşı harekete geçiyordu. Sıcak savaş silahlı çatışma şeklinde ortaya çıkan bu durum, millî mücadelenin bitiminde şekil değiştiriyor, bu kez "Cumhuriyetçi-Meşrutiyetçi" kamplaşmasına dönüşüyordu. Bu kamplaşma beraberinde "hilafet sorununu" getiriyor, siyasal zıtlaşma giderek sertleşiyor, İstiklâl Mehkemelerinin kurulmasına kadar uzanıyordu. Böylece "Lütfi Fikri Davası" ve "Gazeteciler Davası" diye adlandırılan ünlü davalar gündeme geliyordu.[72]

Siyasal güç merkezi Ankara'ydı ama halifenin dinsel ve siyasal niteliği nedeniyle İstanbul hâlâ bir iktidar merkezi olarak görünüyordu. Kimler için? İngilizlerle birlikte Meclis'teki muhalefet koalisyonu için. Bunlar üç ana grupta toplanıyordu; hilafetçi ve teokratik rejim yanlısı olanlar, Yeşil Orducular, İştirakiyuncular ve Türkiye Komünist Partisi mensupları ile mecliste sayıları kırka ulaşan İttihatçılar. Bunlara yurtdışındaki İttihatçıları da kattığınızda ortaya güçlü ve ürkütücü bir tablo çıkıyor. Muhalefete karşı Mustafa Kemal'in gücü herhangi bir siyasi odaktan gelmiyordu, peki nereden geliyordu? Savaş meydanlarında birlikte zaferler kazandığı ordu mensuplarından geliyordu. Saltanatın kaldırılışı ve halifenin tayin edişi sürecinde Gazi Mustafa Kemal ordunun başkomutanıydı ve meclisin başkanıydı. Muhalifler koalisyonu bu unvanların yarattığı etkinin ve siyasal gücün gerçek boyutunun öyle görünüyor ki farkında değillerdi ya da küçümsüyorlardı.

Abdülmecit Efendi; imzasının üstünde, "Müslümanların halifesi ve Mekke ile Medine'nin Kulu sanını koyabileceği; Cuma selamlığında halifelere özgü kaftan giyebileceği ve Fatih'inkine benzer bir sarık sarınabileceği ve bunun uygun olacağı" düşüncesini ileri sürmüştü. Müslümanlık dünyasına yayımlayacağı bildiride ise, Vahidettin için bir şey söylemek istememiş; ayrıca bildiri İstanbul gazetelerinde yayımlanırken Türkçesi ile birlikte Arapça çevirisinin de yayımlatılmasını istemiş. İsteklerinden bazıları Mustafa Kemal tarafından kabul edilmiş olmasına karşın, Abdülmecit "Han" sanını kullanmakta ısrarlı olduğu gibi, "Peygamberin Halifesi" unvanını da yeğlemişti. Tüm bunlar tepki çekiyordu. Kısacası halife ve yandaşları hata yapıyorlardı.

Halife Ankara'da tutulamaz mıydı? Eğer böyle olsaydı sorunlar çözülmüş olmaz mıydı? Yanıtı tek bir sözcüktür; hayır. Padişah halifenin İngilizlerle işbirliğini yaşamış olan Mustafa Kemal halifelikten kaynaklanan güçle iç isyanlarda yaşadıklarını da göz önünde bulundurunca, yeni halifenin Ankara'da bulundurulmasıyla Meclis üzerinde yaratacağı etkinin boyutlarını tahmin etmiştir. Dolayısıyla stratejik bir kararla saltanattan ayrılmış hilafetin İstanbul'da oturtulmasının kendisine kolay kolay zarar veremeyeceğini hesaplamıştır. Aynı zamanda da onu işlevsiz kılarak hataya zorlamıştır. En büyük hata da muhaliflerin kışkırtmasıyla birlikte kendinde güç var olduğu sanısına kapılan Abdülmecit Efendi dinsel gücüne

siyasal güç ekleme gayreti içine giriyordu. Kısacası kendisinin sembolik bir halife olduğunu ya fark etmiyordu ya da kabullenmiyordu. Kendisini cesaretlendirenler aslında çok ortalığa çıkmayan eski İttihatçı kadroydu.

Halifenin resmi seçilişi 24 Kasım 1922'dir. Oysa 22 Kasım 1922'de Dolmabahçe'de İstanbul'un ileri gelenleri kendisini ziyaret etmiş bağlılıklarını sunmuşlardır. Aralarında Refet Paşa da vardır. Bir konuşma yapar ancak onun konuşması Ankara'nın yeni ruhuyla bağdaşmamaktadır. "Büyük halifemiz", "Efendimiz", "Kalbimiz Allah korkusu ve halife muhabbetiyle dolu olarak" gibi sözcük ve cümleler "beklenen" biat'ın sınırını aşıp adeta "kul" olmaya dönüşüyordu. Bu ifadeler. "Benim damarımda halifenin nimetinin zerreleri dolaşıyor. Bu nedenle halifeye maddeten ve manen bağlıyım" şeklinde düşünen Rauf Bey'le, bu fikirleri paylaşan ve "aynı fikirdeyim" diyen Refet Bey'e normal geliyordu ama İstanbul'daki halifeyi "alternatif bir iktidar ortağı" haline getirmesi bakımından da büyük tehlike taşıyordu. Nitekim adeta "Ben Mustafa Kemal gibi düşünmüyor ve halife korkusu ile Allah korkusunu bir tutuyorum" diyen Refet Paşa, bu tür düşünen ve davranışlar içinde bulunan bir grupla birlikte, "dramla" sonuçlanacak bir kervanın yolcuları arasına katılıyordu.[73]

İzmit basın toplantısında mevcut durumun düzeltilerek sorunun çözülebileceği kendisine anımsatılınca verdiği yanıt: " (Var olan Hilafet durumu) Düzeltilmiştir. Düzeltilmeyen bir şey kalmamıştır. Bizce sorun çözülmüştür. Kendisi uğraşmazsa ve kendisinden yarar sağlamayı düşünenler yarinden kıpırdamazsa bizce sorun çözülmüştür. Ve illâ –Havace Şükrü Efendi ve bunun gibi havacelerin- isteklerini yerine getirmek isteyenlerin yapacakları çalışma derhal sorunu daha kesin çözdürür."[74]

Bir gün sonra yine İzmit'te halkla yaptığı konuşmada sözü Halifeye getirir: "Hilafet makamının varlığı milletçe zararların nedeni olarak görülmemektedir; neden olmadıkça! Fakat şu da kesinlikle bilinmelidir ki, herhangi bir şekilde sakınca görüldüğü gün, bütün teori biter. Orada operasyon ve uygulama başlar."[75]

Operasyondan kastettiği sorun, cumhuriyetin ilanı üzerine halifeye yaptırılmak istenen rol ve halife için yapılan yayındır. Cumhuriyetin ilanı üzerine İstanbul'da kimi kişiler ve kimi gazeteciler, Halifeye de toplumda etkili bir eylem yaptırmak çabasına girdiler. Halifenin görevden çekildiği ya da çekileceği üzerine gazetelerde söylentiler, yalanlamalar yayımlandı. Ortalığa yayılanların bir yalanlama ile söndürülemeyeceği de anlaşıldı. Görünen gerçeğe göre, Cumhuriyetin ilanıyla bir halifelik sorunu ortaya çıkmıştı. Gazetelerde yazılanlarda dikkat çeken nokta, Müslümanların istemediği sürece Halifenin görevden çekilemeyeceği vurgusuydu.

Gazeteci Lütfi Fikri *Tanin* gazetesinde (10 Kasım 1923 tarihli) şunu yazıyordu: "Şaşarak ve üzülerek görülüyor ki, bugün halifeliğe saldırmak isteyen-

ler, dışarıdan kimseler, Türkü çekemeyen Müslüman uluslar değildir; biz, Türkler kendimiz, kendi elimizle bu hazinenin elimizden temelli çıkarılmasıyla sonuçlanabilecek girişimlerde bulunuyoruz."

Lütfi Fikri'nin *Tanin*'de yayımlanan açık mektubundaki görüşünü, ertesi gün *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) destekledi: "Halifelik bizden giderse, beş-on milyonluk Türkiye Devleti'nin Müslümanlık dünyası içinde hiç önemi kalmayacağını, Avrupa siyasası karşısında da en küçük ve değersiz bir hükümet durumuna düşeceğimizi anlayabilmek için büyük bir yetenek gerekmez. Ulusseverlik bu mudur? Gönlünde gerçek ulusçuluk duygusu olan her Türk, halifeliğe dört elle sarılmak zorundadır."

Yayınlarda Mustafa Kemal'in sağlığının bozuk olduğu da sıkça belirtiliyordu. Ayrıca yurtdışına kaçmış olan Enver Paşa'nın halife damadı olduğu ve İslam birliği için çalıştığı da vurgulanıyordu.

Kısacası söylenen şuydu: Cumhuriyet olsun ama halifeyle birlikte olsun. Bu model egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğu laik cumhuriyet modeli değildi. Bu yazılardan çıkan sonuca göre, Osmanoğulları soyundan birisinin devletin başında olduğu Meşrutiyet rejiminin uygulanması öneriliyordu. Muhalefet kadrosunda yalnızca saltanat isteklileri değil, çeşitli etnik kimliklerin temsilcileri ve şeriat özlemcileri de vardı. Bunlar kendilerine lider olmasa bile düşüncelerini açıklayıp savunacak kişi olarak Rauf Orbay'ı seçmişlerdi. Kalabalık bir grupla İstanbul'dan Ankara'ya uğurladılar. Konuşmaları ve ilişkileri dikkatle izlenen Rauf burada bir grup milletvekiliyle birlikte hareket ediyordu. Kozlar 22 Kasım 1923 tarihinde parti meclisinde paylaşıldı. Daha önce meclis Başkanı Kazım (Özalp) Paşa'ya "Cumhuriyetin ilanını önleyebilirsen yurda büyük yardımlarda bulunmuş olursun" diyen Rauf, "bizim eğer eleştirmek istediğimiz bir nokta varsa o da yapılan iştir" diyordu ancak karşı olduğu durumun cumhuriyetin ilanı mı yoksa cumhuriyetin ilan ediliş biçimi mi olduğuna açıklık getiriyordu. Toplantıda Başbakan İsmet Paşa ile kapıştılar. Rauf, yanıldığını ve cumhuriyetçi olduğunu açıkça söylemişti ama Mustafa Kemal'i pek inandıramamıştı.

İsmet Paşa etkili bir konuşma yaptı, bir yerde şunu söyledi: "Tarihin herhangi bir döneminde, bir halife, bu ülkenin alınyazısına karışmayı aklından geçirse, hiç kuşku yok, o kafayı koparacağız!"

Rauf yeniden uzun bir savunma yapıp yeni bir parti kuracağını açıkladıktan sonra tartışmadan çekildi İstanbul'a döndü. *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit ise gerçekte iki tarafın arasını açmaya çalışıyor ama Rauf, Kazım Karabekir ve Refet Bele'yi de kendisiyle aynı görüşte oldukları sansını yaratan yazılarına devam ediyordu. Diyordu ki: "Fakat ne yapmalı? Başka memleketlere benzemeyiz ki saltanat hanedanını yurtdışına çıkarmayı düşünelim. Çünkü bizde bir hilafet var ve hilafet de eski saltanat hanedanındadır."[76] Ankara olan biteni bir

süre izlemekle yetindi. Fakat Londra kaynaklı bir mektup bir anda operasyona geçilmesini hızlandırdı.

Türkiye'deki hilafet tartışmalarına Batı basını da ilgi duymaktadır. Daha Cumhuriyetin ilan edildiği gün Fransız gazeteci Maurice Pernot bir demeç koparmayı başarır[77], "Kendi kendime karşımda bir Türk mü yoksa bir Slav mı mevcut olduğunu düşündüm. Yavaş yavaş evvela bilerek kapalı duran bu çehre canlandı, sesteki titreşimler değişti..." izlenimiyle birlikte, dini mesele karşısında aldığı tavır ve hareketi bizzat tarif etmesini ister. Bu istek yanıtsız kalamazdı, bunun üzerine Mustafa Kemal: *"Aldığımız bütün tedbirler bir cümle ile özetlenebilir: Millî hâkimiyeti ilan ettik. Kelimeler üzerinde oynamayalım. Bugünkü Türk hükümeti az çok cumhuriyettir. Bu bizim hakkımızdır, fenalık nerede? Kökenlerimizi hatırlayınız. Tarihimizin en mesut devresi, hükümdarlarımızın halife olmadıkları zamandır. Bir Türk padişahı hilafeti her nasılsa kendisine mal etmek için nüfuzunu, itibarını, servetini kullandı. Bu, sırf bir tesadüf eseridir. Peygamberimiz, talebelerine dünya milletlerine İslamiyeti kabul ettirmelerini emretti; bu milletlerin hükümeti başına geçmelerini emretmedi. Peygamberin zihninden asla böyle bir fikir geçmemiştir. Hilafet demek, idare, hükümet demektir. Hakikaten vazifesini yapmak, bütün Müslüman milletlerini idare etmek isteyen bir halife, buna nasıl muvaffak olur. İtiraf ederim ki, bu şeriat dâhilinde beni halife tayin etseler, derhal istifamı verirdim.*

Fakat tarihe gelelim, hakikatleri inceleyelim. Araplar Bağdat'ta bir hilafet tesis ettiler, fakat Kurtuba'da bir hilafet daha vücuda getirdiler. Ne Acemler, ne Afganlar, ne Afrika müslümanları, İstanbul halifesini asla tanımadılar. Bütün İslam milletleri üzerinde ulvi ruhani vazifesini yerine getiren yegâne halife fikri, hakikatten değil, kitaplardan çıkmış bir fikirdir. Halife, hiçbir zaman Roma'daki Papa'nın Katolikler üzerindeki kuvvet ve iktidarını gösterememiştir.

Son ıslahatımızın sebep olduğu eleştiriler, hakiki olmayan, vehmedilmiş bir fikirden, İslam birliği fikrinden ilham almaktadır. Bu fikir asla hakikat olmamıştır.

Biz, halifeyi eski ve muhterem bir ananeye hürmeten yerinde bıraktık. Haşlefeye hürmetimiz vardır; gerek kendi, gerek ailesinin ihtiyaçlarını temin ediyoruz. İlave edeyim ki, İslam aleminde Türkler halifenin maddi ihtiyaçlarını fiilen temin eden yegâne millettir. Dünya çapında bir hilafeti destekleyenler, şimdiye kadar her türlü iştirakten kaçınmışlardır. O halde, ne iddia ediyorlar? Yalnız Türkler bu müessesenin yüküne tahammül etsinler ve yine yalnız onlar halifenin kâkimane nüfuzuna riayet etsinler.... Bu iddia aşırıdır."

Fransız gazeteci din konusunda bir soruyla devam eder, buna verilen yanıt, o günden bugüne zaman zaman kendi içerik ve kapsamından saptırılarak yorumlanır. Önce soruyu okuyalım: "Şu halde yeni Türkiye'nin siyasetinde dine aykırı hiçbir eğilim ve mahiyet olmayacak demek?" ve yanıt şöyle gelir: "Siyasetimizi dine aykırı olmak şöyle dursun, din bakımından eksik bile hissedi-

yoruz." M.Pernot daha ayrıntılı anlatmasını ister. O da sürdürür: "Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna öyle inanıyorum. Akla uygun olmayan, ilerlemeye engel hiçbir şey ihtiva etmiyor. Halbuki, Türkiye'ye bağımsızlığını veren bu Asya milletinin içinde daha karışık, suni, batıl inançlardan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu âcizler, sırası gelince aydınlanacaklardır. Onlar eğer aydınlığa yaklaşamazlarsa, kendilerini mahv ve mahküm etmişler demektir. Onları kurtaracağız."

Bu yanıt, Gazi Mustafa Kemal'i dinsizlikle, müslümanlığa saygısızlıkla, onları inançlarını yaşamalarını engelleyen ve ibadetlerini yasaklamakla yalan yere suçlayanlara ve bugün de aynı sözleri yineleyenlere verilecek, onların suçlamalarını çürütecek en önemli kanıttır. Yirmi birinci yüzyıl Türkiye'sinde bile laikliği cehalet ve bilgisizlik nedeniyle ya da kasıtlı olarak, tanrıtanızmalık ve dinsizlik diye tanımlamaya ve tarikat ile cemaatlerde anlatanlara aslında verilmiş en sert karşılıktır.

Atatürk öncesi Mustafa Kemal'in, saltanat ve hilafete karşı savaştığını açıklamaması bugün bile çok kişiyi şaşırtmaktadır. Öyle olduğu halde, sultan-halife ve çevresi onun başlangıçtaki bu tutumuna karşı ta baştan kuşkulu davranmışlardı. Mustafa Kemal'in ulusal bağımsızlık yanını seçmesi, onların gözünde 'ulusal bağımsızlık' adı altında radikal bir devrim sonucunu düşünmekte olduğu kuşkuśunu veriyordu. Bugün bile ulusal bağımsızlık ilkesinde direnenlere kuşkulu gözlerle bakılır. Hilafet-saltanat üzerine müttefik devletler bir karar vermeden, onların vereceği karar ne olursa olsun Kemalist çözüme değil, dış destek çözümüne dayanmayı yeğ görüyordu. O çevredekilerin çoğunun umudu Hilafet yanına dayanılarak o kolonici devletlerin yönetimi altındaki Müslüman halkın halifeliğine bağlanmak daha yararlı olacaktı. Ne var ki, Hindistan'daki Hilafet akımının sahteliği; Arap dünyasında Türk halifeliğine karşıtlık, Batı devletlerine karşı kuşku içine düşmüş olmaları; İngiltere ile Fransa'nın savaş sonrası iç politikalarındaki çatışıklıklar; Amerika Birleşik Devletleri'nde Wilson'un dış siyasasına karşın Kongre'nin olumsuz tutumu gibi olaylar o umudun gerçekleşemeyeceğini gösteriyordu. Mustafa Kemal bütün bu olumsuz koşulların hepsini izliyor ve doğru bir biçimde değerlendirebiliyordu. Onun, bütün bu koşulları ve sağlayacakları olanakları önceden görebilmiş olması, çok geçmeden kazanacağı ünün temelleri olmuştur.[78]

Hilafet tartışmalarının şiddetlendiği günlerde İngiliz yönetiminin güdümünde hareket eden Hint Müslümanlarının arasından İsmailiye mezhebi lideri Ağa Han ve Emir Ali'den bir mektup geldi. Türkiye'deki bu tartışmalar, Halifeliğin egemen olduğu varsayılan tüm İslam dünyasındaki pek çok müslüman ülkede egemen olan İngiltere'yi yakından ilgilendiriyordu. Bu nedenle müdahale etme gereği duydular.

Ayrıca Fransa da konuyla ve tartışmalarla yakından ilgiliydi. İngiltere Hilafeti Hicaz Emirliğine verdirmeye uğraşırken Fransa, Fas kralını aday gösteriyordu.

Bu koşullarda Ağa Han ve Emir Ali birlikte yazıp imzaladıkları 24 Kasım 1923 tarihli bir mektubu *Tanin* gazetesine göre hem Başbakan İsmet'e hem de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e gönderdiler. İşin tuhafı bu mektup henüz adresine ulaşmamışken, 5 Aralık 1923 günü *Tanin* ve *İkdam* gazetelerinde, 6 Aralık 1923 günü *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde yayınlanıyordu. Hilafeti 'imamlık' olarak kabul eden Ağa Han bunun kalması gerektiğini öğütlüyordu.

Bu durum Ankara'da müthiş bir öfke yarattı. Hemen İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilerek hem gazetecilerin hem de bazı muhalif unsurların vatana ihanetle yargılanmaları amacıyla Meclis'te 8 Aralık 1923 günü bir gizli oturum yapıldı.

Başbakan İsmet konuşmasında hilafet konusunda Türkiye'nin içişlerine karışan İngiliz tertiplerini açıkça ortaya koydu. Eski Başbakan Rauf İngilizlerin mezhep ayrılığını kışkırtarak Türkiye'yi ikiye bölebileceğini anlattıktan sonra, İstiklâl Mahkemesi kurulmasının ve İstanbul'a gönderilmesinin yanlış olacağını çünkü bu mahkemenin bir "ihtilal mahkemesi" olduğunu özellikle belirtiyor ve buna karşı olduğunu söylüyordu. Açıkça Mustafa Kemal ve bu önergeyi Meclis'e getiren Başbakan İsmet'i ihtilalcilikle itham ediyordu.

Meclis, İstiklâl Mahkemesi'nin kurulmasına karar verdi. Üyeleri hemen seçtiler, mahkeme heyeti de aynı gece yaptığı toplantıda gazetelerin sahipleri ve üç yazı işleri müdürünü de tevkif kararı aldı. Aynı zamanda "Meşrutiyet'i Cumhuriyet'e tercih ederim," diyen Baro Başkanı Lütfi Fikri de tutuklanıyordu.

Gazeteciler davası 3 Ocak 1924 tarihinde tümünün beraatıyla sonuçlanırken, Lütfi Fikri beş yıla mahkûm edildi, o da yaklaşık kırk beş gün sonra çıkarılan bir özel yasayla af edildi. Ancak bu beraat kararları Başbakan İsmet (İnönü) ile mahkeme başkanı İhsan'ın (Eryavuz) arasını açacaktı.

Gerçi son bölümde daha ayrıntılı okuyacağız ama Mustafa Kemal'in insani yönünün bir önemli niteliği bu olayda görülüyor. En şiddetli yara açan olaylarda bile kin tutmayan, bir süre sonra bağışlayan bir kişiliğe sahip olduğu meydana çıkıyor.

Bu yargılama ve beraat ardından İstiklâl Mahkemesi başkanı İhsan (Eryavuz) Mustafa Kemal'le İstanbullu gazetecileri İzmir'de buluşturmak üzere izin ister ve olumlu karşılanır. Kılıç Âli anılarında bu telgrafın öyküsünü anlatıyor[79]:

> "Meşhur Hintli Ağa Han, Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırılan hilafeti, övücü bir mektubu yayımlanmak üzere İstanbul'daki gazetelere göndermişti. Bu mektubu önce hiçbir gazete yayımlamadı. Yalnız Hüseyin Cahit Bey, bir gün bu mektubu Tanin gazetesinde yayınladı. Ertesi gün İkdam ve Tasviri Efkâr gazeteleri ondan alıntı yaparak mektuba sayfalarında yer verdiler. İsmet paşa hükümeti bu-

nu açık bir vatana ihanet kabul etti ve Meclis'in yalnız bu sorunu incelemek ve sorumlularını yargılamak üzere İstiklâl Mehkemesi oluşturulmasını önerdi.

Meclis bu öneriyi kabul ederek, Topçu İhsan'ın başkanlığında, Refik (Konya), Asaf (Bursa), Cevdet (Kütahya) ve Başsavcı olarak da Vasıf (Saruhan) Beylerden oluşan bir İstiklâl Mahkemesi oluşturdu. Mahkemenin Ankara'dan İstanbul'a uğurlayıcıları arasında ben de vardım. İstasyonda İsmet Paşa ile İhsan Bey'in yanında duruyordum. İsmet Paşa, İhsan Bey'in koluna girdi ve 'İhsan, bu yayının hilafet için bir olay çıkarmak amacıyla kasten yapıldığına şüphe etme. Haydutların defterlerinin mutlak dürülmesi lazım' dedi. İhsan Bey de, 'Paşam, dendiği gibi bu adamların vatana ihanetlerine kanaat verici bir sonuç alırsam, herhalde gerekeni yapacağıma şüphe etmezsiniz' cevabını verdi.

Mahkeme heyeti İstanbul'a gitti ve Hüseyin Cahit'i yargılamaya başladı. Mektuptan başka bir delil olmadığı ve Hüseyin Cahit Bey'in sadece bu nedenle mahküm edilemeyeceğine kanaat getirdi. Bu kanaat İsmet paşa'yı çok sinirlendirmişti. Fuat (Bulca)'yı İstanbul'a göndererek sanıkların mutlaka cezalandırılması gerektiğini bildirdi. Fakat mahkeme, sonuçta Hüseyin Cahit Bey'in ve diğer sanıkların beraatine karar verdi."

Hilafetin kaldırılması sürecinin ne denli sancılı olduğunu kanıtlayan bir önemli anıydı.

Gazi, yıllardır kurguladığı devlet sistemini gerçekleştirme zamanının geldiğini görünce, ordu ve kolordu komutanlarını, büyük bir harp oyunu dolayısıyla 4-22 Şubat 1924 tarihleri arasında İzmir'de bir araya getirdi. Başbakan İsmet ile Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da yanındaydı. Bu toplantıda, Halifeliğin, Şer'iyye ve Evkaf Bakanlığının kaldırılmalarını, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasını, Genelkurmay Başkanlığının da Bakanlar Kurulu dışında kalmasını ve öğretim kurumlarının birleştirilmesini kararlaştırdılar.

Meclis'in ikinci devre ikinci toplanma yılı açış konuşmasında orduyu siyasetten uzak tutmak kararlılığını yineledikten sonra, din ve siyaset ilişkisi üzerinde de durur: **"Bunun gibi, mensup olmakla rahat ve mesut bulunduğumuz İslam dinini, yüzyıllardan beri olageldiği üzere bir siyaset aracı olmaktan kurtarmak ve yüceltmek elzem olduğu gerçeğini gözlemliyoruz. Mukaddes ve ilahi olan itikatlarımızı ve vicdaniyatlarımızı muğlak ve değişken olan ve her türlü menfaat ve ihtiraslara tecelli sahnesi olan siyasetten ve siyasetin bütün uzuvlarından bir an önce ve kesinlikle kurtarmak, milletin dünyevi ve uhrevi saadetinin emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle İslam dininin yüce fikirleri tecelli eder."**[80]

Türkiye'yi laikleştiren Meclis görüşmelerinin tarihi 3 Mart 1924'tür. Rize milletvekili Ekrem Bey uzun bir konuşma yapar, söyledikleri çok dikkat çekicidir[81]:

"…. Milletimin sayesinde yaşadıkları halde onu uşak gibi kullanan bu saltanat devrildiği halde garip olan şurasıdır ki, hâlâ biz gözümüzün önünde bu ailenin hi-

lâfet kisvesi altında aynı gösterişli hayatı sürmesine razı olmak ve tahammül etmek saflığını gösteriyoruz. Bir gün gelecek, gelecekte bu günün tarihini yazan tarihçiler, Anadolu'da Türk, bağımsızlığını kazanmak için boğaz boğaza gelirken, İstanbul'da onun düşmanı ile dans eden bu hanedan aileyi derhal kovmadığımızdan dolayı hayret edeceklerdir. Tarih bize gösterir ki bu şahıslar her zaman bu tahta bütün kuvvetleriyle sarılmışlar ve onu elde etmek için gereğinde Türk milletinin boğaz boğaza gelmesini istemişlerdir."

Devletin çağdaş dünyadan geri kalışının, halkın yoksulluk ve sefaletinin ana kaynağının padişahlar olduğunu örnekleriyle anlatan milletvekiline büyük destek gelmiştir. Bazı muhalif milletvekilleri 1 Kasım 1923 tarihli kabul edilen önergedeki koşullara uyulmasını isterler. Tartışma büyür. Avrupa tarihinden verilen örneklerde, orada yapılan ihtilal ve devrimlerden sonra ruhban özelliği taşıyan kişi ve kurumların siyasi yönetimin aktörleri olarak uzaklaştırılmaları sağlanırken dökülen kandan söz edilir ve bu deneyimin Türkiye'de de yaşanması mı isteniyor diye sorular sorulur. Gümüşhane milletvekili Zeki Bey'in çıkışı bugünkü Türkiye'yi de yansıtması bakımından çok dikkat çekicidir[82]:

Bendeniz ılımlı liberal ve bununla birlikte aşırı bir İslâm Birliği taraftarıyım. Tarihin bu büyüklüğünü kendi milletimde görmek isterim. Benim amacım budur. Bunun içindir ki, memleketimin iç ve dış politikası adına, halifeliğin kaldırılmasını kabul ederek, bugünkü vaziyette bu dehşet verici kuvveti düşmanların ya da diğer hükümetlerin kucağına atmayalım.

Kuvvet nerede? Sorusuyla, jurnalcilikten, saraya damat olunmasına dek muhalefetin en ağır örneği değerlendirmesine kadar işi kişiselleştiren belden aşağı vuruşlar duyulur. Cumhuriyet, ulusal egemenlik, yenilik, tüm bunların Meclisten çıkarılarak halka dayatmak değil, tersine halktan bu taleplerin duyulması gerektiği içeriğindeki sert muhalefet devam ederek seçimin yenilenmesi, alınan kararların halkoyuna götürülmesi bile istendi. Görüntüye göre egemenliğin meclis'e mi yoksa millete mi ait olduğu konusunda çok yoğun tartışmalar yaşandı. Zeki Bey Halk Partisine mensup olmayan tek üyedir, o nedenle de çok müdahaleyle karşılaşır. Afyonkarahisar milletvekili İzzet Ulvi'nin uyarısı bir ders gibidir[83]:

Halifelik hükümdarlıktan, hükümetten ayrı bir şey değildir... Eğer biz, Cumhuriyeti ilan ettikten sonra böyle bir unvan niteliğinde olan halifeliği bırakacak olursak (varlığına izin verirsek), bir gün mutlaka saltanata gidecektir. Çünkü tarihte hükümetsiz halife yoktur. (El- Mütevekkil Alallah) Mısır Memlüklerinin eli altında iken, sonunda halifeliği başkasına vermekten başka çare kalmadığını anladı. Eğer iktidarı olsaydı saltanat kuracaktı. Onun için şu kanun çok iyidir. Hatta bunun zamanı bile geçmiştir. Halifeliğin kaldırılması, hanedanın istisnasız sınırdışına çıkarılması ileride kan dökülmemesi için, milletin selâmeti adına en adaletli, en şefkatli bir işlemdir. (Kadınları sesleri) Hepsini de, hepsini de!

Tartışmalarda ortaya konulan önemli ayrıntı, halifeliğin kaldırılmadığı, halifeliğin makamının kaldırıldığıydı. Meclis görüşmelerinden çıkan sonuca göre, cumhuriyetin ilanına kadar halifelerin durumu ve halifelik hiç tartışma konusu yapılmamış ya da yapılamamış, oysa cumhuriyetin ilanı sonrası Meclis'te oluşan özgür tartışma ortamı bu dini konu ve kurumun dokunulmaz olmadığını tartışma konusu yapılabileceğini ortaya koymuştur. Manisa Milletvekili Vasıf cumhuriyetin temelinin nasıl sağlamlaştırılabileceğini anlatırken öneride bulunuyor[84]:

> Dünyada bütün medeni milletlerin, medeni varlıkların yalın bir gerçek olarak kabul ettiği esaslardan en önemlisi... Cumhuriyeti ilan eden bir milletin kendi varlığını kurtarmak için saltanat iddia edilecek hiçbir kuvvete meydan bırakmamaktır. Cumhuriyeti ilan eden bir milletin en yüksek görevi, kendi vatanı için, kendi varlığı için kabul edeceği en büyük esas kendi varlığına tehlike doğurabilecek ikiliklere meydan vermemek, saltanata duyulan şiddetli arzulara meydan bırakmamaktır. Millet düşüncesinin endişeden uzak olması için, daima sultanlığa sembol olabilecek olan bütün kurumları yıkmak gerekir. Ancak o zaman Cumhuriyet tamam olabilir ve o zaman ancak Cumhuriyetin temeli sağlam olabilir."

İzmir Milletvekili Adalet Bakanı Seyyit Bey'in yorumu şöyleydi[85]:

> İslam dünyasında daha şimdiye kadar böyle bir inkılâp (devrim) meydana gelmemiştir. Değil İslam dünyasında, belki de yerküresinde meydana gelen devrimlerin en büyüğü, en önemlisidir."

Yaptığı çok uzun ama İslam tarihini tüm kaynaklarıyla ortaya koyan konuşmasında Seyyit Bey'i Meclis soluksuz dinlemişti[86]:

> Efendiler, halk bu gerçekleri anlamazmış, bilmezmiş. Anlatalım, bildirelim, görevimizdir. Halk anlamamış, bilmemiş ise suç onların değil, anlatamayanlarındır, bildirmeyenlerdedir. Bundan sonra anlatalım, uyaralım, doğru yolu gösterelim, aydınlatalım ve bu zavallı ülkeyi artık yürütelim. Halifelik, halifelik diye çökmüş gitmişiz. Perişan olmuşuz. Ne malımız, ne canımız, ne mülkümüz kalmış. Bütün ülke yoksulluk içinde kalmış. Bu mu halifeliğin güzellikleri efendiler!... Artık yürüyelim, dirilelim. Bütün uygarlık dünyası almış yürümüş, ilerleme yolunda dev adımlarla gidiyor. Biz bunların arkasında boynu bükük yetim gibi bakıp bakıp da "geçti kervan, kaldık dağlar başında" mı diyelim? Doğrusu insan üzülüyor. Ne yalan söyleyeyim aynı zamanda insana hiddet de geliyor. Ne acayip şey! İslam dini bu kadar yüksek ve ilerlemeyi seven bir din olsun da biz Müslümanlar, milletler ve toplumlar içinde en geride kalalım.

Son olarak Başbakan İsmet Paşa konuşur: "Türkiye Cumhuriyeti'nde halifelik makamı bulunmasa da, İslamın gereklerinin yürütülmesinde bütün hükümler ve işlemler tamam olacaktır, hiçbir eksik bulunmayacaktır. Gerçek de bundan ibarettir. Zaten dört yıldan beri Türkiye'de İslamiyet, halifelik makamının hiçbir ilgisi, etkisi, sözünün geçerliliği olmaksızın hükümlerini yürütüyor. Gerçek bundan ibarettir... Halife bütün etkisiyle, bütün vasıtaları ile son

ana kadar milletin hayatı ve selâmeti, varlığı aleyhine ayak diredi. Savaşımlarımızda başarımız; halifelik makamının, Türk milletinin bağımsızlığı ve yazgısı üzerinde herhangi bir rol oynayamayacağı, oynamadığı düşüncesini fiilî ve maddî olarak gerçekleştiren bir sonuçtur... Türkiye'nin dış politikasını huzurunuzda sorumlu dışişleri bakanı üstüne almaktadır. Bunun dışında Türkiye'nin dış politikası üzerinde etkili ve nüfuzlu herhangi bir makam Türkiye'de düşünmüyoruz. Şimdiye kadar düşünmemiştik, sonuna kadar düşünmeyeceğiz....Zaten halifelik makamının kaldırılmasını teklif eden konuşmacılar da 'şimdiye kadar, bin bir zorluklara dayanılarak kazanılan deneyimler Türkiye'yi içten ve dıştan iki başlı olmaktan kurtaramadı' temeline dayanıyorlar.Türkiye'nin yönetimini, iç ve dış bütün politikalarda yönetimini istikrarlı ve kesin bir bağımsızlık temeli üzerine kuran anlayış, aynı zamanda iki başlılığa tahammül edemez."

Başbakanın konuşması Kurtuluş Savaşı'nda askerlere biz padişah ve halifeyi kurtaracağız propagandası üzerine kurulmadığını da bir kez daha Meclis'in karşısına getirmiştir. "İstanbul hilâfetin merkezi olduğu için Türkiye'de bırakılmıştır" tezini de yanıtlayan Başbakan, İstanbul işgal altında değil miydi? Sorusunu haklı olarak sormuştur. Sevr'i de gündeme getirip bunun ne anlama geldiğini de anlatmıştır.

Sonuçta 3 Mart 1924 tarihli oturumda kabul edilen birinci madde ile halifeyi görevden aldılar. Halifelik makamının gerçek yerinin Yüksek Meclis olduğunu, orada halifelik makamı denilen bir sandalyenin ödünç bulunduğunu o madde ile sağlamlaştırdılar. Yasanın ikinci maddesinde de "Görevden alınmış halife ve yıkılmış Osmanlı saltanatı ailesinin erkek, kadın tüm üyeleri ve damatlar, Türkiye Cumhuriyetinde oturmak hakkından sonsuza kadar yasaklanmışlardır. Bu aileye mensup kadınlardan doğmuş kimseler de bu madde hükmüne tâbidirler". Madde bu şekilde kabul edilmiştir. Hanedan mensupları on gün içinde apar topar ülke dışına çıkarılmıştır.

Böylece karşı devrimcilerin arkasına sığınabilecekleri, istismar edebilecekleri, iki başlılığa yol açan Osmanlı'dan kalan son siyasi makam da kapatılmış oluyordu.

İngiltere'de VIII. Henry'nin yaptığını, Türkiye'de yapabilen Mustafa Kemal, hilafetin kaldırılması hakkında yazar Raymond Colrat'a Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı sanıyla bir demeç verdi. Yazara, saltanat zamanında uzun bir süre işe yaramamış olan, yüzyıllar boyu zayıf kalmış, kullanılmayacak hale gelmiş ve sadece Sultan Abdülhamid'in becerisi sayesinde imparatorluğun gelişmesine değil, fakat Yıldız Köşkü'nün karanlık emellerinin gerçekleşmesine hizmet etmiş bir kurumu kaldırma sebeplerini açıklamak istemiştir[87]:

> Halkın, vazifelerini anlaması ve milletin gücünün farkına varmasını sağlamaktan başka bir niyetim hiçbir zaman olmadı. Bütün göreneklere karşı mü-

cadele ettim ve millî ananelerine dayalı, sultanın mutlakıyeti ve teokrasinin yalanları dışında bir vatanın yeniden oluşması için mücadele ettim.

Avrupa'da, Türk'ü gelişmenin düşmanı olan bir inancın gereklilikleri altında ezilmiş olarak görme alışkanlığı vardır. Onu yanlış tanımaktadırlar. Özellikle de gücünün sadece inancından ve mutsuzluğunun sebebi olan bir güce olan saygısından kaynaklandığını düşünmek büyük bir hatadır. Sultan, otoritesini uzun zamandır halkın yararına uygulamıyordu. Halife, Tanrı'nın elçisi olduğu bahanesiyle insanları küçümsüyordu.

Hilafet Türkiye'yi yüceltmemiştir; hatta onun hiçbir zaman itibarını yükselttiği söylenemez.

Bu müessese kökeninde ve ilkelerinde yanlıştır. Onun sayesinde millet kandırılmaktaydı. O geçmişten gelen bir masaldı, halkın acısının dindirildiği bir efsaneydi. Onun sayesinde memleketin talepleri susturulmaktaydı. Hayır! Hilafet hiçbir zaman halkın gerçek ihtiyaçlarına cevap vermemiştir.

Sultanların Arap hükümdarlıklarından aldıkları halife unvanına sahip oldukları günden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü hızlanmıştır.

Zaten 80 milyon insanı ilgilendiren bir yönetimin erdemine kim inanırdı ki? Müslüman halklar dünyaya yayılmışlardır; gerçekten tek bir yönetime tabi olacak kadar yakın, birleşmiş değillerdir.

Mısır'da düzenlenecek olan ve çeşitli Müslüman memleketlerin temsilcilerinin bir halife seçecekleri bir kongreden söz edilmektedir. Geçerliliğini yitirmiş bu şerefi kabul etmek için aptal olmak lazım.

O halde, hilafet ve halifeleri geçmişin gölgesinde uyumaya bırakalım. İslam birliği akımı sadece bir ütopyadır. Müslüman memleketler kendi mevcudiyetlerini temin etmekte yeterince zorlanmaktadırlar. Artık Haçlı Seferleri yoktur. Her kuvvetin özel menfaatlerini dikkate alamayacak kadar teorik, etkin olmayacak kadar kapsamlı bir siyasi-dini koalisyondan sadece yoksulluk ve sıkıntı elde edeceklerini anladıkları gün, Avrupalılar için geçmişte olduğu gibi, bizim için de milliyetçilik zamanı gelmiştir.

Bize gelince, kısır bir müesseseyle ilgili kısır tartışmalar bizi yolumuzdan döndüremezdi; çok fazla reform bizi beklemekteydi."

İzmit'te halka söylediklerine de kulak kabartırsak bir devrimcide yüzyıllar aşsa bile olması gereken milletine inanç kararlılığına tanık oluruz: "Bütün millet emin ve içi rahat olsun ki bugünkü devrimi yapanlar ve onu sonuna kadar götürmeye karar verenler, karşılarına çıkacak olumsuz kuvvetleri, çıktığı noktada ezebilecek güce, yeteneğe ve önleme sahiptirler. Dolayısıyla tekrar kesinlikle belirtirim ki, milletin egemenliği sonsuzdur. Onu bozacak ve ona zarar verebilecek kuvvet yoktur ve olamaz."[88]

Eskişehir seyahatinde bir soruya verdiği karşılıkta, "...Fransızlar, büyük devrimde başarılı olabilmek için hemen yüz yıl çalışmıştır. Biz ise devrimimizin üçüncü yılındayız. Kimse iddia edemez ki, bu devrim de terslikle karşılaşmayacaktır ve bunu her zaman olabilir görmek ihtiyatlı bir hareket olur.

Bu üç yılın akıttığı kanların sona ermesi için tepkileri, doğduğu yerde boğmak gerekmektedir."[89] derken, devrimlerden ödün verilmeyeceğini, bu devrimlerin aleyhinde çalışacak ya da onları rayından çıkarmaya çalışacak olanlarla karşılaşılırsa çok sert karşılık verileceğini, verilmesi gerektiğini kesin bir dille ifade ediyordu.

Çok tartışılan ünlü 6 Şubat 1933 akşamı Bursa Çelik Palas Oteli söylevi tam da bunu, yani Türk gencinin *rejimin* ve *devrimlerin* bekçisi olduğunu anlatmaktadır[90]:

"Türk genci devrimlerin ve devlet düzeninin bekçisidir. Bunların gereğine, doğruluğuna herkesten çok inanmıştır. Uyguladığımız devlet düzenini ve devrimleri benimsemiştir. Bunları zayıf düşürecek en küçük ya da en büyük bir kıpırdanma ve davranış duydu mu; bu memleketin polisi vardır, jandarması vardır, adliyesi vardır demeyecektir. Hemen olaya karışacaktır. El ile taş ile sopa ve silah ile nesi varsa onunla kendi eserini koruyacaktır. Polis gelecektir ve asıl suçluları bırakıp suçlu diye onu yakalayacaktır. Genç; polis de henüz devrimin ve cumhuriyetin polisi değildir diye düşünecek, kesinlikle yalvarmayacaktır. Mahkeme onu mahkûm edecektir, O, demek ki adliyeyi de düzene sokmak, devlet düzenine uydurmak gerekiyor diye düşünecek... Onu hapse atacaklar. Kanun yolundan itirazlarını yapmakla beraber Bana, İsmet Paşa'ya, Meclis'e telgraflar yağdırıp haksızlığa uğradığı ve suçsuz olduğu için serbest bırakılmasına çalışılmasını istemeyecektir. Ben kanılarımın gereğini yaptım, olaya karıştım ve bu davranışımda haklıyım, eğer buraya haksız olarak gelmişsem bu haksızlığı doğuran nedenleri düzeltmekte benim görevimdir, diyecek. İşte benim anladığım Türk Genci ve Türk Gençliği..."

Dipnotlar

1 Mahmut Soydan, *Ankaralının Defteri*, s.338

2 Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982, s.148

3 Mustafa Kemal, *Eskişehir–İzmit Konuşmaları (1923), 'Eskişehir Konuşması 15 Ocak 1923 ile İzmit Konuşması 18 Ocak 1923'*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s.59-60 ve s.196-197

4 Atatürk, *Söylev*, cilt 1, s.1

5 Atatürk, *Söylev*, cilt 1, s.8

6 Atatürk, *Söylev*, cilt 1, s.8

7 Atatürk, *Söylev*, cilt 1, s.10

8 Atatürk, *Söylev*, cilt 1, s.10

9 Atatürk, *Söylev*, cilt 1, s.10-11

10 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.415-416

11 *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, Devre:1, Cilt:1, İçtima:1, 25 Eylül 1336 (1920), Cilt:1, İş Bankası Yayını, İstanbul, 1985, s.135-139 ve Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt:9, s.386-392

12 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.417

13 Atatürk, *Söylev*, cilt.2, s.440-441

14 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.504

15 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.505

16 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.506

17 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s. 507-508

18 Münir Hayri Egeli, *(Eski Bir Atatürkçü) Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1954, s.34-35

19 Zaten hemen tüm Batı dillerine geçmiş olan Latince sözcük 'res publica'; halka ait, halka değgin anlamına gelen bir sözcüktü. Bu bakımdan cumhuriyet res publica'nın tam bir çevirisi olmaktadır. Romalılar zamanında res publica kavramı *özel, ya da aileye ait* anlamına gelmekte olan *res privata*, ya da *familiaris*' e zıt bir kavram olarak ortaya atılmış ve gelişmişti. (Toktamış Ateş, *Cumhuriyet ve Laiklik*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.15)

20 Fuat Kızılkaya, *"Atatürk ve Cumhuriyet Fikri"*, Cumhuriyet Gazetesi, 25'nci Yıl, 25 Temmuz 1948, s.4'ten aktaran, Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir?* Cilt:5, Atatürk'ün İnkılapçılığı, Ebabil Yayınları, Ankara, s. 64-65, 2006

21 Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir?* Cilt:5, *Atatürk'ün İnkılapçılığı*, s.63

22 Kâzım Özalp, *"Atatürk ve Cumhuriyet"*, Milliyet Gazetesi, 29 Ekim 1963, Tefrika No:1, s.5, aktaran: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir?* Cilt:5, *Atatürk'ün İnkılapçılığı*, s.73

23 Aziz Ozan, *"Atatürk, Demokrat idi, O; Asla Dikatatör Değildi"*, Tan Gazetesi, *Sekizinci Yıl*, No: 2596, 10 Sonteşrin 1942, s.4,7; aktaran: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir?* Cilt:5, *Atatürk'ün İnkılapçılığı*, s.102

24 Atatürk, *Söylev*, cilt:1, s.11

25 Atatürk, *Söylev*, cilt:1,s.11

26 Atatürk, *Söylev*, cilt:1,s.11

27 Atatürk, *Söylev*, cilt:1,s.11

28 Metin Işçi, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, s.336, Der Yayınları, Istanbul, 2004)

29 Metin Işçi, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, s.337

30 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.583

31 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.178-180 ve Kılıç Ali'nin Anıları, s.218-219

32 Atatürk, *Söylev*, cilt.2, s. 586

33 İsmet İnönü, *Hatıralar*, cilt:2, s.177, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987

34 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.590

35 *Kılıç Ali'nin Anıları*, Hulusi Turgut (derleyen), s. 215

36 İsmet İnönü, *Hatıralar*, cilt:2, s.177

37 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.586

38 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.592

39 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.592

40 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.592

41 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.593

42 Ayşe Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Kültür Bakanlığı Yayını, s.72-73, Ankara, 1981

43 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.439

44 Özcan Yeniçeri, *"İkinci Cumhuriyet ve Demokrasi Üzerine"*, *2023* Dergisi, 15 Ekim 2007, sayı:78, s. 39

45 Nadim Macit, *"Post Modern Politik Oyun, 2023* Dergisi, 15 Ekim 2007, sayı:78, s. 26-27

46 Nadim Macit, *"Post Modern Politik Oyun, 2023* Dergisi, 15 Ekim 2007, sayı:78, s.27

47 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.606-607

48 Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, s.100

49 Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, s.101

50 Reşat Genç, *Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar*, AKDTYK Yayını, Ankara, 1998, s.ıx

51 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.445

52 Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, (1924-1928), Turhan Kitabevi, Ankara, t.y., s.4

53 Reşat Genç, *Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar*, s.ıx

54 Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, s.4

55 Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, İş Bankası Yayını, İstanbul, 1975, s.68

56 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları* (1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s.59

57 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, s.61
58 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, s.61
59 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, s.63
60 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, s.63
61 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, s.70-71
62 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, s.130-137
63 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, s.137
64 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.522
65 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.523
66 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.523
67 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, İzmit Basın Toplantısı, 16/17 Ocak 1923, s.137
68 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, İzmit Basın Toplantısı, 16/17 Ocak 1923, s.149
69 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.524
70 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, İzmit Basın Toplantısı, 16/17 Ocak 1923, s.149
71 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, 'İzmit Halkla Yaptığı Konuşma 18 Ocak 1923', s.215
72 Murat Çulcu, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Litfi Fikri Davası*, birinci cilt, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1992, s.5
73 Murat Çulcu, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Litfi Fikri Davası*, birinci cilt, s.185-186)
74 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, İzmit Basın Toplantısı 16/17 Ocak 1923, s.143
75 Mustafa Kemal, Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923), 'İzmit Halkla yaptığı Konuşma 18 Ocak 1923', s.215
76 Murat Çulcu, *Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası*, cilt:2, s.140
77 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:16 (1924), s.149-150
78 Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.148
79 *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s. 247-248
80 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:16 (1 Mart 1924), s.230)
81 Reşat Genç, *Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar*, s.38-39
82 Reşat Genç, *Türkiyeyi Lâikleştiren Yasalar*, s.47
83 Reşat Genç, *Türkiyeyi Lâikleştiren Yasalar*, s.53
84 Reşat Genç, *Türkiyeyi Lâikleştiren Yasalar*,s.67
85 Reşat Genç, *Türkiyeyi Lâikleştiren Yasalar*, s.79
86 Reşat Genç, *Türkiyeyi Lâikleştiren Yasalar*, s.157
87 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:16 (1924), s.241-242; alıntı yapılan kaynak: Raymond Colrat, Le Drame Egyptien, Paris 1926'dan fotokopisiyle birlikte aktaran. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, c.13, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s.237-241
88 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, 'İzmit Halkla Yaptığı Konuşma 18 Ocak 1923', s.215

89 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, 15 Ocak 1923 Halkla yaptığı konuşma, s.79

90 1. Mahmut Goloğlu, *Atatürk İlkeleri ve Bursa Nutku*, Kalite matbaası, Ankara, 1973, s.63 ve 2. Alp Kuran, *Burada Atatürk Yargılanıyor*, Erenler matbaası, İstanbul,1972, s. 61-62- 63 ve 67, okuyucuya not: Bu *Söylev*in Atatürk'e ait olmadığını kanıtlamaya çalışan başta Mahmut Goloğlu gibi yazarlar olmakla birlikte, hemen hemen Atatürk'ün hep yanında bulunmuş olan Afet İnan, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hasan Rıza Soyak, Falih Rıfkı Atay, yaver Cevdet Tolgay gibi isimler *Söylev*in Atatürk tarafından verildiğini doğrulamaktadır. 1 Ekim 1966 tarihli Milliyet gazetesindeki yayında eski DP'li milletvekili Şeref Balkanlı'nın bir açıklaması daha doğrusu bir itirafı yer alıyordu: "Muhalefetin en hızlı ve çetin yıllarıydı. 1949 yılında, İzmir'de, Ankara Palas salonlarında, DP il kongresi yapılıyordu.. Ben o zaman, merkez ilçe idare kurulu üyesiydim. O zaman, muhalefet partisi Genel başkanı olan Celal Bayar, bana el yazısı ile yazdığı bir yazı verdi ve şunları söyledi: 'Şeref, bu, Atatürk'ün Bursa'da söylediği tarihî nutuktur. Bu nutku, kongrede senin okumanı istiyorum" Bundan başka, işaret edelim ki, Bursa Nutku'nun ilk cümlesi DP iktidara geldikten sonra ve Celal Bayar Cumhurbaşkanı iken, Demokrat Parti bakanlarından Atıf Benderlioğlu tarafından 1954 yılında Ankara'da Ziraat Fakültesi binasının duvarına kazdırılmıştır.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

KEMALİZM VE ATATÜRKÇÜLÜK

Emperyalizme karşı askerî savaşı kazanan büyük komutan, öncü devrimleri yapıp bunu zorla da olsa gerici ve muhafazakâr gruplara bile kabul ettiren Gazi Mustafa Kemal, artık insanlık tarihinde devrimci kimliğiyle yer alacaktır. Çok tartışılan konuların başında gelen soru Mustafa Kemal'in bir ideoloji yaratıp yaratmadığıdır. Doktrin kurup kurmadığıdır? Kemalizm adıyla bir ideoloji tanımı yapılabilir mi? Atatürkçülük bir ideoloji tanımı mıdır; yoksa düşünce sistemi midir? Kemalizm mi yoksa Atatürkçülük mü? Tanımlarından hangisi doğrudur? Görüldüğü gibi yanıt ve yorum bekleyen bir yığın soru var.

Bu tartışma günümüzün düşünce sistematiğini yaratan postmodernizm ve küreselleşme adlarıyla tanımlanan 'kalıplar' çerçevesinden bakıldığında, ideolojilerin sonunun geldiği, dolayısıyla da Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk devrimlerinin ideolojisi olan Kemalizmin de artık tartışılacak, dile getirilecek bir yönünün kalmadığı öne sürülmektedir. Hatta bazılarınca Kemalizm terimi bile doğru değildir, eğer bir teorik terminoloji kullanılacaksa bunun doğrusunun Atatürkçülük ve hatta 'Atatürkçü düşünce sistemi' olduğudur.

Önce Kemalizm daha sonra Atatürkçülük terimleriyle Türk devriminin ideolojisi belirtilmek istenir. Kurtuluş Savaşı'nı da içeren Türk devrimi, emperyalist bir dünyaya karşı ilk kez ulusal planda gerçekleştirilmiş olan bir harekettir. Batılı işgalci devletlerin emperyalist politikalarına karşı yapılmış olan ulusal bir ihtilaldir.[1]

Bu kitabın kapsamının ideolojinin tarihini ve tartışmalarını anlatmaya uygun olmadığı ortadadır. Ancak bu gerçek yine de bazı tanımlamaların yapılmasına engel değildir. Buna iki nedenden dolayı şiddetle gereksinme var. Birincisi *Kemalizm* ve *Atatürkçülük* kavramlarının ilk ne zaman ve ne amaçla kullanıldığının ortaya konması gerekiyor. Mustafa Kemal'in ortaya koyduğu dünya görüşü ile topluma çerçeve olarak çizdiği devrim, devrimci, Kemalizm, Kemalist terimleri yaygın olarak konuşmalarda ve yazılarda kullanılırken, bir anda 12 Eylül darbesini yapan generallerin isteği doğrultusunda kavramlar inkılâp, inkılâpçı, Atatürkçü, Atatürkçülük şeklinde yaygınlaştı. Üstelik daha önceki yıl-

larda makale ve kitaplarında *Kemalizm* ve *Kemalist* kavramlarını bilim tabanına ve tarihsel sürece oturtan bilim insanları bunu yaptı.

İkincisi de, Mustafa Kemal'in ölümünün yetmişinci yılında AB ve ABD temsilcilerinden basına yansıyan, *Kemalizm* öldü, devlet dairelerinden Atatürk'ün fotoğraflarını.indirin emir önerileri boyutuna gelen karşıtlığın, Türkiye kamuoyunda da taraftar bulduğu bir taban oluştu. Bu tartışma yeni değil. DP'nin 1954 yılı ikinci iktidar döneminin başlangıcından günümüze devam etmekte. Soruların omurgası, '*Kemalizm* geride kalmadı mı? *Kemalizm,* bugünkü sorunlarımızı çözmeye yeterli mi?' içeriğindedir ve bugüne özgü de değildir. Türk solunun önemli temsilcisi Doğan Avcıoğlu'na göre:

> Türkiye, politik bağımsızlığını ekonomik bağımsızlık temeline oturtarak tam bağımsızlığını gerçekleştirmiş, feodalizmin ülke çapında alt ve üst yapılardaki etkilerini kesinlikle silmiş, geniş kitleleri ekonomik özgürlüklerine kavuşturmuş ve kalkınmasını tamamlamış bulunsaydı, bu eleştiriler bir ölçüde geçerli sayılabilirdi: Kemalist Devrimin amaçlarına eriştiği ileri sürülebilirdi. Oysa bağımsız, kalkınmış, uygar ve gerçekten demokratik bir Türkiye, dün olduğu gibi bugün de bütün halkçı ve ulusçu güçlerin ortak özlemini teşkil etmektedir. Kemalizm, bu ortak özlemin ifadesidir. O halde Kemalist Devrim daha tamamlanmış değildir. Devrimcilerin baş görevi, ulusçu ve halkçı güçlerin bu ortak özlemini bir an önce hayata geçirmeye çalışmak olmalıdır.[2]

Batı basınında Kemalist tanımlamasını daha 'Kurtuluş Savaşı' sürecinde okumaktayız. Emperyalizme karşı savaş verenleri betimlemek amacıyla tanımlanmıştır ve yanlış da değildir. Tam anlamıyla gerçeği ifade etmektedir. Gazi'nin savaş ideolojisi ve stratejisi antiemperyalizm'dir. Savaş sonrası kurduğu yeni devletin temel stratejisi de tam bağımsızlıktır. Her şeyden önce ve kesinlikle Kemalist demek bu inançları taşıyan devrimciler demektir.

Bitmeyen tartışma ve dayatmalara bir örnek olması açısından 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi sonrasında bile *Kemalist devrimde* ısrar eden *"Devrim"* dergisinin başyazarı, Türk solunu etkilemiş bir düşün adamı Doğan Avcıoğlu *"Kemalizmi iyi anlamak gerek"* başlıklı yazılar yazma gereksinimi duymuştur[3]:

> Kemalizm, her şeyden önce, bazılarının 'Batılılışma' adını verdikleri Tanzimat'la birlikte başlayan uydulaşma ve sömürgeleşme sürecine karşı milliyetçi bir tepkidir. Bu tepki, daha Nâmık Kemal günlerinde, *Avrupa neden üstün? Türkiye Avrupa gibi üstün duruma nasıl gelebilir?* sorusuna cevap arama biçiminde ortaya çıkmıştır. Nâmık Kemal, Ziya Gökalp gibi vatansever düşünürler, bu soruyu cevaplandırmaya çalışmışlardır. Nâmık Kemal, 'kurtuluş yolu' olarak, '*İçeride şeriat düzeninden ayrılmayalım. Avrupa'nın demiryolunu, buhar makinasını alalım,'* görüşünü ileri sürmüştür. Ziya Gökalp, 'Harsa (kültüre) bağlı kalma, medeniyeti ithal etme' formülüyle bu düşünceyi geliştirmiştir. Fakat her iki millîyetçi düşünürde de, emperyalizmin boyunduruğu altında 'açık pazar' haline getirilmiş ülkede, medeniyet ithalinin nasıl mümkün olacağı hususunda açık bir fikir yoktur. Emperyalizm, sömür-

geleştirdiği bir ülkenin medeniyet ithaline, yani sanayileşmesine ve kalkınmasına elbette müsaade etmeyecektir. Medeniyeti getirebilmek için her şeyden önce, emperyalizmin boyunduruğundan kurtulmak gereklidir. Bugün için de geçerli olan bu gerçek, ilk kez Atatürk tarafından tam bağımsızlık ilkesiyle ortaya atılmıştır. Tam bağımsızlık, duygusal bir millîyetçi talep değil, kalkınmanın ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmanın vazgeçilmez önşartıdır."

Doğan Avcıoğlu, *Kemalist devrim* yapılması gerektiğine inananların yanıtını aradıkları soruyu şöyle dile getiriyordu: "Peki bağımsızlık elde edilince kalkınma nasıl gerçekleşecektir? Alt ve üst yapısıyla feodal olan bir düzen üzerine, buhar makinası ve lokomotifiyle medeniyeti ithal edip yerleştirmek mümkün müydü?" Nâmık Kemal ve Ziya Gökalp, bunun mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Bu soruya verilen yanıt, Kemalist tezi de açıklıyordu: "İlk kez Atatürk, 'Feodal yapı üzerine sanayi uygarlığı aşılanamaz. Uygarlığa giden yol, içeride düzen değişikliğini gerektirir' tezini açıkça ortaya koymuştur."[4]

Devrimciler, insanlık tarihinin birikiminden hareketle, kısa sürede uygarlığa ulaşmak isteyen bir ülkenin, gerekli düzen değişikliğini ancak devrimle sağlayabileceğine inanırlar. "İşte Kemalist tez, kısaca bundan ibarettir: Bağımsızlık içinde, devrim yoluyla düzen değişikliğini gerçekleştirnek ve kısa sürede çağdaş uygarlığa ulaşmak."[5]

Bir ideolojinin ürünü olan Kemalist devrimlerin başarılı olup olmadığını, kimilerine göre yarım kalan Kemalist devrimin, günümüz koşullarında sürdürülüp sürdürülemeyeceğinin karşılıkları bundan sonraki bölümlerde ortaya çıkacağından öncelikle, genellikle her iklimdeki muhaliflerin istismar derecesinde gönderme yaptıkları Gazi'nin doktrin hakkındaki düşüncesini ortaya koyalım. Mustafa Kemal'e, *"Paşam, partinin bir doktrini olsun,"* diyen Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na, *"Donarız, çocuk,"* diyerek verdiği yanıttan hareketle Kemalizm'in doktrin olmadığı çünkü doktrinin dogmatiklik olduğu savı öne sürülür. Kimi iddialı [çoğu da kulaktan dolma bilgili] Atatürkçüler de her türlü '–izm'e karşı olduklarını belirterek, bu nedenle Kemalizm kavramının kullanılmasının yanlış olduğunu, ama Atatürkçülük kavramının doğru olduğunu öne sürerler. 'Mademki her türlü ideolojiye karşısınız, neden bir ideolojinin tanımlaması olan Atatürkçülüğe de karşı değilsiniz?' sorusunun yanıtı da boşlukta kalmaktadır. Takıntılı oldukları konu sondaki '–izm' takısıdır. 12 Eylül'ün hazırlayıcısı olan provokasyonlardan birisine kurban edilen gazeteci Abdi İpekçi, İsmet İnönü ile yaptığı söyleşisinde soruyor: "Atatürk'ün siyasî ve iktisadî doktrinler karşısında aldığı bir vaziyet, açık ve kesin bir görüşü var mıydı?" Yanıt şöyle geliyor: *"Görüşlerinde meçhul bir yer yok. Cumhuriyet Halk Partisi'nin prensipleri Atatürk'ün düşünüşlerini gösteriyor.*

Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir.

Tabiî hâle göre tebdir almak ve tedbirler içinde her büyük devlet adamı gibi, ölçüleri ihtiyaç nisbetinde ayarlayabilmek başlıca meziyetlerindendir. Tatbiki mümkün olanları devre devre tatbik etmiştir."[6]

Gazi'nin kendisi 1 Kasım 1937'de yanıt veriyor: "*Dünyaca malûm olmuştur ki, bizim devlet idaresindeki ana programımız, Cumhuriyet Halk Partisi programıdır. Bunun kapsadığı prensipler, idarede ve siyasette bizi aydınlatıcı ana hatlardır. Fakat bu prensipleri, gökten indiği sanılan kitapların dogmalarıyla asla bir tutmamalıdır. Biz, ilhamlarımızı, gökten ve görünmez dünyadan değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz.*

Bizim yolumuzu çizen, içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti ve bir de milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız sonuçlardır."

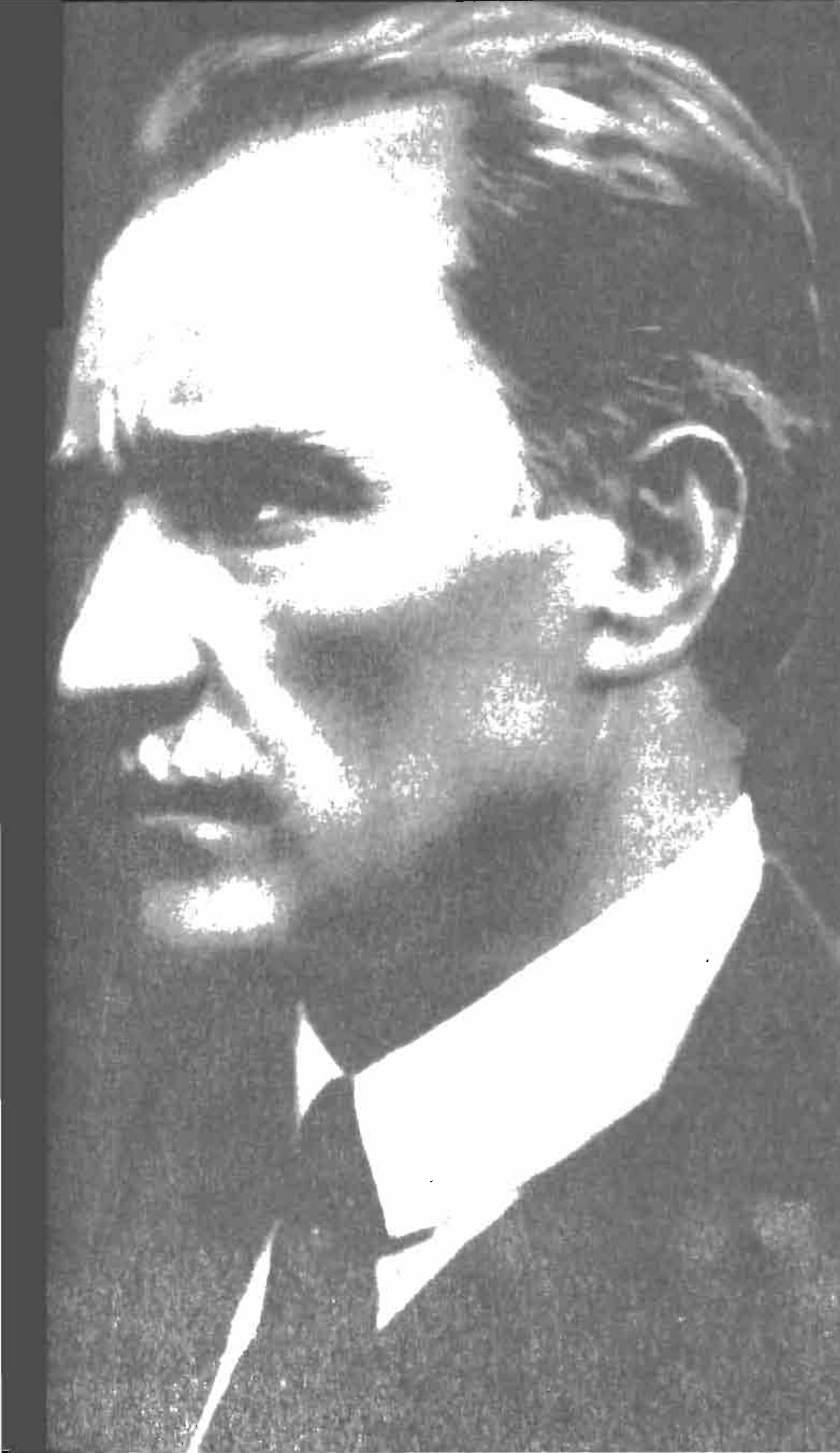
CHP'nin dördüncü büyük kurultayındaki (9 Mayıs 1935) söylevinde Türk devriminin genel tanımını yaparken hedefi de işaret etmiştir: "*Yaşam, bir ilerleme, bir dinamizm kaynağıdır. İnsan kendini ona uydurmak zorundadır. Benim Türk milletine, Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik ödevlerim bitmemiştir. Sizler, onları tamamlayacaksınız. Siz de, sizden sonrakilere, benim sözlerimi tekrar ediniz: Bugün elde ettiğimiz başarı, bize ancak, ilerleme ve uygarlığa doğru bir yol açmıştır. Yoksa uygarlığa ulaşmış değiliz. Bize ve çocuklarımıza düşen görev, bu yol üzerinde duraksamadan yürümektir.*

Herhangi bir hedefe erişmekle yetinmeyeceğiz. Daima ileriye varmak için çalışacağız."

Tekinalp (Moiz Kohen) 1936 yılında yayınlanan kitabı "*Kemalizm*"de şunu savunuyor[7]:

> Kemalist devrimin, kesin bir gelişime kavuşmasını ve rejimin tam anlamıyla yerleşmesini beklemek gerekiyordu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin, 1935 Mayısında, Ankara'da toplanan Dördüncü Kongresi dolayısıyla, bunun gerçekleştiğini görmek olanağına erdik. Partinin en yetkili yöneticileri, Kemalist devrimin artık en temel amacına ermiş bulunduğunu ve bundan sonra, genel çizgileri artık bütünüyle ve kesin biçimde saptanan yükselişlerle dolu yolda ilerlemekten başka yapılacak bir şey kalmadığını, bu nedenle, resmen açıkladılar.
>
> Gerçekten de geriye, Kemalist rejimin şimdiye değin oluşturduğu yapıtlara bir göz atacak olursak, rejimin gerçek yüzünü, olayların, gerçekleştirilen yapıtların ve elde edilen sonuçların aydınlığı altında kolayca görür ve kavrarız."

Tekinalp'ın yapıtına önsöz yazan Fuat Köprülü, "Tekinalp'ın bu güzel yapıtı, **Kemalizm**'in gelişme aşamaları ve *ideolojisi* üzerine nesnel (objektif) bir araştırma ürünüdür," demiştir. 1936 yılında yayınlanan bu kitabı Atatürk'ün okumadığı ya da en azından haberdar olmadığı düşünülebilir mi? Elbette hayır. Öyleyse burada kullanılan kavramlara neden itiraz etmedi? Çünkü **Kemalizm ve Kemalist** terimlerini kendisi de içselleştirdi. Onun sağlığında *Atatürkçülük* diye bir kavram hiç kullanılmadı.



Kemalizmi ideoloji olarak tanımlama taraftarı olmayan bir Marksist akademisyen, "Mustafa Kemal, Türk aydınının eylemidir. Mustafa Kemal'i üreten Türk aydını, toplumsal olan da dahil maddî yapıda kendi halinde yatanın dışında, teoriden pek uzaktır. Mustafa Kemal'de belli bir teori aramamak gerekiyor. Mustafa Kemal, tarihin belli bir kesitinde çok sayıda eylemden çıkan aklı yansıtıyor[8]," diyor. Yalçın Küçük, Falih Rıfkı'dan, "Kemalizm, Türk milletini yapmak davasıdır," değerlendirmesini aktarıyor ama bunu abartılı buluyor[9].

Katı yargılardan birisi şu: "Kemalizmin programı ideoloji planında değil eylemlerin zorunluluğu içinde gelişiyor. Dinci ve tekkecidir; daha önceleri kapatmayı düşündüğü yönünde hiçbir işarete ve belgeye rastlanmıyor. Kemalizm'in tekke düşmanlığı, Şeyh Sait'in rejimi tehdit etmesinden sonrasına rastlıyor; zoraki bir tekke düşmanlığını gösteriyor. Kemalizm, ilk fırsatta kapattığı tekkelerle bir sevgi bağı kurmaya başlıyor."[10]

Zaman zaman bu türden zorlama yargıya rastlanmaktadır. İşin ilginci bu tür saptamalar karşı devrimci olmaları doğal karşılanan dinci kesimden, ayrılıkçı milliyetçilerden geldiğinden daha çok, sol düşünce erbabından da türemektedir. Yadırgatıcı olan, bu analizi üretenlerin büyük kısmının Mustafa Kemal'den esinlenerek "tam bağımsızlık" diye sokaklarda ABD emperyalizmine karşı slogan atan 68 kuşağı mensupları oluşudur.

Israrla, "Kemalizm diye bir ideoloji yoktur, Mustafa Kemal ya da Atatürk bir doktrin adamı değildir," diyenler bulunmakta. Bu söylenenler gerçeği anlatıyor mu? Eğer anlatmıyorsa neden ısrarla söyleniyor?

Öncelikle 'doktrin nedir?' sorusunun yanıtını bulmaya çalışalım. *Siyasi, ekonomik, felsefi v.b. bir ekolün ortaya koyduğu görüşlerin bütününe doktrin denir.* Herhangi bir siyasi oluşum, bir doktrine dayanmadıkça bir anlam taşımaz. Doktrinler, olaylar hakkında daha çok teorik açıklamalara yer veren sistemli düşüncelerdir. Siyasal düşünce açısından ise doktrinler, sistemlerin oluşmasına manevi bir destek teşkil ederler. Ancak siyasal doktrinler, her toplumun sosyal yapısı ile inanç ve felsefi düşünce tarzı ile çelişmemelidir. Yine bu akımların zaman ve zemin olarak toplumun teşkilatlanma tarzı ile uyum halinde olması gerekir. Örneğin kullandığı iktidarın Tanrı iradesine dayandığını ileri süren teokratik bir yönetim ile iktidarını halk iradesi üzerine kuran demokrasilerin benimsedikleri ideolojiler birbirinden tamamen farklıdır. Onun içindir ki bir toplumun teşkilatlanma tarzı değişince yönetimin dayandığı düşünce sistemi de değişecek, bu da beraberinde yönetim değişikliğini getirecektir. Bundan dolayı ideolojileri tanımadan, onlara dayanan rejimler hakkında fikir yürütmek zordur. Başka bir ifadeyle herhangi bir zaman ve toplumda meydana gelen düşünce sistemleri hakkında karar verebilmek için öncelikle o toplumun sınıf yapısı ve eğitim durumu konusunda bilgi sahibi olmak lazımdır. Siyasal düşüncelerin oluşmasında bu derece önem taşıyan doktrinler, bir yönüyle felsefi sis-

temlerin oluşmasına kaynaklık ederken, diğer yönüyle de toplumların yönetim anlayışlarının kaynakları hakkında bazı ipuçları vermişlerdir. Bu noktadan hareketle biz, geçmiş iktidarlar ve rejimlerin dayandıkları düşünceler hakkında bilgi sahibi olarak, günümüz rejimleriyle mukayese etme olanağı kazanmış oluruz. Böylece iktidarların davranışlarında, fert ve toplum faktörlerinden hangisinin önemli olduğunun bilincine varırız. Çünkü bütün doktrinlerin oluşumunda bu iki faktörden birine öncelik verilerek, kitleler üzerinde etkili olunduğu görülmektedir.

Afet İnan'ın notlarına göre Gazi Mustafa Kemal, Türk devriminin tanımı ve özelliklerini şöyle ortaya koyuyor [Afet İnan'ın özne olarak vurgusu Atatürk'tür ama anıların anlatıldığı tarihte henüz soyadı yasası çıkmadığı için, Gazi demeye devam edeceğim][11]:

"...4 Haziran 1933 tarihindeyiz... Gazi'nin etrafında devlet ve düşün adamlarımızın toplandığı bir gece idi. Gündüz Genelkurmay'da meşgul olan Gazi, gece bazı arkadaşlarıyla çeşitli konular üzerinde konuşuyordu ve bundan büyük haz duyuyordu. Hazır bulunanlar arasında Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, Saffet Arıkan, Recep Peker, Necip Ali Küçüka, Fethi Okyar, Tevfik Rüştü Araş ve Şükrü Kaya beyleri hatırlıyorum. 1933 sonlarında Cumhuriyet'in onuncu yılı tamam olacaktı. O gece on yılın tarihçesi üzerinde duruldu...

Fakat en çok devrimler üzerinde duruluyordu. Uzun ve yararlı konuşmalar arasında Gazi, bazen dinliyor bazen kendisi uzun uzun konuşuyordu. Fakat her zaman olduğu gibi kavramların tanımları üzerinde formüller aramıştı ve ısrarla 'inkılâp' kelimesinin lügat (sözlük) anlamından başka, Türk devrimleri yönünden tanımı, açıklaması istenmişti. İnkılâp kelimesinin öteki Batı dillerindeki karşılığı aranmıştı.

İşte o gecenin tarihini taşıyan kurşun kalemiyle yazdığım bir not elimde... Bir sayfasına sadece soru işareti ile yazdığım kelime şu: "İstihale mi?" (başkalaşma mı?) fakat iyice hatırlıyorum ki Gazi "istihale" ya da "inkişaf"ı (gelişme) devrimler için kabul etmiyordu. "Revolution" (devrim) ve "evolution" (evrim) kelimelerinin sözlük anlamının yanında bizim devrimimizin açıklamalı bir tanımı olmalı idi.

Bu kanaat belirdiği vakit, Gazi'nin aynen söylediklerini üç paragrafta şöylece tespit etmiştim:

İnkılâp mevcut müesseseleri (kurumları) zorla değiştirmek demektir. Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmaktır."

Afet İnan'dan yapılan bu alıntı iddiaların tersine Mustafa Kemal'in teoriyi göz ardı etmediğini göstermekte. 'Kemalizm ideoloji mi, değil mi?' sorusu anlaşılmaz biçimde hem bir devlet kurucusu olarak Gazi'nin ve devrimlerinin karşıtlarıyla hem de kendilerini Atatürk'e inançla bağlı Atatürkçü olarak tanım-

layan onlarca akademisyen ve yazar tarafından yadsınmaktadır. Oysa adları ideolojilerle özdeşleştirilen tüm düşünürlerin sağlığında, ortaya koydukları düşünce sistemleri '–izm' olarak tanımlanmamıştır. Ne Karl Marx ne Lenin ne de aklınıza gelecek olanlar, yaşadıkları dönemde Marksizm ya da Leninizm olarak kavramsallaştırılmış bir ideoloji kurduklarından haberli değildi. O halde neden Mustafa Kemal'den kendi konuşmalarında ya da telgraflarında, Kemalizm demesini bekliyorlar? Bu terimi kendisi bir kez kullanacaktır, kendi yazım şekliyle hem de, "**Kamalizm**" olarak.

Mustafa Kemal'in siyasi görüşlerinin temeli *millî egemenliğe* dayanmaktadır. Bunun da özü yönetimi asıl sahibi olan millete devretmektir. Devlete, milleti hâkim kılmak, onun ömür boyu gerçekleştirmek istediği bir ülküdür.

Atatürk'e göre ülkenin başına gelen birçok felaketin sebebi halkın egemenliğine sahip çıkamayışında aranmalıydı. Bunu sağlamak için halkın, *millî egemenliği* benimsemesi gerekiyordu. Milletin kendi kaderini elinde tutması demek olan *millî egemenlik*, yönetim hakkının, millete ait olduğunun göstergesidir. "**Millî egemenliği her ne sebeple olursa olsun, sınırlamak isteyenler mürtecidir,**" diyordu. Yine Mustafa Kemal'e göre; "*Bundan dolayı halk, millî egemenliğe yönelen bütün tehditleri ve tehlikeleri önlemelidir. Çünkü millî egemenlik öyle bir kuvvettir ki, onun karşısında bütün dikta rejimleri yıkılmaya mahkûmdur. Millî egemenliği esas alan Cumhuriyetle, sultanlık arasında şu fark vardır. Cumhuriyet fazilete dayanırken, sultanlık korku ve baskıya dayanmaktadır. Bundan dolayı Cumhuriyet erdemli ve cesur insanların yetişmesine fırsat tanırken sultanlıklar içine kapanık ve sefil insanlarla ayakta durabiliyordu*". Mustafa Kemal açıklamaya devam ediyor: "*Bir yönetimin kötü olduğunu belirten bazı kriterler vardır. Bunlardan biri milletin mutlu ve güvenli kılınması diğeri ise hür ve bağımsız olmasıdır. Bu ilkelere uyan yönetimlere iyi, uymayanlara ise kötü diyebiliriz. Millî egemenliğe dayanan rejimlerin ölçüsü, siyasi partilerle, serbest seçimlerdir.*"[12] Mustafa Kemal bu düşüncelerinin berraklaşması sonucu bir ideolojik kurum olan siyasi partiyi yani [Cumhuriyet Halk Fırkası] CHF'yi daha 9 Eylül 1923'te kurmuştur. Siyasi partiyi "ortak görüşleri paylaşan insanların siyasal iktidarı ele geçirmek amacıyla kurdukları örgüt" olarak tanımlamak mümkün. Şu halde, siyasal iktidarı ele geçirmek amacını gütmeyen bir örgüt siyasi parti değildir[13]. Siyasi partiler doktriner örgütlerdir, örneğin Mustafa Kemal'in kurduğu CHF'nın doktrini de [1931 Kurultayı'nda programına giren ve devrimin tamamlandığını gösteren] '6 ok' olarak bilinen ilkelerdir. ['Laikliği' dışarıda tutarak] Kemalizm; 'halkçılık', 'cumhuriyetçilik', 'devrimcilik', 'devletçilik' ve 'ulusçuluk' olmanın ötesinde; değişen nesnel koşullar karşısında, bu ilkeler çerçevesinde sürekli tutumlar takınmaktır. Kemalizm kesinlikle, salt ileriye açık bir ideolojidir. Kemalizm'i yorumlarken bazı farklı noktalara varılabilmesi olasıdır. Ancak Kemalizm'de olmayan şey, tutuculuk ve statükoculuktur.

Mustafa Kemal'in düşünceleri nesilden nesile aktarılacak bir put değil, yönlendirici bir dünya görüşü ve dünyanın dinamik bir yorumudur.[14]

Son yıllarda özellikle tarikat ve cemaat medyası ile geçmişte ülkücü olup '12 Eylül' sonrası liberalliğe soyunanların hâkim savlarına göre Kemalizmin doktrin olduğu, dogmatik ve tutucu olarak tanımlanması gerektiğidir. Kafa karışıklığı doktrin ile ideoloji arasındaki farkı bilmemekten ya da bilerek saptırmaktan kaynaklanıyor. Çünkü Mustafa Kemal Atatürk hem bir doktrin yaratıcısı hem de bir ideoloji yapıcısıdır. Bu ideoloji, *"Düşünce ve eylemi birlikte yürütmek zorundayız,"* sözleriyle bu dinamiği tanımlar. Gerçekten de dinamizm yoksa, değişim ve gelişmeye kapalıysa, doktrinler kalıplaşmış öğretilerdir. Değişmez bir inanç sistemini dile getirirler, dogmatiktirler. Temel sorun ya kullananlar tarafından Kemalizmin açıklanamaması ya da herkesin kendince bir Kemalizm anlayışı oluşudur.

Akademisyen Toktamış Ateş konuyu oldukça yalın açıklar: "Aslında Kemalizm adını Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın Başkumandanı ve Türkiye Cumhuriyetinin Kurucusu Mustafa Kemal'den alan bir ideoloji ve doktrindir. Eğer ideoloji 'bir kişinin kafasında sistemleşmiş dünya görüşü' olarak tanımlanırsa, Kemalizm'de fazla bir sistemleşme olmamakla birlikte, ortamına göre farklı bir dünya görüşü getirdiği kesindir. Eğer doktrin, 'dar kapsamlı ve eyleme dönük bir ideoloji' olarak tanımlanırsa ki; tanımlanması gerekir, Kemalizmin aynı zamanda bir doktrin olduğuna kuşku yoktur."[15]

Şöyle bir değerlendirme de yanlış değil ama eksiktir: "Oysa ideoloji bir düşüncenin somutlaştırılması ile ortaya konan bir varsayımdır. Bireyler veya gruplar tarafından ortaya konmuş düşünce bütünleridir. Bütünleştirilmiş deklarasyonlar olarak ortaya konan kuramlar ve saptamaları olan sosyopolitik programlardır. Kemalizm bir doktrin değildir. Aksine memleket davalarının ideolojisidir."[16]

Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında gittikçe artan bir Kemalizm düşmanlığı görülüyor. Bu konuda ortaya sürülen fikirlerin dayanak noktalarından biri, *"Atatürk'ün hayatında Kemalizm diye bir şey yoktu, daha sonra uyduruldu"* gibi bir söylemdir. Bu söylem, o kadar yaygın hale geldi ki artık kendine Atatürkçü diyenler bile bunu, ne anlama geldiğini bilmeden onaylayarak, *"Atatürk ideolog değildir, Kemalizm yoktur"* ya da *"Atatürk Kemalizme karşıydı"* diyerek, belgelere rağmen anti-Kemalistlerin söylemini sürdürüyor. Tüm 'numaracı cumhuriyetçiler', köşelerinde *"Atatürk'ün hayatında Kemalizm yoktu"* diye yazılar yazıyor. Bu kişilerin niyeti belli olduğundan, bunun tartışma zemini de olmadığına göre, kendini Atatürkçü olarak tanımlayanlar neden bu çizgideler ve neden ısrarla *"Kemalizm yoktur"* diyorlar?[17] Kemalizm, bir düşman istilasına karşı çevrilmiş 'sıradan' bir ordu savaşı olmaktan çıkıyor, en sonunda siyasal bir devrim akımı oluyor, bir cumhuriyet rejimi kuruluyor. Kuruluşundan az son-

ra da bu rejimin bir devrim dönemi açtığı görülüyor. Cumhuriyetin 10.yıldönümünde Kemalist devrimin sembollerini oluşturan ilkelerin altıncısı olan 'devrimcilik' ilkesi, Kemalizm devrimini en sonda değil, en başta tanımlayan bir ilke oluyor. Kemalizm ile Atatürkçülük arasındaki bağlantının o zaman başladığını[18] saptamak gerekiyor. Yüzeysel bir bakış Kemalizmi 'tutucu' bir ideoloji olarak değerlendirir. Oysaki içinde oluşturduğu ortam göz önüne alınırsa, özellikle Türkiye örneğinde Kemalizm'in 'devrimci-ilerici' bir ideoloji olduğu kolayca anlaşılabilir.[19] Niyazi Berkes '*iki yüz yıldır neden bocalıyoruz*' sorusuna yanıt ararken şunları söylüyor: "İki yüz yıllık bocalamadan sonra Kemalizmin açtığı yolda Türk ulusunun kısa zaman içinde ileri bir toplum haline gelme şansları, bugün kalkınma çabası içinde bulunan birçok uluslara nazaran fevkalâde denecek derecede yüksektir."[20] Hiç kuşkusuz herkes Kemalist olmak zorunda değildir ama tarihsel ve bilimsel gerçekleri de yok saymaya ya da çarpıtmaya da kimsenin hakkı olmasa gerek.

Mustafa Kemal'den Atatürk'e dönüşen sürece baktığımızda bu toplum, bu ülke ve bu devlet için bir yol haritasının varlığını görürüz. Yani bir geleceğin inşa edildiğine tanıklık ederiz. İdeoloji bir eylem kılavuzuysa, Mustafa Kemal'in yaptıkları 1919-1938 arasına sıkıştırılmış köklü değişim ve dönüşümleri değil, asıl geleceğe yürüyüşü de açıklayacak kendine özgü bir ideolojinin ürünüdür. Neden böyledir? Gazi'nin "*Biz bize benzeriz*" sözünü yorumlarken yanıtı İsmet İnönü veriyor:

> "Bu sözü ilmin, tarihin kabul ettiği büyük prensiplerin dışında bir manada tefsir etmek hatadır. Bundan olumlu olarak çıkarılacak mana şudur:
>
> İlmin, sağduyunun gösterdiği ana prensipleri kendi memleketimizin ihtiyacına göre adapte etmek...
>
> Atatürk, tatbik ettiği usullerde kendisine 'başka yerde yoktur, bu böyle tatbik edilmez. Kitapta böyle yazar, falan da böyle yapar...' diye kuramsal ne kadar itirazlar, cevaplar olursa onları karşılamak için 'biz bize benzeriz' diye ifade etmiştir.
>
> Atatürk taklidi, kopyayı kabul etmezdi... İşte söylerlerdi. 'Şu şöyledir, bu böyledir...' diye... O hepsini bildikten, gördükten sonra zamanın meselelerini, milletin ihtiyaçlarını ilmin ışığında, teorinin gösterdiği prensiplerden haberdar olarak, kendi ihtiyaçlarımıza göre adapte etmeyi uygun bulurdu. Biz bize benzeriz sözünü, yaptığı şeylere karşılık, 'Nedir bu yaptığın? Özel teşebbüs müdür, devletçilik midir?' gibi sorulara, kuramsal bakımdan yapılan itirazlara cevaben 'Benzeyen tarafı var, benzemeyen tarafı var. Biz kendimiz yaparız, kendimize benzeriz' içeriğinde kısa bir şekilde izah etmek için söylemiştir.
>
> Aslında Atatürk ilmin, sağduyunun esas prensiplerinin daima rehber olduğu, kılavuz olduğu bir zihniyet taşımıştır."[21]

Demek ki *Kemalizm* olarak tanımlanan ideolojinin başka ideolojilerle karşılaştırılması sağlıklı bir yöntem olmayacaktır. Bu düşünce yapısını kendi içinde değerlendirmek gerekiyor. "*Kemalizm* her şeyden önce Tanrısal kökenli

'monarşik iktidara' karşı, halk egemenliği kökenine dayanan ya da en azından bunu savunan 'temsili' bir iktidardır. Unutmamak gerekir ki; *Kemalizmin* uygulamasının yapıldığı ülkeler, kentsoylusu (burjuvazi) ve proletaryası oluşmamış, çoğunlukla az gelişmiş tarım ülkeleridir. Bu ülkelerde, tam anlamıyla bir sınıf sayılmasa da, 'asker-sivil bürokrat'tan daha devrimci bir sınıf yoktur. Kaldı ki; sınıf, 'aralarında çıkar birliği ve ortak beklentiler olan; benzer yaşam koşullarını paylaşan ve yaklaşık gelire sahip insanların oluşturdukları grup' olarak tanımlandığı zaman, 'asker-sivil-bürokrasi' pekâlâ sınıf olarak da ele alınabilir."[22] Şimdiye kadar hiç kimse ideolojinin tek ve yeterli bir tanımını yapamamıştır[23] ama *Kemalizmin* ve de kasıtlı olarak adlandırılmış olsa bile *Atatürkçülüğün* bir ideoloji olmadığını öne sürenlerin de bunu ideolojik olarak yaptıkları unutulmamalıdır. Bu grup ya da kişilerin ideolojik bakışı, yorumu, kaygıları bir yana bırakılarak, her yana çekilebilen, siyasetçilerin popülizm ve salt çıkarcılık adına istedikleri anlamı vermekte sakınca görmedikleri ideoloji kavramını siyaset bilimi açısından kısaca tanımlamaya uğraşmak gerekiyor.

Hemen belirtmek gerekir ki ideoloji sık sık 'nesnel olmayan bir düşünce ürünü olarak tanımlanmıştır. Bu tanım olaylara bakışta yan tutmayı anımsatmaktadır. İnsanı yanlışa götüren, yanıltan bir değerlendirmeyi ifade etmektedir. Bu anlamda ideoloji yanıltıcı bir özellik taşımaktadır daha doğrusu küçültücü bir sıfatla beraber gibidir. Onu tanımlama, ona yaklaşımın yön ve açısına göre değişmektedir... İdeoloji, belirli bir sınıf ya da gruba özgü inançlar sistemidir. Anlam ve fikir üretiminin genel sürecidir. Burada ideolojinin doğru ya da bilimsel bilgiyle çelişme olasılığı çok yüksektir. Ayrıca yine ideolojinin aldatıcı inançlar sistemi, yani yanlış fikirler ya da yanlış bilinç haline dönüşme tehlikesi de bulunmaktadır... Çok yakın zamana kadar ideolojiyi 'doğru düşünme bilimi' olarak niteliyorduk. On yedinci yüzyılın sonu ile on sekizinci yüzyılda ideoloji 'doğru düşünceleri çağrıştırmanın düzenli yöntemi' olarak tanımlanmaya başlandı[24].

Şerif Mardin'e göre ideoloji, 'idare edilen'lerin arasında yaygın, yönlü, fakat sınırlı, belirsiz fikir kümelerinden meydana gelir[25]. İdeolojiyi, kabaca, gittikçe daha belirgin biçimde odaklaşan altı farklı tarzda tanımlamak olanaklıdır yorumunu yapan teorisyen T.Eagleton'a göre, ilk olarak, ideolojinin, toplumsal yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddi süreç olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür bir tanım, hem siyasi, hem de epistemolojik olarak yansız ve terimin geniş anlamında alındığında 'kültüre' yakındır. İdeoloji veya kültür, bu anlamda, belirli bir toplumdaki bütün anlamlandırma pratiklerini ve simgesel süreçleri kapsayan bir kompleksin tamamına karşılık gelir; toplumsal pratiklerin kendilerinden çok (bunlar siyaset, ekonomi, akrabalık kuramı vb'nin alanına girer) bireylerin bu pratikleri 'yaşama' biçimlerini ima eder. Bu anlamda alındığında ideoloji, değerleri hakkında mutabık kalınan sanatsal ve entelektü-

el çalışmalarla sınırlanan dar anlamda 'kültürden' daha geniş, ama belirli bir hayat biçimini bütün etkinlik ve kurumlarını kuşatan antropolojik kültür tanımından daha dardır[26]. Bu tanıma göre daha dar anlamıyla ideolojiyi, bir dünya görüşü ya da sistemleştirilmiş dünya görüşü olarak tanımlayanlar da vardır. "İdeolojiyi simgesel, kolektif olarak kendini ifade etme biçimi olarak da tanımlamak olasıdır. Öte yandan ideoloji kimine pragmatiktir kimine göre ise aşırı mutlakçı, öteki dünyasal ve aşırı katı bulunabilir."[27]

On dokuzuncu yüzyılın sonu, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, yani ideolojiler çağında yaşayan Mustafa Kemal'in, ideolojilerin çok yoğun çarpışma ve çatışmalar yaşamalarına karşın, "biz bize benzeriz" vurgusuyla pek etkilendiği söylenemez. Buna karşın gerçekler, gerek 1920'lerdeki dış basın gerekse yabancı ülke temsilcileri gizli yazışmalarında imge ve simge olarak ifade ettikleri ideoloji ve ideolojik olarak yorumlanan Kemalizm ve Kemalist kavramlarını ister istemez yaratmıştır. Bugün 'ideolojinin sonu' görüşünün savunuluyor oluşu ya da *Kemalizm* bir ideoloji değildir dayatmasının varlığı ne ideolojiyi ortadan kaldırıyor ne de Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'nın Kemalist hareket olarak adlandırılmış olması gerçeğini. Ayrıca Kemalizm kavramının Atatürk yaşarken kullanılan, *Atatürkçülük* kavramının ise ancak 1954 yılında ilk kez yaratıldığını da göreceğiz. Kaldı ki, *'ideolojinin sonu'* tezinin kendisi aslında bir ideolojidir.

İdeolojinin bugünkü konumu çok karmaşıktır... en kalıcı tema, hâlâ 'hakikat ile ideoloji' arasındaki keskin zıtlıktır. İdeolojiyi tartışan birçok kişi kendileri için, ideolojik olmayan bir nötrlük/tarafsızlık iddiasındadır. Bu tür tarafsızlık ya da nötrlük talep eden bilimler, genellikle doğa bilimleri ve sosyal bilimler, felsefe ve politik teoridir. Bu karmaşa birçok liberalin, muhafazakârın, feministin, marksistin vb.de ideolojinin karşıtı şeyler olarak bilim ya da felsefe tarafında yer alma iddiası taşıdıklarını fark ettiğimizde yoğun bir hal alır[28].

İdeolojinin gücünü ve oynadığı rolü çok açık göreceğimiz örneklerden birisi Kurtuluş Savaşımızdır. Kurtuluş Savaşı'nda yurdu savunan yüz bin dolayında yurtsever insanın bu girişimini ideolojik yönelimleri ön plana çıkarmadan açıklayamayız. Dumlupınar'da savaşanların amacı düşmanı yenip ileride zengin olmak değildir. Kurtuluş Savaşı'nda Türkleri güdüleyen en önemli faktör dindir. Bir başka anlatımla bu direnişin özünde madde yatmaz. Tarihte ve günümüzde bu kuralı doğrulayan binlerce örnek bulunmaktadır. İdeolojik sarmal, bireyi baştan ayağa kavramakta, hatta ölüme götürmektedir. Demek ki, ister günlük yaşantıda ister uzun soluklu düzenlemelerde, isterse de sınıf mücadelesinde olsun, ideoloji ihmal edilmemesi gereken önemli, hatta bazı örneklerde özerk kalabilen alandır[29].

İdeolojinin kapsama alanı dışında kalan bir insan (pratik olarak olanaksızdır) yalnızca bir nesnedir. Yani "şey" olarak nitelendirilir. Her obje ve insan adlandırılır. İnsanın isimlendirilmesi, çevresi tarafından algılanması ancak ide-

olojik çalışma ile mümkündür. Bir ideolojik çalışma hem bugünün hem de geçmişin dolaylı ya da dolaysız aktarımlarının ışığında olur. Gerçekliğin bir biçimidir, bir görünümüdür. Bu nedenle ideolojinin ne sonu gelir ne de önemi azalır. Her zaman ön plandadır. Bilinçli bilinçsiz olarak bütün formasyonlar onu kullanır ya da kendisinden yararlanılmasını zorunlu kılar. Bir yandan ekonomik, siyasal düzeyler doğal olarak kendisi arasında harç doku görevi görür, öte yandan da dönemler arasında uyumu sağlar. O bir dönemin bir başka döneme yani izleyen döneme eklemlenmesinin hem temel aracı hem de baş mimarıdır[30]. İdeoloji teriminin betimleyici, aşağılayıcı ve olumlayıcı tanımları arasındaki ayrımlara da çok dikkat gerekir.

İdeoloji ne dağınık bir söylemler kümesidir ne yekpare bir bütündür. İtici gücü özdeşleştirme ve homojonize etme olsa bile yine de ilişkisel karakteri ve aralarında sürekli arabuluculuk etmek zorunda olduğu çatışan çıkarlarca yaralanır ve parçalanır. İdeoloji tek başına, bazı tarihselci Marksistlerin ileri sürer göründüğü gibi, toplumsal birliğin kurucu ilkesi değil, bundan öte söz konusu birliği siyasi muhalefete rağmen imgesel düzeyde yeniden oluşturmaya çalışan bir şeydir. İdeoloji, bir 'dil' meselesinden öte bir 'söylem' meselesidir; anlamlandırma meselesi değil, belirli somut söylemsel etkiler yaratma meselesidir[31].

Türkiye Cumhuriyetinin ideolojisinin Atatürkçülük olduğunu ve bu kavramın kullanılmasını savunan bilim insanlarından Şerafettine Turan'a göre Atatürkçülük, 'çağdaşlaşmayı amaçlayan bir gelişme modelidir':

> "Atatürkçülüğün düşünsel temellerini belirlerken, şu özellikleri vurgulamak gerekir. Atatürkçülük, kalıplaşmış bir dogma değil, çağdaşlaşınayı amaçlayan bir gelişme modeli, sürekli bir izlencedir. Tek yönlü ve kopya olmayıp, bir bileşkedir. Ayrımcı değil, bütünleştiricidir. Salt kuramsal olmayıp, düşünce ve eylemden oluşan bir bütünlük gösterir.
>
> Atatürkçülüğün düşünsel temelleri, yeni bir dünya görüşü, yeni bir egemenlik anlayışı, yeni bir siyasal felsefe ve yeni bir yaşam biçimi yaratan; önce Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşu, arkasından Fransız Devrimi ile meyvelerini veren aydınlanma düşüncesinde aranmalıdır. Akıl, birey ve bilgi üçgenine dayanan aydınlanmada, insanın yani bireyin evrende karşılaştıklarını aklı ile çözebilmesi için her türlü bilgi ile donatılması ve toplumda etkin olması öngörülmüştür. Aklın ve bilgilendirilmiş bireyin ön plan çıkarılması, önce tanrısal haklar yerine doğal haklar kavramının ortaya çıkmasına ve buna bağlı olarak yeni bir siyasal felsefenin doğmasına yol açmıştır. Giderek, egemenliğin gökten yere inmesiyle ulusal egemenlik kavramı, akılcılığa dayanan rasyonalizm ile bir bilim felsefesi olan olguculuk (Pozitivizm) gibi akımlar doğmuş, aynı zamanda yeni bir yaşam biçimi olan laiklik anlayışı gelişmiştir. İşte Atatürkçülüğün düşünsel temellerinde bu değer ve kavramların tümü yatmaktadır"[32].

Bir kez daha yinelemek gerekiyor; **Kemalizm** bir ideolojidir. Ve Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisidir. Bu nedenle "başka ideolojileri rehber ve li-

der edinmiş, iktidara o görüşleri taşımak isteyen rozet *Atatürkçüleri*, Atatürk diye diye tüm ilkeleri ortadan kaldıran kalıplaşmış şekilci bir kapsayıcılık iddiası ile zorunlu olarak Kemalizme karşı olacaklardır. Böylece Kemalizmi benimseyerek iktidara taşımak isteyen *Atatürkçülerden* de ayırt edilmiş olacaklardır. Günümüzde birçok odak tarafından amaçlı olarak bu kalıpçı ve donmuş *Atatürkçüler*, Kemalist olarak tanıtılırken, her telden çalan dağınık Atatürkçüler 'Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü anlamış olarak gösteriliyorlar. İkisi de Kemalizm'e karşı iken tutucu ve statükocu, bilim ve akıldan yoksun söylemcilerin yazılarında bir kere bile Kemalizm denmediği veya Kemalizmi ideoloji saydıklarını gösteren bir satır olmadığı görülüyor."[33] Aslında Türk devrimlerinin savunuculuğunu yapan ve gerçekten bu konuda yeminli olan kesimler de kendi aralarında Atatürkçü ve Kemalist olarak ayrılıp, mücadele ettikleri karşı devrimcilerin ekmeğine yağ sürüyorlar. İnançlı olarak tam bağımsızlığın ve devrimlerin savunucularının bir kısmına göre;

> Atatürkçülüğün bir ideolojik ve siyasal hareket olarak ortaya çıkmasından rahatsız olan kesimler, ısrarla Atatürkçülüğün bir ideoloji, hele hele siyasi bir hareket olmadığını, onun herkesin malı olduğunu, kimsenin O'nu tekeline almaması gerektiğini, ısrarla söyler dururlar.
>
> İşte işin püf noktası burasıdır. Atatürk'ü kimse tekeline almasın diyen tüm kesimlerin ortak kimliği Atatürkçü olmalarıdır. Zaten bunu saklamazlar da! Atatürkçü olmadıklarını övüne övüne söylerler.
>
> Ama nedense birilerinin 'ben Atatürkçüyüm ve bunun siyasal mücadelesini vereceğim' demesi işlerine gelmez. Çünkü Atatürk adı, tüm Türklerin üzerinde anlaştığı tek isimdir. Böyle bir ismi karşılarına siyasi rakip olarak alırlarsa kazanamayacaklarını, halkla karşı karşıya kalacaklarını bildiklerinden, Atatürkçülüğün bir siyasal akım haline gelmemesi için çalışıp dururlar.[34]

Bu anlatılanların ortaya koyduğu bir önemli gerçeğe göre anlaşılmaz olan ve kafa karışıklığına yol açacak şekilde *Kemalizmi* ve *Atatürkçülüğü* aynı anlamda ve eşdeğer olarak algılayıp tanıyanların bile farklılığı dile getirme konusundaki canhıraş çabalarıdır.

Tarihsel Süreçte Kemalizm ve Kemalist Kavramının Ortaya Çıkışı

Tarihsel olarak izlendiğinde *Kemalist* kavramının ortaya çıkışının *Atatürkçü* kavramına göre daha önce oluşu son derece doğal. Asıl sorun ve soru, hangi korkuyla Kemalist ve Kemalizm kavramlarının nasıl, ne zaman ve neden silinmeye çalışıldığıdır. *Atatürkçülük* kavramının ısrarla yerleştirildiğinin sorgulanmasını bile yasaklamaya neden özen gösterildiğidir.



Kemalist deyimi Mustafa Kemal'in önderliğinde başlatılmış olan *kuvayı millîye* hareketine taraftar olanlara verilen ortak isimdir. Bir kez köklerinin *müdaafa-i hukuk* ve *kuvayı millîye* hareketlerine yaslandığını bilmek gerekiyor.

Hem Anadolu'da hem de yurtdışındaki basında ve yabancı temsilciliklerin yazışmalarında neredeyse eşzamanlı olarak bu kavramın yer aldığını görmek ve okumak mümkün. Örneğin Osman Ulagay'ın taradığı Amerikan medyasından *The New York Times*, *Asia*, *The Atlantic Monthly*, *Foreign Affairs* gazete ve dergilerinde sıkça geçen kavram Kemalist, Mustafa Kemal'in millîyetçileridir. Erol Ulubelen derlediği *"İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye"* adlı çalışmada da ya Mustafa Kemal'in askerleri ya da Kemalist ifadelerinin resmi yazışmalarda tercih edildiği görülür. Zeynep Kerman'ın *"Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele"* başlıklı kitabında da Kemalist sözcüğünün resmi evraklarda yazılı olduğu okunmaktadır. Bunlara ek olarak Bilal Şimşir'in İngiliz arşivlerinden derlediği anıt yapıtlarında da resmi yazışmalarda Kemalist kavramının çok sıkça yer aldığı göze çarpmaktadır. Emperyalizme karşı askerî alanlarda savaşan güçlere Mustafa Kemal'in adından yola çıkarak Kemalist denmesi kadar, Mustafa Kemal'in gelecek inşası, geleceğin yaratılması demek olan devrimler ve öğretilerine de Kemalizm adı verilmesi son derece tutarlıdır.

The New York Times 1 Ağustos 1919 tarihinde yazıyor: *"Kendisine 'Millîyetçi Kuvvetler Diktatörü' adını takan Mustafa Kemal Paşa komutasındaki..."*[35]

Asia Dergisinde Ocak 1920 Jackson Fleming imzalı makalede, Mustafa Kemal'in önderliğindeki 'Millî Kurtuluş' hareketinin güç kazanması İtilaf Devletlerinin tedirgin etmekte, özellikle Bolşeviklerle Kemalistler arasında bir bağlantı kurulmasını önlemek için çaba harcanmaktadır. Lord Curzon, Bolşevik-Kemalist işbirliğini engellemek amacıyla ABD'den yardım istemiştir[36].

3 Ocak 1920 tarihli New York Times'de yazılan: *"Milliyetçi lider Mustafa Kemal, Yunan işgal kuvvetlerine karşı genel bir saldırı planlıyor."*[37] ABD basınında sıkça yer verilen kavram "Türk millîyetçileri" ve "millîyetçi hareket"dir.

ABD'li kadın gazeteci Demetre Vaka şubat ve mart 1922 tarihli ASIA dergisinde Kurtuluş Savaşının gelişme süreciyle ilgili ilginç gözlem ve yorumları ve bir "Kemalist" olarak adlandırdığı İttihat ve Terakki'nin ilk kurucularından Abdullah Cevdet ile yapmış olduğu konuşmaları anlatılıyor. *"Babı Âlî'de Olup Bitenler"* başlığıyla şunu yazıyor: *"...Ateşli gazetelerden birinin yazdığına göre Kemalistleri zafer gününe kadar kullanacak olan Anti-Kemalistler daha sonra bütün Kemalistleri ipe gönderecekler...."*[38] Söyleşi sırasında Abdullah Cevdet bir ara kadın gazeteciye *"Demek siz de Kemalist görüşü benimsiyorsunuz"* diye hayretle sorar.[39] *"Ben elçiliklere pek ender giderim Madam. Fakat sık sık giden Kemalist hanımefendilerden duyduğuma göre Amerikalılar, İngiltere'nin buradaki duruma hâkim olmasını istemiyorlar..."*[40] Abdullah Cevdet Kemalist deyimini ne zaman ifade ettikleri konusunda şunları söylüyor: *"Rusya çöktüğü zaman biz*

Kemalistler – bu deyimi o zamandan kullanmaya başlamıştık- Almanya'dan kurtulmak için yeni çareler arıyorduk..."[41]

The New York Times 16 Kasım 1922 tarihinde yazıyor: "*Türkiye ile Amerika Birleşik devletleri arasında diplomatik ilişkiler kurulabilmesi için Kemalistlerin, Türkiye'deki Amerikan hak ve çıkarlarına karşı anlayışlı bir tutum izlemeleri gerekiyor."*[42]

Son olarak Amerikan basınından bir alıntı yaparak ABD cephesini kapatalım. Savaş bitmiş, Lozan imzalanmış ve cumhuriyet ilan edilmiş buna karşın Asia Dergisi Kasım 1923 sayısında Robert Dunn imzasıyla yayınlanan makalede Kemalist kavramını kullanıyor: "*Anadolu'daki Yunan-Kemalist savaşı boyunca 'asi' Türklere çeşitli ikmal malzemeleri sağlayan Whittallar bu davranışlarına, İngiltere resmen tarafsızlığını ilan ettikten sonra da devam etmişlerdir...."*[43]

İngiltere cephesinde de kavramın resmi yazışmalarda yer alışından örneklere bakalım. Bunlardan ilkinde Ferit Paşa Hükümeti Anadolu'ya asker göndermeye, bir iç savaş çıkarmaya yeltenir. 28 Eylül günü İngiliz Yüksek Komiseri'ne danışır. "*Kemalistlerin üzerine asker göndermek için izin ister... Şimdi, Anadolu'ya karşı İstanbul'dan asker yollamak, İngilizlere pek sakıncalı gözükür. Bu askerlerin hemen Mustafa Kemal'in yanına geçeceklerini, Kemalistlerin gücüne yeni güç katacaklarını düşünürler."*[44]

Amiral de Robeck'ten Lord Curzon'a 17 haziran 1920 tarihli belgede: "... *Müttefikler şunu anlamalı ki: Hemen hemen bütün Türkler millîyetçidir. Bu hükümeti atıp yerine milliyetçileri getirelim. Mustafa Kemal'in askerleri Gebze'ye kadar geldi. Haydarpaşa ve Üsküdar'ı Kemalistlerin basmasından korkuyoruz..."*[45]

Amiral de Robeck, 27 Mayıs 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı yazıda, sadrazamla görüştüğünü, Millîyetçileri üç hafta içinde bastıracağını söylediği 10 bin kişiyi aşmayacak bir kuvvetin silahlandırılmasına ve kullanımına Müttefiklerin izin vermesini istediğini bildiriyordu[46].

Amiral F. De Robeck'ten Lord Curzon'a 17 Temmuz 1920 tarihli yazışmada: "... *Ferit Paşa beni ziyaret etti. Türkiye'ye imza ettirilmek istenen barış koşullarının bir ölüm fermanı olduğunu söyledi. Halkın bütün ümidi İslam dünyasında ve Bolşeviklerdedir, Kemalistlerin Yunan ilerlemesine dayanmasına imkân yoktur...."*[47]

30 Temmuz 1920 tarihinde Amiral de Robeck tarafından Dışişleri Bakanı Curzon'a gönderilen yazıda da, 26 Temmuz'daki görüşmelerinde Damat Ferit'in tasarısında ısrar ettiği ve Kürt liderlerinin Bolşevik unsurunun Kürdistan'a girmesine karşı olduklarını; bu nedenle Mustafa Kemal'e karşı çıkmağa hazır bulunduklarını belirttiği bildiriliyordu[48].

İstanbul'daki Müttefik Orduları Başkomutanlığı, İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 5 Ağustos 1921 tarihli raporda, Konya'da Kemalistlere karşı büyük bir ayaklanma olduğunu ve başkentin Kayseri'ye taşınmakta olduğunu bildirdi.[49]

Amiral Robeck'ten Sir H.Rumbold'a 11 Eylül 1921 tarihli yazı: Mütareke hükümleri gereğince İngiliz gemilerinin Türk gemilerinde arama yapmaya hakkı vardır. Kemalistler de tarafsızlığa uymuyorlar. Türk limanlarında İngiliz gemilerine kolaylık göstermiyorlar, İngiliz mallarını boykot ediyorlar...[50]

İngiliz Dışişleri Bakanlığının Hindistan İşleri Bakanlığı'na 19 Eylül 1921 tarihli yazısında, Kemalistler için Hindistan'da toplanan paralarla İngiltere'den silah satın alınacağını gösteren bir işaret bulunmadığı, Kemalistler için Hindistan'dan para toplanmasının önlenip önlenemeyeceğinin kestirilemediği bildirildi. İngiltere'nin Türkiye'deki durumunun anormal olduğu da anlatılan yazıda, bir yandan hâlâ İstanbul Hükümeti'yle savaş halinde sayılan İngiltere'nin Türk-Yunan savaşında tarafsızlık ilan ettiği, kuramsal olarak özel firmaların Kemalistlere de silah satabileceği ama bunlara yolda Yunanlılarca el konabileceği belirtildi.[51]

İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold, Lord Curzon'a gönderdiği 20 Eylül 1921 tarihli yazıda Franklin Bouillon'un Ankara yolculuğundan söz ederek Fransızlarla Kemalistler arasında yapılacak anlaşmada gizli bir askerî madde bulunduğunun haber alındığını ve Bouillon'un yürüttüğü görüşmelerin herhalde esir değiş tokuşu ile ilgili olmadığını bildirdi[52].

İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold, Lord Curzon'a 28 Eylül 1921 tarihli yazısında Ankara Meclisi'ndeki gelişmeleri anlattı. İstanbul Dışişleri Bakanı'nın Kemalistlerin şimdi barışa daha istekli olacaklarını söylediğinin...[53]

Londra'da Fransız Büyükelçisi ile Dışişleri bakan Yardımcısı Sir E.Crowe 29 Eylül 1921 tarihinde bir görüşme yaptı. Büyükelçinin Yunanistan'ın arabuluculuğa hazır olup olmadığına ilişkin sorusuna Crowe, kesin bir şey söyleyemeyeceği karşılığını verdi. E.Crowe de Kemalistlerin niyetini büyükelçiye sordu...[54] 30 Eylül 1921... İngiltere ile uyuşmaya varmaksızın Fransa'nın Kemalistlerle anlaşma yapmayacağı konusunda daha önce İngiltere'ye söz verilmiş olduğunu hatırlattı...[55]

5 Ekim 1921, ABD Yüksek Komiseri Bristol, Sakarya Savaşı'nın sonuçlarını rapor ediyor: Türklerin zaferi üzerine Franklin Bouillon, Ankara'ya gitti. Kilikya'daki silahları Kemalistlere devredecek, karşılığında ekonomik ayrıcalıklar alacakmış...[56] 25 Ekim 1921, Briand (Yunan heyetine), Sevr Anlaşması'nın yerine, bu anlaşmayı bazı noktalardan düzelten yeni bir anlaşma yapılmasını önerdi. Değişiklik önerilerinin Kemalistlere açıklanmadan önce Müttefiklere Yunanlılar arasında kararlaştırılmasını istedi. Kemalistlere gizli silah sevkine engel olmaya çalışacağına söz verdi....[57] 30 Ekim 1921 (Pazar), Aziziye'de Rahip Vasileos, ifadesinde, Yunanlıların halka zulümlerine nasıl engel olmaya çalıştığını anlatıyor. "Yunan birlikleri geldikleri vakit 'Burada Kemalistlerden kim vardır?' diye sordular. 'İşte ben Kemalist'im' dedim. Kemal İzmir'i bir alsa kendisine tapınacağım."[58]

5 Kasım 1921 tarihli The Times: 20 Ekim Anlaşması, durumu büsbütün değiştirdi. Kemalist hareket şimdi dehşetli bir kuvvettir[59]. Rumbold'dan Curzon'a 12 Kasım 1921 tarihli yazı: "Kemalistler, uzlaşmaz bir tutum içinde. İzzet Paşa, İstanbul Hükümeti'nin Ankara'yı etkileyemediğini söylüyor. En uygunu, Hamit Bey aracılığıyla Ankara'yla ilişkiye geçilebilir. Kemalistlere şu yolda bir mesaj gönderilebilir: Siz de gerçekten barış istiyorsanız..."[60] 15 Kasım 1921, İngiliz Dışişleri Bakanlığından Mr. Edmonds, Rumbold'un 12 tarihli teline düştüğü notta "Güç durumda olan Kemalistlerdir. Görüşmek üzere kendisini (Mustafa Kemal'i) İstanbul'a çağıralım" dedi...[61] Rumbold 29 Kasım 1921 tarihli raporunda "*İstanbul Hükümeti, gittikçe Anadolu'ya boyun eğer duruma düşüyor. Yalnız Sadrazam (Tevfik), Kemalistleri âsi sayıyor. Ankara'nın da büyük güçlükleri olsa gerek*" diye yazdı[62]. Rumbold'un 29 Kasım 1921 tarihli raporu: "*Kemalist ve Enveristler arasında münakaşa var.*"[63]

Dışişleri Bakanı İzzet Paşa 9 Aralık 1921 tarihinde, İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold ile görüştü. İzzet Paşa, Ankara'nın İngiltere ile anlaşmak istediğini, Binbaşı Henry'yi çok iyi karşıladığını, bütün Anadolu'yu ve Meriç sınırını istediğini, Kemalistlere karşı Saltanat'ın korunacağını söyledi[64]. Sofya'daki İngiliz Ortaelçisi Erkskine 19 Aralık 1921 tarihinde, Kemalistlerin Bulgar Başbakanı Stanbulinski'den hiçbir yardım beklemediklerini, onun tutumundan hiç de memnun olmadıklarını Curzon'a bildirdi...[65] Lord Curzon, İngiltere'nin Tokyo Büyükelçisi Sir E.Elliot'a çok gizli kaydıyla gönderdiği 24 Aralık 1921 tarihli talimatta, İstanbul'daki Japon büyükelçisinden şikâyette bulundu. "*Mr. Uchida'nın faaliyetlerinden kesinlikle rahatsız oluyoruz. Kemalist makamlarla sürekli temasta imiş. Arabulucu olarak tanınmasını istiyormuş.*"...[66]

Rumbold, Ankara'dan dönen İtalyan temsilci Signor Tuozzi'nin verdiği bilgileri Curzon'a yazıyor (7 Ocak 1922): "Anadolu'da... Ekonomik durum iyi değil. Milliyetçiler, İngiltere'den nefret ediyor. Kemalistlerle anlaşmaya varılamaz..."[67] Rumbold'un Dışişlerine raporu (15 Ocak 1922): "...Sultan, milleti kendine çekmeli ve bir çağrıda bulunmalı. Böylece Kemalistleri azınlıkta bırakıp etkisizleştirmiş oluruz."[68]

İngiliz Yüksek Komiserliği Baştercümanı Ryan, 9 Şubat 1922 tarihli raporunda Yunanlıların Anadolu'yu ancak genel bir barış anlaşmasından sonra boşaltmaları gerektiğini savundu. Rapora göre boşaltma daha önce olursa bu, Mustafa Kemal'in zaferi gibi görülecek, Boğazlar bölgesinde Müttefiklerin İstanbul'u boşaltmalarına yol açabilecek, Kemalistler Musul'u almaya kalkışabilecekler, İstanbul Hükümeti'nin de sonu gelecek[69]. Rumbol'dun 28 Şubat 1922 tarihli raporu: Tevfik Paşa Kabinesi, Paris'te yalnız Yusuf Kemal Bey'in demeç vermesini istemiyor. Kemalistler bitkindirler[70].

Tevfik Paşa, Yüksek Komiser Rumbold'la 6 Mart 1922 tarihinde gizli bir görüşme yaparak "*Sevr Antlaşması'nda yapılacak herhangi bir sınır değişikliği öne-*

risi İzzet Paşa'ya yapılmalıdır. Bu, Mustafa Kemal'e yapılırsa Kemalistler yeni istekler ileri sürebilirler" dedi[71]. İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold Nisan ayında Vahidettin'le gizli bir görüşme yaptı. Rumbold'un raporuna göre Padişah, Kemalistlere karşı her zamankinden sert konuştu. İttihat ve Terakki'nin yeni bir şekli olan bu ihtilal teşkilatının İngiliz tekliflerini kabul etmeyeceğinin, otoritelerini İstanbul'a kaydırmak istediklerini belirterek barışın İstanbul Hükümeti'yle yapılmasını istedi. Kendisinin İngiltere ile herhangi bir özel uzlaşmaya hazır olduğunu bildirerek, boşaltılan Anadolu topraklarına Kemalistlerin girmemesi için tedbir alınmasını ve bu toprakların İstanbul Hükümetine devredilmesini istedi. Hayatının tehlikede olduğunu anlatan Sultan, Kemalistlerin kozunu geçersiz kılmak için Edirne'nin de kendisine verilmesini istedi. Vahidettin, İngilizlerle gizli bir anlaşma yapabileceği haberini 25 Mart'ta göndermiş ancak İngilizler bunu 1 Nisan'da reddetmişlerdi. Vahidettin, üç gün sonra bir adamını Yüksek Komiser'e göndererek boşaltılacak toprakların kendisine devredilmesini tekrar isteyecektir[72].

Padişah'ın 6 ve 9 Nisan 1922 tarihli başvurularını hükümete bildiren İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold 10 Nisan 1922'de, "Şahsi durumu için pek kaygılı" olan Padişah'ı Kemalistlere karşı kullanabileceklerini bildirdi. Padişah, İngilizlerle ayrı bir anlaşma yapmaya hazır olduğunu bildirerek boşaltılacak toprakların kendi hükümetine iadesini istemişti.[73] 17 Nisan 1922 tarihinde Fener Rum Patriği Meleitos'un Rumbold'a sözleri: *"Yunan ordusunun ricatiyle Rumların vaziyeti ümitsiz oluyor. Türkiye'nin en fena tecellisi olan Kemalizm galip gelecektir."*[74]

Sömürgeler Bakanı Chamberlain'in Avam kamarasında 10 Mayıs 1922 tarihinde yaptığı konuşma: *"Müttefikler şimdi ne yazık ki Kemalistlere karşı etkili tedbirler alacak bir durumda değil."*[75] İngiliz Gizli Haber alma Örgütü'nün 15 Mayıs 1922 tarihli raporu: *"Ankara'dan Bab-ı Âli'ye ulaşan bir duyuru, Bolşeviklerle Kemalistler arasındaki ilişkileri doğruluyor. Anadolu'da Rus etkisinin arttığı söyleniyor."*[76] İngilizlerin Atina Temsilcisi Lindley 20 mayıs 1922 tarihinde, İtalyan Kurmay Albay Giordinao'nun görüşlerini hükümetine rapor etti. *"Kemalistler, ciddî bir askerî harekâta kalkışabilecek durumda değiller."* Lindeley'in kendi görüşü. *"Askerî bakımdan güçsüz olmalarına rağmen Kemalistler, Misak-ı Millî'den daha azı ile yetinmeyecekler. Kemalistlere ciddî baskı yapılmalı. İzmir bölgesine özerklik verilmeli."*[77]

29 Temmuz 1922 tarihli İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Hükümete verdiği yazıda, Kemalistlerin korkutulması için Yunanlıların İstanbul'a serbestçe yürümesine izin verilmesini önerdi. Müttefikler, Yunanistan'ın bu önerisini kabul etmiyor.[78]

7 Ağustos 1922 tarihinde Vahidettin, Rumbold'la görüştü. Ankara'dakilerin bir devlet değil, belki asiler ve ihtilalciler topluluğu, İttihat ve Terakki'nin ye-

niden ortaya çıkmış biçimi olduğunu, bencilce amaçları için yurda hâkim olmaya çalıştıklarını, Bolşevik olduklarını, şimdi Ankara'da uyuşmazlıklar olduğu için Müttefiklerin enerjik bir hareket hattı tutmaları gerektiğini söyleyerek Yunanlıların boşaltacağı toprakların "meşru hükümete" devredilmesini, Kemalistler "*serkesçe*" hareketlerinde ısrar ederse barışın İstanbul Hükümetiyle yapılmasını ve asileri yok etmesi için meşru hükümetin desteklenmesini istedi.[79]

3 Eylül 1922 tarihli İngiliz raporlarında şunlar okunmakta: İngiliz Dışişleri bakanı Lord Curzon ateşkes için Kemalistlerle nasıl ilişki kurabileceğini İstanbul Yüksek Komiserliği'nden sordu. General Harrington, İstanbul'dan Londra'ya çektiği yıldırım telde şöyle dedi: "Bugün İzmir'e varan savaş gemileri, Yunanlıların moralini yükseltebilir. Kemalistlerin taşkınlıklarına karşı İzmir'de askerî tertibat aldırdım. Yunan göçmenleri çığ gibi İzmir'e akıyor."[80] 4 Eylül 1922 tarihinde İngilizlerin Yüksek Komiseri rumbold, Hükümetinden şu istekte bulundu: İngiltere Yunanistan adına hareket etmesin. Kemalistlerle Yunanlıları karşı karşıya bıraksın...[81] 7 Eylül 1922 tarihinde toplanan İngiliz Kabinesi kararı: Türk-Yunan çarpışmasına hızla son verilmesi için çaba harcamaya, bu konuda müttefikleriyle birlikte hareket etmeye, Boğazlar İngiliz çıkarları için pek önemli olduğundan Kemalistler Gelibolu Yarımadası'nı işgale kalkışırlarsa silahla karşı konulmasına, Boğazlar bölgesindeki İngiliz deniz kuvvetlerinin artırılmasına, Gelibolu Yarımadası'nın işgal edilmesine, İzmit Yarımadası'nın bir Kemalist saldırısı halinde boşaltılmasına, ancak Kemalistler İstanbul'u işgal etmeye kalkışırlarsa kara ve deniz askerleriyle karşı konulmasına, İzmir'deki koloninin boşaltılmasına, diğer göçmenlerin taşınması için de gemi gönderilmesine...[82]

The Toronto Daily Star'da Ernest Hemingway, Mudanya görüşmelerinin Avrupa'nın Asya üzerindeki egemenliğinin sonunu gösterdiğini, İngiltere'nin Yunanistan'ı arkalayarak yanlış ata oynadığını, Kemalistler üzerinde şimdi Fransız etkisinin en yüksek düzeyde bulunduğunu ama bunun yerini Rusya'nın alabileceğini, böylece Boğazların denetiminin de Rusların eline geçmesiyle İngilizlerin Gelibolu için yeniden dövüşmek zorunda kalacağını yazıyor (23 Ekim 1922)[83].

Vahidettin, Rumbold ile Ryan'ı kabul etti (6 Kasım 1922). Bolşevik olarak nitelediği Kemalistlerin bir çeşit hükümet darbesi yaparak İstanbul Hükümeti'ni devirdiklerini anlattı. Kemalistlere muhalefet eden ve Müslüman olmayan tebaasının kötü durumundan söz etti, bütün bu halkın himayesini İngilizlere bıraktığını söyledi. Uzun uzun hilafet konusunu ele alarak Ankaradakilerin yalnız kendisinin cismani kuvvetini değil, bütün dünya Müslümanlarının haklarını ayaklar altına aldıklarını, böyle bir görevi bırakmayacağını söyledi. Kemalistlerin azınlık olduklarını ileri sürerek...[84] *Le Dépéche de Toulause* 7 Kasım 1922'de *"Kemalistler, tehlikeli bir politika yapıyor"* diye yazdı[85]. *Lyon Repupli-*

cain(9 Kasım 1922): Ankara'nın yabancı düşmanlığı. Bursa'da Kemalistlerin aşırıları, Lyon endüstrisine şiddetle zarar verecek[86].

Belçika temsilciliğinin resmi yazışmalarında Marghetitch'in 8 Temmuz 1920 tarihli raporunda: "... *Unutmamak gerekir ki, Kemalist ordu, çok iyi yetişmiş bir kurmay kadrosuna sahiptir."*[87]

Belçika'nın İstanbul Elçisi De Welle, İkinci İnönü muharebesinden sonra, 8 Nisan 1921 tarihli raporunda ikinci Yunan taarruzunun bozguna uğramasını şöyle anlatır: *"Geçen 23 mart'ta Kemalistlere karşı başlayan Yunan taarruzu bir fiyaskoyla neticelendi..."*[88] De Welle, Yunan ordusunun çekilişine dair verdiği bilgiden sonra, İngilizlerin de Yunanlılar gibi Anadolu millîyetçiliğini yok farz ettiklerini söyler. Ona göre *"son birkaç hafta içinde İngiliz hükümeti Londra konferansında Ankara delegasyonunun uzlaşmaz tutumunu sürdüreceğini zannetmek ve Kemalist kuvvetlerin dayanamayacağına inanmak gibi iki büyük hata işlemiştir."*[89] De Welle 12 Nisan 1921'de yolladığı raporda, "*Kemalistlerin, üst üste kazandıkları askerî zaferler sonucunda millî duygularının son derece arttığını, Ankara hükümetinin kapitülasyonları tanımadığını ve Reji idaresinin satış bürolarını kapattığını, madenleri de millîleştirmek üzere harekete geçtiğinin önemle kaydeder."*[90]

10 Mayıs 1921 tarihli rapor, Veliahd Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi'nin Anadolu'ya kaçma girişiminin ayrıntılı öyküsünü içermektedir. De Welle bu girişimi şöyle anlatır: "B*irkaç gün önce, Şehzade Ömer Faruk Efendi, Kemalistlere katılmak için Ankara'ya kaçmak istedi ve Karadeniz'e giden bir İtalyan ticaret gemisine bindi."*[91]

De Welle bu olaydan üç, dört ay önce *Abdülmecid Efendi'nin, Kemalistlerin millî hareketin başına geçmesi için yaptıkları gizli teklifi reddettiğini ileri sürmektedir*[92]. De Welle 6 Kasım 1921 tarihli raporunda, *Yunan ordusunda disiplinsiz davranışların başladığını, gene de Kemalistlerin Yunanlıları Ege'den çıkarmasının çok güç olacağını* bildirdi[93].

19 Aralık 1921 tarihli raporunda De Welle, *Kemalist Türkiye ile Rusya arasındaki anlaşmazlık üzerinde durur*[94].

5 Şubat 1921 günlü Nıeuwe Rotterdasche Cournt adlı Hollanda Gazetesi, Kemalist Hükümet, Kemalist limanlar, Kemalist iktidar, Kemalist ordu deyimlerini kullandığı gibi, milliyetçilerin ele geçirdikleri toprakların "*Kemalistan*" olarak adlandırılmasının oybirliğiyle kararlaştırıldığını yazmıştır.[95]

Yabancı basın mensupları ve resmi temsilcilerinin yazı ve yazışmalarından yapılan alıntıların ortaya koyduğu gerçeğe göre Anadolu'daki hareket bir kurtuluş savaşıdır ve bunun lideri Mustafa Kemal'dir ve onunla birlikte mücadeleye katılanlar da *Kemalist* olarak adlandırılmaktadır. Üstelik bu tanımlamaya daha 1919 yılında rastlamaktayız. Mustafa Kemal'in kendisi bu konuya nasıl yaklaşmakta, onu da göreceğiz.

Mustafa Kemal, sağlığında gençliğe cumhuriyetin ve devrimlerin tarihinin doğru olarak öğretilebilmesi için dört ciltlik lise tarih kitapları yazdırtmıştır. İlk baskısı 1932 ikinci baskısı 1933 yılında yapılan bu kitaplardan cilt:4'te bugün CHP'nin parti rozetinde şekil bulan altı ilke açıklandıktan sonra, şunu okuyoruz: *"İşte yabancı yazarların Büyük Millî Reis'in adıyla ilişkili olarak Kemalizm dedikleri Türk devrim hareketinin temel prensipleri bunlardır. Bu prensiplere dayanan devlet sistemi Türk milletinin tarihine, ihtiyacına, toplumsal bünyesine ve ülküsüne en uygun olduğu kadar, bütün dünyadaki sistemler içinde de en sağlam ve en mükemmel olanıdır."*[96]

Mahmut Esat Bozkurt Atatürk'ün çevresinde inanıp güvendiği kişilerden birisidir. 15 Eylül 1937 tarihinde yazmış olduğu *Atatürk İhtilali* kitabı ilk olarak 1932 yılında İstanbul Üniversitesi tarafından bastırılmıştır. Bu kitabın ek:15 kısmında ara başlıkları taradığımızda şunları okuyoruz: *Kemalizm- Kemalizm ve Komünizm Arasında Ayrılık- Kemalizm ve Millî Sosyalizmin Ayrıldıkları Birleştikler Noktaları- Kemalizm ve Faşizmin Ayrıldıkları Noktalar Komünizm'in Aksak Tarafları...* Bu ara başlıklardaki sınıflandırmanın önemi, Atatürk'ün onayından geçmiş olmasıdır. Bu kitabın ikinci baskısına 1967 yılında[97] profesör Cahit Tanyol yazdığı önsözde şunları ortaya koyuyor: Kemalizmin ilk kuramcısı M.E.Bozkurt, Atatürk'ün sevdiği ve güvendiği bir insandı... Kitapta biz, Atatürk'ü ve onun devrimlerini sömüren inkılap esnafının katılaşmış, fanatik yüzünü bulmuyoruz... Yazara göre, bütün doktrinlerin en güzel yanları alınarak *Kemalizm Doktrini* yaratılmış oluyor...

Kemalizm, 1920'lerin Türkiyesinin yarattığı siyasal bir doktrindir, bilimsel bir statü iddiası değildir. Temel ilkeleri, çağdaş dünya içinde Türkiye'nin yeri göz önünde bulundurularak, kitaplıklarda değil, savaş alanlarında, kongre ve meclislerde, diplomatik konferanslarda geliştirilmiştir. Onun bir ideoloji haline gelişi ve ilkeler halinde özetlenmesi devrimci atılımın bitmesinden sonradır.[98] Bu bitiş tarihi olarak da 1931 Kurultayı olduğu savlanmaktadır.

Grace Ellison'a 1923 yılında verdiği röportajda 'Kemalist' kelimesini işitmekten hoşlanmıyor. "Bu sözcük hareketin ruhunu anlatmıyor. Ben ölsem de canlı da kalsam hareket devam edecektir,"[99] diyordu.

Geçen zaman içinde onda da düşünceler değişmiş olmalı ki 1935 yılı CHP kurultayı programında, *"Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bu esaslar Kamalizm prensipleridir,"*[100] diyerek, yoruma yer bırakmayacak açıklıkta ifade etmiştir. Demek oluyor ki, artık yeni Türkiye'nin bugünkü rejimine kesin olarak ad konmuştur. Kemalizm, artık, yalnızca gerçeği, yani temel devrimleri, Yüksek bir Önderin gerçekleştirdiği yenileşme hareketlerini anlatan belirsiz bir deyim değil, devletin ve Türk ulusunun yazgısına egemen olan ideoloji durumuna gelmiştir. Bu deyim, Türk devletinin ve Türk ulusunun, ideal amaçlarına ermek için

gelecekte izlemek kararlılığında oldukları yolu göstermektedir."[101] Ayrıca Atatürk'ün kendi el yazısıyla 1937 yılında yazdığı CHP 1939 Kurultayı için program çalışmaları başlığıyla yayınlanan önemli belgede şunu okuyoruz:

> Cumhuriyet Halk partisinin programına temel olan ana fikirler, Türk Devrimi'nin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle yalın olarak ortaya konmuştur. (1931)
>
> Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında Kurultayca da kabul olunan Parti Tüzüğü'nün genel esaslarında ve aynı Kurultayca onaylanan, Genel Başkanlığın bildirildiğinde ve 1931 Kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan Bildiride saptanmıştır.
>
> Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarlarımızın ana hatları, burada, toplu bir halde yazılmıştır (1931).

Bunlardan başka, 1935 Kurultayınca saptanan fikirler de bu programa ulanmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar 'Kemalizm Prensipleri'dir."[102]

Bugün modern Türk Devleti'nin kuruluşunda ve belli bir süre genel politikasının yürütülmesinde temel olan fikir ve ilkelerin bütününe 'Kemalizm' diyoruz. [103]

Gerçi şimdiye değin, bilim alanında, hiçbir rejim, hiçbir sistem bir kişinin adı ile anlatılmış değildir. *Rasizmin, Faşizmin, Komünizmin* de kendi önderleri vardır; fakat bu önderler, kurmayı başardıkları rejimlere kendi adlarını koyamamışlardır.[104] Kemal Atatürk, ulusuna armağan ettiği rejimi kişiliğine bağlamayı başaran tek önderdir; çünkü yüzyıllardır kökleşen bir geçmişi bir atılımda yıkmayı, ulusunun yüzünü değiştirmeyi ve çok uzun bir süre bilinçaltında uyumaya zorlanmış ulusal ruha en uygun rejimi yaratmayı başaran tek devlet adamı odur. Bundan böyle, Kemalizm sözcüğünü gerçek bilimsel anlamı ile, yani kendine özgü düşüncelere, ayırıcı ve özyapısal (karakteristik) ilkelere sahip bir sistem ve bir rejim anlamı ile kullanmakta ikileme düşmeye yer yoktur. Zaten bu deyim, Halk Partisi'nin 9 Mayıs 1935'te toplanan dördüncü genel kongresinde benimsenen programda yönetimce açıklanmıştır.

Bu gerçeğe karşın Atatürkçülük kavramı kim tarafından, ne zaman, hangi amaçla kullanıldı, bunu ortaya koymak gerekiyor. İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın zorlamasıyla çok partili siyasal yaşama geçiş gönülsüz de olsa kabullenilmiş ve DP'nin kuruluşuna rıza gösterilmiştir. Yapılan 1946 seçimleri Türk siyasi tarihine, daha ilk denemede utançlı olarak geçmiştir. CHP'nin iktidarının tescili olmakla birlikte, gerici odakların gölgesi ve egemenliğinin CHP'ye sindiği de ortaya çıkmıştır. Kemalist devrimin en önemli kurumu olan *Köy Enstitüleri* bu teslimiyet sonucu kapatılmıştır. Karşı devrimcilere verilen bu ödün bile 1950 seçimlerini DP'nin ezici bir çoğunlukta almasını önleyememiştir. Bu sırada ABD'de dünyaya *Truman doktrini* gereği yeni bir çehre çizmektedir. Türkiye bu doktrin ekseninde antikomünist odaklanmanın yükselişine sahne olurken, köktendincilerin de gittikçe artan güçlerine bir teslimiyet başlayacaktır.

Truman doktrini ile yükselen köktendincilere katılan anti-komünistler, kendilerini ifade etmek için her silaha sarılmışlardır. Bunların başında gelen ırkçı bir anti-komünist olan Arın Engin bu dönemde *'Atatürkçülük Moskofluk ve Türklük Savaşları'* ardından 1954 seçimlerinden sonra *'Atatürkçülükte Dil ve Din'* kitabını yayınlar. Birinci kitap 1954 seçimleri öncesi Anadolu'da elden ele Demokrat Parti militanlarınca dağıtılmıştır. Bu iki kitabın birincisinin Atatürk'ün mücadelesini anti-komünizm mertebesinde değerlendirmiş olması yanında ikincisi sadece din ve dil üzerine gibi görünse de aynı tarzdadır. Bu iki kitabın yazıldığı yılda birçok kişi Atatürk'ü tipik bir Amerikan propagandasına oturtan zihniyete ses çıkarmamıştır[105].

Türk solunun 12 Eylül öncesi *Birikim* dergisindeki yazılarıyla akıl hocalarından birisi Atatürk'ün bir düşünür olmayışının altını çizerek, "Cumhuriyet tarihi boyunca, düşünce üzerinde Atatürk'ün ve Atatürkçülüğün son derece yoğun bir belirleyiciliği olmuş, bu etki iki türlü işlemiştir: Pozitif anlamda, yani bir tarz düşünceyi teşvik ederek ve destekleyerek ve negatif anlamda, yani o tarza uymayan düşünceleri yasaklayarak veya marjinalize ederek... Burada ilginç olan nokta, Atatürk'ün bir düşünür olmamasıdır. Atatürk'ün çok belirgin düşüncelerle davranan bir eylem adamı olduğu açıktır. Zaten belirgin düşünceleri olmayan bir eylem adamını düşünemeyiz," değerlendirmesini yapmaktadır. Ek olarak, sıkça yapıldığı gibi tezini güçlendirmek için Napolyon'la kıyaslamaktadır: "Napoléon Bonaparte'nin da kendine özgü, güçlü düşünceleri vardı ve hayatı boyunca bunlara yerleşik ve kurumsal bir biçim vermekten geri durmadı. Ama Napoléon Bonaparte'nin hayatını veya düşüncelerini öğrenmek için *Avrupalı Düşünürler Tarihi* gibi bir kitap karıştırmak aklımıza gelmez -çünkü öyle bir kitapta onu zaten bulamayız. Ama *Türkiye Düşünce Tarihi* gibi bir kitabın Atatürk'süz yazılması mümkün değildir. Ve zaten bu da, Türk düşünce hayatının bir özelliği, Türk düşünce ortamının *bu ortam* olmasının nedenidir. Ancak bu son değindiğim konular Atatürk'ten çok Atatürkçülük kapsamına giriyor."[106]

Yukardan itibaren gördük, "Kemalizm tabiri 1920'li yıllarda ortaya çıktı ve bu tabiri kullananlar Türkler değildi. Bu tabiri Anadolu'daki Millî Hareket için Batılılar kullanıyordu. Türkiye'de o zamanlar, onların ismi ya Kuvayı Milliyecilerdi ya da Kemalciler. Kemalizm deyimini Batı kullanıyordu ve çok kötü anlamda, Bolşevikle eş değerli kullanılıyordu. Çünkü aynı zamanda Rusya'da Bolşevik Devrimi vardı ev Batı'yla ihtilaflıydı. Türkiye'de de böyle bir hareket çıktı, antiemperyalist tavrı çok açık bir hareket. O yüzden de ikisini aynı kaba koymaya çok yatkındılar. Bir halk hareketi, halk kurtuluş hareketiydi. Türkiye'de Kemalizm terimi 1930'lardan sonra kullanıldı. Zaten o yıllarda Atatürk'e de Atatürk denmezdi. Gazi denirdi. Yani Atatürkçülük de sonradan çıktı. Atatürk zamanında Atatürkçülük yoktu."[107]

Demokrat Parti'nin anti-komünist kisvesi altındaki gerici ve ırkçı ABD yanlısı kalemşorlerine, aynı silahla karşılık vermek telaşına düşen Atatürk'ün yakın çevresinde bulunmuş entelektüeller de Atatürkçülük kavramını kullanarak yanıtlar yetiştirmeye çalışmışlar, böylece düştükleri tuzakta Kemalizm unutulup Atatürkçülük terimi yerleşmeye başlamıştır. Atatürk'ün "dogma" haline getirmemeye çalıştığı "Atatürkçülük", kendi içinde bir teori, bir epistemoloji, bir metedoloji taşımaksızın bir dogma haline geldi. Bu, epey paradoksal bir gelişmedir.[108] 12 Eylül kadrosu da bilerek kitlelerin ondan kopmasını sağlamak amacıyla dogma haline getirdiği "***Atatürkçülük***" terimini millî eğitimin müfredatına kazımışlardır. İşte Kemalizm'den kopuş böylece sürüp gitmiştir.

Bu anlamsız değil ama kavram konusunda anlaşılmaz tartışma neden? Çünkü Kemalizm'de "entelektüel temel" sorunu var da ondan.

Kemalist Olmak ve Kemalizm'in Dramı

Kemalizm bir devrimci ideolojidir. Kemalizm sürekli devrimciliktir. Atatürkçülük ile Kemalizm farklı söylemler ve içerik taşımaktadır. "Kemalizm, Marksizm veya Faşizm gibi önceden paketlenmiş bir fikir akımı değildir. Atatürk'ün ölümünden sonra Kemalizm'in doktrinleştirilmesi işi önem kazandı. Bu çabaları, 'Atatürk'ten sonra Atatürkçülük' diye tanımlamak mümkün. O nedenledir ki, Türkiye'de 'sağ' ve 'sol' Kemalizm ayrımı yaşanıyor. Bu nedenledir ki, herkesin bir Kemalizm'i kendine ait olup, derli toplu bir tek doktrinden söz etmek imkânsızdır. Nitekim sol Kemalistlerin Kemalizm'i, sosyalizmin çeşitli tonlarını temsil eden kadrolarca sempatik bulunmuştu. 'Sağ' Kemalistlerin Kemalizm'i ise daha çok Türk- İslam sentezciliğini esas alan [çoğunlukla faşizan, e.m.]kadroları kucaklamıştı. Bunlardan ilkinin örneğini 27 Mayıs 1960'da; İkincisini 12 Eylül 1980'de yaşamıştı Türkiye..."[109]

Bu konuda hazırlanan bir ortak eserin sunuşunda, "Kemalizm, birçok siyasal düşünce akımı gibi, tek bir tanım ve tek bir anlayışa indirgenmez. Bu nedenle Kemalizmlerden bahsetmek daha doğrudur. Bunlar sağ veya sol Kemalizm, devletçi veya liberal Kemalzim, muhafazakâr, kültüralist veya reformcu Kemalzim olarak diğer siyasal düşün akımlarıyla eklemlenirler. Liberalizm, muhafazakârlık veya sol gibi farklı düşünce akımlarına özgül ve güçlü bir esin kaynağı sağlamaktan ziyade asgari meşruiyet dayanağı verirler,"[110] değerlendirmesi yapılarak bu, Mustafa Kemal'in yayınladığı CHF programında, kendisinin, sistemli bir ideoloji olmadığını ifade ettiğine yaslandırılmaktadır. Yine aynı derlemede, "Kemalizmlerin buluşma noktası, farklı tınılarda ifade edilse de, otoriteryanizmdir. Kemalist düşünün ideali, otoriter bir demokrasidir. 'Disiplinli bir hürriyet', 'nizamlı bir toplum' ve devlet otoritesine mutlak itaatı içeren



bu otoriter demokrasi anlayışı için, aslolan yönetimin rahat çalışabilmesidir. Bu nedenle çoğulculuğu, intizamsızlık, disiplinsizlik ve başıbozukluk olarak algılama eğilimindedir," değerlendirmesiyle, Mustafa Kemal'in konuşmalarının tersine, Kemalizmin aslında çoğulcu demokrasi anlayışı karşıtı olduğu da ortaya konmaktadır.[111]

Kemalizmin bir ideoloji olduğunu ifade eden yazarlardan Taha Parla, "Her ideoloji gibi (isterseniz daha gevşek bir anlamda siyasi zihniyet, hatta pragmatik aksiyon programı diyebiliriz), Kemalizm de bir bütündür ve bütün ise parçalardan oluşur," diyor. Kemalizmi iki parçaya ayırıyor: Kültürel Kemalizm ve Siyasal Kemalizm. Bu ayrımdan sonra tanımları şöyle yapıyor[112]: "Kültürel Kemalizm, özellikle laikliği, akılcılığı, köktenci kültürel reformculuğu ile ileri ve kalıcılığı korunması gereken bir ideoloji ve harekettir. Öte yandan esas olarak solidarist korporatis 'Siyasal Kemalizm', otoriterliği, devletçiliği, tek particiliği ve 'şefçiliği' nedeniyle demokratik ve ilerici olduğu savunulamayacak bir tarihsel siyasal ideoloji ve rejim ürünüdür.

Kimi yazarlar, ara rejimleri yani askeri müdahaleleri Kemalist eylemler olarak görme ve yorumlama yanlışına düşmektedirler. Sivil ve askerî faşist darbe ve yönetim anlayışlarının Kemalizm'de ifadesini bulamaycağı gibi Mustafa Kemal'in de yaşamına yeri yoktur.

Kemalizm bazı çevreler tarafından ideoloji olarak kabul edilmediği gibi, küçümsenir de. Kimileri tarafından Kemalizm'in bir ordu ideolojisi olduğu da ileri sürülür. "Devrimlere halkın katılımı olmayınca, bunu sağlayacak sanayileşme süreci de yaşanmayınca, üst yapı kurumlarında zorla devrim yapmaya bir bekçi bulmak zorunluluğu doğdu. O bekçi orduydu. Demokrasiyi yok ederek, üst yapı kurumlarını halka rağmen dönüştürmenin ifadesi olan Kemalizm'e de ordu sahip çıktı. Kemalizm, Türk ordusunun ve devletinin resmi ideolojisi oldu."[113]

İdeolojilerin belli kalıpları yoktur; devrimlerin de yoktur. Her ülke ya da ülke gruplarında gerçekleştirilen devrimler birbirinden farklı, özgün koşullar taşırlar. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde Kemalizm'in, Anadolu [Önasya] gibi kozmopolit, çok farklı tarihi, kültürel ve sosyal nitelikler taşıyan bir coğrafi bölgede, klasik tanımlamalı [bilinen] ideolojilerden ayrılan yanlarının olması da doğaldır.

Türkiye'nin resmi ideolojisi Kemalizm'dir. Bu çok geniş alan içinde, iktidarda bulunanlar Kemalizm'i kendilerine göre yorumlayarak ve bazen de çarpıtmaya çabalayarak hüküm sürerler. Tabiî bu çarpıtma, istedikleri yöne çekmek için yapılır. Aslında Mustafa Kemal pragmatik bir lider olduğu için, değişik zamanlarda ve değişik konularda farklı yaklaşımlar içinde bulunmuştur. O zamanın ve zeminin gereği neyse, buna uygun bir tavır içine girme konusunda özen göstermiştir. Bu bakımdan çok farklı ideolojilere yakın kişiler, Kemalizm konusunda kendi düşünce ve beklentileri doğrultusunda bir dipnot bulabilirler. Ancak Mustafa Kemal'i anlamak ve doğru değerlendirebilmek için, bu ayrıntı-

ların biraz üstüne çıkmak ve genel eğilimini bulmak gerekir. Kemalizm'in temel ilkeleri, CHP'nin programına da girmiş bulunan 'altı ok' ve bunların ötesinde 'tam bağımsızlık' ve 'antiemperyalizm' düşünceleri genelleştirilebilecek bir tepki bombardımanı altındadır. Bunları sol adına, ya da demokrasi adına eleştirmek, sanıyorum büyük bir mantıksızlıktır[114].

Gerçekleştirilen iki büyük devrime baktığımızda Kemalist devrimin ne denli yoksunluk içinde kıvrandığını görebiliriz. Fransız devriminde Robespierre'i donanımlandıran Jean Jacques Rousseau, Sovyet Devrimi'nde ise Lenin'in önünde Karl Marx vardı. Kısacası, Rousseau olmasaydı Robespierre, Marx olmasaydı Lenin tarih sahnesine çıkamayabilirdi. Oysa Anadolu İhtilali'ne [yazar Sabahattin Selek'in koyduğu isimdir] bakınız; şu kişi olmasaydı, Mustafa Kemal, önce ihtilali, ardından gelen devrimi başaramazdı diyebileceğimiz birisini gösterebilir miyiz?

Bu noktada akla gelen tek itaat Kâzım Karabekir'in Erzurum Kongresi başlangıcında apoletleri sökülmüş Mustafa Kemal'e, "Emrinizdeyim Paşam!" güvencesidir. Bu, olağanüstü önemli bir başeğmedir. Başkaldırma da olabilirdi. Bu durumda Kurtuluş Savaşı'nın sınırları böyle olmazdı ama yine de yapılırdı. Ancak sonrasındaki 'Türk devrimi' kimse tarafından yapılamazdı. Zaten yirminci bölüm okunduğunda bu tezin doğruluğu açığa çıkacaktır.

Aydınlanma çağını yaşamış bir Avrupa, felsefecisini, sosyoloğunu, tarihçisini yetiştirmiş, Ansiklopedistler ortaya çıkmış, düşünce ve bilim yöntemlerini doğru saptamışlar, öte yandan, üretim güçleri belirginleşip, sınıflar çıkar bağlamında saflarını belirlemişler ve devrim koşulları hazırlanmıştır. Kısacası, devrimin temel yapılandırıcısı olan aydınlar, devrimcileri ortaya çıkaran koşul ve olanakları hazırladıkları gibi, ihtilal sonrası toplumsal devrimlerin de yürütülme yöntemlerini devrimcilere sunmuşlardır. Anadolu İhtilali'nde ise Mustafa Kemal'in aydın olarak başvurabileceği, düşünce yapısını kuran Nâmık Kemal edebiyatıdır. Ticari yoğunluğun ve kozmopolit nüfusun yer aldığı Selanik Manastır İdadisi'nde Mustafa Kemal yeni bir düşünce ikliminde yetişiyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin geliştiği bu dönemde, gelecekteki kurtuluş savaşçılarına Nâmık Kemal'in hürriyet anlayışı, Fransız Devrimi'nin içerik ve kapsamını tüm boyutlarıyla kavratamıyordu. Hiç kuşkusuz, Mustafa Kemal'i besleyen ve ilham veren temel olgu Fransız Devrimi'dir. Her ne kadar arkasında Rousseau yoksa da, o, yine de Türkiye Devrimi'ni yapabilmiştir. Üstelik bu devrim, kozmopolit Önasya'da başarılmıştır.

Ancak üstün nitelikli bir devrimci liderde görülen ütopyacılık ile realizmi dengeli biçimde birleştirip eyleme dönüştürebilen Mustafa Kemal, ne savaş öncesi, ne de sonrasında, devrimin düşünce yapısını olgunlaştırıp sırtlayacak entelektüellere hatta aydına sahip değildi. Kemalist devrim, rönesans ve aydınlanma çağının ürünü olan nitelikli aydından mahrum olarak kendi iç dinamiği içinde, kendine özgü koşullarında hedeflerine varıyordu.

Tanzimat'tan sonra yeni bir Osmanlı Türk aydın tipinin ortaya çıktığını yadsıyamayız. Ama ne düşüncede ne de eylemde yeterli değillerdi.

Kemalist devrimin aslında aydınını ve entelektüelini bekleyecek zamanı da yoktu. Çünkü Batı'daki devrim hareketinde tüm feodal kalıntılar temizlenirken, Osmanlı feodalleşmeye kesin tavır koyuyor, miri-mîri sisteminde toprağın kendilerine emanet verildiği 'timarlü' topraklara el koyup toprak ağalığı dönemi başlatılıyordu. Ve bu 'ağalık' bugün de olumsuz etkisini, etkinliğini sürdürmektedir. Bu anti ulusalcı, çıkarcı zümre hem Tanzimatçılar'ı, hem de Jön Türkler'i, kırsal kesimdeki mevcut durum ve düzeni parlamentodaki güçleri nedeniyle, sürdürme zorunda bıraktılar. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da Mustafa Kemal geniş katılımlı halk hareketinden çok, cepheden cepheye sürülmekten bıkmış usanmış, savaşma gücü kalmamış askerin, yeniden toparlanıp dövüşmeyi kabul etmesiyle Anadolu İhtilali'ni başarıya ulaştırdı. İhtilaldeki bu yoksunluk, devrimde de, aydın yoksulluğuyla çıkıyordu Kemalizm'in karşısına. Mustafa Kemal'in düşünce sisteminin temelinde rasyonalizm ve pozitivizmin yer aldığı biliniyor. Bunun ötesinde Kemalist devrim hareketinde, düşünce ve eylemlerinde Fransız Devrimi'nin büyük payı var kuşkusuz. Atatürk, Motesquieu ve Rousseu'nun eserlerini incelemeye çalışmış, bu arada Lenin'in demokrasi üstüne yazılmış kitabını da okumuştur. Hemen belirtilmesi gerekiyor ki, Kemalist devrimlerin ideolojisini bir tek kökene ya da birkaç kitaba bağlamak olmaz. Tanzimat, Jön Türkler ve Genç Osmanlılar hareketi, 1876 Anayasası, İkinci Meşrutiyet dönemindeki özgürlük ortamı, İttihat ve Terakki'nin hükmetmedeki yanlışlıkları, süreç içinde yapılmaya çalışılan çeşitli çağdaşlaşma girişimleri, Kemalizm'in biçim kazanmasında bize özgü ve özgün koşulları yaratmıştır.

Kemalist hareket bir ihtilal-devrimdir. Ancak, devrim, entelektüel kadroyla başarılmış değildir. Son bir gayretle savaşmaya koşullandırılan Türk askerinin başardığı Kurtuluş Savaşı'nın ardından gelen Kemalist devrim düşünürlerinden yoksun olarak gerçekleşmeye başladı. Gerçi Yusuf Akçura, Fuat Köprülü gibi entelektüeller Kemalist ideolojiye temel oluşturacak arayışlara, "Kadrocular" çerçeve çizip anlamlandırmaya çalıştılarsa da, Kemalist entelektüalizm oluşturulamadı.

Entelektüelin genel kabule göre, üniversitelerden yetişebileceği gerçeğinden hareketle konuya baktığımızda, cumhuriyetin başında yüksek öğrenim kurumlarının, ulemanın ve medreselerin etkisinden kurtulamadığını, bir türlü devrimin çizgisini yakalayamadığını saptayan Atatürk, Alman bilim adamlarına davetiye çıkardı. Kendi ülkelerinde milliyetçilik ve şovenizmden kaçan Almanlar burada da yeni bir ulus devletin inşası ve ulusçuluk akımı oluşumları içinde buldular kendilerini. Kemalist ideolojinin entelektüelini yaratma çabasındaki Atatürk de, Alman bilim adamları da ikircikli kaldı. "Zar zor da olsa entelektüel

kadrolar oluşmaya başlamış, fakat asıl darbe Hitler Almanyasından kaçan bilim adamlarının Türkiye'deki akademik kurumlarda görev almalarıyla inmiştir. Böylece salt bilimsel ilkeler ön plana geçmiş, Kemalizm'in bu coğrafyaya özgü, özgün ilkeleri ikinci plana itilmiştir. Bunun sonucu olarak Akademik kurumlarda çift taraflı liberal etki, 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Kemalist yapılanmanın kendine özgü altyapısını bir yana bırakmıştır."[115] Sonuçta Alman bilim adamları medrese zihniyetini belirli ölçüde kırmayı başardılar ama kendileri de kırıldılar. Süreci bir çırpıda geçirerek, YÖK'e geldiğimizde, entelektüalizmin iflasıyla burun buruna geliyoruz. Tüm olanaksızlıklara karşın cumhuriyetle birlikte ortaya çıkmaya başlayan Kemalist entelektüalizm, YÖK'le birlikte karşı devrimci bir kimliğe bürünmüş başka bir entelektüel kadro, kurum ve kuruluşla karşı karşıya kaldı. Kendi entelektüeli olmadan başlayan Kemalist devrim ve Kemalizm'e bir kez daha gerileme süreci yaşatılıyordu. Ama liberalizm ve sosyalizm de keskinleşmediği için karşı ihtilâl kurbanı olmadı.

Baştan beri üniversitelerin Kemalist ekonomi anlayışı içinde yapılanmayışına karşın, harp okulu ve harp akademileri bu ideolojinin ekonomi politiği doğrultusunda yapılanma ve öğrenimlerini sürdürdüler. Bunun doğal sonucuymuş gibi, üniversitelerden yetişmesi gereken Kemalist entelektüelin görevini subaylar yüklendi. Dolayısıyla da Atatürk'ün hiçbir zaman istemediği ve onaylamayacağı bir sonuç ortaya çıktı; Kemalizm'i orduya, korumak zorunluluğu adeta yüklendi. Altını bir kez daha çizmek gerekiyor; Kemalist devrim, kendi entelektüelini yeterince oluşturamadığı için, devrimin bekçiliği kendi istemi dışında ordunun omuzlarına yüklendi.

Harp okullarından, entelektüel yetiştirilmesi için ders programı yapması beklenemez. Bu okullardan profesyonel savaşçı çıkmak zorundadır. Hâlbuki Kemalist devrimin iç dinamikleri ve karşı devrimcilerin tavırları, subayları Kemalizm'in entelektüelleri gibi bir görüntü ve işlev almaya zorladı. Bunun ardından da 85 yıllık süreçte demokrasi ve sivil devletin kurulamayışının suçu yine orduya yüklendi. Kemalist devrim, entelektüelinden yoksun olarak başladı ve başarıya ulaştı; Kemalist cumhuriyet süreci de entelektüelini yaratmada başarılı olamadı. Her ne kadar cumhuriyetin başında müzisyen ve besteciler, ressamlar, yontu sanatçıları gibi çağdaş sanat ve kültür dallarında göz kamaştırıcı sanatçılar ortaya çıktıysa da, hiçbiri Kemalist entelektüalizm tabanını yaratamadı. Ortaya çıkan tüm Cumhuriyet sanatçıları devrimin ilk yıllarının heyecanıyla patlama yaptılar, ama herkes çabucak yoruldu.

Bazı İttihatçılar ve hatta liberaller Kemalistlerden daha çok Kemalist görünerek iktidarı ele geçirmişler, Kemalizm kisvesi altında antikemalist uygulamalar yapmışlardır. Bunun bir sonucu olarak ortaya antikemalist güçlü bir akademik çevre hatta medya çıkmıştır. Batı'nın özellikle de ABD'nin desteklediği bu antikemalist çok güçlü bu entelektüel cephe, üniversite gençliğini de Kemalizm

adı altında antikemalist eylemlerin içine sürüklemiş, doğabilecek potansiyel kadro da bir kez daha yok ettirilmiştir. Toprak ağalığı sisteminin yıkılamaması, üretim, bilgi, teknoloji toplumu olamayışın iç dinamikleri, kendisini karşı devrimcilik olarak göstermiştir.

Mustafa Kemal, devrimi besleyecek aydınlardan yoksun oluşuna karşın, devrimi koruyacak, sahiplenecek, geliştirecek, çağdaşlaştıracak aydınların ve entelektüellerin yetişmesi için kurumlar, okullar kurulmasına çabaladı. Bunlar; TTK, TDK, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, arkeoloji kazıları, Köy Enstitüleri, Halk Evleri hatta İş Bankası hep bu amaçla kurulmuştur. Ancak, Kemalist devrime aynı hızda yetişmesi engellenen "potansiyel aydınlar", anti ulusal çıkarcı, laiklik karşıtı unsurlar dışında Atatürkçü söylemle de ortaya çıkarılan karşı devrimci tavırlarla boğulmaya, engellenmeye çalışıldı. Bunun en çarpıcı örneği üniversiteleri siyasallaştıran YÖK'le yaşandı.

Gazi'nin ortaya koyduğu en önemli parametre "millî kültür" meselesidir. Fakat zaman içinde bu unutturuldu, hatta o'nun söylevlerindeki ifadesi bile değiştirildi. Cumhuriyetin onuncu yıl nutkundaki altını çizdiği konuya dikkat edelim: *"Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyeti'dir. Bundaki başarıyı Türk milletinin ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak kararlı bir şekilde yürümesine borçluyuz. Fakat yaptıklarımızı asla yeterli göremeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz. Yurdumuzu dünyanın en mamur ve en medenî memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi en geniş refah vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız. Millî kültürümüzü çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız."*

Zaman içinde millî kültür davası unutturuldu. Çünkü eğitim öğretim sistemine yerleştirilen programlarla bu davayı kovalayacak entelektüel yerine, bunu kovan-kovalayan entelektüel yetiştirildi.

Tüm bunların yanı sıra, Kemalizmin entelektüel baz da en büyük sorunu kendi yapılanmasını, kendi entelektüel tabanını, oluşturmaya vakit bulamayışı nedeniyle, başta liberal İttihatçı aydınlar olmak üzere çeşitli antikemlaist entelektüel zeminlere dayandırmak zorunda kalmasıdır. İşin acı tarafı ise Kemalizm'in bu konuda şansını giderek yitirmesidir. Zira Kemalist yapılanmayı analiz ederek kavramak, Önasya'nın sosyal, siyasal ve ekonomik tarihini çok iyi bilmekle mümkündür. Bu ise uzun ve yoğun bir çalışma süresini, samimi ve dürüst öğreticileri, yoğun bir arşiv materyalini gerektirmektedir. Kısacası herkes kolayca bir dinin müridi, Faşist, Marksist, Liberal entelektüel olabilir. Fakat Kemalist bir entelektüel olabilmek için önce bilgili [ve bilinçli; neden-sonuç ilişkisi kurabilen e.m.] olmak gerekir[116].

Kemalist aydın ulusal çıkarcıdır, bağımsızlıkçıdır, üniter devletten yanadır, sivil toplumdan yanadır. Kemalist aydının bu konudaki tavrı açıktır. Ülkesini

bölmeye dönük ama örtük amaçlı olarak yapılan mikro milliyetçi yani etnik ayrımcılık yapan sivil toplum hareketi ile şeriat özlemi içinde olup da bunu açıkça dillendirmeyen ama masumane biçimde cemaat kılıfı altında okul, yurt, dershane, medya sahibi olarak, İslami kuralları yerleştirme peşinde olan ve Türkiye'ye demokrasiyi yerleştireceğiz yaftası altında dışarıdaki bazı vakıflardan maddi ve manevi destek alan ve arayan sivil toplum hareketine karşıdır[117]. Bu nedenle de, cumhuriyet süreci boyunca kimlik bunalımına ve kimlik arayışına girmemiştir.

Günümüzde bazı aydınlar, 21. yüzyılın başında kimlik arayışı içinde olduklarını söylemektedirler. Bunda da altını çizdikleri, yenilikçilik, değişim, dünyaya açıklık, hoşgörü ile kendilerini tanımlıyorlar. Oysa bunlar gerçek bir Kemalist aydının baştan beri sahip olduğu niteliklerdi. Yine Gazi'nin onuncu yıl nutkundaki "millî kültürümüzü çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkaracağız," vizyonunu gerçekleştirme konusundaki yol göstericiliğine bakalım: "***Bunun için bizce zaman ölçüsü, geçmiş yüzyılların gevşetici zihniyetine göre değil, yüzyılımızın hız ve hareket kavramına göre düşünülmelidir... Çünkü Türk milletinin yürümekte olduğu ilerleme ve medeniyet yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meşale müspet ilimdir [pozitif bilimdir].***" Cumhuriyetin sürecinde ortaya çıkan ve *Atatürkçülük* adıyla biçimlendirilen "millî şef" ve "tek parti ideolojisi" ile "teslimiyetçi çok partili rejim ideolojisini" Kemalizm'e yamayıp, her şeye rağmen Kemalist aydınları mahküm etmeye çabalamanın anlamsızlığı ya da çok anlamlı olduğu ortadadır.

Türk Devrimi kendi türünün ilk örneği ve Kemalizm de bunun ideolojisidir. Ancak, Kemalizm'in yeteri kadar kendi entelektüelini yaratmadığı hatta devrimcilik ateşini söndürmeyecek, bu meşaleyi taşıyabilecek gözü pek aydınını yaratmada başarısız olduğu da kabul edilmeli.

Dipnotlar

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler* [1876-1938], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.199

2 Doğan Avcıoğlu, *'Kemalizmi İyi Anlamak Gerek'*, Devrim, sayı 4, 11 Kasım 1969'dan yeni baskı Doğan Avcıoğlu, Yön ve Devrim Yazıları, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s.645

3 Doğan Avcıoğlu, *'Kemalizmi İyi Anlamak Gerek'*, Devrim, sayı 4, 11 Kasım 1969'dan yeni baskı Doğan Avcıoğlu, *Yön ve Devrim Yazıları*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s.646

4 Doğan Avcıoğlu, *'Kemalizmi İyi Anlamak Gerek'*, Devrim,sayı 4, 11 Kasım 1969 yeni baskı Doğan Avcıoğlu, *Yön ve Devrim Yazıları*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s.646)

5 Doğan Avcıoğlu, *'Kemalizmi İyi Anlamak Gerek'*, Devrim, sayı 4, 11 Kasım 1969'dan yeni baskı Doğan Avcıoğlu, *Yön ve Devrim Yazıları*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s.646

6 Abdi lpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.36

7 Tekinalp, *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 26

8 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-3*, [1830-1980], Tekin Yayınevi, İstanbul, 1985, s.384

9 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-3*, [1830-1980], s.530

10 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-5*, [1830-1980], s.26

11 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.353-354

12 Metin İşçi, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, s.337

13 Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, y.t.?, s.6

14 ToktamışAteş, Kemalizmin Özü, Der yayınları, İstanbul, 1994, s.41

15 Toktamış Ateş, *Kemalizmin Özü*, s.11

16 Cenk Yaltırak, *'Kemalizm Ne Zaman ve Kimler Tarafından Yazıldı? Atatürkçülük Kimler Tarafından İcat Edildi? Kemalizmin Düşmanlığının Çeşitleri'*, Aydınlanma 1923, yıl 8, sayı 51, 2008 kış, s.11)

17 Cenk Yaltırak, *'Kemalizm Ne Zaman ve Kimler Tarafından Yazıldı? Atatürkçülük Kimler Tarafından İcat Edildi? Kemalizmin Düşmanlığının Çeşitleri'*, Aydınlanma 1923, yıl 8, sayı 51, 2008 kış, s.5

18 Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982, s.133

19 Toktamış Ateş, *Kemalizmin Özü*, s.11

20 Niyazi Berkes, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965, s.171

21 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.36-37

22 Toktamış Ateş, *Kemalizmin Özü*, s.11

23 Terry Eagletoon, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991, s.17

24 Metin Kazancı, "*Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı*", AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, s.57,2002, s.55-87 ve "*Althusser İle İdeoloji Üzerine Yapılamamış Bir Söyleşi*", AÜ İletişim Araştırmaları Dergisi, 2003, Güz, s.37-54

25 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.16

26 Terry Eagleton, *İdeoloji*, s.55

27 Terry Eagleton, *İdeoloji*, s.56

28 Andrew Vincent, *Modern Politik İdeolojiler*, çev. Arzu Tüfekçi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.19

29 Metin Kazancı, "*Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı*", AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, s.57, 2002, s.55-87 ve "Althusser İle İdeoloji Üzerine Yapılamamış Bir Söyleşi, AÜ İletişim Araştırmaları dergisi, 2003, Güz, s.37-54

30 Metin Kazancı, "*Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı*", AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, s.57, 2002, s.55-87 ve "Althusser İle İdeoloji Üzerine Yapılamamış Bir Söyleşi, AÜ İletişim Araştırmaları dergisi, 2003, Güz, s.37-54

31 Terry Eagleton, *İdeoloji*, s.306-307

32 Şerafettin Turan, "*Çağdaşlaşmayı amaçlayan bir gelişme modeli*", Dünya Gazetesi, Kitap eki, Yıl:3, Sayı.29, 4 Mart 1994, s.6

33 Cenk Yaltırak, '*Kemalizm Ne Zaman ve Kimler Tarafından Yazıldı? Atatürkçülük Kimler Tarafından İcat Edildi? Kemalizmin Düşmanlığının Çeşitleri*', Aydınlanma 1923, yıl 8, sayı 51, 2008 kış, s.6

34 Gökçe Fırat, '*Atatürkçü İdeoloji*', İleri dergisi, sayı:22, 2004, s.5

35 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.50

36 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.77-78

37 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.77-78

38 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.156

39 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.164

40 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.168

41 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.170

42 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.208

43 Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.317

44 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s.157-158

45 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Aykaç Kitabevi, İstanbul, 1967, s.275

46 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:412, s.70

47 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, s.276

48 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:412, s.69

49 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.4
50 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.46
51 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.62
52 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.64
53 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.78
54 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.78
55 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.82
56 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.90
57 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.116
58 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.122
59 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970, s.165
60 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.141
61 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.146
62 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.168
63 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I*, s.168
64 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.182
65 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.195
66 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.202
67 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.222
68 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.234
69 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.271
70 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I*, s.175
71 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.307
72 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.365
73 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.372
74 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, cilt:1*, s.179
75 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, cilt:1*, s.180
76 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, cilt:1*, s.180
77 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.438
78 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.554
79 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.570
80 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.625
81 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.628
82 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.641
83 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.773
84 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.807
85 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.812
86 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.819
87 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, Dergah yayınları, İstanbul,1982, s.19
88 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, s.29
89 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, s.29
90 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, s.30

91 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, s.33
92 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, s.33
93 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, s.41
94 Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele*, s.44
95 Sabahattin Özel, *Atatürk ve Atatürkçülük*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.321
96 yeni baskı: *Tarih IV*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s.188
97 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, 3. basım
98 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.292
99 Grace M. Ellison, *Kuvayı Millîye Ankarası*, çev.: İbrahim S. Turek, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s.165
100 *Cumhuriyet Halk Partisi Programı*, CHP, 1935, Ulus Basımevi, Ankara
101 Tekinalp, *Kemalizm*, s.39
102 Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-3*, Altı Ok, Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1999, s.110-111; aktarılan kaynak: Anıtkabir Arşivi, Dosya No:1091
103 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s.100
104 Tekinalp, *Kemalizm*, s.38
105 Cenk Yaltırak, '*Kemalizm Ne Zaman ve Kimler Tarafından Yazıldı? Atatürkçülük Kimler Tarafından İcat Edildi? Kemalizmin Düşmanlığının Çeşitleri*', Aydınlanma 1923, yıl 8, sayı 51, 2008 kış, s.10
106 Murat Belge, "*Mustafa Kemal ve Kemalizm*", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt:2, *Kemalizm*, s.30
107 Attilâ İlhan, "*Gerçek Kemalist, emperyalizme karşı direnendir*", Dünya Gazetesi Kitap eki, 4 Mart 1994 tarih, Yıl:3,Sayı:29, s.4
108 Murat Belge, "*Mustafa Kemal ve Kemalizm*", Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, cilt:2, Kemalizm, s.38
109 Hikmet Özdemir, "*Kemalizm'in sağı solu*", Dünya Gazetesi Kitap eki, 4 Mart 1994 tarih, Yıl:3,Sayı:29, s.8
110 *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt:2, Kemalizm, Sunuş yazısından, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.15
111 Ahmet İnsel, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt:2, *Kemalizm*, Giriş yazısından, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.23
112 Taha Parla, Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.9
113 Mehmet Altan, "*Kemalizm Bir Ordu İdeolojisidir*", Dünya Gazetesi Kitap eki, 4 Mart 1994 tarih, Yıl:3,Sayı:29, s.9
114 Toktamış Ateş, "*Resmi İdeoloji*" Dünya Gazetesi, Kitap eki, Yıl:1, Sayı:4, 7 Şubat 1992, s.5
115 Murat Çulcu, "*Herkes kolayca Faşist, Marksist, hatta Liberal olabilir... Ama Kemalist...*", Dünya Gazetesi Kitap eki, 4 Mart 1994 tarih, Yıl:3,Sayı:29, s.6
116 Murat Çulcu, "*Herkes kolayca Faşist, Marksist, hatta Liberal olabilir... Ama Kemalist...*", Dünya Gazetesi Kitap eki, 4 Mart 1994 tarih, Yıl:3,Sayı:29, s.6
117 Burada Toktamış Ateş'in bir tespitine katılmamak elde değil: Türkiye'de "sivil toplum" yaklaşımını benimseyen, yani bir sivil toplum içinde yaşamak isteyen insanlar vardır ki, bunları elbette saygı ile karşılarız. Zira "yaşayanların kendileriyle ilgi-

li kararları kendi aldıkları ve yasal düzenlemeleri kendi yaptıkları" ve "insan ilişkilerinde ekonomik faktörlerin ön plana çıkartılmış olduğu" sivil toplum, çağımıza aykırı olmayan bir yaklaşımdır. Ancak tutucu bir yaklaşımdır ve sağcı bir yaklaşımdır. Kendisini solcu sanan ve solcu olduğunu başkalarına da yutturmak isteyen kimi insanların "solculuk" ve "çoğulcu demokrasi" adına sivil toplumculuk yapmaları, en azından ayıptır. Hele bu sivil toplumculuk adına Kemalizme ve Türkiye cumhuriyetinin resmi ideolojisine saldırmak ayıptan da öte bir kusurdur.

Günümüz İslam toplumlarının devletlerindeki şeriat özlemlerini ve çabalarını gördüğümüz zaman, Kemalizmin laik cumhuriyet anlayışına daha yürekten ve daha sıkı, sıkıya sarılacak yerde; bu şeriat özlemlerini sivil toplumculuk adına savunmak düpedüz ayınazlıktır. Tarih Kemalizmi haklı çıkarmaktadır. Gerçekten iyiden, doğrudan ve çoğulculuktan yana olanların, gözlerini ufak tefek hata ve sapmalardan kurtarara, Kemalizme sahip çıkmaları, bunu sömürmek ve kendi çıkarları doğrultusunda saptırmak isteyenlere fırsat vermemeleri gerekir. Unutulmamalıdır ki; Türk Devrimi kendi türünün ilk örneği ve Kemalizm de bunun ideolojisidir. Kaynak: Toktamış Ateş, "*Resmi İdeoloji*", Dünya Gazetesi, Yıl:1, Sayı:4, Kitap eki, 7 Şubat 1992, s.5

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

HEDEF EKONOMİ ALANINDA ZAFER

Gazi Mustafa Kemal muzaffer ordularının başında İzmir'e girdiği gün açıkça: "*Asıl işin şimdi başlayacağını*" söylemişti. Bunun içerdiği anlam, ekonomi programını uygulama savaşının başladığıydı. Kasasında parası olmayan, değil vergi vermek tarladan hasat kaldıracak gücü kendinde bulamayan köylünün yaşadığı, sanayiyi bir köşeye bırakın geleneksel dokuma ve zanaatkâr tezgâhlarının bile çok azaldığı bir ülkede başlayacaktı ekonomi savaşı.

Anadolu'nun adı artık bağımsız bir vatandı ama nasıl bir ülkeydi?

Ruşen Eşref Mustafa Kemal'le Amasya'da yapmış olduğu üçüncü mülakatında (25 Ekim 1919) bir Anadolu fotoğrafı çekmiştir. Birlikte okuyalım: "*Anadolu'nun hayli yerlerinden geçtik... İşlenmemişti. Yolları, köyleri haraptı... Çuval giyen kadınlar gördük ki, kıyafetlerinde cinslerinin zarafetinden eser yoktu. Belinden aşağısı çıplak, şiş karınlı, sıska çocuklar gördük. Havuç sapları kemiriyorlardı. Peştamal eskilerine sarınmış kız çocukları sabah ayazlarında titreşiyordu. Bu maddi ve manevi sefalet, idaresizlikten, usul bilmemekten, bakımsızlıktan ileri geldi. Hiç şüphe yok... Bunları azaltmak, toprağımızın kaynaklarından istifade etmek için gayet büyük bir servete, usule dayanan sebatkâr bir çalışmaya muhtacız... Peki, harici bir kuvvet bize yardım etmezse kendimizi bu girdaptan nasıl çıkarabileceğiz? Zaten kendi kendimize bu hali bulduk. Bundan sonra da kendi kendimize kalırsak ne olacağız. Bilhassa maddi ve manevi sefaletleri büsbütün artırmış uzun bir harp yorgunluğundan ve bozgunluğundan sonra...*"[1]

Türk ordusu İzmir'e girdiğinde bu tablo değişmemiş, yoksulluk daha da ağırlaşmıştı. Doğal olarak, Kurtuluş Savaşı dönemi hükümetlerinden ülkeyi kalkındıracak, sosyal sorunları çözecek bir ekonomi politikası ya da stratejisi beklemenin olanaksız ve anlamsız olduğu ortadadır. Mustafa Kemal dış yardımın gerekliliğine 1919 yılında dikkat çekmiştir: "**Doğaldır ki, hariçten gelecek sermayeye, yol göstermeye, çalışma usulüne ihtiyacımız vardır. Fakat bu, birliğimize ve bağımsızlığımıza nihayet verecek bir vesayet tarzı** demek olamaz. Bize **yardım edecek insaniyetkâr kaynaklara biz de karşılıklı taahhütlerle, birliğimiz ve bağımsızlığımız dâhilinde samimiyetle bağlı oluruz.** Arzu-

haklı nedeni vardı. Cumhuriyet Hükümeti İzmir'de İktisat Kongresi'ni boşuna toplamıyordu; bu adeta İzmir'in yaşadığı Yunan işgaline bir tepkiydi[3]. Kurtuluş Savaşı'nın bir simgesi haline gelmiş olan İzmir artık Türkleşmiş bir Türk kenti idi. Bu bağlamda kongrenin toplanması Lozan öncesi emperyalist Batı'ya karşı ince bir mesajdı.

Kongre Başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa, divan kâtipliğine de İstanbul'dan Millî Türk Ticaret Birliği'nden Ahmet Hamdi (Başar) seçilmişti. Kongre, İkinci Kordon'da İzmir'in incir işlenen büyük ardiyelerinden birinde toplanmıştı. Alt katı yine ardiye idi. Merdivenle çıkılan üst kat Kongre'ye tahsis edilmişti. Pek çok kişi özellikle İstanbul delegeleri Gazi'yi ilk kez o kongrede gördü. Sivil giyinmişti ve başında kalpağı vardı. Başkanlık kürsüsünün sol tarafında maiyetiyle birlikte kendisine ayrılan yerde oturmuştu. Kongre divanı seçiminden sonra açış konuşmasını yapmak üzere kürsüye geldi. Salondakiler sonsuz bir heyecanla kendisini alkışladılar. Verdiği söylevi not edenler arasında daha sonra anılarını yazacak olan kâtip Ahmet Hamdi de vardı[4].

Gazi'nin bu kongreye ne denli önem verdiği, Erzurum ve Sivas kongreleri kadar önemli saydığı şu sözlerinde açıkça bellidir: *"Yüksek heyetinizin bugün yapmış olduğu Türkiye İktisat Kongresi çok önemlidir, çok tarihidir. Nasıl ki, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi felaket noktasına gelmiş olan bu milleti kurtarmak hususunda Misakı Milli'nin ve Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun ilk temel taşlarını tedarik hususunda etken olmuş, etkili olmuş, müteşebbis olmuş ve bundan dolayı tarihimizde, millî tarihimizde ve millî hayatımızda en kıymetli ve yüksek hatırayı kazanmış ise, kongreniz de milletin ve memleketin hayat ve hakiki kurtuluşunu temine vasıta olacak düsturun temel taşlarını ve esaslarını hazırlayıp ortaya koymak suretiyle, tarihte en büyük namı ve çok kıymetli bir hatırayı kazanacaktır. Bu kadar kıymetli ve tarihi kongrenizi açmak şerefini bahşettiğinizden..."*[5]

'İzmir iktisat kongresi' toplandığında Lozan'daki görüşmeler Türk tarafının tezlerini ve isteklerini kabule yanaşmayan İngiltere ve Batı'nın tavrı nedeniyle kesilmiştir. Askerî zaferi kazanan bir millete bağımsızlığını vermemek ona devletini kurdurmamak için yoğun çaba gösterirler. Bunun temel nedenini ekonomik taleplere bağlayan Mustafa Kemal şunu söyler: *"Görülüyor ki, bu kadar kesin ve yüksek bir askerî zaferden sonra bile bizi barışa kavuşturmaktan alıkoyan sebepler, doğrudan doğruya iktisadi sebeplerdir, iktisadi düşüncelerdir. Çünkü bu devlet, bu millet ekonomik bağımsızlığını temin ederse o kadar kuvvetli temel üzerinde yerleşmiş ve yükselmeye başlamış olacaktır ve artık bunu yerinden kımıldatmak mümkün olmayacaktır. İşte düşmanlarımızın, gerçek düşmanlarımızın uygun bulmadıkları, bir türlü rıza göstermedikleri budur."*[6]

Kemalizm ideoloji değildir, onda ekonomi tezleri yoktur diyenlere yanıt veriyor: "*Bence yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır... İktisadiyat, iktisadiyat diyoruz. İktisadiyat*

demek, her şey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, insanın mevcudiyeti için ne lazımsa onların tamamı demektir; ziraat demektir, ticaret demektir, çalışmak demektir, her şey demektir... Her şey iktisat içinde yer almaktadır."[7]

Kongre'de yabancı sermaye konusuna da açıklık getirmiştir: *"Ekonomi alanında düşünürken ve konuşurken sanılmasın ki, biz yabancı sermayeye düşman bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz geniştir. Çok çalışmaya ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Dolayısıyla kanunlarımıza uymak şartıyla yabancı sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız ve arzu edilir ki, yabancı sermayesi bizim emeğimize ve sabit servetimize katılsın ve bizim için ve onlar için faydalı sonuçlar versin; fakat eskisi gibi değil... Geçmişte ve özellikle Tanzimat devrinden sonra... Bilimsel anlamıyla denebilir ki, devlet ve hükümet yabancı sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Artık her medeni devlet gibi, millet gibi, yeni Türkiye da buna razı olamaz; burasını esir ülkesi yaptıramaz."*[8]

Gazi sıkça söz edeceği gibi sınıfsız bir toplum oluştan ve 'emek misakı millisi'nden söz eder: *"Bizim halkımızın menfaatleri yekdiğerinden ayrılır sınıflar halinde değil; bilakis mevcudiyetleri ve mesai neticesi yekdiğerine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır ve ameledir (işçidir). Bunların hangisi ötekisinin karşısında olabilir. Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu, kim inkâr edebilir.*

Bugün mevcut olan fabrikalarımızda ve daha çok olmasını temenni ettiğimiz fabrikalarımızda kendi amelemiz çalışmalıdır. Müreffeh ve memnun olarak çalışmalıdırlar ve bütün bu saydığımız sınıflar aynı zamanda zengin olmalıdır ve hayatın hakiki lezzetini tadabilmelidir ki, çalışmak için kudret ve kuvvet bulabilsin. Dolayısıyla programdan söz edildiği zaman, adeta denebilir ki, bütün halk için bir 'Emek Misakı Millisi'dir. Ve böyle bir Emek Misakı Millî mahiyetinde olan program etrafında toplanmaktan hâsıl olacak olan siyasi şekil ise, sıradan bir siyasi parti (fırka) mahiyetinde tasavvur edilmemesi gerekir..."[9]

Duyarlılıkla üstünde durduğu konu "tam bağımsızlıktır". Tam bağımsızlığın gerçek anlamda ekonomi alanında olacağını da vurgulayan yine o'dur: *"Tarih, milletimizin yükseliş ve düşüşü sebeplerini ararken birçok siyasi, askerî, toplumsal sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok, bütün bu sebepler toplumsal olaylarda etkilidirler. Fakat bu milletin doğrudan doğruya hayatıyla, yükselişiyle, düşüşüyle ilgili ve ilişkili olan, o milletin iktisadiyatıdır... Türk tarihi incelenirse, bütün yükseliş ve düşüş sebeplerinin bir iktisat meselesinden başka bir şey olmadığı derhal anlaşılır... Zamanımız bir iktisat devresinden başka bir şey değildir... Türkiye Büyük Millet Meclisi ve bunun hükümetinin milletten aldığı yön, tam bağımsızlık ve kayıtsız şartsız millî egemenlik ilkelerine dayanarak ülkeyi mamur etmek ve milleti zengin, müreffeh ve mesut etmekten ibarettir... Siyasi, askerî zaferler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi zaferler ile taçlandırılmazlarsa,*

meydana gelen zaferler yaşayamaz, az zamanda söner. Bu itibarla en kuvvetli ve parlak zaferimizin bile temin edebildiği ve daha edebileceği faydalı semereleri tespit için iktisadiyatımızın, iktisadi egemenliğimizin temini ve sağlamlaştırılması ve genişletilmesi gereklidir[10].

Temel hedefin üretim olduğunun bilinciyle hareket edilmesinin önemini de Kanada tarihinden örnek vererek anlatıp, sözü sabanla kılıç, sabanla kalem arasındaki ilişkide hangisinin üstün olduğunu yorumlarken, yaptığı karşılaştırma çok dikkat çekicidir: *"Dahil olduğumuz halk devrinin, millî devrin, millî tarihini bile yazabilmek için kalemlerimiz sabanlar olacaktır...Bence halk devri, iktisat devri olacaktır."*[11] Daha sonra yine kalkınmanın temeli olan üretimin ve üreticinin ne denli önemli ve birincil aktör olduğunu belirten, "gerçek üretici olan köylü milletin efendisidir" sözü de bu çerçevede değerlendirilmesi gereken önemli bir saptamadır. Osmanlı azgelişmiş bir devlet olduğundan ekonominin dayandığı tek sektör tarımdı. Kurtuluş Savaşı sonrası Anadolu'da aynı durumdaydı. Üstelik bu denli hayati öneme sahip tarım ilkel koşullarda ve ilkel olanakla yapılıyordu. Vergi yükünün çok ağır olması bir yana, köylü küçük görülen, önemsenmeyen hatta aşağılanan bir sınıftı.

Bu nedenle tarım kesiminin ve ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan tarım alanında çalışanların az gelişmiş bir ekonomideki önemini gören Mustafa Kemal, bu tutumunu ölünceye dek sürdürmüştür: "*Türkiye'nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye'nin asıl sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüdür. O halde, herkesten daha çok refah, mutluluk ve servete hak kazanan ve lâyık olan da köylüdür. Bu nedenle, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetlerinin izleyeceği yol, bu temel amacın sağlanması yönünde olmalıdır.*

Diyebilirim ki, bugünkü felaket ve sefaletin tek nedeni, bu gerçeği bilmememizdir. Gerçekten, yedi yüz yıldan bu yana dünyanın çeşitli yerlerine aktararak kanlarını akıttığımız; kemiklerini değişik topraklarda bıraktığımız; yedi yüzyılda emeklerini ellerinden alarak boş yere sarfettiğimiz ve buna karşılık devamlı hakaret ederek küçük gördüğümüz; fedakârca ve karşılıksız olarak verdiklerini, nankörce ve küstah bir zorbalıkla karşıladığımız; kendisini uşak durumuna düşürmek istediğimiz bu gerçek mal sahibi önünde, bugün büyük bir utanç ve saygıyla, gerçek yerimizin ne olduğunu bilerek, esas duruşumuzu alalım."[12]

Bu Kongre ekonomi alanındaki Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın plan ve stratejisini hazırlayacaktı. "*Kılıç ile fütuhat yapanlar, sapanla fütuhat yapanlara mağlup olmaya ve sonunda yerlerini bırakmaya mecburdurlar. Nitekim Osmanlı saltanatı da böyle olmuştur,*" diyen de Gazi'dir.

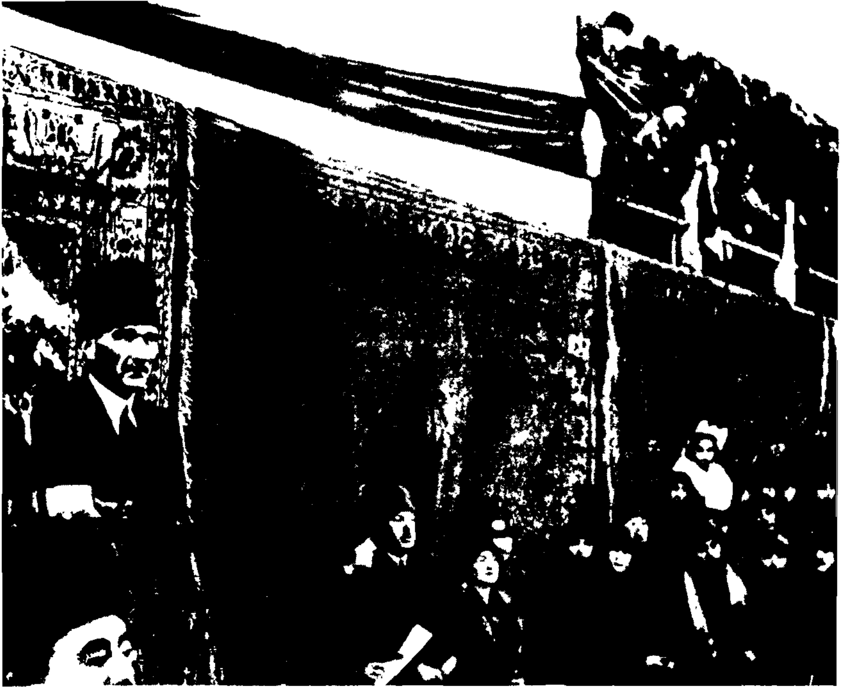
İzmir İktisat Kongresi, Gazi'nin direktifine uygun olarak görevini yapabildi mi? Bu sorunun yanıtını Kongrenin tutanağını yazan ve daha sonra siyasette önemli bir figür olarak karşımıza çıkacak olan Ahmet Hamdi Başar veriyor:

> Bence yapamadı. Fakat yapamazdı da. Yurdun her köşesinden toplanmış gelmiş çiftçisi, tüccarı, sanayicisi ve işçisi bol bol içlerini döktüler, isteklerini bildirdiler ve milletçe böyle bir savaşa henüz hazırlıklı olmadığımızı da belirttiler. Çünkü Türkiye'nin neden gerilediğini ve battığını Gazi'ye kadar Türk fikir hayatı bir türlü keşfedememiş, anlayamamıştı. Osmanlı Devleti'ni kurtarmak ve kuvvetlendirmekten, memleketi dünya pazarlarına açmaktan başka, aşağı yukarı yüz yıllık mücadelelerimize ve çabalarımıza ışık tutan hiçbir fikre rastlanamaz. Bu böyle olunca da, İzmir İktisat Kongresi okumuşların ve hatta Avrupa görmüşlerin basit kopya fikirlerinin birbirleriyle boş yere bir daha çarpıştığı bir forum olmaktan başka bir işe yaramadı. Bunun yanında kongrenin tek başarısı, bu yarı aydınların getirdiği ilme de, tekniğe de ve fikre de inanmayan ve onlara her zaman karşı gelen Türk halkının içinden çıkmış, onu temsil eden delegelerin yurt ihtiyaçlarını dile getirmeleri ve kalkınmamızda bize göre bir örnek yaratına gerekliğini ortaya koymaları olmuştur. Türk halkı sezmiş, fakat Türk aydını gerçeği bir türlü kavrayarak sezilen yolu aydınlatamamıştır.[13]

Olayın tuhaf yanı, aradan geçen 85 yıla karşın durumun değiştiği söylenemez.

İzmir İktisat Kongresinin çeşitli yorumları var; gerçekten özel girişimci bir modeli kabul etme; model yokluğunda gelişmiş Batı modelini zorunlu olarak kabul etme; Lozan Konferansı yarım kaldığı için şubatta toplanarak Batı Devletlerini ürkütmemek yoluna gidilmesi gibi. Eleştiri getirenler de dâhil olmak üzere aslında Kongrenin çok önemli olduğundan kimsenin kuşkusu yok. Ama bunun sonucu üzerindeki yorumlar farklı. Yorumların genellikle ortak paydası Kongrenin liberal bir dönemi başlattığı yönündedir. Bunun böyle olmadığını düşünen ekonomistlerin sayısı da kabarıktır.

Mustafa Kemal'in açış söylevinde ve o zamanın iktisat bakanı Mahmut Esat'ın kongre öncesi ve sonrası yaptığı değerlendirmelerde doğrudan doğruya devletin ekonomiye müdahalesi zorunluluğundan söz edilir. İlk kez burada Mahmut Esat "*karma ekonomi*" deyimini kullanır. Buna karşın genel değerlendirme yapıldığında alınan kararlarda liberal içerik sezilmektedir. Dikkat edilirse hem 'karma ekonomi' hem de liberal ekonomi izlenimi alınıyor. Bu da Mustafa Kemal'in ülkenin koşullarını romantizme kapılmadan kabullenmiş, ne denli gerçekçi bir analizci olduğunu ortaya koyuyor. Eğer isteseydi ya 'karma ekonomi' sözcüğünü karardan çıkarttırır ya da 'liberal havayı' hissettirmezdi. Fakat bir stratej olarak olanak, koşul ve zaman örtüşmesini sabırla beklemek gerektiğini bildiğinden, ertelemenin kaybetmek demek olmadığını biliyordu. Kongre başladığı zaman Lozan Konferansı kesilmişti. Kimisine göre, İzmir Kongresi bu kesilmeye bir yanıt ya da karşılıktır. Eğer takvime bakılırsa bunun pek doğru olamayacağı ortaya çıkıyor. Hem Afet İnan'ın yazıları hem de Ahmet Hamdi Başar'ın hatıratı da ortaya koyuyor ki, Lozan devam ederken, Kongre hazırlıkları altı ay önceden başlamıştı, hatta bir haftalık gecikme olmuştu. Yani bu Kongre ne Lozan'dakilere "bakın, biz sizin inandığınız değerlere inanıyo-



Gazi Mustafa Kemal, İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasını yaparken
(17 Şubat 1923)

ruz" amacıyla ne de Lozan kesildi diye bir mesaj vermek amacıyla yapılmıştı. Askerî savaşın ardından devletin inşası gerektiği gerçeğinden hareketle ekonominin düzenlenmesi amacıyla ulusal bir arayış,-belki mutabakat arayışı demek doğru olacaktır-, kararıdır.

1923 İzmir İktisat Kongresi, yeni Türkiye'nin girişeceği ekonomi savaşı için gerekli altyapıyı hazırlayamamış olmasına karşın, yurdun her tarafından toplanıp gelmiş çeşitli meslek adamlarının neler istediklerini ortaya koyma bakımından yine yararlı olmuştur. Kongre'de gümrük himayesi, sanayinin teşviki, büyük sermayeli ticaret ve sanayi bankaları kurulması, nakit ve tahvilat borsasının millileştirilmesi, çiftçiye kredi sağlanması gibi birçok dilekler karar altına alınmıştı. Bunlarda hemen hemen bütün gruplar oybirliğine vardılar. Fakat bazı sorunlarda gruplar arasında anlaşmazlıklar oldu. Örneğin 'aşar vergisinin' kaldırılması sorunu çiftçi grubuyla tüccar grubu arasında çatışmalara yol açtı. Zorlu tartışmalar sonucu 'aşarın kaldırılması' kabul edildi ve öyle görünüyor ki, Kongre'nin uygulanan tek kararı bu oldu. Bu Kongre'nin önemli bir yanı da, işçi davasının ilk kez burada ele alınmış ve dile getirilmiş olmasıdır. Kongre'nin sonunda Kâzım Karabekir'in kaleme aldığı 'Misak-ı İktisadî' yayınlandı, hatta Karabekir bir konuşma yaparak Misak-ı İktisadî'nin Misak-ı Millî'den daha

önemli olduğunu söyledi. Ancak bu metnin içinde ekonomiye ait hiçbir şey yoktu. Bazı övünme ve öğüt cümleleri okunuyordu.

Halkçılığın tanımlanması

Büyük Millet Meclisi, *halkçılık* prensibinin temel niteliklerini içeren 13 Eylül 1920 tarihli programını, 18 Kasım 1920 tarihinde Halkçılık Beyannamesi adını taşıyan bir bildiri ile yayımladı. Bu bildiride halkçılığın dayandığı temel esas, şöyle belirtilmişti: "*Türkiye Büyük Millet Meclisi, hayat ve istiklâlini yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını emperyalizm ve kapitalizmin baskı ve zulmünden kurtararak irade ve egemenliğinin sahibi kılmakla amacına ulaşacağı kanısındadır. Halkın öteden beri karşılaştığı sefalet sebeplerini, yeni araç ve örgütlerle kaldırarak, yerine refah ve mutluluk yerleştirmeyi ister ve bundan dolayıdır ki toprak, adliye ve iktisat işlerinde ve diğer meselelerde sosyal kardeşliği ve yardımı halkın ihtiyacatına göre yenilikler vücuda getirmeyi hedef sayar.*"

Mustafa Kemal 1 Aralık 1921 tarihli konuşmasında, halkçılığın tanımlamasını şöyle yapmıştır: "*Halkçılık, sosyal düzenini, çalışmasına ve çalışmanın verdiği haklara dayandıran sosyal bir meslektir.*" O bu tanımlamayı da şöyle açıklar: "*Biz bir hakkı çalışma sayesinde elde ederiz. Yoksa, arka üstü yatmak ve hayatını çalışmadan geçirmek isteyen insanların bizim toplumumuz içinde yeri yoktur, hakkı yoktur.*"

Türkiye'nin kalkınması sağlanırken o zaman içtimai uhuvvet "sosyal kardeşlik" ve içtimai teavün "sosyal güvenlik" deyimi ile Anayasa'mızda yer alan ilkeler, halkın kalkınmasında egemen olacaktır. Böylece Yeni Türkiye Devleti, sınıf kavgalarına meydan vermeden kalkınacaktır[14].

Mustafa Kemal'in halkçılık anlayışını kanıtlayan ilk girişim, 1925'te 'aşar vergisi'nin kaldırılmasıydı. Henüz 1921 yılında Ereğli'de çalışan işçilerin sosyal güvenliklerini sağlayan bir yasa kabul edilmiştir. 1936 yılında ise, 'iş kanunu' yürürlüğe kondu. Mültezimlerin, tütün reisliğinin kaldırılması, ormanların devletleştirilmesi, köylerin birleştirilmesi yolunda çalışmalar yapılması, zirai kombinaların kurulması, toprak reformu ve Köy Enstitüleri birbirlerini tamamlayıcı halkçılık hareketlerinin halkalarıdır. Bu arada Ziraat Bankası'nın güçlendirilerek, üreticiye kredi sağlama hizmetlerinin devletçi bir düzene bağlanması da bu halkçılık anlayışının uygulamasıdır[15].

Gazi'nin toplumda sosyal barışın sağlanmasını amaç sayan özleyişlerinden biri de "toprak reformu"nun gerçekleşmesi idi[16]. Türkiye'nin en büyük derdi olan bu sorun ne Gazi'nin sağlığında ne de ondan sonra başarıldı.

Daha 1922'lerde, toprağı olmayan çiftçiyi toprak sahibi yapmayı düşünen Gazi, 1 Kasım 1928 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin üçüncü dönem ikinci

toplanma yılını açarken bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklar: "*Yeni faaliyet devremizde, gerek bu bölgede (doğu illerinde) gerek memleketin diğer kısımlarında toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesi ile ehemmiyetli olarak uğraşacaksınız.*" 1 Kasım 1929'da üçüncü dönem toplanma yılını açarken yine bu konu üzerinde durarak şu temel noktayı belirtir: "*Çiftçiye arazi vermek de hükümetin sürekli olarak takip etmesi lâzım gelen bir sorumluluktur. Çalışan Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak temin etmek memleketin üretimini zenginleştirecek başlıca çarelerdendir.*" 1 Kasım 1936'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin beşinci devre ikinci toplantı yılını açış söylevinde Türkiye'deki toprak sorunu üzerinde şunları söyler: "*Toprak Kanunu'nun bir neticeye varmasını Kamutayın yüksek hizmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceği ve çalışacağı toprağa sahip olması hemen gereklidir. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır. Bundan fazla olarak büyük araziyi modern vasıtalarla işletip vatana fazla üretim temin edilmesini teşvik etmek isteriz.*"[17]

Atatürk ölümünden bir yıl önce, beşinci dönem üçüncü toplanma yılını açarken bu özleyişini son kez olarak şöyle açıklıyordu: "*Bir kez, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle, bölünmez bir mahiyet alması. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus yoğunluğuna ve verim derecesine göre sınırlanmak lâzımdır.*

Küçük büyük bütün çiftçilerin iş vasıtalarını arttırmak, yenileştirmek ve korumak tedbirleri, vakit geçirilmeden alınmalıdır. Herhalde, en küçük bir çiftçi ailesi, bir çift hayvan sahibi kılınmalıdır. Bunda, ideal olan öküz değil beygir olmalıdır. Öküz, ancak bazı şartların henüz temini güç bölgelerde hoş görülebilir. Köylüler için, umumiyetle pulluğu pratik ve faydalı bulurum. Traktörler, büyük çiftçilere tavsiye olunabilir. Köyde ve yakın köylerde müşterek harman makinaları kullandırmak köylülerin ayrılamayacağı bir alışklanlık haline gelmelidir.

Memleketi iklim, su ve toprak verimi bakımından ziraat bölgelerine ayırmak gerekir. Bu bölgelerin her birinde köylülerin gözleriyle görebilecekleri çalışmaları için örnek tutacakları verimli, modern, pratik ziraat merkezleri kurulmak gerektir."[18]

Kapitülasyonlara hayır

Anadolu'da kurulan siyasi rejim ve sistemle eş zamanlı olduğu kabul edilebilecek yeni kurulmaya çalışılan Sovyet ve Alman sisteminin özellikle sanayileşme ile altyapı konusunda ekonomik modellerinin çok başarılı olduğu, Kemalist modelin ise bunlarla kıyaslandığında başarısız değil ama küçük ölçekli kaldığı ifade edilir; bu tez bir ölçüde doğrudur. Ancak gözardı edilen gerçek, örnek gösterilen iki ülkede çağdaşlaşma olarak adlandırılan sosyal yapıda dev-

rimler ile uğraşılmadığı, kapitülasyonlar gibi bir karabasan ile mücadele etmedikleri, dışborç yükü altında ezilmedikleri de gözönünde bulundurulmadığıdır.

1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü toplanma yılında açış konuşması yaparken kapitülasyonlar hakkında şunları söylüyordu: "*...artık serbest ve bağımsız bir hayata atılan Türkiye için, iktisadi hayatını boğmakta olan kapitülasyonlar mevcut değildir. Ve olamaz. İktisadi hayatımızın belli gayelere yöneltilmesi ve süratle olgunlaşması ve ilerlemesi için alınacak tedbirler arasında, memleketimizde Avrupa rekabeti yüzünden mahvedilmiş ve şimdiye kadar ihmal edilegelmiş olan zirai sanayiimizi canlandırmayı ve çağdaş iktisadi vasıtalar ile donatmayı önemle göz önünde tutacağız.*"[19]

Lenin'e yazdığı 4 Ocak 1922 tarihli mektubunda da kapitalizme karşı duruşunu anlatıp kapitülasyonları lanetlemektedir: " *...Memleketlerimiz arasında bir diğer ve daha mühim benzerlik, bizim kapitalizm ve emperyalizme karşı mücadelemizde yatmaktadır.*

Kapitalizm Türkiye'de bütün Avrupa'da ve eski Rusya'da olduğundan daha az gelişmiştir. Ancak vaziyet, büyük teşebbüslerdeki hemen bütün sermayenin yabancılar tarafından yaratılmış olmasıyla ciddileşmiştir. Hatta halkımızın yabancılar tarafından sömürülmesini kolaylaştırmak için kurulmuş kapitülasyon adı verilen özel bir rejim vardır ki, bu, ekonomik kalkınmamızı engellemiş ve bizi bu sömürüye tahammül etmeye devamlı olarak mahküm etmiştir.

Bu rejimi ortadan kaldırma hedefini bilhassa gözeten bugünkü mücadelemiz öncelikle kapitalizme karşı yönelmiştir.

Memleketimizi düşman işgalinden kurtardıktan sonra, niyetimiz, kamu yararı taşıyan büyük işletmeleri olabildiğince devlet eliyle yönetmek ve böylece, bir büyük kapitalistler sınıfının gelecekte memlekete hâkim olmasının önüne geçmektir.

Lakin Türk ve Rus halklarının yakınlaşmasına asıl temel teşkil eden ve teşkil etmesi gereken, kapitalist düzenin kurucusu ve destekçisi olan Batı emperyalizmine karşı yürüttüğümüz mücadeledir."[20]

Millî ekonomi

Cumhuriyetin gelişmesinin ve kalkınmasının önündeki en büyük engel iç ve dış borçlardı. Osmanlı'dan kalan 86 milyon liralık Düyun-u Umumiye borçları ve Birinci Dünya Savaşı tazminatları Cumhuriyet'in belini büküyordu. 1924 bütçesinin 7,5 katı olan bu büyük borç, Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınmasının önündeki en büyük engellerden birini oluşturduğu gibi, borcun bütün yükü ve sıkıntıları halkın sırtına bindirilmişti. Ülkede sanayi yok gibiydi; tarımsal üretim, Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde büsbütün gerilemişti. Demiryolları, elektrik ve ulaştırma ağıyla, İstanbul ve İzmir limanlarını işleten yabancı şirketler, ekonomideki yerlerini koruyordu. Mustafa Kemal ve ar-

kadaşlarının kurdukları 'Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin önündeki tek hedef, iflas etmiş ekonomiyi düzeltmek ve sanayileşmiş bir ülke inşa etmekti[21].

Para politikasının genel anlayışına gelince; Türkiye Büyük Millet Meclisi kaime (kâğıt para) bastırmayacaktı. Millî Mücadele, parasız bir rejimin zaferi olacaktı. Ankara'da, Maliye Vekilinin ödenek isteyenlere kasa anahtarını uzatarak, "içinde para bulursanız, almamazlık etmeyiniz," dediği günler geçirilecekti. Devletin parası, makam odasındaki küçük bir kasayı bile dolduramıyordu[22].

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin tablosu yokluklardan ibarettir ama enflasyonsuz bir dönemdir. Yoklukların en ciddisi ise, "millî ellerde" sermaye birikimi yokluğudur. 1931'de İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey anlatıyor: "*Cumhuriyet Türkiyesi evvela devleti millîleştirdi, millî bir devlet vücuda getirdi. Bu, gayrı Türk olan unsurların memleketten ayrılmasını gerektirdi. Öteden beri onların elinde toplanmış olan menkul kıymet stoku da onlarla beraber gitmiş oldu... Bu memlekette bir zamanlar şimendiferler, bankalar, ticaret, sanayi, millî şirketlerin hisse senetleri, hatta en iyi tarlalar ve şehirler dâhilindeki en iyi emlak Türklerin değil ecnebilerin elinde idi. Bu memleket tarihinde millî iktisat namıyla hiçbir mefhum (kavram) kavrayamamıştır. Millî iktisattan bahsetmek bir vakitler bir kabahat, bir vakitler de bir muammadan (bilmeceden) bahsetmek gibi bir şeydi.*"[23]

Bu olumsuz ve umutsuz koşullarda Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştiren kadronun önündeki en önemli soru, 'nasıl bir iktisat politikası izlenmeliydi?'

Önlerinde model alacakları yer Avrupa'ydı ve oradaki modeller ve uygulamalardı. Mustafa Kemal gibi bir gerçekçi lider için görüneni görmezden gelmek ya da yok saymak söz konusu olamazdı. Bu nedenle model kapitalizm ve uygulamasıydı. Kemalist ekonomi anlayışının farkı bunun özgün olarak yorumlanmasındaydı.

'Millî iktisat', ilk yıllarda ekonomide devletle özel kesimi birbirine bağlı tutan kavramdır. İktisat politikasında esas anlayış, 'millî' özel girişimciliği desteklemektir. 'Millî'lik, 'özel'likten önce geliyor. Bu, yeni rejimin güvence noktasıdır. Özel girişimi destekleyen bir politikanın benimsenmesi, dış dünyanın çeşitli kuşkularını da törpülemektedir. 'Millî'olan özel girişim için ise, millî iktisat her şeyden önce ekonomiden daha büyük pay almak demektir. Sermaye kazançlarının millî olmayan unsurlardan millî unsurlara aktarılmasıdır. Bunun sürekli kılınması ve millî müteşebbisin yoktan var edilmesidir[24]. Türk bağımsızlık savaşının zorunlu olarak sömürgeciliğe karşı verilmiş olması, Kemalistlerin yabancı sermayeye karşı bir tavıra kaymalarını gerektirmedi. Kemalist liderlerin 1920'lerin başında iktisadi milliyetçiliğe ve bağımsızlığa yükledikleri anlam, yabancıların ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmalarının reddedilmesi ve Türkiye'de Türk devletinin yargı ve maliye erkine uygun olarak iş görmelerinin sağlanması ile sınırlı kaldı. Kemalistlerin iktisadi gelişme konusunda yaklaşımlarında üstünde durdukları konu Müslüman-Türk nüfus

içinden güçlü bir burjuva girişimciler sınıfının yaratılmasıydı. Bu sınıfın iktisadi ve siyasal yaşamında yabancı sermaye ile işbirliğine dayanması iktisadi bağımsızlığı zedeleyen bir durum gibi görülmedi. Daha doğrusu geliştirilmek istenilen Türk burjuvazisini, yabancı-metropol burjuvazileri karşısında bağımlılık- bağımsızlık durumuna göre değerlendiren bir iktisadi bağımsızlık anlayışı söz konusu olmadı[25].

Bu tarihsel olguyu belirleyen de, toplumun o dönemde var olan iç ve dış koşullar, özellikle de toplumsal güç dengesi olmuştu. Kabul edilmelidir ki, o günün koşullarında, siyasal iktidarın toplumsal tabanını oluşturan güçler, ancak ve ancak klasik yoldan kalkınma yöntemini benimseyebilirlerdi. Çünkü siyasal iktidarın toplumsal tabanını oluşturan güçler, toplumun o günkü egemen çevreleri, çıkarlarını sürdürmek, yaygınlaştırmak ve daha gelişmiş bir sömürü düzeni oluşturabilmek için, seçeneklerini kuşkusuz kapitalizmden yana kullanacaklardı. Anımsayalım ki İzmir İktisat Kongresi ve sonra gelen uygulamalar açıkça göstermiştir ki, siyasal iktidarın toplumsal tabanını, büyük toprak sahipleri, ticaret burjuvazisi, cılız da olsa sanayiciler ve sivil-asker aydın ittifakı oluşturmaktaydı[26].

Ulusal kapitalistlerin yokluk derecesinde zayıflığı uygulamada başarısızlığı getirebilirdi, bu nedenle ulusal tüccara önem verdi ve kendince yaratılması yönünde yol gösterdi[27]:

> Kazancınızın heba olmaması için başkalarına haraçgüzâr olmamak için dindaşınız olan, kendinizden olan sanatkârlara koşacaksınız. Onlara yardım etmek hem borcunuz, hem menfaatinizdir. Sonra mahsulâtı memleket içinde istihlâk ettirmek sizin gayretinizle mütenasip olmaz. Elbette yalnız şahsi ihtiyacınızı tehvin etmek için çalışıyoruz. İhtiyacınızdan fazla mahsulâtı harice sevk ve onları altına çevireceksiniz. Bunu yapabilmek için tüccarlara ihtiyacınız vardır. Eğer tüccarlar bizden olmazsa millî servetin ehemmiyetli bir kısmı şimdiye kadar olduğu gibi yine yabancılarda kalacaktır. Onun için millî ticaretimizi yükseltmeğe mecbursunuz. Bütün bu basit fakat hayatî hakikatleri, bilerek, bilmeyenlere de yolu ile veya zor ile anlatarak gayemize yürüyeceğiz. Hepiniz pek güzel anlamışsınızdır ki, bizi o gayeye varmaktan meneden iki kuvvet vardır. Biri harici düşmanlardır. Bunlar bizi bir sömürge haline koymak için gelişmemizi istemeyenlerdir. Fakat çiftçi arkadaşlar, muhterem babalar, bizim için bunlardan daha muzır, daha mühlik bir sınıf daha vardır: O da içimizden çıkması muhtemel olan hainlerdir. Aklı eren, memleketi seven, hakikati gören kimselerden böyle düşman çıkmaz. İçimizde böyleleri çıkarsa onlar ya aklı ermeyen cahiller, ya memleketi sevmeyen fenalar, ya hakikati görmeyen körlerdir. Biz cahil dediğimiz vakit mutlaka mektepte okumamış olanları kastetmiyoruz... Paramızı, hayatımızı, harici düşmanların tasallutundan kurtarmak, bu memleketin dış düşmanlara esir olmasına müsaade etmemek ne kadar lazımsa, aynı zamanda ve onlardan daha fazla bir dikkatle dâhili düşmanlara, içteki muzır adamlara da dikkatle bekçilik yapmak ve onların her hareketlerini gözden kaçırmamak mecburiyetindeyiz. Biz ancak bu gayretle, bu intibahla çalışarak başarılı olacağız...

1923'ten sonra ulusal Türk burjuvazisinin sermaye birikiminin ve kapitalist gelişmesinin en kolay yolu olarak devletçilik bulundu. "Bu anlamda devletçilik, Cumhuriyet Türkiye'sinde kapitalist sermaye birikiminin özel bir yolu olarak da tezahür etmiştir. Bu özel yol, 1920'lerin 'liberal' yöntemlerine bir tepki olarak doğmuştur. Devletçilik uygulamalarının asıl ilginç yanı bu olsa gerektir. Devletçiliğin bir sistem değil, bir iktisat siyaseti olarak anlaşılması gerekir. Ancak, öyle bir iktisat politikası ki, Türkiye'de kapitalizmin gelişimine ve dolayısiyle, sistemin biçimlenmesine özel damgasını vurmuştur."[28] Yalnız devletçiliğin resmî başlangıcının 1932 yılı olduğu yaygın kabul gören bir görüştür. Mustafa Kemal dönemi Cumhuriyetin ekonomi tarihini iki ayrı dilimde incelemek gerekiyor: birinci dilim 1923-1931 arası, ikinci dilim: 1932-1939 arası.

Türkiye iktisat tarihi açısından 1923-1931 döneminin iki alt bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Birinci alt dönem liberal iktisat politikalarının uygulandığı 1923-1929 yıllarını kapsamaktadır. Ancak "liberal" sözcüğü devlet müdahalesinin olmadığı anlamına gelmemektedir[29]. Özel teşebbüsün hareket serbestisini sınırlayan devlet müdahalelerinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulduğu bir dönemdir. Bu yılları 'liberal dönem' olarak adlandırmak bu yüzden yaygındır. Ne var ki, liberalizm, devletin yalnız özel teşebbüs aleyhindeki müdahalelerinin değil, her türlü iktisadi müdahalesinin asgariye indiği, jandarma devletin giderlerinin finansmanı dışında sadece rekabet şartlarını sağlamak ve eşitleştirmek için iktisadi hayata karıştığı bir rejimi ifade ederse, bu döneme liberal demek güçleşecektir. Zira, 1923-1931 yılları arasında devlet, Teşviki Sanayi Kanunu ile olduğu gibi genel olarak özel teşebbüs lehine sayısız müdahaleler yapmış daha da önemlisi, bu müdahalelerin bir kısmı, bazı tekellerin (inhisarların) sözleşmelerle imtiyazlı özel ve yabancı şirketlere devredilmesi yoluyla veya demiryolu inşaatında görüldüğü gibi ihaleler mekanizması kullanılarak belli sermaye çevrelerinin lehine, eşit rekabet şartlarının ortadan kaldırılması anlamına gelmiş ve bu yüzden hiç de liberal olmayan nitelikler taşımıştır[30]. 1923-1931 dönemini kapitalist yönde uygulamalar ve ardından gelen devletçiliği de kapitalizme karşı bir seçenek, neredeyse kolektivist uygulamalar bütünü olarak kabul etmek[31], saptırma ölçüsünde tehlikeli bir nitelik taşır. O gün de liberal ekonomi, yabancı sermayeye Osmanlı dönemindeki kadar açık bir çerçeve demektir. Kısacası bu ekonomi çizgisi, yeni devletin liberal uygulamalarda Osmanlı döneminin çerçevesinden pek ayrılmayacağını, fakat ondan daha başarılı olacağını düşünerek çiziliyor. Yerli sermaye de başarı ve gelişme şansını bu çerçevede arayacaktır. Ülke ekonomisi hammadde ve tarım ürünlerinde uzmanlaşmaya uygundur. Ekonominin gelişmesinde bu yoldan gidilecektir. İç pazar yabancılara ne kadar açılırsa, bizim bu ürünlerimiz de dış pazarlarda o kadar geniş olanaklara kavuşacaklardır[32].

Dış kredilere dayanan ekonomi modelinin Atatürkçülükle bir ilgisi olabilir mi?

Bu soruyu sorduktan sonra Atatürk'ün kendi sözlerinden kanıt vermek gerekir.

"Osmanlı fatihleri, hakanları, istiklâlcileri; sürükledikleri uluslarla birlikte sapanın önünde yenilip, gerilemeye başladıktan sonra asıl yıkımların büyüğü baş gösterdi. Sadece, şahane bağış olarak, yabancılara ve ülke içindeki Hıristiyan uyruklara verilen haklar, sanki devleti zorlayarak, alın teri harcayarak alınan haklar sayıldı. Yabancılar yalnız bu hakları koruyup kullanmakla kalmadılar, belki her gün onları biraz daha genişletip yaymak için yollar aradılar ve buldular. İçerdeki uyruklarsa, koruyup durdukları iç kuruluşlara dayanarak, dışarıdaki dindaş devletlerin yüz verip kışkırtmalarına uyarak, öz Türkleri yok edecek bir siyasal varlık kazanmaya çalışmaktan geri durmadılar. Yabancılar, hem bunları kışkırtıyorlar, hem bizim iç işlerimize el atıyorlar ve her karışmada bir yeni ayrıcalık koparmadan ellerini çekmiyorlardı. Bunlar olup dururken, çoktan yoksul düşmüş ulus, devletin istediği vergiyi veremez, biriktiremez hale geliyordu. Halbuki başı taçlılar, saraylılar, Babıaliliier, ne yapıp yapıp gösterişlerini, harcayışlarını sürdürebilmek için gereken parayı elde etmek yolunda hiçbir davranıştan çekinmiyorlardı. Bu yüzden borçlanmalar oldu. O kadar borçlandılar ki, o kadar elverişsiz koşullar içinde borç aldılar ki, bunların faizlerini bile ödeyemez oldular. En sonunda bir gün geldi, Osmanlı devletinin sıfırı tükettiğine hükmettiler. Akçalı işlerini denetlemeye giriştiler. Böylece başımıza 'Düyun-u Umumiye' denilen bela çökmüş oldu..."

Kemalist Cumhuriyet kurulurken, Kemalizm'in asıl sahibi, dış borçlar konusuna işte böyle bakıyordu! Atatürk'ün dış borçlar konusundaki görüşleri hiçbir yorumu gerektirmeyecek açıklıkta ortada dururken, borç ertelenmesine dayalı bir ekonomi siyasetini, Atatürkçülük sayamaya olanak yoktur elbette[33].

Liberal olarak nitelendirilen 1923-1929 kesitine, ekonominin yeniden inşasına yönelik iktisat politikalarında hâkim olan felsefe ve piyasa odaklı uygulama ile bu temele dayalı, yani piyasa çözümünü güçlendirecek devlet düzenleyiciliği ile müdahaleciliği damgasını vurmuştur. İkinci alt dönemi oluşturan 1930-1931 kesitinde ise, 1932'de başlatılan devletçi uygulamalar öncesi, dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin denetim altına alınması yoluyla korumacılığın benimsenmesi söz konudur. İlginç olan nokta, Lozan Antlaşması uyarınca ekonomik sınırlamaların kalkacağı, gene aynı antlaşma uyarınca Millet Meclisi tarafından 1 Aralık 1928'de onaylanan Paris Antlaşması'na göre dış ticaret borç taksitlerinin ödenmeye başlanacağı tarih olan 1929 yılına, ABD'de patlak verip kapitalist sistemi etkileyen büyük krizin damgasını vurmuş olmasıdır[34]. 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi'ni izleyen yıllarda, devlet, ekonomiye önemli ölçülerde karışmadı ve 'liberal' denebilecek bir politika uygulaması eğilimi ağır bastı. Ancak, 1929 büyük dünya iktisadi bunalımının ortaya çıkışı, *'devletçilik'* denilen yeni politikanın oluşmasını

hızlandırmış ve 1933'lerde liberal politikadan uzaklaşmıştır. Glasneck'in deyişiyle, 'ülkenin ekonomik gelişmesini ve bağımsızlığını güvenceye almak, kapitalist sanayileşmenin acılarla dolu tipik yolunu kısaltmak' için, *'devletçilik'* adını verdikleri bir "devlet sanayileşme programı" kabul edildi[35]. Kuşkusuz, geri kalmış bir ülkede devletçilik uygulamaları, liberal bir ekonomik politika uygulamasına bakarak her zaman ilerici bir nitelik taşır; ama devletçiliği kapitalizmi geliştirmenin bir aracı olarak kullanmamak koşuluyla[36].

ABD'li Gazeteciyle Röportaj

The Saturday Evening Post yazarı Isaac F.Marcosson ile 13 Temmuz 1923 tarihinde yapmış olduğu mülakatında liberal ekonominin en temel kurallarından birisini çok net dile getirmiştir. Bu mülakat ABD'li gazetecinin hem o günün Ankara'sı ile Latife Hanım gözlemleri ve insan Mustafa Kemal'i anlatması hem de Gazi'nin dış politika, ideolojiler ve ekonomi konularındaki düşüncelerini aktarması bakımından çok önemlidir. Bu nedenle Marcosson'a kulak verelim:

"Gazi Mustafa Kemal Paşa'yla, savaş içinde doğmuş Türk devletinin dönüm noktasında olduğu bir vakitte Ankara'da konuştum. Lozan Konferansı dağılmak üzereydi. Savaş veya barış hâlâ muallâktaydı. Hava gerginlik ve belirsizlik yüklüydü. Bu tedirgin görüntünün üzerinde, kendisini görmek için bu kadar yol gittiğim Reis'in taviz vermez varlığı kol kanat germişti. Bizzat hükümet gibi, olaylar da onun etrafında dönüp duruyordu

... Ayın on üçü Cuma günüyle birlikte, Kemal'le uzun zamandır beklediğim mülakat da geldi. Kendisi Ankara'dan yaklaşık beş mil ötede bir çeşit yazlık yer olan Çankaya'da, Türklerin köşk dedikleri bir villada oturuyordu. Anakara'da otomobil az olduğu için, üstü açık bir binek arabasıyla gitmek zorunda kaldım.

Kemal'in ikametgâhına yaklaştıkça askerlere rastlamaya başladık; ilerledikçe, bunların sayıları arttı. Bu askerler, Kemal'in hayatını korumak için alınan birçok önlemden biriydi; çünkü kendisi, her an kızgın bir Yunanlı veya Ermeni tarafından öldürülme tehlikesi altındaydı. Onu vurmak için birkaç girişimde de bulunulmuş, bir keresinde yanındaki bir Türk subayı, suikastçı tarafından ağır yaralanmıştı.

...Az sonra, yeşil bir tepe üzerinde, düzenli bir bahçe ve badem ağaçlarıyla çevrili, cephesi kırmızı, güzel bir beyaz taş bina göründü. Sağda daha küçük bir taş ev vardı. Daha önce buraya gelmiş olan Reşat Bey, buranın Türk milletince Kemal'e hediye edilen ev olduğunu söyledi. O söylemeseydi de, nöbetçilerin sıklaşmasından bunu anlayabilirdim. Giriş kapısına vardığımızda bir çavuş bizi durdurup ne işimiz olduğunu sordu. Reşat Bay, adama, Gazi ile randevum olduğunu söyledi; o da, kartımı alıp içeri götürdü.

Çavuş birkaç dakika sonra dönerek bizi küçük taş eve götürdü; Kemal burayı kabul odası olarak kullanıyordu. Burada, Gazi'nin kayınpederi olan Muammer Uşakî Bey'i gördüm; kendisi, İzmir'in en zengin tüccarı, aynı zamanda New York ve New Orleans pamuk borsasının ilk Türk üyesiydi. Amerika'yı sık sık ziyaret etmiş olduğundan İngilizce konuşuyordu. Kemal'in kabine toplantısında olduğunu ve beni az sonra göreceğini söyledi.

... Tam Muammer Bey'le Türkiye'nin ekonomik geleceği hakkında bir tartışmaya başlamıştım ki, Kemal'in yaveri, haki üniformalı, iyi giyinmiş bir teğmen içeri girerek, Gazi'nin beni görmeye hazır olduğunu söyledi. Onunla birlikte küçük bir avludan ve dar bir geçitten geçtik ve kendimi esas ikametgâhın kabul salonunda buldum. En makbul Avrupa tarzında döşenmişti. Bir köşede bir kuyruklu piyano vardı; onun karşısında, çoğu Fransızca ciltlerle dolu bir kitap rafı bulunuyordu; duvarlarda ise hediye kılıçlar asılıydı.

Bitişik odada, geniş yuvarlak bir masa etrafında oturmuş, hızlı hızlı konuşan bir grup insan görüyordum. Bu, toplantı halindeki Türk kabinesiydi ve Lozan'dan gelen son telgrafları tartışıyorlardı; Hariciye Vekili ve kabinesinin orada bulunmayan tek üyesi olan İsmet Paşa, bir gün önce, Chester İmtiyazı ve Türk dış borçları hakkındaki Türk ültimatomunu vermişti. Ekonomik savaş veya daha kötüsü muallâktaydı.

Ben yaklaşınca Rauf Bey dışarı çıktı ve beni kabinenin toplandığı odaya götürdü. Grupla kısa bir tanıştırma faslı oldu. Ama benim gözlerim tek bir kişinin üzerindeydi. O da, masanın başındaki yerinden kalkıp elini uzatarak bana doğru gelen büyük şahsiyetti. Kemal'in sayısız resimlerini görmüş olduğumdan, görünüşüne aşinaydım. O, insanlara ve topluluklara hâkim olacak tipti: Bir kez, hemen hemen 1.80'lik boyu, mükemmel göğsü, omuzları ve askerce tavrıyla insanı etkileyen fizik yapısıyla; sonra bir insanda gördüğüm- ki ben, merhum J.P.Morgan, Kitchener ve Foch'la görüşmüştüm- en dikkate değer gözlerin esrarengiz kudretiyle. Kemal'in gözleri, çelik mavisi, sert, taş gibi, affetmez olduğu kadar nüfuz ediciydi.

Pek az kişi, Kemal'i gülerken görmüştür. Kendisiyle geçirdiğim iki buçuk saat içinde hatları, ancak bir kez bir parça gevşer gibi oldu. Demir maskeli bir adama benziyordu; maske de, onun doğal yüzüydü.

Onu üniformalı göreceğimi zannediyordum. Oysa, çizgili gri pantolon ve rugan ayakkabılarla siyah bir jaketataydan oluşan çok şık bir kıyafet içerisindeydi. Kanat yaka ve mavili sarılı bir kravat taşıyordu.

... Rauf Bey, kabine odasında beni Kemal'e takdim etti. Alışılmış selamlaşmaları Fransızca olarak teati ettikten sonra, şöyle dedi: "Belki, konuşmak için bitişik odaya geçip, kabineyi tartışmalarıyla baş başa bıraksak daha iyi olur". Bunları söylerken bitişik salonu gösterdi. Rauf Bey sağımda, Kemal solumda, küçük bir masaya oturduk. Efendisinden daha az şık olmayan bir erkek hizmetkâr her zamanki gibi koyu Türk kahvelerini ve sigaraları getirdi. Mülakat başladı.

Gazi, Fransızca ve Almanca bilmekle beraber, bir tercüman aracılığıyla Türkçe konuşmayı tercih ediyordu. Ben, gene sözde Fransızcamla, onunla tanışmaktan duyduğum büyük memnuniyeti ifade ettikten sonra, Rauf Bey araya girerek, büyük adamın kendi diliyle konuşmasının belki en iyisi olacağını söyledi. Bunda mutabık kalındı ve o andan itibaren Başbakan, tercümanlık yaptı.

Kemal, nasılsa benim Ankara yolculuğuma refakat eden zorlukları ve gecikmeleri işitmişti. Ankara gibi bir yerde yönetimin etrafını saran engeller içinde böyle şeylerin ihtimal dâhilinde olduğunu söyleyerek hemen özür diledi. Sonra şunları ekledi: 'Geldiğinize çok memnun oldum. Biz, Amerikalıları Türkiye'de görmek istiyoruz; çünkü bizim gayelerimizi en iyi onlar anlayabilirler.'

Sonra, dobra dobra, kısa ve açık ifadesiyle, adeta emir veren bir subay gibi, sordu: 'Size ne söylememi istiyorsunuz?'

"Her şeyden önce" diye cevap verdim, "bana, Amerikan halkı için bir mesaj verebilir misiniz?"

Bu yönteme ilişkin bir soruydu; çünkü onun Amerikalılara karşı dostça duyguları olduğunu ve böyle bir sorunun, konuşmasının akıcılığının önünü açacağını biliyordum. Bu, suskun kişilerle mülakat yaparken kullandığım ve konuşma dalgaları doğurmakta nadiren başarısız kalan bir manevraydı[37].

***

Bu önemli söyleşiden yeri geldikçe alıntılar yapılacak, ama ekonomiyle ilgili kısımlarını şimdilik aktaralım. Gazi konuşmaya devam ediyor:

> Biliyor musunuz, Avrupa'da barışı ve yeniden inşayı engellemiş olan şey nedir? Sadece şu: Bir milletin diğerine müdahalesi. Daha önce bahsettiğim, haris, bencil milliyetçiliğin bir parçası. Bu, ekonominin yerine siyasetin geçmesi neticesini doğurmuştur. Alman tazminatı kördüğümü, bunun sadece bir örneğidir. Küçük hesaplı siyaset, dünyanın baş belasıdır.
>
> Bizim güçlükle kazandığımız Türk bağımsızlığını engellemeye çalışan, milliyetçiliğimizi kötüleyen, bunun doğu komşularımızı fethetme arzusunu saklayan bir örtüden ibaret olduğunu söyleyen, ekonomiyi idare edecek kabiliyette olmadığımızı ileri süren milletler var. Pekâlâ, görecekler.
>
> Yeni Türkiye'nin ilk ve en mühim düşüncesi, siyasal değil, ekonomiktir. Biz, dünya tüketiminin olduğu gibi, üretiminin de bir parçası olmak istiyoruz.

Bu söyleşide Marcosson'un okuyucularına solumdaki *"Sarışın dev"* diye tanıttığı Gazi hem Almanya'nın emperyalist yaklaşımları hem de Birleşik Devletler'in Türk ekonomisinin sorunlarına ne tür yardımlar yapabileceği konusunda da açılımlar getirmiştir.

> Türkiye, esas itibariyle köylük bir ülke. Başarı veya başarısızlığımız tarıma bağlı. Canlandırma programında başlıca üç faaliyet önde geliyor. Bunlar, tarım, ulaştırma ve sağlık; çünkü köylerimizdeki ölüm oranı, dehşet verecek kadar yüksek.

İlk önce tarımı alalım. Birincisi, tarım okulları açmak ki, bunda Amerika yardımcı olabilir; ikincisi traktör ve diğer modern tarım makinelerini getirmek suretiyle, tamamen yeni bir çiftçilik ilmi geliştirmek zorundayız. Pamuk gibi yeni ürünleri geliştirmemiz, tütün gibi eski ürünlerimizi de yaygınlaştırmamız gerekiyor. İster karayolunda, ister çiftlikte olsun, motor bizim ilk yardımcımız olacaktır.

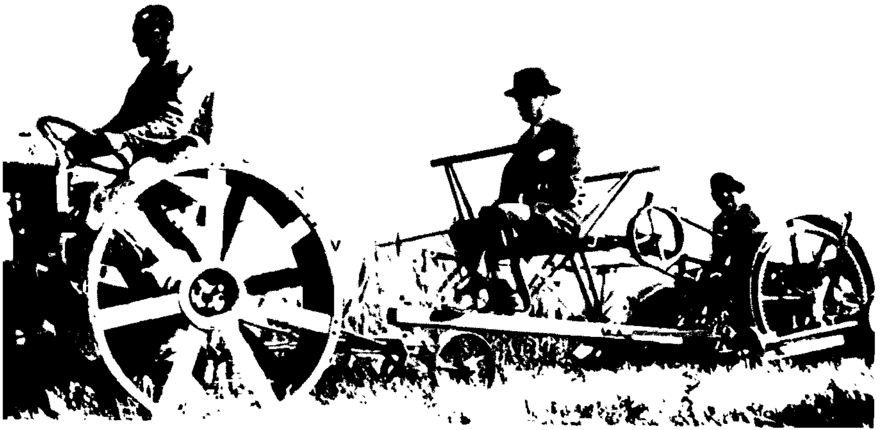
Ulaşım da aynı derecede hayatidir. Dünya Savaşı'ndan önce Almanlar, Türkiye'nin ulaşımı için kapsayıcı bir plan hazırlamışlardı; ancak bu, ülkenin onlar tarafından ekonomik bakımdan sömürülmesi fikrine dayanıyordu. Almanlardan kurtulmamız memnuniyet vericidir; bana sorarsanız da, hiçbir zaman bu otoriteyi tekrar ele geçiremeyeceklerdir. Çok ihtiyaç duyduğumuz demiryollarımızı geliştirmek için gözlerimizi Amerika'ya çevirdik. Onlara Chester İmtiyazı'nı vermemizin bir sebebi budur. Bu imtiyazın bizim için ne ifade ettiğini Amerikalıların anlayacaklarını ümit ediyorum. Bu, sadece yeterli bir ulaşım değil, aynı zamanda yeni limanların inşası ve millî kaynaklarımızın, özellikle petrolün işletilmesi ümididir.

Sağlık konusunda zaten, kabinemizin bir unsuru olarak, bir sağlık bakanlığı kurduk. Çocuk ölümlerini önlemek için her türlü çaba gösterilecektir. Bu konuda da gene Amerika yardımcı olabilir.

Ekonomiden söz ederken, yeni Türkiye için hayati önem taşıyan başka bir meseleye de değineyim. Geçmişte Türkiye'nin felaketi, büyük Avrupa devletlerinin, onun ticari gelişmesi konusunda birbirlerine karşı olan bencil tutumlarıydı. Bu, büyük imtiyazlar koparma oyununun kaçınılmaz neticesiydi. Devletler, ahır yemliğindeki köpekler gibiydiler; kendi istediklerine ulaşamadıkları zaman, rakiplerini de bundan uzak tutmaya çalışıyorlardı. Yıllardır Çin'de olup bitenler de aynen böyledir. Ancak onlar, Türkiye'yi Çin'e çeviremeyeceklerdir. John Hay tarafından ortaya atılmış bulunan, herkese açık kapı ve herkes için fırsat eşitliği üzerinde ısrar edeceğiz. Eğer Avrupa devletleri bu usulden hoşlanmazlarsa, bunun dışında kalabilirler."[38]

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi'ne Mustafa Kemal'in 24 Nisan'da yaptığı bir hükümet kurulması teklifi olur; 2 Mayıs 1920'de hükümet Büyük Millet Meclisi'nce seçiliyor ve 3 numaralı kanun kabul ediliyor. 3 Mayıs'ta on bir üyeli hükümet kuruluyor. Bunların arasında ilk kez İktisat (Ekonomi) Bakanı bulunmaktadır[39]. Mustafa Kemal Paşa, 15 Ocak 1923'te başlayan ve Mart sonuna kadar süren geniş bir yurt gezisine çıktı. Gittiği yerler Eskişehir, İzmit, Bursa, Manisa, İzmir, Balıkesir, Adana, Mersin, Tarsus, Konya, Afyonkarahisar gibi piyasa ilişkilerinin en gelişmiş olduğu bölgelerdi. Kapitalist metropollerle olan ilişkilerden en çok etkilenmiş olan bu bölgelerdeki Türk tüccarlar, büyük topraklılar ülkenin diğer bölgelerine göre daha zengindi, toplumsal ve siyasal işleklikleri daha fazlaydı. Mustafa Kemal'in gezi boyunca vurguladığı ana tema, Türkiye'de oluşturulacak yeni siyasal yapının herhangi bir sınıfın çıkarlarını korumaya yönelik olmayacağı, bütün sınıflara uyumlu bir bütünlük içinde yarar sağlayacağıydı.

Kurtuluş Savaşı'nı yöneten lider kadronun (ki bunlar aynı zamanda, Cum-



Atatürk Orman Çiftliği (Ankara, Temmuz 1929)

huriyet yönetiminin siyasal kadrolarını da oluşturan kişilerdir) hareketi (anti-emperyalist yanı bir tarafa) açıkça anti-kapitalist olarak da ilan etmelerine rağmen, ilk Cumhuriyet Hükümetleri, kapitalist bir sanayileşme yöntemi içeren burjuva bir programla yola çıkmışlardı[40]. Girişimci sınıfın cılızlığı, toplumda sivil-asker bürokratların gücünü arttıran büyük bir etken oldu. Çünkü girişimci sınıfın Batılı toplumlarda büyük ölçüde üstlendiği bir takım görevleri de bürokratlar yapmaya başladılar. Genel yönetim dışında, tarımsal ve endüstriyel üretimi ve girişimcileri örgütlediler, alt yapı tesisleri kurma işlevini yükümlendiler. Kurtuluş Savaşı bittiğinde de bürokratlar hem savaşı yapan güç hem de savaş sonrası ortama tek parti aracılığı ile el koyan güç olarak belirdiler. Toplumda başka yaygın ve prestijli iş alanı olmadığı için eğitilmiş, laik düşünceli kişiler için istihdam edilecek cazip işler devlet kapısındaydı[41].

O yıllarda ekonomide iki seçenek söz konusudur. Düşünceler tartışmalar bu iki noktada toplanır. Yönetimin çizgisi, sermayenin yerli ellerde toplanmasıyla kurulacak ve işleyecek bir millî iktisat düzeni oluşturmaktır. Yerli ellerde sermaye birikimi işin özüdür. Bunu, öncelikle özel kesim sanayiinin hızlı gelişmesiyle oluşacak bir kapitalist ekonomi olarak düşünebiliriz. Yönetimin bu çizgisine karşı olan öteki seçeneğin adı ise 'liberal' ekonomidir[42]. 1923-1929 döneminde ekonominin yeniden inşasına yönelik iktisat politikaları ve devlet düzenleyiciliği, "millî iktisat" oluşturulmasını hedeflemekteydi. "Millî iktisat", sermaye kazançlarının millî unsurlara aktarılması ve bu kazançların süreklilik kazanması için ekonominin özel girişim ekseninde örgütlenmesidir. *Millî iktisat* kavramı aracılığıyla devlet ve özel girişimcilik arasında bağlantı kurulmaya, bütünleşme sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda özel girişimciliğe teşvikler ve imtiyazlar tanınmış, ekonominin canlanması için gerekli olan sermaye birikiminin özel kesim tarafından sağlanması amaçlanmıştır[43].

Bu dönemin başlangıcında, Balıkesir'in Paşa Camii'nde [7 Şubat 1923], minberden yaptığı konuşmada olduğu gibi, iktisadi ve toplumsal gelişme için zengince kesimlerin daha da güçlendirilmesi gerektiğini de açıkça söyledi.

> Bir defa halkımızı gözden geçirelim: Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin büyük çoğunluğu çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri akla gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi sahiptir? Bu arazinin miktarı nedir? İncelenirse görülür ki, memleketimizin genişliğine nazaran hiç kimse büyük araziye sahip değildir. Dolayısıyla bu (büyük) arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabiî bunların menfaatlerini bugünlerini ve geleceklerini temin ve muhafaza etmek mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farz ettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi, bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi tüccarların bulunduğu hatıra gelebilir. Halbuki bizim memleketimizde büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Dolayısıyla biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin, hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışacağız[44].

Adana bölgesinde büyük arazi sahiplerini partisine katılmaya çağırdı. Adana Türkocağı'nda onuruna verilen bir şölende, onların desteğini kazanmak için gösterdiği yumuşaklık ilgi çekicidir. Tarsus'ta da büyük arazililere onların çıkarlarını gözeteceğine dair güvence verdi. Kemalist yönetici kadronun barış döneminde toplumun varlıklı kesimleriyle oluşturduğu siyasal-toplumsal ittifakın şekillendirdiği ve içinde şekillendiği kurumsal yapıya gelince: Cumhuriyetin ilanı ve Halifelik'in kaldırılmasıyla, Osmanlı devletinin teokratik biçimi yerine laik bir ulus-devlet modeli getirildi[45]. Ülkenin çeşitli kentlerinde konuşmalar yapıp, halkı ekonomik düzene uyumlu hale getirmeye çalışırken, asıl varlıklı kesimin yaşadığı İstanbul'un etkisi ne olmuştur? sorusu ister istemez akla geliyor. Ekonomist Yahya Tezel'in yorumuna bakalım: Kemalist çekirdek kadro, barış döneminde dayanacağı siyasal gücün toplum içindeki tabanını oluşturmak için bu çalışmalarını sürdürürken, ülkenin en büyük ihracat-ithalat limanı olan İstanbul'un Türk tüccarları da, Kurtuluş Savaşı'na karşı çekingen davranmış olmalarının Ankara'da yaratmış olduğu soğukluğu gidermek için çaba sarf etmeye başladılar. Ellerinde bulundurdukları servet birikimi bakımından taşra zenginlerinden çok daha güçlü olan İstanbulluların ülkenin dış iktisadi ilişkilerinde sahip oldukları önem Kemalistleri etkiledi. Bu nedenle, İstanbullu ticaret çevrelerinin, yönetici kadro yöresinde oluşmakta olan siyasal birleşmenin en belirgin öğelerinden biri haline gelmesi gecikmedi[46].

İlk cumhuriyet hükümetleri burjuva bir program uygulamaya yönelmişlerdir, onları buna yönelten etkenleri de göz ardı etmemek gerekir. Ticari yaşamın millileştirilmesi, sadece nüfusun bileşiminin değişmesiyle gerçekleştirilebilecek bir olgu değildi; bu gerekli olsa da yeterli şart olamazdı. Ne girişimci-

lik deneyimi, ne sermaye birikimi olmadan ekonomik yaşam "milli"leşemeyeceği için devlet desteğinin gerektiği yaygın bir kanıydı. Özel yerli girişim yaratmak amacıyla 1920'li yıllarda Cumhuriyet hükümetleri bütün kaynakları seferber ederek bu işe soyundu[47]. Özel girişimciliğe yardımcı olmak üzere ilk olarak yapılanlara bakalım; sermaye konusunda özel girişime yardımcı olabilmesi amacıyla İş Bankası kuruldu. Sanayi yatırımları, ihracat ve kredi sağlama konularında görevler yükümlenmiş olan İş Bankasının 1924 yılındaki sermayesi bir milyon lira olan nominal sermayesi 1927'de dört milyon liraya yükselmiş, 1925'te sekiz milyon altmış bir bin üç yüz yetmiş yedi lira olan tasarruf birikimi ise 1929 yılında kırk üç milyon sekiz yüz otuz dokuz bin beş yüz altmış yedi liraya yükselmiştir. Bazı devlet işletmelerini özel girişime devretme görevini yürütmek üzere 'Sanayi ve Maadin Bankası' kurulmuştur[48]. Bu dönemde Türkiye İş Bankası'nın kuruluşunda inisiyatif sahibi olmak ve destek vermek dışında devletin ulusal özel bankacılığın gelişmesinde önemli sayılabilecek bir görev üstlenmediği gözlenmektedir. Nitekim ulusal özel bankacılığın gelişmesine destek vermek ve/veya bu gelişmeyi yönlendirmek amacıyla yasal bir düzenleme de yapılmamış, bankalar yürürlükte olan Türk Ticaret Kanunu çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özel bankacılığın gelişmesinde yönlendirici etken hem uluslararası konjonktür, hem de Türkiye konjonktürü olmuştur. Dolayısıyla 1920'ler, Osmanlı döneminden 1930'lu yıllardaki daha yerleşik bankacılık sistemine geçişte bir ara dönem niteliğine sahip görünmektedir[49].

Yine 'girişimci' bir sınıfın hızlı bir biçimde gelişebilmesi için 1927 yılında 'Teşvik-i Sanayi' kanunu çıkarılmıştır[50]. Bu uygulama bir yandan siyasetçi-işadamı "adayı" arasında bir çıkar dayanışması yaratıyor, bir yandan da siyaseti yozlaştırıyordu. Ayrıca 1920'li yılların (Lozan Antlaşması uyarınca) gümrüksüz ithalat yapılabilen ortamında, üretime yönelik girişimlerin kurulmasına da yarar sağlayamadı. Biraz kısıtlama getirilmiş olsa da kambiyo spekülasyonu, (özellikle Anakara'nın kuruluşuyla bağlantılı olarak) arazi spekülasyonu, serbest gümrüksüz ithalat ve işadamı yetiştirmek için verilen tavizler "aday"ları zenginleştirdi, ama üretimi artırmaya, sanayileşmeye ya da tarımı geliştirmeye yönelik yatırımlar yapan, beklenen kalkınma hamlesini gerçekleştirecek bir işadamı takımı ortaya çıkmadı[51].

İş Bankası'nın Kuruluş Öykusü

İş Bankası, "Türkler bankacılık yapamaz" yargısının egemen olduğu bir dönemde ve son derece güç ekonomik ve toplumsal koşullarda "mütevazı" bir sermaye ile kuruldu. Kısa sürede yalnızca Türklerin bankacılık yapabileceğini kanıtlamakla kalmadı, ülkenin ekonomik inşaasına aktif bir biçimde katılarak

yeni Türkiye'nin oluşumuna katkıda bulundu. Çağdaş bankacılığın ülkemizde kurulup gelişmesinde adeta bir laboratuvar rolü oynadı[52].

İlkeler ve ilkler açısından bakıldığında da; 'sermayesi tamamen millî', 'memurları tamamen Türk' bir banka olduğunu görmekteyiz.

Bankanın ilk kuruluş sermayesinin nasıl sağlandığı konusunu en iyi bilen kişiden, cumhurbaşkanlığı genel sekreteri Hasan Rıza Soyak'tan dinleyelim:

> Mücadeleye yardım amacıyla Hindistan'dan (Atatürk'ün) şahsına yekünu takriben 500-600 bin lira kadar tutan bir para gönderilmişti. O, bu paranın 500 bin lirasını Büyük Taarruzdan önce maliyenin karşılayamadığı bazı hususi masraflar için Batı Cephesi Komutanlığı emrine verilmişti.
>
> Zaferden sonra, 500 bin liranın 380 küsur bin lirası, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kendisine iade olunmuştu.
>
> Atatürk, bu paranın memleket hesabına en hayırlı, en faydalı şekilde nasıl ve nerede kullanılabileceğini düşünüyordu; bu sırada kendisine bir millî bankanın kurulması zaruretinden bahsedilmiştir; zaten o da yabancı mali müesseselerin, bu arada bilhassa Osmanlı Bankası'nın, hazine ile yakından alakası olmasına rağmen, Cumhuriyet hükümetine karşı takındığı mütehakkim tavırdan teessür duymakta, böyle bir millî müesseseye olan ihtiyacı çok derinden hissetmekteydi.
>
> Bu nedenle derhal kararını verdi; elindeki paranın 250 bin lirasını temel sermaye olarak bu işe tahsis etti."[53]

Hindistan'dan gelen para yardımı tam tamına 81 bin İngiliz lirası ya da bunun karşılığı olan 499.970 Osmanlı lirasıydı[54]. Bankanın dokuz yıl genel müdürlüğünü yapmış olan Celal Bayar iki ayrı tarihte kuruluş öyküsünü anlatmıştır. İlki 1982 yılındadır ve kuruluşun sermayesine dönük soruya karşılık verdiği yanıt:

> Ben onu esasında bilmem. Fakat Hint Müslümanları Millî Mücadele'de Atatürk'ün şahsına para göndermişlerdi. Bu paralar ordumuza sarf edilmişti. Belki bu para da o paralardandır. Ama ben böyle bir şeyi araştırmaya lüzum görmedim. Böyle bir şeyi Atatürk'ün aleyhinde olanlar da yaymak isterler. Fakat bildiğim çok önemli bir konu vardır: Atatürk bu paradan aldığı temettüyü hiçbir zaman şahsına bir kuruş bile kullanmamıştır. Hep üzerine hisse senedi istemiştir. Temettüyü hisse senedine çevirmiştir. Bu para böylece çoğalıp yükselmiştir. Onunla Dil ve Tarih Kurumu'nu kurmuştur, oraya sermaye olarak vermiştir.[55]

Celal Bayar banka kurma düşüncesinin kökenini de şöyle anlatıyor:

> ... Atatürk'ün o vakitler kayınpederi olan, İzmir'in bilinen ailelerinden ve tek diyebilirim, Avrupa'yı da ticari münasebette en çok bilen Uşakizade Muammer Bey bana geldi. Muammer Bey o vakitler Atatürk'ün eşi Latife Hanım'ın babasıdır. 'Atatürk'ün elinde biraz para vardır. Bu paranın yekünu 250.000 liradır. Bunu işletmek istiyoruz. Ben Atatürk'le görüştüm, beni size gönderdi. Ne şekilde bunları işletebiliriz, git Celal'le görüş ondan sonra karar veririz dedi. Sizin mütalaanızı almaya geldim' dedi Muammer Bey. Ben durumu anladım. Atatürk'ün Osmanlı Bankası'nda



Iş Bankası Yeni Camii Şubesi' nde (İstanbul, Haziran 1928)

böyle bir parasının olduğunu bilmiyordum. Osmanlı Bankası hiç mevduat faizi vermeden senelerce bu parayı kullanıyormuş. Muammer Bey tüccar tabii. Atatürk'e bunu işletelim demiş olmalı ki, karar vermişler, netice olarak da bana göndermişler. Ben Muammer Bey'e ne düşündüğünü sordum. Muammer bey bana, 'Bir ithalat-ihracat şirketi tesis ettirmeyi düşünüyoruz' dedi. Ben, bizde yapabilecek şahıs ve şahsiyetler yok gibidir. Izmir'de bile sizin firmanızdan başka bir firma yoktur, dedim. Muammer bey, 'Evet, biz de bu noksanlığı ortadan kaldırmak ve tamamlamak için böyle düşünmüştük' dedi. Ben o zaman Muammer Bey'e memleketin iktisadiyatının gerçek evlatlarının eline geçebilmesi için gereken her şeyi yapmak zorundayız. Bu millî bir vazifedir. Ama ondan daha mühim bir vazife vardır. Atatürk'ün isminin karışacağı menfaat getiren müessese böyle olmamalıdır. Evvelemirde daha geniş olarak kamu menfaati olmalıdır. Mesela kredi meselesi bir kamu menfaati meselesidir. Atatürk bunu yapar, kendisi de istifade eder, millet de istifade eder. Ve ondan sonra her ihracatçı, ithalatçı, ticaret ve sanayi kısımları bu teşebbüsten istifade ederler; menfaati bütün memlekete şamil olur. Atatürk'ün isminin karışacağı müessese ancak böyle bir müessese olur dedim. Demek oluyor ki onları bu istikamete ben sevk etmiş oluyorum.[56]

Bankanın 'isim babası' konusunu da 1982 yılında şöyle anlatır Bayar:

Hasan Saka buldu bu ismi zannediyorum. İki isim vardı: Bir İş Bankası, bir de Banque d'Affaires de Turquie diye Fransızca ismi söylediler.

Bayar 1984 yılında bir başka söyleşide de şunu söyler:

Hasan Saka Maliye vekili idi. Bu ismi onlar buldu. Onlar İş Bankası dediler. Yani İş Bankası ismi benim değil.[57]

Atatürk'ün Bayar'ı davet ederek görevi kendisine verişini de şöyle anlatıyor:

Kapısından içeri girerken Atatürk bana, 'Gel bakalım, bir banka kursak nasıl olur?' dedi... Sordu bana, 'Bu iş sana heyecan verir mi? Sever misin bu işi?' dedi. Evet severim, bu iş bana heyecan verir, dedim. Atatürk bu kez bana yeniden sordu. 'Sen şimdi bu işi üzerine alıyor musun?' dedi. Evet, alıyorum, dedim. 'O zaman vekilliği de icap ederse mebusluğu da bırakacaksın' dedi. Tabii, vekilliği bırakırım. Vekillikle banka müdürlüğü bir arada yürümez, dedim. Benim bu feragatimi görünce Atatürk duygulandı, gözlerinden yaş geldi. Çok mütehassıs oldu. Ben şimdi bunun manasını daha da açabilirim. Bu zamanda birbirlerinin gözünü 'Sen olmayacaksın, vekil ben olacağım' diye çıkarıyorlarsa; o zaman da öyleydi. Ama ben o zaman vekilliği de bırakırım, icap ediyorsa mebusluğu da bırakırım demiştim; bu işin olması için. Atatürk bu cevabımdan sonra 'O halde bu iş oldu' dedi. Ve şu vecizeyi kullandı: 'Zekâ, dikkat ve iffet! Her şey için muvaffakiyet amilidir. Merak etme muvaffak olacaksın' dedi."[58]

Bankaya verilen ismin Atatürk tarafından önerilmiş olduğu konusunda bir tereddüdü olmadığını belirten yine Celal Bayar'dır. Tüm öykü ilk genel müdürün anılarından böyle anlatılmış. Yalnız bir küçük bellek yanılması var; Hasan Saka o dönemde 'maliye' değil 'ticaret bakanıdır'.

***

Cumhuriyet hükümetinin genel iktisadi hedefinin Türkiye'de insan yaşamının maddi koşullarını sürekli olarak iyileştirmek ve bu iyileştirmeden nüfusun daha geniş bölümlerinin yararlanmasını sağlamak olduğu söylenebilir[59]. 1923 sonrasının bütün dönemine damgasını vuran, devletin yukarıdan toplumu sanayileşmeye zorlama çabalarıdır. Farklı iç ve dış konjonktürlerin etkisi ile kullanılan araçlar değişse de, bu özellik hiç değişmez: *Devlet eli ile sanayileşme*[60].

Cumhuriyetin birinci ana hedefi Türkiye'nin sanayileşmesini hızlandırmaktı denebilir. Kemalist yöneticiler ülkede oluşmuş olan mamul mallarla ilgili iç pazarı koruyucu bir gümrük politikası ile yurtiçi sanayi üretimine tahsis etmek, sanayi kesimindeki sermaye birikimini bir takım doğrudan desteklemelerle hızlandırmak kararındaydı. Başlangıçta vurgulanan alt sektörler, şeker, tekstil, çimento gibi ithal ikamesine elverişli ve hammaddesi Türkiye'de üretilen ya da kolayca üretilebilecek olan sektörlerdi. Ancak demir-çelik sanayiinin kurulması konusunda daha 1925-1926 yıllarında yoğunlaşan istekler, sanayi yapısının farklılaştırılarak geliştirilmesi yönünde bir politika eğiliminin varolduğunu da göstermekteydi. Hükümetin sanayileşme politikası 1930'larda çok daha açık seçik programlara dayalı hale geldi, hedefleri giderek daha belirginleşti[61].

Yönetici kadronun bir başka ana hedefi, tarımsal üretimin hızla artmasını sağlamaktı. Bu hem tarımda yaşayan nüfusun yaşam düzeyini iyileştirmek hem de tarımın Türkiye'deki sanayi sektörünün ve altyapı sermayesinin geliştirilmesine katkısını büyütmek için istenmekteydi. Liderler ülkenin arazi varlığının eksik ve etkililiği az yöntemlerle kullanılmakta olduğunun, tarımsal emeğin etkililiğini ve verimliliğini arttırmak için önemli bir potansiyel bulunduğunun farkındaydı. Ancak Kemalistlerin tarımsal gelişme konusunda ele gelir bir eylem programı yoktu[62].

Türkiye'deki ulaştırma altyapısının geliştirilmesi de Kemalist kadronun önemli bir iktisadi hedefiydi. Bankacılık sisteminin geliştirilmesi de vurgulanmaktaydı. Ulaştırma ve bankacılık sistemlerinin geliştirilmesi iç piyasanın büyütülmesi ve böylece sanayi ve tarım üretiminin uygulamasının önemli bir aracı sayılmaktaydı[63].

Hükümet kadrolarının gelir dağılımıyla ilgili politika hedeflerinin görüşlerinin belirgin olduğunu söylemek zordur. Bu konuyla en çok ilgili gibi görünen, kamu eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesine genel olarak önem vermeleridir[64].

Atatürk'ün ekonomi politikası, hiç kuşkusuz, yüceltilmesi için ömrünü ve her şeyini verdiği Türk ulusunun büyük ihtiyaçlarından doğmuştur. Ama o, her alanda olduğu gibi, ekonomi alanında da ulusunun büyük ihtiyaçlarına en kısa

sürede en etkin biçimde cevap verecek ve ekonomimizi yönetenlere uzun yıllar ışık tutacak bir ekonomik kalkınma doktrin ve modelini yaratmış, bu modeli uzun yıllar uygulatmış, pek çok engeli aşarak büyük sonuçlar elde etmiştir. "Demokratik düzen içinde dengeli ve hızlı bir planlı karma ekonomi" düzeni olarak tanımlayabileceğimiz bu kalkınma modeli, günümüz büyük iktisatçıları tarafından geri kalmış ülkelere önemle tavsiye olunmaktadır. Bu kalkınma stratejisi, dünya iktisatçıları tarafından ancak İkinci Dünya Savaşı sonunda ve özellikle 1960'larda geri kalmış ülkelerde uygulamaya konabilmiştir[65].

Devletçilik... 1930 Sonrası

Mustafa Kemal'in karakterini, devlet anlayışını, felsefesini hangi değişkenle açıklayabiliriz? Tam bağımsızlık anlayışıyla.

Çankaya Köşkü hakkında *Vakit* gazetesi muhabirine [1 Mart 1922] demeç verirken bu konuda ne denli duyarlı olduğunu şöyle belirtir: "*Bağımsızlık, yabancı düşmanlığı demek değildir. Bilakis, eğer yabancılar, Türklere esir muamelesi etmek arzusunda değillerse, gelsinler, hangi millete mensup olursa olsunlar, bunlar çalışmak istedikleri takdirde Türkiye'de iyi karşılanacaklardır. Fakat Türkleri Avrupalılardan aşağı tutan teorinin artık uygulaması zamanı geçmiştir. Bundan sonra Doğulular ve Batılılar karşısındakine aynı şekilde muamele etmelidir. Birbirleri için eşit insanlık hakları tanımalıdır. Artık Doğuluları Batılıların altına düşüren imtiyazlar kalkmalıdır.*"[66] O'na göre ekonomide bağımsız değilseniz, tam bağımsızlıktan söz edemezsiniz. Çünkü Osmanlı'nın çöküş nedenlerini analiz ederken dış borçlar konusunda *Söylev*'inde bakın ne anlatıyor:

"Osmanlı fatihleri, hakanları, istiklâlcileri; sürükledikleri uluslarla birlikte sapanın önünde yenilip, gerilemeye başladıktan sonra asıl yıkımların büyüğü baş gösterdi. Sadece, şahane bağış olarak, yabancılara ve ülke içindeki Hıristiyan uyruklara verilen haklar, sanki devleti zorlayarak, alın teri harcayarak alınan haklar sayıldı. Yabancılar yalnız bu hakları koruyup kullanmakla kalmadılar, belki her gün onları biraz daha genişletip yaymak için yollar aradılar ve buldular. İçerdeki uyruklarsa, koruyup durdukları iç kuruluşlara dayanarak, dışarıdaki dindaş devletlerin yüz verip kışkırtmalarına uyarak, öz Türkleri yok edecek bir siyasal varlık kazanmaya çalışmaktan geri durmadılar. Yabancılar, hem bunları kışkırtıyorlar, hem bizim iç işlerimize el atıyorlar ve her karışmada bir yeni ayrıcalık koparmadan ellerini çekmiyorlardı. Bunlar olup dururken, çoktan yoksul düşmüş ulus, devletin istediği vergiyi veremez, biriktiremez hale geliyordu. Hâlbuki başı taçlılar, saraylılar, Babıalililer, ne yapıp yapıp gösterişlerini, harcayışlarını sürdürebilmek için gereken parayı elde etmek yolunda hiçbir davranıştan çekinmiyorlardı. Bu yüzden borçlanmalar oldu. O kadar borçlandılar ki, o kadar elverişsiz ko-

şullar içinde borç aldılar ki, bunların faizlerini ödeyemez oldular. En sonunda bir gün geldi, Osmanlı devletinin sıfırı tükettiğine hükmettiler. Akçalı işlerini denetlemeye giriştiler. Böylece başımıza 'Düyun-u Umumiye' denilen bela çökmüş oldu..."

İşte Kemalizme özgü ekonomi modeli yaratılışının altında yatan en önemli etken budur.

Kadro Dergisi'nde Vedat Nedim Tör "*Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına (2)*" başlıklı yazısında , "Tarih müstemleke iktisadiyatından millet iktisadiyatına geçmenin ilk örneğini Türkiye'den, millî kurtuluş hareketinin ileri mümessilinden bekliyor... Türkiye'nin iktisat siyaseti de '*Yeni*' ve '*orijinal*' olmak mecburiyetindedir.... Türkiye'nin iktisadî talihinin mimarı, gerek Türkiye, gerek cihan iktisadiyatının her gün değişen şartlarını, adım adım kollayan bir iktisat devleti olacaktır."[67]

Recep Peker, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılı programında yeni uygulanacak olan devletçilik'i, "...Biz ticareti, faaliyetlerini serbest tutmakla beraber yapılması lazım olan işlerden serbest girişimcilerin başaramıyacaklarını ya da kişisel girişimciye bırakılmakta sakıncalı gördüklerimizi devlete yaptırmak yolunu takip ediyoruz. Bununla beraber fertlerin ve şirketlerin yapabilecekleri işlerde onları semereli ve başarılı olarak çalışabilecekleri koşulları tanzim etmeği de devletin görevi sayıyoruz. Programımızn iktisat kısmında hakim olan devletçilik ruhu bütün bu bakış açılarını tespit ediyor," şeklinde açıklıyordu.[68]

Anımsanacağı gibi İzmir İktisat Kongresinin ana ilkesi devletin kendisinin yapmak yerine girişimlere destek vermesi ana düşüncesi ekseninde belirmişti. Yaklaşık olarak 1932 yılına kadar liberal ekonomi politikasının uygulanması sürmüştür. Bundan sonra devletin doğrudan müdahalesiyle genel kabul gören adlandırmayla 'devletçilik' uygulamaları başlamıştır. Bu düşünce değişikliğinin iki önemli nedeni sayılabilir. Birisi 1923 yılından beri uygulanan sistemin istenen sonucu vermeyişi; ikincisi de 1929 yılında ABD'de başlayıp dünyaya yayılan büyük ekonomik kriz. Bundan sonrası daha çok Atatürk'e özgü diyebileceğimiz *karma ekonomi* modeli uygulamaya geçmiştir. Bu nedir? Yanıtını İsmet İnönü veriyor:

> Atatürk taklidi, kopyayı kabul etmezdi... İşte söylerlerdi. 'Şu şöyledir, bu böyledir...' diye... O hepsini bildikten, gördükten sonra zamanın meselelerini, milletin ihtiyaçlarını ilmin ışığında, nazariyatın (teorenin) gösterdiği prensiplerden haberdar olarak, kendi ihtiyaçlarımıza göre adapte etmeyi uygun bulurdu. Biz bize benzeriz sözünü, yaptığı şeylere karşılık, *'Nedir bu yaptığın? Özel teşebbüs müdür, devletçilik midir?'* gibi sorulara, teorik bakımdan yapılan itirazlara cevaben 'Benzeyen tarafı var, benzemeyen tarafı var. Biz kendimiz yaparız, kendimize benzeriz' mânâsında kısa bir şekilde izah etmek için söylemiştir."[69]

Gazi'nin siyasî, iktisadî doktrinlere karşı tutumunu İsmet İnönü bir röportajda şöyle açıklar: "Görüşlerinde meçhul bir yan yok... Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi uygulamıştır [aslı: tatbik etmiştir]."[70]

Mustafa Kemal demokratik düzen içinde ekonomik planlama görüşünü, daha İstiklâl Savaşının barut kokuları dağılmamışken, 1922 yılının Mart'ındaki Millet Meclisini açış nutkunda söylemiştir. Bilindiği gibi bu görüş, sözde kalmamış, Atatürk, 'pazar ekonomisi' içerisinde Dünya'da ilk defa, 1933-1937 Birinci Sanayi Planını yaptırarak uygulamaya koymuştur. O tarihte dünyada bundan başka bir tek planlı kalkınma çabası vardır: 1928'de uygulamaya konan Sovyet Rusya'nın merkezî planı[71].

Planlı kalkınma uygulamasına geçmeden önce Atatürk zamanın yerli ve yabancı uzmanlarına hazırlatılan ekonomik raporları, zamanında uygulanan kapitalist ve sosyalist kalkınma doktrinlerini özenle incelemiş ve sonunda kendi modelini ortaya koymuştur. Aşağıdaki sözler, İzmir Fuarı'nın 1935'teki açılışı nedeniyle zamanın İktisat Bakanına Gazi tarafından verilen özel notta yazılı olan sözlerdir. Bu ekonomik kalkınma modelinin en özlü ifadesi, O'na aittir:

> Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi, on dokuzuncu yüzyıldan beri sosyalizm teorisyenlerinin ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin özel faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve en geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almak.[72]

Kapitalizmin ve sosyalizmin ekonomik kuramlarını görmezden gelip farklı bir kalkınma yol ve yöntemi benimsenmiştir. İlk dönem uygulamaları halkın ekonomik sıkıntılarını çözememiştir. Bu büyük gereksinim sonucu sorunların çözümü için aranan özgün model ve yöntem yaratılmıştır. Vedat Nedim Tör makalesinde;

> Inkılabımızın iktisat sahasındaki mana şümulu üzerinde duralım:.. kapitülasyonların ilgası, Düyunu Umumiye idaresinin kaldırılması, gümrük istiklâlinin istirdadı yeni Türkiye devletiyle harici alâkadar devletler arasındaki cidalin zaferleridir.[73]

Yorumunu yaptıktan sonra, "*iktisadi inkılâbımızın manası ve hedefi nedir?*" sorusunu sorup, yanıtını vermiş:

> Bir müstemleke iktisadiyatı olmaktan kurtulup bir millet iktisadiyatı yaratmak. Bu meseleyi böylece vazedebilmek bile başlı başına beynelmilel bir hadisedir. Çünkü her müstemleke milletinin ideali, bu meseleyi böylece vazedebilmektir. Bu itibarla davamızın sadece millî değil, aynı zamanda beynelmilel bir mahiyeti vardır.
>
> Müstakil bir millet iktisadiyatı kurabilmek için er geç aynı yoldan geçmek mecburiyetinde kalacak olan müstemleke milletlerine örnek olmak mevkiindeyiz.[74]

Kadro dergisi çıkıyor...

Kadro dergisinin önemi neydi? Niçin burada yayınlanan makaleler ışık tutucudur? *Kadro* 23 Ocak 1932 tarihinde yayınlanmaya başladıktan üç yıl sonra kapanmak zorunda kalan ve kendisine 'İnkılâbın (Devrimin) İdeolojisi'ni yapmayı görev olarak belirleyen bir dergi.

Kadro dergisi sanayileşme amacının bir öncü fikir hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet ekonominin dışında tutulmak istenmişse de, özellikle 1930 yılında Fethi Okyar'ın başkanlığındaki Serbest Fırka (bugünkü deyimle, Liberal Parti) demokrasi denemesi, o tarihte Türkiye'de bir sermaye birikimi olmadığı için kapitalist yoldan sanayileşmeye olanak tanımadı. Tam tersine devlet güvenliğini sarsan siyasi irtica hareketlerine yol açtı. Sonuçta Serbest Fırka kapatıldı. Bunun yerine devlet öncülüğünde sanayileşme gerçekleştirilebilir mi görüşü ortaya çıktı. Bunun canlı örneği Türkiye'nin yakınlarında oluşmaktaydı. Sovyetler Birliği planlı bir ekonomi düzeni uygulamaya ve sanayileşmeyi devlet öncülüğünde gerçekleştirmeye başlamıştı[75].

Kadro dergisini çıkarma düşüncesi altı kişiye aittir. Edebiyat adamı Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), İsmail Hüsrev (Tökin), Şevket Süreyya (Aydemir), Burhan Asaf (Belge), Vedat Nedim (Tör), Mehmet Şevki (Yazman) . Derginin imtiyaz sahibi olarak devlet memuru olmayan tek kişi olarak Yakup Kadri görünürse de, projenin mimarı aslında Şevket Süreyya'dır. Daha 1927 komünist tutuklamasında Afyon cezaevindeyken kaleme aldığı *"Muasır Türkiye'nin İktisadi İnkişaf İstikametleri"* kitap çalışmasında, liberal ekonomi dışındaki ekonomi modeli taslağı üzerinde düşünce geliştirmiştir.

Bu kitapta derlenebilen malzemeye göre, memleketin içinde bulunduğu devrenin iktisadî karakteristiği tasvir edildikten sonra, millî iktisat faaliyetlerinin başlıca cephelerinin işleyiş şekli ayrı ayrı ele alınıyor ve sonunda: *Devletçilik esasına dayanan bir millî iktisat,* şeklinde duruluyordu[76].

Şevket Süreyya, Sovyetler Birliği'nden dönmüş cezaevine düşmüştür ve orada beş yıl sonra çıkaracağı derginin omurgasını oluşturan ana ekseni düşünmeye devam ediyor[77]:

> ... Çeşitli şartların ve gerçeklerin aydınlığı altında, komünist bir düzenden ve bu sistemi getirecek ve elbette ki bizim imkânlarımızla başarılamayacak komünist usullerden, Devletçi bir iktisat görüşüne götürmüştü, bir ihtilâl bağlılığından ayırmıştı. Ama bu, o kadar kolay olmadı. Nice tereddütler, nice iç burkuntuları yaşadım. Evet, Türkiye'de başka bir devlet kurulmalıydı. Belki gene halka rağmen, ama halk için bir devlet. Belki güdümlü bir Demokrasi.

Kadro'yu çıkaracak grup 1931 yılında Ankara'da yaşamaya başlar, ama henüz bir grup oluşturmamaktadırlar. Eskiden sol hareket içinde olanlar birbirlerini tanımaktadırlar. Özellikle üçü [Şevket Süreyya, Vedat Nedim, İsmail Hüsrev], *Millî*

İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ile işbirliği içindedirler. Bu grup henüz Yakup Kadri'yle ilişki kurmamıştır. İçlerinde sadece Burhan Asaf, kız kardeşiyle evli olduğundan Yakup Kadri ile ilişki içindedir. Aydemir İnkılâp ve Kadro kitabının hazırlığını yapmaktadır. Burhan (Belge) kendisine gider ve böylece tanışırlar[78].

Giriş bölümünde anlatıldığı gibi, grubun sıkı bir birliktelik oluşturmasında ve giderek bir dergi çıkarma kararını vermesindeki en önemli tetikleyici, şevket Süreyya'nın 15 Ocak 1931'de Ankara'da Türk ocağı genel merkezinde verdiği *"İnkılâp ve Kadro"* başlıklı konferans olmuştur. Bu konferans metni derginin kurucu kadrosuna danışılmıştır.

Konferansta Ankara'daki pesimist havaya kapılmadan, o sıradaki CHF ileri gelenleri *Saffet (Arıkan), Recep (Peker)* ve *Vasıf (Çınar)*'ın düşüncelerinden farklı olarak inkılabın bitmediği, yürümekte olduğu, inkılabın bütün ameli ve fikri unsurlarının tam olduğu, bunun derinleşip halkın şuurunda yerleşebilmesi için fikir sistemi içinde derlenmesi gerektiği belirtiliyordu. İnkılâp köye girmeliydi, genel buhran karşısında strüktürel çıkış yolları aranmalıydı. Bunalım içinde bu ruh düşkünlüğünden kurtulmanın yolu, her şeye rağmen inkılâba sarılmak ve onu derinleştirmekti. Yaşanan bu sorunların nedeni inkılâbın dinamik prensiplerinin yeterince işlenememiş olmasıydı. Bu açıklamayı ve işlemeyi yapacak olan da öncü bir kadroydu[79].

> Konferans hem olumlu hem de olumsuz tepkiler alır. Bunlardan birisine mektupla gönderdiği yanıtta şu karşılığı veriyordu: "Türk inkılâbı, bir fikir sistemini temsil eden inkılâplardandır, bütün millî kurtuluş hareketleri için ideoloji olabilecek bütün fikri unsurları ihtiva eder. Ancak bu fikir sistemi henüz sistemli bir şekilde izah edilmemiştir. Bugün inkılapçıya düşen vazife, inkılabımızın temsil ettiği objektif prensipleri formülleştirmektir. İnkılabın iktisadi karakteri millî sermayenin terakümüdür (birikmesidir). Millî Kurtuluş hareketimizin nizamı (sistemi) inkılâp nizamıdır. Bu nizama demokrasi diyenler vardır, ancak bu yanlıştır. Ama Türk inkılâbı demokratik bir rejimi istihdaf eden (amaç edinen) bir inkılâptır denilebilir. Bu nizam liberalizm, parlamentarizmle tezat halindedir. Sonuç olarak Türk inkılâbı, gerek hareket noktaları, gerek seyrindeki istikamet itibariyle, mevcut hareketlerin hiçbirinin uydusu ve kopyası olmayan müstakil (bağımsız- farklı) bir harekettir."[80]

Eleştiriler bitmez. Bu arada Gazi üç aylık bir yurt gezisine çıkıp nabız yoklamaktadır. Şevket Süreyya konferans metninde düzeltmeler yaparak yeniden yazar, 21 kopya çıkarılıp Mustafa Kemal ve İsmet Paşa başta olmak üzere dönemin karar vericilerine gönderilir. Türk Ocakları yönetimi konuşmanın arkasında durur ama CHF yani parti yönetimi soğuktur. Gazi'den gelen istek üzerine Türk Ocakları tüm mal varlığını CHF'ye aktararak kendisini kapattığını ilan eder [10 Nisan 1931], bu yeni devralınan maddi olanaklar partiyi daha da güçlendirir.

Gazi'nin yurtiçi gezisindeki arayışları CHF'nın kongresinde parti programına yansıtılır. 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında CHF üçüncü kurultayı toplanır. Programda ilk kez partinin ana ilkeleri olarak, *cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık*, yani ünlü altı ok yer alır. Burada yeni olan *devletçiliktir.*

CHF 1931 yılının ikinci yarısına, inkılâbın ideolojisini yaymakta aktif bir konum elde etmek için hukuki ve fiziki altyapısını geliştirmiş olarak giriyordu. Artık onun yöneticilerinden beklenen, inkılâbı halka mal etmekte başarılı olmasıydı. Asıl ilginç olan CHF böyle bir işlevle yüklenirken, hâkimiyeti Milliye'de, arananın suskun bir toplum olmadığı ve fikir mücadelesine açık olunması gerektiğinin vurgulanıyor olmasıydı[81].

Bu aşamada *Kadro*'nun çıkarılmasına karar verilir. Yakup Kadri önce partinin genel sekreteri Recep (Peker)'e gider. *"Ben milletvekillerine ve halka, Halk Partisi'nin ilkelerini anlatmak için bir dergi çıkarmak istiyorum der, Peker de bu vazife bizimdir, sana vermem"* diyerek tepkisini belirtir. Onun üzerine Mustafa Kemal'e giderek ondan izin alır. İsmet Paşa zaten bu gelişmelerden haberdardır ve desteği vardır. Derginin icazet sorunu bu biçimde hallolur. Bu iznin ne zaman alındığını bilmiyoruz[82].

Hiç kuşku yok, 1930'lu yılların aydın hareketinden öte, çok önemli ölçüde, siyasal yapısına, Kadro dergisi damgasını vuruyor. 1920'li yılların Aydınlık dergisi kanalından gelen Şevket Süreyya ile Cumhuriyet öncesi dönemde İstanbul'da gazetecilik yapan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ismine yazılı *Kadro dergisi*, çağdaş Türkiye'nin kısa ömürlü fakat en etkin yayın organlarından biri oldu. Az zamanda çok ve büyük işlevler gördü. *Kadro hareketi*, bir yandan Kemalist ideolojinin oluşumuna katkıda bulunurken, diğer yandan da Kemalist rejime sadakat ifade etmeyen tüm aydınların ve aydın hareketlerinin ortadan kaldırılmasının aracı olarak ortaya çıktı[83].

Zamanın Başbakanı İsmet Paşa planlı ekonomi ve devlet öncülüğünde sanayileşmeyi yerinde tetkik etmek üzere 1932 yılında Rusya'ya gitti. Öyle anlaşılıyor ki Sovyetler bu ziyaret sırasında İsmet Paşa'ya sanayileşme hareketine destek olacaklarını da ifade etmişler. Böylece devlet öncülüğünde sanayileşme ve 'altı ok'tan birisi olan 'devletçilik' ilkesi ortaya çıktı. Bu kavramı yaygınlaştırmak, özellikle okuryazarlar arasında anlaşılır hale getirmek üzere *Kadro* dergisi yayınlanmaya başladı[84]. *Kadro hareketi*, "devrimci, toplumcu, maddeci, dinamik, determinist ve ulusal kurtuluşçu bir dünyayı kavrayış yolu"dur. Amaç "devrime ideoloji olabilecek bir düşünce sistemi" oluşturmaktır. *Kadro*'ya göre yeni Türkiye'yi kurmak, anılan ilkeleri benimsemiş bir aydın kadronun uygulayacağı iktisadi devletçilikle olur[85]. *Kadrocuların* savundukları bir düşünceye göre de Türkiye'nin Ulusal Kurtuluş Hareketi yozlaşmış demokrasi, faşizm ve komünizm arasında kendine özgü koşullara sahiptir. Batı'nın teknik mirasçısı

olunabilir, ama gerisi Türk Devrimi'nin kendi koşulları içinde ve kalkınma çağında bulunan uluslara örnek olunacak biçimde geliştirilmelidir[86].

Kadro ilk sayısında 'İnkılâp (Devrim) durmadı' sloganıyla çıkıyordu. Kimisine göre *Kadro* pek etkili bir dergi değildi. Durum böyle olsa bile, buna karşın yine de bu dergi akıldan uzak tutulamadı. Dergi, Kemalizmin ideolojik niteliği yok, o ekonomik yaklaşımlar sergilemez eleştirilerine aslında bir yanıttır. Burada dile getirilen görüşler ezilen ulusların, sömürgeciliğe karşı savaş verip zaferle taçlandırmış olanların ardından koşması gereken temel düşüncenin parametrelerini ortaya koymakla kalmamış, düşünceyi temellendirmiştir. Bu nedenle de yayınlandığı dönemde Avrupa'dan ya da daha genel ifadeyle Batı'dan esinlenen liberal ve komünist çevrelerin eleştiri ve hedef odağı haline gelmiştir. Bunun temel nedeni de özgünlüğü olsa gerektir. Bu dergi kalemşörlerinin ortaya koyduğu tez yalındır ve Mustafa Kemal'e aittir; Türk devrimi bir millî devrimdir ve mazlum bir millette aittir. O bir sınıf devrimi de değildir, ifade edildiği gibi Fransız ve Rus devrimlerinden de etkilenmemiştir. Çünkü her iki devrim de farklı ölçeklerde de olsa ezilen, mazlum halkların tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu anlamda Kemalist devrime karşı bir reaksiyon söz konusu değildir. *Kadro*'nun liberal devletçiliğe karşı önerisi *planlı devletçiliktir*.

Kadro dergisi, birçoğunun sandığı gibi 'Marksist' görüşlü bir yayın organı değildi. *Kadro*, gözlemleri ve çözümleri ile Marksizm'den temel noktalarda ayrı düşmekteydi. Ancak *Kadro*'nun liberal ekonomiye, liberal ekonominin siyasal rejimi olan faşizme karşı takındığı tavır da çok açıktı. *Kadro* bu yüzden birçok çevrenin boy hedefi olmuştu. *Kadro*, Marksizm dışında bir çözüm göstermekte, ancak, antikapitalist ve antiemperyalist düşünceleri savunmaktadır. *Kadroculara* göre, o tarihlerde, Türkiye'de büyük sınıf çelişkileri yoktur. Dünya ölçüsünde kapitalizm, "metropol koloni nizamına" dayanır. Temel çelişki, sömüren ülkelerle sömürülen ülkeler arasındadır. Bu nedenle ön planda olan, Marksizmin öngördüğü sınıf savaşları değil, millî kurtuluş savaşlarıdır; *Kadro*'nun yaklaşımı budur. Ve bu yüzden *Kadro*, 'millî kurtuluş devletçiliği' adını taktığı, Türkiye'ye özgü bir ekonomi siyasetin uygulanmasını ister. Bu görüşlerin Marksizm'le, tarihsel maddecilikle bir ilgisi yoktur; tersine bu görüşler, Marksizm'e temelden yabancıdırlar. *Kadrocular* devlet kapitalizmi önerirler, Leninist uygulama ise kolektivist esaslara dayanır. Ancak *Kadrocu* görüşler, 'piyasa ekonomisine' liberal düzene, tekelci kapitalizme karşıdırlar. Marksizm sınıfsallığı, *Kadrocular* ise ulusallığı ön planda tutmaktadırlar[87].

Kadro bu tezini 1932 yılı başından itibaren yazmaya başlıyor. Oysa 1930 yılında Fethi Bey'in kurduğu liberal düşünceleri parti programı yapan Serbest Fırka'nın ilk İzmir mitingi sonrası, Başbakan İsmet (İnönü) Sivas'tan karşılık verdi. Devlet sermayesi ve bütçe gelirleriyle yapılmış olduğu için, Fethi Bey'in

şiddetle tenkit ettiği şimendifer, Ankara'dan Sivas'a ulaşmıştı. Bunun açılış töreninde Halk Fırkası'nın (Partisi'nin) prensiplerini "mutedil devletçi"[88] olarak ilan etti. Bu konu o dönemde derin tartışma yarattı.

Şükrü Kaya, Sivas'ta şöyle açıklar:

> Mutedil devletçiliğin tam Fransızca karşılığı étatisme modéré'dir. Sosyalizm, liberalizm gibi bu étatismé de bir doktrin ismi olarak Avrupa'dan yayılmış, fakat henüz böyle bir sistem bir yerde tatbik olunmamıştır. Ancak Avrupa'da ve bilhassa Almanya'da devlet sosyalistleri vardır ki, bizim yaptığımız gibi, birtakım iktisadî teşebbüslerin devlet tarafından yapılmasını isterler. Bizim sistemimiz onlara benzeyebilir.[89]

Mustafa Kemal'in söylediği de, totaliter bir sisteme özenmeyen, kişi özgürlüğüne ve girişimciliğine saygılı, ancak Türkiye gibi gelişmek zorunda olan bir ülkede devletin rolünü öne çıkaran, onu baş aktör yapan bir görüş. Üstelik ortaya konan ekonomik model koşullara göre değişiklik gösterme esnekliğine de sahip kılınmış. Yani düşüncede doğma yok, pragmatik ve gerçekçi bir yaklaşım var. Ekonomiye devletin müdahalesinin varlığının cumhuriyetten önce de olduğu unutulmamalıdır. Mustafa Kemal'in modelinin başarısı için bir ölçüt olarak göz önünde bulundurulmalıdır. 1929 yılında ABD borsasındaki çöküşle başlayan ekonomik yıkım, hızla etkisini gösterdi. Cumhuriyetin yedi yılda yarattığı her şey yıkılabilirdi. Türkiye'de de işler hiç iyiye gitmiyordu. *Devletçilik* düşüncesi bir yöntem olarak bu koşullarda bir arayışın ürünü ya da sonucu olarak ortaya çıktı. Anılardan bunun *devlet sosyalizmi* mi yoksa *devlet kapitalizmi* mi olduğu sorusuna yanıt arandığını okumaktayız. Parti genel sekreteri Recep Peker'in formülü belki durumu aydınlatır: "*... Devlet, ferdin yapamayacağı işleri yapar. Devlet müdahalesinin sınırları da bu suretle belirlenmiş olur*". Peker'e göre *devletçilik* ülkede sermayedar ve girişimci bulunamadığından, yabancı sermaye de olmadığından dolayı bu yola gidilecektir.

Fakat *devletçilik* bu görüşle sınırla kalmadı; devletin öncü ve yönetici olarak, özel girişimin kuşkulu ya da etkisiz olduğu sanayi alanlarına girmesi anlamına dönüştü. Yani *devletçilik*, özel girişimi sınırlayan bir ideoloji olarak değil, fakat kriz nedeni ile ekonomiyi yürütmenin pratik bir çaresi olarak belirlendi. Girişimcilik yine desteklendi fakat "devletin, özel kişiler veya şirketler eliyle yürütülmesi mümkün olmayan işlere gireceği" açıkça belirtildi[90].

Merkez Bankası'nın kuruluşu da bu döneme denk gelir. 1929'da merkez bankası kurulacağı zaman ünlü Dr.Schacht'a danışır. Schacht, üç beş sayfalık bir rapor verir ve Merkez Bankasının kurulmamasını söyler. Bunun üzerine kendisinin tavsiye edeceği birisini göndermesi istenir; o da yardımcısı Karl Müller'i gönderir. Ancak o uzun bir raporla kurulmamasını belirtir. Her iki raporda da temel gerekçe, dış ödemeler konusudur. Merkez Bankası esas itibarıyla dış ödemeleri yönetmek için kurulur; ancak ülkede büyük bir ithalat, ihracat veya yabancı serma-

ye hacmi olmadığı için kurulmasının gereksiz olduğu belirtilir. Diğer bir gerekçe de para basma konusudur: Merkez bankası para basar; fakat 1930'da onu da Osmanlı Bankası yapmaktadır. Bu, enflasyonu önleme açısından yararlıdır. Sonuç olarak, Merkez Bankasını kurmayın diyorlar. Atatürk ise o müthiş iradesiyle "Merkez Bankası gereklidir" diyor ve kurduruyor[91].

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulurken, Mustafa Kemal'in teklifi ile Türkiye'de ilk kez İktisat Bakanlığı kurulmuştur. Ayrıca iktisadi özgürlüğe önem veren büyük bir liderdi. Bu bakımdan, 1929 yılında Ankara'da TBMM'si Başkanı Kâzım Paşa'nın başkanlığında ve İktisat Bakanı Rahmi Bey'in genel müdürlüğünde bir Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurdu. Bu cemiyet, her yıl, "vatandaş yerli malı kullan", " vatandaş para biriktir" sloganları ile bütün okullarda Tasarruf Haftası düzenler ve Ankara'da, şimdiki opera binasında, "Yerli Malı Sergisi" açardı. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ayrıca bir Ziraat Kongresi ile bir Sanayi Kongresi de düzenlemişti. Atatürk sergilere her yıl gelir, "anlat oğlum, anlat oğlum" diyerekten sergileri dolaşırdı. "Devletçilik ilkesi"nin üzerinde çok duruldu. Bu konuda, Atatürk'ün çevresinde daima konuşmalar olmuştur. Önce *yarı doğrudan devletçilik*, sonra *tam devletçilik* üzerinde durulmuş. İsmet İnönü Ağustos'ta Sivas demiryolunu açarken söylediği devletçiliktir. Tartışılan soru, bu devletçiliğin nereye kadar gideceğidir. Mustafa Kemal'in bu konuda söylediği, bunun ülkenin iktisadi şartlarına göre planlanarak uygulanacağıdır. Planlamada altyapı tesislerini hükümet yapacak, ondan sonra plana göre gerek özel sektöre gerek devlete iş verilecektir; ancak bunları hükümet denetleyecektir. Bu ilkeleri saptayabilmek için Gazi çok kitap okumanın yanı sıra ülke içinde çok seyahatler yapmıştır. Bazı heyetlere de durumu araştırtıp raporlar hazırlatmıştır[92].

Dünyadaki ekonomik krizin yarattığı gelişmeler Ankara'da da kaygıyla izlenirken, 1930 yılı Kasım ayının 17'sinde Ankara'dan Kayseri'ye doğru hareket eden bir tren, cumhurbaşkanı ve onun seçtiği bir grup parlamenter ve teknik heyetle Anadolu'daki durumu yakından görüp incelemek üzere üç ay sürecek bir araştırma gezisine çıkıyordu. Halk Mustafa Kemal'i arasında görmeye alışıktı. Parti programına giren devletçilik geçici bir aşama olan devlet işletmeciliğinden daha çok, kadroların ve idari mekanizmanın genişlemesi ve disiplin ve otorite üstünlüğü şeklinde anlaşılıyordu.

O güne kadar ki sorunların ortaya çıkışı hakkındaki genel kanaat şuydu: "Devletin bu bakımdan bir gelişme geçirmekte olduğu, kadroların ve işlerin büyüdüğü, halkın devletle olan ilişkilerinin kanun çerçevesi içinde gün geçtikçe çoğaldığı meydandaydı. Bu yüzden küçük ve büyük memurların yasa dışı hareketleri, idaresizlikler ve suiistimaller çoğalıyor; teftiş ve murakabe güçleşiyor. Gördüğümüz ve işittiğimiz şikâyetlerden önemli bir kısmı teftiş ve murakabe azlığından, güçlüğünden olmuyor mu?"[93] Pek çok kişi tarafından *devletçilik* 'devlet işletmeciliği' olarak anlaşılıyordu.

Kayseri'de iki gün kalıp ekonomi sorunlarını saptadıktan sonra, ayın on dokuzunda Sivas'a ve Sivas'tan Tokat'a, oradan da Turhal'a kadar otomobillerle gidildi. Dört gün kaldıkları Samsun'dan sonra *Ege* vapuruyla Trabzon'a varıldı, iki gün boyunca denetlemeler sürdü, oradan yine *Ege* vapuruyla İstanbul'a rota verildi, Aralık ayının ilk günü İstanbul'a gelindi ve ayın on dokuzuna kadar bu kentte araştırma soruşturma yapılıp, gezi raporları düzenlendi. Trakya gezisi de bitirilince gezinin birinci etabı sonlandırıldı. Halk en çok mülki yöneticilerden ve vergi sistemi ile vergilerin toplanmasından şikâyet etmişti. Tarım kesimi özellikle buğday üreticisi çok mağdur durumdaydı. Şeker pancarı üreticisi memnun gözüküyordu.

Amasya'da Gazi'yi Samsun valisi Kâzım Paşa karşıladı (Çanakkale cephesinde kurmay başkanlığını yapmıştır). Seçimlerde Serbest Fırka bu kentte büyük başarı göstermiş, belediye başkanı da bu partiden seçilmiştir. İkinci parti kurulması deneyiminde ülke çapında oluşan muhalefetin aslında kendisine karşı olduğunu anlamakta gecikmeyen cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, bazı illerdeki seçim sonuçlarına ve valilere öfkeliydi. Bu ilde alınan olağanüstü güvenlik önlemleri çok dikkat çekiciydi. Vali tarafından Belediye başkanının karşılama heyetinde yer aldırılmayışı ve akşam sofraya davet edilmeyişi, tatsızlığa yol açtı. Mustafa Kemal'le muhalif belediye başkanı arasında geçen konuşma sonrası hem vali hem de başkan görevden alındı.

Bu seyahat pek çok yönüyle önemlidir. Bu nedenle bazı anekdotların bilinmesi gerekiyor. Örneğin cumhuriyet halk partisinin "altı oku" bu seyahat sırasında belirlenmiştir. Görüldü ki halk işlerin iyi gidişinden de kötüleşmesinden de Gazi'yi sorumlu tutmaktaydı. Bu denetleme *iktisadi devletçiliğin* zorunlu olduğuna herkesi inandırmıştır. *İdari devletin* iyileştirilmesi nasıl yapılacaktı? Kafalarda bu sorunun net bir yanıtı oluşmadı.1931 yılı sonunda, Kemalist rejimin iki temel iktisadî ilkesi haline gelmiş bulunan "iktisadi bağımsızlık' ve 'hızlı kalkınma ilkeleri o günkü Türkiye'nin şartları içinde liderleri devletçiliğe gerçekten zorluyor mu idi?[94]

Devletçiliğin sınırı üzerinde, nerede durulacağı konusunda çok tartışılmıştır. O'na göre, devletçiliğin dengesi kesin sınırlarla kurulmaz; zaman içinde önemle, özellikle izlenecek ve bu denge muhafaza edilecektir. Katı bir devletçilik politikasının sonuçlarını çok iyi biliyor. Eğer devlet, üst üste yatırımlar yapar, sonuna kadar gider ve halka hisse senedi devretmek gibi çözümler bulamazsa sonuç devlet kapitalizmine gider, zararlıdır. Bunlar *"Vatandaş İçin Medeni Bilgiler"* kitabında açıkça belirtiliyor. Eğer özel sektörde kapitalizm çok gelişirse, devletin gücü dışında başka güçler teşekkül eder. Onu da önlemek istiyor ve dengenin sağlanması işini hükümetlere bırakıyor[95].

"Türkiye bir tarım memleketidir ve bir tarım ülkesi kalmalıdır" önerisi tartışma yaratmıştır. Ayrıca ziraat mi sanayi mi, ikilemini aşmanın yolu arandı.

Vedat Nedim Kadro'da bu tezi yermiştir: " *millî iktisadiyatımızın gelişme olanaklarını ve zorunluluğunu hiç hesaba katmadan yabancı telkinlerin etkisiyle kabulleniverdiğimiz aykırı bir unsurdur...* "[96] Tarımla sanayiden birini tercih ya da ihmal etme karşısında değil, her ikisinin birlikte geliştirilmesi gerektiğini öne sürerek; "*Tarım sanayiye, sanayii tarıma pazar yapacak ve tarımla sanayiin birbiri için uyumlu gelişimini önceden tespit edilmiş bir plana göre tanzim edecek bir millî iktisat siyaseti... Davamız budur.*"

Sanayi siyasetinin de liberal olduğu belirtiliyor, " *memleketimizde bir sanayileşme hareketi başladı. Sanayi teşviki, gümrük himayesi ve son zamanlarda kontenjan siyaseti bu hareketi besleyen tedbirlerdir. Yalnız şunu açıkça itiraf edelim ki, bizim sanayimiz siyasetimiz bütün bu himayeci ve koruyucu idari önlemlere rağmen, tamamen liberaldir.*"[97]

Kadro kapatılıyor...

Kadro dergisini çıkaranlar Atatürkçülüğün [o dönem için doğrusu Kemaliz'min olacak e.m.] temelinde bir sosyalleşme görmüşler, kitleleri en kısa yoldan yararlandırmayı Atatürkçülüğün [Kemalizmin e.m.] içindeki dinamik kuvvet olarak algılamışlardır[98] ancak, *Kadro dergisinin* ilk sayısından itibaren CHF genel sekreteri Recep Peker bu yayından rahatsız olmuştur. İdeolojik yol göstericiliğin *Kadro dergisi* tarafından yüklenilmeye kalkınılmasını yersiz bulmaktadır. Bunu, kendi görev alanına başkalarının saldırısı gibi görmektedir. Kendi alanını savunmak için dergiyle ya da yayınlarıyla doğrudan polemiğe girmemekte, bunun yerine daha çok Mustafa Kemal'in sofrasını bir şikâyet platformu olarak kullanmaktadır. Bu saldırılar bazı hallerde etkili olabilmekte ve *Kadro*'nun kapatılması eğilimi hâkim hale gelebilmektedir.[99]

Sofrada Yakup Kadri, İsmet Paşa, Şükrü Kaya ve Ruşen Eşref *Kadro*'yu korumaya çalışmışlarsa da Mustafa Kemal'in kapatma kararı önlenememiştir. Derginin kapatılması kararı Yakup Kadri'nin 1934 yılında yarı tedavi yarı uluslar arası bir kongreye katılmak amacıyla yurtdışında olduğu döneme denk gelmiştir. İstanbul'a döndükten sonra Vasıf Çınar'a rastlar. Çınar, Yakup Kadri'ye, Sofra'da *Kadro* aleyhine çok sert sözler söylendiğini, Recep Peker'in *Kadro*'nun rejimin temelini sarsan yayınlar yaptığı görüşünü savunduğunu, Gazi'nin de birden parlayarak Şükrü Kaya'ya "bu işi ne zaman halledeceksin" diye çıkıştığını, onun da "Başbakana söyleyin Paşam" dediğini, Gazi'nin de kendi kendine söylenir gibi "Gerçi hakları da var ya. *Kadro*'ya makale bile yazdı. Fikren ve kalben onlarla beraberdir" dediğini, İsmet Paşa'nın da bunu işitmezlikten geldiğini anlatır. Yakup Kadri duyduklarını Vedat Nedim'e yazdığı bir mektup ile bildirir. Yakup Kadri bunun da eskileri gibi atlatılacak bir kriz olduğunu sanmaktadır[100].

Yakup Kadri bu tahmininde yanılır. Gazi'yle görüşmek durumu anlatmak amacıyla Ankara'ya gider. Konuyu konuşmak için Şükrü Kaya'yı ziyaret etmek ister, ama onun düzenlemesiyle daha konuyu kendisiyle konuşamadan Çiftlik'te Gazi'yle, İsmet Paşa'yla bir araya gelir. Söz arasında Gazi Yakup Kadri'ye Tiran'a elçi olduğunu bildiriverir. Yakup Kadri akşam yine Sofra'ya çağrılır. Bu çağrı bir yandan onun gönlünü almak, öte yandan da Yakup Kadri'nin Tiran elçiliğini kesinleştirmek içindir. İmtiyaz sahibi Tiran'a gidince *Kadro* da kapanacak, "mesele halledilecektir."[101]

Kadro'nun 34.sayısının [Ekim 1934] kapak arkasında okuyuculara kısa bir duyuru yer alır: "*Arkadaşımız ve imtiyaz sahibimiz Yakup Kadri beyin bir ecnebi memleket Hükümetimizi temsil vazifesiyle aramızdan ayrılması üzerine Kadro, gelecek sayıdan itibaren neşriyatını bir müddet için tatil edecektir.*"[102] Duyurunun tersine Kasım ayında dergi çıkmamış Aralık ayında 35-36 sayıları birlikte çıkarılarak, yayın hayatına son vermiştir. Yakup Kadri'nin "*Zoraki Diplomat*" lığı da başlamış oluyordu.

Kadro'nun kapatılması, daha sonraki yıllarda, *Kadrocular* tarafından hep Gazi'nin çevresinin özdellikle de Recep Peker'in kışkırtmaları sonucunda istemeyerek yaptığı bir operasyon olarak yorumlanmıştır. *Kadrocuların* bir başka yoruma gitmesi hemen hemen olanaksızdır. Eğer *Kadro*'nun Gazi'nin isteksiz olmasına rağmen çıkarıldığı, yani Gazi'nin de *Kadro*'nun çıkmasından rahatsız olduğu kabul edilirse, tüm *Kadro hareketi* anlamını yitirecektir."[103]

Gazi'nin *Kadro*'yla ilişkisinin çok sıcak olmayışını açıklayacak daha önemli iki nedeni yine Yakup Kadri'nin yazılarında buluyoruz. Yakup Kadri Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilkelerini gözden geçiren Gazi'ye "Paşam bu her bakımdan bir İnkılâp Partisi'dir. İnkılâp Partileri ise bir ideolojiye, bir doktrine dayanmaksızın yürüyemez," der. O'nun yanıtı ise "O zaman donar kalırız"[104] olur. Bir başka mülakatında ise Yakup Kadri Gazi'yi anlatırken "bir büyük eylem adamı olduğu kadar, bir büyük fikir adamı idi. Bu ekseriya tarihte tesadüf edilmeyen bir fenomendir,"[105] demektedir. Yakup Kadri'nin bu iki saptaması var olan soğukluğun esas nedenlerini ortaya koymaktadır. Bir kez Kadrocular inanmadığı bir şeyi ona satmaya çalışmaktadırlar. Belki ondan da önemlisi Gazi'nin kendisinin işlevi olarak gördüğü fikri konularda öncülük rolüne şu ya da bu şekilde müdahale etmiş olmaktadırlar. Recep Peker'i kızdırmış olan bu konuda Gazi'nin de duyarlı olması beklenebilir bir şeydir[106].

Kadrocuların hesaba katmadıkları bir konu da, Gazi'nin ne denli bir taktik ustası olduğudur. Ordu komutanlarıyla olan ilişkisi ve onları uzak tutması akılcı geliyor. "Mondros Mütarekesini boşa çıkartmak isteyen komutanlarımız vardı ve Kemal Paşa'yı bunlar arasında görmüyoruz. Bunlar arasında Şark Orduları Komutanı Yakup Şevki Paşa ile Musul Komutanı Altıncı Ordu'nun başındaki Ali İhsan Paşa'yı işaret edebiliriz... Mustafa Kemal Paşa, kurtuluş hareketi-

nin başında güçlendikçe, İstanbul'daki pek çok paşanın işbirliği isteğini kabul etmedi ve Yakup Şevki ve benzerlerini de çok arkada tuttu. Bu bir kural'dır."[107] Mustafa Kemal'in bu tavrı anlaşılabilir, çünkü ordu komutanlarının ne zaman ne yapacakları, nerede ve kimlerle 'organizasyon' kuracakları belli olmazdı. Bu açıdan davranışı doğrudur. Öte yandan, çocukluğundan itibaren yalnızlığını biliyoruz; yalnızlık kişisel bir seçim değildir. Ama Şevket Süreyya'nın doğru tanımıyla "tek adamlık" kişisel bir tercihtir. Sofrasında herkesi dinleyen, düşüncelerini soran, yapıcı lider kimliğini ortaya koyan Mustafa Kemal nedense çevresinde 'kadro' kurmayarak ve tutmayarak 'tek adamlığı' ölünceye kadar sürdürmüştür. Eğer, *'Kadrocuları'* kadrosu olarak benimseyip, onların bir ekol olmalarına ve yeni kadronun yetişmesine izin verseydi, Cumhuriyet entelektüalistini yetiştirme şansına sahip olabilirdi. Bu da o'nun yaptığı yanlışlardan biridir. Entelektüel bir kadronun yanına yerleşmesine izin verseydi Gazi'den sonra da bu kadar çok sıkıntı yaşanmayabilirdi. Dikkat edilirse, Kadro'yu dağıtmasının örtük nedeni, İsmet Paşa'nın 'kadroculara' yakın durmasıdır. İlginç olan, Gazi'nin yakın çevresine sokulmayan ama uzak da tutulmayan ender kişilerden birisi Celal Bayar'dır. Bunun tılsımı da, İsmet İnönü'nün tersine Bayar'ın örgütçü ve kadrocu bir kimlik çizmeyişidir. 1932 yılından sonra devletçiliğe karşı olan İş Bankası grubunun lideri Celal Bayar'ın İktisat Bakanı oluşunu da gözden uzak tutmamak gerekiyor. Aynı Bayar, İsmet İnönü'nün istifası alındıktan sonra başbakan yapılacaktır.

Devletçilik ve devlet müdahalesi tartışmasına devam...

Yabancı sermaye eski imtiyazları bulamayacağını bildiğinden gelmiyor, ama yerli işadamlarıyla gizli anlaşmalar yaparak sömürüye el altından katılıyordu. Yerli sermayenin yabancı çıkarlara paravanlık ettiğini görüp kızan Recep Peker, 1932'de şöyle köpürüyordu: "Ezici ve gayrimeşru, istismarcı sermayenin düşmanıyız. İstiklâl Harbi'ni takip eden yıllarda birçok müteşebbis az zamanda milyoner olmak ihtirasıyla hareket etmiştir. Bu olağandışı teşebbüslerin birçoğu yıkılmış (iflas etmiş) olmakla beraber, normal ticaretin meşru ve dürüst kazancıyla yetinme dürüstlüğü bir daha geri gelmemiştir. Partimiz bu zihniyetle mücadeleyi lüzumlu görmektedir."[108]

Başbakan İsmet Paşa, Gazi'nin de bir mesaj gönderdiği, Cumhuriyet'in onuncu yılında Kadro'nun 22. sayısına bir başmakale yazar[109] ve devletçiliğin Türkiye için neden gerekli bir iktisat stratejisi olduğunu açıklar:

"...Türlü krizlerden dolayı, en serbest nice müesseseleri, senelerden beri, sert fırtınalara karşı tutunduran, devlet'tir. Ticaret gibi, en serbest sahada, güç duruma düşen tüccardan (mesela tütün tüccarları) korumak için hükümet, ge-

çen senelerde özel önlemler almıştır. Tekeller, her sene hasat zamanında piyasaya müdahale ederler. Ve, bir sene, "devlet müdahalesi" ve "devletçilik" aleyhine hayal kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde tekellerin piyasaya müdahale etmesi için bütün idraklerini sarf ederler.

Devlet trenleri, bazı yerlerde ve bazı mahsuller için yaktığı kömür parasını çıkarmayacak kadar ucuz tarife ile nakleder. Devlet elinde olmayan bir trenin böyle bir tedbir almasına imkân var mıdır?

Bu misallerle, devletçilik aleyhindeki en büyük iddiayı izah etmiş oluyorum: Hususi müesseseler daima kârlı çalışırlar ve devlet kurumları daima masraflı ve zararlı olur iddiası... Bütün memleketin menfaatine tedbir alırken bazen yaktığı kömürün bedelini ve tekelin gelirini düşünmemek vaziyetinde kalan devlet, elbette serbest bezirgân gibi, birçok durumda kâr etmeyecektir. Bundan daha tabiî ne var? Ve zaten devletçilik'in memleket için en büyük faydası da, ancak bazı koşulda, bu kadar cesurane tedbirler almasının mümkün olması ile izah edilebilir.."

1927'de çıkarılan 'Teşvik-i Sanayi' kanunuyla özel teşebbüslere olağanüstü haklar ve ayrıcalıklar tanınmıştır. Özel yerli endüstriyi geliştirmek için verilen bu olağanüstü haklar, Serbest Fırka kurucusu, özelci Fethi Okyar'a bile çok aşırı görünmüş olmalı ki, "Bizde devletçilik, devlet sermayesini hususi adamlar vasıtasıyla kullanmak şeklinde tecelli ediyor," diyerek protesto etmiştir. Yine aynı liberal Fethi Okyar, Halk Partisi devletçiliğini yerdiği İzmir mitinginde, "Partimiz ayrıcalıklardan (inhisarlardan-tekellerden) halkın zararına ceplerini dolduranlara karşıdır," demişti. Partisinin genel sekreteri ve yetkili sözcüsü Ahmet Ağaoğlu ise Halk Partisi'nin bu acayip devletçiliğini şu sözlerle kınamıştı: "Araya komisyoncular giriyor. Demiryolunu sözde hükümet yapıyor, fakat gerçekte Avrupa'nın ve komisyoncuların hesabına çalışmış oluyor."[110]

Başbakan İsmet Paşa, devletçilik politikasını Kadro dergisinde savunmaya devam ediyor:

"Biz, iktisatta devletçilik'i, gelişme için ve yeni bir düzen kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyoruz. Demek istiyorum ki, yalnız savunma gibi muhafazakâr bir bakış açısından değil, ilerlemek ve gelişmek gibi genişletici politika için de olumlu ve en etkin araç sayıyorum. Memleketin muhtaç olduğu sanayii, teşkilatı, vasaiti, devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilir. Yüzyılımız, çok amansızdır. Ve seneler geçtikçe, zamanın insafsızlığı azalmıyor, her hududu aşacak kadar azgınlaşıyor. Geri ve eksik ortam içinde bırakılmış olan kahraman ve büyük bir milletin sanayiini ve iktisat düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve olanakları ile bir an önce vücuda getirmek, taşıdığımız görevlerin en ağırı ve en mühimidir..."

Ve diyor ki, "Bu kısa açıklamalarım, iktisatta devletçilik siyasetini, ne kadar inanarak uyguladığımızı ifade eder ümidini taşımaktayım."

Devlet müdahaleciliği konusunda özellikle kavram kargaşası boyutunda tartışmalar bitmemiştir. Bir Atatürkçü iktisatçıya göre; "Önemli olan, devletin sahip olduğu üretim kaynakları meselesi değil; bu üretim kaynaklarının yönetilmesi, yönlendirilmesi ile ekonomi içindeki kullanım ve işleyiş biçimidir. Yani bir ülkenin sınai kaynaklarının yüzde elliden fazlası devletin elinde diye 'bu ülke çok devletçidir' denilemezken; yüzde beş kaynakla bile bir devlet çok daha devletçi, çok daha müdahaleci olabilir. Bu iki kavram arasında önemli farklar vardır. Ekonomik hayatta birtakım motifler, güdüler vardır ki bunlarda ulusal ekonomiler ile uluslararası ekonomi iç içe geçmiş durumdadır. Önemli olan da, bu uyumun sağlanmasıdır; yoksa oranlar ile bu güdüler, motifler arasında tam bir bağlantı söz konusu değildir."[111]

Devletin korumacılığı altında serbest girişimcinin desteklendiği açıkça anlatılmakta. 1922 yılında Mustafa Kemal şunu söylüyordu: "İktisat siyasetimizin önemli amaçlarından biri de, genel çıkarları doğrudan doğruya ilgilendirecek kurumlar ve iktisadi teşebbüsleri malî ve teknik gücümüzün izni oranında devletleştirmedir." Buna karşın sorun çözümlenmiş değildi. Çünkü büyük ekonomik kriz dünya kapitalist sistemini sarsmış ve Türkiye'de de liberal ekonomi politikalarına karşı olumsuz bakış oluşmuştu.

1923-1929 döneminde uygulanan ekonomi politikasının liberal bir politika olamayışı, Türkiye'nin hem altyapı tesislerinin hem de özel girişimciliğin gelişmemiş olduğu geri bir ülke olmasına bağlanabilir. Sanayileşme hamlesini ve kalkınma çabasını özel girişimcilerin yürütmesi olanaksız olduğundan devlet müdahalesi kaçınılmaz görülebilir. 1930'lardaki yeni politika arayışlarında da, geri bir ülkede liberal bir politika uygulamanın güçlüklerine dikkat çekiliyor. Aslında 1930'ların bütün tartışmaları boyunca bütün grupların, inançları ne olursa olsun, bu güçlüğün bilincinde oldukları ve buna göre davrandıkları görülüyor. Bu yüzden de tutarlı bir biçimde liberalizmi savunan kimseye rastlanmıyor[112].

Dünyadaki temel çelişki [Kadrocuların ortaya koyduğu şekliyle] sermaye ve işçi sınıfları arasındaki çelişki olarak değil, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki çelişki olarak tanımlanınca, iktisadi gelişme için izlenecek yöntem de açıklığa kavuşmaktadır. Bunu şöyle özetlemek mümkün: Az gelişmiş ülkelerin kendi üretici güçlerini geliştirmesi, ileri teknolojilerin bu ülkelerde yaratılması.

Temel çelişki böyle ortaya atılınca, geri bir yarı bağımlı devletin milletinden ileri bir ulus yaratmanın yolu hızlı bir sermaye birikimi ve ona dayanarak üretici güçlerin geliştirilmesidir. Bu güçlerin geliştirilmesini sermaye sınıfından değil devletten beklemeliyiz. Sağlıklı olan budur... Bu da düzenli (bir yerde planlı diyebiliriz) bir devletçilikle mümkündür[113].

Üstüne üstlük; 1923-1931 arasında, millî bağımsızlığımıza saygı göstermesi şartıyla yabancı sermayenin teşvik edileceği devlet adamları tarafından defalar-

ca söylenmiş olmasına rağmen, imar ve kalkınma hamlelerine katkılar yapacak genişlik ve biçimde yabancı yatırım gerçekleşmemişti. Yerli özel sermayenin de aynı dönemde parlak bir sınav verdiği söylenemez. Bir kere, yabancı sermaye ile (zaman zaman hükümetin bilgisi ve onayına dayanarak) anlaşmalar yaparak ona paravanlık eden yerli sermaye çevreleri vardı. Yabancı sermayeye karşı sertleşme bu yüzden genel olarak yerli özel sermayeye de kuşku ile bakılmasına sebep oldu. Ayrıca, birçok alanlarda, özellikle dış ticaret, madencilik, armatörlük gibi faaliyet kollarında, özel teşebbüsün kısa dönemli kazançlar uğruna uzun dönemli 'kamu çıkarını' pervasızca çiğnediği gözleniyordu. 1929'dan itibaren uygulanmağa başlayan himaye politikası da özel sanayicilerin aşırı kazançlar elde etmelerine ve bunu sağlamak için tüketiciye ve devlete insafsızca yüklenmelerine vesile teşkil etti. Bütün teşvik ve himayelere rağmen özel teşebbüs doymuyor daha fazla himaye, daha fazla muafiyet ve imtiyaz istiyordu. Devletin özel teşebbüsle kurduğu ortaklıklar devlet hazinesi aleyhine sonuçlar doğurmuştu. Nihayet, bütün bu fedakârlıklara rağmen, 1923-1931 devresi tatminkâr bir gelişme hızı da sağlayamamıştı. Modern, ileri ve rasyonel bir yerli sanayi kurulmamış; millî gelirde umulan artmalar sağlanamamış; geniş halk yığınlarının iktisadî sıkıntıları bir türlü hafiflememişti. Kısacası, bir dönüm noktasına girildiği hissedildikten sonra, devletçiliğin seçilmesi zorunlu oluyordu[114].

Bazıları, "Kemalist devletçiliğin ideolojik karakterini reddederek devletçiliğin yalnızca iktisadî gelişmenin gerçekleştirilmesinde ve idare edilmesinde kullanılan pragmatik bir politika veya strateji olduğunu kabul etme eğilimindedirler"[115] ama yanılıyorlar çünkü Mustafa Kemal dış kredilere yani borçlanmaya dayanan bir ekonomi modeli uygular mıydı? Kemalizm demek tam bağımsızlık demek olduğuna göre, yanıt duraksamaksızın, "Uygulamazdı," şeklinde olacaktır. Daha 1922 yılında gelecekte nasıl bir mali politika izleyeceğini kararlaştırmış olduğunu şu sözleriyle ortaya koyuyor:

"Her şeyden önce hayat ve bağımsızlığımızı sağlamaktan ibaret olan ulusal amacımıza ulaşmaktan başka bir şey düşünemeyiz. Dolayısıyla bizce önemli olan mali gücümüzün bunu sağlayıp sağlamadığıdır. 1920 ve 1921 yıllarının deneylerine ve olumlu hesaplarına ve bugünkü iç koşullara ve ekonomimizin bu geçen iki yıla oranla kıyas kabul etmez derecede iyi bir halde bulunmasından hasıl olan kat'i ümitlere dayanarak arz edebilirim ki, memleketimizin doğal kaynakları, ulusal davamızın emniyetle oluşmasına yeterlidir. Mali gücümüz, bugüne kadar olduğu gibi, dışarıdan borç almaksızın bile, yoksulluk içinde olmakla beraber, memleketi yönetme amacına ulaşılmasını sağlayacaktır."

Kendi öz kaynaklarıyla kalkınmanın asıl olduğuna karar veren Atatürk, dış yardım, dış kredi ya da borç ertelenmesi gibi iktisadi konuların Osmanlı'nın başına açtığı derdi gerçekçi yorumlamış olmasından dolayı, 1931 yılının Ocak ayında İzmir'de yaptığı konuşmada *"partimizin izlediği program, iktisadi açıdan*

devletçiliktir" diyerek 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan 3.Kurultay'da CHP'nin tüzük ve programına 'devletçilik' ilkesi de girerek, partinin *altı ok*'u tamamlanmıştır. Devletçiliği tanımlaması şöyledir: "**Bizim izlediğimiz *devletçilik*, bireysel emek ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde ulusu refaha ve ülkeyi mamurluğa eriştirmek için ulusun genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlerde- özellikle iktisadi alanda- Devleti fiilen ilgilendirmektir.**"

Ziya Gökalp, 1923 yılında 'Türkçülüğün Esasları'nı yazdığında 'iktisadî Türkçülüğü' de ele almış ve büyük sanayinin kurulmasının ana hedef olması gerektiğini öne sürmüştür. Bu görüşler, Ankara'daki karar vericilerin ya düşüncesidir ya da onları etkilemiştir. Gökalp'in tezi şudur: "Türklerin, bir de ekonomik ülküsü vardır ki, ülkeyi büyük endüstriye kavuşturmaktır. Kimileri, 'Ülkemiz bir tarım yurdudur, biz daima çiftçi kalmalıyız. Büyük endüstriyle uğraşmamalıyız,' diyorlar ki bu, hiç de doğru değildir. Gerçekten çiftçiliği hiçbir zaman elden bırakacak değiliz. Fakat çağdaş bir ulus olmak istiyorsak kesinkes büyük endüstriye sahip olmamız gerektir. Avrupa devrimlerinin en önemlisi ekonomik devrimdir. Ekonomik devrim ise bucak (küçük ölçekli) ekonomisi yerine ulus ekonomisinin ve küçük sanatlar yerine büyük endüstrinin geçmesidir. Ulus ekonomisi ve büyük endüstri ise ancak koruma ve destekleme yönteminin uygulanmasıyla kurulabilir. Bu konuda bize öncülük edecek, ulusal ekonomi kurumlarıdır."[116] Ziya Gökalp hem halkçılık hem de devletin öncülük etmesiyle ulusalcı bir ekonomi politikası geliştirilmesi konusunda düşünce üretmiş, rehberlik etmiştir, denebilir.

Sanayiye öncelik tanınması ve devletin öncülük etmesi, sanayileşme hareketinin planlı bir biçimde yürütülmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda birinci ve ikinci beş yıllık sanayi planları hazırlandı. 1931-1932 yılları arasında hazırlanan ve Mayıs 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile hem ülke ihtiyacının giderilmesi hem de hammaddeleri ülkede bulunan sanayi işletmelerinin kurulması amaçlanmıştır[117].

Devletin sanayi tesisleri yapıp işletmesine ve devletin ekonomiye müdahalesine dönemin gazete köşe yazarlarının büyük kısmından destek gelmiştir. Bunlardan birisi de Cumhuriyet'te yazan Abidin Daver'dir. 27 Şubat 1935 tarihinde devletin fabrikacılık yapıp yapamayacağını sorgulayan ve yanıt arayan yazısı, dönemin iktisadî bakış açısını göstermesi bakımından ilginçtir[118]: "Cumhuriyet rejimi, 'devlet fabrikacılık yapamaz' prensibini bıraktı. Zaten büyük savaştan sonra devletin fabrikacılık, tüccarlık yapamayacağı, demiryolu yapıp işletemeyeceği, vapurculuk edemeyeceği gibi eski ekonomi prensiplerinin modası geçmişti; buna tamamen aykırı olarak her şeyi devlete yaptıran devletçilik prensibi ortaya çıkmış ve kuvvet bulmuştu. Cumhuriyet Halk Partisi ılımlı devletçilik prensibini tutmuştu. Bunu yaparken eski prensipler kafalarına iyi-

ce işlemiş olanlar, gene 'devlet fabrikacılık edemez, devlet demiryolu yapamaz...' diye itirazlarına devam ettiler.

Halbuki bazı Avrupa memleketleri için az çok doğru olsa bile, Türkiye için devletin fabrikacılık etmemesi, demiryolu yapmaması ve işletmemesi büsbütün yanlıştı. Çünkü bütün bu işleri yapacak olan sermayeyi bizde devletten başka kimse bulamazdı. Avrupa sermayesi, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra açık sözlü bir Fransız gazetecinin dediği gibi en az yüzde 80 kazanç görmedikçe buraya gelmezdi. Cumhuriyet Türkiyesi de Osmanlı saltanatı gibi Avrupa sermayesi tarafından memleketin soyulup soğana çevrilmesine bile bile ve göz göre göre razı olamazdı."

Ana amaç iktisadi kalkınmadır. Bütün çabalar, iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve hedef, milli kültürde olduğu gibi milli iktisat ve sanayide de çağdaş uygarlık düzeyine ulaşılabilmesine yöneliktir. 1937 yılında şunu söylüyordu: "Büyük davamız, en uygar ve en kalkınmış ulus olarak varlığımızı yükseltmektir."[119] 'Bu alanda başarısızlık ulusu nereye götürür?' sorusunun yanıtı yine ondan geliyordu: **"Zaferinin vasıtası yalnız kılıçtan ibaret kalan bir ulus, bir gün girdiği yerden kovulur, rezil edilir, sefil ve perişan olur. Öyle ulusların sefaleti, perişanlığı o kadar büyük ve acı olur ki, kendi ülkesinde bile mahkûm ve esir kalabilir."**[120]

Bu nedenle, özgür, bağımsız, daha güçlü ve daha refahlı bir Türkiye'nin yaratılması, iktisadi kalkınmasına bağlıdır. Yine 1937 yılında şunu söylüyordu: "İktisadi kalkınma; bağımsız ve özgür Türkiye'nin, daima daha güçlü, daima daha refahlı Türkiye idealinin belkemiğidir."

Onun içindir ki devlet, kolları sıvayıp memlekette büyük sermaye ve büyük teknik isteyen işleri kendi yapmaya başladı. Daha küçük işleri de bunları yapabilecek kimselere, şirketlere bıraktı. Atatürk dönemi hükümetlerin sanayileşme programının ana prensibi buydu. Sümerbank'ın 62 milyon lira sermaye ile kurulmasının sebebi, gene bu olmuştur.

Sonuç olarak devletçilik, Türk toplumuna önemli katkılar sağladı... 'Devletçilik' uygulaması sonucu gerçekten de bir sermaye ve girişimci sınıfı yaratılabilmiştir[121]. 1934-1939 arası uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planıyla kurulması öngörülen kollar beş büyük grupta toplanmıştı: Dokuma (pamuk, kendir, yün)- Maden (demir, kömür, bakır, kükürt) – Sellüloz (sellüloz, kâğıt, karton, suni ipek) – Seramik (şişe, cam, porselen) – Kimya (süperfosfat, sudkostik, klor)[122]

Zaten Cumhuriyetin ilk on yılında demiryolları, tütün, kibrit ve alkol tekelleri konularında büyük hamleler yapılmıştı. Türkiye'nin sanayi üretimi 1927'de dünya toplamının binde 14'ü iken, 1939'da dünya toplamının binde 23'üne çıktı. Bu dönemde yalnızca Sovyetler Birliği ve Japonya bu sanayileşme hızını aşabilmiş ülkeler durumundaydılar[123]. Planın uygulanması sonucunda on altı

fabrika kurulmuş ve faaliyete geçirilmiştir. Günümüz anlamında bir kalkınma planı olmamasına karşın Türkiye için önemli sonuçlar yaratmıştır[124].

Dikkat edilirse, ülke, kurulan sanayi dallarının hammaddelerine sahiptir. Bu sanayi malları ithal edilmekteydi. Bu planla, Anadolu birçok modern sanayi tesisine kavuştu. Özel kesimin hemen hemen hiç gitmediği yerlerde kurulan bu tesisler, bir ölçüde bölgesel dengesizliğin giderilmesi çalışmalarının başlamasını sağladı. Bu arada ulusallaştırma hareketi hızlı biçimde yürütüldü. Demiryolları, su, elektrik, telefon, rıhtım ve madenler alanında yirmi kadar yabancı şirket ulusallaştırıldı[125]. O dönemde yapılan ulusallaştırmalar, imalat sanayiinde değil, havagazı işletmesi, su işletmesi, rıhtım idareleri, demiryolları gibi ulusal nitelikte olması gereken hizmet ve yatırım alanlarında olmuştur. Bu durumda zaten yabancı sermaye pek gelemezdi gibi görünüyor. Yabancı sermayeye karşı olunmamakla birlikte Beş Yıllık Sanayi Planı ile dış kaynak kullanım oranı çok düşüktür.

Dönemin öne çıkan kalemlerinden Samet Ağaoğlu, 'sanayileşen Türkiye'den beklentilerini yazarken, bunun demokrasiyi kurmanın yolu olduğunu söylüyor: "Sanayileşme hareketi aynı zamanda bütün devrimlerimizin ana temeli olan demokrasinin de daha güçlü kurulmasının bir yoludur... Osmanlı İmparatorluğu asıl şimdi ölmektedir."[126]

1937 yılında Anayasa'ya ikinci madde olarak giren devletçilik ilkesi, hem yeni düzenin en etkili aracıdır, hem de yeni düzenin kurulmasını hızlandıracak bir niteliğe sahiptir[127].

Cumhurbaşkanı 1 Kasım 1937 tarihinde Meclis açış konuşmasında şunu söylüyordu:

"Şimdi arkadaşlar, ekonomi hayatımızı gözden geçireceğim. Derhal bildireyim ki ben ekonomik hayat denince, ziraat, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün bayındırlık işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir bütün sayarım. Bu vesile ile şunu da hatırlatayım ki, bir millete müstakil hüviyet ve kıymet veren siyasi varlık makinesinde, devlet fikir ve ekonomi hayat mekanizmaları, birbirlerine bağlı ve birbirlerine tâbidirler. O kadar ki bu enstrümanlar birbirine uyarak ayni ahenkte çalıştırılmazsa, hükümet makinesinin motris (önde gelen sürükleyici) kuvveti israf edilmiş olur; ondan beklenen tam verim elde edilemez. Onun içindir ki, bir milletin kültür seviyesi üç sahada, devlet, fikir ve ekonomi sahalarındaki faaliyet ve başarıları neticelerinin toplamıyla ölçülür."

... İç ticarete gelince, bunda, en önde gördüğümüz esas, teşkilatlandırma ve muayyen tipler üzerinde işleme ve rasyonel çalışmadır.

...Kesin zaruret olmadıkça, piyasalara karışılmaz; bununla beraber hiçbir piyasa da başıboş değildir. Sırası gelmişken, Cumhuriyetin tüccar anlayışını da kısaca ifade edeyim: Tüccar, milletin emeği ve üretimi kıymetlendirilmek için,

eline ve zekâsına güvenilen ve bu güvene liyakat göstermesi gereken adamdır. Bu bakımdan ihracatçılar hakkındaki kanun, rekabet hakkındaki kanun, teşkilatlandırma hakkındaki hükümler, olumlu sonuçlarını vermektedir."

Dönemin liberal görüşleriyle tanınan İktisat Bakanı Celal Bayar bile özel sermayenin aciz kalabileceğini şu sözlerle açıklıyor: *"Ülkenin sanayileşmesini ve ulusun muhtaç olduğu refahı bazı özel kuruluşların dayandığı sermayeye bırakmak gerekirse, en az iki yüz yıl daha bekleme devresi geçirmekliğimiz gerekir."*[128]

Her alanda olduğu gibi her türlü dogmanın karşısında olan Kemalist ideolojinin ekonomik modelinin amaçlarını sıralayalım:

-Toplumun bütün kesimlerinde çalışan kişilere iş sağlamak. Çağdaş iktisatçılar, buna "tam istihdam"ı sağlamak diyorlar.

-Hızlı ve dengeli sermaye birikimini sağlamak (1930'lardaki planın hedeflerinden biridir.)

-Dış ödemeler dengesini sağlamak; hatta ihracatı, ithalatı belirli ülkeler itibarıyla dengelemek, eşitlemek.

-Dengeli gelir dağılımını sağlamak.

-Enflasyonsuz yüksek kalkınma hızına ulaşmak.

-Bölgeler arası gelişmişlik farklarını gidermek (zamanımızdakiler, "Dengeli Bölgesel kalkınma" diyorlar).

-Özel girişimin gelişmesine öncülük etmek.

-Hızlı teknolojik gelişme için yabancı sermaye ile işbirliği yapmak[129].

Kemalist ekonomi politikası, dört temel dengeye dayanmaktadır:

a)Devlet bütçesi denk olmalıdır.

b)Devletin yatırım harcamaları, bütçe fazlaları ile iç ve dış borçlanmadan elde edilen devlet gelirleri toplamına denk olmalıdır.

c)İthalat, ihracata denk olmalıdır.

d)Özel kesim- devlet kesimi dengesi[130]

Bu dört denkliği korumanın amacı, ülkede enflasyonun önlenmesi, yurtiçinde ve yurtdışında Devlet Hazinesi itibarının en yüksek düzeyde tutulmasıdır.

Atatürk'ün yanında yetişmiş, onun düşüncelerini yazmış olan Afet İnan'a kulak vermek gerekiyor:

"Türkiye Cumhuriyeti'ni idare edenlerin, demokrasi esasından ayrılmadan 'devletçilik' prensiplerini yürütmeleri, bugün içinde bulunduğumuz hallere, şartlara ve mecburiyetlere uygun olur."

İşte bu sözlerden de anlaşıldığına göre ekonomik yöntem olarak ne liberalizm ne de sosyalizm kabul edilmiştir. Atatürk devletçilik ilkesi için, *"Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş ve Türkiye'ye has bir sistemdir,"* diyor[131].

Devletçilik belirli bir oranda, kapitalizm ve sosyalizm denilen iki kavramsal düzeyde zıt sistem ve ideolojinin 'karma ekonomi' adı altında birleşmesini yan-

sıtıyordu. Atatürkçülük veya Kemalizm denilen ideolojik çerçevede devletçilik devletin altı temel ilkesinden bir tanesiydi. Ancak bunlar, 1930'larda ortaya çıktığı biçimiyle Kemalizmin öbür ilkeleriyle birlikte, Atatürk'ün kendisi kadar uzun ömürlü olmadı. Daha sonra diğer Kemalist idealler büyük ölçüde sahte bir bağlılıkla hürmet gösterilir bir duruma itilirken (en azından 1960'lara kadar), devletçilik büyük oranda değişmiş olsa da yaşayan bir gerçek olarak varlığını sürdürdü.[132]

'Kemalist devletçilik' konusunda, Türkiye'deki düşünürler arasında ihtilaf olsa da ortada duran gerçeğe göre bu strateji Türkiye Cumhuriyeti'nin büyümesi ve gelişmesini sağlamıştır. Aynı zamanda, adına 'Üçüncü Dünya Ülkeleri' denilen soyulan-sömürülen ülkelerin, bu döngüyü kurmalarını sağlayan bir model olmuştur.[133]

Dipnotlar

1 Ruşen Eşref, *Tasviri Efkâr*, 29 Kasım 1919, aktaran kaynak: Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt:4, [1919], Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.382

2 Ruşen Eşref, *Tasviri Efkâr*, 29 Kasım 1919, aktaran kaynak: Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt:4, [1919], s.383

3 Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2002, s.56

4 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, yayına hazırlayan: Murat Koraltürk, *"Gazi Bana Çok Kızmış"*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.142

5 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, (1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.148

6 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, s.146

7 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, s.146-147

8 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, s.145

9 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, s.147

10 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, s.144

11 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, s.144

12 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, Atatürkçü Düşünce (içinde), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.972-973

13 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, yayına hazırlayan: Murat Koraltürk *"Gazi Bana Çok Kızmış"*, s.144

14 Reşat Kaynar, *Atatürkçülük*, Atatürkçü Düşünce (içinde), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1992, s.47

15 Uğur Mumcu, *"Köylü Efendimizdir"*, Cumhuriyet, 15 Kasım 1970, Uyan Gazi Kemal (içinde), um:ag yayınları, Ankara,2007, s.40-41

16 Reşat Kaynar, *Atatürkçülük*, Atatürkçü Düşünce (içinde), Ankara, 1992, s.47

17 Reşat Kaynar, *Atatürkçülük*, Atatürkçü Düşünce (içinde), Atatürk Araştırma Merkezi , s.47

18 Reşat Kaynar, *Atatürkçülük*, Atatürkçü Düşünce (içinde), Atatürk Araştırma Merkezi , s.47-48

19 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:12, (1921-1922), Kaynak Yayınları, İstanbul,2005, s.280

20 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:12, (1921-1922), s.211

21 Şafak Altun, *İlk Hedef Akdeniz'di İkinci Hedef İktisat*, Platin Yayınları, İstanbul, 2008, s.85

22 Feridun Ergin, *"Atatürk Zamanında Para Politikası"*, (içinde) Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:2,Boğaziçi Üniversitesi yayını, İstanbul,1980, s.126

23 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s.46

24 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, s.46

25 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s.140

26 Özlem Özgür, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s.142

27 Faruk Güventürk, *Gerçek Atatürk*, Okat Yayınevi, İstanbul,1962, s.232-233

28 Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s.11

29 Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001, s.18

30 Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, s.11

31 Özlem Özgür, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, s.144

32 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, s.46

33 Uğur Mumcu, *"İşte Atatürk Bu..."*, Cumhuriyet, 8 Ekim 1980, Uyan Gazi Kemal (içinde), um:ag yayınları, Ankara, 2007, s.119

34 Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s.18

35 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, İş Bankası Yayınları, İstanbul,1981, s.32

36 Özlem Özgür, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, s.144

37 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt 16 (1924), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.34-36, aktarılan kaynak: Isaac F.Marcosson, *"Kemal Pasha"*, The Saturday Evening Post, 20 Ekim 1923, (çev.Şule Perinçek), s.8-9, 141-149. ayrıca bakınız: Ergun Özbudun, *"Türkiye'nin Kurtuluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk'le Görüşmesi"*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 1984, cilt:1,sayı.1, s.167-191.

38 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:16 (1924), s.39

39 Afet İnan, *"Atatürk'ün Ekonomiye Verdiği Önem ve Türk Kadın Hakları"*, (içinde) *Uluslararası Atatürk Konferansları Tebliğleri*, cilt:1, s.38

40 Özlem Özgür, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, s.142

41 Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984, s.82

42 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, s.48

43 Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s.18

44 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15 (1923), s.119-120

45 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (1923-1950), Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.126-127

46 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (1923-1950), s.127

47 Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s.56

48 Ahmet Yücekök, *Türk Devrim Tarihi*, s.95

49 Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s.18

50 Ahmet Yücekök, *Türk Devrim Tarihi,* s.95

51 Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi,* s.57

52 Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi,* İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul, 2001, s.vii

53 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar,* YKY, İstanbul, 2004, s.648-649

54 Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt: 12 [1921-1922], *Hindistan Hilafet Komitesinin Londra Temsilciliğine verilen 8 Mart 1922 tarihli rapor,* s.327

55 İbrahim Cüceoğlu, *"İlk Genel Müdürümüz Bayar'ın 100.Yaşında Bize Anlattıkları...",* İş Dergisi, sayı:187 (Mayıs 1982), s.3'ten aktaran kaynak: Uygur Kocabaşoğlu, İş Bankası Tarihi, s.4-5

56 İbrahim Cüceoğlu, *"İlk Genel Müdürümüz Bayar'ın 100.Yaşında Bize Anlattıkları...",* İş Dergisi, sayı:187 (Mayıs 1982), s.1-2'ten aktaran kaynak: Uygur Kocabaşoğlu, İş Bankası Tarihi, s.7

57 İş Dergisi, sayı:240 (Ekim 1986), s.3'ten aktaran; Uygur Kocabaşoğlu, İş Bankası Tarihi, s.11

58 İbrahim Cüceoğlu, *"İlk Genel Müdürümüz Bayar'ın 100.Yaşında Bize Anlattıkları...",* İş Dergisi, sayı:187 (Mayıs 1982), s.2-3'ten aktaran kaynak: Uygur Kocabaşoğlu, İş Bankası Tarihi, s.15

59 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi,* s.140

60 Asaf Savaş Akat, *İktisadi Politikalar,* Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983, s.1098

61 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi,* s.140

62 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi,* s.141

63 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi,* s.141

64 Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi,* s.141-142

65 Mustafa Aysan, *"Atatürk'ün Ekonomi Politikası",* Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.184

66 *Atatürk'ün Bütün Eserleri,* cilt:12, [1921-1922], s.295

67 *Kadro,* Sayı:2, Şubat 1932

68 Cumhuriyet Halk Fırkası Programlarının İzahı, *Hakimiyeti Milliye,* Ankara, 1931, s.13-15'ten aktaran kaynak: Nevin Coşar, *Türkiye'de Devletçilik,* Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.46

69 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor,* s.36

70 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor,* s.36

71 Mustafa Aysan, *"Atatürk'ün Ekonomi Politikası",* Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.184

72 Mustafa Aysan, *"Atatürk'ün Ekonomi Politikası",* Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.185

73 *Kadro,* Sayı:1, Ocak 1932

74 *Kadro,* Sayı:1, Ocak 1932

75 Halit Refiğ, *Tek Umut Türkiye,* BizimKitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007, s.230 -231

76 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam,* 4. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s.436

77 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s.436

78 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları Ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.128

79 Şevket Süreyya Aydemir, *"Kadro Hareketi"*, Milliyet, 12-14 Kasım 1970'den aktaran kaynak: İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.128

80 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, s.131 aktarılan kaynak: 22 Ocak 1931 tarihli *Hâkimiyeti Milliye* gazetesi *"İnkılâbın İdeolojisi"* başlıklı yazı.

81 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, s.135

82 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları Ve Kadro'yu Anlamak*, s.142

83 Yalçın Küçük, *"Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri"*, *Cumhurieyte Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983,s.140

84 Halit Refiğ, *Tek Umut Türkiye*, s.231

85 Atilla Özkırımlı, *"Edebiyat/Anahatlarıyla Edebiyat"*, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983,s.590

86 Cemil Meriç, *"Batılılaşma/Batılaşma"*, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983,s.239

87 Uğur Mumcu, *"Planlı Devletçilik"*, Cumhuriyet, 11 Şubat 1981, Uyan Gazi Kemal (içinde), s.140-141

88 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, yayına hazırlayan: Murat Koraltürk, Gazi Bana Çok Kızmış, s.275

89 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, yayına hazırlayan: Murat Koraltürk, Gazi Bana Çok Kızmış, s.275

90 Ülkü Mecmuası, Cilt 1, sayı 10, Birinci Teşrin, 1933, s.227'den aktaran: Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*, s.96

91 Mustafa Aysan, *Uluslararası Atatürk Konferansı*, 10-11 Kasım 1980, Boğaziçi Üniversitesi, soruları verilen yanıtlardan

92 Afet İnan ve Nedim Vedat Tör, *Uluslararası Atatürk Konferansı*, 10-11 Kasım 1980, Boğaziçi Üniversitesi, değerlendirme ve tartışma bölümü konuşmalarından derlenmiştir.

93 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, yayına hazırlayan: Murat Koraltürk, Gazi Bana Çok Kızmış, s.312

94 Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, s. 137

95 Mustafa Aysan, *Uluslararası Atatürk Konferansı*, 10-11 Kasım 1980, Boğaziçi Üniversitesi, sorulara verilen yanıtlardan

96 Kadro, *Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lâzım*, Sayı:6 – Haziran 1932

97 Kadro, *Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lâzım*, Sayı:6 – Haziran 1932

98 Şerif Mardin *"Atatürkçülüğün Kökenleri"*, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983, s.88

99 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, s.420

100 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculan ve Kadro'yu Anlamak*, s.421

101 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculan ve Kadro'yu Anlamak*, s.421

102 *KADRO 1934*-Cilt:3 (tıpkı basım), yayına hazırlayan: Cem Alpar, Ankara, 1980, sayı:34, s.2

103 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculan ve Kadro'yu Anlamak*, s.423

104 Yakup Kadri, *"Atatürk İdeolojisi"*, Milliyet, 13 Kasım 1970'den aktaran kaynak: İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculan ve Kadro'yu Anlamak*, s.424

105 Mustafa Baydar, *"Karaosmanoğlu"*, Milliyet Sanat Dergisi, 20 Ararlık 1974'den aktaran kaynak: İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculan ve Kadro'yu Anlamak*, s.424

106 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculan ve Kadro'yu Anlamak*, s.424

107 Yalçın Küçük, İsyan 1, İthaki yayınları, İstanbul, 2005, s.210-217

108 Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.41

109 Başvekil İsmet, *"Fırkamızın Devletçilik Vasfı"*, Kadro, yayına hazırlayan: Cem Alpar, Ekim 1933-cilt:2 (tıpkı basım), Ankara, 1979, s.4-6

110 Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, s.40

111 Erol Manisalı, *"Cumhuriyetin Atatürk Döneminde Sanayileşme Politikası ve Sanayide Gelişmeler"*, Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi yayını, tartışmalar kısmında, s.228

112 Ayşe Trak, *Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt:4, Eylül 1983, s.1086

113 Tevfik Çavdar, *Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt:4, Eylül 1983, s.1078

114 Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, s. 13-138

115 Z.Y.Herlag, *"Atatürk'ün Devletçiliği"* (içinde), derleyen: Nevin Coşar, *Türkiye'de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.207

116 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esaslan*, haz: Mahir Ünlü, Yusuf Çotuksöken, *İnkılap*, İstanbul, 2004, s.160

117 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, s.105

118 Abidin Daver, *"Devlet Fabrikacılık Edebilir Miymiş, Edemez Miymiş?"*, Cumhuriyet, nr.3875, 27 Şubat 1935'ten aktaran kaynak: M. Kaplan, İ. Enginün, Z. Kerman, N. Birinci, A. Uçman, *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, I, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s.445-446

119 Yüksel Ülken, *"Atatürk'ün İktisadi Kalkınma Modeli"*, Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.154

120 Yüksel Ülken, *"Atatürk'ün İktisadi Kalkınma Modeli"*, Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.154

121 Ahmet Yücekök, *100 soruda Türk Devrim Tarihi*, s.96-97

122 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, s.105

123 Ahmet Yücekök, *100 soruda Türk Devrim Tarihi*, s.97

124 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, s.106

125 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, s.106

126 Samet Ağaoğlu, "*Sanayileşen Türkiye*", Varlık, nr.28, 1 Eylül 1934, s.49'dan aktaran kaynak: M. Kaplan vd, *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, 1, s.434

127 Yüksel Ülken, "*Atatürk'ün İktisadi Kalkınma Modeli*", Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.154

128 Yüksel Ülken, "*Atatürk'ün İktisadi Kalkınma Modeli*", Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.156

129 Mustafa Aysan, "*Atatürk'ün Ekonomi Politikası*", Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.201

130 Mustafa Aysan, Atatürk'ün Ekonomi Politikası, Es yayınları, İstanbul 1980, s.89 ve Mustafa Aysan, "*Atatürk'ün Ekonomi Politikası*", Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.183-192

131 Afet İnan, "*Atatürk'ün Ekonomiye Verdiği Önem*", Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.42

132 Z.Y.Herslag, "*Atatürk'ün Devletçiliği*" (içinde), derleyen: Nevin Coşar, Türkiye'de Devletçilik, s.216

133 Bu kitap, matbaaya gittiğinde ABD'de başlayan ekonomik kriz, Avrupa ve Asya'yı vurmaya doğru ilerliyordu. Uzmanlara göre, Kemalist devletçilik politika ve stratejisinin yaratılmasına yol açan 1929 ekonomik krizinden daha büyük olan bu iktisadî kaostan kurtulabilmek için ABD ve Avrupa'nın 'liberal hükümetleri', bankalara devlet müdahalesi başlattılar. Bu operasyon Atatürk'ün devletçiliği ile alay edenlere 2008 yılından bir yanıt olmuştur. Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen'in şaşkınlığı arşivlere kaydolmuştur: "Bize, bankalara ve şirketlere müdahale etmeyin, yardım etmeyin, batsınlar, diyorlar. Oysa kendileri devlet eliyle müdahale ediyorlar. Bu nasıl iştir, anlamadım." (Kaynak: Eylül 2008'in son haftası çıkan günlük gazeteler)

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

ÜÇ KADIN ARASINDA SIKIŞIP KALMAK

Mustafa Kemal'in hayatında üç kadının derin izler bıraktığı görülmektedir. Birincisi hiç kuşkusuz annesi Zübeyde hanımdır, ikincisi Fikriye, üçüncüsü de Latife'dir. Kız kardeşini de buraya eklemek gerekir mi gerekmez mi doğrusu pek ikircimli bir durumdur. Latife ile evlendikten sonra, Makbule'nin Çankaya'da ya da aile içi tartışmalarda hiç adının geçmeyişi de çok anlamlıdır. Ancak Fikriye'nin Ankara'da yaşadığı süreçte de İstanbul'da birlikte yaşadıkları dönemde de yıldızları hiç barışmamıştır. Fakat bu ikilinin sürekli didişmesi Mustafa Kemal'i radikal tavırlar alacak boyutta olmasa bile sarsıcı ölçekte etkilemiştir.

Halide Edip anlatıyor:

"Cephedeyken Ankara'ya çok sık gidemiyordum. Gittiğim zaman Fikriye Hanım'la Mustafa Kemal Paşa'yı çok sık görüyordum. Mustafa Kemal Paşa'nın annesinin Ankara'ya gelmiş olması Dr.Adnan'ı oraya durup dinlenmeden gitmeye zorluyordu. İhtiyar hanımın yüzü, ince, hareketli vücudu atılgan ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın aynıydı. Yetmiş yaşında olmakla birlikte, süt gibi beyaz ve pembe renkli cildinde bir tek buruşuk yoktu. Çok çabuk öfkelenir olmasına karşın, koyu mavi gözlerinde ve ağzında bir şefkat duyulurdu. Beyaz entarisi, ütülü mendilleri, beyaz elleri büyükannemi hatırlatırdı. Tam Makedonyalı kadındı. Onun için, oğlu, hep ilkokuldayken istediği gibi azarladığı Mustafa'ydı. Bir yer yatağında yatıyordu. Anlaşılan hastalığı çok önemli ve yaşaması bir mucizeydi. Dr.Adnan'ın boynuna kollarını dolar, yanaklarını öper, elini yakalayarak doğmuş olduğu Selanik şehrinden söz ederdi. Anadolu mücadelesiyle pek ilgili değildi. İçi Selanik için yanıyordu. Oğlu Mustafa Selanik'i almadan kendine yeni bir entari yapmamaya ahdettiğini söylerdi. Fikriye Hanım'a da pek teveccühü yoktu."[1]

Zübeyde Hanım'ı ve Fikriye'yi görüp, gözlemlerine dayanarak bir biyografi kaleme almış olan D.v. Mikusch şunları yazar:

Mustafa Kemal'in annesi de İstanbul'dan gelmiş, oğlunun yanında oturmaktadır. Uzun boylu, gösterişli bir hanımefendidir; hep beyazlar giyinir, beyaz başörtüsü de hep başındadır; yüzü hâlâ genç görünümdedir, hemen hiç kırışığı olmayan, pürüz-

süz, pembe beyaz bir teni vardır. Ama kör denilecek derecede az görebilmekte ve yaşlılığın bazı hastalıklarından acı çekmektedir. Oğlunu hâlâ okul çocuğuymuş gibi görmekte, sevmekte ve ona öyle davranmaktadır. Doğup büyüdüğü Selaniğin yasını tutmakta ve Mustafa Kemal'in bu kenti tekrar yabancı egemenliğinden kurtaracağı ana kadar yeni bir giysi dikinmek istememektedir. Çoğu zaman eski Türk usulü yere serilmiş bulunan yatağının üstüne bağdaş kurup oturur.[2]

Ankara'ya gelip Lozan günlerinde gözlemlerde bulunmuş olan İngiliz gazeteci Grace Ellison, "büyük zaferden" sonra tanıklık ettiği ana-oğul ilişkisini de ortaya koymuştur:

Paşa'nın yazı masası üzerinde asılı güzel bir Türk Hanımefendisinin portresine gözüm takıldı.

"Ne güzel bir yüz!" dedim.

Paşa belirli bir gururla, "Annem" yanıtını verdi.

"Benim kendisini görmek büyük zevkine ermek olanağım bulunup bulunmadığını sormam patavatsızlık sayılabilir mi?" dedim.

"Çok hasta. Doktorlar gece gündüz yanında. Ne yazık ki artık iyileşemeyeceğinden korkuyorum."

Hastanın dairesine giden merdivenlerinden çıkıp odasına girince, kendisini yastıklara yaslanmış, geniş bir divanda oturmuş bulup şaşırdım. O anda, sonunun bu kadar yakın olduğuna inanmak zor geldi.

Mustafa Kemal, "Ne yazık ki acılarının kaynağı benim" dedi. "O, şu anda, ben sürgünde iken, benim için döktüğü yaşların ve duyduğu sıkıntıların bedelini ödüyor". Fazla konuşamayacak kadar kalbi kırılmış, sesinde derin bir üzüntü vardı.

Ben, "Şimdi onun utkusunu paylaşabilirsiniz" dedim. "Oğlunuzla ne kadar iftihar etseniz azdır. O başlı başına olağanüstü bir destan. Ben sadece onunla konuşmuş olmaktan ve eserlerini görmekten iftihar ediyorum". Çok duygulu sözlerle bana teşekkür ettikten sonra, "Tanrı'nın kendisine bu oğlu anavatanı kurtarmak için gönderdiğine inandığını" söyledi ve "Oğlum bana her zaman çok iyi davranır" dedi.

En sevdiği parfüm kokulu ipek mendili bana verirken, bundan on yıl kadar önce, İstanbul'da, beni daha önce görmüş olup olmadığını sordu.

"Olağanüstü bir belleği vardır" diye mırıldandı Paşa.

Birkaç gün sonra artık hiçbirimiz bu sevgili Hanımefendiyi görmek fırsatını elde edemeyecektik!

Sonraları, İstanbul'da, Paşa'nın annesine gösterdiği bağlılığa atıfta bulunmak istediğim bir yerde bir Türk şunları söyledi: "Bu çok doğaldır, Doğulu bir davranıştır. Elleri kanlanmış, ruhu cinayetlerle kararmış olsa da, insan annesi önünde saygı ile eğilir. Güneş niçin parlıyor diye hayret eder misiniz ki?"[3]

Gazi gibi bir liderin evliliği stratejik bir tercihtir. Böyle bir kurumun mensubu olup olmamak ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, yaşamı boyunca kadınların ilgi duyduğu bir kişi olduğu da bellidir. Hatıratlara göre Mustafa Kemal'in evliliğe karşı olduğu sıkça vurgulanmakla birlikte, gençlik yıllarında Selanik Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın kızı Emine ile evlenmek



Zübeyde Hanım'ın
son günleri

istediği, bu arzusunun da Makbule tarafından Emine'ye aktarıldığı yazılmıştır. Bu olaydan sonra İzmir'e Türk ordusunun girişine kadar bir daha isteklilik görülmez.

Anne ile oğul arasındaki ilişki her zaman saygı çerçevesi içinde olmuştur. O denli ki, oğul annesinin zaman zaman etkisi altında kalmıştır. Bunda temel etken, uzun yıllar cephede kalmış olması, zaman zaman annesine şehit olduğu haberlerinin gelmiş oluşu ya da Anadolu'ya çıktıktan sonra idama mahkûm edilişi sonrası, öldürülmüş olduğu şeklindeki yalan haberlerin kadıncağıza ulaştırılması sonucu, sağlığını ciddi biçimde yitirmiş olması nedeniyle duyulan vicdan azabı da olabilir. Oğul, Gazi Mustafa Kemal de olsa, sonuçta söz konusu olan ana-oğul ilişkisidir.

Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım'a gönderdiği 1 Ağustos 1920 tarihli mektup içinde bulunduğu koşulları ortaya koyarken annesinden de ihmalkârlığı karşısında kendisini hoş görmesini istemektedir.[4]

"Muhterem Valideciğim,

İstanbul'dan ayrılışımdan beri sizlere ancak birkaç telgraftan başka bir şey yazamadım. Bu sebeple büyük merak içinde kaldığınızı tahmin ediyorum. Bilhassa,

hakkımda ötekinden berikinden ve gazetelerden işittiğiniz tamam olmayan haberler şüphesiz merakınızı artırmıştır. Şimdi vereceğim bilgilerle tatmin olacağınız için endişe duyacak hiçbir şey yoktur.

Biliyorsunuz ki daha İstanbul'da iken yabancı devletler devleti ve ulusu fevkalade sıkıştırmakta ve millete hizmet edebilecek ne kadar adamımız varsa hepsini hapis ve tevkifle bir kısmını Malta'ya sürerek herkesi sıkıntıya sokmakta pek ileri gidiyorlardı. Bana nasılsa ilişmemişlerdi. Fakat 3.Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak basar basmaz İngilizler benden şüphelendiler, hükümete benim gidiş nedenimi sordular.

Nihayet İstanbul'a çağrılmamı istediler, bunda ısrar ettiler. Hükümet de beni kandırarak İstanbul'a gelmemi ve İngilizlere teslim olmamı sağlamak istedi. Bunun derhal farkına vardım. Tabiatiyle kendi ayağımla gidip esir olmam doğru değildi. Padişahımıza gerçek durumu yazdım ve gelemeyeceğimi bildirdim. Zatışahane de önce uygun buldu. Fakat daha sonra, İngilizlerin baskısı artmıştı. Sonunda o da İstanbul'a dönmemi emretti.

Bu suretle artık resmi görevimde kalmaya imkân görmediğim gibi askerliğim sürdükçe de İngilizlerin ve hükümetin hakkımdaki ısrarına karşı durulamayacaktı. Bir taraftan da bütün Anadolu halkı, tüm ulus hakkımda büyük bir sevgi ve güven gösterdi, "seni bırakmayız" dediler. Gerçekte vatan ve milletimizi kurtarabilmek için tek çare, askerliği bırakıp serbest olarak milletin başına geçmek ve milleti yekvücut bir hale getirmekle doğacak kudret ve ulusal gücü kullanmaktan başka çare yoktu. Ben de öyle yaptım. Elhamdülillah başarılı oluyorum. Pek yakında elle tutulur sonucu tüm dünya görecektir. Ben bu suretle hareket edince İngilizler yalvarmaya başladı. Ve beni kazanmaya çalıştı. Her şeyi inkâr ettiler. Ve bütün suçu bizim hükümete attılar. Gerçekten hükümet benimle uğraşmak istedi. Fakat gücü buna yetmedi ve yetemez.

Daha bir zaman bu şekilde Anadolu içinde çalışmakla her şey hallolunacaktır. Yakında Millet Meclisi toplanacak ve meşru bir hükümet iktidara gelecektir. Ben de ihtimal o zaman İstanbul'a geleceğim.

Sıhhat ve afiyetteyim, katiyen hiç merak etmeyiniz.

2- Salih Bey (Salih Fansa), Fuat Bey'den alacağını aldı mı? Bunu bilgi almak bakımından soruyorum. Yoksa her ne olursa olsun, elhamdülillah hiç önemi yoktur. Siz müsterih olunuz ve bir sıkıntı olursa derhal bana bildiriniz.

3- Bu mektubumu getirecek olan "..." size benim hakkımda istediğiniz kadar bilgi verecektir. Kendisiyle bana bazı elbiselerimi gönderiniz.

4- Hemşiremin (kız kardeşimin) sıhhati nasıldır? Eve herhangi taraftan saldırıda bulunuldu mu? Hâlâ orada mısınız? Çocuklar ne yapıyor, büyüdüler mi?

5- Salih (Fansa) Beyle Madam Salih Bey inşallah sıhhat ve afiyettedirler. Ben kendilerini daima yad ediyorum. Madamın bir rüyası vardı. Galiba o çıkacaktır. İnşallah yakında sevinç içinde görüşeceğiz.

6- *Ben birkaç güne kadar bir kongre için Sivas'a gideceğim. Tekrar Erzurum'a döneceğim. Tekrar ediyorum: Her işittiğinize önem vermeyiniz. Pekâlâ, bilirsiniz ki ben, yaptığımı bilirim. Netice görmeseydim başlamazdım.*

Saygı ile ellerinizden, hemşiremin gözlerinden öperim.

Salih'e (Bozok): Gözlerinden öperim; bana İstanbul havadisi vermeni beklerim.[5]

Kendisi annesine çektirdiği ıstırabı anlattığı bir an gözlerinin nemlenmesini de önleyememiştir. Mustafa Kemal anlatıyor:

"Büyük taarruzdan önceydi. Hazırlıklarımızı Ankara'daki yabancılar anlamasınlar diye bir çay ziyafetinin tertiplendiği bilgisi yayılmıştı. Cepheye gideceğim gün, anneme nasıl veda edeceğimi düşünüyordum. Döndüğümde annemi bulabileceğimi sanmıyordum. Çünkü doktorlar pek az ömrü kaldığını söylemişlerdi. Odasına girip izin isteyip elini öptüğümde yatağının içinden:

"*Nereye?*" diye sormuştu.

"*Çay ziyaretine,*" demiştim.

"*Bu kıyafet, ziyaret kıyafeti değil,*" deyince susmuştum.

"*Biliyorum. Sen cepheye gidiyorsun,*" demişti.

Elini öpüp hemen yola çıkmıştım. Akşam beni beklemiş. Dönmediğimi görünce, merkez kumandanı Demir Ali Beyi çağırtmış:

"*Nerde benim oğlum?*"

"*Efendim, çay ziyaretine gitmişti.*"

"*Hayır, ben biliyorum, o cepheye gitti.*" Bir kâğıt kalem ister. "*Benden ona bir mektup yaz,*" demiş. Cephede annemin mektubunu aldım. Mektup şöyle idi:

"*Oğlum,*

Ziyafete gideceğini söyledin ama ben biliyorum, cephedesin. Sana dua ettiğimi unutma. Harbi kazanmadan dönme.

Annen."

"*İşte benim annem,*" diye mektubu arkadaşlarıma gösterdim. Bu mektup bana da arkadaşlarıma da güç kaynağı oldu savaşı kazanmamıza, çabuklaşmamıza sebep oldu."

Mustafa Kemal bu anısını anlattığı sırada, bir Rumeli türküsü çalınıyordu. Olayın tanığı gerisini şöyle anlatır:

"*Annem bu türküyü severdi,*" demişti; yaşlı gözlerini silerken gördüm ve, "*Ben artık ihtiyarladım,*" demişti; ne diyeceğimi bilemeden.[6]

Yâver Cevat Abbas, ana-oğul karşılaşmasından bir sahneyi aktarırken, bu ziyaretlerin her birinde Atatürk, anasının mübarek elini büyük bir saygıyla öperdi. Sonra anasının karşısında o büyük adam küçülür, Mustafa, hatta Mustafacık olurdu. Konuşmaları, şakaları pek içten kaynayan, taşkın sevgilerin maskeleriydi.

Çankaya'da ana-oğul görüşmelerinin birinde tanık olduğum bir vaziyeti, kıymeti hudutsuz olan Bayan Zübeyde'nin faal zekâsının bir örneği olarak arz edeceğim.

Atatürk, anasının elini öptü. Bayan Zübeyde, oğluna elini uzatırken coşkun sevgisinin gözlerinde toplanan bütün ifadesiyle Atatürk'ü bağrına basmak istiyordu. Onu kucakladıktan sonra, aziz Türk milletine essiz bir kurtarıcı kahraman veren ana olmak itibariyle gururlanmalıydı. Fakat öyle olmadı, bahtiyarlığını gülen ve şirin yüzünden okurken o büyük Türk anası kolları arasından uzaklaşan ciğerparesinin eline sarıldı.

Atatürk, "*Ne yapıyorsun, anne?..*" dedi. Elini çekmek istedi.

Bayan Zübeyde, sükünetle ve ciddiyetle, "*Ben senin ananım, sen benim elimi öpmekle bana karşı olan vazifeni yapıyorsun, fakat sen vatanı ve milleti kurtaran bir devlet başkanısın. Ben de bu aziz milletin bir ferdiyim ve o'nun tebaasıyım. Elini öpebilirim,*" karşılığını verdi.

Oğlunun elini öpmekten daha çok Zübeyde Hanım, bu hareketiyle oğlunun bulunduğu konumun saygı duyulması gereken bir yer olduğuna işaret ediyordu.

Mustafa Kemal'in yaşam tercihi nedeniyle annesinin ve yakınlarının çektiği sıkıntıyla, anasına bağlılığını gösteren ilginç bir anıyı ailenin damadı Mustafa Mecdi anlatır.[7]

Mütarekenin ardından, Mustafa Kemal Paşa, bilindiği şekliyle, Samsun'a gittikten sonra, annesi Zübeyde Hanım'la kız kardeşi Makbule Hanım ve ben, Şişli'deki şimdi müze olan evden çıkmış, Beşiktaş'ta Akaretler'de 76 numaralı eve yerleşmiştik.

Burada bilhassa, Paşa'nın Millî Mücadele'ye atılıp, İstanbul hükümeti tarafından azl ile idama mahküm edilişinden sonra, çok sıkıntılı günler geçirdik. Ne kapımızı çalan, ne arayan soranımız vardı. Paşanın en yakınları bile korkup çekindikleri için aforoz edilmiş bir durumda ve her an bir felakete uğramak tehlikesiyle karşı karşıya bir halde endişe ve ıstırap içinde âdeta bir tutuklu hayatı sürüyorduk. Hele ben, ha yakaladılar, ha yakalayacaklar heyecan ve endişesiyle bunalmış, tetikte bulunuyor, sokağa bile çıkamıyordum. Paşa'nın, gizli bir şekilde sık sık gönderip ahvalimizden haber alan ve bize ondan haber getiren sadık adamı Harun Saffet Beyden başka hemen hemen hiç kimseyle temas etmiyorduk.

İşte bu esnada bir gün, yukarıda odamda otururken Zübeyde Hanım misafir geldi, diye beni çağırttı. Aşağıya indim bir baktım ki, İngiliz gedikli başçavuş üniformalı bir genç... , fark eden genç:

"Beyefendi... Ben yabancı değilim... Mühendis Yusuf'um. Paşa hazretlerinin sütkardeşinin eşiyim..." diye kendini tanıttı, ziyaret nedenini de şöyle açıkladı:

"Harbiye dairesindeki telgraf merkezinde çalışıyorum, evinizi basmaya karar verdiklerini haber aldım. Sizi tevkif edecekler... Haberiniz olsun... Bunu söylemeye geldim."

Allah bilir ya inanmadım... Tutuklama ve basılma meselesine değil, onu zaten, biraz önce de anlattığım gibi, her an bekliyordum, fakat bu adamın, böyle, iyi niyetle gelmiş olmasına ihtimal vermiyordum. Türk olduğunu söyleyen bir

adamın, taassup içindeki bir şehirde kafasına İngiliz şapkası giyişinden tutun, düşman hizmeti kabul etmiş oluşuna kadar her hal ve hareketi şüphelerimi arttırmıştı. Gerçi, Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'teki bir telgraf memurunun kızı olan bir süt kardeşi bulunduğunu ve Mühendis Yusuf adında biriyle evli olduğunu biliyordum ama, bu adamı ilk kez görüyordum. Kuşkularımın arttığını sezen genç:

"Ben sizinle gizli konuşmak isterim. Vaziyeti iyice anlatırsam, endişeniz kaybolur..." gibi sözler söyleyip duruyor idiyse de, ben kısa kesmek düşüncesiyle, teşekkür ederek, acele işim olduğundan söz ederek, başka bir gün görüşmek üzere valide hanıma haber bırakacağımı söyleyerek odadan çıktım.

Çıktım, yukarı gittim ama endişem devam ediyordu. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ile temasta bulunduğumuzdan şüphe eden ve her hal ve hareketimizi izleyen İstanbul hükümeti gibi İngilizlerin de, er geç başımıza bir iş açacaklarından ve bu arada beni, özellikle Paşa'nın durumu hakkında söyletmek için, sıkıştıracaklarından emindim.

Düşündüm; yakalanır da sıkıştırılırsam, paşa hakkında ne söylersem, inanmayacaklar... ve durup dururken bir sürü işkencelere, hakaretlere maruz bırakacaklar... İyisi mi, kalkıp bir yolunu bularak, Anadolu'ya geçeyim, Paşa ile görüşeyim, tekrar İstanbul'a döneyim... O zaman tutsalar da önemi yok, çünkü nereden haber aldın? Deseler, aracı filan olmadığını, bizzat gidip kendisiyle temas ettiğimi ve gördüklerimi söylediğimi anlatır, baskıdan kurtulurum, diyordum.

Hemen önce kararımı verdim. İki gün sonra hareket etmek üzere hazırlığa koyuldum. Fakat, tam hareket edeceğim sırada, evi bastılar. Baskına uğradığımızı anlar anlamaz, arka odadan kendimi bahçeye attım. O tarihte, oturduğumuz bu evin sırasında, köşede Sulh Mahkemesi vardı. Bahçesinden oraya atladım, bodruma inerek, saklandım. Saatlerce öylece, kapandım kaldım. Sonra, etrafı kollayarak, kalabalığa karışıp, sokağa çıktım. Hava kararıncaya kadar tenha yerlerde dolaştım. Gece geç vakit, bir tanıdık aracılığıyla evin durumunu anlayıp, basanların gittiklerine kanaat getirince, döndüm.

Zübeyde Hanım hâlâ kendine gelememişti. Zaten rahatsızdı. "Gördünüz nü olanı? Bunlar artık peşimizi bırakmazlar, yine gelirler. Yarından tezi yok, ben Paşa ile görüşmeye gidiyorum," dedim. Ve gerçekten ertesi günü *Bahricedit* Vapuru'na bindim.

Vapur Kızkulesi önünde demirliydi. Hareket etmek için, İngiliz kontrolünü bekliyordu. Kamarama yerleştim, şöyle bir sigara yakayım, demeye kalmadı; bir de baktım, arkamdan biri omzumu dürtüyor. Kimdir, diye başımı çevirince, karşımda sırıtan birini gördüm.

"Beyefendi... Uğurlar olsun... Hayırlı yolculuklar!.. Haber aldım, kayınvalide hanımdan, İnebolu'ya gidiyormuşsunuz?..." deyip duruyordu.

"Kimsiniz siz?" dedim.

"Tanımadınız mı beni? Devlethanede görüşmüştük ya... hatırlamıyor musunuz? Bendeniz Yusuf!.. demez mi?

Ne bileyim ben, herif, o apoletli, parlak düğmeli, şeritli meritli, şapkalı İngiliz üniformasını çıkarmış, sivil giyinmiş... Tanıyamamıştım.. fakat ne arıyordu burada? Demek peşimi bırakmıyor!.. Büsbütün kuşkulandım, ama ne yapabilirdim?..

Bir yandan da, kimseye hareketimi haber vermemeleri için sıkı sıkıya tembih ettiğim halde, evden haber almış olmasına üzüldüm.

Çaresizlikle,

Zoraki bir gülümseyişle:

"Buyurun, oturun... Görüşelim... diye yer göstererek, kamaranın kapısını da hemen kilitledim.

Baş başa kapalı kalınca:

"Kayınvalide sana yanlış söylemiş... Zaten biliyorsun, mustarip, yorgundur. Ben Anadolu'ya geçecek değilim. İnebolu'ya gitmiyorum. Trabzon bağlantısıyla Kafkasya'ya gideceğim. Enver Paşa'nın Yeşil Ordusuna katılmak niyetindeyim..." dedim.

İnanmadığını hissettiren bir tavırla, açık konuşmak gereğini duyduğunu belirterek, dedi ki:

"Efendim, ben memlekete hizmet etmekten başka bir gaye peşinde değilim. Nitekim, bu kez de, beni gizli bir görevle, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderiyorlar. Akrabalığımız olduğunu bildiklerinden bu göreve beni uygun buldular. Barış önerisinde bulunacağım. Sizin de gittiğinizi kayınvalide hanımdan haber alınca, fırsattır düşüncesiyle koştum geldim. Birlikte gideriz. Paşa hazretleri nezdinde siz de tavassutta bulunarak, memlekete bu nazik zamanında büyük bir hizmet etmiş olursunuz..."

Derhal sözünü kestim:

"Arkadaş, sana açık söyleyeyim," dedim, ben senden şüphe ediyorum. Ne desen nafile... hele böyle biz zamanda ben İngilizlerle Mustafa Kemal Paşa'nın arasına girip aracılık yapacak adam değilim. Sen de senin İngilizlerin de görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa'yı hâlâ tanıyamamışsınız. Ben böyle şeylere karışmam. Sana da tavsiye ederim.Başından büyük işlere burnunu sokma!.. Fakat madem ki ısrar ediyorsun, ben de seni buraya kapayacağım. Bir yere kıpırdamak yok! Sesini çıkardığın anda seni gebertirim!..

Bu kez o şaşırdı, ummadığı bir tuzağa düşmüştü. Hem de kendi ayağıyla... Kekeleyerek, "Aman Mustafa Bey... Hâşâ minelhuzur, def'i hacet iktiza etse ne yaparım?.." diyecek oldu.

"Şuracığa! Şu köşeye yaparsın!.. Başka lâf istemem, ne halt edeceksen bu kamaranın içinde edeceksin!.. vapur kalkıncaya kadar dışarı çıkmak yok!.." cevabını verdim.

"Bana hakaret ediyorsun, ben Mustafa Kemal Paşa'ya hizmet etmeye gidiyorum. Reva mı bana bu muamele?.. Filân diye söylenip duruyordu ama aldırmadım.

Vapur kalktı, Kavaklar'dan sonra da kamarayı açtım:

"Serbestsin, yalnız şu andan itibaren birbirimizi hiç tanımıyoruz... Selam sabah bile etmeyeceğiz. Haydi, çık... Ne halin varsa gör!.. diye koyverdim.

Nihayet İnebolu'ya vardık. Baktım, herif yine peşime takılmak hevesinde... bir yandan da İnebolu'ya inmem lazım, bu da kuyruk gibi gelirse, olmayacak... İnebolu'da, kim olduğumu, bunun da ne mal olduğunu anlatıncaya kadar zaman geçecek... Bir yolunu buldum, tekrar kamaraya soktum, içeri girmesiyle, kapıyı dışarıdan kilitlemem bir oldu. Kapının aralığından kendisine seslendim:

"Vapur kalkmadan çıkmaya teşebbüs etme. Küçük bir hareketini sezersem, kurşunu beynine yersin!.. Vapur kalktıktan sonra kapıyı vur, seslen, şu koyduğum yerden anahtarı alıp kapıyı açsınlar, çık!..."

Böylece, vapur kalkıncaya kadar bekledim, son dakikada İnebolu'ya çıktım, o da kamara da kaldı.

Artık rahattım. İnebolu'dan doğru bir haftada Ankara'ya gittim. Paşa, istasyondaki binadaydı. Yanında Çolak İbrahim'le diğer yakınları vardı. Beni görür görmez sevindi. Validesinden haber sordu. Mektubunu takdim ettim. Zübeyde Hanım bu mektubunda, Çolak İbrahim'den de şikâyet vardı. Kendisine ödünç vermiş olduğu bir miktar parayı hâlâ iade etmeyişinden bahsediyordu. Paşa, bunu okurken gülerek, Çolak İbrahim'e, "Hele bak!... Valideyi üzmüşsün... Sen hep böylesindir zaten!..." diye takıldı. Sonra bana döndü:

"Canım Mustafa Bey!.. Bizim valideye ne oldu böyle? Bak, yine neler yazmış!.." diye anlattı: Meğer Zübeyde Hanım, mektubunda, Paşa'nın süt kardeşinin kocası Yusuf'a kolaylık gösterilmesinden filân bahsediyormuş. Halbuki, Paşa, biraz önce Sinop'tan aldığı bir telgraftan, bu Yusuf'un orada şüphe üzerine tevkif ile alelacele yapılan bir muhakeme neticesinde İngiliz hafiyesi olduğunu öğrenmiş...

"Bu ne iştir böyle? Baksana, şimdi benden soruyorlar, bu Yusuf denen adamın üstünde validenin bana hitaben yazılmış tavsiye mektubunu bulmuşlar... İdam edelim mi?.. diye cevap bekliyorlar. Validemin böyle şeylere aklı ermez. Ne diye kalkar, böyle adamlara mektup verir? Şimdi bu işin içinden nasıl çıkacağız?.." diye üzülüyordu. Bir süre sonra öylece sinirli bir vaziyette düşündü durdu.

Bir türlü karar veremiyordu.

Nedenini, sonra anladık; Paşa, İstanbul'dan Samsun'a giderken, yanında Halit adında son derece itimat ettiği, emir eri vardı.

Yolda, Sivas'la Erzurum arasında, [hatırlanacaktır, bu olay Amasya'dan ayrılışta olmuştu, e.m.] bu askerin elindeki içinde 500 lira bulunan çanta kaybolmuştu. Aramışlar, bulamamışlar, Halit'ten şüphelenmişler ve Paşa'nın haberi ol-

madan zavallı askeri üç gün üç gece döve döve, fena halde hırpalamışlar... Daha sonra çantayı da, parayı da bulmuşlar ama Halit'in de canı çıkmış, perişan hale gelmiş. Paşa bu olup bitenleri duyunca, fena halde müteessir oluyor ve Halit'i, "Haydi git anamın yanında istirahat et... Kendine gel!.." diye İstanbul'a gönderiyor.

Gönderiyor ama İstanbul'daki Zübeyde Hanım da o sırada, şuradan buradan kulağına gelen: "Mustafa Kemal Paşa'yı idam etmişler!.. Öldürmüşler!.." şayialarıyla deliye dönmüş, bitkin bir halde dövünüp durmaktadır. Halit'i karşısında görünce: "Eyvah... Evladımın kara haberini getirdi!" diye düşünüp bayılarak, hafif bir felç geçiriyor...

Paşa, gözleri yaşararak bunu anlattı, sonra tarif edilmez bir teessür içinde, kendi kendine söyler gibi, şöyle dedi:

"Şimdi bu Yusuf da idam edilirse, valide duyunca, bu sefer beyninden vurulmuşa döner, dayanamaz ölür, gider... Zavallı anacığımın benim yüzümden çektikleri yeter artık!.. Bir de ölümüne sebep olmayayım... Çok rica ederim, bu adamı bana bağışlasınlar... Günahkârsa bile, asmasınlar, sınır dışına defetsinler!.."

İşte o çok sıkıntılı ve müşkül anlarda bile, Atatürk'ün annesine karşı ne kadar bağlı olduğunu gösteren en canlı olaylardan biri de budur.

Bu ağır ve yıpratıcı yaşam temposundaki Mustafa Kemal, evliliği düşünse bile gerçekleştirme şansı olamazdı. Anadolu'ya geçmeden önce ana-oğul arasında geçen evlilik konulu bir konuşmayı *Makbule* şöyle aktarır:

"Subay olarak sürgün edildiği günlerdi... Sultan Hamid'in elinden kurtularak bin bir planla Selanik'e kaçamak yapmıştı... Eve geldiği gün dudaklarında bir köy türküsü vardı... Havaî, uçarı bir çocuk gibiydi...

O gün annem, "Mustafa!" dedi, "seni evlendirelim artık!.."

Ağabeyim bu teklif karşısında sustu... Biraz düşündü:

"Anneciğim," dedi, "ben vatanımla evliyim... Başka bir izdivaç yapmaya şu anda niyetim yok..."

Annem ısrar etti:

"Evladım, paradan yana düşüncen varsa ben vereceğim... Her şeyini ben temin edeceğim... gözüm kapanmadan evlen!.."

"Anne," dedi "O; mümkün değil bu... Bugün evlenmekten daha mühim memleket işlerinin peşindeyim... vatan varken insan kendini düşünmez!.. Bırak şimdi şu evlenme meselesini!.."[8]

Bunu doğrulayan başka anılar da bulunmaktadır. Örneğin *Hüsrev Gerede* "Bekârlık sevgisi" başlığı altında şunları anlatmakta[9]:

> Atatürk devrimci arkadaşlarının bekâr kalmalarını isterdi. Evlenenlerin yurt ve ulus işlerine yeterince zaman ayıramayacaklarından, kendilerini veremeyeceklerinden korkardı.
>
> Bence gerçek düşüncesi bu değildir. Bu düşünce aslında mutlu ve tatlı aile yaşamının mücadele azim ve gücünü azaltmaması konusunda bir anımsatmadır.

Mustafa Kemal'in tedavi için gittiği Karlsbad'da tuttuğu günlüğünde evlilik konusunu, masadaki dostlarıyla tartıştığını, okuduğu edebiyatçıların kitaplarından örnekler vererek, düşüncelerini onlarla paylaştığını okuyabiliriz.[10] Örneğin; 7 Temmuz 1918 Pazar günü şunu yazmış:

Seyfi Bey'in eşi Mebruke Hanım diyor ki:

"Bütün genç kızlarımız biraz çok eğitim ve öğrenim gördükten sonra annelerini beğenmiyorlar. Onları adi görüyorlar. Ben buna çok kızarım. Bence anneler, kızlarını kendi düzeylerinden yükseğe çıkacak ölçüde öğrenim yaptırmamalıdırlar. Varsınlar cahil kalsınlar..."

Dedim ki:

"Hanımefendi! Bu çok doğaldır. Yüksek düzeyde olan, kendi düzeyinden bilgice düşük olanı beğenmez. Ama bu durum aslında takdire, desteklenmeye değer görülmek gerekmez mi? Her yeni yetişen kendinden, eskisini beğenmeyecek kadar yükselirse, o zaman, ancak o zaman gelecek kuşaklar birbirlerinden adım adım yüksek düzeyde bir yüce soy oluşturulabilir ki, insanlığın ilerlemesinin amacı da budur. Onun için genç kızlarımızı ve genç erkeklerimizi düşüncede, bilimde geçmişe bağlı bırakmak, belirli bir geri sınırının ilerisine geçmesine engel olmak düşüncesini yeğlemeyelim; dikkatinizi, kızgınlığınızı doğuran bunlar, yalnız bizde değil, her ulusta böyledir. Marcel Prevaurt'un bir kitabından hatırımda kaldı. Yazarın amca rolü oynadığı bir genç kadına yazdığı ilk mektupta diyor ki: Evlenmeden önce, daha bir genç kız iken, gördüğün eğitim ve öğretim, elde ettiğin düşünsel düzeye göre artık ana babanın sana öğüt vermesinde ve izleyeceğin yolu göstermesinde düşünsel düzey bakımından aşağıda olduklarını dikkate alarak, benden bu amacı sağlayacak mektuplar istemiştin."

Bu noktayı belirttikten sonra, yazar mektubunu sürdürerek diyor ki, evlendikten sonra artık yaşam arkadaşının, sana her bakış açısından bir meşale olabileceği düşüncesiyle amcanın mektuplarından çekindin. Ama bu yeni yaşamın ilk evresini yaşadıktan sonra, amcana başvurmuş oluyorsun. Marcel Prevaurt'un bu biçimdeki görüşlerinden eşinin de, bu kadını inandıramadığı anlaşılıyor.

Ortamı şakaya çevirmiş olmak için sözü değiştirdim, dedim ki:

"Benim en çok üzüldüğüm yurdumuzda öğrenim görmez, yetişen hanım kızlarımız, bizi beğenmiyorlar. Dahası işittiğime göre son zamanlarda, görünüşte din değiştiren Alman subaylarına varanlar da varmış. Elbette bunu da doğal görmek gerek. Ben de genç iken ille, Avrupalı bir kızla evleneceğim diyordum. Bizim kızlarımız hatırıma bile gelmiyordu. Onları, öğretim ve eğitimleri, toplumsal alışkanlıkları bakımından arkadaşlık edilmez sayardım. Ama evlilikte iyi anlaşmanın kurulabilmesi, sürdürülebilmesi için, var olması gereken koşullar incelendikten, düşünüldükten sonra, dini, ulusu, iyi çevresinin eğitimi, ahlâkı, adetleri,

çeşitli iki insanın, birleşmelerindeki gariplik kadar dikkat çekici bir şey olmadığı kolaylıkla anlaşılıyor.

Konuşma sırasında, arkadaşım Doktor Rasim Ferit Bey söz konusu oldu. Doktorun eşi bir Fransızdır. Savaş dolayısıyla, doğum yapmak üzere gittiği Paris'te bulunuyor. Gerçekte Madam Rasim Bey çok iyi huylu, çok değerli bir kadındır. Olağanüstü de güzeldir. Kocasını da çok sever. Rasim Ferit de onun için ağlar... Mebruke Hanım da doktoru tanıyor, eşi için ağladığını biliyormuş. Birçok övgüde bulunduk. Evlilik yaşamından, özellikle Mebruke Hanım'ın amcası ve benim de Sofya arkadaşım olan Cevdet Bey'den, onun sosyete dünyasındaki becerikliliklerinden söz ettiğimiz sırada Madam Cemal Paşa da bizim yanımıza gelmişlerdi. Söze katılarak dediler ki:

"Cevdet Bey, Sofya'yı alt üst etmiş ama zavallı eşi ne kadar üzüntü çekiyordu."

"Ama," dedim, "Cevdet Bey'in eşine çok büyük sevgisi var."

Madam Cemal Paşa:

"Sevgisi yok," dedi, "saygı gösteriyor."

"Hayır," dedim, "saygı da gösteriyor, sevgisi de var."

"Hayır, hayır," dedi.

O zaman yine M. Prevaurt'un yazılarından bir cümle hatırıma geldi, söyledim.

"Le mariage est une chose, l'amour est une antre chose, (Evlenme bir şeydir, aşk başka bir şeydir)."

Bununla demek istiyordum ki, aşk yoktur demek istiyorsunuz. Oysa evlenmede bunun varlığı kesin değildir.

Bunun üzerine, Madam Cemal Paşa dedi ki:

"Paşa, ben seni evlendirmeyeceğim."

"Ben de aslında bu konudaki kararsızlıklarımı çözmeden evlenmek niyetinde değilim. Aslında daha şimdi hanımefendi - Mebruke Hanım - 31 yaşında bir kocamıştan söz ediyordu. Ben de, 36, 37 olduğumdan evlenecek zamanım geçmiş demektir."

Makbule kendisiyle yapılan söyleşide ağabeyinin evli görev arkadaşlarının, yanında çalışan kişilerin sürekli evlerinden söz edişlerine kızdığını anlatmaktadır:

"İşte ağabeyim bu idi... hatta harp yıllarında karısını, ailesini özleyen arkadaşlarına kızardı.

Cephede kendisiyle çalışan arkadaşları arasında karısına ve çocuklarına düşkünlük gösterenler olursa onlardan nefret edermiş.

İsmini söylemeyeceğim... Onunla beraber olan meşhur bir zat vardı. Sık sık evinden haber alamadığını, ailesini özlediğini söyleyen bu şahsa ilk zamanlarda nasihat etmiş:

Bugün harptesin. Cephede düşüneceğin tek şey düşmanı def etmektir. Karın ve çocuklarının ateş hattında işi yok!

Buna rağmen ailesine düşkünlüğünden vazgeçmeyen o zat için nihayet ağabeyim Enver Paşa'ya telgraf çekmek zorunda kalmış:

-Alın şu adamı, bir yere ataşemiliter yapın! demiş..."[11]

İzmir zaferinin kazanılmasından sonra (17 Ekim 1922) Bursa'ya gelen Mustafa Kemal'e özel bir toplantıda niçin evlenmediğini soruyorlar. O da şu yanıtı veriyor:

"Evli olmak millet ve memleket lehinde icabında büyük fedakârlıklar göze almayı kayıtlar, zincirler, insanın yerine göre enerjisini kırar. Ben mücadele adamıyım, hiçbir kayıt altına girmemek isterim."

Kendisi ile beraber işe başlayan arkadaşları Kâzım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Rauf (Orbay) ve öteki birçok maiyeti hep bekârdı. Viran olası hanede çoluk çocuk yoktu...[12]

Evlilik yapmış iki arkadaşına Salih Bozok ve Fuat Bulca'ya, yazdığı mektupta (7 Kasım 1914) kendileriyle ilgili duygu ve düşüncelerini şöyle dile getirir[13]:

"Güzel Salih'im,

Güzelliklerle yüklü mektuplarınızı açık olarak alıyorum. Her seferinde sizi bütün içtenliğim ve sıcak sevgimle gözümün önüne getirir, vicdan hazzı duyarım (çok mutlu olurum). Artık Fuad'ın evlenmiş olması, senin zaten evli bulunman yüzünden azcık ciddileşeceğiz öyle değil mi? Bir süre de kalemini ciddi konularda yürütmeye çalış bakalım nasıl olacak!"

Aynı tarihte Salih'e gönderdiği mektubun arkasına Fuat Bulca'ya yazdığı kutlama mektubunda (31 Ekim 1914) şunları yazıyor:

"Kardeşim Fuat,

Mektubunu aldım. Cenab-ı Hak'tan evliliğinin mutlu ve uğurlu olmasını en içten duygularımla dilerim

Hayat kısadır. Bunu kutlamak ve taçlandırmak için insanların umumiyet itibariyle makul gördükleri vasıta, evliliktir. Bu genel kurala bağlı olmayanlar pek az sayıdaki istisnalardır. Bu istisnaları oluşturanlar da asıl kuralın fenalığından değil ve fakat bilakis bu güzel kurala inanmaktan kendilerini alıkoyan nedenlerin tutsağı olduklarından, belki evlenmiş olmaktan korktuklarından çok, karayazılı olanlardır.

Yadsınamaz bir gerçektir ki, insanlar, yaşam kadınsız olamaz. Evliler, yaşamın çok gerekli bir davranışına uymuş, tüm düşünce ve umutlarını bir amaç, bir düzen ve bir hedefe yönlendirebilecek akılcılığı göstermiş olur. Ancak talih eşlerin ruh ve kalplerini kaynaştırsın.

Verdiğin ayrıntılı bilgilerden, gönderdiğin mektubun içeriğinden o gerekli olan uyumluluğun şimdiden elde edilmiş olduğuna inanılabilir.

Cenab-ı hak mutlu etsin kardeşim."

Mustafa Kemal'in bekâr kalmak isteği doğrultusundaki düşüncesini Hüsrev Gerede'nin anılarında okumak da olasıdır ama bunun gerçek düşüncesi olmadığının da altı özellikle çizilmektedir.

Kanımca Atatürk'ün bekârlığa olan ilgisi onun bu kurumu sevmesinden kaynaklanmıyor. Eğer o savaş alanlarında ve siyasal yaşamında gösterdiği başarı ile yakaladığı şansı evlilikte yakalamış olsaydı durum çok farklı olurdu. En azından bu çelik yapılı kahramanın ev yaşamı düzene girer, gece gündüz çalışır durumda olan zekâsı gereksinim duyduğu sükünete kavuşur, bunu yatıştırmak için alkol, nikotin, kafein almaz, sevgi, sevecenlik ve huzur soluyarak erken çökmez, daha çok yaşardı.[14]

Fikriye adında bir kadın

Başta *Gülcemal* yolcu vapuru olmak üzere pek çok vapur ve İnebolu limanı, yalnızca silah ile cephanenin taşınıp ve indirildiği bir yer değildir, bunun dışında da pek çok yolcuya kucak açmıştır, çok önemli işlev görmüştür. Bu yolcular arasında zaman zaman kadın konuklar da ağırlanmıştır.

Bunlardan birisi olan, Kurtuluş Savaşı'nın kahraman ve fedakâr kadınlarından Fikriye Hanım'ın Ankara'ya gelişini Ali Kılıç anılarında 1920 yılı Haziran ayı ortaları olarak belirtiyor fakat kimi kaynaklar İstanbul'dan ayrılışını 10 Kasım 1920 olarak vermektedir. 11 Kasım'da Karadeniz Ereğli'sinden telgrafla durum Ankara'ya bildirildiğine ve o gece yarısı hareket edildiğine göre İnebolu'ya varışı 13 Kasım olabilir.

Büyük bir aşkın hazin öyküsüne konu olan kişi, *Kırım* Vapuru ile İstanbul'dan İnebolu'ya gitmiş olan Fikriye Hanım'dı. Ali Kılıç bu konudaki anılarına şöyle başlar *...Uzun süre Atatürk'ün yanında kalmış, O'na derin ve ümitsiz bir aşkla bağlanmıştı. Onun bu büyük aşkının hazin öyküsü aklıma geldikçe daima yüreğim burkulur.*

"Kılıç Ali'nin anıları"[15] savaşın içinde, cephede komuta mevkiinde bulunan insanların yanında, hayatlarında bir kadın olmayınca işlerinin, yaşamlarının ne derecede güçlüklerle dolu olduğunu ortaya koyması açısından da ilginçtir; Ali Kılıç bundan sonrasını da şöyle anlatıyor:

"...Gazi, Millî Mücadele'nin başlangıcında, istasyondaki binada kalıyordu. Ankaralıların Çankaya'daki köşkü kendisine hediye etmeleri üzerine oraya geçti. Her iki yerde de erkek hizmetçiler elinde bakımsız ve kimsesiz gibiydi."

Yine anılara göre Mustafa Kemal Çankaya'yı hiç sevmedi, daha doğrusu orada mutlu değildi. Çankaya'dan anlaşılması gereken hem coğrafi olarak bir yerdir hem de cumhurbaşkanlığı makamıdır. Yakın arkadaşlarına sık sık şöyle şikâyette bulunurdu:


Fikriye Hanım

"Beni reisicumhursun diyerek Çankaya'nın kayalıklarına ve Dolmabahçe'nin rutubetli, karanlık odalarına hapsediyorsunuz. Sonra da siz istediğiniz gibi geziyor, eğleniyorsunuz. Buna hakkınız yoktur."

Bu üzüntüsünü bazen öyle hüzünlü, öyle içten anlatırdı ki, duygulanmamak elde değildi. Bir gece Kılıç Ali ve arkadaşı Dolmabahçe'den izinsiz ayrılarak bir arkadaşının evine gitmişti. Yakın dostları olan ev sahibini Atatürk hiç tanımıyordu. Yiyip içiyor, hoşça vakit geçiriyorlardı. Saat oldukça ilerlemişti. Birdenbire Kılıç Ali'nin gözüne Atatürk'ün çok sevdiği Foks ilişti. Rüya görüyorum zannetti.Bu köpeği bir Samsun seyahati sırasında, Salih Bozok'la deniz fenerinin yanında sabah gezintisi yaparken görmüşlerdi. Atatürk'ün daha önce sevdiği bir köpeği vardı, o köpek ölmüştü. Sahibinden ricayla aldılar ve köpeği Atatürk'e hediye ettiler. Bu köpek Atatürk'ün odasında yatar, her gittiği yere yanında gider, gireceği salona herkesten ve Atatürk'ten daha önce koşar, adeta Atatürk'ün geldiğini haber veriyormuş gibi hareket ederdi. Kılıç Ali de Foks'u görür görmez arkasından ne çıkacağını beklerken Atatürk'ün levend gibi endamı ve güler yüzüyle içeriye girdiğini görünce şaşırdı. Kapıdan girer girmez hepsine ilk söylediği şu oldu:

"Bravo size! Beni Dolmabahçe'ye tıktınız, siz burada eğlencede... Nasıl bastırdım."

Bu şakadan sonra sofraya oturdu. Eğlencelerine katılarak neşelerine neşe kattı. Atatürk bunları bir gösteri ya da gösteriş olarak değil, içinden geldiği için samimiyetle yapardı. Bu araya yapılan kısa kaynağın ardından Fikriye'nin Ankara'ya gelişine ve Mustafa Kemal'in hayatına girişine devam edelim.

Makbule'nin kocası (Mustafa Mecdi Boysan) Fikriye'yi çok güzel bir kadın olarak anımsamaktadır. Halide Edip Adıvar da, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nda Fikriye'nin güzel bir kadın olduğunu, özellikle gözlerinin ve ağzının garip cazibesini unutamadığını söyler. 1897 yılında Selanik'te doğan Fikriye, Mustafa Kemal'in üvey babası Ragıp'ın kardeşi Albay Hüsamettin Bey'in kızıydı. Aile, daha önceden Selanik'ten İstanbul'a gelip yerleşmişti. Zübeyde Hanım, Selanik'ten zorunlu göç sonucu İstanbul'a gelince bir süre bu ailenin evinde konuk olmak zorunda kalmıştır.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, yaklaşık bir aylık bir yolculuktan sonra 20 Kasım 1912 tarihinde İstanbul'a vardılar. Zübeyde Hanım, Makbule ve Ragıp Bey'in ne durumda olduğunu merak eden Mustafa Kemal üvey amcasının Akbıyık'taki

evine gitti. Fikriye 15 yaşında olmuştu ve Mustafa Kemal onu görmeyeli yedi yıl oluyordu. O yörede kızlar için okul olmadığından Fikriye okula gidememiş ama annesi Vasfiye ona özel eğitim verdirmişti. Annesinin ve üvey babasının şimdilik Selanik'ten ayrılmak istemediğini öğrendi. Genç kız Fikriye'nin çocuksu, sıcak ve içten davranışları belleğine yer ederek evlerinden ayrıldı.[16]

İkinci Balkan Savaşı bittiğinde (10 Ağustos 1913) Mustafa Kemal, Fikriye'nin evine ziyarete geldi. Aradan geçen zaman içinde aile çok acı çekmişti. Evin büyük kızı Emine Melahat mutlu bir evlilik yapmış, Mısırlı bir doktorla oraya yerleşmişti. Fakat kolera salgını karı kocayı kısa aralıklarla öldürdü. Vasfiye ve Fikriye ablasının mezarını ziyaret için bir Fransız vapuruyla maceralı bir yolculuk sonunda Mısır'a gittiler. İngilizler tüm evleri boşaltıp, eşyaları ateşe vermişti. Melahat'tan geriye hiçbir şey kalmamıştı. Elleri böğürlerinde geri dönmüş olduklarını bir çırpıda anlattılar. Bir süre sonra Sofya'ya ataşemiliter olarak tayin edilen Mustafa Kemal, sıkça geldiği Akbıyık'taki konağa veda için geldi. Fikriye kendisine ağabey diyordu ama aralarındaki duygusal yakınlıkta önlenemiyordu.

Zübeyde Hanım artık Selanik'te kalamamış İstanbul'a göçmüştü. Bir evlilik yapıp ayrılmış olan Makbule de Akbıyık'taki konakta kalıyordu. Üvey babası gelmemişti. On ay önce İstanbul'dan ayrılmış olan Mustafa Kemal dört yıldır da annesini görmemişti. Hiç kuşkusuz özlem dayanılacak gibi değildi. Bu kadar yıl sonra karşılaşma çok dramatik oldu. Oğlunun şehit olduğuna iyice inanan annesinin gözyaşlarını dindirmek kolay olmadı.

Fikriye ile Makbule geçinemiyorlar ama iki aile birbirini idare etmeye çaba harcıyordu. Zübeyde Hanım da artık 18 yaşında olan Fikriye'nin ilgisini görüyor, kuşkulanıyordu. Oğlundan, hemen başka bir ev bulmasını istedi. Buradaki konukluk uzun süre devam edemezdi. 'Akaretler 76' numaradaki ev bulundu. Burası, 1890 yangınında evlerini yitirenler için yapılmıştı. Fikriye aileyi bırakmak istemedi, nasılsa İstanbul'daydılar ve sık sık görüşebilirlerdi; ertesi gün Akaretler'e taşındılar. Atatürk'ün bu binayı hangi tarihte kiraladığı konusunda kesin bir bilgimiz yok. Hatıratlardan ve özellikle evlatlığı Abdürrahim'in anılarından bu evin 1914 yılında kiralandığı sonucu çıkarılmaktadır.[17]

Mustafa Kemal'in Edirne'ye tüm heybetiyle beyaz bir at üzerinde girişi 15 Ocak 1916'dır. Edirne'de altı ay kadar görev yaptı, Diyarbakır'a tayini çıktı. İstanbul'a annesini ziyarete gelip yola devam etmek için eve uğradığında yeni bir aile bireyi ile tanıştı.

Zübeyde Hanım'ı sık sık ziyarete gelir, Akaretler'deki evde günlerce konuk kalırdı. Anne ve babalarını arka arkaya kaybeden kardeşler yalnız kalmış ve daha sonra ağabeyleriyle darılmalarından ötürü Fikriye ve Jülide büsbütün kimsesiz kalmışlardı. En küçükleri Jülide hastaydı. Büyük Ada'da geçirdikleri bir yangından sonra iki kardeş Heybeli'ye taşınmışlar ve orada Jülide'nin veremden

ölümü üzerine Fikriye Hanım'ın çok samimi arkadaşı olan Cevat Abbas Bey'in eski eşi Memduha Hanım'ın Sultanahmet'teki evine gitmişti.

Mustafa Kemal veliahtla birlikte yapmış olduğu Almanya ziyareti sonrası böbrek sancıları içinde döndü. Sirkeci'de trenden inince Pera Palas oteline yerleşti. Annesi bu duruma içlenince ertesi sabah Akaretler'deki eve gitti. Fikriye eve iki gün sonra geldi. Mustafa Kemal evde kalmıyor otelde yaşıyordu, böbrek sancılarından da kıvranıyordu. Mustafa Kemal "ağabeyi" ile Fikriye'nin görüşmeleri sıklaşmıştı. 1918 mayısında Viyana'ya tedaviye gitti. Bu sırada padişah değişmiş, Vahidettin tahta geçmişti. Karlsbad'dan döndü, padişahı ziyarete gitti, Suriye cephesine tayin edilmişti. Akaretler'e geldi, bu kez karşılayanlar arasında Fikriye de vardı. Artık "ağabey" demiyor, "paşam" diye hitap ediyordu.

Fikriye bir ara nikâhlanarak gittiği bir Mısırlıyla harem hayatına dayanamayarak İstanbul'a dönüşünden sonra Paşaya, bütün bütün üstüne titreyerek bağlanmış, her işini bizzat görmeye, ona bir evlat gibi bakmaya başlamıştı.

Makbule'nin kocasının anlatımıyla Mustafa Kemal Anadolu'ya geçinceye kadar, bu böyle devam etti.

Gazi'nin, Bekir Çavuş adında sadık bir adamı vardı. Sivas Kongresi'nden beri yanındaydı. Her işini bu Bekir Çavuş yapardı. Gazi'ye candan bağlıydı. O'nu rahat ettirmek için canını feda edercesine çalışırdı. Gazi'nin varı yoğu, nesi varsa açıkta, Bekir Çavuş'un elindeydi. Gerçi Gazi'inin işlere nezaret edecek yaverleri, daire müdürleri ve yakın arkadaşları yok değildi. Ancak ne de olsa evde bir kadın eli ve kadın idaresi lazımdı.

O sırada, Gazi'nin Selanik'ten tanıdığı ve saygı duyduğu Evrenos ailesine mensup Muhsin Bey'in damadı Mithat Bey Ankara'ya gelmişti. Mithat Bey, eski süvari yarbaylarındandı. Mithat Bey, Gazi'nin bu bakımsız durumunu görmüş, köşkün iç hizmetlerinin bir kadın tarafından görülmesinin daha uygun olacağını düşünmüştü. Aklına İstanbul'dan iyi tanıdığı Fikriye Hanım gelmişti. Düşüncesini Gazi'ye söyledi, O da uygun buldu. Mithat Bey İstanbul'a giderek Fikriye Hanım'ı aldı ve Ankara'ya getirdi.

Fakat uzun zamandan beri, Fikriye'nin, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı gösterdiği fazla ilgi ve bağlılıktan anlamlar çıkardıkları halde, Paşanın bunu doğal ve hoş görüşünden dolayı herhangi bir şekilde Fikriye'yi uzaklaştırmaya teşebbüs edemeyerek üzülen Zübeyde Hanım'la kızı Makbule, bu kez, bu Ankara'ya gidiş olupbittisi karşısında çok müteessir oldular.

Çünkü İstanbul'da iken, aynı evde, daima dikkatli bulunup durumu idare ederek, korktukları evlenme ihtimalini önledikleri hâlde, şimdi uzakta kalarak Fikriye'nin dilediği gibi harekette serbest kalışına seyirci olmaktan başka bir şey yapamayış her ikisini de çok sarsmıştı.

Zübeyde Hanım:

"Mustafacığımdan eminim. Katiyen böyle bir şey düşünmez, yapmaz ama insan bu... Fikriye'nin fendinden korkuyorum. Hele Ankara gibi ücra bir yerde," diye üzülüp duruyordu.

Fikriye'nin ise, gerçekten Zübeyde Hanım'ın endişe ettiği kadar niyetinin kötü olduğunu ben, pek kısa zaman sonra, Ankara'ya giderken uğradığım Kastamonu'da evine misafir olduğum posta ve telgraf başmüdüründen öğrendim. Bu zat, bana bir müddet önce Fikriye Hanım'ın da evinde misafir kaldığını söylerken onun, "Mustafa Kemal Paşa ile evlenmeye gidiyorum. Gerçi annesiyle kız kardeşi muhalefet ediyorsa da, artık şerlerinden kurtuldum. Ne olursa olsun evleneceğim," dediğini anlattı.

Ben de kendisine, "Fikriye hakikaten böyle söylemişse, kendi kendine gelin güvey olmak hevesine kapılmış demektir. Herhalde aklından zoru olmalıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın hele bu zamanda evlenmek aklından bile geçmez. Böyle şey yok. Sizden de çok rica ederim, bana bu sözleri söylememiş olun, kimseye de bundan bahsetmeyin!.." dedim ve Ankara'ya gittim.

Orada, Fikriye'yi yine, Paşanın en yakın, en sadık, müşfik ve hassas bir akrabası durumunda, üstüne titrer bir vaziyette buldum.

"Paşam!" diye gözlerinin içine bakarak, her emrini yerine getiriyor.

O da, "Fikriye!.." diye bütün bir samimiyetle onu en mahremi, yakını biliyordu.

Öykünün yakın tanıklarından birisi Mustafa Kemal'in hizmetinde uzun yıllar bulunmuş olan çavuş Ali Metin'dir. Fikriye'nin Ankara'ya gelişini ve karşılanışını onun anılarından canlı olarak izlemekteyiz.[18]

Çok yalnız kalan Fikriye de Mustafa Kemal'e mektup yazarak durumu bildirmiş ve uygun görmesi üzerine Ankara'ya hareket etme kararını vermişti. Böylece Fikriye Hanım İnebolu üzerinden Kastamonu'ya gelmiş ve beklenen konuğun geldiği hakkında vali tel çekmiş.

Atatürk, hizmetlisini yanına çağırarak, "Ali çok yakında bir misafirimiz gelecek, yer hazırla," buyurdular.

Ben de nasıl bir yer hazırlanacağını iyice anlamak için, "Paşam kız kardeşiniz de gelecek mi?" dedim.

Atatürk, "Hayır, Fikriye Hanım isminde bir hanım gelecek," diyerek, özel kalem müdürü Hayati Bey'i çağırmamı emretti.

Hayati Bey'i çağırdım. Ona, Kastamonu valisine; gelen misafirin Ankara'ya çıkarılması için tel çekmesini söylediler. Nitekim Kastamonu valisi, misafirin yola emniyetle çıkarıldığını telle bildirdi. Fikriye Hanım'ı bekliyorduk.

Atatürk o zaman istasyonda bulunan binada oturuyorlardı. Buraya direksiyon binası deniyordu. Otuz beş kişi olan karargâhın tabldotundan yemek yiyorlar ve bir kadın ihtimamı görmüyorlardı. Bulunduğumuz binaya çamaşır yıkamak için yalnız bir Musevi kadın geliyordu. Atatürk'ün bütün hizmetlerini elimizden geldiği kadar biz görüyorduk. Tabiî ki kendilerine bir kadın gibi ba-

kamıyorduk. Bu yönden karargâha bir kadının gelmesine hepimiz sevinmiştik. Atatürk, biraz bakılacak ve rahat edecekti artık.

Fikriye Hanım'ın yolculuğu Ankara ile istasyonlar arasında haberleşme trafiğine yol açmıştır:

Telgraf Şifre No: 767Karadeniz Ereğlisi
Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Fikriye Hanımefendi, bugün İstanbul'dan gelmiştir. Biraderi Enver Bey Bursa tarikiyle Ankara'ya gittiğinden ve hemşiresi Jülide Hanım dahi vefat ettiğinden yalnız kalmış ve bu hal ile artık İstanbul'da devamı ikameti gayrimümkün olduğundan oraya ne suretle ve ne tarikle hareketi tasvip buyurulursa emr-ü irade devletlerine muntazır olduğu arz olunur.

11 Kasım 1920
Karadeniz Ereğlisi Kaymakamı Naci

Bu şifreli telgrafa Ankara'dan yanıtı Mustafa Kemal'in yaveri Salih (Bozok) veriyordu:

Karadeniz Ereğlisi Kaymakamı
Vasıtasıyla
Fikriye Hanım'a

Varışınızı şimdi haber alarak yanınıza güvenilir polis memurlarından birinin tefriki ile Ankara'ya hareket etmeniz Kaymakamlığa yazılmıştır.

Hareketinizin bildirilmesi Paşa Hazretlerinin arzuları gereğidir. Sizin de buna göre hareket etmeniz muvafıktır.

Büyük Millet Meclisi
Yaver Salih

Buna karşılık veren Kaymakam doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya hitap etmektedir.

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine
Telgrafname
Mithat bey, Fikriye hanımefendi ile bu gece alaturka saatle beş buçukta *Kırım* vapuru ile İnebolu'ya hareket eylediği ve esbab-ı seyahatleri temin ve keyfiyeti İnebolu Kaymakamlığı'na da telgrafla bildirildiği arz olunur efendim.

Kaymakam Naci

Başyaver Salih Bozok'un anlatımına göre "Fikriye'nin gelişini Mustafa Kemal Paşa'dan başka herkes yadırgadı. Bunca erkeğin arasında tek bir İstanbul-

lu kadının barınabileceğine, hiçbir Allahın kulu inanmıyordu. Hele Bekir Çavuş ateş püskürmekteydi!...O zamana kadar Mustafa Kemal Paşası'nın bütün işlerini o yürütürken, bir kadının gelip işlerini eline alması ve oğlu gibi bağlandığı Mustafa Kemal Paşa'dan kendisini uzaklaştırması benimsenecek iş eğildi!.. Kıyametler koptu. Ben, kendi kendime bu Fikriye Hanım'ın bir süre sonra İstanbul'un kısa yolunu sormaya başlayacağına inanıyordum.

Ankara'da kendisini ilk görenlerin izlenimlerine göre Fikriye, 23-24 yaşlarında terbiyeli, nazik ve güzel bir kadındı. Kendine özgü sempatik bir hali vardı. Başyaverin düşündüğü gibi olmadı. Tutumu ve davranışlarıyla kendini çevreye kısa sürede sevdirmişti. Atatürk'ün arkadaşları da onu seviyor, kendisine saygı duyuyordu.

Bir kere Fikriye, Bekir Çavuş'u işinden uzaklaştıracağına, Bekir Çavuş'un emrine girmiş göründü. Böyle davranmasının doğruluğuna kendi mi karar verdi yoksa Mustafa Kemal mi yol gösterdi, bilinmez ancak Bekir Çavuş, çoktandır arayıp da bulamadığı yardımcıyı görünce, Fikriye'ye dört elle sarıldı. Sökükleri Fikriye dikiyor, yemekleri Fikriye yapıyor, bulaşıkları Fikriye yıkıyor; fakat sofrayı Bekir Çavuş kuruyor, sabah kahvesini Paşa'ya Bekir Çavuş götürüyor, Paşa'yı Bekir Çavuş giydiriyordu. Mustafa Kemal yaşamı boyunca tek başına giyinmemiştir. Adeta Bekir Çavuş bir derece terfi etmiş oldu... Bu yüzden hem Fikriye'ye hem de çevresine bayağı şişinmeye başladı.

Fikriye Hanım, Gazi'nin pek düşkün olduğu konforunu, istirahatini hemen sağladı. Denilebilir ki; önce istasyondaki ev, sonra Çankaya'daki köşke gelip idareyi ele aldığı günden itibaren Gazi'nin hayat tarzı değişmişti. Fikriye Hanım yalnız Gazi ile değil, hatta yaverlerinin işleriyle, çamaşırlarının yıkanmasına, söküklerinin dikilmesine kadar her şeyiyle meşgul oluyordu.

Fikriye Hanım, Millî Mücadele'nin ilk karışık ve karanlık günlerinde, iç ayaklanmaların, İnönü savaşlarının, Eskişehir bozgununun acı ve tatlı bütün safhalarında, aralarında, Gazi'nin yanında bulunmuştu."

Fikriye, Kurtuluş Savaşı'nın abide kadınları gibi cephelerde çarpışmadı ama başlı başına bir özveri anıtı olarak Gazi Mustafa Kemal'in yanında dimdik durdu, zor koşullarda sesini çıkarmadan her güçlüğe göğüs gererek yalnızca o kutsal savaşın mimarının hayatını kolaylaştırdı. O, zafer sonrası başarının ve kariyerin faydalanıcısı bir kadın değildi.

Fikriye'nin Ankara'ya gelişi İkinci İnönü Savaşı sonrasıdır. Halide Edip yaralılara yardım için kadınların toplantısının yapıldığı gün, onu ilk görüşünü ve ilk izlenimini şöyle resmeder:

> Ankara'nın en büyük salonu Erkek Öğretmen Okulu'nda olduğu için orada toplanacaktık. O akşam Kız Öğretmen Okuluna giderek müdire ile konuşurken beni bir hanımın görmek istediğini haber verdiler. Pencerenin ışığı altında, güzel ve ince yüzlü bir kadınla karşılaştım. Ellerini uzatarak bana geldi. Bunun, bir defa Mustafa Kemal Paşa'nın arabasında gördüğüm yeğeni Fikriye Hanım olduğunu anla-

dım. Bu güzel kadın her türlü yardıma hazırdı. Çok tatlı ve mahzun bir sesi vardı. Epeyce konuştuk. Herhalde Mustafa Kemal Paşa'ya çok derin bir surette bağlıydı. Onun kadın dostlarından çekiniyordu. Bu kadın, Mustafa Kemal Paşa'nın evini gayet iyi idare ediyor ve hemen herkesin saygısını kazanıyordu. Kendisini almak isteyen birçok adamakıllı erkek olmasına karşın, kabul etmiyordu. Inanıyorum ki, Mustafa Kemal Paşa'nın anası ayrı, kendisine mevkii için değil, sırf kişiliği için bağlı tek kadın buydu. Ne var ki, kendisini nikâhla aldıracak kadar becerikli değildi. Bununla birlikte bir gün alacağına inanıyordum. Ömründe tek bağlandığı erkek Mustafa Kemal Paşaydı. Onu kaybederse, insan seziyordu ki, hayatını da kaybedecekti. Gözlerinin ve ağzının garip çekiciliği hâlâ hayalimdedir."[19]

Başyaver Salih Bozok'un anlatısına göre, "*Fikriye, istediği zaman kişiliğini insana duyurur, istediği zaman odanın içinde varlığı fark edilmezdi. Bu nitelik, çok az insanda, hele çok az kadında vardır. Paşa'nın yalnız gereksinmelerini karşılamakla kalmıyor, ona arkadaşlık da ediyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, çeşitli zamanlarda, özellikle sabahları Fikriye'yi yanına alarak yürüyüşe çıkar ve bu yürüyüşlerden çok hafiflemiş olarak dönerdi. Demek Fikriye, Paşa'nın canını sıkmamayı ve onu oyalamayı biliyordu.*

Fikriye, Ankara'nın çorağında açmış bir akgül gibiydi. Herkes onu görüyor, beğeniyor; fakat kimse koklamaya ve koparmaya cesaret edemeden, ona saygı ve sevgi ile bakıyordu.

Ankara'da çok yaman günler gördük. Öyle zamanlar oldu ki, aklı olan Ankara'dan kaçıyordu! Meclisin Konya'ya taşınmasının düşünüldüğü günler oldu. Milletvekilleri, çoluk çocuğunu yakın akrabalarına göndermeye başladılar. O günlerde de, daha tehlikeli ve amansız günlerde de Fikriye hiç renk değiştirmemiştir. Paşası ve Bekir Çavuş'u ile Ankara'yı parmağının ucunda döndürüyordu."

Fikriye'nin yarattığı farklılığı Sovyet elçisi Aralov anlatıyor[20]:

"Mustafa Kemal Paşa'nın evinde ev işlerini, Paşa'nın kuzeni Fikriye (Fahriye yazılmış) Hanım idare etmekteydi. Karımla onun ziyaretine giderdik. Uzun boylu, düzgün vücutlu, kestane saçlı Fikriye Hanım, kara gözlerinin tatlı, yumuşak bakışıyla, bende, konuşmalarından zevk duyulan zeki bir insan izlenimi bıraktı. Biz ona yolculuğumuzdan, Ankara'daki yaşantımızdan söz ederdik. O da, kuzeninin her zaman meşgul oluşundan, çok çalışmasından ve az dinlenmesinden söz eder, 'Sağlık durumu pek de iyi değil, o ise bu çalışmalarıyla kendini harap ediyor', diye yakınır ve bu durum onu çok üzerdi. Fikriye Hanım, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında, Paşa'nın işlerinin çokluğundan ve sağlığından söz etmeye kalkıştığı zaman, Paşa'nın can sıkıntısıyla yüzünü buruşturduğunu, Fikriye Hanımın da konuşmasını kestiğini fark ettik. Fikriye Hanım eşim Sofya Ilniçna ile arkadaş oldu ve birkaç kez yalnız başına bize geldi. Fikriye Hanım şehirde yüzü kapalı dolaşırdı. Ama elçiliğe gelince çarşafını çıkarırdı. Kendisi biraz Fransızca bilirdi. Elçiliğe çevirmensiz gelirdi. Mustafa Kemal ona nazik davranır ve güleryüz gösterirdi."

Artık Fikriye herkes tarafından benimsenmişti. Mustafa Kemal ile imam nikâhıyla evlenmişti ve ev oturmalarına bile gidiyorlardı. Makbule'nin kocası Mustafa Mecdi zaman zaman Ankara'ya uğrar, çoğu zaman da Kuvayi Milliye'nin gereksinimi olan silah, cephane ve öteki önemli maddelerin bulunması, toplanması için Suriye'ye ve başka dış ülkelere giderdi. Ankara adım adım büyük taarruza hazırlanıyordu. Aynı günlerde Fransız yazar Claude Farrere de, İstanbul'dan Gazi ile buluşmak üzere İzmit'e gitmek üzereydi (Haziran 1922). Öte yandan manevi oğlu Abdürrahim okulda arkadaşları tarafından, "Padişah efendimize karşı gelen Mustafa Kemal'in p..i"[21] diye dövülüp aşağılanıyordu. Bu durum Zübeyde Hanım tarafından Ankara'ya iletilmişti. Artık ailenin İstanbul'da kalmaması gerektiği de ortaya çıkmıştı. 1916 yılında Diyarbakır'dan öksüz yetim olduğu için alıp getirdiği, artık 14 yaşına gelmiş çocuğun okul sorunu olduğu belliydi.

Bu koşullar içinde Mustafa Kemal, kaçak malzeme bulup getirmek üzere Mersin'e gitmiş olan eniştesini Ankara'ya çağırdı. Çankaya'ya varır varmaz, *"Mustafa Bey,"* dedi, " *valide ile hep beraber oturalım artık. Hemen İstanbul'a git, onları al, İzmit'e getir, Claude Farrere'le görüştükten sonra birlikte buraya geliriz."*

Annesi ile kız kardeşinin Fikriye'ye karşı davranışlarını yakından bildiği için, kem küm ederek kendisini bundan vazgeçirmeye çalıştıysa da, ısrar üzerine ısrarla, açık konuşmasını emretti. Mustafa Mecdi de dedi ki:

"Annenizle kız kardeşiniz, her hâlde siz de hissetmiş olmalısınız ki, Fikriye'ye karşı çekingen ve muğberdirler. Buraya hep birlikte gelirsek rahatınız kaçar. İsterseniz yalnız anneni getireyim."

Sinirlendi:

"Emrediyorum, dediğim gibi yapacaksınız!" dedi.

Bunun üzerine eniştesi de, *"Anneniz ve kız kardeşin hakkındaki emrinizi yerine getirir, onları alır Ankara'ya getiririm. Fakat müsaade buyurursanız, bendeniz İstanbul'da kalırım,"* dedi.

Mustafa Kemal kısa kesmek amacıyla, *"Yorgun görünüyorsun. İçmişsin, haydi dinlen, bunu sonra görüşürüz,"* buyurdu. Bu konuşmanın Başyaver de tanığı olmuştur. Olayın gerisini Mustafa Mecdi şöyle anlatıyor:

> Kalktım, yine orada Çankaya Köşkü'nde bana ayrılan odaya gittim, hemen yattım. Ertesi ve daha ertesi günler de zaten işim olduğundan sabahları erkenden çıkıp, akşamları da geç gelerek, sofraya bile gitmedim. İkinci günün gecesi sabaha karşı saat ikide, bir gürültü ile uyandım.
>
> O zaman yaver Muzaffer Kılıç ile Salih Bozok, "Kalk, seni paşa istiyor!" diye başımın ucunda dikilmişler...
>
> Hastalık, yorgunluk gibi mazeretlerin, bahanelerin para etmeyeceğini bildiğimden, ister istemez kalktım, gittim ve sofraya oturdum. Fikriye de orada idi. Ruşen Eşref (Ünaydın), Kılıç Ali, Fuat Bulca filan da vardı, kalabalıktı.
>
> Paşa, bana bir bardak dolusu viski uzatarak, hemen konuya girdi:

"Seninle görüşmemiz yarıda kalmıştı. Biz Fikriye ile görüştük. O da senin fikrinde. Annemle kardeşimi İzmit'e getir. Ben Claude Farrere ile görüştükten sonra, annem ile birlikte Ankara'ya gelirim, siz de kardeşimle İstanbul'a dönersiniz," dedi.

"Peki, emredersiniz," dedim.

İstanbul'a gittim. Fakat tam İzmit'e doğru hareket edeceğimiz sırada, mühim birkaç malzeme işi çıkınca, Zübeyde Hanım'la kızını aile yakınlarından Salih Bozok'un eniştesi Ali Saip'e emanet ederek, İzmit'e yolladım.

İzmit'te Zübeyde Hanımla Makbule kendilerinden önce gelmiş olan Fikriye'yi görünce soğuk rüzgâr esti. Zübeyde Hanım sakinliğini korumasına karşın hem Fikriye'nin hem de Mustafa Kemal'in halasının çocuğu olan Fuat Bulca'ya patlayan Makbule oldu.

"Neden Fikriye'yi buralar kadar getirdiniz?"

Sonra da Fikriye'ye söylemedik söz bırakmadı.

Ertesi gün (17 Haziran 1922), İzmit'e gelen Mustafa Kemal, bu olup biteni öğrenince, çok üzülüyor ve eniştesine hak vermek zorunda kalıyordu. Farrere'le görüşmesi bitince annesini alıp Ankara'ya götürürken kardeşini Ali Saip'le birlikte İstanbul'a geri gönderiyordu.

Makbule mutlaka Ankara'ya gitmenin bir yolunu arıyordu. Buldu da. Olayın gerisini yine eşi Mustafa Mecdi'den dinleyelim:

Bu sırada ben de, Mersin'deki işimi bitirmiş, İstanbul'a dönmüştüm. Bir gün Makbule, ana hasretine dayanamadığından, fena rüyalar gördüğünden bahisle mutlaka Ankara'ya gitmek istediğini söyledi.

"Olmaz" dedim ise de ısrar etti.

Bunun üzerine, "Fikriye ile kavga etmeyeceğine, Kur'an'a el basarak yemin edersen, bu şartla Ankara'ya götürürüm; fakat şarta uymaz da, yeminine uymazsan, seni boşarım!" dedim.

Böylece anlaştık ve hemen iki gün sonra Ankara yolunu tuttuk. Varınca doğru Çankaya'ya gittik. Karşımıza çıkan Fikriye, hiçbir şey olmamış gibi gayet doğal ve samimi bir şekilde karşıladı ve:

"Paşa burada değil, cephede... Fakat siz yabancı değilsiniz. Fuat Bulca ve Cevat Abbas Beylerin hanımları da burada, buyurun, hep beraber yemek yiyelim," diye sofraya davet etti.

Baktım, hepimizin önünde birer ufacık kadeh... tam bu sırada Fikriye, dönüp de Makbule'ye:

"Abla!.. Sen niye içmiyorsun," demez mi?

Makbule'nin hâlini görmeliydiniz. Birdenbire ateş kesildi:

"Vay!.. Sen benim rakı içtiğimi nereden biliyorsun? Beni kocamın yanında maskara mı etmek istiyorsun?" diye açtı ağzını, yumdu gözünü.

Köşkte bu kadar insan var. Hepsine karşı mahcup duruma düşüyoruz. Hemen cebimden kalemi kâğıdı çıkarıp:

"İşte boş kâğıdını yazıyorum..."

Der demez, Makbule, işi anladı, yerinden fırlayarak, sofradan kaçtı. Kimse de iştah kalmamıştı. Biz de sofradan kalktık.

Bir köşeye çekilip düşündüm, yirmi iki senedir eşim olan Makbule'nin ağzına kesinlikle içki koymadığını çok iyi bildiği halde, Fikriye, neden içme teklifinde bulunmuştu? Bunun bir hınç alma olmak ihtimali yok muydu? Fakat sebep ne olursa olsun, olan olmuştu.

O günler Gazi'ye, Ankara eşrafından Bulgurluzade Mehmet'in kızını vermek istediler.[22] Çankaya'da Makbule ve Zübeyde Hanım'la Fikriye birbirine kerhen destek olurken cephede "büyük taarruz" devam ediyordu.

D.v.Mikusch'in anlattığı şekliyle, yer yatağında bağdaş kurup oturan Zübeyde Hanım'ın " karşısında oturan bir başka kadın daha vardır; suskun ve dalgın bir kadın; zayıf, yumuşak çizgili, genç yüzü her zaman bir hüznün ince tülüyle örtülü gibidir. Fikriye Hanım'dır bu, uzak bir akraba, büyük adamın kalbini kazanmıştır ve bu da kıskanç kinini ve antipatisini, yaratılışı gereği dobra dobra göstermekten kaçınmayan annenin hoşuna gitmemektedir. Fikriye Hanım kendileri için hiçbir şey istemeyen ve mutluluğu hep vermekte bulan kadınlardandı. Nitekim çok geçmeden sessizce bir kenara çekilivermiştir."[23]

Fikriye her koşulda Gazi'nin yanında oldu. "*Zübeyde Hanım'a da hizmet etti. Hastalığında onun etrafından ayrılmadı ve iyileşmesi için canla başla çalıştı. Bu nedenle Zübeyde Hanım'ın da sevgisini kazanmıştı. Yalnız Zübeyde Hanım'ın bir endişesi vardı:*

Gönül bu ya... Günün birinde ya oğluyla evlenirse?

Fikriye Atatürk'ü derin bir aşkla seviyor, fakat bunu belli etmemeye çalışıyordu. Zübeyde Hanım bunu sezmişti. Ya oğlu da sever ve Fikriye ile evlenmeye kalkarsa?

İşte Zübeyde Hanım bunu asla istemezdi. Sırası geldikçe yakınlarına bu endişesini söylediği gibi, Gazi'ye de hissettirmekten çekinmiyordu. Kadınlık bu, belki de Fikriye böyle bir şeyi hayal ediyor olabilirdi. Zübeyde Hanım çok zeki bir kadındı, özellikle analık önsezisiyle böyle düşünmüş veya hissetmiş olabilirdi. Fakat Gazi, hiçbir zaman Fikriye ile evlenmekten söz etmediği gibi, buna ihtimal verdirecek bir belirti de göstermemişti."[24]

Olayların üzerinden yirmi yıl geçtikten sonra Başyaver Salih Bozok da aynı düşünceyi taşımakta: "Bugün düşünüyorum da, Latife ortaya çıkmasaydı, acaba Fikriye için Mustafa Kemal Paşa ile evlenme ümidi var mıydı? Hayır, böyle bir ihtimal yine de yoktu, sanırım..."

Gâvur İzmir'de Latife Adında Bir Kadın

Savaş tarihinin dört büyük askerî strateji dâhisinden biri olan Mustafa Kemal'in "ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir ileri" emri 9 Eylül'de İzmir rıhtımında sonlanmıştı.

Mustafa Kemal Paşa, maiyetiyle birlikte İzmir'e girmeden önce Dumlupınar, Alaşehir ve Uşak'taydı... Afyonkarahisar işgal edildiğinin ertesi günü Afyon'a gelmişlerdi. Geceyi Belediye dairesinde geçirdiler. Tüm personel çok yorgun olduğu için erkenden yatmıştı. Yaver Salih gece yarısı gürültüyle uyandı. Derhal yatağından fırlayıp gürültünün geldiği odanın kapısına koştuğunda Mustafa Kemal ile İsmet Paşa'nın bir masa başında kahkahalarla gülmekte olduklarını gördü. Masanın üzerinde bir harita vardı. Kapıdan başını uzattığında, Mustafa Kemal, "Ne haber?" dedi. "Bir şey yok," diye karşılık verdi. "Nasıl bir şey yok. İçeriye gir de neler olduğunu anlatayım," buyurdu. Düşmanın bizim kuvvetlerimiz tarafından çevrilmiş olduğunu harita üzerinde göstererek olağanüstü memnun ve mutlu olduğunu belirtti. "Çevrilmiş olan düşman dört tarafa da cephe almak zorunda kalmıştır," dedikten sonra, "Buna ne nizamı derler, sen bilir misin?" diye sordu. Yaver de, "Kale nizamıdır," dedi. Yeniden gülmeye başladılar. Çünkü bunu onlara "Tırıl" lâkabı ile ünlü İbrahim Bey adında Manastırlı bir öğretmenlerinin Askerî İdadi mektebinde iken öğretmiş olduğunu söyledi. Tırıl'ın kim olduğunu Paşa da bildiği için gülüyordu.

Türk süvarileri, atlarının Kordon'daki parke taşlarına çarpan nallarından kıvılcımlar çıkararak, Konak Meydanı'na doğru aktılar. Kentte bulunan Yunan askerlerinden direnme gösteren olmadı. Yalnız öncü birliğinin Komutanı Yüzbaşı Şerafettin, yanında emir subayı Teğmen Hamdi, Teğmen Rıza ve birkaç Türk eri olduğu halde Pasaport'u geçtikten biraz sonra bir sivilin attığı el bombası ile hafifçe yaralandı. Öncüler, buna rağmen durmadılar ve birkaç dakika sonra Konak Meydanı'na vardılar. Buradaki vilayet konağının bütün kapıları kapalı idi. Bu sırada, 1.Süvari Tümenine bağlı 14.Alay'dan Yüzbaşı Zeki komutasındaki diğer bir küçük öncü birlik Sarı Kışla'ya gelmiş, içeri girmiş ve Kışla'da asılı bulunan Yunan bayrağını indirerek yerine Türk bayrağını çekmişti. Yüzbaşı Şerafettin, Vilayet Konağı'nın önünden karşıdaki Sarı Kışla'ya gitti, orada bir Türk bayrağı aradı ve bulduğu bayrağı alıp Vilayet Konağı'na döndü, içeri girip üst kata, oradan da binanın ön- yâni Konak Meydanı'na ve denize bakan- yüzündeki balkona çıktı, yanındaki bayrağı öperek direğe çekti. Yüzbaşının yüzündeki hafif yaranın kanı, al sancağın ak yıldızına bulaşmıştı. Yüzbaşı, bu mutluluğa ermekten doğan heyecanını gözlerinden boşalttı. Aşağıya inince, oraya toplanmış bulunan İzmirli Türkler çevresini sardılar, coşkun alkışlar arasında onu, yanındaki subay arkadaşlarını bağırlarına bastılar. Saat 10.30 yakınları, günlerden 9 Eylül 1922 Cumartesi idi.[25]

Türk ordusunun İzmir'e doğru yürüyüşü devam ederken Mustafa Kemal de yaverleriyle birlikte orduyu çok yakından takip ediyordu. Nif kasabası (bugünkü adı Mustafa Kemal Paşa kasabasıdır) yakınlarından bir köyün önünden geçerken köylüler de yolun kenarına çıkmışlar, gelen askerleri seyrediyorlardı. İsteyenlere su vermek için de yanlarında ve ellerinde testiler ve bakraçlar vardı.

Otomobil tam onların yanına geldiği zaman biraz durmaya mecbur oldular. Çünkü önlerini ve yolu bir nakliye kolu kapamıştı. Yolun açılmasını beklerken Paşa tabakasından çıkardığı sigarasını yakmak için gözündeki toz gözlüklerini alnının üzerine kaldırdığında, köylülerin arasında bulunan orta yaşlı bir adam, dikkati çekecek kadar bir devinimle otomobile doğru gelmeye ve Paşa'nın yüzüne dikkatle bakmaya başladı. Yaver Salih kendisinden kuşkulandı. Fakat ona bir şey hissettirmeyerek hareketini izliyordu. Otomobilin yanına yaklaştı ve elini cebine soktu. Bir kartpostal çıkardı. Önce karta, sonra da Paşa'nın yüzüne baktı. Birkaç kez aynı şeyi yaptıktan sonra titrek bir sesle yolun kenarındaki köylülere hitaben "Arkadaşlar, Mustafa Kemal Paşa'dır!" dedi ve parmağı ile de önce kartı, sonra da Paşa'yı göstererek, "Bu sensin!" dedi. Salih, o zaman gösterdiği karta baktı. Paşa'nın fotoğrafı olduğunu görünce şaşırdı. Köylüler bu kişinin Mustafa Kemal olduğunu anlayınca otomobile hücum eder gibi koştular. Kimisi neredeyse ayağının tozunu yüzüne sürüyor, kimisi pelerininin yakasını öpüyor, kimisi de ayaklarına kapanarak hıçkırıklarla ağlıyordu. Bu manzara ve köylülerin bu hali Yaver Salih'i de ağlattı. Köylülerin elinden zor kurtularak yola devam ettiler.[26]

Mustafa Kemal, Yaverine sabah erkenden Cepheye gideceğiz emrini verdi. Gidildi ve kendisi emirler verdi. En son *"Karşımızdaki düşman çil yavrusu gibi dağıldı. Ve Murat dağlarına doğru kaçmaya başladı"* bilgisini alınca, "Artık bu iş bitmiştir. Biz de Dumlupınar'a gideriz," dedi. Akşam olmak üzereydi. Dumlupınar daha yeni düşmandan geri alınmıştı. Güvenlik sağlanamazdı. Yaverler bahaneler uydurmaya başlayınca, verilen yanıtlara sinirlendi, "Yolu bilen birisini bul da Dumlupınar'a gidelim," emrini verdi. Çaresiz yola çıkıldı. Dumlupınar'a gelindiğinde karanlık basmıştı. Yolda Fevzi Çakmak'a da rastladılar. O geceyi Dumlupınar'da boş bir köy evinde geçirdiler. Yaverler Salih ve Muzaffer pelerinle, ceketlerinden yatak, yastık ve örtü yapıp komutanlarını rahat ettirmeye uğraştılar. Ocak sabaha kadar yandı. Ertesi günü eşyaları Afyon'dan geldi, Paşa'nın çadırını bir evin damına kurdular. Çünkü köyün içinde çadır kuracak temiz bir yer yoktu.

O gün düşmandan tutsak olarak alınmış dört tümen kumandanını General Kâzım [Orbay] Mustafa Kemal'in huzuruna getirdi. Bu komutanlarla beş on dakika kadar konuştu. Tutsak komutanlardan birisi odadan çıktıktan sonra yaverlere Türkçe olarak kiminle görüştüklerini sordu. Mustafa Kemal Paşa olduğunu öğrendiğinde hayretler içinde kaldı. Ve ne zaman oraya geldiğini anlamak istedi. Dün bizzat muharebeyi kendisinin idare ettiğini anlattılar. Buna karşı şu yanıtı verdi: "Zafer kazanmak sizin hakkınızdır. Çünkü bizim Başkumandan Hacıanesti İzmir'den idare etmek istedi ve oradan ayrılmadı," dedi.

Başkumandan Muharebesinde Yunanlıların başkomutanı tayin edilmiş olan Trikopis de tutsak alınarak Uşak'ta Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın huzu-

runa getirilmişti. Yanında Digenis adında bir Kolordu komutanı da vardı. Bu iki komutan Mustafa Kemal'in huzuruna getirildiğinde yaver Salih de odadaydı. Paşa tercüman aracılığıyla bu Yunanlı komutanlarla konuştu. Çok iyi Rumca bilen Faruk adında bir kurmay subay çevirmenlik yapıyordu.

Mustafa Kemal Trikopis'e Afyon muharebesinde niçin ihtiyat kuvvetlerini kullanamadıklarını sordu. Trikopis, Digenis'i göstererek kendi emrini dinlemediğini söyledi. Digenis de o zaman başkomutan olan Hacıanesti'den emir beklediğini anlattı. İki komutan kendilerini tutsak alan komutan karşısında birbirini suçluyordu.

Zaten bu disiplinsiz durum, Türklerden daha çok olanağa sahip Yunan ordusunun yeniliş nedenini açıklıyordu.

Zamanında neden geri çekilmedikleri sorusuna karşılık da düzgün yolların bulunmamasını öne sürdüler. İki telsizleri varmış. "Birisi muharebeden önce bozularak İzmir'e onarım için gönderilmişti. Öbürlerini de etkili topçunuz tahrip etti," dedi. Trikopis'in bu yanıtı üzerine Mustafa Kemal kendisine şunu söyledi: "Vicdanınıza karşı vazifenizi yaptınızsa içiniz rahat olabilirsiniz. En büyük kumandanların bile tutsak oldukları tarihlerde yazılıdır. Örneğin size Napolyon'u gösterebilirim," dedi.

Trikopis, "Beni yaverlerim bile yalnız bırakarak yanımdan kaçtılar. Ben intihar etmeliydim," deyince Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya hitaben, "Kumandanlar yorgundur. Kendilerinin istirahatlarını temin buyurursunuz," deyip ayağa kalktı.

İsmet Paşa ile Yunan komutanlar da ayağa kalkarak Mustafa Kemal'i başlarıyla selamladılar. Birer birer ellerini sıkarken Trikopis'e, "Bizim konuğumuzsunuz, her suretle emin ve müsterih olabilirisiniz. Bir arzunuz olursa bize bildiriniz."

Trikopis İstanbul'da bulunan karısına sağlık durumunun haberdar edilmesini rica etti. Mustafa Kemal de adreslerinin öğrenilmesini ve bir gün sonra Kızılay aracılığıyla ricalarının yerine getirileceğini söyledi.

Süvariler 9 Eylül'de İzmir'e girdiklerinde Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalar da Belkahve'deydi. O gece burada kaldılar. İzmir karşılarında, deniz ayaklarının altındaydı. Mustafa Kemal son derece neşeli. Çevresindekilere sordu: "Bu geceyi burada geçirmek için ne yapalım?" Arkasından ekledi: "Yapacak hiçbir şey yok, bir araya gelelim, şarkı söyleyelim," dedi.[27] Geceyi böyle bir hava içinde orada geçirdiler. Ertesi sabah 10 Eylül'de İzmir'e girdiler. Görkemli bir törenle karşılandılar.

İzmir artık sonsuza kadar bir Türk kenti olacaktı. Herkes sevinç içindeydi. Mustafa Kemal, eski bir anısını yüreği burkularak anımsadı. Üç yıl sonra 11 Ekim 1925'te kendi anlatımıyla: *"Benim İzmir'i ilk gördüğüm gün, mektebi terk ederek sürgün yerime gittiğim günler bu güzel rıhtımda ancak birkaç saat geçirmeye müsaade alabilmiştim. İşte o saatlerde bu güzel İzmir rıhtımını baştan nihayete*

kadar bize can düşmanı olan yabancı bir ırka mensup insanların başlarındaki şapka ile dolu görmüştüm. Ve daha o zaman hükmetmiştim ki, İzmir, hakiki, asil ve necip Türk İzmirlilerden gitmişti. Fakat ne yapayım ki, o tarihte idrak ettiğim bu hakikati size söylemeye imkân yoktu. Çünkü sürgüne gidiyordum."[28]

Daha önceki bölümlerde anlatılmıştı; Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, 11 Ocak 1905 tarihinde Harp Akademisi'nden mezun olmuştu. Bunu izleyen günlerde, istibdat ve padişahlık rejimi aleyhindeki düşünceleri ve durumu kuşku çekerek 5 Şubat 1905'te Şam'da 5.Ordu emrine atandı. 10 Şubat 1905'te İstanbul'dan vapurla hareket etti. Duraklardan birisi İzmir'di.

Aradan 17 yıl geçmişti ve özgürlüğüne kavuşturduğu Karşıyaka'da rıhtımda bir yer hazırlamışlardı, önce orada oturdu.

Bu evde işgal sırasında Yunan Kralı Konstantin'de kalmıştı. Evin sahibini oğlu ile hazırlıkta çalışanların bazılarının yakın akrabaları Yunanistan'da tutsak bulunuyorlardı. İşgal sırasında; bütün Türkler gibi çok ıstırap çekmişlerdi; içlerinden yaralıydılar ve Yunanlılardan öç almak ateşiyle yanıp tutuşuyorlardı. Bu duyguların etkisi altında evin dış merdiveninin üzerine, muzaffer Başkomutanın basıp geçmesi için ipek bir Yunan bayrağı sermişlerdi.

Paşa yere serili bayrağın önünde durmuştu; etrafında bulunan kadın, erkek İzmirliler, kendisini içeriye girmeye davet ediyor, gözleri yaşlarla dolu, "Buyurunuz, geçiniz, bizim öcümüzü yerine getiriniz. Yabancı kral bu evden içeri, bizim bayrağımıza basarak girınişti; siz lütfedin, bu karşılıkla o lekeyi silin. Burası bizim şehrimizdir, bu ev sizin evinizdir, bu hak sizindir," diye yalvarıyorlardı.

Hiçbir durumda benliğini ve sağduyusunu kaybetmeyen civanmert insan; kendilerine, en tatlı bakış ve sesi ile, "O, geçmişse hata etmiş; bir milletin bağımsızlığının simgesi olan bayrak çiğnenmez, ben onun hatasını tekrar edemem," cevabını vermişti ve ancak bayrağı yerden kaldırttıktan sonra beyaz mermerlere basarak içeri girmişti.[29]

İngiliz konsolosluğu ve işgal kumandanlığı telaşa düşmüştü. Temsilcilerini gönderip durumu öğrenmeğe çalışıyorlardı. Türkiye İngiltere'yle savaşta mıydı? Evet, savaştayız yanıtını aldılar.

İzmir'in işgalinde bir gece Karşıyaka'da kalındı. Deniz çok kötü kokuyordu. Mustafa Kemal'in konaklaması için bazı köşkler, konaklar gösterilmişti. Bu arada Uşakîzade Muammer Bey'in evi de vardı. Oraya gittiklerinde yaver Salih ve görevlileri, Latife karşıladı. Babası ile kardeşleri Avrupa'da bulunduklarından büyükannesi ile kalıyordu. Latife'nin konuşması, davranışları farklı ve çok iyi yetiştiğini kanıtlıyordu. Fakat Mustafa Kemal her nedense orada kalmak istemedi.

Latife, büyük kurtarıcıyı evinde ağırlamaya kararlıdır. 23-24 yaşlarında, ela gözlü, kumral, ufak tefek, tombulca bir genç kızdı. Fikriye ile karşılaştırılınca ona göre pek güzel sayılmazdı ama kimsenin karşısında duramayacağı bir enerjisi vardı. Kız, inatçıydı, kararlıydı. Basından izlediği, hayran olduğu, yüreğini

kıpırdatan Mustafa Kemal Paşa'yla muhakkak yakın olacaktı. Her şeyi göze alıp komutanın karargâhını bastı. Yaver Muzaffer'in odasına yıldırım gibi girdi. Salih Bozok şöyle anlatıyor: *"Muzaffer'in şaşırmış, hatta ürkmüş yüzü bile bu zarif hanımı durduramadı. O anda, hiç kimse, içeri girenin, savaşın ortasında yeni bir hayat müjdesi gibi düşen bu genç hanımın, yalnız Mustafa Kemal'in değil, hepimizin talihine bir anda hükmedeceğini, hatta değiştireceğini tahayyül bile edemezdi."*

Yâverin engellemesine karşın içeri süzüldü. Uşakîzade Muammer Bey'in kızı olduğunu, elini öpmek için kendisine söz verdiğini ve öpmeden ayrılmayacağını ısrarla söyledi. Anlattığına göre Sakarya Zaferini Fransa'dayken öğrenmişti. Ailesinin karşı koymasına karşın bir gemiye binip İzmir'e inmiş. Boynundaki madalyonu açtı ve bir gazeteden kesmiş olduğu fotoğrafı Mustafa Kemal Paşa'ya gösterdi.

Başkomutanın elini öptükten sonra ikinci isteğini de iletti. İzmir'e giren kumandanı evinde misafir etmek...

Salih Bozok anlatıyor: "Latife, Mustafa Kemal'i, o kadar büyük bir istekle ve o kadar candan karşıladı ki şimdi bazı ayrıntılarını hatırladıkça mütehassis olmaktan kendimi alamıyorum. Hiçbir hareket gözünden kaçmayan Atatürk de, Latife'nin bu samimi haline ilgisiz kalamadı."[30]

Mustafa Kemal bir gün sonra onların köşküne taşınabileceğini söyleyince, Latife boynuna sarılıp iki yanağından öptü. Bu sırada Ruşen Eşref içeri girdi. Gördüğü karşısında ne yapacağını şaşırdı. Odadan geri de çıkamadı. İngiliz Amiralinden bir yazı gelmişti, tercümesi gerekiyordu. Halide Onbaşıya gönderilmesi buyruğu verildi.

"Bizim kafile İzmir rıhtımına varıp da denizin mavi suları görününce, Mustafa Kemal Paşa'nın Hedefiniz Akdeniz diye yapmış olduğu bildiriyi düşündüm. Gerçekten bu sular, uğrunda ölmeye değer bir hedefti. Fakat Türk askerinin amacı daha çok derin ve anlamlıydı, suyla, denizle ilişkisi yoktu. O amaç bir milletin yaşamak isteğiydi." Bu sözler, Latife ile tanışmanın ilk tanıklarından birisi Halide Edip'e aittir. Gerçi başkalarının anılarından da okumak mümkün ama kadın duyarlılığı ve önsezisi çok şey anlatır. Bu nedenle kulak vermek gerekiyor.

10 Eylül akşamı Mustafa Kemal Paşa çok neşeliydi. Latife adında bir kadınla tanışmıştı ve Halide Edip'e keyifle anlatıyordu:

"Bu küçük hanım sizden hocam diye söz ediyor," dedi. Sonra Kolej'de bir yıl kalmış olduğunu ve son zamanlarda hukuk derslerini izlediği Fransa'dan dönmüş olduğunu öğrendim.

Mustafa Kemal Paşa kulağıma fısıldadı:

'Boynunda küçük bir çerçevede benim resmim var,' dedikten sonra, sevinçle gülmeye başladı. Bu genç hanım Paşa'yı evine davet etmişti. Paşa, onun kendisine âşık olduğunu tahayyül ediyordu. Gerçi, o günlerde İzmir'deki her kadının göğsünde Mustafa Kemal Paşa'nın bir resmi var idiyse de, Paşa'nın bu duygulanışı kendi üzerinde iyi bir etki yapacağına inandığım için memnun oldum."

Anlaşılan Mustafa Kemal bu resim işini ya abartmak istiyor ya da o gün İzmir'de herkesin göğsünde resmi olduğundan haberdar değil. *İleri* gazetesi yazarı Celâl Nuri okuyucularına mektup yazıyor (15 Eylül 1922): "*Koca Gazimiz her zamankinden genç, çalak (çevik, tez canlı)*... İzmir'de herkes Paşa'nın kartpostal üzerinde bir resmini göğüslerine asıp dolaşıyor."[31]

Chicago Tribune muhabiri John Clayton'un 13 Eylül'de bir demeç aldığı Mustafa Kemal'i okuyucularına tanıtışını görelim: "*Kemal Paşa'nın yaşını tayin etmek müşküldür. 30 yaşında olabilir; 40 yaşında olabilir. Saçları sarı, gözleri mavi ve boyu da orta. Güçlü ve sırım gibi bir bedene sahip. Sosyal olarak nazik, şahsen müşfik; büyük askerî liderlere hiçbir şekilde benzemeyen bir tip. Kibirli bir general değil, fakat mütevazı zevkleri ve alışkanlıkları olan bir insan.*"[32] Bu gözlem gazeteci Celal Nuri'de de oluşmuş: "*Karşımda bu yüzyılın en büyük kılıç sahibi duruyor...Tevazu ve alçakgönüllülüğü aşırı dereceye götüren Paşa, zaferin etkeni olmak üzere mukaddes ve yüce Mehmetçiğimizi gösteriyor...*"

Kordonboyu'ndaki Kramer Oteli'ne gidecekti. Siyah kalpak ve kurşuni bir takım elbise ile, mavi kravat. Giydikleri ne kadar özenliydi ve kendisine ne kadar yakışıyordu.[33] Kramer Oteli İstanbul'dan gelen gazetecileri de konuk ediyordu. Terası doluydu ve tek başına oradaydı. Garsonlar önce onu tanımadılar. Yaverleri ardından zor yetişti. Ruşen Eşref tek başına gelişine hayret etmişti. Garson onu terasa almak istemiyordu. Bir İzmirli onu tanıdı ve ardından saygıyla konuk edildi. Şef garson, kadehine içki koyarken Mustafa Kemal Kral Constantin'in, bu terastan, bir tek gün olsun, şu güzelim İzmir'i seyredip seyretmediğini sorar. Hayır, yanıtını alınca; "Peki ama... Öyleyse.. Ne demeye zahmet edip de buralara kadar geldi?"[34] sorusunu çevresindekilere yöneltti. Bir anda orası neşelendi.

The Daily Mail Muhabiri G.Ward Price'a beyanat verdiği gün, 12 Eylül'de, yağma ve yangın aynı anda başlamıştı.

İngiliz gazeteciye, "*Artık muharebe etmek için hiçbir sebep kalmamıştır,*" dedi. "*Ben ciddi olarak barış arzu ediyorum. Bu son taarruzu yapmak istemedim, ama Yunanlıları Anadolu'yu terke ikna etmek için başka çıkar yol bulamadım. Türkiye için hak talep ettiğimiz sınırlar, Suriye ve Mezopotamya'yı hariç tutmakta, fakat ekseriyeti Türk ırkı tarafından iskân edilen bütün bölgelerden meydana gelmektedir.*

Taleplerimiz, son zaferimizden sonra da öncekilerle aynı kalmıştır. Anadolu'yu, Meriç ırmağına kadar Trakya'yı ve İstanbul'u istiyoruz. Silahlandırmamayı taahhüt edeceğimiz Çanakkale Boğazı'ndan serbest geçiş konusunda her teminatı vermeye hazırız. Fakat ani bir saldırıya karşı İstanbul'u korumak için Marmara Denizi'nin kıyılarında savunma önlemi almamızı işgal güçlerinin kabul etmeleri adil bir karar olacaktır."[35]

İstanbul'un teslim edilmemesi durumunda ise, "Başkentimize sahip olmalıyız. O durumda ordumla İstanbul üzerine yürümek zorunda kalırım ki, bu

da birkaç günlük iştir. Müzakere yoluyla hâkimiyeti elde etmeyi daha çok tercih ederim, fakat tabiatıyla süresiz olarak bekleyemem."[36]

Bu beyanatında Mustafa Kemal, barış görüşmelerinin Türkiye'de yapılmasını arzu ettiklerini, aksi takdirde başka bir yerdekine kendisinin gitmeyeceğini; Türklerin İstanbul'da halifelerinin daima olacağını, söylemiştir.

Ermeni mahallesinde başlayan yangın acımasızca yayılırken, itfaiye hortumlarının kesik olduğu görüldü. Aya-Tria ve Foti gibi kiliselerin temellerine yerleştirilmiş saatli bombalar ve dinamitler birbiri ardına patlıyordu. Kordonboyu'nda, karargâhlarını birbirine yakın kurmuş bulunan Mustafa Kemal ile İsmet ve Fevzi Paşalar, bir taraftan İstanbul üzerine yürüyecek ordunun hazırlıklarını yapıyorlar, öte yandan yangının söndürülmesi, güvenliğin kurulması için gereken buyrukları veriyorlardı. Halk kıyıyı hınca hınç doldurmuştu, aralarında kıyafet değiştirmiş Yunan askerleri de vardı.

Yangın artık Mustafa Kemal'in bulunduğu binayı da tehdit eder hale gelmişti. Ona Göztepe'ye yani yangından en uzak köşeye taşınması için baskı yapmaya başladılar.

Karargâhlar Bornovaya geçerken o da 14 Eylül'de Göztepe'ye Latife'nin babasına ait olan köşke geçmeye razı oldu.

Halk, sokakları hınca hınç doldurmuştu. O halkından hiçbir zaman ürkmemişti. Şu ana kadar halk onu bağrına basmıştı, korumuştu. Onun hiçbir korkusu, tedirginliği olmadı. Fakat yaverler aynı rahatlık içinde değillerdi. Üstü açık kırmızı Ford otomobilde yaverlerin tedirgin bakış ve elleri tetikte bekleyişiyle halkın kalabalığını yararak İngiliz nöbetçileri selamlayarak geçti gitti. O anda kalabalıktan birileri saldırır, ateş açar endişesinden uzak ve çok sakindi. Tıpkı Çanakkale cephesinde siperlerin önünde olduğu gibi...

Sonunda Latife'nin isteği olmuştu. Büyük kurtarıcı onların köşkündeydi. Artık gerisi planladığı şekilde nasılsa yürürdü.

İzmir yangını, Mustafa Kemal'in Göztepe Köşkü'nde misafir bulunduğu zaman da devam ediyordu. Büyük Kumandan, köşkün taraçasından üzüntü ile yangını seyrederken, yanında duran Latife'ye sordu:[37]

"Bu yangın yerinde size ait emlak var mı?"

"Emlakimizin mühim bir kısmı yanan sahadadır. Fakat ne beis var Paşam... İsterse hepsi yansın. Yeter ki siz sağ olun. Bu mesut günleri gören insanlar için malın ne kıymeti olur... Memleket kurtuldu ya... İlerde onları yeniden ve daha mükemmel suretle yaptıracağız."

Gazi, gözlerini alevlerden ayırmadan mırıldandı: "*Evet, yansın, yıkılsın... Hepsinin telafisi mümkündür.*"

Ruşen Eşref'e, "*Bu güzel şehri kurtarırken ona bir zarar verseydik, çok yanardım,*" demişti. Oysa İzmir alev alev yanıyordu.

Ertesi gün İzmir Limanı'nda bulunan İngiliz donanmasının gerçekleşen büyük zaferden sonra artık bir görevi kalmadığından yirmi dört saat içinde limanı terk etmeleri için bir nota yazmalarını devrin Dışişleri Bakanı Vekili Yusuf Kemal'den (Tengirşek) istemişti. Yusuf Kemal de kendi düşüncesine göre, bu emri endişeli bulduğu için bir türlü yazıp getirememişti. Gazi bu gecikmeden sinirlenerek, "Nota hâlâ yazılmadı mı?" diye bir-iki kez sordu.

"Geliyor, efendim. Yazılıyor efendim," gibi oyalama cevaplarının Mustafa Kemal'i kızdırdığını gören Latife, "Paşam müsaade buyurursanız ben yazayım," diye bir teklifte bulundu.

Gazi hayretle ve memnuniyetle, "Buyurun, yazın," diye rica etti. Ve Latife bu notayı İngilizce olarak Paşa'nın arzu ettiği şekilde yazıverdi.

Notayı okuduktan sonra, "Bu notayı hangi kalemle yazdınız?" diye sordu. Latife elindeki kalemi gösterince, Gazi o kalemi Latife'nin elinden alıp öptü.

Salih Bozok, "Öpülen kalem bir sevgiyi başlattı," diye anlatır. İşte yakınlaşma ve sevgi başlangıcı da böyle olmuştur.[38]

18 Eylül'de Latife, İsmet Paşa'yı, gazetecileri ve Halide Edip'i İzmir zaferini kutlamak için evine çağırdı. Halide Edip'i oraya Mustafa Kemal Paşa İzmirlilerin kendisine armağan ettiği kırmızı Ford otomobilinde götürürken, hep Latife'den söz ediyorlardı. Sesinde, sonunda Mustafa Kemal'in bir yuva kurmak için hazırlandığını belirten bir şey vardı. Bağlılığı ve ilgisi çok içten görünüyordu.

Gerisini Halide Edip anlatıyor:

"Nihayet, koyun mavi sularına bakan hoş bir bahçenin önüne geldik. Evin verandasına götüren merdivenler sarmaşık ve mor salkımlarla süslüydü. Merdivenin başında siyahlar giyinmiş, ufak tefek bir hanım kız bizi bekliyordu. O zaman, Latife Hanım'ın yirmi dört yaşında olduğunu biliyordum. Fakat tavrı çok daha olgundu. Halinde ve selam verişinde, eski dünyanın ağırbaşlılığı vardı. Sosyete kızlarının gösterişi hiç yoktu. Başına sarmış olduğu siyah örtünün ortasında yüzü çok hoştu. İnce dudaklarında büyük bir irade sezilmekteydi. Çok güzel ve zeki gözleri vardı. Bu kahverengi gözlerin çevresinde saçtığı ışık çok çekiciydi."[39]

İstanbul'dan gelen gazeteciler de paşalar gibi Latife'ye konuk oldular. Bu ilk karşılaşmayı Asım Us ve Yakup Kadri ile birlikte olan Falih Rıfkı *Çankaya*'sında anlatıyor:

> Mustafa Kemal'in ilk sofrasında bulunacaktık. Holde toplandıktan biraz sonra, arkasında beyaz bir Kafkas gömleği ile merdivenlerden indi. Bu kemerli gömlek, pek ahenkli bir endam ister. Mustafa Kemal, ince, zarif ve güzel bir erkekti. Kahramanlık şanının, o günlerde bu güzelliği nasıl cazibelendirmiş olduğu da kolay anlaşılabilir.
>
> İlk öğrendiğim şey kuvvetli ve yanılmaz hafızası oldu. Dikkatime çarpan ikinci özelliği konuşma zevki ve merakı ile renkli, neşeli ve sade anlatış üslubu idi. Mustafa Kemal bizim nesle yazarken Nâmık Kemal, konuşurken Yahya Kemal'i hatıra

> getirirdi. Sohbetler ve meclisler adamı olduğu belliydi... Bir bakışı veya sözü ile aramızdan kendi istediği kadar uzaklaşıp ayrıldığı da seziliyordu. Bu iki adam sonuna kadar iç içe kalmıştır.
>
> ...Bu nesilden olanlar genç yaşlarında düşündürücü, vaktinden önce olgunlaştırıcı, çok şeyler görmüşlerdir... Yine o gece ilk defa türküler söylediğini işittim. Mustafa Kemal vals oynayanların ve bir ateşemiliterlikte musikili salon toplantılarında bulunanların alışabildiği kadar Frenk musikisine bağlı, alaturka musikide ise makamları ayırt edebilecek kadar bilgili idi. Sesi mat, yavaş, tatlı ve cazibeli idi. Bilhassa Rumeli türküleri söylerken, derin ve onulmaz bir gurbet ve sıla acısı gözlerinde yaşarırdı. O vatanı unutmaz, kaybettiğimiz Rumeli ve Makedonya topraklarının kır kokularını alır gibi, su ve çıngırak seslerini duyar gibi... O akşam zeybek oynadı. Oyunu efekâri ve kibardı. Bazı jestleri hiç yapmazdı. Bu bir alafrangalı değil bir Batılı, bir alaturkalı değil, bir Türk idi.

Halide Edip de Latife de Mustafa Kemal'in her hareketini izliyordu ama birbirlerinden farklı gözlerle... Halide Edip o geceyi anlatıyor: "Mustafa Kemal Paşa, bir süre ortadan kaybolduktan sonra, beyaz bir kostümle geldi. Mavi gözleri pırıl pırıl yanıyor ve önümüzde hazırlanmış olan içki sofrasına bakıyordu. Latife Hanım da, yanımda oturuyor, hayran hayran Mustafa Kemal Paşa'ya bakıyordu. O akşamı şenlendiren olay, bu iki kişi arasındaki aşk başlangıcıydı. Paşa dedi ki:

'İzmir zaferini kutluyoruz. Siz de bizimle içersiniz.'

'Ben ömrümde ağzıma rakı koymadım. Şampanya ile ben de kutlayabilirim.'

Mustafa Kemal Paşa rakı kadehini dudaklarına götürürken, eliyle beni göstererek dedi ki:

'Hanımefendinin yanında ilk kez içiyorum.'

Ben de şampanyayı dudaklarıma götürerek onlara mutluluklar diledim. Latife de yalnız şampanya içti.

O akşam, yalnız Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerini dinleyerek geçirdik. En çok sevmiş olduğu Selanik hayatından ve çeşitli cephelerdeki olaylardan söz ediyordu. İlk kez olarak da, kimse ile alay etmedi. Hatta Millî Mücadeleye hizmeti geçmiş olan ve kendisinin sevmediği adamları bile övdü.

O akşam beni İsmet Paşa karargâha götürdü.

'Latife Hanım'ı nasıl buldunuz?'

'Çok çekici.'

Herhalde, Mustafa Kemal Paşa'nın içtenlikle bağlanmış olduğu Fikriye ile Latife, gerçekten çekici kadınlardı."[40]

Latife'nin adı artık Mustafa Kemal için Latif'ti. Orada kaldığı üç hafta süresince Latife bir yaver gibi çalıştı. Yabancı gazeteleri getiriyor, çevrilecek yazı ve mektuplara mütercimlik yapıyordu.

Gazi, İzmir'de bulunduğu sıralarda, bir aralık, geceleri uyuyamıyordu. Doktorların önerileri üzerine gayet sakin bir hayat geçirmesi, istirahat etmesi gerek-

liydi. Bu önerilere ancak birkaç gün uyabilmişti. Bir türlü uyuyamadığı bir gece, saat ikide Latife'yi çağırdı:

"Latife, ben şimdi bir atlı tramvaya binmek istiyorum," dedi.

O saatte bir tramvay bulmanın olanaksızlığını Gazi'ye anlatmak mümkündü, fakat bu arzusunun yerine gelmemiş olması, onu belki de üzecekti.

Latife: "İstirahat etseniz daha iyi olmaz mı? Vakit de oldukça geç..."

"Ben de vaktin geç olmasından istifade ederek tramvaya binmek istiyorum ya..."

"Peki, öyle ise, temin edelim..."

Saat ikide derhal telefon edildi ve bir atlı tramvay hazırlandı.

"Tramvay hazır... Emrinize amade!..."

Gazi, Latife, yaverleri kente inip tramvaya bindiler.

Tramvaycı yerini almıştı. Kamçıyı şaklattı. Gazi sordu:

"Sen atları kamçı ile mi idare edersin?"

"Tabiî Paşam... Kamçısız idare edilir mi?"

"Neden idare edilmesin?"

"Biz görmedik."

Gazi, tramvaycının yanına çıktı:

"Sen şu yerini bana ver de, ben kamçısız idare edeyim."

Tramvaycı derhal yerini terk etti. Atatürk, dizginleri eline aldı ve atları kamçısız sürmeye başladı.

"Nasıl, idare edebiliyor muyum?"

"Benden daha güzel idare ediyorsunuz, Paşam..."

"Ben de senin gibi idareciyim. Ben de yüz binlerce insanı idare ettim, onları ölüme giden yola seve seve sevk ettim. Fakat bir tanesine bile kamçı kullanmadım..."

Bu sırada Latife, "Paşam," dedi. "Ben de biletçi olsam."

Gazi ciddileşti: "Çok güzel olur," diyor. "Biletleri çaldırmazsın."

Ve sonra ekledi: "Kamçısız tramvay idare ediyorum. Beni fazla konuşturma!"[41]

***

21 Eylül akşamı, Rauf (Orbay) ve Ali Fuat (Cebesoy) İzmir'e geldiler. Artık savaş karargâhı olan Göztepe'deki köşkte konuk edildiler. Ali Fuat anlatıyor:

"Latife Hanım çok iyi bir tahsil ve terbiye görmüş, yabancı dil bilen genç ve güzel bir Türk kızıydı. Türk edebiyatını da biliyordu. Köşkün gerçek bir Başkumandanlık karargâhı gibi bir hayli işlek olmasına rağmen düzeni pek mükemmeldi. Herkese şefkat ve nezaketle muamele ediyor, karşılığında hepimizden hürmet görüyordu. Her dediği âdeta karargâh kumandanının bir emri gibi anlaşılıyordu. Hatta Gazi Paşa bile bu hareket tarzını memnuniyetle kabul etmişti. Gülerek, 'Karargâh kumandanı hanımın emri budur,' diyordu."[42]

Tüm tanıkların anlattıklarından çıkan sonuca göre, Latife'nin herkeste bir iz bıraktığı ama asıl önemlisi Mustafa Kemal'in üzerinde yarattığı derin etkinin, aralarında yoğun duygusallığın oluşmasına yol açmış olduğudur. Gazi'nin ilgi duyuşunu açıklamak kolay ancak, duygusunun aşk olup olmadığını kendisi hiç söz etmediği için anlamak zor. Bu ilişkide Mustafa Kemal gibi bir 'liderin' Latife karakterinde bir kadınla birlikte olmanın güçlüğünü ya da onun hırslarıyla başa çıkmanın olanaksızlığını görememiş olmasıdır. Her ne kadar geçmişte genç kadınlarla ilişkisi olmuşsa da, ötekilere göre farklı bir çekiciliği olmasına karşın onlara kıyasla fazla güzel olmayan Latife'nin belli ki o dönem için bir Türk kızında kolay kolay rastlanamayacak entelektüel renkliliği miyopluğa yol açmış. Duygusal ilişki söz konusu olunca, ordular yenen, zaferler kazanan, dünyanın en önemli liderlerinden birisi de olsanız, 'stratejik hata' yapmanız kaçınılmaz oluyor. Bunun insanlık tarihinde sayısız örnekleri var. Şurası da bir gerçek ki, aşk bir baskın stratejidir. Yani, yaşamınızda ya da belleğinizde var olanlar arasından, o an için yaptığınız bir seçimdir. Ankara'da bir özveri anıtı olarak herkesin takdirini kazanmış kadın Fikriye'nin beklediğini bildiği halde, unutmuş görünerek, Latife'yi tercih etmesi psikoloji bilimi dışında ancak böyle açıklanabilir. Çocukluğundan itibaren derinlemesine bakıldığında, Mustafa Kemal'in duygusal birisi olduğu hemen sezinleniyor; yıkıcı, gaddar değil tersine yapıcı ve yaratıcı lider tipi örneğidir. Kadınlara karşı şiddete başvurduğu hiçbir anıda yazılmamış ya da söylenmemiştir. Fikriye ve Latife, her ikisi de ona âşık olmuşlardır. Gazi'ninse Fikriye'ye âşık olmadığı, ancak ona karşı şevkat ve acımayla karışık bir sevgi beslediği ortada.

Halide Edip İzmir'den ayrılırken Mustafa Kemal'e veda ziyaretine gitti. Gazi balkondaydı. Ali Fuat ile kabine reisi Rauf da yanındaydı.

"Siz hâlâ onbaşı işareti taşıyorsunuz" dedi ve sonra gitti, başçavuşluk işaretlerini getirdi. Latife de onları hemen Halide Edip'in kollarına dikti.[43] Tüm savaş boyunca onbaşı rütbesiyle tanınmış, onunla özdeşleşmiş bu önder Türk kadınını şimdi niye terfi ettirmişti? Gerçekten anlamak zor. Hiç kuşkusuz bu, bir teşekkür, bir minnet borcu ödemesiydi ancak, Halide Edip'e fikrini sormamıştı.

Yola çıkmadan önce, "Hava çok soğuk. Paltonuz var mı?" diye sordu.

Olmadığını söyleyince de, "Biraz durun, ben pelerinimi size vereceğim" dedi. Gitti, uzun kurşunî pelerinini getirdi. Bunu, idama mahkûm olduğu günlerdeki didişmeleri sırasında hep giyerdi. Bazen bütün gece ateşin karşısında herhangi dakika ölüm beklerken, buna sarılı olduğunu Halide Edip berrak anımsadı. Pelerin yerde sürünerek giderken, merdiven başında Latife'yle birlikte uğurladılar. O da "Pelerini miras olarak çocuklarıma bırakacağım. Sonra da müzeye gidecek" diye seslendi.[44]

İzmir günleri Gazi'nin genç bir kadınla gönül eğlendirdiği bir zaman dilimi olmamıştır. Siyasi olaylar ile karar süreçlerinin iç içe geçtiği, anlaşmazlıkların

çözüme ulaştırılması için baş döndürücü görüşme ve düşünce üretme günleri olmuştur.

Daha ilk günden itibaren İngiliz yetkililerle çetin ve gergin tartışmalar yaşanmıştır. Hatta İngiliz amirale hiç çekinmeden, her türlü sonucu göze aldığını hissettirerek İngiltere ile savaş halinde olduğumuzu söylemiştir.

13 Eylül'de Amerikalı gazeteci Richard Eaton'a demeç vermiştir. "Bütün Türk toprakları kurtulmadıkça durmayacağım" demesi üzerine, gazeteci, Türk topraklarının sınırlarını sormuş, "Avrupa'da İstanbul ve Meriç'e kadar Trakya, Asya'da Anadolu, Musul arazisi ve Irak'ın yarısı" karşılığını almıştır.[45] "Padişah, ehemmiyetsiz bir kukladır" diyen Mustafa Kemal, "Ben, Ankara Meclisinin verdiği vazifeden başka bir şeyle meşgul bile olamam," kararında olduğunu bir mıh gibi saplamıştır.

Yine aynı gün (13 Eylül) *Chicago Tribune* muhabiri John Clayton'a verdiği demeçte de, İstanbul'u Türkiye'ye teslim etmeleri için gerekirse İngilizlerle savaşı göze aldığını net olarak ifade etmiştir. "Hiçbir istisna yapmıyoruz. Adli, mali veya askerî, ne olursa olsun hiçbir kapitülasyonu tanıyamayız... Bütün Türk arazisinde bağımsızlık istiyoruz."[46]

15 Eylül'de Fransız Amiral Dumesnil ile de Göztepe köşkünde görüşme yaptı. Hem İzmir yangınını çıkaranlar, bundan yararı olanlar ve sonuçları konuşuluyor hem de barış görüşmelerinin nerede yapılması gerektiği karara bağlanmaya çalışılıyordu. Venedik, İstanbul, İzmit, Mudanya ve İstanbul'a komşu olması nedeniyle Üsküdar adları geçiyor, Mustafa Kemal, "Biz fetihlere susamış değiliz. Aşırı talep peşinde de koşmuyoruz ve barış istiyoruz." dedikten sonra, Misakı Millî sınırlarından hiçbir ödün veremeyeceğini belirtip, "Üsküdar'a pekâlâ derim. Fakat silahlı güçle gelmem gerekiyor. Güvenliğim için buna ihtiyaç var. İzmit'e gayri resmi olarak gittiğim vakit orada beni öldürmek isteyen üç Yunanlı tutukladılar. Neden Mudanya olmasın?"[47] diye sordu.

17 Eylül'de çeşitli resmi telgrafların yanı sıra üç ayrı gazeteciyle de görüşme yapmıştır. 18 Eylül'de *Tevhidi Efkâr* muhabirine verdiği demeçte misak-ı millî konusundaki kararlılığı bir kez daha ortaya koymuştur. "Tabiî milletimizin Misakı Millî ile tespit ettiği esas noktalar temin ve elde edilinceye kadar yürütülmesi lazım gelen hedefler vardır. Bu hedefleri ben değil, millet daha üç yıl evvel tayin etti ve bu hedefler elde edilmeden mücadele ve mücahededen vazgeçmemeye, kılıcımızı kınına koymamaya yemin ettik. Biliyorsunuz ki, millî ordu, meşru hukukumuzu ihtiva eden Misakı Milli'yi tamamen kabul ettirinceye kadar süngüsünü yerine koymamaya yemin etmiştir. Hepimiz bu yemini tutacağız."[48]

Aynı gün Fransız Fevkalade Komiseri General Pellé ile de barışın sağlanması için neler yapılabileceği konusunda uzun bir görüşme yapmıştır.

Resmi yazışmalar, bildiriler mesaisinin büyük kısmını almıştır. Kurtuluş savaşını telgraflarla kazanmanın verdiği güvenin alışkanlığı burada da devam etmiştir.

İzmir'den ayrılmadan iki gün önce, 27 Eylül 1922'de *The Daily Telegraph* muhabiri John Clayton'la görüşmesinde, "biz sadece iki prensip üzerinde ısrarlıyız: Bir, Boğazlar'ın serbestisi; iki, payitahtımızın emniyeti," demiştir.[49] Gazetecinin, İngiltere'nin Mezopotamya petrolüne ilişkin düşüncelerini sorunca aldığı yanıt şu olmuştur: *"Söz konusu topraklar, Misakı Milli'de belirtilen toprağımızın bir parçası olan Musul vilayetindedir. Bu toprağın üzerinde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu Türk'tür. O bölgede petrol yataklarından istifade için bu toprağın tahakküm altına alınmasının lüzumlu olduğunu düşünüyorum. Mesela, Amerika'nın memleketimizde siyasi ihtirasları olmadığından, Türkiye'deki petrolden istifade etmesinin aleyhinde bir şey yoktur. Şayet İngiltere benzer bir tavır takip ederse, bu, kendi açısından makul olur".*[50] Gazeteci sözü Hıristiyan azınlıklar ve mübadele konusuna getirince, *"1919 ve 1920 yıllarında Batı Trakya'daki Türklerin yurtlarından sürülmesi ve katledilmesi dikkate alınırsa, bu bölgede hâlâ bir Türk çoğunluğu var mıdır?"* sorusunu yöneltince yanıtı net oldu: *"Batı Trakya'daki çoğunluk meselesi bahis konusu olamaz, çünkü orası Türk toprağıdır. Yurdundan sürülmelere rağmen, eminim orada hâlâ bir Türk çoğunluğu vardır."*[51]

Mustafa Kemal, 29 Eylül'de İzmir'den ayrılıp Bursa'ya giderken, gece eve kimseyi davet ettirmedi. Yemeği Latife ile baş başa yedi. Sabah bu kentten ayrılacaktı ama Latife'ye bundan söz etmedi.

Ertesi gün gidiş hazırlıkları yapılırken Latife yolculuk planını Salih Bozok'tan öğrendi. Hayretler içinde kaldı, üzüldü. Bundan sonra ilişki kurulamayacağından korkarak bir plan yaptı.

Latife evle ve İzmir'le ilginin kopmadığını anlatmak için Mustafa Kemal'den, "Paşam, evimize şeref ve saadet bahşettiniz. Yakında Avrupa'dan dönecek olan annemle babamım ve kardeşlerimin de bu şerefe mazhar olmaları için evimizin Başkumandanlık Karargâhı namı altında 3-5 er'den oluşan bir müfrezeniz tarafından korunmasını rica ederim". Böylece, Latife kurgulamış olduğu plana göre Mustafa Kemal'in kendisiyle irtibatını kopartmamış olacaktı. Bu ilişkinin sürmesi ve kendisi açısından mutlu sonla noktalanması için masumca görünen ince ayrıntılı planlar yapmaktaydı.

Mustafa Kemal ve arkadaşları 2 Ekim'de Ankara tren istasyonuna vardılar. Coşkulu bir kalabalık karşıladı. İzmir'den ayrıldıktan sonra hemen her akşam sofrada Mustafa Kemal Latife'den söz ederek kendisini uzun uzadıya övmekteydi.[52]

Latife evlilik konusunda kararlı olduğunu çevresine hissettiriyordu. Kurtuluş savaşının önemli komutanlarından Asım Gündüz karısının bu konudaki izlenimlerini şöyle anlatır:

Mudanya Mütarekesi sonu Bursa'ya gelmiştik. Mustafa Kemal Paşa da İzmir'den bizi görmek ve tebrik etmek için geliyordu. Hem de kendisine olanları bir bir anlatacaktık. Aslında görüşmelerimiz günü gününe şifre edilmekteydi... Mustafa Kemal, askerî zaferini kazandıktan sonra siyasi zaferinin ilk parçası olan 'Mudanya Mütarekesi'ni de çözmüş olarak Ankara'ya başı yukarıda, bir zafer kartalı gibi dönüyordu. Bir gün sonra kendilerini uğurluyorduk. Beni bir kenara çekerek bir zarf uzattı ve:

Gözüm arkada kalır.

Eşim, emir subayım aracılığıyla Latife Hanım'la irtibat sağlamış, kendisini ziyaret etmek istediklerini bildirmişti. Latife Hanım bundan çok mutlu olacağını bildirmişti. Eşim, ertesi günü yaptığı ziyaret sırasında da kendisine mektubu vermiş, akşam geç vakte kadar beraber oturup dertleşmişlerdi.

Akşam eve döndüğüm zaman beni karşılayan eşim, büyük bir kehanette bulunarak şöyle konuşmuştu:

"Asım! Göreceksin bu kız Gazi paşa ile evlenecek, ayol kız ona sırılsıklam âşık!.. Gazi diyor da başka hiçbir şey demiyor. Mektubu elimden aldığı zamandaki heyecanını sana anlatamam. Her haliyle bu hissi uyandırdı bende...[53]

İstasyonda karşıladıklarında önce annesini sormuştu. Zübeyde Hanım kalbinden rahatsız, yatıyordu. Endişe edilecek bir şey olmadığını dinlenmekte olduğunun söylenmesi üzerine mahzunlaştı ve doğrudan köşke yöneldi. Çankaya'da onu annesi, Makbule, Fikriye ve eniştesi Mustafa Mecdi (Boysan) karşıladı.

Zübeyde Hanım eski köşkte, Gazi'nin yatak odasının karşısındaki odada yatıyordu... Önde Gazi, arkasında Makbule, Fikriye ve eniştesi Zübeyde hanımın odasına gittiler.[54]

O muzaffer başkumandan, kendisine her zamanki gibi:

"Mustafacığım!.." diye zaferini tebrik ile "Hoş geldin" diyen annesinin elini öperken, çocuk safiyetiyle, mahcup ve mütevazıydı.

"*Anneciğim! Sütünü bana helal ettin mi?*" diye gülümsüyordu.

"Helal olsun yavrum! Senin gibi bir evladı olan hangi ana şad olmaz. Allah seni bu millete bağışlasın... Babacığın da sağ olup, bu günleri görmeliydi... Amma, şimdi onun ruhu şaddır. Varol Mustafacığım" deyip yanına oturttu.

Dereden tepeden konuşulurken, annesi birdenbire:

"Oğlum artık sen de muradına erdin, biz de, millet de... Amma, benim bir muradım daha var. Bilirsin ya, kaç defa istedim, bir türlü olmadı. Şimdi artık sırası geldi. Bak, hastayım... Ölmeden önce seni kendi elimle... Anladın ya... Baş göz etmek isterim, yoksa gözüm arkada kalır," deyince Gazi güldü:

"Sen ne istersin de ben yapmam, anneciğim," dedi. "Şimdiye kadar işlerden başımı alıp evlenmeyi düşünmeye vakit mi vardı? Amma şimdi, senin de istediğin gibi, evimdeyim... Merak etme, bu muradına da pek yakında ereceksin."

Fikriye, büyük zaferi gazetelerden günü gününe okumuş, Latife'nin fotoğraflarını da görmüştü. Hiç kuşkusuz üzülüyor, kendi yaşıtı olan bu genç kadı-

nın varlığından rahatsız oluyordu. Her geçen gün sağlığı da bozuluyordu. Zübeyde Hanım'ın oğlunun evliliğini çok istediğini ama bu gelin adayının kendisi olmadığını da sezinliyordu.

Zübeyde Hanım Salih'ten İzmir'de olan biten ve Latife hakkında bilgiler aldı. Bu genç kadını ve oğlunun tepki ve düşüncelerini merak ediyordu. Oğlundaki değişikliği fark etmişti. Oğlunun artık evlenebileceğini tahmin ediyordu. Ana-oğul bu konuyu konuştular.

Mustafa Kemal'in hizmetlisi Ali Çavuş, Zübeyde Hanım'ın Latife ile evliliği çok istediğini anlatıyor:

"Mustafam o kızla evlen, gözlerimi kapamadan mürüvvetini göreyim" diye çok ısrar ediyordu. Bir gün Gazi, köşke erken gelmiş, kendilerine bir kahve, annelerine de süt söyleyerek annesinin odasına girmişlerdi. Biraz sonra kahve ile sütü içeriye götürdüğüm zaman Zübeyde Hanım, oğlunun saçlarını okşuyor ve ona:

"Mustafam benim sözümü tut artık ne olursun." diye rica ediyordu.

Bunun üzerine Gazi bana dönerek:

"Ali sen ne dersin?" deyince, ben de:

"Paşam bütün Türkiye bunu bekliyor" dedim.

Bu sözüm üzerine Zübeyde Hanım:

"Bak, Ali bile ne söylüyor?" demişti.

Fakat ben evlenme konusu açılınca aklıma Fikriye Hanım'dan başkasını getiremiyordum. Nitekim Zübeyde Hanım'la Fikriye Hanım'ın odaları yan yana idi ve arada da bir kapı vardı. Bu odada konuşulanları Fikriye Hanım'ın duymamasına imkân yoktu. Gazi bana:

"Fikriye'ye git bak bakalım ne yapıyor?" deyince hemen Fikriye Hanım'ın yanına koştum.

Karyolasının üzerine uzanmış elindeki gazeteyi okumaya çalışıyordu. Hakkında verilecek kararın soğukluğunu hissetmiş olduğu endişeli gözlerinden belliydi. Geri dönüp durumu Gazi'ye anlattığım zaman çok üzülmüşlerdi.[55]

Artık evliliğin yapılacağı belli olmuştu. Latife ile Fikriye aynı çatı altında olamayacağından bu soruna bir çözüm bulunmalıydı. Zaten sağlığı bozuk olan Fikriye'nin tedaviye gereksinmesi vardı. Bu öneriyi zorlukla ama çaresizce onaylayan Fikriye tüm direnmesine karşın Avrupa'ya yollandı. Siirt milletvekili Mahmut Soydan'ın eşliğinde Almanya'ya gitmesi kararlaştırıldı ve bir akşam Ankara'dan İsviçre yoluyla Münih'e hareket etti.

Mudanya ateşkesinden bir hafta sonra Gazi, Bursa'ya gitmişti. Çekirge'de, Yağcızade Cemal Bey'in köşkünde kalıyordu. Doktor Adnan Adıvar ve Refik Saydam Fikriye'nin kısa bir tedaviden sonra bir süre hava değişimi için İsviçre'ye gitmesini önermişlerdi. Fikriye de Bursa'ya geldi. Tüberküloz tedavisi için yurtdışına gidecekti. Salih Bozok, cüzdanından çıkardığı üç bin lirayı Fikriye'ye verdi.[56]

Mudanya ateşkesi henüz imzalanmıştı, Halide Edip Bursa'dan ayrılırken Mustafa Kemal'le karşılaştı.[57]

"Ben Fikriye Hanım'ı sanatoryuma götürüyorum. İyi değil."

Fikriye veremdi. Doktorlar sanatoryum önermişlerdi. Fakat bu gidişte İzmir'in etkisi vardı.

"Veda edebilir miyim?" dediği zaman Mustafa Kemal Paşa arkasındaki otomobilin kapısını açtı. Kendisi geri çekildi.

Fikriye, kürklere sarılmış, oturuyordu. Halide Edip'in ellerini yakaladı. Kürkünün içinde çok zayıf görünüyordu. Değişmişti. Hasta olduğu anlaşılıyordu. Gülümsemek için güçlük çekiyordu. Bu yüz bir ıstırap maskesiydi.

Sanatoryuma götürülmesine karar verildiği andan itibaren ağlamaya başlamıştı.

"Ben Avrupa'da bir sanatoryuma gideceğim. Doktorlar iyi olursun diyorlar."

"İnşallah Fikriye Hanım. Keşke bu kadar uzatmasaydınız."

"Ben gitmek istemedim. Fakat Paşa ısrar etti. Bir iki gün İstanbul'da kalacağım."

"Ondan sonra sanatoryuma değil mi?"

"Birkaç gün de Paris'te kalıp, daha önce kendime esvap yaptırmak istiyorum."

Halide Edip, "zavallı nasıl bir endişe ile yüzümü inceliyor, Paris modeli esvaplarla göze gireceğini umuyordu" diye düşündü. O kadar acıdı ki, gözyaşlarını zor tutabildi. Boynuna sarıldı.

"İyi olacaksınız!" dediği zaman:

Fikriye de, "İnşallah!" diye onun boynuna sarıldı, yanaklarından öptü.

Halide Edip'in Fikriye'yi son görüşü bu olmuştur.

Kılıç Ali, anılarında " *hâlâ hatırımdadır*" diye anlatırken, "*Size ne hediye vereyim?*" diye sormuştum der.

Benden Ahmet Rasim'in tarih kitaplarını istemişti, ben de istasyonda uğurlama esnasında bu kitapları kendisine verdiğim zaman çok memnun olmuştu.[58] Fikriye'nin gidişinden sonra Çankaya'da, fotoğraf subayı Esat'ın çektiği fotoğraflardan başka bir şey kalmadı.[59]

Artık Latife'nin önünde engel kalmamıştı. Fakat o yine de kuşku içindedir. Salih Bozok'a yazdığı mektuplardan bunu okumak olasıdır. Mustafa Kemal'e de yazdığı 25 Ekim 1922 tarihli mektupta oldukça önemli şeyler yazmıştır. Sonunu "Latif" diye imzalamıştır.

Zübeyde Hanım'ın hastalığı her geçen gün ilerliyordu. Doktorlar deniz kenarında bir yerde dinlenmesinin uygun olacağını söylemişlerdi. Latife de, hastanın kendisine gönderilmesini, ona kendi annesi gibi bakacağını mektupta yazmıştı. İzmir'e gitmesinde yarar görüldü: Bu tesadüf iyi oldu, çünkü, Zübeyde Hanım gelin adayını görecekti.

Zübeyde Hanım'ın İzmir'e gidişine karar verildikten sonra, Gazi, başyaverine Valiyle birlikte oradan bir ev bulunmasını ama Rumların terk ettiklerinden olmamasına dikkat etmesini özellikle tembihlemişti. Fakat beklenmeyen bir durumla karşılaşıldı. Treni Latife'nin kahyası Ahmet Ağa karşıladı ve Zübeyde Hanım'ın yaşaması için Muammer Uşakızade'nin Karşıyaka'daki evi döşendi. O günlerde Latife'nin ailesi de Avrupa'dan dönmüştü. Salih Bozok durumu her gün Gazi'ye rapor ediyordu. Zübeyde Hanım bu evde çok dikkatli ve ihtimamla bakılacaktı. Bozok'un yazdığı olumlu mektuplar ve şifreli telgraflar hep Latife'nin lehineydi. Gazi'nin Latife'yle evlenmesini İsmet Paşa da destekliyordu. Onların varsayımlarına göre bu evlilik Gazi'nin yaşamını düzene sokacak, gece sofralarında içmeyecekti. Bu evliliğin doğru olmadığını söyleyen tek kişi Ali Fethi Okyar olmuştur. Ona göre Latife, Paşa'yı idare edebilecek yeterlikte bir kadın değildi ve olamayacaktı da. Öngörüsü doğru çıktı.

Bir aralık Zübeyde hanımın sağlığı ciddileşti. İzmir'e gidemeyecekti. Latife bundan olumsuz anlamlar çıkarıyordu. S.Bozok kendisini güç teselli etti. Ankara'ya döndüğünde tüm durumu Gazi'ye anlattı, bunun sonucu olarak, Mustafa Kemal, muharebede bindiği Sakarya adındaki atı ile birkaç teneke de bal hediye olarak kendi maiyetindeki muhafızlarından iki üç neferi İzmir'e gönderdiği gibi, Salih'e de Latife'yi memnun edecek bir mektup yazması talimatını verdi.

Armağanlar İzmir'e gittikten birkaç gün sonra bir gece yarısı Salih, telefonla Gazi tarafından uyandırıldı.

"Validem, behemehal İzmir'e gitmek istiyor. Ne doktorları ne beni dinliyor. Ölürsem İzmir'de öleyim, diyerek yatağından kalkıp çarşafını bile giymiştir. Hemen şimdi İzmir'e gideceğiz, emir verdim. Bir özel tren hazırlanıyor. Sen de ona göre hazırlanarak annemle birlikte İzmir'e gideceksin. Yalnız şunu da söyleyeyim ki, şayet anneme yolda emr-i hak vaki olursa Ankara'ya yakın iseniz buraya gelirsin. İzmir'e yakın iseniz orada benim her zaman ziyaret edebileceğim bir yere defnedersiniz."[60]

Kendisini tedavi eden doktor yüzbaşı Asım ile birlikte İzmir'e hareket etti. Gazi, bu seyahatlerinde annesine başyaver Salih (Bozok) ve eşi Pakize Hanım'ın, eşlik etmesini istedi. Zübeyde Hanım yanına evlatlık Abdurrahim Tunçak'ı da almıştı. Zübeyde Hanım'ın İzmir'e gidişinde Basmane'den bir istasyon önce trene Latife gelmiş, tanışmışlar. Bu kısa görüşme sonucu Zübeyde Hanım tedirgin olmuş ve Bozok'a dönerek, "**Salih bu tren Ankara'ya geri dönmez mi?**" diye sormuştur.[61] Bunun için artık çok geçti. İzmir'e gelip yerleştikleri Karşıyaka'daki köşkte kendisine çok iyi bakıldı.

Zübeyde Hanım'ın içine düşen sıkıntı ve Latife'ye karşı olumsuz duygusu evlatlıkları Abdurrahim ve Yaver Salih arasında bir sır olarak kalmadı, başkaları da duydu. Kılıç Ali'nin anılarına göre; "Karşıyaka'da Latife Hanım'ı gördükten ve kendisi ile birkaç gün temas ettikten sonra Salih Bozok'u gizlice yanına çağırmış, yavaşçacık:

'Salih... Benim gördüğüme göre bu kızcağız ile oğlum mesut olamazlar. Derhal beni geriye götür. Mustafamı bu işten vazgeçirteyim.'

Fakat çok ısrar etmesine rağmen Zübeyde Hanım'ın bu arzularını yerine getirmek mümkün olmamış.

Bu esnalardaki telaş ve teessürden dolayı tabiî Zübeyde Hanım'ın görüş ve arzularını Salih, Gazi'ye intikal ettirmemişti."

Hasta yatağından kalkamayacağını anlayan Zübeyde Hanım İzmir Valisi Kâzım Bey ile müftüyü çağırttı. Vasiyetini yazdırdı. Vasiyetinin sonunda bir elmas yüzüğü ayırarak "Bu da Mustafa'nın olsun." demesi herkesin gözünü yaşarttı.[62]

Çavuş Ali Metin, Gazi'nin emri üzerine Ankara'ya hareket ederken iki doktor da İzmir'e gidiyordu. Ankara'ya varır varmaz Meclis'e giden Çavuş, Latife'nin mektubunu kendisine verdi. Mustafa Kemal'in ilk sözleri, "Annem nasıl?" oldu.

Ali Metin gördüklerini, duyduklarını anlattı. Fakat daha önce Zübeyde Hanım'ın, "Ali bu hanım Mustafa'mı mesut edebilir mi acaba?" diye belirttiği endişesini aktaramadı.[63]

Zübeyde Hanım'ın Latife hakkındaki olumsuz görüşünü ya da hissettiklerini, hem Salih Bozok'un hem de Ali Metin'in Gazi'ye anlatamayışları, bu büyük kumandanın evlilikte yaşayacağı sıkıntı, üzüntü ve dedikoduların önü alınamamış oldu. Kimisi buna kader diyor; kimisi de basiret bağlanması.

4 Ocak 1923 tarihinde Azerbaycan Sefaretinde verilen bir davette Mustafa Kemal, Latife'yle yani İzmirli bir kızla neden evlenmek istediğini açıklıyordu:

'Pek öyle ahım şahım değil,' diyor. *'Fakat öyle zeki ve samimi konuşuyor ki... Ailece ahdetmişler, eğer ben İzmir'i alırsam mutlaka kendi köşklerinde misafir edilecekmişim...'*

Misafirliği kabul ettiğini, kızın piyanosunu, dört-beş dil bildiğini, açık bir samimiyetle daha çok noktaları anlattıktan sonra devam ediyor:

'Kızın en büyük meziyeti insanın kafasından geçen şeyi bile keşfedecek kadar feraseti oluşudur...'

'Ben sadece evlenmek için evlenmek istemiyorum. Vatanımızda yeni bir aile hayatı yaratmak için önce kendim örnek olmalıyım. Kadın böyle umacı gibi kalır mı?..'"[64]

Bu konuşmadan anlaşılan, Gazi'nin stratejik bir tercih yaptığıdır. Yeni sosyal yaşam alanında devrimler yapılacaktır ve toplumun önünde model kadın olarak Fikriye yeterli olamayacak, düşüncesi baskın olmuş demektir. Latife'ye de âşık olmamıştır.

Zübeyde Hanım iyileşemedi, İzmir'e gelişinden bir ay sonra 14 Ocak 1923 tarihinde öldü. Abdurrahim Tunçak'ın anlattığına göre, ölüm anında bile odada bir doktor yüzbaşı vardı. Çocuk da hep Zübeyde Hanım'ın yanındaydı. Bir aralık doktor çocuğun elinden tutup dışarı çıkardı. Zübeyde o anda yaşamını yitirmişti ve doktor, çocuğun görmesini istememişti. Mustafa Kemal

annesinin ölümünü Eskişehir'de askerî birlikleri denetlerken aldı fakat ara vermedi. 14 Ocak 1923'te gece saat on birde trenle hareket etti. Geceleyin Biçer istasyonuna gelindiğinde annesinin ölüm telgrafını aldılar. Çavuş Ali Metin telgrafı veremedi.

Çavuşu sabaha yakın çağırdı ve haber alıp almadığımı sordu. O da, 'Şifre var, açılıyor,' dedi. Bunun üzerine, 'Annem öldü biliyorum,' dedi ve gördüğü rüyayı anlattı. Rüyasında annesi ile birlikte yeşil kırlarda gezerlerken birden ortaya çıkan bir sel annesini yanından alıp götürmüştü.

'Çocuk şifreyi al, getir,' demesi üzerine Çavuş şifreyi getirdi. Daha içeri girer girmez, 'Ölmüş değil mi?' diye sordu ve, 'Siz sağ olun Paşam!' yanıtını alınca gözlerini havaya kaldırarak yanaklarından sel gibi akan göz yaşlarını içine akıtmak istercesine, 'Millet sağ olsun. Milletin annesi benim annemdir,' dedi."[66]

Yurt gezisini iptal etmeyen Mustafa Kemal, 22 Ocak'ta Bursa'ya geldi. Hotel d'Anatolie'de verilen bir partiye katıldı. Orada bir hanımefendinin (Laika Manyas) evlilikle ilgili sorularıyla karşılaştı ve ilk kez evleneceği kadının adını Latife olarak açıkça söyledi.

"Latife Hanımefendi güzel mi Paşam?"

"Hanımefendi çok güzel olsa ben zaten almam. Ben kıskanç bir adamım. Zekâsını, bilgisini, terbiyesini beğendim."[67]

İngiliz gazeteci Grace Ellison, "Cesaretimi toparlayarak bazı arkadaşlarının bana, onun bir prensesle evlenmesinden endişe ettiklerini dile getirdiklerini söyleyiverdim," deyince, "bu hiçbir şekilde gerçekleşmeyecek" yanıtını verdi. *"Ben kendi halkımdan, okumuş bir kadını seçmiş bulunuyorum, tüm işlerimde 'gerçek ortağım' olabilecek karakterde bir kadın. Karakterinin sadece yarısı ve yaşamının sadece yarısı için oluşan bir birleşmeden mutluluk beklenemez. Ben demokrasinin yanında yer aldım, mevkinin ve rütbenin benim için hiçbir zaman çekiciliği olmamıştır."*[68]

Mustafa Kemal'in Karlsbad günlüğünden okuyabildiğimiz, Madam Heiniche ile konuşmasında dikkat çeken bir konu da gençken Avrupalı bir kadınla evlenmek düşlerini süslerken sonradan bundan vazgeçip evleneceği kadının Türk olmasına karar verdiğidir.[69]

Eskişehir'den İzmir'e gelirken 26 Ocak 1923 günü Karşıyaka'da yaverler kendisini karşıladı. Başyaver Salih'i kompartımanına yalnız olarak davet etti.

"*Ben Latife Hanım'la evlenmeye karar verdim. Şimdi babası burada ise* (Paşa o güne kadar Muammer Bey'i görmediğinden tanımıyordu) *kendisini bu kararımdan haberdar edersin ve hiç kimseye bir şey söylememesini de ilâve edersin.*"[70]

Başyaver, Paşa'nın emrini yerine getirdi. "Muammer Bey'e, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın kayınpederi olacaklarını söylediğim zaman boynuma sarıldılar

ve içini çekerek beni kokladılar. Biraz sonra Paşa Hazretleri de vagonlarından inerek Muammer Bey'le tanıştılar..."[71]

Sabah Karşıyaka'da trenden inerek Zübeyde Hanım'ın mezarı başında Fevzi (Çakmak) ve Kâzım Karabekir'in de katıldığı bir küçük grupla 27 Ocak 1923 tarihinde yaptığı konuşma sıkıntılı, güç, mücadeleli yaşamının ve annesinin kendisi yüzünden çektiği acıların, yitirdiği sağlığının bir çeşit günah çıkarması yanı sıra siyasi tarihin de özeti gibidir:

> Zavallı Validem bütün millet için mefküre olan İzmir'in mukaddes topraklarına vücudunu vermiş bulunuyor. Arkadaşlar, ölüm yaratılışın en doğal bir yasasıdır. Fakat böyle olmakla beraber bazen en hazin tecelliler arz eder. Burada yatan validem, zulmün, cebrin bütün milleti felaket uçurumuna götüren keyfi bir idarenin kurbanı olmuştur. Bunu izah etmek için müsaade buyurursanız ıstıraplı hayatının bariz birkaç noktasını arz edeyim. Abdülhamid devrinde idi. 1905 tarihinde mektepten henüz kurmay yüzbaşısı olarak çıkmıştım. Hayata ilk adımı atıyordum. Fakat bu adım hayata değil, zindana tesadüf etti. Hakikaten beni bir gün aldılar ve müstebit idarenin zindanlarına koydular. Orada aylarca kaldım. Validem bundan ancak hapisten çıktıktan sonra haberdar olabildi. Ve derhal beni görmeye koştu. İstanbul'a geldi. Fakat orada kendisiyle ancak üç beş gün görüşmek nasip oldu. Çünkü tekrar müstebit idarenin hafiyeleri, casusları, cellâtları evimizi sarmış ve beni alıp götürmüşlerdi. Validem ağlayarak arkamdan takip ediyordu. Beni sürgün yerime götürecek vapura bindirilirken benimle görüşmekten men edilmiş olan validem gözyaşlarıyla Sirkeci rıhtımında elemler ve kederler içinde terk edilmiş bulunuyordu. Sürgün yerinde geçirdiğim mücadeleler onun hayatını ıstıraplar ve gözyaşları içinde geçirtmiştir. Başka bir nokta daha: Mütareke zamanında Anadolu'ya geçtiğim vakit, validemi mustarip bir halde İstanbul'da terke mecbur olmuştum. Yanımda kendisinin refakatime verdiği bir adamım vardı. Bunu Erzurum'dan İstanbul'a gönderdiğim zaman validem bu adamın yalnız olarak geldiğinden haberdar olduğu dakikada, benim hakkımda halife ve padişah tarafından verilmiş olan idam kararının infaz edildiğini zanneylemiş ve bu zan kendisini felce uğratmıştı. Ondan sonra bütün mücadele seneleri onun hayatını elem, ıstırap içinde geçirtmişti. Padişah ve hükümetin ve bütün düşmanların daima baskı ve işkencesi altında kalmıştı. Evi bin türlü sebep ve vesilelerle basılır ve aranır, kendisi rahatsız edilirdi. Validem üç buçuk senelik bütün gece ve gündüzlerini gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi. Nihayet pek yakın zamanda onu İstanbul'dan kurtarabildim. Ona kavuşabildim ki, o artık maddeten ölmüştü, yalnız manen yaşıyordu.
>
> Validemin kaybından şüphesiz çok üzgünüm. Fakat bu üzüntümü gideren ve beni teselli eden bir husus var ki, o da anamız vatanı mahv ve haraplığa götüren idarenin artık bir daha dönmemek üzere yokluk mezarına götürülmüş olduğunu görmüştür. Validem bu toprağın altında, fakat millî hâkimiyet ilelebet devam edecektir.



Zübeyde Hanım'ın mezarı başında (27 Ocak 1923)

Validemin ruhuna ve bütün ecdat ruhuna ahdetmiş olduğum vicdan yeminimi tekrar edeyim. Validemin kabri önünde ve Allahın huzurunda yemin ediyorum, bu kadar kan dökerek milletin elde ettiği ve sağlamlaştırdığı hâkimiyetin muhafaza ve müdafaası için icap ederse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Millî hâkimiyet uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun.

Karşıyaka'dan Göztepe'de bulunan eve gelindi. Kendisini karşılayanlardan bazılarını ertesi günü evde verilecek çaya davet etti. Muammer Bey'e de İzmir müftüsünü davet etmesini söyledi. Görünüşte çay ziyafeti olan bu toplantı, aslında bir nikâh merasimiydi.

Asım Gündüz anılarında bu karardan en yakınlarının bile haberdar olmadığını ortaya koymakta. Mustafa Kemal'in hayalindeki evlenme şeklinin tam bir romantiğe yakışan türden olduğunu da yazmaktadır. Başyaverin, "Müftü Rahmettullah Efendi geldi!.." uyarısının ardından Gazi, "*Eğer genç olsaydım bu töreni başka türlü yapmak isterdim. Latife Hanım'ı bir ata bindirir, ben de bir ata binip koşturur, kaçırtır alırdım; ama şimdi bunu yapacak kadar genç olmadığımı anlıyorum.*" (Fevzi Çakmak'a dönerek) "*Paşam, siz benim, Abdülhalik (Renda) Bey de Latife Hanım'ın şahitliğini kabul buyurun da bizim şu mihri müeccel ve mihri muaccelleri tayin edip nikâhımızı kıyıverin.*"[72]

Gazi işi ucuza getirmiş, on dirhem gümüş mihri müeccel ve mihri muaccel ile evliliği onaylatmıştı.[73] Bu miktar en yoksul insanın vereceği tazminattı. Müftü dualarıyla töreni uzatırken, Mustafa Kemal, arkadaşlarına dönerek: "*İnşallah zaman olur, nikâhı Vali bey kıyar,*"[74] dedi. Bu söz yakında başlayacak sosyal yaşam alanlarındaki devrimlerin habercisiydi.

Mustafa Kemal'in üstünde lacivert kruvaze bir elbise vardı. Aynı renkte, içinde kırmızı kıvılcımlar yanan bir kravat bağlamıştı. Ceketinin küçük cebinde titizlikle yerleştirildiği halde, rasgele konmuş gibi görünen keten bir mendil vardı. Gri, astragan bir kalpak giymişti.[75]

Latife, vücut hatlarını belli etmeyen bol bir füme kıyafet giymişti. Saçlarını mor bir eşarp ile örtmüş, mor eldivenler giymişti; elinde bir beyaz gül tutuyordu.

Yüzük Lozan'da, delegeler tarafından, bu işi yaparken okul çocukları gibi heyecanlanılarak, onun adına satın alınmış.[76]

Bekârlık konusundaki fikrini bilen bir milletvekilinin niçin evlendiniz? Sorusuna verdiği yanıt hangi düşüncelerle evlendiğini ortaya koyuyor:

"Bundan sonra birçok devrimler yapacağız. Bunlar arasında kıyafet devrimi de olacaktır. Kadınlarımızın da çarşafını atacağız. Kızlarımızın güzelliği meydana çıkacaktır. Bu güzel yüzlü millete kara çarşaf ve peçe yakışmaz. Ben herkesin karısının ve kızının başını açarken, onlar diyecekler ki, kendisi bekâr, herkesin çarşafını çıkarttı. Bunu dedirtmemek için evlendim!"[77]

Fikriye evlilik haberini Münih'teki sanatoryumda aldı. Üzüntüsü sonsuzdu. Tedaviyi erken bitirip dönmeye karar verdiğinde, tren garında kendisini yolcu eden tek bir kadın vardı. Oysa geldiğinde ne kadar çok kalabalık karşılamıştı. Türkiye'ye dönüşünde neler olacağını zaman gösterecekti.

Gazi ve Latife yaklaşık bir ay sonra Ankara'ya gittiler. Lozan'dan dönen İsmet Paşa'yla Eskişehir'de buluşup 20 Şubat'ta Ankara'ya ulaştılar.

Yeri gelmişken Latife'nin eş olmak için can attığı Mustafa Kemal'in daha sonradan her ikisinin de sıkıntı çekeceği, şikâyetçi olacağı günlük yaşam alışkanlıklarının yanıtını genel sekreteri veriyor:

> Çocukluğundan beri temizliğe ve iyi giyinmeye meraklı idi. Bazı sıcak günlerde iki, üç kez yıkandığı olurdu. Savaş sırasında en sıkışık cephelerde bile ne yapıp yapmış, mutlaka her gün yıkanabilecek bir yer sağlamıştır.
>
> Kendisine her çeşit elbise yakışırdı; bilhassa askerî üniforma.
>
> Yemek meraklısı değildi; sabahları bir şey yemez, yalnız bir kahve ve sigara içerdi.
>
> Öğle yemeklerini bazen sadece bir dilim ekmekle bir bardak ayran veya limonata teşkil ederdi. Ekmeği, uzun uzun parçalar halinde doğrar, bardaktaki ayran veya limonataya batıra batıra yerdi. Sevdiği ve istediği sayılı yemeklerin başında sadeyağlı kuru fasulye (buna kendisi yağlı fasulye derdi) ve pilav gelirdi; bunlar mutfakta daima hazır bulundurulurdu. Geceleri, çok geçe kaldığı zamanlar, fasulye ve pilav yer öyle yatardı.
>
> Bunlardan başka yağ ve yumurta ile ezilmiş beyaz peynirden yapılan bir nevi omleti, etli taze bamyayı ve meyvelerden kavunu severdi.

Erken veya geç; uykudan uyanır uyanmaz derhal kalkar, odadaki geniş koltuğuna bağdaş kurar, bir taraftan getirilen kahve ile sigarasını içerken, bir taraftan da günlük gazeteleri gözden geçirirdi. Ondan sonra banyoya girer, tıraş olur, yıkanır ve derhal giyinerek ya gezmeye çıkar, yahut kütüphanesine geçerek çalışmaya veya kitap okumaya koyulurdu.

Yatak odasında uzun süre kalmak alışkanlığında değildi; pijama kullanmazdı, beyaz keten entari ile yatar, yataktan çıkınca üzerine bir ropdöşambır giyerdi. Ancak fazla rahatsız olup da geniş koltuğunda istirahat etmeye mecbur olduğu zamanlar pijama giydiği olurdu ki, bu da pek nadirdi; çünkü sıhhatine, lüzumu kadar itina etmez, ufak tefek hastalıklara aldırmaz, doktorların tavsiyelerine pek kulak asmazdı. 38 derece ateşle giyinip gezmeye çıktığı ve sofraya indiği çok olmuştur.

Tütün ve kahveye çok düşkündü; bilmem ama, herhalde günde 10-15 fincan kahve ve 40-50 sigara içerdi.

Burada tütüne olan düşkünlüğünü, hem de geniş hak bilir ve hoş görürlüğünü belirten bir olay: Tekel İdaresi sigara kâğıdının satışını yasak etmişti. Kaçak tütün içenlerden parası olanlar bu kâğıdı karaborsadan tedarik edebiliyorlardı. Fakat halkın ve bilhassa köylülerin büyük kısmı sigaralarını gazete kâğıdı ile sarmak zorunda kalmışlardı.

Bir gün vatandaşın biri kasaba veya köy kahvesinde böyle hazırladığı bir sigarayı içerken, fena kokusundan şikâyet ediyor ve bütün iyilik ve kötülükleri en başta bulunana atfetmek alışkanlığıyla Atatürk aleyhinde ağzına geleni söylüyor. Kahvede bulunanlar bir zabıt tutuyorlar. İş hükümete intikal ediyor. Cumhurbaşkanına karşı işlenen suçlardan dolayı takibatta bulunmak O'nun iznine bağlı olduğu için ilgili bakan sorunu kendisine arz ediyor, takibat için izinlerini istiyor.

Atatürk bakana soruyor:

"Sen hiç gazete kâğıdı ile sarılmış sigara içtin mi?"

Bakan " hayır efendim" yanıtını veriyor.

"Ben içtim" diyor, " o kadar berbat bir şeydir ki. Adam haklıdır, ben de olsam aynı şeyi yapardım. Takibata lüzum yoktur. Zavallıyı serbest bırakınız."

Kumardan hoşlanmazdı, kumarcı arkadaşlarını bu alışkanlıktan vazgeçirmeye çalışırdı. Bununla beraber bazı geceler evinde ya da davetli bulunduğu yerlerde, zaman geçirmek için poker oynardı; fakat sonunda mutlaka ortadaki fişleri harman eder, herkese parasını iade ederdi.

Yine eğlenmek için pek nadir olarak, arkadaşları ile tavla oynadığı da olurdu.

İçki olarak rakıyı tercih ederdi. Başka içkileri, mesela bira, şarap, viski ve şampanyayı nadiren içerdi. Baş mezeleri leblebi, beyaz peynir ve kavundu. İçkiden sonra yemek yerdi.

İçki sofrasında konuşulanların, yazılanların, hatta verilen kararların üzerinde, sonradan ciddiyetle durduğuna hiç şahit olmadım. Böyle sofralarda olanlar ve konuşulanlar, "orada kalır ve kalmalıdır" derdi.

Askerî, siyasi, büyük ve önemli mesleklerin cereyan ettiği veya konuşulacağı zamanlarda hiç içmezdi. Gündüz içmenin de aleyhindeydi. Yanında bulunduğum uzun yıllar zarfında yalnız iki defa, gündüz birkaç kadeh konyak veya rakı içtiğini gördüm.

Maiyetinde çalışanların, vazifeli oldukları saatlerde, içki kullanmalarını da hoş görmez, men ederdi.[78]

Gazi ile Latife evliliğinin hemen hemen hep yakınında bulunmuş olan Kılıç Ali, Başyaver Salih Bozok gibi kişiler pek çok olayın da tanığı olmuştur.

İlk zamanlar Ankara'da bıraktığı görüntüye göre Latife Hanım çok iyi yetişmiş, iyi öğrenim görmüş, zeki ve yabancı dil bilen genç bir kadındı. Ankara'ya geldikten sonra mükemmel bir ev hanımı olarak da kendini gösterdi. Olumlu davranışlarıyla Gazi'yi mutlu edeceği ümidi, çevrede çok çabuk sevilmesini sağlamıştı.[79]

Latife Çankaya'ya yerleşir yerleşmez hareketleriyle herkeste çok olumlu bir etki bırakıyordu. Gazi kimi severse ona yakınlık gösterir, neden hoşlanırsa hoşlandığı şeylere yadırganlık göstermeden çabucak uyum sağlardı. Çevresine Gazi'ye yakın arkadaşların ailelerini toplardı. Sık sık aileleri bir araya getirirdi.

Akşamları zamanında yemek yemek, zamanında sofradan kalkmak, yemekten sonra Gazi ile birlikte yakın arkadaşların evlerine ziyaretler yapmak, sohbetlerle zaman geçirmek, hemen hemen alışkanlık haline geldi. Gazi uymakta olduğu bu yeni hayat tarzından memnun görünüyordu.

İlk zamanlar evlilik sorunsuz gidiyor, Latife bu ağır yükün altında ezilmiyor görüntüsü veriyordu. Fakat kısa bir süre sonra durum değişti. Sanki evlendiği kişi Gazi Mustafa Kemal değil de sıradan birisiymiş gibi hareket etmeye başladı. Davranışları kraliçe tavırlarına döndü.

Kısa bir süre sonra Latife bu olumlu davranışlarından uzaklaşıp, doğasında var olan bazı davranış bozukluklarını göstermeye başladı. Önce hırçınlık olarak başlayan hareketleri sonradan kalıcı huysuzluk olarak devam etti.

Ecelin Davetiye Çıkardığı Kadın

Bu arada olan Fikriye'ye olmuştu.

Gazi'nin evlendiği haberini Fransızca gazeteden öğrendikten sonra dünyası başına yıkılınca, Münih'ten apar topar dönen genç kadın, 6 Mart 1923'te Sirkeci Garı'na ulaşıyordu. Nereye gideceğini, ne yapacağını bilemiyordu. Tedaviyi yarım bırakmış, üzüntü verem hastalığını daha da kötüleştirmişti.

Almanya'ya giderken Mudanya'dan İstanbul'a birlikte geldiği Refet (Bele) Paşa'nın evine gitti. Ankara günlerinden dostlukları vardı, iyi karşılandı. Ankara'ya gitmek istiyordu, Refet Paşa telgrafla durumu sormanın doğru olacağını söyledi. Çünkü Gazi'yi gelişmelerden bilgilendirmek gerekiyordu.

Adnan Adıvar Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul temsilciliğine getirilmişti. Onun aracılığıyla telgraf çekildi.

Gazi Paşa Hazretleri'ne,

Fikriye Hanım bugün geldi. Yarın hemen Ankara'ya hareket etmek istiyor. Yüksek emirlerinizi beklemekteyim.

Ankara'dan gelecek yanıtı beklerken, Fikriye ertesi gün Cevat"ın (Abbas) eşi Memduha'ya gitti.

Gazi, Fikriye'yi düş kırıklığına uğratacak içerikte hemen karşılık vermişti:

> Adnan Beyefendi'ye,
>
> Fikriye Hanım'ı tedavi için Almanya'ya göndermiştim. Benden izin almadan neden dolayı İstanbul'a gelmiştir? Kesinlikle Ankara'ya gelmesine izin veremem. Kendisine gereği kadar para vermiştim. Orada otursun ve bana açıklama yapsın. Benden izin almadan hareketine müsaade olunmaması için gerekenlere emir buyurmanızı ve bildirmenizi rica ederim. Gazi Mustafa Kemal.

Refet Paşa bu telgrafın içeriğini değiştirerek Fikriye'ye, Gazi'nin İstanbul'a geldiğinde görüşeceklerini bildirdi. Fikriye istenmemişti. Kendisinin dışında herkes bunu biliyordu ama ondaki saplantıya dönüşmüş aşk, gerçeği görmesini engelliyordu.

Cevat Abbas'ın evinden de ayrıldı, Mehmet amcasının dul eşi Belkıs Hanım'ın evine geçti, ancak kısa zamanda sıkıldı. Oradan ayrıldı, onun kızı Hayriye'nin evine taşındı. Onun evinde de rahat edemedi. Oradan Mecidiye Teyzesi'nin evine geçti. Hiçbir yerde duramıyordu. Eski ev sahibi Macit'in Yerebatan'daki konağına geçti. Üç yıl önce Ankara'ya gitmeden önce de bu konakta kalmıştı. Burada ona dostça davranılıyordu, evin kızı Handan da 18 yaşına gelmişti, iyi arkadaştılar. Bir süre sonra Macit Bey Gelibolu Valiliğine atandı. Fikriye'nin Handan ve annesi Nimet'le dostlukları orada da devam etti. Bir yıla yakın Gelibolu'da kaldı, mayıs ayının sonlarına doğru evin hizmetlisi Emine'nin fotoğrafsız kimliğini alarak İstanbul'a geldi. Ankara'ya gitmeyi kafasına koymuştu. Bir bohçadaki mektupları dahil her şeyini Gelibolu'da bırakıyordu, bu nedenle, nasılsa erken döner diye gidişi pek yadırganmadı.[80]

1924 yılı son derece yoğun geçiyordu. Lozan imzalanmış, cumhuriyet kurulmuş, biraz rahatlık gelmişti ama evliliğinde sorunlar başlayan Mustafa Kemal kalp spazmı geçirecek, 1924 başında İzmir'e gidecek ve Latife'nin evinde yaklaşık 50 gün dinlenecektir. Cumhuriyetin ilanı tartışmaları yatışmamışken, Hilafetin kaldırılması tartışmalarının yaşanacağı en hararetli günler de gelip çatmıştır. Gazi, Latife'nin olaylar yarattığı yurtiçi seyahatlerinde yanında hep eşiyle birliktedir.

Fikriye'nin geldiği Ankara'nın havası budur.

Fikriye Ankara'da trenden inince önce kuzeni Fuat Bulca'nın evine gider. Ama aksilik onlar da o gün İstanbul'a gitmiştir. Ağabeyi Enver'le dargın oluşu nedeniyle gidecek başka bir yer aklına gelmez, faytonla Çankaya'ya gelir. Umudu Gazi'yi görmektir.

Köşke ilk geliş anını yılların emektarı Gazi'nin emir eri Ali Çavuş (Metin) şöyle anlatıyor:

"Salona aldıktan sonra Gazi (Atatürk'e) ve Latife Hanım'a haber verdim. Latife Hanım derhal ayağa kalkarak, 'Paşam, size bu kadar hizmetleri olan hanımı bekletmeyelim,' diyerek birlikte Fikriye Hanım'a, 'Hoş geldin,' dediler. Fikriye Hanım'ı o gece misafir ettiler.

Ertesi günün akşamüzeri Fikriye Hanım'da bir gitme hazırlığı görmeyen Latife Hanım bana, 'Ali, bu hanım ne zaman gidecek?' diye sinirli sinirli söylendiler.

Ben ilk gece kararlaştırıldığı üzere Fikriye Hanım'a verilecek para ile Fikriye Hanım'ın İstanbul'a yerleşmesini temin için Fikriye Hanım'ı ikna etmeye çalışıyordum. Fakat Fikriye Hanım sözlerimi zor dinliyor, buğulu gözlerle uzaklara bakıyordu.

İkinci gece de Fikriye Hanım köşkte kaldı. Fakat Latife Hanım'ın da neşesi büsbütün kaçmıştı. Üçüncü gece de Fikriye Hanım da gitme hazırlığı görmeyen Latife Hanım bana sinirli ve yüksek sesle, 'Ali, bu hanım ne zaman gidecek?' diyerek salondan ayrıldı.

Fakat bu yüksek sözle söylenen sözleri Fikriye Hanım gibi Gazi de duymuşlardı. Gazi yatma zamanı geldiği halde yatmamış, ayrı bir odada gece yarısına kadar oturmuşlardı. Çok üzüldükleri belliydi. Ertesi günü Fikriye Hanım'ı erken saatlerde uğurladık."[81]

Gazi, Fikriye'nin hastalığını görüyor, Ankara'da kalmasının olanaksız olduğunu bildiğinden ona İstanbul'da bir ev alınması ve geçiminin sağlanması amacıyla gerekli paranın da kendisi tarafından verileceğini söylüyordu.

Fikriye, Latife tarafından kovulunca, Karaoğlan çarşısında bildik bir otele yerleşti. Hastalıktan mecali kalmamıştı.

Ertesi sabah (21 Mayıs) eşyalarını yanına alarak Çankaya'ya çıktı, çantasında, Ankara günlerinde kendisini koruması amacıyla İsmet İnönü tarafından verilmiş Browning tabancası da vardı. Köşkün kapısında faytoncuya "beni bekle, Paşa Hazretlerine veda edip döneceğim," dedi.

Yaver Muzaffer Kılıç, bundan sonrasını şöyle anlatıyor:

"Ben nöbetçi yaverdim. Arap Nesip, Fikriye'nin geldiğini haber verdi... Gazi yukarıda Latife Hanım'la oturuyordu. Kendilerine sormadan Fikriye Hanım'ı onların yanına bırakamazdım. Davranışlarında da heyecan ve sinirlilik göze çarpıyordu. Gazi'nin dinlendiğini, çıkıp haber vereceğimi, kendisini kabul edebileceği zamanı soracağımı söyleyerek onu yatıştırmaya çalıştım.

Nöbetçi ile Arap Nesim'i de ben aşağı ininceye kadar Fikriye Hanım'ı yukarı bırakmamaları konusunda uyardım. Yanlarına çıkıp durumu Gazi'ye bildirdim. Latife Hanım birden bire, 'Niye gelmiş, ne işi var? Kovunuz, dışarı atınız!' diye öfkeyle söylenmeye başladı. Paşa da buna karşı bir şey diyemedi, aynı görüşü benimsedi. Aşağı indim, Fikriye Hanım'a Paşa'nın kabul edemeyeceğini, uygun zamanı daha sonra kendisine bildireceğimi söyledim. Kadın büsbütün öfkelendi. 'Ne demek efendim, Paşa beni muhakkak kabul eder. Siz yalan söylüyorsunuz. Burası benim evim demektir!' gibi sözlerle direnince bu işin için-

den yalnız çıkamayacağımı anlayarak Kurmay Albay Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey'le Yüzbaşı Rüsuhi Bey'î telefon edip yanıma çağırdım.

Tevfik Bey kadını soğukkanlılıkla yatıştırmaya çalışırken, öteki yaver Rüsuhi öfkelenip tehdit etmeye başladı. Hatta girdiği tuvaletin kapısını çalarak 'Çık dışarı!' diye bağırdı. Sonunda kadını dışarıda bekleyen arabaya bindirerek yola çıkardık."[82]

Kısa bir süre sonra tek el silah sesi duyuldu. Köşk görevlileri hemen koştular. Fikriye'nin göğsünden kan sızıyordu. Durum Gazi'ye bildirildi. Fikriye Memleket Hastanesi'ne kaldırıldı. Hem başhekim Ömer Bey hem de Sıhhiye Bakanı Refik (Saydam) harekete geçirildi. Başarılı bir ameliyat ile kurşun çıkarıldı. Fakat hasta iyileşemedi, kaldırıldığı hastanede dokuz gün sonra 30 Mayıs 1924 tarihinde yaşama veda etti.

Bu olay, o günden bugüne pek çok spekülasyona yol açmıştır. Başyaver Rüsuhi'nin Çankaya'dan Fikriye'yi kendi kararıyla kovamayacağı ortada olduğuna göre, Latife ve Gazi'nin ortak kararını uygulamıştır. Fikriye'nin kuşağında ikinci bir tabanca sakladığı söylenmiştir. Ancak ikinci tabancanın varlığı çok kolaylıkla açıklanabilecek ve kabul ettirilebilecek gibi değildir. Kısacası ikinci tabanca bir uydurmaca gibi görünüyor. Otopsi yapılmaması, vurulduğu yere doktorun getirilmemesi, ameliyat sonrası birkaç gün hastaneye kimsenin sokulmaması gibi gerçekler, bu olayın üzerindeki sis perdesini kaldıramayacağından, hep istismar edilecektir. Arabacı hayatta olduğuna göre bu bir intihardı. Eğer bir cinayet olsaydı, görgü tanığı olarak arabacı sağ bırakılmazdı. Bu olayın kimilerine göre cinayet ya da intihar oluşunun dışında, Latife'nin tavrını anlatan bir anekdot gazeteci-yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan alıntıyla şöyle anlatılıyor:

"Fikriye hastaneye kaldırılınca Paşa, Latife Hanım'dan tekrar rica ediyor:

'Ne olur gidip bir bakıver, kızcağız ölüyor!' diyor.

Ama Latife Hanım gitmiyor."[83]

Zübeyde Hanım'ın Salih Bozok'a söylediği öngörüsü doğru çıkmıştı.

"Bak evlatçığım... On gün var otururuz bu kızcağızın evinde... İyidir hoştur fakat tutmamıştır gözüm efendim bu işi!... Bu kızcağız da bilmez benim oğlumu sevmediğini!.. O sever Mustafa Kemal Paşa'yı... O sever Gazi Paşa'yı!... O sevmez efendim, Mustafa Kemal Efendi'yi!.. O ister, Mustafa Kemal Paşa'nın karısı olsun! O ister, kurulsun Çankaya'da, buyursun ona buna! İster, olsun Büyükhanımefendi! Sevemez o benim Mustafamı... Sever Mustafa Kemal Paşa'yı, Gazi Paşa'yı!.. Sen beni çabuk götüresin evlatçığım Ankara'ya... Söyleyeyim Mustafa'ya bu iş olamaz!"[84]

Evet, Zübeyde Hanım haklı çıkmıştı; Latife, büyük başkumandan, Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı sevmişti. Zübeyde'nin oğlu Mustafa Kemal değildi âşık olduğu. Ama, Zübeyde Hanım da oğlu Mustafa Kemal'i unvansızken seven, ona gerçekten âşık olan kadını, Fikriye'yi benimsememişti.

Yıllar sonra kız kardeş Makbule (Atadan) gazeteci Şemsi Belli'ye aynen şunları söyleyecektir: "Ağabeyim her zaman şöyle derdi. Beni (Latife) mevkiim ve param için sevmiştir. (Fikriye) de yalnız ben olduğum için sevmiştir. Yani biri mevkiimi ve paramı, diğeri de hakikaten beni sevmiştir."[85]

Üç kadın arasında sıkışıp kalan Mustafa Kemal ise duygu dünyasında hırpalanmıştı, yenilmişti.

***

Fikriye'nin aralarından ayrılışından üç dört gün sonra Gazi ve Latife salonda oturuyordu. Ali Çavuş da gramofon çalıyordu. Savaş zamanında cephede bir otomobilde bulup adını Trikopis koydukları köpek de yavrulamış, iki yavrusu ile oynuyordu. Gazi, evin havasından memnun olmuş, rakısını ağır ağır yudumluyordu. Köpeklerin oynaşmalarını ve çok sevimli hallerini gören Gazi, Latife'ye dönerek, "Bak Fikriye ne güzel oynuyorlar..." deyince, Latife fena halde bozularak baygınlıklar geçirdi.[86]

Bu olay üzerine İzmir'e babasına telgraf çekip Ankara'ya gelmelerini istedi. El yazısıyla kaleme aldığı telgrafı devriyelere vererek Çankaya postanesinden gönderdi. Gazi ses çıkarmadı ama bu duruma çok üzülmüştü.

Sonunda durum o şekle girdi ki, Gazi neden hoşlanıyorsa onu yapan Latife, Gazi neden hoşlanmıyorsa onu yapmaya, Gazi kimleri seviyorsa onları sevmemeye, onlara adeta düşman olmaya ve birtakım hırçınlıklara başladı.[87]

Evliliğin yakın tanıklarından genel sekreterin serinkanlı değerlendirmesine göre Gazi, beraber yaşadıkları müddetçe, eşine daima saygı göstermiştir; kendisini hiçbir suretle rencide etmemek için büyük gayretler de harcadığı muhakkaktır. Fakat, bilindiği gibi O, kişisel yaşamında, ne durumda ve nasıl olursa olsun, bir kayıt altına girecek adam değildi; yaratılışı buna engel idi, bu itibarla, evlendikten sonra da, alıştığı tarzda yaşamaya devam etmişti.[88]

Latife ise çoğu zaman eşinin " fevkaladeliğini" unutuyor, O'na karşı herhangi bir koca muamelesi yapmaya, hareketlerine, biraz da yersiz ve yakışıksız şekillerde, müdahale etmeye yelteniyordu. Gazi'nin bu hallerden pek muzdarip olduğu görülüyordu.[89]

Gazi de insandı. Her insan gibi O'nun da neşeli ve neşesiz zamanları vardı. Latife her iki durumda da Gazi'ye eza etmekten özel zevk alıyor gibiydi. Bu hareketleri muhakkak ki herkesin dikkatini çekiyor ve herkesi üzüyordu.[90]

Herkesi üzen başka bir olay daha oldu. Gazi 11 Kasım 1923'te kalp krizi geçirdi. Birinci kriz öğle yemeğinden sonra, daha sofradan kalkmadan gelmişti. O günlerde eşi Latife hastaydı, zatürre geçiriyordu. Onu tedaviye gelen doktor Refik Saydam da sofrada idi ve yanında, gerektiğinde kullanmak için bazı yürek güçlendirici ilaçlar da bulunuyordu. Gazi'nin durumunu görünce derhal müdahale ederek kendisine bir morfin şırıngası yapmış, krizin geçmesini sağlamıştı.



Gazi Mustafa Kemal ve Latife Hanım (Mart 1924)

Ziyarete gelen Ali Fuat'a sağlık durumunu anlatırken, yaşadıklarından endişe ettiği izlenimi vermektedir:

"Takriben yirmi gün kadar önce, bir sabah köşkün bahçesine inmiştim. Bahçede gezindim ve bir kahve içtim. Bu sırada büyük bir yorgunluk hissettim. Köşke girip istirahat edeceğim sırada, kendimi tamamıyla kaybetmişim. Bundan sonra ne olduğunu bilemiyorum... Gözlerimi açtığım zaman, kendimi yatağımda uzanmış, halsiz buldum. Etrafımdakileri teşhis edebildim. Fakat kapıda duranları tanıyamıyordum. Kimseye bir şey sormadım, neler olduğunu, kendim bulmak istiyordum. Bana öyle geldi ki, ben önce öbür dünyaya gitmişim, sonra mucize olarak tekrar bu dünyaya dönmüşüm... Ahireti görecek kadar öbür dünyada kaldığıma kani olmuştum. Fuat Paşa kardeşim cidden büyük bir tehlike atlatmışım. Bünyem çok sağlammış ki hem bu krizden kurtuldum, hem de az zamanda ayağa kalkabildim. Bundan sonra günde iki sigara, o kadar kahve içebileceğim. Mümkün olursa, bunları büsbütün terk edeceğim. İçki ağzıma koymayacakmışım. Doktorların düzenledikleri listeye göre, yemek yiyorum. Latife'nin yemek ve perhiz konusunda ne kadar ciddi ve dikkatli olduğunu bilirsin. Onunla oynamaya gelmez. Çocuk gibi kendisine itaat ediyorum."[91]

Ali Fuat anlatılanları inandırıcı bulmaz. Kendisine böbrek ağrıları nedeniyle gittiği Viyana dönüşü tedaviye uymadığını anımsatır. Gerçekten de hiçbir zaman sağlığına dikkat etmeyecektir.

İki gün sonra yine öğle yemeğinin ardından bahçede gezinirken, aynı şekilde fakat daha hafif bir fenalık geçirdi.

Bunun üzerine İstanbul'dan uzman Neşet Ömer (İrdelp) Ankara'ya davet edildi. Doktor, bu krizlerin çok çalışmadan ve yorgunluktan ileri gelen bir "elemi asabi" olduğunu tespit ederek birkaç gün istirahattan sonra hava değişimi için Akdeniz kıyılarında bir yere gitmesini önermişti.

Bu konuda resmî bir tebliğ yayımlanmamasına karşın hastalık haberi her tarafta yayılmıştı. Hatta İstanbul'da çıkan muhaliflerin sesi *İkdam* gazetesi ülke dışındaki medya yayınlarından da söz ederek, hükümetten gerçeği soran bir eleştiri yazısı yayınlamıştı.

Hükümet yerine açıklamayı doktoru yapmış, 'yorgunluktan' başka bir şey olmadığını söylemiştir. Mustafa Kemal'in sağlığını hiçe sayan davranışlarına bir örnek olmak üzere, bu hastalığı sırasında doktorun önerisine karşı takındığı çocuksu tavrı, *genel sekreteri* şöyle anlatıyor:

"Yapılan öneri arasında, tütün ve kahveyi azaltmak da vardı; hatta eşi her gün tabakasına ancak 10 sigara koyuyordu. Fakat O, Köşkteki hizmetçilerden birini kandırarak özel sigaralarından yüzlük bir, iki paket almış, öğleden sonraları düzenli devam ettiği, İstasyondaki özel çalışma binasının üst katındaki çalışma salonundaki masasına gizlemişti. Bir gün salona girdiğim zaman bu paketlerden biri, açık olarak masanın üzerinde duruyordu. Beni görünce paketi orada unuttuğunun farkına varmış, utanır gibi olmuş, telaşla alıp, çekmeceye

koyduktan sonra bana hafif bir tebessümle: ' Misafirlere veririm diye getirmiştim de' demişti..."[92]

***

Mustafa Kemal anlaşılan onun için yalnızca sıradan bir kocaydı. Latife'nin şımarıklığı ve Gazi'yle yarışma içinde olduğunu anlatan en ilginç olaylarından birisini, 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilan edildiğinde Köşkün muhafız alayı komutanı yaşamıştır.

" ...Cumhuriyet ilan edildi. Ben de Mecliste'ydim. Karar alır almaz; hemen topların başına koştum. Sekizinci Tümen'den emrime iki batarya verilmişti. Topları, Meclis'in altındaki yola çıkardım. Namluları istasyona doğru çevrilmişti. 'Ateş!' emrini verdim. Toplar, yeri göğü inletip yeni bir devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu âleme duyuruyordu.

Tekrar Meclis'e döndüm. Cumhurbaşkanlığı seçimi yapılıyordu. Atatürk cumhurbaşkanı seçilir seçilmez hemen Çankaya Köşkü'ne telefon ettim ve eşi Latife Hanım'a haberi ulaştırdım. Teşekkür bile etmediği gibi hiçbir sevinç belirtisi de göstermedi:

'Aaaa ne yapayım İsmail Hakkı Bey! Reisicumhur olmuşsa olmuş! Ne yapayım yani!' dedi.

Kendisine, 'Efendim kocanız (zevceniz) şerefli bir vazife almış bulunuyor. Siz de (refikasısınız) eşisiniz, haberdar ettim,' dedim ve telefonu kapattım."[93]

Latife hırçınlaştıkça, Çankaya'da yapılan toplantılarda salondaki neşeli havayı çekemiyor, üst katta topuklu pabuçlarıyla ter ter tepinmeye başlıyordu. Konuklarına mahcup olan Gazi'nin başyaverle yaptığı uyarılara da kulak asmıyordu. Otomobilde oturduğu yeri sorun yapıyor, kalabalıklar ortasında bağırıp çağırmaktan geri durmuyordu. Çevresinde kim olduğuna aldırmadan , Köşkün korumasıyla görevli ve Gazi'nin hayatı boyunca birlikte olmaktan hatta onlarla güreşmekten zevk aldığı askerlerin arasında, "*Kemal!... Kemal!...*" diye bağırmaktan çekinmiyordu. Yaverlerin konuk kabul programına ve şekline bile müdahale etmeye çalışıyordu.

Yabancı elçilerin kendisi tarafından da kabul edilmesi yönünde adım atmıştır. Örneğin "Almanya Büyükelçisi (Nadolni), Cumhurbaşkanı tarafından olağan bir törenle kabul olunduktan sonra Latife ertesi gün de elçiyi kendisinin kabul edeceğini bildirmiş. Hatta bu iş için bando ve tören birliği hazırlanmasını bile emretmiş. Ancak olayı zamanında öğrenen Gazi bu işin önüne geçmiş."[94] Elçi kabullerinde kraliçelerin bile yapmadığı bu tür bir kabul törenini bir cumhurbaşkanı eşinin yapmaya kalkması, içinde bulunduğu psikolojik durumu açıklamaktadır.

Gazi'nin yurt gezilerinde çarşafı ve peçesi ile halka nutuklar söylemeye kalkmıştır. Çankaya Köşkü'nün bahçesinde sesini, davranışlarını eğitip düzelt-

mek için Demostenes gibi hitabet çalışmaları yaparmış. Meclis'teki muhalif milletvekilleri ile iletişim kurmaktan zevk aldığını da yine Gazi anlatmıştı.[95]

Gazi'ye karşı halkın sevgisi, kadınların ilgisinin çılgına çevirdiği, sinirlerine hâkim olamayan Latife'nin davranış bozuklukları ve haddini aşan tavırları nedeniyle Adana'da, Konya'da, Samsun'da, Tokat'ta, Sarıkamış'ta bu nedenlerden dolayı fırtınalar kopmuştu. 8 Ekim 1924 Erzurum seyahati boşanmanın artık kaçınılmaz olduğunu da kanıtlıyordu.

Latife'nin karakterini ortaya koyan tipik olaylardan birisine örnek, 12 Mart 1923 tarihinde Adana'ya yapılan seyahatte yaşanmış; Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı Asaf İlbay anlatıyor.

Konya'nın Çumra istasyonunda tanıştırılmışlar. Gazi'yi beklemekteler. Latife hiç konuşmadan elindeki Fransızca dergi ile oyalanıyor. İlbay'ın konuşturma çabaları boşa gidince susuyor. Latife birden elindeki dergiyi bırakıyor ve Paşa ile nereden tanıştıklarını soruyor. O da kısaca Selanik'te doğduklarını, aynı sokakta oynayıp aynı okula gittiklerini anlatıyor. Latife, Selanik kentinin medeni olup olmadığını, halkın durumunu sorup İzmir'le karşılaştırmasını istiyor. Ilbay da, "Izmir'den daha ileridedir," diyor.

Konuşma sürerken Gazi geliyor. Latife, "Senin arkadaşların hep böyle bilgili ve mağrur mudur?" diye sorup, "Bakınız, arkadaşınız, Selanik'i en ileri kent ve Selaniklileri de en medeni vatandaşlardan; hatta İzmir'den ve İzmirlilerden ileri olduğunu söylüyor! Doğrusu dostunuzdan müştekiyim (şikâyetçiyim)". Ilbay ne yapacağını şaşırmıştır; Gazi derhal, "Arkadaşım hakikati ifade etmiştir," dedi.[96]

Latife her seferinde yaptıklarından kısa bir süre sonra pişmanlık duyuyor, ya 'ikinci babam' dediği Salih Bozok'a ya da Gazi'nin çevresindeki en yakınlarına yalvarıp yakarıyor, mektuplar yazıyor, ilişkinin bitirilmemesi için aracılık rica ediyordu. Gazi de sevecenlikle, olgunlukla hareket ediyor, hiçbir olay yaşanmamış gibi bağışlıyordu.

Gazi'yle evlenmesini sağlayan tek kişi olan Salih Bozok'u da 'haşlamaktan' uzak duramamıştır. "Büyükada'da Splendit Oteli sahibi Ismail, Gazi'yi ziyaret etmek için eski köşke gitmiş. O sırada Latife de yanlarındaymış. Biraz sonra Salih Bozok içeriye girmiş. Latife'nin Bozok'u aşağılayıcı bir biçimde odadan kovması Ismail Bey'i utandırmış, Gazi'yi de çok sinirlendirmiş."[97]

İşin gerçeği, Gazi için boşanma kararı almak da uygulamak da kolaydı. Ancak anlaşılan o ki, Latife buna pek olasılık vermiyordu. Bu konuda boşanmanın üzerinden yıllar geçtikten sonra, Dolmabahçe Sarayı'nda Gazi bazı gazeteci ve eşlerine Latife'nin yanılgısını anlatmıştır:

"Evlilikte kadının arzularını yerine getirmek çok güç. Mesela siz kitap okumak istersiniz; o, o sırada kitap okumanızı istemez. Bizim evliliğimizde de bu çeşit anlaşmazlıklar çok olurdu. Asıl tuhafı, Latife Hanım, benim kendisinden ayrılabileceğime hiç ih-



Ankara, 1924

timal vermezmiş. Bir gün bu ihtimalden söz ederek bana, 'Nasıl olur? Dünyaca tanınan Mustafa Kemal, dünya önünde eşini nasıl boşar?' diyerek ayrılığın imkânsız olduğunu anlatmak istemişti. 'Kendisine gayet basit' dedim. 'Öyle bir durum olsun istemem. Fakat mecbur kalırsak, zile basarım, genel sekreter Tevfik (Bıyıklıoğlu)Bey'i çağırırım. Anadolu Ajansı'na iki satır vererek, Gazi, Latife Hanım'dan ayrılmıştır, derim ve iş olur biter'. Latife Hanım, bu cevap karşısında hayretler içinde kalıp, 'O kadar basit mi?' diye sordu. 'Evet, o kadar basittir' dedim."[98]

Erzurum dönüşünden yaklaşık bir ay sonra yeniden kavga kopar. Gazi, sofradan sonra bahçeye çıkmış. Köşkün kapısında otururken, Latife balkona çıkarak yakışıksız bir tavırla niçin yatmadığını sormuş. Çevredeki sofracılar, muhafızlar ve posta erleri önünde Gazi'nin kişiliğiyle bağdaşmayacak laubali sözler söylemiş. Gazi bunları yana yakıla anlattığı Yaver Muzaffer ve Salih ile Kılıç Ali'ye bağırarak, "*Bu evden kaçayım, yoksa gaz döküp bu evi yakacağım!*"[99] diyordu.

Artık Latife İzmir'e babasının evine gönderiliyordu ve boşanmışlardı. Tarih, 5 Ağustos 1925, resmi tebliğ ise 12 Ağustos'ta yapılacaktı. Latife'nin olanaksız dediği şey olmuştu. İki satırlık bir resmi bildiriyle halledilmişti.[100]

Mustafa Kemal üç haftada evlenmeye karar verdi. Kendisi zaman zaman karar verme sürecini ve mantığını açıklamıştır ancak anlaşılmaz olan annesinin, Halide Edip'in, Fransız gazeteci Sertha'nın gördüğü gün, 'İşte ilk yenilginiz..' dediği Latife'nin davranış bozukluklarını [İstanbul Ticaret Üniversitesinin iki değerli bilim insanı Prof. Haluk Yavuzer ve Özcan Köknel, bu kitap için yaptıkları ortak değerlendirmede, Latife Hanım'ın davranışlarına psikaytri bilim dalının tanı koyduğunu ve tanımlamanın ne olduğunu uzun uzun anlatmışlardır], hırsının sınır tanımazlığını, şımarıklığını – anılara göre Mustafa Kemal kayın biraderinin Çankaya'da konukların yanındaki şımarıklığı ve görgüsüz tavırlarını da sineye çekmiştir- görmeyişidir.

Kesin olan, Mustafa Kemal'in Latife'yi duygusal anlamda sevmediği ve ona âşık olmadığıdır; ama hayranlıkla karışık ilgi duymuştur. Latife'nin gönderdiği mektupları bile kendisi okumuyor, yaverine okutup uygun yanıtları yazmasını söylüyordu. Bu, şarklı (doğulu) bir erkeğin doğru bir tercihle garplı (batılı) gibi davranma isteğidir. Belki de bir Müslüman Selanik çocuğu olması nedeniyle içine gömdüğü kompleksin tatmini olarak da açıklanabilir.

Latife için, iyi bir aile olan Uşakızadelerin kızı değerlendirmesini hemen her kitapta okumak olasıdır. Ancak, buradaki "iyi" nedir, hangi ölçütlere göre tanım ya da tarif getirilmektedir, bunu kimse ortaya koymuyor. Latife ve ailesi Kurtuluş Savaşı veren bir ülkenin seçkin insanları olarak neden Avrupadalar? Bu hiç sorgulanmıyor. Binlerce insanın öldüğü, yaşadıkları kentin yakılıp yıkıldığı sırada ülkelerinden uzakta olmaları çok normal bir durummuş gibi algılanıyor [gerçi Latife o sırada Avrupa'da öğrenciymiş]. Bu durumu Mustafa Kemal de pek umursamıyor. Eğer Gazi bu soruyu sorup yanıtını arasaydı, daha baştan bu denli stratejik bir hata yapmayabilirdi.

Fikriye'nin Mustafa Kemal'e hem âşık olduğu hem de onu bedelsiz ve karşılık beklemeden sevdiği ortada. Mustafa Kemal de onu seviyor. İlgi ve ilişki zaten oldukça eski. Buradaki sorunun kaynağı anne Zübeyde Hanım ve onu destekleyen kıskanç kızkardeş Makbuledir. Ya Fikriye'yi çekememezlik ya da onu küçümsemek söz konusu; oğluna yakıştırmamak bir bahane. Ortada duran gerçeğe göre, Fikriye tıbben sağlığına kavuşabilirdi, Mustafa Kemal'e sorunsuz bir evlilik yaşatırdı. Ama Gazi gerçekten böyle bir evlilik ve eş arıyor muydu? Bunun yanıtını ancak kendisi verebilir. Ama annesinden bu yönde ışık görseydi tereddütsüz evlenirdi gibi görünüyor. Fikriye'nin intiharının ve mutsuz evliliğin en önemli aktörü, Zübeyde Hanım'ın pişmanlığını aktaramayan, Latife'nin ustaca yüklediği manevi baba rolüne kanan yaver Salih Bozok görünüyor. Fikriye'nin ölümünden Mustafa Kemal'in vicdan azabı çekip çekmediğini bilemiyoruz. Başka olaylara bakıp değerlendirme yaptığımızda bu duygunun onda gelişmediğini söyleyebiliriz. Ama etkilenmiş olduğunu yavru köpeklerle oynarkenki hitabından anlıyoruz.

Bu yıpratıcı evliliğin, Mustafa Kemal'e oldukça prestij kaybettirdiğini, dedikodu kaynağı olduğunu söylemek için 'falcı' olmaya gerek yok. Davranış bilimi uzmanları, bu evlilik sürecinin ve ayrılık sonrasının yarattığı travmanın Mustafa Kemal'de daha fazla içkiye ve gece toplantılarına yoğunlaşmanın, dar çevrenin içine gömülmenin, gittikçe toplumdan kopuşun ortaya çıkmasına neden olduğunu söylemekteler. 1927'den itibaren ama özellikle çok bariz şekilde 1930 sonrası halktan neredeyse tamamen kopmasının, onların arasına katılıp önceki yıllardaki kadar dertlerini dinlememesinin nedeni belki böyle açıklanabilir.

Evlilik denemesi başarısızlıkla sona ermişti. İki buçuk yıllık evlilik süresince ikilinin geçimsizlikleri, kavgaları dayanılmaz haldeyken, hem yurtdışında hem de ülkenin içinde çok önemli olaylar oluyordu. Yani bir yanda gergin bir ev ortamı öte yandan gergin bir siyasi ortam. Bunlarla başa çıkmaya çalışan kişi de savaşların en yorgunu olan Mustafa Kemal, sorunları çözmeye uğraşırken, Trabzon milletvekili Ali Şükrü'nün siyasi cinayeti, meclisin muhalefeti, iç isyan girişimleri, Türkiye'yi laikleştiren yasaların kabulü, şapka devrimi girişimi, karşısında, dağ gibi duruyordu.

TOPAL OSMAN AĞA VE ALİ ŞÜKRÜ CİNAYETİ

Trabzon milletvekili Ankara'da bir matbaası olan emekli deniz binbaşısı Ali Şükrü Bey, Birinci ve İkinci Meclis'te sert muhalifliği ile öne çıkmış bir üyedir. İlk çıkışı içki yasağı konulmasıyla ilgilidir. Hatırlanacağı gibi Meclis'te iki grup vardı. Birisi Mustafa Kemal'in kendisine yakın milletvekillerinden kurdurduğu Müdafaai Hukuk ikincisi de, kendilerine 'İkinci Grup' adını verenler. Bu grup Mustafa Kemal'den kurtulmak amacıyla, misakı millî sınırları dışında doğanların milletvekili olamayacakları içeriğindeki yasa önerisini hazırlamıştı.

Tüm olan biteni kızgınlıkla izleyen Giresunlu Topal Osman Ağa, Mustafa Kemal Paşa'nın koruma birliği komutanıdır. Çok sert mizacıyla bilinir. Pontusçularla Karadeniz bölgesinde boğaz boğaza yaptığı çatışmalarla ünlenmiştir. Fakat yerel yönetime de asidir. Yahya Kapta'nın öldürülüşünde de adı geçmiştir. Asıl adı çevresinde dönen olay milletvekili Ali Şükrü Bey'in öldürülüşüyle ilgilidir.

Lozan görüşmelerine ara verilmiş, İsmet Paşa Meclis'te olayların akışını anlatıyordu. Ali Şükrü, 3 Mart 1923 günlü oturumda, 'Musul konusunda vermiş olduğunuz projeyi açıklayın' diye haykırıyordu. Tartışmalar bitmedi, Ali Şükrü'nün önde görüldüğü muhalefete göre Musul verilmişti, Mehmetçiğin süngüsü ile kazanılan zafer Lozan'da heba edilmişti. Bir haftaya yakın süren ve gittikçe sertleşen tartışma Ali Şükrü ile Mustafa Kemal arasında geçmeye başladı. Meclis Başkanı Ali Fuat ortamı sakinleştiremeyince Meclis'i tatil etmek zorunda kaldı.

Daha önce 16/17 Ocak 1923 tarihindeki İzmit basın toplantısında Mustafa Kemal, Trabzon, Samsun gibi yerlerden çok akıllı ve tahsilli milletvekilleri gönderilmediğini de söylemiştir. Ali Şükrü'nün Ankara'daki *Tan* gazetesi matbaasında 'halifeliği öven, özendiren' broşürün basılmasını da eleştirmiştir.

Lozan'la ilgili sert tartışmaların ardından Mustafa Kemal'de bir yurt gezisine çıktı. 24 Mart 1923'te Ankara'ya döndüğü gün, Osman Ağa'da Ankara'ya gelmişti ve olan biteni öğrenmeye başladı.

O günkü Ankara küçük bir yerdi. Her an herkes birbirini görüyordu. Bu nedenle birisinin yokluğu hemen fark ediliyordu. Ali Şükrü de 27 Mart 1923 (Sa-

lı) günü birdenbire ortadan kayboldu. Cuma günü olduğunda konu TBMM'ye taşındı. Meclis bir kez daha karışmıştı.

Bundan sonrasını en güvenilir kaynak olan Başbakan Rauf Orbay'ın anılarından izlemek gerekiyor.[101]

Ali Şükrü'nün kardeşi ağabeyinin kayıp olduğunu gözyaşları içinde bulunması için yardım edilmesi gerektiğini anlatır. Rauf Orbay da gerekli emirleri verir. Arama başladı. Başbakan kürsüye çıkarak milletvekillerini yatıştırıcı bir konuşma yaptı. Topal Osman Ağa'da Meclis'teki tartışmaları izliyordu. Onun oradaki varlığı da tedirginlik yaratmıştı.

Yoğun aramalar sonucu milletvekili Ali Şükrü'nün çadır bezine sarılı cesedi bulunmuştu. Bundan sonrasını çözmek kolaylaştı.

Ali Şükrü ile birlikte en son görülen Topal Osman'ın adamı Mustafa Kaptan'ın verdiği ifadeye göre olay şöyle gelişmişti: Ali Şükrü sağda solda kayıkçılar reisi Yahya Kahya'yı Osman Ağa'nın öldürdüğünü söylüyordu. Oysa onun bu cinayetle ilgisi yoktu. Topal Osman da bunun üzerine bu konuyu konuşmak üzere Ali Şükrü'yü getirmelerini söylemişti. Adamı da Ali Şükrü'yü Kuyulu Kahve'den koluna dostça girerek, "Ayağındaki kurşunu çıkardılar, yatıyor şimdi. Haydi kalk gidelim, sizi çok sever, bir ziyaret edip hatırını sorarsınız," diye evine götürdü ve orada yatakta bulunan Osman Ağa'nın karşısındaki sandalyeye oturttu. Kısa bir konuşmanın ardından da üstüne abanarak boğdu.

Ali Şükrü Bey boğulurken, odadaki arbedeyi, evin karşısındaki kahvedekiler duymuşlar, fakat korkudan seslerini çıkaramamışlar, kimseye de bir şey söyleyememişlerdi.

Akşamüzeri bu haber Başbakan'a getirildi. O da hemen Çankaya'da bulunan Mustafa Kemal'e bir tezkere yazıp, "Ben istasyona gidiyorum, yemekten sonra gelip sizinle görüşeceğim," dedi. Fakat istasyondaki dairede yemek yerken, Mustafa Kemal, Latife Hanım'la birlikte otomobille geldi. Rauf Orbay onları karşıladı ve olanı biteni anlattı.

Mustafa Kemal dikkatli dinledikten sonra, "Şimdi ne düşünüyorsunuz?" diye sordu.

"Bir şey düşündüğüm yok. Topal Osman'ı yakalamak lazım. Çankaya'nın arkasında, Ayrancı tarafında Papasınbağı denen yerde bulunduğu zannediliyor."

"Nasıl yakalatacaksın?"

"Meclis Muhafız Kıt'ası ile."

Başbakanın bu sözü üzerine, Mustafa Kemal endişeli bir tavır takındı.

"Meclis Muhafaza Kıt'asında, Topal Osman'la gelmiş Karadenizliler var. Bunlar birbirlerine ateş etmezlerse, ne sen, ne ben, ne Ankara... Bir şey kalmaz..." deyince bu kez Rauf Orbay bir an düşündü. Ankara'da bu muhafız kıt'asından başka asker namına kimse yoktu. Jandarmaların bile çoğu cepheye sevk edilmişti. Müdahale edilmezse bir katil zanlısı elini kolunu sallaya sallaya

ortalıkta dolaşacaktı. Meclis kırk sekiz saattir, "Bulun, adaleti yerine getirin," diye feryat ediyordu. Başbakan Mustafa Kemal'e şöyle söyledi:

"Suçluyu yakalatmak mutlak lâzım... Eğer Başkumandan sıfatıyla ve herhangi bir mülâhaza ile sizce buna lüzum görülmüyorsa, benim yarın bunu Meclis'e anlatmam icap edecektir."

Bunun üzerine Mustafa Kemal, Muhafız Tabur Kumandanı İsmail Hakkı'yı [Tekçe] çağırttı.

Komutan gelince, Mustafa Kemal Osman Ağa'yı yakalamak için nereden, ne suretle hücum edilmesi gerektiğini, krokisini çizerek, kendisine anlattı ve tabur hareket etti.

Osman Ağa, üstüne varılacağını sezer sezmez yukardan fırlayıp hücum ettiği Çankaya Köşkü'nde kimseyi bulamayınca, kapıyı kırıp paltoları filan parçalayarak, ortalığı karmakarışık etti. Bu haber alınınca, oraya yakın oturmakta olan Fethi Bey ve eşi için endişeye düştüler. Sabırsızlık içinde beklenirken Çankaya civarından silah sesleri gelmeye başladı.

Muhafız taburu komutanı anlatıyor:

"Tabur Topal Osman'ın bulunduğu *Papazın Köşkünü* ve *Çankaya* bölgesini kuşatmaya başladı. Çevirme hareketimiz devam ederken ve çember daralırken Topal Osman'ın müfrezesinden üzerimize ateş edildi. Bir erim şehit oldu. Bunun üzerine çarpışmaya başladık. Şafak attığı zaman hâlâ vuruşuyorduk. Öğleden evvel çatışma bitti. Topal Osman'ın kuvvetleri bertaraf edilmişti. Topal Osman da yaylım ateşinde vurulmuştu. Kalanları topladım, ölüleri de orada gömdürdüm. Teslim aldıklarımı istasyona getirdim ve Atatürk'e arz ettim. 'teslim aldıklarını derhal terhis et ve memleketlerine gönder' dedi. Bu mesele de böylece kapandı."[102]

Buradaki çatışma ve Osman'ın ölümüyle ilgili farklı varsayımlar da bulunuyor. Örneğin, on sekiz saatlik çarpışma sonunda, 2 Nisan 1923 Salı günü öğleye doğru Topal Osman yaralı olarak yakalandı. Yakalandıktan sonra da 'konuşmasın ve doğruyu söylemesin diye' başı kesilip öldürüldü. Çarpışmada ölen diğer on iki Giresun uşağı ile birlikte, öldürüldükleri yere gömüldüler.[103]

Meclis tatmin olmuş değildi. Topal Osman'ın öldürülüp öldürülmediğine inanmak istiyordu. Bunun üzerine ceset gömüldüğü yerden çıkarıldı ve Meclis'in önünde ayağından baş aşağı asılarak teşhir edildi.[104]

Mustafa Kemal ve eşi Latife, çarpışmadan önce İstasyon binasına gelmiş ve orada kalmışlardır. Yani Latife'nin akşam Çankaya'da kaldığı, başına kalpak geçirip sandıklar üzerinde yürüdüğü bir uydurmadır, hayal ürünüdür. Zaten çatışmaların başlangıcı da gündüzdür.

Fikriye'den sonra Samsun'dan itibaren Mustafa Kemal'in yanından hiç ayrılmayan, onu suikastlerden koruyan, bu uğurda hayatını hiçe sayan Topal Osman da öldürülmüştü. Gazi'ye candan bağlı olanlar öyle ya da böyle yok ediliyorlardı.

Dipnotlar

1 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s.220

2 D.v. Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam*, çev.Esat Nermi Erendor, Remzi Kitabevi, İstanbul,1981, s.301

3 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadın*, çev. Osman Olcay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s.203-204

4 Salih Bozok- Cemil S.Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.191-192

5 Zübeyde Hanım'a posta ile gelen mektuplar, o tarihte Beşiktaş PTT Müdürü olan Sami (Sungur) Bey tarafından veriliyor, yanıtları da gene Sami Bey'e dikte ediliyordu. Sami Bey Zübeyde Hanım Ankara'ya gidinceye kadar bu özel görevini sürdürmüştür. Herhalde bu hizmetlerinin bir ödülü olarak zaferden sonra İstanbul Telgraf Müdürlüğüne getirilmiştir. Son görevi Diyarbakır PTT Başmüdürlüğü idi. Oradan emekli olduktan sonra vefat etmiştir. Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, KırmızıBeyaz Yayınları, s.255-256

6 Perihan Eldeniz Arıburun, *Atatürk'ün Öğretmeni*, Ankara,1994, s.74-76 ve Perihan Naci Eldeniz, *"Atatürk ve Türk Kadını"*, Belleten, cilt:XX, sayı:80, Ekim 1956, s.739

7 Niyazi Ahmet Banoğlu (derleyen), Feridun Kandemir'den aktarılma; *Mustafa Mecdi Boysan'ın Anlattıkları, Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, İnkılâp ve Aka Kitabevi, 2.baskı, İstanbul, 1978, s.474-481

8 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.44-45

9 Sami Önal, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s.245

10 *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, düzenleyen: Ayşe Afet İnan, TTK Basımevi, Ankara 1983, s.51-52

11 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.45

12 Fahrettin Altay, *Görüp Geçirdiklerim, 10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, s.206

13 Salih Bozok-Cemil S.Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında,* s.182 ve *Atatürk'ün Bütün Eserleri,* cilt:1, 1998, s.203, Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları,* s.43-44

14 Sami Önal, *Hüsrev Gerede'nin Anıları,* s.245

15 *Kılıç Ali'nin Anıları,* derleyen: Hulusi Turgut, s.542-546

16 Hıfzı Topuz, *Gazi ve Fikriye,* Remzi Yayınevi, İstanbul, 2005, s.42-43

17 Enver Behnan Şapolyo bu konuda şunu söylüyor: "Dünya Savaşından biraz önce geçici bir zaman için İstanbul'a Akaretler'e gelen Atatürk, annesi ve kızkardeşi, savaşın patlak vermesi üzerine artık Selanik'e gidememişlerdir." Bu kayda göre Mustafa Kemal'in Akaretler'deki evi 1914 yılında kiraladığı sonucu çıkıyor. 1914 yılını doğrulayacak kanıtlar da var. Örneğin 1908 doğumlu olan evlatlığı Abdürrahim Tunçak'ın anıları. Gazeteci Mete Akyol'un (Milliyet, 26.5.1981) bir sorusunu şöyle yanıtlıyor: "Çocukluğumla ilgili ilk hatırladığım an, Beşiktaş Akaretler'deki evimizdir. Kendimi bildiğimde ilk bu evi hatırlıyorum. Evde annem (Zübeyde Hanım), Makbule ablam (Atadan) ve Mustafa Kemal Paşa vardı. Bir de emirberi Şakir Çavuş vardı. Erzurumlu Şakir Çavuş... O bizim evde kalmaz, gider gelirdi. Yakınlarda bir yerlerdeydi onun evi."

Abdürrahim Tunçak, Mustafa Kemal'in yattığı oda hakkında da şunu söylüyor: "Çanakkale zaferinden sonra eve döndüğünde çok zayıflamıştı. 1915 yılıydı. Böbreklerinden rahatsızlık geçiriyordu. Akaretler'deki evimizin üst katında arkaya bakan odası vardı. Birkaç gün yattı, istirahat etti; evden hiç çıkmadı. Annem, O'nun zayıflamış olmasından büyük üzüntü duyuyordu. İyileştiğini söyletip ayağa kalktığı zaman bile hastaydı. Kendisi pek belli etmek istemiyordu ama hasta olduğunu o yaşlarımda ben bile anlıyordum." Sadi Borak, *Ata ve İstanbul,* Turing Yayını, İstanbul, 1983, s.100

18 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları,* Anlatan: Ali Metin, Alkan Matbaası, Ankara, 1967, s.88-89

19 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı,* s.161

20 S.I.Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları,* çev. Hasan Ali Ediz, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1967, s.77-78

21 Mete Akyol, Abdürrahim Tunçak'la yapılan röportaj, Milliyet, 1981 ve M.Akyol ile bu kitap için 14 Haziran 2008 tarihinde yapılan konuşma

22 Said Arif Terzioğlu, *Atatürk'ün Ahmet Çavuşu,* Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s.178-179

23 D.v. Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam,* s.301

24 Hulusi Turgut (derleyen), *Kılıç Ali'nin Hatıraları,* s.543-544

25 Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s.273

26 Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında,* s.197-198

27 İsmet İnönü, *Hatıralar,* yayıma hazırlayan: Sabahattin Selek, Birinci kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, s.298

28 *Atatürk'ün Bütün Eserleri,* cilt:18, [1925-1927], s.52-53; İzmir Belediyesi'nde halka *Söylev,* 11 Ekim 1925

29 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar,* s.136

30 Salih Bozok'tan dinleyen; Niyazi Ahmet Banoğlu, "*Atatürk ve Latife Hanım*", Tarih Dünyası Dergisi, Yıl:1, Sayı:2, İstanbul, Nisan 1950, s.56-57'den aktaran: Oğuz

Akay, "*Gazi Fikriye İle Neden Evlenmedi? Latife İle Neden Evlendi?*", Truva Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.27

31 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 [1922], s.293

32 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 (1922), s.281

33 Nezihe Araz, *Mustafa Kemal'le Bin Gün*, ApaOfset Basımevi, İstanbul, 1993, s.40

34 Nezihe Araz, *Mustafa Kemal'le Bin Gün*, s.42

35 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 (1922), s.276

36 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 (1922), s.277

37 Salih Bozok'tan dinleyen; Niyazi Ahmet Banoğlu, "*Atatürk ve Latife Hanım*", Tarih Dünyası Dergisi, Yıl:1, Sayı:2, İstanbul, Nisan 1950, s.56-57'den aktaran: Oğuz Akay, Gazi , Truva Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.28

38 Mahmut Baler, "*Bal Mahmut-Baldan Damlalar*", Tercüman Gazetesi, Yıl:20, Sayı:6881, 24 Mart 1981, s.2'den aktaran kaynak: Oğuz Akay, *Gazi*, s.33-34

39 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s.246-247

40 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s.247

41 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla ATATÜRK*, İnkılâp ve Aka, 2. baskı, İstanbul, 1978, s.21-22

42 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasî Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a*, cilt:1, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.71

43 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s.248

44 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s.248

45 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 (1922), s.279

46 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 (1922), s.282

47 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 (1922), s.290

48 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13 (1922), s.306

49 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13,s.334

50 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13,s.336

51 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:13,s.338

52 Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Atatürk'ün Hep Yanında*, s.205

53 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, hazırlayan: İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973, s.205-206

54 Mustafa Mecdi Boysan'dan, derleyen: Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*

55 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, anlatan: Ali Metin, s.90

56 Said Arif Terzioğlu, *Atatürk'ün Ahmet Çavuşu*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s.179

57 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s.252-253

58 Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulûsi Turgut, s.544

59 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, anlatan: Ali Metin, s.91

60 Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.209-210

61 Abdurrahim Tunçak'ın gazeteci Mete Akyol'a anlattıklarından, 14 Haziran 2008 tarihinde bu kitap için yapılan görüşme

62 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, anlatan: Ali Metin, s.141-142
63 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, anlatan: Ali Metin, s.140-142
64 İsmail Habip Sevük, *"Atatürk'ün Sofrası- Kadın Öyle Umacı Gibi Kalır mı?"*, *Vakit-Yeni Gazete*, Yıl:30-1, sayı: 10772-30, 7 Ekim 1947, s.1-5'den aktaran kaynak: Oğuz Akay, Gazi, s.64-68
65 Abdurrahim Tunçak'ın gazeteci Mete Akyol'a anlattıklarından, 14 Haziran 2008 tarihinde Akyol, bu kitap için anlatmıştır.
66 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, anlatan: Ali Metin, s.142-143
67 Mecdi Sayman, "*Mustafa Kemal Ağlıyor*", Hayat Mecmuası, Yıl:4, Sıra No: 134, cilt:1, Sayı:18, 1 Mayıs 1959, s.14-15'ten aktaran kaynak: Oğuz Akay, *Gazi*, s.69-74
68 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, s.211
69 *Mustafa Kemal'in Karlsbad Hatıraları*, s.55-56, 13 Temmuz 1918
70 Salih Bozok- Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.211
71 Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, s.211
72 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, hazırlayan: İhsan Ilgar, s.209-210
73 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.17
74 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, hazırlayan: İhsan İlgar, s.209-210
75 İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Başyaveri Salih Bozok anlatıyor... Latife ve Fikriye*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s.136
76 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*,s.211
77 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.509
78 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.20-21 ile 23,25
79 Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s.531
80 Hıfzı Topuz, *Gazi ve Fikriye*, s.254-263
81 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, anlatan: Ali Metin, s.144-145
82 Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, haz. Sami Önal, s.271-172
83 Emin Çölaşan, "*Pazar Sohbeti: Atatürk'ü İki Kadın Deli Gibi Severdi*", Leman Karaosmanoğlu Sohbeti, Hürriyet Gazetesi, 10 Kasım 1985
84 İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Başyaveri Salih Bozok Anlatıyor*, s.124
85 Şemsi Belli, *Makbule Atadan Anlatıyor, Ağabeyim Mustafa Kemal*, s.54
86 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, anlatan: Ali Metin, s.145
87 Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s.532
88 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.17
89 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.17
90 Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s.533
91 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Lozan'dan Cumhuriyete*, cilt:2, hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s.57
92 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.684-685
93 Hasan Pulur (yayına hazırlayan), *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor- Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.32

94 Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, haz. Sami Önal, s.248
95 Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, haz. Sami Önal, s.247
96 Asaf İlbay, "*Atatürk'ün Hususi Hayatı*", Tan Gazetesi, 27 Haziran 1949, s.2
97 Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, haz. Sami Önal, s.247
98 Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s.542
99 Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s.541
100 Ayrılık üzerine Latife Hanım'a verilecek para ve eşyalar hakkında yazı... Ağustos 1925

1) Arjanteri (gümüş sofra takımı) ile halıları ve buna benzer kıymetli gibi görülen şeyleri, piyanoyu gönderiyorum.

2)Ayrılabilen eşya gönderildi. Bazı teferruat kalmış olabilir. Bunlardan ehemmiyet verdiği şeyler varsa size not ettirsin veya aklına geldikçe başkitabete yazdırsın, gönderilir.

3)Sarı karyolalar ve teferruatı, hasır sandalyeler ve sarı kanepe ve sandalye ve bazı eski büfelerin genel kıymeti nakliye masrafına değmez (tekabül etmez). Kendileri tarafından ihtiyaçlarına göre yanilerinin tedariki daha kolaydır. Bununla beraber, herhangi bir düşünceyle arzu ederlerse, size söylesinler, gönderilir.

4)Kitapların bir kısmını alıkoydum. Hangilerini istiyorlarsa gönderirim. Mutlaka hepsinin gönderilmesini arzu ediyorlarsa, dikkatle ayırtır göndertirim.

1)Kendisine mühim bir para vereceğim. Bu parayı aşağıdaki şartlarla İş Bankası'na yatırmayı kendi hayatı için daha münasip düşünüyorm. Senede 6 bin liradan fazla alamayacaktır. Yani ayda 500 lira. Bu parayı mazbut bir hayat için kâfi görüyorum. Senede 6 bin liradan fazla almak isterse veya paranın tamamını birden alıp başka surette kullanmak isterse, banka benim onayımı almaya mecbur olacaktır. Kendisi verilecek meblağın şimdi bir defada verilmesini isterse ona göre (....) görüşünü söyledikten sonra muamelesini yapacağım.

2)Buradan giderken kasada mevcut olup benim mektubumla kendisine almasını bildirdiğim meblağ ilk hayatının tanzimi için kâfi gelir zannediyorm. Bu parayı yirmi bin liradır tahmin ediyorum. Hakiki miktarını söylerse daha iyi olur.

3)Benden hiçbir fenalık beklemesinler.

4)Nişan yüzükleri... Hatırat defterleri.

Altın (.....) *Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt:17, 1924-1925, eski yazı belge Emir Eş ve Musa Sarıkaya tarafından okunmuştur, s.272-273*

101 Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, Yakın Tarihimiz Dergisi, cilt:4, sayı:42, 13 Aralık 1962, Vatan Gazetesi Neşriyatçılık, İstanbul, 1962, s.80-83
102 Hasan Pulur, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor, Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.38
103 Teoman Alpaslan, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2007, s.596-597
104 Daha farklı bilgi için bakınız: Kadir Mısırlıoğlu, *Trabzon Meb'usu Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1978; Ahmet Kekeç, *Ali Şükrü Bey Cinayeti*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1994

YİRMİNCİ BÖLÜM

YÜZYILLARIN ÖNEMLİ DEVRİMCİSİ

Başlık Değil Baş Meselesi

İnsanlık tarihinin önde gelen komutan ve devlet kurucularından olan Mustafa Kemal'i ötekilerden ayıran en önemli niteliği devrimciliğidir. İhtilalden devrime evriliş, hem kararlılık hem de olağanüstü cesaret ister. Burada sözü edilen cesaret akıldır. Bu büyük dâhi de bu iki niteliğin birleştiğini görmekteyiz.

Türkiye Cumhuriyeti'ni öteki cumhuriyet örneklerinden ayıran temel özelliğin tanımı bir kez daha yapılmalıdır: "Egemenliğin Tanrı'dan alınıp bireye verilmesi, kuldan vatandaş, ümmetten millet yaratılması; bunun da laik düşünce sistemi üzerine oturtulmasıdır." Yani aklın egemen kılınmasıdır.

Aklın üstün kılınması O'nda şaşmaz bir doğrudur: *"Doğada bilirsiniz ki, hiçbir şey yok olmaz, ne bir söz, ne bir hareket... Yarın bizi saran tabiat unsurları içinde binlerce ve binlerce yıl önce söylenmiş sözleri olduğu gibi toplayıp saptamak olanağına elbette varılacaktır. Yine bu insan zekâsıdır ki, beklediğimiz sonucu elde* etmemiş *olamamakla beraber, bugünkü araştırıcı zekâları tatmin edecek ve tarihi aydınlatacak yeni metotlar ve ilimler bulmuştur."*[1]

Çağın emrettiği sosyal yaşantıyı düzenleyen devrimler laiklik eksenine oturtulmuştur. Laikliğin insanlığın gelişme serüveni içinde tanımını "egemenliğin kimin tarafından kullanılacağının belirlenmesi; yani, egemenliğin kutsal tarafından değil, insan tarafından kullanılmasıdır," içeriğinde yapacak olursak, sosyal yaşam alanındaki ve siyasal alandaki devrimlerin de anlaşılması da içselleştirilmesi de kolaylaşır. Gazi'nin Meclis kürsüsünden bir milletvekilinin laikliğin tanımını isterken, alaycı üslupla sorduğu soruya verdiği yanıtı belleklerden çıkarmamak gerekiyor: "Adam olmak, demektir, hocam, adam olmak!"

O'nun yaptığı devrimlerin hiçbiri tesadüfen ya da olaylar onu güçlü bir yönetici kıldığı için yapılmış değildir. Hepsi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal ve siyasal birikimin değerlendirilmesi sonucu olan bir düşüncenin ürünü ola-

rak yeşermiş, planlanmış, adım adım uygulanmıştır. O, serüven adamı değildir. Matematik akıl adamıdır. Daha Erzurum Kongresi günlerinde Mazhar Müfit'in not defterine yazdırdığı devrimleri gün gün hayata geçirmiştir. Halide Edip anılarında Büyük Taarruz öncesi, yani 1922 yılında Akşehir karargâhında sabah saat üçe kadar Türkiye'nin geleceğini konuştuklarını, Gazi'nin, "Biz şimdi bütün memleketi Batılılaştıracağız (garplılaştıracağız)" kararındaki coşkusunu yazar. Sovyet Elçisi Aralov da anılarında, "Daha taarruzdan önce yanında bulunduğum sırada Mustafa Kemal Paşa: Kadınların kurtuluşu için bir savaş açacağını, ilköğretimi geniş ölçüde yayacağını, millî ekonomiyi, sanayii, köy ekonomisini, kültürü geliştireceğini söylemişti..."[2]

Mustafa Kemal'in *Karlsbad Hatıraları*'nı okuduğumuzda, Osmanlı'da kadınların sorunları ve kadın hakları konusunda düşünce geliştirdiğini, çevresindekilerle tartıştığını ve cumhuriyet sonrasında yapacaklarını tasarladıklarını görürüz. 6 Temmuz 1916 tarihli günlüğünün bir bölümünde şunları yazıyor:[3]

"Yemekten sonra oturduğumuz salon, dans salonunun bitişiğindeydi. Çok zarif, tatlı birkaç genç kadın, smokinli erkeklerle dans ediyorlardı, iki salon arasındaki büyük camlı kapı, köşede bulunduğumuz fotöylerden bu yinelenen ve sürdürülen Vonstep'leri izlemeye çok elverişliydi.

"Ne güzel," dedim. Dansı çok sevdiğimden, ataşemiliterlik zamanımda birinci valsörlerden sayıldığımdan söz ettim.

Hanımefendi de kızlık yaşamında çok dans ettiğinden, dansı sevdiğinden söz etti ve sonra ekledi: "Bu yaşamın bizde yerleşmesi ne kadar güç..."

Dedim ki: "Ben daha evlenmemiş bir kişiyim. Benimle, bir evlinin bu konudaki düşünce biçimi arasında ayrım olabilir. Ama bu konuda tümüyle yalnız olmak, küçük duygulardan sıyrılmak gerekir. Şimdi, şunu demek istiyorum: Ahlâk, her toplumsal kesimin inanışına göre başka anlam, başka renk, başka amaç gösteriyor gibidir.

Sözgelimi bizde, namus ve günahsızlık çok büyük ve sıkı olarak sınırlandırılmıştır. Bu Avrupalı bu sınırlamaları tanımıyor. Onlar bizim gözümüzde ahlâksız, onların gözünde biz vahşi...

Bu nedenle, iki felsefeden birini yeğlemek gerekiyor. Asıl olan, doğal duruma dönmek, ama daha süslü, daha insancıl, erkek ve kadın tümüyle özgür ve bağımsız, yaşam boyunca belirgin ilişkilere bağlı olmayacak... Ama insanlığın sürekliliği, toplumsal yükselmenin sağlanması, genel düzenin korunması için yasalar, kurallar olacak, bunlara uyulacak. Ya da olgunluğa, gelen her erkek, her kadın, kendine her bakış açısından denk düşecek bir eş buluncaya kadar, temizliğini koruyacak ve bulduktan sonra oluşacak çift, bir ocak kuracak... Eşlerden biri ölünceye dek ya da şimdiye dek yürürlükteki kurallar ve yasa hükümlerinin izin verdiği nedenler altında ayrılıncaya dek, erkek karısına, kadın yalnız kocasına ruhça, düşüncede, maddi olarak bütün varlığını adayacak...

Eşler arasında, dışarıya taşmak eğiliminde olan duyguları ve eğilimleri boğmak için önlem alalım: İslamlıkta uygulanmakta olan örtünme, kadınların kocalarından başka erkekle kesinlikle ilişkide bulunmamaları, dış yaşamları olmamaları bir ölçüde kadınları durdurur, ama erkekler için bugünkü uygarlık ortamında bir engel çıkarmak güç... Gerçi onları, ciddi ve sürekli biçimde çalıştırmak yolu da akla gelebilir. Çok güzel, o denli ciddi ve yorucu çalışmalardan sonra, son yüzyılın gelişmeleri ve uygarlığın ışıklarıyla beyni aydınlanmış bir erkek, işinden doğru evine gelip, kapanarak yarın için gereken zevki, çalışma gücünü kazanabilir mi acaba?.. Biraz hava, biraz müzik, biraz tiyatro, özetle bir yaşam istemez mi?.. Bu doğal gerekleri, uygarlığı uygularken yanında karısı bulunmazsa, bu noksanı gidermek gerekmeyecek mi? Çünkü bir erkek için kadının yanında oluşundan, kadın sözünden, kadının arkadaşlığından yoksun bulunmak bir noksandır, bu ne bahasına olursa olsun sağlanır. Ama evde erkeksiz kalacak kadın için erkek gereksinimi de aynıdır... Ruh gereksinimidir, en önemli olan budur. Sonra, böylesine sıkı koşullara uyarak yaşayacak kadınlarımızın yaşam üzerine, uygarlık üzerine, özgürlük üzerine düşünceleri, duyguları ne olabilecektir?

Düşünülebilir ki, biz kadınlarımıza çocukluklarından başlayarak evleninceye dek yüksek öğrenimde, bilimsel ve teknik öğretim yaptırırız. Evlendikten sonra bütün bu bilgi dağarcığıyla kocasını, ocağını süslemesini, sevindirmesini de öğretiriz. Ama evleneceği yıla dek, bu yüklenen seçkin öğrenimi nerede vereceksiniz... Okullarda mı? İlkin eğitim ve öğretim ana kucağında başlar; ikinci olarak, erkekler de böyledir, okuldan insan en seçkin bir model olarak çıkmaz; yaşamaya, uygarlığı, her şeyle ilgili gerçek ve birikmiş eğitim ve kanı ve görüşler, okuldan ve genel yaşama doğrudan ve eylemli olarak katıldıktan sonra, insanları, ülkeleri, işleri, ilişkiler kurarak enine boyuna inceleyerek edinilir; okul eğitim ve öğretimi, görgüsü, erkek olsun, kadın olsun insana genel ve ortak yaşamda ilk adımı atmak için bile çok zaman yetersizdir. Erkek gibi kadın da, kadınlığını, kadınlığın yerini, gerçek ve ortak yaşamdaki önemi içinde birçok hatalardan, sevaplardan sonra değerlendirecek ve dengesini bulabilecektir. Sorun bu bakış açısından incelenirse, sonra bir erkek ilkgençlik ve coşku döneminden başlayarak, yaşamının her döneminde, yaşamının her anında işleyeceği, işlemek eğiliminde olduğu yürürlükteki ahlâksal kurallara aykırı hareketlerinin, mantığın dışına çıkmamak koşuluyla, onu erdemli ve ciddi bir adam olmaktan alıkoymadığı; tam tersine bu hareketlerin yaşamda deney sayıldığı, ancak böyle bir adamın, kadını tanımak, bir kadını mutlu kılmak, bir kadınla mutlu olmak yollarını en iyi bilebileceği göz önüne alınırsa, aynı deneyimleri geçirmemiş bir kadının kocasına takınacağı tutumu, onun bütün ruhsal, duygusal, maddi gereksinimini eksiksiz yerine getireceği nasıl gerçekleştirilebilir ve kabul görür?

Atalarımızın, Osmanlı yiğitlerinin evlenme yöntemleri mağrur erkeklerin yeğleyeceği bir biçimdir. Bir Osmanlı için, o da her emir ve işaretine hazır, yalnız ken-

dine adamış ve adamak zorunda kalmış bir ya da daha çok kadın vardır. Koca yiğit, bunlarla ancak zamanında uğraşır. Sonra atı vardır, silahları vardır. At ve silah ile yaptığı askerlik sanat ve zaferleri ve ganimetleri kendini eğlendirmeye yeterlidir.

....

Ama sanıyorum, artık bugün kadınları, büyükbabalarımızın müthiş bakışları altında sinmiş, olduğu gibi bulunduramayacağız.

....

Özetle sonuç: Bu kadın sorununda cesur olalım. Kuruntuyu bırakalım... Açılsınlar, onların beyinlerini ciddi bilim ve teknikle süsleyelim. Namusu, tekniği sağlıklı biçimde açıklayalım. Onur ve değer sahibi olmalarına birinci derecede önem verelim. Sonra kişisel ilişkilere gelince, doğaya ve ahlâkımıza uygun karı arayalım. Onunla evlenme koşullarımızı açık ve kesin olarak kararlaştıralım. Ona, uymada kusurlu olunca, onun gereklerini yapalım. Kadın da böyle hareket etsin!.."

Kadın hakları konusunda yapılması gerekenleri daha genç bir subayken tanımlamış, etkin bir konuma geldiğinde de bunları yapabilecek kararlılığı göstereceğine kendisini inandırmıştır. "Gazi'nin yaptığı ve Cumhuriyet idaresi tarafından kabul edilen devrimler arasında en cüretkâr, en mutlu ve en çok sevinçle karşılanmış olanının, Türk kadınının özgürlüğüne kavuşması olduğunu kimse yadsıyamaz."[4] O, zaferin Mehmetçiğin süngüsü ile kazanıldığını bildiğinden, özellikle yüzyıllar boyunca dini sömürmeye kalkışanlara alet olmamaya, onların bu zafere ruhani bir peçe takmalarına izin vermemiştir. Bu nedenle, seksen beş yıldır toplumu dinle uyutup aldatanlar ve bu yolla çıkar sağlayanlar Gazi'ye ve devrimlerine karşı bitmek tükenmek bilmeyen bir kin ve nefretle saldırmaktadır.

Mustafa Kemal bir yandan dış düşmanlara, halife padişahla ve onun İngiliz işbirlikçisi adamlarına karşı savaşırken; öbür yandan da Büyük Millet Meclisi'nde irticayı temsil eden ve dinin bir iman, ibadet ve vicdan işi olmasına bir türlü razı olmayarak onu devlet işleri üzerinde egemen kılmakta ayak direten iç düşmanlar, muhalifler ile uğraşmak zorunda kalmıştır.

Meclis'te öyle bir durumun ortaya çıkmış olmasına, yani dinin eskisi gibi kötüye kullanılmak istenilmesine karşı çetin bir mücadelenin açılması gerekmiştir. Bu mücadeleyi zorunlu kılanlar, artık dinin yükseklerde duran bir ışık, ulusal varlığın manevî bir koruyucusu gibi görülmesini kabul etmeyip onun eskiden olduğu gibi her şeye karıştırılmasında ayak direyenlerdi. Onlar, bu sayede dini bir çıkar aracı gibi kullanarak din adına her işe karışmak ve bu sayede her türlü çıkar ve mevki elde etmek istiyorlardı.

Dini böylece sömürmeye kalkışanlarla onun her şeyin üstünde kalmasını isteyenler arasında bazen açıkça, bazen de örtülü olarak mücadele yapıladururken büyük zafer kazanıldı.

Bazen din ve şeriat adına öyle tuhaf, acıklı şeyler oluyordu ki... bu tuhaflıklar millet kürsüsüne kadar çıkıyordu.

"Abdullah Efendi'nin lokantası, yalnız midelerimiz için değil, ruhlarımızı da besleyen bir toplanma yeridir. Merkez Kahvesi'nde, Kuyulu Kahve'de bitmeyen konuşmalar, Meclis'te hıncını alamayan münakaşalar, günün ve gecenin belirli saatlerinde burada hararetli hararetli devam eder.

Abdullah Efendi'nin ve lokantasının adı da Meclis'te geçti: Kütahya'nın hoca bir milletvekili bu lokantanın yemek listesinde, tatlı yemekler arasında şunları görmüş: Dilberdudağı, kadıngöbeği... Buna çok kızmış... Genel ahlâka aykırı bulmuş... Meclis'e derhal bir soru önergesi vermiş: Müstehcen ve genel ahlâka aykırı olan bu isimlerin listeden kaldırılmasına dair... Bereket versin ki, Hoca Efendi'nin bu önergesi gündeme alınmadı da Ankara'da yalnız nazariyat ve hayal ile geçinen gençler, bekârlar, o güzelim dilberdudağından, kadıngöbeğinden mahrum kalmadılar!..[5]

21. yüzyılın başında, Cumhuriyet Türkiye'sinde ulusal yayın yapan bir cemaat televizyon kanalında da aynı tatlı ve yemek adlarının değiştirilmesi için yayın yapılmış olması, zihniyetin hiç değişmemiş olduğunu göstermektedir.

Gazeteci Mahmut'un (Soydan) gözlemine göre Ankara'da, [1922 yılında] Meclis'te kara zihniyet alabildiğine yürüyordu. Mustafa Kemal Paşa, şeriatçıların bazı aşırı hareketlerine, ölçüsüz dileklerine karşı infial duymaktadır. Ancak ahengin bozulması endişesi, millî savunma hazırlıkları yapan halk arasında olumsuz bir propaganda konusuna yol açmamak arzusu, onu beklemeye, müsamahaya itiyordu.[6]

Hocaların din sömürücülüğü yapan kısmı Mustafa Kemal'i zafer şükranı için Hacı Bayram Camii'ne çağırdılar. Bu koşullar altında oraya gitmek zaferin halkın özverisi, askerîn kahramanlığı ve Mustafa Kemal'in dehası ile değil, veya bütün bu etkenlerin üstünde olarak Hacı Bayram merasimini tertipleyen hocaların duasıyla kazanıldığını kabul etmek, daha doğrusu din sömürücülerinin, işi, halk arasına böyle yaymalarını kolaylaştırmak demek olurdu.

Eğer bu kimselerin istedikleri bundan ibaret olsaydı, bu manevî haz onlara ve saf halka belki verilebilirdi. Ancak bunun arkasından bu kimselerin dini öteden beri yapadurdukları gibi her işe karıştırmak cüreti arttırılmış ve halka da, bu işte onlarla birlik olmak, isabetli bir hareket gibi gösterilmiş olacaktı. Bundan sonra ise birçok yüzyıldan beri devam ede gelen yıkımlar devri doğal olarak yeniden canlanırdı.

Mustafa Kemal bunu yapmadı ve yapamazdı: "Zaferi sizler değil, bizler kazandık, dedi ve bu münasebetle Hacı Bayram'a gitmedi."[7]

Gazi 2 Nisan 1922 tarihinde yanında Sovyet Elçisi Aralov ile birlikte Konya'dadır.

"O gece iki medreseyi ziyaret ettik. Kanlı, canlı hemen hepsi de gencecik mollalar medresenin avlusunda dizilmişlerdi. Bunların yanında, geniş cüppeli, beyaz sarıklı hocalar da yer almıştı. Hepsi de yerlere kadar eğilerek Mustafa Kemal Pa-

şa'yı selamladılar. Bunların içinden biri, bunların başı ve en nüfuzlusu, Mustafa Kemal Paşa'dan, Medrese sayısını artırmasını rica etti. Bu zat, ayrıca, medrese öğrencilerinin askere alınmamalarını da istirham etti.

Hoca konuşurken Mustafa Kemal'in kendini tuttuğu belli oluyordu. Ama medrese öğrencilerinin askere alınmamaları söz konusu olunca, artık kendini tutamadı ve yüksek sesle, sertçe:

'Ne o?' dedi. 'Yoksa sizin için medrese, Yunanlıları mağlup etmekten, halkı zulümden kurtarmaktan daha mı değerlidir? Millet kan içinde yüzerken, halkın en iyi çocukları cephelerde dövüşür, yurtiçin canlarını feda ederken, siz burada genç, sapasağlam delikanlıları besiye çekmişsiniz!..'

Mustafa Kemal konuşurken gözleri daha korkunç bir hal alıyordu:

'Bu asalakların askere alınmaları için hemen yarın emir vereceğim!'

Hocalar sindiler, ama yüzleri öfkeden kıpkırmızı kesildi, yabancıların yanında hükümet başkanı onları paylamıştı.

Mustafa Kemal Paşa bize dönerek, 'Hadi gidelim,' dedi, 'artık burada bizim için yapılacak bir şey kalmadı. Ve şöyle, isteksizce bir selam vererek oradan ayrıldı.'

Mustafa Kemal Paşa otomobilde uzun bir süre yatışmadı:

'Savaş sona erince onlarla daha ciddi konuşacağım! Her şeyden önce onları malî dayanaklarından, vakıflardan yoksun edeceğim. Yurt topraklarının büyük bir parçası, neredeyse üçte ikisi, belki daha çoğu vakıftır. Bu topraklar mollaların yaşam kaynaklarıdır. Bunların çoğu köylülerin elinden alınmış topraklardır. Buna son vereceğiz. Bir de utanmadan hükümetten yardım istiyorlar.'

Mustafa Kemal, Anadolu topraklarında, şimdi gördüğümüz dinç, sağlam delikanlıları askerden kaçıran 17 bin medrese bulunduğunu söyledi. Bu tam bir kolordu demekti. Medrese öğrencilerinin şimdiye kadar niçin askere alınmadıklarını sormam üzerine, Mustafa Kemal, bunların askere alınmaları için gerekli emrin verilmiş olduğunu söyledi. Bu devrimci adım, subaylar arasında büyük bir sevinç yaratmış ve bu olay, son günlerin en çok üzerinde durulan bir konusu haline gelmişti."[8]

İşte bu eyleme dönüşen söylem, yobazlarda, devrim kaşıtlarında, saray çevresindeki İngiliz işbirlikçilerinde, muhalif medya mensuplarında, Şeyh Sait gibi Kürt milliyetçilerinde, teokratik rejim isteklilerinde ve onların günümüzdeki uzantılarında, kökten dinci olmayıp da Gazi'den sonra laiklik partilerde siyaset yapanlarda travma yaratmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nın komutanlarından Asım Gündüz anılarında devrim fikrinin daha Lozan günlerine denk geldiğini, devrimler için hazırlık yapıldığını anlatır:

> "Lozan görüşmelerinin kesildiği günlerdeydi. Gazi, bütün komutanları İzmir'de toplamış, onlarla barış anlaşmasından sonra yapılacak işleri görüşmüş, onlardan Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi devrimleri gerçekleştirirken de yardım edeceklerine dair söz almıştı. Gazi, elbette fesi atıp şapka giyeceğiz, eski harfler yerine Latin

alfabesini getireceğiz, medreselerin kökûne kibrit suyu ekeceğiz demiyordu. Bizlere şöyle demişti:

Üçüncü Selim'den itibaren başlayan yenilik hareketleri, taassubun çelmesiyle daima yıkılıvermiştir. Şimdi önümüzde bir ufuk açıldı. Savaşı kazandık, barış da olacak. Eğer yüzümüzü hâlâ Batı'ya çevirmez, Batı'nın yeniliklerini ve ileri hamlelerini kabul etmezsek, bu millet yine o köhne müesseselerin elinde eski haline dönecek, daha çok kurtuluş savaşları vermek zorunda kalacaktır. Bizim döktüğümüz alın teri ve verdiğimiz şehit kanları boşa gidecektir. Bunun boşa gitmemesi, sizlerin gayret ve himmetlerine bağlıdır. Memleketi düşman işgalinden kurtardığımız gibi, cehalet ve taassubun elinden de kurtarmada bana yardımcı olursanız, bu millet ölmezliğini bir kez daha ispat olacaktır.

Bütün orada bulunanlar, Mareşal Fevzi Çakmak, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, İzzet Çalışlar, Kemalettin Sami Bey, Şükrü Naili Paşa, Emin Paşa Mustafa Kemal'e kendisini desteklemek için söz vermiştik. İşte ordunun desteğini daima yanında bulması sonucudur ki, devrimler hızla gerçekleştirilmiştir."[9]

Çağlar boyu liderler incelendiğinde Mustafa Kemal'in yaptığı devrimler kadar köklü kalıcı olup da, neredeyse hiç kan dökülmeyeni olmamıştır. Bu da, halkın devrimleri ne denli içselleştirdiğinin ispatı olduğu gibi, insanlık tarihinin bu önemli devrimcisini de ne kadar sevip saygı duyduklarını da kanıtlamaktadır. Kısacası yukarıda sayılan çıkar ve rejim düşmanı gruplar dışındaki halkın büyük çoğunluğunda travma durumu yaşanmamıştır.

Eğitim ve hukuk alanlarında yapılan devrim, laikliği sarsılmaz biçimde yerleştirmek amacına dönüktür. Zaten bu iki alanda laik ya da seküler dünya görüşü yerleşmemişse, sosyal yaşam alanında yapılan ya da yapılacak olan devrimlerin 'dünyevi' düşünce sistemi zemininde olması beklenemez.

Genel olarak başlıklar halinde bile bakıldığında yapılan devrimlerin büyüklüğü ve çokluğu, bir liderin kısa yaşamında değil, bir toplumda uzun yüzyıllar boyunca bile sancısız yapılması olanaksız gibi görünmektedir. Gazi bunu nasıl başardı? Onun karizması öncü ve kalıcı devrimleri de, gelişen sosyal yaşam alanındaki devrimleri de yapması için en önemli etkendi.

Öncelikle, öncü ve kalıcı devrimler dışındakileri, başlıklar halinde gözden geçirelim: Giyim-kuşamda çağdaşlaşma ve şapka devrimi; tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması; uluslararası saat ve takvimin kabulü; uluslararası rakam ve ölçü birimlerinin alınması; Soyadı Yasası ve eski unvanların kaldırılması; kadınlara sağlanan haklar; Harf Devrimi, Hukuk Devrimi; Eğitim-Öğretim Devrimi. Tüm bu sayılan devrimlerin yalnızca 1923–1936 arası yapıldığı göz önüne alınırsa, Mustafa Kemal'in insanlık tarihinde ne denli önemli bir lider, önder olduğu kendiliğinden tartışmasız kabul edilir.

Kemalist devrimlerin, yalnızca Gazi'nin düşüncesi olduğu, tek başına onun eseri olduğu söylenirse, abartılmış olur. Neden?

Çünkü onun yaşama geçirdiği tüm devrimler neredeyse 3.Selim'den itibaren tartışılmış, geliştirilmeye ve gerçekleştirilmeye çalışılmıştır; ancak, başarı-

lamamıştır. Mustafa Kemal'in hepsinden farkı da buradadır zaten; eyleme geçmeyi başarmış oluşudur.

Çağdaş yenilikleri ve kurumları ülkeye getirmeye çalışanların öncüsü sayılabilecek 3.Selim, öncelikle ordunun modernize edilmesi için çalışmıştır. Mühendislik okulları onun zamanında açılmıştır. Ama Yeniçerilerin ayaklanmasıyla öldürülmüştür.

Ardından 2.Mahmut, Yeniçerileri kanlı biçimde ortadan kaldırıp, hukuk alanında da yasa hazırlaması için bir kurul oluşturmuştur. Bir Kuzey Afrika baş giysisi olan 'fes'in devlet memurlarında resmi başlık olmasını kabul etti. Yobazlar da kızılca kıyamet kopardılar.

Abdülmecit döneminde bireysel özgürlüğün önemli olduğu ön plana çıkarılarak Tanzimat Fermanı ilan edildi. II.Abdülhamid döneminde ise ilk anayasa ve parlamentoyla tanışıldı. Bazı çağdaş kurumlar kuruldu. İmparatorluğun çöküşü acaba engellenebilir mi diye İslamcılık, Osmanlıcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi bazı düşünce akımları ortaya çıkarıldı ama çöküş engellenemedi. Öte yandan atılan tüm bu adımlar da boşa gitmedi. Çağdaş laik cumhuriyet kurulurken, Batıcılık ve Türkçülüğü savunanların düşüncelerinden yararlanılacak, cumhuriyetin mimari yapısı buna göre kurulacaktır.

Osmanlı'da tüm bu süreçler ve yapılanlar, bilime, akla, çağdaş ölçütlere uygun yapılmadığından pek etkili olamadı. Bu başarısızlığın en temel unsuru ise bireyin özgür olmayışıydı. Egemenlik kutsala aitti. Ve en önemlisi de devlet, ekonomik ve siyasal olarak bağımsızlıktan yoksundu.

Osmanlı toprak sisteminin yapılanması nedeniyle kapital birikimi engellendiğinden burjuva sınıfı oluşamamış, aydınlanma ve sanayi devrimi yapılamamıştı. Yüzyılların kökleşmiş yapısını kırmak yani onu çağdaşlaştırmak, radikal kararlar gerektiriyordu. İşte Mustafa Kemal müthiş bir mücadele azmiyle, ulus devlet yaratıp, çağdaşlaşma hareketlerini başarmıştır. Bu nedenle de yüzyılların en önemli devrimcisidir.

Daha önceki bölümlerde Türkiye'yi laikleştiren yasalar süreci ve tartışmalar, çatışmalar anlatılmıştı. Bunun ardından yapılan ilk devrim, kılık kıyafet alanında ve Şapka Devrimi'dir. "Kıyafet değişimi aslında devrim olabilir mi?" sorusu haklı görülebilir. Ancak giysi dini ve siyasi simgeyse, bunun değiştirilmesi, yerine yine simge olarak kullanılacak başka giysilerle olabilir. Belki başka ülkelerin devrimlerinde kıyafete dönük değişim söz konusu edilmeyebilir, ama Türk devriminde sarık, cüppe, çarşaf İslami bağnazlığın dışarıya, yani topluma ve toplumsal yaşantıya yansıtılan unsurlar olması nedeniyle, bunların kaldırılıp atılması devrimdir. Çünkü bu bir "başlığın değil, başın değişimi meselesidir".

O diyordu ki: "*Kıyafetin medeni bir şekle sokulması için kanun gerekli değildir. Millet karar verir, yapar.*"[10] Bunun böyle olamayacağını kendisi de biliyordu. Zorunlu olarak Kasım [1925] ayında yasa çıkarılacaktır.

Kemalizmin ilk teorisyeni diyebileceğimiz Mahmut Esat Bozkurt, sözcüğü sözlük anlamıyla kullanmamakla birlikte Türk devrimine, "*İhtilal*" demeyi uygun bulur. Gazi'nin devrimleri gerçekleştirme sürecini şöyle özetler:

> İhtilâllerde zaman ve fırsat, taktik bakımından büyük öneme sahiptirler.
>
> Fırsatı kollayan, zamanı seçmede isabet eden ihtilaller kayıp etmezler. Atatürk bu yönlere çok dikkat ederdi. Zamanı çok güzel seçer, fırsatı kaçırmazdı. Zamanı gelmedikçe acele etmez, sabrederdi. Koruk sabırla helva olur. O kadar sabrederdi ki yerinden kıpramayacağına hükmedilebilirdi. Hakikatte prensiplerinden bir zerresini feda ettiği görülmemiştir. O, sabreder, sabreder; fakat bir de fırsatı ve zamanı ele geçirince, ihtilâlin prensibini tatbikat alanına koymakta dakika geçirmezdi. Prensip tatbikata girince, onun aksi olan eskiliğin yerinde yeller eserdi. Cumhuriyetin ilânı böyle oldu. Şapka giymek, lâik devlet hep böyle oldu...[11]

Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nazırı olmuştu. 31 Mart Vakası'ndan [13 Nisan 1909] birkaç ay sonra Arnavutluk'ta bir büyük isyan çıktı.

Oraya gönderilen bir tümen asker isyanı bastırmayı başaramadı. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa bizzat tedip kuvvetlerinin başında bulunmaya karar vererek Selanik'e geldi. Mustafa Kemal'i, Kâzım Özalp'ı, Nuri Conker'i, Kara Vasıf, Şükrü Naili, Aziz ve Bahattin Beyleri karargâhına aldı. Her taraftan hazırlanan kuvvetleri ile Arnavutluk'a hareket edildi. Bir ayda isyan bastırıldı ve Arnavut halkının elindeki bütün silahlar toplatıldı.

Karargâh ile dönerken Deçan Manastırı'nın yanında dere kenarında mola verildi. Püsküllü kopuk fesler ile adlarını saydığım kurmay subayları, yanlarından geçen er ve subaylara bakarak, bu biçimsiz görünüşe üzülmüşlerdi. Mahmut Şevket Paşa bunları göstererek:

'Bu serpuş işini nasıl halledeceğiz?' diye sordu.

Ve o zaman Mustafa Kemal'e bakarak:

'Siz bir şey söyler misiniz?' dedi.

O da tereddütsüz olarak:

'Şapkayı kabul etmek lâzımdır', cevabını verdi.

Mahmut Şevket Paşa: 'Şimdiki halde şapka sözcüğünü kullanmak biraz erkendir. Başımıza iş açmış olabiliriz. Başka bir şey düşünelim,' dedi.

Ve konuşuldu, herkes düşüncesini söyledi. En uygunu subaylar için kalpak, erler için kumaştan yapılmış siperliksiz başlıklar olması uygun görüldü. Bu suretle önce gözü fes'ten başkasına alıştırmak ve ondan sonra da bir çaresine bakmak uygun olacaktı. Orada hazır bulunanlar, kahve renkli kalpak giymeye karar verdiler. Mustafa Kemal, 'Bu bir yarım tedbirdir. Ama ne de olsa bir adımdır,' diye söyleniyordu. 'Bir gün gelecek; asker, sivil hepimiz şapka giyeceğiz,' diyordu.[12]

Bu konuşmanın yapıldığı tarih 1909 yılıdır. Yani Şapka Devrimi'nden tam on altı yıl önce. Yalnızca Mustafa Kemal değil, o dönemin aydın bir grup subayı da, toplumun çağdaş milletler gibi olmayışından dertlenmektedir.

Aradan yaklaşık dokuz yıl geçmiş, Tuğgeneral rütbesindedir ve Akaretler 76 numarada Ruşen Eşref'le, tasarımı Enver Paşa'ya ait olan 'kabalak'tan yola çıkarak, öznesi 'şapka' olan bir söyleşi yapılmaktadır.

Enver, "Ordu çöllerde savaşıyor; kızgın güneşten yüzleri yanıyor, gözleri kamaşıyor. Bunu gidermek gerektir," düşüncesiyle başa giyilecek nesnede bir yenilik yapmak istemişti ve 'kabalak'ı, ortaya çıkarmıştı.

Kabalağı, gerektiğinde her subay gibi, tabiî Mustafa Kemal Paşa da giyiyordu. Hatta Anafartalar'da siperde ve Arıburnu'nda boş gülle kovanlarından yapılma bir mermi kulesinin önünde çekilmiş birer fotoğrafı vardır. Hatta öyle bir serpuşla bir harp albümünde Avusturyalı bir ressam tarafından yapılmış yağlı boya bir portresi bile vardı. Kabalağı giymekle, o zamanki kendi tâbirince, ' üst makamın emrine uyuyordu'. Fakat bu dış uygunluk; onun 76 numarada gülümseyerek dudaklarını büküp:

'Pekâlâ; mademki böyle iyi bir iyi niyet gösterildi, yarı yolda kalınmamalı idi; cesaret edilip esasına varılmalı idi... Şimdi bu, ne festir, ne külâhtır, ne kolonyal (sömürge) şapkadır! Bu, dedikleri gibi kabalaktır!... Kabalak ne demektir? Siperlik mi, sarık mı? Kukulete mi? Şu mu? Bu mu? Hiçbiri... İşte kabalaktır o, vesselam!... E, böyle olunca yarım iş neye yarar birader!' demesine engel olmuyordu...[13]

Mustafa Kemal, "milletin geleceği hakkındaki düşüncelerini, çevresindekilere, zorla, rütbe ve mevkiine dayanarak değil, fikir gücüyle kabul ettirebilecek, ileriyi görebilen bir yurtseverdi."[14]

Ulusal kurtuluş mücadelesinde Ankara'da bulunan tek İngiliz kadını Grace Ellison erkek giysilerinde de geleneğe karşı pek sabrı yok dediği Mustafa Kemal'den duyduklarını 1922 yılında şöyle yazıyor:

"*Yaz gelip de, kalpaklarımız fazla sıcak gelince, güneşten kendimizi korumak için kenarı siperli şapkalar giyeceğiz. 'Giysi'nin ırkı [etnik kimliği, e.m.] açıklaması dönemi geçmiştir. Rahatlık için giyeceğiz,"* dedi.[15]

Lozan'daki delegelerden Hamit Bey ve ötekiler aynı düşüncedeler. Eski geleneksel giyim, "Türk'ü Avrupa'da aşağı bir ırkın bireyi olarak damgalıyor," diyorlar.[16]

Bir ulusu ulus yapan en önemli öğe 'dil'dir. Ama bunun yanı sıra kıyafette ucube şeklindeki giyim kuşam da, uluslaşılamadığını anlatır. Mustafa Kemal 1919 yılına ait bir anısını anlatırken, "Samsun'da bulunuyordum. Halk miting yapıyordu. Bir İngiliz memuru da inceleme yapmak için orada bulunuyormuş. Halkı türlü türlü kıyafette gören İngiliz, bunlar millet değildir, hamallar falan demiş..."[17]

Gazi, sosyal yaşam alanındaki devrimlerin ilk adımını atmaya karar vermişti artık. Evliliği biteli daha iki hafta bile olmamıştı. 24 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'ya geldi. Şapka giyilmesi konusunu bu beldede halkla paylaşacaktı. Niçin Kastamonu?

Falih Rıfkı Atay da bunu merak etmiş, örneğin İzmir gibi aydın çevreler varken, ilk şapkayı niçin Kastamonu gibi taassubu ile bilinen bir kentte giydiğini sormuş ve şu yanıtı almış:

"İzmir tarafı halkı beni birçok kez gördü. Eğer orada şapka giysem, bana değil, şapkama bakarlardı. Beni ilk kez görenler ise şapkamla olduğum gibi kabul ettiler."

Kastamonu'da yaşamındaki en sevdiği şeyi yaptı, önce kışladaki askerleri ziyaret etti, onlara eğitim yaptırdı, sonuçtan çok memnun kaldı. Gazi, koğuştan çıkarken kapının üstündeki, "*Bir Türk on düşmana bedeldir*" ibareli levhayı görünce derhal bir subay çağırdı.

"Böyle mi?"

"Evet Paşam!"

Ondan sonra elini kaldırarak ,"Hayır," dedi. "**Bence öyle değildir. Bir Türk dünyaya bedeldir!**"[18]

Aynı gün doktorsuz ama hemşireyle hizmet veren memleket hastanesini ziyaret etti; ardından memleket kütüphanesine gitti, camekânları boş görünce, kitap alımı için 500 lira bağış yaptı. Bu sırada bir sigara içerken, sarık meselesi hakkında görüşlerini anlattı:

"*Sarığı salâhiyettar olmayan sardırmamalı. Sonra vazifelerini yaparken sarmalı,*" dedi.[19]

Kastamonu Belediye binasına geçince de, toplanan halka yaptığı konuşmada, makineli tarımın önemi üzerinde durarak, "**Tüketici yaşamak iyi değil; üretici olalım!**" demiştir.[20]

Gazi çarşıda dolaşırken bir terziyle aralarında ilginç bir konuşma geçti. Eliyle şalvarlı, cüppeli bir esnafı göstererek, "*Şalvarlı elbiseler mi daha ucuz, yoksa milletlerarası son kıyafet mi?*" dedi. Terzinin, "Beynelmilel daha ucuz," demesi üzerine, "*İşte görüyorsunuz ya... Bu elbiseler ucuzdur; hem basittir; yerli ise pahalıdır. Aynı kumaştan birer elbise daha yaparsınız.*"[21]

O dönem yayınlanmış olan Tarih IV'te (s.235) farklı bir ifadeden söz edilir: "İşte görüyorsunuz, bu elbiseler ucuzdur, basittir, yerli malıdır. Aynı elbiseler kumaşından bir de kumaş serpuş yaparsınız."

Bir esnafa da, "*Fesini göster,*" dedikten sonra, "*İşte, içinde takke, üzerinde abanî sarık, fes... Bunların hepsinin ayrı ayrı parası yabancılara gidiyor. Bunu söylemekten maksadım şudur: Biz her bakımdan medeni insan olmalıyız. Çok acılar gördük. Bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlamadığımız içindir. Fikrimiz, zihniyetimiz medeni olacaktır. Şekillerimiz, kıyafetlerimiz tepeden tırnağa medeni olacaktır. Şunun bunun sözüne önem vermeyeceğiz. Medeni olacağız. Bununla iftihar edeceğiz. Bütün Türk ve İslâm âlemine bakınız. Zihinlerini, fikirlerini medeniyetin emrettiği kapsam ve yükselliğe uyduramadıklarından ne büyük felaketler ve ıstıraplar içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve en nihayet son fe-*

laket çamuruna batmışımız bundandı. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmıştık. Bu, zihniyetimizdeki değişikliktendir. Artık duramayız. Mutlaka ileri gideceğiz. Geriye ise hiç gidemeyiz. Çünkü ileri gitmeye mecburuz. Millet açıkça bilmelidir, medeniyet öyle bir ateştir ki, ona kayıtsız olanları yakar ve mahveder.

İçinde bulunduğumuz medeniyet ailesinde layık olduğumuz mevkii bulacak ve onu muhafaza edecek ve yükselteceğiz. Refah, saadet ve insanlık bundadır."[22]

"*Genç fikirli demek, gerçek fikirli demektir,*" sözlerini de burada söyleyen Gazi'yi, halk ve esnaf, "Yaşasın fikir rehberimiz!" diye alkışlamıştır.

Gazi, belediyedeki ve hükümet konağındaki ziyaretinde başı açık olarak konuşmuştur. Memurlar da başı açık olarak Gazi'nin yanına gitmiş; başında sarığı olan Müftü de sarığını çıkarmış, başını açmıştı. Müftüye Gazi, kisvesinin tarihçesini sordu. Müftü de Gazi'mize ve yanında bulunanlara karşı konuşarak, kizvenin İslamiyette şeklini, çıkar ve gereksinmeye tabi olduğunu, cüppenin hangi tarihte kimler tarafından ne amaçla giydirildiğini açıkladı. Ateşe tapanlardan alınan inek, yeni sahibine sütünü sağdırmazsa o adamın (bir İslamın) ateşe tapan kılığına girebileceği hakkındaki hükmünü söyledi.[23]

Mustafa Kemal, Şapka Devrimi'ni başlattığı ünlü konuşmasını 27 Ağustos 1925 tarihinde İnebolu Tük Ocağında yapacaktı. Falih Rıfkı Atay'a bu sert konuşmanın başlangıcını şöyle açıklar: "*Kötü uyumuştum. Sinirli ve rahatsızdım. İnebolu'da halk toplantısına gittiğim vakit kapkara bir kalabalık bulunca sinir gerginliğim büsbütün arttı: 'Nedir bu milleti bu geriliğe mahkûm etmek?' diye düşünüyordum. Söze başlamadan önce su içmek istedim. Elim titredi, bardağı dudağımda güç tuttum. Bu da bende şiddetli tepki yaptı. Bildiğiniz söylevi söyledim ve başımdakini halka göstererek: 'Bunun adına şapka derler' dedim.*"

İşte o ünlü konuşmadan bazı bölümler:

"*Efendiler, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı medenidir. Tarihte medenidir, hakikatte medenidir. Fakat medenî âleme – ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi söylüyorum- medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, fikriyle, zihniyetiyle medeni olduğunu ispat etmek ve göstermek mecburiyetindedir. Kısacası medeniyim diyen, Türkiye'nin hakikaten medeni olan halkı, başından aşağıya kadar harici vaziyetiyle bile medeni ve olgun insanlar olduğunu fiilen göstermeye mecburdurlar. Bu son sözlerimi çok açık beyan etmeliyim ki, bütün memleket ve cihan ne demek istediğimi kolaylıkla anlasın. Bu izahatımı yüksek heyetinize, hepinize bir soru yönelterek yapmak istiyoruz, soruyorum:*

Bizim kıyafetimiz millî midir? (Hayır, hayır sesleri)

Bizim kıyafetimiz medeni ve milletlerarası mıdır? (Hayır, hayır sesleri)

Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünü. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet, ne millidir ve ne de milletlerarasıdır. O halde kıyafetsiz bir millet! Bu olur mu arkadaşlar? Böyle vasıflandırılmaya razı mısınız arkadaşlar? (Hayır, hayır, katiyen sesleri) Çok kıymetli bir cevheri çamurla sıvayarak

âlemin gözleri önüne koymakta mana var mıdır? Ve bu çamurun içinde cevher gizlidir, fakat anlayamıyorsunuz demek isabetli midir? Cevheri gösterebilmek için çamuru atmak elzemdir ve tabiidir. Cevherin muhafazası için bir mahfaza yapmak lazımsa onu altından veya platinden yapmak icap etmez mi? Bu kadar açık bir hakikat karşısında tereddüt caiz midir? Bizi tereddüde sevk edenler varsa, onların ahmaklığına ve bönlüğüne hükmetmekte hâlâ mı tereddüt edeceğiz? Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp canlandırmaya mahal yoktur. Medeni ve milletlerarası kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için laik bir kıyafettir. Onu giyeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, üstünde yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabiî bunların tamamlayıcısı olmak üzere başta siperli başlık... Bunu çok açık söylemek isterim; bu başlığın ismine şapka denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi, işte şapkamız. Buna caiz değil diyenler vardır. Onlara diyeyim ki, çok gafilsiziniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim:

Yunan başlığı olan fesi giymek caiz olur da şapkayı giymek neden olmaz ve yine onlara ve bütün milletime hatırlatmak isterim ki, Bizans papazlarının ve Yahudi hahamlarının özel kisvesi olan cüppeyi ne vakit, ne için ve nasıl giydiler?..."[24]

Gazi, her zaman olduğu gibi halkına 'fikir rehberliği' ve 'başöğretmenlik' yapıyordu. Muhtemeldir ki, söylediklerinin, tanımını yaptıklarının bazılarını dinleyenler ilk kez duyuyordu. Ama ona olan inanç ve güven, yüzyıllar boyunca içinde bulundukları kisveyle alay eden bu adama karşı olumsuz tepki göstermeyi akıllarından bile geçirmiyordu. Fakat bu, zaman içinde tepkilerin ortaya çıkmaması anlamına gelmiyordu. Nitekim şapka bahanesiyle başkaldırıya bile yeltenecekler çıkacaktı. Bunun sonucunda da kimisi canını yitirecekti.

Eski dönemin, teokratik ve çağdışılık döneminin simgeleri karanlığa gömülmeliydi; Gazi'nin bu konudaki kararlılığı açıkça belli oluyordu.

Çağdaş dünyayı algılamakta ve gelişmelere karşı kayıtsız kalınırsa, hurafelerle uğraşılırsa, başlarına gelebilecekler konusunda uyarıda bulunmaktaydı:

"...*Medeniyetin coşkun seli karşısında direnç boşunadır ve o, gafil ve itaatsizler hakkında çok amansızdır. Dağları delen, gökyüzünde uçan, göze görünmeyen zerrelerden yıldızlara kadar her şeyi gören, aydınlatan, inceleyen medeniyetin kudret ve ulviyeti karşısında ortaçağ zihniyetleriyle, ilkel hurafelerle yürümeye çalışan milletler mahvolmaya veya hiç olmazsa esir olmaya ve aşağılanmaya mahkûmdurlar. Halbuki Türkiye Cumhuriyeti halkı yenilikçi ve gelişmiş bir millet olarak ilelebet yaşamaya karar vermiş, esaret zincirlerini ise eşsiz kahramanlıklarla parça parça etmiştir...*"[25]

Şapka devriminin halk tarafından kabul görüp görmeyeceği kuşkusunun dışında, Mustafa Kemal'in yakın çevresindeki bazı kişiler, büyük engel olarak Fevzi Çakmak'ı görmekteydiler.[26] Çakmak'ın şapkayı giymeyi asla kabul etmeyeceği söyleniyordu. Gazi de onu başyaverine izlettiriyor, Çakmak'ın üniforması üzerine şapkasını giyip mesaiye gittiği bilgisi kendine ulaştırılınca, rahat

bir nefes aldığı ifade edilen Mustafa Kemal çevresindekilere, "*Şapka devrimi başarılı olmuştur, efendiler!*" sözlerini huzurla söylüyordu. Bu anılar bile, Gazi'nin hangi koşullar altında kararlar aldığını göstermektedir.

1925 yılı Mayıs'ı içinde Bahriye subaylarının şapka giyeceği hakkında söylentiler çıktı. Hatta Bahriye Bakanı yaverinin İstanbul'a gelerek şapkacılarla temas ettiği ve Bakan için bir şapka ısmarladığı haberi yayıldı. Bu haber üzerine Birinci Dünya Savaşı'nda öğrenim veya staj için Almanya Bahriyesi'ne gönderilen subayların sandıklarını karıştırıp, sakladıkları Almanya hatırası şapkalarını hazırladıklarına tanık olundu. Bahriye Vekâleti Mayıs ayı içinde şapka hususunda gerekli çalışmaları yaptı. Subaylar ve öteki personel için şapka biçimlerini saptadı. Subay ve öğrenci armalarını ve komuta kademesindeki subayların kullanacakları şapka vizyerlerini hazırladı.

Şapka giyilmesi günün konusu olduğu günlerde, daha resmi bir emir yayınlanmamışken, *Servetifünun* dergisinin 25 Mayıs 1341 (1925) tarihli nüshasının ilk sayfasında, Bahriye Bakanı İhsan'ın (Eryavuz) şapkalı bir fotoğrafı ve iç sahifede de Bahriye Bakanlığı personelinin başlarında şapka olduğu halde Bakan ile çekilmiş fotoğrafları yayınlandı.[27] Bu fotoğrafla, şapka, resmî kurumlarda ilk kez deniz kuvvetlerinde giyilmiş oluyor ve kamuoyu da ilk kez fotoğraflı bir görüntüyle tanışıyordu. Bahriye'de giyilen vizyerli yani güneş siperlikli şapka bir sorun yaratmamış, en büyük bahane olan, namaz kılmayı engelliyor diye bir başkaldırı ya da yakınma olmamıştır.

Haziran başında gemilere dağıtılan Donanma Emirnamesinde Mekteb-i Bahriye öğrencileri ile gedikli subayların ve küçük subayların, bahriye subayları için kabul olunan şapkaları giyecekleri bildirildi. Sonraki Donanma emirnamelerinde de şapkaların, armaların ve vizyerlerin biçim ve resimlerini gösteren emirler yayınlandı. *Hamidiye* gemisinin subayları, şapkalarını hazırladıkları ve kullanmaya başladıkları görüldü. Bu sıralarda bahriye dışındaki ordu mensupları henüz kalpak giyiyor, sivil vatandaşlarca çeşitli başlıklar kullanılmakla birlikte genellikle fes tercih ediliyordu.[28]

Gazi'nin 1925 yılı Ağustos ayındaki Kastamonu seyahatinde giydiği *panama şapka*, İnebolu'da verdiği söylevlerde, kılık-kıyafet ama özellikle başlık konusundaki birlik çağrısı hemen yankısını bulmadı, karşı koyanlar da oldu. Bunlardan birisi de Meclis'te yasa çıkarılırken en şiddetli muhalif konuşmayı yapmış olan (Sakallı) Nurettin Paşa'dır. 25 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan 'şapka yasası' ile halkın şapka giymek zorunda olduğu ve buna aykırı hareket edenlerin hapis ya da para cezasıyla cezalandırılacakları resmen bildirilmişti. Yasanın yayımı ardından İstanbul'da bulunan şapka ticarethaneleri, hızla Avrupa'nın tanınmış şapka imalathanelerine sipariş vermişler, kısa zamanda Karaköy'de yeni şapka mağazaları açılmış ve vitrinlerde silindir, melon, panama şapkaları sergilenmeye başlanmıştı. Hadik ve Borsalino marka şapkaların reklâmları görü-



Kastamonu, 1925

lüyordu. Şapka pahalı olduğundan, alamayacaklar için kasket imalathaneleri de çeşitli renklerde, kumaşlarda pek çok sayıda kasket yapmış, piyasaya sunmuştu. Ankara'da ve büyük kentlerde şapka satan dükkânlar açılmış, devlet memurları ve kent halkı kısa zaman içinde şapka takmaya başlamıştı.[29] Uygulamanın ilk yıllarında komik görüntüler de ortaya çıkıyordu. Kimisi parasızlıktan kimisi de olanaksızlıktan şapka bulamayanlardan bazıları, evlerindeki renkli kadın şapkalarını takıyor, renkli çaputlardan kasket niyetine başlık diktiriyordu. Kısa süre sonra erkeklerde bu komiklikler kayboldu. Ancak, kadın giysisi için yasada hiçbir kısıt getirilmemesine karşın, bir süre sonra hem erkek hem de kadın başlığıyla yasa delinmeye başlayacaktı. Esas amaç laik cumhuriyetin ve devrimlerin simgelerine saldırıydı.

Şapka giymek niçin önemliydi? Bütün ilerlemelerin başında bu mu gelir? "Evet ve bunda hiç şüphe edilmemelidir." O değişimin içinde yaşamış, "*Atatürk İhtilalini*" yazmaya çalışmış olan Mahmut Esat Bozkurt bu yargısını daha da güçlendirecek şu sözleri sarf ediyordu:

> "Gerçi fes giymek bir mesele değildir. Fakat mesele fese bir kutsallık veren, onu çıkarıp atmayı, mukaddesata hakaret sayan zihniyettedir. Şapka giymek, işte böyle sakat bir zihniyeti yerlere, çamurlara çalmak için gerekliydi ve gereklidir. Bu zihniyet kaldıkça, bir çeşit *Hotantolar* fetişizmi olan bu anlayış devam edip gittikçe, hiçbir şey yapılamazdı. Şapka giymekle, ilerlemelere engel olan bu kara engel söküldü, yıkıldı, yerin dibine geçirildi. Büyük yürüyüş yolları açıldı.
>
> Atatürk bir gün, lütfen, bu husustaki fikrimi sormuşlardı.

O sırada Musul işi aleyhimizde sonuçlandığı için, rahmetli hayli sıkıntılı idi. Şu cevabı vermek cesaretinde bulundum:

Şapka giymek, bu millet hesabına bir Musul fethinden üstündür!

Atatürk hafifçe gülümsedi. Ve başlarını birkaç kez eğerek beni taltif ettiler."[30]

Gazi, Kastamonu konuşmasında [30 Ağustos 1925], yüzyıllar boyunca gericiliğin yuvası haline gelen dergâh, tekke ve zaviyelerin de kapanacağının ipuçlarını verdi. Kastamonu Cumhuriyet Halk Fırkası'nda yaptığı konuşmasında devrimlerin amacını ve halkın buna sahip çıkmadığı sürece de başarıya ulaşmanın olanaksızlığını ortaya koymuş, halkın kendisinin yapılanlara çağdaşlık adına sahip çıkması gerektiği öğüdünü vermiştir.

"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz devrimlerin amacı, Türkiye cumhuriyeti halkını tamamen çağdaş ve bütün anlam ve içeriği ile medeni bir toplum haline kavuşturmaktır. Devrimlerimizin gerçek hedefi budur."

Devrimleri başaracak devrimcinin kimliğini de çiziyor ama halkın kendisinin devrimci olmasını belirtiyor: "*Gerçek devrimciler onlardır ki, ilerleme ve yenileşme devrimine yönlendirmek istedikleri insanların ruh ve vicdanlarındaki gerçek eğilime nüfuz etmesini bilirler. Bu münasebetle şunu da beyan edeyim ki, Türk milletinin son senelerde gösterdiği harikaların, yaptığı siyasi ve toplumsal devrimlerin gerçek sahibi kendisidir, sizsiniz. Milletimizde bu gelişme kabiliyeti mevcut olmasaydı, bunu yaratmaya hiçbir kuvvet ve kudret yeterli gelemezdi.*"

Mustafa Kemal'i lider olarak başarıya götüren unsur ya da taktik, adına her ne denirse densin, halkı istemese bile mücadelenin içine dâhil etmesidir.

Türkiye'yi çağdaş dünyanın düzeyine taşıma konusunda kararlılığını anlatırken, "*Bu gerçeği kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zorunludur. Şimdiye kadar milletin beynini paslandıran, uyuşturan, bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihinlerde mevcut bütün hurafeler tamamen kovulacaktır. Onlar çıkarılmadıkça beyne gerçeğin ışığını yerleştirmek olanaksızdır,*" diyordu.

Bu ışığı söndürmeye çalışanları işaret ederken, tarikat mensuplarını, türbelerden, yalancı evliyalardan medet umanları eleştirmekten geri durmamıştır: "*Türbelerden, ölülerden yardım istemek medeni bir toplum için lekedir, ayıptır... Mevcut tarikatların amacı, kendilerine tabi olan kimseleri dünyevi ve manevi olan hayatta saadete mazhar kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün kapsamıyla medeniyetin yaydığı ışık karşısında filan ve falan şeyhin yol göstericiliğiyle maddi ve manevi saadet arayacak kadar ilkel insanların Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum.*

Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti, şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru ve en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak, insan olmak için yeterlidir. Tarikat reisleri bu dediğim gerçeği bütün çıplaklığıyla idrak edecek ve

kendiliklerinden derhal tekkelerini kapayacak, müritlerinin artık reşit olduklarını elbette kabul edeceklerdir."

31 Ağustos 1925'te Çankırı'da da bu konunun altını çizmiştir: *"Tekkeler mutlaka kapanmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti, her şubede yol gösterecek kudrete sahiptir. Hiçbirimiz tekkelerin yol göstermesine muhtaç değiliz. Biz medeniyetten, ilim ve fenden kuvvet alıyoruz ve ona göre yürüyoruz. Başka bir şey tanımayız. Tekkelerin gayesi halkı meczup ve abdal yapmaktır. Halbuki halkımız abdal ve meczup olmamaya karar vermiştir. Tekkeler basit bir keyfiyet görünür, fakat önemi vardır. Biz medeni dünya ailesi içinde bulunuyoruz."*[31]

"Mevcut tarikatların gayesi, kendilerine tabi olan kimseleri dünyevi ve manevi olan hayatta sadece mazhar kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün kapsamıyla medeniyetin yaydığı ışık karşısında filan ve falan şeyhin yol göstericiliğiyle maddi ve manevi saadet arayacak kadar ilkel insanların Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum."[32]

Türbelerin kapatılmasının tartışıldığı, bu yönde yasa hazırlığının yapıldığı sıralarda bir bakanlar kurulu toplantısını Hamdullah Suphi Tanrıöver, toplantıya başkanlık eden Mustafa Kemal'e sorduğu soru ve sonrasını şöyle anlatır[33]:

> "Paşam bu kanunda açıklanmaya muhtaç bir nokta mevcut olduğunu zannediyorum. Hangi türbeler mevzubahis? İstanbul'da bizim mahallede Bukağılı Dede Türbesi vardır. Bu zat kimdir, bilmiyorum. Hayatta zavallı insanlara ümit vermiş, teselli vermiş azizlerden biri midir? Sözleri anlaşılmadığı için kendisine keramet atfedilmiş meczuplardan biri midir? Bunu ne ben biliyorum, ne bilene rast geldim. Selami Dede, Merkez Efendi, Baba Haydar Türbeleri mi? Yoksa tarihimizi yapan, bize kurtardığımız vatanı bırakan, isimleri milletimizin şereflerini teşkil eden tarihî kimseler mi? Bunu lütfen tasrih eder misiniz?
>
> O, bana bir cümle içinde sert bir bakışla ve dik bir sesle, 'Hepsi,' dedi. 'Bütün türbeler.'
>
> Paşam, başta saydıklarımın türbelerini kapatmak değil, bu türbeleri temel taşlarına kadar söktürseniz itiraz etmek benim aklımdan geçmez. Fakat öbürleri bize bir vatan bıraktıkları için size bir vatan kurtarmak imkânını veren tarihimizin, mazimizin sahibi olan büyük insanlar. Onların türbeleri nasıl kapatılır?
>
> Düşünüyorum: Bizim memleketimiz büyük adamlarını tanımak için ne kadar fakirdir, çaresizdir. Avrupa'da kendisine benzemek istediğimiz bu diyarda ölmüş büyüklerin adları birer ziyaretgâhtır. Onların elleri sürünen eşya, mukaddesat sırasına geçmiştir. Seyranlarda bir baba, bir mektep hocası çocuklarını bir heykelin karşısına götürür, tunca, mermere geçen hizmet sahibinin özgeçmişini anlatır. Onların müzelerde resimleri teşhir edilmiştir.
>
> Bunların hiçbiri bizde yok. Koskoca bir geçmiş göçüp gitmiş, binlerce vatan hâdiminin mezar taşlarına yalnız isimleri yazılmış ve başlarına kavuklar veya fesler geçirilmiş. Fakat yüzleri yok, bu sebeple yüzlerini tanımak bile olmaz. Elimizde yalnız bir köşe vardı. Onların türbeleri! Hiç olmazsa yavrularımızı, gençlerimizi bu türbelere götürüyor ve oradaki kemiğin karşısında yine geçmiş ve tarih hissini veren düşüncelerimizi anlatabiliyorduk. Demek bunların da kapısını artık örtülü bulacağız.

> Reisimizin çok kızdığını, sabit bakışında ve çatılmış kaşlarında seyrediyordum.
> Başbakan İsmet Paşa seslendi:
> 'Hamdullah Suphi Bey, buraya gelip oturur musunuz?'
> Kenardan bir iskemle çekti. Bana yanında yer verdi, gittim onun yanına oturdum. İsmet Paşa, masanın altından dizime hafif bir yumruk dokundurdu. Devlet Reisi hâlâ yüzüme bakıyordu:
> 'On sene bekle bütün türbeleri sana vereceğim,' dedi.

Bakanlar Kurulu'nda başka söz isteyen olmayınca Gazi yasanın oylamasına geçti.

Mahmut Baler'in 9 Kasım 1970 tarihli *Milliyet* gazetesinde çıkan *"Atatürk'ten Anılar"* başlıklı sohbetinden bazı bölümler, kendisinin yobaz din adamlarına bakışı konusunda önemli ipuçları vermektedir.

> "Bir gün Kılıç Ali'nin evinde... Refik Koraltan 'Paşam' dedi. 'İtimat buyurun, Anadolu'nun en ücra köşesinde bir çobanın kalbini açtığınız zaman orada Mustafa Kemal yazar. Bu böyledir Paşam!' Atatürk: 'Ya' dedi 'Beyefendi, Anadolu'nun ücra köşesinde bir köylünün bir çobanın kalbini açtığınız zaman orada Mustafa Kemal yazdığını ben de zat-ı âliniz kadar biliyorum. Amma benim kadar sizin de bilmesini istediğim bir şey var ki o da şudur: Orada, o çobanın bulunduğu yerin on dakika ilerisindeki bir köy imamı gelip ismi oradan on dakikada siler. İsterse istediği bir başka ismi yazar. Bunu da sizin benim kadar bilmesini isterim."

Büyük önderin ölümünün yetmişinci yılında, ne yazık ki Türkiye, 12 Eylül 1980 sonrası, her geçen yıl ivmelenerek şeyhler, dervişler, tarikatlar ve cemaatler ülkesi olmuştur. Başbakan ve hükümet üyelerinin neredeyse tamamını cemaatler işaret etmiştir. Daha 1925 yılında zararlı etkinliklerini açıkça ve cesaretle ama nefretle ortaya koyan Gazi'nin devrimleri bugün tersine çevrilmiştir. O günlerde, Diyanet İşleri mensuplarının kıyafetlerini giyerek halka cumhuriyetin aleyhinde propaganda yapanların varlığını işaret edip, Kılık-Kıyafet ve Şapka Devrimi'nin meşruiyetini kanıtlarken, *"Millete hatırlatmak isterim ki, bu laubaliliğe müsaade etmek asla caiz değildir,"* diyordu. 1925 devriminin sonraki yılları, özellikle 1950 sonrası bu laubaliliğin almış başını gitmiş olmasının ötesinde, laik cumhuriyetin varlığını ve gereksizliğini tartışma konusu yapanlara tanıklık etmektedir.

Gazi bıkmadan usanmadan sürdürdüğü yurt gezilerinde devrimlerin gereklilik ve nedenlerini anlatmıştır. İnebolu'da olduğu gibi Kastamonu'da da kıyafet üstünde durmuş, bıkmadan usanmadan bu değişikliğin gerekliliğini anlatmaya çaba harcamıştır. Çoğu kez kalabalıkların içinden birilerini eliyle işaret edip kıyafetlerini eleştiri konusu yapmaktan çekinmemiştir.

"Her milletin olduğu gibi bizim de millî bir kıyafetimiz varmış, fakat inkâr edilmez ki, taşıdığımız kıyafet o değildir. Hatta millî kıyafetimizin ne olduğunu bilenler içimizde azdır bile. Mesela karşımda kalabalığın içinde bir zat görüyorum.

Başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir ceket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medeni bir insan bu acayip kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü?"

30 Ağustos 1925 tarihinde meydandaki halk, *"Hayır, güldürmez..."* sesleriyle ortalığı çınlatırken, daha sonraki yıllarda çağdaş dünyanın gülmesine aldırmadan, Gazi'nin tuhaflık olarak tanımladıklarına benzerini kadınlara giydirirken, erkeklerde de Kıyafet Devrimi'nin yasakladıklarının görülmesi yadırganmaz hale gelmiştir. "Bir adam olduğumuzu, medeni insan olduğumuzu ispat etmek ve göstermek için icap edeni yapmamakta inat etmek adamlıkla bağdaşmaz."

Çankırı'ya geçtiğinde de aynı konuda konuşmaya devam etmiştir. Önce memurların giyimlerini değiştirmeleri gerektiğini bilecek kadar gerçekçidir. *"Biz de medeni kisvenin bütün ayrıntılarını kabul ettik. Bunu memurlar ve milletvekilleri gerektiği şekliyle giyinerek halka rehber olmalıdırlar."*[34]

Bu konuşmayla birlikte çeşitli beldelerde tekkeler kapatılmaya, devlet memurları şapka takmaya başladı. Bunun üzerine Gazi yöneticileri yüreklendirmek için, onlara telgraflar çekip teşekkür ediyordu. Bazı illerin zanaatkârları keçeden şapka yapıp örnek olarak ona gönderiyorlardı. 22 Eylül'de Bursa'ya geldi, köylüler yolda ellerinde şapkalarıyla karşılama yaptılar. Göründüğü kadarıyla Kılık Kıyafet Devrimi tutacaktı ama çaba gerekiyordu. 23 Eylül'de Başbakan İsmet Paşa'ya çektiği telgraftan neşesini okumak mümkün:

> "Bugün öğleden sonra Bursa'ya ulaşıldı. Bütün güzergâhta, İzmit'te ve bilhassa Marmara'da, İstanbul'dan gelen heyetlerle -ki her biri kadın erkek beş yüzden fazla idi- mülakata ve Mudanya'da, Bursa yolunda ve Bursa'daki tezahürat ve gördüklerimiz pek ziyade tahassüs ve iftihar sebebidir. Bütün bu tezahüratın yeni sebebi şapkadır. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıdır. Her yerde gayet güzel ve ucuz fötrler imaline başlanmıştır. .."[35]

24 Eylül'de Bursa Türk Ocağı'na gelirken siyah bir takım elbise giymiş ve başında da melon şapka vardı. Burada *arakiyeci* (dervişlerin giydikleri tiftikten yapılmış ince külah) zanaatkârların yapmış oldukları fötr şapkayı denemiş, "Bana büyük geliyor. Benim başım 56 santimetredir," demişti. "Her yerden hediye olarak memlekette imal edilmek şartıyla birer şapka istiyorum," diyerek ustaları yüreklendirmeye çalışmış. İlk kez burada kadınların baş giysisiyle ilgili olarak saptama yapmıştır. "Hanımlar da erkekler gibi şapka giymelidir. Başka türlü hareket etmemize imkân yoktur. İşte size bir örnek: Bu başla medeni bir hanım Avrupa'ya gidip insan içine çıkamaz."[36]

1925 yılında eleştirdiği kadın başlığı ile bugün devletin en üst kademesini işgal edenlerin, dünya medyasında boy boy fotoğrafları yayınlanmakta, Avrupa'ya da gidip insan içine çıkmaktalar ve yurtdışında da kimse bunu eleştiri konusu yapmamaktadır. Oysaki anayasadan, devlet dairelerindeki Atatürk fotoğraflarına kadar hemen her şeye karışan AB'li komiserler buna nedense bir söz

etmemekteler. Bu durum, Gazi'nin şu saptamasını haklı çıkarmaktadır: "Başımızda ayrı bir alametle kendimizi medeniyet dünyasının dışında saymışız. Bugün şapkayı giydik. Bundan birçok yabancılar memnun olmamışlardır. Çünkü onlar başlarındaki şapka ile bizden fazla birçok imtiyaza sahip olmuşlardır."[37]

28 Eylül'de yine Bursa'da halka konuşmakta: "*...Bir zamanlar bu milletin başına fes giydirebilmek için şeyhülislamlar değiştirildi; fetvalar çıkarıldı. Şükran ve övgüye değerdir ki, bugün milletimiz böyle hissiz, manasız, mantıksız vasıtaların hiçbirine ihtiyaç duymuyor. Bu gibi kılavuzlara ihtiyaç göstermiyor. Bizim kılavuzluğumuz ise milletimizden aldığımız ilhamdan başka bir şey değildir ve olamaz...*"[38]

İzlediği yolun doğru, kararların isabetli olduğunu halka onaylattırırken, "*...Tereddüde yer yoktur. Takip ettiğimiz yolun cidden isabetli olduğu, yine sizin hal ve şanınızdan ve yüksek hareketlerinizden bellidir. Etkilisiniz. Arkadaşlar takip ettiğimiz yol demek, içimizden herhangi birimizin çizdiği herhangi hat değildir. Bütün fikirlerin bileşkesinin çizdiği yol demektir. Onun için doğrudur, isabetlidir,*"[39] diyerek bir ortak akıldan söz etmektedir.

Eylül ayının sonuna gelinmiştir, Gazi, şapkanın memur kesimiyle sınırlı kalışından ötürü şikâyetçidir. Başbakan İsmet Paşa'ya telgraf çekip her tarafta mitingler yapılmasını önermiştir.[40]

Gazi, Kurtuluş Savaşı'nı zaferle sonuçlandırırken halkla yakın ilişki kurmanın, onlarla yüz yüze görüşmenin, çok başarılı sonuç verdiğini bizzat yaşamıştır. Bugünkü çağdaş deyimiyle halkla ilişkileri başarıyla yönetmiştir. Her alandaki krizi başarıyla yönetmiştir. Bir kez daha, sınanmış bu yöntemi uyguluyor, başarıya ulaşacağını da görüyordu. Bu nedenle bıkıp usanmadan memleketin her yerine gitmeye çalışıyordu. 8 Ekim'de Balıkesir'deki halkla buluşmasının merkez konusu yine şapkadır.

"*Türk milletini şimdiye kadar taşıdığı püsküllü yadigârın [püsküllü bela, fes] gösterdiği şey gibi kabul edenler elbette çok aldanmışlardır. Gerçi milleti kirlilik ve cehaletin nişanesi gibi kabul edilebilecek şekil ve kıyafette bırakarak, dünyanın alay ve dışlamasına maruz bırakmakta mana yoktu. Bu gaflette bulunanların ve bütün milleti kendi gafletlerine tabi kılmak için akla gelen ve gelmeyen anlamsız safsatalara dayananların hataları büyüktür; affedilmez. Fakat Türk milletini, cahil ve cehaletini gizlemek için muhitin karanlığını teminden başka çaresi olmayanlara kıyas ederek anlamaya çalışanların da hatası daha az değildir. Türk milleti her gün yeniden yeniye ve çok dikkatli incelenmeye değeri olan bir cevherdir...*"[41]

Büyük Taarruz'daki askerleri gibi kendisi de koşuyordu; 10 Ekim'de Akhisar Türk Ocağı'nda halkla Reisicumhurları buluşmuştur. Bugün o devirde bulunuyoruz ki, birbirimize daima hakikati söyleyeceğiz. İsterse bu hakikat iyi veya fena olsun, felaket veya saadet getrisin, fakat illa hakikati söyleyeceğiz.[42]

O yaşamı boyunca olduğu gibi, yine tüm çıplaklığıyla, lafı dolaştırmadan ve hiçbir yoruma, yanlış anlamaya yol açmayacak içerikte konuşur: *"Muhterem ahali, birbirimizi aldatmayalım. Medeni dünya çok ilerdedir. Buna yetişmek, o medeniyet ailesine [dairesine] dâhil olmak zorundayız. Bütün safsataları, boş sözleri bertaraf etmek gerekir. Şapka giyelim mi, giymeyelim mi gibi sözler manasızdır. Şapka da giyeceğiz, Batı'nın her türlü medeni eserlerini de alacağız. Efendiler, medeni olmayan insanlar medeni olanların ayakları altında kalmaya maruzdurlar."*[43]

Devrim yasalarıyla kılık-kıyafet ve şapka devrimi kısa bir süre için disiplin içinde yaygınlaştırılacak, topluma yerleştirilecektir. Ancak Gazi'nin ölümünden sonra, ilk olarak uzunca bir süredir pusuya yatmış olan, onun kurduğu CHP'deki devrim karşıtı ama kendilerini iyi saklamayı becermiş, yobazlar ve toprak ağaları ile din baronları yavaş yavaş seslerini duyurup, taraftarlarını harekete geçirecektir. Hele 1950 sonrası çok partili siyasal sisteme geçişle birlikte de din siyasallaştırılacak, laik devrimler hedef haline getirilip, bu yolla oy avcılığı yapılacaktır. Daha sonraki yıllar, devrimin en yumuşak karnı olan kılıkkıyafet konusu özellikle kadınlar üzerinden işletilecektir. Yalnızca dinci bir siyasal parti tarafından değil, kendisini milliyetçi olarak tanımlayan, Soğuk Savaş döneminde Gladio'nun tetikçisi gibi davrandığından kuşku duyulmayan parti yöneticilerince de küresel güçlere şirin görünmek amacıyla bunun istismarı yapılıyordu. Kemalist milliyetçilik yerini ABD ve NATO milliyetçiliğine bırakıyor; laik cumhuriyetin Anadolu'da yarattığı İslam ise yerini ABD İslamı olan "ılımlı lslam"a terk etmek zorunda kalıyordu. Kısacası Gazi'nin ölümüne yakın cılız seslerle başlatılan, 1950 sonrası gittikçe ivmelenen karşı devrim çıkışları 'Kemalist cumhuriyete' bir meydan okuma haline geliyordu.

Mahmut Baler'in 9 Kasım 1970 tarihli *Milliyet* gazetesinde çıkan *"Atatürk'ten Anılar"* başlıklı sohbetinden bir bölümde, Atatürk'ün itirazını dile getiren Hamdullah Suphi'ye çağdaş kıyafet ve şapka giyilmesiyle dini inanç arasında bir ilişki olmadığını tüm çıplaklığıyla anlattığını okuyoruz:

> "Ben on beş milyonun taassuplarına hitap edecek şu hareketi yaptım: Şapka giydirdim. Anlasınlar ki insan kisve ile din değiştirmez. Ve dini herhangi bir kisveye alet etmez. Kısa bir zamanda bunu anlayacaklardır. Din ile kisvenin ne olduğunu da idrak edeceklerdir. Ben bu hesapları bir gardırop mevzuu üzerinde duracak kadar basit görmüş veyahut üzerinde durarak onu inkılâp kabul etmiş bir insan değilim. Şapka giydikten kısa bir müddet sonra bu iş ayrı o iş ayrı diyecekler. Anlayacaklar ki şapka giymekle kimse dinini değiştirmez. Bu budur. Ben size on beş sene müddet veriyorum. On beş sene bu böyle devam edecek."

Gazi ilk kez öngörüsünde hata yapmıştı! Ona göre on beş sene sonra devrimler oturmuş, halk tamamen kabullenmiş olacaktı. Bu nedenle de eğer isterse Hamdullah Suphi entari giyip türbedarlık yapabilirdi. Ama o, politika dünyasındaki çıkarcılığı bilmiyordu ve siyasetçiler onu yanıltmıştı. Meclise girebil-

mek ve iktidar ortağı olmak için ahlâk ve etik kurallarını hiçe saydıkları gibi, kendi kişisel çıkarlarını milletin çıkarları üstünde tutuyorlardı. Onlar için devrimler değil, oy toplama yöntemi önemliydi. Oy verenler isterse şeriatı da halifeliği de türbanı da getirebilirdi. Oysa Gazi'nin bunu anlaması olanaksızdı.

Neden din işleri ile dünya işlerini birbirinden ayırma konusunda bu denli ısrarlı ve kararlı olmuştur? O'nun akıl yürütmesi basitti: "*Nasıl oluyor da İstanbul'da İstanbul Hükümeti Şeyhülislamı benim ve komutanların idamına fetva veriyor da, Anadolu'daki din temsilcisi tersini iddia ve ispat ediyordu.*" O halde İslami hukukta yol bir olmadığına göre, pozitif hukuk gerçek yol gösterici olmalıydı.

Din, devlet ve dünya işleri konusundaki düşüncelerini açıklarken, Trabzon Lisesi'nde 16 Eylül 1924 tarihinde şunu söylüyordu: "*Osmanlı İmparatorluğu, Türk tarihinde din ile devlet işini birbirine karıştırma hatasının son kurbanıdır... Sözlerimi açıklayayım. Ben dinin insan ruhu için bir ihtiyaç olduğunu kabul ediyorum. Şahsen ben de inanan bir Müslümanım. Fakat şunu da açık olarak söyleyeceğim: Din, ne vakit devlet ve dünya işlerine müdahale etmişse millet için bir felaket olmuştur.*"[44]

Oysa Gazi İslamiyet'i çok iyi biliyordu: "*İslamiyet, aile ocağında öğrenilir, bir ruhban, bir hoca sınıfına ihtiyaç yoktur. İslamlık, hiçbir zaman, Hıristiyanlık gibi karışık birçok kaideleri ihtiva etmez, İslamlığın esası, temizlik ve dürüstlüktür,*" derdi.[45]

Tarikatları sevmez ve dinde ayrılığı asla kabul etmezdi. Tarikatların bir başka şekli olan Masonluğu da bunun için memlekette ortadan kaldırmış, milletin büyük bir dürüstlük ve çalışkanlık içerisinde Batı âlemine yetişmesini arzulamıştı. Bütün mazlum dünyaya ışık tutmuştu. İslamiyet'i ve Türklüğü kurtardı.[46]

Napolyon Bonaparte'ın yaşamöyküsü yazarı Emil Ludwig ile görüşmesinde, din sorusu sorulmadan verdiği açık yanıtta şunu söylüyor:

> Kuran'ı şimdi ilk defa Türkçe bastırıyorum, ayrıca Muhammed'in hayatını da tercüme ettiriyorum. Halk her yerde aşağı yukarı aynısının olduğunu, din ricalinin tek meselesinin karnını doyurmak olduğunu görmelidir. Camileri kimse kapatmadığı halde, bu kadar süratle boşalmasına hayret etmiyor musunuz? Türk, soydan gelme Müslüman değildir; çobanlar sadece güneşi, bulutları ve yıldızları tanır; yeryüzündeki bütün köylüler aynısını bilir, çünkü mahsul havaya bağlıdır. Türk, tabiattan başka hiçbir şeyi kutsal tanımaz."[47]

E.Ludwig'in izlenimine göre, Gazi rakamlarla ifade edilemeyen bütün gerekçeleri yok saymakta, bütün sofulara, halifelere ve yobazlara karşı herkes tarafından bilinen mücadelesinde karakterinin hararetli derecede akılcı temel özelliğini uygulamaya geçirmektedir. Gazi'nin yanıtı üzerine Ludwig araya giriyor, "*En büyük adamlar da*" diyor, "*aynı kanaattedir. Goethe buna 'tanrı-doğa' demiştir.*" Gazi boğuk sesiyle Almanca sözcüğü yineledi [....] ve sonra şunları söyledi: "Ben bu kavramı kabul edemem. Tanrı, sadece insan toplumunun zirvesidir."[48]

O hep aklın yol göstericiliğine inandı, öyle davrandı. Kıyafet değişimi yeni dönemin, yani devrimlerin tanımladığı laik Türkiye Cumhuriyeti'nin simgesiydi. Bu nedenle de titizlikle korunmalıydı. Çünkü insanlık tarihi simgelerin simgeyle yıkılabildiğini kayıt altına almıştır. Bu tarihi gerçek, hiç kuşkusuz, fırsatını yakaladığında bir kez daha kendisini kanıtlayacaktı. Bütün sorun, bunun gerçekleşmesini önlemekti. Mustafa Kemal'in inancı da buna olanak tanınmayacağı yönündeydi. Ama yanıldı!

KADIN HAKLARI VE SORUNLARI ÇÖZÜMÜNDE DEVRİM

'Türkiye gibi 'töre' adı altında çağdışılığın egemen olduğu bir ülkede kadının kurtuluşu nasıl sağlanabilir?' sorusuna çeşitli yanıtlar verilebilir. Ancak ilk sırada, 'Çalışma hayatına katılmasıyla,' demek en gerçekçi olanıdır. Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce, hatta kuruluştan uzun zaman geçtikten sonra da kadının bırakın çalışmasını, doktorda muayene olmasını sağlayacak yasaların çıkarılması bile engellenmiştir. Kadınların vücutlarının belli yerlerini erkek doktora gösterebileceğine zorla izin veren yobaz milletvekilleri, kızların burun boğaz muayenesini bile yasaklamışlardır. 1921 yılında öldürücü bir hastalık olan frengi ile mücadele yasası Mecliste görüşülürken, bir erkek önünde kadının koruyucu önlemler alınmasına karşı çıkılıyor, bunun, şeriat'a göre yasak olduğunu ileri sürüyorlardı.

Mustafa Kemal'in işi çok zordu. Kadınları çarşaftan, peçeden kurtarmadan önce, erkeklerin kafalarındaki kara örtünün kaldırılması gerekiyordu. Ama bu çok güç olacaktı, çünkü ardına sığındıkları örtünün adı şeriat'tı.

Mustafa Kemal, 2 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de şunu söylüyordu:

> "...Tarihin başından, din tarihimizin, millî tarihimizin başlangıcından bugüne kadar bütün safhalarını incelersek, ne İslam ve ne de Türk tarihinde bugün nazarı dikkati çeken ve bugün bertaraf etmek için bin türlü kayıtlarla bağlı olduğumuzu zannettiğimiz şeyler yoktu. ... Türk toplumsal hayatında kadınlar daima ilmen, irfanen, fazileten ve fiilen erkeklerden bir zerre geriye kalmamıştır. Belki daha ileri gitmişlerdir. İleriye gidenler pek çoktur. Ve din tarihimizde de görürüz ki, aynıdır."[49]

Kadının tarihi süreçte yerini ortaya koyduktan sonra, aynı konuşmada, asıl dinin neyi engelleyip engellemediğini anlatmaya çalışmıştır:

> "Daima öne sürülen bir şey var ki, o da din engellemesidir. Bilhassa Batılılar, bilhassa bu milleti mahvetmek isteyen o koyu düşmanlar, bizi daima her işimizi dinin tesiri altında yapmış olmakla ve böyle yapışların da mutlaka neticesiz hedeflere varacağını iddia etmekle itham etmektedirler.
>
> Hâlbuki arkadaşlar, bunda büyük bir hata vardır. Çünkü bizim dinimiz hiçbir vakit böyle bir şey talep etmez... Allah'ın emrettiği emri, Müslim ve Müslimenin –

evli kadınlar da beraber olarak- her türlü ilim ve irfanı kazanmasıdır. Dinin emrettiği budur... Dolayısıyla dinin böyle bir engellemesi yoktur."[50]

Halkın sorularının çokluğu nedeniyle yaptığı uzun konuşmasında tesettürü de anlatmıştır ama buna karşı olduğunu çağrıştıracak ifadeler kullanmamıştır:

"Bu tesettür[le] ... sokağa çıktığı zaman bile gözü ve her tarafı kapalı olmaya mahkûmdur. Bu tesettür şekli bile din icabı değildir. Hatta o kadar değildir ki, gayri meşrudur. Din icabı olan tesettürü ifade etmek gerekirse, kısaca diyebiliriz ki, tesettür kadınlara külfet vermeyecek ve adaba muhalif olmayacak basit şekilde olmalıdır... Tesettür şekli kadını hayattan, faaliyetten ve insanlıktan tecrit edecek, gayri meşru aşırı mertebeye gelmiş olmasın."[51]

Kadın kıyafetinin değişimi konusunda bir zorlamaya gitmeyen Mustafa Kemal 1923 yılında, asıl sorunu ortaya koyarken, "*Kadınlık meselesinde şekil ve dış görünüş ikinci derecededir. Asıl mücadele sahası, kadınlarımız için şekilde ve kıyafette başarıdan çok, asıl başarılı olunması gereken saha (kadınların) nur ile, irfan ile, gerçek fazilet ile donatılmasıdır,*"[52] düşüncesinde olduğunu ifade ediyordu. Örtünmenin dinde yer alışıyla ilgili durumu ortaya koyarken dikkat çekici şekilde 1923 yılında şunları söylüyordu: "*Din gereği olan örtünmek, kısaca açıklamak gerekirse, denebilir ki, kadınlara külfet yaratmayacak ve terbiyeye aykırı olmayacak şekilde basit olmalıdır. Örtünme şekli kadını hayatından, varlığından ayıracak bir şekilde olmamalıdır.*"[53] Yine 1923 yılında kadınların dini açıdan örtünmesinin basit bir şekilde olmasını önerirken, "*Dini örtünme kadınlar için zorluk yaratmayacak, kadınların sosyal hayatta, ekonomik, günlük hayatta, ilim hayatında, erkeklerle birlikte çalışmasına engel olmayacak şekilde basit olmalıdır. Bu basit şekil, toplumumuzun ahlâk ve terbiyesine aykırı değildir,*" şeklinde kadınların günlük yaşamlarını kolaylaştırıcı, toplumla özellikle erkeklerle çatışmayı engelleyici bir orta yol bulunabileceğini de gösterir.[54]

1920'lerde kadını karanlığa gömmeye çalışanlar dinci gericiler iken, cumhuriyetin ilerleyen yıllarında bu kez kimi liberaller ve etnik ayrılıkçılar ile kendilerine ikinci cumhuriyetçi diyen aydın kırıkları, dinci yobazlarla işbirliğine giriyordu. Bunların ortak noktası ise, Kemalist cumhuriyetin yok edilip, ulus devletin ortadan kaldırılması için küresel sermayenin uzantısı olan ABD işbirlikçiliğine soyunmaktı. Geçmişin İngiliz ve Alman işbirlikçilerinin yerini bugün ABD ve AB işbirlikçileri almıştı. Demokrasi bir araç olarak kullanılarak henüz emekleme dönemindeki Türk demokrasisi, devrimlerin zayıf halkalarından yararlanılarak önce gedik açılıyor, ardından yıkılmaya çalışılıyordu.

Mustafa Kemal, görüşlerini halka kabul ettirmek için ilk aşamada ikna yolunu kullandı. Ayrıca, etki alanı geniş ve derin olan gericiliğe de silah vermemek gerekiyordu. Nitekim Gazi, şeriat kurallarının yorumunda daha geniş görüşlere başvurdu. Yukarıda görüldüğü gibi 1923'ten başlayarak ülke içinde yaptığı birçok gezi boyunca pek çok söylev verdi, konuşma yaptı, kadının du-

rumu, reform sorununu ele alarak bunun dinsel buyruk ve yasaklara aykırı olmadığını ileri sürdü. Bu uğurda ulusal duyguları da belli bir başarı ile titreştirmekten çekinmedi, yabancıların Türkiye'nin çağdaş bir ülke haline gelme olanakları konusunu da ileri sürmüş oldukları kuşkuları ön plana çıkararak kınadı, eleştirdi. Onlara göre, kadın olduğu gibi kaldıkça Türkiye çağdaş bir ülke olamazdı. Kadın ilkel, bilgisiz, önyargıların tutsağı ve erkeklerce toplumsal yaşamdan uzakta tutulmuştu.[55]

Şapka Devrimi ve bu konuda çıkarılan yasa ilk bakışta erkeğe özgü görünmekle birlikte, Kılık Kıyafet ve Şapka Devrimi, kadın hakları ve kadının toplumdaki yerini alması açısından aslında doğrudan etkendir.

Strateji ve taktik ustası olan Mustafa Kemal, doğrudan doğruya kadının kıyafetini meydanlara ve gündeme taşımamıştır. Ama fırsat buldukça kadınlara yapmaları gerekenleri de işaret etmekten uzak durmamıştır. O bir Osmanlı vatandaşı olarak, kadınların hem toplumsal hem de dinsel nedenlerle nasıl boğulduklarını, yok sayıldıklarını, ikinci sınıf insan muamelesi gördüklerini içinde yaşayarak öğrenmiştir.

Kurtuluş Savaşı günlerinde, Türk kadınının özveri, yurtseverlik ve cesaret örneklerini gördükten, o kadın olmasaydı bu savaşı kazanmanın ne denli güç olduğu deneyimini yaşadıktan sonra, kadını toplum yaşamına katmanın stratejik bir tercih değil, doğrudan bir gereklilik olduğuna inanmıştı. Soruyu kendisi soruyor: "*Biz millî mücadelede muvaffak olduk mu, niçin muvaffak olduk?*" Yanıtını da kendisi veriyor: "*Millî mücadeleyi yapan, doğrudan doğruya milletin kendisidir, milletin evlatlarıdır. Millet analarıyla, babalarıyla, kız kardeşleriyle mücadeleyi kendisine mefkûre kabul etti.*"[56]

Kaldı ki, laik düşünce sistemini benimsetmek ve yerleştirmek istiyorsa, kadının çalışma yaşamı yanı sıra mutlaka siyasette olması kaçınılmaz bir gereklilikti. Yasama organından çıkan kararların milletin çıkarlarına uygun olarak hayata geçirilmesini sağlayacak kurumu, yani Hükümeti tanımlarken şunu söylüyor:

> "Bugünkü hükümetimiz, devlet teşkilatımız doğrudan doğruya milletin kendi kendine, kendiliğinden yaptığı bir devlet teşkilatı ve hükümettir ki, onun ismi Cumhuriyettir. Artık hükümet ile millet arasında geçmişteki ayrılık kalmamıştır. Hükümet millettir ve millet hükümettir. Artık hükümet ve hükümet mensupları kendilerinin milletten gayrı olmadıklarını ve milletin efendi olduğunu tamamen anlamışlardır. Hepimizin efendisi olan milletin ilerlemesini, yükselmesini ve ona..."[57]

Bu tanımı yapmasının bir nedeni var. Milleti oluşturan unsurlar kadın ve erkeklerden oluşmaktadır. O halde yeni devleti inşa ederken iki kesimin birden yan yana mücadele etmesi gerekmekteydi. Ancak bu nasıl olacaktı? Yüzyılların alışkanlıkları nasıl kırılacaktı?

Öncelikle 'Türk kadını nasıl olmalıdır?' sorusuna bir kız okulunda yanıt arıyor:

"Türk kadını dünyanın en aydın, en faziletkâr ve en ağır kadını olmalıdır. Ağır sıklette değil, ahlâkta, fazilette ağır, vakur bir kadın olmalıdır. Türk kadınının vazifesi, Türk'ü zihniyetiyle, azmiyle muhafaza ve müdafaaya kadir nesiller yetiştirmektir. Milletin kaynağı, toplumsal hayatın esası olan kadın, ancak faziletkâr olursa vazifesini yerine getirebilir. Herhalde kadın çok yüksek olmalıdır. Burada Tevfik Fikret merhumun herkesçe bilinen bir sözünü hatırlatırım: *Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer.*"[58]

Büyük Taarruza hazırlanan ordu karargâhında *Çalıkuşu*'nu okuyup bitirmişti, çok etkilenmişti. Türk toplumuna ve kadınlara örnek olur inancıyla, iyi yetişmiş bir genç Türk kadınıyla evlenmiş, tüm yurt gezilerinde yanında bulundurmuş, peçesiz bu kadın model olarak görünsün istemişti. İnebolu'da 27 Ağustos 1925'te şunu söylüyordu:

"Efendiler, toplumsal hayatın temeli çağdaş aile hayatıdır. Aile, izaha hacet yoktur ki, kadın ve erkekten meydana gelmiştir. Kadınlarımız hakkında, erkekler hakkında söz söylediğim kadar fazla izahatta bulunmayacağım. Fakat bu ulvi mevcudiyeti bilhassa huzurlarında müsamaha ile geçemem. Müsaade buyururlarsa bir iki kelime söyleyeceğim ve siz ne söylemek istediğimi kolaylıkla anlayacaksınız..."[59]

Kadınların kıyafetlerini, erkeklerinki kadar ayrıntısıyla tarif etmemekle birlikte, gördükleri karşısında duyduğu teessürü dile getirmekten geri durmamıştır. Erkeğin şapkası neyse ama kadının giysisine söz söylemek, herhalde Mustafa Kemal dışında kimsenin usundan bile geçemezdi. O, artık putları kırmaya karar vermişti, taşkın sele dönmüş, önüne çıkanı ezip gidecekti.

"*...Seyahatim esnasında, köylerde değil, bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok sıkı ve itinalı surette kapamakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarzın kendileri için mutlaka azap ve ıstırap verici olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar, bu biraz bizim bencilliğimiz eseridir. Bu belki çok iffetli ve dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar kadınlarımız da, bizim gibi idrak ve fikir sahibi insanlardır. Onlara son icapları telkin etmek ve millî ahlâkımızı anlatmak ve onların dimağını nur ile, incelikle donatmak esası üzerinde bulunduktan sonra fazla bencilliğe lüzum kalmaz. Onlar da yüzlerini cihana göstersinler. Ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilsinler. Bunda korkulacak bir şey yoktur.*

Arkadaşlar bilhassa telaffuz ediyorum. Korkmayınız, bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir neticeye ulaştırıyor. İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve mühim bir neticeye ulaşmak için lazım gelirse, bazı kurbanlar da verelim. Bunun ziyanı (ehemmiyeti) yoktur. Mühim olarak şunu ihtar ederim ki, bu halin muhafazasında inat ve taassup, hepimizi her an kurbanlık koyun olmak eğiliminden kurtaramaz. Hanım ve bey arkadaşlarım! Medeniyetin coşkun seli

karşısında mukavemet beyhudedir ve o, gafil ve itaatsizler hakkında çok amansızdır..."[60]

Kadınların örtünmesi işinde herhangi bir mecburiyet yoluna gitmeyip telkin ve aydınlatma yollarını daha uygun görmüş ve bu işin halkta bilginin artması ve anlayışın yükselmesi ile kendiliğinden çözüleceğini düşünmüştür.[61] Büyük devrimci, bu teşhisinde de yanılmamıştı; genel manzara, kadın, erkek halkın –büyük çoğunluğu ile– medeni kıyafeti seve seve kabul ettiğini gösteriyordu.[62] Kadınları zorlama yönünde görülen bazı aşırı çabaları da daima frenlemiştir.

Halk onu anlamış, az zamanda hareketin başlangıç yeri olan Kastamonu'da şapka ya da kasket giymeyen kalmamıştı.

Kadınların kıyafeti de aynı hızla değişmekte idi; peçeler, çarşaflar atılıyor, hatta bazı kadınların "sarma baş" yerine şapka giydikleri görülüyordu.[63] Gazi kadınların açılıp medeni kıyafete girmeleri için yasal bir mecburiyet konulmasına taraftar olmamıştır; çıkarılan yasanın [25 Kasım 1925] genel hükmüne göre memur olan kadınlara, dolayısıyla, böyle bir zorunluluk yüklenmekte ise de, istemeyenler için, istifa ederek bu yükten kurtulmak yolu da vardı ve açık bulunuyordu.[64]

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri anlatıyor: "1928 ilkbaharında [20 Mayıs 1928] Afganistan hükümdarı Amanullah Han Ankara'ya gelmişti. Doğal olarak ziyafetler ve toplantılar oluyor, devletin ileri gelenleri davetler veriyordu. Bunların birine, o dönem Genel Sekreteri [Y.H.Bayur] bulunduğum Atatürk'le birlikte gitmiştim. Türk davetlilerin hemen hepsi gelmişti ve Afganlı misafirler bekleniyordu. Atatürk baktı ki Türk bayanlarının bir kısmında tülden, krepten hotozumsu veya ufak sarığa benzer ve Fransızca adı ile "turban" denilen başlıklar vardı. Bu hal ne Avrupa'da bu gibi toplantılarda görülen giyiniş, ne de Doğu'daki geleneklere benziyordu. Tanzimat'ın Rumlardan fesi alması gibi acayip ve melez bir tarzdı."[65]

Gazi, durumu büyük bir nezaketle bu biçimde başlık giyen kadınlara belirtti ve onlar da bunları çıkardılar. Afganlı davetliler gelince Türk kadınların hepsi Batı dünyasındaki gibi giyinmiş bulundular. Afganlı kadınlar da bu tarz bir giyinişte idiler. Kadınların kıyafetine müdahale olarak anımsanan tek olay budur.

Kralın onuruna verilen bir yemekte, Amanullah, Gazi'ye hitaben, 'Gazi Paşa kardeşim, sen Türkiye'de ne yaptıysan, memleketime dönüşümde ben de onları yapacağım; size söz veriyorum. Büyük Millet Meclisini kuracağım, çarşafı kaldırıp şapka giydireceğim. Sonuç olarak sizin Türkiye'de yaptığınız büyük devrimleri orada yapacağım,' dedi."

Gazi Mustafa Kemal gülerek ve ileriyi görerek, "*Sakın acele etme. Afgan halkı Türk milletiyle mukayese edilemez. Önce, milleti hazırlamak lazımdır. Seviyesini yükseltmek icap eder. Afgan halkına bir hamlede şapka giydiremezsin, çarşa-*



fı çıkaramazsın. Senin milletin henüz bunları hazmedecek seviyede değildir. Sakın acele etme. Tahtını, saltanatını kaybedersin! Bu işler, göründüğü kadar kolay değildir. Zamanla ve ciddi tedbirler alınarak halledilir," dedi.[66]

Afgan Kralı Gazi'nin uyarısını dinlemedi. Ülkesine döner dönmez çarşaf ve şapka ile uğraşmaya başladı. Bunu duyan Gazi de, "*Eyvah adam gitti demektir; ben kendisine ısrarla bu konuya girmemesini tavsiye etmiştim, çok yazık oldu,*" demişti.[67] Ülkedeki yobazlar dışarıdan da aldıkları güçle isyan çıkarttılar, Kral ülkesini terk etmek zorunda kaldı.

1923'te kurulan Cumhuriyet'in ilanı ile Türkiye yeni bir devlet rejimine girmiş ve Büyük Millet Meclisi'nde yeni yasalar hazırlanırken kadın vatandaşlar da düşünülmeye başlanmıştır. Bu hal, "Medeni Kanun'un kabulü ile (1926) aile hayatına getirilen hakların tanınması prensibi Türk Müslüman toplumuna yeni bir yön vermiştir. Bunun yanında kızların hemen hemen her meslekte yetişmelerini sağlayarak öğrenim sahibi olabilmeleri için, kadını iş ve düşünce yaşamına büyük bir oranda iştirak ettirmiştir. İstanbul'da kurulan *Türk Kadınlar Birliği* bu devrenin kuruluşudur. Ancak bu kuruluş siyasi hakların tanınması için geniş ve etkili oranda kadının toplum yaşamındaki rolüne ve aydın kadın topluluğunun yetişmesine daima önem vermiştir. Türk kadın haklarının demokratik esaslara göre tanınması durumu, ilk Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal zamanındadır.[68] Gazi'nin tüm çabasına karşın Türk kadını seçme ve seçilme hakkına kavuşmak için 3 Nisan 1930 tarihine kadar beklemesi gerekmiştir. Fakat asıl bundan sonra, parlamento hayatına da katılmak ve milletvekili seçimi için hak kazanmak lazımdı. Muhtar olabilen kadın, Belediye seçimlerine katılabilirken, TBMM'nin onayıyla ilk milletvekili seçimi ancak Şubat 1935'te yapıldı. Anka-

ra'da 40.860 seçmenden 37.542 kadın ve erkek vatandaş, ikinci seçmenlere oy vermiştir ve 1 Mart 1935'te TBMM'ye 18 kadın milletvekili girmiştir.

Türk kadını Gazi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde elde ettiği katılım başarısını bir daha görememiştir. Çünkü demokrasi ve temsilde adalet, çoğulculuğun gerçekleştirilmesi konusunda, söylem düzeyinde sürekli konuşan partiler, eyleme sıra gelince tam tersine davranmışlardır. İşin tuhaf tarafı, partilerin kadın kolları da bunu gerçekleştirmek için genel merkeze karşı mücadele vermemekte, genel başkanın kendilerini seçim listesine yazmasını beklemektedirler. Bugün Afrika'nın bazı ülkelerinde bile Meclis'teki kadın sayısı Türkiye'den fazladır. Mustafa Kemal sonrası Çankaya'ya oturanlar ne kadının politikada yer alması için ne de sosyal yaşamda yer alması için çaba harcamıştır.

Cumhuriyet, kadının çarşafını söküp atıp, peçesini açıp onların dünyayı, dünyanın da onları görmelerini sağlayıp parlamentoda yüksek sayıda temsilin önünü açmışken sonraki yıllar Türk kadını parlamentoda bile temsil hakkı bulamamıştır. Eğer kadın parlamentoda yoksa demokrasiden nasıl söz edilebilir! Ayrıca parlamentolarda kadın üyelerin sayısal olarak varlıkları ve çoklukları da demokrasinin olduğunu göstermez, temsiliyetin niteliği en önemli göstergedir.

Çağdaş demokrasi anlayışında, kadınlara kota verilmesi yine erkeğin egemenliği olarak algılanmakta ve 'bağış' olarak değerlendirilmektedir. Kotanın geçici bir önlem olması nedeniyle yine de birkaç dönem kabulünden yana olunması, demokrasinin yerleşmesi açısından ses çıkarılmayan bir 'lütuftur'. Türk siyasi partilerinin erkek yönetimleri, henüz bu aşamaya bile gelebilmiş değiller.

Demokrasi bir siyasal rejim olan cumhuriyet gibi meclislerde yapılan oylamalarla kabul edilip yürürlüğe giremiyor. Keşke öyle olsaydı. Demokrasi bir kültürdür ve yaşanılarak öğreniliyor. Türk milleti için işin zorluğu da burada başlıyor. Çünkü bu kez eğitim sorunuyla karşılaşılıyor. Okur-yazarlık problemini çözmekte zorlanan Türkiye ne öğrenim kurumlarını çağdaşlaştırabiliyor ne de beceriye dönük eğitim programlarını geliştirebiliyor. Eğitim alt yapısı olmayınca demokrasi de yalnızca fantezi olarak fener gibi bir yerlerde sallanıp duruyor.

Kısacası demokrasinin kurulması için önce ahlâklı olmak gerekli. Sonra inanç ve kararlılık geliyor. Ancak en önemlisi, hem birinci mecliste hem de cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi milletvekilliğinin bir meslek değil kazanca dayanmayan geçici 'görev' olduğunu kabullenmek gerekiyor.

Seçim ve dokunulmazlıklar sistemi değişmedikçe, Gazi'nin istediği şekilde kadın siyasette yer almadıkça, parlamentonun ve kabinenin yarısına yakını kadınlardan oluşmadıkça, demokrasi, yalnızca bir hayal olarak kalır.

Cumhuriyet ve **kadın**; başka bir ülkede olmayabilir ama Türkiye'de bu iki kavram yan yana gelmek zorunda...

Bunun en önemli nedeni 21. yüzyılın yedi önemli belirleyici parametresinden birisi, bu yüzyılın kadın yüzyılı olacağı öngörüsüdür.

Türkiye'nin siyasal sistemi egemenliğin kayıtsız koşulsuz millete ait olduğu bir sistemdir. Milletin, sosyoloji bilimi açısından tanımını bir yana bırakırsak, toplumu meydana getiren unsurlardan bir kısmını teşkil eden kadınların, özgür olmadıkları sürece, egemenliğin halk tarafından kullanılması düşünülemez. İşte, laik cumhuriyetin ve Kemalist devrimlerin en büyük kazanımı buradadır.

Peki, Mustafa Kemal durup dururken mi, Avrupa'nın birçok ülkesinden önce Türk kadınına haklarını vermek için mücadele etti! Tabiî ki hayır...

Türklerin İslamiyet'ten önceki dinleri Şamanizm'di. Tanrı ve tanrıçalara inanılan bu dönemde, en güçlü tanrıça "Akana" idi. Şamanizm inançlarında doğum, iyilik ve aşk gibi güzel olan her konuya 'tanrıça' ismi, hastalık, ölüm ve savaş gibi konulara ise 'tanrı' adı verilmişti. Bu yüzden eski Anadolu uygarlıklarında olduğu gibi Orta Asya Türklerinde de kadın kutsal bir yere sahipti.

İranlıların eski dini Zerdüşt'te ise, kadın kötülüğün ve kirliliğin sembolü idi. Zerdüşt dininde kötülüğü simgeleyen tanrıların hepsi kadındı. Türklerden önce İslamlaşan İranlılar, eski dinlerinden kalan inançlarıyla Osmanlı inanışını da etkilemişti.

İslamiyet'ten önceki Türklerde kadının temel niteliği 'analık' ve 'kahramanlıktı. Ata binip silah kullanabilen eski Türk kadını savaşlara da katılıyordu. Devlet yönetiminde 'hakan' kadar 'hatun' da söz sahibiydi. Kanun niteliğindeki emirnameler Hatun'un imzası olmadığı sürece uygulanamazdı. Hun İmparatoru Atilla elçileri karısıyla birlikte kabul ederdi. Hun Türklerini Batı Avrupa'ya kadar ulaştıran orduda kadınlar da yer alıyordu. İskit Türklerinde de kadın, erkek gibi askerdi.

Devletlerarası ilişkilerle elçi kabulü gibi törenlerde ve Harp Konseyinde kumandanları eşine tanıtan Cengiz Han, "Ben bunların **Han'larıyım**, sen de benim **Han'ımsın**," demişti. Eski Türklerde kaç göç ve örtünme yoktu. Evlilik monogomi esasına dayanırdı. Kadın velayet ve mülkiyet hukukunda da erkekle eşit haklara sahipti.

Cengiz yasasında, boşanmada üstünlük hakkı kadına verilmişti. Karısını boşayan erkeğe ölüme kadar uzanan cezalar verilirdi. Genç kadın kutsal sayılır, ona tecavüz edenin boynu vurulurdu.

Delhi Türk Devleti'nde Raziye Sultan, Kirman'da Kutluk hükümdarı Türkan Hatun gibi tarihte devlet başkanlığı yapan ilk kadınlar da Türk'tür. Moğollarda küçük hükümdarlara naibelik eden anneleri veya yeni han seçilinceye kadar devleti yöneten hükümdar karıları mevcuttu. Örneğin Cengiz Han'ın gelini, Ögedey Han'ın karısı 'Turakina', kocasının ölümünden sonra dört yıl hükümdarlık etmiş ve hatta Fatma Hatun adında bir kadını da başvezir gibi çalıştırmıştır.

Eski Hint, Çin ve Arap toplumlarındaysa babanın otoritesine dayalı 'pederşah' aile sistemi ve poligami hâkimdi. Ailenin mirası ve yönetimi daima babadan oğula geçer, kız çocuklarına herhangi bir hak verilmezdi. Kadın, zengin ve seçkin bir aileden gelmiyorsa saygı görmez, bir ticari mal gibi değerlendirilirdi. Eski Roma, Yunan ve Sparta toplumlarında da pederşahi bir aile düzeni olmasına rağmen birden fazla kadınla evlenmek yasaktı. Fakat kadın ticareti vardı. Eski Türk ailesinde ise kadın, kocası ile eşit haklara sahipti. Kadınlara saygı gösterilir ve ailedeki kararlar karı ve koca tarafından alınırdı.

Her toplumda fikir ve sanat hayatının kaynağı olan destan, efsane ve halk ezgilerini yaşatanlar kadınlardır. Türk destanlarında kadın ilahi bir ışık, nur saçan bir kutsallık ile şeref, ahlâk ve kahramanlık sembolü olarak düşünülmüştür. İslamiyet devrindeyse Arap etkisi ile Türk kadınının hürriyeti sınırlandırılmıştır.

İslamiyet, kadını hiçe sayan Arap toplumu için geniş haklar getiriyordu. Ancak çağdaşlarına göre kadının en iyi konumda bulunduğu Türkler için bunlar hak değil, kısıtlama idi. Türkler İslam dinini kabul ettikleri zamanlarda eski özelliklerini sürdürüyordu. Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah'ın karısı Terken Hatun devlet idaresinin her sahasında etkili bir mevkiye sahipti. İbn-i Batuta seyahatnamesinde, Türk kadınlarının yüzlerini örtmediğini söyler. İslamiyet'in kabulü sonrası kadının yaşamındaki değişim için Kutadgubilik'in eserine bakmak yeterlidir.

İslam, kadını toplumsal yaşamdan alırken, Türkleri de bir anlamda 'ulussuzlaştırmıştı'. Bu durumda İslam, hiç değilse Türkiye'de yaşandığı biçimi ile, Gazi'nin gözünde, güçlü bir fren oluşturduğu ulusçulukla barışamaz, bağdaşamazdı. Öyleyse ulus yaşamında kazandığı başat konumundan geri çekilmesi gerekiyordu. Kültürel devrim en başta bu hedefi gerçekleştirmeye yönelikti.

Bernard Caporal 1970'lerin başında yazmış olduğu devlet doktora tezinde der ki: "Yeni Türkiye, Doğu'da kadını özgürlüklerine kavuşturmuş ilk ülke; haklı olarak kendisine, 'Türk halkının babası' Atatürk adı verilen Mustafa Kemal'in eseridir. Ülkesini kökten dönüştürmek isteyen o baş döndürücü devrimin programını tek başına oluşturan yalnızca Mustafa Kemal'di. Başta kadınları ilgilendirenler olmak üzere Türkiye'de gerçekleştirilmiş tüm reformların temelinde Kemalizm vardır. Atatürk'ün ülkesinde Kemalist ideolojiye başvurmaksızın kadının kurtuluşunu ele almaya kalkmak, sorunu yalnızca dış görünüşü ile, maddi yönü ile kavramaya 'mahkûm olmak' demektir."

Atatürk'ün ısrarla ve inatla, kadına çağdaş dünyanın sahip olduğu değerleri kazandırmak için neden bu denli savaş verdiğini anlamak istiyorsak öncelikle Türk kadınının Ulusal Kurtuluş Savaşı'na katılışı üzerinde durmak gerekiyor. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinden sonra ayaklanma için kadını da erkeği gibi, onun bayrağı altına koşuyordu. Anadolu kasabalarında düzenlenen mitinglerde erkeklerle birlikte kadınlar da yer alıyordu.

19 Mayıs 1919'da, Fatih alanında Halide Edip ve çok genç bir kadın olan Meliha Hanım, 50.000 kişinin katıldığı bir açık hava toplantısında söz aldılar. İki konuşmacı da Türk halkını kendine güvenmeye çağırdı. Tanrı ve hukuk onlardan yanaydı.

Ertesi gün Üsküdar'da, Asri Kadınlar Cemiyeti adına Sabahat Hanım, halka sesleniyor, ondan sonra söz alan Naciye Hanım da savaşçılara cesaret vermek için onların yalnız olmadıklarını, karılarının, analarının, kardeş ve bacılarıyla çocuklarının hazır beklediklerini haykırıyordu.

22 Mayıs'ta, Kadıköy'de konuşan üniversite öğrencisi Münevver Saime Hanım, bir ayaklanma çağrısı yaptı. "Davranmak zamanı gelmiştir!" diyordu. Polis onu tutuklamak istedi. O ise Anadolu'ya geçip ulusçu birliklere katıldı. Daha sonra, istihbarat hizmetlerinde görevlendirildi, sol kalçasından yaralandı, İstiklâl madalyası ile onurlandırıldı.

Bu mitingler içinde en ünlülerinden birisi, 23 Mayıs 1919'da İstanbul'da, Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenendir. Ardından Erzurum'da, Sivas'ta hep kadınların desteği vardı.

Türk kadınları bu savaşa tüm benlikleriyle katıldılar. Onlar ordunun yardımcı hizmetlerine katkıda bulunmakla yetinmediler, bununla sınırlı kalamazlardı. Sık sık kavganın da ortasında yer aldılar. Tarih ne yazık ki büyük bir haksızlıkla bu kadınlardan birçoğunun adını saklamıştır. En ünlülerinden birkaçını sayalım: Gördesli Makbule, Tayyar Rahmiye, Hatice, Fatma Seher ve Nezahat Hanım...

Gazi Mustafa Kemal 23 Mart 1923'te Konya'da şunu söylüyordu:

"Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde, Anadolu köylü kadınının fevkinde kadın mesaisi zikretmek imkânı yoktur ve dünyada hiçbir milletin kadını, 'Ben, Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi kurtuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar himmet gösterdim,' diyemez..."

Tarsus'ta bir gezisinde, halk Gazi'yi alkışlamak için toplanmıştı. Eski bir savaşçı kadın, Kara Adile Çavuş, önünde secdeye kapanarak ona saygısını göstermek istedi. Mustafa Kemal, kadını yerden kaldırdı ve gözleri yaşla dolu, şöyle dedi: "Kahraman Türk kadını, sen, yerlerde sürünmeye değil, omuzlarımız üstünde göklere kadar yükselmeye layıksın..." Bu sözler, o kadının kişiliğinde tüm kadınlara söylenmişti.

***

İkinci Dünya Savaşı sona erer ermez, Kemalist reformlardan belli bir geriye dönüşe tanık olundu. Söz konusu olan, özellikle, ağırlığı yadsınamaz bir seçmen kitlesine hoş görünmek amacıyla kimi ilkelerden cayılması, vazgeçilmesiydi. Bu politika, toplumsal yaşamda kadının durumu üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktan geri kalmadı.

Nitekim çarşaf giyen kadınlara karşı daha büyük bir hoşgörü gösterildi. Kadınların yüzlerini örtmesi özendirilmedi ama çarşaf giyilmesi yeniden canlandırıldı.

Şapkanın yerine fesin konulmasıyla birlikte kadının çarşaf giymesinin yeniden getirilmesini isteyen sesler yükselmeye başladı. Örneğin 1951 Mart'ında yapılan Demokrat Parti Konya İl Kongresinde bu amaçla bir dilekçe sunuldu. *Yurttaşlar yasasının* kaldırılarak aile konusunda şeriat kurallarının yeniden yürürlüğe konmasını açıkça isteyecek kadar ileri giden bu dilekçeyi iki milletvekili de destekliyordu. Diyanet İşleri Başkanlığı da bayan memurların başlarını örtmelerini isteyen emirler yayınladı. Tarikatların istekleri yayılıyordu.

Geçmişten kalan kimi geleneklerin yeniden ortaya çıkışının bu kaygı verici belirtileri karşısında Türk Kadınlar Birliği'nin desteklediği üç kadın milletvekili Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na çarşafı yasaklayan bir yasa önerisi sundular. Öneri hiçbir işlem görmedi.

Cumhuriyet gazetesi, milletvekillerine bu konudaki düşüncelerini sordu. CHP, DP ve Hürriyet Partisi mensupları, yanıtlarında bu yasaklamanın insan haklarına ve demokratik ilkelere aykırı olacağını belirttiler. Çoğu da, çarşafa dokunulmamasını, yüz örtme adetinin de zaman içinde ortadan kalkacağını, bu nedenle cezai bir şarta bağlanmamasını söylediler.

1960 devrimci toparlanmanın hemen ertesinde, çarşaf giymeyi yasaklamayı amaçlayan yerel önlemler alındı. Buna karşılık da küçük ve orta büyüklükteki kentsel yerleşim yerlerinde aleyhte gösteriler düzenlendi. Nitekim, Kaymakamın peçe ve çarşafı yasaklama kararını protesto etmek için Afyon'un Bolvadin ilçesinde 3000 kişi bir gösteri yürüyüşü yaptı.

Muhalefet öyle boyutlara ulaştı ki, 28 Ocak 1962'de Adalet Partisi Zonguldak Milletvekili Nuri Beşer, Ankara'da bir lokantada subay eşi kadınlara karşı hakaret içeren sözler söyledi. Bu durum hem TBMM'de hem de partilerin içinde tepkilere yol açtı. AP, üyesini ihraç etti. Subaylar gösteri yapmaya karar verdiler. Bunun üzerine TBMM 12 Şubat'ta milletvekilinin dokunulmazlığını kaldırdı. Nuri Beşer tutuklandı, subay eşlerine hakaretten 1 yıla mahkûm oldu ve hapsedildi.

Ne var ki, Kemalist reformları kötüleyenleri cezalandırmaya yönelik önlemler pek çabuk yumuşadı. AP'nin iktidara gelmesiyle tıpkı Adnan Menderes döneminde olduğu gibi, gelenekçilerin saldırısı yeniden başladı.

***

Kadın, Meclis'te niye yok? Atatürk'ün çok emek verdiği bu proje neden başarısızlığa uğratıldı?

Bu soruya çağdaş, çoğulcu ve katılımcı demokrasiye inananlar için doyurucu bir yanıt vermek artık olanaksızdır. Cumhuriyet'in başında Gazi Mustafa Kemal Avrupa'da ve hatta dünyada pek çok ileri diye sınıflandırılan ülkeden önce sos-

yal yaşam alanında devrimlerle haklar vermişken, bunun en önde geleni de seçme ve seçilme hakkıdır. 1935 yılından sonra, bir daha Türk kadını Meclis'te sayısal olarak çoklukla temsil edilememiştir. Gazi'nin daha o tarihte tanı koyduğu bu sorun çözülmedikçe, ne Türkiye çağdaşlaşacaktır ne de kalkınacaktır.

Gazi 4 Haziran 1933'te Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, Saffet Arıkan, Recep Peker, Necip Ali Küçüka, Fethi Okyar, Tevfik Rüştü Aras, Şükrü Kaya gibi kişileri çevresine toplamıştı. Tartışma, Türkiye'de Mustafa Kemal'in savunduğu gerçek bir demokrasinin kurulması üzerine yoğunlaştı. Sıra böyle bir rejimde kadınların haklarından konuşmaya geldi. O akşam, kadın ile erkeğin haklarının eşitliğine hiç kimse karşı çıkmadı. O zaman Atatürk söz alarak şöyle dedi:

"Cumhuriyet rejimi, demokratik hükümet sistemi ve biçimi demektir. Biz cumhuriyeti kurduk, cumhuriyet onuncu yılına ulaştı, zamanı gelince demokrasinin tüm isterlerini yerine getirmeye çalışmalıyız. Bunlardan biri de kadınların haklarını tanımaktır."

Böylece Türk kadını, köy kurulları seçiminde oy ve seçilme haklarına kavuşmuş oluyordu.

Genel seçimler için kadınların hakları sorunu ise hâlâ çözülmemişti. 1934'te Mustafa Kemal ile o zaman başbakan olan İsmet İnönü bütün gece çalıştılar. Şafakla birlikte Atatürk Afet İnan'ı uyandırdı. İsmet İnönü'yle birlikte Afet İnan'ın kendisini beklemekte olduğu kitaplığa giren Atatürk, ona şöyle dedi: "İnönü'nün elini öp ve teşekkür et." Şaşıran Afet İnan nedenini sorunca Gazi şöyle açıkladı: "*Genel seçimlere katılma hakkı verilmesini hükümet Büyük Millet Meclisi'ne teklif edecek.*" 5 Aralık 1934'te iş tamamdı.

Mustafa Kemal, kadınların genel seçimlere katılma hakkının önemini daha sonra şöyle vurgulayacaktır:

> *"Bu karar Türk kadınına, toplumsal ve siyasal yaşamda, başka ulusların kadınlarının sahip olduğundan daha yüksek bir yer kazandırmıştır. Çarşaflı ve kapalı Türk kadınını, gelecekte tarih kitaplarında aramak gerekecektir. Türk kadını büyük bir yeterlikle aile içindeki yerini doldurmuştur; mesleksel yaşamda ise, tüm alanlarda büyük başarılar kazanmıştır. Belediye seçimlerine katılarak siyasal yaşamda kendini deneyen Türk kadını, şimdi genel seçimlere katılırken hakların en önemlisini kullanmaktadır. O bu hakkı, yetkinlikle ve gerektiği gibi kullanacaktır.*

Gazi, 'kadının oy hakkı ve medeni eşitlik uluslararası derneğinin kongresine' gönderdiği 18 Nisan 1935 tarihli telgrafında, insanlığın iyiliği ve mutluluğu için Türk kadınlarına tanınmış bulunan hakların yeryüzündeki kadınların tümüne genişletilmesi dileğini belirtiyordu:

"Eminim ki, kadının siyasal ve toplumsal haklarını kullanması insanlığın mutluluğu ve prestiji için gereklidir."

***

Gazi Mustafa Kemal'in yarattığı laik Kemalist devrimler yirminci yüzyılın önemli devrimleri arasında yerini almıştır. Bugün ise artık yeni bir yüzyılın içindeyiz.

21. yüzyılın farklı bir yüzyıl olacağı tüm stratejiler tarafından vurgulanmıştır. Bu yüzyılın bilgi yüzyılı olacağı ve bilginin her şey demek olduğu hemen tüm analistlerce kabul edilmiştir.

Nedir bu yüzyılı farklı kılacak olan?

Küreselleşmenin ekonomi disiplini açısından tanımını ve bu yönünü göz ardı edersek, iki değişkenin öne çıktığını söyleyebiliriz. Bunlardan birisi 'çok kültürlülük' ve ötekisi de 'kadın yüzyılı' olacağıdır. Tıpkı on yedinci yüzyılın olduğu gibi.

Çokkültürlülük yalın olarak 'farklılığın yönetimi' olarak tanımlanmaktadır. Ve çokkültürlülüğün yirmi birinci yüzyılın ideolojisi olacağını belirten analistlerin varlığı da azımsanmayacak sayıdadır. Buradan hareketle demokrasinin yeni tanımı da şöyle yapılmaktadır: 'Farklılığın kabulü ve içe sindirilmesi ile bunun yönetimidir.'

O halde farklılığı ortaya koyalım ki, bu aktardıklarımız bir anlam kazansın.

Farklılıklar şu başlıklar altında toplanmaktadır: Irk farklılığı, etnik farklılık, inanç farklılığı (dini inanç ve mezhep farklılığı), cinsiyet farklılığı, cinsel tercih farklılığı, özürlü doğmak ve olmak farklılığı.

Burada cinsiyet farklılığı üzerinde durmak gerekmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca hep eşitsizliğe tanık olundu. Bu konu bu yüzyılda da geçerli olacaktır. Ancak gelişmişlik ya da başka bir deyişle çağdaşlık pek çok parametre ile açıklanabilir ancak en önemli değişkenin 'eşitlik' ya da 'eşitsizlik' olduğuna inanılmaktadır.

Eşitsizliğin görüldüğü ya da ifade edildiği en yaygın alan kadın-erkek ilişkisidir. Bu ilişkinin bir boyutu da politikadır.

İç politika alanında yüzyıllar boyunca gelişmiş ya da gelişmemiş ülkelerde kadının adı ne olursa olsun meclislerde temsili hep sorun olmuştur.

Türkiye'de ise cumhuriyetin onuncu yılı hariç kadının parlamentoda adı neredeyse yoktur. Bunun Türk demokrasisinde oturtulamayışında önemli bir etken olduğu da öne sürülmektedir.

Burada iki soru sorulabilir. Birisi; neden kadınlar parlamentoda temsil edilemiyor? İkincisi de; kadın parlamenter sayısı artarsa gerçekten öne sürüldüğü gibi toplumsal yaşantımızda devrim olabilir mi?

Eşitsizlik özellikle siyasi yaşamda çok çıplak biçimde sırıtmaktadır.

Türkiye'de kadının siyasetteki durumunu en çarpıcı biçimde yansıtan tablo 2002 seçimleridir. Türkiye Büyük Millet Meclisinde yüzde 4,4, yerel yöne-

timlerin temsil organlarında ise yüzde 5 gibi son derece düşük oranda temsil edilmeleri sorunun boyutlarını ortaya koymaktadır.

Toplumun yarısını oluşturan kadınların mecliste yüzde beş gibi çok düşük bir sayıyla temsili, gerçek anlamda bir eşitsizlik örneğidir. Üstelik meclis duvarında "Egemenlik kayıtsız koşulsuz millete aittir" diye yazılıyken, milleti ortaya çıkaran toplumun yarısını oluşturan kesimin temsil edilemeyişi gerçekten de çok ciddi bir haksızlık örneğidir.

Politika Antikçağ'dan bugüne erkek egemen bir alandır ve dünyanın öteki parlamentolarında da kadın-erkek temsil oranı yarı yarıya değildir, ama en azından Türk parlamentosunda yüzde otuz-kırk oranında bir temsiliyet sağlanamaz mı? Türk demokrasisi bunu hak etmiyor mu?

Cumhuriyet döneminde kadınların siyasi, hukuki ve ekonomik alandaki hakları gelişip toplumsal ve kültürel konumlar yükselirken kadınlara seçme ve seçilme hakkı da tanınmıştır. Kadınlar Batı'nın pek çok gelişmiş demokrasisinden çok önce, 1930'da yerel seçimlerde oy hakkını, 1933'te de hem yerel hem de genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkını kazanmışlardır. Ancak ne yazık ki bugün Türkiye'de bu tarihsel gelişimin devam etmediğini gösteren bir durum vardır. Kadınlar katıldıkları ilk genel seçim olan 1935 seçimlerinde parlamentoda on sekiz milletvekilliğiyle temsil olanağı bulmuşken, yani yüzde 4,6'lık bir oranda temsil edilmişken o günden sonraki en yüksek temsil oranına sahip bulunan 2002 parlamentosunda bile ancak yüzde 4,4 oranında temsil edilebilmiştir. Üstelik aradaki yıllarda kadın temsil oranının yüzde ikilerde seyrettiği uzun bir dönem yaşanmıştır. Yirminci yüzyılda kadınların siyasi temsil hakkı açısından önemli bir çıkış yapan ve pek çok ülkeye örnek teşkil eden Türkiye 21. yüzyılda bu özelliğini tamamen yitirmiş durumdadır.

Görüldüğü gibi Gazi Mustafa Kemal hem laik cumhuriyeti hem de devleti inşa ederken kadının siyasette yer almasını çağdaşlığın ve III. Selim'den itibaren Batılılaşma yani modernleşme sürecimizin bir 'olmazsa olmaz'ı olarak kabul etmiştir.

Bugün yasalar karşısında kadın-erkek eşitliği vardır. Ancak günümüzde bu yeterli bulunmuyor. Çokkültürlülüğün tanımından hareketle, 'farklı olana farklı fırsat sunulması' esas kabul ediliyor. Buna 'pozitif ayrımcılık ya da pozitif tanım' deniyor. Şurası bir gerçek ki, yasalar önünde eşit olunsa bile yaşamın hemen her alanında eşitlik göz ardı edilmiştir. Bu nedenle ülkemizde son yıllarda Avrupa Birliği korkusuyla yasalarda yapılan değişiklikler içerik olarak çok önemli olmakla birlikte, uygulamada aynı duyarlılık ve kararlılık gösterilmemektedir.

Ağızlara sakız edilen bir tümce var: "Avrupa istediği için değil, biz hak ettiğimiz için yasalar değişmeli..." Ama gerçek böyle değil. Orası istediği için değişiyor. Ve doğal olarak da uygulanmıyor. Oysa tüm partilerin tüzük ve prog-

ramlarında kadınların eşit temsili konusunda çok cazip cümleler yazılıdır. Sıra uygulamaya gelince, parti başkanları listeleri belirleme aşamasında erkeklerin dayanılmaz baskısıyla yazılanları unutmak zorunda kalıyorlar.

Çünkü bizim partilerimizin delegelerinin anlayışına göre, demokrasi bir amaç değil araçtır. Ve milletvekili olmaya soyunanlar, vekilliği görev değil meslek olarak görmektedir. Çoğu için Meclis, iki yıl sonunda emeklilik hakkı kazanacakları bir işkoludur. Yani onlar artık profesyonelleşmişlerdir. Bunun yanı sıra, milletvekilliği adaylığında etnik kimlik, ağalık, aşiret ve cemaat mensubu olmak gibi kadın için öncelikler olmadığı düşünülen etkenler de ağır basmaktadır.

Bu gerçeklere ek olarak kız çocuklarının okullardan uzak tutulması, töre cinayetlerinin zihniyet olarak kaldırılmaması, kadına şiddetin yargıda bile hafife alınması, berdelin hak kabul edilmesi gibi yakıcı gerçekler ortada duruyorken, kadınların sıyrılıp çıkması düşünülebilir mi?

Kadınların siyasi yaşamda yer almayışlarının sakıncasını, birisi göreceli olarak daha küçük olmak üzere kabaca iki alanda ele alabiliriz. Birisi cinsiyet ayrımcılığının gittikçe olumsuz yönde kökleşmesi, daha genel olanı ise ülkemizde demokratikleşmenin ve insan haklarının gittikçe itilmesidir.

Eğer kadınlar politikada yer bulursa, bu olumsuzluklar ortadan kalkar mı sorusu sorulacaktır. Hem insanlık tarihi hem de bugünkü Avrupa, özellikle kuzey ülkeleri bunun yanıtını vermektedir.[69]

BAŞÖĞRETMEN HALKINA REHBER OLUYOR: EĞİTİM ALANINDA DEVRİM

Emperyalizme karşı savaş verdikten sonra Batı'nın önemli değeri olan bağımsızlığı sağlayıp çağdaşlaşma yolunda atılacak her adım, laik düşünceyi başat kılmayı gerektiriyordu. Bunun için gereken düzenlemelerin bazısı yapılmıştı, bir kısmının da yapılması gerekiyordu.

Saltanat kaldırılmış, hilafet kaldırılmış, eğitim-öğretimin tekliği ve birliği yasası çıkarılmış, kılık kıyafet ve şapka devrimi yapılması amacıyla radikal adımlar atılmış, kadın haklarının topluma kabul ettirilmesi gerekmekte, Lozan'da kapitülasyonlar yırtılıp atılmış, ülkede millî kalkınmanın ve paylaşımın sağlanması gerekiyordu. Bunların yapılabilmesi için 'laik hukuk' ve 'laik eğitim-öğretim' sisteminin ve kurumlarının kurulup yerleştirilmesi gerekliydi.

Eğitim devrimiyle akıl egemen kılınmalıydı ki, bilimde, sanatta, müzikte kısaca toplumu dünyaya eklemleyecek alanlarda, dinin etkisi ve din adamlarından etkilenme silinip atılabilsin. Bunun yanı sıra dinin etkisi kamusal yaşamdan çıkarılmalıydı ki, çifte hukukluluk ortadan kaldırılsın. Bu zorunluluk, yani din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının kaçınılmazlığı kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin kuruluş yapılanması aydınlanma çağını yaşatmamışsa da, Avrupa'da yaşanan süreç Osmanlı aydınlarını da geç de olsa etkilemiştir. Şinasi, Ali Suavi, Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet gibi aydınlar, din ile devlet işlerinin ayrılmasını, laik eğitimi ve karma öğretimi, kadın haklarını, medreselerin kaldırılmasını, dinsel kisvelerin yalnızca din adamlarınca giyilmesini, hatta bazısı saltanatın kaldırılmasını savunmuşlardır. Mustafa Kemal tüm bu aydınlardan ve eserlerinden etkilenmiş, onların teori düzeyinde tartıştıklarını, millet ve koşullar hazır olduğunda uygulamaya sokmuştur. En önemli karar laik eğitim ve hukuk sisteminin uygulanması için öğretmenler ve hukukçuların yetiştirilmesi için okulların kurulmasıydı.

Cumhuriyet öncelikle bilinçli, sorumluluk duygusu yüksek, ülke ve ulus sorunlarıyla yakından ilgilenen gençlere gereksinim göstermekteydi. Bu kadro

ise okullarda yetiştirilebilirdi ancak eğitimle de laik cumhuriyetin nitelikli muhafızları olmaları sağlanabilirdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından hemen sonra, 6 Mayıs 1920'de Maarif Vekilliği adı altında yeni bir örgüt kurularak eğitim işlerinin millî kültür davasını önde tutan bir sisteme göre ele alınması kabul edildi. Yeni kurulan bakanlık, TBMM hükümetinin eğitim politikasını şu ilkeleri ilan ederek belirledi:

> Dinî, millî ve hayatî, işe dönük, üretkenliği amaçlayan; millî yapıya, coğrafyaya, kültüre, geleneklere uygun bir eğitim; bu eğitime göre programlar ve ders kitapları; çağdaş ve bilimsel olanaklara sahip okullar, eğitimin gerektirdiği araç gereçler; eğitim-öğretim işlerinin en iyi şekilde yürütülmesini sağlayacak yönetim ve öğretim kadroları.[70]

25 Kasım 1920'de Meclis'te alınan bir kararla da, öğretmen ve öğrencilerin askerlik yükümlülükleri ertelendi. Bu kararla, Meclis, eğitim işlerini, cephedeki savaş kadar önemsediğini kanıtlamış olmaktaydı.[71] "Askere gitmek için yetkililere başvurdum," diyen Hamdullah Suphi Tanrıöver, Atatürk'ün verdiği karşılığı anlatıyor: "*Biz askere alacak binlerce kişi bulabiliriz ama, Darülfünun'a* (üniversiteye) *ikinci bir Hamdullah Suphi bulamayız. Sen yine kültür ordusunun başında kal.*"[72] Osmanl4ı'nın Çanakkale başta olmak üzere cephelerde yok ettiği kültür ordusunu düşündüğünde, Gazi, ülkenin geleceğini kurtarmanın ve yeni bir devlet kurmanın yetişmiş insanla olacağını bildiğinden bu kararı alabilmiştir. İngiltere aynı kararı ancak 2. Dünya Savaşı'nda almıştır.

Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit ile yaptığı [26 Şubat 1921 tarihinde] röportajında, bir soru üzerine maarif ve kadının sorunu üzerine şu yanıtı veriyor: "*Biz millî eğitimin gelişmesi konusunda şimdiden büyük bir çaba harcamaya başlamış bulunuyoruz. Barışa kavuşur kavuşmaz bu konuya yeni bir hız vereceğiz. Aynı şekilde kadınların eğitimine de büyük önem veriyoruz.*"

O günün yokluklar ortamında milletin duygu ve düşüncelerini, mücadele azim ve inancını dile getiren Mehmet Akif Ersoy'un kaleme aldığı şiir [İstiklâl Marşı] , Meclis kürsüsünden Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından okunmuştur [1 Mart 1921]. Tanrıöver, sunuş konuşmasına, Maarif Vekâleti tarafından son mücadelemizin ruhunu dile getirecek bir marş için şairlerimize başvurulduğunu anlatarak başlamıştır.

> "Birçok şiirler geldi. Arada yedi tanesi en fazla istenen özelliklere sahip olarak görülmüş ve ayrılmıştır... Yalnız Bakanlık, yapmış olduğu incelemelerde olağanüstü güçlü bir şiir aramak gereğini hissettiği için, ben şahsen Mehmet Akif Beyefendi'ye başvurdum ve kendilerinin de bir şiir yazmalarını rica ettim. Kendileri çök asil bir endişe ile tereddüt gösterdiler. Bilirsiniz ki, bu şiirler için bir ödül konmuştur; halbuki bunu kendi isimlerine yaklaştırmak arzusunda bulunmadıklarını ve bundan çekindiklerini belirttiler. Ben şahsen görüştüm. Gerekli olan önlemleri alırız ve gereken ilanı yaparız dedim. Bu koşulla büyük dini şairimiz bize olağanüstü nefis bir şiir gönderdiler. Öbür altı şiirle beraber incelemenize arz edeceğiz.



Atatürk, İstanbul Darülfünun'u (Üniversitesi)
Hukuk Fakültesi'nde öğrencilerle ders dinlerken (15 Aralık 1930)

Seçim size aittir. Arkadaşlar; oyumu hissettiriyorum. Beğenmek, takdir etmek hususunda özgürüm. Seçimimi, yapmışım, fakat sizin seçiminiz benim seçimimi tutmayabilir."

Şairinin "Allah bir daha yazdırtmasın" dileğinde bulunduğu, Millî Eğitim Bakanlığı'nın girişimiyle belirlenecek olan "millî marşın" şiiri, şiddetli alkışlarla kabul edilmiştir.

Gazi güncesini yazdığı 'defterlerden 16 numaralı' olanına,[73] *"Ankara, millî Türkiye'nin, 'millî maarifini' kuracak Türkiye Muallimler Kongresi'nin toplantısına da sahne olmak ayrıcılığıyla iftihar etmektedir,"* satırlarını büyük bir kıvançla yazmış. Belli ki, yapılacak Kongre'ye sunacağı bildirinin ön hazırlık notları bunlar.

"Yüzyılların yüklü olduğu derin bir idari ihmalin devlet bünyesinde açtığı yaraları tedavi için harcanacak gayretlerin en büyüğünü hiç şüphesiz irfan yolunda göstermemiz lazımdır.

Gerçi, bugün maddi ve manevi kuvvet kaynaklarımızı millî sınırımız dâhilindeki memleketlerimizde istilacı bulunan düşmanlara karşı kullanmak mecburiyetindeyiz. Ve bu sebeple memleket irfanı için tahsis edilebilen şey, kurulacak maarifimize dayanak olacak bir temel kurmaya yeterli değildir. Ancak geniş ve yeterli koşullara ve olanaklara sahip oluncaya kadar geçecek mücadele günlerinde bile büyük bir dikkat ve itina ile işlenip çizilmiş bir 'millî eğitim programı' yaratmaya ve mevcut maarif teşkilatımızı bugünden verimli bir faaliyetle çalıştıracak esasları hazırlamaya zaman harcamalıyız.

Şimdiye kadar izlenen öğrenim ve eğitim yöntemlerinin, milletimizin gerilemesi tarihinde en mühim bir etken olduğu inancındayım.

Onun için bir millî eğitim programından söz ederken, eski devrin hurafelerinden ve yaratılıştan niteliklerimizle hiç de ilgisi olmayan yabancı fikirlerden tamamen uzak, millî ve tarihi karakterimizle orantılı bir kültürü kastediyorum.

Çünkü millî dehamızın gelişmesinin temini ancak böyle bir kültür ile sağlanabilir. Herhangi bir yabancı kültür, şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını yineletebilir.

Fikri kültür zeminle orantılıdır. O zemin milletin karakteridir.

... Kurtuluşumuzun büyük öncüleri olan Türkiye muallime ve muallimleri hakkındaki hürmetkârane hissiyatımı anmak isterim."[74]

16–21 Temmuz 1921 tarihleri arasında (Sakarya Savaşı öncesinde) Ankara'da Maarif Kongresi toplandı. Bu kongre, eğitim-öğretim alanındaki savaşın kazanılmasının, askerî cephedeki savaşı kazanmak kadar, hatta ondan daha önemli olduğunu göstermektedir. Öğretmenlerin ve öğrencilerin hangi koşulda olursa olsun okulda olmaları gerektiğinin de kanıtıdır. Burada bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa, Türk öğretmenlerine seslenerek yüzyılların ihmali sonucu ortaya çıkan bozuklukların, ancak eğitim alanındaki çabalarla giderilebileceğini vurguladı. Bir millî eğitim programına gereksinim olduğunu, eğitim örgütünün en verimli biçimde çalışmasının yararlarını, eski öğretim yöntemlerinin ulusu gerilettiğini, yeni programların ve kitapların hurafelerden, yabancı ve yanlış düşüncelerden arındırılması gerektiğini; millî yapımıza uygun kitaplar hazırlanmasını, yeni bir iş ve eğitim yolunun çizilmesini; ana ve babaların, çocuklarının eğitimi için her türlü özveriyi göze almalarını; milleti yetiştirmenin en kutsal görev olduğunu... açıkladı. Kongrede Halk Mektepleri Projesi, ilköğretimin beş yıla çıkartılması, öğretim programlarına çalışma hayatına dönük dersler konulması, Türk köylüsü için üretimi artırıcı, aileyi kalkındırıcı eğitim programlarının götürülmesi konuları tartışıldı ve kararlar alındı.[75]

Gazi'nin komutan olarak da devletin yöneticisi olarak da yaptıklarını ve yarattıklarını incelediğimizde hep sabır ve aksaksız yürütülecek bir planlama saptarız. Kendisi, İ. Abilov ve M. Frunze yoldaşlarla yaptığı uzun görüşmede [25 Aralık 1921] bunu belirtir: "*Benim, her türlü prensiplerin uygulanması için ortam hazırlanması ve uygun bir zaman seçilmesi gerektiğine büyük inancım vardır. Zamanından önce yapılan hareketler başarılı olamaz, gericiliği ve karşı hareketi doğurur. Bu nedenle biz politikamızı tutarlı bir biçimde, safha safha bu yönde sürdürüyoruz.*"[76]

Buradan hareketle Meclis'in üçüncü yılı [1 Mart 1922] açış konuşmasının bir kısmını millî eğitim sorunlarına ayırmıştır:

"*Yüzyıllardan beri milletimizi idare eden hükümetler maarifi yayma arzusunu göstermişlerdir. Ancak bu arzularına varmak için Doğu'yu ve Batı'yı taklitten kurtulamadıklarından, netice, milletin cehaletten kurtulamaması olmuştur. Bu hazin*

gerçek karşısında, bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin esas hatları şöyle olmalıdır: Demiştim ki, bu memleketin asli sahibi ve toplumumuzun esas unsuru köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bugüne kadar maarif ışığından mahrum bırakılmıştır.

Dolayısıyla; bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, öncelikle mevcut cehaleti gidermektir. Ayrıntıya girmekten kaçınarak, bu fikrimi birkaç kelime ile açabilmek için diyebilirim ki, genel olarak bütün köylüye okumak, yazmak ve vatanını, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlâki bilgi vermek ve dört işlemi öğretmek millî eğitim programımızın ilk hedefidir. Bu hedefe varmak, maarif tarihimizde mukaddes bir merhale teşkil edecektir.

Bir taraftan cehaleti gidermeye uğraşırken bir taraftan da memleket evladını toplumsal ve iktisadi hayatta etken ve verimli kılabilmek için elzem olan ilk bilgiyi uygulamalı bir tarzda vermek, millî eğitimimizin esasını teşkil etmelidir.

Medeni ve çağdaş bir toplumun ilim ve irfan (kültür) yolunda yalnız bu kadarıyla yetinemeyeceği kuşkusuzdur.

Milletimizin dehasının gelişmesi ve bu sayede layık olduğu medeniyet seviyesine çıkması kuşkusuz yüksek meslekler erbabını yetiştirmekle ve millî kültürümüzü yüceltmekle mümkündür.

Bu ilk ve yüksek iki tahsil kademesi arasında, orta tahsilin gerekliliği doğaldır. Orta tahsilin amacı, memleketin gereksinim duyduğu çeşitli hizmet ve sanat erbabını yetiştirmek ve yüksek tahsile namzet hazırlamaktır.

Orta tahsilde bile, eğitim ve öğrenim sisteminin uygulamalı olmasına dikkat edilmelidir. Kadınlarımızın da aynı tahsil derecesinden geçerek yetişmelerine önem verilecektir.

Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin sınırı ne olursa olsun, en önce ve her şeyden önce Türkiye'nin bağımsızlığına, kendi benliğine ve millî geleneklerine düşman olan bütün unsurlarla mücadele etmek gereği öğretilmelidir."

Bu konuşma 'Büyük Taarruz'dan aylarca önce yapılmıştır. Zaferden öylesine emin ki, ondan sonra hükümetin neler yapacağını ve her alanda nasıl hareket etmesi gerektiğini adım adım anlatmakta hiçbir sakınca görmemiştir.

Zafer kazanılmış, ülke işgalden kurtarılmış, şimdi kuruluşa sıra gelmişti. Fakat Gazi, gerçek kalıcı kurtuluşun peşindedir, bunun teşhis ve reçetesini de Bursa'da [27 Ekim 1922] İstanbul'dan gelen 517 kadın ve erkek öğretmene "*Millî eğitim işlerinde mutlaka muzaffer olmak gereklidir ve olacağız. Bir milletin gerçek kurtuluşu ancak böylece olur,*"[77] ifadesiyle anlatmaya çalışır: "*Ordularımızın kazandığı zafer, sizin ve sizin ordularınızın zaferi için yalnız zemin hazırladı. Ordularımızın zaferini siz tamamlayacaksınız. Gerçek zaferi siz kazanacak ve devam ettireceksiniz ve mutlaka başarılı olacaksınız. Ben ve sarsılmaz imanla bütün arkadaşlarım, bütün gücümüzle sizi takip edeceğiz ve eğer kültür yolunda herhan-*

gi bir engelle karşılaşırsanız, sizin karşınızdaki engelleri kıracağız; bütün gücümüzle sizin fikirlerinizi ileri yürüteceğiz,"[78] içeriğindeki konuşmasında eğitim ordusunun askerî ordudan daha önemli olduğunu çok net biçimde anlatmıştır.

Bursa'daki konuşmasında o günden bugüne adeta bir yollama yapıyor: *"Küçük kişisel çıkarlarını korumak kaygısıyla millet ve memleketin bağımsızlığını düşmanlara vermekte bir sakınca görmeyen, bağımsızlığımızın yok edilmesi şartlarını içeren Sevr Antlaşması'nı kabul eden hâkimlerin, sultanların, padişahların öyküleri-ni, bu gaspçıların istibdatlarını Türk milleti artık, ancak ve yalnız tarihte okur."*[79] Gazi bunu gerçekten yüreğinin derinliklerinden inanarak söylemiş ama o günden bugüne Türkiye'nin getirildiği nokta ve içine sokulduğu koşullar, pek Sevr'in tarihte kalacağı yönünde değil. Gazi'nin Sevr'i Lozan'da yırtıp atmasına karşın, o'ndan sonra gelen politik liderler ve bürokrat oligarşisi Türkiye'yi gün gün Sevr öncesi koşullarının karanlığına sürüklemişlerdir. İnsanlık tarihi, "askerin kazandığı zafer, bilim ve kültür ordularının kazanacağı zaferin ancak zeminini teşkil eder,"[80] diyen kaç lider, önder ya da devrimciye yataklık etmiştir acaba? Üstelik bu kişi bir general ve zaferi askerî alanda kazanmayı öğrenmiş. İşte bu nedenle Gazi, yüzyılların en önemli devrimci liderlerinden birisidir.

Mustafa Kemal, bilim ve akılcı düşünceye inanan birisi olarak, bilimin gerçek yol gösterici olduğunu, bundan başka ışık aramamak gerektiğini ısrarla anlatmaya çalışmıştır: *"Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, başarı için en gerçek yol gösterici ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında yol gösterici aramak gaflettir, cehalettir, doğru yoldan sapmaktır. Yalnız; ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının gelişimini anlamak ve ilerlemelerini zamanında takip etmek şarttır. Bin, iki bin, binlerce yıl önceki ilim ve fen dilinin çizdiği kuralları, şu kadar bin yıl sonra, bugün aynen uygulamaya kalkışmak elbette ilim ve fennin içinde bulunmak demek değildir."*[81] Bu anlatım pozitivist felsefenin en özlü biçimde ifadesidir; laikliğin de en yalın içeriği yol göstericinin bilim oluşudur. Bu saptamanın üzerinden çok yıl geçmeden, Türk millî eğitiminin ders kitaplarından "evrim teorisi" çıkarılabilmiş, 'akli' anlatımın yerini 'nakli' anlatım almıştır. Bunun yanıtını yine Gazi veriyor, üstelik daha cumhuriyet ilan edilmemiş bile.

Öğretmenlerle Bursa buluşmasında şunu söylüyordu:

> "Şüphe yok ki, bugün bütün dünyaya gözlerimizi kapayıp yalnız yaşadığımızı farz edemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp dünya ile ilgisiz yaşayamayız... özellikle ileri, medeni bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız... Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. Bu ilim ve fen nerede ise oradan bulup alacağız ve her millet ferdinin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur. Dinimiz bu yüce emri ihtiva ettiği içindir ki, ekmel dindir. Dinimiz, ilim ve fenni putperest memleketlerde aratır; ta Çin'de bile aratır. Bu hakikatleri bütün milletin bilmesi lazımdır.

Hiçbir mantıki delile dayanmayan birtakım ananelerin, akidelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin ilerlemesi çok güç, çok geç olur; belki de hiç olmaz. İlerlemede kayıtları ve şartları aşamayan milletler hayatı makul ve pratik düşünemez. Hayat felsefesini geniş gören milletlerin hâkimiyeti ve esareti altına girmeye mahkûmdur."[82]

Gazi, 18 Eylül 1924'te Rize'yi ziyaret ett. Buradan ayrılırken, bir hoca heyeti halk önünde bir dilekçe ile başvurarak kapattırılan medreselerin yeniden açılmasını rica ettiler.

Bunun üzerine: "**Mektep istemiyoruz. Halbuki millet onu istiyor. Bırakınız artık bu zavallı millet, bu millet evlatları yetişsin! Medreseler açılmayacaktır. Millete okul gereklidir!**" karşılığını verdi.[83]

Bu yanıt, orada soruya karşılık ayaküstü üretilmemiştir. "Karlsbad Günlüğü"nün 6 Temmuz 1918 tarihli kısmında şunu belirtiyor: "Halkı yeni fikirlerle eğitmek ve öğrenim durumunu yükseltmek gerekir. Aydınlar halkı kendi seviyelerine çıkarmalıdırlar. Bunun anlamı toplumun öğrenimini yeni ve kolay usullerle sağlamaktır." Demek ki sosyal yaşam alanında yapılan devrimlerin düşünsel temeli uzun yıllar boyunca atılmıştır.

Mustafa Kemal'in vizyonu "çağdaş uygarlık düzeyidir," buna ulaştıracak rehber de bilim ve teknolojidir. Her konuşmasında buna vurgu yapmakta ısrarcıdır: "**Millî kültürümüzü çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkaracağız. Bunun için, bizce zaman ölçüsü geçmiş yüzyılların gevşetici zihniyetine göre değil, çağımızın hız ve hareket kavramına göre düşünülmelidir. Geçen zamana oranla, daha çok çalışacağız. Daha az zamanda, daha büyük işler başaracağız. Bunda da başarılı olacağımıza şüphem yoktur. Çünkü Türk milletinin yürümekte olduğu ilerleme ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir.**"

Bu inan dolu konuşma cumhuriyetin onuncu yılında yapılmıştır. Gazi'yi bu coşku seline kaptıran olaylar, ümmetten millet olmayı başaran halkına olan güvendir. Çünkü O, bunu yaşayarak öğrendi. Cumhuriyet on yılda öyle şeyler başardı ki, Batı'nın neredeyse üç yüz yılda geldiği noktaya gelince, hemen herkes ortaya çıkan esere mucize, dedi. Oysaki Gazi'ye göre buna mucize demek, Türk milletine yapılacak haksızlığın ötesinde hakaretti. Yaratılan her şey, tıpkı kazanılan Kurtuluş Savaşı gibi, plan, proje ve strateji eseriydi. Bu nedenle, "*Türk övün, çalış, güven*" dedi. Bu nedenle, "*Ne mutlu Türküm diyene!*" dedi de, "Ne mutlu Türk olana," demedi.

Gazi, Millî Eğitim Bakanlığı'nı Türk devriminin felsefesini, ideolojisini anlayabilecek, düşünsel devrimi yapabilecek kişilere teslim etmiştir. Mustafa Necati, Vasıf Çınar, Reşit Galip, daha sonra gelen Hasan Âli Yücel gibi isimler, toplumun çağdaşlaşmasında yol gösterici rehber olacak öğrencilerin ve öğretmenlerin yetişmesi amacıyla laik düşünme sistemini kökleştirecek radikal

programlar uygulamaktan kaçınmamışlardır. Eğer bu bakanlar Mustafa Kemal'i anlamamış olsalardı, okuma yazma oranı yüzde onları bulmayan, medrese kültürünün hücrelere işlemiş, tekke ve zaviyelerin miskinliği ruhlarına çökmüş insanları, harekete geçirecek manevi gücü bulamazlardı.

Atatürk'ün çok emek verdiği bir proje olan (Millet Mektepleri) konusunu yoğun bir çabayla başarıya ulaştıran Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necati, okuma-yazma oranı artınca Ankara'da bir 'Teknik Üniversite-İş Darülfünun'u açacağım, demiştir.[84] Mustafa Necati çok genç yaşta apandisit marazından ölünce Gazi duyduğu derin acıdan ağlamıştır.

Öğretmenlerden geleceğe dönük umudunu onlarla paylaşırken söylediği şudur:

> **"Ordularımızın kazandığı zafer, sizin ve sizin ordularınızın zaferi için yalnız zemin hazırladı. Ordularımızın zaferini siz tamamlayacaksınız. Hakiki zaferi siz kazanacak ve devam ettireceksiniz ve mutlaka başarılı olacaksınız. Ben ve sarsılmaz imanla bütün arkadaşlarım, bütün mevcudiyetimizle sizi takip edeceğiz ve eğer (irfan) kültür yolunda herhangi bir engele tesadüf ederseniz, sizin tesadüf edeceğiniz engelleri kıracağız; bütün mevcudiyetimizle sizin fikirlerinizi ileri yürüteceğiz."[85]**

Yeni Şark Gazetesi muhabiri Bürhaneddin Âli'ye verdiği demeçte, "Ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, dünyadaki bütün zaferlerin en büyük etkeni ilim ve irfan ordularıdır. ***Askerin kazandığı zafer, ilim ve irfan ordularının kazanacağı zaferin ancak zeminini teşkil eder.***"[86] sözleriyle, öğretmenler ve bilim adamlarının yeni Türkiye için ne denli önemli olduğunu anlatırken, aslında bir general olmasına karşın anti-militer bir kişilik olduğunu da ortaya koymaktadır.

Burjuva sınıfının olmadığı ülkede Mustafa Kemal zorunlu olarak bu cumhuriyeti iki 'orduya' emanet etmiştir. Birisi anlayışla karşılanacak olan silahlı kuvvetler, ötekisi de 'millî eğitim' ordusu. Kimi karşıtlara göre köylüyü köyde tutmak, kentleşmesini engellemek tasarımı olarak tanımlansa da çok gerçekçi bir proje olan Köy Enstitüleri kurularak öncelikli olarak köylüye ve ardından ülkeye kısa zamanda çağı kavratacak, laik cumhuriyeti anlatacak öğretmenlerin yetişmesi sağlanmıştır. Ne yazık ki, bu okullar Gazi'den sonra kısa bir süre gelişmiş ama özellikle köylüyü aydınlatan öğretmenlerin varlığından ürken, örümcek kafalı din baronları ve komprador burjuvazi temsilcilerince CHP'nin yobaz millî eğitim bakanlarına kapattırılmıştır. Mustafa Kemal hakkında hakaretler ve karalamalarla yüklü *Bozkurt* adıyla biyografi yazan H.C. Armstrong bile "Köy enstitüleri çevresinde odaklaşan bu program benzersizdi"[87] değerlendirmesini yaparak, bu okulların varlığının önemini ortaya koymaktadır.

Ancak Gazi çapında bir devrimcinin söyleyebileceği şu sözler: "Eğitimdir ki bir milleti ya özgür, bağımsız, şanlı, yüksek bir topluluk halinde yaşatır; ya da bir milleti esaret ve sefalete terk eder (1925)", millî eğitim alanındaki hedefi,

amacı anlatıyordu. Yani bir daha işgal ve esaretle karşılaşmamak temel amaç olmalıydı.

Bu kutsal amaç için Cumhuriyet'in ilanından bir yıl önce şunu söylüyordu[88]:

> **"Bütün bu gerçeklerin milletçe iyi anlaşılabilmesi ve iyi hazmedilebilmesi için, her şeyden önce cehaleti gidermek gerekir. Dolayısıyla maarif programımızın, maarif siyasetimizin temel taşı, cehaletin giderilmesidir.**
>
> **Bu giderilmedikçe, bir adım attığımızı zannetmeyiniz. Böyle olunca daima yerimizde sayacağız. Yerinde duran bir şey ise geriye gidiyor, demektir. Bu münasebetle maarif hakkındaki görüşlerimi tespit ediyorum: Bir taraftan genel olan cehaleti gidermeye çalışmakla beraber, diğer taraftan toplumsal hayatta bizzat etkili iş gören ve verimli uzuvlar yetiştirmek lazımdır. Bu da ilk ve orta öğretimin pratik bir tarzda olmasıyla mümkündür. Ancak bu sayede toplumlar iş adamlarına, sanatkârlarına sahip olur. Bittabiî millî dehamızı geliştirecek, kültürlerimizi layık olduğu dereceye ulaştırmak için yüksek meslek erbabını da yetiştireceğiz. Kız çocuklarımızı da aynı tahsil derecelerinden geçirerek yetiştireceğiz.**
>
> **Hanımlar, Beyler!**
>
> **Katiyen bilmeliyiz ki, iki parça halinde yaşayan milletler çok zayıftır, hastalıklıdır.**
>
> **Çocuklarımıza ve gençlerimize vereceğimiz tahsilin sınırı her ne olursa olsun, onlara her şeyden önce esaslı olarak şunu öğreteceğiz. Birincisi milliyetine, ikincisi Türkiye devletine, üçüncüsü Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetine düşman olanlarla mücadele etmek lüzumu."**

27 Ekim 1922 tarihinde Bursa'da bu söylediklerine ne eklenecek ne de çıkarılacak bir söz vardır.

Millî Mücadele zafere erdikten sonra bir arkadaşı Gazi'ye sordu: "İşte memleketi kurtardınız. Şimdi ne yapmak istersiniz?"

"Millî Eğitim Bakanı olarak millî kültürü yükseltmeye çalışmak en büyük emelimdir," yanıtını verdi.[89]

Gazi bu yanıtı 1923 yılında veriyordu. O, Cumhurbaşkanı'dır ama yine de gözü millî eğitim bakanlığındadır. Afet İnan'ın notlarına göre 1930 yılında, "Eğer cumhurbaşkanı olmasam, milli eğitim bakanlığını almak isterdim," demeye devam ediyordu.

HARF DEVRİMİ

Gazetelerden *Hâkimiyet-i Milliye* (Ulus), 2 Eylül 1928'de başlığını, 20 Eylül 1928'de de birinci sayfasını yeni Türk harfleriyle bastı. İstanbul'da çıkan *Cumhuriyet* ise 29 Eylül 1928'de adını ve bazı başlıkları yeni harflerle yazmaya başladı. Bu, Tanzimat'tan beri sürüp gelen dili sadeleştirme, geliştirme çabalarının sonuca ulaştığını kanıtladı.

Latin harflerinin kullanılması yönündeki çalışmalar daha önce de görülmüştü. 1914 yılında Kılıçzade Hakkı'nın yayınladığı *Hürriyet-i Fikriye* adlı dergide çıkan imzasız beş makale Latin harflerinin yavaş yavaş kullanılmalarını öneriyor ve bu değişikliğin kaçınılmaz olduğunu ileri sürüyordu. Ancak dergi bu makaleler nedeniyle İttihat ve Terakki iktidarı tarafından yasaklandı.

1911 yılında Manastır-Bitola'da Latin harfleriyle basılan ilk Türkçe gazete yayınlandı. Zekeriya Sami Efendi'nin çıkardığı, adı *Esas* olan bu gazete cumartesi günleri yayınlanmıştır.

Aynı yıl Mustafa Kemal, Trablusgarp'a giderken Kudüs'ten geçmiş ve İsrail dilini ölü dil halinden kurtaran ve sözlüğünü yazan Yahuda I'le konuşmuş. Orada kendisine İbranicenin niçin Latin harfleriyle yazılamadığını, İbrani harflerinin çok zor olduğunu söylemiş ve, "Eğer günün birinde ben söz sahibi olursam Türkiye'de Latin harflerini kabul ettireceğim,"[90] demiş.

Kemalist devrimler içinde üzerinde en çok tartışma yaratılan, fırtınalar estirilen devrim, '*Harf Devrimi*'dir. Kimisine göre, Harf Devrimi yapılmasının amacı, Osmanlı kültürüyle tüm bağları koparmak, geçmişe ait izlerin tamamını silmek, kendisine karşı savaş yapıldığı iddia edilen Batı kültürüne teslim olmaktır. Yine en önemli suçlama, alfabe değişimiyle bir gecede, okuma yazmanın 'sıfıra' düşürüldüğüdür.

Tüm bunlara karşın, Dil Devrimi'nin yararları ve hedefi ortaya konduğunda farklı bir sonuç çıkmaktadır.

Dil ve düşünce arasında çok sıkı bir bağlantı vardır. Bir toplumun düşünce alanında gelişmesi, öncelikle dilinin yetkinliğine bağlıdır. Gelişmiş, yetkin ve zengin bir dilden yoksun bir toplum düşünce alanında yaratıcı olamaz. Bu, dilbilimsel bir gerçektir.[91]

26 Ağustos 1928'de, "26 Ağustos (Büyük Taarruzu kastediyor) bizim tarihimiz için nasıl mühim bir olaysa, bu yeni harflerin kabulü de aynı surette olacaktır," diyen Başbakan İsmet İnönü Latin alfabesinin kabulü ardından Anadolu'daki izlenimleri de şöyle dile getirmektedir[92]:

"Yeni yazı Türk Alfabesi, daha doğrusu birçok yerlerde halkın kendiliğinden söylediği gibi *Gazi Alfabesi* hakkında gördüklerim beni bahtiyar etmiştir.

Bu, cahil kalmaktan dolayı bir sıkıntı içinde bunalmış büyük bir milletin kurtuluş hamlesidir. Güvenle söyleyebiliriz ki, yeni yazıya geçmek, bizim ilk önce tahmin ettiğimizden inanılmaz derecede çabuk olacak, milletin hemen okuyup yazabilecek hale gelmesi ancak birkaç seneye çıkacaktır."

Kurtuluş Savaşı, askerî alanda kazanılmıştı. Her ne kadar siyasal bağımsızlık hedefse de, Türk toplumunu geri bırakan, onun çağdaşlaşmasını engelleyen nedenleri de ortadan kaldırmak gerekiyordu. "*Her büyük meydan muharebesinden, her büyük zaferin kazanılmasından sonra yeni bir âlem doğmalıdır. Yoksa, başlı başına zafer boşa gitmiş bir gayrettir.*" Bu sözler Gazi'ye aittir ve gerçek hedefi de belirlemiştir. Toplumu her alanda değiştirme, geliştirme ve çağdaşlaştırma savaşı olacaktır.[93] "*Üç buçuk sene süren bu mücadeleden sonra, ilim bakımından, maarif bakımından mücadelemize devam edeceğiz ve eminim ki bunda da başarılı olacağız.*"

Mustafa Kemal, Harf ve Dil Devrimi konusuyla 1905-1907 yılları arasında Suriye'deyken ilgilenmeye başladı. 1922 yılında Gazi, Halide Edip'le yine bu konu hakkında konuşmuş ve böylesi bir değişikliğin sert önlemler gerektireceğini söylemiştir.

Anımsanacaktır; 8 Ağustos 1919'da Erzurum Kongresi'nin bittiği akşam Mazhar Müfit'e not ettirdiği maddelerden beşincisi Latin harflerinin kabul edileceğidir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Harf Devrimi'ni İstanbul'da yaptığı bir konuşmayla duyurdu. Afet İnan bu başlangıç anını şöyle anlatıyor: "8-9 Ağustos 1928 akşamı Sarayburnu'nda bir konser vardı. Şarkılarla pek ilgilenmiyordu Atatürk. Kâğıtlara yeni harflerle bir şeyler yazdı. Bana okuttu. Benim yanlışsız okuduğumu duyunca memnun oldu. 'Demek ki uygulamada başarılı olacağız,' dedi ve Falih Rıfkı Atay'a yüksek sesle okumasını emretti."[94]

Aynı konuyu o tarihte Bolu milletvekili olan Falih Rıfkı Atay şöyle anlatıyor:

"Mevsim sıcaktı. Bir akşam kendisini Sarayburnu'nda bir halk eğlencesine, Büyükada'da bir baloya davet etmişlerdi. Sarayburnu bahçesinde büyük halk kalabalığını gördükten sonra, 'Bana bir defter veriniz,' dedi.

Galiba garsonlardan birinin küçük defterini aldı ve bir şeyler yazmaya koyuldu. Bir aralık beni yanına çağırarak, 'Bir defa gözden geçir, bunları sana okutacağım,' dedi.

Latin harfleriyle ilk Türkçe yazıydı.

Diktatörler halk kalabalığından korkar. Rasgelenin katıldığı kalabalık, polis için en şüpheli 'meçhul'dür. Atatürk, halkın kendinde yalnız kendi iyiliğini ve yükselişini isteyen bir kahraman gözüktüğüne inanan bir inkılâpçı (devrimci) idi. Halk kalabalıklarında kendi asıl kuvvetini görürdü.

Ara sıra, 'Halka giderim,' demekten ne kastettiğini o akşam da anladım. Halk yazı inkılâbı müjdesini çılgınca alkışlıyordu. Çünkü bu inkılâbı halk için ve halk adına yaptığını halka anlatabiliyordu.

Nitekim daha sonra Büyükada'ya gitmiştik. Kıyıdan bahçeye çıkınca orta binadan tuvaletli hanımlar, fraklı ve smokinli efendiler kendisini karşılamak üzere ilerledikleri sırada bana eğildi:

'Çocuk,' dedi, 'orada yaptığımızı burada yapamazdık.'

O bir saray Tanzimatçısı değildi."[95]

Şubat 1923'te yapılmış olan İzmir İktisat Kongresi'nde de harf değişimi isteğiyle bir öneri sunulmuş, ancak öneri Kongre Başkanı Kâzım Karabekir tarafından "İslam'ın bütünlüğüne zarar vereceği" gerekçesiyle reddedilmişti. Ancak oradaki tartışma basında geniş yer bulmuştu. Fakat üzerinde durulmadı.

28 Mayıs 1928'de TBMM, 1 Haziran'dan itibaren resmi daire ve kurumlarda uluslararası rakamların kullanılmasına yönelik bir yasa çıkarttı. Yasaya önemli bir tepki gelmedi. Bu yasayla eşzamanlı olarak harf reformu için bir komisyon kuruldu.

Erzurum Kongresi günlerinde Mazhar Müfit'in defterine yazdırılan harf ve dil devriminin yapılabileceğine karar verdi ve eyleme geçti.

Mustafa Kemal, 1928 yılı Ağustos ayının dokuzunu ona bağlayan Perşembe gecesi İstanbul'da, Sarayburnu (Gülhane) Parkı'nda Cumhuriyet Halk Partisi'nin düzenlediği ve halkın da katıldığı bir eğlentide gösterileri bir süre izledikten sonra ayağa kalktı ve Harf Devrimi'nin başladığını müjdeleyen nutkunu söyledi. Kadın, erkek, genç, ihtiyar herkes onu dinliyordu. Mustafa Kemal, kalabalık arasından birisine yazdıklarını okutmaya çalıştıktan sonra bu tarihi söylevinde *Yeni Türk Harfleri*'ne ait düşünce ve tavsiyelerini şöyle belirtti:

"Vatandaşlar, bu notlarım Türk harfleriyle yazılmıştır. Kardeşiniz bunu derhal okumaya teşebbüs etti ve okuyabilir de. Ancak henüz tamamen alışmamış olduğu görülüyor. İsterim ki, bunu hepiniz beş-on gün içinde öğrenesiniz. Arkadaşlar, bizim güzel, ahenkli, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu lüzumu anlamak mecburiyetindeyiz. Anladığınızın belirtilerine yakın zamanda bütün kainat şahit olacaktır. Buna katiyetle eminim.[96] Şimdi yeni Türk alfabesiyle yazdığım bu notları bir arkadaşa okutacağım. Dinleyiniz, göreceksiniz ki, çok kolay yazılmakta ve okunmaktadır."[97]

Falih Rıfkı, Gazi'nin samimi duygularını anlattığı yazılı metni okur. Halk coşkuyla karşılar. Gazi konuşmaya devam eder:

"Vatandaşlar, arkadaşlar! Çok söz, uzun söz, bir şey için söylenir. Gerçeği anlamayanları hakikate getirmek için... Ben bu devirleri geçirdim ve şimdi sözden ziyade iş zamanıdır. Artık hepiniz için çok söz söylemeye ihtiyaç kalmadığı kanaatindeyim. Bundan sonra bizim için faaliyet, hareket ve yürümek lazımdır. Çok işler yapılmıştır. Ama bugün yapmaya mecbur olduğumuz, son değil, lakin çok lüzumlu bir iş daha vardır:

Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Yeni Türk harflerini her vatandaşa, kadına, erkeğe, çobana, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni, doksanı bilmezse, bu ayıptır. Bundan insan olanların utanması lazımdır. Bu millet, utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa, bu hata bizde değildir. Türkün karakterini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları düzelteceğiz. Hataların düzeltilmesinde bütün vatandaşların faaliyetini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk toplumu yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısıyla, kafasıyla bütün medeniyet âleminin yanında olduğunu gösterecektir."[98]

Mustafa Kemal, Çankaya'da oturduğu eski bağ evinde bazı ekler ve onarımlar yaptırırken, üst kattaki bir odayı da kitaplık yapmak istiyor ve bu amaçla kitaplar satın aldırıyor. Bu arada şair Yahya Kemal Beyatlı da İstanbul'dan bazı kitaplar getiriyor. İkisi arasında geçen bir konuşmayı Afet İnan anlatıyor:

"Bu kitaplar güzel ama bütün halkımıza okutmak, öğretmek güç bu harfleri. Onun için bazı yenilikler düşünmeli ve Latin harfleri kabul etmeli,"[99]diyor. Özel kütüphane odasında geçen bu konuşma üzerine, Yahya Kemal derhal itirazda bulunuyor. Bunun mümkün olmayacağını çünkü yakın geçmişimizin eserlerinin hep Arap harfleriyle olduğunu ve kültür hizmetimizin bunlara bağlı olduğunu söylüyor. Gazi buna karşı, yalnız bu harf değiştirme konusundaki fikrini sorduğunu bildirerek uzun tartışmaya girmiyor. Latin harfleri kabul edildiğinde Yahya Kemal, Madrid'de elçi olarak görevliydi. O gün itiraz ettiği harf devrimi sonrası yine hayranlıkla okunan şiirlerini bu yeni alfabeyle yazmaya devam etti.

Gazi yeni harfler konusunda ne denli kararlı olduğunu, bu alfabe [abece] değişiminin Türk toplumu için ne anlam ifade ettiğini 12 Ağustos 1928 tarihinde *Milliyet* gazetesine verdiği demeçte açıklamaya devam ediyordu:

"Yeni harfler bizi çok meşgul etmelidir. İnönüler, Sakarya, Dumlupınar arifelerinde ne kadar dikkatli, ne kadar uyanık, aynı zamanda ne kadar ümitli olduğumuzu düşününüz. Yeni harfler meselesinde o kadar dikkatli, alakadar ve ümitli olmalıyız. Bu memleketin cidden bayındır, bu milletin cidden mesut olmasını kalben arzu edenler, bunca başarılarına rağmen hâlâ bu milletin lisanını ve yazısını ilkel kavimlerin işaretleri gibi görerek ona hiçbir kıymet vermek lüzumunu hissetmeyenleri hakikate döndürmeli, yeni harflere ve bu harflerle meydana gelecek vaziyete

bütün heyecanları, ümitleri ve ciddiyetleriyle ehemmiyet vermeli ve meşgul olmalıdırlar.

Eğer bugün kafamızı demir çerçeve içinde bulunduran bu kıskacı parçalamazsak, bütün ihtilal ve devrim başarılarının mesut neticelerine rağmen parçalanırız. Kazandıklarımızla teselli bulmayı ve bilhassa mağrur olmayı asla düşünmemeliyiz. Bundan sonra yapacaklarımızdan teselli vesilesi aramalıyız."[100]

Gazi bundan sonra tüm özel toplantılarında ve halk arasındaki gezilerinde hemen herkesi yeni harflerle yazma ve okuma konusunda sürekli sınav yapmıştır. O günün gazete arşivlerinde tüm başyazarların bu sınavdan geçtiğini okumaktayız. Gittiği her beldede hemen bir kara tahta koydurarak, halkın arasından seçtiği kişilere kendisi yazmayı öğretmekte, okumalarını sağlamaktadır. Yani başöğretmenliğe devam etmektedir. Gazeteci Yunus Nadi anlattığı bir toplantıda, kendisine Türkçenin dilbilgisini, gramerini öğrettiğini yazmaktadır. Hatta yeni kurallarla yazımı açıklarken, "*...Kim birazı sesli ve daha çoğu sessiz olan yirmi dokuz harf şeklini öğrenir ve bu kuralları bilirse Türkçemizi yeni harflerimizle pekâlâ yazmış olur.*" Yunus Nadi'nin bu basitlik hayretine neden oldu.

Şaşkınlıkla, "Sahi, hepsi bu kadar mı?" diye sordu.

Gazi şen ve emin, "Evet, işte hepsi bu kadar!" diye tekrar ediyordu.

'Yeni harfler ne zaman tamamen öğrenilmiş ve bütün millete mal olmuş olurdu?' meselesine de bir aralık temas edildi. Gazi'nin yanıtı her zamanki gibi yalın ve sonuca dönük oldu: "Bilen bilmeyene öğretecek."

Başbakan ve milletvekilleri sürekli sınavdan geçiriliyor, herkes yeni yazının en kolay biçimde nasıl öğrenilebileceği ve öğretilebileceği konusunda yöntemler geliştiriyordu. Dolmabahçe Sarayı'nda gazetecilere ve milletvekillerine verdiği derste yeni harflerin ve yeni imla kurallarının nasıl öğrenileceğini çok basit yöntemlerle bıkıp usanmadan anlatmıştır. Bakanlara, milletvekillerine yerel yöneticilere çektiği telgraflarda, "*Yeni yazımızı, tarlalarında çalışan çiftçilerimize, sürüleri başında dağlarda dolaşan çobanlarımıza kadar en az bir zamanda yaymaya çalışmak, herkesin vicdan ve millî haysiyet borcudur,*" içeriğinde yüreklendirici, yönlendirici talimatlar gönderiyordu. Hatta, "*Bugün yeni Türk yazısını öğrenmek ve herkese öğretmeye çalışmak, her vatandaş için millî bir haysiyet borcudur,*" diyordu.

Milleti cehaletten kurtarmak için kendi diline uymayan Arap harflerini terk edip Latin kökenli Türk harflerini kabul etmekten başka çare yoktu. Gazi de bunu yapıyordu.

Türk halkı büyük bir istekle yeni harfleri ve okumayı öğreniyordu. Henüz yasa çıkmadan bir ay önce Gazi, bu konudaki umut ve sevincini Franklin Bouillon'a yazdığı mektupta kaleme almıştı:

"Ben burada, yeni Türk harfleri ile meşgulüm. Latin esasından aldığımız bu harfler sayesinde, şimdi yüzde seksen, doksan düzeyinde okuyup yazma bilmeyenlerin bir, nihayet iki sene içinde beşe ineceğine eminiz.

Yeni harflerimizle memleketimizde pek az oturan yabancılar da kolaylıkla Türkçe okumayı ve yazmayı öğrenebileceklerdir.

Son defa sekiz on vilayetimizde yaptığım inceleme seyahatinde bütün milleti ihtiyar genç, kadın erkek gösterdiğimiz yolda çalışır görmekten büyük zevk duydum."[101]

Bu sırada Millî Eğitim Bakanlığı'na yeni Türk harfleriyle yazılmış ilk dilekçe de 21 Ağustos 1928 tarihinde verildi. 1928 yılı aralık ayı başından itibaren, resmi ve özel bütün Türkçe gazete ve dergiler de yeni Türk harfleriyle tek düzenli bir yazım (imlâ) ile çıkmaya başladı. 1 Ocak 1929 tarihinde ise, Millî Eğitim Müdürlüklerinin gözetimi altında *Millet Mektepleri* açılarak halka yeni Türk harflerini öğretme-okutma işi, daha kapsamlı ve istenilen bir düzene sokuldu.[102]

Halk dergisinde (11 Şubat 1929 tarihinde çıkarılmaya başlandı) *Millet Mekteplerinin* amacı şöyle açıklanır: "Gazi, nasıl on yıl önce düşmanları vatan topraklarından atmak için milleti seferberliğe çağırdı ise şimdi de Türk yurdundan cahilliği kaldırmak için seferberlik ilan etti. Türkiye'de kadın erkek herkes okumak, yazmak bilecektir. Bu ülkede artık okumak yazmak bilmeyen kalmayacaktır. *İşte Millet Mektepleri bunun için açıldı.*"[103]

9 Ağustos 1928 tarihinde başlayan 'Harf Devrimi' hareketi, 1 Kasım 1928'de çıkarılan yasayla Türk harflerinin kabulü ve kullanılması zorunlu kılınmıştır.

TBMM 3. devre 2. toplantı yılı açış konuşmasını (1 Kasım 1928) yaparken, büyük coşkuyla yeni harf konusuna da değinmiştir:

"Her vasıtadan evvel büyük Türk milletine, onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lazımdır. Büyük Türk milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir. Basit bir tecrübe, Latin esasından Türk harflerinin Türk diline ne kadar uygun olduğunu, şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlatlarının ne kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır.

Büyük Millet Meclisinin kararı ile Türk harflerinin katiyet ve kanuniyet kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır.

Milletler ailesine aydın, yetişmiş, büyük bir milletin dili olarak elbette girecek olan Türkçeye bu yeni canlılığı kazandıracak olan üçüncü Büyük Millet Meclisi yalnız ebedi Türk tarihinde değil, bütün insanlık tarihinde mümtaz bir sima kalacaktır.

Efendiler, Türk harflerinin kabulü ile hepimize, bu memleketin bütün vatanını seven yetişkin evlatlarına mühim bir vazife düşüyor. Bu vazife, milletimizin tamamen okuyup yazmak için gösterdiği şevk ve aşka bilfiil hizmet ve yardım etmektir. Hepimiz, özel ve genel hayatımızda rast geldiğimiz okuyup yazma bilmeyen erkek kadın her vatandaşımıza öğretmek için büyük arzu göstermeliyiz. Bu milletin yüzyıllardan beri çözülemeyen bir gereksinmesinin birkaç yıl içinde tamamen temin edilmesi, yakın ufukta gözlerimizi kamaştıran bir başarı güneşidir."[104]

Dil Devrimi'yle her şeyden önce yazı diliyle konuşma dili arasında bir bağlantı kurulacaktı. Halkın, aydınların, devletin dili aynı düzlemde birleştirilecekti. Yazı dilinden, bilim ve yasa dilinden bütün yabancı öğeler atılacaktı. Ana kaynağa, halkın dili olan Türkçeye gidilecek, onun egemenliği sağlanacaktı. Böylece, toplumdaki bireyler arasında öteden beri süregelen ayrıcalıklar, dil ayrılığının giderilmesiyle sona erecekti. Bu da halkçılık ilkesinin uygulanmasında önemli bir adım olacaktı.[105]

Devrimcilik, halkçılık ilkeleri gibi ulusçuluk da Dil Devrimi'ni gerekli kılan etkenlerden biridir. Bir toplumu, öbür toplumlardan ayıran, ona ulus olma kimliğini kazandıran kurumların başında dili gelir. Kendine özgü, bağımsız bir dilden yoksun toplumlar çokluk, benliklerini koruyamazlar. Böyle toplumlarda ortak bir ülkü birliği doğmaz. Bireyler, ulusal bir duygunun bilincine varamazlar. Bu, toplumsal bir gerçektir.[106]

Gazi, bu gerçeği görmüştü. Ulusal bağımsızlığın, dil bağımsızlığıyla gerçekleşebileceğini biliyordu. Bunun için Türkçeyi yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmayı gerekli görüyordu. Bu, gerçekleşmezse ulusal duyguyu Türk toplumu içerisinde geliştirip kökleştirmek de gerçekleşemezdi. Bunun için yapılacak iş açıktı; Türkçeyi yabancı dillerin baskısından kurtarmak, onu kendi olanaklarıyla zenginleştirip özbenliğine kavuşturmak. Bu da kendiliğinden olamazdı. Bir dil devrimiyle sağlanabilirdi.[107]

Kemalist ideolojinin temel ilkesi olan ulusçuluk, ifadesini yabancı öğelerin yerine eski ya da yeni öz Türkçe sözcükler konularak Osmanlı dilinin özleştirilmesine yönelik güçlü bir talepte bulur. Osmanlı Türkçesinin sayısız Arapça ve Farsça sözcüğün istilasına uğramış olması artık ulusal bir utanç olarak görülüyordu ve Gazi'nin ifadesiyle "ülkesinin, yüksek istiklâlini savunmasını bilen Türk milleti dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıydı". Türk insanının ulusal dehasını yeniden keşfetme ve yeni kültürü eski, kısmen İslam öncesi kültür üzerine yerleştirmeye yönelik romantik ve mistik tutkuda ulusun gelenekleri de kendi rolünü oynadı.[108]

Jön Türklerin bazıları da dilin sadeleştirilmesi için önerilerde bulunmuş hatta girişimler olmuştu, şimdi ise öz Türkçenin yaratılması gerçekleştiriliyordu.

Bu eğilim İslami geçmişten tam bir kopuşa ve çağdaş Batı uygarlığının laik değerlerinin kabul edilmesine dayanan Atatürk'ün kültürel yöneliminde ek bir destek buldu. Bu yeni bakış sırasıyla Latin harflerinin kabul edilmesine, Batı kültürünün ortak duygu ve düşüncelerin tamamen ifade edilmesine yeterli olacak bir dilin yaratılmasına olan acil gereksinmeye yol açtı.[109]

"'Harf Devrimi', aslında bir imlâ reformu olarak her modernleşen ülkede görülen bu tür değişimlerin bir örneğidir. Türk toplumu, 'harf devrimi' ile büyük toplumsal değişimlere girmiş olmaktan çok toplum değişmeye başladığı için 'harf devrimi' kaçınılmaz olmuştur,"[110] görüşünü öne süren araştırmacılar da bulunmaktadır.

Yüzyıllar boyunca halkın anlamadığı bir dille anlatıldığı ve bu nedenle de istismar edildiği, her çağdaş yeniliğin önüne bir engel olarak çıkarılan inanç dilinin de Türkçeleştirilmesi gerekiyordu. Buradan hareketle, Mustafa Kemal Cuma hutbelerini de Türkçe hazırlattı.

1927 yılında ilk Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilen Rifat Börekçi Hoca, Gazi'nin beğendiği, saygı duyduğu bir ilim adamıydı. Kendisiyle sık sık vatan hakkında, din hakkında düşüncelerini tartışırdı. Bir gün Rifat Börekçi'ye şöyle der:[111]

"Hocam, camilerimizde okunan hutbelerden milletimiz tam aydınlanıyor mu? Senden isteğim ayetlere dayanan bir hutbe kitabının hazırlanması. Çünkü bizim dilimiz Türkçe'dir. Okunan hutbeler de siz daha iyi bilirsiniz ki Arapça aktarılmaktadır. Milletimiz bu yüce İslam dinini çok iyi anlamamaktadır. İyi anlaşılması için açık bir Türkçe'yle hutbelerin vatandaşımıza seslenilmesini istiyorum. Bu büyük milletin diniyle, kültürüyle daha iyi büyüyeceğine inanıyorum. Yalnız dinimiz bilginin ışığında müspet ilimler yolunda ele alınmazsa vatanımız ve milletimiz için bir felakettir."

Rifat Börekçi ise şöyle demiştir: "Paşam, tespitinizin çok büyük ve çok önemli olduğuna inanıyorum. Nelere değinmemiz gerektiğine bu çalışmayla birlikte karar verelim."

Dil Devrimi'nden yaklaşık beş yıl önce, 7 Aralık 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii'nde halkla İslam dini konusundaki bilgilerini paylaşmıştır. Orada sorulan bir soruya şöyle yanıt vermiştir: *"Ancak, millete ait işleri milletten gizli tuttular. Hutbelerin halkın anlamayacağı bir dilde olması ve onların da bugünkü gereklere ve gereksinmelerimize değinmemesi, halife ve padişah adını taşıyan zorbaların arkasından köle gibi gitmeye mecbur etmek içindi.*

Hutbeden maksat halkın aydınlatılması ve doğru yolun gösterilmesidir, başka şey değildir. Yüz, iki yüz hatta bin yıl önceki hutbeleri okumak, insanları cehalet içinde bırakmak demektir. Hutbeyi okuyanın herhalde halkın kullandığı dili kullanması şarttır."

Demek ki hutbelerin Türkçe okunmasına çok önceden karar vermiş. Hutbenin tamamen Arapça okunması, hutbelerdeki öğütlerden faydalanmak isteyen ve Arapça bilmeyen Müslümanların bu söylenenleri 'doğru' anlamalarına engel olmaktadır. Dolayısıyla farklı anlayış ve yorumlara yol açmaktadır. "*Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır* [2 Eylül 1930]," düşüncesindeki Atatürk, 51 tane Türkçe hutbeyi bu çerçevede hazırlatmıştır.

Dil, günlük yaşamın ifadesi olduğuna göre, ekonomiden siyasete kadar tüm alanlarda yapılmış olan devrimin anlatılması, paylaşılması için bir aracı gerekliydi. Bu nedenle "Dil Devrimi" yapılmalıydı. Bu devrimin esas amacı tüm nüfusu okur-yazar yapmaktır. Dil Devrimi ile amaçlanan Türk dilinin kısırlaştırılması değil, zenginleştirilmesidir.

Atatürk, zamanını birkaç devrimi tutturmaya ve yerleştirmeye harcamıştır. Sonunda başarılı olmuştur. Böyle muazzam bir devrimi de ancak onun çapında olağanüstü azimli bir devlet adamı gerçekleştirebilirdi.[112]

Alfabe heyetinin çalışmaları devam ederken bir gece Yunus Nadi bir teklifte bulunmuştur: "Latin harflerini kabul edelim, fakat bir geçici devir olarak gazetelerin belirli sütunlarını bu harflerle, öbürlerini de eski harflerle yazalım. Okullarda ise ilk giren öğrencilere yeni harflerin öğretilmesi başlansın, ötekileri eskiye devam etsin," demişti.[113]

Her zaman tartışmayı sükunetle idare eden Atatürk birden bire, "Hayır, bu olamaz. Bu iş ya birden olur, yahut hiç olmaz. Gazetede sizin yazacağınız bir sütunu alışkanlık nedeniyle hiç kimse okumaz, yine eskisi devam eder. Sonra okullarda ayrı ayrı sınıflardaki öğretim büsbütün karışıklığa sebebiyet verir," demişti. İşte bu fikirler Atatürk'ün 'devrim' anlayışının ifadesidir.[114]

Falih Rıfkı, Komisyonun hazırladığı '*abece*'yi İstanbul'da Gazi'ye getirdi. O da uzun uzun inceledi. Ardından sorusunu yöneltti:

"Yeni yazıyı uygulamak için ne düşündünüz?"

"Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa süre, iki teklif var," dedi.

Öneri sahiplerine göre ilk devirleri iki yazı bir arada öğretilecektir... Gazeteler yarım sütundan başlayarak yavaş yavaş yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek okullar için de tedrici bazı usuller düşünülmüştür.

Yüzüne baktı:

"Bu ya üç ayda olur, ya hiç olmaz," dedi.

Radikal bir devrimci olduğunu bilmesine karşın Falih Rıfkı bile yüzüne bakakalmıştı:

"Çocuğum," dedi, "gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman bile herkes bu yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir savaş bir iç karışıklık, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver'in yazısına döner. Hemen terk olunuverir."[115]

Gazi gibi bir devrimciden beklenebilecek yanıt buydu. Karar verildiğinde hemen uygulanmalıydı.

O, başkumandandı. Harf devrimiyle okuma-yazma seferberliği başlattı. O, bundan sonra millet mekteplerinin 'başöğretmeni' oldu.

HUKUK ALANINDA YAPILAN DEVRİMLER

1920 yılında Meclis'in açılışıyla birlikte kurulmuş olan yeni Türkiye Devleti'nin, yeni bir hukuk sistemine de ihtiyacı olduğunu bilen Gazi, Mecelle, yani din esasına dayalı Medeni Yasa yerine, İsviçre Medeni Kanunu'nu getirmiş, o dönemde geçerli olan ceza yasasını ise İtalyan ceza yasası ile değiştirmiştir. Kısacası Türk hukuk sistemi tüm çağdaş gereksinimler ışığında modernize edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin hem Müslüman ve hem de Müslüman olmayan vatandaşları arasında bir hukuk birliği yoktu.

Batı'dan alınan yasalara göre çalışan Nizamiye mahkemeleri kuruldu. Haliyle şeriat mahkemeleri de faaliyetlerine devam etmekteydiler.

Sonuç olarak devlette iki türlü mahkeme faaliyet halindeydi. Ayrıca yabancılar, kapitülasyonlar gereği, özel mahkemelerde yargılanmakta idiler. Gayri müslim tebaa da kendi dinî kurallarına göre işlem görmekteydi. Ülkede hukuk birliğinin olmaması, görev ve yetki çatışmalarına, adaletin gecikmesine, devletin etkisinin azalmasına yol açıyordu.

İslâm hukukunun, şeriata dayanması ve çağın ihtiyaçları karşısında yetersiz kalması dolayısıyla, millî egemenliğe dayanan çağdaş ve laik bir devlet yönetimini amaçlayan Cumhuriyet idaresiyle bağdaşması mümkün değildi.

Dolayısıyla Mustafa Kemal bu konuya, daha Millî Mücadele döneminde dikkatle eğilmiştir. 1 Mart 1922'de TBMM'nin üçüncü toplantı yılını açarken, adliye alanında uygulanacak siyasetin amacını şöyle açıklar:

> "Hükümet memlekette kanunu egemen kılmak ve adaleti iyi dağıtmakla sorumludur. Bu itibarla adliye işi pek önemlidir. Dolayısıyla, adliye siyasetimizi de açıklamayı faydalı buluyorum. Adliye siyasetimizde takip edilecek gaye, önce halkı yormaksızın hızlı, isabetle, emniyetle adaleti dağıtmaktır. İkincisi, toplumumuzun bütün dünya ile teması tabiî ve zaruridir; bunun için adalet seviyemizi bütün medeni toplumsal hayatın adalet seviyesi derecesinde bulundurmak mecburiyetindeyiz. Bu hususları tatmin için mevcut kanun ve usullerimizi bu bakış noktalarından düzeltmekte, canlandırmakta ve yenilemekteyiz ve böyle yapmayı sürdüreceğiz.
>
> Çağdaş ilerlemeler, milletlerin medeni ihtiyaçlarını genişletir, çoğaltır, çeşitlendirir ve bu medeni ihtiyaçlar ile orantılı medeni hakların vücudunu lüzumlu kılar. Her devletin, mensup olduğu toplumun medenileşme derecesiyle orantılı, hukuki

mevzuatı vardır. Dünyada mevcut bütün medeni devletlerin medeni kanunları hemen yekdiğerinin pek yakınıdır. Bizim milletimiz ve hükümetimiz adalet fikri ve adalet zihniyeti noktasında hiçbir medeni kavimden aşağı değildir. Belki tarih bu noktada yüksek olduğumuza tanıklık eder. Dolayısıyla; bizim de hukuki mevzuatımızın bütün medeni devletlerin kanuni düzenlemelerinden eksik olması uygun değildir. Mücahedelerimizin yönelmiş olduğu tam bağımsızlık kavramında adli bağımsızlığımızın da saklı bulunduğu doğaldır. Dolayısıyla; her bağımsız devletin ayrılmaz bir hakkı olan adalet dağıtma vazifesine kimseyi karıştıramayız."[116]

Gazi konuşmasına o günkü hukuk sistemini, aksayan yanlarını anlatmakla devam edip çağdaş bir hukuk sisteminin kurulma gerekçelerini anlatmıştır. Tek yargıçlık bir sistemin adaletin dağıtılması ve karar sürecinin hızlandırılması milletvekillerine sunulmuştur. Dikkat çekici karar ise, adliyede bağımsızlık olmadığı sürece tam bağımsızlıktan söz edilemeyeceğinin altı çizilmiş ve bir hukuk fakültesi kurulması amacıyla bütçeden pay ayrılmış olmasıdır.

"...Ceza muhakemeleri usulünün iyileştirilmesi, aşiret hayatı geçiren bazı bölgeler halkının tabiî ve toplumsal ihtiyaçlarıyla orantılı bir adli usul hazırlanması ve hapishanelerin iyileştirilmesi gibi, diğer mühim hususlar, ait olduğu bakanlığın yeni sene zarfındaki mesaisi mevzuunu teşkil etmektedir. Hâkimler ve adliye mensuplarının hizmet şerefleriyle orantılı üstün liyakate sahip bulunmaları adliyemizin ruhu derecesindedir. Teşekkür olunur ki, Adliye bakanlığımız mevcut mahkemelerimizi özel niteliklere sahip hâkimlerle teçhiz ve takviye edebilmek için, bir Hukuk Fakültesi kurulmasına karar vererek yüce Meclis'in olurunu almıştır. Bu yüce müessese (okul) için 1922 senesi bütçesine lazım gelen meblağ konmuştur. Mühim bir kısmı vücuda getirilen ve diğer kısmının da neticelendirilmesine çalışılan bu hususların tamamlanması, adliye hayatımıza bütün dünyaca kabule değer bir olgunluk manzarası bahşeyleyecekitr."[117]

Görüldüğü gibi hukuk alanında yapılan devrim, Cumhuriyet'in ilanı sonrası düşünülmüş ve uygulanmış bir konu değildir. Düşünce sistematiğinde yıllara dayalı bir birikim vardır. Örneğin, Lozan devam ederken Mustafa Kemal halkı bilgilendirme toplantıları yapıp ileride yapılacak devrimlerin ön düşüncelerini onlara sunar. Örneğin 22 Ocak 1923 tarihinde Bursa'da yaptığı konuşma buna bir kanıttır.

"Lozan'da en ziyade kapitülasyonlar üzerinde ısrar ediyorlar. Düşmanlarımız mali kapitülasyonların kaldırılmış olduğunu ifade etmişlerdir. Bunu özel bir madde ile de ifade edeceklerdir. Ancak bunu telaffuz etmiş olmakla beraber, birtakım mali meseleleri de söz konusu etmekten geri kalmıyorlar. Bu meselelerde bizi rencide edecek noktalar yok değildir. Fakat bunlar, büyük meselelerin hallini müşküle sokacak kadar mühim değildirler. Yani hallolunabilir. Devletler adli kapitülasyonda çok ısrar etmektedirler. Mutlaka bu kapitülasyonların devam ettirilmesini istiyorlar. Devletlerin bu kadar inat etmelerine hak vermeyiz.

Yabancılar diyorlar ki: 'Sizin bütün kanunlarınız dinidir, biz bu kanunların hükümleri dairesinde muamele görmeye razı değiliz!' Hâlbuki gerçekte dini olan şey-

ler, doğal ve gerçek olmak zorundadır. Dini demek, bütün kanunların ihtiyaçlara ve zamana göre yapılmış olması demektir. Eğer bir kanun zamanın ihtiyaçlarına göre yapılmışsa elbette dinidir. Hakikat böyle ise şu veya bu fikirlere tabi olarak bazı sözleri kanun kitaplarına koymakla düşmanların eline vesile vermiş oluyoruz. Mesela: Yabancılar fıkıhtan anlamazlar, anlamak istemezler ve derler ki, bunların bütün kanunları fıkıh hükümlerine dayalıdır yahut dini birtakım şeylerdir. Halin hakikatinde biz çağın icaplarına ve milletin gerçek ihtiyaçlarına göre kanun yapmalıyız. Eldeki kanunlarımızı yargıçlarımız hızla tatbik edemiyorlarsa hemen değiştirmeliyiz. Halka adaleti hızla dağıtmak ve uygulamak mecburiyetindeyiz. Yeni idaremizin manası bu olmak lazımdır [demektir].

Medeni ve muntazam bir devletin makinesi [sistemi], eski kanunla işleyemez. Değerli ulema çok iyi bilmelidir ki, din, belirli bir hükümet şekli ifade etmemiştir. Din, hükümete esas olarak adaleti emretmiştir. Bu hükümler çok açıktır. Adaletle hüküm icra etmeyen bir hükümet çok fenadır. Hükümetimizin fena olmaması için, dinen ve medeniyeten çok mükemmel olabilmesi için adli hükümlerimizi iyileştirmek mecburiyetindeyiz. Buna hiçbir engel yoktur. Bugün mevcut kanunlarımızın kökü, daha ziyade Mecelle'dir. Yeni Türkiye, ne zamanı, ne de ihtiyacı göz önünde tutmayan Mecelle'nin hükümlerine bağlı kalamaz. En medeni milletler derecesinde hukuki hükümlerimizi de iyileştireceğiz. Yüz sene, beş yüz sene, bin sene önce yaşayan bir toplum için yapılan kanunlarla, bugünkü toplumları idareye kalkışmak gaflettir, cehalettir. Biz bu noktada cehil ve gafletimizi o kadar ileriye götürüyoruz ki, Allah'ın da, Peygamber'in de emirleri hilafına hareket ettiğimizi bile unutuyoruz.

Bu memlekette adli kapitülasyonların teşekkülü, bu gafletimizin, bu cehaletimizin cezasıdır. Bu kadar başarılarımıza rağmen yabancılar, 'Adli kapitülasyonları kaldıramayız! Çünkü kanunlarınız medeni ve insani esaslara dayalı değildir. Memleketiniz içinde yabancı karma mahkemeler davalarımızı görsün. Haklarımızı sizin adaletinize, yargıçlarınıza teslim edemeyiz!' diyorlar. Doğaldır ki, delege hayatimiz, bihassa adli hususlarda hiçbir müdahale kabul edemeyeceğimizi ısrarla ifade etmektedir. Efendiler! Bir hükümet ancak adalete dayanabilir. Bağımsızlık, gelecek, hürriyet, her şey adaletle ayaktadır. Bu kadar esaslı bir noktada müdahaleyi asla kabul etmeyeceğiz.

Efendiler! Adli kapitülasyonlar, gayet kuvvetli ve ateşli bir zincir halinde boynumuzdadır. Bunu şüphesiz atacağız. Fakat tekrar boynumuza geçirmeyelim. Bunu boynumuza tekrar geçirmemenin çaresi de yasalarımızı iyileştirmektir."[118]

Bu arada Lozan imzalanmış, kapitülasyonlar kaldırılmış, Türk adliyesinin tam bağımsızlığı sağlanmış, adliye mevzuatının modernize edileceği kaydedilmiştir. Bu gelişmeye paralel olarak Adliye Bakanlığı, yürürlükte olan kanunların elden geçirilmesi ve değiştirilmesi için birkaç komisyon kurmuştu. Komisyonlar 1924'te yeniden oluşur. Yapılan çalışmalar doyurucu bulunmaz. Adalet Bakanı Mahmut Esat, 1925'te komisyonun görevlerine şu ifade ile son verir:

"Türk ihtilalinin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacak-

lar, demirle ateşte yok edilmeye mahkûmdurlar. Bu prensip bakımından, kanunlarımızı olduğu gibi Batı'dan almak zorundayız."

TBMM'nin 1 Kasım 1925 tarihindeki açılışında Gazi adliye teşkilatına da yer vermekte:

"Cumhuriyet adliyesinin gelişimi memnuniyet verici bir seyir takip etmektedir. İşlemlerde emniyet ve hız için alınan önlemler olumlu sonuçlar vermektedir... Geçmiş idarelerden devralınan yetersiz yasalarla geçirdiğimiz senelerde genel hayatın maruz kaldığı müşkülat göğüslenebilmişse, bu, milletimizin Cumhuriyet'e olan sarsılmaz doğal ilgisinden ve Cumhuriyet idaresinin esasındaki kuvvet ve kudrettendendir. Fakat yetersiz kanunların devamına müsaade etmek yüzünden milletin maruz bulunduğu müşkülatın bir an evvel giderilmesi ertelenemez zorunluluklar arasındadır. Yüce Meclis'e takdim edilecek olan Ceza Kanunu, Medeni Kanun ve Ticaret Kanunu'nun bu toplantı devresi esnasında düzenlenmesi ve yayınlanmasındaki aciliyeti bilhassa ifade etmek isterim."[119]

Aynı yıl 5 Kasım'da Hukuk Fakültesi açılır. Bu fakülte yeni hukukun gerektirdiği elemanları yetiştirecektir. Gazi, fakültenin açılışında heyecanlanır.

"Ankara Hukuk Mektebi ile Cumhuriyet hukukunu yalnız görünüşteki ve laftaki şekliyle değil, fakat bilinçteki ve kavrayıştaki mahiyetiyle, kanunlarıyla ve hukukçularıyla izah edecek ve müdafaa edecek tadbire girişmiş oluyoruz... Tamamen yeni kanunlar meydana getirerek eski hukuk esaslarını kökünden kaldırmak teşebbüsündeyiz. Yeni Hukuk esaslarını alfabesinden tahsile başlayacak bir yeni hukuk neslini yetiştirmek için bu müesseseleri açıyoruz," dedikten sonra, "Cumhuriyetin teminatı olacak bu büyük müessesenin açılışından hissettiği saadeti hiçbir teşebbüste duymadığını" dile getirir.[120]

Mustafa Kemal fakültenin açılışında matbaanın ülkeye getirilemeyişi ile hukuk sistemi arasında bir bağ kurmuştur. 1453 yılında İstanbul'u fethedebilen gücün, aynı yıllarda icat edilmiş olan matbaayı Türkiye'ye getirmeye güçlerinin yetmediğini, çünkü o dönemdeki hukukçuların engel çıkardıklarını çarpıcı biçimde anlatmıştır. Aynı zamanda bir de sitemini dile getirmiştir; İstanbul barosunun başına hilafetçi olduğunu ilan eden ve ilan etmekle iftihar eden birisini seçip kendisine başkan seçmiş olmasını içine sindiremediğini anlatmıştır. *"Bu hadise köhne hukukçuların Cumhuriyet zihniyetine karşı derin ve gerçek olan vaziyet ve eğilimini ifadeye kâfi değil midir? Bütün bu hadiseler inkılap (devrim) erbabının en büyük fakat en sinsi can düşmanının, çürümüş hukuk ve onun dermansız mensupları olduğunu gösterir."*[121]

İsviçre Medeni Kanunu'nun aynen kabul edilmesini isteyen Gazi'ye Abdullah Azmi Efendi ve Rasih Efendi ve daha birkaç hoca milletvekili kendisini ziyarete gelerek talepte bulundu. Şer'iye Bakanlığı (Vekilliği) yapmış olan Abdullah Azmi Efendi 'Medeni Kanun hakkında bir ricamız var' diyerek isteklerini anlattı. Kanun maddelerini müzakere etmeyerek bütün halinde kabul edecek-

lerini, yalnız bir iki kelime ilavesine müsaade olunmasını arzu ediyorlardı. Bu kelimeler de birden fazla kadın ile evlenmeyi mümkün kılacak ve Müslüman kızların gayrimüslim erkeklerle evlenmelerine mâni olacak manada kayıtlar idi. Başbakan İsmet Paşa da orada bulunuyordu. Gazi, '*Bu kanunun en mühim maddeleri bu söylediklerinizdir. Biz bütün dünyaya İsviçre Medeni Kanunu'nu kabul ettiğimizi ilan edeceğiz. Onlar bundan sonra Türklerin birden fazla kadın ile evlenmeyeceklerini kabul edecekler, dediğiniz yapılır ise bunu nasıl izah ederiz? Bütün dünyayı aldatmış bir duruma geliriz. Meclis'in ve devletin itibarı kalmaz. Kanunun aynen kabulü lazımdır. Oylarınızı veriniz*' dedi ve ilave olarak '*Zorlama yok. Her aile kızlarına kendi duygu ve alışık oldukları ahlâk ve âdetlere göre terbiye verir ve buna dikkat eder,*' dedi".[122]

İslam Peygamberi Arap dünyasında kadın hakları konusunda çok önemli bir devrim yaparak, kadının da insan olduğunu kabul ettirip, kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesini önlemiş, verasetten pay almalarını sağlamış ve sınırsız sayıda kadın alınmasının önüne geçmek amacıyla bunu dörtle sınırlandırmıştır. Gazi Mustafa Kemal ise bunu daha da ileri götürerek, seçme ve seçilme hakkı yanı sıra, verasetten eşit olarak yararlanmasını sağlayacak hakkın verilmesi ötesinde, 'tek kadınla evlenilmesini' yasayla garanti altına almıştır. Bu hakların verilmiş olması Gazi'nin ne denli önemli bir devrimci olduğunu göstermektedir.

Medeni Kanun ardından tüm alanlarda yeni çağdaş Avrupa'dan alınan yasalarla 1932 yılı ortasına kadar düzenlemeye gidildi.

Gazi'nin amaç edindiği çağdaş medeniyet düzeyinin üstüne çıkmak, Türk Devrimi'nin hukukî dayanak ve altyapısını oluşturmak, ülkede hukuk birlik ve bütünlüğünü sağlamak, kaynağını şeriattan alan yasaklar yerine, kaynağını millî egemenlikten alan yasalar getirmek amacıyla Batı hukuku benimsenmiştir.[123]

Kendisine henüz Atatürk diye hitap edilmiyordu, *Gazi Hazretleri*, diyorlardı. *Gazi Hazretleri* tabirinin nereden çıktığını, nereden geldiğini de araştırıyorlardı. Bu tartışmanın yapıldığı bir gün bu konu açıklığa kavuşturuldu ve Muş Milletvekili Hasan Reşit Tankut'un konuşmasında Mustafa Kemal'in gerçek tarifi yapıldı[124]:

"Gazi hazretleri sizi bugünün gazetecileri, yazarları kalplerinin en samimi köşesinden fışkırarak çıkan muhabbet ve takdir cümleleri ile anarlar. Kimi Gazi der, kimi Kurtarıcı der, kimi Münci der, kimisi de milletin en büyüğü olarak tanımlar. Bunların hepsi gerçeği ifade eder kelimeler olmakla beraber benim anladığım Atatürk'ü samimi olarak tarif edemezler, bence Atatürk şöyledir: Atatürk, insan olarak mağlup olduğu ve kullanılması insani bir hak tanıdığı bütün zevkini, hazlarını ve ihtiraslarını milletseverlik mihrakında [odağında] *topladıktan sonra tatbik sahasına koyan bir adamdır."*

Bunları söyleyince Gazi'nin gözleri yaşardı.

"İşte Mustafa Kemal'in gerçek tarifi budur," dedi ve ekledi: *"Her şeyden önce millet ve daima millet."*

1934 yılına gelinceye kadar Türkiye'de kişilerin soyadı bulunmuyordu. Bu nedenle kişiler baba adı, doğum yeri veya lakaplarıyla birlikte anılıyordu. Ancak bu durum askerlikte, ekonomik ve sosyal hayatta karışıklıklar doğurmaktaydı. Ayrıca bir ailenin tüm fertlerini ve aile birliğini ifade edecek ortak bir adın olmayışı da önemli bir eksiklikti. 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen Soyadı Yasası ile her Türk'ün öz adından başka bir soyadı alması zorunlu tutuldu. Rütbe ve memuriyet, yabancı ırk ve millet isimleriyle, genel ahlâka uymayan ve iğrenç ve gülünç soyadları kullanılamayacaktı. Soyadı Yasası'nın kabul edilmesinden sonra TBMM 24 Kasım 1934'te Türk milletinin bir şükran ifadesi olarak Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadını verdi. Aynı yıl çıkarılan bir yasayla *ağa, hacı, hafız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi* ve *hazretleri* gibi lâkap ve unvanlar kaldırıldı. Aynı yasayla sivil rütbe ve resmi nişanlar ve madalyalar kaldırılmış, üst düzeydeki eski askerî rütbelerin yeni karşılıkları olarak general ve amiral sözcüklerinin kullanılması kararlaştırılmıştı.[125] Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin eşit hak, özgürlük ve sorumluluklara sahip yurttaşlardan oluşan bir toplum olduğu vurgulanmıştır. Dinsel-aşiretsel aidiyet bağları ortadan kaldırılarak bunların yerine aile ve ulus bağları getirilmiştir.[126]

Soyadı Yasası çıktıktan sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa için soyadı aranmaya başlandı. Bu konuda gerek Atatürk'ün sofrasında ve gerek CHP Meclis Grubu'nda ona layık bir soyadı bulmak için ileri gelen dil ve tarih uzmanlarının katılımıyla toplantılar yapılmış, bazı isimler saptanmıştır. Yapılan listedeki adlar Gazi'ye arz edilmiş, o ise, *"Arkadaşlarla bir kez konuşalım,"* diyerek kararını ikinci bir görüşmeye bırakmıştır.

Çankaya'da yapılan son bir toplantıda Saffet Arıkan'ın bir yazısında kullandığı *"Türkata"*, *"Türkatası"* gibi iki ad kendisine sunulmuş fakat Gazi'nin, *"Bir de arkadaşlar ne buyururlar bakalım?"* demesi üzerine Konya Milletvekili Naim Hazım (Onat), *"Müsaade buyurulur mu Paşam?"* diye söz istemiştir.

Gazi, *"Arkadaşlar, lütfen hocamızı dinleyelim,"* diye sözü kendisine bırakır.

Naim Hazım da Türk Dil Kurumu'nda da çalışmıştır. Türkçe'yi ve Osmanlıca'yı çok iyi biliyordu. Her iki alanın dil kurallarını gerçekten iyi biliyordu.

Düşüncelerini şöyle açıkladı:

"Türkata", "Türkatası" gerek yazılışta, gerek söylenişte bana biraz tuhaf geliyor. Arkadaşlar biliyorsunuz. Tarihimizde "Atabey" unvanı vardır. Anlamı da yine biliyorsunuz, Bey'in, Emir'in, Şehzade'nin hatta Hükümdar'ın ilimde, idarede, askerlikte mürebbisi, müşaviri, hocası demektir. Atabey kullanılmış, tarihe geçmiş bir unvan-ı resmîdir. Bu unvanı taşıyan birçok Türk büyüğü vardır. Bu nedenle

bizde Türk'e her alanda atalık etmiş Türklüğü kurtarmış istiklâline kavuşturmuş olan Büyük Gazi'mize 'Atatürk' diyelim, bu soyadını verelim. Bu bana, şivemize de daha münis, daha uygun gibi geliyor," der.[127]

Şair Mithat Cemal Kuntay Mustafa Kemal'in **Atatürk** soyadına karar verişini şöyle anlatıyor:

"Gazi'yi, Büyük Millet Meclisi, yasayla 'Atatürk' yaptı, dedim. Bu söz, eksiktir. O, kendini 'Atatürk' yaptı. Yasa, vakayı kabul etti. O günlerde, soyadı yasası çıkacaktı.

Bir akşam yemeğinde, Gazi, 'Atatürk' adını alacağım,' dedi.

İtiraz ettiler.

'Memleket, dünya, tarih 'Gazi Mustafa Kemal'i tanıyor. Ona nasıl dokunulur?'

'En tanınmış Türkler, yabancı isimler taşıyorlar. İbn-i Sina gibi, Elbirüni gibi... Bu yabancı isimlerin karşısında, bunların Türk olduklarını ispat etmemiz lâzım geliyor ve ispat için de uğraşıp duruyoruz. Buna son vereceğim ve kendi adımla başlıyorum!'

Ve Gazi Mustafa Kemal o gece Atatürk'tü. Ertesi gün yasa vakayı onayladı.

Onun yasaya bu kadar nazı geçebilirdi."[128]

Atatürk adını almasına karşı çıkanlardan birisi Hikmet Bayur'du. İtiraz nedenini kendisi anlatır:

"Mustafa Kemal adıyla parlak zaferler kazandınız, ün saldınız, çürümüş bir imparatorluktan dipdiri bir cumhuriyet çıkardınız, büyük devrimler yaptınız; bu adı bırakmak doğru olmaz, dedim.

Atatürk yalnız şu karşılığı verdi:

'İbn-i Sina'ya neden kızıyorsun?'

Ben işi anlamış ve, 'Doğru,' demiştim.

Bunun anlamı şuydu:

İbn-i Sina diye anılan Ebu Ali el-Hüseyin İbn-i Abdullah, Buhara yakınlarında Afşana'da doğmuştur. O sırada Mavera'ün Nehr bir Türk ülkesiydi. Orada doğanların Türklüğü değil, Türk olmadığı savı ortaya atılırsa bunun kanıtlanması gerekirdi. Ancak hemen bütün Türk ünlülerinin Arap adları taşıması yüzünden karışıklıklar doğagelmektedir.

Bu karşılaştırma, durumu daha iyi anlamaya yarar:

Farabî de Mavera'ün Nehrlidir, ancak dedesinin adı Tarhan'dır. Bu yüzden Türklüğü kabul edilmektedir.

Eğer Farabi'nin dedesi de "Ahmet", "Muhammed" gibi bir ad taşısaydı hiç kuşkusuz o da İbn-i Sina gibi Arap ya da Fars sayılacaktı.

Atatürk bu adı almakla Türklerin de genellikle Türk adları taşımaları gerektiğini belirtmek istemiştir."[129]

Görüldüğü gibi Atatürk soyadını alışı pek de kolay olmamış. Yaşamının geri kalan dört yılında tüm Türk milleti onu **Atatürk** olarak benimsedi, bağrına

bastı, öyle adlandırdı. Bu soyadını çok sevdi ama kendisine "*Ata*" ya da "*Atam*" diye hitap edilmesinden hiç hoşlanmadı hatta nefret etti.

Atatürk kendisine yalnız *Atam* diye hitap edilmesini hoş karşılamazdı: "*Benim soyadım ne Ata, ne de Türk, sadece. Bunun ikiye bölünerek söyleneceğini bilseydim başka bir soyadı alırdım,*" derdi.[130]

Cumhuriyetin ilk içişleri bakanlarından Şükrü Kaya anlatıyor:

"Atatürk'ün sinirlendiği mühim bir nokta var. Gazetelerde kendisine '*Ata*' dendiğini okudukça şöyle derdi:

'*Benim adım Ata değil, Atatürk'tür! Bazı gazeteler neden böyle yazarlar?*'

Bir hatıra Atatürk'e böyle dedirtirmiş:

Atâ Efendi adlı birisi varmış... Vergi borcundan dolayı kendisi takibata uğrayınca, cübbeyi, kavuğu atıp kendisini nehre atmış, kaçmış imiş!

Ata lâfını işittikçe, okudukça, 'Aklıma hep o Atâ geliyor,' dermiş!.."[131]

Gazi'nin uzun yıllar yakınında bulunan Kâzım Orbay'ın anlattığı bir öykü, daha önce anlatılanların doğruluğunu onaylatmaktadır:

"*Bir gün Atatürk'ün yanında idim, tanınmış bir zat geldi: 'Atam,' diye hitap etti, selamladı, geçti, yerine oturdu.*

Biraz sonra rahmetli Atatürk kulağıma eğildi:

'Ben bu zatın nereden ve neden Atası oluyorum, bu çeşit lâubalikler hiç hoşuma gitmez, bilirsin. Kanun, Büyük Millet Meclisi'nden Atatürk diye çıkmıştır, o değiştirilemez,' dedi.[132]

Ortaokula gelene kadar Mustafa'ydı...

Matematik yeteneğiyle Mustafa Kemal oldu...

Emperyalizmi dize getirdi, Gazi Mustafa Kemal oldu...

Yüzlerce yılın kökleşmiş alışkanlık ve geleneklerini yıktı, adı Gazi Mustafa Kemal Atatürk oldu...

Türk halkı ona kısaca "Atatürk" dedi. O da, bu sanı zaten çok sevdi ama kendisine, "Ata" ya da "Atam" diye hitap edilmesinden nefret etti.

ATATÜRK'ÜN
İmzaları ve Mühürü



Türkiye Büyük Millet Meclisi
Mustafa Kemal'in mührü

Türk Harflerinin kabulünden sonra

Soyadı aldıktan sonra

Sakarya Zaferi'nden sonra

Başkomutan iken

...ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk...

İHANETLER, DEVRİMLERE TEPKİLER

İnsanlık tarihi boyunca devrimlerin akış sürecini incelediğimizde çok sancılı, kanlı ve binlerce kişinin ölümüyle sonuçlandırıldığına ya da yerleştirildiğine rastlarız.

Türk devrimi de bundan daha farklı bir süreç izlememiştir. Kurtuluş Savaşı boyunca iç isyanlarla boğuşmuş olan Kemalist hareket, savaş sonrası cumhuriyetin ve devletin kuruluş sürecinde de ihanetler, suikastler, karşı devrim hareketleriyle iç içe yaşamak ve mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Genelkurmay'ın yayınladığı kitaba göre[133] Kurtuluş Savaşı boyunca 24 iç isyan meydana gelmiştir. Bu isyanların iç ve dış nedenleri vardır. O günün içine ABD'nin de dâhil olduğu müttefik güçleri olarak tanımlanabilecek devletlerin çıkarları bu isyanlarda önemli bir rol oynamıştır. Bu devletlere Yunanistan'ın, Bulgaristan'ın, Ermenilerin çıkarları ile Kürtçülük akımları da eklendiğinde, mücadele edilen tehlikenin ne denli dev boyutta olduğu kendiliğinden görülüyor zaten.

Atatürk tarihi hızlandırmıştır ve devrimciliğin bir yönünün de bu olduğunu bizlere göstermiştir. Bu yüzden 'devrimcilik' Kurtuluş Savaşı ve onu izleyen yılların temel ilkesi ve olgusudur.[134]

Kurtuluş Savaşı, Türk ulusunun ölüm kalım savaşıdır. Bu savaşta, büyük önem taşıyan topyekün savaşmayı görmek şöyle dursun, her tepesini bir kale kabul ederek vatanı kurtarmaya çalışanların karşısına dikilenleri ve hatta geriden vuranları görmek mümkündür.

Ötedenberi, "Din mahvoluyor, İslamiyetin mahvına yürünüyor, dinin yaşatılması ve korunmasına Allah tarafından bizler memur edildik," denilmiş, böylece zavallı halk, en can alacak yönünden aldatılmıştır. Bütün felaketlerimiz aynı silahın kullanılması sonucu olmuştur.[135]

En yakın ve dikkate değer olaylardan örneğin, Arnavutluk ayaklanmasında, 31 Mart Olayı'nda kullanılmış araç ve kışkırtmaların aynı olduğu görülmektedir. O zamanlarda da, "Şeriat, din mahvolmuştur. Ey ahali kalkınız..." diye zavallı kimseler aldatılmış ve aleyhte harekete geçirilmiştir.

Düşmanlar, emellerine erişmek için sahip oldukları kuvvetleri kullanmaktan çok, keşfettikleri bu etkili araçla Türk ulusunu birbiriyle çarpıştırmışlardır. Özellikle İngiltere, Avrupa'ya, "Osmanlı ulusunda birlik ve dayanışma yoktur. Bunlar birbirleriyle çarpışmaktadırlar. Kendi kendilerine idare edemezler, bunların başına idare edecek bir müdür lâzımdır," görüşünü kabul ettirmek için fırsat kollamakta ve hatta bazı devletlere önerilerde bulunmaktadır.[136]

İngilizlerin bu maksatlarını açığa vurması bakımından Mareşal Fevzi Çakmak'ın 27 Nisan 1920'de Ankara'ya geldiği gün, yol yorgunluğu geçmeden Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı şu konuşma tarihî bir önem taşır:

> "...İngilizleri istediği, Kuvayı Milliye'nin red ve suçlandırılması idi. Biz de Kuvayı Milliye'nin haksız işgallerden ve Yunanlıların İzmir ve Aydın'daki zulümlerinden doğduğunu ve bu haklı savunmayı reddetmenin ulusumuza karşı bir hıyanet teşkil edeceğini, bunu yapamayacağımızı söylüyorduk... Nihayet İngilizler, Salih Paşa hükümetini, Babıâli'den süngü ile atmağa karar vermişlerdi... Diledikleri yolda bir hükümeti getirip kendilerinden bir İngiliz erinin bile burnu kanamaksızın, bir savaşla bizi bize kırdırmak istiyorlardı... Malûmunuz olan hattı hümayunlar ve fetvalar, İslamı birbirine düşürmek için, 1400 senelik İslam tarihinde misli görülmemiş bir İngiliz arabozuculuğunun acı bir belgesidir.
>
> İngilizler bize açıkça söylediler, "Biz dilediğimiz yolda yani en ağır şartları imzalayacak bir hükümeti bulup getireceğiz..." dediler. Bu tarihte İngilizlerin düzenledikleri planın esas hatları, önce ulusu iç ayrılıklara düşürmek ve bölmek idi. Gerçekten, iç ayrılıklarla ulusun bütünü ile çökeceğini ve tüm memleketin bir-iki ay içerisinde kölelik zincirine vurulacağını ümit ediyorlardı..."[137]

Bu dış etkenin o günlerde İngiltere olduğu Meclis'te açıkça ortaya konmuş. Bugün de değişen bir durumun olmadığı, İngiltere'nin rolünü ABD'nin aldığını, AB'nin de tıpkı Fevzi Çakmak'ın değerlendirmesinde olduğu gibi davrandıkları meydandadır.

Batı Anadolu'da, Nazilli'de, Hürriyet ve İtilaf Partisi ileri gelenleri, millî toplum içinde en itibarlı kimseler olup görünüşte Kuvayı Milliyeci, gerçekte Millî Mücadele'nin karşısında idiler. Geniş arazi ve mülk sahibi bu kimseler, Millî Mücadele'yi zararlı görmüşler, İngiliz Generali Humprey ile gizlice temaslarda bulunarak, "Kayıtsız şartsız İngiliz işgal ve idaresini, Yunan işgaline tercih ettiklerini..." ifadeden kaçınmamışlardı. Bunların bir kısmı, İstanbul'daki Damat Ferit Hükümeti ile devamlı haberleşmekte idiler. Silahına sarılmış bulunan Millî Mücadele taraftarlarını veya bunları destekleyenleri gizlice haber vermekten ve kara çalmak yoluyla suçlu ve zor durumlara sokmaktan geri kalmıyorlardı.[138]

Ayrıca, Mustafa Kemal'in tüm devrim hamlelerine karşı yapılan muhalefet ve halkı kışkırtma girişimlerinde hep bu kesimin temsilcilerini görmekteyiz.

İngilizlerin kışkırtmaları ile Güneydoğu Anadolu'da özellikle Cerablus, Nizip bucaklarında, Diyarbakır bölgesinde, Urfa ve Antep dolaylarında yapılan

Kürtçülük tahrikleri de 6.Ordu ve daha sonra 13.Kolordu tarafından önlenmişti.[139] Lozan'da çözdürülmemiş, sonraya bırakılmış Musul sorunu çözümü gündeme geldiğinde Ankara "Kürtçülük ve irtica" kimlikli Şeyh Sait İsyanı ile sarsılacaktı.

Bu isyan, Musul sorununun görüşülmekte olduğu sırada, Türkiye'nin bu bölgedeki haklarında ısrarı üzerine İngilizler tarafından çıkarılmış isyanlardan biridir. İngilizler Nasturileri ve Kürtleri kışkırttılar.

İsyanın bölgesi güney sınırındaki Çal-Oramar-Çölemerik güneyi-Beytüşşebab'ın hemen doğusu ve Habur suyu içindeki alandır. Ayaklanma, 1924 Eylülünün başında patlak verdi. O isyanda kullanılan slogan "*Bağımsız (müstakil) Kürdistan*" idi.[140] Bu isyan 16 günde bastırıldı (12 Eylül'de başlayan harekât 28 Eylül'de sona erdi). Şeyh Sait'in adı ilk kez burada geçti ama tutuklanmadı.

Mustafa Kemal, 22 Ocak 1923 tarihinde Bursa'da *Şark* sinemasında halkla konuşurken 'irticayı ve devrimleri yerleştirme sürecini' şöyle tanımlıyordu:

> "Milletimiz, üç buçuk senelik bir zamana sığdırılması olanağı olmayan çok büyük bir inkılâbın (devrimin) etkeni olmuştur. Hakikaten yüzyıllardan beri tabi olmaya alıştığımız bir idare şeklinin dışına çıkarak dünyada benzeri bulunmayan bir devlet kurduk. Fakat bu yeniliğin mutlaka bir karşı hareketi icap ettireceğini hatırımızdan çıkarmamak lazımdır.
>
> Bu harekete özel tabiriyle "irtica" derler. Yaptığımız işlere ve aldığımız neticelere göre, bu gibi irticalar her zaman beklenebilir. Kan ile yapılan inkılâplar (devrimler) daha sağlam olur, kansız inkılâp (devrim) ebedileştirilemez (sonsuzlaştırılamaz). Fakat biz bu inkılâba (devrime) ulaşmak için lüzumu kadar kan döktük. Bu kanlarımız, yalnız muharebe meydanlarında değil, aynı zamanda memleketin dâhilinde de döküldü. Biliyorsunuz ki, Hendek'te, Bolu'da, Konya'da, Yozgat'ta vesair mahallerimizde birçok isyanlar meydana geldi. Ve bunların hepsi bastırıldı. Temenni edilir ki, bu dökülen kanlar yeterli olsun ve bundan sonra kan dökülmesin. Mesut inkılâbımızın aleyhinde fikir ve his taşıyanları aydınlatmak ve uyarmak, aydınlara düşen millî vazifelerin en mühimi ve en birincisidir."[141]

Ankara Musul'da çözüm diye bastırdıkça İngilizlerin paralı oyuncağı olan Kürt beyleri, yine İngilizlerin desteğiyle Nakşibendî tarikatının önde gelenlerinden Şeyh Sait önderliğinde ayaklandılar.

13 Şubat 1925 tarihinde 350 atlı ile Genç ilçe merkezine doğru yola koyulan isyancıların hedefi Diyarbakır'dır. Şeyh Sait kuvvetleri Diyarbakır'a saldırarak Türk kuvvetlerine kayıplar verdirirler ama Nisan'ın ikinci haftasından itibaren Türk ordusu duruma hâkim olur. Şeyh Sait, İran'a kaçmak üzereyken yakalanır.[142]

Şeyh Sait İsyanı geniş ve yaygın bir ayaklanmadır ve bundan sonraki Kürt isyanlarının da başlangıcı olmuştur. Hem irticai hem de bölücü bir ayaklanmadır. Yalnız din ve şeriat gereklerinin uygulanmasının sağlanması için çıkmadığı, başlangıç ve gelişmesi sırasında verilen emir ve görevlerden esir alınan as-

ker ve subaylara "düşman askeri", ayaklanmaya katılmayan Kürt aşiretlerine de "*melun*" veya "Türk" denmesi, Şeyh Said'e ait belgelerin üzerinde "Kürdistan Harbiye Nezareti", "Kürdistan Reisi" veya "Hükümeti" başlıklarının kullanılmış olması olayın hiç de basit olmadığını göstermektedir. Şeriatçıları ve Kürtçüleri Türk Devleti'ne karşı birleştirecek ve bundan sonra da hiç ayırmayacak olan geleneğin başlangıç noktasıdır aslında.[143]

İsyanın karakterine teşhis konulurken şu analiz yapılmaktadır:

"Olay, Türkiye Cumhuriyeti'nde devrimlere tepki olarak başlayan bir harekettir. Şeyh Sait ayaklanması, halkın 'din elden gidiyor' kandırmacası ile kışkırtılmasıydı. Gerçekte ise Şeyh Sait'in bağımsız bir devlet kurma gayesini taşıdığı anlaşılmaktadır. Sonradan elde edilen belgeler ile ayaklananların üzerinde bulunan yabancı silah ve askerî malzeme, dışarıdan yardım alındığını, hareketin İngiliz Hükümeti'nin kışkırtması ve malzeme sağlaması sayesinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur."[144]

Başbakan Fethi Okyar isyanı önceleri hafife alır. Mustafa Kemal ise daha ciddiyetle üzerinde durur ve sertlik yanlısıdır. Başbakanlığa İsmet İnönü'yü getirir. Yeni hükümet sert önlemleri uygulamaya koyar. Sıkıyönetimin ilanı, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun değiştirilerek yeniden kabulü, ihtilal ve devrim ilkelerine aykırı yayın yapan gazetelerin kapatılarak sahip ve yazarlarının cezalandırılması, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilanı ve İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden kurulması gibi yaptırımlar ürkütücü olmuştur.

İsyan bastırılır, Doğu İstiklâl Mahkemesi'nin kararı 29 Haziran 1925 sabahı infaz edilerek, 47 asi lider idam edilir.[145]

Bu isyanın çeşitli yönleri üzerinde durulabilir. Ama en önemli sonuç, cılız demokrasi girişiminin sonlandırılması olmuştur.

İsyanı bastırmak için Takriri Sükûn Yasası çıkarılması Meclis'e sunulur.[146] Burada çetin tartışma ortaya çıkar. Meclis ikiye bölünür, tartışmalar alevlenir. Kazım Karabekir şunları söyler: "...Bu kanunu İsmet Paşa'nın kuruntuları doğurmuştur. Bizim kuşkumuz, böyle her istenilen şekle sokulabilecek kanunlarla ve kuruntularla basına ve muhalefete birçok işler yapılmasıdır. İsmet Paşa'ya özellikle şunu bildiririm ki, *yirminci yüzyılda kuşku ve kuruntularla millet yönetilemez.*[147]

Karşılığını Recep Peker verir: "...Nasıl en yumuşak ve hafif tedbirlerle işleri yönetmek bir devletin amacı ise, temellerinin yıkılma ve sarsılma belirtilerinde şiddetle hareket geçmek de devletçilik ülküsünün en temelli özelliklerinden biridir. *Gerektiğinde şiddetli davranmayı bilmeyen bir kuruluş, devlet olmak hakkına sahip olamaz.*"[148]

Sonuçta yasa kabul edilir, şiddet politikası uygulanmaya başlanır, çünkü başarı için "şiddetin" gerekli olduğuna inanılmıştır.[149]

Cumhuriyet düzeninin getirdiği özgürlüğü, Cumhuriyet düzenini yok edecek bir aşırılıkla kullandıkları kanısına vardıkları basın ve türlü aksaklıklarına

rağmen cumhuriyet düzeninin gereği olduğuna inanamadıkları muhalefet de, ayaklanma olayında uygulanan şiddet tedbirleri ve politikası ile sindirilebilecektir. Öyle de yapılır. Ve köktenciler bunu, bir kötü niyetle değil, yurtseverliğin bir gereği olarak yaparlar.[150]

1925 Türkiyesi iktidarının başları, demokrasi ile devrimler konusunda bir tercih yapmak durumuna geldiklerinde devrimleri seçmişler ve demokrasiyi, hiç olmazsa erteleme kararı vermişlerdir.[151]

Şeyh Sait ve isyan devrimcilere bir fırsat yaratmış, çıkarılan sıkıyönetim yasası 'Medeni Yasa Devrimi', 'Kılık Kıyafet Devrimi' ve 'Harf Devrimi'ni sorunsuz yapma olanağı ortaya çıkmıştır. "Yurtta yapılan büyük ayaklanma ve cana kıyma düzenleri ortadan kaldırılarak sağlanan dirlik ve düzenlik, elbette, kamuyu sevindirmiştir."[152]

Takriri Sükûn Yasası'nın devrimcileri yarattığı ortamı Mustafa Kemal şöyle anlatır:

> "Ulusumuzun giymekte bulunduğu ve bilisizliğin, aymazlığın, bağnazlığın, yenilik ve uygarlık düşmanlığının simgesi gibi görülen 'fes'i atarak, onun yerine, bütün uygar ülkeler halkının kullandığı şapkayı giymesi ve böylece, Türk ulusunun uygar toplumlardan anlayış yönünden de hiçbir ayrılığı olmadığını göstermesi gerekiyordu. Bunu, Takriri Sükün Yasasının yürürlükte bulunduğu sırada yaptık. Bu yasa yürürlükte olmasaydı yine yapacaktık. Ama buna, yasanın yürürlükte oluşu da kolaylık sağladı denirse bu, çok doğrudur. Gerçekten, Takriri Sükün Yasasının yürürlükte bulunuşu, kimi gericilerin kamuoyunu geniş ölçüde dağılmasına meydan bırakmamıştır. Gerçi bir Bursa milletvekili, bütün yasama görevi boyunca hiçbir zaman kürsüye çıkmamış ve hiçbir zaman Mecliste, ulus ve cumhuriyet yararlarını savunmak için bir tek söz bile söylememiş olan Bursa milletvekili Nurettin Paşa, yalnız şapka giyilmesine karşı uzun bir önerge vermiş ve bunu savunmak için kürsüye çıkmıştır. Şapka giyilmesinin, 'temel haklara, ulusal egemenliğe ve kişisel dokunulmazlığa aykırı işlem' olduğunu savlamış ve bunun, 'halka uygulanmamasını sağlamaya' çalışmıştır. Ama Nurettin Paşa'nın, ulus kürsüsünden alevlendirebildiği bağnazlık ve gericilik duyguları; en sonu birkaç yerde ve yalnız birkaç gericinin İstiklâl Mahkemelerinde hesap vermeleriyle söndü."[153]

Tekke ve zaviyelerin ortadan kaldırılması da Takriri Sükûn Yasası'nın varlığıyla daha kolay olmuştur.

> "Tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılması ve bütün tarikatlarla, şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık, büyücülük, türbe bekçiliği vb. gibi birtakım sanların kaldırılması ve yasak edilmesi de Takriri Sükün Yasası yürürlükte iken yapılmış işlerdir. Bunlarla ilgili yürütüm ve uygulamaların, halkımızın, boş inanlara bağlı, ilkel bir topluluk olmadığını göstermesi bakımından, ne denli gerekli olduğunu çok iyi bilirsiniz.
>
> Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyitlerin, çelebilerin, babaların, emirlerin arkasından sürüklenen ve alınyazılarını ve canlarını, falcıların, büyücülerin, üfürükçülerin, muskacıların ellerine bırakan insanlardan meydana gelmiş bir topluluğa, uy-

gar bir ulus gözüyle bakılabilir mi? Ulusumuzun gerçek niteliğini, yanlış bir yolda gösterebilen ve yüzyıllarca göstermiş olan bu gibi adamların ve kurumların, Yeni Türkiye Devleti'nde, Türkiye Cumhuriyeti'nde daha da çalışmalarına göz yumulmalı mıydı? Buna önem vermemek, ilerleme ve yenileşme adına, en büyük ve düzeltilemez bir yanılgı olmaz mıydı? İşte biz, Takriri Sükûn Yasasının yürürlükte oluşundan yararlandıksa, bu tarihsel yanılgıyı işlememek için ulusumuzun bağnaz ve Ortaçağ anlayışlı olmadığını tanıtlamak için yararlandık.[154]

Üçüncü büyük devrim olan Medeni (Yurttaşlar Yasası) Kanun da bu zaman dilimi içinde yapılabilmiştir.

"Ulusumuzun toplumsal, tutumsal, kısacası, bütün uygarlıkla ilgili iş ve ilişkilerinde verimli sonuçlar sağlayan yeni yasalarımız da, kadın özgürlüğünü güven altına alan ve aileyi sağlamlaştıran Yurttaşlar Yasası da bu sözünü ettiğim zaman içinde yapılmıştır. Şunu söylemeliyim ki biz, her araçtan, yalnız ve ancak bir ülkü için yararlanırız. O ülkü şudur: Türk ulusunu, uygar toplumlar içinde yaraştığı onura yükseltmek ve Türk Cumhuriyetini sarsılmaz temelleri üzerinde, her gün daha çok güçlendirınek; bunun için de, zorbalık düşüncesini öldürmek."[155]

Alınan olağanüstü tedbirlerin uygulanmasına gerekseme kalmadığı görüldükçe, onların uygulanmasından vazgeçilmesinden duraksanmamıştır. Nitekim İstiklâl Mahkemeleri, işleri bitince kaldırıldığı gibi, Takriri Sükûn Yasası da, yürürlük süresi sonunda yeniden Büyük Millet Meclisi'nin incelemesine sunuldu. Meclis, yasanın bir süre daha yürürlükte kalmasını gerekli görmüş ise, elbette bu, ulusun ve cumhuriyetin yüksek yararları içindir. Meclis'in, Mustafa Kemal'e ya da hükümete zorbalık aracı vermek için bu kararı aldığı düşünülemez herhalde.

Bu arada ne yazık ki, ilk demokrasi denemesi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da laiklik karşıtı olayların odağı olduğu savıyla kapatılmıştır.

Bu partinin kuruluşuna kısaca değinmeliyiz. 1924 yılına gelindiğinde Yunanistan'dan gelen müslüman göçmenlerin yerleştirilmesinde yaşanan sorunları özellikle yolsuzlukları çözemeyen Halk Partisi hükümetinin uygulamaları, Kurtuluş Savaşı'nın ünlü paşalarının istifası ve özellikle içişleri bakanının istifasına yol açan gelişme, Meclis'te rahatsızlık yaratmıştı. Daha öncesinde cumhuriyetin ilanı sürecinde ve hilafetin kaldırılmasında da ciddi bir muhalefet ortaya çıkmıştı. Bu muhalif grup bir parti çatısı altında toplandı.

İsmet Paşa bu sıkıştırmalar sonucu güvenoyu istedi [20 Ekim 1924] ve aldı ama ertesi günü partiden istifalar başladı.[156] Yeni bir parti de zaten kurulmuştu, oraya kaymalar arttı.

Ali Fuat Cebesoy, partinin kuruluşu kararının 9 Eylül 1924 tarihinde İzmir'de Rauf Orbay'ın annesinin evinde Kazım Karabekir'le alındığını yazar.[157] Hükümet güvenoyu almıştı ama Rauf Orbay'ın çevresindeki 32 milletvekili partiden ayrıldı ve 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu.

Bu partinin "Cumhuriyet" sıfatını kullanacağı söylentisi, Halk Fırkasının ismini "Cumhuriyet Halk Fırkası" olarak değiştirmeye yöneltti.[158] Terakkiperver Cumhuriyet Partisi, programına göre, liberal ve demokrattı. Parti aynı zamanda laik bir idarenin taraftarıydı. Programında basın özgürlüğünden söz edilmemişti. Milletten onay almadıkça yeni devrimler yapılamayacak; fakat yapılan devrimler halka iyice hazmettirilecekti.[159] Partinin başkanlığına Kazım Karabekir'i, genel sekreterliğine de Ali Fuat Cebesoy'u getirdiler.

Gazi, Halk Partisi'nin karşısında bir muhalefet partisinin olmasını olumlu karşılamıştı. Ancak en tanınmış ordu kumandanlarından birkaçının görevlerini bırakarak gösteri şeklinde Meclis'e gelmeleri, politikaya girmelerine asla iyi niyet ifadesi olarak bakmamıştı.[160]

Gazi'nin tepkisinin şiddetini, parti kurucularının samimiyetine inanmadığını *Söylev*'de okumaktayız:

> "Gizli ellerin düzenlediği parti programını ortaya attılar. 'Cumhuriyet' sözcüğünü söylemekten bile çekinenlerin; cumhuriyeti, daha doğduğu gün boğmak isteyenlerin kurdukları partiye 'Cumhuriyet', hem de 'İlerici Cumhuriyet' adını vermeleri, içten gelme ve inanılır bir davranış sayılabilir mi?
>
> Rauf Bey ve arkadaşlarının kurdukları parti, 'tutucu' diye nitelendirilseydi, belki anlamı olurdu. Ama, bizden daha çok cumhuriyetçi ve bizden daha çok ilerici olduklarını savlamaya kalkışmaları elbette doğru değildi."[161]

Yeni parti beyannamesini ve programını yayınladığında, Batı Avrupa'ya has liberal nitelikte bir partiye benzemek istediği belli oldu ama çoğunluk partisi yani CHP gibi laik ve milliyetçi politikalardan yanaydı, ancak onun köktenci, merkeziyetçi ve otoriter eğilimlerine açıkça karşı çıkıyordu. Bunun yerine, adem-i merkeziyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu. Dış borçlanmayı gerekli sayan daha liberal bir ekonomi politikasına da sahipti.[162]

Yeni partinin kuruluşu, muhalif olanların Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan kopuşlarını sağlayabilirdi. Bu nedenle, ustaca bir taktikle İsmet Paşa istifa edip, yerine ılımlı kişiliği ile tanınan Ali Fethi [Okyar] getirildi. Fethi 25 Şubat 1925'te Terakkiperver Fırka'nın yöneticileriyle görüştü ve çok sert bir tebliğ iletti: "Size partinizi kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız geleceği çok karanlık görüyorum; kan dökülecektir."[163] Bu uyarı aslında olacakların da işaretiydi ve en basit bahanede kapatılacaklardı.

CHP'ye kızgınlıkla parti hızla örgütleniyordu. Programında yer verdiği *"Dine saygılıyız"* ifadesi taraftar toplamaya dönük bir propaganda malzemesi olmuştu. Bu ortam hüküm sürerken, aslında Kürt milliyetçiliğini öne çıkaran Şeyh Said'in halkı dine saygı propagandasıyla tahrik ettiği belirtilen isyanı patladı. Bu olay, siyasal muhalefeti sindirmek isteyenlere önemli bir dayanak oldu. Çıkarılan Vatana İhanet Yasası'nda, *"Dini ve kutsal inançları siyasi amaçla-*

ra esas ve alet etmek üzere cemiyetler oluşturulması yasaktır," hükmü birinci madde oldu. Bu dernekleri kuranlar ya da buraya üye olanlar da vatan haini olacaktı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kuranlar Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın yükünün önemli bir bölümünü taşıyan insanlardır. Ve gelişmeler karşısında tarafsız ve kayıtsız kalmaları beklenemezdi. İsteseler de istemeseler de Mustafa Kemal'e karşı olan mücadelelerinde doğal müttefikleri İstanbul basını ve İstanbul'un egemenliği Ankara'ya kaptırmaktan dolayı tedirgin olan çevreleri olmuştur. Bu arada kaçınılmaz olarak dinci çevreler de, bu gelişimi desteklemişlerdi. İşte böylesine bir kaos içinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın daha doğmadan boğulması doğal bir gelişmedir.[164] Şeyh Sait İsyanı'nın yarattığı olanak bahane edilerek, 12 Nisan 1925 tarihinde Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne hükümetin başvurusu sonucu kurulan yeni parti merkez ve tüm şubeleriyle kapatıldı. Böylece ilk demokrasi denemesi daha doğmadan boğuldu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda 29 milletvekili bulunuyordu. Bu milletvekillerinin hiçbiri bir dahaki dönemde meclise girememiştir. Altı kişisi de İzmir suikast girişimi dolayısıyla Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce asılmıştır. Siyasi kadrolar arasındaki hesaplaşma asıl İzmir suikastında gün yüzüne çıkacaktır.

İstiklâl Mahkemeleri

İzmir suikastına geçmeden önce çok tartışma konusu yapılan "İstiklâl Mahkemeleri" üzerinde kısaca durmak gerekiyor.[165]

Ergün Aybars, konuyla ilgili olanların temel aldığı kitabının girişinde şunu yazıyor:

"İstiklâl Mahkemeleri'ni kuruluş dönemlerine göre [1920-1923] ve [1925-1927] olarak iki ayrı zaman diliminde incelemek gerekiyor. Kurtuluş Savaşı'nda asker kaçakları, casus, bozguncu, vatan ihaneti suçlarını yargılamak, iç güvenliği sağlamak amacıyla kurulmuş bulunan 14 İstiklâl Mahkemesi ve Cumhuriyetin ilanından sonra Türk devriminin gerçekleşmesini sağlamak için kurulan üç İstiklâl Mahkemesi'nin görevleri ve etkileri görülmeden 1919-1927 yılları arasındaki dönemi açıklamak mümkün değildir.

Özellikle [1925-1927] döneminde görev yapan İstiklâl Mahkemeleri'nin çalıştığı bu iki yıllık dönem Cumhuriyet tarihimizin en önemli süreci olan Türk Devrimi'nin gerçekleştirilmesini sağladı. Birer devrim mahkemesi olan İstiklâl Mahkemeleri'nin Türk Devrimi'nin bir parçası olduklarını ve devrimi gerçekleştirmek amacıyla çalıştıklarını unutmamak gerekir. Dünyadaki devrim mahkemeleri içinde en âdil hüküm vereni ve yasalara en çok bağlı olarak çalıştıklarını ve en az kıyıcı olduklarını söyleyebileceğimiz İstiklâl Mahkemeleri, Türk

Devrimi'ne, rejime karşı koymak isteyen her gerici ve olumsuz girişimi sert şekilde bastırmış, hıyanet-i vataniye, casusluk, karşı-devrimci ayaklanma, siyasi suikast gibi önemli davalar yanında eşkıya, şehir kabadayılığı, yolsuzluk, rüşvet suçlarına karşı amansız bir çalışma göstermiştir. Millî Savaş'ın kazanılmasından sonra, Atatürk'ün amacı Türkiye'yi çağdaş medeniyet seviyesine çıkarmak için Türk Devrimi'ni gerçekleştirmekti. Bunun aşama aşama gerçekleştirilmesinde karşı çıkanlar oldu. Bu iki sene içinde büyük sosyal değişiklikler, Şeyh Sait ayaklanması sırasındaki çatışmalar dışında en az kanla gerçekleştirildi.[166]

Gerek Fransız gerekse Rus devrimlerinde olduğu gibi sınıfsal bir amaçla çalışmamışlardır. Fransız Devrimi'nde devrim mahkemeleri aristokrasiye karşı sert bir uygulama göstermiştir. Yalnız 1793 yılında yargılanarak 17.000 kişinin idam edildiği ve bu sayının yargılanmadan idam edilenlerle 40.000'i aştığı göz önüne alınırsa, ne derece kan döküldüğü anlaşılabilir. Rus Devrimi'nde ise tüm aristokrasi ve burjuva sınıfı hemen hemen tamamen yok edilmiş, milyonlarca insan gerek devrimciler tarafından öldürülmüş, gerekse iç savaş ve büyük sefalet sonunda ölmüşlerdir. Bu bakımdan Türk Devrimi sınıfsal bir hareket olmadığı için İstiklâl Mahkemeleri de sınıf hâkimiyetine yönelik çalışmamışlardır.[167]

Mahkemenin bütün kararlarının yerinde olduğu elbette iddia edilemez. Arada suçsuz olarak mahkûm edilmiş olanlar da bulunabilir. Ancak bu sayının çok az olduğu ileri sürülebilir. Bu mahkemelerin birer devrim mahkemesi oldukları ve bu amaçla çalıştıkları göz önünden uzak tutulmamalıdır. Bu bakımdan hukuk ilkelerine göre değil, devrim ilkelerine yönelik çalışmışlardır.[168]

İstiklâl Mahkemeleri, hukuk mahkemeleri olmadıkları için, çalışmaları da hukuk ilkeleriyle bağdaşmıyordu, insan hakları ve özgürlükleri gibi klâsik demokrasi ilkeleri söz konusu değildi. Türk sivil ve asker yöneticilere emir verme ve bu emirleri yerine getirmeyenleri de cezalandırma yetkisine sahip olduklarından büyük moral güçleri vardı. Özellikle idam kararlarının temyizi olmadan derhal uygulanmasından dolayı yarattığı korku sebebiyle "Tedhiş Mahkemeleri" olarak değerlendirmek yanlış bir görüştür. Korku yarattıkları doğrudur. Fakat bu, onların devrimci niteliğinden ileri gelmektedir. Bir yandan Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırılmasında büyük yararları görülen mahkemeler, diğer yandan da karşı devrimci güçlerin ve muhalefetin bastırılmasında kullanılmıştır. Muhalif basın mensuplarının büyük bir kısmı "...Hiçbir halk ve ihtilâl mahkemesinde örneği görülmeyen âdilâne" bir şekilde beraat etmekle beraber, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu dönemde, yeniden seslerini yükseltme olanağı bulamamışlardır. Hükümet, kanunun 1929 yılına kadar yürürlükte kalmasını sağlarken bunu amaçlamıştır.[169]

Üyelerinin prestiji de sahip oldukları yetkiler dolayısıyla artmıştır. Öyle ki 1926 yılında Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanı Ali Çetinkaya ve üye Kılıç Ali'nin ülke içindeki nüfuz ve otoriteleri bir ara Başbakan İsmet Paşa'nınkinden

daha etkin gözükmeye başlar. Mahkemelerin kaldırılmasında da bunun etkisi görülmüştür. Durumu Atatürk'e anlatan İsmet Paşa'nın isteği üzerine, Atatürk'ün uygun görmesiyle İstiklâl Mahkemeleri'nin kaldırılması sağlanmıştır.[170]

Bu mahkemelerin gücünü gösteren bir olayı Meclis tarafından Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne yargıç olarak seçilen Kılıç Ali, İstiklâl Mahkemeleri Hatıraları'nda (s:77-79; 1955) şöyle anlatır:

"*Sakarya Savaşı günleriydi. Bir sabah İhsan (Eryavuz) Bey'le mahkemeye gidiyoruz. Yolda cepheye sevk edilen bir asker kafilesine rastladık. Ayaklarında kirli birer iç donu, sırtlarında rengarenk, yırtık pırtık, rengi atmış mintan, başlarında birer şekilsiz kalpak, kimisinde de rengi atmış, yağlı, püskülsüz birer fes vardı. Bellerinde iplerle bağlanmış birer kasatura taşıyorlardı. Bu askerlerin dermansız, hatta çoğunluğunun hasta olduğunu düşündük. O gün akşam mahkemeden çıktık, aynı yoldan evlerimize giderken Miralay Hulusi Bey'in evinin önünde gayet temiz giyimli, üstü başı düzenli, sağlığı yerinde, dinç bir asker balta ile odunları kırıyordu. Belli ki bu asker, Hulusi Bey'in hizmet eriydi.*

Bir yandan perişan askerler cepheye sevk edilirken, bir yandan sağlıklı askerler geri hizmette çalıştırılıyordu. Mahkemeye dönünce Hulusi Bey'in gözaltına alınıp mahkememize sevkine dair bir tezkere yazdık, Merkez Komutanı Şevki Paşa'ya gönderdik. Az sonra Şevki Paşa aradı, Hulusi Bey'in gözaltına alınmasına Millî Savunma Müsteşarı Kâzım Bey'in engel olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Kâzım Bey'in de gözaltına alınıp mahkemeye sevk edilmesi emrini verdik. Sonra bizi Mustafa Kemal Paşa, istasyondaki ikametgahına çağırdı. Bize şikayet ettiğimiz durumun önleneceğini vaat etti. 'Bu seferlik kararımızda ısrar etmemeniz mümkün müdür?' diye sordu. Kararımızda ısrar etmeyince memnun oldu. İhsan Bey ve bana imzalı ve yazılı birer fotoğraf verdi."

Bu anı, İstiklâl Mahkemeleri ve yargıçların güçlerini ortaya koyuyor. Ayrıca Sakarya Muharebesi öncesi Türk askerinin ne kadar yoksulluk ve çaresizlik içinde olduğunu da bizlere gösteriyor. Sağlıklı görünen, düzgün kıyafetli bir askeri görünce yargıçların psikolojisini de bizlere aktarıyor. Ama asıl çarpıcı kısmı astığı astık, kestiği kestik yargıçların Mustafa Kemal karşısında nasıl dirençlerini yitirdikleridir. Yani Mustafa Kemal'in İstiklâl Mahkemesi kararlarını istediği zaman bozabilecek bir güce ulaştığı da ortaya çıkmaktadır.

1925-1927 arası, bu iki sene içinde 2436 maznun yargılandı. Bunlardan 1343'ü beraat etti. İlk yılın sonunda 76 vecahi, 52 gıyabî idam kararı verildi. İkinci yılın sonunda idam sayıları vecahi olarak 150'ye yaklaşırken gıyabî kararlar 90 dolaylarında idi. Ancak asker kaçakları ile ilgili uygulanan karar ve sıkıyönetim mahkemelerinin uyguladığı idamlar bu sayıların dışındadır.[171]

Kurtuluş Savaşı sırasında hainleri, çetecileri, asker kaçaklarını, casusları, eşkıyayı, görevini kötüye kullananları yargılayıp cezalandırmak için Meclis kararıyla kurulan İstiklâl Mahkemeleri bazı kararlarında hiç kuşkusuz adil olmamıştır. Birçok idam kararının haklı yere verilmediği de iddia edilmektedir.

Çerkes Ethem'den İzmir Suikastına...

Kurtuluş Savaşı döneminde Ankara'yı en çok uğraştıran isyanların başında Çerkes Ethem ve kardeşlerinin ayaklanması gelir. Bu konu günümüz Türkiye'sinde çok duyarlı bir tartışma sorunudur. Çünkü Çerkes etnik kökenlilere göre Ethem bir hain değil, aslında kahramandır ancak resmi ideoloji sürdürücülerinin bu olumsuz yargıyı kayıtlarda tuttuklarını savlamaktadırlar.

Ethem, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden [15 Mayıs 1919] sonra memleketin çeşitli yerlerinde kurulan yöresel direnme örgütleri arasına katılarak, bir kısım atlı kuvveti ile Salihli Cephesini kurmuş, kendisini Salihli Cephesi Komutanı ilan etmişti. Sonradan Ethem'in bu kuvvetlerine Kuvve-i Seyyare adı verilmişti. Çerkes Ethem'in isyanı konusunda oldukça çok yayın bulunmaktadır.[172]

Ethem'in ayaklanmaların bastırılmasında, özellikle Anzavur kuvvetlerinin yenilip dağıtılmasında, Düzce, Adapazarı ve daha sonra Yozgat ayaklanmalarının bastırılmasında, Ankara'nın ve Ankara Hükümeti'nin korunmasında hizmetleri olmuştu.

Ne yazık ki, bu hizmetlerinden dolayı aşırı bir gurura kapılan Çerkes Ethem, kardeşleri olan Yüzbaşı Tevfik ve Milletvekili Reşit'le beraber, aynı kutsal amaç uğrunda işbirliği ettikleri Ankara Hükümeti'ne cephe alıp vatan ve ulusu savunmak için emir ve komutlarında bulundurmayı başardıkları kuvvetlere dayanarak bir takım hayallere kapıldılar. Etraflarındaki ikiyüzlü ve hain kimselerin kışkırtmalarına da kanıp en kritik günlerin yaşandığı zamanda memleketin başına büyük işler açtılar.[173]

Önce, Kütahya ve dolaylarında kendi deyimlerince hükümet, gerçekte ise bir derebeylik kurmaya yeltendiler. Bu derebeyliği Afyonkarahisar'a, Isparta'ya, hatta Konya ve Eskişehir'e kadar genişletmeye giriştiler. Memleketin diğer kısımlarına da kuvvetler teşkili ile daha çok genişlemek, teşkilatlanmak ve sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni düşürerek yerine bir hükümet kurmaya bile yeltendiler.[174]

Ethem ve kardeşlerinin bu tutumu dolayısıyla, gelecekte doğacak kötü durumları önlemek için, Büyük Millet Meclisi başkanı Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy'a Moskova Büyükelçiliği'ni önerdiği zaman, "Türkiye'nin ve kendilerinin çıkarları ve esenlikleri için eğer isterlerse Çerkes Ethem ve kardeşlerini de beraber götürmesini" söylemişti.[175]

Bu öneri, Ankara'nın, Çerkes Ethem'in harcanmasını istemediğini, belki ülkeden uzaklaşınca olayları daha sakin ve duyarlı olarak değerlendirebileceklerini, dönüşte de başka türlü yarar sağlayabileceklerini düşündüğünü göstermektedir.

Ethem'in kardeşi Tevfik, "Ben, Batı Cephesini tanımam,"[176] diyecek kadar ileri gitti. Öteki kardeşi Reşit ise, Büyük Millet Meclisi'nin ve Mustafa Kemal

Paşa'nın huzurunda, "Bizim için hayatımız, onurumuz ve çıkarlarımız, bu milletin, bu vatanın hayat ve çıkarlarından yüksektir. Biz İzmir ve dolaylarında geniş araziye, çiftliklere ve servete sahibiz, size iştirak etmekle büyük işler, büyük fedakârlıklar yaptık. Yunanlılarla beraber kalabilirdik ve Venizelos ile ben diz dize oturabilirdim..."[177] şeklindeki sözleriyle tepki çekmişti.

Düzenli orduya karşı isyan etmiş ve Yunan askerlerine karışmış Ethem'e karşı 27 Aralık 1920'de başlatılan harekât sonrası İsmet Paşa'nın kuvvetleri Kütahya'ya girerken Mustafa Kemal de Meclis'te bazı milletvekillerince sorguya çekiliyordu. Ayaklanan Ethem'in üzerine yürünmesine, ona saldırılmasına karşı çıkıyorlardı. İki kuvvetin arasındaki muharebe Ankara'nın zaferiyle 22 Ocak 1921'de sona eriyordu. Ethem'in kardeşi Tevfik, yanında kurmay başkanı Yüzbaşı Halil olduğu halde Akhisar'a giderek Yunanlılara sığınmak için bir protokol imzalamıştı. Bir süre sonra Ethem de Yunanlılara sığınmış, tedavi edilmek üzere Atina'ya gönderilmesini istemiştir.[178]

Ethem'in bir aralık Mustafa Kemal'i öldürmeyi bile deneyecek kadar gözü kararmıştı.[179] Eğer o gün bunu başarsaydı, Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlandırılır mıydı? Bunun üzerinde hüküm yürütmek güç ancak laik cumhuriyetin kurulmayacağı çok kesindir.

Ayaklanan Ethem ve kardeşlerine karşı savaşa girişilmesini buyuran Atatürk *Söylev*' inde şu yorumu yapıyor:

"Askerliği çapulculuk sanan, devlet kurup yönetmeyi, şunun bunun suçsuz çocuklarını kurtulmalık dilenmek için dağlara kaldırma haydutluğu sanan, şarlatanlıklarıyla, yaygaralarıyla bütün bir Türk yurdunu tedirgin eden ve Türk ulusunun Büyük Millet Meclisi'ni kendileriyle uğraştıran utanmaz, kendini bilmez, saygısız ve herhangi bir düşmanın boğaz tokluğuna çaşıtlığını, uşaklığını yapacak kertede alçak ve aşağılık yaratılışlı olan bu kardeşleri, ellerindeki bütün kuvvetler ve kendilerini destekleyen düşmanlarla birlikte tepeleyip yola getirerek, devrim tarihimizde etkili bir örnek göstermek, zorunlu görüldü."[180]

Devrimler ve kurtuluş savaşlarının dinamikleri kendilerine özgüdür. Ne zaman kahraman ne zaman hain durumuna düşüleceği pek belli olmaz. Çerkes Ethem olayı bunun en tipik örneklerinden birisidir.

İzmir Suikastı

1926 yılının Mayıs ayına gelindiğinde Takriri Sükun Yasası'nın yarattığı göreceli durgun ortam, gerçekte gerginliği kendi içine barındırıyor ve besliyordu. Muhalefet, doğal olarak karşıtlığını meşru bir zemine oturtmaya çalışırken bunu bulamamanın sıkıntısını yaşayıp çevresine bu durumdan muzdaripliğini

yansıtırken, bazı serüvenciler de bu belirsizlikten yararlanıp suikastlar planlıyordu. İşte İzmir Suikastı adıyla devrim tarihimize geçen olayı hazırlayan koşulların böyle doğduğu değerlendirilebilir.

Mayıs ayının başında Gazi bir yurt gezisine çıkmıştı; devrimlerin yansımalarını ve halkın tepkisini izliyordu. Yapılan programa göre 14 Haziran 1926'da İzmir'e gelecekti. Ancak Mustafa Kemal, bir 'önseziyle' İzmir'e hareketini bir süre erteleyince bu program son anda değişikliğe uğramış oldu. Aynı gün İzmir Valisinden Balıkesir'de bulunan Gazi'ye gelen bir telgraf, İzmir'de bir suikast girişiminin ortaya çıkarıldığını, gelişin ertelenmesini haber veriyordu.[181]

Olay, suikast eylemcilerinden Giritli Şevki adlı bir kaçakçının, İzmir Emniyet Müdürlüğü'ne 14 Haziran 1926 günü yaptığı ihbar ile ortaya çıkmıştı. Giritli Şevki'nin ihbar ifadesinde, "İstanbul'dan gelen Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf isimli kişiler ve kendisini onlarla tanıştıran Çopur Hilmi ile önce kendi evinde ve daha sonra da Tikveşli İdris adlı kişinin bahçesinde toplanarak Gazi'yi öldürmek için plan yaptıklarını ve İzmir'e gelişinde, Kemeraltı Caddesi'nin dört yol ağzında bulunan Gaffarzade Oteli'nin altındaki berber dükkânında pusu kurup yoldan geçerken öldürmeyi kararlaştırdıklarını" anlatmış ve işin daha ilginç yanı, "Esasen suikastın Ankara'da yapılacakken ertelendiğini ve bundan Rauf Orbay ile Kazım Karabekir Paşa'nın da haberdar olduğunu" söylemiştir.

Kovuşturmayı genel hatlarıyla Balıkesir'den telgrafla yollanan bilgileri değerlendiren Gazi'nin kendisi eşgüdümünü sağlıyor ve her türlü gelişmeden de anında bilgilendiriliyordu.

Gaffarzade Oteli'ne yapılan baskında Ziya Hurşit yatağında uyurken, suikastta kullanılacak silah ve bombalarla yakalanmış ve aynı saatte hemen o civarda bulunan Ragıp Paşa Oteli'nde de öteki suikastçılardan Laz İsmail ile Gürcü Yusuf gözaltına alınmışlardı. Yine yapılan başka bir baskında da suikastın öbür tetikçisi Çopur Hilmi, kardeşi berber Nuri'nin Karşıyaka'daki evinde ele geçirildi. Suikast planını uygulamaya koyduktan sonra, olayla ilgilerini gizleyebilmek için *Mahmut Şevket Paşa* vapuruyla İstanbul'a hareket eden Sarı Efe Edip ile Saruhan (Manisa) Milletvekili Abidin Bey İstanbul'da bir süre izlendikten sonra yakalanarak İzmir'e gönderildiler.

Yakalananlar ilk ifadelerinde suikastı 1925 yılı kışında Ankara'da Vali Abdülkadir'in de işin içinde olarak yapacaklarını ama Ziya Hurşit'in kardeşi Faik'in bu işi engellediğini anlattılar. İzmir suikastı kararının İzmit milletvekili Şükrü'nün Şişli'deki evinde yapılan bir toplantıda verildiğini ve silahları da bu kişinin verdiğini, Gazi'ye berber Nuri'nin dükkânından saldıracaklarını kabul ettiler. Daha önce Çerkes Ethem'in yanında olan Sarı Efe Edip, suikastçılarla birlik olduğunu kabul ederek bu girişime Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası genel yönetim kurulunca karar verildiğini söyledi.

Yapılan plana göre Gazi, İzmir'e gelip Kemeraltı Caddesi'nden geçerken Gaffarzade Oteli'nin altındaki berber dükkânında saklanmış olan Laz İsmail ve Gürcü Yusuf, Ziya Hurşit'in yapacağı ilk atışı izleyerek tabanca ve bombalarla saldırıya geçecekler ve Gazi'yi öldürdükten sonra çıkan karışıklıktan yararlanarak, sokak arasında kendilerini beklemekte olan Çopur Hilmi ve Giritli Şevki'nin içinde bulunduğu otomobille olay yerinden uzaklaşacaklar ve sonra da yine Giritli Şevki'nin hazırlayıp kullanacağı bir deniz motoruyla Sakız Adası'na kaçarak Yunanistan'a sığınacaklardı.

İhbar sonucu bu plan uygulanamadı ve suikast ortaya çıkarıldı. Hemen İzmir ve sonra Ankara'da İstiklâl Mahkemesi kuruldu. Böylece Kâzım Karabekir de dahil olmak üzere Terakkiperver Partililerin hepsi ve İstiklâl Mahkemesi'nin gerekli görüp istediği herkes tutuklandı. İlk duruşma İzmir'de 26 Haziran 1926'da başladı. Duruşmadan iki gün önce [24 Haziran] Fahrettin Altay'ın ve Başbakan İsmet Paşa'nın da katıldığı bir toplantıda Gazi eğer ölürse yol haritasını açıklıyordu: "Çocuklar ben ölürsem İsmet'in etrafında toplanmalısınız haa.. Fevzi Paşa'nın ancak oyundan (reyinden) istifade edersiniz..."[182] İzmir Mahkemesi 13 Temmuz 1926 tarihinde karara vardı ve çok sayıda idama hükmetti. Özellikle İsmet Paşa'nın ve Gazi'nin daha önce gözaltına alınmalarını da istemediği ama buna rağmen tutuklanan halkın çok sevdiği ve lehlerinde gösteriler yaptığı paşalar serbest bırakıldı. Ve İstiklâl Mahkemesi İzmir'den Ankara'ya geldi.

Çünkü, Savcı'nın isteği üzerine, "Suikast olayının Ziya Hurşit ve adamlarınca Cumhurbaşkanı'na duydukları kin ve düşmanlığın doğurduğu kişisel bir olay olmaktan çok, sanıkların hükümeti devirmek gibi nefret edilecek bir amaçla kurulmuş gizli bir komite tarafından kışkırtıldıktan, bu kanlı cemiyette Terakkiperver Partili olup da suçları sabit görülmüş olanlardan başka feshedilmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden bazılarının da ilgili oldukları ve sanık diye yargılanan bu kimselerin suçlu görülmüş olmanın yanı sıra daha geniş çalışmalarda da bulundukları sezilmiş olduğundan..." şeklinde açıklanan gerekçeye dayanan İstiklâl Mahkemesi ikinci ve tamamlayıcı bir yargılamanın yapılmasını kararlaştırmıştı. Böylece İzmir Suikastı olayının kesin belgelerden çok, kuşkulara ve sezişlere istinaden açıldığı anlaşılan İkinci Dava-sı'na Feridun Kandemir '*Bir Acayip Dava*' adını veriyor ve, "Amaç, gerçekten İzmir Suikastı'nı düzenleyenlerle uzaktan yakından ortaklıkları bulunduğundan kuşkulanılan perde arkasındaki İttihatçı kodamanlarını meydana çıkarmak ve layık oldukları cezalara çarptırılmak olsaydı mesele basitleşirdi ama işin içinde, suikast olayı ile ilgili gösterilmek suretiyle Halk Partisi'ne zarar vermeleri ve dolayısiyle dört elle sarılıp nimetlerinden çimlenilen iktidarı kaptırmaları ihtimali olan Rauf ve Adnan Beyler gibi, memleketin seçkin çocuklarını ve özellikle tanınmış İttihatçıları ortadan kaldırmak niyeti ve kararını da kapsamına alın-

ca, bunu milletin gözü önünde kitaba uydurarak yapmak kolay değildi," diye yazıyor.

2 Ağustos 1926'da başlayan yargılamalar 27 Ağustos'ta sonuçlandı ve Anakara'dan da idam kararları çıktı. Suçsuz olduğunu haykıran İttihatçıların ünlü ismi Maliye Bakanı Cavit Bey ve Doktor Nazım da asılanlar arasındaydı.

Kendisi de bir yargıç olan yazar Y.Ş.Anıl'ın yorumuna göre İstiklâl Mahkemelerinin kuruluş ve karar veriş sürecinde hukuk açısından ciddi hatalar vardı:

> "Mahkemenin kuruluşunda ve kuruluş yasasının koyduğu usul kurallarının sakıncalı hükümlerinin dışında da, bizzat Mahkemece yapılan bazı uygulamalarla da, evrensel usul ilkelerinin zaman zaman ihmal edildiği görülmektedir... Şüphesiz ki; yargılama aşamasında belli usullere uyulmamış olması bu yargılama sonunda verilecek her kararın mutlaka yanlış ve sakat olacağının peşinen kabulüne neden olamaz. Ancak yargı kararlarını isabetli kılacak bazı usuller varsa, bunların uygulanmasında titiz davranılmasının en az, o kararın doğruluğu konusunda her türlü kuşkuyu önleyebileceği ve kararların saygınlığına yardımcı olacağı da yadsınamaz.
>
> İşte bu ölçüler içinde değerlendirildiğinde; İzmir Suikastı Davası'na bakan, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin uygulamalarının evrensel ceza usulü ilkelerine zaman zaman ters düştüğü söylenebilir."[183]

Falih Rıfkı Atay'ın yorumuna göre, "Suikastçılar Mustafa Kemal'i öldüremediler. Fakat kendi partilerini öldürdüler. Ne kadar yazık ki, yeni rejim otoritesi, İzmir ve Ankara sehpaları üstünde tutundu. Bu kesin tasfiye, her türlü aleyhtarlığın veya gericiliğin bütün cesaretlerini kırdı. Mustafa Kemal'e başladığı devrimi tamamlamak fırsatını verdi."[184]

Bazı yazarların ortak yargısına göre mahkemenin tutum ve davranışlarının gerek uyguladığı usul ve gerekse de hedeflediği amaç itibariyle tamamen siyasi nitelikte olduğunun da kabulü gerekir. Ancak sözü edilen siyasallığın, yalnızca Mustafa Kemal Paşa'nın iktidarının sağlanmasını hedefleyen Türk ulusunun uygarlık düzeyini yükselteceğine inanılan belli bir atılım olduğu da unutulmamalıdır.

Günümüz Türkiye demokrasisi açısından çıkarılacak çok önemli bir ders şu olabilir: Muhalefete meşru mücadelesi için olanak tanınmadığında, bazı serüvenciler ile büyük dış güçlerin karanlık maşalarının her an bu tür tertipler içinde yer alacağıdır.

Bu suikast girişimi dışında Mustafa Kemal'e millî mücadelenin başından itibaren 11 başarısız öldürme hamlesi yapılmıştır.

Başarısız bir demokrasi denemesi daha: 'Serbest Cumhuriyet Fırkası'

1930 yılına gelindiğinde tüm Dünya gibi Türkiye de ekonomik krizden etkileniyordu. Bu depremin dalgalarını en az hasarla atlatmak için yalnızca ekonomik önlemler yeterli değildi, siyasi projelerin de geliştirilmesi gerekiyordu.

Avrupa'da faşizm gibi demokrasi dışı siyasi rejimler ortaya çıkmaya başlamıştı. Oysa Gazi, bu tür despotik rejimleri değil baştan itibaren "Egemenlik kayıtsız koşulsuz halkındır" diye ortaya koyduğu, daha çok Batı sistemlerine benzeyen ve özenilen siyasi rejimden yanaydı.

6 Mart 1930... Gazi, Antalya'da halkın dertlerini dinlemekten bunalmış, Rıza Soyak'a vardığı sonuçları anlatırken, çok yorgun, düşünceli ve sinirli görünüyordu. Bir sigara yaktı.

"Bunalıyorum çocuk, büyük ıstırap içinde bunalıyorum!" dedi. "Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi, manevi bir perişanlık içinde. Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz; maateessüf memleketin hakiki durumu bu işte! Bunda bizim günahımız yoktur; uzun yıllar hatta yüzyıllarca dünyanın gidişinden gafil, birtakım şuursuz idarecilerin elinde kalan bu cennet memleket düşe düşe şu acınacak hale düşmüş. Memurlarımız henüz istenilen seviyede ve kalitede değil; çoğu görgüsüz, kifayetsiz ve şaşkın. Büyük yeteneklere sahip olan zavallı halkımız ise kendisine mukaddes akideler şeklinde telkin edilen bir sürü batıl görüş ve inanışların etkisi altında uyuşmuş, kalmış.

Bu arada beni en çok üzen şey nedir bilir misin? Halkımızın zihninde kökleştirilmiş olan, her şeyi başta bulunandan beklemek alışkanlığı. İşte bu zihniyetle herkes büyük bir tevekkül ve rehavet içinde, bütün iyilikleri bir şahıstan, yani şimdi benden istiyor, benden bekliyor, fakat nihayet ben de bir insanım be birader, kutsî bir kuvvetim yoktur ki."[185]

Yüzyıllar boyunca yerleşmiş olan 'bir kurtarıcı bekleme alışkanlığı' kolayca atılıp kurtulunacak bir şey değildir. Gazi, toplumun ataletinden o gün yakınıyor, aradan geçen bunca zamana karşın toplum bu uyuşukluktan hâlâ silkinip kurtulmuş değil. O hep şahsi idarenin [lider sultasının] karşısında olmuştur.

"Hep biliyoruz ki, memleketimizin başına gelen felaketlerin çoğu şahsi idareden gelmiştir; bu kadar geri kalışımızın başlıca nedenlerinden (amillerinden) biri de odur. Biz, öteden beri, böyle bir idareyi bertaraf etmek için mücadele ettik; şimdi nasıl olur da benim aynı yola gitmekliğim, yeniden devlet hayatında tarafımdan böyle bir çığır açılması istenebilir."[186]

Bu süreçte bir kez daha Halk Partisi'nin karşısına bir yeni parti koymak, tek partiden memnun olmayan, uygulanan politikadan mutsuz olan halka seçenek sunmak için bir parti kurulması gündeme getirilmişti. Paris Büyükelçisi Ali Fethi Okyar'a bu koşulların hüküm sürdüğü ortamda Serbest Cumhuriyet Fırkası adıyla bir parti kurduruldu.

Kimileri buna "güdümlü demokrasi deneyi"[187] demektedirler ve haklılar. Serbest Cumhuriyet Fırkası ile ilgili olarak yapılması gereken ilk saptama, beş yıl önce sona eren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tersine, bunun "yapay" bir girişim olmasıdır. Bu yeni parti, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal

tarafından oluşturulmuştur. Bu yolun seçilmesinin nedenleri, hiç kuşkusuz bir değil, birçoktur. Baskısı duyulan nedenler, Cumhuriyet Halk Fırkası içinde bir çözüme kavuşturulamayacak nitelikte görülmüş olmalı ki, Tek Parti Yönetimi dışında bir seçeneğe başvurulmuştur.[188]

Gazi'nin yeni bir siyasi partinin kurulmasını ve çok partili siyasal hayata geçilmesi gerektiğini belirten görüşleri, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından bir yıl kadar önceye, 1929 yılına rastlar.

Atatürk bir muhalefet partisinin kurulacağına ilişkin fikirlerini ilk kez akrabası ve Rize milletvekili Fuat Bulca'ya açmıştı. Kuşkusuz bundan sonra yeni bir partinin kurulmasını, başta İsmet Paşa ve Meclis Başkanı Kazım Paşa olmak üzere, dönemin önde gelen siyasi kişilikleriyle görüşmüştü. Tartışılan, bir muhalefet hareketinin kurulup kurulmaması değil, bu hareketin Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde bir hizip olarak mı doğması gerektiği, yoksa bağımsız bir siyasi parti mi olacağı şeklinde idi. Fakat genellikle yeni bir oluşum düşüncesi ağır basmış, hatta bir ara, yeni partinin isminin Sosyal Cumhuriyet Fırkası olması da düşünülmüştü.[189]

Mustafa Kemal yeni bir partinin kurulmasına taraftar idi. Ali Fethi Bey de, kuşkusuz demokrasiye geçişi öngören liberal düşüncede bir devlet adamı olarak, çok partili bir politik hayatı anayasanın ve cumhuriyet rejiminin bir gereği olarak görmekteydi.[190] Gazi, kurulacak muhalefet partisinin başına güvendiği bir kişinin gelmesini istiyordu. Fakat partinin başkanı olacak kişinin bu işi bir muvazaa şeklinde görmemesi, görevin öneminin ve ülkede bir muhalefetin denetiminin gerekliliğine içtenlikle inanmış, yetkin ve yetenekli bir kişi olması gerektiğine inanıyordu.[191]

Fethi Okyar, 23 Temmuz 1930 günü Paris'ten Yalova'ya geldi. Bir muhalefet partisinin kurulacağından haberli değildi. O gün Gazi'yle baş başa görüştüler. Gazi, kararını ve amacını anlatıp kurulacak partinin başına geçmesi için onu ikna etti. Partinin adını da Gazi koydu: 'Serbest-liberal...'

Gazi ve arkadaşlarının en önemle üzerinde durdukları konu, başta laiklik olmak üzere, cumhuriyetin temel prensiplerinin zarar görmemesiydi. Yeni parti, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde serbest bir eleştiri ve tartışma ortamı yaratacak, dolayısıyla hükümeti denetleyecek, cumhuriyete yeni bir ruh ve canlılık katacaktı. Ali Fethi de kuracağı liberal görüşlü bir parti ile bu yeni atılımın itici gücü olacaktı.[192]

Karar görüşmesi 6 Ağustos'ta yapıldı. Yeni kurulacak partinin finansmanı meselesi burada çözüldü. Finansman bizzat Gazi tarafından karşılanacaktı.[193] Buradaki en önemli soru, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in tarafsız kalıp kalmayacağı yani 'tarafsızlığı' sorunuydu. Varılan anlaşmaya göre Gazi, yeni partinin kuruluşunun temellendirildiği mektup alışverişinde, Reisicumhur ve Halk Partisinin Reisi olarak adlandırılacaktı.[194]

İsmet İnönü'ye muhalif olanlardan Ahmet Ağaoğlu, Reşit Galip, Nuri Conker ve Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Hanım da bu partiye girdi.

Yeni parti halktan büyük ilgi görmeye başladı. Halk Partisi de bu sevgi ve gelişmeye karşı eylemler ve propaganda yapmaya başladı. Buna karşın Fethi Okyar halktan gelen istek üzerine İzmir'e gitti. 5 Eylül 1930 tarihinde Halk Partisi de aynı kentte bir karşıt gösteri düzenledi. Burada olaylar çıktı, Serbest Cumhuriyet Fırkası aleyhinde yayın yapan *Anadolu* gazetesinin matbaa makineleri kırıldı, polisin olaya müdahalesinde halkın üzerine ateş açması üzerine on yaşında bir çocuk öldü.

7 Eylül'de Fethi Okyar elli bin kişiye konuşma yapmıştı. Yalnızca İzmir halkı değil, Aydın, Manisa, Akhisar ve Balıkesir gibi yerlerdeki halk bu partiye karşı olağanüstü büyük ilgi gösterdi. Gözlemlere göre Ege bölgesindeki bu gösteriler yakında yapılacak belediye seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin seçim yitireceği belli olmuştu.[195] Bu olası sonuç Halk Fırkası'nın yöneticilerini ürküttü ve Gazi, kurulmasına çaba harcadığı bu partiye karşı tavır değişikliğine başladı.

Seçimler, 1930 yılı Ekim ayının başlarında yapıldı. Toplam 502 seçim bölgesinin 31'nde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kazandığı açıklandı.[196] Bu seçimde illerin valileri dâhil olmak üzere Halk Fırkası'nın üyeleri çeşitli baskılar yaptılar ama seçim sonucu ezici olarak Serbest Fırka'nın lehine oldu. Bu başarı partinin de sonunu hazırladı. Halk Fırkası'nın tepkisi gittikçe ağırlaştı, Serbest Fırka'nın irticanın odağı haline geldiği suçlamalarından vatana ihanete kadar gelişti. Fakat bunların neredeyse tamamı sokak dedikodusuydu.

Cumhuriyet gazetesinde [9 Eylül] Yunus Nadi, İzmir'de Halk Fırkası'na karşı yapılan gösterilere karşı Cumhurbaşkanı'nın bir bildiri yayınlaması gerektiğini yazdı. Ertesi gün Gazi, "Ben Cumhuriyet Halk Partisi'nin genel başkanıyım. Cumhuriyet Halk Partisi, Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren kurulup benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden doğmuştur. Bu örgüte gönülden bağlıyım. Bu bağı çözmem için hiçbir sebep ve lüzum yoktur ve olamaz!" beyanatını verdi.

Kısacası Cumhurbaşkanı Gazi Hazretleri partiyi kurdururken Ali Fethi Okyar'a verdiği sözden dönüyor ve iki partiye karşı aynı mesafede durmaktan vazgeçiyordu. Yani Serbest Fırka yalnız bırakılmıştı. Demokrasi denemesinin bir kez daha başarısızlığa mahkûm olduğu ortaya çıkmıştı. 15 Kasım'da Meclis'te seçimde İçişleri Bakanı'nın partizanlık yaptığı iddiasıyla gensoru verilmişti. Tartışmalar çok sert geçti. Ali Fethi Okyar yalnız kalmıştı ve partisini "halkı isyana teşvik eden ve rejim düşmanlığı ile suçlayan" Halk Fırkası'nın üç yüze yakın milletvekiline karşı savunma yaptı. Buradaki savunması olağanüstü başarılıydı.

16 Kasım'da Mustafa Kemal ile görüşen Ali Fethi partiyi kapatma kararını aldı. Ertesi günü yayınlanan bir bildiriyle Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatıldı. Gazi kendi kurdurduğu partiyi niye kapattırdı? Hem cumhuriyet tek partili ol-

masın diyor, demokrasi denemesi yapıyor, hem de belediye seçimlerinde Serbest Fırka başarılı olunca, halkın CHF'den nefreti ortaya çıkınca SCF'yi kapattırıyor. Ama partinin kapatılması için doğrudan emir vermiş ya da işaret etmiş değildir.

Ahmet Ağaoğlu anılarında durumu ortaya koyuyor[197]:

"Gazi çok garip ve anlaşılması çok müşkül bir insandır. Hiç şüphe yoktur ki Serbest Fırka onun isteğinin ve rızasının sonucuydu. O istemeseydi bu parti kurulamazdı... Çünkü halk Gazi'yi hem seviyordu, hem de ondan korkuyordu. Ve Halk Partisi'nden çektiklerine elli sene daha ses çıkarmaksızın tahammül edecekti. Şimdi de onu Serbest Fırka'ya yönelten başlıca etken Gazi'nin bu partiyi istemesi ve Halk Fırkası'na duyulan nefretti."

Ağaoğlu'nun doğru bir tespiti var; Gazi gerçekten bu partiyi samimi olarak kurmak istediyse kendi planlamasında yanıldı çünkü o, halkın Serbest Fırka'ya bu denli akın edeceğini asla düşünmemişti. Halkın, memleketi kurtaran, bağımsızlık mücadelesini başarıya ulaştıran, liderliğini de Gazi'nin yaptığı CHF'ye sırt çevirmesi, Gazi'nin onuruna dokunmuştur.

Gazi aslında hep 'bir tarafta'ydı ve o, Halk Partisi'nin reisiydi. Bu partinin seçim yenilgisini içine sindiremezdi. Onun psikolojisini ortaya koyan davranış ve düşüncelerini Ahmet Ağaoğlu'nun anılarından okuyabiliyoruz. Yerel seçimi Samsun'da kazanan Serbest Fırka, Antalya'da da kazanacakken bölgedeki görevli general sandıklara müdahale edince kargaşa çıkmış ve bu durumu Gazi sofraya taşımıştı. Ahmet Ağaoğlu, olaylardan ve içişleri bakanından yakınınca Gazi sinirlenmeye başlamıştı. Biraz yüksek sesle savunmaya girişti: "Efendi! Her tarafta anarşi beliriyor. Antalya'da kumandanın kafasını iskemleyle kırmışlar. Bu kumandan çok büyük ve sabırlı bir adammış! Ben olsaydım bir bölük mitralyöz getirip oradakileri biçerdim. Başka yerlerde de bunun örnekleri olmuştur."[198]

Serbest Fırka mensuplarına göre sandık başına askerler gelmeseydi anarşi olmayacaktı. Ama bu savunmayı Gazi'nin duymaya pek niyeti yoktu.

SCF'nin kapanışı iki ayrı açıdan ele alınabilir.[199] Birincisi Halk Partisi'nin kendi karşısında bir muhalefet partisinin varlığını kabul edememiş olmasıdır. İkincisine gelince bu da Gazi Mustafa Kemal'in Serbest Fırka'ya karşı değişen tutumudur.

İzmir olayları bahane olmuştur. Gazi, Cumhuriyet Gazetesi'nde Yunus Nadi'ye kendisine soru sordurtmuş, karşılığında da ağır bir yanıt vermiştir. Bu arada Halk Partisi çevreleri de Gazi'yi etkilemeye yönelik konuşma ve yayınlar yapmaktadır. Bunlardan birisine örnek, Falih Rıfkı'nın Hakimiyet-i Millîye'deki yazısıdır. "Bütün bu masal nereden çıkmış biliyor musunuz, diye soruyor ve yanıtını da kendisi veriyor: 'Çünkü Mustafa Kemal, düşünce ve eleştiri özgürlüğü cumhuriyete faydalıdır; Halk Partisi gibi düşünmeyenler bile muhalefet yapabilirler,' demiş.

Eski müşrik orduları müslüman ordularını şaşırtmak için mızraklarına Kuran takarlardı. Halk Fırkası'nı taşlayan cumhuriyet ve nizam düşmanları yakalarında Mustafa Kemal'in resmini taşıyorlar..."[200]

Bunun yanı sıra Serbest Fırka yandaşı olan Çerkes Ethem'in yeğeni Arif Oruç'un *Yarın* gazetesindeki yazıları da Gazi'yi kızdırmıştır.

Aslında en önemli gerçek şudur: CHF'nin genel başkanı olmasına karşın seçimde halkın SCF'yi tercih etmesi Gazi'yi hem üzmüş hem de düş kırıklığına uğratmıştır.

Seçim sırasında yaşanan olayların önemli olmadığını, bunlardan daha şiddetlisinin Avrupa'da da görüldüğünü Ahmet Ağaoğlu'na söyleyen de Gazi'nin kendisidir.[201]

Serbest Fırka'nın kapatılışından İsmet İnönü'yü sorumlu tutanlar da olmuştur. O, buna verdiği yanıtta şunu söylüyor: "...O zaman ... kıyameti kopardım. Atatürk'e, 'Niçin yapıyorsun? Niçin kapıyorlar?' dedim. 'Kendileri kapıyorlar, ben karışmıyorum, görüyorsun,' dedi."[202]

Gazi, partiyi kurdurduğu ama sonuçta çok hırpaladığı Ali Fethi'ye ve Nuri Conker'e hitaben kısa bir konuşma yapıyor, "*Sizler memleket hayrı için çok çalıştınız. Benim için çok ıstırap çektiniz. Sizlere çok teşekkür ederim,*"[203] diyordu. Evet, yüz günlük serüvenin sonundaki konuşma bu kadardı.

Nedenleri her ne olursa olsun, demokrasi denemesi bir kez daha başarısız oluyordu. Üstelik Gazi Mustafa Kemal başlangıçta bu konuda çok istekliydi. İdeali çok partili sisteme geçmekti.

"Teşebbüs etmesi bunu gösterir, teşebbüsünü geri almaya mecbur oldu ve istemeye istemeye geri aldı."[204] Bu sözler İsmet İnönü'ye aittir ve 'Biz bunu başaramadık' diyemediği için topu Gazi'ye atmaktadır.

Kubilay Olayı

Asteğmen *Kubilay Olayı* adıyla siyasi tarihimize geçen ve 23 Aralık 1930 tarihinde meydana gelen acı bir olay, devrim kadrosunu irticai hareketlere karşı sertleştirmiştir.

Nakşibendi Tarikatı'nın lideri Şeyh Esat tarafından hazırlanmıştır. Şeyh, oğlu Mehmet Ali ile birlikte İstanbul Erenköy'ündeki Şevki Paşa Köşkü'nde yaşamaktadır. Adamlarından birisi olan Laz İbrahim Manisa'ya baş halife olarak atanmıştır. Amaçları Nakşiliği bu kentte güçlü kılmaktır. Manisa'da tekkeler, zaviyeler kapatılmıştır ama gizliden gizliye bu ocaklardaki çalışmalar sürdürülmektedir. Esnaf yanında çalışan gençleri de tarikatlarda toplamaktadır. Bu toplantılardan birisinde Giritli Mehmet mehdiliğini ilan etmiştir. Bu sözde mehdi 'Menemen Olayı'nın başını çekmiştir.[205]

Sahte mehdi Giritli Mehmed liderliğindeki bir grup 22 Aralık gecesi sabaha kadar esrar eğlentisi yapıp Menemen'e doğru yola çıkarlar. Sabah altıyı yirmi geçe Müftü Camii'ne giren saldırganlardan 17 yaşındaki Nalıncı Hasan mihraba asılı bulunan yeşil bayrağı eline alır ve bu hamlesiyle kanlı hareketi başlatmış olur. Giritli Mehmet kendini mehdi olarak tanıtır ve dini korumak amacı ile geldiklerini savunur. Sınırda yetmiş bin kişilik halife ordusunun beklediğini ve öğleye kadar şeriat bayrağı altına girmeyenlerin kılıçtan geçirilecekleri tehditlerini savunur. Ardından belediye meydanına yönelirler. Burada yeşil bayrağın etrafında dönüp, tekbirler getirip, zikretmeye devam ederler. İçtikleri esrardan sarhoş olmuş bir halde şapka giyenlerin kâfir olduğunu, yakında fes giyileceğini, kendilerine kurşun işlemeyeceğini haykırarak etrafa duyurmaya çalışırlar. Tam bu sırada olayları haber alan jandarma, belediye meydanına kadar gelir fakat durumun ciddiyetinin farkına varıp ve Alay komutanına telefon ederek askerî birlikten yardımcı bir kuvvet ister. Her günkü gibi eğitim çalışmalarına hazırlanmakta olan birliğin subaylarından Asteğmen Kubilay'a görev verilir. Fakat kendisinde silah, erlerinde mermi yoktur. Belediye meydanına vardıklarında, Kubilay askerleri durdurur, kendi öne çıkar ve sert bir ifadeyle yobazlara teslim olmalarını söyler. Ancak onlar teslim olmak yerine ateş açmaya başlarlar. Mermilerden biri Kubilay'a isabet eder ve Kubilay yürümeye çalışsa da kan kaybından mecalsiz kalır. Cami avlusuna yığılır kalır. Bunu gören Giritli Mehmet testere ağızlı bıçağını alarak öteki yobazlardan biriyle cami avlusundaki yaralı subaya doğru saldırır. Aralarında geçen mücadele sonrası Kubilay'ın başını gövdesinden ayırır. Sahte mehdi bununla da yetinmez avuç avuç kan içer ve saçlarından yakaladığı başı sallayarak meydana dönerler. Başı yeşil bayrağın tepesine geçirmek isterler ama başaramazlar, baş yere düşer. Bunun üzerine halktan ip bulmak için çarşıda koşuşturur. Sonunda ipi bularak getirir ve kanlı başı direğe bağlarlar. Giritli Mehmet kanlı ağzıyla tekbir getirmeye devam etmektedir. Bu sırada olayı gören Bekçi Hasan hemen tabancasını ateşler, yobazlardan biri yaralanır. Ancak Bekçi Hasan da olayın ikinci şehidi olur. Diğer bir cesur bekçi ise Şevki'dir. O da üçüncü şehit olur.

Bu sırada alay komutanlığına haberler yeni ulaşmıştır. Fakat meydan henüz yobazlarındır. Biraz sonra uzaktan makineli tüfek birliği görülür. Her ne kadar kendilerine kurşun işlemeyeceğini iddia etseler de başta Giritli Mehmet olmak üzere diğerleri de delik deşik yere serilirler. Alnından yaralanan Emrullah oğlu Mehmet ile iki Hasan ara sokaklara sığınıp kaçsalar da sonradan yakalanırlar.

Bölgede bir ay süreli sıkıyönetim ilan edilir. General Mustafa Muğlalı başkanlığında Divanı Harp kurulur. 2 Ocak 1931 günü şehitler için büyük bir anma töreni düzenlenir ve devrimleri korumak için ant içilir. Duruşmalar 15 Ocak 1931'de başladı. 41 suçlu da çeşitli cezalara çarptırılır.

Bu olay *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nın kapatılmasını isteyenlerin ortaya attıkları tezleri güçlendirmiştir, demokrasi düşüncesinin halk arasında henüz an-

laşılamadığını çok partili rejim için zamanın henüz erken olduğunu öne sürenlerin haklı olduklarını da göstermiştir.

Olayı İstanbul'da iken öğrenen Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal [29 Aralık 1930] orduya bir mesaj yayınlayarak[206] başsağlığı dilemiştir:

> "Menemen'de yakınlarda meydana gelen gericilik girişimi sırasında yedek subay Kubilay Bey'in görevini yaparken öldürülmüş olmasından dolayı Cumhuriyet ordusuna başsağlığı dilerim. Kubilay Bey'in şehit edilmesinde gericilerin gösterdiği vahşilik karşısında Menemen'deki halktan bazılarının alkışla onaylamaları, bütün cumhuriyetçi ve vatanseverler için utanılacak bir olaydır. Vatanı savunmak için yetiştirilen, içteki her politika ve ayrılığı dışında ve üstünde saygın bir konumda bulunan Türk subayının, gericiler karşısındaki yüksek görevinin yurttaşlar tarafından yalnız saygıyla karşılandığına kuşku yoktur.
>
> Menemen'de halktan bazılarının hataları bütün milletçe acıya sebep olmuştur. Saldırının acılığını tatmış bir kesime genç ve kahraman yedek subayın uğradığı saldırıyı, milletin bizzat Cumhuriyete karşı bir öldürme girişimi olarak kabul ettiği ve cüretkârlarla, destekçileri, ona göre takip edeceği kesindir. Hepimizin dikkati bu sorundaki görevlerimizin gereklerini duyarlılıkla ve gerektiği biçimde yerine getirmeğe yöneliktir.
>
> Büyük ordunun kahraman genç subayı ve Cumhuriyetin idealist öğretmenler topluluğunun değerli üyesi Kubilay'ın temiz kanı ile Cumhuriyet hayatını tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır."

Cezalandırmalara rağmen Mustafa Kemal'in Kubilay Olayı'nı unutamadığı, içine sindiremediği Balıkesir ziyaretindeki konuşmasından belli olmaktadır:

> "Halkın saflığından faydalanarak milletin maneviyatına saldıran kimselerle onların ardından gidenler elbetteki birtakım cahillerden ibarettir. Bunlar, Türk milleti için yüzkarası oluşturacak vaziyetlerin meydana gelmesinde daima etken olmuşlardır. Milletimizin önünde açılan kurtuluş ufuklarında aralıksız yol almasına engel olmağa çalışanlar, hep bu tekkeler ve tekkelerin mensupları olmuştur. Millete anlatılmalıdır ki, bunların millet bünyesinde yaptıkları tahribatı hissetmek lâzımdır. Bu gibilerin mevcudiyetini müsamaha ile karşılayanlar, Menemen'de Kubilay'ın başı kesilirken kayıtsızca seyretmeğe tahammül ve hatta alkışlamağa cesaret edenlerle birdir."[207]

Menemen Olayı'nda bakanlar kurulu kararıyla, "Suçun Cumhuriyete karşı geniş kapsamlı bir düzene dayandığı hakkında kesin belgeler olduğu" kesin sonucuna varılmıştır.[208]

9 Mayıs 1935 tarihinde toplanan Cumhuriyet Halk Partisi 4. Kurultayı Açış Söylevi'nde Atatürk, Türk devrimini şöyle tanımlamıştı: "...Uçurumun kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllar süren savaş... Ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile yeni vatan, yeni sosyete (toplum), yeni devlet ve bunları başarmak için sayısız devrimler.

İşte Türk genel devriminin kısa bir deyimi!"

Gazi Mustafa Kemal Atatürk dinsiz mi?

Bu bölümü noktalarken özellikle Gazi'nin dini inancı konusunda bir parantez açılması gerekli görülmüştür. Çünkü hem Kurtuluş Savaşı'na cephe alanlar hem de devrimlere karşı çıkanlar, o gün de sonrasında da utanmazca Atatürk'ün inanç evrenini dillerine dolamaktadırlar. Onun camileri kapattığını, Müslümanlara eziyet ettirdiğini anlatır dururlar. Oysa gerçek bambaşkadır.

Birinci Tarih Kongresi 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında Ankara Halkevi'nde toplanmıştı. Kongre sonunda katılımcılara Marmara Köşkü'nde bir çay ziyafeti verilmişti. Atatürk'ün çevresini saranlar gelişigüzel sorular soruyorlardı. Bir öğretmen şöyle bir soru yöneltti:

"Paşam! Din lüzumlu bir şey midir? Hilafetin kaldırılması iyi mi olmuştur?"

Atatürk bu soruya gayet sakin bir tavırla hemen şu yanıtı verdi:

"Evet din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası var ki din, Allahla kul arasındaki bağlılıktır. Softa sınıfının din simsarlığına müsaade edilmemelidir. Dinden maddî çıkar temin eden kimseler, menfur kimselerdir. İşte biz bu vaziyete muhalifiz ve buna müsaade etmiyoruz. Bu gibi din ticareti yapan insanlar, saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Bizim ve sizlerin asıl mücadele edeceğimiz ve ettiğimiz bu kimselerdir.

Dinle Hilafeti birbirinden ayırt etmek lâzımdır. Birincisi ne kadar faydalı ise ikincisi o kadar lüzumsuz bir hâl almıştır. Hilafeti kaldırdığımız günden bu güne kadar kimsenin buna sahip çıkmaması, Müslüman dünyasının halifesiz de yürüyeceğine ve şimdi de yürümekte olduğuna en güzel örnek değil midir?"[209]

Atatürk'ün dinsiz, İslam'a tümden karşı olduğu, dini isteklere hoşgörü göstermenin Atatürkçülükten ve laiklikten taviz vermek manasına geldiği düşüncesi, hiçbir ilmi temele dayanmadan kasıtlı olarak yayılmak istenmiştir. Böyle düşünenler sürekli propaganda ile dinin gerici bir akım, İslami fikirlerin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı olduğu yolundaki yanlış bilgileri yaymaktadırlar. Millî bir değer olan Atatürk'ü istismar ederek, inanan kişileri haksız yere Atatürk düşmanı olarak tanıtmakta ve bu yolda Atatürk'ü de, gene haksız yere, dine karşı bir kişiymiş gibi göstererek o büyük adı kendilerine kalkan yapmaktadırlar. Bu da millî birliğimizi zedelemektedir. Ülkemizde hâlâ Atatürk'e sığınılarak yürütülen din düşmanlığı yanında bir de dine sığınılarak yürütülen Atatürk düşmanlığı vardır. Gerek Atatürk lehine din aleyhtarlığı yapılırken, gerek din lehine Atatürk aleyhtarlığı yapılırken, Atatürk'ü dine karşı gösterme taktiğinde birleşen fakat maksatları ve hedefleri değişik olan bu iki ayrı kesimin propaganda ve baskı gücü öyle boyutlara varmış ki, dindar olmakla Atatürkçü olmak birbirine zıt olarak değerlendirilmiş; bunlardan birine müminlik, diğerine kâfirlik gözü ile bakılmaya kadar gidilmiştir.[210]

"Bizi yanlış yola sevk eden kötü niyetliler, bilesiniz ki çoğu zaman din perdesine bürünmüşler, saf ve temiz halkımızı hep şeriat sözleriyle aldatmışlardır. Tarihimizi okuyunuz, dinleyiniz... Görürsünüz ki milleti yok eden, esir eden, harap eden kötülükler hep din görüntüsü altındaki küfür ve melanetten gelmiştir. Onlar her türlü hareketi dinle karıştırırlar.. Oysa elhamdülillah hepimiz Müslümanız, hepimiz dindarız... 'Hafta tatili dine aykırıdır' gibi, hayırlı, akla ve dine uygun konular hakkında, sizi kandırmaya çalışan kötü niyetlilere inanmayın...Hangi şey ki akla, mantığa, halkın menfaatine uygundur, biliniz ki o bizim dinimize de uygundur. Bir şey akıl ve mantığa, milletin çıkarlarına, İslamın çıkarına uygunsa kimseye sormayın; o şey dinidir. Eğer bizim dinimiz akla, mantığa uygun düşen bir din olmasaydı en mükemmel olmazdı, son din olmazdı."[211]

Bu sözler Mustafa Kemal'e aittir. Yalnız savaş ve cumhuriyetin kuruluş döneminde değil, ondan sonraki süreçte de Atatürk'ün din aleyhinde, özellikle de İslam aleyhinde herhangi bir sözünü bulmak olası değildir.

Atatürk'ün din kültürü seviyesini görmek ve göstermek için onun bu saha ile ilgili olarak araştırdığı Caetani'nin *İslam Tarihi,* Corci Zeydan'ın *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, gibi bugün ancak bu alanın uzmanlarınca takip olunabilen eserleri söylemek yeterlidir. Onun bu alandaki bilgisi öylesine sağlamdır ki, daha sonra liseler için yazdırdığı tarih kitaplarının "*İslam Tarihi*" bölümünü, bizzat kendisi kaleme almıştır.[212]

Atatürk, dini, insanı insan yapan niteliklerden biri olarak değerlendirir. O, dinin sosyolojik bir olgu ve psikolojik bir gereksinme olduğunun bilincindedir. Dinin varlığına ve gerekliliğine inanan bir insandır. Atatürk'e göre din, özü itibarıyla insanların ruhî ve manevi hayatlarını dolduran, düzenleyen, onları iyilik ve erdemliliğe yönelten, güven duygusu veren ve bu nedenlerden dolayı toplumu etkileyen bir kurumdur. Bir toplantıda din konusu konuşulurken, Atatürk şu açıklamayı yapar: "*Din insanların gıdasıdır. Dinsiz adam boş bir eve benzer. İnsana hüzün verir. Mutlaka bir şeye inanacağız. Bu dinlerin en sonuncusu elbette en mükemmelidir. İslam dini hepsinden üstündür.*"[213]

Atatürk İslam dini için bu yüceltici sözleri söyler fakat öteki dinlere ve inanç sahiplerine de saygılıdır. Zaten laikliğin özü de insanların inancına da inançsızlığına da saygı duymak ve karışmamaktır. Azlığın çokluk karşısında korunmasıdır. Şu sözler de Mustafa Kemal'e aittir: "*Fakat bence, dinsizim diyen mutlaka dindardır. İnsanın dinsiz olmasının imkânı yoktur. Bu bahiste sizi daha çok yormak istemem. Yalnız bir sözü ne için söyledim onu arz edeyim: Dinsiz kimse olamaz. Bu genelleme içinde şu din veya bu din demek değildir. Tabiatıyla biz içine girdiğimiz dinin en çok isabetli ve çok olgun olduğunu biliyoruz ve imanımız da vardır. Fakat bu inanışı nurlandırmak lazım, temizlendirmek, güzelleştirmek lazımdır ki, hakikatten kuvvetli olabilsin. Yoksa inanışımız çok zayıf insanlardan sayılı olur.*"[214]

Atatürk'ün, kendinden önceki büyük toplumsal dönüşümcülerden ve devrimcilerden en büyük farkı, din konusu üzerine ciddi bir şekilde eğilme ihtiyacı duymasından kaynaklanmaktaydı. Dünya tarihine geçen devrimcilerin neredeyse tamamına yakını, toplumsal değişim projelerinde din olgusuna pozitif anlamda, Mustafa Kemal Atatürk kadar yer verme gereği duymamışlardı. Bu devrimcilerin büyük kısmı, tam aksine din olgusunu görmezlikten gelmişler ya da bu olgunun toplumu zehirleyen bir afyon, uyuşturucu olduğunu belirtip kökünden söküp atmaya çalışmışlardı. Atatürk'le çağdaş olmaları açısından Lenin, Stalin ve yakın dönem dünya siyasal tarihinin önemli devrimcileri buna birkaç örnektir. Bütün bu liderler din olgusuna karşı adeta savaş açmışlar, dine sadece toplumsal değil, kişisel alanda da müdahale etme ihtiyacı hissetmişlerdi. Toplumların ekonomik, siyasi ve kültürel yönlerden kalkındırmaya çalışırken yaptıkları propaganda konuşmalarının ve verdikleri söylevlerin önemli bir bölümünü dinin zararlarına ayırmışlardı. Açıkça ateistleştirme (dinsizleştirme) politikasını takip etmişlerdi. Bu tür ateistleştirme politikasının uygulandığı ülkelerde bütün dinler ağır bir dille eleştirilmiştir. Bu politikanın en canlı olduğu ülke Lenin ve Stalin dönemlerindeki Sovyetler Birliği'ydi. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nde tüm dinlere karşı adeta bir savaş yürütülmekteydi... Atatürk, kendisi gibi toplumsal dönüşüm gerçekleştirenlerden farklı olarak, dinsizleştirme propagandasına, gizli ya da açık şekilde hiçbir zaman başvurmamıştı.[215]

Atatürk, hurafeye, safsataya, yobazlığa, taassuba ve dinin politikaya alet edilmesine karşı koymuş, dini toplumu sömürme aracı haline getirmek isteyen din istismarcılarına şiddetle karşı çıkmıştır. Atatürk bu konuda şöyle diyor: "*Halkın temiz, saf duygularından yararlanarak milletimizin önünde açılan kurtuluş ufuklarında devamlı yol alınmasına engel olmaya çalışanlar hep bu kurumlar ve bu kurumların mensupları olmuştur. Millete anlatılmalıdır ki, bunların millet bünyesinde yaptıkları tahribatı hissetmek lazımdır. Bunların varlığını hoşgörü ile karşılayanlarla Menemen'de Kubilay'ın başı kesilirken kayıtsızlıkla seyretmeye katlananlar ve hatta alkışlamaya cesaret edenler aynıdır.*"[216]

Atatürk İslam dininde ruhban sınıfı olmadığını şöyle ifade ediyor: "*Her şeyden önce şunu en basit bir dini gerçek olarak bilelim ki, bizim dinimizde özel bir sınıf yoktur. Ruhbanlığı (din adamları sınıfını) reddeden bu din, tekelciliği kabul etmez. O halde biz diyemeyiz ki, bizde özel bir sınıf vardır. Diğer insanlar dini yönden aydınlatma hakkından yoksundur. Böyle düşünecek olursak kabahat bizde, bizim cahilliğimizdedir. Hoca olmak için yani dini gerçekleri halka telkin etmek için mutlaka hoca elbisesi şart değildir. Bizim yüce dinimiz her erkek ve kadın Müslüman'a genel olarak araştırmayı farz kılar ve her erkek ve kadın Müslüman toplumu aydınlatmakla yükümlüdür.*

Efendiler, bir fikri daha düzeltmek isterim. Milletimizin içinde gerçek din adamları, din adamlarımız içinde de milletimizin hakkıyla iftihar edebileceği bil-

ginlerimiz vardır. Fakat bunlara karşı hoca elbisesi altında gerçek ilimden uzak, gereği kadar öğrenmemiş, ilim yolunda gereği kadar ilerleyememiş hoca görünüşlü cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirine karıştırmamalıyız. Seyahatlerimde birçok gerçek aydın, din bilginimizle temas ettim. Onları en yeni ilmi terbiyeyi almış sanki Avrupa'da tahsil etmiş bir seviyede gördüm. İslamiyet ruhu ve hakikatlerini çok iyi bilen din adamlarımızın hepsi bu olgunluk derecesindedir. Şüphesiz ki, bu gibi din adamlarımızın karşısında imansız ve hain din adamları da vardır, bunları onlarla karıştırmak doğru değildir."[217]

Büyük Millet Meclisi'nde saltanatın kaldırılması görüşülürken yaptığı konuşmada, İslamiyet hakkında ve dinler tarihi konusunda ne denli bilgili ve yetkin olduğunu ortaya koymuştur. Hem dinlerin hem de peygamberlerin insanlık için yadsınamaz gerçekler ve gereklilik olduğunu anlatırken, İslam peygamberine karşı duyduğu derin saygıyı da söylüyor:

> "Ey arkadaşlar! Tanrı birdir, büyüktür. İlahi âdetlerin tecellilerine bakarak diyebiliriz ki, insanlar iki sınıfta, iki devirde değerlendirilebilir. İlk devir, insanlığın çocukluk ve gençlik devridir. İkinci devir, insanlığın erginlik ve olgunluk devridir.
>
> İnsanlık, birinci devirde tıpkı çocuk gibi, tıpkı bir genç gibi yakından ve maddi vasıtalarla kendisiyle meşgul olunmayı gerektirir. Allah, kullarının lazım olan olgunluk noktasına varmasına kadar içlerinden varsılarla bile kullarıyla meşgul olmayı Tanrılığın bir gereği saymıştır. Onlara Hazreti Adem Aleyhisselam'dan itibaren kaydedilmiş ve edilmemiş ve sayısız denecek kadar çok nebiler, peygamberler ve resuller göndermiştir. Fakat Peygamberimiz vasıtasıyla en son dini ve medeni hakikatleri verdikten sonra artık insanlıkla dolaylı olarak temasta bulunmaya lüzum görmemiştir. İnsanlığın idrak, aydınlanma ve olgunlaşma derecesi her kulun doğrudan doğruya ilahi ilhamlar ile temas kabiliyetine vasıl olduğunu kabul buyurmuştur ve bu sebepledir ki; Cenabı Peygamber, peygamberlerin sonuncusu olmuştur ve kitabı en mükemmel kitaptır. Son Peygamber olan Muhammed Mustafa... Yüzü nurlu, sözü ruhani, ergin ve görüşte bedelsiz, sözünde sadık ve halim ve mertlikte başkalarına, üstün olan Muhammed Mustafa... 20 sene çalıştı ve İslam dinini tesise ait peygamberlik vazifesini yapmaya muvaffak olduktan sonra cennetin en yüce katına erişmiş oldu.[218]

Atatürk tarihe karşı büyük ilgi gösteriyor, bu konulara ait kitapları okumaktan derin zevk alıyordu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına fahrî profesörlük belgesini Necip Asım, İzmirli İsmail Hakkı ve Şemsettin Günaltay, Ankara İstasyonundaki binada kendisine takdim ettiklerinde, "Ben edebiyattan daha çok tarihle uğraşmayı severim," diyerek [23 Haziran 1923] bu ilgisini açıklamıştı.

1930 yılında Atatürk'e İslam peygamberi hakkında bir kitap çalışması gönderilmişti. O da konunun uzmanı olarak Şemsettin Günaltay'a gönderip yorumunu istedi. Kitapta Muhammed hakkında hem gerçek dışı hem de yakışıksız anlatımlar yer almıştı. Başbakan İsmet Paşa'yla Atatürk birlikteyken, kitabın ra-

poru kendisine sunuldu. Günaltay sözlerini bitirince Atatürk, Başbakan'a dönerek, "Muhammed'i bana, cezbeye tutulmuş sönük bir derviş gibi tanıtmak gayretine kapılan bu gibi cahil adamlar, onun yüksek şahsiyetini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır. Anlamaktan da çok uzak görünüyorlar. Cezbeye tutulmuş bir derviş, Uhud Muharebesinde en büyük bir komutanın yapabileceği bir planı nasıl düşünür ve tatbik edebilir?" dedi.

Önündeki kâğıda Uhud Muharebesi'nin planını çizdi. Başbakan'a uzattı. Her iki tarafın kuvvet ve durumlarını, alınan tedbirleri, Peygamberin savaştan önce ve sonraki kararlarını izah etti. Sonra Başbakan'a hitaben, 'O zamanı orada siz komutan olsaydınız; bundan başka mı hareket ederdiniz,' diyerek, alınan tedbirlerin isabetini o büyük askere de onaylattırdı.

"Tarih, hakikatleri tahrif eden bir sanat değil, belirten bir ilim olmalıdır. Bu küçük harpte bile askerî dehası kadar siyasî görüşüyle de yükselen bir insanı, cezbeli bir derviş gibi tasvire yeltenen cahil serseriler, bizim tarih tartışmalarımıza katılamazlar. Muhammed, bu harp sonunda çevresindekilerin direnmelerini yenerek ve kendisinin yaralı olmasına bakmayarak, galip düşmanı takibe kalkışmamış olsaydı, bugün yeryüzünde Müslümanlık diye bir varlık görülemezdi!"[219]

Atatürk, hiçbir zaman ibadeti güçleştirecek davranışta bulunmamış hatta onun, asıl olduğu gibi, anlayarak yapılmasını istemiş, ancak bu konuda zor kullanmamıştır. Müftülüklerin ve alay imamlıklarının kaldırılmasını isteyenlere karşı koymuş ve bu makamların kalmasını sağlamış, kadınların örtünmesini yasak etmek amacını güdenlere bu işin zorla yapılmasının doğru olmadığını ve kültür ilerledikçe kendiliğinden yavaş yavaş olacağını söylemiştir.[220]

Özet olarak Atatürk, din Türklük ve Müslümanlık yararına kullanıldıkça bunu yapanları desteklemiş, aksi davranışları önlemiştir.[221]

Atatürk Kur'an'ı milletin daha açık anlayabilmesi amacıyla Türkçe'ye çevirtmek için 'İslam şairi' diye bilinen Mehmet Akif'e ve tefsirini de Elmalılı Hamdi Yazır'a resmen ısmarlamıştır. Mehmet Akif çeviriyi Mısır'da yapmıştır, fakat yaktığı söylenmektedir.

Sonuç olarak Sevr imzalanmış olsaydı, Anadolu'da İslam dini inancını özgürce getirebilecek halk kalabilecek miydi? Sömürge haline gelmiş olan bir Türkiye'de Müslümanlar ibadetlerini yaşayabilecekler miydi? Bu soruların yanıtları verildiğinde, Atatürk'ün din düşmanı olarak tanımlamasının nedenleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Ezan Türkçeleştirilmiş, Ayasofya'da Kadir gecesi kutlanmış, Süleymaniye'de ilk Türkçe hutbe okutulmuştur, radyodan ilk canlı yayınla Kadir gecesi mevlit yayınlanmış, her yıl cebinden para vererek Çanakkale şehitleri için mevlit okutmuştur. Kız kardeşine talimat vererek annesinin mezarında Kur'an okutulmasını istemiştir, kızı *Nebile*'ye hemen her fırsatta her toplantısında Kur'an'dan ayetler, özellikle de *Yasin suresini* okutmuştur. Bütün amacı inanç

dilini anlaşılır hale getirmekti. Yani 'Türkçe ibadet' devrimlerin en önemli hedeflerinden birisiydi. Ne yazık ki o gün de bugün de bu başarılamadı.

Samimi inanç sahipleri, dinlerini ve ibadetlerini onun sayesinde yapabildiklerini, bu özgür topraklarda Cuma namazlarını özgür birey olarak kılabildiklerini biliyorlar.

O, yeni bir ahlâk anlayışı getirdi. Ondan nefret edenler ve hakkında iftira kampanyaları düzenleyenler ise, dini ticaret aracı haline getirmeye çalışanlardır.

Onun insan olarak ülküsü, iyilik, güzellik ve doğruluk idi. Siyaset adamı olarak ülküsü de, ekmek, eğitim ve barış idi. Bu ülkülerini gerçekleştirmek sorumluluğunu içinde duyduğu için cesaretle, imanla, bilgi ve akılla çalıştı. Yalan ve yanlış üzerine kurulan örgütleri yıktı. Kendisinden halife olmasını isteyenlere, "Hayır, Cumhuriyet kurulacaktır," dedi. Hasta hayal arkasından sürüklenip büyük fetihlere girişmek isteyenlere Misak-ı Millî'yi gösterdi. Kurtuluş için cami yapılmasında direnenlere, "Halk, cami değil, fabrika ve okul istiyor," yanıtını verdi. Ölmüş geleneklere asılmakta yarar umanlara da, "Hayatta en gerçek yol gösterici bilimdir," demek suretiyle gerçek kurtuluşun yolunu gösterdi.[222]

Devrimde yabancı ülkelerdeki bazı liderlerin kasaplıktan, sıvacılıktan, çetecilikten yetişerek ülkelerinin başına geçip sırtlarına mareşal üniforması geçirdikleri ve savaşı ülküleştirdikleri sırada o, üniformasını attı, gazilik ve mareşallik rütbe ve ünvanlarını bir tarafa bıraktı, ülke savunması dışında savaşı 'bir cinayet' olarak mahkum etti. Mahkum etti ve uygar insanlığın kalbinde yaşayan yüce bir duyguyu, "Yurtta barış, dünyada barış," diye ilan etti.[223]

Dipnotlar

1 Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s.46

2 S.I.Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, çev. Hasan Ali Ediz, s.225-226

3 *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, düzenleyen: Ayşe Afet İnan, TTK Yayını, Ankara 1983, s.43-45, 6 Temmuz 1918 Cumartesi

4 Willy Sperco, *Mustafa Kemal Atatürk 1881-1938*, çeviren: Zeki Çelikkol, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s.177

5 Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri*, hazırlayan: Nejdet Bilgi, s.88

6 Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri*, hazırlayan: Nejdet Bilgi, s.87

7 Yusuf Hikmet Bayur, "*Atatürkçülük Kemalizm*" – Din IV, Devrim (İnkılâp) Gençliği Dergisi, Yıl:2, Cilt:4, Sayı: 24, 1 Haziran 1954, s.15'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir? Atatürk'ün İnkılâpçılığı*, cilt:5, ebabil yayınları, Ankara 2006, s.121-122

8 S.I.Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, çev. Hasan Ali Ediz, s.104-106

9 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, hazırlayan: İhsan Ilgar, s.226-227

10 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.298, Çankırı'da *Söylev*, 31 Ağustos 1925

11 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilâli*, s.28

12 Kâzım Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s.4-5

13 Ruşen Eşref Ünaydın, "*Atatürk-Tarih ve Dil Kurumları Hatıralar*", VII. Türk Dil Kurultayında Söylenmiştir, TDK Yayını, TTK Basımevi, Ankara, 1954, s.25-26

14 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, cilt:1, TTK Yayınları, Ankara 1959, s.39

15 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, çev. Osman Olcay, s.211

16 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz* Kadını, çev. Osman Olcay, s.211

17 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.299

18 Mustafa Selim İmece (derleyen), *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1975, s.20 ile karşılaştırma: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.275, gazetelerdeki eski yazı metinleri çev: Musa Sarıkaya, Hadiye Yılmaz, Kamil Şeker

19 Mustafa Selim İmece (derleyen), *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, s.20 ile karşılaştırma: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.276, gazetelerdeki eski yazı metinleri çev: Musa Sarıkaya, Hadiye Yılmaz

20 Mustafa Selim İmece (derleyen), *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, s.23 ile karşılaştırma: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.277, gazetelerdeki eski yazı metinleri çev: Musa Sarıkaya, Hadiye Yılmaz

21 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.278

22 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.278

23 Mustafa Selim İmece (derleyen), *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, s.26

24 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.285

25 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.286

26 Adnan Çakmak (anlatan), "*Mareşal Çakmak'ın Hatıraları*", yazan: Murat Sertoğlu, Hürriyet Gazetesi, 2 Mayıs 1975

27 *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları*, yayına hazırlayan: Osman Alpay Kaynak, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları Tarih dizisi no:39, İstanbul 2003, s.92 (Okuyucu için not: Ben de Amiral Vehbi Ziya Dümer'den 1983 sonrası 1995 yılına kadar zaman zaman bu öyküleri dinledim. Olağanüstü beyefendiliği yanı sıra hayranlık uyandıran bir entelektüeldi ve gerçek bir bahriye subayıydı. Kendisinden çok bilgilendim. Hatta yurtdışında olduğum (1995-1996) dönemde bile telefonla konuşup bilgi alırdım. 25 Kasım 1996'da yitirdik. Işıklar içinde uyusun, e.m.)

28 *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları*, yayına hazırlayan: Osman Alpay Kaynak, s.92

29 *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları*, yayına hazırlayan: Osman Alpay Kaynak, s.92-93

30 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s.118-119

31 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.298-299

32 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.294

33 Mustafa Baydar, "*Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Hatıraları*", Cumhuriyet Gazetesi, 17-18 Ağustos 1966'dan aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün İnkılâpçılığı*, cilt:5, s.219-221

34 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, s.298)

35 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.321, numarası:916, tarihi: 23.9.341 [1925]

36 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.324

37 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.324

38 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18 [1925-1927], s.24

39 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18 [1925-1927], s.24-25

40 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18 [1925-1927], s.29, Bursa'dan 30 Eylül 1925

41 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18 [1925-1927], Balıkesir'de halka *Söylev*, s.37, 8 Ekim 1925

42 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18 [1925-1927] , İzmir Belediyesi'nde halka *Söylev*, s.52, 11 Ekim 1925

43 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18 [1925-1927] , Akhisar Türk Ocağı'nda *Söylev*, s.46, 10 Ekim 1925

44 Münir Hayri Egeli, "*Bilinmeyen Atatürk'ten Hatıralar: Atatürk ve Din II*", Millet Gazetesi, Sene:2, cilt:4, sayı:84, İstanbul 11 Eylül 1947, s.4'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün İnkılapçılığı*, c.5, s.188

45 Yusuf Kemal Tengirşenk, "*İman Dolu Varlık, Atatürk*", Atatürk, Din ve Laiklik, *Belgelerle* Türk Tarihi Dergisi *Özel Yayını, No:2, Menteş Matbaası, İstanbul 1968, s.138,* aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün İnkılapçılığı*, c.5, s.152

46 Yusuf Kemal Tengirşenk, "*İman Dolu Varlık, Atatürk*", Atatürk, Din ve Laiklik, *Belgelerle* Türk Tarihi Dergisi Özel Yayını, No:2, Menteş Matbaası, İstanbul 1968, s.138, aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün İnkılapçılığı*, c.5, s.152

47 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt:23 [1929-1930], s.269, Vossische Zeitung Muhabiri Emil Ludwig ile görüşme, 30 Kasım 1929

48 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt:23 [1929-1930], s.269 Vossische Zeitung Muhabiri Emil Ludwig ile görüşme, 30 Kasım 1929

49 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, 1923, s.69, İzmir'de halka *Söylev*

50 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, 1923, s.69, İzmir'de halka *Söylev*

51 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:15, 1923, İzmir'de halka *Söylev*, s.71

52 *Atatürkçülük, Birinci kitap, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Genkur. Basımevi, Ankara,1983, s.337, karşılaştırma: Nimet Arsan (derleyen): *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, cilt:I-III, (1906-19389, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1981 (3.baskı), s.153-154

53 *Atatürkçülük, Birinci kitap, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Genkur. Basımevi, Ankara,1983, s.337, karşılaştırma: Nimet Arsan (derleyen): *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, cilt:I-III, (1906-19389, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1981 (3.baskı), s.87

54 *Atatürkçülük, Birinci kitap, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Genkur. Basımevi, Ankara,1983, s.337, karşılaştırma: Nimet Arsan (derleyen): *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, cilt:I-III, (1906-19389, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1981 (3.baskı), s.150

55 Bernard Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, İş Bankası Yayını, Ankara, 1982, s.642

56 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt: 18, [1925-1927], s.69, İzmir Kız Muallim Mektebi Talebelerine Sorulan Sorulara cevap, 13 Ekim 1925

57 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18, [1925-1927], s.66, İzmir Belediyesi'nde *Söylev*, 13 Ekim 1925

58 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18, [1925-1927], s.69-70, İzmir Kız Muallim Mektebi Talebelerine Sorulan Sorulara Cevap, 13 Ekim 1925

59 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.286

60 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:17, [1924-1925], s.286

61 Yusuf Hikmet Bayur, "*Atatürkçülük (Kemalizm) XIII-Kadın ve Onun Sosyal Durumu IV*", Devrim Gençliği Dergisi, Yıl:2, Cilt:3, sayı:16, Ekim 1953, s.4'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir? Atatürk'ün İnkılapçılığı*, s.233

62 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.269

63 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.269

64 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.270

65 Yusuf Hikmet Bayur, "*Atatürkçülük (Kemalizm) XIII-Kadın ve Onun Sosyal Durumu IV*", Devrim Gençliği Dergisi, Yıl:2, Cilt:3, sayı:16, Ekim 1953, s.4'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir? Atatürk'ün İnkılapçılığı*, C:5, s.233

66 Asaf Ilbay, "*Atatürk'ün Hususi Hayatı*", Tan Gazetesi, Yıl:1, Sayı:211, 17 Temmuz 1949, s.2'den aktaran: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk Kimdir? Atatürk'ün İnkılapçılığı*, c:5, s.235

67 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.270

68 Afet Inan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, yayına hazırlayan: Arı Inan, s.346-347

69 Pek çok ülkede 'temsilde cinsiyet eşitliği' yaratabilmek için pozitif ayrımcılık olarak adlandırılan, 'siyasette cinsiyet kotası' yani 'kadın kotası' uygulanmıştır. Örneğin Belçika ilk olarak 1994'te uygulamış ve 1999'da yüzde 25'ten yüzde 33'e çıkarmıştır. Fransa 1999 yılında anayasada değişikliğe giderek 2000 seçimlerinde kota sistemi uygulamıştır. Portekiz, 1999'da yüzde 25 kota uygulamıştır. Arjantin kadın kotası uygulayarak 1993 seçimlerinde meclisteki kadın temsil oranını yüzde 13.2 artırarak 28.4'e çıkarmıştır. İsveç'te bir kadın bir erkek aday yazılarak liste hazırlanmaktadır ki, buna fermuar sistemi deniyor. Italya dahil olmak üzere bu sistemi içine sindiremeyen pek çok Avrupa ülkesi de var. Avrupa ülkelerindeki uygulamada anayasa değişikliği olmadan, siyasi partilerin kendisi kota uygulamaktadır. Bu adım Türkiye'de de atılmalıdır.

Siyasi partiler bu hakkı vermeye nasıl zorlanacak? Bu anayasa maddesiyle, yasalarla olacaktır. Ancak, Türkiye gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, kadınların kararlılığı ve eylem güçleri bu hakkın alınmasını sağlayacaktır. Yani kadınların örgütlenmesi ve anayasal direnme haklarını kullanmaları şarttır.

Avrupa Birliği ortalamasında kadın parlamenterlerin temsil oranı yüzde 25, aynı oran Avrupa Parlamentosunda yüzde 30'dur. Kadınların hemen her alanda ikinci sınıf insan muamelesi gördüğü, üstelik kadın nüfusunun daha fazla olduğu ülkemizde, 2007 seçimlerinde ilk adım olarak parlamentoda temsil oranının yüzde 30 olması, yerel yönetimlerde de yüzde 40 olması gerçekçi bir sayıdır. Ancak bu oranda bir temsiliyet, yukarıda sayılmış bulunan kadının sorununu çözme yönünde mücadeleyi güçlü kılabilir.

Bir çözüm de, partilerin devletten aldıkları parayı, partilerin kadın milletvekili çıkarmalarına bağlamak olacaktır.

Dünyada kadınlara kota sistemine başvurmadan, kadının temsil problemini çözebilmiş ülke yoktur.

70 Reşat Kaynar-Necdet Sakaoğlu, *Atatürk Düşüncesi*, Açı Yayınları, İstanbul 1995, s.80-81

71 Reşat Kaynar-Necdet Sakaoğlu, *Atatürk Düşüncesi*, s.81

72 Kemal Arıburnu, *Atatürk ve Çevresindekiler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1995, s.10

73 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt 11 [1921], s.231, *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler III*, ATASE Yayınları, Ankara 1994, s.75-96'dan aktarılmıştır.

74 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt 11 [1921], s.231-232, Atatürk'ün 16 numaralı defterinden

75 Reşat Kaynar-Necdet Sakaoğlu, *Atatürk Düşüncesi*, s.81; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:11 (1921), "Maarif Kongresi'ni Açış Konuşması" [15 Temmuz 1921], s.236-237

76 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:12, [1921-1922], s.181

77 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14, [1922-1923], s.44

78 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14, [1922-1923], s.46

79 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14, [1922-1923], s.46

80 Yeni Şark gazetesi muhabiri Bürhaneddin Âli'ye demecinden [27 Ekim 1922] aktaran *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14, [1922-1923], s.48

81 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt: 17, [1924-1925], s. 44, 22 Eylül 1924 tarihinde Samsun'da öğretmenlere *Söylevinden*

82 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt: 14, [1922-1923], s. 44-45, 27 Ekim 1922 tarihinde Bursa'da öğretmenlere *Söylev*'den

83 *Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatleri*, Matbuat Müdüriyeti Umumiyeti Neşriyatı, İstanbul 1341 [1925], s.82'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün İnkılapçılığı*, cilt:5, s.189

84 Afet İnan, "*Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi (1928)*", Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, AKDTY Kurumu Yayını, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.81

85 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14, [1922-1923], s.46, 27 Ekim 1922 tarihli Bursa konuşmasından

86 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14, [1922-1923], s.49, 27 Ekim 1922 tarihli röportaj

87 H.C. Armstrong, *Bozkurt*, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s.247-248

88 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt: 14, [1922-1923], s. 45, 27 Ekim 1922 tarihli Bursa konuşmasından

89 *Tarih IV, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s.250

90 Bu olayı, 1977 yılında İsrail'de dinleyen Uluğ İğdemir, 1978 yılında anlatmış ve Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.98'de yer verilmiştir.

91 Emin Özdemir, *Dil Devrimimiz*, TDK Yayını, Ankara, 1980, s.37

92 M.Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, TDK Yayını, Ankara, 1981, s.123-124

93 Emin Özdemir, *Dil Devrimimiz*, s.35

94 Afet İnan, "*Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi (1928)*", Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, 2.Basım, AKDTY Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.81

95 Falih Rıfkı Atay, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s.55

96 Son kısmı şöyle yazan kaynaklar da bulunmaktadır: "Lisanımızı muhakkak anlamak istiyoruz. Bu yeni harflerle mutlaka pek çabuk bir zamanda, mükemmel surette anlayacağız. Ben buna eminim. Siz de emin olunuz."

97 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:22, (1927-1929),s.155

98 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:22, (1927-1929), s.156-157

99 Afet İnan, "*Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi*", Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.80

100 Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk İnkılapları (Milletin Çağdaşlaşması)*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.278'den aktaran kaynak: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:22, (1927-1929), s.159

101 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:22, (1927-1929), s.259, 6 Ekim 1928 tarihli mektup

102 M.Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s.66

103 M.Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s.68

104 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:22, (1927-1929), s.282

105 Emin Özdemir, *Dil Devrimimiz*, s.39

106 Emin Özdemir, *Dil Devrimimiz*, s.39-40

107 Emin Özdemir, *Dil Devrimimiz*, s.40

108 Uriel Heid, *Türkiye'de Dil Devrimi*, çev. Nejlet Öztürk, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, s.19

109 Uriel Heid,. *Türkiye'de Dil Devrimi*, s.20

110 Uygur Kocabaşoğlu, "*Harf Devriminin Eğitim ve Kültür Yasamıza Etkileri*", Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, s.123

111 Emine Şeyma Usta, *Atatürk'ün Cuma Hutbeleri*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005, s.9, din adamı Selahattin Alpay'dan aktarıldığı belirtilmiştir.

112 Hikmet Bayur, "*Cumhuriyet Devrinde Atatürk'ün Önderliğinde Harf Devrimi*", Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, s.77

113 Afet İnan, "*Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi*", Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, s.81

114 Afet İnan, "*Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi*", Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, s.81

115 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.440

116 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:12, [1921-1922], s. 278

117 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:12, [1921-1922], s. 279

118 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14 [1922-1923], s.367

119 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18, [1925-1927], s. 103

120 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18, [1925-1927], s. 117

121 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18, [1925-1927], s. 117-118

122 Kazım Özalp, "*Özalp, Atatürk'ü Anlatıyor*", *Milliyet*, 20 Kasım 1969'dan aktaran kaynak: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:18, [1925-1927], s.104

123 Osman Oy, *Yorumsuz*, Oda Yayınları, İstanbul 2007, s.197

124 "*Hasan Reşit Tankut (Muş)'un TBMM'nin 14 Kasım 1938 tarihli toplantısının ikinci celsesinde konuşması*", TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:V, Cilt:27, TBMM Matbaası, Ankara 1938, s.36'dan akataran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.291-292

125 Ali İhsan Gencer–Sabahattin Özel, *Türk İnkılâp Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2001, s.255

126 Bülent Tanör, *Kurtuluş-Kuruluş*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2002, s.251

127 M.Şakir Ülkütaşır, "*Atatürk'e Bu Soyadı Nasıl Verildi ve Bunu Kim Buldu?*", Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyetin 50.Yılı Armağanı Kitabı, Ankara 1973, s.3'ten aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Mustafa Kemal Olmak*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004, s.195-196

128 Mithat Cemal Kuntay, "*Büyük Adamlar ve Ölüm: Atatürk'ün Büyük Ölümü*", Son Posta Gazetesi, 10 Kasım 1953, s.5'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği, cilt:1, s.163

129 Hikmet Bayur, "*Atatürk'ten Anılar: Atatürk Adı*", Belleten, Cilt:XXXVII, sayı:148, Ekim 1973, s.457

130 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.66

131 Yekta Ragıp Önen, "*Benim Adım Atatürk!*", Dünya Gazetesi, 10 Kasım 1953, Atatürk İlavesi, s.5'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.331

132 Kâzım Orbay'dan aktaran Halit Sarıkaya, "*Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Önünde Üç Önemli Nokta*", Ülkücü Öğretmen Dergisi, Cilt.XIV, Sayı.169, İstanbul, Haziran 1973, s.11'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün İnsanlığı*, cilt:2, s.333

133 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], Genkur Basımevi, Ankara, 1974, s.40-295

134 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. baskı, İmge Yayınevi, Ankara, 1994, s.243

135 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.25

136 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.25

137 Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, s.54'ten aktaran kaynak: Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.32

138 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.32

139 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.32

140 Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi Yayınevi, Ankara,1994, s.43

141 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14 [1922-1923], s.367

142 Serap Yeşiltuna, İleri Yayınları, İstanbul, 2007, s.22

143 Serap Yeşiltuna, İleri Yayınları, İstanbul, 2007, s.22

144 Erol Şadi, "*Rauf Orbay'ın Hatıraları*", Tercüman, 21 Ekim 1986'dan aktaran kaynak Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s.181

145 Daha geniş bilgi için bakılabilir: Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002

146 Bu konuda daha geniş bilgi için bakılabilir: İsmail Göldaş, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul,1997

147 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 [1924-1930] Devrimler ve Tepkileri*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 2007, s.133

148 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 [1924-1930] Devrimler ve Tepkileri*, s.134

149 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 [1924-1930] Devrimler ve Tepkileri*, s.145

150 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 [1924-1930] Devrimler ve Tepkileri*, s.145

151 Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, s.10
152 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.654
153 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.654-655
154 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.655
155 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.655
156 Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994, s.110
157 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, cilt:2, s.97
158 Erik Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 1996, s.245-246
159 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, cilt:2, s.119
160 Ali Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulusi Turgut, s.230
161 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.650
162 Erik Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Tarihi*, s.246
163 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, cilt:2, s.149
164 Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s.320
165 Bu konuda yapılmış en önemli ve güvenilir çalışmaya imza atmış olan bilimadamı Ergün Aybars'ın yapıtından yararlanılmıştır. Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, cilt 1-2 [1920-1927], Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, 1988
166 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.475
167 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.475
168 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.482
169 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.477
170 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.476
171 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.474
172 *Çerkes Ethem'in Hatıraları*, Dünya Yayınları, İstanbul,1962; Cemal Kutay, *Çerkes Ethem Dosyası*, cilt:1 ve 2, Boğaziçi Yayınları, İstanbul,1989; Ahmet Efe, *Gizli Kalmış Bir İhanet Çerkes Kongresi ve Çerkes Ethem*, İstanbul, 2004; Ahmet Efe, *Kuşçubaşı Eşref*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007; Ahmet Efe, *Çerkes Efe*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007; Nurer Uğurlu, *Çerkes Şahanı Ethem*, Örgün Yayınları, İstanbul, 2006
173 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.213
174 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.213
175 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.217
176 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.221
177 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.223 aktarılan kaynak: TBMM Zabıt Ceridesi, c.VII, s.225-232
178 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl harbi*, VI.cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar [1919-1921], s.254-257
179 Daha geniş bilgi için bakınız: Erol Mütercimler, *Komplo Teorileri*, Alfa Yayınları; Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası Yayınları

180 Atatürk, *Söylev*, cilt:2, s.400-401

181 Bu konuda yararlanılan kaynaklar: Ali Kılıç, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s.26-76; Kandemir, *İzmir Suikastinin İçyüzü*, cilt:1-2, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955; Ali Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005, s.410-496; Pakize Sönmez, *Atatürk'e İzmir Suikastinin İçyüzü*, Detay Yayıncılık, İstanbul, 1994; Osman Selim Kocahanoğlu, *Atatürk'e Kurulan Pusu İzmir Suikasti'nin İçyüzü*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005; Yaşar Şahin Anıl, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005; Uğur Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s.154-156; Uğur Mumcu, *Gazi Paşa'ya Suikast*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1992; Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 [1924-1930] Devrimler ve Tepkileri*, s. 209-227; Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş [1912-1922] ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s.417-422; Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul, 1971

182 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş [1912-1922] ve Sonrası*, s.419

183 Yaşar Şahin Anıl, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*, s.219

184 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.405-406

185 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.389

186 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.390

187 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması [1923-1931]*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s.245

188 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması [1923-1931]*, s.245

189 Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?* (Haz. Nermin Kırdar), İsis Yayınevi, İstanbul,1987; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul,1999, s.64-65; (okuyucuya özel not: Fethi Okyar'ın anıları daha önce Cemal Kutay tarafından kaleme alınmış ve "*Üç Devirde Bir Adam Fethi Okyar*" [Tercüman Yayınları, 1980] adıyla yayınlanmıştı. Fakat bu kitapta Fethi Okyar'ın anıları nerede başlıyor, Cemal Kutay nerede devreye giriyor çok net belli olmadığından, oğlu Osman Okyar'ın kitabı tarafımdan tercih edilmiştir.); Süreyya İlmen, *4 Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuat Gücüyener Yayını, İstanbul, 1949; Ahmet Ağağoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul,1969; Bu konudaki en önemli başvuru kaynağı: Çetin Yetkin'in *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*'dır.

190 Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, s.64-65

191 Ali Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulüsi Turgut, s.257

192 Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, s.66

193 Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, s.68

194 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması [1923-1931]*, s.253

195 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s.60-65

196 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s.191

197 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, 2. Baskı, İstanbul, 1969, s.52

198 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s.63

199 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982, s.205

200 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s.211, aktarılan kaynak: Hakimiyet-i Millîye, 11 Eylül 1930

201 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s.65

202 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.28

203 Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, s.162

204 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.28

205 Kan Demir, *Şehit Kubilay*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005; Kemal Üstün, *Menemen Olayı ve Kubilay*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1981; Hikmet Çetinkaya, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul,1995; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY Yayınları, İstanbul, 2004, s.432-436; Cevat Rifat Atilhan, *Menemen Hadisesinin İçyüzü*, İstanbul, 1968, s.49-50

206 A.Saydam, İ.Öztoprak, M.A.Tural, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2006, s.608

207 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, [7 Şubat 1931], s.313

208 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s.333

209 Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s.115-117

210 Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Çamlıca Yayınları, 2.basım, İstanbul, 2002, s.173-174

211 16 Mart 1923, Adana'da Türk Ocağı'nda esnafla yaptığı konuşmadan, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt:15 [1923], s.218-219

212 Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, s.173

213 Abdurrahman Kasapoğlu, *Atatürk'ün Kur'an Kültürü*, 4.baskı, Ilgi Yayınları, İstanbul, 2006, s.218-219 ve karşılaştırma: Ahmet Niyazi Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, 2.baskı, s.707

214 Abdurrahman Kasapoğlu, *Atatürk'ün Kur'an Kültürü*, 4.baskı, Ilgi Yayınları, İstanbul 2006, s.218-219 ve karşılaştırma: Sinan Meydan, *Bir Ömrün Öteki Hikâyesi, Atatürk, Modernizm, Din ve Allah*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 2002, s.367

215 Sinan Meydan, *Bir Ömrün Öteki Hikâyesi, Atatürk, Modernizm, Din ve Allah*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 2002, s.368-369

216 Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, s.182'de aktarılan kaynak: Cumhuriyet Gazetesi, 9 Şubat 1931

217 Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, s.184

218 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt:14, [1922-1923], s.77-79, 1 Kasım 1922 tarihli konuşma

219 M.Şemsettin Günaltay, "*Atatürk'e Ait İki Hatıra*", Ülkü Dergisi, cilt:9, sayı:100, 16 Kasım 1945, s.3-4

220 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I*, s.352

221 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I*, s.352

222 Enver Ziya Karal, "*İnsan Olarak Atatürk*", ATATÜRK'E SAYGI (içinde), TDK Yayınları, Ankara, 1969, s.137

223 Enver Ziya Karal, "*İnsan Olarak Atatürk*", ATATÜRK'E SAYGI (içinde), s.137

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

KOCA BİR TARİH GÖÇÜYOR

O, Bir Ölümlüydü

Kurtuluş Savaşı'nın ünlü süvari kolordusu komutanı Fahrettin Altay, onu ilk kez Çanakkale'de gördü. Yıl 1915... "Mustafa Kemal Bey Gelibolu'dan geçerken bize uğradı, kendisini ilk kez görmüş oluyordum. Enerjik, muhatabına itimat telkin eden, toksözlü, sarı saçlı, mavi gözlü, düzgün endamlı, genç bir komutan,"[1] olarak izlenimini not etti.

Saçları altın sarısı renginde,[2] yüzü güneşten hafif yanmış koyu pembe. Alın, dikkati çekecek kadar enli ve kırışık. Kaşlar, gür ve şahlanmış gibi alna doğru kalkık. Gözler, iri, gök mavisi renginde ve çelik parıltılarla dolu. Elmacık kemikleri biraz çıkık. Burun, kusursuz fakat kanatları dolgun olduğundan büyük görünüyor. Dudaklar, ince, üst dudak altındakinden daha belirgin. Çene, azim ve kuvvet ifade eden yapıda geniş. Omuzlar da öyle, geniş ve yuvarlak. Göğüs kabarık. Karınsız (göbeksiz).

Atlet vücutlu, zarif endamlı, keskin ve derin bakışlı, ciddi tavırlı, hareketleri canlı ve çalak, her haliyle alımlı bir erkek güzeli.

İşte Mustafa Kemal Atatürk'ün portresi.

Boyu 1.74'tü, fakat vücudundaki uyum itibariyle daha uzun görünürdü. Kilosu 74-76 arasında değişirdi.

Bu portreyi çizen kişi, 1922 yılından ölünceye dek Gazi'nin yakınında ve yanında bulunmuş, en son görevi de cumhurbaşkanlığı genel sekreterliği olan Hasan Rıza Soyak'tır.[3]

1923 yılında Ankara'da bulunan İngiliz gazeteci Grace Ellison, Zübeyde Hanım henüz hayattayken söyleşi yaptığı Mustafa Kemal'i şöyle anlatır: "Paşa'nın, açık havadan yanmış, resmi yapılacak güzellikteki tenine çoğu kadın hayran kalırdı ama gözlerinin delici, sert denebilecek bakışları, size, ne söylemek istiyorsanız açıkça, sükûnetle söyleyip, fazla uzatmadan gitmeniz gerektiğini de unutturmayacak nitelikte idi."[4] Gözlerinde, karşısındakini iradesine boyun eğ-

diren, düşüncesine nüfuz ettiren, garip bir çekicilik vardı. Bu tesire tutulanlar Atatürk'ün göz bebeklerinin birer alev gibi parladığını söylerler.[5] Kemal'in gözleri, çelik mavisi, sert, taş gibi, affetmez olduğu kadar nüfuz edici.[6] Paşa'nın, insanı büyüleyen, olduğu yere mıhlayan gözlerine bakabilmek hakikaten imkânsızdı. Bunu işitmiştim ama anlatılanın bu derece doğru olduğuna, Gazi'yi ancak Çankaya'da yakından görebilmenin mutluluğuna erdiğim gün inandım.[7]

Yerli yabancı kim görmüşse Mustafa Kemal'in gözlerinden, bakışlarından çok etkilenmiştir. Günümüzde buna karizma diyorlar.

Kalpaksız olarak geriye doğru iyice taranmış sarı saçları, kısa kesilmiş bıyıkları, iyi bir terzi elinden çıkmış mükemmel ütülü elbisesiyle, İngiliz ya da hiç değilse Kuzeyli olmadığı kimse tarafından anlaşılamadan, herhangi bir Londra salonundan kolaylıkla geçebileceği kesin.[8]

Çok şık giyinirdi. En çok lacivert çizgili elbisesini severdi. Bu elbiseyi eskidiği halde atmıyor, ördürüp yine giyiyordu. Gömleklerinin hepsi beyaz renkteydi. Ölçüsü bilindiği için İsviçre'de yapılır ve hazır gelirdi. Elbiselerini İstanbul'a gelince Beyoğlu'ndaki terzi Arman'a diktirirdi. Prova sevmez ve yaptırmazdı. Bir kez ölçü alındı mı, bütün elbiseler o ölçüye göre dikilir ve yollanırdı.[9]

Grace Ellison'un da yazdığı gibi Gazi, Cumhuriyetin ilanına kadar bıyıklıydı. Fakat Cumhuriyetin ilanından bir süre sonra bıyıklarını kestirdi. Arkadaşlarına da tavsiyede bulundu. Muhafız alayının askerlerinin de bıyıkları kesildi.

Arkadaşlarından biri, "Paşam! Niçin bıyıklarınızı kestiniz?" diye sordu.

Gazi de, "Avrupalılar bizi palabıyıklı, koca külahlı ve belinde kaması olan kişiler olarak tanıyorlar ve eserlerinde de böyle canlandırıyorlar. Onların bu yanlış düşüncelerini değiştirmek maksadıyla bıyıklarımı kestim. Bundan sonra palabıyıklı Türk görmeyeceklerdir," dedi.[10]

Mustafa Kemal'in el ve parmaklarının biçimi de kendisiyle konuşanların çok dikkatini çekecek kadar biçimlidir. Pazılar dolgun adaleli fakat ellerle parmaklar ince ve uzundur.[11] Halide Edip, trenden kendisinin inişine yardımcı olan Mustafa Kemal'in elinin şekil bakımından ötekilerden bambaşka olduğunu söylemektedir. Anadoluluların elleri genellikle kocaman, geniş ve zalimleri gırtlağından yakalayacak güçte görünür; Mustafa Kemal'in gergin derili, uzun parmaklı beyaz eli Türkün bütün özellikleriyle birlikte aynı zamanda baskın bir niteliği de taşıyordu.[12] Bacaklar düzgün, ayaklar da eller gibi ince.[13] Ayakları muntazam olup 42 numara ayakkabı giymektedir. Kitabın Giriş bölümünde tanıştığımız Atatürk'ün ayakkabılarını yapan Tanaş Usta anlatırken, "*Atatürk'ün ayağına 42.5 numara ayakkabı yapıyordum. Başparmağı aşağı bastığı için ucu geniş ayakkabı ayağına tam oturuyordu. En çok siyah renkte ayakkabı yaptım. Atatürk çok zevkliydi, işini iyi yapan sanatkârları da çok takdir ederdi. Bir gün Dolmabahçe'de Viyana'dan getirttiği rugan-kapitone kırmızı terlikler yüzünden onunla haddim olmayarak tartıştım. Yüksek sesle: 'Niye Viyana'dan getirtiyor-*

sunuz? Biz bunun alasını yaparız' dedim. Öyle bir baktı ki 12'lik çiviyle mıhlar gibi; "Peki yap" dedi. Terliği aldım, ondan çok güzelini yaptım. Götürdüm. Terliğe baktı, "Demek ki memleketimizde de oluyormuş" dedi. "Beni övdü. O bir kunduracı parçasını bile dinleyecek kadar büyüktü," demektedir.[14] Atatürk bağsız, yumuşak ayakkabılardan hoşlanırdı.[15]

O bir konuşma ustasıydı. Falih Rıfkı gazeteci kimliği ile sofrasına ilk kez konuk olduğu Mustafa Kemal'in dikkatine çarpan önemli özelliğinden birisi olarak, konuşma zevki ve merakı ile renkli, neşeli ve sade anlatış üslubu olduğunu belirtir. Mustafa Kemal, bizim nesle, yazarken Nâmık Kemal'i, konuşurken Yahya Kemal'i akla getirirdi.[16] Hamdullah Suphi Tanrıöver *"Millî Mücadele bir bakıma onun hitabetinin eseridir"* demektedir.[17]

Çok pratik ve enerjik olmakla birlikte, sesinin çok güzel bir tınısı vardı. Fransızca'yı seçkin sözcüklerle kullanıyordu; Türkçe'de ise usta bir konuşmacı olduğu belliydi. Karşımda bir fatihin yüzü ve ifadesi, sesinde ise güngörmüş kültürlü bir konuşma tonu vardı. Ayrıca, Türklerde çok sık rastlanmayan bir nükte yeteneği ile kendi anlattığı nefis öykülerin çevrede doğurduğu gülüşmelere içtenlikle katıldığını görmek çok zevkli bir duygu uyandırıyor.[18] Atatürk'ün en başta gelen meziyetlerinden biri söz söylemedeki büyük kudreti idi. Atatürk Türk hitabetinin timsalidir. Ruha hitap eden sihirli bir sesi, dinleyicileri sürükleyen zarif bir jesti vardı. Sesi gür, tatlı, çekici ve nüfuz edici idi. Edip ve hatip Atatürk sözleri ile ruhları fethederdi. Nutuk söylerken zekâ dolu gözleri parlar, tatlı siması heybetleşir ve sanki bir insan değil bir devrim tarihi konuşurdu.[19]

Mustafa Kemal vals oynayanların ve bir ataşemiliterlikte musikili salon toplantılarında bulunanların alışabileceği kadar frenk musikisine bağlı, alaturka musikide ise makamları ayırabilecek kadar bilgili idi. Sesi mat, yavaş, tatlı ve cazibeli idi. Bilhassa Rumeli Türküleri söylerken derin ve onulmaz bir gurbet ve sıla acısı gözlerinde yaşarırdı.[20] Ünlü şarkı yorumcusu Safiye Ayla'nın anılarında çok özel bir yeri vardır Atatürk'ün; "*Yemen türküsü çok dokunurdu ona... Ben türküyü her söyleyişimde iki damla yaş yanaklarına yuvarlanırdı:*

'Yazık ettiler oralarda Türk çocuklarına', diye söylenirdi kendi kendine.

'Şahane gözler' ve 'Mani oluyor hâlimi takrire hicabım' şarkılarını pek severdi. Bütün gece sadece bu iki şarkıyı söylediğimi hatırlarım... Bir de Rumeli türküleri...

'Hep annemi hatırlarım bu türkülerle, bunlarda annemin kokusu var gibi geliyor bana', derdi."[21] Batı musikisine de hayrandı. Sofya'da ataşeyken opera binasının yapılışına hayranlık duymuş, burada izlediği bir opera sonrası, "Balkan savaşlarında neden yenildiğimizi bir kez daha anladım" diyerek, arkadaşı Ziya Şakir'e, üzüntüsünü dile getirmiştir. Sanat alanında yapılan devrimler sürecinde müzik, opera, tiyatro ve bale bölümleriyle bir bütün olarak, çağdaş Türki-

ye'nin yüz akı olacak konservatuarların ilk adımı olan Musiki Muallim Mektebini kurdurtmasının en önemli nedeni de budur. Tüm davet ve balolarda çok güzel dans eder, halk oyunlarını ilgiyle izler, özellikle zeybek oyununu hem olağanüstü figürlerle oynar hem de oynanmasını teşvik ederdi.

Özel hayatında alaturkalıktan kurtulamayan Atatürk, bir ara radyoyu yalnız alafranga müziğe ayırtacak kadar ileri gitmiş ve kulağına gelen yakınmalar üzerine de, alaturka âşıklarına, devrim yapan kuşakların yoksunluk ve fedakârlıklara katlanmak zorunda olduklarını hatırlatmıştı. Müzik kültürü çok kuvvetli olan ve bazı geceler sevdiği şarkıları kurallarına uygun şekilde söyleyen,[22] biriydi.

Atatürk başarılarının sırrını nasıl açıklardı?

"Ekip lâzımdır, yani tek başına bir kimseye bütün başarılar yüklenemez. Onu organize etmek lâzımdır ki bir başarıya ulaşılabilsin! Ben ne yaptı isem arkadaşlarıma dayanarak, milletime dayanarak ancak bu işleri yapabilmişimdir. Yani tek başına bana atfedilemez" demiştir daima.[23]

Atatürk nasıl çalışır ve nasıl çalıştırırdı?

En önemli kararlarını gece konuşmalarıyla kesinleştirirdi. O daha çok gece çalışır ve gündüzleri uyurdu. Rahatsız bulunduğu nadir geceler istisna edilirse masasında yakın dostlarından ve hükümet adamlarından en az yirmi beş kişi hazır bulunurdu. Çok geceler sabahladığımız olurdu.[24]

O yaptığı işlerle övünmektense daima yeni yapacağı işleri düşünmüştür. Vasıf Çınar sorar: "Sizin en büyük eseriniz hangisidir?" Atatürk'ün yanıtı kısa olmuştur. "Benim yaptığım işler, biri diğerine bağlı ve lüzumlu olan şeylerdir. Fakat bana yaptıklarımdan değil, yapacaklarımdan bahsedin."[25] Bu, tipik bir stratejik lider yanıtıdır. Sürekli yarını düşünen, yarından düne bakabilen birisidir.

Afet İnan'ın not ettiği konuşmalarından ikisinde şunu söylüyordu:

> *"Başarılarda gururu yenmek, felaketlerde ümitsizliğe direnç göstermek lazımdır... Başarı evet, fakat sürekli bir başarı üzerinde durulursa o da unutulmaya mahküm olur. Onun için insan, hayatında daimi başarı aramalıdır ki bir şeyler yapabilsin. Yoksa ben şunu yaptım deyip övünmek, hiçbir şey ifade etmez".* Bir gün yakın arkadaşları işte şöyle oldu, böyle oldu falan, konuşuyorlardı. *Atatürk: "Bırakın övünmeyi!" dedi, "Bunlar mazi olmuştur, fakat bundan sonra ne yapacağız? Onlar üzerindeki fikirleriniz nedir? Onları söyleyin ki bir faydası olsun!"* Yani Atatürk övünmekten sevinen yahut da hoşlanan bir kimse değildi benim gördüğüm. Yeni yeni bir takım fikirlerin ortaya çıkması ve onların değerlendirilmesini isteyen bir kimse idi.[26]

Atatürk başarılı olmayı ilke edinmişti. Fakat başarılarının kaynağını daima iki esasta bulurdu: Bilgi ve bilim ile vatan sevgisi ve ulus sevgisi.[27] Bu nitelikler durup dururken oluşmadı. Doğuştan var olan yetenekle planlı bir çalışma birleşti.



Manastır Askerî Okulu'ndan bu yana çok okuyan birisiydi. Bugüne kadar tespit edilen okuduğu kitapların sayısı, 1741'i Çankaya'da, 215'i Anıtkabir'de, 102'si İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde ve 3'ü Samsun Gazi İl Halk Kütüphanesinde olmak üzere 3997'dir. Cilt sayıları ile dergi, harita, atlas ve nota albümleri bu sayının dışındadır.[28] Eline aldığı kitabı bitirmeden bırakmaz, iki-üç gün sürekli okuduğu olur, gözleri yaşardıkça ıslatılmış bezle rahatlatmaya çalışırdı.

Atatürk'ün Türk tarihini değerlendirme ve olayları tarihsel süreç içinde ele alma konusunda en çok yararlandığı ve etkilendiği kaynaklardan birisi, Deguignes'in *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*'dir [Çeviri: Hüseyin Cahit Yalçın, 1924]. Atatürk'ün İslâm Tarihi ve Hilafet sorunu için yararlandığı ve etkilendiği eserlerin başında Leone Caetani'nin ünlü *İslâm Tarihi*'nin geldiği bilinmektedir [bunun çevirisini de Malta sürgünlüğü sırasında Hüseyin Cahit Yalçın yapmıştır]. Atatürk'ün Tarih II. Orta zamanlar kitabına Muhammed'in hayatını ve savaşlarını yazarken en çok bu kitabı kullandığını görüyoruz.[29]

İlgilendiği alanların farklılığı ve çeşitliliği dikkat çekicidir. Muharebe alanında bile gazete ve dergilerin eline ulaşması için özen göstermiştir ve sürekli okumaya çaba harcamıştır. Yahya Kemal Beyatlı'nın 10 Kasım 1952 tarihinde Park Otel'de yaptığı konuşmaya göre, Atatürk'ün sofrasında bulunduğu bir akşam konuşma konusu felsefedir. Şairin, beğendiği tanımlama ve açıklamaları üzerine Atatürk, felsefe konusunda kendi düşüncelerini ayrıntıları ile açıklar:

> O gece herkes gibi ben de Atatürk'ün konuşmalarıyla mest olmuştum. Sabaha doğru dağıldık. Giderken Atatürk'ün böyle bir dünya görüşüne nasıl ulaşabilmiş olduğunu düşünüyordum. Atatürk'ün hayatını hep biliyoruz. Askerî okullarda okumuş ve sırtından asker üniformasını çıkararak politikaya girmiş. Onun okuduğu okullarda felsefe diye bir ders yok! Bu çeşit kitapları okuyacak kadar aslında Fransızcası olduğunu da sanmıyorum. O yıllarda bu kitapların pek azı dilimize çevrilmişti. Peki, bunca kültürü Atatürk nereden aldı öyleyse. Çözemedim!.. Ertesi akşam arkadaşım Ruşen Eşref'e yemeğe çağrılıyorum. Ruşen'e akşamki konuşmayı anlattım. Ruşen hiç şaşmadı, sözlerimi doğal karşıladı. Ben, 'Peki, -dedim- nereden edindi bunca bilgiyi, bunları nereden biliyor.' Ruşen Eşref güldü, 'Bilir –dedi- fazlasını da bilir'. 'Peki, ama nereden?' diye sorunca açıkladı:
>
> *Meşveret*'ten, *Mizan*'dan, *İçtihat*'tan, *Osmanlı*'dan, *Şûrayı Ümmet*'ten... Daha sayayım mı?... Özellikle Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'i, Murad'ın *Mizan*'ı ile Abdullah Cevdet'in *İçtihad*'ı düzenli olarak eline geçmiştir. Çanakkale savaşlarından sonra kendisiyle konuşurken Jön Türklerin Avrupa'da çıkardığı [Osmanlı] mecmuasının hemen tam bir koleksiyonunun elinin altında olduğunu bana söylemiş, '*fırsat düştükçe, karıştırıp eski okuduklarımı gözden geçiriyorum*' demişti.
>
> Ruşen Eşref'in bu sözlerinden sonra düşüncemdeki düğüm çözüldü. Ahmet Rıza olsun, Mizancı Murad olsun, Abdullah Cevdet olsun, bu Jön Türk fikriyatını iş-

leyen kalemler, özledikleri yönetime ihtilal ile değil, fikirle ulaşabileceklerine inanıyorlardı. Bunun için Avrupa'da bulundukları uzun yıllar çağın etkin fikirlerinden hemen hepsini Osmanlı İmparatorluğu açısından incelemiş ve yazılarında vardıkları sonuçları yazmışlardı. Atatürk gibi bir adama bunlardan bir bölümünü okutmak bile yeter... Kaldı ki o akşam Ruşen Eşref bana bir açıklamada daha bulunmuş ve Atatürk'ün daha Selanik'te iken J.J.Rousseau'yu büyük bir dikkatle okuduğunu söylemişti.[30]

Atatürk önem verdiği güç ve sıkıcı bir durumu çözdükten sonra rahatlardı ve bu yüzünden belli olurdu. Bu gibi durumlarda "*beynime saplanmış bir çiviyi söküp attım*" dediği olmuştur.[31] Atatürk'ün çok çeşitli nitelikleri arasında en başta gelenlerinden biri de yorulmak bilmez bir çalışıcı, usanmaz bir çalıştırıcı olmasıdır. "*O'nun çalışma ve çalıştırma metodu, gerçekten ayrı bir harika idi. Akşamdan çalışmaya başladığı hâlde sabah olur, gün açılır, yanındakilerin göz kapakları birçok defa soğuk su ile yıkandığı hâlde birbirine yapışır, o gene sanki yeni işe başlamış gibi taptaze bir vücut ve zihinle yine devam ederdi. Ancak yapmak istediği işi bitirdiği zaman, tatlı bir tebessümle, 'Yorulduk biraz galiba...' derdi.*"[32]

Atatürk'ün kendine öz bir danışma yolu vardı. Yapmak istediğini önce, bazen işin esasını pek belli etmeden ve teorik bir şey üzerinde konuşuyormuş gibi, sofrada söz konusu ederdi, içki ağızları daha kolay açtığı için leh ve aleyhte söyleyenler olurdu, konuşanların özel düşünce ve inançlarını bildiğinden söylediklerini ona göre değerlendirirdi. Bazı arkadaşlarıyla ve halkla temaslarında, köylü ve kentli her türlü iş güç sahipleriyle konuşurken yine pek belli etmeden tasarısının uyandıracağı tepkiler üzerinde bilgi ve duygu edinirdi. Yalnız aldığı karşılıklardan değil, konuştuğu adamın yüzünden ve kımıltılarından da sonuçlar çıkarırdı.[33] Atatürk türlü yoklama ve tartışmalardan sonra bir karara vardı mıydı onu her ne olursa olsun yürütürdü.[34]

Atatürk uysal bir insan değildi. Hatta haşin olduğu bile söylenebilir. Böyle olduğu halde çok terbiyeli, çok olgun, çok merhametli, çok hoşgörülü bir insandı. Temiz kalpliydi, alçak gönüllüydü. Gösterişten uzaktı. Görev başında laubaliliğe yer vermez, fakat özel yaşantısında sevdiklerinin nazını çekerdi. Dostlarına, arkadaşlarına vefalıydı. Zaten Atatürk'ün en büyük üstün yanlarından biri de kin ve garaz gibi insani duyguların üzerine çıkabilmiş olmasıdır. Bağışlamayacağı suç yok gibiydi. Birçok hataları gördüğü halde, görmezlikten gelirdi. Kin tutmaz, çabuk affederdi. Kimleri, ne zaman affedeceğini de çok iyi bilirdi. Hırsı çok çabuk geçerdi.[35]

Buna en çarpıcı örneklerden birisi, Reşit Galip'in *millî eğitim bakanlığı* görevine getirilişidir. 1931 yılı Ağustos ayı gecelerinden birisinde Atatürk'ün ünlü sofrasında bir tartışma yaşanmıştır.

O gece Maarif Vekili Esat Mehmet'in; kız öğrencilerin kısa etek, kısa çorap ve kısa kollu gömlek giymelerini uygun bulmadığını, daha kapalı giyinmelerini bir tamimle duyuracağını ifade etmesi üzerine Reşit Galip, '*Yanlış düşünüyor-*

sunuz beyefendi, bu bir geriliktir, kadınlar eski durumda yaşayamazlar, inkılâplardan en mühimi kadınlara verilen haklardır, başka türlü Batılılaşmakta olduğumuzu iddia edemeyiz," der. İşte bu sert söylemi gerginliğe neden olmuştur.

"O geceki sofrada Dr. Reşit Galip CHP idare heyeti üyesi olarak sorumlu olduğu Halkevleri çalışmalarından bahsederken, 'Tiyatro kollarıyla bu sanat dalını yurtta geliştirmek istiyoruz' dedikten sonra tiyatroda kadın eleman sıkıntısı çektiklerini, görev almak isteyen kadın öğretmenlere izin verilmesi için Millî Eğitim Bakanı'na başvurduklarını ancak; halk, onlara 'oyuncu' der diye bu iznin verilmediğini' belirtir.

Reşit Galip'in 'Bu kokuşmuş kafayla devlet yürümez' tespiti üzerine Atatürk'ün kaşları çatılır. Atatürk'ten, 'Sözlerinizde müsamahalı, ölçülü olunuz,' uyarısını almasına karşın Reşit Galip, '*Devrimci devrimcidir. Devrimci olmayan da devrimci değildir. İnsanlar, bir yaştan sonra ister istemez tutucu olurlar. Mecliste bunca genç, idealist, bakanlık yapacak yetenekte insan varken, böyle yaşlı kimseleri Millî Eğitim Bakanı yapmak hatadır,*' sözlerini ekler. Reşit Galip'in bu sözleri üzerine Atatürk'ün kaşları iyice çatılır.

Deneyimli ve yaşlı Millî Eğitim Bakanı, Atatürk'ün geçmişte öğretmeniydi. Mustafa Kemal Paşa'nın, 'Esat bey, yeteneklidir. Davamıza inanmıştır ve benim 'hocamdır'. Beni okutmuş olması sence bir değer taşımıyor mu?' sorusuna, '*Kusura bakma Paşam, taşımıyor! Okuttuklarının içinde sizin gibi devrimci çıkmış ama, kim bilir nice tutucu da çıkmıştır,*' yanıtını verir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 'Bu masada hocama ve bir Millî Eğitim Bakanı'na hakaret etmenize müsaade edemem,' diye çıkışır. Reşit Galip'in, '*Devrimleri korumak için sizden müsaade istemiyorum. Hatayı yapan siz de olsanız, sizi de eleştiririm. Roz Nuvar'a* (Atatürk bir akşam, Beyoğlu'nda beyaz Rus bir karı koca tarafından idare edilen Roz-Nuvar adlı gece kulübüne gitmişti. Buraya daha önce birkaç kez uğramıştı, sahiplerini tanıyordu. Bir aralık özel bir salonda, yanına sokulan mal sahibi kadın, bankalardaki kredilerinin kesilmesi yüzünden zor bir duruma düştüklerini ileri sürerek, yardım talebinde bulunuyor. Atatürk de İstanbul İş Bankası'na hitaben. Bu müesseseye belli bir miktarda kredi açılmasını rica' yollu bir mektup yazıyor, kadına veriyor.) *verdiğiniz 15.000 liralık kredi mektubu da, siz yaptınız diye hata olmaktan çıkmaz!*' demesi üzerine sofraya derin bir sessizlik çöker...

Atatürk'ün, 'Yoruldunuz, biraz dinlenseniz iyi olacak, buyurun biraz istirahat edin!..' demesi üzerine Reşit Galip'in kalkıp gideceğini, böylelikle o derin sessizliğin ortadan kalkacağını umanlar yanılmıştı. Çünkü Reşit Galip, '*Burası sizin değil, milletin sofrasıdır. Milletin işlerini görüşüyoruz. Burada oturmak sizin kadar, benim de hakkımdır...*' demesiyle zaten derin bir sessizlik içindeki salonda sanki hayat durmuştu. '*Öyleyse, biz kalkalım!*' diyerek masayı terk ederken Atatürk, sinirlerine hâkim olmuş, işi uzatmamıştı."[36]

Bu olayın içyüzü Hasan Rıza Soyak'ın anılarındadır.

> Ertesi sabah erkenden Dolmabahçe Sarayı'ndaki yatak odama [Hasan Rıza Soyak'ın odasına, e.m.], İş Bankası'nın İstanbul Şubesi Müdürü Muammer Eriş telefon etti.
>
> "Atatürk'ün bir emirlerini aldım, bunun mahiyeti hakkında sizin fikrinizi öğrenmek istiyorum," dedi ve mektubu okudu.
>
> Burada bir noktayı düzeltmeliyim, Muammer Bey'in bana müracaatı, aynı zamanda Atatürk'ün genel vekili oluşumdandır.
>
> Derhal durumu anlamıştım.
>
> "İfade açıktır; sizden istenilen şey, kesilen kredinin tekrar açılıp, bankanın normal şartlarına uygun teminat mukabilinde, işlenmesini sağlamaktır," cevabını verdim. Bunun üzerine Muammer Bey, kendilerine Atatürk'ün arzularına uyacağını söylemiş ve talep ettikleri parayı ikraz etmek için usulü dairesinde ikinci muteber bir imza istemiş, bunu temin edememişler ve tabiî parayı da alamamışlardı.
>
> Uyanınca durumu Atatürk'e arz ettim:
>
> "Tamam," dedi, "zaten ben de bunu kastetmiştim."
>
> İşte gerçek durum bu iken kadına verilmiş yazıyı – aklımda kaldığına göre 15.000 liralık bir çek mahiyetinde telakki etmiş olan Aydın milletvekili Dr. Reşit Galip –ki doktorluktan daha çok tarih, dil ve edebiyatla uğraşan devrimci, milliyetçi, yurtsever ve idealist bir genç bilgindi- ertesi akşam Dolmabahçe'de dile getirmişti.[37]

Atatürk'ün sofrayı terk ettiği o geceden sonra olan biteni Hasan Rıza Soyak anlatıyor:

> Ertesi sabah sükûnete gelen doktor erkenden Sarayı terk ederek ilk trenle Ankara'ya gitmişti. Saraydan ayrılırken o zamanki Riyaseticumhur Umumi Kâtibi Tevfik Bıyıklıoğlu'na, parası olmadığından bahsederek bir miktar ödünç para istemiş; o da 25 lira vermiş. Atatürk bunu haber alınca çok üzülmüştü. Tevfik Bey'e, *"İnsan o halde bulunan arkadaşına 25 lira mı verir? Hiç değilse benim hesabımdan birkaç yüz lira vermeli idin,"* diye çıkışmıştı. Doktor Ankara'dan Atatürk'e yazdığı uzun bir mektupla affını istemişti; Eşsiz Lider mektubu hafif bir tebessümle okumuş. Yalnız, *"Nedir, bir kabahat mi var ki?"* demişti.

Nazik ve kibardı Mustafa Kemal... İnsanların kalbini kazanmak için yapaylığa asla ihtiyacı yoktu. Bir insan vazifesine bağlı, değerli, yerini dolduruyorsa, öteki kusurlarını hoş görürdü. Böylesine kusurları olmayanları veya hatalarını düzeltmeye çalışanları ise teşvik eder, hatta çok zaman onların kabahatlerini üzerine alır, savunmasını yapardı.[38]

Kısa bir süre sonra Ankara'ya dönünce bir gece yarısı Dr. Reşit Galip'i Çankaya Köşkü'ne getirterek iltifatta bulunmuştur. Daha sonra başbakan nezdinde, lehinde yaptığı bir girişimle, istifa eden Esat Mehmet yerine aksaklıklarını gördüğü işleri düzeltmek üzere 1932 yılında Millî Eğitim Bakanlığına tayin ettirmişti.[39]

Bu görev sonrası modern üniversitenin temelini atacak, Almanya'dan Hitler zulmünden kaçan bilim adamlarına kucak açarak 1933 'Üniversite Reformları'nı

gerçekleştirecek yeni Millî Eğitim Bakanı artık iş başındaydı. Reşit Galip 1923 yılında, "Gece ve gündüz geçim belasıyla dertli bir zavallı insandan hangi hakla meslek aşkı bekleyebiliriz," eleştirisini açıkça yapabilen, 1929 yılında ise "Türk ulusuna özgü gelenekler içinde harem ve tesettür yoktur. Türk kadını, hiçbir anında tesettürü seçmedi," diyecek denli yürekli bir devrimciydi.

Bu yaşanan olay gösteriyor ki, Gazi, hiçbir zaman cezalandırıcı, değerleri yok edici narsist bir lider değil, tam tersine hata yapanları bile bağışlayıcı yapıcı bir lider tipidir. Oysa Atatürk sonrası liderlere baktığımızda hepsinin ortak yanlarının, seçilmiş padişahlar gibi davrandıklarıdır. Bugün ona diktatör diyen, adı ikinci cumhuriyetçiye çıkmış liberaller ile solcu eskileri ve ülkücü kırıklarıyla, teokratik siyasi rejim özlemcileri ile sözde demokratların hiçbirisi, şimdiki parti liderlerinin kurduğu sultaya ve dar çevreye karşı çıkmamakta, kolayca harcanan adamlara dönüp bakmamaktalar.

İstanbul'dan Ankara'ya dönecek tren bileti parası cebinde bulunmayan Reşit Galip gibiler, Kemalist devrimin inançlı savunucuları, yeri geldiğinde, Atatürk gibi dönemin en güçlü aktörünün dinlediği radyo konuşmasında, "Devrimlerimiz, Türk milletinin çektiği uzun çileler sonucu elde edilen denemelerimizin fikir haline gelmiş kesin inancıdır. Her yerde, herkese ve her şeye karşı onları savunacağız. Gerekirse babalarımıza ya da çocuklarımıza karşı bile," diyebilen kişilerdi. Burada ifade edilen 'baba' cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'dir.

Reşit Galip örneğinde olduğu gibi bir kadro, sonraki yıllarda ortaya çıkan çapsız politika ve bürokrasi figürlerinin yaptığı gibi lidere tapınmıyor, onun dar çevresine girmeye çaba harcamıyor, tam tersine liderin yarattığı ideolojiye inanıyor ama bu ideolojiyi millî eğitim program ve müfredatına yerleştirmek, ülke insanına benimsetmek için, gerekirse devrimin lideriyle bile çatışmayı göze alıyordu. Çünkü bu yılmaz devrimciler, o dönemin Ankara'sında ucuz arsa kapatıp bakanlıklara satan ihale takipçileri olmadıkları gibi, bir sonraki seçim listesine girmek gibi bir beklenti içinde de değillerdi. Onların tek bir hedefleri vardı; tüm hücreleriyle inandıkları, benimsedikleri Gazi'nin laik devrimlerini ve cumhuriyeti güçlendirmek, dinci yobazlara ve emperyalizmin temsilcilerine teslim etmemekti. Ortak hedefleri tam bağımsızlıktı. İşte bu kadronun samimiyeti ve yurtseverliğidir ki, Atatürk'ü de en yaralayıcı hatayı yapan kişiyi bile bağışlamaya yöneltmiştir. Anıları okuduğumuzda köşkün hizmetlilerini bile kaç kez bağışladığına tanıklık ederiz. Bu *akil adam* niteliğini özümsemiş lider sayısı o kadar azdır ki!

Askerî öğrencilik ve ilk subaylık yıllarını, kitap ve okuma yasağının yoğun baskısı altında geçiren Mustafa Kemal, kitap yasağına karşı olmanın da örneğini veriyor.

Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul'da bulunan Armstrong adlı bir İngiliz istihbarat servisi mensubu subayın yazdığı ve 1932 yılında İngiltere'de yayınlanan

"Bozkurt: Mustafa Kemal" kitabı, yine İngiliz basınında, daha çok bir film senaryosu olarak değerlendirilmiş, yarattığı gürültü ve Atatürk'ü, dayanaksız savlar ve gerçeklerden uzak öykülerle anlattığı için yurda sokulması yasaklanmıştır.

"Bir gün Çankaya sofrasında bu eser gecenin konusu haline gelir. Atatürk, 'Getirin şu eseri okuyalım' der ve kitap o gece baştan aşağı okunur. Gazi, her satırını dikkatle dinler. Sonra sorar:

'Ne yaptınız bu kitabı?'

'Yurda girmesini yasak ettik.'

'Niçin?...'

'Hakkınızdaki iftiralar dolayısıyla.'

'İçki falan mı?'

'Evet Efendim.'

'Az bile yazmış. Bırakın kitabı yurda girsin; millet de okusun.'

Fakat Atatürk'ün bu istek ve tavsiyesine rağmen kitap yurda sokulmamıştır." Atatürk bu kitaba *Akşam* gazetesinde Necmettin Sadak'ın kaleminden çıkan yazılarla yanıt vermiştir.[40]

Atatürk yalnızca yakın çevresini mi dinleyip, onlarla mı ilişki içindedir. Hayır, halkıyla yüz yüze gelip onlarla konuşmaktan, sorunlarını dinleyip çözüme kavuşturmaktan da geri durmayan bir liderdi. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi, öküzüne el koyan vergi memurlarından mustarip bir köylüyü Büyükçekmeceli Halil Ağa'yı bakanlar kurulunun karşısına çıkarışıdır.

İsmet Bozdağ 1975 yılında *Günaydın* gazetesinde *'Atatürk'ün Sofrası'* başlığı altında bir dizi yazı yayımlamıştı. Bu dizide Kılıç Ali, Nuri Conker gibi kişilerin tanık olduğu *'Hoş Geldin Halil Ağa'* başlıklı ilginç olmasının ötesinde bu içki sofrasının anlamını, içeriğini anlatan bir anıyı aktarması açısından çok önemlidir.

Yıl 1936, İstanbul, altın gibi bir sonbahar yaşıyor. Atatürk Florya Köşkü'nde, arkadaşları ile konuşuyor, Ülkü ile oyalanıyordu. Devlet işleriyle meşgul olmuştu ama gene de canı sıkkın. Oldum olası Devlet Başkanlığının sınırlı yaşamına alışamamıştır. Bir gün Özel Kalem Müdürü Hasan Rıza Soyak'a dediği gibi, kendisini kapatılmış, tutuklanmış sayıyor. Bu yüzden bütün Cumhurbaşkanlığı süresince, Atatürk sıkılmış, yakınlarına bundan yakınmıştır. Bu duygularını Selanik günlerinde yakın arkadaşı Nuri Conker'e anlatırken, birden Conker'in dizine vuruyor:

"Bana yardım eder misin Nuri?"

"Nasıl?"

"Kaçalım köşkten!"

Conker duraksıyor. Böyle bir işe önayak olmak Başbakan İsmet Paşa'dan yaman bir azar işitmektir. Ama isteyen de Atatürk'tür.

"Peki, nasıl kaçacağız paşam? Peşimize bir ordu adam takılır, hiçbir keyfi olmaz bunun..."

Atatürk gülüyor:

"Bırak şimdi bunları, ben de biliyorum, 'kaçalım' ne demek? Kimseye görünmeden usulca sıyrılalım demek! Sen bana yardım edecek misin?"

"Paşam, kusura bakma anlamadım ama buyruğunuzdayım elbet. Siz yolunu söylerseniz ben de size katılırım..."

"Hah, şimdi oldu."

Bunları konuşurken Atatürk'ün gözleri, çocuk gözleri gibi parlıyor, konuşmayı sürdürüyor:

"Bak şimdi Nuri... Senin otomobilli bir arkadaşın yok mu?.."

"Var..."

"Tamam. Sen şimdi yaverlerden gizli gidip bu adama telefon edeceksin, kendin için isteyeceksin bir günlüğüne arabasını... Gerisini bana bırak!.."

Conker arkadaşına telefon eder, arabanın üstü kapalı gelmesini de hatırlatır. Atatürk'ün yanına geldiğinde uygulamayı dinler:

"Şimdi bak ne yapacağız?.. Araba seni almak için gelecek. Yaver gelip haber verecek. İkimiz birlikte kapıya doğru yürüyeceğiz. Ben yaveri bir iş buyurup savacağım. Senin ceketini ve şapkanı giyip otomobile bineceğim. Birkaç saniye sonra sen geleceksin! Senin gömlekle dolaşman, bu mevsimde yadırganmaz. Nöbetçilerin yanından geçerken, sen kendini göstereceksin ve seni tanıyacaklar, yol verecekler. Senden kuşkulanmayacakları için biz çemberi yaracağız!.."

"Çemberi yarsak bile hemen fark edip peşimize düşerler Paşam."

"Ne?.. Sen anlarlar mı diyorsun? Şaşarım aklı perişanına... O kadar akıl nerede bu adamlarda? Atatürk'ün köşkten kaçtığını bu adamlar gözleriyle görseler, kendilerine bile inanmazlar! Bak bekle göreceksin!.."

Nuri Conker, İsmet Paşa korkusuyla tedirgin, Atatürk özgür olmak hevesiyle mutlu beklerler. Nihayet yaver gelir, haber verir. Atatürk seslenir:

"Demek davetlisin Nuri, pekâlâ... Hadi ben de seni kapının önüne kadar geçireyim, sonra döner kitap okurum..."

Birlikte yürürler. Yaver peşlerinden gelmekteydi. Atatürk birden döndü.

"Benim kitaplarımın arasında Edouart Herriot'un *'Orient'* adlı bir kitabı olacak, yeni geldi. Onu bul odamdaki masaya koy, bu akşam yemek yemeyeceğim okurum. Sen de dinlenebilirsin!"

"Baş üstüne Atatürk!.."

Yaver uzaklaşıp gözden kaybolur:

"Haydi çıkar ceketini, ver şapkayı!.."

Atatürk ceketi çabucak giyip, şapkayı da başına geçirerek yürümeye başladı. Arabaya gelince bir duraksama yaptıktan sonra kapıyı açarak bekleyen şoför Atatürk'ü Nuri Conker sanmıştır. Tam direksiyona geçeceği sıra, bu kez Nuri Conker görünür.

"Hadi oğlum, çek!.." der.

Araba hareket ederek dış kapıya gelince, nöbetçi otomobile doğru yaklaşır. Nuri Conker oturduğu yerden başını çıkararak nöbetçiye seslenir:

"Allahaısmarladık asker."

"Sağ ol..." cevabını alarak geçip giderler.

Atatürk şoföre, "Çekmece'ye doğru..." dedikten sonra Nuri Conker'e gülerek döner:

"Ben sana demedim mi kaçarız diye... Şimdi bizim dönüşümüzde bunların telâşını bir düşün!.."

Atatürk'ün neşesine bir diyecek yoktu. Yolda otomobilin tentesini de açtılar. Güzel bir Eylül sonu akşamı sonbaharın tadını çıkararak, Çekmece'ye doğru gidiyorlardı. Hava ılıktı, görüntü güzeldi ve her şey düzeninde işliyordu.

Birden Atatürk'ün gözleri akşam güneşi altında çift süren bir köylüye takıldı. Yaşlı bir adamdı bu. Ama sapanın sapına iyice yapışmış, toprakları yavaş yavaş deviriyordu. Fakat çiftin bir yanında öküz, bir yanında merkep vardı. Eşit güçlerle çekilmediği için sapan yalpa yapıyordu.

Atatürk şoföre, "Dur!..." dedi, arabadan indiler. Çift süren köylü yoldan uzak değildi. Atatürk elini arka cebine götürüp sigara tabakasını çıkardı, sonra köylüye seslendi:

"Kolay gelsin Ağa!.."

Köylü bu sese başını çevirmeden karşılık verdi:

"Eyvallah, eyvallah..."

Atatürk, baştan seslendi:

"Ateşin var mı, ateşin?"

Bu kez köylü sesten yana başını çevirdi. Atatürk elindeki yanmamış sigarayı gösteriyordu. Köylü bir süre baktı, sonra hayvanları durdurup kendilerine doğru yürümeye başladı. Yürürken bir yandan konuşuyor, bir yandan kuşağının arasından bir fitilli çakmak çıkarıyordu:

"Tiryakisin bey galiba! Tiryaki, tiryakinin halinden anlamalı..."

"Eh... Kibriti unutmuşuz da..."

Atatürk bir sigara uzattı, köylü de çakmağı çakıp, fitili ateşledi. Tatlı bir yanık kokusu tüten fitilden sigaraları yaktılar.

Atatürk, "İşler nasıl ağa? Bu yıl mahsulden yüzünüz güldü mü?" diye sordu.

Köylü, isteksiz isteksiz konuştu:

"Tanrı'nın gücüne gitmesin ama Bey bu yıl yufkaydı ürün. Kabahatin açığı bizde, açığı da yukarıda!"

Parmağını yukarı kaldırıp gökyüzünü gösteriyordu, söze devamla:

"Biz geç davrandık, yukarısı da rahmeti esirgedi, böyle işte..."

"Bakıyorum, sapanın bir yanında öküz, bir yanında merkep koşulu. Öküzün yok mu senin?"

"Var olmasına vardı ya, hıdırellezde vergi memurları sattılar..."

"Hiç vergi memuru köylünün üretim aracını satar mı? Olmaz böyle şey! Muhtara şikâyet etseydin..."

Konuşmanın bundan sonrası Atatürk için çok can sıkıcı ve üzücü oldu. Çünkü bir çiftçinin üretim aracı elinden alınmıştı. O, çocukluğunda Lankaza Çiftliği'nde üretici ne demektir öğrenmişti. Kendisi Cumhurbaşkanlığı sonrasında çiftlikler kurmuştu. Modern üretim yöntemlerini ülkeye tanıtıyordu ama bu köylü ona, bürokrasi karşısında yenildiğini, cumhuriyetin 'kimsesizlerin kimsesi' değil de, bürokrat oligarşisinin devletini yarattığını öğretti.

Dehşete düşmüştü ama bu olayı kapatmaya niyeti yoktu. Bunun hesabı sofrada görülecekti.

Dönüş yolunda Atatürk susuyor, düşünüyor, sigara üstüne sigara yakıyordu. Yüzünde ince bir keder vardı:

"Yahu çocuk, şu Halil Ağa'nın vergi borcu yüzünden öküzünü satmışız, merkeple çift sürüyor, hâlâ da 'Devlet Baba' diyor. Ne mübarek ulus bu ulus!.."

Atatürk susmuştu. Geçtikleri yolların güzelliğine bile bakmıyor, mavi gözleriyle dalmış düşünüyordu. Az sonra Florya Köşkü'ne geldiler. Nöbetçiler, açık spor bir otomobil içinde Nuri Conker'le Atatürk'ü görünce neredeyse şaşırıp selâm durmayı unutacaklardı. Hele nöbetçi yaverin, durumu öğrenince, bir koşuşması vardı ki Atatürk'ü değil ama Nuri Conker'i, İsmet Paşa'dan dinleyeceği sitemleri bile unutarak, güldürdü.

Atatürk yavere, "Şimdi İstanbul'da ne kadar milletvekili varsa, bunların hepsini telefonla bulacaksın. Bu akşam kendilerini yemeğe bekliyorum. Ayrıca Vali Muhittin Üstündağ ile Başbakan İsmet Paşa'yı bul, onlara da haber ver," dedi.

Yaver odadan çıktı. Atatürk Nuri Conker'e döndü:

"Bak, beri Nuri!.. Şimdi sen de bizim çıktığımız araba ile çıkıp Halil Ağa'yı bulacaksın. Ona benim kim olduğumu söyleme. Tüccar, zengin bir adam falan dersin. Seni sevdi, sana bir öküz alıverecek diye bir şeyler söyle, kandır. Kuşkulandırmadan al gel buraya.

Sakın kuşkulandırmadan gel buraya anladın mı, dil dökeceksin, ama üzmeyeceksin adamı, kuşkulandırmayacaksın!.. Haydi göreyim seni!.."

Nuri Conker'i de gönderdikten sonra, düşünceli zamanlarında yaptığı gibi, ıstakayı eline aldı, bilardo oynamaya başladı.

Nuri Conker, görevinin zorluğunu biliyordu. Halil Ağa zeki bir köylüydü. Onu, bir şeyi sezdirmeden Atatürk'ün köşküne getirmek, olası iş değildi. Yapmaya çalışacaktı.

Nitekim, Halil Ağa'yı, önüne merkebiyle öküzünü katmış, köyün yolunda bulunca yanılmadığını anladı. Uzun ve yorucu bir uğraştan sonra Halil Ağa'yı razı etmişti. Yola çıktıkları zaman Nuri Conker derin bir nefes aldı. Ama işin asıl güç yanı şimdi başlayacaktı. Halil Ağa'yı kuşkulandırmadan köşke sokmak bir sorundu. Yanılmamıştı biraz sonra Halil Ağa sordu:



"Nerede beyin evi?"

"Beyin evi mi? Şimdi yazlıkta, Suadiye'dedir ya, bu akşam yeğeninde konuk, biz de oraya gideceğiz."

"Yeğeni ne iş tutuyor ki?"

"Bugünlerde yedek subaylığını yapıyor, Atatürk'ün köşkünde..."

"Sakın beyim, biz köşke mi varacağız?"

"Köşke ya..."

"Aman beyim, sen amanı bilir misin? Ben köşke möşke sokulamam. Kalsın bu yemek işi, Bey evine döndüğü zaman yaparız. Sen bana adresini bir kâğıda yazıver, gelirim ben!.."

"Bak bu sözünü beğenmedim Halil Ağa, yooo sonra beyi kızdırırız ki çok fena..."

"Oh beyim durdur otomofili, ben köye döneyim!.."

Nuri Conker sonunda Halil Ağa'yı köşkün yaver odasına getirebilmişti ama anasından emdiği süt de burnundan gelmişti. Halil Ağa, köşke girerken dehşete kapılmış soruyordu:

"Aman beyim, oh beyim, sakın bizim bey Paşa maşa olmasın?"

O akşam Atatürk'ün sofrasında Başbakan İsmet İnönü, bakanlar, milletvekilleri, İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ yirmi beş kişi kadardılar.

Atatürk sofranın başında bir ara, "Bu akşam soframıza 'Efendimiz gelecek'. Kendisine nasıl davranacağınızı görmek isterim!" dedi.

Sofrada bir fiskos başladı. Bu 'Efendimiz' de kimdi? Türk ulusunu kurucusu Atatürk kimden 'Efendimiz' diye konuşabilirdi? Bir şaka, bir sürpriz mi hazırlamıştı yoksa gerçekten saygı duyduğu bir insan mı gelecekti? Tam bu sırada Başyaver içeriye girdi ve Atatürk'ün kulağına bir şeyler söyledi. Atatürk memnun bir yüzle, "Buyursun," dedi.

Şimdi nefesler kesilmiş, bütün gözler, kirpik oynamadan kapıya dikilmişti.

Halil Ağa, başını derde soktuğunu anlamış, Nuri Conker'e ölüm ölüm yalvarıyordu:

"Oh beyim, elini ayağını öpeyim beyim, ben öküz möküz istemem, beni salıverin!"

Conker, yaverler çırpınıyorlar, saygı – ikram, karşısında elpençe duruyorlar, kendisini yatıştırmaya uğraşıyorlardı. O zaman anladı Halil Ağa gündüz kiminle görüştüğünü... Atatürk'tü bu!... Öyle ya, Atatürk'ün ta kendisiydi! Tebdile soyunmuştu da kendisine çatmıştı demek. Söyledikleri, birden hatırına dizilmiş olacak ki can dayanmaz yalvarmalara çöktü:

"Gazi Mustafa Kemal Paşa'mızdı senin beyin, öyle ya!.. Bizim aklı kısa karılar bile 'Hızır' deyip bildiler... Tuh, Halil gibi senin gelmişine geçmişine... Nettim ben beylerim, komutanlarım, ah ben nettim!..."

Yatıştırmak istendikçe ürküntüsü artıyordu:

"Ya ne haltlar karıştırdım ben Gazi Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ümüze? Adını Kemal dediydin ya, uyansana Halil olmayası herif?... Naapar bakalım beni şimdi Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ümüz, naapar? Oh şu kör dilimi kesse de ibret-âlem gezdirtse beni ortalıkta: 'Geveze aptalın hali budur,' diye."

Bir kolunda, Nuri Conker, bir kolunda Başyaver, avutucu sözlerle salon kapısının önüne getirdiler. Başyaver kapıyı açıp da Halil Ağa, gündüz konuştuğu beyin sofranın başında oturduğunu, yanıbaşında da İsmet Paşa'nın yer aldığını görünce, dizlerinin bağı çözüldü. Ama olan olmuştu artık, var gücüyle toparlandı, ne diyeceğini tasarlamaya başladı.

Halil Ağa kapıda görününce, Atatürk ayağa kalktı. Kalkması ile bütün sofra gürr diye ayağa kalkıştılar.

Atatürk, "Hoş geldin Halil Ağa!" dedikten sonra masadakilere dönüp tanıttı:

"İşte beklediğimiz Efendimiz!" dedi.

Conker, Halil Ağa'yı Atatürk'ün sağ başına oturttu, kendisi de ayrılan sandalyeye geçti. Atatürk sofradakilere, o gün köşkten Conker'le birlikte nasıl çıktığını, Halil Ağa'yı, bir yanında öküz, bir yanında merkeple çift sürerken nasıl gördüğünü, sigara yakmak bahanesiyle nasıl kendisiyle konuştuğunu ayrıntılı bir biçimde anlattıktan sonra, "Şimdi gerisini Halil Ağa ile birlikte yanınızda tekrarlayacağız," dedi. "Ben sorduklarımı baştan soracağım. Halil Ağa da orada bana söylediklerini..."

Atatürk, Halil Ağa'ya döndü:

"Bak beri Hali Ağa. Sen bu akşam benim konuğumsun!.. Senin açık sözlülüğünü de çok beğendiğimi bugün söyledim, konuşmamızdan sana hiçbir zarar gelmeyecek. Öküzünü de alacağım... Ama şimdi ben tarlada sorduklarımı sana baştan soracağım, sen de orada söylediklerini aynen tekrarlayacaksın. İşte so-

ruyorum: "Bakıyorum, sabanın bir yanında öküz bir yanında merkep koşulu. Öküzün yok mu senin?.."

Halil Ağa dudakları titreyerek Atatürk'ün ayaklarına kapanacak oldu, Atatürk önledi:

"Yooo, bak böyle şey istemem. Soruyorum, cevap ver."

Halil Ağa konuşmaktan başka çıkar yol olmadığını anlamıştı. Sonra, kolaydı bu soruya cevap vermek, seslendi:

"Var olmasına vardı ya, Hıdırellez'de vergi memurları alıp sattılar."

Atatürk çok memnun olmuştu. Halil Ağa'nın omzunu okşayarak ona moral ve cesaret verdi:

"Tamam... Çok güzel. Tamam bana gündüz söylediğin gibi eksiksiz söyledin... Şimdi ben gene soruyorum: Hiç vergi memuru köylünün üretim aracını satar mı? Olmaz böyle şey! Muhtara şikâyet etseydin."

Bu soru da kolaydı. Nazlanmadı Halil Ağa. Çünkü gerisini düşünüyordu:

"Muhtar da başındaydı beyim!.."

"Oldu, bu da tamam. Güzel gidiyor. Ben yine soruyorum: Sen de kaymakama gitseydin!"

Etrafa bir göz attı, bakındı. Kaymakam yoktu aralarında.

"Kaymakam beyin haberi olmadan bizim buralarda kuş bilem uçamaz."

Sofradakiler soluk almadan konuşmayı izliyorlardı. Sıra ürkütücü sorulara gelmişti. Atatürk sordu:

"Peki İstanbul şuracıkta, gideydin Vali'ye anlataydın derdini, onun işi bu değil mi?"

Vali Muhittin Üstündağ, Halil Ağa'nın ancak iki metre ötesinden, kendisine bakıyordu. Nasıl desin?.. Ter basmıştı iyice, işi savuşturmanın yoluna kaçtı:

"Vali Paşamızı biz görüp dururuz buralarda. Eteğine düşsek duyurabilir miyiz ki..."

Atatürk'ün kaşları çatıldı:

"Olmadı bu, Halil Ağa... Bana dediğin gibi, dosdoğru..."

"Böyle demedik mi beyim?"

"Ya, ben mi yanlış anladım? Dur soralım bakalım Nuri'ye... Nuri, böyle mi dedi bize Halil Ağa?"

"Hayır Paşam."

"Gördün mü?.. Demek aklımda yanlış kalmamış. Hani bir şey demiştin sen, vali neden duymazmış?.."

"Accık hafifçene işitir de..."

"Hele, hele... Bana söylediğin gibi..."

"Köylük yerinde bizim dilimiz sağır demeye dadanmıştır, kusura kalman gayri Paşam..."

Atatürk gülmeye başladı:

"Diplomatsın ki, yaman diplomatsın!.. Ama diplomatlık sırası değil, doğruyu konuşacağız!.. Söyle şimdi bana orada dediğin gibi..."

Halil Ağa gözünü yumup başını öne eğdi:

"Şaşırıp, 'Bırak şu sağırı' dedik ya..."

Sofrada mırıltılar, gülüşmeler başlamıştı. Hele İsmet Paşa Atatürk'ün destekleyip tuttuğu Vali Üstündağ'ı pek sevmediğinden, duyulacak bir sesle güldü. Atatürk, İsmet Paşa'ya 'Dur şimdi sıra sana geliyor' der gibi bakmaktaydı.

"Hadi buna da oldu diyelim. Geçelim gerisine: E, peki bir Başbakan İsmet Paşa var, bilir misin?.."

Halil Ağa, İsmet Paşa'nın yüzünden gözlerini geçirterek:

"Şanlı İsmet Paşa'mız bilinmez olur mu hiç!.. Bugüne bugün..."

Atatürk Halil Ağa'nın konuşmasını durdurdu:

"Bırak şimdi övgüleri. Ben sözün gerisini getireyim: 'Tamam öyleyse, hemen her hafta İstanbul'a geliyor. Florya Köşküne iniyor, köşk de şuracıkta. Bir gün kapıda bekleseydin onu. Herhalde çaresini bulurdu!"

Halil Ağa söylediklerini anımsadıkça, canı tükeniyordu. Yine kaytarmayı denedi:

"Kapıya komazlar ya bizi, kosalar da şanlı Paşa'mıza öküzümüzü mü yanacağız!"

Atatürk'ün sesi iyice sertleşti:

"Beni uğraştırma Halil Ağa. Erkek adam sözünü yalamaz. Ne dediysen, tıpkısını tekrarlayacaksın!.."

Halil Ağa ürktü, toparlandı. Başını yere gömüp konuştu.

"Şanlı Paşa'mıza da sağır dedik ya..."

"Yalnız sağır değil, 'Sağırın sağırı'... Değil mi?.."

Halil Ağa yere bakan başını acıyla salladı:

"Öyle dedikti Paşam. Doğrusun!.."

"Son soruyu soruyorum şimdi, bunun da karşılığını ver, öküzü al git! 'Koca yaz şuracıkta Atatürk oturmuyor mu?.. Gitseydin, çıksaydın önüne, anlatsaydın halini!.. O da seni yüzüstü bırakacak değildi ya?.."

"Hiç bırakır mı, hiç bırakır mı aslan Paşa'm benim!.. Erip erişir de tarlama dek gelir, halimi dinler!.."

"Bırak bunları Halil Ağa, dediğini tekrarla!"

Halil Ağa birden diklendi. Her şeyi göze almış, insanların yiğitliği içinde doğruldu. Atatürk'ün gözlerinin içine bakarak konuştu.

"İşte bunu demem Paşam!.. Ağzıma ateş doldur... İşte bunu demem!"

Atatürk gülmeye başladı:

"Zorlatacak bizi bu Halil Ağa, söz anlamıyor. Nuri, senin aklındadır, sen söyle de Halil Ağa söyleyip söylemediğini açıklasın..."

Nuri Conker ayağa kalktı, gülümsüyordu:

"Siz de zor işlere hep beni koşarsınız Paşam. 'Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ümüzün yüzünü görmek için Peygamber gücü gerek' demişti yanılmıyorsam. 'Görsem de, işinden, gücünden, yiyip içmekten başını kaldıracak da bizim öküzün arkasından mı seğirtecek,' demişti.

Halil Ağa'nın gözlerinde yaşlar, başını salladı. Öylece duruyordu. Atatürk konuştu:

"Atatürk işi içkiye vurmuş sarhoşun biri demesine getirdin ya, fazla üstelemeyeyim. Şimdi bak beni dinle Halil Ağa! Seni bu kadar üzüşümün nedeni, şunu anlatmak içindi. Şu gördüğün altı bey, hükümet.. Yani, biri Başbakan, ötekileri de bakan!.. Yurda göz kulak olacak, işleri evirip çevirecekler diye bu makama getirilmişler. Bir yasa gerekti mi, bu baylar, hemen sıvanırlar, İsviçre'den mi olur, İtalya'dan mı olur, Fransa'dan mı, velhasıl neredense, bir yasa buluştururlar, Türkçe'ye çevirtirler, sonra basıp imzayı, gönderirler Büyük Millet Meclisi'ne... Büyük Millet Meclis dediğim de, şu alt baştan senin yanına kadar olan Baylar. Yasa gelir bunlara, bunlar da, "Hükümet elbette incelemiş, gereğini düşünmüştür, benim ayrıca zorlanmama gerek yok," diye, kaldırırlar parmaklarını, olur sana bir yasa!.. Ama sonra bir vergi memuru gelir, Halil Ağa'nın öküzünü çeker satar vergi borcundan. Halil Ağa da tarlasını bir yanda merkep, bir yanda öküz, ırgalana ırgalana sürmeye çalışır. Ama üretim düşermiş, ekim zorlaşırmış kimin umurunda?! Sonra ben bunları görürüm, içim kan ağlar, işitirim, tasalanırım... E hakça söyle bakalım şimdi Halil Ağa, sen benim yerimde olsan, efkâr dağıtmak için, bunları bu beylerle oturup konuşmak için içmez misin? Ama sonra da Halil Ağa tutar sana sarhoş der!"

Halil Ağa'nın dili çözülmüştü:

"Diyen yok haşa! Dinden çıkma gibidir. Buldu mu bunu, hacısı da içer, hocası da içer."

Atatürk sözünü keserek sordu:

"Sen de içer misin?"

"Hiç bulunur da içilmez olur mu Paşam! İçeriz ki şerbet gibi!"

Atatürk, sofra hizmeti yapanlara işaret etti, kadehler doldu. Uzattı kadehini Halil Ağa'ya:

"Hadi bakalım Halil Ağa, sağlığına içelim."

"Koca Allah, benim ömrümden de sana pay düşürsün Paşam, sağlık düşürsün!.."

Sonra Halil Ağa, edeple başını kenara çevirip kadehi bir yudumda boşaltıverdi. Yüzü kızarmış, gözleri parlıyordu. Ellerini dizlerinin üzerine koyarak Atatürk'e döndü:

"Yonanı denize döktün Paşam, bayrağımızı başucumuza diktin!.. Benim gibi bir köylü parçasını sofrana alıp içirdin, sana duaya bilem dilim dönmez ki... Nideyim ben?.. Bırak ki oh Paşam, ayağını öpeyim!."

Ayağını öpmek için davrandı. Atatürk hemen tuttu, tutunca eline sarılıp öptü ve başına koydu:

"Bayrağımız gibi başımızdan eksik olma inşallah!.. Düşmanın, ayağının altında olsun!.. Gayri bana izin koca Paşam!.." Yemek kolay... meraklanır çocuklar, ben köye düzüleyim..."

Atatürk, Nuri Conker'e işaret etti. Conker kalkıp Halil Ağa'nın yanına geldi. Halil Ağa kalktı, önce Atatürk'ü, sonra da sofradakileri selâmlayıp, kapıya doğru edeple geri geri çekildi.

Kapı kapandığı zaman, Atatürk sofraya döndü:

"Efendimizin halini gördünüz mü Baylar? Devlet, size böyle davransa, ne yaparsınız? Mübarek ulus bu, adam ulus!.. Şimdi onun karşısında 'adam olmak' bize düşüyor..."

Sofrada kesin bir sessizlik vardı. Gözler Atatürk'de...

"Halil Ağa'nın öküzünü satıp üretimi aksatan yasayı ya biz yaptık, ya da bizim yaptığımız yasa yanlış yorumlanarak Halil Ağa'nın öküzünü satıyor. İkisi de bence bir... Böyle bir yasa yaptıksa yurt çıkarlarına aykırıdır, nasıl yaparız? Eğer yaptığımız yasa böyle yorumlanıyorsa, hükümet nasıl bir yönetim içindedir? Sonra unutmayın ki olay İstanbul'da geçiyor. Bunun Van'ı var, Bitlis'i var, kıyı bucak ilçesi var; acaba oralarda neler oluyor? Bu çark iyi dönmüyor beyefendiler!"

Atatürk susmuştu. Kimse konuşmuyordu. İsmet İnönü, gözü ile arkadaşlarını dolaştı, sonra hafifçe öksürerek konuştu:

"Haklısın Paşam! Bunun yanlış bir uygulama sonucu olduğunu sanıyorum. Önemle araştıracağım! Hükümet olarak elimizde insan kapasitesi yeterli değil, bunu biliyoruz. Ama görevimiz, buyurduğunuz gibi, çarkı iyi döndürmektir, döndüreceğiz!.."

Ne Atatürk, ne sofradakiler içkiye dudak değdiriyordu. Geniş tutulmuş bir bakanlar kurulu gibiydi masa. Başbakan, Cumhurbaşkanını tatmin etmek için konuşmuştu. Fakat, Atatürk, yine de sinirli idi. Soruyu İsmet Paşa'ya doğrulttu:

"Bugüne kadar böyle bir olay size intikal etti mi?"

"Hayır Paşam, etseydi elbette ilgilenirdim!.."

"Ben de parmağımı buraya basıyorum. Biz Cumhuriyet'i süs olsun diye yapmadık. Toplumdan yana bir yönetim kurmak için yaptık. Hükümetin müfettişleri var, valileri var, kaymakamları var, bunlar Halil Ağa'nın öküzünü vergi borcundan satıyorlar. Yaptıklarının ne demek olduğunu elbette bilmeleri gerekli... Bunlar, size hiçbir şeyi söylemiyor, Halil Ağa'nın öküzünü satıp vergi gelirini şişkin göstermeye çalışıyorlar!.. Hadi bunları bırakalım, milletvekili arkadaşlarımız var. Yolluk alıyorlar, toplumla, halkla konuşuyorlar, bunlar da size bir şey söylemiyor. Bir parti örgütümüz var, halkın içinde dirsek dirseğe yaşamaları gerekli, onlar da yurdun zararına olan böyle bir uygulamadan söz etmiyorlar.

Ne demektir bu?.. Bizim toplumla beraber ve toplum için değil, topluma rağmen bir sistem kurduğumuzu sanmaktır! Asıl üzüldüğüm, parmak bastığım yer burası!.. Biz Cumhuriyet'i anlatamamışız Baylar, bundan bu çıkıyor!

Cumhuriyet'in ne olduğunu anlatmak zorundayız. Hükümetin ve partinin görevi budur. Siz ikisinin de başbakanısınız başbakan İsmet Paşa! İnsan kapasitesi özürünü de kesinlikle kabul etmiyoruz. Cumhuriyet'ten bu yana on üç yıl geçti. O gün okula başlayanlar, bugün üniversitelerde öğrenim yapıyor. Ortaokullarda olanlar, bugün ya devlet kadrosundalar, ya da parti kuruluşunun bünyesi içinde... Bunlar, Cumhuriyet'in her tehlikeye karşı savunucusu değiller mi? Peki neredeler? Ya bunlara Cumhuriyet'i anlatamadık, ya da daha kötüsü, bunlar da eyyamcı oldular!

Yaptığımız devrimlerin yaşaması, bilinçli bir Cumhuriyet ve devrim kuşağının yetiştirilmesine bağlıdır. Halil Ağaların başına gelenler, hükümete ve Büyük Millet Meclisi'ne ulaşmıyorsa, tehlike var demektir!"

Atatürk, İsmet İnönü'nün yüzüne baktı. İnönü konuşmaya davranıyordu ki, Atatürk onu eliyle susturdu:

"Ne söyleyeceğinizi biliyorum. Sofradaki arkadaşlarımızı da bir hayli yorduk ve yemekten alıkoyduk. Hadi Baylar, görevimizi daha sıkı kavramamız ve başarmamız ve başarmak için daha çok çalışmamızın onuruna!.."

Atatürk'ün kimi çevrelerce işret âlemi ya da bir tür kepazelik toplantısı diye karalamaya çalıştığı 'içki sofrasından' örneklerin ortaya koyduğu gerçek ise, karalanmaya çalışılan liderin, aslında sorunları çözme, çözüm arama arayışları yöntemidir.

Fransa başbakanlarından Edouart Herriot'un 1933 yılında Türkiye ziyaretindeki izleniminden bir alıntıyla bu soruyu kapatıyorum. Şöyle diyor Herriot:

"...Sizlere şunu söyleyeyim ki, ben Atatürk'e sekreter olmak isterdim. Sebebi de, O'nun her akşam sofrasında bulunup, yüksek düşünceleriyle beslenmek dileğinde oluşumdur. Böylece yeniden bir üniversite bitirmiş olurdum!.."

***

Atatürk'ün en çok eleştirilen yanıdır içki sofraları. Bu konuda, muhalifleri ile içinde siyasal İslâmcıların çoğunluğu oluşturduğu yobazlar duygularını çoğu kez hakarete varan sözlerle ifade ederler. En ağır saldırıyı da Bozkurt'un yazarı *H.C. Armstrong* yapmıştır. Pek çok araştırmacı ve yazar da bu konuda anlamsız bir korumacılık içine girmiştir. Atatürk'ün içki âlemleri de ünlüdür, içki sofraları ya da başka bir deyimle *'Çankaya sofraları'*. İkisini birbirinden ayırmak gerekiyor.

İçki âlemi her insanın yapacağı, yaptığı bir davranıştır. Neden içiliyor diye eleştirme hakkına sahip olunduğunu düşünemeyiz, eleştiremeyiz. Mukayese etmek için değil ama bir örnek olması amacıyla muhafazakâr, devrimlere karşı

diye anlatılmaya çalışılan Kazım Karabekir'in özel yaşantısında içki içer miymiş? Sorusunun yanıtı: "İçermiş, rakıyı hiç sevmez, şarap ve bira içermiş. Evde, sofrada çocuklara (iştah açar) diye şarap verdiği bile olurmuş. [Kızları] Emel ve Hayat, 18 yaşlarına basınca '*ilk sigaralarını ben vereceğim*' diye kızlarına sigara da içirmiş".[41] Atatürk'ün bu eğlencelerde çapkınlık, başkalarının kadınlarını rahatsız etme türü davranışlarda bulunduğu çeşitli kitaplarda yer almaktadır. Ancak, daha güvenilir, her araştırmacının saygı duyduğu biyografilerinde sözü edilen ilgi, toplumda bir birey olmanın ötesinde bir devlet başkanının özellikle dans açılışları ya da partilerde dans etme gibi eğlenceler olarak anlatılmaktadır.

Atatürk içkiye olan tutkusunu hiçbir zaman saklamamıştır, *Çankaya sofraları* zaten kalabalık konuklarla yapılmaktadır ve orada olan her konuşma anılara yansımış, biyografi yazarlarına zengin malzeme sağlamıştır. Genellikle devlet sorunlarının tartışıldığı açık bir bakanlar kurulu ya da meclis gibidir. "Devlet sarhoş sofralarından yönetilmiştir, devrimlerin kararı bu sofralarda verilmiştir," değerlendirmesi bir haksızlığın ve öfkenin ifadesidir.

Ahmet Ağaoğlu anılarında (Serbest Fırka Hatıraları) bu sofrada, gecenin belli bir saatinden sonra verilen ciddi kararların ve emirlerin kesinlikle ertesi sabah uygulanmadığını anlatmaktadır. Sabaha karşı üçten sonra yazılan bu gibi yazılara Çankaya'da ya da sarayda 'Gece Edebiyatı' denilir ve hiçbir yere gönderilmezdi. Bu durumu yaverler ve katipler bildiği için verilen emirler, yazılan telgraf ve eleştiri yazıları onlarda kalırdı. Bu sofrada kin, nefret ve garezin oluşmamasının nedeni budur.

***

Kız kardeşi Makbule ağabeyinin sarayda kalmaktan hoşlanmadığını, sıkıldığını anlatmıştır. Bu nedenle fırsatını bulduğunda buradan kaçmaktadır.

Yıl 1932... Atatürk, İstanbul'a gelmiş, yakın arkadaşları ile Dolmabahçe'de sohbet ediyorlardı. Güzel bir yaz akşamında Mustafa Kemal'in aklına birden meyhaneci Yorgo geldi ve arkadaşlarına bir öneride bulundu:

"Hadi, var mısınız, bu akşam Yorgo'ya gidelim..."

Arkadaşları da sevindiler.

"Aman Paşam, iyi olur..."

"Ama sakın haber maber vermeyin, ansızın bastıralım, şaşırsın Yorgo!"

Ama polis telefonları çoktan çalışmış, Yorgo'nun aralığı güven altına alınmıştı. Ancak Yorgo'ya gerçekten de haber verilmedi.

Biraz sonra yola çıkıldı. Otomobiller, motosikletler, klâkson sesleri arasında Tavuk Pazarı'nın küçük aralığına girildiği zaman, yer yerinden oynadı, Yorgo kapıya koştu, Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşınca sevinci sonsuz olmuştu.

Atatürk ve arkadaşları içeri girince adım atacak yer kalmamıştı. Üstelik kapının önünü de halk yığınları kapatmıştı.

Atatürk, Tevfik Rüştü Aras, Nuri Conker, Salih Bozok, Asaf İlbay'la bir masaya oturdu, diğer arkadaşlarına da kapıya yakın bir yerde masa hazırlanmıştı. Atatürk çok neşeliydi. Öğrenciyken Harbiye günlerinde ihtilâl yapmak suçu ile Harbiye Komutanı'nın karşısına nasıl çıkarıldığını, nasıl sıkı bir soruşturmaya tutulduğunu anlatıyor, bir yandan da Yorgo'nun kendi eliyle hazırlayıp taşıdığı mönülerin bazılarından birer parça tadıyordu. Bir ara, orada bulunan müşteriler Mustafa Kemal Paşa'ya sevgi gösterisi yapmaya başlayınca, Atatürk onlara teşekkür ederek şöyle dedi:

"Benim Mustafa Kemal Paşa olduğumu lütfen unutun... Çünkü, birkaç zaman için ben de unuttum. Aranızda sizlerden biri olarak bulunmak istiyorum..."

Bu isteği saygıyla karşılanıp gerçekten gösteriler kesildi.

Bir saati aşkın geçen zaman içinde yenilip içildi, tatlı sohbetlerle vakit geçmişti. Atatürk ayağa kalktı. Kapıya doğru yürürken, Yorgo'ya okul günlerindeki gibi seslendi:

"Yaz hesaba Yorgo... Aybaşında öderim!"

Kır saçlı Yorgo bu seslenişe hiç şaşırmadı, duraksamadan karşılığını verdi:

"Güle güle Mustafa Kemal!.."

Bu karşılıktan çok hoşlanan Atatürk, kapıdan çıkıp otomobiline binerken duygularını şöyle dile getirdi:

"Yurttaş olmak başka bir güzellik yahu..."

Bu olay insan yanlarıyla Atatürk'ü ortaya koymaktadır.

İçki sofrasında konuşulanların, yazılanların, hatta verilen kararların üzerinde, sonradan ciddiyetle durduğuna hiç şahit olunmadı. Böyle sofralarda olanlar ve konuşulanlar, "oralarda kalır ve kalmalıdır" derdi.[42]

Hüsrev Gerede'nin anılarında ortak yaşanmış ilginç öykülere yer verilmiştir. *Rakı sofrasında çeşitli, güzel mezelerden hemen yemezdi. Önüne sürekli olarak bir tabak leblebi koyarlardı. Selanik'te geçirdiği ilkgençlik yıllarının içki alışkanlığı, üzerinde oldukça etkili olduğu kesindir.*

Kendisinden kaç kez duydum. Ben de Harp Akademisi öğrencisi iken tatillerde uğrardım, şirin Selanik'te ilk kez rakıyı Kristal Gazinosu'nda kardeşim Besalet'in elinden içmiş ve alışmıştım. Namyas adında manyak bir Yahudi'nin ustalığının eseri olan bu nefis rakının tadını Mustafa Kemal bizden farklı çıkarırmış. Bizler düzenli, şık gazinolardan hoşlanırdık. O da Namyas'ın *pis, alçak tavanlı, sigara dumanı içindeki koltuk meyhanesinde leblebi mezesiyle içmekten zevk alırmış.* Bu gibi kayıtsızlıklarını, içinde bulunduğu uygunsuz ortamı gizlemez, tam tersi açıkça sergilemekten gocunmazmış. Kristal Gazinosu anılarını Ali Fuat Cebesoy "*Sınıf Arkadaşım Atatürk*"te anlatır.

Gazi'nin içkisi çok konuşulmuştur. En yakınındaki kişiler de cesaretlerini toplayıp kendisine bunun ne denli zararlı olduğunu anlatmaya, mümkünse bırakmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bunlardan ikisi cumhurbaşkanlığı özel kalem müdürlüğü ve genel sekreterliği yapmış olan Hikmet Bayur ve Hasan Rıza Soyak'tır.

"Atatürk, gerçi, pek hoşlandığı içki sofralarında saatlerce kalırdı ama miktar itibariyle çok içen bir adam sayılmazdı."[43] Böyle olmakla beraber devamlı içkinin, yıpratıcı yaşam ve çalışma temposu zamanla ciddi sağlık sorunları yaratacağı endişesi yaratıyordu.

Hasan Rıza Soyak anlatıyor:

"Bir sabah baş ağrısından şikâyet etti, aradığım fırsat belirmişti; bundan hemen faydalandım. İlkin dilimin döndüğü kadar içki aleyhinde bulundum; zararlarını saydım. 'Bu baş ağrıları da ondandır' dedim. Sonra da yakından bildiğim hoşgörürlüğüne sığınarak, her akşam içmekten vazgeçmesini, eğer bunu yaparsa bir müddet sonra kendisinin de pek memnun kalacağını, çok itinalı bir dille arz etmek cesaretinde bulundum.

Sükûnetle dinledi; ben susunca o konuşmaya başladı:

"Haklısın, bunları ben de bilmez değilim çocuk, dedi. Fakat ne yapayım ki içmeye mecburum; kafam çok ama beni mustarip edecek kadar çok ve hızlı çalışıyor; vakit vakit onu uyuşturup biraz dinlenmek ihtiyacını duyuyorum. Harbiye ve Harp Akademisi mekteplerinde iken sabahları beni ekseriya koğuş arkadaşlarım uyandırırdı; çünkü akşam zihnim herhangi bir meseleye takılırdı; onu düşüne düşüne kafam şişer, uykum kaçardı. Bütün gece yatağın içinde dönüp dururdum; ancak sabaha karşı, yorgun, bitkin bir halde uyuyakalır ve tabiî kalk borusunu duymazdım.

Şimdi de öyle, içmediğim zamanlar uyuyamıyorum; ıstırap içinde bunalıyorum. Aynı zamanda içki bağırsaklarımı da tanzim ediyor. Bu durumda, takdir edersin ki yapabileceğim şey ancak miktarını, mümkün mertebe azaltmak olabilir; ona çalışalım."

Gerçekten içmediği günler, hem uyumak, hem de bağırsaklarını harekete geçirmek için devamlı olarak ilaç almak zorunda kalırdı."[44]

Atatürk'ün içkisine karışanlardan birisi de Genel Sekreter Hikmet Bayur'du ama o Hasan Rıza Soyak kadar şanslı değildi. Cemal Granda anılarında Bayur ile Atatürk arasındaki tartışmaları anlatıyor:

"Hemen her sabah tekrarlanan bu tartışmalardan Bayur'un yenilgiye uğradığını üzülerek görürdüm.

Bayur, erken saatlerde Atatürk'e gelir, o günkü ajans bültenlerini getirir ve kendisinden direktif alırdı. Atatürk'ün yorgun halini gören Bayur dayanamaz:

'Paşam yine renginiz yerinde değil, çok yorgun ve bitkinsiniz. Şu içkiyi bu kadar çok içmeseniz daha iyi olur.' derdi.

Bu karışmaya Atatürk'ün canı sıkılır ama, hiç belli etmemeye çalışarak, 'Hikmet Bey, ben rakıyı

şimdi değil, daha harbiye talebesiyken içerdim. Bugüne kadar da hiç zararını görmedim,' diye karşılık verirdi.

Bayur bunun da altında kalmazdı:

'Muhterem Paşam, bugün belki zararını görmediğinizi sanırsınız, fakat yarın göreceksiniz. Siz bu memlekete lâzımsınız. Kendinize acımıyorsanız bari bu millete acıyın. Bu millet sizin varlığınızla kaim...'

Atatürk bu sözleri hep gülümseyerek karşılardı. Fakat bir gün canına tak demiş olacak ki, Hikmet Bayur yine içkiyi kötüleyen konferansına başladığı sırada birden bire, 'Hikmet Bey, seni Kâbile büyükelçi yaptım. Git, oraları gör. Hatta icap ederse Hindistan'a kadar git. Oralar hakkında bilgi edin... Oku, tetebbu et ve ilim getir. Bize bu yolda faydalı ol,' dedi."[45]

İçkisine karışan Hikmet Bayur böylece soluğu Kâbil Büyükelçiliği görevinde aldı.

İlginçtir Atatürk ne sarhoş, ne de içkinin bağımlısı olmuştur. Üç ay ara verdiği bile görülmüştür. Büyük Söylevi'ni yazarken rakıdan üç ay uzak durmuştur.

> Akşamları yine sofra kuruluyor, herkes karşısında yiyor, içiyor fakat o, ağzına bir damla bile içki koymuyordu. Hatta yemek yerken herkesin içişini gülümsemeyle seyredişi hâlâ gözümün önündedir. Oysa ben, içkiye alışkın insanların bir gün bile içmeden duramayacaklarını sanırdım. Atatürk'ün tam üç ay kendi isteğiyle içkiye boykotuna benimle birlikte bütün çevresindekiler de şaşıp kalmışlardı.[46]

İzmir'de Kordonboyu'ndaki evinde içki sofrası kurulunca Vali halk içerisini görmesin diye perdeleri kapatırdı. Gazi hemen müdahale edip, "Halk içerde içki içtiğimizi biliyor. Fakat şimdi masalarda kadın oynattığımızı da zannedecek. İçki içmekten başka bir şey yapmadığımızı görmeleri için perdelerinizi açtırınız," derdi. O, hiçbir zaman yaptığını halktan saklamamış, ikiyüzlülüğe sapmamıştır.

İçkiyi seviyordu ama gündüz içtiğini kimse görmedi.

> "Misafirlerine çok kere sabaha karşı izin verdikten sonra, banyosunu alır ve yatağının yanındaki komodinin üstünde mevsimine göre hazırlanmış portakal veya meyve suyundan bol miktarda içer ve yatardı. Gündüzleri bir bardak dolusu temiz yağlı ayranı, diğer içkilere tercih ederdi.
>
> Gündüz kıyamet kopsa alkollü içki almazdı. Bazı sıcak günler, bir-iki bardak bira içerdi. İngiliz Kralı Edward'ın İstanbul'u ziyaretinde öğleden sonra İngiliz Sefarethanesinde Kral'a iade-i ziyaretinde Kral hazretleri kendi eliyle Atatürk'e bir kadeh viski sunmuş, Atatürk'ün teşekkür ederek gündüz içki almadığını söylemesi üzerine Kral da kadehini elinden bırakmış, 'Ben de sevmem!' demiştir.
>
> Sakınmadan söyleyebilirim, Atatürk akşamcı idi. İçki alırken az meze yerdi. Biraz tuzlu leblebi ve diğer kuru meyveyi az miktarda alırdı. Yemek sırası gelince iştahla yemek yerdi.

Atatürk'ün sofrası sade, fakat temiz idi. Sofranın tertibine dikkat ederdi. Yemek listesi ekseriya basit, en çok üç türlü idi.[47]

Atatürk, çok zaman gece sofradan misafirler ayrıldıktan sonra Bekir Çavuş'u çağırır ve şu kahvaltıyı isterdi: 'Peynirli sulu omlet, bir dilim kavun ve gül reçeli...'

Bekir Çavuş, Atatürk'ün istediği en iyi omleti yapmakla ün salmıştı.[48] Yağ ve yumurta ile ezilmiş beyaz peynirden yapılan bir çeşit omleti severdi.[49]

Cumhurbaşkanı olmadan önce, "kahvaltı zeytin peynirdi", Cumhurbaşkanı olduktan sonra ince kahvaltı istiyor: "Kavun, gül reçeli ve beyaz peynir."[50]

Erken veya geç; uykudan uyanır uyanmaz derhal kalkar, odadaki geniş koltuğuna bağdaş kurar, bir taraftan getirilen kahve ile sigarasını içerken, bir taraftan da günlük gazeteleri gözden geçirirdi. Ondan sonra banyoya girer, tıraş olur, yıkanır ve derhal giyinerek ya gezmeye çıkar, yahut kütüphanesine geçerek çalışmaya ya da kitap okumaya koyulurdu.

Yatak odasında uzun süre kalmak alışkanlığında değildi; pijama kullanmazdı, beyaz keten entari ile yatar, yataktan çıkınca üzerine bir ropdöşambr giyerdi. Ancak fazla rahatsız olup da geniş koltuğunda istirahat etmeye mecbur olduğu zamanlar pijama giydiği olurdu ki, bu da pek nadirdi; çünkü sağlığına, gereği kadar itina etmez, ufak tefek hastalıklara aldırmaz, doktorların tavsiyelerine pek kulak asmazdı. 38 derece ateşle giyinip gezmeye çıktığı ve sofraya indiği çok olmuştur.[51] Atatürk, yatak kıyafetinde iken Genel Sekreterlerden ve en yakın arkadaşlarından başka hiçbir kimseyi yanlarına kabul etmezdi.[52] Bekir Çavuş'u Latife Hanım gayet iyi yetiştirmişti. Bütün elbiselerini, gömleklerini o hazırlar, papyonlarını – kaba olduğu halde- çok iyi bağlardı.[53]

Öğlen yemeklerini sadece bir dilim ekmekle bir bardak ayran veya limonata teşkil ederdi. Ekmeği uzun uzun parçalar halinde doğrar, bardaktaki ayran veya limonataya batıra batıra yerdi. Sevdiği ve istediği sayılı yemeklerin başında sadeyağlı kuru fasulye (buna kendisi yağlı fasulye derdi) ve pilav gelirdi; bunlar mutfakta daima hazır bulundurulurdu. Geceleri, çok geçe kaldığı zamanlar, fasulye ve pilav yer öyle yatardı. Meyvelerden kavunu severdi.

Çalışırken uyku ve yorgunluk nedir bilmezdi. "Büyük Söylev'i hazırlarken, hiç içki içmediği gibi, kırk sekiz saat hiç gözünü kırpmadan yazı dikte ettirişini de hatırlarım. Öyle ki yazı yazmaktan yorulan değişiyor, fakat O, binlerce belge arasından ayırdığı notlarıyla büyük eserini tamamlamak için uykusunu bile vermekten kaçınmıyordu... Atatürk'ün hiç uyumadan üç gün durabildiğini de, görmüş ve inanamamıştım."[54] Bunu anlatan uşağı Cemal Granda'dır. Ama onu destekleyen bir özel hizmetli de şunu söylüyor: "Ben aralıksız otuz sekiz saat çalıştığını bilirim. Bir gün sabaha karşı sofradan kalkıp yatıyor. İki saat sonra uyanıp zili çalıyor. Arkadaşlardan biri yanına varıyor. Paşa hemen kütüphaneye geçiyor. O gün bütün gün, gece ve ertesi günü akşama kadar tam otuz sekiz saat çalışıyor."[55]

Hem Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri'nin hem de yanında çalışanların ortak görüşüne göre bu muhteşem adam inanılamayacak ölçüde utangaçtı. Öğünmesini bilmezdi ve kibirsizdi. En önemlisi de diktatör değildi ve olma yönünde de hiç heves ve eğilim göstermedi. Gösterişi ve alayişi sevmezdi; teşrifattan sıkılırdı. Riyadan ve riyakârlardan nefret ederdi; her yerde olduğu gibi görünür, doğal yaşamını gizlemeye lüzum görmezdi.

Mustafa Kemal kendisine "diktatör" diyenlere kızardı ve derdi ki: *"Eğer zorla, baskı ve tehdit ile fikirlerini kabul ettirenlere diktatör derlerse, ben diktatör değilim. Eğer benim muhitimdeki insanlar, benim fikirlerimin isabetini takdir ederek kendi gönül rızalarıyla bu fikirleri kabul ediyor ve ona göre çalışıyorlarsa, ben diktatörüm!"*[56]

Onu yorumlayanlar çoğu kez diktatörle otoriteri karıştırmaktadırlar. Bu nedenle de hatalı değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Percy Loraine, "Olağanüstü bir insan," dediği Atatürk'ü diktatör sayanlar olmuştur. Bence bu hem yanlış hem de yanıltıcı bir görüştür... Hitler'e, Mussolini'ye diktatör denmesine hiç kimsenin karşı çıkabileceğini sanmıyorum,[57] şeklinde yorumluyordu. Sir Percy Loraine, Atatürk'ün yanında en son 29 Ekim 1937'de beş saat kalmıştır.

Charles de Chambrun da Atatürk'ü "olağanüstü bir insan" olarak tanımlamaktadır ve bir ulus yarattığını ifade ederek, "...diktatörlük tarihinde benzerini bulamadığımız bir şey yaptı, bir ulus yaratmak için bir imparatorluk yıktı... Mustafa Kemal isteseydi bir hükümdar, bir diktatör olabilirdi. Ama büyük insan olmak için, o göz kamaştırıcı ünvanlara ihtiyacı yoktu onun."[58]

Türk akademisyen Murat Belge'ye göre; "Atatürk'ün kendisi otoriterdi. Başka türlü olması beklenemezdi. Ama komşu Bulgaristan'dan 3. Reich'a kadar haritayı kaplayan faşist veya faşizan rejimlerden birisini kurmamıştı. Serbest Fırka'yı kurdurması-kapattırması, bu tür rejimlerin ve önderlerin toplumsal koşullarından ötürü yaşamak zorunda olduğu çelişki ve paradoksların iyi bir örneğidir. Ama Mussolini veya Hitler'in bir muhalefet partisi denemeye kalkışması söz konusu olamazdı."[59]

Gazeteci yazar Willy Sperco, Mustafa Kemal, "Mussolini ve Hitler'in, Stalin ve Franco'nun aksine, 'kendisine rağmen bir diktatör'dür," diyor ve ekliyor: "Saltanatı kaldıran, hilafeti yıkan ve esas olarak Türklerle meskun olmayan topraklardan vazgeçen adamın ülküsü, tamamen demokratik bir ülkü olarak kalmıştı ve kalmıştır." Buna, "ama, diye bahane edilecektir, mutlakiyeti yıktıktan sonra ve pek çok kere, hükümet etmeyi halk sayesinde ve halkın katılımıyla anladığını açıklamış olduktan sonra Mustafa Kemal, gerçek bir diktatör gibi davranmıştır." Willy Sperco, Fransa'nın en aydın fikir adamlarından biri dediği M. Jacques Baunville'ın, onu Cengiz Han ve Büyük Petro ile mukayese ederek şöyle yazabilmiştir, diyor: "Belki yirmi sene sonra, büyük sultanların sonuncusu olarak ortaya çıkacaktır."[60]

Atatürk bir diktatör değildi. Bir devrimci devlet kurucusuydu ve o, hiçbir vakit "*Ben böyle istiyorum; böyle olacak!*" demedi. "*Millet böyle istiyor, böyle yapacağız*" dedi. Bu sebeple ne Türkiye Cumhuriyeti rejiminde, ne ondan önceki "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" devrinde, hiçbir devrim olmadı ki, bu meclisin tasvip ve tasdikinden geçmemiş ve hayata tatbik edilmezden önce bir yasal (kanuniyet) şekil almamış bulunsun.[61]

Pekçok iktidar sahibinde görülen ve onları yanlış yollara iten bir zaaf Atatürk'te yoktu. Birisi aleyhinde bir söz söylenildi miydi onu söyleyen ne kadar yakını ve güvendiği biri olursa olsun ona inanmadan önce işi yansız bildiği bir ya da birkaç kişiye inceletir, ondan sonra bir karara varırdı. Eğer söyleyen ve aleyhinde söylenilen kimselerin ikisi de yakını ise onları yüzleştirir ve edindiği duygulara göre bir karara (inanca) varırdı.[62]

Gammazlıktan hazzetmezdi; kendisine biri hakkında ihbar ve isnatlarda bulunan kimseyi, ne yapar yapar, en kısa zamanda aleyhinde bulunduğu kişi ile yüz yüze getirir, sözlerini onun huzurunda da tekrar etmesini talep ederdi. Hele imzasız ihbar mektuplarına çok kızardı; '*samimi ve dürüst insanlar aynı zamanda medeni cesaret sahibi olur, imzalarını saklamaya tenezzül etmezler, belli ki bunu yazan ahlâksız yalancının biridir*' derdi ve bu gibi mektupları ekseriya kendisinden bahsedilen zata gönderirdi.[63] Yabancı gözlemciler de onun kibirsizliğini fark etmişlerdir. Bunlardan birisi de Fransa'nın 1928 yılında Ankara'ya atadığı Büyükelçisi Kont de Chamburn'dur; "Şüphesiz tahta çıkabilirdi, fakat basireti buna engel oldu. Atatürk, milletin babası olarak kalmayı tercih etti. Kibirsizdi. Gösterişi sevmez, öğünmesini bilmezdi. Her gün biraz daha filozoflaşıyor ve halk nazarında kıymeti artıyordu."[64]

Halktan birisi, Yalova Termal kaplıcalarının bahçıvanı Pandelli Usta da Atatürk'ü anlatırken benzer niteliklerden söz ediyor: "*Köylülerle, işçilerle ve askerlerle halkın geçimini ve yönetimin gidişini konuşmaktan hoşlanırdı. Dert dinlemekten ve herkese faydalı olmaktan zevk alırdı. Her işi kendi gözü ile görürdü. Kibir diye bir şey bilmezdi. İnandığı işlerde emirleri açık ve netti. Gönül almasını, teşvik etmesini bilirdi.*"[65]

Ünlü yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu gözlemlerini anlatırken insan Mustafa Kemal hakkında çok önemli ipuçları veriyor:

> Mustafa Kemal, bütün manasıyla feleğin çemberinden geçmiş, hayatın bin bir türlü zorluğu içinde pişip ermiş bir adam olduğu için, insanların zaaflarını herkesten iyi biliyor ve bunlara kızmaktan ziyade acımak lâzım geldiğine inanıyordu. Acımak... Atatürk'te bu duygunun da ne kadar derin olduğunu belki bilmeyenler vardır. Çünkü devlet ve millet şefliği vazifesini her şeyin üstünde tutan bu insan, halka yüreği yufka bir adam manzarasıyla görünmek istemezdi. Buna rağmen çok defa bir arkadaşın ölümüne saatlerce hüngür hüngür ağladığını, bir kurban kesme merasiminde boğazlanan hayvanın deprenişlerini görmemek için başını çe-

virdiğini ve savaş alanlarında düşman cesetlerine gözleri sulanarak baktığını yakından görenler arasındaydım.

Yoksul duruma düşmüşlerin imdadına yetişmek, tanıdıkları kimselerden hasta olanların tedavisine yardım etmek, hatta bazı ailevî geçimsizliklerden mustarip ahbaplarının maddî ve manevî sorunlarını çözmeye çalışmak hemen her günlük uğraşılarını teşkil ederdi.[66]

***

Atatürk çocuklar, hayvanlar özellikle at ve köpekler ile doğa, özel olarak ağaç konusunda çok duyarlıdır. Çocukları da çiçekleri de çok sevmiştir.

Bir gün ABD'den birisi kendisine bir mektup yazar, Atatürk'e hayrandır, en çok sevdiği çiçeğin hangisi olduğunu söylerse ona adını verecektir. Ruşen Eşref'den yanıt vermesini ve teşekkür etmesini isterken, çiçeklerden "Ben en çok al karanfili severim..."[67] demiştir.

Yalova Termal kaplıcalarına Atatürk tarafından getirilen tanınmış Rum bahçıvan Pandelli, o günleri şöyle anlatır:

> *Ben geldiğimde buraları domuz yatağı idi. Atatürk sık sık gelir, sigara paketinin arkasına bahçenin planlarını kendi eliyle çizer, hangi ağacın nereye geleceğini işaret ederek gösterirdi.*
>
> *Atatürk, çiçeğe çok meraklıydı. Kışın bile gelir, ormanı dolaşırdı. Buranın tabiat güzelliğine âşıktı. Bütün çiçekleri severdi. Hatta kır çiçeklerini toplar ve yakasına her gün papatya takardı. ... Bugün Atatürk çiçeği diye bilinen bir çiçek vardır. Hani ecnebilerin ponsetya dedikleri. Yıl başında kırmızı kırmızı açan çiçek. İşte onu da Atatürk çok severdi. Ben de, burada, bu çiçekten bol bol yetiştirdim ve adını Atatürk çiçeği koydum. Bu hareket onun çok hoşuna gitti.*[68]

***

Mustafa Kemal Paşa'nın bir tayı vardı. Bu tayı çok seviyordu. Ordu hayvanlarının muayenesi sırasında bu tayın ruam hastalığına tutulduğu anlaşılıyordu. Hem tıbba hem de yasaya göre tayı öldürmek gerekiyordu.

Gazi çok müteessir olmuştu. Tayı son kez okşayıp sevmek istedi. Baytar heyeti tehlikeli olduğu beyanıyla buna rıza göstermedi. Paşa eldiven giyerek hayvanı okşamak arzusunda ısrar edince çaresiz uygun görüldü ve Paşa tayını gözyaşları ile son kez okşadı.

Gazi bu olayı anlattığı gece, "Benim çocuğum olmadığında gizli neden ve isabet varmış, eğer evlâdımı kaybetmiş olsaydım sonsuz keder ve elem duyardım" demişti.[69] Bilindiği ve kayıtlara geçtiği kadarıyla Atatürk, yaşamı boyunca, ikisi erkek, yedisi kız, dokuz çocuğu evlat edinmiştir.

Atatürk yeni doğum yapmış atını ve tayını, parke salona, akşam sofrasının kalabalığına getirtecek kadar da çılgındır.

Attan ve köpekten başka Atatürk kuşları da çok severdi. Kuşçu Nuri Ustanın baktığı birçok güvercini ve güvercinliği vardı. Onların uçuşlarını hazla gözlerdi. Bir gezisinde kendisine armağan edilen bıldırcınları yememiş, bahçede kafeste saklanmasını istemişti. Fakat ne yazık ki, Atatürk'ün yemeğe kıyamadığı kuşlar, birkaç gün sonra bir kedi tarafından yenmiş. Kafeste sadece tüyleri bulundu.[70]

İğde Ağacı

Atatürk'ün doğa, özellikle de ağaç sevgisi dillere destandır. Çorak Ankara'nın yeşillendirilmesi önemliydi, çünkü hemen tüm başkentler ağaçlarıyla, bulvarlarıyla ünlüdür. Yeni devletin başkenti de bunlar gibi olmalıydı. Atatürk Orman Çiftliği tamamen onun eseridir. Uzmanların ağaç bitki yetişmez dedikleri arazilerde, hangi bitkinin ekilmesi gerektiğini o yörede yaşayıp çiftçilik yapan köylülere sorarak ekim yaptırıyordu. Çünkü bu toprakları en iyi tanıyanlar, yüz yıllarca ataları burada ekip biçip yaşam sürdürmüş olanların torunlarıdır.

Afet İnan'ın anlattığı bir "iğde ağacı" öyküsü pek bilinir ama dinlemesi hüzün vericidir.[71]

1937 yılının bahar mevsimi idi. Gazi Orman Çiftliği'ne, Akköprü tarafındaki yoldan gidiyorduk. Çiftliğin o parçası meyve bahçesi haline konulmuş, fidanlar sıra sıra dikilmişti. Atatürk, bu eski çıplak topraklar üzerindeki, meyve bahçesi haline gelmiş olan bu yerlere neşe ile bakıyordu. Şimdi uzun kavak ağaçlarının bulunduğu yol kenarlarında ameleler çalışıyor ve fidanlar dikiyorlardı. Atatürk birden şoföre "Dur!" diye bağırdı. Yere indiği vakit orada olanlara, *"Burada bir iğde ağacı vardı, o nerede?"* diye sordu.

Kimse iğde ağacını bilmiyordu. Çünkü orada çalışanlar, yenilerini dikmekle meşgul idiler. Atatürk'ün biraz önceki neşesi kalmamıştı. Çünkü çiftliğin ilk çorak günlerinin bir yeşillik hatırası yerinden çıkarılmış ve yok olmuştu. Yol boyunca yürüyerek iğde ağacını aradık. *"İğde eski ve çelimsiz bir ağaçtı. Fakat yaşayan ve baharda hoş kokularını etrafa saçan, güzel bir ağaçtı,"* diyordu.

Çiftlik merkezine gelmiştik. Büyük hamamın yapısı bitmişti. Onu gezerken *iğde ağacını* yerinden kimin çıkartmış olduğunu da soruşturmak için, ilgili durumda olanlara sorular sordu. Kimse bu küçücük ağacın akıbeti hakkında bir haber veremedi.

Atatürk bu önemsiz gibi görünen işten hüzün duymuştu. Uyarılarda bulundu, emirler verdi, eski ağaçlar da korunacak ve bakılacaktı.

Çünkü o yeşilliğin hasretini, İstiklâl Savaşı boyunca çok çekmişti. Çankaya'yı oturmak için seçmesine neden, birkaç büyük karakavak ağacının bulunması idi. Onların rüzgârlı günlerdeki hışırtısından daima zevk duyardı.

O gün, Çiftlik dönüşü uzun uzun ağaçlardan söz etti. "Doğanın bu varlığı, insanlara büyük bir kazançtır. Onlardır ki toprağı verimli kılarlar. İnsan topluluklarının yer seçmelerine rehberlik ederler," dedi.

Gazi Orman Çiftliği, insanların irade ve çalışmalarıyla, doğayı güzelleştirme ve verimli kılma kuvvetinin bir örneğidir.

Atatürk Orman Çiftliğinin kuruluşuna dönük ilk girişim 1925 yılı ilkbaharında Atatürk'ün ülkenin tanınmış ziraatçılarından bir grup oluşturarak Ankara'nın yanı başında büyük bir çiftlik kurmak istediğini açıklamasıyla başlamıştır. Ziraatçı uzmanlardan istediği, kurmayı düşündüğü çiftlik için arazi bulmaları idi. Bu uzmanlar heyetinde bulunan bir ziraatçının bu hususla ilgili açıklamaları şöyledir. *"Çiftlik yeri için uzun boylu dolaşmaya ve Ankara'nın çevresinde başka başka tabiat hususiyetleri aramaya lüzum görmemiştik. Sebep basitti. Kıraç bir bozkırın ortasında bir ortaçağ şehri... Ağaç yok, su yok, hiçbir şey yok... Ankara'nın çevresinde çiftlik olacak bir yer ararken, en az bugünkü çiftlik yeri üzerinde durmuştuk. Burası tabiatın cömert davranmadığı, bakımsız, hastalıklı, sarı ve insanı bakarken bedbin eder bir halde idi. İçinden şimendifer geçen arazinin bataklık yerlerinde şehrin hayatını zehirleyen, etrafta yaşayanları kendisi gibi renksiz ve hastalıklı yapan sazlıklar, birer sıtma kaynağı halinde idi. Biraz kıraç yerlerinde kartallar ve akbabalar, o zaman dört kerpiç duvardan başka bir şey olmayan mezbahanın etrafında yuvalar yapmışlardı. Burada medeniyetin ve insanın eseri olarak yalnız bir demiryolu, ince bir şerit halinde uzanıyordu... Tetkiklerimiz bittiği zaman neticeyi Büyük Şef'e arz ettik. Atatürk, elleriyle bugünkü çiftliğin olduğu yeri işaret etti: Burayı gezdiniz mi? Buranın bir çiftlik kurmak için bulunması lâzım olan vasıflarından hiçbirini taşımadığı, bir bataklık, çorak, fakir olduğu hakkındaki ortak kanaatimizi söyledik. Atatürk'ün bize cevabı şudur: İşte istediğiniz yer böyle olmalıdır. Ankara'nın kenarında hem batak, hem çorak, hem de fena yer. Bunu ıslah etmezsek kim gelip ıslah edecektir."*[72]

Gerçek amacı ağacın bile yetişmediği bozkır Ankara'sında modern tarımın olanakları kullanıldığında insanın doğayla barışabileceği, tarımdan verim elde edebileceğini somut olarak kanıtlamaktı. Mustafa Kemal demek olanaksız gibi görüneni olanaklı kılan adam demekti. Onun yaşamı hep zor olan ile mücadeleyle geçmişti.

Birbiri ardından, Ankara civarında Orman Çiftliğini teşkil eden araziyi, Silifke yakınında Tekir ve Şövalye, Tarsus'ta Piloğlu çiftliklerini, Dörtyol'da Karabasamak Çiftliği ile büyük bir portakal bahçesini ve Yalova'da Baltacı ve Millet çiftliklerini, parça parça sahiplerinden veya metruk mallar idaresinden satın alarak işe koyuldu.[73]

Yürüyen Köşk

Termal kaplıcası ile ünlü sıtma yatağı olarak bilinen Yalova'ya sıkça gelen Mustafa Kemal *Millet Çiftliği* açığından geçerken, kıyıda gördüğü muhteşem bir çınar ağacını yakından görmek için *Ertuğrul* yatını durdurdu ve teknesiyle karaya çıktı. Bu çınar ağacını hayranlıkla seyretti ve yanına deniz kıyısında bir küçük köşk yapılmasını istedi. Tarih 21 Ağustos 1929'dur, ahşap camekanlı yapının bitiriliş tarihi ise 12 Eylül 1929'dur.

Atatürk, 1930 yılında (olasılıkla Haziran ayı içinde), bir gün köşke gittiğinde, orada çalışanlar, yandaki çınar ağacının dalının köşkün çatısına vurduğunu, çatı ve duvara zarar verdiğini söyleyerek, çınarın köşke doğru uzanan dalını kesmek için izin istediler.

Atatürk ise, çınar ağacının dalının kesilmesi yerine, binanın tramvay rayları üzerinde biraz ileriye alınmasını emretti.

Önce, bina çevresindeki toprak büyük bir dikkatle kazılarak, temel seviyesine inildi. İstanbul'dan getirilen tramvay rayları, binanın temeline yerleştirildi. Santim santim yapılan çalışmalar sonunda bina, temelin altına sokulan raylar üzerine oturtuldu.

Atatürk, zaman zaman bu çalışmaları izliyordu. 8 Ağustos 1930 tarihinde Cuma günü öğleden sonra saat 15:00 civarında, yürütme başladı. Bu çalışmayı Gazi ve kız kardeşi kalabalık bir gazeteci grubuyla birlikte izliyordu.

Bina üç günde doğuya doğru 5 metre kaydırılmıştı ve çınar ağacının dalı kesilmekten kurtulmuştu.[74]

Küçük binayı kaydırmak yerine, yıkıp yerine yenisi yapılamaz mıydı? Hiç kuşkusuz en kolay yol buydu. Ancak Gazi tüm millete bir mesaj vermişti; değil bir ağaç, tek bir dal bile korunmalıdır.

Atatürk İstanbul'da büyük ağaçları gördükçe gülerek şöyle söylerdi: "*Bunlar da güzel amma, biz yapraklarının ve dallarının, her yıl nasıl büyüdüğünü gördüğümüz ağaçları daha çok seviyoruz.*"[75]

O çok sevdiği ağaçların sonbaharda kuruyup dökülen yaprakları gibi her geçen gün sağlığını yitiriyordu. Gerçeği söylemek gerekirse sağlığına hiç önem vermedi. Kimsenin uyarısını dikkate almadı. Cumhuriyetin onuncu yılına gelinmişti, coşku büyük, umutlar sonsuzdu. Ama o, bir ölümlüydü ve hiç kimse bunu düşünmüyordu, belki düşünmek istemiyordu.

KAÇALIM BURALARDAN, AFET!

Falih Rıfkı Atay gördüklerini şöyle anlatıyor: "Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümünden sonra Atatürk'te ağır, fakat sürekli bir değişiklik hisseder olmuştuk. Bu değişikliğin ilk belirtileri 'isteksizlik' ve 'halsizlik' idi. Daha sonra kendisine sinir bozukluğu ve unutkanlık geldi... [oysa] Hafızasının kuvvetine, dikkatine devamlılık ve aksamazlığına, çalışma tahammülüne hep şaşardık... Fakat öldürücü hastalığın ilk belirtileri sık sık burun kanamaları olmuştur."[76]

Gerçekten de bir müddetten beri sağlık durumu pek iyi değildi; icabında 24-30 saat aralıksız çalışabilen, saatlerce ayakta durduktan sonra bile ufak bir yorgunluk işareti göstermeyen, o sağlam vücutlu ve demir iradeli Büyük Adam'ın son zamanlarda pek çabuk yorulduğunu ve bunu gizleyemediğini, hayretle karışık bir üzüntü ile görüyorduk; 5-10 basamaklı bir merdiveni güçlükle ve ancak dinlene dinlene çıkabiliyordu. Sık sık ateşleniyor, hastalanıyor, günden güne zayıflıyordu; ara sıra burnu da kanamaktaydı. Bazen ve en çok sofrada şiddetli bir öksürüğe tutuluyor, dakikalarca âdeta soluğu kesilir ve boğulur gibi oluyordu.[77]

Doktor Asım Arar'ın hatıratına göre Atatürk'ü ölüme götürecek olan karaciğer hastalığının başlangıcı 1936 yılı sonuna gitmektedir. Daima biraz halsiz ve yorgun görülüyordu. Kendisinin yakınları olanlar köşkten çıkıp çiftlikte veya başka bir yerde kısa bir süre dolaştıktan sonra yolda durarak konuşmayı veya herhangi bir şeye bakmayı bahane ederek dinlenmek arzu ettiğini söylemekte idiler.[78] Buna karşın yine de akşam sofralarını iptal etmiyor, içkisinden vazgeçmiyordu.

Çankaya'daki yeni köşkte ikinci kata çıkmak için zaten asansör vardı. Bu hal karşısında Dolmabahçe Sarayı'ndaki özel dairesine de bir asansör koydurmak mecburiyeti duyulmuştu.[79]

Atatürk'ün ciddi sağlık sorunları başlamıştı, her geçen gün çok daha sinirli oluyordu ve bu koşullar hüküm sürerken, 1916 yılından itibaren çeşitli nedenler ve görevlerle hep beraber olduğu Başbakan İsmet Paşa'yla arasında tartışmalar uç vermeye başladı.

***

İsmet İnönü'nün anılarında "yılların yorgunluğu" başlığıyla Atatürk'le tartışmalarını şöyle anlatıyor:

> 1936 senesi ve 1937 başı, olayların gittikçe birikerek yorgunluk ve gerginliğin artmış olması devridir. Türlü meselelerden Atatürk ile aramızda münakaşa çıkmıştır. Bunların büyüğü *Hatay meselesinden* oldu. Hatay meselesinde, Hatay'da Türklerin içinde bulunduğu hayatın tahammülsüzlüğü ve Fransızların, Suriyelilerin Hatay meselesinde gösterdikleri olumsuz siyaset Atatürk'ü daima meşgul ediyordu. Fakat bir anda patlama şeklinde günün acil meselesi oldu. Muhitinde, yakınlarında, hatta kız kardeşinde bile örneğini gösteren büyük bir duyarlık başlamıştı. Hatay'da vaziyetin devamı artık mümkün olamayacağı kanaati yayılıyordu ve akşama sabaha bir büyük hareket olacakmış gibi bir hava yayılmıştı.
>
> *Hatay meselesindeki* bu her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı intibaı, Atatürk'ten geliyordu.
>
> Hatay'da Fransız idaresinden son zamanlarda şikâyetler çok artmıştı. Atatürk bütün bu hadiseler bir araya gelince *Hatay meselesini* artık halletmek zamanı geldiğine hükmediyor ve birdenbire büyük tezahürat şeklinde bu mesele ortaya atılıyor... Hatay meselesinden Fransızlarla aramız açıldı... Bir aralık Atatürk'ün halinden bir askerî müdahale ile emrivaki yapmak fikri geçtiğini fark ettim... Hatay'daki meselede haklarımızı tatbik sahasına koymak için bir netice alabilirdik, almak için çalışabilirdik, fakat her siyasi teşebbüsü bir tarafa bırakarak bir askerî hareketle emrivaki yapmak şeklini mahzurlu buluyordum. Kesin olarak vaziyet aldım... Nihayet, Atatürk İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra Ankara'ya dönerken yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştüm... Bir askerî hareket şıkkına girmenin mahzurlu olacağına onu ikna etmeye çalıştım ve başarılı oldum. Dinledi uzun boylu. Böyle bir hareket yapmayacağını, yaptırmayacağını söyledi...[80]

İlk bakışta tanısı, yorgunluk ya da günlük sorunlar olsun, Atatürk ile başbakan İsmet İnönü arasındaki tek tartışma ve çatışma konusu yalnızca *Hatay meselesine* bakışları arasındaki fark değildi. Asıl anlaşmazlık Nyon Konferansı süreci ile Tarım Bakanı'nın yanlış tutumu nedeniyle ortaya çıkan durumdu.

Nyon Konferansı, 1937 yazında, İspanyol iç savaşı sırasında Akdeniz'deki korsanlığı önlemek amacıyla toplanmıştı. Atatürk, başbakanı devre dışı bırakarak dışişleri bakanına talimat vermekteydi. Bu durum haliyle İsmet İnönü'de büyük rahatsızlık yaratmıştı:

"Tevfik Rüştü Nyon'daydı. Ben Ankara'da idim. Atatürk Florya'da idi. Tevfik Rüştü Konferansta bazı teklifler, teşebbüsler yapıyordu. Bunlar bizim verdiğimiz talimata uygun değildi. Soruyordum nereden çıktı bu... Atatürk haber veriyormuş ona dediler. Ama Tevfik Rüştü bey dikkatliydi bu işlerde... Benim anladığım ikimiz de, Atatürk'ü de,beni de ayrı ayrı idare etmeye çalışıyordu. Anlaşılan Florya'dan sormuşlar, o da tabiatıyla bilgi vermiş. Öyle olmuş, böyle olmuş... Aslında fazla önemli bir şey değildi bu olay..."[81]

İtalyanlar Nyon'daki görüşmelerin dışında bırakılmışlardı. İsmet Paşa, bu durumda paktı imzalamamızın İtalyanları aleyhimizde tahrik edeceğini düşünüyor, bu nedenle Nyon'daki görüşmeleri gereksiz sorgularla sürekli baltalıyordu. Üzerinde görüş birliği oluşmuş bir paktın imzalanmaması bile tavsiye ediliyordu. Oysa başbakanın düşündüğünün aksine İtalyan Büyükelçisi, dışişleri bakanından arabuluculuk yapmasını istemekteydi. Tevfik Rüştü ise İtalyan Büyükelçisi'ne şu yanıtı veriyordu:

"Mussolini bizzat bana başvurursa aracılık yapar ve başarılı da olurum."[82]

Çatışmanın temel noktası şuydu; Başbakan İnönü, Atatürk'ün görüşünün aksine, paktın Türkiye'ye bir mecburiyeti, yani meseleye silahla müdahale mecburiyetini yüklemediği düşüncesindeydi. Atatürk ise bunun tersini anlamıştı, dışişleri bakanına da bu yönde talimat vermişti.

Nyon ile Ankara arasında bu konudaki haberleşme devam ederken Atatürk, Florya'daydı. Sabahleyin mayosunu giymiş, köşkün denize inen merdiveninde oturuyor, denize girmeye hazırlanıyordu. Tam o sırada Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak, Tevfik Rüştü Aras'ın metnin yorumuna ilişkin cevabî telgrafını getirdi. Atatürk telgrafı okumadan Hasan Rıza'ya, *"Ne diyor?"* diye sordu. O da, *"Sizin görüşünüz doğruymuş,"* dedi. Atatürk dudaklarını ısırdı."[83]

"Eyvah... Kötü duruma düştüler. İsmet Paşa'nın çok canı sıkılacak!"

Ve devam etti:

"Çok mahcup olacak ama artık bundan söz etmeyelim."[84]

Bunları söyledikten sonra kalktı, denize girdi.

Atatürk'ün tahmin ettiği gibi İsmet Paşa'nın çok canı sıkılmış ve telaşa düşmüştü.

Bu antlaşma metnine göre Türkiye'nin silahlı yardımda bulunmasına gerek yoktu. Ancak Nyon olayı, Atatürk'le İsmet İnönü arasındaki ilişkilerde bardağı taşıran son damlalardan biri oldu.

Nyon sonrası, İsmet Paşa, Atatürk'ü Etimesgut istasyonunda karşıladı, mahcup ve biraz da sinirliydi.[85]

İnönü, Gazi Çiftliği'ndeki bira fabrikasının ekonomik olmadığını ifade ederek eleştiride bulunmuştu. Atatürk çiftliğin müdürünü çağırarak konu hakkında bilgi almıştı. O gün bakanlar kurulu toplantısı vardı.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Başbakan'a o gün çiftlikte yapılan konuşmaları aktardı. İsmet İnönü buna çok hiddetlendi:

"Yaa... Demek Atatürk benim söylediklerimi başkalarından araştırıyor, öyle mi?"

Bu hiddetle kalkmış, Anadolu Kulübü'ne gelmiş, arka arkaya birkaç viski içtikten sonra doğruca Bakanlar Kurulu'nun davetli olduğu Çankaya Köşkü'ne, Atatürk'ün sofrasına oturmuştu.

O akşam sofrada Başbakan ve bakanlardan başka kimse yoktu. Atatürk o gece, alkol almıyor, ıhlamur içiyordu. Konu birden tarım sorunlarına geldi. Ba-

kanın çalışmalarından şikâyetçi olan Atatürk, Başbakan'ın yüzüne karşı memnuniyetsizliğini açıklayıverdi:

"Tarım politikasından memnun değilim. Bakanınız olumlu hiçbir şey yapmıyor. Buna bir çare düşünmelisiniz."

Atatürk sofrada zaman zaman bu tür sert uyarıları yapar, ancak kısa bir süre içinde bu sorun edilmeden çözülür, herkes unuturdu. Belki alkolün etkisiyle belki de yılların birikimi nedeniyle İsmet İnönü çok sert karşılık verdi:

"Haberim olmadan sürekli bakanlar istifaya mecbur ediliyor. Verdiğim bilgilere güvenilemeyerek sözlerim başkalarından soruşturuluyor. Devlet işlerine ait bütün kararlar sofrada alınıyor. Sorumsuzluk işe karışıyor. Bu gibilerden korkuyorum."[86]

Atatürk, İsmet Paşa'nın ilk kez cesaret ettiği bu çıkışı karşısında fena halde sinirlenmiş ama bunu belli etmeyerek, yüzünde hafif bir tebessüm ifadesiyle, sözlerini sonuna kadar dinlemişti. İsmet Paşa sözlerini bitirir bitirmez, yüzünde yine aynı tebessümle ona döndü ve sakin bir sesle şunları söyledi:

"Yaa. Demek öyle. Demek devlet işleri hakkında sofrada, yani sarhoşlukla karar veriliyor, demek istiyorsunuz, öyle mi? Bu nasıl söz? Bu nasıl düşünce? Bu ne cüret? Amacını anlıyorum. Pekâlâ..."[87]

Sofracıya da hemen şu emri verdi:

"Beylerin önünden rakıları kaldırın! Şimdi yemek getirin."

Ertesi gün Atatürk, Hasan Rıza Soyak'a olayı anlatırken şu kararını açıkladı:

"*Bilmiyordum, meğer arkadaşımız bizim ikazlarımızdan muzdarip oluyormuş, kendisini bu ıstıraptan kurtarmak lazım. Bunun tek yolu da mesai arkadaşlığımıza bir müddet için olsun nihayet vermektir.*"[88]

Bir gün sonra Dolmabahçe Sarayı'nda Tarih Kongresi açılacağından, o akşam yeniden İstanbul'a hareket etti. Yanında Başbakan İsmet İnönü de vardı.

Beyaz tren adıyla bilinen trenin Cumhurbaşkanı'na özel olan arka salonunda Atatürk, İnönü'yü işaret ederek, *"İkimizi yalnız bırakınız,"* emrini verdi. Personel çekilince ikisi baş başa kaldı.

"Görüyorum ki sen çok yorgun ve hatta hastasın, uzun zaman istirahata ihtiyacın var. Bu itibarla mesai arkadaşlığımıza bir müddet ara vermemiz uygun olacaktır. Şimdi karar verelim, yerine kimi tavsiye edersin?" diye sordu.

Atatürk, İktisat Bakanı Celal (Bayar)'in uygun olup olmadığını danıştı. Aslında, Başbakan'ı kafasında hazırlamıştı.

1937 yılında, sağlığı iyice bozulmuştu. Tarih Kurumu Kongresi'nin toplandığı Dolmabahçe Sarayı'nın büyük geniş salonuna özel dairesinden –ki aralarında ancak 100-150 metrelik bir mesafe vardı– bahçeden otomobille gidip geliyordu.[89]

Bu Kurultay'a milletvekili ve kurultay üyesi olarak giren Celal Bayar başbakan olarak görevlendirilmişti. [Kabinenin kuruluşu: 25 Ekim 1937]

Kılıç Ali'nin anılarına göre Atatürk'ün sinirleri yatışmıyordu, anlattıkça daha çok öfkeleniyordu:

"Her çıkıştığı zaman, hepinizin önünde yaptığım uyarılardan her üzüldüğü zaman gelir, bana sığınırdı. Fakat gizlice! Dün akşam da bambaşka bir tavır takınmıştı. Aklınca bakanların yanında küstahça bir atak yapacaktı. Onların yanında ses çıkarmayacağım, sonra başıma bela olup çıkacak! Böyle bir cürete nasıl izin verebilirdim? Meğer bunca yıldır daha beni tanıyamamış. Daha çok önceden bu adamı işten çekmeliydim. Geç kaldık geç!"[90]

Anlatmaya devam ediyordu:

"Herkes adeta yarının ne olacağından emin olamayacak hale geldi. Gezilerde, küçük memurlardan tutun da yüksek bürokratlara, köylüsünden tutun da şehirlisine kadar herkesten şikâyet üstüne şikâyet! Şimdi bir de bana kararların sofrada verildiğinden söz ediyor. Cürete bakın. Onun bütün hataları, bütün falsoları Meclislerde mi düzeltilmişti? Ama kabahat yine bende! Konuşmalarımda her fırsatta ve sürekli ondan söz ettim. Adamı göklere çıkardık. Tabiî şımardıkça şımardı. Sonunda, adeta mütehakkim bir tavır almaya kadar işi azıttı. Elinden gelse, korkak olmasa, ihtimal dikte ettirmeye bile kalkışacaktı. Gittiği yol bu idi. O bilmiyordu ki biz memleketi kurtarmak için icabında Padişah'ın da, Halife'nin de, hatta dağdaki eşkıyanın bile yardımına başvurmuştuk. Benim kendisi hakkında söylediklerimin, yazdıklarımın sebebini bilmiyor gibiydi. Ben onu övdükçe o, gerçekte öyle imiş gibi haller takınmaya, adeta benim karşımda bile bir kahraman rolü oynamaya başladı. Haklıydı. Çünkü artık rakibi kalmamıştı. Celal Bey'i niçin çekemiyordu? Niçin onun eserlerini hırpalamaya çalışıyordu? Güya ben bütün bu hareketlerinin ve niçin böyle hareket ettiğinin farkında değildim. Şaşarım aklına! Kendisini artık tamamen işten uzaklaştıracağım, serbest bırakacağım, karar yerinde olmuştur."[91]

Uzun yıllar boyunca fırsat kollayanlar İsmet Paşa'ya saldırma şansı bulamadılar. Çünkü aralarında yaşanan bu büyük kavgaya rağmen Atatürk hiçbirine izin vermedi. İsmet Paşa'yla daima arkadaş kalmayı tercih etti.

Başbakanlıktan ayrılan İnönü Hipodrom'da at yarışına gitmişti. Halk, yıllarca Başbakan olarak alkışladığı İsmet Paşa'ya sevgi gösterilerinde bulundu. Bunu, İsmet Paşa'nın Atatürk'e karşı giriştiği kuvvet gösterisi gibi yorumlamak isteyenler vardı. O zaman Atatürk bu görüşün karşısına çıkmış ve, "*Bu millet vefalıdır. Kendisine hizmet ettiğine inandığı insanları elbette alkışlayacak. Memnun oldum, çok iyi etmişler,*" diye kesip atmıştı. Buna rağmen Salih Bozok elinde bir gensoruyla Halk Partisi grubuna geldi ve İsmet Paşa'nın bu gösterileri teşvik etmekle ne demek istediğini sordu. İsmet Paşa bu sorunun Atatürk'ten kaynaklandığını düşünerek uzun bir konuşma yaptı. Her şeyini Atatürk'e borçlu olduğunu söyledi. Onu övdü, kendisini gerektiğinden fazla küçük gösterdi. Halkın gösterileriyle hiçbir ilgisinin olmadığını belirtmeye özen gösterdi. Bu konu da kapandı gitti.

rek, "Bu nedir doktor? Son zamanlarda sık sık oram buram böylece kabarıyor!" diye sordu.

Doktor eğilerek bakıp, "Karınca efendimiz. Bunlar karınca ısırmasıdır," diye cevap verdi.

Doktorun bu teşhisi Atatürk'ün etrafında bulunanları da etkiledi. Onlar da kaşıntıyı hissetmeye başladılar. Bu sırada suçlanan karıncalar aranır ve bir tanesi bulundu.

Atatürk yeniden sordu:

"Ben geceleri de kaşınıyorum. Karınca yatak odasına kadar çıkar mı?"

Kendisine, "Evet," cevabı verildi.

Doktor Asım Arar'ın da aralarında bulunduğu bir grup doktor Köşk'e çağrılıp düşünceleri soruldu. Yapılan incelemede köşkün bazı yönlerinde küçük ve kırmızı renkte bir takım karıncaların bulunduğu saptanır. Uzmanlar bu karıncaların Çin'den Avrupa'ya geçmiş olduğunu söylerler. Bundan dolayı köşkün bu karıncalardan temizlenmesi gerekli olur.[94]

Atatürk'te görülen kaşıntıların başka bir sebepten olabilmesi kimsenin aklına gelmediği için bu karıncaları yok ederek Atatürk'ü bu şikâyetten kurtarmak gerekmektedir. Çünkü Atatürk kaşıntı hissi ile çok rahatsızdır. Çok nazik ve kibar bir insan olan Atatürk kaşıntı geldiği zaman hem de eğilerek kaşınmaktan kendini alamamaktadır. Kendisi emir verir. Seyahate çıktığında köşk en tesirli ilaçlarla bu karıncalardan kurtarılacaktır.[95]

Atatürk, Yalova'ya son kez geleceği yolculuğuna, 20 Ocak 1938 tarihinde başladı. Derince'ye kadar trenle geldi. Ertesi gece sabaha karşı (21/22 Ocak) Akay İdaresi'nin *Heybeliada* Vapuru'yla iskeleden ayrıldı. 22 Ocak sabahı saat 08:00 sularında Yalova'ya vardı. Halkın coşkun tezahüratıyla karşılandı, onları selamlayıp otomobille yeni açılmış olan *Termal Otel*'in ilk konuğu olmak üzere oraya gitti. Yanında bulunanlar arasında İstanbul'dan gelmiş olan Başbakan Celal Bayar da vardır.[96]

Yalova'ya geldiğinde Köşk beş gün içinde ilaçlanır ve sonra Dolmabahçe'ye geçmiş olan Atatürk'e bilgi verilir.

Sık sık yinelenen bazı sağlık şikâyetleri başlamıştır. Hakkında yazılan anılarda sağlıklı, güçlü, uykusuzluğa ve yorgunluğa çok dayanıklı olduğu yazılıdır. Bu bölüme kadar bunu kanıtlayan pek çok tanıklığı okuduk.

Atatürk sağlam yapılı, yorgunluğa ve uykusuzluğa dayanıklı, neşe ve şevki daima yerinde, rahatsızlıkları kısa ve geçicidir.

> Bir akşam pek istediği bir toplantıya gelemeyecek kadar ateşli olduğunu duymuştuk. Geç vakit geldi, "İki aspirin aldım, sıcak bir banyo yaptım, ateşi yendim," demişti.[97]

Yalova'ya geldiğinde de sık sık burnu kanamaktadır, vücudu karıncalanır ve kaşınır. Termal'de kendisini Doktor Nihat Reşat Belger'e muayene ettirdi. Doktor yıllar sonra ilk edindiği izlenimi Ruşen Eşref Ünaydın'a şöyle anlatır:

"Atatürk ilk geceyi Termal Otel'deki apartmanında geçirdi. Ertesi sabah oteldeki kendisine özel olarak yaptırılan banyo dairesine girdi ve beni çağırdı. Şikâyetlerini bildirdi, kaşıntıya çare bulmaklığımı istiyordu. Dedim ki:

'Müsaade buyurursanız önce zat-ı devletinizi bir muayene edeyim, kaşıntının sebeplerini tespite çalışayım.'

'Peki,' dedi.

Soyunma yerine koyduğumuz şezlonga uzandı, ben de muayene ettim. Tabiî önce vücudun kaşınan yerlerini, yani bacaklarını muayene ettim. Ürtiker, ekzema, erythreme belirtileri bulmadım. Yalnız kaşıntının bıraktığı tırnak izleri gördüm. Atatürk'ün yaşayış tarzını göz önünde tuttuğum için bacaklardan karnını ve bilhassa karaciğerini muayeneye koyuldum ve derhal gördüm ki, Atatürk'ün karaciğeri üç parmak kadar büyümüş ve sertleşmiştir. Kalbini dinledikten ve tansiyonunu da alarak muayenemi tamamladıktan sonra kendisine teşekkür ettim, muayenemin bittiğini söyledim.

Atatürk, 'Doktor, kaşıntının nedenini buldun mu?' diye sordu.

'Evet, efendim,' dedim. Bu kaşıntının yemek ve özellikle içmekle ilgili olduğunu arz ettim.

'Buna emin misin?' diye sordu.

'Efendim, kanaatim o kadar kesin ki, bu teşhisimin isabetinde şüphenin gölgesi bile yoktur. Karaciğeriniz büyümüştür, biraz sertleşmiştir. İşte kaşıntının nedeni bu karaciğer hastalığıdır,' dedim. Sözlerim o âna kadar kendisine karaciğer rahatsızlığından bir kez bile söz edilmemiş olan Atatürk üzerinde hissettim ki bir sürpriz tesiri yaptı. Fakat o, hiçbir hayret bildirmeksizin bu sözlerimi tam bir sükûnetle dinledi.

'Şimdi ne yapacağız?' diye sordu.

Kendisine uygun gördüğüm şekilde termal tedavisi tespit ettim. Kaşıntıyı teskine yardım edecek bir toz bile verdim. Bu tozla birlikte bir de küçük bir perhize konulmasını rica ettim. Kaşıntının sebebini anlatırken söylediğim içmek sözünden ne kastettiğimi Atatürk sezmişti.

Bundan sonra, Atatürk'ün arkadaşları, özel doktoru durumunda bulunan Neşet Ömer İrdelp'e kendi muayene ve teşhisinden söz ederek, bir kez de onun muayene etmesini ve teşhis hakkında düşüncesini bildirmesini talep etmişler.

O da muayene sonucunda fikrimi tamamen kabul ettiğini , başladığım tedaviyi onayladığını ve bunu Atatürk'e de arz ve tavsiyelerime göre hareket etmesini rica eylediğini söyledi. İstanbul'a giderken de, 'Atatürk'ü istediğiniz gibi tedavi ediniz kardeşim,' dedi."[98]

Böylece Atatürk'ün rahatsızlığının ilk ve acı teşhisi konulmuş olur.

Doktor Nihat Reşat Belger Atatürk'ü ilk kez 22 Haziran 1937 tarihinde Yalova'da muayene etmiş, vücudunda dikkate değer bir arıza bulamamıştır ve

Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'a, *"Öteden beri işittiğim hayat tarzına göre, bilhassa karaciğerini çok yorgun bulacağımı tahmin ediyordum, hamdolsun öyle bir şey görmedim,"* demiştir. Yine *Cumhuriyet* gazetesine verdiği beyanatında Doktor Belger, *"Atatürk'ü ilk defa 1937 Haziran'da Yalova'da muayene ettim. O tarihte kendisinde siroz hastalığına ait hiçbir bulgu görmedim; fakat bu tarihten 8 ay sonra yine Yalova'da yaptığım muayenede karaciğerdeki rahatsızlığın bulgusunu tespit ettim,"* demiştir.[99]

Atatürk'ün Yalova'daki kısa tedavisinden alınan etki memnuniyet vericidir, çünkü hem kaşıntı azalır, hem de iştahı artıp kilo bile alır [74 kilodan 75'e çıkar]. Atatürk, durumundan ve görülen farktan çok memnun olur. Neşesi düzelir ve hatta onuncu gün kaşıntıdan eser bile kalmaz. Sağlığında hissedilir bir iyilik kendini gösterir. "Fakat Atatürk, Yalova'ya geldiğinin on ikinci günü bu tedaviye hiç değilse üç hafta devam etmesi için ettiğim ısrarlı ricaya rağmen, her ne sebeptense Bursa'ya gitti," diye şikâyet eder doktoru.

Bursa'da Merinos Fabrikası'nın işletmeye açılışını yaptı. Gece yüzüne hâkim olan pembelik, yerini bir irin sarısına bırakmıştır. Tanıkların ifadelerine bakılırsa "omuzlarında, dizlerinde, gözlerinde bir yorgunluk" dolaşmaktadır. "Bir gece içinde en az 10 yıl yaşlanmış gibi"dir.[100]

Gece belediye salonunda şerefine düzenlenen bir balo vardır [2 Şubat 1938].[101] Balo öncesi akşam yemeği için saat tam 07.00'ye 10 kala *Çelik Palas*'ın salonlarına girdiğinde davetliler şaşkına dönerler. Gündüz sapsarı olan yüzünde yapay bir canlılık parıldamaktadır. Dikkatli gözler, Ata'nın yüzüne yansıyan sıhhatin, usta bir makyözün elinden çıktığını hemen kavrarlar.[102]

Evet, Atatürk, hayata meydan okuyacağı o gece, canlı görünmek için makyaj yapmıştır.[103]

Bir gece önce *Çelik Palas* otelinde akşam yemeğinde, "Rakı yok mu?" diye sorarak, Yalova'daki perhize son vermiştir. O uyarı ardından bu gece masaya rakı şişeleri dizilmiştir. İlk yudumlar alınırken Tamburî Selahattin Bey de, Atatürk'ün karşısına kurulmuş ve, *"Mâni oluyor, halimi takrire hicabım"* diye çalmaya başlamıştır.

Saat tam 10.00'u çeyrek geçe saatine bakar ve balo vaktinin geldiğini fark eder. Bütün zevat, erkekler siyah smokinler, kadınlar şık tuvaletler içinde arabalarla belediye salonuna geçerler. Burada yaşananlar gazeteci-yazar Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'nun kaleminden aktarılıyor:[104]

> Bando İstiklâl Marşı'nı çaldıktan sonra bir-iki dakika istirahat etti. Akabinde aheste tempolu bir vals başlayınca hanımlardan birinin önünde eğildiği ve 18 yaşında bir genç çevikliği ile piste çıktığı görüldü. 4,5 ay sonra yataktan çıkamayacak derecede hastalığı artacak ve 7,5 ay sonra dünyayı mateme boğacak olan insan, daha bir hafta önce kendisine her türlü yorucu hallerden sakınması bildirilen insan raks ediyordu. Etrafını çeviren davetliler kımıldamadan duruyorlar, gözlerini

ondan ve bilhassa yere ne zaman değdiği, ne zaman yerden ayrıldığı zor fark edilebilen ayaklarından ayıramıyorlardı. Çok ustalıkla biçilmiş tığ gibi ütülü bir pantolonun uçlarından çıkan bu iki küçük ve taraksız ayağı süsleyen kibar hatlı bir çift rugan iskarpinin topukları dans boyunca bir kez bile tahtaya değmedi. Muhakkak ki pek mükemmel dans ediyordu. Bütün vücudunu ve pek ahenkli hatları olmasına rağmen yine mutlaka 55 kilodan aşağı bir ağırlığı olmaması lazım gelen zarif raks arkadaşını parmaklarının ucu üzerinde döndürüp koşturan bu insanın hasta olduğuna nasıl inanılabilirdi? Bu insanın neresinde derman kalmamıştı? Kollarında mı, dizlerinde mi? Bu kollar ki frakın yenlerinden çıkan murassa düğmeli kolluklarının sert kolasından çok daha sert bir gerilişleri vardı. Bu dizler ki dondurulmuş gibi dimdik duran bacaklarında en ufak bükülüşleri görülmüyordu. Gayet kibar dans ediyordu. Sağ elinin şahadet parmağı ile ancak sol elinin parmaklarına değdiği damının vücudu ile kolalı gömleği ve beyaz yeleği arasında iki parmaklık bir arayı en seri notalarda bile muhafaza ediyordu. Burnu, kadının saçlarından uzaktı. Gözleri, dansın tempolarına göre istikamet ne kadar değişirse değişsin hep ileriye bakıyordu. Damını yormamak için, turlarda hep kendisini sol tarafa bırakıyordu. Bazen üst üste birkaç süratli dönüş yaparken sol elinin parmaklarında kadının belini kavramak insiyaki beliriyor, fakat buna rağmen kendini tutuyor, parmaklarında sezilen kıpırdanışları frenliyordu.

Bu raks gece yarısına dek sürer. Bittiğinde Atatürk alkışları zarif bir reveransla yanıtlar. O gece az içer. Neşesi yerindedir. Yanındakiler, "Hazır keyfi yerindeyken otele döndürebilirsek ne âlâ..." diye umutlanırlar. Ama nafile... Atatürk aniden hareketlenip vals çalmaya devam eden orkestraya yönelir. Orkestra şefi Azerbaycanlı Mehmet'e, "Zeybek!" diye bağırır. Orkestra üyeleri şaşkın, bir zeybeğin melodisini mırıldanmaya çalışırlarken Atatürk yeniden gürler:[105]

"Hayır... o değil... Sarı Zeybek..."

Birden salondaki fraklı ve tuvaletli davetliler topluluğu pistin etrafını çevirdi ve bu muhteşem gösteriyi izlemeye hazırlandı. Az sonra zeybek havasıyla birlikte Gazi'nin ölüme meydan okuyuş dansı başladı:[106]

Salonda yaşananlar Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'nun kaleminden aktarılıyor:[107]

Anında Ödemiş ve Aydın efelerini de hayran edecek bir zeybeğin kahraman figürlerini icra etmeye başladı. Bu, hakikaten bir kahramanlık ayini idi. 'Rejime riayet ederse en çok 9 ay yaşayabilir' teşhisi konulan ve bunu bilen bir adam, dizlerini yere vura vura zeybek oynuyordu. Bu ayini izleyen saray erkânının gözlerinden öyle acı bir endişe fışkırıyordu ki bu hal, ancak bir-iki dakika meçhul kalabildi. Sonra birden, bu harikulade bedii raksın akıllara durgunluk veren manasına hepsinin akıl erdiriverdiği anlaşıldı. Gülümseyen yüzlerin bir derunî emre itaat eder gibi, hep birden geriliverdikleri görüldü. İçlerinde fevkalade bir neşe kıvılcımlanan gözlerin hep birden dumanlandığı, bakışların donuklaştığı görüldü ve o anda genç kadınların eriyen rimellerinden gözbebeklerinin yanmasına önem vermeden, delikanlıların beyaz gömleklerine kolalarını eritecek derecede sıcak ve nohut büyüklüğünde damlalar dökerek ağladıkları görüldü. Yine o anda onun sanki bu,

gözyaşıyla ifade olunan umumî teessürü hissetmiş gibi, bu teessürde bir merhamet çeşnisi sezmiş de kızmış gibi, raksına bir kat daha şiddet verdiği görüldü. Tahtaya vuran dizlerinden çıkan sesler, şimdi bu meyus bakışların, bu yaşlı gözlerin muhasarasından kurtulmak isteyen bir aslanın kükreyişini andırıyordu. Orkestra zeybeğin son notalarını bitirince kadınlar ve erkekler, göstermemek için ipekli mendillerini acele acele gözlerine bastırırlarken Atatürk ağız dolusu bir kahkaha attı.

Gece, daha sonra salon ortasında güreş tutan pehlivanlarla sürer. Saat sabahın 04.00'ünü vurunca Atatürk yavaş yavaş yerinden kalkar. Valinin eşi önünde bir reverans yapıp müsaade ister ve alkışlar arasında salonu terk eder. Dimdik adımlarla merdivenlere yönelir. Silindir şapkasını, eldivenlerini ve bastonunu alır. Paltosunu giyer.

Kapıda arabası beklemektedir ama o binmez. Günün ilk ışıklarıyla selamlaşan kente dalar. Az önce pistte diz vurarak ter döken adam, şimdi Şubat ayazının titrettiği yolda tek başına yürümektedir. Celal Bayar, Şükrü Kaya, Kılıç Ali, Salih Bozok telaşla peşine düşerler. Yüz adım kadar, dalgın dalgın önüne bakarak yürür. Sonra dar yolun ana caddeye kavuştuğu yerde sendeler. Birden durup şapkasını başına geçirir, eldivenlerini giyer ve bastonunu parmakları arasında döndürerek gürler:[108]

"Fakat bizim bir arabamız olacaktı. Yayan mı gideceğiz yoksa?.."

Yaverler koşuşurlar. Otomobil yetişir. Atatürk biner binmez başını bir kenara dayayıp şoföre seslenir:

"Çabuk ol çocuk. Üşür gibi oluyorum."

Yaver otomobilin camlarını kaparken ağzından şu sözler dökülür:

"Ne güzel geceydi..."

Ertesi sabah o, Bursa'dan ayrılıp Mudanya'ya geçerken odasını temizleyen hizmetçiler, havlularında kokulu bir kırmızı boya izi görürler. Yüzündeki sahte pembeliğin sırrı o zaman çözülür.[109]

7 Şubat'ta İstanbul'da Atatürk'e muayenede Nihat Reşat Belger tarafından zatürree teşhisi konularak 10 gün kadar tedavi görür.

Başbakan Celal Bayar'ın Atatürk'ün hastalığından haberdar oluşu Ankara'daki Balkan Konferansı [28 Şubat 1938] sırasındadır. Sağlık müsteşarı Asım Arar endişe içindedir. O, durumu içişleri bakanına söyler,[110] Bayar böylece bilgi sahibi olur: "Atatürk'ü istasyonda gördüm. Halini hiç beğenmedim. Burnundan kan geldiği söyleniyordu ki bunun ciğerden geldiğine ihtimal veriyorum. Eğer öyle ise hal vahimdir."[111]

Bayar da, Atatürk'ün yanına gidip hastalığını merak ettiğini söyleyerek, biri Almanya'dan, öteki Fransa'dan iki ünlü yabancı uzman getirtmek istediğini danışır.

"Ortalıkta Hatay meselesi var. Hastalığım dışarıda duyulursa iyi olmaz. Bu noktayı değerlendirmek lazımdır. Sen, Neşet Ömer'le konuş. Burada zaten Tıp

Kongresi yapılıyor. Gelip bir muayene etsinler, gerekli ise bir konsültasyon yapsınlar. Bakalım onlar ne diyecek? Sonra düşünürüz."[112]

Doktorlar gelir. Atatürk'ü dikkatle muayene ederler. Konsültasyon yapılır. Durum kritiktir. Yapılacak ilk iş, tam istirahat, derhal içki ve sigarayı bırakması ve ilaçlarını düzenli almasını sağlamaktır. Fakat ortada ciddi bir sorun vardır. Atatürk her çeşit kısıtlamayı kabul etmeyen birisidir. Öte yandan içki ve sigarayı birden bırakmak ruh durumu üzerinde olumsuz etki yapabilirdi. Başbakan ve doktorlar arasında kademeli olarak bırakması konusunda anlaşmaya varılır.

Odaya girerler. Doktorlar müşahedeyi ve tedavi ile perhizi açıklamaya girişirler. İçki ve sigaraya gelince, Atatürk birden başını kaldırır:

"Ne demek?.. Yani bütün ömrümce mi içmeyeceğim?"

Doktorlar, "Hayır," der. "Sadece üç ay için. Belki bu süre daha da kısalabilir."

Atatürk, geniş bir nefes alır ve yüzüne rahatlamanın pembeliği gelir.

"O bir şey değil. Kabul ettim!"

Herkes ferahlamıştır.

Atatürk'ün durumu iyi değildir. 6 Mart'ta doktorlar grubu muayene etti. Doktor Asım Arar anlatıyor:

> *Önce Köşkün kütüphanesinde aramızda tartıştık. Sonra yukarı salonda bulunan Atatürk'ün yanına gittik. Üstünde koyu bir 'robe de chambre' vardı ve kanepe üzerinde oturmaktaydı. Yanında o zaman başbakanlıktan çekilmiş olan İsmet İnönü vardı. Bizi böyle kalabalık görünce 'korkunç' demekten kendini alamadı.*[113]

Dikkatli bir muayene yaptılar. Ayağının bileğinde hafif bir ödem ve karaciğerde biraz büyüklük olduğunu teşhis ederler. Bulguları tartışmak üzere yeniden kütüphaneye çekildiler. Yarım saat sonra hepsinin ortak kararına göre Atatürk şifa bulmaz bir hastalığın tam anlamıyla pençesindedir.

> "Durum, bütün fecaat ve korkunçluğuyla nazarlarımızda tecessüm etmiş bulunuyordu. Ne yapmak lazım geldiğini uzun uzadıya konuştuk. Hastalığın akıbeti hakkında boş ümitlere kapılmakta mana yoktu. Hepimiz biliyorduk ki siroz denilen bu vahim karaciğer hastalığına yakalanan bir insan muhakkak bir ölüme mahkûmdu. Yapabileceğimiz tek şey bu feci akıbeti mümkün mertebe geciktirmekten başka bir şey olamazdı ve gene hepimiz biliyorduk ki hastalığın biricik nedeni aşırı alkol alımıdır. Bu nedenle bizi korkutan büyük tehlikeyi geciktirebilmek ancak alkol kullanmanın yasak edilmesiyle mümkün olabilirdi."[114]

Heyet bir rapor hazırladı. Vardıkları sonucu Atatürk'e okumaları gerekiyordu. Salona gittiklerinde Atatürk ve İnönü oturmaktaydı. Atatürk, Doktor Asım'a, "Yüksek sesle oku da, Paşa da duysun," dedi. Hiç sözünü kesmeden dinledi. İspirtolu içkilerin kesinlikle içilmeyeceği söylenince, hafifçe gülümseyerek sordu:

"Bu içki yasağı ne zamana kadar devam edecek?"

"Yine böyle bir heyet toplanıp içki kullanmakta sakınca olmadığına karar verinceye kadar."

Yüzündeki gülümseme kayboldu. Beş doktora teşekkür ettikten sonra başıyla çıkmalarını işaret etti. Arkalarından yaptığı eleştiriyi yaverlerden birisi Doktor Asım'a yetiştirdi:

"Bunların hiçbiri bir şeyden anlamıyor. Ben rakı içmek için söylemiyorum ve gerekirse yine içmiyeceğim. Fakat bunlara hastalığımın rakı ile hiçbir ilgisi olmadığını da kanıtlayacağım."

Atatürk kendisini kandırmaktaydı. Yapılan önerileri kulak ardı etti. Perhiz programına uymadı. Anlaşılan hastalığı hele alkolden kaynaklandığı söylenen bir hastalığı kendisine yakıştırmıyordu. Teşhis sirozdu, belki de geç kalınmıştı. O, dışarıya karşı direnecek ama bir süre sonra yatağa düşecekti.

15 Mart 1938...

Başbakan Celal Bayar yabancı uzmanların getirilmesi konusunda ısrarcıdır: "Yabancı doktorların gelmesini ve sizi muayene etmesini rica ettiğim zaman, reddetmiş ve böyle bir çağrının Hatay davası üzerine etki edeceğini ileri sürmüştünüz. Politik yankıları bakımından haklı olduğunuzu kabul ederim. Ancak bu mahzur çok sınırlıdır. Kaldı ki bugün bizim için en büyük dava, sizin sağlığınızdır. Türk milletinin sağlığınızdan öte bir kaygısı olmadığını arz etmek vazifemdir. Lütfen izin verin de bir yabancı uzman getirelim, konulan teşhisi bir kere daha kontrol etmiş ve tedavi şeklini gözden geçirmiş olsun."[115]

İnce parmaklı sanatkâr elleri koltuğun iki yanında, başı hafif öne eğik, sükunetle dinler. Bir müddet susar. Sonra başını kaldırarak Başbakan'ın gözlerinin içine bakar:

"Çocuk!.. Ne yapacaksan çabuk yap, anlıyorum, ben hastayım!.."

Durum Bakanlar Kurulu'nda görüşülüp Fransız Uzman Doktor Fiessinger'i davet etme kararı alındı. 28 Mart'ta Fiessinger Çankaya'ya geldi. Atatürk'ü muayene etti. Bir devlet başkanı ile değil, bir hasta ile konuşur gibi şunları söyledi: "Hastasınız! Ben sizi iyi edeceğim. Fakat benden önce, siz kendinizi iyi edeceksiniz! Siz büyük bir kumandan olabilirisiniz, büyük zaferler kazanmış olabilirsiniz... Fakat bu işin kumandanı benim. Yardımınızı istiyorum, bana yardım edeceksiniz!.."[116]

Belli ki bu istek Atatürk'ün hoşuna gitmişti, "Yaparım" dedi.

Fiessinger, Atatürk'e teşekkür etti: "Benim tayin edeceğim zamana kadar alkol yok! Fazla kıpırdanmadan şezlongda sırtüstü yatacaksınız. Bu durumunuzu hiçbir şekilde bozmayacaksınız. Yemek içmek üzerindeki tavsiyelerimi de tutacaksınız!.."

30 Mart 1938 tarihinde Atatürk'ün sağlığıyla ilgili ilk tebliğ yayınlandı. Bu bildiride Fiessinger'in muayenesi sonucu Atatürk'ün bir grip geçirdiği ve sağlı-

ğında endişe verici bir durum olmadığının belirlendiği, kendisine bir buçuk ay kadar istirahat tavsiyesinin yeterli görüldüğü belirtilmişti. Oysa Fiessinger'in teşhisi alkole bağlı sert ve kanlı karaciğer iltihabıydı. Yine onun öngörüsüne göre, durum ciddi olmakla birlikte hasta tavsiyelere uyarsa daha 7-8 yıl yaşayabilirdi.[117]

Fiessinger gazetecilere Atatürk hakkında, "Bu kadar dinamizmin, bu kadar zekâ ve canlılığı bir arada toplaması pek enderdir. Zamanımızın birçok büyük devlet adamlarıyla temas ettim, fakat büyük şefiniz Atatürk bunlardan hiçbiriyle bir tutulamaz," dedi.[118]

Doktorun dediklerini de gerçekten harfi harfine tuttu. Ağzına bir damla içki koymadı, sigara içmedi ve iki gün sırtüstü kıpırdamadan yattı. Bu kadarcık itina, hemen kendisini göstermişti. Bünyesi kuvvetliydi, iyileşmek arzusuyla birlikte hızla toparlanacaktı.

Bu süre içinde dışarıdan sakin göründü ama *Hatay meselesi* yaşamını işgal etmekteydi.

Bir süre sonra, şezlongda kıpırdamadan sırtüstü yatmaktan sıkıldı. Doğrulup oturmaya, odasında yer değiştirmeye başladı. Ömrü cephelerde, devletin kuruluşunda muhalefetle boğuşmakla geçmişti, özgürlüğüne son derece düşkündür, şimdi yatağa uzanıp kalmak yapacağı iş değildir. Bununla birlikte, bu kısa perhiz ve dinlenme sağlığına çok iyi gelmiştir. Bir süre sonra, yüzüne tatlı bir pembelik, mavi gözlerine o eski şimşekli ışıltı oturmuştu.[119]

Bir gün, "İyiyim," diyerek ayağa kalktı.

Eskiden olduğu gibi devlet işleriyle ilgilenmeye, özellikle Hatay konusunda titizlenmeye başladı.

Akşamları yine sofrasını kurdurup arkadaşlarını çevresine toplayarak onlarla sohbet ederek geç vakitlere kadar oturmaya başladı. Dostlarının içmesini önleme girişimleri boşunaydı.

Birkaç gün sonra hasta değilmiş gibi hareket etmeye başladı. Hükümetin çok yoğun uğraştığı Hatay meselesini en küçük ayrıntısına kadar sorguladı. Mersin'e giderek olan biteni daha yakından görmek istiyordu. Başbakan doktorlara danıştı. Yeniden muayene edildi ve "Gidebilir," kararı çıktı.

Adana-Mersin yolculuğu ölüme davetiye çıkarmaktır. 'Ölümüne girdiği' muharebeleri kazanmıştır kazanmasına da bu kez ölüme karşı meydan savaşına girmektedir. Ama bu kez kaybedecektir.

Atatürk'ün Ankara'daki son günleri

26 Mayıs'ta bir daha dönmemek üzere bu kentten ayrılacağına göre, 20 Mayıs'tan önce İsmet İnönü ile Dil Kurultayı'ndaki karşılaşması hariç ilk kez yüz yüze gelirler. Yer Anadolu Kulübü kapısıdır. Atatürk yanındakilerle içeri girer-

ken İnönü çıkmaktadır, saygıyla kenara çekilip yol vermek ister. Atatürk kolunu tutarak elini sıkar, yakınlık gösterir. "*Birlikte bir oyun çevirelim...*" der, birlikte asansöre doğru yürürler. Heyet merdivenden çıkıp onları karşılar. Buraya kadar her şey yolundadır. Fakat asansörün kapısı açıldığında Atatürk'ün yüzü allak bullak olmuş, İsmet Paşa'nın rengi uçmuştur. Atatürk oyun salonuna değil, yemek yenen yere doğru yürür, 'sofrayı hazırlamalarını' emreder sinirli sinirli. Yaveri Salih'e Başbakan Bayar'ı da çağırmasını söyler. Kılıç Ali, Recep Peker, Fuat Bulca da oradadır.

Atatürk'ün sesinde hiddet vardır:

"Kalk İsmet konuş... Bana asansörde söylediğini şimdi burada tekrarla..."

Bütün gözler İsmet Paşa'ya döner. İsmet Paşa, elindeki peçete ile dudaklarını hafifçe sildikten sonra, kalkıp kalkmamak arasında bir tereddüt geçirir. Nihayet kalkar. Heyecanlı olduğu her halinden belli olmaktadır. Boğukça bir sesle, kelimeleri araya araya konuşmaya başlar: "*Beni bağışla Atatürk!.. Yanlış anlaşıldım. Her yerde yazdım, söyledim, beni 'İsmet Paşa' yapan sizsiniz. Maddi ve manevi her şeyimi size borçluyum. Bunu söylemekle iftihar ederim. Benim talihim, bir Mustafa Kemal Atatürk bulmaktır. Sen emrettin, ben yaptım!.. Senin arkalamadığın bir işi başarmak benim gücümün harcı değildir!*"

İsmet Paşa, Halk Partisi Grubu'nda yaptığı konuşmayı bu kez de Atatürk'ün önünde tekrarlıyor gibidir. Atatürk sözünü keser:

"Ben asansördeki konuşmayı soruyorum, bu anlattıklarını değil!"

İsmet Paşa çaresizlik içinde yardım ister gibi etrafına bakınır. Fakat hiç kimse içeriği bilinmeyen bu asansör konusuna girecek cesareti kendisinde bulamaz. İsmet Paşa'yı çok sevip yardımına koşmak isteyenler bile üzüntü içinde susarlar. İsmet Paşa hafifçe başını önüne eğerek konuşmaya başlar. Bu kez sesi, belli olacak kadar titremektedir: "*Asansörde lütfettiniz, hatırımı sordunuz, dinlenmenin bana yaradığını söylemek iltifatında bulundunuz. Ben de zat-ı devletinizi iyi gördüğümü, bundan sevindiğimi, bana dinlenmenin, size de çalışmanın yaradığını söylemek cesaretini gösterdim ve sözlerime ekledim... Çalışırken içmiyorsunuz. Bu sağlığınıza iyi geliyor. Vazifeden ayrılmakla da size faydalı olabildiğim için çok sevindim...*"

Atatürk'ün titizlendiği zamanki sesi duyulur: "*Hah, tamam. Anlat, ne demek bu?*"

İsmet Paşa, cebinden bir mendil çıkararak terleyen alnını siler. Bütün her şey donmuş gibidir. Sofradan bir soluk bile işitilmez.

"*Memleket için ve elbette arkadaşlarınız için en sevinilecek şey, sağlığınızdır. Biz rasgele insanlarız. Az yaşamamız, çok yaşamamız memleketin kaderine tesir etmez. Ama siz, yüzyılların getirdiği insansınız. Sizin bir gün fazla yaşamanızdan Türk milleti bir asırlık merhale aşabilir. Anlatmak istediğim bu!..*"

Atatürk çatık kaşlarının altından konuşur: "*Bu değil! Bana söylemek istediğin. 'Ben Başbakanken her işi sana getirmeden hallediyordum. Sen de sürüyordun sefanı. Beni attın, şimdiki başbakanın her işi sana getiriyor, çalışmak zorunda kalıyorsun. İşte sonunda bir kadeh içkinden de oldun!' Bu değil mi İsmet Paşa?*"

İsmet Paşa, "Hayır!" diye telaşla ellerini kaldırır. Fakat Atatürk devam eder: "*Bu, senin bana söylemek istediğin bu... Sen hangi işi benim desteğim olmadan hak ettin? Sayayım mı şimdi bir bir... Haa ister misin?*"

Sofrada hiç kimse soluk bile almamaktadır. Atatürk devam eder: "*Peki, söylemeyeceğim! Ne buradaki insanları, ne de tarihi kandırmak mümkün değil. Söylediğimiz her şey bir gün ortaya çıkar. Yalnız sana şunu söyleyeyim: Seni, 'Rahat bir Başbakan' olarak kolaylamak istedim. Bir ehliyetin vardı ve işleri bir mertebede götürüyordun. Ben, düşündüklerimin yapılmasını değil, düşündüğüm gibi bir memleket yaratılmasını istiyordum. Düşündüğümü yapma da, düşündüğümün daha iyisini bul da yap! Yeter ki yap! Başbakan'dın, bana geliyordun, söylüyordum sana fikrimi. Bir yanlışını görürsem, ikaz ediyordum. Yardım ettiğim, ikaz ettiğim İsmet Paşa değildi. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Başbakanı idi. Ben devlet işleriyle arkadaşlığı hiçbir zaman birbirine karıştırmadım. Arkadaş olarak bağışlarım, hakkımdır, devlet adamı olarak bağışlamam, buna hakkım yok. Arkadaşım olarak seni Başbakan yapmadım, sende bir Başbakan ehliyeti gördüğüm için Başbakan yaptım. Az önce kapıda sana rastladığım zaman, 'Gel seninle briç oynayalım,' dedim. Davet ettiğim arkadaşım İsmet Paşa idi. Ama sen asansörde dokundurduğun laflarla, devlet adamlığı ile arkadaşlığı birbirine karıştırdığını gösterdin. Sen Başbakan olsan yorulmazmışım da, Celal Bayar olursa yorulurmuşum! Yakışır mı bu söz, bunca yıl Başbakanlık yapmış İsmet Paşa'ya? Şunu herkesin yanında açıkça söylüyorum. Memleketin bir takım şartları vardı. O şartların sen üstesinden gelecek bir adamdın, seni Başbakan yaptım. Memleketin şartları değişti, yeni şartların üstesinden gelecek başka bir insana ihtiyaç doğdu. Celal Bey'i Başbakan yaptım. Sen Başbakan'dın, işlerini benimle konuşurdun. Şimdi Celal Bey Başbakan, işlerini benimle konuşuyor... Ben Başbakanlara değil, Devletimin ve milletimin işlerine yardım ediyorum. Bu işleri bir yere kadar İsmet Paşa götürür. Bir yerden sonra Celal Bey taşımağa başlar. Hiç kimsenin kerameti kendisinde görmeğe hakkı yoktur. Bir devlet adamı, kerameti kendisinde görmeğe başladı mı, devlet adamlığını bitirdi demektir, işte bu!*"

Atatürk sözünü bitirir. İsmet Paşa yerine oturur. Daha sofra deminki dramatik havasından kurtulamamıştır ki, içeriye Başbakan Celal Bayar ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras girerler. Atatürk sağındaki boş sandalyeyi Bayar'a gösterir. Tevfik Rüştü, Kılıç Ali'nin yanına oturur. Atatürk garsona işaret ederek, "İsmet Paşa'nın bardağına içki koy!" der.

Sonra Bayar'a döner: "*Çok yoruluyorsunuz Celal Beyefendi!*"

Bayar daha önce konuşulanları bilmediğinden, üzerinde çalıştıkları 'Balkan İttifakı'nın güçlendirilmesi' çalışmalarını anlatır, konu Atatürk'ün yakından ilgilendiği ve önemsediği bir barış çerçevesidir.

Atatürk, İsmet Paşa'ya döner, gözlerinin içine bakar, gülümser. Kadehini kaldırır: *"Hadi, çin çin!"*

Bu, iki eski savaş arkadaşının aralarındaki düğümü çözdüklerini, birbirlerine karşı rahatladıklarını gösterir. Birer yudum içerler. İsmet Paşa rahat bir nefes alır. Atatürk, bir süre gözünü masaya dikerek düşündükten sonra, "Bakın çocuklar..." der. "Size bir şey söyleyeceğim. Hiç kimse hiç kimseden daha akıllı değil. Birlikte, herkesten daha akıllıyız! Millet ve devlet işlerinde herkes, herkese yardım edecek ve hiç kimse bundan bir iftihar payı çıkarmayacak. Düstur budur."

Kılıç Ali, Atatürk'ün bu sözlerini unutmamak için sigara paketinin arkasına yazarken, işin tatlıya bağlanması karşısında sofranın havası düzelmiştir. Recep Peker, düzelen havadan da cesaret alarak, İsmet Paşa'yı yüreklendirecek bir şey söylemek ister: "Bazı suitefehhümler (yanlış anlamalar) en yakın dostların bile aralarını açabiliyor."

Yine sofrada birden çatal kaşık sesleri kesilir. Soluklar tutulur. Recep Peker'in zekâsından beklenmeyecek bir pottur bu. Burada, *yanlış anlayan* Atatürk'tür, *yanlış anlaşılan* da İsmet Paşa!.. Hava bir anda yine şimşekleniverir. Fakat Atatürk hafifçe güler. Sağ elinin üç parmağını birleştirerek kâseden birkaç leblebi alırken, kaşlarının altından Recep Peker'e bakar: "Yine hangi yanlışını söyleyeceksin, bakalım, Recep Bey!.."

Sofrada bir kahkaha patlar. Artık herkes gülmekte, konuşmaktadır.

Atatürk ile İsmet Paşa'nın son karşılaşması bu olmuş, ölüm döşeğinde bile yüz yüze gelememişlerdir.

***

Mersin ve Adana'da Ölüme Yolculuk: Ömrünü kendisi kısalttı!

Gazi Mustafa Kemal, toplam 57 yıl yaşadı... Ömrü de kısa, aradan geçen boşluk yılları da... Ama bu kısacık ömre yüzyıllar sığdırmayı başardı.

Montrö'de Boğazlar sorunu daha yeni sonuçlandırılmıştı. Siyasi tarihte *Hatay sorunu* olarak adlandırılacak olan konu kamuoyunda henüz konuşulmuyordu. Hatay denmiyordu o zaman; *İskenderun ve Antakya meselesi*ydi adı. Fransızlarla itilafnamenin süresi 1935'te dolmuştu. Ortada bir sorun duruyordu. Afet İnan'a göre konunun Atatürk'le ilk konuşulması 21 Temmuz 1936'dır. Atatürk, "Alacağız," dedi. Bu konuşma Florya'da oldu[120].

Atatürk, *"Hatay meselesi benim şahsi davamdır,"* diyordu.

1923 yılının Mart ayı... Gazi sırtında mareşal üniformasıyla Adana'daydı. Kendisini karşılayanlar arasında, kadınları ve kızları siyah matem kıyafetlerine bürünmüş İskenderun'dan da bir heyet vardı. Bu heyeti oluşturan kızlar, ellerinde, *"Bizi de kurtarın!"* gibi cümleler yazılmış pankartlar taşıyordu. Kızlardan birisi Gazi'yi çok etkileyen bir konuşma yaptı. Kızı dinlerken ağlamamak için kendisini çok zor tuttuğu gözlerden kaçmadı.

Üzgün ama hiddetli bir sesle, *"Kırk asırlık Türk yurdu, ecnebi elinde bırakılamaz!"* dedi.

Bu sözleri halkı büsbütün heyecanlandırdı. Kadınlar, kızlar ellerine yüzüne sarılıp sarılıp öpüyorlardı.

Halkın coşkun tezahüratı altında istasyondan ayrıldı, kalacağı Suphi Paşa Konağına geldi. Belli ki genç kızın konuşmasının etkisi altındaydı:

"Kıza verdiğim cevap belki politik olmadı. Fakat gerçek budur!"

Mustafa Kemal daha cumhuriyet ilan edilmemişken, Lozan bile imzalanmamışken İskenderun-Antakya'yı sınırlarımız içine katmaya karar vermiştir.

Montrö imzalandıktan sonra bu konu özel olarak Ankara'da konuşulmaya başlandı ve bir akşam "Hatay" diye ilk kez ifade edildi, yani Mustafa Kemal, "O vilayete Hatay diyeceğiz," dedi ve isim koydu. Bu isim, Cumhuriyet gazetesinde bir makalede de çıktı [10 Ekim 1936]. Makaleyi Atatürk yazdırdı fakat kendi imzası ile değil, İsmail Müştak Mayakon'un imzasıyla çıktı[121].

Kılıç Ali anılarında Fransız Büyükelçisi ile Mustafa Kemal arasında geçen aynı içerikte bir konuşmayı da anlatıyor:

"Bir akşam, sofradan, ani olarak Ankara Palas'ın altındaki pavyona gitmeye karar vermişti. O günlerde Ankara'ya gelmiş olan Fransa'nın Suriye olağanüstü Komiseri Ponçet'in de tesadüfen orada olduğunu haber aldı. O günlerde Fransa hükümeti, *Hatay meselesinde* bazı güçlükler çıkarıyordu. Olağanüstü komisere aynen şunu söyledi: '*Hatay işi, benim şahsi davamdır.*'

Ve kızgın bir sesle devam etti:

'*Beni üzüyorsunuz. Korkarım ki beni, meseleyi başka türlü halle mecbur bırakacaksınız!*'

Diyarbakır Milletvekili Kazım Paşa konuşmaları Fransızcaya çeviriyordu. Salonda dinleyenler de coşmuştu."

Önce Çanakkale'de, ardından Kurtuluş Savaşı cephelerinde tanıdığı halkın bu coşkusu Gazi'yi Fransız temsilci karşısında heykele döndürmüştür.

Sosyal yaşam alanındaki devrimler de bir bir noktalanmaktaydı ama Hatay hâlâ Misak-ı Millî sınırları dışındaydı. Ancak Gazi kararını vermişti. Yurtiçi ve yurtdışındaki diplomatik girişimler devam etmekteydi.

Başbakan İsmet İnönü '*Hatay meselesi*' nedeniyle Fransızlarla yeniden savaşılacağı endişesi içindeydi. Oysa Mustafa Kemal, cumhurbaşkanlığından istifa ederek toplayacağı mücahitlerle sınırı geçip, kendisini bekleyen Hataylılar'la

birlikte duruma müdahale etme kararında olduğunu açıklayacaktı. Amacı hükümeti zor durumda bırakmamaktı.

"Bu hareketim karşısında tabiatıyla ve çok haklı olarak hükümet beni ve bana katılacak olanları âsi ilan edebilirdi." Bu sözleri söyleyen de Mustafa Kemal'di.

Kılıç Ali anlatıyor:

"Arkadaşlardan biri söze karıştı:

'Paşam, o zaman ne yapacaktın?'

'Haa... İşte o zaman Hatay meselesini hallettikten sonra döner, bu kez de bizi âsi ilan edenleri kolundan tutup atar, yine duruma biz hâkim olurduk.'

Atatürk'ün bu kararı kesin ve ciddiydi. O, uygulayamayacağı hiçbir şeyi laf olsun diye ortaya atmazdı."

Hatta bu konuda Muğlalı Mustafa Paşa'ya beş bin sivil kıyafetli subay ve eri on beş gün içinde hazırlaması için emir bile vermişti.

***

Başbakan Celal Bayar'dı. Atatürk ağır hastaydı. Günün 23 saatini yatarak ve dinlenerek geçirmesi gerekiyordu. Fransız gazeteleri onun felç geçirdiğini ve ölmek üzere olduğunu yazıyordu.Bu propaganda yayınlarına çok sinirlendi ve Mersin'e gitmeye karar verdi. Takvimler 19 Mayıs'ı gösteriyordu. Ayrılmadan önce Ankara'da stadyumda gösterileri izledi. Ankara stadyumunun adı o günden itibaren de, *'19 Mayıs Stadyumu'* oldu.

Hastaydı, halsizdi, yorgundu. Ama Mersin'e gitti. Trenden iner inmez, istasyonda kırk dakika süren bir resmigeçit yapılmasını emretti. Artık sağlığıyla yazı-tura atıyordu.

Hatay sorununu çözmek için Mersin'e gittiğinde [20 Mayıs 1938-24 Mayıs 1938] yemekte iken iki-üç kez burun kanaması geçirdi. Hiç moralini bozmamakla beraber, sofradan kalktı ve, *"Bak gene kan geldi,"* diye hafifçe söylendi. Dr. Neşet Ömer İrdelp telaşlandı fakat kanaması geçince Atatürk sofraya tekrar gelip oturdu. Ertesi günü akşam yemeğinde yine aynı saatlerde burnundan kan geldi. Tekrar lavaboya gitti, yıkandıktan sonra sofraya oturdu. *"Demek sıcaktan oluyor bunlar doktor, öyle mi?"* diye sordu. "Evet," yanıtını aldı. Gerçekten o günlerde Mersin'de hava çok sıcaktı.[122]

Mersin'de çeşitli temaslar ve ziyaretler yaptı. Ardından Tarsus'a geçti. Yola devam edip Adana'ya geldi. Burada da ayakta izlediği, yirmi dakika süren bir resmigeçit yaptırdı. Ardından üstü açık otomobille Adana'yı gezdi. Hava çok sıcaktı ve o kadar yorulmuştu ki, oturacağı masanın yanına bile otomobille gitti.

Trene döndüğünde ateşi iyice yükselmişti. Ama halk kendisini bir türlü bırakmıyordu. Bu arada daha önce Cenevre'ye gönderilen heyet, Hatay konusunda siyasi anlaşmayı imzalatmıştı ama askerî konularda problemler çıkarılmıştı. Bu güçlüklerin çözümü için heyetler arasında görüşmeler Antakya'da yapıldı.

Fransa Dışişleri Bakanlığı Gazi Mustafa Kemal'e duyduğu derin saygıdan ötürü Pazar günü bile çalıştı. Sonunda bir anlaşmaya varıldı.

Öncü Türk askerî kuvvetleri 4 Temmuz 1938'de Hatay'a girdi.

Hasta yatağında ağrılar acılar içinde kıvranırken aldığı bu haber onu sevince boğdu.

On beş yıl önce Hataylı kızlara verdiği sözünü yerine getirmişti. Ama canı pahasına...

Savarona: Bu tekne yoksa benim mezarım mı olacak?

Atatürk'ün hastalığı Mersin-Adana yolculuğu sonrası artık iyice ilerledi. 27 Mayıs'ta Dolmabahçe'ye yerleşti. Ertesi akşamüzeri Florya'ya gitti, dönüşte yolda bir fenalık geçirdi. Gece geçirdiği rahatsızlık üzerine Doktor Neşet Ömer İrdelp tarafından [29 Mayıs'ta] muayene edildi ve karında su toplanmaya başladığı belirlendi. Sorun karaciğerle ilgiliydi ve hastalık sirozdu.

O gün Atatürk'ün karnından başka bacaklarında da şişlik oluşmaya başlamıştı. Bunu kendisi de fark etmişti. Nedenini sordu. Zavallı doktor çok güç durumda kalmıştı, ter döküyordu. Hastalığın durumunu hafifsemeye çalıştı:

"Bağırsaklarda ödem oluşmuş, su topluyor. Sırtüstü yatmakla ve ilaçları düzenli kullanmakla önüne geçilmesi mümkün olacaktır."

Atatürk sadece, "Yaa..." demekle yetindi. Profesöre de gitmesi için izin verdi. Salih Bozok'la Kılıç Ali'ye emretti: *"Siz oturun!"*

Oturdular. Doktor odadan çıkar çıkmaz dudaklarını bükerek, "Yahu iş profesörün dediği gibi çıkarsa adam ölür!"[123] dedi.

Gece, durum Başbakan Bayar'a anlatıldı, o da ertesi gün Ankara'dan geldi.

Daha önce doktorlar, Atatürk'e deniz havasının iyi gelebileceğini, belli bir süre deniz seyahati yapmasının sağlığı üzerinde olumlu sonuç yaratabileceğini söylediler. Bunun üzerine hükümet bir yat almaya karar vermişti.

Seyahatlerinde kullanılan *Ertuğrul* hem yaşlanmış hem de Karadeniz'de batma tehlikesi geçirmişti. Dolayısıyla yeni ve modern bir yat aranmaya başlandı. Bu sırada Amerikalı bir petrol kralının kızı olan M. Cadwalder Almanya'ya bir yat sipariş etmiş fakat hükümetle vergi borcu yüzünden sorun yaşamaya başlamıştı. Bu nedenle *Savarona*'ya müşteri aramaktaydı.

Bunun üzerine harekete geçildi ve bu yat satın alındı. Yanında genel sekreteri Hasan Rıza Soyak, eski başyaveri Salih Bozok, Kılıç Ali ve yaveri Celal ile birlikte *Acar* motoruyla, 1 Haziran 1938 tarihinde İstanbul'a getirilen *Savarona* yatına giden Atatürk, *"Ne olurdu bu güzel gemi elimize birkaç yıl önce geçmiş olsaydı..."*[124] derken çok istediği oyuncağı nihayet eline geçmiş bir çocuk gibi sevinç içindeydi. Fakat *Savarona*'nın sefasını süremeyeceğini o da anlamış ve üzülerek, *"Bu tekne yoksa benim mezarım mı olacak?"* diye hazin hazin sormuştu[125].

Savarona'yı gezip Kaptan Sait Özege'den modern aygıtlar hakkında bilgi alan Atatürk, Cumhurbaşkanlığı personelinin hemen yata taşınmasını istedi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Salih Bozok, Kılıç Ali, hastalığının tedavisini üstlenen doktorlardan bazıları, manevi kızı Ülkü ve annesi, yata gelerek kendilerine ayrılan kamaralara yerleştiler.

Gemideki ilk gecede, yemek *Savarona*'nın büyük salonunda Fransa Kralı XV. Louis'ye ait olduğu söylenen masada yenildi. Atatürk, çevresindekilerin günlerden beri görmediği neşe ve canlılık içindeydi. Sanki o hasta gitmiş, yerine eski sağlıklı günlerin Atatürk'ü gelmişti. Çevresindekilere Türk denizciliği üzerine görüşlerini anlatıyor, dünyanın dört bir tarafına sefer yapacak yeni gemilerin yapımının taşıdığı önemi vurguluyordu.

2 Haziran günü, yatın orta salonunda Başbakan Celal Bayar, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ'ı kabul ederek İstanbul'un imar sorununu görüşen Atatürk, yatla ilk gezisini 3 Haziran'da yaptı.

Saat 15.30 sıralarında Dolmabahçe'den demir alan *Savarona*, limandaki gemilerin düdük sesleri arasında Marmara'ya açıldı.

Atatürk, yanında küçük Ülkü olduğu halde üst köprüye çıkmış, çevreyi seyrediyordu. Üzerinde yatta geçireceği günler için özel olarak yaptırdığı lacivert ceket, beyaz pantolon, beyaz ayakkabı ve beyaz ipek gömlekten oluşan bir bahriyeli kıyafeti vardı. Bazen İş Bankası Müdürü Muammer Eriş'in İngiltere'den getirdiği beyaz şık yün süveteri giyerek salon ya da güverteye çıkacaktı.

Yeni kıyafetlerini *Savarona*'ya uygun düşsün diye yaptırmıştı ama asıl neden gittikçe artan şişkinlikti.

Atatürk doktoru Nihad Reşad Belger'e şikâyette bulunuyordu:

"*Doktor! Bana şişmanlıyorsun diyorlar. Fakat ben hissettim ki bu şişmanlama normal değildir! İşin içinde başka bir şey vardır! Bu, bir hastalıktır!.. Doktor! Gördünüz, siz odadan içeri girdiğiniz zaman ben aynanın önünde pantolonumu iliklemeye çalışıyordum ve buna muvaffak olamıyorum.*"[126]

*

Bir gece *Savarona* güvertesinde Ülkü dondurma yiyordu. Sıcak bir geceydi. Zaten perhizde olan Atatürk dondurmayı görünce canı çekti ve kamarot Rıza'ya hemen bir dondurma getirmesini emretti.

Kamarot Rıza hiç kimseye sormadan Atatürk'e gidip bir dondurma getirdi. Büyük bir iştahla dondurmayı yiyen Atatürk, "Çok hoşuma gitti. Bir tane daha getir..." emrini verdi. İkinci dondurma da geldi. Onu da yedi. Bir üçüncüsünü istedi.

Atatürk'ün içi yanıyordu. Üç dondurma, hararetini söndürmeye yetmemişti. Arkasından bir bardak da soğutulmuş su içti.

O gece yarısına doğru şiddetli ateşlendi. Doktor Neşet Ömer İrdelp hemen uyandırıldı[127].

***

Atatürk'ün *Savarona* yatında bir aya yakın konuğu olan yakın arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'a, "Fuat Paşa," der. "*İyileşir iyileşmez yine Alemdağı'na gidelim. Yine kuru köftemizi, haşlanmış yumurtalarımızı, sigara böreklerimizi yanımıza alalım. Acaba hâlâ o asırlık ağacın dalları gölge veriyor mu? O ufak pınarın suları yine buz gibi soğuk mu? Yoksa zaman onu da kurutmuş mu?*"

Ali Fuat, "Ne zaman emrederseniz gideriz. Fethi Bey kardeşimizi de alırız," der.

Bir başka gün başkasının duymasını istemiyormuş gibi yavaşça, "*Fuat Paşa, doktorlar benim için ne diyorlar?*" diye sorar.

Ali Fuat'ın bir an içi burkulur, doktorlar iyi söylemiyorlardır. Fakat arkadaşının gözlerinin içine baka baka yalan söyler, "Sıhhatinizin her gün biraz daha salaha gittiğinde doktorlar müttefik," der. "Dün Neşet Ömer Bey'le konuştum." Sonradan öğrenir ki aynı soruyu Fethi Okyar'a da sormuş, o da aynı cevabı vermiş[128].

***

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı *Savarona*'ya davet etti [5 Haziran 1938], "Gel sana kamaramı göstereyim," diyerek dolaştırdı. Şükrü Kaya'nın üstündeki yazlık lacivert cekete gözü takıldı, zaman zaman birbirlerinin kıyafetlerini giyerlerdi. Atatürk ceketi giydi ama ilikleyemedi. Sakin bir sesle, "*Sen farkına varmadın, ben de unuttum. Bu karınla bu ceket giyilir mi? Karnımda sıvı varmış, ne olacak bilmem*," dedi. Atatürk hiçbir zaman, hiç kimseye hastalığının vahametinden, ümitsizliğinden, ölme ihtimalinden söz etmemiştir. O, ölmekten korktuğunu göstermekten fazla korkardı. "Ölmek istemek bir cesaret değil, ama ölümden korkmak ahmaklıktır!" derdi[129].

***

Hatırlarsınız, yedinci bölümde Mustafa Kemal'in Trablusgarp'tayken bir Bedevi'ye fal baktırdığını öğrenmiştik, şimdi bunun devamını getirelim:

"O fala inanmıyor yahut bir Bedevinin kehanetine itimat etmiyordu. Bununla beraber, arkadaşlarının ısrarına dayanamadı, elini uzattı.

Sarışın subayın yumuşak elini sert avuçlarına alan Bedevi, bu elin çizgilerine bakar bakmaz, yerinden fırladı, ayağa kalktı ve büyük bir heyecanla:

'Sen padişah olacaksın!..' diye bağırdı. 'Padişah olacaksın ve 15 yıl hüküm süreceksin!..'

Gülüştüler; Bedevi'yi bırakıp yollarına devam ettiler.

Aradan yıllar geçti. Mustafa Kemal, Türkiye Devleti'nin Cumhurbaşkanı oldu. Cumhuriyetin on dördüncü yılında hastalandı. Karaciğerinin şiştiğini görenler, 'İçme Paşam!' diye yalvardıkları zaman, o, Bingazi yollarındaki falcı Bedeviyi hatırlayarak güldü:

"Arap vaktiyle söylemişti," dedi, "bizim padişahlık nasıl olsa on beş yıl sürecek!.. Ve ilave etti: Hesapça bu, son senemizdir!"[130]

Günler peş peşe birbirini izlerken Atatürk'ün sağlığında beklenen iyiye gidiş gerçekleşmedi. O ilk günlerdeki neşesi kaybolmuş, yüzü gene solgunlaşmış, hastalığın doğal seyrinde görülen iştahsızlık başlamıştı.

Bu gelişmeler doktorları endişelendirdiğinden, daha önce Atatürk'ü muayene etmiş olan profesör Fiessenger'in yeniden çağrılmasına karar verildi.

Fiessenger, 8 Haziran günü İstanbul'a geldi ve Savarona'da Atatürk'ü muayene etti. Türk doktorların da katıldığı teşhisi aynıydı: Siroz. Sonra önerilerini ardı ardına sıraladı: Hasta sessiz ve asude bir hayat geçirecek, zihni ve bedini her türlü yorgunluktan kaçınacaktı. Kamarasında dolaşabilirdi ama dışarı çıkması, merdiven tırmanması yasaktı. Bu tavsiyelere bir de sıkı perhiz listesi eklenmişti. İçki ve sigara zaten yasaklanmış bulunuyordu

Havalar çok sıcaktı. Boğazın poyrazı, meltemi kamaraları serinletemiyordu. Odanın havasını biraz soğutmak için dört köşesine leğenler içine buzlar konulmuştu. Atatürk, onları Şükrü Kaya'ya gösterdi.

"Bak, benim bağırsaklarım da leğenlerdeki buzlar gibi su içinde yüzüyorlarmış. Böyle insan yaşar mı?"[131]

Fahrettin Altay 10 Haziran'da Avrupa'dan yeni dönmüş, Atatürk'ü yatta ziyarete gitmişti.

"Yatın orta güvertesinde büyücek bir şezlongda arka üstü yatıyordu. Beni yanına koydurduğu bir sandalyeye oturttu. Çok zayıflamıştı. Üzüntülü görünmemeye çalışıyordu. İşittiğimden çok daha iyi bir durumda gördüğümü söyledim. Bir ara bana dedi ki:

'Bu yatın adı Savarona'dır. Değiştirmek istediler, kabul etmedim. Bana arkadaşlarımdan bazıları yatın gerçek adı 'Savar onu dur', diyor.

Bunu söylerken melül melül yüzüme baktı. Bu bakışlarda demek istiyordu ki 'Böyle fal sözlerle beni teselliye çalışıyorlar'. Az kaldı üzerine kapanıp ağlayacaktım. Kendimi zor tuttum.

'Teselliyi biz sizden bekliyoruz, metaneti sizden öğreniyoruz', diyebildim.

Bu kez tatlı bir gülümsemeyle:

'Yorgunsun hadi git rahat et', dedi.

Elini öptüm, ayrıldım. Son görüşüm bu oldu."[132]

Atatürk, hastalığına rağmen devlet işlerini Savarona'dan izliyor, Hatay sorununun en bunalımlı günlerinde direktiflerini yattan veriyordu. Günlerinin

geri kalan zamanını ise yatak odasında uzanarak, özel salondaki şezlongda dinlenerek, kitap okuyarak, gramofonda müzik dinleyerek geçiriyor, rüzgârsız havalarda güverteye çıkıyordu.

Doktorlar kendisine hastalığının ikinci devresinde olduğunu söylemiştir.

20 Haziran'da *Savarona* ilginç bir toplantıya ev sahipliği yapıyordu. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve tüm bakanlar kurulu üyeleri yatta toplanmıştı, Hatay sorunu görüşülüyordu Fransa'nın uzlaşmaz tutumu devam ederse ne yapılacağı karara bağlanıyordu.

Atatürk, *Savarona* ile ikinci gezisini 24 Haziran'da Erdek'te noktalanan bir Marmara yolculuğuyla yaptı. Erdek halkı Atatürk'ün kıyıya çıkmasını bekledi ama o hasta haliyle görünmemek için karaya çıkmadı. Dönüşte Büyükdere açığına demirlediler, 27 Haziran'a kadar burada kaldı.

Bu yolculuk çok yormuş, yine ateşi yükselmişti. Kamarası da çok sıcak oluyordu. "B*oğuluyorum, biraz hava*" diyerek kendisini dışarıya, güverteye atmak istiyordu. Birkaç gün sonra ateşi düşürüldü; ama hastalığı iyice ilerlemişti. Bu arada Hatay sorunuyla da Dil ve Tarih Kurumlarının çalışmalarıyla da yakından ilgileniyordu.

Bir aralık yatta sıkıldığından bahsederek bazı günler dışarıya çıkıp gezintiler yapmak arzusunu göstermeye başladı. Ara sıra fakat yalnız denizde ve mutlaka sandal ile kısa ve sarsıntısız gezintiler yapmasına izin verildi. Bunun üzerine 10 Temmuz 1938'de önerilerin tersine sandalla değil, *Acar* motoruyla önce Florya'ya gitti ve sonra Boğaz'ı dolaştı. Gezintinin sonuna doğru motorun küçük salonuna girerek adeta çöker gibi bir koltuğa oturmuş, derhal, son hızla dönüş emri vermiş, yorgun ve halsiz derin bir düşünceye dalmıştı. Bu da onun çek sevdiği vatandaşlarıyla son görüşmesi olmuştur[133].

Geziden sonra ateşi yükselmiş karnındaki sıvı gittikçe artıyor, iştihası günden güne azalıyordu. Sık sık yükselip iki, üç gün devam eden bir ateş de, hızla kilo kaybına neden oluyordu.

Bir gece ateşin şiddetinden bunalıp, güverteye çıktı ve bir şezlonga uzandı. Hasan Rıza Soyak, Kılıç Ali, Sabiha Gökçen yanındaydı. Güverte esintili, hava rutubetliydi. Üşütüp daha da ağırlaşmasından ürktüler, yalvarmaları sonuç verdi, yavaş yavaş içeri girdi.

O gece, Kılıç Ali'nin evinden getirdiği gül sirkesine batırdıkları bezlerle alnını, kol ve bacak eklem yerlerini ıslatarak saatlerce ateşi düşürmeye çalıştılar[134].

16 Temmuz'da Doktor Fiessinger Paris'ten üçüncü kez gelir ve *Savarona*'da Atatürk'ü muayene eder. Fransız doktor durumu çok daha ağırlaşmış (vahim) bulur. İçişleri Bakanına hükümetin her türlü olasılığın göz önüne alınarak hazır bulunulması gereğini açıkça söyler[135].



Fevzi Çakmak ile Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında (Ankara, 1937)

Yatın içindeki hava bunaltıcıydı, hava tertibatı yeterli olmadığı için duvarlara buz sandıkları konulacaktı.

Fiessinger gittikten sonra Atatürk, uşağını çağırdı, *"Bu sandıklardaki buzların faydası var mı?" diye* sordu. Havanın serinletilmesine hiçbir yararı yoktu. *"Öyleyse hemen buz kutularını çıkarın. Buz kutuları buraları kirletmesin..."*[132] Atatürk'ün Fransız doktorun yasaklarına sinirlendiği belliydi ama yanında belli etmemişti.

Gelişini çocuklar gibi sevinerek beklediği *Savarona* kendisine hastane olmuştu. Artık burada rahat edemediğinden, 25 Temmuz 1938 günü gece yarısını geçe sessizce Dolmabahçe'ye nakledilir. Yürümesi tehlikeli görüldüğü için sedye hazırlanmıştı; fakat Atatürk bunu istemez, hatta sedye ile nakilde ısrar edilmesi üzerine çok hiddetlenir. Yata yanaşmış motordaki geniş koltuk yukarıya alınır bu koltuk ile motora taşınır. Koltuğu sağdan Kılıç Ali, soldan Muhafız Komutanı İsmail Hakkı tekçe arkasından da sivil polis Faik İmdatoğlu tutmuştur. Atatürk bir kolunu Kılıç Ali'nin diğer kolunu da İsmail Hakkı Tekçe'nin omzuna koyar. Sarsmadan motora getirilir. Onları Doktor Neşet Ömer İrdelp ve Başyaver Celal Üner takip ediyordu. Doktor İrdelp nakil sırasında Atatürk'ün genel durumunu ve nabzını kontrol ediyordu. Motordan sonra sarayın alt katındaki asansörün önüne kadar taşınır asansörden üst kattaki odasına kadar yürür.

Saraya girerken kimse tarafından görülmeyi arzu etmediği için lambalar söndürülmüş içeride ve dışarıda nöbetçiler ve hizmetliler Sarayın deniz tarafından uzaklaştırılmışlardı. Atatürk yatak odasına girer girmez hemen yatağına uzanır ve, "Oh! Dünya varmış. Hakikatten burası yattan daha serin!" der.

Bundan sonra artık bu odada tam bir tutsak hayatı yaşamaya başlar, yalnız yatak odasının hemen karşısındaki banyo dairesine gitmek için yataktan çıkıyor. Oraya kadar yavaş yavaş yürüyordu. Sonraları yorulmaması için bundan da vazgeçilir, banyoya tedarik edilen lastik tekerlekli bir araba ile gitmeye ikna edilir.

Daha geniş ve havadar olması itibariyle Saray'daki yatak odasına kavuşmak, Atatürk'ü ilk anda pek memnun etmişti. Fakat, bu memnuniyeti uzun sürmedi. Sıcak, hem de gittikçe şiddetini arttırarak devam ediyordu ve doğal olarak bundan duyduğu rahatsızlık da o nispette ağırlaşıyordu[137].

Çaresizlik içinde yatak odasının pencere ve duvarlarına bahçeden hortumla su sıktırıyor, sıcağın etkisini azaltmaya gayret ediyorlardı. Hastalığın ıstırabıyla birleşen bunaltıcı havanın sıkıntısı sonbahar gelinceye kadar sürdü[134]. Yatağın karşısındaki duvarda, o zamanki Moskova Büyükelçisi Zekâi Apaydın'ın Rusya'dan gönderdiği ilkbaharı canlandıran bir tablo asılıydı. Sıcak ve hastalıktan bunaldıkça uzun uzun bu tabloyu seyrederdi; herhalde öyle bir yerde, hasret kaldığı serinlik ve huzura kavuşabileceğini hayal ediyordu. Hasan Rıza Soyak'a bir-iki kez, "Böyle bir yer bulabilsek" de demişti.

Dolmabahçe'ye geldikten sonra Ali Fuat Cebesoy, engelleri aşmayı başararak hasta yatağına ulaşır.

"Beni hasta yatağında kabul ettiği zaman, yatakta, arkasında birçok yastıklar konulmak suretiyle yarım kalkmış durumda bulunuyordu. Yeni tıraş olmuş, saçları muntazam arkaya doğru taranmış, mavi gözleri sert bakışlarından hiçbir şey kaybetmemişti. Fakat gözleri epeyce çukurda idi. Ve etrafını siyah bir halka çevirmişti. Arkasında ipekli ropdöşambr vardı. Metanetini koruyordu."[139]

İkisinin yaşadığı bir olayı özlemle andı. Yıllar önceydi, genç zıpkın gibi bir subayken arkadaşı Ali Fuat'la Alemdağı'nda bir köşkün karşısında oturmuşlardı. "Fuat," dedi: "*İnsan yaşlandıktan sonra kentlerin gürültülü hayatından muhakkak uzaklaşmalı, böyle sakin ve ağaçlık bir yere çekilmelidir. Bak, şu karşıdaki köşk insanın ruhuna nasıl bir ferahlık veriyor.*"[140]

Atatürk: "*Doktorlara da söyledim. Kabul ettiler. Ankara'ya dönmeden önce orada bir süre kalmak istiyorum. Şimdi hazırlık yapılıyor.*"

İçinde tuhaf bir his vardı. Alemdağı'ndaki Sultan köşkünde dinlenirse, iyileşeceği inancındaydı[141].

Berlin Tıp Fakültesi ikinci dahiliye kliniği direktörü Von Bergmann ve Viyana Tıp Fakültesinden Eppinger 31 Temmuz- 6 Ağustos 1938 günleri arasında ayrı ayrı veya birlikte Türk doktorları ile yaptıkları muayene konsültasyonlar sonucunda karın boşluğunda toplanan sıvının idrar yoluyla atılması için civalı diüretik kullanılmasına karar verdiler. Fakat tecrübe mahiyetindeki bu tedavi derhal tatbik edildiyse de beklenen sonucu vermedi. Karnındaki sıvı miktarı daha da artarak karnı çok şişkin bir hal almıştı. Artık yatakta dik oturamıyor, bu şişlik sıkıntı veriyordu. Onun için arkasına yastıklar yığılarak mümkün olduğu kadar dik duruyordu. Çevresindekilere neşeli görünmek istediği halde, acı içinde kıvrandığı belli oluyordu. Yorgunluk ve halsizlik yüzünü inceltmiş onu bitkin hale getirmişti[142].

Karnındaki sıvı miktarı çok arttığı için artık boşaltmaktan başka çare kalmamıştı. Atatürk, karnı delmek suretiyle sıvı alınmasını tehlikeli bir operasyon olarak görüyor ve doktorlara bununla ilgili kuşkulu sorular soruyordu.

Atatürk, sağlığının bu denli bozuk oluşuna aldırmadan bakanlarla hükümetin çalışmalarını tartışıyor, büyükelçileri kabul ediyor, Hatay sorunuyla neredeyse her gün ilgileniyordu. Bu arada devrimlerin ve askerî zaferin yıldönümlerinde de gereğini yapıyordu.

Daha 1933 yılında yazılmasına karar verdiği vasiyetnamesini 5 Eylül 1938 tarihinde Hasan Rıza Soyak'a müsveddeyi yazdırıyordu. "Derhal yazalım, kapıyı kapa, içeriye kimse girmesin," dedi. Doğrulup yatağın üzerine oturdu; önüne ayaklı yemek tablasını aldı, bunu yazı masası gibi kullanıyordu; ara sıra müsveddeye bakarak düzeltmeye başladı. Yazdığını aldı, bir zarfa koyup kapadı; başucundaki komodinin çekmecesine koydu. Tüm mal varlığını ve nakit pa-

rasını CHP'ye bırakıyordu ama bazı koşulları vardı. Toplam altı maddeden oluşan vasiyetname çok sadeydi. Hasan Rıza Soyak'a göre cumhurbaşkanlığı için iki kişinin adı geçmiş; İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak. Ve Atatürk, devlet başkanlığı için Fevzi Çakmak'ın en iyi aday olduğunu işaret etmiş[143].

Saray'a getirilen noterin huzurunda vasiyetin resmileştirilmesi sağlandı. Notere, *"Bu benim vasiyetnamemdir, icap ettiği zaman lütfen kanuni muamelesini yaparsınız!"* diyerek kendisine verdi.[144] Doktor Fiessenger'in İstanbul'a üçüncü gelişinde onun onayı ile 7 Eylül 1938 günü Doktor Mim Kemal Öke tarafından ilk karın ponksiyonu yapıldı. Atatürk'ün karın boşluğundan 10,5 kilo sıvı boşaltıldı.

Sıvı boşaltıldıktan sonra Atatürk adeta birden bire zayıflamıştı. Karnına büyük bir sargı sarıldı, rahatladıktan sonra sigara ve kahve içti. Kendisine ponksiyon yapılan iğneyi görmek istedi. Mim Kemal Öke kendisine daha ince bir iğne gösterdi, Atatürk bunu görünce, *"Aman bu kazma anestezisiz nasıl batırıldı. Birkaç kez anestezi yapılmadan bu yapılmazdı. Fakat bir diğeri icap ederse rica ederim daha incesini kullanalım,"* dedi.

Kendisine geçmiş olsun diyen Kılıç Ali'ye, *"Çıkan suyu gördün mü? Bu kadar bir su kabı insanın karnı üzerine konsa nasıl tahammül eder? Bak ben ne haldeyim nasıl tahammül etmişim"* dedi.

19 Eylül 1938 tarihinde de Doktor Neşet Belger ve Doktor Neşet Ömer İrdelp'in ortak raporlarında Atatürk'ün çok yorgun ve halsiz olduğu ve karında assitin toplanmasının devam ettiği ve ilk ponksiyondan önceki seviyeye geldiği belirtilmişti.

21 Eylül 1938'de Atatürk'ün ikinci kez ponksiyonla sıvı boşaltıldı. Ponksiyon yine Doktor Mim Kemal Öke tarafından lokal anestezi ile yapıldı, 10 litre sıvı boşaltıldı.

Kendisi sürekli, "Hepsini alın, hiç kalmasın, vaziyetimi değiştirin de orada burada kalanlar da alınsın," diyordu.

Sıvı boşaltıldıktan sonra, "Oh ne kadar rahat ettim, bir sigara verin, içeyim," dedi, yanında bir de kahve içti.

Ponksiyondan sonra yatağında oturmuş sigarasını içerken yanına gelen Salih Bozok'a, "Salih, gördün mü başıma gelenleri!" dedi.

O sırada kendisine borç denilen çorba getirilmişti.

"Şimdi bir çorba içip yatacağım, sıvı alındıktan sonra epeyce rahatladım," der. Karın boşluğundan sıvı alındıktan sonra dört gün mutlak yatak istirahatı uygulandı.

İkinci ponksiyondan 5 gün sonra 26/27 Eylül 1938 gecesini rahatsız geçirdi ve ilk hafif komayı atlattı. Ertesi günkü yorumunda, *"Demek ölüm böyle olacak,"* dedi. 27 Eylül 1938 sabahı hizmetine bakan Rıdvan [Güararı] Salih Bozok'a kendisini Atatürk'ün istediğini söyledi. İçeri girdiğinde Atatürk yatağının içinde sigara içmekteydi.

Kesik ve güçlükle işitilen bir sesle, *"Salih,"* dedi. *"Dün akşam büyük sıkıntı geçirdim, çok fena idim, kustum. Hafızam tamamen kaybolmuştu! Sanırım yediğim nohutlu yemek dokundu!"*

Salih Bozok da kendisine nohutlu yemeğin dokunduğunu, kusarak çıkardığı için rahat edeceğini söyledi.

Atatürk, yanındaki sandalyeyi kendisine göstererek, *"Şuraya otur,"* dedi ve tekrar söze başladı:

"Şimdi yine rüya görüyordum. Bana bir çift kundura getirmişler beğendim, Binbir'i (hizmetli Binnaz Hanım) çağırdım. Böyle Binbir... Diye çağırırken odaya Rıdvan girdi. Bunun üzerine uyandım ve rüya gördüğümü anladım".

Sonra başını sallayarak sözüne devam etti.

"Çok dermansızım Salih... Büsbütün başka bir adam oldum. Şu ellerimin haline bak..."

Elleri bir deri bir kemikten ibaretti, parmaklarının titremesinden sigarayı tutamayarak yorganın üzerine düşürdü. Salih Bozok hemen alıp kül tablasına bastırdı.

Atatürk kesik kesik, *"Ben büsbütün başka bir adam oldum. Hiç hafızam kalmadı! Değiştim, Salih... Artık o eski adam değilim,"* dedi.

Aynı gün sürekli ve danışman hekimler tarafından muayene ve konsültasyon yapıldı. Doktorlara, "Tamamıyla başka bir şahsiyet olmuştum, çok tuhaf," diye Salih Bozok'la konuştuklarını onlara da anlattı. Doktorlar bir gıda rejimi uyguladılar.

Ondan sonraki günlerde Atatürk nispeten iyiydi. Bu birinci komadan sonra doktoru Nihat Reşat Belger'e, "Anlaşılıyor ki, doktor, ben bundan sonra Yalova'da, bir müddet Florya'da, bir müddet de Ankara'da böyle dikkatli tedavi ile yaşayacağım; fakat sen, Alemdağı'na giderek iklim bakımından bana uygun bir yer bul.." dedi.

Ekim ayının başında Meclis açılacaktı. *Savarona*'dan Dolmabahçe'ye geçtiği ilk haftalardı. Başbakan Bayar ziyaretine gitmişti. Görüşme sırasında birdenbire, "Bana Meclisi açış nutkunun materyalini hazırlayın," dedi.

Atatürk her yıl açış nutkunu kendi hazırlardı ve Meclis'e sunardı. Bu kez de Cumhuriyetin on beşinci yıl dönümü nedeniyle büyük önem veriyordu.

Bakanlıklardan gelen raporlara "materyal", söylevin son bölümüne de "final" derdi. Başbakan'ın hazırlık yapmasını, nasılsa Ankara'ya gideceğini ve kendi üslubuna göre düzeltmeler yapıp okuyacağını söyledi.

Başbakan söylev üzerinde çalıştı. Metni İstanbul'a getirdi. Üzerinde çalıştılar, Genel Sekretere emanet ettiler. Ekim ayının son haftası gelmişti. Sağlık sorunları nedeniyle Ankara'ya gitmek isteğinden vazgeçmişti.

"Bu halimle Ankara'ya gitmekte bir fayda görmüyorum. Ankara'ya gittikten nra, hiç değilse, trenden otomobilime kadar, kimsenin yardımına muhtaç ol-

madan yürüyebilmeliyim, arkadaşlarımla sohbet edebilmeliyim... Bunu yapamayacak olduktan sonra değmez. Ankara'ya gitmeyeceğim. Nutka son şeklini veriniz, göreyim," dedi[145].

Hastalığı her gün ağırlaşıyordu. Doktorlar beş dakikadan fazla konuşmasına izin vermiyorlardı. Ama o yine de görevlerini unutmuyordu. Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde Türk milletine mesaj yollamış olmasına karşın, on beşinci yıldönümünde Orduya mesaj yayınlamak istemişti.

Başbakan söylev için hazırlanmış bilgileri alıp odasına gitti.

Yatağın içinde uzanmıştı. İnce bir yorgan göğse kadar çekilmiş, arkasından hafif meyilli yastıklara yaslanmış duruyordu. Eliyle yanına yaklaşmasını istedi. Sandalyeyi yatağa birleştirerek oturdu.

Beş dakika içinde söylevi özetledi. Fakat tamamını okumasını istedi. Çaresiz okundu. Eksik olan kısmı "final"di.

Başbakanın yüzüne baktı. Yorgun gözleriyle gülümsüyordu.

"Şimdi tamamlarız" dedi.

"Yaz" dedi. "Büyük Kamutay, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan böyle de, bütün işlerinizde başarılar dilerim." dedikten sonra, "Arkadaşlarıma benim selam ve muhabbetlerimi söylemeyi unutma!" diye ekledi.[146]

Sağ eli yorganın dışında duruyordu. Başbakan elini öperken ağlıyordu.

15 Ekim 1938 cumartesi gecesini sıkıntılı ve uykusuz geçirdi. 16 Ekim 1938 sabahı defekasyon için alafranga tuvalete gitmiş; fakat arkaya doğru, yatak tarafına düşmüştü. Kendini bilmiyordu. Günü ajitasyon ve çırpınma ile geçirdi, fakat öğleden sonra daha ağırlaştı. Yatağının içinde oturmuş şiddetli bir bulantı ile öğürmekte, sarı renkli bir kusmuk çıkarmaktaydı. Doktorlar kendisine küçük buz parçaları yutturmağa başladılar. Öğürtü biraz kesilir gibi oldu. "Beni kaldırınız" dedi. Hâlbuki tam tersine, "Yatırınız," demek istiyordu. Hasan Rıza Soyak, başı ucuna sokularak, "Buz iyi geldi mi? Efendim" diye sordu, Atatürk "Evet" cevabını verip ardından kendini tamamen kaybetti.

Yatağında kendini bilmeden yatıyor, sürekli özellikle sağ bacağını çekiyor, kollarını oynatıyor, başının durumunu değiştiriyordu. Sık sık başını iki yana çevirerek ve "Aman..." kelimesini uzatarak "Aman dil, aman," diye söylenip duruyordu.

Bu sözleriyle dilinden bir sıkıntıyı mı ifade etmek istiyordu; yoksa şuuru altındaki 'dil meselesini' mi anlatmak istiyordu, bu anlaşılamaz. Muayenesinde dili kuru ve kırmızı, karnında assit çoğalmış, karın damarları genişlemiş, etrafta ödemler olup, assit göğüsün altına kadar çıkıyordu. Nabız 90, solunum bazen derin bazen yüzeysel çoğaldığı zaman biraz dikkat eder gibi görünüyor. Ancak bir şey anlamıyordu. Hiçbir söylenen şeyi yapamıyordu. Tendon refleksleri sağda soldan daha ziyade idi, göğüste az bir krepitasyon vardı. Göz bebeği refleksi geç olarak alınabiliyordu[147].

Gece yarısından sonra koma daha derinleşti. Sol bacakta hafif bir uyuşukluk hissediyordu. Sol kolda daha az hareket olup babinski refleksi solda daha belirgin meydana çıkmıştı. Atatürk tamamen komada olmasına rağmen yalnız iğne batırıldığı zaman refleks oluyor ve daha çok hareket ediyordu[148].

17 Ekim Pazar günü Atatürk derin komadadır bütün refleksleri azalmıştı. İstem dışı hareketler şiddetlerini kaybetmişti. Bir gün sonra yine Atatürk'ün koma hali açılmaksızın devam ediyordu[149].

19 Ekim günü iyileşmeye başladı, zaman zaman komadan çıktı, akşama doğru tamamen açıldı.

Salih Bozok yanında durup ağzını açtırmayı biraz su içirmeyi başardı. Akşama doğru bazı sorulara yanıt vermeye başladı, gözlerini açtı.

Komadan çıkıp bilinci yerine geldiğinde sakalından anladı komaya girdiğini. Elini sakalına götürdü, "Ne oldu yahu bana!" dedi. "Paşam biraz fazlaca uyudunuz!" dediler. "Ne uyuması yahu, baksanıza sakala!" Hiç kimse sesini çıkarmadı. O zaman kendisi anladı komaya girdiğini. Çünkü her gün berber tıraşı olan bir kimse, gün aşırı filan değil![150] Geceyi iyi geçirdi.

20 Ekim gününü de rahat geçirdi.

21 Ekim günü sabahı Hasan Rıza Soyak Atatürk'e seslendi:

"Atatürk!"

"Efendim!"

"Nasılsınız efendim!"

"İyiyim!" dedi[151].

O günü sakin geçirdi, akşama doğru sakin ve derin bir uykuya daldı. Bu rahat uyku sabaha kadar devam etti. Sabahleyin Hasan Rıza Soyak'a ilk sözü, "Gel bakalım, ne dersin biz gittik geldik! Bu doktorlar insana adeta can veriyorlar," oldu. Arkasından, "Bana ne oldu?" diye sordu.

Soyak, "Biraz fazlaca ve derince uyudunuz efendim," diye cevap verdi.

"Bu karyola niye değiştirilmiş?" diye sordu.

İki kişilik ve çok geniş olan doktorların muayenesini zorlaştıran, ayrıca temizlik için şiltelerinin zaman zaman değiştirilmesi gerektiğinden, eski karyola yerine daha dar şilteleri hafif bir karyolaya nakledilmişti. Uyanır uyanmaz bunun farkına varmış, bunun nedenini sormuştu.

"Temizlik yapmak lazımdı, aynı zamanda bir değişiklik olur diye de düşündük," karşılığını verdiler.

Eşsiz zekâsıyla olup bitenleri tahmin ediyordu. Karşısındakini sıkıntıya sokmamak için, "Ne ise! Gerisini sormayacağım," diyerek konuşmayı kapattı.

Arzusu üzerine bu dar karyola kaldırıldı. Yalova kaplıcasındaki yatak odasından bütün takımıyla getirilen geniş karyola konulur. Fani hayata bunun üzerinde gözlerini kapamıştı[152]. Bu koma günlerinde kız kardeşi Makbule başucunda Kur'an okuyarak dua etmişti[153].

28 Ekim akşamı Sabiha Gökçen'i kabulünde kendisine, *"Yarın Bayram değil mi Gökçen? Bu günü halkımla, halkımın içinde kutlamak isterdim. Beni Cumhuriyet Bayramı'nda halkımdan uzak tutan bu hastalığa lanet ediyorum"* dedi.

29 Ekim 1938... Cumhuriyet Bayramı akşama doğru Boğaziçi vapurlarından birini tutan Kuleli Askerî lisesi öğrencileri, Dolmabahçe Sarayı önüne geldiler. Bandoları çalarken, "Atatürk'ü, Atamızı görmek istiyoruz!" sesleri göklere yükseldi. Atatürk'ün hasta olarak yattığı odanın cam duvarlarında yankılar meydana geldi. Öğrenciler hep bir tarafa yığıldığından vapur batma tehlikesi bile geçirmişti.

Çok kısa bir sürede bu sesler, bir uğultu, bir gök gürültüsü halini aldı, denize düşen iki öğrenci kurtarıldı. Hepsinin başı, gözleri pencerelerde bütün kalpler tek bir şey için, Atatürk için çarpmaktaydı.

Sofracı Kâmil [Çifter] anlatıyor: "İsteği üzerine omuzlarından tutarak şöyle bir kaldırdım, destek olmak üzere müsaadesini alarak arkasına oturdum. O sırada Kulelili talebeler saray önüne geldiler ve tezahürat yapmaktalar.. Atatürk 'Yatır!' dedi. Emir üzerine arkasından çekilerek dikkatle yatırdım. Hemen dışarıya çıktım, başyavere haber verdim. 'Aman' dedim, 'Gözlerinden yaş geliyor, Atatürk çok duygulandı talebelerin tezahüratı üzerine!' Başyaver hemen pencereyi açtı, saray önündeki kaptana işaret etti ve vapur uzaklaştı."[154]

Falih Rıfkı Atay bu anı biraz farklı anlatıyor:

"Atatürk dışarıda ne olduğunu sorar. Kuleli Askerî Lisesi öğrencilerinin geçit törenine giderken kendisini görmek istedikleri söylenir.

Hekimlerin karşı çıkmasına rağmen pencereye gitmek istediğini ve nedenini kesik kesik konuşarak anlattı. Kollarına girdiler, pencere kenarındaki koltuğa oturdu, eli ile gemiye işaret etti. Vapurda bir kıyamettir koptu.

Öğrenciler hep bir ağızdan *'Dağ başını duman almış'* marşını gür sesle söylediler.

Atatürk mırıldandı: "Bu bayramlar ve yarınlar sizindir, güle güle çocuklar!..."[155]

Gözyaşları içinde ölüm yatağına geri döndü. Sanki Türk gençliği ile vedalaşmış, helalleşmişti. Bu onlarla son karşılaşması oldu.

Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün yataktan kalkacak durumda olmadığını belirterek pencereden görünen kişinin nöbette bulunan Kılıç Ali olduğunu ve vapura çabuk geçmesi için işaretlerde bulunduğunu belirtti.

Kılıç Ali de Atatürk'ün üzülmemesi ve durmadan yollarına devam etmeleri için eliyle işaret ettiğini, Kuleli öğrencilerinin kendisini Atatürk zannederek coşkun tezahüratta bulunduklarını, Atatürk'ün ise yataktan doğrulup oturduğunu, talebenin yaptığı bu tezahürattan duygulandığını ve gözlerinin dolduğunu belirtti.

6 Kasım Pazar günü yatağının başı ucunda kendisine doğrulabilmesi için yardım ederken, zayıf omuzlarında hissettiği güçsüzlüğü yenmek istediği görü-

lüyordu. İnsan iradesinin doğaüstüne çıkamadığını görmekle beraber etrafında bulunanlara ümitsizlik vermek istememişti. "İyi olacağım ve Ankara'ya gideceğiz" sözü, onun sesinden bir titreme bile yapmadan söylenmişti, belki de öleceğini bildiği halde son sözlerini ümit ve iyilikle bitirmek istemişti...[156]

7 Kasım'da karnındaki suyun alınması için ısrar ediyordu. Doktorlar bu işi daha önce yapan Mim Kemal Öke'nin Sarayda olmadığını söylediler, zaman kazanmaya çalışıyorlardı. Atatürk hiddetlendi, doktor Mehmet Kamil'i işaret ederek, "O yapsın!" dedi. Doktorlar çaresizce kabul ettiler.

"Niçin tereddüt ediyorlar, olacak olur;" fakat karnını işaret ederek "bu insuportable'dır" dedi[157].

Hazırlık bitince doktor suyu çekmeye başladı. Atatürk bütün suyun alınmasını emrediyor ve her an kaç litre alındığını öğrenmek istiyordu. Her yarım litreyi bir litre sayarak altı litre sıvı çektiler ama Atatürk on iki litre biliyordu.

Yapılan son ponksiyondan sonra canı enginar yemek istemiş, mevsimi olmadığı için Hasan Rıza Soyak telefonla Hatay'a sipariş vermişti. Kılıç Ali'ye, "*Yahu doktorlar bana niçin enginar yedirmiyorlar?*" demişti. Kendisine enginar mevsimi olmadığı, Hatay'a sipariş verildiği, bugünlerde geleceği söylendi.

Ponksiyondan sonra ateşi biraz yükselmiş olmakla beraber gece yarısına kadar sakin uyumuştu. Gece yarısı uyanmış, saat 02.00'dan sonra kendisinde hafif bir unutkanlık hali başlamıştı ve bu hal dört saat kadar devam etti[158].

8 Kasım 1938... Kılıç Ali nöbetçiydi. Yine nöbetçi doktoru olan Abravaya Marmaralı ile birlikte salonun Atatürk'ün yattığı odaya yakın penceresi önünde oturuyorlardı. Saat 06.30 sularıydı. Atatürk'ün berberi Mehmet koşarak geldi ve heyecanla, Atatrük'ün fenalaştığını, istifra etmekte olduğunu haber verdi.

Bu istifra olayı önemliydi. Çünkü doktorlar istifra etmesini tehlikeli buluyorlardı. Bu haber üzerine hemen Hasan Rıza Soyak'a bilgi verilirken, bir kişiyi de Doktor Neşet Ömer İrdelp'e gönderdiler.

Yanına girdiklerinde yatağının içinde doğrulabilmişti. İki eliyle yanlarına dayanıyor ve ağzına doğru tutulan tasa istifra edebilmek için büyük bir güç harcadığı açıkça anlaşılıyordu. İyice istifra edemediği için bulantının etkisinden sıkıntı duyarak sürekli söyleniyordu:

"Hay Allah kahretsin!"

Bu şekilde safra çıkarmakla uğraşırken bir ara Hasan Rıza'yla Kılıç Ali'ye bakarak sordu:

"Saat kaç?"

Hasan Rıza Soyak yanıt verdi:

"Saat 07.00 efendimiz."

Artık sürekli "Saat kaç?" diye soruyor, Hasan Rıza da "Saat 07.00 efendimiz" diye saati tekrar ediyordu. Bu karşılıklı konuşma birkaç kez yinelendi.

Odadakiler bunu, henüz aklı başında, komaya girmemiş diye yorumladılar. Fakat o anda belki gözleri kararıyor, saati göremiyordu. Onun için aklının yerinde olup olmadığını, saati öğrenmek suretiyle anlamak ve kendini kontrol etmek istiyordu.

Son "Saat kaç?" sorusunun ardından birdenbire kendini arka üstü yatağa attı. Aynı anda da fena halde bir titreme başladı. O kadar titriyordu ki adeta dişleri birbirine vuruyordu. O sırada yetişmiş olan Doktor Neşet Ömer'le Doktor Abravaya, gereken müdahaleyi yapıyorlardı. Neşet Ömer bir ara Atatürk'e seslendi:

"Dilinizi göreyim efendim!"

Dilini yarıya kadar dışarı çıkardı.

Neşet Ömer yeniden seslendi:

"Biraz daha uzatınız efendim!"

Doktor Neşet Ömer'e baktı.

"Vealeykümüsselam!" diyerek gözlerini kapatıverdi.

Artık kendinden geçmiş ve bu kez açılması olanaksız bir komaya girmişti. Doktorlar telaş ve çaresizlik içinde, olağanüstü bir çaba gösteriyor ve koşuşturup duruyorlardı. Bütün bu didinmelere rağmen artık tedaviye hiçbir karşılık vermiyordu. Ateş 36,5, nabız 100, solunum 22 idi.

Kimseyi tanıyamıyordu. Ne bakıyor, ne de konuşuyordu. Birinci koma gibi hareketli değil, hareketsiz ve sakin yatıyordu.

9/10 Kasım gecesini çok rahatsız fakat birinci komadakinin aksine ıstırapsız geçirdi. Sabah ateşi 36,8, nabzı 128, solunum 20 idi.

Gündüz yorgun ve dalgındı. Genel durumundaki vahamet daha da artıyordu. Nabzı düzenli 124, solunum 40, ateş 36,7 görülüyordu.

Gece yarısına doğru dalgınlık son haddini bulmuştu. Artık hayatının sonuna gelmişti. Şimdi ateş 37,8, solunum 33, nabız 132 olmuştu.

Dakika dakika soluyor, sönüyordu. Yanındaki herkes ümitsizlik ve çaresizlik içindeydi. Artık hiç kimsede gözyaşlarını saklamak olanağı kalmamıştı. Herkes üzüntüsünü açığa vurmuştu. Nihayet 10 Kasım 1938 Perşembe günü geldi. Sabah saat 08.00 sularıydı. Herkes Atatürk'ün yanındaydı. Rengi tamamen solmuştu. Birdenbire, "Hı... hı... hı..." diye yalnız gırtlağından bir ses çıkarmaya başladı.

Doktor Mehmet Kamil Berk, başucundaki karyolaya dayanmış, gözlerinden dökülen nohut tanesi iriliğindeki yaşlar ak bıyıklarını ıslatıyordu. Bir yandan ağlarken, bir yandan da ıslak bir pamukla Atatürk'ün ağzına su vermeye uğraşıyordu. Bu şekilde ağzına su vererek O'nu biraz ferahlatacağını ümit ediyordu. Süreyya Hidayet Paşa ile Doktor Abravaya ise karyolanın ayakucunda, üzüntüden sapsarı kesilmiş bir halde, Atatürk'ün ayak parmaklarını hassasiyetle incelemeye çalışıyorlardı. Gerçekten acıklı ve feci bir manzaraydı.

Doktor Akil Muhtar Özden kendinden geçmiş gibi odanın içinde ağlayarak dolaşıyor, bir taraftan da hafif bir sesle devamlı olarak, "Aman Yarabbi, aman Yarabbi" diye söyleniyordu[159].

Hasan Rıza Soyak ve İsmail Hakkı Tekçe ile Kılıç Ali, ellerini kavuşturmuş, son saygı duruşundaydılar. Hasan Rıza dayanamadı, büyük bir üzüntü içinde şöyle dedi:

"Kılıç bak, koskoca bir tarih göçüyor!"

Saat tam dokuzu beş geçiyordu.

Atatürk birdenbire gözlerini açtı. O güzel mavi gözlerini son olarak yanıbaşındakilere yöneltti. Ve hemen kapadı. Başını eski durumuna getirdi. O herkesi etkileyen, büyüleyen gözler artık sonsuza kadar kapanmıştı

Atatürk ölür ölmez, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak zaptedilemeyen hıçkırıklarla karyolanın yanına diz çöktü ve onun sağ elini ellerinin içine alarak öptü ve yüzüne sürdü. Muhafız Komutanı İsmail Hakkı Tekçe de aynı eli öptükten sonra yorganın altına koydu. Bu arada doktor Mim Kemal Öke Atatürk'ün açık gözlerini kapattı; doktor Kamil Berk de G.M.K. (Gazi Mustafa Kemal) markalı beyaz ipek bir mendille çenesini bağladı.

Doktor Asım Arar Dolmabahçe'ye varmak üzereyken bayrağın yarıya indirildiğini gördü[160]. Saray'daki karışıklığı 1935-1938 yılları arasında Atatürk'ün yakın hizmetinde bulunmuş bir görevli [Kâmil Çifter] anlatıyor: "Ölümü sırasında Smith Wesson marka tabancasıyla köstekli saati, yatağının ucundaki komodinin gözündeydi. Ölümü anında, odada hizmetindeydim. Fakat on dakika sonra geldim, baktım, yerinde yeller esiyor. Ne tabanca var, ne saat var... Gardrop lebalep çamaşır doluydu; gömlek, kravat, pijama vesaire. Fakat ölümü anında Saray'ın içerisi bir hengâme halinde idi. O bakımdan hiçbir şeyle ilgilenemedik tabiî. Ölümünden yarım saat sonra gardrop'u açtım, ne bir tek kravat kalmış, ne bir tek gömlek, hiçbir şey kalmamış. Tabiî herkes Atatürk'ten hatıra diye almışlar."[161]

Son nöbet defterine de şöyle yazıldı: 'Saat 09.05'te vefat etmiştir.'

Atatürk'ün cenaze namazı 19 Kasım 1938 cumartesi sabahı saat 08.10'da, Sarayın büyük salonunda kılınmıştır. Cenaze namazını kıldıran, daha sonra İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi olan Ord. Prof. Şerafettin Yaltkaya'dır.

Dinî törenden sonra tabut, başta ordu komutanları olmak üzere omuzlarda taşınarak top arabasına konulmuş, oradan Sirkeci'ye büyük merasimle ve uzun yol boyunca dökülen istanbul halkının gözyaşlarıyla nakledilerek Yavuz zırhlısına aktarılmış ve İzmit'te trene bindirilmiş, gece yarısı bile olsa her istasyonda halkın gözyaşları ve hıçkırıklarıyla Ankara'ya getirilmiştir.

***

29 Ekim 1923 tarihinde anayasanın maddeleri değiştirildiğinde ne heyecanla konuşmuştu.

"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. İdare şekli halkın kaderini bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayalıdır. Türkiye Devleti'nin şekli Cumhuriyet'tir."

Gazi, kendisini ittifakla cumhurbaşkanlığına getiren meclis üyelerine teşekkür konuşmasının sonunu şöyle bağlamıştı: "Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır."

Mademki bu yaşamöyküsü Mustafa Kemal'e ait o halde kitabın bitirişini Gazi'nin kendisi yapmalı:

"Şunu söylemeliyim ki biz, her araçtan, yalnız ve ancak bir ülkü için yararlanırız. O ülkü şudur. Türk ulusunu, uygar toplumlar içinde yaraştığı onura yükseltmek ve Türk Cumhuriyetini sarsılmaz temelleri üzerinde, her gün daha çok güçlendirmek; bunun için de, zorbalık düşüncesini öldürmek."[162]

1927 yılında okuduğu Söylev'inde, ulusal varlığı sona ermiş sayılan büyük bir ulusun, bağımsızlığını nasıl kazandığını; bilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan ulusal ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmaya çalışmıştı.

"Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen ulusal yıkımların yarattığı uyanıklığın ve bu sevgili yurdun her köşesini sulayan kanların karşılığıdır.

Bu sonucu, Türk gençliğine kutsal bir armağan olarak bırakıyorum."[163]

O her zaman milletine çok güvendi, inandı. " *Çünkü; Türk milletinin, karakteri yüksektir; Türk milleti çalışkandır; Türk milleti zekidir.*

Çünkü; Türk milleti, millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir.

Ve çünkü; Türk milletinin, yürümekte olduğu gelişme ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, pozitif bilimdir."[164] *"Az zamanda çok ve büyük işler yaptık, bu işlerin en büyüğü, temeli, Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyeti'dir."* 29 Ekim 1933 tarihinde yani onuncu yıl söylevinde 'cumhuriyetin' Türk devrimindeki yeri, önemi ve gücünü belirtmiştir.[165]

"Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır, ama Türkiye Cumhuriyeti sonsuza kadar yaşayacaktır" diyen bu büyük lider, laik Türkiye Cumhuriyeti ve devleti, bir gün yine güç koşullara düştüğünde "fikrimizin rehberi" olarak yol göstermeye devam edecektir. Bu rehber, sonsuza kadar geçerli olan Gençliğe Hitabe'dir.

> *"Ey Türk gençliği! Birinci ödevin; Türk bağımsızlığını, Türk Cumhuriyetini, sonsuzluğa değin korumak ve savunmaktır."*

O'nun naçiz vücudu elbet bir gün toprak olacaktı, oldu da, ama bu laik Cumhuriyet ve devrimler sonsuza kadar yaşamalıdır. Her ne pahasına olursa olsun yaşayacaktır.

Onun bıraktığı maddi mirasın dışında asıl Türk milletine bıraktığı manevi miras önemlidir. 1933 yılı Cumhuriyet Bayramı Açılış Konuşması'nda şunu söylüyordu: "Ben, manevi miraz olarak hiçbir ayet, hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım bilim ve akıldır.

Zaman hızla ilerliyor. Milletlerin, toplumların, kişilerin mutluluk ve mutsuzluk anlayışları bile değişiyor. Böyle bir dünyada, asıl değişmeyecek hükümler getirdiğini iddia etmek, aklın ve ilmin gelişimini inkar etmek olur...

Benim Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır.

Benden sonra beni benimsemek isteyenler, bu temel eksen üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabul ederlerse manevi mirasçılarım olurlar."

Yirmibirinci yüzyılın yedi yükselen değerinden biri olan "çokkültürlülük" çözümünü, 1933 yılında formülleştirerek, "Ne mutlu Türküm diyene" ifadesiyle hiçbir etnik kimliği öne çıkarmadan *Söylev*'ine alan Gazi Mustafa Kemal Atatürk, tüm yaşamı boyunca mütevazı yaşadı. Kendisi için bir şey istemedi, sağlığı dahil her şeyini feda etti; sonunda malvarlığını da milletine bıraktı, buna karşın milletinden yalnızca kendisini unutmamasını diledi...

"Beni hatırlayınız!"

Dipnotlar

1 Fahrettin Altay, *Görüp Geçirdiklerim 10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, s.82
2 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.156
3 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.11
4 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, çev. Osman Olcay, s.185
5 R.Hüsrev Gerede, "*Atatürk*", Belleten, Cilt XX, Sayı:80, Ekim 1956, s.567'den aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, Güven Kitabevi, İzmir 2005, s.18
6 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt: 16, [1923-1924], s.35, The Saturday Evening Post Yazarı Isaac F.Marcosson İle Mülakat [13 temmuz 1923]
7 Cemal Reşit Rey, "*Atatürk Devri Müzik*", derleyen: Hasan Kuruyazıcı-Ahmet Cemal, Atatürk 6, *Anılardan Taşan*, YKY, İstanbul,1981, s.19
8 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, çev. Osman Olcay, s.187
9 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, s.207
10 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s.508-509
11 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.11
12 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, 6. baskı, s. 105
13 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.11
14 Bahadır Özdener, "*Atatürk'le Tartışan Kunduracı*", Sabah, 8 Nisan 2000; Oya Ayman Ananias, *Atatürkle Kunduracısı Tanaş Usta Anlatıyor*, Popüler Tarih, sayı 12 Mayıs 2001, s.7476'dan aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.21
15 Bahadır Özdener, "*Atatürk'le Tartışan Kunduracı*", Sabah, 8 Nisan 2000'den aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.21
16 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.326
17 Mustafa Baydar, *Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar*, 50 sanatçı, [Hamdullah Suphi Tanrıöver], İstanbul, 1960, s.199'dan akataran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.23
18 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, çev. Osman Olcay, s.185
19 Taha Toros, *Türk Hatipleri*, Adana 1956, s.83'den akataran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.23
20 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.327
21 Aysel Okan, "*Ben Yemen Türküsünü Söylerken Ata Ağlardı*", Akşam Gazetesi, 10 Ka-

sım 1963, s.6'dan aktaran kaynak: Bekir Ahmet Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.189-190

22 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, Fer Yayınları, İstanbul, 1971, s.38

23 Afet İnan (anlatan), Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2005, s.188

24 Asaf İlbay, "*Atatürk'ün Hususi Hayatı*", Tan Gazetesi, Yıl:1, sayı:199, 5 Temmuz 1949, s.2'den akataran kaynak: Bekir Ahmet Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.181

25 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.434

26 Afet İnan (anlatan); Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.188

27 Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.435

28 Recep Cengiz (yayın koordinatörü), *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, cilt.1, s.x

29 Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK Basımevi, Ankara,1982

30 Yılmaz Vurkaç, *Atatürk ve Kitap*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985, s.47, aktarılan kaynak: İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Fikir Kaynakları*, Halkevleri Dergisi, Yıl:9, sayı:99, Ocak 1975, s.13-14

31 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.341

32 İbrahim Necmi Dilmen, "*Atatürk Nasıl Çalışırdı? Nasıl Çalıştırırdı?*", Ulus Gazetesi, 10 Kasım 1939, s.13'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.181

33 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.342

34 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s.342

35 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, s.29

36 Yener Oruç, *Atatürk'ün "Fikir Fedaisi" Dr.Reşit Galip*, Gürer Yayınları, İstanbul 2007, s.21

37 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.28-29

38 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, hazırlayan: İhsan Ilgar, s.165-166

39 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.29-30

40 Sadi Borak [derleyen]: *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, Kaynak Yayınları, 2.basım, İstanbul, 1997, s.29-30

41 Uğur Mumcu (yayına hazırlayan), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s.160

42 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.23

43 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.25

44 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.26

45 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, s.45-46

46 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, s.47

47 Asaf İlbay, "*Atatürk'ün Hususi Hayatı*", Tan Gazetesi, Yıl:1, Sayı:199, 5 Temmuz 1949, s.2'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.246

48 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, s.82

49 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.19

50 Hizmetli Bekir Çavuş'tan aktaran: Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, s.82

51 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.19

52 Ali Kılıç, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, s.76-77

53 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, s.82

54 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, yazan: Turhan Gürkan, s.48

55 Nuri Uslu'nun hatırasından kaleme alan Mustafa Baydar, *"Atatürk'ten Hatıralar"*, Cumhuriyet Gazetesi, 10 Kasım 1953'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR, Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.260

56 Mümtaz Faik Fenik, "*Cumhuriyetin 23üncü Yıldönümü Kutlarken Celal Bayar, Atatürk'le İlk Defa Nasıl Tanıştı?*", Vatan Gazetesi, 29 Ekim 1946, aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR, Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.263

57 Percy Loraine, "*Kemal Atatürk: An Appreciation*", çev.: Ünal Aytür, Türk Dili, sayı 158, Kasım 1964'ten aktaran kaynak: *ATATÜRK'E SAYGI*, TDK Yayını, Ankara, 1969, s.289

58 Charles de Chambrun, *Gelenek ve Anılar*, Paris, 1952, çev.: Fehmi Baldaş, Türk Dili, sayı 170, Kasım 1965'ten aktaran kaynak: *ATATÜRK'E SAYGI*, TDK Yayını, Ankara, 1969, s.240

59 Murat Belge, "*Mustafa Kemal ve Kemalizm*", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, cilt 2, Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.38

60 Willy Sperco, *Mustafa Kemal Atatürk*, Türkçesi: Zeki Çelikkol, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s.169

61 Yakup Kadri Karaosmanoğlu (anlatan), Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.139

62 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri* cilt:1, s.346

63 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.26

64 "*Atatürk'ün Türkiye'sinde*", Hürriyet Gazetesi, 13 Ağustos 1952'den aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR, Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.263

65 Ahmet Akyol, *Atatürk'ün Kenti Yalova*, Çözüm Ajans, Yalova 2003, s.33

66 Yakup Kadri Karaosmanoğlu (anlatan), Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.141

67 Ruşen Eşref Ünaydın, "*Hatıralar: Sohbetler I*", Türk Dili Dergisi, Cilt VI, sayı:62, 1 Kasım 1956, s.65'den akataran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR, Atatürk'ün İnsanlığı*, cilt:2, s.151

68 Ahmet Akyol, *Atatürk'ün Kenti Yalova*, Çözüm Ajans, s.33-34

69 Asaf Ilbay, "*Atatürk'ün Hususî Hayatı*", Tan Gazetesi, 13 Temmuz 1949'dan aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR, Atatürk'ün İnsanlığı*, cilt:2, s.98

70 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, derleyen: Turhan Gürkan, s.75

71 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.235-236

72 İzzet Öztoprak, *Atatürk Orman Çiftliği'nin Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.31-32 aktarılan kaynaklar: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1936, s.265 ve *Atatürk'ün Çiftlikleri*, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Neşriyatı, Ankara, 1939, s.11-13

73 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.649
74 Ahmet Akyol, *Atatürk'ün Kenti Yalova*, Çözüm Ajans, Yalova 2003, s.183-185 ve 93
75 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.236
76 Falih Rıfkı Atay, *Babanız Atatürk*, Bateş yayınları, İstanbul 1980, s.124
77 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.681
78 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, Selek Yayınları, İstanbul, 1958, s.27
79 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.681
80 İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2.kitap, yayıma hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s.283-284
81 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.13
82 Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulüsi Turgut, s.309
83 Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulüsi Turgut, s.309 – Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'te Hatıralar*, s.623-632
84 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'te Hatıralar*, s.642
85 Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulüsi Turgut, s.311
86 Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulüsi Turgut, s.311
87 Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, derleyen: Hulüsi Turgut, s.314
88 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.671
89 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.681
90 *Kılıç Ali, Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, derleyen: Hulüsi Turgut, s.313*
91 *Kılıç Ali, Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, derleyen: Hulüsi Turgut, s. 313-314*
92 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.181; ayrıca Özel Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, s.605-610
93 Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.377, 29 Ekim 1937
94 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.179; karşılaştırmalar: Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*; Münir Hayri Egeli, *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar*; Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*
95 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.179-180
96 Özel Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, Ankara 1955, s.695
97 Falih Rıfkı Atay, *Babanız Atatürk*, s.124
98 Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ün Hastalığı, Profesör Dr.Nihad Reşad Belger'le Mülâkat*, TTK Basımevi, Ankara, 1959, s.10-13
99 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.183- Cumhuriyet 26 Kasım 1938
100 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, Doğan Kitap, İstanbul 2004, s.72
101 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.382
102 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, s.72
103 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, s.72
104 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, s.73-74; aktarılan kaynak, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Bilinmeyen Taraflarıyla Atatürk*, Yeni Matbaa, İstanbul 1959
105 Can Dünadr, *Sarı Zeybek*, s.74
106 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, s.74
107 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, s.74-75; aktarılan kaynak, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Bilinmeyen Taraflarıyla Atatürk*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1959

108 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, s.75
109 Can Dündar, *Sarı Zeybek*, s.76
110 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, s.31
111 Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel yayınları, İstanbul 1955, s.88
112 İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk Celal Bayar Anlatıyor*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s.71; Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.88
113 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, s.34
114 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, s.34-35
115 Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.90; İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk, Celal Bayar Anlatıyor*, s.80
116 Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.90 ; İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk, Celal Bayar Anlatıyor*, s.80
117 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.190
118 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.191
119 İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk, Celal Bayar Anlatıyor*, s.81
120 Afet İnan [anlatan], Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.173
121 Afet İnan [anlatan], Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.173
122 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.181
123 Ali Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.624
124 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.703
125 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, s.170
126 Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ün Hastalığı Profesör Dr.Nihad Reşad Belger'le Mülakat*, TTK Yayını, Ankara 1955, s.21-22
127 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, s.216
128 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.55 (Bu konuşmanın ilk kısmı 5 Haziran 1938'de yapılmıştır.)
129 Şükrü Kaya'nın Hatıralarından aktaran: Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, s.125
130 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, anlatan: Rıza Ruşen Yücer, s.62
131 Şükrü Kaya'nın Hatıralarından aktaran: Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, s.134
132 Fahrettin Altay, "*Onu Son Görüşüm*", Akşam Gazetesi, 10 Kasım 1963'ten aktaran kaynak: Ahmet Bekir Palazoğlu, *ATATÜRK KİMDİR? Atatürk'ün Kişiliği*, cilt:1, s.193
133 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.704
134 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.705
135 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, s.44-45
136 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, s.217
137 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.707
138 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.707
139 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.56
140 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.54
141 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.57
142 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.212

143 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.717
144 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.718
145 İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk Celal Bayar Anlatıyor*, s.76
146 İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk Celal Bayar Anlatıyor*, s.77
147 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.225
148 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.226
149 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.226
150 Anlatan: Kâmil Çifter (Atatürk'ün hizmetlisi), Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2005, s.215
151 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.723
152 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.724
153 Said Terzioğlu, *Yazılmayan Yönleriyle Atatürk*, İstanbul, 1963, s.85'den aktaran kaynak: Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, s.229
154 Anlatan: Kâmil Çifter (Atatürk'ün hizmetlisi), Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.209
155 Falih Rıfkı Atay, *Babanız Atatürk*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1980, s.127
156 Ayşe Atef İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.240
157 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.727
158 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s.728
159 İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Özel Yaşamı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s.174
160 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, s.62
161 Anlatan: Kâmil Çifter (Atatürk'ün hizmetlisi), Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, s.215
162 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.655
163 Atatürk, *Söylev*, Cilt:2, s.656
164 Nezahat Demirhan, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının Türk İnkılâp Tarihinde Yeri ve Önemi*, AKDTYK yayını, Ankara, 1999, s.160
165 Nezahat Demirhan, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının Türk İnkılâp Tarihinde Yeri ve Önemi*, s.161

EK

ATATÜRK'ÜN MALLARINI MİLLETE BAĞIŞLAMASI VE VASİYETİ

1. ATATÜRK'ÜN MALLARINI MİLLETE BAĞIŞLAMASI

Atatürk;

"Mal ve mülk, bana ağırlık veriyor. Bunları, soylu milletime geri vermekle büyük ferahlık duyuyorum. Zenginlikten ne çıkar; insanın serveti, kendi manevi şahsiyetinde olmalıdır!"

diyerek tüm mal ve çiftliklerini, 11 Haziran 1937 tarihinde Hazine'ye bağışlamıştır.

2. ATATÜRK'ÜN VASİYETİ

Atatürk'ün, vasiyetnamesini nasıl düzenlendiğini, Riyaset-i Cumhur Umumi Kâtibi Hasan Rıza Soyak şöyle anlatmıştır;

1938 senesi sonbaharı, Dolmabahçe Sarayı'ndayız. Bir sabah Atatürk'ün yatak odasına girdim. Büyük adam, yatağında başı biraz yüksekte arka üstü yatıyordu. Salonu solgun bir güneş kaplamıştı. Yüzü fildişi rengindeydi. Çehresi her gün biraz daha zayıflayıp uzuyor, o gök mavisi gözleri irileşiyordu.

Ben yatağının ayakucuna doğru, gösterdiği yere oturdum. Her zamanki suallerini tekrarladı:

"Ne haber?"

O günlerde Avrupa'da siyasi hava çok bozulmuştu. Atatürk umumi endişelere ve bir takım tehlikeli belirtilere rağmen, Almanların henüz, İtalyanların ise hiç hazırlanmamış olduklarını ileri sürerek müsterih bulunuyor. O sene harp olmayacağını, ihtilafların behemehal bir pamuk ipliğine bağlanacağını, harbi ancak 1939 senesinde veya ondan sonraki senelerde beklemek lazım geldiğini söylüyorlardı.

Son yirmi dört saat zarfında günlük meselelere dair gelen haberleri hülasa ettim. Görüşünü teyid eder mahiyette olan bu haberleri alaka ile dinliyor, ara sıra ba-

zı şeyler soruyor ve kısa cümlelerle mütalaalar beyan ediyordu. Böyle olmakla beraber düşünceli ve heyecanlı olduğu belliydi.

Sözlerimi bitirince sağ kolunu bana doğru uzattı. Doktorlar, kati lüzum olmadıkça kuvvet sarf etmesini yasakladıkları için hareketlerinde yardım ediyorduk. Eli-ni tuttum, doğruldu, yatağının içinde bağdaş kurdu. Birkaç dakika denize ve karşı sahile baktı. Beliydi ki heyecanını yenmeye çalışıyordu. Gözlerini bana çevirdiği zaman, uzun kirpiklerinin ıslandığını fark ettim. Bütün hastalığı boyunca yanımda gösterdiği yegane zaaf (eğer bu ulvi sükunete zaaf demek uygunsa) buydu. Sonra önüne baktı ve ağır ağır konuşmaya başladı.

"Bu yolda **konuşmak benim için** de, senin **için** de, **ağır bir şey** ama **başka** çaremiz yoktur. **Konuşmaya mecburuz çocuk. Hani seninle ara sıra bir işimizden bahsederdik. Hatta bunun için** de **kanun** çıkarılmıştı. Şu vasiyetname meselesi. Bugün **yarın o işi bitirmeliyiz.** Nasıl olsa **bir gün karnımdan su alınacaktır.** Ne olur ne olmaz. **Bağırsaklardan biri delinebilir,** başka **bir arıza** olabilir. Herhalde ihtiyatlı olmalı."

Atatürk vasiyetini, 5 Eylül 1938 tarihinde hasta olarak yattığı Dolmabahçe Sarayı'nda yazmıştır.

Atatürk 5 Eylül 1938 tarihinde düzenlediği vasiyetnamesini, çağırttığı Notere, 6 Ekim 1938 tarihinde

"Bu **benim vasiyetnamemdir. İcap** ettiği **zaman muamelesini** yaparsınız..." diyerek zarfı notere verir.

Atatürk'ün **Vasiyeti**

Malik olduğum bütün nutuk ve hisse senetleriyle Çankayadaki menkul ve gayrimenkul emvalimi Cumhuriyet Halk Partisine, atideki şartlarla, terk ve vasiyet ediyorum:

1. Nutuk ve hisse senetleri, şimdiki gibi, İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır.
2. Her seneki gibi nemadan, nispetleri şerefi mahfuz kaldıkça, yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda 1000, Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki yüzer lira verilecektir.
3. Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek, ayrıca para verilecektir.
4. Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır.
5. İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır.
6. Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya, Türk Tarih ve Dil Kurumlarına tahsis edilecektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Abadan, Yavuz, Mustafa Kemal ve Çetecilik, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972

Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Ali Galip Hadisesi*, Cumhuriyet Kitaplar, İstanbul, 2000

Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998

Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Cumhuriyet Yolunda*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999

Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.256, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978

Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998

Ada, Serhan, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005

Adil, Selahattin, *Hayat Mücadeleleri, Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, Zafer Matbaası, İstanbul, 1982

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, 2. Baskı, İstanbul, 1969

Ağaoğlu, Samet, *Kuvayı Millîye Ruhu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1981

Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985

Ahmet, İzzet, *Feryadım*, Cilt:2, Yayına Hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993

Akandere, Osman, "Sivas Kongresi'nden Sonra Bazı İstanbul Gazeteleri Muhabirlerinin Mustafa Kemal Paşadan Aldıkları Demeçler ve Yaptıkları Mülakatlar", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2002, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2002, s.179-198

Akat, Asaf Savaş, "İktisadi Politikalar," *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983

Akay, İhsan, *Atatürkçülüğün İlkeleri*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1982

Akay, Oğuz, *Gazi, Fikriye ile Neden Evlenmedi? Latife İle Neden Evlendi?* Truva Yayınları, İstanbul, 2005

Akçakayalıoğlu, Cihat, "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım

1983, Atatürk Dizisi Sayı:16, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.85-91

Akçakayalıoğlu, Cihat, "Atatürk ve Kurtuluş Savaşı", *Atatürk Konferansları 3* (1969) (içinde), TTK Basımevi, Ankara, 1970

Akçakayalıoğlu, Cihat, *ATATÜRK, Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adamı Yönleriyle* Genel Kurmay Başkanlığı, 2. Baskı, Ankara 1988.

Akçiçek, Eren, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, Güven Kitabevi, İzmir, 2005

Akçiçek, Eren, *Mustafa Kemal Olmak*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004

Akdeniz, Hüsmen, "Atatürk'ün Yeni Yüzyıl İçin Ortaya Koyduğu İlkeler ve Stratejilerin Türkiye'nin Güvenliği Açısından Değerlendirilmesi", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2004, Atatürk Dizisi Sayı:31, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2004, s.13-32

Aker, Şefik, "Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27. Alay", *Çanakkale Hatıraları içinde*, Arma Yayınları, İstanbul, 2001

Akgün, Seçil, "Sakarya Meydan Savaşı Öncesi Bazı Hazırlıklar ve Gelişmeler", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.191-202

Akgün, Seçil, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, (1924-1928)*, Turhan Kitabevi, Ankara, t.y.

Akşin, Sina, "Atatürk Devrimleri ve Yeni Türkiye'nin Kuruluşu", *Atatürkçü Bakış*, Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:2, Güz, 2002, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2003, s.105-116

Akşin, Sina, "Sakarya ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri Üzerine Bir İnceleme", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.217-224

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987

Aktaş, Necdet Refik, *Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1973

Akyol, Ahmet, *Atatürk'ün Kenti Yalova*, Çözüm Ajans, Yalova, 2003

Alev, Ali (Türkçesi), *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakü 1-8 Eylül 1920 (stenoyla tutulmuş tutanak), Koral Yayınevi, İstanbul, 1975

Alp, İlker, "Misak-ı Millî", (içinde) *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998

Alpaslan, Teoman, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2007

Altan, Mehmet, "Kemalizm bir ordu ideolojisidir", Dünya Gazetesi Kitap eki, 4 Mart 1994

Altay, Fahrettin, *Görüp Geçirdiklerim, 10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul

Altun, Şafak, *İlk Hedef Akdeniz'di İkinci Hedef İktisat*, Platin Yayınları, İstanbul, 2008

Anıl, Yaşar Şahin, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005

Aptülahat, Akşin, *Atatürk'ün Dışpolitika İlkeleri ve Diplomasisi*, TTK, Ankara,1991

Aral, Etem, "Atatürk'ün Kişiliği, Siyasi ve Askerî Görüşleri ile İlkeleri", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1983, Atatürk Dizisi Sayı:16, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.37-49

Aralov, S.I., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1967

Arar, Asım, *Son Günlerinde ATATÜRK, Dr. Asım Arar'ın Hatıraları*, Selek Yayınları, İstanbul, 1958

Arar, İsmail, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1969

Aras, Tevfik Rüştü, *Görüşlerim*, 2. Kitap, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1968

Araz, Nezihe, "Latife Hanım ile Mustafa Kemal... Nasıl evlendiler?", *Popüler Tarih*, Ocak 2001, Sayı:8, s.48-53

Araz, Nezihe, *Mustafa Kemal'in Ankarası,... ve Nezihe Araz*, "Mustafa Kemal'in Ankarası", (içinde) Esat Bozyiğit, *Ankara'nın Taşına Bak, Türk Yazınında Ankara* (seçki), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2000

Araz, Nezihe, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, Apa Basımevi, İstanbul, 1995

Arıburnu, Kemal, *Atatürk ve Çevresindekiler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1995

Arıburnu, Kemal, *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1969

Arıburnu, Kemal, *Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, AKDTYK Yayını, Ankara, 1997

Arıburnu, Perihan, "Atatürk'ün Hikâyeleri", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın no.5, Sermet Matbaası, İstanbul,1975, s.63-71

Arıburnu, Tekin, "Atatürk'ün Şahsiyetinde ve Devrimlerinde [Cesur Olma] Vasfı", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın no.5, Sermet Matbaası, İstanbul,1975, s.73-81

Arıburun, Perihan Eldeniz, *Atatürk'ün Öğretmeni*, Ankara, 1994, s.74-76 ve Eldeniz, Perihan Naci, "Atatürk ve Türk Kadını", Belleten, Cilt:XX, sayı:80, Ekim 1956

Arısoy, M. Sunullah, (Türkçeleştiren), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize, Söylev*leri, *Konuşmaları, Söyleşileri, Genelgeleri, Yazışmaları* (1903–1938), Cilt 1 (1903–22.4.1920), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987

Armaoğlu, Fahir, "Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Millî'nin Değerlendirilmesi", (içinde) *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000

Armstrong, H.C., *Bozkurt*, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınevi, İstanbul, 1996

Arsan, Nimet, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt: I-III, (1906-1938), Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1981

Arsan, Nimet, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri Cilt: IV, (1917-1938)* Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları: Ank. Üniv. Basımevi, 1964

Arslan, Esat, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Yaptığı İnkılapların İran ve Afganistan'da Yansımaları", *Atatürk ve Atatürkçü Düşünce* (Seçilmiş Makaleler), Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2003, s.45-58

Aşkun, Vehbi Cem, *Sivas Kongresi*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İkinci Baskı, İstanbul, 1963

Aslantepe, Cengiz, "Gölgedeki Üç Farklı Konuyla ATATÜRK - Demir Ağlarla Ördük Yurdu Dört Baştan", *Popüler Tarih*, Kasım 2004, Sayı:51, s.37-43

Atacanlı, Sermet, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları,* MEB Yayınevi, İstanbul, 2006

Atalar, Münir, "Taassuptan Çağdaşlığa Laiklik", *Askerî Tarih Bülteni,* Sayı:51, 26 Ağustos 2001, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.1-7

Atatürk, *Geometri,* Atatürk Dizisi: 4, 3. Baskı, TDK Yayını, Ankara, 1991

Atatürk, *Nutuk, I-II-III (Vesikalar),* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973

Atatürk, *Söylev (Nutuk)* Cilt:1 ve 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Toplam 23 Cilt, 1903-1930, Kaynak Yayınları

Atatürk'ün Not Defterleri, Cilt:I-VII, (1904-23 Nisan 1920 arası), ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004-2007

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Toplam 24 cilt, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001

Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler III, ATASE Yayınları, Ankara 1994

Atatürk'ün Söylev Demeçleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, I-II-III, Ankara, 1989

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 4 cilt, AKDTY Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1991

Atatürkçülük, (Birinci Kitap), Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1982

Atatürkçülük, (İkinci Kitap), Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983

Atatürkçülük, (Üçüncü Kitap), Atatürkçü Düşünce Sistemi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983

Atay, Falih Rıfkı, *Atatürk'ün Hâtıraları 1914-1919,* İş Bankası Yayını, Ankara, 1965

Atay, Falih Rıfkı, *Babanız Atatürk,* Bateş Yayınları, İstanbul 1980

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya,* Bateş Yayınları, İstanbul, 1980

Atay, Falih Rıfkı, *M. Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs,* Cumhuriyet Kitaplar, 1999

Atay, Falih Rıfkı, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri,* Sel Yayınları, İstanbul, 1955

Ateş, Nevin Yurdsever, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994

Atilhan, Cevat Rifat, *Menemen Hadisesinin İçyüzü,* İstanbul, 1968, s.49-50

Avcıoğlu, Doğan, "Kemalizmi lyi Anlamak Gerek", *Devrim*, Sayı 4, 11 Kasım 1969'dan yeni baskı

Avcıoğlu, Doğan, *31 Martta Yabancı Parmağı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969

Avcıoğlu, Doğan, *Millî Kurtuluş Tarihi*, Cilt:1, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979

Avcıoğlu, Doğan, *Yön ve Devrim Yazıları*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri*, Cilt:1-2 (1920-1927), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, 1988

Aydemir, Şevket Süreyya, "Verimsiz Bir Araştırma ve Bir Gerçek", Cumhuriyet, 13 Mart 1972

Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Cilt:1, Remzi Kitabevi, 5.Baskı, İstanbul, 1980

Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986

Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal*, 3 Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978

Aydoğan, Erdal, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2000

Ayın, Faruk, "Atatürk ve Tarih", Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1993, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genkur. Basımevi, Ankara, 1993

Aysan, Mustafa, "Atatürk'ün Ekonomi Politikası", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, 10-11 Kasım 1980, Cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi yayını, s.184

Aysan, Mustafa, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, Es Yayınları, İstanbul, 1980

Aytaç, Kemal, *Gazi M. Kemal Atatürk, Eğitim Politikaları Üzerine Konuşmalar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1984

Bahar, Hüseyin, *Atatürk'ün İnanç Dünyası*, Biltek Yayınları, Ankara, 2001

Bal, Halil, *Atatürk'ten Türkiye'ye Işık Tutan Konuşmalar*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005

Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Nükte ve Fıkralarla ATATÜRK*, İnkılâp ve Aka, 2. Baskı, İstanbul, 1978

Bardakçı, Cemal, "Atatürk'ün Ankara'ya İlk Gelişi", *Yakın Tarihimiz*, Cilt:1, Sayı.4, 22 Mart 1962

Bartlett, Ellis Ashmead, *Çanakkale Gerçeği*, Çev.: Yüzbaşı Rahmi, günümüze uyarlayan: Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977

Başar, Ahmet Hamdi, *Gazi Bana Çok Kızmış, Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007

Baskın, Refik, *Samsun 1919*, Barış Gazetesi Yayınları, No.5, Samsun, 2000

Bayar, Celal, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım, Millî Mücadele'ye Giriş*, Cilt:8, Baha Matbaası, İstanbul, 1972

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, Cilt:1, Baha Matbaası, İstanbul, 1965

Bayar, Mehmet Emin, "Atatürk'ün Din Anlayışı Üzerine Bazı Düşünceler", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2000, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2000, s.69-76

Baycan, Nusret, "Atatürk ve Demokrasi Anlayışı", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1983, Atatürk Dizisi Sayı:16, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.71-83

Baydar, Mustafa, (hazırlayan), *Atatürk'le Konuşmalar*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000

Baydar, Mustafa, *Atatürk Diyor ki*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1979

Baydar, Mustafa, *Atatürk ve Devrimlerimiz*, İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1973

Baykal, Bekir Sıtkı, *Atatürk'ün Milliyetçiliği*, Atatürkçü Düşünce, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1992, s.323-332

Bayur, Yusuf Hikmet, "Atatürk'ten Anılar: Atatürk Adı", *Belleten*, Cilt:XXXVII, Sayı:148, Ekim 1973

Bayur, Yusuf Hikmet, "Cumhuriyet Devrinde Atatürk'ün Önderliğinde Harf Devrimi", *Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu*, TTK Yayını, Ankara, 1991

Bayur, Yusuf Hikmet, *ATATÜRK Hayatı ve Eserleri*, 1.Cilt, Güven Basımevi, Ankara, 1963

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt:1-Kısım:2, TTK, Ankara, 1983

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt:3, 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım:2, TTK Basımevi, Ankara, 1983

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, TTK Yayını, Ankara, 1973

Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983

Belge, Murat, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002

Belli, Şemsi, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1995

Belli, Şemsi, *Makbule Atadan Anlatıyor: Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2005

Berkes, Niyazi, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982

Berkes, Niyazi, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965

Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995

Bilbaşar, Sayhan, *Çanakkale 1915*, İstanbul, 1971

Biliker, M. Ali, "Atatürk İlkeleri ve Türk Kadınının Gelişimi", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.91-98

Birsel, Cemil, Lozan, Cilt:1-2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Cilt:1, TTK yayınları, Ankara 1959

Borak, Sadi - Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları*, C: v, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları: 1, AKAM, 1972 Ankara Üniversitesi Basımevi.

Borak, Sadi, (derleyen), *Atatürk'ün Arnstrong'a Cevabı*, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997

Borak, Sadi, (derleyen), *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998

Borak, Sadi, (derleyen), *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980

Borak, Sadi, "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1 Kasım 1984

Borak, Sadi, *Ata ve İstanbul*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1983

Borak, Sadi, *Atatürk Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004

Borak, Sadi, *Atatürk*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004

Borak, Sadi, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları, 1899- 16 Mayıs 1919*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004

Borak, Sadi, *Atatürk'ün Resmi Yazışmalara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997

Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974

Bostancı, Necdet, *Kadrocular ve Sosyo- Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990

Bozdağ, İsmet, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, t.y.

Bozdağ, İsmet, *Atatürk'ün Başyaveri Salih Bozok Anlatıyor... Latife ve Fikriye*, Truva Yayınları, İstanbul 2005

Bozdağ, İsmet, *Atatürk'ün Fikir Sofrası*, 4. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002

Bozdağ, İsmet, *Bilinmeyen Atatürk Celal Bayar Anlatıyor*, Truva Yayınları, İstanbul 2005

Bozkurt, Esat Mahmut, *Atatürk İhtilali*, Çeviren: Zeki Arıkan, TÜPRAŞ Yayını, İstanbul 2003

Bozkurt, Esat Mahmut, *Atatürk İhtilali*, Cilt:1-2, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003

Bozkurt, Gülnihal, "Atatürk'ün Hukuk Alanına Getirdikleri", *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1992, s.609-617

Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995

Bozok, Salih - Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında, Baba-Oğul Bozok'lardan Anılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985

Bozyiğit, A. Esat, (hazırlayan), *Türk Yazınında Ankara*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2000

Büyüktuğrul, Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, Cilt:4, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi, İstanbul, 1984

Büyüktuğrul, Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, Cilt:4, Deniz Kuvvetleri Basımevi, İstanbul, 1983

Çağatay, Neşet, "En Önemli Sorunumuz Laiklik", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1993, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1993, s.9-21

Çağlar, Günay, "Atatürk, Millî Mücadele, Millî Devlet, Birlik ve Beraberlik Atatürk ve Erzurum Kongresi", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2000, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2000, s.49-57

Çakmak, Adnan (anlatan), "Mareşal Çakmak'ın Hatıraları", yazan: Murat Sertoğlu, *Hürriyet*, 2 Mayıs 1975

Çalışlar, İzzettin, *Atatürk'le İki Buçuk Yıl, Orgeneral Çalışlar'ın Anıları*, YKY, İstanbul, 1993

Caporal, Bernard, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, İş Bankası Yayını, Ankara 1982

Çavdar, Tevfik, "Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:4, Eylül 1983

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Cilt:1, İmge Kitabevi, Ankara, 1995

Cebesoy, Ali Fuad, *Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1957

Cebesoy, Ali Fuad, *Siyasî Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a*, Cilt:1, Temel Yayınları, İstanbul, 2002

Cebesoy, Ali Fuad, *Siyasi Hatıralar Lozan'dan Cumhuriyete*, Cilt:2, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002

Çelen, Gülru, "Yazar, Milletvekili, Diplomat Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Düşüncelerinde Kemalizm", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara,1999, s.123-127

Çerkes Ethem'in Hatıraları, Dünya Yayınları, İstanbul, 1962

Çetinkaya, Hikmet, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1995

Cevizoğlu, Hüseyin, "Neden Laiklik", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.107-113

Chambrun, Charles de, *Gelenek ve Anılar*, Paris, 1952, Çev.: Fehmi Baldaş, *Türk Dili*, sayı 170, Kasım 1965'ten aktaran kaynak: *Atatürk'e Saygı*, TDK Yayını, Ankara, 1969

Çiller, Selâhaddin, (derleyen), *Atatürk İçin Diyorlar ki*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1978

Çölaşan, Emin, "Pazar Sohbeti: Atatürk'ü İki Kadın Deli Gibi Severdi", Leman Karaosmanoğlu Sohbeti, *Hürriyet*, 10 Kasım 1985

Çopur, İzzettin, "Menemen (Kubilay) Olayı ve Bu Olayda Güvenlik Güçlerinin Hareket Tarzları", *Stratejik Etütler Bülteni*, Sayı: 94, Eylül: 2000, Yıl: 34, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2000, s.107-120

Coşar, Nevin, *Türkiye'de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995,

Coşar, Ömer Sami, *Atatürk Ansiklopedisi*, Doğan Kardeş, Cilt 1, İstanbul, 1973

Çulcu, Murat, "*Herkes Kolayca Faşist, Marksist, Hatta Liberal Olabilir... Ama Kemalist...*", Dünya Gazetesi Kitap Eki, 4 Mart 1994, Yıl:3, Sayı:29

Çulcu, Murat, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası*, birinci cilt, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1992

Çulcu, Murat, *Marjinal Tarih Tezleri*, Erciyaş Yayınları, İstanbul, 1994

Çulcu, Murat, *Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması*, 2. Cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990

Danişmend, İsmail Hami, *31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1986

Daver, Bülent, "Atatürk Düşüncesinin Özellikleri ve Kaynakları", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı:335, Ocak 1993

Daver, Bülent, "Atatürk, Cumhuriyet ve Demokrasi", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1983, Atatürk Dizisi Sayı:16, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.7-17

Daver, Bülent, *"Laiklik"*, Atatürkçü Düşünce, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1992, s.165-169

Değer, Mebrure, *Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in Not Defterinden Trablusgarp Savaşı*, İstanbul, 1998

Değerli, Esra Sarıkoyuncu, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askerî Ataşeliğinin Türk-Bulgar İlişkilerine Yansımaları (1913-1938)*, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006

Deligönül, Mehmet, *Atatürk'ten Seçki*, TDK Yayınları, Ankara, 1982

Deliorman, Altan, *Mustafa Kemal Balkanlar'da*, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1959

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994

Demirhan, Nezahat, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının Türk İnkılâp Tarihinde Yeri ve Önemi*, AKDTYK yayını, Ankara, 1999

Dilipak, Abdurrahman (Yayına Hazırlayan), *Cumhuriyetin Şeref Kitabı*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993

Dilipak, Abdurrahman, *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1988

Dilipak, Abdurrahman, *Cumhuriyete Giden Yol*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1989

Dinamo, Hasan İzzet, *Kutsal İsyan*, Cilt:2, May Yayınları, İstanbul, 1977

Doğan, Koloğlu, "Meclis'teki Gizli Oturumlarda Lozan", *Popüler Tarih*, Şubat 2003, Sayı:30, s.38-48

Dönmez, Şerafettin, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Çamlıca Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2002

Dönmezer, Sulhi, *"Atatürk Hukuk İnkılabı"*, Atatürkçü Düşünce, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.569-580

du Jordan, Michel Mollat *Avrupa ve Deniz*, Çev: Muhittin Kargın, Afa Yayınları, İstanbul, 1993

Duhamel, Georges, *Yeni Türkiye: Bir Batı* Devleti, Çeviren: Can Yücel, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998

Duman, Hasan, *"Atatürk ve Kitap"*, Atatürk Konferansları Dizisi 1985, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1986

Dumont, Paul-Georgeon, François, *Bir İmparatoluğun Ölümü*, Çeviren: Server Tanilli, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1997

Dündar, Can, *Sarı Zeybek*, Doğan Kitap, İstanbul, 2004

Dursunoğlu, Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum,* Ziraat Bankası Yayını, Ankara, 1946

Duru, Kâzım N., *Cumhuriyet Devri Hatıralarım,* Senemoğlu Matbaası, İstanbul, 1958

Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler,* Türkçesi: Ergun Özbudun, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986

Eagleton, Terry, *İdeoloji,* çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991

Efe, Ahmet, *Çerkes Ethem,* Bengi Yayınları, İstanbul, 2007

Efe, Ahmet, *Gizli Kalmış Bir İhanet Çerkes Kongresi ve Çerkes Ethem,* İstanbul, 2004

Efe, Ahmet, *Kuşçubaşı Eşref,* Bengi Yayınları, İstanbul, 2007

Egeli, Münir Hayri, *(Eski Bir Atatürkçü) Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar,* Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1954

Ekici, Nail - Derman Bayladı - Mahmut Alptekin, (Talat Haksal'ın Anlattıkları) *Cumhuriyet Kan Verenler,* Bulut Yayınevi, İstanbul, 2006

Eliçin, Emin Türk, *Kemalist Devrim İdeolojisi,* Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007

Enginsoy, Cemal, "Batılılara Göre Atatürk ve Demokrasi", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 1983, Atatürk Dizisi Sayı:16, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.1-5

Enginün, İnci, "Atatürk, Milliyetçilik ve Laiklik", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.7-24

Erdeha, Kâmil, *Millî Mücadelede Valiler ve Vilayetler,* Remzi Kitabevi, İstanbul,1975

Erdoğdu, Şeref, *Ankaram,* Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1999

Erendil, Muzaffer, *İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk,* Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1988

Erendil, Muzaffer, "Atatürk ve Ulusal Egemenlik", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 1983, Atatürk Dizisi Sayı:16, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.31-36

Erenli, Muhterem, *Atatürk,* Cilt:1-5, *Vatan ve Hürriyet,* Cilt:1, YKY, İstanbul, 1981

Ergil, Doğu, *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi,* Turhan Kitabevi, Ankara, 1981

Ergin, Feridun, "Atatürk Zamanında Para Politikası", (içinde) *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri,* 10-11 Kasım 1980, Cilt:2, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1980

Erikan, Celal, "Mustafa Kemal Atatürk ve Demokrasi", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 1983, Atatürk Dizisi Sayı:16, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s.19-30

Erikan, Celal, *Komutan Atatürk,* İş Bankası Kültür Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul, 2001

Erkal, Şükrü, "Atatürk'ün Komutanlık, Savaş, Ordu ve Topyekün Savaş Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.175-180

Ernest, Jackh, *Yükselen Hilal,* Çev. P.Kuturman, Uğur Kitabevi, İstanbul,1946

Erol, Alpar, "Atatürk İnkılâpları ve Dayanağı İlkeler", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2005, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.1-17

Erol, Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, Giresun, 1972

Ersem, Mustafa- Servet Avşar, "Reşat Kaynar ile Söyleşi", Atatürk'ün Yakın Çevresinde Bulunmuş Kişilerle Röportajlar (6), *Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Temmuz 2003, Sayı:377, s.120

Ertuna, Hamdi, *1911–1912 Osmanlı İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1984

Ertuna, Hamdi, *Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar* [1919-1921], VI.Cilt, Genkur Basımevi, Ankara, 1974

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964

Esat Paşa, *Çanakkale Savaşı Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: İhsan Ilgar-Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, 2004

Esen, Nuri Bülent, "Kemalizm ve Bağımsızlık Düşüncesi", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın no.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.362-375

Evance, Laurence, *Türkiye'nin Paylaşılması*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972

Evsile, Mehmet, "Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:40, Cilt: XIV, (ayrı basım) Mart 1998

Evsile, Mehmet, "Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915- 5 Mart 1917)", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı:36, Şubat 1994, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.30-42

Feyzioğlu, Turhan, "Atatürk ve Tarih", *Atatürk Haftası Armağanı*, Sayı:19, Genkur ATASE Yayını, 1986

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, 1938 Baskısının Tıpkı basımı, İleri Yayınları, İstanbul, 2006

Genç, Reşat, "Yeni Mandacılık Eğilimleri", (içinde) *Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyomu* (2-4 Eylül 2002- Sivas), SİSKAV Yayınları, Sivas, 2002

Genç, Reşat, *Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar*, AKDTYK Yayını, Ankara, 1998

Gencer, Ali İhsan – Özel, Sabahattin, *Türk İnkılâp Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2001

Gençosman, Kemal, Zeki - Ahmet Niyazi Banoğlu, *Atatürk Ansiklopedisi, Türkiye Cumhuriyetinin Siyasi Tarihi*, Cilt:1, May Yayınları, İstanbul, 1973

Gençosman, Kemal, Zeki, (Hazırlayan), *Atatürk Ansiklopedisi, Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi*, Cilt:I-VI, İstanbul, 1981

Gençosman, Kemal, Zeki, *Altın Yıllar*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1981

Genelkurmay Başkanlığı *1911–1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı*, Genkur Basımevi, Ankara, 1981

Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi*, 1.Cilt, İkinci Baskı, Yazan: E. Albay Reşat Hallı, Ankara, 1993

Genelkurmay Başkanlığı, *Büyük Taarruz 70'nci Yıl Armağanı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara,1992

Genelkurmay Başkanlığı, *Tarihte Türk Bulgar İlişkileri*, ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004

Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi, *Batı Cephesi (İzmir'in İşgali-Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı: Milli Mukavemetin Kurulması), Cilt:2*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967

Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi, *Batı Cephesi: Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922), Cilt:2*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995

Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi, *Büyük Taarruzda Takip Harekatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1969

Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi, *Cilt:2, Batı Cephesi: İnönü, Aslıhamlar, Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920: 15 Nisan 1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994

Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi, *Cilt:2, Batı Cephesi: Kütahya, Eskişehir Muharebeleri, (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974

Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi, *İdari Faaliyetler*, [15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923], VII.cilt, Genkur. Basımevi, Ankara, 1975

Gentizon, Paul, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev: Fethi Ülkü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1983

Georges-Gaulis, Berthe, *Çankaya Akşamları*, Çeviren: Türkan Andaç, Örgün Yayınları, İstanbul, 2007

Giritli, İsmet, "Atatürkçülük İdeolojisi", *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.67-81

Giritli, İsmet, "Kemalizm İdeolojisi", *Atatürk Yolu* (içinde), Otomarsan Kültür Yayını, İstanbul, 1981

Giritli, İsmet, "Kemalizmin Sosyo Ekonomik Yönü", *Atatürk Devrimleri 1. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.292-301

Giritli, İsmet, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, İ.Ü.Hukuk Fakültesi Yayınları, Yayın no: 602, İstanbul, 1980

Gök H.-M.Uyar, "Mustafa Kemal'in Harp Okulu Öğrencilik Dönemine Katkı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı: 78 (Haziran 2000)

Gökçe, Fırat, "Atatürkçü İdeoloji", *İleri*, Sayı:22, 2004

Gökçe, Fırat, *Ulusal Sol İdeoloji- Atatürkçü, Milliyetçi, Sosyalist Teori*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006

Gökçen, Sabiha, *Atatürk'le Bir Ömür*, Düzenleyen: Oktay Verel, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994

Göldaş, İsmail, *Takrir-i Sükün Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997

Goloğlu, Mahmut, *Atatürk İlkeleri ve Bursa Nutku*, Kalite Matbaası, Ankara, 1973

Goloğlu, Mahmut, *Cumhuriyete Doğru*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971

Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1968

Goloğlu, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti 1923,* Başnur Matbaası, Ankara 1971

Goloğlu, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 [1924-1930] Devrimler ve Tepkileri,* Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 2007

Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet,* Başnur Matbaası, Ankara, 1970

Görgülü, İsmet, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklâl Harbi,* Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1985

Görgülü, İsmet, *Atatürk'ün Özel Yaşamı, Bilgi* Yayınevi, Ankara, 2003

Gothard, Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,* C:1, TTK, Ankara, 1970

Gotthard, Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri,* TTK Yayını, Ankara, 1986

Grace, M. Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadın,* Çev. Osman Olcay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999

Grace, M. Ellison, *Kuvay-ı Millîye Ankarası,* Çev.: İbrahim S. Turek, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973

Granda, Cemal, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri,* Fer Yayınları, İstanbul, 1971

Grew, Joseph, *Gazi ve İsmet Paşa Çalkantılı Dönem [1922-1932],* Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005

Gronau Dietrich, *Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyetin Doğuşu,* Çev. Gülderen K. Pamir, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994

Güler, Ali, "Harbiye ve Harp Akademisi Öğrenim Hayatının Mustafa Kemal'in Kişiliğinin Oluşmasındaki Rolü", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri* 25-27 Ekim 1999 İstanbul, ATASE Yayını, Genkur Basımevi, Ankara, 2000

Güler, Ali, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları,* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001

Günaltay, M. Şemsettin , "Atatürk'e Ait İki Hatıra", *Ülkü,* Cilt:9, Sayı:100, 16 Kasım 1945

Günay-Türkeş, Umay, "Atatürk'ün Eğitim Alanındaki Öneri ve Katkıları", *Atatürk ve Atatürkçü Düşünce* (Seçilmiş Makaleler), Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2003, s.37-44

Gündağ, Nevzat, "Tarihi Süreç İçerisinde Çağdaşlaşan Türk Hukuk İnkılâbı", *Askerî Tarih Bülteni,* Genelkurmay ATASE Yayınları, Yıl:24, Ağustos 1999, Sayı:47, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.1-26

Gündüz, Asım, *Hatıralarım,* Haz: İhsan İlgar, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973

Güneş, İhsan, "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürkçü Bakış,* Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:2, Güz, 2002, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2003, s.127-140

Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923),* İş Bankası Yayını, İstanbul, 1997

Güreli, Nail, *Atatürk'ten Sonra Atatürk,* Gür Yayınları, İstanbul, 1981

Gürer, Turgut, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer: Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 24 Yıl,* Yapım-c, İstanbul, 2006

Güresin, Ecvet, *31 Mart İsyanı,* Habora Kitabevi, İstanbul, 1969

Gürler, Mehmet, "Atatürk ve Din", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.99-105

Güventürk, Faruk, "Atatürk'ün Komutanlık Vasıfları", *Atatürk Devrimleri 1. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.84-96

Güventürk, Faruk, *Gerçek Atatürk,* Okat Yayınevi, İstanbul, 1962

Hamilton, Ian, *Gelibolu Günlüğü, Çev*.: Osman Öndeş, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1972

Herbert, Aubrey-Henry Morgenthau, *Devler Ülkesinde Devler Savaşı, Çanakkale,* Çev: Seyfi Say, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005

Herlag, Z.Y., "Atatürk'ün Devletçiliği" (içinde), Derleyen: Nevin Coşar, *Türkiye'de Dev letçilik,* Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995

Iğdemir, Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı,* 1.Cilt '1881–1918', İkinci Baskı, TTK, Ankara, 1988

Iğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları,* İkinci Basım, TTK Yayını, Ankara, 1986, s.1

Iğdemir, Uluğ, *Yılların İçinden,* AKDTY Kurumu, TTK Basımevi, Ankara, 1991

İleri, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm,* İleri Yayınları, İstanbul, 2005

Ilgazi, Abdullah, "Atatürk'ün Büyük Söylevinde Tokat", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2001, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.55-64

İlhan, Attilâ, "Gerçek Kemalist, Emperyalizme Karşı Direnendir", *Dünya Gazetesi Kitap Eki,* Yıl: 3, Sayı 29, 4 Mart 1994

İlmen, Süreyya, *4 Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka,* Muallim Fuat Gücüyener Yayını, İstanbul, 1949

İmece, Mustafa Selim, (derleyen), *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri,* İş Bankası Yayınları, Ankara, 1975

İnalcık, Halil, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Atatürkçü Düşünce,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s. 619-626

İnan, Ayşe Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,* 5. Baskı, Haz: Arı İnan, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2007

İnan, Ayşe Afet, *Atatürk'ten Mektuplar,* AKDTY Kurumu, TTK Basımevi, Ankara, 1989

İnan, Ayşe Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933,* TTK Basımevi, Ankara, 1972

İnan, Ayşe Afet, *İzmir İktisat Kongresi* [17 Şubat-4 Mart 1923], TTK Basımevi, Ankara, 1982

İnan, Ayşe Afet, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları,* TTK Basımevi, Ankara, 1969

İnan, Ayşe Afet, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım,* Kültür Bakanlığı Yayını, s.72-73, Ankara, 1981

İnan, Ayşe Afet, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, TTK* Basımevi, Ankara, 1977

İnan, Ayşe Afet, *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936,* Önsöz, TTK Basımevi, Ankara 1973

İnanç, Nur- Ünal, Sevim Ayşe- Sak Turgut, "Atatürk ve Türk Kadını", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2003, Sayı:30, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s.59-69

İnanç, Nur -Yavan Tülay, "Cumhuriyet Kadını", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2004, Atatürk Dizisi Sayı:31, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2004, s.61-71

İnönü, İsmet, "Devlet Kurucusu Atatürk", *Atatürk Konferansları 3* (1969), TTK Basımevi, Ankara, 1970

İnönü, İsmet, *Hatıralar,* 1. Kitap, Yayıma Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985

İnsel, Ahmet, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Kemalizm*, cilt:2, Giriş yazısından, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.23

İpek, Nedim, *Milli Mücadele ve Samsun,* TTK Basımevi, Ankara, 2000

İpekçi, Abdi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor,* Cem Yayınevi, İstanbul, 1981

İpekçi, İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,* Cem Yayınevi, İstanbul, 1979

Irmak, Sadi, "Atatürk İdeolojisinin Ana Çizgileri", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.235-242

İşçi, Metin, *Siyasi Düşünceler Tarihi,* Der Yayınları, İstanbul, 2004

Jabotinsky, Vladimir, *Türkiye ve Savaş,* (orijinali 1917 basımı), Türkçesi: Zehra Tapunç, Gerekli Kitap, İstanbul, 2007

James, Robert Rhodes, *Gelibolu Harekâtı*, Çev.: Haluk V. Saltıkgil, Belge Yayınları, İstanbul, 1973

Kal, Nazmi, *Atatürk'le Yaşadıklarını Anlattılar,* Anı-Söyleşi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001

Kal, Nazmi, *Atatürk'le Yaşayanlar* (Anılar), T.C. Ziraat Bankası A.Ş., Kültür Yayınları, Ankara, t.y.

Kalafat, Yaşar, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar,* Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992

Kan, Demir, *Şehit Kubilay,* İleri Yayınları, İstanbul, 2005

Kandemir, Feridun, "Atatürk'ün Askerliği", *Atatürk, XV. Ölüm Yıl Hatırası,* Yeni Tarih Dünyası Yayınları, İstanbul, 1953

Kandemir, Feridun, "Hemşiresi Makbule Atadan Atatürk'ü Anlatıyor," *Tarih Dünyası,* Sayı 28–29, 31 Ocak 1952

Kandemir, Feridun, *Atatürk'e İzmir Suikastinden Ayrı 11 Suikast,* Ekicigil Yayınları, İstanbul, 1955

Kandemir, Feridun, *İzmir Suikastinin İçyüzü,* Cilt I-II, Ekicigil Yayınları, İstanbul, 1955

Kandemir, Feridun, *Siyasi Dargınlıklar,* Ekicigil Yayınları, İstanbul, 1955

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,* Cilt:1-2, TTK Yayını, Ankara, 1986

Kaplan, M., - İ. Enginün, - Z. Kerman, - N. Birinci, - A. Uçman, *Atatürk Devri Fikir Hayatı,* I, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981

Kaplan, Mehmet, İ. Enginün, B. Emil, N. Birinci, A. Uçman, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal,* Cilt: I ve II, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1981

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz,* Merk Yayıncılık, İstanbul, 1990

Karacan, Ali Naci, *Lozan,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971

Karal, Enver Ziya, "İnsan Olarak Atatürk", *Atatürk'e Saygı* (içinde), TDK Yayınları, Ankara, 1969

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, "Atatürk İdeolojisi", *Milliyet,* 13 Kasım 1970'den aktaran kaynak: İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak,* s.424

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk,* Birikim Yayınları, İstanbul, 1981

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1983

Kasapoğlu, Abdurrahman, *Atatürk'ün Kur'an Kültürü,* 4. Baskı, İlgi Yayınları, İstanbul, 2006

Kasım, Naci, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı,* 3. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2005

Kayadibi, Fahri, "Atatürk Devri Eğitim Atılımları", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2002, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2002, s.1-12

Kaynak, Osman Alpay, (Yayına Hazırlayan) *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları,* Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları Tarih Dizisi no:39, İstanbul 2003

Kaynar, Mete Kaan (Derleyen), *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri,* İmge Kitabevi, Ankara, 2007

Kaynar, Reşat, "Atatürkçülük", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın no.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.245-261

Kaynar, Reşat, "Atatürkçülük", *Atatürkçü Düşünce,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1992, s.35-55

Kaynar, Reşat-Necdet Sakaoğlu, *Atatürk Düşüncesi,* Açı Yayınları, İstanbul, 1995

Kayra, Cahit, *Sevr Dosyası,* Boyut Kitapları, İstanbul, 1997

Kazancı, Metin, "Althusser İle İdeoloji Üzerine Yapılamamış Bir Söyleşi", *AÜ İletişim Araştırmaları Dergisi,* 2003, Güz, s.37-54

Kazancı, Metin, "Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Sayı. 57, 2002, s.55-87

Kazgan, Gülten, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2002

Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi,* Çev: Füsun Doruker, Sabah Kitaplar, İstanbul, 1993

Kekeç, Ahmet, *Ali Şükrü Bey Cinayeti,* İşaret Yayınları, İstanbul, 1994

Kerman, Zeynep, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982

Keydul, Selim Kemal, "Ali Metin Çavuş'un Anıları", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2002, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.327-356

Kili, Suna, *Atatürk Devrimi*, Atatürk'ün Doğumunun 100.Yılı Dizisi:4, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981

Kılıç, Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955

Kılıç, Ali, *İstiklâl Mahkemeleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955

Kılıç, Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınlar, İstanbul, 1955

Kılıç, Ali, *Kılıç Ali'nin Anıları, Atatürk'ün Sırdaşı*, Derleyen: Hulusi Turgut, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2005

Kılıç, Mehmet, *Amasya Genelgesi ve Protokolü*, Amasya Valiliği Kültür Yayınları, Nokta Ofset, Ankara, 2004.

Kinross, *Bir Milletin Yeniden Doğuşu, ATATÜRK*, Çev: Ayhan Tezel, Sander Yayınları, yedinci baskı, İstanbul, 1980

Kızılçelik, Sezgin, *Atatürk'ü Doğru Anlamak*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2003

Koç, Vehbi, *Hayat Hikâyem*, İstanbul, 1973

Koç, Yusuf-Ali Koç, *Tarihi Gerçekler Işığında Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk*, Kamu Birlik Hareketi Eğitim Yayınları, Ankara, 2004

Koca, Hüseyin, "Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı:46, Şubat 1999, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994, s.79-89

Kocabaşoğlu, Uygur, *"Harf Devriminin Eğitim ve Kültür Yasamıza Etkileri"*, Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu, s.123

Kocabaşoğlu, Uygur, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul, 2001

Koçak, Azmi, *Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi*, İstanbul, 2006

Kocatürk, Utkan, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Atatürk ve Yakın Tarihimize İlişkin Görüşmeler, Araştırmalar, Belgeler*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2005

Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1971

Koloğlu, Orhan, "Dışişleri Uzmanı Sir Andrew Ryan'dan İngiliz Gözüyle Lozan", *Popüler Tarih*, Temmuz 2003, Sayı:35, s.68-73

Koloğlu, Orhan, "İzmir Yangını'nın Ardındaki Gerçek", *Popüler Tarih*, Eylül 2003, Sayı: 37, s.52-57

Koloğlu, Orhan, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1979

Kolukısa, Enver Aydın, *Dinde Türkçülüğe Dönüş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970

Kōni, Hasan, "Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu Hakkında", Alaattin Haydar, *A Angora Aux prés de Moustapha Kémal*, Editions France Orient, Paris, 1920 kitabın yorumu, *Belleten*, Cilt:L, Sayı.197, Ağustos 1986, TTK Basımevi, Ankara, 1986

Koraltürk, Murat, "Merkez Bankası Nasıl Kuruldu?", *Popüler Tarih*, Ekim 2002, Sayı:26, s.60-62

Korle, Sârâ Ertuğrul, *Geçmiş Zaman Olur ki... Prenses Mevhibe Celalettin'in Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987

Kornrumpf, Hans-Jürgen, "Mustafa Kemal Makedonya'da 1881–1911 Biyografisi Hak-

kında Bazı Düşünceler", *Atatürk Devrimleri 1. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri,* 10–14 Aralık 1973, İstanbul, İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1975

Küçük, Yalçın, "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983

Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler-3, [1830-1980],* Tekin Yayınevi, İstanbul, 1985

Küçük; Yalçın, *İsyan 1,* İthaki Yayınları, İstanbul, 2005

Kumral, A.Muhtar, *Atatürk Diktatör müdür?* Güven Basımevi, İstanbul, 1949

Kuran, Alp, *Burada Atatürk Yargılanıyor,* Erenler Matbaası, İstanbul, 1972

Kuran, Ercümend, "Atatürkçülüğün Fikir Temelleri", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.264-268

Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926),* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:412

Kurtcephe, İsrafil-Balcıoğlu, Mustafa, *Kara Harp Okulu Tarihi,* Ankara, 1991

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987

Kutay, Cemal, *Ardında Kalanlar,* Cem Ofset, İstanbul, 1988

Kutay, Cemal, *Atatürk Bugün Olsaydı,* Cem Ofset, 2. Baskı, İstanbul, 1994

Kutay, Cemal, *Çerkes Ethem Dosyası,* Cilt:1 ve 2, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989;

Kutay, Cemal, *Mustafa Kemal Atatürk Trablusgarb'da,* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Konferansları Dizisi, İstanbul, 1986

Kutay, Cemal, *Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman,* Posta Kutusu Yayınları, İstanbul, 1978

Kutay, Cemal, *Üç Devirde Bir Adam, Fethi Okyar,* Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980

Kutay, Cemal, ve Faruk Sükan (yayına hazırlayan): Ali Fuad Cebesoy, *1907 İkinci Meşrutiyet Öncesi Mustafa Kemal'in Önerdiği: Misak-ı Millî,* Yayına Hazırlayan: İstanbul, 1989

Macleod, Jenny, *Gelibolu'nun Öteki Yüzü,* Türkçesi: Sinem Hocaoğlu, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2005

Manaz, Abdullah, *Atatürk Reformları ve İslam,* IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006

Manisalı, Erol, "Cumhuriyetin Atatürk Döneminde Sanayileşme Politikası ve Sanayide Gelişmeler", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri,* 10-11 Kasım 1980, Cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, tartışmalar kısmında, s.228

Mansfield, Peter, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası,* Sander Yayınevi, İstanbul, 1975

Mardin, Şerif, "Atatürkçülüğün Kökenleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983

Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1992

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908,* İletişim Yayınları, İstanbul 1983

Mazıcı, Nurşen, *Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926),* Dilmen Kitabevi, İstanbul, 1984

Mazower, Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri,* Çev: Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2006

Mechin, Benoit, *Kurt ve Pars,* Çev. Ahmet Çuhadır, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001

Melek, Abdurrahman, *Hatay Nasıl Kurtuldu,* Cumhuriyet Kitaplar, İstanbul, 1999

Menç, Hüseyin, "Müfetiş Paşanın Çantası Kayıp", *Popüler Tarih,* Temmuz 2003, Sayı:35, s.52-56

Menç, Hüseyin, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya,* Portreler Belgeler, Ankara, 1992

Menteşe, Halil, *Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986

Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986

Meray, Seha L.- Osman Olcay, *Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar Belgeler,* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No: 390, Ankara, 1976

Meray, Seha L.- Osman Olcay, *Osmanlı İmparatoluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler),* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, no: 409, Ankara, 1977

Meriç, Cemil, "Batılılaşma/Batılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983

Meropi, Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik,* Çev: Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001

Metel, Raşit, *Atatürk ve Donanma,* Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi, İstanbul, 1966

Metel, Raşit, *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Konuşmaları ve Nedenleri* [23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923], Cilt:1 ve Cilt:2, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi, İstanbul, 1983

Meydan, Sinan, *Bir Ömrün Öteki Hikâyesi, Atatürk, Modernizm, Din ve Allah,* Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2002

Meydan, Sinan, *Sarı Paşam,* Truva Yayınları, İstanbul, 2006

Mikusch, Dagobert von, *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam,* Çev. Esat Nermi Erendor, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981

Mirkelâmoğlu, Necip, *Atatürkçü Düşünce ve Uygulamada Din ve Laiklik,* Çev Yayınları, İstanbul 2000

Mısırlıoğlu, Kadir, *Trabzon Meb'usu Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey,* Sebil Yayınları, İstanbul, 1978

Mizyam, Karaçam Şengil, *Birinci Dönem TBMM'de Düşünce Akımları (1920),* Cem Yayınları, İstanbul, 1996

Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları,* YKY, İstanbul, 1981

Müderrisoğlu, Alptekin, *Sakarya,* Cilt:1-2, YKY, İstanbul, 1981

Muhammetdin, Rafael, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1998

Mumcu, Ahmet, "Atatürkçülük İdeolojisi Atatürkçü Düşünce Sistemi", *Atatürkçü Düşünce,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.73-81

Mumcu, Uğur, (yayına hazırlayan), *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990

Mumcu, Uğur, *Uyan Gazi Kemal!*, um:ag yayınları, Ankara, 2007

Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, düzenleyen: Ayşe Afet İnan, TTK Basımevi, Ankara 1983

Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar*, düzenleyen: Uluğ İğdemir, TTK, Ankara, 1955

Mustafa Kemal, *Eskişehir–İzmit Konuşmaları (1923)*, "Eskişehir Konuşması 15 Ocak 1923 ile İzmit Konuşması 18 Ocak 1923", Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993

Mütercimler, Erol, "Kemalizm Bir Ordu İdeolojisi Olarak Gösterilmiştir", Tartışma: Kemalizm'de "entelektüel temel" sorunu, *Dünya Gazetesi*, Yıl: 3, Sayı: 29, Kitap Eki, 4 Mart 1994, s.11

Mütercimler, Erol, *Akıl Oyunu*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2007

Mütercimler, Erol, *Bu Vatan Böyle Kurtuldu*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2005

Mütercimler, Erol, *Gelibolu 1915*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2005

Mütercimler, Erol, *Komplo Teorileri*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2005

Muzaffer, Erendil, "Çok Yönlü Harp Stratejisi Üzerine Düşünceler", *Stratejik Etütler Bülteni*, Sayı:92, Temmuz: 1998, Yıl:32, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998, s.1-7

Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt: 3, Altundağ Yayınevi, İstanbul, 1968

Odyakmaz, Zehra, "Atatürk'ün Türk Çağdaşlaşmasındaki Temel Hedefi: Cumhuriyet", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2004, Atatürk Dizisi Sayı: 31, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2004, s.33-60

Oglander, C.F.Aspinall, *Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı*, Çev.: T. Tunay, M. Hulusi, Yarbay Sait Bey, İkinci Cilt, Arma Yayınları, İstanbul, 2005

Öke, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2. baskı, İstanbul, 1991

Öke, Mim Kemal, *Yakınlarından Hatıralar*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955

Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?* (Haz. Nermin Kırdar), İsis Yayınevi, İstanbul, 1987

Okyar, Osman- Seyitdanlıoğlu Mehmet, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006

Olcay, Osman, *Sevr Andlaşmasına Doğru*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın no: 455, Ankara, 1981

Olcayto, Turhan, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, İnkılâbımız İlkelerimiz*, Okut Yayınevi, İst. 1973

Önal, Sami, (Hazırlayan), *Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı*, Atatürk ve Devrimler, Literatür Yayınları, İstanbul, 2002

Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Almanya Gezisi*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981

Oral, Mustafa, "Atatürk'ün Açıklamaları Çerçevesinde Kurtuluş Savaşının Tarihsel Ko-

numu", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2002, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2002, s.263-270

Oranlı, Ziya, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları,* Anlatan: Ali Metin, Alkan Matbaası, Ankara, 1967

Orbay, Rauf, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz,* Cilt:1, Sayı:1, İstanbul, 1962

Orbay, Rauf, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz,* Cilt:4, Sayı:42, 13 Aralık 1962, Vatan Gazetesi Neşriyatçılık, İstanbul, 1962

Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi,* Temel Yayınları, İstanbul, 2002

Ortaylı, İlber, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Bulgaristan'daki Yılları", *IX. Türk Tarih Kongresi,* C.III, TTK Yayını, Ankara, 1989

Oruç, Yener, *Atatürk'ün "Fikir Fedaisi"* Dr.Reşit Galip, Gürer Yayınları, İstanbul 2007

Oy, Osman, *Yorumsuz,* Oda Yayınları, İstanbul 2007

Özalp, Kâzım, *Atatürk'ten Anılar,* İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992

Özata, Metin, *Atatürk ve Tıbbiyeliler,* Umay Yayınları, İzmir, 2007

Özata, Metin, *Atatürk, Bilim ve Üniversite,* TÜBİTAK Yayını, Ankara, 2007

Özbay, Turgut, *Lozan'dan Sevr'e Türkiye,* Anı Yayıncılık, Ankara, 2004

Özbudun, Ergun, "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürkçü Düşünce,* AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1992

Özbudun, Ergun, "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürkçü Düşünce,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.231-241

Özbudun, Ergun, "Türkiye'nin Kurtuluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk'le Görüşmesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Kasım 1984

Özdemir, Emin, *Dil Devrimimiz,* TDK Yayını, Ankara, 1980

Özdemir, Hikmet, "Kemalizm'in sağı solu", *Dünya Gazetesi Kitap Eki,* 4 Mart 1994

Özdemir, Hikmet, *Amasya Belgelerini Yeniden Okumak,* Amasya Valiliği Yayını, 2004

Özdemir, Mehmet, "Atatürk ve Din", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2001, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.1-9

Özden, Yekta Güngör, *Atatürk ve Atatürkçülük,* 13. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2005

Özel, Mehmet (hazırlayan), *70. Yıldönümünde Lozan,* metin: Hamza Eroğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1973

Özel, Sabahattin, *Atatürk ve Atatürkçülük,* Derin Yayınları, İstanbul 2006

Özel, Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defteri,* Ankara 1955

Özgüldür, Yavuz, "Atatürk Dönemi Türkiye'sinin Ekonomik, Sosyal Durumu ve Gelişimi", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.115-121

Özgür, Özlem, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976

Özışık, Tahir, "Atatürk İlkelerinin Düşünsel Ögeleri", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2003, Sayı:30, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s.125-132

Özkaya, Yücel, "Atatürk ve Halkçılık", *Atatürkçü Düşünce,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.457-465

Özkırımlı, Atilla, "Edebiyat/Anahatlarıyla Edebiyat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983

Öztoprak, İzzet, "Birinci İnönü Savaşı'nın Anadolu, İstanbul ve Dış Basında Karşılanış ve Yorumu," *VII. Askerî Tarih Semineri,* İstanbul, 25-27 Ekim 1999

Öztoprak, İzzet, "Sakarya Savaşının Dış Basında Karşılanışı ve Yorumu", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II,* Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s. 285-297

Öztoprak, İzzet, *Atatürk Orman Çiftliği'nin Tarihi,* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006

Öztorun, Necdet, *Atatürkçü Düşünce Sistemine Dayalı Bir Millî Yaşam ve Gelişme Kavramı Çalışması,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006

Öztürk, Kâzım, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları,* Cilt:1, ve Cilt.2, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1992

Özüçetin, Yaşar, "Atatürk'ün Kişiliği ve Özellikleri", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2003, Sayı:30, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s.143-162

Özverim, Melda, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfi,* Üçüncü Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2007

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk İnkılapları (Milletin Çağdaşlaşması),* Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 1999

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk Kimdir? Cilt:1, Atatürk'ün Kişiliği,* Babil Yayınevi, Ankara, 2004

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk Kimdir? Cilt:4, Atatürk'ün Milliyetçiliği,* Ebabil Yayınları, Ankara, 2006

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk Kimdir? Atatürk'ün Askerliği,* Cilt:3, Babil Yayınevi, Ankara, 2005

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk Kimdir? Atatürk'ün İnkılâpçılığı,* Cilt:5, Ebabil Yayınları, Ankara 2006

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk Kimdir? Cilt:2, Atatürk'ün İnsanlığı,* Babil Yayınevi, Ankara, 2005

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk Kimdir? cilt:6/1, Atatürk'ün Devlet Adamlığı,* Ebabil Yayınları, Ankara, 2007

Palazoğlu, Ahmet Bekir, *Atatürk ve Eğitim,* MEB Basımevi, Ankara, 1990

Paraşkev, Paruşev, *Atatürk Demokrat Dikatatör,* Çev. Naime Yılmazer, e yayınları, İstanbul, 1973

Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1989

Pehlivanoğlu, A. Öner, *Barış Yolunda Mudanya Mütarekesi,* Kastaş Yayınları, İstanbul, 2002

Percy, Loraine, "Kemal Atatürk: An Appreciation", Çev.: Ünal Aytür, Türk Dili, sayı 158, Kasım 1964'ten aktaran kaynak: *Atatürk'e Saygı*, TDK Yayını, Ankara, 1969

Perinçek, Doğu, *Kemalist Devrim-3, Altı Ok*, Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1999

Pulur, Hasan, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor, Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000

Refiğ, Halit, *Tek Umut Türkiye*, Bizim Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007

Resneli Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, düzenleyen: İhsan Ilgar, Çağdaş Yayınlar, İstanbul, 1975

Rey, Cemal Reşit, *"Atatürk Devri Müzik"*, Hasan Kuruyazıcı- Ahmet Cemal, Atatürk 6, Anılardan Taşan, YKY, İstanbul, 1981

Sabis, İhsan Ali, *Harp Hatıralarım*, Birinci Cilt, Tevzi Yeri: İnkılâb Kitabevi, İstanbul, 1943

Şahinler, Menter, *Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1996

Sakaoğlu, Necdet, "Hüseyin Hüsnü Paşa Güncesinde Enver ve Mustafa Kemal'in Trablus Günleri", *Popüler Tarih*, Ağustos, 2000

Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev.: M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968

Saner, Nejat, *Atatürk Dönemi 19 Altın Yılın Öyküsü*, İstanbul, 1975

Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1958

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.1, Öğretmen Dünyası Yayını, Ankara, 1982

Sarıkoyuncu, Ali, *Atatürk ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,2006

Sarıoğlu, Mehmet, *"Ankara" Bir Modernleşme Öyküsü* (1919-1945), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2001

Sarp, Nilgün, "Atatürk ve Eğitim", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2000, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2000, s.1-13

Saydam, A., - İ. Öztoprak, - M.A. Tural, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, AKDTYK Yayını, Ankara, 2006

Sayılgan, Aclan, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Mars Matbaası, Ankara, 1968

Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Örgün Yayınları, İstanbul, 1981

Selek, Sabahattin, *Millî Mücadele*, Cilt:1-2, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982

Şenalp, Cemil, "Atatürk'ün 'Muasır Medeniyet Seviyesinin Üzerine Çıkmak' Kavramı Üzerine Düşünceler", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2001, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.99-110

Serafimova, Liliana, *Mustafa Kemal ve Miti Kovaçeva Umutsuz Bir Aşkın Öyküsü*, Çeviren: Nezihe Sarı, Doğan Kitap, İstanbul, 2006

Sertel, Yıldız, *Türkiye'de İlerici Akımlar*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969

Sezer, Ayten, "Atatürkçü Düşünce Sisteminin Akılcı ve Bilimsel Niteliği ve Totaliter İdeolojiler", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.25-35

Shaw, Stanford J. - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İkinci Cilt, Türkçesi: Mehmet Harmancı, e yayınları, İstanbul, 1983

Sherril, Charles H., *Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal*, Çev. Alp Ilgaz, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul, t.y.

Sherrill, Charles F., *Üç Adam, Kemal Atatürk, Roosvelt, Mussolini*, Çeviren: Cemal Bükerman, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938

Simavi, Lütfi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973

Şimşir, Bilal, *Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988

Şimşir, Bilal, *Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları*, 5 Cilt [1.cilt: 1993, cilt:2-3-4-5: 2001], TTK, Ankara, 2001

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-1938)* Cilt 3, Ocak-Eylül 1921, TTK Basımevi, Ankara 1979

Şimşir, Bilal, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976

Şıvgın, Hale, "Atatürk ve Dış Politikayı Yönlendiren Öğe: Barış", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2001, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.11-21

Şıvgın, Hale, *Trablusgarp Savaşı 1911–1912 Türk – İtalyan Savaşı*, ATKD Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989

Sönmez, Cemil, *Atatürk ve Okuma Sevgisi*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1993

Sönmez, Cemil, *Atatürk'te Çocuk Sevgisi*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1997

Sönmez, Cemil, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998

Sönmez, Cemil, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004

Sönmez, Emel, "Kadın Hak ve Hürriyetlerinde Kemalizm", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.378-395

Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt:2, TTK, Ankara, 1983

Soyak, Rıza Hasan, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004

Soydan, Mahmut, *Ankaralı'nın Defteri Millî Mücadele Tarihine Dair Notlar*, Hazırlayan: Necdet Bilgi, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007

Soysal, İlhami, *150'likler Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, Gür Yayınları, İstanbul, 1988

Sükan, Özer, "Atatürk'ün Belirlediği Ekonomik Modelin Esasları ve Bugünkü Neticeleri", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1999, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.143-151

Sülker, Kemal, *Nazım Hikmet Gerçek Yaşamı*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005

Sürmeli, Serpil, "Mustafa Kemal'in Öğrenim Hayatı ve Ona Dair Düşünceler", *Atatürk ve Atatürkçü Düşünce* (Seçilmiş Makaleler), Genelkurmay Başkanlığı *ATASE* Başkanlığı Yayını, Ankara, 2003, s.99-105

Süslü, Azmi-Balcıoğlu, Mustafa, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri,* AKDTYK Yayını, Ankara, 1999

Talat Paşa'nın Hatıraları, *H.Cahit Yalçın'ın Önsözüyle,* Güven Yayınevi, İstanbul, 1946

Tanju, Sadun, "Atatürk'e Dair Bazı Hâtıralar", *Vatan*, Atatürk İlavesi, Yıl:15, 10 Kasım 1954

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları* (1918-1920), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1992

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, "Gazi'nin En Büyük Eseri", *Günebakan*, Türk Ocakları İlim ve San'at Hey'eti Neşriyatı, Ankara, 1929

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,* Cilt:1, MEB Yayını, Ankara, 1991

Tansu, Samih Nafiz, (yazan), hatıratı anlatan: *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı Mahsusasında ve M.M. Grubu Başkanı Albay Hüsametin Ertürk, 2 Devrin Perde Arkası,* Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964, s.129-157

Tanyol, Cahit, *Atatürk ve Halkçılık,* Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Dizisi. 6, İş Bankası Kültür yayınları, Ankara, 1981

Tanyol, Cahit, *Laiklik ve İrtica,* Altın Kitaplar, İstanbul,1994

Tarih IV, *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941),* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001

Taş, Mehmet, "Atatürk'ün Yurt Gezileri ve Bu Gezilerinin Kamuoyuna Etkileri (1928-1938)", *Atatürk Haftası Armağanı,* 10 Kasım 2004, Atatürk Dizisi Sayı:31, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2004, s.1-11

Taşkıran, Cemalettin, "1913'te Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya'daki Faaliyetleri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Bulgar Askerî İlişkileri", *Askerî Tarih Bülteni,* Genelkurmay ATASE Yayını, Yıl: 23, Ağustos 1998, Sayı:45, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.1-8

Taşkıran, Tezer, "Türkiye'de Kadın Hakları Devrimi", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.397-407

Tekeli, İlhan - Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003

Tekinalp, *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998

Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde,* Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981

Terzioğlu, Said Arif, *Atatürk'ün Ahmet Çavuşu,* Başnur Matbaası, Ankara, 1968

Tetik, Ahmet, (yayına hazırlayan), *Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914),* ATASE Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),* Yurt Yayınları, Ankara, 1982

Tezer, Şükrü, *Atatürk'ün Hatıra Defteri,* TTK Basımevi, Ankara, 1972.

Teziç, Erdoğan, *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, t.y.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, 1994

Tınç, Lütfü, "28 Ekim 1923'te neler oldu?- Bir Çankaya Akşamı", *Popüler Tarih*, Ekim 2002, Sayı: 26, s.48-53

Tınç, Lütfü, "Cumhuriyet Döneminin İlk Anayasası 80 Yaşında", *Popüler Tarih*, Nisan 2004, Sayı: 44, s.52-57

Toker, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994

Toktamış, Ateş, *Biz Devrimi Çok Seviyoruz, Atatürkçülük ve Sosyal Demokrasi Üzerine Düşünceler*, Der Yayınları, İstanbul, 1999

Toktamış, Ateş, "Resmi İdeoloji" *Dünya Gazetesi Kitap Eki*, Yıl:1, Sayı:4, 7 Şubat 1992

Toktamış, Ateş, *Cumhuriyet ve Laiklik*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994

Toktamış, Ateş, *Demokrasi, Kavram -Tarihi Süreç- İlkeler*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994

Toktamış, Ateş, *Günümüzün Atatürkçüsü*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1996

Toktamış, Ateş, *Kemalizmin Özü Görüşler, Düşünceler*, Der Yayınları, İstanbul, 1994

Tongul, Neriman, "Türk Demokrasi Tarihinde Siyasi Partilerin Rolü (1908-1938)", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı: 51, 26 Ağustos 2001, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.93-114

Topçu, Özen, *Atatürk ve Samsun*, Samsun Valiliği Yayını, Samsun, 2005

Topuz, Hıfzı, *Gazi ve Fikriye*, Remzi Yayınevi, İstanbul, 2005

Topuz, Hıfzı, *Konuklar Geçiyor*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975

Tör, Vedat Nedim, "İdeolojisiz Devrim", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.304-312

Toros, Taha, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, Adana, 1939

Toy, Erol, *Meclisler ve Partiler*, Mozaik Yayıncılık, İstanbul, 1990

Toynbee, Arnold J., *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çeviren: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971

Trak, Ayşe, "Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Eylül 1983

Tuğlacı, Pars, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984

Tuna, Turgay, "Tam 11 yıl boyunca 'seryaver' Rusuhi Bey, Mustafa Kemal'in gölgesi gibiydi", *Popüler Tarih*, Kasım 2004, Sayı: 51, s.45-49

Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 3. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1994.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984

Tunçay, Mete, "Siyasal Tarih (1908–1923)", *Türkiye Tarihi*, Cilt: 4, Çağdaş Türkiye (1908–1980) içinde, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981

Turan, Şerafettin, "Çağdaşlaşmayı Amaçlayan Bir Gelişme Modeli", *Dünya Gazetesi Kitap Eki*, Yıl: 3, Sayı. 29, 4 Mart 1994, s.6

Turan, Şerafettin, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK, Ankara, 1982

Turan, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991

Turgut, Fethi, (yazan) Abdurrahman Rahmi Erden (anlatan), *Makina Başında Mustafa Kemal'le Amasya'da On Beş Gün*, Fer Yayınları, İstanbul, 1989

Turhan, Talat, *30 Ağustos*, İleri Yayınları, İstanbul 2004

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, *Osmanlı Devri Balkan Harbi*, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi Şarköy Çıkarması, 2. Cilt, 2. Kısım, 2. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara, 1984

Türkmen, Zekeriya, "Atatürk ve Türk Gençliği", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2000, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.39-48

Türkmen, Zekeriya, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918- Ocak 1920)*, AKDTYK yayını, Ankara, 2002

Tutel, Eser, "Atatürk ve Atlar - En Çok 'Sakarya'yı Severdi", *Popüler Tarih*, Kasım 2004, Sayı: 51, s.50-55

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, 6. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2006

Üçok, Bahriye, *Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993

Uğurlu, Nurer, (hazırlayan): *Atatürk'ün Askerlikle İlgili Kitapları* "Cumali Ordugâhı Tâbiye ve Tatbikat Seyahati", Selanik, 1325, Cumhuriyet Kitaplar, İstanbul, 1998

Uğurlu, Nurer, *Çerkes Şahanı Ethem*, Örgün Yayınları, İstanbul, 2006

Uğurlu, Nurer, *Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul,2006

Ulagay, Osman, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, özel yayın, Yelken Matbaası, İstanbul, 1974

Ülken, Yüksel, "Atatürk ve İktisat", *Atatürkçü Düşünce* (içinde), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992

Ülken, Yüksel, "Atatürk'ün İktisadi Kalkınma Modeli", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, 10-11 Kasım 1980, Cilt:1, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, s.154

Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat*, Atatürk'ün Doğumunun 100.Yılı Dizisi: 4, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981

Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1981

Ülkütaşır, M. Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi*, TDK Yayını, Ankara 1981

Ulubelen, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Aykaç Kitabevi, 1967 ve Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982

Uluğ, Naşit Hakkı, *Halifeliğin Sonu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975

Uluğ, Naşit Hakkı, *Hemşehrimiz Atatürk*, İş Bankası Yayınları, Yayın No:120, İstanbul, t.y.

Uluğ, Naşit, "Atatürk Biyografisinin Esasları ve Belgeleri", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973), İ.Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Yayın No.5, Sermet Matbaası, İstanbul, 1975, s.110-225

Uluğ, Naşit, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973

Umar, Bilge, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974

Ünal, Ergin, *Millet Meclisi'nde Lozan Görüşmeleri*, Yakın Tarihimiz Dergisi, Milliyet Yayını, İstanbul, 1983

Ünal, Ertan, "Gazi Mustafa Kemal'in Manevi Oğlu Sığırtmaç Mustafa'nın Öyküsü", *Popüler Tarih*, Aralık 2002, Sayı: 28, s.46-49

Ünal, Ertan, "Halife Nasıl Sınır Dışı Edildi- Sarayda Son Gece", *Popüler Tarih*, Mart 2004, Sayı: 43, s.52-57

Ünal, Ertan, "Kral'ın İstanbul Günleri", *Popüler Tarih*, Eylül 2003, Sayı: 37, s.58-63

Ünal, Ertan, "Mayıs'ta Yedi Gün", *Popüler Tarih*, Mayıs 2004, Sayı: 45, s.62-67

Ünal, Ertan, "Onuncu Yıl Marşı Günleri- Çıktık Açık Alınla", *Popüler Tarih*, Ekim 2002, Sayı: 26, s.54-59

Ünal, Ertan, "Savarona'da 54 Uzun Gün", *Popüler Tarih*, Haziran 2002, Sayı: 22, s.72-79

Ünal, Osman, "Sakarya Meydan Muharebesi ve Yunan Taarruzlarının Doruk Noktası", *Stratejik Etütler Bülteni*, Sayı: 92, Temmuz: 1998, Yıl: 32, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998, s.8-32

Ünal, Tahsin, "Mustafa Kemal'in Ataşemiliterliği", *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Yıl: VIII, Sayı: 90, Nisan 1970

Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", *Belleten*, Cilt XXVI, Sayı 102, Nisan 1962

Unat, Reşit Faik, "Atatürk Ne Zaman Doğdu," *Ulus*, 7 Mayıs 1962

Unat, Reşit Faik, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Atatürk'ün Yetiştiği Devrin Millî Eğitim Sistemi", *Belleten*, Cilt xxxvııı, Sayı 108, Ekim 1963

Ünaydın, Ruşen Eşref, "Atatürk- Tarih ve Dil Kurumları Hatıralar", VII. Türk Dil Kurultayında Söylenmiştir, TDK Yayını, TTK Basımevi, Ankara 1954

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk'ü Özleyiş I-II*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk'ün Hastalığı*, Profesör Dr. Nihad Reşad Belger'le Mülâkat, TTK Basımevi, Ankara, 1959

Uriel, Heid, *Türkiye'de Dil Devrimi*, Çev. Nejlet Öztürk, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2001

Us, Asım, *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıt Matbaası, Istanbul, 1964

Usta, Emine Şeyma, *Atatürk'ün Cuma Hutbeleri*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005

Üstün, Kemal, *Menemen Olayı ve Kubilay*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1981

Utkan, Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988

Uzel, Nezih, *Atatürk'e Nasıl Vize Verdim?*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2008

Vardı, Rahmi, *Atatürk'ün Manevi Dünyası*, Kelâm Yayınları, İstanbul, 2006

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Millî Mücadele Anıları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1971

Verel, Oktay (derleyen), *Vatan Sana Minnettardır*, Türk Hava Kurumu Yayınları: 1, İstanbul, 1981

Vincent, Andrew, *Modern Politik İdeolojiler*, Çev. Arzu Tüfekçi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2006

Volkan, Vamık-Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1998

Vurkaç, Yılmaz, *Atatürk ve Kitap*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985

Widmann, Horst, *Atatürk Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil - Serpil Bozkurt, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1981

William, Hale, *Türk Dış Politikası* [1774-2000], Çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003

Willy, Sperco, "Savaşı Kazanan Komutan Sivil Giyiniyor", *Atatürk'e Saygı* (içinde), TDK Yayınları, Ankara, 1969

Willy, Sperco, *Mustafa Kemal Atatürk 1881-1938*, Çeviren: Zeki Çelikkol, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001

Yakar, Kadri, "Atatürk ve Strateji", *Stratejik Etütler Bülteni*, Sayı: 92, Temmuz: 1998, Yıl: 32, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998, s.71-86

Yalçın, Bekir Sıtkı - Gönülal, İsmet, *Atatürk İnkılâbı, Kanunlar, Kararlar, Tamimler, Bildiriler, Belgeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1994

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasi Anılar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1976

Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt:2 (1918-1922), Yelken Matbaası, İstanbul, 1970

Yaltırak, Cenk, "Kemalizm Ne Zaman ve Kimler Tarafından Yazıldı? Atatürkçülük Kimler Tarafından İcat Edildi? Kemalizmin Düşmanlığının Çeşitleri", *Aydınlanma 1923*, Yıl 8, sayı 51, 2008

Yeşiltuna, Serap, *Atatürk ve Kürtler*, İleri yayınları, İstanbul, 2007

Yeşilyurt, Süleyman, *Ata'nın Hayatındaki On Dokuz Kadın*, Kültür Eğitim Yayınları, Ankara, 2005

Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982

Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar, İstanbul,1983

Yiğit, Nuyan, *Atatürk'le 30 Yıl: İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004

Yılmaz, Durmuş, "Misak-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu", (içinde) *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998

Yılmaz, İbrahim, *Atatürk'ün İslam İnancı*, KaraKutu Yayınları, İstanbul, 2008

Yılmaz, Mustafa, *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1987

Yöntem, Ali Canip, "Devirlerden Hatıralar", *Yakın Tarihimiz Mecmuası*, Cilt:1, Sayı:1, 1 Mart 1962

Yöntem, Ali Canip, "Selanik'te 24 Temmuz Sabahı", *Yakın Tarihimiz,* Cilt: 2, Sayı: 22, 26 Temmuz 1962

Yüceer, Saime, "Mustafa Kemal Paşanın Samsun'a Çıkışı ve Geri Çağrılışı Üzerine Bir İnceleme", *Askerî Tarih Bülteni,* Sayı: 51, 26 Ağustos 2001, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s.115-143

Yücekök, Ahmet, *100 Soruda Türk Devrim Tarihi,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984

Yularkıran, Cevdet R., *Hatıralar, Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları,* Cem Ofset, İstanbul, t.y.

Yurtkuran, Mustafa, "Atatürk Bilim ve Üniversite Üzerine", *Atatürkçü Bakış,* Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 2, Güz, 2002, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2003, s.3-6

Zihnioğlu, Yaprak, "İstanbul, Gazi'yi Denizde Karşıladı", *Popüler Tarih,* Temmuz 2002, Sayı: 23, s.40-47

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* haz: Mahir Ünlü, Yusuf Çotuksöken, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2004

Zübeyirzade Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza,* (hazırlayan: Ali Tuzcu), Ankara, 1998

Zürcher, Erik Jan, *Modern Türkiye'nin Tarihi,* İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996

"Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Sayı:40, Cilt: XIV, (ayrı basım) Mart 1998

Atatürk Terekesi, Cumhurbaşkanlığı Yayını, Ankara, 2006

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, CHP,1935, Ulus Basımevi, Ankara

Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, *"Mustafa Kemal ve Arkadaşları Havza'da",* Havza, 1998

İkdam Gazetesi'nde *Çanakkale Cephesi,* 3 Kasım 1914-3 Şubat 1916, Birinci Cilt, Yayına Hazırlayan: Murat Çulcu, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2004

KADRO 1934-Cilt:1-2-3 (tıpkı basım), Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, Ankara, 1980

DİZİN



Fotoğraf: Serdar Akkuyu

Bu kitapta okuyacağınız öykü yalnızca bir liderin, bir komutanın, bir devlet adamının, bir devrimcinin, yaşamöyküsü değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin de kurtuluş, kuruluş ve küreselleşme fırtınasında savruluşunun da öyküsüdür.

Ortaokula gelene kadar Mustafa'ydı...
Matematik yeteneğiyle Mustafa Kemal oldu...
Emperyalizmi dize getirdi, Gazi Mustafa Kemal oldu...
Yüzlerce yılın kökleşmiş alışkanlık ve geleneklerini yıktı,
Gazi Mustafa Kemal Atatürk oldu...
Türk halkı ona, "Atatürk," dedi.
Türkiye'de doğan ve parlayan yıldız, bize izleyeceğimiz yolu gösterdi,
"Fikrimizin Rehberi" oldu.

"Onun insan olarak ülküsü, iyilik, güzellik ve doğruluktu. Siyaset adamı olarak ülküsü de, ekmek, eğitim ve barıştı. Bu ülkülerini gerçekleştirmek sorumluluğunu içinde duyduğu için cesaretle, imanla, bilgi ve akılla çalıştı. Ölmüş geleneklere asılmakta yarar umanlara da, "Hayatta en gerçek yol gösterici bilimdir," diyerek gerçek kurtuluşun yolunu gösterdi.
Devrimde yabancı ülkelerdeki bazı liderlerin kasaplıktan, sıvacılıktan, çetecilikten yetişerek ülkelerinin başına geçip sırtlarına mareşal üniforması geçirdikleri ve savaşı ülküleştirdikleri sırada o, üniformasını attı, gazilik ve mareşallik rütbe ve unvanlarını bir tarafa bıraktı, ülke savunması dışında savaşı 'bir cinayet' olarak mahkum etti. Ve uygar insanlığın kalbinde yaşayan yüce bir duyguyu, 'Yurtta barış, dünyada barış,' diye ilan etti."



ALFA Basım Yayım Dağıtım Ltd.
Ticarethane Sokak No: 53
34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel : +90 (212) 511 53 03
+90 (212) 513 87 51
Fax : +90 (212) 519 33 00
www.alfakitap.com
e-mail: info@alfakitap.com



